

Horváth Attila

A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Horváth Attila

A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon

Horváth Attila

A szovjet típusú diktatúra
alkotmány- és jogtörténete
Magyarországon

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2024

A kötet megjelenését a Huawei Technologies Hungary pénzügyi támogatása tette lehetővé.

Szerző
Horváth Attila

Szakmai lektor
Barna Attila

Kiadja a Nemzeti Közszerkeleti Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Pordány Katalin
Olvasószerveztő: György László

Korrektorok: Bujdosó Hajnalka, Csinta Áron, Fülöp Éva, Kutas Éva, Nagy Judit, Resofszki Ágnes, Szabó Ilse
Tördelőszerkesztő: Fehér Angéla

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

ISBN 978-963-531-932-9 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-933-6 (ePDF) | ISBN 978-963-531-934-3 (ePub)

© A szerző, 2024
© A kiadó, 2024

Minden jog védve.

Tartalom

Előszó	7
A szovjet típusú diktatúra jogelmélete	9
A legfontosabb alkotmányjogi intézmények	69
Az állampárt	219
Emberi jogok	281
Államigazgatási jog	533
Az igazságszolgáltatás szervezete	557
Polgári jog	583
Büntetőjog	697
Felhasznált irodalom	795

Vákát

Előszó

„Mert az igazság mindig időszerű, és ugyanúgy nem veszíti el időszerűségét, mint a jóság, az igazságosság és a szentség.”
(II. János Pál pápa 1991-es budapesti beszéde)

Több mint harminc évvel a rendszerváltozás után talán már megírható az úgynevezett szovjet típusú diktatúra¹ alkotmány- és jogtörténete. Bár a korszak megítéléséről szóló viták mindmáig nem csitultak el, mégis úgy érzem, hogy már kellő mennyiségű forrás áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy mértéktartással többé-kevésbé reális képet lehessen felvázolni az 1945 és 1990 közötti korszak alkotmányáról, közigazgatásáról, polgári és büntetőjogáról.² Százával születtek az egyes részkérdésekről vagy akár az egész periódusról szóló könyvek és tanulmányok, nagyrészt hozzáférhetők a levéltári források. Csak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában mintegy 4000 folyóméternyi (ez 60 millió lap) dokumentum található, és legalább ennyi anyag kutatható az Országos Levéltárban (például az ÁVH irattára és az MSZMP KB iratai). A korszakra vonatkozó teljes iratmennyiség 250-260 ezer iratfolyóméter.³

Egyúttal külön köszönettel tartozom Botos Katalinnak, Élesztős Lászlónak, H. Szilágyi Istvánnak, Karácsony Andrásnak, Képes Györgynek, Kilényi Gézának, Koltay Andrásnak, Kukorelli Istvánnak, Madarász Imrének, Magyariné Horváth Ágnesnek, Máthé Gábornak, Mezey Barnának, Pandula Attilának, Takács Péternek, Török Gábornak, Varga Zsuzsannának, Vókó Györgynek, Zlinszky Jánosnak a sok segítségért és biztatásért.

¹ Lásd *A totális diktatúra jellemzői* című részt.

² A kellő történelmi távlat relatív voltáról szól Henry A. Kissinger anekdotája: Richard Nixon elnök kínai látogatása során a francia forradalommal példálózott. Egyik vendéglátója, Csou En-laj figyelmeztetőleg felemlte a mutatóujját, és kijelentette: „Még csak 200 év telt el, nincs meg a kellő történelmi perspektívánk a megítélésére.” Magyarics Tamás: *Amerika választ – a Bush-korszak vége. Magyar Nemzet*, 2008. november 14. 6.

³ Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. A magyarországi „új szakaszt” megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján. *Századok*, 145. (2011b), 1. 75.

Vákát

A szovjet típusú diktatúra jogelmélete

A kommunizmus és a szocializmus fogalma

A szocializmus alaptörvénye: a létező szocializmus nem működik, működő szocializmus nem létezik.
(Pesti vicc az 1950-es évekből)

A kiváló gazdaságtörténész, Balla Antal⁴ által az 1930-as évek közepén leírt alábbi gondolat még ma is aktuális: „Meghatározni a szocializmust nem könnyű. Az államszocializmustól a kommunizmusig ötven különböző válfaja létezik, maga a gondolat szinte az emberi kultúrával egyidős.”⁵

Az emberiséget történelme során mindig is foglalkoztatta, hogyan lehetne mindenkit boldoggá tenni. Legfőképpen pedig az, hogyan lehetne a társadalmi igazságtalanságot felszámolni. A kommunizmus elmélete több mint kétezer évvel Marx előtt született. Platón⁶ *Az állam* című művében mutatta be elsőként az „eszményi társadalmat”, amely a javakat köztulajdonba venné, bevezetné a „nőközösséget” és a gyermekek közös nevelését. Az ókori görög filozófus úgy gondolta, hogy ezzel kiküszöböli az irigységet. Egyúttal felvázolta azokat a módozatokat is, amelyeket majd a szovjet típusú diktatúrák a gyakorlatban is próbálnak megvalósítani.⁷

A vagyonszétosztás gondolata a szegénység eszményítésével együtt egyes korai keresztény közösségekben⁸ is fellelhető volt, majd tovább élt a kolostorokban, zárdákban. A szerzetesek és az apácák lemondtak a földi javakról, és csak Istent szolgálták.

A középkor embere sem álmodott mindig a túlvilági boldogságról. Sokak fantáziáját foglalkoztatta a földi paradicsom, János pap országa, ahol követik a krisztusi tanításokat, mindenki örökké fiatal, mindenki egyenlő, hiszen nincs úr és szolgál. Kár, hogy ez az ideális ország csak a képzeletben létezett.⁹

⁴ Balla Antal (1886–1953): történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. (Egyik szerzője az 1946. évi I. törvénycikk indoklásának.)

⁵ Balla Antal: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1935. 95.

⁶ Platón (Kr. e. 427–347): görög filozófus, Szókratész tanítványa. *Az állam* című művét Kr. e. 375 körül írta. Magyarul: *Összes művei*. I–III. kötet. Budapest, Európa, 1984.

⁷ Tokaji András: Platón kommunizmusa és Arisztotelész antikommunizmusa. *Valóság*, 43. (2000), 8. 16.; Tóth J. Zoltán: Az utópizmus jellemzői. Az utópia mint disztópia. *Glossa Iuridica*, 6. (2019), 1–2. 69. Platón Syracusae-ban megpróbálta a gyakorlatba átültetni az elméletét, azonban pár hónap múlva halálos fenyegetések közepette elüldözték.

⁸ Henry Chadwick: *A korai egyház*. Budapest, Osiris, 1999. 163–171.

⁹ W. Salgó Ágnes: János pap országa. Barangolás könyvek között egy legenda nyomában. In Kovács Ilona (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1991–1993*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2017. 365.

Az újkorban, a nagy felfedezések korától az utópiákat felvázoló irodalom virágzásnak indult, és a vagyonközösség gondolatát egyre markánsabban kezdték összekapcsolni az egyenlőség elvével. Sir Thomas More (Morus Tamás)¹⁰ négy évig egy karthauzi kolostorban készült a közpályára. *Utópia* (1516)¹¹ című művében egy elképzelt és ideálisnak beállított társadalmi rend képét festette le. Alapelvei: a magánvagyon és a pénz eltörlése, munka, kötelezettség és termelés, valamint elosztási elv. A maga alkotta *utópia* (görög utoposz = „seholsincs ország”) szó azóta is az ideális, spekulatív társadalomtervezetek elnevezése, amelyek a lehető legtökéletesebb boldogságot nyújtják.¹²

Tommaso Campanella¹³ 27 évet töltött el több mint 50 börtönben. Itt írta a *Napállam*¹⁴ című művét, amelyben a magántulajdont mint a társadalmi egyenlőtlenség okozóját utasította el. Az emberi társadalomban is a kozmikus rend harmóniáját vélte megvalósíthatónak. Lehetséges, hogy ez volt a minta a jezsuiták számára a paraguayi bennszülöttek között létrehozott *szocialista* állam létrehozásához.¹⁵

Francis Bacon¹⁶ *Új Atlantisz*ában (1627)¹⁷ az emberiség a tudomány és a technika révén juthat el a tudósok vezette, egyenlőséget hirdető társadalomba, amelyben a szükségletek igazságos kielégítése révén megvalósulhat a társadalmi béke.¹⁸

Az utópikus kommunizmus első modern képviselői 18. századi francia gondolkodók voltak. Jean Meslier egy szövőmunkás tehetséges fiaként került a reimsi szemináriumba, és lett falusi plébános.¹⁹ Halála után felfedezett értekezését illegálisan adták kézről kézre, egyes részeit Voltaire és d’Holbach adta ki.²⁰ Meslier szerint a vallás a társadalmi igazságtalanság igazolója, az uralkodó osztály hatalmának fenntartója, ezért is szembe kell fordulni vele. A társadalmi egyenlőséget a vagyonközösség révén képzelte el. Szerette volna megszüntetni a magántulajdont:

¹⁰ Szent Morus Tamás (angol nevén Sir Thomas More, 1478–1535): angol humanista államférfi, jogász, író, vértanú. Anglia első világi és nem főúri származású kancellárja volt. 1935-ben a katolikus egyház szentté avatta.

¹¹ Morus Tamás: *Utópia*. Ford. Geréb László. Budapest, Officina, 1941; Morus Tamás: *Utópia*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, Szent István Társulat, 2002. Legutóbbi magyar kiadása: Morus Tamás: *Utópia*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, Cartaphilus, 2011. A mű teljes címe: *De optimo reipublicae statu deque nova utopia (Az állam legjobb állapotáról, valamint az új utópia-szigetről)*.

¹² Pókecz Kovács Attila: Reneszánsz utópista filozófusok az államról: Morus, Campanella, Bacon. *Glossa Iuridica*, 6. (2019), 1–2. 44.

¹³ Tommaso Campanella (1568–1639): itáliai filozófus, író, dominikánus szerzetes.

¹⁴ Tommaso Campanella: *A Napváros*. Budapest, Gondolat, 1959. (Az eredeti címe *La città del Sole* volt.)

¹⁵ Kecskés Pál: *A bölcsélet története*. Budapest, Szent István Társulat, 1981. 261.; Almási Gábor: „Úgy itt a földön is”. Campanella pogány mennyországja. In Kroó Katalin – Bényei Tamás (szerk.): *Utópiák és ellenutópiák*. Budapest, L’Harmattan, 2010. 31–47.

¹⁶ Francis Bacon (1561–1626): angol filozófus, jogász, államférfi.

¹⁷ Francis Bacon: *Új Atlantisz*. Ford. Bodor András. Bukarest, Kriterion, 1976.

¹⁸ Arthur Leslie Morton: *Angol utópia*. Ford. Walkóné Békés Ágnes. Budapest, Kossuth, 1974. 87.

¹⁹ Jean Meslier (1664–1729): hitehagyott francia pap, filozófus.

²⁰ Ludassy Mária: „Az ész államáig és tovább...”. Budapest, Magvető, 1979. 12.; Vjacseszlav Petrovics Volgin: *A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században*. Budapest, Akadémiai, 1967. 300.

„Egy más visszaélés, amely majdnem általánosan fönnáll és amit nagyrabecsülnek, az a föld kincseinek, javainak magántulajdonba vétele ahelyett, hogy közösen bírnák és élveznék azokat. Minden község lakói testvérekből álló egységes családnak kellene, hogy tekintsék magukat és arra igyekezzenek, hogy közös munkával hasznos dolgokat termeljenek s mindenki számára megteremtsek az élethez szükségességeket. Az egyes községek vezetése nem az uralomvágyók, hanem a legbölcsebbek és legjobbak kezében legyenek. Az egyes községek egymással szövetkezzenek, hogy a békét megőrizték s egymást kölcsönösen segítsék.”²¹

Rousseau-t megelőzve kijelentette, hogy az emberek a természetüknél fogva egyenlők. Új, a későbbiek megelőző gondolata, hogy szükségesnek tartott egy „népi forradalmat”.²² Egyes marxisták a gazdaságilag elnyomott parasztok és városi munkások osztályának merész szószólóját, valamint a társadalom szocialista és egalitárius reformjának képviselőjét próbálták felfedezni benne.

Meslier irányát egy titokzatos filozófus, Étienne-Gabriel Morelly²³ követte, aki *Le Code de la Nature (A természet törvénykönyve, 1755)* című munkájában (amelyet egy ideig Diderot-nak tulajdonítottak) kifejtette, hogy az emberi természetnek egy ősi, minden vonatkozásában az egyenlőségen alapuló társadalom felel meg. Mindenkinék képességei szerint kell dolgoznia, és a javak elosztását az emberi szükségletekhez igazítják. Mindenki megélhetéséről az államnak kell tehát gondoskodnia. Műveiben már körvonalazódott a falanszter eszméje, ahol a lakók nagy közösségekben élnek. Házasságot csak a városi szenátus beleegyezésével lehet kötni, és csak tíz évig tartana. Olyan társadalmat képzelt el, „ahol csaknem teljesen lehetetlen, hogy az ember rossz vagy romlott lehessen”.²⁴

Gabriel Bonnot de Mably²⁵ 1758-ban írta meg *Des droits et des devoirs du citoyen (Az állampolgárok jogai és kötelességei)* című művét, de csak halála után, 1789-ben jelenhetett meg. Az összes műveit 1794–1795-ben adták ki 15 kötetben. Közös tulajdont és a termékek egyenlő elosztását javasolta. A társadalmi osztályokra való tagozódás megakadályozását szerette volna elérni.²⁶

François Noël Babeuf²⁷ a teljes egyenlőséget hirdette, és a magántulajdon megszüntetését, vagyonközösséget és egyenlő elosztást javasolt. Úgy gondolta, hogy az emberek azért nem egyenlők, mert az egyik részük városokban, a másik részük falvakban él. Ezért

²¹ Idézi Max Beer: *A szocializmus és a társadalmi harcok története*. III. kötet. Budapest, Népszava, 1923. 114–115.

²² Alistair McGrath: *Az ateizmus alkonya*. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 31.

²³ Étienne-Gabriel Morelly (1715–1778): francia filozófus. Az életéről kevés adat maradt fenn. Egyes források szerint adóhivatalnok és tanító volt.

²⁴ Ludassy (1979): i. m. 163.; Volgin (1967): i. m. 328.; Beer (1923): i. m. 116.

²⁵ Gabriel Bonnot de Mably (1709–1785): francia filozófus és író. Étienne Bonnot de Condillac testvére. Rousseau-val együtt készítették el 1771-ben a lengyel alkotmányt.

²⁶ Mihalik István – Szigeti Endre: *Fejezetek a marxista–leninista politikai gazdaságtan történetéből*. Budapest, Kossuth, 1981. 17.

²⁷ François Noël Babeuf (1760–1797): ismertebb nevén Gracchus Babeuf (a római néptribunok, a Gracchus fivérek iránti tiszteletből vette fel ezt a nevet 1794-ben), francia utópista kommunista forradalmár, teoretikus, publicista, agitátor.

a városokat le kell rombolni. Megszűnne az állam és az egyház. Csak a javak elosztását kell megszervezni. Mindenkinnek ugyanazt a nevelést, oktatást kell biztosítani, és a tudósi, írói foglalkozást meg kell szüntetni. Tisztában volt azzal, hogy a nép nagy többsége nem támogatja elképzeléseit, ezért titkos, fegyelmezett forradalmi pártot szervezett, amely segítségével akarta megszerezni a hatalmat és bevezetni a forradalmi diktatúrát. Harcostársával, Philippe Buonarrotival²⁸ együtt gyakran használták az *osztályharc* és a *proletariátus* kifejezést. Babeuf 1796 elején a Direktórium megdöntésére megszervezte az „Egyenlők összeesküvése” nevű titkos társaságot. Nem sokkal később valamennyiüket letartóztatták, és Babeufot kivégezték.²⁹

Saint-Simon³⁰ az újkori kommunizmus elméletének előfutára. Ő volt az első, aki felismerte, hogy egy ipari jellegű társadalom fog kialakulni. Abban bízott, hogy a társadalmi folyamatok tervezhetők, és a vezetők meggyőzhetők a reformok fontosságáról.³¹ Az *Ész* nevében a társadalmi változások szükségességét vallotta. Szerinte a jövedelem egyedüli forrása a munka. Nála jelent meg az a gondolat, hogy a gépi termelés elérheti azt a szintet, amelynek révén olyan mértékű termékbővség alakul ki, amely irreálissá teszi a tulajdont. Saint-Simon már a munkásosztály szószólója, és az ipar uralmának hirdetője. Ő volt az első, aki műveiben nem az államról, hanem a társadalomról írt. Olyan elmélet kidolgozására törekedett, amely a társadalmat természettudományos egzaktussággal vizsgálva segítséget nyújthat egy új társadalom megteremtéséhez, amelyet a tudósok fognak vezetni. Halála után tanítványainak egy csoportja kollektívizmust hirdető vallási szektát alapított. A saint-simonisták hirdették meg a „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint” elvet.³²

François Charles Fourier³³ jól látta a kapitalizmussal együtt járó problémákat. Ennek ellenére ellensége volt mindenfajta erőszaknak. Észérvekkel próbálta embertársait meggyőzni. Szerinte a társadalomban is alapvetően a Newton által leírt mechanikai törvények működnek. Az emberi élet célja mégis az egyetemes boldogsághoz való eljutás. Ezért az állandó gazdasági növekedés érdekében egy teljesen racionalizált munka- és településszervezetet dolgozott ki, a falansztert,³⁴ amely egy hatalmas, palotaszerű

²⁸ Filippo Giuseppe Maria Ludovico Buonarroti, francia nevén Philippe Buonarroti (1761–1837): olasz származású francia forradalmár. Részt vett Babeuf összeesküvésében, ezért száműzték.

²⁹ Köpeczi Béla (szerk.): *Babeuf válogatott írásai*. Budapest, Hungária, 1950.

³⁰ Claude Henri de Rouvroy comte de Saint-Simon (1760–1825): arisztokrata családból származó francia gondolkodó, utópista szocialista. Önkéntesként részt vett az amerikai függetlenségi háborúban. Miután vagyonát eltékozolta, kezdett írni a nagy társadalmi átalakulás tervéről.

³¹ Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris, 2000. 49.

³² Zsigmond László: *Claude-Henri de Saint-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*. Budapest, Akadémiai, 1977; Földes Béla: *A szocializmus*. I. kötet. Budapest, MTA, 1910. 78–127.; Takács Péter: *Észmék és elméletek az államról a XIX–XX. században*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1997. 67. Vö. *Claude-Henri de Saint-Simon válogatott írásai*. Budapest, Gondolat, 1963; Claude Henri de Saint-Simon: *Az európai társadalom újjászervezéséről. Új kereszténység*. Bukarest, Irodalmi, 1969.

³³ François Charles Fourier (1772–1837): francia filozófus, utópista szocialista.

³⁴ François Charles Fourier: *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete*. Budapest, Gondolat, 1977; Antalfy György: *Állam és demokrácia. Fejezetek az állam- és jogelmélet köréből*. Budapest,

épületben működött volna. Ebben 300-400 család egyenlő szükséglete szerint kapna lakást. Mindenki ugyanannyit dolgozik, és ugyanannyi fizetést kap. A közös termelés mellett a gyermekeket is együttesen nevelnék, hiszen közösek a tantermek, az éttermek, a közösségi helyek. A falanszter így – reményeik szerint – a boldogság országa lenne, hiszen mindenkinek békét és megélhetést nyújtana. Teljes joggal vetette fel Madách Imre nagy drámai költeményében (*Az ember tragédiája*, XII. szín) mint az emberiség évtizedek múlva elképzelhető jövőjét, ahol az egyedüli összetartó eszme a megélhetés.³⁵ A szovjet propagandagépezet mindig is tagadta, hogy nekik bármi közük lenne a falanszterhez, pedig az 1920-as évek elején először közepes méretű, néhány száz személyt befogadó kollektív lakóhelyek tervei készültek el. Később az életmód teljes *kollektivizálódásának* gondolatától vezérelve, és a költségtakarékosságra is figyelemmel, több ezer embert befogadó hatalmas lakótömböket terveztek és kezdtek felépíteni. A tervezők kijelentették:

„[A] közösségi lakóházban a család kizárólag kölcsönös szimpátián nyugvó, történetileg kikerülhetetlen, fiziológiai eredetű szükségletet kielégítő együttélés lehet egy munkásférfi és egy munkásnő között. [...] Minden átmeneti forma (a lakóhelyet illetően) nem más, mint jogosulatlan opportunizmus [...]. Férj és feleség együttélése nem szabad, hogy külön szobában történjen, [...] a szobák (kb. 5 m² alapterületűek) fő rendeltetése az alvás, az egyéni pihenés, esetleg egyéni munka. [...] A szocialista társadalomban [...] már nem létezik a szülő–gyerek viszony problémája [...], helyett egy másik probléma vetődik fel és oldódik meg: a »felnőttek–gyerekek«-viszony, vagy a »társadalom–gyerekek«-viszony problémája.”³⁶

Az OK(B)P VIII. kongresszusa (1919. március 18–23.)³⁷ ezeket a hatalmas közösségi házakat nagy éttermekkel, központi mosodával, bölcsődével, ruhajavító műhellyel, kulturális sarokkal stb. látta volna el. Célul tűzték ki a társadalmi és emberi vonatkozású programok, a mindennapi élet teljes átalakítását, ahol már nincs helye a családnak. Szerencsére ezeknek a megvalósítására már nem volt elég pénzük.

Az „utópista kommunisták” között talán Robert Owen³⁸ munkássága vált a leginkább közismertté, annak ellenére, hogy nem tartotta magát jelentős gondolkodónak. Iskolába csak néhány évig járt, leginkább gyakorlati tapasztalatokat gyűjtött. Még dicsekedett is azzal, hogy nem olvasott komolyabb tudományos értekezéseket. Míg Saint-Simon és Fourier nem törölték volna el teljes mértékben a magántulajdont, addig Owen szilárdan kiállt a kollektív tulajdon mellett.³⁹ Híressé vált manifesztumában kijelentette:

Közgazdasági és Jogi, 1967. 181.; Sándor Pál: *A filozófia története*. Budapest, Akadémiai, 1965. 62.; August Bebel: *Charles Fourier élete és eszméi*. Budapest, Gondolat, 1962; Palágyi Menyhért: *Marx és tanítása*. Budapest, Szent István Társulat, 1920. 61.; Madách Imrere gyakorolt hatásáról lásd Baranyi Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum)*. Budapest, Akadémiai, 1963. Vö. Dános Árpád – Kovács Gábor: *A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig*. Budapest, Pantheon, 1925. 330–332.

³⁵ Péteri Zoltán – H. Szilágyi István: *Államelmélet*. I. kötet. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 7.

³⁶ Idézi Anatole Kopp: Szovjet életmódkísérletek a húszas években. *Medvetánc*, 2. (1982), 1. 150.

³⁷ *A Szovjetunió Kommunista Pártjának története*. Budapest, Kossuth, 1959. 366–375.

³⁸ Robert Owen (1771–1858): angol gyáros, gondolkodó.

³⁹ Joshua Muravchik: *Földre szállt mennyország*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014. 44.

minden baj forrása „a magán, vagyis individuális tulajdon, az irracionális vallásszisztéma és a házasság, mely az individuális tulajdon[on] és irracionális vallásszisztémán alapszik”.⁴⁰ Owen a gyakorlatban is igyekezett megvalósítani kommunisztikus elképzeléseit. Az USA-ban és Angliában alapított kommunái azonban csúfos kudarcot vallottak. A teljes vagyonszétosztáson és önkormányzaton alapuló közösségekben belül rögtön viszálykodás támadt, hiszen a dologkerülő ingyenélők szava egyformán esett latba a szorgalmas dolgozókéval. Owen végül is, a közgyűlést feloszlátva, diktatúrát vezetett be, de a bukást így sem tudta elkerülni.⁴¹

Fourier, Saint-Simon és Owen utópiáinak közös vonása és újdonsága, hogy az eljövendő kommunista társadalmat már a modern ipari társadalom gazdasági viszonyai között kívánták megvalósítani. Az utópista kommunizmus híveinek egy másik csoportja – a francia forradalom hatására – a meggyőzésen túl, a kívánt cél elérése érdekében, már az erőszakos eszközök alkalmazását is megengedhetőnek tartotta.⁴²

Pierre-Joseph Proudhon⁴³ olyan társadalmat szeretett volna létrehozni, amelyben az emberek termelészövetkezetekben dolgoznának, de nem adnák fel személyes szabadságjogaikat. A tulajdon korlátozását a szabadságjogok megőrzésével együtt is megvalósíthatónak tartotta. Szerinte ilyen körülmények között az emberek annyira erkölcsössé válnának, hogy nem lenne szükség a továbbiakban az államra. Szerinte a legtökéletesebb államforma az anarchia és a rend harmóniája. Több mint negyvenkötetes életművével alapozta meg az anarchizmus mozgalmát és eszmerendszerét.⁴⁴

Louis Auguste Blanqui⁴⁵ szerint a munkások nem alkalmasak a forradalom kirobbantására. Úgy gondolta, hogy a forradalmat „hivatásos forradalmárok” egy kis csoportjának kellene végrehajtania, akik átmenetileg diktatúrát vezetnének be, hogy felkészítsék az embereket az új rend kiválóságára. Ez az átmeneti zsarnokság időszaka lehetővé tenné egy új rend alapjának megvalósítását, amely után a hatalmat átadják az embereknek.⁴⁶

⁴⁰ Dános–Kovács (1925): i. m. 296.

⁴¹ Arthur Leslie Morton (szerk.): *Robert Owen válogatott írásai*. Budapest, Gondolat, 1965. 38–43.; Földes (1910): i. m. 274–298.; Muzsly István: *Gazdaság és erkölcs*. Budapest, Márton Áron, 1993. 123.; Beran Ferenc – Lenhardt Vilmos: *Az egyház társadalmi tanítása*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 64.; Tóth Csaba: Robert Owen és a New Harmony. Egy brit reformterv sorsa az 1820-as évek Amerikájában. *Világosság*, 20. (1979), 7. 440.

⁴² Haskó Katalin: Utópista szocialista társadalomelméletek a XIX. század első felében. *Múltunk*, 46. (2001), 2–3. 30.

⁴³ Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865): francia libertárius szocialista-anarchista elméletalkotó, újságíró, az anarchizmus elméletének egyik megalkotója és legnagyobb hatású képviselője, nemzetgazdász, társadalomkritikus. *A nyomor filozófiája* című művét Marx *A filozófia nyomorúsága* című írásával igyekezett cáfolni.

⁴⁴ Haskó Katalin: Pierre-Joseph Proudhon, az anarchizmus atyja. *Valóság*, 38. (1995), 7. 39.

⁴⁵ Louis Auguste Blanqui (1805–1881): francia forradalmár, életének 76 évéből 43 évet és 2 hónapot börtönben töltött.

⁴⁶ Jemnitz János (szerk.): *Auguste Blanqui válogatott művei*. Budapest, Gondolat, 1968; Kovács Endre: *Az örök fogoly. Auguste Blanqui élete*. Budapest, Kossuth, 1983.

Marx Blanquitól vette át a proletárdiktatúra fogalmát,⁴⁷ Lenin pedig azt a gondolatot, hogy a hatalmat egy kis létszámú, de fegyelmezett csoportnak kell megszereznie.⁴⁸

A kommunista elméletek közül a legnagyobb hatást kétségtelenül Karl Marx és Friedrich Engels utópiája⁴⁹ gyakorolta az utókorra, olyannyira, hogy a szocialista országokban megkérdőjelezhetetlen tanokként hirdették elméletüket, az úgynevezett marxizmust.⁵⁰ A szocialista országok ideológusai Marx, Engels és Lenin⁵¹ műveinek egyfajta citátumát⁵² nevezték marxizmus–leninizmusnak.

A kommunisztikus utópiák különböznek egymástól konkrét céljaikban és a számításba vett eszközeikben, de a remélt dolgok tekintetében eléggé hasonlóak. Minden utópista konkrét javaslatot dolgozott ki az emberi viszonyok radikális és gyors megváltoztatására, tökéletesítésére, szinte minden emberi gyarlóság orvoslására. Egyetemenlenségére törekedtek, hiszen érvényüket az egész emberiségre ki kívánták terjeszteni, és megpróbáltak minden kérdésre választ adni. Olyan társadalmi rendet vizionáltak, ahol leküzdik a szegénységet, megszüntetik a köz- és magánérdek közötti ellentéteket, és a lehető legtökéletesebb intézményrendszert ígérték, amely boldogságot, szabadságot és önmegvalósulást eredményez.

Szerintük nem kell mindenkinek megküzdenie a saját érvényesüléseért, a problémák a tökéletes elmélet alapján oldódnak majd meg, még akkor is, ha az emberek zöme „nem tudja, hogy mi a jó neki”. Innen ered egyes utópista gondolkodók türelmetlensége is. Babeuf, Blanqui, az anarchisták egyes csoportjai, Marx, Lenin és a többiek ezért az erőszaktól sem riadtak vissza.

A szocializmus szónak a latin *socius* = 'társ' főnévből alkotott *socialis* = 'társas' melléknév az alapja. Giacomo Giuliani vicenzai katolikus pap használta először 1803-ban, Vicenzában megjelent, *L'antisocialismo confutato (A megcáfolt antiszocializmus)* című művében. Owen fia és Owen többi követője feljegyzésében már úgy írt a szocializmusról, hogy annak fő követelménye a munkások helyzetének javítása.⁵³ Angliában 1827-ben

⁴⁷ Karl Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. VII. kötet. Budapest, Kossuth, 1962. 86.

⁴⁸ Vlagyimir Iljics Lenin: Marxizmus és felkelés. In *Lenin összes művei*. XXXIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1976. 249.

⁴⁹ Marx és Engels a kommunizmus úttörőit utópistáknak nevezte, a saját elméletüket pedig önérzetesen „tudományosnak”. Valójában Saint-Simonék sem voltak teljesen utópisztikusok, viszont Marxéknak sem sikerült az utópiát elkerülniük. (Marx, Engels és Lenin elméletéről lásd *Az úgynevezett marxizmus–leninizmus ideológiája* című részt.) Vö. Molnár Tamás: *Utópia. Örök eretnokség*. Budapest, Szent István Társulat, 1993. 42.

⁵⁰ Marx egy alkalommal állítólag kijelentette: „csak azt tudom, hogy én nem vagyok marxista”. Idézi Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris, 1998. 246.

⁵¹ Országoként és koronként változó módon hozzákapcsoltak másokat is ehhez a „szentháromsághoz”. Például Sztálint, Mao Ce-tungot stb.

⁵² Közismert volt, hogy Jurij Vlagyimirovics Andropovnak (1914–1984), az SZKP főtitkárának készítettek egy olyan katalógusszekrényt, ahol az egyes fiókokban témák szerint rendszerezték a marxizmus klasszikusainak idézeteit. A szovjet főtitkár innen tetszés szerint tudott előhúzni szinte minden témához megfelelő hivatkozást.

⁵³ Muravchik (2014): i. m. 44.

a *Cooperative Magazine*-ban⁵⁴ jelent meg abban a szövegösszefüggésben, hogy a tőke köztulajdonát nevezik a „kommunisták vagy szocialisták” legfőbb céljának. Az európai kontinensen a francia filozófus és közgazdász, Pierre Henri Leroux (1797–1871) használta először a kifejezést 1834-ben, amikor kiadta az *Individualism and Socialism* című esszéjét,⁵⁵ amely rögvest széles körben ismertté tette. A kommunizmus modern fogalmát Étienne Cabet (1788–1856) francia publicista határozta meg először *Mon crédo communiste* (1845) című művében.⁵⁶

Marx és Engels kezdetben a szocializmus és a kommunizmus kifejezést szinte teljesen azonos értelemben használta. A későbbiekben viszont azért ragaszkodtak inkább a kommunizmus fogalmához, mert szerintük a szocializmus kifejezést a kispolgári és konzervatív mozgalmak is előszeretettel használták.⁵⁷ A fordulat a 20. század elején kezdődött, s ezután a két terminológia eltérő pályát futott be. A kommunizmus fogalmával inkább a radikális, a diktatúrára törekvő mozgalmakat, pártokat illették, míg a szocializmus inkább teoretikus elképzeléseket és erőszakmentesebb irányvonalat fémjelzett. Erre jó példa a kommunista pártok kiválása a szociáldemokráciából.

A szocializmus kifejezést Sztálin tette hivatalossá, amikor 1936-ban, a Szovjetunióban (majd az 1960-as évek elején az európai szocialista országokban is⁵⁸) deklarálták, hogy „lerakták a szocializmus alapjait”, illetve hogy lényegében felépült a szocializmus, és már úton vannak a kommunizmus felé. Sőt, 1961-ben, a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusán meghirdetett programban kinyilatkoztatták azt a tételt, hogy a szovjet társadalom már a kommunizmus kiteljesedett építésének szakaszába lépett. Egyben azt ígérték, hogy 1980-ra leteszik a kommunizmus alapjait, és a gazdasági fejlődés tekintetében megelőzik az Amerikai Egyesült Államokat.⁵⁹ Mindezek igazolására Marxnak *A gothai program kritikája* című művére hivatkoztak, s több esetben is idézték az alábbi mondatokat: „A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, amelyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakult át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek állama nem lehet egyéb, mint a proletariátus forradalmi diktatúrája.”⁶⁰

Így vált Magyarországon is hivatalossá az a magyarázat, hogy a kommunizmus átmeneti, „első szakaszát” szocializmusnak nevezik, amely csak addig marad fenn, amíg bekövetkezik a kommunizmus térnyerése.

⁵⁴ Haskó Katalin – Hülvely István: *Bevezetés a politikatudományba*. Budapest, Villányi úti Konferencia-központ és Szabadegyetem Alapítvány, 2000. 136.

⁵⁵ Heller Farkas: *Közgazdaságtan*. II. kötet. Budapest, Mérnöki Továbbképző Intézet, 1947. 9.

⁵⁶ Földes Béla: *A társadalmi gazdaságtan elemei*. I. kötet. Budapest, Athenaeum, 1905. 475.

⁵⁷ Wolfner Pál: *A szocializmus története és tanításai*. Budapest, Athenaeum, 1906. 84.

⁵⁸ 1962: Bulgáriában, Romániában, majd Csehszlovákiában, Magyarországon, végül Lengyelországban is.

⁵⁹ Csaba László: A szovjet modell. In Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.): *Összehasonlító közgazdaságtan. Gazdasági rendszer, önálló intézmények*. Budapest, Aula, 2007. 246.

⁶⁰ Karl Marx: *A gothai program kritikája*. Budapest, Kossuth, 1979. 35.

Kommunizmusnak az egyre távolabbi jövőbe tolódó, a „kommunista társadalom legfelső fokaként” megjelölt társadalmi berendezkedést nevezték.⁶¹ Ezekkel a nyakatekert indokokkal próbálták megmagyarázni, hogy bár évtizedek teltek el a hatalomátvétel óta, a kommunizmus által ígért jólét és elosztási metódus megvalósulásának még a halvány reménye sem látszott.

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban ezért sokféle terminológia terjedt el mind az elmélet, mind pedig a létező politikai berendezkedés megjelölésére: *szocializmus*, *létező szocializmus*, *bolsevizmus*, *szovjet típusú diktatúra* stb.

A nyugati szakirodalomban az 1920-as évektől a *totális diktatúra* kifejezéssel jelölték a fasiszta, majd az 1930-as évektől a német nemzetiszocialista berendezkedéseket. A II. világháború után ugyanezt a fogalmat kezdte használni Hannah Arendt⁶² (1951) a szocialista országok politikai rendszerének elemzésekor, mivel ezt az újfajta diktatúrát nem lehetett sem az Arisztotelész, sem a Montesquieu, sem pedig a Max Weber által meghatározott fogalmakkal leírni, meghatározni. Az önkényuralom és a zsarnokság kategóriája sem elég kifejező; nem rendelkezik olyan tartalommal, hogy teljesen megfeleljen ennek a tipikusan 20. századi, de a közvélemény előtt sokáig nem megfelelően ismert diktatúra⁶³ meghatározására.

A kommunista propaganda hatására még a szakirodalomban is előfordul a *proletár-diktatúra*⁶⁴ kifejezés, amelyet Marx a Joseph Weydemeyerhez 1852-ben írt levelében említett elsőként.⁶⁵ A valóságban persze a proletároknak nem sok közük volt a proletár-diktatúrának nevezett rendszerhez. Ez olyan hazugság volt, mint amiről Hahner Péter írja, hogy Blanqui 1832-ben a bíróság előtt proletárnak vallotta magát, pedig anyja és testvérei tartották el.⁶⁶

Mivel Magyarországot 1949 és 1989 között hivatalosan szocialista országnak, jogrendszerét pedig szocialista jognak⁶⁷ nevezték, ezért a továbbiakban én is ezt a terminológiát használom.

⁶¹ Magyar György: *Tudományos szocializmus*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1985. 224.

⁶² Hannah Arendt (1906–1975): német születésű amerikai filozófus, politológus. Lehotay Veronika: A totalitárius rendszerek Hannah Arendt munkásságában. In *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica*, 27. (2009), 1. 41.

⁶³ A nyugati értelmiség tudatos félrevezetéséről lásd Paul Hollander: *Politikai zárandokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába (1928–1978)*. Budapest, Cserépfalvi, 1996.

⁶⁴ Például Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. I. kötet. Budapest, Babits, 1996. 43. önálló fejezetcímként.

⁶⁵ Marx levele Weydemeyerhez 1852. március 5-én. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XXVIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1971. 475–480.

⁶⁶ Hahner Péter: Proletárdiktatúra vagy kommunista diktatúra. *Rubicon*, 29. (2019), 4. 68.

⁶⁷ Lásd az ezekben az években megjelent összes államjogi, alkotmányjogi szakkönyvet vagy a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete által kiadott, Szabó Imre akadémikus főszerkesztésével megjelent *Állam- és jogtudományi enciklopédiát* (I–II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1980).

A szovjet típusú diktatúra oroszországi előzményei

Sztálin a pokolban találkozik II. Miklós cárral, aki érdeklődik:

– Megvan még az orosz birodalom?

– Megvan, és sokkal nagyobb, mint volt.

– Főznek-e még vodkát? Mennyit isznak?

– Több vodkát főznek, de már nem 40 fokosat, 42-45 fokosat!

(Pesti vice)

A Szovjetunió, a Lenin és Sztálin által kialakított totális diktatúra hivatalos álláspontja szerint, teljes mértékben szakított a múlttal, a cári rendszerrel. Valójában az 1920–1930-as években létrehozott politikai berendezkedésben meghatározónak bizonyultak a régi orosz politikai kultúra mélyen gyökerező elemei.⁶⁸ Még Lenin is elismerte a XI. pártkongresszuson (1922. március 27.), hogy a bolsevik vezetők közül senki sem rendelkezett igazgatási tapasztalattal.⁶⁹ E hatások elemzése nélkül nem érthetjük meg a szovjet típusú diktatúra jó néhány sajátos vonását.

Az Orosz Birodalom volt Európa legutolsó és legtartósabb despotikus abszolutizmusa, egyben – a Balkánnal együtt – a legelmaradottabb térsége. Az orosz történelemmel kapcsolatosan még a marxista történetírás is az úgynevezett ázsiai termelési módról írt.⁷⁰

Ez a hatalmas kelet-európai terület kívül maradt a görög és a római kultúra hatókörén. A déli sztyepei vidék évszázadokon keresztül mintegy átjáróházként szolgált a nyugat felé törekvő lovas nomád népek számára. Ezért az itteni lakosság északabbra, a lombos erdős övezetbe húzódott. Itt védelmet találtak, egyúttal el is szigetelődtek a Mediterráneumtól, majd Nyugat-Európától.

Oroszország mindig is nagy országnak számított, de a hatalmas távolságokat a rossz közlekedés miatt nehéz volt áthidalni. Problémát okozott a közigazgatás szervezetlensége. Egyúttal a bizonytalan határok⁷¹ az állandó veszélyeztetettség érzetét keltették. Oroszország uralkodói szinte mindig hódítók voltak. (Az orosz történelmet úgy is lehetne értelmezni, hogy a tatár hódoltság után, a „legjobb védekezés a támadás” elvét követve, mint ahogy a Római Birodalom is tette, elfoglalták a szomszédos területeket, országokat.)⁷² Az Orosz Birodalom hódító politikája két irányban valósult meg. Az első szakaszban az európai területeket foglalták el. 1462 és 1533 között a birodalom területe megháromszorozódott.⁷³ A második szakasz a sajátos orosz gyarmatosítás, amely elsősorban Szibériára terjedt ki. A Vlagyivosztkok (*vladei vostokom*) szó jelentése ugyanis jól tükrözi

⁶⁸ Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, Századvég, 1989. 9.

⁶⁹ *Lenin összes művei*. XLV. kötet. Budapest, Kossuth, 1975. 69.

⁷⁰ Az ázsiai termelési módról lásd Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth, 1965; Pászka Imre: *Az ázsiai termelési mód régi és új vitájához I. Korunk*, 41. (1982), 10. 760.

⁷¹ A hatalmas, végeláthatatlan sík területen kevés olyan földrajzi objektum volt, amely természetes határukat szolgált volna.

⁷² Mihail Heller: *Orosz történelem*. I. kötet. *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, Osiris, 2003. 115.

⁷³ Gyóni Gábor: *Oroszország mint birodalom. Világtörténet*, 37. (2015), 4. 505.

a 19. századi orosz ambíciókat: „Uralkodj Keleten!” Ez a fajta gyarmatosítás azonban nemcsak abban tért el a nyugat-európaiktól, hogy nem a tengeren túli távoli vidékekre terjedt ki, hanem abban is, hogy nem a kereskedelem fejlesztése volt az elsődleges cél. Valójában a rendkívül alacsony hatékonyságú mezőgazdaság és a cári nagyhatalmi politika miatt foglalták el a világ egyhatodát.

A folyamatos háborúskodás és hódító politika következményeként nagy hagyományai lettek a militarizmusnak. A hadsereg Oroszországban mindig is nagy létszámú és erős volt. Szergej Juljevics Vitte gróf⁷⁴ szerint Oroszországban „nem törvényekre, nem civilizálásra, hanem hadseregre van szükség”.⁷⁵ Az orosz katonatisztek, kadéthadtestek tankönyvéből az alábbiakat tanulhatták: „Oroszország nem kereskedő, nem is földműves, hanem katonai ország, amely arra van hivatva, hogy a világ villáma legyen.”⁷⁶

Oroszországban a természeti feltételek is meghatározónak bizonyultak az itt lakók gondolkodásmódjára. A félig európai és félig ázsiai állam területének jelentős része magasan északon fekszik, Grönlanddal és Alaszkával hasonló szélességi fokon. A főváros, Moszkva északabbra található, mint London, de a Golf-áramlat kedvező hatása nélkül. Oroszország éghajlata nehezzé teszi az életet, hiszen fél évi igen kemény tél⁷⁷ után a nyár⁷⁸ rövid és száraz. A sarki szelek – nem ütközvén magas hegyláncokba – ellenállás nélkül vágatnak keresztül az országon. Mindezekből következtek a rendkívül alacsony termésátlagok. Az emberek csak azért nem éheztek, mert a környező erdőkben gyűjtögettek, folyókban, tavakban halásztak. Az Orosz Birodalom lakosságának 80%-át kitevő parasztság kis népsűrűségben élt, személyiségüket háttérbe szorította a család, az *obscsina* és a társadalom. Az *obscsina*,⁷⁹ bár igen kis életszínvonalon, de óvta a benne élőket a gazdaság, a politika és az időjárás kihívásaitól. Ennek érdekében sajátos szokásjogot alakított ki ez a „világ”, a „*mír*”, amelynek alapelvei a következők voltak: „demokratikus centralizmus”; a „közvélemény” elsőbbsége a magánérdek felett az élet szinte minden területén;⁸⁰ a kollektív felelősség; az individualizmus rendkívüli korlátozása; a jogok és kötelezettségek egyenlősége; a korlátozott tulajdonhoz és „munkához való jog”; a közösségi ügyekben való részvétel joga; a tradicionalizmus mint

⁷⁴ Bebesi György: Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics Vitte (1849–1915). In Szabó Tünde – Szili Sándor (szerk.): *Életutak, életrajzok*. Szombathely, Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2016. 45–53.

⁷⁵ Idézi Edvard Radzinszkij: *Sztálin*. Budapest, Európa, 1997. 28. Vö. Szergej Juljevics Vitte: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Ford. Vas Zoltán. Budapest, Gondolat, 1964.

⁷⁶ Idézi Radzinszkij (1997): i. m. 29.

⁷⁷ Januári átlaghőmérséklet: –10 °C.

⁷⁸ Júliusi átlaghőmérséklet: +18 °C.

⁷⁹ Az *obscsináról* lásd még a szervezetkezeletről szóló fejezetet.

⁸⁰ Egy 1736-ban kiadott ukáz szerint, ha egy faluközösség valamelyik saját tagjáról azt állította, hogy rossz hatással van a többiekre, a falu előljárói szétozhatták javait, őt magát pedig utasíthatták arra, hogy máshová költözzön. Amennyiben az ilyen módon falujából elűldözött személy nem tudott új lakóhelyről gondoskodni, akkor száműzték. Érdekes, hogy Hruscsov 1948-ban egyebek között erre a törvényre hivatkozva javasolta, hogy küldjék száműzetésbe azokat a kolhozba kényszerített parasztokat, akikről úgy gondolták, hogy nem dolgoznak elég lelkesen. Lásd Anne Applebaum: *A Gulag története*. I. kötet. Budapest, Európa, 2005. 37.

követendő példa. Gazdálkodásuk során túlnyomóan pénz közvetítése nélküli cserével bonyolították le az áruforgalmat.

A földközösségben élő parasztságot 1649-től a *holop* (rabszolga) jogi státuszába süllyesztették, röghöz kötötték. Nem véletlen tehát, hogy a 20. századig nem tudott kialakulni a magántulajdonosi szemlélet,⁸¹ hiszen az obscsina az egyéni törekvéseket, a szorgalmat, a kezdeményezést valósággal büntette, ugyanis aki több jövedelemhez jutott, azzal nem rendelkezhetett szabadon, hanem azt bármikor, ellenérték nélkül elvehették tőle.

A bolsevik hatalomátvétel után azonnal visszaállították az obscsinának a sztolipini reformok előtti jogviszonyait. Végül csak 1929–1930-ban számolták fel véglegesen a faluközösségeket, de ez a megszüntetés igencsak „dialektikusnak” bizonyult.

Az orosz történelemben mindig a keleti és a nyugati elemek párharca zajlott, de általában az ázsiai, keleti vonások győzedelmeskedtek. Az 1220-tól 1480-ig tartó tatár hódítás hatása egészen a 20. századig megfigyelhető. Az Arany Hordával szembeni harcokban kihalt a régi, normann eredetű előkelő réteg, és velük együtt feledésbe merült a hűbéri jog. A megmaradt bojárok a szolgáló nemesség szintjére süllyedtek. A mongol örökség mindenekelőtt a hatalom kizárólagosságát, osztatlanságát és karizmatikus legitimációját eredményezte, hiszen a mongol „cár” abszolút hatalmát tekintették mintának. Az uralkodó könyörtelenül leszámolhatott mindenkivel, aki a hatalmát veszélyeztette. Ettől kezdve Oroszországban a jogot az állami akarattal azonosították.⁸²

Az ázsiai despotizmus megakadályozta a nyugatról jövő eszmék (reneszánsz, humanizmus, reformáció, felvilágosodás) oroszországi térnyerését.⁸³

A bizánci szertartásrendű kereszténység felvétele és a későbbi egyházszakadás is erősítette a Nyugattal szembeni ellenséges érzületet. Az Orosz Ortodox Egyház egyben a Nyugattól való elszigetelődés intézménye lett. Az orosz ortodox államegyház semmiféle szociális feladatot nem látott el. A lakosság nehéz sorsa iránt közömbös maradt. Míg a nyugati kereszténység kolostorai kulturális központok és a szegények, betegek ispotályai voltak, addig az orosz szerzetesek teljesen elzárva éltek a külvilágtól.⁸⁴ A cezaropapizmus⁸⁵ eszméje is Konstantinápolyból jutott el Moszkvába. Miután III. Iván (1462–1505) moszkvai nagyfejedelem 1472-ben feleségül vette az utolsó bizánci császár unokahúgát,

⁸¹ Szászy István: *A Szovjetunió magánjogának alapelvei*. Kolozsvár, Józsa Béla Athenaeum, 1945. 57.; René David: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1977. 136.

⁸² Heller (2003): i. m. 86.

⁸³ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983. 82.; Sashalmi Endre (szerk.): *Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800. Intellektuális történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók?* Pécs, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutató Központ, 2007. 198.; Font Márta – Sashalmi Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Budapest, Pannonica, 2007. 23.

⁸⁴ Christopher Dawson: *Európa születése*. Budapest, Athenaeum, (é. n.). 199.

⁸⁵ Cezaropapizmus: egyházpolitikai rendszer, amelyben a legfőbb egyházi hatalom a világi uralkodóé. A kereszténység szellemétől idegen, Jézus ugyanis az egyházi és a világi hatalmat szétválasztotta (Mt 22,21).

a fiát már bizánci szokás szerint koronáztatta meg. Így vált különösen a 16. századtól egyértelműen hivatalos ideológiává az a gondolat, hogy Moszkva Bizánc örököse, a „harmadik Róma”,⁸⁶ illetve hogy a görögök után az oroszoknak kell elfoglalniuk az első helyet az ortodox⁸⁷ nemzetek között.⁸⁸ Egyúttal azt hirdették, hogy az Orosz Birodalomban mindenkinek ortodox vallásúnak kell lennie.⁸⁹

A bizánci hatás ellenére nem hatott igazán az antik örökség, mivel a Bibliát egyházi szláv nyelvre⁹⁰ fordították. Így az orosz papságnak nem kellett megtanulnia latinul.

IV. (Rettegett vagy Rettenetes) Iván (1530–1584) cár egyesítette a tatár kánok despotikus hatalmának szokásjogát és a bizánci autokratikus ideológiát. Iván hitt különleges küldetésében. Szadista és miszticizmusra hajló emberként önmagát szentként tisztelte, és 1547-ben „minden oroszok cárvá” koronáztatta magát. A római *caesar*ból (cézárból) eredeztette címét, s mivel a tatár kánt is így nevezték, Iván egyben az Arany Horda örökösének is tekintette magát. Iván szervezte meg az *opricsnyinát*,⁹¹ minden ezután következő orosz állambiztonsági szervezet előfutárát, amellyel féktelen terrort valósított meg. Ezt a szervezetet – nem cárként, hanem tulajdonosként – egyedül Iván irányította. Az első moszkvai pátriárka kinevezésével véglegesítette az orosz ortodox egyház alárendeltségét is.⁹²

I. (Nagy) Péter (1682–1725) uralkodásának következménye, hogy axiomatikus igazságnak kezdett számítani az a nézet, amely szerint Oroszországban reformokat csak az uralkodó kezdeményezhet. Péter hirdette meg a később is sokat emlegetett jelszót: „utolérni és túlszárnyalni” a gazdaságilag sokkal fejlettebb nyugati államokat.

Oroszországban egyetlenegy reform sem kezdődött alulról, még a nemesség köréből sem. A Nagy Péter és utódai által kezdeményezett „*peresztrojka*knak” (átalakítások)

⁸⁶ Az első keresztény birodalom, Róma a barbár támadás következtében 476-ban megszűnt, és a keleti (ortodox) egyház tanítása szerint a helyébe lépett a Bizánci Császárság. Bizánc 1453-ban a pogány törökök csapása alatt elesett, így lett Moszkva a „harmadik Róma”. Lásd Moravcsik Gyula: *Bevezetés a bizantinológiába*. Szentendre, Tillinger Péter Műhelye, 2003. 149.

⁸⁷ A görög eredetű ortodox szót „igazhitűnek” fordították le. Vö. Zsolnay Imre: *Bizáncról a bolsevizmusig*. Budapest, magánkiadás, 1993.

⁸⁸ Heller (2003): i. m. 121.

⁸⁹ Mindenki gyanús lett, aki „idegen”, aki egy kicsit is eltér az „átlagtól”. 1917 után más formában, de ugyanezt az elvet alkalmazták. Először likvidálták az arisztokratákat, a „burzsujokat”, majd következtek az értelmiségiek, a kulákok, a szemüvegesek, a műveltek, a könyveket olvasók, az idegen nyelven tudók, az irodalmi nyelvet beszélők.

⁹⁰ A régi bolgár nyelv macedón nyelvjárása.

⁹¹ A név az *oprics* (‘elkülönítés, szétválasztás’) szóból származik. Az opricsnyikok egy 5000 főből álló testőrgárdát alkottak, és sötét lepelben, ébenfekete lovon, kutyafejekkel magukat még rémisztőbbé téve gyilkoltak. 4-10 ezer bojárt gyilkoltak meg. Novgorod lakosságát is kiirtották (1570). Lásd Szvák Gyula: *A feudalizmus kori orosz történelem fő problémái az orosz történetírásban*. Akadémiai doktori disszertáció. Budapest, MTA, 1999. 130–178.

⁹² Nem véletlen, hogy Sztálin példaképének tekintette Rettegett Ivánt. Néhány, Iván által alkalmazott hatalmi technikát tudatosan át is vett. A II. világháború legnehezebb hónapjaiban pénzt és energiát nem kímélve monumentális kultuszfilmet készíttetett a cárról. A film forgatókönyvét, jeleneteit személyesen irányította, és instruálta a rendező Szergej Mihajlovics Eisensteint és az Iván cárt alakító Nyikolaj Cserkaszovot. Lásd Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe*. Budapest, Zrínyi, 1990. 197. Vö. Szvák Gyula: *IV. Iván*. Budapest, Pannonica, 2004.

azonban az ország alattvalói nem alanyai, hanem tárgyai voltak. Nem vártak tőlük együttműködést, csak beletörődést. Ráadásul a legtöbb esetben az életkörülményeik nem javultak a reformok következtében. Jó példa erre a II. Sándor cár által 1861-ben elrendelt jobbágyszabadítás is. A cári hivatalnokok jó cselekedetnek gondolták az agrárreformot, ezzel szemben a parasztok többsége nem értette, hogy miért kell megvásárolniuk azt a földet, amelyet évszázadok óta megműveltek.⁹³

Az orosz államigazgatásban dolgozók nem köztisztviselők, hanem státusuk szerint a cár személyes szolgálai. Lojalitással nem az államnak, hanem a cárnak tartoztak. Az autonómia, az önkormányzatiság ismeretlen fogalmak voltak.

A „nagy”-nak nevezett uralkodó teremtette meg a sorozáson alapuló, állandó tömeghadsereget, amelynek fenntartása súlyos terhet tett az adózók vállára.⁹⁴ Az 1716-os katonai szabályzat kimondta: „Őfelsége abszolút uralkodó, aki a világon senkinek sem tartozik számot adni tetteiről, de ereje és hatalma van ahhoz, hogy államait és földjeit, mint keresztény uralkodó a saját akarata és belátása szerint kormányozza.”⁹⁵

II. (Nagy) Katalin (1762–1796) igyekezett magát felvilágosult uralkodónak feltüntetni, aki olvasta Montesquieu, Beccaria és Sir William Blackstone műveit, de *A törvények szelleméről* című műből a despotákra vonatkozó részt idézte és alkalmazta birodalmában: „Nagy birodalom létfeltétele, hogy önkényuralom kormányozza. Szükséges, hogy az elhatározások gyorsasága pótolja azt a távolságot, ahova a parancsoknak el kell jutniuk.”⁹⁶

Mind az orosz, mind az európai közvéleményt manipulálta. Például fiát, a törvényes trónörököszt börtönben tartotta azzal az utasítással, hogy ha szökni próbál, lőjék le. A fiú szökési kísérlete után az alábbi manifesztumot tette közzé: „Miután minden alattvalónknak kívánságára trónra léptünk, enyhíteni akartuk Jan hercegnek, Braunschweigi Ánton és Meclenburg Anna fiának sorsán, akit rövid időre törvénytelenül trónra emeltek [...]”

Folyamatosan levelezett a külföldi közvéleményt befolyásolni tudó filozófusokkal, írókkal, gondolkodókkal, akiket anyagiakkal is támogatott.⁹⁷ Katalin révén vált a „Potemkin-falu” a megtévesztés, a szándékosan félrevezető információ szinonimájává.⁹⁸ A pénzéhes Voltaire,⁹⁹ miután egy egész vagyont kapott a cárnőtől, azt írta, hogy Katalin különb Szolónnál és Lükurgosznál, különb I. Péternél, XIV. Lajosnál és Hannibálnál, miközben az parasztok millióit kényszerítette a szolgálai (holop) állapotba, és gyilkosságokban sem maradt el elődeitől és utódaitól. Két törvényes uralkodót, III. Pétert és a gyermekkora

⁹³ Kurunczi Jenő: Az 1861. évi oroszországi Nagy Reform 150. évfordulójára. *Klio*, 20. (2011), 4. 84.

⁹⁴ Jevgenyij Anyiszimov: *I. Péter*. Budapest, Pannonica, 2004.

⁹⁵ Idézi Mihail Heller: Az Orosz Birodalom születése. In Bagi Ibolya – Szőke Katalin (szerk.): *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között. Szöveggyűjtemény*. Szeged, Bölcsész Konzorcium, 2006. 26.

⁹⁶ Montesquieu: *A törvények szelleméről*. I. kötet. Budapest, Akadémiai, 1962. 271.

⁹⁷ Megvette Diderot könyvtárát, és az írókat mint „könyvtárost” alkalmazta. Lásd Henri Troyat: *Nagy Katalin*. Budapest, Pesti Szalon, 1996; Mary Lavater-Sloman: *Nagy Katalin*. Budapest, Laude, 1997.

⁹⁸ Még ha egyes források szerint a konkrét eset nem is úgy történt meg, Katalin uralkodása bővelkedett hasonló szemfényvesztésekben.

⁹⁹ André Kostolány: *A pénz és a tőzsde csodavilága*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1990. 40.

óta börtönben lévő VI. Ivánt is megölette.¹⁰⁰ Katalinnál csak a bolsevikok tudták jobban kihasználni a propagandát.¹⁰¹

Az Orosz Birodalomban egészen 1917-ig fennmaradt a despotikus kormányzati forma, a cári önkényuralom megkérdőjelezhetetlenségével együtt.¹⁰² Az államfői jogokat nem rendezték jogszabályok. Szinte korlátlan önkényuralmat gyakorolhattak.¹⁰³ Az 1892-es Alaptörvény szerint: „Minden oroszok cája korlátlan egyeduralkodó. Hatalmának isteni elrendelés szerint lelkiismerettel és félelemmel engedelmeskedni kell.” Oroszországban az állam az uralkodóban testesült meg, vagyis a cár az, aki mindent a legjobban tud, sőt egyedül ő tud mindent jól. Ezért semmi értelme a hatalmát korlátozni, mert az csak a helyes elvek megvalósulását gátolná. Az orosz kormányzat ennek megfelelően a cár egyeduralmának letéteményese, és csak a cárnak tartozik felelősséggel.¹⁰⁴ Az orosz paraszt politikai lojalitása sem az állam elvont intézménye, hanem a cár személye iránt nyilvánult meg.

Oroszországban a városok inkább katonai, igazgatási székhelyek, mint kereskedelmi, ipari központok voltak. Épületeik nagy része fából készült. Itt nem volt igaz a Nyugat-Európában elterjedt mondás: „a városi levegő szabaddá tesz.” Az úgynevezett munkásosztály kis létszámú volt, és távol állt a Nyugat-Európában kialakult öntudatos, szervezett munkásoktól. A gyárak sok esetben jobbágyokat toboroztak, akik felett az üzem tulajdonosa korlátlan hatalommal rendelkezett. Például a gyárral együtt vagy anélkül is eladhatta őket. A munkaidő korlátlan, sok esetben nem bért adtak, csak élelmszer-ellátást, és bent kellett aludniuk a gépek mellett. Nem véletlen, hogy a gyárakban dolgozók elégedetlenek voltak a sorsukkal.¹⁰⁵

A cári despotizmussal szembeni elkeseredettség az 1860-as évektől soha nem látott méretű terrorakciók sorát indukálta. 1917-ig közel 17 ezer embert gyilkoltak vagy sebesítettek meg.¹⁰⁶

Az orosz történelemből kimaradt a liberalizmus, az individualizmus, a polgárság és a kapitalizmus diadala. A birodalom alattvalói¹⁰⁷ nem rendelkeztek polgári szabadságjogokkal, sajtó-, szólás-, vallás-, egyesülési és gyülekezési szabadsággal. Politikai

¹⁰⁰ Kun Miklós: *Oroszország válaszüton*. Budapest, Akadémiai, 2013. 31.

¹⁰¹ Lásd Hollander (1996): i. m. 1996.

¹⁰² Sztálin mondta vacsora közben egy nagyobb társaságnak: „Jegyezzétek meg, hogy a nép Oroszországban évszázadokig cár alatt élt, az orosz nép cárpárti, az orosz nép hozzászólt, hogy egyvalaki az úr fölötté.” Idézi Radzinszkij (1997): i. m. 398.

¹⁰³ Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. In Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalmi Endre (szerk.): *Abszolutizmus és isteni jogalap*. Budapest, Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006. 29.

¹⁰⁴ Robert C. Tucker: *Sztálin*. I. kötet. 1879–1929. *A forradalmár*. Budapest, Szukits, 2006. 25–26.

¹⁰⁵ Jevsztafij M. Gyementyev: Hogyan éltek a munkások a cári Oroszországban? Részletek Jevsztafij M. Gyementyev *Mit ad az üzem a lakosságnak, és mit vesz el tőle* című művéből (1897). *Eszmélet*, 29. (2017), 115. 80.

¹⁰⁶ Robert Gellately: *Lenin, Sztálin és Hitler. A tömeggyilkos diktatúrák eredete*. Budapest, Alexandra, 2013. 157.

¹⁰⁷ Oroszországban azt a kifejezést, hogy „állampolgár” (már amikor elismerték vagy használták egyáltalán), mindig is birtokos esetként használták. A hatalom tehát úgy értelmezte, hogy ezek az emberek az „állam polgárai”, vagyis az állam tulajdonai, akikkel azt tehet, amit akar.

pártok, mozgalmak legálisan nem működhettek. A belső útlevélkényszer, a röghöz kötés, az emberek mozgásának és lakóhelyének ellenőrzése hozzátartozott a mindennapos gyakorlathoz. Oroszországban a szabadságot az anarchiával azonosították. A cári titkosrendőrség, az Ohrana¹⁰⁸ igyekezett mindenfajta ellenzéki gondolkodást csírájában elfojtani. Amennyiben ez nem sikerült, az ellenszegülőket bebörtönözték vagy Szibériába száműzték.

A Szent Szinódus nevű állami szerv ellenőrzése alá helyezték az Orosz Ortodox Egyházat, amely így államvallás maradt egészen 1917-ig. A kormányhivatalnokoknak részt kellett venniük az egyházi szertartásokon.

A jogi hagyomány és jogérzet is hiányzott Oroszországban. Míg Nyugat- és Közép-Európában a jogot az erkölcs természetes kiegészítőjeként, a társadalom egyik szilárd alapjaként fogták fel, addig a cári rendszerben egyszerű végrehajtási aktusként tételezték. A törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat nem választották el egymástól. Szinte minden jogszabályt a közigazgatás alkotott, amely aztán értelmezte és végrehajtotta a saját normáit. Azt is természetesnek tekintették, hogy az uralkodó a jogszabályok felett áll.¹⁰⁹

Az I. világháború folyamán a hadviselő államok belső berendezkedése bizonyos militáns „állami szocializmus” képét öltötte fel. A hadsereg mint bürokratikus, hierarchikus szervezet állam lett az államban. A nemzetközi forgalom hiánya és a készletek apadása miatt szükségszerűen állami elosztást, jegyrendszert vezettek be. A kormány az árakat központilag szabályozta, a fölöslegesnek ítélt készleteket lefoglalta, a termelést állami ellenőrzés alá vonta. A háborús győzelem érdekében mindenkit – még a civileket is – katonai igazgatás alá vontak. A munka egyre inkább kényszerjellegűvé vált. A Marx és Engels által *A Kommunista Párt kiáltványában* (a továbbiakban: *Kommunista kiáltvány*)¹¹⁰ leírtaknak megfelelően a hadifoglyokat is dolgoztatták. Az élet és vagyon értékei devalválódtak. A fronton lévő milliós hadsereg tagjai eldurvultak, a hátszói lakosság elszegényedett, de egy szűk csoport meggazdagodott. Egyre nagyobb lett a felháborodás a lelkiismeretlen spekuláció miatt. Ez a közhangulat is a diktatórikus megoldásokat erősítette. A jogilag rendezett állami berendezkedés, gazdaság és politika teljesen háttérbe szorult.¹¹¹

1917 februárjában a háború- és nyomorelles indulatok által feltüzelt tömeg megdöntötte a cári rendszert, és – az orosz történelem során először – egy többpártrendszeren alapuló, demokratikus köztársaságot próbáltak megvalósítani.¹¹² Az Alekszandr

¹⁰⁸ Otgyelenyije po ohranyeniju obscsesztrennoj bezopasznosztyi porjadka: társadalmi rend- és biztonságvédelmi osztály, a cári Oroszország titkosrendőrsége. A Cseka átvette egyes módszereit, technikáit.

¹⁰⁹ David (1977): i. m. 139.; Bebesi György: Bolsevizmus – sztálinizmus. In Lengyel Gábor (szerk.): *Utak és alternatívák*. Pécs, PTE BTK Történettudományi Intézet – Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, 2009. 91.

¹¹⁰ Karl Marx – Friedrich Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. IV. kötet. Budapest, Kossuth, 1959.

¹¹¹ Ottlik László: *A marxizmus társadalomelmélete: elméleti kritika és történelmi tanulságok*. Budapest, Franklin, 1922. 103.

¹¹² Kun Miklós: *1917. Egy év krónikája*. Budapest, Kossuth, 1988. 106–107.

Fjodorovics Kerenszkij (1881–1970) vezette,¹¹³ két szocialista pártból álló kormányt (szociálforradalmárok, azaz eszerek,¹¹⁴ szociáldemokraták, azaz mensevikek¹¹⁵) döntötték meg államcsínnyel a Lenin által irányított bolsevik párt fegyveres csoportjai.¹¹⁶ 1917. november 7-én tehát nem forradalom zajlott le, hiszen egy demokratikus kísérlet hiúsított meg az azok a fegyveresek, akik megostromolták a Téli Palotát, az Ideiglenes Kormány székhelyét. Rövidesen feloszlatták a viszonylag szabadon megválasztott Alkotmányozó Gyűlést is,¹¹⁷ hiszen a bolsevikok a szavazatoknak csak 24%-át kapták meg. A februári forradalom minden vívmányát likvidálták. Megszüntették az emberi jogokat, betiltották a pártokat, egyesületeket, még a rendszernek nevet adó szovjeteket is felszámolták (1918. július 6.). Megszervezték a politikai rendőrséget, a Csekát, és addig még soha nem tapasztalt terrort vezettek be.¹¹⁸

A bolsevik propaganda által hirdetett programponatok egyikét sem tartották be. Békét ígértek, ehelyett négy év úgynevezett piszkos háborút¹¹⁹ hoztak, földet ígértek a parasztnak, de valójában államosították azt, szabad önrendelkezést, a szovjetek szabad működését ígérték, ehelyett totális diktatúrát vezettek be.¹²⁰

Állami tulajdonba vettek minden fontosabb vagyontárgyat. A gazdaságirányítást Lenin és Buharin¹²¹ az I. világháborúban bevezetett német hadigazdaság mintájára képzelte el. Ez úgy működött, hogy az ipari üzemek által megtermelt javakat, illetve a parasztnak a terményeiket beszállítják egy központi elosztási helyre, ahonnan ezekből „érdemek” szerint lehetett igényelni a termelés folytatásához szükséges eszközöket, anyagokat, illetve élelmiszereket. A pénzforgalmat és a kereskedelmet szinte teljes mértékben

¹¹³ Kerenszkij a februári forradalom győzelme után először az Ideiglenes Kormány igazságügy- (március–május), majd hadügyminisztere (május–november), utóbb miniszterelnöke (augusztus–november).

¹¹⁴ Eszer: az orosz Szocialista Revolucionyeri, azaz szociálforradalmárok kezdetüiből kialakított nevű párt. Taglétszáma 1917-ben meghaladta a félmilliót.

¹¹⁵ Mensevik, magyarul 'kisebbségi'. Egy alkalommal a többség Lenin mellett szavazott (1903), ettől kezdve a kommunisták magukat bolsevikoknak, a szociáldemokratákat pedig mensevikeknek nevezték.

¹¹⁶ Érdekes, hogy mindezt Dmitrij Andrejevics Tolsztoj gróf, belügyminiszter 1882-ben előre megjósolta: „Ha a cári rezsimet megdöntik, helyét a kommunizmus fogja elfoglalni, a tiszta, leplezetlen kommunizmus, annak a Marx Károlynak a kommunizmusa, aki nemrég halt meg Londonban és akinek az elméletét nagy figyelemmel és érdeklődéssel tanulmányoztam.” Idézi Szilágyi Akos: Obscsina és privacy. *Café Babel*, 2. (1992), 4. 15.

¹¹⁷ Az Alkotmányozó Gyűlés egy napig ülésezett, mert a matrózokból álló őrsg parancsnoka az alábbi történelmi jelentőségű szavakat intézte a parlament elnökéhez: „Az őrsg elfáradt, nem tudjuk tovább őrizni magukat. Zárják be a gyűlést.” Lásd Kun (2005): i. m. 11.

¹¹⁸ Lenin kis cédulákon adta ki az utasításait a kivégzésekre, túszejtésekre. Lásd Richard Pipes (szerk.): *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból*. Budapest, Kairosz, 2002. 85.

¹¹⁹ „A proletárdiktatúra tudományos fogalma nem jelent egyebet, mint semmi által nem korlátozott, semmiféle törvénytől, semmiféle abszolút szabálytól nem akadályozott, közvetlenül az erőviszonyokra támaszkodó hatalom.” Lásd *Lenin összes művei*. XXXI. kötet. Budapest, Kossuth, 1972. 360. Ugyanerről Sztálin: „A népi demokrácia a törvényhez nem kötött erőszak rendszere.” Lásd Sztálin (1949a): i. m.

¹²⁰ Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem*. II. kötet. *A Szovjetunió története*. Budapest, Osiris, 2003. 28.

¹²¹ Nyikolaj Ivanovics Buharin (1888–1938): kommunista politikus, ideológus. A *Pravda*, majd az *Izvesztija* szerkesztője. Koncepciói perben, Sztálin utasítására golyó általi halálra ítélték, és kivégezték. 1988-ban rehabilitálták.

megszüntették. Mindenki jegyrendszer alapján, természetben kapta meg a munkájáért járó juttatásokat. Ami azonban a német hivatalnokok révén úgy-ahogy működött, az az orosz „munkáskáderekkel” gigantikus aktatömegekbe fulladt, és káoszhoz, a termelés katasztrofális mértékű visszaeséséhez vezetett. A háború miatt a bolsevikokat csak a hadsereg ellátása érdekelte, ezért a parasztoktól még a vetőmagot és a mindennapi betevő falatjukat is elvették, ami éhínséghez vezetett.¹²²

Lenin módosította korábbi álláspontját az államról, és kijelentette, hogy az úgynevezett burzsoá állam igazgatási apparátusát a szocialista rendszer sem nélkülözheti. Ennek következtében a szocialista állam is bürokratikus szervezet lett.¹²³ Sztálinnak ehhez már csak annyit kellett hozzátennie magyarázatként, hogy az „állam elhalása nem az államhatalom gyöngülésén, hanem annak maximális erősödésén keresztül fog bekövetkezni [...]”.¹²⁴

Az 1918–1921 közötti évek – Nicolas Werth kifejezésével – „piszkos háborúja” volt a szovjet rendszer igazi bölcsője, amelyből a sztálinista berendezkedés kialakulhatott. Lenin szerepe ebben a folyamatban nem tagadható, hiszen az ő találmánya volt a *proletárdiktatúrának* nevezett terror, és Lenin emelte magas pozícióba Sztálint is.¹²⁵

A sztálinizmus tehát összes gyökerével 1917-ig nyúlik vissza. (A NEP¹²⁶ csak egy kényszerű megtorpanásnak bizonyult.) Már Lenin idején használták a *nép ellensége* terminológiát, elkezdődött a Gulag¹²⁷ és a Cseka kiépítése. Koncepciós perek egész sorát folytatták le. Lenin fogalmazta meg 1920-ban „az osztályharc fokozódó éleződésének” tételét is. A burzsoázia „ellenállását megtízszerezte az, hogy megdöntötték”, s ezért legyőzése csak „hosszú, makacs, elkeseredett, életre-halálra menő háború” révén érhető el.¹²⁸

Lenin vezetésével helyezték vissza Szentpétervárról Moszkvába a fővárost, ami egyben a Nagy Péter által kezdeményezett nyugati orientáció szimbolikus elvetését is jelentette, a birodalmi hagyományok jegyében. A Kremlbe való beköltözés egyben az új vezetők személyes biztonsága miatti beteges aggodalmát is jellemezte.¹²⁹

¹²² A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1921–1922-ben 5 millió 53 ezer ember halt éhen. Lásd Heller–Nyekrics (2003): i. m. 117.

¹²³ Lásd erről részletesen az államigazgatásról szóló fejezetet.

¹²⁴ Jozsif Visszarionovics Sztálin: *A leninizmus kérdései*. Budapest, Szikra, 1949a. 471.

¹²⁵ Lenin Sztálint mindig „nagyszerű grúzként” emlegette. Lásd Robert Service: *Lenin. Egy forradalmár életrajza*. Budapest, Park, 2007. 206. Lenin csak az utolsó pillanatban próbálta meg főtitkárát háttérbe szorítani, amikor Sztálin már az ő hatalmát is kezdte korlátozni. Lásd Vlagyimir Iljics Lenin: Levél a kongresszushoz. In *Lenin utolsó írásai*. Budapest, Kossuth, 1963. 9–11.

¹²⁶ Novaja Ekonomiceszkaja Polityika (Új gazdaságpolitika), amelyet ideiglenesen és csak kényszerűségből vezettek be 1921-ben. Félbehagyták a kulákküldözést, az erőszakos kollektivizálást, lehetővé tették a korlátozott mértékű magángazdálkodást. Beszolgáltatás helyett adórendszert vezettek be. Újraindulhatott a pénzforgalom és a bankrendszer. Lásd Font Márta et al.: *Oroszország története*. Budapest, Pannonica, 1997. 489.

¹²⁷ A Gulag orosz mozaikszó: Glavnoje upravlenyje ispravityelno-trudovih lagerej, azaz Javítómunkatáborok Főigazgatósága.

¹²⁸ *Lenin összes művei*. XXIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1969. 355. Sztálin *A leninizmus alapjairól* című előadásában ezért is tudott Leninnek erre a művére hivatkozni.

¹²⁹ A Kreml – mint központ – körülbelül azt jelentette, mintha a brit miniszterelnök a Downing Streetről a Towerbe költözne át, és ott szikh testőrök őriznék.

Sztálin az 1930-as évektől már nyíltan felvállalta a cári birodalmi politikát. Az orosz cárok központosítási és hódító politikáját pozitívan értékelte. Együttal be akarták bizonyítani, hogy a kultúra és a tudomány terén is az oroszok, illetve szovjetek járnak az élen. Az orosz birodalmi törekvés abban is megnyilvánult, hogy kijelentették: a kommunizmus nyelve az orosz. Minden olyan országban, amelyet elfoglaltak, kötelezővé tették az orosz nyelv tanulását.

Nem tagadható, hogy a szovjet típusú diktatúra Sztálin révén, az 1920-as évek végétől kezdve nyerte el viszonylag tartós formáját.¹³⁰ Sztálin igen nagy figyelmet fordított az egyeduradalom technikájára. Kiváló memóriája révén név szerint ismerte a teljes szovjet katonai, rendőrségi, közigazgatási, vállalati és pártvezetést. A totális diktatúrának olyan intézményrendszerét alakította ki, amely – ha biztosítja a teljes szeparációt – talán hosszabb távon is fennmaradhatott volna.¹³¹ Sztálin utódai: Hruscsov, Brezsnyev, Andropov és Csernyenko csak „finomítottak” a szisztémán, de az alapvető rendszerelemek egészen Gorbacsovig nem változtak.

A totális diktatúra jellemzői¹³²

Miért felülmúlhatatlan a szocializmus?
Mert mindent az előző korszakoktól vett át: az öközösségtől
a termelési módját, a rabszolgaságtól a bérezést, a feudalizmustól
a kiskirályokat, a kapitalizmustól pedig az állandó válságot.
(Pesti vice)

A totális diktatúra meghatározásánál először is tisztáznunk kell, hogy egy önálló és jogilag végleges közjogi rendről van szó, nem pedig egy kivételes állapotról, amelyet az alkotmány rendelkezései értelmében meghatározott feltételek mellett csak háború vagy valamilyen rendkívüli helyzet esetén vezetnek be, s amint ez a rendkívüli helyzet megszűnik, visszaállítják az alkotmányos rendet.¹³³ Ezzel szemben tehát a totális diktatúra

¹³⁰ Ezt a fajta sztálini politikai rendszert vezették be 1945 után a szovjet hadsereg által megszállt közép- és kelet-európai országokban, így Magyarországon is.

¹³¹ Érdekes adalék: Hitler véleménye Sztálinról. Hitler egy alkalommal szűk körben így nyilatkozott: „Oroszország feletti győzelem esetén, természetesen német fennhatósággal legjobb volna Sztálinra bízni az ország igazgatását, mivel ő az elképzelhető legalkalmasabb ember az oroszok kézben tartására.” Lásd Albert Speer: *Hitler bizalmasa voltam*. Budapest, Zrínyi, 1991. 327. Sztálin a demokrácia szót életében csak egyszer, az 1936-os alkotmányról szóló beszámolójában mondta ki. Kedvenc szava ezzel szemben a „megsemmisítés” volt, amit rendszeresen használt.

¹³² Ez a fejezet elsősorban Bihari Mihály és Zbigniew Brzezinski kutatásai eredményeire épül. Lásd Bihari Mihály: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, Osiris, 2005. 91.; Zbigniew K. Brzezinski – Carl Joachim Friedrich: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Harvard University Press, 1956.

¹³³ Búza László: *Diktatúra és kisebbségvédelem*. Szeged, Egyetem Barátai Egyesület, 1936. 11–12.

új, önálló közjogi kategória, amelyben – a Szovjetunióban 70 éves, Magyarországon 40 éves regnálása alatt – semmi olyan immanens mozgástendenciát nem tapasztalhattunk, ami a fennálló rendszer gyökeres megváltoztatására utalt volna.¹³⁴ A totális diktatúra egyébként is megreformálhatatlan, zárt rendszer. Ezt jól bizonyítják az erre irányuló elvetélt kísérletek.¹³⁵ A reformok következetes elutasítása nem politikai tévedés volt, hanem a rendszer logikájából következett.¹³⁶

Egy szűk hatalmi elit a modern, 20. századi igazgatási technika alkalmazása révén tudta kialakítani a totális diktatúrát. A társadalmi uralom olyan formája jött létre, amely semmilyen korlátozást nem tűrt el, az élet minden területét ellenőrzése és irányítása alá akarta vonni.¹³⁷

A totális diktatúra legfontosabb elemei

Mi jellemzi a szocializmust?
Olyan nehézségek folyamatos legyőzése, amelyek egyébként nem
lennének.
(Pesti vice)

A hatalomgyakorlás a politikai rendszer minden szférájában nyers, kendőzetlen és kontrollálhatatlan diktatórikus kormányzásban jelent meg. Ez a kizárólagosság szükségképpen a társadalom autonóm politikai mozgástereinek teljes kiiktatásához vezetett, amelyet úgy tudtak elérni, hogy az uralomgyakorlás technikáját leegyszerűsítették. A hatalommegosztás elvét tagadva, a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat egy kézben összpontosították, és egy hierarchikus, rendkívül centralizált államszervezetet építettek ki, amelyet az állampárt irányított és ellenőrzött. Így az egyes állam- és párt-funkciók összefonódtak.

A központi hatalom az élet minden, még a korábban a politikától távol eső részét is irányítani kívánta.¹³⁸ A politika, a gazdaság, a társadalom, a kultúra vonatkozásában minden kérdést egy szűk elit döntött el, amelynek élén egy korlátlan hatalmú diktátor,

¹³⁴ Nagy Imre 1953-as kormányprogramja vagy az 1968-as gazdasági reformok a rendszer lényegét nem érintették.

¹³⁵ Vajda Mihály: *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Budapest, Századvég, 1989. 15.

¹³⁶ Ezért került sor 1968-ban Csehszlovákia megszállására. Brezsnjev és tanácsadói jól tudták, hogy csak a sajtószabadság engedélyezése milyen beláthatatlan következményekkel járna rájuk nézve.

¹³⁷ A kommunista párttagok kötelezettségeinek felsorolásánál is megtaláljuk ezt az elvet: „[A]z osztályharcban nincs légüres tér. Ahol nem tör előre a szocializmus, oda behatolnak a kapitalizmus erői. Ahol nem hajtják végre a párthatározatokat, ott teret nyitnak az ellenségnek.” Lásd Patkó Imre: A párttagok jogai és kötelezettségei az SZKP módosított szervezeti szabályzatában. *Társadalmi Szemle*, 8. (1953), 2. 165.

¹³⁸ A szovjet típusú diktatúra még az öltözködést és a hajviseletet, a divatot is megpróbálta irányítása alá vonni.

a „főtitkár” állt.¹³⁹ A Szovjetunió Kommunista Pártja XVII. kongresszusán (1934. január 16. – február 10.) a főtitkárt már nem is választották.¹⁴⁰

A bolsevik típusú párt, élén a főtitkárral (első titkárral),¹⁴¹ a hatalomkoncentráció és a totális diktatúra biztosítékeként működő szervezet lett. A párt – mint államilag tétélezett jogszabályok felett álló testület – az egész államszervezetet, illetve a társadalom minden szféráját ellenőrzése és irányítása alatt tartotta.¹⁴²

A társadalom, az állam, de még a párt feletti totális ellenőrzést is egy terrorisztikus eszközöket is alkalmazó titkosrendőrség gyakorolta,¹⁴³ amely a tényleges ellenségen túl a potenciális és önkényesen kiválasztott ellenfeleket is likvidálta. A totális diktatúrában a félelem pszichózisa a hatalomkoncentráció fenntartója és újratermelője. A politikát kriminalizálták, és bárkit, bármilyen ürüggyel (még a legfelsőbb vezetők közül is) felelősségre lehetett vonni, akár halálra is lehetett ítélni.¹⁴⁴ A társadalom totális ellenőrzése minden területre kiterjedt. Még 1988-ban is ellenőrizték az írógépeket. Írásmintákat gyűjtöttek. Csak engedéllyel lehetett sokszorosító eszközöket, illetve nagyobb mennyiségű papírt vásárolni.

Az uralkodó elit irányította szinte minden részletre kiterjedően a gazdaságot, a termelést és az elosztást. Az úgynevezett nómenklatúra lett a kiváltságos osztály. A történelem során nem volt még egy uralmi rendszer, amely az anyagi juttatások és a szankciók ilyen széles körű rendszerét alkalmazta volna. A szovjet típusú diktatúra vezetői úgy működtek, hogy tudatában voltak annak, törvénytelen módszerekkel irányítanak egy leigázott országot. Az uralkodó elit rendelkezett a hír és az információ monopóliumával. Kezében tartotta a tömegkommunikációt és a propagandát.

¹³⁹ Ebben a kérdésben is Leninre hivatkoztak: „A szovjet szocialista centralizmus egyáltalán nem mond ellent az egyszemélyi uralom és diktatúra elvének, mivel az osztály akaratát időnként olyan diktátor valószínűsíti meg, aki egyedül többet tehet, és nagyobb szükség van rá.” Idézi Heller–Nyekrics (2003): i. m. 150.

¹⁴⁰ Jellemző Sztálin egyszemélyi vezetésére és terrorjára, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja XVII. kongresszusán megválasztott Központi Bizottság 71 tagja és 68 póttagja közül 98-an erőszakos halállal haltak meg. A kongresszuson 1225 szavazati és 711 tanácskozási joggal részt vett küldött közül 1108 szintén a terror áldozata lett. Lásd Takács Gábor: *Intézmények és tisztviselők a Szovjetunióban (1917–1990)*. Debrecen, KLTE, 1992. 81.

¹⁴¹ A diktatúrákra jellemző, hogy nincs előre kidolgozott szabályzatuk a főtitkári/első titkári tisztség betöltésére. Ráadásul a kommunista vezetők mindig is igyekeztek megszabadulni a vetélytársaiktól. Sztálin haláláig egyszerűen likvidálták őket. A későbbiekben már megelégedtek azzal, hogy leváltották a „trónkövetelőket”. Kenéz Péter: *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, Akkord, 2008. 259.

¹⁴² Lásd az állampártról szóló fejezetet.

¹⁴³ Lásd a politikai rendőrségről szóló részt.

¹⁴⁴ A Szovjetunióban a politikai rendőrség három egymást követő vezetőjét, Genrih Grigorjevics Jagodát, Nyikolaj Ivanovics Jezsovot és Lavrentij Pavlovics Beriját főbe lőtték. Sztálin kivégeztette szinte a teljes pártvezetést Buharintól Zinovjevig. Magyarországon különösen a belügyminiszterek voltak veszélyeztetettek. Rajk Lászlót kivégezték, Kádár János életfogytiglani szabadságvesztést kapott. Zöld Sándor nem várta meg, amíg letartóztatják, inkább öngyilkos lett. Rákosi Mátyást a Szovjetunióba internálták.

A többnyire marxizmus–leninizmusnak nevezett ideológiát mint egyfajta „államvallást” kényszerítették rá a lakosságra.¹⁴⁵ Az óvodától az egyetemig, a felnőttoktatástól a médiáig mindenhol a hivatalos tanokat sulykolták az emberek fejébe, mint olyan tanokat, amelyek minden kérdésre választ adnak, és egyben megoldják az emberiség problémáit. Azt állították, hogy a kommunista párt a „proletariátus élcsapata”, és hogy a kommunista (szocialista) rendszer Marx és Lenin elképzelései szerint építi fel a „tökéletes társadalmat”, ahol mindenki „szükségeit” szerint fog hozzájutni a földi javakhoz. Valójában sohasem a proletariátus, hanem a pártelit gyakorolta a hatalmat. Még ha el is hinnénk, hogy a párt vezetői a proletariátus érdekében kormányoztak, az is csak olyan mitológiai formában történhetett volna, mint ahogy „XIV. Lajos közvetítésével Isten uralkodott” Franciaországban.

A totális diktatúra nemcsak terrorizálta a társadalmat, hanem megpróbálta a saját érdekeinek megfelelően átalakítani. A lakosságot militarizálták¹⁴⁶ és atomizálták. Marx szerint a kapitalista társadalomra jellemző az elidegenedés. Valójában a szocialista társadalomban szigetelték el egymástól az embereket, hiszen minden horizontális kapcsolatrendszerrel felszámoltak. Az embereket úgy kezelték, mintha csak kis csavarjai lennének egy hatalmas gépezetnek. Minden önálló kezdeményezést, önszerveződést, a társadalom védelmi reflexeit tiltották. (A Büntető törvénykönyvben még a jogos önvédelmet is korlátozták.) Meg akarták semmisíteni a társadalom szerves, alulról fölfelé való szerveződését, önálló létét, a civil társadalmat. Ezért megpróbálták felszámolni az egyházakat, a vallássságot is. Betiltották a pártokat, egyesületeket, a civil mozgalmakat és szervezeteket. Igyekeztek meggyengíteni a családot, a tradíciókat, a régi szokásokat, a szülőföldhöz való kötődést, a nemzeti érzést. Minden állampolgártól feltétlen engedelmességet követeltek. Megpróbálták létrehozni egy új embertípust, a „homo szovjetikuszt”.

Mindezekből következett, hogy a szovjet típusú diktatúra 70 éve alatt nem volt képes emberhez méltó társadalmi körülményeket teremteni. Az egyént gúzsba kötötték, szinte börtönbe zárták. Otthonában, a munkahelyén, az iskolában, de még a magánéletében is

¹⁴⁵ Leszek Kolakowski szerint „egyetlen modern társadalom sem létezhet valamilyen legitimáció nélkül. És ez a legitimáció egy totalitárius társadalomban csak ideológiai természetű lehet. A totális társadalmak és a totális ideológia egymást feltételezi.” Idézi Schmidt Mária: A jövő végérvényesen megbukott. In Schmidt Mária (szerk.): *Kommunista világ született*. Budapest, XX. Század Intézet, 2008. 12–13.

¹⁴⁶ Sztálin csizmában és félkatonai ruhában járt. A pártvezetés ebben is utánózta a vezért. A pártot Sztálin egyébként is a hadsereghez hasonlította: „Pártunk, ha a vezetőség felépítésére gondolok, a legfelső szinten körülbelül 3000–4000 vezetőből áll. Ők úgyszólván pártunk karát képezik. Ehhez jön még középső szinten 30 000–40 000 vezető, ők képezik a párt tisztjeiből álló hadtestet. Ezután a párt alsó parancsnoki állománya következik, mintegy 100 000–150 000 fő. Ők bizonyos fokig pártunk altisztjei.” Lásd *Pravda*, 1937. március 27. A szocialista országok tartották fenn a legnagyobb hadsereget, költötték a legtöbb pénzt fegyverekre, alkalmazták az általános hadkötelezettséget. Emellett számos félkatonai vagy katonai szolgálatra előkészítő szervezetet, mozgalmat működtettek (például „munkára, harcra kész” [MHK-] mozgalom, kisdobos, úttörő, ifjúgárda, munkásörtség). A társadalom militarizálásának rendelték alá az oktatást is (külön tantárgy lett a honvédelmi oktatás). A Szovjetunióban az 1940-es évektől több ágazat dolgozóinak is előírták az egyenruha kötelező viselését. Többek között a jogászoknak, a diplomatáknak, a traktorállomások irodistáinak. Az iskolákban is, miután megszüntették a koedukált oktatást, előírták az egyenruha viselését. Lásd Kun Miklós: *Sztálin alkonya: történelmi-lélektani kollázs*. Budapest, Unicus Műhely, 2012. 284.

korlátok vették körül. Nem lehetett szabad. A hatóságok, illetve „önkéntes” segítők folyamatosan szemmel tartották, ellenőrizték. A különböző intenzitással, de folyamatosan alkalmazott terror nemcsak erkölcstelen, hanem rendkívül káros is volt. Felbecsülhetetlen veszteséget okozott az emberéletek és a lakosság életszínvonala vonatkozásában is.¹⁴⁷ Arra nézve, hogy ez a rendszer milyen hatást gyakorolt az egyéni kezdeményezőképességre, elég csak az Egyesült Államok elnöke szakértőjének, Zbigniew Brzezinskinek¹⁴⁸ a véleményére hivatkozni, aki szerint a hatalmas Szovjetunió 74 éves fennállása alatt nem produkált egyetlen találmányt sem (talán a haditechnika terén történt néhány újítás), amely a világpiacon versenyképes lett volna.

Az úgynevezett személyi kultusz kérdése

Az egy főre jutó lelkes, hosszan tartó, ütemes, dübörgő taps
tekintetében a szocialista országok messze túlszárnyalják
a nyugatiakat.
(Pesti vicc az 1950-es évekből)

A személyi kultusz fogalmát minden valószínűség szerint Hruscsov találta ki,¹⁴⁹ hogy magyarázatot adjon Sztálin bűneire. A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának plénuma 1956. június 30-án határozatot hozott *A személyi kultusznak és következményeinek leküzdéséről* címmel. Eszerint Sztálin megrészegült a hatalomtól, és visszaért vele. Valójában ezzel az indokkal éppen a lényegét akarták elkendőzni, hiszen „személyi kultusztól” II. Erzsébet angol királynő vagy De Gaulle tábornok esetében lehet beszélni. Sztálin nem azért öletett meg milliőkat, mert szadista volt (ámbar lehet, hogy közben ilyen kedvtelés is kifejlődött benne), hanem mert a hatalmát védte. A terrornak nem valami szubjektív, a rendszerrel ellenkező oka volt, hanem az az egyszerű tény, hogy minden diktatúra terrorhoz vezet, mert egy kisszámú elit csak így tudja fenntartani hatalmát a többséggel szemben. Nem a hatalom torzította el Sztálin személyiségét,¹⁵⁰ hanem egy totális diktatúrában csak olyan ember lehetett vezető, aki leszámolt vetélytársaival, és nem voltak erkölcsi fenntartásai. Már Palmiro Togliatti¹⁵¹ is megjegyezte,

¹⁴⁷ Donald Rayfield: *Sztálin és hóhérai. A zsarnok, és akik neki gyilkoltak*. Budapest, Park, 2011. 279.

¹⁴⁸ Zbigniew Brzezinski (1928–2017): lengyel származású amerikai politológus, egyetemi tanár. Lásd Charles Gati: *ZBIG. Zbigniew Brzezinski, a stratég*. Budapest, Noran Libro, 2014.

¹⁴⁹ Rákosi Mátyás a *kult licnosztyi* kifejezést akkor hallotta először, amikor a magyar vezetőket a Szovjetunióba rendelték, és Berija személyi kultusszal vádolta. Lásd Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. II. kötet. Budapest, Napvilág, 1997. 913.

¹⁵⁰ Ugyanez vonatkozik a többi diktátorra is: Mao Ce-tung, Ceaușescu, Rákosi, Pol Pot stb.

¹⁵¹ Palmiro Togliatti (1893–1964): olasz kommunista politikus, az Olasz Kommunista Párt egyik alapítója és vezetője. Magyarul is megjelent *A demokrácia és a szocializmus problémái* (Budapest, Kossuth, 1965) című könyve. (A továbbiakban elsősorban a kommunista politikusok rövid életrajzi összefoglalóit közlöm.)

hogy a személyi kultuszra való hivatkozás ellentétes a marxizmus elméletével is, hiszen nem lehet ilyen fontos jelenséget egy ember személyes tulajdonságaira visszavezetni.¹⁵²

A totális diktatúrában a vezér hivatkozási pont, aki mindent tud, és valósággal felsőbbrendű tulajdonságai vannak. Rákosi Mátyás Sztálint így köszöntötte 70. születésnapján: Sztálin „meghallja a fű növekedését és előre látja, hogy a magból majdan kivirágzó fa hová veti árnyékát”.¹⁵³ A diktátor tévedhetetlen, a diktátor csalhatatlan, ellenkező esetben ellenőrizni és választással vagy valamilyen más módon legitimálni kell a hatalmát. Vallásos tisztelet illeti meg, mintha Robespierre „Legfőbb Lénye” kelt volna életre.¹⁵⁴ A szovjet típusú diktatúra felhasználta az orosz monarchikus tradíciókat, az autoritás tiszteletét, a politika megszemélyesítésére való hajlamot, a kiemelkedő személyiségbe vetett hitet. Így kerülhetett Oroszországban először Lenin, majd Sztálin Isten¹⁵⁵ és a cár helyébe. Lenin bebalzsamozott testét gránitból emelt mauzóleumban állították ki,¹⁵⁶ amely a kis-ázsiai Pergamonból Berlinbe került Zeusz-oltárt idézte.¹⁵⁷ Leninnel kapcsolatban a politikai testhez fűződő ősi elképzelések keltek életre, amelynek legrégebbi emlékei az egyiptomi fáraók mumifikálásáig és Nagy Sándor testének kiállításáig nyúltak vissza. A felravatalozáskor közzétett központi bizottsági kiáltvány így fogalmazott: „Lenin él, pártunk minden egyes tagja egy darabka Leninből. Egész kommunista családunk Lenin kollektív megtestesülése [...]”.¹⁵⁸ Lenin nem egy egyszerű halandó. Majakovszkij *Komszomoldal* című verse ezt így fogalmazta meg: „Lenin – élt, Lenin – él, Lenin – élni fog.”¹⁵⁹

Lenin szülőháza fölé hivatkozó márványpalotát építettek. A ház előtt helyezték el Lenin anyjának ülő szobrát, karján a kisded Leninnel, mint félreérthetetlen Madonna-ábrázolást. Sztálin szülőházát is márványpavilonnal vették körül. Ugyanúgy, ahogy a betlehemi istállót, ahol a Megváltó született.¹⁶⁰

¹⁵² Raymond Aron: *Demokrácia és totalitarizmus*. Budapest, L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék, 2005. 192. Sztálin 50. születésnapjára adott válasza (amit Rákosi 60. születésnapján idézett): „Jókívánásaik és üdvözleteik a munkásosztály nagy pártját illetik meg, amely engem a saját képére és hasonlatosságára teremtett és nevelt.” Lásd Joszif Visszarionovics Sztálin: *Sztálin összes művei*. XII. kötet. Budapest, Szikra, 1949d. 152. Vö. Rákosi Mátyás: *A békéért és a szocializmus építéséért*. Budapest, Szikra, 1951. 507.

¹⁵³ *Szabad Nép*, 1949. december 21. Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1952. 507–514.

¹⁵⁴ Fehér Ferenc: A Legfőbb Lény kultusza és a politika szakralitásának korlátai. *Politikatudományi Szemle*, 3. (1994), 1. 5.

¹⁵⁵ Amikor Mihail Solohov a vezér túlzott dicsőítését bírálta, Sztálin így válaszolt: „Mit tehetnék? Az embereknek szükségük van egy istenre!” Sztálin egyik nyaralója egy hatalmas tölgyfa alatt állt. Sztálin itt a fára mutatva ezt mondta Kirovnak: „Nézd meg, hol vagyunk! Ez Mamré tölgyese!” Lásd Simon Sebag Montefiore: *Sztálin. A vörös cár udvara*. Pécs, Alexandra, 2007. 149.

¹⁵⁶ Lenin agyát egy külön erre a célra létrehozott kutatóintézet vizsgálta. Arra számítottak, hogy így bebizonyíthatják Lenin zsenialitását. A kutatómunka vezetésével Oskar Vogt, a berlini Agykutató Intézet igazgatóját bízták meg. Lásd Gyurkó László: Töredékek Leninről. *Valóság*, 30. (1987), 11. 7.

¹⁵⁷ Talán nem véletlen, hogy amikor a szovjet csapatok bevonultak Berlinbe, a Zeusz-oltár „eltűnt”.

¹⁵⁸ Peternák Miklós: Lenin mauzóleuma. In *Mauzóleum. Halálirodalom*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1987. 338–339.

¹⁵⁹ Lányi Sarolta: *Orosz költők. Antológia*. Budapest, Új Magyar, 1947. 142.

¹⁶⁰ Már Lenin is igyekezett valamilyenfajta imázst kialakítani magáról. Nyugat-európai emigrációja idején többnyire hajadonfőtt járt-kelt, vagy szalmakalapot, esetleg keménykalapot hordott. Amikor 1917

Sztálin szobormása olyan kultikus helyet teremtett, amely az uralkodó mitikus jelenlétét volt hivatva biztosítani. A Budapesten felállított Sztálin-szobor felavatásakor így fogalmazott Aczél Tamás¹⁶¹ Kossuth- és Sztálin-díjas újságíró:

„Sztálin eddig is velünk volt, ezután még inkább velünk van, szemmel tartja munkánkat, mosolya megvilágítja útjainkat. Moszkvában hallom, hogy szokás egy-egy nagy munka, új feladat előtt vagy annak elvégzése után ellátogatni a Vörös térre, Lenin elvtárhoz, jelenteni neki, vagy tanácsot kérni tőle. Bizonytalán így lesz ez majd minálunk is Sztálin elvtárs szobrával. Eddig fellapoztuk könyveit, most majd elmegyünk hozzá és személyesen is »megbeszéljük« tennivalóinkat, elmondjuk nehézségeinket, örömeinket s bizonyos, hogy békénk apja és őre nem fogja tőlünk megtagadni tanácsait sohasem.”¹⁶²

Leninről és Sztálinról 70-70 földrajzi objektumot neveztek el, de még Brezsnyevnek is hatalmas kultusza volt. „Felfedezték”, hogy Brezsnyevnek sorsdöntő szerepe volt a Nagy Honvédő Háborúban. A II. világháború sorsát ugyanis az a maroknyi csapat fordította meg, amelyik Novorosszjszktól nem messze, egy talpalatnyi földön védte a hazát az iszonyatos túlerővel szemben. Ennek a csapatnak Brezsnyev volt a politikai komisszára. Ő tartotta a lelket a katonákban. A németek ezt a területet soha nem tudták elfoglalni. Minden szovjet iskolában megtalálható volt a Kis Föld¹⁶³ Múzeum, benne Brezsnyev parancsnoki sátra. Az állítólagos helyszínen pedig egy monumentális emlékművet emeltek Brezsnyevnek hódolva. Brezsnyev megfontolt, bölcs vezér. „Hatalmas műveltsége” révén Brezsnyev lett a Szovjetunió legjobb írója. Műveit 1980-ig 17 millió példányban adták ki.¹⁶⁴ Brezsnyev egy személyben volt a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnöke, a Honvédelmi Tanács elnöke, vezérkari főnök és az SZKP főtitkára. Emellett szinte minden létező szovjet kitüntetést megkapott.¹⁶⁵

A vezér, a diktátor vált az egész politikai rendszer meghatározó személyiségévé. A közvetlen környezete, a hatalmi elit képviselői megpróbálták utánozni, olyannyira, hogy teljesen feladták eredeti énjüket, felvették a diktátor pózait, még a hanghordozását is utánozták.¹⁶⁶ Eközben ők is kiépítették saját klientúrájukat.

áprilisában visszatért Oroszországba, útközben Stockholmban a festőművészek boltjában vett egy olyan sapkát, amit ugyan a festőművészeknek készítettek, de hasonlított a francia proletárok sapkájához. Ebből lett aztán a híres „Lenin-sapka”. Lásd François-Xavier Coquin: Lenin-ikonográfia. *Világosság*, 31. (1990), 7. 533.

¹⁶¹ Aczél Tamás (Budapest, 1921. december 16. – Boston, 1994. április 18.): 1956-ban elhagyta az országot, addigi munkásságát súlyos önkritikával illette. 1956-tól Angliában, 1966-tól Amerikában élt. Szerkesztette a Nyugaton élő magyarság *Magyarság világlapja* című kiadványát és az *Irodalmi Újságot*. 1957–1961 között a brüsszeli Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet munkatársa. 1966-tól tanított a Massachusettsi Egyetemen (University of Massachusetts Amherst), és a Nemzetközi PEN Club alelnöke volt. 1994-ben Nagy Imre Emlékplakettet kapott.

¹⁶² Idézi Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1989. 73–74.

¹⁶³ Lásd Leonid Brezsnyev: *A Kis Föld*. Uzsgorod–Budapest, Kárpáti–Kossuth, 1977.

¹⁶⁴ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 578.

¹⁶⁵ A pesti humor szerint csak a Hős Anya kitüntetés hiányzott a kollekciójából.

¹⁶⁶ A Sztálin közvetlen környezetében levő szovjet vezetők egy része tökéletesen tudta utánozni a vezér grúz akcentusát. Kádár János sajátos hanghordozását a Központi Bizottságnak szinte minden tagja átvette.

Rákosi Mátyás neve csak ilyen „eposzi” jelzők mellett jelenhetett meg: „kipróbált, messze tekintő, szeretett, bölcs vezér, építőmunkánk első tervezője, pártunk szeretett vezére, nagy tanítónk, bátorítónk, szeretett édesapánk, sikereink kovácsa, lángeszű, zseniális, biztos kezű kormányos, a szabadság első harcosa, a demokrácia első munkása, Sztálin legjobb, leghívebb, legkövetkezetesebb, legkristálytisztább magyar tanítványa” stb. Beszédei minden egyes kijelentését különböző tapsok követték: vastaps, helyeslő nagy taps, viharos nagy taps, hosszan tartó éljenzés, óriási ováció, dübörgő tapsvihár, lelkes, hosszan tartó taps stb. Rákosi életútját megelevenítette a Munkásmozgalmi Intézetben megrendezett *Rákosi Mátyás harcos élete* című kiállítás és számos brosúra, amelyben a szerzők egymást túlcitálva dicsőítették vezérüket. Illés Béla¹⁶⁷ szerint Rákosi nagyapja mint kovácsmester 1848–1849-ben a felkelő parasztok kaszáját egyenesítette. Maga Rákosi Mátyás Sopronban, a Fehér Ló Szálló udvari épületében lakott, ahol megfordult II. Rákóczi Ferenc is, majd később Londonban, a British Museum könyvtárában is járt, ahol annak idején Marx dolgozott. Találkozott Leninnel is, aki már ekkor „nemcsak megismerte, hanem meg is szerette Rákosi elvtársat”.¹⁶⁸

Emellett külön fotóalbumok készültek, sőt a magyar írók is megemlékeztek Rákosi történelemformáló szerepéről *Magyar írók Rákosi Mátyásról* címmel.¹⁶⁹ Március 9-ére a sok-sok ajándék mellett még egy „népdal” is született:

„Hej, ha galamb lennék
Tóban megfürödnék
Hajnali órában
Vígan szárnyra kelnék
Rákosi elvtárshoz
Köszönteni mennék.”¹⁷⁰

„Spontán” módon születtek a csasztuskák is:¹⁷¹

„Gyertek lányok, öltözzetek fehérbe
Szórjunk rózsát Rákosi Mátyás elébe!
Pusztuljon a reakció egy szálig
Éljen Rákosi elvtárs sokáig!”

¹⁶⁷ Illés Béla (1895–1974): jogász, kétszeres Kossuth-díjas kommunista író, újságíró. 1923-ban a Szovjet-unióba emigrált. 1945-ben már mint a szovjet hadsereg őrnagya jött vissza Magyarországra.

¹⁶⁸ Illés Béla: *Népünk szabadságáért. Rákosi Mátyás életéből*. Budapest, Szikra, 1952a. 24.

¹⁶⁹ Réz Pál – Vas István (szerk.): *Magyar írók Rákosi Mátyásról*. Budapest, Szépirodalmi, 1952. 139.; Kardos László: Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben. *Irodalomtörténet*, 40. (1952), 2. 133.; Cs. Szabó László: Atya, Fiú, Szentlélek. *Látóhatár*, 4. (1953), 60–61.; Czigány Lóránt: *Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon 1946–1988*. Budapest, Gondolat, 1990. 88.

¹⁷⁰ Horváth Csaba: *Magyarország képes története 1938–1992*. Pécs, Prezident, 1993. 66.

¹⁷¹ A csasztuska eredetileg az orosz népköltészet sajátos műfaja volt. Többszólamú, refrénes lírai dal, amelyet a szovjet vezetés propagandacélokra próbált felhasználni. Lásd Péntek Gyula: Harcos dalaink. *Művelt Nép*, 2. (1951), 11. 12.; Dégh Linda: Csasztuska és rigmus. *Művelt Nép*, 3. (1952), 12. 28.; Kovalik József: Rigmusköltészet – csasztuska (1950–1953). *Valóság*, 29. (1986), 3. 66.

A számtalan szobor, festmény, képzőművészeti munka mellett megszorodtak a névadások is.¹⁷² A teljesség igénye nélkül néhány példa: Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetem, Rákosi Mátyás Tanulmányi Ösztöndíj, Rákosi-érem, Rákosi Mátyás Tanulmányi Verseny, Rákosi Művek stb.

A személyi kultusz gyakorlását annyira szigorúan vették, hogy a veterán kommunista író, Hollós Korvin Lajos, akinek művészneve Korvin Ottó nevéből származik, és aki a háború előtt nyolcévi börtönt kapott kommunista tevékenységéért, csupán egy futó megjegyzést tett egy társaságban a „nagy és bölcs” Rákosiról, s azon nyomban kizárták a pártból meg az Írószövetségből, és soha többé nem vették vissza.¹⁷³

Az úgynevezett marxizmus–leninizmus ideológiája

„A kommunista olyan valaki, aki Marxot és Lenint olvas,
az antikommunista pedig olyan valaki, aki megérti Marxot
és Lenint.”
(Ronald Reagan)¹⁷⁴

A szocialista országokban teljesen mást jelentett az ideológia, mint a demokráciákban. Az úgynevezett marxizmus–leninizmust hivatalos elméletként, mint a központi akarat által közvetített, világnézeti jellegű eszmerendszert a hatalom közvetlen igazolására használták fel. Egyúttal minden más elméletet hibásnak, a társadalomra károsnak és az államra nézve ellenségesnek minősítettek. A totális diktatúra vezetői ugyanis felismerték, hogy az erőszak önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a társadalmat tartósan integrálja. A marxizmus–leninizmust egyfajta „valláspótlékként”¹⁷⁵ használták fel, amely annyira hiányzott a francia forradalom idején a jakobinusoknak, most ezzel az ideológiával a tömegek aktív támogatását remélték elérni.¹⁷⁶ Fogalomrendszerükben a marxizmus–leninizmus az „Isten”, Moszkva az „egyház székhelye”, a forradalom

¹⁷² Egy „fordított” névadásra is sor került. A csak Magyarországon őshonos rákosi viperát (*Vipera ursinii rakosiensis*) rákosréti viperára, illetve Boros Istvánnak, a Természettudományi Múzeum akkori főigazgatójának javaslatára – s persze Rákosi Mátyás „kérésére” – parlagi viperára keresztelték át. Csak a rendszerváltozáskor kaphatta vissza az eredeti nevét. A Természettudományi Múzeum biológusainak közlése alapján.

¹⁷³ Azért Hollós Korvin Lajos jó és megbízható elvtárs maradt.

¹⁷⁴ Ronald Reagan beszéde Arlingtonban, 1987. szeptember 25-én. Idézi Kő András: Az elnök szópatikái. *Magyar Nemzet*, 2006. április 1. 40.

¹⁷⁵ Raymond Aron: *Az értelmiség ópiuma*. Budapest, Akadémiai, 2006. 5.

¹⁷⁶ Márai Sándor erről így nyilatkozott: „Új vallás!» – mondják. »A bolsevizmus új vallás!» Lehet. De én ennek a vallásnak csak a papjaival találkoztam. Hívőkkel még alig találkoztam.” Lásd Márai Sándor: *A teljes napló 1948*. Budapest, Helikon, 2008. 23.

„Jézus második eljövetele”, a kapitalisták büntetése a „Pokol”, Trockij¹⁷⁷ az „ördög”, és a kommunista társadalom az „eljävendő királyság”.¹⁷⁸

A szocializmus idején a marxizmus–leninizmust mint hivatalos világnézetet még az Alkotmányba is belefoglalták. Az 1972. évi módosított Alkotmány (1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről) 3. §-a szerint: „A munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje.” Az eredményekkel nem lehettek túlságosan megelégedve a pártvezetők, hiszen a Magyar Szocialista Munkáspárt XI. Kongresszusán (1975. március 17–22.) újfent megfogalmazták, hogy még inkább munkálkodni kell azon, hogy a lakosság elfogadja a szocialista ideológiát, és harcolni kell a marxista–leninista eszmeiséggel szemben álló nézetek leküzdéséért, illetve általánossá kell tenni a „szocialista erkölcsöt”.¹⁷⁹

Szinte mindegyik jogtudományi értekezésben, tankönyvben, monográfiában a legtöbbet idézett szerző Marx, Lenin vagy az 1960-as évekig Sztálin lett. A marxizmus úgynevezett klasszikusaira kellett hivatkozni, az egész mű eszmei irányvonalát igazolni. Például a *Magyar államjog* című tankönyv első oldalán a szerzők leszögezik: „A munka elkészítésénél a marxizmus–leninizmus nagy klasszikusainak tanításaiból indultunk ki. A marxista elmélet alapján elemeztük és dolgoztuk fel az anyagot.”¹⁸⁰ A *büntetőjog általános tanai* című hivatalos tankönyvben Marx *Viták a falopási törvényről* című tanulmányával igazolják a szocialista büntetőpolitikát.¹⁸¹ A *magyar büntető eljárásjog* című tankönyv is jobb híján ugyanezt a cikket citálja.¹⁸² A *Magyar polgári jog* című tankönyv¹⁸³ első oldala a marxizmus–leninizmusra és konkrétan Marxra is hivatkozva nyilatkoztatja ki, hogy a jog a felépítmény része, és a jogágak is ennek megfelelően alakultak ki. A polgári eljárásjog hivatalos tankönyvében a tárgyalási elvet egy egyébként oda nem illő Lenin-idézettel támasztják alá¹⁸⁴ stb.

A marxizmus–leninizmus dogmatikája folyamatosan változott, hiszen kizárólagos értelmezési előjoga mindig az állampárt (egész pontosan a szovjet állampárt) főtitkárát illette meg. Így lett marxizmus Sztálin „korszakalkotó” nyelvtudományi munkája,¹⁸⁵ majd

¹⁷⁷ Lev Davidovics Trockij (1879–1940): orosz forradalmár, politikus. 1917-ben lépett be a bolsevik pártba. Vezető szerepet játszott a Vörös Hadsereg megszervezésében. Lenin után a szovjet állam második vezetője. Lenin halála után viszont a hatalmi harcban alulmaradt, majd száműzték. 1940-ben az NKVD meggyilkolta. Vö. Lev Davidovics Trockij: *Életem*. Budapest, Kossuth, 1989; Lev Davidovics Trockij: *Az elárult forradalom*. Budapest, Áramlat, 1990.

¹⁷⁸ Robert Nisbet: A közösség keresése. *PoLiSz*, (2003), 71. 15–37.; H. Szilágyi István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 4. 15. jegyzet; Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, Héttorony, 1989. 81.

¹⁷⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17–22.* Budapest, Kossuth, 1975.

¹⁸⁰ Beér János – Kovács István – Szamel Lajos: *Magyar államjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964. 3.

¹⁸¹ Kádár Miklós – Kálmán György: *A büntetőjog általános tanai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1966. 148.

¹⁸² Móra Mihály – Kocsis Mihály: *A magyar büntető eljárási jog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1961. 36.

¹⁸³ Világhy Miklós – Eörsi Gyula: *Magyar polgári jog*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1965. 7.

¹⁸⁴ Bacsó Ferenc et al.: *Magyar polgári eljárásjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1959. 89.

¹⁸⁵ Joszif Visszarionovics Sztálin: *A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései*. Budapest, Szikra, 1950a. Vö. Fogarasi Béla: Sztálin elvtárs „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései” című munkájának hatása

közgazdasági „munkássága”,¹⁸⁶ Andrej Januarjevics Visinszkij¹⁸⁷ „jogelmélete”,¹⁸⁸ később pedig Hruscsov programja a szűzföldek feltöréséről, Brezsnyev doktrínája a „fejlett szocializmus” elméletéről.¹⁸⁹ Mindeközben Hruscsov kiátkozta Sztálint, Brezsnyev elvetette Hruscsovot, Andropov elhatárolta magát Brezsnyevtől, végül Gorbacsov minden elődjétől. A szovjet főtitkárok elméleteiket hűbérjogként továbbadták „nemzeti kiszerelésre” helytartóiknak. Ennek révén lehetett marxizmus Romániában a falurombolás, Kubában pedig Fidel Castro sajátos diktatúrája. Ezeket a változásokat a jogtudomány művelőinek is kötelező volt követniük (a nem követésnek szerencsés esetben nyilvános elítélés, netán állásvesztés, rosszabb esetben börtön volt a következménye).

A korabeli magyar jogi szakirodalom többségében is hosszas fejtegetéseket találhatunk a marxizmus–leninizmus elméletéről,¹⁹⁰ történelemfelfogásáról, az osztályharcról, az államról és a jog felépítményi jellegéről. Még a bírósági ítéletek indokolásában is sokszor megjelent vulgármarxista (vagyis leegyszerűsített marxista) érvrendszer. A korszak jogi szakmunkáinak jellemző tematikája a következő: először bemutatják a reakciós, burzsoá jogtudomány nézeteit, majd rövid cáfolata után következett az egyedül tudományos marxista–leninista érvrendszer (egy külön tantárgy keretében is oktatták a marxizmust, és a tantárgy neve a korszak nagyobb részében „tudományos szocializmus” volt).

Az ideológiai nevelés már az óvodában elkezdődött, majd egyre intenzívebbé és direkt formájúvá vált, ahogy a tanulók felsőbb osztályokba léptek. A középiskolákban már a világnézetünk alapjai elnevezésű, a felsőoktatásban pedig a dialektikus materializmusnak nevezett tantárgyat oktatták, sok helyen szigorlati vizsgával zárva.¹⁹¹ A munkahelyi pártalapszervezetek pedig tovább folytatták az úgynevezett világnézetű nevelőmunkát a dolgozók körében. Mindezeket a tananyagokat, propagandakiadványokat, brosrakat, kátékat ideológusok légiói gyártották a napi politikai elvárásoknak megfelelően. Az ideológiának pedig ki kellett terjednie az élet minden területére (így például a művészetekre, az irodalomra, a zenére, a nyelvészetre), hiszen e nélkül olyan szabad területek maradnának, ahol eltérő értelmezések is születhetnének.

a magyar tudomány fejlődésére. In Fogarasi Béla: *Filozófiai előadások és tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 1952.

¹⁸⁶ Joszif Visszarionovics Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Budapest, Szikra, 1950c.

¹⁸⁷ Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954): először mensevik volt, majd 1920-ban belépett a bolsevik pártba. Mint főügyész ő képviselte a vádat a nagy kirakatperekben. Az ő büntetőeljárás-jogi művei adtak ösztönzést az inkvizitórius jellegű perrend kialakítására. Mint kiérdemesült főügyész külügyminiszter lett. A Kreml falánál lévő temetőben temették el.

¹⁸⁸ Andrej Januarjevics Visinszkij: *A jog és állam kérdései Marxnál*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1953a. Visinszkijnek az úgynevezett szocialista normativizmusról szóló elmélete egészen a rendszer-változásig hatást gyakorolt a magyar jogtudományra.

¹⁸⁹ Brezsnyev főtitkár Marx-díjat kapott a marxizmus–leninizmus tudományának továbbfejlesztésében szerzett érdemeiért. Lásd Leonyid I. Brezsnyev: *A szovjet társadalom politikai rendszerének fejlődése*. Budapest, Kossuth, 1979.

¹⁹⁰ Az írás hátralévő részében a marxizmus–leninizmust egyszerűen marxizmusnak nevezzük, tudva, hogy ez számos más rokon irányzatot is magában foglal. A közép- és kelet-európai hivatalos marxizmus azonban a marxizmus–leninizmus volt, és ebben a fejezetben számunkra csupán ez az irányzat érdekes.

¹⁹¹ Lásd erről részletesen a *Gazdasági, szociális és kulturális jogok* című fejezetet.

Magyarországon Rákosi Mátyás – a sztálini mintát követve – az extenzív ideológiai propagandát alkalmazta. Ez kevéssé a meggyőzést, mint inkább a társadalom represszív mozgósítását kísérte meg. A naponta sorra kerülő propagandisztikus rendezvények, a *Szabad Nép*-félórák stb. a potenciális ellenfelek megtörését, ellenállásának leszerelését szolgálták a munkahelyeken, az iskolákban, a mozikban, a színházakban, a tömeggyűléseken. Rákosi vagy Sztálin nevének elhangzásakor lelkesen fel kellett állni és tapsolni. Ezzel még a passzív ellenállást is rögtön leleplezték, hiszen csak nagyon kevesen merték vállalni, hogy nem állnak fel a többiekkel együtt, és nem tapsolnak.¹⁹²

A Kádár-rendszer az ideológiai meggyőzés manipulatív és kevésbé konfrontálódó formáját választotta, de nyilvánvalóvá vált, hogy már maguk a vezetők sem hisznek a hivatalos irányvonalban, a hatalomgyakorlás során pusztán technikai eszközként kezelték a marxizmus–leninizmus elméletét. Aczél György¹⁹³ így vélekedett Kádár Jánosról:

„[J]ellemző vonása: az ideológia mély lebecsülése. Miközben az ideológia jelentőségéről vezetett üléseket, maga is hangoztatta fontosságát, legbelül nullának, kártékony dolognak tekintette [...]. Az ideológia tolldíszként maradt meg, amit külső és belső okok miatt viselni kellett, de száz és száz megjegyzése tanúskodott arról, hogy mennyire lenézte azt.”

Pozsgay Imre¹⁹⁴ szerint Kádár soha egyetlen Marx, Engels vagy Lenin által írt művet nem olvasott el.¹⁹⁵ A marxista oktatókat is megvetette, „és úgy tekintette őket, mint akiket el kell tartani anélkül, hogy bármi praktikus hasznuk lenne”.¹⁹⁶

A marxizmus–leninizmus valóban vonzónak tűnhetett olyanok szemében, akik egyébként kilátástalannak látták egyéni sorsukat. Leginkább a szegényeknek a gazdagok iránt érzett irigységét igyekezett kihasználni.¹⁹⁷ Fő tételei minden különösebb fáradság nélkül elsajátíthatók, mindamellett Marx fő művei (például *A tőke*) gyakran igen homályosak, bonyolultak, és rendszerint elég sok kétértelmű megfogalmazást tartalmaznak. A hosszú és komplikált művek elemzésére egy külön ideológusi osztályt alakítottak ki, amelynek a nézeteit soha senki nem cáfolhatta meg. A bírálók ugyanis nagyon nehéz helyzetben voltak a többféleképpen értelmezhető mondatok elemzésénél. A közember pedig az egyszerű eszmék mellé állt, és nem törte a fejét a bonyolult részleteken. A marxizmus–leninizmus eszmerendszerének propagálását nagyban elősegítette, hogy a szocialista országok társadalmi zárt rendszerben éltek, ahol a hivatalos ideológián kívül más kihívások

¹⁹² Pokol Béla: *Politikai reform és modernizáció*. Budapest, Magvető, 1989. 416–417.

¹⁹³ Aczél György (1917–1991): köművessegéd, kommunista politikus. Appel Henrik néven született, Sztálin után vette fel az Aczél nevet. (Sztálin jelentése: acélember.) A Rajk-per egyik mellékperében életfogytiglani fegyházra ítélték, 1954-ben szabadult. A Kádár-korszakban a magyar kulturális élet legfőbb irányítója. A rendszerváltozáskor Bécsbe költözött. Lásd Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997.

¹⁹⁴ Pozsgay Imre (1933–2016): kommunista politikus, 1976 és 1980 között kulturális, majd 1982-ig művelődési miniszter. 1982 és 1988 között a Hazafias Népfront Országos Tanácsa titkára, 1988 és 1990 között államminiszter, 1991-től egyetemi tanár.

¹⁹⁵ Kiss Dávid – Pap Zsolt: *A Munkásörség. Interjúkönyv*. Budapest, Athenaeum, 2017. 140.

¹⁹⁶ Idézi Rác Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútjáról*. Budapest, Rubicon–Aquila, 2001. 19.

¹⁹⁷ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. 1971–1979. Budapest, Magvető, 1986c. 181.

nem érhatték. Mindemellett kidolgozott nyelvi klisék segítségével segítették a valóság leegyszerűsítését, és ellenséggé beállítani mindenféle „burzsoá eszmét”.

Karl Marx és Friedrich Engels¹⁹⁸ elmélete azért is felelt meg ezeknek az elvárásoknak, mert a marxizmus úgynevezett klasszikusai minden további vita kizárásával, minden helyzetben és mindig végleges véleményt kívántak formálni mindarról, amire csak az emberi tudás és lelemény az emberi civilizáció kezdeteitől rábukkanhatott.¹⁹⁹

A marxizmus

„A marxizmusban az a jó, hogy mindenre két szó van. Ugyanazt, a pillanatnyi szükségleteknek megfelelően nevezhetem hazafiságnak vagy nacionalizmusnak és internacionalizmusnak vagy kozmopolitizmusnak.”

(Karinthy Ferenc)²⁰⁰

„[M]i munkások, miért vagyunk olyan szerencsétlenek és buták, hogy Marxot – aki állítólag nekünk írta műveit és értünk harcolt – meg sem értjük.”

(Marosán György)²⁰¹

Marx és Engels furcsa párt alkotott. Miután radikális újságírói tevékenységük miatt kiutasították őket Poroszországból, Angliában telepedtek le. Engelsből hamarosan gazdag kapitalista lett, Marx viszont Londonban nyomorgott, és az Engelstől kapott pénzből élt mint „magántudós”.²⁰²

Marx materialista közgazdászként és idealista forradalmárként megtámadta az európai keresztény kultúra alapjait. A felvilágosodás örököseként meg akart szabadulni a vallástól, a dogmáktól, az erkölctől, a hagyományoktól, és szabad utat akart biztosítani a „teremtő értelemnek”. Elvetett minden addigi, „utópistának” tekintett kommunista tant, és saját elméletét „tudományos mezbe” öltöztette.²⁰³ Az 1859-ben megjelent,

¹⁹⁸ Karl Marx (1818–1883): német politikai gondolkodó. Fő műve a sokat idézett, de kevesek által olvasott *A tőke*. Friedrich Engels (1820–1895): német politikai gondolkodó. Műveik magyar kiadása: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. I–XLVIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1957–1988.

¹⁹⁹ H. Szilágyi (2003): i. m. 6. jegyzet.

²⁰⁰ Karinthy Ferenc: *Napló*. 1967. szeptember 17. Online: https://reader.dia.hu/document/Karinthy_Ferenc-Naplo-43583

²⁰¹ Marosán György: *Tüzes kemence*. Budapest, Magvető, 1986. 179.

²⁰² Az *A tőke* írója sohasem tudott bánni a pénzzel. Egy-két évig radikális újságíróként dolgozott, tulajdonképpen egész életében ez volt egyetlen saját keresete. Családját kölcsönökből, adományokból tartotta el. Mindenkitől folyamatosan pénzt kunyerált. Amikor különböző adományokból mégis pénzhez jutott, azt gyorsan elköltötte. Marx pazarló, sokszor bohém életmódja sehogy sem fért volna össze az általa megálmodott kommunista utópiával.

²⁰³ Roger Scruton: *Futóbolondok, csálók, agitátorok. Az újbaloldal gondolkodói*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2019. 18.

A fajok eredete című könyvben megfogalmazott darwini elmélet hatására kijelentette, hogy sikerült felismernie az emberi viselkedés törvényszerűségeit, amelynek egyetemes átvétele csak idő kérdése.²⁰⁴ Marx tisztelete jeléül el is küldte *A tőke* című művének angol nyelvű kiadását, de Darwin nem igazán érdeklődött a mű után, még a lapjait sem vágta fel.²⁰⁵ Az ilyen intellektuális elbizakodottság számos 19. századi gondolkodóra jellemző volt. A legtöbbjük valamiféle egyetemes igazság felállításával vélte megtalálni a „bölcsek követ”.

Marx azonban, Darwinnal ellentétben – ifjúhegeliánusként – előbb találta ki az elméletet, majd megkereste azokat a tényeket, amelyekkel igyekezett alátámasztani az álláspontját. Ilyen módon fogta fel a történettudományt, a filozófiát, a szociológiát, majd egyre inkább a közgazdaságtan különböző ágazatait. A materialista történelemfelfogást Feuerbachtól²⁰⁶ vette át, az osztályharcot Saint-Simontól, a proletárdiktatúrát Babeuf-tól, a munkaérték-elméletét Adam Smithtől,²⁰⁷ az érték-többlet-elméletet Bray-tól²⁰⁸ és Thompsontól,²⁰⁹ a dialektikus fejlődés elméletét Hegeltől.²¹⁰ Ezért a British Museum olvasótermében töltött több évtizedes jegyzetelés után megírt művei a ragyogó gondolatok és a nagyképű, zavaros szörszálhasogatás egyvelegévé váltak. Számos, egymással ellentétes gondolatot gyúrt össze a „dialektikus materializmus” eredeti kombinációjába. Mindig önmagára hivatkozott vissza, rendszeresen ismételte önmagát és sulykolta tételeit. Az eljövendőre irányuló eszményeit olyan következtetésként vezette be, mint ami a társadalom természettörvényi erejű szükségszerűségéből következik, s a múltból az előre látható jövőbe vezet. A földhözragadt kifogásokat lényegtelennek tekintette. Marx alapjában véve „próféta,” romantikus lázadó volt, s nem filozófus. Egyfajta eszkatologikus forradalmi vallás megteremtője, amelyben az ősi zsidó messianizmus keveredett a radikális felvilágosodással.

A marxizmus három dolgot jelentett: egyrészt társadalomtudományi eszmerendszert, amely eredetileg bizonyos történetfilozófiai, közgazdaságtani és politikai-filozófiai tézisek ötvözéséből állt, másrészt politikai ideológiát, harmadrészt pedig egy politikai gyakorlatot, amely ennek az ideológiának a megvalósítását célozta.²¹¹

Marx, mint materialista gondolkodó, mindent az anyag szükségszerű mozgására vezetett vissza. Szerinte nincs esemény elejétől fogva szükségszerű hatás nélkül, nincs történés anyagi indok nélkül, tehát az anyag mozgása az, amely az eszmék alakulását

²⁰⁴ Szalai Miklós: Biológiai és társadalmi evolúció – történelmi materializmus és darwinizmus. *Századvég*, 12. (2009), 52. 57.

²⁰⁵ Richard Carter: Didn't Karl Marx Offer to Dedicate Das Kapital to Darwin? *The Friends of Charles Darwin*, 2012. július 16.

²⁰⁶ Ludwig Feuerbach (1804–1872): német filozófus. Művei magyarul: *Filozófiai kritikák és alapelvek*. Budapest, Magyar Helikon, 1978; *Válogatott filozófiai művei*. Budapest, Akadémiai, 1979.

²⁰⁷ Adam Smith (1723–1790): skót filozófus, társadalomtudós, közgazdász.

²⁰⁸ John Francis Bray (1809–1895): angol utópista szocialista, Owen tanítványa.

²⁰⁹ William Thompson (1875–1833): írországi nagybirtokos, Owen tanítványa.

²¹⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831): a klasszikus német filozófia képviselője.

²¹¹ H. Szilágyi (2003): i. m.; Mössmer Pál: *A német tudományos szocializmus*. Budapest, Grill Károly, 1908. 201.

meghatározza. Úgy vélte, hogy a történelem eleve elrendeltetett úton halad, az evolúció alapjait a gazdaság jelenségei képezik. A történelem bármely időszakában az emberek életének szinte minden elemét a gazdasági viszonyok határozzák meg. A gazdaság alkotja a társadalom éltető magját, a termelés játszik elsődleges szerepet az emberiség életében. A társadalmi-gazdasági viszonyok alkotják tehát azt az alapot, amelyre a felépítmény, a politika, a jog és a többi tudatforma épül. Mivel ezek csak lassan változnak, a gazdasági alap pedig az új termelési eszközök fejlődése révén, illetve a termelési erőforrások jobb kihasználásával egyre magasabb szintet ér el, a felépítmény mindig az alap után következik. A történeti fejlődés dinamikáját a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondása képezi; amikor a termelőerők fejlődése magasabb fokot ér el, az addigi termelési (tulajdoni és érintkezési) viszonyok már nyűggé válnak számukra, s akkor társadalmi forradalom következik be. Átalakul az egész addigi felépítmény, és az addigi termelési módot egy új váltja fel.²¹² Ennek alapján az emberiség történetét Marx négy nagy korszakra osztotta fel: ősközösség, antik rabszolgaság (illetve ázsiai termelési mód),²¹³ feudalizmus és kapitalizmus. Az ötödik és egyben utolsó fokot a kommunizmus fogja megvalósítani – ez a teljes szabadság és jólét birodalma.²¹⁴ A társadalmat gazdasági erő szerint (kizsákmányolók és kizsákmányoltak) mindig két csoportra osztotta: rabszolgatartók vs. rabszolgák az ókorban, jobbágyok vs. földesurak a középkorban, tőkések vs. proletárok a kapitalizmus idején. A polgári társadalom tehát Marx szerint történeti képződmény, nem pedig a társadalom végső formája.

Marx (mint a történelemfilozófusok általában) a történelmi korszakokat rendkívül elnagyoltan és leegyszerűsítve próbálta beállítani, pedig minden általa felsorolt formáción belül a társadalmi, gazdasági, politikai gyakorlat sokféle változata alakult ki.²¹⁵ Már a kiindulópont, az úgynevezett ősközösségi társadalomról alkotott marxi kép is rendkívül sematikus. Az ősi társadalmakban ugyanis nem volt „közös tulajdon”. A mindennapi élet tárgyait birtokolták: szerszámok, fegyverek, ruházat, edények, ház, sátor stb. Nem voltak annyira kiszolgáltatva a természetnek, mint ahogy Marx és Engels gondolta. A sarkvidéken, sivatagban vagy őserdőben is feltalálták magukat. Jóval kevesebb időt fordítottak a létfenntartásra, mint a mai kor embere. Jóval több ünnepük, vallási szertartásuk volt, mint ahogy azt manapság elképzelnénk.²¹⁶

²¹² Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 63.

²¹³ Ennek részleteihez, Marxot továbbgondolva, lásd Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth, 1965.

²¹⁴ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1965. 6–7.

²¹⁵ Lásd Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Cserépfalvi, 1995. 27.; Bihari Mihály: *Magyar politika (1944–1993). Tanulmányok*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék, 1993. 17.

²¹⁶ H. Szilágyi István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. In Pénzes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Debrecen, DUP, 2011. 332.

A marxisták akkor voltak a legnagyobb bajban, amikor azt kellett megmagyarázniuk, hogy az emberiség miért tért át a kommunisztikus jellegű társadalmi formákról a magántulajdonon alapuló, kizsákmányoló osztálytársadalomra. Marx és Engels szerint mindez egyfajta „bűnbeesés” szerint történt. Az aljas kapzsiság, durva élvhajzás, piszkos zsugoriság és a közös birtok megrablása eredményezték az új társadalmat.²¹⁷ Modern antropológiai, etnológiai és őstörténeti kutatások azonban azt mutatják, hogy az „ősközösség” ilyen formában sosem létezett, ez leginkább a felvilágosodás egyes filozófusai (különösen Rousseau) eszméinek történelemmé stilizálása.²¹⁸

A többi korszak jellemzése sem teljesen felel meg a valóságnak, hiszen az antik társadalom jobbra nem épült kizárólag a rabszolgaságra, a feudalizmus sem a jobbágyaságra. A kapitalista társadalmat pedig csak a 19. század közepének viszonyai szerint próbálták megítélni. Egy olyan mozzanatról következtek a tőkés fejlődés történeti tendenciáira, amely nem vált általánossá.²¹⁹

Marx szerint minden társadalmi konfliktus mozgatórugói gazdasági természetűek. Az antik Rómában a patríciusok és a plebejusok közötti polgárjogi küzdelmet a gazdag patríciusok és a szegény plebejusok közti ellentétként ábrázolta, noha tudjuk (és akkor is tudták), hogy a plebejusok egy része jóval módosabb volt a patríciusoknál. Az embert egydimenziós, szegényes tudatú, önző lénynek tekintette, sem a képzeletvilág, sem a mítosz nem kapott helyet nála az emberi valóságban. Az autonómia és a szabadság nem fért bele a marxi determinista felfogásba, pedig az ember és az emberi társadalom nem gép, így képes váratlan és alkotó megnyilvánulásra.²²⁰ A marxi tanítás tagadta a kultúra teremtként és hordozóként való létezésének gondolatát is.

A termelési viszonyok milyen jellegű változásával lenne összefüggésbe hozható a kereszténység keletkezése, hittételeinek kialakulása, elterjedése és végleges győzelme az ókorban? Milyen gazdasági érvekkel magyarázható a gótikus stílus kialakulása és elterjedése a 13. század elején? A termelési és csereviszonyok elmélete szerint miképp magyarázható, hogy a quattrocento Firenzéjében kialakult a reneszánsz művészet, míg ugyanekkor Brüggeben a gótikus stílus maradt meghatározó? Még Marx is feltette magának a kérdést az ókorban kialakult római jog 19. századi hatására vonatkozóan.²²¹

Marx szerint az „ősközösség” felbomlása óta²²² az emberiség egész történelme osztályharcok története. Tartalmát pedig mindig az adott kor termelési módja és az abból adódó osztálytagozódás határozza meg. Egy bizonyos társadalmi osztályhoz való tartozás

²¹⁷ Friedrich Engels: *A család, az állam és a magántulajdon eredete*. Budapest, Kossuth, 1975a. 135.

²¹⁸ Lásd H. Szilágyi (2003): i. m.

²¹⁹ Vajda Mihály: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista*. Budapest, Gondolat, 1990. 66.

²²⁰ Marx korai kritikussai: Eduard Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Stuttgart, J.H.W. Dietz Nachf, 1899. 8.; Magyarországon: Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest, Grill Károly, 1902. 10–25.; Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 1903; Jászi (1989): i. m.

²²¹ Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1965. 175–176.; Helmut Coing: *A jogfilozófia alapjai*. Budapest, Osiris, 1996. 147–150.

²²² Az osztályharcra viszont elég nehéz megmagyarázni az ősközösségi társadalomból való kimozdulást, hiszen nem voltak osztályok, tehát osztályharc sem létezett.

a termelőeszközökhöz való viszonyból ered. Az emberi társadalom ősidőktől fogva két, egymással antagonisztikus ellentétben lévő osztályból áll: a termelőeszközök birtokosaiból, a kizsákmányoló kisebbségből, illetve a kizsákmányolt többségből. Az osztályhoz való tartozásnak mindenre kiterjedő következményei vannak. Az osztálytudat a társadalmi és politikai élet minden területére befolyással van. A társadalmi változás hatóereje az elnyomott, de felemelkedőben lévő osztályoknak a jobb életviszonyokért folytatott harca. A hatalom megszerzéséért vívott küzdelemben minden új osztály összeütközésbe kerül a régi uralkodó osztállyal. Az ókorban a rabszolgák harcoltak a szabadokkal, a feudalizmusban a jobbágyok a földesurakkal, a céhlegények a céhmesterekkel, a kapitalizmusban a proletárok a burzsoáziával.²²³ Az uralkodó osztály az államot is a saját szolgálatába állítja. Bibó István²²⁴ joggal figyelmeztette olvasóit ennek a tételnek az ellentmondásosságára:

„Az osztályharc [...] nem lehet végső értelme és erkölcsi mértéke a történelemnek, hanem csak egy összetevő a sok közül. Az a tétel, hogy a történelem osztályharcok története, csak egy pusztán szentencia, mely éppen annyit ér, mint az ellenkezője, hogy ti. a történelem kompromisszumok története: mindkettőre végtelen sokszor találunk példákat, s ettől egyik sem igazabb a másiknál.”²²⁵

Marx úgy vélte, hogy a burzsoázia²²⁶ megteremtette saját „sírását”, a proletariátust. Ugyanis minél fejlettebbé válik a kapitalizmus, annál inkább ellentmondásba kerül az egyre szűkebb csoport kezében felhalmozódó gazdagság és a munkásosztály osztályrészévé váló nyomor. Ez az elmélet azonban a valóságban nem történt meg, nem történhetett meg, hiszen a társadalom növekvő elszegényedése miatt csökkent volna a fogyasztóközönség vásárlóereje is. Ennek következtében az egyre kisebb létszámú tőkés gazdagodása sem lett volna realitás. Éppen ellenkezőleg, a kapitalista rendszer olyan válságba került volna, amiből sohasem lehetett volna egy kommunista társadalmat kialakítani.

A kapitalizmus gazdasági ellentmondásai, az egyes súlyosbodó válságok, valamint a két osztály közötti harc Marx szerint szükségszerűen forradalomhoz fog vezetni, amely először a legfejlettebb gazdaságú országokban következik be. (Marx egyébként úgy gondolta, hogy ez a forradalmi változás már az ő korában bekövetkezhet. Engelsszel folytatott levelezéséből kiderült, hogy minden egyes válságjelet a kibontakozó forradalom hírnökeként üdvözöltek, Engels pedig folyamatosan gyakorolta a fegyverhasználatot.)

A marxizmus azonban az osztályokat túlságosan is leegyszerűsített és merev kategóriaként fogta fel. Marx egyenlőségjelet tett a burzsoá és a kapitalista közé. Nem gondolta

²²³ Marx–Engels (1959): i. m. 442.

²²⁴ Bibó István (1911–1979): Széchenyi-díjas jogász, egyetemi tanár, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (1946–1949), politikai fogoly (1957–1963).

²²⁵ *Bibó István művei*. IV. kötet. Budapest, Fapadoskönyv, 2012. 12.

²²⁶ Angliában és az Egyesült Államokban teljesen mást jelent ez a francia eredetű szó. Ott a középosztályra gondolnak a kifejezés hallatán. Lásd John Lukacs: A burzsoá enteriőr. *Világosság*, 31. (1990), 10. 739.; Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. 1971–1979. Budapest, Magvető, 1986b. 71.

végig, hogy valaki polgár lehet anélkül, hogy tőkés lenne, mint például a felemelkedő szellemi foglalkozásúak. Nem vette tudomásul a kapitalisták közötti ellentéteket sem.²²⁷ A társadalom fő ellentétei ugyanis az uralkodó osztályon belüli hatalmi és az azzal együtt járó gazdasági harcból állnak.²²⁸ Figyelmén kívül hagyta azt is, hogy számos esetben nem gazdasági motivációk magyaráznak társadalmi konfliktusokat (hanem például polgárjogi vagy ideológiai motivációk), és számos esetben nem a konfliktusséma magyarázza a társadalmi változásokat.

Marx abban is tévedett, hogy a munkásosztály egyre nagyobb létszámú és egyre szegényebb lesz. Már csak a „láncait” vesztheti. A másik oldalon pedig a kis- és középvállalkozások eltűnnek, és csak néhány nagytőkés kezében összpontosul a hatalom. Ezzel szemben a középosztály, a szolgáltatásokban dolgozók száma növekedett, és a fizikai munkások száma folyamatosan csökkent. Számításai szerint minden ember egyenlően termel függetlenül attól, hogy milyen szorgalmas, milyen a tehetsége, munkabírása. (Ezt a tételt egyébként pont a szocialista országok cáfolták, amikor bevezették a munkaversenyt.) A munkafolyamatoknál nem számolt a gépesítéssel. A gyárak, bankok, vállalkozások menedzselésénél nem vette figyelembe azt, hogy a tőkés is egyfajta munkát végez, illetve hogy milyen kockázatot vállal. A menedzsment köti meg az üzleteket, szerződéseket, szerzi be a szükséges gépeket és nyersanyagot, gondoskodik a marketingről, adja el a megtermelt árut. Pont a szocialista országok államosításai bizonyították be, hogy milyen nagy szerepe van a vállalkozásnak, az innovációnak. Akár még a spekulációnak nevezett befektetéseknek is például a tőzsdén.²²⁹

Marx írásaiból az sem derült ki egyértelműen, hogy voltaképpen kik is azok a proletárok, akiktől a nagy történelmi változásokat várták. Már a *Kommunista kiáltványban* is a legkülönbözőbb dolgokat olvashatjuk róluk. Egyes helyeken a proletár a „modern munkás” szinonimája, azé, aki „a gép pusztá tartozékává válik, akitől csak a legegyszerűbb, legegyszerűbb, legkönnyebben megtanulható fogást kívánják meg”, aki tehát „a nagyipar legsajátosabb terméke”. Ezek szerint csak a betanított munkások tartoznak ide, a szakmunkások, technikusok már nem. Az ipari haladás azonban új szakértelmet követelt.²³⁰ A Marx által is nagyra becsült technikai fejlődés pont a proletariátust számolta fel. A munkások pedig már nem csak „a láncukat veszthették”, mert egyre növekvő életszínvonalon éltek, és a kommunista pártok helyett a szakszervezeteket támogatták. A Párizsi Kommünben sem a marx értelemben vett „proletárok” vettek részt a legnagyobb számban.²³¹

Marx és Engels véleménye szerint az állam mindig az uralkodó osztály érdekében működik. Az országgyűlést, a kormányt is mint az uralkodó osztály akaratából működő intézményt írták le. Amikor pedig olyan események történtek, amelyek nem voltak

²²⁷ Bibó (1986): i. m. III. 71.

²²⁸ Kopátsy Sándor: *Levél a magyar reformerekhez*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989. 71.

²²⁹ Paul Strathern: *Marx. Filozófia 90 percben*. Budapest, Saxum, 2003. 47.

²³⁰ Berend T. Iván: *Európa gazdasága a 20. században*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 2008. 135.

²³¹ Balázs Gábor: *Párizs szabad város 1871. A párizsi kommün*. Budapest, Napvilág, 2020. 220.

leírhatók a fenti séma alapján, akkor ennek a kérdésnek a taglalását Marx a „parlamentariizmus” megvető kijelentésével zárta le. Engels *Anti-Dühring* című művében és a *Kommunista kiáltványban* egyaránt kifejtették, hogy ha csak egyetlen osztály marad, akkor nincs elnyomandó osztály, tehát nincs szükség az államhatalomra, ezért az állam elhal.²³² Ez az elmélet, amelyet Saint-Simontól vettek át, talán a legfantasztikusabb az összes elképzelésük közül, mert az állam vége a jogrend végét is jelentené, de a hatalomnak továbbra is meg kellene maradnia. Még egy gyár, a vasút, egy tengerjáró hajó sem tudna valamilyen hierarchia, hatalom nélkül működni. Ami tehát az állam megszűnése után megmarad, az a jog, az alkotmány által nem korlátozott hatalomgyakorlás, nyers uralom. Naivitásukra jellemző módon azt gondolták, hogy az állam nélküli társadalomban a bűnözéssel maguk a proletárok fognak leszámolni. Ez pedig csak úgy képzelhető el, mint vadnyugaton a lincselés gyakorlata. Lenin ezért *A szovjethatalom soron levő feladatai* című cikkében – pragmatikus politikusként – a marxista tanítással ellentétesen érvelt: „Nekünk szükségünk van az államra, szükségünk van a kényszerre. A proletár állam ilyen kényszert megvalósító szervének a szovjet bíróságoknak kell lenniük. És rájuk hárul az a roppant feladat, hogy a lakosságot munkafegyelemre neveljék.”²³³

Marx elmélete a kommunizmusról a korabeli kapitalista berendezkedés mechanikus tagadása volt. Marx a piaci társadalom helyett tervgazdaságot képzelt el, államilag szervezett társadalom helyett állam nélküli társadalmat, a jogrendszer szabályozó szerepe helyett kizsákmányolásmentes társadalmat, az elidegenedés társadalmát helyett pedig az elidegenedést megszüntető társadalmat.²³⁴

Marx és Engels utópiája a kommunizmusról egyfajta pásztoridillnek is beillt volna:

„[M]indenkinek nemcsak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágba kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést, és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászom, délután halászkodok, este állattenyésztéssel foglalkozom, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék.”²³⁵

(Egy ilyenfajta munkamegosztást csak a British Museum könyvtárában álmódosítva lehetett elképzelni. Az állatok bizonyára mindig fegyelmezetten megvárták volna az estét, hogy Marx megfesse a teheneket, és a többi állatot kiterelje a karámból legelni.)

Marx valószínűleg azt hitte, hogy a technikai haladás már a kapitalizmusban lényegében megoldotta a termelés problémáját, és csak a termelőerőket akadályozó tőkés rendszer gátolja meg, hogy ez a gyakorlatban is megmutatkozzon. Emellett a szükségleteket is véglegesnek tekintette. Ezért gondolta, hogy a kommunizmusban a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”²³⁶ elv alapján lehet megoldani

²³² Karl Marx és Friedrich Engels művei. XX. kötet. Budapest, Kossuth, 1963. 275–276.

²³³ Lenin összes művei. XXVII. kötet. Budapest, Kossuth, 1971. 213.

²³⁴ Bihari Mihály: *Demokratikus út a szabadsághoz*. Budapest, Gondolat, 1990. 15.

²³⁵ Karl Marx: A német ideológia. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. III. kötet. Budapest, Kossuth, 1960. 34.

²³⁶ Karl Marx és Friedrich Engels művei. XIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1969. 19.

a munkamegosztást és a javak elosztását. Az emberiség története ezzel szemben azt bizonyítja, hogy minél magasabb egy réteg életszínvonala, annál nagyobb a szakadék az igények és a kielégítettségük szintje között.²³⁷

Nehezen képzelhető el az, hogy a kommunizmusban az emberi természet korlátlanul formálható lesz. Így mindenfajta kényszer nélkül az emberek mentesekké válnak a bírhatási vágytól, nem lesz szükség sem az ösztönzésre, sem a fegyelmezésre, mindenki azonnal a közjóval kíván majd foglalkozni, és a platóni utópiának megfelelően „a személyes és a magán teljesen száműzve van az életből”.

Marx és Engels elméletét leginkább pont a bolsevik hatalomátvétel cáfolta meg, hiszen a kommunista társadalomnak a legfejlettebb tőkés országokban és a proletariátus révén kellett volna létrejönnie. Amennyiben ez nem így történe, arra az esetre Marx a nélkülözés általánossá válását jósolta.²³⁸ Marx egyébként is lenézte az orosz népet, az volt a véleménye, hogy az orosz társadalom lényegét tekintve ázsiai jellegű, és halálos ellensége az európai civilizációnak.²³⁹

Lenin és a bolsevikok a „feje tetejére állították a marxizmust,” hiszen a gyakorlatban bizonyították, hogy a politika is befolyásolni tudja a gazdaságot, és hogy a könyörtelen vezetők manipulálni tudják a társadalom különböző csoportjait.²⁴⁰ Egyúttal igazolták azt a régi alapelvet is – amelyről Marx nem akart tudomást venni –, hogy ha a főhatalom ellenőrzésének biztosítékai hiányoznak, akkor az visszaélésekhez fog vezetni.²⁴¹ Az állam nem halt el, hanem – éppen ellenkezőleg – soha nem látott méretű erőszakszervezetet működtetett. Nem szűnt meg a munkás elidegenedése sem, csak már nem a tőkés, hanem az állam zsákmányolta ki.²⁴²

Kérdés, hogy ha a Szovjetunióban nem a Marx és Engels által elképzelt társadalmat hozták létre (az úgynevezett létező szocializmus), akkor mennyire tehető felelőssé mind ezért a marxizmus két klasszikusa. A választ Bibó István fogalmazta meg:

„Kétségtelen, hogy Lenin elborzadt volna azon, amit Sztálin csinált és ugyanezt tette volna Marx is, ha látta volna Lenin tetteit, mégis a Lenin által felállított kiváltságos és machiavellista erőszak-szervezet logikus következménye az osztályharc és forradalmi erőszak öncélú kultuszának.”²⁴³

Nem lehet tehát felmenteni Marxot azzal, hogy ő nem így akarta volna, csak roszszul valósították meg a programját. A szovjet típusú diktatúra ugyanis bizonyos mértékben jogosan hivatkozott Marx munkásságára. Marx ugyanis egy fundamentalista

²³⁷ Kopátsy Sándor: A költségvetés tündöklése és bukása. *Valóság*, 31. (1988), 11. 4.

²³⁸ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. III. kötet. Budapest, Kossuth, 1960. 38.

²³⁹ Molnár Miklós: *Civil társadalom: és akinek nem kell*. Budapest, Educatio, 1996. 31.; Gerald Hubmann: Politikától a filológiáig: a Marx–Engels Összkiadás (MEGA). *Múltunk*, 55. (2010), 2. 58. Nem véletlen, hogy Marx Oroszországról írt sorait a Szovjetunióban soha nem tették közzé.

²⁴⁰ Ugyanígy cáfolták Marx tételeit az 1920–1930-as évek fasiszta és náci államberendezkedései is.

²⁴¹ Montesquieu (1962): i. m. I. 312.

²⁴² Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat, 1989. 11.

²⁴³ Bibó István: Fogalmazvány. In Bibó István: *Különbség*. Budapest, Bethlen Gábor, 1990a. 93.

világnézetet hirdetett meg.²⁴⁴ Határozottan kijelentette, hogy akik nincsenek vele azonos véleményen, azok az emberiség ellenségei. Marx javasolta a magántulajdon és a piacgazdaság megszüntetését. Engesztelhetetlenül gyűlölte általában a vallást, és különösen a kereszténységet, a családot, a hagyományokat, az erkölcsöt. Ellenszenvvel viseltetett a parasztsággal szemben. Marx eszmerendszere kifejezetten amorális. Szekfű Gyula²⁴⁵ joggal vetette fel:

„Az alapelv tehát a gazdasági ideológia cafrangjaiból kivetköztetve, az emberi önzésnek oly apatheozisa, minő Európa szellemi fejlődésében – a bolsevizmus önzése nem európai termék – szinte egyedül áll. Önzés és gyűlölet azon naív cinizmussal kimondott egyetlen rugó, amely a marxizmust minden más társadalmi rendszertől [...] megkülönbözteti.”²⁴⁶

Az osztályharcban minden eszköz megengedett. Marx nyomán Lenin joggal nyilatkozhatta: „A marxizmusban egy szemernyi etika sincs [...]”²⁴⁷

Marx a politikai közéletben elsőként vezette be a gyűlöletnek azt a szélsőséges formáját, amely a tudományos vitákban korábban ismeretlen volt. Ebben a francia forradalom jakobinusainak hagyományait folytatta. A *sans-culotte*-ok az addigi „nemes stílussal” szemben keresetlen szavakkal ostromozták az „ellenforradalmat”. Ekkor alakultak ki közhelyszerű megbélyegzőként az „izmusok” és az „ellen” kifejezések. Marx a tudományosnak mondott vitákban nevezte először az ellenfelét „csőcseléknek, emberi trágyának, szemétnak, szájalmas söpredéknek”, a legjelentősebb német munkásvezetőt, Lassalle-t²⁴⁸ pedig „zsidó niggernek”.²⁴⁹ Egész népeket (például lengyeleket, oroszokat, zsidókat) sértett meg és gyalázott a legalpárabb módon.²⁵⁰ Egyes mondatai Lenin, Sztálin, sőt Hitler írásaiban köszöntek vissza.²⁵¹

Meghirdette az erőszakot, sőt a terrort is, holott az összeférhetetlen mindenfajta tudománnyal. A proletárdiktatúra kifejezést is Marx használta először.²⁵² A Marx által leírt osztályharc is éppen olyan következményekkel járt volna, mint ami a darwini evolúciós elmélet szerint „az életképtelen fajokkal” történt.

²⁴⁴ Molnár (1993): i. m. 88.

²⁴⁵ Szekfű Gyula Ignác (1883–1955): történész, publicista, egyetemi tanár, az MTA tagja, a kora újkori magyar történelem kutatója.

²⁴⁶ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következett*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. 357.

²⁴⁷ Idézi Földesi Tamás: Marx és az etika. In Takács Imre (szerk.): *A marxista államelmélet időszzerű kérdései*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1983. 78.

²⁴⁸ Ferdinand Lassalle (1825–1864): német politikus, gondolkodó.

²⁴⁹ Lásd Konrad Löw: *A kommunista ideológia vörös könyve. Marx és Engels – A terror atyjai*. Budapest, XX. Század Intézet – Kairosz, 1999. 44., 54., 77., 88., 150. Lassalle-re vonatkozóan a 147.

²⁵⁰ Lásd Löw (1999): i. m.

²⁵¹ Marx a zsidókról: „A polgári társadalom saját beleiből alkotja folytonosan a zsidót [...]” Lásd Karl Marx: *A zsidókérdésről*. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1957. 373.

²⁵² Karl Marx levele Joseph Werdemeyerhez. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XXVIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1971. 479.

Lenin

„Az a kérdés, hogy mi jó a népnek, nem az, hogy mi tetszik neki.”
(Oliver Cromwell)²⁵³

Marx eszmerendszere nem gyakorolhatott volna ilyen nagy hatást a világtörténelemre, ha Engels nem rendezi sajtó alá műveit.²⁵⁴ (Marx temetésére mindössze nyolcan mentek el.) A *tőke* második és harmadik kötetét Marx jegyzeteiből állította össze. A 20. század elején a nyugat-európai szociáldemokrata pártok már revízió alá vonták Marx tanításait. Az 1917-es bolsevik hatalomátvétel kellett ahhoz, hogy a marxista tanok új erőre kapjanak, és szinte az egész világon közismertté váljanak. Lenin ugyanis a marxizmust²⁵⁵ a bolsevik párt szükségleteinek megfelelően alakította át, hiszen Marx tételeit egyáltalán nem lehetett volna Oroszországra alkalmazni. Sőt, Marx óva intette híveit egy ilyen kalandtól: „[a] termelőerők fejlődése [...] már azért is abszolút szükségszerű előfeltétel, mert nélküle csak a nélkülözést tennénk általánossá, tehát az ínséggel szükségképp ismét megkezdődne a harc a szükségesért és ismét előállana az egész szemét [...]”²⁵⁶ Lenin ezzel szemben kijelentette, hogy egyedül az éhezés szülte reményvesztettség tudja mellénk állítani a népet. Lenin és követői szerint, ha a tények nem felelnek meg az elméleti tételeiknek, akkor, ahogy Lukács György²⁵⁷ mondta, „annál rosszabb a tényeknek”.²⁵⁸

Lenint származása és élettapasztalata is elválasztotta a munkásoktól, akiket állítólag képviselni igyekezett. Nem láthatott belülről orosz gyárat, nem találkozhatott személyesen orosz munkásokkal. Egyébként is 1900 és 1917 között néhány hetet leszámítva végig külföldi emigrációban volt. Lenin azonban nem annyira elméleti, mint inkább gyakorlati ember volt, aki a marxi dogmatikát általában csak eszközül használta, és a napi politikai szükségleteinek megfelelően leegyszerűsítette.²⁵⁹ Lenin brosúraszerű értelmezésében az elméleti kérdéseket mindig alárendelte a párt érdekeinek. A hatalom mindenáron való megszerzésének gondolata vezette minden lépését. Még egyetlen elvont filozófiai értekezésében, a *Materializmus és empiriokriticizmus* (1909) című művében is főként a mozgalom által fontosnak tartott gyakorlati szükségszerűségekkel foglalkozott. Az *Áprilisi tézisek* című röpiratában taktikai okokból jó néhány utópikus gondolatot fogalmazott meg: a rendőrség, katonaság feloszlátása, választható és bármikor visszahívható

²⁵³ Idézi Hahner Péter: Proletárdiktatúra vagy kommunista diktatúra? *Rubicon*, 29. (2019), 4. 66.

²⁵⁴ Marx kézírását csak felesége és Engels tudta elolvasni.

²⁵⁵ Székely Gábor: Lenin és a szocializmus. *Múltunk*, 43. (2001), 2–3. 130.

²⁵⁶ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XXXV. kötet. Budapest, Kossuth, 1960. 35–36.

²⁵⁷ Lukács György (1885–1971): kommunista filozófus, a Tanácsköztársaság idején a közoktatási népbiztos helyettese, majd a Vörös Hadsereg komisszára. Előbb Bécsben, majd a Szovjetunióban élt. 1945-ben tért vissza Magyarországra, ahol kezdetben a kommunista párt kultúrpolitikájának egyik vezetője volt, de 1949-ben kegyvesztett lett. 1956-ban Nagy Imre kormányában népművelési miniszter volt, ezért Romániába deportálták. 1967-ben visszavették a pártba.

²⁵⁸ Idézi Takács Péter (szerk.): *Államelmélet*. I. kötet. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 294.

²⁵⁹ Bayer (1998): i. m. 318.

hivatalnokok, akik egy munkás fizetésénél nem húzhatnak magasabb jövedelmet stb. Ezeket az elveket azon nyomban elhagyta, miután már nem tartotta időszerűnek. Lenin csak azokat a tételeket idézte, amelyek igazolták nézeteit. Felerősítette a marxi elmélet militáns tartalmát, s a proletárdiktatúráról szóló tanításokat hangsúlyozta. A morális kérdések számára lényegtelenek voltak. Átvette Marxnak azt a tételét, amely szerint egy társadalom elfogadott eszméit mindig az uralkodó osztályok alakítják ki, mégpedig a saját érdeküknek megfelelően. Az erkölcsösség következésképpen az osztályharc függvénye. Minden erkölcsös, ami a proletariátusnak (értsd alatta a bolsevik pártot) hasznos.²⁶⁰

Taktikai okokból sohasem ismerte el, hogy eltért a marxi tanításoktól, hiszen egy 90%-ban paraszti életformát követő országban akarta bevezetni a „proletár” diktatúrát. Marx életművét ezért Lenin az anarchista forradalmárok programjával egészítette ki, miszerint a proletariátus érdekében egy elit pártnak kell a diktatúrát gyakorolnia.²⁶¹ Még akkor is, ha a munkások nem akarják a rendszert megdönteni.²⁶² Lenin az orosz úgynevezett *narodnyik* mozgalom megalapítója, Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij²⁶³ *Mit tegyünk?*²⁶⁴ című regényét egy nyáron ötször is elolvasta, Csernisevszkij fényképét pedig a tárcájában mindig magánál hordta. A regényben szereplő Rahmatovot, aki egy olyan hivatásos forradalmár, aki egész életét (kényelmet, szerelmet, teljes magánéletét) a forradalomnak rendeli alá, példaképének tekintette. Csernisevszkijtől származtatják többen is a „Minél rosszabb, annál jobb!” mondást. A börtönöket és szibériai száműzést is megjárt író nemcsak teoretikusként, hanem forradalmárként is tevékenykedett. Az egyik szervezője volt a *Föld és Szabadság* nevű titkos, forradalmi szervezetnek, amellyel egy nagy „népi” forradalmat akartak kirobbantatni.²⁶⁵

Lenin 1901–1902 között írt *Mi a teendő?*²⁶⁶ című művében tudatosan Csernisevszkijt idézte. A proletariátus önmagában csak a szakszervezeti követelésekig jut el. Ezért egy hivatásos forradalmárokból álló fegyelmezett, centralizált pártot kell szervezni, amely nem riad vissza semmitől sem.

Mihail Alekszandrovics Bakunyin²⁶⁷ szerint a régi világ két táborra szakadt: forradalmárookra és ellenforradalmárookra. Az 1865–1866-ban megírt forradalmi katekézisében kifejtette, hogy az emberiséget csak a forradalommal lehet megmenteni. Miután

²⁶⁰ Service (2007): i. m. 106.

²⁶¹ Andrzej Walicki: *Orosz és lengyel messianizmusok*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006. 13.

²⁶² Muravchik (2014): i. m. 125.

²⁶³ Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij (1828–1889): orosz író, kritikus, materialista filozófus, forradalmi demokrata, egyesek szerint utópista szocialista, az 1860-as években a *narodnyik* mozgalom megalapítója.

²⁶⁴ Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij: *Mit tegyünk? Az új emberekről szóló elbeszélésekből*. Budapest, Új Magyar, 1954.

²⁶⁵ Kaló Ferenc: Herzen és Csernisevszkij. In Gebei Sándor – Makai János – Bartók Béla (szerk.): *Történelemszékely a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*. Eger, EKF Liceum, 2009. 366.; Gyürky Katalin: „Mindannyian nihilisták vagyunk”. *Dosztojevszkij és az orosz nihilizmus*. PhD-disszertáció. Debrecen, Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2007. 57.

²⁶⁶ Oroszul: *Что делать?* Ugyanaz, mint Csernisevszkij művének címe: *Что делать?*

²⁶⁷ Mihail Alekszandrovics Bakunyin (1814–1876): anarchista filozófus, író, forradalmi agitátor. Arisztokrata származású. Többször halálra ítélték, végül Szibériába száműzték, ahonnan kalandos úton megszökött. Neve felkerült a Kreml falánál álló emlékoszlopra is.

győznek, elkoboznak minden ingatlan és ingó vagyont, megszüntetik az örökösödési jogot, eltörlik a házasság és a család intézményét, az összes addigi jogszabályt hatályon kívül helyezik, a teljes államigazgatást leváltják, elbocsájtják a bírákat, a zárdákat és a kolostorokat bezárják. Bárkit, aki ezekkel az intézkedésekkel szembeszáll, azt azonnal ki kell végezni.²⁶⁸

Pjotr Nyikitics Tkacsovot²⁶⁹ az „első bolsevikként” is szokták említeni, hiszen azt vallotta, hogy a hatalmat egy jól szervezett összeesküvő csoporttal kell átvenni. Az orosz parasztság szerint műveletlen és „birkaengedelmességű,” ezért nem elég érett a forradalom kirobbantására. Miután megszerezték a hatalmat, egy átmeneti diktatúrát kell bevezetni, amely révén átnevelik az orosz társadalmat.²⁷⁰

Szergej Gennagyijevics Nyecsajev²⁷¹ még Tkacsovnál is radikálisabb nézeteket vallott. 1869-ben megalapította a Népi Leszámolás, avagy a Bárd Társasága nevű terrorista szervezetet, amelynek tagjaitól vak engedelmességet követelt. Ezt bizonyítandó, Nyecsajev utasítására meggyilkolták egyik, árulónak vélt társukat, Ivanovot. (Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének ez a gyilkosság volt a kiindulópontja. Nyecsajev regénybeli megfelelője pedig Pjotr Verhovenszkij.) Nyecsajev ezeket az elveket *A forradalmár katekizmusa*²⁷² című röpiratában foglalta össze, amely ezután a forradalmárok kézikönyvévé vált.²⁷³

Más tehát az elmélet és a gyakorlat. Lenin bár mindig hangoztatta, hogy mennyire híven követi a marxista tanításokat, valójában az orosz néppárti forradalmi hagyományok alapján dolgozta ki azt a tételét, hogy egy titkos szervezetnek kell a hatalmat megszereznie, és a dolgozó népnek a hatalomátvétel után is szüksége lesz egy „tanító, útmutató és vezető” szerepet betöltő pártra.²⁷⁴ Lenin szerint a központi pártvezetőknek az a kötelességük, hogy irányítsák a helyi csoportokat. A helyi csoportoknak pedig a munkásosztályt kell vezetniük, a munkásoknak pedig a birodalom társadalmának többi részét.²⁷⁵

Leninnek azt is fel kellett ismernie, hogy az I. világháború kitörése is alapjaiban cáfolta a marxista tételeket. Marx szerint az emberek tudatát a gazdasági helyzetük határozza meg, és ennek megfelelően a munkásosztály, ahogy fegyvert kap a kezébe, azt a burzsoázia ellen fordítja. Ennek éppen az ellenkezője történt. A munkások hazafias lelkesedéssel mentek – legalábbis kezdetben – a frontra. Lenin már nem a világforradalmat

²⁶⁸ Mihail Bakunyin: *Államiság és anarchia*. Budapest, Gondolat, 1984; Kun Miklós: *Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as években*. Budapest, Akadémiai, 1982; Molnár Máté: Bakunyin a szakirodalom tükrében. *Világtörténet*, 11. (1989), 2. 94–108.

²⁶⁹ Pjotr Nyikitics Tkacsov (1844–1886): író, a sokszínű narodnyik mozgalom egyik meghatározó alakja.

²⁷⁰ Bebesi (2009): i. m. 60.

²⁷¹ Szergej Gennagyijevics Nyecsajev (1847–1882): anarchista terrorista. 35 évesen a börtönben halt meg.

²⁷² Szergej Gennagyijevics Nyecsajev: *A forradalmár katekizmusa*. 2000, 13. (2001), 11. 52–57.

²⁷³ Bebesi György: *A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században (1801–1914)*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Kutatócsoport – MOSZT Könyvek, 2011; Bebesi György: *Az anarchista konzervativizmus. In Bebesi György: Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820–1920)*. Pécs, B&D Stúdió, 2005. 81.

²⁷⁴ Tucker (2006): i. m. 34.

²⁷⁵ Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. Budapest, Századvég, 2018. Appendix. 195.

robbantotta ki, hanem Oroszországot kivonta az európai fejlődés fő vonalából. Ezután a kommunizmus Európában leginkább a szovjet hadsereg révén tudott tért nyerni.²⁷⁶

Lenin és követői úgy akartak némi önkéntes támogatást elérni, hogy a szegény néprétegek elégedetlenségére és a náluk egy kicsit is tehetősebbekkel szembeni gyűlöletre és önzésre építettek. Lenin járt elől az uszításban: férgekről, kártevőkről, szemétről, pondrókról, poloskákról írt és szónokolt. Javasolta, hogy az ellenségnek titulált embereket mint a társadalom söpredékét sárga jellel bélyegezzék meg.²⁷⁷

A leninizmus mint külön ideológiai kategória rögtön Lenin halála után megjelent a Szovjetunióban. Sztálin előadást tartott a Szverdlov Egyetemen, amelyet *A leninizmus alapjai* címmel publikáltak.²⁷⁸ Lenin írásos hagyatékát a „szentírás” rangjára emelték, és a politikusok saját tetteik igazolásaként idézték. A problémák csak abból adódtak, hogy Lenin taktikai okokból gyakran változtatta nézeteit. A szovjet kiadásokból ezért mindig kihagyták azokat a részeket, amelyek eltértek az éppen akkor hivatalos irányvonalától, illetve ahol Lenin megsemmisítéseket, gyilkosságokat követelt. Csak a Szovjetunió felbomlása után derült ki, hogy kétszer annyi írása maradt kéziratban, mint amennyi megjelenhetett.²⁷⁹

Sztálin

„Mi kommunisták különös vágású emberek vagyunk. Különös anyagból vagyunk mi gyúrva.”
(Sztálin esküje Lenin halálakor)²⁸⁰

Joszf Visszarionovics Sztálin Marx munkásságát csak Lenin közvetítésével ismerte. Mivel Lenin örököse akart lenni, ezért a „marxizmus mesterévé” is kellett válnia.²⁸¹ Kérdés-feleletszerű kátéiban, illetve vulgáris brosúráiban leginkább nem bizonyított, hanem csak kinyilatkoztatott. Lenin marxizmusát még tovább egyszerűsítette. Sztálin révén a marxista ideológia kiüresedett frázisok gyűjteményévé vált, amelyek az abszolút igazságot tartalmazzák. Egyúttal az általa összeállított, vulgármarxistának nevezett tantételek összessége megkérdőjelezhetetlen hivatalos ideológia lett.²⁸² *A leninizmus alapjai* című (tan)könyve 17 millió példányban jelent meg. Sztálin ebben a művében azokat a tételeket foglalta össze, amelyeket Lenin műveiből fontosnak tartott kiemelni.

²⁷⁶ John Lukacs: *A huszadik század és az újkor vége*. Budapest, Európa, 1994. 13.

²⁷⁷ Jörg Baberowski: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. Budapest, Európa, 2016. 53.

²⁷⁸ Magyarul is megjelent: Joszf Visszarionovics Sztálin: *A leninizmus alapjairól*. In Sztálin (1949a): i. m. 101.

²⁷⁹ Pipes (2002): i. m. 210.

²⁸⁰ Lásd Sztálin: *Leninről*. Budapest, Szikra, 1948. 18.

²⁸¹ Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus”. *Múltunk*, 46. (2001), 2–3. 178.

²⁸² Sztálin (1949a): i. m. 640., 651.

A társadalomtudósoknak már nem kellett ezt a tévedhetetlen tant továbbfejleszteni, csak esetlegesen egyes részletkérdéseket felismerni és közzétenni. A marxista elmélet megrekedt azon a szinten, ahogy száz évvel korábban kialakították.

Megrótták ugyan Sztálint egyes „túlkapásai” miatt, de tételeit egészen a rendszerváltásig alkalmazták a Szovjetunióban és a többi szocialista országban, így Magyarországon is (például a „szocializmus egy országban” elméletet). Jellemző módon az 1987. évi XII. törvény, amely az 1960 előtti elavult jogszabályokat helyezte hatályon kívül, megtartotta az 1953. évi I. törvényt, amely Sztálin emlékének törvénybe iktatásáról szólt.

A szocialista jog elmélete

„A világ legeszetlenebb dolgai is roppant észszerűvé válnak
az emberek fejében uralkodó zűrzavar miatt.”
(Pascal)²⁸³

Marx, bár jogot tanult, a joghoz csak negatív kritikai attitűddel viszonyult.²⁸⁴ Rousseau örökösei – a marxisták és az anarchisták – a jog elhalását jövendőlték. Marx egyik legutópisztikusabb elképzelése szerint mindez úgy következik be, hogy az antagonisztikus ellentétben álló osztályok, illetve a kizsákmányolás megszűntével az állam és a jog is el fog halni, s helyette olyan társadalmi tudat alakul ki az emberekben, hogy minden kényszer nélkül a helyeset és a jót fogják tenni, s ezáltal meg fog szűnni a bűnözés is.²⁸⁵

Oroszországban a jogi hagyományok és a jogtudat igen alacsony szinten állt. A cári adminisztráció a jogot a hatalom gyakorlásának pusztá eszközeként fogta fel. Nem alakult ki egységes és független „jogászrend,” mint például Angliában vagy Franciaországban, és az egyetemek is viszonylag későn alakultak meg (Moszkva, 1755; Szentpétervár, 1802). Nem létezett szervezett, hivatásos ügyvédség²⁸⁶ sem, a bíróság az államigazgatás részeként működött. A lakosság döntő többségét kitevő parasztság idegenkedett minden pozitív jogi szabályozástól, mert úgy gondolta, hogy azok nem az ő jogainak a védelmét, hanem az elnyomását eredményezik.²⁸⁷

²⁸³ Blaise Pascal: *Gondolatok*. Budapest, Gondolat, 1978. 76.

²⁸⁴ Marx így nyilatkozott a jogászokról: „a kapitalista országok ízig-vérig burzsoá és nagyrészt reakciós jogászaik.” Lásd *Marx válogatott művei*. Budapest, Szikra, 1948. 50. Engels sem szerette a jogászokat: „a jogász megcsontosodott jogfogalmainak szolgája.” Lásd Friedrich Engels: *Anti-Dühring*. Budapest, Szikra, 1950. 302. A jogról: „jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akarata, olyan akarat, amelynek tartalma adva van osztályotok anyagi életfeltételeiben.” Lásd Marx–Engels (1959): i. m. 456.

²⁸⁵ Szabó Imre (szerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. I. kötet. Budapest, Akadémiai, 1980. 953.

²⁸⁶ Lenin egyébként nagyon rövid ideig ügyvédként dolgozott.

²⁸⁷ Szabó Miklós: Egyszer volt, hol nem volt... A szocialista jogcsalád. In H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum lex multiplex. Liber amicorum studia Z. Péteri dedicata*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 205.

Így nem csoda, hogy az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után egy ideig feltételezték a kommunizmus világraszóló győzelmének gyors megvalósulását, és ezért úgy gondolták, hogy a jog és a jogász hivatás máris feleslegessé vált. Bár Lenin, amikor 1920-ban bevezette a NEP-nek nevezett új gazdaságpolitikát, átmenetileg lehetővé tette a jogi szabályozást (ezért született meg jó néhány törvénykönyv, például a polgári jogi kodifikáció, büntető törvénykönyv),²⁸⁸ s még az ügyvédi tevékenységet is engedélyezték. A jogi nihilizmus gondolata azért ennek ellenére nem tűnt el a szovjet vezetők és jogászok tudatából. Lenin így vélekedett a jogról: „A nyelv arra szolgál az embernek, hogy leplezze gondolatait – mondják a diplomaták. A törvény arra szolgál, hogy elferdítse a bűnösség és a felelősség fogalmát – mondják a jogászok.”²⁸⁹ Alekszandr Grigorjevics Gojhbarg helyettes igazságügyi népbiztos és a családjogi kódex egyik készítője így nyilatkozott: „Minden öntudatos proletár tudja, hogy [...] a vallás ópiuma a népnek. De ritka az olyan ember, aki felismeri, hogy a jog még mérgezőbb és kábítóbb ópiuma ugyanannak a népnek.”²⁹⁰

Pjotr Ivanovics Sztucska²⁹¹ igazságügyi népbiztos is határozottan kijelentette: „Nyíltan megmondjuk: sosem lesz írott proletár jogi kódexünk. Ha proletár jogról beszélünk, csak az átmeneti periódus jogát értjük alatta. Ha nem lesznek osztályok, nem lesznek többé osztály-szervezetek sem – nem lesz kormány és nem lesz többé semmiféle jog, nem lesz tovább bíróság.”²⁹²

A sztálini politikai berendezkedés, amely már belátta, hogy a marxista utópiából a közeljövőben semmi sem lesz, visszatért a jogi szabályozáshoz mint technikai megoldáshoz. A jogot azonban hatalmi eszközként használták, és nem engedték, hogy a hatalom korlátja lehessen. A jog állami parancs lett. A törvényességnek és a jognak az erkölccsel való összevetését eleve elutasították. A jog elhalásának marxista dogmája azonban továbbra is szerepelt a jogelméleti munkákban azzal a különbséggel, hogy annak bekövetkezését a távoli jövőbe tették.²⁹³

²⁸⁸ Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai, 2002. 230.

²⁸⁹ *Lenin összes művei*. IV. kötet. Budapest, Kossuth, 1964. 366.; A magyar szocialista jogelmélet egyik meghatározó személye, Szabó Imre mindezek ellenére csak a leglelkesebb módon nyilatkozott Leninnek a jogtudományban elfoglalt szerepéről: „Talán szabad egyenesen a marxista elmélet külön szerencsésének nevezni, hogy Lenin az oroszországi szocialista forradalom előestéjén és a forradalom előtti helyzettel kapcsolatban szerét ejtette az állam és forradalom összefüggéseinek önálló tudományos műben való kifejtésére. E munkájában az állam kérdéseivel kapcsolatban szükségszerűen érintenie kellett a jog általános, illetőleg a szocialista állam jogának sajátos kérdéseit is.” Lásd Szabó Imre: Lenin a jogról és a szocialista jogról. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970) 1. 3.

²⁹⁰ Olimpiad Szolomonovics Joffe: *A szovjet civilisztikai gondolkodás fejlődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1978. 88.

²⁹¹ Pjotr Ivanovics Sztucska (1865–1932): igazságügyi népbiztos, a lett tanácskormány elnöke.

²⁹² Pjotr Ivanovics Sztucska: *Izbrannije proizvogyennyija po marksizszko-leniniszskoj tyeoriji prava*. Moszkva, (k. n.), 1964. 274.

²⁹³ Samu Mihály: A jog elhalásának időszerűsége. *Jogtudományi Közöny*, 33. (1978b), 4. 186.

Sztálin 1936 novemberében az alkotmánytervezethez kapcsolódó beszédében már a jog „stabilitásáról” beszélt, és az alkotmány életbe léptetésével a „szocialista törvényesség” érvényesülését ígerte.²⁹⁴ (Ezzel egy időben visszaállították a jogi egyetemeket.)

A sztálini direktíváknak megfelelően a korszak vezető jogi teoretikusa, Visinszkij kiadta a jelszót a hagyományos jogi dogmatikus eszközökhöz való visszatéréshez, bár természetesen a szocialista jognak a kapitalista joggal szembeni különbözőségét és fel-sőbbrendűségét hangsúlyozta. A Visinszkij által, Sztálin útmutatásai alapján kidolgozott úgynevezett szocialista normativista elmélet Marx nyomán így definiálta a jogot:

„A jog az államhatalom által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogsza-bályok) összessége, amelyek az uralkodó osztály akarátát fejezik ki, és amelyeknek alkalmazását az állam kényszerítő ereje biztosítja, az uralkodó osztálynak előnyös és hasznos társadalmi rend védelme, megszilárdítása és továbbfejlesztése céljából.”²⁹⁵

Ennek felelt meg a szocialista jog meghatározása is:

„A szovjet szocialista jog a szovjet szocialista állam által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogszabályok) összessége, amelyek a szovjet nép akarátát fejezik ki, ame-lyek alkalmazását a szovjet szocialista állam kényszerítő ereje biztosítja, céljuk, hogy a munkás-osztálynak és minden dolgozónak hasznos és előnyös rendet és viszonyokat védjék, megszilárdít-sák és továbbfejlesszék; további céljuk, hogy a gazdasági rendszerben, az emberek életmódjában és tudatában a kapitalizmus csökevényeit teljesen és véglegesen megsemmisítsék, és a kommunista társadalom fölépítését szolgálják.”²⁹⁶

Visinszkij tehát abból indult ki, hogy a jog a felépítmény része, és mint ilyen, végső soron a gazdasági alap által meghatározott. Ennek a háttérében az a szándék állt, hogy bizonyítsa: a szocializmus nemcsak tudományos megalapozottságú, hanem közvetlenül tudományos világnézet és gyakorlat.²⁹⁷

1949-től Visinszkij – Sztálin útmutatásai alapján megfogalmazott²⁹⁸ – jogelméleti alaptételeit Magyarországon is hivatalos rangra emelték. A magyar jogtudósok is Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Visinszkij műveire hivatkoztak munkáikban. Emellett rend-kívül primitív szovjet jogi brosrúkat fordítottak magyarra, és úgy kezelték azokat, mint cáfolhatatlan kinyilatkoztatásokat. Szabó Imrének sikerült ezt a tételt ilyen módon megfogalmaznia:

²⁹⁴ Joszif Visszarionovics Sztálin: A Szocialista Szovjetköztársaságok Szövetségének alkotmányterveze-téről. In Sztálin (1949a): i. m. 600–631.

²⁹⁵ Idézi Szilágyi Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Ideológiakritikai adalékok. *Világosság*, 45. (2004), 4. 23.

²⁹⁶ Idézi Szilágyi (2004): i. m. 23.

²⁹⁷ A gazdaság primátusának tétele persze összeütközött a szocialista normativizmusra épülő tétellel, amely szerint „a jog az uralkodó osztály akarata”. Lásd Varga Csaba: A marxista jogelméletéről. *Állam-és Jogtudomány*, 39. (1998), 1–2. 109.; Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. *Jogel-méleti Szemle*, (2003), 4.; Varga Csaba: A jog mint felépítmény. Adalékok az alap-felépítmény kategóriapár történetéhez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 30. (1986), 1–2. 35.

²⁹⁸ Joszif Visszarionovics Sztálin: *Sztálin összes művei*. I. kötet. Budapest, Szikra, 1949c. 651.

„A jog ebből a megközelítésből a társadalmi viszonyoknak az államhatalom által kifejezésre juttatott osztályérdek – az uralkodó osztály érdeke – közvetítésével létrejövő társadalmi formája. Ahhoz, hogy alakot öltjön és érvényesüljön, az általános osztályérdek, továbbá az azt megvalósító államhatalom mellett még egy tényezőnek kell közbeiktatódnia: annak az ugyancsak általános akaratnak, az uralkodó osztály akaratának, amely az általános érdeknek kötelező módon való kifejezésére és ennek ilyenként való érvényesítésére irányul. Ez az általános akarat, amely a társadalmi tudat közvetítésével jön létre, az éppen az ebből a szempontból szubjektívnek tekinthető elem, amely az objektív érdeket az állammal együtt és egyben az államon keresztül posztulálja, tételezi.”²⁹⁹

A magyar szocialista jogtudomány álláspontja szerint ezután már nem hivatásuk többé, hogy bírálják a fennálló jogot, hanem csak a jog megismertetése és alkalmazásának megkönnyítése a feladatuk. Földesi Tamás meghatározása szerint: „Az állam- és jogelmélet nem más, mint a marxizmus–leninizmusnak az állam és a jogra történő alkalmazása, az állam és a jog marxista–leninista vizsgálata. Ezért az állam- és jogelmélet éles fegyvere a proletáriátus élcsapatának.”³⁰⁰

A magyar szocialista jog nagyjából továbbra is megtartotta a római–germán jogcsaládra jellemző terminológiáját és szerkezetét. Györfi Tamás és Szabó Miklós szellemes megfogalmazása szerint:

„Mint ahogy a barbárok a Nyugatrómai Birodalom bukása után a saját primitívebb viszonyaikhoz torzították a római jogot, úgy a szocialista politikai rendszerek is a saját igényeikhez redukálták a római–germán jogcsaládba tartozó jogot, annak helyébe nem tudtak (nem is akartak) valamiféle gyökeresen más jogot helyezni.”³⁰¹

A jogállam helyébe a „szocialista törvényesség” került. A jog szigorúan imperatívvá vált, és kizárólag a hatalomgyakorlás eszközének tekintették, így közvetlenül a politika által megfogalmazott elvárások végrehajtására szolgáló utasításos rendészeti technikává vált. A jognak csak másodrendű funkciójává vált az állampolgárok közötti konfliktusok kezelése. Nem irányulhatott a jogalanyok jogainak megvédésére, privát autonómiájuk biztosítására. Nem nyújthatott tehát védelmet az önkény legkirívóbb formái ellen sem, és nem működhetett a Max Weber-i értelemben kiszámítható, racionális jogalkalmazási gyakorlat. A jog így elvesztette viszonylagos önállóságát, autonómiáját, ezzel felszámolva a jog iránt érzett társadalmi bizalmat. Generációk nőttek fel úgy, hogy kénytelenek voltak elviselni, vagy megpróbálták kijátszani a jogalkalmazási önkényt. Sokszor a legalapvetőbb alanyi jogok elismertetéséhez is protekcióra volt szükség.

A társadalom úgy értelmezte, hogy az elmarasztaló ítéleteket, a börtönbüntetéseket a legtöbb ember esetében igazságtalanul szabták ki, tehát azok egyre kevésbé tűntek becsületvesztésnek, csak sajnálatra méltó pechnek, szerencsétlenségnek.³⁰² A jog mögül eltűnt annak morális alátámasztása. Egyfelől az emberek úgy látták, hogy a szocialista

²⁹⁹ Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai, 1971. 77.

³⁰⁰ Földesi Tamás: A proletárdiktatúra államformájának fejlődése. *Jogtudományi Közöny*, 6. (1951), 7. 392.

³⁰¹ Györfi Tamás – Szabó Miklós: A jogcsaládok. In Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. Miskolc, Bíbor, 2006. 142.

³⁰² Tóttósy Ernő: *Jog és ökológia*. Budapest, Mécses, 1991. 56.

jogot követni nem erkölcsi kötelezettségük,³⁰³ másrészt hivatalosan is azt tanították, hogy a jognak nem kell erkölcsösnek lennie. Marx az erkölcsi világban alig látott egyebet, mint nyárspolgári ideológiát.³⁰⁴ Lenin a Komszomol³⁰⁵ III. Kongresszusán mondott beszédében kifejtette:

„Tagadunk minden olyan erkölcsöt, amelyet emberen kívülálló, osztályokon kívülálló fogalomból vezetnek le. [...] Erkölcsünket a proletariátus osztályharcának érdekeiből vezetjük le. [...] számunkra az erkölcs a proletár osztályharc érdekeinek van alárendelve. [...] Erkölcs az, ami elősegíti a régi kizsákmányoló társadalom elpusztítását, és valamennyi dolgozó egyesülését, a kommunisták új társadalmát megteremtő proletariátus körül.”³⁰⁶

Lukács György a lenini erkölcsről szóló elvet így interpretálta: „a kommunista etika legmagasabb rendű feladata az erkölcstelen cselekvés szükségességének elfogadása.”³⁰⁷ A Tanácsköztársaság idején ilyen módon támasztotta alá Lukács György a terrort:

„A marxizmusnak ez a látszólagos teljes függetlensége a cselekvések erkölcsi oldalaitól még jobban kiélesedik a proletárdiktatúra idején. Az osztályharc kíméletlensége még csak fokozódik. Mert most a végső győzelemről: a burzsoá osztály megsemmisüléséről van szó. Azért élesebben nyilvánul meg a meztelen, irgalmat nem ismerő osztályharc, mint az elnyomatás idején. Akkor önvédelem volt az osztályharc egy erősebb ellenféllel szemben. Most támadó jelleget öltött, mert arról van szó, hogy a legyőzött ellenfél végleg megsemmisíttessék. Ebben az utolsó harcban nem szabad félúton megállni. Nem szabad, mert a proletariátus egész harcának eredménye van kockára téve a legkisebb ingadozás esetén. Úgy látszik tehát, mintha ilyen módon az erkölcsi mozgatóerőknek szerepe a proletariátus cselekvéséből egészen kikapcsolódnék: a rideg osztályharc marad meg, mint a cselekvések egyedüli szabályozója.”³⁰⁸

Számos törvény, rendelet és alacsonyabb szintű jogforrás egyértelműen ellenkezett az Alkotmánnyal. A jogszabályok közül jó néhány szemben állt az emberek erkölcsével és igazságérzetével; például az 1950. évi 26. törvényerejű rendelet, amely kollektív büntetést alkalmazott (a kulákok elleni szankciók, feljelentési kötelezettség stb.).³⁰⁹

A koncepciós perek, az államigazgatási szervek működése még a meglévő jogszabályokat is lábbal tiporták. Ezek az ítéletek részeivé váltak a jogrendszernek, hiszen a jog az, amit annak tételeznek. Varga Csaba mutatott rá, hogy a jogi önkény rosszabb,

³⁰³ Minden, amit korábban jónak tartottak, az most rossz lett, és büntetés járt érte: istenhit, irgalmasság, szeretet, hazafiság, a családdhoz való ragaszkodás, vállalkozó kedv, magántulajdonosi gondolkodás stb. Erénynek tartották, ha a gyermekek megtagadták szüleiket, feleség a férjét. A Szovjetunió hőse lehetett az a Pavlik Morozov, aki feljelentette édesapját a kolhozvagyton állítólagos megkárosítása miatt. Lásd Heller–Nyekrics (2003): i. m. 267.

³⁰⁴ Jászi (1903): i. m. 21.

³⁰⁵ Kommunizicseskij Szozuz Malagyozsi: Kommunista Ifjúsági Szövetség a Szovjetunióban.

³⁰⁶ *Lenin összes művei*. XXXI. (1972): i. m. 94.

³⁰⁷ Idézi Fejtő Ferenc: Lukács György, az ortodox és az eretnek politikus. *Irodalmi Ujság*, 36. (1985), 4. 3–6.

³⁰⁸ Lukács György: A kommunizmus erkölcsi alapjai. *Ifjú Proletár*, 1919. április 13.

³⁰⁹ Az 1950. évi 26. törvényerejű rendelet az ország területének elhagyására vonatkozó büntető rendelkezések kiegészítéséről (július 12.). A többi törvényerejű rendelettel szemben ez a jogszabály szigorúan titkos minősítést kapott, nem jelent meg a *Magyar Közlöny*-ben. Helyette ugyanezzel a sorszámmal egy másik törvényerejű rendelet jelent meg nyilvánosan: 1950. évi 26. tvr. a Magyar Nemzeti Bankról (július 30.).

mint ha tiszta önkény lenne: ameddig a kiszolgáltatottak szemében a jog meg tud őrizni bármiféle presztízst, a jog nevében véghezvitt önkény sokkal rombolóbb és a polgár által kivédhetetlen. Együttal a jog presztízst is megsemmisítette.³¹⁰

Az 1930-as évek közepétől a Szovjetunióban, az 1940-es évek végétől Magyarországon is a jogi túlszabályozottság lett a jellemző. Ezerszámra gyártották a jogszabályokat. A jogi nihilizmus hagyománya azonban a jogászokkal és a jogtudománnyal szemben továbbra is fennmaradt. Sztálin ugyan visszaállította az egyetemi szintű jogi oktatást, mégis, például 1950/51-ben a Szovjetunió 1,2 millió felsőoktatásban tanuló hallgatójából csak 45 400 volt a joghallgatók száma.³¹¹

Magyarországon a jogászt a múlt tipikus alakjaként aposztrofálták a tőkés, a föld-birtokos és a katonatiszt mellett.³¹² A „jogásznemzetről” csak rosszállóan nyilatkoztak. Pedig nálunk a II. világháború előtt a politizálás fórumain, az országgyűlésen, a vármegyei közigazgatásban, de a pártokban és a kaszinókban, a társasági élet egyéb színterein is a jogászi műveltséget eszményítő, jogászi érvelés játszott mintaadó szerepet. Ezzel szemben a diktatúra számára a jogász – a maga szaktudásával a jogot jellemző értékek, elvek, módszerek érvényesítésére irányuló törekvéssel – kiküszöbölendő tényezővé vált. Sztálin a jogászi gondolkodást csak „haszontalan szörszálhasogatásnak” aposztrofálta. Csupán a hivatalnok jogászt, a politikai elvárásokat jogi formába öntő, gyakorlatilag csak egyfajta „jegyzői” tevékenységet folytató jogász típusát tűrték meg. Ez a politikai légkör kedvezőtlenül hatott a magyarországi jogászképzésre is. Jelentős számban visszaesett a joghallgatók és így a jogászok száma. Az 1950/51-es tanévben a 255 helyre csupán 50-en jelentkeztek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára. Néhány éven keresztül csak más karokról történő átirányítással, középiskolákban folytatott erőteljes agitációval lehetett a minimális hallgatói létszámot biztosítani.³¹³

1948 és 1950 között felszámolták az egyetemek autonómiáját. A 274/1950. (XI. 23.) MT rendelet kimondta, hogy a tudományegyetemek egyszemélyi vezetés alá kerülnek.³¹⁴ A rektort a Minisztertanács, a dékánt a szakminiszter nevezte ki. A tanszabadságot ezzel hosszú időre teljesen felszámolták. A szovjet mintának megfelelően el akarták választani egymástól a tudományos kutatást és az egyetemi oktatást. A 4.231/1949 (IX. 13.) MT rendelet ennek megfelelően a Magyar Tudományos Akadémián belül egymástól független kutatóintézetek létrehozásáról intézkedett. Így jött létre többek között az Állam- és Jogtudományi Intézet,³¹⁵ amelyet az Igazságügyi Minisztérium alá rendelték.³¹⁶ Az 1951.

³¹⁰ Varga Csaba: Mi kell a joghoz? *Valóság*, 32. (1989), 3. 6.

³¹¹ Zsorecz Medvegyev: *Gorbacsov*. Budapest, Láng, 1989. 44.

³¹² Kulcsár Kálmán: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Kossuth, 1980. 13.

³¹³ Sinkovics István (főszerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, ELTE, 1970. 220–221.

³¹⁴ Sinkovics (1970): i. m. 209., 344.

³¹⁵ Csanádi György: Megalakult az Állam- és Jogtudományi Intézet. *Jogtudományi Közöny*, 5. (1950), 1–2. 22.

³¹⁶ Az más kérdés, hogy az eredeti szándékkal ellentétesen az intézet kiváló jogtudósoknak is adott működési területet: Herczegh Géza, Péteri Zoltán, Kulcsár Kálmán, Mádl Ferenc, Harmathy Attila, Sólyom László, Varga Csaba stb.

évi 26. törvényerejű rendelet a tudományok doktora tudományos fokozat bevezetése és az egyetemi oktatói, valamint a kutatóintézeti kutatói állások, illetőleg fokozatok szabályozása tárgyában 8. § (1) bekezdése megszüntette a jogászok doktori címét, helyette ezután „okleveles jogász” diplomát adtak. Ezzel még tovább erodáltak a jogász hivatás és a jogtudomány rangját és társadalmi elismertségét. (A doktori címet csak 1956 után állították vissza az 1956. évi 26. törvényerejű rendelet 1. §-ával.) Szovjet mintát követve adták az új tudományos fokozatokat. A régi hagyományokkal rendelkező jogakadémiákat megszüntették, és a Csehszlovákiában kialakított módszert követve a 4.181/1949. (VIII. 6.) kormányrendelettel felállították a Büntetőbírói és Államügyész Akadémiát, ahonnan egyéves képzés után bocsátották ki azokat a megbízható kádereket, akik ezután bíróként és ügyészként tevékenykedtek. Ezt a képzést végül 1954-ben szüntették meg az 50/1954. (VIII. 1.) MT rendelettel, de még az 1970-es évek elején is ítélkezett olyan bíró, aki csak ilyen képzettséggel rendelkezett.

A jogi karokról 1945 és 1957 között folyamatosan eltávolították a Horthy-korszakban kinevezett professzorok legnagyobb részét, és kizárták őket a Magyar Tudományos Akadémia rendes és levelező tagjai közül. Így járt például Balogh Artúr (1866–1951) egyetemi tanár, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Baranyay Jusztin (1887–1956) cisztercita szerzetest, a Pázmány Péter Tudományegyetemen az egyházjog professzorát a Mindszenty-perben hűtlenség vádjával 15 évi fegyházra és vagyonelkobzásra ítélték. Bibó Istvánt (1911–1979), a Szegedi Egyetem tanárát, az MTA levelező tagját 1956 után életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték; Boér Eleket (1872–1952), az MTA levelező tagját Újfehértóra internálták, ott hunyt el tragikus körülmények között. Szintén eltávolították a következő jogtudosokat: Bónis György (1914–1985) jogtörténész, a kolozsvári, majd a szegedi egyetem egyetemi tanára; Bölöny József (1903–1990), a pécsi Erzsébet Tudományegyetem nyilvános rendkívüli tanára; Bruckner Győző (1877–1962), a Miskolci Jogakadémia tanára, az MTA levelező tagja; Degré Alajos (1909–1984) jogtörténész, a Pécsi Egyetem tanszékvezető egyetemi adjunktusa; Eckhart Ferenc (1885–1957) jogtörténész, az MTA tagja; Gajzágó László (1883–1953) diplomata, a Pázmány Péter Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Tanszékének egyetemi tanára, az MTA levelező tagja és az Institut de Droit International tagja; Heller Erik (1880–1958), a Pázmány Péter Tudományegyetemen a bünvádi eljárási jog egyetemi tanára, az MTA levelező tagja; Holub József (1885–1962) történész, jogtörténész, a pécsi Erzsébet Tudományegyetem egyetemi tanára, rektora, az MTA tagja; Horváth Barna (1896–1973) jogfilozófus, jogszociológus, a szegedi és a kolozsvári egyetem jogbölcselettanára, az MTA levelező tagja; Kolosváry Bálint (1875–1954), a Pázmány Péter Tudományegyetemen a magánjog egyetemi tanára, az MTA tagja; Kuncz Ödön (1884–1965), a Pázmány Péter Tudományegyetemen a kereskedelmi és váltójog nyilvános rendes tanára, az MTA levelező tagja; Molnár Kálmán (1881–1961), a Pázmány Péter Tudományegyetemen az alkotmányjog egyetemi tanára, az MTA levelező tagja; Moór Gyula (1888–1950), a Pázmány Péter Tudományegyetemen a jogfilozófia egyetemi tanára, országgyűlési képviselő, az MTA

ideiglenes elnöke; Navratil Ákos (1875–1952), aki a Pázmány Péter Tudományegyetemen oktatott a közgazdaságtan és pénzügytan tanszékvezető egyetemi tanáraként, az MTA rendes tagja; Nizsalovszky Endre (1894–1976), a magánjog tudósa, egyetemi tanár, az MTA tagja; Polner Ödön (1865–1961), a szegedi egyetemen az alkotmányjog egyetemi tanára, dékán, az MTA tagja; Révész László (1916–1999) jogtörténész, egyetemi tanár az ELTE ÁJK-n; Tomcsányi Móric (1878–1951), a Pázmány Péter Tudományegyetemen a közjog és a közigazgatási jog egyetemi tanára, az MTA tagja; Tury Sándor Kornél (1892–1971), a Pázmány Péter Tudományegyetemen a kereskedelmi jog magántanára, az MTA levelező tagja; Vinkler János (1886–1968), a pécsi egyetemen a polgári eljárásjog tanára, valamint dékán és rektor is, az MTA levelező tagja; Vladár Gábor (1881–1972) kúriai tanácselnök, igazságügy-miniszter, az MTA tagja.

1950 után csak néhány régi professzor taníthatott továbbra is a jogi karokon. Az elbocsátottak helyére, ahogy a korabeli szakirodalomban írták, a „marxista ideológiával felvértezett”³¹⁷ Beér János,³¹⁸ Szabó Imre,³¹⁹ Eörsi Gyula,³²⁰ Hajdú Gyula,³²¹ Ries István,³²² Kádár Miklós,³²³ Világhy Miklós³²⁴ stb. kapott egyetemi tanári kinevezést. A jogtudományban és a jogi oktatásban a szovjet jog, illetve jogtudomány vált követendő példaképpé. Névai László,³²⁵ a korszak egyik meghatározó jogtudósa, a budapesti egyetem

³¹⁷ Takács Imre: A jogi oktatás reformja a felszabadulás után és a szocialista jogásképzés kialakítása. In Kovács Kálmán (szerk.): *A jogásképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Budapest, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 1984. 226.

³¹⁸ Beér János (1905–1966): ügyvéd. Kommunista politikus. 1945-ben belépett a kommunista pártba. Az ELTE ÁJK Államjogi Tanszékének egyetemi tanára lett. Részt vett több, az alkotmányos intézményeket megszüntető jogszabály kidolgozásában. Belügyi államtitkárként ő szignálta a kitelepítéseket.

³¹⁹ Szabó Imre (1912–1991): Kossuth-díjas jogász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A szocialista jogelmélet meghatározó hirdetője. A Visinszkij által kidolgozott szocialista normatívizmus jogelméleti irányzatának legnagyobb hatású képviselője volt. 1955-től 1981-ig az Állam- és Jogtudományi Intézet vezetője.

³²⁰ Eörsi Gyula (1922–1992): kommunista politikus, egyetemi tanár. Az Igazságügyi Minisztériumban részt vett több diszkriminatív jogszabály kidolgozásában, például a Budapestről kitelepítettek kártalanításának megakadályozása érdekében. Fia, Eörsi Mátyás elmondása szerint a III/III. ügyosztálynak is jelentéseket írt.

³²¹ Hajdú Gyula (1886–1973): jogász, kommunista politikus. A Tanácsköztársaság idején több vezető pozíciót is betöltött. A két világháború között Ausztriában, a Szovjetunióban, Franciaországban hajtott végre különböző megbízásokat. 1951-től az ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

³²² Ries István (1885–1950): jogász, szociáldemokrata politikus. Oroszországban hadifogságba került. A Tanácsköztársaságban betöltött szerepe miatt Bécsbe menekült. 1945 után igazságügyi miniszter. Letartóztatták, és a kínzásokba belehalt.

³²³ Kádár Miklós (1904–1971): kommunista ügyvéd, az Országos Ügyvédi Tanács elnöke, az ELTE ÁJK Büntetőjogi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

³²⁴ Világhy Miklós (1916–1980): jogász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1953 és 1956 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékánja, majd 1957-ig az egyetem rektora.

³²⁵ Névai László (1914–1983): jogász, a szovjet elhárítás politikai munkatársa, 1949-től a Szovjet Jogi Tanszék vezetője, 1965-től a Polgári Eljárásjogi Tanszék vezetője. A Rajk-per kirendelt védője.

szovjet jogot oktató tanára szerint: „A szovjet jogrendszer számunkra nem egyszerűen egy a külföldi jogrendszerek közül, hanem a *legmagasabbrendű szocialista jogrendszer*, melynek példáját követjük, tanulságait felhasználjuk saját szocialista építésünkben.”³²⁶ Ennek az elvnek megfelelően az előadások 12 százalékában szovjet jogot adtak elő: a tananyag része volt a Szovjetunió jogtörténete, államjoga, polgári joga, polgári eljárásjoga, büntetőjoga, büntető eljárásjoga, kolhozjoga és államigazgatási joga. Csak az 1960-as évek elejére hagyták el a szovjet jogi tárgyakat.³²⁷

Megszüntették az egyházjog oktatását, viszont jelentős óraszámban, fő tárgyként megjelentek a hivatalos ideológiát propagáló világnézeti tárgyak, kurzusok: párttörténet, 1957-től tudományos szocializmus, marxista politikai gazdaságtan, dialektikus és történelmi materializmus, marxizmus–leninizmus, marxista filozófia, marxista jogelmélet, 1961-től politikai tanok története, marxista etika, a munkásmozgalom története.

Kötelezővé vált az orosz nyelv oktatása, megjelent a militarista szellemű honvédelmi ismeretek stúdiuma. A nyári szünetben pedig mindenkinek termelési gyakorlaton kellett részt vennie. Mindeközben például a polgári jog oktatásának óraszámát 20-ról 8-ra csökkentették.

Nemzetközi összehasonlításban is feltűnően alacsony számú jogász tevékenykedett Magyarországon. 1976-ban Izraelben 1 millió lakosra 2467, az Amerikai Egyesült Államokban 1981, Kanadában 703, Nagy-Britanniában 588, a Német Szövetségi Köztársaságban 449 jogász jutott. Magyarországon ezzel szemben csak 290. Ráadásul Magyarországon bírák és ügyészek lehettek jogi végzettség nélküli emberek, akik irtóztak az olvasástól, és hadilábon álltak a betűvetéssel.³²⁸ Például tíz évig volt igazságügy-miniszter (Deák Ferenc tárcájának örököse) az a Nezvál Ferenc,³²⁹ aki eredeti becsületes foglalkozására nézve cipészsegéd volt, és a magyar helyesírás szabályai is komoly gondot okoztak neki. Őt követte a mezőgazdasági munkás Korom Mihály.³³⁰ A Kádár-rendszerben ugyan sok vezető szerzett később jogi diplomát, de őket általában olyan „joghallgatóként” emlegették, akiknek „nem voltak évfolyamtársai”, hiszen gyakran a titkárnőjük vitte be az egyetemre az indexüket, hogy a jól sikerült vizsgaeredményeiket bejegyezhesék.

³²⁶ Névai László: A szovjetjogi tárgyak oktatása. *Felsőoktatási Szemle*, 2. (1953), 6. 252.

³²⁷ Sinkovics (1970): i. m. 261.

³²⁸ Varga Csaba: A bírósági joggyakorlat jogforrási alapjai. *Állam- és Jogtudomány*, 34. (1992), 1–4. 245–264.

³²⁹ Nezvál Ferenc (1909–1987): cipészsegéd, kommunista politikus. Őt elemit végzett. A gróf Khuen-Héderváry-uradalomban kocsis. 1951–1955 között levelező úton elvégezte az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karát, 1957–1966 igazságügyi miniszter.

³³⁰ Korom Mihály (1927–1993): mezőgazdasági munkás, kommunista politikus, vezérőrnagy, igazságügyi miniszter (1966–1978), 1985–1989 között az Alkotmányjogi Tanács elnöke.

A szocialista jog forrásai

Miből áll a szocializmus fejlődésének két szakasza?
Az első a fejlődés nehézségei, a második a nehézségek fejlődése.
(Pesti vice)

A szocialista jog definíciója szerint a jog az, amit annak tételeznek. Ilyenfajta szélsőségesen pozitivistá álláspont mellett, a jogforrási hierarchia alkotmányos garanciáit³³¹ félretéve csak azt tartották fontosnak, hogy a jogalkotás minél egyszerűbben és gyorsabban történjen. Egészen kivételesen fordult elő, hogy egy fontosabb, sokakat érintő jogszabály esetén valamilyen szakmai előkészítés, vita vagy akár lakossági fórum lett volna.³³² Valójában az államigazgatási jellegű jogalkotás vált meghatározóvá. Egyre nagyobb teret nyert a rendeleti és az alsóbb szintű jogalkotás, valamint a titkos jogszabály-előkészítés. A szocialista jogelmélet a jogforrási rendszer „differenciálódását”, az „új jogforrások” megjelenését mint a szocialista jog fejlettségének jelét üdvözölte.

Az állampolgárok számára szinte követhetlenné vált, hogy tulajdonképpen milyen jogszabályok vonatkoztak rájuk. A titkos jogszabályokon túl³³³ a közzétett jogszabályok is követhetlenné váltak a jogforrási hierarchia átláthatatlansága miatt. Mindamellet az Igazságügyi Minisztérium belső utasításai, tájékoztatói,³³⁴ a központi vagy a helyi párhatározatok ugyancsak kötelezték a jogalkalmazó szerveket.³³⁵

A jogforrási hierarchián belül a törvényi szabályozás jelentősége drasztikusan csökkent. Egyre kevesebb törvényt alkottak, s a megszületett törvények szövegezése is jórészt keretjellegűvé vált. Az alkotmány – több törvénnyel szabályozandó intézmény

³³¹ Például az 1790. évi XII. törvénycikk.

³³² Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya esetén ez a „vita” a következőképpen zajlott le: az elkészült tervezetet 1949. augusztus 5-én hozták nyilvánosságra. A korabeli tankönyv tanúsága szerint „az ország egész területén népgyűléseken, üzemek és gyárak összejövetelein, városok és falvak lakóinak különbözőképpen szervezett ülésein a dolgozók széles körben megvitatták”. Állítólag számtalan javaslat és hozzászólás is született, de ezek a végső szöveget nem befolyásolták, így azt már augusztus 10-én a minisztertanács a parlament asztalára tette. Tehát ezt a nagyszabású vitát és a végső szöveg megfogalmazását öt nap alatt sikerült lebonyolítani. Lásd Beér–Kovács–Szamel (1964): i. m. 77–78.

³³³ Ilyen volt az 1950. évi 26. törvényerejű rendelet, amelyet „illegálisan” adtak ki, de ennek ellenére a jogszabály alapján 1950–1953 között 574 főt ítélték el. A *Magyar Közlöny*ben ezen a számon megjelent jogszabály „a Magyar Nemzeti Bankról” szólt. Az iraton az szerepelt, hogy kihirdetjük, ha majd szólnak. Lásd Solt Pál (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. IV. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1995. 529–569.

³³⁴ Például az Igazságügyi Minisztérium 1950. október 5-i tájékoztatója a zsiszikes gabona beszolgáltatási ügyben előírta, hogy milyen ítéletet (általában végrehajtandó szabadságvesztést) kell hozni kulák, illetve kis- és középparaszt (felfüggesztett börtönbüntetés) esetén. Lásd Solt Pál (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. III. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1994; 318–319.; Solt (1995): i. m. IV. 529–540.

³³⁵ Az edelényi járásbíróság 1957. évi beszámolója leszögezte: „a bíróság munkáját az MSZMP országos értekezletén 1957. június 30-án [helyesen június 29-én – H. A.] hozott határozatainak szem előtt tartásával végezte”. Lásd Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár 2. f. XXXIII-5.1. 22. f. 1/1. ö. e. 2. sz. dosszié.

megjelölése mellett – nem sorolja fel kimerítően a törvényhozási tárgyakat, ezzel is közvetve lehetővé tették, hogy alacsonyabb szintű jogszabályokban szabályozzák az állampolgárok alapjogait.

Magyarországban a többpárti demokráciában a folyamatosan ülésező országgyűlés évente százas nagyságrendben alkotta a törvényeket. Amikor 1949-ben áttértek a pártállami szisztémára, az év 365 napjából csak pár napig működő parlament alig néhány törvényt alkotott.³³⁶ Például az 1955-ben meghozott négy törvényből egy a szokásos költségvetési törvény, kettő a minisztériumok átszervezéséről, egy pedig a Varsói Szerződés törvénybe iktatásáról rendelkezett. Az állampolgárokra közvetlenül ható, alanyi jogokat szabályozó törvény tehát nem készült. A „csúcspont” így is az 1982-es év, amikor két törvényt sikerült az országgyűlésnek megalkotnia: az egyiket a költségvetésről, a másikat a zárszámadásról.

1. táblázat: Az 1945-től 1980-ig évente alkotott törvények száma

Évszám	Törvények száma
1945	11
1946	59
1947	35
1948	63
1949	28
1950	5
1951	4
1952	6
1953	6
1954	11
1955	4
1956	4
1957	8
1958	3
1959	5
1960	4
1961	7
1962	5
1963	1
1964	4
1965	2
1966	3
1967	7
1968	6
1969	9
1970	4

³³⁶ Még Lengyelországban és Csehszlovákiában is több törvény született. Lásd Tóth Károly: *A szocialista országok alkotmányfejlődésének iránya az elmúlt negyedszázadban*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Központja, 1986. 45–46.

Évszám	Törvények száma
1971	5
1972	7
1973	6
1974	4
1975	5
1976	7
1977	6
1978	4
1979	3
1980	5
Összesen	328

Forrás: Petrik Ferenc: A jogalkotás főbb tendenciái és a kodifikációs periódusok 1945–1980. In Kovács Kálmán (szerk.): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század*. Budapest, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 1986. 227–228.

Az 1950-es években többször is alkottak úgynevezett ünnepélyes törvényeket: az 1953. évi I. törvény Sztálin emlékéről,³³⁷ az 1954. évi XI. törvény az Ideiglenes Nemzetgyűlés történelmi jelentőségének törvénybe iktatásáról (amelynek napja egybeesett Sztálin születésnapjával), az 1959. évi II. törvény a Magyar Tanácsköztársaság emlékének törvénybe iktatásáról.

Az 1960-as években divatosá vált egy-egy ágazat törvényi szintű szabályozása. Ezek a jogszabályok nem elsősorban jogalkotási szempontok – hiszen a szabályozandó terület eléggé szerteágazó –, hanem lobbitevékenység végeredménye volt (az 1960. évi III. törvény a bányáról, az 1960. évi IV. törvény a honvédelemről, az 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről, az 1961. évi VII. törvény az erdőkről és a vadgazdálkodásról, az 1964. évi II. törvény a postáról és a távközlésről, az 1964. évi III. törvény az építésügyről, az 1964. évi IV. törvény a vízügyről, az 1968. évi IV. törvény a vasutakról, az 1969. évi VI. törvény a szakmunkásképzésről, az 1969. évi VII. törvény a gázenergiáról). Ezeket a keretjogszabályokat, amelyek elsősorban politikai elvárásokat fogalmaztak meg, azután alsóbb szintű jogszabályok tömegei töltötték meg tartalommal. A törvény sokszor inkább propagandaszöveget tartalmazott, és idillikus állapotokat sugallt (például az ifjúságról, a közművelődésről szóló törvény). A realitást itt is a miniszteri rendeletek és határozatok jelentették. A jogalkotást tehát az államigazgatási szervek határozták meg, hiszen a minisztertanácsi rendeletek a törvények hússzorosát, a miniszteri rendeletek pedig ötvenhétyszeresét tették ki. Még az 1982-ben megalkotott 7/1980–85. számú országgyűlési határozat is kimondta: „Fokozni kell az Országgyűlés törvényalkotó tevékenységét: a törvények jelentős vagy átfogó módosításáról is az Országgyűlés döntsön.”

³³⁷ 1990-ig hatályban tartották.

Szovjet mintára Magyarországon is felhatalmazták a Népköztársaság Elnöki Tanácsát,³³⁸ hogy törvényerejű rendeletet (tvr.) adhasson ki. Az Népköztársaság Elnöki Tanácsa – elvileg az országgyűlést helyettesítve – az alkotmány módosításán kívül bármilyen kérdést szabályozhatott. Ennek ellenére előfordult, hogy törvényerejű rendelettel módosították az Alkotmányt, és akkor is alkottak ilyen, amikor ülésezett az Országgyűlés. A pártvezetésnek azonban rendkívül kényelmes volt ez a megoldás. Éppen ezért jóval több törvényerejű rendeletet hoztak, mint törvényt, 1970-ben például a tízszeresét (4 törvény, 40 törvényerejű rendelet).

Az 1950-es években bármilyen alacsony szintű jogforrással bármilyen jelentős emberi jogot, alanyi jogot szabályozni lehetett. 1954-ig a Minisztertanács is alkothatott büntetőjogi normákat, például a 2560/1949. (III. 19.) kormányrendeletet a termelőségvetkezeti csoportok, tagjaik és vagyonuk fokozott büntetőjogi védelméről. Később is az az álláspont volt a meghatározó, hogy rendeleti úton lehet szabályozni minden olyan kérdést, amelyet törvényben még nem rendeztek. Éppen ezért a legtöbb államigazgatási szerv arra törekedett, hogy feladataik ellátásához megszerezze a – lehetőleg jogi korlátok nélküli – jogalkotó hatáskört. Egyes országos hatáskörű szervek vezetői, amikor államtitkári rangot kaptak, egyúttal rendeletalkotási jogot is szereztek hozzá. Ilyen volt az Országos Tervhivatal elnökének, az országos hatáskörű hivatalok vezetőinek [1072/1954. (IX. 4.) MT határozat az államigazgatás szerveinek általános rendelkezéseiről, a jogszabályok közléséről és megjelöléséről], a rendőrhatóságoknak [1955. évi 22. tvr. 8. § (1) bekezdés], a tűzrendészeti hatóságoknak a felhatalmazása [1956. évi 13. tvr. 15. § (2) bekezdés].

A jogalkotói jogkör osztogatásának külön furcsasága volt a Szakszervezetek Országos Tanácsának jogalkotói hatáskörrel való felhatalmazása [1955. évi 33. tvr. 31. § (2) bekezdés, illetve annak elnökségéről szóló jogszabály: 1096/1957. (VI. 12.) kormányhatározat 7/A pont]. Végül a Szakszervezetek Országos Tanácsa által kibocsátott normák miniszteri rendelettel azonos rangú jogforrásként való elismerése [1044/1982. (XI. 26.) MT határozat 7/B], amivel tulajdonképpen elismerték, hogy a szakszervezetet államigazgatási szervvé tették.

Sok problémát okozott az is, hogy miniszteri utasításokkal általános szabályozást is gyakoroltak. Ezeket az anomáliákat még a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló 1974. évi 24. törvényerejű rendelet és a végrehajtására kibocsátott 1063/1974. (XII. 30.) MT határozat sem tudta orvosolni. Nem akarták tudomásul venni, hogy az utasítás egyedi címzett passzus, és nem jogszabály.

A legtöbb szocialista országban, így Magyarországon is, igen hamar a szinte követhetetlenül nagy mennyiségű jogszabályalkotás lett a jellemző. Az államigazgatás, más eszközök hiányában, a túlzott elvárások teljesítése érdekében a jogot mint eszközt próbálta használni. Mivel a piaci szabályozás nem működhetett, ezért azt a gazdaság területén korlátozó és parancsoló normákkal igyekeztek helyettesíteni.³³⁹ Mivel pedig az életnek

³³⁸ Kovács István: A törvény és a törvényerejű rendelet problematikájához. *Állam- és Jogtudomány*, 16. (1973), 3. 333. Lásd erről részletesen a Népköztársaság Elnöki Tanácsáról szóló részt.

³³⁹ Sárközy Tamás: *Gazdaságpolitika – szervezetrendszer – jogpolitika*. Budapest, Kossuth, 1987. 40.

szinte minden területét szabályozni kívánták, mérhetetlen mennyiségben ontották a jogszabályokat. 1954-ben csak a Begyűjtési Minisztérium nyolc hónap alatt 220 mázsa papírt használt fel utasításokra. A Földművelésügyi Minisztérium a Pest Megyei Tanács mezőgazdasági osztályának 1587 utasítást és körlevelet küldött. A hatályos joganyag 1983-ban 18 ezer oldalban foglalható össze (a tanácsi jogszabályok nélkül), ez körülbelül egy 60 kötetes könyvtárat jelent, ha egy kötetet 300 oldalnak veszünk. A *Magyar Közlöny* joganyaga évente 1000 oldalt tett ki, emellett a normatív utasítások, illetve a direktívák a tárcalapokban jelentek meg (ha egyáltalán megjelentek). Az évente hatályon kívül helyezett jogszabályok száma is tekintélyes. Évente 200-250 jogszabályt teljes mértékben hatályon kívül helyeztek. Ennél jóval több a módosítás. A változások száma átlagosan a 600-at is meghaladta. (Vagyis minden munkanapra kettő jutott.) Ehhez viszont hozzá kell számítanunk évente 200 új jogszabályt, tehát a jogalkalmazóknak évente legalább 400-450 új jogszabállyal kellett volna megismerkedniük. A teljes hazai joganyag átlagos cserélődési ideje nem érte el a hét évet.

2. táblázat: 1968 és 1977 között kiadott jogszabályok

Szám	Jogforrás	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
1.	törvény	6	9	4	5	7	6	4	5	7	6
2.	országgyűlési hat.	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–
3.	törvényerejű rend.	36	43	40	37	31	32	24	27	35	31
4.	NET hat.	9	6	12	–	–	5	9	–	5	4
1–4.	alatti jogszabályok által hatályon kívül helyezve	43	28	4	10	29	15	7	29	25	22
1–4.	alatti jogszabályok által érintett (mód., kieg.) jogszabályok	257	22	15	29	38	28	13	15	18	14
5.	kormányrend. min. tan. rend.	50	47	54	50	47	39	51	38	44	53
6.	korm. hat. min. tan. hat.	20	35	39	39	32	31	55	27	30	33
7.	miniszteri rend.	211	175	251	179	238	177	216	256	255	236
8.	államtitkári rend.	–	2	11	9	8	17	23	18	23	23
9.	utasítások	1196	694	670	690	648	730	613	571	631	307
5–9.	alatti jogszabályok által hatályon kívül helyezve	2005	722	1929	601	490	537	501	826	739	608
5–9.	alatti jogszabályok által érintett (mód., kieg.) jogszabályok	560	535	377	546	672	641	482	462	489	411

Megjegyzés: A 6. pont alatt csak a *Magyar Közlöny*ben megjelent – normatív tartalmú – minisztertanácsi határozatok szerepelnek. A 9. pont alatti utasítások között szerepel a MÁV és a Posta ügynevezett szolgálati utasítása is, amely évenként körülbelül 250-300-ra tehető. 1977-től kezdve az összeállítás nem tartalmazza a MÁV és a Posta szolgálati utasításait. A szolgálati utasítások száma 1977-ben összesen 274 volt.

Forrás: Petrik (1986): i. m. 230–231.

A szokásjognak nagy hagyományai voltak Magyarországon.³⁴⁰ A totális diktatúra azonban tilalmazott mindenfajta szokásjogot, hiszen ez a fajta jogforrás direkt módon kevésbé irányítható, és nagyobb önállóságot ad a jogalkalmazóknak. Szabó Imre Sztálin nyelv-elméleti nézetei és Visinszkij normativista³⁴¹ elmélete alapján fogalmazta meg az 1989-ig érvényes bírósági irányelveket.³⁴²

Magyarországon a tisztogatások ellenére sok jól képzett jogász bíraskodott, ezért a bírói szokásjog burkolt formában, de mégis működött (a döntőbizottsági gyakorlat tette jogi személlyé az állami vállalatokat).

A jogtudomány azonban elvesztette jogforrási jellegét. A marxista jogtudomány a politika „szolgálóleánya”.

A szocialista jog jogági tagozódása

Párttaggyűlésen:

– Kovács elvtárs, miért nem szóltál hozzá? Nincs véleményed?

– Van, de nem értek vele egyet.

(Pesti vice)

A szocialista jog elmélete az egységes államhatalom koncepciójából indult ki, ezért tagadta a jogrendszer közjogra és magánjogra való felosztását. Ezt az elvet tudatosította Lenin, amikor levélben figyelmeztette a szovjet polgári törvénykönyv készítőit: „Mi nem akarunk elismerni semmi »magánt«, számunkra minden, ami a gazdasághoz tartozik, közjog és nem magánjog [...]”³⁴³

A jogágakra kialakított minden korábbi elméletet bírálva kijelentették, hogy a jogági felosztás nem elvont jogász okoskodásból ered, hanem az alap által objektív módon meghatározott felépítmény, a gazdaság meghatározó volta révén adja meg a jogági tagozódást. A jogági felosztásnál a szocialista jogelmélet szerint csak az egyszerű társadalmi viszonyokat kell felismerni, illetve arra kell vigyázni, hogy a szabályozás módszere is

³⁴⁰ Horváth Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest, Gondolat, 2006. 114.

³⁴¹ Andrej Januarjevics Visinszkij: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1950; Szilágyi (2004): i. m. 23.

³⁴² Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1960. 16. Vö. Szamel Lajos: *Jogforrások*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1958. 128.; Kukorelli István: A Legfelsőbb Bíróság normalkotó tevékenységéről. *Jogtudományi Közöny*, 31. (1976), 11. 657.

³⁴³ *Lenin összes művei*. XXXVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1972. 574.; Raisza Oszipovna Halfina – Jozsif Davidovics Ljevin – Mihail Szolomonovics: *Az általános állam- és jogelmélet alapjai*. Budapest, Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó Rt., 1949. 78–79. Vö. Kovács István: *Magyar államjog*. I. kötet. Szeged, JATE, 1990. 29.

kellően homogén legyen.³⁴⁴ Végül a Visinszikij-féle normativista felfogás, az államjog³⁴⁵ primátusa mellett, formálisan egymás mellé tette a többi jogágat: államigazgatási jog, polgári jog, munkajog, földjog, kolhozjog stb. Valamennyi jogág az állami tevékenység puszta eszközét jelentette.³⁴⁶

³⁴⁴ Samu Mihály: *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1964. 24.; Samu Mihály: A jogrendszer tagozódása. In Samu Mihály (szerk.): *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1978a. 438., 447.; Antalfy György – Halász Pál: *Társadalom, állam, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1960. 287.; Jakab András: A szocializmus jogdogmatikai hagyatékának néhány eleméről. *Iustum Aequum Salutare*, 3. (2007), 1. 189.; Jakab András: A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 3.

³⁴⁵ A Szovjetunióban német hatásra így nevezték az alkotmányjogot. Angol és francia nyelvre egyébként le sem fordítható a *gaszudarsztvenoję pravo* kifejezés. A szovjet minta mechanikus másológái nálunk is alkalmazták. (Nomen est omen.)

³⁴⁶ A Szovjetunióban egészen speciális jogág volt az úgynevezett javító-nevelő munkajog.

Vákát

A legfontosabb alkotmányjogi intézmények

Magyarország a szovjet hadsereg megszállási övezetében³⁴⁷

„Párizst nem láttam még soha, hiszen ott nem jártak hadaink.”
(J. Dolmatovszkij)³⁴⁸

Az Orosz Birodalom már a 19. században is arra törekedett, hogy elfoglalja Kelet-és Közép-Európát.³⁴⁹ A Szovjetunió is folytatta elődje terjeszkedő politikáját. A szovjet vezetés az ország erőforrásainak aránytalanul nagy részét fordította a hadsereg fejlesztésére.³⁵⁰ A szovjet alkotmányt is úgy szerkesztették, hogy minél több „tagállamot” be tudjanak kebelezni. Mivel az I. világháború végén nem sikerült több országban is „proletárforradalmat” kirobbantani,³⁵¹ Sztálin az 1930-as évek második felében kiadta a parancsot egy támadó hadjáratra való felkészülésre.³⁵² 1939. augusztus 19-én, nem sokkal a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása előtt Sztálin a Politbüro és a Komintern ülésén elhangzott beszédében a következőket mondta: „az elmúlt húsz év tapasztalata megmutatja, hogy az európai kommunista mozgalom békeidőben nem olyan erős, hogy segítségével a bolsevik párt átvehesse a hatalmat. Ennek a pártnak a diktatúrája csak egy nagy háború eredményeként valósulhat meg.”³⁵³

³⁴⁷ Szimbolikus jelentéssel bírt, hogy a Szovjetunió címerében a földgömb szerepelt.

³⁴⁸ Alexa Károly: Írók...! Írjatok...! Remekműveket...! In Ötvös István (szerk.): *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2004. 223.

³⁴⁹ Az Orosz Birodalom hódító szándékát Marx és Engels is felismerte: „Lehetséges-e, hogy a gigantikus és felduzzasztott birodalom, amikor már azon az úton van, hogy világbirodalomná váljék, félúton megáll? Még ha akarná is, a körülmények nem engednék [...]; a birodalom szaggatott hullámvonalú nyugati határa, amely nem esik egybe természetes határokkal, kiigazításra szorulna, s kiderülne, hogy Oroszország természetes határa Danzigtól, esetleg Stettintől Triesztig terjed [...]” Lásd *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. IX. kötet. Budapest, Kossuth, 1964. 13.

³⁵⁰ Kenéz (2008): i. m. 321.

³⁵¹ 1920-ban megpróbálták elfoglalni Lengyelországot is, ami után megnyílhatott volna az út Németország felé. Lásd Kovács István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél*. Budapest, Európa, 2006. 168.

³⁵² Viktor Szuovorov: *Az M-nap. Ki kezdte a II. világháborút?* Budapest, Kairosz, 2008. 258. 1940 júliusában Molotov – a litván külügyminiszterrel folytatott megbeszélése során – kijelentette: „Lenin zseniális volt, és nem tévedett, amikor arról biztosított bennünket, hogy a II. világháború majd lehetővé teszi számunkra átvenni a hatalmat egész Európában, mint ahogy az I. világháború lehetővé tette a hatalom átvételét Oroszországban.” Idézi Andrej Szaharov: *Az orosz történelem új terminológiája*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2000. 165.

³⁵³ Idézi Gereben Ágnes: Anektált zsidók a szovjet érdekszférában. *Beszélő*, 4. (1999a), 7–8. 94–103.

A szovjet vezetés 1939–1940-ben szinte mindegyik európai szomszédjával szemben területi vitát provokált. Hosszú háborúban stratégiaiilag jelentős területeket vett el Finnországtól, megszállta és bekebelezte Litvániát, Lettországot és Észtországot,³⁵⁴ hátba támadta Lengyelországot, majd felosztotta Németországgal,³⁵⁵ és elragadta Romániától Besszarábiát. Még Törökország irányában is területi igénnyel lépett fel. A náci Németország is azért mert agresszorként fellépni, mert meg nem támadási szerződést kötött a Szovjetunióval. Emellett 1941. június 22-ig a Szovjetunió látta el Németországot stratégiaiilag fontos nyersanyagokkal, olajjal és élelmiszerrel. Szovjet segítség nélkül Hitler nem tudta volna az európai kontinens jelentős részét elfoglalni.³⁵⁶

A II. világháborút lezáró békeszerződések révén ezeket a területeket úgy tartotta meg, mintha azokat nem is a nemzetközi joggal ellentétes katonai agresszió és a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján szerezték volna meg, hanem mindig is a Szovjetunióhoz tartoztak volna. Sőt, további területeket (például Kelet-Poroszországot, Kárpátalját) is a Szovjetunióhoz csatoltak. Összesen 400 ezer négyzetkilométert könyvelhetett el Sztálin területi nyereségként.

A Szovjetunió felelősségét a II. világháború kitörésében és a szovjet fegyveres erők által elkövetett népirtásokat a nyugati szövetségesek nem firtatták a béketárgyalások során. A balti államokat mint szovjet tagköztársaságokat vonták uralmuk alá, az őslakosság egy részét kitelepítették, deportálták. Az oroszosítási kampány révén a volt lengyel területeken 5 274 ezer főről 1962-re 1 430 ezer főre csökkent a lengyelek száma.

Bulgáriát, Csehszlovákiát, Kelet-Németországot, Lengyelországot, Magyarországot és Romániát formálisan nem kebeleztek be, de szuverenitásukat megszüntették. Az egyes országok vezetőit Moszkvában nevezték ki, az államigazgatás, illetve a fegyveres erők irányítói mellé „szovjet tanácsadókat” küldtek. A csatlós országok területén a szovjet katonák és pártvezetők úgy közlekedtek, mintha az adott ország is a Szovjetunió része lenne. Ma már közsímet Sztálin kijelentése, amit Milovan Đilasnak³⁵⁷ mondott: „Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahova hadserege eljut, ott saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”³⁵⁸ Így történt Magyarországon is.

³⁵⁴ Bojtár Endre: *Európa megrablása*. Budapest, Szabad Tér, 1989. 35.; Georg von Rauch – Romuald J. Misiunas – Rein Taagepera: *A balti államok története*. Budapest, Osiris, 1994. 179.

³⁵⁵ Kovács István (2006): i. m. 168.; Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 5.

³⁵⁶ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 326.

³⁵⁷ Milovan Đilas (Gyilas) (1911–1995): jugoszláv kommunista politikus, publicista. 1954-től szembe fordult a Tito-féle politikai vezetéssel, 1957-ben bebörtönözték, 1965-ben amnesztiával szabadult.

³⁵⁸ Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989. 105.

A Szovjetunió ezért nem csatlakozott a hadifoglyokkal való bánásmódról szóló 1929-es genfi egyezményhez sem. Egyoldalú nyilatkozatként 1931-ben ugyan készítettek egy hadifoglyokra vonatkozó szabályozást, amely elsősorban nem jogszabályokat, hanem propagandisztikus elemeket tartalmazott. Például a hadifoglyok egyenlőségére hivatkozva megtagadták a tisztektől az eltérő bánásmódot.³⁵⁹ Néhány nappal azután, hogy a náci Németország hadüzenet nélkül megtámadta a Szovjetuniót, a Népbiztosok Tanácsa kiadott egy titkos rendeletet a hadifoglyokról. Kérdés, hogy miért kellett ezt a rendeletet titkosítani. Amennyiben komolyan gondolták volna, hogy be fogják tartani, akkor miért nem tartalmazott biztosítékokat, miért nem engedte meg a Nemzetközi Vöröskeresztnek és a semleges országok képviselőinek, hogy ellenőrizzék a hadifoglytáborokat? Egyetlen rendelkezését alkalmazták csak a gyakorlatban, amely az internált polgári személyeket is hadifoglyoknak minősítette. Mintha már ekkor készültek volna a civil lakosság tömeges elhurcolására.³⁶⁰ A rendelet ezen részét leszámítva tehát egyetlen, a hadifoglyoknak valamilyen jogosultságot adó részét sem tartották meg. Sztálin utasítására egyébként is a Vörös Hadsereg a tatárokról jellemző hadviselést folytatott. A magukat megadó ellenséges katonák egy részét agyonlőtték és kifosztották. A parancsnokok a beosztottjaikkal is embertelen módon bántak. Nem kímélték a saját katonáik életét sem. Emellett az elfoglalt területek mind szélesebb körű kizsákmányolására törekedtek. Sztálin ezt a gyakorlatot előre bejelentette a brit kormánynak 1943. június 7-i levelében: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott [...], a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell.”³⁶¹ Molotov Edvard Beneš magyarellenes kijelentésére válaszul 1943. december 14-én megerősítette: „A magyarokat meg kell büntetni.”³⁶²

A szovjet hadsereg tehát – Sztálin utasítását követve – nem felszabadítóként jött Magyarországra.³⁶³ Erről tanúskodott a szovjet hivatalos szóhasználat is: még a Budapest elfoglalásáért kiadott érem hátoldalán is a „bevétel” szó szerepelt. (Ezzel szemben Prága esetében a „felszabadulás” kifejezést használták.) Százezrével hurcolták el

³⁵⁹ Stark Tamás: Magyar (hadi)foglyok a Szovjetunióban. In Kincses Katalin Mária (szerk.): *Elhurcolva – távol a hazától*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2017. 34.

³⁶⁰ A rendelet szövegét Varga Éva Mária fordítása alapján közli Bognár Zsolt: *Hadifoglytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz, 2012. 503–507.

³⁶¹ Idézi Juhász Gyula (szerk.): *Brit–magyar titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth, 1978. 158.

³⁶² Idézi Gosztónyi Péter: *Vihar Kelet-Európa felett*. Budapest, Népszava, 1990. 152–153.

³⁶³ Márai Sándor szemtanúként az alábbi módon vélekedett: „Sokak számára, a nácik üldözöttjei számára ez a fiatal orosz egyféle szabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől. De szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs. Ezt akkor még nem tudták mindenütt.” Lásd Márai Sándor: *A forradalom előérzete*. 1956 Márai Sándor írásainak tükrében. Budapest, Helikon, 2006. 12.

„málenkij robotra” a civil lakosságot is. Körülbelül 600-700 ezer embert, katonákat, civileket, sőt nőket és gyermekeket is elhurcoltak a különböző szovjetunióbeli lágerrekbe. Egyharmaduk a fogva tartás embertelen körülményei között halt meg.³⁶⁴ Szemet hunytak afelett, hogy a szovjet katonák brutális módon több százezer nőt – a kislányoktól a hetvenévesekig bezárólag és a kismamákat sem kímélve – megerőszakoltak.³⁶⁵ Budapest elfoglalása után Malinovszkij marsall háromnapos szabad rablást engedélyezett katonáinak, amit „öntevékenyen” meghosszabbítottak, és az egész országra kiterjesztettek.³⁶⁶ A Vörös Hadsereg nyomában a műkincsek elrablásával és a magyar bankok kifosztásával megbízott különleges NKVD/SZMERS-alakulatok jöttek az országba.³⁶⁷ Az ellenséges javakat *res nullius*ként kezelték. A szovjetek, azonkívül, hogy behajtották a jóvátétel és a megszállás költségeit, olyan politikát folytattak, amit joggal nevezhetünk fosztogatásnak. Egész gyárakat szereltek le, vasúti kocsikat, közlekedési eszközöket foglaltak le, majd mindezeket egyéb rablott holmikkal együtt a Szovjetunióba szállították. Még az egyszerű kiskatonáknak is lehetővé tették, hogy időnként 10 kilogrammos csomagot küldhettek haza. Vajon honnan lehetett ekkora csomagja egy olyan katonának, aki nem kapott zsoldot? A Vörös Hadsereg élelmi- és ruházati utánpótlása is folyamatosan akadozott, ezért a szovjet katonák csak a civil lakosság kifosztása révén tudták ellátni magukat.³⁶⁸ A becslések szerint a Szovjetunió 1945 és 1955 között az akkori árfolyamon körülbelül 14 milliárd dollárt vont ki a megszállt európai szocialista országokból, tehát pontosan annyit, mint amennyit az Amerikai Egyesült Államok a Marshall-tervben részt vevő országoknak adott.³⁶⁹

Magyar állampolgárok többféle módon kerülhettek különböző szovjetunióbeli lágerrekbe (1. ábra).

³⁶⁴ Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet*. Budapest, Osiris, 2001. 562.; Kormos Valéria (szerk.): *A végtelen foglyai – Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, 2017; Varga Éva Mária (szerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK, 2006.

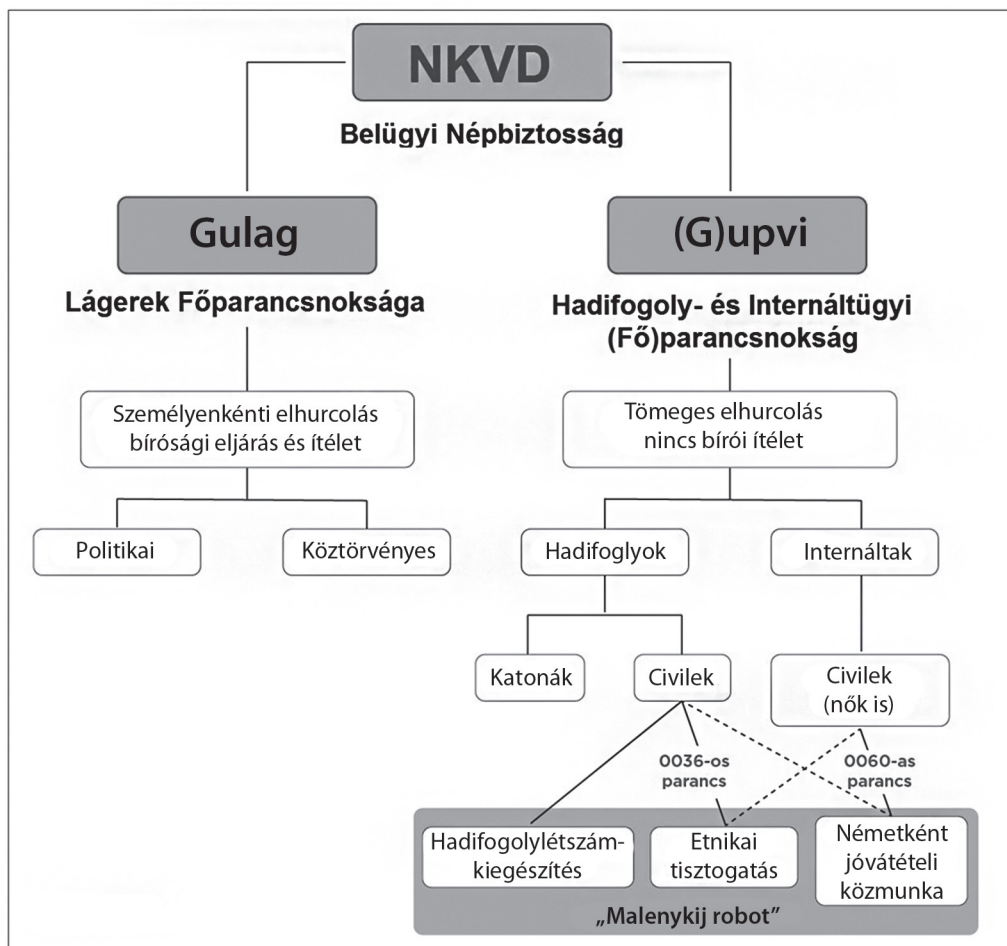
³⁶⁵ A nemi erőszak üzenet a legyőzötteknek: nemcsak a hazátokat, házatokat, de még az asszonyaitokat, leányaitokat sem tudjátok megvédeni. Ezzel válik teljessé az ellenség megalázása. Lásd Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 48. (1999), 1–2. 85–107; Pető Andrea: Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel. *Budapesti Negyed*, 8. (2000), 3–4. 203.; Földesi Margit: *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága*. Budapest, Kairosz, 2009. 140.

³⁶⁶ Siegfried Kogelfranz: *Jalta öröksége. Az áldozatok és akik megúszták*. Budapest, AB Független, 1990. 96.

³⁶⁷ NKVD = Narodnij Komisszarát Vnutrennyih Gyel (Belügyi Népbiztosság); SZMERS = Szmerty Meckim Spionam (Halál a kémekre).

³⁶⁸ Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 2005. 282.

³⁶⁹ Paul Marer: East-European Economies: Achievements, Problems, Prospects. In Teresa Rakowska-Harmstone – György Andrew (szerk.): *Communism in Eastern Europe*. Bloomington, Indiana, 1979. 248.

1. ábra: A szovjetunióbeli lágerekbe kerülés módjai

Forrás: <https://gulag.hu/gulag-gupvi-malenkij-robot/>

A legnagyobb létszámot az úgynevezett hadifoglyok tették ki, akiknek mintegy egyharmada valójában civil volt. Kárpátaljáról 20-30 ezer embert hurcoltak el, ugyanis a 4. Ukrán Front november 12-én kiadott, 0036-os számú parancsa utasításba adta, hogy Kárpátalján „számtalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket, csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni”.³⁷⁰

³⁷⁰ Dupka György – Alekszej Korszun: *A „malenkiy robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix, 1997. 15.

A Szovjetunió Állambiztonsági Bizottsága 1944. december 16-án utasításba adta, hogy Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén: „Mozgósítani és a szovjetunióbeli munkára kell irányítani az összes 17–44 év közötti német férfit, a 18–30 év közötti német nőket [...]”.³⁷¹ Ennek révén körülbelül 70 ezer németet, illetve német nemzetiségűnek minősítettet hurcoltak el.

A különleges szovjet hadbíróságok még a civil lakosokra is kiterjesztették a hatáskörüket, és ezrével hozták az elmarasztaló ítéleteket, amelyek 10, 20, 25 év, a Gulagon letöltendő kényszerszolgálat szabtak ki büntetésként. Ezzel még az úgynevezett hadifoglyoknál is rosszabbul jártak, mert a Gupvinál³⁷² még rosszabb körülmények voltak a Gulag-táborokban.³⁷³ Ezt a gyakorlatot az Ideiglenes Nemzeti Kormány által kiadott rendelet (1440/1945. ME rendelet a népbíráskodásról szóló 81/1945. ME rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában) után is, a fegyverszüneti egyezményre hivatkozva, folytatták. Ebben a minden vonatkozásban jogellenes eljárásban a Magyar Kommunista Párt által irányított BM Politikai Rendészeti Osztálya, majd Államvédelmi Osztálya is közreműködött. A PRO, illetve az ÁVO ezzel súlyos jogsértést követett el, hiszen az 1878. évi V. törvénycikk 17. §-a kifejezetten megtiltotta, hogy magyar állampolgárokat más állam hatóságainak kiadjanak.³⁷⁴ A hadbírószági tárgyalások minden vonatkozásban törvénytelen módon zajlottak le. A védelemhez való jogot megtagadták, és az egész tárgyalást egy magyarul alig tudó tolmács közreműködésével gyorsított eljárásban folytatták le. A végén a tolmács az ujjaiával mutatta meg, hogy hány évet szabtak ki. A legtöbb esetben a szovjet büntető törvénykönyv hírhedt 58. szakasza alapján hozták meg az ítéleteket.³⁷⁵

A szocialista tömb országaival folytatott kereskedelemben az árakat mindig a szovjet félnek kedvezően állapították meg. A volt német vagyont és jó néhány vállalatot megkaparintva tulajdonosok lettek, amelyekből aztán „vegyes vállalatokat” hoztak létre.³⁷⁶

A szovjet katonai megszállás időszaka a következő szakaszokra osztható:

³⁷¹ Dupka–Korszun (1997): i. m. 33–34.

³⁷² A Gupvi orosz mozaikszó: Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih, vagyis Hadifogly- és Internáltügyi Főigazgatóság.

³⁷³ Bordi Imre: *A GULAG rabja voltam*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1995. 64.

³⁷⁴ Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok, adalékok, tények és összefüggések 1944–1948*. Budapest, magánkiadás, 1997. 178.

³⁷⁵ Bognár Zsolt: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszerszolgálatra 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In Bognár Zsolt (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009.

³⁷⁶ Renata Fritsch-Bournazel: Die sowjetische Besatzungspolitik. In *Die Sowjetunion und die deutsche Teilung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 28. 1979. 27.

Harcoló csapatok

1944. szeptember 22-étől 1945. április 11-éig Magyarország kettős katonai megszállás alatt állt. Folyamatos hadszíntér, harcoló hadseregek összeütközéseinek a terepe volt. A Vörös Hadsereg hadműveletei nyomán jórészt szétesett a korábbi államigazgatás. A front mögötti terület újjászervezése, így az Ideiglenes Nemzeti Kormány felállítása is a harcoló csapatok minél tökéletesebb ellátása érdekében történt. A szovjet hadsereg az ország összes erőforrását ennek rendelte alá. Már ebben a szakaszban elkezdődtek a szovjet hatóság részéről a megtorló akciók, illetve azok az intézkedések, amelyek a totális diktatúra kiépítését készítették elő.³⁷⁷

Szovjet katonai megszállás (1945. január 2. – 1947. szeptember 15.)

A fegyverszünetet Magyarországnak minden megjegyzés és feltétel nélkül alá kellett írnia. (Az 1945. évi V. törvénycikkkel törvénybe is iktatták.) Ennek alapján Magyarországon a békeszerződés aláírásáig a szovjet hadsereg állományából egy úgynevezett Szövetséges Ellenőrző Bizottságot hoztak létre, amely ellenőrizte a fegyverszüneti feltételek végrehajtását. Ebben a szervezetben az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság képviselői tulajdonképpen csak megfigyelői státuszt kaptak. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Kliment Jefremovics Vorosilov,³⁷⁸ a Vörös Hadsereg marsallja, a Politikai Bizottság tagja korlátlan hatalmú vezetésével működött. A szovjet megszálló hatóság hatáskörrel rendelkezett a kormány tagjai, illetve a köztársasági elnök kinevezése vonatkozásában, a pártok működésének, újságok kiadásának, a rádióállomások, a posta, a táviró, a távbeszélő működtetésének ellenőrzése, a ki- és beutazások engedélyezése terén. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szerteágazó feladatait több százezer megszálló katona közreműködésével, központi, kerületi, megyei, városi és üzemi hálózattal, emellett Vorosilov hatalmas irodájának segítségével tudta ellátni, amely 700-800 fővel működött. Még hírszerző és igazgató apparátussal is rendelkeztek. Különböző osztályokat, szakszervezeteket, intézményeket állítottak fel, amelyek meghatározott gazdasági, politikai területeket ellenőriztek. A hatalmas hadsereg és apparátus költségeinek fedezetét a magyar államnak kellett állnia, amely 1945–1946-ban meghaladta a nemzeti jövedelem 30%-át. Mindemellett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság operatív módon is beavatkozott a magyarországi viszonyokba. Kiterjesztették a magyar állampolgárokra

³⁷⁷ Révai Valéria (szerk.): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest, Zrínyi, 1991. 12.

³⁷⁸ Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969): orosz kommunista katonai vezető, a Szovjetunió marsallja. Csak két évig járt iskolába. Tízévesen egy bányában dolgozott, majd lakatos lett. Ezután lépett be a bolsevik pártba. A bolsevik hatalomátvétel után a Cseka egyik megszervezője, részt vett a polgárháborúban, majd egyre magasabb beosztásokba került. Hadügyi népbiztos és a Szovjetunió marsallja lett. A sztálini tisztogatások egyik felelőse. A krími tatárokat az ő vezetésével telepítették ki. 1945 és 1947 között Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője. Sztálin halála után kegyvesztett lett.

a Szovjet Büntető Törvénykönyvet, és az 58. cikkely alapján tömegesen tartóztattak le és ítélték el ártatlan embereket (például Páter Kiss Szaléz³⁷⁹ halálra ítélték és kivégezték, Kovács Bélát,³⁸⁰ a Független Kisgazdapárt főtítkárát 1947. február 25-én letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták).

„Az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartására szükséges katonai egységek” (1947. szeptember 15. – 1955. május 15.)

A párizsi békeszerződés révén a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hivatalosan megszűnt, és Magyarország elvileg visszanyerte önállóságát. Valójában az ország katonai megszállása tovább folytatódott, hiszen a békeszerződés 22. cikkelyének első bekezdése szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatálybalépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathat Magyarországon, amelyek biztosítják az ausztriai szovjet megszállási övezettel az összeköttetést.³⁸¹ A békeszerződés nem szabályozta, hogy milyen fegyvernemű és létszámú csapatoknak, milyen útvonalakat kell biztosítani. Így a szovjet csapatok a nemzetközi jog felhatalmazása alapján jóval nagyobb létszámú katonai egységeket tartottak Magyarországon, mint amire egyébként az útvonalak biztosítása érdekében szükségük lett volna. Ezt a feladatot ugyanis néhány ezres kontingens is megfelelően elláthatta volna. A valóságban azonban ennél jóval nagyobb létszámú, egyes források szerint négy hadosztálynyi szovjet erő (két lövészhadosztály, egy bombázó- és egy vadászpilóta-hadosztály) állomásozott Magyarországon.³⁸² A szovjet hadsereg elszállásolása, lő- és gyakorlóterei, repülőterei érdekében laktanyákat, területeket foglaltak le. A tényleges létszámról és a fegyverekről a magyar hatóságok szinte semmilyen tájékoztatást nem kaptak.

Varsói Szerződés

Az Államszerződés a független és demokratikus Ausztria visszaállításáról című okmányt Bécsben, 1955. május 15-én írta alá az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria külügyminisztere. Az osztrák államszerződés

³⁷⁹ Páter Kiss Szaléz László (1904–1946): kapisztránus szerzetes, tanár, népszerű hitszónok. A Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösség alapítója. A gyónási titok vértanúja. A Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke halálra ítélte és kivégeztette. Lásd még *A vallásszabadság korlátozása, az egyházak üldözése* című részt.

³⁸⁰ Kovács Béla (1908–1959): kisgazdapárti politikus, a Tildy- és a Nagy Ferenc-kormány, majd Nagy Imre második és harmadik kormányának földművelésügyi minisztere. A szovjet hatóságok törvénytelenül 20 évre ítélték. 1956-ban térhetett vissza Magyarországra.

³⁸¹ Halmosy Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi – Gondolat, 1985. 84.

³⁸² Balló István: *Fejezetek a magyar katonai múlt történetéből*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2005. 72.

kimondta: „A Szövetséges és Társult Hatalmak haderőit [...] a jelen szerződés hatálybalépésétől számított 90 napon belül – amennyiben ez lehetséges – Ausztriából ki kell vonni.”³⁸³ A négy nagyhatalom erőit gyorsan kivonták. Erre a felek időben felkészültek. Georgij Konsztantyinovics Zsukov marsall, a Szovjetunió honvédelmi minisztere nyílt parancsban hangsúlyozta: „Valamennyi Ausztriában állomásozó szovjet csapatot 1955. október 1-ig a Szovjetunió területére kell helyezni. A Szovjetunió fegyveres erőinek összlétszámát az Ausztriából kivont csapatok létszámával csökkenteni kell.”³⁸⁴

Az osztrák államszerződés életbelépése előtt egy nappal a Szovjetunió – Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság és Románia részvételével – 20 évre szóló barátsági, együttműködési és kötelező segítségnyújtási szerződést fogadtatott el Varsóban. A sietségre azért volt szükség, hogy továbbra is igazolják a szovjet megszállás jogosságát, bár erről a Varsói Szerződés külön nem rendelkezett.

A Varsói Szerződést a szocialista országok hadseregeinek a Szovjetunióval való alárendeltségét biztosító katonai-politikai eszközként hozták létre, ennek jeleként a szervezeten belül a szovjet tisztek foglaltak el minden fontosabb vezető pozíciót. Egyetlen hadműveleti szempontból jelentősebb beosztásba sem került kelet-európai főtiszt. A tagállamok fegyveres erőinek főparancsnoka névleg az egyes tagországok honvédelmi minisztere, de hatásköre mindössze arra terjedt ki, hogy az egyesített főparancsnokság utasításait közvetítse saját honvédelmi minisztériumának.³⁸⁵ Valamennyi intézmény közül tehát a hadsereg volt az, amelyet leginkább integráltak a szovjet szisztémába.³⁸⁶

A szovjet propaganda azt hangsúlyozta, hogy a Varsói Szerződést a NATO-ra adott válaszként hozták létre. Lényeges különbség volt azonban a két katonai-politikai szövetség között abban, hogy míg a NATO védelmi katonai politikát folytatott, addig a Varsói Szerződés létrehozásával a Szovjetunió olyan katonai tömb kialakítására törekedett, amely közvetlenül biztosította számára a kiképzett embertartalékok hatalmas tömegeit, új felvonulási területekhez, katonai támaszpontokhoz, raktárakhoz juthatott, amit végül felhasználhatott „szövetségesei” politikai, gazdasági és katonai elnyomásához.³⁸⁷ Ezt már Nagy Imre is felismerte, hiszen így írt erről Snagovban:

³⁸³ Halmosy (1985): i. m. 300.; Roska István (szerk.): *A Varsói Szerződés szervezete. Dokumentumok, 1955–1985.* Budapest, Kossuth, 1986.

³⁸⁴ A Szovjetunió honvédelmi miniszterének parancsa az Ausztriában állomásozó szovjet csapatok kivonásáról. *Szabad Nép*, 1955. augusztus 1. 3.

³⁸⁵ Charles Gati: *Füstbe ment tömb.* Budapest, Századvég, 1991. 160.

³⁸⁶ Érdekes, hogy a szerződés eredeti példányát csak orosz, lengyel, cseh és német nyelven adták ki. Az albánokat, bolgárokat, románokat és a magyarokat nem méltatták arra, hogy az általuk is aláírt dokumentumoknak saját nyelvükön is legyen hivatalos (autentikus) szövege. A ratifikációról szóló 1950. évi III. tv. erről így rendelkezett: „Készült Varsóban, az 1955. évi május hó tizennegyedik napján, egyetlen példányban, orosz, lengyel, cseh és német nyelven, amely szövegek mindegyike egyformán hiteles.”

³⁸⁷ Okvát Imre: A Varsói Szerződés és a magyar forradalom. In Horváth Miklós (szerk.): *„Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2003. 64.; Király Béla: A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 235.

„[A] Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi sovínizma törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne résztvevő [...] országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerőszakolása a résztvevő országokra [...], és a szocialista országok egymás közötti viszonya terén a sztálini korszak függőségének és alárendeltségének katonai eszköze.”³⁸⁸

A Varsói Szerződés tagállamainak kijelölt erői, a Szovjetunió stratégiai terveinek megfelelően, készen álltak Nyugat-Európa lerohanására, és számos nyugat-európai város nukleáris eszközökkel való megsemmisítésére. A Német Demokratikus Köztársaság 170 ezer fős hadserege bármikor két órán belül támadást tudott volna indítani, tehát jóval gyorsabban, ahogy azt a NATO vezetői képelték. A Kelet-Németországban megtalált iratok szerint 30 nap alatt kellett volna eljutniuk a spanyol határig.³⁸⁹ A szovjet Déli Hadseregcsoporthoz alárendelt, silány fegyverzetű, bár meglehetősen nagy létszámú magyar haderőnek az Alpok irányában kellett volna előretörnie. Golyófogóként szolgáltak volna a szovjet elit egységek érdekében.³⁹⁰

A szovjetek az 1960-as évek első felében atomfegyvereket is telepítettek Magyarországra területére. A hirosimai atombomba erejét többszörösen meghaladó fegyverarszenál egy 1965-ös hadgyakorlat szerint Bécset, Műnchent, Veronát és Vincenzát semmisítette volna meg. (Természetesen ezzel Magyarország is nukleáris célponttá vált.)³⁹¹

A magyar hadsereget szovjet mintára szervezték át. Át kellett venni a szovjet mintájú egyenruhát és fegyvereket is.³⁹² A szovjet tanácsadók³⁹³ irányítása mellett megjelentek a politikai tisztek és a párhierarchia. A magyar katonai felső vezetőket szinte kivétel nélkül a Szovjetunióban képezték ki. Megfigyelés alatt tartottak minden párttag és pártton kívüli katonát, és jelentést kellett írni róluk a politikai tisztek számára. A harmadik kontrollt a titkosrendőrség biztosította, amely titkos ügynököket és informátorokat épített be minden csapatrészbbe, barakkba és hivatalba.

A szovjet hadsereg a támadó hadműveleteken túl az egyes szocialista országok meg-
regulázására is bármikor bevetethető volt. Erre már az 1956-os forradalom és szabadságharc

³⁸⁸ Idézi Horváth Miklós: Az 1956-os forradalom és szabadságharc és a Varsói Szerződés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001), 4. 608.

³⁸⁹ James Jackson: A harmadik világháború titkos terve. *Valóság*, 35. (1994), 11. 108.

³⁹⁰ Balló (2005): i. m. 122.; Okváth Imre: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006), 1. 34.

³⁹¹ Mózes Miklós: Tizenöt éve mentek el a szovjet megszállók. *Magyar Nemzet*, 2006. július 19. 6.; Vándor Károly: *Légierő társbérletben. A Szovjet Légierő és Légvédelem története Magyarországon és Ausztriában (1944–1991)*. Budapest, VPP Bt., 2009. 9. Király (1995): i. m. 230–231. Lásd erről részletesen Horváth Miklós – Kovács Vilmos: *Magyarország az atomháború árnyékában*. Budapest, Zrínyi, 2016.

³⁹² Bacsoni Tamás: *Magyar katonai egyenruhák 1945–1956*. Budapest, Zrínyi, 2008. 5.; Gosztonyi Péter: A szovjet csapatok Magyarországon (1945–1955). I. rész. *Hadtudomány*, 1. (1991), 2. 103.

³⁹³ Germuska Pál: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. *Századok*, 142. (2008), 6. 1465.

előtt is készítettek különböző haditerveket.³⁹⁴ Az 1956-os forradalom és szabadságharc ellen a szovjet csapatok úgy léptek fel, mint háborús ellenség ellen.³⁹⁵

3. táblázat: Összesített kimutatás az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében részt vett szovjet egységekről és határátlépésük időpontjáról

Egység, csoportosítás	Állandó elhelyezési körlet	A harcckészültségbe helyezés időpontja	Az államhatár átlépésének időpontja
2. gépesített hadosztály	Magyarország	október 23. 2 óra	
33. gépesített hadosztály	Románia	október 24. 0 óra 35 perc	október 24. 13-14 órára Budapeستől délre 15 kilométerre
128. lövész-gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24. 2 óra 15 perc és 9 óra között
Különleges Hadtest (Lascsenko vezérőrnagy)	Magyarország	október 23. 22 óra	
31. harckocsizó hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	november 1-jére virradó éjjel	november 3. 10 óra
11. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 28-ra virradó éjjel	november 1.
32. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 27. 22 óra 15 perc	október 28–29.
35. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Odesszai Katonai Körzet	október 31. 20 óra 45 perc	Románián keresztül november 4-én reggeltől
70. lövész-gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 26.	október 28. 8 óra
60. légvédelmi tüzér hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 27. 23 óra	október 30. – november 1.
8. gépesített hadsereg (Babadzsanzan vezérőrnagy)	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 28-ra virradó éjjel	november 2-ára virradó éjjel
17. gépesített gárdahadosztály	Magyarország	október 23. 22 óra 10 perc	

³⁹⁴ Alekszandr Kirov: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon – 1956. In Györkei Jenő – Horváth Miklós (szerk.): *Szovjet katonai intervenció 1956*. Budapest, Argumentum, 1996. 123.

³⁹⁵ Honvédelmi Levéltár 1956-os gyűjtemény, 4. ő. e. 413–414.; Horváth Miklós: Fehér foltok a forradalom és szabadságharc katonai térképén. Szovjet csapatok Magyarországon – 1956. *Múltunk*, 41. (1996), 3. 101.; Györkei Jenő – Horváth Miklós: *Szovjet katonai intervenció 1956*. Budapest, H&T, 2001. 11.

Egység, csoportosítás	Állandó elhelyezési körlet	A harcászultságba helyezés időpontja	Az államhatár átlépésének időpontja
27. gépesített hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 27.	október 27. 10 óra
39. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24. 2 óra 15 perc és 9 óra között
61. légvédelmi tüzér hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24.
38. összefegyvernemi hadsereg (Mamszurov vezérőrnagy)	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24.
7. légideszant gárdahadosztály	Szovjetunió, Baltikumi Katonai Körzet	október 19.	november 3. 108. ejtőernyős deszant gárdaezred, 19 óra 30 perc, Tököli repülőtér
31. légideszant gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 28. 12 óra	október 30. Veszprémi repülőtér
117. bombázórepülő gárdahadosztály	Magyarország	október 24-re virradó éjjel, 23 órától	
195. vadászrepülő gárdahadosztály	Magyarország	október 24-re virradó éjjel, 23 órától	
1. vasúti gárdadandár	Szovjetunió, Kárpáti Katonai Körzet	október 27.	október 29.

Forrás: Györkei–Horváth (2001): i. m. 199–200.

A magyar ellenállók egyfajta elismerése, hogy Zsukov marsall Budapest bevételéért ugyanazt az „aranycsillagot” kapta kitüntetésként, mint amikor elfoglalta Berlint.³⁹⁶ Miután a magyar felkelők ellenállását letörték, és lefegyverezték a magyar hadsereget, az egész ország területére kiterjedően szovjet katonai közigazgatást vezettek be, városparancsnokságok vezetésével járőrtevékenységet folytattak, őrszolgálatot teljesítettek. A KGB magyar állampolgárokat tartóztatott le és hallgatott ki. A magyar hadsereg két ezredének felfegyverzését Kádár Jánosnak külön kérelmeznie kellett.

Ideiglenes megszállás (1957–1991)

A szovjet vezetők 1957-ben „legalizálták” a Vörös Hadsereg magyarországi megszálló tevékenységét, ezért 1957. május 27-én a magyar vezetőkkel aláírták azt az okmányt,

³⁹⁶ Kádár János pedig 1964. április 3-án Hruscsovtól megkapta a „Szovjetunió Hőse” kitüntetést.

amely szerint a két kormány – „rendezni óhajtván a szovjet csapatoknak a Magyar Népköztársaság területén való ideiglenes tartózkodásával kapcsolatos kérdéseket” – szerződést köt. Az egyezményt az 1957. évi 54. törvényerejű rendelettel és az 1958. évi 22. törvényerejű rendelettel hirdették ki.³⁹⁷

A 19 szakaszból álló szöveg tipikus keretjogszabály, amely nem rögzítette³⁹⁸ sem a létszámot, sem a fegyvernemeket, sem az állományszerkezeteket. Ráadásul meghatározatlan időre szólt, és csak a két fél közös megegyezésével volt felmondható vagy módosítható.

Megnövelték a szovjet csapatok bázisainak számát és létszámát. Csak Budapesten hattal növelték a szovjet használatban lévő katonai objektumok számát. Érdekes összehasonlítani az egyezmény szövegét az Amerikai Egyesült Államok katonai részlegeinek európai állomásoztatásáról szóló megállapodásokkal.³⁹⁹ A szovjet csapatok ugyanis a magyar hatóságok tájékoztatása nélkül (például az atomtöltetekről) ingyen használták az épületeket, a 48 ezer hektárnyi területet, a villanyt, a vizet, a fűtést és a csatornahálózatot.

Érdekes epizódra került sor, amikor Hruscsov 1958-ban felajánlotta a szovjet csapatok kivonását. (Miként ez ugyanabban az évben Romániában is történt.) A nevezetes, de 1989-ig szigorúan titokban tartott tanácskozásról több változat is fennmaradt. Az egyik szerint Kádár nem késlekedett a válasszal: „jobb lesz így, Hruscsov elvtárs, maradjanak a katonáink nálunk [...]” Kádár ugyanis már saját rendszerének stabilizálására használta a megszállás tényét.⁴⁰⁰ Hruscsov azonban nem teljesen így idézi fel Kádárral folytatott párbeszédét: „Kádár elvtárs – mondtam – gondolkodott-e már csapataink magyarországi jelenlétén? [...] Mi az ön megítélésére hagyatkozunk és bármit megteszünk, amit csak ajánl.” Mire Kádár: „Hruscsov elvtárs, úgy vélem, ezt önök tudják a legjobban eldönteni. Országunkban semmi ellenérzés nincs csapataink itteni jelenlétével szemben. Ezt őszintén mondom.”⁴⁰¹

Gosztonyi Péter szerint viszont Kádár „frappáns” választ adott: „Tudja mit, Nyikita Szergejevics, tartsák maguknál Rákosit, mi meg helyet adunk továbbra is katonáinknak!”⁴⁰²

³⁹⁷ Ezek a törvényerejű rendeletek akkor megjelentek a *Magyar Közlönyben*, de később sem a *Hatályos Jogszabályok Gyűjteményében*, sem a Halmosy Dénes szerkesztette kötetben nem adták ki. Halmosy (1985): i. m.

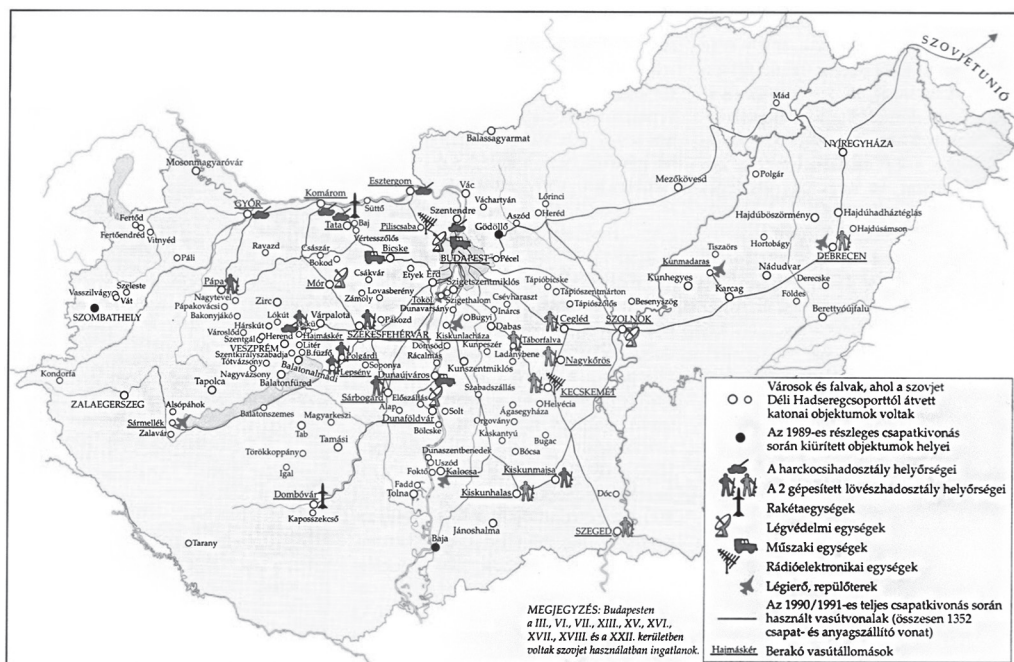
³⁹⁸ Erről a kérdésről Budapesten 1958. április 1-jén kormányközi egyezségben szóltak.

³⁹⁹ Pataki István: Egyezmények a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 40. (1995), 3. 127–158.; Pataki István: A Magyarországon állomásozó szovjet csapatok létszáma, állomáshelyei és teljes kivonulása. *Múltunk*, 45. (2000), 2. 27.

⁴⁰⁰ Sipos Levente: Félelem a szabadságtól. Miért nem engedte kivonulni Kádár a szovjet csapatokat? In Gábor Júlia – Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Budapest, Gesta, 1994. 200.; Sipos Levente: Miért ragaszkodott Kádár János a szovjet csapatokhoz? *Ring*, 2. (1990), 27. 14.; Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991*. Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 39.; Ságvári Ágnes: *Mert nem hallgathatók. Egy jó házból való pártmunkás emlékei*. Budapest, Pallas, 1989. 215.

⁴⁰¹ Strobe Talbott (szerk.): *Khrushchev Remembers. The Last Testament*. Boston, Little Brown, 1974. 216.

⁴⁰² Gosztonyi Péter: *A magyar Golgota. A politikai megtorlások vázlatos története*. Budapest, Százszorszép, 1993. 273.

2. ábra: A szovjet csapatok kivonása Magyarországról, 1989–1991

Forrás: Sz. Bíró Zoltán: A szovjet csapatok kivonása Magyarországról. *História*, 31. (2009), 5–6. 6.

A szocialista alkotmány (1949. évi XX. törvény)

„Egy alkotmány legyen rövid és homályos.”
(Bonaparte Napóleon)

A Magyar Népköztársaság alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény szerkesztésének körülményei

Magyarország a II. világháborúig Európa egyik legjelentősebb közjogi hagyományokkal rendelkező országa volt.⁴⁰³ A magyar történeti alkotmány szerves fejlődését akasztotta meg, illetve terelte kényszerpályára az 1949. évi XX. törvény a Magyar

⁴⁰³ Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Közszerződési Egyetem Közigazgatástudományi Kar, 2014. 23.

Népköztársaság alkotmányáról, amely az 1936-os úgynevezett sztálini alkotmányt tekintette példaképének (gyakorlatilag azt másolta), és nagyon hasonlított a többi európai szocialista ország alkotmányához, leginkább Lengyelország 1952. július 22-i, Románia 1952. szeptember 24-i és a Német Demokratikus Köztársaság 1968. április 6-i alaptörvényéhez.⁴⁰⁴

A sztálini alkotmányt elsősorban a nemzetközi propagandacélok érdekében alkották meg. Döntően az európai országok közvéleményét akarták meggyőzni arról, hogy a Szovjetunió a hitleri Németországgal szemben demokratikus állam, amely a jövő társadalmát építi. Ezért is bízták az alkotmány szerkesztését a III. Internacionálé egyik legismertebb tisztségviselőjére, az antifasiszta propaganda szakértőjére, Nyikolaj Ivanovics Buharinra, akit a 30 tagú bizottságból szakértő munkatársként Karl Radek⁴⁰⁵ és Jevgenyij Broniszlavovics Pasukanisz⁴⁰⁶ segített munkájában. Az államszervezetről szóló rész kidolgozásában Visinszkij álláspontja volt a meghatározó.⁴⁰⁷ Az 1936-os szovjet alkotmány ezeknek az elvárásoknak megfelelően szakított az állampolgárok közötti nyílt különbségtétellel, az egyenjogúság elvéből indult ki, és bár csak a X. fejezetben, de felsorolta az állampolgári jogokat, különös hangsúlyt helyezve az úgynevezett gazdasági, szociális és kulturális jogokra.

Az alkotmány elkészítésének belpolitikai okai is voltak. Sztálin így akarta deklarálni, hogy milyen eredményeket tudnak már felmutatni. A Szovjetek VIII. Rendkívüli Össz-szövetségi Konferenciáján, 1936. november 25-én kijelentette: „Szovjet társadalmunk már elérte azt, hogy alapjában megvalósította a szocializmust, létrehozta a szocialista rendszert, vagyis megvalósította azt, amit a marxisták más szóval a kommunizmus első vagy alsó fokának neveznek. Vagyis nálunk a szocializmus alapjában már megvalósult (hosszas taps).”⁴⁰⁸

Az 1936-os alkotmánynak Sztálin még egyéb funkciókat is szánt: „Olyan okmány lesz, amely arról tanúskodik, hogy az, ami a Szovjetunióban már megvalósult, éppúgy

⁴⁰⁴ Előzményként még megemlíthető a Jugoszláv Népköztársaság 1946. január 31-i, az Albán Népköztársaság 1946. március 14-i, a Bolgár Népköztársaság 1947. december 4-i, a Román Népköztársaság 1948. április 13-i, a Csehszlovák Köztársaság 1948. május 9-i, a Német Demokratikus Köztársaság 1949. május 30-i alkotmánya. Olyan országok is sztálinista alkotmányt kaptak, amelyek teljesen eltérő jogi hagyományokkal rendelkeztek: a Mongol Népköztársaság 1940. évi és a Vietnami Demokratikus Köztársaság 1959. december 31-i alkotmánya.

⁴⁰⁵ Karl B. Radek (1885–1939): újságíró, kommunista politikus, koncepciók perben elítélték, köztörvényes foglyoknak álcázott belügyesek megölték.

⁴⁰⁶ Jevgenyij Broniszlavovics Pasukanisz (1891–1937): kommunista jogász. Letartóztatták, további sorsa ismeretlen.

⁴⁰⁷ Kun Miklós: *Buharin*. Budapest, Szabad Tér, 1988. 317. Buharin saját magát tartotta az alkotmány szerzőjének. Párizsban így dicsekedett: „Figyelmesen néztek meg ezt az örök érvényű tollat, ezzel készült az új szovjet alkotmány az elsőől az utolsó szóig. Én írtam, csak Karhusa (Radek) segített egy kicsit.” Lásd Boris I. Nicolaevski: *Les dirigeants soviétiques et la lutte pour le pouvoir*. Paris, Denoël, 1969. 34.

⁴⁰⁸ Sztálin (1949a): i. m. 608.

megvalósítható más országokban is (viharos taps).⁴⁰⁹ Így vált a sztálininak nevezett alkotmány⁴¹⁰ minden szovjet érdekszférába vont országban kötelező mintává.⁴¹¹

Magyarországon az 1949. évi választások után, május 27-én hivatalosan a kormány hozta létre az alkotmányt elkészítő bizottságot (290/1949. kormányhatározat), amely valójában két tagból állt: Beér János és Szabó Imre elvtársból. Kovács István⁴¹² visszaemlékezése szerint: „a bizottsági üléseken, de főként az azokat előkészítő személyes jellegű konzultációk és referátumok során az illetékeseket egyáltalán nem érdekelt az egyes fejezetek politikai vagy szakmai indoklása. Részletes tájékoztatást kértek viszont minden olyan kérdésről, ahol a tervezet eltért a szovjet alkotmány szövegétől.”⁴¹³ A sztálini alkotmánytól való eltérés ennek megfelelően csak néhány helyen található. Az 53. § úgy született, hogy Gerő Ernő⁴¹⁴ berendelte irodájába az alkotmány szerkesztőit, majd legépelte az általa kitalált új passzust: „A Magyar Népköztársaság hathatósan támogatja a dolgozó nép ügyét szolgáló tudományos munkát, valamint a nép életét, harcait, a valóságot ábrázoló, a nép győzelmét hirdető művészetet, s minden rendelkezésre álló eszközzel elősegíti a néphez hű értelmiség kifejlődését.”⁴¹⁵ A másik apró eltérés a sztálini alkotmány 12. cikkének utolsó mondatrészéhez képest történt. Az eredeti szövegben ugyanis az „aki nem dolgozik, ne is egyék” elvre hivatkoztak. Magyarországon azonban 1949-ben még mindenki tudta, hogy ez a mondat Pál apostolnak a thesszalonikaiakhoz írt 2. leveléből származik. Természetesen Buharinék egy másik levélből idéztek, amit Lenin írt a petrográdi munkásoknak.⁴¹⁶ A magyar szerkesztők azonban bátorkodtak egy

⁴⁰⁹ Sztálin (1949a): i. m. 630.

⁴¹⁰ Zsdanov kifejtette, hogy az 1936-os alkotmányba „Sztálin lángelméje, mint csodálatos kincsestárba, gyűjtötte össze a Szovjetunió dolgozói által megívott harc összes eredményeit”. Idézi E. A. Korovin: A Sztálini Alkotmány nemzetközi jelentősége. *Jogtudományi Közlöny*, 7. (1952), 8. 342.

⁴¹¹ Az 1936. évi szovjet alkotmány hatása kimutatható az albán alkotmány 2–4., 7–8., 13–17., 35., 40–42., 58., 74. §-aiban, a román alkotmány 6., 12., 15., 21., 27., 35., 37., 39., 74., a bolgár alkotmány 7., 12., 15., 35., 48., 71., 74. §-aiban, valamint a csehszlovák alkotmány 37., 119., 123., 148., 162. szakaszaiban.

⁴¹² Kovács István (1921–1990): jogász, az MTA rendes tagja, 1947–48-ban Veszprém vármegye főispánja, 1950-től 1990-ig vezette a szegedi József Attila Tudományegyetem államjogi tanszékét, 1980 és 1990 között az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója volt.

⁴¹³ Kovács István: Az alkotmányfejlődés elvi kérdései. In Kovács István (szerk.): *Alkotmány, alkotmányosság*. Budapest, Akadémiai, 1989. 12.

⁴¹⁴ Gerő Ernő (1898–1980): orvostanhallgató, majd pártfunkcionárius, a szovjet állam biztonsági szolgálatának ügynöke, kommunista politikus, több magyar kormány tagja különböző beosztásokban, 1956-ban az MDP első titkára, szovjet NKVD-tiszt. 1949 és 1957 között a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. A spanyol polgárháborúban a szovjet NKVD rezidense volt. Tevékenységével kiérdemelte „a barcelonai mézárós” gúnynevet.

⁴¹⁵ Gellért Kis Gábor: A tünékeny alkotmány. Beszélgetés a Magyar Népköztársaság alaptörvényéről. *Élet és Irodalom*, 31. (1987a), 41. 7.

⁴¹⁶ *Lenin összes művei*. XXVII. (1971): i. m. 394. Leninnek tetszett ez a mondat, hiszen máshol is leírta: „Minden nagy fogyasztási központban sok felesleges embert, hozzánk dörgölődő hivatalnokokat, álcázott burzsujokat és spekulánsokat stb. etetünk. Rendszeresen nyakon kell csípni az ilyen felesleges fogyasztókat, akik áthágják ezt az alaptörvényt: aki nem dolgozik, ne is egyék.” Lásd *Lenin összes művei*. XXXII. kötet. Budapest, Kossuth, 1972. 421. Karev szerint ezt az elvet Lenin a szocializmus legfőbb érvének tartotta. Lásd Dmitrij Sztjepanovics Karev: Az új szovjet büntetőtörvények. *Jogtudományi Közlöny*, 17. (1962), 2–3. 68.

teljesen új paragrafust megfogalmazni: „A dolgozók munkájukkal, munkaversenyben való részvételükkel, a munkafegyelem fokozásával és a munkamódszerek⁴¹⁷ tökéletesítésével a szocialista építés ügyét szolgálják” [9. § (3) bekezdés].⁴¹⁸

A tervezetet elvileg augusztus 5-én tették közzé,⁴¹⁹ majd öt nap alatt sikerült lebonyolítani az országos vitát,⁴²⁰ ezért a törvényjavaslat már 10-én megérkezett a Parlamentbe, ahol 12-én bizottsági tárgyalások következtek. Augusztus 18-án Rákosi Máttyás előterjesztésére⁴²¹ egyhangú lelkesedéssel elfogadták.⁴²² A diktatúrában a jogszabályok megalkotása és elfogadása mindig olajozottan történik. Jelen esetben azért is kellett sietni, hogy az alkotmány 20-án életbe léphessen, mert így ettől kezdve – egészen 1990-ig – ezen a napon nem Szent Istvánt és az államalapítást, hanem a sztálini alkotmányt ünnepelték.

Fiktív alkotmány

Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság alkotmánya a propaganda nagymestereinek számító szovjet politikusok által alkotott 1936-os szovjet alkotmány után szinte „Patyomkin-alkotmánynak” vagy fiktív alkotmánynak minősíthető. Úgyszólván az alkotmányok egyetlen rendelkezése sem érvényesült a gyakorlatban. A legtöbb esetben egy „íratlan” autoritárius gyakorlat volt a meghatározó. Az uralkodó elit ténylegesen az alkotmányosság bármely jele nélkül működött.

A fiktív alkotmány jelentős része inkább politikai, mint jogi dokumentum. Lenin szavaival: „a jogszabállyal való agitáció eszköze.”⁴²³ Nagymértékben hasonlított Sztálin műveihez, amelyek közül elsőként *A leninizmus kérdései* című brosúra jelent meg Magyarországon. Káté, kérdés-felelet szerkezetű próza, amely nem bizonyít, hanem kinyilatkoztat. Összemosza a jelent és a jövőt. Politikai programot bújtat alkotmányjogi

⁴¹⁷ Véletlen elszólás: nem a technikát kell fejleszteni, hanem a munkamódszereket. Ez lesz majd a sztahanovista mozgalom.

⁴¹⁸ A lengyel alkotmány elkészítéséhez Sztálin közvetlen utasításokat adott, és több mint 50 helyen módosította a tervezetet. Például a „magántulajdon” szót „személyes tulajdon”-ra változtatta, ami később sok gondot okozott a lengyel jogászoknak. Lásd Krzysztof Persak: *Lengyel források Sztálin lengyelországi politikájáról*. In Litván György (szerk.): *Az 1956-os Intézet évkönyve. VI.* Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 27.

⁴¹⁹ Valójában a *Szabad Nép* 1949. augusztus 7-én, vasárnap tette közzé az alkotmánytervezet szövegét az 1–3. oldalakon.

⁴²⁰ A *Szabad Nép* augusztus 10-én közzétette a Rákosi Máttyás címére érkezett „olvasói” leveleket, táviratokat. A szerkesztő kommentárja: „Van azután valami, ami egyetlen megnyilatkozásból sem hiányzik: annak tudata, hogy ez az alkotmány is, mint minden eddigi eredményünk, a felszabadulás, tehát a Szovjet Hadsereg győzelmeinek és a Szovjetunió segítségével alapjain jött létre. Mindegyik üzenéből a hála szavai szólnak a nagy felszabadító felé, mert ehhez az alkotásunkhoz is, mint minden eddigihez mintaképet adott: a sztálini alkotmány.” Lásd „Az új alkotmány szelleme fogja áthatni munkánkat”. Levelek és táviratok ezrei üdvözlik az új alkotmányt. *Szabad Nép*, 1949. augusztus 10. 3.

⁴²¹ Rákosi Máttyásnak érdekes képzavart sikerült összehoznia az előadói beszédében: „Az Alkotmány új biztosítéka lesz annak, hogy a mi szavunkra építeni lehet, mint a kősziklára.” Lásd *Országgyűlési Napló*, 1949. augusztus 17. 175. Vajon tudta-e, hogy ez a hasonlat honnan származik?

⁴²² Ádám Antal: *Magyar államjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984. 34.

⁴²³ Bihari Ottó: Alkotmányreformok jelentősége. *Jogtudományi Közöny*, 28. (1973), 2. 58.

köntösbe. Kitűzött célokat fogalmaz meg. Fordított „historizáció” a jelen igazolására. A korszak két vezető jogásza, Szabó Imre és Kovács István is elismerte, hogy ez az alkotmány „elsősorban politikai jellegű okmány, amely végső fokon a politikai viszonyokat fejezi ki magatartási szabályok alakjaiban”.⁴²⁴

Különösen vonatkozik ez a preambulumra. Az első szocialista (bolgár, román és jugoszláv) alkotmányok nem tartalmaztak preambulumot. Ezzel szemben preambulummal kezdődött az 1946-os vietnámi, majd a csehszlovák alaptörvény és a Német Demokratikus Köztársaság alkotmánya. Az ünnepélyes bevezető rész 1949 után szinte mindegyik szocialista alkotmányban megtalálható, sőt egyre nagyobb szerepet kapott. Az 1954. évi kínai alkotmány is a preambulumban szabályozta a párt vezető szerepét.⁴²⁵

A preambuluma a törvények élén álló, gyakran költői megfogalmazású szöveg. A jelentősebb jogszabályok⁴²⁶ – az alkotmányhoz hasonlóan – preambulumban fogalmazták meg a jogszabály célját, feladatát, indokait. Gyakran hivatkoztak a dicső történelmi múltra, az adott ország közjogi hagyományaira, de az is előfordult, hogy a jövőre nézve állapítottak meg célkitűzéseket, államcélokat. A preambulum kivételesen magában foglalhatott valamilyen normát is, amelyet a jogalkotó valamilyen speciális oknál fogva különválasztott a jogszabály szakaszeitól, esetleg azért, hogy különleges jelentőségét hangsúlyozza. A preambulumok legfontosabb feladata azonban a jogszabályok értelmezésére vonatkozó általános elvek megállapítása volt.⁴²⁷

Az 1949. évi XX. törvény preambuluma⁴²⁸ szakított közjogi hagyományainkkal, és semmibe vette korábbi alkotmányfejlődésünket, történelmünket, kultúránkat. Rákosi Mátyás az alkotmány előterjesztőjeként 1949. augusztus 17-én ezt az Országgyűlésben így indokolta: „A magyar népnek eddig nem volt alkotmánya. Amit általánosságban annak neveztek, az különböző jogszokások és jogalkotások gyűjteménye volt. Az előkészítő bizottság az alkotmánytervezet kidolgozásánál a sztálini tanításnak megfelelően arra törekedett, hogy a meglévőt rögzítse le.”⁴²⁹ A múltat végképp eltörölni szándékozó

⁴²⁴ Szabó Imre: A szocialista alkotmány helye a jogrendszerben. In Kovács István (szerk.): *A szocialista alkotmány fejlődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1966. 16.; Kovács István: *A szocialista alkotmányfejlődés új elemei*. Budapest, Akadémiai, 1962. 342.

⁴²⁵ Kovács István (szerk.): *A Szovjetunió szövetségi alkotmányai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1982; *Az Albán Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949; *A Bulgár Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949; *A Lengyel Köztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949; *A Csehszlovák Köztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949; *A Román Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949; *A Lengyel Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1952; *A Román Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1952; Enlai Zhou – Shaoqi Liu – Zedong Mao: *A Kínai Népköztársaság Országos Népi Gyűlésének I. ülésének 15–28. szeptember 15–28. A Kínai Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1954; Kovács István (szerk.): *Az európai népi demokráciák alkotmányai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985.

⁴²⁶ Magyarországon nemcsak az alkotmánynak, hanem más jelentősebb jogszabályoknak is volt preambuluma (például az 1954. évi X. törvény a tanácsokról, az 1957. évi VII. törvény a népi ellenőrzésről, az 1957. évi 13. tvr. a munkásörtség felállításáról).

⁴²⁷ Beér János: *Szocialista államépítés*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1968. 49–50.

⁴²⁸ Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970a), 2. 249.

⁴²⁹ *Országgyűlési Napló*, 1949. augusztus 17. 168.

jogalkotóknak köszönhetően az 1949-es alkotmány szerint a magyar történelem 1945-tel kezdődött, amikor: „A nagy Szovjetunió fegyveres ereje felszabadította országunkat a német fasiszták igája alól [...]” A magyar történelmi múltból egyedül a Tanácsköztársaságra utaltak.⁴³⁰ A múlt tagadásaként irracionális módon akarták eltüntetni az emberiség történelmi tapasztalatait.

Jellemző a szerkesztők szervilizmusára, hogy a preambulumban a Szovjetunió háromszor is szerepel, vagyis átlagosan négysoronként említik meg. A preambulumban és az alkotmány szinte mindegyik fejezetében találunk úgynevezett *new speak* kifejezést, amely a valódi célok és szándékok elleplezésére szolgált. Ilyen például az alkotmány bevezetésének azon mondata is, amely kinyilvánítja: „a Szovjetunióra támaszkodva népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé.” A „népi demokrácia” kifejezés pleonazmus, azaz szöszaporítás, vagyis azonos jelentésű és ezért felesleges szavak, kifejezések halmozása. Sztálin találta ki, és a kommunista vezetők, így Rákosi Máttyás is ezt a fogalmat vette át.⁴³¹ A népi demokrácia elméletét Lukács György dolgozta ki.⁴³² Így került be az alkotmányunkba is. Eszerint: „A népi demokrácia olyan állam, amelynek segítségével a Szovjetunió eredményeként és a Szovjetunióra támaszkodva a dolgozó nép a munkásosztály vezetésével halad a kapitalizmusból a szocializmus felé. A népi demokrácia funkciójára nézve proletárdiktatúra szovjet forma nélkül.”⁴³³

Az ilyen módon hivatalossá vált fogalom Földesi Tamás⁴³⁴ tanúsága szerint a II. világháború utáni marxista politikai irodalom leggyakrabban használt kategóriája lett. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa (1961. október 17–31.), a Kommunista és Munkáspártok 1960. évi nyilatkozata és a Szovjetunió Kommunista Pártjának programtervezete is ezzel a terminológiával tárgyalta a szocialista országok történetét.⁴³⁵

Hasonlóan értelmetlen kifejezéssel találkozunk mindjárt az alkotmány 1. §-ában. Az alkotmány a sztálini kátékra jellemző stílusban leszögezi, hogy „Magyarország: népköztársaság”. A „jogalkotó” szándéka nyilvánvaló, nemcsak a monarchiától, hanem az általa „burzsoá”-nak aposztrofált köztársaságoktól is el akart határolódni. Így vált a „népköztársaság” (Lengyelországot kivéve) hivatalos megjelöléssé. A köztársaság már

⁴³⁰ Apor Péter: Előkép: a Tanácsköztársaság emlékezete a Rákosi-rendszerben. *Századvég*, 10. (2005), 35. 31–68.

⁴³¹ Kogelfranz (1990): i. m. 15–16.

⁴³² Gimes Miklós: *Népi demokrácia – Út a szocializmushoz*. Budapest, MDP Központi Vezetősége Oktatási Osztály, 1948; Peter Ludz: A „demokratikus diktatúra” Lukács György politikai filozófiájában. *Híd*, 36. (1972), 4. 545.

⁴³³ Rákosi Máttyás: *Honvédelem és hazafiság. Szemelvények Rákosi elvtárs műveiből*. Budapest, Honvéd, 1952. 263., 359.; Rákosi Máttyás: *A népi demokrácia néhány problémájáról*. Budapest, Szikra, 1949b. 3.

⁴³⁴ Földesi Tamás (1928–2016): kommunista filozófus, jogász, egyetemi tanár.

⁴³⁵ Földesi Tamás: Néhány gondolat a népi demokrácia fogalmáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6. (1962), 1. 80.

maga is *res publica*, de ahogy azt Georgi Dimitrov⁴³⁶ egy beszédében kifejtette, a népköztársaság kifejezi azt, hogy a hatalom a „dolgozó nép” kezében van.⁴³⁷

A preambulumban első mondatában találjuk a „német fasiszták” kifejezést. Ez is a szó-mágia egyik jellemző megnyilvánulása. Kétségtelen, hogy az olasz fasiszmus és a német nemzetiszocializmus között van egyfajta ideológiai rokonság, de a náci diktatúra messze felülmúlta Mussolini diktatúráját. Az olasz eredeti *fascismo* szót Mussolini tette meg ideológiája hivatalos elnevezésének, a rómaiak végrehajtó hatalmát jelképező rőzsenyaláb és bárd nevét átvéve.⁴³⁸ A Szovjetunióban viszont Sztálin a harmincas évek elején betiltotta a „nemzetiszocialista” kifejezés használatát, hogy senkit se emlékeztessen arra, hogy a náci párt eredetileg a Német Nemzeti Szocialista Munkáspárt nevet viselte.⁴³⁹

Hasonló propagandisztikus mondatokat találunk a társadalmi-gazdasági rendszerről szóló elvi bevezető fejezetben is. Ebből a részből szinte teljes mértékben hiányoznak a normatív szabályok. Például: „A dolgozó nép fokozatosan kiszorítja a tőkés elemeket és következetesen építi a gazdaság szocialista rendjét” (4. §). Ezek és hasonló mondatok a jogalkalmazó számára értelmezhetetlenek.

Több helyen is előfordul homályos megfogalmazás vagy kifejezetten pongyola mondat. Például: 2. § (2) „A város és a falu dolgozói választott és a népnek felelős küldöttek útján gyakorolják hatalmukat.”

A jogszabályi részben tudatosan törekedtek a kerettörvényi szabályozásra, joghézagokat hagytak, illetve nem definiálható fogalmakat alkalmaztak, hogy ezzel is teljesen szabad kezet adjanak a hatóságoknak: „A Magyar Népköztársaságban a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy a szövetkezetek tulajdonában van” [4. § (1) bekezdés]. Kérdés, hogy mi a termelőeszköz jogi definíciója, illetve mi tartozik a „zöm”-be.

A valódi normaszövegek a valóságban sohasem teljesültek. Például ilyen az alkotmány 10. § (1) bekezdése („A Magyar Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi szerve az országgyűlés”)⁴⁴⁰ vagy a VIII. fejezetben a sajtószabadság és a gyülekezési jog szabályai.

Az Alkotmány 70. § (2) bekezdése ugyan intézkedett arról, hogy „[a] minisztertanács köteles az Alkotmány végrehajtásához szükséges törvényeket az Országgyűlés elé terjeszteni”, azonban a határidőre nem történt intézkedés. Az alkotmányban deklarált jogintézményeket később sem szabályozták konkrét törvényekkel (például a népszavazást

⁴³⁶ Georgi Dimitrov (1882–1949): bolgár kommunista politikus. Nevéhez fűződik a fasiszmus kommunista definíciója. Moszkvai gyógykezelése közben gyanús körülmények között halt meg.

⁴³⁷ Szente Zoltán: A közép- és kelet-európai országok alkotmányfejlődésének fő jellemzői 1945–1988. *Jogtörténeti Szemle*, 8. (2006), 1. 2.

⁴³⁸ Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 2009. 221.

⁴³⁹ John Lukacs: *Demokrácia és populizmus*. Budapest, Európa, 2008. 110.

⁴⁴⁰ Lásd részletesebben az Országgyűlésről szóló részt.

[20. §]),⁴⁴¹ vagy a konkrét szabályozás alkotmányellenesen korlátozta a szépen hangzó elveket (egyesülés jog, az egyesületekről szóló törvények, sajtótörvény).

Minden alkotmánnyal szemben általános követelmény, hogy az állam hatalmát korlátozza, és biztosítsa a polgárok számára az alapvető jogokat.⁴⁴² A szocialista alkotmány és alkotmányjog ezzel szemben az egységes államhatalom koncepciójából indult ki, s egyben tagadta a hatalmi ágak elválasztásának, illetve a „fékeknek és ellensúlyoknak” az elvét. (Szimbolikus lépésként a kormány beköltözött a Parlamentbe, a Kúria épületébe pedig a Munkásmozgalmi Intézet.) Pedig *Az emberi és polgári jogok egyetemes nyilatkozata* (1789) óta szinte közhelynek számított az a követelmény, amely szerint: „Az a társadalom, amely nem biztosítja a jogok védelmét, sem a hatalmak elválasztásáról nem intézkedik, nem rendelkezik alkotmánnyal.”⁴⁴³ Ezzel szemben Jakov Mihajlovics Szverdlov⁴⁴⁴ magyarázata szerint: „Nagyon helyes, hogy nálunk a törvényhozó és a végrehajtó hatalom nincs elválasztva, mint Nyugaton. Így minden problémát gyorsan meg lehet oldani.”⁴⁴⁵

Nem foglalkoztak az egyéb, alkotmányt biztosító intézményekkel sem. Még a gondolatát is azzal az indokkal utasították el, hogy a „nép hatalmát” nem szükséges korlátozni. Ezért 1945 és 1950 között leépítették a Közigazgatási Bíróságot. Első lépésként a Magyar Kommunista Párt instrukciói alapján összeállított 1945. évi VIII. törvény elvonta a Közigazgatási Bíróság hatásköréből a választási bíráskodást. A kommunisták pontosan tudták, hogy ezt miért teszik. Már ekkor tudták, hogy csalni fognak a választásokon.⁴⁴⁶

Közben a Közigazgatási Bíróság bírái, nagy bátorságról téve tanúbizonyságot, minden lehetséges jogi eszközt megragadtak, hogy védjék a demokratikus jogintézményeket. Amikor megalkották a Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvényt, akkor a Független Kisgazdapárt kikényszerítette, hogy a törvény preambulumban sorolják fel a legfontosabb emberi jogokat, amelyeket a Kommunista Párt leginkább veszélyeztetett.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ Amikor az 1985–1990 között ülésező országgyűlésen a bős–nagygyarosi vízlépcső vitája közben felmerült a népszavazás kérdése, Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszternek el kellett ismernie, hogy bár az alkotmány szabályozza, de végrehajtási törvény hiányában nem tudnának népszavazást elrendelni.

⁴⁴² Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*. Budapest, Osiris, 1994. 19.

⁴⁴³ Hahner Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Budapest, Osiris, 1999. 86.

⁴⁴⁴ Jakov Mihajlovics Szverdlov (1885–1919): szovjet kommunista politikus, az Összoroszárszági Központi Végrehajtó Bizottság elnöke.

⁴⁴⁵ Idézi Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetcsoport*. I. kötet. Budapest, Új Idő, 1989. 361.

⁴⁴⁶ Szerencsés Károly: *A kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon, 1947*. Budapest, IKVA, 1992; Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Halványkék választás. Magyarország – 1947*. Budapest, XX. Század Intézet – Kairosz, 2001; Horváth Attila: A választójog története Magyarországon a szovjet típusú szocializmus időszakában. In Kis Norbert – Peres Zsuzsanna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára: studia sollemnia scientiarum politico-cameralium*. Budapest, Dialóg Campus. 2017a. 181.; Izsák Lajos: A parlamentarizmus vesztett csatája – 1947. In Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamentari választások Magyarországon 1920–2010*. Budapest, Napvilág, 1999. 235.; Major Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség*. Budapest, Minerva, 1988. 338.

⁴⁴⁷ Horváth Attila: „A köztársaság az egyetlen lehetséges államforma.” Az 1946. évi I. törvény megalkotása, a köztársaság kikiáltása. *Acta humana – Emberi jogi közlemények*, 5. (2017b), 1. 7–20.

„A köztársaság polgárai részére biztosítja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait, a magyar nép számára a rendezett együttélést s a más népekkel való békés együttműködést.

Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog s a részvétel joga az állam és önkormányzatok életének irányításában.

Ezekről a jogokról egyetlen állampolgár sem fosztható meg törvényes eljárás nélkül és e jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül, a demokratikus államrend keretein belül, egyformán és egyenlő mértékben biztosítja.”

Ezt a lehetőséget megragadva a Közigazgatási Bíróság 1947. február 17-én megtartott teljes ülésén deklarálta, hogy mindent megtesznek az 1946. évi I. törvény preambulumában felsorolt emberi jogok védelmében.⁴⁴⁸ Az ezzel ellentétes jogszabályokat nem fogják alkalmazni, azok külön hatályon kívül helyezés nélkül is érvényüket veszítik. Ezzel a Közigazgatási Bíróság valóságos alkotmánybírói jogkört vindikált magának.⁴⁴⁹ Csorba János,⁴⁵⁰ a Közigazgatási Bíróság elnöke ünnepélyesen kijelentette: a Közigazgatási Bíróság „mint alkotmánybírói el foglalja helyét a törvényhozó és végrehajtó hatalom mellett”⁴⁵¹

Ezért 1950-től kezdve nem működhetett a Közigazgatási Bíróság (1949. évi II. törvény a közigazgatási bíróság megszüntetéséről; 4080/1949. kormányrendelet a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló 1949. II. törvénycikk hatálybaléptetése és végrehajtása, valamint a pénzügyi, illetményügyi és hatásköri döntőbizottságokra vonatkozó szabályok megállapítása tárgyában),⁴⁵² Csorba Jánost pedig 1951-ben kitelepítették.⁴⁵³ Amennyiben az állampolgárt sújtó jogellenes határozat született, azt nem lehetett bíróság előtt megtámadni.⁴⁵⁴ Egyúttal megszüntették az államigazgatás ellenőrzésének vagy állampolgári kontrolljának még az elvi lehetőségét is. Elvi szinten ezt a döntést így indokolták: „Ma az a természetes, hogy amit a népi demokrácia kormánya helyesnek ítél, azt semmiféle bírói határozattal, formai jogi határozattal ne lehessen megváltoztatni.”⁴⁵⁵ Ezen elv alól az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi

⁴⁴⁸ A Közigazgatási Bíróság állásfoglalása az emberi jogok védelmében. *Pénzügy és Közigazgatás*, 1. (1947), 2. 96–97.

⁴⁴⁹ Patyi András: *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei. Tanulmány a magyar közigazgatási bíráskodásról*. Budapest, LOGOD, 2002. 62.

⁴⁵⁰ Csorba János (1897–1986): ügyvéd, kiszgadzapárti politikus, 1945. január és május közt Budapest polgármestere volt, utána a Közigazgatási Bíróság elnöki posztját töltötte be, az 1956-os forradalom idején az újjáalakult Kiszgadzapárt vezetője.

⁴⁵¹ Csorba János: A hegyoldalról. In Márffy Albin (szerk.): *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897–1947)*. Budapest, Magyar Közigazgatási Bíróság, 1947. 3.

⁴⁵² A hivatalos álláspont szerint a közigazgatási bíráskodás burzsoá intézmény, így a szocializmus viszonyai között nincs helye. Lásd Rác Attila: *A törvényesség és a közigazgatás*. Budapest, Akadémiai, 1990. 172.

⁴⁵³ Révész Sándor: *Dobi István, az elfeledett államfő. Egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba*. Budapest, Európa, 2020. 240.

⁴⁵⁴ Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 1997. 166.

⁴⁵⁵ Idézi Petrik Ferenc: *Közigazgatási bíróság – közigazgatási jogviszony*. Budapest, HVG-ORAC, 2011. 197.

IV. törvény tett néhány kivételt. Szűk körben lehetővé tették a rendkívüli perorvoslatot. A polgári perrendtartás módosításáról szóló 1972. évi 26. törvényerejű rendeletben már azt is szabályozták, hogy milyen eljárási szabályok szerint lehet megtámadni a bíróság előtt az államigazgatási szervek határozatait.

Később, talán a *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya* aláírásának hatására, tettek további engedményeket, hiszen annak 2. cikke 33. pontjában előírták a bírói jogorvoslathoz való jogot. Így született meg az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről szóló 1981. évi I. törvény, amely szerint az alapvető személyi, családi és vagyoni jogokat megvonó vagy korlátozó államigazgatási határozatot az ügyfél bíróság előtt megtámadhatta. [Jellemző a korra, hogy egy alacsonyabb rangú jogforrás, a bíróság által felülvizsgálható államigazgatási határozatokról szóló 63/1981. (XII. 5.) MT rendelet ezt a lehetőséget taxatív felsorolásával tovább szűkítette.]

A szovjet típusú diktatúra államigazgatásának hatáskörét a végletekig menően kiterjesztették. A szocialista állam tulajdonképpen államigazgatási jellegűvé vált (például olyan testületek felett is átvették az irányítást, amelyek korábban magánigazgatás alatt álltak; így a termelés és az elosztás rendszere, a vállalatok, szövetkezetek, intézmények, szakszervezetek, egyesületek felett). Egy ideig még a bíróságtól is elvonták a gazdasági ügyek elbírálásának jogkörét, hiszen az állami vállalatok közötti viták elbírálásának jogát vállalati döntőbizottságok kapták meg. Ezért is duzzadt hatalmasra a bürokrácia létszáma és intézményeinek száma. Az állami főhatóságoké a duplájára, a hivatalnokoké pedig az 1935. évi 127 ezerről 1954-re 290 ezerre nőtt.⁴⁵⁶

A titkosság elve alapján hivatali, szolgálati vagy államtitoknak minősült szinte minden fontosabb döntés és annak előkészítése. A titkosság önmagában is hatalmat növelő tényező, de egy diktatúrában még inkább érvényesülhetett. Az egyes információkhoz csak a hatalmi hierarchia szintjének megfelelő mértékben lehetett hozzájutni. A közvélemény minderről semmit sem tudhatott. Úgy döntöttek az állampolgárokról, hogy sokszor még a határozat szövegét sem hozták nyilvánosságra. Így akarták megakadályozni, hogy bármilyen kritika érhesse a párt- és az állami vezetést.⁴⁵⁷

A szovjet típusú diktatúrával összeegyeztethetetlen az alkotmánybíráskodás bármely formája. A korabeli tankönyv mindezt így indokolta:

„A szocialista államok, így a Magyar Népköztársaság is, teljességgel elvetik az Alkotmánybíróságok bármely változatának gondolatát, mint olyat, ami ellentétben áll az állami szervek szocialista felépítésének rendjével, az államhatalom legfelsőbb szervei jogosítványának elsődlegességével, hatáskörük korlátozhatatlanságával.”⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Belényi Gyula: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949–1963). *Valóság*, 41. (1998), 7. 51.; Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai gazdaságtan*. Budapest, HVG, 1993. 65.

⁴⁵⁷ A szocialista államigazgatás alapelveiről lásd Bihari Mihály: *Magyar politika. A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után 1945–1995*. Budapest, Korona, 1996. 23.

⁴⁵⁸ Beér–Kovács–Szamel (1960): i. m. 260.

Bihari Ottó⁴⁵⁹ egyetemi tanár, akadémikus további magyarázatot fűzött ehhez az elméletéhez:

„[A]zt a tételt kell felállítanunk, hogy a szocialista államban a legfőbb államhatalmi képviselői szerv, nálunk az Országgyűlés nem hoz alkotmányellenes törvényt. Ennek biztosítékai a már korábban felsorolt eszközök a dolgozók kezében, amelyek igénybevételével jelentősen tudunk hatni az országgyűlési képviselőkre és az Országgyűlésre is, s mindezt alátámasztja a párt politikája.”⁴⁶⁰

A szovjet típusú diktatúra egy olyan zárt rendszer, amelynek ha csak egy elemét is megváltoztathatjuk, akkor az egész építmény meginoghat. Ezért is lehetett az Alkotmánybíróság felállításáról szóló javaslatot csak az 1956-os forradalom és szabadságharc eufórikus napjaiban megfogalmazni. Erre példa Bibó István 1956. október 30–31-én írt alkotmánytervezete, amely a szabadságharc leverése miatt már nem jelenhetett meg.⁴⁶¹ Bibó István javaslata szerint a Legfelsőbb Bíróság keretein belül szervezné meg az Alkotmánybíróságot,⁴⁶² amely francia, német és osztrák minta alapján választási bírósággént is működne.⁴⁶³

Az 1960-as évek közepétől – bár érthető módon óvatos formában – a magyar jogi szakirodalomban egyre többen próbáltak érvelni az alkotmánybíráskodás mellett. E folyamat nyitányaként Pikler Kornél⁴⁶⁴ 1965-ben írt egy könyvet *A burzsoá alkotmánybíráskodás* címmel.⁴⁶⁵ Az országok alkotmánybíráskodásainak kritikai élű bemutatása után sietve megjegyezte, hogy egy ilyen intézmény miért ellentétes a szocialista rendszerrel,⁴⁶⁶ mégis gondolatébresztő kaland volt olvasni minderről a vasfüggöny mögötti zárt világban.

Az 1972-es alkotmánymódosítással az Alkotmány védelmét az alábbi szabályozással vélték megoldottnak:

„19. § (1) A Magyar Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerve az Országgyűlés.

l) ellenőrzi az alkotmány megtartását; megsemmisíti az állami szerveknek alkotmányba ütköző vagy a társadalom érdekeit sértő rendelkezését.

30. § (2) Az Elnöki Tanács őrökdi az alkotmány végrehajtásán. E jogkörében minden olyan jogszabályt, államigazgatási határozatot vagy intézkedést, amely az alkotmányba ütközik, megsemmisít, illetőleg megváltoztat.”⁴⁶⁷

⁴⁵⁹ Bihari Ottó (1921–1983): jogász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, állami díjas.

⁴⁶⁰ Bihari Ottó: *Az államhatalmi-képviselői szervek elmélete*. Budapest, Akadémiai, 1963. 189–190.; Horváth Attila: Az alkotmánybíráskodás jogtörténeti előzményei Magyarországon. In Zakariás Kinga (szerk.): *Az alkotmánybírási törvény kommentárja*. Budapest, Pázmány Press, 2022. 25.

⁴⁶¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. kötet. 1935–1979. Budapest, Magvető, 1990b. 789.

⁴⁶² Bibó (1990b): i. m. IV. 164.

⁴⁶³ Kukorelli István: A magyar Alkotmánybíróság előzményei, létrejötte és jellemzői. In Kukorelli István – Tóth Károly: *A rendszerváltás államszervezeti kompromisszumai*. Lakitelek, Antológia, 2016. 392.

⁴⁶⁴ Pikler Kornél (1911–1981): jogász, a József Attila Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára.

⁴⁶⁵ Pikler Kornél: *A burzsoá alkotmánybíráskodás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1965.

⁴⁶⁶ Pikler (1965): i. m. 259.

⁴⁶⁷ 1972. évi I. törvény.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa még az alkotmánysértő egyedi aktusokat is megsemmisíthette volna. Valójában az egész nem gondolták komolyan, hiszen nem hoztak létre olyan apparátust, amely ezt a feladatot ténylegesen ellátta volna. Így elvileg a „másodállású” országgyűlési képviselőknek kellett volna védeniük az Alkotmányt. Nem véletlen tehát, hogy az elkövetkezendő években nem éltek ezzel a jogukkal.⁴⁶⁸ Maradt a korabeli ideológia szerinti magyarázat. Kádár János az 1972. évi alkotmánymódosító törvény parlamenti vitáján kijelentette: „[A] Magyar Szocialista Munkáspárt az alkotmány betartása fölött mindig őrködött, betűinek és szellemének feltétlen tiszteletben tartásával tevékenykedett eddig is. Ezt fogja tenni a jövőben is.”⁴⁶⁹

A jogászok, jogtudósok továbbra is az alkotmánybíráskodás bevezetése mellett érveltek. Rác Attila⁴⁷⁰ egyetemi tanár az igazságszolgáltatás szervezetéről írt monográfiájában már egyértelműen az Alkotmánybíróság mellett hozott fel érveket.⁴⁷¹ Követendő példaként hivatkozott a Jugoszláviában az 1963. évi Alkotmány által felállított alkotmánybíróságra⁴⁷² és az 1968-as csehszlovák alkotmánytörvényre.⁴⁷³ Két évvel később Ádám Antal⁴⁷⁴ egyetemi tanár már akként érvelt, miszerint szükséges, hogy „az Alkotmány bármilyen sérelme feltárásban és – a mulasztásos alkotmánysértés pótlásban, a tevékenységgel előidézett sérelem pedig az alkotmányellenes aktus megsemmisítésével vagy megváltoztatásával – orvoslásban részesüljön”.⁴⁷⁵

A rendszer lényegét sem érintő kérdésekben is sorozatosan megsértették az Alkotmányt. Például az 1972-es alkotmánymódosítással megfogalmazott szöveg szerint: „A Magyar Népköztársaságban törvény állapítja meg az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályokat” [54. § (3) bekezdés]. Ezzel szemben az 1977. évi módosított Polgári törvénykönyv szerint: „Jogsabály határozza meg a személyi tulajdon körét” [92. § (49) bekezdés].

A demokratikus ellenzék – amelynek tagjaival szemben a hatóságok sorozatos jog sértéseket követtek el, korlátozták őket alapjogaik gyakorlásában – is próbálkozott

⁴⁶⁸ Holló András: *Az államjogtól a jogállamig: a közjog „forradalma”*. Budapest, Alapítvány a Politikai Kultúráért, 1993. 15.

⁴⁶⁹ *A Magyar Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Kossuth, 1972. 78.

⁴⁷⁰ Rác Attila (1938–2019): alkotmány- és közigazgatási jogász, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete jogelőd intézményének nyugalmazott tudományos tanácsadója, a Budapesti Közigazgatási és Államtudományi Egyetem Államigazgatási Kar (jelenleg: NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar) Alkotmányjogi Tanszéke professzora.

⁴⁷¹ Rác Attila: *Az igazságszolgáltatás szervezeti egysége és differenciálódása*. Budapest, Akadémiai, 1972. 61–62.

⁴⁷² Lásd erről részletesen Pikler Kornél (szerk.): *Alkotmánybíráskodások*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1973. 64.

⁴⁷³ Pikler (1973): i. m. 197. A dolog szépséghibája, hogy miután a Varsói Szerződés csapatai megszállták Csehszlovákiát, az Alkotmánybíróság sem működhetett. Téglási András – T. Kovács Júlia: *Alkotmánybíráskodás visegrádi szomszédainknál. Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 3. (2015), 1. 98.

⁴⁷⁴ Ádám Antal (1930–2020): jogász, alkotmánybíró, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán egyetemi tanár.

⁴⁷⁵ Ádám Antal: Alkotmányosság és alkotmányvédelem a Magyar Népköztársaságban. *Jogtudományi Közöny*, 29. (1974), 7. 334.

az alkotmánybíráskodás kérdésének felvetésével. Képviselőnkben Mécs Imre,⁴⁷⁶ akit 1956-os tevékenységéért halálra ítélték, majd kegyelemből életfogytiglanra változtatták a büntetését, az alábbi „közérdekű kérdéssel” fordult az akkori úgynevezett közjogi méltóságokhoz: „Népköztársaságunk jogrendje nélkülözi az alkotmánybíróság intézményét, így, ha valamely állami szerv megsérti az alkotmányt, vagy annak ellentmondó szabályt alkot, vagy alkalmaz, akkor mely alkotmányos szervhez kell fordulni a jogsértés megszüntetése érdekében?”⁴⁷⁷ A megkeresettek közül érdemben csak az Igazságügy-minisztérium Törvényelőkészítő Főosztályának vezetője válaszolt:

„Egy állam jogrendjének az ún. alkotmánybíróság nem immanens része. Ez a jogintézmény csupán egyik ismert módszere a jogalkotás törvényessége biztosításának. Az alkotmányosság kérdésében az Országgyűlés a végső fórum. Nincs tehát lehetőség arra, hogy a Magyar Népköztársaság Alkotmányával összefüggő kérdésekben az Országgyűlésen kívül más fórum döntsön, vagy bármely intézkedést tegyen.”⁴⁷⁸

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” néven kezdett el egy kutatási programot, amelynek egyik eredményeként született 1982-ben – *Tanulmányok az ellenőrzési rendszer továbbfejlesztéséről* címmel – egy tanulmánykötet. Ebben jelent meg Rácz Attila *A jogszabályok törvényességének utólagos ellenőrzése* című tanulmánya,⁴⁷⁹ amely valójában az Alkotmánybíróság bevezetését próbálta jogi érvekkel alátámasztani.⁴⁸⁰

Végül is nem a jogi érvek, hanem teljesen más tényező hatására került sor legalább egy látszatintézkedésre. Az 1980-as évek elején ugyanis a magyar gazdaság csődközele állapothoz került, amiből egyre nagyobb összegű hitelfelvételekkel próbált kilábalni. Ezért egyrészt nagyobb teret engedtek a kisvállalkozásoknak, másrészt – Ádám Antal találó kifejezésével – „jogállami látványosságként” az alkotmányjog terén is különböző reformokat hoztak.⁴⁸¹ Ilyen volt például az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok válasz-

⁴⁷⁶ Mécs Imre (1933–2023): villamosmérnök, politikus. Az 1956-os forradalom után előbb halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult, ezt követően villamosmérnökként dolgozott. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az ebből kialakuló Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja. 1990 és 2010 között (két kisebb megszakítással) országgyűlési képviselő (1990–2006 SZDSZ, 2006–2010 MSZP).

⁴⁷⁷ Mécs Imre levele a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa Elnökéhez, a Minisztertanács elnökéhez, a belügyminiszterhez, az igazságügy-miniszterhez, a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez és a legfőbb ügyészhez. Budapest 1980. szeptember. Idézi Bán Tamás: Az Alkotmánybíróság létrejötte. *Világosság*, 34. (1993), 11. 32.

⁴⁷⁸ Az Igazságügyminisztérium Törvény-előkészítő Főosztály vezetőjének levele. Budapest, 1980. október. Idézi Bán (1993): i. m. 32.

⁴⁷⁹ Rácz Attila: A jogszabályok törvényességének utólagos ellenőrzése. In *Tanulmányok az ellenőrzési rendszerről*. Budapest, Kutatási Főirány Programirodája, 1982.

⁴⁸⁰ Holló András: *Az Alkotmányjogi Tanács tevékenysége 1984–1989*. Budapest, Államtudományi Kutatóközpont, 1992. 5–6.

⁴⁸¹ Pozsgay Imre szerint: „A külföldi adósság elviselhetetlen terhei, az ország fizetőképességének és hitelképességének megőrzése Kádárt ellenállhatatlan erővel a további liberalizálás irányába tolt.” Lásd Pozsgay Imre: *1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Budapest, Püski, 1993. 71.

tásáról szóló 1983. évi III. törvénnyel az országgyűlési választásoknál bevezetett kötelező többes jelölés intézménye és az Alkotmány módosításáról szóló 1983. évi II. törvénnyel felállított Alkotmányjogi Tanács, amelynek részletes szabályozását az Alkotmányjogi Tanácsról szóló 1984. évi I. törvény végezte el.

Az Alkotmányjogi Tanács 11–17 tagból állt, akiknek megválasztására a Hazafias Népfront Országos Tanácsa tett javaslatot. Valójában Kilényi Géza⁴⁸² szerint az úgynevezett hatásköri listának megfelelően a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága döntött a személyi kérdésekben is.⁴⁸³ Az Alkotmányjogi Tanács tagjait az Országgyűlés az országgyűlési képviselők sorából, valamint más közeleti személyiségek közül választotta. Ez utóbbiak lettek a jogász tagok. Az Alkotmányjogi Tanács elnökét, titkárát és tagjainak többségét az országgyűlési képviselők közül választotta. A pártvezetés már az Alkotmányjogi Tanács tagjainak kiválasztását is úgy szervezte meg, hogy ezzel a testülettel minél kevesebb gondja legyen. A testület első elnöke Bognár Rezső kémikus, növény-biokémikus, gyógyszervegyész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Kiváló természettudós, de soha semmilyen jogi végzettséget nem szerzett. (Az Alkotmányjogi tanácsi tagsághoz nem is írtak elő jogi végzettséget, az országgyűlési képviselőként választott tagok túlnyomó többsége nem volt jogász.) A következő elnök a már nyugállományba vonult Korom Mihály, aki az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlása idején a Vizsgálati Osztály vezetőjeként szervezte a koncepciós pereket,⁴⁸⁴ és egészen a Központi Bizottsági tagságig emelkedett a karrierje. A jogász tagok közé kiváló jogtudósokat is beválasztottak, de őket 10 : 5 arányban leszavazhatták az országgyűlési képviselők. Az Alkotmányjogi Tanács mindegyik tagja „másodállásban”⁴⁸⁵ végezte ezt a munkát. A jogász tagok azt szerették volna elérni, hogy legalább az Alkotmányjogi Tanács titkára egy főállású, függetlenített személy legyen, hiszen neki kellett szervezni a tanácskozásokat, irányítani a hivatalt, szakértőket felkérni és kidolgozni a határozatok tervezetét. Ehhez képest az Országgyűlési Iroda egyik nyugalmazott munkatársát bízták meg részmunkaidőben e feladatok ellátásával. Nem biztosították a megfelelő irodahelyiséget sem. Összesen két szobát kaptak. Az egyik az elnöki dolgozószoba, a másik egy ablak nélküli előszoba. Ez utóbbiban kellett tanácskozni (úgy, hogy nem mindenkinek jutott itt hely), itt működött az iroda és az irattár is.⁴⁸⁶

Az Alkotmányjogi Tanács megbízatása az Országgyűlés időtartamára szólt, és akkor szűnt meg, amikor az Országgyűlés az új Alkotmányjogi Tanácsot megválasztotta. Az Alkotmányjogi Tanács ülésén részt vettek: az igazságügy-miniszter, a Központi Népi

⁴⁸² Kilényi Géza (1936–2016): jogtudós, ügyész, egyetemi tanár. 1988 és 1989 között az igazságügy-miniszter helyettese. 1989-től az Alkotmánybíróság alapító tagja. Tisztségét 1998-ig töltötte be. 2000 és 2006 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Közjogi Intézetének igazgatója.

⁴⁸³ Holló (1992): i. m. 10.

⁴⁸⁴ Papp István: A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztályának szervezettörténete (1956–1962). *Betekintő*, 4. (2010), 1.

⁴⁸⁵ Az országgyűlési képviselők már a képviselői tisztséget is „másodállásban” látták el.

⁴⁸⁶ Holló (1992): i. m. 9.

Ellenőrzési Bizottság elnöke, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, a legfőbb ügyész, valamint az Alkotmányjogi Tanács elnöke által esetenként meghívott más személyek is.⁴⁸⁷

Az Alkotmányjogi Tanács a saját kezdeményezésére vagy az arra jogosultak indítványa alapján járt el. Az Alkotmányjogi Tanács eljárását indítványozhatta: az Országgyűlés, annak állandó bizottsága, az Elnöki Tanács és a Minisztertanács, országgyűlési képviselő, a Minisztertanács tagja, az országos hatáskörű szerv vezetője, a Legfelsőbb Bíróság elnöke,⁴⁸⁸ a legfőbb ügyész és az Alkotmányjogi Tanács tagja, társadalmi szervezet országos vezető szerve, az állami gazdálkodó szervezeteknek és a szövetkezeteknek az országos érdekképviselői szervei, a Fővárosi Tanács és a megyei tanácsok. Természetes személyek tehát nem fordulhattak az Alkotmányjogi Tanácshoz.

Ha a bíróság, az államigazgatási vagy más jogalkalmazó szerv valamely jogszabály vagy jogi iránymutatás alkotmányellenességét észleli, az eljárását felfüggeszti, és felettes (felügyeleti) szerve útján kezdeményezi az Alkotmányjogi Tanács eljárását.

Amennyiben az Alkotmányjogi Tanács a jogszabály, illetőleg a jogi iránymutatás alkotmányellenességét állapítja meg, akkor az alkotmányellenesség megszüntetése végett – határidő megjelölésével – a jogszabályt, illetőleg jogi iránymutatást kibocsátó szervhez fordulhat, illetve felfüggesztheti – az Országgyűlés és az Elnöki Tanács által alkotott jogszabály, valamint a Legfelsőbb Bíróság irányelve és elvi döntése kivételével – a jogszabály, illetőleg a jogi iránymutatás alkotmányellenes rendelkezésének végrehajtását; a felfüggesztett rendelkezést újabb intézkedésig nem lehet alkalmazni.

Ha ez az intézkedés nem vezetett eredményre, az Alkotmányjogi Tanács az alkotmány-sértés megszüntetése végett a következő szervekhez fordulhatott: a tanácsok és szerveik által alkotott jogszabály és jogi iránymutatás esetén – az 1984. évi I. törvény 18. § b) pontjában említett kivétellel, amelyet az előző bekezdésben ismertettem – a Fővárosi Tanács, illetőleg a megyei tanács végrehajtó bizottságához, a Minisztertanács tagja, az országos hatáskörű szerv vezetője vagy a Fővárosi Tanács, illetőleg a megyei tanács vagy végrehajtó bizottságaik által alkotott jogszabály és jogi iránymutatás esetén a Minisztertanácshoz, a Minisztertanács által alkotott jogszabály és jogi iránymutatás, a Legfelsőbb Bíróság irányelve és elvi döntése, valamint a legfőbb ügyész által kibocsátott jogszabály és jogi iránymutatás esetén az Országgyűléshez. Az alkotmányellenesség kérdésében vita esetén végső soron az Országgyűlés dönt.

Ha az Alkotmányjogi Tanács az Országgyűlés, illetőleg az Elnöki Tanács által alkotott jogszabályt tartja alkotmányellenesnek, az erről szóló véleményét tartalmazó határozatot a megfelelő intézkedés végett megküldi az Országgyűlés, illetőleg az Elnöki Tanács

⁴⁸⁷ A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy csak tanácskozási joggal rendelkeztek, szavazati joggal pedig nem, mégis befolyásolni tudták a végső döntéseket. Holló (1993): i. m. 16.

⁴⁸⁸ A bíró csak jelezhetette alkotmányossági aggályait a bíróság elnökének. Ha az magáévá tette az indítványt, az akkor került a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez, aki szintén dönthetett úgy, hogy nem továbbítja. Holló (1993): i. m. 17.

elnökének.⁴⁸⁹ Az Országgyűlésnek elvileg beszámolási kötelezettsége is lett volna, de ezt a feladatát nem (sem) teljesítette.⁴⁹⁰

Az Alkotmányjogi Tanács 1984. június 6-án tartott alakuló ülésén a jogász tagok megpróbálták felvetni azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyek szükségesek lennének a megfelelő munkavégzéshez. Korom Mihály, aki a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának titkáráként vett részt az ülésen, mindezekre így reagált: „Úgy érzem magam, mintha a Jogász Szövetség szekció ülésén lennénk. A jogászok uralják a terepet, ami bizonyos értelemben érthető, de nagyon remélem, hogy ez a munkamódszer nem honosodik meg a továbbiakban a bizottság munkájában. Hagyjuk a jogászkodást elvtársak! [...] A miénk nem alkotmánybíráóság.”⁴⁹¹

Az Alkotmányjogi Tanács öt éves működése alatt 11 ülést tartott. Az érdemi napirendek száma, eltekintve az „egyebektől”, 22 volt. Összesen öt esetben állapítottak meg alkotmánysértést. Egy kivétellel a kormány alá tartozó hivatali apparátus működésénél találtak alkotmánysértő eseteket. Egyetlenegy olyan ügy sem volt, ahol a jogalkalmazó felfüggesztette volna az előtte folyó eljárást, és az Alkotmányjogi Tanácshoz fordult.⁴⁹²

A határozatok megfogalmazásánál Korom Mihály, a testület elnöke figyelmeztette a tagokat, hogy az „alkotmánysértés” szót ne használják. Ezért kezdetben az „Alkotmánnyal való összhang hiányát” állapították meg. Csak 1988-ban merték leírni, hogy „alkotmánysértés”.⁴⁹³ Arra hivatkozva, hogy az alkotmánysértésekről szóló határozatok ártanak a kormány és az állam tekintélyének, az Alkotmányjogi Tanácsot eltiltották attól is, hogy a sajtót tájékoztassák.⁴⁹⁴

Mindezekből nyilvánvalóvá vált, hogy az Alkotmányjogi Tanács létrehozása csak látszatintézkedés volt. Ezért a jogászszakma továbbra is a valódi Alkotmánybíráóság létrehozása mellett érvelt. Pokol Béla az összehasonlító alkotmányjogi tankönyvben egy külön fejezetben írt az Alkotmánybíráóságról.⁴⁹⁵ Majd egy külön tanulmányban is érvelt az alkotmánybíráskodás mellett.⁴⁹⁶

A Kilényi Géza vezette programiroda az Állam- és Jogtudományi Intézetben tovább folytatta az alkotmánybíráskodásról szóló kutatásait. Ennek keretében két kötetben közzétették az európai alkotmánybíráóságokról szóló törvényeket, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a döntéshozóknak bemutassák ezeknek az intézményeknek a fontosságát.

⁴⁸⁹ Vö. Jutasi György: Az Alkotmányjogi Tanács tevékenységének néhány elvi problémája. *Állam és Igazgatás*, 35. (1985), 6. 520.; Markója Imre: Törvény az Alkotmányjogi Tanácsról. *Állam és Igazgatás*, 34. (1984), 6. 481.; Takács Albert: Az alkotmányvédelem néhány kérdése – különös tekintettel az alkotmányjogi tanácsra. *Jogtudományi Közöny*, 40. (1985), 11. 607.

⁴⁹⁰ Holló (1992): i. m. 10.

⁴⁹¹ Holló (1992): i. m. 15.

⁴⁹² Holló (1992): i. m. 20.

⁴⁹³ Holló (1993): i. m. 19.

⁴⁹⁴ Holló (1993): i. m. 17.

⁴⁹⁵ Pokol Béla: Alkotmánybíráskodás. In Takács Imre – Pokol Béla: *Összehasonlító alkotmányjog*. Első rész. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984a. 59–72.

⁴⁹⁶ Pokol Béla: Alkotmánybíráóság és alkotmányvédelem a szocialista országokban. In Kovács Kálmán (szerk.): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század*. Budapest, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 1986. 251.

A kiadványt bevezető tanulmány elavultnak minősítette a hatalom egységéről szóló doktrínát. Egyúttal megállapította, hogy az Alkotmányjogi Tanácsnak milyen csekély jogkör jutott, és utalt arra, hogy Magyarországon is egy valódi Alkotmánybíróságra lenne szükség.⁴⁹⁷

Zlinszky János⁴⁹⁸ visszaemlékezéséből azt is tudhatjuk, hogy a rendes bíróságok előtt sem volt szokás az alkotmányra hivatkozni.⁴⁹⁹ Sólyom László⁵⁰⁰ szerint a szocializmusban egy bíró sohasem vette kezébe az Alkotmányt.⁵⁰¹

Törvény előtti egyenlőség

„Minden állat egyenlő, de egyes állatok egyenlőbbek a többinél.”
(George Orwell)

A szocialista alkotmányok,⁵⁰² így a magyar alkotmány sem deklarálta egyértelműen a törvény előtti egyenlőséget,⁵⁰³ bár a jogegyenlőtlenséget sem vállalták fel teljes nyíltsággal. Valójában különbséget tettek magyar állampolgárok között származás, politikai vélemény, vallás, nemzetiség, lakhely stb. szerint is.

⁴⁹⁷ Varga Ildikó (szerk.): *Alkotmánybíróságok*. I–II. kötet. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1987. 83.

⁴⁹⁸ Gyöni Zlinszky János (1928–2015): jogtudós, egyetemi tanár, az állam- és jogtudomány akadémiai doktora (1990). Az 1990. január 1-jén működését megkezdő Alkotmánybíróság tagja volt 1998-ig, 70. életéve betöltéséig. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar alapító dékánja.

⁴⁹⁹ Zlinszky János: Jogalkotás az 1950-es években. In Kövesdy Zsuzsa – Kozma László (szerk.): *Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig*. Budapest, Kairosz, 2005. 18.

⁵⁰⁰ Sólyom László (1942–2023): jogtudós, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1989 és 1998 között az Alkotmánybíróság tagja, 1990 és 1998 között a testület első elnöke, 2005. augusztus 5. és 2010. augusztus 5. között a Magyar Köztársaság elnöke.

⁵⁰¹ Sólyom László: Előszó. In *Alkotmányos elvek és esetek*. Budapest, Alkotmányos és Jogalkotási Irányvonalak Intézete, 1996. 8.

⁵⁰² Lenin kijelentette: „Azt állítani, hogy mi minden embert egyenlővé teszünk, ez a legüresebb frázis, és az olyan intellektuel ostoba kitalálása, aki néha jóhiszeműen dobálózik a szavakkal, ide-oda forgatja őket, de minden tartalom nélkül.” Lásd *Lenin összes művei*. XXIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1979. 363. Lenin fogalmazta meg az első szovjet alkotmány I. részét (Deklaráció a dolgozó és kizsákmányolt nép jogairól). Lásd *Lenin összes művei*. XXVI. kötet. Budapest, Szikra, 1952. 429. Eszerint a volt kizsákmányolók, értelmiségiek, gazdagabb parasztok jogfosztottak (*лишенный* = *lisenci*) lettek, és megvonták tőlük élelmiszer-fejadagjaikat is. Jogképességük korlátozása kiterjedt egész családjukra, így a gyermekekre, sőt sokszor az unokákra is. Korlátozták a parasztok választójogát is. Egy munkás szavazata öt parasztéval volt egyenlő. Az 1936-os sztálini alkotmány, amelynek alapján a magyar alkotmány is készült, már nem tartalmazta ezeket a rendelkezéseket.

⁵⁰³ Nem az Alkotmány, hanem a Polgári törvénykönyv deklarálta, hogy a Magyar Népköztársaságban minden állampolgár jogképessége egyenlő [1959. évi IV. törvény 8. § (2) bekezdés].

Kitelepítettek

A kitelepítettek⁵⁰⁴ 1953-ig nem rendelkeztek a jogképesség jó néhány feltételével (például a perképességgel). Természetesen ezt nem nyíltan, jogszabályok kibocsátásával hozták az érintettek tudomására, hanem belső, titkos utasítások révén rendelkeztek. Az ügyvédek pedig eltiltották attól, hogy a kitelepítettek érdekében a bíróságokhoz keresetlevelet adjanak be.⁵⁰⁵ A kitelepítettek sorsa ezzel egészen a rendszerváltozásig megpecsételődött, nem válhattak a társadalom egyenrangú állampolgáraivá.

Internáltak

1953-ban, Nagy Imre kormányra kerülése után ideiglenesen megszüntették az internálás intézményrendszerét. Az 1035/1953. MT határozat rendelkezett arról, hogy a belügyminiszter az internálótáborokat szüntesse meg. Az internáltak azonban nem nyerték vissza automatikusan a szabadságukat. Sokakat közülük börtönbe zártak, a fővárosból és más nagyvárosokból kitiltottak, illetve rendőri felügyelet alá helyeztek. A Belügyminisztérium operatív osztályán továbbra is őrizték nyilvántartási lapjaikat. Elkobzott vagyonukat sem kapták vissza. Minden szabadulóval aláírtak egy titoktartási nyilatkozatot, hogy nem beszélnek senkinek semmiről, ami a táborban történt.

Deportáltak

A deportáltak tulajdonképpen csak kegyelmet kaptak, mintha bűncselekményt követtek volna el, és ezért nem mondták ki, hogy deportálásuk jogtalan volt. Ennek következtében nem kaphatták vissza többé lakásaikat, ingatlanjaikat, és a legtöbb esetben még eredeti lakóhelyükre sem térhettek vissza. Egy ideig még ezután is rendőri felügyelet alatt álltak, és nem rendelkezhetek perbeli jogképességgel.

Osztályidegenek

Az úgynevezett osztályidegenek, mint a bűnözők, a személyi igazolványban megkülönböztető jelzést kaptak, és még ideiglenesen sem tartózkodhattak Budapesten.⁵⁰⁶ Elvileg az állampolgári jogok egy része is csak az úgynevezett dolgozókat illette volna meg,

⁵⁰⁴ A kitelepítésekről, internálásokról, deportálásokról lásd *A szocialista büntetőjog büntetési rendszere* című részt.

⁵⁰⁵ Jelentés a kitelepítettek által a bíróságok előtt támasztott igényekről: MNL-KS-276. f. 96. cs. 34. ö. e. 274.

⁵⁰⁶ BM Irratár. BM Koll. 106-1-45. ö. e. 10-12/18/1955.

például a szólás-, a sajtó- és a gyülekezési szabadság [1949. évi XX. törvény 55. § (1–2) bekezdés]. Az elosztást a „munka szerint” gyakorolhatták volna, valójában itt is meghatározóak maradtak a politikai szempontok.⁵⁰⁷

Nemzetiségek, etnikumok

Diktatúrában a kisebbségek helyzete hatványozottan rosszabb, hiszen az egyébként is jogfosztott többségi társadalomhoz képest is hátrányos helyzetbe hozzák őket. A német nemzetiségű magyar állampolgárok jogfosztását 1948-ban megszüntették,⁵⁰⁸ a cigányságot azonban továbbra is számtalan hátrányos intézkedés, kifejezetten diszkriminatív szankció érte. A szocialista rendszer eleve tiltó vagy korlátozó rendszabályokat vezetett be mindenfajta egyéni termelő vagy kereskedői tevékenységgel szemben: a házaló kereskedő, lókereskedő, vályogvető, üstfoltozó, ónozó, tőrökészítő, posztóverő, teknővájó, kovács, szolgáltató zenész és mutatványos foglalkozások a legtöbb helyen szinte teljesen megszűntek.⁵⁰⁹ Az így megélhetés nélkül maradt cigány emberek már 1945-ben kimaradtak a földosztásból, de nem vették fel őket a termelősövetkezetekbe sem. A náci haláltáborok borzalmát túlélő cigányok nem kaptak jóvátételt. Ráadásul az állampárt településpolitikája az általuk leginkább lakott apró és törpetelepüléseket sújtotta, hiszen azok teljes felszámolására törekedett.⁵¹⁰

A cigányok alig burkolt megkülönböztetésére leginkább a személyi igazolványok bevezetésekor⁵¹¹ került sor – lásd a személyi igazolvány bevezetéséről szóló 1/1954. (I. 3.) MT rendeletet. A Belügyminisztérium ugyanis erre a jogszabályra hivatkozva „pótlólagos intézkedésként” az úgynevezett kóbor cigányoknak a többi állampolgároktól formájában, tartalmában és még színében is eltérő (fekete színű) igazolványt adott ki az alábbi indoklással: „Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakóhelyet igazolni nem tudtak, feltehetően bűncselekmény elkövetéséből tartják fenn magukat [...]”⁵¹² Az ártatlanság vélelmét figyelmen kívül hagyva, bűrszín alapján minősítettek egyes embereket.⁵¹³ A Belügyminisztérium 15. számú, 1955. június 26-i belügyminiszteri utasítása szerint „gyanús esetekben” a cigányoktól ujjlenyomatot is kell venni. A Belügyminisztérium

⁵⁰⁷ Például a lakások, autók, nyaralások, prémiumok és egyéb természetbeni juttatások.

⁵⁰⁸ Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004. 119.

⁵⁰⁹ Majtényi Balázs – Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Budapest, Libri, 2012. 41.

⁵¹⁰ Beres Katalin: *A magyarországi cigányok kutatásának településtudományi vonatkozásai*. (H. n.), (k. n.), (é. n.). 24–25.

⁵¹¹ Rothermer Erika: A személyi igazolvány történeti előzményei. *Állam és Igazgatás*, 30. (1980), 3. 229.

⁵¹² Pircsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő*, 6. (2001), 6. 35.

⁵¹³ Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950-es és 1960-as években. *Múltunk*, 53. (2008), 1. 273–308.

jelentése szerint 1962-ben szüntették meg a cigányok külön személyi igazolványát,⁵¹⁴ de a rendőrségnek a cigányokkal szembeni diszkriminatív, előítéletektől nem mentes eljárása egészen a rendszerváltozásig megmaradt.

1950-től a cigánytelepeken bevezették az egészségügyi ellenőrzést és a felügyeletet, amit kiegészített az alkalmanként végrehajtott kényszermosdatás és fertőtlenítés, amelyet 1955-től az Egészségügyi Minisztérium kötelezővé tett. A fürdetés a nagyobb településeken ideiglenesen fölállított helyiségekben, a kisebbekben fürdetőkocsik segítségével történt, és legalább fél napig tartott. A nyilvános és együttes kényszermosdatás súlyos sérelmet jelentett a roma közösség számára. Ráadásul a fertőtlenítést kezdetben az Amerikai Egyesült Államokban rovarirtó szerként kifejlesztett DDT-vel végezték, amelynek rákkeltő hatása is lehetett. A Pest Megyei Tanács 1958 márciusában indítványozta, hogy a romák számára kiadott fekete személyi igazolványokba vezessenek be egy külön rovatot az egészségügyi ellenőrzés számontartására, és ennek elmulasztása esetén büntessék meg a cigányokat.⁵¹⁵

Korabeli becslések szerint akkoriban Magyarországon élt az európai cigányság 12%-a, a Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Bizottsága mégis csak 1955. december 29-én vetette fel először, hogy tárgyalni kellene a magyarországi cigánykérdésről.

Az első javaslat a cigányság helyzetének javításáról 1956-ban készült el. A Magyar Dolgozók Pártjának illetékes vezető testülete a Népművelési Minisztérium és az Országos Rendőrkapitányság előterjesztését is figyelembe véve határozattervezetet készített, amelyben egyszerre megtalálhatók voltak a cigánysággal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák: „cigánybűnözés”, széttelepítés stb., illetve a cigányság felemelését célzó felvetések is. Jellemző módon a dokumentum a cigányság helyzetét általánosságban így írta le: „A cigányság nagy része a társadalom periferiáján él, illetve gyakran élőködik.”⁵¹⁶ A Politikai Bizottság azonban végül is nem foglalkozott ezzel a kérdéssel.⁵¹⁷ 1961-ben, a Magyar Szocialista Munkáspárt határozata alapján⁵¹⁸ egy szigorúan titkos cigánytelep-felszámolási program készült, amelynek csupán egy részét hozták nyilvánosságra az 1970-es években. Mindenesetre már ez az elképzelés is a diszkrimináció gyakorlatának enyhülését jelezte, hiszen az 1950-es években, szovjet mintára, internálótáborokkal és állami gyermeknevelő intézetekkel akarták erőszakos úton asszimilálni

⁵¹⁴ MNL OL XIX-1-4-9. 4.; BM Irattár. BM II. Főcso. f. ORFK Ig. r. o. 1962. szn.

⁵¹⁵ Bernáth Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások a cigánytelepeken 1940–1985*. Budapest, Roma Sajtóközpont, 2002. 12–14.; Bernáth Péter – Polyák Laura: *Kényszermosdatások Magyarországon. Beszélő*, 6. (2001), 6. 38.

⁵¹⁶ Az MDP KV Adminisztratív Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigánykérdés rendezésére. Budapest, 1956. április 9. MNL M-KS 276. f. 91/85. ő. e.

⁵¹⁷ Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 53. (2008), 1. 257–272.

⁵¹⁸ Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest, Kossuth, 1986. 241–242.

a cigányokat.⁵¹⁹ A párt 1961-es határozatának szellemiségét Erdős Kamill néprajztudós tételei határozták meg.⁵²⁰ Az egyébként a cigányokkal szimpatizáló tudós többek között az alábbiakat írta:

„Proletárdiktatúra van. Ez azt jelenti, hogy diktatúrát kell alkalmaznunk mindazokkal és mindazzal szemben, melyek hátráltatják, illetve gátolják hazánk szocialista fejlődését. [...] Miért ne lehetne bezárni – előzőleg elzárással fenyegetni – azt a cigány szülőt, aki szabotálja gyermeke iskoláztatását? Egy-két napi fogva tartás – biztos vagyok benne – semmi, a legkisebb ellenérzést sem fogja kiváltani a környező lakosságból, igazságérzetük egy csöppet sem fog hiányt szenvedni.”⁵²¹

Mindemellett a cigányság érdekvédelmi szervezetét felszámolták. Kádár János indoklása szerint azért, mert „[e]gyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek”. Emiatt szerinte „[a]z helyes, hogy ez a cigány nemzeti bizottság⁵²² megszűnjék”.⁵²³

Antiszemizmus

A szovjet típusú diktatúrák – burkolt formában ugyan, de – tudatosan antiszemita politikát folytattak.⁵²⁴ A II. világháború utáni években a lehető legkevesebb szó esett a holokausztról. Még a látszatát is kerülni akarták annak, hogy esetleg valaki azt gondolná, hogy a szovjet hadsereg a zsidóság felszabadítása érdekében is harcolt volna.

Az úgynevezett feketézők elleni kommunista kampány végül is antiszemita megmozdulásokhoz vezetett. Miskolcon két embert is meggyilkolt a lincselő tömeg. Mivel az akció mögött a Kommunista Párt állt, a felelősségre vonás elmaradt.⁵²⁵

⁵¹⁹ *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. A kutatást Kemény István vezette.* Budapest, MTA, 1976; Szegő László (szerk.): *Cigányok. Honnét jöttek, merre tartanak?* Budapest, Kozmosz Könyvek, 1983.

⁵²⁰ Apor Péter: Cigányok tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas*, 24. (2009), 2. 78.

⁵²¹ Erdős Kamill: *Cigánytanulmányai.* Békéscsaba, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, 1989. 194.

⁵²² Helyesen: Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége.

⁵²³ Purcsi (2001): i. m. 36.

⁵²⁴ Ständeisky Éva: A kommunista polgárellenesség. *Budapesti Negyed*, 3. (1995), 2. 209. Jellemző, hogy Rákosi Mátyás a Rajk-perben az alábbi instrukciókat adta: „Rajk védőjeül egy csúnya zsidót kell szerepeltetni, hogy a közönség előtt ne legyen szimpatikus.” Péter Gábor 1956. október 18–23-ai kihallgatása a Budapesti Országos Börtönben. Idézi Schmidt Mária: *A titkosszolgálat kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században.* Budapest, XX. Század Intézet, 2005. 194.

⁵²⁵ Varga János: A miskolci népitélet, 1946. *Medvetánc*, 6. (1986), 2–3. 293.; Győri Szabó Róbert: Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban I. *Valóság*, 51. (2008), 3. 58.; Ständeisky Éva: A miskolci pogrom, ahogy Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle*, 45. (1990), 11. 78.; Ständeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 126. (1992), 2. 284.; Kende Tamás: Lincselés előtt és után. Antiszemizmus és közvélemény Miskolcon 1946-ban. *Dimenziók*, (1993), 1–2. 75.; Vörös Éva: Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez. *Múlt és Jövő*, 5. (1994), 4. 69.

A legfelsőbb pártvezetésben igyekeztek korlátozni a zsidóság számarányát.⁵²⁶ Rákosi Máttyás elkészíttetett egy származás szerinti káderkimutatást, egészen a középszintű vezetőikig bezárólag.⁵²⁷

1949. május 29-én jelent meg a *Szabad Nép*ben Rákosi Máttyás testvérének, Bíró Zoltánnak⁵²⁸ az *Imperialista kozmopolitizmus* című cikke, amely stílusát tekintve akár a nemzetiszocialisták hírhedt antiszemita lapjában, a *Der Stürmer*ben is megállta volna a helyét: „Ezek a talajtalan, hazátlan, jöttment emberek terjesztik maguk körül a tőkéspolgári kozmopolitizmus eszméjét, amely szerint a hazaszeretetet, mint bármely más portékát, dollárban mérik.”⁵²⁹ A Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának 1949. december 14-i határozata alapján kezdték el a zsidók eltávolítását a pártból:

„A lebonyolításnál különös gondot kell fordítani a politikai előkészítésre és az egyéni elbírálásra. [...] A politikai indokolás a következő három pontból induljon ki: 1. A cionizmus az imperializmus behatolási eszköze. 2. A cionizmus reakciós, nacionalista mozgalom, ellentétben áll a marxizmus-leninizmussal, a párt ideológiai és politikai irányvonalával. 3. A pártot megtevesztették azok, akik a felülvizsgálat során nem közölték, hogy ők cionisták.”⁵³⁰

A Rajk-perben a népbíróság elnöke Szőnyi Tibortól⁵³¹ azt kérdezte: „Mindig így hívták?” A válasz: „Nem, Hoffmann-nak.” Szalai András⁵³² „bevallotta,” hogy eredeti neve Landler. Rajkot aztán addig nógatták, amíg el nem ismerte: ősei neve eredetileg Reich volt.⁵³³ A népbügyész aztán Szőnyinek szegezte a kérdést: „Ön tagja volt a cionista mozgalomnak?”⁵³⁴ Losonczy Géza⁵³⁵ Rajk letartóztatása után beszélt Rákosival, aki azt mondta neki: „Tudja, ha nem vigyáztunk volna, ezek a zsidó gyerekek teljesen szétszedték volna a pártot.”⁵³⁶

⁵²⁶ Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után*. Budapest, Gondolat, 2009; Lányi Gusztáv: Rákosi Máttyás politikai antiszemitizmusa. *Világosság*, 35. (1994), 10. 21.; Sajó András: Jövátétel. A kelet-európai népek mint a kommunizmus „zsidótörvényeinek” áldozatai. *Világosság*, 32. (1991), 11. 801.; Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 24. (2003), 3. 5–39.; Ständeisky Éva: Elmismásolt antiszemitizmus, elhallgatott múlt. *Élet és Irodalom*, 48. (2004b), 34. 8.; Ständeisky Éva: A kommunisták politikai antiszemitizmusa (1945–1957). *Századvég*, 12. (2007a), 44. 3.

⁵²⁷ MNL MDP-MSZMP-iratok 276. 65/49. ö. e.

⁵²⁸ Bíró Zoltán (1898–1988): kommunista politikus, az MDP KV tagja, osztályvezetője, 1954–1956-ban a Pártfőiskola igazgatója.

⁵²⁹ Bíró Zoltán: Imperialista kozmopolitizmus. *Szabad Nép*, 1949. május 29. 4.

⁵³⁰ MNL OL 276. f. 54/77. ö. e.

⁵³¹ Szőnyi Tibor (1903–1949): orvos, kommunista politikus, a Rajk-per másodrendű vádlottjaként halálra ítélték.

⁵³² Szalai András (1917–1949): kommunista politikus, a Rajk-perben halálra ítélték és kivégezték.

⁵³³ Zinner Tibor (szerk.): *Rajk László és társai a népbíróság előtt 40 év távlatából*. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989b. 27–28.

⁵³⁴ Zinner (1989b): i. m. 137.; Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*. Budapest, Magvető, 1989. 116.

⁵³⁵ Losonczy Géza (1917–1957): újságíró, kommunista politikus. Révai József népművelési miniszter államtitkára 1949–51 között. 1951-ben koncepciós perben elítélték, 1954-ben szabadult. A börtönben elszennvedett vizontagságok kezelésre szoruló pszichés zavarokat okoztak neki. Nagy Imre kormányának államminisztere. A Nagy Imre-per harmadrendű vádlottja lett volna, de a börtönben, miután éhségsztrájkba kezdett, máig tisztázatlan körülmények között meghalt.

⁵³⁶ Lányi (1994): i. m. 21.

A Magyar Cionista Szövetséget 1949-ben,⁵³⁷ a Jointot⁵³⁸ 1950 tavaszán feloszlatták.⁵³⁹

Amikor a Szovjetunióban elkezdődtek az antiszemita perek,⁵⁴⁰ Magyarországon is megkezdődtek a letartóztatások, és szintén látványos „anticionista”, antiszemita perekre készültek.⁵⁴¹ 80 személyt tartóztattak le, akik közül 18-at elítéltek. Kettő a vizsgálati fogságban lettek öngyilkosok, ketten pedig az őrizetbe vételt megelőzően. Egy gyanúsítottat pedig a vallatás közben vertek agyon.⁵⁴² Rákosi 1952 végén átíratta önéletrajzát úgy, hogy benne ősi kismemesi család sarjának tüntette fel magát. Egyes források szerint már a „zsidókérdés végső megoldására” készült, és Bosnyák Zoltánnal⁵⁴³ konzultált.⁵⁴⁴ Szerencsére Sztálin halála után leálltak az egész akcióval.⁵⁴⁵

A Kádár-rendszer továbbra is folytatta a korábbi politikai antiszemitizmus gyakorlatát. Kádár János 1957 elején, Hruscsovra hivatkozva, az alábbiakat mondta Lakatos Évának: „Hruscsov elvtárs fölhívta a figyelmünket, hogy a zsidó származású elvtársakat ne nagyon tegyünk olyan helyre, ahol feltűnő a munka.”⁵⁴⁶ 1968-ban, az arab–izraeli háború után a vezető pozíciókban, a pártapparátusban szabályos zsidótlanítási hullám söpört végig.⁵⁴⁷ Kádár számontartotta a párt- és állami vezetők származását. Aczél György szerint Kádár „vezette be azt a furcsa argót, hogy »nemzetiségi szempontból kell megnézni, hogy valaki lehet-e miniszter vagy sem«”.⁵⁴⁸ Például az egyébként sváb származású Grósz Károlytól⁵⁴⁹ is négyszemközt megkérdezte, hogy zsidó-e. „Mindenesetre a nevét megváltoztathatná” – jegyezte meg Kádár, amikor megkapta a nemleges választ.⁵⁵⁰

⁵³⁷ MNL OL 276. f. 54/25 ő. e. 30.

⁵³⁸ American Jewish Joint Distribution Committee, hivatalos neve Magyarországon: Országos Zsidó Segítő Bizottság.

⁵³⁹ MNL OL 276. f. 65/184. ő. e.

⁵⁴⁰ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 458.

⁵⁴¹ Rákosi Mátyás: „Miután zsidók mindenütt vannak, szükségszerűen került előtérbe a cionizmus, mint kémszervezet. Ez nálunk már előkerült a Rajk-ügyben, ahol a legtöbb halálraítélt ilyen kispolgári zsidó volt, Szőnyi, a Szalai, az Angliából meg Svájból visszatért ilyen emigráns, úgynevezett baloldali rendőrspiclik.” MNL OL M-KS 276. f. 65/30. ő. e.

⁵⁴² Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2013. 302.

⁵⁴³ Bosnyák Zoltán (1905–1952): antiszemita politikus, újságíró, szélsőjobboldali lapok szerkesztője, Baky László és Endre László munkatársa volt.

⁵⁴⁴ Varga László: Zsidókérdés 1945–1956. *Világosság*, 33. (1992), 1. 64. A *Szabad Nép* 1953. január 14-én arról írt, hogy Mindszenty József is JOINT-kém volt.

⁵⁴⁵ Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*. Budapest, Kossuth, 1994. 168.; Zinner Tibor: Az 1953-as „cionista” per. In Püspöki Nagy Péter (szerk.): *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Budapest, Magyarországi Holocaust Emlék-alapítvány, 2001b; Szalai Ágnes: Az 1949-es magyarországi cionista per. *Szombat*, 18. (2006), 2.

⁵⁴⁶ Idézi Standeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum, 2007b. 47.

⁵⁴⁷ Kende Péter (1989): i. m. 159.; Győri Szabó (2008): i. m. 58.

⁵⁴⁸ Aczél György: Egy Kádár-portré töredékei. *Beszélő*, 4. (1999), 10. 109.

⁵⁴⁹ Grósz Károly (1930–1996): négy elemít és négy polgárit végzett, lakatosinas, majd nyomdásztanuló. 1945-től kommunista politikus, a Minisztertanács elnöke, a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára.

⁵⁵⁰ Grósz Károly-interjú. OSZK, Történeti Interjúk Tára, 383.; Bokor Péter: Az utolsó főtitkár. Interjú Grósz Károlyl. *Mozgó Világ*, 21. (1995), 6. 34.

Lakóhely szerinti megkülönböztetés

Tudatosan különbséget tettek lakóhely szerint is a magyar állampolgárok között. A fővárost, az ipari városokat, az úgynevezett szocialista városokat kiemelten támogatták, míg a tanyákat, kistelepüléseket igyekeztek felszámolni. Ennek következtében a városi lakosok messze magasabb szintű ellátásban részesültek, mint a hátrányos helyzetű vidéki emberek. Például az elektromos hálózat bővítése, a vízvezeték bevezetése, a csatornázás költségeit a városokban az állam magára vállalta, ezzel szemben vidéken sokszor a lakosságnak kellett kifizetniük ezeket a fejlesztéseket.⁵⁵¹

Származás szerinti diszkrimináció

A származás szerinti különbségtétel a mindennapi életnek szinte minden területén érvényesült. A reakciónak, osztályidegennek minősített személyeket internálhatták, de eleve súlyosabb ítéletre számíthattak, ha bíróság elé kerültek. Ugyanezt az elvet követték a lakások, telefonok, üdülési beutalók, prémiumok és egyéb juttatások elosztásánál.⁵⁵² A kulákokat, illetve hozzátartozóikat – miután földjüket elvették, és a számukra kijelölt helyen voltak kénytelenek dolgozni – még kényszerűen választott munkahelyükön is hátrányos megkülönböztetésben részesítették.

Származás szerint különböztették meg az állampolgárokat a továbbtanulás terén is. Magyarországon a szocializmus idején egyébként is viszonylag kevesen járhattak főiskolára, egyetemre, ezért jelentős mértékben felértékelődött a felvételi értéke. Központi szabályozás írta elő a „munkás-paraszt származásúak” arányát: 1952–1953-ban 60–65%, 1956 tavaszán 58–60%, 1957-ben 50%. Az úgynevezett „X” kategóriás „osztályidegenek” (kizsákmányolók, tőkések, kulákok, bélistás tisztviselők stb.) gyermekei csak kivételesen, minisztériumi engedéllyel nyerhettek felvételt, bármilyen jól szerepeltek is az 1948-tól alkalmazott felvételi vizsgán. Ezért is fordulhatott elő, hogy az 1956/57-es tanévben kitűnően érettségizettek 44,2%-a nem tudott továbbtanulni.⁵⁵³ Az 1960-as évektől kezdve a felsőfokú képzésnél már nem alkalmazták az „osztályidegeneket” és „ellenségeket” kizáró B kategóriás lapokat, de továbbra is vezettek minden tanulóról egy káderlapot, amelyből kiderülhetett a tanuló „politikai megbízhatósága”. Az általános

⁵⁵¹ Enyedi György: *Falvaink sorsa*. Budapest, Magvető, 1980. 54.

⁵⁵² Rákosi Mátyás a szociális segélyek elosztásának arányát az alábbi módon írta elő: munkás 6,5, paraszt 2,5 és „haladó értelmiségi” 1. Lásd Pünköshti Árpád: *Rákosi a csúcson (1948–1953)*. Budapest, Európa, 1996. 12.

⁵⁵³ 1961-ben az alábbi feltételeknek kellett megfelelni a felvételi vizsgák során: „ahhoz, hogy az intézmények (az előírt) szociális arányt elérjék, a felvételi vizsgán megjelent munkásszármazású tanulók 60, a dolgozó paraszt származásúak 62 és az értelmiségi származásúaknak 43%-át kell felvenni.” Lásd Statisztikai tájékoztató, 1961. Idézi Sáská Géza: *Rendszerek és váltások*. Budapest, Új Mandátum, 2007. 105.

és középiskoláknak nyilatkozatot kellett tenniük arról, hogy javasolják-e az illető tanuló továbbtanulását.⁵⁵⁴

A származás szerinti nyílt megkülönböztetést 1963-ban szüntették meg, amikor már ez a fajta diszkrimináció a nőmenklatúra gyermekeit is kezdte hátrányosan érinteni. Mindazonáltal leszögezték: „Igenis a továbbiakban is biztosítani kell majd, hogy a helyek bizonyos részét fenn kell tartani bizonyos kategóriák gyerekei számára [...]; azonkívül munkások és parasztok gyermekei számára.”⁵⁵⁵

Az iskolai oktatásban és a felvételi vizsgáknál továbbra is – ha nem is olyan merev kategóriákat alkalmazva, mint korábban – előnyben részesítették az F betűvel jelölt „fizikai dolgozók” gyermekeit. Az országos tanulmányi versenyek első tíz helyezettje közül is csak azokat vették fel, akinek a „magatartása megfelelő”.

A Magyar Szabadság Érdemrend,⁵⁵⁶ a Munkás-Paraszt Hatalomért Érdemrend,⁵⁵⁷ a Szocialista Hazáért Érdemrend⁵⁵⁸ többek között azzal a privilégiummal járt, hogy a hozzá tartozókat – a felvételi vizsga eredményétől függetlenül – felvették a kiválasztott felsőoktatási intézménybe.⁵⁵⁹

A nők egyenjogúsága

A marxizmus klasszikusai a nők egyenlőségét hirdették. Valójában a Kommunista Párt hierarchijában a nők mindig alárendelt szerepet töltöttek be. Fazekas György⁵⁶⁰ vissza-

⁵⁵⁴ A felvételi vizsgánál az 1956-os forradalomban elítéltek gyermekeit is hátrányos megkülönböztetés érte. Az 1957-ben halálra ítélt Gulyás Lajos gyermekét már felvették a szegedi egyetem orvosi karára, amikor kiderült a származása. Az Egészségügyi Minisztérium utólagosan érvénytelenítette a felvételi eredményt. Lásd Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archivum gyűjteményéből.* Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 150.

⁵⁵⁵ Idézi Tyekvicska Árpád: 1962. In Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek (1957–1968). A Kádár-korszak története.* I. kötet. Budapest, Beszélő, 2000. 252. Vö. Elekes Zsuzsa – Pázmándy Györgyi: Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételin. *Medvetánc*, 1. (1981), 2–3. 79.; Takács Róbert: *A származási megkülönböztetés megszüntetése, 1962–1963.* Budapest, Napvilág, 2008.

⁵⁵⁶ A kitüntetést az 1946. évi VIII. törvénnyel alapították a szabadságért, demokráciáért folytatott küzdelemben kimagasló érdemeket szerzett személyek elismeréséért. Adományozását az 1953. évi V. törvény megszüntette, majd az 1957. évi 61. törvényerejű rendelet újból visszaállította azokra nézve, akik részt vettek az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében. A felvételi vizsgára vonatkozó kedvezményeket a 3/1968. (V. 26.) MM rendelet 17. § (2) bekezdés és a 105/1966. (MK 2.) MM utasítás szabályai biztosították.

⁵⁵⁷ A Minisztertanács a 25/1957. (IV. 21.) MT rendelettel alapította, és az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében való közreműködéséért adományozta.

⁵⁵⁸ A kitüntetést a szovjet típusú diktatúra kiépítése érdekében tett cselekmények jutalmazásért az 1966. évi 29. törvényerejű rendelettel alapították. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa egy ízben, 1967. május 1-jén adományozta. Vö. 3/1968. (V. 26.) MM rendelet és 105/1966. (MK 2.) MM utasítás.

⁵⁵⁹ Besnyő Károly – Ruda Ilona (szerk.): *A Magyar Népköztársaság kitüntetései.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979. 28–29., 51–52., 85.

⁵⁶⁰ Fazekas György (1914–1984): újságíró, kommunista politikus, szovjet katonatiszt. Az 1956-os forradalom idején Nagy Imre titkárságán dolgozott, ezért tíz év börtönt kapott. 1961-ben egyéni kegyelemmel szabadult.

emlékezéséből tudjuk, hogy amikor a kommunista vezetők Rajk Lászlónál tanácskoztak, felesége, Rajk Júlia⁵⁶¹ kint ült az előszobában, és ott várakozott.⁵⁶²

Az 1950-es években a magyar nőpolitikát a sztálini direktívák határozták meg. Eszerint a nő személyiségének önmegvalósulása már nem a családban, hanem a társadalomban történik.⁵⁶³ A nemek egyenlősítését pedig az otthon végzett munka társadalmasítása révén képzelték el. A kommunista nőideál az Anyák Országos Konferenciáján hirdették meg. Az új jellemvonások: „a tette kész harcoság”, a „simogatásra termett asszonyi kéz nemcsak a szerszámot tudja gyorsabban forgatni, ha kell, a fegyvert is meg tudja ragadni”.⁵⁶⁴

A nők úgy válhattak egyenjogúvá, hogy ugyanazt a munkát kellett végezniük, mint a férfiaknak. Az általános munkakötelezettséggel – a biológiai sajátosságok figyelmen kívül hagyásával – a nőket mint traktorosokat,⁵⁶⁵ segédmunkásokat, vájárokat,⁵⁶⁶ kőműveseket, kohászokat stb. foglalkoztatták. A Magyar Dolgozók Pártjának II. kongresszusán, 1951-ben a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének főtitkára, Vass Istvánné már győzelmi jelentésként nyilatkozta az alábbiakat: „A magyar nők is megcáfolják a női munkát korlátozni kívánó, maradi és fejlődésünket gátló álláspontot, és többek között, mint esztergályosok, lakatosok, olvasztárok, kőművesek, bányamunkások, traktorosok végzik áldozatos munkájukat.”⁵⁶⁷

A nőket tehát az iparban igyekeztek munkába állítani, annak ellenére, hogy sem a demográfiai viszonyok, sem az akkori gazdaság munkaerőigénye nem tette szükségessé. A valódi ok az 1950-es évek háborús készülődése,⁵⁶⁸ valamint az, hogy az egykeresős családmóddal nem tudta biztosítani a létfenntartást. A nők bére azonban átlagosan csak 60%-a volt a férfiakénak. Azért is hasznos volt a munkába állításuk, mert nem kellett vidékről a városba munkaerőt vinni. Ezzel megspórolták a lakásépítést, munkásszállók kialakítását. Magas, döntési jogkörrel összekapcsolódó pályákon a vezetők, a politikusok és a gazdasági élet meghatározó pozícióiba nők nem kerülhettek. 1956 után valamelyest

⁵⁶¹ Rajk Júlia, született Földi Júlia (1914–1981): az illegális kommunista mozgalomban ismerkedett meg Rajk Lászlóval. 1945 után a kommunista nőmozgalom egyik vezetője lett. Szoptató anyaként tartóztatták le, mivel akkoriban a koncepciós perek esetében a kollektív bűnösség elvét alkalmazták. Még a gyereket és a nevét is elvették. A Nagy Imre-csoporttal együtt Romániába hurcolták. Pető Andrea: *Rajk Júlia*. Budapest, Balassi, 2001.

⁵⁶² Pető (2001): i. m. 76.

⁵⁶³ A családjáért dolgozó nő leértékelését jelezte, hogy 1945 és 1955 között megünnepelték a nemzetközi nőnapot, de az anyák napjáról „elfeledtek”.

⁵⁶⁴ Idézi Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2002. 141–142.

⁵⁶⁵ Az 1950-es évek propagandájának középpontjában a traktoros lány állt. Erre azért volt szükség, hogy a férfi traktorosokat behívassák katonának. A traktoros lányok gázolajban, koszban, piszokban dolgoztak. Bőrük kipattogzott, és sokuknak megsérült a méhe az örökös rázkódástól. Lásd Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall*, (2003), 13. 65.

⁵⁶⁶ 1953-ban külön rendeletben tiltották meg, hogy nők is dolgozhassanak bányában.

⁵⁶⁷ Bassa Endre: *Mit kell tudni a nőmozgalmakról?* Budapest, Kossuth, 1982. 110.

⁵⁶⁸ Az Országos Tervhivatal által 1951 elején készített előterjesztés világosan megnevezte a fő okot: „A honvédelem érdeke is parancsolólag írja elő a női munkaerők számának emelését”, hogy a hadseregbe bevonultatott, vagy a hadiiparba irányított férfi munkaerőt pótolják. Lásd Országos Tervhivatal Munkaügyi Főosztály: *Előterjesztés a termelésben résztvevő nők számának emelésére*. 1951. február 20.

konszolidálódott a nők ipari foglalkoztatása. Egyre kevesebb helyen alkalmazták őket egészségre ártalmas munkakörökben. Például kifejezetten tiltották azt, hogy a nők bányában dolgozzanak. Ennek ellenére a Szakszervezetek Országos Tanácsának ülésén még 1970. július 2-án is az alábbiak hangzottak el: „Az iparban foglalkoztatott nőknek több mint 46%-a dolgozik egészségre ártalmas helyen.” Azt javasolták, hogy a sokgyermekes, egyedülálló anyákat mentesítsék a három műszakos munkáltatás alól, és a nők éjszakai műszakját szüntessék meg. Egy éjszakai műszak után az anyák nem alhattak, mert reggelit készítettek, bevitték gyermekeiket az iskolákba, óvodákba, majd bevásároltak, mostak, takarítottak, ebédet főztek stb.⁵⁶⁹

Az egész rendszert a csak férfiakból álló pártvezetés irányította.⁵⁷⁰ 1941-ben a keresők 27,2%-a, 1956-ban 31,5%-a, 1970-ben 65%-a, 1979-ben 78%-a volt nő, de előmeneteli lehetőségeik továbbra is korlátozottak maradtak.⁵⁷¹ Míg az általános iskolák pedagógusainak 80%-a, a textiliparban dolgozóknak 68,3%-a nő, addig a 2817 vállalati igazgatóból csak 144, 2553 tanácselnökből csupán 122.⁵⁷²

Teljesen természetessé, sőt az alacsony bérek miatt szinte elengedhetlenné vált a kétkeresős családmódel. Mindamellet a háztartási munkát leértékelték. Az iskolai tananyagból kiiktatták a háztartási ismeretek oktatását. Azt hirdették, hogy a házimunka „társadalmasodni” fog azáltal, hogy ez a tevékenység eltolódik a fizetett szolgáltatások (például a Patyolat) és a közösségi infrastruktúra irányába. Még 1956-ban is ezer bölcsődés korú gyermekre 45 férőhely jutott. Az óvodák vonatkozásában már jobb volt a helyzet. Az általános iskolában bevezették a napközis rendszert. Nehézséget jelentett, hogy a háztartási gépek (mosógép, centrifuga, hűtőszekrény, porszívó) viszonylag drágák voltak. A Magyar Nők Dolgozók Szövetsége 1954-es felhívása szerint a villanyárammal való takarékoskodás miatt reggel fél 7-től fél 9-ig és este 5-től 10-ig megtiltották a háztartási gépek működtetését.⁵⁷³ Ezért a *Nők Lapja* „praktikus tanácsként” javasolta, hogy a nő „keljen fel, mielőtt a család felkel”. Miután elkészítette a reggelit, mosogassa el az edényeket, evőeszközöket, mossza fel a konyhát, ágyazzon be, szellőztessen, port törölgessen stb. Délután így a munkából visszajöve már „csak” főznie kell.⁵⁷⁴

Mivel a nőknek csak 12 hét szülési szabadság járt, és abból négy hetet ajánlott volt a szülés előtt igénybe venni, sok nő a szoptatási idő miatt is kénytelen volt feladni a munkahelyét, és átmenetileg háztartásbelivé válni. Nehézséget jelentett a család

⁵⁶⁹ Siklós László: *A kommunizmus áldozata: a család. Dokumentumok háttérrel*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2009. 10.; Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa: *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Budapest, Kossuth, 1969. 113.

⁵⁷⁰ Schadt Mária: Az MDP nőpolitikája az 1949–53-as években. In Garai Ildikó – Gál Zoltán – Huszár Zoltán (szerk.): *Európa külső és belső határai a XIX. és XX. században*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1999. 195.; Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2007.

⁵⁷¹ Pullai Árpád: *A nők politikai, gazdasági és szociális helyzete. Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 18–19-i ülése*. Budapest, Kossuth, 1970.

⁵⁷² Pullai (1970): i. m.

⁵⁷³ *Nők Lapja*, 1954. március 18.

⁵⁷⁴ *Nők Lapja*, 1953. február 12.

mindennapi ellátásához szükséges élelmiszerek beszerzése is, hiszen az 1960-as évek végéig leginkább jellemző áruhiány és hosszú ideig tartó sorba állás mellett az üzletek nem igazodtak a munkaidőhöz.⁵⁷⁵

A propaganda és a valóság közti különbség abban is megmutatkozott, hogy a plakátokon, képeken, festményeken, szoborkompozíciókban mindig a férfi volt a munkás, és a nő a „dolgozó paraszt”.

Megszüntették a nők érdekvédelmi szervezeteit is. 1948. április 14-e után csak egyetlen hivatalos szervezet működhetett: a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, amely alapszabálya szerint a „Szövetség az MDP irányítása és útmutatása alapján mozgósítja a nőket a szocialista építőmunkában való részvételre, a Párt és kormányhatározatok végrehajtására. [...] Munkájában a szovjet nők, a szovjet anyák példáját követi.”⁵⁷⁶

Munka szerinti elosztás

A szocializmus azt hirdette, hogy megszünteti a piaci viszonyokból eredő egyenlőtlenséget és az „ember ember által való kizsákmányolását”. Látszólag – a magántulajdon elkobzása révén – úgy tűnt, hogy a létminimum szintjén sikerült lefelé nivellálni, „egyenlősíteni” a lakosságot. A valóságban az úgynevezett munka szerinti elosztás szintén igazságtalan és egyenlőtlen volt. Bár sokan nem ismerték fel, hogy az alacsony lakbér, egyes árucikkek és szolgáltatások állami dotálása a társadalmi különbségeket fokozza, hiszen a gazdagabb, befolyásosabb rétegek jutottak hozzá a hiánycikkekhez, és ők tudtak többet fogyasztani, ami nagyobb arányú állami támogatás igénybevételét eredményezte a számukra.⁵⁷⁷

A privilégiumok és megvonások alapján a szocializmus korának társadalmát egyfajta piramisszerű elrendeződés jellemezte.⁵⁷⁸ Legfelül a nómenklátúra, a pártelit, a párt- és állami vezetők találhatók, alattuk a párt apparátusának tagjai, a hivatásos katonák, rendőrök, a rendszerhez hű technokrácia vezetői, a rendszert támogató művészek, tudósok, írók, a nagyvállalatok felső vezetői, szakszervezeti és tömegszervezeti funkcionáriusok, majd a termelésirányítók, a párt- és tömegszervezetek beosztott munkatársai, a rendőri

⁵⁷⁵ Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1956. 5.

⁵⁷⁶ Idézi Schadt (2002): i. m. 76.

⁵⁷⁷ Leginkább az állami lakásépítés és -elosztás révén figyelhetők meg ezek az anomáliák. Mert amíg az állami építőipari rendszer révén egy lakás felépítése nagyjából kétszer annyiba került, mint a magánúton való kivitelezés (ezt a hatalmas adminisztratív rezsiköltségek, a rendkívül költséges technológia alkalmazása okozta), addig az állami bérlakások bérleti díja rendszerint nem fedezte a lakások fenntartásának költségeit. Általában a legjobban fizetett társadalmi csoportok (bürokrácia vezetői, pártvezetők, szakemberek) kaptak a legnagyobb százalékban állami lakást, míg a magánúton épített házak lakóinak többsége a szakképzetlen munkások köréből került ki. Ennek következtében a „fehérgalléros” családok átlagban 50%-kal nagyobb támogatást kaptak, mint a „kékgalléros” családok.

⁵⁷⁸ A szocialista országokban is 1 : 8-tól 1 : 12-ig terjedő arányú jövedelmi különbségek voltak, éppen annyi, mint Nyugat-Európában. Lásd Csaba László: *Rendszerátalakulás és/vagy modernizáció? Valóság*, 38. (1995), 3. 17.

és katonai apparátus, a pártideológia terjesztői, az újságírók; a kiemelt vállalatoknál foglalkoztatott munkások; a közepes és kisüzemek dolgozói, adminisztrátorok, pedagógusok, tisztviselők; a politikai szempontból közömbösek; a szövetkezeti parasztság; a megtűrt állampolgárok, akik a gazdasági, illetve kulturális élet periferiáján helyezkedtek el, kisvállalkozók, kisiparosok; egyes nemzetiségi csoportok, etnikumok; a származás szerint deklasszált elemeknek számítók, kulákok, ellenzékiek, papok, politikai elitáltak és családtagjaik.

Társadalmi osztályok

Már az Alkotmány preambulumban is találkozunk ezzel a kijelentéssel, de a későbbiekben többször is elismétlik: „A Magyar Népköztársaságban megvalósul a munkásság és a dolgozó parasztság szoros szövetsége a munkásosztály vezetésével.”⁵⁷⁹

Az ókori római cenzorok a *classis* fogalmát arra használták, hogy a népességet adózási csoportokra osszák fel. Amikor később, a 18. században felelevenítették ezt a szót, akkor a rangjuk és a vagyonuk szerint elkülönülő társadalmi rétegeket értettek alatta.⁵⁸⁰ Később Adam Smith⁵⁸¹ írt a „szegény” vagy a „dolgozó” osztályról. David Ricardo,⁵⁸² Saint-Simon és Fourier már proletariátusról és burzsoáziáról értekezett. Tőlük vette át Marx az osztály kifejezést; *A tőke* III. kötetének utolsó fejezetét *Az osztályok* címmel adták ki, azonban ez a rész befejezetlen maradt. Marx ugyanis annyira fontosnak tartotta az osztályelméletet, hogy kifejtését többször is elhalasztotta az empirikus finomítások érdekében. Végül addig halogatta, hogy a halála megakadályozta művének befejezését. Csak a szerkesztő, Engels bejegyzése olvasható: „A kézirat itt félbeszakad.”⁵⁸³

Marx azt feltételezte, hogy az osztály egy objektív kategória, amelyet matematikai pontossággal meg lehet határozni a termelőeszközökhöz fűződő viszonya révén, és innen következik az automatikusan egységes „osztálytudat”, mintha az emberek tudatában lennének saját helyzetüknek és valódi érdekeiknek. Lenin, Marx nyomán, *A nagy kezdeményezés* című művében kísérelte meg definiálni az osztályokat:

„Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagy részben törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott

⁵⁷⁹ 3. §. Vö. preambulumban 2. § 1–2.

⁵⁸⁰ Adam Ferguson: *An Essay on the History of Civil Society*. London, A. Millar & T. Caddel, 1767.

⁵⁸¹ Adam Smith (1723–1790): skót filozófus, társadalomtudós, közgazdász. Fő műve: Smith Ádám: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság, 1940.

⁵⁸² David Ricardo (1772–1823): brit közgazdász, politikus. Fő műve: David Ricardo: *A közgazdaság és az adózás alapelvei*. Budapest, Pallas, 1891.

⁵⁸³ Ralf Dahrendorf: Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál. In Angelusz Róbert – Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 1997. 138–155.

szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük.”⁵⁸⁴

Marx és Lenin elmélete az osztályokról azonban a túlzott absztrakció terméke. Pusztán az a tény, hogy valaki valamilyen munkakört betölt, nem határozhatja meg abszolút módon a tudatát. Ez csak akkor lenne lehetséges, ha az egyes munkakörök betöltőit lealacsonyított ösztönlényekként képzelnénk el. A munkamegosztásban való helyzet egyébként sem eredményezhet zárt kasztot. Ráadásul az osztályelméletek teoretikusai között elvétve sem található munkás.

Marx – az osztálykategóriák meghatározásán túl – a munkásosztályt egyfajta idealizált, missziós küldetéstudattal ruházta fel.⁵⁸⁵ Azt remélte, hogy a munkásosztály a marxizmus tanítása révén öntudatra ébred, és belőle alakul ki az az anyagi erő, amely gyakorlatilag a „fegyverek kritikájával” támasztja alá a „kritika fegyvereit”. A munkásosztály megdönti a kapitalizmust, megragadja a hatalmat, és létrehozza az osztály nélküli társadalmat, amellyel egyben „uralkodó osztállyá” is teszi saját magát.⁵⁸⁶

Marx azonban nem is tudta egyértelműen meghatározni, hogy kik tartoznak a munkásosztályhoz, kik azok, akiknek ezeket a sorsdöntő forradalmi változásokat végre kellene hajtaniuk. Marx a *Kommunista kiáltvány*ban a nagyipari munkásságot írta körül. A nem túl konkrét megfogalmazásból leginkább a betanított munkásokra gondolhatunk, hiszen a szakmunkásokra, technikusokra ez a leírás már nem vonatkozott.

Lenin szerint a proletariátust a „nagyiparban betöltött gazdasági szerepe” jellemzi. Szerinte is csak a gyári, az ipari munkások képesek arra, hogy vezessék a dolgozók és a kizsákmányoltak egész tömegét a forradalmi harcban.⁵⁸⁷

A társadalom Marx és Lenin által nagyipari munkásságnak nevezett része azonban még a legfejlettebb országban sem volt túl nagy létszámú. A középosztály pedig nem süllyedt le tömegesen – Marx várákozásai ellenére – a proletariátus szintjére, sőt magában foglalta a műveltebb munkásokat is. Nem valósult meg Marx tézise, hogy az idők folyamán a proletariátus egyetlen hatalmas homogén osztállyá válik. Az ipari technológia fejlődése új szakértelmet követelt, a szakmunkás, a betanított munkás és a segédmunkás közötti különbség jelentősen megnőtt.⁵⁸⁸ A munkásosztály egyébként sem lett

⁵⁸⁴ *Lenin összes művei*. XXIX. (1979): i. m. 428.

⁵⁸⁵ Marx a munkásosztályt ugyanúgy idealizálta, mint a rousseau-i iskola a parasztságot. Lásd *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XVIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1955. 595.

⁵⁸⁶ Szekfű Gyula szerint Marxnak és követőinek „[a] munkásosztály szellemi és anyagi elmaradottságát egy csapással óhajtván segíteni, szerves munkára, a nép művelésére sem ideje, sem kedve; egyetlen eszköze a munkás »öntudat« fejlesztése, a pártpropaganda; amelynek szolgálatában áll a mozgalom egész kultúr-munkája. Elhanyagolt műveltségű tömegekről lévén szó, ezek lelke csak anyagi eszközökkel nyerhető meg, amint ez a marxizmus példátlanul durva szocialista, szellemi erőket kereken tagadó felfogásának meg is felel.” Lásd Szekfű (1934): i. m. 357.

⁵⁸⁷ *Lenin összes művei*. XXIX. (1979): i. m. 427–428.

⁵⁸⁸ Belényi Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2009. 55.

strukturálatlan tömeg. Ennek ellenére a szocialista rendszer ideológusai egy 19. századi idealizált képet alakítottak ki, amely sohasem létezett, a 20. században pedig már teljesen más irányt vett a gazdasági fejlődés. Napjainkban az ipari létszám aránya folyamatosan csökken, a fejlett nyugati társadalmakban már 25% alá került. Az üzleti szférában és a pénzügyi-szolgáltató ágazatban, közigazgatásban pedig folyamatosan nő a foglalkoztatottak száma.⁵⁸⁹ Ennek következtében az 1960-as évektől a magyar pártvezetés igyekezett a megváltozott körülményekhez igazítani ezt a propagandisztikus elvet. Megpróbálták újrafogalmazni, újradefiniálni a munkásosztály fogalmát, és azt, hogy milyen következményekkel jár az „uralkodó osztályhoz” való tartozás. Végül, 1974-ben megszületett a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának az egyik jelentése, amely tételesen próbálta meghatározni azt, hogy kik tartoznak a munkásosztályhoz:

- az állami iparban, építőiparban, mezőgazdaságban, erdő- és vízgazdálkodásban, valamint a szállítás, a hírközlés, a kereskedelem és a szolgáltatások, az egészségügyi, kulturális ellátás, valamint más, nem termelő ágazatban foglalkoztatott fizikai dolgozók;
- az ipari, építőipari és szolgáltatói szövetkezetekben alkalmazott fizikai dolgozók;
- a felsorolt típusú állami vállalatok művezetői és technikusai, illetve az ennek megfelelő szintű-funkciójú, közvetlen termelés- és forgalomirányítók;
- a volt fizikai dolgozók, vagyis a nyugdíjas munkások, akiknek tapasztalata, öntudata lényegét tekintve megegyezik az aktív munkásokéval.

Így sikerült a korabeli statisztikai adatok alapján – bár eléggé mondvasínált, mesterseges feltételek mellett – „kimutatni” a magyar lakosságból 2 millió 700 ezer munkást és félmillió nyugdíjas munkást.⁵⁹⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárton belül a fizikai dolgozók száma még így is 35,9%-ra csökkent.⁵⁹¹

A rendszer görcsösen ragaszkodott ahhoz az ideológiai tételhez, hogy a munkásság öntudatos, egységes és rendíthetetlen, s ezért különb, mint a társadalom egyéb rétegei. Ezzel az ideológiával szembeállították a fizikai munkát a nem fizikaival, a produktívat a nem produktívval. A pedagógust, a tudóst, a mérnököt, az orvost stb. ebbe az utóbbi kategóriába sorolták. Kádár János több beszédében is hangsúlyozta, hogy a munka egyenlő a fizikai munkával.⁵⁹² Mindemellett a munkásságon belül is sajátos értékhierarchiát alakítottak ki. Ezek szerint a legkiválóbbak a nagyüzemi munkások (Marx és Lenin is rájuk hivatkozott), az úgynevezett törzssőkös munkások. A foglalkozási

⁵⁸⁹ Kupcsik József: A gazdaság és a társadalom szerkezeti változásai az 1990-es években. In Honvári János – Solt Katalin: *A magyar gazdaság a változó világban*. Budapest, Aula, 1999. 125.; Simon István – Szerencsés Károly: *Azok a kádári „szép” napok. Dokumentumok a hetvenes évek történetéből*. Budapest, Kairosz, 2004. 21.; Muzslay (1993): i. m. 121.

⁵⁹⁰ Simon–Szerencsés (2004): i. m. 20.; Ágh Attila: Az új munkásosztály. *Múltunk*, 34. (1989), 1–2. 98. Vö. Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1973; Ferge Zsuzsa: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1982b.

⁵⁹¹ MNL OL 288. f. 5/629. ö. e.; Simon–Szerencsés (2004): i. m. 21.

⁵⁹² Siklós (2009): i. m. 14.

csoportok közül megkülönböztetett státust kaptak a bányászok, a kohászok⁵⁹³ és általában a vasmunkások. Ugyanakkor az építőiparban dolgozók, a könnyűipar munkásai vagy a szolgáltatási szféra alkalmazottai kisebb megbecsülésben részesültek. Különbséget tettek egyes üzemek között is. Az 1970-es évek közepétől ötven nagyipari vállalatot kiemeltek (Csepel, Ózd stb.), és az ott dolgozó munkások magasabb bérezést kaptak. Hozzájuk hasonlóan privilegizáltan kezelték az úgynevezett szocialista városok munkásságát is (például Sztálinváros [Dunaújváros], Leninváros, [Tiszaújváros]).

A szocialista állam önmagát munkásállamként, a munkásokat pedig privilegizált osztályként, „uralkodó osztályként” állította be, mint akik ténylegesen gyakorolják a hatalmat. Azonban még a kitüntetéseknel sem érvényesült a munkásosztály vezető szerepe: a Munka Érdemrend arany fokozatával kitüntetetteknek csak 12-15%-a volt munkás.⁵⁹⁴

A munkásosztályt természetesen bizonyos mértékig privilegizálni próbálták, de korántsem olyan mértékben, ahogy azt az alkotmányban és egyéb dokumentumokban deklarálták. Tény, hogy a „munkásszármazás” sok tekintetben előnyt jelentett (például egyetemi, főiskolai felvételinél, lakáshoz jutásnál stb.).⁵⁹⁵

A munkásokról alkotott propagandisztikus kép mellett a valóságos munkáslét, különösen az 1950-es években, nehéz élet- és munkafeltételeket jelentett. Sok üzemben nem volt öltöző, mosdó, orvosi rendelő. Az üzemi étkezés szegényes vagy egyáltalán nem volt, ezért a munkások az ebédjüket a gépek között fogyasztották el. Az elavult technológia, a takarékoskodás a munkavédelem terén, a biztonsági előírások figyelmen kívül hagyása rendkívül sok munkahelyi balesetet és ártalmat okozott.⁵⁹⁶ A manuális tevékenység túlsúlya, a rendkívül alacsony bérek, a rossz ellátás, a hiányos szolgáltatás, a gyakori túlmunka volt a jellemző. A fokozott balesetveszély miatt 1950–1954 között 1000 fizikai dolgozó közül évente átlagosan 92 fő,⁵⁹⁷ 1970–1974 között 43 fő, 1980–1984 között 42 fő szenvedett üzemi balesetet. A Rákosi Mátyás Művek vezérigazgatója a jó termelési eredményekkel magyarázta a balesetek számának növekedését. Az Ózdi Kohászati Művek főművezetője szerint „a hősi munka hősi halottakat is követel”.⁵⁹⁸ A legtöbb üzemben a dolgozók számára még a törvényesen előírt védőfelszerelést és ruhát sem biztosították.⁵⁹⁹ Az 1940-es évek második felében, a háborús pusztítást és az infláció

⁵⁹³ Lásd a korabeli képzőművészeti alkotásokat.

⁵⁹⁴ MNL OL 288. f. 5/629. ő. e.

⁵⁹⁵ A parasztság – bár „szövetségesként” jelölték meg – jórészt kimaradt ezekből. Különösen a lakáselosztás, gyes, családi pótlék, táppénz stb. vonatkozásában.

⁵⁹⁶ Angyalföldön például még a gyár előtti újságárus is megbetegedett az akkumulátorüzemben lévő sugárzás miatt. Ráadásul a csecsemőotthont a gyáruddvar közepére építették. Lásd Ö. Kovács József: *Munkáslét Magyarországon 1956 után. A mikro- és makrotörténet metszéspontjai*. In Rainer M. János – Ständeisky Éva: *Évkönyv 2004. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 256.

⁵⁹⁷ 1952-ben 103-ra emelkedett az 1000 munkásra számított balesetek száma.

⁵⁹⁸ Szakszervezetek Központi Levéltára 1–4/136.

⁵⁹⁹ Egy 1951-ben keltezett hivatalos jelentés így írta le a szocialista mintaváros, Sztálinváros munkásainak helyzetét: „A telepre kerülő új, toborzott munkaerőket egészségügyi szempontból megvizsgáltuk, 30%-a tetves. Az állandóan növekvő munkaerők számához viszonyítva kevés az orvos. [...] A jelenlegi ivóvízellátás egészségügyi szempontból aggályos. A dolgozók ideiglenes barakkokban és a már elkészült lakóépületekben laktanyaszerűen vannak elhelyezve [...], a mosakodás nehézségekbe ütközik [...], a lakóházakba

által előidézett drámai életszínvonal-zuhanást követően, gyors ütemben javultak az élet-körülmények. 1950-től viszont a munkások és az alkalmazottak fogyasztása egyre gyorsuló mértékben esett vissza, ami 1953-ban érte el mélypontját. 1951–1952-ben 20%-kal csökkentek a reálbérek. Korabeli felmérés szerint a munkáscsaládok egynegyedének a táplálkozása a létminimumot sem érte el. Az egyre növekvő áruhiány miatt a családok egyik legfontosabb napi tevékenységévé vált az élelem beszerzése. A családok felének a legalapvetőbb ruházati termékek megvásárlására sem jutott pénzük. A munkások egytizedének nem volt télikabátja. Több mint fele egyetlen szövetöltőnnyel rendelkezett, vagy még annyival sem.⁶⁰⁰ Az alacsonyan tartott fogyasztási szint ellenére 1951-ben újra be kellett vezetni a cukor-, a liszt-, a zsír-, a szappan-, a hús- és kenyérjegyet. (Kétségtelen tény, hogy a jegyrendszer kedvezményezettjei az „uralkodó osztály” tagjai lettek, hiszen a vidéken élők és az úgynevezett osztályellenség nem kaphatott élelmiszerjegyet.)⁶⁰¹ A kenyérgabona és a cukor kivételével gyakorlatilag egyetlen fontos élelmiszerből sem sikerült az 1938. évi egy főre jutó fogyasztást biztosítani.⁶⁰² A korabeli szakszervezeti számítások szerint egy felnőtt létfenntartásához 1954-ben havi 580 forint kellett volna. A munkások fizetése sok családnál ezt a szintet el sem érte.⁶⁰³ Magyarország most már tényleg 3 millió koldus országa lett.⁶⁰⁴ (A Magyar Népköztársaság Alkotmányának módosításáról szóló 1950. évi IV. törvény meg is szüntette a Népjóléti Minisztériumot.)

A munkások jelentős része a munkahelyétől távol, leginkább falvakban lakott, ezért kedvező esetben naponta, rosszabb esetben hetenként vagy még ritkábban utazhatott haza. Az ingázókat rideg munkásszállásokon helyezték el, amelyek egy részéből mindenfajta komfort hiányzott.⁶⁰⁵ A látszat ellenére tehát az 1950-es, sőt még az 1960-as években sem volt lényeges különbség a nagyipari munkásság munkakörülményeiben a két világháború közötti helyzethez viszonyítva. Ráadásul önálló érdekvédelmi jogsultságaikat is elveszítették. Ferge Zsuzsa kutatásaiból kiderül, hogy a hatalmi befolyás nélküli, aluliskolázott, alacsony fizetésű segéd- és betanított munkások a társadalmi hierarchia alján maradtak.⁶⁰⁶

a vízvezeték nincs még bekapcsolva, és így a WC sem működik.” Idézi Gyekiczky Tamás: *A fegyelem csapdájában. Munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1989. 34.

⁶⁰⁰ Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon (1948–1956)*. Budapest, Napvilág, 2000. 457.; Varga László: *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*. Budapest, Cserépfalvi, 1994. 77.

⁶⁰¹ Mivel az ellátás a jegyrendszer révén sem javult, ezért hamarosan megszüntették.

⁶⁰² Baják László – Somogyi Gyula (szerk.): *A szocialista gazdálkodás fekete könyve. Elvesztegetett évtizedek*. Budapest, Business Klub, 2002. 71.

⁶⁰³ *Statisztikai évkönyv, 1949–1955*. Budapest, KSH, 1957. 60.; MNL OL JGY XIX-A-Z-s/1.

⁶⁰⁴ Baják–Somogyi (2002): i. m. 70.

⁶⁰⁵ Kohut Tamás: „Erkölcsei téren ma már a szállókon rend van”. Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain. *Korall*, 9. (2008), 32. 61.; Láng Katalin – Nyilas György: Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszállókon élők életkörülményeiről és rétegződéséről. In Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek*. Budapest, Kossuth, 1987. 33.; Böhm Antal – Pál László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest, Kossuth, 1985. 94.

⁶⁰⁶ Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Kávé, 1998. 98.

Még az 1957-ben, a Magyar Szocialista Munkáspárt Adminisztratív Osztálya által készített dokumentum is elismerte:

„A Párt és a Kormány vezetői a dolgozók hangulatát, véleményét és állásfoglalását nem ismerték és nem is akartak tudomást venni a körülöttük történő eseményekről. A helyzet félreismerése teljesen dezinformálta a vezetőket és a tett intézkedések csak fokozták a zűrzavart. [...] a Párt és a kormány mindent megmozgatott annak érdekében, hogy a dolgozó néppel elhitesse, hogy életszínvonala évről-évre nő. Ezzel a Párt nagyon lejáratta tekintélyét és befolyását. (800 Ft az iparban, a parasztságot sújtó rendelkezések, anyagi gondok a közalkalmazottak körében...). Kétségtelen, volt egy réteg, amely jól élt, de ezek teljesen elszakadva a dolgozóktól, nem voltak képesek megérteni, hogy 800 Ft-ból havonta megélni a családoknak nem lehet. [...] Az események igazolták, hogy a munkások nem támogatták sem a Pártot, sem a kormányt [...]”⁶⁰⁷

A Kádár-rendszer az 1956-os forradalom és szabadságharc hatására folyamatosan emelni próbálta a munkások és az alkalmazottak életszínvonalát. Kádár János szerint: „Az életszínvonalnak nálunk rendszeresen emelkednie kell, különben a szocializmust sem lehet építeni, az is történelmi tapasztalat.” Később tovább pontosította ezt az elvet: „A rendszerest úgy értem, hogy nem állandóan – én ezt a kifejezést mindig kerültem, mert az életszínvonal állandóan nem emelkedhet, de rendszeresen emelkednie kell.”

1976-ban, amikor a hivatalos statisztikák félszázalékos reálbér-növekedést mutattak ki bizonyos rétegeknél, Kádár János a Központi Bizottság ülésén az alábbi kommentárt fűzte mindehhez:

„A félszázalékos reálbér-növekedés a gyakorlatban azt jelenti, hogy a dolgozó osztály, ideértve a munkásosztályt is, igen jelentős részének a reáljövedelme csökkent, és nem növekedett. [...] Ezt persze most mi nem fogjuk az újságban hirdetni [...], de ezt nekünk tudni kell, és meg kell jegyezni magunknak. Azt is meg kell jegyezni, hogy ez így tartósan nem lehetséges.”⁶⁰⁸

A nyomornegyedek száma, a szegények és a létminimum alatt élők aránya az 1970-es, 1980-as évekre kétségtelenül lecsökkent. Az 1970-es évek második felétől viszont az életszínvonal növekedése megállt, majd romlani kezdett. A reálbérlétszám 1978-ban érte el csúcspontját, attól fogva 1989-ig 12%-kal csökkent. Az 1980-as években egymillió ember (a népesség 10%-a) élt létminimum alatti jövedelemből.⁶⁰⁹ Az 1950-es években 200-300 ezer ember élt szegénynegyedekben, míg az 1980-as évek elején 80-90 ezren laktak szükséglakásokban, és 20-30 ezerre becsülték a hajléktalanok számát.⁶¹⁰ Hivatalosan tagadták a szegénység létezését – a szovjet típusú állam propagandájával ez nem

⁶⁰⁷ MNL OL M-KS 288. f. 30. cs. 80. A szakszervezetek 1957-ben végzett számításai: PIL 288. f. 20/1958/33. ő. e., SKL, Közgazdasági Titkárság 1957. 2. 5.

⁶⁰⁸ Az idézeteket összeállította Szerencsés Károly: Kádár, kisbetűvel. *Magyar Nemzet*, 2005. április 30. 32.

⁶⁰⁹ Andorka Rudolf: *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek, Antológia, 1996. 26.

⁶¹⁰ Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, Corvina, 2006b. 30–31.

lett volna összeegyeztethető –, mégis, Ferge Zsuzsa számításai szerint, 1962-ben 26%, 1972-ben 21% volt a szegények száma, és 11-12% élt a létminimum alatt.⁶¹¹

A munkásosztályt uralkodó osztálynak nevezték. Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának zárszavaként kijelentette:

„A kongresszus joggal állapíthatja meg, hogy a Magyar Népköztársaságban érvényesül a munkásosztály hatalma, amely az egész nép érdekeit kifejezi. Ehhez hozzá szeretném tenni, hogy a munkásosztály hatalmát szó szerint kell érteni. Ez a hatalom, amely Magyarországon egész népünk életét irányítja, a munkásosztály hatalma. Természetesen a hatalom érvényesítéséhez, mindennapi gyakorlásához hatalmi posztok is kellenek. Nálunk e posztok jelentős részét munkások töltik be, de a hatalom nem személy szerint az övék, hanem a munkásosztályé. Ők csak megbízást kapnak erre, hogy a munkásosztály hatalmát biztosítsák, védjék, és érvényesítsék.”⁶¹²

Valójában a fizikai munkát végzőknek semmilyen beleszólásuk nem lehetett a politikai, gazdasági döntések meghozatalába, annak ellenére sem, hogy a munkásosztály nevében gyakorolták a totális diktatúrát. A munkáságnak semmiféle eszköz nem állt a rendelkezésére, hogy adott esetben javítson sorsán, vagy elérje problémáinak megoldását, hiszen megfosztották minden jogától, és tökéletesen kiszolgáltatották a munkáltatójának. A szocialista országok munkásai nehezebb körülmények között dolgoztak, mint „kizsákmányolt” nyugat-európai társaik. Minden szempontból kevesebb volt a bérük, és semmiféle jogvédelemre nem számíthattak. Kétségtelen, hogy a magyar társadalom megszabadult a „kizsákmányolóktól”, de helyette a nómenklatúrával találta szemben magát.⁶¹³ Tulajdonképpen már Lenin is erről írt: „A munkásosztály uralma az alkotmányban, a tulajdonban és abban nyilvánul meg, hogy mi intézzük az ügyeket [...]”.⁶¹⁴ A „mi” nem más, mint a párt- és az állami bürokrácia. Élükön az 1950-es években Rákosi Mátyással,⁶¹⁵ Gerő Ernővel, Farkas Mihállyal⁶¹⁶ és Révai Józseffel⁶¹⁷ (majd Nagy Imrével).⁶¹⁸ Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után őrsgé váltás történt

⁶¹¹ Ferge (1998): i. m. 59.; Bokor Ágnes: *A szegénység a mai Magyarországon*. Budapest, Magvető, 1987. 9.; Fekete Gyula: Létminimum, társadalmi minimum 1988-ban. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Budapest, R-Forma, 1989. 107.; Péter László: *Vázlatok a szegénység szociológiájához*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi, 2006.

⁶¹² *A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve, 1975. március 17–22.* (1975): i. m. 442.

⁶¹³ Lásd még erről a munkajogról szóló fejezetet.

⁶¹⁴ *Lenin összes művei*. XL. kötet. Budapest, Kossuth, 1972. 222. (Egyébként Lenin nem volt túl jó véleményekkel a munkásokról. Lásd a kötet 107. oldalát.)

⁶¹⁵ Rákosi Mátyás (1892–1971): a Keleti Kereskedelmi Akadémián végzett. Soha nem került közelebbi kapcsolatba a munkásosztállyal.

⁶¹⁶ Farkas Mihály (1904–1965): eredetileg nyomdász, de már 20 éves korától pártfunkcionárius. 1948–1953 között honvédelmi miniszter.

⁶¹⁷ Révai József (1898–1959): hivatalnok, kommunista politikus. A Budapesti Kereskedelmi Akadémián végzett. Avantgárd költőként indult. A Rákosi-korszak meghatározó kultúrpolitikusa és ideológusa, a teljhatalmú „négyesfogat” tagja volt.

⁶¹⁸ Nagy Imre (1896–1958): a kommunista vezetők közül az egyetlen, aki szegényparaszti családból származott, és géplakatosinaként dolgozott. Egy ideig Kaposváron egy biztosítótársaság tisztviselője volt, majd hivatásos pártfunkcionárius lett.

a legfelsőbb vezetésben. Kádár János,⁶¹⁹ Aczél György⁶²⁰ és a többiek legalább fiatalabb éveikben láttak közről néhány munkást. A többiek lehet, hogy néhány hónapot vagy évet dolgoztak, de azután messze elkerültek az üzemektől. Berecz János Moszkvában szerzett diplomát, Havasi Ferenc a Szovjetunió Kommunista Pártja főiskoláját végezte el, Várkonyi Péter pedig úgy volt munkás, hogy 20 évesen már Washingtonban, a magyar nagykövetségen dolgozott.⁶²¹

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1978. január 10-én sajnálkozva állapította meg, hogy a munkásosztályon belül sokan vannak, akiknek még az osztálytudata alacsony fokú. Ezért a munkásosztály a hatalmat továbbra is a pártján keresztül gyakorolja.⁶²²

Bár a parasztságot a munkásosztály szövetségeseiként határozták meg, velük szemben a kommunista teoretikusok és vezetők mégis nagyfokú bizalmatlansággal viseltettek. Jól tudták, hogy ők valójában földtulajdont szeretnének, és ragaszkodnának hagyományaikhoz, szokásaikhoz. Ezért is került a magyar parasztság az 1950–1960-as években a támadások keresztútjába. A tehetősebb, tehetségesebb, szorgalmasabb kisbirtokosokat kuláknak minősítették és üldözték. Révai József 1949 márciusában, a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége előtt világosan megfogalmazta:

„Miért nem lehet megosztani a hatalmat a parasztsággal? Azért, mert a parasztság, még a dolgozó parasztság is féllábbal a magántulajdon mellett, féllábbal a szervezet mellett áll, ingadozik. Támogatni, vezetni, nevelni, segíteni kell, hogy rálépjen a szervezeti útra. Ezt a vezetést, nevelést, támogatást az államnak végeznie kell, ezért nem lehet megosztani a hatalmat a parasztsággal. És azért sem, mert az ingadozás a falu szocialista fejlődése dolgában egyben ingadozást jelent a kapitalizmus és a szocializmus között, ingadozást a kulák elleni harcban, ingadozást az imperializmus elleni harcban, és a szocializmusba való átmenet és a kulák elleni harc államának, az imperialisták elleni önvédelem államának, az osztályellenség elnyomását szolgáló hatalomnak pedig nem szabad ingadozónak lennie.”⁶²³

Az alkotmány több helyen is következetesen „dolgozó” parasztságról beszél, mintha lettek volna dologtalan parasztemberek is. Süveges Márta kutatásai bizonyítják, hogy a magyar parasztságot kiemelkedő munkaképesség, szorgalom és tanulékonyság jellemezte. Az egyéni gazdák munkaidejét, munkaintenzitását nézve olyan szintű önfegyelmet tapasztalhatunk, amelyre kevés országban van példa. A magyar parasztság

⁶¹⁹ Kádár János (1912–1989): szegény sorból származott, írógépműszerésznek tanult, ami nem felelt volna meg a Marx és Lenin által támasztott követelményeknek. A mestervizsga letétele előtt viszont elbocsátották. Fizikai munkát azonban nem végzett (egy ideig egy esernyőgyártó cégnél volt kifizetőfiú). Lásd Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956*. I. kötet. Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2001. 208–209.

⁶²⁰ Aczél György egy ideig közművessegédként dolgozott, de színész szeretett volna lenni, és munkások összejövetelein szavalt verseket. Lásd Révész (1997): i. m. 10.

⁶²¹ A Kádár-korszak vezetői hivatalosan mindig munkásként szerepeltek. Lásd Búza Márton: *A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1966. 28.

⁶²² MNL OL 288. f. 5/509. ö. e.

⁶²³ Boros Zsuzsanna (szerk.): *Szöveggyűjtemény a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásához 1945–1962*. Budapest, ELTE Állam- és Jogi Tudományi Kar, 1988.

karakteréből fakadt az a fajta kötelességtudat, amely az önbecsülése révén a maximális munkateljesítményt feltételezte. A társadalmi megbecsülést ennek az erőfeszítésnek a látható sikere jelentette. A szorgalom és a munkabírás mellett fontos volt az is, hogy mihez értett, és mit volt képes gyorsan megtanulni ez a paraszti réteg.⁶²⁴ Az alkotmányban szereplő „dolgozó parasztság” fogalom azonban nem ezt jelentette. A jogszabály szerkesztői a szegényparasztságot a birtokos parasztságtól, különösen a kulákságtól próbálták ilyen módon elhatárolni, természetesen teljesen hamis érvrendszerrel.

Az alkotmány társadalmi renddel foglalkozó I. és II. fejezete nem említette az értelmiséget, mert azt Sztálin nem tartotta osztálynak, hanem csak „rétegnek”: „A mi időnkben, a szovjet korszakban az értelmiség tagjait főleg munkások és parasztok soraiból toborozza. De akárhogy is toborzódik az értelmiség és akármilyen jelleget visel is, mégis csak réteg és nem osztály.”⁶²⁵ Ugyanezt ismételte el Rákosi is az alkotmány előterjesztésekor.⁶²⁶

Az értelmiségről végül is az állampolgárok jogai és kötelezettségei című VII. fejezet, a Gerő Ernő által megfogalmazott 53. § tett említést, ami nem valódi jogszabály, hanem elvi deklaráció volt.

Mindenfajta diktatúra lényegénél fogva értelmiségellenes. Ez abból következik, hogy az értelmiség nehezen viseli el, hogy korlátozzák gondolkodásában és cselekvésében, nem szereti, ha megmondják neki, miről mi legyen a véleménye, miként cselekedjen. Lenin ezért az értelmiséget individualistának, fegyelemre képtelennek és ingadozónak tekintette. „Az értelmiséget mindig kordában kell tartani”⁶²⁷ – írta, s javasolta, hogy politikai komisszárokat kell melléjük tenni. Amikor Makszim Gorkij⁶²⁸ szóvá tette, hogy értelmiségieket tartanak jogtalanul fogva, Lenin erre így reagált: „Nálunk is előfordulnak tévedések, [...] de mondd már, hát ez is szerencsétlenség, ez is igazságtalanság, [...] ne pazarold az erődet a rohadt értelmiség miatti nyafogásra.”⁶²⁹ „Valójában ők, ezek az úgynevezett értelmiségiek, a tőkének ezek a lakásai, akik a nemzet eszének vélik magukat, csak a nemzet szemete.”⁶³⁰ Buharin kijelentette: „szabványosítjuk, megmunkáljuk az értelmiséget, mint egy gyárban.”⁶³¹

Majakovszkij,⁶³² a kommunista költő és agitátor sem túl hízelgően írt róluk: „Intelligensek, tartok töletek / Inkább kívül vörös a retetek.”⁶³³

⁶²⁴ Süveges Márta (szerk.): *Előadások az agrárjog köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992. 73.

⁶²⁵ Sztálin (1949a): i. m. 658.

⁶²⁶ *Országgyűlési Napló*, 1949. augusztus 17. 177.

⁶²⁷ Vlagyimir Iljics Lenin: *Válogatott művek*. VIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1965. 419.

⁶²⁸ Makszim Gorkij (1868–1936): szovjet-orosz író; némi vonakodással, de együttműködött Leninnel és Sztálinnal is. Helyeselte a sztálini munkatáborokban folyó „átnevelést”, emberségesnek állította be az ott folyó életet.

⁶²⁹ *Lenin összes művei*. LI. kötet. Budapest, Kossuth, 1984.

⁶³⁰ Idézi Dimitrij Volkogonov: *Lenin. Utopie und Terror*. Düsseldorf, ECON, 1994. 379.

⁶³¹ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 207.

⁶³² Vlagyimir Vlagyimirovics Majakovszkij (1893–1930): szovjet-orosz költő, drámaíró, az orosz futurizmus egyik szülőatyja. Állítólag öngyilkos lett.

⁶³³ Vlagyimir Vlagyimirovics Majakovszkij: *Versei*. Budapest, Európa, 1973.

A hitleri nemzetiszocialista diktatúra is mélységesen értelmiségellenes volt. Az intellektuel szó a náci szótárában becsmérlő kifejezés volt. Goebbels különösen az értelmiség „ártalmasan” kritikus voltát kárhoztatta, azt, hogy mindent tagad. A német nép nem akar tudni „az intellektuális akadékoskodókról”, a német népnek arról a kis százalékaról, „amely mindig nemet mondott”.⁶³⁴

A német nemzetiszocialisták az értelmiség jellegzetes tulajdonságait nem ritkán „zsidó jellegű” tulajdonságoknak minősítették. Hitler 1938. november 10-én a sajtó képviselői előtt tartott beszédében szinte elszólta magát: „Ami értelmiségi rétegeinket illeti, sajnos szükségünk van rájuk, különben egy napon – mit tudom én – akár ki is irthatnánk őket.”⁶³⁵

Magyarországon Rákosi Mátyás is hasonlóan értelmiségellenes⁶³⁶ és antiszemita⁶³⁷ politikát folytatott. Amikor a *Szabad Nép* beszámolt a Rajk-per során történt letartóztatásokról, szükségesnek tartották megjegyezni, hogy a letartóztatottak között egyetlen munkás és paraszt sincs.⁶³⁸

Az összesen nyolc osztályt végzett Kádár János⁶³⁹ – ezt többek között Aczél György visszaemlékezéséből tudjuk⁶⁴⁰ – mindig kisebbségi érzéssel és ellenszenvvel viseltetett az értelmiséggel szemben. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. november 21-i ülésén kijelentette: „Meg kell mondani, hogy az országot nem az intelligencia fogja vezetni.”⁶⁴¹ Így is lett. Aczél Györgyöt kivéve alig találhatunk közvetlen munkatársai között jó képességekkel, tehetséggel, tudással rendelkező embereket. 1956 és 1985 között például a magyar gazdaságot egy műszerész, Fock Jenő,⁶⁴² egy

⁶³⁴ Falusné Szikra Katalin: Az értelmiségellenességről. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989b), 11. 48.

⁶³⁵ Falusné Szikra (1989b): i. m. 48.

⁶³⁶ Rákosi (1997): i. m. II. kötet. 764.

⁶³⁷ Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*. Budapest, Windor, 1997. 192.; Charles Gati: Kommunisták és a zsidókérdés. *Szombat*, 2. (1990), 8. 9–11.; Karsai László: Zsidók és kommunisták. *Szombat*, 5. (1993), ksz. 3–8.; Lányi (1994): i. m. 21.

⁶³⁸ Vaskézzel az árulók ellen. *Szabad Nép*, 1949. június 19. 3.

⁶³⁹ Az 1989. április 12-i utolsó beszédében erről így vallott: „én ugyan primitív ember vagyok, én csak négy akkori elemít jártam és négy akkori polgárit”. Lásd Lakos János et al. (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. I. kötet. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993. 758.

⁶⁴⁰ Rác (2001): i. m. 17.

⁶⁴¹ Berecz János visszaemlékezése szerint: „Amikor először fordultam meg a titkárságán, elképedve tapasztaltam, hogy egy »nyolcelemis« titkárnő húzogatta alá az egyes anyagokban, hogy Kádárnak mit érdemes elolvasni. Egy, esetleg két személyt kivéve hiányzott az intellektus a titkárságáról. Tanácsadóról pedig szó sem lehetett.” „Ritkán, csak szükség esetén lehetett rávenni, hogy megnézzen egy televíziós adást. Alig volt fogalma a tudományos-technikai forradalom lényegéről. Éppen ezért nem foglalkoztatta annak társadalmi hatása. Nem ismerte fel az infrastruktúra fejlesztésének fontosságát, mert az sok pénzbe kerül [...]”. „A számítógépes nyilvántartás bevezetése szóba sem jöhetett.” Lásd Berecz János: *Vállalom*. Budapest, Budapest-Print, 2003. 353., 363.

⁶⁴² Fock Jenő (1916–2001): négy elemít és négy polgári iskolát végzett. Műszerész, kommunista politikus, miniszterelnök. Miniszterelnöksége idején zajlott az új gazdasági mechanizmus bevezetése, amelynek kidolgozásában ő maga is részt vett.

hatodik osztályból kiugrott diák: Gáspár Sándor,⁶⁴³ egy nyomdász: Nyers Rezső,⁶⁴⁴ egy hentes: Németh Károly⁶⁴⁵ és egy kőműves: Havasi Ferenc⁶⁴⁶ irányította.

Munka szerinti elosztás

Marxnak a szocializmus kapcsán legtöbbet idézett munkája a főleg az elosztás kérdésével röviden foglalkozó levél, amely később Engels kiadásában, *A gothai program kritikája* címmel jelent meg.⁶⁴⁷ Marx itt arról értekezett, hogy az új társadalom fejlődésének első szakaszában a lakosság még nem lesz elég gazdag, ezért a tényleges egyenlőség még nem lehetséges. Ezért mindenki képessége szerint dolgozik, és az elvégzett munkamennyisége alapján kapja meg a fizetését. Vagyis Marx szerint az egyenlőség itt abban nyilvánul meg, hogy mindenkit egyenlő mércével, a munkával mérnek. Marx még a pénzt is kiküszöbölte volna: „Az egyes termelő egyéni munkaideje a társadalmi munkanap általa szolgáltatott része, az ő részesedése lenne. A termelő társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát szolgáltatott, és ezzel az elismervénnyel a fogyasztási eszközök társadalmi készletéből annyit von ki, amennyi ugyanannyi munkába kerül.”⁶⁴⁸

Marx elgondolása a 19. század közepén tapasztalható munkásnyomorra igyekezett megoldást találni. Lakás, evés, ruházkodás, a munkaidő elviselhető mértékre való csökkentése – mindez akkoriban könnyen elérhető és egyszerűen kivitelezhető megoldásnak tűnt.⁶⁴⁹ A „mindenkinek képessége szerint, mindenkinek munkája szerint” elv egyébként Saint-Simontól származott és vált közismertté, köszönhetően a tanítványai által kiadott lapnak, a *Le Globe*-nak (A Föld), amelynek ez volt a jelmondata. Többek között ennek a gondolatnak a megvalósítása érdekében hozták létre Owen *National Equitable Labour Exchange Bazaar*-ját, ahol az áruház átvette a termelők minden áruját, s megbecsülte a benne rejlő egyéni munkaórák számát, erről tanúsítványt („munkapénzt”) adott ki, amelyért a tulajdonosa az árukészletből azonos munkaidőt képviselő árut vásárolhatott. Az áruház minden árut átvett, de tőle nem mindent vettek meg, így a szükséges áruból hiány, a feleslegesből halmozódó árukészlet lett, a „munkapénz” egyre nagyobb mértékben beválthatatlanná vált, majd kétévi működés után a „cserebazar” csődbe jutott.

⁶⁴³ Gáspár Sándor (1917–2002): kommunista politikus, motorszerelő, szakszervezeti vezető.

⁶⁴⁴ Nyers Rezső (1923–2018): szociáldemokrata, majd kommunista politikus. Négy elemi és négy polgári iskolát végzett. Előbb kifutófiú, majd nyomdász, utána egy ideig rendőr. Az MSZMP KB 1957. december 21-i ülésén ő is megszavazta a Nagy Imre és társai elleni büntetőeljárás megindítását. Az 1968-as gazdasági reform egyik fő támogatója.

⁶⁴⁵ Németh Károly (1922–2008): kommunista politikus. Négy elemi és négy polgári iskolát végzett, majd mézszároslegény, a mezőgazdaság felelőse a Központi Bizottságban. Rövid ideig az Elnöki Tanács elnöke.

⁶⁴⁶ Havasi Ferenc (1922–1993): kommunista politikus. Nyolc elemi végzett. Segédmunkás, majd kőműves, tagja volt a Politikai Bizottságnak.

⁶⁴⁷ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1969. 18–19.

⁶⁴⁸ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1969. 18.

⁶⁴⁹ Erről a kérdésről már Shakespeare is véleményt formált: „Ne szóljatok szükségről. A legalja / Koldus is, bár teng, bír fölöslegest. / Ha természetnek többet, mint mire / Szüksége van, nem adsz, az emberélet / Az állatával egy értékű lesz” (*Lear király*, II. felvonás, 4. jelenet. Vörösmarty Mihály fordítása).

A termelést nem igazították a fizetőképes kereslethez, az értéktörvény pedig nem szabályozhatta – legalább utólag – a termelést, a bevitt termékek egyéni munkaráfordítása az árutermelés viszonyai között szükségszerűen összeütközésbe került a társadalmilag szükséges ráfordítással.

Marx az emberi munkát céljai érdekében leegyszerűsítette, a minőséget figyelmen kívül hagyta, és így összehasonlíthatónak tekintette. A termelés díjazásánál a munkába fektetett energiát próbálta mérni. A valóságban az emberi munka intenzitása nagyon különböző, különösen a szellemi tevékenység. Az egyik ember sokkal több munkát tud végezni azonos idő alatt, vagy hosszabb ideig képes dolgozni, mint a másik. Egyébként is annak az állításnak, hogy valaki képességei szerint dolgozik, legalább háromféle értelmezése lehetséges: valaki annyit dolgozik, amennyit csak tud; valaki a tőle telhetően a legjobban dolgozik; valaki olyan munkát végez, amiben a legjobb.

Ezekről a különbségekről Marx úgy tekintett el, hogy minden munkát az egyszerű munka többszöröseként fogott fel. Ennek az egyszerű munkának az alapegységeként a munkaórát használta fel. Ezt a számítási módszert azonban csak akkor alkalmazhatnánk, ha két olyan személy munkáját hasonlítjuk össze, akik pontosan ugyanazt a feladatot hajtják végre. (Ilyen esetben is lehetnek azonban minőségi különbségek.) Azonban attól a pillanattól kezdve, hogy a műveletek tartalma eltér egymástól, minden ilyen mechanikus összehasonlítás értelmét veszti. Megint csak oda jutunk, hogy csak a piaci értékelés lehetséges.

Még nagyobbak a különbségek a szellemi munka terén. Amíg egy probléma megoldása az egyik embernek csak egy villanás, addig a másiknak órákig is eltarthat, esetleg sohasem jön rá a megoldásra. Hiába zárunk be egy terembe ezer közepesen tehetséges embert, együtt sem fogják megoldani a relativitáselméletet. Két ember szellemi tevékenysége között tehát az eltérés százszoros, ezerszeres, akár milliószoros is lehet.

A marxisták az egyenlőség iránti elfogultságukban nem látták be, hogy a társadalom egészében véve az emberek közötti egyenlőtlenségeken nyugszik: a feltaláló, az újító, a kivételes ember, a zseni valami újat hoz létre, és biztosítja a haladás folytonosságát. A többiek az ő kreativitásának segítségével javítanak saját sorsukon. Éppen a szocialista államok siralmas gazdasági helyzete bizonyította, hogy az egyéni ösztönzést és jutalmazást sohasem pótolhatja az általános közjó iránti lelkesedés.

A hivatalos marxista ideológia szerint a szocializmusban a munkaerő nem áru, mint a kapitalizmusban. Ezzel is igazolták azt a gyakorlatot, hogy nem a teljesítmény, hanem központi hatalom dönti el teljesen önkényesen, hogy milyen bérkategóriákat állapítanak meg.⁶⁵⁰ A szovjet típusú diktatúra vezetői az alacsony életszínvonal miatt, valamint azért, hogy ne legyenek kiemelkedő nagyságú jövedelmek, vagyonok (mert azok nagyobb szabadsággal, függetlenséggel járnak), az általános szegénységen belüli egalitarizmusra törekedtek.⁶⁵¹ Ez leginkább azt eredményezte, hogy a szakképzett, innovatív értékű, kreatív

⁶⁵⁰ MNL M-KS 276. f. 116/20. ő. e.

⁶⁵¹ Ennek során hivatkozhattak Lenin tanításaira: „egészen pontos gyakorlati szabályokat és intézkedéseket kell kidolgozni, hogy megszüntessük a szakemberek és felelős dolgozók és a tömegek ilyen

munkát nem értékelték.⁶⁵² Az 1950-es években az orvosok átlagosan körülbelül annyit kerestek (1873 forint), mint a munkások között kiemelten kezelt vajúrók (1792 forint). A középiskolai tanárok viszont kevesebbet kerestek (1396 forint), mint a géplakatosok (1405 forint). A legalacsonyabb béreket a mezőgazdasági munkások kapták, 1955-ben átlagosan 890 forintot. Mindez rendkívüli értékválságot okozott, hiszen a szellemi munkát drasztikusan leértékelték. Például egy kukás többet keresett, mint egy tudományos főmunkatárs, tudományos kutató vagy egy tanár az élete derekán.⁶⁵³ A munkabér emellett elvesztette ösztönző erejét. Nem jutalmazták a szorgalmat, a minőségi munkát, a nagyobb teljesítményt. Sztálin kedvenc mondását nemcsak az alkotmányba írták bele [9. § (2) bekezdés], hanem a mindennapi gyakorlatban is alkalmazták, amely szerint a munka a becsület, hírnév, dicsőség és hősiesség ügyévé vált.⁶⁵⁴ (Az 1972. évi alkotmány-módosítás ki is hagyta, hogy a munka „becsületbeli ügy”.) A tényleges bérekben még az 1980-as években is csak 5-7-szeres különbségek mutatkoztak, de ezek sem igazodtak a valódi produktív teljesítményhez.

Az igazi egyenlőtlenségek azonban nem is a munkabérekéből, hanem a béren kívüli juttatásokból adódtak.⁶⁵⁵ A hivatalos indoklás szerint a szocialista országokban azért alacsonyabbak a bérek, mert egyrészt a termékek és a szolgáltatások államilag dotáltak, illetve természetbeni juttatásokat kaptak a dolgozók.

Az élelmiszerek, ruhák és egyéb termékek állami támogatása azért okozott társadalmi igazságtalanságot, mert a nagyobb jövedelemmel rendelkezők több árut tudtak vásárolni, így nagyobb állami támogatáshoz jutottak, mint a szegények. (Ennek ellenére voltak olyan elképzelések is, hogy az úgynevezett társadalmi juttatásokat még tovább kellene növelni a személyes jövedelem rovására.)

A szocialista országokban a juttatások és szankciók bonyolult rendszerét építették ki, amelynek sem a társadalmi ellenőrzését, sem pedig a normatív szabályozását nem alakították ki. Mégis, az elosztási rendszer szinte az egész társadalmat átszötte, s ennek révén még kiszolgáltatottabbá tették a munkavállalókat.⁶⁵⁶ Az úgynevezett béren kívüli juttatások aránya elérhette a munkabér kilencszeresét is. Típusai: a kiválasztásos elosztás

(az életkörülményekben és a munkabér mértékén megnyilvánuló) egyenlőtlenségét, amely megsérti a demokratizmust.” Lásd *Lenin összes művei*. XLI. kötet. Budapest, Kossuth, 1974. 293. „A nagy fizetések bomlasztó hatása vitathatatlan a szovjet hatalomra is [...] és a munkás tömegekre is.” Lásd *Lenin összes művei*. XXXVI. (1972): i. m. 181.

⁶⁵² Laki László: *Az alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988. 47.; Trócsányi László: A gazdasági-szociális jogok alkotmányos szabályozása. In Kilényi Géza (szerk.): *Az állampolgári alapjogok és kötelezettségek alkotmányjogi szabályozása*. Budapest, MTA, 1986. 63.

⁶⁵³ MNL M-KS 288. f. 1959/25. ő. e.

⁶⁵⁴ Sztálin (1949a): i. m. 399.

⁶⁵⁵ Együttal megpróbálták megszüntetni, tiltani minden olyan jövedelemforrást, ami nem közvetlenül a „munkából” eredt. Például járadékok, tőkeamatok, vállalkozási nyereségek stb. Ezeket kizsákmányolásnak tekintették. Egy kivétel maradt: az albérlet.

⁶⁵⁶ Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos: *Magyarország története (1918–1990)*. Budapest, Korona, 1995. 20.

(például telek, reprezentatív lakások); a sorrendiség megállapításával történő elosztás (ezen belül a pontszámok listája, paraméteres mérlegelési lista, például a lakáselosztás, telefon stb.); a kizárólag megtagadásos elosztás (bölcsőde, óvoda, segélyezés stb.).⁶⁵⁷

Különböző hatóságok gyakorolták az elosztás bizonyos funkcióit (juttatás, megvonás, forgalom korlátozása, elosztás tárgyával kapcsolatos tevékenység korlátozása): mezőgazdasági rendeltetésű föld (6/1970. ÉVM–MÉM–PM rendelet, 1976. évi 23. tvr., 45/1968. kormányrendelet), építési telek (1987. évi I. törvény), üdülő, lakás (1/1971. kormányrendelet, 1/1968. kormányrendelet, 1/1971. ÉVM rendelet), állami tulajdonú bányaingatlanok (16/1969. ÉVM–PM rendelet), nem lakás céljára szolgáló állami helyiségek – például műterem, garázs stb. – (19/1984. MT rendelet), raktárak (15/1970. kormányrendelet), szociális segély, nyugdíjasházi elhelyezés (1/1971. kormányrendelet, 134–140. §), szociális otthoni hely (31/1980. EÜM rendelet), idősokklubja (10/1986. EÜM rendelet), öregek napközi otthona (1/1975. EÜM rendelet), szociális étkeztetés (16/1976. EÜM rendelet), közgyógyellátás (1/1958. EÜM rendelet), óvodai és bölcsődei felvétel (12/1986. MM rendelet, 10/1978. EÜM rendelet), telefon (5/1969. KPM rendelet) stb.

A vállalatok részéről az alábbi szolgáltatásokat adhatták: munkások szállítása, munkásszállások, munkahelyi étkeztetés, munkahelyi bölcsődék, óvodák, lakáshoz jutás támogatása, lakbértámogatás, szakszervezeti üdülés stb.⁶⁵⁸ A társadalmi juttatások terheit a Kádár-korszak vége felé az állam már egyre kevésbé tudta vállalni.

Az állami elosztáson belül az állami bérlakások jelentették a legnagyobb értéket. A lakások egyrésztől nagyon drágák voltak, másrésztől a bérleti díjat viszonylag alacsonyan szabták meg. Sokszor még a karbantartási költségeket sem fedezte. Szelényi Iván kimutatta, hogy a különböző társadalmi rétegek eltérő eséllyel jutottak lakáshoz. A diplomások, a nomenklatura tagjai, a közigazgatásban dolgozók sokkal nagyobb jövedelemhez jutottak, mint azok, akik önértékelésből építkeztek, vagy vásároltak házat, lakást, vagy egyáltalán nem tudták megoldani a lakásproblémájukat.⁶⁵⁹

Az exkluzív Rózsadombon egyetlen betanított munkásnak vagy segédmunkásnak sem jutott lakás. A társadalmi hierarchiában magasabb szinten lévők – függetlenül a család

⁶⁵⁷ Bíró Endre: *Mit tehet az állam a polgáraival?* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1990. 133. Egy érdekes példa az elosztási rendre: a magyar–angol labdarúgó-mérkőzés jegyeit (78 488 db) az alábbi elvek szerint osztották szét: 1. Pártszervek. 2. Üzemi, vállalati, hivatali dolgozók, egyetemi, ipari és iskolai tanulók, szövetkezeti dolgozók, honvédségi és belügyi szervek. 3. Tömegszervezetek és vidék. 5. Sportszervek. 6. Sportvezetéssel foglalkozó legfontosabb intézmények, sportiskolák. 7. A sport irányításával közvetlen kapcsolatban álló szervek. 8. Totónyeremények sorsolása. 9. Tartalék. Lásd Kő András: A portás többször csenget... *Magyar Nemzet*, 2009. május 30. 40.

⁶⁵⁸ MNL M-KS 288. f. 23/1959/25. ö. e.

⁶⁵⁹ Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai, 1990. 114.; Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, Akadémiai, 1969. 23. Például a Budapesti Harisnyagyárban a dolgozók 1962-ben és 1963-ban összesen két-két szövetkezeti építésű lakást igényelhettek. 1969-ben hatot, 1973-ban tizenegyet, 1974-ben kilenc tanácsi lakást osztott el a vállalat vezetése. Ezért többnyire azok jutottak lakáshoz, akik jól tudták érvényesíteni érdekeiket. 1969-ben a hat lakásból egyet a vállalatnál dolgozó országgyűlési képviselőnek, a másodikat egy munkásnőnek juttatták. Lásd Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest, Napvilág, 2007. 44–45.

nagyságától – mindig nagyobb lakást kaptak. Ugyancsak ők éltek nagyobb számban olyan komfortos és jól felszerelt lakásokban, ahol a környék infrastruktúrája is jobb minőségű volt.⁶⁶⁰

A tanácsi bérlakásokat elosztó hatóságok nem jogszabályok alapján,⁶⁶¹ hanem szinte teljesen önkényesen, mindenfajta társadalmi kontroll nélkül hozták meg döntéseiket. Tanácsi bérlakások esetében besorolták a nyilvántartásba vett lakásigényléseket, elkészítették a lakáskiutalási névjegyzéket (korlátozott mérlegelés). Kijelölték a tanácsi bérlakás bérlőjét (szabad mérlegelés). Elbírálták az átmeneti elhelyezés, szükséglakás iránti igényléseket (korlátozott mérlegelés). Hozzájárulhattak a lakásnak nem lakás céljára történő hasznosításához (korlátozott mérlegelés). Döntöttek a lakásfelajánlás fejében történő lakásjuttatásról (szabad mérlegelés). Felmentést adhattak a több tanácsi bérlakás bérletére vonatkozó tilalom alól [szabad mérlegelés, 1/1971. kormányrendelet 98/A. § (3) bekezdés]. Döntöttek a lakásbérleti jogviszony folytatásának elismerése, illetve megtagadása tárgyában a bérlő halála esetében (leszármazónál feltétel ellenőrzése, egyébként korlátozott mérlegelés).

A lakáshoz való hozzájutás nem volt alanyi jog. Aki úgy érezte, hogy méltánytalanul jártak el vele szemben, másik, kevésbé jogosultat helyeztek elé, emiatt nem fordulhatott bírósághoz. A személyi tulajdonú lakásokkal kapcsolatban a következő önkényesen gyakorolható hatósági jogkörök voltak a legjellemzőbbek: kijelölhették a tanácsi értékesítésű lakás vevőjét (korlátozott mérlegelés); névjegyzéken kívüli, vagyoni és jövedelmi viszonyoktól független lakáshoz juttatás (szabad mérlegelés); vevőt jelölhettek ki üres családi házakra (szabad mérlegelés); kijelölhették az állami tulajdonú ház vevőjét [szabad mérlegelés, 46/1974. MT rendelet 2. § (1) bekezdés, 30/1974. PM–ÉVM együttes rendelet 2. § (2) bekezdés]. Felmentést adhattak a tulajdonszerzési korlátok alól (korlátozott mérlegelés: 31/1971. kormányrendelet, 25/1971. ÉVM–IM rendelet); felmentést adhattak a fővárosi ingatlanszerzési tilalom alól (szabad mérlegelés, 50/1982. MT rendelet 1. §).⁶⁶²

A községekben élők ezzel szemben csak nagyon ritkán részesülhettek a központi lakáselosztásból. Nekik saját maguknak kellett felépíteniük a házukat, vagy vásárolni egy lakást. Ennek arányaira jellemző, hogy míg a magán-építőiparban dolgozók száma az 1960-as években 22 és 27 ezer között mozgott, addig az állami építőiparban ennek a tízszerese dolgozott. Mégis az új lakások háromnegyedét a lakosság önerőből építette fel.⁶⁶³

⁶⁶⁰ Fóti Péter: *Röpiratok a lakáshelyzetről*. Budapest, Magvető, 1988. 43–72. Berger szerint 1966-ban a jövedelmek különbözősége a Szovjetunióban nagyobb volt, mint Svédországban és Angliában, bár alacsonyabb, mint az Amerikai Egyesült Államokban. Lásd Peter L. Berger: *A kapitalista forradalom*. Budapest, Gondolat, 1992. 67.

⁶⁶¹ A lakásbérletről szóló 35/1956. (X. 30.) MT rendelet, illetve a végrehajtásáról szóló 17/1957. (III. 7.) kormányrendelet szerint a hatóságoknak nem az igényjogosultságot, hanem a „rászorultság mértékét” kellett figyelembe venniük. Ezt az elvet nem változtatták meg a későbbi rendeletekben sem.

⁶⁶² Bíró (1990): i. m. 136–137.

⁶⁶³ Horváth Gergely Krisztián: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.

Az infrastruktúra fejlesztését elhanyagoló szocialista korszakban a telefont elsősorban az állami intézmények, vállalatok közötti kapcsolattartás eszközeként kezelték. Ezáltal keresleti hiányhelyzetet hoztak létre. Kivételes esetnek számított az, ha valaki telefonigénylésének beadása után 5-10 évvel telefonvonalhoz juthatott. Magyarország a távbeszélő-ellátottság szempontjából az európai rangsor vége felé helyezkedett el. A falvak nagy részében még az 1980-as évek végén is a helyi postahivatalban, kézi kapcsolású telefont használtak.⁶⁶⁴

A Magyar Posta kvázi hatóságként, szabad mérlegeléssel osztotta el a rendelkezésére álló szűkös kapacitást. Az elosztás elveit, módszereit, a határozatokat nem hozták nyilvánosságra. Azok, akik kimaradtak a kedvezményezett körből, semmiféle jogorvoslattal nem élhettek.⁶⁶⁵

Magyarországon a jövedelemkülönbségek kisebbek voltak, mint az átlagos nyugat-európai országokban, de alig voltak kisebbek, mint a skandináv államokban. Különösen az 1980-as években nőttek a jövedelemkülönbségek. A munka szerinti elosztást tehát nem tudták megvalósítani, a központi bürokrácia által kialakított bérezés, illetve elosztás révén viszont a társadalmi ellentétek továbbra is megmaradtak, sőt a vezetők, a nomenklátúra tagjainak jövedelmei egyre messzebb kerültek a szakképzetlen munkásokétól (az „uralkodó osztályétól”) és a mezőgazdasági dolgozókétól.⁶⁶⁶

Az 1972-es alkotmánymódosítás

„[V]ilágéletemben hihetetlenül vonzódtam a hatalomhoz. Egyébként minden kommunista ilyen, csak jól álcázza saját hatalmi vágyát azzal, hogy a párt hatalmáról meg a munkásosztály hatalmáról beszél és nem a sajátjáról.”
(Erdős Péter)⁶⁶⁷

A Szovjetunióban és a többi szocialista országban múltak az évek, évtizedek, de sem a sokszor megígért, ám egyre távolabbi jövőbe vesző kommunizmus, de még a tisztességes megélhetés lehetősége sem adatott meg a nagy átlagnak. Erre valamilyen magyarázatot kellett adni, illetve bizonyítani akarták, hogy a szocializmus milyen nagymértékű fejlődésen ment keresztül. Ezért a Magyar Szocialista Munkáspárt – a szovjet mintát

⁶⁶⁴ Szekfü András: *Kommunikáció, nyilvánosság, esélyegyenlőség Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2007. 84. Köztudott volt, hogy lehallgatják a telefonokat, ezért gyakran hangzott el: „ez nem telefontéma”.

⁶⁶⁵ Bíró (1990): i. m. 146.

⁶⁶⁶ Andorka Rudolf: A magyar társadalom szerkezete, rétegződése és mobilitása az 1930-as évektől napjainkig. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1956-os Intézet – Osiris, 1995. 48.; Gazsó Ferenc: *Megújuló egyenlőtlenségek. Társadalom, iskola, ifjúság*. Budapest, Kossuth, 1988. 7.

⁶⁶⁷ Szakács Gábor: *Nagy rock 'n' roll könyv*. Budapest, szerzői kiadás, 2004. 147.

követve – az 1962. novemberi VIII. kongresszusán deklarálta, hogy „lerakták a szocializmus alapjait”, és határoztak a „szocialista társadalom felépítéséről”.⁶⁶⁸

A szocializmus építésének ezt a magasabb szintjét azzal is nyomatékosítani kívánták, hogy új vagy módosított alkotmányokat készítettek, amelyekkel egyúttal az elmúlt évtizedek politikai, társadalmi és gazdasági változásait is igazolni próbálták. Új alkotmány készült Jugoszláviában (1963, 1974), Romániában (1963), Bulgáriában (1971), Albániában (1971), Kubában (1976), a Szovjetunióban (1977). Jelentősebb alkotmánymódosítások: Csehszlovákia (1970), Magyarország (1972), NDK (1974), Románia (1974), Lengyelország (1976).

Azt is figyelembe kellett venni, hogy az 1949. évi Alkotmányt többször is módosították: az 1950. évi IV. törvény összhangba hozta a bírósági szervezet felépítését a helyi tanácsokról szóló 1950. évi I. törvénnyel. Az 1953. évi VI. törvény megváltoztatta a Minisztertanács összetételét. Az 1954. évi VIII. törvény és a tanácsokról szóló 1954. évi X. törvény a tanácsi közigazgatás rendszerét módosította. A Magyar Népköztársaság Alkotmányának módosításáról szóló 1957. évi II. törvény az Alkotmány 22. §-ában levő Minisztertanács elnevezéshez hozzátoldotta a „Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány” elnevezést. Törölte az Alkotmány 24. §-ából a minisztériumok felsorolását. Ezután törvényben deklarálják az egyes minisztériumokat. Módosították az Alkotmánynak az ország címerére és zászlajára vonatkozó részeit. Ugyancsak módosította az Alkotmányt az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok választásáról szóló 1966. évi III. törvény, az ezt módosító 1970. évi III. törvény és a tanácsokról szóló 1971. évi I. törvény.

Magyarországon az új alkotmány koncepciójának kidolgozását a Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának határozata alapján kezdték meg: „Népköztársaságunk alkotmányát 1949-ben fogadták el. Azóta befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását és megkezdjük a szocializmus teljes felépítését. A végbement változásokat időszerű az alkotmányban is megfogalmazni.”⁶⁶⁹ A bel- és külpolitikai változások, illetve a reformfolyamat lefékeződésének eredményeként a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1970. augusztus 14-ei határozata már csak alkotmánymódosításról rendelkezett. Ennek megfelelően a Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolóját tartó Kádár János így nyilatkozott az alkotmányról:

„Az eltelt húsz esztendő alatt gyökeres változások következtek be hazánk politikai, gazdasági, kulturális életében. Szükségesnek tartjuk és javasoljuk [...], hogy az országgyűlés jelenlegi helyzetének megfelelően módosítsa és fejlessze tovább a Magyar Népköztársaság alaptörvényét. A módosított alkotmány tükrözzé az elmúlt két évtized alatt bekövetkezett változásokat.”⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ MNL OL M-KS 288. f. 3. cs.; MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 255. ö. e. Vö. Lakos Sándor: *A szocializmus alapjainak lerakása*. Budapest, Kossuth, 1963. 54.; *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, Kossuth, 1963.

⁶⁶⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve*. 1966. november 28. – december 3. Budapest, Kossuth, 1967. 499.

⁶⁷⁰ *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve*. 1970. november 23–28. Budapest, Kossuth, 1971. 93.

Lényegében ugyanazt mondta ki a kongresszus határozata is. „[A]z alkotmány-módosítások révén rögzíteni kell társadalmi fejlődésünk eredményeit, mindenekelőtt azt, hogy a szocializmus alapjai létrejöttek és megszilárdultak, hazánk a szocialista építés fejlettebb szakaszába lépett, az új társadalom teljes felépítésének útján halad.”⁶⁷¹

A Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete és az Igazságügyi Minisztérium első helyen egy teljesen új alkotmány elkészítését javasolta, amely sokkal inkább normatív tartalmú lenne, mint az 1949-es. Az állami intézmények szabatosabb szabályozását, az állampolgári jogok szélesebb körű leírását javasolták.⁶⁷² A pártvezetés ezzel szemben csak az Alkotmány módosításáról határozott. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1968. február 20-i ülésén Kádár János mondta ki az egyértelmű verdiktet: „Én inkább alkotmánymódosításról, mintsem új Alkotmányról beszélnék még akkor is, ha teljesen újat írunk.”⁶⁷³ Ennek megfelelően 1971. június 24-én az országgyűlés az 5/1971-75. számú határozatával kiküldött 25 fős, ad hoc jellegű országgyűlési bizottság az 1949-es Alkotmány átfogó reformját terjesztette elő. A módosítások után – szintén sajátos megoldás – egy új egységes szöveget állítottak össze. Bővült a terjedelem. Az eredeti 71 §-ból⁶⁷⁴ 78 § lett. Egyes fejezeteket kiegészítettek, másokat viszont lerövidítettek.⁶⁷⁵ Néhány helyen a szerkesztési elveken is változtattak.

Némileg módosítottak a preambulum szövegén is. A konszolidáltabb berendezkedést és a direkt propaganda mellőzését illusztrálta az, hogy a szövegezés már nem a „nagy Szovjetunióra”⁶⁷⁶ való hivatkozással kezdődött, és nem 1945-ig tekintettek vissza a történelmi múltra, hanem az ezeréves államiségre tettek halvány célzást.

A 2. § (3) bekezdésében a munkásosztály mint „vezető osztály” már a szövetkezetbe tömörült parasztsággal gyakorolja a hatalmat, sőt, megjelenítik az értelmiséget is. A 3. § rögzítette a tényleges helyzetet, ami az 1949-es szövegből kimaradt: „A munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje.”

A 6. §-ba becsúszott pontatlanságot, amely szerint az erdők kizárólag az állam és a közületek tulajdona lehet, a 8. § (2) bekezdésében korrigálták. A 9. és a 10. § az új helyzetnek megfelelően deklarálta az állami vállalatoknak és a szövetkezeteknek a gazdasági reform után betöltött új szerepét. A Gerő Ernő által megfogalmazott 53. §-t kivették a VIII. fejezetből, és alaposan átdolgozva (egyébként logikus módon) áttették az I. fejezetbe (lásd 18. §).

A II. fejezetben külön kiemelték a Népköztársaság Elnöki Tanácsát, és bővítették hatáskörét. A III. fejezetben „az államigazgatás legfőbb szervé”-ből a „Magyar

⁶⁷¹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve. 1970. november 23–28. (1971): i. m. 473.*

⁶⁷² *Az 1972. évi alkotmánymódosítás előkészítése az Igazságügyi Minisztériumban.* A Tudományos és Tájékoztatási Főosztály kiadványai, I. 1967. 1. számú dokumentum 13.

⁶⁷³ MNL OL 288. f. 5/446. ö. e. 3.

⁶⁷⁴ A magyar alkotmány még a szocialista országok alaptörvényei között is a legrövidebbek közé tartozott.

⁶⁷⁵ Például a tanácsokról szóló fejezet korábban hét szakaszból állt, de most négy maradt. A választások alapelveiről szóló fejezet hatról négy szakaszra csökkent.

⁶⁷⁶ Az új preambulumban a 1949-eshez képest eggyel kevesebb, vagyis csak kétszeri hivatkozás történt a Szovjetunióra.

Népköztársaság minisztertanácsa” lett. Mivel a minisztériumokat rendszeresen átnevezték, ezért praktikusabbnak tartották a felsorolásokat kihagyni az alkotmány szövegéből, és a lajstromozásokat egy külön törvényre bízni (34. §).

A legjelentősebb elvi változtatás *Az állampolgárok alapvető jogai és kötelezettségei* című fejezetben történt, hiszen az 54. § (1) bekezdésében deklarálták: „A Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat.”⁶⁷⁷

Az alkotmánymódosítással még a Kádár-korszak realitását figyelembe vevő és a rendszerhez egyébként hű jogászok sem voltak elégedettek. Az alkotmánymódosítást előkészítő Jogtudományi Intézet igazgatója, Szabó Imre – aki az 1949-es Alkotmány szerkesztésében is részt vett – így nyilatkozott: „Mindenképpen szerettünk volna egy modernebb, frissebb alkotmányt konstruálni, amely meghaladja az 1949-est és kiigazítja annak hibáit. Ez azonban nem történt meg, nemhogy a szükséges, de az elégséges mértékben sem.”⁶⁷⁸

A Kádár-rendszert többnyire nem elvi politikai mérlegelés és elemzés nyomán hozott tudatos döntések formálták, hanem az ad hoc felismerésből folyamatosan megújuló, újjászerveződő és alakuló gyakorlat. A rendszer azonos volt praxisával. Leszámoltak minden illúzióval. A kulcsfogalom a gyakorlatiasság lett. Így lett az 1972-es alkotmánymódosítás Kádár Jánoshoz méltó, 60. születésnapj ajándék.

Az állami szimbólumok

Mi a különbség a demokrácia és a népi demokrácia között?

Az, ami a zubbony és a kényszerzubbony között!

(Pesti vice)

Az állami, nemzeti jelképek, szimbólumok az államot, az állam szuverenitását, az állampolgárok, illetve az államhoz nemzeti érzésük következtében kötődő személyek összetartozását fejezik ki.⁶⁷⁹ Ilyen a címer, a zászló és minden olyan szimbólum, amelyet a jogszabályok vagy a szokás idesorol. Az állam egészével való összefüggéseinél fogva ebben a körben kell szólni még az állami Himnuszról és az állami ünnepekről is. Ehhez a témakörhöz sorolják még egyes szerzők a különféle, az államot jellemző pecsétet, kitüntetések, ⁶⁸⁰ egyenruhákat, ⁶⁸¹ jelszavakat is. Franciaország alkotmánya például állami jelszóként rögzítette a francia forradalom jelszavát: „Szabadság,

⁶⁷⁷ Lásd erről az emberi jogokról szóló fejezetet.

⁶⁷⁸ Idézi Gellért Kis (1987a): i. m.

⁶⁷⁹ Lamm Vanda – Peschka Vilmos (szerk.): *Jogi lexikon*. Budapest, KJK-Kerszöv, 1999. 32.

⁶⁸⁰ Pandula Attila: A magyar falerisztikáról. *Levéltári Szemle*, 39. (1989), 1. 15.

⁶⁸¹ Bacsoni (2008): i. m.

egyenlőség, testvériség” (2. cikk 4. bekezdés).⁶⁸² A szovjet alkotmányokban a címer egyik elemeként kapott törvényi megfogalmazást a kommunista pártok jelszava: „Világ proletárai, egyesüljetek!” (169. cikk).⁶⁸³

*A magyar államcímér*⁶⁸⁴

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés által megválasztott Ideiglenes Kormány egy ideig a koronás kis címet használta. Az 1946. február 1-jén kikiáltott köztársaság azonban „levette” a Szent Koronát a címerről, és az úgynevezett Kossuth-címet⁶⁸⁵ kezdték használni. Az akkori politikai vezetők szerint ehhez semmilyen törvényi szabályozás nem volt szükséges.⁶⁸⁶

Amikor elkészítették a Magyar Népköztársaság Alkotmányának tervezetét, akkor több javaslat is született a címer kérdéséről. A legtöbben a Kossuth-címer mellett érveltek.⁶⁸⁷ Még az is felmerült (1949. június 15-i javaslat), hogy a címerről egy később kiadott törvény rendelkezzen, mint ahogy azt a csehszlovákok és a lengyelek is tették. A nemzeti trikolór közepére pedig – jugoszláv mintára⁶⁸⁸ – egy vörös csillagot akartak tenni. Rákosi Mátyás döntése alapján a címer leírása mégis bekerült az alkotmányba, ahogy azt a Szovjetunióban is tették.⁶⁸⁹

Rákosi Mátyás elvetette a Kossuth-címernek még a gondolatát is. Később, augusztus 17-i előadói beszédében ezt így indokolta: amíg az elnyomó nemesség volt uralmon, addig a címerek „tele lehettek kardokkal, páncélokkal, pajzsokkal”. De a Magyar Népköztársaság a „dolgozó nép állama”, ezért „helyesen teszi, ha a címerében egyszerűen kifejezésre juttatja azt, ami az öntudatos, szocialista munkás és dolgozó paraszt jelképe: a kalapácsot, a vörös csillagot, a búzakoszorút és az aranyos búzakaralást, piros-fehér-zöld nemzeti színekkel”. Az új címet az ezer éven át „mellőzött és elnyomott” munkások és parasztok elégtételeként aposztrofálta.⁶⁹⁰ Valójában a magyar címer a szovjet tagköztársaságok címereihez hasonlóan készült. Különösen az 1940-ben, a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján bekebelezett balti államok címereihez állt közel.

⁶⁸² Kovács István (szerk.): *Nyugat-Európa alkotmányai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1988. 281.

⁶⁸³ Kovács (1982): i. m. 281.

⁶⁸⁴ Ezúton is köszönöm Pandula Attila segítségét ennek a fejezetnek a megírásához.

⁶⁸⁵ Ez az elnevezés azonban történetileg hibás. Lásd Bertényi Iván: Az úgynevezett Kossuth-címer 1848/49-ben. *Századok*, 133. (1999), 2. 373–381.

⁶⁸⁶ Föglein Gizella: A Magyar Köztársaság állami címere (1946–1949). *Levéltári Közlemények*, 62. (1991), 1–2. 3–8.

⁶⁸⁷ Bertényi Iván: *Magyar címertan*. Budapest, Osiris, 2003. 78.

⁶⁸⁸ Ilyen zászlója volt Jugoszláviában a Vajdaságnak Tito idején.

⁶⁸⁹ Az 1936. évi szovjet alkotmány 143., az albán alkotmány 94., a lengyel alkotmány 89., a kínai alkotmány 105., a román alkotmány 102. cikke tartalmazta a címer leírását.

⁶⁹⁰ *Országgyűlési Napló*, 1949. augusztus 17.

Heraldikailag nem is nevezhetők ezek a jelvények címernek (antiheraldikus),⁶⁹¹ hiszen az alapvető címerpajzsot sem tartalmazzák. Központi jelképük a felkelő nap sugarán ábrázolt sarló-kalapács,⁶⁹² kétoldalt búzakoszorú, amelyet vörös szalag fog össze, felül a vörös csillag.⁶⁹³ A magyar címer kis különbsége, hogy a sarló helyett búzakalász jelképezi a parasztságot, a csillag szórja a fényt, s alul a vörös helyett piros-fehér-zöld szalag jelképezi a magyar nemzetet. A címer ilyenfajta mintázatát Kovács István szerint úgy készítették el, hogy a

„Belügyminisztérium címertani szakértők bevonásával számos tervezetet készítettett a jövőbeni címer kiállításához. Ha jól emlékszem, mintegy negyven-ötven variációt. Köztük több olyan is akadt, mely a pajzsos Kossuth-címerek legalább néhány elemét megőrizte. Rákosi Mátyásnak közvetlenül kellett bemutatni a tervezeteket, aki azzal a felkiáltással választotta ki az emlékeztetőt, a búzakalászos, búzakoszorús és kalapácsos első népköztársasági címet, hogy azon nagyon sok a kék szín, neki pedig a kék kedves színe, különben is a kék szín a keleti népeknél a hatalom jelképe. Persze a választást elsősorban az motiválta, hogy ez a variáns vett át a legtöbbet a Szovjetunióban általános címermodellből.”⁶⁹⁴

Rákosi Mátyásnak⁶⁹⁵ ebben a kérdésben valószínűleg nem kellett volna „Sztálin legjobb tanítványaként” viselkednie. Erre bizonyíték a cseh és a lengyel címer. Bolesław Bierut⁶⁹⁶ jegyzetéből kiderül, hogy amikor Sztálint megkérdezte, „[ő]rizzük meg a régi címet, a fehér sast?”, a válasza az alábbi volt: „ne változtassanak a hagyományos lengyel címeren.”⁶⁹⁷ Így a cseh címer oroszlánjának és a lengyel címer sasának fejéről „csak” a koronát vették le.⁶⁹⁸

Az alkotmány életbe léptetése után rendelet készült arról, hogy 1950. április 30-ig mindenhol el kell távolítani a Kossuth-címet. (Vagy, ahol még megmaradt, a koronás címet.) Bélyegzők, cégtáblák, zászlók, tucatnyi épület homlokzatai, különböző műalkotások estek áldozatul ennek az intézkedésnek.⁶⁹⁹

⁶⁹¹ Antiheraldikus minden olyan címertani termék, amely vét a heraldika szabályai, illetve hagyományai ellen.

⁶⁹² A kalapács a Párizsi Kommün idején lett a munkások jelképe, egyben fegyvere is. A vörös szín az 1848-as forradalmak véráztatta zászlóit idézte. A vörös ötágú csillag öt ága az öt földrészt jelképezte, és azért vörös, mert a Szovjetunió az egész világot véres harcok árán kell elfoglalnia.

⁶⁹³ Dömötörfi Tibor: Magyar államcímerek 1945–1957. *História*, 11. (1989), 1–2. (melléklet); Várkonyi Endre: *A magyar címer útja*. Budapest, Kossuth, 1957. 57.

⁶⁹⁴ Kovács (1989): i. m. 12.

⁶⁹⁵ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1892–1925*. II. kötet. Budapest, Napvilág, 2002. 765.

⁶⁹⁶ Bolesław Bierut (1892–1956): lengyel kommunista politikus. Komintern-ügynök, köztársasági elnök, 1948–1952-ben a Lengyel Egyesült Munkáspárt elnöke, 1954–1956-ban első titkára. Szívrohamban halt meg, amit akkor kapott, amikor elolvasta Hruscsov titkos beszédét, amelyben leleplezte Sztálin bűneit.

⁶⁹⁷ Persak (1998): i. m. 27. Vö. Kazimierz Madej: *Polskie symbole wojskowe 1943–1978: Godło, sztandary, ordery, odznaczenia i odznaki ludowego Wojska Polskiego*. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1980.

⁶⁹⁸ Bulgáriában groteszk módon a címerállat megmaradt, de a szegény oroszánt egy fogaskerékre állították. A román címer készítője viszont egy fenyőerdőbe helyezte el az olajfúrótornyot.

⁶⁹⁹ Ekkor távolították el a Lánchídról is a magyar címet.

Az úgynevezett Rákosi-címer sértette a magyarság nemzeti érzését, ezért 1956 októberének forradalmárjai és szabadságharcosai egyfajta „heraldikai népítélettel” már október 23-án kivágták a magyar zászló közepéből.⁷⁰⁰ (A forradalomnak azóta is szimbóluma a közepén lyukas zászló.) Szinte mindenki a Kossuth-címerrel szimpatizált.⁷⁰¹ Például a magyar olimpiai csapat 113 sportolója ünnepélyes ígéretet tett, hogy a forradalom áldozatai előtt tisztelegve, Kossuth-címerrel és gyászszalaggal vonul fel a melbourne-i olimpián.⁷⁰² Még a szovjet fegyveres beavatkozás eredményeként hatalomra jutó Kádár János sem mert kezdetben szembefordulni ezzel a törekvéssel. Beszédében kijelentette: „A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány azon a nézetten van, hogy címerünk a Kossuth-címer legyen, honvédeink egyenruhája feleljen meg a magyar hagyományoknak [...]”⁷⁰³ A Dobi István vezette Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1956. november 12-én kiadott, 26. számú határozatában kimondta: „a Magyar Népköztársaság címere a »Kossuth-címer«.”⁷⁰⁴

A hatalmukat restauráló és egyre nagyobb önbizalommal rendelkező kommunista vezetők 1957 tavaszán az egyébként kiváló bélyegtervező Légrády Sándorral (1906–1987) újabb, az ő eszméiket kifejező államcímertervezették. Az országgyűlést 1957 májusában hívták össze, és ott már napirendre is került a Kossuth-címer helyét elfoglaló új alkotás. Kádár János kifejtette: „A jobbagyságot jelképező kettőskereszt, az imperialista törekvéseket kifejező hármashalom és négy folyó nem a mi új történelmi úton járó magyar népünk eszméit fejezi ki.”⁷⁰⁵ Néhány képviselő kalapácsot, gépfegyvert, fogaskereket vagy valamilyen szerszámot szeretett volna a címerbe foglalni!⁷⁰⁶ Végül is az 1957. évi II. törvény 3. §-a vezette be az úgynevezett Kádár-címertervet. Ez a „nemzeti” szimbólum kétségtelenül valamiféle kompromisszumra törekvés eredményeként készült el.⁷⁰⁷ Azonban nem a címertervet tették a pajzsra, hanem a címer közepén helyezték el a pajzsot. „Sisakdíszként” továbbra is a kommunista szimbólumot, az ötágú vörös csillagot

⁷⁰⁰ Bertényi Iván: Címerek és társadalom Magyarországon (1190–1990). *Valóság*, 39. (1996), 10. 16.

⁷⁰¹ Horváth Lajos: A magyar állam címere 1956–1957. *Levéltári Szemle*, 43. (1993), 4. 26.; Horváth Lajos: A Kossuth-címer terve 1956-ból. *Turul*, 79. (2006b), 3–4. 94.

⁷⁰² Csikós László: Fekete szalag a Kossuth-címeren. *Ring*, 4. (1992), 42. 4.

⁷⁰³ Nem azért vagyunk felelős poszton ilyen nehéz időkben, hogy szépeket mondjunk, hanem azért, hogy igazat mondjunk és a nép érdekében cselekedjünk. Kádár János elvtárs, a forradalmi munkás-paraszt kormány miniszterelnökének beszéde. *Népszabadság*, 1956. november 12. 2.

⁷⁰⁴ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának határozatával még az Alkotmányt is módosították.

⁷⁰⁵ *Országgyűlési Napló*, 1957. május 11. 1803–1808.; Balogh Sándor (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. IV. kötet. Budapest, Intera, 1998. 201–224., 53–56. Vö. Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer hármashalma. In Angyal Dávid (szerk.): *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet évkönyve*. Budapest, Bécsi Magyar Történelmi Intézet, 1934. 98.; Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer kettőskeresztje. *Turul*, 55. (1941), 3–4. 57–58.; Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma. In *A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának 1941–1942. évi évkönyve*. Gödöllő, az iskola igazgatósága, 1942. 98.; Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer hármashalme. *Turul*, 56. (1942), 1–2. 29.; Szűcs Jenő: Történelmi „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság*, 28. (1985), 3. 31.

⁷⁰⁶ Balogh (1998): i. m. IV. 201–227.

⁷⁰⁷ Nagy Lajos Zoltán: Címervita az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottságában 1957-ben. *Turul*, 82. (2009), 2. 50–52.

használták. A pajzsot jobb oldalon nemzeti színű, bal oldalon vörös szalaggal átfogott sárga búzakoszorú övezte. A búzakoszorú és a pajzs között továbbra is az 1949-es címer kék mezeje található, amelyre a vörös csillag arany színű sugarakat bocsát ki.

A Kádár-rendszer óvatosságára jellemző módon az új címert már nem is kellett feltenni a nemzeti trikolórra. Az 1957. évi II. törvény 4. §-a ugyanis kijelentette: „A zászló az állam nemzeti színeiben kifejezett jelképe, és felesleges azt megterhelni a címer külön jelvényével.”

Himnusz

A nemzeti himnusz ünnepélyes ének, amely egy egész országot, nemzetet jelképez. Különösen igaz ez a magyar himnuszra, amely nem királyhimnusz, hanem néphimnusz. Nem az uralkodót dicsőíti (mint például az angol vagy az orosz himnusz) éppen ellenkezőleg, szokásjogi úton vált nemzeti imánkká. Mindehhez kellett az is, hogy Kölcsey Ferenc versét a szó teljes értelmében szárnyára vegye a muzsika.

A kommunista vezetés azonban minden eszközzel igyekezett megszabadulni tőle. Leginkább a szövegével nem voltak kibékülve, hiszen Istennel kezdődik, és a marxista szemlélettel ellentétes módon szól a magyar történelemről, hazáról. Hiteles tanúvallomások szerint az új, „szocialista” himnusz komponálására Kodály Zoltánt kérték fel. Szövegírója pedig Illyés Gyula lett volna.⁷⁰⁸ Mintának az *Alkotmányunk van!* című versnek kellett volna lennie:

„A történelmünk poshadó mocsár volt,
benne a nép szájig merülve gázolt,
cipelve bankárt, arisztokratát.
Leráztuk őket már és sebeinket
begyógyítva, partra vetett minket
a dicső Szovjetunió, s a Párt.”⁷⁰⁹

Kodály kijelentette, hogy jobb a régi, és passzív ellenállással megakadályozta, hogy egy új himnuszt kelljen írnia. Ezután az lett a szokás egészen 1989-ig, hogy ünnepélyeken vagy csak a dallamot játszották, vagy pedig A-dúrban énekelték a lejátszott felvételen, mert az átlagos emberi hang a „Megbűnhődte már a nép” sor „Meg” sóhaját nem tudta kiénekelni (C-dúrban vagy H-dúrban kellett volna előadni).

⁷⁰⁸ Bónis Ferenc (szerk.): *Így láttuk Kodályt*. Budapest, Püski, 1994. 162.; Illyés Gyula: Naplójegyzetek, 1974. *Kortárs*, 33. (1989), 3. 7. Nagy Ferenc a kisgazdák 1946. őszi nagygyűléséről írta, hogy amikor a tömeg a Himnuszt énekelte, többen észrevették, hogy Rákosi Mátyás az egyik kezét a zsebébe teszi, a másikkal pedig égő cigarettáját tartja. A közelében álló legény rákiáltott: Dobja el a cigarettáját! Rákosi elvörösödött, és kínos zavarában eltaposta. Lásd Pünköshti Árpád: *Rákosi a hatalomért (1945–1948)*. Budapest, Európa, 1992a. 68.

⁷⁰⁹ Kuczka Péter: *Alkotmányunk van! Szabad Nép*, 1949. augusztus 10. 6.

Az ünnepnapok

Az ünnepnapok már jellegüknél fogva is jelképes tartalom hordozói. Különösen így volt ez a szovjet típusú diktatúrákban, ahol szinte minden különleges jelnek, szimbólumnak még nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a demokratikus berendezkedésű országokban. Ezekben az államokban mindig is nagy hangsúlyt helyeztek a propaganda és a látványos szimbólumokra. (Lásd a Szovjetunió november 7-i katonai parádéját és a magyarországi április 4-i és május 1-jei felvonulásokat.)⁷¹⁰ Az állami ünnepek mindig is szorosan kapcsolódtak egy adott politikai berendezkedéshez, hiszen legtöbbször történelmi emlékek felidézésével fejezik ki a meghatározó ideológiai szempontokat. A magyarországi kommunista vezetés is saját hatalmi elképzeléseinek megfelelően szüntetett meg régi ünnepeket, vagy teljes mértékben átalakította azokat, manipulálta tartalmukat, jelentésüket, és alkotott új, a szocializmust jelképező szimbolikus megemlékezéseket. Azonban az újonnan bevezetett ünnepekhez, mint például március 21-e, a Tanácsköztársaság létrejöttének ünnepe, április 4-e, a „felszabadulás” ünnepe, november 7-e, a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” ünnepe, nem fűződött semmiféle közösségi igény és valódi társadalmi támogatottság. Ennek ellenére rendszeresen tömegeket mozgósítottak. Egyrészt, hogy ezzel is formálisan legitimálják a hatalmukat, másrészt egy mesterséges világot kreáltak, ahol egyre szűkebb körre szorul vissza a magánszféra. Egyúttal kötelezővé igyekeztek tenni az ünnepségeken való aktív részvételt.

A szovjet típusú diktatúrák kiiktatták a nemzeti és egyházi ünnepeket, ezzel is csökkentve az ünnepek számát, hogy ilyen módon is növeljék a munkával töltött időt.

Az 1945. évi naptár piros betűs ünnepei leginkább a katolikus országok (tartományok) ünneprendjét követték. A 15 munkaszüneti nap közül 13 keresztény ünnep. Egy részük elvilágiasodott: újév, húsvét, Szent Péter és Pál napja (aratás kezdete), mindenszentek és halottak napja, karácsony.

Egyéb keresztény állami ünnepek: vízkereszt (január 6.), Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe, illetve Jézus bemutatása (február 2.), áldozócsüdtörtök (1945-ben május 10.), pünkösd két napja (1945-ben május 20–21.), valamint a csak katolikusok úrnapja (1945-ben május 31.), a két Szűz Mária-ünnep (Nagyboldogasszony: augusztus 15., Kisboldogasszony: szeptember 8.), valamint a szeplőtelen fogantatás ünnepe (december 8.).⁷¹¹ Szent István napja (augusztus 20.) állami és egyházi ünnep is. Egyedül március 15-e volt

⁷¹⁰ Még az 1971-ben megjelent, *Az óvodai nevelés programja* című minisztériumi kiadvány is bizonyítja az ideológiai befolyásolás hangsúlyozását. *Az óvodai nevelés célja és feladatai* című befejező fejezetben a következők olvashatók: az óvodai nevelés során „elért szintek egyúttal biztosítják, hogy a gyermekek a dialektikus materialista világnézet irányába fejlődjenek”. (Az utolsó kiadás ebből a programból 1985-ben jelent meg.)

⁷¹¹ Bálint Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Budapest, Ős-Kép, 2009. 190.

nemzeti ünnep. Már az 1940-es évek második felében sorra szüntették meg az egyházi ünnepeket, és alakították ki a szovjet típusú diktatúra céljait szolgáló demonstrációkat. A továbbiakban tekintsük végig a szocializmus korának ünnepi naptárát!

Nemzetközi nőnap (március 8.)

A két világháború közötti időszakban a nő legfontosabb hivatását, a feleség- és az anyaserepet szimbolizáló anyák napja iskolai ünneppé nyilvánítását – németországi példa alapján – a 820-05-128/1930 VKM rendelet szabályozta. 1945-ben eltörölték az anyák napja hivatalos megünneplését. A régi magyar hagyomány szerint március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján köszöntötték fel a nőket. (Az ünnep a magyar nevét onnan kapta, hogy a gazdák ezen a napon szokták elkezdni a fák oltását.) A március 25-i ünnep helyett a nemzetközi nőnap szerepét hangsúlyozták. Az ünnep eredete: a New York-i textiliparban dolgozó nők 1857. március 8-i tüntetésének hatására Clara Zetkin⁷¹² német szélsőbaloldali feminista 1910-ben, a II. Nemzetközi Szocialista Nőkongresszuson javasolta, hogy március 8-án tartsák meg a nemzetközi nőnapot. Az ünnep fontosságát növelte, hogy 1917-ben ugyanezen a napon Oroszországban is sor került egy nőtüntetésre, amelynek hatására lemondott trónjáról II. Miklós cár.⁷¹³ A Szovjetunióban leginkább Alekszandra Kollontaj⁷¹⁴ hatására hivatalos nemzeti ünneppé tették, hogy a nők is a Kommunista Pártot támogassák. A sztálini vezetés a nők munkába állását és militarista nevelését tartotta fontosnak. Ennek megfelelően szervezték meg a nőnap ünnepségeket. A Szovjetunió által megszállt országokban is így értékelték át a nemzetközi nőnapot. Magyarországon a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének kellett gondoskodnia a nőnap ünnepségeiről.

A nemzetközi nőnap egyoldalú hangsúlyozása mellett 1955-től újra ünnepelni kezdtek az anyák napját is. Belső használatra készült indoklás szerint azért, nehogy a klérus sajátítsa ki magának ezt az ünnepet.⁷¹⁵

Rákosi Mátyás születésnapja (március 9.)

A Rákosi Mátyásról kialakított személyi kultusznak ma már jelentős szakirodalma van.⁷¹⁶ Ennek a kultusznak a legmonumentálisabb megnyilvánulása 1952-ben, a 60. születésnapjára

⁷¹² Clara Zetkin (1857–1933): tanítónő, előbb szociáldemokrata, majd kommunista politikus. Az orosz narodnyik Ossip Zetkin volt az élettársa, 1933-ban a Szovjetunióba emigrált.

⁷¹³ Vlagyimir Iljics Lenin: *Beszélgetések Clara Zetkinnel a nők helyzetéről*. Budapest, Szikra, 1948; Kovács Tiborné: Március 8. – a világ dolgozó asszonyainak harcos ünnepe. *Társadalmi Szemle*, 11. (1956), 2. 97.; Ortutay Zsuzsa: A Nemzetközi Nőnap 50. évfordulójára. *Pártélet*, 5. (1960), 2. 3.

⁷¹⁴ Alekszandra Kollontaj (1872–1952): kommunista politikus, feminista. Külföldi tanulmányútjai során ismerkedett meg az emigrációban élő Leninnel. 1917 után nagykövet.

⁷¹⁵ Schadt (2002): i. m. 141.

⁷¹⁶ Apor Balázs: A Rákosi-kultusz kialakulása és megnyilvánulásai 1945 után. *Sic Itur Ad Astra*, 11. (1999), 1. 97–128.

rendezett ünnepségsorozat volt. A rendezvények megszervezésére és lebonyolítására szervezőbizottság alakult Horváth Mártonnak, az Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjének elnökleivel. Már két hónappal a nagy esemény előtt elkezdtek megjelenni különböző cikkek, riportok, amelyek a közvélemény figyelmét próbálták felkelteni. A községekben a kisbírók kidobolták; ahol voltak már, ott a tereken lévő hangszórók tették közhírré: „Március hó 9-re, vasárnap reggelre házát mindenki díszítse ki, az udvarát és az utcát takarítsák el, házaikra zászlót tűzzék ki, hogy méltóképpen ünnepelhessék Rákosi elvtárs 60. születésnapját.”⁷¹⁷ A dolgozók munkaverseny-felajánlásaikkal, az írástudók pedig könyveikkel, újságcikkeikkel, röpirataikkal ünnepelték Rákosit.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc ünnepe (március 15.)

Ezt az ünnepet a hatalomra került kommunisták rögvest kisajátították. 1951-ben már ilyen tartalmú szövegek jelentek meg az ünnep kapcsán:

„Tanítsa a március 15-re emlékezés arra az ifjúságunkat és valamennyiünket, hogy a haza, a nép iránti hűség és a Szovjetunió iránti hűség egy és ugyanaz. [...] Március szellemében fogadjuk; hűség a szabadság, a béke fegyveres védelméhez, annak hatalmas védelmezőjéhez, a Szovjet-unióhoz, a szeretett Sztálin elvtárshoz. Hüen köszönjük szabadságunk, békénk, boldog életünk szerzőjét, a Magyar Dolgozók Pártját és drága Rákosi elvtársunkat.”⁷¹⁸

Még így, a valódi szellemiségétől megfosztani próbált ünnep is gyanús volt a hatalom számára, ezért 1948-ban még törvénybe iktatták március 15-e történelmi jelentőségét (1948. évi XXIII. törvény az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc emlékének megörökítéséről), de már a 1003/1951. (III. 10.) MT határozat kimondta: „Március hó 15. napja rendes munkanap. Az alsó-, közép- és felsőfokú tanintézetekben a tanítás (előadás) ezen a napon szünetel.”

Az 1956. évi forradalom és szabadságharc a márciusi ifjak szellemiségét követve kezdődött: Petőfi-kör, a különböző számú pontokban összefoglalt követelések, békés tüntetés, kokárda, Kossuth-címer, Kossuth-nóta stb. A forradalom követelései közé felkerült március 15-ének a valódi történelmi jelentőségében való megünneplése; ez utóbbi követelés súlyát bizonyítja, hogy kezdetben még a kádári restauráció is respektálta ezt a törekvést. A Magyar Népköztársaság ünnepeiről szóló 12/1956. (XII. 19.) kormányrendelet (bár mint munkaszüneti napot szabályozva) 2. pontjában március 15-ét az 1848/49. évi forradalom emléknapiaként említette. A Kádár-kormány azonban – a MUK-tól⁷¹⁹ tartva – 1957. március 10-én visszavonta az utóbbi rendelkezését.

⁷¹⁷ Gyarmati György: *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Budapest, Paginarum, 1998b. 112.

⁷¹⁸ Idézi Gyarmati (1998b): i. m. 111.

⁷¹⁹ MUK = Márciusban Újra Kezdjük.

A Kádár-korszak ellentmondásosan közelített ehhez az ünnephez annak hazafias tartalma, az 1848-as és az 1956-os forradalmak gondolati érintkezési pontjai miatt. Teljesen nem negligálhatta, de nagyon óvatosan bánt vele. Kitalálták, hogy 1969-től Forradalmi Ifjúsági Napok néven a három tavaszi ünnepről (március 15., március 21. és április 4.) együttesen kell megemlékezni. Ezzel próbálták egyrésről március 15-e erős érzelmi töltését kisugároztatni a másik két évfordulóra, másrésről így akarták a márciusi ifjak szellemiségének hatását tompítani.⁷²⁰

Az 1970-es évek fiataljait azonban egyre kevésbé elégitették ki a hivatalos ünnepek. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás elrettentő hatásából felocsúdva, a márciusi ifjak követeléseinek aktualitását látva egyre többen próbáltak a saját értékeik szerint ünnepelni és megemlékezni. A hatalom azonban ezt nem tűrhette, ezért március 15-e Krassó György szavaival „mindig az összezsapás napja lett a szabadságot éltető fiatalok és az elnyomókat védelmező rendőrök között”.⁷²¹

A Tanácsköztársaság kikiáltásának ünnepe (március 21.)

Az 1949 és 1990 közötti szovjet típusú diktatúra mindvégig mint történelmi előzményre tekintett a Tanácsköztársaság „dicsőséges” 133 napjára. Még az 1949. évi XX. törvény (a Magyar Népköztársaság Alkotmánya) preambuluma is bekerült egy fél mondat erre az eseményre hivatkozva. A Tanácsköztársaság története azonban számos problémát hordozott magában. Nem tudtak ugyanis elszámolni egykori vezetőjével, Kun Bélával⁷²² és még jó néhány sorstársával. Az 1950-es években ezért a Tanácsköztársaság vezetőjeként az 1919-ben még alig ismert helyettes kereskedelmi népbiztost, Rákosi Mátyást és a terrorista Szamuely Tibort⁷²³ emlegették.⁷²⁴ Kun Béla neve sokáig tabunak számított, még a Borsányi György által 1979-ben írt életrajzot is visszavonták.⁷²⁵

⁷²⁰ Gerő András: Március 15. Fejezetek a nemzeti szabadságünnep hányatott történetéből. In Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Budapest, Atlantisz, 1993. 397.

⁷²¹ Idézi Tamáska Péter: *Politikai elitélt kerestetik. Börtönök Magyarországon, 1945–1990*. Budapest, Mundus, 2006. 171. Vö. Horváth Attila: A gyűlekezési jog elméletének és gyakorlatának története Magyarországon 1989-ig. *Jogtörténeti Szemle*, 9. (2007a), 1. 12–14. Lásd még a gyűlekezési jogról szóló részt.

⁷²² Kun Béla (1886–1938): újságíró, kommunista politikus. A kolozsvári Munkásbiztosító Pénztár titkáráként sikkasztott, ezért elbocsátották. A felelősségre vonást azért úszta meg, mert behívták katonának. Oroszországban hadifogságba esett, majd belépett a Szovjetunió Kommunista (Bolshevik) Pártjába. Az ő elnöksége mellett alakult meg ennek a magyar csoportja. A Tanácsköztársaság idején külügyi népbiztos. A Szovjetunióba emigrált. A sztálini tisztogatások során életét veszítette.

⁷²³ Szamuely Tibor (1890–1919): kommunista politikus, újságíró, a Tanácsköztársaság idején hadügyi népbiztoshelyettes és közoktatásügyi népbiztos, a kommun terrorszervezetének vezetője. 1915-ben orosz hadifogságba esett. 1918 tavaszán már Kun Béla közvetlen munkatársaként tevékenykedett. Kivégeztetett olyan magyar tiszteket, akik nem akartak belépni a Vörös Gárdába. 1919 januárjában tért vissza Magyarországra. Szamuely volt az egyik szervezője és irányítója a Lenin-fiúknak, akik különböző terrorakciókat hajtottak végre. A Tanácsköztársaság bukásakor Ausztriába akart szökni. Egy osztrák határőr elfogta, emiatt öngyilkos lett.

⁷²⁴ Apor (2005): i. m. 3.

⁷²⁵ Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1979. 391.

A Tanácsköztársaság 50. évfordulóján, 1969-ben „rehabilitálták” március 21-ét. Óvatosan, de kijelentették, hogy Kun Béla a személyi kultusz áldozata lett, de még azt sem lehetett tudni, hogy mindez hol és mikor történt. A korabeli lexikonok a Tanácsköztársaság külügyi népbiztosa halálának időpontjaként körülbelüli dátumokat adtak meg.

A „felszabadulás” ünnepe (április 4.)

A Szovjet Tájékoztatási Iroda 1945. április 4-én rövid közleményt bocsátott ki: „Az 1945. március 16. – április 4. közti időben végrehajtott előretörés következtében a 2. és 3. Ukrán Frontok csapatai befejezték Magyarország egész területének felszabadítását a német megszállóktól.” A közlemény két hamis állítást is tartalmazott. Az egyik, a fontosabb a „felszabadítás” kifejezést használta. Valójában Magyarországot elfoglalták és meghódították. Az 1945. június 9-én alapított szovjet emlékérmek feliratában különbséget tettek „felszabadult” és „elfoglalt” nagyvárosok között. Az előbbieket csoportjába tartott Belgrád, Varsó és Prága, utóbbiakéba Budapest, Bécs, Berlin és Königsberg.⁷²⁶

A másik hazugság az április 4-i időpont, amit a Sztálintól rettegő szovjet katonai vezetők találtak ki. Valójában a nyugati határszélen még április 11-éig, sőt 13-áig is elhúzódtak a harcok. Az 1975-ben kiadott *Magyarország felszabadítása* című könyvben szinte méterről méterre követték a fontvonalat, kivéve az április 4-e előtti időpontot.⁷²⁷

A magyar jogszabályokban a „felszabadulás” kifejezés először az 1390/1945. ME rendeletben jelent meg, amely április 4-ét minden indoklás nélkül felszabadulási ünneppé nyilvánította. Érdekes módon nemzeti ünneppé csak 1950-ben nyilvánították ezt a napot, amikor már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a valós helyzet.⁷²⁸ Az 1950. évi 10. törvényerejű rendelet a *Szabad Nép* vezércikkeiben megszokott stílusban magasztalta a Szovjetuniót, a Vörös Hadsereget és a „nagy” Sztálint:

„Április 4. a magyar nép soha el nem múltó hálájának, forró szeretetének, a baráti és szövetségi hűségnek ünnepe, felszabadítója, példaképe, függetlenségének oltalmazója, a béke legfőbb őre és legerősebb támasza a Szovjetunió, a dicsőséges szovjet hadsereg, népünk és a haladó emberiség tanítója s igaz barátja, a nagy Sztálin iránt.”

Ugyanilyen történelemhamisítás történt akkor is, amikor meg akarták határozni, hogy melyik község szabadult fel utoljára 1945. április 4-én. Várkonyi Endre⁷²⁹ újságíró tanúsága

⁷²⁶ Ravasz István: Máskor és máshol. *Regiment*, 6. (2010), 1. 8.

⁷²⁷ Nemesmedvesen Gerhard Gizella síremlékén a halál dátuma 1945. április 6-a volt. A „felszabadulási ünnep” 30. évfordulójára készülve kicserélték a sírkövet, amelyre már április 4-e került. Az egyházi anyakönyvben maradt csak meg a 6-i dátum. Lásd Horváth Attila: A hatalom ünnepe – az ünnep hatalma. Ünnepek Magyarországon a szovjet típusú diktatúra korában. *Jogtörténeti Szemle*, (2007b), Különszám. 46.

⁷²⁸ Jól tükrözte mindezt a korabeli pesti vicc is, amely szerint Magyarországot történelme során három „dúlás” is érte: tatárdúlás, törökdúlás és „felszabadulás”! Horváth (2007b): i. m. 46.

⁷²⁹ Várkonyi Endre (1926–2020): újságíró, szerkesztő.

szerint találomra mutattak rá a térképen Nemesmedves községre.⁷³⁰ Bár a történészek és a helyi lakosok pontosan tudták, hogy mindez nem igaz, egészen a rendszerváltozásig így szerepelt minden kiadványban, pedig az utolsó magyar települést, Pinkamindszentet április 13-án szabadították fel.⁷³¹

Lenin születésnapja (április 22.)

Lenin születésnapját minden évben meg kellett ünnepelni. Különösen 1970-ben a 100. évfordulót.⁷³²

A munka ünnepe (május 1.)

A munka ünnepe a nemzetközi munkásmozgalmak által kiharcolt, minden év május 1-jén tartandó ünnepség. 1881. május 1-jén a legnagyobb amerikai munkásszövetség általános sztrájkot hirdetett, követelve a nyolcórás munkanap bevezetését. Chicagóban a rendőrség a további napok tüntetésein kétszer is a tömegbe lőtt, ami több halálos áldozattal járt. A tüntetések szervezőit bíróság elé állították. Négyet közülük kivégeztek, de később többen kegyelmet kaptak. Az 1890. május 1-jén tartott általános sztrájjal emlékeztek a lelőtt és az ártatlanul kivégzett munkásokra.⁷³³

Május 1-je katolikus ünnep is, hiszen e napon Jézus nevelőapjára, Józsefre, az ácsra emlékeznek. Munkás Szent József ünnepét 1955. május 1-jén rendelte el XII. Piusz pápa.

Magyarországon május 1-je 1945 után mozgalmi ünnepből hivatalos állami ünneppé vált. 1949-től munkaszüneti nap.⁷³⁴ A vállalatok, üzemek, intézmények dolgozói hivatalosan kiadott transzparensek alatt vonultak fel a párt- és állami vezetők emelvénye előtt.

A május 1-jei felvonulásoknál a vidéki helyszínek Budapestet utánozták, a budapesti pedig Moszkvát. Így a szovjet típusú felvonulási rendszernek megfelelően nálunk is a központi építmény a tribün, amelyről a vezetők megtekintik a felvonulókat. Ez Moszkvában a Lenin- (Sztálin-) mauzóleum mellvértje, Budapesten pedig a többször átalakított lelátó, eredetileg a Sztálin-szobor talpazata volt.⁷³⁵

Ezt a felvonulást a szocialista országok annyira fontosnak tartották, hogy még az atomkor legnagyobb katasztrófája idején is megtartották. 1986. április 26-a hajnalán

⁷³⁰ Várkonyi Endre: *Túlélőtoll*. Budapest, Ex Libris, 2009. 198.

⁷³¹ Lásd például a Tóth Sándor és Gál Lajos által szerkesztett *Battonyától Nemesmedvesig. Magyarország felszabadításának képes krónikája* című kiadványt.

⁷³² Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág, 2008. 11.

⁷³³ Jemnitz János: *Május elseje születése*. Budapest, Kossuth, 1986. 7.

⁷³⁴ Vö. 3610/1949. (IV. 23.) kormányrendelet.

⁷³⁵ Voigt Vilmos: Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről). *Budapesti Negyed*, 2. (1994), 1. 166.; Pap Milán: *A párttal, a néppel... Esmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban*. Budapest, Matthias Corvinus Collegium, 2021. 27.

az Országos Atomenergia Bizottság által sem ismert csernobili atomreaktor négyes blokkja a levegőbe röpült, és nukleáris porfelhővel borította be a környéket. Negyven-szer több radioaktív anyag került a légkörbe, mint a Hirosimára és Nagaszakira dobott atombomba következtében. Ukrajnában hárommillió, Belorussziában kétmillió embert ért sugárzás. A szocialista országok tömegtájékoztatása először tagadott, majd bagatelizálta a katasztrófát. A május 1-jei moszkvai felvonulás miatt Gorbacsov utasítására mesterséges esőt csináltak, és a radioaktív felhőt Belorusszia felé terelték.

Magyarországon is gyanútlan, tájékozatlan emberek százezrei vonultak fel, ahogy azt Pesten utólag keserűen megjegyezték: „sugárzó arccal”.⁷³⁶

Szent István ünnepéből az Alkotmány ünnepe (augusztus 20.)

Szent István ünnepe az ezeréves történeti alkotmányt, folytonosságot, identitásunk és karakterünk legfőbb vonásait – a magyarságot, kereszténységet és európaiságot – őrzi és erősíti tudatunkban. Krúdy Gyula minderről így nyilatkozott 1926-ban: „Szent István napja valamiképpen úgy helyezkedett el a magyarság köztudatában, mint akár a karácsony, húsvét, a pünkösd. [...] Egy nap, amelytől mindenki vár valamit, még az is, akinek egyébként nem volt sok várnivalója. Egy nap, amelyet mindenki úgy ünnepelt, mintha saját neve napját ülné.”⁷³⁷

1945 után a kommunista vezetés úgy gondolta, hogy augusztus 20-át nem lehet egyik napról a másikra kitörölni a kollektív tudatból, hiszen nemcsak vallási, hanem nemzeti tartalommal is telítődött. Ezért 1948-ban először a Szent Jobb-körmenetet tiltották be,⁷³⁸ majd magát az ünnepet is „átkonvertálták”. Az új alkotmányt 1949. augusztus 20-án léptették hatályba, és 1950-től már a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról kellett e napon megemlékezni (1950. évi 1. tvr.). A törvényerejű rendelet indoklása szerint: „Az alkotmány fejezi ki és rögzíti le azoknak az alapvető gazdasági és társadalmi változásoknak eredményeit, amelyeket országunk a nagy Szovjetunió fegyveres ereje által történt felszabadítása óta elért és az Alkotmány jelöli ki továbbfejlődésünk irányát is a szocializmus felé vezető úton.” Elhagyták első királyunk „Szent” jelzőjét, és az „új kenyérről” kezdtek megemlékezni. (Addig az új kenyér ünnepét Péter-Pálkor, június 29-én tartották.)

Igy lett Szent István és az állam alapításának ünnepéből szocialista ünnep, a proletárdiktatúra alkotmányának napja (egyben a szovjet légierő napja is).⁷³⁹ Ettől kezdve ugyanis a sajtóban, a rádióban, a televízióban, de még az irodalmi alkotásokban is tilos

⁷³⁶ Szatmáry Zoltán – Aszódi Attila: *Csernobil. Tények, okok, hiedelmek*. Budapest, Typotex, 2005. 100.; Cseh Gergő Bendegúz et al. (szerk.): *Ez a sugárzás nem ismer határokat. Dokumentumok a csernobili katasztrófa magyarországi következményeiről*. Budapest, ÁBTL–Kronosz, 2018.

⁷³⁷ Idézi Faggyas Sándor: Szabadság és tulajdon. *Magyar Hírlap*, 2007. augusztus 18. 14.

⁷³⁸ Csak a rendszerváltozás után lehetett újra megtartani.

⁷³⁹ Gyarmati György: A nemzettudat-hasadás ünnepi koreográfiája. *Mozgó Világ*, 21. (1995a), 8. 87.

volt Szent István napját megemlíteni. Azért, hogy az augusztus 20-ai alkotmány ünnepét népszerűsítsék, a magyar kenyér ünnepét Péter-Pál-napjáról szintén erre a dátumra tették át az „új kenyér ünnepe” címen.⁷⁴⁰

A Néphadsereg napja (szeptember 29.)

A szovjet csatlós országok mindegyikében a Vörös Hadsereg Napja mintájára szervezték meg saját katonai ünnepségüket. A Magyar Néphadsereg napját minisztertanácsi határozattal szeptember 29-ére tették, mivel 1848-ban ekkor aratott győzelmet a magyar honvédség a „jugoszlávokkal” szemben. Ez jól illett a Tito elleni propaganda-hadjáráthoz. Emellett az is fontos szempont volt, hogy Pákozdi a trianoni határokon belül található, illetve a tavaszi hadjárat győzelmei túlságosan is közel estek április 4-éhez, május 1-jéhez. Ráadásul erre a napra esett az akkori honvédelmi miniszter, Farkas Mihály névnapja is. Ilyenkor a negyvennyolcas honvédnótát az alábbi változatban adták elő: „Farkas Mihály rézagyúja fel van virágozva.” Ezt az ünnepet először 1951-ben tartották meg.⁷⁴¹

A Néphadsereg napjából később a fegyveres erők napja lett, majd a rendszerváltás után honvédség napja elnevezéssel május 21-ére tették.⁷⁴²

A „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” ünnepe (november 7.)

1950. október végén adták ki az 1950. évi 37. törvényerejű rendeletet, amely a petrográdi⁷⁴³ bolsevik hatalomátvételt is a magyar állami ünnepek közé sorolta. Ilyesmi még nem fordult elő a magyar történelemben. Talán ezért is fűztek a törvényerejű rendelethez külön végrehajtási jogszabályt is.⁷⁴⁴ Ekkor vette fel Lenin nevét a Nagykörút Marx tér és a Rákóczi út közötti szakasza, és lett November 7. tér az Oktogon, Sztálin híd az Árpád híd, Dunapentele pedig Sztálinváros.

Az állami ünnepek közül a november 7-i kapta a leghosszabb méltatást: „a világtörténelem legnagyobb fordulópontja.” „1917. november 7. napján Oroszország munkásosztálya, szövetségben a dolgozó parasztsággal és az elnyomott népekkel, Lenin és Sztálin dicső Bolsevik Pártja vezetésével, megdöntötte a kapitalizmust s a földkerekség egyhatodán megteremtette a világ első szocialista államát: a Szovjetuniót.” A Nagy Októberi Szocialista Forradalom először hozott létre olyan államot, „amely megszüntette az ember

⁷⁴⁰ Kovács Ákos: Az új kenyér ünnepe. *Beszélő*, 9. (2004), 7–8. 58.

⁷⁴¹ Hermann Róbert: *A Drávától a Lajtáig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéből*. Budapest, Balassi, 2008. 77.; Csóka-Jaksa Helga: A Néphadsereg Napja a rádióban, 1951-ben. In Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2014. 401.

⁷⁴² 82/1992. (V. 14.) kormányrendelet.

⁷⁴³ Szentpétervár hivatalos neve 1914 és 1924 között Petrográd volt.

⁷⁴⁴ 2019/1950. (X. 29.) MT határozat.

ember általi kizsákmányolását”. A Szovjetunió „a világ népeinek reménysége, támasza és példaképe a békéért, a függetlenségért a szocializmusért vívott küzdelemben”. November 7. „a győzelmes szocializmus, a dolgozók nemzetközi szolidaritása, a Szovjetunió iránt érzett hála ünnepe”.⁷⁴⁵

Az „eredetmítoszban” grandiózus hőstettként felmagasztalt „forradalom” 1917 októberében valójában egy gyakorlatilag komoly ellenállásba nem ütköző puccs volt csupán. Forradalomra 1917 februárjában került sor, amikor megdöntötték a cári rendszert, és a polgári demokráciát tűzték ki célul. A Bolsevik Párt katonai egységei éppen ezt a demokratikus kísérletet hiúsították meg, amely révén megszüntették a többpártrendszert, a magántulajdont és az emberi jogokat. A Szovjetunióban 1927–1928-ig nem is foglalkoztak különösképpen az októberi (novemberi) eseményekkel, hanem az 1905-ös forradalmat, a februári forradalmat, a párizsi kommünt ünnepezték, illetve Lenin haláláról emlékeztek meg. A sztálini fordulattal írták át teljesen a történelmet, készítettek dokumentumfilmeket,⁷⁴⁶ és kezdték el a Vörös téren a katonai parádákat.⁷⁴⁷ Szergej Eisenstein *Október* című filmjét, illetve az abból kivágott képeket mint eredeti dokumentumokat mutatták be. Eltűlozták Lenin és Sztálin szerepét is. Az ostrom valódi szervezőjét, Lev Davidovics Trockijt kiretusálták a történelmi emlékezetből. Az Auróra cirkálónak pedig csak vaktöltényei voltak. A Téli Palotának nem volt komoly védelme. A bolsevikok mindent összetörtek, és az értékes holmikat ellopták.⁷⁴⁸

Egyházi ünnepek

A „klerikális reakció” elleni harc jegyében megpróbálták megszüntetni a vallási ünnepeket, vagy igyekeztek átalakítani tartalmukat, jelentésüket. Ezzel kívánták megfosztani a magyar lakosságot az egyházi ünnepek adta közösségi élményektől. Az egyházat addig is, amíg – reményeik szerint – meg nem szűnik, a templomok kapuján belülré szorították vissza – mondván, hogy a „vallás magánügy”. A Kommunista Párt erősödésével párhuzamosan iktatták ki az egyházi ünnepeket. Összesen 13-at. Először a katolikus ünnepeket: 1947-ben a szeplőtelen fogantatás, 1948-ban Gyertyaszentelő Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Kisboldogasszony ünnepét. 1949-ben következtek az általános keresztény ünnepek: vízkereszt, áldozócsütörtök, Szent Péter és Pál napja. Még az emléküket is ki akarták törölni az emberek tudatából, ezért azt hangoztatták, hogy a szocialista mezőgazdaságban már Péter és Pál napja előtt el kell kezdeni az aratást. Emellett betiltották a déli harangszót (csak 1956-ban állították vissza) és a Szent Jobb-körmenetet is.

⁷⁴⁵ 1950. évi 37. törvényerejű rendelet november 7. napjának a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójának állami ünnepé nyilvánításáról.

⁷⁴⁶ Georges Sadoul: *A filmművészet története*. Budapest, Gondolat, 1959. 201.

⁷⁴⁷ Fazekas Zsuzsanna: November 7-e és a szocialista identitás: egy nemzetközi ünnep „honosítása”. *Új Forrás*, 44. (2012), 8. 15.

⁷⁴⁸ Hahner Péter: *100 történelmi tévhit avagy amit biztosan tudsz a történelemről – és mind rosszul tudod...* Budapest, Animus, 2010. 258.

A magyar dolgozók állítólagos kérelmére hivatkozva mint ünnepet eltörölték a pünkösdhétfőt (1012/1952. MT határozat), december 26-át⁷⁴⁹ [1050/1952. (XII. 17.) MT határozat], majd végül a húsvéthétfőt is, és rendes munkanappá nyilvánították azokat. Az 1956-os forradalom és a szabadságharc hatására visszaállított kétnapos karácsonyt már a kádári vezetés nem vette vissza. Újra használhatták a médiában a karácsony szót is, de a karácsonyfa még sokáig hiánycikk maradt.

A katolikus egyház is kénytelen volt revízió alá venni az ünnepeit. A fő ünnepeken és vasárnapokon kívül az úgynevezett parancsolt ünnepek száma a minimumra csökkent. Csupán három – vasárnapon kívüli – „parancsolt” ünnep maradt meg ezután: karácsony első napja, újév és Nagyboldogasszony augusztus 15-i ünnepe. Vízkereszt, áldozócsumértők és úrnapja ünnepét a rájuk következő vasárnapokon tartották. Az 1950 utáni generációk így már semmit sem tudtak a régiek számára oly kedves Mária-ünnepekről.

Azoknak az ünnepeknek, amelyeket nem tudtak teljesen kitörölni a naptárakból és az emberek tudatából, a jelentését kívánták manipulálni. A húsvéthétfő munkahelyi locsolkodássá vált. Szomorú fintor és túlélési jó kedély: locsolórigmus 1962-ből, a téjeszés lezárásának évéből: „Zúg a traktor, szánt az eke / Elvtársnő, permetezhetek-e?”

A Mikulásból Télapó⁷⁵⁰ lett, és az átírt gyerekkönyvekben még a karácsonnyal is összemosták. Karácsony ünnepe helyett fenyőfaünnepséget rendeztek.⁷⁵¹ (Bár az 1950-es évek általános áruhiányára jellemző módon fenyőfát sem lehetett kapni.) Az iskolákban még december 24-ére is programokat szerveztek, ezzel is megnehezítve az ünnepi készülődést. A *Szabad Nép* 1953-ig Sztálin december 21-i születésnapját december 24-én és 25-én ünnepelte. 1953. december 17-én hosszú miniszteri utasítás jelent meg „az óvodai fenyőünnep megtartásáról”, amelyet úgy kellett megszervezni, hogy azon a szülők is jelen legyenek. A Kádár-korszakban is folyamatosan jelentek meg a párt lapjában a karácsony ünnepét kritizáló cikkek, karikatúrák.⁷⁵²

Ugyanígy akartak elbánni a családi és egyéni ünnepekkel is. Keresztelő helyett névadó ünnepséget ajánlottak, az egyházi esküvő helyett termelőszövetkezeti vagy KISZ-⁷⁵³ esküvőt szerveztek, temetésen pap és kántor helyett munkatársi búcsúztatás és üzemi kórus volt. (A nyilvánosság előtt ne legyen olyan ünnepi alkalom, ahol egy pap is jelen lehet, és vezeti a szertartást.) A családi ünnepek egyházi szertartástól mentes formáinak megtartása a helyi tanácsok feladata lett.⁷⁵⁴ (104/1962. BM–MM utasítás a családi ünnepek megrendezéséről, 108/1964. MM utasítás a polgári temetések lebonyolításáról)

⁷⁴⁹ Hangulatjelentés a karácsonyi munkanappal kapcsolatban. Az MDP Budapesti Pártbizottsága feljegyzése. MNL M-Bp. 95. f. 2/215. ő. e.

⁷⁵⁰ Az orosz *Gyed Maróz* = Fagyapó fordításaként.

⁷⁵¹ A karácsony eredete. *Népszabadság*, 1958. december 24. 8.

⁷⁵² *Népszabadság*, 1961. december 24., *Népszabadság*, 1973. december 16., *Népszabadság*, 1976. december 16.

⁷⁵³ KISZ = Kommunista Ifjúsági Szövetség.

⁷⁵⁴ Rácz Zoltán (szerk.): *Hogyan rendezzünk és szervezzünk családi ünnepeket*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1967. 9.; Kövessi Erzsébet (szerk.): *Családi események társadalmi megünneplése*. Budapest, Fővárosi Művelődési Ház, 1970; *Családi és társadalmi ünnepségek rendezése*. Budapest, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtóbizottságának Népművelési Osztálya, 1962; Varga Borbála: *A családi szertartások művészeti elemeiről*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1977.

rendjéről, a Bp. Főv. Tanács VB. Népművelési Főosztályának 170520/1969. számú intézkedése stb.) A Szakszervezetek Országos Tanácsának 1978-as titkársági állásfoglalása szerint: „A szocialista típusú családi és társadalmi események a világnézeti nevelő munka fontos részét alkotják, különösen a névadó és a házassági ünnepek, valamint a gyászszertartások.”⁷⁵⁵

A választójog

Megkérdezték a jereváni rádiót, hogy melyik volt az első szocialista választás?

Válasz: az, amikor Isten megteremtette először Ádámot, majd Évát. Ezután azt mondta Ádámnak: Ádám! Itt van Éva! Válassz magadnak feleséget! (Pesti vice)

A választójog talán az alkotmányjog legátropolitizáltabb része. Éppen ezért a Magyar Kommunista Párt, mindenfajta fenntartás nélkül, minden eszközt (törvénytelen és erkölcs-telen egyaránt) bevetett a választási eredmények érdekében. Magyarországon nagy hagyományai voltak a választási trükköknek, sőt csalásoknak is, de ilyen mértékű manipulációkra még a sokat tapasztalt politikusok sem gondoltak.

Már az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek a megválasztását is a megszálló szovjet hadsereg segítségével manipulálta a Kommunista Párt. Egyetlen választójogi jogszabályt sem figyelembe véve, kommunista aktivisták járták a Vörös Hadseregtől kapott 19 tehergépkocsin a front mögötti településeket, és ott „népgyűléseken”, „közfelkiáltással” választották meg a képviselőket.⁷⁵⁶ A kezdetben 230 tagú testület összetétele a következő lett: Magyar Kommunista Párt (90 tag), Független Kisgazdapárt (56 tag), Szociáldemokrata Párt (43 tag), Nemzeti Parasztpárt (16 tag), Polgári Demokrata Párt (13 tag), pártonkívüli (12 tag). Még Gerő Ernő is elismerte: „Ami a kommunista képviselők arányszámát illeti, ezt egy kicsit túlméreteztük. De ennek részben a sietség, részben a helyi elvtársak túlbuzgósága volt az oka.”⁷⁵⁷ Miután vége lett a háborúnak, két fordulóban egészítették ki az Ideiglenes Nemzetgyűlést. Már formális választásokat sem tartottak, hanem pártközi egyezkedés révén egyeztek meg a mandátumok elosztásában.⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ Idézi Rácz Zoltán: *Családi események, társadalmi szertartások*. Budapest, Kossuth, 1981. 13.

⁷⁵⁶ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. I. kötet. Budapest, Európa, 1990. 97.; Gyarmati György: *Pártrendszer és választások Magyarországon, 1945–1949*. In Pesti Sándor – Szabó Máté (szerk.): *„Jöjj el szabadság!” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünneplő kötet*. Budapest, Rejtjel, 2003. 197.

⁷⁵⁷ Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok (1944–1948)*. Budapest, Századvég, 1994. 14.

⁷⁵⁸ Palasik Mária: *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2017. 23.

Az 1945-ös budapesti törvényhatósági és nemzetgyűlési választásokat a nemzetgyűlési választásokról szóló 1945. évi VIII. törvénycikk alapján bonyolították le. Az országot 16 választókerületre osztották fel, és minden 12 ezer szavazat után járt egy mandátum. Rákosiék ugyanis arra törekedtek, hogy minél nagyobb egységekben történjék a választás. Minden optimizmusuk ellenére gyanították, hogy ők azért mindenütt kisebbségben fognak maradni, ezért azt remélték, hogy így kevesebb töredékszavazat fog elveszni.⁷⁵⁹ (Egyéni választókerületek esetén szinte mindegyik mandátumot a Független Kisgazdapárt nyerte volna.) A kisgazdák attól tartottak, hogy ha tömegesen mennek az emberek szavazni, akkor a tumultuózus jeleneteket ki lehet használni csalásra.

Vita alakult ki a kizárásokról. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására elvetették a német nemzetiségiek szavazati jogát,⁷⁶⁰ de a fasiszta pártok volt tagjaiét nem. Rákosi a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének ülésén mindezt az alábbiakkal indokolta: „Nem zárhatjuk ki az összes fasisztát a választójogból, mert ezek száma sok tízezerre rúg. Ezeknek a fasisztáknak jelentékeny része ipari munkás vagy föld nélküli paraszt. Gondoljunk a Böszörményi-féle kaszáskeresztesekre, akik jelentékeny része föld nélküli paraszt volt, és most pártunk tagja.”⁷⁶¹

Ezzel szemben csak azok a pártok indulhattak el a választásokon, amelyeknek ezt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság megengedte. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot ténylegesen vezető szovjet parancsnokság elutasította a Demokrata Néppárt (ezen a néven két párt is indult volna), a Nemzeti Demokrata Párt és az Értelmiségi Osztály Ősi Demokrata Pártja választásokon való részvételi kérelmét.⁷⁶²

A Magyar Kommunista Párt vezetése komolyan gondolkodott azon, hogy korlátozzák a nők szavazati jogát,⁷⁶³ mert úgy gondolták, hogy a nők kevésbé fognak rájuk szavazni, hiszen a szovjet hadsereg katonái a közelmúltban több százezer nőt megerőszakoltak. Ráadásul a háború és a szovjet fogság következtében 600 ezerrel több nő szavazott, mint férfi. (Ez volt egyébként az utolsó olyan választás, ahol a két nem bár azonos feltételek szerint voksolt, mégis különböző színű borítékot kapott a szavazáskor.)

A választási kampány során hamar kiderült, hogy a Magyar Kommunista Párt messze a legtöbb eszközzel (pártirodák, mozik, közlekedési eszközök) és pénzzel rendelkezett, többel, mint a többi párt együttvéve. Emellett őket támogatta a megszálló Vörös Hadsereg, de a rendőrség és az Államvédelmi Osztály is.

Érdekesek Rákosi Mátyás instrukciói a vidékre utazó aktivisták számára:

„– A kommunista párttól ne féljenek az emberek, hanem vonzódjanak hozzá.

– A kommunisták mindig szimpatikus színben jelenjenek meg.

⁷⁵⁹ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest, Kolonel, 1989. 63.

⁷⁶⁰ Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon, 1945–1947*. Budapest, IKVA, 1995. 86.

⁷⁶¹ Pütkösti (1992a): i. m. 127.; Ständeisky (1992): i. m. 287.

⁷⁶² Balogh Sándor: Szabad és demokratikus választás – 1945. In Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamentari képviselőválasztások. 1920–1990*. Budapest, Napvilág, 1994. 220–221.

⁷⁶³ Pütkösti (1992a): i. m. 208.; Rákosi (1997): i. m. I. 208.

- Az elvtársak legyenek hazafiasak. A pártjelvénnel együtt nemzeti színű szalagot is hordjanak!
- A tréfát ne hanyagolják el!
- Legyenek a kommunisták rendesek.
- Szemüveges nőket nem lehet falura küldeni.
- Ne cigarettázzanak!
- Fontos, hogy szemükből sugározzon a belső meggyőződés, a lelkesedés.⁷⁶⁴

Bár a kommunista vezetők harcos ateisták voltak, most a jobb szereplés reményében harangokat vettek, toronyórákat, templomokat javíttattak meg. Rákosi még harangszentelést is „celebrált”.⁷⁶⁵ A kommunista párt plakátján közepén Szent István, az egyik sarokban Rákosi az országot, Gerő hidakat épít. Közben Szent István szájába a következő mondatot adták: „Azok csak emlegetnek, a legszebb elképzeléseidet mi valósítjuk meg.”⁷⁶⁶

Rákosiék úgy intézték, hogy először, 1945. október 7-én Budapesten törvényhatósági bizottsági választásokat rendezhessenek. Az itt remélt 75-80%-os siker⁷⁶⁷ majd megadja a hangulatot a későbbi országos választásokra. Hiába indult a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt közös listán, hiába gondolták, hogy a kisgazdák fővárosi támogatottsága kisebb, mégis a Független Kisgazdapárt 50,5%-ot, a Magyar Kommunista Párt – Szociáldemokrata Párt közös listája csak 42,7%-ot kapott.⁷⁶⁸

Ezután az országgyűlési választásokon, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság javaslatára már csak egy lista indulhatott volna el, amelyen a Független Kisgazdapárt 47,5%-ot, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 20-20%-ot, a Nemzeti Parasztpárt pedig 12,5%-ot kapott volna. A nagyarányú nemzetközi (Egyesült Államok és Nagy-Britannia) és hazai tiltakozás hatására végül is engedtek, és zöld utat kapott a szabad választás.

1945. november 4-én a választásra jogosultak 92%-a járult az urnák elé. A nemzet részt akart venni a döntéshozatalban, és 57%-os abszolút többséget szavazott a Független Kisgazdapártnak. A szociáldemokraták 17,4, a kommunisták 16,9, a Nemzeti Parasztpárt pedig 6,8%-ot kapott.⁷⁶⁹ Egy ilyen egyértelmű és nagyarányú győzelem után egy valódi polgári demokráciában a kisgazdapárt egymaga alakíthatott volna kormányt. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ezt azonban nem tette lehetővé.⁷⁷⁰ A Magyar Kommunista Párt pedig mindkét elvesztett választás után demagóg szólamokkal akarta igazolni a választási eredményeket. A budapesti önkormányzati választások után azt hirdették: „Kik szavaztak Budapesten a Független Kisgazdapártra? A földjüket veszített földbirtokosok, a Budán

⁷⁶⁴ Idézi Révész (1997): i. m. 140.

⁷⁶⁵ Pünkösti (1992a): i. m. 128.

⁷⁶⁶ Pócsa Lajos: *A magyar polgári életrend megtartásának küzdelmei és felszámolása (1945–1948)*. Melbourne–Sydney, Magyar Élet, 1984. 14.

⁷⁶⁷ PIL 274. f. 2. cs. 25. ö. e., Jegyzőkönyv az MKP 1945. augusztus 23-i üléséről. PIL 274. f. 2 cs. 30. ö. e.

⁷⁶⁸ Nem is rendeztek több önkormányzati választást az országban egészen 1990-ig.

⁷⁶⁹ Rákosi Mátyás Zala megyében indult, de nem kapta meg a szükséges 12 ezer szavazatot. Ezért manipulálni kellett a választási eredményeket. Lásd Sulyok Dezső: *Két éjszaka nappal nélkül*. Budapest, Éghajlat, 2004. 93. Zala megyei választásokról lásd Káli Csaba: Az 1945. évi nemzetgyűlési választások Zalaiban. In Káli Csaba (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997. 299.

⁷⁷⁰ A koalíciós kormányban a kisgazdák kapták a legkevésbé fontos tárcákat.

megbújt nyilasok,⁷⁷¹ a Belváros burzsoá tőkései, a feketéző, árdragító keresztény és zsidó spekulánsok.⁷⁷² Ezekkel akarsz együtt menni?”⁷⁷³

Az országgyűlési választások után Rákosi így érvelt:

„Mikor a kisgazdák a választási eredményeire hivatkoztak, megmagyaráztam nekik, hogy a szavazatoknak ugyan van jelentőségük, de nem lehet őket egyszeri összeadási alapon kezelni. A mi szavazóink építik újra a hidakat, ők hozzák rendbe a vasutat, ők dolgoznak a bányákban, a ti szavazóitokat pedig plébános igazítja el, vagy feketéznak, vagy nyilasok [...]”⁷⁷⁴

A *Szabad Nép* 1947-ben már arról cikkezett, hogy 1945-ben a fasiszták győztek a választásokon.⁷⁷⁵ Az 1945-ben megválasztott Nemzetgyűlés nem tölthette ki mandátumát. A köztársasági elnököt, a miniszterelnököt, a házelnököt, a kisgazdapárt főtítkárárt, a képviselőket és politikusok egész sorát megsarolták, külföldre üldözték vagy letartóztatták. Az új helyzetet kihasználva, a Kommunista Párt utasítására már 1947-ben választásokat írtak ki.

A Magyar Kommunista Párt vezetése és szakértői gárdája titkos terv szerint készült fel az új választójogi törvény kidolgozására, illetve az úgynevezett választási korrekció végrehajtására. Ez utóbbi valójában a törvény, illetve a végrehajtó hatalom segítségével lehetővé tett⁷⁷⁶ választási csalásokat jelentette. A Kommunista Párt által kitűzött cél: a választási győzelem megszerzése mindenáron. Az Államvédelmi Osztály emberei felmérték a lakosság politikai szimpátiáját, és azok köréből, akikről biztosan tudták, hogy nem fognak a Kommunista Párt listájára szavazni, körülbelül 500 ezer választópolgárt különféle indokokra való hivatkozással kizártak a névjegyzékből. A választási biztosok értekezletén a kommunista vezetők az alábbi instrukciókat adták:

„Kovács István:⁷⁷⁷ Ne legyenek az elvtársak túlzottan törvénytisztelők. [...] Ki kell zárni a választói jogosultságból 7-800 000 embert. Ezek azokon felül vannak, akiket a törvény töröl a választói névjegyzékből. Hogy néz ez ki megyénként? Minden választókerületben – összesen 16 van – annyiszor ezer reakciót kell kizárni, ahány jelölt van abban a megyében. Például Csongrád-Csanád választókerületben 36 jelölt van, ott tehát 36 000 reakciótól kell megszabadulni. Kevesebbet ne zárjanak ki a választójogból, mint amennyit mondtam, valamivel többet lehet [...]”⁷⁷⁸

„Szirmai István: Feladatunk, hogy a reakció szavazótáborát leszűkítsük. [...] Űgyesen szervezve ezt is meg lehet csinálni. [...] Például ha egy házban 60 szavazó van és abból 14 reakciós, ezeknek elfelejtik kikézbcsíteni a számlálólapot. [...] Az összeíró biztos feladata, hogy megállapítsa, kinek

⁷⁷¹ Tudjuk, hogy ők inkább a kommunista pártban „bujkáltak”.

⁷⁷² A kommunisták soha nem riadtak vissza az antiszemita kampánytól.

⁷⁷³ Idézi Szerencsés Károly: Hideg megfontoltsággal. *Magyar Nemzet*, 2000b. október 28. 24.

⁷⁷⁴ <https://mek.oszk.hu/05300/05359/05359.htm#15>

⁷⁷⁵ Szerencsés (1992): i. m. 11.

⁷⁷⁶ A Belügyminisztérium Rajk László vezetésével bonyolította le a választásokat. Az Államvédelmi Osztály Péter Gábor vezetésével állította össze azoknak a listáját, akiket kizártak.

⁷⁷⁷ Kovács István (1911–2011): kárpossegéd, majd Moszkvában kiképezték és visszaküldték illegális pártmunkára. A káderosztály vezetője, azután a budapesti Politikai Bizottság első titkára. 1956 után egy időre kizárták a pártból, majd a Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja lett.

⁷⁷⁸ Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!” Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. *Társadalmi Szemle*, 52. (1997), 8–9. 147.

nem szabad szavazni. Vagy el lehet felejteni a kitöltött számlálólapot leadni az összeíró bizottságnak. Menjen, és keresse az illető. [...] Az összeíró bizottságban dolgozó kommunisták különböző okmányok bemutatását kérhetik a választói jogosultság megadása előtt. Például az összeíró bizottság felszólítja: igazolja, hogy nem volt tagja [...], kérhet bármilyen iratot. A kért okmányok beszerzése időbe telik és utánajárásba kerül. Sokan nem lesznek hajlandók végigcsinálni egy ilyen eljárást. Ezen a módon jelentős tömegeket lehet kizárni. Kevesebb lesz a szavazó, és így pártunk százalékaránya nő.

A Belügyminisztériumtól lesz még egy segítség. [...] számlálólapok hosszú és komplikált szövegű nehéz kérdésekkel lesznek tele. [...] A kérdések között feltétlenül meg fogjuk találni a kizáró okot.”⁷⁷⁹

Az elvtársak tényleg nem lettek törvényisztelők. Például zsidókat és olyanokat, akik náci koncentrációs táborokban voltak, fasisztáknak minősítettek, akadémiai tagokat „elmebeli gyöngeség” címén fosztottak meg a választójoguktól.⁷⁸⁰ Emellett kizárták többek között a Csehszlovákiából áttelepített magyarokat is. Összesen 732 814 embert zártak ki.⁷⁸¹ Jól illusztrálja mindezt egy korabeli bökvers:

Kunszery Gyula:⁷⁸² *Választási emlék*

Borzalom, örület, a Sors mily goromba!
mit kelle megtudnom öszülő koromba!
Kiderült most íme, hogy az egész család:
reakciós, beteg, romlott, korrupt, galád!
Olvasható mindez a névjegyzék-íven,
kisül a két szemem, megszakad a szívem!
Apám, az agg bíró –, ki hitte vón róla? –
egy nyilvános háznak volt a birtoklója.
Anyámról kiderült: fiatal korában
csendőrmester volt Horthy táborában.
Bátyám –, a minap még híres orvos-tanár –
szerencsétlen bolond, elmebeteg ma már.
Húgom, ki varrónő, titokban belépe
Keresztény Malmosok Országos Körébe.
Fiam Nyugaton volt; illő, hogy megróják,
s csalárdul itt hagyta az alteregóját.
Lányom most húsz éves, de már tíz év előtt
Gömbös MÉP-jében volt képviselőjelölt...
S én sem választhatok: a huszonharmadik
pontnak az alapján jogom megvonatik.
Megnéztem a törvényt, hogy hadd lássam, mit mond;
hát kiderült: nincs is huszonharmadik pont!...
Csak egyet nem értek: hol a logikájuk? –
mert ha nincsen jogunk: hogy’ szavazzunk – rájuk?!⁷⁸³

⁷⁷⁹ Gyarmati (1997): i. m. 148.

⁷⁸⁰ Pümkösti (1992a): i. m. 262.

⁷⁸¹ Major (1988): i. m. 338.

⁷⁸² Kunszery Gyula (1906–1973): tanár, író, politikus, országgyűlési képviselő. A kommunista hatalomátvétel után eltiltották az iskolai oktatástól, hosszú ideig csak a katolikus sajtóban publikálhatott.

⁷⁸³ Kunszery Gyula: Választási emlék. *Új Ember*, 1947b. szeptember 14. 4.

A Kommunista Párt a jobboldali pártokat igyekezett szétzilálni vagy alaposan meggyöngíteni. Már az úgynevezett köztársaság-ellenes összeesküvés perrel,⁷⁸⁴ illetve az ahhoz kapcsolódó nyomásgyakorlással gyakorlatilag szinte teljes mértékben tönkretették az 1945-ös választást abszolút többséggel megnyerő Független Kisgazdapártot. Ezután az országgyűlési választásokról szóló 1947. évi XXII. törvénybe olyan új kizárási elveket is beiktattak, amelyek közül egy Sulyok Dezsőre,⁷⁸⁵ a Szabadság Párt vezetőjére illett (lex Sulyok), mert így megszabadulhattak attól a párttól, amely a kisgazdák örökébe léphetett volna.⁷⁸⁶ Sulyok Dezső értésére adták, hogy a Nemzetgyűlés feloszlata és az új választások közötti időben, amikor nem érvényes a mentelmi joga, le fogják tartóztatni őt és pártja összes képviselőjét, ezért inkább feloszlatta pártját, és külföldre menekült. Ezután már csak két ellenzéki párt maradt. Az egyik a Barankovics István⁷⁸⁷ vezette Demokrata Néppárt, amely deklaráltnan keresztény irányzatú volt. Csakhogy amíg a Magyar Kommunista Párt szinte korlátlan anyagi forrásokkal, nyomdával, párhelyiségekkel, autókkal, mozival, fizetett pártalkalmazottak százaival rendelkezett,⁷⁸⁸ addig a Barankovics vezette pártnak egyik sem volt ezek közül. Önzetlen mozgalmi emberek, leginkább a KALOT⁷⁸⁹ volt tagjai szervezték a kampányt, és a költségeket leginkább saját zsebükből fedezték.⁷⁹⁰ A másik határozott ellenzéki erőként a Pfeiffer Zoltán⁷⁹¹ vezette Magyar Függetlenségi Párt működött. Azért, hogy az ellenzéket minél jobban megosszák, Balogh Istvánt⁷⁹² megzsarolták: vagy letartóztatják, vagy pártot alapít. Balogh páter inkább az utóbbit választotta, így jött létre a Független Magyar Demokrata Párt.

⁷⁸⁴ Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására, 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.

⁷⁸⁵ Sulyok Dezső (1897–1965): ügyvéd, kisgazda politikus, országgyűlési képviselő, Pápa város polgármestere. A kommunisták nyomásgyakorlása miatt kilépett a Független Kisgazdapártból, és megalapította a Szabadság Pártot. Ennek a pártnak a működését is megakadályozták a kommunisták. Végül 1947-ben a letartóztatása elől külföldre menekült. Emlékezetét őrzi az igazságügyi miniszter által 2018-ban alapított Sulyok Dezső-emlékérem. Lásd Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért – Sulyok Dezső 1897–1997*. Pápa, Pápa Város Önkormányzata, 1997.

⁷⁸⁶ Népszerűségüket mutatta, hogy lapjuk, a *Holnap* 300 ezer példányban jelent meg. A kommunista párt a nyomdászszakszervezet révén érte el megszüntetését.

⁷⁸⁷ Barankovics István (1906–1974): politikus, újságíró. A Mindszenty-per előtti napon emigrálni kényszerült, pártja feloszlott.

⁷⁸⁸ Hubai László – Szabó Éva: *A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása (1944–1948)*. In Vida István (szerk.): *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949*. Budapest, Gondolat, 2008. 47.

⁷⁸⁹ KALOT: Katolikus Agrárfijússági Legényegyesületek Országos Testülete (1938–1946). Országos szervezet, amelyet a krisztusibb ember, a műveltebb falu, az életerős nép és önérzetes magyarság érdekében szerveztek meg. Rajk László belügyminiszterként feloszlatta. Lásd Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998.

⁷⁹⁰ Varga László: Melyik párt győzött 1947-ben? *Magyar Nemzet*, 1989. június 6. 1.

⁷⁹¹ Pfeiffer Zoltán (1900–1981): jogász, politikus, ügyvéd, országgyűlési képviselő. Letartóztatása elől kénytelen volt elmenekülni az országból. 1948-ban rövid ideig az *Amerikai Magyar Népszava* szerkesztője, majd 1950 és 1960 között *Független Magyarország* címmel egy önálló rovat irányítója. Lásd Földesi Margit – Szerencsés Károly: *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán 1900–1981*. Budapest, Kairosz, 2003.

⁷⁹² Balogh István (1894–1976): katolikus pap, majd politikus. 1950-ben a katolikus papi „békemozgalom” egyik alapítója. Lásd Klettner Csilla: Balogh István páter politikai pályája. In Schmidt Mária (szerk.): *Korrajz 2002. A XX. Század Intézet évkönyve*. Budapest, XX. Század Intézet, 2004. 96–127.; Miklós Péter: *Balogh István politikai pályája*. PhD-disszertáció. Szeged, SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2012.

Míg a Magyar Kommunista Párt több száz nagygyűlést tartott, óriási apparátussal és sok millió forintot költve, addig az ellenzéki pártok gyűléseit az Államvédelmi Osztály emberei folyamatosan zaklatták, provokálták.⁷⁹³ Pfeiffer Zoltánt egy ilyen választási gyűlésen úgy megverték, hogy a továbbiakban nem tudott részt venni a választási küzdelmekben. Ilyen előzmények után került sor a választásokra, ahol a kommunisták még az úgynevezett kékcédulás hadműveleteket is bevetették. A választási törvény ugyanis lehetővé tette, hogy aki nem a lakóhelyén szavaz, az a Belügyminisztérium által kinyomtatott szavazólappal voksolhat. Ezért több százezer ilyen nyomtatványt állítottak elő, majd kommunista aktivisták, rendőrök,⁷⁹⁴ katonák⁷⁹⁵ buszokkal, teherautókkal járva az országot tucatjával dobálták be az urnákba a kékcédulákat. (Heves megyében így több szavazat érkezett, mint ahány szavazópolgár ott élt!) Aki ez ellen felszólalt, könnyen úgy járhatott, mint Karig Sára,⁷⁹⁶ aki mint az egyik választási bizottság tagja, tiltakozott a csalások ellen, mire az ávósok letartóztatták, s a szovjetek egy vorkutai táborba vitték.⁷⁹⁷ Rajk László belügyminiszter utasította a rendőrséget, hogy akadályozzák meg az ügyeseket abban, hogy a választási helyiségekben vizsgálatot folytassanak.⁷⁹⁸ A választási eredmények ennek megfelelően alakultak:

4. táblázat: Az 1947-es választások eredményei

Kormánypártok	%	Szavazat	Mandátum
Magyar Kommunista Párt	22,27	1 113 050	100
Független Kisgazdapárt	15,40	769 763	68
Szociáldemokrata Párt	14,90	744 641	67
Nemzeti Parasztpárt	8,31	415 465	36
Ellenzéki pártok	%	Szavazat	Mandátum
Demokrata Néppárt	16,41	820 453	60
Magyar Függetlenségi Párt	13,42	670 547	49
Független Demokrata Párt	5,21	260 410	18
Magyar Radikális Párt	1,68	83 169	6
Keresztény Női Tábor	1,39	69 363	4

Forrás: Gyarmati (1997): i. m. 156. alapján a szerző szerkesztése

⁷⁹³ Halas Lajos: *Az R Gárdától a Munkásőrségig*. Budapest, Zrínyi, 1986. 127.

⁷⁹⁴ Katona Géza: *A bűnüldözés fél évszázada*. Budapest, BM, 1998. 75.

⁷⁹⁵ Várkonyi (2009): i. m. 153.

⁷⁹⁶ Karig Sára (1914–1999): műfordító. Embermentő tevékenységéért 1985-ben a Jad Vasem Világ Igaza kitüntetésben részesítette.

⁷⁹⁷ Salamon Konrád: *Magyar történelem (1914–1990)*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 135. A legdurvább csalásra Dör közsgben került sor. A választás napján este fél nyolc órakor egy állítólag rendőrökből álló csoport betört a szavazóhelyiségbe, és fegyvert fogva a szavazatszedő bizottság tagjaira, kicserélték a szavazólapokat. Ezután megfenyegették őket, hogy ha beszélni mernek erről, Szibériába kerülnek. (A bizottság kommunista elnöke nem észlelt semmilyen szabálytalanságot.) Lásd Szerencsés (1992): i. m. 70–71.

⁷⁹⁸ Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, Kossuth, 2004. 76.

A kormánypártok mandátumát tovább növelte a szintén az egyenlő választójogot sértő, úgynevezett prémios rendszer is.⁷⁹⁹ Ha a jobboldal összefoghatott volna, akkor az ellenzék a Független Kisgazdapárttal kormányt tudott volna alakítani. A kizárások ellenére csak százezer szavazatot veszített 1945-höz képest.

Az 1947-ben megválasztott országgyűlés sem tölthette ki mandátumát, hiszen a törvényben meghatározott négy évhez képest csak 13 hónapig ülésezhetett. Ekkor már rendkívül gyorsan működött a kommunista párt „szalámitaktikája”.⁸⁰⁰ 1947 novemberében feloszlatták a Magyar Függetlenségi Pártot, 1948 júniusában a Magyar Kommunista Párt magába olvasztotta a Szociáldemokrata Pártot, és Magyar Dolgozók Pártja néven működött tovább, 1949 januárjában a Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek elleni per miatt beszüntette tevékenységét a Demokrata Néppárt. A megmaradt, már egyébként is teljesen jellegtelenné vált pártokat (Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Független Magyar Demokrata Párt, Magyar Radikális Párt) beolvasztották az újonnan létrehozott Magyar Függetlenségi Népfrontba,⁸⁰¹ ami gyakorlatilag ezeknek a pártoknak a felszámolását jelentette. Az 1947-ben megválasztott képviselők közül sokan börtönbe kerültek vagy emigrációba kényszerültek.⁸⁰² Így fordulhatott elő, hogy az 1949. május 15-én megtartott választáson a Magyar Dolgozók Pártja kádereiből összeállított listával egyedül a Magyar Függetlenségi Népfront⁸⁰³ indított jelöltek, pontosan annyit, ahány parlamenti mandátum volt.⁸⁰⁴ A választópolgár ezután csak igennel vagy nemmel szavazhatott. Az esetleges elutasítás, illetve a választásoktól való távolmaradás ellen óriási kampányt kezdtek. 200 ezer „népnevelő” járta a választókerületeket. (30 szavazóra jutott egy agitátor.)⁸⁰⁵ Szép szóval, ígéretéssel, de fenyegetésekkel is próbálták őket meg-

⁷⁹⁹ Szerencsés (1992): i. m. 7.; Földesi–Szerencsés (2001): i. m. 9.; Feitl Írisz: „Az egész választás egy vicc.” Telefonhallgatási dokumentumok az 1947-es „kék cédulás” országgyűlési választások történetéhez. *Aetas*, 31. (2016), 1. 209.

⁸⁰⁰ A szalámitaktika kifejezést állítólag Pfeiffer Zoltán találta ki, amikor a koalíciós korszak politikai elemzését végezte, és közben egy szalámit szeletelt. Lásd Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig, Párizstól Budapestig. Visszaemlékezések és beszélgetések*. Budapest, Kossuth, 2007. 174.

⁸⁰¹ A Magyar Függetlenségi Népfront 1949. február 1-jén jött létre Rákosi Mátyás vezetésével. Révai József a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének márciusi ülésén erről így nyilatkozott: „A népfront szükséges a mai fejlődési szakaszban, elkerülhetetlen és ezért helyes, de átmeneti jellegű alakulat, amely átmenet, közbenső lépcsőfok a polgári demokratikus többpártrendszerből a proletárdiktatúra egypártrendszer felé [...], transzmisszió, összekötő áttétel a munkásosztály és a többi dolgozó rétegek között, de áttétel az adott helyzetben, amikor a mi proletárállamunk még nem haladta túl, nem vetkőzte le teljesen a polgári demokratikus maradványokat.” Lásd Szabó Bálint (szerk.): *A Magyar Népfront története. Dokumentumok 1935–1976*. II. kötet. Budapest, Kossuth, 1977. 170.

⁸⁰² Például a Demokrata Néppárt 71 képviselőjéből 12-en emigráltak, 34-et pedig börtönbe zártak vagy internáltak. Matheovits Ferenc összesen 19 és fél évet ült börtönben. A többieknek is különböző zaklatásokat kellett elszenvedniük.

⁸⁰³ 1954 után Hazafias Népfront néven működött tovább. Kukorelli István: *Proletárdiktatúra és népfront*. In *Fiatal oktatók műhelytanulmányai* 3. Budapest, ELTE, 1982. 5.; Ádám Antal: A Hazafias Népfront közjogi tevékenysége. *Jogtudományi Közlöny*, 31. (1976), 11. 617.; Halász József: A Hazafias Népfront-mozgalom társadalmunk politikai rendszerében. *Állam és Igazgatás*, 22. (1972), 6. 481.

⁸⁰⁴ A listán változtatni nem lehetett, úgynevezett kötött lista volt.

⁸⁰⁵ Koltai Gábor: Agitátorok a vonaton. Vasúti agitáció a Budapestre munkába járók között 1949–1953. *Korall*, 13. (2012), 50. 161.

győzni a részvételtől és az igen szavazatról. Például azt hirdették: „Ha mégis valaki nem szavaz, a népének, hazájának, családjának ellensége.”⁸⁰⁶ A *Szabad Nép*ben Losonczy Géza vezércikkben hívta fel a figyelmet: „Tudatában kell lennünk annak, hogy minden szavazat, melyet a Népfront kap, szavazat a békére, és minden tartózkodás a szavazástól nyílt szavazással egyenlő a háborúra.”⁸⁰⁷ A kampány irányítói utasításba adták: „Meg kell mondani, be kell vinni a tömegbe, hogy mi tudjuk, hogy kik nem szavaztak le, és pontosan tudjuk kik a mi ellenségeink, és magára vessen, ha majd ezt viszonzni fogjuk.”⁸⁰⁸ A minél nagyobb részvétel érdekében figyelemmel kísérték, hogy kik azok, akik délelőtt nem mentek el szavazni, s az otthon maradókat délután felkeresték, és rábeszéltek a voksolásra. Az ágyban fekvő betegeket mozgó urnával látogatták meg.⁸⁰⁹ Voltak olyanok is, akik nem személyesen mentek el szavazni, hanem „meghatalmazottjuk”, valamelyik családtag, szomszéd, házmester ment el helyettük voksolni.⁸¹⁰ Így tudták elérni, hogy 97,4%-os részvétel mellett 95,4% szavazott igennel, 2% nemmel. Megfigyelték azokat, akik a nem szavazatot jelölték meg. Az ellenszavazathoz nagy bátorság kellett, ugyanis be kellett menni az elfüggönyözött fülkébe, és ott két vonalat kellett húzni a szavazólap alján lévő rubrikába. Több nemmel szavazóval szemben adminisztratív intézkedéseket hoztak.⁸¹¹ Így is több helyen próbáltak tiltakozni az antidemokratikus választási rendszer ellen. Az 1953-as választásokkor Hejőkürtön emberi ürülékkel kenték be a szavazólapot, majd így dobták be az urnába.⁸¹² 1958-ban a választásokkor 837 személy „preventív őrizetbe vételére” került sor.⁸¹³

Természetesen ezek az adatok sem hitelesek, mert az országgyűlési választásokra vonatkozó törvényes rendelkezések módosításáról szóló 1949. évi IX. törvény a Magyar Függetlenségi Népfontra bízta a választások lebonyolítását is, ezzel megszűnt a szavazatszámolások alkotmányos kontrollja.⁸¹⁴ Utólag olyan eredményt hoztak ki, amelyet csak akartak, hiszen az 1949-es és az 1953-as választási eredményeket csak Rákosi Mátyás előzetes jóváhagyásával lehetett közzétenni.⁸¹⁵ Jól illusztrálja ezt egy későbbi eset is. Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1967. február 15-i ülésén, a közelgő választásokról szóló napirend kapcsán az alábbi instrukciókat adta:

⁸⁰⁶ Urbán Károly: Kényszerszavazások. *Rubicon*, 1. (1990), 2. 10.

⁸⁰⁷ Losonczy Géza: A béke védelme és a mi személyes felelősségünk. *Szabad Nép*, 1949a. május 8. 9.

⁸⁰⁸ MNL OL 276. f. 106/11. ő. e.

⁸⁰⁹ Feitl István: Az első népfrontválasztás. *Társadalmi Szemle*, 49. (1994), 5. 73.

⁸¹⁰ Kukorelli István: Feljegyzések az 1980. június 8-i általános választásokról. In *Fiatal oktatók műhelytanulmányai I.* Budapest, ELTE, 1981a. 200.

⁸¹¹ Már az is gyanús volt, aki bement a szavazófülkébe, különösen, ha ott sokat időzött. Sok esetben olyan tollat tettek be, amely nem fogott. Gyarmati György: *Rendszertitkok: szolgálkával és szolgálattal.* Budapest–Pécs, Kronosz–ÁBTL, 2019. 234.; Böhm Vilmos: *Másodszor emigrációban.* Budapest, Progresszió, 1990. 236.

⁸¹² Zabos Géza: *Tiszahát.* Budapest, Püski, 1996. 229.

⁸¹³ Tabajdi Gábor: *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963.* Budapest, Jaffa, 2013b. 162.

⁸¹⁴ Izsák Lajos: Az első „népfrontos” választás Magyarországon 1949-ben. *Századok*, 147. (2013), 1. 63.

⁸¹⁵ Gyarmati György: Sztálin-epigonból kegyvesztett lakáj. Az „etalon Rákosi” kultuszának jelentésrétegei. In Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról.* Budapest–Pécs, MTT–Kronosz–ÁBTL, 2018. 247.; Böhm (1990): i. m. 236.

„Szép eredményeink ígérkeznek. De talán nem értenek félre, ha azt is megemlítem – és kérem, nehogy így győzzünk –, hogy a legutóbbi választások eredményeit itt a középpontban egy kicsit meghamisítottuk. Amikor ugyanis befutottak az eredmények, kiderült, hogy 102%-ra győztünk. Ezt az eredményt egyszerűen meghamisítottuk, levágtunk belőle vagy hat százalékot, de kérem, hogy ez maradjon közöttünk.”⁸¹⁶

A kommunista vezetés mindvégig legitimációs kérdésként kezelte a választáson való részvételt. Kádár János még az 1985 júniusában, Csepelen elmondott beszédében is kiemelte, hogy a választásoknak „megvan a maga politikai jelentősége. Büntetőjogi szankció természetesen nem sújtja azt, aki nem szavaz. [...] A szavazás a politikánk, a rendszerünk, a népi hatalmunk, a szocializmus, a béke és az építő programok melletti kiállást, állásfoglalást jelent [...]”⁸¹⁷

Az 1949–1985 közötti kilenc országgyűlési választás körülményeire jellemző, hogy az 1949-es és az 1985-ös választást leszámítva a részvétel sohasem volt kevesebb 97%-nál, ezenfelül a Magyar Hazafias Népfront jelöltjeire leadott igen szavazatok aránya legtöbbször meghaladta a 99%-ot.

A Központi Bizottság 1985. június 26-i ülésén a szokásostól eltérően vita alakult ki a választási eredmények értékelése körül. Az előadó Horváth István⁸¹⁸ zárszavában kijelentette: „A 95%-os részvételi arány (ami a korábbi évtizedekhez képest alacsonyabb) a »legminimálisabb zaklatással« jött létre.”⁸¹⁹

Az 1949-es választásokon még manipulálták a névjegyzéket, de csak körülbelül 200 ezer embert fosztottak meg a választójogától.⁸²⁰ Az 1958-as választások előtt is néhány helyen úgynevezett preventív őrizetbe vételre került sor. A hivatalos indokolás szerint a letartóztatottak többsége büntetett előéletű huligán.⁸²¹ Az 1958. évi III. törvény megszüntette az időközben értelmetlenné vált kizárásokat, és a választójogosultság korhatárát 18 évre szállította le. Ettől kezdve csak az nem szavazhatott, akit a közügyektől eltiltottak, szabadságvesztését, internálását töltötte, vagy előzetes letartóztatásban volt.

A Kádár-rendszerben csökkent a represszió, rövidebb és visszafogottabb lett a kampányidőszak. A lakosság mind nagyobb része engedhette meg magának, hogy ne vegyen részt a választási agitációban. Az iskolákban, a munkahelyeken, a közintézményekben a választópolgárok néhány százalékos részvételével zajlottak le a jelölőgyűlések és a választási előkészületek. Ezért is lepott meg sokakat az 1985-ös választásoknál a kötelező többes jelölésből adódó, de rendkívül visszafogott választási kampány.

⁸¹⁶ Feitl István: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest, Napvilág, 1999. 279.

⁸¹⁷ Benczéné Nagy Eszter (szerk.): *Választási olvasókönyv. Szemelvények a hazai országgyűlési és helyhatósági választások történetéből (1848–1994)*. Budapest, Belügyminisztérium Központi Nyilvántartó és Választási Hivatal, 1996. 116.

⁸¹⁸ Horváth István (1935–): jogász, kommunista politikus, bíró, belügyminiszter, a minisztertanács elnökhelyettese. A kecskeméti járásbírósról igazolt át az állampárt apparátusába. Kétszer is volt belügyminiszter. Az úgynevezett Dunagate-botrány miatt kellett lemondania. 55 évesen nyugdíjba vonult.

⁸¹⁹ PIL 288. f. 4/212. ö. c.

⁸²⁰ Feitl (1999): i. m. 278.

⁸²¹ Solt (1996): i. m. IV. 878.

Az egypártrendszerben a listás választási szisztéma túlságosan is kirívónak tűnt. Ezért Bulgária 1953-tól, Csehszlovákia 1954-től, Románia 1952-től áttért az egyéni választókerületi rendszerre. Magyarországon ez az átállás a tanácsai választásoknál már 1954-ben megtörtént, de az országgyűlési választásoknál az 1956-os forradalom miatt csak 1967-ben került sor az egyéni választókerületi rendszerre való átállásra (az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok választásáról szóló 1966. évi III. törvény alapján).⁸²² Az egyéni választókerületekben megválasztott képviselőtől a helyi problémák megoldását várták, így legalább lett valamilyen gyakorlati haszna a képviselői mandátumnak. Ezért egyre több választókerület igyekezett befolyásos pártvezetőket megnyerni képviselőnek. Értük sokszor több választókerület is versenyzett.

Az 1953. május 17-én megválasztott országgyűlés mandátuma 1957. május 17-én járt le. A Kádár János vezette kormány azonban korántsem volt abban a helyzetben, hogy közvetlenül a forradalom leverése után ilyen jelentőségű eseményt számottevő politikai kockázat nélkül bonyolítson le. Ezért másfél évvel meghosszabbították az országgyűlés mandátumát, s a választásokra 1958. november 16-án került sor.⁸²³

Az 1972. évi I. törvény, amely módosította az alkotmányt, négyről öt évre emelte fel az országgyűlési ciklus időtartamát, mivel a Szovjetunió Kommunista Pártjának mintájára a Magyar Szocialista Munkáspárt is ötévenként tartotta kongresszusát. Egyúttal az ötéves tervvel is sikerült így összehangolni az országgyűlés mandátumát.⁸²⁴ Az Alkotmány egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló 1975. évi I. törvény és a tanácsstagok választásáról szóló 1976. évi VI. törvény összevonta az ötévente sorra kerülő országgyűlési és tanácsai választásokat. A Kádár-rendszer mindenáron csökkenteni akarta az államigazgatást és a lakosságot is mozgósító események számát.⁸²⁵

A polgári demokráciában a pártok indítanak képviselőjelölteket. Az állampárti diktatúrában – a valóságot elkendőzve – formálisan a Magyar Függetlenségi Népfront jelölte a képviselőjelölteket. Valójában a döntés joga a Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának és a Politikai Bizottságnak a hatáskörében volt. 1953-ban a Magyar Dolgozók Pártja központi és helyi szervei vezetőinek, az Államvédelmi Hatóság, az Egyházügyi Hivatal véleményének meghallgatása után a titkárság a képviselőjelöltek összetételéről a döntést egy öttagú bizottságra bízta, amelyet Rákosi Mátyás vezetett, tagjai pedig Gerő Ernő,

⁸²² MNL OL M-KS 288. f. 5/415. ő. e.

⁸²³ Sponga István: Zártállami parlament. A magyar országgyűlés helye és szerepe a kádári konszolidáció első éveiben. In Huszár Tibor – Szabó János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás*. Budapest, Zrínyi, 1999. 161.

⁸²⁴ A többi szocialista ország is akkoriban tért át az ötéves ciklusra: Bulgária és Csehszlovákia 1971-ben, Románia 1972-ben, a Német Demokratikus Köztársaság 1974-ben.

⁸²⁵ Kukorelli (1981a): i. m. 181.

Ács Lajos,⁸²⁶ Házi Árpád⁸²⁷ és Földvári Rudolf⁸²⁸ voltak.⁸²⁹ A későbbiekben az egyes intézmények nevei, a pártvezetés személyi összetétele változott, de a szisztéma nagyjából ugyanígy működött egészen a rendszerváltozásig.

A jelölőgyűlések intézménye a Szovjetunióban alakult ki. Az állampárti diktatúrát akarták leplezni ezzel az intézménnyel, hiszen látszólag a „nép” jelölné a képviselőket. Lenin szerint a „szocialista demokrácia” legmagasabb fokát biztosító elv: „A választói alapegység és az egész államépítés alapsejtje a szovjet hatalomnál nem a területi beosztásnak megfelelő kerület, hanem a gazdasági, termelési egység, az üzem, a gyár.”⁸³⁰ A kezdeti, esetleges szabályozást az 1936-os sztálini alkotmány stabilizálta azzal, hogy a 141. §-a kimondta: „a jelölőgyűléseken a párt, a szakszervezetek, az ifjúsági szövetség és a kulturális egyesületek tehetnek ajánlásokat.”

Magyarországon – bár óvatos formában – már 1953-ban is tartottak jelölőgyűléseket. Időtartamukat maximálisan másfél órában szabták meg, s a precízen kidolgozott forgatókönyv eredményeként minden gyűlésen végül Rákosi Mátyást jelölték. A sajtó tudósítása szerint Rákosinak négy jelölőgyűlést szerveztek, 1500-2000 résztvevővel, amiről a *Szabad Nép* mindig a címdoldalon tudósított. Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József 1000 fős jelölőgyűléseket kapott, belső *Szabad Nép*-oldallal. A többi listavezetőnek 500 fős gyűlés, rövid hírrel, a többieknek 100-as, 200-as részvétel jutott, helyi tudósítással.⁸³¹

Az 1970. évi III. törvény, a választójogi novella a választópolgárok „közvetlen demokratikus” fórumára ruházta a jelölés jogát (8. §).⁸³² A jelölőgyűléseken ennek megfelelően jelölteket állíthattak a Hazafias Népfront szervei, a társadalmi szervezetek, az üzemek (a termelőszövetkezetek nem!) dolgozóinak közössége, továbbá elvileg bármelyik választópolgár (29. §). A jelölőgyűléseken a szavazatok legalább egyharmadával maguk a választók jelölhettek képviselőjelölteket. A bejelentéshez csatolni kellett a jelölt nyilatkozatát arról, hogy a Hazafias Népfront programját és a jelölést elfogadja [43. § (3) bekezdés].

Mivel az egész intézményt az egyéni választókerületekben a pártvezetés által elindított jelöltek legalizálására találták ki, ezért nem dolgozták ki racionálisan és részletesen a szabályozását, a jelölőgyűlés eljárási rendjét. Nem rendelkeztek arról, hogy a jelölőgyűlésről szóló információkat hol és milyen módon kell közzétenni, sokszor

⁸²⁶ Ács Lajos (1922–1968): közgazdász, kommunista politikus. Moszkvában pártakadémiát végzett, politikai bizottsági tag, 1956 után pénzügyekkel és nemzetközi pénzügyekkel foglalkozott. Öngyilkos lett.

⁸²⁷ Házi Árpád (1908–1970): szabómesterséget tanult, Kossuth-díjas kommunista politikus. Belügy-miniszter, a Politikai Bizottság póttagja.

⁸²⁸ Földvári Rudolf (1921–2024): lakatos, 1944-ben szovjet hadifogságba került. Szabadulása után, 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba. A Politikai Bizottság tagja volt, 1957-ben letartóztatták, 1958-ban életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1961-ben egyéni kegyelemmel szabadult, majd munkásként dolgozott. Lásd Földvári Rudolf: *Tiszta vizet a pohárba. Életútinterjú*. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2011.

⁸²⁹ MNL OL 276. f. 54/235. ő. e.

⁸³⁰ Vlagyimir Iljics Lenin: *A szocialista demokráciáról*. Budapest, Kossuth, 1968. 151.

⁸³¹ Feitl (1999): i. m. 280.

⁸³² Schmidt Péter: Képviselő és választójog az 1970. évi III. törvény tükrében. *Állam és Igazgatás*, 20. (1970), 11. 982.

előfordult, hogy a helyi lakosok nem is tudtak róla, csak egyes munkahelyi dolgozókat, pártaktivistákat mozgósítottak. A jelölőgyűléseken egyébként részt vehetett egy másik választókerület lakosa is. Előfordult, hogy a résztvevők többségének semmi köze nem volt a választókerülethez. Még az is megtörtént, hogy fiatalok, tehát szavazati joggal nem rendelkezők is részt vettek a jelölőgyűléseken. A jelölőgyűléseket leginkább a nagyobb üzemekben, gyárakban tartották meg, de a lakóhelyen megszervezett jelölőgyűlésnél elsődlegesen a környékbeli munkahelyi kollektívákat mozgósították.

A párt- és a népfrontszervezetek 1971-ben 556, 1975-ben 872 jelölőgyűlést tartottak. Ezeken körülbelül 330 ezer választó, tehát a választásokra jogosultak 4,2%-a jelent meg (1971-ben 250 ezer, 3,6%).⁸³³ Attól kezdve, hogy a kötött listás szavazásról áttértek az egyéni választókerületi rendszerre, a törvény elméletileg nem zárta ki a kettős, sőt akár többes jelölést sem.⁸³⁴ Természetesen minden jelöltnek a Hazafias Népfront programját kellett képviselnie.⁸³⁵ Többen féltették a rendszer biztonságát ettől a lehetőségtől. Nekik Apró Antal⁸³⁶ az országgyűlésben így válaszolt: „Lehet, hogy egyes választókerületekben több jelölt is lesz, de a politika, amit képvisel, a program, amivel fellép, egy és ugyanaz.”⁸³⁷ Ennek ellenére a pártvezetés bizalmatlanul viszonyult a többes jelölésekhez. 1971-ben még 45 többes jelölésre került sor, sőt Budapest III. kerületében, a 6. választókerületben az is megtörtént, hogy a két hivatalos jelölt mellé a jelölőgyűlésen lévő választópolgárok úgynevezett lakossági jelöltet is állítottak. Szép Zoltán pedagógust, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tudományos segédmunkatársát ráadásul képviselői mandátumhoz is juttatták. Szép Zoltán párttagként, sőt pártfeladatként a helyi pártvezetők ünnepi beszédeinek írója volt, mégis a pártvezetésen belül komolyan foglalkoztak a példátlan skandalummal. Nemes Dezső⁸³⁸ azonnal fel is vetette a „nem a feladata magaslatán álló kerületi pártbizottság” ez irányú felelősségét.⁸³⁹ Aczél György az eseményeket összegző Politikai Bizottsági ülésen elmondta:

⁸³³ Jelentés a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának. Közli: Simon–Szerencsés (2004): i. m. 42.

⁸³⁴ A Német Demokratikus Köztársaság választójoga is lehetővé tette a többes jelölést, a lengyel választójogi törvény pedig kötelezően előírta azt.

⁸³⁵ Kádár János beszéde az északi járműjavítóban rendezett választási nagygyűlésen: „Jelöltjeink politikája és programja a párt és a Hazafias Népfront politikája és programja. Ez a politika szocialista politika, a munkásosztály, a nép politikája, a magyarság nemzeti programja. A választási felhívás arra szólít fel mindnyájunkat, hogy április 25-én, a választás napján népünk szavazatával is támogassa e politikát, a szocializmus építésének programját.” Lásd Kádár János: *Párt, szakszervezet, szocializmus. Válogatás beszédeiből, cikkeiből 1957–1982*. Budapest, Népszava, 1982. 300.

⁸³⁶ Apró Antal (1913–1994): szobafestő, kommunista politikus. Hat elemít végzett. Tagja a Politikai Bizottságnak, az 1956-ban Moszkvában kreált Kádár-kormánynak, az országgyűlés elnöke, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnöke.

⁸³⁷ *Az 1963. március 21-én összehívott Országgyűlés naplója*. II. kötet. 1845.

⁸³⁸ Nemes Dezső (1908–1985): kárpitos, kommunista politikus, a moszkvai Lomonoszov Egyetem történelem szakára járt, tagja volt a Politikai Bizottságnak. Az MTA rendes tagja.

⁸³⁹ Murányi Gábor: *A múlt szövedéke. História a megbicsaklott 20. századból*. Budapest, Noran, 2004. 176.

„Számomra megdöbbentő volt, hogy néhány helyen mennyire nem ismertük a hangulatot. Például Szép Zoltán ügyében kora délután beszéltem a kerületi tanáccsal, ők azt hitték, hogy teljesen esélytelen. A végén megkapta a többséget. Ennek tapasztalatával érdemes lenne foglalkozni. Egyébként 30-40 fiatal kiszista agitált mellette, akik szinte minden lakásba elmentek. S úgy érzem az ellenagitáció durvasága is ezt segítette.”⁸⁴⁰

Mindenesetre 1975-ben már csak 34, 1980-ban pedig 15 kettős jelölést fogadtak el. (Romániában ugyanabban az időben, 1980-ban a választókerületek 90%-ban két vagy több jelöltet állítottak.)⁸⁴¹ 1975-ben már Szép Zoltán sem indult a választásokon, mert egy fővárosi pártvezető telefonon megfenyegette: „Ha újra jelölteti magát, nem tudjuk garantálni a testi épségét.”⁸⁴²

Az 1980. évi 15 kettős jelölés jól illeszkedett a korabeli statisztikai szemlélethez.⁸⁴³ üzemtechnikus-vegyésztechnikus, orvos-üzemorvos, gyári osztályvezető-gyári mérnök, vegyésztechnikus-autószerelő, varrónő-pénztárosnő, üzemvezető-főmérnök, lakatos-kárpitos, textilmunkás-esztergályos, műszerész-műszerész, gyári ellenőr-segédművezető, lakatos-hegesztő, tsz kombájnszerelő-tsz kombájnszerelő, gépszerelő-gépszerelő. Arra is odafigyeltek, hogy mindig azonos neműek „versengjenek” egymással. Csak egy „vegyes páros” indult.⁸⁴⁴

Ugyanilyen csökkenő tendencia volt megfigyelhető a tanácstagok többes jelölésénél. A pártapparátusnak így volt kényelmesebb, de az esetleges jelöltek közül is kevesen vállalták a „megmérettetést”, a „bukást”.

Az 1980-as évek elején az ország gazdasági helyzetének és a lakosság életszínvonalának kritikus romlását látszatintézkedésekkel, többek között a kötelező többes jelölés bevezetésével próbálták ellensúlyozni (1983. évi III. törvény az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választásáról). Ezzel a látszólagos engedménnyel a nyugat-európai kommunista pártoknak is igyekeztek segíteni.⁸⁴⁵ A szocialista demokráciában ami jog, az egyben kötelesség is. Valójában a pártvezetés nem sokat kockáztatott, hiszen a jelölteknek továbbra is a Hazafias Népfront választási programját kellett elfogadniuk. A „választás” legfeljebb abból állhatott, hogy ugyanazt a programot melyikük fogja jobban képviselni.

A kötelező kettős jelölést és a jelölőgyűlések adta lehetőséget az akkorra már egyre merészebbé váló ellenzék és néhány lelkes értelmiségi megpróbálta kihasználni. Ezért a helyi pártszervek az ilyen kísérleteket különböző trükkökkel igyekeztek leszerelni. Több helyen is titokban tartották a nagyközönség előtt a jelölőgyűlések helyét és idejét, vagy félrevezető információkat adtak. Az is előfordult, hogy valamilyen katonai objektumban tartották, ahova csak engedéllyel lehetett belépni. Amennyiben mégis megtudták,

⁸⁴⁰ Révész (1997): i. m. 183.

⁸⁴¹ Dezső Márta: *A szocialista országok választási rendszerei*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1983. 23.

⁸⁴² *Heti Világgazdaság*, 1990. március 17. 18.

⁸⁴³ Lásd erről még az országgyűlésről szóló részt.

⁸⁴⁴ Kukorelli (1981a): i. m. 188.

⁸⁴⁵ Különösen a francia és az olasz kommunista vezetők nehezen tudták megmagyarázni a közvéleménynek a 99%-os „választási győzelmeiket”.

hogyan lesz a jelölőgyűlés, akkor a termet megbízható pártaktivistákkal töltötték fel, így a helyi polgárok már nem vagy alig fértek be.⁸⁴⁶ Az ifj. Rajk Lászlót⁸⁴⁷ „leszavazó” jelölőgyűlésre civil ruhás rendőröket vezényeltek ki, akik egy órával a jelölőgyűlés előtt a teremben minden helyet elfoglaltak, így a választópolgárok már nem férhettek be.⁸⁴⁸ A választójogi törvény szerint a választási csalások esetén a zárt ülésen tárgyaló választási elnökségekhez lehetett fordulni. Az ellenzéki spontán jelöltek tehát nem kerülhettek fel a jelöltek közé, de több helyen is a választók a többes jelölés révén kibuktattak számos szakszervezeti vezetőt, népfrentvezetőt, megyei „kiskirályt”, volt miniszterelnököt, belügyminisztert stb.⁸⁴⁹

A szavazók döntő többsége azonban pusztán formai szempontok alapján döntött. Akiknek doktori címe volt, a nőkkel szemben a férfiaknak, a magyaros hangzású neveknek nagyobb esélye volt.⁸⁵⁰ Érdekes adalék, hogy a kettős jelölés mellett megnőtt a párttagok aránya az országgyűlésben. (Az állampárt soha ennyi taggal nem képviseltette magát a parlamentben!)

A vesztes képviselőjelölteket többféleképpen is kárpótolták. Kitalálták például, hogy aki legalább 25%-ot kapott, az pótképviselő lett. Kádár János az ellenzéki jelöltek próbálkozásait nem tudta feldolgozni. A Központi Bizottság előtt többször is visszatért erre a témára: „Végül is kit támogatunk, ha több jelölt van? Mondjuk van négy jelölt, mi van akkor? Ez a vizek sodrására van bízva? Ez a bizonyos egyenlő esély? Azt választanak, akit akarnak? Ez valahogy nem volt egészen végiggondolva.”⁸⁵¹

A kettős jelölés, a választók általi megmérettetés alól mentesültek azok, akiket az úgynevezett országos listán indítottak el a választásokon. Ide csak annyi jelöltet lehetett állítani, ahány mandátumot a Népköztársaság Elnöki Tanácsa megállapított: „a választópolgárok az országos választási listán 35 képviselőt választanak” (1/1985. NET határozat).

A legfőbb párt- és állami vezetőknek nem kellett attól rettegniük, hogy a nép leszavazza őket, sőt vissza sem hívhatja őket (10 PB-tag, 16 KB-tag, 7 társadalmi szervezet vezetője, 7 kormánytag). A többiek a reprezentáció érdekében mandátumhoz jutott

⁸⁴⁶ *A Hirmondó*, 3. (1985), 3. 358.

⁸⁴⁷ Ifjabb Rajk László (1949–2019): építész, díszlettervező, a demokratikus ellenzék tagja. Születése után néhány hónappal apját koncepciós perben halálra ítélték, és kivégezték. Ifjabb Rajkot erőszakkal elszakították a családjától. Csak évekkel később térhetett vissza édesanyjához. 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetségének egyik alapító tagja.

⁸⁴⁸ *A Hirmondó*, 3. (1985), 3. 367.; Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék története (1968–1988). Interjúk, dokumentumok, monográfia*. III. kötet. Budapest, T-Twins, 1995. 302. Külön köszönöm Kilényi Géza személyes közléseit.

⁸⁴⁹ Három nyugalmazott megyei első titkár még a pótképviselőséghez szükséges 25%-ot sem kapta meg: Pap János (Veszprém megye, Ajka – 16%), Bodnár Ferenc (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Leninváros – 19,1%) és Komócsin Mihály (Csongrád megye, Szeged 5. vk. – 32,8%, majd a pótválasztáson 16,9%). Éppen hogy pótképviselő lett Biszku Béla egykori politikai bizottsági tag, aki Vásárosnaményban előbb 31,7%-ot, majd a pótválasztáson 26,6%-ot kapott. Nem szerzett mandátumot Benkei András egykori belügyminiszter (Budapest 3. vk. – 38,3%), Fock Jenő egykori miniszterelnök (Győr 5. vk. – 44,8%), Nagy Richárd, a televízió korábbi elnöke, a fővárosi tanács elnökhelyettese (Budapest 62. vk. – 46,5%).

⁸⁵⁰ Kukorelli István: *Így választottunk... Adalékok a választási reform és az 1985. évi általános választások történetéhez*. Budapest, ELTE ÁJTK Politikatudományi Tanszékcsoport, 1988. 75.

⁸⁵¹ MNL OL 288. f. 4/207. ó. e.

lelkészek, nemzetiségi vezetők voltak, akiket a helyiek nem szívesen jelöltek, hiszen nekik befolyásos, a választókerzet érdekében lobbizó képviselőre volt szükségük.⁸⁵²

A magyar választási törvények szovjet minta alapján rendelkeztek a képviselők visszahívásának jogáról is. (Erre korábban a rendi országgyűléseken volt lehetőség.) Radikális politikusok, gondolkodók a visszahívási jogot mint alkotmányos biztosítékot tartották számon (Marat,⁸⁵³ Babeuf stb.). Engels 1891-ben Marxnak *A polgárháború Franciaországban* című művéhez írt bevezetésében erről így vélekedett: a munkásosztálynak „biztosítani kell magát saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben azzal, hogy ezeket mind, kivétel nélkül, bármikor elmozdíthatónak nyilvánítja”.⁸⁵⁴

Lenin is a visszahívhatóság mellett érvelt: „A tömegnek legyen joga vezetőket választani magának. A tömegnek legyen joga leváltani őket, ismerni és elismerni és ellenőrizni működésük legkisebb tényeit is.”⁸⁵⁵ 1917-ben a visszahívás jogáról szóló dekretum tervezetében így írt: „Bármilyen választott szerv vagy küldöttgyűlés csak akkor tekinthető igazán demokratikusnak és valóban a nép akaratát képviselőnek, ha elismerik és alkalmazzák a választóknak azt a jogát, hogy visszahívhatják választottjaikat. Az igazi demokratizmusnak ez az alapvető elvi tétele.”⁸⁵⁶ (Hozzá kell tennünk, hogy a visszahívási jog egy többpárti demokráciában éppen ellentétes eredménnyel járna. A képviselők, hogy ne hívják vissza őket, egyetlen népszerűtlen intézkedést sem szívesen szavaznának meg.)

A magyar jogalkotó, amikor a visszahívásról rendelkezett, minden valószínűség szerint tudatosan elnagyoltan és ködösítve szabályozta ezt a kérdést. Hiszen a lajstromos szavazásnál fogalmilag kizárt a visszahívás, az egyéni választókerületre való áttérés után pedig nyílt szavazással, valamilyen választási „ösgyűlésen” kellett volna az egész procedúrát lebonyolítani. Végül az 1983. évi III. törvény igyekezett valamennyire a gyakorlati

⁸⁵² Az országos lajstromon szereplő személyiségeket a következő kategóriák szerint csoportosíthatjuk: a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetői (Kádár János főtitkár, Németh Károly főtitkárhelyettes, Havasi Ferenc és Óvári Miklós PB-tagok, Gyenes András, a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke), állami vezetők (Népköztársaság Elnöki Tanácsa: Losonczi Pál elnök, Trautmann Rezső elnökhelyettes, Katona Imre titkár; Országgyűlés: Sarlós István elnök, Péter János alelnök; Minisztertanács: Lázár György kormányfő), társadalmi szervezetek vezetői (Hazafias Népfront: Kállai Gyula elnök, Pozsgay Imre főtitkár; Szakszervezetek Országos Tanácsa: Gáspár Sándor; Kommunista Ifjúsági Szövetség: Hámori Csaba első titkár; Magyar Nők Országos Tanácsa: Duschek Lajosné elnök; Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa: Szabó István elnök), nemzetiségi szövetségek vezetői (délsláv: Mándity Marin; német: Réger Antal; szlovák: Jakab Róbertné; román: Márk György), az egyházak képviselői (katolikus: Bíró Imre és Kiss János kanonokok; református: Bartha Tibor püspök; evangélikus: Káldy Zoltán püspök; izraeliták: Salgó László főrabbi; valamint a „kisebbségi” képviselők: Szakács József, a Szabadegyházak Tanácsának elnöke), régi „szövetségesek” (Független Kisgazdapárt: Barcs Sándor, Bognár József, Pesta László; Nemzeti Parasztpárt: Nánási László), a tudományos és művészeti élet reprezentánsai (Straub F. Brunó és Szentágotai János akadémikus, Kállai Ferenc színművész, Varga Imre szobrászművész). Lásd Jónás Károly: *Adatok és tények az 1985–1990. évi országgyűlésről*. Budapest, Országgyűlési Könyvtár, 1990. 10–11.

⁸⁵³ Jean-Paul Marat (1743–1793): francia politikus, a Hegypárt híve. Egy girondista lány meggyilkolta.

⁸⁵⁴ Karl Marx: *A polgárháború Franciaországban*. Budapest, Magyar Helikon, 1961. 16.

⁸⁵⁵ *Lenin összes művei*. LVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1972. 145.

⁸⁵⁶ *Lenin összes művei*. XXXV. kötet. Budapest, Kossuth, 1978. 106.

életben is alkalmazhatónak tűnő szabályozást adni. Eszerint a képviselők visszahívását az érintett választópolgároknak⁸⁵⁷ legalább 10%-a, illetve a Hazafias Népfront Országos Tanácsa kezdeményezhette. A visszahívó javaslatban meg kellett jelölni a visszahívás indokát, s a javaslat alapján a Népköztársaság Elnöki Tanácsa kitűzte a szavazás időpontját. Titkos szavazással, legalább 50%-os részvétel mellett abszolút többség volt szükséges (74–75. §).

Amire valószínűleg a kádári vezetés és a jogalkotók sem gondoltak: az egyre bátrabbá váló ellenzék több alkalommal is megpróbált élni a visszahívás lehetőségével. 1989-ben mintegy tucatnyi esetben vetették fel egyes képviselők visszahívását, leginkább a rendszert reprezentáló, népszerűtlen politikusok vagy a feltűnően jelentéktelen képviselői aktivitást produkálók esetében. Ilyen volt Vida Miklós, az országgyűlés alelnöke, Apró Antal, Cservénka Ferencné, Gyenes András, Korom Mihály, Losonczi Pál, Mondok Pál, Varga Gyula, Várkonyi Péter stb. Összesen 25 képviselő mondott le. Végül is öt esetben kénytelenek voltak időközi választásokat kiírni, mindegyiken ellenzéki jelöltek győztek: Roszík Gábor (Magyar Demokrata Fórum – Gödöllő), Debreczeni József (Magyar Demokrata Fórum – Kecskemét, 3.), Marx Gyula (Magyar Demokrata Fórum – Zalaegerszeg, 2.), Raffay Ernő (Magyar Demokrata Fórum – Szeged, 1.), Tamás Gáspár Miklós (Szabad Demokraták Szövetsége – Budapest, 14.). A kiskunfélegyházi választás pedig egy alkalommal sem lett eredményes, nem jelent meg a választópolgároknak több mint a fele.⁸⁵⁸

Tanácsi választás

- Mit csinálnak, elvtársak!
- Bontjuk a téglagyárat!
- De hát téglára szükség van!
- Azért bontjuk!
- (Pesti vice)

A Kommunista Párt javaslatára a fővárosi törvényhatósági választásokat még a nemzetgyűlési választások előtt megtartották. Rákosi Mátyásék úgy gondolták, hogy egy budapesti siker számukra kedvező benyomást keltene az ingadozó választókban. Így került sor 1945. október 7-én az önkormányzati választásra, amelyen magas, 90% körüli részvételi arány mellett a kisgazdák megszerezték az abszolút többséget (50,54%). A Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Pártszövetség 8%-kal maradt le (42,74%). Az 1945-ös fővárosi

⁸⁵⁷ Mint korábban már szó volt róla, jelölni bárkinek joga volt.

⁸⁵⁸ Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-Ház, 2003. 184.; Simon János: A nem-választók szabadsága. Az 1989-es többpárti választások tapasztalatai. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Aula–OMIKK, 1990. 199.

önkormányzati választások során elszenvedett kommunista vereség után egészen addig nem tartottak választásokat, amíg helyi szinten nem sikerült az állampárti diktatúrát megszilárdítani. A Kommunista Párt vezetői tudták, hogy ha Budapesten nem tudtak győzni, akkor a többi településen fölényes kisgazdapárti siker várható. Ezért inkább a baloldali többségű nemzeti bizottságok működtek még öt évig.⁸⁵⁹

A helyi tanácsokról szóló 1950. évi I. törvény alapján a tanácsi választások esetén is a kötött listát alkalmazták. Az 1954. évi X. törvénnyel viszont már az egyéni választókerületekre tértek át, ahol természetesen csak egy jelöltet lehetett állítani. Megszüntették a „nép ellenségeinek” és az internáltak kizárását a választójogból.⁸⁶⁰ Az országgyűlés 1957. május 9-i ülésén a tanácstagok mandátumát is meghosszabbították 1959. május 17-ig. Ekkor döntés született arról, hogy a tanácsi választásokat egy időben kell tartani az országgyűlési választásokkal. Együttal Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1958. július 25-i ülésén a régi rend és a régi tanácstagok újraválasztásának igényét nyilvánította ki: „Mi mindig szidjuk őket – joggal –, hogy bürokraták, hogy nem jól dolgoznak, szektások, liberálisok, ilyen, olyan, amolyanok, de az ellenség az ő oldaláról, ha nézi őket, akkor azt mondja, hogy ezek egy kommunista állam kommunista funkcionáriusai, újra kell választani őket!”⁸⁶¹

Az 1970. évi III. törvény ismét a tanácsi és az országgyűlési választások különválasztását írta elő. 1971-ben a tanácsok tagjait csak két évre választották. Az intézkedés indoklásaként a képviselő hatalmának erősítését említették. Azt szerették volna, hogy világosan elkülönüljön a helyi és az országos politika.

Az 1975. évi I. törvény és az ezt kiegészítő 1976. évi VI. törvény értelmében a kétfajta választás újra szinkronba került egymással. Ennek legfontosabb indoka az volt, hogy így csak egyszer kell mozgósítani a választásokért felelős apparátust. 1983-ban azonban megint csak az elkülönítés mellett döntöttek.⁸⁶²

Az országgyűlési és tanácsválasztásokon a lakosság ugyan nagy számban vett részt, de teljesen közömbösen viszonyult ahhoz, hogy kik lettek a „megválasztott” képviselők. Egy 1984-ben végzett felmérés szerint a felnőtt lakosság közel fele (46%) nem tudta, hogy ki a tanácstagja, 69% pedig nem tudta, hogy ki az országgyűlési képviselője. Budapesten mérték a legrosszabb arányokat: 74 és 83%!⁸⁶³

⁸⁵⁹ Hubai László: A demokrácia főpróbája – 1945. In Feitl István – Ignác Károly: *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, Napvilág, 2010. 152.

⁸⁶⁰ Feitl István: „Úgyis az lesz, amit mi akarunk” – tanácsválasztások 1956 előtt. In Feitl István – Ignác Károly: *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, Napvilág, 2010b. 178.

⁸⁶¹ Soós László (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. Budapest, Napvilág, 1997. 444.

⁸⁶² Feitl István: Szavazás rutinból – tanácsválasztások, 1957–1989. In Feitl István – Ignác Károly: *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, Napvilág, 2010a. 194.

⁸⁶³ Kulcsár László – Timár János – Szurkos Mária: Választás vagy szavazás? In Böhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1987. 166.

Az országgyűlés

Mi a kapitalizmus?
Embernek ember által való kizsákmányolása.
Mi a szocializmus?
A fordítottja.
(Pesti vice)

Az 1944. december 21-étől 1949 tavaszáig ülésező Ideiglenes Nemzetgyűlést,⁸⁶⁴ a Nemzetgyűlést⁸⁶⁵ és az Országgyűlést⁸⁶⁶ Révai József a „fecsegő parlamentarizmus” korszakaként jellemezte.⁸⁶⁷ Ebben az egy kérdésben minden bizonnyal igaza lehetett, hiszen sem a szovjet katonai teherautókon Debrecenbe szállított képviselőknek, sem az ellenzék nélküli Nemzetgyűlésnek, sem pedig az összes ellenzéki pártot egymás után likvidáló Országgyűlésnek nem volt valódi hatásköre és döntési kompetenciája.⁸⁶⁸ Ennek ellenére az 1949 előtti parlamenti ellenzéket a kommunisták ellenségként kezelték.⁸⁶⁹

1949 és 1990 között azonban még azt a kevés illúziót is felszámolták, amely a koalíciós időszakot jellemezte. Már Marx is megvetőleg „parlamenti kretenizmus”-ról írt.⁸⁷⁰ Szerinte: „A kommünnek nem parlamentáris, hanem dolgozó testületnek kell lennie, mely végrehajtó és egyszersmind törvényhozó hatalom is.”⁸⁷¹ Lenin kinyilvánította:

⁸⁶⁴ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-én, Sztálin születésnapján ült össze, majd – másfél napi ülés után – 1945. szeptember 5–13. között működött, és utólag törvényesítette az Ideiglenes Kormány rendeleteit.

⁸⁶⁵ A Nemzetgyűlést az 1945. évi VIII. törvénycikk alapján, 1945. november 4-én választották meg.

⁸⁶⁶ Az 1947. évi XXII. törvény módosította az 1945. évi VIII. törvénycikk egyes rendelkezéseit, és alkotmánymódosításként kimondta, hogy a nemzetgyűlés jogköre megbízatásának megszűntével az egykamarás országgyűlésre száll át. A választásokra 1947. augusztus 31-én került sor.

⁸⁶⁷ A „fecsegő” jelző Lenintől eredt, aki sokszor elmondta, hogy neki dolgozó és nem fecsegő politikusokra van szüksége. A képviselők csak dolgozzanak a munkahelyükön, és ne a parlamentben múlassák az időt. A Szovjetunióban előfordult, hogy a Legfelsőbb Tanácsot öt évig nem hívták össze.

⁸⁶⁸ Gyarmati György: A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. *Társadalmi Szemle*, 50. (1995b), 4. 77.; Szerencsés Károly: A parlamentarizmus korlátai. In Gergely Jenő (főszerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest, ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, 2000a. 553. Vö. Hubai László – Tombor László (szerk.): *A magyar parlament 1944–1949. Tanulmányok*. Budapest, Gulliver, 1991.

⁸⁶⁹ Nagy Imre: „A parlamentben az úgynevezett ellenzék, amely valójában a magyar nép ellenségeinek ügynöke, tud ugyan még kisebb-nagyobb vihart kelteni, de már nem tudja megakadályozni a törvényalkotó munkát.” Lásd Nagy Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások*. II. kötet. Budapest, Szikra, 1954. 66.

⁸⁷⁰ Löw (1999): i. m. 105., 109.

⁸⁷¹ Karl Marx: A polgárháború Franciaországban. In *Marx Engels válogatott művei*. I. kötet. Budapest, Szikra, 1949. 502.

„Képviselési intézmények nélkül nem képzelhetjük el a demokráciát, még a proletár-demokráciát sem, de a parlamentarizmus nélkül elképzelhetjük és el is kell képelnünk.”⁸⁷² „A polgári társadalom megvásárolható és rothadt parlamentarizmusát a kommün olyan intézményekkel helyettesíti, amelyben a szabad állásfoglalás nem fajul csalássá, mert a képviselők maguk is kötelesek dolgozni, a törvényeket önmaguknak kell végrehajtaniuk, önmaguk ellenőrzik, hogyan festenek ezek a törvények az életben és közvetlen felelősséggel tartoznak választóiknak. A képviselési intézmények megmaradnak, de nem marad meg a parlamentarizmus, mint külön rendszer, mint a törvényhozó és végrehajtó tevékenység különválasztása, mint a képviselők kiváltságos helyzete.”⁸⁷³

Az 1950-es évek meghatározó magyar államjogi tankönyve is fontosnak tartotta idézni Lenin egy másik lesújtó véleményét az országgyűlésről: „a nép becsapására törekvő, fecsegő testületek.”⁸⁷⁴

Még az országgyűlés elnöke, Kállai Gyula⁸⁷⁵ szerint is a „magyar parlament egy »sóhivatal« volt. Soha egy ellenszavazat.”⁸⁷⁶ Kádár János szerint a politikai viták helye a *Párt*, a parlament feladata a törvények megszavazása. A viták csak lassítanák a rendszer dinamizmusát.⁸⁷⁷ Nem is tudta mindig palástolni a parlamenttel szembeni megvetését: a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülésén egy kérdésre válaszolva, majd egy rádióinterjúban is megismételte: „Teljesen mindegy, hogy ki rázza a csengőt a parlamentben.”⁸⁷⁸

A szocialista országok parlamentjeinek mintája az a modell volt, amely a Szovjetunióban, mindenfajta alkotmányos hagyományok hiányában, a hadikommunizmus időszakában alakult ki. Az úgynevezett „legfelsőbb hatalmi szervnek” az 1918. évi szovjet alkotmány szerint évente kétszer, az 1924. évi alkotmány alapján pedig évente egyszer kellett üléseznie. Lenin, Marxnak a kommün államszervi jellegére vonatkozó tételére utalva, a legfőbb képviselési szervnek olyan formája mellett foglalt állást, amelyben „a képviselők maguk is kötelesek dolgozni, hogy a törvényeket önmaguknak kell végrehajtaniuk, önmagukat ellenőrzik, hogy festenek ezek a törvények az életben, és közvetlenül viselik a felelősséget választóik előtt”.⁸⁷⁹

⁸⁷² *Lenin összes művei*. XXXIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1980. 43.

⁸⁷³ Vlagyimir Iljics Lenin: Állam és forradalom. In *Lenin összes művei*. XXXIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1965. 43.

⁸⁷⁴ Idézi Szamel Lajos – Kovács István – Toldi Ferenc: *A magyar államjog alapjai*. Budapest, Jogi, 1953. 80. Hasonlóan vélekedett Vilmos császár („birodalmi majomház”, az „ízléstelenség csúcsa”) és Adolf Hitler is („a fecsegők budija”).

⁸⁷⁵ Kállai Gyula (1910–1996): kommunista politikus, országgyűlési képviselő, miniszter, 1965 és 1967 között miniszterelnök, az országgyűlés elnöke (1967–1971), 1951-ben letartóztatták, és 15 évi fegyházra ítélték, ahonnan 1954 júliusában szabadult. A Nagy Imre és társai ellen indított koncepciós per egyik kezdeményezője.

⁸⁷⁶ Szerencsés Károly: *Eltékozolt évtized. Adalékok a kádári hetvenes évek történetéhez*. Budapest, Kairosz, 2010. 247.

⁸⁷⁷ Feitl István: *Az államszocialista korszak álpármentje*. Budapest, Országgház, 2019. 11.; Bihari (2005): i. m. 392.

⁸⁷⁸ Mészáros István: *...Kimaradt tananyag...* II. kötet. *A diktatúra és az egyház 1957–1975*. Budapest, Márton Áron, 1994. 209. Kádár János ezt a választ arra a kérdésre adta, amikor arról érdeklődtek, hogy egy (béke)pap, Beresztóczy Miklós (1905–1973) címzetes prépost hogyan lehet az országgyűlés alelnöke.

⁸⁷⁹ *Lenin összes művei*. XXV. kötet. Budapest, Kossuth, 1965. 45.

A – sztálini alkotmány alapján megfogalmazott – Magyar Népköztársaság Alkotmánya szerint:

„A Magyar Népköztársaság legfőbb államhatalmi szerve az országgyűlés [10. § (1) bekezdés]. Az országgyűlés gyakorolja a népszuverenitásból folyó összes jogokat, meghatározza a kormányzás szervezetét, irányát és feltételeit [10. § (2) bekezdés].

E jogkörében az országgyűlés:

törvényeket alkot

meghatározza az állami költségvetést

megállapítja a népgazdasági tervet

megválasztja a Népköztársaság Elnöki Tanácsát

megválasztja a minisztertanácsot

minisztériumokat létesít és szüntet meg, illetőleg meghatározza és megváltoztathatja a minisztériumok feladatkörét

dönt a hadüzenet és a békekötés kérdésében

közkegyelmet gyakorol” [10. § (3) bekezdés].

Valójában a fenti jogkörök egyikét sem gyakorolta az Országgyűlés, annak ellenére, hogy még a hatalmi ágak megosztását is tagadták, és a hatalom egységének, az Országgyűlés primátusának fikcióját állították. Ténylegesen az Országgyűlésnek szinte semmilyen hatalma nem maradt.⁸⁸⁰

Az Országgyűlés nem működött ezután folyamatosan, hanem évente sokszor két-három alkalommal néhány napot ülésezett. [12. § (1) Az országgyűlés évenként legalább két ízben ül össze rendes ülésszakra.] Bár az 1956. évi 1. számú országgyűlési határozat kimondta, hogy az eredményes munka érdekében az eddiginél többet kellene az Országgyűlést összehívni, de ennek sem lett fogamatja (ezzel is bizonyítva annak súlytalan voltát). Ennek megfelelően nagyon kevés törvényt alkottak. 1982-ben például összesen kettőt, az is a költségvetésről, illetve a zárszámadásról szólt. Az Országgyűlés ténylegesen nem ellenőrizte a költségvetést, a népgazdasági tervhez sem volt sok köze, a kormány elnökét és tagjait sokszor még formálisan sem választotta meg stb.

Már az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* kimondta, hogy a közkiadások ellenőrzése a polgárok alapvető jogaihoz tartozik (14. cikk). A magyar alkotmányból azonban ennek még a megfogalmazása is hiányzott. Az 1949. évi 17. törvényerejű rendelet megszüntette a Legfőbb Állami Számvevőszéket. Az 1979. évi II. törvényben ugyan rendelkeztek az állami pénzügyekről, mégsem változott a parlament ez irányú gyakorlata.⁸⁸¹

⁸⁸⁰ Bibó István véleménye erről: az országgyűlésnek „semmi tekintélye és erkölcsi hitele nincs, mert alapja egy olyan alkotmány, mely a magyar nép szemében és a történelem színe előtt is örökre összekapcsolódott az egypártrendszerrel, az üres és közutálatnak örvendő szalma címerrel”. Lásd Bibó (1990b): i. m. IV. 161.

⁸⁸¹ Papál László: A VI. és a VII. öt éves terv közvetlen honvédelmi kiadásai. *Valóság*, 40. (1997), 3. 71.

A statisztikai szemlélettel⁸⁸² összehívott képviselők, akik „másodállásban”, minden apparátus⁸⁸³ és valódi jogkör nélkül tevékenykedtek, évente meghatározott időben, reprezentációs célból ellátogattak a Parlament épületébe, ahol a párt által előre kidolgozott és elfogadott javaslatokat lelkesen elfogadták. Érdemi hozzászólások helyett inkább ünnepi beszédek hangzottak el, amelyek megállapították, hogy a szocializmus építése milyen jó ütemben halad előre. A házszabályok és a parlamenti szokásjog szerepe is formálissá vált. A parlamenti „vitákat” jól jellemezte Gerő Ernő Vas Zoltánhoz⁸⁸⁴ írt levele:

„Egyébként az nem baj, ha a vita »eredményeként« néhány dolgot módosítana az Országgyűlés, mert egyébként az elfogadás túlságosan kincstári jellegű. Azt gondolom, hogy egyenesen kíváncsatos volna, hogy két-három szónok javasoljon valami előre megbeszélte módosítást, mégpedig a további felemelés irányában. Talán a te embereid kihalásznak valamit, amit tényleg meg is lehet csinálni. Vagy ha nem felemelést, akkor valami kisebb kiegészítést. A Szovjetunióban ezt mindig így csinálják.”⁸⁸⁵

Ezután el is hangzott három módosító indítvány, amelyeket aztán Vas Zoltán a kormány nevében el is fogadott.⁸⁸⁶ Nagy Imre miniszterelnöksége idején további látszatintézkedések születtek, hogy azt imitálják, mintha valóban működne az Országgyűlés. Apró Antal a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának ülésén az alábbiakat javasolta:

„Biztosítani kell, hogy ezek ne egyhangú, sablonos beszédek legyenek, hanem nívós, az étellel, az illető terület konkrét problémáival foglalkozzanak, és bátran tegyenek javaslatokat is. A vitában lehetővé kell tenni, hogy az előre kijelölt felszólalókon túl az ülés alatt jelentkezők is szót kapjanak, ha lényeges mondanivalójuk van. Ezen felszólalókkal előzőleg beszélni kell. Biztosítani kell, hogy a vitában megfelelően kidomborodjék a Népfront kezdeményező szerepe.”⁸⁸⁷

Az 1953. évi magyarországi választások minden idők legnagyobb „sikerét” hozták. Rákosi Mátyás „főlényes győzelmet” aratott, mégsem jelentett semmit, hiszen nem hívták

⁸⁸² Rákosi Mátyás: „A 402 képviselő közül 176 munkás, 115 paraszt, a többi értelmiségi, kisiparos, kiskereskedő és egyéb [...]. az országgyűlés számszerűleg is visszatükrözi a munkások és a parasztok szövetségét és a munkásság vezető szerepét. Visszatükrözi a nők és az ifjak növekvő jelentőségét a demokráciában. Ebből a szempontból sokkal inkább népképviselő, mint az előző két országgyűlés, nem is szólva a régi horthysta országgyűlésekről, vagy mondjuk az olyan »demokratikus« voltára büszke képviselőtről, mint amilyen az amerikai szenátus, ahol tudvalevőleg egyetlen ipari munkás vagy dolgozó paraszt sem található.” Lásd Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1950. 414.

⁸⁸³ Solyom László: Az adatvédelem és információszabadság jogi előtörténete Magyarországon. In Majtényi László et al.: *Az elektronikus információszabadság*. Budapest, Eötvös Károly Intézet, 2005. 177.

⁸⁸⁴ Vas Zoltán (1903–1983): kommunista politikus. 1921-ben tíz év fegyházra ítélték, de 1922-ben fogolycserére révén a Szovjetunióba került. 1925-ben illegális pártmunkára Magyarországra küldték, elfogták, végül Rákosi Mátyással együtt 1940-ben – 48-as honvédszázlókért cserébe – kiadták a Szovjetuniónak. 1945 után a Gazdasági Főtanács főtitkára. A Nagy Imre-csoport tagjaként Romániába internálták. Lásd Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Budapest, Magvető, 1979; Vas Zoltán: *Akkori önmagunkról*. Budapest, Magvető, 1982; Vas Zoltán: A kelet-európai „baráti” kapcsolatok. *Alföld*, 40. (1989), 3. 36–54.; Vas Zoltán: *Betiltott könyvem*. Budapest, Szabad Tér, 1990.

⁸⁸⁵ Pető Iván: „A Szovjetunióban ezt mindig így csinálják.” *História*, 9. (1987), 5–6. 52.

⁸⁸⁶ *Országgyűlési Napló*, 1951. 570.

⁸⁸⁷ MNL OL M-KS 276. f. 53/188. ó. e.

össze a parlamentet – az alkotmánynak megfelelően 30 napon belül –, mert Moszkvába rendelték Rákosi Mátyás pártfőtitkár-miniszterelnököt és még jó néhány vezetőt. A moszkvai találkozón a szovjet vezetők bíralták Rákosit, majd leváltották, és Nagy Imrét tették meg Magyarország miniszterelnökévé. Nagy Imre kormányprogramját a közvélemény nagy megkönnyebbüléssel és elégedettséggel fogadta: visszafogta a túlzott iparosítást, a kollektivizálást, megszüntette az internálótáborokat, és megkísérelte a lakosság életszínvonalának emelését. Az új kormány azonban a parlamentet továbbra is csak arra használta, hogy megszavazza a párthatározatokat.

Már 1953-ban feltűnt a politikai vezetésnek, hogy több száz képviselőnek tulajdonképpen nincs semmi feladata. Ezért a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága 1953. július 15-én megbízta Révai Józsefet, hogy dolgozza ki – a lenini elveknek megfelelően – a parlamenti képviselők foglalkoztatását. A Révai által előkészített anyag ismeretében a Politikai Bizottság 1953. szeptember 30-án hozta meg határozatát a képviselők Parlamenten kívüli foglalkoztatásáról.⁸⁸⁸ Eszerint a képviselőknak nem a törvényhozással kell foglalkozniuk, hanem a Párt és a Kormány politikájának elfogadtatásával és a végrehajtására való mozgósítással. A képviselőknak nem a Parlamentben, hanem a választók között a helye. Hallgassák meg az egyéni panaszokat, legyenek szószólók anélkül, hogy kijárókká válnának! Valamennyi képviselő megkapta a területi beosztását (ekkor még listás választások voltak), háromhavonta beszámolót kellett írni munkájáról, s működésüket mind a parlament vezetésének, mind a megyei pártbizottságoknak ellenőrizniük és irányítaniuk kellett.

Az elgondolás fél év alatt csődöt mondott. 1954 márciusáig összesen 39 jelentés érkezett, pedig valamennyi képviselő megígérte, hogy küldeni fogja. A képviselőkkel a megyei tanácsok, pártbizottságok, de még a helyi szervek sem foglalkoztak. Közben a panaszáradat minden képzeletet felülmúlt.⁸⁸⁹

Nagy Imre reformtervei közül csak néhány érintette az Országgyűlést (például a tanácsok irányítását az Országgyűlésre, illetve a Népköztársaság Elnöki Tanácsára bízta). Nagy Imre ezentúl a Hazafias Népfrontot is aktivizálni szerette volna, ezt azonban a hatalmát visszaszerző Rákosi megakadályozta.⁸⁹⁰

A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának (1956. február 14–25.)⁸⁹¹ hatására újra napirendre került az Országgyűlés reformja. Hegedüs András⁸⁹² miniszterelnök kezdeményezésére, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1956. július

⁸⁸⁸ MNL OL 276. f. 53/139. ő. e.

⁸⁸⁹ Feitl (2010b): i. m. 285.

⁸⁹⁰ Rainer M. János: Nagy Imre tizenkét hónapjának mérlege (1953–1955). *Múltunk*, 43. (1998), 2. 3.

⁸⁹¹ Nyikita Szergejevics Hruscsov: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25.* Budapest, Kossuth, 1988.

⁸⁹² Hegedüs András (1922–1999): kommunista politikus, szociológus. Mező- és erdőgazdasági, majd földművelésügyi miniszter. Nagy Imre megbuktatása után miniszterelnök. Az 1956-os forradalom idején Moszkvába menekült. 1973-ban kizárták a Magyar Szocialista Munkáspártból, és elbocsátották munkahelyéről. Lásd Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú.* Készítette: Zsille Zoltán. Budapest, Bethlen Gábor, 1989.

18–21-i ülésének⁸⁹³ iránymutatásai alapján⁸⁹⁴ (amelyeket Gerő Ernő fogalmazott meg) az Országgyűlés 1956. július 30. és augusztus 3. közötti ülásszakán fogadta el az új házszabályokat,⁸⁹⁵ amelyekben újraszabályozták a képviselők munkáját. Az 1956. évi 1. számú országgyűlési határozat 1. pontja kimondta: „A dolgozó nép összességét érintő minden alapvető kérdést törvényben kell szabályozni. Ennek megfelelően feltétlenül szükséges a törvényhozó tevékenység kiszélesítése olyan értelemben, hogy az állampolgárok alapjogait és lényeges kötelezettségeit érintő jogszabályok törvények formájában kerüljenek megalkotásra.” Emellett előírták, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Minisztertanács, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, a legfőbb ügyész köteles rendszeresen tevékenységéről beszámolni az Országgyűlésnek. Növelték volna az ülésnapok számát, illetve időtartamát. Határoztak a megyei képviselőcsoportok létrehozásáról, a parlamenti bizottságok újjászervezéséről, az interpellációk és az egyes napirendre kerülő kérdésekre való felkészülés lehetőségének biztosításáról.⁸⁹⁶ Az 1957. májusára tervezett országgyűlési választásokat, az addigi kötött lista helyett, egyéni választókerületi rendszerben kívánták megtartani.

Az 1956-os forradalom leverése után nem mertek választásokat kiírni és a reformjavaslatok többségét megvalósítani. Ezért 1959. május 17-éig meghosszabbították az Országgyűlés mandátumát. Ugyanakkor az 1956-os események következtében jelentős változások történtek. „Lemondott”⁸⁹⁷ képviselői mandátumáról: Andics Erzsébet, Ács Lajos, Bata István, Bozsik József,⁸⁹⁸ Dénes István, Erdey-Grúz Tibor, Gerő Ernő, Hegedüs András, Hidas István, Horváth Márton, Kovács István, Kónya Lajos, Környi József, Lukács György, Madarász Ferenc, Piros László, Rákosi Mátyás, Gyulai Béla, Vajdai Lajosné és Vas Zoltán. Andics Erzsébet, Bata István, Gerő Ernő, Hegedüs András stb. a Szovjetunióba menekült. (Egy részük szovjet állampolgár volt.) Lukács Györgyöt és Vas Zoltánt Romániába hurcolták. Rákosi Mátyást a Szovjetunióban házi őrizetben tartották. Különös kategóriába sorolták azokat, akik „méltatlanná váltak”, és így lemondatták őket: Kiss Imre, Kopácsi Sándor,⁸⁹⁹ Inkovics Mária, Elek János, Földvári Rudolf,

⁸⁹³ Szabó Bálint: *Az „ötvenes évek”*. Budapest, Kossuth, 1986. 327.

⁸⁹⁴ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének ülése. *Magyar Nemzet*, 1956. július 19. 1.; Pártegységgel a szocialista demokráciáért. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1956. július 18–21-i ülésének határozata. *Magyar Nemzet*, 1956. július 24. 1–4.

⁸⁹⁵ Jellemző, hogy az országgyűlés által elfogadott ügyrendet a jogi bizottság utólag módosította. Lásd *Országgyűlési Napló*, 1953–1958. II. 1547–1581.

⁸⁹⁶ A képviselőknek sem irodája, sem apparátusa, sem szakértői nem lehettek. Ha a tárgyalta törvényjavaslatokat megkapták, akkor is „szigorúan titkos” felirattal látták el.

⁸⁹⁷ A képviselőkkel nyomban megválasztásuk után aláírtak egy dátum nélküli lemondó nyilatkozatot, amit bármikor fel lehetett használni. Kilényi Géza személyes közlése. Néhány ilyen nyilatkozat fénymásolatát közli Feitl (2019): i. m. 39.

⁸⁹⁸ Bozsik József (1925–1978): olimpiai bajnok labdarúgó, az Aranycsapat tagja, a magyar labdarúgó-válogatott szövetségi kapitánya. 1957-ben Bozsik is részt vett a Honvéd nem engedélyezett dél-amerikai turnéján, amiért 1957-ben megfosztották katonai rendfokozatától és kitüntetéseitől, továbbá lemondatták képviselői mandátumáról is. Lásd Kő András: *Bozsik*. Székesfehérvár, Apriori International, 2008.

⁸⁹⁹ Kopácsi Sándor (1922–2001): esztergályos, kommunista politikus, rendőrtiszt, az 1956-os forradalom és szabadságharc idején Budapest rendőrfőkapitánya, a Nemzetőrség helyettes főparancsnoka. A Nagy Imre és társai elleni perben hatodrendű vádlottként életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1963-ban

Márton András,⁹⁰⁰ Süveges Dávid, Szigethy Attila.⁹⁰¹ (Nagy Imrét már 1955-ben megfosztották képviselőségétől.) „Összeférhetetlenség” jogcímén fosztották meg mandátumától Miklós Árpádot, aki nyugatra távozott.⁹⁰²

Riasztóan hatott a képviselőkre Kádár János beszéde, aki szerint az „ellenforradalom, a burzsoázia a diktatúrák legreakciósabb formáját, a fasiszta diktatúrát akarta állítani” a népi demokrácia helyébe. „November 4-ére virradó éjszaka csak Budapesten 1400, az egész országban hozzávetőlegesen mintegy háromezer olyan megkínzott hazafi volt a banditák kezében, akiknek kivégzését november 4-ére, 5-ére és 6-ára tervezték.”⁹⁰³ „Nem tűrjük se a dogmatizmust, sem az ellene való harc leple alatt folytatott revizionista mételyzést.”⁹⁰⁴ Ilyen körülmények között az országgyűlés hatáskörének erősítése, munkájának megkönnyítése illúziónak bizonyult.

Az 1953-ban megválasztott országgyűlés végül 1958. szeptember 27-én, az 1958. évi 5. számú határozatában mondta ki önmaga felosztatását. Kádárék úgy vélték, hogy az ország napirendre tért a szörnyű megtorlások, Nagy Imre miniszterelnök kivégzése felett, és már meg lehet kockáztatni egy újabb választást. Mindenesetre a „biztonság” és a „stabilitás” érdekében 297-ről 338-ra emelték a képviselők számát. Kádár ezenfelül a pártfunkcionáriusok számának és arányának emelését is szükségesnek tartotta.

Az 1958–1962-es és az 1963–1967-es ciklusban az országgyűlés ülésezésének, működésének egyfajta rutinja, gyakorlata alakult ki. Évi 3-4 ülésnapot tartottak, és ezalatt 5-6 törvényt alkottak.

Az 1966-os választási reformmal valamelyest felpozíciót a parlamenti munka, a gazdasági reform az országgyűlésben is éreztette hatását. Ezt bizonyítja, hogy 1967 és 1971 között a képviselők több módosító indítványt tettek, mint az 1949 és 1958 közötti három ciklusban összesen. A politikai reform azonban kimerült a jelölést módosító választójogi törvénnyel.

Az 1972. évi alkotmányreform is meglehetősen visszafogottra sikerült. A vezetésben megerősödött a reformokat ellenző irányvonal. A képviselők legtöbbször azt a megoldást választotta, hogy ha országos politikával a Parlamentben nem foglalkozhatnak, elkezdenek lobbizni az egyéni választókerületük érdekében. Ezt a folyamatot erősítette, hogy a jelölés lassan, fokozatosan átcsúszott a megyei pártvezetés szintjére. A legfelső

amnesztiával szabadult, majd emigrált. Lásd Kopácsi Sándor: *Életfogytiglan*. Budapest–Nyíregyháza, Bibliotéka, 1989.

⁹⁰⁰ Márton András (1924–2011): 1956-ban honvédezzredes, később mezőgazdász, pedagógus, tolmács, 1958-ban tíz év szabadságvesztésre ítélték. 1962-ben egyéni kegyelemmel szabadult.

⁹⁰¹ Szigethy Attila (1912–1957): az 1956-os forradalom és szabadságharc miatt letartóztatták. Mivel tudta, hogy milyen koncepciók vár rá, öngyilkos lett. Lásd Sipos Levente: *Út a mártíromságig a forradalom leverése után*. In Gecsényi Lajos – Győri-Molnár Lajos – Sipos Levente (szerk.): *Szigethy Attila élete és munkássága. Tudományos emlékülés Budapesten 1996. október 31-én*. Győr, Szigethy Attila Társaság – Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1997.

⁹⁰² *Országgyűlési Napló*, 1957. május 9. 1667.

⁹⁰³ *Országgyűlési Napló*, 1957. május 9. 1672.

⁹⁰⁴ *Országgyűlési Napló*, 1953–1958. II. 1803.

pártvezetés által jelöltek száma már nem volt túl magas. A statisztikai előírások (munkások, nők, fiatalok stb. aránya) kevésbé érvényesültek.

A Kádár-korszakot a teljesíthetetlen javaslatok egész sora jellemezte. A javaslatok azonban ellentétben álltak a rendszer lényegével, ezért eleve lehetetlen volt a teljesítésük. (A szocialista országok közül talán Lengyelországban találhattunk valamivel aktívabb parlamentet.)

Több alkalommal is megkísérelték legalább formálisan az Országgyűlés működését az Alkotmány szabályaihoz igazítani. Csak néhány idézet a fentiek illusztrálására:

Az 1957. évi országos pártértekezlet határozatának IV/4. pontja: „Államunk erősítésében, állami életünk fejlődésében igen fontos szerepet játszik az Országgyűlés, amely hű kifejezője a népi demokráciának, tevékenységét azonban az eddiginél jobban ki kell fejleszteni.”

A IX. kongresszus (1966) határozatának II/4. pontja: „Az új választójogi törvény, az egyéni választókerületek bevezetése, további lépés a szocialista demokrácia fejlesztésének útján. Növelni kell az országgyűlés szerepét a törvényalkotó tevékenységben és az Elnöki Tanács, valamint a kormány munkájának ellenőrzésében.”

A XI. kongresszus (1975) határozatának II/4. pontja: „Az országgyűlés megfelelően gyakorolja törvényalkotó tevékenységét, a kormányzati munka alkotmányos irányítását és ellenőrzését.”

A XII. kongresszus (1980) határozatának II/8. pontja: „Az Országgyűlés [...] számos törvényt alkotott. Folyamatosan áttekintette a végrehajtást. Az alkotmányos előírásoknak megfelelően irányította és ellenőrizte a kormány tevékenységét.”

A XII. kongresszus (1985) határozatának II/8. pontja: „Az Országgyűlésnek az ország életében betöltött szerepét növelni kell. Következetesebben érvényesüljenek alkotmányos funkciói a kormányzati tevékenység meghatározásában, ellenőrzésében.”

Az idézetek alapján látható, hogy a pártvezetés rendkívül szűkszavú, deklaratív és indoklást nélkülöző határozatokat, irányelveket hozott. Érződik rajtuk, hogy csak egy szükséges, de nem túl kíváncsú kötelezettséget teljesítenek. A párthatározatok hangnemből, megfogalmazásából egyértelműen kitűnik a párt és a parlament közötti valódi viszony, ami természetesen teljes mértékben ellentétes az alkotmánnyal. A megállapítások és javaslatok szinte szó szerint azonosak, ami azt is bizonyítja, hogy évtizedeken keresztül nem történt előrelépés. Amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1984. október 9-én az Országgyűlés tevékenységének „korszerűsítéséről” tárgyalt, még mindig csak az 1956. évi 1. számú határozat szintjére kívánták emelni a parlament munkáját. Az előkészítő munka vezetője és a téma előadója Korom Mihály⁹⁰⁵ volt; bevezetője szinte semmi másból nem állt, mint a reformok elutasításából. Nem javasolta

⁹⁰⁵ Korom Mihály (1927–1993): kommunista politikus. Eredetileg mezőgazdasági munkás volt, majd a határőrség országos parancsnoka lett. Tíz évig igazságügyi miniszter. A Központi Bizottság tagja, az Országgyűlés Alkotmányjogi Tanácsának elnöke. Egy – a miniszterek között végzett – belső felmérés szerint a kormány tagjainak rendkívül negatív véleménye volt a parlamentről. Lásd Holló András: *A kormányzati munka alapkérdései – miniszteri nézőpontból*. Budapest, Államigazgatási Szervezési Intézet, 1987. 2–11.

a Népköztársaság Elnöki Tanácsa jogkörének csökkenését a parlament javára, de az ülések számát sem akarta növelni. A parlamenti bizottságok munkájának olyan minimális korszerűsítését is elutasította, amely szerint azok rendszeresen üléseztek volna, és szakértő albizottságokat hozhattak volna létre. Szó sem lehetett arról, hogy az interpellációra adott, el nem fogadott válasz a bizalmi kérdéssel bármilyen formában összefüggésbe kerüljön. Elutasította azt is, hogy a képviselők főállásban lássák el a feladataikat.⁹⁰⁶

Az 1985. évi választások mégis némi élénkülést hoztak az addig meglehetősen unalmasan csörgedező parlamenti munkában. A képviselők 63%-a új volt a parlamentben. Köztük 41 „spontán” jelöltként jutott mandátumhoz. A korstruktúra a középgenerációhoz közeledett. Visszaesett a fizikai munkakörben dolgozók arányszáma. Már nem volt szokatlan az ellenszavazat, előfordultak viták, ellenvélemények. Többször is elutasították az interpellációra adott miniszteri választ. Még az is előfordult, hogy a miniszteri állásponttal szemben a képviselői módosító indítvány mellett döntöttek. A képviselők élni kezdték ügyrendi jogaikkal,⁹⁰⁷ és 1987-ben 10 fölé emelkedett a törvények száma!⁹⁰⁸

Az állampárti diktatúra első házszabályait 1950-ben fogadták el. Az 1949. december 7-én megválasztott 15 tagú házszabály-előkészítő bizottság 1950. május 6-án egyetlen nap alatt megtárgyalta, és elfogadta az új ügyrendet. Így azt két nappal később az Országgyűlés is megszavazhatta. A korábbi, állandóan ülésező Országgyűlés 111 §-ból álló házszabályait 28 §-ra csökkentették le. Ennek indokát Hegedüs András így foglalta össze:

„Ezekben a házszabályokban az úri Magyarország képviselőházának még sok káros vonása található meg. Elsősorban is ezek a házszabályok a régi képviselőházból sok korlátozást és megkötöttséget örököltek, amelyekkel a felszabadulás előtt az uralkodó osztály igyekezett megakadályozni, hogy az ellenzék a hangját hallassa. E mellett a régi házszabályokban nagyon sok a külsőség, a lényegtelen formáság, ami az Országgyűlés érdemi működésének csak akadály. Hibája még, hogy az országgyűlés ügyrendjét rendkívül bonyolultan, szerteágazóan állapította meg.”⁹⁰⁹

Kihagyták a házszabályból a többpárti parlament működéséhez szükséges intézményeket, szabályokat (például interpellációs jog, napirend előtti felszólalások, képviselői önálló indítványok, a beszédidő szabályozása), de a klotúrt meghagyták. Az állandó bizottságok számát 19-ről négyre csökkentették.

A házszabály átfogó módosítására 1956 augusztusában került sor. Az új házszabályok kidolgozásában az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztálya mellett részt vettek a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének

⁹⁰⁶ Feitl (1999): i. m. 294.

⁹⁰⁷ Juhász Ferenc, az 1985–1990 közötti országgyűlés képviselője egy Király Zoltán által kezdeményezett vita kapcsán elismerte: „Én Király Zoltán képviselőtársam jobbító szándékát nem vitatom. De azért szeretném elmondani, a korábbi időszakban a parlament jórészt előre megírt programok alapján, különösebb spontán vita nélkül zajlott.” Lásd *Országgyűlési Napló*, 1985–1990. II. kötet. 2500.

⁹⁰⁸ Kukorelli István: Az Országgyűlésről gondolkodva. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 2. 32–33.; Gergely András: Parlamentünk foglalkozási összetétele. *Hitel*, 2. (1989), 1. 7.; Smuk Péter: Az országgyűlés funkcióinak fejlődéstörténete (1985–1990). *Jog, Állam, Politika*, 1. (2009), 3. 36–63.

⁹⁰⁹ *Országgyűlési Napló*, 1949–1953. II. kötet. 11.

munkatársai is. Az országgyűlés súlyának növelése érdekében szabályozták az ülészakokat, a kormány és egyéb szervek beszámolási kötelezettségét. Újraszabályozták az interpellációt, a napirend előtti felszólalást, az ügyrendi felszólalást, a képviselői önálló indítványt és a módosító indítványt. A bizottságok szerepét és számát lényegesen megnövelték.

Jelentősebb módosításokra 1968-ig nem került sor. A benyújtott javaslatokat ezután az ülészak megkezdéséig ki kellett osztani a képviselőknek. Módosító indítványt a plenáris vita megkezdése után is be lehetett nyújtani. A képviselők kérhették, hogy az egyes módosításokról külön-külön szavazhassanak.⁹¹⁰ 1972-ben, a megváltozott politikai hangulatnak megfelelően, több korlátozást is bevezettek. Bár növelték a bizottságok szerepét, de az általános és részletes vitát összevonták.⁹¹¹

Az 1985-ben megválasztott országgyűlésben az új választójogi törvény és az országban megfigyelhető nyíltabb politizálás révén a korábban megszokott, unalmas egyhangúsághoz képest némi felpettedés kezdődött. Megnőtt az interpellációk, a képviselői módosító indítványok száma. Feitl István szerint korábban többször is előfordult, hogy lebeszéltek a képviselőket arról, hogy interpellációt nyújtsanak be.⁹¹² Még az is előfordult, hogy nem fogadták el a miniszter válaszát, illetve leszavazták a kormány álláspontját. A pártvezetés rögvest szigorításokat kezdeményezett, amelyeket az Országgyűlés zárt ülésen tárgyalta meg;⁹¹³ még a folyosóról is eltávolították az újságírókat.⁹¹⁴ Korlátozták az interpellációs jogot, bevezették azt a szabályt, hogy ha a módosító javaslattal a Kormány nem ért egyet, előtte a Kormány javaslatáról kell szavazni. Megszüntették a képviselőknek azt a jogát, hogy a parlamenti vita impulzusai hatására módosító indítványt terjesszenek közvetlenül a parlamenti plénum elé. Ezután minden egyes képviselői javaslatot az illetékes bizottságnak kellett megtárgyalnia, és határoznia arról, hogy támogatja-e. Új intézményként határozták meg a kérdést.⁹¹⁵

„Egypárti” parlament lévén az Országgyűlésben megszüntették a „jobb- és baloldalt.”⁹¹⁶ Az ültetés rendje teljesen új elvek szerint történt. A megyei képviselőcso-

⁹¹⁰ *Országgyűlési Értesítő*, 1967–1971. I. kötet. 962.

⁹¹¹ *Országgyűlési Napló*, 1971–1975. 1010–1017. Vö. Pintér Katalin: *A szocialista országok parlamentjének hárszabályai*. Budapest, Jogtudományi Intézet, 1989.

⁹¹² Feitl (2019): i. m. 354.

⁹¹³ Az országgyűlés zárt ülésére 1953 óta nem volt példa.

⁹¹⁴ Töröcsik Gábor: Az országgyűlés ügyrendjének módosítása. *Állam és Igazgatás*, 36. (1986), 11. 986.

⁹¹⁵ Halmai Gábor: Az országgyűlés szerepének módosulása az ügyrendek tükrében. *Medvetánc*, 7. (1987b), 2. 51. A jól értesült *Népszabadság* vezércikkéből kiderült, hogy – miként 1956-ban – most is a már megszavazott ügyrendet utólag módosította az országgyűlés elnöksége. Lásd Szabó László: A köz bizalmával. *Népszabadság*, 1986. június 28. 3.

⁹¹⁶ Pünköszt (1996): i. m. 125. Az ellenzék legális működését még az 1980-as években is határozottan elutasították. Kádár János erről így nyilatkozott: „Mindenféle politikai gazdasági, társadalmi problémánk mellett megengedhetetlennek tartom, hogy engedményeket tegyünk az ellenzék legalizálása területén. Ezt az 1986-os évet nem engedhetjük felhasználni arra, hogy az ellenzéki, ellenséges elemeket legalizálják, befolyásukat, működési lehetőségüket bővítsék. Ütközni kell, ha kell. Szerintem ezek az elemek ezt a türelmi határt elérték, ezért az ütközés elkerülhetetlen.” Idézi Varga Péter: A Tiszatáj és az irodalompolitika. *Múltunk*, 42. (1997), 1. 85.

portok⁹¹⁷ tagjait nagyjából egymás mellé ültették. A félkörben elhelyezett emelkedő széksorok alsó részében a magasabb állami, párt- és társadalmi funkciót betöltő országgyűlési képviselők helyezkedtek el. A vezető politikusok egy része nem tartotta fontosnak a képviselőiséget, hivatalos életrajzukban sem jelezték (például Komócsin Zoltán,⁹¹⁸ Piros László⁹¹⁹). A többi helyen ültek – a már korábban említett – statisztikai paraméterek alapján kiválasztott, úgynevezett bocskoros képviselők.

Az ülésnapok száma folyamatosan csökkent: az 1960-as években 8-9 nap, az 1970-es években 7-8 nap, míg az 1980-as évek első felében 6 nap. A tényleges vita, tanácskozás nagyon ritka volt. Az 1949 és 1985 között elfogadott 192 törvény közül 39-hez egyetlen képviselő sem szólt hozzá. A hozzászólások kétharmada a költségvetési és a zárszámadási törvényhez kapcsolódott. Nagyon kevés képviselő (3,8%) élt a módosító indítványt tevő jogkörével. A beszédek legtöbbször előre megírták, majd többen is ellenőrizték, mielőtt a képviselő azt felolvasta volna.⁹²⁰ A képviselők egy részének még ez is nagy gondot okozott. Rákosi Mátyás leírta visszaemlékezésében: „Képviselőinknek egy része annyira járatlan volt a nyilvános szereplésben, hogy még olvasni is nehezebbre esett a saját beszédét, s magam is nem egyszer javasoltam, hogy előzőleg olvassa el néhányszor a felszólalását, különben nem lesz meg a hatása.”⁹²¹

A felszólalások megszervezéséről Babics Antal⁹²² az alábbiakat nyilatkozta: „Ha az ember tudta, hogy parlamenti ülés lesz és fel akart szólalni valamilyen ügyben, meg kellett mondani előre a bizottság elnökének, hogy miről akar beszélni. Előre előkészítik a helyet, odatesznek egy mikrofont. Tudják, hogy ki fog felszólalni, nem úgy, hogy jelentkeznek [...].”⁹²³ Pedig az Országgyűlés üléstermét olyan akusztikával tervezték, hogy a legkisebb zörej, egy papírlap összegyűrése is hallható legyen. 1949 után a mikrofont, az emberi beszéd hangosításának eszközét valójában a többi képviselő elnémitására használták.

1945 és 1949 között 261 ülésen megközelítően 600 interpellációra került sor. Az 1949. június 8-án megalakuló állampárti Országgyűlés első ülésén még megállapították

⁹¹⁷ A megyei képviselőcsoportokat az 1956. évi I. számú országgyűlési határozat hozta létre. A megyei listák megválasztott képviselőkből álltak, akiket az adott megye pártbizottsága és tanácsának vezetősége instruált. Ezek a csoportok 6-8 hetente üléseztek, egyébként semmilyen jogszabály nem szabályozta a működésüket.

⁹¹⁸ Komócsin Zoltán (1923–1974): kommunista politikus. Hét elemít végzett. 1957 és 1961 között a KISZ KB első titkára volt. 1961 szeptemberétől a *Népszabadság* főszerkesztőjévé nevezték ki. 1949 májusában országgyűlési képviselővé választották, parlamenti mandátumát élete végéig megőrizte.

⁹¹⁹ Piros László (1917–2006): hentes és mészáros, kommunista politikus. Hat elemít végzett. 1945. június 24-én a szakszervezetek képviselőjében jutott be az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, s 1957-ig megszakitás nélkül megőrizte parlamenti mandátumát. 1953-tól az ÁVH vezetője, 1954-től belügyminiszter. Az 1956-os forradalom kitörése után a Szovjetunióba menekült. 1958-ban tért vissza. Először a Szegedi Szalámigyár főmérnöke, majd igazgatója.

⁹²⁰ A korábbi házszabályok tiltották a beszédek olvasását.

⁹²¹ Rákosi (1997): i. m. I. 208.

⁹²² Babics Antal (1902–1992): orvos, politikus, Kossuth-díjas, az MTA tagja.

⁹²³ Molnár (2004): i. m. 152–153.

az interpellációk előterjesztési idejét (hetenként egyszer, szerdán),⁹²⁴ ezután azonban egészen 1956. augusztus 3-ig egyetlen interpellációt sem terjesztettek elő.

Az 1956-os ügyrend szabályozta újra az interpellációt is,⁹²⁵ és rögvest 21 képviselői kérdés hangzott el. Figyelemre méltó ezek közül Parragi György⁹²⁶ felszólalása, aki a lelkiismereti és vallásszabadság területén az állami szervek túlkapásairól kérdezett, s egyúttal kifejtette az interpelláció fontosságát is:

„Az interpelláció gyakorlati bevezetése nagy segítség a képviselőknek ahhoz, hogy közérdekű javaslataikat, ügyeiket itt az országgyűlésben közvetlenül elintézhessék, mert az ilyen közérdekű interpellációkból világosan meg lehet látni, hogy milyen problémák foglalkoztatják az ország lakosait.”⁹²⁷

Vajdai Lajosné interpellációjával kapcsolatban pedig addig elképzelhetetlen eset fordult elő. A 18 éven aluliak éjszakai műszakban való törvénytelen foglalkoztatására vonatkozó kérdésére adott miniszteri választ az Országgyűlés egyhangúan nem fogadta el. (A könnyűipari miniszter nem volt jelen az ülésen, a válaszát az egyik jegyző olvasta fel.)⁹²⁸

A „lelkesedés” nem tartott sokáig, 1957-ben hét, 1958-ban nulla, 1959-ben három, 1960-ban szintén három interpellációt intéztek valamelyik miniszterhez a képviselők. Matusek Tivadar⁹²⁹ az országgyűlési képviselőcsoport 1958. január 20-i ülésén megróttá képviselőtársait azért, mert olyan interpellációkat terjesztettek elő, amelyek lejáratióját a minisztert és a kormányt. Véleménye szerint:

„Olyan interpellációnak helye van, amely feltár bizonyos helyi tartalékokat, amely felhívja a vezetők figyelmét fontos hiányosságokra stb. Ennek módjával lennie kell, de ezt az interpellációt is át kell hatnia ennek a gondolatnak, hogy saját kormányomhoz intézem ezt az interpellációt.”⁹³⁰

Az egyéni választókerületekre való áttérés után az interpellációk 50%-a helyi, partikuláris érdekeket érintett⁹³¹ (például megkérdezték, hogy a Herendi Porcelángyár miért nem lett „Kiváló Vállalat”, vagy reklamáltak a monori vasútállomás biztonságos gyalogosátkelője miatt stb.). 1967 és 1979 között egyetlenegyszer fordult elő, hogy a miniszteri választ az Országgyűlés nem fogadta el (az idős termelőségvetkezeti tagok öregségi

⁹²⁴ *Országgyűlési Napló*, 1949–1953. I. kötet. 12.

⁹²⁵ Az interpellációnak csak az eljárási részét szabályozták, definiálására csak később került sor: „A szocialista országokban az antagonisztikus osztályellentétek megszűnésével a törvényhozó testület és a kormány céljai azonosak. Ezért itt az interpelláció a kormányzati munkában jelentkező esetleges hibák kijavításának eszköze a közös célok érdekében.” Lásd Törőcsik (1986): i. m. 986.

⁹²⁶ Parragi György (1902–1963): újságíró, parlamenti képviselő. A *Magyar Nemzet* főszerkesztője.

⁹²⁷ *Országgyűlési Napló*, 1953–58. II. kötet. 1636–1637.

⁹²⁸ *Országgyűlési Napló*, 1953–58. II. kötet. 1619.

⁹²⁹ Matusek Tivadar (1920–2000): férfitodrász, kommunista politikus.

⁹³⁰ MNL OL XVIII-6-V 63. d.

⁹³¹ Kukorelli István: Parlamenti interpellációk Magyarországon (1949–1980). *Jogtudományi Közöny*, 36. (1981b), 6. 485.

járadékának rendezése tárgyában a munkaügyi miniszterhez 1968. július 12-én benyújtott interpelláció). Az illetékes országgyűlési bizottság ezután megtárgyalta a kérdést, de minden maradt a régiben.

Az 1985-ben megválasztott országgyűlésen néhány viharosabb interpellációra is sor került.⁹³² A választ egyik esetben nem is fogadták el.⁹³³ Ezután a zárt ülésen elfogadtatott új házszabály az addig a képviselők általános jogaként elismert interpellációs jogot jelentős mértékben korlátozta. Az új szabályozás szerint a képviselők interpellációs jogukkal csak akkor élhettek, ha valamilyen intézkedés nem a törvényes előírások szerint történt, vagy ha törvényes, de hatása nem kielégítő (ez már a jogi bizottság által eszközölt tartalmi kiegészítés volt), illetve ha az intézkedés a törvényes előírások ellenére elmaradt (50. §).⁹³⁴ Az ügyrend elfogadása után, 1986-ban nem is került sor több interpellációra, a legközelebbi 1987 tavaszán hangzott el. Hetényi István⁹³⁵ pénzügyminiszter például nem engedte, hogy Lékai Gusztáv interpellációja az 1951 óta változatlan összegű napidíjról elhangozzon a Parlamentben.⁹³⁶ Arra sajnos nincsen adat, hogy hány esetben beszéltek le képviselőket arról, hogy interpelláljanak, de Feitl István szerint ez gyakran előfordult.⁹³⁷

Egyúttal bevezették a kérdés intézményét is, amellyel a képviselők közérdekű ügyben (definíálhatatlan fogalom) felvilágosítást kérhettek ugyanazoktól, akikhez interpellációt is intézhettek volna. A különbség abból adódott, hogy a kérdés esetén a képviselő nem jogosult a viszontválaszra, és az Országgyűlés nem szavazhatott az elfogadásról.

Sajátos módon alakult az interpellálhatók köre. 1956-ban kiterjesztették az Elnöki Tanács elnökére és a legfőbb ügyészre, 1972-ben pedig a Legfelsőbb Bíróság elnökére is.

A szocialista országokban a parlamenti állandó bizottságok az Alkotmány szerint egyrészt törvénykezdeményezési joggal rendelkeztek, másrészt a törvényjavaslatok vitáiban vettek részt.⁹³⁸ Az 1950. május 8-i házszabály szerint – az alkotmánnyal ellentétesen – a bizottságok feladatát abban határozták meg, hogy az Országgyűlés tárgyalási anyagának megfelelő feldolgozásával az Országgyűlés tanácskozásainak eredményességét mozdítsák elő: az ügyrend értelmében (taxatív felsorolás) az Országgyűlésnek négy állandó bizottsága lehetett: a jogi bizottság (15 taggal; idetartozott az általános jogi és a szervezeti kérdéseken kívül a mentelmi és összeférhetetlenségi ügyek előkészítése is),

⁹³² Adminisztratív módon és személyes nyomásgyakorlással igyekeztek eltántorítani az interpellálni szándékozó képviselőket. Lásd Sztrapák Ferenc (szerk.): *Történelmi parlament – parlamenti történetek. Magyar nyitány. Régi képviselők a T. Házból (1985–1990). Volt országgyűlési képviselők emlékezése Sztrapák Ferenc interjúival*. Tata, Turulexpressz, 2007. 226.

⁹³³ Szalai Istvánné nyújtotta be ezt az interpellációt *A magyar ipar védelme tárgyában az importtermékek belföldi forgalmazása során* címmel. Lásd *Országgyűlési Értesítő*, 1985–1990. I. kötet. 534–536.

⁹³⁴ *A Magyar Népköztársaság Országgyűlésének ügyrendje*. Budapest, Athenaeum Nyomda, 1986. 28.

⁹³⁵ Hetényi István (1926–2008): közgazdász, kommunista politikus, 1980–1986 között pénzügyminiszter, egyetemi tanár.

⁹³⁶ MNL OL XVIII-6-14. d.

⁹³⁷ Feitl (2019): i. m. 354.

⁹³⁸ Kukorelli István: A parlamenti állandó bizottságok a törvényhozásban. *Jogtudományi Közlöny*, 42. (1987), 7. 364.

a gazdasági és a pénzügyi bizottság (31 taggal), a külügyi bizottság (15 taggal) és a kulturális bizottság (15 taggal). A 452 képviselőből tehát összesen 76 lehetett bizottsági tag. (Alig 19%!)

Az 1956. évi 1. számú országgyűlési határozat kötelezte az állami szerveket, hogy kérjék ki a bizottságok állásfoglalását az országot foglalkoztató kérdésekben, és biztossítsák a részvételüket a törvényjavaslatok előkészítő tanácskozásában.

Az állandó bizottságok számát kilencre emelték: jogi, igazgatási és igazságügyi, külügyi, honvédelmi, terv- és költségvetési, mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, kulturális, szociális és egészségügyi bizottságokat állítottak fel. Egy évvel később a bizottságok száma 12-re bővült.

Az 1963–1967-es ciklus kezdetén kilencre csökkentették a bizottságok, illetve 9–13-ra azok tagjainak számát. Az 1967. évi házszabály-módosítás után, a korábbi szempontok figyelembevételével, újra növelni kezdték a bizottságok és tagjaik számát. 1972-ben két új bizottságot szerveztek: az építésit és a közlekedésit. 1985-ben felállították a településfejlesztési és környezetvédelmi bizottságot. 1987-re minden állandó bizottság 25 tagú lett.

Az 1960-as évektől a bizottságok aktívabb tevékenységet folytattak. Az 1972. évi alkotmánymódosítás még a törvénykezdeményezési jogot is megadta. Annak ellenére, hogy nyolc napot kaptak a törvényjavaslatok megtárgyalására, olykor komoly szakmai viták is kialakultak, módosító indítványokat készítettek. Természetesen az alapvető politikai kérdéseket nem érintették.

A bizottsági ülések megnövekedett száma a valóságban azt jelentette, hogy az egyébként is politikával foglalkozó képviselő befolyásolni tudta a törvénytervezetek egyes pontjait. Az úgynevezett bocskoros képviselők, akik pedagógusként, orvosként, esztétikusként stb. dolgoztak napi nyolc órában, továbbra is elsősorban csak az évi néhány ülésnapon tudtak részt venni. Így még azzal a kis lehetőséggel sem tudtak élni, amelyet a bizottságok jelentettek volna. A bizottságoknak nem volt állandó termük, stábjuk. A képviselőknek egyébként sem volt apparátusuk, nem tudtak szakértőket alkalmazni.

Nem állíthattak fel parlamenti vizsgálóbizottságot 1986-ban, a VII. ötéves terv előirányzatainak felülvizsgálatára, s az 1987-ben az adótörvények végrehajtását, hatását figyelemmel kísérő adóügyi, valamint az 1988-as világkiállítás munkáit ellenőrző, továbbá a Bős–Nagymaros Ideiglenes Bizottságot sem nevezhetjük valódi vizsgálóbizottságnak.

A szocializmus korszakának Országgyűlése teljesen más szempontok szerint alkalmazta az összeférhetetlenséget. Katonák, rendőrök, ügyészek is lehettek képviselők. Nem a gazdasági és hivatási rend, hanem a politikai megbízhatóság volt a meghatározó: „Minden politikai, gazdasági és egyéb tevékenység, illetőleg magatartás, amely ellenétben áll a dolgozók érdekeivel, összeférhetetlen az országgyűlési megbízatással” [1949. évi XX. törvény 11. § (3) bekezdés].

A mentelmi jog két irányban védi a képviselőt: „felelőtlenséget” és „sérthetetleniséget” biztosít. Ezt az alapvető intézményt különösen az 1940–1950-es években teljes mértékben figyelmen kívül hagyták. Még azzal a formasággal sem törődtek, hogy

az Országgyűléssel felfüggesztessék Rajk László, Pálffy György,⁹³⁹ Justus Pál,⁹⁴⁰ Ries István, Szakasits Árpád⁹⁴¹ mentelmi jogát, amikor letartóztatták őket. Marosán György⁹⁴² is írta a visszaemlékezésében: „Képviselői mentelmi jog Rajk, Szakasits és a többiek után? – Ugyan már!”⁹⁴³ Kállai Gyula visszaemlékezésében⁹⁴⁴ leírta, hogy milyen megvetően, lekicsinylő módon reagáltak az Államvédelmi Hatóság tisztjei, amikor letartóztatásakor mentelmi jogára hivatkozott.

A rendőrség részéről ez a fajta mentalitás később is jellemző maradt. Egy országgyűlési képviselő héttagú küldöttséget vezetett Ausztriába. A magyar vámosok a mentelmi jogot figyelmen kívül hagyva, személyi motozást alkalmazva levetkőztették. Képviselői igazolványából pedig eltávolították a fényképet.⁹⁴⁵ Perkó Livia tanítónő a tanévzáró ünnepély után a tanári karral együtt az újpesti Árpád sörözőbe ment. Rendőrségi igazoltatásakor a tanítónő képviselői igazolványát mutatta fel, mire a rendőr azt mondta, hogy ezt nem fogadja el, „mondván, hogy az jó lehet a villamoson vagy a vasúton, de ők nem fogadhatják el, mert nem hivatalos igazolás”.⁹⁴⁶

⁹³⁹ Pálffy György (1909–1949): kommunista katonatiszt, a Katonapolitikai Osztály vezetője. Törvénytelenések egész sorát követte el. 1949 májusában letartóztatták, majd kivégezték.

⁹⁴⁰ Justus Pál (1905–1965): író, költő, műfordító, szociáldemokrata politikus. 1949-ben tartóztatták le, és a Rajk-per nyolcadrendű vádlottjaként életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1955-ben szabadult.

⁹⁴¹ Szakasits Árpád (1888–1965): újságíró, szociáldemokrata, majd kommunista politikus. Köztársasági elnök. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke. 1950-ben letartóztatták, 1958-tól a Magyar Újságírók Egyesületének elnöke.

⁹⁴² Marosán György (1908–1992): péksegéd, előbb szociáldemokrata, majd kommunista politikus, 1945 augusztusáig országos titkár, majd 1947-ig vezető titkár az MSZDP-ben. 1948–1949-ben az MDP Budapesti Pártbizottságának első titkára volt, ezt követően 1950 augusztusáig könnyűipari miniszter, majd letartóztatták. Szabadulása után visszatért a párt legfelső vezetésébe. 1957 februárjában gyakorlatilag Kádár János, az állampárt első emberének helyettese lett. Mivel kritizálta Kádár János politikáját, minden tisztségéből leváltották. Lásd Nyers Rezső: Ki is volt Marosán György valójában? *Múltunk*, 39. (1994), 3. 176–180.; Jemnitz János: Kiegészítések Marosán György arcképéhez. *Múltunk*, 39. (1994), 4. 161–170.

⁹⁴³ Marosán György: *Nincs visszaút. Emlékeim az 1948–1956-os évekből*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1988. 105.

⁹⁴⁴ Kállai Gyula így tiltakozott letartóztatása ellen: „De kérem, én kormánytag és nemzetgyűlési [helyesen: országgyűlési] képviselő vagyok, engem nem lehet csak úgy letartóztatni. Mentelmi jogom van!” Az AVH-s tiszt válasza: „Ugyan kérem, ne nevetesse ki magát. Burzsoá intézményi szokásokra mer hivatkozni? No, ne húzzuk az időt üres fecsegéssel!” Lásd Kállai Gyula: *Megkéssett börtönnapló*. Budapest, Kossuth, 1987. 9.

⁹⁴⁵ Feitl (2019): i. m. 367.

⁹⁴⁶ Horváth Lajos: *A magyar országgyűlés 1956–57-ben*. Budapest, Tarsoly, 2004. 180.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa

„Bejelentette, hogy mostantól fogva véget érnek a vasárnap reggeli Nagygyűlések. Nincs rájuk semmi szükség, jelentette ki, csak az időt pocsékolják velük. A jövőben minden, a gazdaság munkájával kapcsolatos kérdést a disznók különbizottsága fog eldönteni. A bizottság zárt üléseket fog tartani és utána közli a többiekkel a döntéseit.”

(George Orwell)

A kollektív államfői testület létrehozása, amely az Országgyűlést is helyettesíti, a szovjet államjog, de leginkább Sztálin találmánya, amelyet a legtöbb szocialista ország, így Magyarország is átvett.

Oroszországban 1917 után a végrehajtó hatalmat részben az Oroszországi Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága, részben a Népbiztosok Tanácsa gyakorolta. Az 1918. évi alkotmány is hangsúlyozta, hogy az Összoroszági Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága a legfelsőbb törvényhozó, rendelkező és ellenőrző szerv, a Népbiztosok Tanácsa pedig az ország ügyeinek általános igazgatását végzi.

A valóságban a Népbiztosok Tanácsa gyakorolta a legfőbb hatalmi jogosítványokat. Az 1924. évi alkotmány szerint elvileg a népszuverenitás letéteményese a szovjetek kongresszusa. Mivel azonban a kongresszus általában kétfévente ülésezett, ezért jogait átruházta a Központi Végrehajtó Bizottságra. Ez a szerv még mindig túlságosan nagy létszámú (több mint 200 tagja volt), ezért nehézkesen működött. Létrehozták tehát a 21 tagú elnökségét, amely törvényeket is alkothatott. A hatalom így egy kis létszámú szerv kezében koncentrálódott, de a Népbiztosok Tanácsa is alkothatott törvényeket. A szovjetek kongresszusát 1932 és 1935 között egyszer sem hívták össze; a Központi Végrehajtó Bizottság, amely egyfajta „kis parlamentként” működött, szintén ritkán ülésezett, így az elnökség maradt az egyedüli, ténylegesen működő szerv. Még olyan ügyekben is döntött, amelyek az alkotmány értelmében a szovjetek kongresszusának hatáskörébe tartoztak volna.⁹⁴⁷

Az 1936-os sztálini alkotmány az elnökséget „kollektív államfői” hatalommal ruházta fel, de az alkotmány alkalmazásának gyakorlata során önálló jogalkotó hatáskört is gyakorolt. Ezt a helyzetet igyekezett legalizálni az 1946-os alkotmánymódosítás, amely külön kiemelte az ukázok⁹⁴⁸ kiadásának jogát.⁹⁴⁹ Sztálin szerint:

⁹⁴⁷ Kovács István: Az első szovjet alkotmányról. *Magyar Tudomány*, 2. (1957), 11–12. 506.

⁹⁴⁸ Az ukáz eredetileg a cár által kiadott legfelsőbb rendelkezés volt.

⁹⁴⁹ Szabó Imre: Küzdjünk a jogszabályok túltengése ellen! *Állam- és Jogtudomány*, 29. (1986), 1. 10.; I. N. Kuznyecov: A Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetek elnökségének ukája. Jogi természetének és a törvényhez való viszonyának kérdése. In Halász József (szerk.): *A szovjet államjog kérdései*. Budapest, Akadémiai, 1962. 237.

„Alkotmányunk rendszere értelmében a Szovjetunió köztársasági elnöke nem lehet különálló személy, akit az egész lakosság választ, éppúgy, mint a Legfelső Tanácsot, aki szembeszállhat a Legfelső Tanáccsal. A Szovjetunióknak kollektív köztársasági elnöke van, a Legfelső Tanács Elnöksége, mely magában foglalja a Legfelső Tanács Elnökségének elnökét is, akit nem az egész lakosság, hanem a Legfelső Tanács választ, mely ennek a Legfelső Tanácsnak felelős. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a legfelső szervek ilyen felépítése a legdemokratikusabb, mert garanciát nyújt az országnak nem kívánatos véletlenek ellen.”⁹⁵⁰

Sztálin itt tulajdonképpen elszólta magát, hiszen egy ember esetleg megmakacsolhatja magát,⁹⁵¹ majd 33 fő viszont nem. A Legfelsőbb Szovjet Elnökségének elnöke általában kevésbé jelentős politikus lett, aki nem lehetett Sztálin ellenfele.

A szocialista országok többsége a szovjet minta alapján szintén a kollektív államfői testületet vette át, de eltérő néven: Albániában a Népgyűlés Elnöksége, Bulgáriában az Államtanács, Jugoszláviában a Jugoszláv Szocialista Köztársaság Elnöksége,⁹⁵² Lengyelországban az Államtanács,⁹⁵³ a Német Demokratikus Köztársaságban az Államtanács,⁹⁵⁴ Romániában az Államtanács,⁹⁵⁵ Bulgáriában ugyancsak az Államtanács.⁹⁵⁶ Egyedül Csehszlovákiában maradt meg következetesen a köztársasági elnök tisztsége.

Magyarországon Rákosi Máttyás 1949. május 28-i beszédében kijelentette: „a többi népi demokrácia és a Szovjetunió alkotmányához hasonlóan létrehoztunk egy Elnöki Tanácsot, amely lehetővé teszi a feladatok megoldásának gyorsítását.”⁹⁵⁷

Az 1949. évi XX. törvény megszüntette a köztársasági elnöki tisztséget és a Politikai Bizottságot. Ez utóbbit az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 22-én, előzetes pártközi megállapodás alapján állította fel, s 1945 szeptemberéig, az Ideiglenes Nemzetgyűlés újbóli összehívásáig a parlamentet helyettesítette. Ellenőrizte a kormányt, elvégezte azokat a feladatokat, amelyekhez nemzetgyűlési határozat kellett volna, azzal a feltétellel, hogy a meghozott határozatot tudomásulvétel és jóváhagyás végett a Nemzetgyűlés elé terjeszti. A Politikai Bizottság saját magától kinyilvánította, hogy „a nemzetgyűlés hatáskörét gyakorolja”. Valójában jelentősen korlátozta az Nemzetgyűlést.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptemberi budapesti teljes ülésén a Politikai Bizottság Gerő Ernő indítványának megfelelően újjáalakult. Létszámát (30 + 1 fő) és hatáskörét is megnövelték. Mindegyik párt a legjelentősebb politikusait delegálta a testületbe, de a Magyar Kommunista Párt befolyása tovább nőtt. Bár ezt semmi sem indokolta, a Politikai Bizottság az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után tovább működött. A Független Kisgazdapárt ugyan a választási győzelem révén több

⁹⁵⁰ Sztálin (1949a): i. m. 627.

⁹⁵¹ Csehszlovákiában, ahol megmaradt a köztársasági elnök tisztsége, Ludvík Svoboda 1968. augusztus 11-e után elutasította egy „munkás-paraszt kormány” kinevezését. Lásd Kövesdi János (szerk.): *Csehszlovákia 1968 augusztusában. Országos gyász*. Pozsony, magánkiadás, 1990. 173.

⁹⁵² 1953-ban megszüntették, és létrehozták a köztársasági elnök intézményét.

⁹⁵³ 1952-ben vezették be.

⁹⁵⁴ 1960-ban vezették be.

⁹⁵⁵ Romániában 1961-ben prezídium helyett államtanácsot hoztak létre.

⁹⁵⁶ 1971-ben vezették be.

⁹⁵⁷ Rákosi Máttyás: *Pártunk a dolgozó nép élén*. Budapest, Szikra, 1949d. 27.

tagot delegálhatott, mint korábban (6 helyett 15 főt), de a 35 + 1 tagú testületben a kommunisták és szövetségeseik aránya még így is kedvezőbb maradt, mint a parlamentben.

Törvények egész sora bővítette a hatáskörét. Így többek között a Nemzeti Főtanácsról szóló 1945. évi III. törvény a miniszterek kinevezése tekintetében és a törvényhozás hatáskörét érintő nemzetközi szerződésekkel kapcsolatosan, míg az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1945. évi XI. törvény a miniszterelnök kinevezése vonatkozásában adott számára feladatot stb. Az 1946. évi I. törvény alapján a köztársasági elnök csak a Politikai Bizottság meghallgatása után nevezhette ki és menthette fel a miniszterelnököt.⁹⁵⁸

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökből, két helyettes elnökből, titkárból és 17 tagból állt, akiket az Országgyűlés első ülésén a képviselők közül választottak meg. A tagok kiválasztása hasonló elvek alapján történt, mint az országgyűlési választásoknál. Az elnök, Dobi István⁹⁵⁹ és egyik helyettese, Nagy Dániel (1949–1963) korábban kisgazdapárti politikus volt. A másik elnökhelyettes Révai József (1953–1958), a „négyesfogat” kultúrát irányító tagja, majd Gáspár Sándor (1963–1988) szakszervezeti funkcionárius lett. A tagok között találunk magas rangú pártvezetőket – Apró Antal (1949–1963), Gerő Ernő (1956–1957), Kádár János (1965–1989), Kállai Gyula (1967–1989), Rákosi Mátyás (1955–1957) –, ifjúsági és szakszervezeti vezetőket, katonákat, írókat, újságírókat, egyszerű, kétkezi munkásokat, parasztokat is. Az Alkotmány egyetlen összeférhetetlenségi címet ismert: nem lehetett a Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja, aki a Minisztertanácsban is helyet foglalt [19. § (2) bekezdés].

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa részben a hagyományos államfői feladatokat látta el, részben pedig az országgyűlést helyettesítette. Ennek megfelelően a feladat- és hatáskört két területre osztották fel. A valójában az Alkotmány által előírt feladatoknak csak egy kis részét tudták ellátni, mert a Népköztársaság Elnöki Tanácsának nem volt saját apparátusa. Az elnöknek csak egy titkárt biztosítottak.⁹⁶⁰ A Népköztársaság Elnöki

⁹⁵⁸ Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Osiris, 2001a. 13.; Gergely Ernő: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. In Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok III.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1974. 90.

⁹⁵⁹ Dobi István (1898–1968): kommunista politikus. Hat elemijével minden idők legkevésbé képzett, másfél évtizedig hivatalban lévő államelnöke volt Magyarországnak. Lásd Révész Sándor (2020): i. m. A párizsi emigráns *Irodalmi Ujság* a „kor- és bortörténet” feladatává tette annak kiderítését, hogy ez miként fordulhatott elő. Korabeli szemtanúk vallomása alapján elmondták, hogy Dobi István az 1956-os forradalom alatt végig a Parlamentben tartózkodott, és ittasan bolyongva a folyosón kétségbeesetten kérdezte: „Tudom, én nem maradhatok e tisztségemben, de legalább a kiemelt nyugdíjat ugye biztosítjátok a számomra?” Lásd Pálmány Béla: A Parlament 1956-ban. *Valóság*, 37. (1994), 10. 69. A többi elnök (Szakasits Árpád: 1949–1950; Rónai Sándor: 1950–1952; Losonczy Pál: 1967–1987; Németh Károly: 1987–1988; Straub F. Brunó: 1988–1989) – Straub F. Brunót leszámítva – sem intellektuális képességével tűnt ki. Straub F. Brunó viszont azzal szerzett magának érdemeket, hogy a szélhámos Liszenko tanait hirdette, és támogatta a Sántha Kálmán elleni fegyelmi eljárást. Lásd Gergely Lajos: Orvostudomány és egészségpolitika az '50-es években. *Debreceni Szemle*, 25. (2017), 2. 143. Így fordulhatott elő az, hogy egy nemzetközi diplomáciai eseményen a magyar államfő úgy engedte maga elé az angol királynőt, hogy öfelségét barátságosan, bátorítóan hátba veregette, amiből nehezen elsimítható botrány lett.

⁹⁶⁰ Révész (2020): i. m. 257.; Pokol Béla: A törvényelőkészítés mechanizmusa (a szocialista és a fejlett tőkés országokban). *Gazdaság- és Jogtudomány*, 15. (1981), 1–2. 240.

Tanácsának ügyrendjét titkosították, zárt ülésben tanácskoztak. Még a képviselőket sem értesítették arról, hogy mikor hívják össze őket.⁹⁶¹

Az országgyűlést helyettesítő jogkörök

A szocialista országok közül Magyarországon volt a Népköztársaság Elnöki Tanácsának legszélesebb, az Országgyűlés helyettesítésére vonatkozó jogköre. A helyettesítő jogköröket elvileg csak akkor gyakorolhatta a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, ha az Országgyűlés nem ülésezett. Mint az előző fejezetből kitűnt, az Országgyűlés az év 365 napjából majdnem 360-on *nem* ülésezett, tehát ez önmagában is jelentős hatáskör volt, de az is előfordult, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa pontosan egy ülőszak alatt hozott törvényerejű rendeletet.⁹⁶²

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa tehát háttérbe szorította a parlament tevékenységét, miközben működése nem volt nyilvános, és beszámolója az Országgyűlésnek csak pusztá formalitásnak bizonyult.

Az Alkotmány 21. § (5) bekezdése előírta, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa a saját maga számára alkotott ügyrendet köteles az Országgyűlésnek bemutatni, mégis ez csak egyszer, 1952-ben történt meg. Az 1972. évi alkotmánymódosítás el is törölte az ügyrend Országgyűlésnek való bemutatási kötelezettségét. Ezzel az ügyrendet belső szabályként sem hirdették ki. Az Alkotmány szerint előírt beszámolási kötelezettség végrehajtása a gyakorlatban egyre csökkenő tendenciában történt meg. A formálisan előforduló beszámolók egyébként is csak tájékoztató jellegűek maradtak, és felettük az Országgyűlés nem nyitott vitát.⁹⁶³

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa által alkotott törvényerejű rendeleteket is be kellett volna mutatni az Országgyűlésnek. Ez gyakorlatilag annyit jelentett, hogy az Országgyűlés írásban megkapta a törvényerejű rendeletek címét. A beszámolási kötelezettség elmulasztása az érintett törvényerejű rendeletre nézve sem érvényességi, sem hatályossági szempontból nem volt releváns. Az Alkotmány nem tartalmazott rendelkezést arra vonatkozóan, hogyan kell ezt az eljárást lefolytatni, és mi lenne a következménye annak, ha az Országgyűlés a bemutatott törvényerejű rendeletet nem veszi tudomásul.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa törvényerejűrendelet-alkotási gyakorlatának leghírhedtebb esete az 1950. évi 26. törvényerejű rendelet volt. Ez a jogszabály ugyanis a családtagokra nézve kollektív büntetést vezetett be, ezért úgy gondolták, hogy nem hozzák nyilvánosságra. Az „illegális” törvényerejű rendelet számán a *Magyar Közlöny*ben egy

⁹⁶¹ Feitl (2019): i. m. 304.

⁹⁶² Előfordult, hogy az Országgyűlés évi ülését követően a Népköztársaság Elnöki Tanácsa választotta meg az új minisztereket. Az állampolgárokat közvetlenül érintő, például útlevelekről szóló jogszabályt az Országgyűlés ülőszaka alatt fogadta el (ez az Országgyűlés ebédideje alatt történt).

⁹⁶³ Bihari Mihály: A köztársasági elnök. *Hitel*, 1. (1988), 2. 58.; Benyák Adrienn: Az Elnöki Tanács és az Országgyűlés helye és szerepe az államszervezetben 1949–1953 között. *Jogtörténeti Szemle*, 8. (2006), 3. 35.

bankról szóló jogszabály szerepelt. Ennek ellenére a jogszabályt alkalmazták, a lakatnyákban a katonáknak kihirdették.⁹⁶⁴ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának tanácskozájáról szóló jegyzőkönyvben minderről csak egy lakonikus mondat szerepelt: „Az ország elhagyására vonatkozó [...] rendelet a Honvédelmi Minisztérium kérelmére nem jelent meg azzal, hogy majd, ha bejelenteni kívánják, szólnak.”⁹⁶⁵

Az Alkotmány törvényerejű rendeletek alkotásáról szóló 20. § (5) bekezdésének megfogalmazása nem elég világos és következetes. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa ugyanúgy törvényerejű rendeletet alkotott, ha saját vagy ha az Országgyűlést helyettesítő jogkörben járt el. Pedig elvileg az utóbbi csoportba tartozó jogszabályok nem módosíthatták volna az Országgyűlés által megalkotott törvényeket (például 1955. évi 8. és 19. tvr.).⁹⁶⁶

Nem tartották be az Alkotmánynak azt az előírását sem, amely szerint törvényerejű rendelet nem módosíthatja az Alkotmányt. Ennek ellenére megváltoztatták például a minisztériumoknak az Alkotmány 29. §-ában felsorolt rendjét. Később ezt úgy legalizálták, hogy az 1957. évi II. törvény törölte az Alkotmányból a minisztériumok felsorolását. Az elnöki tanács 1956. évi 26. számú határozata az államigazgatás legfelsőbb szervének a magyar forradalmi munkás-paraszt kormányt ismerte el, egyúttal felhatalmazást adott számára az államigazgatás egyes ágazati vezetőinek a kijelölésére.⁹⁶⁷

Egyértelmű a cél: bármilyen engedelmesen működik is az Országgyűlés, a pártvezetés számára igen kényelmes megoldásnak tűnt a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, amely a nyilvánosság kizárásával, legtöbbször vita nélkül, rendkívül rövid idő alatt alkotta meg a törvényerejű rendeleteket. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának ügyrendjét és ten-nivalóit a Magyar Dolgozók Pártjának titkársága írta elő. Havonta egy-két ülést tartottak. Sokszor 5-10 vagy 20 perces ülések voltak, ahol vita nélkül, „sürgősséggel” döntöttek. A tisztségviselők szinte mindig jelen voltak, a tagoknál már rendszeresen előfordult a hiányzás. Egyes üléseken a határozatképességhez sem volt jelen elég tag. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagjait azonban sokszor még az ülésezés alól is mentesítették. A jegyzőkönyvben ilyen bejegyzések olvashatók: „ülés nem volt elfogadva körözéssel” vagy „elfogadva körtelefonnal” stb. 1953. augusztus 26-án a rendőrségi kihágási bíráskodás megszüntetésére és a kihágási eljárásra vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról szóló törvényerejű rendelet elfogadását követően Révai József sérelmezte is ezt az eljárást: „[a]z az észrevétele, hogy egy-egy törvényerejű rendelet tárgyalásánál meg kellene hívni az illetékes minisztert. Továbbá helyes volna, ha egy nappal előbb megkapnák a Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagjai az ülés anyagát [...]”⁹⁶⁸

⁹⁶⁴ Solt (1995): i. m. IV. 526–527.

⁹⁶⁵ Váradi Vilmos: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának működése 1949 és 1958 között. In *A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve 1986*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1986. 69.

⁹⁶⁶ Vö. az 1954. évi 26. törvényerejű rendelet.

⁹⁶⁷ Egyébként ekkor nem is ülésezett a Népköztársaság Elnöki Tanácsa.

⁹⁶⁸ Váradi (1986): i. m. 71.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa kizárólagos jogot nyert a kormány összetételének a parlamenti ciklus alatt történő megváltoztatására. 1987-ig a miniszterek felmentése is így történt. Sőt, helyettesítés címén a Népköztársaság Elnöki Tanácsa az egész kormány felmentését és az új kormány választását is magára vállalta. Például a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége levélben utasítást adott: „[...] Nagy Imre elvtársnak, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa elnökének a felmentését, mert nem látta el megfelelően a Minisztertanács elnökének tisztét. Tisztelettel Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának titkára.”⁹⁶⁹

Bár 1956. október 15. és 1957. március 9. között nem tartott ülést, mégis két kormány „felmentésére” és másik kettő „megválasztására” kerítettek sort. 1956-ban felmentették a Hegedüs-kormányt, majd a Nagy Imre-kormányt (33. számú határozat), és „megválasztották” a Kádár János által vezetett „forradalmi munkás-paraszt kormányt” (34. számú határozat). (Az Országgyűlés csak 1957 májusában ült össze, és a Kádár-kormány akkor mutatkozott be a parlament előtt.)

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának saját feladatai

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa saját hatáskörében elsősorban a hagyományos államfői jogok egy részét gyakorolta. Hatásköréből hiányzott a parlament elnapolásának és feloszlásának joga, a felfüggesztő vétőjog, a törvényszentesítési jog stb. Mindamellet olyan feladatokat is kapott a testület, amelyek nem tartoztak az államfői jogok közé (például az alkotmány végrehajtása feletti örökös, a tanácsok felett gyakorolt alkotmányossági felügyelet stb.). Aktusai érvényességéhez nem volt szükség miniszteri ellenjegyzésre, döntéseiért önállóan „felelt”.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának feladatai az Országgyűléssel kapcsolatban:

- a) kitűzi az országgyűlési választásokat;
- b) összehívja az Országgyűlés alakuló ülését évente legalább két ülésszakra, továbbá saját elhatározásából vagy a képviselők egyharmadának írásbeli kérelmére két ülésszakon kívül is, és végül saját elhatározásából feloszlatja az Országgyűlést háború vagy rendkívüli események esetén;
- c) törvényeket kezdeményez;
- d) a törvények aláírás útján való létesítése az elnöknek és a titkárnak a feladata, a kihirdetésről való gondoskodást pedig az elnök végzi;
- e) az országgyűlés alakuló ülését a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke nyitja meg;
- f) a törvényeket magyarázza és értelmezi;
- g) rendelkezik a népszavazás elrendeléséről.⁹⁷⁰

⁹⁶⁹ Váradi (1986): i. m. 73.

⁹⁷⁰ Bihari Ottó: *A tanácsok bizottságai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1958. 23–27.

A probléma ezzel a jogkörrel az volt, hogy 40 év alatt nem készült el a népszavazásról szóló törvény, így a gyakorlatban ezt az intézményt nem lehetett alkalmazni. Ez különösen akkor vált nyilvánvalóvá, amikor az Országgyűlésen egy alkalommal felmerült, hogy a bős–nagygyarosi vízlépcső kérdésében lehet-e népszavazást tartani. Akkor Kulcsár Kálmán⁹⁷¹ igazságügy-miniszternek kellett elmagyaráznia a képviselőknek, hogy bár az Alkotmány erről rendelkezik, de a törvény hiányában népszavazást nem lehet elrendelni.⁹⁷²

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának hatáskörébe tartozott elvileg a Magyar Népköztársaság nemzetközi képviselője.⁹⁷³ A Népköztársaság Elnöki Tanácsa nevezte ki a törvény által meghatározott fontosabb megbízatású állami alkalmazottakat, valamint a fegyveres erők magasabb rangú tisztjeit.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa adományozta azokat a rendjeleket és címeket (kitüntetések), amelyeket az Országgyűlés, illetőleg saját maga alapított.⁹⁷⁴ A Népköztársaság Elnöki Tanácsa irányította az államhatalom helyi szerveinek a munkáját. Az 1954. évi VIII. törvény és az 1954. évi X. törvény a tanácsok irányítását a felsőbb tanácsok, legfelsőbb fokon pedig az Országgyűlés és a Népköztársaság Elnöki Tanácsának jogává és kötelezettségévé tette. Az Alkotmány 20. § (1) bekezdésének e) pontja értelmében ez a feladat a Népköztársaság Elnöki Tanácsának hatáskörébe tartozott.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa felügyeleti jogkörrel rendelkezett a minisztertanács és az egész államigazgatási apparátus felett. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa gyakorolta a büntető igazságszolgáltatással kapcsolatos kegyelmi jogot. E jogosultság az egyéni kegyelmet jelentette.⁹⁷⁵ A közkegyelem gyakorlása az Országgyűlés jogkörébe tartozott. Az Országgyűlés azonban nem gyakorolta ezt a jogot, mert helyettesítő jogkörben a Népköztársaság Elnöki Tanácsa adott közkegyelmet (először az 1950. évi 9. tvr.).⁹⁷⁶

Az egyéni kegyelmi ügyek az 1949. évi 4. számú határozat értelmében az elnökség hatáskörébe tartoztak. Valójában az Igazságügyi Minisztériumé volt a döntő szó, mert általában csak azokat a kegyelmi ügyeket terjesztette fel a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elé, ahol kegyelmet javasolt.⁹⁷⁷

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának voltak nem az Alkotmányban, hanem más jogszabályokban meghatározott jogkörei is. Például az egyes egyházi állások betöltésének módjáról szóló 1951. évi 20. törvényerejű rendelet azon rendelkezése, amely a katolikus egyház magasabb állásainak betöltéséhez a Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulását kívánta meg. Az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges

⁹⁷¹ Kulcsár Kálmán (1928–2010): jogász, szociológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1988 és 1990 között igazságügyi miniszter.

⁹⁷² Havas Henrik: *A Bős-Nagygyaros dosszié, avagy egy beruházás hordalékai*. Budapest, Codex, 1988. 39–40.

⁹⁷³ Ádám Antal: A Népköztársaság Elnöki Tanácsának külügyi hatásköre. *Jogtudományi Közlöny*, 13. (1958), 6. 189.

⁹⁷⁴ Besnyő et al. (1979): i. m.

⁹⁷⁵ Kádár Miklós: *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1953. 203., 294–295.

⁹⁷⁶ A börtönök túlszűfoltása miatt meglehetősen gyakran hirdettek általános kegyelmet.

⁹⁷⁷ Váradi (1986): i. m. 73.

állami hozzájárulásról szóló 1957. évi 22. törvényerejű rendelet ezt úgy módosította, hogy ez a jogkör kiterjed minden olyan, a római katolikus egyházi állásokra és címekre történő kinevezésekre, valamint megbízásokra, amelyek az egyházi jogszabályok rendszerei szerint a pápa hatáskörébe tartoznak. Az előzetes hozzájárulást kiterjesztették a református és az evangélikus egyház, valamint az izraelita hitfelekezet legmagasabb egyházi állásainak betöltésére is.⁹⁷⁸

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa választotta és mentette fel a különbírószágok elnökeit, hivatalos bíráit és népi ülnökeit (a Magyar Népköztársaság bírósági szervezetéről szóló 1954. évi II. törvény 36. §). A magyar állampolgárság honosítással, illetve visszahonosítással való megadása, illetve elbocsátással vagy megfosztással való megszüntetése a Népköztársaság Elnöki Tanácsának hatáskörébe tartozott (az állampolgárságról szóló 1957. évi V. törvény 17. §).⁹⁷⁹

A Minisztertanács

„A hetvenes években két kérdés került a minisztertanács napirendjére. Az egyik a paksi beruházás, amiről 5 perc alatt sikerült határozni, a másik: közszükségleti cikk-e a pacal? Ez utóbbról csak több mint kétórás vita után sikerült dönteni.”⁹⁸⁰

Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya a kormányt Minisztertanácsnak⁹⁸¹ nevezte, és az „államigazgatás legfelsőbb szerveként” határozta meg. Tagadva a törvényhozó, végrehajtó és bírói triászt a szocialista államban a képviselői, közigazgatási, bírói és ügyési szervek felosztását pusztán egyfajta munkamegosztássá degradálta. Ezzel megszüntették a végrehajtó hatalom önálló kategóriáját. A Kormány elvesztette korábbi jelentőségét. A legfontosabb politikai döntések már nem itt születtek, bár kétségtelenül voltak olyan rövidebb időszakok, amikor a párt első titkára töltötte be

⁹⁷⁸ Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel, 2005. 39.

⁹⁷⁹ Ádám Antal: *A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1959. 295.

⁹⁸⁰ Holló (1987a): i. m. 14. (A paksi atomerőmű ügyét a Gazdasági Bizottság és az Állami Tervbizottság vitatta meg.)

⁹⁸¹ A Szovjetunióban ugyanis az 1946. március 15-ei törvénnyel kimondták: azért, hogy az európai szokásoknak jobban megfeleljenek a különböző terminológiák, a Népbiztosok Tanácsa elnevezés helyett (amelyet még Trockij talált ki) a Minisztertanács, a népbiztosságok helyett pedig a minisztérium elnevezést vezetik be. Lásd Kun (1988): i. m. 496.; Rayfield (2011): i. m. 463.

Magyarországon a Minisztertanácsot a Népköztársaság Elnöki Tanácsának (egyébként alkotmányellenes) 1956. évi 26. számú határozata alapján (Hruscsov javaslatára) – hogy még inkább elhatárolódjanak Nagy Imre kormányától – „forradalmi munkás-paraszt kormánynak” nevezték. (A Szovjetunióban 1917 után egy ideig a Népbiztosok Tanácsa előbb az „ideiglenes munkás-paraszt kormány”, majd a „munkás-paraszt kormány” nevet viselte.) Az 1957. évi II. törvény ennek megfelelően módosította az Alkotmányt. Az 1972. évi alkotmánymódosítás már a Minisztertanács szó mellé zárójelben odairta: kormány [33. § (1) bekezdés].

a miniszterelnöki pozíciót,⁹⁸² illetve rendkívüli helyzetben (1953, 1956)⁹⁸³ a kormány szerepe meghatározó volt még a pártvezetéssel szemben is. Ezeket az eseteket leszámítva a kormány inkább a pártvezetés határozatait végrehajtó bürokratikus apparátusként működött. A Központi Bizottságban minden tárcának megfelelően működött egy referens, de valójában a területet irányító felelős személy.⁹⁸⁴ A miniszterelnök – kivéve, ha a párt főtitkára töltötte be ezt a pozíciót – a Politikai Bizottságnak csak tagja volt.⁹⁸⁵ Németh Miklós⁹⁸⁶ az alábbi látéletét adta a kormány tanácskozásainak:

„Kormányülések egészen 1989 májusáig a következőképpen indultak: megnyitottam az ülést, elmondtam, hogy a Politikai Bizottságban milyen napirend volt, és ott milyen döntések születtek. Ha ezek valamelyik minisztériumot érintették, akkor megállapítottam, hogy ebből a minisztériumra milyen feladat hárul. Erről folyt némi beszélgetés, nem igazán vita, inkább lagymatag vélemények, megjegyzések hangoztak el – nem véletlen, hogy egyik-másik kormánytag az üléseken elszundikált [...], általánosan szólva: a kormányüléseknek nem volt semmiféle tétje. Nem volt tétje, mert nem a kormány döntött, hanem a Politikai Bizottság.”⁹⁸⁷

A kormány már nem testületi szervként működött, megszűnt a kollegialitás. Ennek megfelelően volt idő, amikor nem alkottak kormányrendeleteket, csak miniszterelnöki vagy miniszteri rendeleteket. A miniszterek, mivel nem kellett tekintettel lenniük a jogforrási hierarchiára, és a hatásköröket sem mindig tisztázták, ezért meglehetősen széles körű jogalkotást gyakorolhattak.⁹⁸⁸

Miközben Nyugat-Európában a különböző kormányok jelentős tanácsadó, elemző szerveket építettek ki, addig a magyar Minisztertanács belső hivatalaiként létrehozott szervek: Tervhivatal, Árhivatal, Bérhivatal, Statisztikai Hivatal stb. önállósodtak, és nem segítették érdemben a kormánynak mint testületnek a munkáját. Ugyanígy nem volt megfelelő apparátusa a miniszterelnöknek sem.⁹⁸⁹

A kormány leginkább a gazdaságirányítással foglalkozott, politikai kérdésben nem hozhatott döntést. Az üléseken alig volt vita, mivel csak olyan előterjesztés kerülhetett a kormány elé, amelyet már előre eldöntöttek. Rendkívül önkritikusan szólt erről a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata: „Megállapíthatjuk, hogy a kormány valóban csak árnyékkormány volt, amelynek a szerepe

⁹⁸² Rákosi Mátyás: 1952–1953; Kádár János: 1956–1958, 1961–1965; Grósz Károly: 1988.

⁹⁸³ Mindkét alkalommal Nagy Imre volt a miniszterelnök.

⁹⁸⁴ Lásd erről még az állampárt hatalmi jogosítványairól szóló részt.

⁹⁸⁵ Sárközy Tamás: *Kormányzástan. Adalékok a viszonylag jó kormányzáshoz*. Budapest, HVG-ORAC, 2017. 185.

⁹⁸⁶ Németh Miklós (1948–): közgazdász, kommunista politikus, a rendszerváltozás előtti utolsó kormány miniszterelnöke.

⁹⁸⁷ Oplatka András: *Németh Miklós – „mert ez az ország érdeke”*. Budapest, Helikon, 2014. 39.

⁹⁸⁸ Müller György: A kormány helyzete a rendszerváltozás előtt. In Rácz Lajos (szerk.): *Magister scientiae et reipublicae: ünnepi tanulmányok Máthé Gábor tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2011. 72.

⁹⁸⁹ Lőrincz Lajos: *Magyar közigazgatás. Dilemmák és perspektíva*. Budapest, Akadémiai, 1988. 17.

arra korlátozódott, hogy jóváhagyja a párt által már elfogadott határozatokat és így a miniszterek hatásköre és felelőssége erősen korlátozott maradt.”⁹⁹⁰

Mivel nem szántak a Minisztertanácsnak fontosabb szerepet, az Alkotmány azt rendkívül elnagyoltan szabályozta. Nem rendelkezett arról, hogy ki lehet tagja, mikor kell a testületet újraválasztani, meddig van érvényben a mandátuma stb.⁹⁹¹

A Minisztertanács elnökét⁹⁹² és tagjait a Népköztársaság Elnöki Tanácsának javaslatára⁹⁹³ az Országgyűlés választotta meg és mentette fel vagy hívta vissza.⁹⁹⁴ Elvileg tehát az Országgyűlés megválasztása után alakították meg a Minisztertanácsot, és mandátuma lejártakor a kormány megbízatása is lejárt. A valóságban azonban csak néhány esetben történt így. A gyakorlatban az Országgyűlés csupán alakuló ülésén foglalkozott a Minisztertanács személyi összetételével, amikor „megválasztotta” azt. Egyébként minden személyi változásról a Népköztársaság Elnöki Tanácsa „határozott”.

A Minisztertanács elnökének személyét természetesen nem a választási eredmények határozták meg. Jól illusztrálja ezt az az eset, amikor 1953-ban Rákosi Mátyás a magyar választások történetének legnagyobb „győzelmét” aratta, de néhány héttel később Moszkvába rendelték, leváltották, és Nagy Imrét nevezték ki a kormány élére.

Ugyancsak furcsa körülmények között történt Nagy Imre lemondatása. Nagy Imre ugyanis 1955. március 9-én Apró Antal⁹⁹⁵ és Szalai Béla⁹⁹⁶ jelenlétében élőszóban, március 28-án Dobi Istvánnak, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének címezve írásban is benyújtotta lemondását.⁹⁹⁷ Rákosi utasítására Dobi István nem fogadta el a lemondást, hogy áprilisban majd a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége válthassa le Nagy Imrét.

Még inkább árulkodó a Kádár-kormány kinevezésének esete. A Nagy-kormány legitimitását 1956. november 4-éig senki nem kérdőjelezte meg. Elismerték azt a forradalmárok, a demokratikus pártok, a forradalmi szervek, sőt *de jure* és *de facto* a Szovjetunió is, mivel szóbeli jegyzékeket cserélt, és tárgyalásokat folytatott vele képviselői útján. Ezzel szemben a Kádár János vezette, úgynevezett „forradalmi munkás-paraszt kormány” még a korabeli törvényeknek, illetve az Alkotmánynak sem felelt meg.⁹⁹⁸ Csak a szovjet megszállás révén jöhetett létre.⁹⁹⁹ Ezt egyébként maga Kádár is elismerte

⁹⁹⁰ Lásd *Propagandista*, (1986), 4. 136.

⁹⁹¹ Lőrincz Lajos: A kormányzás formái a szocialista országokban. *Jogtudományi Közlöny*, 38. (1983), 5. 300.

⁹⁹² A kormány vezetőjét szovjet minta alapján nem miniszterelnöknek, hanem a Minisztertanács elnökének nevezték.

⁹⁹³ A döntést valójában a magyar vagy a szovjet pártvezetés hozta.

⁹⁹⁴ Például az Országgyűlés 1. ülése 1975. július 4-én, 1980. július 27-én.

⁹⁹⁵ Apró Antal 1952-től 1971-ig volt tagja a kormánynak.

⁹⁹⁶ Szalai Béla (1922–2008): kommunista politikus. Közgazdaságtant tanult, tagja volt a Horthy Miklós Kollégiumnak, tagja lett a Politikai Bizottságnak. 1956 után kikerült a legfelsőbb politikai vezetésből.

⁹⁹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 62/1. ő. e.

⁹⁹⁸ Feitl István: Zavarok Nagy Imre és Kádár János kormányának archontológiája körül. *Múltunk*, 38. (1993), 1. 102.

⁹⁹⁹ Ezért is nevezték Quisling-kormánynak. Vidkun Quisling norvég politikus egyezményt kötött Hitlerrel, így elősegítve Norvégia német megszállását. Neve a kollaboráns magatartás szinonimájaként vonult be a politikai szótárba.

a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1960. február 12-ei zárt ülésén: „[...] született valamikor ez a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, amelynek akkor, bizonyos helyzetekben 8 minisztere volt összesen. És részben nem teljes alkotmányos formák között született, hanem részben személyes találkozás, részben telefon útján.”¹⁰⁰⁰

1989 áprilisában, amikor már súlyos betegen egy rendkívül zavaros beszédet mondott, elhangzott egy odavetett félmondat is: „Tudják, amikor engem a szovjetek november 4-én Szolnokon szabadon engedtek [...]”¹⁰⁰¹

A Kádár-kormány megalakulásának egyes körülményeit mindmáig homály fedi. Csak annyit lehet tudni, hogy november 1-jén este a szovjet felderítő zászlóalj egy BTR–40 típusú páncélgépkocsija Kádárt a Bajza utcai szovjet nagykövetségről Tökölre vitte, ahonnan a hajnali órákban egy IL–12-es repülőgépen Moszkvába szállították. Itt külön-külön szállásolták el Kádárt és a többi magyar vezetőt, hogy ne tudjanak egymással beszélni. Kádár november 3-án kapta meg a szovjet vezetéstől a kormány névsorát¹⁰⁰² és az eredetileg oroszul írt kormányprogramot.¹⁰⁰³

Ezután még november 3-án vagy november 4-én jött vissza Kádár Magyarországra, ahol a szolnoki rádió hajnali 4 óra 25 perckor Münnich Ferenc nyilatkozatát közölte *Nyílt levél a magyar dolgozó néphez* címmel, majd 5 órakor, a „Figyelem! Figyelem! Kádár János elvtárs beszél!” kezdetű bejelentés után, a munkás-paraszt kormány megalakulását közlő Kádár-beszédet sugározták.¹⁰⁰⁴ Valójában Kádár János nem járt a szolnoki rádió stúdiójában. A rádióadást valahonnan máshonnan adták le.¹⁰⁰⁵ Ez a kormány azonban még formálisan sem létezett, hiszen Apró Antal és Kossa István¹⁰⁰⁶ Tökölön értesült a kinevezéséről, Dögei Imre¹⁰⁰⁷ Csehszlovákiában volt, Rónai Sándor¹⁰⁰⁸ pedig a Parlamentben. Marosán György is a rádióból értesült a kormánytagságról. Ennek ellenére adták le az alábbi szöveget: „Alulírottak, Apró Antal, Kádár János, Kossa István és Münnich Ferenc miniszterek, Nagy Imre kormányának volt tagjai bejelentjük, hogy 1956. november 1-jén megszakítva ezzel a kormánnyal minden kapcsolatunkat kiléptünk a kormányból és kezdeményeztük a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását.”

¹⁰⁰⁰ MNL OL 288. f. 30. ö. e. 1–49., 25.

¹⁰⁰¹ Gosztonyi (1993a): i. m. 214.

¹⁰⁰² Moszkvában 1956. november 3-án készült el a jegyzőkönyv: „Hozzászólása végén Hruscsov ismertette az új kormány összetételét: Kádár elnök, Münnich miniszterelnök-helyettes belügy, honvédelem, Kossa pénzügy, Apró, Rónai, Kiss, Marosán” (Kiss Károly végül nem lett a kormány tagja). Végül pótlólagosan bejelenti Dögei kiszemelt »mezőgazdasági« miniszter nevét, majd javaslatot tesz a visszatérés útvonalára.” Idézi Huszár (2001): i. m. 343.

¹⁰⁰³ Gál Éva et al. (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 87–93.; Veljko Mićunović: *Tito követe voltam*. Budapest, Interart Stúdió, 1990. 132.; Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 92–93.

¹⁰⁰⁴ Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956*. Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 375.

¹⁰⁰⁵ *Nagyalföld*, 1992. október 22.

¹⁰⁰⁶ Kossa István (1904–1965): kommunista politikus, villamosvezető, szakszervezeti vezető, miniszter.

¹⁰⁰⁷ Dögei Imre (1912–1964): kommunista politikus, mezőgazdasági munkás, miniszter. Öt elemit végzett. 1951–1952 között az Országgyűlés elnöke. 1962-ben kizárták a pártból.

¹⁰⁰⁸ Az alkotmányos szokásokkal ellentétben az, hogy az Országgyűlés elnökét miniszterré nevezik ki.

Maga Kádár János is csak november 7-én hajnalban, a 60. szovjet légvédelmi tüzérség 419. légvédelmi tüzérezredének 3. ütegéből Usakov hadnagy szakaszának kíséretében érkezett meg a Parlamentbe.¹⁰⁰⁹ Ezután a kormány hét tagja, Kádár János, Münnich Ferenc,¹⁰¹⁰ Horváth Imre,¹⁰¹¹ Kossa István, Apró Antal, Dögei Imre és Rónai Sándor¹⁰¹² – a *Népszabadság* tudósítása szerint – letette az esküt a Népköztársaság Elnöki Tanácsa Elnöke, Dobi István előtt.¹⁰¹³ (Rónai Sándor ekkor miniszter és az Országgyűlés elnöke is volt.) Egyúttal Dobi István, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány első ülésének jegyzőkönyve szerint, törvénytelennek jelentette ki a Nagy Imre-kormányt, mondván, hogy a kinevezési okiratban szereplő aláírása közönséges hamisítvány, majd november 4-ére visszadátálva miniszterelnökké nevezte ki a semmilyen párttámogatással sem rendelkező Kádár Jánost. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának ezen határozata a *Magyar Közlöny*ben november 12-én jelent meg (1956. évi 28. NET határozat). A hatályos Alkotmány szerint a Kádár-kormány csak 1957. május 9-től működött „törvényesen”, hiszen az Országgyűlés ekkor választotta meg.¹⁰¹⁴

1965 nyarán az Országgyűlés nem ülésezett, ezért a Népköztársaság Elnöki Tanácsa fogadta el Kádár János miniszterelnöki hivataláról való lemondását, és Kállai Gyulát bízták meg a kormány megalakításával. Ezt az alkotmányellenes megoldást utólag úgy igyekeztek törvényesíteni, hogy a parlament november 13-án elfogadta a Népköztársaság Elnöki Tanácsának beszámolóját, amelyben megemlíttették a miniszterelnöki cserét is. Kállai Gyula pedig majdnem fél évvel a miniszterelnöki kinevezése után tartotta meg a bemutatkozó beszédét.¹⁰¹⁵

A másik érdekes eset, amikor 1987. június 25-én – bár zárt ülésen – az Országgyűlés mentette fel Lázár Györgyöt¹⁰¹⁶ miniszterelnöki teendői alól, és választotta meg a kormány elnökévé Grósz Károlyt.¹⁰¹⁷ (Ekkor került sor először arra, hogy a kormány programját az Országgyűlés megvitatta.)

Nem tisztázta sem az Alkotmány, sem pedig a későbbi törvények a Minisztertanács elnökének pozícióját. Nem a miniszterelnököt bízták meg a kormány alakításával, hanem

¹⁰⁰⁹ Györkei–Horváth (2001): i. m. 158.

¹⁰¹⁰ Münnich Ferenc (1886–1967): kommunista politikus, jogász. Az I. világháború idején orosz hadifogságba esett, majd belépett a bolsevik pártba. A Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba emigrált. 1949-től rendőr altábornagy és budapesti rendőrfőkapitány, belügyminiszter, a Kádár-kormány elnök-helyettese, megbízva a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek vezetésével. Az 1956 utáni megtorlások egyik felelőse. Az ő vezetésével szervezték meg a Honvéd Karhatalmat (pufajkások) és a Munkásőrséget.

¹⁰¹¹ Horváth Imre (1901–1958): kommunista politikus, a Hegedüs-kormány, majd az első Kádár-kormány külügyminisztere.

¹⁰¹² Rónai Sándor (1892–1965): kommunista politikus, kőműves, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, az Országgyűlés elnöke.

¹⁰¹³ *Népszabadság*, 1956. november 8. 1.

¹⁰¹⁴ *Országgyűlési Napló*, 1957. 1665.

¹⁰¹⁵ *Országgyűlési Napló*, 1965. 1323.

¹⁰¹⁶ Lázár György (1924–2014): tervező technikus, 1945-től kommunista politikus, 1975–1987 között miniszterelnök. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának tagja.

¹⁰¹⁷ Grósz Károly (1930–1996): nyomdász, 1945-től kommunista politikus. 1954-ig katonatiszt, a Magyar Rádió és Televízió párttitkára, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának tagja. Kádár János utódként az 1988. május 22–23-i pártértekezleten a párt főtitkárává választották.

az egész kormányt egyszerre választották meg. Még Grósz Károly lemondása után is, 1988. november 24-én Németh Miklós úgy lett miniszterelnök, hogy át kellett vennie elődje összes miniszterét.

A Minisztertanács elnökének (egyes eseteket kivéve) valóságos kormányfői hatalma nem volt, csupán a kormány vezető tisztségviselője volt. Azzal emelkedett ki a többi miniszter közül, hogy ő elnökölt a Minisztertanács ülésein, gondoskodott a kormány rendeleteinek és határozatainak a végrehajtásáról. A miniszterelnök (kivéve, amikor egy személyben pártfőtitkár is volt) nem gyakorolhatott operatív ellenőrzést a honvédelmi, a belügy- és a külügyminisztérium felett. Nyilvánosságra hozott pártdokumentum is előírta, hogy az említett három tárcát a Központi Bizottság irányítsa, és az illetékes miniszterek közvetlenül a Központi Bizottságnak, illetve tagjainak tegyenek jelentést. Kormányzati súlya ténylegesen az állampártban elfoglalt pozíciójától függött.¹⁰¹⁸

A Minisztertanács rendeleteit és határozatait annak elnöke írta alá, elvileg tehát az aláírása nélkül a többi kormánytag által előterjesztett, megvitatott és elfogadott jogszabály nem léphetett hatályba.

A miniszteri felelősségről az Alkotmány 27. §-a rendelkezett, kijelentve, hogy „a felelősségre vonás módját külön törvény szabályozza”. Mivel ez a jogszabály nem készült el, az 1972. évi alkotmánymódosítás újra felvetette a szükségességét [39. § (2) bekezdés]. Majd negyedszázadnyi hezitálás után, az 1973. évi III. törvény rendelkezett a Minisztertanács tagjai és az államtitkárok büntetőjogi, polgári jogi, munkajogi és államigazgatási jogi felelősségéről. Csak a jogi felelősséget szabályozták, a politikai felelősséget (amelyről a független magyar felelős ministerium alakításáról szóló 1848. évi III. törvénycikk rendelkezett) nem érintették.¹⁰¹⁹ Az Országgyűlés a valóságban sem gyakorolta a kormány ellenőrzését, sem pedig az esetleges politikai felelősségre vonást. Miniszterek esetleges alkalmatlanságát soha nem ismerték el a nyilvánosság előtt. A személyi változások valódi okait titokban tartották. A valóságot leplezni próbálták, így például betegség, egyéb fontos pozícióba való áthelyezés stb. volt az indok. Pedig 1949 és 1989 között feltűnően sok alig képzett, semmilyen különösebb rátermettséget magáról el nem áruló miniszterrel találkozhattunk.¹⁰²⁰

A miniszterelnökök közül Dobi Istvánról – mint a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnökéről – már szóltunk. Hegedüs András sem azért lett 32 évesen miniszterelnök, mert olyan szintű felkészültséggel rendelkezett. Kádár János nyolc elemi végzettségű, Münnich Ferenc könnyelmű életéről volt ismeretes. A 12 évig miniszterelnök (tisztségét Tisza

¹⁰¹⁸ Bihari Mihály: A politikai rendszer jellege és a hatalom szerkezete 1988-ban és 1998-ban. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve 1988–1998*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1998. 396., 408.

¹⁰¹⁹ Kilényi Géza (szerk.): *A miniszteri és államtitkári felelősség. Tanulmánykötet „belső használatra”*. Budapest, Főirány Programirodája, 1978.

¹⁰²⁰ A II. világháború előtt nemzetközi szinten is elismert tudósok, az MTA tagjai és sok más kiváló politikus ült a miniszteri bársonyszékekben.

Kálmán után a második leghosszabb ideig betöltő) Lázár György (műszaki rajzoló) leginkább szűrkeségével, jelentéktelenségével „tűnt” ki.¹⁰²¹

Apró Antal szobafestő képzettséggel 15 és fél évig állt különböző tárcák élén, Bata István villamoskalauzként lett altábornagy és honvédelmi miniszter. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején sápadtan nézett maga elé, és fogalma sem volt, hogy mit kellene tennie. A szerszámlakatos Biszku Béla¹⁰²² belügyminiszter, a földmunkás Czinege Lajos¹⁰²³ 27 évig hadügyminiszter, a volt ÁVH-s tiszt Décsi Gyula igazságügy-miniszter, a szabómester Házi Árpád belügyminiszter, a bőripari munkás Kiss Károly külügyminiszter, a mezőgazdasági munkás Korom Mihály igazságügy-miniszter, a villamosvezető Kossa István iparügyi, pénzügy-, kohó- és gépipari, általános gépipari, pénzügy-, illetve közlekedés- és postaügyi miniszter, a lakatos, majd csillás Kovács Béla¹⁰²⁴ igazságügy-miniszter, a négy polgárit végzett sütőipari munkás Kovács Imre¹⁰²⁵ élelmezésügyi miniszter, a pék Marosán György könnyűipari miniszter, a géplakatos Méhes Lajos¹⁰²⁶ ipari miniszter, a cipészsegéd Nezvál Ferenc három hét híján 10 évig igazságügy-miniszter, a betűszedő Nyers Rezső élelmiszeripari miniszter, pénzügyminiszter, a hentessegéd Piros László belügyminiszter, a betűszedő Puja Frigyes¹⁰²⁷ külügyminiszter, az olajbányász Pullai Árpád¹⁰²⁸ közlekedés- és postaügyi miniszter, egészségügyi miniszter, a kőműves Rónai Sándor külkereskedelmi miniszter, a kőművessegéd Sándor László¹⁰²⁹ építésügyi miniszter, az ácsmunkás Szobek András¹⁰³⁰ külkereskedelmi, illetve begyűjtési miniszter, a lakatos, kovács Veres József¹⁰³¹ munkaügyi miniszter, a vasöntő

¹⁰²¹ Dús Ágnes: *Magyarország miniszterelnökei 1848–1990*. Budapest, Cégér, 1993. 180–233.

¹⁰²² Biszku Béla (1921–2016): lakatosinas, kommunista politikus. Belügyminiszterként az 1956 utáni megtorlás egyik fő felelőse. Lásd Horváth Attila: Biszku Béla. A puha diktatúra kemény kádere. *Rubicon*, 21. (2010), 6. 36–39.

¹⁰²³ Majtényi György – Szabó Csaba – Mikó Zsuzsanna (szerk.): *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 2019. 35.

¹⁰²⁴ Kovács Béla (1910–1980): lakatos, csillás, kommunista politikus. Az egyéves Bírói és Ügyészi Akadémia elvégzése után lett hadbíró. Az úgynevezett pártórségperben négy halálos ítéletet szabott ki. Köztük volt Sándor István szalézi szerzetesé, akit a katolikus egyház boldoggá avatott. Ezután öt hónapig volt igazságügyi miniszter.

¹⁰²⁵ Kovács Imre (1914–1986): négy polgárit végzett, sütőipari munkás, kommunista politikus, élelmezésügyi miniszter (1957–1967), nagykövet.

¹⁰²⁶ Méhes Lajos (1927–2002): géplakatos, kommunista politikus, szakszervezeti vezető, országgyűlési képviselő. 1981. január 1. és 1983. december 9. között ipari miniszter.

¹⁰²⁷ Puja Frigyes (1921–2008): betűszedő, kommunista politikus, külügyminiszter.

¹⁰²⁸ Pullai Árpád (1925–2015): olajfűró mester, kommunista politikus. 1951-ben koholt vádak alapján bebörtönözték, 1956-ban rehabilitálták. Országgyűlési képviselő, közlekedési és postaügyi miniszter, közlekedési miniszter.

¹⁰²⁹ Sándor László (1910–1988): kőművessegéd, kommunista politikus, építésügyi miniszter.

¹⁰³⁰ Szobek András (1894–1986): hat elemít végzett, ács, kommunista politikus. 1921 és 1944 között a Magyar Szocialdemokrata Párt titkára Békéscsabán. 1949-ben Moszkvában nagykövet. 1954–1956 között begyűjtési miniszter. 1957-től 1967-ig a Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja.

¹⁰³¹ Veres József (1906–1993): három elemít végzett, lakatos, kommunista politikus, 1958–1963-ig Budapest tanácselnöke, 1963–1970-ig munkaügyi miniszter.

Zsófincz Mihály¹⁰³² nehézipari, kohó- és gépipari, illetve közgépipari miniszter volt stb.¹⁰³³ Még a jogi végzettséggel rendelkező Nonn György¹⁰³⁴ is mint népművelődési miniszterhelyettes egy képzőművészekkel tartott megbeszélésen a következőket tudta mondani: „Tudom, maguk lenéznek engem, de azért mégsem vagyok olyan hülye, hogy ne tudjam, milyen nagy festő volt Torricelli.”¹⁰³⁵

Jellemző módon az 1987-ben felállt Grósz-kormány volt az első, amelyben mindenki rendelkezett valamilyen felsőfokú végzettséggel, bár néhányan utólag már mint párt-funkcionáriusok szerezték meg a diplomát. Grósz Károly miniszterelnök is a tudományos szocializmus „tudományából” szerzett oklevelet.

A minisztériumok felsorolását az 1949. évi XX. törvény tartalmazta. Ekkor még 15 tárcát jelöltek meg: Belkereskedelmi Minisztérium, Belügyminisztérium, Építésügyi Minisztérium, Földművelődésügyi Minisztérium, Honvédelmi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium, Könnyűipari Minisztérium, Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium, Külkereskedelmi Minisztérium, Külügyminisztérium, Nehézipari Minisztérium, Népjóléti Minisztérium, Népművelődési Minisztérium, Pénzügyminisztérium, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.

1951 novemberében Gerő Ernő javasolta, hogy a többi népi demokratikus országhoz és a Szovjetunióhoz hasonlóan növeljék a minisztériumok számát.¹⁰³⁶ Ennek révén sikerült a Kormány létszámát 32 főre, a minisztériumok számát pedig 27-re emelni.¹⁰³⁷ Amikor Rákosit 1953 májusában Moszkvába rendelték, és felróták neki a hibáit, a szovjet vezetők külön szóltak arról, hogy tarthatatlan az a helyzet, hogy Magyarországnak több minisztere lett, mint a Szovjetunióknak. Ekkor csökkenteni kezdték a minisztériumok és a miniszterek számát, de e téren igazából csak 1957 után konszolidálódott a helyzet. Azonban továbbra is az ágazati, alágazati minisztériumok domináltak, amelyek a részletes tervlembontást intézték. Az úgynevezett humán minisztériumok továbbra is háttérbe szorultak.¹⁰³⁸

¹⁰³² Zsófincz Mihály (1906–1986): hat elemi végzett, vasöntő szakmunkás, kommunista politikus, miniszter.

¹⁰³³ Bölöny József: *Magyarország kormányai (1848–1992)*. Budapest, Akadémiai, 1992. A felsoroltak közül néhányan később egyetemi diplomát szereztek.

¹⁰³⁴ Nonn György (1918–2007): jogász, kommunista politikus, miniszterhelyettes, legfőbb ügyész.

¹⁰³⁵ Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez*. München, Újváry GRIFF, 1982. 332. (Első magyarországi kiadás: Szeged, 1989.)

¹⁰³⁶ Pütkösti (1996): i. m. 421.

¹⁰³⁷ Állami Gazdaságok és Erdők Minisztériuma, Általános Gépipari Minisztérium, Bánya- és Energiaügyi Minisztérium, Begyűjtési Minisztérium, Belügyminisztérium, Egészségügyi Minisztérium, Élelmiszeripari Minisztérium, Építésügyi Minisztérium, Építőanyagipari Minisztérium, Felsőoktatási Minisztérium, Földművelésügyi Minisztérium, Helyi Ipar Minisztériuma, Honvédelmi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium, Kohászati Minisztérium, Kohó- és Gépipari Minisztérium, Könnyűipari Minisztérium, Közgépipari Minisztérium, Népművelődési Minisztérium, Közlekedésügyi Minisztérium, Közoktatásügyi Minisztérium, Külkereskedelmi Minisztérium, Pénzügyminisztérium, Postaügyi Minisztérium, Vegyipari Minisztérium.

¹⁰³⁸ Sárközy (2017): i. m. 185.

A Belügyminisztérium

Esti mese vége a szocializmusban:
Aki nem hiszi, annak alaposan utánajárnak!
(Pesti vicc az 1950-es évekből)

Magyarországon az 1848-tól működő Belügyminisztérium (1848. évi III. törvénycikk, 1867. évi VIII. törvénycikk, 1901. évi XX. törvénycikk) mint közhatalmi szerv alapvetően az ország közrendészetével, közigazgatásával és közjogi ügyeinek irányításával foglalkozott. Egyszerre felügyelte a helyi szintű közigazgatást, az egészségügyet, a szociális és családügyet, a népjólétet és a rendvédelmi szerveket, köztük a Magyar Királyi Rendőrséget és Csendőrséget. A Szovjetunió befolyási övezetébe került országokban fokozatosan felerősödött a minisztérium rendőrigazgatási funkciója, és háttérbe szorultak az általános közigazgatási és egyéb civil feladatok. A szovjet típusú diktatúrában ugyanis a hatalom gyakorlásának egyik meghatározó eszközévé vált a rendőrség és az egyéb rendészeti szervek eredeti funkciójuktól eltérő módon való alkalmazása.

A Magyar Kommunista Párt és a szovjet vezetés a Belügyminisztérium kérdésében kezdettől fogva határozott politikát folytatott. Már az Ideiglenes Kormány belügy-miniszterévé Erdei Ferencet¹⁰³⁹ nevezték ki, aki csak látszólag volt a parasztpárt politikusa, hiszen titokban belépett a kommunista pártba („kriptokommunista” lett),¹⁰⁴⁰ és ennek megfelelően a minisztériumát is Rákosiék, illetve a szovjet hatóságok instrukcióinak megfelelően irányította.¹⁰⁴¹ A Belügyminisztérium Államvédelmi Osztályát 1945 januárjától Péter Gábor,¹⁰⁴² a vidéki szervezetet Tömpe András vezette.¹⁰⁴³ A rendőri vezetőket

¹⁰³⁹ Erdei Ferenc (1910–1971): szociológus, kommunista politikus. A Nemzeti Parasztpárt vezetője, de titokban belépett a Magyar Kommunista Pártba, így 1949 és 1956 után is miniszter lehetett. 1956 után elsősorban üzemszervezési és szövetkezetelméleti kérdésekkel foglalkozott.

¹⁰⁴⁰ PIL 274. f. 13/ő. e.

¹⁰⁴¹ Tóth István – Benkő Péter: A Nemzeti Parasztpárt a népi demokratikus politikai rendszerben, 1944–1948. *Párttörténeti Közlemények*, 34. (1988), 2. 8.

¹⁰⁴² Péter Gábor (1906–1993): szabósegéd, rendőr altábornagy, kommunista politikus. Péter Gábor a Magyar Kommunista Párt első elhárítását irányította, majd a politikai rendőrség vezetője lett, előbb vezérőrnagyi, majd altábornagyi rangban. 1953-ban letartóztatták, a cionista perbe akarták bevonni, de végül is a törvénytelen ségekért szinte egyedüli felelősként ítélték el. 1959-ben egyéni kegyelmet kapott. Nyugdíjazásáig könyvtáros. Lásd Gyarmati György: Péter Gábor fiatalsága 1906–1945. In *Trezor 2. – a Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal, 2002b. 25.; Müller Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete*. Budapest, Jaffa, 2017; Kis-Kapin Róbert: „Ugy éltem itt, mint a bugyborék a vizen...”: Péter Gábor börtönben írt feljegyzései, 1954. május–augusztus. *Betekintő*, 1. (2007), 2.

¹⁰⁴³ Tömpe András (1913–1971): gépészmérnök, kommunista politikus, szovjet hírszerző vezérőrnagy, nagykereskedő, kiadói igazgató. 1937-től a spanyol polgárháborúban a nemzetközi brigádok soraiban harcolt. 1944-ben behívták katonának, átszökött a szovjet csapatokhoz, partizánképzésben részesítették. Erdei Ferenc belügyminiszter megbízására kezdte megszervezni a magyar államrendőrség politikai rendészeti osztályát. 1947-től 1959-ig hírszerző tisztként Dél-Amerikában tevékenykedett. A Szovjetunióban kapott kiképzés után tért haza. Rendőr vezérőrnagyként a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának

(Farkas Mihály,¹⁰⁴⁴ Sólyom László,¹⁰⁴⁵ Kádár János) is a Magyar Kommunista Párt delegálta. A rendőrségnek ekkortól elsősorban már nem a társadalom védelme, hanem a kommunista hatalom átvétele volt a fő célja. Ehhez a későbbiekben Erdei Ferenc már nem volt elegendő, ezért az 1945-ös választási eredmények ellenére, a szovjet megszálló hatóságok zsarolásának eredményeként már nyíltan a Magyar Kommunista Párt kezébe került a Belügyminisztérium. 1945. december 15-étől 1946. március 20-áig először Nagy Imre töltötte be ezt a posztot, akinek személye azt sugallta, hogy egy jovialis, jóindulatú kommunista a rendőrminiszter. (Korábban azért volt Nagy Imre földművelődésügyi miniszter, hogy a földosztás révén szerezhető népszerűséget a Kommunista Párt zsebelje be.)¹⁰⁴⁶ Rákosiék azonban túl „puhának” tartották Nagy Imrét, ezért a kegyetlen, mindenfajta erkölcsi gátlástól mentes Rajk Lászlót tették meg belügyminiszternek (1946. március 20. – 1948. augusztus 5.). Rajk feloszlatta az összes magyarországi egyesületet és szerveződést, s az egyik legfontosabb végrehajtójává vált a tömeges terrornak. Jó néhány koncepciós perben személyesen is részt vállalt.¹⁰⁴⁷

Rajk László leváltása után azt a Kádár Jánost bízták meg a minisztérium vezetésével, aki a párt utasítására addig is sokat foglalkozott az úgynevezett kényes ügyekkel.¹⁰⁴⁸ A Magyar Dolgozók Pártjának 1950. február 1-jei határozatának értelmében Kádár János a 7500/1950. (III. 15.) BM. rendeletében a minisztérium közrendészeti főosztályán és a kerületi rendőr-főkapitányságokon politikai osztályokat állított fel, az egyes rendőri szerveknél pedig politikai helyettesi beosztást rendszeresített.

A közrendészeti főosztály politikai osztályának hatásköre a szélesen értelmezett politikai munka irányításán, ellenőrzésén túl kiterjedt a Rendőregyesületek Országos Központjára is, amelynek működésén keresztül felügyelte az összes rendőregyesületet. Egyúttal a politikai osztályt a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének elvi irányítása alá helyezte.

1950-től a Belügyminisztérium gyakorlatilag rendőr-minisztériummá vált. A régi közigazgatási szakembereket sorra elbocsátották. 1953-ban az Államvédelmi Hatóságot újra a Belügyminisztérium szervezeti rendjébe integrálták. Ennek megfelelően tagolódtak be a megyei rendőr-főkapitányságok – akkori nevükön megyei főosztályok – alárendeltségébe. Gerő Ernő¹⁰⁴⁹ belügyminiszter irányítása mellett 25 központi szervből 13 állam-

vezetője. 1971-ben az ellene indított pártfegyelmi eljárás miatt öngyilkos lett. Lásd Bacsoni Gábor: Péter Gábor (vélt) vetélytársai. Tömpe András és Villányi András. *Rubicon*, 13. (2002), 6–7. 12.

¹⁰⁴⁴ Farkas Mihályt úgy emlegették, hogy ő Erdei Ferenc „első felettese”.

¹⁰⁴⁵ Sólyom László (1909–1950): altábornagy, vezérkari főnök. Koncepciós perben halálra ítélték és kivégezték.

¹⁰⁴⁶ Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1991. 259.

¹⁰⁴⁷ Rajk Lászlót súlyos felelősség terhelte a köztársaság elleni összeesküvés perben, a Pócspetri-perben stb. Részt vett a kékcédulás választási csalásokban. A több tucat koncepciós per levezenylőjét szintén egy koncepciós kirakatperben halálra ítélték és kivégezték. Jellemző a fanatizmusára, hogy még Rákosi is így figyelmeztette: „az isten szerelmére, a te hatalmad nem arra való, hogy csak úgy jókedvedből akassz fel embereket.” Lásd Pünkösti (1996): i. m. 168.

¹⁰⁴⁸ Például a Pócspetri-per, Rajk-per stb.

¹⁰⁴⁹ Mint a szovjet állambiztonsági szolgálat ügynöke rendelkezett rendészeti tapasztalatokkal.

védelmi munkával foglalkozott. Gerő első belügyminiszteri parancsával kinevezte a minisztérium központi szerveinek vezetőit: 31 főből 27 ÁVH-s, ketten rendőrtisztek, egy-egy fő pedig a légoltalom, illetve a büntetés-végrehajtás vezetője lett.

Az 1950-től önálló szervként működő Államvédelmi Hatóságnak a Belügyminisztériummal való összevonásáról 1953. július 7-én hozott 500/6/1953. MT határozatot nem hozták nyilvánosságra, így erről a közvélemény nem tudhatott, annál is inkább, mivel az államvédelmi rendfokozatok az 1956-os forradalom leveréséig használatban maradtak.¹⁰⁵⁰

Az „új szakasz profiltisztításának” eredményeként a 37/1953. (VII. 23.) MT rendelettel kivették a belügy kompetenciájából a leghagyományosabban odatartozó közigazgatás irányítását, s a tanácsok főfelügyeletét ezután a Minisztertanács Tanácsok Titkársága gyakorolta. A Belügyminisztérium ettől kezdve 1987-ig lényegében rendvédelmi minisztériumként (rendőr-minisztériumként) működött. A Belügyminisztérium alárendeltségébe tartozó szervek alapvető feladataként a „szocialista rendszernek” a külföldi hírszerző szervek (természetesen ez alól kivétel a szovjet állambiztonsági szolgálat), valamint a belső ellenséges és bűnöző elemek tevékenységével szembeni védelmét határozták meg. Ezt erősítette meg a 3541/1956. (VIII. 22.) MT határozat is. A Belügyminisztérium szervezete, amelynek kötelékébe az államvédelem – ezen belül a belső karhatalom és a határőrség –, a rendőrség, a büntetés-végrehajtás, a tűzoltóság és a légoltalom központi és belső szervei tartoztak, ezeknek az elveknek megfelelően működött.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején Nagy Imre miniszterelnök a Parlament előtti sortűz után az Államvédelmi Hatóságot feloszlatta, szervezetét megszüntette. A forradalom leverése után a Belügyminisztériumot átszervezték. Ennek alapján 14 nagyobb szervezeti egység alakult: I. Politikai Nyomozó Főosztály,¹⁰⁵¹ II. Karhatalmi Parancsnokság, III. Bűnügyi Főosztály, IV. Közbiztonsági Főosztály, V. Politikai Nevelő Főosztály, VI. Vasúti Főosztály, VII. Anyagi Technikai Főosztály, VIII. Terv- és Pénzügyi Főosztály, IX. Határőrség Parancsnoksága, X. Légoltalmi Országos Parancsnokság, XI. Büntetés-végrehajtási Parancsnokság, XII. Országos Tűzrendészeti Parancsnokság, XIII. Személyzeti Főosztály, XIV. Minisztérium Titkársága.

1963-ban a büntetés-végrehajtást áadták az Igazságügyi Minisztériumnak. Ugyanabban az évben a HB 4/146/1063. számú határozata alapján jelentős átszervezésre került sor. A főosztályi tagozódás helyett a főcsoportfőnökség, csoportfőnökség szervezési modelljét alakították ki. Ennek alapján a következő struktúrát hozták létre:

¹⁰⁵⁰ Kajári Erzsébet: Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi tevékenysége 1953–1956. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000. 157.; Baráth Magdolna: Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén 1953–1954. In *Trezor I. – a Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999b. 157.

¹⁰⁵¹ A Politikai Nyomozó Főosztály irányítása alá tartozott a korábban főosztályszintű kormányőrség is, amelyet 1959-ben a főosztály kötelékéből kiemeltek, és önálló fegyveres testületként a belügyminiszter első helyettesének közvetlen irányítása alá helyeztek.

I. Főcsoportfőnökség: I/I. Terv- és Pénzügyi Csoportfőnökség, I/II. Anyagi és Technikai Csoportfőnökség Központi Ellátó Parancsnokság, Egészségügyi Osztály, Egészségügyi Intézmények, raktárak.

II. Főcsoportfőnökség: II/I. Bűnügyi Csoportfőnökség, II/II. Közbiztonsági Csoportfőnökség, II/III. Közlekedésrendészeti Csoportfőnökség, II/1. Felügyeleti Osztály, II/2. Terv- és Fejlesztési Osztály.

III. Főcsoportfőnökség:¹⁰⁵² III/I. Hírszerzési Csoportfőnökség, III/II. Kémelhárítási Csoportfőnökség, III/III. Belső Reakcióelhárítási Csoportfőnökség, III/IV. Katonai Elhárítási Csoportfőnökség, III/V. Technikai Csoportfőnökség, III/1. Vizsgálati Osztály, III/2. Operatív Nyilvántartási Osztály, III/3. Útlevel Osztály, III/4. Értékelő, Elemző Osztály, III/5. „K” Ellenőrzési Osztály, III/6. Figyelő KT. Osztály, III/7. Operatív Technikai Osztály.

IV. Főcsoportfőnökség: IV/I. Tanulmányi Csoportfőnökség, IV/II. Személyzeti Csoportfőnökség, IV/III. Szociális és Üdültetési Csoportfőnökség, IV/IV. Mozgósítási és Szervezési Csoportfőnökség.

A Belügyminisztérium kezdettől fogva a legfelső pártvezetés irányítása alatt állt. 1956 előtt Rákosiék részéről inkább a „kézi vezérlés” volt a meghatározó. A Kádár-korszakban kezdték szabályozni ennek kereteit. Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megkorlátozások idején, 1957. szeptember 3-án született a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának határozata,¹⁰⁵³ amely kimondta, hogy a Belügyminisztérium pártirányítását a párt legfőbb szerve, a Központi Bizottság gyakorolja. A Politikai Bizottság, a Központi Bizottság hatáskörébe tartozott a belügyi munka fő irányainak és feladatainak meghatározása, a Belügyminisztérium alapvető szervezeti elveinek jóváhagyása és azoknak a feladatoknak a meghatározása, amelyekről a belügyminiszternek jelentést kellett tenni. A párthatározatok végrehajtását a Központi Bizottság Titkársága és az Adminisztratív Osztály kádereivel ellenőrizték.

A Belügyminisztérium pártirányításának elveit a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1967. november 14-ei határozata szabályozta újra,¹⁰⁵⁴ amelynek rendelkezései gyakorlatilag a rendszerváltozásig hatályban maradtak. Eszerint a Magyar Szocialista Munkáspárt irányító tevékenységének nemcsak a központi, hanem a megyei szinten is érvényesülnie kell. A budapesti és megyei pártbizottságok a Belügyminisztérium területi szervei felett közvetlenül az igazgatási, illetve adminisztratív osztály útján gyakorolták az ellenőrzést és az irányítást. A területi pártbizottságok határozatokat hozhattak, azaz utasításokat adhattak a központi párthatározatok végrehajtásáról, az alkotmány erkölcsi-fegyelmi helyzetéről, a parancsnokok politikai nevelőmunkájáról. A központi és a helyi pártvezetőknek arra is joguk volt, hogy a belügyi vezetőket munkájukról beszámoltassák.

¹⁰⁵² Vö. a politikai rendőrségről szóló részt.

¹⁰⁵³ MNL 288. f. 5/42. ö. e.

¹⁰⁵⁴ MNL 288. f. 5/439. ö. e.

A Magyar Szocialista Munkáspárt hatalmi pozícióját erősítette, hogy a Belügy-minisztérium vezetése szinte kizárólagosan, az alkalmazottak pedig döntő többségükben párttagok voltak. Így az állampárt a belügyminisztériumi pártszervezeteken keresztül is gyakorolhatta irányítási-ellenőrzési jogkörét.

A Magyar Szocialista Munkáspárt szervezetének kialakítása során a Rákosi-korszak tapasztalatait figyelembe véve hozták létre az erőszakszervezetek felügyeletét is ellátó Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Adminisztratív Osztályát, amely a Szervező Bizottság 1956. december 10-ei határozata alapján a Központi Bizottság apparátusának részeként formálisan csak tanácsadó szervként működött. Utasításokat, határozatokat az állami szervek felé nem hozhatott, de egyetértése nélkül semmilyen személyi kérdésben nem lehetett dönten. Az Adminisztratív Osztály képviselője részt vehetett a főkapitányi, illetve miniszteri tanácskozásokon, és ott hozzászólásával értékelte a minisztériumi apparátus, illetve a rendőrség munkáját, emellett javaslatokat tehetett a további teendőkre nézve. A gyakorlatban az Adminisztratív Osztály képviselője, bár csak osztályvezetői vagy osztályvezető-helyettesi rangban volt, mégis nagyobb hatalommal rendelkezett, mint az értekezleten elnöklő miniszterhelyettesek, főcsoportfőnökök vagy rendőrkapitányok.¹⁰⁵⁵

A rendőrség

„[A] totalitárius rendőrségnek nem az a feladata, hogy bűntényeket tárjon fel, hanem az, hogy kéznél legyen, amikor a kormány bizonyos embercsoport letartóztatását eldöntötte.”
(Hannah Arendt)¹⁰⁵⁶

A II. világháború utáni években a rendvédelmi testületek szervezete jelentős szervezeti és szemléletbeli változásokon ment keresztül. Az 1945. május 10-ei 1690/1945. ME rendelettel¹⁰⁵⁷ feloszlatták a csendőrséget,¹⁰⁵⁸ és megállapították a kollektív felelősséget. Az ártatlanság vélelmének alapelvét félretéve a volt csendőröknek kellett igazolnia, hogy

¹⁰⁵⁵ Belügyi vezetők, 1956–1963. A pályaképeket készítették: Andreidesz Gábor, Vári Árpád. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Lásd www.neb.hu/hu/belugyi-vezetok-19561963. A Belügyminisztérium szervezete. Összeállították: Földváryné Kiss Réka, Galambos István, Horváth Zsolt, Tabajdi Gábor, Vári Árpád. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Lásd www.neb.hu/hu/a-belugyminiszterium-szervezete

¹⁰⁵⁶ Idézi Gereben Ágnes: A Gulagról őszintén. *Magyar Hírlap*, 2008b. május 17. 14.

¹⁰⁵⁷ Mivel a csendőrséget törvénnyel hozták létre, feloszlásáról is törvénnyel kellett volna rendelkezni.

¹⁰⁵⁸ Csendőrség: szolgálatát a falu- és tanyavilágban teljesítő, katonailag szervezett, fegyveres rendvédelmi testület. Magyarországon az 1881. évi II. törvénycikk állította fel, katonai jellegének megfelelően a honvédelmi és a belügyminiszter közös irányítása alatt tevékenykedett. Lásd Rektor Béla: *A magyar királyi csendőrség oknyomozó története*. Cleveland, Árpád, 1980; Csapó Csaba: *A magyar Királyi Csendőrség története 1881–1914*. Budapest, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1999.

hatékonyan részt vettek a németellenes mozgalomban, szembefordultak az 1945 előtti törvényekkel, utasításokkal, parancsokkal.

Az államrendőrségen belül a Belügyminisztérium felügyelete alá helyezték a Budapesti Rendőr-Főkapitányságot és a Vidéki Főkapitányságot. Minden egyes megyei, városi és járási kapitányságon négy osztályt kellett felállítani: bünyügyi, politikai, igazgatásrendészeti és rendőrbírói osztályt. Az államrendészeti (politikai rendészeti) feladatok – bővebben nem részletezve – a politikai rendőrség hatáskörébe kerültek.¹⁰⁵⁹

A szervezeti módosításokat úgy hajtották végre, hogy a Belügyminisztériumban és a rendőrségi apparátuson belül is a kommunisták kerültek vezető pozíciókba.¹⁰⁶⁰ A rendvédelem túlcentralizált, nem a törvényeknek, hanem a politikai elvárásoknak megfelelően működő szervezetté vált, és rövid időn belül a magyar rendőrség is a szovjet mintának megfelelően működött. A rendőrségen belül is létrehozták a kommunista párt alapszerveit, s a rendőrök legnagyobb része párttag lett.

Az új szervezeti struktúra a korábbi létszámnál jóval nagyobb személyi állományt igényelt. Mindemellett a szakképzett munkaerőt – mivel nem bíztak benne – elbocsátották. A szakképzetlen és tapasztalatlan személyi állomány hosszú ideig nem tudott úrrá lenni a leromlott közbiztonsági állapotokon.¹⁰⁶¹ Ráadásul az úgynevezett osztályellenesség, azután a reakciók elleni harc foglalta le leginkább az újjászerveződő rendőrség kapacitását. A jogerősen elítéltek száma jól érzékelteti a rendőrség ez irányú tevékenységének nagyságrendjét: 1951-ben 125 035, 1952-ben 136 120, 1953-ban 100 774, 1954-ben 63 232, 1955-ben 88 041, 1956-ban 67 454 főt ítélték el.¹⁰⁶² Legnagyobb részük nem köztörvényes bűnöző, hanem politikai okokból elítélt volt.¹⁰⁶³ A lakosság ezután nem védelmezőjét látta a rendőrségben. Az ártatlan, jogkövető állampolgárok is félni kezdtek a rendőröktől. A diktatúra az erőszakra épít, és ehhez leginkább azt az apparátust tudja igénybe venni, amely hivatásszerűen képes erőszakot alkalmazni. A jogállamisággal ellentétes jogszabályok közigazgatási határozattal felhatalmazták a rendőrséget a rendőri felügyelet alá helyezésre, kitiltásra, kitelepítésre, internálásra¹⁰⁶⁴ stb., tehát olyan intézkedés megtételére,

¹⁰⁵⁹ Lásd erről részletesen a következő részt.

¹⁰⁶⁰ Erdei Ferenc, aki titokban belépett a Kommunista Pártba, belügyminiszter lett, Péter Gábor, Kádár János, Zöld Sándor, Sólyom László, Tömpe András, Timár István már 1945-ben meghatározó pozíciókat töltött be. Lásd a Belügyminisztériumról szóló fejezetet.

¹⁰⁶¹ Sokan azért jelentkeztek rendőrnek, hogy korábbi bűnös tevékenységüket leplezzék, mások a bosszúállás reményében. Lásd Gyarmati György et al.: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (1945–1956)*. Budapest, Minerva, 1988. 85.

¹⁰⁶² Parádi József (szerk.): *A magyar rendvédelem története*. Budapest, Osiris, 1996. 162.

¹⁰⁶³ 1951 őszén a *Magyar Rendőr* című hetilapban megjelent egy felhívás, amelyben a beremendi rendőrőrs versenyre hívta ki az ország összes rendőrsét; a verseny egyik konkrétan mérhető pontja a havonta megtett szabálysértési feljelentések száma lett. A versenyt hamar megszervezték, és mindegyik őrsön, a faliújságon név szerint feltüntették, hogy ki hány intézkedést és feljelentést produkált. A feljelentések száma hamarosan elérte a 900 ezret. Így sikerült szabálysértésért egy év alatt minden tizedik állampolgárt megbüntetni.

¹⁰⁶⁴ Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi Szemle*, 52. (1997), 7. 87.

amely megfosztotta az állampolgárokat szabadságuktól. Gyakorlatilag minden eszközt megkaptak a diktatúra szolgálatának érdekében.

Sokszor a rendőrség a legsúlyosabb törvénytelenséget is megtorlatlanul hagyta. Például 1945 áprilisában a Budapesttől 30 kilométerre levő Gyömrőn a helyi rendőrség vezetője, Krupka Jakab az egyik éjjel letartóztatta a környék valamennyi értelmiségi tagját, köztük a falu papját és gróf Révay József (1902–1945) filozófust, pszichológust, s néhány módosabb parasztot. Az összesen 80 férfit először megkínózták, majd a falu határába kísérték, megásatták velük a sírjukat, és agyonlőtték őket.¹⁰⁶⁵

Erdei Ferenc belügyminiszter megpróbálta megbüntetni a tömeggyilkosokat, de Rákosi Mátyás ezt megakadályozta. Erdei Ferenc megváltoztatott véleménye szerint: „Ma úgy áll a kérdés: lehet-e azt a 12 felbőszült proletárt, akik az ellenfelüket kegyetlenül elpusztítják, kipellengérezni és kiszolgáltatni a reakciónak?”¹⁰⁶⁶ Futó Dezső kisgazdapárti képviselő 1946. február 27-i interpellációja után sem történt semmi.

1946. március 8-án éjjel kommunista aktivisták a szentesi kórházi ágyán fekvő, súlyos beteg Lakos József rendőrkapitányt brutálisan meggyilkolták. Révai József, Péter Gábor és Kádár János személyesen utazott le, hogy „elsimítsa” az ügyet. Az elkövetők későbbi önéletrajzukban is büszkén említették tetteiket, és előléptetést vártak érte.¹⁰⁶⁷

A rendőrségnek a köztörvényes bűnözőkkel szembeni fellépése már közel sem volt ilyen eredményes. Egy demokratikus jogállamban a nyomozó hatóságok a pontos diagnózis megállapításához igénybe vehetik a társadalomtudományok legkorszerűbb eszközeit, és munkájukhoz segítségül hívhatják a legkiválóbb tudósokat. Ezzel szemben a diktatúrában a rendőrség mesterséges titkolódzással, ideológiai dogmák¹⁰⁶⁸ erőltetésével akadályozza az érdemi kutatómunkát. A kutatók nem kaptak megfelelő információkat, s ha mégis valamilyen módon hozzájutottak néhány szigorúan titkos adathoz,¹⁰⁶⁹ akkor sem hivatkozhattak azokra.

A polgári demokráciákban a rendőrség támaszkodhat a társadalomban kialakult válságkezelő technikákra, feszültségeket feltárni, levezetni képes politikai-társadalmi intézményekre és a nemzetgazdaság erejére. A diktatúra rendőrsége ezzel szemben az állampolgároktól csak feljelentéseket várt, egyébként teljes passzivitást kívánt tőlük. Nem sorolható a civil társadalom önszerveződéséhez, önvédelméhez az úgynevezett önkéntes rendőri csoportok megszervezése.¹⁰⁷⁰ Az önkéntes rendőröket feladatuk ellátása során hatósági közegnek kellett tekinteni, felettük a felügyeletet az illetékes ügyészség gyakorolta.

¹⁰⁶⁵ Solt (1992): i. m. I. 78–79.; Csonka Emil: *A forradalom oknyomozó története*. München, Veritas, 1981. 64.; Palasik Mária: A gyömrői gyilkosságok és következményeik, 1945–46. *Valóság*, 38. (1995), 4. 58.

¹⁰⁶⁶ Szakács–Zinner (1997): i. m. 102.

¹⁰⁶⁷ Solt (1992): i. m. I. 99–105.; Barta László – Virágos István (szerk.): *A Lakos-gyilkosság*. Szentes, Polgármesteri Hivatal, 1992; Ständeisky Éva: A Lakos-ügy. *Magyarország*, 26. (1989), 36. 4–5.

¹⁰⁶⁸ A bűnözés okairól szóló marxista tant lásd a büntetőjogról szóló fejezetben.

¹⁰⁶⁹ Még a bűnügyi statisztikák is ebbe a kategóriába tartoztak.

¹⁰⁷⁰ Lásd 1066/1955. (VIII. 27.) MT határozat.

A rendőrséggel szembeni kritikát még a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának Adminisztratív Osztálya is megfogalmazta 1957 tavaszán közölt jelentésében: „Rendőrnnek lenni nem volt megtisztelő feladat. [...] [S]okan voltak olyanok, akik nem szerettek dolgozni és ezért lettek rendőrök. A rendőrségen sok iszákos és korrupt elem talált menedéket. Az alacsony fizetés és a megbecsülés alacsony színvonala miatt jóérzésű emberek nem szívesen léptek be a rendőrség kötelékébe [...]”¹⁰⁷¹

Ezen a helyzeten a Kádár-korszakban sem sokat tudtak javítani. A rendszerváltozás évében Turós András országos rendőrfőkapitány, belügyminiszter-helyettes erről így nyilatkozott: „A rendszer védelmezése közben a szorgos bűnmegelőzéssel elfoglalva teljesen háttérbe szorult a rendőrség igazi hivatása, a bűncselekmények tetteseinek kézrekerítése.”¹⁰⁷²

A politikai rendőrség

„Aki a tagsági feltételeket megsérti, azt kizárják. A kizártakat az egész szövetségnek bejelentik, és akárcsak minden más gyanús személyt, szövetségileg megfigyelés alatt tartják.”
(Karl Marx: *A Kommunista Szövetség Szervezeti Szabályzata*)¹⁰⁷³

A magyar politikai rendőrséget a szovjet titkosszolgálat irányításával, mintegy az NKVD „fiókszervezeteként” hozták létre már 1945 januárjától kezdve. A Szovjetunió rendszeresítette a világ legnagyobb létszámú és felszereltségű titkosszolgálatát, amely ennek megfelelően a legszélesebb körű jogosítványokkal és hatáskörrel rendelkezett. Ehhez képest a CIA (Central Intelligence Agency – Központi Hírszerző Ügynökség) jóval kisebb és jelentéktlenebb szervezetnek tűnt.¹⁰⁷⁴

A szovjet politikai rendőrséget Lenin a legnagyobb titoktartás mellett, a hírhedt cári Ohrana¹⁰⁷⁵ mintájára hozta létre 1917. december 7-én. (Az 1917–1918. évi törvények és rendeletek gyűjteményében egyetlen jogszabály sem található róla.) Mégis lényegesek

¹⁰⁷¹ MNL OL 288. f. 30. ö. e. 389–391.

¹⁰⁷² Interjú Turós Andrással. *Beszélő*, 2. (1990), 4. 27.

¹⁰⁷³ Idézi Löw (1999): i. m. 98.

¹⁰⁷⁴ Tim Weiner: *A CIA története*. Budapest, Gabo, 2009. 19.

¹⁰⁷⁵ Ohrana: az Ohrannoje Otyyelenyje, azaz biztonsági osztály rövidítése. 1866-ban hozták létre egy II. Sándor elleni sikertelen merénylet után. Tevékenysége mindinkább elkülönült a csendőrségtől. A moszkvai Ohrana élére 1896-ban egy rendőrugynökké lett volt forradalmár, Szergej Vasziljevics Zubatov (1864–1917) került, aki megteremtette Oroszországban az állambiztonsági munka modern módszereit: civil ruhás detektíveket és titkos ügynököket alkalmazott. 1905 után az egész országot behálózó szervezetté vált. Az Ohranától származó különleges módszerek közé tartozott például a háztömbkémkedés, a politikailag gyanús egyének módszeres regisztrációja, az az előírás, hogy az állampolgárok mindig tartsák maguknál személyi igazolványukat, valamint kötelezővé tették a lakóhely és a lakók adatainak regisztrálását. Lásd Bebesi György: A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés. *Múltunk*, 44. (1999), 3. 144.; Bebesi György: A szovjet belbiztonság forrásvidékén. A Romanovok politikai rendőrsége, az Ohrana

a különbségek: az Ohrana gyorsított eljárással kötél vagy golyó általi halálra csak parasztfelkeléskor ítéltetett embereket, vagy akkor, ha statáriumot vezettek be. A politikai foglyok Szibériába való deportálása csak bírósági ítélettel volt lehetséges. III. Sándor cár uralkodása alatt mintegy 4000 személyt tartottak fogva és hallgattak ki politikai bűncselekmény miatt, ám közülük csak keveset végeztek ki. Az 1860-as évek közepétől az 1890-es évek közepéig összesen 44 kivégzést hajtottak végre Oroszországban, valamennyit a cári család vagy a kormány tagjainak meggyilkolása vagy ellenük irányuló merénylet miatt.¹⁰⁷⁶

A Cseka elnevezés egy mozaikszó: (Vszeroszsijszkaja) Csrezvicsajnaja Komisszija, vagyis Összorosz Rendkívüli Bizottság. A Csekában nem volt semmilyen hagyománya a törvényességnek, a testület tagjainak nem kellett követniük a fennálló jogszabályokat, nem kellett együttműködniük a rendőrséggel, bíróságokkal, ügyészségekkel vagy az igazságügyi népbiztossal. Lenin titkos utasításait egyetlen példányban kapták meg, és azt a végrehajtás után rögvest meg kellett semmisíteni.

A Cseka vezetőjévé az Ohrana börtöneit többször is megjárta, fanatikus bolsevikot, Feliksz Dzerzsinszkijt¹⁰⁷⁷ nevezték ki, aki a Népbiztosok Tanácsában így fejtette ki programját: „Ne gondolják, hogy a forradalmi igazságszolgáltatás formáit fogom keresni, semmi szükségünk most igazságszolgáltatásra. Most harcolni kell, test test ellen, élet-halálharcot kell vívni, az győz, aki életben marad!”¹⁰⁷⁸ A Népbiztosok Tanácsa 1918. február 21-ei rendelete lehetővé tette, hogy a Cseka az „ellenséges ügynökökkel, spekulánsokkal, kártevőkkel, huligánokkal, ellenforradalmi agitátorokkal és német kémekkel” szemben bírói ítélet nélkül is eljárhasson, és leszámolhasson velük. 1918. szeptember 5-én a Lenin által meghirdetett vörösterroret kellett végrehajtania a Csekának. A *Krasznaia Gazeta*, a Vörös Hadsereg lapja erről az alábbiakat írta: „Irgalom nélkül, kímélet nélkül, számolatlanul fogjuk megölni az ellenségeinket. Pusztuljanak ezrével, fulladjanak bele saját vérükbe. Lenin vééréért [...] ömöljön a burzsoázia vére – ömöljön még több vér, amennyi csak lehetséges.”¹⁰⁷⁹ Ennek megfelelően Dzerzsinszkij az alábbi utasítást adta embereinek: „Gyűjtsetek össze annyi elszánt embert, amennyit csak tudtok, akik képesek megérteni, hogy a tömegek elhallgatása céljából semmi sem olyan hatékony, mint egy fejbe eresztett puskagolyó.”¹⁰⁸⁰

A polgárháború alatt a Cseka körülbelül 250 ezer kivégzést hajtott végre, s emellett barbár módon megkínózták a letartóztatottakat. Harkovban lenyúzták a bőrt az emberek

(1881–1917). In Bene Krisztián (szerk.): *Pécsi Történeti Ruszisztika*. Pécs, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, 2021. 189.

¹⁰⁷⁶ Rupert Butler: *A sztálini terror eszközei. CSEKA, OGPU, NKVD, KGB 1917-től 1991-ig*. Budapest, Gabo, 2008. 25.

¹⁰⁷⁷ Feliksz Edmundovics Dzerzsinszkij (1877–1926): lengyel származású bolsevik politikus, a politikai rendőrség vezetője. Számos települést neveztek el róla. Péter Gábor 70. számú parancsa alapján 1951-ben a politikai rendőrség képzésére hozták létre az egyéves Dzerzsinszkij Operatív Iskolát. Lásd Béládi László – Krausz Tamás: *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. Budapest, ELTE, 1987. 45–53.

¹⁰⁷⁸ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 50.

¹⁰⁷⁹ Idézi Applebaum (2005): i. m. I. 68–69.

¹⁰⁸⁰ Butler (2008): i. m. 107.

kezéről, Voronyezsben a meztelen foglyokat szöggel kivert hordóban pörgették, Poltavában a papokat karóba húzták, Odesszában az elfogott fehér tiszteket deszkához kötözve csúszttatták be lassan a felfűtött kemencébe, Kijevben a foglyok testére ketrecren patkányokat engedtek.¹⁰⁸¹

Lenin 1922 februárjában átalakította a Csekát, amelyet ettől fogva a Belügyi Népbiztosság mellett működő Állami Politikai Főnökségnek neveztek (Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenie pri Narkomatye Vnutrennyih Gyelo, azaz GPU). A Szovjetunió megalakulása után OGPU néven (Egyesített Állami Politikai Hatóság) össz-szovjet rangra emelték, és a tagköztársaságok a GPU-t is ennek a szervezetnek rendelték alá. Egyúttal kiemelték a Belügyi Népbiztosság keretei közül, és közvetlenül a Népbiztosok Tanácsának felügyelete alá helyezték. Valójában Lenin és a Politikai Bizottság irányította az OGPU-t. 1934-től GUGP-ként újra alárendelték a Belügyi Népbiztosságnak (NKVD), 1941-től Állambiztonsági Népbiztosság (NKGB) néven működött tovább, majd 1946-ban átkeresztelték Állambiztonsági Minisztériummá (MGB). Végül Berija¹⁰⁸² likvidálása után, 1954. március 13-án jött létre a szovjet rendszer fennállása végéig működő Állambiztonsági Bizottság (KGB).¹⁰⁸³

A neve és az államigazgatáson belül kijelölt helye tehát sokat változott, de feladata és tevékenysége Sztálin haláláig nem. Politikai, gazdasági bűncselekmények, „banditizmus”, „gyanús egyének”, száműzött állampolgárok tartoztak a hatáskörébe. Eljárása során saját hatáskörében halálos ítéletet is hozhatott. Koncentrációs táborok egész hálózatát működtették (Gulag), amelyek közül a leghírhedtebbek a sarkkörön túli „különleges rendeltetésű északi táborok” voltak, amelyekben igen sok ember pusztult el. A legtöbb esetben nem is konkrét cselekményük miatt tartóztatták le az embereket, hanem inkább megadott „tervmutatók” alapján végeztek ki, illetve zártak táborokba milliőkat.

Az állambiztonsági szervezet a szovjet típusú rendszer olyan konstans jelensége volt, amely nemcsak a rendszer vélt vagy valós ellenfeleivel szemben lépett fel, hanem váltakozó intenzitással, de általános érvénnyel ellenőrizte az egész társadalmat. Ezért Magyarországon is a hatalom megszerzése, majd megtartása érdekében szintén kiépítették a szovjet mintájú politikai rendőrséget.

Ennek megfelelően definiálta a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Titkársága az Államvédelmi Hatóságot:

„Az ÁVH a proletárdiktatúra védelmének és megszilárdításának egyik legfontosabb szerve. Az ÁVH a proletárdiktatúra rendszerében betöltött fontos szerepe miatt a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének az állami gépezetben működő szerve. Feladata, hogy a párt Politikai Bizottságának utasítása szerint harcoljon a munkásosztály ellenségei ellen. Az ÁVH pártunk kezében olyan kiváló

¹⁰⁸¹ Christopher Andrew: *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és külföldön*. Budapest, Talantum, 2000; Jurij Vlagyimirovics Andropov: *A békéért, a szocializmusért*. Budapest, Kossuth, 1983. 47–48.

¹⁰⁸² Lavrentyij Pavlovics Berija (1899–1953): szovjet kommunista politikus, 1938-tól belügyi népbiztos, 1946-tól belügyminiszter. A sztálini terrorapparat első embere, a Szovjetunió marsallja. 1953 júniusában letartóztatták és rövid eljárás után kivégezték.

¹⁰⁸³ Lásd Sipos Péter – Zinner Tibor: *A szovjet koncepciós perek hátteréhez. Belügyi Szemle*, 28. (1990), 7. 82.; Vaszilij Mitrohin: *KGB lexikon. A szovjet titkosszolgálat kézikönyve*. Pécs, Alexandra, 2004.

fegyver kell, hogy legyen, amely a munkásosztály hatalma, vagy pártunk ellen irányuló minden ellenséges akciót idejében és sikeresen meg tud hiúsítani.”¹⁰⁸⁴

A fenti idézetből egyértelműen kiderül, hogy a magyar államvédelmet a legfelsőbb pártvezetés, azon belül is Rákosi Máttyás irányította. Erről tanúskodik Farkas Vladimir:¹⁰⁸⁵ „Közel tíz év alatt, amíg az államvédelmi szerveknél dolgoztam, sohasem tapasztaltam, hogy az egy állami szerv lenne. Ez a szerv bármilyen nevet viselt is, a pártnak és azon belül is személyesen Rákosi Máttyásnak volt egy különleges erőszakszervezete az államapparátuson belül, helyesebben azon felül.”¹⁰⁸⁶

Mindehhez még annyit kell hozzátenni, hogy a biztonsági szolgálatnál leplezték a legkevesbé, hogy szovjet „tanácsadók” irányításával működik, és a vezetők jelentős részét is a Szovjetunióban képezték ki.

1945 januárjában Budán még dörögtek a fegyverek, amikor Pest elfoglalásának napján, január 18-án megalakult a Politikai Rendészeti Osztályt szervező csoport, Péter Gábor vezetésével.¹⁰⁸⁷ Hivatalosan február 2-án jött létre a Belügyminisztérium Politikai (Rendészeti) Osztálya, amelybe csak megbízható kommunistákat vettek fel. Erről Rákosi Máttyás így nyilatkozott:

„Egyetlen hely volt, amelynek vezetését pártunk az első perctől kezdve magának követelte, és ahol semmi néven nevezendő megoszlásban, koalíciós számarányba nem ment bele: ez az Államvédelmi Hatóság volt. [...] Keményen kézben tartottuk, s gondoskodtunk róla, hogy a demokráciáért folytatott harcnak biztos és éles fegyvere maradjon.”¹⁰⁸⁸

Míg a Magyar Kommunista Párt Központi Bizottsága Péter Gábort nevezte ki, addig a Debrecenben ülésező Ideiglenes Kormány Tömpe András vezetésével hozott létre egy nyomozócsoportot. A kezdetben párhuzamosan működő és egymással is rivalizáló két Politikai Rendészeti Osztályt (a budapesti és a vidéki politikai rendészeti osztályt) 1946 októberében belügyminiszteri rendelettel egyesítették. Így jött létre a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO) Péter Gábor vezetésével (535.059/1946. MM rendelet).

A szovjet állambiztonsági szervek kezdetől fogva irányították és ellenőrizték a Politikai Rendészeti Osztályt. Az Andrassy út 60.¹⁰⁸⁹ szám alatti nyomozó egységek mellé már 1945 februárjában tanácsosi rangba beosztottak egy Orlov nevű civil ruhás tisztet,

¹⁰⁸⁴ MDP KV Titkársága. MNL OL 276. f. 54. cs. 87. ő. e.

¹⁰⁸⁵ Farkas Vladimir (1925–2002): ÁVH-s főtiszt, Farkas Mihály fia. Nevét Lenin után kapta. 1945 után a politikai rendőrség munkatársa. 1956-ban letartóztatták. 1960-ban amnesztiával szabadult. Az egyetlen magas rangú kommunista, aki a nyilvánossághoz fordult bűnbocsánatért. Lásd Farkas Vladimir: *Nincsenkségek. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest, Interart Stúdió, 1989.

¹⁰⁸⁶ Kozák Gyula: Múltba nézés. Interjúteredék Farkas Vladimírral, az Államvédelmi Hatóság volt alezredesével. *Mozgó Világ*, 14. (1988), 11. 35.

¹⁰⁸⁷ Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy kezdetben Péter Gábornak semmilyen hivatalos megbízása nem volt, hiszen őt a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága nevezte ki. Lásd Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest, Korona, 2000. 17.

¹⁰⁸⁸ Zinner Tibor: *A XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata 1944/1945–1992*. Budapest, Rejtjel, 1999. 10.

¹⁰⁸⁹ Korábban a Nyilaskeresztes Párt központja, az egykori „Hűség Háza”. 1945 nyarán „rohammunkában” cellalabirintussá változtatták a pincéjét.

aki összekötő volt a szovjet és a magyar politikai nyomozó szervek között. A szovjet hatóságok irányító-ellenőrző tevékenysége a későbbiekben intézményesült. Az NKGB 1945 elején beköltözött a Vilma királyné (ma Városligeti fasor) 34–36. szám alatti épületbe. Mihail Iljics Belkin¹⁰⁹⁰ a Baden bei Wienben székelő kelet-európai szovjet elhárító főparancsnokság vezetője lett.¹⁰⁹¹

A Politikai Rendészeti Osztályt Péter Gábor bizalmas körözüvényében megjelölt módon szervezték át Államvédelmi Osztállyá (ÁVO), amelyet kivettek a rendőrség szervezeti beosztásából. Elvileg közvetlenül a belügyminiszter ellenőrizte és felügyelte, s az egész országra kiterjedő hatáskörrel rendelkezett. A fent említett BM-rendelet szabályozta az Államvédelmi Osztály szervezetét és feladatait. Utasítást csak Rákosi Mátyástól, Farkas Mihálytól, Gerő Ernőtől és Kádár Jánostól fogadhattak el. (Innen datálható Péter Gábor ellentéte Rajk László belügyminiszterrel.)

Az ÁVO feladatai:

- a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi VII. törvénycikkbe¹⁰⁹² ütköző cselekmények nyomozása és feljelentése; a nép-bíráskodásról szóló 1945. évi VII. törvénycikkbe iktatott háborús és népellenes bűncselekmények nyomozása és feljelentése;
- az egyesületek keletkezésének és működésének figyelemmel kísérése;
- a politikai vonatkozású röpiratok szervezőinek és bejelentőinek nyomozása és bejelentése;
- a bejelentett és tudomásul vett gyűlések lefolyásának megfigyelése;
- az államrendészeti vonatkozású bel- és külföldi adatok gyűjtése és nyilvántartása;
- javaslattétel az illetékes rendőrhatalóság vezetője számára az állambiztonság vagy közbiztonság szempontjából káros személyek kitiltására, internálására;
- titkos rádióállomások felderítése;
- minden olyan államrendészeti ügy, amelyet a Budapesti Főkapitányság, illetve a kapitányság vezetője részére nem tartottak fent.

A szovjet MVD mintájára történő átszervezés során csak azokat vették fel az Államvédelmi Osztályra, akik elvégezték a pártiskolát, és akiket a Magyar Kommunista Párt megfelelőnek tartott. A taglétszámot folyamatosan növelték, hamarosan több ezerre emelkedett. A tevékenységük is egyre szélesebb körű lett. Az egész társadalmat megfigyelésük alá vonták. A minisztereket, államtitkárokat, országgyűlési képviselőket,

¹⁰⁹⁰ Mihail Iljics Belkin (1901–197): altábornagy, az NKGB, majd MGB munkatársa volt. 1949. júliustól Magyarországon az ÁVH szovjet tanácsadóinak vezetője, részt vett a Rajk-per megkonstruálásában. Cionista összeesküvés vádjával letartóztatták, 1953-ban szabadult, az MGB-től elbocsátották, rangjától megfosztották, 1954 utáni sorsa ismeretlen.

¹⁰⁹¹ Palasik Mária: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000b. 36.; F. A. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953. *Múltunk*, 44. (1999), 3. 203.; Baráth Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 52. (2010b), 3. 359.

¹⁰⁹² Az 1946. évi VII. törvénycikkről lásd részletesebben a büntetőjogi fejezetet.

egyházi vezetőket, lelkészeket, vállalatok vezetőit – különösen az egyre nagyobb létszámú besúgóhálózat révén – folyamatos megfigyelés alatt tartották. A besúgások, feljelentések révén csak a budapesti politikai osztály által őrizetbe vettek száma megközelítette a 38 ezer főt.¹⁰⁹³

A korabeli dokumentumok szerint az információs szervezetben „részt vesznek fizetésből dolgozók, meggyőződésből dolgozók és olyanok, akik az organizációnak ismerete nélkül” szolgáltatnak adatokat. Felhasználták a horthysta politikai rendőrség által a szélsőjobboldali szervezetekbe beépített besúgószervezet vezetőjét és más, a felderítő munkában részt vett személyeket.¹⁰⁹⁴

1947 áprilisában Péter Gábor arról tájékoztatta a szovjet illetékeseket, hogy kiterjedt információs hálózattal rendelkezik (egyedül falun állnak rosszul). Még a miniszterelnököt, Nagy Ferencet is lehallgatták, megfigyelték.¹⁰⁹⁵

„A politikai rendőrség nagy segítséget nyújt a pártnak, pártközi tanácskozások előtt általában sikerül megtudnunk, mi a szándéka politikai ellenfeleinek, s ennek köszönhetően idejében tájékoztatjuk minderről a kommunista párt vezetőségét. Megszervezzük a telefonlehallgatásokat. Most lehallgatjuk a miniszterelnök és a pártvezetők minden fontosabb telefonbeszélgetését, a legfontosabbról jelentést teszünk Rákosi elvtársnak.”¹⁰⁹⁶

Kialakították a nyilvántartó kartotékrendszert az általuk fontosnak tartott személyekről és a pártokról. Az Államvédelmi Osztály a kezdetektől fogva hatalmas mennyiségű anyagi javak felett rendelkezett az 1945 elején lefoglalt zsidó vagyonból.¹⁰⁹⁷

A szervezeti változás és önállósodás szempontjából a legjelentősebb lépés akkor történt, amikor Rajkékát félreállították, és a belügyminiszteri tárcát Kádár János kapta meg. Kádár legelső intézkedései közé tartozott ugyanis a 288.009/1948. BM rendelet életbe lépése. Egyrészt az Államvédelmi Osztálynak új elnevezést adtak – Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága (ÁVH) –, ami a hivatali hierarchiában is jelentősebb pozíciót eredményezett, másrészt kiterjesztették a hatáskörét: határőrizet, útlevélügyek, folyamrendészet, légi rendészet, Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság.

Az új állambiztonsági szerv hatásköre még tovább is terjedhetett a 288.010/1948. BM rendelet kiadásával, hiszen ennek alapján az Államvédelmi Hatóság vezetője már az állam érdekei szempontjából aggályos személyek kitiltásának, rendőrhatalósági felügyelet és őrizet alá helyezésének elrendelésében elsőfokú hatósági jogkört is gyakorolhatott. Két hónappal később, a 288.276/1948. BM rendelet értelmében pedig a rendőrhatalósági

¹⁰⁹³ Zinner (1999): i. m. 14.; Kiszely (2000): i. m. 52.; Palasik (2000a): i. m. 40.; Gyarmati György: *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi korszakban*. Pécs, PTE, 2002a. 10–11.; Müller Rolf: *A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete (1946. október – 1948. szeptember)*. *Betekintő*, 7. (2013), 3.

¹⁰⁹⁴ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda, 1990. 281.

¹⁰⁹⁵ Zinner (1999): i. m. 15.

¹⁰⁹⁶ Izsák–Kun (1994): i. m. 170.

¹⁰⁹⁷ Gábor Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasiszmus és a kommunizmus ellen (1944–1948)*. Budapest, Századvég, 1998. 160.

felügyelet és őrizet alá helyezési ügyekben már a felülvizsgálati eljárásokat is az Államvédelmi Hatóság végezte.¹⁰⁹⁸

Eközben a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága 1948. március 4-én hozott határozata értelmében a párt belügyi és katonai bizottságát összevonták, és a Politikai Bizottság alá rendelték. Az így létrejött új szerv neve Államvédelmi Bizottság lett. Elnöke: Rákosi Mátyás; tagjai: Farkas Mihály, Gerő Ernő, Kádár János, Rajk László, Marosán György, Pálffy György és Péter Gábor. Az Államvédelmi Bizottság utasíthatta az Államvédelmi Hatóságot, hogy kik ellen kezdjenek nyomozást, kit tartóztassanak le, és milyen ítéletet kapjon. 1953. június 27-én a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségi ülésén, amikor Rákosi Mátyást önkritikára szorították, így vallott erről: „Én vezettem az Államvédelmi Hatóságot. Ezzel kapcsolatban beleavatkoztam az ügyek vitelébe, beleszóltam abba, hogy kit tartóztassanak le, kit bántalmazzanak, kit hogyan ítéljenek el.”¹⁰⁹⁹

A II. világháborút követően Magyarországon kezdetben külön szervezetben működött a Katonai Biztonsági Szolgálat. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945 tavaszán engedélyezte a Honvédelmi Minisztérium keretében a katonapolitikai hírszerző osztály felállítását, amely Pálffy György vezérkari százados vezetésével 1945 áprilisában kezdte meg működését. A Katonapolitikai Osztályt 1947-ben csoportfőnökséggé szervezték át. Eredetileg négy osztállyal, amelyet rövidesen hétre bővítettek. 1949. február 1-jével tovább nőtt a katonai elhárítás súlya a Honvédelmi Minisztériumban. A Főcsoportfőnökséggé átszervezett részlegesen belül négy csoportfőnökség és három önálló osztály alakult: Elhárító Csoportfőnökség, Katonai Csoportfőnökség, Rádiófelderítő Csoportfőnökség, Hírszerző Csoportfőnökség, illetve Káderosztály, Tanácsadó Elhárító Osztály, Törzsszótálya.

A Katonapolitikai Osztálynak sem a funkciói, sem pedig a módszerei nem különböztek a politikai rendőrségtől,¹¹⁰⁰ de az államvédelmiskkel folytatott rivalizálásban mégis alulmaradt. Számos vezetőt és munkatársat Péter Gáborék börtönbe vetettek, kivégeztek. Végül is a katonai elhárítás önálló szervezeti működésének az Államvédelmi Hatóság 1949. decemberi feladat- és hatásköri kibővítése vetett véget.

Az 1949. december 28-án megjelent 4353/1949. MT rendelet az Államvédelmi Hatóságot kiemelte a Belügyminisztérium kötelékéből, és egyúttal – országos hatáskörű szervként – a Minisztertanács alá rendelte. Vezetőjét a Minisztertanács előterjesztésére a Népköztársaság Elnöki Tanácsa nevezte ki. Ezzel egy időben kebelezte be az Államvédelmi Hatóság a Honvéd Határőrséget is. Ekkor nyerte el az Államvédelmi Hatóság azt a formát, amely leginkább hasonlított a szovjet állambiztonsági minisztériumra.

Az Államvédelmi Hatóság Belső Reakció Elleni Harc Osztálya az alábbi feladatokkal és hatáskörökkel felruházott egységekből állt:

¹⁰⁹⁸ Müller Rolf: A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága – szervezettörténeti vázlat (1948. szeptember – 1949. december). *Betekintő*, 13. (2019), 4.

¹⁰⁹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 60/371. ő. e.

¹¹⁰⁰ Szakács–Zinner (1997): i. m. 137.

1. A földalatti trockista mozgalom, a „nyugatosok”, a politikai pártokba beférkőzött reakciós elemek és a megszüntetett pártok aktívan tevékenykedő maradványainak felderítése és ártalmatlanná tétele.
2. A klerikális reakció, a központi katolikus szervezetek és rendek, a protestánsok, a szekták központi szervei, a szabadkőműves-páholyok, a cionista-nacionalista szervezetek államellenes tevékenységének felderítése, megszüntetése és ezen szervezetek bomlasztása.
3. A „múlt emberei” ellenséges tevékenységének felderítése és megbüntetése (volt földesurak, magas rangú állami tisztviselők a régi rendszernek, a csendőrség volt tagjai, a Horthy-rendőrség volt tagjai stb.).
4. A társadalmi tömegszervezetek, a városon és falun élő, állami vállalatokhoz vagy termelőszövetkezetekhez nem kapcsolódó lakosság különböző társadalmi szerveiben levő reakciós elemek felderítése és ártalmatlanná tétele. Külön részleget kellett biztosítani a kulákreakció és a kulákszabotázs elleni küzdelemre.
5. Az államapparátusban és az értelmiség között, valamint a kultúra, a tudomány, a művészet terén tevékenykedő reakciós elemek felderítése és ártalmatlanná tétele.
6. Nagy Budapest lakóterein hálózati-operatív munka végzése.¹¹⁰¹
7. Az Államvédelmi Hatóság emellett irányítása alá vonta a koncentrációs táborokat (Recsk), illetve azokat a büntetés-végrehajtási intézeteket, amelyekben politikai elítélteket őriztek¹¹⁰² (váci fegyház, budapesti gyűjtőfogház, Markó utcai fogház, Mosoni utcai börtön és budapesti pestvidéki fogház).
8. Az Államvédelmi Hatóság beosztottjai a honvédséggel azonos rendfokozatot viseltek, azzal a különbséggel, hogy a rendfokozat megjelölése előtt „államvédelmi” elnevezést (illetve áv. rövidítést) kellett használni. Az Államvédelmi Hatóság állománya a karhatalomnál, a határőrségnél (itt voltak sorozottak is),¹¹⁰³ a folyó- és légi rendészetnél szolgált.
9. Széles körű ügynök- és besúgóhálózatot építettek ki, amely egészen 1990-ig tömegével gyártotta a jelentéseket. Az idővel informátoroknak nevezett személyek többnyire a rendszer hívei közül verbuválódtak. Az utólagosan terjesztett dezinformációval szemben párttagokat is be lehetett szervezni, ha az operatív érdek úgy kívánta:

„Párttagot beszervezni és foglalkoztatni csak olyan indokolt esetben szabad, amikor az adott fontos hálózati feladat más személy bevonásával nem és csak szervezetszerű titkos együttműködéssel oldható meg. Párttagok beszervezését az illetékes csoportfőnök hatáskörét meghaladó esetben a III. főcsoportfőnökség, illetve a belügyminiszter engedélyezi. Hálózati személy pártba lépését tilos megakadályozni, vagy késleltetni.”¹¹⁰⁴

¹¹⁰¹ Révai (1991): i. m. 66.

¹¹⁰² Az elítéltek ezeknek a változásoknak a jeleit rögvest megtapasztalhatták. Lásd erről még a büntetés-végrehajtásról szóló részt.

¹¹⁰³ A besorozottakat is gondosan válogatták ki, szolgálati idejük három évig tartott.

¹¹⁰⁴ Idézi Szőnyi Tamás: *Nyilvántartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, Magyar Narancs – Tihany-Rév, 2005. 68.

1956 előtt a hálózati személyek 40-50%-a volt párttag, mivel könnyebb volt a rendszerhez hű emberek köréből toborozni az informátorokat.¹¹⁰⁵ Az informátorokat, a „hazafias alapon” beszervezett ügynökök tekintélyes részét az 1960-as évek második felétől titkos munkatársként nevezték. Jellemzőjük volt a teljes lojalitás és megbízhatóság. Őket még kormánykitüntetésre is fel lehetett terjeszteni, természetesen csak akkor, ha ez nem hordozta magában a lelepleződés veszélyét.¹¹⁰⁶ A következő csoportba a titkos megbízottakat sorolták, akik ugyan még nem voltak teljes mértékben megbízhatóak, de a titkos munkatársak utánpótlása közülük kerülhetett ki. Ezért csupán egy-egy feladat elvégzését bízták rájuk. Az alkalmi kapcsolatnak nevezett kategóriába tartoztak azok, akiket nem foglalkoztattak folyamatosan, de ha szükség volt rájuk, igénybe lehetett venni szolgálataikat.

10. A beszerzés természetesen sok esetben nem „hazafias alapon” történt, hanem közönséges zsarolással, börtönnel való fenyegetéssel. 1945 előtti tevékenység, ’56-os múlt, a közelmúltban elkövetett valamilyen cselekmény, szégyenletes és eltitkolni akart cselekedet, családtagokkal kapcsolatos valamilyen fenyegetés stb. Emellett jellemzően alkalmazták a megvesztegetés különböző formáit: az útlevel megadása, a lakáskérelem kedvező elbírálása, munkahelyi karrier, művészeknél szerződés, íróknál megjelenési lehetőség, jó állás stb. Időnként előfordult, hogy a besúgók tevékenységükért pénzt is kaptak, de ezen a téren nagyon szűkmarkúak voltak a szolgálatok: „Az ügynöknek a »Kancsal« fn. jelzésben végzett munkájáért a találkozón átadtam 800 forint jutalmat. Ennek során értékeltem eddigi munkáját.”¹¹⁰⁷

Az állambiztonsági szervek a zsarolással, megvesztegetéssel beszervezetteket is igyekeztek „hazafias” elvek alapján működő ügynökké minősíteni: „Törekednünk kell arra, hogy a jelölt lehetőleg minél rövidebb időn belül a terhelő adatok alapján kilátásba helyezett felelősségre vonás helyett a hazafias meggyőződés alapján szerveink segítségét válassza.”¹¹⁰⁸

1951-ben az összes őrizetbe vett személy 4,5%-át, 1952-ben 9%-át, 1953-ban 12%-át ügynöki munka nyomán tartóztatták le. 1953. augusztus 1-jén 527 rezidens,¹¹⁰⁹ 33 036 informátor és 1902 konspirált és találkozásként volt Magyarországon.¹¹¹⁰

Ez a nagy létszámú testület folyamatosan tartóztatott le embereket, gyűjtötte az információkat, az Államvédelmi Bizottság mégsem volt teljesen elégedett velük. Felrótták nekik, hogy „hiányzik belőlük a kellő vadászszenvély”. Rákosi Máttyás egyenesen

¹¹⁰⁵ Orgoványi István: A politikai rendőrség hálózati munkájának szabályozása 1954 és 1989 között. *Betekintő*, 4. (2010), 3.

¹¹⁰⁶ BM KI Parancsgyűjtemény. 1958/56.

¹¹⁰⁷ Idézi Szőnyi (2005): i. m. 56–57. Vö. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 005. számú parancsa. Budapest, 1972. április 5-én. BM 000/1972.

¹¹⁰⁸ Timár Zoltán – Porteleki László: *Az ifjúságvédelem állambiztonsági feladatai. Ideiglenes jegyzet*. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszék, 1982.

¹¹⁰⁹ Rezidens: hálózati funkció, a hozzá kapcsolt hálózati személyek (3–6 fő) operatív feladatainak végrehajtását irányította, nevelését végezte az operatív tiszt útmutatása szerint.

¹¹¹⁰ Kajári (2000): i. m. 165.

utasította őket: „keressék és találják meg a soraikba befurakodott ellenséget.”¹¹¹¹ A magát addig érinthetetlennek képzelő szerv elkezdett félni. Tagjai státusa, rangja már nem jelentett védelmet a törvénytelen ségekkel szemben. A végletekig fokozták az „éberséget”, és egyre több embert tartóztattak le, egyre kegyetlenebb módon jártak el velük szemben, nehogy gyengeséggel vagy árulással vádolhassák őket. Már az Államvédelmi Hatóságon belül is elkezdődött a tisztogatás.¹¹¹² Sok ÁVH-s úgy gondolkodott, hogy aki előbb jelenti fel a másikat, az maradhat életben.

Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála természetesen közvetlenül kihatott a magyar állambiztonság szervezetre és további működésére is. Berija a Belügyminisztérium és az Államvédelmi Hatóság egyesítése mellett érvelt (ahogy azt már a Szovjetunióban is megtették). Nagy Imre is egyetértett a fentiekkel, de az irányítás kérdésében más véleményen volt:

„A Belügyminisztérium és az Államvédelmi Hatóság egyesítése teljes mértékben helyes, amit Berija elvtárs mondott. Rákosi elvtárs közvetlenül irányította az Államvédelmi Hatóságot. A Központi Vezetésnek van Adminisztratív Osztálya, annak kellene vezetni és ellenőrizni az Államvédelmi Hatóság munkáját. (Berija elvtárs: Az Államvédelmi Hatóság munkáját nem vezetheti az Adminisztratív Osztály, hanem a Központi Vezetőség.)”¹¹¹³

Ennek megfelelően a Központi Vezetőség 1953. június 17-ei ülésén összevonta az Államvédelmi Hatóságot és a Belügyminisztériumot. (A Belügyminisztérium közigazgatási feladatait a Minisztertanács vette át.) Péter Gábort és néhány társát már korábban letartóztatták. Eredetileg egy cionista összeesküvéssel akarták vádolni, de most inkább rájuk hárítottak minden felelősséget. Rákosi esetében megelégedtek egy, a rendszerváltozásig titokban tartott önkritikával.¹¹¹⁴

Péter Gábor utóda a hivatalos működésének jogi szabályozásában járatlan és nagyon műveletlen Piros László államvédelmi altábornagy lett, aki kijelentette: „az Államvédelmi Hatóság azért dolgozik törvénytelenül, mert nincsenek alapvető szabályok, aminek alapján dolgozni kell, nincs meghatározva, hogy mihez van és mihez nincs joga. Nemcsak a vezetők, hanem a beosztottak is élet-halál urai a maguk területén.”¹¹¹⁵

Az úgynevezett egységes Belügyminisztérium Gerő Ernő vezetésével 1953 augusztusában alakult újjá. 25 központi szervezeti egysége közül 13 osztály az államvédelmi feladatokat látta el. Alájuk tagozódtak be a megyei rendőrkapitányságok.¹¹¹⁶

¹¹¹¹ Gyarmati (2002b): i. m. 25.

¹¹¹² Ez a folyamat Szűcs Ernő (1908–1950) államvédelmi ezredesnek, Péter Gábor helyettesének letartóztatásával és agyonverésével kezdődött.

¹¹¹³ T. Varga György: Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól 1953. június 13–16. *Múltunk*, 37. (1992), 2–3. 234.

¹¹¹⁴ T. Varga György: Rákosi Mátyás referátuma az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi ülésén. *Múltunk*, 35. (1990), 1. 143.

¹¹¹⁵ MNL OL MDP ir. 276. f. 53/122. ő. e.

¹¹¹⁶ Lásd 500/6/1953. MT titkos határozat.

Valójában nem a Belügyminisztérium kebelezte be az Államvédelmi Hatóságot, hanem fordítva történt. Az új belügyminisztériumi kollégium tíz tagja közül csak kettő nem volt államvédelmis. A Vizsgálati Osztály, elődjéhez hasonlóan, ugyanolyan eszköztárral és vehemenciával folytatta működését, mint a korábban önálló hatáskörrel rendelkező állami szervezet. Csupán annyi történt, hogy Berija likvidálása után Hruscsovék megfogadták, hogy egymás ellen nem fogják használni az állambiztonsági szolgálatot.

A magyar lakosság ezekből a változásokból nem sokat észlelhetett, ezért lett az 1956-os forradalom egyik követelése a hírhedt Államvédelmi Hatóság megszüntetése.

Az Államvédelmi Hatóság válsága már a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusának hatására elkezdődött. A pártvezetés kénytelen volt megvizsgálni a törvénytelensegeket. A Parlament előtti október 25-ei sortűzért a közvélemény egyöntetűen az államvédelmi tiszteket vádolta.¹¹¹⁷ Ennek hatására Nagy Imre október 28-ai rádióbeszédében bejelentette, hogy a kormány – a rend helyreállítása után – felosztatja az Államvédelmi Hatóságot.¹¹¹⁸ Münnich Ferenc október 29-én feloszlattott „minden különleges, speciális joggal felruházott rendőri szervet, megszüntette az Államvédelmi Hatóságot is, mert ilyen szervezetre demokratizálódó közéletünkben nem lesz szükség”.¹¹¹⁹ A szándék végrehajtását végül megakadályozta a szovjet intervenció, mégis az állomány legnagyobb része illegálisba vonult, titkos objektumokban, rokonoknál, ismerősöknél bújt el, vagy a Szovjetunióba menekült. A titkos operatív munkával foglalkozó állomány jelentős része azonban folytatta a tevékenységét. Közülük kerültek ki a „muszkavezetők” és a november 4-e után újraszerveződő megtorló apparátus tagjai.

A forradalom és szabadságharc leverése után Kádár Jánosék ambivalens módon viszonyultak az Államvédelmi Hatósághoz. Jól tudták, hogy az államvédelem újjászervezésének nyílt vállalása még népszerűtlenebbé tenné a kormányt, de egyúttal azt is látniuk kellett, hogy csak a volt ÁVH-sok segítették a megszálló szovjet hadsereget¹¹²⁰ és a Kádár-kormányt. Kádár János 1957. november 21-én a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának ülésén ezért kijelentette: „Az államvédelmiektől [...] halálig kitartottak becsületből a párt mellett, mert teljesítették a parancsot. A hatóság nem működjék, de a volt beosztott dolgozhat valahol.”¹¹²¹

A látszat kedvéért 1956. november 27-én elrendelték, hogy a volt ÁVH-sokat 1956. december 1-jéig el kell bocsátani a Belügyminisztérium állományából, illetve december 31-éig felül kell vizsgálni az államvédelem minden tagjának tevékenységét. Mindemellett

¹¹¹⁷ Az államvédelmisek a forradalom alatt és után is több alkalommal belelőttek a fegyvertelen tömegbe. Lásd Kahler Frigyes: *Sortűzek – 1956*. I–III. kötet. Lakitelek, Antológia, 1993b; Kő András – Nagy J. Lambert: *Kossuth tér 1956*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2001; Róth Miklós – Szerdahelyi Szabolcs: *A Kossuth téri sortűzper. Dokumentumok*. Budapest, Magyar Ház, 2006; Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *„Mától kezdve lövünk”. Tíz év után a sortűzelekről*. Budapest, Kairosz, 2007.

¹¹¹⁸ Az 1956. október 28-án elhangzott rádióbeszédet közölte a *Dunántúli Napló* 1956. október 29-i száma.

¹¹¹⁹ Idézi Kedves Imre: *A különleges titkosszolgálati eszközök alkalmazásának története, különös tekintettel a 20. századra*. Budapest, ELTE Eötvös, 2014. 42.

¹¹²⁰ A szovjet jelentések szerint mintegy 1000-2000 fő hozzájuk csatlakozott ÁVH-s segítette a szovjet alakulatok harci cselekményeit.

¹¹²¹ Balogh Sándor (1993–1998): i. m. I. 76.

december 30-án, az 1956. évi 35. törvényerejű rendelettel „hivatalosan” is megszüntették az Államvédelmi Hatóságot.

A valóságban ilyen rövid idő alatt nem is lehetett volna átvilágítani az egész szervezet működését. Nem is ez volt a cél, hanem a lakosság félrevezetése. Az állományt átmentették, a rendőrségen belül a Politikai Nyomozó Főosztályt kimondottan ezzel a céllal hozták létre.¹¹²² Első vezetője Tömpe András államtitkár lett. A beosztottak megkülönböztető hivatali elnevezéseként az áv. helyett rny.-t (rendőrnnyomozó) adták meg. A határőrség szintén önálló szervként működött ezután a Belügyminisztériumon belül. Így jelentősen megnagyobbodott, hatáskörével kibővített Országos Rendőr-főkapitányságot alakítottak ki. 1957. április 3-án azonban a Politikai Nyomozó Főosztály kivált az Országos Rendőr-főkapitányság állományából, és önálló szervezatként közvetlenül a belügyminiszter alárendeltségében működött tovább. A volt államvédelmisek továbbra is meghatározó pozíciókban maradtak, hiszen a Politikai Nyomozó Főosztály 1957-ben kinevezett 15 vezetője közül csak ketten nem tevékenykedtek korábban az államvédelem területén. A két „újjoncot” a párt ifjúsági szervezetéből irányították át. A nyomozó osztály állományának 90%-a volt ÁVH-s.¹¹²³ Kádár János így összegezte az új felállást:

„Ma nálunk az a helyzet, hogy Államvédelmi Hatóság nincs. Az önálló államvédelmi szervezet megszüntetésére részben politikai, részben anyagi megfontolások késztettek bennünket. De van Belügyminisztérium és a rendőrségnek politikai osztálya.” „Mi úgy gondoljuk, hogy ezeknek a szerveknek a prolektárdiktatúra öklének kell lenniük. S az állambiztonsággal foglalkozó szerveket támogatni kell a pártszerveknek és a népek is.”¹¹²⁴

A volt ÁVH-sok is sérelmezték ezt az eljárást, Kádár Jánoshoz írt levelükben követelték, hogy „szűnjön meg a velük kapcsolatos kettősség, amely szerint kívülről támadnak, belülről pedig dicsérnek”.¹¹²⁵

1962-ben foglalkozott utoljára a Magyar Szocialista Munkáspárt az úgynevezett személyi kultusz bűneivel, de csak a „munkásmozgalmi emberek” ellen koholt vádak alapján indított törvénysértő pereket vizsgálták felül.¹¹²⁶ Részben a Szovjet Kommunista Párt XXII. kongresszusa hatására, részben a lelepleződött, a volt rákosiista apparátusból, főtisztekből álló, Kádár-ellenes összeesküvés miatt kizárták a Magyar Szocialista

¹¹²² Szakolczai Attila: A fegyveres erőszakszervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In *Évkönyv VII. 1999*. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 40.

¹¹²³ Gyurkó János: *A bakancsos forradalom*. Budapest, Kossuth, 2001. 475. Állambiztonsági vonalon 1989-ig jelentős számban dolgoztak olyanok, akik pályafutásukat az Államvédelmi Hatóságnál kezdték.

¹¹²⁴ Pintér Tamás: A megszüntetve megőrzött Államvédelmi Hatóság. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000. 234.; Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Az 1956-os Intézet évkönyve 1999*. Budapest, 1956-os Intézet, 1999a. 95.

¹¹²⁵ Levél Kádár Jánosnak. BM KI, Belügyminiszteri közvetlen iratok, 1957/267/a. Az ÁVH-sok rehabilitálását sugallta Szabó László: Hősökről szólunk. *Népszabadság*, 1957. április 14. 5.

¹¹²⁶ A határozatot közli Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth, 1979. 664.; Zinner Tibor: Az 1962. évi párthatározatról. *História*, 8. (1986), 5–6. 40.

Munkáspártból Rákosi Mátyást,¹¹²⁷ Gerő Ernőt, valamint még egy tucat korábbi volt vezetőt. Tömpe András vezetésével felülvizsgálatot tartottak a belügyi apparátus tagjai felett. A vizsgálat eredményeként arra a következtetésre jutottak, hogy koncepcióos perekben 249 személy vett részt, ezek közül elítéltek vagy elbocsátottak 37-et, cselekedetük miatt kizártak 49-et, meghalt 10, három öngyilkos lett, egyet felakasztottak, egyet agyonvertek, négy disszidált.¹¹²⁸ A tettesek döntő többsége az állományban maradt. Az „elbocsátott légió”¹¹²⁹ tagjai pedig „büntetésül” jobbnál jobb állásokba kerültek.¹¹³⁰

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának határozata nyomán alakították ki a magyar állambiztonsági szervezetnek azt a formáját, amely kisebb-nagyobb módosításokkal egészen a rendszerváltozásig működött.¹¹³¹ A Belügyminisztériumon belül létesített (pénzügyi, anyagi, közbiztonsági, állambiztonsági, valamint személyügyi) főcsoportfőnökség közül az állambiztonsági a III-as szervezeti számot kapta.

A Kádár-korszakban az állambiztonsági szervek mindvégig közvetlen pártirányítás alatt működtek. Az 1958-as meghatározás szerint: „Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma állambiztonsági szerve munkáját az MSZMP Központi Vezetősége [sic! – *Bizottsága* helyett] és a Forradalmi Munkás-Paraszt kormány irányításával végzi.”¹¹³²

A Belügyminisztérium munkájába a Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai adott esetben egyes operatív ügyek szintjéig is beavatkozhattak. Az adminisztratív titkárok általában maguk is korábban belügyi vonalon dolgoztak. Az ideológiai és nemzetközi titkárok hivataluknál fogva is szoros együttműködésben voltak a III. Főcsoportfőnökség különböző szerveivel. A párt megkérdőjelezhetetlen szerepét bizonyítja, hogy a különféle belügyminisztériumi utasítások mindig említést tettek az „illetékes párt- és állami szervek” felé történő rendszeres tájékoztatásról.¹¹³³ A pártelit legkevesebb két belügyes csatornán át tájékozódhatott a belügyi anyagról: a Belügyminisztérium napi tájékoztatóiból és az úgynevezett szakelosztás-jelentésekből. A legszűkebb vezetés emellett még „Napi Operatív Információs Jelentés”-eket is kapott.

A különböző ügyekre vonatkozóan operatív bizottságokat állítottak fel. A legtipikusabb példa erre az ellenzéki csoportok tevékenységének visszaszorítására alakult, 1980-tól operatív, 1988-tól konzultatív bizottság. A testület feladata, a párt vezető testületeinek

¹¹²⁷ Ezek szerint a Szovjetunióba internált Rákosit átvették a Magyar Szocialista Munkáspártba.

¹¹²⁸ Pünkösti Árpád: *Rákosi Mátyás bukása, száműzetése és halála (1953–1971)*. Budapest, Európa, 2001. 498.

¹¹²⁹ Ezzel a címmel írt regényt Moldova György az Államvédelmi Hatóság volt tagjairól, amelyet egy volt katpolos, Kardos György adott ki. Moldova György: *Az elbocsátott légió*. Budapest, Magvető, 1969.

¹¹³⁰ Zinner Tibor: Az ÁVH-s vezetők sorsa. *História*, 18. (1996), 3. A teljesség igénye nélkül néhány név: Piros László a szegedi szalámigyár igazgatója lett, Kardos György a Magvető Kiadóé, Komlós János pedig a Mikroszkóp Színpadé. Lásd Kertész Péter (szerk.): *A Komlós*. Budapest, Ulpius Ház, 2002. Ipper Pál a rádióban dolgozott, Bauer Miklós egy külkereskedelmi vállalatba került.

¹¹³¹ BM KI 2180/1963.

¹¹³² BMK 1958/3.

¹¹³³ Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, Corvina, 2008. 20–21.

tájékoztatása mellett, az ellenzéki politikai tevékenység elemzése és közvetlen javaslatok kidolgozása volt.¹¹³⁴

1982 márciusában a Politikai Bizottság az „ellenzéki, ellenzékiekedő” csoportok helyzetével foglalkozott. A vitában Kádár János az alábbi eligazítást adta Horváth István belügyminiszternek:

„Egyébként, amit mi adminisztratív intézkedésnek hívunk, az adminisztratív, de nem mindig belügyi. [...] Rámenni, egyszerűen rámenni, az istenit az anyjának, hát ezt mindenütt a világon csinálják, és ez még nem is adminisztratív intézkedés, kellemetlenkednek nekik, no, mert már harmadszor veszik el a hajtási igazolványt, vagy mit tudom én, mi a rossebet, hát miért nem lehet ezt megcsinálni? Lakást is megállapítják, hogy életveszélyes, áteszik szükséglakásba. [...] Ennek egymillió módja van, amit úgy hívnak, kellemetlenkedni kell nekik.”¹¹³⁵

Az állambiztonsági szervek létszámának alakulása 1945–1962 között:

– 1945. március 19.	182 fő
– 1945. június 23.	277 fő
– 1945. december 31.	897 fő
– 1946. december 31.	1526 fő
– 1947. december 31.	1662 fő
– 1948. december 31.	4546 fő
– 1949. december 31.	9027 fő
– 1950. december 31.	5803 fő
– 1951. december 31.	8145 fő
– 1952. december 31.	7673 fő
– 1953. december 31.	5882 fő
– 1954. december 31.	5795 fő
– 1955. december 31.	5758 fő
– 1956. október 15.	5823 fő
– 1957. december 31.	4837 fő
– 1958. december 31.	5250 fő
– 1959. december 31.	4531 fő
– 1960. december 31.	4540 fő
– 1961. december 31.	4630 fő
– 1962. december 31.	4867 fő ¹¹³⁶

Az Államvédelmi Hatóság 1956 elejéig 1 millió 200 ezer embert tartott nyilván. 1956 szeptemberében már „csak” 550 ezer embert. Ez a létszám 1957 októberére 650 ezer főre emelkedett. 1963-ban 246 659 állampolgár adatait kezelték. Közülük 5824 főt „veszélyes elemnek” minősítettek, és több mint 106 ezer fő szerepelt az úgynevezett kutató nyilvántartásban. Az adatgyűjtésben, megfigyelésben 1950 és 1990 között körülbelül

¹¹³⁴ Az 1988. július 1-jén létrejött Operatív Bizottság tagjai: Berecz János, a Központi Bizottság titkára, Pál Lénárd, a Központi Bizottság titkára, Csehák Judit miniszterelnök-helyettes, Kamara János belügyminiszter. Lásd Tabajdi–Ungváry (2008): i. m. 21.

¹¹³⁵ MNL OL 288. f. 5/846. ő. e.

¹¹³⁶ BM KI 110. 16. doboz 06–01.

200 ezer besúgó működött közre. Emellett információkkal látták el a politikai rendőrséget hivatali kötelezettségük alapján egyes intézmények igazgatói, főmérnökei, személyi osztályvezetői, párttitkárai stb.¹¹³⁷

A paramilitáris szervezetek

Ez már a kommunizmus, vagy lesz ennél még rosszabb?
(Pesti bonmot)

R. Gárda

Az I. világháború után több pártnak is volt „rendező gárdája”, párthadserege. A legismertebb ezek közül a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt által 1921-ben alapított SA (*Sturmabteilung*, magyarul rohamosztag). Majd létrehozták a Führer személyes védelmét biztosító elitalakulatot is, SS (*Schutzstaffel*, magyarul védőosztag) névvel. (A szervezet egyenruháját Hugo Boss ruhagyára állította elő.) Az már kevésbé ismert, hogy egészen Hitler hatalomra jutásáig a Német Szociáldemokrata Pártnak és a Német Kommunista Pártnak is volt párthadserege. A kommunista pártét Roter Frontkämpferbundnak (Vörös Frontharcos Szövetség) hívták, Ernst Thälmann volt a vezetője. Több alkalommal is verekedtek az SA tagjaival.¹¹³⁸

A Magyar Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdáját Stromfeld Aurél¹¹³⁹ szervezte meg. 1945 után Rákosi Mátyás utasítására a szociáldemokraták gárdájának mintájára a Kommunista Párt Magyarországon is létrehozott Halas Lajos¹¹⁴⁰ vezetésével egy úgynevezett R. Gárdát, amelynek létszáma hamarosan elérte a 24 ezer főt. (A Magyar Honvédség ekkoriban csak 13 ezer főből állt.)¹¹⁴¹ Az R. Gárda tagjai látszólag a pártrendezvények rendezői lettek volna, valójában a kék inges, vörös nyakkendő, RG karszalagos különítményeseket a rendőrség képezte ki, és karhatalmi feladatokat láttak el (például más pártok rendezvényeit zavarták, a résztvevőket megverték – az egyik legkirívóbb eset

¹¹³⁷ Tabajdi–Ungváry (2008): i. m. 153–154.; Orgoványi (2010): i. m. 5.

¹¹³⁸ Kiss Dávid: A Szociáldemokrata Párt rendező gárdája 1945–1948. In *VERITAS évkönyv*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2014. 279–314.

¹¹³⁹ Stromfeld Aurél (1878–1927): vezérkari ezredes, az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkari tisztje, a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke. Emiatt 1920-ban három év börtönre ítélték. 1921-ben szabadult. Özvegyének Gömbös Gyula honvédelmi miniszter előterjesztésére a kormányzó a mindenkori ezredesi nyugellátásnak megfelelő kegydíjat adományozott.

¹¹⁴⁰ Halas Lajos (1910–1993): hat elemít végzett. Kezdetben mezőgazdasági munkás, majd kőművessegéd. 1945 után az R. Gárda parancsnoka. Katonatiszt. 1957-től 1962-ig a Munkásőrség parancsnoka.

¹¹⁴¹ Kiss Dávid: A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdájának megszervezése. In Feitl István – Sipos Balázs – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös, 2013. 276.

a Szabadság Párt egyik tanácskozásának brutális szétverése volt).¹¹⁴² A Szociáldemokrata Párttal való egyesülés után a két rendező gárda is egyesült. (A többi pártnak nem engedélyezték rendező gárda létrehozását.) Az R. Gárda feloszlátása után a feladatait az Államvédelmi Hatóság egységei vették át.¹¹⁴³

Karhatalom („pufajkások”)

A kommunista hatalomátvétel után egy ideig nem tartottak igényt a „lelkes amatőrök” szolgálataira, de az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után valóságos „reneszánsz” kezdődött a paramilitáris szervezeteknek. A Kádár-féle kormányt 1956. november 7-én éjjel szovjet páncélosok hozták be a Parlamentbe. Budapesten a harcok csak november 11-én fejeződtek be. Ekkor szembesültek azzal a helyzettel Kádár Jánosék, hogy néhány tucat ÁVH-son kívül semmilyen fegyveres erővel nem rendelkeznek. A rendőrség szétzilálódott, a magyar hadsereget a szovjet hadsereg lefegyverezte. Ezért november 9-én a Kádár-kormány és a Magyar Szocialista Munkáspárt közös határozatban foglalt állást, hogy a volt ÁVH-sokból, rendőrökből, párt- és szakszervezeti funkcionáriusokból és más megbízható káderekből karhatalmi egységeket kezdenek szervezni. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága összegyűjtötte a karhatalmista tisztek nevét és életrajzi adatait. Ezekből kiderült, hogy sokan közülük már 1956 előtt is magas rangú tisztek voltak. Feltűnő viszont az is, hogy milyen alacsony iskolai végzettséggel rendelkeztek. 67 karhatalmista tiszt közül csak nyolcnak volt érettségije és hatnak egyetemi végzettsége. Olyan is volt köztük, aki 1943-ban a zsidókkal szemben alkalmazott kegyetlen módszereket.¹¹⁴⁴

A karhatalmistáknak a szovjet hadsereg adott nehézfegyvereket, és mivel hideg volt, vattanadrágot és vattazubbonyt.¹¹⁴⁵ Ezenkívül kétnyelvű igazolványt kaptak,¹¹⁴⁶ de egész tevékenységük ellentétes volt mind a magyar, mind pedig a nemzetközi joggal. Sokáig nem volt szolgálati szabályzatuk sem. Csak 1957 januárjában készítették egyet.

Járőröztek, a civil lakossággal szemben erőszakosan léptek fel. Mátyás László¹¹⁴⁷ ezredes, a Politikai Nyomozó Főosztály főosztályvezetője az 1956. december 28-ai országos

¹¹⁴² Jellemző az R. Gárda egyik vezetőjére, hogy még az 1980-as években is dicsekedve beszélt erről az esetről. Az R. Gárda mozgalmi dala is kifejező: „Vasból van a munkásoköl / oda ütünk, ahova köll / Kiszagdapárt jobbszárnya / sokat ugrál, megbánja.” Halas (1986): i. m. 134. Csanádi Lajos, aki később az Országos Rendező Iroda Igazgatási Osztályának lett a vezetője, egy alkalommal italos állapotban nosztalgiaiával emlékezett vissza: „Azok voltak a régi szép idők, amikor »gárdisták« voltunk a 40-es évek végén és pisztollyal a hónunk alatt jártuk a bálákat. Aki jampizott, azt összevertük, a nőket pedig az asztalon intéztük el.” Idézi Szakács (2004): i. m. 148.

¹¹⁴³ Kiss–Pap (2017): i. m. 13.

¹¹⁴⁴ Lásd <https://neb.hu/hu/a-karhatalom-vezetoi-19561957>

¹¹⁴⁵ A vattazubbony oroszul: pufajka. Innen lett a közismert pufajkások elnevezés. Vö. Berki Mihály: *Pufajkások*. Budapest, Magyar Fórum, 1993.

¹¹⁴⁶ Csenki István: A karhatalomról. *Belügyi Szemle*, 25. (1987), 5. 60–61.

¹¹⁴⁷ Mátyás László (1911–1998): gyémántcsiszoló, szovjet politikai tiszt. 1949-ben letartóztatták, 1954-ben szabadult. Részt vett az 1956-os forradalom megtorlásában. 1957-től a külszolgálatban dolgozott.

rendőri értekezleten az alábbiakkal magyarázta meg elvtársainak, hogy miért szükséges a karhatalmisták részéről a kíméletlen terror alkalmazása:

„Igaz, hogy nem törvényes eszközökkel vertük szét az ellenforradalmat. Összevertük gumibottal a fejüket, összeszedtünk néhány tucat [sic!] embert, becsuktuk őket. Amikor rendkívüli állapotok vannak, rendkívüli eszközökkel kell dolgozni. [...] Ha nekem meg kell védeni a proletárhatalmat, és én csak úgy tudom megvédeni, ha szembeszállva az ellenforradalommal törvénytelen eszközkhöz kell nyúlni, ezt nem lehet elítélni.”¹¹⁴⁸

Több helyen is – népellenes bűncselekményt elkövetve – sortüzet adtak le a fegyvertelen tömegre: a Nyugati pályaudvarnál, Salgótarjánban, Egerben.¹¹⁴⁹ Ártatlan emberek tucatjait tartóztatták le, akiket megkínóztak, megvertek. Uszta Gyula¹¹⁵⁰ büszkén állította: „A mi karhatalmunk olyan, hogy lelövi mindazokat, akiket kell.”¹¹⁵¹ Mind ez ideig nem tudjuk pontosan, hányan estek áldozatul a karhatalmisták kegyetlenkedéseinek.¹¹⁵²

A kádári vezetés még biztatta is őket. Erre utal például Münnich Ferenc alábbi mondata: „A karhatalom ellen sok panasz futott be. Szeretnék az ügyészekről is nemsokára ilyen híreket hallani...”¹¹⁵³

Az első, számunkra ismert karhatalmi szabályzat szerint: „A karhatalom állománya szerezse és védje hazáját, megingathatatlan hűséggel és szeretettel ragaszkodjon dolgozó népünkhöz, pártunkhoz, kormányunkhoz, a felszabadító Szovjetunióhoz. A katonai és rendőri esküben foglaltak szellemében izzóan gyűlölje, kíméletlen harcot folytasson Népköztársaságunk eredményeire törő ellenségünk ellen, azok tevékenységét akadályozza meg, fogja el, vagy semmisítse meg őket.”¹¹⁵⁴ Létszámuk 1956. november végén Budapesten 3944, vidéken 5907 fő. Rendszeresített létszámuk 5992, de tényleges számuk 4625 fő volt (1957. január).¹¹⁵⁵

¹¹⁴⁸ MNL OL 288. f. 30/1957, 3. ö. e. 1–66.

¹¹⁴⁹ Kahler (1993a): i. m. I. 31–32.

¹¹⁵⁰ Uszta Gyula (1914–1995): erdész, katonatiszt. Négy elemiit végzett. Az 1956-os forradalom és szabadságharc után a fővárosi karhatalom megszervezője. A Nagy Imre-perben Maléter Pál ellen tett terhelő tanúvallomást.

¹¹⁵¹ MNL OL 288. f. 4/5 ö. e. 99.

¹¹⁵² Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2001a. 73.

¹¹⁵³ Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban, a fordulat napja, ismét sortüzek, a nagy per*. Budapest, Püski–Kortárs, 1997. 145. Hivatalos kitüntetés: 2/1957. (IV. 21.) NET határozat, a karhatalom érdemeinek elismeréséről.

¹¹⁵⁴ *Ideiglenes segédlet a BM-ORFK rendőr karhatalmi képzésének végrehajtásához*. Budapest, Belügyminisztérium, 1957. 3.

¹¹⁵⁵ Kajári Erzsébet (szerk.): *Rendőrségi napi jelentések*. I–II. kötet. Budapest, Belügyminisztérium – Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány, 1996–1997.

Munkásőrség

A totális diktatúrákra jellemző, hogy az állampárt hatalmának biztosítására a legmegbízhatóbb aktivistákból különböző félkatonai szervezeteket hoznak létre. Anasztasz Ivanovics Mikojan¹¹⁵⁶ már az 1956-os forradalom idején – nem lévén megfelelően tájékozott – azt javasolta, hogy a forrongást a pártbizottságok által szervezett munkás-milíciákkal kellene leverni. Ilyen fegyveres egységek létrehozását kísérelhették meg a köztársaság téri Magyar Dolgozók Pártjának pártházában¹¹⁵⁷ is.

A Munkásőrség megszervezésére végül is 1957 elejétől került sor. Az 1956-os forradalom és szabadságharc utáni megtorlást végző karhatalom (pufajkások) helyét kellett átvenniük azért, hogy az állampártnak mindig legyen egy megbízható és bármikor mozgósítható fegyveres alakulata.¹¹⁵⁸ Kádár János 1957. január 14-én kijelentette:

„A vidéki erőt külön elő kell venni. Sorrend legyen: rendőrség vagy honvédség keretébe szervezett karhatalmi erő, vidéki népőrség (én ezt szívesen nevezném munkásőrségnek). Ide csak a pártbizottság által javasolt embereket lehet bevenni, ami nem jelenti azt, hogy csak párttagokat. Ezek forradalmi tartalékegységek legyenek, amelyeket – bár kezdetben szűkek – a pártbizottságok ajánlása alapján szedjenek össze. [...] Hogy nincsenek kiképezve? Majd a hatodik bevetésnél már tudni fogják, mi a feladatuk. Ezek tulajdonképpen a legmegbízhatóbbak. Ezekről próbarendőrként beszéltek, most karhatalmistáknak hívják őket, ami tulajdonképpen nem sok különbséget jelent.”¹¹⁵⁹

Az Ideiglenes Intéző Bizottság 1957. január 29-ei ülésének döntése¹¹⁶⁰ alapján pártvezetők, állami és gazdasági vezetők, alkalmazottak,¹¹⁶¹ ÁVH-sok, rendőrök, katonák, pufajkások, munkások vettek részt a Munkásőrség szervezésében. A Munkásőrség parancsnoksága a szakirányítás szempontjából közvetlenül a Belügyminisztérium alá tartozott, azonban a rendelkezési jog a Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottságát illette meg. A szervezeti szabályzat szerint a munkásőr, ha szolgálatot teljesít, „hatósági közegnek tekintendő, és ugyanolyan jogok illetik – a fegyverhasználati jogot is beleértve –, mint az államrendőrség szolgálatában lévő tagját”. Ezenkívül: „Ha szolgálaton

¹¹⁵⁶ Anasztasz Ivanovics Mikojan (1895–1978): a szovjet Minisztertanács első elnökhelyettese. Fontos szerepe volt az 1956-os magyarországi intervenció és az azt követő megtorlás koordinálásában. Később a Szovjetunió államfője lett. (A szovjet bolsevik munkásosztagok 1917-ben a Vörös Hadsereg tartalékegységeiként szolgáltak.)

¹¹⁵⁷ Gosztonyi Péter: A Köztársaság téri ostrom és a kazamaták mítosza. *Budapesti Negyed*, 2. (1994), 3. 78.; Tulipán Éva: Köztársaság tér, 1956. október 30. In Schmidt Mária (szerk.): *Korrajz 2002. A XX. Század Intézet évkönyve*. Budapest, XX. Század Intézet, 2004. 180.; Horváth Miklós: Részletek a Köztársaság tér történetéből. 2. rész. *Magyar Honvéd*, 4. (1993), 43. 40. Vö. Tulipán Éva: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban*. Budapest, Argumentum, 2012; Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete*. Budapest, Jaffa, 2014.

¹¹⁵⁸ Kiss Dávid: *A munkásőrség története és előzményei*. Budapest, Magyar Napló, 2017. 42.

¹¹⁵⁹ Idézi Kenedi János: *K. belügyi iratfelmérő jelentése a kastélyból*. Budapest, Magvető, 2000. 29.

¹¹⁶⁰ MNL OL 288. f. 5/3. ö. e. Vö. Balogh (1993–1998): i. m. II. 53–83., 107–136., 137–156.; V. 175–207.; Vass-Ságvári (1979): i. m. 29–30.

¹¹⁶¹ Dobozy Imre író, Trencsényi-Waldapfel Imre egyetemi oktató, Farkas Aladár szobrász, Rozsnyai Zoltán festőművész stb.

kívül támadás éri, önvédelemből fegyverét használhatja a rendőrség tagjaira vonatkozó szabályok szerint.” Gépjárműveket is átvizsgálhattak.¹¹⁶²

Az eredetileg üzemek védelmére létrehozott fegyveres testület feladatait széles körben határozták meg: a népi demokratikus államrend fokozottabb védelme, az „ellenforradalmi” elemek, restaurációk kísérleteinek hatékonyabb elhárítása, a fegyveres erők támogatása (1957. évi 13. tvr.).

A Munkásőrség raj, szakasz, század, zászlóalj egységekből állt, és közigazgatási egységek (községek, városok, városi kerületek, járások, megyék) szerint szerveződött. Legfőbb parancsnoka a munkásőrség országos parancsnoka, akit a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának javaslata alapján a kormány nevezett ki. A Munkásőrség minden tagját fel kellett szerelni puskával vagy géppisztollyal, és mindenkit pisztollyal, két-két kézigránáttal, századonként egy könnyűgéppuskával, ködgránáttal, könnyefakasztó gránáttal.¹¹⁶³ (Ezeket a fegyvereket kezdetben a szovjet hadseregtől kapták.)¹¹⁶⁴

Az 1957. évi 13. törvényerejű rendelettel¹¹⁶⁵ „törvényesített Munkásőrség” létszáma tavasszal már 21 ezer, az év végére pedig több mint 30 ezer fő lett.¹¹⁶⁶ Az 1960-as évekre viszont elérték a 60 ezres létszámot, amely nagyobb volt, mint a magyar honvédség állományáé. A testület tagjává vált a leszerelő mintegy háromezer karhatalmista is. (Az állomány mintegy 5%-a hivatásos!)

Egyenruhájuk hasonlított a II. világháborús szovjet egyenruhához. Tiszthelyettesek nem szolgáltak náluk, csak tisztek. Felszereltségük, technikai eszközeik, főleg híradó- és riasztásos rendszerük a kor viszonyai között magas színvonalúnak számított. A fegyveres testületek éves kiadásainak mintegy 4%-át fordították a Munkásőrség fenntartására.¹¹⁶⁷ Rendszerellenes megmozdulások esetére akcióterveket és vészforgatókönyvet dolgoztak ki.

A Munkásőrség tagsága rendkívül fegyelmezetlennek bizonyult. Már a megalakulás után egy évvel még a hivatalos iratok szerint is három hónap alatt 74 bűncselekményt követett el. Ezek közül 17 végződött halállal. 1963 augusztusában 43 144 munkásorról szóló nyilvántartást néztek át. Ebből kiderült, hogy közülük 6004 szerepelt a bűnügyi nyilvántartásban.¹¹⁶⁸ Az 1970-es évekig otthon tarthatták a fegyvereiket, de a nagyszámú bűncselekmény miatt ezt a rendelkezést a rendőrség határozott kérésére visszavonták.¹¹⁶⁹

A Munkásőrség Országos Parancsnokságának még az 5/1962. számú utasítása alapján kiadott Szolgálati Szabályzata is a kényszerítő eszközök alkalmazásáról

¹¹⁶² MNL MOP M-KS-295-1. 1. d. ő. e.

¹¹⁶³ HL-31. jegyzék, 1957/T89. cs.

¹¹⁶⁴ HL-31. jegyzék, 1957/T.89. cs.; Kiss Dávid: A munkásőrség színrelépése az 1957-es esztendőben. In Gergely Jenő (szerk.): *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Budapest, ELTE BTK, 2009. 333.

¹¹⁶⁵ Vö. 3075/1957. kormányhatározat.

¹¹⁶⁶ Kahler (1993a): i. m. I. 198.

¹¹⁶⁷ Lásd a költségvetési törvényeket.

¹¹⁶⁸ Kiss (2017): i. m. 152.

¹¹⁶⁹ Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor: *Budapest a diktatúrák árnyékában. Titkos helyszínek, szimbolikus terek és emlékhelyek*. Budapest, Jaffa, 2013. 175.

és a fegyverhasználatról szólt. Személyes szabadságot korlátozó szolgálati intézkedéseket („bekísérés”, „előállítás”, „elfogás”), illetve kényszerítő eszközöket („testi kényszersert”, „könnygázszóró palackot”, „bilincset”, „gumibotot”, „fegyvert”) alkalmazhattak. Ugyan-ezeket a hatósági jogköröket sorolta fel a munkásőrségről szóló 49/1978. (X. 19.) MT rendelet. Tényleges bevetésükre csak ritkán került sor: például az 1959–1961 közötti kollektivizálásnál vagy 1971–1972-ben a március 15-ei tüntetések szétverésekor.¹¹⁷⁰

Ifjú Gárda

Az Ifjú Gárda a Szovjetunióban, 1942-ben alakult Mologyaja Gvargyija néven.¹¹⁷¹ Vezetője Oleg Kosevoj, Ljubov Sevcova stb. volt. Magyarországon eredetileg a Kommunista Ifjúsági Szövetség¹¹⁷² rendezvényeit biztosító rendező gárdából kialakított, a militarista nevelést erősítő szervezet volt,¹¹⁷³ amelyet – a Munkásőrséghez hasonlóan – az állampárt irányított. Szovjet minta alapján alakították meg. Az Ifjú Gárda kifejezés szó szerinti fordítás oroszról: *Молодая гвардия*. Az Ifjú Gárda tagságából toborozták leginkább a munkásőröket.

Általában a középiskolákban, a munkahelyekre alapozva szervezték meg az egységeiket. Ritka volt a területi alapon működő szervezet. Katonai egységek szerint alakították ki az állományt: raj, szakasz, század, zászlóalj. Parancsnokaik megyei szinten már hivatásos katonatisztek voltak. Ennek révén tudták az Ifjú Gárdát beépíteni a katonai hierarchiába. Ezzel egyúttal a fegyveres erők utánpótlását is biztosítani tudták. Fiúk és lányok 14 éves kortól egyaránt teljesíthettek szolgálatot. A belépés önkéntes volt, de a felettes Kommunista Ifjúsági Szövetség véleményét kikérték a belépő politikai megbízhatóságáról.

A gárdisták egyenruhát viseltek: sötétkék orkándzseki, Lenin-sapka IG-jelvénnnyel. Általános honvédelmi kiképzést kaptak, és szakági felkészítésben is részt vettek. (Szakágak: honvéd, határőr, polgári védelem, munkásőr, rendőr, tűzoltó, vízi rendész.)

Több alkalommal is karhatalmi feladattal bízták meg az Ifjú Gárdát. 1974-ben például központi utasítást adtak ki arról, hogy a Munkásőrökkel együtt „az olyan személyeket, akik feltűnően nagy, vagy a hagyományos kokárdánál feltűnőbb nemzeti színű szalagot viselnek, beszéljék rá annak levételére. A szalag levétele után távolítsák el a helyszínről, az adatainak egyidejű feljegyzésével.”¹¹⁷⁴

¹¹⁷⁰ A munkásőrség történetének legalaposabb feldolgozása bőséges irodalommal: Kiss (2017): i. m.

¹¹⁷¹ Harcairól egy regényben is megemlékeztek: Alekszandr Fagyjev: *Az Ifjú Gárda*. Budapest, Móra–Kárpáti, 1980. A regényt megfilmesítették, sőt még operát is komponáltak hozzá. Julij Szergejevics Mejtusz *Az ifjú gárda* című operáját 1953. december 20-án mutatták be a Magyar Állami Operaházban, Nádasdy Kálmán rendezésében. A „Munkátlanra vált két karunk, / Becsukta ajtaját a gyár...” kezdetű mozgalmi dal volt az indulójuk.

¹¹⁷² Lásd az állampárt ifjúsági szervezeteiről szóló részt.

¹¹⁷³ Markó György: *A Kalef. A Moszkva téri galeri 1964–1965*. Budapest, H&T, 2005. 12.

¹¹⁷⁴ Tabajdi–Ungváry (2008): i. m. 370.

Vákát

Az állampárt

Az állampárt kialakulása

Kovács elvtárs, miért nem jött el az utolsó párttaggyűlésre?
Ha tudtam volna, hogy az utolsó, elmentem volna.
(Pesti vicc az 1950-es évekből)

A Kommunista Párt nem volt valódi párt. A párt ugyanis jogi, politikai és szociológiai szempontok szerint önkéntes, közhatalmi jogosítványokkal nem rendelkező szervezet. Célja a kormányzati hatalom választások útján való megszerzése. Párt nincs önmagában (egypártrendszer). A latin *pars* szóból eredő párt elnevezés eleve „rész”-t jelent, és ha a részérdeket képviselők egy csoportja szerzi meg magának az egyeduralmat, az csak a többiek rovására lehetséges. A pártok tehát együttesen fejezik ki a társadalom politikai tagoltságát, és közvetítenek az állampolgárok, illetve a közhatalmi szervek között. A politikusok a pártok révén tudnak a választópolgárokhoz fordulni szavazataik elnyeréséért. Az állampolgárok valamelyik pártra leadott szavazatuk révén tudják gyakorolni a politikai jogaikat.¹¹⁷⁵

A kommunista párt ezzel szemben nem a civil társadalom egy csoportjának akarátát megfogalmazó és a politika színpadán megszólaltató politikai szervezet, nem az azonos érdekekkel, értékekkel rendelkező emberek politikai mozgalma, hanem militarista jellegű államigazgatási szerv.¹¹⁷⁶ Nem választások révén akar részt kérni az ország kormányzásából, hanem a hatalom kizárólagos birtoklására törekszik. Nem egy alternatív programot ajánl, hanem „az egyetlen, valódi igazság” megtestesítőjeként hirdeti magát. Mindenki mással szemben kizárólagosságra törekszik, arra hivatkozva, hogy a kommunista párt mint „élcsapat” rendelkezik egyedül tudományosan megalapozott ideológiával.¹¹⁷⁷ Nem egyesületi jog alapján jön létre, hanem „*ipso jure*” az állam és a jog fölé helyezi magát. Az állampárt semmilyen joghatóságot nem ismer el maga felett, ennek megfelelően döntéseit senkinek sincs joga megkérdőjelezni.

Marx nem pártnak nevezte a kommunisták szövetségét, ezzel is hangsúlyozta önkéntes, spontán és decentralizált jellegét, de már ő is emlegetett egy „élcsapatot”, amely természetesen a marxi elmélettel vértézi fel magát. A kommunista párt létrejöttéhez a marxi üdvtanon túl az oroszországi, ázsiai jellegű despotikus hatalommal való szembenállás, az orosz szellemtörténeti hagyományok is hozzájárultak. A 19. századi orosz értelmiség egy részében kialakult az a törekvés, amely a „nép” felvilágosítását, perspektivikusan

¹¹⁷⁵ Enyedi Zsolt – Körösnéyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris, 2001. 15.

¹¹⁷⁶ Bihari (2005): i. m. 63.

¹¹⁷⁷ Horváth Ágnes – Szakolczai Árpád: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*. Budapest–Szombathely, Savaria University Press, 1989. 258.

„felszabadítását” tűzte ki célul. Csupán abban nem volt egyetértés, hogy mindezt a speciális orosz társadalom helyzetére való figyelemmel vagy a nyugati szociáldemokrata hagyományoknak megfelelően tegyék.

A 19. században egymás után alakultak Oroszországban a különböző titkos társaságok. Ezek közül is az egyik legjelentősebb, narodnyik eszmék hatására az 1860-as években létrejött szervezet a Zemlja i Volja (Föld és Szabadság), majd a belőle kiváló Narodnaja Volja (Nemzet Akarata) nevű¹¹⁷⁸ terrorszervezet, amelynek tagjai Szergej Nyecsajev *A forradalmárok katekizmusa* (1869) című könyvének útmutatásai szerint jártak el. Számos politikai gyilkosság után még a cár ellen is hét merényletet követtek el. Egy bombamerénylettel 1881. március 13-án végül meg is ölték.¹¹⁷⁹ Ez volt az első szervezet, amely kifejezetten a politikai terror érdekében jött létre, és amely prototípusa lett a terroristapártnak.¹¹⁸⁰

Lenin sohasem ítélte el a narodnyikok terrorista akcióit, csak a módszert és a taktikát kárhoztatta. Büszkén és kertelés nélkül vállalta az orosz forradalmi hagyományokat. Csernisevszkijre hivatkozott, akitől brosúrájának címét is kölcsönözte. Tulajdonképpen felismerte, hogy az orosz társadalmi viszonyok nem állnak összhangban a marxista elmélettel, ezért határozta el, hogy a forradalmat egy magas fokon fegyelmezett szervezettel fogja kivívni.¹¹⁸¹ Az orosz marxista pártnak a nyugati országok szociáldemokrata pártaival szemben nem kell hajszolnia a munkások tömeges belépését a pártba, hanem a cári rendőrállammal szemben, a konspirációs követelményeknek megfelelően, a pártnak főleg a forradalmi tevékenységben jártas és minden idejüket az ügynek szentelni kész tagságra van szüksége.

Lenin a pártról szóló tanításait a *Mi a teendő?*¹¹⁸² című művében fejtette ki. Eszerint az 1870-es évek forradalmárainak szervezetét kell mintának tekinteni. A munkásosztály ugyanis spontán módon vonzódik a szociáldemokráciához és a szakszervezeti mozgalomhoz, ezért a saját erejéből nem ébredhet öntudatra. A munkásosztály a gazdasági harcot részesíti előnyben, mert ez közvetlen érdekeit, boldogulását szolgálja. Így nem is juthat el a marxizmus tudományos, politikai világnézetéhez, ezért a munkásosztály politikai tudatát a párt mint „élcsapat” „kívülről kell hogy bevigye” a munkásosztályba, mert az olyan felkészültséget, képzettséget igényel, amit a munkások életkörülményei között azok nem szerezhetnek meg maguknak. Leninék mint harcos ateisták azt vallották, hogy az ember olyan fizikai entitás, amelyet kizárólag környezete alakít. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy létre lehet hozni az embereknek egy új, teljesen másként gondolkodó fajtáját. A pártnak ki kell használnia a visszatérő világválságok

¹¹⁷⁸ Lenin bátyja is tagja volt a szervezetnek; egy terrorista akció miatt halálra ítélték és kivégezték.

¹¹⁷⁹ II. Sándor (1855–1881): orosz cár, I. Miklós fia, III. Sándor apja. Narodnyikok bombamerényletének áldozata lett.

¹¹⁸⁰ Richard Pipes: *Az orosz forradalom története*. Budapest, Európa, 1997. 47.

¹¹⁸¹ Molnár Miklós: *Civil társadalom és akinek nem kell*. Budapest, Educatio, 1996. 19.

¹¹⁸² *Lenin összes művei*. VI. kötet. Budapest, Kossuth, 1964. 176. Vö. Bihari (2005): i. m. 164–265.; François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest, Európa, 2000. 234.; Aron (2005): i. m. 167–168.

egyikét, és akkor kell megragadnia a hatalmat, ami természetesen csak erőszakkal, terror alkalmazásával lehetséges.

A Lenin által szervezett párt egy felülről lefelé, hierarchikusan tagolt szervezet, amelyben vasfegyelem uralkodik, semmiféle ellentmondást nem tűrnek, és ha már meghozták a döntést, azt az ellene szavazóknak is végre kell hajtaniuk. Lenin szerint „a forradalmárok szervezetéhez elsősorban és főként olyan embereknek kell tartozniuk, akiknek a hivatása a forradalmi tevékenység [...], ez a szervezet szükségképpen nem túl széles és a lehető legtítkosabb”. Feladatának megfelelően ez a szervezet nem működhet demokratikus elveknek megfelelően. „Mozgalmunkban a munkások számára az egyik komoly szervezeti elv a legszigorúbb titkosság, a tagok korlátozott kiválasztása és a hivatásos forradalmárok képzése. A forradalmárok tapasztalatból tudják, hogy az igazi forradalmárok szervezete semmitől sem riad vissza, ha egy méltatlanná vált tagjától meg kell szabadulnia.”¹¹⁸³ A főfoglalkozás, hivatásos forradalmárok feladatait Lenin nagyon szemléletesen határozta meg:

„Hozzatok létre [...] harci osztagokat mindenütt [...] az egyetemisták és a munkások között különösen. Nyomban fegyverezzék is fel magukat, ki mivel tudja: pisztollyal, késsel, akár benzines ronggyal stb. Az osztagok nyomban kezdjék meg a harci kiképzést, azonmód hajtsanak végre tényleges akciókat. Őljenek meg egy titkosrendőrt, raboljanak ki egy bankot, hogy a felkészítéshez anyagi eszközöket gyűjtsünk. Minden egyes osztag, ha másban nem is, legalább a rendőrök megverésében szerezzen harci kiképzést.”¹¹⁸⁴

Lukács György így magyarázta meg magyar elvtársainak, hogy mi is valójában a Kommunista Párt: „A kommunisták a hatalomért folytatott harcban ugyan pártkeretek” között szerveződtek meg, de „egész szerveződésük a régi pártformák tagadásán épült fel”. A hatalom megragadása a „maguk pártformájának” megtagadását is jelenti, hiszen

„létrehozták azt az új egységet, amelynek kedvéért pártba tömörültek: az egységes proletariátus szervezett diktatúráját [...]. Ha az új egyesülés pártnak nevezi magát, a párt szónak most egészen más értelme van, mint eddig volt [...]. A párt ma az egységes proletariátus egységes akaratának kifejezése: az új társadalomban uralkodó, az új erőből felépülő akarat végrehajtó szerve.”¹¹⁸⁵

A bolsevik pártban (hivatalos nevén: Oroszországi Szociáldemokrata [bolsevik] Munkás-párt) nyíltan vállalt *grab nagrablennoje* (rabold az összeraboltat)¹¹⁸⁶ jelszó hangoztatása

¹¹⁸³ *Lenin összes művei*. V. kötet. Budapest, Szikra, 1953. 447., 466.

¹¹⁸⁴ Idézi Edvard Radzinszkij: *Az utolsó cár, II. Miklós élete és halála*. Budapest, Európa, 1996. 360.

¹¹⁸⁵ Lukács György: A kommunizmus erkölcsi alapjai. In Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971b. 54–57.

¹¹⁸⁶ Ebből származott az 1917-es hatalomátvétel után a Lenin által sokat hangoztatott jelszó: *ekszpropriacija ekszpropiatorov*, azaz a „kisajátítók kisajátítása”. Lenin Marxtól vette át: „A termelés társadalmasításának szükségszerű következménye a termelési eszközöknek a társadalom tulajdonába való átmenete, a „kisajátítók kisajátítása”. Lásd Karl Marx: A tőke. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XXIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1967. 713.

mellett lebonyolított akciók különösen 1905 és 1908 között voltak gyakoriak, hiszen három év alatt 1150 terrorista akciót hajtottak végre.¹¹⁸⁷

Lenin a marxizmust az orosz forradalmi hagyományok szerint alakította át. A proletárdiktatúráról szóló tanítás ugyanis kétségtelenül fontos helyet foglalt el Marx és Engels írásaiban, de korántsem kapott olyan központi szerepet, mint a lenini programban. A „tanító, útmutató és vezető” szerepet betöltő párt teljes egészében Lenin találmánya.¹¹⁸⁸

Egy lépés előre, két lépés hátra című munkájában Lenin azt hangsúlyozta, hogy a pártnak szigorúan centralizált szervezetben kell felépülnie. A pártot egységes központból vezetik, és egységes fegyelmet kell tartani. A kisebbség aláveti magát a többségnek, az alsóbb szervek a felsőbbnek. A II. kongresszuson megállapított szervezeti szabályzat kidolgozásakor alkalmazták azokat az elveket, amelyeket egyébként a cári rendszer államigazgatása használt.

Trockij előre figyelmeztette Lenint a lehetséges következményekre: „Ön a pártot a proletariátus helyébe fogja tenni, aztán a központi bizottságot a párt helyébe, végül a párt főtítkárá-t a központi bizottság helyébe és a proletariátus nevében egyetlen személy abszolút hatalmát fogja elérni.”¹¹⁸⁹

A bolsevik pártnak még a neve is jelezte az új modell jellemvonásait. A párt II. londoni kongresszusán (1903) a szociáldemokrata párton belül Lenin és hívei csak egyetlen szavazáskor szereztek maguknak többséget, mégis ezután tudatosan nevezték magukat bolsevikoknak (oroszul bolsinsztvo: többség) a ténylegesen jóval nagyobb többségben lévő mensevikekkel (oroszul mensinsztvo: kisebbség) szemben. (A valóság és az elnevezés kettőssége a szovjet típusú diktatúra egyik legszembetűnőbb jellemvonása lett.)

Lenin *Állam és forradalom* című művében azt is leszögezte, hogy a párt a proletárforradalom után is megőrzi vezető szerepét. A bolsevik párt 1917 után formalizálta a korábbi illegális szervezetét. Így az a szervezett csoport, amelynek 1917 előtt még csak néhány ezer tagja volt, vezetői pedig külföldön éltek, a világ legnagyobb birodalmának ura lett. A feladat rendkívülinek tűnt. Lenin egy brosúrájának címében fel is tette a kérdést: Megtartják-e az államhatalmat a bolsevikok? Lenin megnyugtatta elvtársait: ha 1905 után 13 ezer földesúr elnyomó rendszert tudott működtetni, akkor a „proletariátus” érdekében 240 ezer bolsevik is irányítani tudja az államot.¹¹⁹⁰ Lenin szerint a proletariátus nem képes a diktatúra megvalósítására, ezért ezt a feladatot a pártnak kell elvégeznie: „Amikor azt vetik a szemünkre, hogy egyetlen párt diktatúrájára törekszünk [...], azt mondjuk: Igen, egyetlen párt diktatúráját akarjuk! Számunkra ez az alap, s nem mondhatunk le róla!”¹¹⁹¹ Majd hozzátette: „Mint uralkodó párt kényte-

¹¹⁸⁷ Isaac Deutscher: *Sztálin*. Budapest, Európa, 1990. 95.

¹¹⁸⁸ Tucker (2006): i. m. 34.

¹¹⁸⁹ Lev Davidovics Trockij: *Nashi Politicheskije Zadachi*. Genf, (k. n.), 1904. 77.

¹¹⁹⁰ *Lenin összes művei*. XXXIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1976. 113.

¹¹⁹¹ *Lenin összes művei*. XLIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1981. 93. 1918 márciusában Lenin már egyszemélyi diktatúráról beszélt. Lásd *Lenin összes művei*. XXXVI. (1972): i. m. 185.

len vagyunk egybeolvasztani a szovjet »hatóságokat« a párt »hatóságokkal« – nálunk ezek összeolvadnak és úgy is maradnak.”¹¹⁹²

A bolsevik párt 1919 közepéig megtartotta korábbi felépítését, de ahogy a taglétszáma bővült, formálisabb szervezetté alakították át. A VIII. kongresszuson a Központi Bizottság három új szervét hozták létre: a Politikai Bizottságot, hogy gyors döntéseket tudjanak hozni, a Szervezési Irodát, amely a párt személyi állományával foglalkozott, és a Titkárságot, élén az első titkárral. (Amíg a Szovjetunió fennállt, ezek a szervek az ekkor kidolgozott eljárási rend szerint tevékenykedtek.)¹¹⁹³

A bolsevik párt 1920-ban megtartott IX. kongresszusán, a Központi Bizottság egy évvel korábban megválasztott testületeinek munkájáról szóló beszámolójában a Titkárságot kifejezetten a Központi Bizottság akaratának érvényesítésére hivatott szervként említették.¹¹⁹⁴

A politikai hatalmat elvileg a kezdetben évente összeülő pártkongresszus¹¹⁹⁵ és annak választott testülete, a Központi Bizottság gyakorolta. A szovjet rendszer megkérdőjelezhetetlen vezetője valójában Lenin volt. Elsősorban nem formális funkciói, hanem a tényleges hatalma révén. Igaz, hogy közben a Népbiztosok Tanácsának elnökeként a központi kormányzatot is ő irányította.

Erős akaratú és magabiztos vezetőként szinte mindig keresztülvitte akaratát. Nem volt hajlandó kompromisszumot kötni. A pártsejtek behálózták az egész országot, minden állami és társadalmi szervezetet irányításuk alá vontak. A párt és az állam közötti határt szándékosan elmosták, világossá tették, hogy a Szovjetunióban nem létezhet egyetlen autonóm testület sem. Mindegyik csak a párt döntéseinek a végrehajtója.¹¹⁹⁶

Leninék, hogy a legfelsőbb pártvezetésen belül is mindenfajta szembenállást felszámoljanak, a bolsevik párt X. kongresszusán a pártegység jelszavával betiltották az úgynevezett frakciózást. A határozatot ideiglenesnek mondták, és a kronstadti felkelés okozta válsággal indokolták. Valójában a Szovjetunió egész fennállása alatt érvényben maradt. Sztálin pedig a pártot is katonai szervezatként szervezte tovább. A felső csoport, 4-5 ezer ember a párt tábornoki kara, 30-40 ezer ember a tisztikar, 150 ezer kisebb rangú káder tiszthelyettes.¹¹⁹⁷

Az ily módon már teljes mértékben egy személy által irányított párt tényleges vezető szerepét a Politikai Felvilágosítási Bizottságok konferenciáján (1920. november 3.) Lenin a következőképpen értelmezte: „Nekünk tudnunk kell és gondolnunk kell arra, hogy a szovjet köztársaság egész jogi és tényleges szervezete¹¹⁹⁸ arra épül, hogy a párt

¹¹⁹² *Lenin összes művei*. LIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1980. 208.

¹¹⁹³ Zsorecz Medvegyev (1989): i. m. 14.

¹¹⁹⁴ Tucker (2006): i. m. 229.

¹¹⁹⁵ 1927 után csak ritkán hívták össze.

¹¹⁹⁶ *Lenin összes művei*. LIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1980. 166., 172.

¹¹⁹⁷ Lásd erről: Vlagyimir Iljics Lenin – Joszif Visszarionovics Sztálin: *Párt és pártépítés*. Budapest, Szikra, 1950.

¹¹⁹⁸ Az eredeti orosz szövegben *konstitucija*, azaz alkotmány volt.

mindent egy elv szerint korrigál, ír elő és épít [...]”¹¹⁹⁹ Ezt a vezető szerepet azonban sem az 1918-as, sem az 1924-es alkotmány nem említette. Még az 1936-os sztálini alkotmányban is csak az egyesülési és szervezkedési szabadságról szóló 126. szakaszban találkozhatunk egy odavetett félmondatral, amely szerint „a munkásosztálynak és a dolgozók más rétegeinek legaktívabb és legöntudatosabb polgárai pedig az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Pártba egyesülnek, amely a dolgozók élcsapata a szocialista rend erősítéséért és fejlesztéséért folytatott harcokban és vezető magva a dolgozók valamennyi társadalmi és állami szervezetének.”

A párt vezető szerepét politikai deklarációk biztosították. Ez is jelezte a jogszabályok feletti hatáskörét. A főtitkárok közül utoljára Brezsnyev – a Szovjetunió Kommunista Pártja XXV. kongresszusán – deklarálta: „Csak a párt létezik, a marxizmus–leninizmus tanításaival és a tömeg politikai szervezésének tapasztalataival felfegyverzett párt, amely képes arra, hogy meghatározza a társadalmi fejlődés fő irányait.” A legfontosabb tulajdonság, amelyet a párt megkövetel vezetőitől: „a magas fokú eszmei elkötelezettség és szakértelem.”¹²⁰⁰

Lenin 1922 tavaszán létrehozta a párt főtitkárának a posztját, s áprilisban a javaslatára megválasztották erre a funkcióra Sztálint. (A Politikai Bizottság jelölte és a Központi Bizottság választotta.) A titkárságon hatalmas apparátus kezdett dolgozni, és az egész ország irányítását átvette.

Az állampárt vezetőjének a hatalmát egyedül Hruscsov idején korlátozták valamelyest (de ez akkor sem jogi szabályozás, hanem a politikai erőviszonyok alapján történt). Így Hruscsov csak első titkár lett. Végül Brezsnyev állította vissza a főtitkári tisztséget 1966-ban.

Sztálin főtitkársága idejétől hatalmasra duzzadt a párt apparátusa. A Központi Bizottság létszáma 1918. április 15-étől (a XVIII. kongresszusra) 139 főre nőtt. Az állandó tisztogatások és terror¹²⁰¹ ellenére a párt tagsága megközelítette a négymilliót.¹²⁰² A pártvezetés jelentős része a polgárháború alatt kapta meg a kinevezését. A militarista kultusz tipikus termékei: a molotovok, a vorosilovok, ordzsonikidzék, mikojanok, jezsovok, levuscsovok, malenkovok a műveletlen kisember prototípusai, akik hihetetlenül

¹¹⁹⁹ *Lenin összes művei*. XXXI. (1972): i. m. 37.

¹²⁰⁰ Leonid I. Brezsnyev: *Ob osznonik voproszah ekonomiceszkoy polityiki KPSZSZ, na szovremennom etape (1964–1975)*. I. kötet. Moszkva, (k. n.), 1975. 118.

¹²⁰¹ A párttagok közötti tisztogatás (*csiszta*) gondolatát először 1921-ben a kronstadti lázadás után fogadták el, és ekkor határozták meg ideológiai alapját is. Ekkor mintegy 175 ezer tagot zártak ki. A második tisztogatáskor már 300 ezret. Ezenkívül az ellenőrző bizottságok a két tisztogatás között 260 ezer tagot távolítottak el a párt soraiból. A harmadik tisztogatásra 1933-ban került sor, amikor állítólag 800 ezer embernek kellett elhagynia a pártot. A II. világháború után a szovjet mintát átvéő kommunista pártok – így a magyar is – alkalmazták ezt a módszert. Például Lengyelországban 1948-ban egy átfogó antiszemita és értelmiségellenes kampány során 230 ezer embert távolítottak el a Lengyel Munkáspártból. Lásd Karol Sauerland: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások*. Budapest, Helikon, 2001. 78–79.

¹²⁰² Berend T. Iván: A bolsevik forradalom a „pártállam” diktatúrájává torzul. *Valóság*, 32. (1989), 12. 2.

becsvágyóak, ravaszak, kegyetlenek, elvtelenek, erkölcstelenek, és akiket az ellenségekkel szembeni gyűlölet éltet csak.¹²⁰³

A bolsevik pártban uralkodó légkörről Lenin közeli munkatársa, Guszev így nyilatkozott:

„Lenin megtanította nekünk, hogy a párttagoknak – kivétel nélkül – a CSEKA ügynökeiként kell tevékenykedniük: kötelességük, hogy megfigyeléseket végezzenek és tapasztalataikról jelentést tegyenek. [...] Ne emiatt legyenek aggályaink, ha feljelentünk valakit, hanem ellenkezőleg, akkor, ha elmulasztjuk ebbéli kötelezettségünket. [...] Legyen valaki a legközelebbi, legőszintébb barátunk, ha más a politikai véleménye, nem tehetünk egyebet, mint hogy megszakitunk vele minden kapcsolatot, egyszersmind leleplezzük, feljelentjük őt.”¹²⁰⁴

A bolsevik típusú állampártot Lenin alakította ki, de Sztálin idején nyerte el végleges formáját. Az 1917 és 1932 közti másfél évtizedben ezt a mintát vették át az úgynevezett fiókpártok, így a Magyar Kommunista Párt is.¹²⁰⁵

A Magyar Kommunista Párt története 1945-ig

Kikből állt egy kommunista sejt a Horthy-korszakban?
Egy moszkovitából, egy besúgóából és egy balekből.
(Pesti vice)

A kommunista pártok, így a Magyar Kommunista Párt is a bolsevik párt mintájára és annak „önálló nemzeti szekciójaként” jött létre.¹²⁰⁶ A szovjet vezetés, mivel az egész világot el akarta foglalni, ezért a különböző kommunista pártok tevékenységének koordinálására hozta létre 1919 márciusában a Komintern.¹²⁰⁷ Ez a nemzetközi szervezetnek tűnő intézmény valójában a szovjet vezetés irányítása alatt állt, költségvetését először a szovjet párt Politikai Bizottsága fedezte, majd 1928-tól a szovjet állambiztonsági szervek finanszírozták.¹²⁰⁸

¹²⁰³ Szaharov (2000): i. m. 77–78.

¹²⁰⁴ Idézi Vitalij Sentalinszkij: *A feltámadott szó. A KGB irodalmi archívuma*. Budapest, Nagyvilág, 2000. 320.

¹²⁰⁵ Niederhauser Emil szerint a nemzetiszocialista és a fasiszta pártok is a bolsevik párt mintájára alakították ki szervezetüket. Lásd Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2001. 281.

¹²⁰⁶ Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. I. kötet. Budapest, Magvető – Magyar Füzetek, 1991. 88.; Gati (1991): i. m. 56.

¹²⁰⁷ Kommunista Internacionálé vagy III. Internacionálé, amelyhez kezdetben harminc ország kommunista pártjai, illetve kommunista szervezetei tartoztak. Az akkori hivatalos álláspontról lásd Lukács György: *A III. Internacionálé szervezeti kérdései*. Lásd www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/hiszsk.htm

¹²⁰⁸ Varga József: *Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence kortörténetéhez*. Budapest, magánkiadás, 1991. 91.; Vass Vilmos: *A magyar demokratikus munkásmozgalom rövid története (1919–1944)*. Budapest, Széphalom, 1994. 32.

Az 1920-ban, ugyancsak Moszkvában megszervezett II. Komintern-kongresszuson már 41 párt képviseltette magát. Ekkor tették közzé a Komintern-tagság feltételeit tartalmazó 21 pontot, amelyeket – egy kivétellel – Lenin fogalmazott meg:

„A polgárháború jelenlegi korszakában a kommunista párt csak abban az esetben tudja majd kötelességét teljesíteni, ha leginkább centralista módon lesz megszervezve, ha a katonai fegyelemmel határos vasfegyelem fog uralkodni benne és a párt központja hatalommal és tekintéllyel bíró szerv lesz, amelynek széles a jogköre, s amely a párt tagjainak általános bizalmát élvezi.”¹²⁰⁹

Az ilyen módon megszervezett kommunista párt legfontosabb kötelezettsége a Szovjetunióhoz való teljes hűség,¹²¹⁰ és ennek megfelelően köteles volt a Komintern határozatát teljesíteni.

A Komintern elnöksége, végrehajtó bizottsága, titkársága a „demokratikus centralizmus” elve alapján a tagpártok működésének minden részletébe beleszólhatott, vezetőségük határozatait felfüggeszthette, hatályon kívül helyezhette. Hatáskörük még arra is kiterjedt, hogy egyes pártok működését átmenetileg vagy akár végleg is megszüntessék. A Magyar Kommunista Párt is a Komintern tagpártja vagy – ahogy akkoriban mondták – „szekciója” volt. Az „önálló nemzeti szekciók” autonómiájának csekély voltát érzékelteti, hogy például még Rákosi Mátyás sem akkor küldte a beszámolóit, amikor azt jónak látta, hanem amikor a futár Moszkvába ment.¹²¹¹

A Kommunisták Magyarországi Pártja elődszervezete Moszkvában, az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságának utasítása alapján alakult meg 1918. március 24-én, Kun Béla vezetésével. Ekkor még az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportjaként határozták meg őket (1918. április 11.). Tagjai azt a feladatot kapták, hogy kommunista újságot adjanak ki *Szociális Forradalom* címmel,¹²¹² agitátorokat képezzenek ki, és kezdjék meg Magyarországon a kommunista szervezkedést. Amikor megérkezett az őszirózsás forradalom híre, úgy gondolták, hogy elkezdődött Magyarországon is az a folyamat, amely Oroszországban az 1917-es februári forradalommal.¹²¹³ Kun Béla az alábbi utasításokkal küldte haza a kommunista pártba beszervezett hadifogolytársait: „Menjete haza, de a puskát, melyet kezetekbe fognak nyomni, fordítsátok igazi ellenségeitek ellen. Borítsátok lángba az országot. Nem a gyűlölet lángjával, hanem

¹²⁰⁹ *Lenin összes művei*. XLI. (1974): i. m. 199.

¹²¹⁰ Mindezek közül a legfontosabbnak a Szovjetunióhoz való teljes hűség számított. Jó példa erre, hogy Hirossik János (1887–1950), aki a Tanácsköztársaság idején a negyedik legfontosabb pozíciót töltötte be, 1933-ban Prágába ment. Ott azzal a feladattal akarták megbízni, hogy menjen Magyarországra, és tegyen jelentéseket a szovjet titkosszolgálatnak a magyarországi katonai objektumokról. Amikor Hirossik ezt megtagadta, nemcsak hogy kizárták a pártból, hanem 1945 után hagyták éhen halni. Lásd Demény Pál – Bossányi Katalin: *Demény Pál 1901–1991*. Budapest, Demény Pál Alapítvány, 1995. 54–55.

¹²¹¹ Idézi Pünkösti Árpád: Rákosi Mátyás negyedik hazatérése. *Valóság*, 35. (1992b), 3. 49.

¹²¹² A *Szociális Forradalom* példányszáma hamarosan elérte a 18 ezret, amely a többi hadifogolyoknak készült újságéhoz képest tekintélyes szám. Lásd Borsányi (1979): i. m. 66.

¹²¹³ Milei György: Dokumentumok az OK(b)P Magyar Csoportjának történetéből. *Párttörténeti Közlemények*, 4. (1958), 1. 165.; Szamuely Tibor: *A kommunisták magyarországi pártjának megalakulása, és harca a proletárdiktatúráért*. Budapest, Kossuth, 1964. 130.

igazi lángokkal. Gyűjtsátok fel az imperialisták, a tőkések, a papok és rablólovagok országát. Hazatérő proletárok, lázadatok fel.”¹²¹⁴

Kun Béla és társai az úgynevezett guruló rubellel¹²¹⁵ és a szovjet vezetés konkrét utasításaival együtt érkeztek vissza Magyarországra. 1919. március 21-ig 300 magyar származású kommunista agitátort küldtek a Szovjetunióból.¹²¹⁶ Lengyel József¹²¹⁷ visszaemlékezése szerint: „Az agitátorképzőből magukkal hozták az előadási módot, a primitív, egyszerű, meggyőző és közérthető szavakat. [...] Megtanultuk, milyen fontos a posta-épület, a vasút, a távíró erős megszállása.”¹²¹⁸

A Kommunisták Magyarországi Pártjának¹²¹⁹ magyarországi alakuló ülésére 1918. november 24-én, jellemző módon nem egy gyárnegyedben vagy munkások által lakott kerületben, hanem Budán, Kelen József¹²²⁰ Városmajor utcai polgári lakásában került sor. Vezetői jórészt értelmiségiek: újságírók, szakszervezeti funkcionáriusok. Valódi munkást csak elvétve találhatunk közöttük, parasztot pedig egyet sem.¹²²¹ A Kommunisták Magyarországi Pártjának Ideiglenes Szervezeti Szabályzata mégis előírta, hogy a párt tagja lehet minden bér munkás és földtelen paraszt, a nem bér munkások viszont csak két tag ajánlásával vehetők fel.¹²²²

A Kommunisták Magyarországi Pártja következetesen készült arra, hogy a polgári köztársaságot fegyveres akcióval megdöntse, és még a programja által is bevallott módon

¹²¹⁴ Györkei Jenő – Józsa Antal: Adalékok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a Szovjetunió polgárháborújában részt vett magyar internacionalisták történetéhez (1917–1922). *Hadtörténeti Közlemények*, 4. (1957), 3–4. 25.

¹²¹⁵ Így nevezték azt a viszonylag jelentős anyagi támogatást, amelyet a Szovjetunió adott a más országokban a hatalom megszerzése érdekében tevékenykedő kommunista pártoknak. Kun Béla a letartóztatása után bevallotta, hogy a párt havi 300 ezer koronát költött el fegyvervásárlásra és propagandára. Lásd *Népszava*, 1919. február 25. 3. Ugyanerről írt: Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Budapest, Magvető, 1983. 226.; Lengyel József: *Visegrádi utca*. Budapest, Kossuth, 1968. 76.

¹²¹⁶ Milei (1958): i. m. 165.

¹²¹⁷ Lengyel József (1896–1975): Kossuth- és József Attila-díjas író és költő. 1930-ban a Szovjetunióba költözött. 1938-ban letartóztatták. 1946-ban szabadult a Gulag munkatáborából. 1948-ban újra letartóztatták, majd örökös szibériai száműzésre ítélték. 1955-ben térhetett vissza Magyarországra. Magyarországon elsőként vont párhuzamot a szovjet és a náci haláltáborok között. Lásd Major Ottó (szerk.): *Lengyel József noteszeiből 1955–1975*. Budapest, Magvető, 1989.

¹²¹⁸ Lengyel (1968): i. m. 82–83.

¹²¹⁹ A magyarországi kommunisták viszonylag sokszor nevet váltottak: Kommunisták Magyarországi Pártja (1918. november 24. – 1919. március 21.); Magyarországi Szocialista Párt (1919. március 21. – 1919. június 12.); Kommunisták Magyarországi Pártja (1919. augusztus 1. – 1943. július); Békepárt (1943. július – 1944. szeptember 12.); Kommunista Párt (1944. szeptember 12. – 1944. november 12.); Magyar Kommunista Párt (1944. november 12. – 1948. június 12.); Magyar Dolgozók Pártja (1948. június 12. – 1956. október 31.); Magyar Szocialista Munkáspárt (1956. november 1. – 1989. október 6.).

¹²²⁰ Kelen József (1892–1938): gépészmérnök, kommunista politikus. Korvin Ottó testvére. A Tanácsköztársaság idején népbiztos, amiért életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték. 1922-ben a túsul ejtett magyar tisztekre kicserélték, és a Szovjetunióba távozott. A sztálini tisztogatások során halálra ítélték és kivégezték.

¹²²¹ Milei György: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásáról*. Budapest, Kossuth, 1962. 66.

¹²²² *Vörös Újság*, 1918. december 28.

a Szovjetunióhoz csatlakoztassa.¹²²³ Ennek érdekében fegyvereket vásároltak,¹²²⁴ és folyamatosan lázították a háborús vereség, a területi veszteségek és a gazdasági katasztrófa miatt egyébként is elkeseredett lakosságot. A feketepiacon nagy mennyiségű papírt tudtak szerezni, ezért tudták nagy példányszámban kiadni a *Vörös Újságot*,¹²²⁵ és a nagy mennyiségű, uszító tartalmú röplapot, plakátot. Fegyveres akciókkal hívták fel magukra a figyelmet. Gyárakat foglaltak el, és azt mondták az ott dolgozóknak, hogy „szocializálták” az üzemet. Csak két dolgot nem tudtak megoldani: nem tudták biztosítani a munkások fizetését, és nem volt, aki irányította volna a vállalatot.¹²²⁶ A *Pesti Hírlap* egy kommunistaellenes cikket közölt, ezért 1919. január 23-án kommunista aktivisták szétverték a szerkesztőséget.¹²²⁷ Néhány nappal később, február 9-én a keresztény *Új Lap* és az *Alkotmány* szerkesztőségét támadták meg,¹²²⁸ február 19-én pedig az Apostol nyomdát, ahol a keresztény lapokat készítették.¹²²⁹ Ezenkívül az *Új Nemzedék*, a *Pester Lloyd*, a *Szív*, a *Sajtó* és a *Magyar Kultúra* szerkesztőségét is feldúlták.¹²³⁰ A rendőrség szinte mindent tudott a kommunista szervezkedésekről, mégsem léphetett közbe, mert a szociáldemokrata miniszterek, köztük is leginkább Kunfi Zsigmond,¹²³¹ ezt megakadályozták.¹²³² A legbrutálisabb támadást a *Népszava* szerkesztősége ellen követték el. Kun Béla, Vágó Béla¹²³³ és Szamuely Tibor uszító szónoklatai után több mint száz ember löfegyverekkel, kézigránatokkal támadta meg a *Népszava* szerkesztőségének védelmére vezényelt rendőröket. Nyolcan meghaltak: három rendőr, két népőr és három civil. A sebesültek száma meghaladta a nyolcvanat. Ez az eset olyan mértékű felháborodást váltott ki, hogy Károlyi Mihály és a kormány szociáldemokrata miniszterei kénytelenek voltak hozzájárulni ahhoz, hogy a rendőrség letartóztassa a kommunista vezetőket.¹²³⁴ 77 kommunistát tartóztattak le, közülük 32-t, köztük Kun Bélát is a Gyűjtőfogházba zárták.¹²³⁵

¹²²³ Gábor Sándorné et al. (szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. V. kötet. Budapest, Szikra, 1956. 351–352.

¹²²⁴ Borsányi (1979): i. m. 108.

¹²²⁵ A *Vörös Újság* először 1918. december 7-én jelent meg. Lásd Havasmezői Gergely: A *Vörös Újság*. Egy kommunista lap a Népköztársaságban és a Tanácsköztársaságban, 1918–1919. *Filológia.hu*, 1. (2010), 1. 30.

¹²²⁶ Garami Ernő: *Forrongó Magyarország*. Leipzig–Wien, Pegazus, 1922. 91.

¹²²⁷ Az utca és a sajtószabadság. Rombolás a Pesti Hírlap házában. *Budapesti Hírlap*, 1919. január 24. 2.

¹²²⁸ Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. 83.

¹²²⁹ *Alkotmány*, 1919. február 20.

¹²³⁰ Kun Andor: A bolsevista sajtó. In Huszár Károly (szerk.): *A vörös rémuralom Magyarországon*. Budapest, Erdélyi Szalon-IAT, 2020. 160.

¹²³¹ Kunfi Zsigmond (1879–1929): szociáldemokrata politikus, irodalomtörténész, lapszerkesztő, újságíró, fordító, miniszter, közoktatási népbiztos. Öngyilkos lett.

¹²³² Batthyány Tivadar: *Beszámoló*. Budapest, Szépművés Könyvek, 2017. 307.

¹²³³ Vágó Béla (1881–1939): újságíró, előbb szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A Tanácsköztársaság népbiztosa. A tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba menekült, ahol 1939-ben halálra ítélték és kivégezték.

¹²³⁴ *Népszava*, 1919. február 25. 3; *Pesti Hírlap*, 1919. február 21. 3; Nagy Vince: *Októbertől októberig*. Budapest, Magvető, 1991. 123.

¹²³⁵ Salamon (1995): i. m. 114.

Végül is a KMP a kormányzati hatalmat nem fegyveres felkeléssel, hanem Károlyi Mihály és a szociáldemokraták révén, sajátos körülmények között szerezte meg. A Berinkey-kormány határozatot hozott arról, hogy kérni fogják Károlyi Mihályt, adjon eljárási kegyelmet az előzetes fogva tartásban lévő kommunistáknak.¹²³⁶ Erre végül nem került sor, Kun Bélát és társait mégis teljesen törvénytelen módon kiengedték a Gyűjtőfogházból.¹²³⁷ A kommunisták ezután a szociáldemokratákkal együtt lemondatták Károlyit, és átvették a hatalmat. Így kezdődött el 1919. március 21-én a kommunisták 133 napig tartó diktatúrája Magyarországon.

Az elvben a szociáldemokratákkal együtt kormányzó kommunista vezetők¹²³⁸ kapkodó, a lakosság legelemibb érdekeit is figyelmen kívül hagyó intézkedések egész sorával szinte mindenkit maguk ellen fordítottak. Elsősorban azért, mert Lenin utasításai alapján jártak el. A Magyar Tanácsköztársaság nem titkolt célja a Szovjetunióhoz való csatlakozás volt. Erre utalt az Alkotmányban szereplő „Szövetséges” szó: Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság. Erre utalt az is, hogy amikor visszafoglalták a felvidéki magyar területeket, akkor ott egy „Szlovák Tanácsköztársaságot” hoztak létre. Ahogy Pritz Pál találóan megfogalmazta: a Tanácsköztársaság „[v]ezetői a legtermészetesebben beszéltek arról, hogy ők kommunisták, s csak véletlenül magyarok”.¹²³⁹ (A szovjet vezetés nem kifejezetten önzetlen célból támogatta a magyar kommunistákat.)

A Forradalmi Kormányzótanács feloszlatta az összes polgári pártot és egyesületet.¹²⁴⁰ Megszüntettek minden alapjogot és a törvény előtti egyenlőséget. Az állampolgárok nem hivatkozhattak az alanyi jogaikra. Teljes mértékben a kommunista vezetők önkényes intézkedéseitől függtek. A tömegével felmerült jogsérelmek esetén is megszűnt a bírósághoz fordulás joga. Megtiltották a Közigazgatási Bíróság működését is. A Tanácsköztársaság „jogi szakfolyóirata”, a *Proletárjog* deklarálta: „A forradalom nem vitatkozik ellenfeleivel, hanem szétzúzza őket.”¹²⁴¹

Az aktív és a passzív választójogot nemre való tekintet nélkül csak azok gyakorolhatták, akik tizennyolcadik életévüket betöltötték, és a társadalomra hasznos munkából éltek, mint a munkások vagy alkalmazottak stb., vagy akik háztartási munkával foglalkoztak. Nem választók és nem választhatók: a) akik nyereség szerzése céljából bérmunkásokat alkalmaztak; b) akik munkanélküli jövedelemből éltek; c) kereskedők; d) lelkészek és szerzetesek;¹²⁴² e) elmebetegek és gondnokság alatt állók; f) akiknek politi-

¹²³⁶ MNL OL W12-K27, Minj. jkv. 1919. 03. 21., 32–33.

¹²³⁷ HU BFL-1919-IV-3-120, 16.

¹²³⁸ A két párt egyesülése után kitalált új név nem tartalmazta ugyan a „kommunista” kifejezést, de a „demokrata” jelzőt is elhagyták.

¹²³⁹ Pritz Pál: A magyarországi Tanácsköztársaság keletkezése, céljai, mozgástere és helye történelmünkben. In Krausz Tamás – Morva Judit (szerk.): *1919 Tanácsköztársaság 2019*. Budapest, Közép-Európai Fejlesztési Egyesület, 2019. 61.

¹²⁴⁰ Lukács György még az 1836-ban alapított Kisfaludy Társaságot is betiltotta. Lásd József Farkas (szerk.): *Az 1918/19-es forradalmak irodalma*. IV. kötet. Budapest, Akadémiai, 1967. 70.

¹²⁴¹ Demokrácia vagy diktatúra? *Proletárjog*, (1919), 1. 2–3.

¹²⁴² Pedig a szerzetesek tényleg nincstelenek voltak, hiszen szegénységi fogadalmat tettek, és nem lehetett magántulajdonuk. Még a munkásoknál is szegényebbek voltak.

kai jogai aljas indokból elkövetett bűncselekmény miatt föl vannak függesztve. Ezeknek a szabályoknak megfelelően a lakosság 50%-ának lett volna választójoga. Valójában szavazati jogosultságot a legtöbb esetben a szakszervezeti tagsággal vagy párttagsággal rendelkezők kaptak.¹²⁴³ A választásokon ellenjelölt nélkül csak a pártvezetés által kiválasztottakból álló listára lehetett szavazni.¹²⁴⁴ Így is néhány helyen utólag korrigálták az eredményeket. Az ilyen módon létrehozott helyi, azaz községi és városi tanácsok delegálták a járási tanácsokat. A megyei tanácsok pedig a járási és a városi tanácsokból alakultak, ezzel is erősítették a városi munkásság befolyását. A megyei és a városi tanácsok végül pedig kijelölték a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlésének tagjait.¹²⁴⁵ A választójog csak a helyhatósági választásokra vonatkozott.

A Tanácsköztársaság 133 napos fennállása alatt igen nagy mennyiségű jogszabályt alkotott. A kommunista vezetők között viszont alig volt képzett és gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező jogász. Rónai Zoltán¹²⁴⁶ igazságügyi népbiztos néhány jogszabályt kapott Kun Bélától, majd a bécsi külkereskedelmi kirendeltségtől kapta meg német nyelven a Szovjetunióban kiadott rendelkezéseket. Miközben azt is deklarálták, hogy többet jogászokra nem lesz szükség, és hamarosan a jog is el fog halni. Ennek megfelelően Lukács György népbiztoshelyettes rendeletére megszüntették az egyetemi jogászképzést.¹²⁴⁷ Nem tisztázták a jogforrási hierarchiát, még azt sem, hogy melyik hatóságnak van jogalkotói jogosultsága. Kialakították azt a gyakorlatot, hogy a napilapok is rendszeresen közzétették a rendeleteket. Ez tovább fokozta a zűrzavart. Valaki például megjelentetett egy rendeletet arról, hogy az együttélést házasságnak kell nyilvánítani. Ezután hiába nyilatkozott a Kormányzótanács arról, hogy ilyen rendelet nem született, több házasságot erre a nem létező rendeletre hivatkozva felbontottak. A kapkodva, csekély jogász ismeretekkel összetákolt rendelkezések egymással is ellentmondásban voltak. Ráadásul sok esetben teljesen értelmetlenek. Például húsvétkor megtiltották a húsvéti tojások festését, megszüntették az érettségi vizsgát és az osztályozást az iskolákban, állami tulajdonba akarták venni a mézet, a rongyot, a papírhulladékot, az üvegdiszket, a háztartási cikkek, az evőeszközöket stb. A *Proletárjog* című lapban megjelent rendeletek újabb és újabb ötleteket közöltek: a papi nőtlenség megszüntetése,¹²⁴⁸ a fajegészség, az eugenika szempontjából az elmebetegek, szifilisztikusok, tuberkulotikusok stb. házassági tilalma. Később a süketnémáké is. Sőt közösülési tilalmat és sterilizációt is

¹²⁴³ Gratz (1935): i. m. 126.

¹²⁴⁴ Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. München, Verlag für Kulturpolitik, 1923. 301.; Szabó László: *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Athenaeum, 1919. 63.

¹²⁴⁵ Varga Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Budapest, Napvilág, 2019. 190.

¹²⁴⁶ Rónai Zoltán (1880–1940): ügyvéd. Kunfi Zsigmond sógora. Először szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A Tanácsköztársaság idején népbiztos. 1940-ben öngyilkos lett.

¹²⁴⁷ Hatos Pál: *Roszfűk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, Jaffa, 2021. 289.

¹²⁴⁸ Engel Zsigmond: A kommunista családjog. *Proletárjog*. (1919), 1. 6.

elrendeltek.¹²⁴⁹ A *Himnusz* helyett az *Internacionálét* kellett játszani. A nemzeti színű zászlókat be kellett szolgáltatni, helyettük vörös színűeket kellett mindenhova kitűzni.¹²⁵⁰

Minden magánlakás fürdőszobáját szombatonként a proletárcsaládok rendelkezésére kellett bocsátani.¹²⁵¹ Betiltották a divatot és minden célszerűtlen szokást.¹²⁵² Állandósították az alkoholtilalmat.¹²⁵³ Hiába mondta Garbai Sándor,¹²⁵⁴ a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, hogy a magyar parasztság ötöde szőlőművelésből él. Jobb ügyhöz méltó precizitással határozták meg ezzel szemben a színházak és mozik büféiben árusított limonádé árát és összetételét.¹²⁵⁵

Bezárták a kávéházakat, betiltották a magán-telefonbeszélgetéseket (még a segélyhívást is). Kegyeletsértő módon megszüntették a különböző vallások szertartásainak megfelelő temetkezéseket. Az iskolákban megszüntették a magyar irodalom oktatását. A Magyar Tudományos Akadémiából elzavarták a tudósokat, helyükre vöröskatonákat költöztettek.¹²⁵⁶

Kelen Józsefné,¹²⁵⁷ a Közoktatásügyi Népbiztosság gyermekszociális osztályának vezetője a gyermekvédelmi egyesületek bizottságai előtt előadta, hogy meg kell tiltani a megszületett csecsemők anyjuk általi szoptatását, mert a gyermekek egyidejűleg az anyatejjel magukba szívják a szülők iránti tiszteletet, ami „elavult fogalom”.¹²⁵⁸ Mivel többféle újság is leközlöhetett a fenti rendelkezések szövegét, még az elnevezések is ellentmondásosak voltak. Végrehajtásuk pedig esetleges és önkényes.

Az államosításnak nevezett jogtalan vagyonekbevitelről egymás után hozták a rendeleteket, ugyanis azt hirdették, hogy minden lenne, csak az elosztást kellene racionalizálni és igazságosabbá tenni. Értékteremtést, fejlesztést egyáltalán nem terveztek. Kárpótlás nélkül állami tulajdonba vették a pénzintézeteket, az ipari, bánya- és közlekedési üzemeket, az áruházakat, a földbirtokokat, az iskolákat, a színházakat, a mozikat, a könyvtárakat, a műkincseket, a gyógyszertárakat. Annak ellenére, hogy az ipar államosításának csak a 20 főnél több alkalmazottat foglalkoztató üzemekre kellett volna kiterjednie, sok helyen a kisiparosok műhelyeit és szerszámaikat is elkobozták.¹²⁵⁹ Ennek következtében visszaesett a termelés, és megbénult a kereskedelem.

¹²⁴⁹ Sebestyén Ernő: A lakás joga a proletárállamban. *Proletárjog*, (1919), 2. 13.; *Proletárjog*, 3. 19., 21.; 4. 32.; 5. 40.; 7. 61.

¹²⁵⁰ *Tanácsköztársaság*, 1919. április 26.

¹²⁵¹ *Budapesti Népbiztosság Hivatalos Közlönye*, 1919. március 28.

¹²⁵² *Proletárjog*, (1919), 4. 31.

¹²⁵³ *Proletárjog*, (1919), 61.

¹²⁵⁴ Garbai Sándor (1879–1947): közművessegéd, szociáldemokrata politikus, a Forradalmi Kormányzótanács elnöke.

¹²⁵⁵ Bob Dent: *A vörös város. Politika és művészet az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Ford. Konok Péter. Budapest, Helikon, 2019. 325.

¹²⁵⁶ Hatos (2021): i. m. 29.

¹²⁵⁷ Kelen Józsefné (1891–1974): tanár, kommunista politikus. A Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba költözött. 1954-ben tért vissza Magyarországra.

¹²⁵⁸ Marcel van Hamersveld – Michiel Klinkhamer: *Könyörtelen messianizmus*. Budapest, XX. Század Intézet, 2000. 84.

¹²⁵⁹ Rákos Ferenc: *Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban*. Budapest, Jogi, 1953. 41.

Állami tulajdonba vették a lakóházakat, az ékszereket, a műtárgyakat, az arany-érméket és a külföldi pénzeket, keleti szőnyegeket, bankbetéteket, hangszereket, kerékpárokat, bútorokat, mikroszkópokat, edényeket, bélyeggyűjteményeket, fehérneműket stb. A végén már szinte mindent, ami mozgatható volt.¹²⁶⁰ Nem kezdtek új lakások építésébe, hanem a meglévő lakásokat úgynevezett házbizalmiak leltárba vették. Minden felnőtt elvileg egy szobát, egy család pedig maximum három szobát tarthatott meg, a lakásingatlan többi részét fel kellett ajánlani az államnak. A házbizalmiak és a házmesterek által leltárba vett lakásokat, lakrészeket a rendszer hívei között osztották szét.¹²⁶¹ A tulajdonosok hirtelen rájuk szakadt jogfosztottságuk mellett úgy érzékelték az új rendszert, mint amelyik kiforgatja őket anyagi és erkölcsi javaikból.

Az államosításnak nevezett akció valójában egy át nem gondolt kifosztás volt, amely még a Tanácsköztársaságra nézve is több kárt okozott, mint hasznot. Mivel szinte mindent elkoboztak, megszűnt az adóztatás, az állami bevételeket rablógazdálkodással igyekeztek pótolni. Az államosított vállalatok többségénél visszaesett a termelés, csökkent a munkafegyelem. A lefoglalt árukészletek egy része pedig kézen-közön eltűnt.¹²⁶² A korlátozások nemcsak a kereskedőket, hanem a vásárlókat is sújtották. Bútort, edényt, evőeszközt, felső- és alsóruházatot, ágyneműt vagy más tartós fogyasztási cikket csak a házbizalmi írásos engedélyével lehetett vásárolni. Egyetlen gazdasági vagy szociális problémát sem oldottak meg, inkább növelték azokat.

A 100 hold feletti birtokokat államosították, és általában a régi intézők szakmai felügyelete mellett állami gazdaságokhoz hasonló termelőegységeket hoztak létre belőlük. Mivel a földet államosították, és nem osztották fel, ezért szinte az egész parasztságot maguk ellen fordították, hiszen a szomszédos országok földosztásáról szóló hírek viszont eljutottak Magyarországra is. Államosították a bankokat, a bányákat, a nagyüzemeket és a 75 hold feletti birtokokat. A magántulajdonban maradt kisbirtokokat szövetkezeti gazdaságokba akarták tömöríteni, de ennek megvalósítására a Tanácsköztársaság bukása miatt már nem került sor. A magántulajdon szentségébe vetett bizalom viszont megingott. Különböző önjelölt szervezetek, magukat hatóságnak tituláló személyek sorra foglalták el mások földbirtokait. A birtokos parasztok joggal tartottak attól, hogy az ő földjeiket is államosítani fogják. A parasztság ezért elbizonytalanodott, és sok helyen a termelőmunka helyett inkább kivárássra rendezkedett be.¹²⁶³

A lakosságot folyamatosan vegzálták, illetve megpróbálták ellenőrzés alá vonni és izolálni. Szigorúan büntették az utcai csoportosulásokat. Estére kijárási tilalmat hirdettek, és le kellett oltani a villanyt.

A Tanácsköztársaság vezetői az egyházakra kezdettől fogva ellenséggént tekintettek. Ezért a vallásosság és az egyházak megsemmisítése céljából a Forradalmi

¹²⁶⁰ PIL 672. f. 348. ő. e.

¹²⁶¹ *Pesti Napló*, 1919. április 1. 4.; *Pesti Napló*, 1919. március 29. 4.; *Népszava*, 1919. március 29. 3.; *Népszava*, 1919. április 3. 6.; *Hatos* (2021): i. m. 185.

¹²⁶² *Népszava*, 1919. július 15.

¹²⁶³ Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, Mefhosz, 1939. 162.; Matlekovits Sándor: *A földreform. Budapesti Szemle*, 179. (1919), 511. 1–48.

Kormányzótanács már az első ülésén létrehozta a Vallásügyi Likvidáló Hivatalt (vagy „bizottságot”, máshol: „biztosság”), amelynek élére Fáber Oszkárt¹²⁶⁴ – egy harcos ateistává és szociáldemokrata funkcionáriussá lett korábbi piaristát – tették, s amely szervezet leginkább az egyházak vagyonának megszerzésében jeleskedett. Államosították az egyházak földjeit, a templomok kivételével minden ingatlant, iskolákat, kórházakat, szociális otthonokat, de még az értékpapírokat és a készpénzt is elkobozták. Felszámolták a keresztény gazdasági, kulturális és valláserkölcsi szervezeteket, betiltották a vallás-oktatást. A lelkészeket, apácákat kitiltották a kórházakból, pedig ők ápolták a betegeket. A helyi szinten tevékenykedő vezetők viszont sok helyen elmondták, hogy a templomokat is el fogják kobozni, és ott például mozikat rendeznek be, mint a Szovjetunióban. Ezután nem kaphattak az egyházak a műemlék jellegű templomok fenntartásához sem segítséget. A munkástanácsok megbízottjai ellenőrizték, hogy a miséken, istentiszteleteken mit mondanak a lelkészek. Új tankönyveket adtak ki, betiltották a hittan oktatását, eltiltották a szerzetes- és paptanárokat a tanítástól és a betegápolástól. A papokat és a szerzeteseket felszólították, hogy hagyjanak fel hivatásuk gyakorlásával, nősüljenek meg, és vegyenek részt egy átnevelő tanfolyamon. A Tanácsköztársaság hivatalos lapja, a *Vörös Újság* fogalmazta meg a Forradalmi Kormányzótanács célkitűzéseit: „A hadseregből és az iskolából kirepültek a papok, most már csak a templomok vannak hátra. A vallás nem magánügy, hanem közügy, és a proletárdiktatúrának igenis elsőrendű kötelessége a legkérelmezhetlenebbül megszüntetni az egyház minden néven nevezendő működését.” Fáber Oszkár kijelentette: „Ne kerteljünk! Nyíltan megmondom, hogy célunk az egyház teljes kiirtása!”¹²⁶⁵

Az egyházakkal szemben alkalmazott terror következtében 11 pap és egy szerzetesnővér szenvedett vértanúhalált. Vida János helyettes esperest, kerületi tanfelügyelőt és sármelléki plébánost március 30-án gyilkolták meg.¹²⁶⁶ Füles plébánosát, Szemelliker Antalt a kommunista vádbiztos április 9-én „népirtással és vérontással” vádolta. Ezért a forradalmi törvényszék még aznap halálra ítélte.¹²⁶⁷ Jászkarajenőn Szamuely terrorcsepatának egyik tagja, Dobák Imre csőre töltött fegyverrel követte a plébánost a lakására. Kósa József fejlővést kapott, a vöröskatona vele együtt meggyilkolta káplánját, Hornyik Károlyt is, aki a lövés hangjára sietett az irodába, hogy feladja plébánosának

¹²⁶⁴ Fáber Oszkár (1875–1945): piarista rendi szerzetesnövendék, szabadkőműves, kommunista politikus, az Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottság elnöke. A Tanácsköztársaság bukása után tíz év fegyházra ítélték, 1922-ben a szovjet–magyar fogolycsere-egyezménynek megfelelően a Szovjetunióba emigrált. Innen viszont Ausztriába költözött, ahol 1945-ben meggyilkolták.

¹²⁶⁵ Adriányi Gábor: *A katolikus egyház története a 20. században Kelet-, Közép-Kelet- és Dél-Európában*. Budapest, Kairosz, 2005. 178.; Fazekas Csaba: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben. In Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula (szerk.): *Múltból a jövőbe*. Budapest, ELTE BTK, 1997. 63.; Menekülnek a patkányok. *Vörös Újság*, 1919. április 11.; Fazekas Csaba: A Fáber-Apáti per. A Tanácsköztársaság „vallásügyi likvidáló biztosainak” felelősségre vonása 1920-ban. In Bana József (szerk.): *Bűn és bűnhődés*. II. kötet. Győr, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2001. 17.

¹²⁶⁶ A Veszprémi Egyházmegye vértanú papjai a vörös terror idején. *Carolus Martellus*, 2018. május 28.

¹²⁶⁷ Halálraítéltek egy plébánost. *Népszava*, 1919. április 11. 7. (a cikkben közölt adatok pontatlanok); Meszlényi Antal: *Keresztény magyarságunk küldetésben*. Budapest, Szent István Társulat, 1943. 283.; Biczó Zsolt: *Szemelliker Antal (1882–1919)*. Győr, magánkiadás, 2011.

a szent kenetet.¹²⁶⁸ Trubinyi Jánost, Dunamocs község plébánosát közismert nézetei miatt a kommunista különítményesek a Duna partjára vitték, és ott egy csónak láncával egy fára felakasztották.¹²⁶⁹ Június 23-án Vajay László 28 éves római katolikus keceli káplánt vöröskatonának, azt kiabálva, hogy „a papoknak meg kell döglenni, a papok jöjjenek ki!”, lelőtték.¹²⁷⁰ A szentendrei segédlelkészt, Kucsera Ferencet június 26-án a vörös őrség elfogta, a Dunához vitték, és agyonlőtték, majd holttestét a szemétdombra dobták.¹²⁷¹ Wohlmuth Ferenc császári plébánost „a csuhásnak lógnia kell” felkiáltással végezték ki 1919. július 5-én. Gyilkosai halála után meg is gyalázták. A négy égtáj felé lóbálták holttestét. A templom kapuját beszögezték, és a következő szöveggel ellátott plakátot tettek ki rá: „Istenhiány miatt az üzlet zárva marad.”¹²⁷² Vermes Gyula pécsi származású papot, a keresztényszocialista párt budapesti főtitkárát július 12-én vagy 14-én lőtték agyon.¹²⁷³ Pápán agyonlőtték Nagy Jenő plébánost.¹²⁷⁴

A katolikus híveket is folyamatosan terrorizálták. A krisztinavárosi templom körül június 22-én úrnapi körmenetet tartottak, amikor egy félszázadnyi vöröskatonára több lövést adott le a tömegre. Dénes Artúr ügyvéd a helyszínen meghalt.¹²⁷⁵

A sajtószabadság teljes mértékben megszűnt. Az újságok legnagyobb részét betiltották. Csak a Tanácsköztársaságot támogató lapok és könyvek jelenhettek meg.¹²⁷⁶ A megmaradt lapok szerkesztőit Lukács György behívatta magához, és utasította őket, hogy csak azokról a témákról írhatnak, amelyeket a népbiztosok nekik előírnak.¹²⁷⁷ Azokat az írókat, akik nem voltak hajlandók a Tanácsköztársaság politikáját szolgálni, letartóztatták (mint például Herczeg Ferencet, Rákosi Jenőt) vagy megfélemlítették.¹²⁷⁸ Lukács

¹²⁶⁸ Deák József (szerk.): *Jászkarajenő egyháztörténete és vértanú papjai*. Budapest, Kucsák Könyvészet és Nyomda, 1996.

¹²⁶⁹ Mészáros István: *Ismeretlen vértanúk az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye XX. századi történetében*. Budapest, Esztergom-Budapest Főegyházmegye – Szent Gellért, 2000b. 49.; Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Budapest, Váci Királyi Országos Fegyintézet Könyvnyomdája, 1922. 40.

¹²⁷⁰ *Kerekasztal beszélgetés Kucsera Ferenc vértanúságáról* (é. n.).

¹²⁷¹ A gyilkosok közül a Pestvidéki Királyi Törvényszék 1921. május 3-án kelt (B. VII. 5721/1920. számú) ítéletével Chudy Ferencet, Ozorai Józsefet, Schrötter Aladárt halálra, Dudás Istvánt 15 évi, Marinovics Miklóst 3 évi, Darázs Istvánt 13 évi, Navarra Jenőt életfogytiglani fegyházra ítélték, de Marinovics, Dudás és Darázs kivételével magyar katonatisztekért cserébe átadták őket a szovjet hatóságoknak. Magyar Endre Lénárd: „*A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni?*” *Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén* (1919. június 24–25.) Budapest, Clio Intézet, 2020. 61.; Tyekvicska Árpád: *Szentendre mártírja – Kucsera Ferenc élete és halála* (2019. április 19.).

¹²⁷² Sulyok (2004): i. m. 259.; Váry (1922): i. m. 26.

¹²⁷³ Váry (1922): i. m. 2.

¹²⁷⁴ Nagy Szabolcs: Vörösteror a Tanácsköztársaság bukása után. A lovászpatonai plébános 1919. augusztus 4-i megölése. In Nagy Miklós Mihály (szerk.): *A történész igazsága és magányossága. Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013. 145.; *Az Est*, 1920. március 3.

¹²⁷⁵ Biró Aurél: *Proletárdiktatúra a Krisztinavárosban. Gyilkosság az úrnapi körmenetben*. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2020. 13.

¹²⁷⁶ „[A] proletárforradalom eltörölte a burzsoá szabad mozgási jogát, feltétlenül meg kell, hogy szüntesse tehát a burzsoá értelemben vett sajtószabadságot.” Lásd A proletariátus sajtója. *Proletárjog*, (1919), 1. 7.

¹²⁷⁷ Borus Rózsa (szerk.): *A század nagy tanúi*. Budapest, MTV–Minerva, 1978. 182.

¹²⁷⁸ Sipos András – Donáth Péter (szerk.): „*Kelet Párizsától*” a „*bűnös városig*”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához*. I. kötet. 1870–1930. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1999. 284.

György szerint: „A proletár államnak [...] ezzel a szabadsággal éppen úgy le kell számolnia, mint a nagybankokkal, mint a prostitúcióval. Nem lehet túrníe, hogy ez a neme az ember lelki mérgezésének bármilyen ürügyek alatt is fennmaradjon [...]. A szocialista sajtó sohasem ismerte el a burzsoázia véleményszabadságát.”¹²⁷⁹ Kun Béla gyakorlati oldalról közelítette meg a Tanácsköztársaság sajtópolitikáját: „minden magánvállalkozásban levő újságot, minden olyan újságot, amelyet nem a Magyarországi Szocialista Párt, vagy nem a proletárállam kiadásában jelenik meg, be kell tiltani.”¹²⁸⁰

A könyvkereskedéseket megszüntették, helyette nyilvános gyűléseken propagandisták árusították a Tanácsköztársaságot népszerűsítő műveket. Eltörölték a szerzői jogot, helyette az íróknak „érdemeiknek” megfelelően rendszeres havi fizetést adtak. Nagy hangsúlyt helyeztek a propagandára. Azoknak az íróknak és költőknek, akik hajlandók voltak népszerűsíteni a Tanácsköztársaságot, tekintélyes összegű honoráriumokat adtak, és a lakásaikat sem rekvirálták el.¹²⁸¹

Államosították a színházakat is, ahol ezután csak meghatározott darabokat játszhattak, és a gyárakból kivezényelt munkásokkal gondoskodtak a telt házas előadásokról. Betiltották *Az ember tragédiáját*, ezzel szemben a Nemzeti Színház ekkor mutatta be Pogány József¹²⁸² *Napoleon* című művét.¹²⁸³ Amikor a színészek emiatt sztrájkolni kezdtek, Lukács György bezáratta a színházakat.

A régi típusú büntetőbíróságokat megszüntették, helyettük pedig a többnyire proletárokból álló és politikai alapon ítélkező forradalmi törvényszékek minden alakiságtól mentesen, teljesen önkényesen, a jogszabályokat figyelmen kívül hagyva, azonnali hatállyal, mindenfajta jogi garanciák nélkül, a „forradalmi jogtudat” alapján hozták meg ítéleteiket, vagyis mindig olyan büntetést szabtak ki, amilyen éppen eszükbe jutott. Lukács György a terrorról mint „jogforrásról” tett közzé nyilatkozatot. Az ítéletek néha túlzottan is enyhék, máskor megdöbbenően kegyetlenek voltak. Például zsebtolvajlásért egyszer felmentették a vádlottat, máskor pedig halálra ítélték.¹²⁸⁴ Amennyiben halálos ítéletet hoztak, azt nyomban végrehajtották. A Forradalmi Törvényszék összesen 570 személyt ítélt halálra és végeztetett ki. Az áldozatok „bűne” döntő többségben „ellenforradalmi magatartás” tanúsítása volt. Rögtönítélő bíróságokat is állítottak fel, amelyek statáriális eljárásban akasztották fel a nekik nem tetsző embereket.¹²⁸⁵

¹²⁷⁹ Lukács György: Sajtószabadság és kapitalizmus. *Vörös Újság*, 1919. július 10. 1.

¹²⁸⁰ József Farkas: *A Magyar Tanácsköztársaság sajtója*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1969. 54.

¹²⁸¹ Dent (2019): i. m. 295.

¹²⁸² Pogány József (1886–1938): kommunista politikus, újságíró, népbiztos. 1918 őszén a katonatanács vezetője. A Tisza István elleni merénylet egyik feltételezhető elkövetője. A Tanácsköztársaság idején hadügyi, később külügyi és közoktatási népbiztos. 1920-ban a Szovjetunióba emigrált. A sztálini tisztogatások során kivégezték.

¹²⁸³ Gerencsér Miklós: *Vörös könyv*. Lakitelek, Antológia, 1993. 257.

¹²⁸⁴ Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Franklin, 1921. 539.; Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság Forradalmi Törvényszékei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961. 63.; Szabó András: *A Magyar Tanácsköztársaság büntetőjogának fő kérdései*. In Halász Pál (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1955. 115.

¹²⁸⁵ Váry (1922): i. m.

A csendőrség és a rendőrség feloszlása után belső, karhatalmi egységként hozták létre a Vörös Őrséget. 1919. április 29-én a Cseka mintájára létrehozták a Frontmögötti Forradalmi Bizottságot, amely „terrorcsapatokkal” (ez volt az egységek hivatalos megnevezése) terrorizálta a lakosságot. A kormányzati terror legerősebb szabadcsapatát a budapesti lakosok „Lenin-fiúknak” nevezték, ami onnan eredt, hogy Szamuely Tibor moszkvai látogatásakor Lenin a fiaivá fogadta őket, és „munkájuk” elismeréseként jelvényeket küldött nekik. Hírhedt páncélvonatjukon járták az országot, és mindenütt felléptek, ahol a tanácsrendszert veszélyeztető megmozdulásokat sejtettek. Már az öltözetükkel is félelmet keltettek: bőrnadrág, bőrkabát, tányérsapka. Emellett szinte minden létező fegyvert magukra aggattak. A vörösteror során nyilvánosan kivégeztek számát 200 főre, az összes áldozatát pedig 300–600 közé teszik különféle források. Ekkor fordult elő először a magyar történelemben, hogy embereket a Dunába öltek.¹²⁸⁶ Ennek ellenére Lukács György szerint a „proletariátus” túlságosan is „engedékeny” a terror alkalmazásában, hiszen „igen gyakran még ott sem alkalmazza a terror eszközét, ahol múlhatatlanul szükség volna [...]”.¹²⁸⁷

A román hadsereg előnyomulásától és a belső ellenállástól megrémült budapesti kommunista vezetők Lenin útmutatását követve túsok szedését határozták el. Pogány József a budapesti munkás- és katonatanács ülésén kijelentette: „vegye tudomásul a burzsoázia, hogy a mai naptól kezdve túsoknak tekintjük.” Elsősorban a telefonkönyvből kimásolt különböző listák alapján kerültek a túsok közé közéleti személyek, politikusok, vállalkozók, papok, katonatisztek. Például Alpár Ignác építésmérnök, Andrássy Gyula miniszter, gróf Apponyi Albert, Balogh Jenő egyetemi tanár, miniszter, Concha Győző egyetemi tanár, Darányi Ignác miniszter, Ferdinandy Géza egyetemi tanár, miniszter, Hazai Samu miniszter, Herczeg Ferenc író, Huszár Károly későbbi miniszterelnök, Kmety Károly egyetemi tanár, Mikes János püspök, Timon Ákos egyetemi tanár, Weiss Manfréd nagyiparos, Wekerle Sándor volt miniszterelnök. Budapesten és a nagyobb városokban összesen mintegy 715 „ellenforradalmár” túszt tartottak fogva, más adatok szerint politikai okokból a rövidebb-hosszabb ideig fogságban tartott vagy internált személyek száma közel 1350 volt. Cserny József¹²⁸⁸ különítményesei és a Lenin-fiúk közülük 12-t meggyilkoltak. A túsokat mindig éjjel hurcolták el,

¹²⁸⁶ Váry (1922): i. m.; B. Müller Tamás: *Vörösteror az Országházban 1919*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016.

¹²⁸⁷ Lukács György: A fehérterror társadalmi hinterlandja. In Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971a. 69.

¹²⁸⁸ Cserny József (1892–1919): bőripari munkás, haditengerész, majd a Cserny-csoport néven ismert terrorkülönítmény vezetője. 1918-ban a Szovjetunióba szökött, belépett a magyar kommunisták csoportjába, ahol kiképezték. Az őszirózsás forradalom idején jött vissza Magyarországra. Részt vett a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításában. A Tanácsköztársaság bukása után halálra ítélték és kivégezték.

s a Gyűjtőfogház magánzárkáiba csukták. Durván bántak velük, kivégzéssel fenyegették őket, s elrettentésül a kivégzéseket celláik közelében hajtották végre.¹²⁸⁹

Marx azon elméletéből indultak ki, hogy a bűnözés legfőbb oka a kapitalizmus társadalmi rendszerével együtt járó kizsákmányolás és elidegenedés, s arra gondoltak, hogy ezután már nem fognak elkövetni vagyon elleni bűncselekményeket. Ezért Rónai Zoltán népbiztos utasítására, a VIII. számú kormányrendelet alapján kiengedték a börtönökből azokat a bűnözőket, akiknél „a cselekmény nyilvánvalólag a kapitalista gazdasági rendben rejlő exogén okokra vezethető vissza”. Többnyire munkásokból alakított háromtagú „likvidáló bizottságok” vizsgálták át az elítélteket; a 13 812 ügyből 11 481 (85,6%) esetben szabadon bocsátás volt a végzés. Még a szándékos emberölésért elítélteket is elengedték, ha az elkövető „proletár” volt.¹²⁹⁰ Helyükre jórészt politikai okokból letartóztatottak kerültek.¹²⁹¹

A Tanácsköztársaság vezetői abból az illúzióból indultak ki, hogy a Vörös Hadsereg hamarosan elfoglalja Magyarországot is, ezért hozták sietve és a következményekre nem gondolva a szovjet mintát követő rendeleteik garmadáját. A szovjet hadsereg előrenyomulása azonban megtorpan, ennek következtében a Tanácsköztársaság kül- és belpolitikája egyaránt megbukott. Kun Béla búcsúbeszédében a bukásért a munkásosztályt hibáztatta:

„A proletariátus cserbenhagyta nem a vezetőit, hanem önmagát. [...] Hidegen és nyugodtan meg kell állapítanom: megbukott a proletárdiktatúra, megbukott gazdaságilag, politikailag és katonailag. Nem így kellett volna megbuknia [...], ha itt öntudatos és forradalmi proletártömegek vannak. [...] Ennek a proletariátusnak a burzsoázia legkíméletlenebb, legkegyetlenebb diktatúrája van szüksége, hogy forradalmi legyen.”

Beszédének talán legfontosabb mondata a proletárok többségének a proletárdiktatúrával szembeni elégedetlenségét bizonyítja: „A proletariátus elégedetlen volt a kormányzásunkkal szemben [...], a gyárakban hangosan kiabálta, minden agitáció ellenére, hogy le a proletárdiktatúrával.”¹²⁹²

A Tanácsköztársaság rendszerének lényegét a szociáldemokrata Böhm Vilmos fogalmazta meg a legtalálóbban: „Ez a rendszer nem a proletariátus, hanem egy fegyveres erő fölött rendelkező csoport diktatúrája, amely gyakran szembefordult már a proletársággal is.”

A következményeket a Tanácsköztársaság vezetői nem várták meg. A vezető politikusok, bár a román csapatok még a Tisza vonalánál voltak, élve az osztrák kormánytól

¹²⁸⁹ Bödök Gergely: Kegyelmes urak a Gyűjtőfogházban. A vörös terror fővárosi túsza. *Múltunk*, 59. (2014), 4. 151.; Molnár Félix (szerk.): *Rabságom története. Emlékalbum. A 133 napos kommün túszainak arcképcsarnoka és élményei*. Budapest, Mindel Albin Műkönyvkötészete, 1921; Olysói Gabányi János (szerk.): *Martirjaink. Az „őszirózsás” forradalom és a proletárdiktatúra áldozatainak meggyilkolása, lelki és testi megkínzása*. Budapest, Gede Testvérek, 2000. 417–421.

¹²⁹⁰ Szöllősy Oszkár: *Magyar börtönügy*. Budapest, Révai Testvérek, 1935. 50.

¹²⁹¹ *Tanácsköztársaság*, 1919. április 17. 1.; Székács Aladár: Lázadás a jogrend ellen. In Huszár Károly (szerk.): *A vörös rémuralom Magyarországon*. New York, Erdélyi Szalon, 1920. 18.

¹²⁹² Böhm (1923): i. m. 462–463.

kapott menedékjoggal, Bécsbe menekültek. Szamuely Tibor viszont nem tudott átszökni Ausztriába, ezért öngyilkos lett. Rajtuk kívül még több ezer kommunista hagyta el az országot, szóródott szét Európában. Sokan a Szovjetunióba mentek.¹²⁹³ A kommunisták egy részével pedig a fehérterror végzett.

A kommunisták 1918–1919-es tevékenysége valóságos sokkot váltott ki a magyar társadalomból. Alig volt olyan család, amelyet ne ért volna hátrányosan valamilyen diszkriminatív vagy dilettáns intézkedés. Ennek következtében a kommunista propagandával a két világháború között csak nagyon kevés embert tudtak meggyőzni.¹²⁹⁴ A kommunisták ráadásul a szerb hadsereg által megszállt Baranyai háromszögben azért szervezkedtek, hogy ez a terület ne Magyarországhoz, hanem a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz¹²⁹⁵ kerüljön. Amikor az antant nyomására mégis vissza kellett adni Magyarországnak ezt a területet, arra szólították fel a bányászokat, hogy árasszák el vízzel a bányákat.¹²⁹⁶

A hazai pártszervezés évekig szünetelt, bár többen illegálisan hazatértek, és próbálkoztak a párt újjászervezésével, de szinte kivétel nélkül nyomban lebuktak, és bíróság elé kerültek. Egy idő után szinte már büntetésből küldtek haza Moszkvából kommunista funkcionáriusokat. Például Révai Józsefet a Kommunisták Magyarországi Pártja II. kongresszusán „frakciózással” vádolták, ezután küldték Magyarországra, ahol két hét alatt le is bukkott, és börtönbe zárták.¹²⁹⁷ A magyar titkosrendőrség ugyanis szinte mindent tudott a szervezetről kis létszáma miatt, és azért is, mert sokszor amatőr módon konspiráltak. Ráadásul Kun Béla fontos pártiratokat egy bécsi taxiban felejtett. Ezeket lefotózták, és úgy adták vissza Kun Bélának, aki az egészlől semmit sem sejtett.¹²⁹⁸ Ennek következtében Magyarországon a kommunistáknak csak igen kis létszámú szervezete működhetett. Még a propagandista történetírás szerint is 1924-ben csak 120 tagja volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának.¹²⁹⁹ Hain Péter,¹³⁰⁰ a kommunisták felkutatásával megbízott rendőrtanácsos sokszor mondogatta, hogy minden illegális kommunistát személyesen ismer.¹³⁰¹ Az állandó lebukások miatt folyamatosan „spiclifóbiában”

¹²⁹³ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006. 14.; Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945*. Budapest, Napvilág, 2000. 57.; Szabó Ágnes: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése (1919–1925)*. Budapest, Kossuth, 1970. 17.; Borsányi György: *Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártjának történetéből (1918–1944)*. *Múltunk*, 40. (1995), 1. 27.

¹²⁹⁴ Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon. Politikai rendőrség a Horthy-korszakban*. Budapest, Jaffa, 2015. 119.

¹²⁹⁵ Ennek a rendkívül heterogén államnak 1929-től lett Jugoszlávia a neve.

¹²⁹⁶ Szabó Ágnes (1970): i. m. 139.; Hajdú Gyula: *Harcban a dolgozók és a megszállók ellen*. Pécs, Pécs M. J. Város Tanácsa, 1957. 334.

¹²⁹⁷ Urbán Károly: Révai József (1898–1959). *Párttörténeti Közlemények*, 24. (1978), 3. 187.

¹²⁹⁸ Borsányi (1979): i. m. 299.

¹²⁹⁹ Erényi Tibor – Rákosi Sándor (szerk.): *Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve*. Budapest, Kossuth, 1968. 63.

¹³⁰⁰ Hain Péter (1895–1946): rendőrségi detektívfelügyelő, kormánytanácsos. 1918-tól a budapesti rendőrfőkapitányság bünyügyi osztályán dolgozott, 1923-tól a politikai osztályon a kommunisták elleni nyomozásokat irányította. A német megszállás után az Állambiztonsági Rendészet, a „magyar Gestapo” vezetője. Posztjáról 1944 júniusában sikkasztásai és a német vezetőkkel való személyes konfliktusai miatt leváltották. A nyilaspuccsot követően ismét átvette a hivatal irányítását. A népbíróság 1946. május 6-án halálra ítélte.

¹³⁰¹ Schöpflin Gyula: Az illegális kommunista párt Magyarországon. *Látóhatár*, 5. (1954), 1. 34.

szenvedtek. Nagyon sokan, különösen miután letartóztatták őket, kisebb-nagyobb mértékben együttműködtek a rendőrséggel, de az *Új Március* című újságban közzétett nevek között többen is ártatlanok voltak. Például Fehér Lajos asztalos, miután elolvasta a róla szóló közleményt, öngyilkos lett.¹³⁰² Az illegálisan működő kommunistákról és a III. Internacionálé működéséről Rákosi Mátyás rendőrségi és ügyészségi kihallgatásán meglepően bőbeszédűen nyilatkozott. 28 kommunista társára tett terhelő vallomásától a büntetésének mérséklését remélte.¹³⁰³ Kádár János is, amikor lebukott, mindent, amit tudott, elmondott a politikai rendőrségnek.¹³⁰⁴

A tagság egy része hamar kiábrándult, miután jobban megismerte a Kommunista Párt tényleges tevékenységét. József Attila csalódását versbe is foglalta: „Talán dűnnyögj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét.”¹³⁰⁵

Nagyon kevesen tartottak ki hosszabb ideig a kommunista párt mellett. A Magyarországon tevékenykedő kommunisták tulajdonképpen csak arra törekedtek, hogy jelezzék a magyar közvéleménynek, hogy léteznek. Ennél sokkal többet nem tudtak tenni.

Elméleti felkészültségüket jól jellemzi, hogy *A bolsevik párt története* című brosúrából csak egy példány volt meg nekik.¹³⁰⁶ Pártmunkájuk így jelentéktelen volt, de bírósági tárgyalásaik (például Rákosi Mátyásé) a moszkvai vezetés számára nagy propagandaértékkel bírtak.

A Kommunisták Magyarországi Pártja 1925 augusztusában, Bécsben tartotta I. Kongresszusát. A pártnak még a hivatalos jegyzőkönyv szerint is összesen 160 tagja volt Magyarországon. Ez a szám az 1920-as évek végére körülbelül ötszörösére nőtt, de az 1930-as évek közepére, a gyakori lebukások következtében, 100 alá csökkent.¹³⁰⁷

Matuska Szilveszter 1931. szeptember 13-án Biatorbágynál robbantásos merénylettel kisiklatta a bécsi gyorsvonatot, amelynek során 22 személy életét vesztette.¹³⁰⁸ A hatóságok kommunista merényletre gyanakodtak, és statáriumot vezettek be. Ennek következtében szinte az egész magyar pártvezetőséget letartóztatták. A vádlottak közül Sallai Imrét¹³⁰⁹ és Fürst Sándort¹³¹⁰ kivégezték.¹³¹¹

Míg a Magyarországon lévő kommunisták sorra lebuktak, az emigrációban élők frakcióharcokat folytattak egymás ellen. Kun Béla és társai a Horthy-rendszer gyors összeomlását és a második proletárdiktatúrát várták, míg a bécsi emigrációban a hazai

¹³⁰² Borsányi (1995): i. m. 31.

¹³⁰³ Szekeres József: Egy dokumentum története. Rákosi Mátyás 1925. évi rendőrségi és ügyészségi vallomásainak jegyzőkönyve. *Történelmi Szemle*, 33. (1991), 1–2. 89.

¹³⁰⁴ Borsányi (1995): i. m. 33.; Roger Gough: *Kádár János, a jó elvtárs?* Budapest, JXL, 2006. 26.

¹³⁰⁵ Mórocz Zsolt: A legenda oda... Retusálás nélkül: portrévázlat József Attiláról. *Hitel*, 17. (2004), 9. 4.

¹³⁰⁶ Gyarmati (2002a): i. m. 65.

¹³⁰⁷ Vass (1994): i. m. 33.

¹³⁰⁸ Vargyai Gyula: *A biatorbágyi merénylet*. Budapest, Paktum Nyomdaipari Társaság, 2004.

¹³⁰⁹ Sallai Imre (1897–1932): magántisztviselő, kommunista politikus. 1931-ben a Szovjetunióból Magyarországra küldték, ahol hamarosan elfogták, és az 1921. évi III. törvénycikk alapján halálra ítélték.

¹³¹⁰ Fürst Sándor (1903–1932): tisztviselő, kommunista politikus. Illegális kommunista szervezkedés miatt az 1921. évi III. törvénycikk alapján halálra ítélték.

¹³¹¹ Domokos József: „...emlékezz, proletár!” *Sallai Imre és Fürst Sándor pere*. Budapest, Kossuth, 1962.

helyzetet realisabban elemző Landler Jenő¹³¹² és csoportja az óvatos pártépítést szorgalmazta.¹³¹³ A moszkvai vezetés teljesen elszakadt a hazai valóságtól, a Komintern Végrehajtó Bizottságának 1929. évi X. plenumának határozata alapján azonosították a szociáldemokráciát és a fasizmust. Emellett a magyarországi kommunistáknak végrehajthatatlan utasításokat adtak. Sok esetben az ő felelőtlenségük miatt buktak le illegálisan működő kommunisták. Demény Pál¹³¹⁴ és Weissshaus Aladár¹³¹⁵ frakciója ezért lépett ki a pártból.¹³¹⁶ A Moszkvától függetlenített kommunista szervezetek hamarosan nagyobb létszámmal működtek, mint a Kun Béla vezette párt. Rákosi Mátyás ezért a szegedi Csillagbörtönben bosszúból ott ártott a szintén kommunista tevékenységéért bebörtönzött Demény Pálnak és Weissshaus Aladárnak, ahol csak tudott. Például jelentette a börtön vezetésének, hogy Demény a konyhában húst sütött. Elintézte, hogy Weissshaus ne kaphasson csomagban ételt és könyveket.¹³¹⁷

1936-ban Moszkvában Kun Béla kegyvesztett lett. Sztálin nemcsak az orosz, hanem a többi kommunista párt vezetését is megtizedeltette. Moszkvában sorra tartóztatták le a magyar kommunistákat, és a Gulagra vitték vagy agyonlőtték őket. A legtöbb esetben a hozzátartozókat is elítélték, vagy kényszerlakhelyeket kijelölve „jogfosztott” embernek minősítették őket. Ezekkel a törvénysértő eljárásokkal valósággal lefejezték a Kommunisták Magyarországi Pártjának vezetőségét, anélkül, hogy másokat neveztek volna ki a helyükre.¹³¹⁸ (A kommunisták ekkoriban nagyobb biztonságban voltak Magyarországon, mint a Szovjetunióban.) A Kommunisták Magyarországi Pártja első Központi Bizottságának 13 tagja közül nyolcat a sztálini tisztogatások során kivégeztek, kettőt pedig

¹³¹² Landler Jenő (1875–1928): ügyvéd, szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A Tanácsköztársaság idején először kereskedelmi, majd belügyi népbiztos, a Vörös Hadsereg főparancsnoka.

¹³¹³ Kirschner Béla: *A Blum-tézisek. A KMP stratégiai vonalának alakulása 1928–1930*. Budapest, Kossuth, 1988.

¹³¹⁴ Demény Pál (1901–1991): író, kommunista politikus. A Horthy-rendszer idején hat év hat hónapot töltött börtönben és internálótáborokban. Az úgynevezett Demény-frakció létszámában és tevékenységében is többszörösét nyújtotta, mint a „moszkvai” vonal. 1945. február 3-án letartóztatták, a „párt foglya lett”. 1956. október 15-én szabadult. Lásd Demény Pál: *A Párt foglya voltam*. Budapest, ELTE–MKKE, 1988; Demény Pál: *Rabságaim*. I–III. kötet. Budapest, Magvető, 1989; Demény Pál: *Zárkatársam, Spinoza*. Budapest, Akadémiai, 1989; Demény Pál: Emlékeim. *Tekintet*, 29. (1998), 1.; Gyertyán–Bossányi (1995): i. m.

¹³¹⁵ Weissshaus Aladár (1887–1963): kommunista politikus. A Horthy-korszakban többször is letartóztatták, majd „likvidátorság” vádjával kizárták a Kommunisták Magyarországi Pártjából. Valójában csak kétségbe vonta Rákosi Mátyás utasításainak észszerűségét. 1937-ben négy és fél év fegyházra ítélték. 1947 januárjában a Magyar Testvéri Község ügyével összefüggésben letartóztatták, és hamis vádak alapján 1956-ig fogva tartották. Gadanez Béla – Gadanez Éva: A Weissshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története. *Múltunk*, 38. (1993), 2–3.; Gadanez Béla – Gadanez Éva: A weissshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után. *Múltunk*, 40. (1995), 3.

¹³¹⁶ Deményék például kaptak egy nagy csomag röpcédulát azzal, hogy szeptemberben szervezenek aratószerájkot!

¹³¹⁷ Demény (1989a): i. m. II. 19.

¹³¹⁸ Borsányi (1995): i. m. 20.; Petrák (2000): i. m. 282.; Lengyel László: *Végkifejlet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989. 29–33.; Illés László: KGB-akták vallomása magyar írói sorsokról. *Társadalmi Szemle*, 49. (1994), 5. 86.; Illés László: *Üzenet Thermopüléből. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról*. Budapest, Argumentum, 1999. 105.; Sík Endre: *Vihar a levelet...* Budapest, Zrínyi, 1988. 141.

bebörtönöztek, a 19 népbiztos közül pedig 14-et likvidáltak. Sík Endrének¹³¹⁹ Rákosi Mátyás minderről az alábbiakat mondta: „Az egész párt széthullott [...]. Előről kell kezdenünk felépíteni. És mégis miből. A semmiből? Alig ötven ember, ha van, akivel el lehet kezdeni.”¹³²⁰

A Komintern titkársága is foglalkozott a magyar szekció ügyeivel. A Szovjetunió új „népfrontpolitikája” miatt, illetve mert a szovjet vezetés megelégedte a konspirációs hibákat, a Moszkvából küldött futár 1937-ben arra utasította a magyar kommunistákat, hogy szüntessenek meg minden illegális pártmunkát, és lépjenek be a szakszervezetbe vagy a Szociáldemokrata Pártba. Egyúttal leállították a kommunista párt anyagi támogatását is. A magyar kommunisták 1936–1941 között „kettős illegalitásba” kerültek. Moszkvával minden kapcsolatuk megszakadt, egyúttal semmiféle jelentős tevékenységet nem folytattak, nem adtak ki még újságot sem.¹³²¹

A magyar tömegek az 1930-as években ugyan kismértékben radikalizálódtak, de nem a szélsőbal, hanem inkább a szélsőjobb irányába. A fasiszta és náci eszmék terjedni kezdtek a munka nélküli vagy bizonytalan egzisztenciájú és bizonytalan műveltségű, világnézetű emberek között. 1940-ben a Horthy-korszak legnagyobb méretű bányászsztrájkját is a nyilasok szervezték.¹³²² Az 1930-as évek vége felé pedig nőtt az életszínvonal, és az I. és II. bécsi döntés is tetszést aratott a lakosság döntő többsége körében. Az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum pedig elbizonytalanította a kommunista szimpatizánsokat. Olyan kevesen voltak, hogy aki akkoriban belépett a pártba, az rögvest pártfunkcionárius lett. A kommunista párt ezután már szinte egyetlenegy érdemleges akciót sem hajtott végre. Nem tiltakozott a zsidótörvények ellen sem, miközben a magyar értelmiség színe-java, így Bartók Béla, Móricz Zsigmond és mások ezt megtették. A zsidók deportálása ellen még egy röplapot sem tudtak kiadni, de nem fordított figyelmet erre a Moszkvából sugárzott Kossuth Rádió sem.¹³²³

1940 tavaszán Magyarországon újabb letartóztatási hullámra került sor. Csak néhány kommunista rejtőzködött Budapesten. Jellemző, hogy az Észak-Erdélyből érkező kommunisták egyetlen elvtársukat sem találták meg.¹³²⁴ 1942-ben egyszer 80, másodszor 120 példányban jelent meg a könyvomas Szabad Nép.¹³²⁵

A háborús helyzetre tekintettel még intenzívebben nyomoztak a Moszkva ügynökeinek tekintett kommunisták után. 1942-ben a politikai rendőrség és a Vezérkari Főnökség defenzív osztálya július végére őrizetbe vette a párttagság jelentős részét. Hivatalos

¹³¹⁹ Sík Endre (1891–1978): kommunista politikus, diplomata, külügyminiszter, történész. Bátyja Sík Sándor piarista költő. Az I. világháború idején az orosz hadifogságban szervezték be az SZKP-be.

¹³²⁰ Sík (1988): i. m. 210.

¹³²¹ Müller (2017): i. m. 80.; Kiss Károly: *Nincs megállás*. Budapest, Kossuth, 1974. 235. 1929-ben még évi 12 ezer dollárt kaptak. PIL 500. f. 1. cs. 113. ó. e.

¹³²² L. Nagy Zsuzsa: *Magyarország története 1918–1945*. Debrecen, Multiplex Média, 1995. 175.

¹³²³ Gyarmathy Katalin – Lévy Jenő (szerk.): *Szamizdat '81–89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból*. Budapest, AB Beszélő, 1990. 173.; Fehér Lajos: *Így történt*. Budapest, Magvető, 1978. 335.

¹³²⁴ Csatári Dániel: *Forgószélben. (Magyar–román viszony 1940–1945)*. Budapest, Akadémiai, 1968. 52.

¹³²⁵ Erényi–Rákosi (1968): i. m. 135.; Ungváry Krisztián – Meruk József: *Rákosi Mátyás eltitkolt szolgálatai. Egy sztálinista diktátor börtönben, jólétben és száműzetésben*. Budapest, Jaffa, 2018. 314.

jelentések szerint Rózsa Ferenc¹³²⁶ a vallatások következtében „agyvérzésben” meghalt. Schönherz Zoltánt¹³²⁷ a hadbíróság többek között hűtlenség miatt is halálra ítélte. A per hatodrendű vádlottja volt Vida Ferenc,¹³²⁸ aki később a Nagy Imre és társai elleni perben hozott halálos ítélettel vált hírhedté.¹³²⁹

1943 februárjában, a Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezésekor a hatóságok ismét több mint 200 személyt fogtak el. Egy ideig csak ketten maradtak: Kádár János és Péter Gábor. Ekkor lett Kádár a Kommunisták Magyarországi Pártjának első titkára.¹³³⁰ Így amikor Sztálin, hogy a szövetségesei kedvében járjon,¹³³¹ 1943. május 15-én feloszlatta a világszervezetet,¹³³² a szabadlábon maradt néhány kommunista úgy döntött, hogy tevékenységét Békepárt néven folytatja tovább.¹³³³ Az alábbi nyilatkozatot tették közzé:

„Hogy ezt a magyar nemzet számára létfontosságú legszélesebb nemzeti összefogást megköny-nyítsük, a Kommunisták Magyarországi Pártját feloszlattuk. A Kommunisták Magyarországi Pártjának eddig kialakított szervezetét a mai nappal megszüntnek nyilvánítjuk; a Kommunisták Magyarországi Pártjába tagot senki fel nem vehet.”¹³³⁴

Ezzel a csellel akarták félrevezetni a nyomozó hatóságokat.¹³³⁵ A hatóságokat nem sikerült átverniük, csak a be nem avatott párttagokat, szimpatizánsokat.¹³³⁶ 1944 szeptemberében ugyan visszavették a régi nevüket, de semmilyen komolyabb akciót nem tudtak végrehajtani. A kortárs Vásárhelyi Miklós¹³³⁷ visszaemlékezése szerint: „A kommunisták csekély befolyását jelzi, hogy sem a német megszállást követő államcsíny után, sem a későbbi, október 15-i nyilaspuccs nyomán nem volt képes a párt egy fegyveres

¹³²⁶ Rózsa Ferenc (1906–1942): építész mérnök, kommunista politikus, 1942-ben letartóztatták és halálra kínozták.

¹³²⁷ Schönherz Zoltán (1905–1942): elektromérnök. Először a csehszlovák kommunista párt tagja volt, majd a Szovjetunióból azzal a céllal küldték Magyarországra, hogy különböző hadászati jelentőségű objektumokról szerezzen adatokat. Hazaárulás vádjával halálra ítélték és kivégezték.

¹³²⁸ Vida Ferenc (1911–1990): kommunista jogász, ügyvéd, bíró. Először a cionista mozgalomban tevékenykedett, majd belépett az illegális kommunista pártba. Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megtorlás pereinek egyik leghírhedtebb vérbírója. A Nagy Imre és társai elleni per vezető bírójaként vált leginkább ismertté.

¹³²⁹ PIL 613. f. 21/18. ö. e. Varga Krisztián: „Az ítéletet megerősítem, és annak végrehajtását elrendelem!” Gondolatok Schönherz Zoltán ítéletéről. *Múltunk*, 59. (2014), 1. 19.

¹³³⁰ Kis-Kapin (2007): i. m.; PIL 867. f. 2k – 2. ö. e.

¹³³¹ Vas (1979): i. m. 448.; Ungváry–Meruk (2018): i. m. 103.

¹³³² Mivel a Kommunisták Magyarországi Pártjának ekkor semmilyen kapcsolata sem volt Moszkvával, erről a határozatról a *Népszavából* értesültek. PIL 867. f. p/62. ö. e. Péter Gábor visszaemlékezései, 22.

¹³³³ Pintér István: *Magyar antifaszizmus és ellenállás*. Budapest, Kossuth, 1975. 194.; Kádár János: A Kommunisták Magyarországi Pártja feloszlatajának és a Békepárt munkájának kérdéséről. *Párttörténeti Közlemények*, 2. (1956), 3. 20.

¹³³⁴ Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila (szerk.): *A Magyar Front*. Budapest, Kossuth, 1984. 98.

¹³³⁵ Kádár Jánosék utóbb pártfegyelmet kaptak a pártfeloszlata és a Békepárt létrehozása miatt.

¹³³⁶ PIL 677. f. 1/139. ö. e.

¹³³⁷ Vásárhelyi Miklós (1917–2001): kommunista politikus és újságíró. A Nagy Imre-perben öt évre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult.

ellenállást, jelentős akciót szervezni. Néhány röplapot bocsátott ki, megjelentette a Szabad Nép egyetlen illegális számát, de sokkal többre nem futotta.”¹³³⁸ A nyilaspuccs után a munkások ugyanúgy felvették a munkát, mint máskor.¹³³⁹ A kommunistákkal az antifasiszta Magyar Front is csak azért tárgyalt, mert ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországot a szovjet hadsereg fogja megszállni. A magyar kommunistáknak eközben Budapest bevételéig nem sikerült a szovjet vezetéssel felvenni a kapcsolatot.¹³⁴⁰ Csak a „kádertartálékolásra” törekedtek. Lehetőleg semmilyen akcióban sem vettek részt, hanem megpróbálták különböző helyeken rejtőzködni. Péter Gábor Demény Páltól kapott hamis iratokat, és feleségével együtt Babics Antal¹³⁴¹ orvosprofesszor lakásában bujkált.¹³⁴² Rajk László többet volt fogva tartva, mint szabadlábban. Amikor Magyarországra jött, azonnal letartóztatták. 1944. szeptember 9-én szabadult. Alig telt el három hónap, újra lebukott. Testvére, a nyilas államtitkár Rajk Endre¹³⁴³ közbenjárására viszont nem ítélte el a Nyilas Számonkérő Szék.¹³⁴⁴ Kádár János története a legszökevényesebb. Mivel a magyar kommunisták Budapestről régóta semmilyen kapcsolatot nem tudtak felvenni Moszkvával, még az onnan sugárzott Kossuth Rádiót sem nagyon tudták hallgatni,¹³⁴⁵ ezért elhatározták, hogy futárt küldenek a Josip Broz Tito vezette partizánokhoz. Ezzel a feladattal teljesen irracionális módon Kádár Jánost bízta meg, aki nem beszélt semmilyen idegen nyelven. Péter Gábor pedig Lupták János tizedes papírjait adta át Kádárnak. Kádár a hamis iratok szerint katonaszökevénynek számított volna. Ezzel szemben miután elfogták, a bíróság csak két és fél év börtönt szabott ki rá. Egy „katonaszökevény” esetében ez meglepően enyhe büntetésnek számított. Valóságban a náci megszálló hatóságok pontosan tudták, hogy kit fogtak el. Edmund Veessenmayer,¹³⁴⁶

¹³³⁸ Barna Imre (szerk.): *Beszélgetések Vásárhelyi Miklóssal*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2000. 44.

¹³³⁹ Fehér (1978): i. m. 423.

¹³⁴⁰ Kiss (1974): i. m. 357.

¹³⁴¹ Babics Antal (1902–1992): orvos, urológus, nefrológus, sebész, egészségpolitikus, szakszervezeti vezető, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

¹³⁴² Demény (1988): i. m. 152.; Gyarmati (2002a): i. m. 68.

¹³⁴³ Rajk Endre (1899–1960): nyilas politikus, a Szálasi-kormány kormánybiztosa, Rajk László kommunista politikus bátyja. Endre taníttatta Lászlót, illetve az ő közbenjárására nem ítélte el öccsét a Nemzeti Számonkérőszék. László viszont azt intézte el, hogy Magyarország nem kérte Endre kiadatását.

¹³⁴⁴ Shiels Duncan: *A Rajk fivérek*. Budapest, Vince, 2007. 78.

¹³⁴⁵ A vételi viszonyok sem voltak kedvezőek. A bujkáló kommunistáknak nem sok lehetőségük volt arra, hogy rádiót hallgassanak. Aki pedig mégis megtalálta sok egyéb rádióadó között ezt a Kárpát-medencében nehezen befogható rádióadást, az sem volt biztos, kiknek az üzenetét veszi. Lásd Huszár (2001): i. m. 64.; Baráth Magdolna: A KMP Külföldi Bizottságának jegyzőkönyve, 1944. április–október. *Múltunk*, 42. (1997), 2. 281–300.; Lévai Béla: A „másik” Kossuth Rádió. *Rádió és Televízió Szemle*, 7. (1975), 1.; Kovács István: *Élet egy eszme szolgálatában 1911–2011. Visszaemlékezések és dokumentumok*. Budapest, (k. n.), 2014.

¹³⁴⁶ Edmund Veessenmayer (1904–1977): német közgazdász, a Harmadik Birodalom diplomatája, a náci párt és az SS magas rangú tagja. Háborús bűncselekményeiért csak húsz év szabadságvesztésre ítélték, de onnan is már 1951-ben szabadult.

a Harmadik Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja Berlinbe címzett táviratában arról tudósított, hogy Csermanek Jánost,¹³⁴⁷ a Békepárt főtitkárát a magyar csendőrnnyomozók letartóztatták.¹³⁴⁸ Az is érdekes fejlemény, hogy Kádár János a Conti utcai börtönben írni lehetett. Ilyen státuszt csak a nagyon privilegizált fogvatartottak tölthettek be.¹³⁴⁹ Kádárnak viszonylag hamar sikerült megszöknie, és ezután egészen a szovjet csapatok megérkezéséig csak bujkált. Kovács István szerint Kádár gyáván viselkedett, a bombázások idején ideglázyszerű félelem fogta el.¹³⁵⁰

A Vörös Hadsereg parancsnoksága sem tartotta fontosnak átadni azt az információt a harcoló csapatainak, hogy Budapesten náciellenes ellenállócsoporthoz vannak, köztük kis számban kommunistákkal. Emiatt a megszálló nácik ellen harcolók közül is sokan szovjet hadifogságba estek. Például a Görgey partizánzászlóalj jó néhány tagja.¹³⁵¹

Mindez azért is érdekes, mert a kommunista hatalomátvétel után a hivatalos propaganda valóságos hőskölteményt kreált a párt antifasiszta ellenállásáról. A korabeli „szakirodalomban” ilyen sommás megállapításokat olvashatunk:

„Az ellenállás ihletője, motorja és legfőbb szervezője a kommunista párt volt. A kommunisták vettek részt a legodaadóbban a fegyveres küzdelemben, ők hozták a legnagyobb áldozatokat. Oldalukon, vagy mellettük ott küzdöttek azonban más pártokhoz, egyesületekhez tartozók is, akik egyetértettek a kommunistákkal az akkor legfontosabb feladatban, a fasiszták elleni fegyveres küzdelem szükségességében.”¹³⁵²

Miközben a kommunisták tevékenységét felnagyították, addig a ténylegesen ellenállókról hallgattak,¹³⁵³ sőt sokakat közülük elítéltek. Rákosi Mátyásnak ugyanis az volt a véleménye, hogy aki szembe mert szállni a német megszálló hatóságokkal, az van olyan bátor, hogy a szovjet megszállással is szembekerülhet. Rákosi Mátyás az alábbiakat mondta Vásárhelyi Miklósnak: „Nem szeretem ezeket az ellenállókat; ha nem voltak nekik jók a németek, mondja, miért lennének jók az oroszok?”¹³⁵⁴

¹³⁴⁷ Ez volt az eredeti neve Kádár Jánosnak.

¹³⁴⁸ PIL 765. f. 2. ő. e. M. Kiss Sándor: Kádár. *Rubicon*, 23. (2012), 8. 49.; Hollósi Dániel József: A fiatal Kádár János a „megvert sereg” élén. *ArchívNet*, 15. (2015), 2.

¹³⁴⁹ Gough (2006): i. m. 50.

¹³⁵⁰ Huszár (2001): i. m. 67.

¹³⁵¹ Csillik Gábor: *Budapesten harcoltunk*. Budapest, Magvető, 1964. 263.; Kovács (1990): i. m. 384.; Gazsi József: *Fények a Börzsönyben*. Budapest, Zrínyi–Kossuth, 1976. 11.

¹³⁵² Gazsi József – Pintér István (szerk.): *Fegyverrel a fasiszma ellen. Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéből*. Budapest, Zrínyi, 1968. 6.

¹³⁵³ Bartha Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten 1944–1945. *Századok*, 154. (2020), 2. 281.

¹³⁵⁴ Pünköszt (1996): i. m. 125.

A Magyar Kommunista Párt története, 1945–1990

Egy volt, úgynevezett kisnyilas meglátogatja régi ismerősét, aki egy könyvkupac mögött ül, és buzgón jegyzetel. Kíváncsian kérdi:
– Mi az? Csak nem vizsgára készülsz?
– De igen! Jelenkezem a Magyar Kommunista Pártba, és most a felvételire jegyzetelem a kötelező szakirodalmat.
Mire a látogató mosolyogva nyúl a zsebbe, előhúz egy vékony füzetet.
– Na, ide nézz! Mivel én nyilas voltam, nekem csak különbséti vizsgát kellett letennem!
(Pesti vicc 1945-ből)

Borsányi György párttörténész szerint, ha nincs az 1945 utáni szovjet megszállás, akkor a feledés homályában tűnt volna el a Kommunisták Magyarországi Pártja.¹³⁵⁵ Ezzel szemben 1945 után a Magyar Kommunista Párt, amelynek számos vezetője a szovjet csapatokkal együtt érkezett Magyarországra, a többi párthoz képest messze a legjobb körülmények között szervezkedhetett.¹³⁵⁶ A Vörös Hadsereg menlevelével rendelkeztek, tőlük közlekedési eszközöket és egyéb támogatást is kaphattak. Békéscsabán még lángvágó segítségével bankot is raboltak.¹³⁵⁷ A legjobb minőségű épületeket foglalták le maguknak. (Például a Tisza Kálmán téri egykori Volksbund-központot. Ablakait beüvegezték, a központi fűtést üzembe helyezték, a villanyt és a telefont bekötötték, étkezdét, raktárakat és irodákat alakítottak ki benne.)¹³⁵⁸ Különböző vállalkozások, mozik, könyvkiadók, nyomdák álltak a rendelkezésükre.¹³⁵⁹ A kommunista vezetők pedig a legelőgásabb villákat foglalták le a Rózsadombon, és az Elhagyott Javak Kormánybiztos-sága [727/1945. (III. 31.) ME rendelet] segítségével rendezték be maguknak.¹³⁶⁰ „Csak” a párttagsággal volt probléma. Rákosi Mátyás 1945 márciusában írt bizalmas levelében arról panaszkodott Háy Lászlónak,¹³⁶¹ aki akkor a Magyar Kommunista Pártot képviselte Moszkvában, hogy milyen nagy káderhiánnyal küzdenek, különösen a rendőrségnél, a hadseregben és az államapparátusban.¹³⁶²

Ennek ellenére először a jóval nagyobb létszámú Demény- és Weisshaus-frakció megrendszabályozásával kezdték meg a szervezeti munkát. Péter Gábor Demény Pált már 1945. február 13-án letartóztatta. Előbb, mint a nyilas tömeggyilkosokat.¹³⁶³

¹³⁵⁵ Borsányi (1995): i. m. 36.

¹³⁵⁶ Nagy Ferenc (1990): i. m. I. 93.

¹³⁵⁷ Vas (1982): i. m. 228.

¹³⁵⁸ Kovács (1990): i. m. 227.

¹³⁵⁹ Vida István (szerk.): *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949*. Budapest, Gondolat, 2008.

¹³⁶⁰ Lásd erről részletesen *Az úgynevezett nomenklátúra privilégiumai* című fejezetet.

¹³⁶¹ Háy László (1891–1975): orvos, kommunista politikus, miniszter, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója, egyetemi tanár, az MTA tagja.

¹³⁶² PIL 274. f. 10. cs. 43. ő. e.

¹³⁶³ Borsányi (1995): i. m. 27.

A vezetést magától értetődő módon az úgynevezett moszkoviták¹³⁶⁴ (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József, Nagy Imre, Vas Zoltán, Lukács György stb.) vették át, akik átéltek a sztálini dogmatizmusból eredő vitákat, látták a szovjetunióbeli terrort, éhhalált és nyomort. Tanúi, részben elszenvedői voltak a letartóztatásoknak, kegyetlenkedéseknek. Már semmilyen illúziójuk nem lehetett. Kifelé egységesnek tűntek, de a valóságban gyűlöltek egymást. Többekről is jelentettek vagy feljelentettek. Cinikus, kiábrándult végrehajtó gépként működő emberek lettek, akik felvették a szovjet állampolgárságot,¹³⁶⁵ sőt sokan az NKVD-nek is tagjai lettek. Találónan jellemezte őket Szász Béla:¹³⁶⁶

„Szülőhazájukat is csak működési területnek tekintették, egynek a sok közül. Belgiumnál, Skandináviánál, Spanyolországnál vagy külső Mongóliánál azért kedvezőbbnek, mert az ország nyelvet könnyebben használtak, mint a könyvből tanultakat, noha sokan közülük a hosszú távollét után idegen nyelvű hangsúllyal, mondatfűzéssel és gyarlóvá szegényedett szókinccsel beszéltek magyarul.”¹³⁶⁷

Nekik alárendelten működött néhány száz, Magyarországon korábban illegálisan tevékenykedő kommunista, például Kádár János, Rajk László, Péter Gábor stb. Párttagokat viszont hirtelenjében kellett toborozniuk. A Szociáldemokrata Pártnak 350–400 ezer tagdíjfizetője volt, a Független Kisgazdapártnak 900 ezer, a Nemzeti Parasztpártnak pedig 170 ezer tagja volt.¹³⁶⁸ A kommunista pártnak szinte a nulláról kellett kezdenie a tagtoborzást. A párt programja alapján leginkább a munkásságra építkezhetett volna, de az öntudatos munkások már stabil tagjai voltak a Szociáldemokrata Pártnak, illetve a szakszervezeteknek. Ezért a gyors eredmény felmutatása érdekében szinte mindenkit felvettek a párt soraiba. Özönlöttek a karrieristák, az ügyeskedők, a lumpen elemek, azok, akik bosszút akartak állni korábbi sérelmeiken, vagy éppen nem igazán makulátlan múltjukat szerették volna feledtetni. Így a korabeli pártok közül a Magyar Kommunista Párt volt az egyetlen, amely a mindenáron való növekedés érdekében kiiktatta a tagfelvételi „procedúrát”, és semmiféle igazolást nem kért a jelentkező tagoktól. A kétes elemek a kommunista párttagságtól reméltek védeltséget az esetleges felelősségre vonás alól.

¹³⁶⁴ Úgy tartják számon, hogy Haraszi Sándor (1897–1982) kommunista politikus használta ezt a pejoratív csengésű kifejezést. 1945 és 1948 között a *Szabadság* című napilap szerkesztője, ezután az MDP KB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője volt. 1950-ben letartóztatták, és koholt vádak alapján halálra ítélték, ezt utóbb életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1954-ben rehabilitálták, ezután a *Béke és Szabadság*, majd 1956. október 31-étől az új pártlap, a *Népszabadság* főszerkesztője lett. 1958. augusztus 19-én hatévi börtönre ítélték. Az 1981-ben alapított *Beszélő* egyik szerkesztője volt.

¹³⁶⁵ Jellemző, hogy Rákosi Mátyás még akkor is megtartotta szovjet állampolgárságát, amikor Magyarország miniszterelnöke lett. Lásd Földesi (2009): i. m. 194.

¹³⁶⁶ Szász Béla (1910–1999): újságíró, kommunista politikus. 1950-ben a Rajk-per egyik mellékperében tíz év fegyházra ítélték. 1954-ben szabadult, 1956-ban emigrált. Lásd Szász Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper kórtörténete*. Budapest, Európa, 2012.

¹³⁶⁷ Szász (2012): i. m. 237. Vö. Aczél–Méray (1982): i. m. 19.

¹³⁶⁸ Gyarmati et al. (1988): i. m. 25.

Így fordulhatott elő, hogy például Gáspár Sándor¹³⁶⁹ jelentésében az alábbi ténymegállapításokat olvashatjuk:

„Ezzel szemben bekerültek a Pártba az egészen lezüllött és javíthatatlan lumpenproletárok, akiknek jelenléte még hosszú ideig teherként jelent a Pártnak. A választások előtt hangoztatott radikális jelszavak és radikális megnyilvánulások a választások után még fokozódtak. A vezetőség itt követte el a legnagyobb hibát, hogy nem kezdte el reálpolitikára nevelni a tagságot. Ezzel szemben irányt szabott a tömegelégedetlenség levezetésének, üzletrablások és egyébek történtek akkor titkári utasításra. Rendre előfordultak kisebb-nagyobb lopások. A rendőrség a párt tagjai által elkövetett súlyos hibákat takargatni igyekezett. [...] De ez nemcsak szentesi jelenség, hasonló dolgokkal találkozhatunk Hódmezővásárhelyen is, ahol most fogtak el egy 25 tagú rablóbandát és ennek 19 tagja kommunista párttag. A megyében elkövetett kisebb-nagyobb lopások 80%-át kommunista párttagok követték el.”¹³⁷⁰

1945 előtt 51 200 nyilaskeresztes párttag volt Magyarországon, és több ezer olyan ember, aki attól félt, hogy korábbi tevékenységéért felelősségre vonhatják. Király Béla¹³⁷¹ írja le visszaemlékezésében az akkor köztudott módszert: „Amikor a mindenkire kötelező módon igazolóbizottság elé álltam, annak vezetője figyelmeztetett: Őrült veszélybe kerülök, ha kiderül a fogságból való szökésem. Mit tegyek? Három dolgot tehetsz, mondta. Elmégy nyugatra, vagy illegalitásba vonulsz, vagy belépsz a Kommunista Pártba.”¹³⁷² Ezért gondolták a volt nyilasok is, hogy a kommunista pártban átvészélhetik a nehéz időket.¹³⁷³ A mindenáron való tagtoborzás jegyében Rákosi (miközben minden más pártot folytonosan fasisztának bélyegzett) kiadta az utasítást: munkásoknál, parasztoknál el lehet tekinteni attól is, ha kisnyilas volt, és fel lehet venni a pártba.¹³⁷⁴

¹³⁶⁹ Gáspár Sándor (1917–2002): motorszerelő, majd kommunista politikus. A Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkára.

¹³⁷⁰ Solt (1992): i. m. I. 103–106.

¹³⁷¹ Király Béla (1912–2009): katonatiszt, hadtörténész, 1951-ben letartóztatták, 1956-ban szabadult, a Nemzetőrség főparancsnoka lett, a forradalom leverése után emigrált, és az Amerikai Egyesült Államokban lett egyetemi tanár. Lásd Király Béla: *Honvédségből Néphadsereg*. Párizs – New Brunswick, Magyar Öregdiákok Szövetsége – Bessenyei György Kör, 1986.

¹³⁷² Király Béla: *Forradalomtól forradalomig. Válogatott tanulmányok, beszédek és interjúk 1982–1990*. Budapest, Századvég, 1990. 8.

¹³⁷³ Jó példa erre Csikós-Nagy Béla (1915–2005) karrierje. 1939-ben birodalmi ösztöndíjjal a náci Németországban tanult. Részt vett Lajos Iván (1906–1949) történész meghurcolásában, aki először a mauthauseni koncentrációs táborba, majd a Gulagra került, ahonnan élve már nem kerülhetett haza. 1944-ben belépett a Nyilaskeresztes Pártba. 1945 után kapcsolatai révén nagy karriert futott be. Az Országos Anyag- és Árhivatal elnökeként vonult nyugdíjba. Lásd Ungváry Krisztián: *A magyar igazság: felelősségre vonás Magyarországon. Magyar Narancs*, 10. (1998), 17.

¹³⁷⁴ Pünkösti (1992a): i. m. 63; Zinner Tibor: Árpád-sávós kommunisták. Az osztálypolitika védőhálójában. *Rubicon*, 4. (1992), 10. 17–18.; Kenedi (2000): i. m. 27.; Kovács (1990): i. m. 180.; Ignóty Pál: *Fogságban 1949–1956*. Budapest, Cserépfalvi, 1993. 132.; Ständeisky (1992): i. m. 287.; Nagy Ferenc (1990): i. m. I. 191.

Tags. könyv. sz.

Nyilatkozat

Alulírott kijelentem, hogy 194-ig a Nyilas kereszties Párt tagja voltam.
 194-ig a Nyilas kereszties Párt tagja voltam.
 Belátom, hogy ez népellenes cselekedet volt és hibát követtem el. Hibámat jóvá akarom
 tenni és kötelezem magam, hogy minden időmmel és teljes erőmmel a népi demokráciáért
 folytatott harc szolgálatába álljak. Fogadom, hogy hűséges, harcos tagja leszek a Magyar
 Kommunista Párt szegedi szervezetének.

Szeged, 1945

Név:
 Fogl:
 Lakás:
 Munkahely:
 Milyen minőségben dolgozik:

Pártkapcsolat IR Szeged

3. ábra: Nyilasok jelentkezési lapja a Kommunista Pártba

Forrás: Zinner (1992): i. m. 18.

A Kommunista Párt így tudta elérni, hogy rohamosan növekedett a tagsága. Néhány százról 1945 februárjában már 30 ezer, májusban 150 ezer, októberben félmillió „kommunista” szerepelt a párt nyilvántartásában. Mindez azonban azzal a következménnyel járt, hogy meglehetősen vegyes társaság gyűlt össze a párttagságban. Sulyok Dezső így jellemezte a Magyar Kommunista Párt tagságát:

„Nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista párt a gátlástalan emberek pártja, akiknek semmi aggályuk nincs. Cselekedeteik erkölcsi következményeit tagjai nem fontolgatták, nem voltak kötve semmilyen valláshoz, nem is ismertek semmi effélet a humanitás álláspontjáról. Ezeket csupán úgy tekintették, mint kellemetlen akadályokat. Ezeknek az embereknek csak egy céljuk volt: a kommunista forradalomra mutató lenini parancs teljesítése. [...] [A] kommunista párt az marad, ami volt: terrorszervezet, mely semmilyen erkölcsi törvényt nem ismer.”¹³⁷⁵

A párizsi békeszerződés előírta minden fasiszta és náci párt betiltását (1947. évi XVIII. törvény a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában). Magyarországon a szélsőjobb oldali pártok betiltása már 1945-ben értelem szerűen megtörtént. A pártalapítási és az egyesülési jogot azonban törvényben nem szabályozták. Egyes pártok alakulására, választásokon való elindulására a Szövetséges Ellenőrző Bizottság adhatott engedélyt. 1949-re azonban az úgynevezett szalámitaktika révén az összes konkurens pártot likvidálták.¹³⁷⁶ A Szociáldemokrata Párttal

¹³⁷⁵ Sulyok (2004): i. m. 116.

¹³⁷⁶ Izsák Lajos: A polgári pártok felszámolása és az egypártrendszer létrehozása Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 34. (1992), 1–2. 61.

pedig egyesültek, valójában bekebelezték a tagságát. A párt új nevét – Magyar Dolgozók Pártja – Sztálin adta, azzal az indoklással, hogy ne egyenlőítsék a munkásokat és a parasztokat.¹³⁷⁷

Az egyes pártok likvidálásában nagy segítséget nyújtottak azok, akiket a Kommunista Párt titokban beszerezett. Őket akkoriban kriptokommunistáknak nevezték. Nyers Rezső egy interjúban elmondta, hogy amikor tagja volt a Politikai Bizottságnak, akkor látta a beszerezett kommunisták névsorát.¹³⁷⁸ A Nemzeti Parasztpártból Erdei Ferenc,¹³⁷⁹ Veres Péter,¹³⁸⁰ a Kisgazdapártból Dobi István, Ortutay Gyula,¹³⁸¹ Barcs Sándor,¹³⁸² Bognár József,¹³⁸³ Dinnyés Lajos,¹³⁸⁴ a Szociáldemokrata Pártból pedig mindenekelőtt Marosán György.

Miután már csak az állampárt maradt meg egyedül, az „éberség” jegyében elkezdtek a tagfelülvizsgálatot. Az 1 millió 100 ezerre nőtt párttagságból már 1948 szeptembere és 1949 márciusa között 190 ezer embert zártak ki, és 126 ezer főt minősítettek vissza tagjelöltté. A párttagságra érdemtelennek bizonyultaknak ez egzisztenciális bizonytalanságot is jelentett. Innentől csak egy lépés volt, hogy a „nép ellenségének” minősítsék őket. A felülvizsgálat pedig folyamatosan működött, hiszen 1956-ig 350 ezer tagot zártak ki, 90 ezret felfüggesztettek, 100 ezer embert pedig tagjelöltté minősítettek vissza.¹³⁸⁵

¹³⁷⁷ Rákosi (1997): i. m. I. 503.

¹³⁷⁸ Huszár (2004): i. m. 163.

¹³⁷⁹ Erdei Ferenc a törvénytelenések idején belügyminiszter, a padlássöprésekkor földművelésügyi miniszter volt. 1956-ban a szovjetek letartóztatták és fizikailag bántalmazták. Az 1959-cel kezdődő téjeszesítés egyik irányítójaként tevékenykedett.

¹³⁸⁰ Veres Péter (1897–1970): író, kommunista politikus. 1919-ben belépett a KMP-be. Az 1930-as évek végén viszont az Imrédy Béla vezette szélsőjobboldali mozgalomhoz csatlakozott. Honvédelmi minisztersége (1947–1948) után, 1954-től országgyűlési képviselő, a HNF Országos Tanácsa elnökségének tagja és a Magyar Írók Szövetségének elnöke. 1957 után haláláig országgyűlési képviselő.

¹³⁸¹ Ortutay Gyula (1910–1978): néprajzkutató, kisgazda, majd kommunista politikus. 1945. január közepétől a Magyar Rádiót és a Magyar Távirati Irodát integráló Magyar Központi Híradó elnöki tisztét töltötte be. 1954-től a HNF Országos Tanácsának tagja, 1957–1964 között a HNF főtítkára, majd alelnöke haláláig (1978). 1957–1963 között az ország legnagyobb egyetemének (ELTE) rektora s egyben a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja. 1967-től az MTA Néprajzi Kutatóintézetének, emellett 1970-től az Országgyűlés kulturális bizottságának elnöke haláláig. Belépési nyilatkozatának fakszimile kiadását közölte Lénárd Ödön: *Erő az erőtlenségben*. Budapest, Kairosz, 2008. 263.

¹³⁸² Barcs Sándor (1912–2010): előbb kisgazda, majd kommunista politikus, labdarúgó-sporttisztviselő, újságíró, az FKGP (1948–1949) alelnöke. 1949-ben népbíró a Rajk-perben. 1950-től 1980-ig a Magyar Távirati Iroda vezérigazgatója, 1948–1950 között a Magyar Rádió elnöke. 1950 és 1963 között a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöke. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége (MÚOSZ) elnöke.

¹³⁸³ Bognár József (1917–1996): kisgazda, majd kommunista politikus. 1947 és 1949 között Budapest polgármestere, közigazdász, miniszter, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1949–1956 között belkereskedelmi miniszter, 1949–1952 között a Népgazdasági Tanács, 1954–1956-ban a HNF Országos Tanácsának tagja. 1956-ban előbb külkereskedelmi miniszter, majd Nagy Imre kormányában miniszterelnök-helyettes.

¹³⁸⁴ Dinnyés Lajos (1901–1961): kisgazda, majd kommunista politikus. 1947 és 1948 között miniszterelnök.

¹³⁸⁵ Vida István (szerk.): *A magyarországi politikai pártok lexikona. 1846–2010*. Budapest, Gondolat, 2011. 62.

A sztálini mintának megfelelően a Magyar Dolgozók Pártjának vezetőit is megtizedték. Halálra ítélték Rajk Lászlót, Szőnyi Tibort¹³⁸⁶ és Szalai Andrást.¹³⁸⁷ Börtönbe zárták Kádár Jánost, Kállai Gyulát, Haraszi Sándort, Losonczy Gézát, Szakasits Árpádot, Marosán Györgyöt stb.

Végül Rákosi Mátyást is elérte a tisztogatási hullám. A Magyar Dolgozók Pártjának 1956. július 18–21-ei ülésén, szovjet utasításra, amelyet Anasztasz Mikojan¹³⁸⁸ hajtott végre, leváltották és a Szovjetunióba vitték, ahol hamarosan kényszerlakhelyet jelöltek ki a számára, és gyakorlatilag házi őrizetben tartották. Rákosi helyére Gerő Ernő került.

1956. október 23-áig így is közel egymillió tagja volt a pártnak, hiszen a kizárások mellett folyamatosan vettek fel új tagokat is. Az egyszerű párttagok mellett kiépült a jól fizetett és privilegizált nomenklatura: 6225 függetlenített pártfunkcionárius, 9966 adminisztratív és 1079 technikai munkatárs; a párt ifjúsági szervezetének további 1400 függetlenített munkatársa, de idesorolható a pártvezetés által alapított egyéb szervezetek (szakszervezetek, Nőtanács, Úttörőszövetség, Hazafias Népfront stb.) szintén jelentős számú alkalmazottja is.¹³⁸⁹

1956. október 23-án az ország felnőtt lakosságának több mint 10%-át a sorai közt tudó párt, amely az egész országot behálózó nagyszámú szervezettel, gazdag infrastruktúrával rendelkezett, nem volt képes semmilyen ellenállásra, a közel egymillió párttag pedig egyik napról a másikra eltűnt. Vezetőik a szovjet hatóságok védelme alá helyezték magukat. Egyetlen pártvezető sem kockáztatta az életét a szovjet megszállók érdekében. A tagkönyveket elégették, megsemmisítették. Néhány tucat AVH-son kívül nem sokan álltak ki a szovjet típusú diktatúra mellett. Harmadrangú pártvezetők maradtak a tűzvonalban. Köztük Mező Imre¹³⁹⁰ volt a legmagasabb tisztséget betöltő funkcionárius. Október 25-én rövid MTI-hír jelent meg arról, hogy Gerő Ernőt leváltották, és helyette Kádár Jánost választották meg a Magyar Dolgozók Pártja főtitkárának.¹³⁹¹

Az MDP vezetése csak lassan ocsúdott fel a bénultságából. Még arra is kilenc napot kellett várni, míg egyáltalán ezt a tényt konstataáltak. Tulajdonképpen azt sem lehet pontosan tudni, hogy mikor szüntették meg hivatalosan a Magyar Dolgozók Pártját, és alakították meg a Magyar Szocialista Munkáspártot¹³⁹² (1956. október 30-a, 31-e vagy

¹³⁸⁶ Szőnyi Tibor (1903–1949): orvos, kommunista politikus, országgyűlési képviselő. A Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja káderosztályának vezetője, a központi vezetőség tagja.

¹³⁸⁷ Szalai András (1917–1949): vasesztérgályos, kommunista politikus. A Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja központi káderosztályának helyettes vezetője.

¹³⁸⁸ Anasztasz Ivanovics Mikojan (1895–1978): szovjet (örmény) politikus. Fontos szerepe volt az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében és megtorlásában. 1964–65-ben a Szovjetunió államfője.

¹³⁸⁹ Gyurkó (2001): i. m. 167.

¹³⁹⁰ Mező Imre (1905–1956): szabó, kommunista politikus. 1956 júliusától lett a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének tagja. A Köztársaság téri pártház ostrománál máig tisztázatlan körülmények között lelőtték.

¹³⁹¹ Hegedűs B. András (főszerk.): *1956 kézikönyve*. I. kötet. *Kronológia*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 77.

¹³⁹² Az elnevezés ötlete Hruscsovtól eredt. Lásd Balogh (1993–1998): i. m. I. 26.; Szereda-Rainer (1996): i. m. 77. A korabeli pesti vice szerint az MSZMP betűszó feloldása: *Magyarországi Szovjet Megszállók Pártja*.

november 1-je?).¹³⁹³ A helyszínre is eltérő módon emlékeznek. Egyesek szerint a Nádor utcában, mások szerint az Akadémia utcában, ismét mások szerint a Parlamentben történt az alapítás. Abban viszont egyetértettek, hogy mintegy 150-en voltak jelen, de Nagy Imre nem ment el. Az ülés rögtönzött és kaotikus volt. Valószínűleg Haraszti Sándor és Horváth Márton¹³⁹⁴ fogalmazta meg a programnyilatkozatot, amelyet november 1-jén Kádár János olvasott fel a rádióban, s megpróbálták aláírni harminc ismert közéleti személyiséggel – sikertelenül. A Magyar Dolgozók Pártját a párt alapszabálya szerint csak a kongresszus oszlathatta volna fel.¹³⁹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Intéző Bizottságába első titkárként megválasztották Kádár Jánost. Tagja lett Nagy Imre miniszterelnök, Donáth Ferenc,¹³⁹⁶ Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Lukács György és Szántó Zoltán.¹³⁹⁷ Lukács György rendkívül kritikusan viszonyult az újjáalakuló párthoz:

„Nem tudok az MSZMP megalapításának módjával egyetérteni. Nincs itt szó radikális szakításról a sztálinista szektarianizmussal, oly módon, hogy annak általánosan vagy helyileg ismert képviselője be se kerülhessen az új pártba, s a párt ideiglenes vezetősége sem áll kizárólag olyanokból, akik aktívan harcoltak a sztálinista szektarianizmus ellen. Ennek a pártnak a képviselőjét a minisztertanácsban nem egyeztettem össze politikai lelkiismeretemmel. Ezért népművelési miniszteri tisztségemről ezennel lemondok.”¹³⁹⁸

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1956. november 4-e előtt semmilyen gyakorlati tevékenységet nem folytatott. Kádár János és Münnich Ferenc november 1-jén eltűnt. Kopácsi Sándor egyetlen ülésen sem volt jelen, Nagy Imrét és Losonczy Gézát elfoglalta a kormányzati munka. Nem is tápláltak nagy reményeket, Lukács György olasz újságíróknak azt nyilatkozta, hogy egy szabad választáson maximum 5%-ot érnének el. A *Népszabadság*ban írt november 3-ai vezércikke *Megtisztultan!* címmel jelent meg; s ebben kijelentette: „Nem leszünk milliós párt. Szerényebb keretek között, szerényebb

¹³⁹³ Kiss József – Ripp Zoltán: Dokumentumok a jugoszláv menedékről és a Szántó Zoltán-ügyről (1956–1958). *Múltunk*, 36. (1991), 4. 156–158.; Litván György: (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom. Reform, felkelés, szabadságharc, megtorlás. Történelmi olvasókönyv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 17.; Szabó Bálint: (szerk.): *A szocializmus útján; a felszabadulást követő negyedszázad krónikája*. Budapest, Akadémiai, 1970; Varga László (szerk.): *1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája*. Budapest, Századvég – Atlanti – 1956-os Intézet, 1990a. 19.

¹³⁹⁴ Horváth Márton (1906–1987): kommunista politikus, a *Szabad Nép* főszerkesztője. Lásd Vámos György (szerk.): *Sorshelyzetek. Emlékezések az ötvenes évekre*. Budapest, RTV–Minerva, 1986. 93.

¹³⁹⁵ Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest, Korona, 2002. 170.

¹³⁹⁶ Donáth Ferenc (1913–1986): jogász, kommunista politikus. 1951-ben 15 év fegyházra ítélték, 1954-ben szabadult, 1956-ban családjával együtt Romániába deportálták. 1958-ban, a Nagy Imre-perben 12 évet kapott, 1960-ban egyéni kegyelemmel szabadult. Szövetkezeti kutatómunkát végzett.

¹³⁹⁷ Szántó Zoltán (1890–1977): kommunista politikus. Orosz hadifogsága idején lépett be a bolsevik pártba. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg ezredparancsnoka. A Tanácsköztársaság bukása után emigrált. 1926-ban titokban visszatért Magyarországra. 1927-ben 8 és fél év fegyházra ítélték. 1935-ben a Szovjetunióba ment. 1956-ban őt is Romániába deportálták, de mivel elhatárolta magát Nagy Imrétől, sőt ellene tanúskodott a tárgyaláson, ezért visszatérhetett Magyarországra, és nyugdíjasként élt. Lásd Kiss–Ripp (1991): i. m. 136.

¹³⁹⁸ Lukács György kéziratoss feljegyzését idézi Gyurkó (2001): i. m. 376.

lehetőségekkel fogunk dolgozni, mint eddig. Aki az MSZMP tagja kíván lenni, az számoljon azzal, hogy a párttagságért nem jár fényes állás, előkelő pozíció, nem jár semmiféle megkülönböztető előny.”¹³⁹⁹

Mindebből nem lett semmi. Az Ideiglenes Intéző Bizottság hét tagjából öt november 4-én először a jugoszláv követségre menekült, majd Romániába hurcolták őket. Kopácsi Sándort november 5-én Ivan Alekszandrovics Szerov¹⁴⁰⁰ utasítására a KGB letartóztatta.

1956. november 4-e után Kádár János nem alapított egy újabb pártot, hanem a Magyar Szocialista Munkáspárt nevében intézkedett. Nagyon kényes, 1989-ig tabutémának számított, hogy a párt még a forradalom alatt jött létre, és üdvözölte annak eredményeit. A párt vezetőitől viszont nem kellett tartania, hiszen a héttagú Intéző Bizottságból csak Kádár János maradt szabadlábon. A párt támogatottsága kezdetben feltűnően gyenge volt. Vezetőinek névsorát csak 1957 februárjában hozták nyilvánosságra, a Haraszti Sándor által alapított pártlapban, a *Népszabadság*ban az újságírók név nélkül jelentették meg írásait. Az 1956. november 11-ei ülésen pedig, ahogy Kádár János is elismerte: „teljesen a párt alkotmányától függetlenül” hozták létre az Intéző Bizottságot.¹⁴⁰¹ Ez a megállapítás azonban szintén csúsztatásokat tartalmazott, ugyanis a Magyar Szocialista Munkáspártnak sokáig nem volt alapszabálya.¹⁴⁰²

A Magyar Szocialista Munkáspárt legfőbb vezető testülete 1956. november 11-ei ülésének jegyzőkönyve szerint kénytelenek feltenni maguknak a kérdést: „Kire támaszkodik a kormány és a párt a szovjet csapatok fegyveres erején túl?” Bizony „ha kimennének a szovjet csapatok, holnap reggelre elsöpörnék a pártot és a kormányt”. „Mi egymás között megállapodtunk abban, hogy [...] ellenforradalom fenyegetett, de rajtunk kívül ezt [...] nem is hiszik nekünk.” A „kormánynak, a pártnak tömegbázisa nincs. [...] Muszkavezetőknek hívják őket és lényegébe a kormánynak, a pártnak tömegbázisa nincs.”¹⁴⁰³

Akárcsak 1945-ben, szinte a semmiből kellett egy állampártot szervezni. Ugyanúgy, ahogy a II. világháború után, nem a civil társadalom egy csoportja akaratát kívánta megfogalmazni, hanem a szovjet típusú diktatúra igazolására, a társadalmi mozgósítás eszközeként hozták létre. A tagság ismét a szokásos technika szerint szerveződött, egyrészt a nomenklatúra alkotta, amely az államigazgatást felügyelte és irányította, másrészt a „tömegmozgalmat” demonstráló vattaemberek sokasága, akiknek legnagyobb része egzisztenciális célból, és nem autonóm, öntevékeny emberként csatlakozott a Magyar Szocialista Munkáspárthoz.

Rövid, kezdeti habozás után – néhány túlságosan kompromittált vagy már október óta letartóztatásban lévő régi ÁVH-s kivételével – szinte mindenkit felvettek. Az átigazolt tagok párttagságának kelteként az MDP-tagság kezdetének idejét határozták meg.

¹³⁹⁹ Megtisztultan! *Népszabadság*, 1956. november 3. 1.

¹⁴⁰⁰ Ivan Alekszandrovics Szerov (1905–1990): 1939-től ukrán belügyi népbiztos, 1941-től 1954-ig az állam-biztonsági népbiztos helyettese, 1954–1958 között az Állambiztonsági Bizottság (KGB) elnöke. Tösgyökeres orosz létére tudatosan elsajátította Sztálin grúz akcentusát.

¹⁴⁰¹ Balogh (1993–1998): i. m. I. 31.

¹⁴⁰² Pap (2021): i. m. 29.

¹⁴⁰³ Balogh (1993–1998): i. m. I. 25.

A volt párttagok közül nem lehetett felvenni azokat, akiket az Ideiglenes Intéző Bizottság a Rákosi-klikk uralmának idején elkövetett súlyos hibák miatt nem tartott a „párttagságra méltónak,” akik a „Rákosi-féle politikai vezetés idejében nép- és pártellenes bünteteket követtek el”, akik „a fegyveres felkelés résztvevőiként kommunistákat vagy más haladó embereket meggyilkoltak, vagy erre uszítottak, fosztogattak, spekuláltak, általában önkényes terrorakcióban vettek részt”.¹⁴⁰⁴ Az újonnan jelentkezők esetén megszüntették a tagjelöltséget, hogy minél gyorsabban minél több tagot vehessenek fel.

1956. december 1-jén a hivatalosan regisztrált párttagok száma 37 818 volt, de még 1957. február végén is a Magyar Dolgozók Pártja tagságának 5%-át, júniusban 15%-át tette ki. A magát munkáspártnak nevező szervezetben a pártvezetés nem volt megelégedve a munkásság számarányával. Ezért kitalálták az „eredetileg munkás” fogalmát.

1957 tavaszán felgyorsult a Magyar Szocialista Munkáspárt taglétszámának növekedése. A volt párttagok számára nyilvánvalóvá vált, hogy a Kádár-kormány megszilárdította a hatalmát, hosszabb időre ezt a vezetést kell elfogadniuk, ehhez a helyzethez kell alkalmazkodniuk. Június elejére elérték a Magyar Dolgozók Pártja taglétszámának 40%-át, de csak 1962-re jutottak el a félmillió párttagig.¹⁴⁰⁵

Később aztán létszámban is visszatértek az 1956 előtti állapotokhoz. 1985-ben a pártnak már 871 ezer tagja volt. Ebből fizikai munkás és közvetlen termelésirányító 34,5%, nyugdíjas fizikai dolgozó 8,1%, termelőszövetkezeti tag 6%, szellemi dolgozó 33,5% stb. A létszám 1987 után indult csökkenésnek.¹⁴⁰⁶

A Kádár-rendszer megoldhatatlan problémájának bizonyult a Rákosi-korszakhoz és a Magyar Dolgozók Pártjához való viszonyulás. Egyszerre két dolgot kellett volna tenniük: egyrésztől visszaállítani az állampárti diktatúrát, másrésztől elítélni Rákosi és Gerő módszereit. Rákosi személyét rendkívül óvatos kritikával illették, s Rákosi, Gerő és jó néhány sztálinista politikus még Moszkvában beléphetett a Magyar Szocialista Munkáspártba.¹⁴⁰⁷ (Csak 1962-ben zárták ki őket.) Kádár álláspontja szerint hibákat követtek el ugyan, de nem lettek árulók.¹⁴⁰⁸

Egyre erőteljesebben hangsúlyozták a folytonosságot. Az országos pártértekezlet határozata kiemelte: „A Magyar Szocialista Munkáspárt – bár tevékenységében néhány lényeges új vonás jellemzi – nem új párt, hanem a munkásosztály újjászervezett marxista-leninista pártja, élcsapata, mely az MDP volt tagságának legszilárdabb, legáldozatkészebb részét egyesíti.”¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁴ Tudatosan nem büntetőjogi tényállást, hanem politikai kategóriákat fogalmaztak meg.

¹⁴⁰⁵ Szenes Iván: *A kommunista párt újjászervezése Magyarországon 1956–1957*. Budapest, Kossuth, 1981. 123.; Ságvári (1989): i. m. 146–147.; Schlett István: Egy ál(lam)párt tündöklése és bukása. (Vázlat az MSZMP történetéről). *Magyar Füzetek búcsúszáma – Századvég*, (1990), 3–4. 15–17.

¹⁴⁰⁶ Tények és adatok a tagkönyvcseré tapasztalatairól. *Népszabadság*, 1988. szeptember 28. 3.

¹⁴⁰⁷ Vas (1990): i. m. 324.

¹⁴⁰⁸ Balogh (1993–1998): i. m. V. 119.

¹⁴⁰⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve, 1957. június 27–29*. Budapest, Kossuth, 1957. 250.

1959-ben összehívták a pártkongresszust, s felmerült a javaslat: nevezzék a Magyar Szocialista Munkáspárt I. kongresszusának. Ezzel szemben az az álláspont győzedelmeskedett, hogy vállalják a jogfolytonosságot, és így már a VII. kongresszust rendezték meg.¹⁴¹⁰

Kádár János később is ennek szellemében tevékenykedett és nyilatkozott. 1977-ben például ezt írta Király Istvánnak:¹⁴¹¹ „A párt 1949 és 1953 közötti általános politikai irányvonalát ma nem szükséges értékelni, sem újraértékelni – még egyes vonatkozásában sem –, mert ez időtálló módon megtörtént az 1956. decemberi és néhány későbbi központi bizottsági és kongresszusi határozatban.”¹⁴¹²

Annál erőteljesebben igyekeztek elhatárolódni a Magyar Szocialista Munkáspárt kezdeteitől. (Később inkább az elhallgatás módszerét alkalmazták.) A Magyar Szocialista Munkáspárt 1957. júniusi országos értekezletének a határozata ennek megfelelően kimondta: „Az MSZMP első intéző bizottságának november 4-e előtt hozott határozatát, mint a marxizmus–leninizmussal ellentétben álló határozatokat az országos pártértekezlet elveti.”¹⁴¹³

Kongresszusok és konferenciák időrendben

- A Kommunisták Magyarországi Pártja alakuló ülése
Budapest, 1918. november 24.
- A Magyarországi Szocialista Párt kongresszusa
Budapest, 1919. június 12–13.
- A Kommunisták Magyarországi Pártja I. kongresszusa
Ausztria, Bécs, 1925. augusztus 18–21.
- A Kommunisták Magyarországi Pártja II. kongresszusa
Szovjetunió, Aprelovka, 1930. február 27. – március 15.
- A Magyar Kommunista Párt Országos Értekezlete (az úgynevezett pünkösdi konferencia)
Budapest, 1945. május 20–21.
- A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusa
Budapest, 1946. szeptember 28. – október 1.
- A Magyar Kommunista Párt IV. kongresszusa
Budapest, 1948. június 12.

¹⁴¹⁰ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november – 1989. június*. II. kötet. Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2003. 129.

¹⁴¹¹ Király István (1921–1989): irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, országgyűlési képviselő. A Kádár-korszak meghatározó irodalompolitikusa. 1953–1956 között a *Csillag* folyóiratot szerkesztette, 1962-től 1969-ig a *Kortárs*, 1970–1989 között pedig a *Szovjet Irodalom* című folyóiratot. Vö. Király István: *Napló (1956–1989)*. Budapest, Magvető, 2017. 402.

¹⁴¹² Huszár Tibor (szerk.): *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Budapest, Osiris, 2002. 489.

¹⁴¹³ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve, 1957. június 27–29*. Budapest, Kossuth, 1957. 250.

- A Szociáldemokrata Párt XXXVII. kongresszusa
Budapest, 1948. június 12.
- A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt Egyesülési Kongresszusa – A Magyar Dolgozók Pártja I. kongresszusa
Budapest, 1948. június 12–14.
- A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusa
Budapest, 1951. február 24. – március 2.
- A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusa
Budapest, 1954. május 24–30.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezlete
Budapest, 1957. június 27–29.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusa
Budapest, 1959. november 30. – december 5.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusa
Budapest, 1962. november 20–24.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusa
Budapest, 1966. november 28. – december 3.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusa
Budapest, 1970. november 23–28.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa
1975. március 17–22.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa
Budapest, 1980. március 24–27.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa
Budapest, 1985. március 25–28.¹⁴¹⁴

Az állampárt szervezete

A tanító kínosan ügyelve a helyesírást diktálja:
 Rákosi rossz ember (vessző), Gerő is rossz ember (pont).
 Kádár jó ember. Na, Pisti, olvasd el!
 Rákosi rossz ember (vessző), Gerő is rossz ember (pont).
 Kádár jó ember?
 (Pesti vice)

Az állampárt részben területi elv és részben munkahelyi szervezetek alapján épült fel. A piramisszerűen működő szervezet szigorú alá-fölé rendeltségben működött, hiszen minden fontosabb kérdést felsőbb szinten hoztak. A területi alapon szerveződő pártszervek

¹⁴¹⁴ Lásd <https://adatbazisokonline.hu/gyujtemeny/partiratok>

hierarchiája lefelé haladva a következő volt: megyei, járási, városi, községi pártbizottságok, lakóhelyi alapszervezetek.¹⁴¹⁵

A párt leginkább munkahelyi alapon szerveződött, a területi szervezetek leginkább a nyugdíjasokat tömörítették. Minden munkahelyen – helyi vezetővel – létrehozták a helyi pártszervezetet (21 ezret), amely minden munkahely tevékenységében a vezető szerepet játszotta. Mivel teljes foglalkoztatottságra törekedtek, így az állampárt szinte mindenkit ellenőrizni tudott, hiszen minden munkahelyen működött pártalapszervezet. A kisebb munkahelyeken – körülbelül ezer főig – csak alapszervezetet hoztak létre, választott tisztségviselőkkel, akik munkájuk mellett látták el ezt a feladatot. A közepes nagyságú munkahelyeken (1000–8000 között) úgynevezett pártvezetőség is működött, amelynek párttitkára már független funkcionáriusként látta el ezt a feladatot.¹⁴¹⁶ Ezek a munkahelyi pártszervezetek „választották” meg képviselőiket a közigazgatási egységeknek megfelelően alakuló pártbizottságokba (községi, járási, megyei), és ezek képviselői választották meg a meghatározott időszakonként összeülő kongresszusok küldötteit.¹⁴¹⁷

A munkások, alkalmazottak körében kezdettől fogva ellenszenvet váltott ki az, hogy az alapszervi titkárok külön díjazást is kaptak, sokan pedig teljes mértékben mentesítették magukat a termelőmunka alól.¹⁴¹⁸

Az állampárt formailag legfőbb szervét, a kongresszust az 1950-es években három-, majd ötévente a Központi Bizottság hívta össze, összekapcsolva az ötéves tervvel.¹⁴¹⁹ A gyakorlatban a főtitkár és bizalmasai döntötték el, hogy kik legyenek a kongresszusi küldöttek, milyen döntéseket hozzanak, és kiket válasszanak be a Központi Bizottságba. A kongresszus ugyanis nem vitafórum, hanem az Országgyűléshez hasonló szavazógép volt, amely fergeteges tapsorkánnal fogadta el a beszámolókat és az előterjesztéseket. Minden, még a tetszésnyilvánítás és az esetleges, indokoltnak tartott „építő jellegű kritika” is előre meghatározott forgatókönyv szerint zajlott, s a levezető elnökök ezek alapján adták meg a szót vagy kezdeményeztek tapsot. 1956 után a kongresszus mindig Kádár János előadói beszédével kezdődött, amelyben elmondta, hogy milyen eredményeket értek el az előző kongresszus óta, majd elővezette a soron következő feladatokat, amelyeket aztán a küldöttek lelkesen el is fogadtak.

¹⁴¹⁵ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001. 242.

¹⁴¹⁶ A pártmunkások kézikönyve szerint: „Az alapszervezetek elsősorban politikai, harci szervezetek, melyeknek a maguk területén vezetniük kell a küzdelmet a párt politikájának a megvalósításáért. Az alapszervezetek tehát mindenekelőtt helyi politikai irányító és gyakorlati végrehajtó szervezetek, amelyek működési területükön ellátják a párt vezető szerepének érvényesüléséből rájuk háruló feladatokat [...]” Lásd *Pártmunkások kézikönyve*. Budapest, Kossuth, 1971. 27.

¹⁴¹⁷ Gerhard Péter et al.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt fővárosi vezetése 1957 és 1989 között. Levéltári Közlemények*, 83. (2012), 1–2. 211.

¹⁴¹⁸ MNL OL M-KS 276. f. 57/107. ö. e.

¹⁴¹⁹ Vida Sándor (szerk.): *Pártkongresszusok és pártkonferenciák 1918–1980*. Budapest, Kossuth, 1985. 236.

A Központi Bizottság¹⁴²⁰ a két kongresszus között az állampárt legfőbb szerve volt. Szükség szerint, de legalább háromhavonta ülésezett. Viszonylag nagy létszámú apparátussal működött (1948–1985 között 66–127 taggal), ezért egy-egy nagyobb terület felügyeletét 3–5 alosztályra tagolódó osztályok végezték. Az időről időre ismétlődő átszervezések közepette létezett a Párt és Tömegszervezetek Osztálya, az Agitációs és Propaganda Osztály, az Államgazdasági Osztály, a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, a Káder Osztály, az Adminisztratív Osztály, az Ügykezelési Osztály, valamint a Gazdasági Osztály.¹⁴²¹

A Párt és Tömegszervezetek Osztályának feladata a pártépítés elvi kérdéseinek érvényesítése, a szervezeti szabályzat betartásának ellenőrzése és ezzel kapcsolatban javaslatok kidolgozása a párt vezetői számára, a pártszervezetek és a párttagok nyilvántartása, a pártstatisztika készítése, az alsóbb szervek jegyzőkönyveinek és jelentéseinek feldolgozása, azok alapján összefoglaló jelentések és rendszeres információk készítése. Az osztályhoz tartoztak a szakszervezetek, a párt ifjúsági szervezete és a nemzetiségi szervezetek. A kádermunka decentralizálását követően az osztályon végezték a párt- és tömegszervezeti káderek nyilvántartását, a pártiskolák szervezését és vezetését.

Az Agitációs és Propaganda Osztályhoz tartozott a pártoktatás és a marxizmus–leninizmus propagandájának egyéb területei, az agitációs munka (rádió és sajtó), a köznevelés és a tudomány, valamint a kultúra. Az osztály hatáskörébe tartozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és jogutódai, a Népművelési Minisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia, a Kultúrkapcsolatok Intézete, a Magyar–Szovjet Társaság, valamint a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, a pártintézmények közül az Előadói Iroda, a Pártépítési Munkaközösség, az Adat- és Anyagszolgáltatás és a Szikra Könyvkiadó.

Az Államgazdasági Osztály tevékenysége – a mezőgazdaság kivételével – felölelte a népgazdasági élet egészét. A következő részekre tagolódott: nehézipari, könnyűipari, építésügyi, közlekedési, belkereskedelmi, külkereskedelmi, terv és ár, műszaki, fejlesztés és tudományos munka, bér- és munkaügyi, pénzügyi, szakoktatási, KGST, osztálytitkárság. Az osztály kettéválasztásával 1952-ben két új osztályt hoztak létre: a Terv, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztályt, valamint az Ipari és Közlekedési Osztályt.

A Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály feladata a mezőgazdasági termelés és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezése. Az osztály hatáskörébe tartozott a Földművelésügyi Minisztérium, a Mezőgazdasági Tudományos Intézet, a mezőgazdasági szakiskolák és a Gépállomások Politikai Osztálya. A Káder Osztály feladatai közé a kádermunka végzése tartozott. 1950 tavaszától már 3500-4000 pozíció betöltéséről határozott.

¹⁴²⁰ 1951-ig Központi Vezetőségnek hívták.

¹⁴²¹ Valuch (2001): i. m. 243.

Az Adminisztratív Osztály hatáskörébe tartozott a Honvédelmi Minisztérium, a rendőrség,¹⁴²² a pénzügyőrség, a tűzoltóság, a közigazgatás, az Igazságügyi Minisztérium, a bíróságok és ügyészségek, a Jogász Szövetség, a Külügyminisztérium, a Népjóléti Minisztérium, a Sporthivatal, a Szabadságharcos Szövetség, a Magyar Vadászok Szövetsége stb.

Az Ügykezelési Osztály a párton belüli rendszeres iratkezelést intézte. A Gazdasági Osztály a Központi Bizottság pénzügyi és anyagi feladatait intézte. 1952-ben egyesítették az Ügykezelési Osztállyal, így jött létre a Pártgazdasági és Ügykezelési Osztály.¹⁴²³

Az apparátuson belüli pozíciók politikai súlya igen eltérőnek számított. Akadtak olyan területi vezetők, mint például a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vagy a budapesti pártbizottság első titkára, akik a Kádár-korszakban szinte mindig a Központi Bizottság tagjai voltak, de rendszerint a KB tagja volt a miniszterelnök és annak helyettesei, a honvédelmi és a belügyminiszter, gyakran a különböző gazdasági tárcák vezetői is.¹⁴²⁴

A Központi Bizottság valójában a főtitkár tanácsadó szerveként működött. Állásfoglalásai nem kötelezték a főtitkárt. Ezért 1989-ben még a pártállam bukása előtt lesújtó kritikával írtak erről.¹⁴²⁵

A Központi Bizottság saját tagjaiból „választotta” meg a Politikai Bizottságot,¹⁴²⁶ amely kisebb létszámú (4-től 21 főig változott az összetétele),¹⁴²⁷ ezért operatívabb módon tudott tevékenykedni, ráadásul hetente ülésezett. Ez a testület döntött a legfontosabb politikai, gazdasági, államszervezési és minden egyéb kérdésben. A végrehajtás az állami szervekre maradt. Egy-egy témát általában az adott terület szakértője vagy a párton belüli felelőse referált. Ezután a többi tag is hozzászólhatott. 1956 után általában Kádár János összegezte az elhangzott észrevételeket (nékülé nem is hívhatták össze a párt legfőbb testületét), ami sokszor szinte szó szerint került be a határozatba.¹⁴²⁸

Az állampárt tényleges vezetője Sztálin óta a főtitkár volt, aki általában élete végéig vagy eltávolításáig töltötte be ezt a pozíciót. A legtöbb szocialista országban gondot okozott, hogy főtitkárrá hatalmi harcok révén válhatott valaki, és nem rendezték az utódlás kérdését.¹⁴²⁹

A főtitkár mintájára minden jelentősebb alapszerv élén is főfoglalkozású párttitkár állt, akik irányították a felülről lefelé építkező hierarchikus szervezetet, amely a Lenin

¹⁴²² Az Államvédelmi Hatóság felügyelete a Politikai Bizottsághoz, illetve közvetlenül Rákosi Mátyáshoz tartozott.

¹⁴²³ T. Varga György: Pártapparátus Magyarországon 1948 után. *História*, 10. (1988), 1. 28–31.

¹⁴²⁴ Nyíró András (szerk.): *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest, Interart Stúdió, 1989. 325–337.

¹⁴²⁵ Történelmi utunk. A munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történeti okairól. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 1. ksz. 74.

¹⁴²⁶ Nyíró (1989): i. m.

¹⁴²⁷ Lásd https://web.archive.org/web/20090525183645/http://www.geocities.com/allamszocializmus/pb_titk.htm és https://hu.wikipedia.org/wiki/A_magyar_kommunista_p%C3%A1rtok_Politikai_Bizotts%C3%A1gainak_taglist%C3%A1ja

¹⁴²⁸ Majtényi György: *Vezércsel. Kádár János mindennapjai*. Budapest, Libri – Magyar Nemzeti Levéltár, 2012. 81.

¹⁴²⁹ Kádár János 32, Sztálin 30, Ceaușescu 24, Husák 20, Brezsnyev 18 évig töltötte be ezt a tisztséget.

által kitalált, úgynevezett demokratikus centralizmus elvének megfelelően működött. Ez a valóságban az alsóbb pártszerveknek a felsőbb pártszervekhez való feltétlen alárendeltségét jelentette. A pártfegyelem még az alapszervezetek közötti horizontális kapcsolatok tilalmára is kiterjedt, és az önálló vélemény nyilvánításának még a lehetőségét is kizárta.¹⁴³⁰

A párttitkároknak rendszeresen úgynevezett hangulatjelentéseket kellett készíteniük. Ebben a jelentésben meg kellett jelölniük azt is, hogy ki a „nép ellensége” az adott intézményben vagy munkahelyen. (Gyakorta előfordult, hogy a saját ellenfeleiből lett ellenség.)¹⁴³¹

Az állampárt hatalmi jogosítványai

Miért nem ment el a párttitkár a munka temetésére?
Mert nem ismerte az elhunytat!
(Pesti vicc az 1950-es évekből)

Érdekes, hogy az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya még csak burkoltan, a VIII. fejezetben, *Az állampolgárok jogai és kötelezettségei* cím alatt elrejtve utal az állampárt vezető szerepére:

„56. § (2) A Magyar Népköztársaság feladatainak ellátásában az öntudatos dolgozók szervezeteire támaszkodik. A népi demokrácia rendjének védelme, a szocialista építésben való fokozott részvétel, a kulturális nevelőmunka kiszélesítése, a nép jogainak megvalósítása és a nemzetközi szolidaritás ápolása céljából a dolgozók szakszervezeteket, demokratikus női és ifjúsági, valamint egyéb tömegszervezeteket létesíthetnek, és ezek erőit a demokratikus Népfrontban fogják össze. E szervezetekben megvalósul az ipari, mezőgazdasági és értelmiségi dolgozók szoros együttműködése és demokratikus egysége. A nép demokratikus egységére támaszkodó és élcsapata által irányított munkásosztály az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje.”

Az 1972-es alkotmánymódosítás már a 3. §-ba, tehát a normaszöveg elejére illesztette az alábbi kinyilatkoztatást: „A munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje.” Az Alkotmánynak ezt a mondatát egy párttörvénynek kellett volna részletesen szabályoznia. Ehelyett az állampárt hatalmi jogosítványait az állampárt éppen aktuális szervezeti szabályzata tartalmazta: „A Magyar Szocialista Munkáspárt szervezeti szabályzata a párt alkotmánya, törvény minden párttag és pártszervezet számára.”¹⁴³²

Az állampárt vezetője (főtitkára) és vezető szervei közvetlenül irányították és ellenőrizték az egész államapparátust és a társadalmat. Az irányítási jogkörök az alábbi

¹⁴³⁰ Hegedüs (1989): i. m. 124.; Hudy Zoltán: *Párt, rend, őrség*. Budapest, Interart Stúdió, 1990.

¹⁴³¹ Hudy (1990): i. m. 48.

¹⁴³² Bihari Ottó: *Államjog. Alkotmányjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987. 97.

elvek szerint működtek. A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusán, 1970-ben elfogadott szervezeti szabályzat szerint:

„A párt eszmei, politikai irányításával biztosítja a szocialista állam és annak szervei tevékenységében a munkáosztály célkitűzéseinek megvalósítását. Politikájának, határozatainak az állami szervezetekben dolgozó tagjai útján szerez érvényt, akik hivatali tevékenységükért, a törvények és rendeletek végrehajtásáért mind a párt, mind az állami szervek előtt felelősek. Irányításukról és ellenőrzésükről az illetékes párt- és állami szervek gondoskodnak.”¹⁴³³

Az államigazgatás és a vállalatok irányítása a Magyar Szocialista Munkáspárt Szervezeti Szabálya alapján az alábbiak szerint történt:

„A pártszervezeteknek az állami életben is irányító és ellenőrző szerepet kell betölteniük. E feladat elősegítésére biztosítani kell az állami szervezetekben működő pártszervezetek megfelelő irányítását. Az állami szervek munkájának javítása megköveteli az állami szervek munkájának építő jellegű bírálatát.”

„A párt népi demokratikus rendszerünk vezető ereje: politikailag irányítja az állami, a gazdasági és a társadalmi szervek munkáját. A párt vezető szerepe, eszmei és politikai irányítása elsősorban az állami, a gazdasági és társadalmi szervezetekben dolgozó kommunisták útján érvényesül.”¹⁴³⁴

A magyar Szocialista Munkáspárt jelentős ingatlanvagyonnal is rendelkezett. *A kongresszus állásfoglalása a párt vagyoni helyzetéről (1989. szept. 26.)* című dokumentumból kitűnik, hogy 1641 ingatlant számoltak össze. A Minisztertanács a pártszervek tulajdonában levő ingatlanok helyzetének rendezéséről szóló 3339/1977. számú határozata 1. pontjában akként intézkedett, hogy „a Magyar Állam tulajdonaként kell nyilvántartani – az MSZMP Központi Bizottsága kezelői jogának bejegyzésével – azokat az ingatlanokat, amelyek e határozat megjelenésének időpontjában az MSZMP tulajdonában vannak, vagy ezután kerülnek az MSZMP tulajdonába”. Az MT-határozat végrehajtására kiadott 16/B/1977. MÉM utasítás szerint a tulajdonjogi és kezelői változást az érintett tulajdoni lapra (telekkönyvi betétbe) be kellett jegyezni. Ezen utasítás 1. pontja szerint „1977. szeptember 1-én a pártszerv tulajdonában levő ingatlanokra a Magyar Állam tulajdonjogát és a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Budapest, V. Széchenyi rakpart 19. (a továbbiakban: MSZMP KB) kezelői jogát hivatalból kell az ingatlannyilvántartásba (telekkönyvbe) bejegyezni”. Ezen utasítás 2. pontja értelmében „1977. szeptember 1-jén a Magyar Állam tulajdonaként nyilvántartott olyan ingatlanra, amely ténylegesen pártszerv kezelésében áll, de a kezelői jog nem az 1. pont szerint van bejegyezve, az MSZMP KB kezelői jogát ugyancsak hivatalból kell az ingatlannyilvántartásba (telekkönyvbe) bejegyezni”.

¹⁴³³ Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970.* Budapest, Kossuth, 1974. 718.

¹⁴³⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt Szervezeti Szabályzata. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve, 1957. június 27–29.* Budapest, Kossuth, 1957. 264., 277.

Kormányzati hatalom

A kormányzati hatalom a lenini–sztálini elvek alapján működött: „A párt vezető szerepének legfőbb kifejezése például nálunk a Szovjetunióban, a proletárdiktatúra országában, az a tény, hogy szovjetszervezeteink és más tömegszervezeteink egyetlen fontos politikai vagy szervezeti kérdést sem döntenek el a párt útmutatása nélkül.”¹⁴³⁵

Minden politikai kérdés az állampárt hatáskörébe tartozott. Magyarországon Rákosi Mátyás már 1948. március 12-én, a Magyar Kommunista Párt Szervező Bizottságának ülésén deklarálta: „A Kommunista Pártnak többé kétségbe nem vonható joga diszponálni minden kérdésben.”¹⁴³⁶

A pártapparátus korlátlan beavatkozási és hatáskörelvonási jogosítvánnyal rendelkezett, amelyet többek között a Magyar Dolgozók Pártjának II. kongresszusa is (1951. február 24. – március 2.)¹⁴³⁷ irányadó szempontként emelt ki: „Az állam valamennyi szervében a legfelsőbbtől a legalsóbbig érvényesülnie kell a pártirányításnak.”¹⁴³⁸

Kádár János közel negyedszázaddal később ugyanezt az elvet hangsúlyozta 1975-ben, a Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusán:¹⁴³⁹

„A párt ellenőrzésének át kell fognia az egész társadalmi tevékenységet: ki kell terjednie a gazdasági, az állami, a tudományos, a kulturális élet minden területére. A pártellenőrzés célja nem egyszerűen a hibák felfedezése és a felelősök megbüntetése. Ez is azonban a pártellenőrzés lényege, a határozatok végrehajtásának segítése, az adott terület helyzetének hiteles felmérése, megfelelő javaslatok kidolgozása, a végrehajtás megjavítása, a jó tapasztalatok általánosítása.”¹⁴⁴⁰

Kádár János ehhez az elvhez még a gazdasági racionalitás és a szakszerűség ellenére is ragaszkodott. Amikor az 1968-as gazdasági reformról tanácskoztak, kijelentette: „Itt 20 évig a munkásosztály és a párt vezetett, nehogy most egyenesen olyan érzés keletkezzék, hogy most a közgazdászok veszik át az ország vezetését. És van néha ilyen benyomása az embernek, amit feltétlenül csírájában meg kell ölni [...]”¹⁴⁴¹

A legszorosabb pártirányítás az állambiztonság mellett a külügyben érvényesült, a párt és az állam teljes összefonódottsága e téren a napi intézkedéseket is meghatározta. Nemcsak az elvi kérdéseket, hanem azt is, hogy melyik szerv, szervezet mikor, milyen összetételben küldhet delegációt, annak mi legyen a feladata, más országból mikor, ki érkezzen, és ki fogja fogadni, miről tárgyalhat vele stb. Még a külügyminiszter is a lehető legrészletesebb eligazítást kapott, amely kiterjedt a protokolláris kérdésekre is.

¹⁴³⁵ Sztálin (1952): i. m. 157.

¹⁴³⁶ PIL 274. f. 5/121. ö. e. 15.

¹⁴³⁷ *A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve 1951. február 24. – március 2.* Budapest, Szikra, 1951.

¹⁴³⁸ Idézi Révai (1991): i. m. 101.

¹⁴³⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17–22.* (1975): i. m.

¹⁴⁴⁰ A Központi Bizottság beszámolója. A párt vezető szerepének erősítése, a tömegszervezetek tevékenysége. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17–22.* (1975): i. m. 114.

¹⁴⁴¹ Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1966. május 3-i üléséről. MNL M-KJ 288. f. 5/394. ö. e.

A pártközpontban a külügyi döntéseket a külügyi osztály készítette elő, de a végső szó mindig a főtitkáré volt, aki szinte kézi vezérléssel irányította a külpolitikát. Ezt az elvet erősítette a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1971. november 3-ai határozata is: „A külügyi munka jellege szükségessé teszi, hogy annak elvi, politikai irányítása továbbra is közvetlenül a Központi Bizottságból történjen. Ennek indoka többek között az, hogy a nemzetközi munkásmozgalom kérdései és az államközi kapcsolatok összefüggenek, hatnak egymásra, ezért csak mindkét terület beható ismeretében lehet helyes irányvonalat kidolgozni [...]”¹⁴⁴²

Rendkívüli helyzetben a párt főtitkára vette át a fegyveres erők főparancsnokságát.

Reszortfelelősség

A párt által megfogalmazott célok elérését, a politikai, gazdasági, kulturális prioritások megvalósulásának ellenőrzését, segítségét a témafelelősi rendszer biztosította. A felelősség, amely a párthierarchia legkülönbözőbb szintjein érvényesült, lehetővé tette, hogy a pártapparátus beavatkozzon, tanácsot adjon, terveket fogalmazzon meg, beszámoltasson, ellenőrizzen a felelősségi körébe tartozó témák szerint az állami hierarchia minden területén, függetlenül attól, hogy az adott téma mely szervezet tevékenységéhez kapcsolódott. A reszortfelelősségen keresztül a párt az intézmények napi tevékenységébe épült be.

Az instruktori (területfelelősi) rendszer

Minden intézményen belül a helyi párttagokból pártszervezetet alakítottak. Ezeket a pártalapszervezeteket az instruktori rendszer elvének megfelelően irányították a párthierarchia hatáskörrel és illetékességgel rendelkező szervei. Például a központi pártapparátus illetékes osztályán az egyik munkatárs az ágazati minisztériumokon belüli (ágazati minisztériumok: Kohó- és gépipari, Könnyűipari, Élelmiszeripari stb.) pártszervezetekért, a másik munkatárs a funkcionális minisztériumok (Pénzügy-, Külügy-, Munkaügyi, Belügyminisztérium stb.) pártszervezeteiért volt felelős, a harmadik munkatárs a szakszervezeteken belüli pártszervezeteket irányította. A kerületi pártapparátusok többnyire a helyi vállalatokon belül kialakított pártszervezeteket felügyelték. Az apparátus tagjai ezeknek a feladatoknak megfelelően munkaidejüknek legalább a felét az adott intézményben töltötték.

¹⁴⁴² Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975*. Budapest, Kossuth, 1979. 131–132.

Gazdaságirányítás

Az állampárt közvetlenül birtokolta a redisztribútori, bürokratikus tulajdonosi jogosítványokat, amelyekkel meghatározták a gazdasági újratermelési folyamatokat. Ugyancsak az állampárt határozta meg az elosztási elveket is.

Jogalkotó funkció

Az állampárt az alkotmányos jogrendszer keretein felül álló és működő szervezet. A Politikai Bizottság és a Központi Bizottság tárgyalta meg először a legfontosabb törvények koncepcióit. A parlament és a kormány az állampárt által meghatározott irányelveket „paragrafusokba” foglalta, és elkészítette a végrehajtási jogszabályokat.

Valójában az állampárt alkotta a jogszabályokat, de azokat saját magára nézve nem tartotta kötelezőnek. Az állampárt hatalmi jogosítványairól az alkotmány és egyéb törvények nem rendelkeztek. Az 1949. évi alkotmány csupán a VIII. fejezetben, az egyesülési jog kapcsán¹⁴⁴³ tett említést a munkásosztály „élcapatáról”.

Az 1972. évi alkotmánymódosítás során a pártra vonatkozó alkotmányos rendelkezés előrekerült, a társadalmi rendre vonatkozó I. fejezetbe, jelezve, hogy itt nem egy állampolgári jog megnyilvánulásáról van csupán szó, hanem az állampárt hatalmi státusáról. Az újonnan megfogalmazott 3. § – „A munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje” – normatív tartalmát tekintve továbbra sem határozta meg egyértelműen a hatalmi jogosítványokat.¹⁴⁴⁴ Így az állampárt 1989-ig nem jogszabályi felhatalmazás alapján, hanem a tényleges politikai erőviszonyoknak megfelelően irányította az országot.

A káderhatáskör

A káderhatáskör az alábbi fontosabb személyi ügyekre terjedt ki:

- kinevezés (választás), előléptetés, áthelyezés, felmentés, leváltás, visszahívás, alacsonyabb munkakörbe helyezés;
- minősítés;
- kormánykitüntetés;
- magasabb szintű politikai és állami iskolába küldés;
- hosszabb időtartamú külföldi kiküldetés;
- a fegyelmi eljárás kezdeményezésének engedélyezése.

¹⁴⁴³ Ugyanúgy, mint az 1936-os sztálini alkotmány (126. szakasz).

¹⁴⁴⁴ Hasonló megfogalmazást találunk a lengyel [3. cikk (1) bekezdés], a román (3. cikk), az albán [3. cikk (1) bekezdés], a bolgár [1. cikk (2)–(3) bekezdés], a csehszlovák (4. cikk), a keletnémet [1. cikk (1) bekezdés] és a szovjet 1977. évi alkotmányban (6. cikk).

Az állampárt káderhatásköri jogosultsága révén csak olyan személyek kerülhettek a politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális stb. vezető posztokra, akiknek jelölését a pozícióért felelős pártszervezet előzetesen véleményezte és jóváhagyta. Bihari Mihály kutatásai szerint az 1950-es és 1960-as években körülbelül 350-400 ezer olyan tisztség volt, amelyet a hatásköri listának megfelelően töltöttek be. Az 1980-as évek elejére ez a szám nagyjából a felére csökkent.¹⁴⁴⁵ (Az utolsó hatásköri listát a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1988. július 13–14-ei ülésén fogadta el.)¹⁴⁴⁶

Az 1980-as években például a legfelsőbb állami vezetők kinevezését a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága hagyta jóvá. A minisztériumi államtitkárokat, miniszterhelyetteseket, országos hatáskörű szervek vezetőit a Központi Bizottság titkárai, illetve a Központi Bizottság, a minisztériumi, tanácsi hivatali vezetőket részben a Központi Bizottság apparátusa, részben a minisztériumi pártvezetés, a gazdálkodó egységek vezetőit pedig rendszerint a területileg illetékes (kerületi, városi vagy megyei) pártbizottság kontrollálta.

Az MSZMP hatásköri listája (1963)

Honvédelmi és belügyi területről

- 5. Összfegyvernemi Hadsereg parancsnokának helyettese, törzsfőnöke
- országos légvédelmi parancsnok általános helyettese, törzsfőnöke
- HM Fegyvernemi parancsnokok
- VK. Hadműveleti, VK. Szervezési és Mozgósítási csoportfőnök
- HM Anyagtervezési csoportfőnök
- HM Pénzügyi csoportfőnök
- a tisztiiskolák parancsnokai
- a légoltalom országos törzsparancsnoka
- a Határőrség politikai csoportfőnöke, törzsfőnöke
- a Karhatalom Politikai Osztály vezetője, törzsfőnöke
- az Országos Rendőrfőkapitányság vezetőjének helyettesei
- a büntetés-végrehajtás országos parancsnoka
- a tűzrendészet országos parancsnoka
- megyei rendőrfőkapitányok
- az Országos Kriminálisztikai Intézet igazgatója
- a HM és a BM ezredesei

Külügyi területről

- a Külügyminisztérium osztályvezetői

¹⁴⁴⁵ Bihari (2005): i. m. 278.

¹⁴⁴⁶ *Népszabadság*, 1988. július 15.; Várnai Ferenc: Változó hatáskörök. *Magyarország*, 1988. június 3.; Várnai Ferenc: Káderkorszak. *Heti Világgazdaság*, 1989. március 11.

Külföldi kiutazások

- a Központi Bizottság éves kiutazási tervében jóváhagyott utak résztvevői
- a Központi Bizottság tagjainak szocialista országokba történő kiutazása
- a megyei pártbizottságok első titkárai, a Központi Bizottság osztályvezetői és helyettesei külföldi kiutazása
- a társadalmi szervek vezetőinek hivatalos külföldi kiutazása

A központi bizottság osztályvezetőinek hatáskörébe tartozó beosztások

Párt- és tömegszervezeti területekről

- KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya:
- a budapesti, megyei pártbizottságok osztályvezetői (a KB osztályaival együtt)
- a Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs városi pártbizottság titkárai
- a SZOT osztályvezetői
- a Munkásörség országos parancsnokának helyettese

KB Pártbizottsági és Ügykezelési Osztálya:

- a pártvállalatok főkönyvelői, műszaki osztályvezetői

Nehézipari Minisztérium:

- a Kőolajipari Tröszt igazgatója
- az Erőmű Tröszt igazgatója

A Központi Bizottság titkárainak hatáskörébe tartozó beosztások

Pártvonalon

- a megyei pártbizottságok titkárai
- a Magyar Néphadsereg pártbizottsági titkára
- a Pártfőiskola és az egyéves pártiskolák tanárai
- az MSZMP Központi Bizottság apparátusának társadalmi munkatársai

Társadalmi szervezetek területéről

- a Magyar Jogász Szövetség elnöke
- az Országos Ügyvédi Tanács elnöke
- a művészeti szövetségek elnökei, főtitkárai

Állami gazdasági területről

- a minisztériumok, a SZÖVOSZ, a Legfőbb Ügyészség, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetői, a főigazgatóságok, igazgatóságok, iparigazgatóságok vezetői (kivéve a Titkársághoz soroltakat)

- a Posta vezérigazgatója
- a Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke
- az Országos Mérésügyi Hivatal elnöke
- az Áruraktározási Hivatal vezetője
- a Magyar Beruházási Bank, az Országos Takarékpénztár, az Állami Biztosító Intézet, a Magyar Külkereskedelmi Bank, a Pénzügyi Központ vezérigazgatója
- a MÁV, a Posta vezérigazgató-helyettesei
- a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége elnökhelyettesei
- az Országos Árhivatal elnökhelyettese
- a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese
- az Országos Vízügyi Főigazgatóság főigazgató-helyettese
- az Országos Erdészeti Főigazgatóság főigazgató-helyettese
- az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal elnökhelyettesei
- a pártvállalatok (Hírlapkiadó, Szikra Nyomda, Közlekedési és Műszaki Vállalat) igazgatója

Sajtó, tudományos, kulturális területről

- a Népszabadság Szerkesztő Bizottsága tagjai
- a Kossuth Könyvkiadó igazgatóhelyettesei
- a Magyar Távirati Iroda külföldi tudósítói
- a Magyar Rádió külföldi tudósítói
- a *Figyelő*, a *Néphadsereg*, a *Ludas Matyi*, a *Népsport*, a *Képes Újság*, az *Ország Világ*, a *Kortárs*, az *Új Írás*, a *Film-Színház-Muzsika* főszerkesztői
- a *Népszava*, a *Magyar Nemzet*, az *Esti Hírlap*, a *Nők Lapja*, a *Magyar Ifjúság*, a *Hétfői Hírek*, az *Élet és Irodalom*, a *Szabadföld* főszerkesztő-helyettesei
- a megyei lapok felelős szerkesztői
- a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettesei
- az egyetemek rektorai
- a Tudományos Minősítő Bizottság elnöke
- az Országos Meteorológiai Intézet igazgatója
- a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója
- a Történelemtudományi Intézet igazgatója
- a Filozófiai Intézet igazgatója
- az Irodalomtörténeti Intézet igazgatója
- a Hunnia Filmgyár igazgatója

A Központi Bizottság 1971. évi hatásköri listája szerint a Központi Bizottság nevezte ki például a Politikai Főiskola rektorát, a Párttörténeti Intézet igazgatóját, a *Népszabadság* főszerkesztőjét, a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottságának vezetőjét, a *Párt-élet* felelős szerkesztőjét stb. Megválasztásuk, illetve kinevezésük előtt állást foglalt az alábbi tisztségeket betöltő személyek ügyében a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, elnökhelyettesei, titkára és tagjai, az Országgyűlés elnöke, a Minisztertanács

elnöke, elnökhelyettesei és tagjai, a legfőbb ügyész, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke, a Munkásörtség országos parancsnoka, a Fővárosi Tanács elnöke stb.

A Politikai Bizottság állásfoglalása volt szükséges az Országgyűlés elnöke, jegyzői, az Országgyűlés bizottságának elnökei, titkárai és tagjai, az államtitkárok, a miniszterek első helyettesei, a Magyar Távirati Iroda vezérigazgatója, a Magyar Rádió és Televízió elnöke, a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnöke, a tábornokok, a megyei tanácsok elnökei stb. kinevezéséhez.¹⁴⁴⁷

A „káderezés” során a párt vezetői minden szinten igénybe vették a politikai rendőrséget, hogy a kinevezendő funkcionáriusok megbízhatóságát ellenőrizzék. Megvizsgálták a jelölt előéletét, nagyszülőikig visszamenően (akárcsak a zsidótörvényeknél) el kellett végezni az identifikálást. Fel kellett deríteni a korábbi foglalkozásokat, lakhelyeket, tanulmányokat. Többek között környezettanulmány keretében vizsgálták a kapcsolatszerkezetét, barátait, rokonait, hogy kik a testvérei, házastársa, sógora stb. Vizsgálták a viszonyulását a Szovjetunióhoz, a párthoz, a „szocialista építéshez”, a politikai kampányokhoz, a „klerikális reakcióhoz” stb.¹⁴⁴⁸ Akár évente többször is önéletrajzot íratnak a vezető káderekkel, és ezt aprólékosan összevetették a politikai rendőrség által beszerzett adatokkal.¹⁴⁴⁹ Minden fontosabb pozíciót betöltő személyről készült úgynevezett káderjellemezés, amely a legfontosabb személyi adatokat és a politikai megbízhatóságra vonatkozó információkat tartalmazta.¹⁴⁵⁰

Az úgynevezett nómenklatúra privilégiumai

A szovjet típusú diktatúra hatalmi elitjét nem lehet a Nyugat-Európában kialakult történeti, jogi, szociológiai fogalmakkal és módszerekkel vizsgálni. Egyedül a nómenklatúra fogalom az, amit mégis alkalmazhatunk, amely az 1960–1970-es évek nyugati kremlinológiai, szovjetológiai¹⁴⁵¹ irodalmában terjedt el.¹⁴⁵² A nómenklatúra fogalmának több jelentése is van. Először is a hatalmi pozíciók listáját jelöli, másodsor az e pozíciókat betöltő személyeket, harmadszor pedig egy társadalmi képződményt, egy szociológiai értelemben vett uralkodó társadalmi réteget. Ebben a harmadik értelemben a nómenklatúra az elitelmélet fogalmával a szovjet típusú diktatúra „hatalmi elitjét”,

¹⁴⁴⁷ T. Varga György – Szakadát István (szerk.): Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 3. 73.; Szakadát István: Káderfo(r)gó, a hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 8–9. 97.; Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság*, 34. (1991), 2. 51.; Huszár Tibor: *Az elitől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Budapest, Corvina, 2007. 53.

¹⁴⁴⁸ MNL OL M-KS 288. f. 7/58. ő. e.

¹⁴⁴⁹ Katona (1998): i. m. 104.

¹⁴⁵⁰ Gyarmati (1991a): i. m. 51.

¹⁴⁵¹ A kremlinológia a Szovjetunió hatalmi rendszerének és politikájának tanulmányozása és elemzése. A szovjetológia mind a Szovjetunió, mind a volt kommunista országok politikájának a tanulmányozása.

¹⁴⁵² Bihari (2005): i. m. 278.

marxista terminológiával „uralkodó osztályát”, a weberiánusok fogalmával a rendszer uralkodó „rendjét” jelenti.¹⁴⁵³ Azon emberek csoportját, akik közvetlenül vagy közvetve uralmi, hatalomgyakorlási funkciót töltöttek be politikai, államigazgatási, gazdasági, sajtó- és tömegtájékoztatási, kulturális, agitációs és propagandaterületen, valamint a párt által irányított politikai tömegszervezetekben.¹⁴⁵⁴

A nómenklatúra politikai-adminisztratív pozícióra épülő, szilárd, kasztszerű társadalmi struktúra. Privilegizált, viszonylag széles körű társadalmi klientúra¹⁴⁵⁵ a politikai vezető pozícióktól (Központi Bizottság, Politikai Bizottság) a munkahelyi bizalmiig bezárólag. A nómenklatúra tagjai hatalmukat nem a magántulajdonuk révén, hanem a bürokráciában elfoglalt pozíciójuk alapján gyakorolhatták. Rendkívül tagolt, vertikálisan és horizontálisan is, mégis erős az összetartozás érzése: a rangban lejjebb lévők rendkívüli módon ki voltak szolgáltatva a feletteseiknek a közös eszmerendszer, értékrendszer, magatartás, a „kiválasztottság” tudata, a privilégiumok és bizalmas információk révén. A nómenklatúra tagjait gondosan válogatták össze (Sztálin egyik kedvenc mondása: „a legfőbb érték a káder”). Az identifikálásuk során vizsgálták az illető személy családját, felmenőit. Utánanézték az 1945 előtti foglalkozásuknak és lakhelyeiknek. A legfontosabb szempont azonban az volt, hogyan viszonyult a jelölt a Szovjetunióhoz, a párthoz, a „klerikális reakcióhoz” stb.¹⁴⁵⁶ Önálló oktatási rendszerük is volt. A legmagasabb szintű képzést az SZKP KB pártfőiskolája adta, ahova a Budapesti Pártbizottság évente egy-két hallgatót küldhetett.¹⁴⁵⁷ A magyarországi káderképző intézetek az alábbiak voltak: a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága által irányított kétéves Politikai Főiskola, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága egyéves Központi Főiskolája és az öthónapos szakosított tanfolyam.¹⁴⁵⁸ Akik a kétéves kurzuson vettek részt, azok olyan diplomát kaptak, mint ha egyetemet vagy főiskolát végeztek volna.¹⁴⁵⁹ Részben a Budapesti Pártbizottság ellenőrzése alatt működött a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem, ahova akár érettségi nélkül is felvették a megbízható kádereket.¹⁴⁶⁰ Az egyetem tananyaga marxista filozófiából, politikai gazdaságtanból, a nemzetközi és magyar munkásmozgalom történetéből tevődött össze.¹⁴⁶¹ A középfokú végzettséggel nem rendelkezők számára 1948-ban hozták létre a szakérettségi intézményét. Itt egy-két

¹⁴⁵³ Trockij 1936-ban megjelent, magyarul 1990-ben kiadott művében „uralkodó kasztról”, „új osztályról” írt. Milovan Gyilas (Đilas) jugoszláv kommunistát az Egyesült Államokban 1957-ben *The New Class* címmel megjelent művéért hét évi börtönre ítélték. Nálunk természetesen a hírek csak a cáfolatát adták ki. Kiss Artúr: *Az „új osztály” – fantázia vagy valóság?* Budapest, Kossuth, 1971. 338. Egyébként 1989-ig egyetlen lexikonban, értelmező kéziszótárban sem szerepelt.

¹⁴⁵⁴ Bihari (2005): i. m. 278.

¹⁴⁵⁵ Az 1950-es évek elején 30-40 ezer ember dolgozott függetlenített pártfunkcionáriusként.

¹⁴⁵⁶ Gyarmati (1991a): i. m. 51.

¹⁴⁵⁷ Földvári Tamás – Kemény István – Szesztay András: *A Szovjetunióban végeztek...* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Csoportjának kutatási beszámolója, 1970.

¹⁴⁵⁸ MNL OL M-KS 288. 5. 326. ő. e.

¹⁴⁵⁹ Vass–Ságvári (1979): i. m. 63.

¹⁴⁶⁰ Rác Attila: *A budapesti hatalmi elit 1956 és 1989 között.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2018. 210.

¹⁴⁶¹ MNL OL M-KS 288. 7. 366. ő. e.

év gyorstalpaló tanfolyam után szakérettségít adtak, és így lehetővé vált az egyetemen vagy főiskolán való továbbtanulásuk.¹⁴⁶²

A nomenklatura tagjai már az állampárt ifjúsági szervezeteiben betöltött tisztségük révén is elkülönültek a társadalom többi tagjától, így viszonylag rövid idő alatt egyfajta „rendies” magatartás alakult ki náluk. A nomenklatura tagjait kiemelték a társadalom mindennapi életéből. Nekik nem kellett sorban állni azért, ami az átlagembereknek hiánycikknek számított, ahhoz külön boltok és egyéb juttatások révén hozzájuthattak.¹⁴⁶³

A nomenklatura nem lett sohasem igazi elit, hiszen nem valamilyen pozitív tulajdonság, kiemelkedő képesség vagy valamilyen érdem, a társadalomnak tett szolgálat következtében emelkedett ki a lakosság köréből. Ez az elit nem lett értékteremtő és értékhordozó közösség. Magatartásmintái inkább negatív módon hatottak a társadalom többi szereplőjére.¹⁴⁶⁴ A kommunista elit, miután monopolizálta politikai-gazdasági és kulturális hatalmát, semmilyen versenynek, konkurenciának nem volt kitéve. Nem a tudása, tehetsége számított, hanem a megbízhatósága.¹⁴⁶⁵ Sztálin egyértelműen leszögezte: „A kádereket először is politikai szempontból kell kiválogatni, vagyis aszerint, hogy politikailag megbízhatók-e és másodsor, gyakorlati szempontból aszerint, hogy alkalmasak-e az adott konkrét munkára.”¹⁴⁶⁶ Kádár János a gyakorlatban ilyen módon értelmezte a megbízhatóságot: „Uszta, Gyurkó¹⁴⁶⁷ elvtársakat ismerem, fő hibája, hogy primitív és nyers. De előnye, hogy érzelmeiben a munkásosztály mellett vannak, hűségesek és ha megértették a feladatukat, következetesen végrehajtják. Nem elsősorban kiválóan képzett katonai szakértő kell, hanem osztályöntudatos munkás.”¹⁴⁶⁸

Nagy Imre, aki személyesen is megtapasztalhatta, hogy miniszterelnöksége, minisztersége idején miként vették körül az elvtelen karrieristák, és miként hagyták el, amikor ő is kegyvesztett lett, az alábbiakat írta a nomenklaturáról:

„A közéleti morál elfajulásának [...] jellemző tünete, amely az utóbbi időben valóságos járvány lett társadalmi és pártéletünkben a karrierizmus, a túlekedés, a törtetés a felsőbbség kegyeiért és még inkább alamizsnájáért. Ha csupán a múlt szüleménye lenne, könnyebb lenne kiirtani. Sajnos nem a múlt elhaló csökevényéről van csupán szó, hanem arról is, hogy a bírálóat elfojtása, az emberek megfélemlítése, az őszinte beszéd megtorlása, amely a vezetés módszereiben manapság felülemelkedett, kikerülhetetlenül a karrierizmus elharapódzásához vezet. A karrieristák hízelgők, talpnyalók.

¹⁴⁶² Kovács M. Mária – Örkény Antal: *Káderek*. Budapest, ELTE Szociológiai Füzetek, 1991. 108.

¹⁴⁶³ Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*. Budapest, Kossuth, 1988b. 169.

¹⁴⁶⁴ Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009b. 15.

¹⁴⁶⁵ Huszár (2007): i. m. 47.

¹⁴⁶⁶ Jozsif Visszarionovics Sztálin: A pártmunka fogyatékoságairól s a trockista és egyéb kétkulacosok felszámolását célzó rendszabályokról. In Jozsif Visszarionovics Sztálin – Vlagyimir Iljics Lenin: *Párt és pártépítés*. Budapest, Szikra, 1950b. 729.

¹⁴⁶⁷ Gyurkó Lajos (1912–1979): szobafestő, cipészsegéd. Összesen nyolc osztályt végzett. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején az egyetlen magas rangú katonatiszt volt, aki a tüntetők ellen erőszakos eszközöket vetett be. Tűzparancsot adott ki a kecskeméti börtön előtt tüntetők ellen. Tiszakécskén pedig egy vadászgép fedélzeti géppuskájával lövett a tömegbe.

¹⁴⁶⁸ Balogh (1993–1998): i. m. I. 76.

A karrieristáknak nincsenek elveik, sem saját véleményük, minden lelkiismeretfurdalás nélkül fehérnek mondják a feketét, mindenben azok kedvében igyekeznek járni, akiktől valamilyen formában függő helyzetben vannak azért, hogy maguknak az állami vagy pártéletben jobb pozíciót, nagyobb tekintélyt, több jövedelmet, szélesebb hatáskört és ami nem maradhat el, luxusautót [...] biztosítanak [...].”¹⁴⁶⁹

Egyébként is a kommunista vezetők mindig gyanakvással tekintettek az értelmiségre. Az 1950-es években közel háromnegyed részük legfeljebb nyolc általános iskolai végzettséggel büszkélkedhetett. A különböző pártiskolákban kénytelenek voltak az írást-olvasást, számtant stb. is oktatni.¹⁴⁷⁰ A pártkáderek legnagyobb részének egészen az 1980-as évekig rendkívül alacsony volt az iskolai végzettsége. Aki mégis felsőfokú diplomával rendelkezett, az is utólag, már vezető pozíció gyakorlása közben, esti vagy levelező oktatás keretei között szerzett magának oklevelet.¹⁴⁷¹ A diploma megszerzésével azonban nem váltak értelmiséggé,¹⁴⁷² hiszen az általános műveltség területén meglévő hiányosságait általában nem tudták pótolni.¹⁴⁷³ Az Ipari Minisztérium által felügyelt vállalatok igazgatóinak mintegy egyharmada még 1985-ben sem volt diplomás, és mindössze egytötöd részük beszélt valamilyen idegen nyelven.

Ezek a „kiemelt káderek” soha nem váltak értelmiséggé, s legtöbbjük eredeti munkakörét, szakmáját is hamar elfeledte.¹⁴⁷⁴ Ennek következtében a hatalom iránti hűségével, feltétel nélküli szolgálatával igyekezett kompenzálni hiányosságait.¹⁴⁷⁵ Mivel gyakorlatilag semmihez sem értettek, esetleges hibázás, kapcsolatvesztés esetén nem volt hova visszavonulniuk. Ráadásul a privilégiumaikat is hamar elveszíthették, hiszen azok alapvetően nem voltak magántulajdonná konvertálhatók, pusztán valamilyen szolgáltatás hozzáférhetőségét vagy egyéb előnyt jelentettek. Hegedüs András írta le visszaemlékezésében, hogy

¹⁴⁶⁹ Nagy Imre: *Vitairatok és beszédek*. Párizs, Magyar Füzetek, 1984. 221.

¹⁴⁷⁰ Belényi (2009): i. m. 54.

¹⁴⁷¹ Gászó Ferenc: A káderbürokrácia és az értelmiség. *Társadalmi Szemle*, 45. (1990), 11. 4–7.; Vida István: *Az állami politikai vezető réteg összetétele az 1980-as évek elején*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1992. 5.

¹⁴⁷² Farkas Mihály, miután 1948-ban honvédelmi miniszter lett, vacsorára hívta meg elvtársait. Az elfogyasztott ételek és italok után azt a játékot találta ki, hogy egyiküknek bekötötték a szemét, majd valaki megpuszilta az arcát. Nagy nevetéssel konstatálták, amikor az egyik áldozat egy férfiúi csók után a feleségére tippelt. Ilyenkor zálogot kellett adni, amit asztal alá másszással, a kályhához idézett szerelmi vallomással vagy valamilyen hasonló elmés feladattal lehetett kiváltani. Lásd Száraz György: *A tábornok*. Budapest, Magvető, 1985. 63.

¹⁴⁷³ Huszár Tibor: *Mit ér a szellem, ha...* Budapest, Szabad Tér, 1990. 10.

¹⁴⁷⁴ A miniszterek eredeti foglalkozásáról lásd a Minisztertanácsról szóló részt.

¹⁴⁷⁵ Kádár János Földvári Rudolfról: alkalmas vezető kádernek, mert „ez egy olyan ember, aki aktívan szolgál bármely hatalmat, és amennyiben most szabadon engedjük, aktívan fog tevékenykedni kormányunk érdekében”. Idézi Zinner (2001a): i. m. 26. Egy másik jellemző kommunista mentalitást mutat be Szántó Zoltán, aki 1938. január 24-én az alábbi levelet intézte a Komintern vezetőségéhez: „Kedves Dimitrov elvtárs! 1.) Bátyámat kizárták az MKP-ból. 2.) Elza húgom férjét, Számueli Györgyöt a belügyi hatóság letartóztatta a Kun Béla ügyvel kapcsolatban. 3.) Róza húgom férjét, Natronák Stefánt, akivel lányom együtt él, letartóztatták. Tájékoztatom Önt a fenti tényekről, kérem, hogy vizsgálják meg, akadály-e ez annak, hogy munkát végezzek az MKP-ban. Elvtársi üdvözléssel: Szántó Z.” Idézi Timár Sándor: *Hová tűntek a népbiztosok? Magyar Nemzet*, 2004. október 2. 36.

a pártfunkcionárius a párttól használatra kapott szinte mindent. A lakásában, házában, villájában elvileg csak bérlő volt, még a bútorai is leltári számmal, címkével voltak ellátva, jelezve rajta, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának tulajdona.¹⁴⁷⁶ Egyébként is a kiemelt kádéri státusból nem lehetett önként eltávozni. Aki ilyesmire gondolt, arra ráfoghatták, hogy nem ért egyet a párt politikájával, és ezért a nép ellensége.

Már Lenin idején kialakult az a rendszer, hogy a párt vezetőinek különböző kiváltságokat juttattak.¹⁴⁷⁷ Ezek a szabályok feltűnő módon hasonlítottak a Nagy Péter által kiépített szisztémára. A Kommunisták Magyarországi Pártjánál már az illegalitás idején jelentős eltérés alakult ki a különböző juttatások terén. Leginkább a bebörtönzött kommunistáknak tűnt fel a különbségtétel. A Vörös Segély támogatásait ugyanis különböző kategóriák szerint osztották aszerint, hogy ki volt „nagyon fontos”, „fontos”, „kevésbé fontos” és „nem fontos” elvtárs. Sokan léptek ki emiatt a pártból.¹⁴⁷⁸

Magyarországon 1945-től fokozatosan alakultak ki a különböző privilégiumok. Az elhagyott javak kormánybiztossága házakat, lakásokat, bútorokat, festményeket, szőnyeget stb. juttatott a pártvezetőknek. A pártalkalmazottak között ruhát és élelmiszert osztottak szét. A Magyar Kommunista Párt létrehozta a Vállalati Alkalmazottak Fogyasztási Szövetkezetét, ahol a párttagok áron alul vásárolhattak. A pártközpont étkezdéjét kedvezményesen vehették igénybe. Külön pártáruházat működtettek, ahol egyébként hiánycikknek számító termékeket lehetett alacsony áron rendelni.

Az 1950-es évekre már stabilan működött a differenciált privilégiumrendszer, amelynek mennyisége és minősége az illető pártfunkcionárius párthierarchiában elfoglalt pozíciójának megfelelően alakult.

A zárt anyagokhoz való hozzájutás lehetősége, zárt könyvek, folyóiratok, tájékoztatók jártak a pozíciónak megfelelő mértékben.

Lakáshoz jutáshoz kapcsolódó privilégiumok: a legfelsőbb vezetők a budai hegyekben („káderdűlő”) kaptak villát, a legmagasabb rangúaknak még úszómedence is járt. Farkas Mihály villájában moziterem, billiárdszoba, a parkban tenispálya, játszótér, alulról is megvilágított úszómedence stb. is volt, amelyről külön személyzet gondoskodott. Czinege Lajos¹⁴⁷⁹ kilencszobás, 462 négyzetméteres villát építtetett magának. Akkorát, hogy az egyik szobájában még egy lovas szobor is elfért. Egy tucatnyi katona gondoskodott a honvédelmi miniszter ellátásáról és a villa karbantartásáról.¹⁴⁸⁰ Az állam fizette a kertfenntartási költségeket, az esetleges felújításokat, javításokat. Sokan az elkobzott lakásokat a tulajdonos bútoraival, személyes tárgyaival együtt vették át.¹⁴⁸¹ Nem kellett fizetni a közüzemi számlákat, sőt még berendezést is kaptak egy központi bútorraktárból.

¹⁴⁷⁶ Hegedüs András: A funkcionárius. *Századvég*, (1988a), 6–7. 123.

¹⁴⁷⁷ Lenin levele F. E. Dzerzsinszkijhez. In *Lenin összes művei*. LII. kötet. Budapest, Kossuth, 1979. 187.; Lenin levele V. M. Molotovhoz. In *Lenin összes művei*. LII. kötet. Budapest, Kossuth, 1979. 185.

¹⁴⁷⁸ Borsányi (1995): i. m. 33.

¹⁴⁷⁹ Czinege Lajos (1924–1998): mezőgazdasági munkás, kommunista politikus, honvédelmi miniszter.

¹⁴⁸⁰ Bokor Imre: *Kiskirályok mindérben*. Budapest, Új Idő, 1989; 28/1990. (III. 13.) OGY határozat.

¹⁴⁸¹ ÁBTL 2. 1. V-150028/3. VI/1-b. Hírhedt volt Gerő Ernő feleségének, Fazekas Erzsébetnek az esete. Hegedüs András viszont nem érezte jól magát, mert az eredeti tulajdonosokat agyonverték.

Az 1956 után vezető állásba jutó kádereknek már kevés villa jutott a budai hegyekben, ezért vagy csak lakást kaptak, vagy új házakat építettek. A villához sokszor háztartási alkalmazott is járt.¹⁴⁸² Az alkalmazott elvtársnak szólította a „háziurat” és feleségét, de ez volt az egyetlen, ami őket a korábbi kegyelmes uraktól megkülönböztette.¹⁴⁸³

Amikor elfogytak az államosított luxusvillák, lakások, létrehozták a Minőségi Építőipari Vállalatot. Később igénybe vették a határőrség lakásépítő zászlóalját is. 1972-ben Központi Lakásgazdálkodási Alap létrehozásáról rendelkezett a Központi Bizottság Pártgazdasági Ügykezelési Osztálya.

Az 1960-as, 1970-es évektől felerősödött a nómenklatúra tulajdonszerzési törekvése. Tagjaira nem vonatkoztak a tulajdonszerzési korlátok.¹⁴⁸⁴

További kiemelt juttatások:

- Lakáshitel, vissza nem térítendő támogatások.
- Üdülőtellek adományozása vagy kedvezményes áron való megvásárlás lehetősége, üdülők építése.
- A kor viszonyai között legjobbnak számító orvosi ellátás a Kútvolgyi Kórházban; betegség esetén egyébként nem csökkent le a fizetésük a táppénz mértékére.¹⁴⁸⁵ (Még a Kútvolgyi Kórházon belül is elkülönült a legfelső vezetők köre. A saját lakásukra is külön erre a célra rendelt szolgálati autó szállította az orvosokat.¹⁴⁸⁶)
- A legmagasabb rangú pártvezetőknek külön fegyveres őrizet.¹⁴⁸⁷
- Gépkocsihasználat, a felső vezetőknek emellett sofőrt is biztosítottak.¹⁴⁸⁸ (Státuszszimbólummá vált az elfüggönyözött, fekete színű állami autó.¹⁴⁸⁹ A legmagasabb szintet az 1950-es években a páncélozott ZIL jelentette.¹⁴⁹⁰ A 1960-as évek elején a felső vezetők többsége még megelégedett a szovjet gyártmányú Csajkával [GAZ–13], rövid ideig a csehszlovák Tátrával. Az 1960-as évek második felében már inkább Mercedeseket rendeltek maguknak. A középszintű vezetők

¹⁴⁸² MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 131. ő. e. Péter Gábor még azt is meghatározta, hogy milyen magasságú és hajviseletű legyen a szakácsnője. Az államvédelem vezetői még a barátainak is juttattak lakást. Péter Gábor szeretője a Normafa úton, majd a Mártonhegyi úton lakott. Az ÁVH vezetője különleges étkezést, állami gépkocsit biztosított neki. Lásd Majtényi (2009a): i. m. 261.

¹⁴⁸³ Aczél–Méray (1982): i. m. 295.

¹⁴⁸⁴ A tulajdonszerzési korlátokról lásd a tulajdonjogról szóló részt.

¹⁴⁸⁵ ÁBTL 3. 1. 5. O-20009.

¹⁴⁸⁶ ÁBTL 3. 1. 5. O-20009.

¹⁴⁸⁷ MNL OL XX-5-4 V 150 000 5. A túlzott „éberség” oda vezetett, hogy amikor a Rákosi Mátyás szomszédságában lakó Kónya Lajos költőt meglátogatta idős édesanyja, az örök lábon lőtték a nagyothalló asszonyt, mivel az nem állt meg a felszólításukra. Horváth Imre külügyminisztert a saját minisztériumában, amikor az egyik szobából átment a másikba, minden alkalommal három-négy ÁVH-s kísérte. Lásd Gosztonyi (1993): i. m. 115.

¹⁴⁸⁸ A vezető káderek kiemelt oktatási intézménye a Gorkij Iskola volt. Itt a gyerekek az apjuk szolgálati autóival dicsekedtek. Amikor a tanárnő azt kérte, hogy ne az iskola előtt, hanem attól egy saroknyira álljanak meg az autók, hogy ne látszódnak a különbségek, Révai Józsefné felállt, és határozott hangon közölte a tanárnővel, hogy gyermekének jár a luxusautó. Lásd Schifferné Szakasits Klára: *Fent és lent 1945–1950*. Budapest, Magvető, 1985. 266.

¹⁴⁸⁹ Schifferné Szakasits (1985): i. m. 180–181., 189–190., 265–266.; Kállai (1987): i. m. 7.

¹⁴⁹⁰ Hegedüs (1988a): i. m. 167.

- túlnyomórészt Volga, majd Polski Fiat [125p], illetve Zsiguli/Lada márkájú autóval [VAZ–2101, majd VAZ–2103] jártak.¹⁴⁹¹)
- Soron kívüli gépkocsivásárlási lehetőség. (Egy 1988-ban készített központi népi ellenőrzési bizottsági¹⁴⁹² jelentés megállapította, hogy a soron kívüli kiutalási privilegiummal rendelkezők nemcsak az 5-9 éves várakozási időt spórolják meg, hanem az időközbeni 40-50%-os áremelkedést is.)¹⁴⁹³
 - Ingyenes vagy nagyon olcsó üdülés. (A pártnak Balatonaligán, Balatonföldváron, Tihanyban, Dobogókőn és Leányfalun volt üdülője. A balatonaligai volt a legnagyobb, ott még külön hierarchikus tagolást is alkalmaztak. Aliga I-en nyaraltak az alacsonyabb rangú „pártapparatszikok”, Aliga II-n pedig a Központi Bizottság tagjai vagy a velük azonos rangú személyek. A kormány üdülője Balatonöszödön volt.¹⁴⁹⁴ A legfelsőbb vezetés ezen túl a testvéri szocialista országokban is üdülhetett [például Krím, Zakopane].¹⁴⁹⁵)
 - K-vonal,¹⁴⁹⁶ vagyis a legfelső pártvezetés számára Gerő Ernő javaslatára 1947-től rendelkezésre álló telefonhálózat. (Egyrésztől azért, mert a telefonszolgáltatás rossz minőségű volt,¹⁴⁹⁷ másrészt a K-vonallal bármelyik vezető funkcionáriust el lehetett érni, s nem lehetett lehallgatni. Körülbelül háromezren részesültek ebben a privilegiumban.)
 - Továbbtanulás. A legfelsőbb pártvezetés gyermekeit, hacsak nem voltak reménytelenül buták, a felvételi keretszámítás ponthatárától függetlenül felvették a főiskolákra, egyetemekre.¹⁴⁹⁸
 - Kiemelt nyugdíj, amelyet a Magyar Szocialista Munkáspárt illetékes osztálya állapított meg.
 - Egyéb juttatások (például a Magyar Szocialista Munkáspárt Külügyi Szállójának Munkácsy Mihály utcai éttermeiben a gazdag kínálat mellett nem kellett

¹⁴⁹¹ MNL KPM Autófelügyelet XIX-11-11, 2. Országos járműállomány statisztika 1976. 24. táblázat. Az autók típusait a párthierarchia szerint alakították ki. Sztálin amerikai mintájú, de szovjet gyártmányú, nyolchengeres, 5766 köbcentis motorral ellátott, ZISZ–101-es hétszemélyes csúslimuzinnal járt. Brezsnyevnek Cadillac, Lincoln Continental Town Car, Chevrolet Monte Carlo, Citroën-Maserati Speedster, Mercedes SL 300 Roadster és jónéhány Rolls-Royce állt a garázsában, de a nyilvánosság előtt legnagyobb bánatára csak szovjet gépkocsival jelenhetett meg. A Volgát 1954-től gyártották, s a Ford Customline típussal mutatott feltűnő hasonlatosságot. Szinte kizárólagosan párt- és állami vezetők használhatták. A Csajka 1958-tól került forgalomba, de csak magas rangú vezetők kapták meg.

¹⁴⁹² A Központi Népi Ellenőrzési Bizottságot az 1957. évi VII. törvény hozta létre. A Minisztertanács közvetlen irányítása alatt állt, és az állami vagyon védelmét kellett volna biztosítania.

¹⁴⁹³ Frisnyák Zsuzsa: *Közlekedés, politika, 1945–1989*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2011. 84.

¹⁴⁹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 7/557 ö. e.

¹⁴⁹⁵ „Szigorúan bizalmas!” A Magyar Szocialista Munkáspárt Titkársága 1984. november hó 26-i ülésén 3-as napirendről hozott határozata: a Titkárság, módosítva 1977. november 21-ei határozatát, hozzájárult, hogy a Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság tagjai, gyermekeikkel együtt, kétévenként üdülhessenek külföldön. Végrehajtás után megsemmisítendő! Idézi Huszár (2007): i. m. 102.

¹⁴⁹⁶ Rövidítés, közigazgatási vonalat jelent.

¹⁴⁹⁷ Magyarország 1949 és 1989 között a telefonellátottság tekintetében Európában az utolsó előtti helyet foglalta el.

¹⁴⁹⁸ A Párttörténeti Intézet Archívuma 20/13. ö. e.

fizetni – ide hívta meg ebédelni Berecz János a Svájcban élő történészt, Gosztonyi Pétert.)¹⁴⁹⁹

- Egyéb szolgáltatások (például az 1960. évi népszámlálás során a legmagasabb szintű állami és pártvezetőket külön írták össze a Belügyminisztérium által kijelölt számlálóbiztosok).¹⁵⁰⁰
- Hozzá tartozók magas állásokba segítése (például Rákosi Mátyás egyik testvére a pártfőiskola igazgatója, a másik pedig a csepeli Rákosi Mátyás Művek vezérigazgatója, Révai József testvére a magyar filmgyár vezérigazgatója lett).
- Az időskori szociális gondoskodás is privilegizált körülmények között történt. Például a Szabadsághegyen létrehozott Március 21 Otthon közvetlenül a Magyar Szocialista Munkáspárt felügyelete alá tartozott. Messze jobb élelmezést és ellátást biztosítottak itt, mint az átlagos szociális otthonokban, hiszen a korabeli átlagkereset kétszeresét költötték rájuk. Többek között havonta 3000 kilométernyi gépkocsihasználatot kaptak, és 100 kilométernél messzebbre sofőr szállíthatta őket.¹⁵⁰¹

A nómenklatúra jövedelmének adatai megtevesztők. Az elit által élvezett privilégiumok tehát nem elsősorban a fizetésekben tükröződtek, hanem a különböző juttatásokban. Bár az alapfizetésük sem volt alacsony, mert például 1950-ben, amikor az állami szektorban az átlagbér 683 forint, akkor egy miniszteri fizetés havi 5000 forint volt. Azonban a különböző privilégiumok ezt a különbséget a többszörösére növelték.¹⁵⁰²

A nómenklatúra tagjai, akik feudális jellegű privilégiumok egész sorát élvezték, egyre jobban elszakadtak a társadalomtól, a valós körülményektől. Ezért is haragudtak Háy Gyulára, aki „Kucsera elvtársról” írva ezt a helyzetet a következőképpen jellemezte: „Kucsera az autója, fizetése, lakása, külön bevásárlóhelye, külön üdülője stb. segítségével eltávolodik az élettől, a néptől, a párttól. A nép és a párt fölé rendelt, a népes uralkodó eltartottá lesz, vérlázító pöffeszkedést szokik meg, a gyalogjárás egyszerű művészetét és azzal együtt a gyalogjárók valóság- és emberismeretét elfelejti [...]”.¹⁵⁰³ A „Kucsera elvtársak” jellemző típusát bizonyítja Ságvári Ágnes története is: „Egy alkalommal Szabó Piroska a Lukácsba ment úszni Nemes Dezsővel, a férjével, s kért tőle egy kis aprópénzt, hogy borraivalót tudjon adni. Nemes Dezsőnek fogalma sem volt arról, hogy mi az az aprópénz. És akkor Piroska mutatta a pénztárcájában, hogy ez az apró, és ez a papír a nagy.”¹⁵⁰⁴

¹⁴⁹⁹ Berecz János mondta: „itt mi még nem fizetünk...” (Itt már megvalósult a kommunizmus.) Lásd Gosztonyi (1993a): i. m. 115., 139.

¹⁵⁰⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/1959/142. ő. e.

¹⁵⁰¹ Horváth Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág, 2012. 211.

¹⁵⁰² Püskösti (1996): i. m. 271.; Valuch Tibor: „Szegény gazdagok.” Vagyonosodás és gazdagság a szocialista korszak Magyarországon. In Halmos Károly et al. (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég, 2009. 478–479.

¹⁵⁰³ Háy Gyula: Miért nem szeretem? *Irodalmi Újság*, 1956. október 6. 3.

¹⁵⁰⁴ Ságvári (1989): i. m. 45.

A propagandagépezet ódákat zengett Kádár János puritánságáról azzal, hogy – bár tehetné –, nem veszi igénybe a nómenklátúra privilégiumait. Valójában csak legenda a hokedlin ülő, krumplilevest kanalazó, grízes tésztát evő főtitkár. Péter Gábor vallomása szerint: „Anyagiakban Kádár nálam különb volt.”¹⁵⁰⁵

Kádár János rózsadombi villájában is volt úszómedence, de mértéket is tartott. (1956 után betemetettette.) Leginkább a kor reprezentatív különvonatán, az „ezüstnyílon” szeretett utazni. Amikor gépkocsiba ült, őt is egy S osztályú golyóálló, ólombetétekkel ellátott Mercedes szállította. Több helyen is volt az országban villája, palotája, vadászkastélya,¹⁵⁰⁶ és ezek között – a kortársak szerint – úgy bolyongott, mint Árpád-házi királyaink. Különösen szeretett Aligán nyaralni, ahol külön villa állt rendelkezésére, vagy Dobogókőn, ahol a pártüdülő mellett egy fél hegyoldalnyi külön területet kanyarítottak le a számára. Egy másik villája volt (800 négyzetméter alapterülettel) Karancsberényben, egy őspark közepén. Kádár emellett szeretett vadászni. Több kedvenc vadászterülete is volt. Minden pénteken délután a Báthory utcai külön magánvetítőben, a Filmfőigazgatóság mozitermében nézett meg egy kiválasztott filmet.¹⁵⁰⁷

A volt pártfunkcionáriusok visszaéléseit, harácsolásait a rendszerváltás idején egyedül Czinege Lajos esetében vizsgálták. Amikor megjelent Bokor Imre *Kiskirályok mündérban* című könyve, egy parlamenti vizsgálóbizottság próbálta feltérképezni Czinege Lajos volt honvédelmi miniszter fényűző életét. Egész helikopterflottával rendelkezett: három helikopter és egy AN-26-os várta a parancsát. Hatalmas villában többtucatnyi személyzet szolgálta ki a Czinege családot és állataikat, többek között a majmaikat.¹⁵⁰⁸

A pártfegyelem betartásáért viselt felelősség

A párttagság köteles volt a párt határozatainak, utasításainak alávetni magát, azokat végrehajtani. Ez a pártfegyelem független volt attól, hogy az illető párttag melyik intézményben dolgozott, milyen tevékenységet folytatott, milyen pozíciót vagy tisztséget töltött be. A szovjet típusú diktatúrában jelentősebb pozícióba többnyire csak párttagok kerülhettek. A párttagság nem számított összeférhetetlennek a bírói, ügyészi tisztséggel, rendvédelmi tagsággal, a fegyveres testület vezetői pozíciójával. Így a pártfegyelemnek köszönhetően a meghatározó pozíciókat betöltő párttagok révén is irányítani lehetett minden intézményt, államigazgatási szervet, vállalatot stb. A Magyar Szocialista Munkáspárt

¹⁵⁰⁵ Idézi Majtényi György: *Örök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években.* In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 295.

¹⁵⁰⁶ Majtényi György: *Elvtársi vadászatok. Rubicon*, 20. (2009a), 7–8. 92.; Majtényi György: „Nem mehet akárki vadászni”: az elit és a vadászat a II. világháború után. *Fons*, 13. (2006), 1. 3.

¹⁵⁰⁷ Interjú Gulyás Balázssal, a MOKÉP igazgatójával. *Magyar Nemzet*, 2011. július 29. 5.

¹⁵⁰⁸ 28/1990. (III. 13.) OGY határozat.

VIII. Kongresszusának határozata szerint: „A párt határozatai az e szervezetben dolgozó kommunistákat kötelezik.”¹⁵⁰⁹

A pártfegyelem része volt az ideológiai elkötelezettség is. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1985-ben is érvényes szervezeti szabályzata kimondta:

„A Magyar Szocialista Munkáspárt kommunista párt, a munkásosztály forradalmi élcsapata, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom része, amelyet tevékenységében a marxizmus–leninizmus világnézete, a proletár internacionalizmus vezérel. A párt végső célja a kommunista társadalom felépítése.”¹⁵¹⁰

A párttagokra ezenkívül még a következő kötelezettségeket róta a szabályzat: a marxizmus–leninizmus alapjainak elsajátítása, a párt eszmei és politikai, szervezeti és cselekvési egységének erősítése, a frakciós törekvések, a burzsoá ideológia és erkölcs maradványai, „az eszméinktől idegen nézetek” elleni küzdelem, forradalmi éberség és fellépés minden szocializmusellenes jelenséggel szemben.

Az állampárt ifjúsági szervezetei

„Aki húszévesen nem kommunista, annak nincs szíve,
aki harmincévesen kommunista, annak nincs esze.”
(George Bernard Shaw)¹⁵¹¹

Szovjet mintára a magyar állampárt is működtetett ifjúsági szervezeteket. Ezeknek nyíltan vállalt célja az volt, hogy a gyermekeket a legfogékonyabb korukban, a folyamatos propaganda alkalmazásával a rendszerhez hű állampolgárokká neveljék, és közülük kiválogatva a legmegbízhatóbbakat biztosítsák az állampárt tagságának és kádereinek utánpótlását.

A „kisdobosok” a 6–10 éves korosztályból kerültek ki.¹⁵¹² Kék nyakkendőt viseltek, és a szervezet szimbólumává az 1848–1849-es szabadságharcban használt dobott tették. A kisdobosokat raj- és őrsi keretben, militarista jellegű egyenruhában és szervezetben képezték. Ahhoz, hogy úttörők lehessenek, 1976-ig próbát kellett tenniük. Újságjuk a *Kisdobos* volt, amely 1952 és 1990 között jelent meg a Dolgozó Ifjúsági Szövetség Központi

¹⁵⁰⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1962. november 20–24.* Budapest, Kossuth, 1963. 459.

¹⁵¹⁰ *Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve.* 1966. november 28. – december 3. Budapest, Kossuth, 1967. Online: https://books.google.hu/books?id=rd9LAAAAMAAJ&pg=PA485&output=html_text&source=gbs_toc_r&cad=3

¹⁵¹¹ Gyűjtötte és összeállította: Hernádi László Mihály. Pécs, 2019. Online: <https://mek.oszk.hu/19900/19921/19921.htm>

¹⁵¹² A Szovjetunióban „október gyermekei” mozgalmanak nevezték.

Vezetősége (1952–1956), majd a Magyar Úttörők Szövetsége (1957–1989) kiadásában. 1973-ig havonta, ezután évente 10 alkalommal jelent meg.

Az úttörőmozgalom, a szovjet pionírok mintáját követve, 1948-tól több mint négy évtizeden keresztül egységes és egyedüli szervezetként irányította az általános iskola felső tagozatos (5–8 osztályos) tanulóit. Tömegbázisával, eszközeivel, módszereivel és vezetői állományával is az iskolára épült, de a gyermekeknek az iskolán kívüli szervezését is ellátta. A „mozgalmat” militarista jellegűvé tette szigorú szervezeti szabályzata, egyenruhája, esküje és harcról, menetelésről szóló dalai. A Ságvári-indulóban „hősies tette, harcra nevelte őket a lángszavú párt”.¹⁵¹³ Szovjet mintára az úttörők részt vettek politikai és társadalmi akciókban, például országgyűlési, tanácsi választásokon,¹⁵¹⁴ az úgynevezett reakció elleni fellépésben, begyűjtésben, munkaversenyekre vonatkozó kampányokban stb.

Rákosi Mátyás születésnapját először 1949. március 9-én, Sztálinét 1949. december 21-én ünnepelték meg az úttörők. Ettől kezdve az úttörők fő feladatává vált az évfordulóra való előkészület, a faliújság készítése, az ajándékok alkotása, az ünnepélyes csapatgyűlés megszervezése.¹⁵¹⁵ Az úttörők hetilapja a *Pajtás* volt (1946–1989).¹⁵¹⁶ Az úttörők vezetőinek az *Úttörővezető* és az *Őrsvezető* című lapot adták ki.

Az iskolába való beiratkozással szinte mindenki automatikusan tagjává vált a szervezetnek. Gyakorlatilag minden tanuló előbb kisdobos, majd úttörő lett.¹⁵¹⁷

Az úttörők 12 pontját 1989-ig kilencszer módosították. Az 1954-ben kiadott szöveg szerint: „Az úttörő legnagyobb kitüntetése, hogy jó tanulásával és úttörő munkájával kiérdemelheti a DISZ-tagságot.” (1956 után a KISZ-tagságot.) 1975-től fontosnak tartották kiemelni, hogy az úttörőség fontos kelléke a „szocialista társadalom értékeinek gyarapítása és védelme”. 1979-től: „Az úttörő gyarapítja és védi a szocialista társadalom értékeit.”¹⁵¹⁸ Az egyes pontokból kitűnik, hogy az úttörő nem individuumként szerepel, hanem mindig egyes szervezetekhez való viszonyát határozták meg. Nem jelent meg értéként az önállóság, a kreativitás, a kezdeményezőkézség. A szervezet úgy tekintett a 10–14 éves gyermekekre, mintha edzett munkásemberek lettek volna.

¹⁵¹³ Orosz Sándor (szerk.): *„A harcban nem szabad megállni...”* (KISZ daloskönyv). Budapest, Országos Ifjúsági Sportbizottság, 1959. 330–331. Vö. Juhász Frigyes (szerk.): *111 dal úttörőknek*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1959. 26.

¹⁵¹⁴ *Úttörőcsapatok választási feladatai*. Budapest, DISZ, 1953.

¹⁵¹⁵ Debreczeni Tibor et al. (szerk.): *Úttörőünnepély. Módszertani gyűjtemény az úttörőcsapatok ünnepség-szervezőinek*. Budapest, ILV Könyvszerk, 1979.

¹⁵¹⁶ A *Pajtás* képes gyermekújság, amelyet először a Dolgozó Ifjúság Szövetsége, Úttörő Mozgalom (1946–1952), majd a Dolgozó Ifjúság Szövetsége, Központi Vezetőség (1952–1956), végül a Magyar Úttörők Szövetsége (1957–1989) adott ki.

¹⁵¹⁷ Nádházi Lajos (szerk.): *A magyar úttörőmozgalom történeti kronológiája (1945–1998)*. Budapest, Magyar Úttörők Szövetsége, 1999; Trencsényi László (szerk.): *Utak és törések. Adalékok a magyar úttörőmozgalom történetéhez*. Budapest, Új Helikon, 2006.

¹⁵¹⁸ Az úttörők 12 pontjának 9. kiadását lásd *Úttörő Gyermekújság*, 1946. február 20.; 3. sz. *Úttörő Kiadvány*. Budapest, (k. n.), 1946; *Az Úttörő Mozgalom 12. pontja (Röplap)*. Budapest, (k. n.), 1948; *Úttörővezető*, (1954), 10. 12–13.; *Úttörő próbakönyv (Újoncpróba)*. Budapest, (k. n.), 1957. 6.; *A Magyar Úttörők Szövetsége Működési Szabályzata*. Budapest, (k. n.), 1961. 5.; *A Magyar Úttörők Szövetsége Szabályzata*. Budapest, (k. n.), 1980. 9–10.; *Úttörővezető*, (1987), 2. 40.

A Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) – szintén szovjet minta alapján – a Magyar Dolgozók Pártjának 14–26 éves fiatalokat mozgósító tömegszervezete volt, amely 1950. június 16–18-án alakult, és 1400 politikai munkatárs irányításával működött. Azzal a céllal hozták létre, hogy az állampárt utánpótlását innen biztosítsák. Ezért elsősorban az ifjúság körében folytatott propagandára fókuszáltak. Taglétszáma rövidesen meghaladta a félmilliót. Központi hetilapja *Szabad Ifjúság* címmel jelent meg.¹⁵¹⁹

A Dolgozó Ifjúság Szövetsége azonban 1956. október 23-át követően az állampárttal együtt felbomlott és széthullott. A forradalom leverése után a Kádár-féle vezetésben annyira nem bíztak a szovjetek, hogy az ifjúsági szervezet újjászervezését is a KGB és a Komszomol¹⁵²⁰ irányításával hajtották végre.¹⁵²¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottsága először 1957. február 26-ai ülésén tűzte napirendre a Kommunista Ifjúsági Szövetség megszervezésének kérdését, hogy „az új, marxista-leninista világnézetű, kommunista nemzedék érdekében, továbbá azért, hogy a rétegszervezetekre tagolódott ifjúsági mozgalomnak átfogó politikai irányító szerve is legyen, szükséges létrehozni egy kommunista ifjúsági szövetséget”. Kádár János még az egyházellenes fellépés fontosságát is hangsúlyozta.¹⁵²²

Az 1957. március 11-ei ülésen Földes László¹⁵²³ belügyminiszter-helyettes előterjesztése alapján létrehozták a Kommunista Ifjúsági Szövetséget, mivel „[m]a is a reakció fő súlyát az ifjúság közötti munkára helyezi [...]”. Ezért „[a] proletárdiktatúra körülményei között nem engedhetjük meg, hogy olyan ifjúsági szervezetek működjenek, amik nem a mi szocialista világnézetünket tükrözik”.¹⁵²⁴

A megalakítás részleteiről 1957. március 17-én döntöttek.¹⁵²⁵ Egyúttal kritikával illették a korábbi Demokratikus Ifjúsági Szövetséget, mivel nem számolt eléggé az ifjúság életkori sajátosságaival (szervezeti életében, működésében a pártot másolta), az egyes ifjúsági rétegek sajátos igényeivel, a taglétszám növelésének erőltetett üteme pedig nem tartott lépést a szervezet tagjainak kommunista nevelésével. E hibák figyelembevételével és elkerülésével kellett megszervezni a Kommunista Ifjúsági Szervezetet, amely a Magyar Szocialista Munkáspárt ifjúsági szövetsége lesz, küzd majd a magyar ifjúság szocialista egységének megteremtéséért, a kommunista nevelés sikeréért. A határozat aláhúzta: a „KISZ-nek tényleges jogot kell biztosítani az állami és társadalmi élet minden területén. Képviselje a magyar ifjúságot a párt és a kormány előtt.” Az állampárt közvetlen

¹⁵¹⁹ Ólmosi Zoltán: A magyar ifjúság a Szabad Ifjúságban. Tallózás a DISZ központi lapjában (1953–1956). *Ifjúsági Szemle*, 4. (1984), 3. 93.

¹⁵²⁰ Komszomol = Vseszozjuznij Lenyinszkij Kommunyisztjicseskij Szajuz Mologyozsi. Magyarul: Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség. 1991-ben, a Szovjetunió felbomlásával együtt megszűnt.

¹⁵²¹ Kun (2005): i. m. 277.; Gergely Ferenc: *KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957–1989*. Budapest, Holnap, 2008. 241.

¹⁵²² Balogh (1993–1998): i. m. II. 239.

¹⁵²³ Földes László (1914–2000): a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének osztályvezető-helyettese, belügyminiszter-helyettes. Lásd Földes László: *A második vonalban*. Budapest, Kossuth, 1984.

¹⁵²⁴ Balogh (1993–1998): i. m. II. 266.

¹⁵²⁵ Eperjesi László: *A KISZ zászlóbontása*. Budapest, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1986. 5.

irányítása alá tartozott, a párthatározatok kötelezők voltak számára, a „demokratikus centralizmus”¹⁵²⁶ szigorú szervezeti elveit alkalmazta, ugyanakkor tömegszervezetként is működött, mert szinte a teljes ifjúsági korosztályt felvették a tagjai közé.¹⁵²⁷ Az állampárt nyomásgyakorlása miatt a fiataloknak szinte kötelező volt belépni a KISZ-be. Aki nem tett eleget ennek az elvárásnak, azt „reakciós elemnek” minősíthették, és a továbbtanulási, érvényesülési lehetőségek bezárultak előtte.¹⁵²⁸ Akárcsak az állampártban, itt is elkülönült tehát a tömegszervezet tagsága és a kommunista vezetők szűk köre. (A legtöbb vezető egyben párttag is volt,¹⁵²⁹ sőt az első számú vezető a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagjai közé is bekerülhetett.) A Kommunista Ifjúsági Szövetség legfontosabb funkciója az ifjúság (14–26 éves korosztály) felügyelete, ellenőrzése és ideológiai befolyásolása volt, ugyanakkor gondoskodnia kellett volna a fiatalok tanuláson és munkán kívüli igényeinek kielégítéséről, amit éppen bürokratikussága és szigorúan ellenőrzött volta miatt nagyon kis mértékben tudott megoldani.¹⁵³⁰

A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség formálisan 1957. március 21-én alakult meg az Erkel Színházban. Az időpont kiválasztásával a Tanácsköztársasághoz való kötődést kívánták kifejezni. A vezető szerveket és szervezetét csak 1957 őszén hozták létre.

A Kommunista Ifjúsági Szövetség ezután – akárcsak az állampárt – kiterjedt apparátussal működhetett, a Központi Bizottság 105 taggal, intézőbizottsággal, központi pénzügyi ellenőrző bizottsággal, titkársággal, osztályokkal. Budapesti, megyei, járási, városi, budapesti kerületi és üzemi tanintézetek, falusi alapszervezetei behálózta az egész országot. A hadseregnél, a rendőrségnél és a határőrségnél is működtek alapszervezetek.¹⁵³¹ Vezetését harmincas éveikben járó pártfunkcionáriusokra bízták. 1957–1961: Komócsin Zoltán; 1961–1963: Pullai Árpád,¹⁵³² 1964–1970: Méhes Lajos;¹⁵³³ 1970–1973:

¹⁵²⁶ Lenin által kitalált elnevezés, amely a szigorú alá-fölé rendeltséggel működő szervezetet jelentette, tehát a két szóból csak a centralizmus működött a valóságban.

¹⁵²⁷ Csikós József – Tóth András: *Mit kell tudni a magyar ifjúsági mozgalomról?* Budapest, Kossuth, 1986; P. Miklós Tamás: *A magyarországi gyermek- és ifjúsági mozgalmak, szervezetek, egyesületek történetének válogatott bibliográfiája (1945–1990)*. Budapest, OPKM, 1993; Feitl István: *Történelmi sorsforduló – Magyar ifjúság 1945–1957. Segédanyag az 1945–1957 közötti hazai ifjúságtörténet feldolgozásához*. Budapest, KISZ Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya, 1987; Feitl István – Olmosi Zoltán (szerk.): *A DISZ és a KISZ 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből*. Budapest, Kossuth, 1987; Emőd Péter: Ifjúság, társadalom, KISZ. *Belügyi Szemle*, 23. (1985), 3. 9.

¹⁵²⁸ A Kommunista Ifjúsági Szövetség ajánlása kellett a továbbtanuláshoz, az egyetemi felvételhez. Még az útlevelekérelemhez is KISZ-ajánlás kellett!

¹⁵²⁹ 1971-ben 34 979 párttag dolgozott a Kommunista Ifjúsági Szövetségben, 1975-ben viszont már 44 592.

¹⁵³⁰ *Ifjúsági rétegek és a KISZ (Ifjúság és politika)*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988; Soltész Anikó: A KISZ szervezetsége és befolyása az egyetemi, főiskolai hallgatók körében. *Tájékoztató*, (1986). 36.

¹⁵³¹ Bánhidi Emil et al.: *A szervezeti élet kérdései a KISZ-ben*. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1977; Sági Jolán (szerk.): *A KISZ-titkár munkájának alapjai*. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1977; Pozsgay Imre: Eszme – szervezet – mozgalom. *Társadalmi Szemle*, 27. (1972), 11. 3.

¹⁵³² Pullai Árpád KISZ-funkciójának megfelelően kooptálták az MSZMP Központi Bizottságába, 1962. novemberben, az MSZMP VIII. kongresszusán pedig a testület rendes tagja lett. Fő műve: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ifjúságpolitikájának néhány kérdéséről*. Budapest, Kossuth, 1971.

¹⁵³³ Méhes Lajos KISZ-funkciójának megfelelően tagja volt az MSZMP Központi Bizottságának. Fő műve: *A párt ifjúsági politikája. Az ifjúság szocialista nevelésének kérdései és feladatai*. Budapest, (k. n.), 1968.

Horváth István; 1973–1980: Maróthy László;¹⁵³⁴ 1980–1984: Fejti György;¹⁵³⁵ 1984–1988: Hámori Csaba;¹⁵³⁶ 1988–1989: Nagy Imre.¹⁵³⁷ A Kommunista Ifjúsági Szövetség sajtó „munkásörsséggel” is rendelkezett. Ez volt az Ifjú Gárda.

Számos intézmény és vállalat állt a KISZ vezetése alatt. Az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, amely az ifjúság nevelését célzó különféle lapokat jelentette meg, az Ezeremester Úttörő és Ifjúsági Kereskedelmi Vállalat, amely a mozgalmi élethez szükséges holmik, barkács-cikkek és turistafelszerelés forgalmazásával és szolgáltató tevékenységgel foglalkozott, az Expressz Ifjúsági és Diák Utazási Iroda, amely elsősorban tanulmányi kirándulások szervezését végezte (az 1980-as évek elején már 20 megyei és 16 kiemelt kirendeltséggel, 10 ezer férőhelyes belföldi szálláshely-kapacitással), a KISZ Központi Művészegyüttes, amely magában foglalta a KISZ központi énekkarát, a KISZ- és Úttörőtánckart, az egyetemi énekkart, a kamarazenekart, az Új Zenei Stúdiót, az Ifjú Gárda fúvószenekarát, a rajkózenekart, az irodalmi színpadot és az Úttörőegyüttest.¹⁵³⁸

A KISZ hivatalos lapja a *Magyar Ifjúság* című hetilap volt, amelyet 1957 és 1989 között adtak ki. 1974-ben hetente 258 ezer példányban jelent meg. Az *Ifjúsági Magazin* pedig 1965-től havonta jelent meg. A KISZ-funkcionáriusokat az *Ifjú Kommunista* (1957–1989) instrualta.

A KISZ leginkább a fiatalok szabadidejének eltöltését próbálta szervezett keretek közé rendezni. Nyári építőtáborokba, KISZ-továbbképző táborokba hívták a fiatalokat. Még rockkoncerteket, táncos-zenés esteket is szerveztek. A KISZ révén tudták kiválogatni az állampárt nomenklatúrájának utánpótlását, amely nem szakmai, hanem a politikai megbízhatóság révén igyekezett érvényesülni.¹⁵³⁹

Az állampártba leginkább a Kommunista Ifjúsági Szövetségből vezetett az út, hiszen az új tagok 83,4%-a innen került ki.¹⁵⁴⁰ A KISZ-tagok tagkönyvében is ez szerepelt: „A KISZ-tag számára a legnagyobb tisztesség, hogy párttaggá váljék.”¹⁵⁴¹

¹⁵³⁴ Maróthy László (1942–): agrármérnök, kommunista politikus. 1987 és 1989 között környezetvédelmi és vízgazdálkodási miniszter. Miután a kormány leállította a bős–nagymarosi vízlépcső-beruházást, lemondott.

¹⁵³⁵ Fejti György (1946–): gépészmérnök, kommunista politikus. 1976–1979 között a KISZ Központi Bizottsága első titkára. A rendszerváltozás után vállalkozó.

¹⁵³⁶ Hámori Csaba (1948–): gépészmérnök, kommunista politikus. 1990–1994 között a Magyar Szocialista Párt országgyűlési képviselője. A főállású politizálástól visszavonulva a Balo Kft. résztulajdonosa lett.

¹⁵³⁷ Nagy Imre (1957–): matematikus, közgazdász, kommunista politikus, milliárdos vállalkozó. A rendszerváltozás idején 1 forintért vette meg a Caola nevű cégbirodalmat. A KISZ utódként alakult Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (Demisz) elnöke 1989. áprilistól novemberig. 2002-től a Hungexpo Rt. igazgatóságának tagja.

¹⁵³⁸ Tölgyessy Péter: *Gazdasági érdekképviseletek Magyarországon*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988. 45.

¹⁵³⁹ Boros László – Kéri László: Az ifjúság politikai szocializációja. In *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Budapest, Kossuth – MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 176.

¹⁵⁴⁰ Vass (1979): i. m. 574–575.

¹⁵⁴¹ Csikós-Tóth (1986): i. m. 135.; Szerencsés (2010): i. m. 167–168.; Hámori Csaba: A KISZ politikai jellegének erősítése. *Pártélet*, 33. (1988), 2. 3.

Emberi jogok

Sztálin nagy beszédet tart, amikor a harmadik sorban valakire
nagyon rájön a köhöghetnék. Hosszasan köhög, Sztálin
vészjóslóan félbeszakítja a beszédét, és megkérdezi:
– Elvtársak, ki merészelte köhögésével a beszédemet megzavarni?
Senki nem jelentkezik, mire Sztálin Berijához fordul.
– Berija elvtárs, tartóztassa le az első sort!
Pár perc múlva a köhögési jelenet megismétlődik, a harmadik
sorban levő elvtárs ismét nem jelentkezik.
– Berija elvtárs, tartóztassa le a második sort!
A köhögés folytatódik, és mivel most már a harmadik sor
következne, a göthös elvtárs jelentkezik. Sztálin így fordul
Berijához:
– Berija elvtárs, vezesse az elvtársat a Kreml ügyeletes orvosához,
mert a szocializmusban a legfőbb érték az ember!
(Pesti vice)

A marxizmus klasszikusainak nem volt emberi jogi koncepciója. Arra hivatkoztak, hogy ha megvalósul a kommunizmus, akkor elhal az állam és a jog, így az egész kérdésfeltevés feleslegessé válik. Amikor Marx egyes írásaiban a sajtószabadság mellett szólalt fel, azt csak taktikai lépésként, az úgynevezett burzsoá állam kritikájaként tette. *A zsidókérdés-hez* (1844) című művében például kifejezetten az emberi jogokat relativizáló gondolatokat fejtett ki: „Az úgynevezett emberi jogok egyike sem megy túl, tehát az önző emberen, az emberen, mint a polgári társadalom tagján, azaz mint az önmagában, magánérdekében és magánönkényébe visszahúzódó, s a közösségtől elkülönült egyénen.”¹⁵⁴² Marx nem rokonszenvezett a civil társadalommal sem, azt zavaró tényezőnek minősítette az osztályharcról szóló elméletében. Ebben segítségére volt a német nyelv sajátossága is, ahol a civil társadalomra ugyanazt a kifejezést használják, mint a kapitalistára: „bürgerliche Gesellschaft.”¹⁵⁴³

Marx és Engels közösen írt művében, *A szent család*ban (1845) teljes mértékben megtagadta az emberi jogokat: „[...] tehát az emberi jogok nem szabadítják meg az embereket a vallástól, hanem megadják nekik a vallásszabadságot, nem szabadítják meg a tulajdontól, hanem megszerzik nekik a tulajdon szabadságát, nem szabadítják meg a szerzés szennyétől, hanem ellenkezőleg, megadják nekik az iparszabadságot.”¹⁵⁴⁴ Marx *Feuerbach-tézisek* (1845) című tanulmányában le is vonta végső következtetését, amely szerint nem létezik az államtól független, elidegeníthetetlen emberi jog.¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴² Karl Marx és Friedrich Engels művei. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1957. 367.

¹⁵⁴³ Molnár Miklós: Mit kezdhet a történész a civil társadalommal? *Társadalmi Szemle*, 50. (1995), 1. 53.

¹⁵⁴⁴ Idézi Löw (1999): i. m. 51.

¹⁵⁴⁵ Andrassy György: Marx és az emberi jogok. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 8–9. 102.

A szovjet típusú diktatúra nem engedhette meg, hogy alattvalói polgárként önálló, még az államhatalmat is korlátozó emberi jogokkal rendelkezzenek. Ezen a téren a legkisebb engedmény is képes lett volna mozgásba hozni az eltitkolt elégedetlenséget, éppen ezért a diktatúrákban az emberi jogok érvényesülése már fogalmilag is kizárt. Sztálin az általa irányított államok lakóit „csavaroknak” tekintette, amelyek egy nagy gépezet részei, amelyet természetesen ők irányítanak. A hivatalos szocialista jogelmélet elvetette az emberi jogok természetjogi megalapozását, amely az emberi jogoknak tértől és időtől független egyetemes jelleget tulajdonított. Magyarországon az emberi jogokról kialakított hivatalos álláspontot Szabó Imre Visinszkij „szocialista normativizmusnak” nevezett elmélete alapján megfogalmazott tételei határozták meg – egészen 1989-ig.¹⁵⁴⁶ Eszerint az emberi jogok forrása az adott termelési viszony (a szocialista állam gazdasági és társadalmi rendje), hiszen az alakítja ki a politikai felépítményt, az alkotmányos szabályokat.¹⁵⁴⁷ A szocializmus jogpozitivizmusa a korabeli gyakorlatias felfogásnak megfelelően olyan elméleten alapult, amely a legjobban illeszkedett a diktatórikus államberendezkedéshez. Eszerint az állampolgári jogokat az állam adományozza, és azokat bármikor vissza is vonhatja. Nemcsak a természetjogi megalapozást vetették el, hanem óvatosan tartózkodtak mindenfajta általános deklarációtól. Az 1972-es alkotmánymódosításig az emberi jogi terminológia helyett az állampolgári jog kifejezést használták. Az ilyen módon „államosított jogokat” relativizálták, és azok csak az állam által előírt és engedélyezett mértékben érvényesülhettek. Megfordították a természetjogi elvből kiinduló szabályt: a „mindent szabad, ami nem tilos” helyett a „csak azt szabad, ami konkrétan megengedett” elvet alkalmazták. Mindezt azzal indokolták, hogy mivel már a „nép” gyakorolja a hatalmat, nincs antagonisztikus ellentét az állampolgár és az állam között, így a jogi szabályozás elveszítette a jelentőségét, és bőven elegendőek a „politikai garanciák”. Holló András¹⁵⁴⁸ alkotmányjogász indoklása szerint: „A politikai rendszer vezető szervezete a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP). Ennek megfelelően a politikai rendszer demokráciájának biztosítója alapvetően az MSZMP politikai tevékenysége.”¹⁵⁴⁹

Szimbolikus jelentőségű az is, hogy az 1949. évi alkotmány az állampolgári jogokat a VIII. fejezetben, az állami szervekre vonatkozó szabályozás után sorolta fel (ezt a megoldást – az 1936-os sztálini alkotmányt követve – csak az 1952. évi lengyel alkotmány alkalmazta). A demokratikus országok alkotmányaiban az emberi jogokról szóló fejezetet az államszervezetről szóló fejezet elé szerkesztik. Ennek elvi és rendszertani jelentősége van. Elvi jelentősége az, hogy az egyéni és a közösség számára biztosított jogok

¹⁵⁴⁶ Szabó Imre: *Az emberi jogok mai értelme*. Budapest, Hungária, 1948; Szabó Imre: *Az emberi jogok*. Budapest, Akadémiai, 1978a; Szabó Imre: *A kulturális jogok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1973; Szabó Imre: Az állampolgári alapjogok elméletének kialakulása és fejlődése. In Halász József – Kovács István – Szabó Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Budapest, Akadémiai, 1965.

¹⁵⁴⁷ Beér János (szerk.): *Magyar alkotmányjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. 366.; Holló András: *Állampolgári jogok Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1979. 41–42.

¹⁵⁴⁸ Holló András (1943–): magyar jogász, ügyész, egyetemi oktató. 1990 és 1996 között az Alkotmány-bíróság főtítkára, 1996 és 2013 között tagja, 2003 és 2005 között elnöke.

¹⁵⁴⁹ Holló (1979): i. m. 58.

elsőbbséget élveznek az államhatalommal szemben. Az állami szervezeteknek kötelessége az emberi jogokat betartani és betartatni. Rendszertani szempontból akkor van jelentősége az emberi jogok elhelyezésének, ha tartalmilag vagy értelmezésben ütköznek az államszervezetekre és az emberi jogokra vonatkozó szabályok. Ekkor a rendszertani értelmezés szerint az alkotmányban elfoglalt pozíció szerint kell prioritást kialakítani.

Az alkotmány nem rendelkezett arról, hogy az állami és a társadalmi szervek kötelesek tiszteletben tartani az emberi jogokat. Elvben 1987-ig hatályban maradt az 1946. évi X. törvénycikk az emberi alapjogok hatályosabb védelméről, amely öt évig terjedő fegyházbüntetéssel szankcionálta, ha valamelyik hivatalnok az 1946. évi I. törvénycikk bevezetésében felsorolt emberi jogok valamelyikét megsértette. E törvény alapján azonban soha senki ellen nem indult eljárás.¹⁵⁵⁰

Még a szovjet alkotmány 1977-es változata is előírta az 57. §-ban:

„Az egyén tiszteletben tartása, az állampolgár jogainak és szabadságának védelme valamennyi állami szerv, minden társadalmi szervezet és tisztségviselő kötelessége.

A Szovjetunió állampolgárainak joguk van bírósági védelemre, becsületük és méltóságuk, életük és egészségük, személyi szabadságuk és vagyonuk elleni támadás esetén.

58. § A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége állampolgárainak joguk van panaszt tenni a tisztségviselők, az állam és társadalmi szervek cselekedetei miatt. A panaszokat a törvény által megállapított módon és határidőn belül kell kivizsgálni.

A tisztségviselők ellen a törvénytől, hatáskörüket túllépő és az állampolgárok jogait sértő cselekedeteik miatt a törvényben előírt módon bírósági eljárás indítható.

A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége állampolgárainak joguk van megtéríttetni azt a kárt, amelyet állami és társadalmi szervezetek, valamint hivatali kötelezettségeiket teljesítő tisztviselők okoztak törvénytől cselekedeteikkel.”¹⁵⁵¹

Ezzel szemben a magyar alkotmány egyáltalán nem foglalkozott a bírósághoz fordulás, a bírói meghallgatás, valamint a jogorvoslat lehetőségével. Miközben sok más területen a jogszabályok túltengése volt a jellemző, addig az alkotmányban deklaratív módon felsorolt emberi jogok törvényi szabályozására vagy nem került sor, vagy pedig csak nagyon sokára¹⁵⁵² (például a sajtóról szóló 1986. évi II. törvényben stb.), bár az 1956. évi 1. számú országgyűlési határozat erről rendelkezett. Mivel nem deklarálták, hogy az emberi jogokat még törvénnyel sem lehet korlátozni, ezek a törvények, törvényerejű rendeletek sokkal szűkebben értelmezték az emberi jogokat, mint ahogy azt az alkotmányban meghatározták (lásd például az egyesülési jogról szóló 1981. évi 29. törvényerejű rendeletet).

Az alapvető állampolgári jogokat igyekeztek relativizálni: kimondták, hogy az állam a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot, az egyesülési jogot és egyéb szabadságjogokat „a dolgozók érdekeinek megfelelően biztosítja” (55., 56., 58. §). Az 1972-es

¹⁵⁵⁰ Rác Attila: Az állampolgárok alapvető jogainak védelme Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*, 42. (1987), 3. 112.

¹⁵⁵¹ Kovács (1982): i. m. 248–249.

¹⁵⁵² János Zlinszky: Menschenrechte in der ungarischen Verfassung. In Danilo Castellano (szerk.): *I Diritti Umani – Tra giustizia oggettiva e positivismo negli ordinamenti giuridici Europei*. Bolsano, Institut International d’Etudes Européennes Antonio Rosmini, 1996. 51.

alkotmánymódosítás e kategória helyett általános elvként mondta ki: „A Magyar Népköztársaságban az állampolgári jogokat a szocialista társadalom érdekeivel összhangban kell gyakorolni, a jogok gyakorlása elválaszthatatlan az állampolgári kötelességek teljesítésétől” [54. § (2) bekezdés]. Mindezek jogilag értelmezhetetlen fogalmak. A közhatalmat gyakorló szervre bízta a politikai mérlegelés lehetőségét.

Az ENSZ közgyűlésének XXI. ülészakán, 1966. december 16-án fogadták el a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát,¹⁵⁵³ amely azonban az emberi jogok minimumát tartalmazta, minthogy elfogadása nemzetközi politikai kompromisszumok eredménye volt. Magyarország 1969-ben aláírta az egyezségokmányt, de a ratifikációra és kihirdetésre csak 1974-ben, valamint 1976-ban került sor (1976. évi 8. tvr.).¹⁵⁵⁴ Az egyéni panaszt lehetővé tevő 1. fakultatív jegyzőkönyv ratifikálására és kihirdetésére azonban majdnem két évtized elteltével, 1988 szeptemberében került sor (1988. évi 24. tvr.). Ezeket a jogszabályokat igyekeztek a magyar állampolgárok előtt titokban tartani, ezért nem az Országgyűlés, hanem csak a nyilvánosság kizárásával ülésező Népköztársaság Elnöki Tanácsa fogadta el azokat. A szocialista országok az emberi jogok nemzetközivé válását a belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Ugyancsak tagadták az egyén nemzetközi jogalanyiságát, amely lehetővé tette volna, hogy az állampolgárok emberi jogaik megsértése esetén nemzetközi bírósághoz forduljanak.

Mindenesetre az 1972-es alkotmánymódosítás a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának hatására az 54. § (1) bekezdésében már tárgyalta az emberi jogokat (Szabó Imre vélekedése szerint az állampolgári jog alkotmányjogi, az emberi jog nemzetközi jogi fogalom). Az 1949-es szabályozás némileg bővült a közügyek intézésében való részvétel jogával, a közérdekű javaslattétel jogával (68. §), valamint a tudományos és művészi alkotó tevékenység szabadságával (60. §). A bírói szervezetről szóló fejezetben megjelent a bírói eljárás során mindenkit megillető védelemhez való jog [49. § (2) bekezdés]. A *társadalmi rend* című fejezetben elismerték a személyi tulajdont is (11. §).

Nem vették át azonban a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányából a szakszervezet alapításának jogát, a szabad költözködés jogát, nem mondták ki a diszkrimináció minden formájának tilalmát. Továbbra sem rendelkeztek a garanciákról, a petíciós jogról, a bírói jogvédelemről, a közigazgatási bíróságról, az alkotmánybíróságról és az ombudsmanról stb.

¹⁵⁵³ Dunay Pál et al. (szerk.): *Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 223–241.

¹⁵⁵⁴ Kilenyi Géza: Egyesülési jog, gyülekezési jog. *Világosság*, 29. (1988a), 7. 425.

Egyesülési jog

„[A] marxizmus megjövendőli a szocializmus eljövételét, akár az asztrológia a holdfogyatkozást, és a holdfogyatkozás előidézésére pártot szervez.”
(Sz. Bulgakov)¹⁵⁵⁵

A szovjet típusú diktatúra igyekszik minden közösséget és emberi kapcsolatot lerombolni, mert a társadalom így atomizálódik, és tehetetlen tömeggé válik, amely képtelen az egyéni érdekek sokféleségét csoportérdekeként egyesíteni és társadalmilag hatékony módon képviselni. A diktatúra könnyebben tudja ellenőrizni és irányítani a társadalmat, ha nem működnek a társadalmi kapcsolatrendszerek, egyesületek, körök, asztaltársaságok és egyéb horizontálisan szerveződő testületek, csoportok. Az egyén sokkal kiszolgáltatottabbá válik, ha nem támogatja egy közösség vagy szervezet, és nem számíthat hathatós érdekvédelemre a hatalommal szemben.

A diktatúra nemcsak az egyesületek tartalmi munkáját tartotta veszélyesnek, hanem maguknak a szervezeteknek a demokratikus felépítését és működését is. Ezek az egyesületek ugyanis elfogadott alapszabály szerint tevékenykedtek, belső autonómiára épültek, közgyűléseiken a demokrácia szabályai szerint tanácskoztak, és hozták meg döntéseiket. Egy centralizációra törekvő, diktatórikus rendszer azonban nem engedhette meg, hogy az államon belül efféle belső autonómiák létezzenek.¹⁵⁵⁶ 1945-től kezdve különböző ürügyekkel és technikákkal támadást intéztek a magyar civil társadalom ellen, és rövid idő alatt felszámolták annak minden intézményét. Míg 1937-ben még 16 747 egyesület működött milliós tagsággal Magyarországon,¹⁵⁵⁷ ebből 1948-ra már csak 225 (!) maradt, és ezek is szigorú ellenőrzés alá kerültek. A döntést egy szovjet katona 1946. június 17-én (részleteiben mindmáig tisztázatlan módon) történt meggyilkolásával indokolták. Rajk László belügyminiszter a Szövetséges Ellenőrző bizottság hathatós támogatásával 1946 nyarán mintegy 1500 társadalmi egyesületet és ifjúsági szervezetet oszlatott fel (7330/1946. ME rendelet stb.).¹⁵⁵⁸ A civil társadalom elleni első nyílt támadás áldozata lett többek között a Cserkészszövetség, a KALOT és a református Soli Deo Gloria diákmozgalom is.¹⁵⁵⁹

¹⁵⁵⁵ Szergej Nyikolajevics Bulgakov: Online: *OT марксизма к идеализму*. https://azbyka.ru/otechnik/Sergij_Bulgakov/ot-marksizma-k-idealizmu/

¹⁵⁵⁶ Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989. 52–56.

¹⁵⁵⁷ Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1937.

¹⁵⁵⁸ *Szabad Nép*, 1946. június 16. 3.; június 18. 1.; július 20. 3.; július 24. 3.; Zinner Tibor: Az egyesületek, pártok feloszlata Budapest 1945 és 1948 között. *Politika – Tudomány*, 17. (1987), 4. 60.; Domaniczky Endre: Adalékok a civil szektor felszámolásához Magyarországon (1945–1950). *Jogtörténeti Szemle*, 11. (2009), 2. 2.; Földesi (1994): i. m. 133.

¹⁵⁵⁹ Molnár Szilárd: A civil társadalom államosítása Magyarországon 1945–1956. *Civil Szemle*, 2. (2005), 3. 5. A tanulmány felsorolja azokat a jogszabályokat és intézkedéseket, amelyek felszámolták a magyarországi egyesületeket.

Az 1949. évi Alkotmány már teljesen új jogpolitikai megfontolásból az 56. § (1) bekezdésében deklarálta: „A Magyar Népköztársaság a dolgozók társadalmi, gazdasági és kulturális tevékenységének fejlesztése érdekében alkotmányosan biztosítja az egyesülési jogot.” Ennek ellenére az 1950-es években Magyarországon már olyan mértékű volt a terror, hogy szinte alig akadt, aki vállalta volna az egyesületalapítással járó kockázatot. Az Alkotmány egyébként is nem emberi jogként, hanem a „dolgozók jogaként” relativizálta az egyesülési jogot, ráadásul az egyesületek alapítását társadalmi, gazdasági és kulturális célhoz kötötte.

Az Alkotmány idézett tételére épült az egyesületekről szóló 1955. évi 18. törvényerejű rendelet,¹⁵⁶⁰ amely elvileg lehetővé tette a teljes egyesülési szabadságot, természetesen a népi demokrácia célkitűzéseit figyelembe véve. Az államigazgatási szervek az egyesületek bejegyzésénél ez utóbbi elvet tekintették elsődlegesnek.¹⁵⁶¹

Az országos egyesületek állami felügyeletét az alapszabályban megjelölt céljuk szerint illetékes miniszter látta el, a megyei szintű tevékenységet végző egyesületek felügyelete pedig a megyei tanács végrehajtó bizottságának hatáskörébe tartozott. Az ennél alacsonyabb szinten tevékenykedő egyesületek ellenőrzését a járási tanácsok végrehajtó bizottságai végezték.

Az egyesületek állambiztonsági szempontból való megfigyelését a Belügyminisztérium illetékes szerveire bízta [3/1957. (I. 20.) kormányrendelet az egyesületek feletti felügyelet és ellenőrzés szabályozásáról], az általános törvényességi felügyeletet pedig az 1959. évi 9. törvényerejű rendelet szerint az ügyészség gyakorolta.

Az egyesületek betiltása, a civil társadalom felszámolása drámai következményekkel járt. A magyar társadalom teljes mértékben atomizálódott. A mesterségesen is erősített, gyorsított mobilizációval együtt teljesen szétzilálták a tradicionális társadalmat.¹⁵⁶² Korábban az emberek mindennapi viselkedésmódját nagymértékben meghatározták azok a közösségek, amelyekhez tartoztak. Az 1950-es évektől a városokban már nem polgárok, hanem egymásról semmit sem tudó lakosok éltek. A frissen betelepített, tömegszállásokon élő emberek között semmiféle közösségi szellem nem alakulhatott ki. Az egyesületek a falusi életnek is fontos részét képezték. A gazda- és olvasóköri, amelyek könyvtárat, ivót, kaszinót működtettek, és lehetőséget adtak a véleménycserére, közművelődésre, az 1950-es években sorra megszűntek. A helyettük létrehozott kultúrházak már a hivatalos ideológia egyoldalú elfogadtatását szolgálták. Még a falusi kocsmák is elvesztették összetett társadalmi szerepüket, s egyszerű ivóhellyé degradálódtak. Megfosztották a magyar állampolgárokat az egyházukhoz, hivatáshoz, különböző közösségekhez való tartozás tudatától. Mesterségesen elsorvasztották a lokálpatriotizmust is. Az emberek elidegenedtek a fontos társadalmi céloktól, értékektől.

¹⁵⁶⁰ Következésképpen alkotmányellenes módon nem törvényben, hanem törvényerejű rendeletben szabályozták az egyesülési jogot (1955. évi 18. tvr., 1970. évi 35. tvr., 1981. évi 29. tvr.).

¹⁵⁶¹ Szabó Imre: Az emberi jogok és a szocializmus. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 12. (1978b), 1–2. 86.

¹⁵⁶² Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992. 261.

Az 1960-as évektől a szabadidő eltöltésének leggyakoribb formájává a családi programok váltak (tévézés, hétvégi telken való munka stb.). A Kádár-korszak politikája ezt a folyamatot tudatosan is erősítette. Ezt bizonyította az a felmérés, amelyből kiderült, hogy a magyar társadalom – bár a hivatalos ideológia a szolidaritást hirdette – sokkal individualistábbá vált a nyugat-európainál. A mások iránti tisztelet szintje, a másokért való felelősség vagy áldozatvállalás készsége drámaian csökkent. A megoldandó problémák esetén passzívak maradtak, és várták a hatóságok beavatkozását.¹⁵⁶³ Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején azonban a 15-25 év körüli fiatalok egy része igényelni kezdte a szabadidő kulturált és hasznos eltöltésének lehetőségét, ezért különböző művészeti egyesületeket, táncházakat, szakköröket, klubokat hoztak létre.¹⁵⁶⁴ Divattá váltak a házibulik. Legtöbbször a beatzene állt a különböző kezdeményezések középpontjában. Ezt a hivatalos politikai szervezettől független szerveződési formát a pártvezetés a rendszerre veszélyesnek tartotta, ezért 1973-tól megkezdtek az öntevékeny csoportok felszámolását.

Hasonló sorsra jutottak az amatőr mozgalmaknak keretet adó klubok is. A minisztertanácsi határozat előírta: „Az ifjúsági klub létesítéséhez működtető szerv szükséges.”¹⁵⁶⁵ Vagyis ettől kezdve nem lehetett ilyen intézményt szabadon létrehozni. Ifjúsági klub a továbbiakban csak az illetékes tanács végrehajtó bizottságának engedélyével alakulhatott, és csak annak ellenőrzése mellett működhetett. A klub létesítéséhez, a klubvezető kinevezéséhez emellett ki kellett kérni az illetékes Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség véleményét is. Előírták továbbá, hogy az ifjúsági klub vezetője csak az ifjúság nevelésével hivatásszerűen foglalkozó személy lehet, a klub pedig az illetékes államigazgatási szerv által jóváhagyott program szerint működhet.

Aczél György a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1974. márciusi ülésén¹⁵⁶⁶ az ifjúsági klubokkal kapcsolatosan kijelentette: „A fiatalokban levő közösségi igényt nekünk kell szocialista tartalommal megtölteni, és nekünk kell gondoskodni az ennek megfelelő vonzó, sokszínű lehetőségről.”

Mindenfajta társasági összejövetelt ellenőriztek és irányítottak. Ezt jól illusztrálja egy korabeli besúgójelentés: „Feladatunk volt, hogy olyan egyéneket, csoportokat nevezzek meg, akik rendszeresen házibulikát rendeznek.”¹⁵⁶⁷ Akik olyan összejöveteleket szerveztek, amelyeket a hatalom veszélyesnek tartott, azokat „egyesülési joggal való visszaélés” (Btk. 207. §) miatt szabadságvesztésre ítélték.¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶³ Hankiss (1989a): i. m. 56.; Hankiss Elemér: *Diagnózisok*. Budapest, Magvető, 1982. 29.

¹⁵⁶⁴ Szász János – Bakos István: Az ifjúsági klubmozgalomról. *Világosság*, 12. (1971), 8–9. 456.

¹⁵⁶⁵ A helyi egyesületek felügyeletéről rendelkezik a Minisztertanács Tanácsi Hivatala elnökének 3/1972. (TJ 52.) MT TH számú utasítása.

¹⁵⁶⁶ A beszédet közli a *Társadalmi Szemle*, 29. (1974), 4. 3. A határozatot közli Vass (1979): i. m. 677.

¹⁵⁶⁷ Idézi Szőnyi (2005): i. m. 190.

¹⁵⁶⁸ Például Duskár Balázs tíz hónapi, Hegyi Veronika 1971-ben zárt tárgyaláson hat hónapi szabadságvesztés-büntetést kapott. Lásd Dobszay János: *Így vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből*. Budapest, Regnum Marianum, 1991. 188–189.

Az 1970-es évek közepére engedélyük visszavonásával az addig működő 3500-4000 klub egyharmadát megszüntették (többek között az Illés és az Omega Klubot is).¹⁵⁶⁹ Az 1980-as évek elejétől újra próbálkoztak különböző körök, klubok és társaságok alapításával, de a hatalom számára még a hobbiegyesületek is gyanúsak számítottak, mivel az indoklás szerint a bélyeggyűjtők akár külföldiekkel is kapcsolatba léphettek, ezért még a kaktuszgyűjtők tevékenységét is megfigyelték.

Éppen ezért az 1981. évi 29. törvényerejű rendelettel tovább szigorították az egyesületek alapításának feltételeit. A felügyeleti szervnek már azt is be kellett jelenteni, hogy megkezdődött az egyesület alapítására irányuló szervezőmunka. Amennyiben az illetékes államigazgatási szerv úgy ítélte meg, hogy az egyesület célja ellentétes a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjével, akkor a szervezőt a szervezés megszüntetésére hívta fel. Ugyanezt abban az esetben is megtehetette, ha az egyesület „előre láthatóan nem felel meg a nyilvántartásba vétel feltételeinek”. Ezen döntés meghozatalában segítségére lehetnek a politikai rendőrség illetékes szervei is. Az államigazgatási szerv mérlegelése során nem jogi, hanem politikai döntést hozott. Ennek megfelelően nemleges, tiltó határozata ellen nem lehetett a bírósághoz jogorvoslatért fordulni.¹⁵⁷⁰

A Belügyminisztérium illetékes szervei ellenőrizték, hogy egyesületi tevékenységet csak olyanok folytathassanak, akik erre engedélyt kaptak. Azok az állampolgárok, akik engedély nélkül alapítottak egyesületet, annak vezetésében, szervezésében részt vettek, bűncselekményt követtek el.

A 2037/1981. (XII. 29.) MT határozat 7. pontja előírta: „Az egyesületi tevékenységet folytató, de nem egyesületként működő szervezetek fel kell szólítani, hogy kérjék nyilvántartásba vételüket, vagy működésüket szüntessék be. Valamely szervezet (klub, kör stb.) tevékenységének jellege, tartalma alapján kell egyesületté nyilvánítani.” Még 1985-ben is csak 6570 egyesület működhetett az országban, de azok nagyjából az állami és párt-szervek által létrehozott és működtetett szervezetek voltak.¹⁵⁷¹ A pártállam álláspontja ezen a téren 1989-ig nem változott, bár hallgatólagosan eltűrték néhány alternatív szervezet működését (Duna Kör,¹⁵⁷² 1984; Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, 1985; Magyar Demokrata Fórum,¹⁵⁷³ 1987; Fiatal Demokraták Szövetsége,¹⁵⁷⁴ Szabad Demokraták Szövetsége,

¹⁵⁶⁹ Sebők János: *Rock a vasfüggöny mögött. Hatalom és ifjúsági zene a Kádár-korszakban*. I. kötet. Budapest, GM & Társai, 2002. 139.; Kocsis L. Mihály: *Illés. Énekelt történelem*. Budapest, Zikkurat, 1999. 55.; Fodor Sándor: *Cseh Tamás*. Budapest, Graffiti, 1994; Csatári Bence: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Budapest, Jaffa, 2015. 191.

¹⁵⁷⁰ Holló András: Az alapjogok és védelmük. *Világosság*, 29. (1988), 7. 423.

¹⁵⁷¹ Az Országos Széchenyi Kör hivatalosan 1982. április 8-án, hosszú huzavona után alakulhatott meg. A hatóságok mindenféle adminisztratív kifogásokkal próbálták megakadályozni a Széchenyi István életművét ápoló egyesület bejegyzését. Lásd www.szechenyi-kor.hu/a-kor-tortenete/

¹⁵⁷² Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Budapest, R-Forma, 1989. 704.

¹⁵⁷³ Riba András László – Szekér Nóra (szerk.): *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből 1987–1989*. Lakitelek, Antológia, 2017. 17.

¹⁵⁷⁴ A Fidesz megalakulásáról a közvélemény csak egy rendőrségi tudósításból értesülhetett. 1988. április 9-én az MTI adta hírül: „1988. március 30-án egyetemi hallgatók és fiatal értelmiségiek egy csoportja törvénytelen szervezet létrehozását kezdeményezte, ezért az illetékes rendőri szervek 1988. április 8-án

1988 stb.).¹⁵⁷⁵ Csillik András, a Belügyminisztérium párttitkára még a rendszerváltozás évében, 1989 márciusában is így nyilatkozott a szocialista rendszerben nem intézményesített, de akkor már teljes mértékben legalizált úgynevezett alternatív szervezetek és a rendőrség viszonyáról: „Ma számomra a rendezőelv az, hogy ezek a szervezetek a szocializmus talaján állanak-e, céljuk mennyire esik egybe a szocializmus építésével.”¹⁵⁷⁶

Társadalmi szervezetek

Mi a szocializmus?
A munkásosztály önuralma!
(Pesti vice)

Az 1949-es Alkotmány – Sztálin¹⁵⁷⁷ és Visinszkij¹⁵⁷⁸ elképzeléseinek megfelelően – kivette az egyesületi jog köréből a társadalmi szervezeteket. (Bár a jogilag egyesületként működő szervezetek nagyobb része hasonlított a társadalmi szervezetekre.) A kategóriát rendkívül tágan értelmezve, jogilag sem egységes elbírálás alá eső szervezeteket az 1955. évi 18. törvényerejű rendelet 1. §-a függetlenítette az államigazgatástól, és közvetlenül az állampárt irányítása alá vonta. A társadalmi szervezetek a korabeli hivatalos (nem jogszabályi) definíció szerint „[o]lyan önkéntesen létrehozott, állami hatalmat nélkülöző emberi tömörülések, amelyek meghatározott szervezeti kereteket biztosítanak bizonyos célok elérésére irányuló öntevékeny működéséhez”.¹⁵⁷⁹

A Polgári Törvénykönyv (1959. évi IV. törvény) ennek megfelelően eltérő szabályozást tartalmazott az egyesületekre, illetve a társadalmi szervezetekre vonatkozóan.

figyelmeztették Andrassy Miklós dunajvárosi, Orbán Viktor szolnoki, valamint Csaba Iván, Kövér László és Rácz András budapesti lakosokat. A nevezetteket felhívták tevékenységük abbahagyására.” MTI: Rendőrségi figyelmeztetés. *Magyar Hírlap*, 1988. április 9. 4.

¹⁵⁷⁵ Csizmadia Ervin: Utak a pártosodáshoz. Az MDF és az SZDSZ megszerveződése. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991*. Budapest, Kossuth, 1992. 7.; *A Magyar Demokrata Fórum alapítólevele*. Lakitelek, 1988. szeptember 3.; Kiss József: Többpártrendszer Magyarországon 1985–1991. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991*. Budapest, Kossuth, 1992. 190.; Pándi Lajos (szerk.): *A kelet-európai diktatúrák bukása 1985–1990. Kronológia, dokumentumok, bibliográfia*. Szeged, JATE, 1991. 7.; Bercsi János – Telkes József: *Lel-Tár. Új társadalmi szervezetek katalógusa*. I–II. kötet. Budapest, Pszichoteam Központ, 1988.

¹⁵⁷⁶ Csillik András et al.: Konzultáció a belügyminisztériumi pártélet megújításának néhány kérdéséről. *Belügyi Szemle*, 27. (1989), 3. 70.

¹⁵⁷⁷ Lenin–Sztálin (1950): i. m. 95–98.

¹⁵⁷⁸ Andrej Januarjevics Visinszkij: *The Law of the Soviet State*. New York, Macmillan, 1948. 5.

¹⁵⁷⁹ Szabó (1980): i. m. II. 1635.; Adám Antal: *Állami és társadalmi szervezetek fogalma, típusa és jogállása de lege ferenda*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1987a. 86.; Tölgyessy Péter: Az érdekképviselői intézmények jogi-dogmatikai meghatározása, tipológiája és szabályozása. *Jogtudományi Közöny*, 44. (1989), 7. 350.; Pokol Béla: Az érdekképviselői szervek és a politikai rendszer reformjának jelentősége. In Schmidt Péter (szerk.): *A politikai intézmények fejlesztési irányai*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984b. 129.

A leglényegesebb különbség abból adódott, hogy a társadalmi szervezeteket jogszabály statuálta, és nem rendelkeztek nyilvántartott tagsággal.¹⁵⁸⁰

A társadalmi szervezeteknek a szakszervezetekhez hasonlóan Lenin szerint az volt a célja, hogy „transzmissziós szíjként”, hajtószíjként tevékenykedjenek a társadalom mozgósítása érdekében.¹⁵⁸¹ Szervezeti felépítésüket és belső működésüket nem rendezte önálló jogszabály. Bár nem állami szervként működtek, a korabeli jogi rendezetlenség következtében közhatalmi jogviszonyokkal ruházták fel őket. Vezetőik – például a Hazafias Népfront és a szakszervezetek élén állók – ugyanúgy a nómenklatúra tagjai voltak.

A társadalmi szervezetek feladat- és hatáskörük szerint csoportosíthatók:

1. az ifjúságot, valamint gyermekeket mozgósító állampárti szervezetek: Dolgozók Ifjúsági Szövetsége, Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség, Magyar Úttörők Szövetsége;¹⁵⁸²
2. szakszervezetek;
3. nemzetiségi szövetségek.

Szakszervezetek

A szakszervezetek a 19. század elején jöttek létre. Eredeti céljuk az volt, hogy a munkavállalók munkajogviszonnyal kapcsolatos érdekeinek védelmét, valamint a foglalkoztatás feltételeit és a munkakörülmények javítását biztosítsák, illetve meghatározott körben felügyeletet gyakoroltak a munkaadók döntései fölött. A szakszervezetek jogaikkal élve tiltakozhatnak (ennek legvégső eszköze a sztrájk), alkufeltételeket szabhatnak, vagy egyetértési jogukkal élhetnek, képviselik a munkavállalókat a kollektív szerződés megkötésekor stb. A szakszervezetek politikai súlya történelmi korszakonként,¹⁵⁸³ országonként különböző.

Magyarországon a szakszervezetek jelenléte az 1890-es évektől kezdett markánsabbá válni. A különböző szakterületeket 1891-től a Szakszervezeti Tanács fogta össze. Sztrájkokat szerveztek, kollektív szerződéseket kötöttek, művelődési intézményeket hoztak létre, jelentős anyagi bázist teremtettek tagjaik segélyezésére, munkanélküliség, betegség, rokkantság stb. esetére. A magyar szakszervezetek kiválóan működtek. Kölcsönös segélyegyleteik, olvasóköreik, dalárdáik, színjátszó csoportjaik, turistaszövetségeik,

¹⁵⁸⁰ Sárközy Tamás: A jogi személyek egyes fajtáira vonatkozó külön rendelkezések. In Eörsi Gyula – Gellért György (szerk.): *A polgári törvénykönyv magyarázata*. I. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1981. 317–319.

¹⁵⁸¹ MNL OL KS 288. f. 3/87. ö. e.

¹⁵⁸² Lásd erről *Az állampárti ifjúsági szervezetei* című fejezetet.

¹⁵⁸³ Sokáig nem is jogszabályi keretek között működött.

horgászegyleteik voltak: megannyi találkozóhely, ahol megvitatták az eseményeket, szervezték a munkákat, erősítették öntudatukat.¹⁵⁸⁴

1945 után megkísérelték a szakszervezetek újjászervezését. A Magyar Kommunista Párt ezt megakadályozta, és a lenini–sztálini elvekhez igazodva teljes mértékben átalakították őket az 1930-as évek szovjet szakszervezeti gyakorlatának megfelelően.

Lenin már 1918 márciusában kijelentette: „Ma az állam proletár állammá válik és vált. A munkásosztály uralkodó osztállyá válik és vált. A szakszervezetek állami szervekké válnak és azzá is kell válniuk, oly állami szervekké, amelyekre elsősorban hárul a felelősség az egész gazdasági életnek szocialista alapon való újjászervezéséért.”¹⁵⁸⁵ A szakszervezeteket igyekezett a „kommunizmus előiskoláivá” és a bolsevik párt „transzmisziós szíjává” tenni. A szakszervezeteknek „lelkésíteniük” kellett a dolgozókat, hogy a központilag előírt terveket a gyárak és üzemek minél tökéletesebben teljesítsék.¹⁵⁸⁶ A szakszervezet ezzel átvette a szovjet típusú diktatúra hatalomgyakorlásának egyik részfeladatát.

Sztálin „továbbfejlesztette” a lenini elveket, amikor a szakszervezetekről kijelentette: „egyetlen fontos politikai vagy szervezeti kérdést sem döntenek el a párt vezető utasítása nélkül.”¹⁵⁸⁷ A szakszervezeteket formálisan fenntartották ugyan, de az elnevezésen kívül nem sokban hasonlítottak az eredeti érdekvédelmi szervezetekre. A könnyebb irányíthatóság érdekében át is szervezték őket: a szakmai szervezeteket leváltotta az iparági, ágazati igazgatás. Az egy üzem, egy szakszervezet elvének megfelelően létrehozták a szakszervezetek vállalati szerveinek új konstrukcióját, és a munkaügyi népbiztosság irányítása alá vonták őket.¹⁵⁸⁸

Magyarországon a szakszervezeti mozgalom 1945 után még rövid ideig működhetett, de a Magyar Kommunista Párt kezdettől fogva arra törekedett, hogy a szakszervezetek vezetésében kizárólagos befolyást szerezzen. Ennek hatása hamar megmutatkozott. Már 1947-ben előfordult olyan eset, amelynek kapcsán maga a vállalati szakszervezet kérte a sztrájkoló munkások megbüntetését.¹⁵⁸⁹

1948 márciusában a szakszervezeti vezetők első országos értekezletén Bíró Ferenc¹⁵⁹⁰ (Rákosi Mátyás öccse), a Weiss Manfréd Acél- és Fémtermékek Rt. igazgatója kijelentette:

¹⁵⁸⁴ Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Budapest, Rekord, 1938; Vida István: *A munkásmozgalmak másik oldala: keresztény szakszervezeteink*. In *Félbemaradt reformkor. Miért akadt el az ország keresztény humanista megújulása?* Róma, Ugo Detti, 1990.

¹⁵⁸⁵ *Lenin összes művei*. XXIX. (1979): i. m. 148. Vö. Rem Alekszandrovics Beluszov: *A tervszerű gazdaságirányítás története a Szovjetunióban*. Budapest, Kossuth – Közgazdasági és Jogi, 1986. 31–32.

¹⁵⁸⁶ *Lenin összes művei*. XXXIII. kötet. Budapest, Szikra, 1953. 174–175. Vö. *Szabad Nép*, 1945. július 8.; Béládi László – Krausz Tamás (szerk.): *Szakszervezetek és államhatalom. Dokumentumok a szovjet-oroszországi szakszervezetek történetéből 1917–1923*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985.

¹⁵⁸⁷ Sztálin (1949a): i. m. 154.

¹⁵⁸⁸ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 241.

¹⁵⁸⁹ Majtényi Balázs: Szakszervezeti jogok az emberi joggá válás útján. *Állam- és Jogtudomány*, 40. (1999), 1–2. 127.

¹⁵⁹⁰ Bíró Ferenc (1904–2006): 1935-ben a moszkvai Repülőipari Intézetben repülőgép-gépészmérnöki oklevelet szerzett. A II. világháborúban a szovjet hadsereg századosa. 1945-ben Rákosiról Bíróra kellett változtatnia

„A magyar nép a kommunizmus első fázisának, a szocializmusnak a közvetlen építéséhez fogott hozzá. Ez a feladat óriási problémákat állít az egész szakszervezeti mozgalom elé. A szakszervezet az a bogrács, ahol át kell főzni az egész munkásosztályt, hogy képes legyen felépíteni az új szocialista társadalmi rendszert.”¹⁵⁹¹ Felállították az Országos Munkaverseny Bizottságot, amelynek vezetői állami funkciókat is ellátó kommunista politikusok voltak (Gerő Ernő, Vas Zoltán, Farkas Mihály, Apró Antal stb.).

Rákosi Mátyás ugyanezen év novemberében kijelölte a szakszervezetek új irányvonalát, feladatát: „A szocializmusban a szakszervezetek szerepe az, hogy vállalják a munkások előtt a népszerűtlen feladatok képviselését, pl. a termelés növelésének segítségét, a gyáron belüli fegyelem fokozását.”¹⁵⁹²

Az üzemek állami tulajdonba vételével együtt a szakszervezeteket is államosították. Az üzemi bizottságok is beolvadtak a szakszervezetekbe, struktúrájukat pedig felülről alakították ki. A régi, szakmánkénti szerveződés helyébe korporatív,¹⁵⁹³ hivatásrendi jellegű, nagy méretű szervezetek léptek, amelyek egy termelési ágazat (például ipari, bányászati, kereskedelmi, oktatási, egészségügyi stb.) összes alkalmazottját egybefoglalták, még a vezetőket is, pedig ők végső soron nem a munkavállalói, hanem a munkaadói érdekeket képviselték (a parasztság kivételével gyakorlatilag minden alkalmazottat valamilyen szakszervezetbe tömörítettek). A szakszervezeteket az állampárthoz hasonlóan munkahelyenként szervezték meg, amit belső felépítésük is tükrözött. A különbség abban állt, hogy az állampárt felsőbb szerveiben községi szinttől kezdve a közigazgatási beosztás volt az irányadó, a szakszervezetek nagyobb egységei viszont szakmai alapon szervezkedtek. Helyi szinten ez úgy érvényesült, hogy egy gépgyárban például valamennyi dolgozó, aki szakszervezeti tag volt, a vasas szakszervezet tagja lett, még ha titkárnőként vagy portásként dolgozott is. A beosztás nem volt teljesen logikus, de nagyban megkönnyítette a dolgozók ellenőrzését és irányítását.¹⁵⁹⁴ A magyar szakszervezeti mozgalmat az ágazati szakszervezetek kongresszusai, az utóbbiak által megválasztott Szakszervezetek Országos Tanácsa és annak elnöksége, valamint az ágazati szakszervezetek Központi Vezetősége irányította. (Az ágazati szakszervezeteket emellett még az ipari minisztériumoknak, állami főhatóságoknak is alárendelték.)

A megyékben és Budapesten a szakszervezetek megyei (fővárosi) tanácsa működött, amelyet a megyei, budapesti küldötttertekezlet választott. A városokban, a főváros kerületeiben és a nagyközségekben lakó dolgozók, illetőleg az ott lakó nyugdíjas szakszervezeti tagok tevékenységének a szervezésére, összehangolására a szakszervezetek megyei

a nevét. (Csak egy Rákosi lehetett.) 1948-tól a bátyja nevét viselő Rákosi Mátyás Vas- és Féművek Szerzőgépgyár vezérigazgatója. 1956-ban a Szovjetunióba költözött, ahonnan 1958-ban tért vissza.

¹⁵⁹¹ Idézi Demény (1988): i. m. 186.

¹⁵⁹² Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát*. Budapest, Szikra, 1955. 182.

¹⁵⁹³ Érdekes momentum, hogy a szocialista országok szakszervezeti struktúrája mind felépítésében, mind szervezeti elveiben, mind a társadalomban betöltött funkciójában kísértetiesen hasonlított a fasiszta korporációkhoz. Nem a munkavállalói, hanem a munkaadói érdekeket képviselte.

¹⁵⁹⁴ Ez a megoldás is sokban hasonlított az olasz fasizmus korporatív rendezésére.

szervezeteinek irányítása és ellenőrzése alatt úgynevezett szakmaközi szervezeteket alakítottak. Vállalatoknál, intézményeknél, hivataloknál, ahol a szakszervezeti tagok száma elérte a huszonötöt, szakszervezeti alapszervezetet hoztak létre. Az alapszervezet tagjai taggyűlésen, bizalmi küldötttervezleteken, valamint csoporttervezleteken vezető szervezeteket és tisztségviselőket választottak öt éves időtartamra.

Az újfajta szervezeteket és funkciókat azzal magyarázták, hogy a proletárdiktatúra „a dolgozó nép államaként” magától értetődően, „hivatalból” képviseli a munkásság érdekeit,¹⁵⁹⁵ így szükségtelen számukra külön érdekképviselést¹⁵⁹⁶ biztosítani. Kossa István a szakszervezeti vezetőknek tartott beszédében ezt így indokolta: „A szocializmusban az üzemek vezetése a miénk lesz, minek ott szakszervezet? A szocializmusban a szakszervezetek nem a bérek állandó fenntartásáért fognak küzdeni, hanem a termelés emeléséért és ezen keresztül a bérek emeléséért.”¹⁵⁹⁷ A szakszervezetek feladata ezután a munka termelékenységének szervezése, a munkaverseny,¹⁵⁹⁸ a sztahanovista módszerek fejlesztése, a vasárnapi Sztálin- és Rákosi-műszakok szervezése lett. Emellett meg kellett magyarázniuk „a kellő öntudattal még nem rendelkező munkásoknak” a terv felelésének és a norma rendezésének indokoltságát.¹⁵⁹⁹ Természetesen mindez szemben állt az Alkotmánnyal, amelynek 4. § (3) bekezdése kimondta, hogy a szakszervezetek „védik és képviselik a dolgozók érdekeit”, de ugyanúgy ellentétben állt a többi jogszabállyal is (lásd A munka törvénykönyvét és az azt módosító jogszabályokat).

A szakszervezetekben állami költségvetésből fizetett funkcionáriusok hada tevékenykedett. 1949–1950-ben 1112 új közép- és felső vezetőt neveztek ki.¹⁶⁰⁰ Az addig önkéntes társuláson alapuló szakszervezetekbe sorra léptették be a munkavállalókat. Hivatalosan nem írták elő a kényszertagságot, de a legtöbb alkalmazottól elvárták, hogy belépjen a szakszervezetbe. Így 1953-ra a szakszervezetek összesített taglétszáma (a mezőgazdasági dolgozók nélkül) meghaladta az 1 millió 700 ezer főt. A Szakszervezetek Országos

¹⁵⁹⁵ Ferge Zsuzsa: *Szociálpolitika és társadalom*. Budapest, T-Twins, 1991. 268.

¹⁵⁹⁶ Apró Antal, a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtítkára 1950-ben már az *érdekvédelem* szó használatától is elhatárolódott.

¹⁵⁹⁷ Idézi Lux Judit: *A magyar szakszervezetek történetéből*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2008. 95.

¹⁵⁹⁸ Jakab Sándor: *A magyar szakszervezeti mozgalom 1944–1950*. Budapest, Kossuth, 1985. 150.

¹⁵⁹⁹ Lásd A Szakszervezetek Országos Tanácsa II. plénúmanak 1949 februárjában elfogadott új szabályzata. In *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*. Budapest, Szikra, 1951. 140–147. Vö. Jakab (1985): i. m. 158–160.; Vince József: *Évek és küzdelmek nyomában*. Budapest, Magvető, 1987. 273–275. Ugyanezt ismételte meg az MSZMP XI. kongresszusának programnyilatkozata és Kádár János felszólalása a Szakszervezetek Országos Tanácsának X. teljes ülésén. Lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve*. 1975. március 17–22. (1975): i. m. 81., 517.; Kádár (1982a): i. m. 8–10.

¹⁶⁰⁰ Képzettségüket jól jellemzi az alábbi adat: a szakszervezeti bér- és termelési iskolák hallgatóinak 70%-a nem ismerte a négy számtani alpműveletet.

Tanácsát még jogalkotó hatáskörrel is felruházták.¹⁶⁰¹ A kibocsátott jogszabályokat azokra is kiterjesztették, akik nem voltak tagjai a szakszervezeteknek.¹⁶⁰²

A kommunista hatalomátvételt követően a mezőgazdasági munkások és parasztok egyetlen „érdekvédelmi” szervezete a munkaközvetítést is végző Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége maradt, a nőmozgalmakat pedig a korábban már említett Magyar Nők Demokratikus Szövetsége képviselte.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején az állampárti szakszervezetek is felbomlottak. A tagok legnagyobb része kilépett. A szabadságharc leverése után csak 1959-ben tudták megszervezni a szakszervezeti választásokat.

Hazafias Népfront

A Komintern 1935 augusztusában, Moszkvában összeült VII. kongresszusa a kommunista pártok hatalomra jutásának újfajta taktikáját dolgozta ki. Eszerint a fasizmussal szemben szövetséget, „antifasiszta népfrontot” kell szervezni a náci rendszerrel szemben álló pártok és mozgalmak részvételével. A hatalomátvétel után a különböző szocialista országok újfajta tartalommal szervezték meg saját népfrontjaikat.¹⁶⁰³ Ennek különösen ott volt jelentősége, ahol formálisan tovább működhettek más pártok is, például a Német Demokratikus Köztársaságban vagy Lengyelországban.

Magyarországon 1949-ben a Magyar Függetlenségi Népfrontba olvasztották be a még meg nem szűnt pártokat. A Magyar Függetlenségi Népfront, mint Nagy Imre kétségségetes hatalmi harcának egyik lehetséges eszköze, 1954. október 22–24-én Hazafias Népfront néven működött tovább.¹⁶⁰⁴

¹⁶⁰¹ Szakszervezetek Központi Levéltára Szakszervezetek Országos Tanácsa Határozatok Gyűjtemény.

¹⁶⁰² Sz. Varga Lajos: *Szakszervezetek a diktatúrában. A Magyar Dolgozók Pártja és a szakszervezetek 1948–1953.* Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1995. 97.; Bozóki András: *Szakszervezetek a szocializmusban.* Kézirat. Budapest, 1988. 5.; Gyekiczky Tamás: *Szakszervezeti mozgalom, társadalmi konfliktusok és üzemek.* Kézirat. 1987. 1–3.; Pokol Béla: Az érdekképviselői szervek a politikai akaratképzésben. *Társadalomtudományi Közlemények,* (1985), 1.; Pethő Róbert: Gondolatok a szakszervezetek tevékenységéről. In *Fiatalkorok műhelytanulmányai I.* Budapest, ELTE, 1981. 68.; Jakab Sándor: *A magyar szakszervezeti politika története 1951–1958.* Budapest, Hírnök, 1998; Beránné Nemes Éva – Kajári Erzsébet (szerk.): *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai 1953–1958.* Budapest, Népszava, 1989.

¹⁶⁰³ Bolgár Hazafias Népfront, a csehszlovák Nemzeti Front, az NDK Nemzeti Frontja, a Jugoszláv Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége, a romániai Szocialista Demokrácia és Egység Frontja (a Szovjetunióban ilyen szervezet nem működött).

¹⁶⁰⁴ Sipos Levente: Nagy Imre és a Hazafias Népfront. In Sipos Levente (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források.* IV. kötet. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2002. 59.; Benkő Péter: A Hazafias Népfront és a népi mozgalom 1957-ben. *Múltunk,* 40. (1995), 3. 73.; Ádám Antal: A Hazafias Népfront társadalmi ellenőrző szerepéről. *Népfront,* (1982), 4. 6.

A Kádár-korszak a Hazafias Népfront révén igyekezett mozgósítani a párton kívüli nagykorú állampolgárokat.¹⁶⁰⁵ Emellett kiemelkedő szerepet kapott az országgyűlési és tanácsi választások előkészítésében és lebonyolításában.

Az 1972-ben módosított Alkotmánynak a társadalmi rendről szóló fejezete rendelkezett a Hazafias Népfrontról: „A Hazafias Népfront tömöríti a társadalom erőit a szocializmus teljes felépítésére, a politikai, gazdasági és kulturális feladatok megoldására, közreműködik a népképviselői szervek megválasztásában és munkájában.” Ezenkívül a választási törvények (1966. évi III. törvény, 1970. évi III. törvény), valamint a Hazafias Népfront működési szabályzata határozta meg a szervezet feladatait és funkcióit.

A Hazafias Népfrontnak nem volt nyilvántartott tagsága, feladatait testületek, tisztségviselők és aktivisták segítségével látta el. A korabeli napilapok tudósításai szerint mintegy 4600 népfrontbizottság működött, több mint 81 ezer választott taggal.

A Hazafias Népfront helyi szervei a falusi, községi és városi népfrontbizottságok és elnökségek, valamint a fővárosi kerületi népfrontbizottságok és elnökségek voltak. A Hazafias Népfront területi szerveiként a fővárosi népfrontbizottság és elnökség, valamint a megyei népfrontbizottságok és elnökségek működtek.

Legfőbb döntéshozó testülete a kongresszus volt, amelyet a Hazafias Népfront Országos Tanácsa általában ötévenként hívott össze. Az első népfrontkongresszust 1954 októberében tartották, ahová a megyei és a budapesti népfrontértekezletek, valamint a mozgalomban részt vevő társadalmi szervezetek, szakmai és érdekképviselői szervek, egyesületek országos vezetőségei választották és delegálták a küldötteket.¹⁶⁰⁶

Két kongresszus között a mozgalmat az Országos Tanács irányította, az Országos Tanács ülései között pedig a Hazafias Népfront Országos Elnöksége szervezte a munkát. Alkotmányos jogaival élve az Országos Elnökség eleget tett az országgyűlési választásokkal összefüggő kötelezettségeinek, állást foglalt és javaslatot tett az Országgyűlés tisztségviselőire, a NET és a Minisztertanács tagjaira, a Legfelsőbb Bíróság elnökére és a legfőbb ügyész személyére. Javaslattételi jogát az MSZMP KB-val együtt, azzal egyetértésben gyakorolta.¹⁶⁰⁷

¹⁶⁰⁵ Vass–Ságvári (1979): i. m. 154–160.

¹⁶⁰⁶ Ádám (1976): i. m. 617.

¹⁶⁰⁷ Kukorelli (1982): i. m. 5.; Kállai Gyula: *A magyar népfront négy évtizedéről*. Budapest, Magvető, 1977; Komját Irén: *Népfrontpolitika az európai munkásmozgalomban*. Budapest, Kossuth, 1967; Halmai Gábor: A Hazafias Népfront gazdasági és érdekképviselői funkciói. *Társadalomkutatás*, 5. (1987a), 2. 70–71.; Ádám (1976): i. m. 617.; Halász (1972): i. m. 481.

Gyülekezési jog

Kohn és Grün elbúcsúzik egymástól. Kohn ugyanis disszidál, de megbeszéli barátjával, hogy az levélben mindig mindenről beszámol. Amennyiben piros tintával ír, akkor mindennek az ellenkezője az igaz.

Nemsokára megérkezik az első levél. Grün tudósítja benne barátját, hogy remekül megy a sorsa, pusztán kedvtelésből utazott a Hortobágyra, és csak a divat legújabb irányának követése céljából

kér barátjától a legsürgősebben egy pár gumicsizmát. Végül az utóiratban hozzáteszi: minden a lehető legtökéletesebb, csak sajnos nem lehet piros tintát kapni.

(Pesti vicc az 1950-es évekből)

A gyülekezési jog – mint klasszikus, elidegeníthetetlen emberi és politikai jog – az egyesülési joggal együtt alakult ki. Magyarország – bár sokáig nem volt törvényi szabályozása – viszonylag szabadon gyakorolták.¹⁶⁰⁸

Még véget sem ért a II. világháború, amikor az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, Erdei Ferenc 1945. március 24-én kiadta a gyűlések bejelentéséről szóló 5159/1945. BM rendeletet, amely a politikai és a gazdasági jellegű gyűléseket, felvonulásokat, összejöveleket szabályozta. E rendelet 1. §-a kimondta: „Minden politikai és gazdasági jellegű nyilvános népgyűlés, felvonulás és bármely más politikai összejövetel bejelentendő a gyűlés, összejövetel helyén lévő rendőrhatalóságnak.” Nem kellett viszont bejelenteni az olyan gyűléseket, felvonulásokat, körmeneteket, amelyeknek nem volt politikai vagy gazdasági jelentősége. Amennyiben a gyűlést tartó párt vagy gazdasági egyesülés a gyűlésen a rendőrhatalóság jelenlétét kérte, a helybeli rendőrhatalóság vezetőjének vagy az általa megjelölt helyettesnek kellett biztosítania az eseményt. Az 1946. évi I. törvénycikk bevezető része a többi alapvető emberi joggal együtt deklarálta a gyülekezési jogot is.

A gyülekezési jog teljes mértékben még a „fordulat éve” előtti koalíciós korszakban sem érvényesülhetett. A háború utáni hónapokban rendszeresen előfordult, hogy a szovjet hadsereg elhurcolta az egyes politikai gyűlések résztvevőit. A kommunista párt aktivistái¹⁶⁰⁹ vagy civil ruhába öltözött ávósok dorongokkal felfegyverkezve verték szét a nemkívánatos gyűléseket. Például Csongrádon Pfeiffer Zoltánt, a Magyar Függetlenségi Párt vezetőjét súlyosan bántalmazták.¹⁶¹⁰ Kórházba kellett vinni, miután a tömeg bicikliláncokkal verte. Több sebből vérzett, súlyos agyrázkódást szenvedett.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁸ A II. világháború előtt is előfordult, hogy a csendőrség brutálisan szétvert egyes tüntetéseket. Lásd Horváth (2007a): i. m.

¹⁶⁰⁹ Az egyik kommunista aktivista még 1986-ban megjelent könyvében is eldicsekszik azzal, hogy hogyan verték szét 1947 nyarán a Szabadság Párt gyűlését. Lásd Halas (1986): i. m.

¹⁶¹⁰ Szerencsés Károly: Petíciós per, 1947. *Valóság*, 47. (2004), 6. 43.

¹⁶¹¹ Földesi–Szerencsés (2001): i. m. 183–184.

Az 1949. évi XX. törvény, az Alkotmány szerint a gyülekezési jogot elvben a „dolgozók”, az 1972. évi alkotmánymódosítás szerint a „nép” érdekeivel összhangban kell gyakorolni. A Magyar Népköztársaság által is elfogadott *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya*, amelyet az 1976. évi 8. törvényerejű rendelet hirdetett ki, deklarálta: „[a] békés gyülekezés jogát el kell ismerni.” E jogok gyakorlását „[c]sak a törvényben megállapított olyan korlátozásnak lehet alávetni, amely egy demokratikus társadalomban az állam biztonsága, a közbiztonság, a közrend, illetőleg a közegészségügy, a közérkölcös vagy mások jogai és szabadsága védelme érdekében szükségesek”. Szovjet típusú diktatúrában valójában elképzelhetetlen, hogy az állampolgárok bármilyen nem hivatalos gyűlést szervezzenek, éppen ezért 1989-ig nem is született a gyülekezési jogról törvényi szintű szabályozás.¹⁶¹² Hatályban maradtak ugyanakkor a gyülekezési joggal való visszaélésről szóló, a Büntető törvénykönyvbe foglalt korábbi rendelkezések.

A rendőrség, az ÁVH éberén figyelt mindenfajta csoportosulást. Az 1950-es években a félelem olyan méreteket öltött, hogy a nagyobb családok nem mertek egy csoportban közlekedni az utcán. A propaganda azt hirdette, hogy ahol a nép van hatalmon, nem fordulhat elő tüntetés, ezért nem is szerelték fel a rendőrséget tömegoszlató eszközökkel (például vízágyú, gumibot). Feloszlatták a kiskunhalasi lovas tanosztályt, holott a lovas rendőrség a tömegoszlatás egyik legjobb eszköze.

Átdolgozták a rendőrség szolgálati szabályzatát. A belügyminiszter 1951-ben adta ki az ideiglenes karhatalmi szabályzatot, majd 1952-ben *A rendőrség fegyverhasználatára* című BM-utasítást:

„Fegyvert csak a rendőrség fegyverviselésre jogosult tagja és zárt rendőri egység használhat.

1.) Egyes személyekkel szemben a fegyverhasználatot meg kell előznie: más személy segítségül hívásának, ha ez veszély nélkül megtehető, felhívásnak, amely arra irányul, hogy a rendőrség tagja intézkedésének engedelmeskedjék, figyelmeztetésnek, hogy fegyverhasználat fog következni.

2.) Zárt rendőri egység a fegyvert csak saját parancsnoka parancsára használhatja.

A fegyverhasználatra vonatkozó parancsot minden esetben teljesíteni kell, kivéve ha azt nem arra illetékes adja, vagy ha a parancs világosan és nyilvánvalóan az esküben vállalt kötelességgel ellentétes.

A fegyverhasználat addig jogos, míg a szolgálati célt a rendőr elérte. Fegyvert ezért megtorlásul használni nem szabad Szolg. Szab. 9000- 4/1952.BM.utasítás.”

Míg az utasítás felsorolta az egyéni fegyverhasználatot megelőző intézkedéseket, a csoportosulással szemben efféle lépésekről nem szólt. Azt parancsnoki mérlegeléstől tette függővé. Elmaradt tehát

- a csoportosulás megszüntetésére való felhívás;
- az oszlató alakzatok és eszközök (könnygáz) alkalmazása;
- a fegyverhasználatra való figyelmeztetés;
- a figyelmeztető lövés.

¹⁶¹² Halmai Gábor: A gyülekezés és az egyesülés szabadsága. In Katonáné Soltész Márta (szerk.): *Emberi jogok hazánkban*. Budapest, IHB Kísszövetkezet, 1988. 218.

Az oszlató alakzatok közül a legeredményesebbet, az éket megszüntették, helyette bevették az úgynevezett kettős sorfalat, amely felvonulásoknál megrekedt tömeg szétozlatására, sportrendezvényeken az ellentábor-szurkolók szétválasztására vagy a lelátó kiürítésére alkalmazható.¹⁶¹³

1956. október 23-ig, egy kivétellel, nem is került sor utcai demonstrációra. A kivétel 1954. július 4-e volt: több ezer ember¹⁶¹⁴ vonult ki tüntetni – Sebes Gusztáv szövetségi kapitány lemondatását követelve –, mert a labdarúgó-világ bajnokság döntőjében a magyar válogatott 3 : 2-re kikapott az NSZK csapatától.¹⁶¹⁵ A zavargások megfékezésére Piros László belügyminiszter a csopaki rendőrszakosztályt vezényelte Budapestre, amelynek tagjai a tömegoszlatásra puskatust használtak.¹⁶¹⁶

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején a rendészeti szervek nem is kíséreltek a tömegoszlatás humánusabb módszereivel. A szovjet megszállók mellett kitartó ÁVH-sok és a karhatalmisták (pufajkások) több helyen is belelőttek a tömegbe, ezzel háborús és népellenes bűncselekmények egész sorát követték el.¹⁶¹⁷

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után a Kádár-kormány különböző jogszabályokkal tiltotta az utcai tüntetéseket. A gyűlések és felvonulások ideiglenes engedélyhez kötéséről szóló 1956. évi 30. törvényerejű rendelet végrehajtására külön kormányrendeletet bocsátottak ki (6/1956. kormányrendelet). A jogszabályt az alábbi indoklással fogadták el: „Annak érdekében, hogy a jelenlegi rendkívüli viszonyok között a magyar dolgozók érdekeinek megfelelően az állampolgárok az alkotmányban biztosított gyülekezési jogukat zavartalanul gyakorolhassák és a gyűlésező vagy felvonuló dolgozókat felelőtlenül rendbontó elemek ne zavarhassák.” A kormányrendeletet eredetileg egy hónapos hatállyal adták ki, mert úgy becsülték, hogy ennyi idő alatt konszolidálni tudják hatalmukat. Amikor a törekvés kudarca nyilvánvalóvá vált, az 1957. évi 2. törvényerejű rendelettel és az 1957. évi 23. törvényerejű rendelettel meghosszabbították a korábban elfogadott jogszabály hatályát. Ezeket a tiltó rendelkezéseket egészen 1957. június 30-ig alkalmazták. Ebben az időszakban a nyilvános gyűlésre vagy felvonulásra az előzetes engedélyt a budapesti, megyei, városi rendőrkapitányságok vezetői voltak jogosultak megadni. A jogszabály 4. §-ában biztosított jogosultság alapján az illetékes rendőrkapitány a gyűlést, felvonulást megtilthatta, ha „a rend fenntartását” nem látta biztosítottnak.

¹⁶¹³ Kopácsi Sándor: Szakvélemény a karhatalmi szolgálati szabályzat biztosította lehetőségekről 1956-ban. In Kahler Frigyes – M. Kis Sándor (szerk.): *Rejtett dokumentumok. Forrásszemelvények az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének tanulmányozásához*. Budapest, Mundus, 2006. 38.; Kopácsi (1989): i. m. 97.

¹⁶¹⁴ A pesti humor ezt a megmozdulást „focialista forradalomnak” nevezte.

¹⁶¹⁵ Hámosi Tibor: *Puskás. Legenda és valóság*. Budapest, Sportpropaganda, 1982. 148.; Ember Mária: A kis magyar focialista forradalom. *Eső*, 4. (2001), 1. 40–45.; Sebes Gusztáv: *Örömök és csalódások. Egy sportvezető emlékei*. Budapest, Gondolat, 1981. 267–269.; Aczél–Méray (1982): i. m. 216.; Benedek Szabolcs: *Focialista forradalom*. Budapest, Libri, 2013.

¹⁶¹⁶ BFL XXIV.1. Budapesti Rendőr-főkapitányság iratai. BM. Budapesti Főosztályvezető Rendőri Helyettese, 222–208/1954.

¹⁶¹⁷ Kahler (1993a): i. m.; Horváth Lajos: *A HM előtti sortűzek. 1956. október 23. – november 1.* Budapest, Tarsoly, 2006a.

A kormányrendelet 5. §-a felsorolta azokat a szigorú szankciókat, amelyeket a rendelet ellen vétőkkel szemben lehetett alkalmazni: eszerint bűntényt követett el, és hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel volt büntethető az, „aki engedély nélkül gyűlést, illetőleg felvonulást” kezdeményezett vagy vezetett. Szintén büntettnek minősült – és egy évig terjedő börtönnel volt büntethető –, ha valaki az engedély hiányának tudatában a gyűlésen vagy felvonuláson részt vett, és a hatóság felhívására nem hagyta el azonnal a rendezvény helyszínét.

Az 1959 és 1961 között végrehajtott erőszakos téteszesítés ellen vidéken több tiltakozó akcióra is sor került. Ezek közül is kiemelkedett a Nyírcsaholyban¹⁶¹⁸ 300-400 asszony részvételével 1960. február 26-án lezajlott tüntetés. A rendőrség brutálisan lépett fel velük szemben. Több nőt is megvertek, kijárási tilalmat rendeltek el, és többek ellen is büntetőeljárást indítottak „termelőszövetkezeti csoport intézménye elleni izgatás” [2560/1949. (III. 19.) kormányrendelet 1. §] címén. Heten kaptak börtönbüntetést. A legsúlyosabb büntetés két év börtön volt. Többeket is pénzbüntetésre ítélték.¹⁶¹⁹

Budapesten a Kádár-korszak első másfél évtizedében nem került sor tüntetésre, az 1970-es évek elejétől, az úgynevezett puha diktatúra idején azonban megszorodtak a többnyire spontán módon szerveződő ellenzéki demonstrációk. Ezekre a tiltakozó megmozdulásokra leginkább a március 15-ei ünnepek szolgáltattak lehetőséget (a kádári vezetés ígérete ellenére az 1848-as forradalom kezdetének napja nem lett munkaszüneti nap). Már 1970-ben sor került egy kisebb incidensre: a Kossuth-szobornál gyülekező néhány tucatnyi középiskolás egyike szerette volna elszavalni a *Nemzeti dalt*, de a rendőrség szétkergette a csoportot. Cselekményüket garázdaságnak minősítették, és néhány diákot rendőrségi figyelmeztetésben részesítettek.

1971-ben a tüntetés résztvevői sokkal súlyosabb büntetést kaptak: hét fiatal – másfél éven át tartó procedúrát követően – fegyházban letöltendő szabadságvesztésre ítélték.¹⁶²⁰ 1972-ben már 400-500 fiatal tüntetett a Petőfi-szobornál. A tömeg feloszlátásában a Munkásőrség és a KISZ Ifjú Gárdája is részt vett. A rendőrség a fizikai erőszakot pusztán erőfitogtatásként alkalmazta, mivel az ünnepélyen nem történt rendbontás. 88 személy ellen indítottak eljárást, 15 főre szabtak ki börtönbüntetést. A Babits Mihály *Petőfi koszorúja* című versét elszavaló fiatal 10 hónapot kapott, 29-en rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesültek, 17-en pénzbírságot kaptak, két személyt pedig rendőri felügyelet alá helyeztek. A tüntetésen részt vevőket emellett kizárták az ország összes egyeteméről és főiskolájáról.

¹⁶¹⁸ Nyírcsaholy község Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a Mátészalkai járásban.

¹⁶¹⁹ Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon 1951–1961*. Budapest, Korall, 2016; Farkas Gyöngyi: *Kollektivizálás-ellenállás. A nyírcsaholyi asszonytüntetés, 1960*. In Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019. 128.

¹⁶²⁰ Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban*. II. kötet. Budapest, Magvető, 1996. 39–40.

1973-ban, az 1848-as forradalom 125. évfordulóján már nagy erővel vonultak fel a rendőri egységek, de több tucatnyi embert már március 15-e előtt letartóztattak. A belvárosban tüntető fiatalokat a rendőrök részben a helyszínen, részben pedig a közeli bölcsészkar előterében gumibottal verték meg. Gyurkó László¹⁶²¹ Aczél Györgynek írt levele szerint „Budapest belvárosa néhány órán át úgy nézett ki, mintha valamely komoly lázadást kellett volna leverni”.¹⁶²² 600 embert igazoltattak, 100-at két héttől egy hónapig terjedő elzárással büntettek, a többieket rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítették, vagy az iskolájukban kezdeményeztek ellenük fegyelmi eljárást. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1973. november 28-án foglalkozott a március 15-ei ellenzéki tüntetéssel. Kádár János az alábbi iránymutatást adta:

„Intézményessé vált például a március 15-ei nacionalista tüntetés! Nacionalista tüntetés: Az idén is volt. Összesen gomolygott 3-4 ezer ember; a mi megfigyelőink 2500-an voltak, ez világos – már a társadalmi megfigyelőink, a hatósági megfigyelők is voltak pár százan, 5-600 nacionalista tüntető volt, abból pár száz jóhiszemű marha, akiknek tetszik egy kis balhé, meg a magyar színek stb. – de valakik ezt szervezik.”¹⁶²³

A hatóságok ettől kezdve minden eszközzel arra törekedtek, hogy lehetőleg megelőzzék az ilyenfajta tüntetéseket. Besúgóik révén előzetes információkat gyűjtöttek, beépített embereik segítségével pedig igyekeztek egymás ellen fordítani az egyes csoportokat és személyeket. A jelentősebb ünnepek előtt preventív célú letartóztatásokat hajtottak végre, aktivizálták a Munkásörseget, a Kommunista Ifjúsági Szövetséget és az Ifjú Gárdát. Az iskolaigazgatóknak a hivatalos utasítás szerint gondoskodniuk kellett a diákok programjáról. Ilyenkor a tévében olyan filmeket vetítettek, amelyek sok fiatal érdeklődésére tarthattak számot.

Talán ezek az intézkedések is hozzájárultak ahhoz, hogy tíz évig nem került sor jelentősebb politikai jellegű tüntetésre. 1982. március 15-én viszont 400-500 diák – útban a Petőfi-szobortól a Kossuth-emlékműhöz – többször is megütközött a rendőrséggel. A rendőrök gumibotot és könnygázt is bevetettek, igazoltatták a fiatalokat, és néhány tucat tüntetőt le is tartóztattak. Azt a szegedi diákot, aki aktualizált 12 pontját több helyen is kifüggesztette, félévi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.¹⁶²⁴

1986-ban a rendőrök egy diáklányt, majd egy egyetemistát „emelték ki” a Kossuth tér felé vonuló többesre tömegből. A felvonulók erről értesülve üléssztrájkot kezdtek társaik szabadon bocsátása érdekében. Az esti fáklyás felvonulás résztvevőit a Lánchídon csapdába csalták, egy részüket gumibottal verték és rugdosták, de a többség a személyi igazolványok elvétele után elhagyhatta a hidat.¹⁶²⁵

¹⁶²¹ Gyurkó László (1930–2007): Kossuth-díjas író, újságíró, országgyűlési képviselő, színiigazgató, a Digitális Irodalmi Akadémia alapító tagja.

¹⁶²² Gyarmati (1998b): i. m. 170.

¹⁶²³ MNL OL 288. f. 4/124. ó. e.

¹⁶²⁴ Kenedi (1996a): i. m. II. 8.; Ungváry Krisztián: Az állambiztonság célkeresztjében. *Rubicon*, 18. (2007), 3. 24.

¹⁶²⁵ Gyarmati (1998b): i. m. 189.; *A Hirmondó*, 4. (1986), 21.

1988–1989-ben a politikai vezetés már mérlegelte a bejelentett tüntetések engedélyezését.¹⁶²⁶ Voltak olyan tömeggyűlések, amelyeket megtarthattak (például a Hősök terén, 1988. június 27-én, a romániai falurombolás elleni tiltakozó demonstrációt),¹⁶²⁷ az 1988. június 16-i tüntetőkkel szemben azonban rendkívül durván léptek fel: Yamaha motoros rendőrök a tüntetők közé hajtottak, és gumibottal többek közt egy állapotos nőt is megverték. A vezetőket, szónokokat, így például a későbbi miniszterelnököt, Orbán Viktort is kiemelték a tömegből, ellenük fizikai erőszakot alkalmaztak. Ezekről az eseményekről a Fekete Doboz már videófelveteleket is készített.¹⁶²⁸ Csáki István egykori kommandós így emlékezett vissza az eseményre:

„Azt parancsolták, hogy menjünk oda, és verjük szét a tömeget. Hát mondom, hogyan verjük szét őket? De a parancs, az parancs. [...] És kivézényeltek akkor is rendőr ruhában bennünket. A Turós rendőrkapitány és az ottani kerületnek a kapitánya a nevét meg nem mondanám már, ők mondták, hogy álljanak különféle pontokra, mert meg van tiltva a polgároknak, hogy virágot tegyenek a mécsesre. Akadályozzuk meg bármi áron. Mi kordont álltunk, a nép pedig elkezdett szavalni, mondani dolgokat. Egyszer csak elindult a tömeg, a mécses felé a virágokkal! Mi meg azonnal parancsot kaptunk, hogy el onnan a tömeget! Hajtsuk el! Mi, akit értünk, ütöttünk, vágunk, [...] állítólag egy filozófus volt,¹⁶²⁹ nem tudom, de nagyon hasba rúgtam szegényt.”¹⁶³⁰

Sajtószabadság

A szocializmus korának írói-újságíró szabályzata:
 Ha valamilyen kényes témáról elmélkedel, legalább ne mondd el senkinek!
 Ha már elmondtad, legalább ne írd meg!
 Ha mégis leírtad, semmiképp ne írd alá!
 Ha már aláírtad, akkor semmin ne csodálkozz!
 (Pesti vicc)

A sajtóra vonatkozó rendszabályok (1945–1989)

A szovjet sajtóirányításról Lenin meglepően őszintén írt: „Mi régebben is kijelentettük, hogy betiltjuk a burzsoá lapokat, ha kezünkbe vesszük a hatalmat. Ha eltűrnénk ezeknek a lapoknak a fennállását, az azt jelentené, hogy nem vagyunk többé szocialisták. Mi nem

¹⁶²⁶ Gonda József: A tüntetések tapasztalatai Budapesten. *Belügyi Szemle*, 27. (1989), 8. 35–39.; Nagy W. András: Március hátramenet. *Beszélő*, 3. (1992), 11. 25–27.

¹⁶²⁷ Varga Csaba (szerk.): *Hősök tere '88. június 27.* Budapest, Eötvös, 1988. 5.

¹⁶²⁸ György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és kései múltértelmezés 1956–1989-ben.* Budapest, Magvető, 2000. 163–165.; Kenedi (1996a): i. m. II. 214.

¹⁶²⁹ A visszaemlékezést közlő Varga Domokos György szerint ez valószínűleg Kis János filozófus lehetett.

¹⁶³⁰ Varga Domokos György: *Csali, gyilkos, áldozat. A rendszerváltozás árnyékában.* Budapest, LKD, 2000. 27.

nyújthatunk a burzsoáziának lehetőséget arra, hogy rágalmazhasson bennünket.”¹⁶³¹ Egy későbbi levelében tovább árnyalta álláspontját:

„A burzsoázia (az egész világon) erősebb még nálunk, mégpedig sokszorta erősebb. Ha ráadásul meg egy olyan fegyvert is adnánk a kezébe, mint a politikai szervezkedés szabadsága (sajtószabadság, mert a sajtó a politikai szervezkedés központja és alapja), akkor megkönnyítenénk az ellenség dolgát, segítenénk az osztályellenséget. Nem óhajtunk öngyilkosságot elkövetni, ezért ezt nem tesszük meg [...]. A sajtószabadság nem Oroszország kommunista pártjának számos gyengéjétől, hibájától, ferdeségétől [...] való megtisztítását szolgálná.”¹⁶³²

Lenin nem csupán a cenzúráról rendelkezett, ennél jóval tovább ment. A szovjet íróknak, költőknek, újságíróknak teljesen új feladatot adott: „A lap szerepe nem korlátozódik csupán eszmék terjesztésére, csupán politikai nevelésre és politikai szövetségesek toborzására. A lap nemcsak kollektív propagandista és kollektív agitátor, hanem kollektív szervező.”¹⁶³³ Minderre azért volt szükség, mert a Szovjetunió lakosságának legnagyobb része nem ismerte, vagy ha ismerte is, nem igazán akarta elfogadni a marxista–leninista tanokat, valamint az állampárti diktatúrát. Ezért Lenin útmutatása alapján: „A proletariátus diktatúrája talaján hosszas harcban kell átnevelni magukat a proletárokat is, akik saját kispolgári előítéleteiktől nem egyszerre, nem csoda útján, nem a Szűzanya parancsára, nem valami jelszó, határozat vagy rendelet parancsára szabadulnak meg, hanem csak a kispolgári tömegbefolyás ellen folytatott hosszú és fáradtságos tömegharc útján.”¹⁶³⁴

A lenini útmutatásoknak megfelelően a Szovjetunióban nagyon szigorú cenzúra működött. Több hivatal összevonásával hozták létre 1922-ben a Glavlit nevű cenzúra-hivatalt (Glavnoje upravlenyje po gyelam literaturi i izdatyelsztv pri Narkomate Proszvescsenyija RSzFSzR).¹⁶³⁵ A hivatal nevét a későbbiekben többször is megváltoztatták, de a feladata ugyanaz maradt.

Lenin elsősorban plakátokkal, köztéri szobrokkal és nyilvános színházi előadásokkal igyekezett manipulálni a népet.¹⁶³⁶ Az 1940–1950-es évek magyar médiapolitikai irányítója, Révai József¹⁶³⁷ az MDP II. kongresszusán így foglalta össze programját:

¹⁶³¹ *Lenin összes művei*. XXVI. (1952): i. m. 290.

¹⁶³² Levél G. Mjasznyikovhoz (1921). In *Lenin összes művei*. XLIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1975. 74–75.

¹⁶³³ Karl Marx – Friedrich Engels – Vlagyimir Iljics Lenin: *A sajtóról*. Budapest, Kossuth, 1974. 33.

¹⁶³⁴ E lenini idézet annyira közismert volt Magyarországon, hogy még egy bírói ítélet indokolásában is idézték. Lásd Solt (1995): i. m. IV. 810.

¹⁶³⁵ Kőnczöl Csaba: A cenzúra aranykora 1917–1985. *Kritika*, (1989a), 12. 39.; Gereben Ágnes: A szovjet cenzúrahivatal jelentései. *Nagyvilág*, 44. (1999b), 3–4. 265.

¹⁶³⁶ Póty János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, Osiris, 2003. 223.

¹⁶³⁷ Révai József eredetileg költő szeretett volna lenni. Egyik verse sokáig közkézen forgott a budapesti kávéházakban: „Dögölj meg apám, dögölj meg anyám, dögölj meg első tanítóm.” Lásd Aczél–Méray (1982): i. m. 84. Az ominózus versre Háy Gyula egy kicsit másként emlékezik: „Dögölj meg apám! Dögölj meg anyám! Dögölj meg te is első szeretóm!” Lásd Háy Gyula: *Született 1900-ban*. Budapest, Interart, 1990. 345. Egyikük emlékezete sem volt pontos: „Hát dögölj meg első tanítóm! / Aki mondtad: kenyérrel dobjak vissza! / Dögölj meg apám! / Aki mondtad: te is fulladj, hisz én is fulladtam. / Dögölj meg anyám! / Aki mondtad: az életem a zúzott szüzességed köszönése legyen. / Minden megváltás kárhozottjai: elhivattunk

„Népünk szocialista átnivelésének szolgálatába kell állítanunk minden eszközt: az iskolát, az agitációt és propagandát, a művészetet, a filmet, az irodalmat, a tömegek kulturális mozgalmának minden formáját.”¹⁶³⁸

Magyarországon a kommunista hatalomátvétellel egyidejűleg gyakorlatilag (1986-ig) megszűnt a sajtó törvényi szintű szabályozása. Bár a sajtóról szóló 1914. évi XIV. törvénycikk¹⁶³⁹ számtalan biztosítékát nyújtotta volna a sajtószabadságnak, és a háború után az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe bekerült valamennyi párt programjában szerepelt a sajtószabadság deklarálása,¹⁶⁴⁰ a kommunista párt valójában kezdettől fogva a lapkiadás korlátozására és a cenzúra bevezetésére törekedett. Ezt a célt szolgálta az 1945 februárjában elfogadott kormányrendelet is (340/1945. ME rendelet a nyomdaiparban felhasználható papír bejelentéséről és zárolásáról), amely szerint „az átmeneti időszakra való tekintettel és a súlyos papírhány miatt” lapengedélyt kizárólag a „demokratikus pártok” kaphatnak (azok a pártok, amelyeknek működését a megszálló szovjet hatóságok engedélyezték). Az előzetes cenzúra alól is csak az úgynevezett demokratikus pártokat mentesítették.

A lapengedélyek kiadásának ügye kezdetben a Miniszterelnökség sajtóosztályához tartozott, amelyet a sajátos politikai karriert befutott Balogh István államtitkár vezetett. A sajtórendészeti intézkedések újabb szabályozása tárgyában hozott 390/1945. ME rendelet kimondta, hogy könyveket, időszaki lapokat, politikai pártok falragaszait és rölapokat csak előzetes engedéllyel lehet kiadni. 1945 nyarán az MKP Kállai Gyulát tette meg miniszterelnöki államtitkárnak, hogy megakadályozza a Rákosiék által nemkívánatosnak tartott lapok megjelenését. Az 1945-ös választások után a Tájékoztatásügyi Minisztérium szociáldemokrata és kommunista tisztviselői vették át ezt a hatáskört, továbbra is postázva a megfellebbezhetetlen határozatokat, amelyek papírhányra hivatkozva visszautasították a lapalapítási kérelmeket.

A köztársasági államformáról szóló 1946. évi I. törvény preambuluma a polgárok alapvető és elidegeníthetetlen jogai között sorolta fel a gondolat és vélemény szabad nyilvánításának jogát.¹⁶⁴¹ Ennek ellenére a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezése tárgyában hozott 11.290/1947. (IX. 23.) kormányrendelet előírta, hogy újság és könyv nyomtatásához előzetes bemutatásra (azaz cenzúrára) és engedélyezésre van szükség. Nyomdai, kiadási engedélyért csak jogi személy vagy társaság

végre is visszaütni, akár apánkat meg anyánkat gyilkolni és vérünket vérrel hegeszteni könyörtelen örömmel.” Révai József: Tizenegyedik ige, 1918. In F. Majláth Augusztá – Agárdi Péter (szerk.): *Révai József. Ifjúkori írások (1917–1919)*. Budapest, Akadémiai, 1981. 38.

¹⁶³⁸ A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve 1951. február 24. – március 2. Budapest, Szikra, 1951. Vö. Fodor Gábor – Szecskő Tamás (szerk.): *Tájékoztatáspolitikai Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1973. 29.

¹⁶³⁹ Kenedi Géza (szerk.): *A magyar sajtójog úgy, amint életben van. Az 1914. évi XIV. törvénycikk a vele összefüggő törvényekkel és végrehajtási rendeletekkel*. Budapest, Franklin, 1914.

¹⁶⁴⁰ Balogh Sándor – Izsák Lajos: *Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977.

¹⁶⁴¹ Vida István: Dokumentumok az államforma kérdésének 1946. évi rendezéséhez. *Jogtudományi Közlöny*, 37. (1982), 12. 971.; Horváth (2017): i. m. 7.

folymódhatott, az ennek nevében eljáró felelős személynek pedig be kellett mutatnia erkölcsi bizonyítványát is. Természetes személy csak egészen kivételes esetben kaphatott lapengedélyt. A rendelet végrehajtásáért a vallás- és közoktatásügyi miniszter¹⁶⁴² felelt. Utasítást kapott továbbá arra is, hogy 24 órán belül adjon információt az újságok példányszámáról, és arról, hogy mennyi maradt meg belőlük az árusítás után. Ezenfelül meg kellett határozni a terjesztés helyét is. Megszabták továbbá a lapok terjedelmét: a reggeli lapok maximum harminc, a vasárnap estiek és hetilapok nyolc oldalon, a fővároson kívüli hetilapok hetente egyszer és csak négy oldalon jelenhettek meg. Bármely előírás megszegése fogházbüntetést vonhatott maga után. 1948-ban az engedélyezés jogát a miniszterelnök vonta magához.

A sajtóval kapcsolatos állami adminisztratív ügyek 1948 márciusától a Miniszterelnökség sajtóosztályának hatáskörébe kerültek. A sajtó és rádió állami irányítását 1950-től a Révai József által vezetett Népművelési Minisztérium tájékoztatási főosztálya vette át. A pártellenőrzést a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Agitációs és Propaganda Osztálya látta el.

Az 1949. évi alkotmány elvileg a „dolgozók érdekeinek megfelelően”, az 1972. évi alkotmánymódosítás pedig „a nép érdekeinek megfelelően” biztosította volna a sajtószabadságot. Valójában még a sajtóról szóló 1986. évi II. törvény¹⁶⁴³ sem biztosította a valódi szabadságot, nem fogalmazták meg az állami szervek tájékoztatási kötelezettségéről szóló előírásokat, nem deklarálták a média politikai, társadalmi és kulturális életben betöltendő szerepét, viszont továbbra is fenntartották az előzetes engedélyezés rendszerét.¹⁶⁴⁴

A sajtót és a médiát 1956-ig elsősorban nem jogszabályok, hanem közvetlen utasítások alapján irányították. Rákosi Mátyás például minden este megkapta a *Szabad Nép* másnap megjelenésre szánt példányát, hogy annak tartalmát személyesen ellenőrizhesse.¹⁶⁴⁵

Ezt a gyakorlatot a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1958. január 21-ei, „A sajtó helyzete, feladata” című határozata¹⁶⁴⁶ változtatta meg. Differenciáltabb, taktikusabb és burkoltabb befolyásolási módszerekre tértek át. Ennek jegyében jelent meg az első, sajtóval foglalkozó jogszabály, a sajtóval kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 26/1959. (V. 1.) kormányrendelet, amelynek a jogforrási hierarchiában elfoglalt helye és tartalma ellentétes volt az Alkotmánnyal. A rendelet preambulumban deklarálták az 1914. évi XIV. törvénycikk, a sajtótörvény hatályon kívül helyezését, mivel az „még a felszabadulás előtt keletkezett és a gyökeresen megváltozott társadalmi viszonyok között nem alkalmazható”.

¹⁶⁴² Ekkor már ezt a tisztséget Ortutay Gyula töltötte be.

¹⁶⁴³ Ádám Antal: Az 1986. évi magyar sajtótörvényről. *Jogtudományi Közlöny*, 42. (1987b), 1. 2.

¹⁶⁴⁴ Vö. A Német Szövetségi Köztársaság Alkotmányának 5. cikke: „Mindenkinek joga van arra, hogy véleményét szóban, írásban és képben szabadon kifejezze és terjessze, valamint arra, hogy az általánosan hozzáférhető forrásokból akadálytalanul tájékozódjék. A sajtószabadság és a rádió, valamint a film útján történő hírközlés szabadsága biztosított. Cenzúrának helye nincs.”

¹⁶⁴⁵ Varga Zsuzsa: *Voltam, aki voltam*. Székesfehérvár, Háltér, 1988. 158.

¹⁶⁴⁶ Vass-Ságvári (1979): i. m. 195.

A rendelet – példányszámra, terjedelemre is kiterjedően – bevezette az időszaki lapok engedélyezési rendszerét (4–6. §). Mindenféle önálló szellemi termék sokszorosítását előzetes engedélyhez kötötte [26/1959. (V. 1.) MT rendelet]; ám azzal kapcsolatban semmiféle útmutatást nem adott, hogy az egyedi kiadványok vonatkozásában milyen okokra hivatkozva tagadhatja meg az engedélyt az illetékes hatóság [4/1959. (V. 9.) MM és 3/1978. (VII. 7.) KM rendeletek], az időszaki kiadványok vonatkozásában pedig feltételeket szabott az engedélyhez: „Az időszaki lap megjelenése csak akkor engedélyezhető, ha országos vagy helyi politikai, gazdasági, illetőleg kulturális szükségletet elégít ki.” Ez a követelmény ellentmondott a sajtószabadság elvének, mivel az engedélyező szerv előjogává vált annak eldöntése, hogy mi felel meg az emberek szükségleteinek, és határozata ellen nem lehetett bírósághoz fordulni jogorvoslatért. Vagyis a sajtójog kizárta, hogy előzetes hatósági engedély nélkül bárki önálló szellemi terméket sokszorosítson és terjesszen, miközben az illetékes hatóság önkényére bízta, hogy megadja-e az engedélyt. Újság engedély nélküli előállítása pedig bűncselekménynek minősült:

„Aki

- a) engedély nélkül kinyomtat, más módon előállít vagy terjeszt olyan sajtóterméket, amelynek kinyomtatásához, előállításához vagy terjesztéséhez engedély szükséges,
- b) sajtóterméken az előállítás helyére és idejére, a nyomdára vagy kiadvóvállalatra, a kiadásért felelős személyre, illetőleg a felelős szerkesztőre vonatkozó adatokat (impresszum) nem, vagy hamisan tünteti fel,
- c) olyan sajtóterméket terjeszt, amelynek lefoglalását vagy elkobzását rendelték el, vagy amelyről a jogszabályban megszabott impresszum hiányzik,

egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő” (a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről szóló 1961. évi V. törvény 211. §).

Az 1978. évi IV. törvény 213. §-a már enyhített a szankció vonatkozásában. A cselekményt sajtórendészeti vétségnek minősítette, és pénzbüntetést helyezett kilátásba. A 21/1983 (VI. 15.) MT rendelet még tovább ment, mert arról rendelkezett, hogy tízezer forintig terjedő pénzbírsággal büntethető az, aki engedély nélkül állít elő és terjeszt sajtótermékeket. Erre azért is volt szükség, mert a magyar gazdaság csödközelő állapotából a Nemzetközi Valutaalap és más hitelintézetek kölcsöneivel igyekezett kilábalni.

Miközben a Kádár-rendszer az alapelvek tekintetében semmit sem változtatott, a módszerek vonatkozásában igyekezett kedvezőbb látszatot kelteni. Kifinomultabb, sokszor közvetett, differenciáltabb eszközökkel irányították a propagandát, a lakosság manipulálását. Kádár János az új irányvonalat – többek között – a Magyar Szocialista Munkáspárt 1957. szeptember 7-ei titkársági ülésén fogalmazta meg:

„Szóba került a sajtó irányításának kérdése [...]; itt van egy javaslatom [...], állítsuk vissza a szerkesztőbizottságokat, főszerkesztők, felelős szerkesztők felelősségét, és ha már eddig kibírtuk, hogy nem valami jó cikkek fognak megjelenni, vagy nem jól írnak meg valamit, inkább éljünk

az utólagos bírálat jogával és felelősségre vonással. Ennek tehát hatékonynak kell lennie [...]. Mi fog itt történni? Észrevételezzük a cikket. Újra rosszul írnak? Újra szólunk. Vagy megjavul a lap, vagy nem lesz tartható és akkor leváltják a szerkesztőt, ha pedig nagyon csúnya dolgot csinál, büntető eljárást indítanak ellene, ha meg csúnyábbat, börtönbe kerül.”¹⁶⁴⁷

Továbbra sem működött cenzúrahivatal. A média főszerkesztői lettek a cenzorok. Aczél György egy 1979-ben tartott főszerkesztői értekezleten ezt így vezette elő a sajtó munkatársainak: „Nem kívánunk semmiféle központi cenzúrát felállítani továbbra sem. A mi cenzoraink Önök. Nemcsak cenzorok, de egyben cenzorok is. Van szocialista ország és van kapitalista ország, ahol másképp van berendezve, nálunk úgy van berendezve, hogy akik a párt és állam megbízásából ilyen feladatokat vállalnak, azoknak ezt is vállalniuk kell.”¹⁶⁴⁸

A jelentősebb sajtótermékek és médiumok vezetőinek, szerkesztőinek általában hetente meg kellett jelenniük a Magyar Szocialista Munkáspárt Agitációs és Propaganda Osztályának,¹⁶⁴⁹ illetve a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának értekezletén, amelyeken a párt- és állami vezetés értékelte munkájukat, és új utasításokkal látta el őket. Bizalmas „sajtótervezeteket” kaptak, amelyekben az Agitációs és Propaganda Osztály előírta, hogyan számoljanak be az elkövetkezendő eseményekről, például pártkongresszusról, politikai és egyéb eseményekről. Egyúttal tájékoztatták őket azokról a témákról, amelyek tabunak számítottak.¹⁶⁵⁰ A kézi vezérlés legdirektebb eszközeként közvetlen telefonvonalat kaptak, amellyel összekötötték a szerkesztőségeket a legfontosabb párthivatalokkal.¹⁶⁵¹

¹⁶⁴⁷ MNL OL MDP-MSZMP iratok osztály 288. f. 7/13. ő. e. Ez akkoriban komoly fenyegetésnek számított, hiszen kivégezték az újságíró Gimes Miklóst. Börtönben ült: Déry Tibor, Háy Gyula, Lengyel Balázs, Tardos Tibor, Zelk Zoltán, az újságírók közül Novobáczky Sándor, Lőcsei Pál stb.

¹⁶⁴⁸ Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatás-politika és cenzúra 1956–1963*. Budapest, Osiris, 1999. 474.

¹⁶⁴⁹ Az Agitációs és Propaganda Osztály a Központi Bizottság mellett működő legfontosabb munkabizottság volt. Tagjai zömükben a Központi Bizottságnak is tagjai voltak, s előre meghatározott féléves munkaterv szerint dolgoztak. Az Agitációs és Propaganda Osztály foglalkozott az ideológiai, a kulturális, művészeti, irodalmi, tudományos, egyházpolitikai, nemzetiségi, egészségügyi, közoktatásügyi, agitációs, propaganda, sajtó-rádió-televízió, könyvkiadás, ünnepek, évfordulók témakörében készült előterjesztésekkel és az elméleti munkaközösségek tevékenységével is. Vö. Fricz Tamás: *Az MSZMP és a tömegkommunikáció. A párt hivatalos nézetei a tömegkommunikáció politikai intézményrendszerében betöltött, illetve társadalmi szerepéről az 1957–1986 közötti tájékoztatáspolitikai témájú dokumentumok tükrében*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1988. 8.

¹⁶⁵⁰ Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből 1975–1986*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2004.

¹⁶⁵¹ Farkas Zoltán: Hadijelentés – harcok a sajtó körül. Adalékok egy vitához. *Mozgó Világ*, 16. (1990), 7. 14–15.; Takács Róbert: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, 10. (2009), 3. 93.

Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter 1957. június 1-jén bejelentette, hogy a készülő sajtótörvényt az Országgyűlés következő ülészakára beterjesztik,¹⁶⁵² mégis közel harminc évet kellett várni, míg a parlament elfogadta a jogszabályt (1986. évi II. törvény).¹⁶⁵³

Az 1986. évi sajtótörvény előterjesztésekor Markója Imre¹⁶⁵⁴ igazságügy-miniszter az alábbiakat mondta:

„A mi sajtónk is a társadalmi berendezkedésünknek megfelelő eszméket vall, s ezek gyakorlati érvényesítéséért dolgozik. [...] [A] mi sajtónknak is politikailag elkötelezettnek kell lennie, és ezt az elkötelezettséget mindenkor nyíltan vállalnia kell. Semmilyen körülmények között nem lehet szószólója a szocializmustól idegen, a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét sértő eszméknek és nézeteknek.”¹⁶⁵⁵

A több évtized alatt kidolgozott jogszabály alig több bizonyos politikai deklarációkba csomagolt rövid sajtórendészeti szabályozásnál. Mivel elég keveset foglalkozott a „sajtóval”, ezért a törvénytervezet eredeti címe „a tájékoztatásról” lett volna. Kádár János azonban ragaszkodott „a sajtóról” címhez. A törvény csaknem változatlan formában emelte jogerőre a negyven éve működő tájékoztatáspolitikát. A sajtótörvény célja nem a sajtószabadság alkotmányos alapjogának garantálása, hanem a sajtó és munkatársai közigazgatási jogállásának szabályozása volt. Időszaki lapot¹⁶⁵⁶ továbbra is csak állami szervek, gazdálkodó szervezetek, társadalmi szervezetek és egyesületek adhattak ki, magánszemélyek számára az efféle tevékenység szigorúan tilos volt.¹⁶⁵⁷

A sajtótörvény fenntartotta a korábbi sajtójogi szabályoknak azon rendelkezését, amely módot adott a hatalmi beavatkozásra, azaz a sajtótermékek előállítását és nyilvános közlését, valamint az időszaki lapok vagy helyi stúdiók alapítását továbbra is engedélyhez kötötte. Az engedélyezési rendszer garanciális szempontból legproblematicusabb elemének az a törvényi előírás bizonyult, amely lehetővé tette az engedély megtagadását.

¹⁶⁵² Három új törvényt tárgyal az országgyűlés holnap kezdődő ülészakája. Készül a sajtótörvény. *Nép-szabadság*, 1957. június 2. 1.; Révész T. Mihály: Sajtószabályozás Magyarországon 1945–1960. In Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez. Budapest, 2012. november 15.* Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013a. 55–65.; Révész T. Mihály: Egy törvényjavaslat elő- és utóélete. Adalékok a sajtójogi kodifikáció 1956 utáni történetéhez. In Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére.* Győr, Universitas-Győr, 2013b. 419–429.

¹⁶⁵³ A rendszerváltozás kuriózumai közé tartozik, hogy az 1949. évi XX. törvénnyel együtt, formálisan 2011-ig hatályban maradt.

¹⁶⁵⁴ Markója Imre (1931–2008): 1948-tól az MDP, majd az MSZMP tagja. A párt elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle* jogi rovatvezetője 1953-tól, majd az MSZMP KB politikai munkatársa. 1978 és 1988 között igazságügyi miniszter.

¹⁶⁵⁵ Markója Imre igazságügyminiszter előterjesztése. *Magyar Sajtó*, 27. (1986), 5. 7.

¹⁶⁵⁶ Az időszaki lap fogalmát a 34/1975. (XII. 10.) MT rendelet 1. §-a határozta meg. A (3) bekezdés ehhez hozzátette: „Az időszaki lap megjelenése csak akkor engedélyezhető, ha országos vagy helyi politikai, gazdasági, illetőleg kulturális szükségletet elégít ki, tartalmában megfelel a Magyar Népköztársaság jogszabályainak, az előállításához szükséges anyagi-műszaki és pénzügyi feltételek a népgazdasági terv keretében biztosítva vannak.”

¹⁶⁵⁷ Az első magánszemélyek által alapított folyóirat, a *Hitel* 1988-tól jelenhetett meg. Lásd Papp Endre (szerk.): *A visszaszerzés reménye. Húszéves a Hitel.* Budapest, Püski, 2008.

Az elutasításhoz ugyanis elegendő alapot szolgáltatott, hogy a sajtótermék előállításához, valamint nyilvános közléséhez szükséges „személyi és tárgyi feltételek nincsenek biztosítva”. Például a szükséges hordozóanyag (papír) nem állt rendelkezésre.

A 3. § (1) bekezdésének indoklása szerint a sajtóban közölt tájékoztatás nem sértheti a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét, nemzetközi érdekeit, valamint az állampolgárok és a jogi személyek jogait, törvényes érdekeit és a közérkölcset (meghatározásuk szerint ez utóbbi a szocialista, humanista értékrendszeren alapult).

A sajtóról szóló 1986. évi II. törvény 21. § (3) bekezdése kimondta, hogy a törvény végrehajtásáról a Minisztertanács gondoskodik. A kormány ki is adott egy olyan végrehajtási rendeletet [12/1986. (IV. 22.) MT. rendelet], amely hosszabbra sikeredett, mint maga a törvény. A rendelet 4. §-a felsorolta azokat a szerveket, amelyek a sajtótermékek előállítására és nyilvános közlésére engedélyt adhattak:

- „a) a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala: a belföldi időszaki lapok alapítására, a külföldi lapok belföldön történő nyilvános közlésére, a helyi stúdió alapítására, továbbá a tájékoztatást tartalmazó más technikai eszközre;
- b) a Művelődési Minisztérium: a könyvekre, az oktatási jegyzetekre, a zeneművet, grafikát, rajzot, fotót tartalmazó kiadványokra, a politikai plakátokra és röplapokra, a műsoros filmszalagra, video-kazettára, video-lemezre, hangszalagra, hanglemezre, továbbá bármely más műsort tartalmazó technikai eszközre;
- c) a Magyar Posta: a bélyegkatalógusokra (bélyegárjegyzékekre), bélyegismertetőkre;
- d) a fegyveres erők, fegyveres testületek, rendészeti szervek felett felügyeletet gyakorló minisztérium (országos hatáskörű szerv): a felsorolt szervek által belső használatra kiadott oktatási, kiképzési vagy nevelési célokat szolgáló sajtótermékekre;
- e) az ÁEH: a hittan- és imakönyvekre, bibliákra, továbbá az egyházak és a felekezetek által kiadott vallásos tárgyú egyéb kiadványokra;
- f) a megyei (fővárosi), illetőleg megyei városi tanács végrehajtó bizottságának művelődési feladatot ellátó szerve: minden egyéb engedélyezés alá eső sajtótermékre.”

A többpárti sajtó korszaka (1944–1949)

Magyarországon mindent meg lehet írni, amit szabad!
(Pesti vice)

1945 előtt a hazai napilappiac rendkívül változatos képet mutatott. A két világháború között több száz politikai napi- és hetilapot adtak ki, csak a fővárosban kéttucatnyi napilap jelent meg. A szélsőbaloldal kivételével minden politikai irányzat kiadhatta a maga újságjait; reggeli, déli és esti lapok versengtek az olvasókért, a minőségi újságok és a bulvárlapok is jól megfértek egymással. Sokféle napilap kiadása esetén a példányszámok természetesen relatíve alacsonyabbak voltak. Akkoriban egy százezres példányszám kifejezetten magasnak számított. 1930 körül csak a *Friss Újság* és a *Pesti Hírlap* haladta meg (*Az Est* című lap mindössze megközelíteni tudta) ezt a példányszámot.

Magyarország 1944. szeptember 22-étől 1945. április 11-éig kettős katonai megszállás alatt állt. Már a front mögötti terület újjászervezésének az időszakában is – a szovjet hatóságok engedélyével – megjelenhetett néhány kis példányszámú helyi lap. Az első ilyen újság a magyar kommunisták által szerkesztett *Népakarat* volt, amely 1944. október 15-én Orosházán jelent meg. Október 18-án újabb két újság indult, a Magyar Kommunista Párt szentesi csoportja adta ki a *Magyar Népakarat* című lapot, a szegedi kommunisták pedig a *Szegedi Népakaratot*. Az eddig ismert negyedik újságnak a hódmezővásárhelyi *Vásárhely Népe* tekinthető.

Az első lapok csak kis példányszámban és rendkívül nehéz körülmények között jelenhettek meg. A szükséges papírt, festéket, petróleumot a Vörös Hadseregtől kellett igényelni. Közben sokszor nem volt villany, leálltak a nyomdagépek.¹⁶⁵⁸ Nem csoda, hogy a csekély terjedelmű újságok rövid életűek voltak: az orosházi *Népakarat*ból mindössze öt, a *Szegedi Népakarat*ból pedig kilenc szám jelent meg.¹⁶⁵⁹

Egy hónappal később már a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front égisze alatt, Révai József, Erdei Ferenc és Balogh István vezetésével adták ki az egykor jobb napokat is látott *Délmagyarország* című lapot.¹⁶⁶⁰ A hosszú ideig vezető orgánumnak számító újság népfrontos jellege ellenére a szovjet megszálló hatóságok, valamint a magyarországi kommunisták irányvonalának megfelelően működött. Révai József, Erdei Ferenc és id. Komócsin Mihály¹⁶⁶¹ a Vörös Hadsereg melletti propagandával, a munkára, újjáépítésre való buzdítással foglalkozó cikkeket publikált.¹⁶⁶²

A fegyverszünet megkötése után a szovjet hadsereg állományából létrehozott Szövetséges Ellenőrző Bizottság sokféle módon beavatkozott a magyarországi viszonyokba, így a lapok engedélyezése és cenzúrázása is a szervezet hatáskörébe tartozott.¹⁶⁶³ Említés szintjén sem írhattak a magyar újságok¹⁶⁶⁴ a civil lakosság tömeges elhurcolásáról, a szabad rablásról vagy arról, hogy a szovjet katonák brutális módon több százezer nőt megerőszakoltak.

Ahogy a fővárosban a pesti oldalon befejeződtek a harcok, Darvas József,¹⁶⁶⁵ Kállai Gyula és Zilahy Lajos szerkesztésében már a következő napon kiadták a *Szabadság*

¹⁶⁵⁸ Kárász József (szerk.): *Az új élet kezdetén. A Vásárhely Népe c. napilap repertórium.* Hódmezővásárhely, Csongrád Megyei Könyvtár, 1969. 3.

¹⁶⁵⁹ Szabó Ferenc: A felszabadult Magyarország első kommunista napilapja, a *Népakarat*. (Orosháza, 1944. október 15–20.). *Magyar Könyvszemle*, 81. (1965), 1. 43–47.; Szabó Ferenc: Az első szabad újságok nyomában. *Tiszatáj*, 18. (1964), 10. 12.

¹⁶⁶⁰ *A Délmagyarország fél évszázada. Jubileumi emlékkönyv.* Szeged, Szegedi Nyomda, 1960.

¹⁶⁶¹ Id. Komócsin Mihály (1895–1978): építőmunkás, szakszervezeti vezető, kommunista politikus. Komócsin Zoltán és Komócsin Mihály apja.

¹⁶⁶² Márkus László (szerk.): *A magyar sajtó története.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1977. 237.

¹⁶⁶³ Földesi Margit (2009): i. m.; Földesi Margit (1994): i. m.

¹⁶⁶⁴ Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet.* Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993. 65.

¹⁶⁶⁵ Darvas József (1912–1973): író, kommunista politikus. Több minisztériumot is vezetett, majd a Hunnia Filmstúdió igazgatója volt.

című lapot. Ez a szintén álnépfrontos újság ténylegesen kommunista irányítás alatt állt, és Barcs Sándor szerkesztette.¹⁶⁶⁶

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása, majd berendezkedése megteremtette a politikai és jogi feltételeit annak, hogy a koalícióban részt vevő többi párt is saját lapot indítson. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyezési gyakorlata szerint magán-személy nem, csak párt, minisztérium vagy különféle szervezetek kaptak lapalapítási engedélyt és ahhoz tartozó papírt. Egy negyedév alatt megalakultak (vagy újjáalakultak) a koalíciós pártok lapjai: a *Népszava* (Szociáldemokrata Párt), a *Szabad Nép* (Magyar Kommunista Párt), a *Szabad Szó* (Nemzeti Parasztpárt), a *Kis Újság* (Független Kisgazdapárt) és a *Világ* (Polgári Demokrata Párt). Szintén ekkor alakult meg a *Független Magyarország* és *A Reggel*. A Honvédelmi Minisztérium félhivatalos lapját *Kossuth Népe* címmel adta ki, az *Új Szó* pedig a Vörös Hadsereg újságja volt. Új napilapként megindult a szociáldemokrata *Világosság*, míg a *Haladás* a Magyar Radikális Párt sajtóterméke, a *Fáklya* (1946–47) pedig a Polgári Demokrata Párt hetilapja volt. Az ekkor még parasztpárti politikusként szereplő Boldizsár Iván¹⁶⁶⁷ szerkesztésében jelent meg az *Új Magyarország*, amely világpolitikai és világ gazdasági áttekintést adott.

Legerőteljesebben az egyházak lapkiadását korlátozták. A katolikus egyház összesen két hetilap (*Új Ember*, *A Szív*) és egy folyóirat (*Vigilia*)¹⁶⁶⁸ kiadására kapott engedélyt, noha 1939-ben 55 lapot jelentettek meg.¹⁶⁶⁹ Az országos terjesztésű lapok mellett a szerzetesrendek és az egyházmegyék, az oktatási és szociális intézmények is kiadták újságjaikat. Emellett nagyon sok plébánia rendelkezett kisebb-nagyobb rendszerességgel megjelenő lappal. Hasonlóan gazdag volt a református, az evangélikus és a zsidó sajtó is. Az *Új Ember* is csak hosszas előkészületek után, 1945. augusztus 9-én jelenhetett meg – rendkívül nehéz körülmények között, és mindössze 20 ezer példányban. A katolikus lapot folyamatos támadások érték, egyes számait – például az 1948. június 20-ait – cenzúrázták is.¹⁶⁷⁰ Az 1945. május 15-től megjelenő *A Szív* című hetilap nem sokkal megalapítása után elérte a 200 ezres példányszámot.¹⁶⁷¹ A Sík Sándor¹⁶⁷² vezetésével 1946-ban megalakult *Vigilia* munkaközösség újraindította az azonos néven futó,

¹⁶⁶⁶ Bényei Miklós: A felszabadult Debrecen sajtója (1944. október – 1945. április). In Gazdag István (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XI*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1984. 109.

¹⁶⁶⁷ Boldizsár Iván (1912–1988): Kossuth-díjas kommunista író, újságíró. Fiai Boldizsár Gábor tanár, köztisztviselő és Boldizsár Miklós drámaíró. Lánya Boldizsár Anna, menyje Koncz Zsuzsa énekesnő. A Kommunista Párt egyik fő propagandistája. Ő szerkesztette például a koncepciók perekről készült brosrát. Szolgálatiért megkapta a kitelepített Kornis Gyula budai villáját.

¹⁶⁶⁸ Stauder Mária (összeáll.): *Vigilia repertórium 1935–1984*. Budapest, Vigilia, 1987. 384.

¹⁶⁶⁹ Dezsényi Béla: A magyar katolikus sajtó. Fejlődéstörténeti vázlat. In *Regnum egyháztörténeti évkönyv 1942–1943*. Budapest, Stephaneum, 1943. 200–228.

¹⁶⁷⁰ Elmer István: *A történelem orgonáján Isten játszik. 50 éves az Új Ember*. Budapest, Új Ember, 1995. 50.

¹⁶⁷¹ Szabó Ferenc: A százéves magyar jezsuita rendtartomány folyóiratairól. *A Szív*, 2015. július 17.

¹⁶⁷² Lásd Takó Edit: *Sík Sándor munkássága*. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1995.

igényes folyóiratot, amely kezdetben leginkább irodalmi jellegű írásokat közölt a teológiai, filozófiai, néprajzi, zenetörténeti, egyházművészeti stb. témák mellett.¹⁶⁷³

A napilapokat tehát elsősorban a koalíciós pártok jelentették meg, a példányszámok pedig természetesen a pártok taglétszámának függvényében alakultak. Az írott sajtó által terjesztett propagandának – amely a közvélemény formálásának legfontosabb eszköze volt – nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a kisebb súllyal figyelembe vett rádiós műsoroknak. A pártok közötti küzdelem így részben a sajtón keresztül zajlott. Különböző cikkekben, tudósításokban üzentek egymásnak, vitatkoztak, kritizáltak. Működtették a pártpropagandát, és mozgósították a már meglévő szimpatizánsokat. A pártok legtöbbször lapjai fejlődésén feltüntették azok hovatartozását. A Magyar Kommunista Párt ezzel szemben újságjainak jelentős részét „koalíciós” lapként terjesztette – sajtótermékeinek fejlődésén gyakran jelent meg a „demokratikus” jelző.

A Révai József által katonás rendben irányított kommunista sajtó kivételével a többi pártlap nagyfokú önállóságot vívott ki magának, amely sok esetben önálló programmal és stílussal párosult. A szerkesztők és újságírók olyan mértékben kötődtek saját lapjukhoz, hogy még a párton belüli orgánumokkal is rivalizáltak. A kiscgazdáknál a *Kis Újság* a *Hírlapot*, a szociáldemokratáknál a *Népszava* a *Világosságot* tekintette vetélytársának stb.¹⁶⁷⁴ Az önállóság olykor különös fordulatokat hozott: a Független Kisgazdapárt hivatalos lapja, a *Kis Újság* egy alkalommal például védelmébe vette a hivatalából távozó pénzügyminisztert.¹⁶⁷⁵

5. táblázat: Négy párt vidéki lapjai (1947. tavasz)

Párt	Választási eredmény (%)	Napilap	Hetilap	Összpéldányszám havonta
FKGP	57,0	14	25	1 200 000
MKP	16,9	15	40	1 000 000
SZDP	17,1	12	26	650 000
NPP	6,6	0	12	1 000 000

Forrás: Z. Karvalics (1993): i. m. 67.

1945. február 18-án elsőként a legrégebbi napilap, az 1877-ben alapított *Népszava*¹⁶⁷⁶ indult újra mint az Szociáldemokrata Párt központi lapja. A főszerkesztői posztra visszatért Szakasits Árpád, akit Horváth Zoltán¹⁶⁷⁷ követett. A szociáldemokraták lapját

¹⁶⁷³ Szabó János: *A szűgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sik Sándor hagyatékából*. Budapest, Magvető, 1993.

¹⁶⁷⁴ Z. Karvalics László: Volt egyszer egy médiaháború. Sajtó és politika 1944–1948. *Társadalmi Szemle*, 48. (1993), 6. 67.

¹⁶⁷⁵ *Kis Újság*, 1945. július 22. 2.

¹⁶⁷⁶ Révész Mihály: *A Népszava története*. Budapest, Népszava, 1945; Tiborc Zsigmond: Adalékok a Népszava napilap megindulásához. *Magyar Könyvszemle*, 80. (1964), 1. 71–72.; Varsányi Erika: Hírlap vagy pártlap? Viták a Népszava jellegéről (1908–1933). *Múltunk*, 44. (1999), 3. 182.

¹⁶⁷⁷ Horváth Zoltán (1900–1968): újságíró, műfordító, szociáldemokrata politikus. Molnár Ferenc lányát vette feleségül. 1950-ben letartóztatták. Életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1956-ban szabadult. Ezután már csak történetírással foglalkozott.

valójában régóta a szakmában dolgozó Száva István¹⁶⁷⁸ felelős szerkesztő (és mellette Erdődy János¹⁶⁷⁹ mint helyettese) irányította, noha Szakasits neve megmaradt a lapon. Ugyanakkor a *Népszava* hagyományos munkatársi gárdája erősen megfogyatkozott. Sokan a háborús évek áldozatai lettek, vagy náci koncentrációs táborokban pusztultak el, mások állami feladatokat vállaltak. Ezek a gondok azonban eltörpültek a szociáldemokrácia legnagyobb dilemmája mellett: milyen kapcsolatot alakítsanak ki a kommunistákkal, valamint milyen legyen a viszony a *Népszava* és a *Szabad Nép* között. A *Népszavára* közvetlen veszélyt jelentett, hogy a *Szabad Nép* – Révai József vezetése alatt és az ő terveinek megfelelően – egyértelműen kisajátította a baloldali sajtó irányítójának szerepét, és mint a munkásosztály egyetlen hiteles szószólója, igyekezett háttérbe szorítani a *Népszavát*.

Az általában 6-8 oldalas napilap az első oldalon leginkább a Magyar Kommunista Párthoz közel álló szociáldemokrata vezetők vagy velük lepaktáló politikusok beszédeit, írásait közölte le. A középső oldalakon rövidebb hírek, tudósítások, kisebb kommentárok sorakoztak, az utolsó oldalon pedig a pártélelrel kapcsolatos híreket tették közzé.

A *Népszava* szerkesztőségének munkáját nagymértékben akadályozta a Szociáldemokrata Párton belüli konfliktus is. Míg a kommunista párt befolyása alá vont politikusok és újságírók Rákosi Mátyás utasításainak megfelelően jártak el, addig a később „jobboldali” szociáldemokratáknak bélyegzetek kitarítottak a demokrácia eszmerendszere mellett. Justus Pál¹⁶⁸⁰ például a lap 1946. január 1-jei számában az SZDP feladatait összefoglaló, *Szocialisták vagyunk* című cikkében Kunfi Zsigmondot idézte: „Nekünk a politikai demokrácia eszköz arra, hogy annak minden szabadságát kihasználva, a nagy tömegek gazdasági jólétüket megalapozhassák.” Majd hozzátette: „Nincs szocializmus demokrácia nélkül, de nincs demokrácia sem szocializmus nélkül.” 1947 nyaratól a pártvezetés két befolyásos tagja, az egyesülést ellenző Szélig Imre,¹⁶⁸¹ valamint az egyesülést gyakorlatilag végrehajtó Marosán György igyekezett saját irányvonalát érvényesíteni az újságnál.

¹⁶⁷⁸ Száva István (1907–1970): író, publicista, tanár. 1933-tól a *Népszava* állandó munkatársa. 1935-ben osztályellenes izgatás vádjával bebörtönözték. 1945-től a *Népszava* felelős szerkesztője; az SZDP országos vezetőségének és a politikai bizottságának tagja volt. 1947–48-ban a *Kossuth Népe* főszerkesztője, 1948–50-ben a MÚOSZ ügyvezető elnöke. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták, 1955-ben szabadult. 1956-ban rehabilitálták, s a *Hétféi Hírek* felelős szerkesztője lett. Lásd Erdődy János: Száva István teljesítette kötelességét. *Élet és Irodalom*, 14. (1970), 24. 13.

¹⁶⁷⁹ Erdődy János (1909–1996): az 1930-as évek végétől kezdve írt a *Népszavába*, amelynek egészen 1948-ig kulturális rovatvezetője is volt. A szociáldemokrata párthoz erősen kötődő újságíró és irodalmár az 1948-as politikai fordulat jó néhány évre hallgatásra kényszerítette. 1957-ben kapcsolódhatott be újra az irodalmi életbe.

¹⁶⁸⁰ Justus Bernát Pál (1905–1965): magyar költő, műfordító, társadalomtudományi író, szociáldemokrata ideológus. 1945-ben az SZDP KV tagja, agitációs és propagandaosztályának vezetője, a *Szocializmus* című lap szerkesztője lett. 1945 áprilisában beválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták, és a Rajk-per nyolcadrendű vádlottjaként életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. Lásd Jemnitz János – Székely Gábor (szerk.): *Justus Pál*. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2008.

¹⁶⁸¹ Szélig Imre (1903–1968): 1923-ban lépett be az MSZDP-be, 1944-ben a Gestapo fogságába került. 1945. november 4-től nemzetgyűlési, majd 1947. augusztus 31-től országgyűlési képviselő. 1945. augusztus 20-tól az SZDP pártvezetőségének és politikai bizottságának tagja, majd a szervezési osztály vezetője. Ragaszkodva a szociáldemokrácia önállóságához, függetlenségéhez, ellenezte a két munkaspárt egyesülését,

A konfliktusok kedvezőtlenül hatottak a lap színvonalára és példányszámára. Az olvasók elsősorban azért távolodtak el a *Népszavától*, mert autentikus szociáldemokrata állásfoglalások helyett felemás tétovázást tapasztaltak. A szerkesztők egyre inkább a kommunista párt politikájának rendelték alá a belpolitikai tudósításokat. Tovább csökkentette a lap tekintélyét, hogy elveszítette korábbi rendkívül erős szakszervezeti támogatottságát. A *Népszava* nemcsak pártlap volt, hanem érdekvédelmi, a munkásság szociális követeléseinek teret adó orgánum is. A lap ellenzéki hangvétele eltűnt, a háború utáni nyomort, a Magyar Kommunista Párt törvénytelenégeit nem tehette szóvá.¹⁶⁸²

A *Népszavánál* 1948 tavaszától már szinte teljesen háttérbe szorították a Szociáldemokrata Párt önállóságát támogató megnyilvánulásokat. Végül az újság a két párt egyesülésének, valójában az Szociáldemokrata Párt kommunista pártba való beolvadásának fóruma lett.

A Szociáldemokrata Párt a *Népszava* mellett számos egyéb országos és vidéki lapot kiadott. Az országos terjesztésű lapokat a pártvezetés, a vidéki lapokat pedig a Szociáldemokrata Párt sajtóosztálya irányította. Kiemelkedett ezek közül az 1945. július 2-ától országosan megjelenő délutáni újság, a *Világosság*, amelynek népszerűsége és példányszáma hamarosan meghaladta a *Népszaváét*, és munkatársakat is elcsábított a főlaptól. A főszerkesztő előbb Révész Mihály,¹⁶⁸³ majd Kéthly Anna¹⁶⁸⁴ lett. A színes, jól szerkesztett újság felelős szerkesztője Gergely István¹⁶⁸⁵ volt, irányítása alatt a lap a hírek és szenzációk mellett a politikai élet legfrissebb eseményeiről is tudósított.¹⁶⁸⁶ A pártvezetés részéről sok kritika érte a *Világosságot*: „Gyakran adnak helyet idegen pártbeli miniszterek nyilatkozatainak” – hangzott a dorgálás. Azt is kifogásolták, hogy „még nem sikerült kialakítani a szocialista bulvárlap stílusát, erősebb politikai irányításra van szükség”.¹⁶⁸⁷

ezért 1948. február 18-án le kellett mondania tisztségeiről, majd kizárták az SZDP-ből. Még ebben az évben elhagyta Magyarországot. Közel 20 éven keresztül a BBC munkatársa, a „Munkásrovat” vezetője volt. 1957 és 1963 között rendszeresen írt a nyugaton megjelenő *Népszavában*. Lásd Szélig Imre emlékezetére. Stockholm, Magyarországi Szociáldemokrata Párt Emigrációban, 1968.

¹⁶⁸² Németh Péter (főszerk.): *A 130 éves Népszava. Töredékek a 130 éves Népszava históriájából*. Budapest, Népszava, 2003.

¹⁶⁸³ Révész Mihály (1884–1977): jogász, szociáldemokrata politikus, író, történész.

¹⁶⁸⁴ Kéthly Anna (1889–1976): szociáldemokrata politikus. 1945-től 1948-ig a Nemzetgyűlés, majd az Országgyűlés alelnöke. Az SZDP-hez közel álló orgánumok felelős szerkesztője (*Világosság*), valamint szerkesztőbizottsági tagja (*Szocializmus*). Négy évet töltött börtönben ítélet nélkül, végül életfogytiglanra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. 1957-től a Londonban megjelenő (emigráns) *Népszava* főszerkesztője lett. 1970-ben megalapította a *Szociáldemokrata Szemlét*, és három éven keresztül szerkesztette.

¹⁶⁸⁵ Gergely István (1906–1977): 1928–1943 között az *Esti Kurír* munkatársa. 1945 után a *Népszava*, majd 1946-tól a *Világosság* felelős szerkesztője volt. 1947–48-ban az *Új Hírek* főszerkesztője, 1948–49-ben a *Független Magyarország* munkatársa, 1949–51-ben a *Képes Figyelő* felelős szerkesztője. 1951-ben koholt vádak alapján perbe fogták. 1955-ben szabadult. 1962-ben a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának osztályvezetője volt.

¹⁶⁸⁶ Márkus (1977): i. m. 260.

¹⁶⁸⁷ Idézi Loppert Csaba: „Pártszakadás is, pártkasszád is.” Pillanatképek a „jobboldali” szociáldemokrata sajtó felszámolásáról 1945–1948. *Valóság*, 41. (1998), 5. 84.

Szintén a Szociáldemokrata Párthoz volt köthető (illetve a Honvédelmi Minisztériumhoz) a kora délutánonként megjelenő *Kossuth Népe*. A párt könnyed szórakoztatást kínáló lapokkal is próbálkozott. Ilyen volt a *Tolnai Világlap* örökösének szánt képes hetilap, a *Dolgozók Világlapja* és a *Szivárvány*. Mindkét lap rohamosan veszítette el olvasóit. A *Dolgozók Világlapja* példányszáma 350 ezerről 50-80 ezerre esett vissza, a *Szivárvány* 235 ezerről 15-20 ezerre. Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy a két folyóirat egyre hangsúlyosabban foglalkozott direkt politikai propagandával a párt sajtóosztályának figyelmeztetését figyelmen kívül hagyva: úgy kell írni a lapot, hogy „az olvasó ne vegye észre: pártlapot olvas”.¹⁶⁸⁸

A legtekintélyesebb kiadványok közé tartozott a párt elméleti folyóirata, a Kéthly Anna szerkesztette *Szocializmus*. A lapot 1945-től 1948-ig – a korábbi gyakorlattól eltérően – szerkesztőbizottság szerkesztette. Tagjai Faragó László, Fejtő Ferenc (1947 októberétől), Justus Pál, Kéthly Anna, Mónus Illésné, Ries István és Szakasits Árpád voltak. (Az 1948-ban megjelent egyetlen szám fejlécén a szerkesztőbizottság elnökeként már csak Szakasits Árpád neve szerepelt.)

A *Szocializmus* ritkán közölt kritikát kommunista szerző tollából származó irodalomtörténeti munkákról. Ezek közé tartozott Hernádi György írása Lukács György *Goethe és kora* című tanulmánykötetéről. A cikkíró érezhetően attól tartott, hogy a lukácsi realizmusfelfogás magában hordozza a művészi szabadság korlátozásának lehetőségét. Hernádi megfogalmazásában: „Ha elfogadjuk a lukácsi értelemben vett realizmust esztétikai értékmérőnek, nem raktuk-e le ezzel egy normatív esztétika alapját, és nem esünk-e egy olyan dogmatizmusba, amely a jövő művészetének megítélésében már eleve bizonyos merevségre és sematizálásra kárhoztat bennünket?”¹⁶⁸⁹ A Szociáldemokrata Párt beolvasztása után ez a lap is megszűnt.¹⁶⁹⁰

A később irodalmi-kulturális életünk jeles folyóiratává váló *Kortársat* Kassák Lajos szerkesztette a lap betiltásáig.¹⁶⁹¹ A párthoz volt köthető a *Nőmunkás*, a vidéki lakosság ügyeivel foglalkozó *Község*, valamint a *Föld és Szabadság* is. A Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom lapjaként jelent meg az *Ifjúság*. A párt közel 40 vidéki lapot is kiadott, amelyeket a helyi pártszervezetek irányítottak. Ezek közül 10-12 volt napilap.

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülése előtt a szociáldemokrata lapokat megszüntették, és a politikailag megbízhatatlannak ítélt újságírókat „a sajtóvonalról eltávolítandónak ítélték”.¹⁶⁹²

¹⁶⁸⁸ Loppert (1998): i. m. 84.

¹⁶⁸⁹ Hernádi György: Lukács György – Goethe és kora. *Szocializmus*, (1946), 7–9. 390–397.

¹⁶⁹⁰ Erényi Tibor et al.: A kultúra kérdései a Szocializmus című folyóiratban. In Vass Henrik – Sipos Levente (szerk.): *Műveltség – művészet – munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről*. Budapest, Népszava, 1982. 105.

¹⁶⁹¹ Ständeisky Éva: Kassák Lajos belső száműzetése (1948–1956). *Mozgó Világ*, 14. (1988), 12. 60–71.

¹⁶⁹² Loppert (1998): i. m. 89.

A Magyar Kommunista Párt központi lapja, a *Szabad Nép* első legális száma 1945. március 25-én jelent meg, noha az újság ekkor már harmadik évfolyamában járt.¹⁶⁹³ A *Szabad Népet* közvetlenül a legszűkebb vezetés irányította és ellenőrizte. Révai József szerkesztette, és gyakran ő jegyezte a vezércikket is. A kommunista párt irányelveinek megfelelően határozta meg a lap politikai hangvételét. Révai József mellett a felelős szerkesztő, Horváth Márton¹⁶⁹⁴ és a lap főmunkatársa, Losonczy Géza is tagjai voltak a Magyar Kommunista Párt Központi Bizottságának, így írásaiknak külön politikai súlya volt. Rákosi Mátyás azt az utasítást adta, hogy a pártlap első, este nyomott példányait ő és titkársága kapja meg. Ha valamelyik cikkel nem voltak megelégedve, leállították a nyomtatást, és kicseréltették az írást, majd eljárást indítottak a szerző, esetleg a szerkesztő ellen is.

A történelem folyamán az állampártok legnagyobb példányszámú napilapjára mindig megkülönböztetett figyelem irányult. Ilyen volt a Szovjetunióban a *Pravda*,¹⁶⁹⁵ vagy a Harmadik Birodalomban a *Völkischer Beobachter*,¹⁶⁹⁶ amely egyszerre szolgált az állampárt vezetésének szócsöveként, politikai irányt mutató lapjaként, ugyanakkor tananyagának, tanítási vezérfonalnak is tekintették.¹⁶⁹⁷

Az 1945-ös nemzetgyűlési választásokon csak 16,9%-ot ért Magyar Kommunista Párt az összes párt közül messze a legjobb anyagi lehetőségekkel rendelkezett, és maga mögött tudhatta a megszálló szovjet csapatok támogatását is. 1947-ig a SZEB segítségével, azután már a saját hatalmi pozícióik révén korlátozták az ellenzéki napilapok papírellátását.¹⁶⁹⁸ Rákosi 1945 májusában kijelentette: „Meg kell szerezni a sajtó irányítását.

¹⁶⁹³ Első, még illegális száma 1942. február 1-jén jelent meg – egy kecskeólba rejtett nyomdagéppel nyomták. A kommunisták büszkén tekintettek vissza a lap illegális korszakára, és megjelenésének 10. évfordulóján február elsejét a magyar sajtó napjává nyilvánították. Lásd A nép sajtója. *Szabad Nép*, 1952. február 1. 1.; Pintér István: Az illegális „Szabad Nép”. Megjelenésének 20. évfordulójára. *Párttörténeti Közlemények*, 8. (1962), 1. 1–13.

¹⁶⁹⁴ Horváth Márton (1906–1987): kommunista politikus, szerkesztő. 1945 januárjában és februárjában az MKP KV propagandaosztályának vezetője lett. 1945 márciusától 1950-ig a *Szabad Nép* felelős szerkesztője, 1945–1956 között az MKP, majd az MDP KV, 1945–1946-ban az MKP PB tagja, 1946–1948-ban az MKP, 1948–1949-ben az MDP PB póttagja, 1950–1953-ban az MDP KV Szervező Bizottságának tagja, 1950–1954-ben a *Szabad Nép* szerkesztőbizottsági tagja és az MDP KV agitációs és propagandaosztályának vezetője, 1954-től 1956 októberéig ismét a *Szabad Nép* felelős szerkesztője. A magyar sztálinizmus művelődéspolitikájának egyik kidolgozója és végrehajtója volt.

¹⁶⁹⁵ A *Pravda* (oroszul: Правда: „Igazság”) a Szovjetunió vezető napilapja, egyben a Szovjetunió Kommunista Pártja KB hivatalos lapja 1912 és 1991 között. Alapítója és 1912–14 között szerkesztője Vlagyimir Iljics Lenin volt.

¹⁶⁹⁶ A *Völkischer Beobachter* (magyarul: *Népi Figyelő*) a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt hivatalos lapja volt 1920 és 1945 között. A lap olvasottsága a náci párt előretörésével folyamatosan nőtt. 1931-ben 120 ezer, 1934-ben 336 500, 1944-ben 1,7 millió példányszámban jelent meg.

¹⁶⁹⁷ Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011a. 468.

¹⁶⁹⁸ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető, 1998. 50.

A harc most a sajtó területére tevődik át. Jó fegyver van a kezünkben: a papírkiutalás. A reakciós lapokat ki kell éheztetni.”¹⁶⁹⁹

A kommunista párt híjával volt a tanult és gyakorlott újságíróknak, ezért eleinte a *Szabad Nép* szerkesztőségében is az emigrációból visszatért, de az itthoni viszonyokat kevésbé ismerő publicistákra, volt polgári újságírókra és a pártba ekkor belépett „ifjú-kommunistákra” támaszkodhattak. A legtöbben nem is bizonyultak jó újságíróknak. Még Révai József is lassan, nehézkesen írta meg hírhedt vezércikkeit, pedig egy tucat munkatárs dolgozott a keze alá. Könyvtárakban búvárkodtak, gyűjtötték az adatokat, kidolgozták a publicisztikák téziseit stb.¹⁷⁰⁰ A felelős szerkesztő, Horváth Márton is kifejezetten darabosan fogalmazott. A nem különösen jó íráskészséggel rendelkező új káderek pedig vért izzadtak, míg megírtak egy cikket. A kézirat elfogadásáig emellett további megpróbáltatásokon is át kellett esniük: Horváth Márton és Révai József rendszeresen kioktatta őket, újra és újra átíratta velük készülő cikkeiket.¹⁷⁰¹ Végül leginkább azok a fiatalok váltak a *Szabad Nép* meghatározó tényezőjévé, akiket Horváth Márton hívott a laphoz: Vásárhelyi Miklós,¹⁷⁰² Gimes Miklós,¹⁷⁰³ Méray Tibor,¹⁷⁰⁴ Kende Péter,¹⁷⁰⁵

¹⁶⁹⁹ Idézi Vass Henrik – Zalai K. László: *A tájékoztatás intézményrendszere és a munkásmozgalom elitje 1944–1948*. Budapest, Trifer, 1991. 33.

¹⁷⁰⁰ Czigány (1990): i. m. 60.

¹⁷⁰¹ Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 135.

¹⁷⁰² Vásárhelyi Miklós (1917–2001): kommunista újságíró. A háború után a *Szabadság*, majd a *Szabad Nép* című újság munkatársa lett. Hírhedten uszító cikkeket írt a koncepciós perekről. 1950-ben rövid ideig a Rádió elnöke is volt. 1952–1954 között a *Hungary–Vengrija* című lap főszerkesztője. 1954 májusában a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának elnökhelyettese lett. Nagy Imre és reformtörekvéseinek támogatója volt, ezért 1955 áprilisában a „keményvonalas kommunisták” leváltották, majd kizárták a pártból. 1956-ban a második Nagy Imre-kormány sajtófőnöke lett, ezért öt év börtönre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult. 1965-től az *Élet és Tudomány* című folyóirat munkatársa lett, majd 1972-től az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársaként sajtótörténeti kutatásokat végzett. Lásd Tóbiás Áron (szerk.): *Ellenzékben. Vásárhelyi Miklós*. Budapest, Szabad Tér, 1989.

¹⁷⁰³ Gimes Miklós (1917–1958): újságíró, kommunista politikus, 1945-ben előbb egy ifjúsági lapnál dolgozott, aztán a kommunista párt napilapja, a *Szabad Nép* újságírója lett. 1954-ben Zürichben, Bécsben és Párizsban volt tudósító, majd távollétében a *Magyar Nemzet*hez helyezték át. A forradalom napjaiban az általa alapított *Magyar Szabadság* című lap szerkesztője volt. Az 1956-os forradalom után Nagy Imrével és Maléter Pállal együtt végezték ki 1958. június 16-án. Lásd Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest, 1956-os Intézet – Sík, 1999.

¹⁷⁰⁴ Méray Tibor (1924–2020): Kossuth-díjas író, kommunista újságíró. 1945-től pártmunkás. 1946-ban a *Szabad Nép* újságírója, később, 1947–1949-ben a *Csillag* című irodalmi folyóirat felelős szerkesztője. 1953–1954-ben a Magyar Írók Szövetségében volt párttitkár. 1954–1955-ben újra a *Szabad Nép* szerkesztőségében dolgozott. 1955-ben Nagy Imre politikájának támogatása miatt eltávolították. 1956-ban a *Béke és Szabadság* munkatársa lett. Az emigrációban kezdetben a brüsszeli *Szemle* újságírója. 1962-től egyik szerkesztője, majd 1971–1989-ben főszerkesztője volt a párizsi *Irodalmi Ujságnak* és a hozzá tartozó *Irodalmi Ujság* könyvsorozatoknak. Lásd Aczél–Méray (1982): i. m.

¹⁷⁰⁵ Kende Péter (1927–): magyar szociológus és politikai esszéista. 1946–1948 között, majd 1949–1954 között a *Szabad Nép* külpolitikai szerkesztőjeként dolgozott. Elbocsátása után, 1955-ben a *Délmagyarország* közölte írásait. Újságíróként részt vett az 1956-os forradalomban, majd elhagyta Magyarországot, és Franciaországban telepedett le, ahol közel 40 évig dolgozott társadalomtudósként, elsősorban a szovjet blokk kutatójaként. 1962–1988 között a párizsi *Irodalmi Ujság* cikkírója volt.

Patkó Imre,¹⁷⁰⁶ Lőcsei Pál,¹⁷⁰⁷ Kornai János,¹⁷⁰⁸ Molnár Miklós.¹⁷⁰⁹ Később ők voltak azok, akik Rákossal szemben Nagy Imrét támogatták.¹⁷¹⁰

A *Szabad Nép* hétköznaponként a nagy papírhány közepette is 137 ezer, vasárnap pedig 150 ezer példányban jelent meg. A Magyar Kommunista Pártot kevésbé érintette a papírhány, sőt lapjuk minél nagyobb példányszámban történő kiadására törekedtek. Később a lapkínálat bővülése és az infláció elszabadulása miatt az eladott példányok száma csökkent. Ekkor indították meg első nagyszabású, hatóságok által is támogatott kampányukat (ebben az időszakban a Magyar Kommunista Párt elvileg még csak a koalíciós pártok egyike volt), amely a lap példányszámát 1948 végére 350 ezerre emelte. Ekkor szerveződtek a „Szabad Nép Baráti Körök” is.¹⁷¹¹

A lap szerkezete lényegében az első számokban kialakult, és a későbbiekben sem változott jelentős mértékben. A hétköznapi – hétfő kivételével – hat, vasárnap nyolc oldalon megjelenő lap első oldalán a rövid vezércikk mellett főbb nemzetközi és belpolitikai hírek szerepeltek. A belső oldalakon közölték a gazdasági újjáépítésről és a „reakció” elleni harcról szóló híreket.

A lap hangnemét Révai József határozta meg, akit a „reakció elleni publicisztikai harca” miatt 1949. március 15-én a Kossuth-díj arany fokozatával tüntettek ki. Noha a legszélsőségebb uszítástól sem riadt vissza, Révait egyes kommunista újságírók még a Kádár-korszakban is példaképnek tekintették: „[...] metszően éles hangja úgy vált ki, mint akkor talán senkié. [...] lenyűgöző hévvel tudta szétszabdalni az ellenfél érveit,

¹⁷⁰⁶ Patkó Imre (1922–1983): kommunista újságíró, műgyűjtő. Az 1940-es évek végétől újságíró-gyakornok. 1950-től a *Szabad Nép* munkatársa, 1952-től a Magyar Rádiónál, 1956 után a Ganz-gyár üzemi lapjánál szerkesztő. Dolgozott az MTI-nél is. 1964-től Pekingben, majd Londonban volt tudósító, 1967-től a *Népszavánál* töltött be különböző posztokat. 1970–1974-ben, majd 1979-től a *Nemzetközi Szemle* főszerkesztője volt.

¹⁷⁰⁷ Lőcsei Pál (1922–2007): kommunista újságíró, szociológus. A II. világháború után a békéscsabai *Alföldi Népiújság*, majd a *Viharsarok* munkatársa (1945–1946), illetve az MKP Csongrád megyei napilapja, a *Magyar Alföld* felelős szerkesztője (1946–1947), ezután a *Szabad Nép* fővárosi kiadásának szerkesztője (1947–1948), az agrár-, a külpolitikai, valamint az elméleti rovat vezetője volt (1948–1954). A *Szabad Nép* úgynevezett újságíró-lázadásának egyik kezdeményezőjeként határozottan kiállt Nagy Imre reformprogramja mellett, és élesen elítélte a törvénysértéseket (1954. október 22–25.). Az 1956-os forradalom idején a *Magyar Szabadság* című független napilap egyik alapító szerkesztője. Titkos perben nyolcévi börtönre ítélték.

¹⁷⁰⁸ Kornai János (1928–2021): kommunista közgazdász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1947-ben került a *Szabad Nép*hez, amelynek később gazdasági szerkesztőjeként dolgozott. 1954-ben részt vett a Nagy Imre-párti *Szabad Nép*-lázadásban, ami miatt 1955-ben több munkatársával együtt eltávolították a laptól. A *Szabad Néptől* történt eltávolítása után vált fő hivatásává a tudományos kutatás. Az 1956-os forradalom ideje alatt rövid ideig a *Magyar Szabadság* munkatársa volt. Lásd Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest, Osiris, 2005.

¹⁷⁰⁹ Molnár Miklós (1918–2003): kommunista újságíró, történész, politológus. 1957-ben emigrált. A rendszerváltozás után lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

¹⁷¹⁰ Révész (1999): i. m. 81.

¹⁷¹¹ MNL OL M-KS 276. f. 89/194. ő. e.

villámgyors csapásaival széthasítani a hazugság és a demagógia lepleit” – írta a *Nép-szabadság* főszerkesztő-helyettese 1973-ban.¹⁷¹² Révai József először is az úgynevezett „reakciós” fogalmát határozta meg:

„Reakciós az, aki anti-kommunista. Aki az ország háborús vereségénél [...] sokkal nagyobb szerencsétlenségnek tartja azt, hogy a Kommunista Párt a magyar dolgozó nép hatalmas pártjává, a nemzeti s állami élet formáló tényezőjévé lett. [...] Aki a Kommunista Párt politikai elszigetelésén dolgozik: az reakciós, népellenes, mert a Kommunista Párt a magyar munkásság, a magyar dolgozók nagy pártja, amely a nép milliós tömegeit képviseli.”¹⁷¹³

A *Szabad Nép* hangneme és durvasága minden határon túlment. Az ÁVO-val feltűnően jó kapcsolatokkal rendelkező újság még nyomozati szakban lévő ügyekben is halált kért a gyanúsítottakra. Az úgynevezett köztársaság-ellenes összeesküvés per kampányát Révai József kezdte 1947. január 5-én.¹⁷¹⁴ Egymás után jelentek meg a halálos ítéleteket követelő cikkek: „Halál az összeesküvőkre!” „Halál reájuk!” „Halál a nép ellenségeire!”¹⁷¹⁵ „Minden becsületes embernek egynek kell lennie abban, hogy a hazaárulóknak bűnhődniük kell, s hogy a hazaárulók büntetése a halál.”¹⁷¹⁶ A köztársaság-ellenes összeesküvés bírósági tárgyalását végigülő Kende Péter visszaemlékezése szerint a halál „árfolyama meglehetősen alacsony volt” – miközben az újságírók végignézhették, ahogy teljesen ártatlan embereket ítélnék el.¹⁷¹⁷

A kommunista újságírók az egyházi személyek elleni perekben is bevetették a verbális agresszió minden eszközét. A gyónási titok mártírjáról, Páter Kiss Szalézzról az *Új Szó* című lap így írt: „Asszisi Szent Ferenc megcsúfolt reverendájában a jól ápolt, kövérkés, feminin, beteges hajlamú páter.”¹⁷¹⁸ Faludy György a Pócspetri-per¹⁷¹⁹ kapcsán egy interjúban felidézte, hogy Déry Tibor, mint a kommunista *Csillag* szerkesztője, tudósítóként azt mondta: „nyilvánvaló, hogy a pap [Asztalos János pócspetri plébános] ártatlan, de azért rúgunk rajta egyet.”¹⁷²⁰ A *Szabad Nép* tudósítása *Vér tapad a fekete reakció kezé-*

¹⁷¹² Rényi Péter: Jegyzetek Révai József publicisztikájáról. *Magyar Sajjtó*, 18. (1973), 11. 329–332. Vö. Kálmán Endre: Révai József, az újságíró. *Magyar Sajjtó*, 14. (1969), 8. 246–247.; Urbán Károly: Révai József. *Társadalmi Szemle*, 36. (1983), 6. 79–89.

¹⁷¹³ Révai József: *Élni tudtunk a szabadsággal*. Budapest, Szikra, 1949a. 12. Először megjelent: *Szabad Nép*, 1945. június 22.

¹⁷¹⁴ Révai József: Összeesküvők és cinkosok. *Szabad Nép*, 1947b. január 5.

¹⁷¹⁵ *Szabad Nép*, 1947. január 12., 14., 16.

¹⁷¹⁶ A cikk szerzője Gimes Miklós; szerepéről lásd Révész (1999): i. m. 86–87.

¹⁷¹⁷ Kende Péter: *Az én Magyarországom*. Budapest, Osiris, 1997. 154–155.

¹⁷¹⁸ Lévai Béla: Szentől szembe páter Kiss Szalézékkal... *Új Szó*, 1946. május 5. 6. A cikk írója, Lévai Béla (1914–1991) kommunista újságíró. 1944 és 1947 között a Vörös Hadsereg (1946-tól Szovjet Hadsereg) magyar nyelvű lapja, az *Új Szó* munkatársa. Ezután harminc évig szerkesztette a rádióújságot, valamint a rádió- és televízióújságot. Együttal az Állami Rádió és Televízió Bizottság főtitkári tisztségét is betöltötte.

¹⁷¹⁹ Ember Judit: *Pócspetri*. Budapest, Amicus, 1989; Marik Sándor: *Elégtétel Pócspetrinek*. Nyíregyháza, In Forma, 1994.

¹⁷²⁰ Ludwig Emil: Az alma fája és termése. *Magyar Nemzet*, 2013. február 6. 7.

hez címen jelent meg. Majd az ávosokkal együtt Pócspetribe leutazó Vásárhelyi Miklós az egyébként teljesen ártatlan plébános erkölcstelen magánéletéről, többhavi fizetést kitevő ital- és édességszámlájáról értekezett.¹⁷²¹

A Mindszenty József prímás érsek elleni perben olajozottan működött a propaganda-gepezet. A nyilasok által börtönbe zárt főpapot fasisztának és fehéreneműoltvajnak titulálták. Vásárhelyi Miklós a következőképpen tudósított a perről: „Egy szálnalmas fereg, riadt gonosztevő, egy leleplezett Tartuffe áll a bíróság előtt, aki sutba dobva elveit és céljait, csak eggyel törődik, hogy menthetné meg nyomorult életét [...]. Mindszenty nem adhatott többet annál, mint amit egy rothadt, züllött, történelmileg túlhaladott osztály [...] képviselője adhat.”¹⁷²²

Néhány hónappal később pedig saját elvtársaik fejét követelték a *Szabad Nép* szalagcímei: *Nincs irgalom az árulóknak; Pusztuljanak az árulók!; Izzó gyűlölettel fordulunk szembe dicső pártunk árulóival; Az áruló Rajkkal és bandájával szemben nincs helye az irgalomnak; Könnyörtelen büntetést Rajknak és aljas bandájának!; Dolgozó paraszt-ságunk ádáz gyűlölettel fordul a trockista hazaárulás ellen* stb.¹⁷²³ A perről a következő szavakkal tudósítottak: „Az emelygésnek az elején vagyunk. Eddig csak azt láttuk, hogy egy ember mélyebbre süllyedhet, mint a dantei fantázia. A középkor bűnösei iskolába járhatnának ezekhez az árulókhoz.”

Majd a *Szabad Nép* kurzívval szedett címlapján 350 ezer példányban olvashatták az alábbiakat: „Elvetemültség szempontjából nincs mit választani a Rajk-banda tagjai között: mindig az a legromlottabb, leggonoszabb, aki éppen beszél, aki éppen tanúságot tesz arról, hogy milyen vámpírok tenyésznek az imperializmus bűzlő mocsarában. TITO IS ILYEN VÁMPÍR.”¹⁷²⁴ A jugoszlávok pedig mint „Tito és a belgrádi csatorna egyéb szemete” szerepeltek.¹⁷²⁵

A Magyar Dolgozók Pártjának vezetése igyekezett a többi lapot is hasonló hangnemen hangolni. Akik nem voltak hajlandók együttműködni, azok nem sokáig maradtak szerkesztői székükben vagy újságírói állásukban. Rákosi Mátyás telefonon utasította Antalffy Gyulát,¹⁷²⁶ a kiszegzárpartí *Kis Újság* felelős szerkesztőjét, hogy lapjában írjon a „Rajk-banda” büntetőperéről. Antalffy megtagadta az engedelmességet, ezért két nap múlva leváltották pozíciójából.¹⁷²⁷

¹⁷²¹ Vásárhelyi Miklós: Vér tapad a fekete reakció kezéhez. *Szabad Nép*, 1948. június 6. 3.

¹⁷²² V. M.: Egy legenda vége. *Szabad Nép*, 1949. február 6. 1. Vö. Fejérdy András: A magyar sajtó Mindszenty-képe (1948–1989). *Vasi Szemle*, 59. (2005), 4. 491–498.

¹⁷²³ *Szabad Nép*, 1949. június 21–24., 26. és 28.

¹⁷²⁴ Vallanak a tanúk a Rajk-banda tagjainak sötét multjáról, jugoszláv és amerikai kémkapcsolatairól, hazaáruló szervezkedéseiről, gyilkosságairól. *Szabad Nép*, 1949. szeptember 21. 1.

¹⁷²⁵ Losonczy Géza: A nagy győzelem tanulságai. *Szabad Nép*, 1949b. október 2. 1.

¹⁷²⁶ Antalffy Gyula (1912–1997): újságíró, művelődéstörténeti író. 1945–1946-ban a Magyar Nemzeti Front napilapja, a *Szabadság* alapítója és szerkesztőbizottsági tagja volt. 1946–1949-ben a *Kis Újság* felelős szerkesztője, 1955–1958-ban a *Képes Magyarország* munkatársa, majd 1958–1975 között a *Magyar Nemzet* olvasószerkesztője volt.

¹⁷²⁷ Martin József (szerk.): *Magyar Nemzet 50 év jubileumi emlékkönyv 1988*. Budapest, Pallas, 1989. 223.

A *Szabad Nép* a Magyar Kommunista Párt reggeli lapjaként jelent meg, délben a Haraszi Sándor által szerkesztett *Szabadság* című lapot adták ki.¹⁷²⁸ 1947-ben két további riportlapot indítottak: a *Magyar Napot* és a *Friss Újságot*. A *Magyar Nap* a Magyar Kommunista Párt révén kiváló technikai lehetőségekhez jutott. A kor viszonyaihoz képest jó minőségű fényképeket, képeket, karikatúrákat közölhetett, ezzel lekörözött minden versenytársat. Az ország legismertebb íróit kérte fel, hogy készítsenek riportokat. Bűnügyi és törvényszéki rovata sok olvasót szerzett a lapnak. A lap 1949 szeptemberében rákosiéktól szigorú megrovásban részesült, miután munkatársai képes riportot készítettek a paksi csőszkunyhóról, ahol állítólag Rajk László és Aleksandar Leka Ranković¹⁷²⁹ jugoszláv belügyminiszter találkoztak.¹⁷³⁰

A *Friss Újság* a „kisemberek” mindennapos gondjaival foglalkozott. Levelező rovatába sokan írtak és tettek fel kérdéseket az éppen aktuális problémákról. Nagyobb népszerűsége próbálták szert tenni a hasábjain közölt folytatásos kalandregények révén is.¹⁷³¹

A Magyar Kommunista Párt a parasztságnak szánta a *Szabad Föld* című hetilapot, amely 1945. augusztus 29-én indult Kállai Gyula és Gyenes Antal¹⁷³² szerkesztésében. A párt vidéki lapokkal is rendelkezett: a szegedi *Délmagyarországgal* a miskolci *Észak-magyarországgal*, a pécsi *Új Dunántúllal*, a debreceni *Néplappal*, a békési *Viharsarokkal* stb., amelyek a területi, majd megyei bizottságok munkáját segítették.

A kommunista párt hetilapot is indított, amely *Tovább* címmel jelent meg. Példának a francia *Action* című színes politikai, társadalmi és kulturális lapot tekintették. A lapon ugyan nem tüntették fel, hogy a kommunista párt lapja, de Losonczy Géza előterjesztéséből is egyértelműen kirajzolódott létrehozásának valódi célja: „Elsősorban az értelmiség, a kispolgárság és a munkásság felé [sic!] szólva, az lenne a feladata, hogy megkönnyítse pártunk politikájának behatolását azokba a rétegekbe, ahol még munkánk elején vagyunk, és megvilágítsa, elmélyítse azokban a rétegekben, amelyekhez már eljutottunk.”¹⁷³³ A hetilap nem váltotta be a kommunista pártvezetés reményeit, ezért Révai József kiadta az utasítást: „Ne tovább!”

A Független Kisgazdapárt még a II. világháború előtt megszerezte a *Friss Újság* egykori versenytársát, a *Kis Újságot*. Főszerkesztője Dessewffy Gyula lett, aki 1945 márciusától 1946. március 12-ig a párt sajtófőnökeként is tevékenykedett.

¹⁷²⁸ Hajduska István: *Tollforgató forgószelelben*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1988. 12–52.

¹⁷²⁹ Aleksandar Leka Ranković, magyaros írásmóddal Alekszandar Leka Rankovics (1909–1983): eredeti foglalkozása szabó, majd kommunista politikus. 1948-tól 1953-ig belügyminiszter és a jugoszláv titkosszolgálat főnöke volt. 1966-ban kizárták a pártból.

¹⁷³⁰ Kövér (1998): i. m. 177.; Hajduska (1988): i. m. 63–69.

¹⁷³¹ Máté György: *A magyar sajtó a felszabadulás után*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977. 14.

¹⁷³² Gyenes Antal (1920–1996): kommunista politikus. 1945-ben nemzetgyűlési képviselővé választották. Megalapította és szerkesztette a *Szabad Föld* című hetilapot. 1954-től a *Társadalmi Szemle* rovatvezetője, 1956 októberében az első Nagy Imre-kormány begyűjtési minisztere, 1956. november 10-től 1957. június 22-ig az MSZMP KB tagja volt.

¹⁷³³ Kövér (1998): i. m. 162.

A koalíciós korszak sajátossága, hogy az 57%-os többséget szerzett párt a mindössze 16,9%-ot elérő Magyar Kommunista Párttal szemben ellenzéki szerepbe kényszerült, és ennek megfelelő stílusban publikált. Különösen a politikai rendőrség törvénytelen eljárását kritizálták. Dessewffy Gyula, aki 51%-ban a lap tulajdonosa is volt, 1946-ban Antalffy Gyulának adta át a szerkesztőség vezetését. A lap főszerkesztője Kovács Béla, a Független Kisgazdapárt főtítkára lett. Miután Kovács Bélát a Szovjetunióba hurcolták, a kriptokommunista Dobi István lett a főszerkesztő. A lap vezetésében bekövetkező változások nagymértékben befolyásolták a *Kis Újság* politikai irányultságát.

A *Magyar Nemzetet* a német megszállást követően tiltották be, amikor a Gestapo 1944. március 22-én feldúlta az újság szerkesztőségét. Az újság legközelebb 1945. május 1-jén jelent meg azzal a betűtípussal, amellyel Petőfi Sándor *Nemzeti Dalát* adták ki 1848. március 15-én. Noha az újságot a régi szerkesztők vezették, új lapszámozással indították újra, mintha korábban nem is létezett volna. A lap folytatta ugyan hagyományait, de új célkitűzései is voltak. Az újság munkatársai továbbra is „jó, széles körű és lehetőleg tárgyilagos hírszolgálatra” törekedtek, és igyekeztek fenntartani az értelmiségi olvasók által igényelt szakmai és stílusbeli igényességet – ennek megfelelően mindenféle uszítástól tartózkodtak.¹⁷³⁴ A jól szerkesztett színes lap a gazdag politikai anyag mellett színvonalas irodalmi rovattal, színházi kritikákkal is szolgált az olvasóközönségnek.¹⁷³⁵ A *Magyar Nemzet* színvonalának visszaesése 1947 nyarától kezdődött, amikor Balogh István új pártja, a Független Magyar Demokrata Párt lapjává vált, s egyre bátortalanabb írásokat közölt.

1946 szeptemberében indult a Független Kisgazdapárt délutáni lapja, a *Hírlap*, szerkesztőbizottságának elnöke Nagy Ferenc¹⁷³⁶ miniszterelnök lett. 1947. május 31-jén, miközben Nagy Ferenc Svájcban szabadságát töltötte, az MKP politikai nyomásgyakorlása révén Dinnyés Lajos lett a miniszterelnök. Nagy Ferenc csak ezután mondott le miniszterelnöki pozíciójáról június 1-jén – a magyar kormányfő ugyanis túsul ejtett fiának megmentéséért írta meg a dokumentumot egy gépkocsi sárhányóján.

A Nemzeti Parasztpárt a *Szabad Szót* tette meg központi lapjává. Ez a nagy hagyományokkal rendelkező lap 1899-ben indult.¹⁷³⁷ Először a szentesi földművesek, majd 1939-től a népi írók fóruma lett.¹⁷³⁸ A szerkesztőbizottság munkájában Darvas József, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Kovács Imre¹⁷³⁹ és Veres Péter vettek részt. Szerkesztője Boldizsár Iván volt. A *Szabad Szó*ban leginkább a parasztpárt baloldala publikálhatott.

¹⁷³⁴ Martin (1989): i. m. 273.; Buzinkay Géza – Kókay György: *A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig*. Budapest, Ráció, 2005. 220.

¹⁷³⁵ Márkus (1977): i. m. 263.

¹⁷³⁶ Nagy Ferenc (1903–1979): országgyűlési képviselő, miniszterelnök, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt elnöke. 1947-ben emigrálni kényszerült.

¹⁷³⁷ A *Szabad Szó* 40 évének története dióhéjban. *Szabad Szó*, 1938. január. 2.

¹⁷³⁸ Varga Rózsa: A népi írók *Szabad Szó* című lapjának történetéből. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 66. (1962), 4. 439–453.

¹⁷³⁹ Kovács Imre (1913–1980): a népi mozgalom kiemelkedő alakja, népi író, parasztpárti politikus. A II. világháború alatt részt vett az ellenállási mozgalomban. 1947-ben emigrálni kényszerült.

A Nemzeti Parasztpárt hetilapjai a budapesti *Paraszt Újság* (1945–47), a *Debreceni Szabad Szó* (1945–46), a *Szabad Esztergom* (1945–49), a *Győri Szabad Szó* (1945), a miskolci *Északi Szabad Szó* (1946), a *Pécsi Szabad Szó* (1945–46), a soproni *Nyugati Szabad Szó* (1945) és a *Szegedi Szabad Szó* (1945) voltak.

A Polgári Demokrata Párt *Világ* című lapjának olvasótábora – színvonalas szerkesztése révén – sokkal népesebb volt pártja szavazóbázisánál. A „Pici De Pártnak” becézett politikai formáció 1945-ben csak 10 ezer szavazatot kapott, a *Világ* azonban 80 ezer példányban jelent meg. A *Világ* oszlopos tagjaként Supka Géza¹⁷⁴⁰ tevékenykedett, akinek civil foglalkozása régész volt. Supka később visszavonult az újságírástól, és az 1956-os forradalom és szabadságharc előtt elhunyt.

A Magyar Radikális Párt a 20. század elején divatos polgári radikális eszmék hagyatékát követte, és még a Polgári Demokrata Pártnál is kisebb támogatottsággal rendelkezett. Az 1945-ös választások idején indította el a *Haladás* című újságot. A választások után a pártonkívüli Zsolt Béla¹⁷⁴¹ vette át a lap vezetését azzal a feltétellel, hogy továbbra is követi a Magyar Radikális Párt irányvonalát.¹⁷⁴²

Részben a kommunista párt úgynevezett szálamitaktikájának hatására több politikai irányzat is kivált az addig gyűjtőpártként működő Független Kisgazdapártból. Ezek közül az 1947-es választásokon a legjobb eredményt a Demokrata Néppárt érte el. A kommunista párt irányítása alatt álló hatóságok igyekeztek a sajtó, pénz és kiépített szervezet nélküli párt lapjának megjelenését részben nyílt elzárkózással, részben halogató taktikával akadályozni, emiatt a *Hazánk* a választások előtt csak egyszer, 1945. október 18-án jelenhetett meg. Bár a lap kiadását 1946. január 16-án engedélyezték, „papírhiány” miatt a következő számot csak 1947. augusztus 3-án, nem sokkal a választások előtt tudták kiadni. A lap hetente jelent meg, felelős szerkesztője a párt főtítkára, Barankovics István lett. A választásokon a párt a legerősebb ellenzéki erőként jutott a parlamentbe, hivatalosan a szavazatok 16,64%-ával. A választási csalások ellenére körülbelül ugyanannyi szavazatot kapott, mint a Magyar Kommunista Párt 1945-ben, mégsem engedélyezték, hogy a *Hazánk* nagyobb példányszámban és terjedelemben jelenjen meg.¹⁷⁴³

1946. március 12-én a kommunista vezetők követelésére Sulyok Dezsőt 19 társával együtt kizárták a Független Kisgazdapártból, ezzel megkezdték a párt végleges szétverését. Megalakult a Magyar Szabadság Párt (működését azonban csak 1946 júniusában engedélyezték), amelynek elnökévé Sulyok Dezsőt választották, aki főszerkesztőként a frissen indított *Holnap* című pártlapot jegyezte. A lap végül is 1947. március 15-én jelenhetett meg először 40 ezer példányban, de az óriási érdeklődésre való tekintettel

¹⁷⁴⁰ Supka Géza (1883–1956): régész, művészettörténész, író, újságíró, az MTA levelező tagja volt. 1949-ben az irodalmi életből is visszavonult.

¹⁷⁴¹ Zsolt Béla (1895–1949): a *Nyugat* második nemzedékéhez sorolt író, polgári radikális (szocialista) újságíró, politikus. Vö. Borbándi Gyula: Szellem és erkölcs – Emlékezés a negyven évvel ezelőtt elhunyt Csécsy Imrére. *Magyar Szemle*, 10. (2001), 3–4. 145–157.

¹⁷⁴² Varannai Aurél: *Toll és bilincs. Egy liberális újságíró élete*. Budapest, Gondolat, 1989. 320.

¹⁷⁴³ Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál (szerk.): *Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Budapest, Barankovics Alapítvány, 1996.

ez a mutató folyamatosan emelkedett, s a tizedik szám megjelenésekor 66 ezerre nőtt. Az olvasói igényeket jól illusztrálja, hogy a megjelenés napján vásárolt példányokat este már az eredeti ár öt-hatszorosaért adták tovább. (Ugyanakkor 1947 áprilisában a *Szabad Nép* 90 ezres, a *Népszava* 80 ezres, a *Kis Újság* 130 ezres, a *Szabadság* 35 ezres, a *Ludas Matyi* 150 ezres, a *Szabad Föld* 60 ezres példányszámban jelent meg.)

A lap bátor ellenzéki hangnemével és a törvénytelenések leleplezésével teljesen új stílust hozott abban a zárt hírvilágban, ahol csak a koalíciós álláspont érvényesülhetett, és ahol még az „ellenzéki” lapok (*Világ*, *Haladás*) is nagyon ügyeltek arra, nehogy magukra haragítsák a hatalom birtokosait.¹⁷⁴⁴

A II. világháború miatt számos folyóirat, így többek között a *Nyugat*,¹⁷⁴⁵ valamint a jogutódjának tekintett *Magyar Csillag*, a *Magyar Szemle* és a *Budapesti Szemle* is megszűnt. A háború utáni újjáépítés lázában viszont egymás után jelentek meg új irodalmi, társadalomtudományi folyóiratok. 1945-ben indult a *Valóság*, amelyet Márkus István¹⁷⁴⁶ és Szabó Zoltán¹⁷⁴⁷ jegyezték mint fő-, valamint felelős szerkesztő. A folyóirat végleges arculatát 1946–47-re nyerte el, amikor a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének lapja lett. Ezután viszont egyre inkább a kommunistákhoz közel álló szerzők határozták meg a folyóirat arculatát. Bibó István és más parasztpárti politikusok háttérbe szorultak. 1947 nyarán, mint a népi kollégiumok elleni támadás első áldozata, ez a periodika is váratlanul megszűnt.¹⁷⁴⁸

A marxista világnézetet hirdető *Fórum* című havi folyóirat 1946 szeptemberétől jelent meg. A Lukács György által szerkesztett periodika „irodalmi, társadalomtudományi és kritikai” lapként mutatkozott be. Kezdetben visszafogottabb hangvételű cikkekkel igyekeztek elméleti síkon alátámasztani a kommunista párt politikáját, később már meghatározóvá váltak a kinyilatkoztató stílusú, a kommunistákat az igazság egyedüli birtokosaiként feltüntető cikkek. Lukács György kegyvesztettsége után a lap minden magyarázat nélkül megszűnt.¹⁷⁴⁹

A Magyar Kommunista Párt havonta megjelenő elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle* 1946-ban indult. Szerkesztőgárdájában többek közt Révai József, Gerő Ernő, Lukács György neve szerepelt. A lap kezdetben a szovjet tanokat terjesztette, és a párt szervezésének fő elveit elemezte. E folyóirat keretei között zajlott le a legfontosabb vita

¹⁷⁴⁴ Kovács K. – Rosdy (1996): i. m. 211–219.

¹⁷⁴⁵ A *Nyugat* újraindításának tervéről lásd Ottlik Géza: A másik Magyarország. *Kortárs*, 25. (1981), 6. 835–843.

¹⁷⁴⁶ Márkus István (1920–1997): magyar szociográfus, kritikus, szerkesztő. 1945-től a *Szabad Szó* és a *Valóság* szerkesztője volt. 1951–52-ben bebörtönözték. Az 1956-os forradalomban való részvétele miatt 1957–1961 között ismét börtönbe került, eredetileg tíz év szabadságvesztésre ítélték. Szabadulása után főleg ifjúsági íróként, illetve szociográfusként ténykedett.

¹⁷⁴⁷ Szabó Zoltán (1912–1984): Baumgarten-díjas magyar író, falukutató, publicista, lap- és könyvszerkesztő, a szociográfiai irodalom klasszikusa. 1945-ben a Magyar Írók Szövetsége főtítkárává választották. 1947-ig a *Valóság* című folyóirat szerkesztőbizottsági elnöke volt, emellett szerkesztette a *Képes Világot*. 1951 és 1974 között a Szabad Európa Rádió angolai szerkesztőségének vezérpublicistája, éveken át vezette a BBC magyar adását.

¹⁷⁴⁸ Németh G. Béla: *Hét folyóirat 1945–1950*. Debrecen, Csokonai, 2000. 68.

¹⁷⁴⁹ Németh G. (2000): i. m. 68., 73–74., 83.; Czigány (1990): i. m. 36–38.

a „szocialista realizmus” jelentéséről. A *Társadalmi Szemle* főbb elveit aztán a *Szabad Nép* próbálta szélesebb körben népszerűsíteni. A lap cikkeinek hangneme a „fordulat évétől” kezdve egyre kioktatóbbá vált.

A *Magyarok* című folyóiratot 1945 áprilisában Debrecenben alapították meg, szerkesztősége azonban hamarosan Budapestre tette át székhelyét. Alapítóként kezdetben a debreceni Ady Társaságot jelölték meg, majd 1946 októberétől a Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézetet. A beköszöntő programcikket a szerkesztő, Juhász Géza¹⁷⁵⁰ írta. Minthogy a korábbi korszak lapjainak egyikét sem akarták átvenni, mert egyik korábbi irányvonalat sem kívánták követni, új címet adtak a folyóiratnak. Ady szellemiségét követve, minden „igaz magyar író” írásait leközlötték. Kezdetben még kritikával illették Révai József marxista Ady-értelmezését, Lukács György elmékedését az alap és felépítmény szerepéről az irodalomban stb.¹⁷⁵¹

A korszak egyik legmarkánsabb arculatú havilapja, a *Válasz* 1946 októberétől jelent meg újra.¹⁷⁵² Illyés Gyula szerkesztésével, folyamatosan frissülő munkatársi gárdával dolgoztak. A folyóirat célja a teljes magyar irodalom bemutatása volt. A versrovatban Jékely Zoltán, Sinka István, Szabó Lőrinc, Vas István, Weöres Sándor versei szerepeltek, a prózai rovatban Kodolányi János, Németh László, Szabó Pál, Veres Péter írásait jelentették meg. A folyóirat fő ideológusa Bibó István lett, aki harmadikutas koncepcióját¹⁷⁵³ szegezte szembe a marxista ideológiával. Ennek azért is volt jelentősége, mert a lap több mint felét társadalomelméleti jellegű, szociografikus-szociologikus és közművelődési tárgyú, közvetlenül vagy közvetve politikai célzatú írások töltötték ki, amelyek nagy hatást gyakoroltak a kortárs értelmiségre. A kiadó hivatalát Sárközi Márta,¹⁷⁵⁴ a nácik által meggyilkolt Sárközi György özvegye, Molnár Ferenc lánya irányította, és ő teremtette elő a folyóirat anyagi fedezetét is. A „fordulat éve” után azonban a szponzorok és a támogatók, valamint az előfizetők lemorzsolódtak, ezért a lap csődbe ment, és 1949-ben megszűnt.¹⁷⁵⁵

Radnóti Miklós tisztelői a költő halála után két évvel, 1946-ban adták ki kis alakú, negyedéves folyóiratukat, az *Újholdat*, amelyet Lengyel Balázs¹⁷⁵⁶ szerkesztésében a fiatal nemzedék fórumának szántak. A háború utáni időszak legeredetibb műhelyét a Magyar Kommunista Párt kezdettől fogva ellenséges érülettel figyelte. A folyóirat szerkesztősége

¹⁷⁵⁰ Juhász Géza (1894–1968): költő, irodalomtörténész, egyetemi tanár. Lásd Juhász Izabella: *Juhász Géza – Emlékkönyv*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1975.

¹⁷⁵¹ Czibor János: Egy nemzedék berendezkedése. (A *Magyarok* tizennégy számáról.) *Valóság*, 2. (1946), 10. 31–39.; Németh G. (2000): i. m. 11–19.; Kéry László: Szerkesztő koromban. *Kortárs*, 10. (1966), 8. 1290–1296.

¹⁷⁵² A *Válasz* szépirodalmi és társadalompolitikai folyóirat volt. 1934. május és 1938. június között első-sorban a népi írók és a szociográfiai irodalom fóruma volt.

¹⁷⁵³ Török Bálint: Harmadik utas elképzelések. *Magyar Szemle*, 18. (2009), 11–12. 93–105.

¹⁷⁵⁴ Sárközi Márta, született Molnár Márta (1907–1966): szerkesztő, ifjúsági író, műfordító.

¹⁷⁵⁵ Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. Budapest, Argumentum, 2009. 7.; Németh G. (2000): i. m. 33.; Márkus István: Kérdések a *Válasz* körül. Széchenyi Ágnes interjúja. *Kortárs*, 30. (1986), 8. 106–125.; Czigány (1990): i. m. 40.; Murányi (2004): i. m. 246.; Monostori Imre: Egyoldalú válasz (Széchenyi Ágnes *Válasz*-könyvéről). *Hitel*, 11. (1998), 5. 102–111.

¹⁷⁵⁶ Lengyel Balázs (1918–2007): Széchenyi-díjas műkritikus, író.

ugyanis a mindennapossá vált letartóztatások és internálások idején ki merte adni például Major Ottó merész bírálatát a marxizmusról, amelyben a szerző a következőket írta: „a hagyománnyal és a haladással való egyidejű szembenállás paradoxonja nem a mi paradoxonunk, hanem a marxista esztétikáé.”¹⁷⁵⁷ A fentiekből természetszerűleg következik, hogy a lap csak kérészéletű lehetett, 1948 májusában jelent meg utolsó száma.¹⁷⁵⁸

A szintén 1945 szeptemberében induló *Valóság* című folyóiratba elsősorban húsz év körüli paraszti származású fiatalok írtak, de egy cikket még Károlyi Mihály is leköszölt a lapban. Több pályakezdő történész és irodalomtörténész is itt adta közre első tanulmányait. Kezdetben a *Valóság* „az új értelmiség folyóirataként” jelent meg, majd 1948 februárjától már „a népi kollégiumok folyóirataként” adták ki.¹⁷⁵⁹

A szintén nagy múltra visszatekintő *Huszádik Század* című politikatudományi, művelődési és irodalmi folyóirat 1947-ben Csécsy Imre¹⁷⁶⁰ szerkesztésében, Jászi Oszkár,¹⁷⁶¹ Vámbéry Rusztem,¹⁷⁶² Károlyi Mihály és mások írásaival indult újra. A lap tudományos igénnyel foglalkozott különböző társadalmi kérdésekkel, és szociális eszméket terjesztett. Oldalain esztétikai és erkölcsstudományi kutatásokról számolt be, az egyén, a vallás és a társadalom viszonyáról értekezett, világpolitikai fejleményeket elemzett, közjogi, közigazgatási, törvényhozási, társadalompolitikai és nemzeti kérdéseket vetett fel. A *Szabad Nép* az első szám megjelenésétől kezdve durva támadást intézett a folyóirat ellen,¹⁷⁶³ ezért az 1949-ben – mindössze két év után – újra megszűnt.

A *Csillag* 1947 decemberében látszólag népfrontos folyóiratként, valójában a kommunista párt égisze alatt indult. Főszerkesztője Németh Andor,¹⁷⁶⁴ felelős szerkesztője az akkor még csak 23 éves Méray Tibor lett. Éppen ezért működhet tovább a „fordulat éve” után is. 1950-től a Magyar Írók Szövetségének folyóirataként tartották számon, és Aczél Tamás,¹⁷⁶⁵ majd Király István vette át a szerkesztését.

A művészetek kritikai szemléletét középpontba helyezve indult 1947-ben az *Emberség*, Kassák Lajos főszerkesztésével jelent meg a *Kortárs*, amely a világkultúra követését tűzte ki célul. Szintén Kassák volt a főszerkesztője az *Alkotás* című lapnak, amely

¹⁷⁵⁷ Major Ottó: Az esztétikus problémája. *Újhold*, 1. (1946), 2. 133.

¹⁷⁵⁸ Lengyel Balázs: *Két sorsforduló. Válogatott esszék*. Budapest, Balassi, 1998; Kabdebó Lóránt: *Az Újhold költői. Hat tanulmány*. Budapest, Békés Megyei Könyvtár, 1988; Schein Gábor: *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*. Budapest, Universitas, 1998.

¹⁷⁵⁹ Vida Sándor (szerk.): *Valóság repertórium 1945–1948*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1974.

¹⁷⁶⁰ Csécsy Imre (1893–1961): polgári radikális politikus, író, politikai író, műfordító, országgyűlési képviselő, a Társadalomtudományi Társaság elnöke.

¹⁷⁶¹ Jászi Oszkár (1875–1957): társadalomtudós, szerkesztő, politikus, a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli minisztere.

¹⁷⁶² Vámbéry Rusztem (1872–1948): jogász, polgári radikális publicista, Vámbéry Ármin orientalista fia.

¹⁷⁶³ Gimes Miklós: Az elárult „Huszádik Század”. *Szabad Nép*, 1947. április 20.

¹⁷⁶⁴ Németh Andor (1891–1953): magyar író, költő, kritikus. A Tanácsköztársaság ideje alatt a bécsi magyar követség sajtóattaséja volt. 1950 augusztusában eltávolították a laptól, bár kritikái a *Forum*-ban és a *Csillag*-ban még megjelenhettek. Lásd Tverdota György: *Németh Andor. Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*. I–II. kötet. Budapest, Balassi, 2009–2010.

¹⁷⁶⁵ Aczél Tamás (1921–1994): Kossuth- és Sztálin-díjas író, újságíró. 1950–1953 között a *Csillag* főszerkesztője, 1953–1956 között a Magyar Írók Szövetségének titkára volt. 1956-ban elhagyta az országot, és a *Magyarság Világlapja* című kiadványt, valamint az *Irodalmi Újságot* szerkesztette.

a modern képzőművészet fóruma volt. A magyar és világirodalom alkotásait tekintve egyaránt kiterjedt kritikai rovattal rendelkezett a *Diárium*, amelyet Kenyeres Imre¹⁷⁶⁶ Sík Sándorral együtt szerkesztett. A *Sorsunk* főszerkesztője Várkonyi Nándor volt. A lap *Dunatáj* című rovata foglalkozott a határon túli magyarság problémáival, a szomszédos országok kultúrájával, és feladatául tűzte ki a hagyományőrzést.

A fiatal költők fóruma lett volna a pécsi *Ív*, amely azonban csupán egyetlen számot ért meg; főszerkesztője Csorba Győző volt. Szegeden jelent meg 1947-től a *Tiszatáj*, amely szegedi, alföldi szerzők tanulmányait közölte, szépirodalmi szempontból ugyanakkor országos fórumnak számított, és igyekezett a *Nyugat* szellemiségét folytatni. A „Szegedi Fiatalok” törekvéseit követte a *Tiszatáj* köre.

A *Puszták Népe* című folyóirat 1946–1948 között működött, és a szociográfia műfaját tekintette fő profiljának, főszerkesztője Galyasi Miklós¹⁷⁶⁷ volt. A lap Hódmezővásárhelyen, a Tornyai Társaság keretében jelent meg. Szintén Hódmezővásárhelyen adták ki a *Délsziget* című lapot 1946–1947-ben. 1946-ban Debrecenben, Vajda László¹⁷⁶⁸ szerkesztésével jelent meg a *Holnap*.

Erősen politizáltak az életre keltett vicclapok is: a kisgazdapárti *Szabad Száj* és a kommunista párti *Ludas Matyi* és *Pesti Izé*. A *Ludas Matyi*¹⁷⁶⁹ Gábor Andor,¹⁷⁷⁰ az Apolló Kabaréból indult, szovjet katonatisztként hazaérkező publicista szerkesztette a moszkvai *Krokodil* című lap mintájára. Az első számban, amely 1945. május 20-án, a Magyar Kommunista Párt első országos értekezletével egy időben jelent meg nyolc oldalon, közzé is tettek egy viccet a szovjet vicclapból.¹⁷⁷¹ (A példányszám már kezdetben – a papírhány ellenére – meghaladta a 200 ezret, és ezután is rohamosan emelkedett, néhány éven belül elérte a 400 ezret, a csúcson a 650 ezret.) A negyedik számtól duplájára nőtt a lap mérete, ezzel együtt a terjedelme is, a tizedik számtól pedig színesben nyomtatták. Írások és karikatúrák közel azonos számban szerepeltek benne, és állandóan visszatérő rovatok is voltak, mint *Ludas Matyi Levele*, *Ludas Matyi megmagyarázza*, *Mit szól sz hozzá, kérlek alássan*. A témák a napi politikai eseményekhez kapcsolódtak. Ideológiai szilárdságot a szocialista realizmus „pozitív vicc” kategóriája adott a lapnak. A kommunista politikusok mindig dicsérő jelzővel és szövegkörnyezetben szerepeltek (Rákosi Mátyás például „kereszteslovagként”, Gerő Ernő miniszter „legény a talpán”). A negatív,

¹⁷⁶⁶ Kenyeres Imre (1911–1962): a *Diárium* segédszerkesztője, majd szerkesztője egészen 1948-ig, a lap megszűnéséig. 1935-ben mint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Irodalomtörténeti Intézetének tanársegédje került a *Diárium*hoz. Kenyeres író és irodalomtörténész volt, aki a *Magyar Könyvbarátok* folyóirata mellett 1937 és 1944 között az „Officina Képeskönyvek” és 1942–1943-ban a „Diárium Könyvtára” sorozatot is szerkesztette. Az ő munkájának köszönhetően vált az addig inkább csak könyvbemutatóra vállalkozó lap értékes szépirodalmi, és főleg kritikai folyóirattá.

¹⁷⁶⁷ Galyasi Miklós (1903–1974): költő, muzeológus.

¹⁷⁶⁸ Vajda László (1909–1968): irodalomtörténész.

¹⁷⁶⁹ Címlapján rövid u-val írva a neve.

¹⁷⁷⁰ Gábor Andor (1884–1953): regényíró, költő, humorista, publicista, dalszövegíró. A Tanácsköztársaság bukása után emigrált. 1945-ben tért haza a Szovjetunióból, és munkatársa lett a *Szabad Nép*, *Új Szó*, *Szabadság* és *Világosság* című lapoknak. 1950–1953 között a *Ludas Matyi* főszerkesztője.

¹⁷⁷¹ Pomerániai menyasszony. *Ludas Matyi*, 1945. május 20. 5.

vagyis a destruktív humort a reakciósnak tartogatták. A kipellengérezett fő ellenség „Reakczi Jóska” volt, de már az első számoktól kezdve több karikatúrában is szerepelt a gazdag paraszt Taszajtó Nagy Gergely, akit az 1950-es években Kulák Kelemen és Zsíros gazda váltott fel.¹⁷⁷²

A *Szabad Száj* 1946. június 22-én indult. A legendás lapot, kiscgazda orientációja ellenére, a szociáldemokrata Király Dezső („Rex”)¹⁷⁷³ szerkesztette. A folyóirat humoros írásai, karikatúrái a polgári ellenzék oldaláról közelítették meg a napi eseményeket. Éppen ezért legfeljebb a 60-65 ezres példányszámot érhetette el. A bátran politizáló lapot 245 szám után, 1951. március 15-én szüntették meg.

A *Pesti Izé* című vicclap szintén a karikatúrára alapozta sikerét. Gál György¹⁷⁷⁴ csak rövid ideig volt a *Szabad Száj* munkatársa, mivel 1946. október 27-én életre keltette a két háború között kiadott és 1938-ban megszüntetett *Izé* című rejtvényűságot, majd három szám után a lap címét *Pesti Izére* változtatta. A kor ízlésvilágához képest enyhén erotikus rajzokkal szabad gondolkodást feltételező, a kommunista párthoz közel álló vicclap volt. A századik számmal szűnt meg 1948. október 10-én.¹⁷⁷⁵

A Rákosi-rendszer sajtója

A koalíciós korszak első két, két és fél éves periódusa minden árnyoldalával együtt is „aranykornak” tűnhetett a „fordulat éve” utáni uniformizált sajtóviszonyokhoz képest. A „szalámitaktika” néven elhíresült politika jegyében sorra számolták fel a pártokat és a különböző újságokat, folyóiratokat. Elsőként 1947-ben Sulyok Dezső, a Magyar Szabadságpárt vezetőjének *Holnap* című lapját szüntették meg egy durva és átlátszó manipulációval: Sulyok Dezső leleplezte a kommunista vezetők és szakszervezeti funkcionáriusok visszaéléseit, és azt, hogy a munkások jóval kevesebbet keresnek, mint a háború előtt. A megtorló akció pontosan arra az időre esett, amikor a papírkiutalásokat az elkövetkezendő időszakra rögzítették, ezért a *Holnapot* mint „nem létező lapot” végleg kihagyták a papírelosztásból. Ezt követően az Államvédelmi Osztály emberei és Kossa István azzal fenyegette meg a nyomdászokat, hogy ha ki merik nyomtatni a *Holnapot*, azzal állásukat kockáztatják. Emellett azt követelték Sulyok Dezsőtől, hogy adja ki informátorait, akiktől a bérarányokra vonatkozó adatokat kapta. Sulyok inkább veszni

¹⁷⁷² Takács Róbert: Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az 1950-es években. *Médiakutató*, 4. (2003), 1. 45–60.; Kresalek Gábor: Humor és politikum. A Ludas Matyi 1948-as 1953-as évfolyamainak elemzése. In *Budapest Főváros Levéltára közleményei* '84. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1985. 106–125., 265.; Bozóki András: Címviccek a Ludas Matyiban. *Jel-Kép*, 3. (1983), 2. 102–113.

¹⁷⁷³ Király Dezső (1896–1966): író, humorista, sportújságíró.

¹⁷⁷⁴ Gál György (?–1958): újságíró, a *Füles* nevű újság alapító szerkesztője.

¹⁷⁷⁵ Kertész Sándor: *Comics szocialista áruházban. A magyar képregény ötven éve*. Nyíregyháza, Kertész, 2007.

hagyta lapját, semhogy ártatlan embereket meghurcoljanak.¹⁷⁷⁶ Sulyok a Parlamentben a kommunista párt vezetőinek címezve kijelentette: „Abban különbözünk el egymástól teljesen és összeegyeztethetetlenül, hogy mi az egyéni szabadság alapján felépülő demokráciának, önök pedig a totális gazdasági és állami rendszeren alapuló rabszolgaságnak hívei.” A közbekiabálások olyan mértéket öltöttek, hogy Sulyok kijelentette: „Ezek után a magyar parlamentben a szólásszabadságot megszüntnek tekintem, és a szótól elállok.” Ezután a Szabadságpárt kivonult az ülésteremből.¹⁷⁷⁷

Választási visszaélések ürügyén 1947 novemberében feloszlatták a Magyar Függetlenség Pártját. Pfeiffer Zoltán pártja az augusztus 31-i választásokon a szavazatok 13,4%-ával (700 ezer szavazat), 49 képviselővel a második legerősebb ellenzéki párt lett az Országgyűlésben. Ezzel egy időben betiltották a párt *Ellenzék* című lapját is.¹⁷⁷⁸

1949 elején, Barankovics István külföldre menekülését és a Kereszténydemokrata Néppárt feloszlását megelőző napokban szűnt meg a *Hazánk* című lap. Ugyanerre a sorsra jutott a Polgári Demokrata Párt lapja, a *Világ* is, a Nemzeti Parasztpárt hetilapja, a *Szabad Szó* pedig 1952 elején szűnt meg. A napilapok közül legtovább a Független Kisgazdapárt lapja, a *Kis Újság* maradt a színen. Megszűnt a *Huszdik Század* című folyóirat, ellehetetlenültek az irodalom reprezentatív orgánumai, a *Magyarok*, az *Újhold*, valamint a népiek havilapja, a *Válasz*.

Rákosi Mátyás hadjáratot indított a bulvárlapok ellen is. 1948-ban összehívatta a vezető újságírókat, és kijelentette: „Disznóság, amit a bulvársajtó itt művel, ezeket a lapokat meg kell szüntetni és meg is szüntetjük őket. Elég egy bulvárlap.”¹⁷⁷⁹ A *Szabad Nép* 1948. márciusi 25-i vezércikke az újságíróknak már ilyen módon adott iránymutatást: „Nincs nagyobb szenzáció, nincs érdekesebb esemény, mint az a küzdelem, amelyet a magyar demokrácia folytat az ország szebb jövőjéért, polgárainak szebb életéért.”¹⁷⁸⁰

Az *Új Ember* példányszámát olyan mértékben csökkentették, hogy még az előfizetőknek sem jutott belőle elegendő szám. Az államosítás után az újságárusok nem is tették ki a lapot arra hivatkozva, hogy a katolikus sajtónak nem lehet propagandát csinálni. Ezért az *Új Ember* templomokban terjesztett példányait először elküldték a dunántúli megyékben lévő plébániákra. Itt a plébános kiosztotta a lapokat, amelyeket a hívek három-négy nap alatt elolvastak, majd a visszaadott példányokat továbbküldték a Tiszántúlra.¹⁷⁸¹ A *Vigilia* példányszámát és terjedelmét drasztikusan csökkentették, az írásokat cenzúrázták, a szerkesztőket és munkatársakat folyamatosan zaklatták.

¹⁷⁷⁶ Szerencsés (1997): i. m. 211.; *A Hirlapszedők Köre jelentése az 1944–1947-es esztendőkről*. (H. n.), Benjamin Géza, (é. n.). 6–7.; Pünkösti (1992a): i. m. 250.

¹⁷⁷⁷ *Nemzetgyűlési Napló*, 1947. július 1. 290.

¹⁷⁷⁸ Földesi–Szerencsés (2003): i. m. 232.

¹⁷⁷⁹ *Szabad Nép*, 1948. március 24. 3. Vö. Nádor Tamás: Korelnökeink I. A jelenlét embere. Beszélgetés Polgár Dénessel. *Magyar Média*, 1. (2000), 3. 53.

¹⁷⁸⁰ Betlen Oszkár: Az újságírás megbecsülése. *Szabad Nép*, 1948. március 25. 1.

¹⁷⁸¹ „A Rákosi-éra [...] a »szálamipolitikát« az egyházon belül is alkalmazta.” Keresztes Sándor: „Mi 1956-ban éppen csak életjelt adtunk magunkról”. In Kőrösi Zsuzsanna – Tóth Pál Péter (szerk.): *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 158.

Minden magyar állampolgárságú külföldi tudósítót letartóztattak, a külföldi állampolgárságú újságírók legnagyobb részét pedig kiutasították az országból. Csak az maradhatott, aki alkalmazkodott a Magyar Dolgozók Pártja irányvonalához.¹⁷⁸²

A napilapok számát drasztikusan csökkentették. A 134 nyilvántartott orgánumból csak nyolc vidéki napilap maradt meg. Hét közigazgatási területnek csak hetilapja maradt.¹⁷⁸³ A megyei lapok irányítása közvetlen pártbizottsági feladat lett. A megszüntetett hetilapok és folyóiratok helyett az 1950-es évek elején indítottak ugyan néhány újat, de már szigorú ellenőrzés alatt. A szerkesztőségeket összevonták, és kialakították azt a szigorúan centralizált sajtóstruktúrát, amely a rendszerváltozásig szinte változatlanul fennmaradt. A szerkesztőségek belső hierarchiája a fegyveres testületét idézte. Az újságíró személyes kontrollja után a szerkesztő, a rovatvezető, a felelős szerkesztő (az olvasószerkesztő) és néha a főszerkesztő ellenőrizte, hogy az adott cikk megfelel-e a politikai követelményeknek. A főszerkesztő mellett működött a szerkesztőbizottság, amelynek kétféle összetétele lehetett: az egyikben a szerkesztőbizottság a lapnál dolgozó vezetők-ből, általában a főszerkesztő-helyettesből, az olvasószerkesztőből és a párttitkárból állt, a másikban a szerkesztőbizottságot az úgynevezett társadalmi szervek vezetői alkották.

A sajtóban végrehajtott tisztogatás jelentős színvonalromlással is együtt járt, amelyet leginkább az iskolai végzettségről szóló adatok tükröztek. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya csak a hetilapoknál és a folyóiratoknál haladta meg a 25%-ot. A központi napilapok és megyei lapok szerkesztőségeiben a munkatársak harmadának még érettségije sem volt.¹⁷⁸⁴ A hiányzó ismereteket az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karán szervezett kurzussal próbálták pótolni. A Magyar Újságírók Országos Szövetségének lapja szerint: „A tanszék megszervezésében és tantervének kidolgozásában nagy segítséget adott a Szovjetunió több egyetemén működő újságíró tanszékeknek és a moszkvai újságíró fakultásnak a programja.”¹⁷⁸⁵ Az újságíróknak folyamatosan különböző ideológiai képzéseken kellett részt venniük. A marxizmus–leninizmus és hasonló tárgyak tették ki az órák nagyobb részét. Az egyes újságok főszerkesztői is az ideológiai képzést szorgalmazták. A *Szabad Népnél* a szerkesztőség külön oktatást szervezett munkatársai számára. Ennek során 1955-ben például 12-en tanultak a pártfőiskola levelező tagozatán, ketten pedig a Budapesti Pártbizottság marxista–leninista esti egyetemén.¹⁷⁸⁶ A *Vas megye* főszerkesztője minden vasárnap délután szemináriumot tartott az „élenjáró szovjet sajtóról”.¹⁷⁸⁷

¹⁷⁸² Varannai (1989): i. m. 369.

¹⁷⁸³ *Magyar statisztikai zsebkönyv*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1975. 302.

¹⁷⁸⁴ Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág, 2012. 266.

¹⁷⁸⁵ Sárkány László: Az újságírók egyetemi oktatásának új rendje. *Magyar Sajtó*, 1. (1955), 10. 458.

¹⁷⁸⁶ Földes István: Az állandó marxista–leninista képzés a kommunista újságíró eredményes munkájának legfőbb feltétele. Az újságírók politikai oktatásának megszervezése a Szabad Népnél. *Magyar Sajtó*, 1. (1955), 11. 483.

¹⁷⁸⁷ Várkonyi (2009): i. m. 192.

A hierarchia csúcán az állampárt lapja, a *Pravda*¹⁷⁸⁸ mintájára működő *Szabad Nép* állt. Mellette a marxista társadalmi kategóriáknak megfelelően az egyes osztályoknak, rétegeknek lehetett „saját” újságjuk. Funkciója teljesen eltért napjaink napilapjaitól: hírközlő írások helyett a belpolitikai események magyarázatára és indoklására szolgáló cikkek jelentek meg hasábjain. A *Szabad Nép* a II. világháború befejezésétől egészen az 1956-os forradalomig fontos szerepet töltött be az állampárt politikájában. Az emberek a rádió mellett főként a napi sajtóból informálódtak, ezért a politikai hatalom megszi-
lárdításával párhuzamosan a sajtószerkezet és a nyilvánosság átformálása is kiemelten fontos cél volt. A *Szabad Nép*ben megfogalmazott elméleti, ideológiai és politikai nézetek a többi lapra, a hatóságokra és az összes állampolgárra nézve kötelező érvényűek voltak.

A *Szabad Nép* rendkívül nagy példányszámban jelent meg, és a legtöbb munkahelyen a munkakezdés előtt rendszeresen felolvasták a legfontosabb cikkeket. Ez volt az úgynevezett *Szabad Nép*-félóra. Sokan a munkahelyükön fizették elő, ezzel igazolva a vállalat vezetői előtt, hogy olvassák a párt lapját. Egyes intézményeknél, gyárakban, üzemekben *Szabad Nép* baráti köröket alakítottak. Halda Alíz,¹⁷⁸⁹ aki akkoriban a Magyar Rádió irodalmi osztályán dolgozott, így emlékezett a kötelező *Szabad Nép*-félórákra: „Beszélgetni kellett az aznapi Szabad Népről, ami azt jelentette, hogy el kellett valahogy olvasni és arról beszélni, amit az ember éppen olvasott. Hát ez nem volt könnyű. Mert felmondja? Vagy vitatkozzon vele? Az nem volt ajánlatos.”¹⁷⁹⁰ Ennek megfelelően a *Szabad Nép* inkább hasonlított a politikai brosúrákhoz, mint informatív tájékoztatási eszközhöz.¹⁷⁹¹

A Rajk-per hatására a *Szabad Nép* szerkesztőségében is megváltozott a légkör. Addig a kommunisták maguk között viszonylag szabadon beszélhettek, és tárgyalhatták meg az aktuális politikai kérdéseket. Amikor elkezdődtek a Magyar Dolgozók Pártján belül is a tisztogatások, akkor mivel nagyon jól tudták, hogy a letartóztatottak, kivégeztettek ártatlanok voltak, ezért joggal tartottak attól, hogy ők is bármikor sorra kerülhetnek.¹⁷⁹² Betlen Oszkár,¹⁷⁹³ a *Szabad Nép* szerkesztője tovább fokozta az „éberséget”, ugyanis azzal fogadta és avatta be az új, fiatal munkatársakat, hogy tudomásukra hozta: szobájukban

¹⁷⁸⁸ Lásd Kun (2012): i. m. 225–228.

¹⁷⁸⁹ Halda Alíz (1928–2008): a Magyar Rádiónál dolgozott, ahonnan Gimes Miklóshoz fűződő viszonya miatt elbocsátották. Ezután évekig nem kapott állást. A Történelmi Igazságtételi Bizottság egyik alapító tagja, 1991–1998 között országgyűlési képviselő.

¹⁷⁹⁰ Lázs Sándor (szerk.): *Hogyan éljünk túl vámpírokat és diktátorokat? 21 történet a XXI. századból*. Budapest, Athenaeum, 2000. 94.

¹⁷⁹¹ Örkény Antal: *A Szabad Nép (1952–1954): a szocializmus megfogalmazásának néhány sajátossága a párt központi lapjában*. Budapest, (k. n.), 1988. 1–2.

¹⁷⁹² Vásárhelyi Miklós: *Ellenzékben*. Budapest, Szabad Tér, 1989. 57., 65.

¹⁷⁹³ Betlen Oszkár (1909–1969): villanyyszerelő, kommunista újságíró, történész, a történelemtudományok kandidátusa. A *Szabad Nép*, majd a *Tartós békéért, népi demokráciáért!* című folyóirat szerkesztője. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után ő szerkesztette az *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* című „fehér könyvet”, amelyet a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala adott ki négy kötetben. 1957-től a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa volt. Betlen János televíziós műsorvezető édesapja. Lásd Litván György: Betlen Oszkár rendőrségi tanúvallomása a Szabad Nép szerkesztőségében létrejött „jobboldali csoportosulásról” és 1956-ról. Dokumentumközlés bevezetővel. In *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete évkönyve VI*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 243–251.

egyik munkatársuk imperialista ügynökként tevékenykedik, akinek kilétét nekik kell felfedniük.¹⁷⁹⁴ Kende Péter visszaemlékezése szerint Betlen Oszkár több újságírórt is feljelentett barátjánál, Péter Gábornál. Azzal is eldicsekedett, hogy Donáth Ferencet ő leplezte le.¹⁷⁹⁵

Az 1950-es években a *Szabad Népnél* szinte mindennaposak voltak a tisztogatások, az újságírók leváltása. 1953 elejéig a szerkesztőség egyharmada évente cserélődött. 1949-ben Révai József megvált főszerkesztői tisztségétől, és Horváth Márton vette át a lap irányítását, de a tényleges irányítás Betlen Oszkár kezébe került. 1950-től kezdve körülbelül 100 munkatárs dolgozott itt. A példányszám folyamatosan növekedett, így 1952-re hétköznapi elérte a 800 ezret, vasárnap pedig 850 ezer példányban, hatlepedőnyi terjedelemben jelent meg. A *Szabad Nép* évi papírszükséglete 7153 tonnára emelkedett, és ezzel elérte a politikai lapok összes papírszükségletének 64%-át.¹⁷⁹⁶ A gyors növekedés magyarázata az erőszakos terjesztési politikában keresendő.

Akadtak országok, ahol a régi hagyományokat hordozó lapcímeket is eltüntették. Magyarországon az újságok nevei megmaradtak, de ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy a lapok nevükön túlmenően bármilyen formában kötődhettek volna a múlthoz. A *Népszava* esetében pedig egyenesen kötelező volt a szociáldemokrata hagyománnyal való teljes és nyilvános szakítás. Miután a Szociáldemokrata Pártot beolvasztották a Magyar Kommunista Pártba, a *Népszava* a szovjet *Trud* mintájára a szakszervezet lapja lett. Ennek megfelelően elsősorban a munkássághoz kívántak szólni vele. A Magyar Dolgozók Pártjának a vezetése kiszorította a sajtóból a *Népszavának* azokat a munkatársait, akik elleneztek a két munkáspárt egyesülését. Azokat azonban, akik a lépéssel egyetértettek, átvezényelték a *Szabad Nép*hez, részint azért – úgymond –, hogy megtanulják az új kommunista sajtó szabályait, részint pedig azért – erről nyilvánosan nem esett szó –, hogy megfossszák őket korábbi közegüktől, tehát befolyásuktól, hagyományos olvasótáboruktól is.

A *Friss Újság* a parasztság, a *Magyar Nemzet* (mint az *Izvesztijja*) az értelmiség,¹⁷⁹⁷ a *Magyar Nap* az ifjúság lapja lett, a hadserege a *Szabad Ifjúság*, valamint a *Néphadsereg*. A *Világosság* című napilap 1952-től a budapesti pártbizottság és a fővárosi tanács kiadványaként – a *Vecsernaja Moszkva* mintájára –, *Esti Budapest* címen jelent meg. A magyar írók hetilapja a *Lityeraturnejaja Gazeta* szolgál fordításának megfelelően *Irodalmi Újság* lett. Irodalmi folyóiratként egyedül a *Csillag* működhetett a továbbiakban is.¹⁷⁹⁸

Szovjet mintára készültek a gyereklapok is. A *Kisdobos* szovjet megfelelője a *Murzilka*, az *Úttörő* a *Druzsnie Ribjája*, a *Pajtás* a *Pionir* volt, de ugyanilyen formátumú és tartalmú lapok jelentek meg a többi szocialista országban is.

¹⁷⁹⁴ Litván György: *Októberek üzenete*. Budapest, Osiris, 1996. 328–329.

¹⁷⁹⁵ Kende Péter: *A Szabad Nép története*. Kézirat. 1958.

¹⁷⁹⁶ MNL OL M-KS 276. f. 89/10. ő. e.

¹⁷⁹⁷ Pethő Tibor: *A Magyar Nemzet története 1938–2018*. Budapest, Jaffa, 2018. 152.

¹⁷⁹⁸ A magyar sajtó átszervezése (1949. július 6.). MNL OL M-KS 276. f. 54/52. ő. e. Jelentés a Titkárság részére a sajtóreformról és javaslatok a magyar sajtó továbbfejlesztésére (1949. október 19.). Az MDP Titkárságának 1952. március 19-i jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 276. f. 54/185. ő. e.

A politikai eseményeket minden lapban azonosan kellett közölni, mivel a szöveg mindenhová a Magyar Távirati Irodától érkezett, és gyakran kísérté az a direkt utasítás, hogy a hírt változtatás nélkül kell megjelentetni az újságban.

A korabeli forgatókönyv szerint minden témáról, amit a politikai vezetés felvetett (például munkaverseny, békeharc, nemzetközi összeesküvés a szocializmus ellen, harc a belső ellenséggel, termelési riport), először az állampárt lapjában, a *Szabad Nép*ben jelent meg egy cikk, s ezt követte a többi szerkesztőség a saját profiljának megfelelően. A sajtónak minden hazai esemény kapcsán az ünnepélyes bevezetőjében közölni kellett a rendezvényen megjelent fontos vezetők névsorát. Nagy jelentősége volt a cikk méretének, lapon belüli elhelyezésének, a felsorolt vezetők sorrendjének és a melléjük írt rangnak.

Még a korabeli „vicclap”, a *Ludas Matyi* is megfelelt ezeknek az elvárásoknak, és úgy közzétett több százezres példányszámban karikatúrákat, humoreszkeket. A karikatúráknak harcosnak, időszerűnek és politikusnak kellett lenniük, amelyek alkalmasak a szocializmus építésére és az ellenség leleplezésére. Ez lehetővé tette, hogy a vicclap is részese legyen az agitációs és propagandamunkának. A *Ludas Matyi*nak a Magyar Újságírók Szövetsége 1953-ban így határozta meg a feladatát:

„A *Ludas Matyi* feladata, hogy azok számára is érthetően és szemléletesen írjon, akik politikával nem foglalkoznak, akik más újságot nemigen olvasnak, akik általában nem jártasak a kül- és belpolitikai kérdésekben. A satíra, kifigurázás, leleplezés eszközével magyarázza meg nekik – sőt bizonyos fókig ismertesse is velük a fontos eseményeket: az ellenséges tábor terveit, válságait, belső ellentmondásait, erkölcstelenségét, hanyatlását és aljasságát.”¹⁷⁹⁹

Az 1950-es évek karikatúrái, karikatúrasorozatai jellegzetes arányokban foglalkoztak az egyes fő témákkal: kiugróan magas, 30% feletti volt az ipar (38,2%) és a mezőgazdaság (30,3%) szerepeltetése. A *Ludas Matyi* egyre dogmatikusabbá vált, hiperstilizált képei a magyar képzőművészettől teljesen idegenek voltak, és a szovjet *Krokodil* rajzait utánozták. Ennek következtében egyre kevesebb valóban humoros karikatúrát tartalmazott, mégis – a korabeli lapkínálat mellett – népszerű maradt. Egy ideig a *Ludas* csak a Szovjetuniót népszerűsítő *Fáklya* című újsággal együtt lehetett megvásárolni.

Még a *Népsport*nak is az ideológiai irányvonalat kellett szolgálnia. Szovjet mintát követve a pártra és a Dolgozók Ifjúsági Szövetségére támaszkodva, a marxista–leninista világnézet alapján kellett képviselnie a párt sportpolitikáját. A korszak újságíróinak lapjában, a *Magyar Sajtó*ban írták: „Harcos bíráló, nevelő cikkeivel fejleszteni kellene sportolóinkban, dolgozóinkban a pártos, szocialista magatartást.”¹⁸⁰⁰

Az újságírók társadalmi szervét, a Magyar Újságírók Országos Szövetségét átszervezték, elnöksége ezután a minisztérium és a párt döntéseit közvetítette. A MÚOSZ politikai

¹⁷⁹⁹ Idézi Takács (2003): i. m. 46. Vö. László Ferenc: Az élccsapat – A *Ludas Matyi* története 1. (1945–1956). *Magyar Narancs*, (2006), 12. 21.; Kresalek (1985): i. m. 265.

¹⁸⁰⁰ Sirokmány Lajos: A *Népsport* munkájáról. *Magyar Sajtó*, 1. (1955), 7. 299.

befolyása azáltal is csökkent, hogy nem lehetett saját szakszervezete és pártszervezete, ugyanis az újságírók 1950-ben „önként és spontán lelkesedéssel” csatlakoztak a nyomdászszakszervezethez. A szerkesztőségeket így a hozzájuk tartozó pártszervezettel együtt a legfelső pártvezetés könnyebben tudta irányítani.¹⁸⁰¹ Csak az dolgozhatott újságíróként, aki tagja volt a Szövetségnek,¹⁸⁰² amelynek alapszabálya nem csupán az újságírás szakmai feltételeit írta elő, hanem a hivatalos ideológia kötelező követését is.¹⁸⁰³

A sajtómunkásokról is folyamatosan gyártotta a jelentéseket a széles körű ügynökök és besúgóhálózat, amelybe, mint korábban említettem, párttagokat is be lehetett szervezni. (Ez egyébként logikus, hiszen egy olyan szervezetben, ahol szinte mindenki párttag, ki lenne a besúgó, ha a párttag nem lehet?) A *Szabad Nép* szerkesztőbizottságának egyik tagja, Juhász László például az Államvédelmi Hatóság ügynökeként tevékenykedett, semmi köze nem volt az újságíráshoz. Később őrnagyi rangban nyíltan is a politikai rendőrséghez került.¹⁸⁰⁴

Az 1956-os forradalom és szabadságharc sajtója

Az 1956-os forradalom és szabadságharc hatására a magyar sajtó óriási változáson ment át. Az újságírók emlékeztében még élt a II. világháború előtti sajtószabadság időszaka. Néhány nap alatt szinte a semmiből széles skálájú, gazdag sajtó született. Többféle ideológia képviselői is publikálhattak, és adhattak ki lapokat. Mintha az újságírók egyszerre megtanulták volna hivatásukat: a rendkívül gyorsan pergő események dacára igyekeztek gondosan kimunkált és hiteles képet adni olvasóiknak. A forradalom hősi ethosza rájuk is hatást gyakorolt, és többségük igyekezett a valóságot bemutatni még a kommentárookban is.¹⁸⁰⁵

A forradalom idején tömegesen jelentek meg a korábban betiltott pártlapok és az új csoportok, pártok fórumai. A fontosabbak a következők voltak: a *Függetlenség* (Dudás József¹⁸⁰⁶ csoportjának lapja), az *Igazság* („a forradalmi magyar honvédség és ifjúság

¹⁸⁰¹ Kalmár (1998): i. m. 51.

¹⁸⁰² MNL OL M-KS 288. f. 5/63. ő. e.

¹⁸⁰³ Sirokmány Lajos: Az Újságírószövetség váljék az újságírók jelentős társadalmi fórumává. *Magyar Sajtó*, 2. (1956), 9. 394.

¹⁸⁰⁴ Kende Péter: *A Szabad Nép szerkesztőségében*. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 84. számú interjú, 1987.

¹⁸⁰⁵ Földes Anna: *Az Irodalmi Ujság könyve. Tanulmányok, portrék és dokumentumok*. Budapest, Széphalom Könyvműhely – Új Kézirat, 2001. 153.

¹⁸⁰⁶ Dudás József (1912–1957): szerelő lakatos, műszaki tanácsadó, az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik parancsnoka. Erdélyben tagja volt a Román Kommunista Pártnak, ezért kilenc év börtönbüntetést kapott. 1944-ben részt vett Budapesten az antifasiszta ellenállási mozgalomban. 1947-ben letartóztatták. Először Kistarcsán, majd Recsken tartották fogva. 1957-ben gyorsított eljárással halálra ítélték és kivégezték. Lásd Drucza Attila: *A Dudás-ügy 1956. Létezett-e nemzeti bal? A megtorlás első pere. (Dudás József és Szabó János elítélése)*. Budapest, Porta Historica, 2017.

lapja”)¹⁸⁰⁷ a *Magyar Honvéd*, a *Népakarat* (Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége), a *Magyar Ifjúság* (a *Szabad Ifjúság* helyett), az *Új Magyarország* (Petőfi Párt) és a *Valóság* (a Pest megyei dolgozók napilapja). Feltámadt a *Szabad Szó* (a Nemzeti Parasztpárt lapja), a *Kis Újság* (a Független Kisgazdapárt lapja) és a *Hazánk* (a Demokrata Néppárt lapja), a *Népszavát* pedig visszavette a Szociáldemokrata Párt. A *Szabad Nép* volt újságírói közül néhányan – akik nem csatlakoztak a kommunista párt új központi lapjához, a *Népszabadsághoz* – elindították a *Magyar Szabadság* című „demokratikus, szocialista, de független” lapot, amely mindössze három lapszámot élt meg.

A lapok megjelentetéséhez nem volt szükség engedélyre, csak kellő elszántságra és akaratra. A legtöbb lap a rendkívüli körülmények ellenére megőrizte az újságírás hagyományait. Igyekeztek helyszíni tudósításokat, riportokat készíteni. Híres riport volt például a *Magyar Honvédban* a *Munkatársunk jelentése a Rákosi- és Gerő-villából* című tudósítás, amely arról számolt be, hogy megtalálták Rákosi 1-es számú tagkönyvét a hozzá tartozó 120 forintos tagdíjbefizetést igazoló bélyeggel. Az *Igazság* című lap a Kilián laktanyából és a politikai foglyok kiszabadításáról közölt helyszíni riportot.¹⁸⁰⁸

Az 1956. november 4-ei lapszámok még elkészültek, terjesztésükre azonban nem kerülhetett sor, mert a szovjet csapatok a nemzetközi jogot megsértve és a háborús bűncselekmények egész sorát elkövetve megindították Budapest ostromát. A nyomdákat és a papírkészletet a szovjet hadsereg el-, illetve lefoglalta, a lapokat betiltották. A Magyar Újságíró Szövetség rögtönzött november 7-ei közgyűlésén az újságírók sztrájkot hirdettek, de ennek csak demonstratív hatása lehetett, hiszen egyébként sem jelenhettek meg az újságok. A Kádár-kormányt támogató lapok némi szünet után adták ki következő számaikat: november 8-án a *Népszabadság*, november 18-án pedig a *Népakarat* jelent meg újra.¹⁸⁰⁹

Néhány újságnak – a legnagyobb veszéllyel dacolva – illegálisan megjelent egy-két száma november 4. után is: az *Igazság* Obersovszky Gyula¹⁸¹⁰ és Gáli József¹⁸¹¹ szerkesztésében november 7-ig készült, majd egy hónapig – ekkor már teljes illegálitásban – *Élünk*

¹⁸⁰⁷ Molnár Miklós szerint „a legjelentősebb, a legjobb értelemben humánus, forradalmi lap az *Igazság* volt”. A legendás újság két szerkesztőjét, Obersovszky Gyulát és Gáli Józsefet halálra ítélték. Lásd Földes (2001): i. m. 152.

¹⁸⁰⁸ Izsák Lajos – Szabó József (szerk.): *1956 a sajtó tükrében. 1956 október 22. – november 5.* Budapest, Kossuth, 1989; Nagy Ernő (szerk.): *1956 sajtója.* Budapest, Tudósítások, 1989.

¹⁸⁰⁹ Vásárhelyi Miklós: A Kádár-rendszer tájékoztatási politikája. A cenzúra visszaállítása 1956 után. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1956-os Intézet – Osiris, 1995. 468.

¹⁸¹⁰ Obersovszky Gyula (1927–2001): költő, író, újságíró. 1950-ben a *Hajdú Megyei Néplap* rovatvezetője és a megye népművelési vezetőhelyettese. Részt vett az *Építők* című lap és az Írószövetség Hajdú-Bihar megyei csoportjának a létrehozásában. 1954-től a MÜOSZ kulturális szakosztályának vezetőségi tagja. 1954-ben minden állásából elbocsátották, és kizárták a pártból. 1956 nyarán rovatvezetőként dolgozott a *Hétfői Hírek* című lapnál. 1957-ben a Tóth Ilona és társai elleni perben a bíróság halálra ítélte, de a nemzetközi tiltakozás hatására az ítéletet életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1967–1989 között a *Sportfogadás* című lap szerkesztője volt.

¹⁸¹¹ Gáli József (1930–1981): József Attila-díjas író, műfordító. 1957-ben halálra ítélték. Halálbüntetését nemzetközi tiltakozásra 15 év börtönbüntetésre változtatták.

címmel jelent meg. Gimes Miklós szerkesztésében, Kende Péter, Molnár Miklós, Fekete Sándor¹⁸¹² és mások közreműködésével november 15-től adták ki az *Október Huszonharmadikát*, amely december közepéig élt.¹⁸¹³

A Kádár-korszak sajtópolitikája (1956–1989)

A Kádár-kormány megkísérelt egyszer és mindenkorra leszámolni mindenfajta újságírói ellenállással. Ezt a törekvést híven tükrözik azok a szavak, amelyeket Kádár János 1956. december 10-én, az Országgyűlésben a Magyar Újságírók Szövetsége küldöttségéhez intézet: „Ha maguk azt hiszik, hogy itt lesz ellenzéki újságírás, akkor csalódnak!”¹⁸¹⁴

A kádári vezetés még a „baloldali” ellenzéket sem tűrte el. A szovjet csapatokkal Szolnokra érkező Andics Erzsébet¹⁸¹⁵ és Berei Andor¹⁸¹⁶ november 6-án újraindították a *Szabad Népet* mint a Magyar Szocialista Munkáspárt központi lapját, amelyet szovjet katonai teherautókon hoztak fel Budapestre. A lap inkább a Rákosi-féle vonalhoz állt közel. A *Népszabadság* – Kádár utasítására – november 11-én éles támadást intézett a *Szabad Nép* ellen, amely ezután beszüntette megjelenését. Az Andics–Berei házaspárt megfosztották minden tisztségüktől, és a Szovjetunióba vitték.¹⁸¹⁷

Jellemző a forradalom leverése utáni hetek politikai légkörére, hogy az emberek vagy nem vették meg a *Népszabadságot* és a *Népakaratot*, vagy nyilvánosan elégették, szétépték a lapokat, amelyek igyekeztek igazolni a szovjet típusú diktatúra restaurálását. Déry Tibor naplójában leírja, hogy az emberek ötösével vették a *Népszabadságot*, kitépték az utolsó oldalt, ahol a melbourne-i olimpia hírei voltak, majd a többi elégették. A rendőrök csak nézték, és elfordultak.¹⁸¹⁸ A meg hasonlottság egyik jele, hogy eleinte még a *Népszabadság* újságírói sem vállalták nyíltan, hogy az állampárt lapjába írnak, ezért az újság hetekig impresszum nélkül jelent meg: sem felelős szerkesztő, sem felelős kiadó nem szerepelt rajta, de még a nyomdát sem tüntették fel. A cikkek név nélkül vagy csak a szerző nevének kezdőbetűivel szignálva jelentek meg.¹⁸¹⁹ A Magyar

¹⁸¹² Fekete Sándor (1927–2001): író, újságíró, irodalomtörténész. 1952–1953-ban az *Új Hang* szerkesztője, 1951–1956 között a *Szabad Nép* munkatársa, rovatvezetője, 1952-től a szerkesztőbizottság tagja.

¹⁸¹³ Fekete Sándor: *Vácott voltam Afrikában. Emlékeim az 1956 utáni terrorkorszakból*. Budapest, magánkiadás, 1996. 31.

¹⁸¹⁴ Vászárhelyi (1995): i. m. 471.

¹⁸¹⁵ Andics Erzsébet (1902–1986): történész, kommunista politikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1949-től 1958-ig a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Berei Andor felesége, Farkas Vladimir anyósa, Karikás Frigyes sógornője.

¹⁸¹⁶ Berei Andor (1900–1979): kommunista politikus, közgazdász, egyetemi tanár. Az Országos Tervhivatal elnöke. Az *Új magyar lexikon* szerkesztője, Andics Erzsébet férje.

¹⁸¹⁷ Baráth Magdolna: A Moszkvába menekült magyar pártvezetők 1956. október végi – november eleji tevékenységéről. *Múltunk*, 50. (2005), 1. 272–296.; Feitl István: A moszkvai emigráció és az MSZMP. *Múltunk*, 36. (1991), 4. 5.

¹⁸¹⁸ Idézi Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 166.

¹⁸¹⁹ Cseh–Kalmár–Pór (1999): i. m. 218–219.

Újságírók Szövetsége november 13-án – kifejezve a Nagy Imre-kormány mint törvényes minisztertanács melletti kiállítását – csatlakozott az Írószövetség több értelmiségi és művészszerkesztő által aláírt kiáltványához. A röpiratként terjesztett állásfoglalásban kiálltak az ország függetlensége és a nemzeti sajátosságait figyelembe vevő „demokratikus szocializmus” megőrzése mellett.¹⁸²⁰

A helyzet ellentmondásosságát tükrözi, hogy november 24-én még a *Népszabadság* újságírói is sztrájkkal tiltakoztak. Josip Broz Tito¹⁸²¹ jugoszláv elnök november 11-ei beszédében elismerte a Kádár-kormányt, ugyanakkor bírálta a szovjet politikát. A Szovjetunió Kommunista Pártjának lapja, a *Pravda* – TASZSZ-hírányagként¹⁸²² – durva hangnemben utasította vissza Tito kritikáját. A *Népszabadság* vezető újságírói *Amivel nem értünk egyet* című szerkesztőségi cikkükben finoman bírálták a szovjet párt lapjának közleményét, Kádárék azonban visszavonták a már nyomdába leadott cikket, közlését megtiltották. Az ügy az Ideiglenes Intézőbizottság elé került, amely úgy határozott, hogy a pártlapnak le kell közölnie mind a *Pravda*, mind pedig a *Borba*¹⁸²³ cikkét. Ezután a *Népszabadság* újságírói úgy döntöttek, hogy átfogalmazott, megszelídített formában mégis közlik az álláspontjukat. Kádár magához hívatta a felelősöket, és indulatosan hozzájuk vágta az összegyűrt kefelenyomatot, többek között azt ordítva, hogy „ha maguk nem fogják csinálni, akkor majd napszámosokkal indítjuk az újságot!”. Amikor a *Népszabadság* újságírói minderről értesültek, sztrájkot hirdettek. A *Népszabadság* már kiszedett és betördelt számát nem nyomtatták ki. Ennek hatására Kádár leváltotta Fehér Lajos¹⁸²⁴ főszerkesztőt, helyére rövid időre Friss István¹⁸²⁵ került.¹⁸²⁶

A kádári vezetés, hogy hatalmát konszolidálja, intézkedett az újságírók szinte egyenkénti „átvilágításáról”. A lépés hátterében állt az is, hogy a szovjet vezetés az írókat, újságírókat tartotta az 1956-os forradalom fő felelőseinek. Amikor a lengyel párt- és állami vezetők 1957. május 24–25-én Moszkvában tanácskoztak a szovjet vezetőkkel, Hruscsov kiemelte:

„Egyetlen munkásokból vagy parasztokból álló egység sem harcolt a szovjet csapatok ellen.

Zsukov: Az értelmiség harcolt.

Hruscsov: Írók, újságírók.

¹⁸²⁰ Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. I. kötet. Budapest, Noran, 2012. 99.

¹⁸²¹ Josip Broz Tito (1892–1980): kommunista politikus, Jugoszlávia elnöke.

¹⁸²² Szovjet hivatalos hírügynökség.

¹⁸²³ *Borba* (Harc), a Jugoszláv Kommunista Szövetség központi pártlapja.

¹⁸²⁴ Fehér Lajos (1917–1981): kommunista politikus, újságíró. 1945–47-ben a budapesti rendőr-főkapitányság politikai osztályán Péter Gábor helyettes vezetője, 1947–54-ben a *Szabad Föld* felelős szerkesztője, 1956-tól 1959-ig a *Népszabadság* szerkesztője. Papp István: Fehér Lajos, Péter Gábor helyettese. *Betekintő*, 5. (2011), 3.; Gellért Kis Gábor: A fehérség forrásai. *Élet és Irodalom*, 31. (1987b), 49. 11.

¹⁸²⁵ Friss István (1903–1978): állami díjas közgazdász, kommunista politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1935-ben emigrált. 1945-ben moszkovitaként tért vissza Magyarországra.

¹⁸²⁶ Sipos Levente: A Népszabadság letiltott cikke 1956 novemberében. *Múltunk*, 37. (1992), 1. 131–133.

Jedrychowski.¹⁸²⁷ Nem volt ott annyi író.

Hruscsov: Ez egy szervezet volt. Nem azt kell tekinteni, hogy személy szerint ki vesz részt, csak azt, hogy kinek a vezetésével és milyen jelszavakkal lép fel.”¹⁸²⁸

Először szinte mindegyik újságírónak felmondtak, később pedig csak azokat alkalmazták újra, akik Kádárék szerint az „ellenforradalom” idején megfelelő magatartást tanúsítottak. A Kádár-kormány a Magyar Újságírók Szövetségét minden autonómiájától megfosztotta. A 3/1957. (I. 20.) kormányrendelet az 1955. évi 13. törvényerejű rendelet alapján létrehozott egyesületek állambiztonsági felügyeletét a fegyveres erők és közbiztonsági ügyek miniszterének hatáskörébe utalta. Münnich Ferenc miniszter a rendelet alapján felfüggesztette a Magyar Újságírók Szövetségének önkormányzatát, és élére Siklósi Norbert¹⁸²⁹ személyében kormánybiztost nevezett ki.¹⁸³⁰ Azzal indokolták a hatóságok eljárását, hogy a MÚOSZ (és az Írószövetség) „nyíltan szembehelyezkedett a konszolidációs törekvésekkel, a Magyar Népköztársaság érdekeivel ellentétes tevékenységet fejtettek ki”.¹⁸³¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt 1957. július 2-ai központi bizottsági határozata az „eredményeket” így összegezte:

„1956. november 4-e után a szovjet csapatok segítségével a Fegyveres Erők Minisztériuma – a karhatalommal együtt – jelentős csapásokat mért az ellenforradalom erőire. Feloszlatta a nagy budapesti, valamint kerületi munkástanácsokat. Az Író és Újságíró Szövetség működési jogának felfüggesztésével, majd betiltásával nagyrészt szétszedték az ellenforradalom belső, nyílt ideológiai központjait is.”¹⁸³²

A tagság felülvizsgálata már 1957 augusztusától megkezdődött. 1956 előtt a Magyar Újságírók Szövetségének 2200 tagja volt, a felülvizsgálat során ebből 800 tag kiesett (nem küldte vissza az igazoláshoz szükséges kérdőívet, disszidált, eltűnt, abbahagyta az írást, börtönben volt, kizárták a szövetségből), a szervezet mintegy 60 tagját sújtották különböző büntetésekkel, felfüggesztéssel, megrovással, figyelmeztetéssel.¹⁸³³ A Magyar Újságírók Szövetsége 1958. június 2-án alakult újjá. Elnöknek Szakasits Árpádot nevezték ki, Siklósi Norbert lett a főtítkárr.

¹⁸²⁷ Stefan Jedrychowski (1910–1996): lengyel újságíró és kommunista politikus.

¹⁸²⁸ Tischler János: Hruscsov: Nagy Imre volt a zászló. *Népszabadság*, 1993. június 16. 11.

¹⁸²⁹ Siklósi Norbert (1924–2008): kommunista politikus, újságíró. Bórdíszművesnek tanult, de 26 évesen már a *Szabad Nép* munkatársa volt. Itt 1950-től 1954-ig dolgozott, ezután a *Szabolcs-Szatmár Megyei Néplap* főszerkesztője, ezzel párhuzamosan a Magyar Rádió Nyíregyházi Stúdiójának vezetője volt. 1957-től a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának főosztályvezetője, a Magyar Írószövetség és a MÚOSZ kormánybiztosa, 1958-tól 1973-ig a MÚOSZ főtítkára.

¹⁸³⁰ Biszku Béla csak 1957. február 27-én került a belügyminiszteri tárca élére, ezért a határozatot Tömpe István belügyminiszter-helyettes jegyezte. Lásd Cseh–Kalmár–Pór (1999): i. m. 250.

¹⁸³¹ Ständeisky (1996): i. m. 198.

¹⁸³² Solt Pál (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1992. 588–591.

¹⁸³³ MNL OL M-KS 288. f. 5/63. ő. e.; Vásárhelyi (1995): i. m. 472., 478.; Ständeisky (1996): i. m. 178–179.; Piriti Sándor: *A nemzeti hírügynökség története 1880–1996*. Budapest, MTI, 1996. 146.

Kádár János Szirmai Istvánt bízta meg azzal a feladattal, hogy megtörje az újságírók ellenállását, ezért 1956 decemberében kinevezte az újonnan szervezett és a sajtó irányítását végző Tájékoztatási Hivatal elnökévé. Szirmai megjárta a Horthy- és a Rákosi-rendszer börtöneit is, így megfelelő tapasztalatokkal és az apparátuson belül különlegességnek számító felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Tudására és cinizmusára támaszkodva sikerrel alkalmazta az írókkal és újságírókkal szemben a „korbács és kalács” alternatív taktikáját.¹⁸³⁴

Az újságíró-társadalom megfélemlítése érdekében koncepciós perekben egymás után ítélték el az írókat és újságírókat: a Déry Tibor és társai elleni per (az úgynevezett nagy íróper) 1957. október 25-től november 12-ig tartott. A tanácsvezető bíró ugyanaz a Vida Ferenc volt, aki a Nagy Imre-per is vezette. A négy vádlott közül Déry Tibor író öt kilencévi börtönre,¹⁸³⁵ Hágy Gyula¹⁸³⁶ író öt hatévi börtönre,¹⁸³⁷ Zelk Zoltán költőt három évi börtönre,¹⁸³⁸ Tardos Tibor¹⁸³⁹ író két másfél évi börtönre ítélték. Gimes Miklóst 1956. december 5-én letartóztatták, majd a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottjaként halálra ítélték és kivégezték. Ugyanebben a perben Vásárhelyi Miklóst 5 évi börtönbüntetésre ítélték.¹⁸⁴⁰ Losonczy Géza a büntetőeljárás vizsgálati szakaszában, az állambiztonsági szervek őrizetében vesztette életét.¹⁸⁴¹ Obersovszky Gyulát 1957. június 24-én „az államrend ellen irányuló szervezkedés” vádjával a bíróság halálra ítélte. A nemzetközi tiltakozás hatására azonban 1957 nyarán a Legfőbb Ügyészség törvényességi óvást emelt, a halálos ítéletet felfüggesztették, és új eljárásban életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták.¹⁸⁴² Haraszi Sándort 1958. augusztus 19-én hat év,¹⁸⁴³ Fazekas Györgyöt¹⁸⁴⁴

¹⁸³⁴ Cseh–Kalmár–Pór (1999): i. m. 218.

¹⁸³⁵ A népbírák halálos ítéletet javasoltak.

¹⁸³⁶ Hágy Gyula (1900–1975): Kossuth-díjas író. 1945-ben moszkvai emigrációból tért haza. 1955-ben csatlakozott az úgynevezett Nagy Imre-csoporthoz. Az *Irodalmi Ujságban* megjelent *Mért nem szeretem* című pamfletje – amivel Kucsera elvtárs figurájában az összes kommunista bürokrata örök paródiáját teremtetten meg – egész további sorsára kihatott. A szovjet csapatok 1956. november 4-ei támadásakor feleségével együtt ő olvasta be a Kossuth Rádióban a híres segélykérést: „Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!” 1957-ben hatévi börtönre ítélték, majd szabadulása után emigrált.

¹⁸³⁷ Hágy (1990): i. m.; Ständeisky (1996): i. m. 202., 321., 347.; Sinka Erzsébet: Íróper, 1957. *Holmi*, 9. (1997), 10. 1384–1398.

¹⁸³⁸ Az íróper dokumentumaiból. *Holmi*, 3. (1991), 10. 1346.

¹⁸³⁹ Lásd Tardos Tibor: *A tengervíz sós. Emlékezés az íróperre stb.* Párizs, Irodalmi Ujság, 1987.

¹⁸⁴⁰ Litván György: Vásárhelyi Miklós. *Rubicon*, 12. (2001), 7. 50.

¹⁸⁴¹ Kövér (1998): i. m. 337.

¹⁸⁴² Zinner (2001a): i. m. 167.

¹⁸⁴³ Zinner (2001a): i. m. 58.

¹⁸⁴⁴ Fazekas György (1913–1984): újságíró, lapszerkesztő. 1947-től Budapesten az MKP központjának sajtóosztályán dolgozott, 1948 őszén a *Szabad Nép* olvasószerkesztője lett. 1954-ben a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatal főosztályvezetője. A forradalom alatt 1956. október 28-tól Nagy Imre miniszterelnök titkárságán dolgozott. 1958-ban tíz év börtönbüntetésre ítélték, 1961-ben szabadult. A *Magyar Hírlap* munkatársa, majd nyugdíjazásáig olvasószerkesztője volt.

tíz év börtönbüntetésre ítélték.¹⁸⁴⁵ Varga Domokosra¹⁸⁴⁶ 1957. október 9-én a Legfelsőbb Bíróság két év börtönbüntetést szabott ki, Tóbiás Áronra¹⁸⁴⁷ egy évet. Fekete Sándort Mérei Ferenc és társai perében kilenc,¹⁸⁴⁸ Sándor András¹⁸⁴⁹ nyolc év börtönbüntetésre ítélték. Lőcsei Pál 1958. május 14-én 8 évi börtönt kapott. Lakatos Istvánt két év tíz hónap börtönbüntetésre ítélték. Lengyel Balázst, Pethő Tibort és Boldizsár Ivánt vizsgálati fogságban tartották.¹⁸⁵⁰ Sokan (Aczél Tamás, Faludy György, Méray Tibor, Ignótus Pál, Molnár Miklós, Pálóczi-Horváth György stb.) emigrációba vonultak, másokat évekig tartó hallgatásra kényszerítettek.

A kádári vezetés a megtorlásokkal és az egzisztenciális zsarolással lényegében fél év alatt megtörte az újságírók ellenállását. Olyan helyzetet teremtettek, amelyben mindenfajta ellenállás kilátástalannak tűnt. Akit kizártak az Írószövetségből, mert nem felelt meg az előírt feltételeknek, annak nem maradt esélye, hogy írásait megjelenesse, hiszen csak állami tulajdonú kiadó létezett. Az írók passzív rezisztenciába vonultak, így az irodalmi folyóiratok hosszasan nem tudtak új verseket, novellákat és egyéb írásokat közölni. A sajtó színvonala visszasüllyedt a Rákosi-rendszer legsötétebb éveinek szintjére. Az újságíróknak a Kádár-korszakban is a párt katonájaként kellett dolgozniuk. A sajtó a lenini elveknek megfelelően továbbra is megmaradt a kollektív agitátor, propagandista és szervező szerepében.¹⁸⁵¹

Az 1956-os forradalom és szabadságharc hatására megszüntették az egyetemi szintű újságíróképzést, és feloszlatták az Eötvös Loránd Tudományegyetem Újságíró Tanszékét. Az újságírók oktatását a Magyar Újságírók Szövetségének intézményei vették át. Ezekbe az újságíró-iskolákba csak azzal a feltétellel lehetett bejutni, ha valaki már újságíróként dolgozott egy lapnál, ott azonban csak újságírói végzettséggel lehetett elhelyezkedni. Ez a 22-es csapdája is az újságírók kiszolgáltatottságát és a hatalom önkényes eljárását erősítette. Jól illusztrálja a helyzetet a Tájékoztatási Hivatal személyzeti osztálya munkatársának 1962. február 17-ei feljegyzése a hivatal vezetőjéhez. Ebben egyértelműen kinyilvánították, hogy a 2633/1959. (VI. 25.) rendelet alapján az Agitációs és Propaganda

¹⁸⁴⁵ Fazekas György: *Forró ősz Budapesten*. Budapest, Pallas, 1989.

¹⁸⁴⁶ Varga Domokos (1922–2002): József Attila- és Kossuth-díjas író, újságíró. 1946-tól a debreceni *Néplap* munkatársa volt. 1947-től a *Cserkészfiúk* és a *Március Tizenötödike* szerkesztőjeként dolgozott. 1948–1949 között a *Szabad Népnél*, később, 1954–1956 között az *Irodalmi Újságnál* dolgozott. 1949–1952 között a Magyar Rádió munkatársa volt.

¹⁸⁴⁷ Tóbiás Áron (1927–2017): a Magyar Rádió szerkesztője.

¹⁸⁴⁸ Litván György: Mérei és a „Krampusz”. *Beszélő*, 4. (1999), 2. 60.

¹⁸⁴⁹ Sándor András (1923–1997): író, szociográfus. Irodalmi pályafutását újságíróként kezdte. 1945 után a *Szabadság*, a *Szabad Nép* és a *Szabad Föld* munkatársa.

¹⁸⁵⁰ Vajda Miklós: Franz Kafka pesti ismerőse. Arcképvázlat Boldizsár Ivánról. *Holmi*, 26. (2014), 9. 1050.

¹⁸⁵¹ Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Budapest, Akadémiai, 2005. 57.

Osztály, valamint a Tájékoztatási Hivatal előzetes jóváhagyása szükséges, ha nem a sajtó területéről vesznek fel a szerkesztőségbe új munkatársat.¹⁸⁵² A felvétel feltétele a megbízhatóság volt, ezért minden jelentkezőről életrajzot és jellemzést kellett küldeni, és előzetesen konzultálni kellett a Tájékoztatási Hivatal illetékeseivel.¹⁸⁵³

A kétéves tanfolyamon a szerkesztőségi munka mellett heti egy napon hallgatták a többségében ideológiai jellegű tárgyakat: marxista filozófiát, marxista politikai gazdaságtant, a munkásmozgalom történetét, illetve sajtótörténetet, nyelv- és stílustant, műfajismeretet, idegen nyelvet és gyorsírást.¹⁸⁵⁴ Az aktuális politikai kérdésekről pedig rendszeres előadást tartott az Agitációs és Propaganda Osztály egyik munkatársa.¹⁸⁵⁵

Ezen a gyakorlaton később sem lehetett változtatni. Kádár János 1972-ben az alábbi instrukciókat adta a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának ülésén: „Marxizmus és szocializmus legyen elsősorban, ideológiai és ismeretterjesztésben, és csak utána jön a szakma.”¹⁸⁵⁶ Hallay Edit még 1989-ben is – 17 éves oktatói tevékenységgel a háta mögött – az ideológiai oktatás túlsúlyos voltára panaszkodott:

„Az iskola egész felépítése a tömegkommunikáció meghaladott felfogására épül, azaz csak és kizárólag agitátorokat és propagandistákat kíván képezni tömegkommunikátorok helyett. A képzés politikai, felvilágosító, átnivelő, kioktató, beavató jellegű volt, a szakmai kérdések teljesen háttérbe szorultak, s torz módon nyelvtannal, illetve tördeléssel azonosultak. Legfőképpen ideológiai szempontból bírálták el a házi feladatokat is. Hiányzott az elkészített cikkek műfaj szerinti elemzése, megbeszélése.”¹⁸⁵⁷

Az újságírók példaképeiről szóló felmérés híven tükrözte az egyoldalú ideológiai képzés hatását: első helyen Lenint jelölték meg, majd Kun Béla,¹⁸⁵⁸ Alpári Gyula,¹⁸⁵⁹

¹⁸⁵² MNL OL XIX-A-24-8.

¹⁸⁵³ MNL OL XIX-A-24-b.

¹⁸⁵⁴ Komját Irén: Hol tartunk az újságíró oktatásban? *Magyar Sajtó*, 3. (1962), 3–4. 98.; Bernáth László – Serény Péter: Ott tartunk-e az újságíróképzésben? *Magyar Sajtó*, 3. (1962), 6. 184.; Gerelyes Endréné: A szocialista újságíróképzés céljai, alapelvei és területei. *Magyar Sajtó*, 20. (1979a), 7. 207.; Gerelyes Endréné: Az újságíróoktatás gyakorlatáról. *Magyar Sajtó*, 20. (1979b), 10. 293.; Barcy Magdolna – Rudai János: Újságíróképzés – hatékonyabban. Kommunikációs készségek fejlesztése tréningmódszerrel. *Jel-Kép*, 9. (1988), 2. 50.

¹⁸⁵⁵ Bernáth László: A MÚOSZ iskolája. Képzés a káosztól a rendig. *Médiafüzetek*, (2004), 2. 56.

¹⁸⁵⁶ Cseh Gergő Bendegúz – Krahulcsány Zsolt – Müller Rolf – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. Dokumentumok*. Budapest, Osiris, 2004. 205.

¹⁸⁵⁷ Hallay Edit: Káderképzés helyett újságíró egyetemet. *Magyar Sajtó*, 30. (1989), 2. 9.

¹⁸⁵⁸ Kun Béla 1904 és 1907 között dolgozott újságíróként Kolozsvárott és Nagyváradon.

¹⁸⁵⁹ Alpári Gyula (1882–1944): újságíró, kommunista politikus. 1902-től a *Népszava* munkatársa, 1907-től az *Ifjúmunkás* című lap szerkesztője volt, majd elindította a *Szociáldemokratát*. A Magyarországi Tanácsköztársaság alatt a sajtódirektórium vezetője, a *Vörös Újság* szerkesztőségének tagjaként tevékenykedett. A Tanácsköztársaság bukása után a Komintern különböző lapjainál dolgozott.

Bolgár Elek,¹⁸⁶⁰ Rózsa Ferenc,¹⁸⁶¹ Révai József, Bálint György,¹⁸⁶² Julius Fučík¹⁸⁶³ és Komlós János¹⁸⁶⁴ következett.¹⁸⁶⁵

Kevés tankönyv és jegyzet készült, a meglévők pedig gyenge minőségűek és elavultak voltak. Különösen hiányoztak a korszerű tömegkommunikációs és szakmai ismereteket tartalmazó monográfiák, tanulmányok.¹⁸⁶⁶ Valódi sajtóismeretet egy ilyen képzés során csak nagyon szerény mértékben tanulhattak az újságírók, egyéb felsőfokú végzettséggel pedig viszonylag kevesen rendelkeztek. Az újságírók 37%-a a Marxista–Leninista Esti Egyetemen szerzett valamiféle végzettséget.¹⁸⁶⁷ Még az 1986-os sajtótörvényt kiegészítő jogszabályok is meghagyták a lehetőségét a végzettség alóli mentességre, és egyetemi végzettségnek minősítették, ha valaki a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Főiskoláján, a Lenin Intézetben, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján, a Moszkvai Lomonoszov Egyetemen vagy a Moszkvai Nemzetközi Kapcsolatok Intézet Egyetemén szerzett oklevelet. Főiskolai végzettségnek minősült a fegyveres erők főiskoláin, a kétéves Pártfőiskolán és az SZKP Központi Bizottságának főiskoláján szerzett oklevél.¹⁸⁶⁸

¹⁸⁶⁰ Bolgár Elek (1883–1955): jogász, kommunista politikus. A *Huszádik Század* munkatársa volt. Dolgozott a *Jövő*, a *Munka Szemléje*, a *Budapesti Hírlap* számára is. A Tanácsköztársaság idején a *Vörös Újság* munkatársa volt. 1945-ben a szovjet hadsereggel együtt jött vissza Magyarországra.

¹⁸⁶¹ Rózsa Ferencről az 1037/1959. (XII. 23.) kormányhatározattal az újságírókat kitüntető díjat nevezték el. Ezt minden évben április 4-én, majd 1962-től – a Minisztertanács 1002/1962. (I. 17.) kormányhatározata alapján – a magyar sajtó napján (december 7.) azok a kiemelkedő munkát végző újságírók kaphatták, akik „a szocializmus ügye iránti elkötelezettséggel, magas színvonalon tesznek eleget hivatásuknak, munkásságukkal a nyomtatott sajtóban, a rádióban vagy a televízióban adnak hű képet hazánk és a bennünket körülvevő világ fejlődéséről és gondjairól, őszinte és igényes tájékoztatással, a politikai és a kulturális nevelés eszközeivel is mozgósítanak közös céljainkért”. Első ízben 1960-ban, utoljára 1989-ben adományozták.

¹⁸⁶² Bálint György (1906–1943): újságíró. Pályáját az *Est* lapoknál kezdte 1926-ban, 1929-től 1939-ig elsősorban a *Pesti Napló* munkatársa, közben a *Daily Express* és az amerikai Hearst-lapok tudósítója is volt. 1938-ban, az *Est* lapok betiltása után az *Újság*, a *Népszava*, a *Magyar Csillag* közölte egyes írásait. 1943-ban munkaszolgálatosként Ukrajnában halt meg. 1986-ban a Magyar Újságírók Szövetségének Újságíró Iskoláját Bálint György Újságíró Iskolának nevezték el.

¹⁸⁶³ Julius Fučík (1903–1943): a Gestapo által kivégzett cseh kommunista újságíró, akinek életét a propagandisták jelentős mértékben kiszínezték. Állítólagos utolsó mondata – „Emberek, legyetek éberek!” – egyik ideológiai indoklása is lett a koncepciós pereknek.

¹⁸⁶⁴ Komlós János (1922–1980): az ÁVH tisztje. Saját bevallása szerint ő akasztotta fel a lámpavasra az Oktagonon a két nyilas gyilkost, Rotyis Pétert és Szívós Sándort. Több koncepciós perben is kínzással szedte ki a gyanúsítottakból a beismerő vallomást. 1956 után a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság* munkatársa. A Mikroszkóp Színpad alapítója. Lásd Kertész (2002): i. m.

¹⁸⁶⁵ Szathmári Gábor: Kik a példaképek? *Magyar Sajtó*, 16. (1975), 4–5. 136–138.

¹⁸⁶⁶ Pásztor János: Gondok, tervek, feladatok az újságíróképzésben. *Magyar Sajtó*, 16. (1975), 7. 206.

¹⁸⁶⁷ Angelusz Róbert et al.: *Az újságírók társadalmi helyzete 1981-ben*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1983. 39–40.

¹⁸⁶⁸ 4/1986. (IX. 1.) MTH rendelkezés a szerkesztőség vezetője és az újságíró alkalmazási feltételeiről, melléklet.

Az újságírók nyelvtudása is gyengébb szintű volt, mint az értelmiségé általában, noha ebben a tekintetben az utóbbi is messze elmaradt a nyugati országok hasonlóan képzett rétegeitől. A rendszerváltozás előtti időszakban az átlagos magyar újságíró egyetlen idegen nyelven sem beszélt. Jobb esetben egy idegen nyelven, de rosszul. Természetesen ennek egyik oka a kötelező orosztanulás és a nemzetközi elszigeteltség volt.¹⁸⁶⁹

Ezért a szakmai fogásokat leginkább az egyes lapoknál meghatározó, vezető újságíróktól lehetett megtanulni. A tapasztalatokat azonban a mélyen antidemokratikus környezet alakította és határozta meg, amelynek következtében a magyar sajtótudomány elvesztette kapcsolatát a világgal, a nyugati országok fejlett sajtóműhelyeivel, és intézményi kapcsolatot sem ápolhatott velük.¹⁸⁷⁰

A Kádár-kormány 1958-ra stabilizálta helyzetét, és felvállalta az országgyűlési választásokat, júniusban pedig összehívták a Magyar Újságírók Szövetségének alakuló közgyűlését. A kádárista vezetés kinyilvánította az ellenállásban és az egzisztenciális bizonytalanságban megtört újságírók előtt, hogy milyen szakmai és anyagi előnyei vannak a csatlakozásnak. Azok az újságírók, akik a Magyar Újságírók Szövetségének korábbi irányvonalától elhatárolódva egyértelműen állást foglalnak az új vezetés mellett, újságírói munkájuk támogatása mellett különböző kedvezményekben is részesülhetnek. Fizetésemelést, lakásproblémáik megoldását, kedvezményes belföldi és külföldi utazásokon való részvétel és üdülés lehetőségét, nyelvtanulást, ingyenes MÁV-jegyeket ajánlottak nekik és családtagjaiknak. Ezenkívül ingyenes belépést nyertek a színházi és a mozielőadásokra is.¹⁸⁷¹ Ezek a kiváltságok tovább bővültek autókijuttatásokkal (például 1980-ban 60 db Lada személygépkocsit és egyéb autót kaptak), telefonnal, kedvezményes OTP-hitellel.¹⁸⁷² Összeköttetések, kapcsolataik, információik révén pedig számtalan további előnyhöz juthattak.¹⁸⁷³

A korabeli politikai irányelveknek megfelelően a pártvezetés a szerkesztőségekben dolgozó párttagok révén is érvényesíteni tudta akaratát. 1956 előtt a párttagok száma a fontosabb lapoknál 80-90% között mozgott. A Kádár-korszakban ez a szám némileg csökkent, de a vezető állásokat csak párttagok tölthették be.¹⁸⁷⁴ Mindössze két irodalmi lapfőszerkesztő volt pártonkívüli: a költő Juhász Ferenc, az *Új Írás* és Deme László,¹⁸⁷⁵ a Szegeden megjelenő *Kincskereső* főszerkesztője. Juhász Ferenc 1956-ig párttag volt,

¹⁸⁶⁹ Vásárhelyi Mária: *Újságírók, sajtómunkások, napszámok*. Budapest, Új Mandátum, 1999. 33–34.

¹⁸⁷⁰ Kaposi Ildikó – Vajda Éva: Etikai dilemmák a magyar újságírásban. In Sükösd Miklós – Ráduly Margit – Csermely Ákos (szerk.): *A hír értékei. Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában*. Budapest, Média Hungária, 1999. 32.

¹⁸⁷¹ Kalmár (1998): i. m. 1998. 73.

¹⁸⁷² Z. F.: Az Ellenőrző Bizottság tájékoztatója. *Magyar Sajtó*, 28. (1987), 2. 24–25.

¹⁸⁷³ Bajomi-Lázár (2005): i. m. 26..

¹⁸⁷⁴ Takács (2012): i. m. 272.

¹⁸⁷⁵ Deme László (1921–2011): nyelvész, az Anyanyelvápoló Szövetség társalapító elnöke, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa volt. 1970 és 1981 között a szegedi tudományegyetem Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének tanára, 1977-től 1981-ig a Magyarországi Eszperantó Szövetség tiszteletbeli elnöke, több nyelvészeti társaság és munkabizottság tagja volt.

főszerkesztőként pedig jó barátságban volt Aczél Györggyel. A *Kincskereső* – mint gyermekeknek szóló folyóirat – politikai szempontból nem volt jelentős tényező.¹⁸⁷⁶

Főszerkesztők csak a legmegbízhatóbb pártkáderek közül kerülhettek ki, sőt többnyire maguk is tagjai voltak a felsőbb pártszervezeteknek, így a *Népszabadság* főszerkesztője a Politikai Bizottságnak, a megyei lapok főszerkesztői a megyei pártbizottságoknak. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1973. november 29-ei, a kádermunkáról szóló határozata vonatkozott a főszerkesztőkre, a rádió és televízió elnökeire és a hírügynökség vezérigazgatójára:

„A politikai alkalmasság egyértelmű politikai elkötelezettséget, magas szintű képzettséget, a társadalmi-politikai kérdések iránti érdeklődést jelenti. Vezető munkakörben olyan személyek dolgozhatnak, akik kipróbáltak, meggyőződéssel szolgálják a munkásosztály hatalmát, a nép érdekeit, a párt politikáját, [...] értik és ismerik a párt, a kormány politikáját, [...] cselekedeteikben a társadalmi érdekek, politikai összefüggések elsődlegesek és meghatározók, [...] életmódjuk és magatartásuk megfelel a szocialista erkölcs követelményeinek.”¹⁸⁷⁷

A káderhatásköri lista alapján a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága nevezte ki a *Népszabadság* főszerkesztőjét, a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottságának vezetőjét és a *Pártélet* felelős szerkesztőjét. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága titkárainak hatáskörébe tartozott a *Népszabadság* szerkesztőbizottsága tagjainak, a Magyar Távirati Iroda külföldi tudósítóinak, a *Figyelő*, a *Néphadsereg*, a *Ludas Matyi*, a *Népsport*, a *Képes Újság*, az *Ország Világ*, a *Kortárs*, az *Új Írás*, a *Film-Színház-Muzsika* főszerkesztőinek, valamint a *Népszava*, a *Magyar Nemzet*, az *Esti Hírlap*, a *Nők Lapja*, a *Magyar Ifjúság*, a *Hétfői Hírek*, az *Élet és Irodalom*, a *Szabad Föld* főszerkesztő-helyetteseinek és a megyei lapok felelős szerkesztőinek kinevezése.

A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti szervezetének végrehajtó bizottsága 1972. február 25-én, az üzemi lapokról hozott határozatában előírta: „A pártirányítás legfontosabb módja változatlanul az, hogy a felelős szerkesztő – vagy mint választott tag, vagy mint állandó meghívott – részt vegyen a helyi irányító pártszervezet vezető testületének minden ülésén.”¹⁸⁷⁸

Az újságíróknak, szerkesztőknek minden fontosabb eseménnyel kapcsolatban sajtótervet küldött az Agitációs és Propaganda Osztály, ami szigorúan titkos anyagnak számított. Például az 1977-ben aláírt bős–nagygyarosi vízlépcsőépítés „sajtókezeléséről” önálló sajtótervet dolgoztak ki: a hír közreadását a megfelelő időben a *Népszabadság* indította meg a kinevezett kormánybiztos nyilatkozatával, utána a kijelölt sorrendben jelentek meg a további lapok témába vágó cikkei – előre meghatározott terjedelemben.¹⁸⁷⁹

A kézi vezérlés legdöbbenetesebb példája, hogy amikor 1958. június 17-én megjelent a napilapokban a Nagy Imre-per ítélete, az előtte való délutánon a közleményt az egyes

¹⁸⁷⁶ Vörös (2004): i. m. 321.

¹⁸⁷⁷ Idézi Fodor László: *Pártirányítás és a sajtó*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1978. 94.

¹⁸⁷⁸ Idézi Fodor (1978): i. m. 95.

¹⁸⁷⁹ Vásárhelyi Mária – Halmai Gábor (szerk.): *A nyilvánosság rendszerváltása*. Budapest, Új Mandátum, 1998.

újságokba a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának egy-egy tagja személyesen vitte ki. A szerkesztőségeket, nyomdákat lezárták, és a lapkészítés minden fázisát szigorúan ellenőrizték.

Szintén sajtóterv keretében lehetett interjút készíteni egy állami vagy pártvezetővel. Legalább fél évvel előre időpontot kellett egyeztetni, és a kérdéseket is előre ismertetni kellett. A vezetőkkel évente egy-két alkalommal lehetett riportot készíteni, és ilyenkor azt is meghatározták, hogy milyen terjedelmű legyen az írás. A sajtóterv azt is rögzítette, hogy egy-egy eseményen ki vegyen részt, például az MTI, az MTI Fotó, a *Népszabadság*, a Magyar Rádió, a tévéhíradó stb., illetve olykor a filmhíradó és további napilapok is.

Íratlan szabályként létezett az az előírás, hogy ha Kádár János beszédet mondott a párt kongresszusán, azt a sajtónak szóról szóra, kommentár nélkül le kellett közölnie. Tájékoztatták az újságírókat a kerülendő, tabuként kezelendő témákról is. Az 1970-es években például nem lehetett írni arról, hogy a kábítószer-fogyasztásnak Magyarországon is lettek áldozatai, nem lehetett bevallani, hogy a szocializmusban is létezik szegénység, hogy nő a bűnözés stb.¹⁸⁸⁰ A cenzúra szigorúságára jellemző, hogy a lakiteleki találkozóról¹⁸⁸¹ a *Magyar Nemzet* például egy Pozsgay Imrével készített tudósítás keretében adhatott csak hírt, egy hónappal az eseményt követően.¹⁸⁸² A Fidesz megalakulásáról pedig a régi pártállami stílusban íródott, kioktató hangnemű rendőrségi tudósítás tájékoztatta a magyar újságolvasókat a *Magyar Hírlapban* (lásd az 1574. lábjegyzetet).

Az 1950-es években – a politikai elszigeteltség idején – a párt vezetése minden figyelmét a belpolitikai újságírássra fordította. A külpolitika pusztán a hírugynökségi jelentések feldolgozásában jelent meg. A Kádár-korszakban azonban a harmadik világ hírei nagyobb hangsúlyt kaptak a hazaiaknál. A hidegháborúban a két nagyhatalom és katonai tömb szembenállása miatt minden állam jelentősége megnőtt: Vietnám, Angola, Chile, Nicaragua stb. A külpolitikai újságírás kezdetben nagyon egyszerű sablonra épült, amelyet Várkonyi Péter¹⁸⁸³ 1964-ben így fogalmazott meg: az újságírók feladata, hogy leleplezzék a nyugati álláspontokat.¹⁸⁸⁴

A fejlett nyugati országokkal szemben azonban nehezen lehetett kritikát megfogalmazni. A politikai botrányok bemutatásából kiderült, hogy ott működik a demokrácia. A balesetekről, természeti csapásokról szóló tudósításokból pedig érzékelhető volt, hogy ott mennyivel magasabb az életszínvonal, és hogyan működik a civil társadalom.

¹⁸⁸⁰ Valuch Tibor: Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság. A sajtó és a (tömeg)kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban. In Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Budapest, Akadémiai, 2011. 32.

¹⁸⁸¹ 1987. szeptember 27-én a lakiteleki találkozó után, a Lezsák Sándor lakiteleki házában kertjében felállított sátorban alakult meg a Magyar Demokrata Fórum.

¹⁸⁸² Tóth Gábor: A közmegegyezés hajszálerei. Pozsgay Imre az állampolgári öntevékenységről, egyesületekről – a lakiteleki találkozóról. *Magyar Nemzet*, 1987. november 14. 7.

¹⁸⁸³ Várkonyi Péter (1931–2008): kommunista politikus, külügyminiszter. 1980 és 1982 között a *Népszabadság* főszerkesztője.

¹⁸⁸⁴ Várkonyi Péter: Ideológiai offenzíva a nemzetközi küzdőtéren. *Magyar Sajtó*, 5. (1964), 3. 71.

Az 1980-as évek végéig az a szabály érvényesült, hogy a többi szocialista országról, kivált a Szovjetunióról a sajtó csak azt közölheti, amit az érintett országok hírügynöksége megjelentetett. A magyar sajtót a szovjet vezetés a nagykövetségen keresztül irányította, emellett a Szovjet Külügyminisztérium Sajtófőosztályának és Információs Osztályának visszajelzéseiből értesültek a magyar vezetők, hogy a szovjetek mennyire elégedettek az egyes tudósításokkal. Ennek az elvnek minden körülmény között érvényesülnie kellett, ezért például 1976 szeptemberében rendőrökkel szedették össze a *Magyarország* című hetilap 180 ezer példányát, hogy a szovjet hírügynökség elsőként tudósíthasson Mao Ce-tung haláláról.¹⁸⁸⁵

1983. szeptember 1-jén szovjet harci gépek Szahalin szigetének közelében lelőtték a dél-koreai légitársaság KAL 007 jelzésű, New Yorkból Szöulba tartó utasszállító repülőgépét. A máig tisztázatlan háttérű tragédiában 269 ember, köztük egy amerikai kongresszusi képviselő vesztette életét. Az incidens után három nappal, szeptember 4-én, vasárnap jelent meg az első hír, amely egy felháborodott TASZSZ-kommentár volt, és szovjetellenes hangulatkeltésnek minősítette az ügyet.¹⁸⁸⁶ Ezt követően napokig hallgattak a történetekről, csak határsértésről, nyomjelző lövedékről, a továbbhaladás megakadályozásáról lehetett tudósítani, közben pedig továbbra is támadták az amerikai politikát. Egy héttel később, amikor már nem lehetett tovább tagadni a történeteket, minden felelősséget az Amerikai Egyesült Államok „vezetésére” hárítva ismerték el az utasszállító gép lelövését.¹⁸⁸⁷

A szovjet vezetés titkolózása miatt nem tájékoztathatták időben a magyar olvasókat az 1986. április 26-án a csernobili erőműben bekövetkezett robbanásról és sugárzásról. Akkor méretű volt a robbanás, hogy a 3000 tonnás reaktorfedél 50 méter magasba repült. Több száz tonna grafittömb égni kezdett. 50 millió Curie radioaktív anyag került a levegőbe, 40-szer annyi, mint Hiroshima és Nagaszaki esetében. Bár ekkor már egy éve Mihail Szergejevics Gorbacsov¹⁸⁸⁸ volt a Szovjetunió vezetője, és két hónappal előtte hirdette meg a glasznoszty („nyíltság”) politikáját, mégis csak május 5-e után jelenhetett meg a magyar sajtóban a baleset konkrétumairól és a szükséges óvintézkedésekről szóló tudósítás, mert továbbra is be kellett tartani azt a szabályt, hogy „baráti” szocialista országról csak akkor jelenhet meg hír, ha már azt az adott ország hírügynöksége nyilvánosságra hozta. Ezzel pedig életveszélynek tették ki a magyar állampolgárokat, akik például május elsején „sugárzó arccal” vonultak fel.¹⁸⁸⁹

¹⁸⁸⁵ Takács (2012): i. m. 186.; Franka Tibor: *Behívattak*. Budapest, magánkiadás, 1989. 124.

¹⁸⁸⁶ A TASZSZ szombat esti kommentárja. *Népszabadság*, 1983. szeptember 4. 2.

¹⁸⁸⁷ Előre kitervelt provokáció volt. Az Egyesült Államok vezetését terheli a felelősség a tragédiáért. *Népszabadság*, 1983. szeptember 7. 1–2.

¹⁸⁸⁸ Mihail Szergejevics Gorbacsov (1931–2022): orosz nemzetiségű szovjet kommunista politikus, 1985-től a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkára, majd a Szovjetunió elnöke.

¹⁸⁸⁹ Terestyéni Tamás: A csernobili atomreaktor-szerencsétlenség a tömegtájékoztatásban. *Jel-Kép*, 10. (1989), 2. 44.; Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, 2000. 167.; Takács (2012): i. m. 195.

Még nyomdahibák miatt is büntetéseket szabtak ki. A Sztálin súlyos betegségéről beszámoló *Népszava*-cikk¹⁸⁹⁰ szövegében Bodó Béla¹⁸⁹¹ olvasószerkesztő nem vette észre, hogy véletlenül a „mélységes megrendüléssel” helyett „mélységes megrendeléssel” jelent meg. Bodót letartóztatták, és több hónapra keresztül vallatták, de aztán meglepő módon szabadon engedték.¹⁸⁹² 1972-ben a *Fővárosi Moziműsorban* a szovjet filmhét idején a *Hurrá, nyaralunk!* című film *Hurrá, nyalunk!*-ként jelent meg. A „puha” diktatúra jegyében a felelősöket már nem tartóztatták le, csak prémiumuk felét vették el tőlük.¹⁸⁹³

Instrukciókat adtak arra vonatkozólag is, hogy éppen milyen propagandát kell folytatni, milyen módon kell bemutatni egyes eseményeket, hogyan kell megmagyarázni a nem eltitkolható problémákat (a gazdasági nehézségeket például a fegyverkezési verseny kiadásaival, a bűnözést a kapitalista környezettel). Emellett az újságírók kötelessége volt, hogy felhívják az olvasók figyelmét a termelés és a fogyasztás növekedésére, valamint a létbiztonságra.¹⁸⁹⁴ A kézi vezérlés legdirektebb eszközeként a szerkesztőségek közvetlen telefonvonalat kaptak, amellyel összekötötték a vezető újságírókat a legfontosabb parthivatalokkal.¹⁸⁹⁵

Az írók, újságírók ellenőrzésére és megfélemlítésére több hatásos eszközt is bevetettek: ilyen volt a figyelmeztető elbeszélgetés a főszerkesztő, pártvezető vagy egy titkosszolgálati tiszt részéről, a levelek felbontása, telefonok, lakások lehallgatása, és sokszor a személyi követés is. Akik nem voltak kellőképpen együttműködők, azok ellen következett a bizalmas, majd nyílt nyomozás, őrizetbe vétel, vádemelés, rendőrhatalósági figyelmeztetés, végül pedig a bírósági tárgyalás és az elmarasztaló ítélet. Így alakulhattott ki az a különös szokás, hogy rendszeresen nyomozók, ügyészek és bírák elemezték a szépirodalmi műveket és újságcikkeket.¹⁸⁹⁶

1956 után az újságíró-társadalom összetétele is nagy változáson ment át, ezért a besúgóhálózatot is újjá kellett szervezni. A kihallgatott, őrizetbe vett, letartóztatott, elítélt újságírók közül sokakat zsarolással, kedvezmények vagy karrier ígéretével szerveztek be. 1957 januárjában a Magyar Újságírók Szövetsége választmányi üléséről szóló ügynöki jelentést értékelő „89/1” fedőnevű tiszt szerint: „Beszervezésre alkalmas időszak ez, miután anyagilag igen rossz helyzetben vannak, és anyagiakon keresztül felhasználhatók ügynöki feladatok elvégzésére.”¹⁸⁹⁷

¹⁸⁹⁰ Félő szeretettel fordul hazánk népe Sztálin elvtárs felé. *Népszava*, 1953. március 6. 1.

¹⁸⁹¹ Bodó Béla (1903–1970): újságíró, író. A *Népbírói Közlöny*-nél, majd az *Ítélet* című lapnál fejtett ki propagandát a népbírói ítéletek indokolásával. 1956 után mesekönyveket írt.

¹⁸⁹² Bernáth László: *Volt egyszer egy Esti Hírlap*. Budapest, Dialóg Campus, 2009. 14.

¹⁸⁹³ Murányi Gábor: Igazoló jelentések a hetvenes évekből. *Magyar Média*, 1. (2000), 1. 65.

¹⁸⁹⁴ Várnai Ferenc: A szocializmus gondjairól írni. *Magyar Sajtó*, 24. (1983), 1. 9.; Gombó Pál: Gazdasági meggyőződés. *Magyar Sajtó*, 24. (1983), 4. 31.

¹⁸⁹⁵ Farkas (1990): i. m. 14–15.; Takács (2009): i. m. 93.

¹⁸⁹⁶ Szőnyi (2012): i. m. I. 18.

¹⁸⁹⁷ Szőnyi (2012): i. m. I. 86.

A Kádár-korszak sajtója különös Janus-arcot mutatott. Az ideológiai elveket továbbra is „imamalomként” kellett ismételgetni, az unalmas, frázisokkal teli vezércikkeket,¹⁸⁹⁸ ünnepi megemlékezéseket is kötelességszerűen le kellett közölni. A politikai propaganda változatlanul Lenint állította példaképül mint politikai publicistát és vezércikkíró: „A lenini publicisztika stílusa, okfejtése, mozgósító ereje azóta is például szolgál minden kommunista publicistának. Lenin mindig megtalálta azt a problémát, amely abban az időben a legjobban foglalkoztatta a munkásosztályt, és arról írt. Cikkei sohasem mozogtak általánosságban, de érveltek, vitáztak, lelepleztek, utat mutattak.”¹⁸⁹⁹

Azonban az 1960-as évek második felétől a vezetés próbált kedvezőbb, demokratikusabb színben feltűnni, ezért utasították a szerkesztőségeket, hogy tegyék színesebbé, érdekesebbé újságjaikat, és adjanak tágabb teret a kevésbé politikus műfajoknak. Ennek köszönhetően több sport, rejtvény, kvíz, szórakoztató cikk jelenhetett meg. Természetesen ezeknek is áttételesen, szinte észrevétlenül politikai üzeneteket kellett közvetíteniük.¹⁹⁰⁰ Elsőként a *Népszabadság* 1956-os karácsonyi számában tettek kísérletet erre az újfajta újságírássra. A szerkesztők a Kádár-kormány utasításának megfelelően szinte minden lehetséges eszközt bevetettek, hogy javítsák a közhangulatot. A címdalra egy kis fenyő virított, a lapban pedig Szekfű Gyula cikke mellett egy gyerekeknek készült oldal, Diego Velázquez *A háromkirályok imádása* című festménye, József Attila *Betlehem királyok* című verse, valamint Karinthy Frigyes egy írása szerepelt. Ezek mellett helyet kaptak az apróhirdetések, egy keresztrejtvény, valamint egy, a nyugati lapok híradásaiból készített rövid összeállítás is. Még egy szépségkirálynő fényképét is közölték. A lapot több mint egymillió példányban adták ki.¹⁹⁰¹ Déry Tibor csodálkozva jegyezte fel a naplójában: „A lapok (Népszab[adság] és Népakarat) karácsonyi száma tele van vallásos versekkel.”¹⁹⁰²

A forradalom leverése után a pártvezetés fél évre betiltotta a katolikus újságok megjelenését. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottsága 1957. márciusi határozatában leszögezte: „A tapasztalatok alapján az intézkedések arra irányuljanak, hogy a katolikus egyházat, mint az egyházi reakció magyarországi fő képviselőjét, elszigeteljük a hozzánk lojálisabb egyházaktól.” Az egyházi lapok engedélyezésére vonatkozó javaslatot az Intéző Bizottság végül azzal a módosítással fogadta el, hogy a katolikus egyház részére lapot egyelőre nem lehet adni.¹⁹⁰³ A párthatározat után kiadták az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról szóló 1957. évi 22. törvényerejű rendeletet, amely az Állami Egyházügyi Hivatal hatáskörébe utalta

¹⁸⁹⁸ Kádár János kijelentette: „Ahhoz kell a vezércikk, hogy a félmillió párttag először nézze meg a lapot, utána politizáljon.” Idézi Takács (2012): i. m. 244.

¹⁸⁹⁹ Máté György: *Új március hírnöke. A tiltott magyar párt sajtó története 1917–1945.* Budapest, MÚOSZ, 1975. 7.; Láng István: Lenin, a forradalmár publicista – a kommunista szerkesztő mintaképe. *Magyar Sajtó*, 2. (1956), 1. 25–29.; Marx–Engels–Lenin (1974): i. m.

¹⁹⁰⁰ Vársárhelyi (1995): i. m. 467.

¹⁹⁰¹ Rényi Péter: Műfaji és tematikai sokszínűség a napi sajtóban. *Magyar Sajtó*, 17. (1976), 7. 199.

¹⁹⁰² Idézi Ständeisky (1996): i. m. 170.

¹⁹⁰³ MNL OL M-KS 288. f. 5/17. ó. e.

az egyházpolitikai kérdéseket.¹⁹⁰⁴ Hosszú huzavona után a katolikus egyház *Kereszt* című lapja *Katolikus Szó* néven indulhatott újra. A lapot a néhány hónapos szünet után szintén újraindított *Új Ember*hez hasonlóan továbbra is szigorúan cenzúrázták.¹⁹⁰⁵

A lenini agitáció és propaganda

Gyermeük jövőjéért aggódó szülők felkeresték a pályaválasztási tanácsadót, ahol a pszichológus a következőket közölte velük:
„Az Önök fia alattomos, gonosz, kegyetlen, álszent, becstelen
és hazug. Azt javaslom, járassák újságíró iskolába.”
(Pesti vice)

A Szovjetunióban szinte tökéletesre fejlesztett propaganda- és dezinformációs rendszert¹⁹⁰⁶ mint mintát hozták magukkal a Moszkvából 1945-ben Magyarországra jött kommunista vezetők, akiknek irányítása mellett építették ki néhány év alatt a szovjet típusú médiapolitika magyar változatát. A tényleges gyakorlat azonban – még a késő Kádár-korszakban is – a Szovjetunióban kialakított propaganda- és „agymosási” modellt követte. Az íróknak, költőknek, művészeknek, az újságíróknak és a médiában szereplőknek egyenesen azt a szerepet szánták, hogy a „párt katonáiként” népszerűsítsék a fennálló rendszert és a politikai elit döntéseit.¹⁹⁰⁷

Lenin nem csupán a cenzúráról rendelkezett, hanem jóval tovább ment ennél. A szovjet íróknak, költőknek, újságíróknak teljesen új feladatot adott: „A lap szerepe nem korlátozódik csupán eszmék terjesztésére, csupán politikai nevelésre és politikai szövetségesek toborzására. A lap nemcsak kollektív propagandista és kollektív agitátor, hanem kollektív szervező.”¹⁹⁰⁸ Minderre azért volt szükség, mert a Szovjetunió lakosságának legnagyobb része nem ismerte, vagy ha ismerte is, nem igazán akarta elfogadni a marxista–leninista tanokat, illetve az állampárti diktatúrát.

Lenin még elsősorban plakátokkal, köztéri szobrokkal és nyilvános színházi előadásokkal próbálkozott.¹⁹⁰⁹ Az 1940–1950-es évek magyar médiapolitikai irányítójának, Révai Józsefnek már több eszköze is volt. A Magyar Dolgozók Pártjának II. kongresszusán így foglalta össze a programját: „Népünk szocialista átnevelésének szolgálatába kell állítanunk minden eszközt: az iskolát, az agitációt és propagandát, a művészetet,

¹⁹⁰⁴ Köbel (2005): i. m. 77.

¹⁹⁰⁵ Elmer (1995): i. m. 97.

¹⁹⁰⁶ A nyugati értelmiség megtévesztéséről lásd Hollander (1996): i. m.; Várdy Béla: A nyugati értelmiség áruulása. Sztálin-imádatuk a Gulag haláltáborok árnyékában. *Valóság*, 50. (2007), 10. 16.

¹⁹⁰⁷ Bajomi-Lázár (2005): i. m.

¹⁹⁰⁸ Marx–Engels–Lenin (1974): i. m. 33.

¹⁹⁰⁹ Pótó (2003): i. m. 223.

a filmet, az irodalmat, a tömegek kulturális mozgalmának minden formáját.”¹⁹¹⁰ Államosították a rádiót, a filmgyártást és a -forgalmazást, az újságokat, kiadókat, nyomdákat, papírgyárakat, a könyv- és újságterjesztést. Megszűnt, sőt tiltott lett a magánkiadás.

Az államosítások után már nem üzleti vagy irodalmi szempontok domináltak, hanem a totális propaganda igényei. Nem a lakosság információval való ellátása volt az elsődleges cél, hanem az információ monopóliumának birtokában a tudatos szelektálás, egyes hírek cenzúrázása, hamis információk terjesztése. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1977. szeptember 6-án hozott határozata a tájékoztatás továbbfejlesztéséről ennek megfelelően leszögezte: „A tájékoztatás nem cél, hanem eszköz. Tájékoztatásunk [...] szolgálja rendszerünk érdekeit, formálja az emberek tudatát, magatartását.”¹⁹¹¹ Az állampárti rendszerekben arra törekedtek, hogy ne a közvélemény alakítsa a kormányzati politikát, hanem a pártelit manipulálja, alakítsa a közvéleményt. Ennek egyik eszköze az alulinformálás. Minél alacsonyabb színvonalú egy társadalom informáltsága, annál könnyebben irányítható, befolyásolható.¹⁹¹² Ekkoriban úgy tűnt, hogy a média egy bizonyos relatív fejlettség mellett addig soha nem látott gyorsasággal és hatékonysággal manipulálhatja a lakosságot.¹⁹¹³

A lenini agitáció és propaganda révén Magyarország is olyanra vált, mint egy hatalmas átnevelő tábor.¹⁹¹⁴ A pártvezetés kisajátította minden információforrást a külvilág felé, és a véleménynyilvánítást is monopolizálta. Egy fiktív világképet építettek fel, amelyet az embereknek el kellett hinniük, vagy úgy kellett tenniük, mintha elhinnék. A cél az emberek átnevelése, ezért az egész lakosságot (még a felnőtteket is)¹⁹¹⁵ különböző iskolákba, tanfolyamokra küldték, hogy megtanulják az új eszmerendszert. A totális propaganda eszközei rendkívül széles körűek voltak. Az élet minden területén jelentkeztek: a névadó ünnepségtől az óvodán, az iskolán, a munkahelyen át egészen a nyugdíjasotthonig. Minden eszközt ennek a célnak rendeltek alá: sajtó, rádió, televízió, film, kultúra, oktatás, sport, könyvkiadás stb. Az embereket olyan mesterséges környezettel vették körül, amely még a képzeletvilágukat, vágyaikat, értékítéleteiket is befolyásolta.

¹⁹¹⁰ *A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából.* Budapest, Szikra, 1951. 91. Vö. Fodor–Szecskő (1973): i. m. 29.

¹⁹¹¹ Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980.* Budapest, Kossuth, 1983. 547.

¹⁹¹² Hankiss (1982): i. m. 153.

¹⁹¹³ A rádió és televízió adói a korabeli technikai feltételek mellett viszonylag kis területen tudtak jó vételt biztosítani. Az alternatív hírforrást nyújtó nyugati rádióadók szinte folyamatosan zavarták. Különösen a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja műsorait igyekeztek zavarni. Mivel a zavaró adók felállítása és működtetése nagyon bonyolult és költséges volt, ezért igénybe vették a Szovjetunió segítségét is. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1963. októberi ülésén Kádár János különösen a Budapestre sugárzott külföldi adások zavarását tartotta fontosnak: „Az érdemi dolog persze az lenne, ha Budapesten tudnánk hatékonyabbá tenni a zavarást, mert régi tapasztalat, hogy aki Budapestet kézben tartja, az az országot tartja a kezében.” Lásd MNL M-KS 288. f. 5/316. ö. e. Hann Endre: Éteri verseny. A Szabad Európa hallgatása a nyolcvanas években. *Mozgó Világ*, 15. (1989), 4. 48–49.; Giovanni Giovannini (szerk.): *A kovakőtől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszközök története.* Budapest, Püski, 1990. 185–186.

¹⁹¹⁴ Fejtő (1991): i. m. I. 253.

¹⁹¹⁵ Például a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem stb.

A propaganda a legkisebbeknél mesékkel (Leninről, Sztálinról, Rákosiról stb.), gyermekkönyvekkel, gyermekműsorokkal, példaképek és magatartásminták bemutatásával kezdődött.¹⁹¹⁶

A propaganda technikusai öt alapelvet alkalmaztak:

1. A leegyszerűsítés elve: minden tényezőt egyszerűsíts le a jó és a rossz, a barát és az ellenség képletére (burzsoázia–munkásosztály, imperialisták–Szovjetunió stb.). A társadalmat a tömegemberek csoportjaként fogták fel, amelynek reakcióit, viselkedését szuggerálható minták alapján próbálták befolyásolni, irányítani. Kliséket, divatszavakat, szlogeneket, leegyszerűsített képeket használtak fel erre a célra.
2. A torzítás elve: ellenfeledet durva rágalmazással és kigúnyolással foszd meg a hitelétől (például a koncepciós perekben elítélteket nemcsak államellenes összeesküvéssel, tehát politikai bűncselekménnyel vádolták, hanem köztörvényes bűncselekményeket is rájuk fogtak, gúnyrajzok jelentek meg róluk, esetleges testi fogyatékosságukat, származásukat, nevüket is kigúnyolták, stb.). Az ellenségképet állandóan sulykolni kellett, hogy azt sugallják: ördögi természetű és morálisan elfogadhatatlan.
3. A transzfúzió elve: a célközösség által elfogadott értékeket a saját céljaiknak megfelelően használták fel.
4. Az egyöntetűség elve: a pártelit álláspontját, nézeteit úgy tüntették fel, mintha az minden helyesen gondolkodó ember egybehangzó álláspontja lenne. Egyszerű munkásemberek, közismert közéleti személyiségek nyilatkozataival erősítették mindezt. (Lásd például a napilapok levelezési rovatát, ahol még az egyszerű segédmunkás is hibátlanul sorolta fel a párt éppen aktuális álláspontját.)
5. A hangszerelés elve: különböző feldolgozásban és hangszerelésben vég nélkül ismételtették ugyanazt az üzenetet.¹⁹¹⁷

Már 1948-ban, az 1848-as forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepségeire készülve alkalmazták a propagandaanyagok egész eszköztárát. A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének Országos Szervezési és Propaganda Osztálya az alábbi üzeneteket akarta közvetíteni a korabeli összes eszközzel a tömegek felé:

1. Meg kell mondani, hogy miért jó és csak az jó, amit a Kommunista Párt akar.
2. Az 1848-ban rejlő szakrális lehetőségeket az új politikai berendezésekhez és képviselőihez kell társítani.
3. Egyértelműsíteni kell, hogy az aktuális ellenségek örök ellenségek.
4. Jelezni kell, hogy az igaz álláspont ellenfelei a pokolba jutnak.
5. 1848 és 1948 közötti párhuzamok bemutatása.

¹⁹¹⁶ A szülőket jogszabályok kötelezték ugyanerre a feladatra. A házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény 75. § (1) bekezdése előírta, hogy a gondviselőknek: „Biztosítani kell a gyermek szocialista szellemben történő nevelését.”

¹⁹¹⁷ Norman Davies: *Európa története*. Budapest, Osiris, 2001. 472.

6. Mindezt közérthetően, beláthatóan és egyszerűen: interjúkkal, tömeggyűlésekkel, rádióműsorokkal, filmhíradókkal, beszédekkel, könyvekkel, versekkel, újságokkal, broszúrákkal stb.¹⁹¹⁸

Hasonló módszerekkel irányították az irodalmi életet is. Még a magyar írók szervezetét is a Sztálin által alapított Szovjet Írók Szövetségének mintájára szervezték meg. Révai József mind a témák, mind a művek stílusát meghatározta. Az irodalmi alkotómunka területén is egyfajta tervgazdálkodást igyekeztek bevezetni. A művészileg jelentéktelen, a politikai propaganda eszközeként született művek stílusát Sztálin „szocialista realizmusnak”¹⁹¹⁹ nevezte el, amelynek fogalmát a Szovjet Írók Szövetségének alapszabálya így határozta meg:

„A szocialista realizmus, mely alapvető módszere a szovjet irodalomnak és irodalomkritikának, a művészetektől megköveteli, hogy a valóságot forradalmi fejlődésben, igaz, történelmileg konkrét módon ábrázolja. Emellett a valóság művészi ábrázolásának igaz voltát és történelmi konkrétságát kell kapcsolni a dolgozók szocialista szellemű átalakításával és nevelésének feladatával.”¹⁹²⁰

A marxista irodalomelmélet szerint az író feladata a kapitalista társadalomban a társadalombírálat, a szocializmus építése közben pedig a fennálló rend igenlése, propagálása. A „szocialista realizmusnak” három fő ismervét határozták meg:

- a pártosság: a párt stratégiájának lebontása taktikai (napi politikai) feladatokra (ezt Leninnek egy 1905-ben írt cikkére hivatkozva tették);
- az eszmeiség: amely a „társadalmi haladást” képviselő hősök didaktikusan elhelyezett alakjának bemutatását (pozitív hős) írta elő;
- a népiesség: amely egyrészt stílus, másrészt a nemzeti jelleg óvatos kidomborítását jelentette. Ez az elv is Sztálintól származott, aki a tőle megszokott frapárs fogalmazásában „a formájában nemzeti, tartalmában szocialista” irodalmat helyeselte.¹⁹²¹

Az irodalmi formát illetően egyfajta naturalisztikus-pedagógikus közérthetőség vált követelménnyé, a tartalomnak pedig a hivatalos szervek által kijelölt aktuális témákat

¹⁹¹⁸ Révai József: *Negyvennyolc útján*. Budapest, Szikra, 1948. 53.; Szendrő Ferenc (szerk.): *1848–1949. Száz év a szabadságért*. Budapest, Dolgozók Kultúrszövetsége, 1948; Horváth Márton: *Lobogónk: Petőfi*. Budapest, Szikra, 1950; Gyarmati (1998b): i. m. 98.

¹⁹¹⁹ A „szocialista realizmus” kategóriáját Sztálin találta ki. Erről tanúskodik Ivan Gronszkij szovjet újságíró, aki beszámol róla, hogy Sztálin az alábbiakat mondta neki: „Mit szólna ahhoz, ha a szovjet irodalom és művészet alkotó módszerét szocialista realizmusnak neveznénk? A megjelölés azért szerencsés, mert először is rövid (mindössze két szó), másodsor, mert közérthető, harmadszor pedig, mert az irodalom fejlődésének folytonosságára utal (a kritikai realista irodalom [...] szocialista realista megy át [...]).” Idézi Feliks Roziner: *Szocialista realizmus a szovjet zenében*. 2000, (2003), 1. 47. Vö. Igor Kondakov: *Az orosz kultúra nagy korszakai*. Budapest, Russica Pannonicana, 2010. 114.

¹⁹²⁰ Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus*. I. kötet. Budapest, Gondolat, 1970. 22.

¹⁹²¹ Czigány (1990): i. m. 55–56.; Sárközi Mátyás: „Ő mondja meg ki voltál...” Irodalmi élet a Rákosi-korszakban. *Századvég*. (1987), 4–5. 38.

kellett agitatív színezettel és bizonyos extenzitással tükröznie.¹⁹²² Ennek fontos eleme a sematizmus, amely kötelezően írta elő a szocializmusért folytatott harc, az éppen soron levő legfontosabb feladatok, valamint a dicső (munkásmozgalmi) történeti múlt ábrázolását. A fennálló politikai irányvonalat, helyzetet mindig lelkesen helyeselni kellett, legfeljebb a múltbéli hibákból lehetett emlékeztetést tenni. Azt is megfelelő óvatossággal.

Pozitív hősnek kellett szemben állni a negatív szereplőkkel. Mindegyiküknek megfelelő származásúnak, az előírtak megfelelő társadalmi réteghez tartozónak kellett lennie. Ahogy közeledtek a mához, úgy kellett tompítani a konfliktusokat, hiszen a szocializmusban megszűntek az antagonisztikus ellentétek, csak a beférkőzött ellenséget kellett legyőzni.

A filmgyártás terén is hasonló tendenciák érvényesültek. A készülő filmekről gyors és praktikus hatást vártak el. Például a pozitív hősként szereplő párttitkár színre lépése, aki beszélget az ingadozó dolgozóval, és rögvést jó útra tereli azokat, akik hibáztak.¹⁹²³ Állandóan visszatérő elemeket variáltak: az ellenség alattomosan, a jóindulat álcáiban igyekszik a termelést akadályozni, de végül is lelepleződik. Egy munkás valamilyen kis hibája folytán ellentétbe kerül munkatársaival, de végül a párttitkár bölcs rábeszélése jó útra téríti. A termelésben mindenki magasabb százalék elérésére törekszik, valaki azonban lemarad, és ezzel az egész brigád teljesítményét rontja. Segítenek neki, mire a lemaradóból is jó munkás válik. Az egysíkú, egyetlen tulajdonságot megjelenítő szereplők vagy elvetemülten gonoszok és kártékonyak, vagy becsületes és jó szándékú hősök. Minden korszaknak megvoltak a sablonos figurái: például a bölcs, de sokat szenvedő jobbágy, a dőzsölő földbirtokos stb.¹⁹²⁴

Az Írószövetség és az írók pártszervezetei folyamatosan ellenőrizték az írókat és a költőket. Aki hajlandó volt együttműködni velük, azt busásan megjutalmazták.¹⁹²⁵ Könyveik óriási példányszámban jelentek meg, és olyan honoráriumot és egyéb juttatásokat kaptak, hogy elegáns villákat vásárolhattak maguknak, és újjagzadgként élhettek. 1945 és 1955 között Illés Béla művei kétmillió (!) példányszámban jelentek meg, míg Kosztolányi Dezső és Babits Mihály egyetlenegy példányban sem. A hatalom szolgálatát vállaló írók meglepően magas honoráriumot kaptak. (Nem voltak kitéve a piaci viszonyoknak.) Évenként akár többször is beutalt kaphattak alkotóházakba. Az 1950-ben létrehozott Irodalmi Alapból előleget vehettek fel, amelyet sohasem kértek tőlük vissza. Előnyben részesültek a lakás-, az autó- és a telefonkiutalás során is.

¹⁹²² Szerdahelyi István: *A magyar esztétika története*. Budapest, Kossuth, 1976. 5.

¹⁹²³ Szilágyi Gábor: *Tűzkeresztység. A magyar játékfilm története 1945–1953*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1992.

¹⁹²⁴ Balogh Gyöngyi – Gyürey Vera – Honffy Pál: *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig*. Budapest, Műszaki, 2004. 74.

¹⁹²⁵ Márai Sándor írta róluk: „Azok az írók, akik érdekből, tájékozatlanságból vagy jóhiszeműen meggyőződésből csatlakoztak a kommunistákhoz, beléptek a pártba, alárendelték magukat a párt szellemi vezetésének, vagy csak rokonszenveztek vele: rövidesen megtudták, hogy a rendszer az irodalomban sem éri be egyszerű engedelmisséggel. Lelkesedést, pozitív alkotásokat követel.” Lásd Márai (2006): i. m. 80–81.

Írók 1955/1956-ban felvett honoráriumai			
(Céltartalék nélkül)			
Acél Tamás	27.699.-	Kovács Lőrinc	205.390.-
Áprily Lajos	165.388.-	Kuczka Péter	33.128.-
Balázs Anna	68.031.-	Karinty Ferenc	151.522.-
Barebás Tibor	42.503.-	Kassák Lajos	81.320.-
Bárany Tamás	163.801.-	Keresztury Dező	49.805.-
Benjamin László	23.476.-	Lukácsi Sándor	34.909.-
Beldizsár Iván	56.342.-	Madarász Emil	70.675.-
Bölköni György	66.695.-	Máté György	25.202.-
Csanády Imre	35.567.-	Mesterházy Lajos	130.375.-
Darvas József	127.068.-	Méray Tibor	3.400.-
Déry Tibor	197.016.-	Molnár Miklós	7.091.-
Devecseri Gábor	149.219.-	Murányi-Kovács E.	93.653.-
Dobozi Imre	16.374.-	Németh László	226.448.-
Enczi Endre	78.367.-	F.Nagy László	16.950.-
Erdős László	73.826.-	Örkény István	25.798.-
Fehér Klára	124.828.-	Palotai Boris	42.725.-
Fekete Gyula	26.111.-	Remenyik Zs.	76.905.-
Goda Gábor	79.655.-	Rideg Sándor	83.414.-
Gellért Oszkár	17.070.-	Simon István	10.261.-
Gergely Sándor	89.681.-	Somlyó György	10.454.-
K. Grandpierre E.	258.654	Szabó Lőrinc	239.755.-
Háy Gyula	53.446.-	Szabó Pál	457.857.-
Hajnal Anna	77.654.-	Szántó György	123.647.-
Hegedűs Géza	159.393.-	Szeberényi Lehel	24.489.-
Illés Béla	241.245.-	Tamási Áron	166.759.-
Illés Endre	118.872.-	Tardos Tibor	17.883.-
Hollós Korvin L.	58.031.-	Tatay Sándor	141.939.-
Illyés Gyula	133.047.-	Tersánsky J.J.	246.327.-
Jankovich Ferenc	117.646.-	Thury Zsuzsa	141.519.-
Jékely Zoltán	129.827.-	Urbán Ernő	121.160.-
Juhász Ferenc	60.703.-	Vas István	265.828.-
Képes Géza	34.986.-	Verecs Péter	240.831.-
Keszthelyi Zoltán	56.616.-	Weöres Sándor	124.154.-
Kónya Lajos	35.513.-	Zelk Zoltán	81.028.-

Magyar Országos Levéltár
Jelenkori Gyűjteménye

4. ábra: Az írók 1955–1956-ban felvett honoráriumai

Megjegyzés: 1955-ben egy egyetemi tanár havi fizetése 2800 forint volt. Lásd Németh József: *Értelmiség és konszolidáció 1956–1962*. Budapest, Kossuth, 1988. 140.

Forrás: Ständeisky (1996): i. m. 212.

6. táblázat: Az írók jövedelme 1971-ben (forint/év)

Berkesi András	1 727 000
Németh László	1 027 000
Illyés Gyula	955 000
Passuth László	829 000
Juhász Ferenc	621 000
Lukács György	508 000
Déry Tibor	482 000
Örkény István	470 000
Moldova György	325 000
Csurka István	314 000
Devescseri Gábor, Hernády Gyula, Karinthy Ferenc, Mándy Iván, Szabó Magda, Ungvári Tamás, Weöres Sándor, Zelk Zoltán	300 000 – 100 000

Forrás: Tóth Gyula (szerk.): *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970*. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Intézet, 1992 alapján a szerző szerkesztése

Akit kizártak az Írószövetségből, mert nem felelt meg az előírt feltételeknek, az akár éhen is halhatott, hiszen csak állami tulajdonú kiadó létezett. Tamási Áron például olyan nyomorba jutott, hogy budai kocsmákban 20 forintért árulta kézzel másolt novelláit.

Ugyanez vonatkozott a többi művészeti ágra is. Jelentős kiváltságokat, pénzjutalmakat kaptak azok, akik szimfóniát szereztek Leninről, komponáltak Sztálinról, operába foglalták Schönherz Zoltán illegális pártmunkáját, krimit forgattak a munkásmozgalom költött, kitalált hőseiről, Lenin-, Sztálin-szobrokat alkottak, felszabadulási és egyéb emlékműveket készítettek.

A költőknek Majakovszkij példáját kellett volna követniük, aki kijelentette: „Elég volt a királyokról meg a Holdról szóló dalokból. Mostantól a Csekáról énekelek...”

„Minden ifjú embernek, aki / jövője felől gondolkodik / s nem tud élete fáklyájául kit választani / habozás nélkül azt tanácsolom: / a fáklya Dzerzsinszkij elvtárs legyen.”¹⁹²⁶

Még a Nyugaton élő írók közül is sokakat rá tudott venni a szovjet vezetés arra, hogy a kommunista rendszer felsőbbrendűségét dicsőítsék: Louis Aragon, Romain Rolland, Lion Feuchtwanger, Bertolt Brecht, George Bernard Shaw, H. G. Wells, Henri Barbusse stb. Meghívták őket a Szovjetunióba, könyveik kiadása címén nagy összegű támogatásokat kaptak.¹⁹²⁷ Romain Rolland-nak és Louis Aragonnak Genrih Grigorjevics Jagoda, az OGPU vezetője még feleségről is „gondoskodott”.¹⁹²⁸

Az iskolák könyvtárainak szabadpolcaira szovjet írók műveit tették az alábbi indoklással:

¹⁹²⁶ Idézi Rayfield (2011): i. m. 98.

¹⁹²⁷ Hollander (1996): i. m. 103.

¹⁹²⁸ Rayfield (2011): i. m. 255.

„Polevoj: Egy igaz ember c. műve nagyszerű példája lehet a szovjet emberek bátorságának, hősiességének, akaraterejének. Fagyjev: Ifjú gárdája az ifjúság igazi hazaszeretetének kimagasló példája. A gyermek helyes irányba való fejlődését segítjük elő ezekkel a könyvekkel. A Szovjetunióban Gajdar: Timur és csapata c. könyvének megjelenése után számtalan Timur és csapata alakult s a gyermekek igen kiterjedt, hasznos tevékenységgel járultak hozzá a felnőttek munkájához. Az ilyen irányú kezdeményezéseket a pedagógusoknak is támogatniuk kell.”¹⁹²⁹

A Kádár-korszak médiapolitikájában a direkt üzenetek mellett megjelent a látszólag információt szolgáltató tömegkommunikációs funkció, a kultúráközvetítés, sőt a szórakoztató funkció is. Például ilyen volt a rádióban évtizedekig sugárzott és milliós hallgatottságot produkáló *Szabó család* című műsor, amely mindig az éppen aktuális politikai irányvonalat képviselte.¹⁹³⁰ Még a korabeli reklámok is a politikai propaganda szolgálatában álltak. Egyébként milyen funkciót töltött volna be egy hiánygazdaságban a reklám? Sokszor olyan terméket reklámoztak, amit nem is lehetett kapni. A pártvezetés azért támogatta a reklámot, mert a bőség érzetét keltette az emberekben, és javította a közhangulatot.¹⁹³¹

Kádár János a sajtó jelentőségét, fontosságát sajátos formában határozta meg: „A Népszabadság rögtön a puskák után jön és úgy is kell dolgozni. Ezt értem én a párt állásfoglalásának képviselete alatt.”¹⁹³²

Ezen a politikán később sem változtattak. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1979-ben is arról határozott:

„A sajtó legyen pártos, munkájában álljon fenntartás nélkül a proletárdiktatúra talaján, álláspontja legyen mindig osztályálláspont. A párt irányításának az egész sajtóban érvényesülnie kell, mert csak így biztosítható a sajtó állásfoglalásának pártossága, csak így kerülhető el a marxizmus-leninizmustól idegen nézetek érvényesülése.”¹⁹³³

Kádár János az irodalom irányítását Aczél Györgyre és más pártvezetőkre bízta. Kádár Rákosi Mátyással szemben nem szívesen találkozott írókkal. Egy 1965-ben az Írószövetség elnökének, Darvas Józsefnek írt leveléből jól érzékelhető a demagógia és a kisebbrendűségi érzésen alapuló íróellenesség:

„Mikor értitek meg végre, hogy egy pártmunkás, egy állami tisztviselő, vagy akár egy-két elemit végzett vasúti rakodómunkás¹⁹³⁴ lelke is lehet alkalmilag ugyanolyan érzékeny, mint – uram bocsáss – akár egy író lelke? Az a fikció, hogy az író a »nemzet lelkiismerete«, igaz lehetett akkor,

¹⁹²⁹ Patakiné Budai Gabriella: Az ifjúsági könyvtárak rendezése. *Köznevelés*, 6. (1950), 17. 524.

¹⁹³⁰ Voloncs Laura: „Rólunk szól”. A Szabó család mint a kádári Magyarország kordokumentuma. *Média-kutató*, 11. (2010), 1. 17–38.

¹⁹³¹ Rónai Veronika: Traubisoda, bontott csirke, Skála kópé, Fabulon... Reklámfilmek a gulyáskommunizmusban. In Csermely Ákos – Sükösd Miklós (szerk.): *Propaganda a mai médiában. Írások az internet és a média világából*. Budapest, magánkiadás, 2004. 136.

¹⁹³² Balogh (1993–1998): i. m. II. 41.

¹⁹³³ Idézi Hegedűs István: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén. *Médiakutató*, (2001), 2. 46.

¹⁹³⁴ Érdekes megfigyelni a Kádár János által felállított fontossági sorrendet, amikor az Alkotmány szerint a munkásosztály az uralkodó osztály.

amikor a »nemzet« a földbirtokos-nemesi osztályból állt. A népi hatalom viszonyai között ez korszerűtlen, elavult és káros képzelgés.”¹⁹³⁵

Ezért is mondta Kádár a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának ülésén: „(jelentőségében) első a napilap, a rádió, a színház és csak másodlagos az irodalom. Nem foglalkozom én azzal, ott mit nyomtatnak ki.”¹⁹³⁶

Az új ideológiát, mint egyfajta vallást kellett képviselni. Jól illusztrálja ezt a folyamatot Csanádi Imre *Ilon* című verse (1950). Ilon párttitkár lett, és ezért a szentképeket kiszórta a szemétkébe. Most már:

„hirdeti, hogy kit tiszteljen,
kinek a képe –
kerüljön a fancsali-sok
szent helyébe:
Egyik képen Lenin beszél,
tankon állva,
a másikon Sztálin gyűjt épp
a pipára...”¹⁹³⁷

A szentképek helyébe tehát a „szentháromság”, Marx, Lenin és Sztálin képe került, egyházi körmenet helyett politikai demonstrációk, felvonulások, egyházi énekek helyett indulók, gyónás helyett önkritika vagy fogadalomtétel, keresztelés helyett névadó ünnepség, temetés helyett társadalmi búcsúztatás, szentföldi zárandoklat helyett Lenin-mauzóleum stb.

Átalakították még a nyelvtant is. A korabeli szakmunkákban ilyen kijelentéseket találhatunk: „Amikor kezdetét veszi a szocializmus építése, a nyelv történetében is új korszak kezdődik.” „Nyelvünk új korszakának tanulmányozásában nekünk magyar nyelvészeknek döntő segítség Sztálin elvtárs tanítása, a Szovjetunió példája.”¹⁹³⁸ (Itt természetesen Sztálin „korszakalkotó” munkájára gondoltak.) Az 1951-ben megjelent *Idegen szavak szótárának* a legvégén olvasható: „E mű alapvető forrásmunkái: Marx–Engels–Lenin–Sztálin művei, az SZK(B)P története [...]”

A manipuláció egyik eszközeként egyes fogalmak új nevet kaptak. Például akik Magyarországról külföldre szöktek, azokat nem „emigránsoknak” nevezték, hanem a pejoratívabb hangzású „disszidens” kifejezéssel illették.¹⁹³⁹ Hruscsov utasítására „ellenforradalomnak” kellett minősíteni az 1956-os magyarországi eseményeket.¹⁹⁴⁰ Nem volt áremelés, csak „árrendezés”, „árkiigazítás”. A legnagyobb nyelvi lelemény az „árszínvonal-emelkedés” kifejezés megkonstruálása volt. Azt akarták ezzel a gyanútlan, naiv embereknek sugallani, hogy ennek valami köze lenne az életszínvonal emeléséhez.

¹⁹³⁵ Huszár (2002): i. m. 306.

¹⁹³⁶ Idézi Gough (2006): i. m. 250.

¹⁹³⁷ Csanádi Imre: *Összegyűjtött versek 1936–1974*. Budapest, Magvető, 1975. 318.

¹⁹³⁸ Idézi Alexa (2004): i. m. 204.

¹⁹³⁹ Pokol Béla: *Média hatalom. Válogatott írások*. Budapest, Windsor, 1995. 121.

¹⁹⁴⁰ Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 207.

Jellegzetesen új szavakat kreáltak: éberség, röpgyűlés, tömegszervezet, alapszerv, politikai bizottság, központi vezetőség, bolsevik, mensevik, népbiztos, pártközpont, párttitkár, pártmunkás, pártszervezet, pártépítés, pártlap, tömeggyűlés, tagjelölt, tagfelvétel, testvérpárt, bizalmi, munkásör, faliújság, küldöttértekezlet, munkásmozgalom, sztahanovista, kombájnvezető, élüzem, bérlakás, kulák, brigád, agitáció, káder, békeharc, béketábor, kulturális forradalom, csasztuska, éltanuló, elvtárs, zakatolás, diszpécser, termelési viszonyok stb.

A szovjet agressziót azzal is igyekeztek leplezni, hogy számtalan összetételben használták a béke szót: békeharc, békeharcos, békealáírás, békebizottság, békedíj, békefront, békegyűlés, békeív, békekongresszus, békekölcsön, békeküldött, békeszervezet, békepap, békenap stb.

A pártbürokrácia is kitermelte a maga zsargonját: „élesedik a nemzetközi helyzet”, „csapást mérni az imperializmusra”, „odahatni”, „átbeszéljük”, „kitárgyaljuk”, „kritikusan elemzi”, „nagyot léptünk előre”, „a párt vonalán”, „szűk keresztmetszet”, „élére állította a kérdést”, „lenépneveltük a körzetet”, „megmondtuk az elvtársak felé”. A társadalmat is megpróbálták militarizálni. Ennek megfelelően katonai szakkifejezéseket kezdtek használni: „békeharc”, „munka frontja”, „munkáshadsereg”, „széncsata”, „nép ellensége”, „likvidálni”, „kulturális forradalom” stb.

Még a sajtóba is bekerültek a műveletlen emberek „suk-sük”-nyelvi kifejezései: „nem szeressük”, „mindenki tudhassa” stb.¹⁹⁴¹

A politikai napilapokban előregyártott sablonok alapján készültek a vezércikkek:

1. Idézet vagy hivatkozás valamelyik párt és állami vezetőtől a marxizmus klaszszikusaitól, amelyben a vezető állítását igazolja.
2. Az idézet megvizsgálása, jelentőségének taglalása.
3. A bizonyítást helyettesítő eszmefuttatás, amely sokszorosan idézett, valóságos vagy elképzelt jelenségek, ellenőrizhetetlen számadatok, a többség által nem ismert műszaki-tudományos szakkifejezések halmozásából állt.
4. A visszahúzó erők emlegetése. Ezek a külső és belső ellenség aknamunkájából, lusta, értetlen emberek hibás magatartásából vagy bizonyos objektív nehézségekből keletkeztek. Természetesen a tévedhetetlen vezetők egyik problémáért sem okolhatók.
5. Optimista útmutatás, hogy a nehézségeket hogyan lehet leküzdeni.
6. Lelkesítő befejezés: a magyar nép a vezetők segítségével úrrá lesz minden bajon, és felépíti a szocializmust. A gazdaság és a jólét így fog bekövetkezni.

Állandóan különböző jelzőket kellett használni, a munkásosztály: „hős”, „bátor”, „nagyszerű”, „élenjáró” stb. Rákosi Mátyás: „Sztálin elvtárs legjobb magyar tanítványa”, „kipróbált”, „messzetekintő”, „szeretett”, „bölcs vezér”, „építőmunkánk első tervezője”,

¹⁹⁴¹ Fónagy Iván – Soltész Katalin: *A mozgalmi nyelvről*. Budapest, Művelt Nép, 1954. 8.

„pártunk szeretett vezére”, „nagy tanítónk”, „bátorítónk”, „szeretett édesapánk”, „sike-reink kovácsa”, „lángeszű”, „zseniális”, „biztos kezű kormányos” stb.¹⁹⁴²

Az újságírók, szerkesztők minden fontosabb esemény kapcsán az Agitációs és Propaganda Osztálytól futárpostán sajtótérvet kaptak, ami szigorúan titkos anyagnak számított. Például Kádár János 1977-es bonni látogatásakor az alábbi sajtótér készült.

Látogatás előtti sajtómunka:

„A rádió, a televízió, a Magyar Hírlap, a Magyar Nemzet, az Esti Hírlap és a megyei lapok közöl-jenek anyagot a következő szempontok figyelembevételével:

Méltassák a látogatás jelentőségét, a két ország széles körű kapcsolatát, a fejlődő viszonyát, továbbá hangoztassák, hogy a helsinki záróokmány¹⁹⁴³ szellemében további lehetőséget látnak a kapcsolatokat bővítésére, különösen a gazdasági együttműködés terén.

Írjanak mértéktartóan az NSZK belső helyzetéről!”

Majd az utasítás kitért arra is, hogy a látogatás idején nem szükséges a magyar sajtó közhelyeinek: „revánsvágy, nyugatnémet imperialisták” stb. emlegetése.

Látogatás alatti sajtómunka:

„A látogatás alatt szerkesztett közlemény jelenjen meg a nyugatnémet kancellár vacsoráján elhangzó írásos pohárköszöntőről. Kádár elvtárs viszontvacsoráján elhangzó – valószínűleg kötetlen – pohár-köszöntőjéről csak ténykommuniké jelenjen meg.”¹⁹⁴⁴

A sajtó, a rádió és a televízió a tervben foglaltaknak megfelelően, de Kádár elvtárs olaszországi látogatása publikálásánál szerényebben – kisebb terjedelemben – foglalkozzék az NSZK-béli láto-gatással.”¹⁹⁴⁵

Az 1960-as évek második felétől igyekeztek színesebbé, érdekesebbé tenni a sajtót. Arra utasították a szerkesztőségeket, hogy adjanak tágabb teret a kevésbé politikai műfajok-nak, több sport, rejtvény, kvíz, szórakoztató cikk jelenhetett meg. Természetesen ezeket is úgy kellett elkészíteni, hogy áttételesen szinte észrevétlenül, de politikai üzeneteket közvetítsenek.¹⁹⁴⁶

Minden társadalmi rétegnek, csoportnak, korosztálynak saját újságot készítettek. A legnagyobb példányszámú továbbra is az állampárt lapja, a *Népszabadság* (napi 765 ezer példányban), a szakszervezet lapja, a *Népszava*, a Hazafias Népfront lapja, a *Magyar Nemzet*, 1968-tól a kormány felhivatalos lapja, a *Magyar Hírlap*. Hetilapok nőknek: *Nők Lapja* (759 ezer példány); vicclap: *Ludas Matyi* (531 ezer példány); színes újság: *Képes Újság*; politikai hetilap: *Magyarország*; világirodalmi folyóirat: *Nagyvilág*; a vidék lapja: *Szabad Föld* (503 ezer példány); a fiataloké: *Magyar ifjúság* (273 ezer);

¹⁹⁴² Ruffy Péter írását Rákosi Mátyásról személyesen Rákosi „lektorálta”. Egyetlen változtatást eszközölt: „népünk vezére” szavak közé beírta a „szeretett” szót. Lásd Kristóf Attila: (kit dicsérvünk...). *Magyar Nemzet*, 2012. október 9. 7.

¹⁹⁴³ Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya. Elfogadás napja: 1975. augusztus 1.

¹⁹⁴⁴ A sajtótér készítői Kádár János beszédében sem bíztak!

¹⁹⁴⁵ Erre az intézkedésre a keletnémet elvtársak miatt volt szükség.

¹⁹⁴⁶ Vásárhelyi (1995): i. m. 467.

úttörőké: *Pajtás*; kisdobosoké: *Kisdobos*; óvodásoké: *Dörmögő Dömötör*; sportújság: *Népsport*; „bulvárlap”: *Esti Hírlap*.

A rádió és a televízió még az újságoknál is hatékonyabb propagandát folytatott, hiszen üzenetüket a legszélesebb rétegekhez is mindenfajta kritika nélkül el tudja juttatni. Megkönnyítette a propagandisták helyzetét az is, hogy Magyarországon a legtöbb család az 1980-as évek végéig csak a hivatalos, magyarországi adásokat tudta fogni. (A műholdas adásokat csak a rendszerváltozás után kezdték sugározni.) A Magyar Televízió kezdetben egyetlen csatornával rendelkezett, majd később kiegészült a 2-es műsorral (1971). A Magyar Rádió az egész ország területére csak a Kossuth és a Petőfi Rádió adását sugározta.¹⁹⁴⁷ Ennek következtében a hallgatottság, illetve nézettség rendkívül magas volt. A legnépszerűbb műsoroknál 80-90%-os! A politikai vezetés a média monopolhelyzetét kihasználva a műsoridő jelentős részét nyílt politikai üzenetek közlésére használhatta fel, de az adásidő többi részében az irodalmi, tudományos, ismeretterjesztő adásában, de még a szórakoztató műsorokban, kabarékban is közvetve próbálták befolyásolni a magyar lakosságot.¹⁹⁴⁸

Sándor György, a televízió műsorigazgatója, a műsorkészítés és az elméleti munka felelőse erről így nyilatkozott:

„Mi soha nem tagadtuk a tudatos, pártos válogatás elvét, a közlésre kerülő tények, adatok, ismeretek, alkotások feladatát, a szocialista ember formálásának célját. [...] A rádió és televízió mindenekelőtt politikai intézmény és nemcsak tájékoztató közleményeit, hanem ismeretterjesztő és szórakoztató tevékenységét is meghatározza a politikai feladat, a politikai cél. Ez közelebbről azt jelenti, hogy valamennyi műsor közös törekvése a szocialista tudat alakítása, a dolgozók társadalmi aktivitásának kifejlesztése. Azokra az információkra, azokra az ismeretekre és azokra az alkotásokra van mindenekelőtt szükség, amelyek az embereket szocialista módon tanítják gondolkodni és dolgozni. Nincs helye a műsorban az ellenséges szándékú, a szocializmussal szemben álló, azt tagadó, a dolgozó embert megvető közleményeknek, alkotásoknak.”¹⁹⁴⁹

Ugyanezen elveket fogalmazta meg a rádió államosítása után kinevezett igazgató, Szirmai István: „A rádió nemcsak szórakoztató üzem, dolgozó népünk harcos szerve is, amelynek gyomlálni, irtania kell a kulturális életünkbe beüthő reakciós imperialista, kispolgári befolyásokat.”¹⁹⁵⁰

¹⁹⁴⁷ A Szabad Európa Rádiót folyamatosan zavarták. Lásd Balás B. Dénes: Rádiózavarás Magyarországon (1950–1979). In Békei Ferenc – Stefanik Pál (szerk.): *A rádiótechnika évkönyve 2002*. Budapest, Rádióvilág, 2002. 170.; Palkó László András: Hidegháború az éteren át (A Magyar Rádió és a külföldi adók viszonya a Rákosi-korszakban). *Valóság*, 51. (2008), 9. 81.; Révész Béla: Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában (Magyarország és a Szabad Európa Rádió 1950–1956). *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 50. (1996), 10. 59.; Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat, 2005.

¹⁹⁴⁸ MNL OL M-KS 188. f. 5/396. ó. e.

¹⁹⁴⁹ Sándor György: Rádió, televízió – művelődés. *Népművelési Értesítő*, 9. (1968), 4. 304. Vö. Murai György: Adalékok a Magyar Televízió történetéhez. *Múltunk*, 38. (1993), 1. 77.

¹⁹⁵⁰ *Magyar Rádió*, 5. (1949), 34.

Hasonló módszereket alkalmaztak a filmgyártás terén is. Lenin híres, 1922-es elvét – „az összes művészetek közül számunkra a legfontosabb a film” – valószínűsítették meg. Az államosított filmgyárat átalakították propagandafilmek gyártására. Ez természetesen a játékfilmekre is vonatkozott. Ettől kezdve leginkább a pártvezetés által megrendelt többszörös cenzúrán átment filmeket vetítették le.

A szovjet típusú diktatúrákban a hatalom legitimitásának igazolása érdekében hatalmas energiákat fordítottak a vezérkultusz kialakítására. A totális diktatúrában a vezér hivatkozási pont, aki mindent tud, és valósággal felsőbbrendű tulajdonságai vannak. Rákosi Mátyás Sztálint így köszöntötte 70. születésnapján: Sztálin „meghallja a fű növekedését s a csírázó magból előre látja, hová veti majd árnyékát a terbélyes fa”.¹⁹⁵¹

Az ateista Leninből kultikus tárgy, szent ereklye, sírhelyéből, a Lenin-mauzóleumból pedig *loca sanctorum*, szent hely, a kommunizmus legfőbb zarándokhelye lett.¹⁹⁵² Az általános iskola felső tagozatának tanulójának szerkesztett *Pajtás* című hetilap misztikus élményeket bemutatva számolt be a Lenin-mauzóleumbéli élményekről: „A kik kiérnek újra a Vörös térre – nem bánatosak és szomorúak, mint akik sírboltból jönnek – dehogy! Inkább úgy látszik, mintha valami súlyos teher esett volna le vállukról, arcukon öröm, eltökéltség és nyugalom kifejezése ragyog.”¹⁹⁵³

A „legnagyobb tanító” Lenin, de a „legnagyobb tanítvány” (egyben már tanító is) Sztálin lett. A *Sztálini korszak* című költemény természeti metaforákkal igyekezett bemutatni Lenin és Sztálin kapcsolatát. „De hol Lenin az ág, Sztálin lesz ott a hajtás / ahol Lenin a szikra, Sztálin lesz a láng, / a legméltóbb utóddá vált az egykori bajtárs / hogy betetőzze művét, őt Iljics hagyta ránk.”

A politikai testnek szakralizált, misztikus felfogása Sztálin vezérkultuszában is meghatározó szempontként szerepelt, hiszen ennek is fő jellemzője a hatalom időtlen és megszemélyesített felfogása. Ezek a szempontok indokolták a naturális formában megmintázott, de túldimenzionált méretű Sztálin-szobrok felállítását is. A Vilma királynő (Gorkij) fasor tengelyében kialakított hatalmas emelvények mellett óriási (a nyolc méter magas tribünnel együtt 18 méter), 6,5 tonnás bronz Sztálin-szobrot állítottak,¹⁹⁵⁴ amely a tartomány valódi uralkodójának a jelenlétét volt hivatva biztosítani.¹⁹⁵⁵ Jókora darabot

¹⁹⁵¹ Rákosi Mátyás: A 70 éves Sztálin. *Szabad Nép*, 1949a. december 21. 1.

¹⁹⁵² Apor Balázs (1999): i. m. 97.; Radzinszkij (1997): i. m. 253.; Gloria Man: *Az ortodox törésvonal*. Budapest, Háttér, 1997. 131.

¹⁹⁵³ Mit tudnak a gyermekek Leninről? *Pajtás*, 6. (1951), 3. 1; A felnőtt változat: Nagy Sándor: A Lenin-Mauzóleumban. *Szabad Nép*, 1953. január 21. 3.

¹⁹⁵⁴ A Sztálin szobortól 150-200 méterre, a Városliget szélén állt a 30 évvel korábban közadakozásból felépített Regnum Marianum-templom, amelyet Rákosiék utasítására 1951-ben leromboltak, és a helyére 1969-ben egy politikai toborzópalakáról három dimenzióba formált 1919-es „fegyverbe” hívó vöröskatonaszobrot állítottak. (A Regnum Marianum-templomról lásd Horváth Miklós: *Történelmi templomépítéset Budapestben*. Budapest, Officina, 1946. 31–33.; D. Fehér Zsuzsa: *Mikus Sándor*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1955. 5.)

¹⁹⁵⁵ A pesti nép pontosan átérezte ennek a jelképes cselekedetnek a szimbolikus jelentőségét. Vö. Póth (1989): i. m. 73.; V. L. Tolsztoj: A monumentális propaganda lenini terve és megvalósítása. *Szovjet Kultúra*, 5. (1953), 3. 41.; Tóth Attila: Hatalom és köztéri szobrászat. *Juss*, (1993), 1–2. 80.; Major Máté: *Az épülő kommunizmus képzőművészete*. Budapest, Magyar–Szovjet Baráti Társaság és Képzőművészeti Alap,

hasítottak ki a Városliget területéből, és kíméletlenül lebontottak mindent, ami útjukba esett. (A Felvonulási teret is Sztálinról nevezték el.)

A szoborállítás kapcsán a Magyar Írók Szövetségének lapja, az *Irodalmi Ujság* két-hasábos vezércikkben méltatta Sztálint: „Sztálin neve egy szóban fejezi ki mindazt az erőt, amely történelmünket átformálta, amely minden napunkat, a dolgozó és alkotó hétköznapiakat, a fénylő, a piros ünnepeket mássá, teljesebbé, emberibbé teszi, mint Sztálin előtti korszakunk napjait.”¹⁹⁵⁶

Aczél Tamás tovább fokozta a Sztálin karizmatikus hatalmának uralmi szimbolikáját kifejező szobor méltatását:

„Ha igaz – és igaz –, hogy a haza szíve Budapest, akkor az is igaz, hogy a szív erőteljesebb és erősebb, derűsebb és biztosabb lett, mióta bölcs mosolyával, orcával, alakjával itt van közöttünk ő, az eddig is velünk volt. Ám most még inkább magunkon érezzük pillantását, ezt a tette serkentő, bátorságot adó, fényt hintő pillantást, annak a szeméből az »egyszerűségében is nagy s nagyságában is egyszerű« Sztálin eddig is velünk volt – ezután még inkább velünk van, szemmel tartja munkánkat, mosolya megvilágítja útjainkat.”

„Eddig fellapoztuk könyveit s úgy »találkoztunk« vele, most majd elmegyünk hozzá és személyesen is »megbeszéljük« tennivalóinkat, elmondjuk nehézségeinket, örömeinket. S bizonyos, hogy békénk apja és őre nem fogja tőlünk megtagadni tanácsait sohasem.”¹⁹⁵⁷

Sztálinról nemcsak szobrok készültek, de képei az utcákon, tereken, vállalatok, üzemek, irodák, közintézmények falain is megtalálhatók voltak. A kiállított fényképeket kivételes szakértelemmel retusálták.¹⁹⁵⁸ Városokat, utcákat (például Budapesten az Andrássy utat), üzemeket, díjakat neveztek el róla, versek, regények, újságcikkek százai dicsőítették.¹⁹⁵⁹ 70. születésnapjára a trolibuszok számozását is 70-nel kezdték el.¹⁹⁶⁰ Budapest díszpolgárai közé fogadta. 1949. december 10-én a Nemzeti Múzeumban megnyílt *A nagy Sztálin harcok élete* címet viselő kiállítás, melynek több mint kétszázezer látogatója volt. Amikor meghalt, emlékét törvénybe iktatták: 1953. évi I. törvény Joszif Visszarionovics Sztálin generalisszimusz emlékének megőrkítéséről.

A Magyar Rádióban „Miska bácsi” gyermekműsorában egy „magyar édesanya” levelet idézte *Kislányomnak Sztálinról* címmel. A gyermek szomorú kérdése: „Hát én már nem fogom látni?” A válasz: „Te a világbékét is megéred, és a világbékében vidáman,

1953. 63.; Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest, Corvina, 1992. 74.; Prohászka László: *Szoborsorsok*. Budapest, Kornétás, 1994. 161.; Beke László: A budapesti Sztálin-szobor ledöntése. *Belvedere*, 1. (1989), 3. 3.

¹⁹⁵⁶ Boldizsár Iván: Sztálin szobra Budapesten. *Irodalmi Ujság*, 2. (1951), 26. 1.

¹⁹⁵⁷ Aczél Tamás: Sztálin szobra a béke jelképe. *Szovjet Kultúra*, 4. (1952), 1. 6.

¹⁹⁵⁸ David King: *Retusált történelem. A fotográfia és a művészet meghamisítása Sztálin birodalmában*. Budapest, PolgArt, 1999. 15.

¹⁹⁵⁹ *Felszabadítónk Sztálin*. Budapest, Szépirodalmi, 1953; Az *Uj Hang* 1953. márciusi különkiadása.

¹⁹⁶⁰ Azt állították, hogy Sztálin 70. születésnapján indult el Budapesten a troliközlekedés. Valójában már 1933-tól szállították az utasokat. Lásd Palkó László András: Jól megünnepeztük! (Sztálin 70. születésnapja). *Valóság*, 52. (2009), 12. 84.

frissen, fiatalon, mintha csak terád mosolyogna [...], látni fogod őt. Te megéred a kommunizmust is édes, drága kicsi lányom, ne sírj hát, hanem neved, és a kommunizmus ragyogó fényében ráismersz majd [...], őt fogod látni [...], Sztálint!”¹⁹⁶¹

Rákosi Mátyás vezérkultusza is a sztálini mintát követte. A párt lapja szerint Rákosi „Sztálin legjobb, leghűbb, legkövetkezetesebb, legkristálytisztább magyar tanítványa”.¹⁹⁶² (A Sztálin 70. születésnapjára szervezett ünnepést utánozták Rákosi 60. születésnapjánál.) A *Magyar írók Rákosi Mátyásról* című antológiában, amely 11 ezer példányban jelent meg,¹⁹⁶³ Kossuth utódaként ábrázolták, Örkény István írásában 1919-ben Rákosi nagy beszédet mondott Rákóczi fája alatt, ez lelket öntött a katonákba, és visszaverték az inváziós csapatokat.¹⁹⁶⁴ A többi műből kiderül, hogy Rákosi vezér, tanító, apa egy személyben.¹⁹⁶⁵ Rákosi életét tanították az óvodától az egyetemig. Illés Béla Rákosi-életrajzából megtudhatta az ország lakossága, hogy Rákosi falusi kovács nagyapja „részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, egyenesítette a felkelő parasztok kaszáját”. Illés Béla kapcsolatba hozta Rákosit Bebelrel, Rákóczi Ferencsel, Marxszal, Engelsszel, Leninnel, Sztálinnal.¹⁹⁶⁶ Amikor Rákosi találkozott Leninnel, a harminc percre tervezett beszélgetés jelentősége miatt másfél órára nőtt. Lenin ezután azzal a jövődőléssel fordult Sztálinhoz, hogy „az ilyen elvtársak viszik majd győzelemre a nép ügyét az egész világon”.¹⁹⁶⁷

A Rákosi körül kialakított vezérkultusz lényegét Gerő Ernő operaházi ünnepi beszéde határozta meg: „Tiszteljük, becsüljük, szeretjük Rákosi elvtársat, mert minden becsületes magyar, hazánk minden igazi fia érzi, tudja: *Rákosi és a párt – egy! Rákosi és a magyar munkáosztály – egy! Rákosi és a magyar nép – egy!*”¹⁹⁶⁸

Nevének hallatán az embereknek lelkesen fel kellett állniuk, és dübörgő taps mellett harsogni: „Éljen Rákosi! Éljen a Párt!”¹⁹⁶⁹ Születésnapját, március 9-ét megünnepezték. Munkaversenyeket, felajánlásokat tettek. Az Agitációs és Propaganda Osztály utasítására

¹⁹⁶¹ Ráczkevi Ágnes: Mesekommunizmus. Egy ünnep változó megjelenítése a Magyar Rádió 1947–1953 közötti gyermekműsoraiban. *Médiakutató*, (2002), 6. 41.

¹⁹⁶² A párttagság dicsőséget, tisztességet jelent. *Szabad Nép*, 1949. február 4. 5.

¹⁹⁶³ Réz–Vas (1952): i. m.

¹⁹⁶⁴ Hajdu Tibor: Kérdőjelek R. M. hiányzó portréjához. *Élet és Irodalom*, 27. (1983), 6. 5.

¹⁹⁶⁵ A névsor: Zelk Zoltán, Illés Béla, Reményi Béla, Déry Tibor, Devecseri Gábor, Darázs Endre, Aczél Tamás, Nagy László, Rákos Sándor, Szabó Pál, Benjámin László, Veres Péter, Nagy Sándor, Örkény István, Szüdi György, Asztalos Sándor, Rideg Sándor, Háy Gyula, Illyés Gyula, Gyárfás Miklós, Képes Géza, Darvas József, Morvay Gyula, Urbán Ernő, Sötér István, Kónya Lajos, Mesterházi Lajos, Hegedűs Zoltán, Cseres Tibor, Somlyó György, Örvös Lajos és Máté György. Aki nem adott le írást ebbe a kötetbe, az tulajdonképpen aláírta a halálos ítéletét. Vas István és Füst Milán csak úgy tudta elkerülni ezt a szégyent, hogy közlésre alkalmatlan műveket adtak le. Lásd www.lira.hu/upload/M_28/rek3/937973.pdf

¹⁹⁶⁶ Illés Béla: *Történelmi lecke*. Budapest, Művelt Nép, 1952b; Illés (1952a): i. m.

¹⁹⁶⁷ Murányi (2004): i. m. 467.; Kardos (1952): i. m. 138.

¹⁹⁶⁸ Gerő Ernő: Rákosi elvtárs 60. születésnapjára. *Társadalmi Szemle*, 7. (1952b), 2–3. 102.

¹⁹⁶⁹ Az 1950-ben bemutatott *Ludas Matyi* című filmben a pap megkérdezi az anyát, hogy milyen névre keresztelte az újszülött fiát, és ezt a választ kapja: „Matyira, Mátyás, jó név, ereje van annak.” Abban a pillanatban a moziban kitört az ütemes taps. Lásd Pólik József: Az elrabolt emlékezet. A Rákosi-korszak történelmi filmjei. In Laczkó Sándor (szerk.): *Az emlékezet*. Szeged, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus, 2017. 116.

egységesített képek készültek, propagandafilmeket forgattak. A Rákosit ábrázoló képeket szinte minden hivatalban, közösségi térben ki kellett tenni.¹⁹⁷⁰

A Magyar Munkásmozgalmi Intézet, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének elődje *Rákosi Mátyás harcok élete* címmel nyitotta meg kiállítását. Rusznyák István, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke *Rákosi Mátyás és a tudomány* címmel taglalta Rákosi „rendkívüli képességeit”. Vadász Elemér a magyar földtanban beállott nagy fordulatról számolt be: „Munkánk legnagyobb érték-mérőjének tartjuk Rákosi Mátyás bizalmának kiérdemlését.”¹⁹⁷¹ A Magyar Történelmi Társulat *Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány* címmel rendezett emlékülést:

„A magyar történelemtudomány művelői mélységes hálával és köszönettel fordulnak Rákosi elvtárs felé, azokért az útmutatásokért, amelyekkel a magyar történet annyi fontos kérdését megvilágította. Rákosi elvtársban nemcsak a magyar dolgozók vezetőjét ünnepli, hanem azt a vezetőt, aki történetet alakító munkáját az eddigi magyar történet szükségyszerű továbbfejlesztésének, a dolgozó tömegek évszázados történeti törekvései megvalósulásának fogja fel.”¹⁹⁷²

Néhány adalék Rákosi Mátyás vezérkultuszáról:

Névadások:

- Rákosi Mátyás utca – Kalocsa, Kiskunfélegyháza, Szarvas
- Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc
- Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek, Csepel
- Rákosi Művek, Bukarest
- Tsz-ek, tszcs-k: Rákosi Csillaga – Karcag, Kengyel, Nagyiván, Üvegháti tanya-világ; Rákosi, Rákosi Mátyás – Abony, Baracs, Becsehely, Cegléd, Csemő, Csengd, Dunavarsány, Felsőpetény, Gyáró, Hajdudorog, Ibrány, Kiskunmajsa, Köröstarcsa, Levél, Mágocs, Tiszakürt, Zsámbék, Naszály.
- Rákosi-munkásbrigádok az iparban és a mezőgazdaságban
- Rákosi Mátyás Tanulmányi Verseny, Rákosi Mátyás Tanulmányi Ösztöndíj, Rákosi Mátyás Tanulmányi Érdemrend (levéltár)
- Rákosi Mátyás Gyermekeketthon, Budapest, VI. Kmety u. 31.
- Rákosi Mátyás Kultúrház, Budapest, XIII. József A. tér 4.
- Rákosi Mátyás Hadikórház, Korea
- A Testnevelési Főiskola Rákosi Mátyás Kupája, labdarúgótorna
- Rákosi-lakótelep, Debrecen
- Az NDK-ban Mecklenburg, Murchin területén egy gépállomást Rákosiról neveztek el¹⁹⁷³
- Rákosi Kolhoz, Bulgária, Uzondzsovo

¹⁹⁷⁰ Aczél–Méray (1982): i. m. 160.

¹⁹⁷¹ A megújódott magyar tudomány üdvözlí nagy pártfogóját, Rákosi Mátyást. *Szabad Nép*, 1952. március 8. 3.

¹⁹⁷² *Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány*. Budapest, Szikra, 1952. 7. Vö. MNL M-KS 267. f. 65. 388. ő. e.; Apor (1999): i. m. 97–128.; Kardos (1952): i. m. 133. Vö. Cs. Szabó (1953): i. m. 60–61.

¹⁹⁷³ *Szabad Ifjúság*, 1952. augusztus 16.

Képzőművészeti munkák:

- Olcsai-Kiss Zoltán – mellszobor Rákosi Mátyásról
- Kerényi Jenő és Tar István – dombormű
- Pátzay Pál – dombormű
- Benedek Jenő – Rákosi elvtárs Túrkevéen, olajfestmény
- Ék Sándor – Rákosi elvtárs 1919-ben a salgótarjáni fronton, olajfestmény
- Bencze László – Rákosi elvtárs az Alkotmányról szóló beszéd közben, Rákosi elvtárs dolgozószobájában
- Konecsni György plakátja Rákosival az MDP II. Kongresszusára
- MDP KV Agit. Prop. Osztálya – Rákosi Mátyás harca a magyar népért, 5 fali-táblából álló sorozat több mint 60 képpel

Kiállítás:

- Rákosi Mátyás harcos élete. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet rendezésében. 1952. március 9.
- Rákosi 60. születésnapjának megünnepléséről
- Filmhíradók és egyéb propagandafilmek
- Rákosival kapcsolatos munkafelajánlások, munkaversenyek:
 - 1950. november 2. – Rákosi Mátyás kiszabadulásának évfordulója
 - 1950. november 20. – A bányászok Rákosi-műszakot rendeztek
 - 1951 – a munkások túlteljesítési fogadalmat tettek
 - 1952 – születésnap

A Kádár-rendszer tanult a Rákosi-kultusból, s a magyar lakosság is immunissá vált 1956 után a direkt politikai propagandára. Ezért Kádár János vezéri kultuszát sokkal áttételesebben, ravaszabban és ötletesebben építették fel. Jóval kevesebb Kádár-képet tettek ki a közintézményekben, nem neveztek el róla már életében gyárakat és intézményeket stb. Nem kellett a születésnapját megünnepelni, de a 65. születésnapjának évében fogadták el az 1972-es alkotmánymódosítást, és ekkor lett bajnok a kedvenc futballcsapata, a Vasas.

A Kádár Jánosról megjelent életrajz,¹⁹⁷⁴ bár nem véletlenül, a más hasonló köteteknél jóval olcsóbban, 26 forintért volt megvásárolható, és első kiadását 100 ezer példányban néhány nap alatt „elkapkodták”. A Magvető Könyvkiadó valamilyen csoda folytán nem mondta, hogy a könyv gyors utánnyomása „technikailag megvalósíthatatlan”, hanem három nappal később már több tízezres szériát terített szét az ország könyvesboltjaiban. 1986-ig négy kiadást ért meg, és félmillió példányt ért el. Az sem véletlen, hogy a könyv két lektora Aczél György és Óvári Miklós,¹⁹⁷⁵ a Politikai Bizottság tagjai voltak, és a műnek nem kellett végigmenni az akkor kötelező cenzori procedúrán.

¹⁹⁷⁴ Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Budapest, Magvető, 1982. Gyurkó László nem sokkal ezután Kossuth-díjat kapott.

¹⁹⁷⁵ Óvári Miklós (1925–2003): kommunista politikus, a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályának a vezetője.

A Kádár Jánosról kialakított kultusz esetében mégis fontosabbnak tűntek az informális csatornákon át működtetett, suttogó propagandával erősített legendák. Azt terjesztették Kádárrol, hogy szerény és puritán ember, aki korábban becsületes, szorgalmas munkásember volt, és ezért személyesen megtapasztalta a dolgozók búját, baját. Valójában sohasem volt gyári munkás. A Kádár János életét bemutató életrajzok tapintatosan hallgatnak arról, hogy 1945 előtt volt-e valamilyen munkahelye a későbbi pártfőtitkárnak.¹⁹⁷⁶ Emellett a nyugati emigráns sajtóban megjelent cikkek alapján tudni vélték, hogy Kádárt Rákosi ÁVH-ja megkínozta, körmei azért V alakúak, mert gyufaszálakat vertek alájuk, és azokat meggyújtották, majd Farkas Vladimir (Farkas Mihály fia) a szájába vizelt.¹⁹⁷⁷

Börtönből való kiszabadulása óta éjt nappallá téve dolgozott a magyar népért. Valójában naponta csak néhány órát dolgozott, és évente csak vadászattal töltött el két hónapot.¹⁹⁷⁸ 1956-ban Kádárral a kisebbik rosszat kaptuk, hiszen visszatérhetett volna Rákosi vagy más keményvonalas is. Kádár, miközben „összekacsint” a népével, fél szemmel a moszkvai vezetőket figyeli, és ügyesen lavírozva védi a magyar érdekeket a szovjet vezetéssel szemben. Megvan a magához való esze, ha nem lennének itt a szovjet megszálló csapatok, csodákat művelne ezzel az országgal. A pártelit hasonló embereivel szemben szerény, semmilyen egyéni hasznót nem húz,¹⁹⁷⁹ pedig tehetné. Rendszeresen le is teremti a hatalmával visszaélő elvtársait. Sokan tudni vélték, hogy csirkéket nevel az udvarán, hokedlin, kanállal eszi a grízes tésztát. Jól tudott ultizni és sakkozni, kijárt focimeccsre, tehát „jó magyar ember” volt.¹⁹⁸⁰ Aczél György szerint Kádár János olyan népszerű, hogy még a szabad választásokat is megnyerné.¹⁹⁸¹

A szovjet típusú diktatúrákban a propagandisztikus hatás mellett a szimbolikus elnyomás eszközeként arra kényszerítették az embereket, hogy részt vegyenek olyan felvonulásokon, tömeggyűléseken, amelyeken a pártvezetőt, a pártot, a Szovjetuniót stb. ünneplik.¹⁹⁸²

A felvonulások alkalmával a külső szemlélő számára a legnagyobb hatást a felvonuló tömeg fegyelmezett magatartása kelti. A résztvevő pedig a közösség atomjának érzi magát, akinek nem szabad kilépnie a sorból, nem szabad beszélgetnie, nevetgélne, hiszen ezzel rontaná a menet pszichológiai hatását.¹⁹⁸³ A felvonuláson az alkalmazottaknak

¹⁹⁷⁶ Huszár (2001): i. m. 24.

¹⁹⁷⁷ Farkas Vladimir könyvében cáfolta, hogy megkínózták volna Kádárt. Lásd Farkas (1989): i. m. 614–615. Kádár is azt nyilatkozta Kanyó Andrásnak, hogy nem bántották. Lásd Kádár János: *Végakarát*. Az interjút készítette és a dokumentumokat válogatta: Kanyó András. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1989.

¹⁹⁷⁸ MNL OL XXVIII-K-10. 1. d.; Majtényi (2012): i. m. 125.

¹⁹⁷⁹ Az egyszerű átlagember nem tudott Kádár vadászatairól és a rendelkezésére álló kastélyokról, nyaralókról. Lásd Majtényi (2009a): i. m. 86.; Majtényi György: *Egyetértés vadásztársaság. Horthy, Rákosi, Kádár és napjaink vadászai*. Budapest, Open Books, 2021.

¹⁹⁸⁰ Szerencsés (2010): i. m. 235.

¹⁹⁸¹ Aczél György – Francis Cohen: *Beszélgetések Magyarországról, a szocializmusról*. Budapest, Magvető–Kossuth, 1982. 367. (Ha ez igaz lenne, akkor miért nem merték megkockáztatni a szabad választásokat?)

¹⁹⁸² Hankiss (1989a): i. m. 67.; Valuch (2011): i. m. 33.

¹⁹⁸³ Berky Imre: *A társadalmi érintkezés. A demokratikus ember viselkedési formái a társadalomban*. Szeged, Szukits, (é. n.). 35–37.

és a tanulóknak kötelező volt a részvétel. Megszületett a jelszó: „A dolgozók ellensége az, aki nem vesz részt a május 1-jei ünnepségen.”¹⁹⁸⁴

A felvonulások utcai dekorációját külön jogszabályokban rendezték. Teljes „dísz” kellett alkalmazni a hivatalos ünnepek alkalmával: felszabadulás – április 4., nemzetközi munkásosztály ünnepe – május 1., a nagy októberi szocialista forradalom – november 7. A nemzeti emléknapokon, március 15-én, augusztus 20-án, az Alkotmány ünnepén elég volt a várost ünnepélyes díszbe öltöztetni. Minden egyéb esetben vagy külön rendelkezés alapján alakították ki a díszítést: születésnap, vendégek fogadása, temetés stb., vagy mindössze zászlódísz írtak elő.

A középületek és közterületek feldíszítéséről szóló 5155/1951. (III. 13.) BM rendelet szerint: „Teljes dísz esetén az összes középületeket és közterületeket zászlókkal, drapériákkal, feliratokkal, arcképekkel és más időszerű ábrákkal kell feldíszíteni.” Az „ünnepélyes dísz” esetén ez a rendelkezés csak a főútvonalakra vonatkozott.

A tömegrendezvényeket nagyobb tereken, színházakban, előadótermekben, kultúrotthonokban stb. tartották. A nagyterem berendezéséhez elengedhetetlen volt a dobogó vagy színpad építése, ahol a tömegtől elkülönülve és mindenki által jól látható helyen ülhettek a párt- és az állami vezetők. Középre a címert, kétoldalt pedig a pártvezetők arcképeit kellett kitenni: „Vezetőink arcképeinek elhelyezésénél Lenin elvtárs arcképe legyen balról, Rákosi elvtársa arcképe középen és Sztálin elvtárs arcképe jobbról.”¹⁹⁸⁵

Hasonlóképpen gondolták el az állampolgárok lakásainak berendezését is. Jakuba János, az Iparművészeti Főiskola tanára szerint:

„A szocialista-realista művészet megismerése és megszeretése nyomán mindinkább eltűnnek a lakásból a giccek és helyüket értékes műalkotások vagy azok reprodukciói foglalják el. A dekorációfelelős jó munkája oda vezethet, hogy dolgozó népünk izléseesen berendezett lakásában – hasonlóan a Szovjetunióhoz – ott találhatjuk majd a szocializmus nagy tanítómestereinek arcképét és szobrát is. Így az esztétikai neveléssel egyidejűleg politikai állásfoglalásra és helytállásra is neveljük dolgozó népünket.”¹⁹⁸⁶

A tömeggyűléseken szinte „hivatalból” részt vevő tömeg már nem partnere, hanem egyszerű hallgatója a szónokoknak. Eltűntek a bekiabálások, válaszok, véleménynyilvánítások, bármilyenfajta spontán reagálások, helyette sajátos rituálé szerint kellett tapsolni. Előre kialakított forgatókönyv szerint kellett egyes neveknél, jelszavaknál tapsolni, de a tapsolásnak is kialakították a hivatalos rendjét: a *taps* és a *nagy taps* az aktuális ügyek, sikerek, megemlékezéseknél szükségesek, de például a jegyrendszer eltörlésének bejelentése *percekig tartó tapsot* kapott. *Viharos taps* a Vörös Hadseregnek, Sztálinnak,¹⁹⁸⁷

¹⁹⁸⁴ Szűcs György: A „képfelség” elve. In György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest, Corvina, 1992. 132.

¹⁹⁸⁵ Gábor Béla: *A kultúrotthon berendezése. Dekorációs megoldások*. Budapest, Művelt Nép, 1953. 10–12., 67.

¹⁹⁸⁶ Jakuba János: *Dekoráció*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. 4.

¹⁹⁸⁷ Berend T. Iván írja le visszaemlékezéseiben, hogy az egyetemen minden tantárgy bevezetése Marx-, Lenin- vagy Sztálin-idézettel kezdődött. Amikor Varró Tibor, a „Könyvvitel” című tantárgy előadója a következő szavakat olvasta: „a könyvvitelt Sztálin elvtárs...” – nem tudta folytatni, mert a 300 fős

Rákosinak járt. Sor kerülhetett még *helyeslő nagy tapsra, hosszantartó ütemes éljenzés-sel, ovációval együtt járó tapsra, dübörgő vastapsra, lelkes, hosszantartó tapsra, tomboló fergeteges tapsra, szünni nem akaró lelkes tapsra* is, ahogy éppen a helyzet megkívánta.

A vastaps egyébként szintén az uralom és a kontroll eszköze. Az állva, lelkesen éljenző, tapsoló tömegben feltűnik az, ha valaki nem tapsol. Még az is, ha csak erőltetetten csinálja. Ezért tehát lelkesen, erőteljesen kellett tapsolnia annak is, aki magában esetleg mást gondolt. Aki viszont tapsol, az aláveti magát a központi akaratnak, önmaga előtt is megszégyenül, hiszen kénytelen szándéka ellenére viselkedni. Egy-egy ünnepség, ahol több tucat tapsra is sor kerül, valóságos tréning az önfeladásra, engedelmeskedésre, megalázkodásra.¹⁹⁸⁸

Megváltoztatták egyes városok, községek, utcák, terek, intézmények, üzletek, sportegyesületek stb. nevét. A Duna mellett felépítették Sztálinvárost, a Tisza mellett Leninvárost, Eszterházból Fertőd lett. Révai József Esztergom nevét is meg akarta változtatni Dózsafalvára. Egy-egy elnevezésből a „szent” maradt ki. Így lett Pestszentlőrincből Pestlőrinc, Kunszentmártonból Kunmárton, Szent Gellért térből Gellért tér stb. Budapest V. kerületében a névváltoztatások például az alábbi indokkal történtek: „Apponyi tér, mert nacionalista politikus volt.” „Deák Ferenc utcát, vagy teret, kettő felesleges belőle (kiegyezett).” „Falk Miksa utcát nem tudjuk ki volt. Horthiék (sic!) nevezték el.” „Haris bazár amerikai neve miatt.” „Piarista utcát, mert nincsenek ott a piaristák és ne sértődjenek meg, egy mártírunkról nevezzük el, akit a Dunába dobtak.”

A szovjet- és pártvezetők: Lenin (Magyarországon nem lehetett olyan település, ahol nem volt Leninről elnevezett út vagy utca), Sztálin; szovjet katonai parancsnokok: Vorosilov, Tolbuchin stb.; szimbolikus nevek: például Vörös Hadsereg; de még kitalált hősök is, például Guszev utca stb.; és természetesen a magyar munkásmozgalom kiemelkedőnek minősített résztvevői: Korvin Ottó, Szamuely Tibor, Kun Béla stb. lettek az új utcanevék névadói.

Jelentős erőfeszítéseket tettek a Szovjetunió népszerűsítésére is. Révai József erről így írt a *Szovjet Kultúra* című folyóirat beköszönő számában: „A Szovjetunió szocialista kultúráját, a világ leghaladóbb kultúráját akarjuk megismertetni a magyar néppel [...]. Arra van szükség, hogy folyamatosan ismerkedjünk ezzel a kultúrával, hogy lehetővé tegyük a szerves és állandó hatást [...]. A Szovjetunió többet ad nekünk, mint amennyit mi adunk és adhatunk neki – és ez vonatkozik gazdaságra és kultúrára egyaránt.”¹⁹⁸⁹ A magyar írók első kongresszusa 1951-ben határozatban mondta ki, hogy a magyar

évfolyam nyomban felpattant, és ütemes vastapssal kísért, „Éljen Sztálin” kiáltással szakította meg az előadást. Lásd Berend T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltém*. Budapest, Kulturtrade, 1997. 76.

¹⁹⁸⁸ Buda Béla pszichológus nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, 1989. december 30. 4.; Horváth Zsolt: Tá-tá tá-ti-tá, tá-ti-ti-tá. A taps autonómiája. *História*, 9. (1987), 5–6. 13.

¹⁹⁸⁹ Révai József: Tanuljunk a szovjet kultúrától. *Szovjet Kultúra*, (1949b), 1. Újra megjelent Révai József: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Szikra, 1950. 270.

irodalom a Szovjetuniónak, a nagy Sztálinnak és a hatalmas szovjet hadseregnek köszönheti sikerét.¹⁹⁹⁰ 1948-tól minden évben megünnepezték a Magyar–Szovjet Barátság Hónapját.¹⁹⁹¹

Egymás után jelentették meg óriási példányszámban szovjet írók, költők, tudósok, propagandisták műveit. 1949 után sorra adták ki a szovjet propagandát tartalmazó újságokat: *Szovjet Kultúra*, *Szovjet Építészeti Szemle*, *Szovjet Falu*, *Szovjet Emberek*, *Szovjet Ifjúság*, *Szovjet Iparművészek*, *Szovjet Művészettörténet*, *Szovjet Néprajztudomány*, *Szovjet Nyelvtudomány*, *Szovjet Orvostudományi Beszámoló*, *Szovjet Régészet*, *Szovjet Textilipari Lapszemle*, *Szovjet Vegyipari Lapszemle*, *Szovjet Jogi Cikkgyűjtemény*, *Szovjetunió*, *Szovjet Híradó*, illetve a *Lányok – Asszonyok*, *Fáklya* stb.

Kötelezővé tették az orosz nyelv tanulását.¹⁹⁹² Ennek alátámasztására a korszak legtekintélyesebb szovjet nyelvészének, Viktor Vlagyimirovics Vinogradovnak 1945-ben jelent meg *A nagy orosz nyelv* című könyve.¹⁹⁹³ A nyugati nyelvek tanulása egyébként is gyanús, hiszen megkönnyíti a kapcsolatfelvételt.¹⁹⁹⁴ Az orosz nyelv lett a kommunizmus nyelve,¹⁹⁹⁵ míg az angol a kapitalizmusé. Az egyetemeken, főiskolákon kötelező tárgy lett a Szovjetunió története, párttörténete. *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története* című könyvet, amely Magyarországon a legnagyobb példányszámban jelent meg, a *Szabad Nép* szerkesztőségi cikke a legfontosabb tankönyvként jelölte meg.¹⁹⁹⁶ Az Állam- és Jogtudományi Karon külön tanították a szovjet államjogot, büntetőjogot, polgári jogot és eljárásjogot.

Még a természettudományokkal foglalkozó tankönyveket is átírták. Kiderült ugyanis, hogy szinte mindent (a rádiót, a televíziót, a léghajót, a repülőt, a villanyt, a telefont stb.) az orosz vagy a szovjet tudománynak köszönhetünk. Az akkori hivatalos szóhasználat szerint „a világ egyhatodát kitevő” állam minden tudás hordozója, amelytől csak tanulni lehet.¹⁹⁹⁷ Sztálin utasításának megfelelően kellett a szocialista országoknak elfogadniuk az orosz nacionalizmust. Sztálin 1945. május 24-én megtartott pohárköszöntőjében az alábbiakat mondta: „Mindenekelőtt az orosz nép egészségére ürítem poharam, mert ez a legkiválóbb nemzet a Szovjetunióba tartozó valamennyi nemzet között [...]”.

¹⁹⁹⁰ Balogh Sándor et al. (szerk.): *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat, 1986. 330.

¹⁹⁹¹ Révai Tibor: A Magyar–Szovjet Barátság Hónapja. *Állam és Igazgatás*, 5. (1953), 2–3. 57.

¹⁹⁹² Ennek hatására a magyar állampolgárok sem oroszul, sem pedig valamilyen világnyelven nem tanultak meg igazán. Még a 2001. évi népszámlálás adatai szerint is a magyar lakosságnak csak 19,2%-a (az Európai Unió országaiban ez az arány 53%) tudott valamilyen idegen nyelven. Lásd Juhani Nagy János: *Gondoltad volna?* Debrecen, Tóth, (é. n.). 33.; Hadas Ferenc: Dolgozat az oroszoktatásról. *Mozgó Világ*, 7. (1981), 8. 44.

¹⁹⁹³ Tóth Szergej: *Nyelv, kép, hatalom*. Szeged, Szegedi Egyetemi – Juhász Gyula Felsőoktatási, 2013. 43.

¹⁹⁹⁴ A Debreceni Egyetemen a hallgatók „követelték” az olasz mint fasiszta nyelv száműzését az univerzitásról. Lásd Madarász Imre: A Debreceni Egyetem Olasz Tanszékének története. *Debreceni Szemle*, 14. (2006), 4. 551.

¹⁹⁹⁵ Tóth Szergej: A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája. *Aetas*, 6. (1991), 1. 5.

¹⁹⁹⁶ A legfontosabb tankönyv. *Szabad Nép*, 1951. október 4. 5.

¹⁹⁹⁷ Kenéz (2008): i. m. 255.

Nemcsak azért emelem poharam az orosz nép egészségére, mert vezető nép, hanem azért is, mert világos eszű, szilárd jellemű és türelmes [...]” (Viharos, hosszan tartó taps).¹⁹⁹⁸

Valójában a legtöbb találmány kizárólag katonai célokra született (például a Kalasnyikov, azaz a hírhedt AK–47-es gépfegyver, vagy a T–34-es tank), illetve polgári alkalmazásuk nem élvezett prioritást. A Szovjetunió bukásának egyik oka éppen az volt, hogy nem ösztönözték az innovációt. A szovjet feltalálókat semmi sem ösztönözte, hiszen komoly anyagi hasznuk nem lehetett a találmányaik révén. Egyébként is a tervgazdaság részeként pontosan meghatározták, hogy milyen használati tárgyat hogyan kell gyártani, és ettől nem lehetett eltérni. A krónikus hiánygazdaságban nem kellett versenyezni a fogyasztók kegyeiért. Még a rossz minőségű árut is el lehetett adni. Olyan állami és pártvezetőknek kellett döntenie egy találmány hasznosításáról, akiknek közvetlenül semmilyen anyagi érdekeltségük nem lehetett ebből. Esetleges kudarc esetén viszont annál több hátrányuk.¹⁹⁹⁹ Egyes találmányok (internet, e-mail, műholdas adás, fénymásoló stb.) pedig közvetlenül fenyegették a szovjet típusú diktatúra információs monopóliumát. A szovjet titkosszolgálatnak ezért az egyik kiemelt feladata volt a nyugaton kifejlesztett találmányok ellopása.²⁰⁰⁰

Az iskolai tananyag részévé váltak a szovjet mozgalmi zenék és dalok, a *Szovjet himnusz*tól az *Amuri partizán* típusú dalokig bezárólag. Az iskolai ünnepségeken közvetlenül a magyar himnuszt követően kellett elénekelni a szovjet himnuszt.²⁰⁰¹

A Szovjetuniónak a sportteljesítmények terén is elsőnek kellett lennie a világon. Az 1952-es, Helsinkiben megtartott olimpián az Amerikai Egyesült Államok 40 arany, 19 ezüst és 17 bronzérmével szemben a szovjet sportolók eredményssorozata 22, 30 és 19 lett. Ennek ellenére a magyar sajtóban sikerült olyan pontszámítást kidolgozni, amely a Szovjetuniót repítette az élre.²⁰⁰²

A megszálló Vörös Hadsereget is megpróbálták népszerűsíteni. A korabeli propagandaképek, festmények, újságcikkek ilyen címekkel jelentek meg: *A szovjet harcos megosztja kenyerét az éhező magyar gyerekekkel*; *A szovjet katona csokoládét ad a magyar kisgyermeknek*; *Édes fiaként fogadja a magyar parasztszöny a felszabadító Szovjet Hadsereg harcosait* stb.

Nagy példányszámban kiadott propaganda-füzetekkel például ilyen módon propagálták a megszállást: „Hogy örült volna Kossuth is, Petőfi is, vagy annak idején Rákóczi, az egész szabadságharcos magyar néppel együtt, ha nemcsak néhány száz vagy ezer önkéntes, hanem egy nagyhatalom szervezett hadserege jött volna a magyar szabadság védelmére.”²⁰⁰³

¹⁹⁹⁸ Idézi Tóth (2013): i. m. 43.

¹⁹⁹⁹ A floppy disk adattároló eszközt Jánosi Marcell 1974-ben találta fel. A szocialista ipar vezetői nem láttak benne fantáziát. Végül a japánok hasznosították ezt a találmányt.

²⁰⁰⁰ Kornai János: Innováció és dinamizmus. Kölcsönhatás a rendszerek és a technikai haladás között. *Közgazdasági Szemle*, 57. (2010), 1. 1.

²⁰⁰¹ Orosz (1959): i. m. 8.

²⁰⁰² Nyikolaj Romanov nyilatkozata a XV. olimpiai játékok eredményeiről. *Népsport*, 1952. augusztus 8. 3.; *Népsport*, 1952. augusztus 12. 1.

²⁰⁰³ Otta István: *Miért tartózkodnak szovjet csapatok Magyarországon?* Budapest, Kossuth, 1958. 48.

Illés Béla²⁰⁰⁴ azt írta, hogy I. (Nagy) Péter tűzéreket és ágyúkat küldött II. Rákóczi Ferencnek.²⁰⁰⁵ Nem létező szovjet levéltári forrásokra hivatkozva kitalálta Guszev kapitány alakját, aki az 1849-es orosz intervenció során átállt a magyar oldalra, és hősi halált halt.²⁰⁰⁶ Azt, hogy Guszev kapitány valójában nem is létezett, senki nem merte kijelenteni, különösen azok után, hogy Anasztasz Mikojan a magyar Parlamentben külön megemlékezett Guszev kapitányról. Illés Béla újra és újra írt történetét mások is feldolgozták, sőt a történet bekerült az általános iskolai tananyagba és a március 15-i ünnepi műsorokba. Katonai tiszteletadással felavatták Guszev kapitány emléktábláját a Szabadság tér és a Sas utca sarkán, majd 1951-ben a Sas utcát átkeresztelték Guszev utcára.²⁰⁰⁷ (Csak 1990-ben kapta vissza a régi nevét.)

Szovjet propagandával foglalkozó intézmények is működtek Magyarországon.

1. A Kulturális Kapcsolatok Összoroszági szervezetének külön képviselője, amely 1955-ig működött Magyarországon, azt a feladatot kapta, hogy a szovjet kultúrát népszerűsítse hazánkban.
2. A Szovekszportfilm a szovjet filmek exportjával foglalkozott.
3. A Szovinformbüro a Szovjetunióról szóló információkat közölte le a magyar napilapokban és folyóiratokban.
4. A Magyar–Szovjet Társaság (1957-től Magyar–Szovjet Baráti Társaság) a Szovjetunió kulturális és tudományos eredményeit propagálta. A társaságnak számos településen működtek kihelyezett részlegei, körülbelül 1 millió 300 ezer taggal. A Társaságnak saját lapja is volt, amely *Új Világ* névvel jelent meg.²⁰⁰⁸

²⁰⁰⁴ Illés Béla (1935–1974): 1923 és 1945 között a Szovjetunióban élt, legismertebb regényei a forradalmakat és a háborút idézi: *Ég a Tisza* (1929), *Kárpáti rapszódia* (1939), *Honfoglalás* (1954).

²⁰⁰⁵ Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat”. Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében. *Századok*, 147. (2013), 1. 131.

²⁰⁰⁶ Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. *Új Szó*, 1945a. február 10. 3.; Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. *Igaz Szó*, 1945b. március 13. 3.; Illés Béla: *A Guszev-ügy*. Budapest, Irodalmi Intézet, 1947.

²⁰⁰⁷ Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. *Múltunk*, 51. (2006), 3. 214.; Vörös Boldizsár: Kitalált kapitány – valós igények? Illés Béla Guszev kapitánya és az oroszokkal kapcsolatos sztereotípiák az 1940-es évek második felében. In Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Budapest, Akadémiai, 2007a. 488.; Vörös Boldizsár: Politikai propaganda, kultusz, szépirodalom. Guszev kapitány és társainak méltatása 1945 és 1972 között. *Irodalomtörténet*, 38. (2007b), 1. 51.; Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkeivel és lábjegyzetekkel. In Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redité ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, magánkiadás, 2008c. 450–451.; Vörös Boldizsár: Áldokumentumok és történelmileg hitelesként közreadott szépirodalmi művek: Guszev kapitány és társainak ábrázolása Illés Bélától Illyés Gyuláig 1945 és 1951 között. *Levéltári Közlemények*, 79. (2008a), 1–2. 215.; Vörös Boldizsár: „Hiszen Guszev nem is létezett”: egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. *Századvég*, 13. (2008b), 49. 127.; Vörös Boldizsár: Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. *Valóság*, 51. (2008d), 5. 98.; Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda: Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014.

²⁰⁰⁸ Baráth Magdolna: A magyarországi szovjet „imázsépítés” néhány aspektusa. In Réfi Attila – Sziklai István: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Budapest, MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport – MTA Politikai Tudományok

Az 1956-os forradalom leverése után egymás után rendelték meg az íróktól azokat a propagandakönyveket, amelyek megpróbálták igazolni Kádár János és a Vörös Hadsereg 1956-os szerepvállalását.²⁰⁰⁹

A Szovjetunióval mint mindenekfeletti példaképpel, a szovjet emberek felsőbbrendű (*Übermensch*) voltával szemben a magyar nemzet történetét degradálták, a magyar nemzettudatot próbálták szétzilálni. Egyfajta magyar nemzeti kisebbségi érzést alakítottak ki, miközben az orosz nacionalizmust pedig elfogadták. Ezzel is az alattvalói tudatot akarták erősíteni. Ezen az sem változtatott, hogy a magyar történelmi múltból kiválasztottak néhány jelképet, amely beleillett a marxista történetírás sablonjaiba: Dózsa György, Petőfi Sándor, Táncsics Mihály.²⁰¹⁰

A kommunista párt az óvodát és az iskolát is az engedelmes állampolgárok nevelésének eszközévé kívánta tenni. E módszer elméletét Anton Szemjonovics Makarenko fogalmazta meg, aki a GPU és az NKVD munkatáborában volt vezető. Lényege három fogalommal írható le: kollektivizálás, militarizálás, tekintélyelvűség. A gyerekeket egy félkatonai jellegű munkatáborban akarta átnevelni.²⁰¹¹

A Művelődési Minisztérium által kiadott *Óvodai Nevelés* című folyóiratban a főszerkesztő, Szabadi Ilona vezércikkben vázolta fel a szocialista óvodai nevelés programját. Eszerint a legfőbb cél „a munkafegyelem megszilárdítása, a munkához való jobb viszony megteremtése”.²⁰¹² Az 1953. évi III. törvény a kisdédóvásról is deklarálta, hogy az óvodáskorú gyerekeket a „szocialista pedagógia” célkitűzései szerint kell nevelni. Sárfi Rózsi,²⁰¹³ a törvényjavaslat előadója az alábbi indoklását adta a törvénynek:

„A benyújtott törvényjavaslat célja: kialakítani az új típusú embert, aki elért eredményeinket továbbfejleszti, munkálkodik hazánk, népünk ragyogó jövőjének építésén, aktív harcosa lesz a nemzetköziség nagy eszméinek, az egész világ dolgozói szabadságának, építője lesz azoknak a nagy eszméknek, amelyeket az emberiség halhatatlanjai, Marx, Engels, Lenin és Sztálin ránk hagytak örökségül.”²⁰¹⁴

Egy másik tanulmányban azt taglalták, hogy mivel díszítsék az óvodák falait: „Mi legyen a falon? [...] A falra elsősorban olyan képeket helyezünk, amelyek vezetőinket

Intézete, 2010a. 55–70.; Baráth Magdolna: Szovjet „imázsképzés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után. *Századok*, 145. (2011), 6. 1525.

²⁰⁰⁹ Elek Ottó: Forradalom után: 1956 ellenmítosza az irodalomban. *Hitel*, 20. (2007), 10. 46.; Angyalosi Gergely: Az „ellenforradalom” képei. Az 1956-os események rendszerhű ábrázolásáról. In Angyalosi Gergely (szerk.): *Irodalom a forradalomban*. Budapest, Universitas, 2008. 21.

²⁰¹⁰ Kiss Gy. Csaba: Hogy is volt azzal a nemzeti érzéssel? *Hitel*, 3. (1990), 23. 38.; Kende Péter: *A kommunizmus és a magyar társadalom*. Pozsony, Kalligram, 2013. 181.

²⁰¹¹ Sáska Géza: A pedagógia és a pszichológia a sztálini korban: a Makarenko-jelenség. *Iskolakultúra*, 31. (2021), 5. 19.

²⁰¹² Szabadi Ilona: A Gyermeknevelés ötödik évfordulójára. *Óvodai Nevelés*, 6. (1953), 1. 5.

²⁰¹³ Sárfi Rózsi (1908–?): műtősnő, négy polgári osztályt végzett. A felszólalásakor a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének póttagja.

²⁰¹⁴ *Országgyűlési Napló*, 1953. március 18. 1442.

a gyermekek között ábrázolják. Ilyen Lenin elvtárs a gyermekek között, Sztálin elvtársat köszönti a pionír kislány, Rákosi elvtárs az úttörők között stb.”²⁰¹⁵

Az 1950-es iskolai tanterv célként tűzte ki, hogy az iskola „tanuló ifjúságunkat Népköztársaságunknak öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje”.²⁰¹⁶ A „fegyelmezett állampolgárrá” való nevelés akkoriban az alattvalói magatartás kialakítását jelentette. Ez az oktatási rendszer kiölt minden kezdeményezést a tanulókból, és üldözte az önálló gondolkodást. Az új tantervi programokban, tankönyvekben mindenekelőtt az ateista-marxista világnézet terjesztését írták elő, ezért minden egyes tantárgy oktatásának célrendszerét átszőtték az ideológiai, politikai elemek, még az olyan ismeretkörökét is, amelyekről távol állónak gondolnánk a direkt politikai nevelés lehetőségét. Ezt konkretizálták a kötelezően és egységesen bevezetett tankönyvek, ellenőrizték a tan- és szakfelügyelők, az iskolák igazgatói és párttitkárai, és ennek a terjesztésére készítették fel a leendő pedagógusokat a főiskolákon és az egyetemeken.²⁰¹⁷

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. évi közoktatási határozata utasításba adta, hogy „olyan ütemben, amennyiben csak gyakorlatilag megvalósítható”, a tankönyvek, a tananyag „sugározza a marxizmus–leninizmus ideológiáját”. Emellett felszólított az úgynevezett „klerikalizmus” és a „burzsoá ideológiák” elleni harcra.²⁰¹⁸ A nevelési irányelveket egy 1952. november 1-jén kiadott miniszteri utasításban így foglalták össze:

„Pártunk iránymutatását követve, egész iskolai munkánk középpontjába kell állítanunk az ifjúság szocialista szellemű nevelését. Erősíteni kell ifjúságunkban a harcos hazaszeretetet, a proletár nemzetköziség eszméjét. Fokozni kell az imperialisták elleni gyűlöletet, a reakciós hatások, különösen a klerikális reakció elleni harcot. Küzdeni kell a tanulók gondolkodásában, magatartásában még mindig jelentkező pacifista, sovíniszta, nacionalista, kozmopolita maradványok ellen.”²⁰¹⁹

Révai József és Darvas József arra utasította a tanárokat és tanulókat, hogy a hazaszeretetet a Szovjetuniótól és a szovjet néptől tanulják meg.²⁰²⁰

A tankönyvkiadás technikai ellátására 1949-ben létrehozták a Tankönyvkiadót. A tananyag-szabályozás joga teljes mértékben az állampárt hatáskörébe került. Az egész iskolai tananyagot átírták az alsó iskoláktól a felsőoktatásig. A régi tankönyveket igyekeztek kivonni a forgalomból. Az elsőrendű cél az volt, hogy a mindent átfogó propagandának

²⁰¹⁵ Óvodai Nevelés, 6. (1953), 9. 230.

²⁰¹⁶ Tanterv az általános iskolák számára. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1220-10/1950. VKM sz. rendeletével. Budapest, 1950.

²⁰¹⁷ Mészáros István (1994): i. m. 36.; Mészáros István: ...*Kimaradt tananyag... Diktátúra és egyház 1976–1989*. III. kötet. Budapest, Márton Áron, 1995. 72.; Donáth Péter: A „kettős nevelésről” az ötvenes években. *Valóság*, 43. (2000), 7. 64.; Donáth Péter: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Budapest, Trezor, 2008. 450.

²⁰¹⁸ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal kapcsolatos kérdésekről. *Köznevelés*, 6. (1950), 8. 210.

²⁰¹⁹ Idézi Kardos József: *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Budapest, Gondolat, 2007. 70.

²⁰²⁰ Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*. Budapest, FOK-TA, 2003. 169.

és manipulációnak rendeljék alá az oktatást és a tudományt. Így lett például Trofim Gyenyiszovics Lisenko biológus és agronómus tanítása szinte megdönthetetlen dogma,²⁰²¹ Engels dialektikus materializmusa és Marx tanai a társadalmi változásokról cáfolhatatlan tételek.

Gyakorlatilag tehát minden egyes tantárgy oktatásánál meghatározók voltak az ideológiai, politikai elemek. Az elsősöknek már az olvasástanulás kezdeténél egy Lenin-idézetet kellett kibetűzniük: „TA NUL NI, TA NUL NI, TA NUL NI!” Utána Leninről kellett értekezniük. Majd amikor már jobban ment az olvasás, akkor a *Lenin, Sztálin* című olvasmányt gyakorolták.²⁰²² A második osztályban Lenin és Sztálin mint a legkiválóbb tulajdonságokkal rendelkező apa jelent meg. Természetesen hozzáteszik, hogy Rákosi Mátyás is mindannyiunk édesapja.²⁰²³ A harmadikosok a *Lenin gyermekkor*a című leckét tanulhatták.²⁰²⁴ Az általános iskola negyedik osztályába járó gyerekek az 1950-es években ennek a versnek a segítségével gyakorolták az olvasást: „Gondos anya ő, most tanulja / Sztálin elvtársnak életét... / kicsiny fiát, ha ölben tartja, / a szovjetekekről mond mesét. / Az óriások birodalmát / beutazta már kisfiam / tudja, hogy hol folyik a Volga / s a gazdag Ural merre van.”²⁰²⁵ Emellett számtalan mesét, történetet olvashattak a kisdiákok Leninről, Sztálinról és Rákosi Mátyásról.²⁰²⁶

Az egész történelmet átírták a marxista–leninista–sztálinista ideológiának megfelelően és az éppen aktuális napi politikai célok igazolása érdekében. Az előbbire példa, hogy szinte minden történelmi eseményt az osztályharccal,²⁰²⁷ a gazdasági alappal és felépítéssel próbáltak megmagyarázni. Ezért eltúlozták és idealizálták a parasztok felkeléseit és a munkásmozgalmat. A napi politika határozta meg azt is, hogy a Tanácsköztársaság vezetője, Kun Béla és a többi, a Szovjetunióban kivégzett kommunista szerepét elhallgatták vagy manipulált módon mutatták be egészen addig, míg nem rehabilitálták őket. Révai József azért üdvözölte Kossuth Lajost, mert parancsot adott az ellenséggel együttműködő tisztak és mágánok kitelepítésére az ország fővárosából. Szinte nem volt a történelemnek olyan eseménye, amelynek nem tudtak volna valamilyen aktualitást adni. Egy tanfelügyelői jelentésben olvashatjuk: „Colbert rendszerének ismertetése kitűnő alkalmat ad a tervgazdaság célszerű szempontjainak megismertetésére [...]. Az óra legnagyobb hibája az volt, hogy bár a tárgyalt anyagrész (a parasztság vándormozgalma a XVIII. században)

²⁰²¹ Trofim Gyenyiszovics Lisenko (1898–1976) támadást indított a genetika tudománya ellen, és azt vallotta, hogy neveléssel meg lehet változtatni az örökletes tulajdonságokat. A növénynevelés terén is szélsőséges nézeteket vallott. Fő művei: *A biológiai tudomány állásáról*. Budapest, Szikra, 1949; *Agrobiológia*. Budapest, Mezőgazdasági, 1950; *A hőtényező hatása a növényi fejlődésfázisok időtartamára. Kísérletek pázsitfűfélékkel és gyapottal*. Budapest, Mezőgazdasági, 1951; *A növények szakaszos fejlődése*. Budapest, Akadémiai, 1954.

²⁰²² *Első könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952. 31., 147.

²⁰²³ *Második könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1950. 25., 111.

²⁰²⁴ *Harmadik könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1950. 65.

²⁰²⁵ Szüdi György: Tél felé jár – részlet. In *Negyedik könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952. 12.

²⁰²⁶ Kovács Éva: Vezérekről, példaképekről gyermekeknek. *História*, 9. (1987), 5–6. 41.

²⁰²⁷ Sebenyi Péter (szerk.): *Történelem és állampolgári nevelés 5–8. osztály*. Budapest, Országos Pedagógiai Intézet, 1981. 530.

erre nagyszerű lehetőséget adott, a tanár nem aktualizálta az anyagot a klerikális reakció mai kérdéseire [...]. László és Kálmán külpolitikáját a modern imperializmussal kellett volna összevetni”²⁰²⁸ stb. II. Rákóczi Ferenc visszautasította a francia segítséget, ezzel igazolták a Marshall-segély elutasítását.²⁰²⁹ Amikor megrendezték a Rajk-pert, akkor kiderült, hogy a Rákóczi-szabadságharc, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc és a Tanácsköztársaság is árulás miatt bukott meg.²⁰³⁰

Miközben a szovjet/orosz sovinizmust propagálták, addig a magyar történelmet dehonoszálták. A magyar hősök szerepét lebecsülték. A nemzeti sajátosságokat mint feudális maradványokat mutatták be. Jó példa erre két sokáig alpműként használt könyv: Molnár Erik:²⁰³¹ *A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig*. Budapest, Szikra Kiadó, 1949 és Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Ez utóbbi hét kiadást is megélt. 1954-ben 50 ezer példányban adták ki.

A honfoglalást követő fél évszázad majdnem ötven győztes csatája helyett a két vesztes ütközetet emelték ki. Szent Istvánt lehetőleg csak I. Istvánként említették, aki az államalapítással a feudalizmus alapjait tette le. Miközben köztudottan Magyarországon sohasem volt feudális rendszer. A katolikus egyház érdemeit elhallgatták, hibáit, bűneit viszont felnagyították. Dózsa György népi szabadsághős volt, aki a feudális elnyomás ellen szállt harcba, s akin bukása után kegyetlen bosszút állt az uralkodó osztály, a jobbagyságot pedig röghöz kötötték. Andics Erzsébet 1952-ben a *Századok* főszerkesztőjeként jegyzett, *Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány* című vezércikkében ezt írta:

„Rákosi elvtárs, Sztálin legjobb magyar tanítványa, Sztálin elvtárs nyomdokaiban jár, amikor rámutat azokra a tradíciókra, amelyeknek történetünk feldolgozásánál központi helyet kell elfoglalniuk. Különösen őrizzük és ápoljuk azokat a történelmi tradíciókat, melyek dolgozó népünkkel fűgnek össze. Ezért keltettük új életre az annyit ócsárolt és rágalmazott Dózsa György emlékét.”²⁰³²

1945 után hosszú ideig csak a leghatározottabb kritikával lehetett illetni Werbőczy Istvánt. Andics Erzsébet a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén határozta meg a hivatalos álláspontot.²⁰³³ Mód Aladár a már idézett könyvében az áru-lók névsorába illesztette be, amely felsorolás Szálasi Ferencel zárult.²⁰³⁴ A Habsburg-ellenes szabadságharcok azért buktak el, mert a nemesség nem mert a néppel összefogni.

²⁰²⁸ Szebenyi Péter: *Feladatok, módszerek, eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1970. 176–177.

²⁰²⁹ Albert B. Gábor: *Tudatformálás vagy tudattörzítés?* Budapest, Kölcsey Intézet, 2004. 28.

²⁰³⁰ *Történelem az általános iskolák 6. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1973. 153.; Unger Mátyás: *Történelem a gimnázium III. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 65.

²⁰³¹ Molnár Erik (1894–1966): jogász, történész, filozófus, kommunista politikus, az MTA tagja, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója. Népjóléti, tájékoztatási, külügy- és igazságügy-miniszter. Szovjet nagykövet, majd a Legfelsőbb Bíróság elnöke.

²⁰³² Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány. *Századok*, 86. (1952), 1. 1.

²⁰³³ Romsics (2011): i. m. 547–548.

²⁰³⁴ Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Budapest, Szikra, 1954. 674.; Andics Erzsébet: *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció*. Budapest, Szikra, 1948. 24.; Nemes Dezső: *A fasizmus kérdéséhez*. Budapest, Magvető, 1976. 140.

A jobbágyok kizsákmányolását folyamatosan taglalták, de arra nagyon vigyáztak, hogy ne derüljön ki: a volt egész- és féltelkes jobbágyok leszármazottai az 1950-es években kulákklistára kerültek. Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezését „Őszirozás forradalomnak” nevezték. Valójában a halottak napjára előkészített krizantémokat tüzték ki. Forradalmat pedig jogállammal szemben nem lehet kirobbantani. A Horthy-rendszer Andics Erzsébet és Nemes Dezső iránymutatásai szerint fasiszta lett.²⁰³⁵ Degradálták a magyarországi náci- és fasisztaellenes ellenállást, míg az antifasizmust kizárólag a Kommunisták Magyarországi Pártjának (közben Békepártnak) tulajdonították. A legnehezebb feladatnak Kádár János „hősies” tevékenységének bemutatása bizonyult. Ugyanis 1945-ig egyetlen olyan hőstette sem volt, amit büszkén emlegethettek volna. A magyar népet utolsó csatlósként bélyegezték meg, és azt hirdették, hogy a német megszállás idején itt volt a legtöbb feljelentés.²⁰³⁶

A történelmi tanulmányoknál, tankönyveknél nemcsak idézték Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Rákosi, Farkas Mihály, Kádár János írásait, hanem egyes szófordulataikat is idézőjel nélkül alkalmazták. Lenintől például hogy „ki kit győz le,” „a fiatal szovjet állam”, Rákositól a „fordulat éve” stb.

Még olyan tantárgyaknál is megpróbálták ezt a módszert követni, amelyektől távol állónak gondolhatnánk a direkt politikai nevelés lehetőségét. Néhány tantervi célrendszerből vett idézet jól alátámasztja a fenti megállapítást:

Fizika: „A természettudományos világkép kialakítása és ezáltal a dialektikus-materialista világnézet megalapozása. Harc az idealista világnézet ellen.”²⁰³⁷

Idegen nyelvek oktatása: Sztálin *Marxizmus és nyelvtudomány* című műve alapján „meg kell a tanulók előtt világítanunk a nyelvnek, mind az alaptól, mind a felépítménytől elütő sajátos jellegét, a szókincs és a nyelvtan jelentőségét, a nyelv és a gondolkodás viszonyát, összefüggését”.²⁰³⁸

Természettudomány: „A szocialista mezőgazdasági termeléshez, a nagyüzemi növénytermesztéshez és állattenyésztéshez szükséges alapvető ismeretek elsajátítása olymértékben, hogy azokat a leendő nevelő tanításban felhasználhassa.”²⁰³⁹

Földrajz: „A Szovjetunió, a népi demokráciák és a tőkés kizsákmányolás alatt álló országok földrajzának megtanítása – ezen keresztül a szocialista társadalom és gazdaság

²⁰³⁵ Andics Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1945. 39.

²⁰³⁶ Horváth Attila: Antifasiszta ellenállás Magyarországon. Legenda és valóság. In Hantó Zsuzsa – Szekér Nóra (szerk.): *Páncélosokkal az életért. „Koszorús Ferenc, a holokaust hőse”*. Budapest, Kiskapu, 2015. 197.

²⁰³⁷ Az általános iskola 4. osztályos tanulóit például Farkas Mihály szavai győzték meg II. Rákóczi Ferenc nagyságáról: „Rákóczi Ferenc a szabadságharc vezéréneként él népünk szívében. Ő volt a Habsburgok ellen folytatott igazságos háború legendás katonai és politikai vezetője.” Lásd *Negyedik könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952. 129.; *Tanterv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. 20.

²⁰³⁸ Szoboszlay Miklós: Marxista világnézeti nevelés az élő idegen nyelvek oktatásában. *Pedagógiai Szemle*, 9. (1959), 9. 786.

²⁰³⁹ *Tanterv* (1951): i. m. 22.

magasabbrendűségének bemutatása [...]. Harc a sovinizmus, a kozmopolitizmus ellen, a proletár nemzetköziség érzésének ápolása, szocialista hazafiságra nevelés.”²⁰⁴⁰

Az ilyesfajta utasításoknak megfelelően kerültek a földrajzkönyvekbe az alábbi megállapítások: „Délkelet-Európa szocialista országai [...] a legtöbb fejlett tőkés országnál gyorsabban és főleg egyenletesebben gyarapították gazdaságukat, amelyek szerkezetét [...] a tervgazdaság jóval arányosabbá tette.”

„A tőkés társadalmakban [...] visszafejlesztették, vagy ki sem építették a tömegközlekedési hálózatot.”

„A szocialista nagyvárosok tervszerű fejlesztése a korábban elhanyagolt városrészeket a többivel azonos színvonalra emelte.”

Szovjetunió: „A mezőgazdaság szocialista átszervezése mezőgazdasági nagyhatalommá tette az országot.”²⁰⁴¹

„A hatalmas Szovjetunió nyersanyagszállításai, anyagi és műszaki segítsége, a munkások önfeláldozó erőfeszítései tették lehetővé az üzemek újjáépítését és a termelés megindítását. A termelés emelkedését azonban a tőkések minden eszközzel igyekeztek meggátolni.”²⁰⁴²

Gyapot: „a tőkés rendszerrel szemben a szovjet tudomány alkalmassá tette a magyar éghajlati viszonyok között is!”²⁰⁴³

Rajz: „A szocialista művészetszemlélet kialakítása.”²⁰⁴⁴ „A realista rajzoktatás főbb irányelveinek behatóbb vizsgálatát a lenini ismeretelmélet tanulságaiból kell kiindítanunk [...]”²⁰⁴⁵

Matematika: „Az általános iskola számtan- és mértananyagának gyakorlaton alapuló biztos ismerete és áttekintése magasabb szempontból.”²⁰⁴⁶ Ugyanis „a matematikai ismeretek fontos pillérét képezik a dialektikus materialista világnézetnek”. „Már Marx és Engels is nagy figyelmet szenteltek a matematikának és társadalmi szerepének [...]; a materializmus kimutatja, hogy a matematika szervesen kapcsolódik az objektív valósághoz.”²⁰⁴⁷ Mindez az alábbi matematikapéldákat eredményezte: „Egy francia gyárban 360 munkás dolgozott. A gyártulajdonos a gyári dolgozók harmadát elbocsátotta, mivel az amerikai iparcikkek beözönlése miatt nem tudta termékeit nagy haszonnal eladni. Hány munkás vált munkanélkülivé?”

„Egy Koreába kényszerített angol hadosztály létszáma 16 450 katona volt. 1892 ember megadta magát, 827 meghalt, 1245 megsebesült a koreai és a koreaiak segítségére érkezett kínai csapatokkal vívott küzdelemben. Hány főre csökkent a hadosztály taglétszáma?”

²⁰⁴⁰ *Tanterv* (1951): i. m. 24.

²⁰⁴¹ *Földrajz a gimnáziumok III. és a közgazdasági szakközépiskolák II. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1967. 20.

²⁰⁴² *Gimnázium mindenkinek*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952. 133.

²⁰⁴³ *Földrajz: Gimnáziumi második rész, Magyarország földrajza*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1950. 194.

²⁰⁴⁴ *Tanterv* (1951): i. m. 33.

²⁰⁴⁵ Maksay László: A realista rajzoktatás irányelvei. *Pedagógiai Szemle*, 4. (1954), 6. 527.

²⁰⁴⁶ *Tanterv* (1951): i. m. 33.

²⁰⁴⁷ Cser Andor: Matematika és világnézetű nevelés. *Pedagógiai Szemle*, 9. (1959), 7–8. 627. Vö. Faragó László: A matematikatanítás feladatai a világnézetű nevelés terén. *A matematika tanítása*, 6. (1959), 2. 3.

„Egy egyénileg dolgozó paraszt 95 kg rozst vetett. Aratás után 1140 kg-ot csépett belőle. Hányszoros a termése? A szomszédos tsz-ben ugyanolyan földön 16-szoros termés volt. Hány q-ás termésnek felel meg? Miért volt ott nagyobb a termés?”²⁰⁴⁸

Kémia: „A dialektikus materializmus a kémia területén hangsúlyozottan és bizonyos mértékben jellemzően megnyilvánuló elemeit a kémia fogalmának és tárgyának dialektikus vizsgálata útján közelíthetjük meg.”²⁰⁴⁹

Biológia, általános iskola: „Alapozza meg a tanulók dialektikus materialista szemléletét”; gimnázium: „A [tanulók] dialektikus-materialista világnézetének megalapozása az élő anyag megismerése alapján.”²⁰⁵⁰

Testnevelés: a szerző tanszékvezető főiskolai tanár. Kifejtette, hogy Sztálin elvtárs tanításai és a szocializmus teszi lehetővé a fizikai és szellemi képességek harmonikus fejlesztését.²⁰⁵¹

Mindemellett a tanulóktól nagy szigorúsággal távol tartották az egyetemes emberi kultúra számos nagy és jelentős alkotását. Ezek zúzdába kerültek, vagy be sem jutottak az országba. Így több generáció úgy nőtt fel, hogy ismeretlenek maradtak előttük a művelődés múltjának és jelenének kiemelkedő képviselői, tudósai, filozófusai és gondolkodói.

A pedagógiai elvek, az oktatás módszertanai, a tanítás anyaga mint „tisztá”, „objektív” tudomány jelent meg, amely példaképének a szovjet pedagógiát tartotta.²⁰⁵² A Nagy Sándor, az ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék vezetője és Horváth Lajos oktatótársa által szerkesztett *Neveléstudományi Tanszék* (Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1965) című könyv hosszú időre meghatározta a magyar pedagógusképzést. A *Neveléstudományi Tanszék* című tankönyv *Kommunista nevelés* című fejezetében az alábbiakat olvashatjuk: „Ahogy a társadalmi fejlődés eljut a szocialista formáción keresztül a kommunista társadalomig, éppúgy a nevelés fejlődése is eléri a történelmileg addig ismert legmagasabb minőséget: a kommunista nevelés fokát.” Ez már a közeljövőben várható. Ami azért is fontos, mert a kommunista nevelés „a nevelésnek eddig ismert legnagyobb minősége”. A nevelés célja: a kommunista ember nevelése. „A kommunista ember arculatát a Szovjetunió Kommunista Pártjának programja úgy foglalja össze, mint olyan emberét, aki egyesíti a szellemi fejlettséget, az erkölcsi tisztaságot és a testi tökéletességet.”²⁰⁵³

Erdey-Grúz Tibor²⁰⁵⁴ oktatási miniszter a *Szabad Nép*ben tette közzé, hogy a szocialista társadalom ugyanazokat a nevelési célokat tűzi ki a szülők és az iskola elé.

²⁰⁴⁸ *Általános iskola 4. osztály*. Budapest, 1952. Idézi Kovács (1987): i. m. 43.

²⁰⁴⁹ Garami Károly: Világnézeti nevelés a kémiatanításban. *Pedagógiai Szemle*, 9. (1959), 6. 519.

²⁰⁵⁰ Nóga Tibor: A dialektikus materializmus világnézeti elemeinek érvényesítése a biológiaoktatásban. *Pedagógiai Szemle*, 9. (1959), 11. 1000.

²⁰⁵¹ Kálmánchey Zoltán: Testnevelésünk néhány kérdése Sztálin elvtárs utolsó művének megvilágításában. *Pedagógiai Szemle*, 4. (1954), 1. 95.

²⁰⁵² Nagy Sándor: A neveléstudomány mai helyzetéről. *Társadalmi Szemle*, 13. (1958), 4. 75.

²⁰⁵³ Nagy Sándor – Horváth Lajos (szerk.): *Neveléstudományi Tanszék*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1965.

²⁰⁵⁴ Erdey-Grúz Tibor (1902–1976): Kossuth-díjas kémikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, 1952 és 1956 között előbb felsőoktatási, majd oktatásügyi miniszter.

Mind a családban, mind az iskolában a kommunista nevelés feladatát kell megvalósítani. A kommunista erkölcs elválaszthatatlan a szocialista hazafiság és a Szovjetunió szeretetétől.²⁰⁵⁵

A pedagógusképzést is ennek a célnak rendelték alá. Az 1961-ig szinte kizárólag a szovjet pedagógiai munkákon alapuló tantervek ezért előírták, hogy a pedagógiai oktatás célja „annak tudatosítása, hogy az iskola az osztályharc jelentős eszköze, kultúrforradalomnak, szocialista építésünknek erős fegyvere”.²⁰⁵⁶ „Óvó- és tanítóképzőinknek a kommunista pedagógia műhelyévé kell válniuk, meg kell alapozni dialektikus-materialista világnézetüket. Egyidejűleg tanulóinkat a kommunista erkölcs megszabta magatartásra, bolsevik akarati és jellemtulajdonságokra kell nevelnünk. Olyan pedagógusokat kell nevelnünk, akik az óvodákban és az iskolákban pártunk politikája szellemében képesek helytállni.”

A tanár „tűnjék ki kommunista nézeteinek és meggyőződésének szilárdságával, állhatatos és hajlíthatatlan pártszerű magatartásával. Ismerje a marxizmus tanítását és éljen annak megfelelően.” „Bátran vegyék ki részüket az osztályharcból, az idealista, vallásos világnézet elleni szakadatlan, nyílt ádáz küzdelem nélkül nevelésünk terén csak félmunkát végezhetnek.”²⁰⁵⁷

Az oktatás minden szintjére kidolgozták a tantervi előírásokat. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter ismerte a korabeli hivatalos álláspontot:

„[A]z iskolaügy elsőrendű politikai hatalmi ügy, az elemi oktatástól kezdve a felső fokig, mert az elemi fokon éppen úgy, mint az egyetemen arra tanítják a növendékeket nyíltan vagy burkoltan, hogy az államhatalom különböző pontjain, a szellemi, gazdasági, politikai és egyéb irányító pontjain, hogyan viselkedjék és vezesse a hatalom érdekében az ország népét. [...] Az iskolaügyön keresztül az állami apparátusnak módja van: ha tetszik bármiféle eszmét begyakoroltatni, beidegeztetni.”²⁰⁵⁸

Az 1971-ben megjelent, *Az óvodai nevelés programja* című minisztériumi kiadvány (az utolsó, 7. kiadást 1985-ben adták ki) *Az óvodai nevelés célja és feladatai* című fejezetében az óvónőknek előírták, hogy az óvodai nevelés során úgy igyekezzenek, „hogy a gyermekek a dialektikus materialista világnézet megalapozása irányába fejlődjenek”.²⁰⁵⁹

Az általános iskolának készült tanterv 1950-ben még a „szocialista emberről” szólt, 1963-ban már a következő célmeghatározást olvashatjuk: „Az általános iskola célja, hogy megalapozza a kommunista ember személyiségének kialakítását. Ennek érdekében nyújtson minden tanulónak egységes, korszerű alpműveltséget, egész oktató-nevelő munkájával céltudatosan fejlessze bennük a kommunista emberre jellemző erkölcsi

²⁰⁵⁵ Erdely-Grúz Tibor: Az új tanév kezdetén. *Szabad Nép*, 1955. szeptember 1. 1.

²⁰⁵⁶ *Tanterv a tanító(nő)képzők számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. 15.

²⁰⁵⁷ Biló Gyula: Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben. *Köznevelés*, 11. (1955), 13. 457–459. Vö. Jóbóru Magda et al.: *Neveléstörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984. 383.

²⁰⁵⁸ Ortutay Gyula: *Művelődés és politika*. Budapest, Hungária, 1949b. 191–192.

²⁰⁵⁹ Idézi Mészáros (1994): i. m. 111.

tulajdonságokat [...].”²⁰⁶⁰ A korabeli oktatási reform kidolgozására létrehozott bizottság ehhez az elvhez még az alábbi iránymutatást is hozzátette: „A tantervek összeállításánál ennek a tételnek kell elsősorban érvényesülnie, nem pedig a tantárgyak mögött álló szaktudomány rendszerének.”²⁰⁶¹

Az 1977-ben a Művelődési Minisztérium 114/1977. számú utasításával kiadta *Az általános iskolai nevelés és oktatásról* szóló tervezetét. Eszerint „az általános iskola célja, hogy megalapozza a szocialista ember személyiségének az ismeret-világnézet-magatartás egységében történő kialakítását”.

A pedagógus a „marxizmus–leninizmust” alkalmazza, és a „marxizmus–leninizmus” legyen az „embereszménye”, a tanuló pedig „értse a világnézeti harc lényegét, fontosságát”.

Az 1950-es gimnáziumi tanterv szerint a gimnázium feladata, hogy a „tananyagban, az oktató-nevelő munkában érvényesítse a marxista–leninista világnézetet, harcoljon a reakciós, idealista szemlélet ellen, [...] küzdjön a polgári nacionalizmus és kozmopolizmus ellen [...]”.²⁰⁶²

Az oktatási miniszter 1955. június 2-i dátummal adta ki a gimnáziumi rendtartást. Eszerint „a párt és a munkásosztály, egész dolgozó népünk érdekeit odaadóan szolgáló, hazaszerető, szocialista emberré kell nevelni, ennek megfelelően marxista–leninista szellemű általános, valamint politechnikai műveltséget és sokoldalú képzést kell adni, tovább kell fejleszteni tanulói kommunista világnézetét és kommunista erkölcsi tulajdonságait”.²⁰⁶³

Az egyetemek, főiskolák tanrendjében a marxista tárgyak központi jelentőségűvé váltak (dialektikus materializmus, tudományos szocializmus, munkásmozgalom-történet stb.). A marxizmus–leninizmus a felsőoktatás kötelező tantárgya lett. 1974-re már az 55 felsőoktatási intézményben 91 marxizmus–leninizmust oktató tanszék működött. Az 1950-ben kiadott oktatási program szerint:

„A marxizmus–leninizmus központi jelentősége azáltal is jusson kifejezésre, hogy minden évfolyamon tanítsák. Felsőoktatásunk középponti előadása során nyerjen a hallgató bevezetést a magyar politikai gazdaságtanba, a marxizmus–leninizmus alapjaiba, a párttörténet nyomán, kiegészítve magyar vonatkozású anyaggal, valamint a dialektikus és történelmi materializmus megismerésébe.”²⁰⁶⁴

Szokássá vált, hogy minden tantárgy tankönyve Marx-, Engels-, Lenin- vagy Sztálin-idézettel kezdődött.

²⁰⁶⁰ *Tanterv és utasítás az általános iskolák számára. Kiadta a Művelődési Minisztérium a 16/1962. (MK 23.) MM sz. utasítással.* Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1963.

²⁰⁶¹ Idézi Kovács Éva: *Öt nap tanulás – egy nap munka. Munkaoktatás a Kádár-korszak elején. História,* 17. (1995), 9–10. 45.

²⁰⁶² Idézi Mészáros István: *Kimaradt tananyag.* I. kötet. *A diktatúra és az egyház 1945–1956.* Budapest, Márton Áron, 1993. 73.

²⁰⁶³ Idézi Mészáros (1993): i. m. 74.

²⁰⁶⁴ Idézi Köbel (2005): i. m. 19.

A *Világnézet*i nevelés a belgyógyászat oktatása keretében (Budapest, 1973) címmel megjelent könyvben az alábbi indoklás olvasható: „A munka célja, hogy [...] hatékonyabbá tegye a fiatal értelmiség képviselőinek kommunista szakemberré nevelését.” Ezt a célt sugallta egyik beszédében Kádár János is:

„Néhány hónappal ezelőtt a budapesti orvosegyetemen voltam, s ott kellemes találkozásom volt professzorokkal és más emberekkel. Szóba kerültek az orvostársadalom különböző problémái, a többi között az a kérdésünk, hogy kommunista szakembereket neveljenek. A hallgatók, professzorok jelentős része maga nem kommunista, és ez mégis lehetséges. Itt nincs ellentmondás. Megpróbáltam érzékeltetni, mi a különbség a jelen és a jövő között. Az állam ma az orvosokkal tud dolgozni, bár tudjuk, hogy az orvosok között van kommunista, van szimpatizáns, van politikailag közömbös, és van még reakciós nézetű is. Dolgozunk velük, ha egyébként, mint orvosok értenek a szakmájukhoz és tiszteletben tartják a Magyar Népköztársaság törvényeit.

De harminc év múlva ez kevés lesz, és erre gondolni kell. Képzeljék, elvtársak – mondtam –, hogy most egy orvos megnézi a beteg nyelvét, a hátát megkopogtatja, ír neki receptet, utána még elmélázik és azt mondja: »De tudja, azért a Habsburg Ottó egy okos ember!« S mit csinál a beteg? Elmegy, és el van intézve. De tíz év múlva már fejlett szocialista társadalom lesz, s ezt nekünk tudnunk kell, amikor a jövő embereinek a neveléséről van szó. Most ott ül az egyetem padjában a 18-20 éves fiú vagy lány, aki 40 év múlva mint aktív orvos fog dolgozni. Most 1961-et írunk, akkor 2001-et fogunk írni. Hát mi lesz akkor Magyarországon? Kommunizmus lesz, kommunista társadalom lesz! Képzeljék el, akkor jön a beteg az orvoshoz, az megkopogtatja, felírja, ami kell, és a végén – a mi hibánkból, a mi elkövetett hibánkból – 40 év múlva azt mondja. »Tudja, hogy az a Habsburg Ottó nem volt buta ember?« Hát ekkor mi fog történni? *(Derűltség)* Akkor nem az orvos, hanem a beteg fog mentőkért telefonálni.”²⁰⁶⁵

A tudományos kutatást is szovjet mintára kellett átalakítani. Az egész tudományos élet fő intézményévé a Magyar Tudományos Akadémiát tették, amely aztán létrehozta intézeti rendszerét. A régebben létező kutatóintézeteket is beolvasztották az akadémiai szervezetbe. A kutatást elvileg itt kellett végezni, az egyetemek tevékenységét csak az oktatásra igyekeztek korlátozni. A hallgatók ne értesülhessenek „első kézből” a legújabb kutatási eredményekről, csak a hivatalosan előírt tananyagot tanulhassák.

Kádár János az alábbiakkal indokolta a magyarországi kutatások visszafogását és nagyfokú ellenőrzését:

„Míg a magyar tudósok rohannak a nyugati tudományos eredmények felé, a nyugati tudósok a szovjet tudomány felé rohannak. Egy sor tudományban a legújabb eredmények a Szovjetunióban vannak és nem nyugaton. Óriási szovjet tudományos dokumentáció érkezik hozzánk, és az nincs felhasználva. Miért kell nekünk hatalmas összegekért valamit kikutatni, amikor azt már a Szovjetunióban tavaly alkalmazták? Mi jelezzük az egész magyar tudományos világnak, hogy az új típusú szocialista együttműködésekben belül ilyen lehetőségek vannak, s azokat nekünk kötelességünk kihasználni a Magyar Népköztársaság és az egész tábor javára.”²⁰⁶⁶

²⁰⁶⁵ A beszéd megjelent: Kádár János: A kulturális forradalom teljes győzelméért. *Köznevelés*, 17. (1961), 10. 608.

²⁰⁶⁶ Idézi Lőcsei Gabriella: Egérlyukak. *Magyar Nemzet*, 2008. június 28. 33.

Újságok, folyóiratok cenzúrája

„[A] múltat, már a tegnaptól kezdve rögtön meghamisítják... Minden emléket elpusztítottak vagy meghamisítottak, minden könyvet újraírtak, minden képet újrafestettek, minden szobrot, utcát és épületet újrafestettek, minden dátumot megváltoztattak, s ez a művelet napról napra, percről percre folytatódik. A történelmet megszüntették. Csak egy vég nélküli jelen létezik, melyben mindig a pártnak van igaza.”²⁰⁶⁷
(George Orwell)

Rákosi Mátyás utasítására már megjelenése után kobozták el az *Új Hang* 1954. évi novemberi–decemberi számát.²⁰⁶⁸ A párt főtárhelye személyes sértésnek vette Nagy Lajos *Kopaszok és hajások világharca* című szatírját, de nem tetszett neki a címlapon Derkovits Gyula *Proletáranya gyermekével* című rajza sem. Kassák Lajos *Nyomorultak* című verse pedig a hivatalos tanítással ellentétes képet vázolt fel a munkásosztályról és a szebb jövőről.²⁰⁶⁹

Háy Gyula *Miért nem szeretem?* címmel jelentetett meg egy cikket 1956. október 6-án, Rajk László és társainak újratemetése napján az *Irodalmi Újságban*.²⁰⁷⁰ A Kucsera elvtársakat leleplező cikk az egyik vádpontként szerepelt a nagy íróperben. Háy Gyula hatéves börtönbüntetésének indokolásában ugyanis az írták, hogy az újságcikk jelentősen hozzájárult az „ellenforradalmi hangulat” kialakulásához.²⁰⁷¹ A nómenklatúra tagjai ugyanis magukra ismerhettek az alábbi sorok olvasásakor:

„Kucsera, az autója, fizetése, lakása, külön bevásárló helye, külön üdülője, stb. segítségével eltávolodik az élettől, a néptől, a párttól, a nép és a párt fölé rendelt, a népen uralkodó eltartottá lesz, vérlázító pöffeszkedést szokik meg, a gyaloglás egyszerű művészetét és a gyalogjárók valóság- és emberismeretét elfelejti, ízléstelen ál-életéhez elkezd olyan görcsösen ragaszkodni, hogy ma már – higgyék el – a demokratikus haladás legerősebb akadálya... A balatoni élet ismerői lélegzetállító dolgokat mesélnek a vízbenyúló szöges drótkerítések mögötti rezervátumok világáról. Azokra a rezervátumokra gondolok, amelyekben Kucsera is szokott üdülni és gyógyítani magát mindenféle betegségből, kivéve a rangkórságát... Kucsera semmihez sem ért és éppen ezért mindennel foglalkozik, de csak vezetői szinten... Kucseraék mindmáig nem nyugodtak bele, hogy olyan nehezen rendszabályozható, kommandírozható, szabványozható és iktatható valami, mint az irodalom és a művészet, egyáltalán létezik ezen a világon. Így hát számukra az irodalomhoz és művészetéhez értő ember eleve megbízhatatlan. Ezért spékelnék tele minden irodalommal vagy művészettel foglalkozó állami és más szervet a kucserai szellem megszállottjaival, vagyis olyan funkcionáriusokkal, akik nem értik, de gyűlölik az irodalmat, a művészetet.”

²⁰⁶⁷ George Orwell: 1984. Budapest, Európa, 1989. 172.

²⁰⁶⁸ Szőnyi (2012): i. m. I. 52.

²⁰⁶⁹ *Új Hang*, 3. (1954), 11–12. 8., 24.

²⁰⁷⁰ *Irodalmi Újság*, 1956. október 6.

²⁰⁷¹ Ständeisky (1996): i. m. 202., 321., 347.

Aczél György utasításainak megfelelően szigorúan ellenőrizték nemcsak a napilapokat, hanem a közélettel foglalkozó irodalmi folyóiratokat is.²⁰⁷² A titkosszolgálatokon túl az Írószövetség és az írók pártszervezetei is folyamatosan ellenőrizték az írókat és a költőket.

A korábban elhallgattatott írók mellett az új nemzedék képviselőinek is teret adott az 1957 őszen, közel egy év szünet után újraindult *Kortárs* című irodalmi és kritikai folyóirat. 1959. augusztusi száma azonban csak kéthetes késéssel jelenhetett meg, ugyanis ki kellett szedni azt a két oldalt, amelyre Csoóri Sándor²⁰⁷³ versét, a *Vér és virágot* nyomtatták: „S ti szemem foglyai: erdők és madarak, / Együtt leszünk-e majd a parttalan hazában.” Csoóri versében eredetileg a „semleges” szó szerepelt, de ezt annak 1956-ra utaló jelentéstartalma miatt nem engedték. A helyére végül a „parttalan” szó került, egy nyomdász azonban az első „a” betűre véletlenül ékezetet tett, így lett belőle „párttalan”. A minisztériumnak írt igazoló jelentés kapcsán megjegyezték, hogy Csoóri Sándor verseit egyébként sem kellett volna közölni.²⁰⁷⁴

Az 1961-ben indult *Új Írás* című irodalmi, művészeti és kritikai folyóiratnak nem voltak látványos összeütközései a hatalommal. A legnagyobb botrány Császár István 1972. márciusi számában megjelent, *Utazás* című elbeszélése kapcsán tört ki. A fiatal író úti élményeinek bemutatásakor a szovjet televízió rovására élcélődött, és megfricskázta a szovjet írószövetséget. A főszerkesztő mindössze írásbeli figyelmeztetésben részesült.²⁰⁷⁵

A *Kortárs* 1965-ben elkezdte közölni Déry Tibor önéletrajzi jegyzeteit *Ítélet nincs* címmel. Már az első számból kihagyták Dérynek a Petőfi körben elmondott beszédét, pedig az író azzal az indokolással akarta közzétenni, hogy azóta ezt a tettét nagyon megbánta.

A hortobágyi munkatáborok története még 1972-ben is tabutémának számított. Seress Gábor²⁰⁷⁶ *Zsiga bácsi* címmel írt egy cikket gróf Somssich Zsigmond élettörténetéről a *Magyar Nemzetben*.²⁰⁷⁷ Az újságcikk nem tett kritikai megjegyzéseket a szocialista rendszerről, csak írt néhány sort a hortobágyi deportálásról. Az akkori politikai vezetésnek még ez is soknak bizonyult. A *Népszabadságban* *Hogy értsük ezt?* címmel jelent meg ledorongoló cikk, amelyet nem írtak alá. A névtelenség ilyenkor a szerkesztőség egyező véleményét jelentette. (Ekkor Sarlós István²⁰⁷⁸ volt a *Népszabadság* főszerkesztője.) A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya is belső vizsgálatot folytatott a *Magyar Nemzet*nél. Seress Gábor megrovást,

²⁰⁷² Vörös (2004): i. m. 9.

²⁰⁷³ Csoóri Sándor (1930–2016): a Nemzet Művésze címmel kitüntetett, kétszeres Kossuth-díjas és kétszeres József Attila-díjas magyar költő, esszéíró, prózaíró, politikus, a Digitális Irodalmi Akadémia alapító tagja.

²⁰⁷⁴ MNL OL XIX-A-2-tt III/463. Cseh–Kalmár–Pór (1999): i. m. 152–155.

²⁰⁷⁵ Ständeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005. 314.

²⁰⁷⁶ Seress Gábor (1947–1975): újságíró. Gimnáziumi érettségi után 1966–1969-ben segédmunkás. 1972-ben tehetségkutató pályázat eredményeként került a *Magyar Nemzet*hez újságíró-gyakornoknak.

²⁰⁷⁷ Seress Gábor: *Zsiga bácsi. Magyar Nemzet*, 1972. augusztus 6. 7.

²⁰⁷⁸ Sarlós István (1921–2006): magántisztviselő, kommunista politikus. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után karhatalmista. Tagja lett először a Központi Bizottságnak, majd 1975-től a Politikai Bizottságnak.

a lap főszerkesztő-helyettese szigorú megrovást kapott.²⁰⁷⁹ Ettől kezdve féltek leközelni Seress Gábor írásait. Az újságíró kilátástalan helyzetét látva öngyilkos lett.²⁰⁸⁰

Mód Aladárné, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője egy tanulmányt akart megjelentetni a *Valóságban* az 1970-es évek elején *Beszélhetünk-e a szocializmusban a létminimumról?* címmel. A téma annyira tabunak számított, hogy a kinyomtatott példányokat visszavonták, és egy másik kötetet jelentettek meg helyette.²⁰⁸¹

Szigorú ellenőrzés mellett 1957 novemberében újraindították a *Tiszatáj* című lapot. 1972–1975 között a vezető főszerkesztő, Ilia Mihály²⁰⁸² ellen elsőként E. Fehér Pál²⁰⁸³ indított támadást a *Népszabadságban*,²⁰⁸⁴ majd a főszerkesztőt a minisztériumba rendelték. 1975. februárban a „Szerkesztői asztal” című rovat adta tudtul: „Ilia Mihályt, lapunk főszerkesztőjét saját kérésére tisztségéből fölmentették áldozatos munkájának elismerésével.” Az olvasónak talán akkor föl sem tűnt: láthatólag az utolsó három szót a már kiszedett, kész nyomóformához utólag toldották hozzá.²⁰⁸⁵

A *Tiszatáj* állandó kritikák és támadások keresztüztébe került. Tóth Dezső²⁰⁸⁶ 1975 szeptemberében tiltakozott Görömbei András *Illyés Gyula és a magyar nyelv* című tanulmánya miatt.²⁰⁸⁷ Bár az 1981-ben, a Szolidaritás szakszervezet működése idején közölt krakkói összeállítás teljesen politikamentes volt, a szerkesztők mégis megrovást kaptak, és az évi nyereségrészesedést is megvonták tőlük.²⁰⁸⁸ Nem jelenhetett meg Nagy Gáspár Illyés Gyula előtt tisztelgő verse sem. Az alábbi sorok miatt került sor a cenzori intézkedésre: „En együtt látom őket,²⁰⁸⁹ / egy dalban, / és egy mondatban / amig csak itt magyar van / kiadhatatlan versben.”²⁰⁹⁰

²⁰⁷⁹ MNL OL M-KS 288. f. 22/1972/21 ö. e.

²⁰⁸⁰ Martin József: A Seress-ügy irodalmi metamorfózisa. *Élet és Irodalom*, 64. (2020), 1.; Széchenyi Kinga: *Megbélyezettek. A kitelepítések tragédiája*. Budapest, Kráter, 2008. 18.; Gudenus János – Szentirmai László: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megtorlások*. Szeged, Magyar Oktatási Stúdió, 1989. 47.

²⁰⁸¹ Körösi Zsuzsanna: Körösi József és az ő *Valósága*. In Kozák Gyula (szerk.): *Kádárizmus. Átereszek*. Budapest, 1956-os Intézet, 2010. 143.

²⁰⁸² Ilia Mihály (1934–): Széchenyi-díjas magyar irodalomtörténész, irodalomkritikus és szerkesztő.

²⁰⁸³ E. Fehér Pál (1936–2013): kommunista újságíró, kritikus. 1958–1959 között a *Kisalföld* kulturális rovatvezetője volt. 1960–1964 között a *Kortárs*, 1964–1968 között pedig az *Élet és Irodalom* olvasószerkesztőjeként tevékenykedett. 1968–1971 között a *Népszabadság* rovatvezető-helyettese, majd 1971-től kulturális rovatvezetője és a szerkesztőbizottság tagja volt. 1972–1990 között a *Kritika* munkatársa volt. Ezzel egyidejűleg 1975–1990 között a *Szovjet Irodalom* főszerkesztő-helyettese, majd 1989–1990 között főszerkesztője volt.

²⁰⁸⁴ E. Fehér Pál: Kelet-Európáról legendák nélkül. *Népszabadság*, 1973. május 6. 7. Közismert mondása volt E. Fehér Pálnak, hogy „Magyarország számára Erdély annyit jelent, mint Franciaországnak Algéria”.

²⁰⁸⁵ *Tiszatáj*, 29. (1975), 2. 96.

²⁰⁸⁶ Tóth Dezső (1925–1985): kommunista kultúrpolitikus, irodalomtörténész, egyetemi tanár. A Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1977–1985 között művelődési miniszterhelyettes volt.

²⁰⁸⁷ *Tiszatáj*, 29. (1975), 9. 22.

²⁰⁸⁸ Vörös (2004): i. m. 36; Csapody Miklós: *Az „irányított nyilvánosság” és a „szerkezet megváltoztatása” Magyarországon*. Budapest, Média tudományi Intézet, 2018. 47.

²⁰⁸⁹ A költő itt Kodály Zoltánra utal.

²⁰⁹⁰ *Magyar Nemzet*, 2006. augusztus 5. 34.

A *Tiszatáj* szerkesztőségét 1982-ben már a titkosszolgálat is állandó megfigyelés alatt tartotta. Ekkor tették közzé Köteles Pál *Töprengés egy torzkép előtt* címmel írt kritikáját a román publicista, Ion Lăncrăjan *Szónoklat Erdélyről*²⁰⁹¹ című művéről.²⁰⁹² A szerkesztők arra hivatkoztak, hogy nem tudták: a pártvezetés Száraz Györgyöt²⁰⁹³ bízta meg a válasz megírásával.²⁰⁹⁴ A főszerkesztők 1985-ben már írásbeli megrovást kaptak, mert Csoóri Sándor a lap 1985/2. számában nem a Magyar Népköztársaság hivatalos álláspontjának megfelelő nézeteket fejtett ki a helsinki záróokmánnyal kapcsolatban.²⁰⁹⁵

Még nagyobb retorzióra került sor, amikor a *Tiszatáj* 1986. júniusi számában megjelent Nagy Gáspár²⁰⁹⁶ *A fiú naplójából* című verse. A költői látomás „immár harminc évgyűrűjével” „drága Júdásában” Kádár János magára ismert, ezért az ügyet a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága elé vitte, ahol kijelentette: „Hogy, ha harcolni köll, akkor harcolni köll, és együtt köll harcolni.”²⁰⁹⁷ A *Tiszatáj* legújabb számát azon nyomban betiltották, a lap működését felfüggesztették, a főszerkesztőt lemondatták, két közvetlen munkatársa pedig fegyelmit kapott.²⁰⁹⁸

A Kecskeméten 1969-ben indított *Forrás* című irodalmi, művészeti és tudományos folyóirat 1972. évi 5. számában szerepelt a következő mondat: a „fiatalok Párizsban, Ceylonban, Mexikóban, Csehszlovákiában, Lengyelországban kitárt ingmellel rohannak sortűzbe, szuronyokba?”²⁰⁹⁹ Ezzel rövid utalást tett a csehszlovákiai és lengyelországi tiltakozásokra. Ezért a *Forrás* akkori főszerkesztőjét, Varga Mihályt²¹⁰⁰ azonnali hatállyal menesztették.²¹⁰¹

²⁰⁹¹ Magyarul: Ion Lăncrăjan: *Szónoklat Erdélyről*. Ford. G. Borbély Levente. Budapest, Áramlat, 1990. 90.

²⁰⁹² *Tiszatáj*, 39. (1982), 9. 51.

²⁰⁹³ Száraz György (1930–1987): Kossuth-díjas (1985) magyar író, esszé- és színműíró. Családjával együtt a Felvidékről kitelepítették. 1952 telén, katonaiidejének leszolgálása után titóiista szervezkedés, fegyver- és robbanóanyag-rejtegetés vádjával börtönbe került. Előbb életfogytiglani börtönbüntetést kapott, 1956 szeptemberében szabadult. Autodidakta módon tanult. A *Kortárs* főszerkesztője lett.

²⁰⁹⁴ Száraz György: *Egy furcsa könyvről*. Budapest, Magvető, 1983. 11. (A tanulmány először a *Népszabadságban* jelent meg.)

²⁰⁹⁵ Vörös (2004): i. m. 36–37.

²⁰⁹⁶ Nagy Gáspár (1949–2007): Kossuth- és József Attila-díjas költő, prózaíró, szerkesztő. Mivel szemben állt a kommunista diktatúrával, a politikai rendőrség folyamatosan megfigyelte.

²⁰⁹⁷ Idézi Huszár (2003): i. m. II. 303.

²⁰⁹⁸ Könczöl Csaba: A *Tiszatáj*-főnix. Szegedi interjú Vörös Lászlóval és Annus Józseffel. *Kritika*, (1989b), 11. 22.; Müller Rolf: A *Tiszatáj*-ügy állampárti dokumentációja, 1986–II. *Kortárs*, 45. (2001), 7. 39.; Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1997. 198.; Domokos László: Egy levélváltás története. Beszélgetés a *Tiszatáj* viszontagságairól. *Élet és Irodalom*, 33. (1989), 7.; Márkus Béla: A költő egyszemélyes pere. *Tiszatáj*, 44. (1990), 10. 140–141.; Varga (1997): i. m. 74.; Olasz Sándor: *Tiszatáj-dráma*, 1986. *Juss*, (1989), 1. 6.

²⁰⁹⁹ Fábán László: Ifjúság, státuszjelképek, ideálok. *Forrás*, 4. (1972), 5. 80.

²¹⁰⁰ Varga Mihály (1928–2015): tanár, író, költő, újságíró, szerkesztő. 1967–1968 között a *Kiskunság* című folyóirat felelős szerkesztője. 1969 és 1972 között a *Forrás* című irodalmi-művészeti folyóirat alapító főszerkesztője. 1972-ben politikai nézetei miatt leváltották, 1972 és 1985 között a kecskeméti *Petőfi Népe* című napilap munkatársa.

²¹⁰¹ Varga Mihály: Forrásvidék. *Forrás*, 27. (1995), 4.; Hatvani Dániel: *Tilalomfák árnyékában*. Budapest, Püski, 1997. 39.; Füzi László: Kecskemét irodalma és irodalmi élete 1945 után. In Orosz László – Füzi László: *Kecskemét irodalomtörténete*. Kecskemét, Kecskeméti Lapok, 2003. 88.

A folyóiratban 1980 februárjában a szerkesztőség Csoóri Sándor 50. születésnapjáról szeretett volna megemlékezni, ezért megpróbálták kiadni a költő – már két esztendeje kész – *Egy nomád értelmiségi* című esszéjét. Csoóri Sándor ebben a művében a történelmi tudatról, az értelmiség feladatairól és a demokrácia igényéről értekezett. Ez annyira felháborította a cenzorokat, hogy a már kinyomtatott példányokat a nyomdában lefoglalták, és a cikket pengével kivágták,²¹⁰² a főszerkesztőt, Hatvani Dánielt pedig pártmegrovásban részesítették. A megyei pártbizottság jegyzőkönyve szerint az írás „a Magyar Népköztársaság nemzetközi érdekeit sértő megállapításokat tartalmaz, támadja a párt és az értelmiség között 56 után létrejött kiegyezést, a Horthy-fasizmus időszakával szemben alulértékeli a mai irodalmi élet lehetőségeit, szemlélete nem osztályalapú. A nép államában a munkásosztály vezető szerepét senki sem vitathatja, ez a téma tabu.”²¹⁰³ Az intézkedésre feltehetően a következő mondat miatt került sor: „A század egyik durva paradoxona, hogy az »oly régóta várt és végre beköszöntő demokrácia« mindenből többet juttatott a lakosságnak, mint a demokráciából.”

A főszerkesztői értekezleten 1982 novemberében a *Forrás* szerkesztősége komoly elmarasztalást kapott T. Bíró Zoltán *Magyarok: szorongók és békétlenek. Vázlat Illyés Gyula könyvének értelmezéséhez* című tanulmánya²¹⁰⁴ miatt. Köpeczi Béla²¹⁰⁵ és Agárdi Péter²¹⁰⁶ olyan kirohanást intézett a szerkesztőség ellen, hogy Hatvani Dániel²¹⁰⁷ – az addigi értekezletek történetét tekintve szokatlan módon – kénytelen volt önkritikát gyakorolni.

Nagy Gáspár a fiatal kritikusokat egybegyűjtő, tatabányai *Új Forrás*-ban 1984 októberében megjelent *Öröknyár: elmúltam 9 éves* című versével emlékezett meg Nagy Imre kivégzésének 25. évfordulójáról. A szerkesztők nem vették észre, hogy a költő a verse többször is beírta Nagy Imre monogramját. A lapot feljelentették, Sárándi József²¹⁰⁸

²¹⁰² Szeredi Pál: „Egy minta-Magyarországot szervezni idebent”. A nemzetépítők sorstörténete. In Nagymihály Zoltán – Székér Nóra (szerk.): *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Lakitelek, Antológia, 2017. 70.; Pintér M. Lajos: *Ellenzékben. A „Nagy Népi Húráltól” a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke 1968–1987*. Lakitelek, Antológia, 2007. 37.; Hatvani (1997): i. m. 29.; Füzi (2003): i. m. 94.

²¹⁰³ Idézi Hatvani (1997): i. m. 39.

²¹⁰⁴ *Forrás*, 14. (1982), 11. 16–24.

²¹⁰⁵ Köpeczi Béla (1921–2010): kommunista politikus, művelődés- és irodalomtörténész, az MTA tagja. 1953-ban a hazai könyvkiadást koordináló, előzetes cenzorálást és engedélyezést végző Kiadói Főigazgatóság elnökhelyettesévé, 1955-ben elnökévé nevezték ki. 1963 és 1966 között az MSZMP KB kulturális osztályvezetője, a „három T” néven ismert (támogatás, türelem, tiltás) aczéli kultúrpolitika meghatározó alakja. 1982 és 1988 között művelődési miniszterként tevékenykedett.

²¹⁰⁶ Agárdi Péter (1946–): kommunista újságíró, szerkesztő, irodalomtörténész. Az MSZMP KB Tudományos, Közkutatási és Kulturális Osztálya munkatársa, majd alosztályvezetője (1975–1985). A Magyar Rádió külsős munkatársaként, szerkesztő-riportereként (1970–1975), majd elnökhelyetteseként (1985–1990) is dolgozott.

²¹⁰⁷ Hatvani Dániel (1937–2006): író, költő, újságíró, szerkesztő. 1961–1973 között a kecskeméti *Petőfi Népe* című napilap munkatársa, majd főmunkatársa volt. 1974–1988 között a *Forrás*, 1989–1991 között a békéscsabai *Új Auróra* főszerkesztője volt.

²¹⁰⁸ Sárándi József (1945–): költő, szerkesztő. Miután az *Új Forrás* című folyóirattól eltávolították, csak cserépfedőként dolgozhatott.

versrovatvezetőt eltávolították (mondván, nem volt elég éber), a főszerkesztő-helyettest nyugdíjazták. Nagy Gáspárt pedig lemondatták írószövetségi tisztségéről.²¹⁰⁹

Az 1971-ben induló *Mozgó Világ*,²¹¹⁰ amely az új, fiatal generáció műveit közölte, az 1980-as évek első felében adminisztratív intézkedések kereszttüzébe került. Veress Miklós²¹¹¹ főszerkesztőt elmarasztalták, mert leköszölte Alexa Károly²¹¹² filológiai, verstani tanulmányát, amelyben egy Rákosi elvtárshoz írott úttörődalt elemzett. Ugyancsak megroították a szerkesztőséget, amikor megjelentették Háty Ágnes²¹¹³ városi folklórgyűjteményét. Sümeghi Zoltán, az Egyetemi Nyomda igazgatója 1980 végén felbontotta a folyóirat szedésére kötött szerződést azzal az ürüggyel, hogy „a nyomdászok nem hajlandók kiszedni” Hajnóczky Péter *Ősztönző elem* című novelláját.²¹¹⁴ A támadások miatt lemondott a főszerkesztő, de utódai ellen is foganatosítottak retorziókat. Az 1981. márciusi számot bezúzták, és csak találgatni lehet, hogy erre Géczi János *Narkó* című írása vagy Sükösd Miklós lengyelországi útinaplója szolgáltatta-e az indokot.

1983-ban már senkinek sem kegyelmeztek meg. Kulin Ferenc²¹¹⁵ főszerkesztővel az élen az egész szerkesztőséget leváltották, és a folyóiratot betiltották.²¹¹⁶ A szerkesztők és a munkatársak közül többek ellen is titkos nyomozást kezdett a politikai rendőrség.²¹¹⁷ Végül P. Szűcs Julianna²¹¹⁸ – annak ellenére, hogy a magyar értelmiség egy része bojkottálta a lapot – vállalkozott a *Mozgó Világ* továbbvitelére.²¹¹⁹ Az alkotói bojkottot megtörő újságírók lapja is megismerhette a cenzúra működési mechanizmusát: az 1984. augusztusi szám 15 ezer példányát bezúzták egy Trockijjal foglalkozó tanulmány miatt.²¹²⁰

Az 1968-as gazdasági reformok támogatása érdekében alapították 1969-ben a *Világ-gazdaság* című lapot, azzal a céllal, hogy a külföldi hírektől elzárt országban legalább

²¹⁰⁹ Monostori Imre: *Az Új Forrás vonzásában. Dokumentummemoár 1969–1998*. Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár, 1994. 136–182.

²¹¹⁰ Lásd Kiricsi Zoltán: „Szülőházam téglái...”. Illyés Gyula „Mozgó Világ” című verséről. *Iskolakultúra*, 12. (2002), 11. 61.

²¹¹¹ Veress Miklós (1942–2019): József Attila-díjas költő, műfordító, kritikus. Az orosz, ukrán, grúz, észt, bolgár, szerb, török, holland irodalom számos művét fordította.

²¹¹² Alexa Károly (1945–): József Attila-díjas irodalomtörténész, kritikus, egyetemi oktató. A Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója.

²¹¹³ Háty Ágnes (1952–): grafikus, animációs filmkészítő.

²¹¹⁴ Idézi Murányi (2004): i. m. 275.; Hirschler Richárd, Kulin Ferenc és Pálffy G. István a rendszerváltás médiájáról. *Médiakutató*, 5. (2004), 4. 83.

²¹¹⁵ Kulin Ferenc Miklós (1943–): Széchenyi- és József Attila-díjas kritikus, irodalomtörténész, színműíró, szerkesztő, publicista, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő.

²¹¹⁶ Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán október 28-án vitát rendeztek a *Mozgó Világgal* kapcsolatos kérdésekről, melyen Tóth Dezső és Zöldi László, az ÉS főszerkesztő-helyettese próbálták megmagyarázni az intézkedések jogosságát. A vita szövegének jó részét az *Irodalmi Ujság* (35. [1984], 1. 12–16.) közölte.

²¹¹⁷ Szőnyei (2012): i. m. II. 894.

²¹¹⁸ P. Szűcs Julianna (1946–): művészettörténész-muzeológus, magyarnyelv- és irodalomtanár. A rendszerváltás után is a *Mozgó Világ* főszerkesztője maradt.

²¹¹⁹ P. Szűcs Julianna: Tisztelt Igazolóbizottság! *Mozgó Világ*, 16. (1990), 4. 53–61.

²¹²⁰ Németh György: *A Mozgó Világ története 1971–1983*. Budapest, Palatinus, 2002. 153.; Kasza László: A Mozgó Világ ügye. *Irodalmi Ujság*, (Párizs) 35. (1984), 1. 11.; P. Száde László: Partizánok a hivatalban. Beszélgetés az újrakezdet ellentmondásairól. *Élet és Irodalom*, 29. (1985), 22. 7.; Veress Miklós: Egy feljelentés elő- és utóélete avagy Cinzanótól a Vilmoskörteig. *Tiszatáj*, 45. (1991), 7. 53.

a gazdasági vezetők hozzáférhessenek néhány fontos hírhez. A gazdasági napilap tárgyilagos stílusa, tényközlései azonban kiváltották a szovjet és ennek következtében a magyar pártvezetés rosszsallását. Ezért a lap 1979-től zárt terjesztésűvé vált. Fejlécére felkerült, hogy „Belső használatra”. Csak a vállalatok és egyes hivatalok vezetői kaphatták meg.²¹²¹

Császár István *Utazás* című elbeszélése az *Új Írás*ban jelent meg 1972 márciusában.²¹²² Több helyen is gúnyos megjegyzéseket tett a szovjetunióbeli állapotokról. Például: „Alilujeva sírján értéktelen fehér márvány mellszobor állt, egy nyugalmazott MÁV-főtanácsos is emeltethette volna a Kerepesi temetőben.”²¹²³ Emiatt a szerzőt és a főszerkesztőt is feljelentették az illetékes pártszerveknél. A Művelődési Minisztérium Irodalmi Osztályának vezetője emiatt írásban figyelmeztette a főszerkesztőt:

„Az elmúlt másfél, két évben főszerkesztői értekezleteken nemegyszer felhívtuk a szerkesztők figyelmét arra, hogy a »tiltás« kategóriába tartoznak azok az írások, amelyek az ország külpolitikai érdekeit sértik vagy zavarják. Hangsúlyozottan kértük, hogy ilyen esetekben nagy körültekintéssel, politikai felelősségtudattal járjanak el. Ezeknek az írásoknak a közlését nem belső irodalmi, írópedagógiai megfontolások döntenek el, hanem következetesen képviselt politikai elvek.”²¹²⁴

A honismereti mozgalom egészét átfogó *Honismeret* című folyóirat 1980. évi márciusi számát azért tiltották be, s vitték zúzdába a kinyomtatott folyóiratot, mert Vigh Károly történész egy cikket írt a trianoni békeszerződés 60. évfordulójáról. Néhány darabot sikerült kimenteni a zúzdából. Ezek nyugatra kerültek, és az ottani magyar emigráció körében nagyobb nyilvánosságot kapott. A Párizsban szerkesztett *Irodalmi Ujság* is megemlékezett róla.²¹²⁵

A Kádár-rendszerben nagyon nagy igény mutatkozott a múlt vitatott korszakainak vagy „fehér foltjainak” feltárására, így az 1983-ban induló *História* című történelmi folyóirat nagy népszerűségnek örvendett. Ezért is volt feltűnő, hogy mindjárt a második szám két, majdnem azonos tartalmú formátumban jelent meg. Az első változat példányait a párt utasítására már az újságosoktól gyűjtötték be. A második változatban két kép nem szerepelt: az egyik egy Titóról készült *Ludas Matyi*-karikatúra, ahol a jugoszláv pártvezetőt láncos gyilkosként ábrázolták, illetve a Rajk-per bíróságáról készült kép, amelyen látható volt Barcs Sándor, a Rajk-per népbírája, a Magyar Távirati Iroda nyugalmazott vezérigazgatója és a Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja.²¹²⁶

Gyarmathy Zsigmond, a megyei levéltár igazgatója a *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1984/4. számában közzétett forrásokat *A felszabadult Szabolcs-Szatmár első évének korabeli dokumentumaiból* címmel. Mivel azokban a szovjet katonák erőszakoskodását

²¹²¹ Vince Mátyás: Hogyan született a HVG? *Beszélő*, 3. (1998), 11. 91.

²¹²² Császár István: *Utazás. Új Írás*, 12. (1972), 3. 3.

²¹²³ Császár (1972): i. m. 4.

²¹²⁴ MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 22. ő. e.

²¹²⁵ Murányi (2004): i. m. 274.

²¹²⁶ Murányi (2004): i. m. 271.

is megemlítették, a 3. oldaltól a 22. oldalig terjedő részt mindegyik számból pengével kivágták.²¹²⁷

A pártvezetés fellépett a magyar ellenzékiek számára legális publikálási lehetőséget biztosító folyóirat, a vajdasági *Új Symposion* ellen is. Roska István külügyminiszter-helyettes feljelentést tett a jugoszláv nagykövetségen, amelynek hatására a Sziveri János²¹²⁸ által vezetett szerkesztőséget feloszlatták.

Ugyanebben az évben a Hazafias Népfront Családvédelmi Tanácsának irodalmi-ökológiai lapjaként kiadott *Liget* című folyóiratnak mindjárt az első számát betiltották, és még a megjelenés előtt bezúzták, mert Békés Pál *És very, very a dobot a rózsaszín plüsslefént* című novellájában egy párbeszédben Dubčeket²¹²⁹ hősként említette.²¹³⁰ A betiltott szám végül 1988-ban jelenhetett meg.²¹³¹

Bár az 1957 júniusában újraindított *Vigiliától* erőszakkal eltávolították a szerkesztésből oroszánrészt vállaló Rónay Györgyöt,²¹³² és kötelezően előírták, hogy jelentessék meg a békepapi mozgalom néhány képviselőjének írásait. Az elhallgattatott „polgári” íróknak is fórumot biztosító lap a szellemi élet egyik legrangosabb orgánumává vált.

Szamizdatkiadványok

A szovjet típusú diktatúra jellegzetessége volt, hogy egyes könyvek, folyóiratok csak illegálisan jelenhettek meg. Az ilyen módon kinyomtatott műveket nevezték, orosz szóval, samizdatnak. A kifejezés valószínűleg Nyikolaj Glazkov orosz költő sajátos copy-right-nyilatkozatára vezethető vissza, amelyet az 1940-es években tett. Minthogy verseit nem adták ki, írógéppel készített verses füzetének címlapjára felírta: „szamszebjajzat” (önmaga számára kiadva). „Magam írom, magam szerkesztem, magam cenzúrázom, magam adom ki, magam terjesztem és magam ülöm le az érte járót”²¹³³ – írta Vlagyimir Bukovszkij.²¹³⁴ Később már csak samizdatról, önkiadásról beszéltek.²¹³⁵

²¹²⁷ Vörös (2004): i. m. 28.

²¹²⁸ Sziveri János (1954–1990): Sinkó-díjas költő.

²¹²⁹ Alexander Dubček (1921–1992): csehszlovák (szlovák) kommunista politikus. 1968 januárjában a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára lett. Meghirdette az „emberarcú szocializmus” programját, amire a Varsói Szerződés csapatai megszállták Csehszlovákiát. Dubčeket letartóztatták, majd leváltották.

²¹³⁰ Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, Sajtóház, 2001. 226.

²¹³¹ Békés Pál: *És very, very a dobot a rózsaszín plüsslefént. Liget*, 1. (1988), 1. 94.

²¹³² Rónay György (1913–1978): József Attila-díjas költő, író, műfordító, 1947–49 között a Demokrata Néppárt színeiben országgyűlési képviselő.

²¹³³ Vlagyimir Bukovszkij: „...és feltámad a szél”. Ford. Ganczer Sándorné – Ganczer Sándor. Budapest, Katalizátor Iroda, 1991. 116.

²¹³⁴ Vlagyimir Konsztantyinovics Bukovszkij (1942–2019): az egyik legismertebb szovjet emberjogi aktivista, aki éveket töltött a rendszer börtöneiben, munkatáborában és rabkórházaiban.

²¹³⁵ Jevgenyij Popov: Metropol avagy az orosz samizdat emlékezete. *Magyar Lettre Internationale*, (2000), 38.; Tamás Pál: Vázlat a szovjet-orosz samizdatról. *Jel-Kép*, 10. (1989), 3. 34–38.

Már az 1950-es, 1960-as évektől létezett Magyarországon az írógéppel sokszorosított katolikus szamizdat. Többek között olyan modern katolikus gondolkodók műveit adták ki, mint Pierre Teilhard de Chardin SJ, Thomas Merton, Mócsy Imre SJ stb.²¹³⁶

Magyarországon az első politikai szamizdat 1972-ben jelent meg.²¹³⁷ Az egyes számokat kezdetben 50-100 példányban adták ki, és írógéppel sokszorosították. Az 1980-as években különböző ellenzéki csoportok már több mint 30 periodikát adtak ki. A magyar szamizdat készítőit a hatóságok folyamatosan zaklatták, műveiket lefoglalták.²¹³⁸ Az engedély nélküli lapkiadást a Büntető törvénykönyv a vétségek közé sorolta. A Nemzetközi Valutaalappal (IMF) történt megállapodás után ezt a tényállást a 21/1983. (VI. 15.) MT rendelet sajtórendészeti szabálysértéssé minősítette át.²¹³⁹ A külföldi hitelekre szoruló ország vezetői nem akartak nemzetközi botrányokat okozó pereket, ezért a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága inkább arra utasította a hatóságokat, hogy házkutatásokat tartsanak, bírósági tárgyalás mellőzésével pénzbírságokat szabjanak ki, foglalkoztatási tilalmakat, publikációs tilalmakat rendeljenek el, és vonják be az útlevelet a szamizdatok előállításában részt vevőktől, valamint a szamizdatokban publikálóktól. Nagy Jenőt,²¹⁴⁰ az ABC Független Kiadó vezetőjét többször is nagy összegű pénzbírságra, majd összes ingóságainak elkobzására ítélték.²¹⁴¹

A *Beszélő* első száma 1981 decemberében látott napvilágot, és évente négyszer, átlagosan 2000 példányban jelent meg. Ugyancsak ebben az évben indult az AB Független Kiadó, amely később szétvált ABC Független Kiadóra, Hítel Független Kiadóra és AB Kiadóra. Többek között George Orwell, Milan Kundera, Zdeněk Mlynář, Konrád György, Haraszti Miklós, Faludy György stb. betiltott könyveit adták ki. Az *ABC Tájékoztató*, majd *A Hírmondó* 1983-ban jelent meg. A Magyar Október Kiadó 1983–1985 között, a Szabad Idő Független Kiadó 1984–1985-ben működött, majd jött az Áramlat Független Kiadó. A Katalizátor Irodát pedig 1985-ben hozták létre. Önálló kiadót működtetett a Dialógus Békemozgalom Alulnézet Kiadó, valamint az Inconnu csoport Artéria Kiadó néven. 1986-tól jelent meg a *Demokrata* és az *Égtájak között* című periodika.²¹⁴²

²¹³⁶ Fáy Zoltán: A katolikus sajtó és a rendszerváltás. *Magyar Szemle*, 16. (2007), 11–12. 177.; Simonyi Gyula: Ha egyházi, akkor szamizdat? *Egyházforum*, 8. (1993), 1. 27.

²¹³⁷ Nagy Csaba: *A magyarországi szamizdat egy évtizedének bibliográfiája 1981–1989*. Budapest, Budapesti Szeszipari Vállalat, 1990.

²¹³⁸ Krahulcsán Zsolt: A hazai szamizdat „hőskora”. A Galamb utcai butik. In *A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 303.

²¹³⁹ A 42. § szerint aki „engedély nélkül állít elő, vagy terjeszt olyan sajtóterméket, amelynek előállításához engedély szükséges, [...] feltéve [...], hogy a cselekményt csekély mennyiségű sajtótermékre követték el”. Az ilyen szabálysértés „tízezer forintig terjedő pénzbírsággal sújtható”; maga „az eljárás a rendőrség hatáskörébe tartozik”.

²¹⁴⁰ Nagy Jenő (1952–): filozófus, szerkesztő, újságíró, az ABC Független Kiadó vezetője, a *Demokrata* című szamizdat főszerkesztője.

²¹⁴¹ Bajomi-Lázár (2005): i. m. 295.; Haraszti Miklós: Civil kurázstól civil forradalomig. A magyar szamizdat két évtizede. *Magyar Lettre Internationale*, (2000), 38.; Pogonyi Lajos: Beszélő-múlt. Beszélgetés Kőszeg Ferencsel. *Kritika*, 28. (1991), 4. 3.

²¹⁴² Lásd Csizmadia (1995): i. m.

A könyvek cenzúrája már az 530/1945. ME rendelet alapján elkezdődött. A kormányrendelet végrehajtásáról szóló 1330/1945. ME rendelet felállított egy bizottságot, amely több kötetben mintegy kétszáz, fasisztának és szovjetellenesnek minősített könyvcímet gyűjtött össze.²¹⁴³ A lista kétségtelenül nagyon sok antiszemita, fasiszta, náci könyvet tartalmazott. A tiltott és bezúzásra ítélt művek között már megjelentek azok a szerzők is, akik akár a legmérsékeltebb módon is, de kritizálták a Szovjetuniót vagy a szocializmust. Ezért vonták ki a forgalomból Csekey István *Északi írárok*,²¹⁴⁴ Csikós-Nagy Béla *A faj és a gazdaság viszonya az új német gazdaságelméleti irodalomban*,²¹⁴⁵ Somogyváry Gyula *És Mihály harcolt...*, Almásy László *Rommel seregénél Libyában*, Baktay Ervin *India szabadságot akar*, a később (1947-ben) az irodalmi Nobel-díjat is megkapó André Gide *Utazásom Szovjetunióban*²¹⁴⁶ vagy Jánosy István *Vitéz Horthy István a repülő* című könyvét. De bekerült a névsorba Mécs László,²¹⁴⁷ Tormay Cécile, Pekár Gyula, Jankovics Marcell, Erdélyi József, Sinka István, Darányi Károly, Gratz Gusztáv, Heller István, Méhely Lajos, Wolff Károly, Kállay Miklós, Giovanni Papini, Bánffy Miklós, Prohászka Ottokár, Magyary Zoltán, Bangha Béla, Mályusz Elemér, Hóman Bálint stb. életműve is.²¹⁴⁸ Betiltották azon írók műveit is, akik Nyugatra távoztak: Márai Sándor,²¹⁴⁹ Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Zilahy Lajos, Nyíró József, Wass Albert, Vaszary Gábor.²¹⁵⁰ Tiltólistára került továbbá: Kiss Lajos (szerk.): *108 magyar népdal*; Balogh Lajos: *A méhészkedés*; Balassa Imre: *A magyar királytragédia. IV. Károly*; Bárányné Oberschall Magda: *Művészettörténet; A Napkelet lexikona* (1927); *Katolikus lexikon* (1931); *A Brunszvik Teréz kisdedóvó intézet 1940–41. évi évkönyve*; Mindszenty József: *Az édesanya*; Harza Lajos: *Katolikus egyháztörténelem*; Aubermann Miklós: *Katolikus egyháztörténet* stb.²¹⁵¹

Ugyanez a sors várt az 1956-os emigrációra is: Aczél Tamás, András Sándor, Bakucz József, Baránszky László, Bujdosó Alpár, Czigány Lóránt, Enczi Endre, Faludy György,

²¹⁴³ *A fasiszta szovjetellenes antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke. I–III. jegyzék.* (H. n.), Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1945.

²¹⁴⁴ Csekey István: *Északi írárok*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd (Zeidler Testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, 1928.

²¹⁴⁵ Ennek ellenére Csikós-Nagy Béla (1915–2005) a kommunista hatalomátvétel után is nagy karriert futtatott be. 1967 és 1984 között az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke volt.

²¹⁴⁶ Mihályi Dorottya: *Utazók vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban. Valóság*, 61. (2018), 6. 30.

²¹⁴⁷ *Egy finn leányka képe* című, a szovjet–finn háborúban hősiiesen harcoló finn katonákat köszöntő verse miatt. Mécs Lászlót 1953-ban koholt vádak alapján tízévi börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban rehabilitálták.

²¹⁴⁸ Zalai K. László: *Könyvpusztítás a háború után. Élet és Tudomány*, 47. (1992), 51. 1620.

²¹⁴⁹ Márai Sándor a hivatalos álláspont szerint ugyan nem volt fasiszta, de az acélsisakos hódítóktól „csak a művészi forma” választotta el. Vö. Reichert Gábor: *A kommunista sajtó Márai-képe (1945–1948). Forrás*, 52. (2020), 3. 44.

²¹⁵⁰ Vaszary Gábor *Monpti* című regényét 28 nyelvre fordították le, háromszor filmesítették meg. A német nyelvű kiadások példányszáma elérte a kétmilliót. Magyarországon ezzel szemben a rendszerváltozásig nem jelenhettek meg írásai.

²¹⁵¹ Czigány (1990): i. m. 17.

Ferdinándy György, Gömöri György, Határ Győző, Ignó Pál, Kabdebó Tamás, Karáton Endre, Kemenes Géfin László, Claire Kenneth (Kölcsey Kende Klára), Krassó Miklós, Kristóf Ágota, Makkai Ádám, Márton László, Méray Tibor, Molnár Miklós, Nagy Pál, Papp Tibor, Parancs János, Pálóczi-Horváth György, Sárközi Mátyás, Siklós István, Sulyok Vince, Thinn Géza, Tűz Tamás stb.

Fekete István *Zsellérek*²¹⁵² című könyvét nemcsak betiltották, hanem bosszúból az író letartóztatták az ávosok, az egyik szemét kiverték, szétverték a veséjét, majd kivitték az utcára, és otthagyták. Csak a járókelők gyors segítsége révén, akik bevitték a kórházba, maradhatott életben. Ezután nem jelenhetett meg sokáig egyetlen műve sem. Családját uszályrakodásból tartotta el. Művei csak Sztálin halála után jelenhettek meg, de társadalmi témájú regényt többet nem mert írni.²¹⁵³

Somogyváry Gyula a két világháború között az egyik legnépszerűbb írónak számított. A közismerten náciellenes író 1944-ben Mauthausenbe hurcolták, ahonnan negyven kilóra fogyva tért vissza. Ennek ellenére fasiszta íróként bélyegezték meg, és 1950-ben Kistarcsára internálták. Egyúttal minden művét betiltották. Amikor az internálótáborból súlyos betegsége miatt kórházba szállították, akkor halt meg.²¹⁵⁴

A szovjet hatóságok nyomására 1946 márciusában újabb könyvmegsemmisítő akció kezdődött. A magyar rendőrök mellett szovjet egységek is razziáztak. Elsősorban Budapest nagyobb könyvtárait vizsgálták át. Ez idő alatt 800 ezer könyvet és 86 tonna egyéb sajtóterméket semmisítettek meg.²¹⁵⁵ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetői még mindig nem voltak megelégedve az eredménnyel, ezért augusztusban újabb akciót kellett szervezni. A Budapesti Nemzeti Bizottság Szakasits Árpád előterjesztése alapján a házbizalmiakat hatalmazta fel arra, hogy a magánkönyvtárakat vizsgálják meg, és tegyenek a gyanús könyvekről feljelentést.²¹⁵⁶

A „fordulat évétől” (1948) kezdve egymás után adták ki a bezúzásra ítélt könyvekről készített újabb listákat (ez összesen mintegy 1500 címet és 120 ezer példányt jelentett), és ettől kezdve már a könyvtárakban, antikváriumokban és magánkönyvtárakban is „selejtezték”. Emellett megjelentek olyan utasítások is, amelyek arra kötelezték a könyvtárakat, az iskolák és művelődési házak könyvgyűjteményének vezetőit, hogy egyes műveket vegyenek le a szabadpolcokról, és tegyék le őket a raktárakba.²¹⁵⁷ A könyvek likvidálásának egyik módszerét Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter így határozta meg: a felsorolt könyveket minden iskola haladéktalanul szolgáltatassa ki

²¹⁵² A *Zsellérek* című regényt még 1991-ben is cenzúrázva adták ki.

²¹⁵³ Lőrincz Sándor: Szeretete határtalan határa volt Gölle. *Új Ember*, 60. (2004), 13. 9.

²¹⁵⁴ Blasszauer Róbert: Egy nem regisztrált halott. *Magyar Napló*, 19. (2007), 5. 41.

²¹⁵⁵ MNL OL XIX-1-1-a 4. d. 7.; Zalai K. (1992): i. m. 1620.

²¹⁵⁶ Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.): *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946*. Budapest, Budapesti Nemzeti Bizottság, 1975. 203.

²¹⁵⁷ Iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése. *Köznevelés*, 6. (1950), 5.; Sipos Anna Magdolna: Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában: könyvindexek 1949–1950. *Könyvtári Figyelő*, 53. (2007), 4. 684.; Bánfi Szilvia: „...a káros sajtóterméknek a terjesztését megakadályozhassam.” A könyvtári zárttság gyakorlata a negyvenes évek második feléből. *Könyvtári Figyelő*, 52. (2006), 4. 514.

„kettétépett állapotban, szorosan becsomagolva” a papírhulladék-vállalatoknak.²¹⁵⁸ Meg kellett semmisíteni erdélyi írók novelláit (*Erdélyi csillagok*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1942), egy Erdély történetét taglaló könyvet (Mályusz Elemér [szerk.]: *Erdély és népei*. Budapest, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarisztan-tudományi Intézete és a Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1941), Kodolányi János regényét, Szabédi László verseit. A *Köznevelés* című lap 1949. augusztus 1-jei számából azt is megtudhatták, hogy melyek azok a tankönyvek, amelyeket betiltottak. Például Kosáry Domokos történelemkönyve, szemelvények Titus Livius vagy Cicero műveiből stb. Mellettük felsoroltak 31 megsemmisítendő ifjúsági regényt is.²¹⁵⁹

A bezúzódnó, forgalomból kivonandó könyvek listájára felkerültek – többek között – Rejtő Jenő, Hamvas Béla, Szabó Dezső, Kittenberger Kálmán, Passuth László, Kodolányi János, Tamási Áron, Benedek Elek, Móra Ferenc egyes művei, a Karinthy Frigyes által magyarított *Micimackó*, Babits Mihály *Aranygarasa*, Mátyás Iván átdolgozásában a *Münchhausen báró kalandjai*, *Robin Hood története*, valamint Szerb Antal *A világirodalom története*, *Gondolatok a könyvtárban* és *Utas és holdvilág* című könyvei is.²¹⁶⁰ A külföldi szerzők közül többek között Henryk Sienkiewicz, Stefan Zweig, Karl May (May Károly), Dante Alighieri, Charles Dickens, Jean-Paul Sartre, Albert Camus (*Közöny*), id. Alexandre Dumas, Rudyard Kipling, Marcel Proust, William Somerset Maugham, Ernest Hemingway és Benjamin Disraeli bizonyos művei, valamint a Grimm testvérek meséi is indexre kerültek, stb.²¹⁶¹ Szakasits Árpád vezércikke jól illusztrálja a pártvezetés véleményét a nyugati irodalomról: „Az angolszász imperializmus [...] szellemi rothadásának csempészárújával igyekszik elárasztani a népeket s országokat. Éppen úgy, ahogyan elzártuk magunkat a Marshall-tervtől, úgy kell szemben állnunk ezzel az imperialista szellemi csempészzel is.”²¹⁶²

Indexre került Benedek Elek 31 műve, Szathmári Sándor: *Gulliver utazása Kazohiniában*, Tamási Áron: *A legényfa kivirágzik*, Gárdonyi Géza 39 alkotása, Cs. Szabó László öt munkája, Faludy György: *Európai költők antológiája*, *A pompeji strázsán*, Weöres Sándor: *Medúza*, Kodolányi János 24 műve,²¹⁶³ Pearl S. Buck 11 alkotása, Alphonse Daudet nyolc műve, Lewis Carroll: *Évike Tündérországbán* (Alice in Wonderland, Kosztolányi Dezső fordításában), Willa Cather: *A félvér*, *Az aranyszínű dóm*, *Árnyékok a sziklán*, Alexandre Dumas négy regénye, Wilkie Collins nyolc műve, Thomas De Quincey: *Egy angol ópiumevő vallomásai*, John Priestley minden műve, H. G. Wells hat alkotása,

²¹⁵⁸ *Köznevelés*, 5. (1949), 7. 41.

²¹⁵⁹ *Köznevelés*, 5. (1949), 14–15. 112–114.

²¹⁶⁰ A fenti szerzők közül néhányan a kádári konszolidáció után megjelenhettek.

²¹⁶¹ Iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése. *Köznevelés*, 6. (1950), 5. 28.; Kardos József (2007): i. m. 70.; Mann Miklós: A főváros oktatásügyéről 1945–1990. In Feitl István – Sipos András (szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században*. Budapest, Napvilág, 2004. 167.

²¹⁶² Szakasits Árpád: Köszöntjük a szovjet szellemi élet követőit. *Szabad Nép*, 1949. február 13. 1. Természetesen ezen szerzők egyes műveit a 1960-as évektől újra kiadták.

²¹⁶³ Ifj. Kodolányi János (szerk.): *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi, 2000. 24.

Aldous Huxley nyolc munkája, André Gide négy műve, Rudyard Kipling 12 könyve, Sinclair Lewis: *Ez nálunk lehetetlen*, Antoine de Saint-Exupéry: *Egyedül a felhők felett*, Upton Sinclair minden műve, Henryk Sienkiewicz: *Keresztes lovagok*, *Quo vadis*, *Sivatagban*, *Őserdőben*, *Vízözön*, Robert Southey: *Nelson életrajza*, *Kalevala* stb.²¹⁶⁴

Az indexre kerüléshez az is elég volt, ha például Márai Sándor előszót írt Cervantes művéhez, vagy az, hogy Petőfi Sándor vagy éppen Csokonai Vitéz Mihály verseskötete „reakciós” könyvkiadónál jelent meg.²¹⁶⁵ Ezenkívül 1956-ig nem adták ki Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című könyvét, Fekete István műveit,²¹⁶⁶ Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetét* pedig egészen 1958-ig nem lehetett látni a könyvesboltok polcain. 1953-ig Marx fiataalkori műveit sem lehetett kikölcsönözni a könyvtárakból.²¹⁶⁷

Az irodalmi művek irracionális selejtezése csillapodott valamelyest, amikor 1950. december 7-én a BBC gúnyos kommentár kíséretében ismertette a *Times* vezércikkét, amely beszámolt arról, hogy mi történt Magyarországon a világirodalom klasszikusai-val.²¹⁶⁸

Tucatjával kerültek börtönbe írók és költők: Faludy György, Határ Győző, Mécs László, Elekes Attila, Földváry-Boér Elemér, Gérecz Attila, Tollas Tibor, Kárpáti Kamil, Béri Géza, Szathmáry György, Tóth Bálint, Ignotus Pál, Kepenyes Pál.²¹⁶⁹ A három alkalommal is irodalmi Nobel-díjra jelölt Herczeg Ferencet 1950-ben kitelepítették Hortobágyra, csak Sztálin halála után térhetett vissza. 1954-ben nagy szegénységben halt meg.

A koncepciós perekben elítéltek műveit is értelemszerűen betiltották. Például Nagy Imre műveit is 1956 után. Cseresnyés Sándor *...nem csak a spanyol nép ügye* (Budapest, Dante Kiadó, 1948) című könyvét pedig azért, mert Rajk László is szerepelt benne.

A kortárs írók közül „dekadensnek” minősítették Füst Milánt és Weöres Sándort, „antirealistának” Ottlik Gézá, „modernistának” Kassák Lajost,²¹⁷⁰ „kávéházi írónak” Nagy Lajost, „harmadikutasnak” Németh Lászlót stb. Perifériára szorultak Nemes Nagy Ágnes, Mándy Iván és Pilinszky János művei.²¹⁷¹

A könyvek cenzúrázása – jóllehet sokkal szűkebb körre kiterjedően – a Kádár-korszakban is folytatódott. A könyvkiadás az állampárt irányítása alatt állt, így a megjelenésre szánt művek csak megbízható funkcionáriusok egész sorának ellenőrzése után kerülhettek közlésre. Az Agitációs és Propaganda Osztály és a Tájékoztatási Hivatal

²¹⁶⁴ Kégli Ferenc – Sonnevend Péter: *Fejezetek a magyarországi könyvtáriügy történetéből (1945–1956)*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2018.

²¹⁶⁵ Vértessy Miklós: Mit olvashattunk és mit nem? *Könyvtáros*, 38. (1988), 5. 306.; Murányi (2004): i. m. 258.

²¹⁶⁶ Ifj. Fekete István: *Fekete István az Édesapám volt. Dokumentumregény*. Móra, Budapest, 2004. 282.

²¹⁶⁷ Heller Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999. 118.

²¹⁶⁸ Később a selejtlistabotrányt Losonczy Géának rótták fel, aki ellen amúgy is egy koncepciós pert folytattak le. Lásd Kővér (1998): i. m. 201.

²¹⁶⁹ Schäffer Erzsébet: *Egyszer volt: történetek, találkozások*. Budapest, Sanoma, 2003. 132–135.

²¹⁷⁰ Kassák Lajos 1953. szeptember 29-én felszólalt a Révai József nevével fémjelzett kultúrpolitika ellen. Ezért kizárták az állampártból. Lásd Ständeisky (1996): i. m. 24.

²¹⁷¹ Nagy példányszámban (1 millió példány) adták ki Illés Béla silány műveit és Mesterházi Lajos *Karacs Lajos sztahanovista betonszerelő élete és munkamódszere* (Budapest, Népszava, 1950) vagy Sötér István *A szegezi textilkombinát* (Budapest, Népművelési Minisztérium, 1951) stb. című könyveit.

több munkatársának a cenzúrázás volt az elsőrendű hivatali kötelezettsége. A könyvek megjelenését a Kiadói Főigazgatóság hagyta jóvá. Mindamellet többbszöri vizsgálat után is egész sor engedélyre volt még szükség. A nyomda csak az „engedélyezem” felíratú pecséttel ellátott dokumentum kíséretében vehette át a kéziratot, azonban a kinyomtatás után (és közben) is joga volt bármelyik résztvevőnek elolvasni, ellenőrizni a levonatokat, és ha szükségesnek látszott, bármikor visszavonható volt a minisztérium forgalomba hozatali engedélye.

Különbőséget tettek aszerint, hogy mikor készült el a kiadásra váró mű. Klaniczay Tibor²¹⁷² erre vonatkozóan az alábbi javaslatot tette: az 1919-ig megjelent műveket csonkítatlanul kéne kiadni, de alapos lábjegyzetekkel megmagyarázni, hogy miért tévesek egyes írók megállapításai. Trianon után viszont alaposan át kell fésülni a klasszikus szerzőket is a szomszédos népek érzékenysége miatt.²¹⁷³ Az alábbiakból majd látható lesz, hogy még ezeket a szabályokat sem tartották be.

Illés Endre²¹⁷⁴ minderről így írt Komlós Aladárnak: „Azt írod: tőlem függ versesköteted megjelentetése [...]; látom, nem ismered könyvkiadásunk összefüggő fogaskerékrendszerét, irodalmi vezető vagyok. Hát persze, hogy tőlem is függ. De, mint egy óraszerkezetben, kerekeket mozgatok, s engemet is kerekek mozgatnak.”²¹⁷⁵

A „kényesebbnek” tartott írások esetében a szerkesztők kikérték a vezetőket, 1956 után elsősorban Aczél György véleményét. Tolnai Gábor²¹⁷⁶ 1958 tavaszán például az alábbiakat írta Aczélnek:

„Thurzó Gábor ismét írt egy kitűnő novellát. Nekem néhány esztétikai és politikai problémám van vele kapcsolatban. Tegnap találkoztam Marosán elvtárrsal és említettem neki, elkérte tőle a kéziratot és mára már el is olvasta. Az ő véleménye az, hogy politikailag nem látja problematikusnak, nagyon jó írásnak tarja, miként Thurzó Gábor korábbi novelláját. Azonban azt javasolta, hogy »több szem többet lát« alapon, kérjelek meg Téged is arra, hogy olvasd el.”²¹⁷⁷

Aczél a kéziratot továbbküldte a művelődési miniszternek, Benke Valériának.²¹⁷⁸

Az olvasókönyvekből, tankönyvekből 1956 után eltűntették a letartóztatott és a külföldre menekült írók és költők műveit. Kivéve Déry Tibor *Befejezetlen mondat* című regényét.²¹⁷⁹

²¹⁷² Klaniczay Tibor (1923–1992): Kossuth-díjas (1955) irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

²¹⁷³ Klaniczay Tibor: A textológiai munka helyzete. In Klaniczay Tibor: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Budapest, Akadémiai, 1964. 237.

²¹⁷⁴ Illés Endre (1902–1986): író, szerkesztő, műfordító. A Révai Kiadóban, majd 1950-től a jogutód Szépirodalmi Kiadóban dolgozott, 1957-től a kiadó igazgatója, a magyar irodalmi közélet egyik vezető alakja volt.

²¹⁷⁵ Idézi Domokos Mátyás: *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában 1948–1989*. Budapest, Osiris, 1996. 9–10.

²¹⁷⁶ Tolnai Gábor (1910–1990): irodalomtörténész.

²¹⁷⁷ MNL OL XIX-J-4-aaz. 59. d. 1958. május 22.

²¹⁷⁸ Benke Valéria (1920–2009): kommunista politikus, a Magyar Rádió elnöke (1954–1958).

²¹⁷⁹ Kardos József – Kornidesz Mihály (szerk.): *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből*. II. kötet. 1954–1972. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990. 306.; Cseh–Kalmár–Pór (1999): i. m. 84.

A Kádár-korszak irodalom- és művészetpolitikáját az Aczél György által meghirdetett „3T” jellemezte. Minderről Aczél György a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Akadémiáján 1968-ban tartott előadásában az alábbiakat mondta: „Világosabban kell meghatároznunk kulturális munkastílusunk jellemzőit; az irányításnak, a közvetítésnek, a kritikának és a vitának, valamint a támogatásnak, a türesnek és a tiltásnak azokat az elveit, amelyek az alkotóműhelyeken belül, és azon túl, tehát az országos közvélemény előtt érvényesítünk.”²¹⁸⁰

A korabeli lektori vélemények színvonalát híven tükrözi a következő eset: Kertész Imre 1970-ben beadta *Sorstalanság* című művét a Magvető Könyvkiadónak, de Kardos György²¹⁸¹ aláírásával az alábbi elutasító levelet kapta: „Élményanyagának művészi megfogalmazása nem sikerült, pedig a téma iszonyatos és megrázó.”²¹⁸²

Még az 1980-as években is ez a gyakorlat határozta meg a könyvkiadást: a háromszoros József Attila-díjas, Kossuth-díjas író, Galgóczi Erzsébet *Vidravas* című regényének kézírata kalandos utat járt be a különböző szervek, szaklektorok és minisztériumok stb. között, sőt még Timár Istvánhoz²¹⁸³ is eljuttatták, aki annak idején a nyomozást vezette. Illés Endre végül Berecz Jánoshoz²¹⁸⁴ küldte el a kéziratot, aki lakására hívatta az írónt, és rávette néhány módosításra, az 1956-ról szóló részt pedig teljes egészében törölték.²¹⁸⁵ Mindezt azért, mert a regény a MAORT-perről szólt.²¹⁸⁶

Azok a könyvek és folyóiratok, amelyeket nem semmisítettek meg, a könyvtárak úgynevezett zárt anyagába kerültek. A 17/1976. (VI. 7.) MT rendelet szerint azokat „csak a szervezeti és működési szabályzatban meghatározott módon, külön engedéllyel szabad használatba adni”. Az 1981-ben kiadott miniszteri utasítás szerint²¹⁸⁷ ezeket a műveket csak azon kutatóknak adhatták ki elolvasásra, „akik a kutatás indokoltságára vonatkozóan a munkáltatójuk – a kutatási téma megjelölését is tartalmazó – igazolását felmutatják”.

²¹⁸⁰ Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése. Aczél György előadása az MSZMP politikai akadémiaján. *Népszabadság*, 1968. április 27. 4.

²¹⁸¹ Kardos György (1918–1985): 1945-től a Honvédelmi Minisztérium Katonai Politikai Osztályán dolgozott. 1950-ben letartóztatták. 1956 után a HM határon túli katonai hírszerzésének ezredese, 1961-ben a Magvető Könyvkiadó igazgatója lett.

²¹⁸² Murányi (2004): i. m. 491.

²¹⁸³ Timár István (1913–1991): rendőr ezredes, jogász. 1947-től Péter Gábor helyettese. 1953-ban letartóztatták, 1957-ben rehabilitálták. Rövid ideig a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese, majd a Szerzői Jogvédő Hivatal főigazgatója volt.

²¹⁸⁴ Berecz János (1930–2022): kommunista politikus. Az 1980-as években az állampárt ideológiai és propagandaüggyel foglalkozó KB-titkára, ekkoriban egyik legbefolyásosabb politikusa, 1987-ben a Politikai Bizottság tagja.

²¹⁸⁵ Ez a rész először a *Kortárs* 34. (1990), 9. számában jelent meg. Vö. Berecz (2003): i. m. 415.; Pomogáts Béla: Igazságkereső író: Galgóczi Erzsébet. *Tekintet*, 12. (1999), 6. 13.; Galgóczi Erzsébet: Ami a Vidravasból kimaradt. In Pomogáts Béla (szerk.): *1956. Magyar írók novellái*. Budapest, Noran, 2006. 43.

²¹⁸⁶ A MAORT-perről lásd Szakács–Zinner (1997): i. m. 413–422.; Katona Klára: A MAORT története a fordulatok éveiben Magyarországon. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal, 2002; Srágli Lajos: A MAORT-per és háttere. *Üzemtörténeti Értesítő*, (1990), 9.; Srágli Lajos: *A MAORT*. Budapest, Útmutató, 1998; Srágli Lajos: *A politika csapdái át. A MAORT története 1938–1949*. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2008.

²¹⁸⁷ 135/1981. (M. K. 19.) számú utasítás.

Még nem készült összesítés arról, hogy hány könyv megjelenését akadályozták meg, illetve a kiadásra bocsátott műveket hogyan csonkították meg, és írták át. Íme néhány kirívó példa. A tiltáshoz elég volt egy pártfunkcionárius utasítása. Marosán György például egyszerűen kijelentette: „A Lovas Márton által írt könyvet letiltom.”²¹⁸⁸ Déry Tibor *Niki* című novellájáról már párthatározat rendelkezett.²¹⁸⁹

Aki bármilyen módon eltért a párt által meghatározott irányelvektől, komoly szankciókra számíthatott. Örkény István Aczél György rábeszélése ellenére sem volt hajlandó 56-os szereplését megtagadni, ezért 1958 őszén felbontották minden szerződését, veszélybe került nyilvános írói léte és megélhetése is. Kénytelen volt tehát gyógyszereszi állást vállalni a Kőbányai Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyárban. Ezután három évig sehol sem publikálhatott, büntetése 1966-ig tartott.²¹⁹⁰ Eközben Déry Tibor, aki a börtönből egyéni kegyelemmel kiszabadult, *Október végén* című elbeszélésében hitet tett az új rendszer mellett, amelynek fejében 1970-re a magyar írók közül a nyolcadik legnagyobb fizetést, a korabeli átlagfizetés hússzorosát kapta, sőt reklamáló leveleiért is írói honoráriumot kért.²¹⁹¹ Természetesen Déry Tibor műveit is cenzúrázták. A főváros centenáriumaára készült egy oratórium,²¹⁹² amelynek szövegét Déry Tibor írta. Ebből kihúzták a Rákosi Mátyásra vonatkozó részt az alábbi indokolással: „hagyjuk Rákosi sírjában nyugodni, miután itt nem túl sok híve van, nem volna praktikus dolog az ország számára rossz emlékezetével egykori barátait provokálni.”²¹⁹³

Örkény István műveit a későbbiekben is keményen cenzúrázták. Tizenhat nappal a halála előtt kórházi ágyán, 1979. június 8-án a következő levelet diktálta le Aczél Györgynek, aki *Forgatókönyv* című művének bizonyos részleteit kifogásolta:

„Kedves Gyuri! Zsuzsi átadta nekem két szövegváltoztatási javaslatodat, mind a kettőt elfogadtam és meg is valósítottam. Így az összes eddig leírt, és ezután leírandó példányból a Firtos nevet ki fogom húzni. Ugyanilyen jogosnak érzem azt az óhajtasodat, hogy a Forgatókönyv ne csak az igazságtalanságokat, hanem azok jóvátételét, a hős rehabilitációját és a mai létünk konszolidációját is érzékeltesse. Azt hiszem, ezt sikerült szépen megoldanom, kérek dobd el a nálad levő példány 159. oldalát és tedd helyébe az új 159 és 159/a oldalt.”²¹⁹⁴

²¹⁸⁸ Magyar Szocialista Munkáspárt Intézőbizottságának 1957. március 12-i ülése. Balogh (1993–1998): i. m. I. 114.

²¹⁸⁹ Ständeisky (1996): i. m. 362.

²¹⁹⁰ Cseh–Kalmár–Pór (1999): i. m. 170.

²¹⁹¹ Murányi (2004): i. m. 486.

²¹⁹² Ránki György: *Ének a városról/Cantus Urbis. Partitúra. Oratórium Déry Tibor szövegére. Négy szólóhangra, vegyeskarra és kísérő hangszerekre*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1973.

²¹⁹³ Déry Tibor: *Barátságos pesszimizmussal. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (1965–1977)*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003. 323.

²¹⁹⁴ Örkény István: *Levelek egypercben. Levelek, emlékezések, interjúk a hagyatékból*. Budapest, Szépirodalmi, 1992. 229–230.

Szabolcsi Miklós *József Attila emlékkönyve*²¹⁹⁵ azért nem jelenhetett meg, mert a szerzők utalást tettek arra, hogy József Attila és a Kommunisták Magyarországi Pártjának kapcsolata nem volt felhőtlen. Ráadásul Marosán György kijelentette, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja nem zárta ki sorai közül József Attilát.²¹⁹⁶

A lektorok külön utasítást kaptak arra, hogy mindenhol húzzák ki a vallásos világnézetre utaló részeket, mondatokat. Jules Verne (Verne Gyula) jó néhány könyve csak alapos cenzúrázás után jelenhetett meg. *A Rejtelmes sziget*²¹⁹⁷ című kalandregényt például sikerült úgy lefordítani franciáról, hogy több helyen is kihúzták az „Isten” szót, vállalva, hogy így számos mondat értelmetlenné vált. Kivágták ezen túl az „Isten kísértése”, a „Gondviselés”, az „Isten adná!” kifejezéseket, a sziget Amerikához csatolásának tervét, a partra vetett ládából a gondos cenzorok kivették a Bibliát, a haldokló Nemo kapitány nem emlegeti az Istent és a hazáját, a telepések sem imádkoznak a lelki üdvéért.²¹⁹⁸

Karl May Old Shatterhandról szóló történetei közül csak az Amerikában játszódó művek kiadását engedélyezték. A *Winnetou* újrafordították,²¹⁹⁹ és kihagyták belőle a pietista valláserkölcsei elmélkedéseket, valamint azt a részt, amikor a halála előtt megtérő apacs főnök sírjára keresztet állítanak.

Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című könyvéből kilencszer húzták ki az „Isten”, valamint a „Jézus” szavakat.²²⁰⁰ *Az én falum* című elbeszélés gyűjteményben a tanévkezdésről szóló részből kivágták a tanár felszólítását, hogy „Imádkozunk!”²²⁰¹

A tankönyvekből kihúzták, hogy a dinamót feltaláló Jedlik Ányos bencés szerzetes volt. A zeneműveket is ellenőrizték. Liszt Ferenc ismert műve, a *Villa d'Este szökőkútjai* kottáján a szerző bejegyzése szerepel, amely összefoglalja a mű lényegi mondanivalóját: „Aki abból a vízből iszik, amelyet én adok neki, nem szomjazik soha többé” (János evangéliuma 4,14). Ezt a szerzői instrukciót egyszerűen kitörölték. (A vallásellenes művekért azonban magas honoráriumokat fizettek.)

Még Benedek Elek meséit is gondosan átnézték. Az eredeti műben az alábbi mondat szerepelt: „Az Isten Istenem ne legyen, ha oda nem fagyott a farkad.”²²⁰² Ezt túlságosan is klerikálisnak gondolhatták, ezért az alábbi szöveget tették a helyébe: „Akármilyen legyen, ha oda nem fagyott a farkad.”²²⁰³ Ugyanígy jártak el a többi mese esetében is.²²⁰⁴

Szepes Mária *A Vörös Oroszlán* című műve 1946-ban jelent meg Orsi Mária írói álnéven. A könyvet bezúzták, és nyomoztak a nem létező Orsi Mária után. Közel negyven

²¹⁹⁵ Szabolcsi Miklós: *József Attila emlékkönyv*. Budapest, Kossuth, 1957.

²¹⁹⁶ Csongrády Béla: *József Attila emlékkönyv. Palócföld*, 23. (1989), 5. 81.; Tóth (1992): i. m. 47.

²¹⁹⁷ Jules Verne: *Rejtelmes sziget*. Budapest, Móra, 1961.

²¹⁹⁸ Szörényi (1998): i. m. 82–83.

²¹⁹⁹ Karl May: *Winnetou*. Budapest, Móra, 1966.

²²⁰⁰ Szörényi (1998): i. m. 32.

²²⁰¹ Gárdonyi Géza: *Szegény ember jó órája. Elbeszélések*. I. kötet. Budapest, Szépirodalmi, 1964. 368.

²²⁰² Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*. II. kötet. Budapest, Athenaeum, 1922. 171.

²²⁰³ Benedek Elek: *Világszép Nádszál kisasszony. Válogatott mesék*. Budapest, Ifjúsági, 1955. 6.

²²⁰⁴ Szörényi (1998): i. m. 27.

évvel később Kuczka Péter, kijátszva a cenzúrát, a *Kozmosz Fantasztikus Könyvek* sorozatában kiadta a mű rövidített változatát.²²⁰⁵

Határ Győző *Heliáne* című könyve²²⁰⁶ 1947-ben rögvest a kommunista párt támadásainak célpontjává vált, mert a swifti fantasztikus regény köntösébe öltöztetve mutatta be a totalitárius diktatúra ellentmondásait. A könyvet ezután minden könyvtárból eltüntették. (Ma már bibliofil ritkaságnak számít!) Határ Győzőt 1950-ben börtönbe zárták, az 1956-os forradalom és szabadságharc után emigrált.

Révész Mihály *Táncsics Mihályról* szóló monográfiáját 1948-ban bezúzták.²²⁰⁷ Hamvas Bélát személyesen Lukács György támadta meg.²²⁰⁸ Ezután Hamvas B-listázták, művei 40 évig nem jelenhettek meg, és raktárosként kellett dolgoznia. Hamvas Béla Kemény Katalinnal együtt 1947-ben megjelentetett *Forradalom a művészetben* című művét pedig bezúzták.²²⁰⁹ Ez idő alatt a jogáról, a Kabbaláról, a zenről és a szufikről írt tanulmányokat. *Karnevál* című regényét 1985-ben adták ki,²²¹⁰ de csak csonkított formában,²²¹¹ majd 1988-tól megkezdték Hamvas többi művének kiadását.

A *Rákosi per* című kötetet, amikor 1950-ben újra kiadták,²²¹² kihúzták belőle a Károlyi Mihályra vonatkozó részt, hiszen addigra Károlyi már a Rajk-per miatt emigrált.²²¹³ Még Rákosi Mátyás beszédét is cenzúrázták. Rákosi ugyanis a magyar hadifoglyoknak 1943. szeptember 7-én előadást tartott *Ki a felelős?* címmel. A beszédnek az alábbi mondatait kihagyták Rákosi műveiből:

„Azt, hogy a háborút a magyar nép érdeke követelte volna, soha, senki sem merte állítani. Nem azért, mintha a magyar népnek nem volnának ma is jogos és ki nem elégített területi igényei. Elég például utalni arra, hogy Arad, a vértanúk városa, román kézen van. A románok azonban ebben a háborúban Horthy szövetségesei. És ezt a helyzetet örömmel ragadták meg arra, hogy még kíméletlenebbül elnyomják a Dél-Erdélyben maradt magyar kisebbséget.”²²¹⁴

Németh László *Égető Eszter* című regényében, amely 1948–1949-ben íródott, az író saját magáról mintázott hőse, Méhes Zoltán öngyilkosságot követ el, mert azt hiszi, hogy a ház előtt fékező autó érte jött. A csengőfrász korszakában egy regényben senki sem lehetett emiatt öngyilkos. Ezért 1956-ban csak úgy jelenhetett meg, hogy titokzatos módon

²²⁰⁵ Lásd <https://edesvizkiado.hu/ezoteria/a-voros-oroszlan-tortenete/>

²²⁰⁶ Határ Győző: *Heliáne*. Budapest, Magyar Téka, 1947.

²²⁰⁷ Révész Mihály unokájának, Révész T. Mihálynak személyes közlése alapján.

²²⁰⁸ Lukács György: Az absztrakt művészet magyar elméletei. In Lukács György: *Új magyar kultúráért*. Budapest, Szikra, 1948. 152–169.

²²⁰⁹ Hites Sándor: Az 1956-os emigráció prózairodalmáról. 1991 Határ Győző: *Heliáne* (második kiadás). In Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története*. III. kötet. Budapest, Gondolat, 2007. 790–803.

²²¹⁰ Hamvas Béla: *Karnevál*. I–II. kötet. Budapest, Magvető, 1985.

²²¹¹ Varga Ágota: *Aczél-történetek. Beszélgetések tiltott, túrt és támogatott kortársakkal Aczél Györgyről és a Kádár-korszakról*. Pécs, Alexandra, 2013. 73.

²²¹² Györfy Sándor (szerk.): *A Rákosi-per*. Budapest, Szikra, 1950.

²²¹³ Vámbéry Rusztem: *A Rákosi per. Vád – védelem – ítélet*. Budapest, magánkiadás, 1935. 51.

²²¹⁴ Idézi Nemes János: *Rákosi Mátyás születésnapja*. Budapest, Láng, 1988. 53.

„eltűnt”.²²¹⁵ Németh László a későbbiekben a *Sorskérdések* című írásával sem járt jobban. Tíz évig nem vállalta egyetlen kiadó sem a kiadását, csak 1989-ben jelenhetett meg.

Mikszáth Kálmán kritikai kiadásának 29. kötetéből – amely elbeszéléseket tartalmazott – kihagyták *A selyem kokárda* című írás néhány mondatát. A szabadságharc idején játszódó novellában ugyanis az orosz beavatkozásról Mikszáth ezt írta: „Azt a nemzetet, mely egyedül képes vállalkozni a bakó szerepére.”²²¹⁶

Báró Jósika Miklós *Emlékiratából* az 1977-es kiadásban 16 helyen volt valamilyen rész, amit a gondos cenzorok kihúztak.²²¹⁷ Például azt a részt, amikor a szlovák huszárok szárítani kitett fehérneműt loptak. Egy másik helyen arról írt, hogy egy orosz tisztnek nem volt orra, mégis „chinai Don Juan” volt. A szlovákok és a kínaiak „érzékenységet” kívántak ezekkel a kihúzásokkal védelmezni.

Krúdy Gyula *Tegnapok ködlovagjai* (1925)²²¹⁸ című gyűjteménye 1961-ben a Magvető Kiadónál jelent meg. A Kun Béláról szóló, *A bolsi* című portrét a kiadásból minden külön értesítés nélkül kihagyták. Hasonlóképpen nem kommentálták, hogy miért húztak ki egyes részeket az 1974-ben megjelent *A szobrok megmozdulnak* című könyvből, pedig meglepő módon szögletes zárójellel és benne három ponttal jelölték meg ezeket.²²¹⁹ Egyébként is több tucat helyen kihúzták műveiből a kommunistákra, illetve Trianonra vonatkozó mondatokat.²²²⁰

Jókai Mórnak a *Bárdy család* című novellája miatt nem jelenhetett meg a kritikai kiadásban egyetlen 1850-ben írt műve sem. Kimaradt az összes művekből Jókai Mórnak a krími háború alatt írt *Véres könyv* című műve is.²²²¹

Kassák Lajos *Egy ember élete* című önéletrajzából kihagyták az 1918–1919-re vonatkozó utolsó könyvet, bár ezt már a Horthy-korszakban is betiltották.

Móricz Zsigmond *A boldog ember* című regényének összes kiadásából kihúztak három szót: „arról nem tehetsz, hogy az ember az ország szolgálatában ég el, mint a kicsiny gyertyaszál. Ebben mindnyájan osztályos társaid vagyunk e megtörtetett [kis trianoni csonka] hazában.”²²²²

Zilahy Lajos *Két fogoly* című regényének Leninről szóló részét egyszerűen átírták. Az eredeti így szólt:

„A kocsiban térdeire könyökölve egy kopasz és töprengő ember ült, akit igazi nevén Iljits Uljanov Vladimirnak hívtak. Szegletes szatír arc, lapos, tatár szemekkel, s bennük egy borzalmas eskü tüze lappangott, amit akkor fogadott az egész emberiség ellen, amikor a testvérét, a cárral elleni

²²¹⁵ Kőszeg Ferenc: Könyvkiadói cenzúra Magyarországon. *Beszélő*, (1982), 5–6. 14–32.; Zsille Zoltán (szerk.): *Független Fórum. Kézírtas tiltott magyar irodalom a Kárpát-medencében*. München, Danubia, 1985. 202.

²²¹⁶ *Lányok Lapja*, (1877), 10. 184.

²²¹⁷ Eredeti kiadás: Jósika Miklós: *Emlékirat*. I–IV. kötet. Pest, Heckenast Nyomda, 1865. Cenzúrázott kiadás: Jósika Miklós: *Emlékirat*. Budapest, Szépirodalmi, 1977.

²²¹⁸ Krúdy Gyula: *A tegnapok ködlovagjai*. Békéscsaba, Tevan, 1925. 62–65.

²²¹⁹ Krúdy Gyula: *A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*. Budapest, Gondolat, 1974.

²²²⁰ Szörényi (1998): i. m. 34.

²²²¹ *Jókai Mór összes művei*. Kritikai kiadás. Budapest, Akadémiai, 1962.

²²²² Móricz Zsigmond: *A boldog ember*. In *Móricz Zsigmond művei*. Budapest, Athenaeum, 1939. 320.

merénylet miatt felakasztották, őt magát pedig láncra verték és hat évre Szibériába vitték. És ahogy ez a lepecsételt kocs Moszkva felé közeledett, úgy változott át lassanként Oroszország homlokán Isten kenete Káin átkává.”²²²³

Az ideológiai elvárásoknak megfelelő szöveg így hangzott:

„A kocsiban, térdeire könyökölve egy kopaszodó és töprengő ember ült, akit Vlagyimir Iljics Uljanovnak hívtak, s akinek testvérét a II. Miklós cár ellen tervezett merénylet miatt felakasztottak, őt pedig láncra verve vitték Szibériába, ahonnan hat év múlva szabadult. Lenin! És ahogy a lepecsételt kocs Moszkva felé közeledett, úgy változott át lassanként homlokán a cári évszázadok sötét jele egy teljesen új, és még beláthatatlan jövőndő jelévé.”²²²⁴

Mivel Móricz Zsigmond „haladó” írónak számított, ezért a kiadók nem említhették meg, hogy őt is cenzúrázták. A *Légy jó mindhalálig* című regényét is ideológiai okokból átirták, illetve egyes részeket kivágtak belőle.²²²⁵ Például Nagy József nyolcadikos diák, Misi szobatársa egyik kijelentését: „Azért lehet bízni csak a jövőben, mert sehol a világon még nem volt olyan forradalom, mint a mienk 48-ban, hogy a főurak és a köznemesség önként ajánlotta fel a parasztságnak a nemesi jogokat: ha ezt keresztül tudja csinálni az egész nemzet testében, akkor a magyarság olyan erős vár lesz, amelyhez nem hasonlítható a legnagyobb birodalom sem.”²²²⁶ A *Sárarany* című regényéből a románok „érzékenységét” kímélendő kihúztak három bekezdést.²²²⁷ Móricz Zsigmond önéletrajzából, amely *Életem regénye* (1939) címmel jelent meg, ki kellett húzni a „visszacsatolt” szót Kárpátalja mellől, hiszen ekkor már ez a terület a Szovjetunióhoz tartozott.²²²⁸

Szabó Dezső esetében nem volt szükség ilyen tapintatra. Az önéletrajzában kiadója nyíltan beismerte, hogy cenzúráztak: „A szövegben csak ott és annyiban rövidítettünk, ahol és amennyiben egyes népeket vagy vallásokat becsmérel vagy gyaláz, vagy ahol a szerző végtelen nacionalizmusa más nemzetek önérzetét sérti vagy sértheti.”²²²⁹

Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regénye, a Kun Béláról szóló bevezető miatt, 1946 és 1963 között nem jelenhetett meg. Ezután is legtöbb kiadásából hiányzott a XV. fejezet harmadik bekezdésének két utolsó mondata, amely a Budapestre bevonuló, Horthy Miklós vezette hadseregbe utalt: „Csöndes, megindító viszontlátás volt. A bujdosók, mint annyiszor a magyar történelemben, hazaérkeztek.” A *Vita a piskótáról, az irgalomról és az egyenlőségről* című IX. fejezetből pedig kihúzták ezt a mondatot is: „Lábuknál feküdt a forradalom patkánya. Döglött volt már. De még egyszer agyonütötték.”

Amikor végre újra kiadhatták Szerb Antal műveit, akkor is kihúztak egyes részeket belőlük. A *Világirodalom története* című könyvéből kihúzták az alábbi mondatokat:

²²²³ Zilahy Lajos: *Két fogoly*. II. kötet. Budapest, Athenaeum, 1926. 260.

²²²⁴ Zilahy Lajos: *Két fogoly*. Budapest, Szépirodalmi, 1981. 430.

²²²⁵ Margócsy József: Megjegyzések a Légy jó mindhalálig kiadásaihoz. *Irodalomtörténet*, 42. (1954), 3. 381.

²²²⁶ Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*. Budapest, Athenaeum, 1950. 175.

²²²⁷ Móricz Zsigmond: *Regényei és elbeszélései*. I. kötet. Budapest, Magyar Helikon, 1962. 783.

²²²⁸ Móricz Zsigmond: *Életem regénye*. Budapest, Szépirodalmi, 1957.

²²²⁹ Szabó Dezső: *Életeim*. II. kötet. Budapest, Szépirodalmi, 1965. 587.

„A szovjet színpad érdekes különlegessége volt egy időben az irtózatosan átírt klasszikus darabok, például Schiller Don Carlosa, megfelelő átalakításban. Hamletet úgy játszották, hogy kihagytak belőle minden polgári és elavult mozzanatot, így például a szellemet; Hamlet maga öltözik szellemnek, ezzel a fogással ugratja bele a többieket bosszú tervébe; Offélia pedig nem örül meg, az nagyon romantikus volna, hanem leissza magát és részeg állapotban fullad a vízbe.”²²³⁰

A Magyar irodalomtörténetből pedig kivágtak 34 oldalt. Például az alábbi mondatokat:

„1919 tavaszán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalomban kompromittált emberek eltűntek és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az Internacionálét dúdolták és most könnyek közt fújták felváltva a Himnusz és az Erger-berget.”

Karinthy Frigyes fiához írt levele 1945 után nem jelenhetett meg: „De nem mondtam ki azt a szót soha. És most már nem is tudom kimondani, csak annyit: valami fáj, ami nincs. Valamikor hallani fogsz majd az életnek egy fájdalmas csodájáról – arról, hogy akinek levágják a kezét és a lábát, sokáig érzi még sajogni az ujjakat, amik nincsenek. Ha ezt hallod majd: Kolozsvár, és ezt Erdély, és ezt: Kárpátok – meg fogod tudni, mire gondoltam.”²²³¹ A *Tanár úr kérem* című kötet *Reggel hétkor* című fejezetében Magyarország és Szerbia helyére Dániát és Norvégiát tették.

Dobi Istvánnak, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének *Emberek a szövetkezetben* címmel folytatásokban jelentek meg cikkei 1964-ben a *Szabad Föld*ben, azonban a könyv formájában való kiadást megtiltották.²²³²

Bessenyei György *A Rómának viselt dolgai* (1804) című műve is sokáig fennakadt a cenzúrán. Végül, 1972-ben is csak megcsonkítva adták ki²²³³ az alábbiakkal indokolva: „Mindössze mintegy 50 sort hagyunk el bántóan éles voltuk és egyébként jelentéktelenségük miatt.”²²³⁴

Táncsics Mihályt, a sajtószabadság hőst is cenzúrázták. Önéletrajzából kihagyták azokat a részeket, amelyekben vallásosságáról írt.²²³⁵ Szemere Bertalan útleírásából pedig azt a részt hagyták el, amelyben a természeti szépségtől megilletődve a teremő Istenről elmélkedett.²²³⁶

²²³⁰ Szerb Antal: *A világirodalom története*. Budapest, Révai, 1941. 405.

²²³¹ Kosztolányi Dezső (szerk.): *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. Budapest, Pallas, 1921. 190.

²²³² Révész (2020): i. m. 7.

²²³³ Bessenyei György: *Rómának viselt dolgai*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága – Vásárosnaményi Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1972.

²²³⁴ Idézi Szörényi (1998): i. m. 17–18.

²²³⁵ Táncsics Mihály: *Életpályám*. Budapest, Révai, 1949.

²²³⁶ Lukács Sándor: Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai úti naplójából. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89. (1985), 1. 135. A fenti szövegben példaként említettek Szörényi (1998): i. m. 9–73. oldalon találhatók.

Arany László népmeséit, amikor 1954-ben újra kiadták, az egyik mesehőst „Világbíró Mátyásról” „Zöldszakállú Királyra” kellett átkeresztelni.²²³⁷

Kuncz Aladár *Fekete kolostor: feljegyzések a francia internáltságból* című művét 1945 után elhallgatták. Az 1960-as években kiadták,²²³⁸ de kivágták belőle a könyv utolsó mondatát: „Csak most éreztük, hogy a fogságból hazaérkeztünk, az egyik szomorúságból egy másik még nagyobb szomorúságba.”

Hernádi Gyula *Kiáltás és kiáltás* című regényét még 1961-ben akarta kiadni, de a kényes téma miatt csak 1981-ben jelenhetett meg.²²³⁹ Az ok nyilvánvaló. Egy kiteljesedő szerelmet egy brutális ávós akadályoz meg.

Szobotka Tibort Kardos György, a Magvető Könyvkiadó igazgatója nem tartotta elég rendszerhűnek, ezért 1961-ben felbontotta az elődje által aláírt szerződést, és a már kiszedett novelláskötetet visszahozatta a nyomdából. Szobotka Tibor ezután tíz évig csak fordításokból tudott megélni.²²⁴⁰

Vándor Györgyi *A rémület éjszakái* című börtönnaplóját 1961-ben fejezte be és adta le a Magvető Könyvkiadónak. A szerzőt tíz évig hitegették azzal, hogy ki fogják adni. Végül 1974-ben emigrált, így jelenhetett meg a mű a müncheni Auróra Kiadónál. Magyarországon csak a rendszerváltozás után adták ki.

Egy pártfunkcionárius korábbi bűnei miatt érzett lelkiismeret-furdalástól is vezette írta meg politikusi pályáját bemutató könyvét. Azonban a korábban cenzorként is működő Horváth Márton *Holttengeri tekercek*²²⁴¹ című esszéregényéből ki kellett hagyni a sztálini terrorról és a Rajk-perről szóló részt.²²⁴²

Marosán György *Az úton végig kell menni*²²⁴³ című visszaemlékezésének megjelenése sem ment könnyen. Csak akkor adták ki, amikor újra felvették az állampárt tagjai közé. Azonban hiába jelezte a kötet zárszavában, hogy „e mű megjelenése időpontjában már szerkesztés alatt áll az életrajzi trilógia harmadik kötete”, *A tanúk még élnek* című kötet csak a rendszerváltozáskor jelenhetett meg, amikor már nem is számított olyan érdekesnek, hiszen akkor több tucat korábban betiltott könyvet adtak ki.²²⁴⁴

Várkonyi Nándor *Szíriat oszlopai* című művét 1972-ben és 1982-ben is cenzúrázva adták ki. Várkonyinak *Az elveszett paradicsom* című könyvét még 1988-ban sem merték teljes terjedelemben kiadni.²²⁴⁵

Kodolányi János *Boldog békeidők* című művét 1948-ban írta, de csak 1957-ben jelenhetett meg. A *Zárt tárgyalás* című kötetét még az OSZK-ból is eltüntették. Az 1950-es években Kodolányi nyomorgott. Fűtésre, világításra, még orvosi kezelésre sem volt

²²³⁷ Murányi (2004): i. m. 375.

²²³⁸ Kuncz Aladár: *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból*. Budapest, Szépirodalmi, 1963.

²²³⁹ Hernádi Gyula: *Kiáltás és kiáltás*. Budapest, Magvető, 1981.

²²⁴⁰ Szabó Magda: *Megmaradt Szobotkának*. Budapest, Jaffa, 2018.

²²⁴¹ Horváth Márton: *Holttengeri tekercek*. Budapest, Magvető, 1970.

²²⁴² Horváth Bálint: Horváth Márton politikai pályája. *Múltunk*, 62. (2017), 3. 126.

²²⁴³ Marosán György: *Az úton végig kell menni*. Budapest, Magvető, 1973.

²²⁴⁴ Marosán György: *A tanúk még élnek*. 1956. Budapest, Hírlapkiadó, 1989. 6.

²²⁴⁵ Várkonyi Nándor: *Szíriat oszlopai*. Budapest, Magvető, 1972; Várkonyi Nándor: *Az elveszett paradicsom*. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1988.

pénze.²²⁴⁶ Az *Én vagyok* című regényének 1972-es kiadásából pedig a szöveg több mint egynegyedét kihúzták.²²⁴⁷

A meglehetősen dogmatikus marxista Dolmányos István *A Szovjetunió története* című könyvét is betiltották 1971-ben. Az indoklás így szólt: „A szerző igencsak túlértékeli az SZKP XXII. kongresszusának jelentőségét, pozitív szerepét és Hruscsov tevékenységét. [...] Értékelése után nehezen érthető meg, miért került sor Hruscsov leváltására.”²²⁴⁸ Mindennek az az egyszerű oka volt, hogy a kézirat még akkor íródott, amikor Hruscsov még a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára volt.

Ránki György 1973-ban kiadott *A második világháború története* című könyvéből kivették az első fejezetet, mert abban leírta, hogy a náci Németország mellett a Szovjetunió is részt vett Lengyelország lerohanásában.²²⁴⁹

Hosszú előkészületek után kiadták Károlyi Mihály önéletrajzát *Hit, illúziók nélkül* címmel.²²⁵⁰ Kende Péter a párizsi *Irodalmi Újság*ban közzétett cikkében leírta, hogyan foglalmazták át a Károlyi életművét az éppen aktuális politikai irányzatnak megfelelően. Kijelentette: „a könyvnek ezt a központi mondanivalóját (a szívét!) a cenzorok kérlelhetetlen következetességgel kioperálták.”²²⁵¹ Csak a 2013-ban újra kiadott Károlyi-életrajz tartalmazta például ezt a kicenzúrázott mondatot: „Magyarország kétszer késte le a demokratikus csatlakozást: először 1918-ban az antant hibájából; másodszer 1947-ben az oroszok miatt.”²²⁵²

Már a könyvesboltok polcairól szedték össze 1979-ben Kádár János utasítására Borsányi György Kun Béláról szóló monográfiáját. Ez nem lehetett kis teljesítmény, hiszen a könyv 25 ezer példányban jelent meg. Állítólag azért vonták be, mert a „guruló rubelek” ügye tabutémának számított.²²⁵³

A Sára Sándor doni katasztrófáról szóló, *Pergőtűz* című filmjéből készült könyv 100 ezer példányát is bezúzták.²²⁵⁴

Nádas Péter *Egy családregény vége* című műve is csak hosszú huzavona után jelenhetett meg.²²⁵⁵

²²⁴⁶ Domokos (1996): i. m. 48.

²²⁴⁷ Tili Annamária: Kodolányi János *Én vagyok* című regényének szövegváltozatai. *Irodalomtörténet*, 34. (2003), 2. 272.

²²⁴⁸ Idézi Ständeisky Éva: Bomlás. A hatalom és a kulturális elit. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004a. 322.

²²⁴⁹ Bokodi-Oláh Gergely: *Megelevenedő történelem. Történelmi műsorok a Magyar Televízióban 1957–1990*. Budapest, magánkiadás, 2009. 42.

²²⁵⁰ Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, Magvető, 1977.

²²⁵¹ Kende Péter: A Károlyi-önéletrajz ügye. *Irodalmi Újság*, 29. (1978), 3–4.

²²⁵² Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, Európa, 2013. 478.

²²⁵³ MNL OL M-KS 288. f. 7/580. ö. e. Hajdu Tibor: *Változó korok, változó vélemények a magyarországi Tanácsköztársaságról*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2009. 14.; Huszár (2002): i. m. 532.; Gyarmati (2002a): i. m. 46.; B. Kádár Zsuzsanna: *Állam – párt – történetírás. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet – az MSZMP Párttörténeti Intézete (1948–1989)*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 2021. 101.

²²⁵⁴ Bokodi-Oláh (2009): i. m. 48.

²²⁵⁵ Balassa Péter: *Mindnyájan benne vagyunk. Nádas Péter művei*. Budapest, Balassi, 2007.

Hajnóczy Péter *A fűtő* című regényének betördelt kéziratát a Magvető Könyvkiadó igazgatója, Kardos György azzal adta vissza, hogy ez a regény „ellenforradalmi”, és örüljön a szerző, hogy nem jelenti fel. A cenzúra következetlen gyakorlatára jellemző módon *A fűtő* a Szépirodalmi Könyvkiadónál később megjelenhetett.²²⁵⁶

Az 1944–1945-ös „felszabadulásról” szóló *Sorsforduló* című kötetet azért tiltották be, mert abban olyan dokumentumokat is közöltek, amelyek a szovjet katonák atrocitásait mutatták be.²²⁵⁷

A Móra Könyvkiadó híres hadvezérekről szóló ismeretterjesztő sorozatot adott ki, amely Nagy Sándortól kezdődően mutatott be történelmi jelentőségű személyiségeket. Mivel a műben Erwin Rommel is helyet kapott, a könyvet bezúzták, a kiadó igazgatóját pedig menesztették.

Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című esszékötetét először 1978-ban adta ki a Magvető Kiadó, azonban csak 1988-ban kerülhetett forgalomba a könyv, mivel már Nyugat-Európában kiadták.²²⁵⁸ A tízéves késésre a következő magyarázat született: „Magas szintről származó tilalom volt a várakozás oka.”²²⁵⁹

Sinkó Ervin *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–37* című művét, mivel az a moszkvai kálváriáját, illetve az *Optimisták* című könyvének sorsát mutatta be, csak 1961-ben, Jugoszláviában adták ki, Magyarországon csak a rendszerváltozáskor jelenhetett meg, pedig a szerző a Kommunisták Magyarországi Pártjának alapító tagja volt.

Hasonló sorsra jutott 1970-ben Sík Endre – nyugalmazott külügyminiszter, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagja – *Vihar a levelet...* című visszaemlékezése is: a már kinyomtatott könyvet a szovjet elvtársak érzékenységre hivatkozva visszavonták,²²⁶⁰ és csak a rendszerváltozás előtti évben (1988) jelenhetett meg.²²⁶¹

A kommunista írók közül a legtöbb tiltást és büntetést Lengyel József szenvedte el. A Szovjetunióban végigélt kálváriájáról szól *Elejétől a végéig* című műve, az *Igéző* című elbeszélésciklusában pedig a lágeréveket örököltette meg. E művei miatt sorozatos támadások érték. A *Szembesítés* című művét állítólag Kádár János ötlete alapján csak kis példányszámban, belső használatra adták ki. Nagyobb példányszámban csak 1988-ban jelenhetett meg. A *Népszabadság* glosszáírója még ekkor is a rosszallását fejezte ki emiatt. A *Lengyel József noteszeiből 1955–1975* című könyv pedig csak 1989-ben jelenhetett meg.²²⁶²

²²⁵⁶ Czigány (1990a): i. m. 171–183.; Bán Zoltán András: 1975, te Mozgó! *Beszélő*, 3. (1998), 6. 85.

²²⁵⁷ Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944. szeptember – 1945. április*. I. kötet. Budapest, Levéltári Igazgatóság, 1970. 223. Vö. Pető (1999): i. m. 85.

²²⁵⁸ Zsille (1985): i. m. 24.

²²⁵⁹ Soltész Anikó – Palotai János: Kinyílt dobozok – olvasható könyvek. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Budapest, R-Forma, 1989. 380.; Huszár (2002): i. m. 538.

²²⁶⁰ MNL OL M-KS 288. f. 36/1971. ő. e.; MNL OL M-KS 288. f. 41/1971/152. ő. e.; Ständeisky (2005): i. m. 311.

²²⁶¹ Sík (1988): i. m. 525.

²²⁶² Ständeisky (2004a): i. m. 312.; Molnár (2004): i. m. 234.; Illés Lajos: *Az Új Írás hőskora. Irodalmi történetek, emlékiratok*. Budapest, Hét Krajcár, 2002. 71.

Vas Zoltán *Nem a tejes csenget* című önéletrajzi ihletésű művét is betiltották, sőt a Legfelsőbb Ügyészség utasítására 1973-ban izgatás címén eljárást indítottak ellene. Vas Zoltán emlékiratai rendkívüli előzmények után jelentek meg: az egykori politikusnál házkutatást tartottak, útlevelet elkobozták, végül hosszú alkudozások után, Nemes Dezső és Óvári Miklós cenzori beavatkozását követően, engedélyezték a könyvek kiadását.²²⁶³ Az emlékiratok harmadik kötete, *A betiltott könyvem* csak a rendszerváltozás után jelenhetett meg.²²⁶⁴

A *Magyar értelmező kéziszótárban* a „bolond” után a „bolsevik” címszó jött volna. Ezt azonban a lektor nem engedte, ezért betették közéjük a „bolonyik” (békaborsó) szót. Így már megjelenhetett a szótár.²²⁶⁵

Haraszti Miklós néhány társával „baloldaltól” kritizálta a Kádár-rendszert, emiatt csak marósként helyezkedhetett el a Vörös Csillag Traktorgyárban. Az itt szerzett tapasztalatai alapján írta meg az „uralkodó osztály” életét bemutató *Darabbér* című munkásszociográfiáját. A kéziratot a rendőrség lefoglalta, Harasztit pedig előzetes fogva tartásba helyezték. Kétheti éhségsztrájk után engedték meg, hogy szabadlábban védekezhessen. Ennek köszönhetően el tudta érni, hogy többen is szolidaritást vállaltak vele. A tárgyaláson megjelent Rajk Júlia, Károlyi Mihályné Andrassy Katinka és Duczyńska Ilona is. A Btk. 127. §-a alapján államellenes izgatással vádolták, mivel a bíróság szerint a mű alkalmas arra, hogy „gyűlöletet ébresszen a Magyar Népköztársaság törvényes államrendje ellen”. A nagy nyilvánosságra tekintettel csak nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetést szabtak ki.²²⁶⁶ Haraszti könyve Magyarországon csak 1989-ben jelenhetett meg, miután már tizennégy országban kiadták.²²⁶⁷

Bibó István életműve kapcsán 76 szerző írt méltató-elemző tanulmányt. A kéziratot beadták a Gondolat Könyvkiadónak, amely visszautasította a közlést. Huszár Tibort²²⁶⁸ bízták meg egy elutasító lektori vélemény megírásával. Végül is a *Bibó Emlékkönyv* szamizdat lett. A szerzők kifizették a 90 példányban legépelt kézirat előállítási árát. Ebből akartak juttatni a könyvtáraknak is.²²⁶⁹

Hernádi Gyula *Borotvált tabló* című művét bezúzták (csak 1980-ban jelenhetett meg), az író pedig nem kapott útlevelet, mert kiutazása „sérti a Magyar Népköztársaság érdekeit”.²²⁷⁰

²²⁶³ Vas (1990): i. m. 337–339.

²²⁶⁴ Vas (1990): i. m. 365.

²²⁶⁵ Juhász József et al. (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai, 1972.

²²⁶⁶ Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet”. Haraszti Miklós *Darabbér* pere (1973–1974) és emlékezete. *Clio Műhelytanulmányok*, (2020), 7. 39.

²²⁶⁷ Haraszti Miklós: *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest, Téka, 1989.

²²⁶⁸ Huszár Tibor (1930–2019): szociológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A moszkvai Lenin Intézetben tanult. 1960-tól kezdett dolgozni az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karán.

²²⁶⁹ Réz Pál (szerk.): *Bibó-emlékkönyv*. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.

²²⁷⁰ Domokos (1996): i. m. 222.

Püski Sándor New York-i kiadója Csoóri Sándor előszavával jelentette meg 1983-ban Duray Miklós *Kutyaszorító* című művét.²²⁷¹ Csoóri írásában a nyugati közvélemény elé tárta a szovjet típusú diktatúra két jellemző vonását: az állampárti rendszert és a magántulajdon tilalmazását, és egyértelműen magasabb rendűnek minősítette a nyugati demokráciákat:

„A nyugati demokráciák neveltje hitetlenül hallgatja a kelet-európai kisebbségek nyomoráról szóló történeteket. [...] A többpártrendszerű országok nacionalizmusa sohasem lehet olyan féktelen és diktatórikus, mint az egy párt irányította országoké! Hiszen ahol pártok versenyezhetnek a hatalomért, ott akár meggyőződésből, akár pártérdekből az egyik küzdőnek föltétlenül fel kell vállalnia a nemzetiségek gondjait. [...] A magántulajdontól megfosztott egyén elveszítve gazdasági támasztékát, pajzsát, tökéletesen elveszett állampolgárrá változott. Ide-oda lökhető alkalmazottát!”

Az előszóban Csoóri kitért a nemzetiségeket védő egyházakat megsorozó marxista „ideológiai kartácstűzre” is.²²⁷²

A leleplező írásért járó szigorú büntetést személyesen Kádár János kezdeményezte, aminek következtében 1983. június 13-án az MSZMP KB a következőkről döntött:

1. Csoóri Sándor az Írószövetség képviseletében nem utazhat külföldre.
2. A Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatóságának le kell állítania Csoóri Sándor politikai tartalmú, a Magyar Népköztársaság érdekeit sértő írásainak megjelentetését.
3. A Tájékoztató Hivatal elnökének el kell rendelnie, hogy Csoóri Sándor politikai jellegű és tartalmú írásait ne közöljék. A Művelődési Minisztérium egyidejűleg biztosítsa, hogy Csoóri Sándor nyilvános szerepléseit az illetékes tanácsai és művelődési szervek ne engedélyezzék.

A KB Tudományos és Kulturális Osztálya a Külügyi Osztállyal együttműködve szóbeli jegyzékben adjon tájékoztatást az ügygel kapcsolatos állásfoglalásáról a budapesti szovjet, csehszlovák és román nagykövetség kulturális beosztottjának.

„Ha az imperialista propaganda központok Csoóri Sándor írását szélesebb körű kampány keretében felhasználják, az abban foglaltakra nyilvánosan is reagálni kell a Magyar Nemzet vagy az Élet és Irodalom hasábjain. A megjelenő írás lépjen fel a nacionalizmus ellen, és utasítsa vissza Csoóri Sándor előszavának főbb megállapításait. A nyilvános elhatárolódással el kell érni, hogy a szükségessé váló adminisztratív intézkedéseket a kérdés iránt érzékeny értelmiségi közvélemény értse és elfogadja” – olvasható az ülésen elfogadott határozatban.²²⁷³

1983. szeptember 16-án meg is jelent az *Élet és Irodalomban* Hajdú János *Utószó egy előszóhoz* című írása, amelyben beszámíthatatlannak minősítette Csoóri Sándort,

²²⁷¹ Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski, 1983.

²²⁷² Csoóri Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. *Beszélő*, (1983), 8. 88–96.

²²⁷³ MNL OL M-KS 288. f. 7/675. ó. e.

és azzal vádolta, hogy tudatzavarából fakadóan aggódik a kisebbségi magyarokért. Hajdú kijelentette, hogy Csoóri „háta fordított a szocializmusnak”. Jellemző a pártvezetésre, hogy olyan írás ellen is támadást indított, amelyet az ország közvéleménye nem ismerhetett, hiszen a könyv Magyarországra nem juthatott el. Duray Miklósnak, előzetes letartóztatása idején, az iratismertetéskor mint ellene szóló bizonyítékot mutatták be Hajdú János cikkét.²²⁷⁴

Az 1984-es Los Angeles-i olimpiát a szocialista országok többsége szovjet utasításra bojkottálta, ezért az olimpiáról szóló, 100 ezer példányban kiadott könyvet bezúzták. A kéziratot a *Népsport*, és a Magyar Televízió újságírói szerkesztették, a kiadvány felelős szerkesztője Varga József, a *Népsport* főszerkesztője volt. A kötetet Békesi László,²²⁷⁵ a Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottságának titkára, a Magyar Atlétikai Szövetség elnöke lektorálta, és az előszót is ő írta. A főszerkesztő pártfegyelmit kapott, és egyúttal nyugdíjazták is, Gyárfás Tamást vizsgáztatóként munkatárssá, sőt a lektor, Békesi László karrierjét is visszavetette a kiadvány: a budapesti pártbizottság eléről pártfegyelmmel helyezték át a Pénzügyminisztériumba.²²⁷⁶

Géczi János *Vadnarancsok* (1982) című szociográfiáját, valamint Boros István Vértessy Péterrel közösen írt *Narko blues* című kötetét betiltották, majd hosszú ideig a kiadó asztalfiókjában tartották. Mindkét mű deviáns magatartásformákat mutatott be, és nyíltan szólt a kábítószer-fogyasztásról is. A kötetekből kiderült, hogy a szocialista társadalom működési mechanizmusaira vezethetők vissza a hibás viselkedésformák.²²⁷⁷

Herczeg Ferenc műveit 1945 után sokáig nem adhatták ki. Az 1980-as években történt némi változás. 1985-ben megjelent a *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház* című kötet.²²⁷⁸ Azonban, ha összehasonlítjuk az eredeti kiadással,²²⁷⁹ kiderül, hogy több helyen is cenzúrázták. Kihúzták például a Tisza Istvánról szóló részeket:

„[É]s a geszti remetegránit alakját olyan [...]” „Tisza István tisztító orkántként söpör végig az országon.”²²⁸⁰ „Nevezetes azonban, hogy a sajtó (az orosz GPU szakkifejezése szerint) likvidálta darabjaimat, olyan nagyszabású büntető expedíciót rendezett, mely semmiképpen sem volt arányban a kihágás nagyságával.”²²⁸¹ „Ha valaki akkor azt mondja nekem, hogy ez a ragyogó kép cárostul, vezérkarostul, püspököstül szennybe és vérbe fog fulladni, biztosan futóbolondnak nézem.”²²⁸²

²²⁷⁴ Fényi Tibor: A kiengesztelődés erénye. Beszélgetés Duray Miklóssal. *Valóság*, 31. (1988), 10. 77.; Kiszely Gábor: *Szellem a célkeresztben. Csoóri Sándor és a politikai rendőrség ügynökei*. Budapest, Magyar Egyetemi, 2007. 97.

²²⁷⁵ Békesi László (1942–): közgazdász, kommunista politikus, pénzügyminiszter.

²²⁷⁶ Varga Zsuzsa (1988): i. m. 109.

²²⁷⁷ Tóth Eszter Zsófia: „Exnarkós körök beszélgetnek”. Módszertani kísérlet egy találkozó többszemponút elemzésére. *Forrás*, 43. (2011), 7–8. 211–224.

²²⁷⁸ Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház*. Budapest, Szépirodalmi, 1985.

²²⁷⁹ Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház*. I–II. kötet. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 1939.

²²⁸⁰ Herczeg (1985): i. m. 453.; Herczeg (1939): i. m. 305.

²²⁸¹ Herczeg (1985): i. m. 295.; Herczeg (1939): i. m. 93.

²²⁸² Herczeg (1985): i. m. 360.; Herczeg (1939): i. m. 178.

„Azt azonban elismerte Komarovszky, hogy az orosz népet éppen a passzív természete teszi európai veszedelemmé, mert könnyen aláveti magát minden zsarnokságnak és ellenállás nélkül hajtja magát a legigazságtalanabb háborúba is.”²²⁸³

A Szépirodalmi Könyvkiadó, amely a hajdani Révai Kiadó jogutódja volt, megpróbálta 1986-ban újra megjelentetni a Révai Nagy Lexikont. A hasonmás kiadásra néhány nap alatt 75 ezer előfizetés gyűlt össze. (Nem csoda, mert akkoriban már nagyon régóta nem volt egyetlen használható lexikon sem a forgalomban.) A pártvezetés azonban betiltotta a lexikont, és a már kinyomtatott első kötetet is visszavonatta. Berecz János állítólag a Szamuely Tiborról írt szócikkre hivatkozott a határozat meghozatalakor.²²⁸⁴

Móra Ferenc *Hannibál feltámasztása* című regényét 1924-ben írta. A *Magyar Nemzet* folytatásokban kezdte közölni 1949-ben. Kihúztak belőle minden olyan részt, ami a kommunista rendszerre vonatkozott. A szerkesztők a kicenzúrázott szövegek pótlására önkényesen beírtak néhány propagandisztikus mondatot. A későbbi kiadások ezt a manipulált szöveget tették közzé. Ezt a művet tehát nemcsak a nyilasok, hanem a kommunisták is átírták, így az eredeti szöveg csak 2004-ben látott napvilágot.²²⁸⁵ *Verses ábécéjében* a sorok rímelték egymással, és a kezdőbetűk adták ki az ábécét. A játékos műben a „Jó az Isten, jót akar” helyére a „Jó az anya, jót akar” mondat került. Móra Ferenc *Ének a búzamezőkről* című regényét (1927) sokáig nem adták ki a Tanácsköztársaságra tett megjegyzése miatt, és a Magvető Könyvkiadó életműsorozatából is kihagyták. Végül 1978-ban csonkítva jelenhetett meg.

Benedikty Tamás *Szamorájok* című műve 1956-os témája miatt 1980-tól a rendszerváltozásig nem jelenhetett meg.²²⁸⁶ Még 1988-ban is működött a cenzúra. Várhelyi András *Fegyház* című könyve csak a rendszerváltozás után jelenhetett meg.²²⁸⁷

A külföldi szerzők sem jártak jobban. A cenzorok helyzetét nagyban megkönnyítette, hogy az eredeti nyelven megjelent művekhez kevesen fértek hozzá, ezért a műfordításoknál teljesen önkényesen jártak el. A klasszikus szerzőket, például Cervantes, Walter Scott, Tolsztoj stb. úgy írták át, mintha ők is a kommunizmus előhírnökei lettek volna.²²⁸⁸

Evelyn Waugh megjelenés előtt álló *Utolsó látogatás* című regényét²²⁸⁹ „a letűnt angol arisztokrácia nosztalgikus ábrázolása” miatt kihozatták a nyomdából, és egyenesen a zúzdába vitték.²²⁹⁰

²²⁸³ Herczeg (1985): i. m. 367.; Herczeg (1939): i. m. 188.

²²⁸⁴ Czigány (1990): i. m. 187.

²²⁸⁵ Hajdu Tibor: Hannibál legújabb feltámasztása – Móra Ferenc: Hannibál feltámasztása. *Mozgó Világ*, 30. (2004), 11. 107.

²²⁸⁶ Stefka István: Huszárszobor. *Magyar Nemzet*, 2006. július 22. 23.

²²⁸⁷ Várhelyi András: *Fegyház*. Budapest, ISTAR, 1988. 4.

²²⁸⁸ Lukács György: Cervantes: Don Quijote. In Lukács György: *Világirodalom. Válogatott világirodalmi tanulmányok*. I. kötet. Budapest, Gondolat, 1969. 9.; Lukács György: Walter Scott. In Lukács György (1969): i. m. I. 182.; Lukács György: Tolsztoj és a realizmus fejlődése. In Lukács György (1969): i. m. II. 29.

²²⁸⁹ Evelyn Waugh: *Utolsó látogatás*. Ford. Ottlik Géza. Budapest, Franklin, 1948.

²²⁹⁰ Kelecsényi László: *A szabadság enyhe mámora. Ottlik Géza életei*. Budapest, Magvető, 2000. 83.

Az egyébként marxista Albert Mathiez *A francia forradalom* című könyvének fordításakor a harmadik rész alcímét – *La Terreur* (A terror) – a szovjet hivatalos állásfoglaláshoz igazodva *A jakobinus diktatúra*²²⁹¹ címre változtatták. A francia történészek egyébként csak elvétve használták ezt a kifejezést.

Az egyik legnagyobb cenzort, Lenint is cenzúrázták. *A sajtóról*²²⁹² című kötetben Lenin cenzúráról írt megengedőbb tartalmú műveit kihagyták.²²⁹³ Tabutémának számított, hogy Lenin nem csak könyvtárakban kutakodott, sőt Inessa Armand²²⁹⁴ a szeretője volt. Ezért kellett kihúzni a levelezésükből az „ezer csókot”.²²⁹⁵

Paul Guimard *Hárman Párizsban*²²⁹⁶ című művét utólag, sajátos módon cenzúrázták: a már kinyomtatott 7100 példány mindegyikéből zsillettpengével kivakartak három betűt, és fekete tollal átjavították. Így lett az „összeesküvő oroszokból” „összeesküvő orvosok”.

Margaret Mitchell *Elfújta a szél* című világhírű műve 1936-ban jelent meg. Magyarországon már rá egy évre kiadták. 1945 után viszont több mint 40 évig politikai okokból nem lehetett újra kiadni.²²⁹⁷

Henryk Sienkiewicz *Tűzzel-vassal* című regényét 1960-ban kiadták, de kihagyták belőle azokat a részeket, amelyek a katolikus lengyeleket, litvánokat pozitív módon mutatják be, de egyúttal kivágták azokat a részeket is, amelyek Hmelnickij és Bohun negatív vonásait, tetteit mutatták be.²²⁹⁸

Milan Kundera²²⁹⁹ *Tréfa* című könyve 1968-ban jelent volna meg, azonban a szerző politikai szerepvállalása (prágai tavasz) és disszidálása miatt mégsem adták ki. A regény több ezer példányáról semmit sem lehet tudni, de kétezer darab megmaradt az Európa Könyvkiadó raktárában, így 1988-ban a könyvespolcokra kerülhetett.²³⁰⁰

Az írók életrajzát is meghamisították. Dobossy László a *Hašek világa* (1970)²³⁰¹ című életrajzban azt fejtegette, hogy Jaroslav Hašek az orosz hadifogságban kommunista lett, és szívvel-lélekkel szolgálta a Vörös Hadsereget mint politikai tiszt. Valójában a Párizsban 2016-ban megjelent *Aventures dans l'Armée Rouge* (Kalandozás a Vörös Hadseregben)

²²⁹¹ Albert Mathiez: *A francia forradalom*. Ford. Mihályi Gábor. Budapest, Bibliotheca, 1957. 353.

²²⁹² Marx–Engels–Lenin (1974): i. m.

²²⁹³ Gyertyán Ervin: A nyilvánosság és a MUOSZ. *Magyar Sajtó*, 29. (1988), 3. 4.

²²⁹⁴ Inessa Armand (született Élisabeth Pêcheux d'Herbenville) (1874–1920): francia születésű kommunista. Tizenkilenc évesen férjhez ment Alexander Armandhoz, egy gazdag orosz textilgyáros fiához. A házasságból négy gyermek született. 1902-ben elhagyta férjét, és sógorának lett az élettársa. Tőle született az ötödik gyermeke. Ezután elhagyta családját, és részt vett a kommunista párt szervezésében. Párizsban ismerkedett meg Leninnel. Svájcban a német kormány által biztosított különvonaton együtt utazott vissza Leninnel Oroszországba. A Kreml falába temették el, nem messze a Lenin-mauzóleumtól.

²²⁹⁵ Alexandr Latisev: Lenin és Inessza. *Eszmélet*, 11. (1999), 42. 61.

²²⁹⁶ Paul Guimard: *Hárman Párizsban*. Budapest, Európa, 1957.

²²⁹⁷ Tóth (1992): i. m. 401.

²²⁹⁸ Henryk Sienkiewicz: *Tűzzel-vassal*. Budapest, Európa, 1960. Vö. Henryk Sienkiewicz: *Tűzzel-vassal*. I–II. kötet. Budapest, Szent István Társulat, 1915.

²²⁹⁹ Milan Kundera (1929–2023): cseh regényíró, drámaíró, költő, esszéista. 1975-ben Franciaországba emigrált. *A nevetés és felejtés* könyve című regénye miatt megfosztották csehszlovák állampolgárságától.

²³⁰⁰ Květoslav Chvatík: *Milan Kundera regényeinek világa*. Budapest, Európa, 2002.

²³⁰¹ Dobossy László: *Hašek világa*. Budapest, Európa, 1970.

című írásból kiderült, hogy a pacifista író csak azért csatlakozott a bolsevikokhoz, hogy minél hamarabb hazatérhessen. Ráadásul egy kommunista komisszár ki is akarta végezni.

Ernesto „Che” Guevara *Bolíviai naplója*²³⁰² 1968-ban jelent meg, de Kardos György és Aczél György megállapodása alapján nem kerülhetett bolti forgalomba. Az okokat talán Szerbhorváth György írásából ismerhetjük meg.²³⁰³

Borisz Paszternak Nobel-díjas regényét, a *Zsivago doktort* csak harminc évvel nyugati megjelenése után lehetett közölni. Mihail Bulgakov 1926-ban írt *Kutyaszív* című könyvét csak 1988-ban merték kiadni.

Arthur Koestler *Sötétség délben* (1940), Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicin *A Gulag szigetcsoport* (más fordításban *Gulag szigetvilág*) (1983–1975), Jorge Semprún *Ramón Mercader második halála* (1968), George Orwell *1984*, *Hódolat Katalóniának* és *Állat-farm* című művei is csak a rendszerváltozáskor jelenhettek meg. A korábbi években Magyarországon ezekről a művekről és szerzőikről csak bértollnokok ledorongoló véleményét lehetett olvasni.

Másfél évtizeddel a rendszerváltozás után derült ki, hogy Günter Grass *A bádogdob* című könyvét is cenzúrázták.²³⁰⁴

Zárt kiadványok

Egy olyan zárt rendszerben, ahol az információhoz csak korlátozott mértékben lehet hozzáférni, maguk a vezetők is alulinformálttá válhatnak. Ennek elkerülésére találták ki a Szovjetunióban még az 1930-as években a „zárt kiadvány” kategóriáját, amelynek révén a legfelsőbb pártvezetés, a nómenklátúra elitje, mintegy 400-500 fő juthatott hozzá egyes, egyébként szigorúan titkos információkhoz. Ennek eszközei a belső, bizalmas tájékoztatók, újságok (például *Cikkek a nemzetközi sajtóból*) és a zárt terjesztésre szánt könyvek voltak.

Magyarországon a Politikai Bizottság egy 1969. évi határozata alapján a Kossuth Könyvkiadónál jelentek meg az Agitációs és Propaganda Bizottság által kijelölt könyvek.²³⁰⁵ A zárt kiadványokat kezdetben nagyon szűk körben (250-300 fő) terjesztették. Az 1970-es évek elején a következő funkcionáriusok szerezhették be a munkákat: a KB tagjai, a Központi Ellenőrző Bizottság tagjai, a megyei pártbizottságok első titkárai, az öt megyei jogú város pártbizottságának első titkárai, a budapesti pártbizottság titkárai, a propaganda- és művelődési osztály vezetői, a budapesti kerületi pártbizottságok első titkárai, a KB osztályvezetői és helyettesei, a KISZ KB titkárai, a Politikai

²³⁰² Ernesto Che Guevara: *Bolíviai napló*. Budapest, Ulpius-ház, 2006.

²³⁰³ Szerbhorváth György: Che, a gasztrogerilla. *Beszélő*, 13. (2008), 10. 26–29.

²³⁰⁴ A Grass-regényből kigurított sorok. *Magyar Nemzet*, 2004. május 4. 15.

²³⁰⁵ Az Agitációs és Propaganda Bizottság nem azonos a napi operatív ügyeket intéző, Agitációs és Propaganda Osztállyal.

Főiskola rektora és helyettesei, az Egyéves Központi Pártiskola igazgatója, a Párttörténeti Intézet igazgatója és helyettesei, a Társadalomtudományi Intézet egyes vezetői, a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának tagjai, az *Esti Hírlap* és a *Magyar Hírlap* főszerkesztői, a Tájékoztatási Hivatal és a Minisztertanács Hivatal vezetője, a Minisztertanács tagjai, a miniszterhelyettesek egy része, a rádió és a televízió vezetői, egyes országos hatáskörű szervek vezetői, a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke, elnökhelyettese, főtitkára és titkára, a Magyar Tudományos Akadémia egyes vezetői, valamint a Kiadó Főigazgatóság vezetői. Az 1980-as években a jogosultak száma 1200-1400 főre bővült. Az 1956-os forradalommal foglalkozó könyvek azonban még ebben a zárt körben sem jelenhettek meg.²³⁰⁶ A zárt kiadványok legnagyobb része egyébként nem jelentett volna különösebb veszélyt akkor sem, ha rendes könyvárusi forgalomban adták volna ki (például Horthy Miklós: *Emlékirataim*; Polonyi Péter: *A Kínai Kommunista Párt IX kongresszusáról*; Ota Šik: *A csehszlovák gazdaság igazi helyzete*; Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*; Che Guevara: *Bolíviai napló*; Josip Broz Tito: *Önéletrajzi vallomások*).

Az 1945 előtt Magyarországon megjelent és betiltott könyveket, valamint a nyugati emigrációban megjelent műveket csak az Országos Széchényi Könyvtárban, a Munkásmozgalmi Intézet Könyvtárában és Országgyűlési Könyvtárban kialakított „zárt” gyűjteményekben lehetett megtalálni. Természetesen ezekhez a könyvekhez is csak a nómenklatúra tagjai, valamint különleges engedéllyel rendelkezők férhettek hozzá.²³⁰⁷

Költemények cenzúrája

Oszip Mandelstam²³⁰⁸ bizonyos büszkeséggel jegyezte meg, hogy sehol a világon nem értékelik olyan nagyra a költészetet, mint a Szovjetunióban, itt ugyanis egy vers miatt agyon is lőhetik az embert.²³⁰⁹

A költőkre is hasonló sors várt, mint az írókra. 1945 után átvizsgálták az addig született műveket. Egyes verseket örökre ki akartak törölni az irodalmi tudatból, másokat pedig meghamisítottak.

²³⁰⁶ Murányi (2004): i. m. 278–280.

²³⁰⁷ MNL OL XIX-L-4-d. 0041/1959.

²³⁰⁸ Oszip Emiljevics Mandelstam (1891–1938): orosz költő és esszéíró. Végül is bevált a jóslata: verseiért letartóztatták, és egy lágerben, ismeretlen körülmények között halt meg. Nagyvezda Mandelstam: *Emlékeim*. Budapest, Magvető, 1990.

²³⁰⁹ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 10.; Sentalinszkij (2000): i. m. 230.

Vörösmarty Mihály „összes” verseinek kötetéből kimaradt az a költemény, amely Sallay Imre *Igénytelen rövid vázlatok Vörösmarty Mihály Koszorús Költőnek életéből* című emlékezéseiben maradt fenn.²³¹⁰ Ebben a versében Vörösmarty egy tót atyafit figurázott ki. A szomszéd népek érzékenységre való hivatkozás meglehetősen egyoldalú, hiszen ekkoriban Ján Kollár sokkal durvább megállapításokat tett Árpád fejedelemmel és általában a magyarokkal szemben *Slávy dcera* című eposzában, amit a szlovákok minden gond nélkül közzétettek.

Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című verses eposzából kihúzták az „Úristen”, az „angyalok” és a „feszület” szavakat.²³¹¹ Ady Endre, összes műveinek kritikai kiadásából kihagyták a *Bolkas Lukács úrnak* című verset.²³¹² Juhász Gyula 1963-ban megjelentetett „összes verseiben” nem szerepelhetett az *Arad* (1920) című költemény, mert ugyan 1849 vértanúinak állított emléket, de az országot „csonka” jelzővel illette. Kihagyták a *Madách kardal* című verset is.²³¹³ Kosztolányi Dezső irredentának, reakciónak és klerikálisnak minősített verseit egyszerűen kihagyták az „összes versei” kiadványokból. Például: „Kassa / Csak arra vár, hogy egyszer / Rákóczi kürtjét újra megrikassa.”²³¹⁴

József Attilát ugyan „proletárköltőnek” könyvelték el, mégis művei közül kicenzúrázták a „fasiszta kommunizmusról” és Trianonról szóló verseit. *Az Isten itt állt a hátam mögött* című verséből kihúzták az első két sort: „Az Isten itt állt a hátam mögött / s én megkerültem érte a világot”, teljesen más értelmet adva ezzel a műnek. Az 1925-ben született *Nagy városokról mesélt a messzi vándor* című vers „messzi vándorával” Rákosi Mátyást azonosították, a „nagy városok” legfontosabbika Moszkva lett.

Kortörténeti kuriózum, hogy Babits Mihály 1939-ben írt *Ezerkilencszáznegyven* című költeményének harmadik versszakát az 1942-ben működő katonai cenzor, majd húsz évvel később, 1961-ben a Köpeczi Béla által irányított Kiadói Főigazgatóság is kicenzúrázta: „Immár a népeket terelik mint nyáját, / emberek futkosnak, mint riadt patkányok, / városok lángolnak telhetetlen tűzben / nemzetek halálát engedte az Isten.” „Összes” műveiben lakonikus tömörséggel jelezték: „Egy néhány sort a Vásár, a Dal az esztergomi bazilikáról, (bár lenne a hangom tiszta...) és a hazám című versekből”, a hátrahagyott versekből „külön kettőt – az Áldás a magyarra és az Erdély címűeket kihagytuk”.²³¹⁵

A *Szittál-e lassú mérgeket* című verset, mert a Tanácsköztársaságról szólt, 1945 és 1990 között egyszer sem adták ki.²³¹⁶

²³¹⁰ MTAKK 20111. sz. 26–27.

²³¹¹ Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*. Budapest, Szépirodalmi, 1963.

²³¹² Ady Endre *összes versei*. I. kötet. Budapest, Akadémiai, 1969. 177.

²³¹³ Juhász Gyula: *Versék*. I–III. kötet. Budapest, Akadémiai, 1963.

²³¹⁴ Kosztolányi Dezső *összegyűjtött versei*. I–II. kötet. Budapest, Szépirodalmi, 1971.

²³¹⁵ Lásd Babits Mihály *művei*. Budapest, Szépirodalmi, 1977. 661–662.

²³¹⁶ Szénási Zoltán: Politikai modernizációs kísérletek kudarcának költői konzekvenciái Babits Mihály *Szittál-e lassú mérgeket?* című versében. *Híd*, 83. (2019), 7. 49.

A kortárs költők közül Kassák Lajost, Pilinszky Jánost, Weöres Sándort, Vas Istvánt, Szabó Lőrincet,²³¹⁷ Erdélyi Józsefet, Mécs Lászlót és Sinka Istvánt²³¹⁸ ítélték hosszabb-rövidebb hallgatásra.

Weöres Sándornak 1947 után tíz évet kellett várnia arra, hogy kiadják a verseit. A könyvtári állásából is elbocsátották. Feleségével, Károlyi Amyval ekkoriban nyomorban éltek. *Theomachia* című drámai költeményét a lektori jelentés a következőképpen minősítette: „Weöres költeménye objektíven miszticizmus, irracionalizmus propagálása a költészetten keresztül, ezáltal harci eszköz a burzsoázia kezében, abban a küzdelemben, amelyet az ideológia területén folytat a materialista világszemlélet ellen. Ép ezért nem adható ki.”²³¹⁹

Mécs Lászlót 1953-ban letartóztatták, és tíz év börtönbüntetésre ítélték. Egyéni amnesztiával 1956-ban szabadult. 1971-ig nem jelenhetett meg verseskötete. 1961-ig még a nevét sem volt szabad leírni. Utána is csak olyan cikkben, amely alpári módon pocskondiázta.²³²⁰ Akkoriban ez nem lehetett egy kritikus magánakciója, ez csak a legfelsőbb pártszervezet utasítására történhetett.²³²¹

Jékely Zoltán *Álom* című kötetét már 1948-ban betiltották, a költőt kizárták az Írószövetségből. 1957-ig nem publikálhatott.

Kárpáti Kamilt 1949-ben letartóztatták, és csak 1956-ban szabadult. Verseskötete a *Hajnali gyümölcsös* címmel éppen letartóztatása előtt került nyomdába. Ezért a kötetet bezúzták. Szabadulása után, bár 1964-ben rehabilitálták, mindig mint börtönviselttel számoltak vele.²³²²

Lakatos Istvánt az *Igazság* című lapban való publikálás miatt ítélték el. 1959-ben szabadult. 1949 és 1972 között nem jelenhetett meg verseskötete.²³²³

Vas István 1949 és 1953 között nem publikálhatott. *Az új Tamás* című verse 1989 után jelenhetett meg.²³²⁴

Rónay Györgynek 1950 után már versfordításai sem jelenhettek meg. Csak 1956 után térhetett vissza az irodalmi életbe.²³²⁵

Pilinszky János második verseskötetét Bóka László²³²⁶ államtitkár tette indexre. Ezután tíz évig nem jelenhetett meg verseskötete. Az érzékeny költő nem mert aludni, mert attól rettegett, hogy érte is fog jönni a fekete, lefüggönyözött autó. Végre 1958-ban kiadták

²³¹⁷ Nagysokára megjelent „összesként” hirdetett versei közül hiányzott *Az Ipoly ünnepén* című költemény.

²³¹⁸ Cseh–Kalmár–Pór (1999): i. m. 96.

²³¹⁹ Idézi Domokos (1996): i. m. 135.

²³²⁰ (e-l): Mécs László rehabilitálása. *Élet és Irodalom*, 10. (1966), 12. 6.

²³²¹ Cs. Varga István: „*Vadócba rózsát oltok...*” *Mécs László költészetéről* (é. n.).

²³²² G. Komoróczy Emőke: *A szellemi nevelés fórumai. Kassák Lajos, Tamási Lajos, Kárpáti Kamil „körei”*. Budapest, Hét Krajcár, 2005. 167.

²³²³ Lakatos István: *A Pokol tornácán és egyéb kisebb költemények*. Budapest, Dante, 1949; Lakatos István: *Egy szenvedély képei*. Budapest, Szépirodalmi, 1972.

²³²⁴ Sturm László: Vas István és ötvenhat. *Magyar Művészet*, 4. (2016), 4. 75.

²³²⁵ Szakolczai György – Szabó Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949. Bibó és a DNP 1956*. Budapest, Gondolat, 2011. 130.

²³²⁶ Bóka László (1910–1964): irodalomtörténész, író, költő, kritikus, kommunista politikus. 1947–1950 között a Közkutatásügyi Minisztérium államtitkára.

a verseskötetét, de meg kellett változtatnia a címét: *Senkiföldjén* helyett *Harmadnaponra*. Ezzel a címmel a szebb jövőre akartak utalni. A verseknél meg kellett jelölni, hogy melyik évben írta meg őket a költő, hogy ne asszociáljanak az olvasók a Rákosi-korszakra. Egyes költeményeknél emiatt még az eredeti dátumot is átírták. Például az *Apokrif*-nél ezért szerepelt 1952 helyett 1954. Annak ellenére, hogy a kötet a II. világháború utáni költészet csúcsteljesítménye volt, központi utasításra kis példányszámban és jellegtelen borítóval adták ki.²³²⁷

Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verse,²³²⁸ valamint Vas István Rákosi Mátyásról írt alábbi sorai természetesen az asztalfiókban maradtak: „Míg Marx és Lenin tanait tanítod / mohó szemedet szemügyre veszik. / Hiába, hogy a dobogón dagadva / eszméidet emlegeted / rácáfol a szikár szavakra / tokás, pocakos termeted.”

Az 1956-os forradalomról és szabadságharcról írt versek – Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán*,²³²⁹ Márai Sándor *Mennyből az angyal* stb. – nem jelenhettek meg 1989-ig.²³³⁰ Az 1956-os szabadságharc leverése után a költők egy része börtönbe került vagy emigrált, a többiek pedig szolidaritásból nem publikáltak, így csak a rendszerhez hű, de egyébként tehetségtelen költők versei jelenhettek meg.²³³¹

Eörsi Istvánt a bíróság kifejezetten a verseiért ítélte el nyolc év börtönre és teljes vagyonelkobzásra az alábbi indoklással:

„[A] művészi eszközök, amelyek ennek a vádlottnak rendelkezésére állottak, és amelyeket tevékenysége során fel is használt, az ellenforradalmi időkben különösen hatásosak, tehát a társadalomra fokozottan veszélyesek voltak. Eörsi István versei alkalmasak voltak arra, hogy az ellenforradalom irracionális, érzelmi, indulati légkörét felfokozzák. [...] Ezek a körülmények a vádlott terhére eső súlyosbító körülmények.”²³³²

²³²⁷ Domokos (1996): i. m. 87.

²³²⁸ Kovács Viktória: Igen és nem. Illyés Gyula: Két kéz – Egy mondat a zsarnokságról. *Hitel*, 21. (2008), 11. 101.; Csoóri Sándor: Egy vers megjelentetése. In Csoóri Sándor: *Készülődés a számadásra*. Budapest, Magvető, 1987. 364.

²³²⁹ Az írószövetség párttitkára a forradalom hatására írta ezt a verset. Utána viszont, hogy mentse magát, közzétette *A csepeli gyorsvasúton* című versét, amelyben már arról nyilatkozott, hogy a munkásöröknél van jó helyen a fegyver. Lásd Tamási Lajos: *A csepeli gyorsvasúton. Élet és Irodalom*, 2. (1958), 38. 6. Vö. Péter László: A megtagadott vers. *Kortárs*, 45. (2001), 6.

²³³⁰ Medvigy Endre – Pomogáts Béla (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag. A forradalom és a szabadságharc olvasókönyve*. Budapest, Püski, 1991.

²³³¹ A kor jellegzetes terméke Földeák János: *Kilenc marha autón* című verse. A vers arról szól, hogy a szocializmus fejlődése már annyira előrehaladt, hogy a teheneket teherautón szállítják a vágóhídra. „Mindegy, az ember hal, s amit terem / az örök életű: / kilenc marha utazik autón – / hurrá, de nagyszerű.” Lásd *Tűz-tánc. Fiatal költők antológiája*. Budapest, Magvető, 1958. Vö. Murányi Gábor: Az irodalomban nincs légtér. A *Tűz-tánc* antológia. In *Az 1956-os Intézet évkönyve 1995*. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 137.

²³³² Eörsi László: Eörsi István, 1956–57. *Beszélő*, 2013. november 18.; Standeisky (1996): i. m. 331.

Buda Ferenc az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után írt három verse (*Rend, Tizenöt-húszéves halottak, Pesten esik a hó*) miatt egy évig börtönben, majd az állampusztai gazdaság munkatáborában volt rab.²³³³

Külön kategóriaként megjelentek az úgynevezett börtönversek, a régi magyar hagyományt, a rabverseket követve. Cigaretta- és vécépapírra, vécépapírra írták, vagy az emlékezetükben próbálták megőrizni őket Faludy György,²³³⁴ Eörsi István,²³³⁵ Buda Ferenc,²³³⁶ Gérecz Attila,²³³⁷ Tollas Tibor²³³⁸ és még sokan mások. A rabság, a fájdalom még olyanokat is megihletett, akik egyébként nem költők: például Wittner Mária, Fónay Jenő, Lénárd Ödön,²³³⁹ Krassó György.²³⁴⁰

Szabó Lőrinc *Vang-An-Si* (1935) című versét a cenzúra kihúzatta az *Összegyűjtött versek* 1961-es kiadásából, mert a költő ebben a versében megjósolta a kommunizmus bukását.

Zelk Zoltán *Sirály* című verse a *Tűzből mentett hegedű* című könyv záródarabja, a magyar líra egyik legszebb szerelmi gyászkölteménye. Zelk Zoltán felesége akkor halt meg, amikor a költő börtönbüntetését töltötte. A temetésére sem engedték ki, de a lakásukat azonnal elvették. Amikor Zelk Zoltán kijött a börtönből, ott állt lakás és jövedelem nélkül. Ezért írta, hogy „kifosztották gyászomat”, amit a cenzorok ki is húztak a versből. Úgy ítélték meg, hogy ez a hatalom önkényére utal. Az eredeti vers a költő 1973-ban kiadott gyűjteményes kötetében jelenhetett meg.²³⁴¹

Balaskó Jenő 1963-ban írta *Dózsa halála* című költeményét, amelyben megidézte az 1956-os forradalom emlékét. Amikor ezt a verset a Könyv Klub irodalmi estjén elszavalta, egy besúgó feljelentette.²³⁴² Szigorú állambiztonsági ellenőrzés alá vonták, majd letartóztatták. Végül vádat nem emeltek ellene, de a házkutatás során elvett kéziratait elkobozták, és nem adták többé vissza. Emlékezetből kellett később leírnia azokat.²³⁴³

Utassy József *Zúg március* című verse az egyik Művelődési Ház programfüzetének címlapján jelent meg 1973. március 15-én. Az éber állambiztonsági szolgálat felfigyelt

²³³³ Füzi László: „Semmi sincsen, mégis csak veszthetek”. Buda Ferenc: Csöndország. *Tiszatáj*, 45. (1991), 6. 70.

²³³⁴ Faludy György: *Börtönversek 1950–1953. Az ávó pincéjében és Recsken*. Budapest, Magyar Világ, 1989.

²³³⁵ Eörsi István: *Szögek. Összegyűjtött versek 1952–2000*. Budapest, Palatinus Könyvek, 2000. 21–38.

²³³⁶ Füzi (1991): i. m. 70.

²³³⁷ Gérecz Attila: *Így bocskorosan. Egybegyűjtött versek és írások*. Pomáz, Kráter, 2006.

²³³⁸ Tollas Tibor: *Füveskert. Antológia*. Bécs, Nemzetőr, 1957–1958.

²³³⁹ Lénárd Ödön: *Összegyűjtött börtönversek*. I–V. Abaliget, Lámpás, 2003.

²³⁴⁰ Fónay Jenő et al.: *Börtönversek*. Budapest, Szabadságharcosokért Alapítvány, (é. n.).

²³⁴¹ Zelk Zoltán: *Sirály. Összegyűjtött versek 1925–1972*. Budapest, Szépirodalmi, 1973. 407.

²³⁴² Szőnyi (2012): i. m. II. 11.

²³⁴³ Marschal Adrienn – Székér Nóra: Ideológiai harc – múlt időben. Történelmi ütközőpontok. In Nagymihály Zoltán – Székér Nóra: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Lakitelek, Antológia, 2017. 135.; Székér (2017): i. m. 135.; Tabajdi Gábor: *A III/III. krónikája*. Budapest, Jaffa, 2013a. 87.

az esetre, és a „Lopnak a bőség kosarából” szövegű verssort államellenes izgatásnak minősítette (bár a vers már korábban, 1968-ban a *Kortárs* című folyóiratban és a *Szép versek* antológiájában²³⁴⁴ is megjelent).²³⁴⁵

Színpadi művek cenzúrája

– Miért hívják proletárdiktatúrának az új rendszert?

– Mert a proletár írni nem tud, ezért diktál!

(Pesti vice)

A színházakat is államosították, és 1950–1951-ben „profilisztításra” kötelezték őket, illetve az állampárt döntött a személyzeti politikájukról is. Meghatározták, hogy melyik színháznak milyen műfajú darabokat kell játszania ezután.²³⁴⁶ A „burzsoának” minősített darabokat levették a repertoárról, és helyettük „a dolgozó nép életét bemutató” szovjet, magyar és más szocialista országból származó propagandacélzatú darabokat kellett műsorra tűzni.²³⁴⁷ Azért, hogy a színészek jobban megismerhessék a munkásosztályt, délutánonként gyárlátogatásokon vettek részt. Gábor Miklós és Kálmán György a Rákosi Művekben, Görbe János a Ganz Villanyban, Latabár Kálmán a Mávagban, Pethes Sándor a Kistexben, Ruttkai Éva és Pásztor János a Fémáru- és Szerszámgyárban.²³⁴⁸ A kommunista ideológiát kellett igazolni ezután minden színpadi műnek. Ezért még a régebbi klasszikus darabokat is ennek megfelelően írták át, illetve ennek a szellemiségnek megfelelően rendezték. Apáthi Imre, az Operett Színház főrendezője a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség I. Színházi konferenciáján foglalta össze az új irányvonal lényegét: „a szocializmus építésében erős fegyver legyen a színház.”²³⁴⁹ A rendezők számára az úgynevezett Sztanyiszlavszkij-módszert írták elő.²³⁵⁰ Vámos László színházi rendező ezt a gyakorlatot így mutatta be: „Végy egy magyar, egy orosz és egy nyugati klasszikust, keress hozzá egy mezőgazdasági és egy üzemi magyar darabot, hígítsd fel egy népi demokratikus operettel, a tetejét szórd be egy imperialistaellenes nyugati darabbal, és lesz a műsor.”²³⁵¹

²³⁴⁴ *Kortárs*, 12. (1968), 8. 1273.; *Szép versek*. Budapest, Magvető, 1968. 341.

²³⁴⁵ Kenedi (1996a): i. m. I. 351–352. (Az egyik rendőr „zug márciusnak” olvasta a zúg márciusot.)

²³⁴⁶ Korossy Zsuzsa: Színházirányítás a Rákosi-korszak első felében. In Gajdó Tamás (szerk.): *Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989*. Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2007. 101.

²³⁴⁷ MNL OL XIX-I-3-n 2. d.; MNL M-KS 276. f. 109/ ő. e.

²³⁴⁸ *Színház és Mozi*, 1950. május 14.

²³⁴⁹ Lásd Gellért Endre: Művészeink a szocialista-realizmus útján. *Színház és Filmművészet*, 1. (1950), 1–2. 92.

²³⁵⁰ A kenyér mint bécsiszelet. Vita Sztanyiszlavszkijről anno 1953. *Színház*, 24. (1991), 8. 31–38.

²³⁵¹ Idézi Ablonczy László: Üldözöttek menedéke. *Magyar Nemzet*, 2019b. augusztus 3. 13.

A Révai József vezette Népművelési Minisztérium Színházi Főosztályának hatáskörébe utalták a színházak felügyeletét és irányítását. Ezután új darabot csak a Színházi Főosztály engedélyével lehetett bemutatni.²³⁵² Például a Magyar Színházban Mihail Davidoglu *Bányászok*²³⁵³ című darabjának (rendező: Várkonyi Zoltán) bemutatását úgy engedélyezték, hogy előbb Losonczy Géza elolvasta a szövegkönyvet, és az illetékes hatóságokkal egyeztetett.²³⁵⁴

A színpadi művek közül Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájának 1947-es előadásán a szerény képességű rendező Ádámot vörös jelmezbe, Lucifert pedig zöld, nyilas egyenruhára emlékeztető gúnyába bújtatta. A „haladó” szereplők jobbról balra, a „reakcióso” balról jobbra közlekedtek a színpadon,²³⁵⁵ de az előadást ez sem mentette meg; pesszimiztának tartották, történelemszemléletét hamisnak minősítették, mert nem az osztályharcot hirdette. A legtöbb bírálat a falanszterjelenetet érte.²³⁵⁶ Nem véletlenül, hiszen a Szovjetunióban az 1920-as évek elején több ezer embert befogadó hatalmas lakótömböket terveztek és kezdtek felépíteni. Ráadásul Marx hitt a frenológiának²³⁵⁷ nevezett áltudományban. Ő is ugyanúgy megvizsgálta az emberek fejformáját, mint a tudós Madách drámájában.

A Bolgár Elek, Révai József és Lukács György által megfogalmazott kritikák révén betiltották Madách Imre drámáját. Lukács György ezt annyira fontosnak tartotta, hogy még a tanítványával is íratott a tragédiáról egy kritikai tanulmányt.²³⁵⁸ Ezután törölték a kötelező olvasmányok listájáról, és a színházakból is elvitették a szükséges díszleteket. Madách drámáját végül is 1955. január 7-én, hét év kihagyás után mutatták be újra. A darabot Rákosi Mátyás is megtekintette, és látványosan leteremtette a darab rendezőjét.²³⁵⁹ Rákosi álláspontját erősítendő, Lukács Györggyel írtattak a *Szabad Nép*be egy kétrészes támadó cikket a művel szemben.²³⁶⁰ Akkoriban köztudott volt, hogy a *Szabad Nép*ben megjelent kritika az állampárt álláspontját képviselte. Még a *Pravda* is foglalkozott a drámával.²³⁶¹ Lukács György ebben az évben Kossuth-díjat kapott. *Az ember*

²³⁵² MNL OL XIX-I-3-a 7. d. 08313.

²³⁵³ Mihail Davidoglu: *Bányászok. Színmű.* Budapest, Révai, 1950.

²³⁵⁴ MNL OL XIX-I-3-n 1. d.

²³⁵⁵ Kunszery Gyula: *Az ember tragédiája a Nemzeti Színházban. Magyar Nemzet*, 1947a. szeptember 28. 5. Koltai Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon.* Budapest, Kelenföld, 1990. 159.

²³⁵⁶ Imre Zoltán: *A színház színpadra állításai.* Budapest, Ráció, 2009. 93.

²³⁵⁷ Frenológia, azaz koponyatan, amely szerint a koponya alkata határozza meg az ember jellemét és képességeit. A 19. században divatos áltudományos nézet, amelynek Marx is a híve volt.

²³⁵⁸ Hermann István: Madách Imre: *Az ember tragédiája. Irodalomtörténet*, 40. (1952), 3–4. 335–353.

²³⁵⁹ Rákosi a falanszterjelenet idejére látványosan kiment a páholyából. Szigethy Gábor: *Ki ül a páholyban? Magyar Nemzet*, 1997. január 25.; Koltai Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon (1933–1968).* Budapest, Kelenföld, 1990. 190.

²³⁶⁰ Lukács György: Madách tragédiája. I. *Szabad Nép*, 1955a. március 27. 4–5.; Lukács György: Madách tragédiája. II. *Szabad Nép*, 1955b. április 2. 3.; Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra.* Budapest, Gondolat, 1970. 568.; Urbán Károly: *Lukács György és a magyar munkásmozgalom.* Budapest, Kossuth, 1985. 161–162. Vö. Nemes Dezső: *A hazafiság kérdése és a jobboldali jelenségek.* Budapest, Szikra, 1955. 5.

²³⁶¹ *Pravda*, 1955. május 7.

tragédiáját ugyan nem tiltották be, de az óriási érdeklődés ellenére²³⁶² havonta csak három előadását engedélyezték.²³⁶³

Madách műve a Kádár-korszak idején is a figyelem középpontjában állt. Még Gromov szovjet nagykövet²³⁶⁴ is tiltakozott a bemutatása miatt, Marosán György pedig egyszerűen átíratta volna a falanszterjelenetet.²³⁶⁵ Kádár János kifogásolta, hogy gimnazistákat vittek az előadásra. Aczél György azt javasolta, hogy úgy kell átírni a falanszterjelenetet, hogy az ne a kommunizmus, hanem a burzsoázia ellen szóljon.²³⁶⁶

A Népművelésügyi Minisztérium kollégiuma 1949 őszén megvizsgálta a magyarországi zenepolitika irányát, különös tekintettel az Operaház műsorpolitikájára. Losonczy Géza, Révai József államtitkára, Bartók Béla *A csodálatos mandarin* című táncjátékát „dekadensnek” és „formalistának” bélyegezte. Szerinte Bartók Béla „e színpadi alkotásai nem a legalkalmasabbak a magyar dolgozó nép erkölcsi és ízlésbeli nevelésére, nem a legalkalmasabbak arra, hogy az Operaház színpadáról szépre, jóra, nemesre neveljük az Opera új közönségét”.²³⁶⁷ Ennek következtében 1956-ig nem adhatták elő a zeneművet.²³⁶⁸ Egyúttal Bartók műveinek jelentős részét a rádióban sem játszhatták.²³⁶⁹ Később, amikor „rehabilitálták” Bartókot, a Szovjetunióban csak úgy merték bemutatni, hogy jelentős mértékben átírták. A címe *Éjszakai város* lett, és egyáltalán nem szerepelt benne mandarin. A szovjet változat szerint egy művészlány és egy munkásfiú szerelmét táncolták el egy felhőkarcolóktól hemzseggő városban. A mandarin haláltusáját kísérő zene alatt az ifjú pár kéz a kézben haladt a szocialista jövőt jelképező fények felé.²³⁷⁰ Bartók Béla szovjetunióbeli utazásáról készült 1929-ben megjelent, kritikus hangvételű cikkét a teljes Bartók-bibliográfiából is eltüntették.²³⁷¹

Kodály Zoltán *Háry János*át 1950-től némileg átalakítva játszották: az eredetiben muszka-osztrák határ szerepelt, ezt átalakították burkus-osztrák határrá. Kimaradt az a jelenet is, amelyben egy hórihorgas kozák határőr a kivándorolni szándékozó öreg zsidót igazoltatja. „Dokument jeszty?” – kérdezi tőle, mire az idős férfi előkeresi az iratot, de a zord határőr ennek ellenére elzavarja. A Szovjetunióban viszont, az antialkoholista

²³⁶² A jegyekért több száz méteres sorokban álltak.

²³⁶³ Imre Zoltán – Ring Orsolya (szerk.): *Szigorúan titkos. Dokumentumok a Kádár-kori színházirányítás történetéhez, 1970–1982.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2018. 50.

²³⁶⁴ Jevgenyij Ivanovics Gromov (1909–1981): budapesti szovjet nagykövet 1957–1959 között.

²³⁶⁵ Marosán György: „Érthetetlen, hogy itt nálunk minden jelenetet be kell mutatni.” MNL OL M-KS 288. f. 4/18. ö. e.

²³⁶⁶ MNL OL M-KS 288. f. 4/18. ö. e.

²³⁶⁷ Losonczy Géza: Az Operaház legyen a népé! *Szabad Nép*, 1950. február 5. 10.

²³⁶⁸ Bónis Ferenc: *Élet-képek: Bartók Béla.* Budapest, Balassi, 2006. 336.

²³⁶⁹ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris, 2014. 60.

²³⁷⁰ Sugár András: *Ötven év titkai. A hatalom és én.* Budapest, Kairosz, 2008. 116.

²³⁷¹ Bartók Béla, oroszországi utjáról. *Zenei Szemle*, 13. (1929), 2. 10.

mozgalom jegyében, a kocsmában játszódó jelenetet szabadban zajló táncos népi jelenetekre cserélték le.²³⁷²

Urbán Ernő *Uborkafa* című darabját a Nemzeti Színházban adták elő. Rákosi Mátyás is megnézte a darabot, majd utasította a szerzőt, hogy vegyék le a képeket abban a jelenetben, amelyben a tanácselnök fala zsúfolva van saját portréival. A végét pedig, amikor a párt és az állam képviselőjét botokkal verik ki, teljesen át kellett írni, hiszen a nép nem lázadhat fel a vezetői ellen. Ezért az új változatban a párttitkár teremtett rendet.²³⁷³

Háy Gyula *Varró Gáspár igazsága* című drámáját 1954-ben betiltották, mivel a korabeli termelészövetkezetek aktuális problémáival foglalkozott. Háy Gyula hosszas utánjárása után a premiért 1956. október 26-ára tűzték ki, ami pedig a forradalom miatt maradt el. Háy végül a börtönből való szabadulása után Németországban vitte színre a darabot, ahol számos előadást élt meg.²³⁷⁴

Gáli József *Szabadsághegy* című drámáját 1956. október 6-án, Rajk László és társai újratemetésének napján mutatták be. Mivel a darab a koncepciós perekkel foglalkozott, ezért az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után már többet nem mutatták be. Gáli Józsefet pedig halálra ítélték, csak a nemzetközi tiltakozás mentette meg az életét. A darabot csak a rendszerváltozás után vitték újra színre.²³⁷⁵

Tamási Áron 1952-ben írta *Ördögölő Józsiás* című drámáját, amelyet az Ifjúsági Színház mutatott volna be. A darab nem nyerte el a színházi vezetés tetszését, ezért átírták a szerzővel. Ezután 1957-ben mutatták volna be. Már a szerződést is megkötötték, de felismerték, hogy a mű a kommunista rendszer groteszk meséje. Ezért a Nemzeti Színház inkább kifizette a szerzői honoráriumot Tamási Áronnak úgy, hogy a színdarabot nem mutatták be. A művet végül csak a rendszerváltozás után adták elő.

Vizinczey István 1954-ben írt drámáját a József Attila Színház készült bemutatni, de a darabot az olvasópróba után annak ellenére betiltották, hogy díjat nyert a varsói Világifjúsági Találkozón. A politikai rendőrség mindegyik kéziratos példányt elkobozta, még a szerző saját példányát is. Vizinczey 1956-ban a Széna téri szabadságharcosokhoz csatlakozott, majd novemberben emigrált, végül Kanadában telepedett le.²³⁷⁶

Németh László *Galileijét* sem engedték színre vinni, pedig már a próbákat is elkezdték.²³⁷⁷ Révai József Németh Lászlótól pedig egy antiklerikális művet akart megrendelni. A mű ezzel szemben feszegette az igazság és a „dogma” kérdését, és Galilei fizikai megkínzása nem az inkvizícióra, hanem az ÁVH-ra emlékeztette a közönséget. Rákosi

²³⁷² Péteri Lóránt: Háy János Moszkvába érkezik. Kodály és a politikai hatalom: eseteírás 1963-ból. *Muzsika*, 49. (2006), 4. 15.

²³⁷³ Aczél–Méray (1982): i. m. 220.; Ablonczy László: *A Nemzeti varázskörében*. Budapest, Nemzeti Kultúraért Alapítvány, 2019a. 90.

²³⁷⁴ Gajdó Tamás: Színházi diktatúra Magyarországon 1919–1962. In Lengyel György (szerk.): *Színház és diktatúra a 20. században*. Budapest, Corvina, 2011. 379.; Szabó János: „Varró Gáspár igazsága”. Háy Gyula színműve. *Színháztudományi Szemle*, 26. (1989). 180.

²³⁷⁵ Szőnyi (2012): i. m. I. 57.

²³⁷⁶ Ablonczy (2019a): i. m. 91.

²³⁷⁷ Ablonczy László: *Szín-vallás. Avagy az őrnagy feldarabolásának szükséges voltáról*. Budapest, Kairosz, 2007. 16.

Mátyás 1955. július 3-án magához rendelte Németh Lászlót, és megróttá azért, mert szerinte a *Galilei* a szocialista rendszert bírálja, ezért „semmiféle módon” nem mutatható be. Végül Németh Lászlóval a negyedik felvonást teljesen átírták.²³⁷⁸ Így aztán 1956. október 20-án mégis bemutathatták a darabot.²³⁷⁹

Németh László *Széchenyi* című darabját mindössze tíz alkalommal lehetett játszani, mert a közönség a Bach-rendszerre való utaláskor olyan lelkesen tapsolt, hogy a hatalom gyanút fogott. A színen: házkutatás, titkos iratok, besúgó, öngyilkosság stb. Gróf Széchenyi Istvánt sem tartották elég haladónak.²³⁸⁰ Ráadásul az olasz testvérpárt vezetője, Palmiro Togliatti is éles kirohanást intézett Németh László ellen a *Népszabadságban*.²³⁸¹

Sarkadi Imre *Oszlopos Simeonját* 1960-ban tervezték bemutatni, de a színház végül megfutamodott.²³⁸²

1967-ben a Madách Színház egy egész sor olyan darabot mutatott be, amelyek 10-20 éve tiltás alatt álltak: Friedrich Dürrenmatt *A nagy Romulusát*, Illyés Gyula *Kegyencét* és Edward Albee *Nem félünk a farkastól* című színművét.²³⁸³

Örkény István *Pisti a vérzivatarban* című drámáját már 1969-ben műsorra tűzte a Vígszínház, a darabot azonban betiltották. Később megjelent volna az *Új Írás* című folyóiratban, de annak összes példányát bezúzták, mielőtt az újságosstandokra került volna. Végül, miután Örkény átdolgozta a darabot, 1978-ban engedélyezték a színházi bemutatót, de még 1979-ben is „utólagos helytelenítés” járt érte.²³⁸⁴

1986 januárjában a kultúrpolitikai kormányzat betiltotta Csurka István *Vizsgák és fegyelmik* című darabjának márciusi bemutatóját, mivel „a szerző monori szereplésétől²³⁸⁵ függetlenül eszmei, politikai szempontból több vonatkozásban is erőteljesen vitatható”.²³⁸⁶ Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának júliusi ülésén az ellenzékéről szóló vitában – bár nevet nem említett – egyértelműen a Csurka elleni fellépésről szólt: „Híve vagyok annak is, hogy a legdurvább esetekben publikációs tilalom legyen. Az a magyar állampolgár író, aki előadásában Amerikában dicsérte 1956-ot,²³⁸⁷ ne publikáljon Magyarországon és ne utazzon, amíg a magatartásában nem

²³⁷⁸ Az eredeti 4. felvonást csak 1994-ben mutatták be.

²³⁷⁹ Németh László: *Galilei. (A dráma „pere” 1953–56)*. Debrecen, Csokonai Színház, 1994.

²³⁸⁰ Ablonczy László: Major Tamás semmit sem tanult, semmit sem felejtett. 2. rész. *Magyar Szemle*, 26. (2017), 7–8. 46.

²³⁸¹ Palmiro Togliatti cikke az Irodalmi Újságról és az írók szerepéről a magyarországi eseményekben. *Népszabadság*, 1957. április 14. 8.; N. Pál József: Az életmű kegyelmi pillanata. Németh László és az 1956-os forradalom. *Kortárs*, 45. (2001), 4. 54.; Szigethy Gábor: *Napló, múltidőben 1955–1956–1957*. Budapest, Magyar Közlöny, 2018. 253.; Lengyel György: *Színházi emberek*. Budapest, Corvina, 2008. 268.

²³⁸² Karinthy Ferenc: *Napló 1967–1969*. Budapest, Littoria, 1993. 6.

²³⁸³ Karinthy (1993): i. m. 6.

²³⁸⁴ Radnóti Zsuzsa: Lázadó dramaturgiák száz éve. *Jelenkor*, 45. (2003), 6. 531.; Örkény István: *Drámák*. III. kötet. Budapest, Palatinus, 2006. 635–636.

²³⁸⁵ Csurka István a monori tanácskozáson *Új magyar önépítés* címmel tartott előadást. Lásd Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet, 2005. 28.

²³⁸⁶ MNL OL M-KS 288. f. 7/738. ő. e.

²³⁸⁷ Kádár itt Csurka 1986 tavaszán elhangzott amerikai előadásaira, valamint a Püski Kiadónál, New Yorkban megjelent *Az elfogadhatatlan realitás* című esszékötetére utalt.

változik.”²³⁸⁸ Ennek alapján a Politikai Bizottság 1986. július 2-i ülésén határozott arról, hogy Csurka István „ellenzéki hangvételű politikai eszmék megjelentetése, ellenzéki magatartása miatt kapjon szilenciumot”.²³⁸⁹

Filmek cenzúrája

Nektek a mozi csak látványosság
Nekem szinte Weltanschauung!
A mozi – a mozgás szállítója
A mozi – az irodalom megújítója,
A mozi – félelem nélküli,
A mozi – a sportember,
A mozi – eszmék hirdetője,
De a mozi beteg. A kapitalizmus aranyat
rakott szemhéjára...
A kommunizmusnak kell megmentenie a mozit
a spekulánsoktól.
(Majakovszkij: *Kino-Fot*, 1922)

A magyar filmgyártás 1945 előtt nemzetközi hírű iparágként működött. Volt olyan év, amikor több film készült hazánkban, mint Franciaországban vagy Olaszországban. Komoly bevétel származott abból is, hogy több tucat filmet külföldön is forgalmaztak.

Első intézkedésként vagy a forgatókönyv, vagy a filmben közreműködő színészek, rendezők miatt az 1945 előtt készült mintegy 350 egész estét betöltő hangosfilm legnagyobb részét betiltották. Például *A beszélő köntös*²³⁹⁰ című filmet csak azért tiltották be, mert Kiss Ferenc²³⁹¹ szerepelt benne, pedig ez volt az első részben színesben felvett magyar alkotás. (A külső jeleneteket vették fel színes filmre.) Amikor a nézők meglátták a színes filmrészleteket, minden alkalommal tapsal és ovációval fogadták. A betiltás következtében a film kópiái is eltűntek.²³⁹² Ugyancsak a filmben szereplő színészek miatt tiltották

²³⁸⁸ Idézi Csizmadia (1995): i. m. I. 294.

²³⁸⁹ MNL OL M-KS 288. f. 11/4446. ő. e.

²³⁹⁰ *A beszélő köntös* 1941-ben készült történelmi film, amelyet Radványi Géza rendezett Mikszáth Kálmán azonos című regénye alapján. Ez volt az első, részben színesben forgatott magyar film. Egyes kültéri jelenetei Agfacolor színes eljárással készültek.

²³⁹¹ Kiss Ferenc (1893–1978): színész, érdemes művész. A nyilaspuccs után lett a Nemzeti Színház igazgatója, ezért a Népbíróság elítélte. 1953-ban szabadult. 1956 után újra színész lehetett.

²³⁹² A filmnek csak az 1980-as évek elején került elő egy példánya Németországból. 1984-ben újra bemutatták idehaza, de csak fekete-fehér verzióban vetíthették, mert a színei elbomlottak. Az eredeti verziót végül 2003-ban sikerült restaurálni a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával.

be azokat a filmeket, amelyekben Muráti Lili,²³⁹³ Vaszary Piri,²³⁹⁴ Fedák Sári,²³⁹⁵ Szelezcky Zita,²³⁹⁶ Páger Antal,²³⁹⁷ Hosszú Zoltán,²³⁹⁸ Hajmássy Miklós,²³⁹⁹ Szilassy László²⁴⁰⁰ játszott.²⁴⁰¹ Emiatt nem láthatták a nézők *A beszélő köntös* című filmen túl a *Bercsényi huszárok*, a *Bob herceg*, a *Fekete gyémántok*, a *Háry János*, a *János vitéz*, a *Rákóczi induló*, *Szegény gazdagok*, *Uz Bence* stb. filmeket. A *Kétszer kettő*²⁴⁰² című filmből Szilassy Lászlót kivágták, és helyébe betették Várkonyi Zoltánt. Csak Páger Antal miatt 112 filmet tiltottak be. A *Hyppolit*, a *lakajt* is csak 1956-ban mutatták be. A többi betiltott, ledarált filmet pedig csak a rendszerváltozás után. Már amelyikből még fellelhető volt valamilyen használható kópia. Sajnos vannak olyan filmek, amelyekből nem maradt fenn egyetlen példány sehol, valószínűleg még külföldön sem.²⁴⁰³

A koalíciós korszakban az addig magánvállalként működő filmgyárakat elvileg a pártok kapták meg. A valóságban már ekkor a Magyar Kommunista Párt dominált a filmgyártás terén is.²⁴⁰⁴ A Kisgazdapárt és a Parasztpárt filmjeit nem is engedték bemutatni: a Független Kisgazdapárt filmvállalata által készített *Könnyű műzsát* (rendező: Kerényi Zoltán²⁴⁰⁵ és Deésy Alfréd²⁴⁰⁶) és a Nemzeti Parasztpárt Sarló Filmvállalatának produkcióját, a *Mezei prófétát* (rendező: Bán Frigyes²⁴⁰⁷). A *Könnyű műzsát* a bemutatója előtti napon az ÁVH elkobozta, és elrendelte a példányok elégetését.²⁴⁰⁸

Szöts Istvánnak²⁴⁰⁹ az 1942-es Velencei Filmfesztiválon a „legművészibb filmnek” járó díjat nyert filmjét, *Az Emberek a havasont* is betiltották, mivel Nyíró József műve

²³⁹³ Muráti Lili (1911–2003): színésznő és író. 18 magyar és számos spanyol filmben játszott. Koholt vádakkal fasisztának bélyegezték, ezért nagy nehézségek árán emigrált.

²³⁹⁴ Vaszary Piri (1901–1965): színésznő. 1944 végén emigrált.

²³⁹⁵ Fedák Sári (1879–1955): színművésznő, énekesnő, primadonna. Molnár Ferenc író második felesége. A Népbíróság nyolc hónapos börtönbüntetésre ítélte, ezért többet nem szerepelhetett sem filmekben, sem színpadon.

²³⁹⁶ Szelezcky Zita (1915–1999): színésznő. 1945-ben emigrált. 1993-ban a Legfelsőbb Bíróság felmentette az 1947-es koholt vádak alól, és teljes rehabilitációban részesítette.

²³⁹⁷ Páger Antal (1899–1986): Kossuth-díjas színművész, kiváló művész. 1945-ben emigrált, majd 1956-ban különgéppel hozták vissza Magyarországra.

²³⁹⁸ Hosszú Zoltán (1897–1944): színész, rendező, a Nemzeti Színház örökös tagja, Gera Zoltán Kossuth-díjas magyar színész édesapja. 1944-ben nyoma veszett Ukrajnában. 1945 után felkerült a háborús bűnösök listájára.

²³⁹⁹ Hajmássy Miklós László (1900–1990): színész, színigazgató. 1945-ben emigrált.

²⁴⁰⁰ Szilassy László (1908–1972): színész. 1944-ben emigrált.

²⁴⁰¹ *Magyar Közlöny*, 1945. június 17. 9.

²⁴⁰² 1944-ben a nyilasok betiltották, az 1946-os bemutatón pedig megbukott, csak néhány napig vetítették. Alkotója nem tudta túlélni a kudarcot.

²⁴⁰³ Deák-Sárosi László: Betiltott filmek Magyarországon. *Magyar Napló*, 27. (2015), 10. 48.

²⁴⁰⁴ Pető Iván: A játékfilm-ügyek irányítása a felszabadulástól az államosításig. *Levéltári Szemle*, 26. (1976), 2–3. 73–83.; Tóth István: Mozi a koalíciós pártok gazdálkodásában (1945–1948). *Múltunk*, 38. (1993), 4. 68–91.

²⁴⁰⁵ Kerényi Zoltán (1909–1971): vágó, segédrendező. 1947-ben társtulajdonosa volt a Független Kisgazdapárt érdekeltségébe tartozó Független Film Kft.-nek.

²⁴⁰⁶ Deésy Alfréd (1877–1961): színész és filmrendező.

²⁴⁰⁷ Bán Frigyes (1902–1969): háromszoros Kossuth-díjas filmrendező.

²⁴⁰⁸ Szilágyi (1992): i. m. 52–57.

²⁴⁰⁹ Szöts István (1912–1998): Kossuth-díjas filmrendező, forgatókönyvíró.

alapján készült, pedig a kritikusok és a nézők a formálódó olasz neorealizmus alkotói előfutárjaként ünnepelték. A Móra Ferenc azonos című regénye alapján készült *Ének a búzamezőn* (1947) című film cenzurális bemutatójáról Rákosi Máttyás tüntetőleg kiment, amikor a kamera egy imádkozó búzaszentelési körmenetet mutatott. A filmet azonnal betiltották, és még a kópiákat is elkobozták. A filmmel szemben nemcsak a „klerikális reakciósság”, hanem az a vád is elhangzott, hogy a kisparaszti gazdálkodás mellett állt ki. A film végén elhangzott ez a mondat: „akármekkora nyomorúság van, ha az embereknek van földje, nem lehet baj.”²⁴¹⁰ Emiatt Szóts István rendezői pályafutása is megtört.²⁴¹¹

Az államosítások után csak a pártvezetés által megrendelt filmeket készíthették el. A Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalat (Mafilm) élére Révai József testvérét, Révai Dezsőt²⁴¹² nevezték ki. Emellett 1948 decemberében létrehozták a Magyar Dolgozók Pártjának felügyelete alatt működő Filmpolitikai Bizottságot. Ezután már futószalagon gyártották a sematikus propagandafilmeket.²⁴¹³ A magánkézben lévő filmeket a 71/1950. (III. 9.) MT rendelet előírásainak megfelelően be kellett szolgáltatni.

Sztálin halála és az 1956-os forradalom és szabadságharc hatására a filmkészítők is úgy gondolták, hogy nagyobb szabadságot kapnak. Kitörhetnek a sematizmus szürkeségéből. Az 1956 utáni megtorlás ezen a területen sem maradt el. Megtiltották, hogy Máriássy Félix²⁴¹⁴ megrendezze a *Varró Gáspár igazsága*²⁴¹⁵ című filmet. A téma is kényes: a darab története szerint egy alföldi térszében pusztulnak a disznók, ám a rendőrségi vizsgálat során kiderül, hogy annak okozója nem Varró Gáspár sertésgondozó, hanem a vezetés, amely a legalapvetőbb feltételeket sem tudta biztosítani a sertéstartáshoz.²⁴¹⁶ Az író, Háty Gyula a „nagy íróperben” ekkor kapott hat év börtönt.²⁴¹⁷ Makk Károly²⁴¹⁸ Örkény *Babik* című könyvét akarta megfilmesíteni. Két egyszerű melós kitalált egy nem létező élmunkást, Babikot, aki hatalmas karriert produkált. A bércsalók a túlságosan is

²⁴¹⁰ Szóts István: *Szilánkok és gyaluforgácsok. Egybegyűjtött írások*. Budapest, Osiris, 1999. 63–64.; Szekfű András: Interjú Szóts Istvánnal. *Filmtudományi Szemle*, 5. (1976), 6. 9.

²⁴¹¹ Nemeskürty István: Az Értől az Óceánig. Szóts István életműve és hatása a filmművészetre. *Filmkultúra*, 31. (1990), 2. 5.

²⁴¹² Révai Dezső (1903–1996): fotóriporter, kommunista politikus. 1954 és 1956 között a Magyar Rádió és Televízió Főosztályának vezetője.

²⁴¹³ Gál Mihály: „A vetítést vita követte”. *A Filmátvételi Bizottság jegyzőkönyvei 1968–1989*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 2015. 8.; Szilágyi (1992): i. m. 64.

²⁴¹⁴ Máriássy Félix (1919–1975): Kossuth-díjas filmrendező, főiskolai tanár, vágó, forgatókönyvíró. A politikai rendőrség beszerzett ügynökeként jelentéseket írt kollégáiról.

²⁴¹⁵ Háty Gyula: Varró Gáspár igazsága. In Háty Gyula: *Sorsok és harcok. Hét színdarab*. Budapest, Szépirodalmi, 1955. 465–542.

²⁴¹⁶ Szabó (1989): i. m. 174.

²⁴¹⁷ Háty (1990): i. m. 439.

²⁴¹⁸ Makk Károly (1925–2017): a Nemzet Művésze címmel kitüntetett, Kossuth- és Balázs Béla-díjas filmrendező, forgatókönyvíró, színész, érdemes és kiváló művész. Legismertebb filmjei közé tartozik a *Liliomfi* (1954), a *Szerelem* (1971) és a *Macskajáték* (1972).

nagy sikertől megrettennek, és feladják magukat, de a gépezet már nem állhat le. Kalmár László²⁴¹⁹ sem készíthetett filmet Cseres Tibor²⁴²⁰ *Azon az őszön* című művéből.²⁴²¹

1957 szeptemberében a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága megvizsgálta az elmúlt „zavaros időszak” filmtermését. Betiltották Várkonyi Zoltán *Keserű igazság*, Kalmár László *A nagyrozsdási eset*, Banovich Tamás *Eltüsszentett birodalom* című filmjét.²⁴²² Ezek a filmek három, három és fél évtizedig maradtak dobozban.

Az első film, amely a tartalma miatt került tiltólistára – 1986-ig –, a *Vádirat* volt. A film ihletője Kövesi Endre *A „nagyvonalú” Szlota és cinkosai* című cikke volt,²⁴²³ amely alapján büntetőeljárás indult. Várkonyi Zoltán²⁴²⁴ forgatókönyve szerint Sztuckó János igazgató (Bessenyei Ferenc) csak a sikerrel, a terv túlteljesítésével foglalkozik, a munkát Palócz Imrére (Gábor Miklós), a helyettesére hagyja. Figyelmeztetik, hogy a siló süllyed, de a munkát nem állítják le, ezért összeomlik, és két ember meghal. A felelős természetesen Palócz lesz, hiszen nyugaton szerezte a diplomáját.²⁴²⁵ Mivel az egész film a diktatúra kritikája volt, nem volt mit kivágni belőle, ezért az egész filmet dobozba tették. A tiltás hivatalos indokolása szerint ez a „[...]” művészileg színvonalas, alkotás [...] élesen és sűrítetten negatív társadalomkritikát tartalmaz”.²⁴²⁶

A nagyrozsdási eset című film Gogol *A revizor*ához hasonló történetet dolgozott fel. Azonban a kisvárosi tanácselnök gömbölyűen kopasz fejéről a nézők rögvest Rákosi Mátyásra asszociáltak. A borász Halapál pedig nemcsak külsejével, hanem beszédhibájával is Károlyi Mihályt idézte fel. A fürdő bejáratán a jelmondat: „Nem magunkért fürdünk, hanem a boldog jövőnkért.” A film mondanivalója, hogy az igazság mindig kiderül. Ez roppant kínos tanulság volt a kádári vezetésnek. Ezért is tiltották be 27 évre. Kalmár László nem élhette meg filmjének bemutatását, magányosan, elfeledve halt meg 1980-ban. Csak 1984-ben láthatták a nézők a Zenthe Ferenc, Páger Antal, Sinkovits Imre főszereplésével készült filmet. Érdekes azonban, hogy az orwelli évben írott kritikák szerint még ekkor sem örültek, hogy a bemutatóra sor került.²⁴²⁷

²⁴¹⁹ Kalmár László (1900–1980): Kossuth-díjas filmrendező. Legismertebb filmjei közé tartozik a *Halálos tavasz* (1939), a *Déryné* (1951) és *A nagyrozsdási eset* (1957).

²⁴²⁰ Cseres Tibor (1915–1993): Kossuth-díjas író, 1987 és 1989 között a Magyar Írók Szövetsége elnöke.

²⁴²¹ Gervai András: *Fedőneve: „szocializmus”. Művészek, ügynökök, titkosszolgák*. Pécs, Jelenkor, 2010. 189.

²⁴²² Szilágyi Gábor: *Életjel. A magyar filmművészet megszületése 1954–1956*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1994. 302., 498.

²⁴²³ Kövesi Endre: A „nagyvonalú” Szlota és cinkosai. *Szabad Nép*, 1954. szeptember 30. 2–3.

²⁴²⁴ Várkonyi Zoltán (1912–1979): Kossuth-díjas színész, filmrendező, forgatókönyvíró, főiskolai rektor, színigazgató, érdemes és kiváló művész. Legismertebb filmjei közé tartozik: *A kőszívű ember fiai* (1965), *Egy magyar nábob* (1966), *Kárpáthy Zoltán* (1966), *Egri csillagok* (1966), *Fekete gyémántok* (1976).

²⁴²⁵ Hankiss Elemér: Üde és gyilkos naivitás. Keserű igazság. *Filmvilág*, 29. (1986), 4. 22.

²⁴²⁶ Idézi Balogh–Gyürey–Honffy (2004): i. m. 91.

²⁴²⁷ Deák-Sárosi László: Az 1956-os forradalom lélektana: *A nagyrozsdási eset* (1957). *Magyar Napló*, 26. (2014), 8. 19.; Nemes Károly: *A magyar filmművészet története 1957 és 1967 között*. Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1978. 518.; Balogh–Gyürey–Honffy (2004): i. m. 93.

Banovich Tamás²⁴²⁸ filmjét annak ellenére tiltották be egymás után hatszor, összesen 34 évre, hogy a mesélő Darvas Iván²⁴²⁹ helyébe Gábor Miklóst²⁴³⁰ tették. Az sem zavarta a cenzorokat, hogy a pesti utcákon már kint voltak a bemutató plakátok. Látszólag ártatlan mesefilm volt, de túl sok volt a hasonlóság a király és Rákosi Mátyás közt, és a mesejáték néhány kiszólása is indokul szolgálhatott: „A király fél a birodalomtól, a birodalom fél a királytól”; „Ezek a távolról hatalmas emberek közlőlől kicsinyek.” A rendezőt kilenc évre eltiltották a filmezéstől, segéd munkásként kellett dolgoznia egy roncsládagyárban. A tragikus sorsú Soós Imre²⁴³¹ itt állt utoljára kamerák elé. A film végén újra a határtáblát látjuk, megváltozott felirattal. A tiltás áthúzva, helyettük új szavak. „A zsarnokságnak vége.” A felirat a tiltás feloldásával, a rendszerváltozáskor vált aktuálissá.²⁴³²

Fábri Zoltán²⁴³³ és Apáthi Imre²⁴³⁴ filmjei, a *Bolond április* és a *Játék a szerelemmel* Mensáros Lászlóval²⁴³⁵ együtt „szabadultak”: azért tiltották be őket, mert egy bebörtönzött színész szerepelt bennük.

Keleti Márton *Csodacsatárát* a külföldre „szakadt” Puskás Öcsi helyett egy itthon maradt játékos, Hidegkuti Nándorral újratorgatták. A film forgatókönyvét Méray Tibor írta. Mivel ő szintén emigrált, ezért a stáblistáról és a plakátokról is törölték a nevét.²⁴³⁶

Máriássy Félix²⁴³⁷ *Külvárosi legenda* című művét az 1950-es évekből „visszarendezték” az 1930-as évekbe, de mivel az angyal földi proletariátus nem lett eléggé öntudatos, ezért a *Népszabadság* egyik vezető ideológusa, Rényi Péter,²⁴³⁸ nyilvánvalóan pártutasításra,

²⁴²⁸ Banovich Tamás (1925–2015): Balázs Béla-díjas filmrendező, forgatókönyvíró, díszlet- és jelmeztervező. 1966-ban *Az életbe táncoltatott leány* című táncfilmjéért megkapta a cannes-i filmfesztivál nagydíját, 1967-ben rendezte *Ezek a fiatalok* című zenés filmjét. Három év múlva készítette a *Szép magyar komédiát* Balassi Bálint életéről, ezt követően azonban nem rendezett több filmet.

²⁴²⁹ Darvas Iván (1925–2007): a Nemzet Színésze címmel kitüntetett, kétszeres Kossuth- és kétszeres Jászai Mari-díjas magyar színművész, érdemes és kiváló művész. Az 1956-os forradalom idején részt vett a politikai okból bebörtönzöttek kiszabadításában, hogy bátyját kihozhassa a börtönből. Ezért elítélték, de a börtönből való szabadulása után is évekig nem gyakorolhatta színészi hivatását.

²⁴³⁰ Gábor Miklós (1919–1998): Kossuth-díjas színművész, érdemes és kiváló művész, a Halhatatlanok Társulatának örökös tagja.

²⁴³¹ Soós Imre (1930–1957): Jászai Mari-díjas színész, önkézével vetett véget életének.

²⁴³² Balogh-Gyürey-Honffy (2004): i. m. 91–93.

²⁴³³ Fábri Zoltán (1917–1994): háromszoros Kossuth-díjas film- és színházi rendező, színész, diszlettervező, forgatókönyvíró, főiskolai tanár; festőművész, grafikus.

²⁴³⁴ Apáthi Imre (1909–1960): Kossuth-díjas színész, rendező.

²⁴³⁵ Mensáros László (1926–1993): Kossuth- és kétszeres Jászai Mari-díjas színművész, érdemes és kiváló művész. 1950-ben tiltott határátlépés kísérletéért 13 hónapra ítélték. Az 1956 utáni megtorlás során a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvétel” büntette miatt két év két hónap börtönt kapott. 1960-ban szabadult. P. Török Margit Anna (szerk.): *Mensáros László élete és pályafutása 1926–1993*. Budapest, Kairosz – Mensáros László Alapítvány, 2001.

²⁴³⁶ Révész (1997): i. m. 211.; Varga Balázs: *Filmpolitika, film és politika a forradalom után*. In Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Az 1956-os Intézet évkönyve IV*. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 155.

²⁴³⁷ Varga Balázs (1995): i. m. 155–157.

²⁴³⁸ Rényi Péter (1920–2002): nyomdász, kommunista újságíró. 1954-től a *Szabad Nép* kultúrrovatának a vezetője, majd a 1956-tól 1988-ig a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettese.

támadást indított a film ellen.²⁴³⁹ A *Külvárosi legendát* végül is nem tiltották be, de gyorsan leállították a film forgalmazását. Így is félmillióan látták ezt a kiváló neorealista alkotást.

Kósa Ferenc²⁴⁴⁰ *Tízezer nap* (1965) című filmje a magyar parasztság 30 éves történelmét foglalta össze. Kósa Ferenc Gyöngyössy Imrével,²⁴⁴¹ majd Csoóri Sándorral írta a forgatókönyvet. Kilenc változat készült, mire engedélyezték a filmet, de bemutatni már nem engedték, mert 1956-ot forradalomnak nevezték benne. Közben a film valahogy kijutott az 1967-es cannes-i nemzetközi filmfesztiválra, és ott a legjobb rendezés díját nyerte el. Ezért „csak” két évig feküdt dobozban, utána kénytelenek voltak bemutatni Magyarországon is. Végül is a filmben benne maradt a forradalom szó, de az 1956-ban játszódó jelenetek több fontos képsorát ki kellett vágni.²⁴⁴²

Kovácsnai György²⁴⁴³ *Gitáros fiú a régi képtárban* című kísérleti animációs filmjét (1964) egészen a rendszerváltozásig nem mutathatták be. Ez volt a Pannónia Filmstúdió egyetlen betiltott alkotása. A Filmigazgatóság 1965. június 15-én kelt jegyzőkönyve szerint: „A filmet forgalmazásra nem engedélyezték, kiadása tilos.”²⁴⁴⁴

Fábri Zoltán *Húsz óra* (1965) című filmjében Kádár János személyes utasítására vették ki az alábbi mondatból a „kommunista” szót: „Kommunista rendőr, ide lőj!”²⁴⁴⁵

Bacsó Péter²⁴⁴⁶ *A tanú* (1969) című filmjét a közhiedelemmel ellentétben nem a hatalom tiltotta be. Éppen ellenkezőleg. Bacsó Péter megbízható kádernek számított. Korábban Révai József mellett is dolgozott, csasztuskákat, mozgalmi dalokat is írt.²⁴⁴⁷ A forgatókönyvet Aczél György hagyta jóvá. A fő cenzorként pedig Rényi Péter működött, de Orbán László,²⁴⁴⁸ a művelődésügyi miniszter első helyettese is kihúzatott néhány részt a forgatókönyvből.²⁴⁴⁹ Ez a megkülönböztetett figyelem a politikailag kényes téma miatt

²⁴³⁹ Rényi Péter: Külvárosi torzkép. A „Külvárosi legenda” avagy a visszájára fordított neorealizmus. *Népszabadság*, 1957. december 8.

²⁴⁴⁰ Kósa Ferenc (1937–2018): Kossuth- és Balázs Béla-díjas filmrendező, a Magyar Művészeti Akadémia tagja, országgyűlési képviselő. Kósa Ferenc a filmművészet cenzúrázásáról az alábbiakat nyilatkozta: „a hatalmat nemcsak az sérti, ha a politikai témájú filmekben az alkotók megkönyörölköznek a tabukat, a szabadság, az igazmondás, az európai típusú demokrácia kérdését, de az is bosszantja, ha valakinek az égvilágon semmi köze nincs a politikához, ám kimagasló eredeti tehetség.” Lásd Lőcsei Gabriella: Árnyéksakk. Emlékezés a hetvenöt éves Huszárik Zoltánra. *Magyar Nemzet*, 2006. május 20. 30.

²⁴⁴¹ Gyöngyössy Imre (1930–1994): Balázs Béla-díjas filmrendező, író, költő, dramaturg és forgatókönyvíró. Egyetemista korában börtönbe zárták, majd vájárként is dolgozott.

²⁴⁴² Gelencsér Gábor: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest, Osiris, 2002. 156.; Varga Balázs: *Filmirányítás, gyártástörténet és politika Magyarországon 1957–1963*. PhD-disszertáció. Budapest, ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, 2008. 133.

²⁴⁴³ Kovácsnai György (1934–1983): magyar festő, animációs rendező. Jelentős írói életművet hagyott hátra, benne önéletrajzi, filozófiai írásokkal, drámákkal.

²⁴⁴⁴ Iványi-Bitter Brigitta: *Kovácsnai*. Budapest, Vince, 2008. 75.

²⁴⁴⁵ Gervai András: *A tanúk. Film-történelem*. Budapest, Saxum, 2004. 226.

²⁴⁴⁶ Bacsó Péter (1928–2009): Kossuth- és Balázs Béla-díjas filmrendező, egyetemi tanár, érdemes és kiváló művész.

²⁴⁴⁷ Például: *Fénylő április négy* (Zeneszerző: Ribári Antal); *Szódd a selymet, elvtárs! Az Elvtárs, a csákányt jó mélyre vágd!* című dal szövegét, amelyet Pelikán Gizi (Monori Lili) vezénylete mellett énekel az őrsgyűlés, szintén Bacsó Péter írta.

²⁴⁴⁸ Orbán László (1912–1978): kommunista politikus, jogász, miniszter.

²⁴⁴⁹ Kende Tamás – Andor Tamás – Szabó B. István: *Bacsókönyv*. Budapest, Napvilág, 2007. 124.

volt indokolt, de a filmet valójában a Kádár-rendszer legitimálása érdekében alkották meg. 1956 után a személyi kultusz miatt óvatosan lehetett kritizálni a Rákosi-korszakot, de a kádári vezetés mégiscsak az 1950-es évekhez kapcsolódott, onnan eredeztette a jogfolytonosságát. Ezért kellett idealizálni és vígjátéki elemekkel megszépíteni a nagy kirakatperek időszakát. Bástyá elvtárs, azaz Farkas Mihály bumfordiságán csak nevetnek a nézők. Még Virág elvtárs (Péter Gábor) sem tűnik félelmetesnek. Dániel elvtársat (Rajk László) nem végezték ki. (Rákosi Mátyás pedig nem is „szerepel” a filmben.) Az eset valójában pont fordítva történt. Mielőtt a filmet bemutatták volna, tartottak egy zárt körű vetítést néhány kommunista vezetőnek, illetve hozzátartozóinak. Rajk László özvegye, Rajk Júlia sírva rohant ki a moziateremből annál a résznél, ahol Pelikán és a börtönőr az akasztófa mellett állva a hóhért szövegezték.²⁴⁵⁰ Ezután Rajk Júlia és a koncepcióperekben kivégzettek, meghurcoltak hozzátartozói kérték, hogy ne vetítsék le ezt a filmet. Aczél György viszont alaposan átverte őket. Megígérte, hogy nem lesz nyilvános előadás, csak zárt körű. Erről később így nyilatkozott: „Amikor kijött a film, akkor megállapodtunk, hogy zárt körű bemutatások lesznek. [...] Állítom, hogy [...] megállapodásunk értelmében háromszor annyian nézték meg úgynevezett zárt vetítéseken [...], mint ahányan megnézték volna, hogyha mindjárt nyilvánosságra hozzuk.”²⁴⁵¹

Ugyanilyen módon próbálta manipulálni a nézőket Bacsó Péter a *Te rongyos éle!* (1983) című filmjével is. Bacsó egy szomorú történetből vígjátékot kreált, hiszen Sziráky Lucy alakját Déry Sáriról mintázta. A történet a valóságban tragédiába torkollott. A színésznőt az akkorra már lovászfőként dolgozó gróf Almásy Miklóssal (a híres Afrika-kutató, gróf Almásy László, az „angol beteg” rokonával) együtt telepítették ki Mádra. A filmben zavaró lenne egy férj, ezért „Pixi elment Párizsba”.²⁴⁵² Nem 500, hanem 50 kilós csomagot vihetek magukkal. A filmben a kollégák nem segítenek. A valóságban Déry Sára színésztársai egy a belügyminiszterhez intézett levélben kérték a mentesítést. A durva elutasítás után Somlay Artúr kétszeres Kossuth-díjas színész öngyilkos lett. Déry Sára nem a földiken kapálgatott, hanem férjével együtt követ tört. Nem került vissza a színházba, hanem megfelelő orvosi ellátás híján vakbélgyulladásban halt meg. Férjének még a temetésre sem volt elég pénze.

Hintsch György²⁴⁵³ *A veréb is madár* című vígjátékát Magyarországon bemutatták, de a többi szocialista országban nem vetíthették le.²⁴⁵⁴

²⁴⁵⁰ Gervai (2004): i. m. 102.; Varga (2013): i. m. 47.

²⁴⁵¹ Idézi Révész (1997): i. m. 215.

²⁴⁵² Gábor Andor *Mágnás Miskájában* is Pixi és Mixi volt a grófok neve.

²⁴⁵³ Hintsch György (1925–2005): filmrendező.

²⁴⁵⁴ Marcsek György: Történelem, emlékezet, cenzúra. A tanú mint emlékezhely. *Studia Litteraria*, 51. (2012), 1–2. 148.

Magyar Dezső²⁴⁵⁵ és Bódy Gábor²⁴⁵⁶ (előbbi a film rendezője, utóbbi a forgatókönyvíró) *Agitátorok* című filmje Sinkó *Optimisták* és Lengyel József *Visegrádi utca* című regényei alapján a Tanácsköztársaság történetét lett volna hivatott bemutatni. Ezzel szemben, mivel nem sokkal a forrongó 1968-as év után készült, túlságosan is aktuális témákat vetett fel. Ráadásul nem egy szokásos történetet mutat be, hanem avantgárd stílusban különböző jelenetek tűnnek fel egymás után. Nincs olyan főszereplő, akivel a nézők azonosulhatnának. Magyar Dezső 1971-ben külföldre távozott, és a betiltás miatt az *Agitátorok* kívül rekedt a magyar film történet fősodrán.²⁴⁵⁷

Gazdag Gyula²⁴⁵⁸ rövid idő alatt az egyik legtöbb betiltott filmmel „büszkélkedő” magyar filmrendező lett. Mindjárt az első filmjét, a *Sípoló macskakő* (1971) című alkotását betiltották egy időre. Külföldi vetítését pedig csak 1979 után engedélyezték. Az ok az lehetett, hogy felismerték: az építőtábor, ahol nincs munka, a szocializmus parabolája.²⁴⁵⁹ 1975-ben készült el a *Bástyasétány '74* című filmje, amelyet Szabó B. István, a Filmfőigazgatóság vezetője a film „esztétikai, ideológiai zavarossága” miatt nem javasolt vetítésre. A Filmművészeti Tanács tagjai és a Hunnia Játékfilmstúdió Vállalat alkotóinak ülésén érdekes módon még Szabó István filmrendező is azt javasolta, hogy ne mutassák be a filmet.²⁴⁶⁰

Ugyancsak tiltólistára került Böszörményi Géza²⁴⁶¹ *Az utolsó tánc tanár* (1975) című filmje, amelyet külföldön nagy sikerrel vetítettek. A rendszerváltozáskor derült ki, hogy a magyar változat már nincs is meg, ezért Németországból kellett visszavásárolni a filmet, és szinkronizálni. Így tudták 30 évvel később bemutatni, de ezt már a rendező nem élhette meg. A másik betiltott remekmű, a *Hungarian Dracula* (1983) című film főszereplője egy volt profi ökölvívó, akit ártatlanul meghurcolnak az 1950-es években. A film olyan jól sikerült, hogy még az 1980-as években is nagyon „ütős” volt, ezért betiltották.²⁴⁶²

Jeles András²⁴⁶³ *Álombrigád* című filmje a munkásokról nem a hatalom által elvárt stílusban szólt, ezért csak a rendszerváltozás után mutathatták be.²⁴⁶⁴

²⁴⁵⁵ Magyar Dezső (1938–): jogász, filmrendező, egyetemi tanár. 1971-ben Amerikába emigrált. Előbb az Amerikai Filmintézet, majd a Kanadai Filmintézet művészeti igazgatója lett. Online: https://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=3846

²⁴⁵⁶ Bódy Gábor (1946–1985): filmrendező, videóművész és teoretikus. 1973-ban „hazafias” alapon beszervezték. 1985-ben máig tisztázatlan körülmények között halt meg.

²⁴⁵⁷ Murai András – Tóth Eszter Zsófia: *1968 Magyarországon. Miért hagytuk, hogy így legyen?* Budapest, Scholar, 2018. 173.; Farkas Tamás: Forradalom (szó szerint). *Apertúra*, 1. (2006), 4.

²⁴⁵⁸ Gazdag Gyula (1947–): Balázs Béla-díjas érdemes művész, filmrendező, forgatókönyvíró. 1993 óta a University of California Los Angeles-i filmfőtanácsakán tanít. 1994 óta művészeti tanácsadóként, 1997 óta művészeti vezetőként a Sundance Filmmakers Lab munkatársa. 1997-től a Közép-európai Forgatókönyvíró Műhely alapító művészeti vezetője.

²⁴⁵⁹ Murai–Tóth (2018): i. m. 182.

²⁴⁶⁰ MNL OL M-KS 288. f. 36/1975/20. ö. e.

²⁴⁶¹ Böszörményi Géza (1924–2004): Kossuth-díjas filmrendező, forgatókönyvíró. Megjárta az Andrásy út 60-at, a kistarcsai és a recski táborn.

²⁴⁶² Muhi Klára: Hogy fut ki alólunk egy világ. Beszélgetés Gyarmathy Líviával. *Filmvilág*, 48. (2005), 6. 12.

²⁴⁶³ Jeles András (1945–): Kossuth- és Balázs Béla-díjas színház- és filmrendező, forgatókönyv- és drámaíró.

²⁴⁶⁴ Schubert Gusztáv: Az elvárásolt proletár. *Álombrigád*. *Filmvilág*, 32. (1989), 2. 4.; Gervai (2004): i. m. 244.

A külföldről behozott, már előzetesen többször is ellenőrzött filmek közül is jó néhányat betiltottak. Például Eisenstein²⁴⁶⁵ *Rettegett Iván* (1943) című monumentális filmjének első része, amelynek szinte „társszerzője” volt Sztálin, nagy sikert aratott. Eisenstein Sztálin-díjat kapott alkotásáért. A film második részét viszont, amely a „rettenetes” Iván terrorját mutatta be, azért tiltották be, mert túlságosan is emlékeztette a nézőket Sztálin terrorjára. Szovjetunióban csak 1958-ban mutatták be, Magyarországon biztos, ami biztos alapon nem engedték levetíteni.²⁴⁶⁶

Miloš Forman²⁴⁶⁷ *Tűz van, babám* című művét 1968-ban szinkronizálták, mégis dobozban maradt 1988-ig.²⁴⁶⁸

Andrzej Wajda²⁴⁶⁹ *A márványember* (1977) című filmjét²⁴⁷⁰ még bemutatták Magyarországon (persze nem sokáig), *A vasembert* (1981),²⁴⁷¹ ami az előbbi folytatása volt, már nem, mivel realiztikus képet vázolt fel a lengyel Szolidaritás (lengyelül *Solidarność*) mozgalomról.²⁴⁷²

Ingmar Bergman filmjét, a *Suttogások és sikolyokat* állítólag azért kellett levenni a műsorról, mert Aczél György felesége rosszul lett az egyik naturális jelenettől.²⁴⁷³

Egyéb bemutatott, de valamilyen okból mégis visszavont filmek: *Halálfejesek*, *Psycho*, *Kína szindróma* (mivel egy eltussolt nukleáris balesetről szólt) stb. A *Rocky* című film első részét vetítették, de a többi részét már nem. Különösen az nem tetszett a kommunista cenzoroknak, amikor az amerikai ökölvívó legyőzi a doppingoló szovjet ellenfelét.²⁴⁷⁴

Egyes külföldi gyártású filmekből kivágtak bizonyos, a politikai vezetésnek nem tetsző részeket, vagy a szinkront hamisították meg.²⁴⁷⁵ A *Casablanca* című filmnél is ez történt. Mindjárt az első mondatok egyikét átírták. Az eredeti így szólt: „A második világháború kezdetén a rab Európában sok szem függött reménykedve vagy lemondóan a szabad Amerikán.” Ezt teljes mértékben átírták: „Még alig csöndesült el az első

²⁴⁶⁵ Szergej Mihajlovics Eisenstein (1898–1948): szovjet filmrendező és teoretikus, a szovjet és az egyetemes filmtörténet egyik legjelentősebb alakja.

²⁴⁶⁶ Baráth (2011): i. m. 15.

²⁴⁶⁷ Miloš Forman (1932–2018): csehszlovák, majd amerikai filmrendező, színész és forgatókönyvíró. A Varsói Szerződés csehszlovákiai invázióját követően, 1968-ban az Egyesült Államokba emigrált. Ken Kesey regénye, a *Száll a kakukk fészkre* adaptációja öt Oscar-díjat kapott, köztük a legjobb rendezőnek járó díjat. A *Hair* (1979) minden idők egyik legismertebb musicalje. *Amadeus* című, 1985-ös filmje nyolc Oscar-díjat nyert.

²⁴⁶⁸ MNL OL M-KS 288. f. 141. ő. e.; Soltész–Palotai (1989): i. m. 538.

²⁴⁶⁹ Andrzej Witold Wajda (1926–2016): Oscar-díjas lengyel filmrendező. A Magyar Érdemrend Nagykeresztje kitüntetéttje.

²⁴⁷⁰ Aleksander Ścibor-Rylski: *A márványember. Andrzej Wajda filmjének irodalmi forgatókönyve*. Budapest, Magvető, 1987.

²⁴⁷¹ Aleksander Ścibor-Rylski: *A vasember*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1989.

²⁴⁷² Kovács István: A Paradicsomon innen. Márványember, Vasember. *Filmvilág*, 48. (2005), 12. 39.

²⁴⁷³ Selmeczi Mari: *Kellett nekem rongybicikli? Kis mozis könyv*. Budapest, K.u.K., 2005. 102–103.; Kovács Emőke: Gondolatok a Kádár-korszak filmcenzúrájáról. *Valóság*, 50. (2007), 7. 44.

²⁴⁷⁴ Takács Róbert: A felbomlás szélén. Nyugati film a magyar moziban az 1980-as években. In *Medias Res*, 9. (2020), 1. 103.

²⁴⁷⁵ Szekfű András: *A cápa utolsó tangója. Médiaszociológiai tanulmányok a félkemény diktatúrában*. Budapest, Gondolat, 2008. 219.

világháború harci zaja, Európában ismét dörögnek a fegyverek. A fasizmus borzalmai elől százezrek menekülnek a tengeren túlra.” Ez a tendencia végighúzódik az egész filmen. Még véletlenül se népszerűsítsék a nyugati szövetségeseket, ezért több helyen is megváltoztatták a magyar szinkron szövegét.²⁴⁷⁶

Olyan eset is előfordult, hogy Vittorio De Sica²⁴⁷⁷ világhírű, *Biciklitolvajok* című filmjéhez hozzátettek egy jelenetet, hogy a kommunista jövő optimizmusával fejeződjön be a történet. Egy olasz filmhíradóból kivágtak egy olyan részt, amely az Olasz Kommunista Párt nagygyűlését mutatta, ahol Palmiro Togliatti tartott beszédet, majd az ünneplő sokaság üvöltve énekelte a *Bandiera rossa* című kommunista indulót. A történet hőse tehát a magyar változatban egyenesen a kommunista pártba lépett be.²⁴⁷⁸

A *Jézus Krisztus szupersztár* című 1973-ban bemutatott, Oscar-díjra jelölt amerikai musicalt tíz évvel később, 1983-ban végre Magyarországon is bemutatták, de azt a részt, ahol egy kereszt látható, kivágták.

Amikor Brezsnyev meghalt (1982. november 10.), villámgyorsan letiltottak két filmet, az *Ajándék ez a napot* és *A bestiát*.²⁴⁷⁹ Egyébként az éber elvtársakon kívül senkinek sem jutott volna eszébe összefüggést találni a filmcímek és a szovjet pártfőtitkár halála között. A november 7-e előtti napon a tévémaci nem köphetett a fogmosáskor, nehogy valaki azt a következtetést vonja le, hogy „köp” az ünnepre.²⁴⁸⁰

Rófusz Ferenc²⁴⁸¹ eredeti rajzfilmjében egy légy szemén keresztül látjuk a világot. A zseniális ötletet és animációt Oscar-díjjal jutalmazták (1981). Csak a magyar pártvezetőknek nem tetszett a rajzfilm. Ők sejtették, hogy a szobába bezárt légy mit is szimbolizál valójában. Nem is engedték meg, hogy a rendező elmeheessen az Oscar-díj átadására. Amikor kihirdették, hogy nyert *A légy*, Margot Kidder közölte, hogy a rendező adminisztratív okból nem lehet jelen. Ám ekkor – a helyi rendezőket is átverve – Dósai István (1926–1991), a Hungarofilm vezérigazgatója (ő mint megbízható káder ott lehetett a rendezvényen) felállt a nézőtéren. Kidder erre nagy boldogan folytatta: mégis itt van! Dósai ezután még odaállt Robert Redford, Robert De Niro, Henry Fonda stb. mellé, és így fotóztatta magát. Másnap, a csalást felfedezve, a rendőrség a szállodában vette vissza Dósaitól a szobrot.²⁴⁸²

²⁴⁷⁶ Urbán Csilla: Magyarország inkább meghamisította a kultikus filmet. *NOL*, 2016. szeptember 21.

²⁴⁷⁷ Vittorio De Sica (1901–1974): olasz filmszínész, filmrendező és forgatókönyvíró. Különösen a neo-realizmus jegyében készült munkái emlékeztetnek.

²⁴⁷⁸ Aczél–Méray (1982): i. m. 122.; Gál (2015): i. m. 10.

²⁴⁷⁹ Vörös (2004): i. m. 351.

²⁴⁸⁰ Mráv Noémi: A tévémaci tudatformáló szerepe. Az államszocialista nevelés emblematikus figurájának története. *Médiakutató*, 10. (2009), 2. 7.

²⁴⁸¹ Rófusz Ferenc (1946–): a Nemzet Művésze címmel kitüntetett, Kossuth-díjas rajzfilmrendező. A nevéhez fűződik az első magyarországi Oscar-díj, amelyet az általa rendezett *A légy* című film 1981-ben kapott a legjobb animációs rövidfilm kategóriában.

²⁴⁸² Varga György: Meddig zümmög a légy? *Magyar Nemzet*, 2010. május 8. 30.

Hasonló történt a *Keménykalap és krumpliorr* (1978) című film (forgatókönyvíró: Csukás István,²⁴⁸³ rendező: Bácskai Lauró István²⁴⁸⁴) alkotógárdájával is. 1975-ben a hollywoodi X. televíziós fesztiválon a *Keménykalap és krumpliorr* megkapta a fesztivál nagydíját és *Az Év Legjobb Gyermekefilmje* címet is. A stáb természetesen nem utazhatott ki, a kupát a tévé egyik vezetője nyúlta le, akinek semmi köze sem volt a produkcióhoz.²⁴⁸⁵

A dokumentumfilmek közül is többet betiltottak. Köztük is Ember Judit²⁴⁸⁶ filmjei voltak a „csúcstartók”. Herskó János²⁴⁸⁷ a „legtitkosabb magyar filmrendezőnek” nevezte tanítványát. Elsőként Ember *Színpad* (1968) című vizsgafilmje került indexre, majd a *Tisztavató* (1969) kellett újravágni. A *határozat* (1972) című dokumentumfilm²⁴⁸⁸ azt a szinte példa nélküli esetet mutatta be, hogy a járási pártbizottság le akarta váltani a felcsúti Új Élet mezőgazdasági termelőszövetkezet elnökét, de ezt a tagság nem szavazta meg. Már a film vágómunkálatainál tartottak, amikor kiderült, hogy a pártvezetés mégis elérte a téveselnök leváltását. A filmet csak a rendszerváltozás után lehetett bemutatni.²⁴⁸⁹ A *Pócspetri* című dokumentumfilm egy olyan koncepciót mutatott be, amelynek Péter Gábor mellett Kádár János volt az egyik rendezője, ezért nem lehetett bemutatni.²⁴⁹⁰ A *Hagyd beszélni a Kutruczot!* című film pedig az ÁVO és a nyilasok közti kapcsolatot vizsgálta.²⁴⁹¹

Sára Sándor²⁴⁹² *Pergőtűz* című filmjét több ponton is cenzúrázták, mert a 2. magyar hadseregnek állított emléket.²⁴⁹³ Az elsők között vágta ki azt a jelenetet, amelyben arról volt szó, hogy a szovjet tankok egy alkalommal úgy támadtak, hogy sebesült magyar katonákat kötözték rájuk.²⁴⁹⁴ Az eredeti változat csak a rendszerváltás után

²⁴⁸³ Csukás István (1936–2020): a Nemzet Művésze címmel kitüntetett Kossuth- és kétszeres József Attila-díjas magyar költő, író, ifjúsági szerző, a Digitális Irodalmi Akadémia tagja.

²⁴⁸⁴ Bácskai Lauró István (1933–2020): filmrendező, forgatókönyvíró. Egyik alapítója és négy évig vezetőségi tagja volt az 1959-ben életre hívott Balázs Béla Stúdiónak. A *tizedes meg a többiek* című Keleti Márton-filmben ő találta ki a szállóigévé vált mondatot: „Az oroszok már a spájzban vannak!”

²⁴⁸⁵ Interjú Csukás Istvánnal. *Magyar Nemzet*, 2017. november 22. 5.

²⁴⁸⁶ Ember Judit (1935–2007): Balázs Béla-díjas filmrendező, kiváló művész. A Fekete Doboz egyik alapítója. Pócspetri és a budapesti XIII. kerület a díszpolgárává avatta. Testvére Ember Mária író, történész. Vö. Herskó János Ember Juditról – Szilágyi Erzsébet interjúja. In *Az Ember-lepték. Ember Judit portréja*. Budapest, Osiris, 2003. 45–53.

²⁴⁸⁷ Herskó János (1926–2011): Kossuth- (2006) és kétszeres Balázs Béla-díjas (1961, 1964) filmrendező, egyetemi tanár.

²⁴⁸⁸ A *határozat* című filmet az Amerikai Filmintézet beválasztotta minden idők száz legjobb dokumentumfilmje közé.

²⁴⁸⁹ Győri Zsolt: Indiánok és téveselnökök: két esettanulmány az államszocializmus „boncasztaláról”. In Győri Zsolt – Kalmár György (szerk.): *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben*. Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2015. 108.

²⁴⁹⁰ Ember (1989): i. m.; Zsugán István: Egy titkos filmrendező. Beszélgetés Ember Judittal. *Filmvilág*, 36. (1993), 12. 8.; Sárközy Réka: A befejezetlen múlt filmjei. Történelmi dokumentumfilm Magyarországon 1988-ig. In Kozák Gyula (szerk.): *Kádárizmus. Áteresztek*. Budapest, 1956-os Intézet, 2010. 303–335.

²⁴⁹¹ Holtzer Lóránt: Bosnyák Zoltán élete és titokzatos halála. *Beszélő*, 8. (2003), 12. 84.

²⁴⁹² Sára Sándor (1933–2019): a Nemzet Művésze címmel kitüntetett, kétszeres Kossuth- és Balázs Béla-díjas operatőr, filmrendező, érdemes és kiváló művész.

²⁴⁹³ Interjú Sára Sándorral. *Heti Válasz*, 13. (2013), 48. 27.

²⁴⁹⁴ Bokodi-Oláh (2009): i. m. 62.

kerülhetett adásba. A *Keresztúton* című filmet pedig azért tiltották be, mert a bukovinai székelyekről szóló balladái tömörséggel.²⁴⁹⁵

B. Révész László²⁴⁹⁶ *Az őszinte szó kevés* (1979) című dokumentumfilmjében a Beatrice együttes három rajongóját szólaltatta meg, akik túl őszinték voltak, ezért következett a tiltás. Végül csak 1988-ban, alaposan cenzúrázva adták le a Magyar Televízióban.²⁴⁹⁷

Mész András²⁴⁹⁸ *Bebukottak* című filmje a tököli börtönben lévő fiatalok bűnözők reménytelen és kegyetlen világát mutatta be, meglepő realitással.²⁴⁹⁹

Koltay Gábor²⁵⁰⁰ *Szép volt fiúk!* (1986) című filmjének forgatását leállították, a vágatlan anyagot a rendező a saját kertjében ásta el.²⁵⁰¹

Tényi István²⁵⁰² *Kristály Gyula ózdi nyugdíjas politikai pere* című dokumentumfilmje és a film főhőse is a rendszerváltozással együtt szabadult fel. A film ugyanis az utolsó koncepciók perék egyikét mutatta be. A régi reflexek még a hanyatló rendszer utolsó hónapjaiban is működtek. 300 rendőr nyomozott a rendszerkritikus röpcédulák és levelezőlapok szerzője után. Amikor sikerült elfogniuk a rokkantnyugdíjas elkövetőt, a bíróság első fokon három év börtönt szabott ki rá büntetésül.²⁵⁰³

A Magyar Filmhíradó, amelyet mindig a mozifilmek előtt vetítettek le, a Magyar Televízió *Híradójának* elindulásáig a legfontosabb propagandaeszköz volt, hiszen hetente közel kétfélmillió ember nézte meg.²⁵⁰⁴

A filmhíradókat is cenzúrázták. Gárdos Péter²⁵⁰⁵ készített egy filmet a zálogházakról, amelyben bemutatta, hogy kikből áll a zálogházi kölcsönökért folyamodók serege. A rendező statisztákkal forgatta le a filmet, és a valóságot adta vissza, Kádár János mégis személyesen járt el a betiltás érdekében.²⁵⁰⁶

A filmgyártás állambiztonsági kontrolljára jellemző, hogy még neves filmrendezőket is beszerveztek ügynököknek. Szabó István, az 1981-ben bemutatott és Oscar-díjat nyert *Mephisto* című filmnek a rendezője és forgatókönyvírója is besúgó volt. Böszörményi Gézaról, Kézdi-Kovács Zsoltról, Máriássy Félixről, Bódy Gáborról, Ember Juditól, Gazdag Gyuláról, Dobrányi Gézaról is kiderült, hogy beszervezték őket.²⁵⁰⁷ Ilyen

²⁴⁹⁵ Zsugán István: Fekete dobozaink. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 31. (1988), 2. 12.

²⁴⁹⁶ B. Révész László (1942–): Balázs Béla-díjas rendező.

²⁴⁹⁷ Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A magyar rock története*. I. kötet. 60–70-es évek. Budapest, Kossuth, 2005; Kőbányai János: Biztosítótű és bőrnadrág. *Mozgó Világ*, 5. (1979), 2. 64–76.

²⁴⁹⁸ Monory Mész András (1954–): filmrendező, operatőr.

²⁴⁹⁹ Koltai Ágnes: A félelem senkiföldjén. *Bebukottak*. *Filmvilág*, 32. (1989), 1. 19.

²⁵⁰⁰ Koltay Gábor (1950): Balázs Béla-díjas filmrendező, színigazgató, érdemes művész. Testvére Koltay Gergely Kossuth-díjas zenész.

²⁵⁰¹ Thury Gábor: Elásott műemkek. *Nemzeti Sport*, 2010. május 8. 20.

²⁵⁰² Tényi István (1948–2021): Balázs Béla-díjas filmrendező, forgatókönyvíró.

²⁵⁰³ Tóth Péter Pál: Kristály Gyula politikai pere. *Kapu*, 2. (1989), 12. 54.; Fekete László: Röpcédula-terjesztés Borsodban. *Belügyi Szemle*, 26. (1988), 6. 99.

²⁵⁰⁴ Kormos Gyula Krisztián: Propaganda és tömegtájékoztatás. A filmhíradók a számok tükrében 1950–1955. In: Sükösd Miklós – Csermely Ákos (szerk.): *A hír értékei. Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában*. Budapest, Média Hungária, 2001. 120.

²⁵⁰⁵ Gárdos Péter (1948–): Balázs Béla-díjas filmrendező, író.

²⁵⁰⁶ Tényi István interjúja. *Magyar Nemzet*, 2010. április 27. 2.

²⁵⁰⁷ A filmrendezők beszervezéséről lásd Gervai (2010): i. m. 81.

körülmények között nem csoda, hogy a filmes világban dolgozó rendezők, művészek közül milyen sokan fiatalon távoztak: Vincze Imre (zeneszerző) 43, Fehér Imre 49, Gábor Pál 55, Máriássy Félix 56, Nádasy László 56, Novák Márk 27, Bódy Gábor 39, B. Nagy László 46, Sarkadi Imre író 40, Halász Mihály operatőr 43, Máriássy Ferenc operatőr 48, Kovásznai György 49, Huszárik Zoltán 50, Rényi Tamás 51, Herczenik Miklós 55 és Szász Péter 56 éves korában halt meg.

A rockzene cenzúrázása

„Gyertek anyák és apák
Az egész országból
Ne bíráljátok
Amit nem értetek
Fiaitokon és leányaitokon
A régi világ
Gyorsan előrepszik
Térjete ki az új útjából
Ha nem tudtok segítő kezét nyújtani
Mert változnak az idők.”²⁵⁰⁸
(Bob Dylan)

1954. április 12-én Bill Haley előadta a *Rock Around the Clock* című korszakalkotó zeneszámát, amivel egy új korszakot nyitott a zenetörténelemben. A II. világháború utáni generáció sokkal több mindenben különbözött a szülei generációjától, mint korábban bármikor a történelemben. A rock-, a pop- és a beatzene a maga fülsiketítő hangerejével és a korabeli fiatalok lázadásával együtt megdöbbentette még a nyugat-európai és az észak-amerikai közvéleményt is. Azonban hamarosan felismerték az új zenei stílusokban levő üzleti lehetőséget, és a korábban polgárpukkasztó zenészek többsége szépen beilleszkedett a szórakoztatóipar világába.

Nem így történt mindez a szocialista országokban. A kommunista vezetők valósággal pánikba estek, hiszen ez a zenei stílus nyugatról jött (ezért eleve csak rossz lehet), másrészt a fő hajtóereje az alulról szerveződő fiatalság volt. Egymás után hozták az intézkedéseket. Kezdetben azért, hogy a rockzene ne tudjon beszivárogni a vasfüggönyön keresztül, ezért a határon elvették a hanglemezeket, zavarták egyes nyugati rádióadók magyarországi sugárzását. Emellett igyekeztek megakadályozni, hogy nyilvános rendezvényeken ilyen zenét játsszanak. A legelső ilyen eset 1956 nyarán, a balatonfüredi mólón történt. A recsegő hangszórón csak néhány taktus szólalhatott meg, utána gyorsan elnémították a zenét.²⁵⁰⁹

²⁵⁰⁸ Bob Dylan: *The Times They Are A-Changin'*, 1963.

²⁵⁰⁹ Sebők (2002): i. m. 13.

Majd minden eszközzel igyekeztek lejártni az új zenei stílust és annak művelőit, hogy megakadályozzák a magyarországi terjesztését. A hivatalos álláspontot a nyugatról jövő zenei irányzatok vonatkozásában elsők között Maróthy János tette közzé. Először is a szovjet elvtársak iránymutatására hivatkozott:

„Szovjet elvtársaink nagy segítséget nyújtottak azáltal, hogy a Barátsági Hónap alkalmából elküldték hozzánk Jurij Miljutyin elvtársat, a szovjet szórakoztató zene kimagasló képviselőjét. Miljutyin elvtárs beszámolt a szovjet nép táncának, szórakozásának eleven, magasrendű formáiról, és beszámolójának fényében még kirívóbbá váltak a magyar tánczene hiányosságai. Miljutyin elvtárs látogatása, tanácsai még idősebbé tették, hogy felvessük és széles körben megvitassuk a magyar tánczene életbevágó kérdéseit.”

A szovjet elvtársak segítségére azért is volt szükség, hogy felismerjék a nyugati zene rossz hatását a munkásosztályra:

„[A] burzsoá könnyű zene [...] mint a kispolgári befolyás egyik formája, behatolt a munkásosztály és a parasztság széles rétegei közé, mételyezte érzésvilágukat, sorvasztotta eredeti, eleven és erőteljes művészetüket. A kispolgári hatásnál még veszélyesebb, mérgezőbb volt a hanyatló uralkodó osztály bomló művészetének közvetlen hatása a tömegekre. Az imperializmus korában az uralkodó osztály lelkivilágára beteges szadizmus, perverz erotika, hisztérikus idegesség jellemző. [...] Az uralkodó osztály »művészetének« ezeket az »eredményeit« nem tartja meg magának; ezúttal nem fukarkodik, hanem bőkezűen terjeszti saját rothadásának bűzét a tömegek között.”

Milyen szerencse, hogy van követendő ellenpélda:

„Ezzel szemben a Szovjetunióban, a felszabadult népek országaiban a tömegek művészetének eddig soha nem látott arányú kibontakozása van folyamatban. A tömegzenei aktivitás nemcsak a kapitalizmus alatt háttérbe szorult eleven tömegzenei hagyományok, alkotóerő újjáéledéséhez vezet, hanem a tömegek alkotói tevékenységének olyan fokához, színvonalához, amelyhez hasonlót még nem ismert a történelem.”²⁵¹⁰

A *Magyar Ifjúság*ban, amelyet nagy példányszámban olvashattak a magyar fiatalok, egymást érték a rockénekeseket, rockzenészeket lejárató cikkek: „*New York Times* szerint: Presley kiabál, sóhajt, nyüszt, kotkodácsol – artikulatlan hangokat ad ki magából, miközben alteste, a Rock and Roll ritmusára leírhatatlan vonaglásba kezd. A *Spiegel* című nyugatnémet folyóirat így ír róla: leginkább egy tehetséges hastáncosnőre emlékeztet.” A továbbiakban a névtelenül publikáló szerző a szerkesztőség (így az állampárt) álláspontját közölve leírja, hogy Elvis Presley mozdulatművészete ahhoz hasonlít, mintha elektromos görcs járná át tagjait, és nem is tud énekelni.²⁵¹¹

²⁵¹⁰ Maróthy János: Tánczenénk fejlesztésének néhány sürgető feladata. *Új Zenei Szemle*, 4. (1953), 5–6. 12. Vö. Maróthy János: *Zene és polgár, zene és proletár*. Budapest, Akadémiai, 1966. 491.; Maróthy János: *Zene és ember*. Budapest, Zeneműkiadó, 1980. 283.

²⁵¹¹ Örület a huszadik hatványon. Elvis Presley és a Rock and Roll. *Magyar Ifjúság*, 1. (1957), 5. 5.

Elvis Presley-re egyébként is haragudtak az elvtársak, mert 1957 februárjában fellépett az *Ed Sullivan Show*-ban, amelynek televíziós közvetítése akkoriban a legnézettebb műsorok egyike volt. Elénekelt egy szép dalt zenei kíséret nélkül *Peace in the Valley* (Béke a völgyben) címmel a magyar forradalomban elesettek emlékére. Együttal felkérte a nézőket, hogy segítsék meg a magyarokat. A felhívás hatására 1957-ben 60 millió svájci frank (16 milliárd forint) értékű segélycsomag érkezett Magyarországra. Elvis maga is küldött segélyadományt.²⁵¹²

Az állampárt vezetése is többször tárgyalt arról, hogyan kellene korlátozni a rockzenekarok alapítását, működését. A Magyar Szocialista Munkáspárt Agitációs és Propaganda Bizottságának 1963. augusztus 7-i ülésén készült jegyzőkönyv szerint Aczél György tájékoztatta a Bizottságot arról, hogy milyen retorziókat kell alkalmazni a rockzenekarokkal szemben. Ennek alapján született meg az a határozat, amely szerint ebben az ügyben együtt kell működni a Belügyminisztériummal és a Művelődésügyi Minisztériummal. Javasolták az Illés zenekar és más hasonló zenekarok feloszlátását, illetve azt, hogy a Rádió és a Televízió kevesebb táncdalt játsszon.²⁵¹³

A Magyar Szocialista Munkáspárt Tudományos és Kulturális Osztálya már korábban megfogalmazta a Magyar Rádióban követendő irányvonalat:

„A tartalmatlanság, betegség, nihilizmus, cinizmus nem tűrhető meg dalszövegeinkben. Egészséges tartalmú, életörömet árasztó, jól énekelhető, gazdag, eleven ritmikájú táncdalokra van szükség. Itt is tanulmányozni kell a Szovjetunió példáját (mi is tettünk már erre biztató kísérleteket), ahol sok zeneszerző [...] dalt ír [...] a szocialista ember legkülönbözőbb érzelmi állapotairól. [...] Azt kell mintegy minimális célként kitűzni, hogy a szórakoztatás ízlést és erkölcsöt ne romboljon.”²⁵¹⁴

Ezek az elvek némi finomhangolással az egész Kádár-korszak politikai irányvonalát meghatározták.²⁵¹⁵

A rockzenei irányzat egy alulról szerveződő mozgalom volt, ezért az állampárt vezetése nem tudta államosítani és intézményesíteni. Amikor tehát belátták, hogy a totális tiltás nem működik, akkor az állami monopóliumokat felhasználva többfokozatú cenzúrát vezettek be. Előként 1959. június 1-jén létrehozták a Táncdal- és Sanzonbizottságot, amelybe az Országos Rendező Iroda, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat, az Országos Szórakoztatózenei Központ, a Magyar Rádió és Televízió, a Zeneműkiadó Vállalat és a Szerzői Jogvédő Hivatal delegált tagokat. (Később a zenei szakszervezet delegáltja is bekerült a bizottság tagjai közé.) A Táncdal- és Sanzonbizottság hetente egyszer, szerdán ülésezett. A dalszerző száz forint eljárási költség befizetése²⁵¹⁶ mellett elküldte szerzeményének zongorakivonatát és dalszövegét. A bizottság pár perces vizsgálat után döntött a mű további sorsáról. Leginkább a dal szövegét vizsgálták. A bizottság fennállása alatt

²⁵¹² Mindezekért az érdemekért 2011-ben a Margit híd budai hídfőjénél lévő köztér Elvis Presley nevét kapta meg, majd az énekest ugyanabban az évben posztumusz Budapest díszpolgárává választották.

²⁵¹³ Szőnyi (2005): i. m. 181.

²⁵¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 7/1960, 78. ö. e.

²⁵¹⁵ Csatári (2015): i. m. 26.

²⁵¹⁶ 1960-ban az átlagkereset 1575 forint volt, tehát ebből 15 dal engedélyeztetése telt volna ki havonta.

több tízezer dalt bírált el, de csak az egynegyedét engedélyezte. Például 1971-ben 1725 szerzeményből csak 331 kapott engedélyt. Emellett 150 dalszöveg módosítását írták elő.²⁵¹⁷

Ahhoz, hogy az engedélyezett dalt elő is adhassák, az Országos Szórákkoztatózenei Központ bizottsága előtt vizsgáznni kellett.²⁵¹⁸ Ezen a vizsgán sorra buktak el a rockzenekarok. Például az akkor már országosan ismert Illés zenekar is, amely az I. Táncdal-fesztiválon előadta a *Még fáj minden csók* című számot.²⁵¹⁹ Fellépni viszont többnyire csak az Országos Rendező Iroda által szervezett koncerteken lehetett, amelynek vezetője korábban az Államvédelmi Hatóság zenekarában volt harsonás. Ezért szükséges volt még az úgynevezett ORI-vizsga is, amelyen például az egyik legjobb magyar gitáros, Radics Béla 1978-ban „megbukott”, sőt a vizsgabizottság a későbbi próbálkozásoktól is elzárkózott.²⁵²⁰ Az Országos Rendező Irodának utólagos cenzúrára is joga volt, hiszen bármikor visszavonhatta a fellépési engedélyt, ha úgy vélték, hogy az adott zenekar nem az előírásoknak megfelelő módon koncertezett.²⁵²¹ A művelődési házaknak minden egyes koncert előtt tájékoztatniuk kellett a helyi tanács művelődési osztályát arról, hogy melyik zenekar vagy énekes milyen számokat szeretne előadni. Ennek révén egyes zenekarokat, például a Beatrice együttest 11, a Hobo Blues Bandet 10, a P. Mobilt pedig 9 megyéből tiltották ki.²⁵²² Az 1968-as prágai tavasz, illetve a magyarországi reformok lefékezése miatt leépítették a klubhálózatokat,²⁵²³ visszafogták a koncertek szervezését, a lemezkiadást. Évekig nem szerveztek tehetségkutató rendezvényeket.²⁵²⁴

Azoknak a zenészeknek, zenekaroknak, akik külföldi turnéra szerettek volna elmenni, előbb egy szakmai zsűri előtt kellett bemutatni a repertoárjukat. Ezután döntöttek az engedély megadásáról.²⁵²⁵

Bármennyire is sikeres volt egy zenekar vagy énekes, az állami monopólium következtében hanglemeze csak a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat – élén a megbízható elvtárssal, Bors Jenővel²⁵²⁶ – révén lehetett. Egy 1979. július 26-i határozat: „A P. Mobil, a Hobo Blues Band és a Beatrice tekintetében más a helyzet. A vállalat nem tesz

²⁵¹⁷ MNL OL XIX-I-4-ff 50. d.; MNL OL XIX-I-4-ff 12. d.; Fonyódi Péter: *Beatkorszak a pártállamban 1963–1973*. Budapest, XX. Század Intézet, 2004. 64.; Csatári Bence: *Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2016. 78.; Csatári (2015): i. m. 25.

²⁵¹⁸ *Szórákkoztatózenészek kötelező vizsgaanyaga*. Budapest, Országos Szórákkoztatózenei Központ, 1975.

²⁵¹⁹ Koltay Gábor: *Szörényi – Bródy*. Budapest, Zeneműkiadó, 1981. 152.

²⁵²⁰ *A kulturális igazgatás kézikönyve*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1977; Csatári Bence: *Az Országos Rendezőiroda működése a Kádár-rendszer végén. Levéltári Szemle*, 63. (2013), 1. 31–44.

²⁵²¹ Hammer Ferenc: A dalok ugyanazok maradnak. A retro kultúrpolitikai szerkezetek a magyar popzenében. In Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 284.

²⁵²² Pozsonyi Ádám: *A Lenin-szobor helyén bombatölcsér tátonog. A magyar punk története (1978–1990)*. Budapest, magánkiadás, 2001. 93.; Csatári Bence: *Vigyázz magadra, fiam! A Bojtorján együttes krónikája*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2018. 62.

²⁵²³ Sebők (2002): i. m. 141.

²⁵²⁴ Hammer (2017): i. m. 285.

²⁵²⁵ Csatári (2015): i. m. 49.

²⁵²⁶ Bors Jenő (1931–1999): kommunista politikus, munkásőr. Moszkvában született. Édesapját 1937-ben kivégezték. Édesanyjával, aki Landler Jenő lánya volt, 1946-ban költözhetett Magyarországra. Lelkes

engedményt a tekintetben, hogy a fiatalság szellemi és morális épségét, fejlődését veszélyeztető szövegeket nem ad ki és ilyen magatartású együtteseket nem támogat.”²⁵²⁷ Emellett nem jelenhetett meg lemeze a Syrius, a Kex, a Taurus stb. zenekaroknak sem. Erdős Péter,²⁵²⁸ aki saját bevallása szerint sem értett a zenéhez, teljhatalommal felruházva döntött a lemezszerződésekről. Az állam monopolhelyzetével visszaélve lehetett egyes zenekarokat megszarolni, felbomlasztani,²⁵²⁹ illetve megakadályozni, hogy kiadják a zenéiket. Erdős Péter cinikus módon, őszintén elmondta a rockzenészeknek, hogy mi az általa elképzelt szabályrendszer: „Mit kell mellébeszélni? Mi igenis védjük a kormány kultúrpolitikáját, mint egyik eszközét az ország konszolidált viszonyainak [...]; én nem vagyok demokrata. Viseljete el! Én azt szeretem, ha azt csináljátok, amit én mondok nektek és aztán öröklakást építhettek a Rózsadombon, meghódíthatjátok a világot, az európai poppiacot.”²⁵³⁰

A rockzenei lemezeket, bár nyereséges üzletnek bizonyult, csak korlátozott számban adhatták ki. Ez már önmagában leszűkítette a lehetőségeket.²⁵³¹ A 61/1971. (XII. 17.) MM rendelet pedig „giccsadóval” sújtotta a rockzenészeket, „társadalmilag, művészileg értéktelennek” bélyegezve őket.

Még szigorúbb volt a cenzúra a Magyar Rádióban és Televízióban. 1956 és 1963 között nem játszhattak jazzt és rock and rollt, később beatzenét, majd az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején progresszív rockzenét, az 1980-as években az újhullám és az alternatív zene volt a tiltólistán, de punkot egészen a rendszerváltozásig nem tehettek be a műsoraikba. A zenei szerkesztők teljesen önkényesen döntöttek el, hogy a Táncdal- és Sanzonbizottság által engedélyezett zenék közül kiknek a műveit játsszák le az egyes könnyűzenei műsorokban.²⁵³²

Olyan is előfordult, hogy egy együttes esetében még az interjú lehetőségét is megtiltották. Például a lapok főszerkesztőinek a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala utasításba adta, hogy Hobóval (Földes László) és a Hobo Blues Band bármelyik tagjával tilos interjút készíteniük.²⁵³³

Sok problémát okozott a rockzenészeknek, énekeseknek az is, hogy foglalkozásként nem jelölhették meg a zenélést. Akkoriban mindenkinek beírták a személyi igazolványába a munkahelyét, és akinek ez a rubrika üres volt, azt letartóztathatták és elítélhették

kommunistaként tevékenykedett a különböző pártszervezetekben. 1965-ben nevezték ki a Magyar Hang-lemezgyártó Vállalat vezérigazgatójává. Lásd Szakács (2004): i. m. 144.

²⁵²⁷ Idézi Jávorszky–Sebők (2005): i. m. 373.

²⁵²⁸ Erdős Péter (1925–1990): szabóinas, újságíró, kommunista politikus. 1950-ben és 1957-ben is letartóztatták. 1968-tól a Magyar Hanglemezgyártó Vállalatnál a könnyűzenei lemezkiadást menedzselte. Lásd Acsay Júlia – Erdős Péter: *Hogyan készül a popmenedzser?* Budapest, Unió, 1990.

²⁵²⁹ Szőnyi (2005): i. m. 75.

²⁵³⁰ Idézi Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A magyarrock története*. II. kötet. *80–90-es évek*. Budapest, Kossuth, 2006. 17.

²⁵³¹ Interjú Viktor Mátéval. *Magyar Idők*, 2016. október 8. 11.

²⁵³² Csatári Bence: A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben. In Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 77.

²⁵³³ Földes László: *Hobo Sapiens*. Budapest, Hírlapkiadó, 2007. 117.

közveszélyes munkakerülésért. Még a rendszerváltozásig hatályos Büntető törvénykönyv, az 1978. évi IV. törvény is követte a korábbi szabályozást. A 266. § szerint:

„Az a munkaképes személy, aki munkakerülő életmódot folytat, ha korábban közveszélyes munkakerülés vétsége vagy szabálysértése miatt megbüntették és a büntetés kitöltésétől vagy végrehajthatóságának megszűnésétől két év még nem telt el, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel, javító-nevelő munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő. Mellékbüntetésként kitiltásnak is helye van.”

Ennek alapján a zenészeket a rendőrségi igazoltatás esetén bármikor előállíthatták, és velük szemben büntetőeljárást kezdeményezhettek.

Az 1956-os forradalomhoz és szabadságharchoz – így vagy úgy – kapcsolható dalokat hosszabb-rövidebb ideig nem játszhatták Magyarországon. Például a Hollós Ilona által énekelt *Ahogy lesz, úgy lesz* című számot, amelyet eredetileg Ray Evans által komponált (*Whatever Will Be, Will Be*). A *Honvágydal* amerikai és német zenei források alapján készült, s Boros Ida énekelt fel 1956. október 23-án. Magyarországon sokáig nem adhatták elő, többek között azért is, mert Boros Ida férjével együtt elhagyta az országot, de mivel a magyar emigránsok körében nagyon népszerű volt, ezért a Szabad Európa Rádió *Szív küldi* című műsorában gyakran játszotta.²⁵³⁴ Az olasz Lazio futbalcsapat indulója, az *Avanti Ragazzi di Buda* (Előre, budai srácok!) témája miatt került tiltólistára.²⁵³⁵

Szörényi Levente (zeneszerző) és S. Nagy István (dalszövegíró) 1965 márciusában írta meg a *Rohan az idő* című számot. A Táncdal- és Sanzonbizottság több alkalommal is visszautasította. (Később Koncz Zsuzsa előadásában népszerű sláger lett).²⁵³⁶ Ugyanez a sors várt Szörényi Levente egy másik zenéjére is, amelyre Hajnal István írt szöveget. Az *Alvajáró* című számot másodsorra is visszadobta a bizottság. Bródy János aztán egy másik szöveget írt a dalhoz, így az felkerülhetett az Illés együttes kislemezének B oldalára.²⁵³⁷ Az *utcán* című számhoz hozzá kellett írni még egy versszakot, hogy optimista végkicsengésű legyen.

Bródy János 1968-ban a csehszlovákiai események hatására írta meg a *Ne várd a májust* című dalát. Természetesen a cenzúra miatt nem jelenhetett meg, de 14 évvel később Sztevanovity Zorán elénekelhette, de csak úgy, hogy ki kellett hagyni az utolsó versszakot: „Fejünkre hullanak a csillagok, rémülten ébrednek az álmódok.”²⁵³⁸

Betiltották a *Légy erős* című dalt, pedig Mészáros Márta *Szabad lélegzet* című filmjében már elhangzott. Csak húsz év múlva adhatták ki. Ugyanez történt a *Vigasztalj meg!* című számmal is. A *Valahol egy lány* és a *Vigyázz, ha jön a vonat* című slágereket

²⁵³⁴ Harsányi László: *Zsidó művészek a viharban (84. rész) – Boros Ida* (é. n.).

²⁵³⁵ Innen jön a dal, amelyet a Lazio szurkolói énekelnek a magyarokról. *NemzetiSport.hu*, 2016. szeptember 28.

²⁵³⁶ Koltay (1980): i. m. 30.

²⁵³⁷ Csatári (2015): i. m. 115.

²⁵³⁸ Sztevanovity Zorán: *Zorán. Az elmúlt 30 év...* Budapest, Hunga-Print, 1993. 38.

végül Koncz Zsuzsa adhatta elő. Bródy János egy magyar népdal dallamára²⁵³⁹ írta meg 1969-ben a *Ha én rózsá volnék* című számot, amelyet az 1968-as csehszlovákiai bevonulás ihletett, s amely még Koncz Zsuzsa *Jelbeszéd* című, 1973-as albumán sem jelenhetett meg.²⁵⁴⁰ Az *Elvonult a vihar* című szám szövegét is át kellett írni. Az eredeti szövege: „Elvonult a vihar / Tiszta lett az ég / De a zúgó vihar / Visszajöhet még.” A „javított” változat: „Elvonult a vihar / Tiszta lett az ég / De az én kedvesem / Nem jött vissza még.”²⁵⁴¹ Szörényi Levente *Hej barátom* című száma utolsó versszakát Erdős Péter húzatta ki, mert a „sűrű, sötét erdőt” magára értette. Ez természetesen nem így volt, csak a „márkamenedzsernek” volt üldözési mániája.

A Fonográf együttesnek is meggyűlt a baja a cenzúrával. A *Jelenkor* című lemezen nem szerepelhetett az *Olvasás* című dal. Az *Utazás* című album 6. dalát is betiltották. A *Hidd el, ez ő* című számot „klerikálisnak” minősítették.²⁵⁴²

A szorgos cenzorok még a legnagyobb magyar költők verseit is betiltották. Petőfi Sándor *Európa csendes* és a *Nemzeti dal* című versei is erre a sorsra jutottak. Az *Európa csendes* ugyanis 1956-ra és 1968-ra emlékeztetett mindenkit, a *Nemzeti dal* hatásától pedig tartottak a kommunista vezetők. (Az előbbi versnek csak a zenei alapját játszhatták le.) József Attila *Bolyongok* című versét pedig kivették Koncz Zsuzsa *Jelbeszéd* című lemezéből. Ez a rész nem tetszett a cenzoroknak: „Merrefelé menjek? Balra-e vagy jobbra? / Fönn csillagok vannak, fölnézek azokra, / Fénylő csillagokra. / Merre nincs csillagfény – arra fogok menni, / Ott fognak igazán engemet szeretni, / Igazán szeretni.” Végül – biztos, ami biztos – a raktáron lévő összes *Jelbeszéd* című lemezt bezúzták.²⁵⁴³

A Kaláka együttesnek sem engedték meg, hogy a *Reménytelenül*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* és az *Azt mondják* című József Attila-verseket az 1977-ben megjelenő lemezükön kiadják.

Tragikomikus módon a Magyar Rádió azért nem játszotta Koncz Zsuzsa *Barbara* című dalát, mert a zenei szerkesztőt a Barbarossa-tervre (!) emlékeztette. Egyébként a dal kifejezetten antimilitarista volt.²⁵⁴⁴

Vitray Tamás a *Show-hivatal* című élő tévéműsorában Szörényi Leventének szegezte azt a kérdést, hogy miért nem indulnak az 1967-es Táncdalfesztiválon. Szörényi joggal háborodott fel az indiszkrét kérdést hallva, hiszen a nevezés titkos volt. (Akkor még nem tudhatta, hogy Vitray milyen jól informált.) Vitraynak nem tetszett Szörényi Levente dacos válasza, ezért kapcsolatai révén elérte, hogy egy évig nem játszotta a tévé

²⁵³⁹ A *Megkötöm lovamat* két különböző dallamváltozatban hasonló szöveggel ismert magyar népdal. A dalt Bartók Béla gyűjtötte 1918-ban a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Újszászon.

²⁵⁴⁰ Csatári (2015): i. m. 109.

²⁵⁴¹ Bródy János: „Túlléptük a magyar állampolgárok számára engedélyezett szabadságot”. *24.hu*, 2018. június 10.

²⁵⁴² Hegedűs István: Vörös polip. Szörényi Levente a langyos tóról, a betiltott borítókról és a Fonográf biciklijéről. *Magyar Idők (Lugas)*, 2018. február 10. 3.

²⁵⁴³ Sebők (2002): i. m. 157.; Szőnyi (2005): i. m. 385.; Varjas Endre: *Koncz Zsuzsa*. Budapest, Ab Ovo, 1992. 92.

²⁵⁴⁴ Csatári (2015): i. m. 170.

az Illés együttes számait.²⁵⁴⁵ Abból is botrányt kreáltak, hogy az 1968-as Táncdalfesztiválon atillában léptek fel.²⁵⁴⁶ A cenzorokat idegesítette minden nemzeti szimbólumra tett utalás. A *Ne sírjatok, lányok* című lemez borítóján lévő csomagot nemzeti színű madzaggal kötötték át. A lemezgyárban Bors Jenőék utasítására lila tollal fedték be a nemzeti színeket. Bródy Jánosnak *Az illuzionista* című dalszövegét is át kellett írnia, mert megemlítette a nemzeti színeket.

Az Illés együttes 1970-ben tíznapos angliai turnéra kapott meghívást. Ekkor Bródy Jánostól egy interjút kért a BBC, ebből még nem is lett volna nagyobb baj, de mindezt leadta a Szabad Európa Rádió is. Emiatt Budapesten és több vidéki városban egy ideig nem koncertezhettek, a Magyar Rádió, illetve a Televízió sem játszhatta a dalaikat, és a *Good bye, London* című számot csak két évvel később adhatták ki.²⁵⁴⁷ Bródy Jánosra ezután különös figyelmet fordítottak a hatóságok. Megbüntette egy rendőr azért, mert nem volt nála a személyi igazolványa. Valójában ott volt tőle nem messze a kabátjában. Megbüntették azért is, mert a kerékpárja nem volt kivilágítva. Valójában még csak szürkület volt. 1973. június 10-én a diósgyőri sportpályán megtartott Miskolci Rockfesztiválon az Illés zenekar koncertje végén köszönetet mondott a rendfenntartó erőknek: „Köszönöm a rendfenntartó erők segítségét is.” (Erre a közönség gúnyosan nevetett.) „Igen, komolyan gondolom ezt, mert voltak, akik már tegnap lejöttek Miskolcra, és nem volt hol aludniuk, padokon, az Avas oldalában akarták tölteni az éjszakát. A rendőrség részükre szállást biztosított – igaz, ez a fekhely nem volt olyan, mint az otthoni ágy, de reggel megkérdezték, hogy jól aludtak-e, és jó szórakozást kívánva kiengedték őket.”²⁵⁴⁸ Bródy Jánosnak ezt a kijelentését jó ürügynek találták arra, hogy az Illés együttes szövegíróját megrendszabályozzák. Bródyt rabosították, azaz ujjlenyomatot vettek tőle, és három oldalról lefényképezték, lakhelyelhagyási tilalmat rendeltek el, házkutatást tartottak nála, ahol lefoglalták az iratait, köztük a készülő *István, a király* szöveggönyvét, felfüggesztették a tagságát a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjában, útlevelét letiltották, és „nagyobb nyilvánosság előtt elkövetett állam elleni izgatás” címen vádat emeltek ellene. Az ügyész többévi végrehajtandó börtönbüntetés kiszabását indítványozta, de első fokon a Miskolci Járásbíróság felmentette, ám Aczél György személyesen járt közbe, hogy az ítélet ne felmentő legyen.²⁵⁴⁹ Ennek megfelelően másodfokon a Miskolci Megyei Bíróság bűnösnek mondta ki Bródy Jánost, és 5000 forint pénzbüntetésre ítélte. Az Illés együttes dalszövegírója ezzel

²⁵⁴⁵ Szörényi Levente és Bródy János válaszul megírta a *Ne gondold* című számot, ahol ez a szövegrész is szerepelt: „ajánlom, tűnjél el a színről sietve.” Deák Bill Gyulának egy orvosi műhiba miatt amputálták a fél lábát, ezért a Televízió és az Országos Rendező Iroda egy ideig nem engedte fellépni, mondván, hogy nem színpadképes. Lásd Mit akar ez fél lábbal, nem színpadképes... – Deák Bill Gyula mesél. *Koncert.hu*, 2020. március 23.

²⁵⁴⁶ Kocsis L. (1999): i. m. 36.

²⁵⁴⁷ Csatári (2015): i. m. 109.

²⁵⁴⁸ Idézi Sebők (2002): i. m. 154.

²⁵⁴⁹ MTAKK Ms 6034/240-247.

priuszos lett, és biztos lehetett abban, hogy legközelebb már nem lesznek ilyen elnézőek vele.²⁵⁵⁰ Bródy János hatósági zaklatása nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az Illés együttesel szemben alkalmazott bomlasztási taktika sikeres lett.

Hobónak 1968-ban írt *Lakájdal* című számát betiltották, és egy időre az Eötvös Klubot is, ahol előadta, bezárták. 1972-ben házkutatást tartottak nála, lefoglalták az írásait, majd előállították a Politikai Rendőrség Gyorskocsi utcai börtönében. 1979-ben, egy tatai koncert végén, amikor Földes lejött a színpadról, a rendőrök ráküldtek két kutyát, könnygázzal lefűjták, és megverték. 1981-ben betiltották a *Kopaszkutya* című lemezt, amely csak 1993-ban jelenhetett meg. (Érdekes, hogy az azonos című filmet, amelyhez a zenei anyag készült, nem tiltották be.) Hobónak összesen 22 dalát tiltották be, ezek közül talán az a legmegdöbbentőbb, hogy *A farkasok dala* és *A kutyák dala* című Petőfi-vers sem szerepelhetett a Hobo Blues Band *Vadászat* című lemezén. Emellett 31 dossziényi – 287 oldal – titkosszolgálati jelentés készült róla.²⁵⁵¹

Az Omega együttes *Élő Omega* (1972) című nagylemezéről le kellett venni a *200 évvel az utolsó háború után* és a *Szex apó* című számot. Az utóbbit azért, mert Erdős Péter (talán nem ok nélkül) magára vette. Erdős Péternek még ez sem volt elég. Az egész lemez megjelenését meg akarta akadályozni, pedig sokan megvették volna. Ezért az Omega együttes saját maga szervezte meg a lemez gyártását. Ezután arra hivatkoztak, hogy nincs elég papír a borító elkészítéséhez. Az Omega viszont egy tsz-melléküzemággal alumíniumtasakokat készíttetett, és azokba csomagolta a lemezt.²⁵⁵²

Az Omega *Gammapolis* című lemezének címadó dala úgy kezdődött: „Oly lassan telt a 33 év...” Ezzel az volt a baj, hogy ha 1978-ból kivonunk 33-at, akkor 1945 jön ki. Ezért át kellett írni: „Oly hosszú volt a 23 év...” Ezzel viszont a lemez megjelenésének éve (1979) okozott gondot, hiszen 1956-ra utalt. Emiatt a Magyar Rádió nem is játszotta ezt a dalt. Végül 29 évvel újra átírva már játszhatták.²⁵⁵³

Lerch István, miután a Tánctal- és Sanzonbizottság több szerzeményét is visszautasította, bosszúból Elton John egyik szerzeményének kottáját küldte el nekik. A cenzorok szerint ez a dal sem érte el azt a szintet, hogy bemutatásra alkalmasnak minősítsék.²⁵⁵⁴

A legendás Kex együttes csak másfél évig tudott működni. Ennyi ideig tudtak dacolni a kommunista vezetés támadásaival. Leginkább az együttes énekese, frontembere, Baksa-Soós János lett a rendszer egyik közellensége, hiszen nem is annyira a zenéi, hanem a performanszai miatt támadták. Piros nadrágban, fehér pólóban fityiszt mutatott a hatalomnak. Egyszer a *Népszabadság* vezércikkét parodizálta, majd a „szabad” választásokat. Nem csoda, hogy tucatjával készültek róla és társairól az ügynöki jelentések,²⁵⁵⁵

²⁵⁵⁰ Koltay (1980): i. m. 245.; Szőnyi (2005): i. m. 387.

²⁵⁵¹ Stumpf András: „Ha kell, berúgom az ajtót”. *Heti Válasz*, 8. (2008), 38. 27.; Csatári (2015): i. m. 160., 311.

²⁵⁵² Csatári (2015): i. m. 169.

²⁵⁵³ „Mindig benne van a szövegeinkben egy nagyon pici kekeckedés” – Interjú Kóbor Jánossal. *Rockbook*, (é. n.).

²⁵⁵⁴ Kiss Sándor – Lerch István: *30 év zene. Lerch István feketén-fehéren*. Budapest, Brazil, 2001. 36.

²⁵⁵⁵ Markó György: Kex-akták. Ügynökjelentések a Kex együttesről 1969–1971. *Kritika*, 28. (1999), 4. 8.

a rendőrök folyamatosan zaklatták, többször meg is verték. Kisfaludy András, a Kex együttes dobosa szerint el is akarták gázolni autóval.²⁵⁵⁶

A Beatrice együttes eredetileg egy lányzenekarként indult, s Nagy Feró kezdetben egyetlen fiúként csatlakozott hozzájuk, majd miután a lányok távoztak, a saját elképzelései szerint alakította újjá a zenekart, amely hamarosan nagyon népszerű lett a szocialista társadalomban helyüket nem találó fiatalok körében. Viselkedésük, népszerűségük nem tetszett a kommunista vezetésnek. Ezért a korabeli sajtóban folyamatosan lejárató cikkeket írtak róluk. Erdős Péter például – egyebek mellett – azt hazudta róluk, hogy a színpadon élő csirkét daráltak. Ferót a rendőrök rendszeresen igazoltatták (még koncert közben is), zaklatták, megverték, iratait elvették. Lassan szinte minden fellépési lehetőségtől eltöltötték. Nagy Feró és a zenésztársai nem bírták tovább a velük szemben alkalmazott „adminisztratív” intézkedéseket, ezért 1981-ben feloszlott a zenekar.²⁵⁵⁷

Szilas Imre volt talán az első, aki az egyházi zenét a beatzenével próbálta megújítani. A kommunista vezetés már nemcsak az új zenei stílussal, hanem a fiatalok körében hamar népszerűvé váló vallásos mozgalommal szemben is fel akart lépni. A politikai rendőrség és a média nagy vehemenciával lendült támadásba ezen a területen is. A támadások ellenére Szilas Imre írt még két beatmisét, de később mégis jobbnak látta az Amerikai Egyesült Államokba emigrálni.²⁵⁵⁸

Az újfajta egyházzenei stílus egyre nagyobb mértéken kezdett elterjedni az egész országban, és nemcsak a katolikus, hanem a protestáns körökben is. A beatmisék népszerűsítését nagyban elősegítette a *Jézus Krisztus szupersztár* című rockopera is, amelyet az állampárt azon nyomban betiltott. Aczél György személyesen intézkedett, hogy a Korong együttes sem a Magyar Rádióban, sem a Fővárosi Operettszínházban nem adhatja elő a rockoperát. Végül a Rocksínház csak 1986-ban mutathatta be.²⁵⁵⁹

A „gitáros miséknek” Sillye Jenő lett a legmeghatározóbb képviselője. Folyamatosan járta az országot, és játszotta saját szerzeményeit. Nemcsak a szentmiséken, hanem a nagymarosi ifjúsági találkozókra is.²⁵⁶⁰ 1975 őszén ugyanitt rendezték meg az első egyházzenei dalfesztivált is. Ezeket a rendezvényeket a politikai rendőrség tisztjei és egyes hálózati személyek folyamatosan megfigyelték, lehallgatókészülékeket szereltek fel a szervezők és a plébánosok lakásába, még infratechnikás felvételeket is készítettek

²⁵⁵⁶ Sebők (2002): i. m. 195.

²⁵⁵⁷ Nagy Feró: *„Boldog szép napok”*. Budapest, Nagy Feró Produkció Kft., 2006. 113.

²⁵⁵⁸ ÁBTL 3. 1. 5. O-16455. 1.; Szikora József: Missa Aboniensis. Harminc évvel a teenager-mise után. *Új Ember*, 53. (1997), 17. 6.; Gyorgyovich Miklós: Abonyi mise – az öröm zenéje. *Távlatok*, (1997), 35–36. 482.

²⁵⁵⁹ MNL OL M-KS 288. f. 36/1972. 18. ő. e.; Ring Orsolya: A struktúra peremén. Rock Színház az 1970–1980-as években. In Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 197.

²⁵⁶⁰ Kamarás István: *Lelkierőmű Nagymaroson*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1989; Bodnár Dániel: *Lélektől lélekig. Sillye Jenő énekes és dalszerző*. Budapest, Múzik, 2002.

a beatmiséken részt vevőkről.²⁵⁶¹ Mindebből leginkább csak közvetett fenyegetést érezhettek a vallásos áhítaton részt vevő fiatalok.

Nyilvánvaló volt az is, hogy ez a kétszeresen is üldözött zenei irányzat, amelyben még a nemzeti öntudat erősítése is erőteljesen dominált, nem szólalhat meg a Magyar Rádióban és Televízióban, és lemezen sem fogják kiadni.²⁵⁶² A beatmisék szerzői és előadói 1989-ig semmilyen bevételhez sem juthattak. Önkéntes felajánlásként végezték szolgálatukat. Sillye Jenő húsvéti oratóriuma is csak 1984-ben jelenhetett meg *Kristályóriás* címmel, kis példányszámban, az Ecclesia Kiadónál.

A vallásszabadság korlátozása, az egyházak üldözése

„A vallás a szellemi pálinka egy neme, amelybe a tőke rabszolgái belefojtják emberi mivoltukat.”
(Lenin)²⁵⁶³

A marxizmus klasszikusai engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek a vallással és az egyházakkal szemben. Marx és Engels a francia felvilágosodás és a jakobinus diktatúra nyomdokain jártak. A francia felvilágosodás egyik vezéralakja, Denis Diderot *A szabadság fűriái* című versében írta ezeket a sorokat: „A természet sem urat, sem szolgát nem teremtett, / Átkozott ki törvényt ad vagy elfogad! / És kötél híján a papok belét fonjuk meg / – Arra akasztjuk fel a királyokat!”²⁵⁶⁴

Marx elfogultságára jellemző, hogy 1847-ben nagy tetszéssel olvasta Georg Friedrich Daumer *Die Geheimnisse des christlichen Altertums* című munkáját. Londoni beszédében a német munkásoknak az alábbiakat mondta: „Daumer bebizonyítja, hogy a keresztények valójában gyilkoltak embereket, s az úrvacsorán emberhúst ettek és vért ittak. Ez magyarázza meg, hogy a rómaiak, akik pedig minden vallási szektát megtűrték, miért üldözték a keresztényeket.”²⁵⁶⁵

Marx szerint a vallásos hit egyet jelent a kizsákmányolt emberek által kitalált, valójában nem létező Istenhez való menekvéssel, amely passzivitásra késztet, ezért „ópium”

²⁵⁶¹ Kamarás István – Körömdi Ferenc: Religiózus beat? *Új Forrás*, 2. (1990), 2. 21.; Povedák Kinga: A kétszeresen alternatív zenei szubkultúra. In: Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 92–115.

²⁵⁶² Tomka Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 157.; Soós Viktor Attila: Tábortűz és beatmise. Adalékok a keresztény könnyűzene pártállami fogadtatásához. *Betekintő*, 15. (2021), 3.

²⁵⁶³ *Lenin összes művei*. X. kötet. Budapest, Szikra, 1954. 73.

²⁵⁶⁴ Idézi Ludassy (1979): i. m. 11.

²⁵⁶⁵ Idézi Francis Wheen: *Karl Marx*. Budapest, Napvilág, 2004. 58. (Daumer egyébként 1858-ban megtagadta nézeteit, és katolikus lett.)

az emberek számára.²⁵⁶⁶ A vallások azért hirdetik a mennyországot, hogy ezzel az elnyomás alatt szenvedő embereknek földön túli vigaszt adjanak. A túlvilágra irányítják az emberek tekintetét, mondván: viseljétek el az igazságtalanságokat a földön, majd boldogok lesztek a mennyben. Ezért a vallás fenntartja a társadalmi igazságtalanságot, és elfeledteti az emberrel, hogy a földi társadalmat igazságosabbá kell tenni. Az egyházak vezetői összeforrtak a társadalom gazdag, hatalmon lévő rétegeivel, és egész vallási tanításukkal a hatalmon lévők érdekeit képviselik.

Marx a kereszténység szociális tanításait is kritikával illette: „A kereszténység szociális elvei a gyávaságot, az önmegvetést, a megaláztatást, a szolgálékütséget, az alázatot, vagyis egytől-egyig a csöcselék tulajdonságait prédikálják [...]”²⁵⁶⁷ Marx tudatosan elhallgatta, hogy a szociálisan elkötelezett keresztények, például Franz von Baader (1765–1824), Adam Heinrich Müller (1779–1829) milyen kritikát fogalmaztak meg a szabadversenyos kapitalizmus visszaéléseivel, kizsákmányolásával szemben. Letagadta, hogy nagyon sok pap és szerzetes, sőt még püspökök is a munkásokat védelmezték. Németországban az iparban dolgozó fiatalok védelmezőjeként hozta létre Adolph Kolping katolikus pap a Katolikus Segélyegyletet, amely manapság Kolpingwerk néven ismeretes. Wilhelm Emmanuel von Ketteler mainzi püspök pedig azért dolgozott, hogy a munkások védelmét a kormányzati politika szintjére emelje.²⁵⁶⁸ Tanításainak egy részét XIII. Leó pápa befoglalta a *Rerum Novarum* kezdetű pápai enciklikába. (Mainzban a munkásnapot ma is a „Munkáspüspök” tiszteletére ünneplik.²⁵⁶⁹)

Lenin még ennél is durvábban fogalmazott: „A vallás a nép ópiuma – Marxnak ez a mondása a marxizmus egész világnézetének sarkköve a vallás kérdésében. A marxizmus szerint minden mai vallás és egyház, mindennemű vallási szervezet mindenkor a burzsoá reakció szerve, amely a kizsákmányolás védelmére és a munkásosztály elkábitására szolgál.”²⁵⁷⁰

1922-ben a szovjet hatóságok az éhínségre hivatkozva rekvirálni kezdték az orosz egyház megmaradt kincseit. Lenin az alábbi, szigorúan titkos levelet írta a Politikai Bizottságnak, a politikai rendőrség vezetésének, az Igazságügyi Népbiztosságnak és a forradalmi törvényszékeknek: „A reakciós papság minél több képviselőjét sikerül ezért [az elkobzás elleni tiltakozásuk miatti retorzió ürügyén] agyonlőni, annál jobb. Most kell ennek a publikumnak olyan leckét adni, hogy aztán néhány évtizedig még csak gondolni se merjenek semmiféle ellenállásra. 1922. március 19. V. Uljanov (Lenin),

²⁵⁶⁶ „A vallás a nép ópiuma!” – írta Marx *A hegeli jogfilozófia kritikája* című művében. Lásd *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1957. 378. Ekkoriban terjedt el, hogy műtéteknél fájdalomcsillapításra ópiumot használnak. A konkrét kifejezés valószínűleg Heinétől származott, aki így írt: „Áldott legyen ez a találmány! Áldott legyen a vallás, amely a szenvedő emberiség keserű kelyhébe néhány édes, altató csöppet kevert, szellemi ópiumot, néhány csöpp szeretetet, hitet és reményt.” Lásd Heinrich Heine: *Vallás és filozófia. Három tanulmány*. Budapest, Magyar Helikon, 1967. 374.

²⁵⁶⁷ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. IV. kötet. Budapest, Kossuth, 1959. 191.

²⁵⁶⁸ Wilhelm Emmanuel von Ketteler: *A munkások kérdése és a kereszténység*. Eger, Érseki Lyceum Nyomda, 1864.

²⁵⁶⁹ Kecskés Pál: *A keresztény társadalomelmélet alapelvei*. Budapest, Szent István Társulat, 1938. 27.

²⁵⁷⁰ Vlagyimir Iljics Lenin: *A propagandáról és az agitációról*. Budapest, Kossuth, 1980. 88.

a Népbiztosok Tanácsának elnöke.”²⁵⁷¹ Lenin naponta kért jelentést arról, hogy hány papot gyilkoltak meg az akció folyamán. Csak ebben az évben 2691 papot, 1362 szerzetest és 3447 apácát öltek meg.²⁵⁷²

Ennek a gyűlöletkeltő propagandának a hatására a kommunisták rendkívül kegyetlen módon gyilkolták meg a Szovjetunióban a papokat és a szerzeteseket. Csak néhány példa a több ezer közül: Germogen püspököt vízbe fojtották, testvérét, Jefim Dolganov protoierejt agyonverték, a permi érseknek kiszúrták a szemét, végigkergették a város utcáin, majd élve eltemették.²⁵⁷³

A Szovjetunióból a II. világháború végén Magyarországra visszatért kommunista vezetők a lenini–sztálini politikát és taktikát próbálták alkalmazni az egyházakkal és a vallásos világnézettel szemben. A kommunista pártvezetés első számú ellenfelének a katolikus egyházat tekintette, hiszen míg a protestáns felekezetek nemzeti egyházak voltak, addig a magyar katolikus egyház nem közvetlenül, hanem az Apostoli Szent-széken keresztül szabályozta viszonyát az államhatalommal.²⁵⁷⁴ A lakosság kétharmada ráadásul a katolikus vallást követte.

A két világháború között Magyarországon virágzott a vallási élet. Sok új plébánia, templom épült, elsősorban a nagyvárosok felduzzadt lakóterületein. Számos intézmény jött létre a mindennapi vallásgyakorlat révén: lelkiileg elmélyült mozgalmak, egyesületek, rendszeres lelkigyakorlatok. Neves írók, szónokok, lelkigyakorlat- és népmisszió-vezetők járták az országot, a történelmi egyházak iskolái, intézményei pedig meghatározó szerepet tölthettek be az ország kulturális életében. Csak a katolikus egyháznak két központi és több vidéki napilapja, 18 hetilapja, 25 havi és időszakos folyóirata volt.²⁵⁷⁵

Rákosi Mátyás 1945 júniusában, Moszkvában az SZKP KB nemzetközi tájékoztatási osztályán tartott előadásában külön megemlítette a katolikus egyházat: „Ez egy hatalmas szervezet. Mi elsősorban ez ellen harcolunk, [...] nem félünk tőlük.”²⁵⁷⁶ A katolikus egyházzal szembeni politikai és rendőri akciókat szorosan összehangolták.²⁵⁷⁷ Kádár János vallásról és egyházakról kialakított véleménye (legalábbis kezdetben) nem sokban különbözött Rákosiétól. 1958. június 10-én a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának ülésén az alábbi instrukciókat adta a pártvezetésnek:

²⁵⁷¹ Ezt a levelet csak 1990-ben tették közzé Oroszországban, az *Izvesztyija CK KPSZSZ* című folyóirat 4. számában. Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Budapest, Nagyvilág, 2000. 13.; Heller–Nyekrics (2003): i. m. 131.; Pipes (2002): i. m. 228.

²⁵⁷² Alekszandr Jakovlev, a politikai elnyomás áldozatait rehabilitáló bizottság elnöke 1995-ben hozta nyilvánosságra, hogy az ortodox papságnak megközelítőleg kétszázezer tagját ítélték halálra 1917 és 1980 között. Lásd Andrea Riccardi: *Keresztények a vértanúság századában*. Budapest, Új Ember, 2002. 33–34.

²⁵⁷³ Gereben Ágnes: *Megtorlások a sztálini Szovjetunióban. Beszélgetések a Gulagról*. Budapest, Unicus, 2017. 54.

²⁵⁷⁴ Rákosi Mátyás: „A helyzet az, hogy a leghatalmasabb kémközpont kétségtelenül a katolikus egyház.” Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetőségének 1953. február 27-i ülése. Párttörténeti Intézet Archivuma 276. f. 65/30. ö. e. III. alosztály.

²⁵⁷⁵ Tomka (2005): i. m. 22.

²⁵⁷⁶ Közli Póth Piroska: Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. *Múltunk*, 44. (1999), 4. 222.

²⁵⁷⁷ Révai (1991): i. m. 53.

„Meg kell érteni, hogy mi a klerikalizmus ellen tüzzel, vassal, golyószórával és börtönnel is harcolunk, mert nálunk nem klerikális, tehát papi uralom van, hanem munkás-paraszt uralom. Ők ezt egyébként már tapasztalatból tudják is. A közvélemény számára azonban világos nézetet kell teremteni [...]. Lehet, hogy a klerikalizmus ellen harcolni kell még 5 évig, és a vallásos világnézet ellen még két generáción át.”²⁵⁷⁸

1957-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Vezetői Testületében a következőképpen foglalták össze az egyházak elleni fellépés módját:

„Régebben is a katolikus egyház volt a legdöntőbb, a legősibb fészke Magyarországon az egyházi reakcióknak. Ez ellen kell tehát elsősorban fellépni, a többi egyházakkal szemben pedig próbáljunk megegyezni a régi alapokon és felhasználni ezeket a katolikus egyházzal szemben [...]; helyes, hogy megosszuk az erőket. Vannak itt javaslatok arra nézve, hogy letartóztatásokat kell csinálni. Én ezt javaslom. De meggondolandó, hogy pl. a református egyházból tartóztassunk-e le papokat. Kezdjük a katolikusokkal, ezt meg fogják tudni a reformátusok is és tudják, mihez tartsák magukat.”²⁵⁷⁹

A kommunista vezetők valódi céljukat és véleményüket soha nem vállalták fel nyíltan. A közvélemény előtt mindig azt hangoztatták, hogy nem ellenségeik az egyházaknak, sőt éppen ellenkezőleg, a legteltesebb vallásszabadság biztosítását szeretnék, mert mindenkinek tisztelik vallását és hitét. Azt hirdették, hogy ennek jegyében az egyházakat elválasztják az államtól.²⁵⁸⁰ A fenti elvekből azonban semmit nem ültettek át a gyakorlatba. Egészen a rendszerváltozásig folyamatos, bár eltérő intenzitású és minőségű vallásellenes propagandát folytattak. Ebben tudományos ismeretterjesztés címén kiemelt szerepet kapott az oktatásügy, a sajtó és a médiák, valamint az irodalom és a többi művészeti ág.²⁵⁸¹ Minden eszközzel igyekeztek gúnyolni, nevetségessé tenni és megrágalmazni az egyházakat, papokat, szerzeteseket és a vallásos embereket – mint a haladás-, demokrácia- és tudományellenesség képviselőit.

A politikai vezetés folyamatosan hangsúlyozta, hogy a vallás magánügy. Ennek ellene megfigyelték és nyilvántartották, hogy ki jár templomba, ki járhatja gyermekeit hittanra, ki keresztelteti meg, ki béráltatja a gyermekeit, ki esküszik templomban stb. A vallásos emberek harmadrendű állampolgárok voltak, vezető állást általában nem tölthettek be, megnehezítették továbbtanulásukat, és igyekeztek őket távol tartani a tanári pályától, a rendőri hivatástól stb.

Az egyházakkal és a hívekkel szemben kegyetlen terrort alkalmaztak: minden negyedik pap és szerzetes szabadságvesztést, internálást szenvedett el, vagy lágerbe hurcolták

²⁵⁷⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/83. ő. e.

²⁵⁷⁹ Némethné Vágyi Karola – Urbán Károly (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes testületeinek jegyzőkönyvei: 1957. január 25 – 1957. április 2.* II. kötet. Budapest, Franklin, 1993. 244–247.

²⁵⁸⁰ Egyedül az albán alkotmány írta le őszintén, nyíltan: „Az állam nem ismer el semmiféle vallást. Terjeszti és támogatja az ateista propagandát, hogy az emberekben a tudományos materialista világnézet meggyökerezhesen.” Lásd Kovács (1985): i. m. 73.

²⁵⁸¹ Horváth Márton előterjesztése a klerikális reakció elleni kampányról az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága előtt, 1948. november 9-én: „takarnunk kell a közvetett vallás elleni propagandát természettudományi felvilágosító munka formájában [...]”. Idézi Kövér (1998): i. m. 153.

őket. Az agyonkínzott, kivégzett, megkínzott papok száma meghaladta a százat. A csehszlovákiai, romániai, keletnémet vagy lengyel katolikus egyházhoz képest a magyart érte a legádázabb üldözés.²⁵⁸²

Elvették az egyházak anyagi forrásait, iskoláit, kórházait, szociális intézményeit, és teljesen kiszorították őket a közéletből, a vallásos világnézetű pártokat, egyesületeket, mozgalmakat betiltották. Feloszlatták a szerzetesrendeket, korlátozták, cenzúrázták, illetve manipulálták²⁵⁸³ az egyházi sajtót és könyvkiadást. A hitoktatást igyekeztek a minimálisra csökkenteni, a hitéletet pedig annak eltűnéséig a templomok falai közé szorították vissza.

A kommunista vezetés célja egyértelmű volt: igyekeztek a lehető legrövidebb időn belül, lehetőleg 20 év leforgása alatt felszámolni az egyházakat és két generáció alatt a teljes vallásosságot.²⁵⁸⁴ Minderre azért volt szükség, hogy létrejöhessen az ateista társadalom, ahol hinni csak a pártban és annak „tévedhetetlen” vezetőiben lehet.

A magyar egyházakkal, különösen a katolikus egyházzal szemben fogantatosított intézkedésekről egyelőre vázlatosak az ismereteink. Az orosz front közeledtével Serédi Jusztinián esztergomi érsek, bíboros, hercegprímás utasítására az egyházmegyék sorra adták ki a rendelkezést: bárhogyan alakul is a helyzet, a lelkipásztornak (nemcsak a plébánosnak, hanem a plébánoshelyettesnek és a káplánnak is) feltétlenül hívei között kell maradnia, hogy a legnagyobb megpróbáltatások idején is teljesítse kötelességét – akár még vértanúság árán is.²⁵⁸⁵

Bódi Magdolna – aki kedvesnővér szeretett volna lenni – egy ollóval a kezében védekezett az erőszakoskodó szovjet katonával szemben, aki agyonlőtte. Mindszenty József elrendelte a boldoggá avatási eljárás megindítását.²⁵⁸⁶ Ugyanő gróf Mikes János címzetes érsek halálát így írta le:

„Halálát feltehetően hamis reményből való felocsúdása okozta, mikor a falut, amelyben élt (Répcsizentgyörgy), elérte a szovjet katonaság, házában és kertjében sikoltozó asszonyokra és leányokra lett figyelmes. Siet le segítségükre az emeletről, de amikor meglátja a berúgott, emberségéből kivetkőzött hordát, szívéhez kap, s a lépcső alján összeesik. Háza népe felravatalozza az ebédlőben. Éjszaka a »felszabadítók« odaparancsolják a ravatal köré a falu leányait, felhordatják a halott miseborát a pincéből. Esznek, isznak, táncolnak és a halottas házban meggyalázzák a leányokat.”²⁵⁸⁷

²⁵⁸² Tabajdi–Ungváry (2008): i. m. 287.

²⁵⁸³ Fodorné Nagy Sarolta: *Történelmi lecke*. Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2006. 132–134.

²⁵⁸⁴ Nyikita Hruscsov, az SZKP főtitkára még 1960-ban is így nyilatkozott: „25 év múlva minden vallás el fog tűnni a Szovjetunióból. Egyetlenegy papot hagyunk meg mutatóba, hogy a jövő generáció tudja, hogy néztek ki.” Idézi Szabó László: A szocializmus hatása az egyházi misszióra. *ATF Szemle*, 6. (2006), 2. 27.

²⁵⁸⁵ Lásd az 1944. évi október 6-i körlevelet.

²⁵⁸⁶ Szántó Konrád: *A meggyilkolt katolikus papok kálváriája*. Budapest, Mécser, 1991. 16.; Előkerült dokumentumok. Bódi Mária Magdolna vértanúságáról. *Új Ember*, 66. (2010), 11. 4.

²⁵⁸⁷ Mindszenty József: *Emlékirataim*. Budapest, Szent István Társulat, 1989. 52.

A megtámadott nők védelmére kelő Gáspár János iszkaszentgyörgyi plébánost egy részeg orosz katona lőtte agyon.²⁵⁸⁸ Bergendy János pápai kamarás, püspöki irodaigazgató egy férfi segítségére sietett, akit a szovjetek agyon akartak löni. A katonák kifosztották, majd tarkón lőtték Bergendyt.²⁵⁸⁹ Szalay Alajost, Győr-Nádorváros káplánját egy karóra miatt lőtték agyon.²⁵⁹⁰ Apor Vilmos győri püspök az oltalmába menekült 50 nőt védelmezte az erőszakoskodó szovjet katonákkal szemben, ezért egy szovjet tiszt agyonlőtte. Személyesen Kádár János utazott le Győrbe, hogy megrendezzék a főpap titkos temetését.²⁵⁹¹

Hummel Kornél budapesti hittanár a Vakok Intézetében gondozott leányok védelmére kelt. A szovjet katonák agyonlőtték.²⁵⁹² A budapesti Károlyi-palotában a nők érdekében közbelépni igyekvő Ruppert István pestújhelyi káplánt 1945. január 18-án lőtték agyon.²⁵⁹³ Gáspár János plébános (1915–1945) Iszkaszentgyörgyön a megtámadott nők védelmére kelt, ezért egy részeg szovjet katona agyonlőtte.²⁵⁹⁴ Padányi Sándor inkei plébánost a szovjet katonák a helyi református iskola udvarára hurcolták, és ott kegyetlenül megkínózták – még a fogait is kiverték. A plébános belehalt a kínzásokba. Holttestét egy trágyadombra dobták, majd egy lapát szennyes szalmával fedték le.²⁵⁹⁵ Zarka József pakodi esperes-plébánost a szovjet katonák azért lőtték agyon, mert nem volt hajlandó előttük térdre borulni.²⁵⁹⁶ Budapest megszállása idején a szovjet katonák végeztek Vass Tacián és Fasszky Szalvátor ferences szerzetesekkel,²⁵⁹⁷ valamint Laskay Antal és Kajdi Ferenc jezsuita atyákkal.²⁵⁹⁸ Martincsevics Pál gyékényesi plébánost és Hajnal József Zénó ferences szerzetest a szovjet és bolgár hadsereg katonái kiemelték a civilek közül, és egy árok szélén agyonlőtték őket.²⁵⁹⁹

²⁵⁸⁸ Havasy Gyula: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*. Budapest, magánkiadás, 1990. 17.

²⁵⁸⁹ Németh László: A székesfehérvári püspökség az 1944–1945. évi front idején. In Mózessy Gergely (szerk.): *Inter arma 1944–1945. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004. 6–7., 15–17.

²⁵⁹⁰ Szántó (1991): i. m. 20.

²⁵⁹¹ Balássy László: *Apor Vilmos. A vértanú püspök*. Budapest, Ecclesia, 1989. 142–161.; Hölvényi György: *Az igaz tanú. Apor Vilmos vértanú püspök élete*. Budapest, Budai Ciszterci Szent Imre Plébánia, 2004; Nagy István: *Győr vértanú püspöke, Apor Vilmos*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012.

²⁵⁹² Lak István: A lélek nemességével a vértanúhalálig. Száz éve született Hummel Kornél, „a vakok papja”. *Új Ember*, 63. (2007), 28. 9.

²⁵⁹³ Havasy (1990): i. m. 403.

²⁵⁹⁴ Havasy (1990): i. m. 444.

²⁵⁹⁵ Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*. München, Görres Gesellschaft, 1987. 805–806.

²⁵⁹⁶ Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. I. kötet. Abaliget, Lámpás, 1992. 469.

²⁵⁹⁷ Kálmán Peregrin (szerk.): *„Te meztelen Krisztus, hol hagyta az ingedet?” Ferencesek a felosztás idején*. Budapest, Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Rendtartomány – Vigília, 2000. 20.; Krupa Sándor: *A sarló-kalapács bilincseiben*. Youngstown, Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1976. 344.

²⁵⁹⁸ Pálos Antal: *„Viharon, vészen át”. Jezsuiták a szétszóratásban*. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1992. 20., 175.; Szabó Ferenc (szerk.): *Magyar jezsuiták vallomásai*. III. kötet. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1999. 26.

²⁵⁹⁹ Schlegel Oszkár: Emlékezzünk vértanú papjainkra. *Új Ember*, 51. (1995), 16. 2.; Ledniczky Miklósné: Ötven éve történt Gyékényesen. Két vértanú papra is emlékeztek. *Keresztény Élet*, 3. (1995), 18. 5.

A mai napig csak találgatások születhettek arról, hogy hány papot és szerzetest hurcoltak el a szovjet koncentrációs táborokba. Stumpf Mátyást német hangzású neve miatt vitték el. Gyulai László tokaji plébánosnak erről a tokaji hívek az alábbiakat mondták: Stumpf Mátyás „a szerencsi orosz parancsnoknál közbenjárt a tokaji utcán elfogott fiatalokért, hogy engedjék haza őket elköszönni és meleg holmiért. A válasz az volt, hogy őt is »bevágták« közénk.” A Donbasz bányavidéken lévő Sevcsenko település lágerébe vitték, ahol gyenge egészségi állapota ellenére a bányában kellett dolgoznia. Az embertelen bánásmód miatt 1945 októberében meghalt.²⁶⁰⁰

Szerednyei (Szloboda) János, Tarcál község káplánja 120 letartóztatott személy érdekében próbált közbenjárni a szovjet városparancsnoknál. Amikor erre nem voltak hajlandók, akkor azt kérte, hogy legalább egy házaspárt engedjenek el. Cinikusan azt felelték neki, hogy csak akkor engedik szabadon őket, ha helyette őt vihetik el. Szerednyei János önként vállalta a fogolycserét. Sachta Vorosilovkára, a 77144/1223. számú bányászlágerbe került. Munkáját példamutatóan végezte, és közben imával, bátorító szavával és hegedűjátékával tartotta a lelket rabtársaiban. Egy véletlen baleset miatt halt meg.²⁶⁰¹

Nádasi Alfonz Tibor bencés szerzetes, aki 1942-től tábori lelkész lett, és a tábori betegápolásban is besegített, százak életét mentette meg áldozatos munkájával. 1945. február 13-án a nemzetközi jogot megsértve lett hadifogoly.²⁶⁰²

Kárpátalján a görögkatolikus és a római katolikus papokat, szerzeteseket is elhurcolták, vagy a koncepciós perek sokaságát folytatták le ellenük.²⁶⁰³ Páter Kiss Szaléz ferences rendi szerzetest először az Államvédelmi Osztály emberei tartóztatták le és kínozták meg,²⁶⁰⁴ majd átadták a szovjet hatóságoknak. A Szovjet Központi Hadseregcsoport Katonai Bírósága 1946. szeptember 14-én halálra ítélte, és december 10-én kivégezték.²⁶⁰⁵

Saly László (1881–1958) kanonok a győri szabadegyetemen tartott előadást 1946 októberében *A szocializmus fejlődése és a kommunizmus* címmel. Az NKVD letartóztatta, és nyolc év kénysermunkára ítélték. Az északi sarkkörön túl, egy Zimka nevű táborban raboskodott. Az embertelen körülmények miatt halálos betegen tért vissza 1956-ban.²⁶⁰⁶

Olofsson Placid bencés szerzetespap választási gyűléseken tartott többek között beszédeket. Emiatt 1946. június 5-én az Államvédelmi Osztály nyomozói letartóztatták. Mivel nem tudtak belőle terhelő vallomást kicsikarni, ezért a hatályos törvényeket is megsértve átadták a szovjet hatóságoknak. A szovjet katonai bíróság egy koncepciós perben a hírhedt 58. szakasz alapján tízévi, a Gulagon letöltendő szabadságvesztésre

²⁶⁰⁰ Szántó (1991): i. m. 32.; H. Örkény Ilona: *A tarcali káplán sírhantja*. Budapest, Masszi, 2000.

²⁶⁰¹ Sinkó Ferenc: Nyája között nyugszik a pásztor. *Új Ember*, 45. (1989), 28. 6.

²⁶⁰² Nádasi Alfonz OSB: *Hadifogolynapló*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2004.

²⁶⁰³ Dupka György (szerk.): „Sötét napok jöttek...”. *Koncepciós perek magyar elítélteinek emlékkönyve 1944–1955*. Budapest–Ungvár, Intermix, 1993. 39.

²⁶⁰⁴ Kahler Frigyes: *A nagy tűzvörös sárkány torkában. Koncepciós eljárások ferences szerzetesek ellen 1945–1956*. Budapest, Kairoz, 2009. 165.; Gábor (1998): i. m. 166.

²⁶⁰⁵ Kiszely (2000): i. m. 103.

²⁶⁰⁶ Bindes Ferenc – Németh László: „Ha engem üldöztek...”. *Válogatott dokumentumok a Győri Egyházmegye életéből 1945–1966*. Budapest, Mécs László, 1991. 61.

ítélte. Csak 1955 novemberében térhetett vissza Magyarországra, de sem szerzetesi, sem tanári hivatását a továbbiakban nem gyakorolhatta.²⁶⁰⁷

A ferencesek közül négy dolgozó testvér került hadifogságba, s ott fejezte be az életét: Berkes József Szervác, Kovács István Bennó, Bali Flavián és Stermeczky Árpád.²⁶⁰⁸

A szovjet hadsereg háterszágában 1919-es veteránok, kiegészülve különböző bűnözői elemekkel, Gyömrőnél tömeggyilkosságot követtek el. Mindazokat, akiket reakciónak minősítettek, elhurcolták otthonukból, brutális módon megkínozták, majd tömegsírba lőtték őket. Az áldozatok között volt bíró, közjegyző, pap, tanár, földbirtokos, grófok és egy filozófus, dr. Révay József. Csaba Gyulát, Péteri község evangélikus alesperesét keresztre feszítették, előtte kiszúrták a szemeit, levágták nyelvét és nemi szervét. Mikla Pált, Ecser község plébánosát több napig kínozták, majd elvették a ruháit, és hátulról egy árokba lőtték. A kommunista párt vezetői, a belügyi tárcát irányító kommunistákkal (Erdei Ferenc, Rajk László, Zöld Sándor²⁶⁰⁹) eltussolták ezt az emberiesség elleni bűncselekményt. A gyilkosokat sohasem vonták felelősségre. Ezzel szemben a meggyilkoltak hozzátartozói később évtizedeken át rettegésben, félelemben, megaláztatásban éltek.²⁶¹⁰

Az egyházak elleni intézkedések közül az első az Ideiglenes Nemzeti Kormány földrendelete (600/1945. ME rendelet) volt,²⁶¹¹ amely a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról szólt. Az egyházak birtoka nem magánbirtoknak, hanem célvagyonnak számított, amelynek rendeltetése a közhasznú-közcélú intézmények fenntartása volt, ezért nem lehetett volna a magánvagyonokkal azonos elbírálás alá venni. A kilenc évszázad alatt különböző adományokból összegyűlt földbirtokok jövedelme fedezte a templomok, rendházak, iskolák, nevelőintézetek, kórházak, szegényházak és más, közcélok is szolgáló intézmények fenntartását.

A földreform a református egyházat is hátrányosan érintette. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kimutatása szerint a református egyháztól kisajátított földvagyon 52 872 kat. hold, amelynek jövedelme évi 2 014 054 forint volt. A római katolikus egyháztól kisajátított földvagyon 699 195 kat. holdat tett ki, évi 22 498 930 forint jövedelemmel. A kisajátított evangélikus egyházi földvagyon pedig 12 249 kat. hold, amelynek jövedelme évi 439 030 forint volt.²⁶¹²

²⁶⁰⁷ Ézsiás Erzsébet: *A hit pajzsa. Olofsson Placid atya élete*. Budapest, Papirusz Book, 2004. 43.; Kovács Emőke: Olofsson Placid. *Rubicon*, 28. (2017), 3. 29.

²⁶⁰⁸ Havasy (1990): i. m. 419–421.

²⁶⁰⁹ Zöld Sándor (1913–1951): orvos, kommunista politikus, belügyminiszter. A kiadott hivatalos tájékoztató szerint, amely a letartóztatására érkező politikai rendőrök beszámolóján alapult, végzett édesanyjával, feleségével, két gyerekével, majd öngyilkos lett. Az események pontos körülményei máig tisztázatlanok.

²⁶¹⁰ Palasik Mária: *Félelemben zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest, Napvilág, 2010; Gecsényi Lajos: A gyömrői halottak. *Magyar Nemzet*, 1989. január 28. 10.; Vigh Sándor: Ma is szabadon élnek a gyilkosok. *Mai Nap*, 1990. szeptember 30. 12–13.

²⁶¹¹ Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 276.

²⁶¹² Fodorné Nagy (2006): i. m. 56–57.

A magyar katolikus egyház részéről a püspöki kar mégis beletörődött a földbirtokok kárpótlás nélküli elvételébe: „Az egyház mindig tudott nagylelkű lenni” – írták. „Isten áldása legyen az egykori egyházi földek új birtokosainak munkáján.” Egyúttal kifejezték aggodalmukat az egyházi intézmények fenntartásának megoldatlanságával kapcsolatban: „Fájdalommal kell megállapítanunk, hogy válságos helyzetet teremt intézményeink életében.”²⁶¹³

A katolikus egyháztól elvett és államosított földterület nagyobb része erdő és rét volt, ezek állami nagygazdaságokká váltak. Ugyanez történt a mintagazdaságokkal is. A megmaradt kisebb (telek, szántó, szőlő) területeket tagosították, felosztották a földművesek között, 1950 után azonban a termelősövetkezetek legnagyobb része újra nagyparcellás gazdaság lett. A katolikus egyház földbirtokaiból tehát a földreformrendelettel ellentétesen állandó nagybirtok és tsz-nagyparcella lett (98%), és mindössze 2% maradt a kisbirtokos parasztság tulajdonában.²⁶¹⁴

A püspökök és papok széles körű szervező és mozgósító munkával elérték, hogy az anyagi nehézségek ellenére mindegyik templom és egyházi intézmény működését biztosítsák. A földreformmal megerősödött parasztság egyébként el tudta volna tartani egyházát, de néhány év alatt lehetetlen helyzetbe került. Először teljesíthetetlen adó- és egyéb követelésekkel sújtották őket, majd kollektivizálták földjeiket. A hívekkel együtt 1951-ben kulákkistára kerültek a plébániák is a földreformból megmaradt földek miatt, így azokat „felajánlották” az államnak.

A kommunisták igyekeztek megakadályozni, hogy a hívek tartsák el saját papjukat, ezért a Gazdasági Főtanács 600/1948. számú rendelete megszüntette az egyházi adók állami behajtását. A Magyar Szocialista Munkáspárt Titkárságának 1957. július 5-i ülésén így vélekedtek erről a kérdésről:

Fock Jenő: „Veszélyes fokozni a hívők hozzájárulását, mert amiért az ember pénzt ad, azt jobban meg is becsüli.”

Kállai Gyula: „Nem lenne jó ez a módszer, mert agitációra adna lehetőséget az egyháznak.”

Antos István: „Én nem tartom helyesnek, mert aktivizálódna a papok és tömegkapcsolataik nagyobb lehetőséget kaphatnának.”²⁶¹⁵

Az állam évente megállapított államsegélyt (kongruát) folyósított a lelkészeknek, továbbá egyházi és iskolai támogatást az intézményeknek. Ettől kezdve kizárólag a hatalomtól függött az egyházak anyagi helyzete, mivel a hívek adományai az államosítások, jogtalan vagyonelkobzások és az általános szegénység miatt elenyészővé zsugorodtak,

Az állam és az egyház 1950-ben aláírt megállapodásának nevezett diktátum szerint a „Magyar Népköztársaság kormánya a többi vallásfelekezettel már megkötött megegyezés szellemében kész gondoskodni a katolikus egyház elemi szükségleteinek fedezéséről

²⁶¹³ Körlevél, 1945. május 24.

²⁶¹⁴ Turányi László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II.* Budapest, Szent István Társulat, 1988. 692.

²⁶¹⁵ Feitl István (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Titkárságának jegyzőkönyvei 1957. július 1. – december 31.* Budapest, Napvilág, 2000.

oly módon, hogy 18 éven át, tehát addig, amíg a katolikus egyház saját forrásaira támaszkodva maga tudja fedezni anyagi szükségleteit, három-, valamint öt évenként arányosan csökkenő mértékben megfelelő összeget utal ki a katolikus egyházi célokra”.²⁶¹⁶ A kommunista vezetők feltételezték, hogy az említett 18 év elteltével az egyházak már nem fognak létezni.²⁶¹⁷

1950-ben az egyházi iskolákhoz hasonlóan államosították a szintén egyházi kezelésben lévő kórházakat és szociális intézményeket is. Mindezek következtében Magyarországon csak a Magyar Bencés Kongregáció, a Kegyes Tanítórend Magyar Tartománya (piaristák), Szent Ferenc rendjének magyar tartománya és a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek számára maradt meg az igen korlátozott lehetőség, hogy hagyományos oktató-nevelő munkájukat folytathassák. Feladataik ellátásához kapcsolódóan bizonyos ingatlanok felett továbbra is rendelkezhettek.

Az 1952. évi 4. törvényerejű rendeletet, amely az egyes házingatlanok állami tulajdonba vételét szabályozta, kiterjesztették a bérbeadással hasznosított egyházi ingatlanokra is, bár ez a 6. § szerint az egyházzal kötött egyezményeket nem érintette (azok házingatlanokról nem is szóltak). Az egyházakat az „egyéb kizsákmányolók” kategóriájába sorolták, és ennek örve alatt államosították a szerzetesházakat és a még egyházi tulajdonban lévő épületeket is. Az Állami Egyházügyi Hivatal 1955 júniusában készített beszámolója szerint a törvényerejű rendelet végrehajtása során több olyan egyházi tulajdont képező ingatlant (szeretetotthont, kántor-, harangozó- és egyéb lakást, rituális fürdőket) államosítottak, amelyekre egyáltalán nem vonatkozott a rendelet.²⁶¹⁸ Az egyházak kiszolgáltatott helyzetére jellemző, hogy még kegytárgyak készítésére sem kaptak iparendélyt.²⁶¹⁹ Ezt követően az egyházak mindennemű ingatlanhasznosítását és -cseréjét csak az Állami Egyházügyi Hivatal, később az egyházügyi szakigazgatási szervek engedélyezhették.

Az egyházközségeknek, ha az adott évben összesen 20 ezer forint értéket meghaladó tatarozási, valamint karbantartási munkálatokra volt szükségük, előzetesen engedélyt kellett kérniük a megyei egyházügyi főelőadótól, 30 ezer forint felett pedig az Állami Egyházügyi Hivaltól. (Később az összeghatárok némileg emelkedtek.)²⁶²⁰

Megszűnt a hivatalos diplomáciai kapcsolat Magyarország és az Apostoli Szent-szék között, minthogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (ténylegesen a szovjet vezetés) arra kötelezte a magyar kormányt, hogy utasítsa ki Angelo Rotta pápai nunciust (1945. április 4.). A lépésre az szolgáltatott magyarázatot, hogy a nuncius a német megszállás és a nyilas hatalomátvétel után is pozíciójában maradt, jóllehet ez nem kollaboráció,

²⁶¹⁶ A Népköztársaság kormánya és a katolikus püspöki kar megállapodása. *Kis Újság*, 1950. szeptember 1. 1.

²⁶¹⁷ Ez nem következett be, de még az 1970-es években is az volt a hivatalos álláspont, hogy az egyházak és a vallások el fognak tűnni. Lásd Takáts Ferenc: A vallások világnézet elleni harc néhány kérdése. *Filozófiai Közlemények*, 13. (1974), 1. 74.; Földi Pál: *Egyházpolitika és valláskritika*. Budapest, Kossuth, 1975. 40.

²⁶¹⁸ MNL OL XIX-A-21-a-183-7/1951.

²⁶¹⁹ MNL OL XIX-A-21-a-183-7/1951.

²⁶²⁰ Köbel (2005): i. m. 57.

hanem embermentés volt.²⁶²¹ Az egykamarás Nemzetgyűléssel lehetetlenné tették a bevett vallások főpapjainak felsőházi képviseletét.

Egymás után megszüntették az egyházi ünnepek munkaszüneti napként való elismerését. Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.), Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.), Kisboldogasszony (szeptember 8.) rendes munkanappá válását az 1948. március 20-án közzétett 3.180/1948. kormányrendelet írta elő. Gerő Ernő államminiszter 1949. augusztus 19-én hozott titkos határozatával vízkereszt (január 6), nagypéntek, nagyszombat, áldozócsütörtök, Szent Péter és Pál napja (június 29.), Nagyboldogasszony napja (augusztus 15.) és a szeplőtelen fogantatás ünnepe (december 8.) rendes munkanapok lettek.²⁶²² Az úrnappja 1951 májusában került erre a sorsra [1.010/1951. (V. 16.) MT rendelet]. Majd mindenszentek [1.030/1951. (X. 16.) MT rendelet], pünkösdhétfő – „számos üzemi dolgozó kérelmére” – 1952 májusában [1.012/1952. (V. 11.) MT rendelet], december 26. [1.050/1952 (XII. 17.) MT határozat]²⁶²³ és húsvéthétfő [1.014/1953. (III. 16.) MT határozat]. Megszüntették a déli harangszót is, de az 1956-os forradalom hatására újra engedélyezték.

Kezdetben a körmeneteket, zarándoklatokat „csak” megzavarták, a híveket zaklatták, közlekedésüket akadályozták, később be is tiltották. A Szent Jobb-körmenet még 1947-ben is a Bazilikától a Hősök teréig ment, mintegy félmillió ember kíséretében. 1948-ban már betiltották.²⁶²⁴

Az egyházakhoz nagy számban kapcsolódtak különböző egyesületek. Voltak egyesületei a felnőtteknek, a fiataloknak és a gyermekeknek, az egyetemistáknak, a gimnazistáknak, az iparos ifjúságnak, az értelmiségieknek, a munkásoknak, a parasztoknak, a legkülönbözőbb rétegeknek és szakmáknak, hivatásoknak. Csak a katolikus egyesületek nagykorú tagjainak száma meghaladta az egymilliót.

A sokféle egyesület és társulat közül a legnagyobb létszámú a KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete) volt 130 ezer taggal. További, jelentős létszámú egyesületek voltak: KALÁSZ (Katolikus Asszonyok-Leányok Szövetsége) 33 ezer taggal; KIOE (Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete) 30 ezer taggal; Kolping 10 ezer taggal; szervezeti harmadrendek 30 ezer taggal; Credo Katolikus Férfiak Egyesülete 60 ezer taggal; a katolikus egyetemisták és főiskolai hallgatók szervezetei (Foederatio Emericana) 10 ezer taggal; Országos Magyar Diákszövetség, Cserkészek, Mária-kongregációk, Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO),

²⁶²¹ Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1919–1945*. Budapest, Pannonica, 1997. 234.; Mészáros István: *Primások, pártok, politikusok 1944–1945. Adalékok a Magyar Katolikus Egyház XX. századi történetéhez*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 102.

²⁶²² MNL OL XIX-A-83-a-1949. Jegyzőkönyv az 1949. évi augusztus 19. napján reggel 9 órakor Dobi István miniszterelnök elnöklése alatt tartott minisztertanácsról.

²⁶²³ Az 1956-os forradalom és szabadságharc hatására visszaadták.

²⁶²⁴ Szabó Csaba: *A katolikus egyház nyilvános tere: a körmenet (1945–1958)*. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években I.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2018. 555.

Oltáregyesület 100 ezer körüli tagsággal; az általános iskolások Szívgyárda Egyesülete 25-30 ezer taggal.²⁶²⁵

Amikor az ÁVO egy fiatalembert azzal vádolt meg, hogy a Teréz körúton meggyilkolt egy szovjet katonát, a gyanúsítást azzal támasztották alá, hogy a merénylő a KALOT tagja volt.²⁶²⁶ Rajk László belügyminiszter megkezdte a különböző egyházi egyesületek betiltását: a *Magyar Közlöny* négy részletben (1946. július 20-án és 23-án, 1949. november 17-én és december 3-án) közölte a feloszlattott egyesületek és szervezetek neveit (vagyonukat a kommunista szervezetek között osztották szét). Ezzel mintegy kétmillió fiatal és felnőttet fosztottak meg közösségétől. Az egyesületek likvidálása után megszüntették a különböző keresztényszocialista szakszervezeteket is.

A legmeghatározóbb protestáns ifjúsági szervezetek a következők voltak: Soli Deo Gloria (SDG), Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE), Keresztyén Leányegyesületek (KLE), Bethlen Gábor Kör, Országos Magyar Protestáns Diákszövetség (OMPDSZ), Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (MEKDESZ), ICHTÜSZ Cserkész Szövetség, Krisztusért és az Egyházért CE ifjúsági szövetség. Ezeken kívül a belügyminisztériumi rendelet feloszlatta az International Hebrew Christian Alliance Magyarországi Szövetségét, a Kecskeméti Református Egyesületet, a Külmisziói Szövetséget, a Magyar Evangéliumi Szövetséget, a Vakok Világossága Társaságot, az Országos Református Lelkészegyesületet (ORLE), az Országos Református Szeretetszövetséget és az Országos Református Tanáregyesületet. Ezeknek az egyesületeknek mindössze annyi lehetőségük maradt a menekülésre, hogy alapszabályukat visszakérjék a Belügyminisztériumtól, és kilépve az egyesületi keretből, tevékenységüket az egyházon belül folytassák. A misziói munkát tehát 1950-től a gyülekezetek tevékenységébe mentették át.²⁶²⁷

Az 1947. évi XXXIII. törvény megszüntette a bevett és az elismert vallásfelekezetek közötti különbségeket, de nem az elismerteket emelte fel a bevett vallások szintjére, hanem fordítva: lefelé nivellálva mondta ki az egyenlőségüket. Megszüntették például az egyházi adó állami ügyintézését. A kommunista vezetők úgy gondolták, hogy így a hívek kevesebb egyházi adót fognak befizetni. Nem rendezték az addig „tűrt” kategóriába tartozó kisebb vallási közösségek helyzetét. Továbbra is maradtak el nem ismert vallásfelekezetek, mint például a Jehova Tanúi, az Üdvhadsereg és különböző pünkösdista csoportok, amelyeket semmilyen jogszabály nem védett.

Az „egyenjogúsítás” így csak azokra a felekezetekre vonatkozott, amelyek 1947-ig megkapták az elismert státust, azaz a baptista és a metodista egyház, valamint az iszlám vallás. (A baptista felekezet elismerése a 77.092/1905. VKM körrendelettel történt meg. A metodista egyházat a 120.000/1947. II. VKM rendelettel ismerték el. Az 1916. évi

²⁶²⁵ Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. II. kötet. Budapest, Ecclesia Szövetkezet, 1985. 601–608.; Póka György: *Az egyházközségek és egyesületek*. In Turányi (1988): i. m. 285–288.

²⁶²⁶ Az esetről tudósító újságok KALOT-egyenruháról, -igazolványról írtak. Állítólag a felső kabátjáról állapították meg, hogy „kalotista vagy cserkész”. Sem a KALOT-nak, sem a cserkészeknek nem volt felsőkabát-egyenruhája.

²⁶²⁷ Fodorné Nagy (2006): i. m. 88.

XVII. törvénycikk elismerte ugyan az iszlám vallást, a gyülekezet azonban a II. világháború előtt megszűnt, így az iszlám vallást 1988-ban nyilvánították törvényesen elismert vallásfelekezetté.)

Az egyházi iskolák államosítását az MKP vezetői zaklatásokkal, koncepciós perekkel és hatalmas méretű propagandahadjárral készítették elő. Az ÁVO egyházi iskolákat sújtó házkutatásai és razziai egymást követték 1946–1947-ben. Ezen alkalmakkor a nyomozók által elrejtett fegyvert és tiltott anyagokat „találtak” az „összeesküvőknél”, a letartóztatott diákokból pedig terhelő vallomást vertek ki.²⁶²⁸ A sajtó agresszív hangon vádaskodott, és erélyes rendszabályokat követelt a „reakció fészkei” ellen.²⁶²⁹ Többtucatnyi koncepciós pert kezdeményeztek,²⁶³⁰ amelyek közül a legnagyobb szabású a Pócspetri-ügy volt.

A propagandahadjárat egyik dokumentuma a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsági határozata:

„Szombaton pedagógusdelegáció keresse fel a miniszterelnököt. A delegáció vezetője Béki elvtárs (a Pedagógiai Szakszervezet főtitkára), de a szónok lehetőleg egy felekezeti tanító legyen, aki elpanaszolja a felekezeti iskolák negatív oldalait, követelje a tanítók állami státusba vételét, az egyházi iskolák államosítását. Dinnyés válaszában közölje, hogy a pedagógusok 20 százalék fizetésemelést kapnak, és említse meg, hogy a közalkalmazottakról sosem feledkezik meg a kormány. A küldöttség fogadásánál legyen jelen és szólaljon fel Rákosi Mátyás elvtárs is.²⁶³¹ Fényképésről, újságírókról gondoskodni kell. Dinnyés válaszát Horváth elvtárs készítse el.”²⁶³²

Ezután az Országgyűlés kapta az újabb utasítást (1948. június 4-én):

„[A]z iskolák államosításáról szóló törvényt június 15-én kell benyújtani azzal, hogy tekintsenek el a 3 napos bizottsági tárgyalásától. A bizottság 15-én délután 4 órakor üljön össze, és még aznap fejezze be a tárgyalást. A Parlamentben 16-án kezdődjék meg a tárgyalás. Június 17-én pedagógus gyűléseket kell tartani, ahonnan impozáns küldöttség keresse fel a Parlamentben a pártok és a kormány vezetőit.”

Még azt is meghatározták, hogy milyen összetételű legyen a küldöttség, kik szólaljanak fel, és mit mondjanak. „A törvényt szombat délig le kell tárgyalni. Az óvodák is legyenek államosítva.”

Így született meg az 1948. évi XXXIII. törvény az iskolák államosításáról: elrendelték a nem állami iskolák (ezek szinte kivétel nélkül egyházi iskolák voltak) és a velük összefüggő tanulóotthonok, továbbá óvodák, a hozzájuk tartozó felszerelések, berendezések

²⁶²⁸ A bajai akciót az ÁVO rosszul hangolta össze a sajtóval. A bajai ciszterciek gimnáziumában talált fegyverekről és összeesküvőkről szóló tudósítás előbb jelent meg a *Szabad Népb*ben, mint hogy az akcióra sort kerítettek volna. Lásd Badál Ede Álmos: *Endrédy Vendel – a ciszterci pedagógus és mártírsorsú zirci apát*. Budapest, Zirci Ciszterci Apátság – Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, 2012. 245.

²⁶²⁹ Kiszely (2000): i. m. 103.

²⁶³⁰ Lénárd Ödönt 1948-ban azért tartóztatták le és ítélték el, mert arra figyelmeztetett, hogy utoljára Hitler államosította az iskolákat. Lásd Lénárd (2008): i. m. 13.

²⁶³¹ Ezt Rákosi saját kezűleg írta be.

²⁶³² Pünkösti (1996): i. m. 322.

és a fenntartásukat szolgáló célvagyon államosítását. 6505 iskolát vettek el, ebből 5407 általános és népiskola, 98 tanítóiskola és líceum, 113 pedig gimnázium volt, és közel 18 ezer pedagógus került állami státuszba. Sárközy Pál pannonthalmi főapáthelyettes számításai szerint 2689 szerzetestanár, tanítónő és óvónő maradt munka és fizetés nélkül. Az iskolák mellett államosították a kórházakat, az árvaházakat, a szociális és nevelőotthonokat, sőt a temetőket is. Ezen intézkedések nyomán elenyészővé vált az egyházak közéleti szerepe. Az egyházi oktatás megszüntetésével máig ható csapást mértek az egyházakra és a nemzeti kultúrára. Az evangelizáció lehetetlenné vált, és sérült a szülők természetes joga gyermekeik valláserkölcsei neveltetésére, hiszen több millió gyermeket kényszerítettek ateista iskolákba.

7. táblázat: Az egyházi iskolák államosítása

Egyház	Létszám	Elemi iskola	Középiskola	Megmaradt intézmények
Izraelita	130 000	26	13	1 gimnázium
Evangelikus	480 000	342	21	–
Református	2 010 000	1 184	46	1 gimnázium
Katolikus	6 500 000	2 885	301	8 gimnázium

Forrás: Mészáros István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest, Szent István Társulat, 2000a. 301–302.

Az államosított iskolákban ezután csak ateista (marxista–leninista, kommunista) és internacionalista világnézet szerint lehetett oktatni. Egy, a tanároknak szóló folyóiratban részletesen leírták, hogyan kell az ateista propagandát ügyesen tálalva átadni az iskolásoknak:

„A jó pedagógus egy kicsit színész is, egy kicsit bírós is. A jó történelemtanár pedig nem is kicsit – politikus is. Politikus az események megítélésében, s a módszerek alkalmazásában is. A gyermek világnézetét e tárgynál bolygatjuk meg legkomolyabban. Kibillentjük eddigi lelki egyensúlyából; a kettős nevelés között eddig lehetséges osztálybéke megszűnik, a gyermek nem tudja már az otthoni és az iskolai magyarázatokat összhangba hozni, válságba kerül. Jó néhány keserű pilulát talál. Nem mindegy, milyen ostyába csomagoljuk. Nem mindegy, hogyan készülünk fel, mikor támadunk, mikor állunk meg egy kis szusszanásra, hogy azután további pontokat foglaljunk el.

Harcról csak akkor beszélhetünk, ha ismerjük az ellenséget, tudjuk, hol rejtőzik, s hadat üzenünk neki, megtámadjuk. Ez az első lépés. A második: fegyvert szerezni. (Ez utóbbival történelemanyagunk bőven ellát bennünket. Csupán az szükséges, hogy forgassuk azokat.) A történelemtanárnak tudatosan keresnie kell, hol kínálkozik a világnézeti nevelés lehetősége. Üdvös lenne, ha az óravázlatokba is minél többször bekerülnének a világnézeti kérdések.

A továbbiakban egyetlen szóval sem mondom, hogy nincs isten. Sőt, azt bizonygatom, hogy milyen sok van. Lám csak, a görögök mennyivel rendelkeznek. De nemcsak a görögöknél van ennyi isten, hanem másutt is. Magyarországon jelenleg ötféle egyház s több tucatnyi szekta van, a világon pedig több mint ezerre tehető (a nagyobb hívótáborral rendelkező) vallások száma. S e hívők szentül meg vannak győződve, hogy az ő istenük az igazi, a többi vak tévelygés. Bírós legyen a talpán, aki el tudja dönteni, kinek van igaza? Mit értünk el? A gyerekek megrendítették az egyisten-hitet. Ennyi vallás van, hátha nem az enyém az igazi? – töpreng el. Nem utolsó dolog, hogy a pedagógus

nem mutatta ki kártyáit, nem hangoztatta ateista mivoltát, hiszen ő állt ki a görög istenek mellett, »védte« a vallást. A vallásos nevelésű tanulókat nem idegenítette el túl korán kinyilatkoztatott istentelenségével.”²⁶³³

A tanárok kiválasztására vonatkozólag Aczél György előterjesztése alapján a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága határozatot hozott. Ennek értelmében az egyetemi és főiskolai felvételiknél nemcsak a munkás-, valamint parasztszármazást vették figyelembe, hanem azt is, hogy a jelentkezők megbízhatóan antiklerikális családból származnak-e.²⁶³⁴ Aczél György így fogalmazott: „[...] az új tanítóképzőkbe vallásos szülők gyermekei ne kerüljenek, mert az alapkérdés mégis csak a pedagógusoknál dől el.”²⁶³⁵

Az egyházi iskolák államosításakor a kultuskormányzat ígéretet tett arra, hogy az iskolákban megmarad a kötelező hitoktatás. Ezt az ígéretüket természetesen nem tartották be. Az 1949. évi 5. törvényerejű rendelet „fakultatívvá” tette a vallásoktatást, de azt is csak az általános iskolákban és a gimnáziumokban engedélyezték, a többi iskolában (szakközépiskola, szakmunkásképző stb.) nem. Ezután óriási harcot indítottak azért, hogy egyre kevesebb szülő írassa be gyermekét a „szabadon választható” tantárgyra.

1950. szeptember 15-én adták ki a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletét az iskolai hitoktatás rendjéről,²⁶³⁶ amely már önmagában is drasztikus módon megnehezítette a feladat ellátását. A rendelet értelmében hittanórát csak az iskola épületében²⁶³⁷ és csak az utolsó tanítási óra után lehetett tartani. Hittanból tilos volt osztályzatot adni, és a rendelet szerint nem lehetett „a vallástanórákkal kapcsolatban elkövetett mulasztásokért a tanulókat fegyelmi büntetésben részesíteni”.

A hitoktatót egyházi javaslatra a megyei, valamint a fővárosi tanács bízta meg. A megbízás megtagadható és visszavonható volt attól, „aki a népi demokráciával vagy annak rendelkezéseivel szemben ellenséges állást” foglalt. „A hitoktatót a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai nevelőmunkával (helyettesítés, felügyelet a kirándulásokon vagy az óráközökben stb.) beosztani nem lehet. A hitoktató nem vehet részt a tantestület értekezletein és az iskola épületében csak a vallásoktatás alatt tartózkodhatnak” – állt a rendeletben.

A hitoktató munkáját, tanmenetét, óravázlatát szigorúan ellenőrizték, és azért az igazgatót tették felelőssé. A hittanra való beiratkozás – amelyen mindkét szülőnek meg kellett jelennie, és alá kellett írnia egy kérelmet – egy meghatározott és rövid időszakban, a munkaidővel összeegyeztethetetlen időpontban zajlott. Az iskolaigazgató kötelessége volt a beiratkozók számát jelenteni a megyei tanács felé, valamint el kellett küldenie a névsort az illetékes egyházi hivatalba.

²⁶³³ Torma Győző: Ateista nevelés a történelemórán. *Köznevelés*, 19. (1963), 9. 275.

²⁶³⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1958. június 10-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/83. ő. e.

²⁶³⁵ Idézi Mészáros (1994): i. m. 72.

²⁶³⁶ A rendelet szövegét közölte Turányi (1988): i. m. 625–627.

²⁶³⁷ Templomban csak elsőáldozásra lehetett két hónapig tartó, bérmlásra pedig egy hónapig tartó előkészítő oktatást tartani, heti egy-két órában. Az ifjúság templomon kívüli tanítását szigorúan ellenőrizték, büntették. Bulányi György atyát például kiscsoportos vallásoktatásért 1952. december 9-én életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Lásd Hetényi Varga Károly: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. II. kötet. Budapest, Márton Áron, 2002. 501.

Az állampárt városi, községi, valamint iskolai szervezetei, illetőleg a helyi tanácsai művelődési osztályok utasították a hittan-beiratkozásra alakított pedagógusbizottságokat, hogy beszéljék le a szülőket arról, hogy gyermeküket hittanra járassák. Emellett agitációs brigádok jártak házról házra, hogy fenyegetéssel vagy hízélgéssel lebeszéljék a szülőket. A diákok hátrányos helyzetbe kerültek a továbbtanulásnál, és az is előfordult, hogy a tanárok egy része kigúnyolta a hittanra járókat.²⁶³⁸ Ugyanez történt a munkahelyeken is. A gyermekeiket hittanra beírató szülők munkahelyi személyi lapjára megbélyegző bejegyzés került. Nyomást gyakoroltak az iskolák igazgatóira is, hogy nyújtsanak segítséget a hittanra beiratkozók számának csökkentésében.

A hittantanárokkal szemben a legkülönbözőbb ürügyekkel – például fajtalanság vádjával – indítottak bírósági eljárásokat, így előfordult, hogy nem volt, aki a jelentkezőket taníthatta volna az iskolákban. 1957 után szinte kizárólag papok tartották a hittanórákat, hiszen az 1949 előtt képzett hitoktatók fokozatosan kiöregedtek, más hitoktatóképzés pedig az 1980-as évek elejéig Magyarországon nem volt.

1956 egyik fontos vívmányaként rövid időre szabaddá vált az iskolai hitoktatás. Olyan sokan jelentkeztek, hogy gondot jelentett a kellő számú hitoktató biztosítása. A forradalom és szabadságharc leverése után nem sokkal a 21/1957. (III. 24.) kormányrendelet²⁶³⁹ azonban visszaállította a Rákosi-rendszer szabályozását.²⁶⁴⁰

A rendelet szerint „[a] törvény szigorával kell fellépni mindazokkal szemben, akik erőszakkal, fenyegetéssel vagy megtévesztéssel a vallásoktatáson való részvételre vagy részt nem vételre vonatkozó elhatározást befolyásolni törekcsenek”. Ezt a rendelkezést a lehető legszélesebb körű értelmezéssel érvényesítették, így még a vallásoktatásra buzdító prédikációt is büntették.

Az Állami Egyházügyi Hivatal 1974-ben hosszas tárgyalások után abban állapodott meg a római katolikus egyházzal, hogy 1975. január 1-jétől heti két alkalommal egy-egy hittanórát lehet tartani a templomokban, de a plébániákon továbbra sem. Ennek megfelelően legfeljebb négy csoport szervezésére volt mód, és ezek közül az egyik foglalkozásnak a diákmise után kellett elkezdődnie. A hittanoktatásban részt vevők névsorát természetesen jelenteni kellett az Állami Egyházügyi Hivatal helyi szerveinek. Ilyen feltételek mellett nem csoda, hogy a hittanra járók száma folyamatosan csökkent. 1949 szeptemberében még az általános iskolások 80%-a, 1951-ben 43,2%-a, 1952-ben 26,4%-a (Budapesten 1,8%-a) 1965-ben 10%-a, 1975-ben 6-7%-a, 1987-ben 3,18%-a iratkozott be hittanórára.²⁶⁴¹ A püspöki szemináriumok nagyobb részét megszüntették, és öt püspöki székhely szemináriumába gyűjtötték össze a papnövendékeket. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kara függetlenedve, Hittudományi Akadémia néven működhetett tovább. A korlátozó intézkedések hatására a papnövendékek száma a korábbi több mint 1000 főről 1954-re 525-re esett vissza.

²⁶³⁸ Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért*. Debrecen, KLTE, 1988. 54.

²⁶³⁹ Szövegét közli Turányi (1988): i. m. 631–635.

²⁶⁴⁰ Somogyvári Lajos: Iskolai hitoktatás 1957-ben. *Századok*, 150. (2016), 6. 1535.

²⁶⁴¹ Mészáros István: *...Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház 1975–1990*. III. A. kötet. Budapest, Márton Áron, 1995. 58.

A szocialista országokban a propaganda szerint elválasztották az államot az egyháztól, valójában azonban az állam szoros ellenőrzése alá vonták az egyházakat, amit megerősítettek az állam és az egyes egyházak között kötött megállapodással is. Az intézkedés tipikus eszköze a diktatórikus jellegű rendszereknek, hiszen demokráciában ilyesmire nincs szükség, ott ugyanis az alkotmány szabályozza a vallásszabadságot. Az egyezmények szövegei a valódi helyzetet tükrözték: az állam deklarálta a nem létező vallásszabadságot, az egyes egyházaknak pedig hűséget kellett fogadniuk a „népi demokrácia”, vagyis a szovjet érdekeket képviselő, erőszakosan ateista ideológiát terjesztő diktatúra iránt, és ki kellett jelenteniük, hogy helyeslik annak konkrét intézkedéseit. Az események valódi célja egyedül a propaganda volt: a látszat szerint ugyanis az egyházak „hitelesítették” a diktatúrát.

A magyar állam a történelmi egyházak közül először a református egyház vezetését kényszerítette térdre, minthogy az – nemzeti egyház lévén – külföldről nem nyerhetett diplomáciai megerősítést a diktatúrával szemben.²⁶⁴² Az állam által a református egyházra erőszakolt szerződést 1948. október 7-én kötötték meg (a *Magyar Közlöny*-ben október 9-én hirdették ki).²⁶⁴³ Az izraelita hitfelekezettel kötött megállapodás aláírására december 7-én került sor²⁶⁴⁴ (*Magyar Közlöny*, 1948. december 16.). Az egyezményeket a kormány nevében a vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint az egyház egyes felhatalmazott vezetői írták alá.

Ezek az egyezmények szövegezésük alapján sem biztosítottak valódi vallásszabadságot az egyházaknak. Mindössze azt deklarálták, hogy mi tartozik „az egyházi élet szabad működése” körébe. Előírták, hogy a lelkészeknek a hívekkel együtt könyörögniük kell a Magyar Köztársaságért, az államfőért és a kormányért stb. Az egyezmény ezenkívül utalt a közeljövőben hatályba lépő új vallásügyi törvényre, amely azonban soha nem készült el.

A katolikus egyházzal az állam 1948-ban nem kötött megegyezést. A magyar püspöki kar ekkor még eredményesen hivatkozott arra, hogy nem jogosult az állammal magas szintű egyezményt kötni, mert ez a kánonjog értelmében kizárólag az Apostoli Szentszékkel illeti meg. A magyar katolikus püspöki kar végül törvénytelen eszközökkel, letartóztatásokkal (lásd például: Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek őrizetbe vétele), zaklatásokkal, a szerzetesek internálásával és a békepapi „mozgalom” megszervezésével rákényszerítették az egyezmény megkötésére,²⁶⁴⁵ noha a testület erre

²⁶⁴² Fodorné Nagy (2006): i. m. 92–93.

²⁶⁴³ Fürj Zoltán: A felekezeti iskolák államosításának előkészítése 1945–1948. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 8–9. 48.

²⁶⁴⁴ Az izraelita felekezet nem mint egyház kötötte meg az egyezményt, mivel azt a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája Intéző Bizottsága és a Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodája nevében írták alá.

²⁶⁴⁵ A magyar kommunista vezetés a lengyel katolikus egyházzal való 1950. április 11-i megállapodásra is hivatkozott. Lengyelországban azonban egyfajta nemzeti konszenzust hoztak létre, és biztosították az egyház meglévő intézményeit, sajtóját, anyagi eszközeit. Lásd Jerzy Kloczowski – Lidia Müllerowa – Jan Skarbek: *A katolikus egyház Lengyelországban*. Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 1994. 381.

nem volt jogosult (az egyezményt tisztázatlan jogi helyzete miatt nem is tették közzé a *Magyar Közlönyben* – csak a napilapok közölték).²⁶⁴⁶ Czapik Gyula egri érsek erről így nyilatkozott: „[...] sem konkordátum, sem diplomáciai értelemben vett modus vivendi megkötésére a püspöki kar nem jogosult. Az Egyház és az Állam viszonyának rendezése ugyanis, minthogy ez a fontos dolgok (res maiores) körébe tartozik, az Apostoli Szentszék kizárólagos joga.”²⁶⁴⁷ Az egyezmény tehát az egyházi törvények értelmében érvénytelen volt, és az Apostoli Szentszék sem ismerte el soha ezt a megállapodást. Jóllehet a magyar törvényeknek sem felelt meg, 40 éven át használták hivatkozási alapként.

A katolikus egyházzal kötött megállapodás több vonatkozásban különbözött az 1948-as egyezményektől: sokkal kevesebb konkrét rendelkezést tartalmazott, kevésbé tért ki a részletekre, inkább általános megfogalmazások szerepeltek benne. A megállapodás első részében a katolikus egyház „kötelességeit” sorolták fel. Eszerint a katolikus egyház a békés együttélés érdekében hitet tett a Magyar Népköztársaság államrendje és alkotmánya mellett, és kijelentette, hogy „az egyház törvényei szerint jár el azok ellen az egyházi személyek ellen, akik a Magyar Népköztársaság törvényes rendje és kormányának építő munkája ellen fellépnek”. A püspöki kar ezenkívül azt is vállalta, hogy felhívja a katolikus híveket a szocialista társadalom építésében való részvételre, a pápát pedig arra, hogy „ne fejtsen ki ellenállást a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalommal szemben”. A többi egyezménytől eltérően nem fejtették ki az egyház „működési szabadságának” mibenlétét.

Az egyezmény II. részében az állam „biztosította” a hívek vallásszabadságát és az egyház működési szabadságát. Az egyháznak visszajuttattak nyolc középiskolát, és biztosították az ehhez szükséges szerzetesek működési engedélyét is.²⁶⁴⁸ Az egyezménybe azt is belefoglalták, hogy a katolikus egyház – a protestánsokkal azonos feltételek szerint – 18 éven át államsegélyben részesül, ugyanis Rákosiék úgy tervezték, hogy 1968-ra minden egyházat likvidálni fognak. Az egyezmény a segély összegére nem tért ki – mindössze annyit rögzítettek a szövegben, hogy az összeg folyamatosan csökkenni fog.

A megállapodás szándékosan nem tárgyalta a részleteket, hiszen kimondta, hogy a „megállapodás gyakorlati végrehajtására paritásos bizottságot kell alakítani” a kormány és a püspöki kar megbízottaiból. Ez a kitétel tovább fokozta a bizonytalanságot és a katolikus egyház kiszolgáltatottságát. A paritásos bizottságot meg is szervezték, amelynek fő feladata azonban a szerzetesrendek felszámolásával kapcsolatos teendők

²⁶⁴⁶ *Szabad Nép*, 1950. augusztus 30.; *Kis Újság*, 1950. szeptember 1. A megállapodást megelőző tárgyalások jegyzőkönyvét és a megállapodást teljes terjedelmében közli Gergely Jenő: *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon*. Budapest, Vigilia, 1990. 317–319.

²⁶⁴⁷ Idézi Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Budapest, Kossuth, 1985. 71.

²⁶⁴⁸ Rákosi Mátyás 1948-ban még tizenhat iskolát engedélyezett volna a katolikus egyháznak. Az 1950-es tárgyalásokon ezt már hatra redukálta, majd a számot a tárgyalóbizottságnak sikerült nyolcra „felalkudni”. A rendszerváltozás után, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény 17. §-a értelmében kezdődhetett meg az egyházi iskolák újjászervezése.

intézése lett, 1951-ben pedig megszüntették a bizottság működését. A testület feladatait az 1951. évi I. törvénnyel megszervezett Állami Egyházügyi Hivatal vette át.²⁶⁴⁹

1948 elejétől kezdve a nyíltan antikommunista, az egyházi iskolák államosítása ellen éles hangon tiltakozó Mindszenty József esztergomi bíboros érseket egyre komolyabb támadások érték a kommunista párt és a sajtó részéről. Az összehangolt offenzívát maga Rákosi Mátyás vezette. 1948 karácsonyán többszöri házkutatás, valamint titkára, Zakar András őrizetbe vételét követően Mindszentyt is letartóztatták. A hercegprímást 1949. február 3-án a demokratikus államrend és a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, valutaüzerkedés, valamint hűtlenség vádjával bíróság elé állították, majd február 8-án életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték.²⁶⁵⁰

A kommunisták „klerikális reakció” elleni harca azonban más felekezeteket sem kímélt. Ravasz László református püspököt elmozdították posztjáról, Ordass Lajos evangélikus püspök pedig Mindszentyhez hasonlóan börtönbe került. Ordasst 1948. szeptember 8-án tartóztatták le, „külföldi követelés be nem jelentése” vádjával, majd október 1-jén kétévi fegyházra ítélték.²⁶⁵¹

A kommunista vezetés 1951-ben arra hivatkozva, hogy a békepapi mozgalom nem kapott kellő mértékű támogatást, újabb támadást indított a katolikus püspöki kar ellen.²⁶⁵² Az Állami Egyházügyi Hivatal felállításával gyakorlatilag egy időben, 1951. május 18-án Grösz Józsefet is letartóztatták. A kalocsai érsek és társai ügyében 1951. június 22–28. között a Budapesti Népbíróságon megrendezett koncepciós perben Grösz a Magyar Népköztársaság elleni összeesküvésért, legitimista restauráció előkészítéséért, valamint kémkedésért és valutaüzerkedésért 15 év börtönbüntetésre ítélték.²⁶⁵³

A szerzetesek sokféle tevékenységet végeztek az egyház és a társadalom javára. Gyermekeket neveltek iskoláikban, kollégiumaikban, kórházakat, leányanya- és időotthonokat, különböző szociális intézményeket tartottak fenn. Dolgoztak a szegények és hátrányos helyzetűek körében, de – az emberi jogok, szociális jogok és az egyház jogainak védelmében – még a politikai és társadalmi közéletben is aktívan részt vállaltak. Szintén jelentős volt a szerzetesek oktató és kulturális tevékenysége, számos kimagasló tudóst, író, teológust adtak a nemzetnek.

Az ÁVH 1950. június 7-én és 9-én, majd 18-án és 19-én éjjel a 11 ezer magyarországi szerzetes és szerzetesnővér közül 3500 főt törvénytelenül letartóztatott. Fél órát kaptak arra, hogy a legszükségesebb holmijukat magukhoz vegyék (25 kg-os csomag), majd

²⁶⁴⁹ 1990. február 6-án Németh Miklós miniszterelnök és Paskai László bíboros, prímás, esztergomi érsek megállapodást írtak alá a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Magyar Katolikus Püspöki Kar között 1950. augusztus 30-án létrejött megállapodás felbontásáról.

²⁶⁵⁰ Gyarmati (2011a): i. m. 128.

²⁶⁵¹ Böröcz Enikő: Ordass-per – Börtönévek. Ordass Lajos evangélikus püspök első belső emigráns korszaka. *Emlékeztető*, (2012), 1. 2–3.

²⁶⁵² Gyarmati (2011a): i. m. 254–255.

²⁶⁵³ Balogh Margit – Szabó Csaba: *A Grösz-per*. Budapest, Kossuth, 2002; Soós Viktor Attila: *Harc a „klerikális reakció” ellen. Egyházüldözés Magyarországon 1945–1956 között. Rubicon*, 26. (2015), 10. 40.

veszélyes bűnözőkhöz hasonlóan zárt teherautókon távoli tömegszállásokra internálták őket. A püspöki kart ezzel kényszerítették az egyezmény aláírására.

Az állam és egyház közötti egyezmény aláírása után két nappal, 1950. szeptember 1-jén Darvas József közoktatásügyi miniszter az alábbi levelet intézte Grósz József kalocsai érsekhez:

„1. A férfi és női szerzetesrendek legfontosabb feladatait (tanítás, betegápolás, szegénygondozás, jótékonyág gyakorlása stb.) a nép állama látja el, és így a szerzetesrendek feleslegessé váltak, a Magyar Népköztársaság kormánya megvonja működési engedélyüket,²⁶⁵⁴ kivéve azokat a szerzetesrendeket, amelyeknek tagjai az állam által engedélyezett katolikus egyházi iskolákban tanítani fognak. [...]

9. Mindezen rendszabályok megfelelő előkészítését és végrehajtását 3 hónap alatt kell elvégezni.”²⁶⁵⁵

Az 1950. szeptember 7-én kelt 1950. évi 34. törvényerejű rendelet megvonta a szerzetesrendek „működési engedélyét”, ezzel bekövetkezett, amiktől a magyar püspöki kar már a nyilas hatalomátvételnél is tartott.²⁶⁵⁶

A kitiltás és elszállítás mindenütt meglepetésszerűen, az éjszakai órákban történt, csak rövid időt hagytak a felkészülésre, csomagolásra. Egyeseknek még a felöltözésre sem volt idejük. Sok helyen durván és kegyetlenül jártak el, az emberi méltóságot, a női szemérmert is megsértve. A női és férfi szerzeteseket – köztük aggyastyánokat, beteget, nyomorékokat – kijelölt házakban, gettószerűen szállásolták el, élelmezésükről, egészségügyi ellátásukról nem gondoskodtak.

Az országban „szétszórt” 2300 férfi szerzetesnek és 8800 apácának világi foglalkozás és megélhetés után kellett nézni, miközben a politikai rendőrség a szerzetesrendek feloszlását követően is megfigyelés alatt tartotta és zaklatta őket. Még két-három tagú közösségekben sem élhettek együtt. Civil életükben a rendőri felügyelet miatt nem láthattak el egyházi feladatot, arra pedig különösen ügyeltek, hogy ne taníthassák az ifjúságot.²⁶⁵⁷ Több száz szerzetest és apácát hurcoltak el, internáltak vagy zártak börtönbe.²⁶⁵⁸ A kórházakban, szociális otthonokban dolgozó szerzetesnővérek helyére világi alkalmazottak kerültek, ami súlyos zavarokhoz vezetett az egészségügyi ellátásban.²⁶⁵⁹

²⁶⁵⁴ Erre a kormánynak még a korabeli alkotmány szerint sem lett volna joga. Egyébiránt szerzetesrendet csak az az egyházi hatóság számolhat fel, amelyik azt megalapította.

²⁶⁵⁵ Gergely (1985): i. m. 115–118.

²⁶⁵⁶ Már az egyesületek 1946. nyári feloszlásakor akadt arra példa, hogy néhány „túlbugzó” hatóság a szerzetesközösségek felszámolására is kísérletet tett. Pápán a helyi rendőrség államvédelmi osztálya a ferences világi harmadrend tagjait például többször is zaklatta.

²⁶⁵⁷ ÁBTTL Módszertani Gyűjtemény 835.; Geréb Sándor: *Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai*. BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség, 1969b. 7–8.

²⁶⁵⁸ Hetényi Varga (2000–2002): i. m.; Kálmán (2000): i. m.; Gergely Jenő: *A szerzetesrendek 1950. őszi felszámolásának dokumentumai*. A Paritásos Bizottság jegyzőkönyvei, 1950. szeptember 19. – november 25. *Levéltári Szemle*, 41. (1991), 2. 50–72.

²⁶⁵⁹ Annak érdekében, hogy a kórházakban az ápoló nővérek leváltása rendben menjen, több helyen is megbízható „elvtársak” feküdtek a betegek helyére. Lásd Berki Mihály: *Az Államvédelmi Hatóság*. Budapest, Magyar Egyeztető Testület, 1994. 102.

Rákosi Mátyás az MDP KV 1949. május 31-i ülésén a következőképpen fogalmazott: „Gondolkodnunk kell arról, hogy az ellenség megoszoljon, a káplán a püspök ellen legyen.”²⁶⁶⁰ A megosztás egyik eszközeként pedig 1950. augusztus 1-jén, Kádár János irányításával – szovjet mintára – létrehozták a papi „békemozgalmat”. Az ÁVH több papot próbált rákényszeríteni a szervezetben való részvételre. Nyisztor Zoltán plébánost például letartóztatták, majd az ÁVH Andrassy út 60. szám alatti székházában, valamint a szovjet titkosszolgálat magyarországi központjában kegyetlen kínzásokkal kényszerítették, hogy vállaljon vezető szerepet.²⁶⁶¹ Végül az ugyancsak megkínzott Beresztóczy Miklós és az egyházi előjáróival szembe fordult Horváth Richárd vállalta el a mozgalom vezetését.²⁶⁶²

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Titkársága 1950. június 14-én titkos utasítást adott ki: „A papi békemozgalmat fel kell használni a katolikus alsópapság és a felső vezetők szembeállítására.” Az utasításban leszögezték: olyan papi réteget kell kialakítani, amely engedelmes részese annak a látszatnak, hogy az állam egyenrangú partnerének tekinti az egyházat. Közülük kell vezetőket helyezni a püspökök mellé, hogy ők az egyházellenes intézkedéseket is végrehajtsák.²⁶⁶³ Még egy Kádár-korszakbeli állambiztonsági jelentés is úgy fogalmazott, hogy a békepapság „tör legyen a püspöki kar hátában”.²⁶⁶⁴

Az Állami Egyházügyi Hivatal, az ÁVH és néhány békepap fenyegetéssel, zsarolással és megvesztegetéssel toborozta a békepapi mozgalom tagságát. Sokan csak azért csatlakoztak hozzájuk, mert kizárólag ennek révén tudtak lelkipásztorként tovább tevékenykedni.²⁶⁶⁵

A békepapi mozgalom működését jól jellemzi az Állami Egyházügyi Hivatal 1958. január 14-i jelentése:

„Összesen 606 egyházi kulcspozíciót tartunk nyilván (püspökök, vikáriusok, irodaigazgatók, püspöki titkárok, kanonokok, apátok, főesperesek, esperesek és minden egyházmegyében a 10 legnagyobb plébánia). Ebből 257 állás volt haladó papokkal betöltve az ellenforradalom előtt. 22 állásban még reakciós papok vannak, 19 állás nincs feltöltve, 8 új helyen reakciós papok helyébe békepapok kerültek.”

A reformátusoknál 150 kulcspozícióból 110-et töltöttek be békelelkészek, az evangélikusoknál 30-ból 24-et.²⁶⁶⁶

²⁶⁶⁰ Rákosi (1950): i. m. 302.

²⁶⁶¹ Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. III. kötet. Abaliget, Lámpás, 1996. 377.; Nyisztor Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról*. Róma, magánkiadás, 1969; Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán*. Budapest, Argumentum, 2005.

²⁶⁶² Lénárd (2008): i. m. 29.

²⁶⁶³ Tomka (2005): i. m. 101.

²⁶⁶⁴ ÁBTL 3. 1. 5. O-13405/2.

²⁶⁶⁵ Orbán József Gyula: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon 1950–1956*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2001; Pál József: *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon 1950–1989*. Budapest, Egyházforum, 1995.

²⁶⁶⁶ MNL OL XIX-A-21-s 3. d.

Mindszenty József azonnal felismerte a békepapi mozgalom valódi célját: „az ún. papi békemozgalom a kommunista rendszer szerve, nem a béke szolgálatában, hanem az egyház belső szétzüllesztésére.” Ugyanis: „A békemozgalom káros tevékenysége elsősorban abban nyilvánul meg, hogy tagjai nem egyházi, hanem politikai érdemeikért kapják meg – állami nyomásra – az egyházi kulcspozíciókat.”²⁶⁶⁷

A szovjet mintára,²⁶⁶⁸ Rákosi Mátyás utasítására létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal úgy gondoskodott a felekezetekről, hogy maradéktalanul érvényesüljön az egyházak feletti intézményesített állami kontroll.²⁶⁶⁹ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Titkársága már 1949. február 9-i ülésén javaslatot fogadott el az egyházakkal foglalkozó országos hatáskörű központi közigazgatási szerv felállításáról: „Az egyházzal kapcsolatos munka irányítására egy állandó szervet kell létrehozni, amely kidolgozza az anyagokat, napirenden tartja a képzést, biztosítja az egyház és az alsópapság felé az operatív munka irányítását. Egy politikailag fejlett felelős elvtársat kell a szerv élére állítani, aki állandóan ezzel a kérdéssel foglalkozik.”²⁶⁷⁰

A Minisztertanács mellett működő Állami Egyházügyi Hivatalt az 1951. évi I. törvénnyel hozták létre. A szervezet elnökét a Népköztársaság Elnöki Tanácsa választotta. Az új hivatal a megszűnt Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörét vette át, de jóval szélesebb jogkörökkel. Működésének irányvonalát a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének klerikális reakció elleni harcról szóló 1950. május 31-én hozott határozata szabta meg.²⁶⁷¹ Ennek megfelelően szinte minden személyi és dologi ügy fölött rendelkeztek. Cserháti József pécsi püspök 1986-ban így nyilatkozott: „csak olyasmi történik az egyházi életben, amit az állam jóváhagy.”²⁶⁷²

Az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének²⁶⁷³ munkáját, illetve „eredményességét” szigorúan figyelték, és ha személyével kapcsolatban a legkisebb kifogás merült fel,

²⁶⁶⁷ Mindszenty bíboros helyzetértékelése 1971 őszén. *Távlatok*, 5. (1995), 23–24. 404.

²⁶⁶⁸ Sztálin, aki példaképének Nagy Pétert tartotta, a Szent Szinódus mintájára hozta létre a Szovjetunió Egyházügyi Tanácsát.

²⁶⁶⁹ Szántó Konrád: *Az egyházügyi hivatal titkai*. Budapest, Mécses, 1990; Köbel Szilvia: *Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az újjászervezéstől a megszűnésig (1959–1989)*. *Magyar Közigazgatás*, 51. (2001), 10. 608–618.; Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Budapest, Akadémiai, 2004; Soós Viktor Attila: *Az Állami Egyházügyi Hivatal megalakulása, létrejötte és működésének első időszaka 1951–1956*. In Lénár Andor – Lőrinczné Bencze Edit (szerk.): *Politika, egyház, mindennapok*. Budapest, Heraldika, 2010a. 118.; Soós Viktor Attila: *Kísérlet az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársai életútjának rekonstruálására*. In Balogh Margit (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útke- resések a történetírásban*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010b. 67.

²⁶⁷⁰ MNL OL M-KS 276. f. 54/29. ó. e.

²⁶⁷¹ A határozat Révai Józsefnek a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. május 21-i ülésén tartott beszédére és az osztályharc éleződéséről szóló sztálini tételre épült. Lásd *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*. Budapest, Szikra, 1951. 163–171.

²⁶⁷² Balla Bálint (szerk.): *Sztálinizmus és desztálinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rend- szert?* Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1990. 41.

²⁶⁷³ Az Állami Egyházügyi Hivatal elnökeiről lásd Szabó Csaba: *Egyházpolitikusok*. In Erdődy Gábor (főszerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Buda- pest, ELTE Eötvös, 2013. 332.

gondoskodtak leváltásáról. Az Állami Egyházügyi Hivatal káderpolitikája és szervezeti problémáinak megoldása mindig kiemelt helyen szerepelt. 1958-ban a Politikai Bizottság elmarasztalta Horváth János akkori elnököt, mivel intézkedéseivel, valamint munkájának színvonalával, felkészültségével és munkatársaival is elégedetlenek voltak: „Nem felel meg azoknak a követelményeknek, amelyeket az egyházakkal folytatott jelenlegi politikánk és a Vatikánnal szembeni harc megkövetel.” Horváthot leváltották elnöki tisztségéből, és helyette Olt Károlyt nevezték ki.²⁶⁷⁴

Az Állami Egyházügyi Hivatal püspöki székházakba betelepülő, nagy hatalmú megbízottjai teljes mértékben ellenőrzésük és irányításuk alá vonták a püspöki hivatalokat. A püspökök elvesztették az önállóságukat, döntési, irányítási jogkörüket. Az úgynevezett bajszos püspökök cenzúrázták pásztorleveleiket, körleveleiket, egyéb kiadványaikat, sőt levelezésüket is. Kezelték a püspökök pecsétjét, továbbá jelentést küldtek az Állami Egyházügyi Hivatalnak a püspökök nyilatkozatairól, tevékenységéről. Ezen túlmenően a megyei és a püspöki megbízott feladatkörébe tartozott a területén működő papok káderezése. Ez azt jelentette, hogy a papokról összegyűjtött információkat, valamint – jóváhagyás végett – minden áthelyezést fel kellett terjeszteni a személyzeti osztályra.²⁶⁷⁵ A püspöki megbízottak emellett rendszeresen kezdeményeztek rendőrségi intézkedéseket, bírósági eljárásokat a papok és a hívek ellen.

Az Állami Egyházügyi Hivatal felállításával egyidejűleg megindult a középszintű egyházi szakigazgatási szervezet kiépítése. A titkárság határozatának megfelelően egy-egy egyházügyi előadó került a megyei tanácsokhoz, valamint a fővárosi tanácshoz, a püspökségekre és a főpapi székhelyekre pedig egyházügyi megbízottat állítottak.

A megyei és a fővárosi tanácshoz beosztott egyházügyi előadók elsődleges feladata az volt, hogy az alsópapság körében érvényt szerezzenek az állampárti irányvonalnak. Az állam egyházpolitikai utasításait kiemelten kezelték, végrehajtását elsőrendű feladatnak tekintették, ezért a megbízottak részére minden anyagi és technikai feltételt soron kívül biztosítottak.²⁶⁷⁶ A tanácsi főelőadónak minden egyházpolitikai kérdés eldöntése előtt ki kellett kérniük az Állami Egyházügyi Hivatal illetékes megbízottjának véleményét.

Az 1949-es alkotmány kimondta ugyan az állam és az egyház szétválasztását, a valóságban azonban az állampárt teljes mértékben irányítása alá kívánta vonni az egyházat. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1951. július 3-án ennek ellenére kiadta az 1951. évi 20. törvényerejű rendeletet, amely a főkegyúr jogkörébe tartozó egyházi állások betöltéséről szólt. A korábbi királyi jogkörre tételesen nem hivatkozva, visszamenőleges hatállyal deklarálták, hogy az Apostoli Szentszéktől függő kinevezésekkel kapcsolatban a magyar

²⁶⁷⁴ Vass–Ságvári (1979): i. m. 271.

²⁶⁷⁵ Köbel (2005): i. m. 60. Egy példa a fentiekre: „F. Sándor lelkész békegyűlésre nem jár, jelenléte nem kedvező a község életére. Javaslom, hogy az egyházmegye legeldugottabb és legkisebb helyére nevezzék ki. Helyesnek tartanám, ha helyébe K. I. káplán kerülne, aki öregebb, és képtelen lenne a nagy tanyavilág híveit összefogni és hozzájuk eljárni.” Idézi Köpeczi Bócz (2004): i. m. 28.

²⁶⁷⁶ Köbel (2005): i. m. 65.

állam élni kíván az előzetes beleszólás lehetőségével. Ezt a Vatikán nem vehette tudomásul, így egészen 1964-ig, a kérdés hozzátétőleges „rendezéséig” nem volt lehetőség a megüresedett stallumok kánoni betöltésére.

Az egyházak és a vallásos világnézet ellen minden létező fórumon uszító propagandát folytattak. A filmek, újságcikkek, könyvek és ismeretterjesztőnek álcázott tudósítások szárai tartalmaztak nyílt vagy burkolt vallás- és egyházellenes propagandát. Néhány példa a pápa elleni propagandára a könyvkiadásra vonatkozóan: M. M. Sejnman: *A Vatikán ideológiája és politikája az imperializmus szolgálatában*. Budapest, Szikra, 1950; *A nagytőkés Vatikán*. Budapest, Szikra, 1950; Avro Manhattan: *A Vatikán a haladás ellen*. Budapest, Szikra, 1950; N. M. Segal: *A Vatikán az amerikai reakció szolgálatában*. Budapest, Szikra, 1950; Losonczy Géza: *A Vatikán és az amerikai imperializmus szövetsége*. Budapest, Szikra, 1950; Sz. N. Rozenoer: *A Vatikán reakciós szerepe a nevelés terén*. Budapest, Szikra, 1950; Parragi György: *A Vatikán, az imperializmus szövetségese*. Budapest, Szikra, 1952.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt az Állami Egyházügyi Hivatal megbénult, majd az 1956. évi 33. törvényerejű rendelet (1956. december 1-jével) meg is szüntette a szervezetet, feladatait a Művelődési Minisztérium Egyházügyi Hivatala vette át.²⁶⁷⁷ A hivatal elnöke internálásokra, börtönbüntetésekre kiszabására tett javaslatot a párt legfelsőbb vezetői előtt, emellett kezdeményezte, hogy indítsanak propagandahadjáratot az egyház ellen a sajtóban és a rádióban. Feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy „mind-egyik püspök mellé azonnali hatállyal miniszteri biztost rendeljünk ki, akik ellenőrzik az egyházmegye kormányzását”.²⁶⁷⁸

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Intéző Bizottsága március 5-én határozatba foglalta: a Népköztársaság Elnöki Tanácsa haladéktalanul alkosson törvényerejű rendeletet az „állam legfőbb felügyeleti jogának gyakorlásáról” az egyházak felett. Az előterjesztést követően rendkívül gyorsan kiadták az 1957. évi 22. törvényerejű rendeletet az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról, amelyet – a magyar jogban példátlan módon – visszamenőleges hatállyal, 1956. október 1-jétől alkalmaztak,²⁶⁷⁹ és a katolikus egyházon kívül kiterjesztették a református, az evangélikus, valamint az izraelita felekezet bizonyos tisztségviselőinek kinevezésére is. A törvényerejű rendelet az addiginál is szigorúbb állami hozzájáruláshoz kötötte az egyházi stallumok betöltését. A püspöki kinevezések lehetetlenné váltak, a hivatalban levő ordináriusokat pedig arra kötelezték, hogy a hatalom által előzetesen jóváhagyott személyeket nevezzék ki az alsóbb szintű kormányzati funkciókba. A törvényerejű rendelet a legalsóbb szintű egyházi állások kivételével minden tisztség betöltését előzetes állami hozzájárulástól tette függővé.

²⁶⁷⁷ Szántó Konrád: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház*. Miskolc, Szent Maximilian, 1993. 101.

²⁶⁷⁸ Mészáros (1994): i. m. 40.

²⁶⁷⁹ Ennek alapján távolították el 1958 júniusában Ordass Lajos evangélikus püspököt másodszor is tiszteből, holott személyére ezt a jogszabályt nem lehetett volna alkalmazni.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1959. május 12-én tartott ülésén úgy döntött, hogy újja kell szervezni az Állami Egyházügyi Hivatalt. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa ennek megfelelően az 1959. évi 25. törvényerejű rendelettel országos főhatóságként a Minisztertanács felügyelete alá vonta az egyházakat irányító szervezetet, elnöke pedig államtitkári rangot kapott. Ezt a lépést Kállai Gyula az alábbiakkal indokolta:

„A nemzetközi egyházi szervezetek elsősorban a Vatikánnak a szocialista országok ellen irányuló, egyre növekvő, szervezett, átgondolt, intenzív tevékenysége szükségessé teszi a szocialista országok egyházügyi szerveivel koordinált, magas színvonalú országos jellegű egyházügyi szerv működését. A Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozó önálló szerv működése jelentősen emeli az egyházak előtt az Állami Egyházügyi Hivatal tekintélyét, ami az egyházi felfogást figyelembe véve, fontos szerepet játszik belső és külső egyházpolitikai eredmények elérésénél.”²⁶⁸⁰

Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti felépítéséről és működési rendjéről szóló tervezet már 1959-ben elkészült,²⁶⁸¹ de csak 1961-ben hagyták jóvá.²⁶⁸² A hivatal szervezetét többször is módosították (1963, 1965, 1969, 1972, 1973, 1981, 1988),²⁶⁸³ de a legfontosabb szervezeti egységeket változatlanul hagyták. Az elnöknek és helyetteseinek alárendelten működtek a politikai munkát végző katolikus és protestáns (valamint más felekezetekhez tartozó) főosztályok, a pénzügyi, gazdasági és igazgatási ügyekkel foglalkozó főosztályok, valamint az elnök mellett működő titkárság.

A hivatalban a politikai változásokhoz alkalmazkodva újabb osztályokat is létrehoztak. Tanulmányi és tájékoztatási feladatok, valamint nemzetközi egyházpolitikai ügyek intézésére alakították 1966-ban a külügyi bizottságot.²⁶⁸⁴

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1968. március 4-i határozatában utasította a külügyi osztályt, hogy fordítson fokozott gondot a Vatikán tevékenységének elemzésére.²⁶⁸⁵ Figyelemmel kellett kísérni a magyar egyháznak a külföldi testvéregyházakkal való kapcsolatait, aminek során ügyelni kellett arra, hogy a magyar állam „pozícióit erősítsék”, a „haladó erőket” támogassák, a „reakciós erőket” pedig bomlasszák, elszigeteljék.²⁶⁸⁶

Az Állami Egyházügyi Hivatal újjászervezése alapvetően nem változtatott a megyei (fővárosi) egyházügyi szakigazgatás rendszerén. Egészen a hivatal megszűnéséig minden megyei (fővárosi) tanácsban működött egyházügyekkel foglalkozó politikai munkatárs, aki a párt egyházpolitikájának helyi szintű végrehajtásáért volt felelős.

A tanácsok és szervei hatósági jogkörének és hatáskörének rendezéséről szóló 2061/1960. (IX. 4.) MT határozat elrendelte, hogy minden minisztériumnál, valamint

²⁶⁸⁰ Köbel (2005): i. m. 77.

²⁶⁸¹ MNL OL XIX-A-21-d-0015-4/1959. Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti felépítésének tervezete.

²⁶⁸² MNL OL XIX-A-21-e-0047-2/1961. Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti és ügyrendi szabályzata.

²⁶⁸³ MNL OL XIX-A-21-e.

²⁶⁸⁴ MNL OL XIX-A-21-d-005-6/1966.

²⁶⁸⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/448. ö. e.

²⁶⁸⁶ MNL OL XIX-A-21-e-0011-1/c/1969.

országos hatáskörű szervnél munkabizottságot kell alakítani, hogy az a megfelelő szakigazgatási ágazatra vonatkozó, valamint a tanácsokat érintő összes hatályos jogszabályt összegyűjtse, és a hatósági jogkörök, valamint a hatáskörök rendezését elősegítse.²⁶⁸⁷

A „klerikális reakció elleni harc” terén ellátandó feladatokat (1989. július 28-ig) az Állami Egyházügyi Hivatal, a rendészeti szervek, a politikai rendőrség és valamennyi államigazgatási szerv vonatkozásában a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága – már korábban is idézett – 1958. június 10-i és július 22-i határozata rögzítette.²⁶⁸⁸ A határozat előkészítésekor Kádár János kijelentette: „[...] mi a klerikalizmus ellen tüzzel-vassal, golyószóróval és börtönnel is harcolunk [...]. A klerikalizmus elleni harc egységes rendszert képez, amire megvannak a megfelelő eszközeink, egészen a Belügyminisztériumig.”²⁶⁸⁹ Majd egy hónappal később hozzátette: „Az eszmei és politikai harcban a fő tüzet a katolikus egyházzal szembe kell fordítani.”²⁶⁹⁰

Az 1958. július 22-i határozat egyik legfontosabb megállapítása a következőképpen hangzott: „A harcot a marxizmus–leninizmus fegyvereivel vívjuk mindaddig, amíg a vallásos világnézet az emberek tudatából el nem tűnik.” A vallás elleni harc „az általános osztályharc része, [...] a vallás reakciós világnézet, mert a haladás ellenségeinek egyik eszmei fegyvere. Gyökerei az osztálytársadalom és a tudatlanság.” A proletárdiktatúra államának egyik feladata „az egész nép szocialista átnevelése.”²⁶⁹¹ [...] A klerikális reakció elleni harc lényegében azonos a szocialista államnak minden politikai ellenségével folytatott harccal. A klerikális reakciót politikailag le kell lepleznünk, mint a nép, következőképpen a vallásos tömegek ellenségét, el kell szigetelnünk, és az ellene folytatott harcban az adminisztratív eszközöket is alkalmazni kell”²⁶⁹² – állt a határozatban.

Az „egyházi reakció”²⁶⁹³ elleni harcot továbbra is a politikai rendőrségre bízták, de az eddigieknél nagyobb szerepet szántak más állami szerveknek, elsősorban a kultúrával, oktatással foglalkozó intézményeknek, a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek, a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatnak, a szakszervezeteknek, a Nótanácsnak, a Magyar Tudományos Akadémiának, az oktatási intézményeknek stb. Az egyház- és vallásellenes propaganda az Agitációs és Propaganda Osztály, valamint más, egyházpolitikával foglalkozó szervek irányítása alatt zajlott. A sajtót (kiemelve a *Népszabadságot*, a megyei lapokat, a *Társadalmi Szemlét*, a *Pártélet* és a *Pártoktatás* című folyóiratokat), a rádiót ateista és antiklerikális tárgyú írások és műsorok közlésére

²⁶⁸⁷ MNL OL XIX-A-21-e-0011-1/1962.

²⁶⁸⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/82. ő. e.

²⁶⁸⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/87. ő. e.

²⁶⁹⁰ Vö. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. március 5-én elfogadott határozatában deklarálta: „a katolikus egyházat, mint az egyházi reakció magyarországi fő képviselőjét elszigeteljük a hozzánk lojálisabb egyházaktól”.

²⁶⁹¹ A határozat a „népen belüli ellentmondás” és az „antagonisztikus ellentmondás” jogdogmájával Mao Ce-tung tanítását alkalmazta.

²⁶⁹² MNL OL M-KS 288. f. 5/82. ő. e.

²⁶⁹³ A korszak szótára szerint azt a lelkipásztort minősítették klerikális reakciónak, aki hívei körében népszerű, eredményes munkát végzett, nem volt békepap, intenzíven foglalkozott az ifjúsággal, és sokan jártak a hittanóráira, szentmiséire.

kötelezték. A *Világosság* című folyóiratot kifejezetten a vallásos világnézeti harc jegyében alapították 1961-ben. A könyvkiadóknak szóló direktíva szerint:

„[A] következő években nagyobb számban jelentessen meg népszerű, széles rétegekhez szóló műveket, amelyek meggyőző formában tárják az olvasó elé a vallás lényegét, az egyház, a Vatikán múltbéli és mai reakciós szerepét [...]. Szorgalmazni kell az egyházak mai helyzetével foglalkozó antiklerikális vonatkozású hazai és külföldi szépirodalmi művek megjelentetését. Ösztönözni kell ilyen művek alkotására élő íróinkat is.”

A határozat a színházak és a mozik feladataira is kiterjedt: „Filmgyártásunk tegyen intézkedéseket, hogy művészi nagyhatású játék- és dokumentumfilmek készüljenek, amelyek százezres tömegekben segítik elő a vallásos hiedelmek leküzdését és a klerikális reakció elleni harcot.”²⁶⁹⁴

A Magyar Szocialista Munkáspárt tagjai nem lehettek vallásosak, nem vehettek részt vallási szertartásokon, és hozzátartozóikat is ateista világnézetre kellett nevelniük. „Ki kell dolgozni a különböző események (keresztelő, házasság, temetés stb.) ünnepélyes állami formáit a vallási szertartások ellensúlyozására”²⁶⁹⁵ – állt a határozatban. A fegyveres testületek tagjai és a pedagógusok sem gyakorolhatták vallásukat.

Az egyházak ifjúsággal való kapcsolatát is korlátozták. „Az egyházak az ifjúsággal kizárólag az ifjúsági hitoktatás keretében, a vonatkozó minisztertanácsi határozatban előírtaknak megfelelően, valamint elsőáldozás, bérmlás és konfirmáció keretében foglalkozhatnak. Az ifjúsággal való minden más (sport, vetítés, énekkar, iskolán kívüli hittan stb.) foglalkozás megengedhetetlen.”²⁶⁹⁶

A Kádár-korszak egyházpolitikája részben az egyházakért, híveikért kiálló papok és lelkészek félreállítására irányult. Ennek módszerei az elszigetelés, a lemondatás, a leváltás, az internálás,²⁶⁹⁷ börtönbüntetés, ritkábban a „véletlen” balesetek voltak.

Kenyeres Lajos tiszavárkonyi plébánost 1957. február 28-án a Tisza-gáton megtámadták. Egy kifeszített drótkötéllel felborították a kerékpárját, rárontottak a földre zuhant plébánosra, és ütni-verní kezdtek, majd egyikük tarkón lőtte. A holttestet a folyó partfalának alján elföldelték, a biciklit a vízbe hajították. A holttestét csak egy évvel később találták meg.²⁶⁹⁸

Brenner János elsőfoganalmas ciszterci szerzetes, Rábakethely káplánja lelkiismeretesen gyakorolta hivatását. Emiatt több fenyegetés is érte, majd amikor kismotorral hazafelé tartott Farkasfáról, az erdőből ismeretlen személyek fahasábokat hajigáltak eléje,

²⁶⁹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/87. ő. e.

²⁶⁹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/87. ő. e.

²⁶⁹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/82. ő. e. Az utolsó mondat fontosságát a pártvezetés vastag betűs kiemeléssel jelezte.

²⁶⁹⁷ Például Badalik Bertalan veszprémi püspököt 1957 augusztusában internálták Hejcére (1964 szeptemberig). Nem térhetett vissza Veszprémbe, ezért önként maradt internálásának helyszínén. Lásd Havasy (1990): i. m. 185.; Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet*, 9. (1997), 34. 69.

²⁶⁹⁸ Lásd Szántó Konrád (1991): i. m. 79–81; Jurkovich János: A gyilkos: Fekete János rendőr. Miért kellett meghalnia a tiszavárkonyi papnak? *Maholnap*, 2. (1990), 8. 4–5.; A kötelességteljesítés vértanúja. *Új Ember*, 45. (1989), 27. 4.

de ő ügyes manőverezéssel kikerülte őket. 1957. december 14-én éjjel azzal az ürüggyel csalták el otthonából, hogy egy súlyos betegnek kell feladnia az utolsó kenetet. Útközben megtámadták, és 32 késszúrással végeztek vele. Még amikor már a földön feküdt, akkor is rugdosták, megtaposták. A valódi gyilkosok személyét természetesen a nyomozás során nem derítették fel.²⁶⁹⁹

Szekuli Pált 1952 decemberében letartóztatták, és börtönbüntetésre ítélték. 1956 júliusában kegyelemmel szabadult, majd Öskün lett segédlelkész. 1957. december 7-én holtan találtak rá a plébánia kútjában. A nyomozást úgy folytatták le, hogy még véletlenül se leplezhessék le a valódi tetteseket.²⁷⁰⁰

Pap Béla református lelkészt 1951-ben letartóztatták. 1956. május 15-én szabadult. Az 1956-os forradalom idején többen is javasolták, hogy vezető tisztségre válasszák meg. 1957. augusztus 10-én a Bakonyban kirándult, ahol nyomtalanul eltűnt.²⁷⁰¹

Kováts Ferenc gencsapáti káplánt a rendőrök brutálisan megverték, amit már nem tudott kiheverni, és rövidesen, 1958. október 7-én meghalt.²⁷⁰²

Somogyvári Béla Hetény ferences atya Somogyvári Gyula unokaöccse volt. 1948 elején tartóztatták le izgatás vádjával. A börtönből nem szabadulhatott ki, mert 1950-ben Kistarcsára internálták, ahonnan 1953-ban szabadult. 1961-től szinte naponta hallgatták ki. Eközben verték, kínozták. 1961. július 13-án két titkosrendőr vitte vissza a Mártírok úti rendházba a megkínzott szerzetest, majd ott felakasztották az ablakilincsekre, hogy azt a látszatot keltsék, mintha öngyilkos lett volna.²⁷⁰³

Eglis István hittanár, az EMSZO titkára részt vett a Magyar Front munkájában, ezért a Gestapo letartóztatta, és a dachauai koncentrációs táborba hurcolta, ahol betegápolóként segítette rabtársait. Hazatérve hittanárként, munkáslelkészként dolgozott. 1953-ban letartóztatták, de 1956-ban kiszabadult. 1957 tavaszán újra börtönbe került, s le kellett töltenie még hátralévő büntetését. Gyanús körülmények között halt meg.²⁷⁰⁴

Kiszeli Gyula pécsváradi esperes-plébános állítólag 1966. május 10-én öngyilkos lett, de holttestét a rokonok, ismerősök nem azonosíthatták.²⁷⁰⁵

Szabó László váci káplánt, mert titkos jezsuita volt, folyamatosan zaklatták. Először 1961-ben tartottak nála házkutatást. Többször beidézték a fővárosba, elvitték a Hűvösvölgybe kihallgatásra. 1966. november 11–12-e körül minden előzetes bejelentés nélkül

²⁶⁹⁹ Kahler Frigyes: *Egy papgyilkosság a jogtörténész szemével. Brenner János volt rábakethelyi káplán meggyilkolásának körülményei és az ügy utóélete*. Szentgotthárd, Brenner János Emlék hely Alapítvány, 2005; Soós Viktor Attila: Egy máig kiderítetlen politikai papgyilkosság anatómiája. In Fejérdy Gergely (szerk.): *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Péiliscsaba, PPKE BTK Történelemtudományi Intézet, 2002. 354.

²⁷⁰⁰ Lásd Kahler Frigyes: *Rejtély Öskün. Szekuli Pál segédlelkész titokzatos halála*. Budapest, Kairosz, 2007.

²⁷⁰¹ Csűrös Balázs: Pap Béla karcagi lelkész börtönévei és rejtélyes halála. In Bellavics István – Földváryné Kiss Réka (szerk.): *Halálra ítélve. Papi sorsok '56 után*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Ország-ház Könyvkiadó, 2018. 111–116.

²⁷⁰² Hetényi Varga (1992): i. m. I. 375–376.

²⁷⁰³ Pál (1995a): i. m. 108.

²⁷⁰⁴ Hetényi Varga (1992): i. m. I. 56.

²⁷⁰⁵ Hetényi Varga (1992): i. m. I. 333.

eltűnt váci lakásáról. 1967. január 6-án találták meg a holttestét otthonától több mint 160 kilométerre, a Bükk hegység egyik barlangjában. A rendőri nyomozás az öngyilkosság látszatát akarta keltetni.²⁷⁰⁶

Kormos Ottó márianosztrai plébánosnak 1972-ben az orvosi vizsgálatok során a cukorbetegségének kezelése ürügyén olyan injekciót adtak, amitől „koffeinmérgezést” kapott, és szétpattantak az erei. Kormos Ottó, miközben haldoklott, az orvosokat nevezte meg gyilkosaként. Amikor a hozzátartozók érdeklődtek a halál okáról, a politikai rendőrség figyelmeztette őket, hogy ezt saját érdekükben ne tegyék.²⁷⁰⁷

Brückner József esztergomi egyházmegyes pap mint szemináriumi rektor 1945. október 7-e és 1948. december 26-a között Mindszenty József jobbkeze volt. 1973. március 25-én Esztergomból Budapestre utazott, azzal a céllal, hogy találkozzon a Volga szállóban egy Bécsből jött ismerősével, aki Mindszenty József üzenetét adta volna át. Mielőtt a találkozóra sor kerülhetett volna, üzentek neki, hogy adja fel az utolsó kenetet egy súlyos beteg asszonynak, akit meglepő módon emiatt engedtek ki a Péterfy utcai kórházból. A súlyos beteg asszony lakását ezután az ismerősök zárva találták. Bejelentésük ellenére a rendőrség a lakást csak egy hét múlva nyitotta föl. Akkorra már két oszlásnak indult, véres tetemet találtak ott. A nyomozó hatóságok hivatalos jelentése szerint Brückner József öngyilkos lett. Brückner József atya öccsét pedig a politikai rendőrség megfenyegette, hogy fogadja el ezt a hivatalos álláspontot.²⁷⁰⁸

A fontosabb egyházi állásokat csak „megbízható” személyek nyerhették el, hiszen az állampárt az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet alapján szinte minden egyházi tisztség betöltését befolyásolni tudta. 1956 után újjászervezték a felbomlott papi békemozgalmat: 1957 áprilisában megalakult az Országos Béketanács Református Bizottsága, május 24-én az Országos Béketanács Katolikus Békebizottsága és az Opus Pacis, amelynek keretében a katolikus püspöki kar szervezte a „békemunkát”.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1960. március 1-jei határozata első számú ellenséggként a katolikus egyházat jelölte meg.²⁷⁰⁹ A mezőgazdasági termelőségvetkezetek megszerzése után a katolikus egyházzal szembeni leszámolás következett. A Politikai Bizottság június 21-i ülésén utasították a politikai rendőrséget, hogy derítse fel az „illegális csoportokat”, az „illegális hierarchiát”, valamint a külföldi kapcsolatokat.²⁷¹⁰ 1960 őszén és 1961 elején – az elvárásoknak megfelelően – nagyszabású rendőri akcióra került sor, amelynek során mintegy 300 egyházi vagy egyházhoz kötődő személyt vettek őrizetbe.²⁷¹¹

²⁷⁰⁶ Lásd Tomka (2005): i. m. 135–136.

²⁷⁰⁷ Szántó (1991): i. m. 110.

²⁷⁰⁸ Szántó (1991): i. m. 111.

²⁷⁰⁹ Ólmosi Zoltán (szerk.): *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*. Budapest, Lex, 1991. 61–69.

²⁷¹⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/188. ö. e.

²⁷¹¹ Diera Bernadett: A pécsi „Fekete Hollók”, avagy a hitoktatás elméleti és gyakorlati keretei az 1960-as években. In Balogh Margit (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010. 291.; ÁBTL 4. 1.

Az 1964. szeptember 15-én az Apostoli Szentszék és a Magyar Állam közötti „részleges megállapodás” létrejöttének köszönhetően némileg enyhült a katolikus egyházzal szembeni terror. 1963. március 22-én a Népköztársaság Elnöki Tanácsa közkegyelmi rendelete (1963. évi 4. tvr.) nyomán 54 papot és szerzetest, valamint több tucat világi személyt engedtek ki a börtönből. Ennek ellenére – bár kisebb számban, mint korábban – tovább folytatódtek a letartóztatások, valamint a papok és a hívek elleni koncepciós perek.²⁷¹² A nyilvánosságra hozott dokumentum²⁷¹³ három pontot tartalmazott: 1. Az Apostoli Szentszék tudomásul vette, hogy a „tőle függő egyházi állások betöltésénél előzetesen ki kell kérnie a Népköztársaság Elnöki Tanácsának a hozzájárulását. 2. A püspökök és a papság letehetik az alkotmányra az esküjüket, de annak nem szabad ellentétesnek lennie az egyház álláspontjával. 3. Végül rendezték a római Pápai Magyar Intézet helyzetét.”²⁷¹⁴ A magyar állam elismerte a Vatikánt, és néhány év alatt az esztergomi érseki szék kivételével teljes lehetett a hierarchia. 1974. február 5-én²⁷¹⁵ VI. Pál pápa üresnek nyilvánította az esztergomi érseki széket (a már 72 éves Mindszenty József természetesen továbbra is bíboros maradt).²⁷¹⁶ Mindszenty halála után, 1976. február 10-én Lékai László²⁷¹⁷ lett az esztergomi érsek. A következő évben VI. Pál pápa magánkihallgatáson fogadta a Vatikánban Kádár Jánost. A pápa közbenjárására akkor engedték ki az utolsó börtönben lévő papot, Lénárd Ödönt, aki addig összesen 18 és fél évet raboskodott.²⁷¹⁸

Ezzel befejeződött Magyarországon a nyílt egyházüldözés, a vallásos emberek azonban továbbra is harmadrendű állampolgárok maradtak.²⁷¹⁹ Ezt követően is figyelték, ki

A-3794. Berényi István: *A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi demokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladataink ezen a területen.* 41.

²⁷¹² Geréb Sándor: *A klerikális reakció aknamunkájának formái és módszerei, az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei.* Budapest, BM Központi Tisztai Iskola Rendőrtisztai Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék, 1969a. 32.; Bánkuti Gábor: Adalékok az 1965-ös Rózsa-per és a jezsuita „világszolidarizmus” történetéhez. In Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2007. 104.

²⁷¹³ *Magyar Kurír*, 1964. szeptember 15.; *Új Ember*, 20. (1964), 38.

²⁷¹⁴ Hansjakob Stehle: *Die Ostpolitik des Vatikans. Geheimdiplomatie der Päpste von 1917 bis heute.* Bergisch Gladbach, Lübbe, 1983. 349–357.; Agostino Casaroli: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989).* Budapest, Szent István Társulat, 2001. 123–171.

²⁷¹⁵ A valódi dátum tehát nem 1973. december 18., hanem 1974. február 5. Lásd Somorjai Ádám: Mindszenty József és az esztergomi érseki szék üressé nyilvánításának dátuma. Egy szakirodalmi adat pontosítása: nem 1973. december 18., hanem 1974. február 5. *Magyar Sion*, Új folyam 1. (2007), 1. 99.

²⁷¹⁶ Kahler Frigyes: *Tempora mutantur... avagy gondolatok a Vatikán új keleti politikájáról (Ostpolitik), Mindszenty bíboros igazságáról és engedelmességéről.* In Kahler Frigyes: *Jogállam és diktatúra. Tanulmányok és előadások.* Budapest, Kairosz, 2005. 134.

²⁷¹⁷ Lékai Lászlót (1910–1986), aki ekkor a veszprémi püspöki széket betöltő Mindszenty titkáráként működött, 1944-ben felettesével együtt hurcolták el. 1972-től veszprémi, majd 1974-től esztergomi apostoli kormányzó. 1976-tól esztergomi érsek.

²⁷¹⁸ Hetényi Varga (2000): i. m. I. 577–578.; Kádár János VI. Pál pápánál. Befejeződött az olaszországi látogatás. *Népszabadság*, 1977. június 10. 1.; MNL OL M-KS 288. f. 5/702. ó. e.

²⁷¹⁹ Tomka Miklós: A vallásosság mint az elitbe kerülés ellenpólusa a Kádár-korszakban. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth, 2008. 557.

jár templomba, ki járattja a gyermekét hittanra,²⁷²⁰ vagy hogy péntekenként ki nem eszik az üzemi étkezdében húst,²⁷²¹ stb. Ezzel el tudták érni, hogy a hitüket vállaló emberek nagy többsége ne szerezhesen felsőfokú végzettséget, illetve ne tölthessen be vezető állást.

A magyar egyházak továbbra sem vehettek részt a közéletben, nem léphettek a nyilvánosság elé,²⁷²² és nem foglalhattak állást társadalmi-szociális kérdésekben. Szigorúan tilos volt ifjúsági és felnőtt egyesületeket, szakmai csoportokat szervezniük. Az egyházak csak a templomok falai között működhettek, és csak egyházi szertartásokat celebrálhattak. A hatóságok új templomok építésére nem adtak engedélyt, így az új lakótelepekről messzebbre kellett utazni azoknak, akik valamilyen istentiszteleten akartak részt venni. A vallás abban az értelemben is „magánügy” lett, hogy a vallásos emberek hitüket csak a közélettől visszahúzódva gyakorolhatták.

A vallásos közéleti sajtót és könyvkiadást a lehető legszűkebb körre szorították vissza, és szigorúan cenzúrázták. Már a Szövetséges Ellenőrző Bizottság betiltotta az összes katolikus napilapot, csak két hetilap megjelenését engedélyezte.²⁷²³ Így próbálták kiszakítani az egyházat a társadalmi életből, hogy ezáltal lemorzsolódjanak azok a passzív hívek, akiket ugyan megkereszteltek, vagy egyházi esküvőjük volt, de nem jártak rendszeresen templomba. 1948-ban még a magyar állampolgárok 38%-ának volt Bibliája. Ezután két évtizedig nem lehetett Magyarországon legálisan Bibliát venni, így 1983-ra már csak a háztartások 19%-ában volt Biblia.²⁷²⁴

Az egyházi ünnepeken, szertartásokon való részvétel igényét azzal is igyekeztek gyengíteni, hogy a kádári vezetés megteremtette a „szocialista ember” számára az ő „sajátos érzelmvilágából adódó” ünnepeit.²⁷²⁵ A családi ünnepek körében meghonosították a „szocialista keresztelőt”, azaz a névadó ünnepséget. A helyi tanács köszöntötte az újszülöttet, a szülők pedig kaptak 1500-2000 forintot.²⁷²⁶ Munkahelyi, szakszervezeti házasságokat szerveztek, és az esküvőt házasságkötésre keresztelték át. Az ünnepségre azonban csak a helyes irányvonalnak megfelelően kerülhetett sor, ezért a Népművelési Intézet 1959 szeptemberében kiadott egy szocialista vőfélykönyvet. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat előkészítő tanfolyamokat szervezett a házasságra készülőknek. Ezzel akarták pótolni az egyházi jegyesoktatást. A Művelődésügyi Minisztérium

²⁷²⁰ A híveket sokszor meg is alázták. Az 1970-es években egy hajdúsági iskolában például az igazgató utasítására az előző napon béráltaknak a többi diák gúnykacaja közepette kellett körülugrálni az iskolaudvart. Lásd Havasy (1990): i. m. 58.

²⁷²¹ Az üzemi étkezdékben – a rendkívül szegényes kínálat ellenére – nagypénteki böjt idején mindig jó minőségű húsételt szolgáltak fel. Lásd Gosztonyi (1993a): i. m. 116.

²⁷²² A televízióban 1990-ig nem szólalhatott meg a katolikus egyház. Először 1987 karácsonyán közvetítették az éjféli misét. A Magyar Televízióban ez volt az első szentmise-közvetítés.

²⁷²³ MNL OL XIX-A-21-d-0031-5/a/1972.70. d. Az Állami Egyházügyi Hivatal feljegyzése a római katolikus egyházi sajtó, a könyvkiadás állami felügyeletével, politikai befolyásolásával kapcsolatos feladatokról, módszerekről (1972. március 10.).

²⁷²⁴ Tomka Miklós: A vallásosság alakulása Magyarországon. (Tények, adatok, értelmezések.) *Alföld*, 39. (1988), 2. 67.

²⁷²⁵ Fodorné Nagy (2006): i. m. 264.

²⁷²⁶ Kalmár (2014): i. m. 163.

utasításba adta, hogy az iskolai ének- és olvasókönyvekbe tegyenek be ünnepi dalokat és verseket. A szertartások, ünnepségek megszervezésében egy sor állami és társadalmi szervezetnek kellett részt vennie: a helyi tanácsoknak, a Népfrontnak, a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek, a Nőszövetségnek, a Szakszervezeteknek stb.²⁷²⁷

A temetkezési vállalatoknak előírták, hogy a szocialista temetést tegyék díszesebbé és olcsóbbá, mint az egyháziakat, a társadalmi szervezeteknek pedig szónokokról, dalárdáról, zenekarról kellett gondoskodniuk. A Mikulásból Télapót, a karácsonyból fenyő-ünnepet kreáltak, és bár húsvétkor továbbra is lehetett locsolkodni és tojáást festeni, de az egyházi ünnepet a tavasz és az ifjúság ünnepévé alakították át.

A névadók, társadalmi esküvők szervezése részben eredményesnek bizonyult. A névadók száma 1964 és 1983 között több mint ötszörösére, 6,72%-ról 35,57%-ra nőtt. A magas növekedési arányról azonban az is elmondható, hogy a névadó ünnepséget ötszörös arányban igénybe vevők titokban megkeresztelték a gyermeküket.

A közgondolkodás megváltoztatására irányuló törekvés leginkább az egyházi esküvők számának csökkenésében volt tetten érhető. A „társadalmi házasságkötések” száma több mint kétszeresére nőtt (38,23%), míg az egyházi esküvőké a felére csökkent (27,13%). Maga a házasság intézménye is válságba került – a válások száma drasztikusan növekedett. 1975-től azonban a házasságkötések száma folyamatosan csökkent, a fiatalok egy része inkább az élettársi kapcsolatot választotta.²⁷²⁸ Negyven év vallásüldözésének az lett az eredménye, hogy míg 1949-ben a lakosságnak csak 1%-a tartotta magát ateistának, 1992-re ez a szám 24%-ra nőtt.

A szocialista országokban az egyházüldözés legdrasztikusabb eszközei a politikai rendőrség zaklatásai és a tömegesen alkalmazott koncepciós perek voltak. Havasy Gyula adatai szerint hazánkban halálra ítélték és kivégezték Kiss László Szaléz bögyösi ferencs szerzetest (1946. október),²⁷²⁹ Papp Ervin teológust (1951. május), Vezér Ferenc pálos szerzetest (1951. augusztus), Zana László szalézi szerzetest (1953. május), Sándor István szalézi szerzetest (1953. május). Több mint 30-an haltak meg a börtönben, de ennek többszöröse azoknak a száma, akiket halálos betegen engedtek szabadon. 14 püspök, 1300 pap, 2400 szerzetes, illetve apáca került börtönbe. Lénárd Ödön és Tabódy István ültek a leghosszabb ideig, közel 19 éven át börtönben. Emődi László 11 évet, Kerkai Jenő és Regőczy István 10 évet, Keglevich István 9 évet, Bulányi György és Kuklay Antal 6 évet, Rózsavölgyi László titkos címzetes püspök két ízben is 6 esztendő-t ült.²⁷³⁰

²⁷²⁷ MNL M-KS 288. f. 33/1959/3. ö. e.; MNL M-KS 288. f. 33/1960/2. ö. e.; a társadalmi rendezvények és szertartások rendjéről a 104/1962. BM rendelet intézkedett.

²⁷²⁸ Köpeczi Bócz (2004): i. m. 121.

²⁷²⁹ Kahler (2009): i. m.

²⁷³⁰ Havasy (1990): i. m. 179.; Mikó Zsuzsanna: A katolikusokkal szembeni ügyészségi és bírósági eljárások adatbázisa (1957–1972). In Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2008a. 96.

Kevésbé ismert, hogy a Kádár-korszakban, 1961 után milyen sok koncepciós perre került sor: Havas Géza és társai,²⁷³¹ Werner Alajos és társai,²⁷³² Székely Dezső és társai,²⁷³³ Tabódy István,²⁷³⁴ Rédly Elemér és társai.²⁷³⁵ Ezután 1971-ig majdnem mindegyik évben indítottak legalább egy koncepciós pert: Regnum-per – Emödi István és társai,²⁷³⁶ jezsuiták elleni per,²⁷³⁷ Rózsa Elemér és társai,²⁷³⁸ Lénárd Ödön és társai,²⁷³⁹ második Keresztyén Ifjúsági Egyesület²⁷⁴⁰ elleni per,²⁷⁴¹ Batin és társai elleni per,²⁷⁴² harmadik Regnum-per.²⁷⁴³

A diktatúra pribékjei a protestáns egyházak lelkészeit sem kímélték. Révész Imre tiszántúli püspök 1945-ben így írt lelkésztársai szenvedéseiről:

„Egy igen derék, bizonyágtevő tanárunk, Falábú Dezső néhány hete halt meg az ottani táborban történt hasfalátfúródása következtében, mire kiengedték az operációra, már késő volt. Uray Sándort a 68 évével ma szállították ki életveszélyes kétoldali kizárt sérvével az ügyészségi fogházból a klinikára. Dr. Szászfalvi Imre esperesünk – 56-57 éves – a berettyóújfalusi internálótáborból, ahol három hónapja tartják, verték és kíméletlenül dolgoztatták, szintén sérvvel került a kórházba operációra. Talán legsúlyosabb a dr. Dancsházy Sándor esete, akiről [...] évtizedek óta köztudomású, hogy gége- és tüdőtuberkulotikus: öt hete tartják a debreceni rendőrségi pincefogdában, minden konkrétum nélkül, s a rendőrorvos állítólag kijelentette, hogy »majd, ha vért hány, kiengedi.«”²⁷⁴⁴

Az ÁVO-n belül már 1946-ban megszervezték egy alosztályt kizárólag az „egyházi ügyek” kezelésére. Az alosztály feladatainak egy részét 1956-ban az Állami Egyházügyi Hivatal vette át. Az „egyházi reakció” megfékezése 1989-ig kiemelt feladatnak számított, ezért a politikai rendőrségen belül – akárhogy nevezték is – mindig létezett egy alosztály vagy csoport, amelynek csak ezt a feladatot kellett ellátnia.

²⁷³¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-14786/1-23.

²⁷³² ÁBTL 3. 1. 9. V-146695/1-22.

²⁷³³ ÁBTL 3. 1. 9. V-146499/1-5.

²⁷³⁴ ÁBTL 3. 1. 8. V-14883.

²⁷³⁵ ÁBTL 3. 1. 9. V-146787/1-8.

²⁷³⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V-152268/1-4.

²⁷³⁷ ÁBTL 3. 1. 9. V-151900/1-9.

²⁷³⁸ ÁBTL 3. 1. 9. V-167033.

²⁷³⁹ ÁBTL 3. 1. 9. V-153884/1-3.

²⁷⁴⁰ Az első Keresztyén Ifjúsági Egyesület elleni per 1951-ben volt. Ekkor a református egyesületet „illegális ifjúsági tevékenységnek” minősítették. Pógyor Istvánt 12 év, gróf Teleki Lászlót (Teleki Pál néhai miniszterelnök rokonát), úgyszintén a KIE volt nemzeti titkárát hét év, Hartyányi Imre kulákká nyilvánított gazdálkodót, volt KIE-tagot pedig öt év börtönbüntetésre ítélte titkos perben a Jónás Béla vezette ítélkezőtanács.

²⁷⁴¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-155460/alap. 2-5.

²⁷⁴² ÁBTL 3. 1. 9. V-167042.

²⁷⁴³ ÁBTL 3. 1. 9. V-158886/1-7.

²⁷⁴⁴ Révész Imre levele Bereczky Alberthez (1945. július 7.), Révész Imre levele dr. Ortutay Gyula úrnak, magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek (1948. július 4.). *Confessio*, 13. (1989), 4. 118–121.

Az állambiztonsági szervek folyamatosan figyelték az egyházakat és a velük szoros kapcsolatban álló híveket, emellett azonban egyéb eszközöket is bevetettek:

1. Bomlasztás alatt a Belügyminisztérium belső anyaga az alábbiértette: „Bomlasztás alatt [...] olyan operatív folyamatot értünk, amelynek során a szokásos operatív eszközök és más lehetőségek felhasználásával felderítjük, felkutatjuk a kategórián belüli ellentéteket (elvi, személyi, anyagi pozíciókat stb.), vagy ilyeneket mesterséges úton teremtünk annak érdekében, hogy a kategória erejét lekössük és gyengítsük belső harccal és viszályal, hogy az ellentétes csoportok felszínre kerüljenek.”²⁷⁴⁵
2. Egyházfegyelmi eljárás: amikor valamilyen taktikai okból nem büntetőjogi felelősségre vonás volt a cél, az Állami Egyházügyi Hivatal az illetékes püspök ellen fegyelmi eljárást kezdeményezett.
3. A belügyi szervek, egyetemek, munkahelyi vezetők által történő figyelmeztetést a világi hívekkel szemben alkalmazták.
4. Egyházi személyek lejárátása: eleinte az egyes személyek beszervezéséhez, később az egyházi személyek lejárátására használtak fel kompromittáló, esetleg nem valódi dokumentumokat. A homoszexualitással kapcsolatban, valamint a gazdasági ügyekben történt eljárásokat a „BM Gyermekvédelmi, valamint Bünygyi Osztály leple alatt” végezték.
5. Büntetőeljáráson kívüli adminisztratív intézkedések alatt többek között a rendőri felügyeletet, rendőrhatalósági figyelmeztetést, kitiltást, kiutazásból való kizárást, szabálysértési eljárást, valamint a lakóhelyről történő kitiltást értették.²⁷⁴⁶
6. Papok áthelyezése: az Állami Egyházügyi Hivatal révén állambiztonsági szempontból „kevésbé veszélyes helyre” helyezték át a papokat, és ott ellenőrzés alatt tartották őket.
7. Ügynökök szervezése: az egyházakba beszervezett besúgók megfigyelték az egyházi intézmények életét, a papokat, szerzeteseket és a velük kapcsolatot tartó értelmiségieket, fiatalokat.²⁷⁴⁷

²⁷⁴⁵ Gyarmati György – S. Varga Katalin (szerk.): *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956*. I. kötet. Budapest, Történeti Hivatal, 2001. 411.

²⁷⁴⁶ MNL OL XIX-A-21-a-15-7/8/1961.

²⁷⁴⁷ Kahler Frigyes: *III/III-as történelmi olvasókönyv*. I–IV. kötet. Budapest, Kairosz, 2001–2007; Vörös Géza: *Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig. Betekintő*, 4. (2010), 2.

Tulajdonhoz való jog

„Az ENYÉM és a TIED fogalmának megszüntetése alapjaiban ingat meg minden államot, hiszen az főleg azért jött létre, hogy megvédje kinek-kinek a tulajdonát és megtiltsa a lopást. [...] A nép igazi szabadsága abban áll, hogy biztonságban örülhet vagyonának.”
(Jean Bodin)

A szovjet típusú diktatúra kiépítésének egyik eszköze a magántulajdon államosítása volt. Ez valójában egy történelmi mértékben is páratlan, önhatalommal végrehajtott vagyonekbevetés, rekvirálás volt.

A magántulajdon elleni támadás nem közgazdasági (racionális gazdálkodás) vagy igazságossági (kizsákmányolásmentes társadalom) okból történt, hanem a diktatúra önérdeke által diktált eszköz.²⁷⁴⁸ A magántulajdon ugyanis emberi jog. Ennek megsértése egyenlő a szabadság megsértésével, hiszen a szabadság és a tulajdon összetartozik. A szabadság és a magántulajdon el nem választható egymástól, nem tekinthető különálló szférának. A diktatúra az állampolgárokat és a különböző jogi személyeket (önkormányzatok, egyházak, társadalmi szervezetek, biztosítási intézetek, szövetkezetek, kereskedelmi társaságok) megfosztotta szinte minden termelővagyonuktól. Ezzel minden vagyonalapú jövedelemforrást és a polgárosodás teljes anyagi bázisát elvették. Mindez jelentős vagyonvesztéssel, pusztulással járt együtt. A tényleges fizikai vagyontárgyak elvesztése az emberi motivációk, energiák és a kisközösségek összefogásának teljes kiiktatását jelentette. A totális állami tulajdon, párosulva a politikai hatalommal, korlátlan diktatúrát eredményezett. Már semmi sem korlátozhatta a hatalmi érdekeket kiszolgáló gazdaságpolitikát, a termelés és az elosztás központi vezérlését. Emellett biztosította a rendszert kiszolgáló funkcionáriusok, a nómenklatúra javadalmazását.

A társadalom egészét megfosztották a tulajdontól, ezzel elvesztették az állampolgárok az önállóságukat, s gazdaságilag is kiszolgáltatottá váltak, hiszen ez a fajta politikai rendszer visszafejlődést eredményezett az ázsiai despotizmus irányába. Az állampolgárok döntő többsége állami alkalmazott lett. A rendkívül alacsony munkabér nem tette számukra lehetővé, hogy tőkealapot képezzenek, és kiléphessenek az állami munkaszervezetből. Az emberek kiszolgáltatottsága így szinte korlátlanra vált. A munkások továbbra is proletárok maradtak, de a korábbi szabad tulajdonosok is lesüllyedtek velük azonos szintre. Nemcsak a nagy- és középpolgári tulajdont számolták fel, hanem a kispolgárit is. A kisiparosok, kiskereskedők, kisbirtokosok tulajdonát is elvették, és rákényszerítették önálló tevékenységük beszüntetésére. Még a szabadfoglalkozású értelmiségiek, kisvállalkozók stb. száma is jelentéktelenné zsugorodott.

²⁷⁴⁸ Bibó (1986): i. m. III. 66–67.

Ilyen körülmények között semmi sem képes korlátozni az államhatalmat. Történelmi tények bizonyítják,²⁷⁴⁹ hogy az egyének szabadságjogait csak akkor lehet megvédeni, ha a magántulajdon szentségét biztosítják. Nem lehetséges sajtószabadság, vallásszabadság, egyesülési jog stb. magántulajdon nélkül. Másrészt, ha az állam elismeri a sértetlen magántulajdont, az már önmagában is gátat szab a hatalom önkényének. Amennyiben a tulajdonjog a bíróság által is kikényszeríthető jogosultság, akkor az annak az elismerését jelenti, hogy az államot is köti a jog. Ráadásul az összefonódó gazdasági és politikai hatalom teljesen felszámolta a politika relatív különállását.

Marx és Engels tanításával ellentétesen a termelőeszközök államosítása nem szabaddította fel az embereket a dolgok rabsága alól, hanem éppen ellenkezőleg, még inkább kiszolgáltatottá tette őket. Az állami tulajdonból következő hiánygazdaság pedig sokkal fogékonyabbá tette az állampolgárokat a materiális javak birtoklására. A viszonylagos anyagi függetlenséggel rendelkező, konszolidált vagyoni viszonyok között élő polgár tud csak másokkal is jól tenni. A szocialista rendszerben élő, bizonytalan egzisztenciájú emberek ezzel szemben önzőbbek lettek, mint bármikor korábban a történelem során. Az államhatalom egyébként is felszámolta a szolidaritás érzését, a jótékonykodást stb.

Személyi szabadságjogok

Az 1956-os forradalom leverése után az írók java része hallgatott.

Marosán György elsőként Illyés Gyulát vonta felelősségre, hogy miért nem publikál? Erre Illyés így válaszolt:

– Mert nincs mit írnom, nincs mit mondanom.

– Én még olyan író nem láttam, akinek ne lenne mondanivalója!

De én már láttam olyan péket, akinek nincs sütnivalója!²⁷⁵⁰

(Korabeli anekdota)

A szovjet típusú diktatúra időszakában a személyi szabadságjogra vonatkozóan még deklarációkat sem tettek közzé. Nemcsak az alkotmányból, de még a korszak szakműveiből is hiányzott ezeknek a kérdéseknek a taglalása; még a felületes szemlélődő számára is nyilvánvalóvá vált volna ugyanis, hogy mennyire nem tartják tiszteletben ezeket az alapvető emberi jogokat.

A szovjet típusú diktatúrában még elméleti szinten is nehéz lett volna beszélni az emberi méltóság védelméről, a magánszférához való jogról, a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogról, az információs önrendelkezési jogról, a jó hírnévhez való jogról, perbeli rendelkezési jogról, testi integritáshoz való jogról, névjogról stb.

²⁷⁴⁹ Már Arisztotelész is leírta, hogy ha az egyes embert megfosztják tulajdonjogától, egyben szabadságától is megfosztják. Sőt, Arisztotelész még azt is megjósolta, hogy ha a tulajdon „közös tulajdon” formájában létezik, az egyes ember számára nem lesz értékelhető. Lásd Arisztotelész: *Politika*. Budapest, Gondolat, 1984. 3. Az emberek a „közös tulajdonra” mint „Csáky szalmájára” tekintettek.

²⁷⁵⁰ Marosán György eredeti becsületes foglalkozása pék volt. Ezért is nevezték Buci Gyurinak.

Az élethez való jog sérülésének legfőbb bizonyítéka a magyar történelemben korábban elképzelhetetlen számú halálbüntetés.²⁷⁵¹ Az állam minden különösebb ok nélkül, még gazdasági bűncselekmények esetén is megfoszthatta életétől polgárait. A korabeli büntetőjogi szabályok még a jogos önvédelmet is korlátozták. A fegyveres testületek fegyverhasználatát sem a pozitív jogszabályok, sem pedig a tényleges gyakorlat nem korlátozta. (Lásd például az 1956-os sortüzeket, amiért a tömeggyilkosok nem büntetést, hanem kitüntetést kaptak.)²⁷⁵²

Az 1972. évi I. törvény 57. § (1) bekezdése ugyan elvben körvonalazta az élethez való jogot: „A Magyar Népköztársaságban az állampolgároknak joguk van az élet, a testi épség és az egészség védelméhez.” Magyarázatként a második bekezdés hozzátette: „Ezt a jogot a Magyar Népköztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, az emberi környezet védelmével valósítja meg.” Ebből is látható, hogy az élethez való jogot nem valódi alanyi jogként fogalmazták meg, hanem csak a szociális jogok vonatkozásában mint állampolgári deklarációt. Nem érvényesült az élethez való jogból levezethető egészséges környezethez való jogosultság sem. A környezetvédelem szinte ismeretlen fogalomnak számított.²⁷⁵³

Túlzottan „liberálisnak” bizonyult a Kádár-korszak abortuszra és eutanáziára vonatkozó szabályozása is. Az emberi élet védelméről ezen a téren sem születtek jogszabályok.

Az állampolgárok felett gyakorolt felügyelet eszköze volt az utazások, illetve kivándorlás, külföldre költözés tiltása, illetve engedélyhez kötése. A szocialista országok attól tartottak, hogy a nyugat-európai viszonyok megismerése révén nőhet az elégedetlenség, és akár tömeges kivándorlás is bekövetkezhet. (1945–1961 között 2,5 millió ember távozott Kelet-Németországból Nyugat-Németországba.) Magyarországról, amikor 1956-ban rövid ideig át lehetett jutni a határon, 200 ezren emigráltak. A szovjet típusú diktatúra egyik alapelve ezért a külfölddel való kapcsolattartás korlátozása²⁷⁵⁴ és a „fordított határőrizet”. A határőrség elsősorban nem az illegálisan bejövő, hanem a kimenő forgalmat igyekezett megakadályozni.

Az Ausztria felé eső határsávon már 1947 nyarán megkezdtek egy különleges műszaki zár építését a Magyar Néphadsereg műszaki alakulatai, a szovjet titkosszolgálat irányítása mellett. Robbanóaknákat telepítettek, őrtornyokat emeltek, és a 24 méter szélességben kialakított, többszörös drótakadályok között farkaskutyák és járőrök cirkáltak.²⁷⁵⁵

A határvonaltól az ország belső területei felé haladva az első elem tehát a katonai, harcászati műveletben, a háborúban egyaránt alkalmazott drótakadály volt. Kettős sorban

²⁷⁵¹ Lásd a büntetőjogról szóló fejezetet.

²⁷⁵² Horváth (2004): i. m.; Kahler (1993a): i. m.; Kahler – M. Kiss (1997): i. m.; Kahler – M. Kiss (2007): i. m.

²⁷⁵³ Lásd erről részletesen a gazdasági, szociális és kulturális jogokat deklaráló fejezetet.

²⁷⁵⁴ Még az úgynevezett testvéri szocialista országokkal is. A Szovjetunióba is csak különleges rendszabályok által előírt módon lehetett utazni.

²⁷⁵⁵ Fehérváry István: *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, 1990. 119.; Csapody Tamás: *Határvédelem aknazárral (1949–1970)*. *Belügyi Szemle*, 48. (2000), 12. 66–67.

elhelyezett faoszlopokon tüskés drót feszült vízszintes és rézsút irányban. A faoszlopok egymástól 3-4 méter távolságra voltak, amelyek közé fatestű taposóaknákat és érintőaknákat telepítettek. Az aknák felrobbanásuk esetén 20-30 méteres körzetben mindent elpusztítottak. Az aknamező ellenőrzésére a határvédelem nem volt felkészülve. Az országhatár földrajzi tagoltsága (vízfolyások, folyók, szurdokok stb.) miatt a telepítési térképek pontatlanok lettek. Az egyik helyen az eső kimosta az aknákat, máshol pont hordalékot sodort rájuk. Az évek során a növényzet is egyre sűrűbben lepte el a területet. Emiatt sok haláleset és súlyos sebesülés is történt.²⁷⁵⁶

A drótkerítés melletti felszántott és felgereblyézett területet folyamatosan ellenőrizték.²⁷⁵⁷ 90 zászlóalj, 25 századvédőköri, 201 szakasz, 146 rajtámpont, 969 hadművelleti akadálycsomópont, 512 figyelő- és óvóhely, valamint több száz színlelt építmény állt folyamatos készenlétben.²⁷⁵⁸

Ausztria után 1950-ben a jugoszláv határ következett. A vasfüggöny²⁷⁵⁹ kiépítésének költségeit szinte lehetetlen meghatározni. Az építési munkálatokon kívül felbecsülhetetlen károkat okozott, hogy a kisajátított területeken semmilyen mezőgazdasági termelést nem lehetett folytatni.

A szovjet típusú határrendszer kiépítését szervezeti változások kísérték. A határrendőrséget megszüntették, és a határrendészetet az Államvédelmi Hatóság keretei közé helyezték. Kialakítottak egy 15 kilométeres határsávot, ahonnan minden „nemkívánatos” személyt kitelepítettek. A déli határsávból való kitelepítés napján jelent meg Kádár János belügyminiszter és Péter Gábor közös rendelete, amely rendezte a határőrség feladat- és hatáskörét.²⁷⁶⁰

A határőrök rendkívüli jogokat kaptak a fegyverhasználat terén is. A határsértőkkel szemben az 1600/1948. kormányrendelet kötelező fegyverhasználatot írt elő. Amennyiben a határőr ennek a parancsnak nem tett eleget, szigorúan megbüntették [3. § (3) bekezdés]. A műszaki határsávon áthaladni szándékozókak akár felszólítás nélkül is lelőhettek. A határon való áthaladás megakadályozására minden eszközt igénybe vehettek. A Honvéd Határőrséget a 4.353/1949. MT rendelet 1950. január 1-jétől az Államvédelmi Hatóság alárendeltségébe vonta. Piros László államvédelmi vezérőrnagy, az Államvédelmi Hatóság helyettes vezetője 1953. március 12-én kiadott 013. számú parancsában

²⁷⁵⁶ Főrizs Sándor: A határőrség megszervezése és működése, 1945–1956. In Pósnán László et al. (szerk.): *Őrzők, vigyázatok a hatarra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*. Budapest, Zrínyi, 2017. 585.

²⁷⁵⁷ BM Központi Irattár, BM koll. iratai. 530381/1950. BM Államtitk. Hivatal.

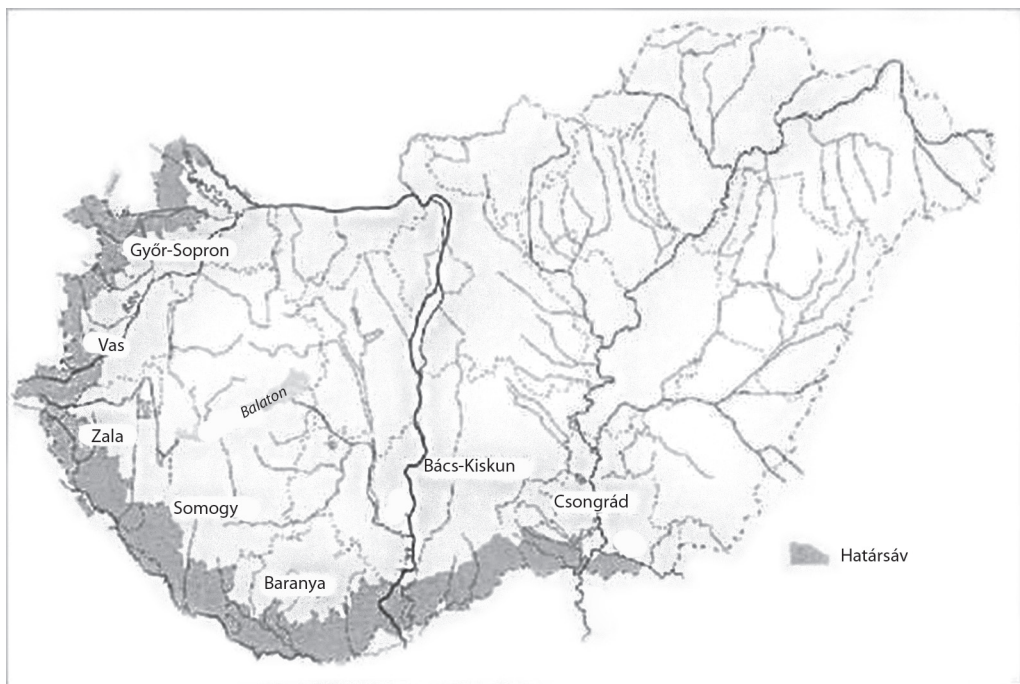
²⁷⁵⁸ Léka Gyula: A műszaki zár- és erődrendszer (vasfüggöny) felszámolása, 1948–1989. *Hadtudomány*, 9. (1999), 3–4. 3.

²⁷⁵⁹ A „vasfüggöny” kifejezést nem Churchill és nem is Goebbels használta először, hanem egy jeles orosz gondolkodó, Vaszilij Rozanov, aki 1917-ben, *Korunk apokalipszise* című művében így metaforizálta az orosz történelemben bekövetkezett akadályt. Lásd Szilágyi Ákos előszavát André Gide: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest, Interart, 1989. 18.

²⁷⁶⁰ BM Központi Irattár. BM Koll. iratai. 60689/37/1950.

még a felszólítás nélküli fegyverhasználatról is rendelkezett.²⁷⁶¹ A fegyverhasználat szigorúságát a Kádár-korszakban némileg enyhítették (1963. évi 22. törvényerejű rendelet a rendőrség fegyverhasználati jogáról).

Ekkor szabályozták a déli és a nyugati határ megközelítésének feltételeit is. Új fogalomként jelent meg a „határsáv”, amely a határvonaltól számított 50–500 métert jelölte. A „határövezet” pedig egy 15 kilométeres sávra terjedt ki. Mindegyiknél külön-külön szigorú feltételekhez kötötték a belépést.²⁷⁶²

5. ábra: Határsáv 1950-ben

Forrás: Blazovich László (szerk.): *Szeged története 5. 1945–1990*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2010. 103.

²⁷⁶¹ ÁBTL 4. 2. 10-507/1953. ÁVH; Orgoványi István: Fegyverhasználat 1955-ben a nyugati határon. *Betekintő*, 10. (2016), 3.

²⁷⁶² Zsiga Tibor: A „vasfüggöny” és kora Magyarországon. *Belügyi Szemle*, 47. (1999), 9. 16.; Sallai János: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története. – Abdruck einer versunkenen Epoche. Geschichte der eisernen Vorhangs. – An Impression of a Bygone Era. The History of the Iron Curtain*. Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 2012. 26.

A hruscsovi enyhülés hatására 1956-ban megszüntették a jugoszláviai határövezetét,²⁷⁶³ az osztrák határnál pedig felszedték az aknákat, de a drótkadályok továbbra is a helyükön maradtak. A munka különös veszélyességét az jelentette, hogy 700 ezer taposóaknát fel kellett szedni, holott a szakutasítás szerint ez tilos volt. Ennek következtében két fő meghalt, 20 fő pedig megsebesült.²⁷⁶⁴

Miután 1956. november 4-e után közel 200 ezren távoztak az országból, a Kádár-kormány 1957. március 2-i határozatával elrendelte a nyugati határzár kiépítését, és újratelepítették az aknákat is.²⁷⁶⁵ A több mint egymillió aknáról azonban nem készült vázlat, sem törzskönyv.²⁷⁶⁶ Minden kilométert 18 határőr felügyelt.²⁷⁶⁷ A határőröktől megkövetelték, hogy hassa át őket „a külső és belső ellenség elleni kérlelhetetlen gyűlölet”.²⁷⁶⁸

Az osztrák–magyar határt többször keresztező Pinka-patak egy aknát sodort az osztrák területen lévő kavicsos területre, amit aztán egy építkezésre szállítottak. Ott gyermekek találták meg az aknát. Az eszköz felrobbant, egy gyermek meghalt, és többen súlyosan megsérültek.²⁷⁶⁹ Ezután az osztrák kormányzat kérte az aknazár felszámolását. A magyar hatóságok nekiláttak a mentesítésnek, de a feladat nem volt könnyű, mert az aknák műanyagból készültek, hogy elektromos aknaszedőkkel ne lehessen megtalálni. Így a több évig eltartó kutatómunka sok áldozatot követelt. Eközben többen átszöktek a határon. A munka lassan haladt, különösen azért, mert 1 millió 200 ezer aknát kellett felszedni. Ezután, szintén szovjet mintára, elektromos jelzőberendezést telepítettek [40/1974. (XI. 1.) MT rendelet].

A vasfüggöny áldozatainak a számát mindmáig nem tudjuk pontosan. Évente nagyjából 2000 tiltott határátlépési kísérletet regisztrált a határőrség még 1987–88-ban is.²⁷⁷⁰ Bár ekkorra már a próbálkozók 90%-a nem magyar állampolgár. A határőrök által lelőtt utolsó személy a keletnémet Kurt-Werner Schulz volt, akit 1989. augusztus 21-én (pár nappal azután, hogy a páneurópai pikniken már sokan átmentek Ausztriába) fejbe lőtt egy magyar határőr.²⁷⁷¹

A határőrizetre azért is nehezedett ilyen nyomás, mert hosszú ideig legálisan nem lehetett az országból például turistaútra külföldre, különösen a nyugati országokba kiutazni. (1954-ben az úgynevezett kapitalista országokba összesen 95 kiutazást regisztráltak.) Az illegális kivándorlást központi utasításra „disszidálásnak” nevezték, és mint tiltott

²⁷⁶³ Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XVII.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2001. 253.

²⁷⁶⁴ Léka (1999): i. m. 3.; Dieter Szorger: Más mint a többi államhatár. Burgenland és a Vasfüggöny az 1955–1957 közötti években. *Soproni Szemle*, 60. (2006), 3. 307.

²⁷⁶⁵ Zsiga (1999a): i. m. 16–17.

²⁷⁶⁶ MNL OL XIX-B-1-2-10-61/141961; MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 365. ő. e.

²⁷⁶⁷ MNL OL XIX-B-10-1958-VII/4. fsz. 0812/1958.

²⁷⁶⁸ MNL OL XIX-B-1-ai-1957/102.

²⁷⁶⁹ Tóth Imre: Frontváros vagy érintkezési pont? Sopron a vasfüggöny tövében, 1948–1989. *Rubicon*, 30. (2019), 7. 22.

²⁷⁷⁰ Szászi Ferenc: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez 1945–1989. *Történelmi Szemle*, 35. (1993), 3–4. 314.

²⁷⁷¹ Falcsik Mari – Vass Péter (szerk.): *Falak... és ami mögöttük van.* Budapest, HVG, 2009. 35.; Jobst Ágnes: A vasfüggöny utolsó áldozatai. *Betekintő*, 9. (2015), 4.

határátlépést (még a kísérletét is) vagy a hazatérés megtagadását büntettnek minősítették, és súlyos büntetéssel szankcionálták. Az 1961. évi V. törvény annyiban enyhítette a bűncselekmény megítélését, hogy kivette az államellenes büntettek köréből, és a közbiztonság elleni büntettek közé sorolta.²⁷⁷² Még a feljelentés elmulasztását is büntették. Mellékbüntetésként teljes vagyonelkobzással sújtották őket [94/1951. (IV. 17.) MT rendelet]. A tiltott határátlépés már a lakás elhagyásával kísérleti stádiumba jutott. Ennek a gyakorlatnak egészen nevetséges következményei lettek. A Bojtorján együttes egyik alkalommal a jugoszláv határhoz közel koncertezett. Ekkor tiltott határátlépés kísérletének „alapos” gyanújával letartóztatták őket.²⁷⁷³

Az útlevél kiadását kezdetben egy titkos rendelettel szabályozták. (Még a keltezését és számozását sem tették közzé.) A Határőrség 1952-es összefoglalója szerint a budapesti lakosok és hivatalos ügyben kiutazók útlevélkérelmét az Államvédelmi Hatóság útlevélosztályánál bírálták el. Vidékiek pedig a helyi illetékes rendőrkapitánysághoz fordulhattak. Az útlevélkérelmezőkről környezettanulmányt készítettek, megvizsgálták, hogyan viszonyul a kommunista rendszerhez, majd ennek ismeretében hozták meg a határozatot.²⁷⁷⁴

1960 októberében – miután aki el akarta hagyni Magyarországot, az 1956-ban megtette – szerény mértékű liberalizálás mellett döntött a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága (10/1961. kormányrendelet és az 1/1961. MM rendelet). A határozat szerint elvileg minden magyar állampolgár kaphat útlevelet, kivéve „akinek a kiutazása sérti a Magyar Népköztársaság érdekeit”. Ezt a szabályt egészen 1989-ig teljesen önkényesen alkalmazták.²⁷⁷⁵

Kádár János 1965 júliusában túlzónak tartotta az engedményeket: „Én a Minisztériumban többször mondtam, hogy véleményem szerint a kiutazásokat korlátozni kellene.” A kiutazás feltételévé egy hosszú formanyomtatvány kitöltését, munkahelyi, állami, párt- és szakszervezeti vezetők ajánlását írták elő. Nagyon drága lett az útlevél, viszont csak kis összegű valutát vihetek magukkal az utazók. Kádár János ugyancsak kifejtette:

„Nem normális dolog, hogy egy tízmilliós lakosú országból évenként másfél millió külföldre utazzon. Elfogadható volt átmenetileg. Olyan intézkedésekre van szükség, melyek ténylegesen korlátozzák a kiutazást.”²⁷⁷⁶

„Hogy hogyan és mint – ezen kell gondolkodni. Ne legyen durva, ésszerű, értelmes legyen és mindenki számára elfogadható.

²⁷⁷² Bodgál Zoltán – Pintér Jenő: *A közbiztonság és a közrend elleni büntettek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1971. 206.

²⁷⁷³ Csatári (2018a): i. m. 26.

²⁷⁷⁴ Bencsik Péter: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*, 5. (2011), 1. 1.

²⁷⁷⁵ Kovács László – Takács János: *Az idegenforgalom alakulása és fejlődése Magyarországon 1945–1965*. Budapest, Panoráma, 1966. 77.; Rehák Géza: Fékek és kétségek a turizmus fejlesztését illetően a hatvanas évek elején. *Aetas*, 24. (2009), 2. 105.; Pálos István – Takács János – Fridvalszky Magdolna (szerk.): *Idegenforgalmi adattár 1958–1965*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1966. 13.; Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest, Tipico Design, 2005. 56.

²⁷⁷⁶ MNL OL 288. f. 5/370. ó. e.

Hogy jönnek az apácák? Nem szabad vízumot adni nekik. Meg kell mondani, hogy nálunk szerzetes-rendek nincsenek, nálunk egyenruhás szerzetesek csoportosan nem vándorolhatnak. Ha külön-külön jönnek, úgy bíráljuk el kérelmeiket, mint másokét. Akik ideküldik az apácákat, tudják, mit akarnak. Ezek nem a Budapest Táncpalotába mennek.

Az útlevéllel kapcsolatban: az előbbi napirendnél beszéltünk bizonyos emberekről. Szerintem bizonyos emberek útlevélét be kell vonni és mondjuk meg, hogy ezt pedagógiai céllal tesszük.”²⁷⁷⁷

A Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára az 1965. november 23-i politikai bizottsági ülésén így folytatta:

„Nem ismerem el jogos igénynek, hogy 16 éves embernek feltétlenül kell külföldön járnia. Én erkölcsi követelményt támasztanék fel [sic!]. Azt mondanám, mutasd meg, hogy valaki vagy, és még sokszor fogsz Nyugatra menni.”

„Én a főnöküknek is kiadnám az utasítást, nem BM adminisztratív módon, hanem állami adminisztratív úton, hogy ha volt valaki nyugaton nyaralni, az négy éven belül ne menjen újra nyugatra nyaralni, és az ilyen kérelmeket ne írják alá.”²⁷⁷⁸

A Központi Bizottság iránymutatásainak megfelelően a jogszabályok a nyugatra való utazást háromévente egyszer, látogatást évente egyszer engedélyezték.

A Politikai Bizottság elvárásait tükrözte a 0024/1966. BM parancs, amely foglalkozott „a kapitalista országokba kiutazó magyar állampolgárok ellenőrzésével és biztonságának fokozásával kapcsolatos feladatok” végrehajtásával. Kezdetét vette a kiutazó magyar állampolgárok eligazítása és beszámoltatása.

Bár az 1970. évi 4. törvényerejű rendelet alanyi jogként ismerte el az útlevélhez való jogot, de a valóságban ez nem teljesült. Például a Generál együttes gitárosának, Tátrai Tibornak nem engedélyezték a külföldre való kiutazását, emiatt meghíúsult a közös turné a világhírű War együttesel.²⁷⁷⁹ Az ilyen és hasonló esetek rendszeresen előfordultak. A labdarúgócsapatok kollektív útlevéllel utaztak külföldre, és egy belügyes tiszt ment velük, akinek az volt a feladata, hogy megakadályozza a disszidálásokat.²⁷⁸⁰ Kőszeg Ferenc útlevélét pedig 1986. október 16-án vonták be.²⁷⁸¹

Az útlevél kiadásáról megjelent jogszabályok a szocialista jog többszintű szabályozásának tipikus példái. Az 1978. évi 20. törvényerejű rendelet csak általános elveket tartalmazott, amelyhez képest az 53/1978. (XI. 10.) MT rendelet, a 6/1978. (XI. 10.) BM rendelet és az ezekre vonatkozó belügyi utasítás az útlevél kiadásának korlátozásait nevesítette. Például „meg kell tagadni a külföldre utazást attól, akinek a kiutazása a Magyar Népköztársaság belső vagy külső biztonságát, a közrendet, egyéb jelentős közérdeket, illetve mások jogos érdekeit sérti, vagy veszélyeztet” [53/1978. (XI. 10.)

²⁷⁷⁷ MNL OL 288. f. 5/370. ő. e.

²⁷⁷⁸ MNL OL 288. f. 5/380. ő. e.

²⁷⁷⁹ Csatári (2015): i. m. 95.

²⁷⁸⁰ Koltay Gábor: *A meztelen valóság. Mi történt a színpalak mögött? Varga Zoltán rehabilitálása.* Budapest, Szabad Tér, 1988.

²⁷⁸¹ Kőszeg Ferenc: Felhívás útlevélügyben. *Beszélő*, (1987a), 19. 154.; További 28 esetről lásd Kőszeg Ferenc: *Útlevél – 1987. Esetgyűjtemény. Beszélő*, (1987b), 3. 38.

MT rendelet 6. §]. E jogszabály alapján a rendőrség bárkinek megtagadhatta az útlevel kiadását az alábbi indoklással: „kiutazása közérdeket sért.” Ezen határozat ellen bíróságtól nem lehetett kérni perorvoslatot. Az állampolgári jogokat tehát rendelettel és normatív utasítással korlátozták.²⁷⁸²

Tovább bonyolította a szabályozást, hogy az útlevel megszerzésén túl még kiutazási engedélyt is²⁷⁸³ kellett kérni. Például a sorköteles korú személy külföldre utazásához a honvédelmi miniszter engedélyére is szükség volt (1976. évi I. törvény 29. §).

Az útlevelkérelem beadásához önéletrajzot, munkahelytől, párttagok esetén az alapszervezettől vagy a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől, szakszervezettől stb. ajánlást kellett kérni. Emellett az útleveljogszabályokban a munkajogi, büntetőjogi jogszabályokkal összhangban határozták meg a külföldi tartózkodás időtartamát, a határidő elteltével értelemszerűen visszatérési kötelezettséget írtak elő. A magáncélú külföldi tartózkodás időtartama az európai államokban 30 nap, az Európán kívüli államokban 90 nap volt.²⁷⁸⁴

A kiutazás engedélyezése szempontjából különbséget tettek a szocialista országok, a Szovjetunió, Jugoszlávia és az úgynevezett kapitalista országok között. Az előbbiekre az 1972-ben bevezetett „piros útlevéllel”, az utóbbiakba az 1964-től kiadott „kék útlevéllel” lehetett utazni.²⁷⁸⁵

A Szovjetunióba való kiutazást azért vonták szigorú szabályok alá, mert ott eleve korlátozták még a belföldi utazásokat is. Lehetőleg csoportos utazásokat szerveztek, amelyek előre meghatározott hivatalos útvonalakon haladtak, hogy csak azt láthassák a turisták, amit a szovjet hatóságok engedélyeznek nekik.²⁷⁸⁶

Az NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária hatóságai közösen ellenőrizték egymás állampolgárainak az utazásait. Például Csehszlovákiából egy magyar állampolgár csak akkor léphette át a határt Ausztria felé, ha rendelkezett a magyar hatóságok engedélyével. Ezt a gyakorlatot annyira rigorózan alkalmazták, hogy ha egy magyar állampolgár egyszeri kiutazási engedéllyel rendelkezett, és Magyarországról Ausztriába ment, aznap pedig Csehszlovákiába, már nem utazhatott tovább a Német Szövetségi Köztársaságba, hiszen egyszeri kiutazási engedélyét már „felhasználta”.

Még rigorózusabb módon szabályozták az ország végleges vagy hosszabb időtartamra (például munkavállalás céljából) szóló elhagyását. A kivándorlást csak rendkívüli esetben (például családegyesítés) engedélyezték, de ez együtt járt a magyar állampolgárság elvesztésével. Egy belügyminiszteri rendelet ezenkívül még az 55. életév betöltését is előírta.²⁷⁸⁷

²⁷⁸² Például Obersovszky Gyula egészen a rendszerváltozásig nem kaphatott útlevelet. Lásd Obersovszky Oby Gyula: *Egy mondat a tengerről*. Budapest, Szabad Tér, 1990. 5. Vö. Kőszeg (1987): i. m.

²⁷⁸³ A köznyelv ezt „ablaknak” hívta.

²⁷⁸⁴ Bencsik–Nagy (2005): i. m. 21.; Krahulcsán Zsolt: A be- és kiutazások állambiztonsági és pártellenőrzése (1965–1970). *Betekintő*, 4. (2010), 2.

²⁷⁸⁵ Frisnyák (2011): i. m. 87.

²⁷⁸⁶ Tóth-Péter Veronika: Amikor a külföldi utazás nem jog volt, hanem kiváltság. *Magyar Nemzeti Levéltár*, 2018. szeptember 11.

²⁷⁸⁷ Kukorelli István: Az útlevel az állampolgári jogok rendszerében. *Jogtudományi Közöny*, 34. (1979), 6. 347.; Kukorelli István: Az ország elhagyásához való jog. In *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis*

A szocialista országokban nemcsak a külföldre utazás, költözés szabadságát korlátozták, hanem az országon belüli mozgásszabadságot is.

Magyarországon nem alakultak ki olyan szigorú intézkedések, mint a Szovjetunióban,²⁷⁸⁸ de így is sokféle korlátozás létezett. A jugoszláv határtérségbe az 1960-as évek közepéig, a 15 kilométer széles osztrák határsávba pedig még később is csak különleges engedéllyel lehetett beutazni. A nyugati határ felé vasúton utazó személy először a Vonatellenőrző Század határőreivel találta szemben magát, akik már Győrtől, illetve Celldömöktől kezdve igazoltattak. Ezután következtek a mélységben is járőröző határőrök. Majd a határ közelében állomásozó határőr-alakulatok, akik minden arra járótól elkérték a hivatalos iratait. Az országhatártól 50, illetve 500 méterre kialakított körzetbe csak külön engedéllyel lehetett belépni. Magas növényzetet, a kilátást zavaró építményeket tilos volt telepíteni, illetve építeni. A határtól 200–1500 méterre egy további kerítést emeltek, amellyel több települést is elkerítettek a külvilágtól. Az ott élő lakosság gyakorlatilag elvesztette kapcsolatát az ország belsejével. Az infrastruktúrát és a gazdaságot sem fejlesztették ezeken a területeken. Még a határközeli városok, például Szeged, Mohács, Szombathely, Sopron is megszenvedték ezeknek a rendelkezéseknek a hatását. A belügyminiszter 1969. március 25-i, 01. számú parancsa enyhített a szabályozás szigorúságán, mivel megszüntette a nyugati határővezetést, és helyette határsáv létesítését írta elő, már csak 2 km mélységig.

Magyarországon nem volt belső útlevél, viszont a személyi igazolványban feltüntették az állandó és az ideiglenes lakhelyet, ami a bonyolult bejelentkezési rendszerével a szovjet minta szellemiségét idézte.

Korlátozták a Budapesten való letelepedést is [95/1951. (IV. 17.) MT rendelet]. Csak az költözhetett a fővárosba, aki igazolni tudta, „hogymunkaviszonya, szolgálati beosztása, oktatása, továbbképzése vagy családi körülményei Budapesten állandó tartózkodását feltétlenül indokoltá teszik” [1. § (3) bekezdés]. Az MT rendelet végrehajtásáról a 116/1951. (IV. 17.) BM rendelet gondoskodott.

A büntetőeljárás során szinte egyetlen emberi jogot sem tartottak be. A bíróságon kívül a rendőrség is elrendelhetette az állampolgárok fogva tartását, internálását, letartóztatását.²⁷⁸⁹ Nem érvényesülhetett az ártatlanság vételeme és a védelemhez való jog sem.²⁷⁹⁰

Az Alkotmány 45. §-a szerint az igazságszolgáltatást a bíróságok gyakorolták, valójában akár egy minisztertanácsi rendelettel is egyes jogvitákat az államigazgatási

Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXI. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1978. 315.; Szászi (1993): i. m. 314.

²⁷⁸⁸ A Szovjetunióban 1932. december 27-én a „szocializmus vívmányaként” sokkal szigorúbb belső útlevélrendszert vezettek be, mint ami a cári rendszer idején volt. A munkásokat a gyárhoz, a parasztokat a kolhozukhoz kötötték, hiszen útleveleiket a kolhozelnök irodájában tartották. Emellett az országot engedélyhez kötött és tiltott zónákra osztották fel. Lásd Kenéz (2008): i. m. 134.; Heller–Nyekrics (2003): i. m. 241.; Szabó Miklós: *A Szovjet Kommunista Párt története. „Repülőgépvetemi” előadások* (é. n.); Gide (1989): i. m. 134.

²⁷⁸⁹ 15 különböző törvény, törvényerejű rendelet, minisztériumi és miniszteri rendelet alapján lehetett egy magyar állampolgár személyi szabadságát korlátozni.

²⁷⁹⁰ Lásd a büntetőjogról szóló fejezetet.

szervek hatáskörébe utaltak (1972. évi IV. törvény). A perorvoslati jogot is egyszerű fellebbezésre korlátozták.

Elvileg tilos a levéltitok – vagyis mindenfajta közlés, levél, távirat, telefax, telefonbeszélgetés – az érintett beleegyezése nélkül való megismerése. A valóságban például a postán külön levélcenzúra-részleg dolgozott. Az 1962. évi 8. törvényerejű rendelet 103. § (1) bekezdése szerint a nyomozó hatóságnak nem kellett bírósági, csak ügyészségi engedély a levelek, táviratok lefoglalásához.²⁷⁹¹ Ugyanígy nem érvényesült a magánlakás sérthetatlensége. Az Alkotmány 57. §-ában ugyan deklarálta, de az 1961. évi V. törvény 263. § (1) bekezdése ezzel ellentétes szabályozást tartalmazott. A névhez, a jó hírnévhez és a személyes adatok védelméhez való jog szabályozására nem került sor.

A diktatúra kezdetben az állampolgárok haj- és ruhaviseletét is befolyásolni akarta. Az 1950-es években a „szvingtóni és a jampec”, az 1960-as években a „huligánok”²⁷⁹² voltak a fő ellenségek. Az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlásában részt vevő bírót, B. Tóth Matildot²⁷⁹³ kérdezte meg az *Érdekes Újság* riportere, hogy kik is azok a huligánok. A Tóth Ilonát és társait is elítélő bírónő szerint a huligánok állandó veszélyt jelentenek a szocialista társadalomra. Mint a reakció szolgálatába állt személyeket kell megítélni őket, amikor különböző bűncselekményeket követnek el.²⁷⁹⁴ A huligánság nem bűncselekmény ugyan, de önmagában is elegendő indok a társadalomból való eltávolításhoz: „A huligánok azok, akiket el kell távolítani az utcákról, a bálókról, az italtoktról, mint az egészséges testről a fekélyt, mely csak fertőz, s amely nélkül nyugodtabb, tisztább lesz a mindennapi élet.”²⁷⁹⁵

Még az 1960-as és 1970-es években is tilalmazni próbálták a farmernadrágot, a miniszoknyát és a férfiak hosszú hajviseletét.²⁷⁹⁶ Rendőrök és tanárok megbüntették a farmer-nadrágos,²⁷⁹⁷ hosszú hajú fiatalokat, hajukat levág(at)ták.²⁷⁹⁸ A „normálisnál” hosszabb haj

²⁷⁹¹ Borvendég Zsuzsanna: Kihűlt nyomon. Dilettantizmus a politikai rendőrség munkájában. In Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 2012. 227.; Borvendég Zsuzsanna: „Ez nem spieliskedés, hanem felderítés”. A levéllenőrzés módszertana és szervezeti felépítése 1945–1962 között. *Betekintő*, 5. (2011), 2.

²⁷⁹² A huligán (*hooligan*) angol eredetű kifejezés, amelynek jelentése erőszakos, a társadalomra veszélyes, munkakerülő ember. Már a bolsevik hatalomátvétel után, 1918–1919-ben így nevezték a Szovjetunióban a fosztogató csőcseléket. Nagy-Csere Áron: Munkásokból huligánok. A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében. *Betekintő*, 3. (2009), 4.; „Huligán” szócikk. In *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1970.

²⁷⁹³ B. Tóth Matild (1914–1981): kisegítő alkalmazott. 1945-től kommunista politikus, szakszervezeti vezető. Mindössze két éve végzett a jogi egyetemen, amikor sorra tárgyalta az ötvenhatos pereket. Négy halálos ítéletet is hozott. A Legfelsőbb Bíróság tanácselnökeként nyugdíjazták.

²⁷⁹⁴ Törvényen kívüli lovagok. *Érdekes Újság*, 1958. június 10. 10.

²⁷⁹⁵ Kik azok a huligánok? *Szabad Föld*, 1958. június 8. 10.

²⁷⁹⁶ Patrick Jake O'Rourke amerikai író szerint: „Végül is nem háború vetett véget a hetvenkét évig tartó úgynevezett kommunizmusnak, hanem a Levi's farmer, a rockzene és a Sony Walkman.” Online: https://quotepark.com/authors/p-j-orourke/#google_vignette

²⁷⁹⁷ Hammer Ferenc: *...nem kellett élt vasalni a farmerbe. Mindennapi élet a szocializmusban*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2013. 22.

²⁷⁹⁸ Nagy Ferót az Árpád hídnál elvitte egy rendőr a legközelebbi fodráshoz. Lásd Csátári (2015): i. m. 14.

ellen valóságos hadjáratot indítottak.²⁷⁹⁹ Földes László visszaemlékezése szerint a rendőrségen bilincsbe verve vitték hajvágásra, az ELTE Bölcsészettudományi Karán pedig nem engedtek vizsgázni hallgatókat.²⁸⁰⁰ A Budai Ifjúsági Parkba farmernadrágban nem mehettek be a fiatalok. Akik mégis megpróbáltak valahogy bejutni a koncertre, azokat a rendezők megverték, mint ifj. Rajk Lászlót és francia ismerőseit.²⁸⁰¹

Egy országgyűlési interpelláció után a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságában Kádár Jánosnak kellett végül is állást foglalni a hajviselet szabadsága mellett: „Nem baj, ha hosszú a fiatalok haja, csak mossák!”²⁸⁰² Kádár János beszédét követően sajtókampány indult, majd az Illés együttes *Az ész a fontos, nem a haj*, illetve az Omega együttes *Azt mondta az anyukám, hogy nem tetszik a frizurám* című dala fogadtatta el a nomenklatúrával az új irányvonalat.

Nemzetiségek

A szocialista országok iparcikkei közül a legsikeresebbnek a szögesdrótgártás bizonyult.
(Pesti bonmot)

Diktatúrában a nemzetiségek helyzete hatványozottan rosszabb, mert ők az egyébként is jogfosztott többségi társadalomhoz képest további hátrányokat szenvednek el. Az 1949. évi alkotmány 49. paragrafusának 3. bekezdése elvben persze kimondta: „A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét.” A Magyar Dolgozók Pártja még az 1948. júniusi programnyilatkozatában is leszögezte: „[a párt] az országban élő nemzetiségek (délslávok, románok, szlovákok stb.)²⁸⁰³ számára a – teljes polgári egyenjogúság biztosítása mellett – haladó nemzeti kultúrájuk szabad fejlesztéséért és politikai szervezkedésük teljes szabadságáért száll síkra.”²⁸⁰⁴

1946 januárjától 1948 nyaráig a különböző statisztikák szerint mintegy 170-230 ezer németet telepítettek ki Magyarországról.²⁸⁰⁵ A németek kitelepítésének hivatalosan az 1949. október 11-én – röviddel a Német Demokratikus Köztársaság kikiáltása

²⁷⁹⁹ Lásd a *Valóság* 1971-es évfolyamában megjelent cikkeket.

²⁸⁰⁰ Földes (1989): i. m. 25.

²⁸⁰¹ Csatári (2015): i. m. 14.; Sebők János (szerk.): *Volt egyszer egy ifjpark*. Budapest, Lapkiadó, 1984. 20.

²⁸⁰² Idézi Sebők (2002): i. m. 137.

²⁸⁰³ A felsorolásból a németeket tudatosan kihagyták.

²⁸⁰⁴ Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, Napvilág, 1998. 28.

²⁸⁰⁵ Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, Akadémiai, 1988. 163. A legújabb kutatási eredmények körülbelül 173 ezer kitelepítetttről vagy önként kitelepülttről szólnak. Lásd Czibulka Zoltán: A kitelepítési névjegyzékek adatai. In Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (szerk.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – KSH, 2004. 245.

után – megjelent kormányrendelet vetett véget, amelynek értelmében a magyarországi németek a lakóhely megválasztása és a munkavállalás szempontjából ismét „a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá” estek. Ezt követően egy 1950 márciusában kibocsátott kormányrendelet leszögezte, hogy a hazai németek a Magyar Népköztársaság egyenlő jogú állampolgárai, és a jogfosztó intézkedések hatályukat veszítik.²⁸⁰⁶ A németek aktív és passzív választójogukat az 1953-as „választásokra” készült törvény (az 1953. évi II. törvény az országgyűlési választásokról szóló jogszabályok módosításáról) által nyerték vissza. 1954-től *Freies Leben* címmel már egy német kisebbségi újság is megjelenhetett. 1955-ben megalakult a Magyarországi Németek Szövetsége, és egyre több iskolában jelent meg a német nyelvoktatás. Mindezek ellenére az 1950-es években a németek attól való félelmükben, hogy nacionalizmussal vádolják őket, nem merték megrendelni német nyelvű újságjukat, sőt attól is tartottak, hogy gyermekeiket német nyelvre taníttassák.²⁸⁰⁷

A Sztálin és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság elnöke, Josip Broz Tito között kialakult ellenséges viszony rendkívül negatív hatással volt a délszláv nemzeti kisebbség helyzetére. A Magyar–Jugoszláv Társaságot és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségét Jugoszláviát elítélő nyilatkozatok kiadására kényszerítették, vezetőit üldözték és meghurcolták. A két ország között már-már háborús feszültség alakult ki, amelynek következményeként 1950-ben Magyarország déli határán egy erődítményekből és aknazárakból létrehozott, védett határsávot építettek ki. A határsáv területén élő mintegy 290 ezer állampolgárból közel 60 ezret – köztük több ezer délszláv származású lakost – megbízhatatlannak nyilvánítottak. Az erődvonal közeléből minden „gyanús elemet” eltávolítottak. Több száz családot hurcoltak meg: miután javaikat elkobozták, a Hortobágyon és másutt lévő kényszerlakhelyekre, munkatáborokba zárták őket.²⁸⁰⁸ A jugoszláv határnál élők helyzete csak a szovjet–jugoszláv viszony konszolidációja után rendeződött. A kitelepített délszlávok egy része visszaköltözhetett korábbi lakóhelyére, de ingatlanjaikat a legtöbb esetben nem kapták vissza.

A magyarországi nemzetiségek jogait illetően az 1950-es években leginkább csak látszatinétezkedések történtek.²⁸⁰⁹ A nemzetiségi lakosság életét kulturális-hagyományörző és érdekképviselői tevékenységgel szervező szövetségek helyi apparátusait 1950–1952-re teljesen felszámolták. Csupán a tagsági bázisuktól megfosztott, politikailag könnyen kézben tartható és szigorúan ellenőrzött, csekély létszámú központok maradtak meg.²⁸¹⁰ A hatalom a partikuláris identitásokat nem megőrzendő értéknek, hanem elhalásra ítélt formációknak tartotta, és csak a legszükségesebb – oktatási, művelődési – igények

²⁸⁰⁶ Zinner (2004): i. m. 119.

²⁸⁰⁷ *Németek: szászok és svábok* (é. n.).

²⁸⁰⁸ Orgoványi (2001): i. m. 257–262.

²⁸⁰⁹ Balogh Sándor (főszerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Budapest, Napvilág, 2002. 735–740.; Györi Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990)*. Budapest, Osiris, 1998. 99–151.; Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 4. (1993), 12–13. 26–45.

²⁸¹⁰ Dobos Balázs: A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek autonómiája. *Kisebbségkutatás*, 15. (2006), 3. 507–537.

kielégítését tette lehetővé, miközben folyamatosan fenntartotta az előzékeny nemzetiségpolitika látszatát, a teljes egyenjogúság permanens deklarálását.²⁸¹¹ További kutatást igényel viszont annak felmérése, hogy az egyházi iskolák államosítása milyen hatást gyakorolt a nemzetiségi oktatásra, hiszen a nemzetiségek lakta községekben a népiskolák legnagyobb részét az egyházak tartották fenn.

A forradalom leverése után a nemzetiségi szövetségeket frissen kinevezett vezetőséggel újjászervezték, és a Hazafias Népfront felügyelete alá vonták őket. 1957 márciusában a nemzetiségi szövetségeknek hűségnyilatkozatot kellett tenniük a kádári vezetés mellett. A nemzetiségek vezetőit kooptálták a Népfront Országos Tanácsa tagjai közé, egyben ígéretet kaptak arra, hogy az országgyűlési választásokra biztosítják a nemzetiségi jelöltek állítását. Ennek következtében a nemzetiségi szervezetek továbbra is szigorúan a párt irányítása és ellenőrzése alatt álltak, és nemhogy döntési jogkörük, de még javaslattevő és konzultációs joguk sem volt saját sorsuk intézésében. Még arra sem kaptak engedélyt, hogy megyei nemzetiségi bizottságokat vagy helyi szervezeteket hozzanak létre. A Kádár-korszak nemzetiségi politikájának irányvonalát leginkább az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. október 7-i nemzetiségpolitikai határozata fémjelezte.²⁸¹² A kádári vezetés a Rákosi-rezim politikájával szemben nagyobb hangsúlyt helyezett a nemzetiségek kulturális jogainak biztosítására.

Mindeközben az erőszakos kollektivizálás és a nagyarányú népmozgások sok helyen szétszórták az addig együtt élő nemzetiségeket. Az 1958-as párthatározatnak a nemzetiségek anyanyelvi oktatásáról szóló rendelkezései sem valósulhattak meg. 1960 tavaszán az általános iskolai reform keretei között a Művelődésügyi Minisztérium 44167/1960. számú minisztériumi körlevele megszüntette az anyanyelven folyó oktatás rendszerét, és helyette a C típus mellé a két tannyelvű B típust vezették be: a humán tantárgyakat anyanyelven, a reál tantárgyakat és a testnevelést pedig magyarul tanították. Ezen intézkedés hatására az 1960-as évtized végére drasztikusan megfogyatkozott mind a kétnyelvű és nyelvoktató iskolák, mind pedig a bennük tanulók és tanítók száma.²⁸¹³ A domináns típusnak bizonyuló nyelvoktató általános iskolák száma a korábbi 329-ről 254-re, a 26 540 fős tanulólétszám az évtized végére 18 284-re, míg az oktatók száma 461-ről 353-ra csökkent.²⁸¹⁴

²⁸¹¹ Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Budapest, Kossuth, 1993; Tóth Ágnes (összeáll.): *Pártállam és nemzetiségek (1950–1973)*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003. 6–7.

²⁸¹² Tóth (2003): i. m. 413.; Föglein Gizella: Nemzetiségi politika a Kádár-korszakban. (Az MSZMP PB 1958. és 1968. évi nemzetiségpolitikai határozatairól). *Múltunk*, 42. (1997), 1. 224–225.; Föglein Gizella: Nemzetiségi jog és politika Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*, 46. (2001b), 4. 57–59.

²⁸¹³ Szesztay Ádám: Az 1960-as nemzetiségi iskolareform. In Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 54–68.; Kövágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1981.

²⁸¹⁴ Kövágó László: A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban. In Csatári Dániel (szerk.): *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika*. Budapest, Kossuth, 1968. 25.; Kövágó László: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 37. (1982), 5. 86.; Kövágó (1981): i. m. 78.; Herczeg Ferenc: *Az MSZMP nemzetiségi politikája*. Budapest, Kossuth, 1976. 29.

1963-ban a nemzetiségeket megfosztották az anyanyelvi névhasználat jogától: rendelet született, amelyben a kisebbségeknek megtiltották, hogy „idegen hangzású keresztnév” anyakönyvi bejegyzését kérjék.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézete 1966-ban megbízást kapott a hazai nemzetiségi kérdés vizsgálatára, felismerték ugyanis, hogy a magyar külpolitikának is szüksége van a hazai nemzetiségekre. A nagy lendülettel zajló spontán asszimilációnak főképp káros hatásai voltak. A magyar vezetés ráeszmélt, hogy a kis létszámú hazai kisebbségek iskoláztatási, művelődési igényeinek kielégítése nem emészt fel jelentős összegeket.²⁸¹⁵ Így kerültek előtérbe a kisebbségekkel szemben tanúsított előzékeny magatartás koncepciói, az úgynevezett lenini nemzetiségpolitika és az engelsi hídszerep.²⁸¹⁶

A csehszlovákiai krízist követően elfogadott MSZMP PB-határozat nyomán az 1970-es évek elején kisebbségpolitikai reformot indítottak el Magyarországon. Az 1972-es alkotmánymódosítás továbbfejlesztette az Alkotmány nemzetiségi jogokra vonatkozó deklarációját: 1972. évi I. törvény 61. § (1) „A Magyar Népköztársaság állampolgárai a törvény előtt egyenlők, és egyenlő jogokat élveznek.

(2) Az állampolgároknak nem, felekezet vagy nemzetiség szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény szigorúan bünteti.

(3) A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az egyenjogúságot, az anyanyelv használatát, az anyanyelven való oktatást, saját kultúrája megőrzését és ápolását.”

Nemzetiségeink „hídszerep” funkciójának megerősítését a közművelődésről szóló 1976. évi V. törvényben is rögzítették: 9. § „Az állam a nemzetiségekhez tartozó magyar állampolgárok művelődési lehetőségeit anyanyelvi nemzetiségi kultúrájuk szabad művelésének támogatásával is biztosítja. Az állam elősegíti, hogy a nemzetiségek közművelődési tevékenységükkel is hozzájáruljanak hazánk és a környező országok kapcsolatainak elmélyítéséhez.”

A hídszerep természetesen még elvi szinten is csak a szocialista államok között valósulhatott meg. Hiába próbálta a német szövetség 1979. március 23-i ülése kiterjeszteni a hídszerepet a Német Szövetségi Köztársaságra is – ahol a kitelepítettek döntő többsége élt –, a magyar hatóságok ezt nem engedélyezték.

Az oktatásról szóló 1985. évi I. törvény az 1960-ban meghozott intézkedésekkel szemben kimondta, hogy az oktatás nyelve a magyar, valamint minden, a Magyar Népköztársaságban beszélt nemzetiségi nyelv. A törvény leszögezte, hogy ezen nyelvek az iskolai oktatás mindegyik fokán tanulhatók, és az állam gondoskodik ennek biztosításáról. 25 év után újra lehetővé vált az A típusú nemzetiségi tannyelvű oktatás visszaállítása. Az anyanyelvi oktatás azonban a cigányokra nem vonatkozott.

²⁸¹⁵ Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest, Napvilág, 2007. 113.

²⁸¹⁶ Balogh Sándorné – Turóczi Károly – Nagy Lajos: *A marxi–lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.

Gazdasági, szociális és kulturális jogok

„Elmondhatjuk, hogy az ember egy meglehetősen lusta teremtmény. Általában igyekszik elkerülni a munkát. [...]

Egyetlen módon tehetjük vonzóvá a munkaerő számára az elvégzendő gazdasági föladatokat, a kötelező kényszermunka bevezetésével.”
(Trockij)²⁸¹⁷

A gazdasági, szociális és kulturális jogok az emberi jogok legkevésbé értelmezhető kategóriái. Elismerésük leginkább államcélként írható körül, hiszen teljesítésükhöz objektív költségvetési feltételek, illetve kormányzati szándékok kellettek.²⁸¹⁸ Az állampolgár, akit a szociális jogok megilletnének, egyébként sem követelhetette a bíróság előtt alanyi jogként, mert mértékét az állam teljesen önkényesen állapíthatta meg.

E jogok széles körű megvalósítása tehát sokkal nagyobb kihívást jelentett volna, mint a polgári és politikai jogoké. Az állam feladata a szociális jogok érvényesülése anyagi és eljárási rendszerének kialakítása, a legsérülékenyebb társadalmi csoportok szükségleteinek megfogalmazása, feltárása, a társadalmi szervezetekkel való együttműködés megteremtése, a korai jelzések rendszerének kiépítése, végül pedig e jogok érvényesítésének ellenőrzése.²⁸¹⁹

A szocialista országok hivatalos propagandája azt hirdette, hogy az állam célja tulajdonképpen a lakosság jólétének megteremtése. Ratkó Anna²⁸²⁰ népjóléti, majd egészségügyi miniszter erről így nyilatkozott: „népi demokráciánk egész társadalmi és gazdasági rendszerének minden tette és intézkedése szociálpolitikai.”²⁸²¹ Egyébként is azt hirdették, hogy a kizsákmányolás megszüntetésével, a munkához való jog deklarálásával megszűnik a szegénység, ezért nincs szükség elkülönült apparátusra, a szociális ügyek egybefogására és igazgatására. Kádár János még két évtizeddel később is próbálta bizonygatni, hogy a szocialista országokban mennyivel jobban gondoskodnak a szociális

²⁸¹⁷ Richard Pipes: *Az orosz forradalom története*. Budapest, Európa, 1997. 232.

²⁸¹⁸ Szamel Katalin: A gazdasági, szociális, kulturális jogok értéke. (Emberi jog, állampolgári jog, alanyi jog, szabadság vagy valami más?) *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 4. (1993), 11. 27.; Tóth Károly: Néhány megjegyzés a szociális jogokról. In Ádám Antal (szerk.): *Alkotmányfejlődés és jogállami gyakorlat. Tanulmányok*. Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 1994. 54.; Menyhárt Szabolcs: A szociális jogok alkotmányos megítélése, különös tekintettel a társadalombiztosításra. *Magyar Jog*, 51. (2004), 8. 470.; Lőrincz Lajos: Gazdasági, szociális és kulturális jogok. *Állam- és Jogtudomány*, 6. (1963), 1. 43.

²⁸¹⁹ Sajó András: Szociális jog és kölcsönös öngyilkossági kísérlet. *Világosság*, 36. (1995), 10. 5.; Schmidt Péter: Még egyszer a szociális jogok jogi természetéről. *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 5. (1994), 14. 3.; Takács Albert: Szociális jogok. In Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris, 2003. 751.

²⁸²⁰ Ratkó Anna (Bíró Károlyné) (1903–1981): szövmű, szakszervezeti vezető, népjóléti, majd egészségügyi miniszter, az úgynevezett Ratkó-korszak névadója. Ő volt az első nő Magyarországon, aki miniszteri posztot töltött be. Lásd *A szocialista egészségügy felé. Részletek Ratkó Anna egészségügyi miniszter beszédeiből*. Budapest, Egészség, 1951.

²⁸²¹ Idézi Ferge (1998): i. m. 99.

jogokról, mint a nyugati tőkés országokban: „Minden szocialista országban, nálunk is messzemenően jobban biztosítottak és megoldottak az alapvető emberi jogok, köztük az élethez, a munkához, a művelődéshez való jog, az egyéniség szabad fejlődésének lehetősége, az egészségről való gondoskodás, az üdüléshez való jog, mint akár a vezető kapitalista országokban.”²⁸²² A Munkaügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztályának 1960-ban készült 20 éves távlati terve olyan irreális elképzeléseket tartalmazott, hogy az 1980-as években a munkavállalóknak már csak naponta 5-6 órát kell dolgozniuk.²⁸²³ A szocialista jogelmélet vezető jogfilozófusa, Szabó Imre szerint a gazdasági, szociális és kulturális jogok a deklaráció szintjén megjelenhetnek a kapitalista országokban is, de igazából csak a szocialista országokban léteznek teljes mértékben.²⁸²⁴ Ezért is az Alkotmányban az állampolgári jogok első szakaszaiban deklarálták a gazdasági, szociális és kulturális jogok egy részét (1949. évi XX. törvény 45–48. §-ok).

Ennek következtében az 1950. évi IV. törvény megszüntette a még 1942-ben alapított Népjóléti Minisztériumot. Ügykörét az Egészségügyi Minisztérium, a Belügyminisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és az Élelmezési Minisztérium vette át. A társadalombiztosítás irányítását szovjet mintára a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ intézte a továbbiakban (1950. évi 36. tvr.).²⁸²⁵ A hivatalos álláspont szerint, mivel a megtermelt javakat igazságosan osztják szét, ezért nincs szükség a társadalmi igazságtalanságot orvosolni szándékozó szociális politikára, és ennek megfelelően intézményre sem. Ezért 1988-ig nem is működött Magyarországon ilyen feladatú minisztérium vagy főhatóság.²⁸²⁶ Azokat a társadalmi szervezeteket, amelyek 1945 előtt a szociális kérdésekkel foglalkoztak, felszámolták. Többek között megszüntették az egyik legjelentősebb szociálpolitikai gondolkodó, Hilscher Rezső nevéhez köthető Szociálpolitikai Intézetet is.²⁸²⁷ Leállították a nyugati segélyszállítmányokat.²⁸²⁸ Mivel államosították a szociális szolgáltatásokat, és azt állították, hogy a szocialista állam mindenkiről gondoskodik, ezzel legyengítették az emberekben a szolidaritás érzését is.

A munkaképes lakosság túlnyomó része az állami szektorban dolgozott, így a kormányzat alacsony szinten tudta tartani a béreket. Ezt azzal magyarázták, hogy a közvetlenül ki nem fizetett munkabéreket az állampolgárok az „ingyenes” oktatás, egészségügy stb. révén „másodlagos elosztás” formájában kapják meg.

²⁸²² Kádár János: Felszólalás a szocialista brigádvezetők tanácskozásán. In Kádár János: *A szocializmusért – a békéért. Beszédok és cikkek 1972–1978*. Budapest, Kossuth, 1978. 525.

²⁸²³ MNL OL Munkaügyi Minisztérium XIX-c-5. 147. d. A szociálpolitikai intézkedések 20 éves terve. 1960. november 2.

²⁸²⁴ Szabó (1978a): i. m. 55.; Sári János: A szociális jogok és a szociális állam. *Jogtudományi Közlöny*, 52. (1997), 5. 217.

²⁸²⁵ Vörös Károly (főszerk.): *A magyar állam szervei 1944–1950*. II. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985. 531.

²⁸²⁶ 1987. december 18-án alakították ki az Egészségügyi Minisztériumból a Szociális és Egészségügyi Minisztériumot.

²⁸²⁷ Horváth (2012): i. m. 25.

²⁸²⁸ Varga Endre: *Nem felejtünk. Varga Endre elmondja életét*. Budapest, Vita, 1989. 59.

A valóságban a szocialista országok, köztük Magyarország is a fejlett nyugati országokhoz képest a gazdasági, szociális és kulturális jogok érvényesítésére nemcsak abszolút mértékben, de még GDP-arányosan is kevesebbet költött. A szocialista tervgazdaság rendkívül rossz hatékonysága egyébként is szűkös körülményeket teremtett. Pedig még Marx is elismerte, hogy „a termelőerők fejlődésének alacsonyabb fokán a kommunisztikus tendenciák csak a nélkülözést teszik általánossá”.²⁸²⁹ A szovjet típusú diktatúra általános szegénységet teremtett, emellett az állami költségvetés nem rendelkezett olyan mérvű anyagi lehetőségekkel, hogy az Alkotmányban deklarált gazdasági, szociális és kulturális jogokat valóban teljesíteni tudták volna.²⁸³⁰ Mégis az állampolgári jogok között kitüntetett helyet biztosítottak ezen jogoknak, és a kapitalista világrenddel szemben a szocialista rendszer felsőbbrendűségét próbálták igazolni,²⁸³¹ mert propagandisztikus célból irracionális versenyt vívtak a gazdagabb nyugati országokkal.

Fontos szempontnak számított az is, hogy a szociális érdekek képviselője ne jelenhesen meg önálló formában. Az állami ellátórendszer volt hivatott gondoskodni az egyes szociális jogosultságokról. Az állampolgárok viszont a szociális jogok révén is függő helyzetbe kerültek az államigazgatással szemben.²⁸³²

A meglévő szociális támogatásokat, béren kívüli juttatásokat nem pontosan meghatározott feltételek alapján, hanem önkényesen osztották el. (Mint a feudalizmusban egy király a privilégiumokat.) Legtöbb esetben a politikai megbízhatóság, illetve a protekció számított.²⁸³³

A társadalombiztosítást is államosították. A meglévő tőkét hamar felélték, ezért áttértek a „kirovó-felosztó” elvre. Nem képezték tartalékalapot, nem tőkésítették a társadalombiztosítás vagyonát, nem fektették kötvényekbe, részvényekbe. Az adott év járulékbévételeit, már az alacsony bérekből adódó bevételek miatt is, azonnal felosztották. Előfordult olyan eset is, hogy a befizetett járulékok meghaladták a társadalombiztosítási kifizetéseket, de ilyenkor az állami költségvetés ezeket a maradványokat elvonta. Az is igaz, hogy ha a fordítottja történt, akkor a hiányt a költségvetés fedezte. Természetesen ezen a téren is a legnagyobb probléma a magyar gazdaság gyenge teljesítménye és az alacsony összegű bérek voltak.²⁸³⁴

²⁸²⁹ Karl Marx és Friedrich Engels művei. III. kötet. Budapest, Kossuth, 1960. 37.

²⁸³⁰ Sajó András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986. 226–227.; Andorka Rudolf: Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 12. 30.

²⁸³¹ Egyébként Lenin sem várta el, hogy a kommunista berendezkedés valóban baloldali legyen. Lásd Vlagyimir Iljics Lenin: „Baloldaliság”. *A kommunizmus gyermekbetegsége*. Budapest, Szikra, 1951.

²⁸³² Ralph Dahrendorf: *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat, 1994. 112.

²⁸³³ Ferge (1991): i. m. 268.; Tóth (1994): i. m. 54.

²⁸³⁴ Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Századvég, 2003. 140.; Balogh Gábor – Szűcs László: *Társadalom biztosítás nélkül. TB-szindrómák*. Budapest, Magvető, 1990. 39.

A szocializmus korszakának propagandájában nagyon sokat hivatkoztak a széles körű nyugdíjjogosultságra. A ténylegesen kifizetett nyugdíj összege azonban a befizetett járulékoktól függött. Alacsony fizetés után csak kis összegű nyugdíj járhatott. Annak ellenére, hogy az alacsony átlagéletkor miatt a nyugdíjat átlagosan a nőknél 22, a férfiaknál csak 15-16 évig kellett folyósítani, ezen időszak alatt még tovább romlott a vásárlóértéke. Éppen ezért sokan, aki a nyugdíjkorukat elérték, kérvényezték, hogy továbbra is dolgozhassanak. A munkanélküliek számának megnövekedésétől félve ezt csak nagyon ritkán engedélyezték.²⁸³⁵

Önkényesen lecsökkentették azoknak a nyugdíját, akik 1945 előtt a közszolgálatban dolgoztak.²⁸³⁶ Az esetlegesen meghagyott nyugdíjak összegét 350 forintban maximálták, az özvegyi nyugdíjat és az árvaellátást pedig 150 forintban.²⁸³⁷ Nem kaphattak rokkantsági nyugdíjat azok, akik részt vettek az 1956-os forradalomban, és maradandó egészségkárosodást szenvedtek. Megvonták a nyugdíjat azoktól, akik részt vettek az általuk ellenforradalminak nevezett cselekményekben. Nem kaptak özvegyi nyugdíjat a harcban elesettek, illetve a kivégzettek özvegyei (1957. évi 45. tvr.).²⁸³⁸ A forradalomban részt vett szabadságharcosokat a későbbiekben is büntették. A 17/1975. (VI. 14.) MT rendelet a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény végrehajtásáról szól, s kimondta, hogy az állam elleni bűncselekményeket elkövetőknek a bűncselekmény elkövetése előtti munkaviszonyát nem lehet figyelembe venni a nyugdíj megállapításánál. (Ugyanígy nem vették figyelembe a börtönben történő munkavégzést.) Az állam ennek révén jogalap nélkül gazdagodott, mert a nyugdíjjárulékot akkor is levonták.

A gazdasági, szociális és kulturális jogokra épített propaganda és a valóság közti hatalmas különbséget nem sokkal a rendszerváltozás előtt részben még Kádár János is elismerte:

„[E]lőbb deklaráltuk a vívmányokat, rendeltük el a járandóságokat, juttatásokat, beleértve az ingyenes közoktatást, az állampolgári jogon járó egészségügyi ellátást, és sok minden mást, mint hogy megteremtettük volna az anyagi alapját. Ebből az is következik, hogy meghirdetett vívmányainkat sem teljesíthettük száz százalékig [...]. Ennek a vége az lett, hogy többet fogyasztottunk, osztottunk el különböző célokra, mint amennyit ténylegesen megtermeltünk [...]. Nem lehet ezt a gyakorlatot folytatni.”²⁸³⁹

²⁸³⁵ Horváth (2012): i. m. 154., 182.

²⁸³⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/70. ő. e.

²⁸³⁷ Palasik Mária: „A burzsoázia likvidálásához tartozik a kitelepítés”. A budapesti kitelepítések politikatörténete 1951–1953. In Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Honukban otthonlanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2018. 41.

²⁸³⁸ Az 1958. évi 40. törvényerejű rendelet 55. §-a 1959. január 1-jétől hatályon kívül helyezte.

²⁸³⁹ *Országgyűlési Napló*, 1985 II. 1237. Kádár János hozzászólása Grósz Károly miniszterelnöki expozéjához, 1987. szeptember 26.

Szociális kérdés a szocializmusban

A Tanácsköztársaság idején az egyik kommunista megkérdezi a másikat:
Ugye, te jó kommunista vagy. Ha lenne két lakásod, az egyiket nekem adnád?
Természetesen igen, mert jó kommunista vagyok.
Ugye, ha két autód lenne, az egyiket nekem adnád?
Természetesen igen, mert jó kommunista vagyok.
Ha két malacod lenne, akkor az egyiket nekem adnád?
Azt nem!
Miért? Hiszen a lakást meg az autót nekem adnád?
Azért, mert két lakásom és autóm nincs, de két malacom viszont van.
(Pesti vice)

A marxista–leninista ideológiára hivatkozva azt deklarálták, hogy a szocializmusban megszűnt a szegénység. A valóságban a családok többségének mindennapos problémájává vált a legalapvetőbb létszükségleti cikkek beszerzése. Az általános áruhiány mellett a jövedelemszerzésre fordított idő magas aránya jellemezte a korszakot. A családok arra törekedtek, hogy minél több munkaképes korú tagjuk dolgozzon. A lakosság nagymértékű kizsákmányolása mellett is 1950-től a rendkívül rossz gazdaságpolitika és az egyre növekvő hadiipari kiadások miatt az életszínvonal rohamosan csökkent.²⁸⁴⁰ Egy kilogramm szalonna árért egy gyári munkás 1938-ban 3 órát dolgozott, 1953-ban 10 óra 27 percet (1 kg zsír, 1938: 3 óra 42 perc, 1953: 7 óra 27 perc; 1 kg sertéshús, 1938: 4 óra 8 perc, 1953: 5 óra 38 perc; 1 pár férficipő, 1938: 40 óra 13 perc, 1953: 59 óra 42 perc; 1 pár női cipő, 1938: 41 óra 18 perc, 1953: 51 óra 10 perc). A kenyér viszont olcsóbb lett, 1938: 49 perc, 1953: 38 perc.²⁸⁴¹ Ha az 1938-as életszínvonalat 100%-nak vesszük, akkor a reálbér 1952-re a 66%-ot sem érte el.²⁸⁴² Egy 1956-ban készült elemzés megállapította: „Egy dolgozó keresete általában nem elegendő a 3 vagy többtagú családok megélhetéséhez: az átlagos keresetek 1130 forint körül voltak – levonások nélkül – 1955-ben a minimális megélhetési költségek 3 tagú családnál 27%-kal, 4 tagúnál 68%-kal magasabbak.”²⁸⁴³ Az uralkodó osztálynak titulált munkásosztály lesüllyedt a szegénység szintjére. Egy házaspár minél több gyermeket vállalt, annál kevesebb jutott a megélhetésre. Az 1950-es évek második felében a gyermekes családok egy főre eső jövedelme átlagosan 30%-kal volt alacsonyabb a gyermektelen házaspárokénál.²⁸⁴⁴

Az 1956-os forradalom és szabadságharc hatására a pártvezetés elhatározta, hogy növelni fogja a fizetéseket, és javítani fog a lakosság közszükségleti cikkekkel való

²⁸⁴⁰ Szakács Sándor: *Gazdaságtörténet*. II. kötet. Budapest, SZÁMALK, 2000. 159.

²⁸⁴¹ MNL OL XIX-G-4-d 9. ő. c.

²⁸⁴² Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulatok a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, Napvilág, 2000. 133.

²⁸⁴³ MNL OL KS 276. f. 66/36. ő. c.

²⁸⁴⁴ Belényi Gyula: A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága (1949–1968). *Történelmi Szemle*, 45. (2003), 3–4. 308.

ellátottságán. Ez a törekvés az erőszakos téjeszesítés korszakának visszaesését követően némi eredménnyel járt, de a lakosságtól rendkívüli erőfeszítést feltételezett. A családok többsége csak különböző mellékjövedelmek révén tudta az életszínvonalát mérsékelten megnövelni.²⁸⁴⁵ Ez a szerény növekedési ráta az 1973-as olajválság után megtorpant. A növekvő infláció és áremelkedés elvitte a családok jövedelmének jelentős részét. A reálbérek 1979 és 1987 között évente 0,6-0,8%-kal csökkentek.²⁸⁴⁶ Éppen ezért a Kádár-korszak mechanizmusa egyfajta kispolgári mentalitást tett mintává, vagyis a fogyasztási javak megfeszített munkával vagy némi ügyeskedéssel való megszerzését tették mindennapjaik életcéljává.

A legneuralgikusabb pontnak a szegénység elleni küzdelem tűnt. A szocialista országok egyik legtöbbet hangoztatott propagandaszlogenje szerint az általános munkakötelezettséggel felszámolják nemcsak a munkanélküliséget, de a szegénységet is. Ezért igyekeztek eltitkolni a valós szociális helyzetet, sőt a szegénygondozó intézményeket, az egyházi karitást is betiltották. Az 1979-ben civilek által szervezett Szegényeket Támogató Alapot is folyamatosan zaklatta a rendőrség, vezetőit szabálysértési szankciókkal büntette.²⁸⁴⁷

Miközben az 1950-es években a magyar társadalom egyre szélesebb köre süllyedt a szegénységi szint alá. A későbbiekben, amikor már a szűk körben közzétett tudományos munkákban taglalni kellett a szegénység problematikáját, akkor sem lehetett leírni a szegénység szót. Helyette a „hátrányos helyzetben élők”, a „tartósan hátrányos helyzetűek” vagy a „deriváltak” kifejezést kellett használni.²⁸⁴⁸

A szegénységben élők pontos számát az eltitkolt adatok miatt nehéz pontosan meghatározni. 1945 és 1949 között a magyar lakosság 55-60%-a élt a létminimumon vagy az alatt, 1949 és 1956 között pedig 65-75%.²⁸⁴⁹

Az 1960-as évektől jelentős számban csökkent a mélyszegénységben élők számaránya, de hivatalos statisztikát erről akkoriban sem adtak ki. A korszak szociálpolitikájának egyik fontos eleme volt a szegénység elleplezése, eltüntetése. A városokból a rendőrség segítségével eltávolították a koldusokat és a hajléktalanokat. A hajléktalanszállókat, ételosztó helyeket megszüntették. Az 1980-as népszámlálás szerint 92 ezer hajléktalan lakott munkásszálláson, 30 ezer préházakban, lakókocsikban, barlangokban, uszályokban. Az 1980-as évek második felében közel 200 ezer fő számított potenciális hajléktalannak.²⁸⁵⁰ A koldusok egy részét mint közveszélyes munkakerülőket börtönbe zárták, a különböző okokból munkaképtelen, kezelhetetlen koldusokat pedig vidéki szociális otthonokba vitték. Ezzel még tovább rontották a rászoruló idősök helyzetét.²⁸⁵¹

²⁸⁴⁵ Belényi (2009): i. m. 249.

²⁸⁴⁶ Valuch (2001): i. m. 287.

²⁸⁴⁷ *A Szegényeket Támogató Alap (SZETA) rövid története* (é. n.).

²⁸⁴⁸ Valuch (2001): i. m. 351.

²⁸⁴⁹ Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető, 1986. 59.

²⁸⁵⁰ Győri Péter: Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon 1990. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, TÁRKI, 1990. 430.

²⁸⁵¹ Horváth (2012): i. m. 197.

A rendőrség nehezen boldogult ezzel az újfajta feladattal. Az egyik rendőri jelentésben szerepel: 39 éves koldus, a villamos levágta a lábait. Nem tudott elhelyezkedni, és ezért a családja koldulásra kényszerítette. Egy másik rendőri jelentés: „Igazoltatással zavarjuk őket és ha fiatalok, vagy munkaképesek, akkor elvisszük őket, de az öregekkel, betegekkel mit kezdünk?”²⁸⁵²

Az Építésügyi Minisztérium apparátusával összeírták a nyomornegyedeket. Az elkészült felmérés szerint 1964-ben 1190 „szociálisan nem megfelelő” telepet találtak, ahol közel 120 ezren éltek. Ebből Budapesten 10 ezren.²⁸⁵³ Ezek közül a későbbiekben jó néhányat felszámoltak, például a Mária Valéria-telepet. Sok helyen azonban egészen a rendszerváltozásig nem történt változás, például az Illatos út és a Gubacsi út sarkán lévő úgynevezett Dzsumbuj esetében.²⁸⁵⁴

Kemény István 1970-ben készített elemzései szerint a szegények közé sorolhatók a sokgyermekes munkáscsaládok, a gyermekeiket egyedül nevelő szülők, illetve a vidékről a városokba menekülők egy része. Ez utóbbiakra jellemző, hogy a segéd munkások kétharmada közülük került ki. Egyúttal azt is kimutatta, hogy a felfele irányuló mobilitás Magyarországon kisebb volt, mint a nyugati kapitalista országokban. Ezekkel az adatokkal a szocialista rendszer egyik legfontosabb propagandaanyagát cáfolta.²⁸⁵⁵ Emiatt Kemény Istvánt publikációs tilalommal sújtották, és 1977-ben emigrálni kényszerült. Csak a rendszerváltozás hírére jött vissza Magyarországra.²⁸⁵⁶ A szegénység felszámolását az is nehezítette, hogy a magyar lakosság anyagiakban és képzettségben is leggyengébb 10%-a nevelte a jövő generáció körülbelül 25%-át.²⁸⁵⁷

Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában az egy főre jutó reáljövedelem 1965 és 1975 között növekedett a legdinamikusabban. Ezután megtorpant a gazdasági növekedés, emiatt tovább nőtt a szegénység. Az 1970-es évek végén a hátrányos helyzetűek számát 1 millióra, azaz a lakosság 10%-ára becsülték.

Az 1980-as évektől viszont újra növekedni kezdett a szegény néprétegek számaránya. Egyúttal megváltozott a társadalmi összetétele is. Míg 1977-ben a magyarországi szegények többsége a falusi lakosság köréből került ki, addig 1987-ben már a városi aktív keresős háztartások adták a szegények legnagyobb részét. Utóbbiak jelentős része a kollektivizálás miatt költözött a városba, és a földműveléstől elszakadva, más hasznosítható

²⁸⁵² BFL VB XXVI-1020. 1967. december 20. 104–105.

²⁸⁵³ Nagy-Csere Áron: Nyomortelepből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyelmzése? *Korall*, 11. (2010), 40. 45.; Kovács József: A cigánylakosság lakáshelyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései*. Budapest, Szociális Intézetek Központja, 1974. 41.; Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Városgazdasági Tájékoztató*, (1975), 5–6. 19.; Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának folytatása az V. ötéves tervidőszakban. *Városgazdasági Tájékoztató*, (1976), 5–6.

²⁸⁵⁴ Ambrus Péter: *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Budapest, Magvető, 1988.

²⁸⁵⁵ Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged, Replika Kör, 1992. 79.

²⁸⁵⁶ F. Havas Gábor: Búcsú Kemény Istvántól (1925–2008). *Beszélő*, 13. (2008), 5. 62–66.

²⁸⁵⁷ Falusné Szikra Katalin: *A képzettség szerepe a jövedelmi és vagyoni differenciálódásban*. Budapest, Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1989a. 72.

szakismeret nélkül egyre jobban elszegényedett.²⁸⁵⁸ A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1987-ben már a lakosság 18%-a élt a társadalmi minimum alatt. 600 ezren, azaz a népesség 6%-a még a létminimum szintjét sem érte el.²⁸⁵⁹

Magatehetetlen időskorúakat, idősebb betegeket, elmebetegeket, hajléktalanokat, alkoholistákat vidéken kialakított szociális otthonokban igyekeztek ellátni. Ezeket a szociális intézményeket leromlott állapotú kastélyokban, laktanyákban, kolostorokban, használaton kívüli raktárakban rendezték be. A helyhiány miatt 14-18 ágyas termekben zsúfolták össze őket. Az idős házaspárokat emiatt elszakították egymástól. A nagy távolságok miatt a hozzátartozók is csak nagy nehézségek árán tudták őket látogatni. A legtöbbjük magára maradottan, az agresszívabb bentlakók által folyamatosan zaklatva élték le hátralévő életüket. Kevés orvos és ápoló próbált gondoskodni róluk. Az 1960-as évek végéig még az is jellemző volt, hogy egyenruhát adtak rájuk. Ilyen körülmények között az épelméjük is rövid idő alatt mentális problémákkal kezdtek küszködni.²⁸⁶⁰ Egy levél így tudósított az uralkodó állapotokról:

„Ide gyógyíthatatlan idős, de főleg elmebeteg szenilisek [kerülnek]. Mindenrendű különböző és már maguk alá piszkoló betegeknek a gyülevész helye. Akkor itt vannak olyanok, akik gnómok, torzszülöttek, idióták, degeneráltak [...]; lumpenproli, kapcatotojár rongybúvárokat és mindenféle, úgy a múlt éra csöves csavargóit és Kerepesi úti volt menhelyi Kimli leszármazott, Suni és a volt Sípőcz-konyha töltelékei között vagyok.”²⁸⁶¹

Az oktatás, különös tekintettel a jogi oktatásra

„Havasi Zoltán” foglalkoztatási tervébe 1985 májusában azt írta Hajnal József főhadnagy, hogy pedagógusi munkaköre miatt alacsony a fizetése, ezért besúgói munkájáért külön díjazást szeretne neki adni.²⁸⁶²

1948 után a pedagógusok bérét az 1938-as bérek 20%-ára csökkentették.²⁸⁶³ Az iskolák államosítása után pedig óriási pedagógushiány lépett fel. A különböző iskolákból

²⁸⁵⁸ Bokor Ágnes: *Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985; Ferge (1991): i. m.; Kemény (1992): i. m.; Valuch Tibor: „Szegény ember vízzel főz...”. Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. század második felében. In Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, Argumentum, 2010; Kardos László: Szeta. *Beszélő*, 3. (1998), 11.

²⁸⁵⁹ Falusné (1989a): i. m. 69.; Kolosi Tamás: *Egyenlőtlenségek a nyolcvanas években*. Budapest, TÁRKI, 1989. 9.

²⁸⁶⁰ BFL VB XXIII-132a.; PIL 14. f. 9/7. ö. e. Horváth (2012): i. m. 202.

²⁸⁶¹ Idézi Horváth Sándor: Csavargók, hajléktalanok, koldusok. A társadalmi gondoskodás rejtett gyakorlata Budapesten az 1960-as években. *Történelmi Szemle*, 50. (2008), 3. 373.

²⁸⁶² ÁBTL M-41773 112–116.

²⁸⁶³ Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország története 1918–1975*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. 155.

eltávolított szerzetestanárokat sok helyen csak képesítés nélküli tanítókkal, tanárokkal tudták pótolni. A gimnáziumokban egészen a rendszerváltozásig 10% körüli volt az arányuk.²⁸⁶⁴ 1950-ben így is 54 820 óra elmaradt, hiszen 2284 tanár, illetve tanító hiányzott. Egy másik jelentés szerint az általános iskola felső tagozatára még 12 760 tanárt kéne felvenni, hogy teljes legyen a létszám.²⁸⁶⁵ Ez a gyakorlat az alacsony fizetések miatt évtizedekig megmaradt.²⁸⁶⁶ Az iskolaigazgatók 2-4%-ának nem volt felsőfokú végzettsége, 69%-uk pedig levelező tagozaton végzett. Vagy azért, mert az alacsony pontszámuk miatt nem vették fel a nappali tagozatra, vagy mert amikor már betöltötte az iskolaigazgatói pozíciót, akkor jelentkezett az egyetemre vagy a főiskolára.²⁸⁶⁷ A tanári pálya presztízse emiatt a mélybe zuhant. Nagyon nagy mértékű lett a kontraszelekció. Akik egy kicsit is tehetségesebbek voltak, azok között pedig nagyon nagy arányú volt a pályaelhagyók száma. A tanároknak nem kellett pályaalakmassági vizsgát sem letenniük. Lehetett a tanár sótlan, unalmas, labilis idegzetű, agresszív, hisztérikus, mégis évtizedekig taníthatott.²⁸⁶⁸ A tanár-diák és tanár-szülő kapcsolatot nagymértékben rombolta az az utasítás is, amely szerint a tanári családlátogatásoknál a pedagógusoknak az éberség jegyében keresni kellett az ellenséget a tanulók környezetében.²⁸⁶⁹

Leninre hivatkozva mindig a tudás fontosságát hangsúlyozták. Ennek ellenére az oktatás nem a tudósok által elért tudományos eredményekre épült, nem a logikus gondolkodásra, problémamegoldásra tanították a fiatalokat, hanem a politikai propagandisták által kidolgozott tételeket, adatokat kellett bemagolni.²⁸⁷⁰

A nyelvtanulás is rendkívül gyatra eredményt hozott. 1949-ben a birodalom nyelvét, az orosz tették kötelezővé (1200-A-7/1949/VKM rendelet), azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az első (sok esetben egyetlen) idegen nyelv megtanulása alapvetően meghatározza a társadalom kulturális, tudományos orientációját. Erről előadásában így nyilatkozott Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter: „Minden tanárunknak, minden tanítónknak meg kell érteni, hogy az orosz nyelvórákon nemcsak hangtant, deklinációt, igeragozást és mondattant tanít, hanem ugyanakkor az egész emberiség jövőjét építő politikai rendszert is.”²⁸⁷¹ Ezért azokat, akik nem tanúsítottak kellő szorgalmat és előrehaladást az orosz nyelv tanulásában, sok esetben reakciónak, a nép ellenségének nyilvánították.²⁸⁷²

²⁸⁶⁴ Baló György – Lipovecz Iván: *Tények könyve '88. Magyar és nemzetközi almanach*. Budapest, Computerworld–Móra, 1987. 766.

²⁸⁶⁵ MNL M-KS 276. f. 86. cs. 62. ő. e.

²⁸⁶⁶ Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerk.): *Pedagógiai lexikon*. III. kötet. Budapest, Keraban, 1997. 166.; Falusné (1989a): i. m. 23.

²⁸⁶⁷ Andor Mihály: Az iskolaigazgatók kiválasztása. In Szalai Júlia et al. (szerk.): *Arat a magyar. A Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés-tanulmányok sorozat különszáma*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988.

²⁸⁶⁸ Beke Kata: *Jelentés a kontraszelekcióról*. Budapest, Magvető, 1988. 63., 19.; Hankiss (1982): i. m. 136.

²⁸⁶⁹ Mann (2003): i. m. 168.

²⁸⁷⁰ Lásd erről részletesen a propagandáról szóló részt.

²⁸⁷¹ Ortutay Gyula: Az orosz nyelvoktatás politikai jelentősége. *Köznevelés*, 5. (1949a), 20. 553.

²⁸⁷² MNL OL XIX-1-5-a. 94. d. 8475–0613/1952.

Kezdetben nem rendelkeztek kellő számú orosz szakos tanárral, ezért oroszul valamennyire tudó, pedagógusi végzettséggel nem rendelkezőket is bevontak az oktatásba.²⁸⁷³ Sokan azért nem tanulták az orosz nyelvet, mert a megszálló hatóságok kényszerítették ránk. A nyugati nyelvek tanulását pedig a kommunista vezetés tartotta veszélyesnek, mondván, hogy megkönnyíti a kapcsolatfelvételt az „imperialistákkal”. Az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik követelése volt, hogy az orosz nyelv oktatása ne kötelező, hanem fakultatív legyen. Ezt a Kádár-kormány kezdetben meg is ígérte, de csak annyi történt, hogy a kötelező orosz nyelv mellett engedélyezték más idegen nyelvek fakultatív oktatását is (24/1957. M. K. 3. MM utasítás).²⁸⁷⁴

Összességében elmondható, hogy a kötelező orosznyelv-oktatásnak az lett az eredménye, hogy a magyar lakosság nagy többsége a szocializmus korszakában semmilyen idegen nyelven sem beszélt. Egy népszámlálási adat szerint 1979–1982 között a 18 éven felüli magyar lakosság 3%-a tudott oroszul, németül 5,4%, angolul 1,9%, franciául 0,8%, egyéb nyelveken 0,6%.²⁸⁷⁵

Az oktatásügyre, egyben a vidéki lakosságra is mért újabb csapás az iskolák úgynevezett körzetesítésével történt. Míg Wlassics Gyula és Klebelsberg Kunó minisztersége idején 1100 népiskolát alapítottak, 1920 és 1930 között 3500 új tantermet létesítettek, és közel 2000 pedagóguslakást adtak át,²⁸⁷⁶ addig az 1945–46-os tanévben működő 7440 elemi iskolából 1988–89-re csak 3526 maradt. Ebből a legtöbbet 1968 és 1979 között zártak be: 1731-et. Mindezt demográfiai okokkal nem lehetett volna indokolni, hiszen amikor a „Ratkó-gyerekek” iskoláskorúak lettek, akkor létszámuk elérte a háború utáni maximumot. Az 1965–66-os tanévben 1 413 512 kisdíák tanult Magyarországon, mégis felszámoltak 1404 iskolát.²⁸⁷⁷ Az általános iskolákban 1950 és 1960 között átlagosan 13 050, 1960 és 1970 között átlagosan 16 353, 1978 és 1980 között átlagosan 11 906 tanterem hiányzott. Ezért az iskolák egy részében két „műszakban” (egy délelőtti és egy délutáni osztály) oktattak. 1950-ben egy tanteremre 51 tanuló jutott.²⁸⁷⁸ A későbbiekben is egyes tantermekben 40–42 tanuló zsúfoltak össze, a pad sor a tábláig ért. Rossz minőségű volt a világítás, emiatt sok kisdíák szeme tönkrement.²⁸⁷⁹ A rendkívül rossz körülmények között folytatott oktatás volt az egyik oka annak, hogy az egyébként kötelező nyolc osztályt 1950-ben csak az adott korosztály 37,7%-a végezte el.²⁸⁸⁰ Ez az arány

²⁸⁷³ MNL OL XIX-I-5-d. KM KOLL 1951. május 24-i ülése.

²⁸⁷⁴ *Tanterv az általános iskola V–VIII. osztálya számára. A művelődésügyi miniszter rendeletére.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1958; Az általános iskola felső tagozatának német, angol, francia tanterve. *Idegen Nyelvek Tanítása*, (1958), 4–6.

²⁸⁷⁵ Terestyéni Tamás: Helyzetkép az idegennyelv-tudásról. *Jel-Kép*, 14. (1995), 2. 52.

²⁸⁷⁶ Báthory–Falus (1997): i. m. III. 668., II. 245.; Keresztes Csaba: Kultúrpolitika szóban és írásban: részletek a Művelődési Minisztérium Kollégiumának szósz szerinti jegyzőkönyveiből. In: Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba (szerk.): *Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”.* Magyarország a hatvanas években. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – L’Harmattan, 2013. 200.

²⁸⁷⁷ *Statistikai tájékoztató. Alapfokú oktatás 1997/98.* Budapest, Oktatási Minisztérium, 1998. 15.; Miksa Lajos: A magyar közoktatás tönkretétele. Adalékok egy megírandó iskolatörténethez. *Hitel*, 22. (2009), 3. 77.

²⁸⁷⁸ MNL M-KS 276. f. 86. cs. 62. ő. e.

²⁸⁷⁹ Varga Júlia: Osztályteremhiány az általános iskolában. *Valóság*, 27. (1984), 4. 87.

²⁸⁸⁰ MNL M-KS 276. f. 89. cs. 284. ő. e.

a későbbiekben sokat javult. Oktatásszociológiai kutatások kimutatták, hogy a hátrányos helyzetű családok gyermekeinek felzárkóztatásához csak igen kis mértékben tudott a szocializmus korának oktatása hozzájárulni. A községek 28%-ában nem volt általános iskola, pedig majdnem a kétharmadában elég gyerek élt az iskola fenntartásához. Még az 1980-as években is átlagosan 32 ezer gyerek naponta „ingázott”.²⁸⁸¹

Az oktatást is a marxista tanításokra hivatkozva „nem termelő ágazatnak,” „improduktív szférának” minősítették. Az iskolák állami kiadása az éves költségvetés százaléka szerint 1978-ban: Ausztria 5,7%, Brazília 4,8%, Hollandia 8,5%, India 2,8%, Japán 5,7%, Jugoszlávia 5,3%, Kanada 8,1%, Magyarország 1,4%, Mexikó 5,2%, Német Szövetségi Köztársaság 4,6%, Olaszország 4,6%, Svédország 9,1%, USA 6,3%.²⁸⁸² A magyar társadalomnak nagyon sokba került, hogy ilyen nagy mértékben „spóroltak” az oktatásra fordított kiadások terén. Azok körében, akik csak a nyolc általánost vagy még azt sem végezték el, a legnagyobb arányú a családok felbomlása, a társadalmi beilleszkedési zavar, a bűnözésre való hajlam.²⁸⁸³ Még a nyolc általánost elvégzettek egyharmada is olvasási nehézségekkel küszködött.²⁸⁸⁴

A felsőoktatásban bevezették a felvételi rendszert. Az 1948–1949-es tanévben az egyetemekre, főiskolákra jelentkezőknél megvizsgálták a szülők 1945 előtti foglalkozását, illetve osztályhelyzetét (7.870/1948. kormányrendelet). Kezdetben 11, majd 1952-től 5 kategóriát állítottak fel: munkásszármazású, parasztszármazású, értelmiségi szülő gyermeke, egyéb, osztályidegen. Akik az utolsó, X-szel jelölt kategóriába kerültek, csak egészen kivételes esetekben tanulhattak tovább.²⁸⁸⁵ A felvételi vizsga során ezenkívül megvizsgálták a jelölt politikai megbízhatóságát is. Ezért a felvételi bizottságba párt- és DISZ/KISZ-tagokat delegáltak.²⁸⁸⁶ A felsőoktatási intézmények káderesei „bizalmas információkat” kértek a felvételizőkről és családjukról az illetékes tanácsi szervezeteiktől.²⁸⁸⁷ Természetesen a nómenklatúra tagjainak gyermekei itt is előnyt élveztek. (Ezt a gyakorlatot 1957-ben meg akarták szüntetni, nem sok sikerrel.)²⁸⁸⁸ Egyébként is A Munkás Paraszt Hatalomért Emlékéremmel [25/1957. (IV. 21.) kormányrendelet, 1042/1957. (IV. 21.) kormányhatározat] és a Szocialista Hazáért Érdemrenddel [1966. évi 29. törvényerejű rendelet, 27/1966. (XII. 18.) kormányrendelet] kitüntetettek gyermekei alacsonyabb pontszámmal is bekerülhettek az egyetemekre, főiskolákra. 1956 után még jobban odafigyeltek a származási kategóriákra. Az 1076/1957. (X. 1.) kormányrendelet előírta, hogy a felvett tanulónak legalább 50%-a munkás-, illetve parasztszármazású legyen. Aczél György a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának ülésén

²⁸⁸¹ Gidai Erzsébet (szerk.): *Társadalmi-gazdasági fejlődésünk tendenciái, ellentmondásai a nyolcvanas években*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1987. 40.

²⁸⁸² Babus Endre: Vita a felsőoktatásról. *HVG*, 5. (1983), 49. 34.; Beke (1988): i. m. 163.

²⁸⁸³ Gödöny József: A bűnözés megelőzés új távlatai. *Magyar Jog*, 30. (1983), 3. 193.

²⁸⁸⁴ Falusné (1989a): i. m. 71.

²⁸⁸⁵ Vass-Ságvári (1979): i. m. 51.

²⁸⁸⁶ Balogh (1993–1998): i. m. IV. 70.

²⁸⁸⁷ Gyarmati (1991a): i. m. 179.

²⁸⁸⁸ Balogh (1993–1998): i. m. IV. 56.

1958. június 10-én még azt is javasolta, hogy csehszlovák mintát követve azt is vegyék figyelembe, hogy a jelentkezők megbízható, antiklerikális családból származnak.²⁸⁸⁹ Az állampárt vezetése egyes konkrét esetekben is intézkedhetett arról, hogy kit vegyenek fel.²⁸⁹⁰

1963-ban elvben eltörölték az egyetemi felvételnél a származási kategóriákat és az egyes kategóriák normatív keretszámait (1962. évi 22. törvényerejű rendelet, 166/1963. MM rendelet, 167/1963. MM rendelet).

Annak ellenére, hogy olyan intézményeket is felsőoktatási intézményeknek minősítettek, amelyek Nyugat-Európában hagyományosan az alatt helyezkedtek el, és középfokú képzésnek számítottak, mégis az 1980-as években Magyarország (Romániával és Albániával együtt) rendelkezett a legalacsonyabb hallgatói aránnyal Európában.²⁸⁹¹

A 274/1950. (XI. 23.) MT rendelet eltörölte az egyetemeknek addigra már csak formálisan megmaradt autonómiáját. Szovjet mintára akadémiai kutatóhálózatot hoztak létre azzal a feladattal, hogy a tudományos kutatásokat itt végezzék, az egyetemek csak közvetítsék a hivatalos tudományos álláspontot. A tudományos minősítések adományozásának jogát is az Akadémia kapta meg.²⁸⁹²

Munkához való jog

„Ha a munka jó dolog volna, akkor a gazdagok már rájöttek volna, hogy hogyan tarthassák meg kizárólag maguknak.”
(Haiti mondás)

Már Locke, Montesquieu, Rousseau műveiben is olvashatunk a munkalehetőségek biztosításáról. A munkához való jogot először Franciaországban, az 1793. június 24-én megszavazott, de életbe soha nem lépett alkotmány deklarálta: „21. A közsegély szent adósság. A társadalom köteles eltartani a szerencsétlen polgárokat akár úgy, hogy munkát ad számukra, akár úgy, hogy biztosítja azok létfenntartását, akik nem képesek dolgozni.”²⁸⁹³

Babeuf francia forradalmár és utópista kommunista 1796-ban megszervezte az Egyenlők Összeesküvése nevű titkos társaságot, és közzétette az *Egyenlők kiáltványa* című dokumentumot, amelyben az általános, egyenlő munkakötelezettség bevezetését követelték.²⁸⁹⁴

²⁸⁸⁹ MNL M-KS 288. f. 5/83. ő. e.

²⁸⁹⁰ MNL OL 288. f. 43. cs. 414. d. 33686/01.

²⁸⁹¹ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris, 2009. 459.; Ladányi Andor: *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, Akadémiai, 1999. 117.

²⁸⁹² Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály: *A magyar kultúrpolitika története 1920–1990*. Debrecen, Csokonai, 2005. 126.

²⁸⁹³ Hahner (1999): i. m. 318.

²⁸⁹⁴ Hahner (1999): i. m. 453–455.

A munkához való jogot a 19. században kezdték egyre több helyen az alapjogok részének tekinteni. Például Fourier utópikus társadalomelméletében alapvető követelményként fogalmazta meg, hogy mindenkinek joga van a munkához és a megélhetését biztosító kenyérhez.²⁸⁹⁵ Párizsban az 1848. évi forradalom idején nemzeti műhelyeket állítottak fel, hogy ott mindenki dolgozhasson, aki akar. A II. Internacionálé alakuló kongresszusa (Párizs, 1889. július 14–20.) a munkásmozgalom jelszavává tette.

A keresztényszocialista mozgalom is hirdette – mint fontos követelményt – a munkához való jogot. Francia, német, olasz tudósok és politikusok létrehozták a Nemzetközi Katolikus Egyesületet, hogy közösen dolgozhassanak a munkások helyzetének javításán, majd egy emlékiratot terjesztettek a pápa elé arról, hogy a társadalmi problémákat hogyan lehetne katolikus szellemben megoldani.²⁸⁹⁶ Többek között ennek a hatása is megfigyelhető a XIII. Leó pápa által 1891. május 15-én kibocsátott *Rerum Novarum* kezdetű körlevélben.²⁸⁹⁷

Szemben a keresztény tanítással, Marx, aki sohasem dolgozott munkahelyen, elég ambivalens módon nyilatkozott a munkáról: „A munka idegensége tisztán előtűnik abban, hogy mihelyt nem egzisztál valamilyen fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előle, mint a dögvész elől.”²⁸⁹⁸ Engels azt állította, hogy a munkához való jogot Fourier találta ki, és a Párizsi Kommün idején a kommünárok csak elméleti tájékozatlanságuk miatt deklarálták ezt az elvet.²⁸⁹⁹ Lenin, Trockij és a többi kommunista vezető is a valóságban a hivatalos ideológiától eltérő elveket vallott a munkáról. Ennek lényegét Trockij fogalmazta meg:

„Az ember nem akar dolgozni, de a társadalmi szervezet rákényszeríti, s ebbe az irányba ösztönzi. Következésképpen a munkást szükségszerűen kényszeríteni és ösztökélni kell. Ha pedig kiderül, hogy a kényszerszolgálat improduktív, akkor az egész szocialista gazdaság összeomlásra van kényszerítve, mivel a szocializmushoz nem vezethet más út, csak az, amelynek során a gazdasági központ az állami tervnek megfelelően hatalmi eszközzel elosztja a munkaerőt.”²⁹⁰⁰

Ilyen előzmények után minden szocialista ország alkotmánya az egyik legfontosabb alapelveként hirdette meg a munkához való jogot. Így az 1949. évi XX. törvényben *Az állampolgárok jogai és kötelezettségei* című fejezet első mondata mint a szocializmusban legfontosabb alapjogot, az 1936-os sztálini alkotmány szövegével egyezően deklarálta: „A Magyar Népköztársaság biztosítja polgárai számára a munkához való jogot és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást” [45. § (1) bekezdés].

²⁸⁹⁵ Földes (1910): i. m. 134.

²⁸⁹⁶ Szántó (1985): i. m. II. 446–448.

²⁸⁹⁷ *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*. Budapest, Szent István Társulat, 1891. 382–387.

²⁸⁹⁸ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XLII. kötet. Budapest, Kossuth, 1981. 86.

²⁸⁹⁹ Szabó (1965): i. m. 63.

²⁹⁰⁰ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 113. Vö. Szuvorov (2008): i. m. 181.

A korabeli hivatalos elmélet szerint: „A munkanélküliség teljesen és örökre megszűnik, mihielyt szocialista termelési mód váltja fel a tőkés termelési módot.”²⁹⁰¹ A korszak politikai gazdaságtan tankönyve az alábbi magyarázatot fűzte hozzá a fenti elv megvalósulási módjára vonatkozóan:

„A szocializmusban a munkaerő újratermelése is tervszerűen történik, hiszen a népgazdaság arányos fejlődése megköveteli, a termelőerők társadalmi tulajdona pedig lehetővé teszi a tervszerű munkaerőgazdálkodást. Népgazdasági szinten pontosan számba veszik a munkaerő iránti szükségletet, és a rendelkezésre álló munkaerőt tervszerűen osztják fel a népgazdaság különböző ágazatai és területei között.”²⁹⁰²

A korabeli szakirodalomban még ehhez hozzátették, hogy a munkához való jog magában foglalja a képességnek/képzettségnek megfelelő munkához való jogot.²⁹⁰³ Amikor az 1980-as években már a növekvő munkanélküliséggel kellett szembesülni, a hivatalos tanítás is megengedőbb lett. Már csak a munkaviszony létesítésének lehetőségét próbálták garantálni.²⁹⁰⁴ A gyakorlatban nem érvényesült az elvégzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazása sem. Az állami és a pártvezetők önkényesen és szabványosítva állapították meg a béreket.²⁹⁰⁵

A munkához való jogot alanyi jogként deklarálták, de a valóságban ez csak egy államcél lehetett. Bírói úton ugyanis nem lehetett érvényesíteni. Aki nem kapott munkát, az semmilyen jogorvoslati lehetőséggel sem élhetett. A garantált foglalkoztatottság egyben a felnőtt férfiak és az egyedülálló nők²⁹⁰⁶ esetében munkavállalási kötelezettséget jelentett. Szinte mindegyik munkavállaló az állam alkalmazottjává vált, aminek révén fokozni tudták az állampolgárok ellenőrzését és irányítását. Az extenzív iparfejlesztés és az erőltetett iramú fegyverkezés időszakában, különösen az 1960-as évek gazdasági reformjáig, a teljes foglalkoztatottságot az általános munkakényszer felől közelítették meg.

A munkához való jog nem jelentette a munkahely és a foglalkozás szabad megválasztását. A szabad munkavállalás helyett állami irányítás alá vonták a munkaközvetítést.²⁹⁰⁷ A szakszervezetek elvesztették az e téren meglévő jogosultságokat. Nekik is el kellett fogadniuk a kötött, központosított munkaerő-közvetítést. 1949-től csak a központi közvetítő rendszer alapján irányították a munkavállalókat a leendő munkahelyeikre.²⁹⁰⁸

²⁹⁰¹ G. A. Kozlov et al.: *Közgazdasági kislexikon*. Budapest, Kossuth, 1960. 309.

²⁹⁰² *A szocializmus politikai gazdaságtana*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1966. 173.; Garancsy Gabriella: *A munkához való jog. Állam- és Jogtudomány*, 7. (1964), 2. 257.

²⁹⁰³ Csanádi György: *Munkajog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1972. 36.; Weltner Andor: *A magyar munkajog*. Budapest, Akadémiai, 1978. 35.; Garancsy (1964): i. m. 257.

²⁹⁰⁴ Román László: *Munkajog. Elméleti alapvetés*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. 74.

²⁹⁰⁵ Weltner Andor – Nagy László: *A magyar munkajog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1966. 42.; Román (1989): i. m. 75.

²⁹⁰⁶ A munkához való jog és kötelezettség szempontjából a nőket eltérő módon minősítették. Lásd Ferge (1982b): i. m. 140.

²⁹⁰⁷ Például az egyetemi hallgatók tervszerű munkába állításáról szóló 137/1951. (VII. 7.) MT rendelet.

²⁹⁰⁸ MNL OL XIX-A-16-b 138. d.

Azt sem tudták garantálni, hogy minden állampolgár a lakóhelyén vagy ahhoz közel dolgozhasson. A naponta ingázók száma elérte e munkavállalók 20%-át, azaz több mint egymillió embert. Körülbelül 300 ezren hetente vagy havonta utaztak haza.²⁹⁰⁹ A szocialista rendszerben semmi sem működött tökéletesen. Ez így volt a munkaközvetítés esetén is. Ezért mind a munkavállalók, mind pedig az egyes gyárak, üzemek, intézmények kiskapukat kerestek a kötelező előírások kijátszására. A munkajogi jogviszonyok esetében is kettős mércével mértek. Mivel az államosítások révén szinte minden munkavállaló az állam alkalmazottja lett, a munkaadó a saját érdekeinek megfelelően szabályozhatta a munkajogot. Ennek következtében a munkavállalóknak a kilépéssel kapcsolatos jogait erőteljesen korlátozták, a munkaadók viszont még indokolás nélkül is, azonnali hatállyal elbocsáthatták a dolgozókat. Az állami és pártvezetés a szovjet mintát követve még büntetőjogi eszközöket is bevetett a munkaerő röghöz kötése érdekében. Szigorúan és egyoldalúan, a munkaadói érdekeknek megfelelően szabályozták a munkavállalóknak a munkahelyről való kilépését.

Akik a munkaadó engedélye nélkül távoztak a munkahelyükről, azokat „önkéntes kilépőknek” minősítették, és büntetőjogi felelősségre vonásukra is sor kerülhetett. A Legfelsőbb Bíróság IV. 20208/1951. számú ítélete elvi élel kimondta, hogy „kártévő célzat hiányában a munkából való önkényes távolmaradás, igazolatlan mulasztás az 1950. évi 4. tvr.²⁹¹⁰ 4. § (1) bekezdésébe ütköző bűncselekménynek minősül”. Az önkényesen kilépőkkel szemben tehát a népgazdasági terv védelméről szóló 1950. évi 4. törvényerejű rendeletet használták fel hivatkozási alapként. Nem egészen két év alatt több mint 40 ezer munkavállalót jelentettek fel a hatóságoknál. Ennél sokkal többen hagyták ott a munkahelyüket, de a munkaadók nem minden esetben tettek feljelentést.²⁹¹¹ A bíróságok így sem tudták az ilyen tömegben érkező ügyeket feldolgozni. Egyes helyeken, hogy a többi munkavállalót megfélemlítsék, a bírósági tárgyalást a vállalat telephelyén tartották meg. A munkásoknak vagy személyesen kellett ezeken a tárgyalásokon megjelenni, vagy hangszórókon közvetítették nekik a tárgyalást. A tárgyalás után tartott röpgyűlésen pedig a dolgozóknak is ki kellett fejezniük rosszallásukat. Aki ezt nem volt hajlandó megtenni, sőt szolidaritást vállalt az elítélt munkavállalóval, azt a munkahelyi pártbizottság feljegyezte, megbélyegezte.²⁹¹² Az ítéletek általában nem voltak súlyosak, hiszen a végső cél az volt, hogy a munkavállalókat a vállalathoz kössék, nem pedig az, hogy börtönbe zárják. Legtöbb esetben javító-nevelő munka büntetést kaptak, ami azt jelentette, hogy az önkényesen elhagyott munkahelyükön kellett tovább dolgozniuk, de 15-30%-kal lecsökkentett bérért.²⁹¹³ A második hullámban végrehajtott

²⁹⁰⁹ Az ingázók többsége férfi volt, s alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezett, mint a helyben dolgozók. 1980-ban a távolsági ingázók fele munkásszállón, másik fele albérletben lakott. Nagy részük férfi és szinte kizárólag fizikai munkás volt. Lásd Barta Györgyi – Enyedi György: *Iparosodás és a falu átalakulása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1981. 33.

²⁹¹⁰ Az 1950. évi 4. törvényerejű rendelet a tervgazdaság büntetőjogi védelméről szolt.

²⁹¹¹ MNL OL M-KS 276. f. 94/596. ö. e.; MNL OL XIX-A-16-b 403. d.

²⁹¹² 277/13/1951. NT határozat.

²⁹¹³ Belényi (2009): i. m. 143.

erőszakos kollektivizálás következtében (1958–1964) több mint félmillió ember hagyta ott a mezőgazdaságot, és próbált a városokban munkát keresni. Ez a népvándorlás olyan mértékűvé vált, hogy titkos kormányrendeletben próbálták korlátozni. Eszerint a vállalatok csak azt a munkavállalót alkalmazhatták, aki igazolást hozott az eredeti lakóhelye szerinti tanács Végrehajtó Bizottságának elnökétől, hogy a munkájára helyi szinten nem tartanak igényt.²⁹¹⁴

Az 1960-as évektől kezdve már egyre ritkábban alkalmaztak büntetőjogi szankciókat. Inkább munkajogi szankciókkal próbálták korlátozni a kilépést. A kormány Gazdasági Bizottságának határozata kimondta, hogy a vállalati hozzájárulás nélkül kilépők új munkahelyükön fél évig nem kaphatnak magasabb fizetést (10120/1961. GB határozat).²⁹¹⁵

A szovjet típusú diktatúrákban a munkához való jogot a munkakényszer felől közeliítették meg. Büntetésként is alkalmazták a kényszerszolgálatot, például a recski táborban, a javító-nevelő munka büntetéseként.²⁹¹⁶ Egyébként is előírhattak kötelező munkavégzést, például diákok munkáltatása esetén. Kettős mérce működött, a munkához való jog nem volt valódi alanyi jog, de aki nem vállalt munkát, azt megbüntették. Egyébként is a szovjet típusú diktatúra általános jellemzőjének számított, hogy mindaz, ami jog, az egyben kötelesség is. Ezt az elvet tételezte a magyar alkotmány 9. §-ának (2) bekezdése is: „Minden munkaképes polgárnak joga, kötelessége és becsületbeli ügye, hogy képességei szerint dolgozzék.” Ennek megfelelően „közveszélyes munkakerülőnek” és ezzel bűnözőnek minősítették azt, akinek nem volt munkahelye. (A börtönben az úgynevezett *káemkások* egy ideig a szürke rabruhától eltérő színű barna ruhát viseltek.) A közveszélyes munkakerülést kemény szankciókkal büntették. A Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállításának 257. pontja szerint: „Az a munkaképes egyén, aki munkakerülésből csavarog vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat, büntetett miatt két hónapig terjedő börtönnel büntetendő.” A Bírósági Határozatok Tára 1954. évi 3. számában közölt 213. számú jogeset kapcsán a bíróság indoklásában rögzítette:

„A munkakerülő életmód társadalmunkban sohasem kihágás, hanem erkölcsi romlással járó hatáskörrel fogva mindig büntetett. [...] Népi demokráciánkban a szocializmus építése a munkanélküliséget teljesen megszüntette – minden munkaképes személy dolgozhat. Aki ezt nem teszi, kirekeszti magát a szocialista együttélés közösségéből, egyben megfosztja magát a megfelelő színvonalú megélhetés eszközeitől. Ezzel pedig szükségképpen erkölcsi romlásnak teszi ki magát és családját.”

Az 1961. évi V. törvény 214. §-a jelentős mértékű súlyosbítást vezetett be, hiszen két évről emelte fel az alapeset büntetési tételének felső határát. Az 1968. évi I. törvény, a szabálysértési kódex nem határozta el egyértelműen a munkakerülés szabálysértési és büntetési alakzatát. Ezért a Legfelsőbb Bíróság akkor minősítette a cselekményt büntetettnek, ha valaki egy hónapnál hosszabb ideig volt folyamatosan munkanélküli. Az 1971. évi 28. törvényerejű rendelet visszahozta a vétség kategóriáját. Ennek köszönhetően a közveszélyes

²⁹¹⁴ MNL OL XIX-c-5. 20. d.

²⁹¹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 23/1961 ő. e.

²⁹¹⁶ Lásd erről részletesen a büntetőjogi részt.

munkakerülés vétség lett, és még a szankcióját is egy évre szállította le. Az 1978. évi IV. törvény 266. §-a szerint azokat büntették, akiket két éven belül már közveszélyes munkakerülés szabálysértési alakzata szerint elítéltek. Ezzel azt akarták elérni, hogy a visszaeső munkakerülők súlyosabb büntetést kapjanak. Azt is büntették, aki egyébként rendelkezett a megélhetéséhez szükséges anyagi eszközökkel.²⁹¹⁷ Az 1983. évi 10. törvényerejű rendelet 41. § (1) bekezdése a szabálysértésért kiszabható elzárás tartamát 30 napról 60 napra emelte. A pénzbírság összegét is megduplázták, 10 ezer forintra emelték. Szijártó Károly²⁹¹⁸ legfőbb ügyész az országgyűlési felszólalásában további szigorításokra tett javaslatot. Arra hivatkozott, hogy a munkakerülő életmód és más köztörvényes bűncselekmények között ok-okozati összefüggés van. 7-8 ezer olyan személy ellen indult büntetőeljárás, aki az elkövetéskor munkanélküli volt. Azt is elmondta, hogy megjelent egy újfajta bűnelkövetői csoport, akik nem csavargó életmódot folytatnak, hanem ügyeskedéssel, üzleteléssel, spekulációval szereznek maguknak jelentős vagyont. (Valójában, aki tényleg az ügyeskedők közé tartozott, az beszerezte magának a munkavégzést igazoló iratokat. Ténylegesen az alacsonyan képzett, sokszor analfabéta 25 év alatti fiatalokat ítélték el.)²⁹¹⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága elhatározta, hogy adminisztratív eszközökkel fogja megoldani a helyzetet, ezért 1984-ben *A közveszélyes munkakerülők elleni jogi lépések hatékonyságának növelése* című PB-határozatban bevezették a kényszermunkát a munkanélküliek számára.²⁹²⁰ Ennek alapján az 1984. évi 19. törvényerejű rendelettel módosították a Büntető törvénykönyvet, és a közveszélyes munkakerülőket új fő büntetési nemként szigorított javító-nevelő munkával büntették, amely súlyát tekintve a szabadságvesztés-büntetés és a javító-nevelő munka között helyezkedett el. A büntetési tételt pedig újra felemelték két évre. A Legfelsőbb Bíróság 113. számú közös kollégiumi állásfoglalása két tényállási elemet fogalmazott meg: „munkakerülő életmód” és „nem rendelkezik a létfenntartását biztosító anyagi javakkal”. Nem fogadták el a védelem érvét, hogy a férj „háztartásbeli”.²⁹²¹ A tartósan munkakerülő életmódot folytatókat ezen túl szigorított javító-nevelő munkával is szankcionálhatták. Abból indultak ki, hogy aki hosszabb ideig nem dolgozik, az csak bűncselekmények révén juthat hozzá jövedelemhez. A korabeli felmérések szerint a magyar lakosság 0,4-0,5%-a folytatott munkakerülő életmódot, de csak a 0,07%-át vonták felelősségre ezért.²⁹²² Valójában ezekkel a szigorításokkal a gazdasági válság egyik okozójaként

²⁹¹⁷ Moldoványi György: A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekményekre vonatkozó kodifikációs elgondolások. *Magyar Jog*, 25. (1978), 9. 783.

²⁹¹⁸ Szijártó Károly (1927–2014): hivatásos hadbíróként részt vett az 1956 utáni megtorlásban. Amikor 1975-ben a legfőbb ügyész lett, már vezérőrnagyi rendfokozattal rendelkezett. A rendszerváltozáskor nyugdíjazták.

²⁹¹⁹ Vókó György – Sáfrán György: A szigorított javító nevelő-munka végrehajtásának tapasztalatairól. *Ügyészségi Értesítő*, (1988), 1. 32.

²⁹²⁰ Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985*. Budapest, Kossuth, 1988. 692.

²⁹²¹ Schäfer Annamária: A közveszélyes munkakerülésről. *Belügyi Szemle*, 26. (1988), 1. 51.

²⁹²² Moldoványi György: A Büntető Törvénykönyv büntetési rendszerének továbbfejlesztése – a szigorított javító-nevelő munka bevezetése. *Magyar Jog*, 32. (1985), 6. 505.

a munkakerülést nevezték meg. A munkanélkülieken akartak példát statuálni.²⁹²³ Solt Ottília pedig azokra az esetekre hívta fel a figyelmet, amikor a hatóságok közveszélyes munkakerülés ürügyével azokat ítélték el, akik ellenzéki véleményük miatt nem tudtak munkát vállalni.²⁹²⁴ A szigorítás és a növekvő munkanélküliség miatt a közveszélyes munkakerülés címén elítéltek száma 1982 és 1986 között 61%-kal nőtt, és 1988-ban már az összes közvadás bűncselekmény 2%-át tette ki (4113 bűncselekmény).²⁹²⁵

Amíg az extenzív gazdaságfejlesztést alacsony technikai és kulturális szinten hajtották végre, és alacsony bérekre, nagy tömegű, igénytelen munkára alapoztak, addig többé-kevésbé megvalósulhattak a teljes foglalkoztatottság reális gyakorlati feltételei.²⁹²⁶ A vállalatok gazdasági feltételeit is úgy szabályozták, hogy azok a „túlfoglalkoztatásban”, ne a technikai fejlesztésben legyenek érdekeltek. Gépek helyett inkább olcsó munkaerőt alkalmaztak.²⁹²⁷ Ezt az irányelvet személyesen Kádár János fogalmazta meg a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1960. május 10-i ülésén, amikor is kifejtette, hogy a sok munkaerőt és kevés technológiát igénylő gazdasági tevékenységet kell bővíteni, mert így lehet lekötni a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt: „nem lenne sok gép, de lenne sok munka. Ez jobb, mint a munkanélküliség.”²⁹²⁸ Ezt erősítették a bérezésre vonatkozó előírások is, amelyek úgynevezett vattaemberek felvételére ösztönöztek.²⁹²⁹ Emiatt alakult ki a kapun belüli munkanélküliség, amelynek arányát Valuch Tibor az aktív keresők 8-10%-ra teszi.²⁹³⁰ Azok, akik csak látványos semmittevéssel foglalkoztak a gyáron, illetve üzemeken belül, nagymértékben rombolták a munkamorált. Közben annyi fizetést kaptak, mintha munkanélküli-segélyen lettek volna.²⁹³¹

Az 1968-as gazdasági reformmal egyrésztől áttértek az intenzív gazdaságfejlesztésre, másrésztől egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a munkaképes korú lakosság száma nem aránylik a gazdaság munkaerő-szükségletéhez. Ezért a teljes foglalkoztatottságot úgy értelmezték, hogy az nem egyenlő a maximális foglalkoztatással. Előfordulhatott munkaerő-hullámozás, így a valóságban körülbelül 1-3% súrlódásos munkanélküliség létezett.²⁹³² Ezt a ténytet azonban politikai okokból nem lehetett bevallani. Munkanélküli

²⁹²³ Érsek Iván: Kivel legyünk szolidárisak? *Magyar Nemzet*, 1988. február 24. 5.; Ferge Zsuzsa: Lehet-e másként? *Mozgó Világ*, 14. (1988), 1. 66.

²⁹²⁴ Solt Ottília: Vadástörténetek. *Beszélő*, (1988), 23. 89.

²⁹²⁵ Schäfer (1988): i. m. 51.

²⁹²⁶ Csuhaj V. Imre – Frey Mária: Az elmúlt négy évtized foglalkoztatási folyamatainak tézisszerű értékelése. In Gyekiczky Tamás (szerk.): *Munkanélküliség. Megoldások és terápia*k. Budapest, MTA Szociológiai Intézet – Kossuth, 1990. 55.

²⁹²⁷ MNL OL XIX-c-5. 88. d.; Ferge (1991): i. m. 269.

²⁹²⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/182. ő. e.

²⁹²⁹ Ferge Zsuzsa: Az elszegényedés folyamatai. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Debrecen, R-Forma, 1989. 119.

²⁹³⁰ Valuch (2001): i. m. 355.

²⁹³¹ A pesti viccek jól tükrözték ezt a helyzetet: „Mi úgy csinálunk, mintha dolgoznánk, ők pedig úgy cselekszenek, mintha megfizetnének minket.” „Úgy dolgozzál, hogy mások is hozzáérjenek a munkához!” „Hogyha nekem munkakedvem támad, leülök egy sarokba, és megvárom, amíg elmúlik.” Sok munkahelyen ezeket a viccesnek tartott mondásokat még a falra is kiírták.

²⁹³² Galasi Péter: A fluktuáló munkaerő néhány jellegzetessége. *Munkaügyi Szemle*, 22. (1978), 8.

hivatalosan ugyanúgy nem volt, mint szegény vagy hajléktalan ember.²⁹³³ Az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási segélyt [3/1967. (I. 20.) kormányrendelet] nem a születésszám emelése, hanem a gazdasági reformmal együtt járó munkanélküliség miatt vezették be. Sokakat arra ösztönöztek, hogy kérjék a korengedményes nyugdíjazásukat. Ezzel a lehetőséggel viszonylag kevesen éltek, hiszen nagyon alacsony lett volna a nyugdíjuk.²⁹³⁴ Hasonlóképpen támogatták a fiatalok munkavállalását a Német Demokratikus Köztársaságban.²⁹³⁵

A szocialista országokban hivatalosan nem lehetett munkanélküliség. A valóság azonban rácsfolt erre. A II. világháború utáni években a munkanélküliség nem volt nagymértékű. A földreform is jelentős munkaerőt kötött le.²⁹³⁶ Az 1949-es népszámláláskor regisztrálták a munkanélkülieket is. (Ezt az adatot titkosították, és a rendszerváltozásig nem is számolták többet össze a munkanélkülieket.) Ekkor 126 ezer munkanélkülit írtak össze, ez körülbelül 3%-os munkanélküliségnak felel meg.²⁹³⁷ Az 1950-es évek erőltetett iparfejlesztése jelentősen csökkentette a munkanélküliséget, azonban az ipartelepítés aránytalansága egyes helyeken munkaerőhiányt, másutt pedig munkanélküliséget eredményezett. Az erőszakos kollektivizálás idején is sokan munkanélküliek lettek.²⁹³⁸

Az 1953–1954-es válság idején létrehozott Racionalizálási Kormánybizottság koordinálása mellett tömeges, százezres nagyságrendű elbocsátások kezdődtek. Csak az építőipari vállalatok 65-70 ezer munkást bocsátottak el. Egyes nagyvállalatok, például a Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak és a Beloianisz Híradástechnikai Gyar évente akár többször is tucatjával tettek utcára embereket.²⁹³⁹ A Munkaerő Tartalékok Hivatalának 1956. május 17-i jelentésében ezt olvashatjuk: az első ötéves terv időszakában „tízezrek nem találtak képességeiknek, testi alkatuknak megfelelő munkalehetőséget. A 18 éven aluli fiatalok, nődolgozók, valamint az idős és csökkent munkaképességűek tömegével ostromolják a munkaközvetítő szerveket elhelyezés végett, s komoly politikai kárt jelentett, hogy szervezett munkaerő gazdálkodás hiányában ez nem volt megoldható. Különösen a fiatalok munkába helyezésével kapcsolatos nehézségek növelték a bűnözést.”²⁹⁴⁰

1956 után, bár 200 ezer ember elmenekült Magyarországról, megnőtt a munkanélküliség: 200-250 ezer munkanélkülit regisztráltak. Átmenetileg még munkanélküli-segélyt

²⁹³³ A Kádár-rendszer propagandája ezen a téren olyan jól működött, hogy a rendszerváltozás után is sokan azt hiszik, hogy 1989 előtt Magyarországon nem voltak munkanélküliek, hajléktalanok és koldusok. Ferge Zsuzsa, miután megkérdejezte a legnagyobb vívmányként emlegetett teljes foglalkoztatottságot, egy évig nem szerepelhetett a Magyar Televízióban. Lásd Krémer Balázs: *Előszó. Szociálpolitikai Értesítő*, (1989), 1.

²⁹³⁴ Balogh–Szűcs (1990): i. m. 107.

²⁹³⁵ Vanicsek Mária: Foglalkoztatási kérdőjelek. *Népszabadság*, 1988. április 14. 3.

²⁹³⁶ Valuch (2001): i. m. 355.

²⁹³⁷ Orgoványi Emília: Foglalkoztatás és munkanélküliség Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 75. (1997), 12. 1026.

²⁹³⁸ Fóti János – Lakatos Miklós: *Foglalkoztatottság és munkanélküliség. 1. A munkaerőpiac múltja, jelene*. Budapest, KSH, 2004. 34.

²⁹³⁹ MNL OL XIX-A-16-b 842. d.

²⁹⁴⁰ MNL OL XIX-c-5. 87. d.

is folyósítottak, amely legfeljebb 26 hétig járt, és az összegét az 1956. évi átlagkereset 30%-ában állapították meg, de minimum 300 forint, maximum 600 forint lehetett. 1957 májusában 41 578 fő kapott munkanélküli-segélyt, decemberben már csak 2743.²⁹⁴¹ Az ifjúsági munkanélküliséget az 5/1957. (VIII. 1.) MM határozat alapján havi 100 forintos ösztöndíjjal próbálták csökkenteni. Így is a városokban felsőfokú végzettséget szerettek 2,7%-a, a középiskolát végzetek 19%-a, az általános iskolát befejezők 8,6%-a lett munkanélküli. A falvakban lévő munkanélküli fiatalokat nem számolták össze.²⁹⁴²

A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása idején újra megnőtt a munkanélküliek száma. 1959-ben 44 ezer, iskolából kilépő fiatal nem tudott elhelyezkedni.²⁹⁴³ Pécs megyei jogú város tanácsának munkaügyi osztálya a Munkaügyi Minisztériumnak ugyanebben az évben jelentette, hogy Baranya megyében milyen problémákat okoz a munkanélküliség: „a nők elhelyezkedési lehetősége katasztrofális. Számtalan 3-4 gyermekes anya van, akinek mondhatni nincs meg a mindennapi kenyerre, és nem tudjuk munkába állítani.”²⁹⁴⁴ Az 1960-as évek elején az Országos Tervhivatal csak az Alföld nagyobb településein 130 ezerre becsülte a munkanélküliek számát.²⁹⁴⁵ A családfenntartóként nyilvántartott nőknek az 1960-as években is gondot okozott a munkavállalás. Több megyéből is származó adatok szerint csak a munkakeresők 50%-ának tudtak állást biztosítani.²⁹⁴⁶ Az 1960-as években készült belső bizalmas jelentésben leírták, hogy ha bevezetnék a piacgazdaságot, akkor azonnal félmillió, azaz 10%-os munkanélküliséggel kéne számolniuk. Ezért sem engedték az 1968-as gazdasági reformot kibontakozni, és inkább meghagyták a kapun belüli munkanélküliséget.²⁹⁴⁷ Sokatmondó adat az is, hogy az 1970-es évek elején a Munkaügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztálya szerint 300-400 ezer nyugdíjaskorú állampolgár azért nem kap nyugdíjat, mert aktív időszakában nem dolgozott.²⁹⁴⁸

Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején már csödközeli helyzetbe került a magyar gazdaság. A gyárak sorozatos elbocsátásokat kezdtek. A RÁBA Vagon- és Gépgyár 1978-ban 500 dolgozót küldött el. Majd jött a Graboplast, a kapuvári vagongyár, a húsgyár, a Ciklámen Ktsz., a Szabóipari Szövetkezet, a Vas-, Villamos- és Szolgáltatási Szövetkezet és több Győr környéki termelőszövetkezet.²⁹⁴⁹

²⁹⁴¹ MNL OL XIX-c-5. 3. d. 27.229/1957.; MNL OL M-KS 288. f. 23/1957/21. ő. e.; Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Győr, Universitas-Győr, 2014. 319.

²⁹⁴² Balogh (1993–1998): i. m. V. 171.

²⁹⁴³ Setényi János: Az 1961. évi III. (oktatási) törvény politikai vázlata. In Balogh László (szerk.): *Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. Évfordulók, események*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1991. 67.

²⁹⁴⁴ MNL OL XIX-c-5. 12. d.

²⁹⁴⁵ MNL OL XIX-A-16-b 1960. 34. d.

²⁹⁴⁶ MNL OL XIX-c-5. 88. d.

²⁹⁴⁷ Fóti–Lakatos (2004): i. m. 34.

²⁹⁴⁸ MNL OL XIX-c-s 1708. d. 21. t. 3498/1973.

²⁹⁴⁹ Fazekas Károly – Köllő János: Az 1979. évi vagongyári elbocsátások. In *Győri tanulmányok 10*. Győr, Győr Megyei Város Tanácsa, 1989. 146.

Az 1980-as években már kénytelenek voltak elismerni, hogy csak nagyon nehezen (kapun belüli munkanélküliséget okozva) vagy egyáltalán nem találnak munkát a megváltozott munkaképességűeknek, a pályakezdőknek, azoknak, akik nem rendelkeztek szakmával, s különösen azoknak, akik nem végeztek el a nyolc általánost. Munkanélküligélyt viszont továbbra sem biztosítottak nekik. Ekkoriban 700 ezer munkavállalónak új állást kellett keresnie. Közülük minden tizedik csak félévi munkakeresés után talált magának munkahelyet.²⁹⁵⁰ A regisztrált munkanélküliek száma is egyre nőtt, pedig sokan nem mertek jelentkezni. 1987 végén már több mint 10 ezer főt regisztráltak.²⁹⁵¹

A pihenéshez és az üdüléshez való jog

„Az igazság furcsább a fikciónál, de ez azért van, mert a fikció kénytelen a lehetőségekhez ragaszkodni, az igazság nem.”
(Mark Twain)

Az 1949. évi XX. törvény 46. § (1) bekezdése deklarálta „a dolgozóknak a pihenéshez és üdüléshez való jogát”. A hivatalos munkaidő napi nyolc óra, a napok közötti munkamegszakítás két munkanap között nyolc óránál nem lehetett rövidebb. Ehhez kapcsolódott a túlóráztatás rendszerinti tilalma, illetve korlátozott lehetősége. A heti pihenőnapot minden héten rendszerint vasárnap kellett kiadni. Továbbá évi rendes fizetett szabadság és munkaszüneti napok jártak a dolgozóknak.²⁹⁵²

A valóságban a heti munkaidő az 1970-es évekig 48 óra maradt. A törvényes munkaidőt azonban a legritkább esetben tartották be, de a többletmunka ellenértékét nem fizették ki. A bányászatban, az építőiparban évtizedeken keresztül mindennapos gyakorlat volt a hétnapos munkahét. A munkások és alkalmazottak számára kötelezővé tették a „kommunista szombatokon” való részvételt, ami a gyakorlatban ingyenes munkavégzést jelentett.²⁹⁵³ A szabadidőt tovább csökkentette a gyatra közlekedés.

Az 1960-as évek végétől általánossá vált a főfoglalkozás melletti kiegészítő munkavégzés gazdasági munkaközösségekben, háztáji gazdaságokban, agrárgazdaságokban, a kisiparban (fusizás) stb. A második gazdaságban végzett túlmunka miatt a magyar munkavállalók töltötték munkában a leghosszabb időt Európában, ezzel párhuzamosan

²⁹⁵⁰ Rodák Margit: A foglalkoztatáspolitikai jövőbeni feladatai a munkaerőközvetítés tükrében. *Szociálpolitikai Értesítő*, (1989), 1. 277–291.

²⁹⁵¹ Nagy Gyula: Regisztrált munkanélküliség egy munkaközvetítő irodában. Esettanulmány. *Szociálpolitikai Értesítő*, (1989), 1. 253.

²⁹⁵² Beér–Kovács–Szamel (1964): i. m. 451.

²⁹⁵³ Belényi – Sz. Varga (2008): i. m.; Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrendeződés és belső vándorlás Magyarországon (1948–1956)*. Szeged, JATEPress, 1993.

viszont csökkenni kezdett a férfiak átlagéletkora. A munkaszüneti napok száma az egyházi ünnepek megszüntetésével lecsökkent.²⁹⁵⁴

Az üdüléshez való jogot úgy hirdették meg, hogy a dolgozók egészségük, munkaképességük fenntartása és helyreállítása érdekében kérhetik szabadságuk tartamára (egészségügyi okból máskor is) üdülőbe való kedvezményes vagy ingyenes beutalásukat. Az üdültetést az állam támogatásával a Szakszervezetek Országos Tanácsa szervezte meg és bonyolította le.

Az üdülők korlátozott száma miatt az 1972. évi alkotmánymódosítás során kihagyták az üdülési jogot az állampolgári jogok köréből. A vállalati, szakszervezeti üdülőkbe továbbra is elsősorban a nomenklatúra tagjai, a megbízható, illetve ügyeskedő alkalmazottak kaptak beutalót. Lehetővé tették viszont, hogy az állampolgárok hétvégi telket vagy nyaralót vásárolhassanak. Egy üdülő maximum három szobából állhatott, alapterülete pedig – önálló épületként – nem haladhatta meg a 80, társasüdülő esetén a 60 négyzetmétert. 1980-ra már 116 500 személyi tulajdonban lévő nyaraló szerepelt a hivatalos nyilvántartások szerint. A minőségük azonban jelentősen eltért egymástól, az összetákolt faházaktól a luxusvilláig bezárólag.²⁹⁵⁵

Egészségvédelemhez és munkaképtelenség esetén segítséghez (társadalombiztosításhoz) való jog

Milyen újabb könnyítést kapnak a nyugdíjasok?
Ezután a piroson is átmehetnek!
(Pesti vice)

A marxista–leninista ideológia azt állította, hogy „a szocializmusban a legfőbb érték az ember”. Az 1949. évi Alkotmány az egészség védelmét egyértelműen állami kötelezettségvállalásként határozta meg: „A Magyar Népköztársaság védi a dolgozók egészségét és segíti a dolgozókat munkaképtelenségük esetén” [47. § (1) bekezdés]. „A Magyar Népköztársaság ezt a védelmet és segítséget széles körű társadalombiztosítással és az orvosi ellátás szervezésével valósítja meg” [47. § (2) bekezdés]. A társadalombiztosításban részesülők köre (így a betegség-, baleseti biztosításban részesülőké is) fokozatosan bővült, s az 1950. évi 47%-ról 1955-re 60%-ra nőtt. Akikre e társadalombiztosítás nem terjedt ki, azok számára a 8300-41/1952. EÜM utasítás és az ahhoz kapcsolódó 8300-42/1952. EÜM végrehajtási utasítás²⁹⁵⁶ az alábbi költségtérítéseket állapította meg: ápolási díj egyetemi klinikán napi 50 forint, járási kórházakban napi 40 forint. Ezenkívül fizetni kellett a vizsgálatokért, szülésért, műtétért. Egy kórházi kezelés a betegnek több mint

²⁹⁵⁴ Lásd az ünnepekről szóló fejezetet.

²⁹⁵⁵ Fóti (1988): i. m. 121.

²⁹⁵⁶ *Egészségügyi Közlöny*, (1952), 1.

másfél havi fizetésébe került.²⁹⁵⁷ 1968-tól terjesztették ki a társadalombiztosítást a termelőszövetkezeti tagokra, 1972-től az összes mezőgazdaságban dolgozóra és a kisiparosokra. (A társadalombiztosítás kiterjesztésekor az egészségügyre fordított összegek nem nőttek, hanem csökkentek.)²⁹⁵⁸ Az 1972. évi alkotmánymódosítás és az 1972. évi II. törvény ezután deklarálhatta, hogy ez a jog minden állampolgárra kiterjed: „a Magyar Népköztársaságban az egészségügy állami feladat.” Elvileg ekkortól vált állampolgári joggá az „általános, egyenlő és ingyenes” egészségügyi ellátás.

Az egészségügyi ellátás – bár állampolgári jogként deklarálták – valójában sohasem volt sem egyenlő, sem pedig ingyenes. Egyrészt jelentősek voltak a regionális aránytalanságok. Míg Budapesten 10 ezer lakosra 45 orvos jutott, addig Szabolcs-Szatmár megyében 9,7.²⁹⁵⁹ A rendelőintézetekben az „expressz”, azaz ötperces vizsgálatok ellenére rendkívül hosszúra nyúlt a várakozási idő.²⁹⁶⁰ Az ország egyes rendelőintézeteiben még ennél is rosszabb átlagok jöttek ki: Oroszlányban 2,6 perc, Tatabányán 3,6 perc, Diósgyőrött 3,8 perc, Ózdon 4 perc.²⁹⁶¹

Másrészről a nómenklátúra és a kivételezett testületek tagjai saját kórházakkal rendelkeztek. Az állami és pártvezetőket a Kútvölgyi Kórházban kezelték. A honvédségnek, rendőrségnek és a vasutasoknak is saját kórházuk volt (Tiszi Kórház, Honvéd Kórház, BM Központi Kórház, MÁV Kórház).²⁹⁶² A kórházak eltérő minőségéről tanúskodik Sós György rendőrkapitány 1965-ben írt feljegyzése: „Két hete voltam a Pest Megyei Kórházban. Borzalmas állapotok uralkodnak ott, a folyosókon vegyesen fekszenek nők és férfiak. Nem a mi kórházainkat kell nézni, a Kútvölgyi vagy a Honvéd Kórházat, ahol olyan viszonyok vannak, amelyek nem hasonlíthatók össze más kórházakkal.”²⁹⁶³

Ingyenes pedig azért nem volt az egészségügy, mert az állampolgárok kétszeresen is megfizették: egyrészt mind a munkavállalók, mind a munkáltatók bérarányosan komoly összegeket fizettek az egészségügyi ellátások fedezésére, másrészt az egészségügyben eluralkodott halapénzrendszer napi gyakorlata miatt az ingyenesség csupán a propaganda szintjén érvényesült. Egy nagy méretű vidéki kórházban a felmérések szerint a paraszolvencia a költségvetés felét tette ki, de ebből csak az orvosok 10%-a részesült.²⁹⁶⁴ A pénzügyi keretek szűkülése, a bürokrácia növekedése a szolgáltatások színvonalcsökkenését eredményezte.

Mivel az infrastruktúrát (lakás, iskola, kórház, telefon, úthálózat stb.) a pártvezetés a „maradékélv” alapján kezelte, ezért Magyarországon az egészségügyre fordított

²⁹⁵⁷ Szalai Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986. 63.

²⁹⁵⁸ Szalai (1986): i. m. 48.

²⁹⁵⁹ Halay Tibor: Egészségügyi fejlődés és társadalmi fejlődés Magyarországon. In *Egészség és társadalom. A Vándorgyűlés négy ülésén megvitatásra kerülő előadások szövege*. Budapest, Magyar Szociológiai Társaság és Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1979. 15.

²⁹⁶⁰ Belényi (2009): i. m. 262.

²⁹⁶¹ Honvári (2014): i. m. 149.

²⁹⁶² Losonczi Ágnes: *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest, Magvető, 1986. 31.

²⁹⁶³ Idézi Horváth (2012): i. m. 201.

²⁹⁶⁴ Losonczi Ágnes: *Utak és korlátok az egészségügyben*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998. 224.

költségvetés még a szocialista országokkal összehasonlítva is rendkívül alacsony volt.²⁹⁶⁵ Magyarországon a nemzeti jövedelem 3,3%-át fordították az egészségügyre, míg a fejlett nyugati országok sokkal magasabb nemzeti jövedelmük 5-9%-át.²⁹⁶⁶

Az egészségügy Magyarországon 1945 előtt a Belügyminisztérium alá tartozott, és ott kiemelt státuszt élvezett.²⁹⁶⁷ Innen került át 1944. december 21-én a 90/1945. ME rendelettel a Népjóléti Minisztérium hatáskörébe. Majd az 1950. évi IV. törvény megszüntette a Népjóléti Minisztériumot, és hatáskörének ezt a részét – a szovjet mintát követve – az Egészségügyi Minisztérium vette át, amelynek feladatait a 172/1952. (IX. 16.) MT rendelet az alábbiak szerint határozta meg: az egészségügy elvi irányítása, az orvos- és gyógyszerészképzés, a szakorvos- és orvostovábbképzés, az egészségügyi középiskolák képzése, munkába állítása és nyilvántartása, a gyógyító-megelőző ellátás szervezése, irányítása, a népbetegségek elleni küzdelem, a gyógyfürdők, gyógyforrások, gyógy- és üdülők helyek egészségének főfelügyelete, az üdültetés, az állami gondozás, a közegészségügy, a járványvédelem, az egészségügyi felvilágosítás, a gyógyszerellátás, az egészségügyi könyv- és lapkiadás, újítási ügyek és állásfoglalás orvosi szakkérdésekben. Az újonnan létrejött minisztérium élére egy szövönőt, Ratkó Annát nevezték ki. Ezzel egyrészt megalázták a magyar orvostársadalmat, másrészt, mint kiderült, Ratkó Anna teljesen alkalmatlan volt a feladat ellátására. Ráadásul nem volt hajlandó a szakértők véleményét meghallgatni és elfogadni.²⁹⁶⁸

Magyarországon 1945 és 1956 között nem épült fel új kórház. 1950 és 1965 között 70-nel csökkent a kórházak száma, viszont a betegágyak számát ekközben 26 ezerrel növelték. Emiatt nagy lett a zsúfoltság. Mivel a szocialista bérezési viszonyok között a legolcsóbb az emberi munkaerő, ezért az orvosok számát növelték. Ennek köszönhetően a 2500/2700 lakos/orvos arány jónak mondható. Az orvosok szakmai színvonala átlagon felüli, de a rossz infrastruktúra, a kis létszámú ápolószemélyzet nagyon megnehezítette a munkájukat.²⁹⁶⁹ Ráadásul a szerzetes- és apácarendek feloszlatásával a kórházak nagyszámú felkészült és lelkiismeretesen dolgozó ápolót vesztek el. Hiába kérték a kórház vezetői, a legtöbb esetben az apácák még civil ápolóként sem maradhattak korábbi munkahelyükön.²⁹⁷⁰

Ezzel szemben több kórházat is más célokra vettek igénybe. Például a 300 ágyas Pajor Szanatóriumból pártiskola lett.²⁹⁷¹ Az 500 ágyas Pestújhelyi Kórházat a szovjet hadsereg foglalta le.

²⁹⁶⁵ Ferge (1989): i. m. 120.; Bakonyi Péter: *Téboly. Terápia. Stigma*. Budapest, Szépirodalmi, 1983. 15.

²⁹⁶⁶ Szalai (1986): i. m. 43., 203.; Orosz Éva: *Egészségügyi rendszerek és reformtörekvések*. Budapest, Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány, 1992. 15.

²⁹⁶⁷ Bakonyi (1983): i. m. 15.

²⁹⁶⁸ MNL OL M-KS 276. f. 96. cs. 55. ő. e.

²⁹⁶⁹ Levendel László: *A humanista orvoslás*. Budapest, Szépirodalmi, 1988. 70.

²⁹⁷⁰ A szocialista rendszer annyira félt egyházi személyeket a kórházakba beengedni, hogy még 1986-ban sem engedélyezték, hogy Kalkuttai Szent Teréz anya apái a magyar kórházakban betegeket ápoljanak, és segítsenek a szegénygondozásban. Lásd 30 éve járt az iskolanővéreknél Boldog Kalkuttai Teréz anyja. *Magyar Kurír*, 2016. május 26.

²⁹⁷¹ Később itt működött a Balassa János Kórház.

A legtöbb kórház felszereltsége nem volt kielégítő. Sok kórházban nem volt olyan helyiség, ahol a betegek a szabadidejüket civilizált körülmények között eltölthették volna (például társalgó). A legtöbb helyen legfeljebb a kórházi folyosóra mehettek ki. Felépítettek Sztálinvárost, Komlót, Kazincbarcikát, de kórházra már nem gondoltak.²⁹⁷² Az első új kórházat 1963-ban adták át.²⁹⁷³

A betegek jogai csak nagyon korlátozott mértékben érvényesülhettek. Az orvosoknak és a betegeknek is minimális döntési jogkört hagytak. A vezető orvos (párttitkár) a beosztottjaival, az orvos a betegekkel szemben szigorú alá-fölé rendeltségi helyzetbe került. A személyiségvédelem, a pszichiátriai betegek helyzete, az orvosi biológiai kísérletek, a művi megtermékenyítés, az orvosi felelősség stb. szinte ismeretlen jogintézményeknek számítottak.²⁹⁷⁴

Egyébként is, a kommunista vezetők tartottak az orvosoktól, mert egy olyan hivatás képviselői voltak, amely Magyarországon nagy társadalmi elismertségnek, presztízsnak örvendett. Az orvosok alkotják az értelmiség legzártabb csoportját. („Orvos orvosnak testvére” – mondták Hippokratész után.) Több mint 30%-uk második generációs értelmiségi.²⁹⁷⁵ Ennek egyik külső megnyilvánulása volt, hogy nem terjedt el a „doktor elvtárs” megszólítás, maradt a „doktor úr”. Kapcsolatrendszerük nehezen ellenőrizhető, hiszen a pácienssel általában négy szemközt találkoztak, és bizalmi viszony alakult ki közöttük (orvosi titoktartás). Az emberek hallgattak rájuk, adtak a véleményükre. A jól képzett orvosokat, ha politikai okokból eltávolították őket, nehezen tudták pótolni. Ide nem lehetett „gyorstalpalóban” kiképzett pártmunkásokat helyezni. Valószínűleg ezért is hozták őket erkölcsileg és anyagilag is kompromittálható helyzetbe a rendkívül alacsony fizetéssel és a hálapénzre utaltsággal. Az orvosok átlagos bére alig haladta meg a gépipari szakmunkások bérét. Az egészségügyi szakszemélyzet bérszínvonala nem érte el a szövönökét sem.²⁹⁷⁶ Az 1951. évi 26. törvényerejű rendelet 8. § (1) bekezdése 1952. január 1-jével megszüntette a régi rendszerű doktori címek adományozását is: az oklevéllel addig járó doktori cím helyett az okl. megjelölést kellett használni (például okl. orvos, okl. jogász). Majd az 1956-os forradalom és szabadságharc hatására adták vissza az orvosoknak a doktori címet (1956. évi 26. tvr. 1. §). A kommunista vezetés legszélsőségesebb megnyilvánulásai voltak a szinte minden szocialista országra jellemző „orvospererek”. Harc a táppénzcsalók és orvos cinkosaik ellen, tiltott abortusz elleni harc stb.²⁹⁷⁷

²⁹⁷² MNL OL M-KS 288. f. 21/1958/19. ö. e.

²⁹⁷³ Gadó Ottó (szerk.): *Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1950–1975*. Budapest, Kossuth, 1978. 99.

²⁹⁷⁴ Nizsalovszky Endre: *A szerv- és szövettájtúltetések joga*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1970; Nizsalovszky Endre: A modern biológia és orvostudomány hatása a polgári jogra. *Állam- és Jogtudomány*, 12. (1969), 3. 387.; Jobbágyi Gábor: *Orvosi jog. Hippokratésztől a klónozásig*. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 32.; Petschnig Mária: Az orvosi hálapénzről – nem etikai alapon. *Valóság*, 26. (1983), 11. 47.

²⁹⁷⁵ Falusné Szikra Katalin: *A tudás leértékelődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1990. 105.; Levendel (1988): i. m. 10.

²⁹⁷⁶ Gadó (1978): i. m. 103.

²⁹⁷⁷ Ádám György: *Az orvosi hálapénz Magyarországon*. Budapest, Magvető, 1986. 86.; Levendel László: A magyar orvostársadalom rehabilitálása. In Levendel László – Zelnik József (szerk.): *Humán reform*. Budapest, Közművelődési Információs Vállalat, 1989. 57.

Az orvosok kiszolgáltatott helyzetére jellemző, hogy például a 42/1970 EüM utasítás előírta nekik azt a kötelezettséget, hogy hetente akár 1-2 alkalommal a nyolcórás munkaidő után, pihenőidő nélkül ügyeletet kellett ellátniuk. Majd másnap ugyanúgy le kellett dolgozniuk a nyolc órát. Ennek következtében egy orvos folyamatosan 32 órát dolgozott úgy, hogy közben nagy felelősséggel járó döntéseket kellett hoznia.

A magyar orvostudományt nagymértékben hátráltatta, hogy a vasfüggöny miatt hosszú ideig lehetetlen volt a nyugati országokban folyó kutatásokkal való kapcsolattartás. Csak nagyon korlátozott számban lehetett külföldre utazni, nem kaphattak nyugati ösztöndíjakat a magyar orvosok, orvosegyetemisták. Még az 1970-es, 1980-as években is csak kevesek kiváltsága volt mindez, de legalább akkorra már a külföldi folyóiratok és könyvek egy része Magyarországon is elérhetővé vált.²⁹⁷⁸ Ezzel szemben az „élenjáró szovjet tudományt” (valójában áltudományt) nem lehetett kritizálni. Így Olga Boriszovna Lepesinszkaja, az orosz kommunista mozgalom régi tagja, pártfunkcionárius, Lenin harcostársa, Sztálin és Lisenko pártfogoltja, Lenin- és Sztálin-renddel kitüntetett kutató munkásságát is hirdetni kellett, aki azt akarta bizonyítani, hogy élettelen anyagból élő sejtek jöhetnek létre. Ezzel akarta igazolni Marx elméletét.²⁹⁷⁹ Törő Imre, aki Lepesinszkaja magyarországi követője volt, ezért Kossuth-díjat kapott (1952).²⁹⁸⁰ Viszont szintén ideológiai okokból csak többéves késéssel vezették be Magyarországon a Sabin-csepp oltást, hiszen Hruscsov utasítására a szovjet „Sabin-cseppet” kellett alkalmazni. Emiatt terjedt el az 1957–1959-es járványos gyermekbénulás (poliomyelitis vagy polio) Magyarországon. Csak ezután vezették be a valódi Sabin-cseppekkel való oltást.²⁹⁸¹

A magyar orvosoknak 1949-ig a kórházi állásuk mellett magánpraxisuk is volt. Ezt megszüntették, ezért a „magánpraxis” átkerült a munkahelyre. Korabeli titkosszolgálati dokumentumok igazolják, hogy a III/III-as ügyosztály éppen ezzel tudta az orvosokat zsarolni.²⁹⁸²

Magyarország a többi szocialista országgal együtt a lakosság várható élettartama tekintetében lemaradt az európai térség többi országától. A magyar lakosság helyzete a szocialista országokkal való összevetésben sem számított kiemelkedőnek, hiszen hozzáánk képest csak a Szovjetunió és Románia állampolgárai éltek rosszabb életkörülmények között.

²⁹⁷⁸ Gergely (2017): i. m. 141.

²⁹⁷⁹ Olga Boriszovna Lepesinszkaja: *A sejtek képződése az élő anyagból és az élő anyag szerepe a szervezetben*. Budapest, Akadémiai, 1951; Olga Boriszovna Lepesinszkaja: *A sejt és keletkezése*. Budapest, Mezőgazdasági, 1952; Olga Boriszovna Lepesinszkaja: *Az élet forrásairól*. Budapest, Művelt Nép, 1954a. Vö. Olga Boriszovna Lepesinszkaja: *Marx–Engels–Lenin–Sztálin művei és a természettudomány fejlődése*. Budapest, Szikra, 1954b.

²⁹⁸⁰ Csaba György: Csalások és hazugságok az élettudományi kutatásban. *Természet Világa*, 137. (2006), 2. 63.

²⁹⁸¹ Gergely (2017): i. m. 140.

²⁹⁸² Megyeri Dávid: A kormány célkeresztjében az orvostársadalom? *Magyar Nemzet*, 2008. március 5. 5.

A halandóság 1965-ig javult,²⁹⁸³ azután romlani kezdett, pedig a várható élettartam csökkenése a fejlődő országok esetében sehol sem fordult elő, csak a szocialista országokban.

Természetesen az egészségügyi rendszer csak 10-15%-ban felelős az adott népesség általános egészségi állapotáért. Sokkal inkább az életmód határozza meg, amelyben az emberek élnek: a külső természet (föld, víz, levegő, élővilág) állapota és az emberek közötti lelki, erkölcsi, szellemi kötelékek, szeretetstruktúrák épsége. Budapesten a II. kerületben a férfiak átlagéletkora hasonló a Német Szövetségi Köztársaságban élőkéhez. Ezzel szemben a VII. kerületi lakosoké inkább a 3. világ halandóságához áll közelebb.²⁹⁸⁴

A magyar társadalom rossz egészségi állapotának egyik jellemző adata, hogy a dagados betegségek, szív- és érrendszeri betegségek, szenvedélybetegségek miatt²⁹⁸⁵ a középkorú férfiak halálozási mutatói az 1980-as évek végére visszaestek az 1920-as évek szintjére. A nők esetében az emlőrák, a vastagbél- és méhrák volt rendkívül gyakori.

Magyarországon az egészségesen eltöltött évek száma is tíz évvel alacsonyabb lett, mint az Európai Unió régi tagállamaiban. A hatvanas éveikben járók 51%-a legalább egy krónikus betegségben szenvedett.²⁹⁸⁶

A szocializmus ideológiájában a környezetvédelemnek, az ökológiai szemléletnek semmiféle gyakorlata sem alakulhatott ki. A diktatúra nem tűrte a környezetvédelemmel foglalkozó civil kezdeményezéseket sem. Az irracionális méretű nehézipari és vegyipari beruházások esetében a környezetvédelmi szempontok semmit nem számítottak.²⁹⁸⁷

Az egészségtelen táplálkozást részben a szegénység, részben az ellátási nehézségek okozták. Túl sok zsírt és szénhidrátot fogyasztottak. Az egészséges táplálkozás ugyanis mindig költségesebb, mint az egészségtelen. Mértéktelen volt a dohányzás és az alkoholfogyasztás. 1965 és 1975 között 65%-kal, 1975 és 1980 között 80%-kal növekedett a Magyarországon megvásárolt cigaretták száma. Az államosított dohánygyárak tömegesen állították elő az igénytelen csomagolású cigarettákat. A dohányárak „márkanéve” pedig azt sugallta, mintha ezek államilag támogatott termékek lennének: Terv, Munkás, Kossuth stb. A filteres cigarettákat már 1933-tól gyártottak, mégis csak 1961 után kezdték el a II. világháború után újra előállítani. Mindenhol, még kiskorúakkal egy légtérben is, rá lehetett gyújtani. Az ország vezetőiről, Rákosi Mátyásról és Kádár Jánosról – akiket példaképként állítottak a magyar állampolgárok elé – köztudott volt, hogy erős dohányosok. A cigarettázással összefüggő tüdőrák halálozási aránya a kétszeresére emelkedett.

²⁹⁸³ Ezt a javulást leginkább a fertőző betegségek leküzdése eredményezte.

²⁹⁸⁴ Józán Péter: A halálozási viszonyok néhány jellegzetessége Magyarországon. *INFO-Társadalomtudomány*, (1989), 9. 37.; Csutora Mária: Környezeti kihívások és válaszok. Magyarország hozzájárulása a világ környezeti problémáihoz (1960–2005). In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth, 2008. 380.

²⁹⁸⁵ A tendenciát erősítette a rendkívül sok baleset és az öngyilkosságok magas száma is.

²⁹⁸⁶ Antal Z. László: A magas halandóság okai a volt szocialista országokban. In *Magyarország átalakulásában*. Budapest, Népjóléti Minisztérium, 1994. 211.

²⁹⁸⁷ Lásd a környezetvédelemről szóló részt.

A felhalmozódó feszültségek előli menekülés egyik gyakori „útjává” vált az alkoholizmus. Az 1950-es évektől folyamatosan növekedett az alkoholisták száma. Míg a borfogyasztás stagnált, addig az égetett szeszes italok fogyasztása 3-3,5-szeresére nőtt. Míg 1951-ben még valamivel kevesebb volt az egy főre eső tiszta alkohol 1 liternél, addig 1989-re elérte a 11,3 litert! A magyar lakosság összes kiadásának 11%-át fordította szeszes italokra. 1988-ban a nyilvántartott alkoholista betegek száma elérte a 75 155 főt, míg a nem kezelt alkoholisták száma a 300 ezret. Magyarországon az alkoholizmus népbetegség lett. Tízszeresére nőtt a májzsugorodás okozta halálesetek száma. Egyre több baleset következett be az alkoholos befolyásoltság miatt. Az alkoholfogyasztásból bekövetkező gazdasági károk messze meghaladták az alkohol forgalmazásából származó bevételeket.²⁹⁸⁸ (A rendszerváltozás óta csökkenő a tendencia!)

A magyar mezőgazdaság termésátlagai 1970-től két és félszeresére nőttek, csakhogy ezt az eredményt tizenötszörös üzemanyag-felhasználással és több mint negyvenszeres műtrágya-felhasználással érték el, miközben a középkorú férfiak rákkal kapcsolatos halálozása megötszöröződött.²⁹⁸⁹

A szocialista rendszer hatására kialakult társadalmi-lélektani helyzet következményeit szemléletesen jelzi, hogy egy 1988-as felmérés adatai szerint a felnőtt népesség 15%-a közepesen és súlyosan neurotikus beteg volt. Míg 1965-ben 10 ezer lakosra 46 pszichiátriai gondozóban kezelt beteg jutott, addig 1989-ben ez a szám 118-ra emelkedett.²⁹⁹⁰

A lelki zavarodottság és depressziós állapot leginkább az erőszakos társadalomátalakítás számlájára írható, hiszen például az erőszakos kollektivizálás előtt falun gyakorlatilag nem voltak neurotikus betegek. Ez a helyzet annak ellenére nem változott, hogy a kezdeti nehézségek után az életkörülmények vidéken lényegesen javultak. Az úgynevezett téesz-neurózist a korábbi autonóm, tulajdonosi életforma feladása okozta.²⁹⁹¹ A felnőtt korú lakosság a nagyobb jövedelem érdekében önpusztító túlmunkát végzett. A háztartások túlnyomó részének volt valamilyen kiegészítő jövedelme.

Magyarországon az öngyilkosságok száma az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után meredeken növekedni kezdett, és messze maga mögött hagyta más országok mutatóit. A magyar lakosság öngyilkossági rátája az 1960-as évektől a legmagasabb lett a világon. 1984-ben a 100 ezer lakosra jutó öngyilkosságok száma elérte a 46 főt. Ez az adat kétszerese az utánunk következő országokénak.²⁹⁹² Mivel az öngyil-

²⁹⁸⁸ Valuch (2001): i. m. 359.; Andorka Rudolf: Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anomia fogalmak segítségével. In Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Budapest, Közélet, 1994. 36.; Fekete János – Hortobágyi Tibor – Nagy György: Új lehetőségek az alkoholizmus megfékezésére. In Fekete János (szerk.): *Alkoholizmus. Kórkép vagy torzkép?* Budapest, Kossuth, 1982. 16.; Józán Péter: A halandóság romlásának okai Magyarországon. In Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Budapest, Közélet, 1994. 159.

²⁹⁸⁹ Bogár László: Egészségcsapdában. *Magyar Hírlap*, 2008. október 6. 8.

²⁹⁹⁰ Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány, 1992. 111.

²⁹⁹¹ Valuch (2001): i. m. 358–359.; Losonczi Ágnes: Betegség és társadalmi ártalom. In Csató Éva – Szentgyörgyi Zsuzsa (szerk.): *Sorskérdéseink. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 1989. 116.

²⁹⁹² Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála: Lelkünkre ül a politika? Az öngyilkosság és az alkoholizmus változó trendjei. *Századvég*, 1. (1996), 2. 103–116.

kosságok valódi okait nem lehetett feltárni, ezért ezeket a rendkívül rossz adatokat is próbálták a közvélemény elől eltitkolni. Ezért nem is igyekeztek prevenciós eszközöket, módszereket keresni. Nem lehetett leírni, hogy az öngyilkosságok egyik fő oka maga a szocialista rendszer. Erre bizonyíték, hogy a rendszerváltás után a tendencia megfordult, és nagyságrenddel csökkent az öngyilkosságok száma.²⁹⁹³

Miután Magyarországon 1945 után a nyugat-európai országokra jellemző „baby-boom” elmaradt, a kormány adminisztratív eszközökkel próbálta emelni a születések számát, mivel az igazi okokat nem akarták tudomásul venni: hadifogolykérdés, emigráció, erőltetett urbanizáció, erőszakos kollektivizálás, lakáshiány, a társadalom pszichológiai állapota stb. 1952-ben került sor az első jelentős intézkedésre, amelyet Ratkó Anna egészségügyi miniszter nevéhez kötöttek²⁹⁹⁴ (Ratkó-korszak), s amely megszigorította az abortuszok végrehajtásának feltételeit (81/34/1952. EüM utasítás).²⁹⁹⁵ Propagandát folytattak a gyermekvállalás mellett, még akár házasságon kívül is.²⁹⁹⁶ (Asszonynak szülni kötelesség, lánynak szülni dicsőség – mondta Ratkó Anna.)²⁹⁹⁷ Bevezették a gyermektelenségi adót, amelyet az a 20 és 50 év közötti férfi, illetve 20 és 45 év közötti nő volt köteles fizetni, akinek már volt keresete, de gyereke még nem. Az adó az adóalap 4%-ára terjedt ki [1.004/1953. (II. 8.) MT határozat V. cikk]. A drasztikus szigorítás – mint ahogy arra Jobbágyi Gábor rámutatott²⁹⁹⁸ – nem annyira rendeletek útján (81/34/1952. EüM utasítás, 8100-2/1953. EüM utasítás²⁹⁹⁹) történt, hiszen azok csak bejelentési és nyilvántartási kötelezettséget írtak elő, hanem a tényleges gyakorlat alapján. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Politikai Bizottsága ezt az eljárást így írta elő: „nincs szükség új rendeletekre, a meglévőket kell végrehajtani és egy-két elrettentő példát a sajtóban nyilvánosságra hozni.”³⁰⁰⁰ Így is történt, egymás után születtek az orvosokat hosszú évekre elítélő döntések. A Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása 358. § (2) bekezdése szerint maximum öt év börtön szabható ki, de a bíróságok ennél hosszabb tartamú szabadságvesztést is kiszabtak. Különösen 1953-ban volt kiugróan magas (1307) az abortuszért elítéltek száma.³⁰⁰¹

Ennek következtében az élve születések aránya megközelítette a két világháború közötti arányokat (22-23 ezrelék), viszont ez a korosztály magas létszáma miatt egy sor

²⁹⁹³ Zonda Tamás: *Öngyilkos nép-e a magyar?* Budapest, Végeken Alapítvány, 1995. 160.; Zonda Tamás: *Öngyilkosság, statisztika, társadalom.* Budapest, KSH, 2006. 27.

²⁹⁹⁴ A közhiedelemmel ellentétben nem Ratkó Anna egészségügyi miniszter hozta az abortuszt szigorító intézkedéseket. Az abortusz korábban is tiltott volt, csak a szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszakok miatt függesztették fel a tilalmat 1945 után egy átmeneti időre.

²⁹⁹⁵ PTI Archívum 276. f. 96/91. ó. e.

²⁹⁹⁶ Bukovszky-Buga László: *Engedd megszületni gyermeked.* Budapest, Művelt Nép, 1952.

²⁹⁹⁷ Ratkó Annának egy gyermeke volt, akit a nagyszülők neveltek fel.

²⁹⁹⁸ Jobbágyi Gábor: Az abortuszkérdés pártiratokban: 1950–1981. *Valóság*, 34. (1991), 5. 53.

²⁹⁹⁹ Az 1953. február 8-án kihirdetett határozat a Szovjetunióban 1935. július 27-én kibocsátott rendelkezések átvételét jelentette.

³⁰⁰⁰ Szabó A. Ferenc: Parancsra szülni. Az ötvenes évek népesedéspolitikája. *Hitel*, 2. (1989), 15. 46.; Szabó A. Ferenc: Az abortuszkérdés 1945 után. *Világosság*, 31. (1990), 8–9. 652.

³⁰⁰¹ Mádayi Lajos: *A bírósági statisztikák 1951–55. évi eredményei.* Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1991. 27., 38.

hátrányt szenvedett el az oktatástól kezdve a munkaerő-pozíciókig. Átlagos életkoruk is messze elmaradt a környező országokban élő hasonló korosztályokétól. Különösen a férfiak halandósága vált drámaivá. (Az 1949-ben született férfiak átlagos élettartama 59,3 év!)

1956 nyarán az abortuszok szabályozása terén éppen ellentétesen végletes rendeletek születtek [az 1047/1956. (VI. 3.) MT határozat és a 3401. (VI. 5.) 1956. MT (titkos) határozat], és Nyugat-Európában ismeretlen mértékű abortuszliberalizációt szabadítottak rá a társadalomra. Megint a szovjet mintát követték, hiszen 1955. november 23-án a Szovjetunióban „a nők öntudatosságának és kulturáltságának szakadatlan növekedése eredményeképp” engedélyezték az abortuszt.³⁰⁰² A magyar szabályozás indokolása ennél sokkal lakonikusabb volt: „elég a megvalósításhoz mindenáron való ragaszkodás.”³⁰⁰³ A *Nők Lapja* az abortuszt legalizáló rendelet ismertetése kapcsán kifejtette, hogy a korábbi rendelet „azzal sem számolt, hogy ilyen ütemű népszaporodáshoz viszonyítva nincs elég szülőotthonunk, kórházi ágyunk, bölcsődénk. Néhány évre előre tekintve azt is lehetett volna látni, hogy iskoláink a nevelő munkát akadályozó módon túlszűfoltak lesznek.”³⁰⁰⁴

Mindeközben hiányoztak a fogamzásgátlás eszközei, az egészségügyi felvilágosítás és a kultúra. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése egyébként is erősen frusztrálta a magyar lakosságot. Ennek következtében 1959-re az abortuszok száma már meghaladta az élve születések számát. Az 1960-as évek végén minden második terhesség megszakítással végződött. 100 születésre 134 abortusz jutott.³⁰⁰⁵ Az abortuszok szövődményeként 1956 és 1985 között 150 ezer nő vált meddővé. Czeizel Endre adatai szerint 1956 és 1991 között 70 anya halt meg a műtéti beavatkozás következményeként. Végül a legdöbbenetesebb adat: a rendszerváltozásig 5 millió abortuszt hajtottak végre.³⁰⁰⁶ Kádár János tisztában volt a helyzet súlyosságával, ez kitűnik a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1966. október 4-i ülésén elmondott felszólalásából, mégsem tett semmit sem:

„Amit régen a bábaasszonyok és sarlatánok csináltak, egyénileg tették tönkre az anyákat, most ez nálunk intézményes rend, bocsánat a kifejezésért, mert amit most csinálunk, az szisztematikus tönkretétel hatósági engedéllyel és jóváhagyással. Ez ilyen tömegmérétekben sokkal veszélyesebb. A szülőotthonokra ki van írva, hogy szülőotthon, de azok valóságban angyalcsináló gyárak. Én ezt nem fogom sehol így mondani, de másként nem tudom gondolni.”³⁰⁰⁷

³⁰⁰² A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége 1955. november 23-i törvényerejű rendelete. Megjelent az *Izvesztyija* 1955. november 30-i számában. Heller-Nyekrics (2003): i. m. 266.

³⁰⁰³ Szabó A. Ferenc: Abortusztilalom, anno. A művi vetélés törvényes üldözése Magyarországon 1956 előtt. In Sándor Judit (szerk.): *Abortusz és... jog ...bioetika ...történelem ...szociológia ...pszichológia ...vallás*. Debrecen, Literatura Medica, 1992. 158.

³⁰⁰⁴ *Nők Lapja*, 1956. május 31.

³⁰⁰⁵ Kamarás Ferenc: Terhességmegszakítások Magyarországon. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, 1999. 195.

³⁰⁰⁶ Jobbágyi Gábor: A legális abortusz szövődményei. *Új Ember*, 63. (2007), 45. 9.; Farkas Józsa Márton: *A fiatalok terhességmegszakítása és fogamzásgátlása*. Budapest, Medicina, 1985. 89.

³⁰⁰⁷ MNL OL 288. f. 5/406. ö. e. Horváth Sándor (2012): i. m. 46., 48.

Az abortuszok számának növekedését örömmel nyugtázta a korabeli állami és pártvezetés. Egy 1958-ban, nagy példányszámban kiadott, a születésszabályozásról szóló könyvben kifejtették:

„A szülő nők ápolásának általános tartama kétszerese (7-8 nap) a művi vetélés kapcsán kezeltékének (3-4 nap). Csupán annak a szükséglettel többlet kielégítéséhez, ami akkor adódna, ha az 1957. évben elvetélt magzatok felét kihordták volna, mintegy 1000 új kórházi szülészeti-nőgyógyászati ágyra lett volna szükség. [...] Míg a dolgozó nők vetélései miatt mintegy 170 000, addig a születések miatt 5 400 000 munkanap esett ki az év folyamán.”³⁰⁰⁸

A gyermekvállalási kedv csökkenésével 1958-ban fordult elő először Magyarországon, hogy kevesebb gyerek született, mint amennyi hosszú távra biztosítaná az utánpótlást. Vagyis a szabadságharc utáni kivándorlás és a letargia – párosulva az abortuszok magas számával – megtette a hatását: a nettó termékenységi arányszám először ebben az évben esett a reprodukciót biztosító szint alá. (Ez a mutató arról tájékoztat, hogy mennyi az egy főre jutó azon leánygyermek száma, akik megérik a termékenységi kort.) Az 1960-as évek első felében az élveszületési arány már 13-14 ezrelékre esett vissza. 1962-ben a népesség számához képest Magyarországon született a világon a legkevesebb gyermek,³⁰⁰⁹ az 1980-as években pedig 12 ezrelék alá csökkent. (Még a II. világháború alatt is több gyermek született.)

Hivatalosan e tendencia megállítása érdekében 1966-tól a két- vagy többgyermekesek családi pótlékot, a kismamák pedig gyermekgondozási segélyt (gyes) kaptak [3/1967. (I. 29.) kormányrendelet]. Valójában azért kellett ezt bevezetni, mert nem épült kellő számú bölcsőde,³⁰¹⁰ és az ipari beruházások csökkenése miatt attól tartottak, hogy a nőknek nem tudnak elegendő munkahelyet biztosítani.³⁰¹¹ Ennek ellenére az egygyermekes családokban 29%-kal, a kétgyermekes családokban 44%-kal, a háromgyermekes családokban 51%-kal lett alacsonyabb az egy főre jutó jövedelem.³⁰¹² Ezt a helyzetet az egyszerű emberek számára Kádár János így kommunikálta: „Kicsi vagy koci?”³⁰¹³

A gyes bevezetése csak átmeneti eredményeket hozott. A születési arányszám 1975-től újra csökkenni kezdett. Ezzel egy időben a halandósági mutatók is romlottak, így a magyar lakosság előregedett, és 1980-tól fogyni kezdett.³⁰¹⁴

A kommunista vezetők a születésszám csökkenését örömmel üdvözölték. Friss István szakértői véleménye szerint: „Mivel egy gyermek eltartásához, illetve neveltetéséhez való állami hozzájárulás – az igénybe vett juttatások típusaitól függően – 18 éves koráig 20–100 000 Ft között ingadozik, főiskolásnál pedig 180 000 Ft-ig terjedhet, kétségtelen,

³⁰⁰⁸ Szabady Egon (szerk.): *A születésszabályozás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1958. 48.

³⁰⁰⁹ Tomka (2009): i. m. 54.

³⁰¹⁰ Az 1970-es évek közepén is egy bölcsődei helyre tízen jelentkeztek.

³⁰¹¹ MNL OL Munkügyi Minisztérium XIX-c-5. 147. d.

³⁰¹² Kulcsár Kálmán (szerk.): *Népesség és népesséspolitikai*. Budapest, Kossuth, 1983. 96.

³⁰¹³ *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve. 1970. november 23–28.* (1971): i. m. 159.

³⁰¹⁴ Heller Mária – Némédi Dénes – Rényi Ágnes: *Népességi viták 1963–1986. Századvég*, (1990), 2. 69.

hogy az elmúlt években bekövetkezett születéscsökkenés a népgazdaság terheit átmene-
tileg lényegesen csökkentette.”³⁰¹⁵

A gyerekvállalással szembeni politikát igazolta az is, hogy az 1980-as években eltűn-
tek a televíziós reklámokból a családok. A gyerekeket is lehetőleg kutyákkal helyette-
sítették.³⁰¹⁶

A lakáshelyzet sem sokat javult a 1980-as évek végéig. Még a rendszerváltozás előtti
években is a 30 év alatti fiatal házások 38%-a nem rendelkezett önálló lakással. A leg-
rosszabb helyzetben a Budapesten élő fiatal családok voltak, hiszen itt 50%-os volt
a lakáshiány.³⁰¹⁷ Pedig az 1950-es években 300 ezer társbérletet alakítottak ki. 120 ezren
albérletben éltek, munkásszállón 1955-ben 110 ezren, 1961-ben 225 ezren, az 1970-es
évek végén 150 ezren, az 1980-as évek közepén 120-130 ezren, szükségslakásokban
56 ezren laktak. Csak a városokban 1,8 millióan éltek még az adott kor normái szerint
sem kielégítő lakásviszonyok között.³⁰¹⁸

Az alacsony bérekből szinte reménytelennek tűnt egy lakás megvásárlása. Míg
1938-ban egy peremkerületi egyszobás házat egyévi munkásfizetésből meg lehetett
venni, addig 1980-ban a családi ház vagy lakás ára már húszévnnyi átlagfizetés lett.³⁰¹⁹

A lakáshiány enyhítése érdekében házgyárakban előregyártott elemekből kialakított
panelházakat kezdtek építeni. A panel lakótelepek a II. világháború után jelentek meg
szerte a világon. Ez a lakásépítési módszer a közhiedelemmel ellentétben nem a szoci-
alizmus találmánya, hanem a modern nyugati építészet „vívmánya”, amely az 1920-as
évek funkcionalizmusa nyomán jött létre. Míg azonban az 1970-es években Nyugat-
Európában felismerték, hogy milyen káros hatásai vannak ezeknek a lakótelepeknek,
addig a szovjet típusú diktatúrák nem csak az olcsósága miatt ragaszkodtak ehhez a lakás-
építési módszerhez. Ezért míg Nyugaton a panelházak csak néhány százalékát tették
ki a lakásállománynak, addig Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal adatai
szerint egyötödét.

A szovjet vezetés (s így a magyar is) a szocializmus világhátalakító stratégiájának
jegyében a „tisztá lakás” eszméjét akarta megvalósítani, amelynek szinte semmi más
funkciója nincs, mint hogy aludjanak benne. A szocialista ember termelőerő, akinek
az a haszna, hogy az iparban dolgozik. Ezért az átlagos lakásméretet 54 négyzetméterben
állapították meg, amely a kétgyermekes családmoddellal teszi lehetővé. A tervezők nem
vették figyelembe, hogy milyen fontos a lakás minősége, az otthoni élet, a szabadidő,
az otthon elvégezhető munka, ezért rendkívül kicsi konyhát, kamrát és fürdőszobát

³⁰¹⁵ Idézi Gábor Júlia – Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből*. Budapest, Gesta, 2004. 167.

³⁰¹⁶ Barcy Magdolna – Hanák Katalin: *A család képe a televízióban 1986*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986. 48.

³⁰¹⁷ Fóti (1988): i. m. 105.

³⁰¹⁸ Valuch (2006b): i. m. 44–45.; Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985. 228.

³⁰¹⁹ Fóti (1988): i. m. 132.; Gyáni Gábor: *Bérmunkás és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, Magvető, 1992. 194–200.

alakítottak ki.³⁰²⁰ A házak együttesének nem volt köze ahhoz a térszerkezethez, a tárgyak sajátosságaihoz, amely mellett létrehozták.

A lakótelepek létjogosultságát azzal indokolták, hogy az előregyártott elemekből készült épület előállítási költségei lényegesen alacsonyabbak a hagyományos lakóházakénál. A valóságban a panellakás nettó építési költsége 1984-ben 10 804, míg a hagyományos lakásoké csak 8966 forint volt!³⁰²¹

A lakótelepek révén riasztó kép alakult ki. A nagy, uniformizált épületek szegényebbé tették a környezetet. Átlátható és üres térségek egyszerű, monoton ritmusának a terepe lett. Nem tudták megadni az odatartozás élményét. Magányosságot, nemritkán agresszivitást váltottak ki. A túlzott lakássűrűség lázadást és bűnözést generálhatott. Társadalmi és demográfiai szegregációk alakultak ki. Leginkább a fiatalok voltak ennek a veszélynek kitéve.

A lakótelep megszüntette a kis organikus közösségeket, a lakóhelyhez kötődést, s felszámolta a kollektív tudatot, a nemzeti vagy etnikai identitást. A tömegesen épített panellakások esetében az azonos típusú, méretű és szobaszámú lakásokban az azonos helyen található ablakok, fűtőtestek, vizesblokkok, beépített szekrények, konyhabútorok eleve meghatározták a térhasználat rendjét, a lehető legkisebb területre szorítva vissza az egyéni kezdeményezést, kreativitást.

A „köztulajdon” senkié. A műszaki berendezések elképesztő gyorsasággal mentek tönkre. Leginkább az elektromosvezeték-hálózat, a víz- és gázcsövek stb. Felújításukra csak nagyon ritkán jutott pénz.

A panellakók részesei lettek egymás életének. A szigetelési hiányosságok³⁰²² és a túlszűfolttság miatt a szomszédok pontosan tudták, hogy mit csinálnak a mellettük, felettük és alattuk élők, mikor, mit főznek, milyen zenét hallgatnak, kik látogatják őket, stb. A lakók mégis elszigetelődtek egymástól,³⁰²³ viszont a politikai rendőrség könnyen ellenőrizhette őket.³⁰²⁴

³⁰²⁰ Az 1960-as évek elején elsősorban az *Alföld* és a *Kortárs* című folyóirat hasábjain kialakult vitában amellet érveltek, hogy pazarlás minden lakásba külön előszobát, konyhát, kamrát és fürdőszobát építeni. Nem kell minden családnak hűtőszekrényt, mosógépet, porszívót pazarló módon megvásárolni. A megoldást a „közösségi házban” látták. A kerítéssel elhatárolt családi házat kispolgári csökevénynek titulálták.

³⁰²¹ Fóti (1988) i. m. 161. Vö. https://hvg.hu/ingatlan/20220620_kocsis_janos_balazs_egyetemi_oktato_urbanista_interju_panel_telepszemle

³⁰²² A vasbeton elemekből összeillesztett épületek legnagyobb gyengéje a hő- és hangszigetelés. A szerkezetben elhelyezett szigetelőanyag a természetes korhadás és zsugorodás miatt néhány év alatt egyszerűen eltűnt.

³⁰²³ Konrad Lorenz írta a lakótelepekről: „tömegszállások, melyek csak számukban különböztethetők meg egymástól, de a »ház« nevet nem érdemlik meg, mivel a legjobb esetben is csak haszonemberek istállótelepei, hogy a »haszonállat« analógiájára ezt a kifejezést használjuk. [...] A normális ember önmegbecsülése teljes joggal követeli egyéniségének kifejezését. [...] Figyeljük meg egyszer a kiskertes telepet, hogy milyen megnyilvánulásai vannak az ember individualitásvágyának.” Lásd Konrad Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Sopron, IKVA, 1988. 81. Kopátsy Sándor szerint: „A családi ház nemcsak racionális lakásmegoldást jelent, hanem egyben erősíti a kistulajdonosi tudatot. A szociológia már felismerte, hogy a lakótelepi létforma mennyi magatartási torzulást okoz, és ráadásul mennyire nem a modern termelő-erőknek megfelelően alakítja a tudatot.” Lásd Kopátsy Sándor: *A legfőbb érték az ember? Tervgazdasági Fórum*, (1986), 3. 107–108.

³⁰²⁴ György Péter: A pusztulás ígérete. *Café Babel*, 1. (1991), 2. 31.

A lakótelepek közvetlen módon is károsították az ott lakók egészségét, ugyanis annak ellenére, hogy az azbesztpala rákkeltő hatása 1955 óta ismert volt, még az 1980-as években is tömeges méretekben használták a panelek építése során.³⁰²⁵

Az úgynevezett harmadik generációs emberi jogok

„Magyarország körös-körül füstölög,
Gépek, kohók, gyáarak hangja dübörög.
Száll a füstje egyenesen a kék égre:
Úgy ragyog, mint boldogság, s béke.”
(Kónya Lajos: *Békedal*)

A 20. század második felében – elsősorban a globalizáció és a posztindusztriális problémák hatására – egy sor új emberi jog deklarálása vált szükségessé. Ezeket nem lehet egységes elv alá vonni, hiszen e jogok alanya, kötelezettje és tartalma jelentősen eltér egymástól. Rendszerezésük tehát csak egy új korszakhoz köthető. Ennek megfelelően a közelmúltban kialakult emberi jogoknak csak rövid felsorolását adjuk: az egészséges környezethez való jog, a fejlődéshez való jog, a békéhez való jog, az emberiség közös örökségében való osztozás joga, betegjogok, a fogyatékkal élők jogai, a gyermekek jogai, bioetikai és biomedicinális jogok, személyes adatok védelme stb.

A harmadik generációs jogok esetében még ideológiai elveket sem alakított ki a korabeli propagandagépezet. Csak elkötelezett tudósok és civilek igyekeztek felhívni az illetékes hatóságok és a közvélemény figyelmét ezen jogok jelentőségére – csekély sikerrel.

Betegjogok

Egy totális diktatúrában, ahol az egészséges embereknek is csak korlátozottan érvényesülhettek az emberi jogai, a beteg, kiszolgáltatott emberek még kevésbé számíthattak emberi jogaik érvényesítésére. Az orvosoknak és a betegeknek minimális döntési jogkört hagytak. A vezető orvos (párttitkár) a beosztottjaival, az orvos a betegekkel szemben szigorú alá-fölé rendeltségi viszonyba került. Az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény jellemző módon nem a betegek jogairól, hanem az orvosok kötelezettségeiről rendelkezett. A beteget nem informálták helyzetéről arra hivatkozva, hogy úgysem értené meg a tájékoztatást: előnyösebb tehát, ha automatikusan követi az orvosok, valamint az egészségügyi adminisztráció utasításait. Nem alakulhatott ki az orvos és a beteg között partneri viszony, hiszen a beteg az orvosi jogviszonynak nem alanya, hanem tárgya volt. Minthogy azonban az orvoslás célja nemcsak az adott betegség meggyógyítása,

³⁰²⁵ Rákkeltő-e az azbeszt? *Élet és Tudomány*, 31. (1976), 24. 1147.

hanem az egész ember gyógyítása-kezelése, az orvosnak és a nővérnek jól kell ismernie a beteget ahhoz, hogy megítélje, milyen holisztikus, pszichológiai, szociális és spirituális szükségletei vannak. Ehhez azonban elengedhetetlen a megfelelő kommunikáció.

Nem érvényesültek az egyes betegjogok:

1. Legmagasabb szintű betegellátáshoz való jog. A fájdalom és a szenvedéscsillapításhoz való jog. A szabad orvosválasztás joga.
2. Az emberi méltósághoz való jog. Idetartozik a vallási meggyőződésnek megfelelő kapcsolattartás joga is, ami még a Kádár-korszakban is csak nagyon korlátozottan érvényesülhetett.
3. A tájékoztatáshoz való jog.
4. Az orvosi titoktartáshoz való jog. Az orvosoknak tájékoztatniuk kellett betegeikről a hatóságokat, ezért sokan nem mertek orvoshoz fordulni, ezért ellátatlanul maradtak.³⁰²⁶

Ezenkívül a személyiségvédelem, a pszichiátriai betegek helyzete, az orvosbiológiai kísérletek, a művi megtermékenyítés, az orvosi felelősség stb. szinte ismeretlen jogintézményeknek számítottak.³⁰²⁷

Egészséges környezethez való jog

A környezetvédelem mint emberi jog a fejlett országok jogtudományában már az 1950-es években megjelent. Az 1972. június 5–19. között Stockholmban megrendezett ENSZ-konferencián (az első globális környezetvédelmi összejövetelen) elfogadott 26 irányelv és négy dokumentum révén megkezdődött a tudatos környezetvédelem szabályozása és ennek gyakorlati végrehajtása. Deklarálták, hogy az embernek joga van a megfelelő minőségű környezethez, a Föld természeti erőforrásait pedig meg kell őrizni a jelen és a jövő nemzedékek számára. Minden országnak joga, hogy kiaknázza saját erőforrásait, de nem okozhat kárt más országok környezetében. A *Nyilatkozat az emberi környezetről* az ember környezetátalakító tevékenységében játszott felelősségét hangsúlyozta: „Az ember a környezetének megteremtője és alakítója, a környezet határozza meg fizikai létét, és egyben lehetőséget ad az intellektuális morális és szellemi fejlődésre.” A világkonferencia után a környezetvédelem a világpolitika állandó tényezőjévé vált, és számos nemzetközi megállapodás is született a kérdésben.³⁰²⁸

³⁰²⁶ Jobbágyi (2008): i. m. 58–61.; Blasszauer Béla: *Orvosi etika*. Budapest, Medicina, 1995. 121.; Kardos Gábor: A betegek jogai és az orvos-beteg kapcsolat néhány általános kérdése. *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 25. (1996), 7. 62–72.; Bölcs Ágnes – Jurasits Zsolt – Pordán Endre: A betegek jogai a hazai szabályozás tükrében. *Magyar Jog*, 38. (1991), 5. 276–279.

³⁰²⁷ Nizsalovszky (1970): i. m.; Nizsalovszky (1969): i. m. 387.; Jobbágyi (2008): i. m. 32.; Petschnig (1983): i. m. 47.

³⁰²⁸ Bándi Gyula: *Környezetjog*. Budapest, Osiris, 2000. 13.

A szocialista országok szándékosan maradtak távol a konferenciáról. A szocializmus ideológiájában a környezetvédelemnek, az ökológiai szemléletnek nem alakulhatott ki semmiféle gyakorlata, ugyanis az új szocialista életforma egyik jelképe „a természet-átalakítás zseniális sztálini terve”³⁰²⁹ volt. A korabeli propaganda jellegzetes képi megformálása a füstölő gyár és az ott dolgozó tetőtől talpig olajos munkás.

A természetátalakítás egyik megnyilvánulása volt például Magyarországon a Hanság lecsapolása. Pénzhiányra hivatkozva nem a Hanságot körülölelő övárkot ástak, hanem a legmélyebben fekvő területen készítettek egy csatornát. Ennek következtében a magasabban fekvő területek nyáron teljesen kiszáradnak. Az olcsóság jegyében 1958 és 1972 között 20 ezer, a Kommunista Ifjúsági Szövetség által toborzott fiatal dolgozott úgynevezett társadalmi munkásként. Egyúttal százával irtották a Hanság jellegzetes élőlényét, a rákosi viperát, amit, bár ekkor már Rákosi Mátyás száműzetésben élt a Szovjetunióban, parlagi viperának kellett hívni.³⁰³⁰

A magyar vezetés az első ötéves tervben deklarálta, hogy Magyarországon is a liszenkói–micsurini³⁰³¹ biológiát kell alkalmazni.³⁰³² A Magyar Tudományos Akadémiának és az egyetemeknek a szovjet „tudósok” munkásságát kellett propagálnia. Az iskoláknak pedig az udvarukon ki kellett alakítaniuk egy Micsurin-kertet.³⁰³³ Az erőltetett iparosítás sem szolgálta a környezetvédelmet. Ennek képi hátteréül a lakótelep mellett füstölő gyárképmény szolgált.³⁰³⁴

A lakosság elől eltitkolták a környezetszennyezésről szóló adatokat, így a témával kapcsolatban csak 1986-ban jelenhetett meg egy statisztikai kiadvány.³⁰³⁵ A hivatalos álláspont szerint környezetszennyezés csak a kapitalista országokban fordulhat elő. Ebből következett, hogy aki Magyarországon a környezetvédelem érdekében szólalt fel, könnyen magára vonhatta azt a vádat, hogy ellenséges propagandát folytat.³⁰³⁶ A diktatúra nem tűrte a környezetvédelemmel foglalkozó civil kezdeményezéseket sem.³⁰³⁷ Pedig az emberi környezet védelméről szóló 1976. évi II. törvény szerint: „Minden állampolgárnak joga van arra, hogy emberhez méltó környezetben éljen” [2. § (2) bekezdés]. Mégsem fordult elő egyetlenegyszer sem, hogy populáris akcióként magánszemélyek adtak volna

³⁰²⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54/179. ő. e.

³⁰³⁰ Takács Gábor – Margóczy Katalin: *A dél-hansági élőhelyrekonstrukció (Fertő-Hanság Nemzeti Park) biodiverzitás monitorozása (2001). Kutatási jelentés.* Sarród, Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatósága, 2001.

³⁰³¹ Ivan Vlagyimirovics Micsurin (1855–1935): orosz agrobiológus, növény-nemesítő, a Szovjet Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja.

³⁰³² Igali Sándor: A liszenkoizmus Magyarországon. *Valóság*, 45. (2002), 3. 15.

³⁰³³ MNL OL M-KS 276. f. 33/621. ő. e.; Palasik Mária – Borvendég Zsuzsanna (szerk.): *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956.* Budapest, Napvilág, 2015. 60.

³⁰³⁴ Borsos József: *A hazai környezetvédelem történetéről* (2016. március 29.).

³⁰³⁵ Horváth Eszter (szerk.): *A környezet állapota és védelme.* Budapest, KSH, 1986.

³⁰³⁶ Illés Zoltán – Medgyesi Balázs: A környezet- és természetvédelmi mozgalom szerepe a rendszerváltásban. In Schmidt Mária – Tóth Gy. László (szerk.): *Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok.* Budapest, Kairosz, 1998. 138–139.

³⁰³⁷ Solyom László: *A társadalom részvétele a környezetvédelemben.* Budapest, OMFB Rendszerszervezési Iroda, 1986.

be egy kártérítési keresetet a szennyezést okozó vállalattal szemben. Az irracionális méretű nehézipari és vegyipari beruházások esetében a környezetvédelmi szempontokat egyáltalán nem vették figyelembe. Még a kortárs kutató is elismerte, hogy a döntések meghozatalánál a környezetvédelmi szempontok kevésbé számítottak.³⁰³⁸

A Szabó Imre által meghatározott jogelmélet is az önálló környezetvédelmi jog ellen értvelt, és csak az államigazgatási jog egyik szabályozandó kérdésének tekintette.³⁰³⁹ A szocialista jogtudomány másik meghatározó ideológusa, Eörsi Gyula szerint a környezetvédelmi jog „kvázi jogágnak” volt tekinthető.³⁰⁴⁰ Sajó András³⁰⁴¹ pedig arról értekezett, hogy a marxista jogelmélet szerint – mivel a jogi szabályozás nem alakíthatja a gazdasági viszonyokat – nincs szükség egységes, átfogó, azonos módszerű és mércéjű környezetvédelmi szabályozásra.³⁰⁴²

Elsősorban propagandacélokat szolgált, hogy az 1972-es alkotmánymódosítás során a környezetvédelmet is megemlítette az 57. §. Ugyanezen okból született meg az emberi környezet védelméről szóló 1976. évi II. törvény, amely a kor követelményének megfelelően deklarálta: „Minden állampolgárnak joga van arra, hogy emberhez méltó környezetben éljen.” A gyakorlatban ez az elv nem érvényesülhetett, mivel hiányzott a politikai akarat, és a részleteket szabályozó további törvények és rendeletek sem születtek meg. (Például a talaj és a felszín alatti vizek védelméről szóló törvény jóval a rendszerváltozás után jelenhetett meg.) A folyamatos gazdasági válsággal küzdő ország vezetése alárendelte a környezetvédelmet a pillanatnyi haszonnak.³⁰⁴³ Jó példa erre, hogy csak a lakosság tiltakozása miatt állították le Mosonmagyaróváron és Szentgotthárdon az Ausztriából behozott veszélyes hulladékot is tartalmazó szemét importját, amelyet 1,2 kilométerre tettek le a városi vízmű kútjaitól. Fél évvel később a négy kútból kettőt le is kellett állítani.³⁰⁴⁴

Amennyiben valóban óvni szerették volna a környezetet – mivel minden vállalat állami tulajdonban volt –, egy központi utasítás is elegendő lett volna. Ezzel szemben alkalmanként a hatóságok szabtak ki környezetvédelmi bírságot³⁰⁴⁵ állami vállalatokra, amelyek azonban államérdekre hivatkozva próbálták azokat lealkudni vagy belekalkulálni

³⁰³⁸ Szalai Sándor: A társadalomtudományok és korunk fő feladatai. *Valóság*, 18. (1975), 6. 14.

³⁰³⁹ Prugberger Tamás: A globalizáció és a környezetvédelem neuralgikus kérdései a jogalkotás, a jogkövetés és a jogalkalmazás síkján. *Jogelméleti Szemle*, (2001), 1.; Szabó Imre: A környezetvédelem a népi demokratikus országokban. *Jogtudományi Közlöny*, 29. (1974), 10. 540.

³⁰⁴⁰ Eörsi Gyula: *Jog – gazdaság – jogrendszer-tagozódás*. Budapest, Akadémiai, 1977. 103., 110–112.

³⁰⁴¹ Sajó András (1949–): marxista jogfilozófus, jogszociológus, író, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

³⁰⁴² Sajó András: A környezetvédelem jogi szabályozásának lehetőségei jogelméleti szempontból. In Trócsányi László (szerk.): *Környezetvédelem és a jog*. Budapest, Akadémiai, 1981. 51.

³⁰⁴³ Bándi (2000): i. m. 15–16.

³⁰⁴⁴ Társadalmi jelentés. In Sólyom László – Szabó Máté: *A zöld hullám. Olvasókönyv a környezetvédelmi társadalmi mozgalmakról*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1988. 86.; Tarnói Gizella – Havas Henrik: *Szorító. Mozgó Világ*, 12, (1986), 3. 5.

³⁰⁴⁵ Kilényi Géza: Környezetvédelmi bírság. *Jogtudományi Közlöny*, 30, (1975), 7. 396.

a fogyasztói árakba.³⁰⁴⁶ Előfordult, hogy a Legfőbb Ügyészség képviselője a népgazdaság teherbíró képességére és az állami vállalat műszaki állapotára való hivatkozással érvelt annak érdekében, hogy a környezetvédelmi károk miatt kiszabandó kártérítés összegét csökkentsék.³⁰⁴⁷ A vízszennyezés esetén a környezetvédelmi bírság a kibocsátott szennyvíz mennyiségéhez igazodott. Nem vették figyelembe, hogy a szennyezés elhárítása milyen összegeket emésztett fel.³⁰⁴⁸ A levegőszennyezettségi bírság jelentős részét a vállalatok visszakapták azzal, hogy azt környezetvédelmi beruházásokra költették.³⁰⁴⁹ Az új beruházásoknál a környezetvédelmi szempontok a legtöbb esetben fel sem merültek. A vállalatok ilyen célokra egyébként sem szívesen különítettek el forrásokat.³⁰⁵⁰ Ahol pedig nincs gazdasági verseny, ott a környezetvédelem figyelmen kívül hagyása magától értetődő. Nem számított, hogy milyen elavult és túlzottan nagy fogyasztású gépekkel dolgoznak, mekkora összegű környezetvédelmi bírságot kell befizetniük.³⁰⁵¹ Talán az egyetlen kivétel a tatabányai cementgyár leállítása volt 1984-ben.³⁰⁵²

Nem érvényesült tehát az élethez való jogból levezethető egészséges környezethez való jogosultság. Elsősorban a legszegényebbek életét érintették a környezeti ártalmak, hiszen ők éltek az iparvidékeken, forgalmas helyeken, lakótelepeken. A gyors és erőltetett iparosítás, az urbanizáció, a korszerűtlen közlekedés miatt a levegő szennyezettsége és a zaj Magyarországon több helyen is meghaladta a megengedett mértéket, mégsem intézkedtek a helyzet megoldásáról, és Budapest a világ egyik legszennyezettebb városa lett.³⁰⁵³

A környezetvédelem figyelembevételével folytatott bányászat is hatalmas környezeti károkat okozott. Egyrészt „gyógyíthatatlan” tájsebeket okoztak, másrészt a bauxitbányászat miatt a Dunántúlon átlagosan 30 métert süllyedt a karsztvíz szintje. Ezzel károsították többek között a Tapolcai-tavasbarlangot és a hévízi tavat is. (Egyébként kiszámolták, hogy a hévízi tó nagyobb hasznot hajt a magyar nemzetgazdaságnak, mint a bauxitbányászat.)³⁰⁵⁴ Egy tonna alumínium előállításához ki kellett bányászni 4-5 tonna bauxitot, felhasználtak hozzá 1,3 tonna barnaszenet és 15 ezer kW áramot. A kohók körül több négyzetkilométernyi területet szennyeztek a kibocsátott füst révén, ráadásul a gyártás után megmarad 3 tonna lúgos vörösiszap, amelynek tárolása szintén

³⁰⁴⁶ Kilényi Géza: *A környezetvédelmi jog elméleti alapjai*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1979.

³⁰⁴⁷ Sólyom László: A polgári bíróságok környezetvédelmi ítélkezése és a polgári jog új lehetőségei a környezetvédelemben. In Trócsányi László (szerk.): *Környezetvédelem és a jog*. Budapest, Akadémiai, 1981. 154.

³⁰⁴⁸ Kilényi (1975): i. m. 396.

³⁰⁴⁹ Várkonyi Tibor: *Az élet veresége*. Budapest, Akadémiai, 1988. 113.

³⁰⁵⁰ Bihaly Tamás – Bokorné Ivánfy Katalin: *A környezetvédelem főbb közgazdasági kérdései*. Gödöllő, ATE Mezőgazdaságtudományi Kar, 1974. 43.

³⁰⁵¹ Szabó (1974): i. m. 539–540.

³⁰⁵² Germuska Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest, 1956-os Intézet, 2005. 210.

³⁰⁵³ Bakács Tibor: *Magyar környezetjog*. Budapest, Springer Hungarica, 1992. 47.

³⁰⁵⁴ Várkonyi (1988): i. m. 104.

veszélyezteteti a környezetét.³⁰⁵⁵ A mezőgazdaságban – szintén a rövid távú érdekekre tekintettel – fokozták a műtrágya használatát, ami nagymértékben szennyezte a talajt, a vizeket, és károsította az élővilágot.³⁰⁵⁶

Természetes vizeink is veszélynek voltak kitéve. Magyarországon 1980 és 1985 között évente átlagosan 200 esetben fordult elő rendkívüli vízszennyezés.³⁰⁵⁷ A Balaton vízminősége 1961 és 1982 között rohamosan romlott, a Kádár-korszakban többször tömeges halpusztulásra is sor került. A Balaton biológiai állapota egyre instabilabbá vált. A Keszthelyi-öbölnél a víz több helyen is fürdésre alkalmatlanná vált. Sok fürdőzőnél diagnosztizáltak szem-, bőr- és fülbetegséget, valamint hasmenést.³⁰⁵⁸ Tavaink elhínárosodtak a közeli mezőgazdasági területekről a szokottnál nagyobb mértékben beszivárgó műtrágyától. Az 1960-as évekre a Sajó³⁰⁵⁹ holt vízzé vált. A víz szennyezettsége miatt fürdési tilalmat kellett elrendelni a Duna több szakaszán. A Tiszának a Szamos és a Sajó torkolata alatti szakaszai, a Dráva első szakasza és a Maros „közepesen szennyezett” lett. A Dráva és a Zagyva felső szakasza, a Sajó és több kisebb vízfolyás pedig „erősen szennyezett”. Legnagyobb folyónk szennyezettsége már az ország egyes területeinek ivóvízellátását is veszélyeztette.³⁰⁶⁰ A vezetékes ivóvízhálózat kiépítéséhez képest jelentősen elmaradt a csatornázás. Még 1987 végén is csak 467 településnek építették ki a csatornahálózatát. Emiatt a szennyvíz sok helyen mindenfajta tisztítás nélkül került a talajba, emiatt a felszín alatti vizek nitráttal szennyeződtek. Az ország 3100 községéből 940-nek a vízminősége nem volt megfelelő.³⁰⁶¹ A szennyezett ivóvíz 1980 és 1984 között 43 járványt és 5267 megbetegedést okozott.³⁰⁶² A védett növényfajok 1982-ig szinte akadálytalanul pusztultak. A magyarországi élővilág jóvátehetetlen károkat szenvedett.³⁰⁶³

A magyar lakosság legközvetlenebb módon a zajártalommal találkozott. A rossz minőségű, átlagosan 20 évnél idősebb szocialista autók, pocsék minőségű utak, nagy zajjal működő gyárak, üzemek, rendszeresen a légtérben gyakorlatozó katonai repülőgépek agyi és idegrendszeri károkat, maradandó halláskárosodást okoztak. A legsúlyosabb esetekben még akár 10 évvel is lerövidíthette a halláskárosult élettartamát. Egy 1981-ben

³⁰⁵⁵ Maklári Jenőné: *Életmódunkkal a környezetünkért. A hulladékkezelés története*. Budapest, Fővárosi Pedagógiai Intézet, 2000. 89.; Schmieder Antal – Szilágyi Gábor: A karsztvízháztartás egyensúlyozásának gondoljai és feladatai. *Magyar Tudomány*, 94. (1987), 7–8. 532.

³⁰⁵⁶ Horváth (1986): i. m. 97.

³⁰⁵⁷ Az OKTH elnökének beszámolója az Országgyűlés részére. Budapest, (k. n.), 1987.

³⁰⁵⁸ Herodek Sándor: A Balaton foszfortartalma és terhelhetősége. In *A Magyar Hidrológiai Társaság VI. Országos Vándorgyűlése I. szekció. A tavak élete és vízgazdálkodása*. Hévíz, Magyar Hidrológiai Társaság, 1986. 590.

³⁰⁵⁹ Sallai Ferenc: A Sajó vízminősége, hosszú távú védelme. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 3. (2006), 2. 3–16.; Bakács (1992): i. m. 50.

³⁰⁶⁰ Némédi László – Pietraskó Gizella: A budapesti Duna-szakasz mikrobiológiai állapota. *Vízügyi Közlemények*, 65. (1983), 2. 260.

³⁰⁶¹ Várkonyi (1988): i. m. 93.

³⁰⁶² Kubinyi László: A vízjárványok alakulása az ivóvízellátás fejlődése során Magyarországon. *Egészségtudomány*, (1987), 1. 3–9.; Kuti Vilma et al.: Jelentősebb vízjárványok Pest megyében 1970–1985-ben. *Egészségtudomány*, (1987), 1. 10–15.

³⁰⁶³ Csapody István: *Védett növényeink*. Budapest, Gondolat, 1982.

végzett kutatás szerint a budapesti lakások 35%-a, a többi városi lakások 25%-a volt zajos. Emellett a gyárak, üzemek felében a megengedettnél magasabb volt a zajszint.³⁰⁶⁴

Bár a magyar hatóságok ismerték a nyugat-európai országokban alkalmazott szelektív hulladékgyűjtés módszereit, azt mégsem vezették be Magyarországon. A talaj fokozottan szennyeződött háztartási hulladékokkal, és nem történtek megfelelő intézkedések a szennyvízcsatornák kiépítésére és a szennyvíz tisztítására sem.³⁰⁶⁵

A mezőgazdaságban egyoldalúan csak a termelés növelésének rendelték alá mindent. Ezért, hogy minél jobb termésátlagokat produkáljanak, ellenőrizetlenül alkalmaztak mindenféle kemikáliákat.

1982-ig Magyarországon nem létezett növényvédelem. Az 1982. évi 4. törvényerejű rendelet és a végrehajtásáról szóló 8/1982. (III. 15.) MT rendelet szabályozta a védett növények védelmét. Általában alacsony kárértéket határoztak meg, és nem differenciáltak aszerint, hogy az adott növény mennyire veszélyeztetett. Ezért nem is volt ezeknek a szankcióknak igazi elrettentő hatása.³⁰⁶⁶

Végül meg kell említeni, hogy egyes becslések szerint a megszálló szovjet csapatok több mint 61 milliárd forintra rúgó természeti kárt okoztak. Ezeknek a károknak a mentesítése még negyedszázad után sem történt meg teljes mértékben.³⁰⁶⁷

Személyes adatok védelme

A személyes adatok védelméről szóló első törvény az NSZK Hessen tartományában született meg 1977-ben. A német alkotmánybíróság egy 1983-ban megfogalmazott döntésében kimondta: „Az Alaptörvény [...] biztosítja az egyén illetékességét arra, hogy személyes adatainak felfedéséről és felhasználásáról alapvetően maga rendelkezék.”³⁰⁶⁸

Magyarországon adatvédelem egészen a rendszerváltozásig nem létezett, a politikai rendőrség több százezer emberről gyűjtött törvénytelenül adatokat. A hatóságok adatkezelését nem korlátozta semmilyen jogszabály vagy intézmény.

A személyi számmal való egységes népszerűségi nyilvántartás bevezetését az 1980-as években kezdték el. Az iskolai naplótól kezdve a tartós fogyasztási cikkek vásárlásáig mindent nyilvántartottak, a rendszer hibáinak következtében pedig ártatlan állampolgárok tömegei szenvedtek meghurcoltatást.³⁰⁶⁹

³⁰⁶⁴ Bakács (1992): i. m. 64.

³⁰⁶⁵ Kutas István: *Egy évszázad erőfeszítései fővárosunk tisztaságáért 1895–1995*. Budapest, Fővárosi Közterület-fenntartó Vállalat, 1995.

³⁰⁶⁶ Csapody (1982): i. m.; Csapody István: *A növényfajok védelméről*. Budapest, ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, 1987. 17.

³⁰⁶⁷ Endrédi István: *A szovjet csapatok kivonása Magyarországról és a környezeti károk felszámolásának története*. Budapest–Balatonfüzfő, Palásthy, 2013. 31.

³⁰⁶⁸ Ferenczy Endre: Az adatvédelem külföldi szabályozása. *Jogtudományi Közlöny*, 65. (2010), 3. 135.

³⁰⁶⁹ Solyom (2005): i. m. 178–179.

Vákát

Államigazgatási jog

Feleltetés földrajzórán. A tanárnő felteszi a kérdést:
Ki tudja, jelenleg hol húzódnak a Szovjetunió határai?
Ahol akarja – mondta az egyik kisdíák.
(Pesti vice)

„A romlott és erőszakos bürokrácia kárhozatos és demoralizáló hatalom. Mert az állam csak annyit ér, amennyit alkotó elemei, az egyének érnek. És olyan állam, mely az egyéneket eltörpíteni igyekszik azért, hogy őket engedelmes eszközökül használhassa, kénytelen lesz belátni, hogy kis emberek nagy dolgokat még sohasem hoztak létre.”³⁰⁷⁰
(John Stuart Mill)

Magyarországon az önkormányzatiság hagyományai egészen a kehidai oklevélig (1232) nyúlnak vissza. Ezen a területen is gyökeresen szakítottak a történelmi tradíciókkal és a demokratikus vívmányokkal. A közigazgatást és autonómiát 1949-ben felszámolták, s helyette a szovjet típusú államigazgatást vezették be. Még a terminológiák egy részénél is a szovjet mintát követték. Közigazgatás helyett az államigazgatás kifejezést használták, ami egyébként jól kifejezte, hogy már nem a „köz”, hanem az állam érdekében történik az igazgatás. A magyar *tanács* kifejezés pedig az orosz *szovjet* szó tükörfordítása. A szovjet szó használata az oroszországi 1905-ös forradalom szerencsés találmánya volt; eredeti jelentésében közös gondolkodást, egyenlők gyülekezetét jelentette, és az orosz önkormányzó faluközösségek hagyományára épített. Fő kezdeményezői elsősorban az anarchisták voltak.³⁰⁷¹ Az 1917-es februári forradalom során újjászerveződtek, s az Ideiglenes Kormány hatalmát is korlátozták. A bolsevik hatalomátvétel után rövid időn belül (1918. július 6.) felszámolták őket, de a birodalom, a rendszer és a közigazgatás továbbra is viselte a szovjet nevet.³⁰⁷² Az 1936-os sztálini alkotmány 94. cikke szerint az államhatalom helyi szervei lettek a tanácsok: „Az államhatalom szervei a határvidékeken, területeken, autonóm területeken, körzetekben, városi kerületekben, városokban, községekben (kozák telepeken, falvakban, tanyákon, kislákokban,³⁰⁷³ aulokban³⁰⁷⁴) a dolgozók küldöttjeinek szovjetjei.”

³⁰⁷⁰ Mill Stuart János: *A szabadságról*. Pest, Ráth Mór, 1867. 184.

³⁰⁷¹ Radzinszkij (1997): i. m. 190.; Csekey István: *A szovjet államszemlélete*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1932. 2.

³⁰⁷² Halász Iván: *Az orosz és posztsovjét államépítés és közigazgatási fejlődés sajátosságai*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Tanács, 2013. 41.

³⁰⁷³ Közép-ázsiai falu.

³⁰⁷⁴ Speciális, falu jellegű, elsősorban katonai védelmi célból létrehozott hegyi településforma a Kaukázusban.

A szovjet típusú államigazgatás, amelyet Magyarországon is kialakítottak, az alábbi alapelvek alapján működött.

Tudatosan felszámolták az önkormányzati jellegű igazgatást, és totálisan államosították a közigazgatást.³⁰⁷⁵ A tanácsok nem a helyi közigazgatás, hanem az államhatalom helyi szervei lettek.

A centralizáció elve,³⁰⁷⁶ vagyis a hatáskörök erős központosítása³⁰⁷⁷ révén túlságosan is eltávolodott egymástól a döntéshozók és a döntések által érintettek köre. A döntéshozóknak nem volt kellő információjuk, és ki voltak szolgáltatva a döntés előkészítőinek. Ezt a tendenciát erősítette az is, hogy a hatáskörrel rendelkezők nem mindig merték vállalni a döntés felelősségét, ezért újabb és újabb megfogalmazásban egyre feljebb küldték az előterjesztéseket. Mivel az alacsonyabb szint igyekezett megfelelni a felettes hatóságoknak, ezért sokszor a rájuk nézve kedvezőtlen információkat igyekeztek elhallgatni. Többek között emiatt is hiányzott a szovjet típusú bürokráciából a racionalitás.

A hatalmi és hierarchikus viszonyok személyi függőségen alapuló rendszere épült ki. A pozíciókat felülről lefelé osztották szét, hiszen a centralizált hatalmi mechanizmusban a kiválasztási és döntési jogosítvány szorosan összefonódott. (A jogszabály szerint választáshoz kötött pozíciók betöltésének csak formális utójátéka a testületek gyorsított összehívása és a szavazási eljárás gyors lefolytatása.)

A feladatokat és a hatásköröket nem határozták meg egyértelműen. A felettes államigazgatási szerv vagy pártszervezet bármely ügyet elvonhatott. (A hatáskörelvonás tilalma a gyakorlatban nem létezett.) Az állami hatalom egysége és oszthatatlanságának elve alapján tagadták a törvényhozó, végrehajtó és a bírói hatalom elválasztásának szükségességét.

A pártapparátus (és a politikai rendőrség), illetve az államigazgatás szervezetének teljes összefonódása következtében minden fontosabb állami feladatért egy erre kijelölt pártfunkcionárius vagy funkcionáriuscsoport volt a felelős. A párt központi, középszintű és helyi apparátusában felállítottak osztályokat, bizottságokat, amelyeket felelőssé tettek az iparért, a mezőgazdaságért, a rendészetért, a honvédségért, a belügyekért, a külügyekért, az oktatásért, a kultúráért stb. Ezzel egy bonyolult, még az érdekelt irányítók számára is alig áttekinthető igazgatási szervezetet hoztak létre.

A pártapparátuson belül rendszerint jóval kisebb létszám foglalkozott egy-egy feladatkörrel, mint ahányan a párhuzamos állami szervezetben tevékenykedtek. A pártapparátus elsősorban politikai,³⁰⁷⁸ az államigazgatási pedig adminisztratív funkciót látott el. Kovács István ezt a gyakorlatot így magyarázta meg a szovjet példára hivatkozva:

³⁰⁷⁵ Lenin nyomán ezt az elvet „demokratikus centralizmusnak” nevezték, amelyből a demokrácia csak frázis, a centralizmus pedig túlhajtott realitás volt. Lásd Hajdú Zoltán: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2001. 181.

³⁰⁷⁶ Az önkormányzatiság eszméjét 1949 után csak „burzsoá állönkormányzatokként” emlegették. Lásd Belényi (1998): i. m. 50.

³⁰⁷⁷ A cél az, hogy az egész társadalmat egy központból, „egyetlenegy terv alapján” lehessen irányítani. Lásd Friss István: A szocialista iparosítás elvi kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 5. (1951), 1.

³⁰⁷⁸ Az élet minden részét áthatotta a politika.

„Az elvtársaknak meg kell érteni, hogy pártunk uralkodó, vezető párt és a vezetést úgy tudjuk biztosítani ezen a vonalon, ha a legfontosabb kérdéseket behozzuk ide megvitatás végett.”³⁰⁷⁹

A jogállamiság elvének teljes elvetésével a párthatározatok, felettes szervek döntései, utasításai a jogi normák fölé emelkedtek. Az államigazgatási apparátust nem kötötték a jogszabályok, nem kellett tiszteletben tartaniuk az államigazgatási jogviszonyokat és az állampolgárok alanyi jogait. Egyúttal megszüntették az államigazgatás ellenőrzésének vagy állampolgári kontrolljának még az elvi lehetőségét is. 1950-től kezdve például nem működhetett a Közigazgatási Bíróság sem (1949. évi II. törvény, 4080/1949. kormányrendelet). Amennyiben az állampolgárt sújtó jogellenes határozat született, azt nem lehetett bíróság előtt megtámadni.³⁰⁸⁰ Ezen elv alól az 1957. évi IV. törvény tett néhány kivételt. Szűk körben lehetővé tették a rendkívüli perorvoslatot. A polgári perrendtartási törvény módosításakor (1972. évi 26. tvr.) már azt is szabályozták, hogy milyen eljárási szabályok szerint lehet megtámadni a bíróság előtt az államigazgatási szervek határozatait.

Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság Alkotmányának a tanácsokra vonatkozó rendelkezéseit az 1950. évi I. törvény (az első tanácstörvény), illetve az 143/1950. MT rendelet valósította meg. A tanácsrendszer nem csupán szervezetiileg formálta át az államigazgatást, hanem annak funkcióját és működési mechanizmusát is teljes egészében megváltoztatta. Az új rendszer a demokratikus önkormányzatok eszmei függetlenségével szemben, annak tagadásaként a szovjet mintájú állampárt által ellenőrzött, erősen centralizált, alá-föle rendeltségi viszonyokra épülő szervezetet épített ki. Megszüntették a demokráciát, a végrehajtó hatalom bármilyen kontrollját és a civil szervezeteket. Ezzel kiiktatták az egyén és a központi hatalom közötti közvetítő intézményeket. A tanácsok Végrehajtó Bizottságai ellenőrizték a tanácsokat, a tanács elvileg ellenőrizte a Végrehajtó Bizottságot, de a jelentősebb ügyekben a felettes szervek döntöttek.³⁰⁸¹ A Végrehajtó Bizottság két tanácsülés között helyettesítette a tanácsot. Ennek következtében egyre inkább a Végrehajtó Bizottság kezdte gyakorolni a tanácsok hatásköreit, mivel nem rendelkeztek a két szerv hatásköreinek egyértelmű elhatárolásáról. Még szabályrendeleteket is alkottak. A hivatali apparátust is a Végrehajtó Bizottság irányította.³⁰⁸²

Megszűntek a körjegyzőségek, elkobozták a községi tulajdont, és a tanácsai költségvetés beépült az állami költségvetés rendszerébe. Így a saját anyagi eszközökkel nem rendelkező tanácsok még inkább kiszolgáltatottá váltak a központi hatalomnak. A gyakorlatban tehát a tanácsok a központi akarat pusztá végrehajtoivá, a központi hatalom

³⁰⁷⁹ Idézi Szabó Klára: A tanács és a párt kapcsolata az ötvenes évek első felében. In Bencsik Zsuzsanna – Kresalek Gábor (szerk.): *Az ostromtól a forradalomig. Adalékok Budapest múltjához 1945–1956*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1990. 54.

³⁰⁸⁰ Stipta (1997): i. m. 166.

³⁰⁸¹ Dallos Ferenc: *A tanácsok a szocialista demokrácia szervei*. Budapest, Kossuth, 1964. 153.

³⁰⁸² Papp Lajos: A tanácsok negyedszázados tevékenysége. In Kovács Tibor (szerk.): *A tanácsrendszer negyedszázada. Tanulmányok*. Budapest, Nyomtatványellátó Vállalat, 1976. 27.

helyi szerveivé váltak. Beér János önironikus mondása szerint: a tanácsok nem a helyi hatalom szervei, hanem a hatalom helyi szervei lettek.³⁰⁸³

A községek polgáraiból állampolgárok lettek, akik történetesen valamelyik településen éltek. A tanácsok tevékenysége a központi utasítások végrehajtására degradálódott. A lakosság kommunális ellátását, szociális problémáit meg sem kísérelték megoldani. A korábbi választott szervek és kinevezett tisztségviselők elnevezése sem maradhatott meg.³⁰⁸⁴

A Minisztertanács irányította a megyei tanácsok munkáját, felügyeletet gyakorolt felettük. Az ellenőrzés keretében közvetlenül irányította a megyei, a fővárosi tanácsok Végrehajtó Bizottságát, megsemmisíthette azok határozatait. Döntött az egyes települések közötti pénzügyi átcsoportosításokról, a közigazgatási határok megváltoztatásáról.

Ezt tükrözi Kádár János belügyminiszternek a törvényhez fűzött indoklása is:

„A törvényjavaslat [...] biztosítja az államhatalom szilárd egységét, a központi irányítást, az országos érdekek érvényesülését, biztosítja azt, hogy az államigazgatás tevékenységének minden területén előmozdítsa az ötéves népgazdasági terv megvalósulását. Az állam szilárd egysége nyilvánul meg abban, hogy a helyi tanácsok egymással fölé- és alárendeltségi viszonyban állnak és végső fokon alá vannak rendelve az államhatalom és az államigazgatás legfelsőbb szerveinek: az országgyűlésnek, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának és a Minisztertanácsnak.”³⁰⁸⁵

A tanácsokat emellett az ugyancsak hierarchikus rendben működő pártszervezeteknek is alárendelték. A pártszervezetek a tanács egész tevékenységét, szakmai munkáját felügyelték és ellenőrizték. Ennek érdekében a különböző szintű pártszervezeteken belül önálló egységeket alakítottak ki, de a bonyolult rendszerben a pártszervezet más egységeihez is tartozott egy-egy tanácsai részfeladat. A pártközpontban például az adminisztratív osztály a tanácsok állami irányítását kísérte figyelemmel, 1950 májusában a párt- és tömegszervezeti osztályon tanácsai alosztályt szerveztek, ezen túlmenően az agitációs és propaganda-, a személyzeti, a gazdaság ügyek intézésébe egyenként más osztályok is bekapcsolódtak. A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Pártbizottságának a várospolitikai, később az adminisztratív osztályához tartozott a tanácsok irányítása, s a kerületi pártbizottságoknál is dolgoztak tanácsai munkáért felelős munkatársak.³⁰⁸⁶

Az állampárt számonkért és utasított. A tanács alárendelt helyzete sohasem lehetett kétséges. A feladatokat és a hatásköröket nem határozták meg egyértelműen, így

³⁰⁸³ Pálné Kovács Ilona: *Közigazgatási alapok*. Budapest, Unió, 2003. 82.

³⁰⁸⁴ Papp (1976): i. m. 29.

³⁰⁸⁵ A megyei tanácsok elvileg tehát a kormánynak voltak alárendelve, valójában az irányítási, ellenőrzési jogot 1953-ig a Belügyminisztérium látta el. Ez a rendszer a későbbiekben sem változott, Brezsnyev szerint „a tanács saját területén az államhatalom legfelsőbb szerve [...], a legfőbb hatalom részecskéje”. Idézi Dzhangir Abbasovics Kerimov – Lakos Sándor (szerk.): *A szocialista állam képviselői rendszere. A Szovjetunió és Magyarország tapasztalatai alapján*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1981. 12–13.

³⁰⁸⁶ Gyarmati György: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében 1950–1953. *Magyar Tudomány*, 43. (1998a), 10. 1184.

a pártszervezet bármilyen feladatot magához vonhatott.³⁰⁸⁷ Szinte minden lényeges tanácsi döntést, tanácsi és végrehajtó bizottsági határozatot, elnöki utasítást stb. pártbizottsági egyeztetés előzött meg, ha ez az egyeztetés – leggyakrabban időhiány miatt – nem történt meg, a testületi üléseken nem született döntés, a témát levették a napirendről. A Budapesti Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke tagja volt a Magyar Dolgozók Pártjának Budapesti Bizottsága Végrehajtó Bizottságának, a Budapesti Bizottság titkára a Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának, a Budapesti Bizottság titkára pedig a Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának. Amikor az illetékes párttitkár nem volt tagja a Végrehajtó Bizottságnak állandó tanácskozási joggal, akkor is meghívót kapott a Végrehajtó Bizottság üléseire. A Budapesti Bizottság minden, a tanács vezető szervei, tisztviselői által készített anyagot megkapott (a tanács és a Végrehajtó Bizottság ülésének anyagát, a végrehajtó bizottsági elnök havi jelentését stb.).

Kifejezetten a pártbizottságok tájékoztatását szolgálták a hetente meghatározott szerkezetben írt hangulatjelentések, amelyeket kezdetben csak két tanácsi vezető kapott meg: a végrehajtó bizottsági elnök és a tanács pártbizottságának titkára. A hangulatjelentéseken kívül is kért a pártbizottság esetenként jelentést bizonyos témákból.

A tanácsoknak az állampárttól való függését megalapozta a hatásköri lista, illetve a személyzeti politika. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága utasította az Országos Káderosztályt, hogy készítsen tervet a tanácsok felállítására: „Ennek összeállításánál legyen figyelemmel arra, hogy az egyes tanácsokra vonatkozóan biztosítsa a Pártnak megfelelő irányítását. Az illetékes pártszervezet titkára mindenképpen legyen a tanács tagja, emellett a konkrét adottságok határozzák meg a pártszervezet és a VB közvetlen kapcsolatát: a VB elnöke általában legyen a pártbizottság tagja.”³⁰⁸⁸

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Politikai Bizottságának 1950. november 10-i ülésén a tanácsválasztás után Rákosi Mátyás határozta meg az irányadó modellt: „Az elnökök 97,5%-a párttag. Ezek nem lehetnek párttitkárok. Az a kommunista lesz a falu vezetője, aki egyben elnök vagy titkár. [...] Meg kell tanítani a párttitkárokat, hogy ők vezessék a tanácselnököt, mert ha a falu látja, hogy a tanácselnök is a Párttól kapja az utasítást, más lesz a helyzet.”³⁰⁸⁹

Részben az 1953-as, a Nagy Imre-kormány által kezdeményezett reformterv és a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának irányelvei által elindított folyamat egyik, megvalósult következményeként alkották meg az 1954. évi X. törvényt. A második tanács törvénnyel némileg racionálisabb államigazgatást akartak kialakítani. Így a tanácsok hierarchiáját végső soron a Népköztársaság Elnöki Tanácsának, a Végrehajtó Bizottságokat pedig a Minisztertanácsnak rendelték alá, valamint horizontálisan a tanácsnak. A szakigazgatási szervek a minisztériumoknak és egymásnak, illetve a Végrehajtó Bizottságnak alárendelten működtek. Továbbra is részt kellett venniük a begyűjtésben és a mezőgazdaság kollektivizálásában.

³⁰⁸⁷ Szabó Klára (1990): i. m. 52.

³⁰⁸⁸ Szabó Klára (1990): i. m. 52.

³⁰⁸⁹ Szabó Klára (1990): i. m. 52.

A tanácsstagok választásánál áttértek az addigi lajstromos szavazásról az egyéni választókerületi rendszerre [60/1954. (IX. 25.) MT rendelet a tanácsok tagjainak választásáról szóló 1954. évi IX. törvény végrehajtásáról].

A városok kikerültek a járási tanácsok alárendeltségéből, s többségük járási jogú városként a megyei tanácsok irányítása alá került, míg Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged megyei városként kikerült a megyei tanácsok igazgatása alól. Ezzel a korrekcióval visszatértek a magyar közigazgatás azon történelmi hagyományához, amely a városokat és megyéket igazgatási jogállásuk vonatkozásában egyenlőnek tekintette, és közvetlenül kapcsolódtak a központi irányításhoz. Ennek ellenére a pártszervezetekben viszont megmaradt a területi elv, a városi pártbizottságok a megyei pártbizottságok irányítása alá tartoztak.

Az 1954. évi X. törvény emellett megfogalmazta a tanácsok intézményirányító szerepét is. Eszerint több ezer államosított intézmény és kisebb vállalat került a tanácsok igazgatása alá.

Az állami begyűjtéssel kapcsolatos feladatok ellátásáról szóló 1954. évi 6. törvényerejű rendelet kivonta a begyűjtési apparátust a tanácsok irányítása alól, de továbbra is a Végrehajtó Bizottság elnöke felelt a begyűjtési tervek teljesítéséért. Ráadásul a tanácsok szervek szabálysértési hatáskört kaptak, és ennek megfelelően ők szabtak ki bírságokat, rendeltek el végrehajtást. Ezzel rájuk rótták a legnépszerűtlenebb feladatok végrehajtását.³⁰⁹⁰ Apró Antal, a Minisztertanács elnökhelyettese 1955. május 13-án a városi és a járási végrehajtó bizottsági elnökök részére tartott országos értekezleten tovább fokozta a tanácsok felelősségét a termelőszövetkezetek irányítására vonatkozóan: „A termelőszövetkezetek állapotáért a tanács Végrehajtó Bizottsága teljes mértékben felelős. Ha tehát egy termelőszövetkezetnél alacsony a termés, laza a fegyelem, azért a Végrehajtó Bizottság s a Végrehajtó Bizottság elnöke felelős. Neki kötelessége felelősségre vonni, ha alacsony a tejhozam az állattenyésztési szakembereket, ha kapálatlan a terület, ezért növénytermesztési szakembereket [...]”³⁰⁹¹ Szobek András begyűjtési miniszter az ellenőrzés szigorúságának fokozására utasította a Végrehajtó Bizottságok elnökeit: „A tanácselnök elvtársak naponta ellenőrizték a begyűjtési munkát. Be kell számoltatni, felelősségre kell vonni, nem szabad tűrni semmi lazaságot.”³⁰⁹²

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején az önkényesen létrehozott és a totális diktatúrát kiszolgáló tanácsrendszer néhány nap alatt kártyavárként összeomlott. A városokban és a községekben teljesen spontán módon forradalmi bizottságok és nemzeti bizottságok alakultak. A magyar nemzet bebizonyította, hogy milyen jól tudna működni az önkormányzati rendszer.³⁰⁹³ A Kádár-kormány a 17/1956. (XII. 8.) kormányrendelettel

³⁰⁹⁰ Gyenei Márta: Munkás-paraszt „szövetség” és településpolitika (1950–1956). *Szociológia*, (1990), 1–2. 44.

³⁰⁹¹ Apró Antal: Előadói beszéd a járási VB elnökök országos értekezletén. *Állam és Igazgatás*, 7. (1955), 3–4. 127.

³⁰⁹² Szobek András: A tanácsok begyűjtési munkájáról. *Állam és Igazgatás*, 7. (1955), 3–4. 149.

³⁰⁹³ Szokolczai – Á. Varga (2003): i. m.; Szokolczai Attila: Közvetlen és képviselői demokrácia 1956-ban. *Belvedere Meridionale*, 29. (2017), 1. 20.

azonban megszüntette a nemzeti bizottságokat, és 1957-ben visszaállították a tanácsokat. A forradalom idején megválasztott vezetők egy részét letartóztatták és elítélték.³⁰⁹⁴

Az 1960-as évek reformjainak hatására született meg az 1965. évi 8. törvényerejű rendelet, amely felhatalmazta a kormányt, hogy a később kibocsátandó törvény előkészítése érdekében, a tanácsi munka továbbfejlesztése céljából az államhatalom helyi szerveinek és azok bizottságainak hatáskörét, illetékességét és működését addig is a második tanácstörvénytől eltérően rendezze. Ennek során először kiadták a 2.024/1967. (V. 28.) kormányhatározatot, amely a szakigazgatási szervek kettős alárendeltségét megszüntetve előírta, hogy a miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) irányítási jogát elsősorban jogszabályok útján gyakorolja.

Az 1968-ban bevezetett új mechanizmus nyomán készült el az 1971. évi I. törvény, az úgynevezett harmadik tanácstörvény. Ez elvben deklarálta a tanácsok önkormányzatiságát,³⁰⁹⁵ mivel azokat a 2. § (1) bekezdés a „nép hatalmát megvalósító szocialista államnak, a demokratikus centralizmus alapján működő népképviselői-önkormányzati és államigazgatási szervei”-ként definiálta. Azonban kerettörvény lévén sem a törvény, sem pedig az indoklás nem részletezte az önkormányzati jogosultságok mibenlétét. A hézagos szabályozás pedig megkönnyítette a tényleges hatalmi viszonyok érvényesülését. Ennek egyik példája, hogy a Végrehajtó Bizottság hatáskörét tovább bővítették, hiszen 1971 után ez a szerv irányította a szakigazgatási szerveket, felügyelte a tanácsi vállalatokat, intézményeket, előkészítette a tanácsüléseket, és végrehajtotta a tanácsi határozatokat. Az önkormányzatiság már azért sem működhetett, mert a tanácsok testületei évente négyszer-ötször üléseztek. Önálló rendeletet csak nagyon szűk mozgástérrel alkothattak. Egyébként is a finanszírozási forma eleve lehetetlenné tett bármilyen mértékű önállóságot.³⁰⁹⁶

Mindazonáltal a társadalmi-politikai közéletben az 1970-es, 1980-as években lassú változások indultak meg, amelyek erős visszafogottságuk ellenére is lehetővé tették, hogy szerény mértékben, de működhessenek a helyi önszervező, érdekérvényesítő mechanizmusok. A lakosság foglalkozási és más vetületekben az önkormányzatiság néhány elemét kezdte gyakorolni.³⁰⁹⁷

1945 és 1949 között a mértéktelen központosítással együtt a közigazgatás személyi állományát is nagymértékben kicserélték. A kommunista párt utasításának megfelelően csak 1946-ban az úgynevezett B-listázás címén 100 ezer közalkalmazottat bocsátottak el

³⁰⁹⁴ Horváth Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő megtorlás egyik sajátos szempontjáról. In Balla Judit – Borbély Zoltán – Koltay András (szerk.): „A köztársaság nevében!” Pálinská György emlékkönyv. Budapest, Rejtjel, 2007c. 101.

³⁰⁹⁵ Kaltenbach Jenő: A magyar önkormányzati felügyelet. *Magyar Közigazgatás*, 40. (1990), 5. 413.

³⁰⁹⁶ Kilényi Géza: Gondolatok a tanácsi szervezet továbbfejlesztéséről. In Böhm Antal (szerk.): *Lehet-e közélet a lakóhelyen? A társadalom önkormányzati esélyei*. Budapest, Kossuth, 1988b. 73.

³⁰⁹⁷ Réfi Attila: A helyi közigazgatás kérdései Magyarországon 1945–1989. In Gergely Jenő (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I. kötet. Budapest, L'Harmattan, 2005. 94.; Verebélyi Imre: *A tanácsi önkormányzat*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1987.

az állásából.³⁰⁹⁸ Emiatt a közigazgatás megbénult.³⁰⁹⁹ Mivel a kommunisták nem tudtak kellő számú, megfelelő végzettséggel rendelkező tisztviselőt a helyükre ültetni, ezért a korábbi képesítési rendszert elkezdték felszámolni [1030/1945. (IV. 26.) ME rendelet, 200.240/1946. (IV. 28.) BM rendelet, 1150/1945. (V. 4.) ME rendelet stb.].

Az államigazgatásban dolgozó vezetők és beosztottak kiválasztásánál a legfontosabb kritériumnak a politikai megbízhatóság számított. A rendszer iránti lojalitás és a pártvezetés iránti hűség pótolta a rátermettség vagy a szakértelem fogyatékosságát. Ez az elv fordítva már nem érvényesülhetett. A legnagyobb tehetség, szaktudás sem ellensúlyozhatta a megbízhatóság kritériumát. Ilyenkor Sztálint idézték a legtöbbször: „A kádereket először is politikai szempontból kell kiválogatni, vagyis aszerint, hogy alkalmasak-e az adott konkrét munkára.”³¹⁰⁰

A szakértelemre vonatkozó mindenfajta felvetésre kész volt a sablonos válasz: „ha egy munkás alkalmas vezérigazgatónak, akkor alkalmas ilyen szervek, ügyosztályok vezetésére is.”³¹⁰¹ Ennek jegyében a régi szakképzett közigazgatási apparátust szinte teljes mértékben lecserélték. Az új, megbízható, úgynevezett népi káderek jelentős része viszont meglehetősen alacsony iskolai végzettséggel és csekély igazgatási ismeretekkel rendelkezett. (Emiatt is nőtt az államigazgatás létszáma és központosítása.) A járási vezetők 83,3%-a az 1950-es években legfeljebb a nyolc általánost végezte el. 1952-ben az egyik bér- és termelési továbbképzésen részt vevő funkcionáriusok 70%-a nem ismerte a négy számítási alaplételemet.³¹⁰² Az új népi káderek jelentős része nemcsak az írással, de még az olvasással is hadilábon állt. Ennek következtében még az utasítások és a rájuk vonatkozó rendelkezések elolvasása és megértése is nehézségbe ütközött, de ugyancsak nagy nehézségek árán tudtak egy határozatot megfogalmazni, leírni.³¹⁰³ A községi vezetők iskolázottsága még az országos átlagot is jóval alulmúlta.³¹⁰⁴ Ráadásul Rákosi Mátyás többször is értelmiségellenes kijelentéseket tett. Arra utalt, hogy a tanácsokba beférkőzött iskolázott emberek között ott bujkál az ellenség.³¹⁰⁵

³⁰⁹⁸ Balogh Sándor: A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért. Az 1946. évi bélista végrehajtása és revíziója. *Párttörténeti Közlemények*, 20. (1974), 2. 78.

³⁰⁹⁹ Gyarmati (2011a): i. m. 76.

³¹⁰⁰ Sztálin (1950b): i. m. 728. Vö. Kiss Pál: Helyi tanácsaink kádermunkájának néhány kérdése. *Állam és Igazgatás*, 5. (1953), 12. 636.

³¹⁰¹ Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát. Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1949c. 144.; Gyarmati György: Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszer előkészítő munkában. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 2. 185.

³¹⁰² Erdei Ferenc: Felszólalás a tanács törvény vitájában. *Állam és Igazgatás*, 6. (1954), 8–9. 430. Vö. Gyarmati György (1998b): i. m. 1183.; Kiss Pál – Kovács Tibor: Eredmények – feladatok a személyzeti munkában. *Állam és Igazgatás*, 20. (1970), 10. 926.

³¹⁰³ Szamel Lajos: Az államigazgatási dolgozók fogalma és jogállásuk szabályozása. In Fonyó Gyula (szerk.): *A közigazgatás személyi állománya. Tanulmányok az összetétel, az anyagi és erkölcsi megbecsülés köréből*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1980. 20.; Gyarmati (2011a): i. m. 216.

³¹⁰⁴ Lőrincz Lajos: *A személyzeti politika változásának szakaszai a magyar közigazgatásban 1945 után*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1986. 11.

³¹⁰⁵ Tatár Kiss Lajos: A Hajdú-Bihar Megyei Tanács munkájáról. *Állam és Közigazgatás*, 3. (1951), 3–4. 136.

A szovjet típusú diktatúra egyrésről a társadalmi élet minden szegmensét irányítása alá akarta vonni, másrésről ezt alacsony képzettségű és képességű emberekkel próbálta megvalósítani. Ezt a problémát az igazgatási apparátus felduzzasztásával próbálták áthidalni. Míg 1935-ben 127 ezren dolgoztak az államigazgatásban, addig 1954-re ez a szám 290 ezer főre nőtt.³¹⁰⁶ Az alkalmatlan, hozzá nem értő bürokraták még inkább a felsőbb utasításokra vártak. Nem mertek dönteni még a legalapvetőbb kérdésekben sem. Az államigazgatásban dolgozók nem rendelkeztek megfelelő információkkal. Ezt a hiányt akarták pótolni a *Magyar Hírlap* című napilap elindításával, kezdetben nem sok sikerrel.³¹⁰⁷ A korabeli sajtó szinte alig közölt valós és hasznosítható információkat. Az irányítási gyakorlatban egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek az adminisztratív módszerekre, sokszor a nyers erőszakra. A szakértelmen alapuló, jogi keretek között működő közigazgatást felváltotta a parancsolgató államigazgatás.³¹⁰⁸

A szovjet típusú államigazgatásban tehát nem alakulhatott ki a modern bürokráciára jellemző, három elkülönülő, de egymást kiegészítő csoport: 1. politikusok, 2. igazgatási-jogi szakemberek, 3. szakértők. A szocialista országok igazgatási apparátusának élén szakemberek helyett bürokratikus funkciót betöltő vezetők álltak. Az autonóm, relatíve önálló közigazgatási szakember típusa ellentétben állt volna a rendszer működési mechanizmusával. Igazgatási-jogi szakemberek helyett pedig a politikai-szervezeti szocializáció keretei között gyakorlati rutint szerzett bürokraták végeztek igazgatási feladatokat. Valódi szakértőket a lehető legritkább esetben vettek igénybe az államigazgatásban.

1953-ban Budapesten létrehozták a Tanácsakadémiát.³¹⁰⁹ Ezzel egyes állásoknál ki lehetett váltani a jogi végzettséget (1104/1954. MT utasítás). Az államigazgatásban dolgozókat érettségi nélkül is felvették a Tanácsakadémiára, amelynek sikeres teljesítése után a Végrehajtó Bizottságok vezetői felvételi nélkül bekerülhettek az állam- és jogtudományi karok II. évfolyamára.³¹¹⁰

1954-ben felmerült az a javaslat, hogy legalább a Végrehajtó Bizottságok titkárainak írjanak elő valamilyen képesítési követelményt. Erdei Ferenc igazságügy-miniszter azonban ettől a felvetéstől mereven elzárkózott.³¹¹¹ A vezetők kiválasztása terén 1956 után még inkább a megbízhatóságra helyeződött a hangsúly.³¹¹²

A szakképzettség irányába tett első szerény lépést az 1021/1960. (IX. 4.) kormányhatározat jelentette, amely képesítési követelmények bevezetését rendelte el a tanácsok

³¹⁰⁶ Belényi (2009): i. m. 65.

³¹⁰⁷ Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, Média tudományi Intézet, 2013. 75.

³¹⁰⁸ Lőrincz (1986a): i. m. 12.

³¹⁰⁹ Megnyílt a Tanácsakadémia. *Szabad Nép*, 1953. szeptember 8. 2.

³¹¹⁰ 1.047/1952. (XI. 21.) MT határozat: A Tanácsakadémia felállításáról. Kiss Pál: A tanács vezetőik és az apparátus oktatása. *Állam és Igazgatás*, 12. (1962), 1. 42.

³¹¹¹ Erdei (1954): i. m. 430.

³¹¹² Lőrincz (1986a): i. m.

végrehajtó bizottságai titkárságainál és szakigazgatási szerveinél. A képesítési követelményeket 17 év múlva kiterjesztették a központi szervezetekre is [25/1977. (VII. 9.) MT rendelet].

Az iskolai végzettség aránya még így is rendkívül alacsony maradt, hiszen míg a teljes lakosság 31,3%-a végezte el a nyolc osztályt, addig a községi VB-titkároknak 45%-a rendelkezett általános iskolai végzettséggel, vagyis alig emelkedett a képzettségük az átlag fölé. Csak 1968-tól rendelkezett úgy egy kormányhatározat, hogy egy államigazgatási funkció betöltésénél a szakmai alkalmasságot is figyelembe kell venni. A gyakorlatban azonban alig érvényesült ez az ajánlás.

Az 1971. évi harmadik tanács törvény már szigorította a képzettségre vonatkozó előírásokat, de a törvényi előírásoknak az apparátusnak csak 75-80%-a felelt meg. Végül 1978-ban az Államigazgatási Főiskola létrehozásával (1977. évi 3. tvr. az Államigazgatási Főiskola létesítéséről) kezdődött a személyzeti politika új szakasza.³¹¹³ Ekkortól kezdve dolgoztak nagyobb számban közigazgatási szakemberek a magyar államigazgatásban. Azonban mindezzel párhuzamosan egy különös jelenségre figyelhetünk fel. Ugyanis amíg a tanácsok vezetőinél egyre szigorúbban igyekeztek elérni, hogy felsőfokú végzettségük legyen, addig a központi kormányzerveknél, ideértve a minisztériumokat is, továbbra is elegendőnek bizonyult a középiskolai végzettség.

Minden tanácsi tisztviselőt „állami tisztviselővé” minősítettek, akiket nem a névlegesen működő önkormányzat, hanem a központi államhatalom nevezhet ki, és semmilyen felelősséggel nem tartoztak ezután az állampolgároknak, kizárólag feletteseiktől függtek, azoknak voltak alárendelve. Ennek teljes körű érvényesülése érdekében az úgynevezett nyitott személyzeti politika elvét követték. Megszüntették a munkajogi védelmet. 1951-től kezdve³¹¹⁴ A munka törvénykönyvének hatályát kiterjesztették az államigazgatásban dolgozókra is. Ami azt is jelentette, hogy a bérrendszer elvesztette ösztönző jellegét, a korábbi fokozatos előrelépés lehetőségét [38/1950. (I. 29.) MT határozat]. A végzettség, a jó minőségű munka és a teljesítmény ekkortól már nem jelentett automatikusan magasabb fizetési besorolást, a vezetők szűk köre a bérkeretből önkényesen adhatott jutalmat.³¹¹⁵

A tanácsrendszer gyökeres változásokat eredményezett a helyi igazgatásban is. Az egykori bíró helyébe lépett a formálisan választott tanácselnök, és a volt jegyző posztját a tanács titkár foglalta el. Az 1950-es évek tanácsrendszere nemcsak a személyi és tulajdonbiztonságot számolta fel, hanem a társadalom tradicionális gondolkodásmódjával is tudatosan szembehelyezkedett. A tisztességes munkából megélni tudó községi

³¹¹³ Szeptemberben megkezdődik a tanítás az államigazgatási főiskolán. *Népszabadság*, 1978. július 18. 9.; Orosz Agnes (szerk.): *A Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Karának (Államigazgatási Főiskola) története 1977–2007*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar, 2007. 12.; Bihari Ottó: A közigazgatási és jogi többlépcsős képzés vitáinak eredménye. *Felsőoktatási Szemle*, 26. (1977), 4. 193.

³¹¹⁴ Ekkor lépett hatályba A munka törvénykönyve, az 1951. évi 7. törvényerejű rendelet.

³¹¹⁵ Szamel Lajos: A bürokrácia lebontásának folyamata az államigazgatásban. *Állam és Igazgatás*, 10. (1960), 4. 278.; Tóth Ferenc: A közalkalmazottak bérrendszere és továbbfejlesztésének kérdései. *Állam és Igazgatás*, 19. (1969), 11. 970.

előjárókat leváltották (sokszor tulajdonuktól is megfosztották őket), helyükre leginkább az egykori birtok és társadalmi elismertség nélküli személyeket tettek. Ezzel a szakértelmet és a gondos munkát degradálták, és a sikertelen egzisztenciákat tették követendő példává. A dolgos parasztemberek számára rendkívül sértő lehetett, hogy egykori nap-számosok, cselédek, béresek és lumpen elemek dirigáltak nekik. Az egyre mélyülő érték-válságot tovább súlyosbította az új vezetők urizálása és számos privilégiuma, hatalmi önkénye. Mindezek miatt a közigazgatási pálya elvesztette korábbi presztízsét.³¹¹⁶

A tanácsi választások is teljesen formálisan működtek. Az államapparátus újította meg és formálta önmagát, választotta ki az új kádereket. Ennek során alkalmazták az irányított mobilitás, az úgynevezett káderforgó elvét is. A politikai vezetés ugyanis abból a feltételezésből indult ki, hogy a helyi vezetők rokoni, baráti elkötelezettségeik miatt nem hajtanák végre elég hatékonyan a központi utasításokat. Különösen azokat, amelyek nagyon népszerűtlennek számítottak, például a kuláktalanítás, begyűjtés. Ezért állandó áthelyezésekkel, rotációval próbálták megakadályozni, hogy a tanácsi vezetők személyes jellegű kapcsolatot építhessenek ki a helyi lakossággal.

A tanácsi apparátust is folyamatosan terrorizálták, megfélemlítették. A politikai rendőrség, az illetékes pártszervezetek munkatársai állandó kontroll, illetve nyomásgyakorlás alatt tartották őket. Folyamatosan ellenőrizték őket, és egymást érték a különböző mértékű éberségi kampányok, tisztogatások. Rákosi Mátyás a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Politikai Bizottságában 1950-ben így nyilatkozott a Budapesti Városi Tanács munkájáról:

„Szükséges még egyszer megnézni a tisztogatás kérdését. Komplikált a fővárosnál azért is, mert a felszabadulás után bekerült tisztviselők egy része is gyanús, talán még jobban, mint a régiek. Emellett szólna, hogy vasseprűvel kell rendet csinálni. Négy év óta pucolunk, meg kell találni az ellenséget és dolgoztatni kell. Semmi kétség, hogy a papírlapon történik az elbocsátás. A reakciós góccokra menjenek rá az elvtársak.”³¹¹⁷

Ugyanilyen szellemben nyilatkozott még 1953-ban is a legtöbb állami és pártvezető, pedig addigra többször is kicserélődött az államigazgatás személyi állományának legnagyobb része:

„Az éberség hiánya súlyosan megmutatkozik a városi és a kerület tanácsok vezetőinél, nem veszik észre a szemük előtt dolgozó ellenség munkáját. Az ellenség elleni harc nem elsőrangú feladata a vezetőknek, elmennek a hibák mellett és nem keresik e mögött a beépült ellenség kártevését. [...] Az állandó ellenőrzés hiánya megkönnyíti azok munkáját, néha még támogatja is, ahelyett, hogy eltávolítanák az apparátusból. [...] Itt az ideje, hogy felhagyjunk a szájtátisággal, az opportunizmussal és következetes kérlelhetetlenséggel leplezzük le a még megbúvó ellenséges elemeket, hogy ezen keresztül tanácsainkat megerősítve alkalmassá tegyük az előttünk álló nagy feladatok végrehajtására, hogy a formát szocialista tartalommal töltsük meg.”³¹¹⁸

³¹¹⁶ Lőrincz (1986a): i. m. 9.

³¹¹⁷ Idézi Szabó Klára (1990): i. m. 55.

³¹¹⁸ Idézi Szabó Klára (1990): i. m. 56.

Az éberséget nemcsak az apparátuson belül, de az adott illetékességi területen is folyamatosan gyakorolni kellett. Ennek egyik példája az alábbi, a rendőrséghez intézett „javaslat”: „A községi tanács VB részéről javaslom, hogy Balog István körmepusztai lakost újból rendőri felügyelet alá helyezték, mert nevezettnek olyan kijelentései vannak, ami nagyban befolyásolja még a józan gondolkodású egyéneket is. Éppen azért is, mert közelednek az októberi napok, így helyes lenne nevezett keményebb ellenőrzése.”³¹¹⁹

Különösen az 1950-es években még a panaszt tevő állampolgár is könnyen kerülhetett valamilyen állam elleni (izgatás stb.) bűncselekmény gyanújába. A tanácsi vezetésnek egyébként is rendszeresen be kellett számolnia az egyes intézkedések fogadtatásáról vagy az általános közhangulatról. Ezek a hangulatjelentések sok esetben kvázi feljelentésnek minősültek, vagy valamilyen egyéb operatív intézkedést válthattak ki a politikai rendőrség részéről.

A túlzottan centralizált államigazgatás, a tervgazdálkodás bevezetése, a túlszabályozás és az élet szinte minden területének ellenőrzése, irányítása hatalmas méretű apparátust igényelt. A gazdasági igazgatás létszáma az 1938-as szinthez képest 357%-kal nőtt. Míg 1943-ban 100 fizikai dolgozóra 5 alkalmazott jutott, addig 1953-ban már 35. Az adminisztráció a nemzeti jövedelem mind nagyobb részét igényelte.³¹²⁰

Az 1950-től kiépült tanácsrendszer elsődlegesen politikai és nem igazgatási célokat szolgált. Az értékek, a hagyományok, a másság és a lokalitások tagadása mellett az államigazgatás uniformizálása vált jellemzővé. Ideológiai célként tűzték ki, hogy tűnjön el a város és a falu közötti különbség. Ipari gócpontokat, szocialista városokat és falvakat alakítottak ki.

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya elvileg sem elnevezésében, sem pedig területi egységeit tekintve nem változtatta meg az ország történetileg kialakult közigazgatási struktúráját. A tanács törvény viszont a szovjet mintának megfelelően alakította át az ország igazgatását.

1950 előtt 1191 nagyközség és 662 körjegyzőség működött az országban. A tanács törvény következtében – bár az egyesítések nyomán a községek száma 3250-ről 3169-re csökkent – mégis 2970 községben építették ki a tanácsi közigazgatást. Az államhatalom ugyanis ott akart lenni minden településen, közvetlenül irányítva minden állampolgárt. A későbbiekben a tanácsi egységek száma még tovább növekedett. 1960-ra 3210 községben 3024 tanács működött. Az 1980-as évekre nagymértékben visszaesett a tanácsok száma: 2955 községi jogállású településen már csak 1377 tanács működött. 2286 községnek nem volt önálló tanácsa, és 1578 községben nem székel helyi tanács.

A tanácsrendszer bevezetését előkészítendő hajtották végre a területrendezést a megyék nevének, székhelyének és területének megállapítása tárgyában kiadott 4.343/1949. (XII. 14.) MT rendelet alapján. Ennek során felszámolták a Trianon következtében

³¹¹⁹ Javaslat 1961. szept. 26. Idézi Szabó Klára (1990): i. m. 56.

³¹²⁰ Bihari (2005): i. m. 258.

keletkezett határ menti csonka vármegyéket,³¹²¹ és az ország közepén kettéosztották Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét. Így 25 történelmi vármegye helyett 19 megyét alakítottak ki (egyúttal a vármegye elnevezés helyett bevezették a megye megjelölést). Az átlagot tekintve egy tipikus középmegyei területi struktúra alakult ki. Egyúttal rögzítették a járások új határait is (144/1950. MT rendelet).

Pest megyét Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területéből alakították ki. A megye székhelye Budapest lett. Ezzel Pest megye az ország harmadik legnagyobb területű, ugyanakkor központi fekvésénél és népességénél fogva a legjelentősebb megyéje lett.

Bács-Kiskun megyét Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részéből és Bács-Bodrog vármegye megmaradt területeiből alakították ki. Az ország legnagyobb megyéjét azonban továbbra is az északi és déli területek eltérő fejlődési tendenciái, kulturális hagyományainak különbözőségei és a két „régio” szűkös anyagi forrásokért való versengése jellemezte. A megye nagymértékű elmaradottsága ellenére kimaradt a fejlesztésekből. Székhelye: Kecskemét, amelynek viszonylagos fejlődése feszültségekkel járt. Nagykőröst Pest megyéhez csatolták, pedig a település hosszú ideje szervesen kapcsolódott a tőle 15 kilométerre levő Kecskeméhez. A mezőgazdasági kapcsolatok mesterséges szétválasztását a „kulák” városok egymástól való elszigetelésével indokolták. Baja fejlesztése ezután háttérbe szorult.

Komárom megyét Esztergom-Komárom vármegye területéből hozták létre, de hozzácsatoltak területeket Veszprém és Fejér vármegyéből is. A megye székhelye a „klerikális” Esztergom helyett Tatabánya lett. Az érseki székhelyet ezután évtizedekig diszkriminatív módon hátrányosan kezelték.

Fejér megye kisebb módosításokkal megmaradt Székesfehérvár székhellyel. Nógrád megyét Nógrád-Hont vármegyéből és Heves vármegyéből alakították ki. Székhelye a „reakciós” Balassagyarmat³¹²² helyett Salgótarján lett.³¹²³ Győr-Sopron megyét Győr-Moson és Sopron vármegyék területéből és Vas vármegye egyes részeiből hozták létre. Székhelye: Győr. Veszprém megyét az elvesztett területekért bőségesen kárpótolták Zala és Vas vármegye területéből. Székhelye: Veszprém.

Zala megyét elérte Rákosi Mátyás kicsinyes bosszúja, mivel az 1945. évi választásokon listavezetőként nem sikerült a mandátumhoz szükséges 12 ezer szavazatot megszereznie. Így „némi segédletre” volt szükség a hiányzó voksok megszerzéséhez, ezért Zala vármegyétől elvették a Balaton-part egy részét. Egy kis területet viszont kapott Vas és Somogy vármegyéből.³¹²⁴ Székhelye Zalaegerszeg. Ez a helyzet annyiban változott, hogy 1978-ban visszakapta a keszthelyi járást.

³¹²¹ A két világháború közötti Magyarországon ideológiai-politikai okokból nem rendezték véglegesen a trianoni határ következtében létrejött „csonka” vármegyék helyzetét. Lásd Közigazgatásilag egyelőre egyesített (k.e.e.) vármegyék, 1923. évi XXXV. tc.

³¹²² Az 1945-ös választáson Balassagyarmaton feltűnően kevesen szavaztak a Magyar Kommunista Pártra, ezért is inkább Salgótarjánt támogatták.

³¹²³ MNL OL XXI. 2. 1. d 1946. 11. 02. tvhb.

³¹²⁴ Káli Csaba: Pártok és közigazgatás. Zala megye közigazgatási átalakulása 1945–1946-ban. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017. 165.

Somogy megye Veszprém vármegyétől Siófokot és más területeket, Tolnától is egy kis részt kapott. Székhelye: Kaposvár. Baranya megye Somogy vármegyétől kapott egy kis területet. Székhelye: Pécs.

Csongrád megyéhez csatolták Csanád-Arad-Torontál vármegye nyugati és központi részét. A megyeszékhely Szentes helyett Hódmezővásárhely lett, hiszen Szeged a Jugoszláviával szemben kiéleződött helyzet miatt nem jöhetett szóba. 1962-től lett Szeged megyeszékhely.³¹²⁵ A délszláv állammal 1948-tól gyorsan romló kapcsolat miatt a térségben elmaradtak a beruházások. Ez különösen Makót és Szegedet érintette.

Békés megye Csanád-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől kapott területeket. Ezzel egy időben az 1700-as évektől központi szerepet játszó Gyuláról Békéscsabára helyezték át a megyeszékhelyet. A II. világháború végén még többnemzetiségű megye falusi közösségeit erőteljesen megbolygatta a két legnépesebb helyi nemzetiséget, a németet és a szlovákokat érintő kitelepítés, illetve lakosságcsere. Egész falvak néptelenedtek el.

Szolnok megyét Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéből, illetve Heves vármegye egyes részeiből alakították ki. Székhelye: Szolnok. Hajdú-Bihar megyét Hajdú vármegyéből, Nyugat-Bihar vármegyéből és Szabolcs vármegye területéből alakították ki. Székhelye: Debrecen. Szabolcs-Szatmár megye Szatmár vármegye és Szabolcs vármegye egyes részeinek egyesítéséből jött létre. Székhelye: Nyíregyháza. Heves megyét Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből, Nógrád vármegyéből, Hont vármegyéből, Borsod-Gömör vármegyéből alakították ki. Székhelye: Eger.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye kialakítása már korábban elkezdődött. A történelmi Borsod vármegyéhez hozzácsatolták Gömör és Kishont Trianonban Magyarországnak meghagyott részeit, majd 1950-ben hozzákapcsoltak három csonka vármegyét is: Abaúj-Tornát, Zemplént és Szabolcs vármegyét. Az így kialakított megye a második legnagyobb területi egység lett Bács-Kiskun megye után. Székhelye: Miskolc. Ezt a megyét érintette leginkább az 1950-es évek erőltetett iparosítási politikája. Az iparosítást azonban nem követte megfelelő kolonizáció, lakásépítés, ezért a megye a 18. helyen állt a lakáshelyzet tekintetében. A dolgozók közül sokan ingázni kényszerültek, miközben elmaradt a tömegközlekedés fejlesztése is.³¹²⁶

A 19 megyei tanács az államigazgatási hierarchia középső fokán álló szervek uniformizált szervezeti struktúráját kapta. Minden megyei tanács osztálystruktúrája azonos lett. A központi akarat közvetítői az alájuk rendelt tanácsok irányítói és ellenőrző, felügyeleti szervei voltak. A megyei tanács döntött a helyi tanácsok pénzügyi ellátásáról, támogatásáról.

A tanács törvény koordináló jogkörrel ruházta fel elsősorban a megyei tanácsokat. Az államosítás ezt a hatáskört még tovább növelte, hiszen a helyi ipar, a mezőgazdaság döntő része, a kereskedelem, lakásgazdálkodás, egészségügy, oktatás, infrastruktúra és egyéb szolgáltatások döntő hányada az irányítása alá került. Az ágazati irányítás terén

³¹²⁵ Egy 1951-es előterjesztés Szegedet csak a „kis tájközpontnak” nevezte. Az 1945 utáni évtizedben évenként átlagosan 21 lakás épült, míg 1900 és 1930 között 219.

³¹²⁶ Katona János – Szamel Lajos: A megyék új határai. *Állam és Közigazgatás*, 1. (1949), 7–8. 480.

viszont fennmaradt a minisztériumi döntések primátusa, az első, 1950. évi tanácstörvény szerint teljes mértékben, a második, 1954. évi törvény szerint az úgynevezett kettős alárendeltség formájában, a harmadik tanácstörvény, az 1971. évi I. törvény után pedig közvetett eszközökkel.

Az államigazgatási hierarchia és központosítás logikájának megfelelően megnövelték a megyei tanácsok hatáskörét a területükön lévő városok, községek irányítása és a költségvetési források elosztása terén. A megyei tanácsok azért kaphattak ilyen széles jogkört, mert ahhoz túlságosan is nagyok voltak, hogy a helyi társadalom törekvéseinek igazgatási keretei, érdekképviselői legyenek. Ahhoz viszont erőtlének, hogy igényt tarthassanak a központi hatalom funkcióinak decentralizálására. Alkalmasnak bizonyultak egy központból való vezérlés, a centralizáció megvalósítására.

A hatalom erős koncentrációja révén a főváros, Budapest adminisztratív-irányító szerepe is megnövekedett, ami fokozta az egész országnak a fővároshoz mért periférikus jellegét.

Az 1947. évi, csalással megnyert választások³¹²⁷ kielemezése alapján arra figyeltek fel, hogy míg a fővárosban a Baloldali Blokk pártjai (Magyar Kommunista Párt, Magyar Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt) együttesen is csak a szavazatok 49,6%-át szerezték meg, addig Budapest vonzástörvényében a három párt 61%-ot ért el, vagyis a létrehozandó Nagy-Budapesten a baloldal 52,8%-ot szerezhetett volna.

Nagy-Budapest létrehozását az 1949. évi XXVI. törvény rendelte el. 1950. január 1-jétől Budapesthez csatoltak hét megyei várost (Budafok, Csepel, Kispest, Pestszent-erzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest), 16 nagyközséget (Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom, Soroksár), továbbá azokat a területeket, amelyek az 1945 utáni községi határkiigazításokkal kerültek a városhoz csatolt településekhez (Csömörtől Szabadságtelepet, Nagykovácsitól Adyligetet, Vecséstől a Férihegyi repülőteret és környékét). (A főváros területe 525,5 négyzetkilométerrel nőtt, lakossága 1 050 ezerről 1 590 ezerre növekedett, ami az ország népességének 17,3%-át tette ki.)³¹²⁸

A törvény azt is kimondta, hogy Budapest területét kerületekre kell felosztani, amelyek számát, határait és elnevezését egy minisztertanácsi rendeletnek kell meghatároznia. Így lett a korábbi 14 kerületből 22.³¹²⁹

A magyar gyáripár fele már az 1950-es évek előtt is Budapesten koncentrálódott. A túlzott iparosítás jegyében tovább növelték a főváros ipari kapacitását. Így az iparban dolgozók száma 1949 és 1960 között 218 ezer fővel nőtt, ami 13,7%-os növekedést

³¹²⁷ Szerencsés (1992): i. m. 11.

³¹²⁸ Szekeres József: Nagy-Budapest kialakulásának előzményei. In *Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapest, Budapest Történeti Múzeum és Budapest Főváros Levéltára, 1996. 269–314.

³¹²⁹ Hajdú (2001): i. m. 183.

jelentett, mégsem tudták kielégíteni az ipar munkaerő-szükségletét. Ezért is nőtt rohamosan az ingázók száma. Mindamellet a lakáshelyzet problémáit nem tudták megoldani.³¹³⁰

Az első tanács törvény (1950. évi I. tv.) megszüntette a főváros autonómiáját, tulajdonától megfosztották, bevételi forrásait államosították. Úgy tűnt, mintha Budapest lenne az ország 20. megyéje. A Fővárosi Tanács nevéből elhagyták a „fő” szót, és egyszerűen a Budapesti Városi Tanács nevet kapta. Minden olyan rendelkezés, amelyet a megyéknek szántak, Budapestre is vonatkozott.³¹³¹ Ugyanez az uniformizálás lett jellemző a kerületi tanácsnál is, olyannyira, hogy a budavári I. kerületben is létre kellett hozni a mezőgazdasági osztályt, amely még begyűjtési tervet is készített. Hatáskörük csak a felettes szervek döntéseinek végrehajtására korlátozódott. Saját maguk még a kályhacső-kiutalásról, a textilhulladék-feldolgozásról sem dönthettek.³¹³²

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya és az első tanács törvény (1950. évi 7. tvr.) megszüntette a törvényhatósági jogú város kategóriáját,³¹³³ s a városokat három kategóriába sorolták: 1. közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt város, 2. közvetlenül a megyei tanács alá rendelt város,³¹³⁴ 3. a járási tanács alá rendelt város. E városok között jelentős különbségek voltak, mind a népességszám, a gazdasági és területfejlettség, a közigazgatási térszervezési funkciók, mind pedig az önkormányzati történeti hagyományok tekintetében.

A megyék összevonása után megszűntek a községi jogállású megyeszékhelyek (Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó). A magyar közigazgatás történetében először minden megyeszékhely városi jogállású település lett. A megyeszékhely-státusokat elvesztő települések (Baja, Balassagyarmat, Berettyóújfalu, Esztergom, Gyula, Makó, Mátészalka, Sátoraljaújhely, Sopron, Szentes, Szikszó) sok tekintetben hátrányos helyzetbe kerültek, hiszen az állami beavatkozás révén az igazgatási központ fontos fejlesztési lehetőséggel járt együtt.³¹³⁵

A szovjet típusú diktatúrák településpolitikáját az urbanizáció és az erőteljes iparosítás jellemezte. Így a városokat támogatták a falvakkal szemben, hiszen a vidéki lakosságra mindig bizalmatlanul tekintettek, a városokban, különösen a lakótelepeken lakókat pedig jobban ellenőrizhetőnek, irányíthatónak tartották. Mindezt azzal támasztották alá, hogy

³¹³⁰ Az 1950-es években államosításokkal, kitelepítésekkel, társbérletek kialakításával próbálkoztak. Csak az 1960-as években indult meg a nagyobb volumenű lakásépítés (panelprogram).

³¹³¹ Még a termelőszövetkezetek szervezése és a kuláktalanítás is!

³¹³² Lőrincz Lajos (szerk.): *Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából*. Budapest, Főszinform, 1990. 279., 299.; Varga László: Várostarténet 1945–1956. *Budapesti Negyed*, 6. (1998), 2–3. 241., 286.; N. Kósa Judit: Várostarténet: 1956 után. *Budapesti Negyed*, 6. (1998), 2–3. 287.

³¹³³ 1949-ig törvényhatósági jogú város volt: Baja, Békéscsaba, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Szombathely. Lásd Bikki István: A városi tanácsok végrehajtó bizottságainak hivatali szervezete 1950–1951. *Levéltári Szemle*, 39. (1989), 3. 42.

³¹³⁴ Baja, Kecskemét, Békéscsaba, Miskolc, Hódmezővásárhely, Szeged, Székesfehérvár, Győr, Sopron, Debrecen, Eger, Tatabánya, Salgótarján, Kaposvár, Nyíregyháza, Karcag, Kisújszállás, Pécs, Szolnok, Szekszárd, Szombathely, Veszprém, Nagykanizsa, Zalaegerszeg.

³¹³⁵ Hajdú (2001): i. m. 183.

a munkásosztály a szocialista társadalomban az uralkodó osztály, a munkásság fele pedig falun élt, és ingázásra kényszerült.³¹³⁶

Magyarországon az 1950-es évektől a városok erőltetett bővítése a szó nyugat-európai értelmében nem jelentett igazi városiasodást. A szocialista város nem eredményezte a civil társadalom kiépítését, a városi önkormányzat, a szabadságjogok bővítését, a kamarák, önszervező körök, szakszervezetek, klubok, pártok, polgárőrség, egyházközségek létrejöttét. Valójában több tízezer, társadalmi gyökereit vesztett munkavállaló lakótelepe lett. Akkor hozták ezeket létre, amikor már Nyugat-Európában az urbanizációs ciklus a harmadik szakaszába lépett, és a gyáripar szerepét a lakosság igényeit kielégítő szolgáltatások kiépítése vette át. A városokból azok, akik megtehették, az agglomerációba költöztek.³¹³⁷

A szocialista iparosítás során a beruházási javak szűkössége arra kényszerítette a településfejlesztés irányítóit, hogy a beruházásokat elsősorban a kiemelt, úgynevezett szocialista városokra koncentrálják.³¹³⁸ Az országos hatáskörű szervek (Országos Tervhivatal, minisztériumok), illetve a megyei tanácsok jelölték ki a támogatandó települések körét, és döntöttek a meglévő pénzeszközök elosztásáról. Közülük néhányat kifejezetten a mesterségesen telepített nehézipar tette várossá. A központi vezetéstől a városi rangot még azelőtt megkapták, mielőtt ténylegesen azzá váltak volna. Ezért alaprajzuk és arculatuk mérnöki tervsztalokon született, és nem szerves fejlődés révén alakult ki.³¹³⁹ Vidéki lakosokat igyekeztek nagy számban ide telepíteni, hogy ezzel is növeljék a „munkásosztályt”. Jellemző rájuk, hogy a lakosság jelentős részének panellakásokat építettek. Ennek révén is igyekeztek kialakítani egy olyan településszerkezetet, amely legjobban megfelel a szovjet típusú diktatúrának. Ajkán, Komlón, Ózdon, Salgótarjánban és Tatabányán a város eleve a gyár köré épült. Ózdon és Komlón egy szép völgy közepére telepítették kohászati, illetve bányászati üzemet. A kommunista vezetők úgy gondolták, hogy a mesterségesen létrehozott közösségekben a gyökereiktől megfosztott emberek a kommunista rendszer engedelmes eszközei lesznek. Éppen ezért nem építettek ki közösségi tereket, nem akarták, hogy kialakulhasson egyfajta városi polgári miliő. Már csak azért is, mert ez pluszkiadásokat jelentett volna. Ezért is alig épült ezekben a városokban üzlet, szolgáltatóipar, kulturális intézmény, szálloda. Oroszlánynak még a rendszerváltozás után is sokáig nem volt szállodája. Az oktatást is a szakmunkásképzésnek rendelték alá.³¹⁴⁰

Várpalota kivételével ezeknek a településeknek nem volt városi múltjuk. Egy részük bányásztelepülésekből vált várossá (Ózd, Salgótarján), de többségük az iparosításnak

³¹³⁶ Enyedi György: Településpolitikák Kelet-Közép-Európában. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 10. 27.

³¹³⁷ Beluszky Pál: *A települések világa Magyarországon*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 114.

³¹³⁸ Az ellenpélda Kalocsa, amelyet érseki székhely volta miatt nem fejlesztettek, sőt a kollektivizálás miatt a földjüktől megfosztottak egy része el is hagyta a várost.

³¹³⁹ Germuska (2005): i. m. 48.; Szirmai Viktória: *„Csinált” városok*. Budapest, Magvető, 1988.

³¹⁴⁰ Laki Ildikó: A magyarországi iparvárosok múltja és jelene. *Polgári Szemle*, 11. (2015), 1–3. 370.

köszönhette városi rangját (Sztálinváros, később Dunaújváros),³¹⁴¹ vagy több településből állt össze, mint Tatabánya. Tatabánya 1950-ben megyeszékhely is lett. Kazincbarcán pedig, amely három kis faluból alakult ki, eredetileg egy hadiüzemet építettek.³¹⁴² Sztálinváros területét úgy alakították ki, hogy már a bevetett földterületeket is lefoglalták, s a földművesek ezért csak minimális kártalanítást kaptak. Akiknek a földje leginkább útban volt, azokat Püspökladányba telepítették át.³¹⁴³

Az első tanács törvény a városok egy részére vonatkozóan kifejezetten hátrányos szabályozást alakított ki. Az 1950. évi I. törvény 5. §-a ugyanis a járási hatóságok alá rendelte a városokat, és ez alól csak a Minisztertanács tehetett kivételt. Ennek megfelelően a 196/1950. (VII. 25.) MT rendelet szerint a megyeszékhelyek, illetve Baja, Nagykanizsa, Sopron és Szeged városok, valamint átmenetileg Karcag és Kisújszállás városok is a megyei tanács alá tartoznak. Ezek a városok tehát járási jogállást kaptak. Elnevezésük is erre utalt: „járási jogú város”.³¹⁴⁴

A második tanács törvény 1954-ben bizonyos értelemben közelített a magyar városigazgatási hagyományokhoz. Kiemelte ugyanis Debrecen, Miskolc, Szeged városokat a megyei közigazgatás alól, és megyei jogú városokká nyilvánította őket.

Az 1960-as évek derekától kezdtek megerősödni a másodlagos hatalmi központok, a megyeszékhelyek. Ettől kezdve a fejlesztési eszközöket megyékre bontva osztották szét az országos központokban, a további leosztás a megyék feladata lett. Ennek következtében a megyeszékhelyek kedvező pozícióba kerültek. Így az 1960-as években és az 1980-as évek elején ezek a városok növekedni kezdtek, jelentősen gyarapodtak például a népesség terén: Veszprém 47,4%-kal, Zalaegerszeg 39,6%-kal, Szekszárd 38,9%-kal nőtt, miközben a magyar városok lakossága átlagosan 11,5%-kal nőtt.³¹⁴⁵

A kisvárosok viszont az úgynevezett szocialista városokkal szemben hátrányos helyzetbe kerültek, mert az addigi társadalmi bázisukat képező kisegzisztenciák (kisiparosok, kiskereskedők, kisvállalkozók) vagyonát többnyire elkobozták, egzisztenciájukat felszámolták. Az 1970-es, 1980-as években már korlátozottan engedélyezték a kisipart (a maszekok működését), ám ezek is állandó létbizonytalanságban működhettek. Mivel ezekbe a városokba nem telepítettek ipart, a központi lakásépítésekben is kimaradtak.³¹⁴⁶

A járás a nemesi vármegye által létrehozott, nem önkormányzati, hanem kifejezetten adminisztratív-igazgatási célból megalakított igazgatási szerv volt. A megye túl nagy területre terjedt ki, így nem tudott napi kapcsolatot teremteni a községekkel. Ezért hoztak létre egy olyan területi egységet, amelyet annak minden lakosa egy napon belül be

³¹⁴¹ Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2004.

³¹⁴² Germuska (2005): i. m. 47.

³¹⁴³ Erdős Ferenc: Dunapenteletől Sztálinvárosig. In Erdős Ferenc – Pongrácz Zsuzsanna (szerk.): *Dunaújváros története*. Dunaújváros, Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2000. 243.

³¹⁴⁴ Hencz Aurél: *Területrendezési törekvések Magyarországon az államigazgatási jogi szabályozás aspektusából*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1973. 534.

³¹⁴⁵ Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2003. 215.

³¹⁴⁶ Beluszky (2019): i. m. 125.

tudott járni (innen a járás név). Ide telepítették az elsőfokú bíróságokat (járásbíróság), a hatósági eljárási, engedélyezési ügyeket stb.³¹⁴⁷

A szovjet típusú igazgatási szervezetben a járások sajátos szerepet kaptak. Beépítették őket a tanácsai hierarchiába, és széles hatáskört ruháztak rájuk elsősorban a falusias jellegű települések irányítása terén. A korábbi, történelmileg kialakult járások területét módosították. A nyugati és a déli országhatárok mentén lévő járások szervezésekor a határőrizet kapott meghatározó szerepet. A többi területen pedig, a „reakciós vidékkel” szembeni bizalmatlanság jegyében, úgy próbálták kialakítani a járások határait, hogy minél nagyobb arányú legyen a munkások száma. A járások fontosságát azzal is indokolták, hogy ezen az igazgatási szinten irányítható a leghatékonyabban a kulákok elleni harc, illetve a kollektivizálás. A községeknél attól tartottak, hogy a tanácsai vezetés rokoni vagy baráti kapcsolatba kerülhet a helyi lakossággal. Ezért is telepítették járási szintre az úgynevezett személyügyi megbízottakat.³¹⁴⁸

A járások szerepe a 1960-as évektől kezdve csökkent. Az 1970. évi III. törvény már nem rendelkezett a járási tanácstestületek választásáról. Ezzel megszüntették a járások formális önkormányzati jellegét. A harmadik tanácstörvény (1971. évi I. törvény) meg is szüntette a járási tanácsokat, helyettük járási hivatalokat alakítottak ki, és a járások összevonásával a számukat is lecsökkentették. Így a járások területe folyamatosan változott, és a járási székhelyek száma csökkent.³¹⁴⁹

Az 1972-es alkotmánymódosítás már nem is tette kötelezővé a járási területi egységek fenntartását. Végül az 1983. évi 26. törvényerejű rendelettel és az 50/1983. (XII. 28.) MT rendelettel megszüntették a járásokat, és a községeket az úgynevezett városkörnyékekhez sorolták, majd a centrumtelepülések tanácsainak a felügyelete alá helyezték. Ezzel kétszintűvé vált az államigazgatás.³¹⁵⁰ Kísérleti jelleggel négy megyében vezették csak be a város környéki igazgatási rendszert.³¹⁵¹

A falu mint településforma a szovjet típusú diktatúra időszakában mindvégig hátrányos megkülönböztetésben részesült. A kommunista politikusok mindig is ellenszenvvel viseltettek a vidéki lakossággal, de leginkább a parasztsággal szemben. A falusi társadalom az évszázadok alatt kialakult hagyományok szerint is egymást ismerő, az egész közösség támogatását, szolidaritását élvező lakosokból állt. A falusi élet, a falusi világ élő organizmus volt. Az emberek a helybeli szokások – a keresztelőktől a temetésekig –, az ünnepek és a természet világának ritmusában éltek.³¹⁵² A politikai rendőrség is nehezen boldogult a falusi lakosság megfigyelésével. Ahol mindenki ismer mindenkit, ott nehéz

³¹⁴⁷ Pétervári Máté: *A járások kialakítása Magyarországon az 1870: XLII. törvénycikk alapján*. PhD-disszertáció. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2018. 63.

³¹⁴⁸ Gyarmati (2011a): i. m. 163.

³¹⁴⁹ *A Magyar Népköztársaság 1973. évi helységnévtára*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1973. 967.

³¹⁵⁰ Lőrincz Lajos – Takács Albert: *A közigazgatás-tudomány alapjai*. Budapest, Rejtjel, 2001. 103.

³¹⁵¹ Kara Pál et al.: *A városkörnyéki igazgatási rendszer működése*. Budapest, Államigazgatási Szervezési Intézet, 1983. 9.; Hoffman István: A járás helye a magyar közigazgatás rendszerében. *Magyar Közigazgatás*, 62. (2012), 3. 28.

³¹⁵² Valuch (1988): i. m. 49.

volt valakit beszervezni. Nem tudtak T lakásokat sem kialakítani. Sokszor a falu szélén kellett találkozniuk az operatív tiszttel. Ha esett az eső, akkor még az írásbeli jelentést sem lehetett elolvasni.³¹⁵³ A szovjet típusú diktatúrában intézményes keretek között lehetlenné vált a társas élet, de még az érdekképviselő intézményeit is megszüntették.³¹⁵⁴

Az első tanács törvény (1950. évi I. törvény) önálló tanácsi igazgatást vezetett be, lehetőleg minél több településen (3169 községi jogállású településen 2978 községi tanácsot szerveztek). A korábbi bíró szerepét a tanács végrehajtó bizottságának elnöke, a jegyzőét a Végrehajtó Bizottság titkára vette át. A látszatra igen széles hatásköröket a valóságban a járási tanács, a helyi párttitkár igen szűkre vonta.

A tanácsrendszer létrejöttékor már a községek 10%-a nem rendelkezett önálló tanács-csal, mert a falvak alacsony létszáma a tanács gazdaságos működését nem tette volna lehetővé. Ezért több falu együttes tanácsát nevezték közös tanácsnak (170 községi közös tanács alakult 361 községi településre kiterjedő illetékességgel). A szovjet típusú diktatúra településpolitikájának alapelve az volt, hogy minél kisebb egy település, annál inkább gazdaságtalan a fenntartása. Az egyik első, 1950 nyarán készült településhálózat-fejlesztési javaslatban a falvak tömeges megszüntetésének tervét azzal indokolták, hogy az 1200 lakosnál kisebb településeken az intézmények és az infrastruktúra nem működtethető gazdaságosan. Később ezt a küszöböt egyre magasabbra emelték – előbb 1500-ra, majd 1600-ra. Az 500 főnél kisebb népességű falvakat aprófalvaknak nevezték, a 200 lakos alattiakat pedig törpefalvaknak. Ezzel összhangban az Országos Tervhivatal a falvakban megszigorította a beruházások engedélyezését.³¹⁵⁵ Ez azt eredményezte, hogy a falvak egy része a már elért fejlettségi szintjét nem tudta megőrizni. A falvakban az állam nem épített lakásokat. Megindult az infrastruktúra és a közintézmények leromlásának folyamata, amelyhez a közellátás alacsony színvonala párosult. Ez is ösztönözte a falvakból való elvándorlást.³¹⁵⁶ 1950 és 1970 között 1,5 millió ember költözött a falvakból a városokba.³¹⁵⁷ Egyes falvakat „halálra ítélték”. Baranya megyében a kijelölt 12 faluból 7 szűnt meg: Gyűrűfű,³¹⁵⁸ Kán, Gorica, Korpád, Révfalu, Kisújbánya és Monosokor. Teljesen elnéptelenedtek, és a hagyományos életformák sorra megszűntek. Kevésbé ismert, hogy a falusi megélhetést nemcsak az erőszakos kollektivizálás, hanem a kisipar szinte teljes felszámolása is veszélyeztette (apró malmok, szeszfőzdék stb. tömeges bezárása).

A gazdasági korlátozásokon kívül adminisztratív eszközökkel is siettették az aprófalvak megszűnését. Ennek első és legfontosabb lépése az igazgatási önállóság megszüntetése

³¹⁵³ ÁBTL 1. 6. BM II/7 12. d. I/7. 1-10. Összefoglaló jelentés, 1959. február 9.

³¹⁵⁴ Lásd erről az egyesületi jogról szóló fejezetet.

³¹⁵⁵ MNL OL TERINT ir. XXVI-A-1.2d. 1951. február 14-i jelentés.

³¹⁵⁶ Hajdú Zoltán: Az első szocialista településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951). *Tér és Társadalom*, 3. (1989), 1. 86.; Beluszky (2019): i. m. 117.

³¹⁵⁷ *Exode rural* = menekülés a faluról.

³¹⁵⁸ Például a Baranya megyei Gyűrűfű 1970-re teljesen elnéptelenedett. Ezen a településen új építési engedélyt az 1960-as évektől nem adtak. A korabeli hivatalos besorolás szerint „funkció nélküli település” lett. 1970-re hagyta el a falu utolsó lakója is szép nagy portáját. Lásd Magyar László: Gyűrűfű nincs többé. *Dunántúli Napló*, 1970. december 6. 4.; Havas Gábor – Schiffer Pál: „A koncepciók születtek egymás után...” *Kritika*, (1983), 3. 21.

volt,³¹⁵⁹ a második pedig maguknak a településeknek a felszámolása. 1950-ben a Baranya megyei kisközségekre vonatkozóan – ezeket mintegy kísérleti terepnek tekintették – olyan határozat született, amely szerint 3-4, esetleg több kis településnek egy, a központjában levő községet kell fejleszteni azzal, hogy a többi községet fokozatosan felszámolják. Az egész terv indoklására az az érv szolgált, hogy Romániában már megkezdtek a falvak összevonását. A Román Munkáspárt által folytatott gyakorlatra úgy hivatkoztak, hogy az „politikai irányt mutathat” Magyarországon is.³¹⁶⁰

A kollektivizálás befejezésével, az 1960-as évek elejére új helyzet alakult ki. Az önálló egzisztencia lehetőségét biztosító föld „beadásával” a hagyományos paraszti értékrend egyik legfontosabb eleme veszett el a paraszti életformát folytató családok számára. A volt gazda elvesztette magántulajdonát és annak a lehetőségét, hogy átlássa a munkafolyamatokat. Vagy a helyi termelőszövetkezetben lett alkalmazott, ahol csak egy részfeladatot kellett ellátnia, vagy az iparban helyezkedett el, és ezzel végleg elszakadt a földtől. A földtulajdonviszonyok megváltozásával elvált egymástól a falusi és a paraszti társadalom tartalma és fogalma. A falusi társadalom már nemcsak a mezőgazdaságból élőket foglalta magában, hanem az ipari munkásokat is, akik ingázásra kényszerültek, és azokat a termelőszövetkezeti dolgozókat, akik már nem parasztok voltak, hanem mezőgazdasági munkások.

A falvak lakó- és gazdasági térfunkciója is gyökeres változásokon ment át. A nagyüzemek kialakítása felszámolta a vidéki települések hagyományos határhasználatát, és jelentősen átalakította a belső szerkezetét is. Addig ugyanis a magyar falvak többsége centrális elrendezésű volt. A középpontban a templom (templomok), a lelkészlakás, a plébánia, a községháza, a bolt, a kocsmá, a helyi vezetők lakásai álltak. A település határához közeledve csökkent a lakóhelyövezetek presztízse és az ott lakók társadalmi státusza. A Kádár-rendszer idején azoknak a falvaknak a szerkezete, amelyek fejlődtek (és nem visszafejlődtek), az új intézmények megjelenésével többközpontúvá vált.³¹⁶¹

Közös tanács esetén a tanácshoz tartozó községek különállásukat formálisan megőrizték (név, közigazgatási terület stb.), de a hivatal már egy másik településen székelt. (A közös tanácsokhoz átlagosan 3,3 község tartozott.) A tanácsi költségvetés elosztásánál is előnyt élveztek a székhelyközségek. Mindezzel párhuzamosan kezdték a termelőszövetkezetet is összevonni. Ennek következtében azok a falvak, amelyek elveszítették a legnagyobb munkáltatójukat, leértékelődtek, hátrányos, periférikus településsé váltak. A szövetkezeti központtá váló községek viszont fejlődésnek indultak. A nagyközség kategória bevezetésével megszüntették a különböző méretű és lakosságú községek egyenlő jogállását. A nagyközségek tanácsi szerveihez több hatáskört is rendeltek.³¹⁶²

³¹⁵⁹ 1950-ben még azért szerveztek a lehető legtöbb községben tanácsot, hogy a kuláktalanítást és a kollektivizálást levezényeljék. Miután ezt elvégezték, már nem volt rájuk igazán szükség.

³¹⁶⁰ Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1996. 96.

³¹⁶¹ Valuch (2001): i. m. 68.

³¹⁶² Papp (1976): i. m. 43.

A tanácsok, termelőszövetkezetek központosítását kivetítették az iskolák körzete-sítésére, ami iskoláitól és pedagógusaitól fosztotta meg a kistelepeket. Ugyanez történt a társadalmi szervezetekkel (sportkörök, tűzoltóegységek stb.), az orvosi rendelőkkel, a gyógyszerárakkal, postahivatalokkal stb.³¹⁶³ Az 1980-as évek közepére így körülbelül 1,2 millió ember került a korábbinál hátrányosabb helyzetbe, hiszen elveszítette iskoláit, egészségügyi intézményeit, üzlethálózatát, hivatalait, ahol ügyeit intézhette. Nem is szólva a települések lakossági összetételében bekövetkezett kedvezőtlen változásokról. Miközben a fejlett országokban a városnövekedés a környezeti ártalmak, a nagyvárosok társadalmi feszültségei miatt megállt, és egy teljesen ellentétes tendencia alakult ki: ismét a falusias jellegű települések kezdtek növekedni.

A szovjet típusú diktatúrák a falurombolási tervek mellett már-már irracionális indulattal léptek fel a tanyákkal szemben is, és ennek a településformának a teljes felszámolását tűzték ki távlati célként.

Magyarországon az alföldi tanyahálózat a 18. század második felétől kezdett kibontakozni, amikor a nagyfalvak, mezővárosok gyarapodó népessége kezdett „kirajzani” a török hódoltság idején elnéptelenedett térségekbe. A tanyasi településrendszer a földmagántulajdon kialakulásával, a földművelés elterjedésével, az istállózó állattenyésztés kibontakozásával vált általánossá. A Tiszántúlon, ahol viszonylag sok volt a nagybirtok, és elsősorban gabonát termesztettek, a tanyahálózat viszonylag ritka maradt. A Duna–Tisza közén, a nagy határral rendelkező mezővárosok parcellázott területein igen sok kis parasztgazdaságot hoztak létre, amelyeken intenzív kertkultúrát honosítottak meg (belterjes szőlő- és gyümölcstermelés).

A tanyasi gazdálkodásra jellemző a nagycsaládi kötelékben való munkamegosztás. A legtöbb gazdafiú, amikor megházasodott, az apja tanyájához épített magának egy lakrészt, és feleségével, gyermekeivel együtt a közös birtokot és a nagycsaládot gyarapította.³¹⁶⁴ 1945 előtt mintegy 300 ezer ember élt tanyán. Számukat az 1945-ös földosztás 75 ezerrel gyarapította.³¹⁶⁵

A pártállami vezetés, a fordulat éve (1948) után rögvest napirendre tűzte a tanya-rendszer felszámolását, ezért létrehozták a Tanyai Tanácsot, s elnökévé Erdei Ferencet nevezték ki, aki a saját korábbi elveivel teljesen ellentétes³¹⁶⁶ programot hajtott végre. A Tanyai Tanács működése nem váltotta be az előzetes várakozásokat, ezért megszüntették, a hatásköreit a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium vette át.³¹⁶⁷

Az első ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény ennek megfelelően öt esztendő alatt 250 új tanyaközpont felépítését tűzte ki célul. Ám e kijelölt tanyaközpontoknak csak töredéke bizonyult életképesnek, elsősorban azok, amelyeknek a természetes

³¹⁶³ Beluszky (2003): i. m. 211.

³¹⁶⁴ Enyedi (1980): i. m. 25.

³¹⁶⁵ Beluszky Pál: *Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok*. Pécs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, 2016. 201.

³¹⁶⁶ Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Budapest, Athenaeum, 1942.

³¹⁶⁷ Beér János – Erdei Ferenc – Takács József: A Tanyai Tanács munkája és feladatai. *Állam és Közigazgatás*, 1. (1949), 1. 47.

településfejlődési folyamatok révén már korábban kialakult a belterületük, és igazgatási önállóságuknak is voltak már előzményei.

A tanyasiak belterületre vagy az új tanyaközpontba költözését a pártvezetés szinte kizárólag adminisztratív eszközökkel igyekezett kikényszeríteni. Ezek közül a legkürvösebb és a tanyasiak életét legjobban megkeserítő rendelet a külterületi építési tilalom volt (1300/1949. kormányrendelet). Megtiltották a tanyák építését, bővítését is, nem tették lehetővé a villamosítást stb. E tilalmak az 1980-as évek közepéig, végéig voltak érvényben, noha egyes megyék „tanyapolitikája” eltérő volt. A kuláktalanítás során is az elsők között a tanyasi gazdacsaládokat rombolták szét. Sokan közülük börtönbe, internálótáborba kerültek, vagyonukat elkobozták, ősi tanyájukról, városi, falusi házaikból elzavarták őket. A tanyasi nagycsalád fölbomlott. Legtöbbjük a földművelést is feladta, és a városok segéd- – vagy betanított – munkásai lettek.³¹⁶⁸

³¹⁶⁸ Andorka Rudolf: *A magyar közégek társadalmának átalakulása*. Budapest, Magvető, 1979. 32.

Vákát

Az igazságszolgáltatás szervezete

Bíróság

„A bíróság nem azért van, hogy megszüntesse a terrort [...],
hanem azért, hogy megalapozza és legitimálja [...]”³¹⁶⁹
(Lenin)

A szovjet (orosz) minta

A II. világháború után Magyarországon a bírósági szervezetet is szovjet (orosz) mintára építették ki. Oroszországban nem alakulhatott ki a bírói függetlenség, a bírói hivatás presztízse. A cári birodalomban a bíróságok a belügyminiszter irányítása alatt és mint államigazgatási tisztviselők működtek. Döntésük ellen fellebbezni nem lehetett, csak alázatos kérelemmel lehetett fordulni a felettes hatóságokhoz.³¹⁷⁰ A szovjet bírósági szervezet Lenin útmutatásainak megfelelően ezt a gyakorlatot nem változtatta meg.³¹⁷¹ Az 1936-os sztálini alkotmány alapján 1938-ban a bíróságot szorosan egybeépítették az államigazgatási szervezettel. A területi, városi és helyi bíróságok igazgatását a területi, városi és a helyi szovjetek keretében működő igazságügyi osztályok látták el.³¹⁷²

Népbíróságok

Magyarországon, hogy minél gyorsabban a kommunista párt irányítása alá kerüljön a bíráskodás is, először a népbíráskodásról szóló 81/1945. (II. 5.) ME rendelet, illetve az 1945. évi VII. törvény alapján a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonása ürügyén szervezték meg – mint politikai különbíróságokat – a népbíróságokat. Létrehozásukat nem a fegyverszüneti egyezmény írta elő. A háborús és népellenes bűncselekményeket a rendes bíróságok is letárgyalhatták volna. A népbíróságokon természetesen csak a szovjetek által legyőzötteket vonhatták felelősségre, a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitások ügyében nem járhattak el. A vádat a népügyészségek képviselték, a népbírósági tanács tagjait a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt párt (Magyar Kommunista Párt, Magyar Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata Párt) jelölte ki. Az igazságügy-miniszter minden

³¹⁶⁹ Idézi Pipes (2002): i. m. 317.

³¹⁷⁰ David (1977): i. m. 216.

³¹⁷¹ Vlagyimir Iljics Lenin: „A bíróság az államigazgatás egyik sajátos feladatát látja el.” *Lenin összes művei*. XXVII. kötet. Budapest, Szikra, 1952. 261.

³¹⁷² Kengyel Miklós: *A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben*. Budapest, Osiris, 2003a. 224.

tanács mellé jogvégzett tanácsvezető bírót és helyettes bírót nevezett ki, de nekik nem volt szavazati joguk. Az 1440/1945. ME rendelet a népbírószági tanácsok létszámát ötről hat főre emelte, s a hatodik rendes és a póttagot az addigra teljes mértékben kommunista vezetés alá vont Országos Szakszervezeti Tanács³¹⁷³ helyi szerve jelölhette ki. A népbíráskodással kapcsolatos egyes rendelkezésekről szóló 1947. évi XXXIV. törvény megszüntette a szakszervezetek és a Polgári Demokrata Párt bíróküldési jogát. Egyúttal a szakbíró a tanács teljes jogú tagjává vált.

A népbírószágoktól a Népbírószágok Országos Tanácsához lehetett fellebbezni, amelynek tagjai az említett öt párt egy-egy bírói és ügyvédi képesítéssel rendelkező kiküldöttjei voltak. A tanács elnökét közülük jelölte ki az igazságügy-miniszter.³¹⁷⁴

A Magyar Kommunista Párt kezdetől fogva ellenőrzése és irányítása alatt tartotta a népbírószágokat, ezt Major Ákos,³¹⁷⁵ a Budapesti Néptörvényszék elnöke, majd a Népbírószágok Országos Tanácsának vezetője is elismerte.³¹⁷⁶ Időnként még a szovjet hatóságok is beavatkoztak. Ennek ellenére, ha mégis felmentő ítélet született, az Államvédelmi Osztály internálta a népbírószág által ártatlannak nyilvánított embereket. (Ezt hívták úgynevezett visszakerésnek).³¹⁷⁷

A népbírószágok a valódi háborús és népellenes bűnelkövetők mellett egyre több ártatlant ítélték el. A Horthy-rendszer politikusait és minden, a kommunistákkal nem szimpatizáló közéleti személyt igyekeztek bebörtönözni, sőt halálra ítélni. Az 1946. évi VII. törvény, amely a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szólt, a felsorolt bűncselekmények elbírálását egy külön szervezet, a népbírószági ötös vagy más néven különatanácsára bízta. Ezzel még szélesebb körben tette lehetővé a koncepciós perek százainak lefolytatását.

Már a törvényjavaslat vitája során több kifogás is felmerült a demokráciát „kizárólagosan védeni jogosult”, újonnan felállítandó, öttagú népbírószági különatanácsok összetétele miatt, hiszen az abból kimaradt pártok érthetően támadták a törvényjavaslat e pontját. A Polgári Demokrata Párt részéről Szent-Iványi Sándor azzal érvelt, hogy „egy törvény, amely hosszú lejáratra készül, nem helyezkedhetik a ma erőviszonyaira, következőképpen nem tartom a törvénybe beiktathatónak a mai állapotokat”. A Demokrata Néppárt részéről Bálint Sándor magát a népbírói fórumot nem tartotta megfelelőnek az ilyen ügyekben való ítélkezésre, ezért azoknak a rendes bíróságok elé való utalását javasolta

³¹⁷³ Amelyet akkorra már a kommunista párt irányított. Lásd Sz. Varga (1995): i. m.

³¹⁷⁴ Berend György: A népbíráskodás. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Juridico-Politica*, 3. (1948). 15.; Moór Gyula: Népbírószág és esküdtszék. In Moór Gyula: *Tegnap és holnap között*. Budapest, Révai, 1947; Lukács Tibor: *A magyar népbírószági jog és a népbírószágok 1945–1950*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979; Kovács Kálmán: A magyarországi népbírószágok történetének egyes kérdései. In Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok I.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1966. 252.

³¹⁷⁵ Major Ákos (1908–1987): hadbíró. Bátyja Major Tamás színész. 1945-től Rákosi Mátyás révén a Budapesti Népbírószág elnöke lett. Ő tárgyalta Bárdossy László perét. Az 1947-es választási csalások idején az Országos Nemzeti Bizottság elnöke. 1954-től ügyvéd.

³¹⁷⁶ Major (1988): i. m. 160.; Gosztonyi (1993a): i. m. 48.

³¹⁷⁷ Palasik (1997): i. m. 87–94.; Szakács–Zinner (1997): i. m. 216–217.

az esküdtbíróságok visszaállításáig. Slachta Margit³¹⁷⁸ képviselő asszony is hasonló véleményen volt. Az Országgyűlés az összes módosító indítványt elutasította, Orbán László, a Magyar Kommunista Párt képviselője, egyébként a napirend előadója pedig azzal hárította el a javaslatokat, hogy tudniillik „a demokrácia védelmét a mai viszonyok között a szakbíróságokra bízni annyit jelentene, mint kecskére bízni a káposztát”.³¹⁷⁹ A hatályába eső eseteket az ítélőtáblák székhelyén működő népbíróságokon belül alakuló külön tanácsokhoz utalták. Ilyen külön-, ötös tanácsok alakultak Budapesten – elnöke Major Ákos –, Debrecenben – elnöke Eöry Kálmán –, Győrött – elnöke Horváth Endre –, Pécsen – elnöke Kocsis Mihály – és Szegeden – elnöke Bozsó Ferenc.³¹⁸⁰

Ezek a tanácsok tehát ötös beosztásokban ítéleztek. A törvény kihagyta a külön tanácsokból a Polgári Demokrata Párt és a Szakszervezeti Tanács küldöttjét is (1946. évi VII. törvény 11. §), így tehát a népbíróági külön tanács elnöke egy, az igazságügy-miniszter által kinevezett ítélőbíró, tagjai pedig a négy koalíciós párt képviselői voltak. Ekkorra már egyre jobban kiéleződtek az ellentétek a pártok között, úgyhogy e törvény vitája kapcsán közvetlenül támadták már a népbíróságokat is. Pedig itt tulajdonképpen nem a már megismert népbíróság, hanem az annak a kebelében alakuló külön- (ötös) tanácsok ítéleztek. És nagyon lényeges az a tény is, hogy népbíróságokkal kapcsolatban előfordult koncepciós perek is általában ezekhez a külön népbíróági tanácsokhoz voltak köthetők.

A Mindszenty-per idején már alaki jogi szempontból is törvénytelenül jártak el a népbíróságok. Az 1947. évi XXXIV. törvénycikk 12. §-a ugyanis a népbíróági tanácsok összetételét úgy rendezte, hogy a tanácselnök mellett abba egy-egy tagot delegál a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt. Amikor 1948. június 12-én az MKP bekebelezte a Szociáldemokrata Pártot, és létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, akkor az Országgyűlés nem módosította a törvényt, és miután ezt követően automatikusan két kommunista népbíró vett részt a büntetőeljárásban, a tanácsok törvényellenes összetételben jártak el. Pedig két, egy-egy szakaszból álló módosítással érvényt szerezhetek volna a megváltozott körülményeknek, amelyekben kimondták volna, hogy a korábbi munkaspártok népbíróit a Magyar Dolgozók Pártja delegálja. Mivel ez nem történt meg, ezért a népbíróági eljárásokat és ítéleteket a törvényellenes tanácsai összetétel miatt semmisnek tekinthették volna. Azonban az idő tájt egy ügyvéd sem volt, aki ennek alapján az ügyek semmissé nyilvánítását kérni merészelte volna.³¹⁸¹ Az elsőfokú népbíráskodás a Rajk-perrel fejeződött be.

³¹⁷⁸ Slachta Margit (1884–1974): magyar szerzetes, feminista politikus, az első magyar női országgyűlési képviselő. A Szociális Testvérek Társaságának megalapítója. Több esetben is felszólalt a munkaszolgálatosok védelmében. Fellépett a náci propagandával szemben is. Az ő utasítására mentették a zsidókat a rendházaikban. 1949-ben emigrált.

³¹⁷⁹ Hubai-Tombor (1991): i. m. 82–104.; Palasik Mária: A köztársaság kikiáltása és büntetőjogi védelme. *Valóság*, 39. (1996), 9. 57–75.

³¹⁸⁰ MNL OL XX-4-a (2.d) (26.399/1946.I.M.X).

³¹⁸¹ Major (1988): i. m. 410.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után, a megtorlás levezénylésének a megkönnyítése érdekében, az 1957. évi 25. törvényerejű rendelettel újra népbíróságokat szerveztek. A Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa négy laikus népbíróból és egy szakbíróból állt, különleges hatáskörrel ruházták fel, és jogosult volt a gyorsított büntető-eljárás³¹⁸² szabályai szerint lefolytatni a tárgyalásokat. Ítélete ellen nem lehetett fellebbezni. A népbírákat a Népköztársaság Elnöki Tanácsa „választotta”, valójában személyükről a politikai rendőrség és a pártvezetés döntött.³¹⁸³ Ebben a formában nem sokáig működött, hiszen 1957. június 15-én hatályba léptették az 1957. évi 34. törvényerejű rendeletet „a népbírószági tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntetőeljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról” címmel. Ez a jogszabály elrendelte a népbírószági tanácsok felállítását minden megyei bíróságon, és a Legfelsőbb Bíróságon is a korábban bevezetett gyorsított eljárás fenntartása mellett. Ezen túlmenően alapvetően módosították a büntetőeljárást. A népbíróságok által meghozott elsőfokú ítéletek másodfokú felülbírlása során nem érvényesült a súlyosbítási tilalomra vonatkozó alapelv (*reformatio in peius*).³¹⁸⁴ (Előfordult, hogy védői fellebbezés esetén is másodfokon halálos ítéletet szabtak ki.)

Az 1956-os megtorlások végeztével a népbíróságokról szóló jogszabályokat az 1961. évi 7. törvényerejű rendelet helyezte hatályon kívül.

A „rendes” bíróságok

A „fordulat éve” után a rendes bíróságokat is a szovjet modellnek megfelelően szervezték át. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya ugyan deklarálta, hogy „[a] bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alávetve” [41. § (2) bekezdés], ezzel szemben az Igazságügyminisztérium is utasíthatta a bíróságokat, hogy milyen ítélkezési gyakorlatot kövessenek egyes ügyekben.³¹⁸⁵

Egyetlen eltérést engedtek: a magyar bíróságok nem épültek be teljes mértékben a helyi tanácsok szervezetébe, hanem megőrizték külön szervezetüket; „csak” az Igazságügyminisztérium végezhetett el „külső” irányításukat.³¹⁸⁶

Az 1950. évi IV. törvény, amely az alkotmányt is módosította, kiiktatta az ítélőtáblákat. (Az 1949. évi 9. törvényerejű rendelet felsőbíróságnak nevezte.) A miniszteri indoklás szerint: „az igazságügyi apparátusunkat szervezetiileg össszhangba hozzuk a tanácsrendszerrel és ezzel megteremtjük a tanácsok és az igazságszolgáltatás együttműködésének szervezeti előfeltételeit.” (Mivel a tanácsrendszer nem ismert ítélőtáblának megfelelő területi egységet.)

³¹⁸² Vö. az 1957. január 15-én életbe lépő 1957. évi 4. törvényerejű rendelet.

³¹⁸³ Nagy Imre és társai perében az egyik népbíró egyértelműen elfogult volt, hiszen férje a Köztársaság tértől halt meg.

³¹⁸⁴ Zinner (2001a): i. m. 118.

³¹⁸⁵ Solt (1992): i. m. I. 300–305., 351–361., 434–435., 515–523.

³¹⁸⁶ Csernok Gyula: A bírói függetlenség. *Valóság*, 31. (1988), 6. 37.

A három szintre zsugorodott bírósági szervezetre tekintettel a perorvoslati lehetőségeket is csökkenteni kellett. Ennek megfelelően a törvényerejű rendelet általános érvényre kimondta, hogy másodfokú bírói ítélet ellen további fellebbevitelnek (fellebbezés, felfolyamodás, felülvizsgálat) sem peres, sem pedig nem peres eljárásban helye nincs.

A Kúria helyébe a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága³¹⁸⁷ lépett. Jelzésértékű, hogy nemcsak a nevet, hanem az épületet is elvették. A Kossuth téri Igazságügyi Palotát 1950-ben a Magyar Dolgozók Pártja Munkásmozgalmi Intézete kapta meg, majd – 1957 áprilisától – az épület nagyobb részét a Magyar Nemzeti Galéria használta, az Alkotmány utcai szárny pedig a Párttörténeti Intézeté lett. 1973-ban a Néprajzi Múzeum költözött a Magyar Nemzeti Galéria helyére. Eltávolították az épületből Strobl Alajos Justitia-szobrát, és eltüntették a homlokzaton lévő – I. Ferenc királytól származó – jelmondatot is: *Iustitia regnorum fundamentum* (Az igazság az országok talpköve).

A Legfelsőbb Bíróságnak az ítélkezés mellett egyik alapvető feladata lett, hogy iránymutatást adjon a felügyelete alatt álló valamennyi bíróság számára a jogszabályok egységes értelmezése és alkalmazása érdekében. Az 1954. évi II. törvény a Legfelsőbb Bíróság elnökének megadta azt a jogot is, hogy bármely ügyet az eljárás bármely szakaszában saját hatáskörébe vonhatott (52. §).

A Legfelsőbb Bíróság vezetését 1949. november 2-tól Jankó Péter³¹⁸⁸ – több hírheht koncepció per bírāja – látta el. Jankó a Legfelsőbb Bíróságnál is bevezette a munkaversenyt. Ennek eredményeként 1952. május 1-jén ő maga is „élmunkás” lett.³¹⁸⁹

A Magyar Köztársaság Alkotmánya kimondta, hogy a bírói tisztségeket választás útján töltik be. A Legfelsőbb Bíróság bíráit ötévi (mint a Szovjetunióban), a megyei bíróság és a járásbíróság bíráit háromévi időtartamra „választották”. A kinevezés jogát ténylegesen a Legfelsőbb Bíróság esetében a Népköztársaság Elnöki Tanácsa,³¹⁹⁰ a többi bíró esetében 1968-ig részben korlátozottan, majd azután korlátlan jogosultként az igazságügy-miniszter gyakorolta. A területileg illetékes tanácsok soha nem „választottak” bírákat. Ugyanígy nem gyakorolták az őket megválasztó testületeknek (Népköztársaság Elnöki Tanácsa, tanácsok), továbbá a helyi (járás) lakosságnak a beszámolási kötelezettségüket.

Az 1954. évi II. törvény szabályozta a bírák visszahívhatóságának lehetőségét, „ha olyan magatartást tanúsítanak, amely sérti a népi igazságszolgáltatás tekintélyét”. Visszahívásra a megválasztó szerv jogosult, a visszahívásra vonatkozóan az igazságügy-miniszter tett javaslatot.

³¹⁸⁷ A „Legfelsőbb Bíróság” elnevezés ellentétes a magyar nyelvtan szabályaival. Helyesen Legfelső Bíróság lenne, de amikor az orosz terminológiát lefordították magyarra, nem „vették észre” a hibát.

³¹⁸⁸ Jankó Péter (1907–1955): kommunista bíró. Ő tárgyalta a Szálasi- és a Rajk-pert. A Legfelsőbb Bíróságon formálisan csak másodalelnök volt, de 1953-ig, elnök nem lévén, ténylegesen ő volt a legfőbb vezető. A felelősségre vonástól való félelmében öngyilkos lett.

³¹⁸⁹ Major (1988): i. m. 440.

³¹⁹⁰ A Népköztársaság Elnöki Tanácsa kinevezési jogkörének formalítására jellemző, hogy Lee Tibor már egy hete a Legfelsőbb Bíróságon dolgozott, amikor „megválasztották”. Lásd Zinner Tibor: *Megfogya és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2005. 23.

Szovjet mintára Magyarországon is bevezették az úgynevezett népi ülnöki rendszert, amely elvileg a laikus elemek közreműködését jelentette volna a bírósági munkában. Valójában megbízható káderekkel akarták ellenőrizni a „gyanús” jogászokat. Keleti Ferenc,³¹⁹¹ a polgári perrendtartási törvény vezérszónoka kijelentette: „A népi ülnökök tehát a mi polgári bíraskodásunkban a proletárdiktatúra erősítésének harcos osztagai, a szocialista törvényesség betartásának éber segítői.”³¹⁹² Az alkotmány mint elvet említette, a népnek a büntető igazságszolgáltatásban való részvételéről és a fellebbevitel egyszerűsítéséről szóló 1949. évi XI. törvény pedig már konkrét szabályozását adta a népi ülnöki rendszernek. Eszerint a bírósági tanácsok kezdetben mind első, mind pedig másodfokon népi ülnökökkel működtek.

A büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény az előzőeknek megfelelően mind a helyi (két laikusból és a szakbíró elnökből álló, háromtagú), mind a másodfokú (három szakbíróból és két laikusból álló) tanácsban deklarálta a népi ülnök részvételét. Az 1952. évi III. törvény a polgári perrendtartás szabályozásakor hasonló módon rendelkezett a népi ülnökökről, a másodfokú tanács azonban három taggal, a Legfelsőbb Bíróság – mint fellebbezési fórum – öt taggal ítélkezett.

A népi ülnökök választását a 92/1952. (X. 5.) MT rendelet szabályozta részletesebben, és a tanácsok feladatává tette az ülnökök megválasztását, a Legfelsőbb Bíróság ülnökeit pedig a Népköztársaság Elnöki Tanácsa választotta. Az ülnököt a választó szerv bármikor visszahívhatta. Lényeges változást hozott a bírósági szervezetről szóló 1954. évi II. törvény, amely szűkítette az ülnökbíraskodás körét: a másodfokon eljáró tanácsokban megszűnt a laikusok részvétele. Ezt azzal indokolták, hogy az eljárási törvények módosításával (1954. évi V. és VI. törvény) a fellebbezési bíróság reformációs jogköre csak jogkérdésre terjedt ki, ténykérdésekben csak kasszációs (megsemmisítési) joggal rendelkezett.

Az 1972. évi IV. törvény a bíróságokról tovább szűkítette a népi ülnökök részvételét. Bizonyos ügyekben ugyanis lehetővé vált az ülnökök nélküli eljárás (egyesbíró) (vö. 1972. évi 26. tvr., 1973. évi V. törvény). Ekkorra már a népi ülnökök közreműködése formálissá vált. Elvileg egyenrangúak voltak a hivatásos bíróval, a valóságban (bár egy háromtagú tanácsban le is szavazhatták a hivatásos bírót) meglehetősen passzívan viselkedtek.³¹⁹³

A bírósági szervezeti törvény a hivatásos bíró megválasztásának feltételül nem írt elő jogi végzettséget és bírói szakvizsgát. A pártállami vezetés ugyanis nem bízott a jogászokban, akik „jogászi szörszálhasogatással” a törvényességet kívánták védeni. Ezért igyekeztek minél hamarabb megszabadulni a „reakciós” bírói kartól, és helyettük megbízható káderekkel hozatni meg az előre megrendelt ítéleteket.³¹⁹⁴ Különböző

³¹⁹¹ Keleti Ferenc (1910–1979): kommunista politikus. Eredetileg nyomdai kisegítő volt, majd sörügynök. A Magyar Dolgozók Pártja Adminisztratív Osztályának vezetője.

³¹⁹² Keleti Ferenc: Az új polgári perrendtartás. *Jogtudományi Közlöny*, 7. (1952), 6. 245.

³¹⁹³ Kulcsár Kálmán: *A népi ülnök a bíróságon*. Budapest, Akadémiai, 1971. 80.

³¹⁹⁴ Major Ákos visszaemlékezésében leírta, hogy a Budapesti Tábla elnökévé egy lukasztós kalauzt nevezték ki, akinek a székfoglaló beszéde így hangzott: „Tisztelt bírák és ügyészségek! A nagygyűlést ezennel berekesztem!”, majd melegen kezét rázott a Csepelről érkezett új párttitkárral. Lásd Major (1988): i. m. 395.

adminisztratív eszközök alkalmazása révén 1956-ig körülbelül 1100 bíró veszítette el az állását.³¹⁹⁵

Hogy az eltávolított bírák helyébe minél hamarabb megfelelő káderek kerüljenek, nem várták meg, hogy azok leérettségizzenek, elvégezzék az egyetemet, majd szakvizsgázzanak. A 4.181/1949. (VIII. 6.) kormányrendelet megszervezte a Büntetőbírói és Államügyészi Akadémiát. (A 265/1950. MT rendelettel Bírói és Államügyészi Akadémiává szervezték át.) A jogszabályi indoklás szerint:

„Avégből, hogy az ítélőbírói és államügyészi karnak a népi demokrácia szellemében való megújodása meggyorsítható legyen, lehetővé kell tenni, hogy népi származású dolgozók a büntető bírói és az államügyészi feladatok betöltéséhez szükséges ismereteket és képzést – megfelelő társadalomtudományi előképzés után – az egyébként fennálló szabályoktól eltérően szerezhessék meg.”

Az egy évig tartó tanfolyamon nyelvtant, irodalmat, számtant, földrajzot, történelmet, marxista–leninista ideológiát és jogot oktattak. (A tanrend szerint két nap ideológia, négy nap jogi oktatással.) A képzés rövid időtartama és a hallgatók előképzettségének hiánya miatt az oktatók kényszerűségeiből az elsajátítandó ismeretanyag minimalizálására törekedtek. A végzett hallgatók mégis vezető beosztásokba kerültek. (A doktori címet az egyetemi oktatásban is megszüntették, így formailag nem volt olyan feltűnő a szerepeltetésük.)³¹⁹⁶ A végzetek közül később igazságügy-miniszter, legfőbb államügyész, legfőbb ügyész, miniszterhelyettes, legfelsőbb bírósági tanácselnök és bíró, budapesti rendőrfőkapitány, megyei bírósági elnök, megyei és fővárosi főügyész, miniszteri és pártközponti munkatársak stb. kerültek ki.³¹⁹⁷

A bírói függetlenségnek még a formális szabályozását is megszüntették. Az 1948. évi XXII. törvény hatályon kívül helyezte az 1869. évi IV. törvénynek a bírák elmozdíthatatlanságáról és áthelyezhetetlenségéről szóló rendelkezéseit. Ezzel megszűntek a bírói függetlenség személyi garanciái,³¹⁹⁸ hiszen a bírákat bármikor áthelyezhették, sőt állásuk alól fel is menthették.³¹⁹⁹

Az 1949. évi 9. törvényerejű rendelet engedélyezte a bírák párttagságát. Ettől kezdve – egészen 1989-ig – a bírák meghatározó része tagja volt az állampártnak, s a pártutasítások, pártfegyelmi alkalmazása révén függőségük nőtt.³²⁰⁰

Az új irányvonalat a törvény előterjesztője, Ries István igazságügy-miniszter a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának 1949. november 18-án megtartott teljes ülésén a következőként fogalmazta meg: „Kövessük ennek a pártnak és Rákosi

³¹⁹⁵ Zinner (2005a): i. m. 97.

³¹⁹⁶ A doktori címet az 1956. évi 11. törvényerejű rendelet állította vissza. A szakvizsgázás bevált módját azonban csak 1977-ben állították helyre.

³¹⁹⁷ Loss Sándor: Rendhagyó jogászképzés az ötvenes években. A bírói és államügyészi akadémia (1948–1953). In *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica. Tomus XI.* Selmecbánya–Miskolc, Miskolci Egyetem, 1995. 95.

³¹⁹⁸ A bírósági körökben csak „guillotine-törvénynek” hívták az 1948. évi XXII. törvényt.

³¹⁹⁹ Szabó Imre: Ismét a bírói függetlenségről. *Állam- és Jogtudomány*, 30. (1988), 1–2. 3.

³²⁰⁰ Lásd az állampárttól szóló fejezetet.

Mátyásnak az irányítását és akkor könnyű dolga lesz a bírói karnak, amely már kivette maga közül azokat, akik nem odavalóak voltak [...].”³²⁰¹ Ugyanezt erősítette meg Jankó Péter, aki a Legfelsőbb Bíróságot vezette: „A bírói ítélkezés nem nélkülözheti a párt, a kormányzat részéről adott, általános elvi síkon mozgó politikai iránymutatást [...]; az ilyen politikai iránymutatás a bírósággal, bíróval szemben is a törvény erejének kötelező hatályával szól.”³²⁰²

A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán a fentieknek megfelelően egy határozatban deklarálták: „Az a bíró, aki [...] nem hajlandó bírói munkáját az osztályharc követelményeinek megfelelően végezni, akkor sem maradhat a népi demokrácia bírója, ha egyébként nincs fasiszta múltja.”³²⁰³

1956 októberében Molnár Erik igazságügy-miniszter felügyeleti tájékoztatót adott ki a bíróságok irányításáról és felügyeletéről: „a párt- és kormányhatározatokat a bíróságok is kötelesek betartani, semmilyen tekintetben nem áll ellentétben a bírói függetlenséggel [...]; nélkülözhetetlen feltételei a bíróságok jó munkájának.” Emellett: „az általános jellegű miniszteri utasítások, normatív aktusok, amelyek természetesen minden bíróságra feltétlenül kötelezőek.” Az igazságügy-miniszter ezen túl idesorolta még a felügyeleti tájékoztatók útmutatásait. Molnár Erik hozzátette, hogy a minisztérium „fegyelmi eljárás kezdeményezése” útján is „gondoskodik a törvény és a jogszabályok alkalmazásának biztosításáról”.³²⁰⁴

A bírói státusz egy államigazgatási tisztviselő szintjére süllyedt. A bírákat szinte mindegyik párt, illetve állami vezető utasíthatta.³²⁰⁵ (Sokszor telefonon vagy személyes találkozások során.) Az utasítások egészen konkrétak voltak. Például a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének titkársága 1949. június 28-án az alábbi utasítást adta: „a jövő héten tárgyalja le a NOT³²⁰⁶ a Mindszenty ügyet és hozzon helybenhagyó ítéletet.”³²⁰⁷

A bíróságokhoz folyamatosan érkeztek a bizalmas, illetve titkos utasítások, sőt minisztériumi főosztályi leiratok, főosztályvezetői, miniszterhelyettesi utasítások, miniszteri tájékoztatók, valamint úgynevezett felügyeleti tájékoztatók.³²⁰⁸ Emellett az Államvédelmi Osztály, majd az Államvédelmi Hatóság is felügyelte a bíróságok tevékenységét. A bírói ítéletet még a kihirdetésük előtt meg kellett küldeni a politikai rendőrség illetékes osztályának.³²⁰⁹

A megyei bíróságok elnökei hetente, 1953. szeptember 23-tól félhavonta kötelesek voltak jelentést készíteni az Igazságügyminisztériumnak. A jelentésben közölni kellett a vádlottak személyi adatait, ezen belül kiemelten az „osztályhelyzetét”, a tényállást,

³²⁰¹ Solt (1994): i. m. III. 314.

³²⁰² Jankó Péter: A büntető ítélkezés helyes irányvonala az új szakaszban. *Magyar Jog*, 1. (1954), 3. 68.

³²⁰³ Révai (1991): i. m. 10.

³²⁰⁴ Idézi Kahler Frigyes: *Szemtől szemben a múlttal. Válogatott írások*. Budapest, Kairosz, 1999. 8.

³²⁰⁵ Még az 1960-as években is előfordult, hogy egy rendőr százados utasította a Legfelsőbb Bíróság elnökét bizonyos iratok átadására.

³²⁰⁶ Népbíróságok Országos Tanácsa.

³²⁰⁷ Idézi Révai (1991): i. m. 52.

³²⁰⁸ MNL OL XIX. E. 1. s. 265. d. 203/1955.

³²⁰⁹ Lásd www.neb.hu/hu/birak; www.neb.hu/hu/ugyeszek

az ítéleti rendelkezést stb. Különös fontosságot tanúsítottak a társadalmi tulajdon elleni bűncselekménynek, a hivatalos személy elleni erőszaknak, a beszo­l­gáltatási, a mag­zatelhaj­tási, az igazgatási és a munkafegyelmet sértő ügyeknek. A párt- és a tanácsi funkcionáriusok elleni erőszak, a fegyverrejtegetés, az üzemi balesetek stb. ügyében indított perekről is tájékoztatót kellett küldeni.

Be kellett számolni ezen túl még a bíróság működéséről, a bírák hangulatáról, bírósági értekezletekről, esetleges fegyelemsértésekről is.³²¹⁰ A beszámolókra – rendszerint egy főosztályvezető aláírásával – 40-50 oldalas „válaszok” érkeztek, amelyekben kitértek egyes konkrét ügyekben elkövetett „hibákra” is.³²¹¹

Az 1960-as évektől a minisztériumi utasítások egyre általánosabbá váltak, és egyre kevésbé szóltak bele egy-egy konkrét ügy elbírálásába. A korabeli hivatalos ideológia szerint ezeket az iránymutatásokat „jogpolitikai irányításnak” nevezték. A „jogpoliti­káról” pedig úgy nyilatkoztak, mint a politika egyik ágáról.

A magyar bíróságok az 1970–1980-as években visszanyerték függetlenségük egy részét, mindeközben tekintélyük csökkent, és munkafeltételeik egyre rosszabbak lettek. A tárgyalótermek elrendezése, berendezése nem volt méltó az igazságszolgáltatáshoz. Például a tárgyaláson lócára és padra ültették le a vádlottakat, de a bírókat is.³²¹²

A jogszociológiával foglalkozó jogtudós, Kulcsár Kálmán így nyilatkozott a bíróságok helyzetéről: „a bíróság egyike a legrosszabb körülmények között dolgozó, legrosszabbul fizetett hivatalnokoknak.”³²¹³

Az Igazságügyi Minisztérium Tudományos Tájékoztatási Főosztályának kutatási anyaga is lesújtó véleményt fogalmazott meg: „Az egyetem elvégzése után a kontra­selektációs folyamat a bírói pálya tekintetében sajátosan alakul, hiszen – anyagi okok miatt – gyakran csak a szerényebb képességű végzősök helyezkednek el a bíróságokon, illetőleg azok, akik az egyik legmagasabb szintű szaktudást garantáló fogalmazói idő­szakot átmeneti megoldásként választják.”³²¹⁴

A bírói tekintély lesüllyesztése megmutatkozott az öltözködésben és a viselkedés­kultúrában is, ezért is kellett a rendszerváltozás után bevezetni a tárgyalótermekben a talár viselését.³²¹⁵

³²¹⁰ Kahler (1999): i. m. 13.

³²¹¹ Kónyáné Kutrucz Katalin: „Kérem nevezetteket szabadon bocsájtásuk esetén Hatóságomhoz vissza­kísértetni.” In Kahler Frigyes (szerk.): *A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III.* Budapest, Kairosz, 2002. 112.

³²¹² Solt (1993): i. m. II. 785.

³²¹³ Kulcsár Kálmán: A jog helye a magyar társadalmi változásokban – a társadalmi változások hatása a jogra. In Petrik Ferenc (szerk.): *Jog és törvényesség.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985. 332.

³²¹⁴ Palkovics Éva (szerk.): *Tanulmányok az igazságszolgáltatás továbbfejlesztéséről.* Budapest, Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya, 1988. 62.

³²¹⁵ Kengyel Miklós: Megszólítási kultúra a tárgyalóteremben a nyolcvanas években. *Janus*, 10. (2002), 1–3. 148.; Kengyel Miklós: Talárban és talár nélkül. Öltözködéskultúra a tárgyalóteremben. *Bírák Lapja*, 3. (1993), 3–4. 3.; Csernok Gyula: A bírói magatartás és hivatástudat. *Jogász Szövetségi Értekezések*, (1986), 1. 5.

Ügyészség

- Egy népügyész belép a fogdába 1957-ben, és kérdegeti az őrizeteket:
- Maga miért van itt? – kérdezi az egyiktől.
 - Mert megszerveztem a községünk élelmiszer-ellátását.
 - Na, te rohadt szemét ellenforradalmár. Téged egy fára fogunk felakasztani!
 - És maga? – kérdi egy másiktól.
 - Én a községünk egészségügyi ellátásáról gondoskodtam.
 - Te másik szemét ellenforradalmár, a társad mellett fogsz lógni!
 - És maga? – fordul a legbelül lévőhöz.
 - Én csak hidegre tettem a fatert.
 - Nono! Azért az sem szép dolog! – mondta a népügyész, homlokát ráncolva.
- (Pesti vice)

A Szovjetunióban már az 1. bírósági dekrétum (1917. november 24.) felszámolta a cári rendszer ügyészi szervezetét. A bolsevik párt aktivistái képviselték azután az úgynevezett népvádat. Az Igazságügyi Népbiztosságnak a forradalmi törvényszékekről kiadott, 1917. december 17-i utasítása szerint a forradalmi törvényszékeknél lévő kollégiumokban olyan személyeket kell kijelölni, akik a társadalmi vád, illetve védelem ellátására vállalkoztak. A 2. bírósági dekrétum (1918. március 7.) a szovjetek mellett is hasonló kollégiumokat kívánt létrehozni. Az 1920. október 21-i dekrétum pedig már vádlói állásokat rendszeresített a helyi szovjetek szerveinél. Kezdték tehát kiépülni a vád képviselőire hivatott szocialista állami szervezeti formák.

A szovjet ügyészség Leninnek *A kettős alárendeltségről és a törvényességről* című, a Politikai Iroda számára 1922. május 23-án írt levelében megfogalmazott elvek szerint jött létre. Lenin kijelentette: „Az államügyészségnek csak egyetlen joga és kötelessége van: ügyelni arra, hogy az egész köztársaságban valóban egységesen értelmezzék a törvényességet minden helyi különbség és minden helyi befolyás ellenére.”³²¹⁶

A törvények egységes érvényesítésének biztosítása érdekében kiépült a centrális felépítésű ügyészi szervezet, amelynek élén ekkor az igazságügyi népbiztos állt. Az ügyész irányította és felügyelte a nyomozást, sőt maga is jogosult lett a nyomozás, illetve a nem bírói szerv által végzendő előzetes vizsgálat fogantatására. A szovjet ügyészség irányítói és felügyeleti joga azt jelentette, hogy utasítást adhatott a nyomozás és az előzetes vizsgálat megindítására, de felhatalmazták arra is, hogy a nyomozó és a vizsgálati szerveket ellenőrizze, határozataikat megsemmisítse és megváltoztassa, illetve a nyomozás irányát konkrét utasításokkal meghatározza. Emellett képviselte a vádat a bíróságok előtt, és felügyeletet gyakorolt az őrizetben lévők fogva tartásának jogszerűsége felett.

Lenin, amikor létrehozta ezt a centralizált, igazából az állampárt által irányított ügyészi szervezetet, az 1722-ben még Nagy Péter által felállított, „cár szeme” nevű intézményt

³²¹⁶ Lenin összes művei. XXXIII. (1953): i. m. 361.

tekintette mintának.³²¹⁷ A lenini elgondolást fejlesztették tovább az 1933-as ügyészi törvényben, végül az 1936-os sztálini alkotmány szabályozásában nyerte el végleges formáját (113–117. cikk).

Magyarországon 1871 és 1949 között az ügynevezett alárendelt ügyészi modell működött, akárcsak Franciaországban, Dániában, Ausztriában és még néhány európai országban. Az ügyész a kormánynak (igazságügy-miniszternek) alárendelten működött, és a kormány büntetőpolitikáját valósította meg.

Szovjet „tanácsadók” segítségével³²¹⁸ az 1949-es alkotmány által már megelőlegezett irányvonalak alapján, meglepő módon csak 1953-ban alakították ki az ügyészi szervezetet (1953. évi 13. tvr.).³²¹⁹ Tagjai kezdetben leginkább a Bírói és Államügyészi Akadémián felkészített, politikailag megbízható káderek közül kerültek ki.

Az ügyészi szervezetet kivonták az Igazságügyminisztérium felügyelete alól, és közvetlenül az Országgyűlésnek rendelték alá. A legfőbb ügyészt az Országgyűlés választotta, és elvileg neki tartozott felelősséggel. A valóságban azonban évi egy-egy formális beszámolón túlmenően az ügyészséget az állampárt irányította. Az ügyészek a legfőbb ügyésznek alárendelten működtek. A legfőbb ügyész (felettes ügyészi szervek és vezetők) magához vonhatta és korlátozhatta az alsóbb szervek vezetőinek és ügyészeinek hatáskörét. A legfőbb ügyész (illetve a felettes ügyész) az alárendelt ügyészeket utasíthatta.

A legfőbb ügyész meghatározott körben az alárendelt ügyészek felé általános aktusokat is kiadhatott, így például törvényi felhatalmazás alapján normatív utasításban szabályozta az ügyészségek szervezetét és működését.

Az ügyészség a szovjet típusú diktatúrában sajátos helyet foglalt el az állami szervek rendszerében. A centralizált felépítésű ügyészség önálló szervtípus, szervezetileg nem csupán a bíróságoktól és a helyi szervektől, de az államigazgatási hierarchiától is függetlenül működött. Ugyanakkor a legfőbb ügyész tanácskozási joggal részt vett a Minisztertanács ülésein, és – noha a törvényességi felügyeleti joga nem terjedt ki a kormányra – előterjesztéseiben felhívhatta a miniszterek figyelmét egyes törvénysértésekre. Hasonlóképpen jártak el az egyes ügyészek az illetékes tanácsoknál.³²²⁰

A koncepciós perekben eljáró ügyészek példaképe a Szovjetunió főügyésze, Visinszkij lett. Alapi Gyula,³²²¹ aki 1948 és 1956 között a Budapesti Államügyészség vezetője volt, és ennek megfelelően jó néhány koncepciós perben (Magyar Közösség, Mindszenty József, Rajk László, szociáldemokrata vezetők, Standard, Grösz József) képviselte a vádat, követendő mintának tekintette még Visinszkij átkozódásait is:

³²¹⁷ David (1977): i. m. 178.

³²¹⁸ A szovjet tanácsadók között ott volt például N. Ricskov, aki korábban a Szovjetunió legfőbb katonai ügyészenek helyetteseként tevékenykedett.

³²¹⁹ Solt (1992): i. m. I. 364–386., 411.

³²²⁰ Lásd www.neb.hu/hu/ugyeszek

³²²¹ Alapi Gyula (1911–1982): kommunista jogász, 1941-től járásbíró, 1948 és 1956 között a Budapesti Államügyészség vezetője. A forradalom idején a Szovjetunióba menekült. 1958-tól a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében alkalmazták. Elbocsátása után a Villamosipari Trössthöz került.

„Egész országunk apraja-nagyja egyet vár, egyet követel: lőjétek agyon az árulókat és kémeket, akik eladták hazánkat az ellenségnek, lőjétek agyon őket, mint a veszett kutyákat! Népünk egyet követel: tiporjátok el az átkozott férgeket! – Az idő halad. A gyűlölt árulók sírjait, melyekre minden becsületes szovjet ember, az egész szovjet nép mindig megvetéssel fog nézni, belepi majd a gaz és a bogács.”³²²²

Ugyanez Alapi Gyula stílusában:

„Népünk halált követel az árulókra és én, mint a vádhatóság képviselője magamévá teszem ezt a követelést. A kígyó fejét, amely meg akart marni bennünket, szét kell taposni. Meg kell védeni demokráciánk vívmányait, nemzeti függetlenségünket, békés építőmunkánkat a hazaárulóktól és orgyilkosoktól. Olyan ítéletre van szükség, amelyből minden imperialista kém és hazaáruló megtanulja, mi vár reá, ha kezét mer emelni Népköztársaságunkra. Veszett kutyákkal szemben a védekezésnek egy módja van: agyonverni őket.”³²²³

Ugyancsak szovjet mintára alakították ki az ügyészség általános felügyeleti jogkörét, amely feljogosította az illetékes ügyészt arra, hogy a tanácsai szervektől az állami vállalatokig, szövetkezetekig bezárólag törvényességi vizsgálatokat tartson és indítványokkal éljen, vagy maga intézkedjen. A törvényességi felügyelet a rendőri szervek és a bíróságok felett is érvényesült. Ennek révén az ügyész nemcsak tradicionális jogkörét (vádemelés) gyakorolhatta, hanem akár a magánfelek közötti polgári perekben is felléphetett, a bírói ítéletek utólagos vizsgálatával törvényességi óvást kezdeményezhetett, még akkor is, ha az ítélet már jogerőssé vált.³²²⁴

Az ügyészségi szervezetet 1953-ban – szovjet tanácsadók sürgetésére³²²⁵ – a diktatúra legkirívóbb törvénytelenégeinek felszámolása céljából hozták létre. Kétségtelenül ebben az irányban is tettek lépéseket. Megszüntették az internálótáborokat, kitelepítéseket, rehabilitálták az úgynevezett munkásmozgalmi kádereket az őket ért törvénytelenések esetén.³²²⁶

Az első években a direkt politikai utasítások alapján működtették az ügyészséget. Az első általános felügyeleti alaputasítás³²²⁷ a helyi államigazgatási szervek megszilárdítását, a tervgazdaság és a munkafegyelem megszilárdítását, a mezőgazdasági termékek begyűjtésének ellenőrzését stb. tűzte ki célul.

A Nagy Imre-féle kormányprogram sokakban reményt keltett, ezért az állampolgári panaszok tömege árasztotta el az ügyészséget. Különösen azok fordultak az új szervezethez, akiket igazságtalanul ítélték el, akiknek elkobozták a vagyonát, vagy

³²²² Andrej Januarjevics Visinszkij: *Perbeszéddek*. Budapest, Szikra, 1953b. 626.

³²²³ Rajk László és társai a népbíróság előtt. Budapest, Szikra, (é. n.). 229.

³²²⁴ Kertész Imre: Ügyészségi közhelyek. *Magyar Jog*, 38. (1991), 3. 143.; Névai László: Az ügyészség a szocialista államban. In *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*. Tomus V. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1963. 3.; Fűrész Klára – Holló András: *A bíróság és az ügyészség alkotmányjogi szabályozása de lege ferenda*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1987. 85.

³²²⁵ Solt (1992): i. m. I. 363–386.

³²²⁶ Solt (1992): i. m. I. 414.

³²²⁷ 9/1953. számú legfőbb ügyészi utasítás.

akik hozzátartozójukat keresték. Erre reagált Czakó Kálmán³²²⁸ legfőbb ügyész, amikor a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának 1954. február 10-i határozatának engedelmeskedve kijelentette, hogy osztályidegen elemek nem használhatják fel az ügyészséget az osztályharc során őket ért korlátozások orvoslására.³²²⁹

Az 1956 utáni megtorlásokban tevékenyen részt vevő ügyészi apparátus végképp elvesztette társadalmi megbecsülését. A „törvényesség helyreállítása” hazug jelszónak bizonyult. Sokakat leváltottak közülük, akik nem voltak elég aktívak az „ellenforradalmárok” elleni vádemelésekben.³²³⁰ Szénási Géza, az Államvédelmi Hatóságtól érkező legfőbb ügyész 1957. február 4-én mindezt így indokolta: „az elmúlt évek oly szigorúnak látszó káderpolitikája ellenére az ügyészségek egyes dolgozói alig voltak öntudatosabbak, mint egy szatócsüzlet alkalmazottjai.”³²³¹ Ennek következtében a Legfőbb Ügyészség állományának 60%-a nem rendelkezett jogi egyetemi végzettséggel, sőt többeknek még érettségije sem volt. Kelemen Kornél, az angyalföldi munkások perében eljáró ügyész csak hat elemít végzett. Tóth Ilona és társai perében a vádat képviselő Molnár György eredetileg fodrászsegéd volt, és szintén hat osztályt végzett.³²³²

Münnich Ferenc az alábbi instrukciókat adta 1957. február 4-én a Legfőbb Ügyészségen tartott értekezleten: „A karhatalom³²³³ ellen sok panasz fut be; szeretnénk az ügyészségről is ilyen híreket hallani.”³²³⁴ „Betartjuk a törvényességet, de nem kesztyűs kézzel” – összegezte véleményét a legfőbb ügyész.³²³⁵

A későbbiekben tovább „finomodott” a törvényességi felügyelet módszertana. A 14/1960. számú legfőbb ügyészi utasítás³²³⁶ már így fogalmazott:

„Az ügyészségnek az általános felügyelet gyakorlása során is ébernek kell lennie afelett, hogy a volt városi és falusi kizsákmányoló osztályok tagjai ne támadhassanak törvényeink ellen. Ugyanakkor azonban olyan esetekben, amikor egyes szervek a helyi érdekekre hivatkozással, ilyen személyek hátrányára megsértik a jogszabály kifejezett parancsát vagy tilalmát, s nem a törvényes kereteken belüli politikai mérlegelésről van szó – mint egyenjogú állampolgárokat –, őket is védelemben kell részesíteni.”

³²²⁸ Czakó Kálmán (1919–1985): kommunista jogász. Két elemít végzett, még az általános műveltsége is sok kívánnivalót hagyott maga után. 1952-től az igazságügyi miniszter első helyettese, 1953 és 1955 között legfőbb ügyész. Felesége viszont szovjet állampolgár volt. MNL OL 276. f. 53. cs. 239. ő. e.; MNL OL 276. f. 54. cs. 228. ő. e.

³²²⁹ Solt (1992): i. m. I. 523.

³²³⁰ MNL OL M-KS 288. f. 30/1957. 11. ő. e.

³²³¹ MNL OL M-KS 288. f. 30/1957. 12. ő. e.

³²³² Kiss Réka: Ügyészek a megtorló gépezetben. In Fodor Veronika et al. (szerk.): *Zinner Tibor 70. Egy élet az (i)gazságszolgáltatás kutatásának szolgálatában*. Budapest, Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló, 2018. 454.

³²³³ Közismert nevükön pufajkások.

³²³⁴ Kahler – M. Kiss (1997): i. m. 213.

³²³⁵ Szénási Géza: *A törvényesség őrhelyén*. Budapest, Kossuth, 1958. 50.

³²³⁶ *Ügyészségi Közlöny*, 8. (1960), 9.

Az 1960-as években az ügyészségek elsősorban a tanácsok felügyeletére és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek működésére koncentráltak.³²³⁷ Az 1970-es évek elején a reformellenes irányzat használta fel az ügyészséget.

A Magyar Köztársaság ügyészségéről szóló 1972. évi V. törvény újraszabályozta az ügyészséget. Az úgynevezett szocialista törvényességet most már igyekeztek jogszabályi garanciákhoz is kötni.

Az 1980-as évektől az ügyészségnél is kezdték megbecsülni a jogi szaktudást. Ügyészi vizsgálatok eredményeként már miniszterhelyettesek, büntetés-végrehajtási ezredek ellen is indultak büntetőeljárások. 1979–1980-ban például három-három évet kaptak a „váci ezredek”.³²³⁸

Ügyvédség

Két ember beszélget egy börtöncellában:

– Mennyit kapott?

– Három évet.

– És miért?

– Semmiért.

– Az nem lehet, mert a semmiért legalább öt év jár!

(Pesti vice)

Mindenfajta diktatúra ügyvédelles, hiszen bennük csak egy fölösleges „jogászi szörszálhasogatással”³²³⁹ foglalkozó társadalmi csoportot látnak. A Szovjetunióban és a Magyarországi Tanácsköztársaság idején először teljes mértékben meg akarták szüntetni az ügyvédi hivatást, mondván, hogy ezek a „fölsleges közvetítői mechanizmusok” az állampolgárok között feleslegesek lesznek. Később elálltak ettől a tervüktől, de az ügyvédek igyekeztek integrálni a szovjet típusú diktatúra szervezeti keretei közé.

A 3940/1948. (IV. 4.) kormányrendelet felfüggesztette az ügyvédi kamara autonómiáját, majd a rendszerhez hű ügyvédek vették át az irányítást. Még ugyanebben az évben elkezdték szervezni az úgynevezett ügyvédi munkaközösségeket, miközben igyekeztek a magánügyvédek számát lecsökkenteni. Aki egyetlen ügyvédi munkaközösségnek sem lett a tagja, azt előbb vagy utóbb eltávolították a pályáról.³²⁴⁰

³²³⁷ *Tanulmányok az ügyészi munka köréből*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1962; Lévai Tibor (szerk.): *A szocialista ügyészi szervezet fejlődése a Magyar Népköztársaságban*. Budapest, Legfőbb Ügyészség, 1978.

³²³⁸ Vókó György (1946–2021) ügyész, egyetemi tanár személyes közlése.

³²³⁹ Sztálin kifejezése.

³²⁴⁰ Vö. Zinner (2005a): i. m. 462.

A 13.400/1950. (II. 25.) IM rendelet az ügyvédek új eskü letételére kötelezte, ami nélkül nem maradhattak tovább a pályán. A 23/1955. (III. 20.) IM rendelet a jelölti gyakorlat idejét két évre csökkentette, és megszüntette az ügyvédi vizsgát, hogy minél gyorsabban tudják a „politikailag megbízható” ügyvédekkel pótolni a kamarából kizártakat.

Az ügyvédség befolyását tovább korlátozta a gazdasági szféra leválása a privát szféráról. Létrehozták az ügynevezett vállalati jogtanácsosok kategóriáját. Számuk gyorsan nőtt, 1950-ben a pályán lévőknek már a harmada vállalati jogász lett.

Az MSZMP PB 1958. februári határozata elrendelte az ügyvédség felülvizsgálatát. Ennek eredményeként született meg a 26/1958. (III. 30.) kormányrendelet, amely a politikai szempontból „gyanús” talált ügyvédek „alkalmatlanná” nyilvánította az ügyvédi hivatás gyakorlására, és mindegyik ügyvédi kamara élére miniszteri kiküldöttet állított. Az 1958. évi 12. törvényerejű rendelet szovjet mintára kötelezővé tette az ügyvédi munkaközösségi formát. Az ügyvédi munkaközösség jogi személy lett, de vagyonát „társadalmi tulajdonnak” minősítették. Legfőbb szervük az Országos Ügyvédi Tanács lett, és az Igazságügyminisztérium (1973-tól Igazságügyi Minisztérium) felügyeletet gyakorolt felette. Egy bizottság döntötte el, hogy ki lehet a továbbiakban ügyvéd.

A polgári perekben megszüntették az ügyvédkényszert, a büntetőperekben pedig jelentős mértékben korlátozták a tevékenységüket. Molnár Erik igazságügy-miniszter a legfőbb ügyészhez intézett észrevétele során kijelentette: „nem indokolt a szabad védelem.”³²⁴¹

A titkos ügyeket a 0056/20/1953. IM utasítás sorolta fel: eszerint továbbra is titkosan kell kezelni a BHÖ 1., 8., 9., 17–24., 32–34., 35–47., 49., 50–61., 70–76., illetőleg 80. §-ai alapján indult ügyeket, ezenkívül titkosan kell kezelni mindazokat az ügyeket is, ahol „államtitok nyilvánosságra kerülésétől kell tartani”, valamint a „Népköztársaság elleni egyéb bűncselekmény miatt indult egyéb büntetőügyekben a bírósági elnök, ha az ügyben szereplő körülmények ezt indokoltá teszik, minősíti az ügyeket titkos kezelésűvé”. E jogszabályok alapján teljesen önkényesen bármelyik pert titkossá lehetett minősíteni, és még tovább korlátozni a védelemhez való jogot, hiszen ilyenkor csak az Államvédelmi Hatóság által kiválasztott védők képviselheték a vádlottat. A kiválasztott védők listáját folyamatosan felülvizsgálták, és bárkit törölhettek róla. A Legfelsőbb Bíróság például 1951-ben kapott ilyen listát. Először 25, majd 69, végül 34 főt soroltak fel.³²⁴²

Azokkal az ügyvédekkel szemben, akik a „dupla nullás” (titkos) vagy a nyilvánosság előtt zajló ügyekben képviselést vállaltak, többféle feltételt is támasztottak. Révai Tibor³²⁴³ szerint:

³²⁴¹ Kahler (1999): i. m. 27.; MNL OL XIX. E. 1. Z. d. 0056/1953.

³²⁴² Lásd Zinner (2005a): i. m. 603.

³²⁴³ Révai Tibor (1907–1983): kommunista jogász. Prágában végzett. 1945 és 1948 között a Szovjetunióban ügyvéd. Ezután Magyarországon 1961-ig ügyvéd, majd egyetemi tanár.

„Az ügy első bírójának funkcióját csak akkor tudja ellátni, ha nem csak jogi ismeretekkel, hanem megfelelő ideológiai felkészültséggel is rendelkezik. Könnyen kerülhet az ügy vállalásakor tévútra az az ügyvéd, aki a marxista állam- és jogelmélet ismerete, marxista ideológiai tudás nélkül, esetleg régi kapitalista felkészültsége alapján kísérli meg a népi demokratikus jog szövege általa egyébként kitűnően ismert szabályainak értelmezését.”³²⁴⁴

Mindamellet:

„Figyelemmel kell lennie az ügyvédnek arra, hogy kerül-e a megbízó érdeke a szocializmus építésével kapcsolatos egyéb, magasabb fokú érdekekkel olyan ellentmondásba, amely áthidalhatatlan és a megbízót arra készteti, hogy alakilag esetleg nem kifogásolható érdekét a fontosabb társadalmi érdekeknek rendelve alá. Az ügyvéd tehát akkor, amikor ilyen összeütközést észlel a fél által felhozott érdekek és a fontosabb társadalmi érdek között a megbízót erről megfelelően felvilágosítja és az ügy vitelét nem vállalja.”³²⁴⁵

Révai Tibor erre példát is hozott: „Ez év tavaszán akadtak ügyvédek, akik kulákok képviselőiben arra vállalkoztak, hogy különböző igényeket érvényesítsenek a termelőszövetkezetek ellen a helyi tanácsok rendelkezésére, illetőleg engedélye alapján igénybe vett dolgok kiadása iránt.”³²⁴⁶ Révai Tibor szerint: „Termelőszövetkezetek ellen kulákok érdekében történt perlések és felszólítások az ügyvéd részéről az ügyvédi hivatásból folyó kötelesek súlyos megsértését jelentik. Az ilyen magatartást társadalmi veszélyességénél fogva a legsúlyosabb fegyelmi büntetéssel kell sújtani (ügyvédségtől való elmozdítás).”³²⁴⁷

Az ügyvédek ezenkívül igyekeztek kizárni a nyomozati szakaszból. Barna Péter,³²⁴⁸ aki először az Államvédelmi Hatóságnál tevékenykedett, majd jogi oktató lett, erről az alábbiakat írta: „Nézetem szerint ahhoz, hogy a védőnek a nyomozásban való intézményes részvétele felvetődhessék, még sokat kell fejlődnie az állampolgárok öntudatának. A védői kar minden egyes tagjának meg kell értenie a védői hivatás valódi feladatait.”³²⁴⁹

Az 1950-es évek koncepciók perének tipikus jelene: az első tárgyaláson az ügyvéd rövid szünetet kér, mert akkor találkozott először az ügyfelével, és szeretne legalább néhány alapvető információhoz jutni. A védőnek a gyakorlatban igen szűk mozgásteret engedélyeztek, de azzal is csak nagyon ritkán mertek vagy szándékoztak élni.³²⁵⁰

Az ügyvédek egy kiválasztott csoportjának a kirakatperekben az ügyvédi hivatást megtagadó szerepet kellett elvállalniuk: az ügyésszel vetekedve bizonygatni a vádlott

³²⁴⁴ Révai Tibor: A helyes ügyvédi magatartás szempontjai az ügyvállalással kapcsolatban. *Magyar Jog*, 1. (1954), 1. 10.

³²⁴⁵ Révai (1954): i. m. 10.

³²⁴⁶ Révai (1954): i. m. 10.

³²⁴⁷ 1954. Üft. 80071.

³²⁴⁸ Barna Péter (1920–1969): jogász, tanszékvezető egyetemi tanár, az Államvédelmi Osztály alezredese.

³²⁴⁹ Barna Péter: *A bűnüldözés elvi kérdései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1971. 188.; Barna Péter: A jogtudat néhány jellegzetessége a büntetőjog elméletében és gyakorlatában. *Jogtudományi Közöny*, 10. (1954), 5. 178.

³²⁵⁰ Kahler Frigyes: A védők és a védelem helyzete Magyarországon a kommunista diktatúra időszakában. In Kahler Frigyes: *Jogállam és diktatúra. Tanulmányok és előadások*. Budapest, Kairosz, 2005b. 40.

bűnösségét és az eljárás törvényességét. Például az Államvédelmi Hatóság lajstromából kiválasztott Kiczko Kálmán Mindszenty József „védelme” ürügyén az alábbi témákról beszélt: dicsérte a védelem szabadságát, bírálta a külföldi sajtóorgánumok megnyilatkozásait, nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „Magyarországon a vallásszabadság megtámadva nincs”, beszélt a földreformról és az iskolakérdésről, mindkét téma vonatkozásában kritizálta az egyház és Mindszenty álláspontját, végül megköszönte, hogy a vádhatóság jól végezte a munkáját.³²⁵¹

Az 1956 utáni megtorlás idején fokozottan jelentkezett az ügyvédi tevékenység korlátozása (a védelem jogainak szabályozásáról szóló 22/1956. titkos utasítás). A védelem elvét súlyosan sértette az 1957. évi 34. törvényerejű rendelet, amely osztályozta az ügyvédekét. A „polgári és katonai büntetőeljárás során, ha az állam érdekének megóvása különösen indokolja, meghatalmazott, vagy kirendelt védőként csak az járhat el, akit az igazságügy-miniszter az e célból összeállított jegyzékbe felvett” [31. § (1) bekezdés].

A védelem eszközeit többféleképpen is korlátozták. Ezek közül az egyik legkirívóbb az az előírás volt, amely megtiltotta a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjainak, hogy a védők indítványára a vádlottak védekezését segítsék.³²⁵² Akik nem engedelmessé váltak ennek a parancsnak, azok pártfegyelmit kaptak, ami munkahelyük elvesztését is jelenthette. A védelem érdekében szót emelő tanúkat egyébként általában „bűnpártolóként”, az „ellenforradalmárok pártfogójaként” minősítették.³²⁵³

A hatalom az 1956 utáni megtorlások idején azt üzenté az ügyvédeknek, hogy ne törekedjenek a vádlottak védelmére. Még a passzív magatartást sem tartották elfogadhatónak. Ezért sok védő azzal kezdte a beszédét, hogy védence elismeri a „bűnösségét”. Szigorúan bűnhődtek azok a vádlottak is, akik érdekében az ügyvédük fellebbezést nyújtott be. Számos esetben a *reformatio in peius* tilalmának elvét figyelmen kívül hagyva halálos ítéletet szabtak ki.

Az MSZMP PB az ügyvédség megrendszabályozását határozta el. A tanácskozás során Kádár János kijelentette: „meg kellene határozni valami módon, hogy ki nem folytathat többé ügyvédi gyakorlatot. [...] Azt hiszem még háborús bűnösök is folytathatnak ügyvédi gyakorlatot, sőt az ügyvédi kamara vezetésében is vannak háborús bűnösök.”³²⁵⁴ Ilyen előzmények után született meg a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1958. február 18-i, *Az ügyvédi kérdés politikai rendezéséről* című határozata. Ez leszögezte: „[A]z ügyvéd szerepe politikailag jelentős egyrészt azért, mert állandó kapcsolatban van az állampolgárok széles rétegeivel, másrészt pedig, mert működése kihat az igazságszolgáltatás munkájának színvonalára, és így a szocialista törvényességre.” Kijelentették, hogy ezután ügyvédi gyakorlatot csak ügyvédi munkaközösségekben lehet folytatni. A magánügyvédkedést 1958. szeptember 1-jéig meg kell szüntetni. „Az ügyvédi munkaközösségeket szocialista tartalommal kell megtölteni [...]” Ez azt

³²⁵¹ Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A Mindszenty-per*. Budapest, Reform, 1989. 189.

³²⁵² MNL OL 288. f. 30/1958/11. ö. e. 66–70.

³²⁵³ Zinner (2005a): i. m. 591.

³²⁵⁴ MNL OL M-KS 5/54. ö. e. 24–32.

jelentette, hogy a megbízásokat a tagok között arányosan kell elosztani. „Szervezett ellenőrzéssel, rendszeres politikai és szakmai továbbképzéssel emelni kell az ügyvédi munka színvonalát.”

A korábbi önkormányzati szervezetet megszüntették. Az ügyvédség igazgatását a megyénként megválasztott Ügyvédi Kamarák látták el. Az ügyvédség felügyeletét az igazságügy-miniszter gyakorolta, aki feladatát az ügyvédi kamarák küldötteiből álló Országos Ügyvédi Tanács támogatásával látta el. A tanács ugyan elbírálhatta az ügyvédi kamarák fegyelmi és tagfelvételi határozata ellen beadott fellebbezéseket, igazgatási jogkörrel viszont csak a miniszter rendelkezett.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága elrendelte: „Az ügyvédi kart meg kell tisztítani a hivatás gyakorlására politikailag és erkölcsileg alkalmatlan elemektől. [...] [A]z ügyvédség személyes összetételét politikailag szilárd elemek felvételével meg kell változtatni.” Az új munkaközösségek megszervezésével egyidejűleg „felül kell vizsgálni az ügyvédek névjegyzékét. A felülvizsgálatot négyévenként 5 tagú bizottság végezze, amely az ügyvédi kamara miniszteri biztosából, illetve az általa megbízott ügyvédből, a megyei népfront bizottság, a megyei párt végrehajtó bizottság, a megyei tanács végrehajtó bizottsága egy kiküldöttjéből és az igazságügy miniszter által kijelölt elnökből álljon. A bizottságok döntenek abban a kérdésben, ki legyen, illetve ki maradjon tagja az ügyvédi munkaközösségeknek.”³²⁵⁵

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1958. február 18-i határozata alapján született meg a 26/1958. (III. 30.) kormányrendelet az ügyvédi kamarákkal és az ügyvédek kamarai tagságával összefüggő egyes kérdésekről. Ezzel párhuzamosan lépett életbe az 1958. évi 12. törvényerejű rendelet az ügyvédi hivatás gyakorlásáról és az ügyvédek szervezetéről.

A felülvizsgálat eredményeként 1956 után még 2822 ügyvéd működött. Ebből az elsőfokú eljárásban alkalmatlannak találtak 1229 ügyvédet, 43,55%-ot. Közülük a parancsok eredményeként a tárca visszavett 366 ügyvédet (az elbocsátottak 29,79%-át), végleg kizárt 865 védőt, a kar 30,65%-át. Minden harmadik ügyvédet megfosztották hivatásától.³²⁵⁶

Az egész Kádár-rendszer politikáját meghatározta az ügyvédellenesség. A sajtóban és a médiában egymást követték a védőket dehonesztáló, kigúnyoló írások, filmek és tudósítások.³²⁵⁷ Egészen a rendszerváltásig jellemző az ügyvédi kar kis létszáma. Míg 1930-ban 200 ügyész és 7000 ügyvéd dolgozott, addig 1973-ban 1000 ügyész és alig több mint 1600 ügyvéd.

³²⁵⁵ A határozatot közli Zinner (2005a): i. m. 595–597.

³²⁵⁶ Zinner (2005a): i. m. 602.

³²⁵⁷ Például Szabó László: *Ügyvédek. Népszabadság*, 1962. május 11. 6.

Munkajog

Az ismételt „racionalizálások,” vagyis létszámleépítések idején sokan töprengtek a „Miénk az ország, magunknak építjük!”, „Miénk a gyár, magunknak dolgozunk!” jelszavak értelmén: Azt értem, hogy enyém a gyár, magamnak dolgozok, csak azt nem értem, hogy miért mondtam fel önmagamnak? (Pesti vice)

1946-tól, de még inkább 1947-től kezdődően elindult egy olyan folyamat, amely a korábbi korszakban kialakult polgári természetű munkajogot az 1950-es évek elejére a szovjet mintának megfelelően alakította át. Ebben az átmeneti időszakban a vállalatok az államosítással egyenes arányban fokozatosan kollektív szerződéseket léptettek hatályba. Egyúttal felszámolták mind a munkaadói, mind pedig a munkavállalói érdekképviselői szerveket. (A szakszervezetek formálisan megmaradtak, de államosítva, az igazgatási szervezet részeként.)³²⁵⁸

A kollektív szerződésekről kibocsátott 8.480/1948. (VIII. 14.) kormányrendelet a szerződések mindegyik elemét korlátozta, s már nyomokban sem emlékeztettek a megállapodásra. Közvetett módon kötelezővé tették a kollektív szerződés előre meghatározott feltételekkel való megkötését.

A munka törvénykönyve (1951. évi 7. tvr.) teljes mértékben eltávolodott a nyugat-európai jogelvektől, és elhatárolódott a magánjogtól is.³²⁵⁹ A szovjet³²⁶⁰ és a román mintákat követte, és egyes elemeiben valamilyen hadigazdálkodásra emlékeztetett. Az általános mozgósítás jegyében³²⁶¹ szabályozta a munkajogviszony keletkezését, módosítását és megszűnését. Az új szabályozás többé-kevésbé bevallott célja az volt, hogy röghöz kösse és megfegyvelje a munkavállalókat.³²⁶² Megkönnyítette ezt, hogy a közalkalmazottakat is egységesen a munkajog szabályozása alá vonták, és az államosítás révén mindenkinek az állam lett a kizárólagos munkaadója. Míg a piacgazdaságban a bért munkás legalább munkaadót választhatott, addig a szovjet típusú diktatúrában az összes munkavállalónak – általános munkakötelezettség mellett – ugyanaz lett a munkaadója. Így az államigazgatás rendelkezhetett a munkavállalók felett, hiszen az állami vállalat tulajdonképpen az igazgatás legalsó adminisztratív szerve lett,³²⁶³ az igazgató pedig az állam

³²⁵⁸ Lásd a szakszervezetekről szóló részt.

³²⁵⁹ Az 1959. évi IV. törvény, a Polgári törvénykönyv az egyes szerződéseket tartalmazó III. címe a munkaszerződéseket kiiktatta.

³²⁶⁰ Jellemző a szovjet munkajogra, hogy előbb alakult ki, mint a szovjet polgári jog.

³²⁶¹ A munka világa leginkább a hadigazdálkodásra kezdett hasonlítani. Ez a szakkifejezésekben is tükröződött: a „munka frontja”, „széncsata”, „munkaerő-tartalék”, „munkaerő-állomás”, „munkaerő-kiképzés”, „önkényes kilépés” mind a katonai jelleget hangsúlyozta.

³²⁶² Belényi Gyula: A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949–1953). *Századok*, 139. (2005), 1. 46.; Weltner Andor: *A szocialista munkaszerződés*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1965. 131.

³²⁶³ Ficzer Lajos: *Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1970. 87.

alkalmazottja. Mindebből az következett, hogy a munkajog végképp elvált a magánjogtól, és az államigazgatási jognak a munkavállalókra kiterjesztett szabályrendszerévé vált. Ennek megfelelően a munkaügyi viták is kikerültek a bíróságok hatásköréből, s a munkaügyi döntőbizottságok joghatósága alá tartoztak.³²⁶⁴

A munka törvénykönyve az állami vállalatok számára szinte korlátlan jogokat biztosított az alkalmazottak munkaviszonyának módosítására, megszüntetésére, ugyanakkor a dolgozó részéről kezdeményezett munkahely-változtatást szigorú feltételekhez kötötte. A munkavállaló csak a tervgazdaságnak megfelelően, a központi munkaközvetítő rendszer révén vállalatot munkát vagy változtathatott munkahelyet. Az állami vállalatnak bármikor jogában állt indoklás nélkül alkalmazottjainak felmondani. Ha a munkáltató jogtalanul szüntette meg a munkaviszonyt, akkor azt a „dolgozó kérésére” helyre kellett állítani, megtéríteni a kieső átlagkeresetet. A munkavállaló ezzel szemben legálisan csak a nyugdíjazás vagy közép- és felsőfokú tanulmányai esetén szüntethette meg a munkaviszonyát. Kivételesen még családi, egészségi stb. okból is kezdeményezhette. A munkavállaló ezekben a meghatározott esetekben is csak az igazgató jóváhagyásával szüntethette meg rendes felmondással a munkaviszonyt. Mindezt a termelés folytonosságának a biztosítására hivatkozva írták elő. (A munkaviszony módosításának szabályozása pedig teljes egészében hiányzott a törvénykönyvből.)³²⁶⁵ Ha valaki engedély nélkül változtatott munkahelyet, azt szovjet mintát követve önkényes kilépésnek minősítették és büntették.³²⁶⁶ A kezdeményezés a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Államigazgatási Osztályának³²⁶⁷ nevéhez fűződött, amely az alábbi intézkedéseket javasolta:

1. „Az önkényes kilépőket, valamint azokat a dolgozókat, akik 6 hónapon belül legalább 2 napot igazolatlanul mulasztottak, bíróság ítélje el, mégpedig általában 3 hónaptól egy évig terjedő javító-nevelő munkára.” Súlyosabb esetben azonban börtönbüntetést javasoltak, sőt, ha az elítélt a javító-nevelő munka időtartama alatt nem dolgozik rendszeren, ítélete szintén börtönbüntetéssé alakítható át. Ilyen módon próbálták „röghöz kötni” a dolgozókat. Ezeknek a direktíváknak megfelelően született meg az 1950. évi 4. törvényerejű rendelet, a népgazdasági terv védelméről címmel, amelyet visszamenő hatállyal is alkalmaztak.

2. A Legfelsőbb Bíróság „a munkafegyelem megsértésének egy konkrét ügyben hozzon példamutató ítéletet, amelynek indoklása később a bíróságok gyakorlata számára irányelvül szolgál”. A Legfelsőbb Bíróság IV.20.208/1951. számú ítélete elvi értelel kimondta, hogy „kártévő célzat hiányában a munkából való önkényes távolmaradás, igazolatlan mulasztás az 1950. évi 4. törvényerejű rendelet 4. paragrafusának 1. bekezdésébe ütköző büntettnak minősül”. (Ezt a *Szabad Nép* is közzétette.)

³²⁶⁴ Rúzs Molnár Krisztina: A munkaügyi viták rendezésének története Magyarországon. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica*, 63. (2003), 18. 22.

³²⁶⁵ Az 1960-as évek első felében még a falun kívüli munkavállaláshoz is a helyi tanács engedélyére volt szükség [3.083/1960. (III. 24.) kormányhatározat. 4. pont].

³²⁶⁶ Lenin szerint „a bíróságokra hárul az a roppant feladat, hogy a lakosságot munkafegyelemre neveljék”. Lásd *Lenin összes művei*. XXVII. (1952): i. m. 212–213.

³²⁶⁷ MNL OL M-KS 276. f. 116/1. ó. e.

Nem egészen két esztendő alatt több mint 40 ezer munkást jelentettek fel. A valós szám sokkal nagyobb lehetett, de a vállalatok igazgatói nem minden esetben tettek feljelentést. A gyárak, bányüzemek, az építőipar dolgozói közül csak 1951-ben 153 ezren hagyták el a munkahelyüket.³²⁶⁸ A bíróságok így sem győzték a sok önkényes kilépőt büntetni. Egyébként is sokan például azért hagyták el a munkahelyüket, hogy hazamenjenek aratni. Hogy legyen a családjuknak kenyere. Ezért a Népgazdasági Tanács egy határozatával (!) amnesztiát adott azoknak, akik május 15. és augusztus 1. között hagyták el a munkahelyüket (271/13/1951. NT határozat).³²⁶⁹

Preventív célzattal egyes bírósági tárgyalásokat a vállalat telephelyén tartottak meg, és a munkásoknak végig kellett nézniük a tárgyalást. Utána röpgyűléseken helyeselniük kellett az ítéleteket. A vállalat vezetői árgus szemekkel figyelték, hogy ki hogyan viselkedett ezeken a rituálékon (271/13/1951. NT határozat).

Az önkényes kilépést más eszközökkel is szankcionálták. Például az, aki engedély nélkül változtatott munkahelyet, bírósági ítélet nélkül is automatikusan elveszítette a korábbi munkaviszonyát. Így pótszabadságra nem tarthatott igényt, illetve évi 12 napos rendes fizetett szabadságát is két éven keresztül a felére, vagyis 6 napra csökkentették. Hasonlóan korlátozták a betegség esetén fizetendő táppénzt is (50%-ra). További büntetésként még egy hónapra a családi pótlékot is megvonták. Egyébként is az állampolgári jogok egy részét a munkavállaláshoz kötötték. Az 1950-ben a belügyi szervek által bevezetett személyi igazolványban feltüntették a munkahelyet.³²⁷⁰ Az 1950-ben bevezetett munkakönyv még inkább megkönnyítette az ellenőrzést, hiszen a bejegyzései alapján ellenőrizhetővé vált, hogy ki mennyi időt töltött el egy munkahelyen, majd miért hagyta el.³²⁷¹

A vállalatok személyzeti osztályai folyamatosan ellenőrizték a munkavállalókat. Nemcsak a munkakönyvet őrizték, hanem minden egyes dolgozóról úgynevezett káderlapot vezettek. Ide beírták a munkához való hozzáálláson túl a világnézetre vonatkozó adatokat (például reakciós, templomba járó), a magánéletére vonatkozó megjegyzéseket. Figyelemmel kísérték, hogy a munkavállaló mivel tölti a szabadidejét, hogyan viselkedik a vállalati üdülőben, milyen a családi állapota.³²⁷²

A valóságban hiába büntettek meg sok embert, a munkaerő helyhez kötése nem sok sikerrel járt. A munkaerő-vándorlás soha nem ismert méreteket öltött. Például egy 4000 főt foglalkoztató gépgyárban évente a foglalkoztatottak fele kicserélődött. A legrosszabb helyzet a bányavállalatoknál volt. Komlón, amikor elkezdték szocialista várossá fejleszteni, az első fél évben mintegy 7000 ember vállalt munkát, de ebből 5000 hasonló gyorsasággal el is hagyta a bányát. Csak rabokkal tudták pótolni a munkaerőhiányt.³²⁷³

³²⁶⁸ MNL OL XIX-A-16-b 403. d.

³²⁶⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54/153. ő. e.

³²⁷⁰ 1/1954. (I. 9.) BM rendelet.

³²⁷¹ MNL OL M-KS 288. f. 23/1961/38. ő. e.

³²⁷² Belényi (2009): i. m. 149.

³²⁷³ Varga László: „A munkásosztály a mennybe megy”. Munkáspolitikai az 1950-es években. *Világosság*, 31. (1990b), 5. 378.

Az erőszakos kollektivizálás miatt 1958 és 1964 között több mint félmillió munkavállaló hagyta el a mezőgazdaságot, és próbált az iparban elhelyezkedni. Ezért egy titkos kormányrendelettel előírták, hogy a vállalatok csak akkor alkalmazhatnak egy vidékről jött munkaerőt, ha azt a lakhelye szerinti tanács Végrehajtó Bizottságának titkára engedélyezte.³²⁷⁴

A munka törvénykönyvének 1967. évi módosítása sokat enyhített ezeken a szigorú szabályokon, hogy jobban megfeleljenek az új gazdasági mechanizmusnak. Mindemellett folyamatosan gyártották az olyan (legtöbb esetben nem alkalmazott) adminisztratív intézkedéseket, amelyek az úgynevezett vándormadarakat igyekeztek visszatartani a munkaerő-vándorlástól. Például a 17/1979. (XII. 1.) MM rendelet 55. §-a szerint, aki egy éven belül háromszor változtatott felmondással munkahelyet, annak lecsökkentették a bérét és egyéb juttatásait.³²⁷⁵ Akik viszont hosszabb ideig dolgoztak egy nagyobb vállalatnál, azoknak az életét jelentősen befolyásolta a munkahelyük. A gyerekek óvodai ellátottságától az üdültetésig, egyes szolgáltatások, sőt bizonyos árucikkekhez való hozzájutás terén is.

A munkavállalók szempontjából az egyik legfontosabb kérdés a munkabér megállapítása. A fizetéseket korábban a kollektív szerződések, 1950-től az állami előírások szabályozták: „Az iparági kollektív szerződés rendszere nem fejezi ki az államhatalomban bekövetkezett változásokat. A munkabér-tételek ugyanis szerves részei a népgazdasági tervünknek, amelyet a Párt irányítása mellett a Népköztársaság kormánya határoz meg.”³²⁷⁶ Így a munkabérnek szinte semmi köze nem volt a tényleges teljesítményhez, a piaci viszonyokhoz. Ráadásul a tökehiányt az állam a munkások kizsákmányolásával igyekezett pótolni, így a munkabér – az esetek jelentős részében – a szociális juttatásokkal együtt sem fedezte a munkaerő újratermelési költségeit. A vállalatok nem használhatták fel a bérezést ösztönzésre, ez pedig a munkafegyelem lazulását, sőt tudatos teljesítmény-visszatartást eredményezett. A munkások cinikusan megjegyezték, „ők úgy tesznek, mintha fizetnének, mi meg úgy teszünk, mintha dolgoznánk”. Az alacsony béreket azzal indokolták, hogy az állam magára vállalja az állampolgárok kiadásai (oktatás, egészségügy, lakás, üdülés, élelmiszerek, ruházzkodás ártámogatása) jelentős részének fedezését.

A teljesítmény növelését tehát nem anyagi ösztönzéssel, hanem adminisztratív eszközökkel, marxi terminológiával, gazdaságon kívüli kényszerrel igyekeztek elérni. Ennek egyik eszköze a teljesítménybérezés bevezetése volt. Jellemző, hogy 1947 közepén, amikor még az egész ipart nem államosították, a Magyar Kommunista Párt lapja, a *Szabad Nép* dörgedelmes cikket írt a darabbér – mint a kapitalizmus munkásellenes szisztémája – ellen.³²⁷⁷ Az államosítások után szinte azonnal alkalmazták a teljesítménybért,

³²⁷⁴ MNL OL XIX-c-5. 20. d.

³²⁷⁵ Bánfalvy Csaba: *A munkanélküliség*. Budapest, Magvető, 1989. 187.

³²⁷⁶ *Államigazgatási Osztály Tájékoztatója*, 1951. január 25.

³²⁷⁷ Sárkány László: Darabbér vagy progresszív teljesítmény. *Szabad Nép*, 1947. július 4. 5.

az akkordmunkát, a Bedaux-rendszert,³²⁷⁸ a darabbért, a kizsákmányolás egyik eszközét. 1950. április 26-án a Magyar Dolgozók Pártjának Titkársága a szovjet tanácsadók utasításának megfelelően előírta a vállalatok többségének, hogy vezessék be a normarendszert.³²⁷⁹ Kikísérletezték, hogy a legjobb adottságokkal rendelkező munkás egy munkát nagy iramban, percnyi szünet nélkül, teljes erőbedobással milyen eredményességgel tud elvégezni egy óra alatt. Ezt a teljesítményt állapították meg aztán mint mindenkre kötelező normát. A norma – mint akkoriban mondták – meghatározza a terv végrehajtásához szükséges időt.³²⁸⁰ A normákat folyamatosan „rendezték”, ami egyre nagyobb elégedetlenséget váltott ki a dolgozókból, hiszen hiába dolgoztak többet, egyre kevesebb lett a fizetésük. A szakképzettséget, a minőségi munkát nem értékelték.³²⁸¹ Sok munkás csak úgy tudta teljesíteni az előírt normát, hogy nem törődött a minőséggel. A selejteket gyártása olyan mértékűvé vált, hogy a minőségi ellenőrzési osztályok nem tudtak minden egyes esetet megvizsgálni.³²⁸² Ezért is emeltek vádat Haraszi Miklós ellen *Darabbér* című műve miatt. A szerző ugyanis a Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett tapasztalatait leírva leleplezte a normarendszerben dolgozó munkások kiszolgáltatottságát. Az ügyész 2–8 évig terjedő fegyházatot kért Haraszi ellen, aki végül is „megúszta” 8 hónap felfüggesztett börtönbüntetéssel.³²⁸³

A norma megemlése érdekében szervezték meg a munkaversenyt, a sztahanovista mozgalmat.³²⁸⁴ A munkaverseny valójában nem volt önkéntes, mert aki nem akart részt venni benne, azzal szemben különböző szankciókat alkalmaztak. Természetesen a korabeli propaganda azt hangoztatta, hogy alulról jövő kezdeményezés volt a munkaverseny.³²⁸⁵ Az alacsony bérek miatt minden munkás, ha akart, ha nem, kénytelen volt többet dolgozni a prémium reményében. Ez megalapozta a rekordhajhászást, de a rekord hamarosan „normális norma” lett, és aki ezt nem tudta teljesíteni, az kevesebbet kapott, mint korábban. Három-négy év alatt a normaemelés 50-60%-os lett, de a munkások reálbére ennek ellenére csökkent. A termelés növekedése azonban nyersanyaghiányhoz és leállásokhoz vezetett. Ennek hatására sok munkás bére tovább csökkent. A sztahanovista mozgalom

³²⁷⁸ A Bedaux-rendszer az időbért és a teljesítményt összekapcsoló, magas munkaintenzitást kikényszerítő bérezési rendszer. A norma alapja az egy percre jutó munkamennyiség. Ezt szorozták be 60-nal, hogy kiszámolhassák az órabért. Charles E. Bedaux (1888–1944) francia mérnök dolgozta ki 1916-ban, s az 1920-as években terjedt el. Az 1929–1933. évi gazdasági válság idején Magyarországon is bevezették.

³²⁷⁹ MNL OL XIX-A-16-b.

³²⁸⁰ *A szocialista bérpolitika alapjai*. Budapest, Népszava, 1950. 33.

³²⁸¹ Belényi (2009): i. m. 176.

³²⁸² MNL OL M-KS 288. f. 23/1957/1. ő. e.

³²⁸³ Haraszi (1989): i. m.

³²⁸⁴ Sztálin 1935-ben utasításba adta, hogy keressenek egy bányászt, aki nagy szénmennyiséget tud kitermelni, ugyanakkor néhány kártevő értelmiségit is, akik természetesen akadályozták a bányász munkáját. Így találták meg Sztahanovot, aki 1500%-ra teljesítette a tervet. (Valójában ez úgy történt, hogy többen a keze alá dolgoztak.) Megtalálták a kártevőket is. A hibákat, a lerobbant gépek miatti baleseteket mind az ő számlájukra írták. Hamarosan előírták, hogy mindenhol legyenek sztahanovisták, akikről azt hirdették, hogy ők már a következő ötéves tervet teljesítik. Azt senki nem merte megkérdezni, hogy egy tervet miért kell túlteljesíteni. Lásd Radzinszkij (1997): i. m. 458.

³²⁸⁵ MNL OL M-KS 276. f. 116/41. ő. e.

emellett a pazarlás egyik formájává vált. Felesleges raktárkészletek halmozódtak fel, jelentősen csökkent a minőség, viszont gyarapodott a selejtszám. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése szerint a termékek jó része nem alkalmas fogyasztásra, felhasználásra.³²⁸⁶

A tervet a valóságban nem lehetett sok ezer százalékkal túlteljesíteni. Csalással érték el a mesés eredményeket, hazugságon alapultak a sajtótudósítások a csodálatos eredményekről. A Központi Textilgyár „élmunkása”, Peresits Károly bejelentette a Rádióban, hogy Rákosi Mátyás születésnapja előtt néhány nappal már befejezte az öt éves terv végére előirányzott munkáját. A másik nagy sztahanovista, Pióker Ignác³²⁸⁷ és a harmadik, Csanádi József, mindkettő esztorgályos, közölték, hogy a tervteljesítésben ők már 1954-nél tartanak.³²⁸⁸ A sztahanovisták jutalmul Kossuth-díjat kaptak, ezzel deklarálták, hogy Pióker Ignác teljesítménye egyenértékű Kodály Zoltánéval vagy Illyés Gyuláéval.³²⁸⁹

A munkaverseny nagy elkeseredést váltott ki a munkásság körében, a sztahanovistákat munkásárulónak tartották, és végképp szétverték az üzemi szolidaritást, a szakmunkások tekintélyét. Mivel a munkabér rendkívül alacsony volt, és nem igazodott a tényleges teljesítményhez, ezért folyamatosan kampányoltak a munkafegyelem fokozása érdekében. A legtöbb esetben nem tartották elegendőnek a fegyelmi felelősségre vonást, ezért egymást követték a büntetőszankciók. A vállalat jelezte a felettes szervének vagy a rendvédelmi szerveknek, hogy kikkel szemben indítsanak eljárást. Kiterjesztették a szabotázs büntetőjogi kategóriáját, bevezették a tervbüntett törvényi tényállását (1950. évi 4. törvényerejű rendelet). Eszerint öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntethető az, aki a „népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszélyezteti [...], a munkát késedelmesen, hibásan vagy hiányosan végzi, [...] olyan termelést folytat, amely okatlan anyag-, energia- vagy munkaerő-pazarlással jár”.

A Kádár-korszakban is rendeztek munkaversenyeket, de ekkor inkább nem egyének, hanem brigádok „versenyeztek”, és már nem fordítottak olyan nagy figyelmet a médiában ezekre az eseményekre. Ha a munkaverseny eredményeit összegezzük, megállapítható, hogy összességében több kárt okozott, mint hasznot. Veszélyeztette a munkások egészségét, tucatjával tette tönkre az üzemek egyébként is elaggott gépeit, és sok selejtet, fölösleges eszközöket produkált. A vállalatok csak annyiban profitáltak belőle, hogy még jobban fel tudták emelni a normát.³²⁹⁰

Ennek ellenére az alkalmazott eszközök az egyes embereket nem a termelés növelésére, hanem olyan védekező mechanizmusok kiépítésére kényszerítették, amelyek inkább akadályozták, mint segítették a kitűzött népgazdasági tervek megvalósítását.

³²⁸⁶ *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955.* Budapest, KSH, 1957. 123.

³²⁸⁷ Pióker Ignác (1907–1988): Kossuth-díjas lakatosgyalus, országgyűlési képviselő. Lásd Déri Károly: *Hogyan teljesítette Pióker Ignác öt éves tervét 23 hónap alatt?* Budapest, Népszava, 1952.

³²⁸⁸ Mikes Imre: *Reflektor.* München, Újváry Griff, 1977. 15–16.

³²⁸⁹ Az MDP Központi Vezetőségének határozata a szocialista munkaverseny eredményeinek megszilárdulásáról és továbbfejlesztéséről. In *Szocialista Munkaverseny Magyarországon.* Budapest, Szikra, 1950.

³²⁹⁰ Belényi (2009): i. m. 206.

Látszatteljesítmények váltak uralkodóvá, és a feladatok végrehajtása soha nem látott pazarlással járt együtt. A sokat hangoztatott tervszerűség, tudatosság helyett kapkodás, ésszerűtlenség, rögtönzés jellemezte az irányítást.³²⁹¹

A tervteljesítés érdekében büntetőjogi eszközöket is alkalmaztak. Gerő Ernő kijelentette: „Szigorú intézkedéseket kell hozni a tervfegyelem megszilárdítására, s a tervfegyelem ellen vétőket [...] nemcsak fegyelmiileg kell felelőssé tenni, hanem súlyosabb esetekben személyre való tekintet nélkül bíróság elé kell állítani.”³²⁹² Az 1950. évi 4. törvényerejű rendelet alapján csak 1951–1952-ben 15 ezer főt ítélték el. 1952-ben a bíróság elé állított 7043 személy közül 6906-nak csak az volt a bűne, hogy vétett a munkafegyelem ellen.³²⁹³

Az 1950-es években csökkentették a fizetett szabadságot is. Míg 1946-ban vagy 1947-ben a kollektív keretszerződések az évi 12 napos rendes szabadságon felül minden munkában töltött év után általában egy-egy nap pótszabadságot állapítottak meg, addig az 1951-es szabályozás már csak kétevenként juttatott egy-egy napot, sőt az 1945 előtti munkaviszonyra csak háromévenként. Amíg korábban a 13 éves munkaviszony után a munkavállaló megkapta a maximális 25 nap szabadságot, addig 1951-ben 13 éves munkaviszony esetén mindössze 17 nap szabadság járt, illetve a 24 napra csökkentett maximális szabadsághoz 37 évi munkaviszony kellett. A fizetett szabadság korlátozása mellett a fizetett ünnepnapok csökkentése is a munkaidő növelését szolgálta. Az 1950-es években szombaton is dolgozni kellett. A szabad szombatot az 1960-as évek második felében kezdték fokozatosan bevezetni. Az iparban dolgozó munkások munkaideje kezdetben heti 48 óra volt. 1968 és 1970 között fokozatosan leszállították heti 44 órára [1021/1967. (VII. 12.) MT rendelet].

Magyarországon 1929-től tilos volt fiatalkorúakat éjszakai munkára alkalmazni. A szocializmusban, ahol „a legfőbb érték az ember”, még az 1960-as évek elején is 20–30 ezer 16–18 éves és 100 ezer nő dolgozott éjjeli műszakban. Mintegy 36%-át tették ki az éjszakai munkát vállalóknak.³²⁹⁴ A nehéz gazdasági helyzet miatt az 1950-es években a nők a legnehezebb fizikai munkát is kénytelenek voltak elvállalni. Még a médiában is büszkélkedtek a női traktorosokkal, bányászokkal, olvasztárokkal.³²⁹⁵

Az 1968-as gazdasági reformmal összefüggésben új munkatörvénykönyvet készítettek (1967. évi II. törvény), amely tartalmát tekintve nem sokban különbözött az 1951. évi szabályozástól, de kétségtávol elölrelépést jelentett az, hogy a munkaügyi viták elintézését

³²⁹¹ Gyekiczky Tamás: *A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországon*. Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1986. 9.

³²⁹² Gerő Ernő: *A vas, az acél, a gépek országáért*. Budapest, Szikra, 1952a. 10.

³²⁹³ Gyekiczky (1987): i. m. 37.; Huszár Tibor: *Gondolatok a munkaerőkről*. Budapest, Magvető, 1982. 144.

³²⁹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 23/1964. ö. e.; MNL OL M-KS 288. f. 23/1964. 39. ö. e.

³²⁹⁵ Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2005. 78.; Schadt (2002): i. m. 55.

a bíróság hatáskörébe utalta. Igazodott a törvénykönyv a nagyobb vállalatokhoz, elismerve azok némi önállóságát. A kollektív szerződésről szóló rész továbbra is inkább egyfajta végrehajtási utasításnak tűnt, és nem engedett teret a felek önrendelkezési jogának.

Látszólag jelentős jogköröket kaptak a szakszervezetek. Amennyiben ezeket ténylegesen érvényesítették volna, meg tudták volna bénítani a vállalatok működését. Leginkább az úgynevezett egyetértési jog tűnt a valóságtól elrugaszkodott szabályozásnak. A jogalkotó azonban annyira nem vette komolyan a hozzájárulás megtagadásának a lehetőségét, hogy erre a tényállásra sem anyagi, sem pedig eljárási jogszabályokat nem dolgozott ki.³²⁹⁶

³²⁹⁶ Kiss György: Az ellentétes érdekek integrálása és következményei a munkajogban. In Ádám Antal – Cseresnyés Ferenc – Kajtár István: *Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára*. Pécs, Pécsi Egyetemi, 2006. 264.

Polgári jog

„[A] szocializmus veszélyt jelent az emberi faj jelenlegi és jövőbeni jóléte számára abban az értelemben, hogy sem a szocializmus, sem semmilyen más ismert, a piaci rendet helyettesítő rend sem tudná fenntartani a világ jelenlegi népességét.”
(Friedrich August von Hayek)³²⁹⁷

Magyarországon a magánjog közel ezeréves hagyományokkal, kiérlelt, leginkább a római–germán jogcsaládba illő jogintézményekkel rendelkezett. A magánjogi intézmények mélyen beivódtak a lakosság tudatába a magántulajdon, a piacgazdaság, a jóhiszemű és tisztességes eljárás követelményével együtt.³²⁹⁸ Ilyen előzmények és körülmények között kényszerítették rá a magyar társadalomra a szovjet típusú diktatúra intézményrendszerét és a szovjet jogot. Ennek a folyamatnak a sajátossága az volt, hogy nemcsak a magántulajdont kobozták el, hanem a magyar államnak a sokkal alacsonyabb színvonalú szovjet (orosz) jogszabályokat is át kellett vennie. Ez azonban a különböző jogágakban eltérő módon történt. Míg például a Magyar Népköztársaság Alkotmánya a sztálini alkotmánynak szinte szó szerinti fordítása, addig a magánjog területén több polgári jogi tradíciót és nemzeti sajátosságot is sikerült megőrizni, átmenteni. Külön érdekesége mindennek, hogy a szovjet polgári jog is folyamatosan változott és fejlődött. Ezért a magyar jogászoknak mindig az éppen aktuális jogállapotot kellett mintának tekinteniük.

A kommunista vezetők, Leninnel az élükön, az 1917. november 7-i hatalomátvétel után úgy gondolták, hogy egy csapásra bevezethetik a Marx és Engels által megálmodott társadalmi rendszert. Ezért elkobozták az emberek magántulajdonának legnagyobb részét, megszüntették a privát autonómiát, a lakosság legelemibb szükségleteit is figyelmen kívül hagyva,³²⁹⁹ egyetlen tollvonással eltörölték a korábbi cári jogot, és arra utasították a bíróságokat, hogy a „forradalmi jogérzetük” alapján hozzák meg az ítéleteiket (1918. november 30-i, a népbíróságokról szóló dekrétum 22. §-a). Ezentúl az OSZFSZK polgári törvénykönyvének életbe léptetéséről szóló, 1922. november 11-én kelt jogszabály 2. pontja utasításba adta, hogy az 1917. november 7-ét megelőzően keletkezett polgári

³²⁹⁷ Friedrich A. von Hayek: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992. 130.

³²⁹⁸ János Zlinszky: *Wissenschaft und Gerichtsbarkeit. Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungarns im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Klostermann, 1997; János Zlinszky: Ungarn. In Helmut Coing (szerk.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. III/2. München, C. H. Beck, 1986; Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 1999; Homoki Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged, JATEPress, 2001; Horváth Attila (2006): i. m.

³²⁹⁹ A jogalkotásnak a napi politika szolgálatába állítása a Szovjetunió egész történelmére jellemző volt. Lásd Olimpiad Szolomonovics Joffe: *A polgári jogi gondolkodás fejlődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979. 10–13.

jogi viszonyokból eredő pereket a szovjet bíróságok és hatóságok nem tárgyalhatják, vagyis ezektől a követelésektől megtagadták a jogvédelmet.³³⁰⁰

A joggal szemben, de különösen a polgári joggal szemben a korszak politikusai és jogászai kifejezetten ellenszenvvel viseltettek.³³⁰¹ Marxra hivatkozva az állam és a jog „elhalásáról” vizionáltak, a polgári jogot pedig az „áruformához” kötötték.³³⁰² A jogi nihilizmus eszméje annyira erős volt, hogy még a korszak egyik vezető jogásza is így nyilatkozott erről a kérdésről: „Minden öntudatos proletár tudja, hogy [...] a vallás ópium a népek. De ritka az olyan ember, aki felismeri, hogy a jog még mérgezőbb és kábítóbb ópium ugyancsak a népek.”³³⁰³ A jogon belül is a polgári jogot tartották a legrosszabbnak, hiszen az szabályozza a magántulajdont és a vagyoni viszonyokat.

Miután szinte mindent kárpótlás nélkül államosítottak,³³⁰⁴ gyakorlatilag alig maradt olyan vagyontárgy, amelyre valóságos polgári jogi jogviszonyok vonatkozhattak volna. A vállalatok is a pénzforgalom kizárásával, „jóváírással” számoltak el egymással. A lakosság élelmiszerral való ellátását pedig jegyrendszerrel próbálták biztosítani. Mindenki aszerint juthatott hozzá egyes élelmiszerekhez, hogy melyik osztályhoz tartozott.

A hadikommunizmus gazdaságpolitikája katasztrofális helyzetet eredményezett. A gabonatermelés az 1909–1913-as esztendőkévi átlagainak egyharmadára esett vissza. Nyersvasból kevesebbet állítottak elő, mint 1862-ben, pamutból pedig mint 1867-ben. A nehézipar termelése az 1915. évi szint egyötödére esett vissza.³³⁰⁵ A becslések szerint ötmillió ember halt éhen, bár a nemzetközi segélyszervezetek és egyházak jelentős mennyiségű segélyt nyújtottak. A bolsevik vezetők azonban még az éhség és a nyomor hatalmas mozgósító erejét is hatalmuk megtartása érdekében használták fel.³³⁰⁶

A parasztság lázadását a Vörös Hadsereg csak rendkívül brutális módon tudta leverni.³³⁰⁷ Lenin belátta, hogy már mindenkitől mindent elvettek, amit egyáltalán el lehetett venni (a parasztoktól még a vetőmagot is), s így már ennek a fajta redisztribúciónak

³³⁰⁰ Kulcsár Kálmán: A politika és a jog viszonya Lenin műveiben. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970), 1. 19.; Varga Csaba: Lenin és a forradalmi jogalkotás. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970b), 1. 46.

³³⁰¹ A kor meghatározó jogászai szerint a jog „ellenforradalmi tárgy” (Pjotr Ivanovics Sztucska igazságügyi népbiztos).

³³⁰² Jevgenyij Broniszlavovics Pasukanisz: *Osztás a proletárok között*. Moszkva, 1924.

³³⁰³ Idézi Joffe (1979): i. m. 88.

³³⁰⁴ 1917. november 8-án vették állami tulajdonba a földet, 1918. június 28-án a nagyvállalatokat, 1918. január 16-án a kereskedelmi hajókat, 1917. december 14-én a bankokat, 1918. november 21-én a kereskedelmi vállalatokat és vállalkozásokat. Állami monopóliumot vezettek be a mezőgazdasági gépekkel, vetőmaggal, gabonával, petróleummal, arannyal, platínával, vízzel, gyufával stb. való kereskedelemre. Államosították a raktárakat, kórházakat, rendelőintézeteket, egyházi javakat (templomokat is), biztosítótársaságokat, jelentősebb épületeket, városi ingatlanokat, lakásokat stb. Megsemmisítették az államkölcsonöket, részvényeket, értékpapírokat. Megszüntették az öröklést (1918. április 27-i dekrétum), s ezzel együtt a végrendelezést és az ajándékozást is (1918. április 27-i dekrétum).

³³⁰⁵ Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Budapest, Kossuth, 1969. 72–80.

³³⁰⁶ Pipes (1997): i. m. 185. Vö. Pipes (2002): i. m.

³³⁰⁷ Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij Lenin utasítására 1921 tavaszán a felkelő parasztok ellen mustárgázt vetett be.

a lehetőségei kimerültek,³³⁰⁸ ezért a kronstadti felkelés után³³⁰⁹ taktikai okokból ideiglenesen engedményeket tettek. Szigorú állami ellenőrzés mellett, részlegesen engedélyezték a piacgazdaságot. A kötelező beszolgáltatás helyett bevezették a terményadót,³³¹⁰ visszaállították a pénzforgalmat, újra működhetett a kisipar és a kiskereskedelem. Továbbra is állami kézben maradt a nagyipar, és az állami tervbizottság az állami bank működtetésével igyekezett irányítani a piacot. Az erőszaksszervezetek terrorja azonban tovább működött.

A bevezetett reformok tényleges fejlődést igazán csak a mezőgazdaságban eredményeztek, de a termelés még itt sem érte el a háború előtti szintet. Az ipar már kevésbé volt sikeres, a fogyasztási cikkek termelése a háború előttinek csak egyharmadáig emelkedett.

Az új gazdaságpolitikát (NEP) Lenin kényszerű visszalépésnek tekintette, és „államkapitalizmusnak” nevezte. Mégis az újra felélénkülő áru- és pénzviszonyok szükségessé tették a jogi szabályozást. Ezért 1921–1923-ban szinte valamennyi alapvető jogág kodifikációja lezajlott (polgári jog, munkajog, földjog, büntetőjog, polgári és büntető eljárásjog).³³¹¹ Bírósági reformot vezettek be, létrehozták az ügyészi szervezetet, szabályozták az ügyvédséget.

A Gojhbarg vezette bizottságnak rendkívül rövid idő alatt kellett összeállítania a szovjet polgári törvénykönyvet. (Az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1922. november 11-én hagyta jóvá és 1923. január 1-jén léptette hatályba.)³³¹²

A *Grazdanskij Kodeksz* szövegére nagy hatást gyakorolt a német pandektajog,³³¹³ a svájci polgári törvénykönyv és kötelmi jogi törvény, de leginkább az 1905-ös *Grazdanskije Ulozsnijje* tervezete.³³¹⁴

Annak ellenére, hogy a munkajogot, a földjogot, a kolhozjogot, a családjogot stb. külön törvényben szabályozták, mert önálló jogágnak minősítették őket, a törvénykönyv mégis meglehetősen rövidre sikeredett (435 §).

Látszólag a német polgári törvénykönyv (1900) mintájára épült fel: Általános rész (1–51. §), Dologi jog (52–105. §), Kötelmi jog (106–415. §), Öröklési jog (416–435. §). Rövidségének következménye a hézagosság, ami elősegítette a politikai céloknak megfelelő értelmezést.

³³⁰⁸ Belouszov (1986): i. m. 35.

³³⁰⁹ A kronstadti felkelést csak úgy tudták leverni, hogy megtizedelték a Vörös Hadsereg katonáit.

³³¹⁰ Az 1921. március 21-i, az élelmiszer- és nyersanyag-beszolgáltatásnak természetbeni adóval történő felváltásáról kiadott dekrétum. Szamuely László: A NEP utóélete. *Közgazdasági Szemle*, 36. (1989), 2. 150.

³³¹¹ Varga Csaba: A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban. *Jogtudományi Közlöny*, 29. (1974), 10. 53.

³³¹² Sztucska (1934): i. m. 88.

³³¹³ Ennek az a magyarázata, hogy az 1880-as években Berlinben orosz intézetet állítottak fel, s az orosz jogászok két nemzedéke is ott tanult, többek között Gojhbarg is.

³³¹⁴ Hamza Gábor: A nyugat-európai magánjogi hagyományok Oroszországban Az orosz magánjog fejlődése 1918-ig. *Magyar Jog*, 50. (2003), 9. 561.

A polgári jog ezenkívül nem szabályozhatta az állami szektort,³³¹⁵ csak egyes rész-kérdéseket, például a jogi személyiséget. Az állami vállalatok egymás közötti viszonyait sajátos jogtechnikai megoldásokkal próbálták irányítani. A tervszerződéseket csak később kezdték el alkalmazni,³³¹⁶ így a polgári jog gyakorlatilag az állampolgárok egymás közötti viszonyait szabályozhatta csupán. Itt sem érvényesülhetett a privátautonómia, hiszen a totális államokban az egyénnek mindenfajta megnyilvánulása közüggé válik a születésétől a haláláig. A magántulajdon védelmét szolgáló magánjogi szabályozást teljes mértékben elvetették. Az állam mindenfajta jogviszonyba beavatkozhatott.³³¹⁷ Lenin ezt kötelező erővel írta elő a polgári törvénykönyv szerkesztőbizottságának. Dmitrij Ivanovics Kurszkijnek³³¹⁸ 1922. február 28-án az alábbiakat írta: „Ne akarjanak kedvében járni »Európának«, hanem menjenek tovább abba az irányba, hogy fokozzák az állam beavatkozását a »magánjogi viszonyokba«, a »polgári ügyekbe«”. Egy másik alkalommal így folytatta:

„Mi nem akarunk elismerni semmi »magánt«, számunkra minden, ami a gazdaságban történik közjog és nem magánjog [...]; ennél fogva ki kell szélesítenünk az állam befolyását azokra a viszonyokra, amelyek a magánjoghoz tartoznak, ki kell szélesítenünk a kormány jogát arra, hogy ha szükséges, megsemmisítse a »magánszerződéseket« és a magánjogi szerződésekre ne a római jogi corpus jurist, hanem a mi magunk forradalmi jogi felfogását alkalmazza.”³³¹⁹

Ezenkívül az előírásokból következett az is, hogy a szovjet polgári jog szerint az egyén nem rendelkezhetett megkérdőjelezhetetlen jogosultságokkal, mert a szocialista társadalomban mindenkinek elsősorban kötelezettségei vannak. Az emberek magatartását rendező jogszabályok elsődleges célja nem az individuális jogok vagy érdekek védelme, hanem az állam céljainak a szolgálata. Ennek megfelelően a szovjet polgári törvénykönyv 1. §-a az alanyi jogokat csak akkor részesítette védelemben, ha azt a pártvezetés direktíváinak megfelelően gyakorolják. Ezt a polgári törvénykönyv életbe léptetéséről szóló jogszabály 5. §-a is megerősítette azzal, hogy a törvény értelmezésének csak akkor van helye, ha ezt a munkás-paraszt kormány és a dolgozó tömegek érdekei (értsd: a pártvezetés érdekei) megkívánják.

Nem követeltek meg szigorú formai kellékeket például az egyes szerződések közokiratba foglalásánál. Abból indultak ki, hogy minél hézagosabbak a szabályok, ez annál inkább megkönnyíti az állami beavatkozást. Egyébként is azt gondolták, hogy a szovjet típusú diktatúra kiépítése során azok az intézmények, elsősorban a még megmaradt

³³¹⁵ Ezt a területet az államigazgatási jog szabályozta.

³³¹⁶ A közjog és a magánjog hagyományos elválasztását elvetették. Érdekes, hogy itt is hatottak a régi orosz hagyományok. Ugyanazokat az elveket vallották sok esetben, mint a cári Oroszország joga. Lásd Nyikolaj Ivanovics Lazarevszkij: *Lekcii po ruszkomu goszudarsztvennomu pravu*. I. kötet. Szentpétervár, (k. n.), 1908.

³³¹⁷ Szergej Nyikitics Bratusz: A gazdasági szerződés, mint az állami vállalatok közti termékelosztás polgári jogi formája. *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény*, 3. (1953), 9. 478.

³³¹⁸ Dmitrij Ivanovics Kurszkij (1874–1932): litván származású jogász, igazságügyi népbiztos, majd a Szovjetunió olaszországi nagykövete.

³³¹⁹ *Lenin összes művei*. XXXVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1958. 574.

magántulajdon (de a szövetkezetek és a pénzforgalom is) úgylis megszűnnek vagy jelentőségüket veszítik. Mindenképpen csak átmeneti, különböző külső körülmények miatt kényszerűen bevezetett kompromisszumokról van tehát szó. Lenin az árutermelő parasztságnak tett „engedménnyről”, a kapitalizmus erőivel szemben vívott harcban pedig „visszavonulásról” beszélt.

A szovjet Ptk. egyúttal jól tükrözte a pillanatnyi politikai viszonyokat is. Például nem ismerte el az úgynevezett nepmanok³³²⁰ és a dolgozók jogegyenlőségét.

A legjelentősebb változások a dologi jogi részben történtek. A római–germán jogcsaládban alapvetőnek ítélt ingó-ingatlan megkülönböztetés helyett a szovjet jogászok, a Marx által használt közgazdasági terminológiának megfelelően, a termelőeszközök és a fogyasztási javak között tettek különbséget. Termelési eszköznek a munkatárgyakat és a munkaeszközöket tekintették, amellyel értéktöbbletet, profitot lehet előállítani. A fogyasztási javakhoz az ember személyes létfenntartási szükségleteit közvetlenül kielégítő termékeket és szolgáltatásokat sorolták.³³²¹ Ezek a definíciók, meghatározások eléggé bizonytalan jogi fogalmakat teremtettek, ami természetesen megkönnyítette az önkényes jogalkalmazást. Ennek azért is volt nagy jelentősége, mert deklarálták, hogy a termelőeszközök csak állami tulajdonban lehetnek (4. §).

A dologi jogi rész csak háromféle dologi jogot ismert. A tulajdonjogot, a római jogi *superficies*nek megfelelő építményi jogot és a zálogjogot. Az orosz jog fejletlensége miatt ismeretlen volt a telki szolgálat, a haszonélvezet és a használati jog, a lakás szolgálma, az örök-haszonélvezeti jog (*emptytheusis*) és a telki teher. Nem ismerték el a különös birtokvédelmet sem, arra hivatkozva, hogy a szovjet jog csak a produktív használatot akarja védelemben részesíteni, a pusztá birtoklást nem.³³²²

A tulajdonjogot aszerint szabályozták, hogy ki a tulajdonos. Ennek megfelelően az egységes magántulajdon helyébe a jogalanyok szerint háromféle kategóriát kreáltak: állami tulajdont, a szövetkezeti (kolhoz-)³³²³ tulajdont és a magántulajdont, amelyet személyi tulajdonnak is neveztek. Ez utóbbiba csak a fogyasztási javak tartozhattak, de a termelőeszközök nem.

Nem ismerte el a szovjet polgári jog a személyiségi jogot és a nem vagyoni kártérítést sem, mondván, hogy a szocialista (kommunista) társadalomban ezek jogsérelmét nem lehet pénzben kifejezni, mert nem lehet értékük.

A kötelmi jogi résznél található a legkevesebb formai eltérés a római–germán jogrendszer szabályozási formáitól. Mivel éppen a szovjet állampolgárok szerződésképességét és privátautonómiáját korlátozták, ezért csak meghatározott feltételek mellett alkalmazhatták. A kötelmi jog az általános rendelkezések után a szerződésekből adódó kötelek általános szabályait, továbbá a bérlet, az adásvétel, a csere, a kölcsön, a vállalkozási

³³²⁰ A Novaja Ekonomicseszkaia Politika (NEP) korszaka idején meggazdagodott embereket nevezték nepmanoknak.

³³²¹ Varsádi Zsuzsa (szerk.): *A politikai gazdaságtan kisszótára*. Budapest, Kossuth, 1983. 134., 402.

³³²² Szász (1945): i. m. 51.

³³²³ Természetesen a kolhoznak semmi köze a valódi szövetkezetekhez.

szerződés, a kezesség, a biztosítás, végül pedig az alaptalan gazdagodás és kártérítés szabályait foglalta össze.

Az öröklési joggal szemben – különösen kezdetben – meglehetősen ellenszenvvel viselkedtek. Munka nélkül szerzett jövedelemnek minősítették,³³²⁴ és tulajdonjogi korlátozásokba is ütközhetett. Ezért az 1918. április 27-i dekrétum megszüntette az öröklési jogot. (Ezzel együtt megszüntették a végrendeletkezést és a 10 ezer rubel feletti ajándékozást is.) A szovjet polgári törvénykönyv a NEP-re való tekintettel újra megengedte az öröklést, de csak 10 ezer rubel értékhatárig (416. §). Az ezen felüli örökséget vagy pénzben kellett megváltani, vagy közös tulajdon jött létre az állammal (417. §). A 10 ezer rubeles korlátozást végül is az 1926. január 22-i rendelet helyezte hatályon kívül. Ennek megfelelően ezután a tulajdonjogi korlátozások betartása mellett elvileg bármilyen értéket lehetett örökölni.

A szovjet polgári törvénykönyv 418. §-a radikálisan lecsökkentette a törvényes örökösök körét: egyenes ágbeli leszármazók (gyermek, unokák, dédunokák), a túlélő házastárs, azok a nem rokon munkanélküli vagy vagyontalan személyek, akiket az elhunyt halála előtt legalább egy évig teljes mértékben eltartott. Ezek között a személyek között, hogy a vagyon még jobban elaprózódjon, a hagyatékot egyenlően osztották fel. A törzson belüli helyettesítést a szovjet jog tudatosan mellőzte (420. §). Ha valaki például két gyermeket, egy özvegyet és egy eltartott idegen személyt hagyott maga után, és a gyermekeknek is volt összesen négy gyermeke, akkor mindenki örökölt, a gyermekek, az unokák, az özvegy és az eltartott egy-egy részt. Jelen esetben tehát nyolcfelére kellett felosztani a hagyatékot.

Korlátozták a végrendeleti szabadságot is. Az örökhagyó csak a törvényes örökösei javára végrendeletkezhetett. Olyan személy tehát, akinek nem volt törvényes öröklési joga, a végrendelet révén nem örökölhette. A végrendeletkezésnek csupán annyiban volt jelentősége, hogy az örökhagyó ezzel egyes örökösöket az örökségből kizárhatott, mivel a köteles rész intézményét nem ismerték.

Az 1922. évi szovjet polgári törvénykönyv az elkövetkező évtizedekben több alkalommal is jelentős mértékben módosult. A 1930-as években, különösen a kuláktalanítás és az erőszakos kolhozosítás során az addig felhalmozott javakat jórészt elkobozták. Az iparban és a mezőgazdaságban is bevezették a tervgazdaságot. A szocializmusról most már mint önálló társadalmi alakzatról beszéltek, s nem pedig egy rövid átmeneti időszakról. Ennek megfelelően elismerték a szocialista jogot mint önálló jogrendszert, és a jogot ideiglenesen alkalmazott technikai eszköznek tekintették. Az ekkoriban vezető jogi teoretikussá váló Visinszkij általános jelleggel kiadta a jelszót a hagyományos 19. századi jogdogmatikai eszközökhöz való visszatéréshez, annak ellenére, hogy az ehhez szükséges magántulajdon és piacgazdaság a Szovjetunióban nem létezett. Az egyszerű áruviszonyok, kapcsolatok, amelyek az állampolgárok között lehetségesek voltak, valóban hasonlítottak a kapitalizmus kezdeti időszakára. Az állami vállalatok között pedig az adásvétel határidős változata, azaz a szállítási szerződés dominált.

³³²⁴ Marx *A Kommunista Párt kiáltványában* az öröklés eltörlését javasolta. Lásd *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1965. 338.

A jog végtelen rugalmasságát és alkalmazkodóképességét bizonyította, hogy ilyen körülményeknek is meg tudott felelni. 1931 februárjában például rendelet jelent meg arról, hogy a gazdasági szervezetek között a megrendeléseket és szállításokat írásbeli szerződések révén kell lebonyolítani. A jogrendszer egységének hangsúlyozása mellett újra használni kezdték a jogági felosztást és a hagyományos jogintézményeket, természetesen sajátos jogpolitikai elvek alkalmazása mellett.³³²⁵

Visinszkij a polgári jogot az államigazgatási joghoz képest határozta meg. Csak az tartozhat a polgári jogba, amit az államigazgatási jog nem határozott meg. Ilyen korlátozás mellett, rendkívül primitív gazdasági viszonyokra alkalmazták a polgári jogot, mégis a hivatalos, állami propaganda szerint a szocialista polgári jog messze felülmúlta az úgynevezett kapitalista polgári jogot.

Visinszkij határozta meg a szovjet polgári jog tudományának alapelveit is. Az alábbi instrukciókat adta a kommunista jogászoknak: „meg kell tisztítanunk a civiljogi irodalmat az antimarxista, antileninista szeméttől és Marx, Engels, Lenin és Sztálin munkái és útmutatásai alapján fel kell építenünk a szovjet szocialista polgári jog befejezett és szigorúan tudományos elméletét.”³³²⁶

Magyarországon a „szocialista polgári jog” bevezetése hosszabb ideig tartott, mint a Szovjetunióban. Nem helyezték az 1945 előtti magánjogot egyetlen aktussal hatályon kívül, sőt egyes területeken még engedményekre, kompromisszumos megoldásokra is sor került. A civiljog területén ütközött össze igazán a marxista jogelmélet két tétele: az egyik szerint „a jog az uralkodó osztály akarata”, a másik szerint a jog a felépítmény része, amelyet végső soron a gazdasági viszonyok határoznak meg.³³²⁷

Már 1945-ben elkezdtek a régi magyar magánjog átalakítását. Egyre radikálisabb módon léptették életbe azokat a különböző szintű jogforrásokat,³³²⁸ amelyek alapjaiban módosították a korábbi jogot (például államosítások). Addig is, amíg az új jogszabályok, ezek közül is az új Polgári törvénykönyv elkészül, a Legfelsőbb Bíróságot a 4.338/1949. (XII. 6.) MT rendelet 9. §-a alapján arra utasították, hogy 1950. december 31-éig vizsgálja át az összes korábbi teljes ülési és jogegységi döntvényeket (határozatokat) és a hivatalos gyűjteménybe felvett elvi határozatokat, s amelyek nem egyeztethetők össze a szocialista polgári jog elveivel, azokat helyezze hatályon kívül. A Legfelsőbb Bíróságnak ezen túl 1960. január 1-jéig egyfajta „negatívnak nevezhető jogalkotási funkciót” adtak, hogy akár rendkívüli perorvoslati eljárás keretei között is, bármilyen II. világháború előtti jogszabályt hatályon kívül helyezzen, és a felek arra vonatkozó hivatkozását érvénytelenítse. Mindemellett Visinszkij normativista elméletének megfelelően a polgári jog

³³²⁵ *Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo*, (1939), 3. 22.

³³²⁶ Visinszkij (1950): i. m. 60.

³³²⁷ Lásd erről részletesebben *A szocialista jog elmélete* című részt.

³³²⁸ A jogforrási hierarchiára sem voltak tekintettel. Rendeletekkel módosítottak törvényeket, illetve korlátoztak alapvető emberi jogokat.

területén is tagadták a szokásjog jogforrási jellegét.³³²⁹ Eszerint a polgári jog is az állam parancsaira épül, és a bírák csak „szubszumáló automaták”.³³³⁰

Természetesen ez az elképzelés a gyakorlatban nem érvényesülhetett, hiszen ahogy közismert, a szokásjog még a szokásjogot tiltó normát is lerontja.³³³¹ A bíróságok nemcsak magyarázták a jogszabályokat, hanem attól eltérő új szabályokat is alkottak. Így például a házasságok felbontásával kapcsolatban a családjogi törvény erre vonatkozó szabályát a Legfelsőbb Bíróság kezdetben úgy értelmezte, hogy a házasfelek közös megegyezése nem elegendő a váláshoz, később pedig kimondta, hogy elegendő, ha a felek megegyeznek a bontásról.

A lenini elvekre hivatkozva a magánjog elnevezést mint „burzsoá” terminológiát elvetették, és helyette a polgári jog kifejezést használták.³³³² A polgári jog területét alaposan lecsökkentették. A központi tervutasításos gazdasági rendszer szinte az egész gazdaságot kiszakította a hagyományos magánjog hatóköréből. A szovjet jogászok egy része, közülük is leginkább Pasukanisz szerint az állami vállalatok, szövetkezetek tulajdoni és vagyoni viszonyait, a gazdaság irányításának jogát külön kell szabályozni.³³³³ Ezzel az úgynevezett gazdasági jogi elmélettel szemben Visinszkij lépett fel (az elmélet képviselőivel szemben pedig a szovjet állambiztonsági hatóságok).³³³⁴ Visinszkij szerint téves az a nézet, hogy különféle rétegek léteznének a szocialista jogban, attól függően, hogy kik a jogviszony alanyai. A polgári jog tárgykörét ugyan ő sem határozta meg, csak arra utalt, hogy a vagyoni viszonyok egy része a polgári jogba tartozik, a végrehajtó intézkedő tevékenység pedig az államigazgatási jogba.³³³⁵

Magyarországon az államosítások után szintén megjelent a gazdasági jog elmélete, de miután a magyar jogászok értesültek a szovjet állásponttól,³³³⁶ gyorsan elhatárolódtak tőle, és Visinszkij nézeteit támogatták.³³³⁷ Az Eörsi Gyula által felvázolt álláspont szerint a kódexek szintjén Magyarországon is az egységes polgári jogi megoldás a legmegfelelőbb.³³³⁸

³³²⁹ Andrej Januarjevics Visinszkij: *A perbeli bizonyítás a szovjet jogban*. Budapest, Akadémiai, 1952. 13. Vö. Szabó Imre: *A szocialista jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1963. 42–43., 226., 229., 230.; Szamel (1958): i. m. 128.; Eörsi Gyula: A Polgári Törvénykönyv tervezetének vitájához. *Jogtudományi Közlöny*, 13. (1958), 1–2. 4.; Szabó Imre: A Ptk. tervezete és a jogértelmezés. *MTA Társadalom-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 8. (1958), 3. 212.

³³³⁰ Pokol Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Gondolat – Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1991. 6.

³³³¹ Kukorelli (1976): i. m. 557.

³³³² Eörsi Gyula: *Magánjog és polgári jog*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1950. 31.

³³³³ Sárközy Tamás (szerk.): *A gazdasági jog alapjai*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1985a. 52.

³³³⁴ Pasukaniszt 1937 januárjában letartóztatták, és ki is végezték.

³³³⁵ Visinszkij (1950): i. m. 18.

³³³⁶ Kálmán György: A gazdasági jog problematikája Eörsi Gyula műveiben. In Sárközy Tamás (szerk.): *Eörsi Gyula emlékkönyv*. Budapest, HVG-ORAC, 2002. 42.

³³³⁷ Világhy Miklós: *A gazdasági jog problémája*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1951. 70.; Eörsi Gyula: Gazdasági jog és politikai gazdaságtan. *Jogtudományi Közlöny*, 6. (1951), 11. 671.

³³³⁸ Eörsi Gyula: *A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1968. 133.; Eörsi (1977): i. m. 92.

Ennek szellemében a kereskedelmi jog néhány megmaradt jogintézménye³³³⁹ a polgári jog keretei közé került (hiszen a kereskedelmi ügyleteket is a kötelmi jogban helyezték el), a társasági jog egy része pedig elvileg az 1988. évi VI. törvényig hatályban maradt. (Romániában, Bulgáriában, Albániában és Jugoszláviában viszont a teljes kereskedelmi jogot hatályon kívül helyezték.) Az állami vállalatokról szóló szabályok, amelyek bizonyos fókig a társasági jog helyébe léptek, mindettől függetlenül csak kismértékben tartoztak a polgári jogba. A bankokra, biztosítókra vonatkozó, valamint ezen intézmények gazdasági kapcsolatairól szóló szabályokat külön jogszabályokban szabályozták. Szintén önállósodott a mezőgazdasági, termelőszövetkezeti jog, és a polgári jogról leválasztották a földjogot is. 1951-ben A munka törvénykönyve, 1952-ben pedig a Családjogi törvénykönyv deklarálta két új jogág kialakulását.

Nem szabályozta a Polgári törvénykönyv a különféle szellemi alkotásokkal kapcsolatos jogviszonyokat sem (szerzői jog, kiadói szerződés, találmányi jog, újítási jog stb.).

Visinszkij meghatározása szerint a polgári jog tartalmazza

„azoknak a magatartási szabályoknak (normáknak) a rendszerét, amelyeket az államhatalom és az állampolgárok egymás között, az állampolgárok és az állami és társadalmi intézmények, vállalatok és szervezetek között, valamint az utóbbiak (intézmények, vállalatok, szervezetek) egymás között létesülő azon vagyoni viszonyok szabályozása céljából állapít meg, amelyek az adminisztratív igazgatás rendjében szabályozva nincsenek.”³³⁴⁰

Nem határolták el egyértelműen a polgári jogot az államigazgatási jogtól. Mivel a szocialista országok gazdaságát adminisztratív módon irányították, ezért az államigazgatási jog a vállalati jogszabályok végrehajtását is szabályozta. Emiatt például a vállalatok közötti jogvitákat államigazgatási szervek, a vállalati döntőbizottságok bírálták el.³³⁴¹

A Polgári törvénykönyv elkészítését az 514/15/1953. MT határozat rendelte el. Az igazságügy-miniszter elnökletével kodifikációs kormánybizottságot állítottak fel.³³⁴² A kormánybizottság 1954-ben a törvénykönyv szerkezetét követő felosztásnak megfelelően felkérte az igazságügyi szerveket, valamint a jogtudomány és a gyakorlat képviselőit az előkészítő munkálatok összeállítására. Az elkészült anyagok alapján az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztálya kidolgozta a polgári törvénykönyv első szövegtervezetét, amelyet a kormánybizottság általánosan és részleteiben megvitattott. Ezt követően a szövegtervezetet minden minisztériumnak és főhatóságnak, a Legfelsőbb Bíróságnak, a Legfőbb Ügyészségnek, a Fővárosi Bíróságnak és a megyei bíróságoknak,

³³³⁹ A legtöbb kereskedelmi jogi intézményt megszüntették. Például tőzsde, értékpapírok, csődjog stb. Lenin: a „spekulációt nem lehet megkülönböztetni a »szabályszerű« kereskedelemről, ha a spekulációt politikai gazdaság értelemben vesszük”. Lásd *Lenin összes művei*. XXXII. (1979): i. m. 382.

³³⁴⁰ Joffe (1979): i. m. 130.

³³⁴¹ Verebics János: A szovjet polgári jog és hatása az alakulóban lévő magyar civilisztikára, 1948–1951. *Állam- és Jogtudomány*, 58. (2017), 3. 45.

³³⁴² A Polgári Törvénykönyv előkészítéséről részletesen tájékoztat: Sárközy Tamás (szerk.): *Tanulmánykötet az 1959-es Polgári Törvénykönyv előkészítéséről, alapvető intézményeiről és fejlődésmenetéről*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Közlöny, 2018.

a Magyar Jogász Szövetségnek és az Országos Ügyvédi Kamarának megküldték áttanulmányozás és észrevételezés végett. Ugyanekkor a kodifikációs munka koordinációja céljából a törvénykönyv egyes részeit illetően (kötelmi jog, öröklési jog) albizottságokat állítottak fel. A beérkezett észrevételeket leginkább az albizottságok értékelték és hasznosították, majd többszöri tárgyalás után 1956 közepére elkészült a tervezet második szövege. Ezzel együtt elkészült a tervezet indoklásának jó része is.

1957 tavaszán az indoklást kiegészítették, a szövegtervezetet tovább finomították, különösen stílusán igazítottak rajta. A kormány ezután szeptember 13-án kelt 3402/1957. számú határozatával kinyomtatta és vitára bocsátotta.³³⁴³ Az észrevételeket felhasználva készült el a harmadik szövegtervezet, amelyet az Országgyűlés 1959. július 30-án „rekordgyorsasággal” fogadott el, mivel Nezvál Ferenc igazságügyi miniszter kérte, hogy az általános és a részletes vitát együtt folytassák le. Ennek megfelelően összesen négyen szóltak hozzá. Ketten, bár egyiküknek sem volt érettségije, levelezőn jogi diplomát is szereztek, de nem is dolgoztak jogászként. Természetesen lelkesen támogatták a tervezetet.³³⁴⁴ Így a Polgári törvénykönyv (1959. évi IV. törvény) viszonylag rövid felkészülési időt hagyva, 1960. január 1-jén lépett hatályba,³³⁴⁵ a Polgári törvénykönyvet hatályba léptető 1960. évi 11. törvényerejű rendelet pedig megtiltotta a Polgári törvénykönyv rendelkezéseinek az 1960. január 1. előtti bírói gyakorlattal való értelmezését. Sőt az 5. § (1) bekezdés kifejezetten hatályon kívül helyezte a Legfelsőbb Bíróság valamennyi polgári jogi iránymutató döntését, teljes ülési határozatát, kollégiumi állásfoglalását.

A Polgári törvénykönyv – szemben az 1949. évi XX. törvénnyel, a Magyar Népköztársaság Alkotmányával – nem egyszerű recepciója a szovjet polgári törvénykönyvnek. Sőt, a tervezetet kidolgozó jogászokat egyértelműen dicséret illeti azért, hogy sikeresen átmentették az 1928. évi magánjogi törvényjavaslat jó néhány kiválóan szabályozott jogintézményét.³³⁴⁶ Így sikerült fenntartani a polgári jogi szemléletet a bírói gyakorlatban, a tudományos életben és az egyetemi oktatásban. A polgári jogi alapelveken fel lehetett nevelni a jogászok következő generációját, akiknek legalább fogalmuk lehetett arról, hogy mi az a szerződés, a tulajdon, a személyiségi jogok, a kártérítési felelősség, a tisztességes együttműködés szabályai, a joggal való visszaélés tilalma stb. A bíróságok is, ha meg akarták őrizni relatív önállóságukat, hivatkozni tudtak a Polgári törvénykönyv egyes rendelkezéseire. A szovjet jogintézmények az oszthatatlan állami tulajdonjogról, a tervszerződésekről ugyan Magyarországon is megjelentek, de eleve enyhített formában. Magyarországon például az állami vállalatok mindig is jogi személyeknek számítottak.³³⁴⁷

³³⁴³ A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Tervezet. Budapest, Igazságügyminisztérium Törvényelőkészítő Bizottság, 1957.

³³⁴⁴ Országgyűlési Napló, 1959. július 30. 365.

³³⁴⁵ Mádl Ferenc: Magyarország első Polgári Törvénykönyve – az 1959. évi IV. törvény – a polgári jogi kodifikáció tükrében. MTA Társadalom-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 10. (1960). 3.

³³⁴⁶ Lábady Tamás: A magyar magánjog (polgári jog) általános része. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 1997. 125.

³³⁴⁷ Vékás Lajos: Hatvan éve lépett hatályba az 1959-es Polgári Törvénykönyv – Sárközy Tamás emlékének. Magyar Jog, 67. (2020), 2. 65.

A szocialista polgári jog mindemellett fellazította a polgári jog évszázados intézményeit (például tulajdonjog), lehetőséget nyújtott az önkényes és mindig a pillanatnyi politikai kurzushoz igazodó jogértelmezésekhez és jogalkalmazáshoz. Ideológiai és politikai deklarációk szöttek át egész rendszerét. Egyes rendelkezései (például hibás teljesítés, államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősség, özvegyi haszonélvezeti jog) a jogalkalmazói, elsősorban a bírói gyakorlatban lehetetlenné tették a társadalmi követelményeknek megfelelő jogalkalmazást.

A Polgári törvénykönyv mellett nagyszámú alacsony szintű jogforrást bocsátottak ki, amelyek ellentétben álltak a törvény szellemével és szövegével is – például 10/1966. (II. 14.) kormányrendelet a szállítási szerződésről, 44/1967. (XI. 5.) kormányrendelet a vállalatok vállalkozási szerződéseiről, 5/1968. (V. 6.) ÉVM rendelet az építési szerződés alapfeltételeinek követelményéről stb.

Az 1970-es évek elején a gazdasági reform lendülete megtört, ennek ellenére több reformsegítő jogszabály született meg. Ebbe a körbe sorolható mindenekelőtt az 1972. évi I. törvénnyel végrehajtott alkotmánymódosítás, amely, ha viszonylag szűk körben is, de a magyar jogban elsőként rögzítette az állami vállalatok és szervezetek alkotmányjogi jogállását. Az 1972. évi IV. törvény a bíróságokról megszüntette az államigazgatási jellegű gazdasági döntőbizottságokat, s helyettük létrehozta az egységes bírósági szervezeten belül a gazdasági bíróságokat, ezzel is megnövelve az állami vállalatok önállóságát. A felmerülő új piaci igényeknek az 1977. évi IV. törvénnyel, a Polgári törvénykönyv átfogó módosításával kívántak eleget tenni. Az újrafogalmazott Polgári törvénykönyvben elhatárolták egymástól a vállalatokat és a költségvetési szerveket, összesítették a vállalatok közötti szerződési rendszert. A következő jelentős jogalkotás az 1977. évi VI. törvény az állami vállalatokról, amely az alkotmány előírásai alapján részletesen szabályozta az állami vállalatok jogait és kötelezettségeit, megerősítette önállóságukat és indirekt irányítási rendszerüket, jelentősen továbbfejlesztette belső szervezetüket.

A szocialista gazdaság irányítása

A hetvenes években táviratot kapott Kádár János Brezsnyevtől,
és a táviratban csak ez állt: 5 4 3 2 1. Kádár nem tudta, ez mit
jelent, ezért összehívta a Központi Bizottságot, és nagy nehezen
közösén megfejtették: az öt éves tervet négy év alatt teljesíteni,
három ember munkáját kettő végezze el egy fizetésért...
(Pesti vicc)

Már az utópista szocialisták, így Fourier is, a falanszterben az „anarchisztikus piac” helyett tervgazdálkodás bevezetését tervezték. Marx szerint is a szocializmus az egész

társadalmat egyetlenegy nagy termelő gyárrá fogja átváltoztatni.³³⁴⁸ Lenin Marx nyomán a tervgazdaságról így vélekedett:

„A proletáriátus, amikor majd győz, a következőképpen fog eljárni: a munkaszervezetek ellenőrzése alatt nekiülteti a közgazdászokat, a mérnököket, az agrónomusokat stb. hogy dolgozzák ki a »tervet«, ellenőrizték, találják meg a módját annak, hogy lehet munkát megtakarítani a centralizálás révén, kutassák fel a legegyszerűbb, legolcsóbb, legkényelmesebb és legátfogóbb ellenőrzés szabályait és módjait.”³³⁴⁹

Az I. világháború alatt Lenint lenyűgözte a német háborús gazdaság (*Kriegswirtschaft*) hatékonysága, amelynek elméletét Walther Rathenau, a kiváló közgazdász dolgozta ki, és Erich Ludendorff tábornok ültette át a gyakorlatba.³³⁵⁰ A termelésnek és a fogyasztásnak a háború idejére létrehozott szabályozását ironikusan *Kriegssozialismus*nak (hadiszocializmus) nevezte, és azt írta, hogy Oroszországban is „[a]z egész népgazdaságot át kell szerveznünk a posta mintájára [...]”.³³⁵¹ Ennek irányítását vette át a szovjet Központi Tervhivatal, amelyet a német Oberster Kriegsamt mintájára hoztak létre. Németország azonban ezt a gazdaságpolitikát a magántulajdon tiszteletben tartása mellett csak a háború idejére vezette be. Ezzel szemben a Szovjetunióban békeidőben is alkalmazták, de sokkal rosszabb technikai szint és munkafegyelem mellett.³³⁵²

A szovjet közgazdászok az 1920-as évek végén dolgozták ki az első ötéves tervet (1928–1932),³³⁵³ amely az ország összes erőforrását az ipar fejlesztésének rendelte alá. Jellemző módon a terv végrehajtásának már az elkezdésével is egy évet késtek. Jevgenyij Alekszejevics Preobrazsenszkij,³³⁵⁴ az 1920-as évek egyik vezető szovjet közgazdásza szerint a szocialista vállalatok egyénileg a szabad konkurenciaharcban nem győzhették volna le a tőkés vállalatokat, mert drágábban és rosszabb minőséget termelnek. Ezért csak gazdaságon kívüli módszerek széles körű alkalmazása és az államhatalommal való szoros összefonódása révén van lehetősége a szocialista gazdaságnak a túlélésre: „A proletárállam és a proletárgazdaság a szó szoros értelmében egységes egészet képvisel. A politikai és gazdasági hatalomnak ez az ötvöződése a lehető legnagyobb mértékben megnöveli az állam politikai, mind pedig az államgazdaság gazdasági erejét.”³³⁵⁵

³³⁴⁸ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XLIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1959. 459.

³³⁴⁹ *Lenin összes művei*. XXXIV. (1976): i. m. 167.

³³⁵⁰ Eric J. Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991*. Budapest, Pannonica, 1998. 359.

³³⁵¹ *Lenin összes művei*. XXV. kötet. Budapest, Szikra, 1952. 456.

³³⁵² Andrew C. Janos: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Helikon, 2003. 233.

³³⁵³ Azért terveztek öt évre, mert úgy kalkuláltak, hogy ennyi idő kell egy komolyabb gyár felépítéséhez, egy szakember egyetemi képzéséhez, és körülbelül ennyi idő kell egy tudományos vagy műszaki kutatási probléma megoldására, és mivel akkoriban a Szovjetunió mezőgazdasági ország volt, azt feltételezték, hogy ennyi idő alatt számolhatnak jó és rossz termésekkel. Lásd Belouszov (1986): i. m. 118.

³³⁵⁴ Jevgenyij Alekszejevics Preobrazsenszkij (1886–1937): autodidakta közgazdász, a bolsevik párt vezető pénzügyi szakembere. 1935-ben letartóztatták, a börtönben halt meg.

³³⁵⁵ Idézi Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula, 2000. 464.

A cél: az erőforrások központosítása, néhány jól meghatározott katonai vagy hadiipari fejlesztés mindenáron való keresztülhajtása, ahol a költségek, az emberi és környezeti szempontok nem számítottak, csak az, hogy a kitűzött célt minél előbb elérjék. Sikerült is a bányászatot, vasérctermelést és általában a nehézipar termelését növelni, de csak rendkívüli áldozatok árán és az első ipari forradalom technikai szintjén. Ennek a gazdaságpolitikának a lényegét, amely csak a hadiipari mutatókat figyeli, és a lakosság fogyasztására, életszínvonalára, életkörülményeire egyáltalán nincs tekintettel, a maga egyszerű módján Hruscsov így fogalmazta meg, amikor elmarasztalta Nagy Imrét: „Lesz vagy nem lesz háború, nekünk az ipart fejlesztenünk kell. Hiába lesz szalonna elég, ha nem lesz repülőgép, abból baj lesz.”³³⁵⁶

Sem a Szovjetuniónak, sem a többi szocialista országnak egyetlen tervet sem sikerült megvalósítani. A legnyilvánvalóbb eset, amikor a Hruscsov vezetésével kidolgozott tervek alapján a Szovjetuniónak az 1970-es, 1980-as években a termelési mutatók alapján le kellett volna hagynia az Amerikai Egyesült Államokat. A szovjet mintát követve Magyarországon is megfogalmazták azokat az elképzeléseket, amelyek alapján a legfejlettebb országokat utolérték és túlszárnyalták volna.³³⁵⁷

A II. világháború után a szovjet irányítás alá került országok kénytelenek voltak bevezetni a tervgazdaságot. Egyszerre kezdték el kialakítani a szocialista gazdasági struktúrát Csehszlovákiában, amelynek a GDP-je az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor meghaladta Ausztriáét, és amely a két világháború között Európa első jóléti állama volt, és Albániában, amely ezzel szemben a Török Birodalom szegény peremvidéke volt. A szocialista országok politikai gazdaságtannal foglalkozó tankönyvei a Szovjetunióban megfogalmazott definíció alapján határozták meg a tervgazdaság fogalmát:

„A népgazdaság tervszerű fejlődése óriási előnyöket biztosít a szovjet társadalomnak a kapitalizmussal szemben. A kapitalizmussal ellentétben, ahol az arányosság csak véletlenszerűen fordul elő, s a gazdaság időszakonként megismétlődő válságokon megy át, ciklikusan fejlődik, a szocialista gazdaság szakadatlanul, töretlen ívben és soha, sehol sem tapasztalt gyorsasággal fejlődik, azoknak az arányoknak alapján, amelyeket a szocialista állam a népgazdaság tervszerű fejlődési törvényeinek és a szocializmus gazdasági alaptörvényének követelményeivel összhangban állapít meg. A szocialista gazdaság nem ismeri a pusztító gazdasági válságokat, amelyek roppant anyagi károkat okoznak a társadalomnak, és időről időre visszavetik a fejlődésben.”³³⁵⁸

Magyarországon az első, még hároméves tervet az 1947. évi XVII. törvénnyel vezették be, s 1947. augusztus 1. és 1950. augusztus 1. között kellett volna realizálni, de már a kitűzött határidő előtt két hónappal „teljesítették”.³³⁵⁹

³³⁵⁶ Idézi Rainer M. János – Urbán Károly: „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. *Múltunk*, 37. (1992), 4. 147.

³³⁵⁷ Lásd Vass–Ságvári (1979): i. m. 213. Vö. Ehrlich Éva: *Országok versenye 1937–1986. Fejlettségi szintek, struktúrák, növekedési ütemek, iparosodási utak*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1991. 65–72.

³³⁵⁸ Konsztantyin Vasziljevics Osztrovityanov et al.: *Politikai gazdaságtan*. Budapest, Szikra, 1955. 176.; Csaba (2007): i. m. 257.

³³⁵⁹ Honvári (2000): i. m. 457.

A tervgazdaságnak a szocialista rendszerben olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy még a Magyar Népköztársaság Alkotmányának 5. §-ában is deklarálták: „A Magyar Népköztársaság gazdasági életét állami népgazdasági terv határozza meg.”

1948-tól kezdték el kiépíteni a tervgazdasági rendszer irányítási apparátusát is. Ekkor alakították ki az új bankrendszert és iparirányítási szervezetet. A Magyar Nemzeti Bank a korábbi bankjegykibocsátási funkciója mellé a rövid lejáratú hitelezés monopóliumát is megkapta. Az úgynevezett egyszámlarendszer révén a vállalatok ki- és befizetését a Magyar Nemzeti Bank intézte. A többi államosított bankból pedig speciális területekkel foglalkozó bankokat hoztak létre. A volt Hitelbankból szervezték meg a Beruházási Bankot, míg a Kereskedelmi Bank keretei szolgáltak alapul a devizagazdálkodásra koncentráló Külkereskedelmi Bank kialakításához. A kiterjedt hálózattal rendelkező Pesti Hazai Első Takarékpénztár és Leszámloló Bank, valamint a vidéki pénzügyintézetek egy része képezte az elsődlegesen a betétgyűjtés és a lakosság hitelezése céljaira 1949-ben megszervezett Országos Takarékpénztár alapjait. Az átalakított bankhálózatot az ugyan-csak átszervezett Pénzügyminisztérium irányította.³³⁶⁰

Az 1949. évi XX. törvénnyel bevezetett és szovjet mintára naptári évre és ötéves időtartamra kidolgozott terv megvalósítását 1950. január 1-jén kezdték el, majd kétszer is módosították.

Kezdetben „az ország szocialista iparosítása és a mezőgazdaság egy részének szocialista átszervezése” szerepelt végső célként. Emellett öt év alatt az ipari termelés 90%-os, ezen belül a nehézipar termelésének 105%-os emelését tűzték ki célul. Ezeket a számadatokat már 1951-ben, a Magyar Dolgozók Pártjának II. kongresszusán jelentős mértékben megemelték, és a gyáripari termelés 200%-os, a nehézipar 280%-os teljesítménynövekedését határozták el. Ekkor hangzott el a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága 1950. december 14-i ülésén Rákosi Mátyás hírhedt mondása: „az a jó terv, amit csak lábujjhegyen lehet elérni.”³³⁶¹

A korszakra jellemző ötlet: az 1955. évi 27. és 28. törvényerejű rendelet felállította az Állami Ellenőrzés Minisztériumát, amelynek feladatát a következőképpen állapították meg. „A párt és a kormány által megszabott legidősebb feladatok végrehajtójának vizsgálata, a törvénysértések, hibák és fogyatékoságok megszüntetéséért és a társadalmi tulajdon hatékonyabb védelméért.” (Az 1956. évi 33. törvényerejű rendelet 1956. december 31-i hatállyal megszüntette.)

1955–1957-ben nem sikerült középszintű tervet bevezetni. A gazdaságpolitika kizárólag az éves terveken alapult. 1957-ben hároméves tervet készítettek. Így vált lehetővé, hogy az 1961-től folyamatosan törvénybe iktatott második, harmadik, majd negyedik ötéves terv a többi szocialista országokkal egyező időpontokban lépjen életbe. Együttal a „pártélet lenini normáira” való hivatkozással a szovjet tömb valamennyi országában

³³⁶⁰ Botos János – Botos Katalin: *A Magyar Nemzeti Bank története*. III. kötet. *A jegybank útja rendszerváltástól rendszerváltásig*. Budapest, Tarsoly, 2004; Tomka Béla: *Képes banktörténet*. Budapest, HVG, 2006.

³³⁶¹ MNL OL M-KS 276. f. 53/65. ő. e.

az ötéves tervhez³³⁶² idomultak a pártkongresszusok és a parlamenti választások is. Kézenfekvőnek tűnt az a gondolat, hogy a pártkongresszusoknak egyik legfontosabb feladata ezután az éppen lezáruló ötéves terv tapasztalatainak értékelése és az új ötéves terv megvitatása, jóváhagyása legyen.³³⁶³

A politikai centralizáció Magyarországon is olyan gazdaságirányítási szisztémát igényelt, amelyben az államigazgatási szervek és az állami vállalatok, termelőszövetkezetek engedelmesen teljesítik a központi akaratot.³³⁶⁴ A tervgazdaság elvileg azon a feltevésen alapult, hogy ha egy vezetés rendelkezik megfelelő statisztikai és információs háttérrel, pontosan ismeri a szükségletek volumenét, akkor előre elhatározható és meghatározható az előállítandó termékek mennyisége.

A politika elsődlegessé vált a gazdasággal szemben. Ez egyrészt a gazdaság hatalmi, bürokratikus, katonai és pártirányítását jelentette, másrészt a gazdaságosság alárendelését a hatalmi szempontnak. Ezért is egyoldalúan a nehézipart fejlesztették a mezőgazdaság rovására. A nyilvánvaló cél nem a gazdaságos beruházás, a lakosság életszínvonalának emelése, hanem a hadiipar, a fegyverkezés elősegítése volt. Különösen az 1950-es években volt ez így, amikor a beruházások csaknem 90%-a a nehéziparra esett.³³⁶⁵ Ez a tendencia a későbbiekben sem sokat változott, pedig például a központi fejlesztési programmal támogatott szerszámgépipar kevesebb hasznot hajtott, mint a libamájexportból származó bevétel.³³⁶⁶

Az 1950-es évek elején létrehozták a gazdaságirányítás hármasszintjét (minisztériumok, középirányító szervek, vállalatok), hogy egységes terv szerint működjön a gazdaság. Ezek felett helyezkedett el az Országos Tervhivatal, legfelül pedig a pártvezetés. A párt vezető testületei döntöttek a népgazdasági tervről, a gazdaságpolitikáról, az árakról, a bérekről, a költségvetés legfontosabb kérdéseiről.

A népgazdasági tervezés sajátos iterációs folyamat lett, az állampárt vezetése által kidolgozott ötéves tervkonceptiót az Országos Tervhivatal³³⁶⁷ ültette át a pontos, a gazdasági tevékenység minden részletét szabályozó kötelező tervvé, és „bontotta le” az ötéves tervet éves, sőt negyedévi tervekké. Az elkészült tervet a Politikai Bizottság hagyta

³³⁶² Mivel a katonai fejlesztési programokban is a Szovjetunióhoz kellett igazodni, ezért az ott kialakított termelési ciklusokat vették át.

³³⁶³ *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve. 1970. november 23–28. (1971): i. m.; A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17–22. (1975): i. m.; A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1980. március 24–27. Budapest, Kossuth, 1980; A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1985. március 25–28. Budapest, Kossuth, 1985.*

³³⁶⁴ Friss (1951): i. m. 31.

³³⁶⁵ Gyarmati (2013): i. m. 166.

³³⁶⁶ Csaba László: Változó erőterben – változó egyensúlyozás. Adalékok Magyarország háború utáni gazdaságtörténetéhez. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth, 2008. 205.

³³⁶⁷ Az Országos Tervhivatal 1947-ben alapították a hároméves terv kidolgozására és végrehajtásának ellenőrzésére. Az államosítások után megnőtt a szerepe, és a gazdaságirányítás legfontosabb szervévé vált. 1990-ben szüntették meg.

jóvá, és további beruházásokkal egészítette ki. Ezután foglalta az Országgyűlés törvényi formába, és így a terv minden előírása, mutatója kötelezővé vált.

A problémák mindjárt a tervkészítés során megmutatkoztak. Mivel a termelés minden részletének irányítása felső utasítással történt, ezért szükségszerűen egyre részletesebb tervekkel kellett kidolgozni.³³⁶⁸ Ehhez azonban – rendeletek százaival szabályozott módon – egyre nagyobb mennyiségű adatot kellett bekérni a vállalatoktól. (Jellemző, hogy az 1951-es ipari vállalati mérlegbeszámoló 1500 mutatóval dolgozott, az 1953-as pedig már 2900-zal.)³³⁶⁹ A vállalatok a megszabott, egyre rövidebb határidőket nem tudták tartani, ezért adataik egyre megbízhatatlanabbá váltak. Ráadásul a vállalat vezetőinek az volt az érdeke, hogy eltitkolják a vállalat valódi erejét, mert így a felettes hatóságok könnyebben teljesíthető tervekkel szembesíthették őket. A felsőbb vezetés is számolt ezzel a védekezési taktikával, ezért folyamatosan emelte a tervszámokat. A vállalatok vezetőinek nem volt érdeke a terv túlteljesítése sem, mert ez a rendkívüli eredmény vált a következő évi terv alapjává. Az igazgatási szintek között oda-vissza vándorló tervszámok – az állandó kozmetikázások következtében – végül teljesen elszakadtak a valóságtól. A megalapozatlan jelentésekből használhatatlan tervutasítások készültek.

A tervutasításos rendszer következtében hatalmasra duzzadt a bürokrácia és a túlszabályozás.³³⁷⁰ Az államigazgatásban 1949 és 1956 között 56%-kal nőtt az apparátus tagjainak száma, de a növekedés a vállalatoknál még nagyobb mértékű lett. Ennek következtében, míg 1943-ban az iparban 100 fizikai dolgozóra öt úgynevezett nem termelő alkalmazott jutott, addig 1955-ben már 35! A terv teljesítése a valóságban szinte mindig lehetetlennek bizonyult,³³⁷¹ ennek következtében csak a felettes szervek szubjektív döntésétől függött, hogy felelősségre vonnak-e valakit mindeztől.

Az ipar állami irányítását a szovjet minta alapján létrehozott ipari minisztériumok egész hálózata látta el. A legtöbbször átszervezett hálózat minisztériumai: a nehézipari, bányászati és kohászati, könnyűipari, mezőgazdasági, begyűjtési és más minisztériumok voltak felelősek a gazdaság különböző ágainak tevékenységéért. Az Országos Tervhivatal által elkészített tervek ezeket a minisztériumokat alkalmazzák az egyes iparágakra, sőt vállalatokra is. Ugyancsak ők tartoztak felelősséggel a terv vállalati teljesítésének rendszeres, gyakorlatilag akár naponta vagy tíznaponta történő ellenőrzéséért is. Mindezekben különböző igazgatási hálózatok segítettek a szakminisztériumokat.

A terv végrehajtásának előkészítése úgy történt, hogy a tervet egy számítási anyagban – output feladatként – lebontották a hierarchia legalsó szintjéig. Onnan viszont „ellen-tervek” indultak, és a vállalati ágazatokat összesítették. Természetesen a kétfajta terv sohasem esett egybe. A vállalatok a lehető legkisebb tervfeladatot a lehető legnagyobb erőforrások igénybevételeivel akarták végrehajtani. Az irányító szervek törekvése pedig

³³⁶⁸ Kornai (1993): i. m. 140.

³³⁶⁹ Honvári (2014): i. m. 178.

³³⁷⁰ Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1975*. Budapest, Kossuth, 1979. 116.

³³⁷¹ Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1957.

éppen ellentétes volt ezzel a törekvéssel. Ezért kétoldalú közelítés (tervalku) keretében alakították ki a végleges feladatokat. Ugyanez az alkufolyamat ment végbe az input oldalon, a kiutalásoknál, főleg a ritka kincsnek számító importtermékeknel, valamint a pénzügyi szabályozóknál (szubvenciók, elvonások, hiteles devizaellátmány, árképzés).

Nyilvánvaló, hogy az ellentétes érdekű felek között az egyeztetés csak elviekben volt lehetséges. Az így kialakított terveknek nem is volt realitásuk. (A szocialista gazdasági rendszerben soha egyetlen tervet sem sikerült teljesíteni.)³³⁷² A végrehajtás során az előre nem látható, váratlan események, néhány tervmutató alul- vagy fölülteljesítése vagy a vállalatok önérdék-érvényesítése stb. még inkább felborította az előre meghatározott tervszámokat. Ezért még az éves terv is legtöbb esetben csak a forráselosztásokon folyó bürokratikus alku egyik hivatkozási alapjává válhatott.

A vállalatok a központilag meghatározott árakat voltak kötelesek termelni, ehhez kapták meg a tervben megszabott mennyiségű nyersanyagot, alkatrészt és munkaerőt. A terv meghatározta még a felhasználható anyagok mennyiségét, minőségét is, előírta a termékválasztékot és a termelési folyamat minden fontos részletét. A vállalatok ennek megfelelően nem a piacon vásároltak, hanem a tervben meghatározott anyagot átadták egymásnak. Ugyanígy a termékeiket nem értékesíthették a piacon, hanem át kellett szállítaniuk egy erre a célra kijelölt másik vállalatnak. A vállalatok tehát nem folytattak piaci tevékenységet, a piactól és a fogyasztóktól teljesen elszigetelték őket. Egyébként is a piac és a piaci kategóriák – áru, kereslet, kínálat, ár, pénz – teljes kikapcsolására törekedtek. A vállalatok így nem a nyereséges termelésben, a piaci igények minél teljesebb kielégítésében, hanem a rájuk rótt tervszámok – mindenekelőtt a legfontosabbnak számító éves bruttó vállalati termelési terv mutatószámának – mechanikus teljesítésében és túlteljesítésében voltak érdekeltté téve.³³⁷³

A piac szerepének minél teljesebb kikapcsolását szolgálta az 1951. évi árreform, amely szerint az előállított termékek önköltségének végső soron csak a fogyasztási cikkek áraiban kellett megtérülnie. A termelési eszközök áránál viszont feleslegesnek tartották az önköltséget meghaladó árszintet. A termelői és a fogyasztási árak így elszakadtak egymástól, és az ipari alapanyagok nagy részét az önköltségnél olcsóbban, állami dotációval hozták forgalomba. Ezt tovább élezte a piaci árak és a beszolgáltatási árak éles elkülönülése a mezőgazdaságban. A nagyarányú, irreálisan alacsony áron történő beszolgáltatás révén voltak el jelentős jövedelmeket a mezőgazdaságtól az ipari termelés javára. Az ipari árakat viszont az állami szektor esetében egyszerű technikai tényezőnek, az elszámolások

³³⁷² Ha valóban határidőre elkészült egy beruházás, az sokkal többbe került, ha viszont nem került többbe, akkor elhúzódott a befejezése, és mindkét esetben gyakorta kisebb teljesítményt nyújtott, vagy rosszabb minőségű volt. Ez a zoknitól az autóig minden termékre igaz volt. A Mályi Téglagyár és a Bánhidai Könnyűbetongyár tényleges költsége kétszeresen felülmúlta a tervezetet. Az ötéves terv egyik legnagyobb beruházására, a Borsodi Kooperációra eredetileg 1,6 milliárd forintot irányoztak elő. Ténylegesen 3,7 milliárd lett. A Duna Cipőgyárban 1952-ben 14–40% között mozgott a leminősített cipők száma, a gumiabroncsgyártás terén 21–26% között volt a selejt stb. Lásd Berend T. (1979): i. m. 115.

³³⁷³ Az irracionális „tervterjesztés” egyik közismert példája volt az az eset, amikor az 1950-es években egy szállítással foglalkozó vállalat emberei homokkal megrakott teherautókkal többször is megtették a Budapest és Miskolc közötti utat, így produkálva az előírt kilométereket. Lásd Honvári (2014): i. m. 129.

adminisztratív eszközének tekintették. Az alapanyagok árát ezért mesterségesen alacsonyan tartották, nem vették figyelembe az önköltséget később növelő tényezőket sem. Az árak tehát mindinkább elváltak a valóságos értékviszonyoktól. Ehhez még jelentősen hozzájárult a külkereskedelmi árak elválasztása a belkereskedelmi áraktól.³³⁷⁴

Az árak végül is lényegében a belső piac egy szektorában, a fogyasztási cikkek területén gyakoroltak valóságos árfunkciókat,³³⁷⁵ de ott is csak a kereslet vonatkozásában, ezért ez nem befolyásolta a kínálatot. A piaci hatások ilyen szűk körre szorítása a vállalatokat gyakorlatilag teljesen érdektelenné tette a nyereséges termelésben. A vállalati eredményt ugyanis nem befolyásolta az előállított cikkek értékesíthetősége, önköltsége, minősége, technikai színvonala stb. A fő ellentmondás emellett még abban rejlett, hogy minden olyan tevékenység, amely növelte a felhasznált anyagok mennyiségét, a mutatószámban rejlő többszörös számbavétel miatti halmozódást, a termék használati tulajdonságainak romlása esetén is javította a vállalat értékelésében alapvető szerepet játszó mutató értékét. A vállalatok globálisan teljesítették termelési terveiket nagy súlyú, könnyen előállítható, de a piac által nem igényelt mennyiségű, vagyis feleslegesen előállított termékek gyártásával, miközben a gazdaságban más áruk esetében állandósult a hiány.³³⁷⁶

Súlyos gondot okozott az áruk rossz minősége. A magyar termékek külföldön sok esetben eladhatatlanná váltak. Például a korábban híres magyar cipőipar termékei közül 1950-ben 1%-ot küldtek vissza a megrendelők minőségi kifogás miatt, ám 1951-re ez az arány elérte a 25%-ot. Egy alkalommal a Szovjetunióba irányuló 5000 párnyi szállítmányból 4900-at vissza kellett küldeni. Csak néhány tétel még az eladhatatlan termékek listájáról: a Terimpex 619 tonna vágott baromfija, a Budapesti Tésztagyár 120 tonna száraztésztája, a Szalámi Ipari Egyesület 41 tonna szalámija, a Szegedi, a Nagykőrösi és a Kecskeméti Konzervgyár 287 tonna ételkonzerve. Ugyancsak a tervgazdaság velejárója volt, hogy a gyárak képtelenek voltak tartani a határidőket.³³⁷⁷

A tervgazdaság korlátozta a fogyasztást. A választék szűkítése nemcsak azért tette olcsóbbá a termelést, mert könnyebben állítható elő, hanem azért is, mert minél szűkebb a kínálat, annál kisebb a fogyasztási késztetés. (Emellett leplezte a társadalmi egyenlőtlenségeket is.) Az állam az árak mesterséges kialakításával szabályozta a lakosság fogyasztását is. Az alapvető élelmiszerek árát, a kenyérét, tejét, vajét alacsonyan,

³³⁷⁴ Csak egy példa a sok közül: a tűzifa ára magasabb volt az ipari fánál. Ezért sok helyen a darabgyártásra alkalmas fárónkokkal fűtöttek. MNL OL XIX-A-16-h 1. d.

³³⁷⁵ Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén.* Budapest, Akadémiai, 1996. 130.

³³⁷⁶ Néhány példa a sok közül: Az edénygyárak nagy méretű, senki által nem keresett edényeket gyártottak, így könnyebb volt teljesíteni a tervet. Csepelen 25 évre elegendő Rf-5-33 fűrógépalapot gyártottak, a Naxos Csiszolókoronggyár olyan csiszolópapírból gyártott 26 évi fogyasztásnak megfelelő mennyiséget, amelynek a szavatossági ideje csak néhány év volt. Az árak irrealitását Vas Zoltán egyik bizalmas közlése illusztrálta: „Ha a hengerelt acélt sztaniolpapírba csomagolva importáljuk, még az is olcsóbb lett volna, mint a magyarországi termelés.” A lakosság életszínvonalát mesterségesen alacsonyan tartották, például a diórönként köbméterenként nem voltak hajlandók 400 forintnál többet adni, ezért a paraszt inkább eltűzelte. Inkább az állam köbméterenként 600 dollárért importált diórönköket.

³³⁷⁷ Borhi László: *A hivatlan birodalom. Magyarország és a szovjet hegemonia. Valóság, 42. (1999), 1. 85.*

gyakran a termelési költségek alatt tartották, hogy a lakosságnak legalább az alapvető ellátását biztosítsák. Ugyanez vonatkozott a közlekedésre, lakbérre, gyermekruházatra stb. (Az árak dotálásával egyébként leginkább a nagyobb jövedelműeket támogatták, akik többet tudtak fogyasztani.) Ezzel szemben a textilárúknak, háztartási gépeknek, műszaki cikkeknek és egyéb fogyasztási termékeknek az árát magasán tartották, gyakran a termelési költségek három-négyszeresét is felszámolták értük. A szovjet típusú diktatúra teljesen közömbösen viseltetett a lakosság jóléte iránt, legnagyobb problémája emellett mégis az volt, hogy szinte teljes mértékben kiiktatta az egyéni kezdeményezést, az innovatív hajlamot. A társadalmi hatékonyság negatív határértéket súrolt. Nem tudták meghatározni, hogy milyen a befektetések várható haszna, és a vállalatok vezetőinek összeköttetései határozták meg a támogatások és elvonások mértékét. Piackutatás gyakorlatilag nem folyt, a társadalom reális szükségleteit nem mérték fel. A termelés a hiány és a pazarlás szélsőségei között ingadozott.³³⁷⁸ 1956 után a direkt tervlebontást mérsékeltek, az ágazati minisztériumok számát jelentősen csökkentették. Fokozatosan szaporodtak a funkcionális gazdaságirányító szervek, így 1957-ben létrehozták a Munkaügyi Minisztériumot és az Árhivalt, 1962-ben az Országos Fejlesztési Bizottságot.

Az új gazdasági mechanizmus (1968)

Tudományos kutatások igazolták, hogy Angliában jóval kevesebb a közúti baleset, mint Magyarországon. Ezért elhatározzák, hogy áttérnek a „balra hajs” szisztémára. De mert nem volna helyes hűbelebalázs módjára bevezetni a közlekedési rend széles körű reformját, ezért egyelőre csak a kamionok térnek át a jobbra hajtsról a balra hajs szabályára.
(Pesti vice)

A direkt tervutasításos rendszer irracionális volta már 1953 óta nyilvánvalónak tűnt a gazdaságpolitikusok számára,³³⁷⁹ de minden józan ésszel gondolkozó számára is. Különösen

³³⁷⁸ Antal László: Gondolatok a gazdasági mechanizmusunk reformjáról. *Medvetánc*, 2. (1982), 1. 11.; Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985. 9.; Vajda (1989): i. m. 18–19.; Friedrich A. von Hayek: Szocialista kalkuláció. In Friedrich A. von Hayek: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1995. 175.; Kornai (1993): i. m. 11.; Michael Novak: *A demokratikus kapitalizmus szelleme*. Budapest, General Press, 1994. 217.; Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi, 1991. 97.; Szakács Sándor: Gazdaság és társadalom az ötvenes–hatvanas években. In Timár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből*. Debrecen, KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 1998c. 10.

³³⁷⁹ Kornai (1957): i. m.; Kornai János: *Hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989; Szamuely László: A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon, 1954–1957. *Valóság*, 25. (1982), 7. 17.; Schlett András: A konszolidáció útján. Reformtervek, ezek politikai és gazdasági háttére 1963 és 1968 között. *Heller Farkas Füzetek*, 6. (2008) 28.

akkor vált a gazdasági csőd nyilvánvalóvá, amikor az extenzív növekedés tartalékai kimerültek, elfogytak az elkobzások, a lakosság kizsákmányolása, az ipari munkaerő létszámának növelése hatására a mezőgazdaságtól elvont jövedelmek.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve az azt követő megtorlás egy időre más irányba terelte a figyelmet. Az 1960-as évek elején azonban, amikor a téészesítés következtében egy évtizeden át importálni kellett egyes mezőgazdasági termékeket, vissza kellett fizetni az 1956 után felvett hiteleket, ráadásul a Kuba körül kirobbant szovjet–amerikai konfliktus miatt 60%-kal emelni kellett a katonai kiadásokat, a deficitcsökkentési állami költségvetésre tekintettel egyre inkább követelő szükségszerűséggé vált a gazdasági reform bevezetése. Különösen azért, mert Kádár János egy folyamatos életszínvonal-emelkedéssel igyekezett a lakosság jóindulatát megnyerni.

Az indirekt gazdaságirányításra való áttérés tervdokumentációit a Nyers Rezső vezette bizottság dolgozta ki,³³⁸⁰ majd erről határozott a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1966. május 25–27-én.³³⁸¹ 1968. január 1-jétől bevezették az új gazdasági mechanizmust. A népgazdaság tervszerű központi irányítását a szocialista tulajdon alapján összekapcsolták az árviszonyok és a piac aktív szerepével. A változtatás arra irányult, hogy – extenzív tartalékai kimerülése után – a gazdaság képessé váljon intenzifikációra, a mennyiségi feladatok megvalósulása után a minőségi, piaci követelményhez igazodni.

A pártvezetés a reformokat csak kényszerűségből fogadta el. Azt gondolták, hogy az uralmi, hatalmi viszonyok nem változnak érdemben, vagyis a változások a rendszer lényegét nem érintik, sőt éppen a stabilitást szolgálják. Úgy vélték, hogy a meghozott döntések csak átmeneti kitérők a kommunista társadalom kiépítéséhez vezető úton. A reformokról később Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1985. május 21-i ülésén kijelentette: „A hatalom lényege nem változott, és nem is köllött, hogy változzon.”³³⁸²

Az 1968-as reform fő jelszava az volt, hogy a terv és a piac harmóniájának megteremtésére egyesíteni fogja a kétfajta gazdaság előnyeit, és ezzel világtörténelmi tettet fognak végrehajtani. Megszüntették tehát a tervek lebontását, az 1972. évi VII. törvénnyel szabályozták – a szocialista országok közül először – a népgazdasági tervezés új rendszerét, azaz függetlenül az egyes ötéves tervekre vonatkozó törekvésektől, a népgazdasági tervezés egész folyamata átfogó jogi szabályozásban részesült. A tervtörvény egyben törvényi szabályokat állapított meg a szabályrendszer felépítésére is. A tervtörvény végrehajtása érdekében 1973-ban, a Gazdasági Bizottság utódjaként, a kormányzati munka koordinálásának megjavítása érdekében létrehozták az Állami Tervbizottságot. Az összes

³³⁸⁰ Nyers Rezső: *Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja*. Budapest, Kossuth, 1968. 9.

³³⁸¹ Az MSZMP KB és a kormány által elfogadott reformtervezet anyagát belső használatra kiadott könyvben foglalták össze, amelyet címlapjának színezéséről a közgazdásznyelv „sárga-barna könyvnek” keresztelt el. Lásd *A gazdasági mechanizmus reformja. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1966. május 25–27-i ülésének anyaga. Belső használatra*. Budapest, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya, 1966. 292.

³³⁸² MNL OL 288. f. 5/940. ó. e.

többi, az új gazdasági mechanizmusra vonatkozó jogi szabályt négy vaskos kötetben *Az új gazdasági mechanizmus jogszabálygyűjteménye* címmel foglalták össze.

A gazdaságpolitikai irányítás legfontosabb eszközei a közvetett gazdasági szabályozók lettek, bár az állam egyáltalán nem mondott le a közvetlen tulajdonosi rendelkezésekről, és a hatósági jellegű előírások alkalmazásáról sem. Az irányító minisztérium, országos hatáskörű szerv (egyes esetekben a tanács) hatáskörében maradt a vállalat alapítása, megszüntetése, a vezetők kinevezése, felmentése, a tevékenységi kör meghatározása, a vállalat működésének elbírálása. A normatív szabályozás alapelve szerint a vállalat felügyeleti szervét az egyedi, kötelező utasítás joga csak „kivételes esetben”, így honvédelmi vagy már megkötött nemzetközi szerződések céljából illette meg, a valószínűleg azonban az utasítási joggal jóval szélesebb körben éltek a minisztériumok.³³⁸³ A pártutasítások is fennmaradtak.

Az állami vállalatok és a szövetkezetek önállóságát törvényekkel szabályozták. Előtérbe került a nyereségérdekeltség. Az igazgatók nagyobb döntési jogkört kaptak. Az árak jelentős részét reálisabbá tették. Közelebb engedték a nagyvállalatokat a külpiacokhoz.³³⁸⁴ Csökkent a mezőgazdaságból való elvonás, fokozatosan felszámolták a mezőgazdaságban dolgozók hátrányos megkülönböztetését. Mivel azonban a hatósági szabályozók (miként a tervek is) – szemben az önszabályozó piaci mechanizmusokkal – az emberi akarattól függttek, nem, illetve csak részben tudtak piacot imitálni. Míg korábban a tervekről folyt alkudozás az utasító hatóságok és a hierarchiában alájuk rendelt szervezetek között, az új mechanizmusban ennek helyét a szabályozókról folytatott alku vette át. Az állami és a pártvezetés állami megrendelésekkel, a felsőbb szervezetektől való pénzügyi függés érvényesítésével továbbra is adminisztratív módon irányíthatta a vállalatokat. A termelési minisztériumoknak, külkereskedelmi hatóságoknak, árhivatalnak, pénzügyi szerveknek, rendőrségeknek, vállalati pártszervezeteknek továbbra is kiszolgáltatottan működtek a vállalati gazdaságok.

Igazi piaci viszonyokról azonban szó sem lehetett, ennek ugyanis szinte az összes feltétele (valóságos tulajdonos, tényleges kockázatviselés, a kereslet-kínálat alakulásának függvényében szabadon alakuló ár) hiányzott. Sőt a „nyertesektől” elvették a „túlzott” nyereséget, és odaadták a veszteséges vállalatoknak. A piac szabályozó mechanizmusának hatása alól a legfontosabb makrogazdasági mutatókat, például a nemzeti jövedelem fogyasztási-felhalmozási arányainak alakítását, a gazdasági szerkezet megváltoztatásában döntő szerepet játszó nagyberuházókat, az életszínvonal és a fogyasztás alakulását eleve kivonták. A beruházásokról továbbra sem a piaci viszonyok figyelembevételével, hanem a párt- és állami vezetés elvárásának megfelelően döntöttek.³³⁸⁵

³³⁸³ Sárközy Tamás: A gazdaságirányítási jogosítványokról. *Jogtudományi Közöny*, 28. (1973a), 1. 9.

³³⁸⁴ Kornai (2005): i. m. 281.; Varga Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 115.

³³⁸⁵ Sárközy Tamás: *A gazdasági alkotmányosság problémái Magyarországon különös tekintettel az állami vállalatok státusára*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1986a. 57.

Mégis a reformok következtében a nemzeti jövedelem az 1960-as évek utolsó szakaszában évi 6,8%-kal, az 1970-es évek elején 6,3%-kal nőtt. A siker elsősorban abból adódott, hogy a liberalizálás révén az emberi találékonyosság, ügyeskedés és túlmunka révén racionalizálódott a termelés egy része, és javult az élelmiszer-ellátás. A reform réseket nyitott, amelyeket az érdekeltek igyekeztek egyre jobban kitágítani.³³⁸⁶

A VSZ-országok 1968-as csehszlovákiai katonai beavatkozása, majd az 1970-es lengyelországi megmozdulások először csak óvatosabbá tették a magyar vezetést. Az állami és pártbürokrácia azonban már 1971–1972-ben ellentámadásba lendült, és bár a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1972. november 14–15-i ülésén nem vonták vissza nyíltan a reformot, de egyre több olyan intézkedés meghozatalára került sor, amely a visszarendeződést szolgálta. Például leállították a vállalati szervezetek decentralizálását. A legnagyobb 50 állami vállalatot kiemelték, és közvetlen központi felügyelet alá helyezték. Bevezették a tervzsűrizés gyakorlatát. (A magyar ipar koncentrációját jól mutatja az, hogy a kiemelt 50 ipari vállalat a termelés mintegy felét és az export több mint 60%-át adta, és 700 ezer embert foglalkoztatott.) A központi irányítás erősítésének fontos lépéseként a Minisztertanács létrehozta az Állami Tervbizottságot, amely a tervezés szerepének és hatékonyságának fokozására volt hivatott. Az Országos Tervhivatal hatáskörét kibővítették, s elnökét miniszterelnök-helyettesi rangra emelték. Maga Kádár János, ahogy azt életrajzírói, Huszár Tibor és Roger Gough egyaránt leírják, a reform szót alig használta pozitív kontextusban, inkább ellenkezőleg.³³⁸⁷

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. november 14–15-i állásfoglalása³³⁸⁸ leszögezte: „A X. kongresszus kötelezte a végrehajtó szerveket: intézkedjenek a meg nem szolgált keresetek, az elharapódzott üzérkedés és harácsolás lehetőségeinek felszámolására [...]”³³⁸⁹

Korábbi beidegződéseiknek megfelelően a reform lefékezését összekötötték adminisztratív és rendőrségi fellépésekkel a kisvállalkozások melléközemáigaival és egy rövid ideig még a háztáji gazdaságokkal szemben is. A legdurvább beavatkozást, megfélemlítést a termelőlövöetkezeteki elnökök elleni perek jelentették.³³⁹⁰ Üzérkedés címén még 1975-ben is elítéltek tsz-elnököket, például azért, mert a termelőlövöetkezet nem tsz-tagtól is

³³⁸⁶ Kornai János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság I–II. *Gazdaság*, 21. (1987), 2. 5. és 21. (1987), 3. 5.; Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1988a; Hámosi Balázs: Reformszocialista kísérletek. Piaci szocializmus, avagy a reformok korlátai. In Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.): *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba*. Budapest, Aula, 2000. 269.; Szamuely László (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986; Szamuely László: A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. *Gazdaság*, 19. (1985), 2. 94.

³³⁸⁷ Huszár (2003): i. m. 246.; Gough (2006): i. m. 296.

³³⁸⁸ Az MSZMP KB 1972. november 14–15-i ülése. *Társadalmi Szemle*, 27. (1972), 12.

³³⁸⁹ Vass (1979): i. m. 369.

³³⁹⁰ Körülbelül 70 és 100 közé tehető a perek száma. Lásd Varga Zsuzsanna: Miért bűn a sikeresség? Termelőlövöetkezeteki vezetők a vádlottak padján az 1970-es években. *Történelmi Szemle*, 54. (2012), 4. 599.; Varga Zsuzsanna: Bűnözők vagy bűnbakok? Termelőlövöetkezeteki vezetők és a „szocialista törvényesség” az 1970-es években. In Gyarmati György et al. (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar*

vásárolt hízott sertést.³³⁹¹ Még a megbízhatónak minősített vállalati vezetők is érezték, hogy helyzetük instabillá vált. Ugyancsak ebbe a sorba tartozott az úgynevezett meggy-magos ember ügye³³⁹² és a Lukács-iskola elleni fellépés.³³⁹³

Meghatározóvá vált az a tévhit, hogy a nyugati világban a piacgazdaságot átrendező nemzetközicserearány-változás és az 1979 utáni olajárrobbanás Magyarországra nem gyűrűzik be. A Szovjetunió és a szocialista országok gazdasági tartalékai kiürültek, a világpiacon árak kezdtek érvényessé válni a szocialista országok közötti árucserében is. Ennek következtében Magyarországon is erőteljesen csökkent a nemzeti jövedelem növekedési üteme (1976-tól 1980-ig évi 2,9%). Ezért 1974-től külső hitelfelvétellel igyekeztek fedezni a veszteségeket. Ez adósságsapdába vitte az országot. Magyarország a világ egyik legeladósodottabb országa lett.³³⁹⁴

1981–1985 között évi 1,6%-os volt a fejlődés. Már 1977-re drámaivá vált az ország külkereskedelmi mérlegének hiánya és az eladósodás. Nem csupán az „utolérni és túlszárnyalni” vágyálma vált végképp illuzórikussá, hanem az is kérdésessé vált, hogy a szocialista gazdaságok nem fognak-e végérvényesen leszakadni a nyugati országokhoz képest. Fel kellett adni az életszínvonal emelésének politikai követelményét. Évről évre csökkenő összegű elosztható jövedelem állt rendelkezésre. Az állandó áremelések mellett is 1979-től életveszélyes helyzetbe került a magyar gazdaság. A krónikus egyensúlyzavar oka elsősorban az elavult gazdasági szervezet volt, és nem a lakosság túlfogyasztása, mint ahogy azt Kádár János többször is elmondta: „többet fogyasztunk, mint amennyit megtermelünk.” A felvett hitelek is rossz beruházásokra költötték el: a kohászat és a textilipar rekonstrukciója, az eocénprogram,³³⁹⁵ a bős–nagygyarosi vízlépcső³³⁹⁶ stb.

A kormány kénytelen volt módosítani a gazdaságpolitikáját. A nagyvállalatok privilegizált helyzetét 1980-tól csökkentették. A munkaerőpiac szabaddá vált. A kisvállalkozási formákat kénytelenek voltak engedélyezni. Sorra alakultak a gazdasági

és az egyetemes történelemben. Pécs–Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2013. 507.

³³⁹¹ Varga (1988): i. m. 73.

³³⁹² A meggy-magosként elhíresült Demeter Béla egyetlen bűne az volt, hogy a konzervgyártól megvette a kidobott meggy-magot, majd megtisztította, elültette, és a facsemetéket eladta. A korabeli rendőrségi műsor, a *Kék fény* külön foglalkozott az ügygel. Lásd Berend T. Iván: A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években. *Valóság*, 31. (1988b), 1. 1.; Szabó László: Tények – hamis színben. *Valóság*, 31. (1988), 5. 42.

³³⁹³ Révész Béla: A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása. (Ideológia – politika – jog Magyarországon az ötvenes években). *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 52. (1997), 8. 196.; Csizmadia (1995): i. m. I. 47.; Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges a kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins, 1992. 308.

³³⁹⁴ Bogár László: *Magyarország és a globalizáció*. Budapest, Osiris, 2003. 322.

³³⁹⁵ Simon Kálmán: A magyar szénbányászat a 20. század második felében. *Magyar Tudomány*, 48. (2001), 6. 647–658.

³³⁹⁶ Herczegh Géza: Bős–Nagygyaros. In Herczegh Géza: *Peres örökségünk*. Budapest, Magyar Szemle Alapítvány, 2005; Sámsoni Kiss György: *A Duna mégis összeköt. Egy kormánybiztos vallomása*. Budapest, Kairosz, 2019.

munkaközösségek,³³⁹⁷ a vállalaton belüli gazdasági társaságok. Engedték a kiskereskedelmi boltok és vendéglátó egységek szerződéses formában történő üzemeltetését, háztáji gazdaságok, másod- és harmadállások létesítését. Ennek ellenére a gazdasági válságot nem sikerült megállítani. A szocialista gazdaságot nem lehet megreformálni. Magyarország egyre jobban eladósodott, gyakorlatilag csődbe ment, és lemaradt a piacgazdaságokkal szemben.³³⁹⁸

Általános rész (Bevezető rendelkezések)

„Nemzetközi pályázatot hirdetnek az elefánt életének népszerű ismertetésére, a beküldött pályamunkák már címükben is jellemzőek:

India: Legszentebb állatunk az elefánt.

Anglia: Az elefánt az angol világirodalomban.

USA: Az Államokban él a világ legnagyobb elefántja.

Franciaország: Az elefánt szexuális élete, egy (k)ormány perverzításai.

Németország: Bevezetés az elefántkutatásba: I. az állat származása,

II. őshazája, III. családi élete.

Ausztria: Egy elefánt a császári és királyi szép napokban.

Szovjetunió: Az elefánt sorsa 1917 előtt és fejlődése a nagy októberi forradalom után.

Magyarország: Példaképünk a Nagy Szovjet Elefánt.”

(Pesti vice)

A Polgári törvénykönyv (1959. évi IV. törvény) általában a német pandektajogi rendszert³³⁹⁹ követte, de az általános rész helyett az alapelveket deklaráló úgynevezett bevezető rendelkezések kerültek a törvénykönyv elejére. A miniszteri indoklás szerint a hagyományos általános részben szabályozott fogalmakat vagy egy másik részben (például elévülés), vagy pedig egyáltalán nem szabályozták (például jogügylet). Ennek megfelelően az úgynevezett bevezető rendelkezések tulajdonképpen a szocialista Polgári törvénykönyv újfajta célkitűzéseit (1–3. §) és a polgári jogok gyakorlásának módjait (4–7. §) tartalmazta.

A polgári jog, az állampolgárok, az állami, gazdasági és társadalmi szervezetek vagyoni és egyes személyi viszonyai csak a szocializmus érdekeinek megfelelően [1. § (1) bekezdés], (értsd: az állami és pártvezetés érdekeinek megfelelően) érvényesíthetők, még az alanyi jogok is csak akkor, ha nem ellentétesek az állam érdekeivel.

³³⁹⁷ Egyes üzemek dolgozóinak megengedték, hogy munkacsoportokat alakítva a rendes munkaidőn túl az üzem gépein, eszközeivel, anyagával még további termelőmunkát végezzenek, és ezért külön fizetést kapjanak. (Ez is hozzájárult a társadalom önkiszákmányolásához.)

³³⁹⁸ Belényi (2009): i. m. 56.

³³⁹⁹ Horváth Attila (2006): i. m. 24.

A miniszteri indoklás további követelményt támasztott: „a Polgári Törvénykönyv a társadalmi szükségletek tervszerű kielégítését, a szocializmus építését hivatott szolgálni.”³⁴⁰⁰ Ez egy teljesen új kívánság, ami egyébként a polgári jog által megvalósíthatatlan. A további rendelkezések elvileg a szocialista polgári jog alapelveit tartalmazták, amelyek a szovjet jogból kerültek át, és amelyeket a jogi szakirodalomban Eörsi Gyula dolgozott ki. A szocialista polgári jog generálklauzuláinak a fogalma ugyanis eltért a Nyugat-Európában elfogadottól. Általában még a generálklauzula kifejezés használatát is kerülték. Az alapelvek hivatása (szemben a generálklauzulával) nem az, hogy bizonyos elvek révén a bírónak általános felhatalmazással szabad teret adjanak a részletszabályoktól való eltérésre, vagyis a bírói jogfejlesztésre, bírói jogalkotásra, hanem olyan vezérlő elvek, amelyek nem kerülhetnek ellentétbe a részletszabályokkal, és segítséget nyújtanak a jogszabályok értelmezéséhez. A jogpolitikai irányelvek szellemében alkalmazzák az egyes konkrét jogintézményeket. Ennek megfelelően a bíróságok ritkán hivatkoztak a polgári jogi alapelvekre.³⁴⁰¹

Nem tartották fenn a jó erkölcs, a jóhiszeműség, a tisztesség (*bona fides*, *Treu und Glauben*) fogalmát. Helyette a „szocialista együttélés szabályait” sértő cselekmények kategóriáját kreálták meg [2. § (2) bekezdés]. Ennek megfelelően a Polgári törvénykönyv 200. § (2) bekezdése kimondta: „Semmis a szerződés akkor is, ha nyilvánvalóan a dolgozó nép érdekeibe vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütközik.” Azt azonban, hogy ez mit jelent, még a miniszteri indoklás sem határozta meg. Ezért próbálta az 1977-es novelláris módosítás a meghatározást finomítani. Így a „dolgozó nép érdekei” kifejezés helyébe a „társadalom érdekei” került.³⁴⁰²

Nem jelent meg a szocialista polgári jogban egy igazi „szocialista emberkép”. Minden korábbi jog egy absztrakt jogalanyra asszociált. A római jog a gondos családapára (*bonus et diligens pater familias*), a II. világháború előtti magánjognak a „jó gazda gondossága” volt az általános mércéje, a német jogban az államnak alávetett polgár, az *Untertan*, a *common law*-ban a *reasonable man*, a francia jogban a *citoyen* és a *bourgeois* sajátos kettőssége. Ezzel szemben a magyar szocialista polgári jog absztrakt jogalanya Sólyom László találó kifejezésével egy „denaturált burzsoá”,³⁴⁰³ mert tulajdonszerzési, pénzszerzési és vállalkozói korlátok alatt tartották.

³⁴⁰⁰ *A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Az 1959. évi IV. törvény és a törvényjavaslatának miniszteri indoklása.* Budapest, Igazságügyminisztérium, 1960. 22.

³⁴⁰¹ Asztalos László: Az érdekegység és az együttműködés tartalmi változásainak kifejezésre juttatása a Ptk. alapelveiben. *Jogtudományi Közlöny*, 31. (1976), 3. 116.

³⁴⁰² A bírói gyakorlat azonban kimondatlanul is a jó erkölcs szabályait követte. Például a bíróság a társadalom érdekeibe és a szocialista együttélés követelményeibe is ütközőnek tekintette azt a szerződést, amellyel a nyertes gépkocsinyeremény-betétkönyvet a hatóságilag megállapított árat meghaladó összeg ellenében ruházták át (*Bírósági Határozatok*, [1981], 452.).

³⁴⁰³ Sólyom László: A személyhez fűződő jogok. *Jogtudományi Közlöny*, 34. (1979), 6. 328.

Személyek

- A kiemelt népi káder diktál a titkárnőjének:
– Jövő héten keddre hívjuk össze a párttaggyűlést!
A titkárnő megkérdezi:
– A keddet hány d-vel írjuk?
– Tudja mit, legyen a gyűlés szerdán!
(Pesti vice)

A Szovjetunióban 1918–1922 között nem ismerték el az állampolgárok jogképességét, különösen a tulajdonszerzési képességeit. Az 1922. évi szovjet polgári törvénykönyv 4. §-a is csak az ország termelőerőinek fejlődése érdekében biztosította a polgári jogképességet, azt a képességet, hogy az állampolgárok jogokkal és kötelezettségekkel bírjanak (kivéve természetesen azokat, akiket jogképességükben korlátoztak). Gojhbarg 1925-ben írt monográfiájában³⁴⁰⁴ kifejtette, hogy a Szovjetunióban a jogalannyá válás nem valamilyen született emberi jog, hanem az állam által adományozott (és vissza is vonható) jogosultság. Ennek megfelelően a bíróság származás révén korlátozhatta a jogképességet. Az úgynevezett nem dolgozó elemeket megfosztották jogképességüktől, csupán a szovjet állampolgárságukat őrizhették meg. Ezzel összefüggésben a polgári jog megkülönböztette az általános és a speciális jogképességet. Általános jogképességen azt a képességet értették, hogy valakinek bizonyos törvényekben, pártutasításokban szorosan körülhatárolt jogai – politikai jogai és polgári jogi jogképessége – lehettek. A speciális jogképesség azt jelentette, hogy az illető természetes személy nem rendelkezik politikai jogokkal, de a polgári jogi jogképesség egy részét gyakorolhatja, ha a bíróság ezt tőle nem vonja el.³⁴⁰⁵

Az 1936-os sztálini alkotmány deklarálta a szovjet állampolgárok politikai jogképességének egyenlőségét. Ebből következett a polgári jogi jogképesség egyenlőségének elismerése is. Korlátozott mértékben kezdték elismerni a vagyoni jogokat, sőt a nem vagyoni személyi jogokkal való rendelkezés lehetőségét is. 1950-ben megjelent az első szovjet monográfia, amely általános formában tárgyalta a polgári jogi jogképességet.³⁴⁰⁶ A szovjet állampolgárok szerzőképessége kiterjedhetett az 1936-os alkotmány által elismert személyi tulajdonra, sőt 1945-ben még az öröklési jogukat is engedélyezték. A felülepítményi jog révén 1948-tól pedig a lakóházak személyi tulajdonba kerülhettek.

A magyar Polgári törvénykönyv 8. §-a meghatározta az ember egyenlő jogképességét. Mire a törvény életbe lépett, addigra a jogképességet korlátozó jogszabályok, pártutasítások jórészt hatályukat veszítették (például a 13.100/1948. kormányrendelet, amely

³⁴⁰⁴ Alekszandr Grigorjevics Gojhbarg – Veniamin Isaakovich Koblenc (szerk.): *Grazsdanszkij Kogyekszs RSzFszR. Kommentarij*. Moszkva–Leningrád, (k. n.), 1925. 37–38.

³⁴⁰⁵ Joffe (1979): i. m. 249.

³⁴⁰⁶ Szergej Nyikitics Bratusz: *Szubjektiv grazsdanszkovo prava*. Moszkva, (k. n.), 1950. 32.

kijelentette, hogy kulákok a föld adásvételénél sem eladó, sem pedig vevő félként nem szerepelhettek).

Természetesen ez a deklaráció ellentétben állt a tényleges jogi helyzettel, ezért a jogképességtől elválasztották a „szerzési képességet”.³⁴⁰⁷ Ennek különösen az öröklésnél volt jelentősége, hiszen a jogképesség elvileg nem korlátozható (így az örökléshez való jog sem), de a szerzőképesség igen.³⁴⁰⁸

A miniszteri indoklás ezt a kérdést meglehetősen árnyaltan igyekezett megmagyarázni: „A jogképesség teljességén nem változtat az sem, hogy bizonyos alanyi jogok, illetve kötelezettségek tekintetében a javaslat meghatározott esetekben sajátos feltételeket ír elő. A jogképesség ugyanis önmagában még nem konkrét jog, hanem a jogok vagy kötelezettségek elvont, gyakran további feltételektől függő lehetősége.”³⁴⁰⁹

A cselekvőképességet úgy szabályozták, hogy cselekvőképesnek minősítették a nagykorúakat (ennek életkori határát a korábbi túlzottan magas 24 életévről leszállítva a 18. életévben határozták meg), akik nem állnak cselekvőképességet érintő gondnokság hatálya alatt, és az ügyeik viteléhez szükséges belátási képesség birtokában vannak. Az életkor és az ehhez fűződő jogi következmények szempontjából az embereket két csoportra osztották: nagykorúakra és kiskorúakra.

Nagykorú az, aki a 18. életévét betöltötte, illetve az is, aki még a 18. életévének betöltése előtt házasságot kötött. (A nagykorúság megszerzését nem érintette az sem, ha utólag a házasságot érvénytelenítették.) Nagykorú az is, akit a bíróság cselekvőképességet korlátozó gondnokság alá helyezett. Korlátozottan cselekvőképes az a kiskorú, aki 12. életévét már betöltötte, és nem cselekvőképtelen. A 12 éven aluliak cselekvőképtelenek.

A korlátozott cselekvőképesség korhatárát tehát a 12. életév betöltéséhez kötötték. A Polgári törvénykönyv itt a Büntetőtörvénykönyv általános részéről szóló 1950. évi II. törvény 9. §-ához igazodott. Az 1961. évi V. törvény (a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről) a 20. §-ban a 12. életévet a 14. életévre emelte fel, azzal az indoklással, hogy az oktatási rendszer első szakasza is a 14. életévvel zárul le. A Munka törvénykönyve is a 14. életév betöltése után tette lehetővé a munkaviszony létesítését. A szövetkezeti jogszabályok és a tagsági viszony létesítésére ugyanezt az alsó korhatárt vonták meg. A Polgári törvénykönyv szabályozása azonban a korhatárt csak az 1977. évi IV. törvény révén hozta szinkronba a többi jogágéval [11. § (1) bekezdés].

³⁴⁰⁷ Világhy–Eörsi (1965): i. m. 108.

³⁴⁰⁸ Ez a gyakorlatban úgy működött, mintha a Magyar Népköztársaság területén mindenki szerzetesi fogadalmat tett volna.

³⁴⁰⁹ *A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Az 1959. évi IV. törvény és a törvény javaslatának miniszteri indoklása* (1960): i. m.

Személyiségi jogok

A TASSZ közleménye: Tegnap a Bermuda-háromszög körzetében eltűnt egy amerikai atom-tengeralattjáró. Részünkről nincsenek veszteségek.
(Pesti vice)

A magyar szocialista polgári jog hivatalos álláspontja szerint védeni kell a személyiségi jogokat. A szocialista jogi felfogás Sztálin mondását idézte: „a legfőbb érték az ember”, de egyúttal deklarálták, hogy nem tekintik „árunak” az ember legszemélyesebb, nem vagyoni jellegű jogait. A Legfelsőbb Bíróság 1951-ben leszögezte: „jellegzetesen kapitalista szemlélet az, hogy pénzzel minden megszerezhető és megváltható.”³⁴¹⁰ Ennek megfelelően a Legfelsőbb Bíróság III. számú Polgári Elvi Döntése megszüntette a nem vagyoni kártérítést az alábbi indokkal:

1. Szemben áll a szocialista erkölccsel, munka nélküli jövedelmet biztosít.
2. Kifejezetten kapitalista szemléletet tükröz, amely mindent áruvá változtat.
3. Megalázó a szocialista ember számára, hogy pénzt kérjen személyiségi érdekei megsértéséért.
4. Személyiségi jogok és értékek nem helyettesíthetők, vagyoni elégtétel útján nem reparálhatók.

Ez a döntés gyakorlatilag megszüntette a személyiségvédelmet Magyarországon.³⁴¹¹ Az 1959. évi IV. törvény, a Polgári törvénykönyv nevesített néhány személyiségi jogot: névjog, jó hírnévhez való jog, levéltitokhoz való jog, a magánlakáshoz és a jogi személy céljára szolgáló helyiségekhez fűződő jog, a képmáshoz és a hangfelvételhez való jog (81–87. §), azonban a nem vagyoni kártérítés megszűnt, így értékelhető személyiségvédelmi bírói gyakorlat nem alakulhatott ki.

Miután az 1961-ben kiadott, *A szovjet polgári törvényhozás alapjai* című dokumentumban elismerték a becsület és a méltóság polgári jogi védelmét, a magyar polgári jogi szabályozás is új irányt vehetett.³⁴¹² Ennek köszönhetően a magyar polgári jog neves képviselői (Mádl Ferenc,³⁴¹³ Törő Károly,³⁴¹⁴ Világhy Miklós) kiálltak a nem vagyoni kártérítés visszaállítása érdekében, így azt a Polgári törvénykönyv 1977-es módosítása [84. § (2) bekezdés] újra lehetővé tette, de továbbra is csak nagyon kis összegeket ítélt meg.

³⁴¹⁰ Lábady Tamás: *A nem vagyoni kártérítés újabb bírói gyakorlata*. Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, 1992. 15.

³⁴¹¹ Jobbágyi Gábor: *Személyi és családi jog*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 67.

³⁴¹² Súlyom (1979): i. m. 328.

³⁴¹³ Mádl Ferenc: *A deliktualis felelősség a társadalom és a jog fejlődésének tükrében*. Budapest, Akadémiai, 1964. 129.

³⁴¹⁴ Törő Károly: *Személyiségvédelem a polgári jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979. 19.

Az 1970–1980-as években egyre több szerző (Nizsalovszky Endre,³⁴¹⁵ Sólyom László,³⁴¹⁶ Lábady Tamás³⁴¹⁷) állt ki a személyiségi jogvédelem és a nem vagyoni kártérítés mellett, és némileg pozitív irányba befolyásolta a bírói gyakorlatot.

A jogi személyek

– Milyen lesz idén az életszínvonal?

– Jó közepes!

– ???

– Rosszabb lesz, mint a tavalyi, de jobb, mint a jövő évi.

(Pesti vice)

A bolsevik pártvezetés csak egyedi formában tudta elképzelni a szervezeti jogalanyiságot.³⁴¹⁸ Az orosz kereskedelmi és polgári jog – fejletlensége miatt – egyébként is csak konkrét formában tudta elismerni a jogi személyt, a társaságoknak még a megnevezésére sem alakult ki megfelelő jogi terminológia.³⁴¹⁹ A szovjet jogba a jogi személy fogalma „lappangva” ment át.³⁴²⁰

Az állami vállalatok az 1920–1930-as években gyakorlatilag költségvetési szervek voltak. Jogi személyiségüket csak az 1950-es években ismerték el. Költségvetési szervekké pedig még később váltak.³⁴²¹ A jogi személyt ugyanis a szovjet jogelmélet a tulajdonból vezette le. Az állami tulajdon azonban egységes és oszthatatlan. Mivel a jogi személyiség a tulajdoni minőség perszonifikációja, az állami vállalat jogi személyisége mögé valami kvázi tulajdont kellett állítani. Ez volt az Anatolij Vasziljevics Venediktov³⁴²² által kidolgozott *hozrascso*t, azaz az önálló elszámolásra épített igazgatás, mint sajátos dologi jog, amelyet Szergej Nyikitics Bratusz általánosított.³⁴²³

A magyar polgári jog ugyancsak a szovjet minta alapján szabályozta a jogi személyt, de ezen a téren is felismerhető a magánjogi hagyományok, illetve a fejlettebb gazdaság hatása.

³⁴¹⁵ Nizsalovszky (1970): i. m.

³⁴¹⁶ Sólyom László (1979): i. m. 327.; Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1983. 13.

³⁴¹⁷ Lábady Tamás: *A nem vagyoni kártérítés. Jegyzet magyarázatokkal, jogesetekkel és bibliográfiával*. Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, 1988.

³⁴¹⁸ Helmut Slapnicka: *Die sozialistische Kollektivperson*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1969. 11–15.

³⁴¹⁹ A *tovariscsesztvo* tisztán kötelmi formaként való együttműködést, a jogi személy *obscsesztvo* inkább közösséget jelent. Az utóbbit alkalmazták a részvénytársaságra: *akcionyernoje obscsesztvo*.

³⁴²⁰ Kecskés László: *Perelhető-e az állam? Immunitás és kárfelelősség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1988. 167.

³⁴²¹ Révai Tibor: *Az állami vállalat jogi személyisége a szovjet szocialista polgári jogban*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1955. 27.

³⁴²² Anatolij Vasziljevics Venediktov: *Goszudarsztvennaja szocialiszticeszkaja szobsztvennoszty*. Moszkva–Leningrád, (k. n.), 1948.

³⁴²³ Bratusz (1950): i. m.

Megszüntették az éles különbséget a polgárok magánjogi nyilatkozatával alapított magánjogi és az igazgatási aktussal létrehozott közjogi személyek között. A szocialista polgári jog nem ismerte el a testületalakítás szabadságát, ezért az engedélyezési rendszernek megfelelően állami elismeréssel jöhettek létre jogi személyek. Az alapítandó jogi személy szervezeti szabályzatát be kellett mutatni az illetékes hatóságnak jóváhagyás végett. A hatóság az engedélyezést formális indokokra hivatkozva megtagadhatta, ez ellen perorvoslással nem lehetett bírósághoz fordulni. Kórházat, múzeumot, iskolát, könyvtárat stb. csak az állami szervek létesíthettek.

A szocialista jog által szabályozott jogi személyek sajátossága abból állt, hogy széles körben elismerték olyan szervezetek jogi személyiségét is, amelyeknek nem volt tulajdonuk, csak az állami tulajdonból adtak át nekik használatra bizonyos ingatlanokat és ingóságokat, egyúttal felruházva őket a vagyonrész „gyümölcsöztetésére”. A jogi személyiség tehát nem a privát autonómia része,³⁴²⁴ eleve csak relatíve jogképes, célhoz kötötten működhetett (*ultra vires* elv). Mivel úgyszólván az állami akarat hozhatott létre leginkább jogi személyeket, a Polgári törvénykönyv alkotói nem tartották fontosnak a típuskényszer előírását. A 2. § ennek megfelelően a közismert és a Polgári törvénykönyvben részletesen szabályozott típusok mellett „egyéb szervezetekről” is beszélt.

Az állami elismerés szempontjából jogi személy elvileg háromféle módon keletkezhett. Közvetlenül a törvény határozta meg a jogi személy típusát, a típushoz tartozó jogi személyek egyedi létrejöttéhez további állami elismerés nem volt szükséges. Idetartoztak többek között az állam által elismert társadalmi szervezetek.

A jogi személyt közvetlenül egy jogszabály hozza létre. Ilyen atipikus jogi személyek elsősorban az úgynevezett alapok: Képzőművészeti Alap, Vízügyi Alap. A legtöbb jogi személy azonban törvényileg elismert típus keretében vagy tulajdonosi rendelkezéssel (például állami vállalatok), vagy személyegyesüléssel (például szövetkezetek, gazdasági társulások) és az alapítás egyedi állami elismerésével keletkezett.³⁴²⁵

A Polgári törvénykönyv a jogi személyek jogképességét csak az úgynevezett relatív jogképesség határai között ismerte el. Csak olyan jogviszonyokban vehettek részt, amit a tevékenységi körükben meghatároztak. Amennyiben a jogi személy tevékenységi körét túllépte, akkor nemcsak polgári jogi, hanem egyéb jogágak szankcióit is lehetett vele szemben alkalmazni: fegyelmi felelősség, gazdasági bírság stb. Ez a szabály azt jelentette, hogy ha valaki egy jogi személlyel szerződött, vizsgálnia kellett, hogy a leendő partnerének mire terjed ki a tevékenységi köre.³⁴²⁶ Jó példa erre az ellentmondásra az alábbi eset. Egy községben élő tanítónő, aki csaknem az egész falut tanította, özvegyiségre jutott. Nagyon alacsonyan állapították meg a nyugdíját. Elhunyt férje volt a termelősövetkezet

³⁴²⁴ Világgy-Eörsi (1965): i. m. I. 129.

³⁴²⁵ Sárközy Tamás: *A jogi személy elméletének átalakulása. Vizsgálódás a szervezetek komplex jogalanya-nyiságáról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985b. 383–384.

³⁴²⁶ Szilbereky Jenő: Megjegyzések a Polgári törvénykönyv módosításához. *Magyar Jog*, 24. (1977), 11. 974.

első szervezője. Ezért a tsz-tagok elhatározták, hogy segíteni fogják az özvegyasszonyt. Az üzemi étkezdéből ételt visznek neki, az üzemi orvos pedig rendszeresen megvizsgálja. A néni cserébe a házát a tsz-re hagyja. Mivel a nyugdíjas tanítónő nem volt tsz-tag, nem lehetett ilyen tartalmú szerződést kötni.³⁴²⁷ Ezt a problémát a Polgári törvénykönyv Első novellája, az 1977. évi IV. törvény igyekezett orvosolni.

Nem rendelkezett a Polgári törvénykönyv a jogi személyek személyhez fűződő jogairól. Pedig a vállalatokat is megilleti például a jó hírnévhez való jog.³⁴²⁸

Az állam polgári jogi jogalanyiságát sajátos módon szabályozták. A 206/1951. (XII. 8.) MT rendeletben már nem találhatjuk meg sem a közület fogalmát, sem az államkincstár intézményét. A változásban az az új szemlélet jelent meg, amely szerint a direkt irányítás keretei között az állam polgári jogi fellépésének esetei jelentősen megritkultak. Az 50/1953. (IX. 23.) MT rendelet körvonalazta az állam polgári jogi jogalanyiségának új, szűkebbé vált szabályozását. Ennek a jogszabálynak a koncepcióját vette át a Polgári törvénykönyv is. A rendelet értelmében az olyan vagyontárgyakat, amelyeket az állami költségvetés kifejezetten egyik állami szervhez sem utal, illetőleg amelyeknek nincs meghatározott rendeltetésük, de jogszabály vagy a jogosult rendelkezése folytán az államot illetik, közvetlenül az állam szerzi meg, és az ebből származó kötelezettségekért is közvetlenül az állam felel. Ilyenkor az államot a pénzügyminiszter képviselte.

Az állami jogalanyiség fogalmának lényegén a Polgári törvénykönyv csak annyiban változtatott, hogy már nem tekintették jogi személynek. Ennek megfelelően külön cím alatt szabályozták. A polgári jogi tankönyvek a szovjet jog álláspontjának megfelelően azt írták, hogy az állam sajátos, különleges jogalany a polgári jogban. Ez a konstrukció alkalmasabbnak tűnt az állam polgári jogi jogviszonyokbeli többletjogainak dogmatikai igazolására. Ennek az elvnek egyik prózai megnyilvánulása volt az a gyakorlat, hogy egy magánszemély az állammal szemben egészen az 1980-as évek végéig nem nyerhetett pert. (Az első eset a Merkur vállalattal szembeni per volt.)

A Polgári törvénykönyv az 1977-es módosítását követően is megmaradt annál a felfogásnál, hogy az állam nem jogi személy. Ezen az elven csak az 1991-es törvényt módosítás változtatott.

A szocialista jog az egyesületek alapítását is korlátozta, de az alapítványok létesítését kifejezetten tilalmazta. A Gazdasági Főtanács a 474/1948 GF rendelettel megszüntette az alapítványokat, vagyonukat pedig elkobozta. Csak az 1987. évi 11. törvényerejű rendelet tette újra lehetővé alapítványok alapítását.³⁴²⁹

³⁴²⁷ Petrik Ferenc: *A törvényszerkesztő dilemmái*. Budapest, HVG-ORAC, 2008.

³⁴²⁸ Tamás Lajos: A jogi személy tanának fejlődése. *Jogtudományi Közöny*, 37. (1982), 8. 626.

³⁴²⁹ Rixer Ádám: A civilség általános és jogi jelentése Magyarországon a kezdetektől 1989-ig. *Jogtörténeti Szemle*, 15. (2013), 2. 30.

Állami vállalat

– Miért nincs terrorizmus a Szovjetunióban?

– Mert azt is államosították.

(Pesti vice)

Az állami vállalatot mint önálló szocialista jogi konstrukciót a Szovjetunióban szabályozták először. Lenin szerint „a választójogi alapegység és az egész államépítés alapsejtje a szovjet hatalomnál nem a területi beosztásnak megfelelő terület, hanem a gazdasági, a termelési egység”.³⁴³⁰ A rendszerben a hatalom helyi szinten az állami vállalatban összpontosult. A dolgozó itt találkozott az államigazgatással, itt sulykolták belé a tervet, még a hivatalos ideológiát és a politikai irányvonalat is.

A szovjet munkavállalók csaknem szó szerint itt élték le az életüket, hiszen munkásszállón laktak, a vállalat óvodájába járatták gyermekeiket, a vállalat szanatóriumában, nyaralójában töltötték szabadságukat, a vállalat közösségi szórakozóhelyeit látogatták, s a vállalat vezetőitől kaphattak segítyt és nyugdíjat. A vállalat segítségével még egyes hiánycikkekhez is hozzájuthattak.³⁴³¹

A szerteágazó feladatok ellátásában, a hatalom kíméletlen érvényesítése érdekében, a sztálini elveknek, elvárásoknak kellett megfelelniük az állami vállalatok igazgatóinak. Elvárták tőlük, hogy legyenek hatékonyak, erőskezűek, nyerseks, szenvedélyesek, képesek arra, hogy kíméletlenül nyomást gyakoroljanak, és „bármilyen áron” eredményeket mutassanak fel. Az a módszer, amivel a szovjet igazgatókat képezték, valójában nem is vezetőket, sokkal inkább zsarnokokat eredményezett. Mihail Kaganovics³⁴³² szerint „amikor a gyárigazgató belép, a földnek is meg kell remegnie”.³⁴³³

A szovjet típusú államosítással³⁴³⁴ Magyarországon is megszűnt a vállalat kereskedelmi társasági formája, és létrejött a lenini–sztálini elvek alapján működő állami vállalat. Nem valóságos vállalat, nem piaci vállalkozás, hanem egy korlátozott önállósággal rendelkező, tervvégrehajtó, technikai üzemi egység, „állami igazgatási üzem”.³⁴³⁵ Célja nem a profit növelése, hanem a piachelyettesítő állam által meghatározott szükségletkielégítés. A szocialista állami vállalatok nem önálló szervezetek, sokkal inkább kívülről vezérelt termelőegységek. A vállalatokkal kapcsolatos szervezeti, termelési kérdésekről mindig vállalaton kívüli felettes hatóság döntött. A vállalatnak az általa kezelt eszközök

³⁴³⁰ Vlagyimir Iljics Lenin: *A szocialista demokráciáról*. Budapest, Kossuth, 1968. 151.

³⁴³¹ A Bauhaus neves építésze, Hannes Meyer erről így írt: „A Szovjetunióban a gyár csaknem minden vonatkozásban pótolja a családot. A gyár mindenre vigyáz: ez a mi kollektív életünk központja.” Idézi Mezei Judit: *A lakótelep-koncepció elméleti előfeltevései. Valóság*, 25. (1982), 10. 69.

³⁴³² Lazar Mojszejevics Kaganovics fia.

³⁴³³ Idézi Ian Kershaw – Moshe Lewin (szerk.): *Sztálinizmus és náciizmus. Diktatúrák összehasonlítása*. Szeged, Szukits, 2005. 60.

³⁴³⁴ Ami valójában jogtalan vagyonekborzás volt. Lásd erről bővebben a tulajdonjogról szóló részt.

³⁴³⁵ Sárközy (1987): i. m. 14.

feletti rendelkezési jogát a lehető legszűkebb körre korlátozták. Tevékenységi körüket a tervlembontáshoz kellett igazítaniuk, hiszen az államigazgatási szervek részeként funkcionáltak. A vállalatok áruformában gazdálkodtak, de valóságos piac nem létezett, kötelezően előírt tervszerződésekkel kellett végrehajtani, amelyek tartalmát az államigazgatási aktusok határozták meg. Saját vállalati-gazdasági döntést csak egyes operatív termelési részeredmények vonatkozásában hozhattak. Mellék- és kiegészítő tevékenységre csak az 1970-es, 1980-as években lehetett mód.

A vállalatot a korabeli szakirodalomban is mint iparigazgatási szervet mutatták be. Ennek megfelelően az állami vállalat a gazdasági államapparátus legalsó lépcsőfoka, teljes mértékben alárendeltje a hierarchikusan felette álló igazgatási-államigazgatási szerveknek. Azokkal ténylegesen össze is fonódott, hiszen a vállalaton belül ugyanolyan igazgatási egységek jöttek létre, mint a felettes szerveknél. A vállalat profilja, mérete ebből a szempontból csak másodlagos.

A vállalatokat irányító ágazati minisztériumok száma az 1950-es években igencsak felduzzadt. Az Iparügyi Minisztériumot 1952-re már hét részre osztották fel. Csak 1957-ben stabilizálódott a három ipari minisztérium.

A Polgári törvénykönyv (231–238. §) az állami vállalatokra vonatkozóan csak néhány alapelvet határozott meg. A részletszabályokról, köztük a legfontosabb kérdésekről is az 1950. évi 32. törvényerejű rendelet, illetve több tucat kormányrendelet és utasítás rendelkezett.³⁴³⁶ Így az állami vállalat igazgatójára vonatkozó rendelkezések: „Az állami vállalat élén igazgató áll, az igazgató a vállalat működéséért az államnak felelősséggel tartozik” (34. §). „Az állami vállalatot az igazgató képviseli” (35. §). „Az állami vállalat nevében aláírásra az igazgató jogosult” (36. §). Nem sokat árulnak el az igazgató tényleges hatásköréről és funkciójáról, pedig az állami vállalatok sajátos helyzetben voltak. Amíg a piacgazdaságban a tulajdonos érdeke az, hogy a vállalatát minél rátermettebb, lehetőleg még nála is tehetségesebb emberre bízva, addig a szovjet típusú tervgazdaságban az igazgató megbízható állami funkcionárius, akinek az átlagbért meghaladó fizetése elsősorban nem a vállalat nyereségétől, hanem a hierarchiában elfoglalt pozíciójától és személyi kapcsolataitól függött.³⁴³⁷ A pozíció betöltésének lehetnek bizonyos (változó) feltételei, például politikai vagy végzettségbeli követelmények, mégis az igazgató státusza szinte kizárólagosan az apparátus szuverén döntésétől függött. Az igazgató csak a felettes szervek vezetőinek tartozott felelősséggel. Ott dőlt el jutalmazása, kitüntetése, kiemelése, elmozdítása is. (A vállalat alkalmazottai az igazgatót nem ellenőrizhették.)³⁴³⁸ Az 1940-es, 1950-es években a vállalatok igazgatóinak kiválasztásánál első helyen a megbízhatóság állt. Gerő Ernő egy nyilvános beszédében mindezt az alábbiakkal indokolta:

³⁴³⁶ Eörsi Gyula: *A tervszerződések*. Budapest, Akadémiai, 1957. 141.

³⁴³⁷ Például ha valakinek az apósa tagja a Központi Bizottságnak, akkor jóval nagyobb az esélye, hogy a vállalata a központi alapból kapjon erőforrásokat, mint ha egyszerűen jobban, nagyobb termelékenységgel volna képes vezetni a szóban forgó üzemet. Lásd Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltíprásuk és győzelmük (1956–1999)*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, 2001. 167.

³⁴³⁸ Fehér–Heller (1991): i. m. 80.

„A felszabadulás után lényegileg új politikai garnitúra került az ország élére: olyan emberek, akik azelőtt országot nem vezettek, akik talán sohasem intézték [...] még csak egy nagyüzem, vagy nagyobb vállalat gazdasági ügyeit sem. Pedig a feladatok [...] hasonlíthatatlanul nagyobbak [...] voltak, mint [...] a régi rendszer idején.”³⁴³⁹ A vállalati vezetők ezért minden erejükkel elsősorban pozícióik megerősítésére törekedtek. A hatékony gazdálkodás ehhez képest másodlagos volt. Mindenfajta változtatás, újítás előre nem kalkulálható kockázatot jelentett. Ezért az igazgatók célja csak a már kialakult struktúra konzerválása lehetett. A technológiai folyamatok reformja (innováció), tehetséges szakemberek, vezetők kiemelése csak zavaró tényezők lettek volna.

Az igazgatónak nem (még az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény után sem) terjedt ki a hatásköre a nyereség elsajátítására, sem a többlettermék feletti rendelkezésre. A vállalat nyereségét vagy elvonták, vagy a felettes államigazgatási szerv döntött annak felhasználásáról. A vállalatok így nem rendelkezhetek jelentősebb pénztartalékokkal, olyannyira nem, hogy még a napi üzemvitelhez szükséges pénzeszközök is gyakran hiányoztak. A pénztartalékok a Magyar Nemzeti Banknál vagy az 1980-as évek vége felé a központi bank által alapított állami tulajdonú kereskedelmi bankoknál feküdtek. Így a vállalatoknak, ha a terv teljesítéséhez vagy az exporthoz pénzre volt szükségük, a legtöbb esetben hitelt kellett felvenniük. A hosszú távú vagy nagyobb volumenű beruházásokat pedig a központi költségvetési forrásból fedezték.

A vállalati önállóság még 1968 után is csak az egyszerű újratermeléssel kapcsolatos döntések meghozatalára korlátozódott, miközben az irányító szerv a vállalatot bármire kötelezhette, függetlenül annak anyagi következményeitől. Ennek ugyanis szinte semmilyen jogszabályi korlátozása nem létezett. Ugyancsak a felsőbb vezetés döntött a vállalat termékeinek eladási áráról és a munkabérről is.

A pártvezetés egészen a rendszerváltozásig ragaszkodott a korlátozott hatáskörű, de egyszemélyi vezetéshez, amelynek koncepciója erre az időre már elavult. A 20. század második felében a fejlettebb gazdaságú országokban, a modern, többrétegű, összetett érdekviszonyokat tartalmazó szervezeteknél már a kollektív és az egyszemélyi vezetés differenciált alkalmazására tértek át.³⁴⁴⁰ Ilyen körülmények között az állami vállalatok rendkívül alacsony hatékonysággal működtek. A vállalatokat irányító állami bürokrácia közvetlenül nem érdekelt a termelésben, csak a statisztikai mutatókat – mint az eredményes irányítás bizonyítékát – kellett prezentálniuk. Ilyet pedig nem volt nehéz produkálni, hiszen a termelési mutatókat a gyenge minőségű vagy a szükségtelen termékekkel is fel lehetett emelni. A vállalatok vezetői nem a termelés hatékonyságában, hanem a felettes szervek kiszolgálásában voltak érdekelték. Teljesítménykövetelményeik csupán a mennyiségi tervteljesítésre korlátozódtak. A hierarchia legalján levő munkások a minél kevesebb és lazább munkában voltak érdekelték. Nem volt igazi teljesítménykövetelmény, a bérek

³⁴³⁹ Gerő Ernő 1948. októberi avató beszéde a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen. Idézi Szakács Sándor: *Hatalom és gazdaság az ötvenes években. Múltunk*, 43. (1998b), 2. 65.

³⁴⁴⁰ Sárközy (1987): i. m. 47.

alig függtek a teljesítménytől, tehát nem is ösztönöztek igazán. Teljes foglalkoztatottság mellett még a munkanélküliségtől sem kellett félniük.

Az alacsony hatékonyság további okaként a gazdaság bürokratikus túlszabályozottsága is említhető. A nehézkes pénzügyi, import-, deviza- és beruházási engedélyezési rendszer, a termelésre, a beszerzésre és az értékesítésre vonatkozó utasítások, illetőleg szabályok, a bér- és árszabályozás, az éves pénzügyi keretgazdálkodás stb. fékezte az esetleges gazdasági növekedést.

Az állami vállalatok státusa az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvénnyel némileg megváltozott. A törvény ugyanis deklarálta, hogy az állami vállalat vállalkozás, mégpedig az állam gazdasági vállalkozása. A tervvel összhangban kell működni, de a vállalatokat elsősorban közvetett gazdasági szabályozással, illetve hatósági eszközökkel kell irányítani. Az állami vállalat az állami költségvetésből rendelkezésre bocsátott eszközökkel, az alapító határozat által meghatározott tevékenységi körben önállóan gazdálkodik, még kockázatot is vállalhat.

Az alapító államigazgatási szerv a vállalat gazdálkodásába operatív módon csak a jogszabályokban meghatározott esetekben és feltételek mellett avatkozhatott be. Az állami vállalatok önállóságát 1984-ben tovább növelték. Lazult a vállalatok függősége a felügyelő minisztériumok és pártszervezetek irányában is. Az állampárt a vállalati pártszervezeteknek az alábbi útmutatást adta:

„Különösen nagy felelősség hárul a vállalati szervezetben dolgozó kommunistákra, akiknek eredményesen kell képviselniük a párt álláspontját a vállalati döntések meghozatalánál. [...] A pártszervezetek ezért rendszeresen értékeljék az igazgatótanács, a vállalati tanács és a választott vezetőség kommunista tagjainak munkáját, határozzák meg a feladataikat. [...] A pártszervek állásfoglalásai előzzék meg a gazdasági döntéseket. [...] A pártszervek a testületek elnökét és az igazgatót számoltassák be.”³⁴⁴¹

Az áruformában való elszámolás, az önálló elszámolás rendszere egy olyan országban, ahol nagy hagyományai voltak a polgári jognak, azt a követelményt állította a jogi szabályozás elé, hogy a vállalatot, mint a gazdasági forgalomban részt vevő állami szervet, jogi személyiséggel ruházzák fel.

Az állami vállalat jogi személyiségének elismerése – az egyébként jogforrásként el nem ismert – bírói gyakorlatban történt meg először. A szocialista jogelmélet ennek ellenére Visinszkij nyomán sokáig nem foglalkozott a jogi személy elméletével. A II. világháború után Venediktov úgynevezett kettős kollektíva elmélete – szembehelyezkedve még az 1922. évi szovjet polgári törvénykönyvvel is – az állami vállalatok jogi személyisége mellett foglalt állást. Venediktov abból indult ki, hogy az áruterelés formái szocialista viszonyok között is fennmaradtak, mert az állami szocialista tulajdon mellett a szövetkezeti szocialista tulajdont is elismeri a szocialista társadalom. Ilyen körülmények között szükségszerű, hogy a termelés, a csere és az elosztás terén a szocialista gazdaság is felhasználja az áru- és pénzviszonyokat. Az állami szervek jogi személyisége ennek

³⁴⁴¹ *Útmutató a pártszervezetek gazdasággal összefüggő munkájához és a vállalatvezetés új formájának bevezetéséhez.* 1984. október. Budapest, MSZMP KB mellett működő pártépítési munkaközösség, 1984. 8–9.

megfelelően nem más, mint az áruviszonyok egyik mozzanatának tükröződése a szocialista jogban. Az állami szerv, mint jogi személy, több sajátossággal rendelkezik. Egyrészt a dolgozók egy-egy csoportja tevékenykedik az állami szervek körében, másrészt az állami szerv mint szervezet mögött ott áll az egész állam, a tulajdonos. Az állami szervnek ez a kettős sajátossága jelent meg Venediktov fent említett elméletében. Következésképpen minden állami jogi személy mögött két kollektíva áll. Egyrészt a szocialista állammá szervezett dolgozó nép, mint az állami szocialista tulajdon egyedüli alanya, másrészt az adott jogi személy dolgozóinak kollektívája.³⁴⁴²

A magyar Polgári törvénykönyv, az 1959. évi IV. törvény 28. § (2) bekezdése lényegében a Venediktov-féle kettős kollektíva elméletéből indult ki, és az állami vállalat relatív jogképességét mondta ki. Világhy Miklós és Eörsi Gyula, valamint a bírói gyakorlat is igyekezett továbbfejleszteni az állami vállalat jogi személyiségének elméletét, ezzel is elősegítve önállóságát és jogképességét.³⁴⁴³

Az 1977. évi VI. törvény deklarálta az állami vállalatok abszolút jogképességét, ami azt jelentette, hogy ha a jogszabály másként nem rendelkezik, jogképessége kiterjed mindazokra a jogokra és kötelezettségekre, amelyek jellegüknél fogva nem csupán az emberekhez fűződhetnek. A célhoz kötöttség elvének megsértése alapján ezután nem lehetett a vállalati szerződéseket érvénytelennek tekinteni. A vállalati tevékenység köre ugyanis differenciálódott, a korábbinál jóval tágabb lett, így a szerződő feleknek nem kellett vizsgálni azt, hogy a másik fél tevékenységi körébe belefér-e a tervezett szerződés teljesítése. A tevékenységi kör túllépését ezután nem a polgári jogi, hanem az államigazgatási, munkajogi felelősséggel szankcionálták.

A polgári jogi szabályozás azonban nem ismerte el az állami vállalat tulajdonjogát. Az állami vállalat nem tulajdonos, csak önálló elszámolású, elkülönült gazdasági egység. A vállalat kezelésében levő állami vagyont az állam elvonhatta, átcsoportosíthatta. Ezért felmerülhetett a kérdés, hogy mi biztosítja azt, hogy az állami vállalatoknak lesz-e annyi vagyona, amivel helytállnak. Erre az esetre csak közvetve rendelkezett a 31. § (3) bekezdés: „Az állami vállalat kötelezettségeiért a rábízott vagyonnal felel.”

A vállalatok államigazgatási jellegű feladatokat is elláttak. Szervezniük kellett a munkaversenyeket, szakszervezeti és pártrendezvényeket, ünnepségeket, békekölcsönjegyzést, különböző kampányokat, *Szabad Nép*-félórákat, önbírálati órákat, szocialista brigádmozgalmakat, gyári ötletnapokat, tervismertető értekezleteket, társadalmi bíróságokat, tsz-patronálásokat stb. Még egyes büntetőügyeket is néhány kiemelt fontosságú gyárban tárgyaltak le. Egyes gyárakban került sor a javító-nevelő munka büntetésének végrehajtására. Amennyiben az elítélt nem jól dolgozott, az igazgató intézkedhetett arról, hogy a büntetésének hátralevő részét már börtönben töltse le. Minden nagyobb vállalatnál

³⁴⁴² Venediktov (1948): i. m. 1948.

³⁴⁴³ Világhy Miklós: Az állam és vállalata. *Jogtudományi Közlöny*, 22. (1967), 10–11. 579.; Eörsi Gyula: Állami tulajdon – állami vállalat. In *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XII.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1970; Sárközy Tamás: *Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1972; Sárközy Tamás: *Gazdaságirányítás és vállalatok.* Budapest, Kossuth, 1979; Sárközy (1985b): i. m.

függetlenített pártszervezet és besúgóhálózat működött.³⁴⁴⁴ Nem változott jelentősen az állami vállalat államigazgatási jellege a későbbiekben sem. A vállalat vezetésének egyetértése, igazolása kellett a hivatalos ügyek intézéséhez a lakhelymegválasztástól az útlevél, a vízum engedélyezéséig bezárólag, de még a telefonigényléshez is. A dolgozóknak brigádot kellett alapítaniuk, és ajánlatos volt belépni a Kommunisták Ifjúsági Szövetségbe, majd a pártba és a munkásőrségbe.

Az állami vállalatok vonatkozásában az 1968-as gazdasági reform és az 1977. évi VI. törvényben deklarált nagyobb önállóság jelentős előrelépést eredményezett. Mégis, ezekkel az eredményekkel párhuzamosan inkább negatívan hatott az állami vállalatok túlzott centralizációja.

A vállalatok összevonását a Szovjetunió példája nyomán rendelte el a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1962. február 9-i ülése, s ennek alapján a párt VIII. kongresszusának határozatában kimondta: „Az ipar [...] termelőerőinek jobb kihasználása, a gazdaság és a munkatevékenység emelése végett a vállalatokat, ahol célszerű, össze kell vonni.”³⁴⁴⁵

A végrehajtás határidejét 1969 végében határozták meg. Valójában 1965-ig tartott. A kampány során mintegy félezer vállalat önállóságát számolták fel. Az iparvállalatok száma 1960 és 1965 között 1338-ról 840-re esett vissza. 1965 után a munkásságnak csaknem a fele dolgozott ezer főnél többet foglalkoztató nagyüzemben. Az üzemi centralizáció terén ezzel Magyarország nemcsak a többi szocialista országot előzte meg, de még a fejlett nyugati országokat is. Viszont az átlagos műszaki színvonal terén a sereghajtók közé került. Így vált Magyarország a világ legtorzabb üzemszervezetű országává³⁴⁴⁶ azzal, hogy a korábban már jelentéktelenné zsugorított kisvállalati szféra mellett a közép- és nagyvállalatokat is jórészt felszámolták. Ráadásul az összevonást követően a vállalatok több mint kétharmadának csökkent a teljesítménye. Háromötödük még két év múlva is kevesebbet termelt, mint az átszervezések előtt.³⁴⁴⁷

A nagyvállalatok monopolhelyzetbe kerültek, vezetőik pedig szervesen beépültek a politikai és gazdasági mechanizmusba. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1972-es központi bizottsági határozata még ezt tovább is fokozta azzal, hogy 49 nagyvállalatot kiemelt, és külön privilégiumokkal dotált. A monopolstruktúra által uralt ipari, építőipari, bányászati, közszolgáltatási ágazatokban a költségvetési támogatások 9,4-szeresen múlták felül a fejlett nyugati országok átlagát.

³⁴⁴⁴ Belényi (2005): i. m. 43.

³⁴⁴⁵ Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Budapest, Kossuth, 1978. 122.; *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1962. november 20–24*. Budapest, Kossuth, 1963.

³⁴⁴⁶ Az összevonások nyomán üveg-, pohár-, selyem-, baromfi-, cukor-, növényolaj-, sör-, gumi-, bőripar egy-egy vállalatban összpontosult a teljes állami ipari tevékenység. Négy iparágban (brikett, bauxit, érc- és ásványbányászat, háztartási és kozmetikai ipar) két vállalat, három iparágban (festékek, épületasztalos, len-, kender- és jutaipar) három-három vállalat működött.

³⁴⁴⁷ Szakács Sándor: A gulyáskommunizmustól a csödig. In Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmeik (1956–1999)*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, 2001. 167.

Szövetkezetek

„Beléptem a tszcs-be, twist!
Bevittem a tehénkémet, twist!
Hadd tudja meg az a barom,
milyen is a közös vagyon, twist!”
(Gúnydal az 1960-as évekből)

A szocialista jogban a vállalatok másik alapvető formája a szövetkezet. Leginkább a mezőgazdaságban működtek az úgynevezett termelőszövetkezetek, de a szövetkezetek emellett jelentős szerepet tölthettek be az ipar, a kereskedelem és a különböző szolgáltatások terén is.

A szövetkezetek Magyarországon a II. világháború előtt a tagok autonóm privátgazdaságát kielégítő szolgáltató, beszerző, értékesítő szövetkezetekként, illetve fogyasztási szövetkezetekként működtek.³⁴⁴⁸ A szocialista jog azonban ezeket a kereskedelmi társaságokat felszámolta, és szovjet mintára létrehozta az egyetlen olyan jogi formát, amelyben az állampolgárok közös gazdálkodás céljára jogi személyként elismert szervezetet hozhattak létre (Polgári törvénykönyv 43–64. §). A miniszeri indoklás élesen elkülönítette egyfelől a jogalanyisággal nem rendelkező polgári jogi társaságoktól, másrészt a gazdasági tevékenységre nem jogosult egyesületektől.

A szövetkezetek polgári jogi szabályozása erősen elnagyolt volt. El is veszítették magánjogi jellegüket, hiszen a lenini–sztálini elveknek megfelelően éppen a magántulajdon felszámolására hozták létre, és ennek megfelelően egy erre a célra kreált jogág, a mezőgazdasági-termelőszövetkezeti jog szabályozása alá vonták.³⁴⁴⁹ A mezőgazdasági jog, amely megpróbált a különböző jogszabályokból egy vállalati formára absztrahált jogágot kreálni, nem a jogtudomány, hanem egy politikai döntés eredményeként született meg.³⁴⁵⁰

A falusi életmóddal és a paraszti gazdálkodással a kommunista eszmerendszer mindig is szemben állt. Az európai falu több volt, mint pusztai gazdasági kategória, egyfajta élelmiszer-termelési rendszer. Évezredek során, szerves fejlődés révén alakult ki, önálló civilizációként, saját gazdasági berendezkedéssel, a földművelés különböző fajtaival, saját erkölcsével, esztétikájával és művészetével. A parasztság hagyományosan tulajdonosként gazdálkodott, „a maga uraként” a nagyfokú önállósághoz, autonómiához kötődött. Az önállóan meghozott gazdasági döntések egy sajátos öntudatot alakítottak

³⁴⁴⁸ Horváth Attila (2006): i. m. 430.

³⁴⁴⁹ Domé Györgyné: *Demokrácia a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben*. Budapest, Kossuth, 1976; Nagy László: *A szövetkezeti jog alapkérdései*. Budapest, Akadémiai, 1977; Süveges Márta: *A szövetkezeti tulajdon és a szocialista árutulajdonjog*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1976; Seres Imre: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog*. Budapest, Akadémiai, 1968.

³⁴⁵⁰ Tóth Lajos: A magyar agrárjog kialakulásáról és tárgyáról. In Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv dr. Szentpéteri István egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, 1996. 656.

ki bennük.³⁴⁵¹ A földbirtok megszerzésének módja, megművelésének minősége határozta meg a társadalomban elfoglalt helyüket. Azoknak a paraszti rétegeknek is, akik nem rendelkeztek földbirtokkal, a legfőbb vágya volt birtokos paraszttá válni.³⁴⁵² Szorgalommal és ügyességgel a falu szegényebb rétegeiből is lehetett valaki megbecsült gazdaember. A falunak saját vallása is volt, az ősi földművelési kultuszokat magába szívó kereszténység. Jellegzetes az ünnepek sorrendje, amelyek körülölelik az egész évet, és átfedik a keresztény szertartásokat. Már Marx is érezte, hogy ebben a közegben fog legkevésbé hatni tanításuk, ezért gyűlölettel és megvetéssel tekintett a falura, a „vidéki élet idiotizmusáról” beszélt, a parasztot „egy zsák krumplinak” nevezte. A *Kommunista kiáltvány*ban az alábbi sorsot szánták a parasztságnak: „8. Mindenre kiterjedő egyenlő munkakötelezettség, ipari hadseregek alakítása, főként a mezőgazdaság számára. 9. A mezőgazdaság és az ipar egyesítése, rendszabályok a falu és a város közötti különbség fokozatos megszüntetésére.”³⁴⁵³ Engels szerint „a parasztok a létező legtompább agyú emberfajta”.³⁴⁵⁴

A bolsevikok még nagyobb gyűlölettel gondoltak a parasztságra. Buharin szerint: „A paraszt kapzsi, és ha tulajdonhoz jut, állandóan vagyonának növelésére törekszik, ami nem férhet össze a szocialista rendszerrel.”³⁴⁵⁵ Lenin is gyűlölte a parasztságot. Amikor a Volga-vidéket 1891-ben éhínség gyötörte, és 400 ezren meghaltak, Lev Tolsztoj kampányt szervezett az éhezők megsegítésére, Lenin viszont kijelentette, hogy az éhínség „progresszív szerepet játszik”, és megtagadta a segélyezés támogatását. Sőt családi birtokain ugyanúgy megkövetelte a parasztoktól a befizetéseket.³⁴⁵⁶

Lenin a parasztságot addig tekintette szövetségesének, míg a hatalmat sikerült megszerezniük és megszilárdítaniuk. A Szovjetek II. Összoroszkországi Kongresszusának a földről szóló, 1917. november 8-i dekrétumával megszüntették a föld magántulajdonát, és megváltás nélkül állami tulajdonba vették. A földet művelő parasztok ezután csak haszonélvezeti jogot gyakorolhattak a birtokukban levő földön. Az 1918. január 27-i dekrétumban már arról rendelkeztek, hogy „a szocialista gazdaságra való áttérés céljából a földművelésben az egyéni gazdaság rovására fejleszteni kell a kollektív gazdaságot”. 1918. február 10-étől pedig Lenin már nyíltan hadjáratot indított az úgynevezett kulákok ellen.³⁴⁵⁷ Kuláknak (ököl) oroszul a kapzsi, tisztességtelen falusi viszonteladót nevezték, aki nem a maga munkájából gazdagodott meg, hanem uzsorából vagy közvetítő

³⁴⁵¹ Kovách Imre: A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 8. (2003), 28. 41.

³⁴⁵² Molnár Mária: Társadalmi tagozódás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Társadalom*. Budapest, Akadémiai, 2000. 508.

³⁴⁵³ Karl Marx – Friedrich Engels: *A kommunista kiáltvány*. Budapest–Uzsgorod, Kossuth–Kárpáti, 1980. 69.

³⁴⁵⁴ Löw (1999): i. m. 54.

³⁴⁵⁵ Mihelics Vid: *A szociális kérdés és a szocializmus*. Budapest, Kellner Nyomda, 1935. 38.

³⁴⁵⁶ Service (2007): i. m. 113.

³⁴⁵⁷ *Lenin összes művei*. XXXV. (1978): i. m. 334.

kereskedésből. 1917 után azokat nevezték némi jelentésátvitellel kuláknak, akik bér-munkást alkalmaztak. 1930-ra pedig már minden olyan parasztot, aki szorgalmasan dolgozott, erős volt a munkában vagy meggyőződésében.³⁴⁵⁸

Leninnek nem az volt a célja, hogy pontos kategóriát határozzon meg, hanem hogy a falusi társadalom legszegényebb rétegeit szembe fordítsa azokkal, akiknek volt valamijük. Az oroszországi kulák nyugati mércével kifejezetten szegénynek tekinthető. Két tehén vagy két ló, vagy annyi föld, ami egy család szűkös megélhetését biztosítani tudta, bőven elegendő volt ahhoz, hogy valaki kuláklistára kerüljön. Lenin gyilkos dühkitörés közepette nyilatkozott róluk:

„A kulák esztelenül gyűlöli a szovjet hatalmat és kész megfojtani, felkoncolni munkások százazeit. [...] A kulákok a legállatiasabb, legdurvább és legvadabb kizsákmányolók. [...] Ezek a pókok a háború miatt elszegényedett parasztok, az éhes munkások rovására zsírosodtak meg. Ezek a piócák a dolgozók vérért szívták és annál gazdagabbak lettek, minél inkább éhezett a munkás a városokban és a gyárakban. Ezek a vámpírok egyre csak gyűjtik maguknak a fölbirtokok földjeit, időről-időre rabszolgasorba döntve a szegény parasztokat. Kíméletlen háborút ezek ellen a kulákok ellen! Halál rájuk!”³⁴⁵⁹

Csak a Szovjetunió összeomlása után kerültek elő Lenin titkos utasításai, amelyek a kulákok elleni terror alkalmazását parancsolták:

„Akasszanak fel (haladéktalanul, úgy, hogy az emberek lássák) legalább száz ismert kulákot, gazdag embert, vérszopót. Tegyük közzé a nevüket. Kobozzák el tőlük az összes gabonát. Szemeljenek ki túszoikat – ahogy a tegnapi táviratban áll. Úgy hajtsák ezt végre, hogy az emberek több száz versztas körzetben lássák, rettegjék, tudják és kiáltsák: ezek megfojtják és kiirtják a vérszívó kulákokat. Távirat átvétele és végrehajtás.
Híve, Lenin”³⁴⁶⁰

A hadikommunizmus gazdaságpolitikája miatt a lakosság éhezett, ezért átmeneti kompromisszumként a NEP-korszak idején a beszolgáltatás helyett áttértek a terményadóra. A vidéki lakosság éppen csak egy kicsit fellelegzett a kegyetlen terror után, amikor Sztálin az 1920-as évek második felében újrakezdte a kulákok üldözését és a kollektivizálást.³⁴⁶¹

³⁴⁵⁸ Szolzsenyicin (2013): i. m. I. 61.

³⁴⁵⁹ Vlagyimir Iljics Lenin: *Az agrárkérdésről. Gyűjtemény Lenin műveiből*. II. kötet. Budapest, Szikra, 1950. 421–422. Sztálin már készen kapta a lenini terminológiákat: „vérszopók”, „piócák”, „vámpírok”. Lásd Sztálin (1949a): i. m. 385. Ugyancsak Lenint idézték a kulákok ellen uszító magyar brosúrák, propaganda-kiadványok is: például *A kulák igazi arca*. Budapest, MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztály, 1952. 22.

³⁴⁶⁰ Richard Pipes: *A kommunizmus*. Budapest, Európa, 2004. 64–65. Bertrand Russel angol filozófus, aki 1920-ban találkozott Leninnel, az alábbiakat jegyezte fel beszélgetésükről: „Amikor feltettem neki a kérdést, hogy mi a helyzet a szocializmussal a mezőgazdaságban, kedélyesen magyarázta, hogy uszította a szegényebb parasztokat a gazdagabbak ellen, és »nemsokára felakasztották őket a legközelebbi fára – hahaha!« Ahogy így hahotázott a lemeszárolt embereken, megfagyott ereimben a vér.” Idézi Pipes (2002): i. m. 301.

³⁴⁶¹ A kuláktalanításnak népiirtással felérő következményei lettek. Az áldozatok számát mindmáig nem sikerült pontosan meghatározni. A kuláktalanítás újra lehetővé tette a fosztogatást. Egy szmolenszki területről

A *kollektivnoje hozjasztvo*, közös gazdaság (közismert rövidítése: *kolhoz*) azt jelentette, hogy a parasztságot megfosztották tulajdonától, majd az állami földeken, brigádokba és munkacsoportokba szerveződve kellett dolgozniuk. Minden kolhoztagnak meghatározott munkamennyiséget kellett teljesítenie. A végzett munkát munkaegységben mérték, és a közös gazdaság jövedelmét eszerint osztották fel. Mind a munkaegységrendszert, mind a maradékelvet a kötelező mintaalapszabály írta elő. A maradékelv értelmében a tagságnak csak azt lehetett részesedésként kiosztani, ami az állami kötelezettségek teljesítése és a termelőszövetkezeti alapok feltöltése után megmaradt.³⁴⁶²

A kolhozok csupán a földdel és a munkaerővel rendelkeztek, a gépeket az 1929. június 5-i dekrétummal létrehozott állami gépállomásoktól kapták a megtermelt termék 20%-a fejében. A gépállomások egyben ellenőrizték is a kolhoz tevékenységét. Ennek erősítése érdekében 1933 januárjában létrehozták a gépállomások politikai osztályát. Minden politikai osztályvezető mellé rendeltek egy GPU-munkatársat.³⁴⁶³

Sztálin Leninre hivatkozva próbálta igazolni a parasztsággal szembeni terrort:

„Lenin azt mondta, hogy a parasztság az utolsó kapitalisztikus osztály. Igaz-e ez a tétel? Igaz, feltétlenül igaz. Miért minősítjük a parasztságot az utolsó kapitalisztikus osztálynak? Azért, mert a két alapvető osztály közül, amelyből társadalmunk áll, a parasztság az az osztály, amelynek gazdasága magántulajdonon és a kisárutermelésen alapszik. Azért, mert a parasztság, amíg parasztság marad, amely kisárutermelést folytat, soraiból szükségképpen állandóan és szakadatlanul kapitalistákat termel ki.”³⁴⁶⁴

A sztálini kollektivizálás nem a nyugat-európai szövetkezetek mintájára történt, sokkal inkább hasonlított a középső, eredeti orosz településterületeken jellemző faluközösségi gazdálkodásra, az *obscsinára*. Az obscsina kényszerközösség volt, amely 1649-től a *holop* (rabszolga) jogi státusába süllyedt, röghöz kötött muzsiktól nemcsak a költözködés és a mozgás szabadságát tagadta meg, hanem semmilyen jogcímet (például földről való lemondást) sem hagyott számára a kilépésre. A megművelhető területet az egyes gazdaságok között osztották szét. Mivel ez a terület, valamint a falu lakosainak száma is változott, ezért szabályos időközönként, általában 20-25 évente megismételték a felosztást. A földműves az újrafelosztásnál esetleg egészen máshol kapott földet, amely egyébként sem volt az övé, hanem a közösségé, ezért nem sokat törődtek a föld karbantartásával, javításról, beruházásról pedig szó sem lehetett. Az obscsina ezenkívül

származó GPU-jelentés szerint „a kuláktalanítók lehúzták a módos parasztokról a téli ruhát és a meleg alsóneműt, ám először is a cipőjüket szerezték meg. Úgy hagyták a kulákot gatyában, mindent elvettek tőle, még az ócska gumicipőt is, női ruhát, 50 kopek ára teát, piszkavasat, kancsót. [...] Még a gyerekek feje alá tett kispárnát is elkobozták a brigádok, akárcsak a tűzhelyen főzött kását, amit ráöntöttek az összetört szentképekre.” Lásd Courtois (2000): i. m. 156.

³⁴⁶² Csizmadia Ernő: *Két út – két világ*. Budapest, Kossuth, 1962. 182., 255.; Szakács Sándor: A Szovjetunió mezőgazdasága, 1917–1939. *Agrártörténeti Szemle*, 21. (1979), 1–2. 95.; Medve Zsigmond: *Kolhozjog*. I–II. kötet. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1954; Sztálin (1952): i. m. 16.

³⁴⁶³ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 226.

³⁴⁶⁴ Joszif Visszarionovics Sztálin: *A Szovjetunió agrárpolitikájáról*. *Gyűjtemény Sztálin elvtárs műveiből*. Budapest, Szikra, 1949b. 243.

adóközösség is volt. Az állami és a földesúri adót egyetemlegesen hajtották be. Ezzel valósággal büntették az egyéni szorgalmat, kezdeményezést.

A földközösség egyes tagjainak juttatott osztásföldek – bármely elválasztó út vagy mezsgye nélkül – közös táblát alkottak. Ez pedig a kötelezően azonos művelési mód kényszerét jelentette: mindenkinek azonos időpontban kellett az egyes munkafázisokat elvégezni. A paraszt, azon túl, hogy saját munkaerejét sem oszthatta be, a termesztett növényfaj és művelési kultúra kérdéseiben sem rendelkezhetett. Ez a művelési rendszer kizárta az egyéni kezdeményezést és bármiféle újítást.³⁴⁶⁵

A kollektivizálás után azonban a szovjet kolhozparaszt az 1861 előtti jobbággyi lét szintjét sem érte el, mivel a muzsiknak saját tulajdonában lehettek a terményei és az állatai. A kolhoztag új státusza szerint röghöz kötött szolga lett, aki munkájáért minimálbért kapott. Évi 247 rubelt keresett, ami éppen egy pár cipő megvételére volt elegendő.³⁴⁶⁶ A szovjet parasztság egyfajta apartheidrendszer részesévé vált.³⁴⁶⁷ Náluk rosszabbul csak a lágerekben fogva tartottak éltek.³⁴⁶⁸

A kormány 1935-től megengedte a kolhozparasztoknak, hogy családonként átlagosan egy hold nagyságú „házikertet” műveljenek, ahol zöldségeket és gyümölcsöt termesztettek saját fogyasztásra, esetleg eladásra az állami ellenőrzés alatt álló kolhozpiacokon. Azt is engedélyezték, hogy tehenet és kisebb háziállatokat tartsanak, de lovat nem.

Hruscsov 1958-ban megszüntette a gépállomásokat. Az összevonással megnövelt kolhozoknak meg kellett vásárolniuk a gépeket. A túlzottan magas árak miatt a kolhozok nehéz anyagi helyzetbe kerültek. Brezsnyev idején kaptak a kolhozparasztok nyugdíj-jogosultságot. Havi minimálbért állapítottak meg a számukra, ami jóval alacsonyabb volt, mint az ipari munkásé.

A sok szenvedés, a több millió halott áldozata soha nem térült meg. A szovjet mezőgazdaság még 1938-ban is kevesebbet termelt, mint 1913-ban. Az az ország, amelyik 1917 előtt jelentős agrárkivitelt tudott produkálni, a szovjet időszakban vagy hagyta éhen halni állampolgárait, vagy, mint Hruscsov tette, aranyért vásárolt gabonát.³⁴⁶⁹

A kolhozok hatékonyságára jellemző, hogy az 1970-es években egy kolhozparaszt átlagosan 5,4 hektár földet művelt meg (ugyanannyit, mint az orosz paraszt 1913-ban), és évente 4,5 tonna gabonát takarított be, míg egy amerikai farmer 54,7 tonnát. A gabonát ennek következtében fele áron tudták az Amerikai Egyesült Államokból behozni, mint odahaza megtermelni.³⁴⁷⁰

A szovjet emigrációból hazatérő kommunista vezetők ezekkel az adatokkal tökéletesen tisztában voltak, mégis ugyanazt a sorsot szánták a magyar parasztságnak, ami a sztálini terror idején történt, hiszen 1948-ban az 1935-ben kialakított szovjet *artyel*

³⁴⁶⁵ Pipes (1997): i. m. 17.; Szász (1945): i. m. 57.; Tanka Endre et al. (szerk.): *A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása*. I. kötet. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet. Budapest, 1990. 67.

³⁴⁶⁶ Nove (1969): i. m. 327.

³⁴⁶⁷ Baberowski (2016): i. m. 195.

³⁴⁶⁸ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 437.

³⁴⁶⁹ Niederhauser (2001): i. m. 291.

³⁴⁷⁰ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 560., 571.

típusú szövetkezeti formát igyekeztek bevezetni, amely teljesen távol állt a magyar paraszti hagyományoktól.

A szovjet megszálló hatóságok és a kommunista párt már az 1945-ös földosztást sem a gazdasági racionalitásnak, hanem a rövid távú politikai érdekeknek megfelelően bonyolította le.³⁴⁷¹ A földreformrendeletet a Vörös Hadsereg nyomdájában nyomták ki, katonai teherautón hordták szét, és a plakátokon azt hirdették, hogy a földet a kommunista párt adta. Az Ideiglenes Kormány utólag fogadta el a már kinyomtatott rendeletet (a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földművesek földhöz juttatásáról szóló 600/1945. ME rendeletet).³⁴⁷² A nagyfokú sietséget az indokolta, hogy a szovjet hadsereg a földosztással próbálta a Dunántúlon még harcoló magyar katonákat szembefordítani a német csapatokkal. A kommunista párt pedig népszerűséget remélt, ezért a Független Kisgazdapárt javaslatát félresöpörve, nem szakemberek közreműködésével és csak szegényparasztnak, a földigénylőkből alakult bizottságok révén (tehát az érdekeltekre bízva a végrehajtást), az ellenérdekeltek képviselőinek és a bírósági jogorvoslat lehetőségének teljes kizárásával hajtották végre a rendeletet. Így a birtokok felosztása rendkívül gyorsan – sok helyen néhány óra alatt, legfeljebb egy-két hetet igénybe véve – történt meg.

A kormányrendelet alapján az 1000 hold feletti birtokokat elkobozták, a 100 hold feletti „úri” és a 200 hold feletti „paraszti” birtokokat pedig kárpótlással vették el. (Természetesen ezt a kárpótlást soha nem fizették ki.) Az erdőket, legelőket, nádasokat állami vagy szövetkezeti tulajdonba vették, a földigénylőknek a szántókat, kerteket, réteket és a szőlő egy részét osztották ki. Kerék Mihály számításai szerint földosztás révén mintegy 350-400 ezer családot lehetne életképes családi birtokhoz juttatni.³⁴⁷³ Ehhez képest 1945-ben a földosztás céljára igénybe vett 5,6 millió hold földnek csak 58%-át osztották ki 642 ezer igénylő között.³⁴⁷⁴ A juttatott föld minimum 3 hold, maximum 15 hold lehetett. A kommunista párt révén földet osztottak a teljesen nincsteleneknek is, akiknek jó része nem értett a földműveléshez. A jogosultságról is a földigénylő bizottságok döntöttek. A földhöz juttatottaknak a földért megváltási árat kellett fizetniük, amely körülbelül ötéves haszonbérlet összegének felelt meg. A korábbi földnélküliek 20 évi, a törpe- és kisbirtokosok 10 évi részletfizetési kedvezményt kaptak.

A legvitatottabb esetek az elkobzásból eredtek, hiszen a 600/1945. ME rendelet teljes földelkobzásra ítélte a „hazaárulókat”, a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetőket, a Volksbund tagjait és a „háborús és népellenes bűnösöket”. Hazaáruló, háborús és népellenes bűnösnek az minősült, „aki a német fasiszmus politikai, gazdasági és katonai érdekeit a magyar nép rovására támogatta, aki önkéntes jelentkezéssel német fasiszta katonai, vagy rendfenntartó alakulatba belépett, aki valamilyen német katonai, vagy rendfenntartó alakulatnak a magyarság érdekeit sértő adatokat szolgáltatott, vagy

³⁴⁷¹ Földesi (2009): i. m. 206. Még a magyar kommunisták is a „mi kegyetlen nyomásunkra” fogtak hozzá a földreform elindításához – írta Vorosilov, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője 1945 tavaszán felelőségének. Lásd Kun Miklós: „Micsoda összeszokott, derék társaság”. *Magyar Nemzet*, 1997. június 7. 16.

³⁴⁷² Az Ideiglenes Nemzetgyűlés az 1945. évi VI. törvénnyel utólag „törvényesítette” ezt az eljárást.

³⁴⁷³ Kerék (1939): i. m. 402.

³⁴⁷⁴ Az 1920-as, Nagyatádi Szabó István-féle földreform során 1,3 millió hold földet osztottak ki.

mint besúgó működött”, vagy „aki ismét felvette német hangzású családi nevét”. Nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetőnek az minősült, „aki bármilyen elnevezés alatt, a nyilas vagy más hasonló mozgalom (Magyar Megújulás Pártja, az országgyűlés tagjaiból alakult Nemzeti Szövetség stb.) politikai programját valló tagja volt a kormánynak, az országgyűlés képviselő- vagy felsőházának, az országos, kerületi, vagy a budapesti vezetőségben tag volt, vagy aki 1941. évi június 26. napja után a nyilaskeresztes, vagy más fasiszta mozgalom politikai, társadalmi és gazdasági elveit szolgáló párt, egyesület vagy más szervezet helyi alakulataiban mint vezető, helyettes vezető, titkár, ügyész működött, avagy a nyilas és egyéb fasiszta pártban, a rendvédelmi alakulatnak tagja volt.” Mivel még ekkor a bírósági ítéletek nem születtek meg, ezeket a kategóriákat a földosztó bizottságok (akik maguknak is osztottak földet) sokszor önkényesen állapították meg. A jogbizonytalanságot még tovább fokozta a Nagy Imre vezette Földművelésügyi Minisztérium által kiadott tájékoztató, amely arra is felhatalmazta a földigénylő bizottságokat, hogy azoktól is vegyék el a földbirtokukat, „akik akár a háború előtt, akár a háború alatt népellenes magatartásukkal hírhedtek és gyűlöltek lettek a nép szemében”.³⁴⁷⁵ Utólag pedig hiába derült ki valakiről, hogy ártatlan volt, az elkobzott földjét nem kapta vissza. Az 1946. évi IX. törvény 29. §-a még azt is deklarálta, hogy a földreform végrehajtásából származó károkért a végrehajtásban részt vett szervekkel szemben kártérítési igényt érvényesíteni nem lehet.

Az egyéni tulajdonba került mezőgazdasági felszerelés forgalmi értékének csak a töredékét kellett megfizetni. (A föld és az eszközök megváltási árát viszont nem a volt tulajdonosok kapták.) Mivel a földosztást kapkodva, nagy sietséggel hajtották végre, kimaradtak belőle a hadifoglyok, a menekültek és mindazok, akik valamilyen oknál fogva nem tudtak jelen lenni az osztozkodásnál. A legtöbb helyen még így is kevés volt a felosztható föld, pedig még a 200 hold alatti birtokok jó részét is felosztották. Ennek következtében a mezőgazdasági munkások 52%-a, a cselédek 47%-a, összesen több mint 300 ezer fő igényjogosultsága ellenére nem kapott földet.³⁴⁷⁶

A juttatott föld nagyságát tekintve a szovjet földdekrétumhoz hasonlóan úgy rendelkeztek, hogy az egy igényjogosultnak adott föld nem lehet nagyobb annál, mint amelyet „egy földműves család meg tud művelni”. Így aztán átlagosan 5,1 hold földet osztottak ki annak ellenére, hogy Magyarországon a 10 holdnál kisebb birtokosok többnyire még saját szükségleteiket sem tudták kielégíteni.³⁴⁷⁷ A kommunista párt azonban nem volt érdekelt egy erős kisbirtokos osztály kialakításában, így a „Kertmagyarországról” szőtt álmok megghiúsultak. Az új földbirtokosok lelkesedése sem tudta feledtetni, hogy sokaknak hiányzott a szaktudása.³⁴⁷⁸ Az újonnan földhöz jutottak 17%-a egyáltalán nem értett

³⁴⁷⁵ *Tájékoztató a községi földigénylő bizottságok hatásköréről és működéséről.* Budapest, Földművelésügyi Minisztérium, 1945.

³⁴⁷⁶ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest, Napvilág, 1998a. 287.

³⁴⁷⁷ Ekkora területük 1848 előtt a zselléreknek volt.

³⁴⁷⁸ Emiatt jelentős területük szőlők, gyümölcsösök és zöldségültetvények pusztultak el.

a mezőgazdasághoz,³⁴⁷⁹ nem volt gépük, vetőmagjuk, igásállatuk. Nem kaptak hitelt³⁴⁸⁰ gépesítésre, telepítésre. Hiányoztak a házhelyek (75 ezer tanyát alapítottak), az utak, az infrastruktúra stb. A sok életképtelen törpebirtok mellett elenyésztek a középbirtokok is.³⁴⁸¹ A föld nélkül maradt százvezrek pedig sokkal rosszabb helyzetbe kerültek, mint 1945 előtt, hiszen már nem volt hova elszegődni dolgozni.³⁴⁸²

Az 1945-ös földosztás tehát törvénytelen módon és irracionális körülmények között zajlott le. Még a legkirívóbb törvénytelenségeket sem lehetett a bíróságok előtt orvosolni. Bizonyossá vált, hogy ebben az új világban a magántulajdon szentsége többé nem létezik.

A földreform utáni helyzetből – többek között – a mezőgazdasági hitel- és értékesítő, szervező és termelési jellegű szövetkezetek hálózatának kiépítése jelentette volna a kiutat. A Magyar Kommunista Párt azonban nem a mezőgazdaság támogatására, hanem az ipar újjáépítésére helyezte a hangsúlyt, és a parasztság nemhogy támogatást nem kapott, még az érdekvédelmi szervezeteinek létrehozását is megakadályozták. Sőt az ipart is a mezőgazdaság rovására támogatták. Ennek következtében a gyáripar 1949-re elérte a háborús termelési szintet, viszont a mezőgazdaság az 1938. évi színvonalat még megközelíteni sem tudta. A magyar mezőgazdaság 1948-ra eljutott a teljesítőképessége határára.

Az agrárszövetkezetek szervezése és törvényi szabályozásának kérdése már az 1945–1948 közötti időszakban felmerült. A Független Kisgazdapárt olyan szövetkezeteket szeretett volna, amelyek a minél hatékonyabb áruforgalom keretei között működnek. Eszerint a szövetkezet kereskedelmi társaság, amelyet bárki alakíthat, s amelyhez bárki csatlakozhat, ha az előírt anyagi és szellemi feltételeknek eleget tesz. A gyarmati jogok és az üzletrészek közötti kapcsolatot nem a törvénynek, hanem az egyes szövetkezeti alapszabályoknak kell eldönteni. Elleneztek azt is, hogy az államhatalom, különösen az egyre inkább kommunista irányítás alá kerülő szövetkezeti központok beavatkozzanak a szövetkezetek életébe.

A Magyar Kommunista Párt ezzel szemben teljesen másként határozta meg már ekkor is a szövetkezet fogalmát. A piacot tagadó ideológiájának megfelelően nem ismerte el társaságnak a szövetkezetet, hanem egyesülésnek (egyesületnek) tekintette.³⁴⁸³

Hosszas előkészületek és viták után a Nemzetgyűlés 1946. december 4–13. között tárgyalta a szövetkezeti törvényjavaslatot. Ekkor azonban a kommunista párt az úgynevezett *köztársaságellenes összeesküvés* néven hírhedtté vált koncepcióssal perrel³⁴⁸⁴ támadta meg a jobboldalt és a Független Kisgazdapártot. Így a már elfogadott törvényjavaslatot átdolgozták, és 1947. április 10-én újra megszavazták. Az 1946 decemberében elfogadott

³⁴⁷⁹ Honvári (2014): i. m. 98.

³⁴⁸⁰ Az 1930-as években közzétett földreform-elgondolások 4-5 milliárd pengőre becsülték a földreform tőkeszükségletét.

³⁴⁸¹ Hegedüs (1989): i. m. 121.; Kovács Imre (1990): i. m. 263.; Nagy Ferenc (1990): i. m. I. 146.; Gyarmathy Zsigmond: Az 1945. évi földreformtörvény végrehajtásának néhány sajátos vonása Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 26. (1991), 1. 64.

³⁴⁸² Belényi (2009): i. m. 82.

³⁴⁸³ A kommunista párt elemzett szövetkezetfogalma később kifejtésre került az 1952. évi kisipari szövetkezeti alapszabálymintában.

³⁴⁸⁴ Csicsery-Rónay – Cserenyey (1998): i. m.; Szekér Nóra: *Titkos társaság*. Budapest, Jaffa, 2017.

törvényszöveg még abból indult ki, hogy a szövetkezeti mozgalom alulról fölfelé építkezik, és érdekképviselői szerveit maga hozza létre. A négy hónappal később elfogadott változat ezzel szemben már egy központosított szervezetet szabályozott. Egy központba egyesített minden szövetkezetet, létrehozta a Magyar Országos Szövetkezeti Központot, és ezzel hatalmas gazdasági és szövetkezeti bázist biztosított a Magyar Kommunista Párt számára. A Magyar Országos Szövetkezeti Központban összecsoportosított vagyont ezután államosították, és létrehozták a mezőgazdasági termékértékesítést végző vállalatokat, a budapesti Közért-hálózatot. Ugyancsak államosították a szövetkezeti gyárakat, raktárakat.³⁴⁸⁵

1948-tól a kommunista párt már a sztálini szövetkezeti modellt kezdte szervezni. Előtte ezt az országgyűlési választások miatt az utolsó pillanatig tagadta.³⁴⁸⁶ A hatalomátvétel, illetve az ipari és kereskedelmi vállalatok államosítása után már leplezetlenül nyilvánvalóvá tették a szövetkezetek szervezésére irányuló szándékukat. 1948. november 27-én a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége ülésén hangzott el Rákosi Mátyásnak minden korábbi taktikázást elvető hírhedt mondata: „Nekünk ezt a kérdést 3-4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90 százaléka rendes szocialista társasművelésben művelje a földjét.”³⁴⁸⁷

Természetesen a termelőszövetkezetnek nevezett intézmény valójában nem a tagok önkéntes társulása, új, autonóm szervezet lett, hanem szovjet típusú kolhoz. Gerő Ernő az állampárt ezen szándékát már 1948 májusában egy bizalmas, szűk körű szövetkezeti értekezleten elismerte: „Magyarországon [...] állami szocialista gazdaság lesz és nem szövetkezeti.”³⁴⁸⁸

Nem a gazdasági ésszerűség, hanem a hatalom centralizációja és a parasztság magántulajdonának, önállóságának megszüntetése és bér munkási státuszba való lesüllyesztése volt tehát a cél. Bár a szövetkezeteket a hivatalos propaganda a tagok önkéntes társulása-ként definiálta, az agrárproletárok egy részét leszámítva nagyon kevesen voltak hajlandók önként belépni a termelőszövetkezetekbe. Ezért a kényszerítő eszközök széles tárházát

³⁴⁸⁵ Mészáros Sándor: A felszabadulás utáni szövetkezeti mozgalom kibontakozása. In Vicskó Lajos (szerk.): *A földosztás a történelem mérlegén*. Budapest, Kutatóintézeteket Ellátó Állomás, 1976. 135.

³⁴⁸⁶ Húsz nappal az 1947-es választások előtt Révai József hatalmas vezércikket írt a *Szabad Népbe*: „Ha a kommunisták győznek, suttogják a gaz rágalmozók, jön a kolhoz! Vége az egyéni parasztgazdaságnak, a paraszti magántulajdonnak. Ha a kommunisták győznek a választáson, terjesztik a gaz bitangok, akkor felszántják a mezsgyét, egy nyájba terelik a parasztokat. [...] A kolhoz orosz szó, közös gazdálkodást jelent a föld közös megművelésére. De abból, hogy kolhoz kell a szovjet parasztnak, nem következik, hogy kell a magyar parasztnak is. A magyar paraszt múltja, szokásai, hagyományai mások, mint az orosz paraszté. Minden nép a saját ízlése szerint keresi a boldogulás útját, ezt mi kommunisták tudjuk és méltányoljuk a legjobban. Balgák, örültek volnánk, ha nem vennénk számba, hogy a mi parasztságunk az egyéni gazdaság megszilárdítása útján akar boldogulni. A mi kommunista pártunk parasztpárt is. Valljuk, meg kell szilárdítani a paraszti magántulajdont. Aki a kolhozmesével izgat a kommunisták ellen, az a reakció ügynöke, a farkas, akármilyen báránybőrbe búj is.” Lásd Révai József: A csajka és a kolhoz. *Szabad Nép*, 1947a. augusztus 19.

³⁴⁸⁷ Idézi Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Budapest, Akadémiai, 1972. 72.

³⁴⁸⁸ Idézi Szakács (1998a): i. m. 331.

kezdték alkalmazni. Az agrárszféra intézményrendszerét hierarchikus rendbe illeszkedő hatóságokká formálták, a termelési előírásokat az iparvállalatok tervutasításaihoz hasonlóan kötelezővé tették. Rendkívül gyors ütemben növelték a beszolgáltatási, adó- és közterheket, mégpedig a hivatalosan meghirdetett elvekkel szemben a kis- és „nagybirtokoknál” egyaránt. Igaz, a kisüzemeknél az adónövekedés az 1938. évihez képest csak 10–30%-os volt, de a közepes méretűeknél 30–50%-os, az 50–80 kat. holdon gazdálkodóknál már 70–190%-os. Egységnyi területre számítva azonban a háromholdas gazdák továbbra is több adót fizettek, mint a közepes (10–25 kat. hold) méretű üzemek, és alig kevesebbet, mint a legnagyobbak (50–80 kat. hold). Az adó mértéke ezután 1948 és 1953 után megháromszorozódott. Állandó paraszti teher lett a földadó, a megyei és községi pótdadók, a kamarai illeték, az öröklési dézsma, a zsírdézsma, a gazdák elszámoltatása, az állatvágási tilalom stb. A legtöbb gazda ezeket a hihetetlenül magas összegeket nem tudta megfizetni, ezért 1953 közepére a begyűjtési hátralékokkal összefüggő kártérítések és adóhátralékok egy kat. holdra eső együttes értéke átlagosan 1400 forintba rúgott.

Lényegében az adózásnak egy fajtájává tették a rendőrség által önkényesen rendszeresített kihágási bírságokat. A helyi hatóságok nagy leleménnyel leplezték le az egyes „jogsértéseket”: ha szemetes a ház eleje, ha a trágyadomb nincs megfelelő helyen, ha az őszi-tavaszi szántást-vetést nem kezdték el a kitűzött határidőre stb. Különösen a kulákokkal szemben voltak kíméletlenek. Őket akkor is megbírságolták, ha meg volt kötve a kutyájuk, de akkor is, ha nem. 1951 és 1953. május 1. között (csupán két év négy hónap) 850 ezer bírságot szabtak ki. Aki nem tudott fizetni, azt elzárással büntették. 1948 és 1953 között majdnem 400 ezer parasztot ítélték el „közellátás elleni büntett” [8800/1946. (VII. 28.) ME rendelet 7. §, 56/1950. (II. 16.) MT rendelet 1. §] címén. Ez a korabeli parasztgazdaságok egyharmadát érintette.³⁴⁸⁹

Folyamatosan növelték az agráröllót, amely 1952-re elérte a 23%-ot (1938-hoz képest). Például míg egy traktor ára 1939-ben 754 mázsa búza ellenértékének felelt meg, addig a stabilizáció után már 1065 mázsa búzáért lehetett traktort venni.³⁴⁹⁰

A növekvő adóteher mellett, sőt azok előtt, különösen súlyos terhet jelentett a beszolgáltatás, ami tulajdonképpen a mezőgazdaságra kivetett különadó volt, noha e jellegét a névleges beszolgáltatási ár rejtetni kívánta. A beszolgáltatás, azaz az államnak hatósági áron történő kötelező és előírt mennyiségben való eladás, rendkívüli esetben, például a II. világháború idején már létezett. Azonban a háborús beszolgáltatás a termékek viszonylag szűk körére terjedt ki, és nem jelentette az egész termésfelesleg elvételét. A háború után a beszolgáltatási rendszert a forint stabilizációjával kapcsolatban építették ki újra. Bár állandó ígéretek hangoztak el arra vonatkozóan, hogy rövid időn belül meg fogják szüntetni, 1948-tól 1956-ig mégis ez lett az állam legfontosabb bevételi forrása.

³⁴⁸⁹ Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: „Állami titok”. *Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953*. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 2012. 11.; Kahler Frigyes: *A kommunizmus hosszú árnyéka. Tanulmányok és előadások*. Budapest, Kairosz, 2012. 14.

³⁴⁹⁰ Szakács (2000): i. m. 155.

A beszolgáltatott termékekért csak jelképes árat fizettek, és az új, keletkező jövedelmek nagy részét az állam kisajátította, s a nehézipar fejlesztésére és fegyverkezésre költötte.

A kötelező beadás egyre súlyosabb terheit évenként határozták meg.³⁴⁹¹ Míg korábban a vetés-, majd szántóterületet vették alapul, 1948–1949-től már a gazdasághoz tartozó egyéb területeket is számításba vették, és folyamatosan bővítették a beadásra kötelezett termékek körét is: 1948-tól a szálastakarmányokkal, a kulákként nyilvántartottakra vonatkozóan a sertéssel és a borral, 1951-től mindenkire kiterjedően a sertéssel, a burgonyával, a zsírral, a tojással, a baromfival, a tejjel és a borral. Fokozódott a progresszivitás is.

1952-re a kötelező beszolgáltatás már az állami készletgyűjtés legfőbb eszközévé vált; az 1950. évi 22%-os részesedésből 1951-re 46,8%-ra, 1952-re pedig 73,3%-ra emelkedett a begyűjtésből származó állami készlet aránya.

A beszolgáltatási árak egyre nagyobb mértékben tértek el az általános árszínvonaltól. Míg a szabadpiaci árak 1955–1956-ra hétszeresére, az állami felvásárlási árak három és félszeresére nőttek. A búza szerződéses állami beszolgáltatási ára 1949-ben a szabadpiaci árnak 71%-a, 1955-ben már csak 27%-a volt. A többi termény esetében is hasonló arányok alakultak ki.

A beszolgáltatás a korszak egyik legbrutálisabb elnyomó intézkedésének bizonyult. A rekvirálás jellegű elvonásokat rendőri eszközökkel tudták csak végrehajtani. Aki nem teljesítette a beszolgáltatásokat, az büntetésben részesült. A helyi tanács 5-10%-kal felemelte a beadási kötelezettséget, s ha ez nem használt, kártérítést róttak ki, amit 48 órán belül a helyszínen végrehajtottak. Az 1951. évi 2. törvényerejű rendelet 51. §-a a beadás elmulasztását minden esetben büntetné minősítette. E drasztikus rendszabályok következtében 1948 és 1955 között mintegy 400 ezer parasztot ítélték el jórészt „közellátási büntett” címen.³⁴⁹²

A beszolgáltatás 1951-ben már elvitte az egész termékfelesleget. A következő évben pedig, amikor a májusi kemény fagyok és az évszázados rekordot megdöntő aszály miatt rendkívül alacsonyak voltak a termésátlagok, a begyűjtési hatóságok a szó szoros értelmében lesöpörték a padlást. 800 ezer parasztcsaládnak nem maradt elegendő fejadagja és tavaszi vetőmagja. Ilyesmire Magyarországon még a török hódoltság alatt sem volt példa.³⁴⁹³

A begyűjtést 1947-ig a Közellátási Minisztérium, 1948. január 1-jétől az Országos Közellátási Hivatal, majd annak megszüntetése után, 1950-től a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelte.³⁴⁹⁴ Az 1952. évi 1. törvényerejű rendelet intézkedett az önálló Begyűjtési Minisztérium felállításáról, amelyet az Élelmezési Minisztérium kettéosztásával hoztak létre. A törvényerejű rendelet az alábbiakban határozta meg az új minisztérium feladatkörét: mezőgazdasági termények, élő állatok és állati termékek, bor, baromfi, tojás, tej begyűjtésének elvi irányítása, módszerének kidolgozása, operatív lebonyolítása

³⁴⁹¹ A begyűjtési rendszer révén az állam azt is előírhatta, hogy a parasztság mit és mennyit termeljen.

³⁴⁹² Révai (1991): i. m. 85.

³⁴⁹³ Rendszeressé váltak az árverések, elkobzások.

³⁴⁹⁴ MNL OL XIX-K-7. A Begyűjtési Minisztérium története 1952–1956. Bevezető a részletes fond-jegyzékhez.

és ellenőrzése, az alárendelt vállalati trösztök irányítása. A minisztériumban 16 főosztályt szerveztek. A begyűjtést tovább bonyolította, hogy nemcsak a Begyűjtési Minisztérium végezte ezt a munkát, hiszen például a Belkereskedelmi Minisztérium irányította a zöldség és gyümölcs, a Könnyűipari Minisztérium pedig a juh, gyapjú és nyersbőr begyűjtését. Ennek ellenére, csak a Begyűjtési Minisztérium alkalmazásában, 1953 áprilisában már 55 ezer ember végezte a begyűjtést.³⁴⁹⁵ Tisza József, aki Nagy Imre után a Begyűjtési Minisztériumot vezette, elmondta, hogy a begyűjtés többbe került, mint a felvásárlás. (Például 10 forint értékű bornál 58 forint volt az adminisztrációs költség.)³⁴⁹⁶

A kommunista politikusok 1945 után a parasztságot másodrendű állampolgárokként kezelték. Az időskorúak gyakorlatilag ellátatlanul maradtak, a nyugdíjrendszer sokáig nem létezett, a segélyezés gyakorlata a minimumra csökkent. A családi pótlék nemcsak az egyéni parasztnak, de még a termelőszövetkezeti tagnak sem járt. A szövetkezeti tagok végül 1953-tól váltak jogosulttá a családi pótlékra, de 1966-ig csak a harmadik gyermek után kapták meg, összege pedig 1975-ig, a társadalombiztosításról szóló törvény életbelépéséig alacsonyabb volt, mint a munkásoké, alkalmazottaké.

A parasztságot a politikában és a sajtóban is hosszú éveken át a „társadalmi haladás kerékkötőjeként” ábrázolták, mondván, hogy a föld magántulajdonához való „érthetetlen” ragaszkodásával akadályozza a „szocializmus építését”. Az 1950-es, 1960-as évek sajtója a *Szabad Néptől* a *Népszabadságig*, a *Nők Lapjától* a *Szabad Földig* következetesen képviselte ezt az álláspontot. A rendszer tehát, amely az Alkotmány hangzatos deklarációja szerint a „munkás-paraszt” szövetségre épült, valójában a parasztság felszámolását tűzte ki célul. Erdei Ferenc szerint ugyanis: „A paraszt csak akkor igazi paraszt, ha saját földje van. Ez a szabadság, ami minden szolgasága mellett is megkülönböztetett emberi állást biztosít számára és ez az, ami kutúrára teszi képessé.”³⁴⁹⁷ Nem teljesen azonos a földművessel, mert vele ellentétben viszonylagos önállósággal rendelkezik. Az egyéni birtokhoz kapcsolódó életvitelt is a falukutató szociológus írta le: „A paraszt munkáját nem munkaidő és nem időnként való munkateljesítmény méri, nem méri azt semmi. Dolgozik hajnaltól estig és álmái is csak rövidiek lehetnek, mert valamilyen munkára akkor is gondolnia kell [...]; aki paraszt, annak dolgoznia kell szüntelenül, áthághatatlan erkölcsi szabály ez, mely nem ismer kivételt.”³⁴⁹⁸

Ezt a parasztságot akarták minden eszközzel felszámolni. Mindenkit be akartak kényszeríteni a termelőszövetkezetbe, hogy ott tulajdonuktól megfosztva, ezután már nem önálló magántulajdonosként, individuumként, hanem pusztán bérmunkásként,

³⁴⁹⁵ Papp István: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a begyűjtési rendszer felszámolása 1956–57-ben. *Századok*, 136. (2002), 1. 33.

³⁴⁹⁶ Pünkösti (1996): i. m. 453.; Závada Pál: *Kulákpréss. Dokumentumok és kommentárok egy parasztagazdaság történetéhez*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1986. 15–16.; Valuch Tibor: „A közzellátás helyzete az utóbbi időben romlott”. Az élelmiszerellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években. In Rainer M. János – Ständeisky Éva: *Évkönyv 2004. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 232.

³⁴⁹⁷ Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, Athenaeum, 1938. 150.

³⁴⁹⁸ Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, Akadémiai, 1973. 21.

alkalmazottként tevékenykedjenek, ezzel elveszítve önálló egzisztenciájukat, gondolkodásukat. Közel másfél millió földbirtokost kellett rászorítani arra, hogy adja fel tulajdonosi egzisztenciáját. Ez akkoriban az ország felnőtt népességének 20%-át jelentette. Ha a családtagokat is hozzászámoljuk, akkor elmondhatjuk, hogy 2-3 millió, jussához ragaszkodó tulajdonost akartak megfosztani földjétől, gépeitől, állataitól. Ennek érdekében a megmaradt, tulajdonképpen szinte kivétel nélkül szegény vagy kisbirtokos parasztot akarták továbbra is terrorizálni. Ezért a szovjet minta alapján elővették a kulákság mítoszát. A kicsit tehetősebbeket, vállalkozó kedvűeket, szorgalmasabbakat, szerencsésebbeket próbálták ilyen módon szembeállítani a kevésbé tehetősekkel, nincstelenekkel. Az irigységre, önzésre apelláltak. A „gazdag parasztság” likvidálása révén próbálták a falu meghatározó személyeit, az egyházközségek világi vezetőit, a községi hitelszervezetek, a beszerző és értékesítő szövetkezetek, a tejszövetkezetek meghatározó tagjait, a Hangya irányítóit és számos társadalmi szervezet igazgatóit egzisztenciájuktól, sokszor szabadságuktól is megfosztani. A szegényparasztokat is érzékenyen érintette a gazdagabb paraszttal szembeni fellépés, hiszen addig bér munkát tudtak náluk vállalni. A taktika lényege tehát éppen ez volt, egymással szembe fordítani a különböző rétegeket és a szegényparasztokat, akiket megfosztottak szellemi vezetőiktől, példaképeiktől, munkaadóiktól, s ezután beléptetni a termelőszövetkezetekbe. Ezért szovjet mintára Magyarországon is elkezdtek összeállítani a kuláklisztákat. Még az orosz szó magyarra fordításával sem törődtek.³⁴⁹⁹ A kuláklisztákat 1948 végén, 1949 elején a Magyar Dolgozók Pártjának pártirodáiban állították össze a párttitkár, a rendőrparancsnok és a vezető jegyző közreműködésével. Ekkor választották ki a lakosság közül, hogy kiket kell ellenségnek tekinteni. A listát titkos anyagként kezelték, amelynek egy-egy példányát páncélszekrényben őrizték. A kuláklista rémével a kiszivárogtatás útján is komoly hatást értek el, mert a lista nem végleges formájában készült el, ha akarták, azon lehetett módosítani.

Az 1949-ben tartott népszámlálás során a kulákösszeírást foglalkozásstatisztikai adatgyűjtésként tüntették fel. Ennek alapján kuláknak tekintették azokat a földműveseket, akik 25 holdnál nagyobb területen gazdálkodnak; azokat, akik 25 holdnál kisebb területen gazdálkodnak, de gazdaságuknak egy része szőlő, kert vagy gyümölcsös. Az ilyen területet ötszörösen számították. (A 14 holdas gazdálkodó, akinek gazdasága területéből 4 hold szőlő, a terület művelésének minősége, idegenmunkaerő-szükséglete, valamint jövedelmezősége alapján 30 holdas gazdálkodónak számított.) Kuláknak minősítették mindazokat a földbirtokosokat is, akiknek éves bevétele meghaladta a 350 aranykoronát. A más foglalkozás alapján megszerzett jövedelmet hozzáadták a gazdaság bevételeéhez, és ha a különböző jövedelemforrásokból származó bevétel meghaladta a 350 aranykoronát, akkor a malmost, a kereskedőt is kuláknak minősítették. (Tulajdonképpen a volt jobbágyok leszármazottjai kerültek így kuláklisztára.)

Rákosi Mátyás a *Szabad Nép* 1949. március 6-i számában tette közzé a további útmutatásokat. Eszerint kulák az is, aki egyházközségi tisztséget visel, ez esetben már nem gazdasági, hanem politikai szempont a meghatározó. Ennek megfelelően létezett vagyoni

³⁴⁹⁹ Korábban Magyarországon ez a kifejezés nem volt szélesebb körben ismert.

vagy politikai kulák. A politikai szempont primátusára utalt az a körülmény is, hogy a kuláklistán maradt az is, akinek már minden vagyonát elvették.

Az 1950–1951-es összeírások³⁵⁰⁰ alkalmával a kulákokat sok helyen már a következőképpen csoportosították: földkulák (földműves, nagybérő); ipari kulák (malmos, kocsmáros, gép- vagy kisüzem-tulajdonos, vállalkozó); kupec kulák (kereskedő és egyéb foglalkozású, akinek bevétele a 350 aranykoronát meghaladta); politikai kulák vagy osztályellenség (pap, volt csendőr, bankigazgató stb.).

Az 1952. évi 2. törvényerejű rendelet szerinti kuláklisztázás során már kuláknak tekintették mindazokat, akiknek még 1948 előtt 25 kat. holdat meghaladó földbirtokuk volt, és azokat, akik 1949-ben mezőgazdaság-fejlesztési járulékot fizettek.³⁵⁰¹ Ekkor már nem számított, hogy 1952-ben, a listázás idején volt-e földjük, vagy sem, jövedelmük meghaladta-e a 350 aranykoronát, vagy sem. Kuláknak tekintették azokat is, akiknek hosszabb-rövidebb ideig állandó alkalmazottjuk volt, tehát „kizsákmányolóknak” minősültek.

A kulák meghatározás inkább politikai kategóriává vált. Földtulajdontól, jövedelemtől függetlenül kuláklistára kerültek azok, akikről feltételezték, hogy szemben állnak a kommunizmussal, akik nem akarják földjüket bevinni a termelőszövetkezetbe, akik felszólalnak a kollektivizálás ellen stb.³⁵⁰² Kimondták, hogy olyan falu nem létezhet, ahol nincs kulák (például volt uradalmi cselédekből álló faluban is „találtak” kulákokat).³⁵⁰³

1953 közepéig, a kuláklista felülvizsgálatának lezártaig a kuláknak minősítettek száma évről évre nőtt. Akit kuláknak minősítettek, annak ez ellen semmilyen jogorvoslati lehetősége nem volt. Ha valaki végleg nem felelt meg a szokásos feltételeknek, azt „kulákbérencnek” minősítették. A kulákságot tehát osztályszerű intézményként állították be. A kulákbérenc, sőt a született kulákbérenc fogalmat valószínűleg az orosz *podkulácsnyikból* (kulák lelkületű, kulák befolyás alatt álló) vették át, de kísértetiesen hasonlított a nyilasok által használt „zsidóbérenc” kifejezésre is.³⁵⁰⁴

Ez a gyakorlat tette lehetővé, hogy a helyi hatóságok teljesen önkényesen bárkit felvehettek a kuláklistára. Erre egyébként a pártvezetés részéről folyamatosan presszionáltak

³⁵⁰⁰ Izsák (1998a): i. m. 144–148.

³⁵⁰¹ Így került kuláklistára Ottlik Géza író, műfordító is, aki 1948-ban örökölt 67 kat. hold földet, amelyet ellenszolgáltatás nélkül felajánlott az államnak. A térítés nélkül felajánlott földből az állam 53 kat. holdat elfogadott. A tulajdonában maradt 14 kat. hold föld után 1949-től mezőgazdasági fejlesztési járulékot fizetett, annak ellenére, hogy a 4113/1949. (VI. 26.) kormányrendelet szerint 25. kat. hold vagy 350 aranykorona értékű terület után volt kivethető a mezőgazdasági járulék. Lásd Kövesdy Zsuzsa – Kozma László: *Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig*. Budapest, Kairosz, 2005. 105–107.

³⁵⁰² Kávási Klára: *Kuláklista*. Budapest, Agora, 1991. 72.; Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 74.; Honvári (2000): i. m. 548.; PML XXIII. 3-c/7.1. személyi kimutatások. Kuláklisták; Izsák (1998a): i. m. 148., 184.; MNL OL XIX-B-1-g 41. d. 0090/19/1953.

³⁵⁰³ Farkas Gyöngyi: „...a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia rendjével...” Kollektivizálás és ellenségetremtés (Tyukod, 1951). *Korall*, 10. (2009), 36. 5.

³⁵⁰⁴ Bolgár (2008): i. m. 71.

is őket.³⁵⁰⁵ 1949 elején 63 300 olyan gazdaság volt az országban, amely a rendelkezések szerint kuláknak minősült. A kuláklistákon viszont 71 600 család szerepelt, közöttük 21 900 föld nélküli, 36 300 kulákhatar alatti.

A Magyar Dolgozók Pártjának vezetői a kulákságot úgy állították be, mint a hatalom engesztelhetetlen ellenségét. Ezért ki akarták őket iktatni a magyar társadalomból. Rákosi Mátyás a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülésén az alábbiakat mondta:

„[S]zóval ilyen eszközökkel – ezek nem hatásosak – meg tudják állítani a további viharos gazdaságát, azt a növekedést, ami az utolsó négy évben volt. De gyökerében csak úgy tudják elintézni, ha elvesszük földjét, házat, gépét és mit csinálunk velük azt még nem tudom, talán külön kulák falvakat csinálunk, mint a Szovjetunióban, de azt látni lehet előre, hogy ebből a kutyából nem lesz szalonna.”³⁵⁰⁶

Hasonlóképpen szólalt fel Gerő Ernő is a kulákok likvidálásáról: „[U]gyanúgy, ahogy a Szovjetunióban történt, két szakaszban hajtjuk végre. Az első [...] szakasz: a kulákság korlátozásának szakasza, melyet megfelelő időpontban, amikor meglesznek a szükséges gazdasági és politikai feltételek, követni fog a kulákságnak, mint osztálynak a felszámolása, a megszüntetése.”³⁵⁰⁷ (A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága 1949. március 3-án *A mezőgazdaság 5 éves tervének alapvető szempontjai* című határozatában a kulákság likvidálásának időpontját 1952-re tűzte ki.)³⁵⁰⁸

A sajtóban, propagandában, filmekben szinte tobzódott a kulákokkal szembeni gyűlöletkeltések.³⁵⁰⁹ A kulákok jelzői az újságokból: basaparaszt, zsíros paraszt, vastagnyakú, hájas tokájú, rosszindulatú, kegyetlen, becsstelen, kapzsi, pöffeszkedő, kizsákmányoló, élősködő, parasztnyúzó, reakciós, demagóg, csaló, csempész, feketéző, vesztegelő, dühödt, fondorlatos, arcátlan, alattomos, legelvetemültebb, leghitványabb, legaljasabb, szemérmetlen, népellenes, nacionalista, fasiszta, ocsmány, döghollók, a koreai gyermekgyilkosok bérencei, Titóék ügynökei, amerikai imperialisták bérencei, búzarejtegető,

³⁵⁰⁵ Rákosi Mátyás egyik beszédében az alábbi módon magyarázta el hallgatóságának, hogy ki kulák: „Amikor [...] nem elméletben, hanem gyakorlatban vetjük fel a kérdést, kiderül, hogy mindenki pontosan tudja, ki a kulák a falujában. Nemesak azt tudja, hogy bérese van, hogy kupeckedik, spekulál, uzsorás, kizsákmányoló. Pontosán tudja azt is, hogy ki az, aki a lányát nem engedi középparaszt fiához férjhez menni, vagy fiának nem engedi, hogy középparaszt lányát vegye feleségül [...]; ma a faluban mindenki tudja, hogy a kulákbálba kiket hívnak meg és kiket nem engednek be. Megvan az előre köszönés rangsora és száz más ismertetőjel, amelyeket a mi falusi elvtársainknak szintén tudni kell, elemeznie kell és akkor nem fogja eltéveszteni, hogy ki a kulák és ki nem az.” Lásd Rákosi Mátyás: Pártnak feladatai. In *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1955. 287.

³⁵⁰⁶ MNL-M-KS-276 f 52 cs. 4 ö.e.

³⁵⁰⁷ Gerő Ernő: *Harcban a szocialista népgazdaságért. Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1950. 411.

³⁵⁰⁸ Orbán (1972): i. m. 73., 88.

³⁵⁰⁹ Hírhedt példája ennek az *Aki a népnek vermet* és című diafilm, amelyben a kifejezetten a korábbi antiszemita karikatúrairodalomból ismert orral, nagy hassal, abnormálisan vékony, azaz munkához nem szokott karral ábrázolt „Sonkás Vendel” nevű kulák az éppen boszorkányként ábrázolt „Lapockánéval” szövetkezett össze. Lásd *Aki a népnek vermet* és. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya, 1951.

szabotáló, zugpálínkfőző, béresnyúzó, uzsoracséplő, gabonafekető, a dolgozó nép esküdt ellensége, rémhírterjesztő, pióca stb.³⁵¹⁰ Szóösszetételek egész tárházát alkották meg: kulákszabotázs, kulákkizsákmányolás, kulákfarsang, kulákhuncutság, kulákbefolyás, kulákdemagógia, kulákmesterkedés, kulákámítás, kulákharam, kulákrémhír, kulák-holló, kulák-kuvik, kulák-mese, kulákügyvéd, kulákbérenc, kulákbanda, kuláksereg stb.³⁵¹¹

A kulákokkal szemben alkalmazott „gazdasági” eszközök: a 13.000/1948. (XII. 28.) kormányrendelet a mezőgazdasági ingatlanok forgalmát engedélyhez kötötte, hogy a kulákok ne adhassák el birtokaikat. 1949-től lehetővé tették, hogy a parasztek földjüket az államnak ingyenesen felajánlják³⁵¹² [4.091/1949. (VI. 16.) kormányrendelet].³⁵¹³ 1953-ig 1,5 millió kat. hold földet „ajánlottak fel” az államnak. Ez 38 600 ember tulajdonától való megfosztását jelentette. Közülük körülbelül 20% volt kulák. Mivel a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok a sok elhagyott földet nem tudták megművelni, 600 ezer hektárnyi terület maradt parlagon. 1952-re odáig fajult a helyzet, hogy a helyi tanácsok nem vették át a felajánlott földet, hanem egy titkos kormányrendelet alapján megpróbálták röghöz kötni és földművelésre szorítani a megmaradt parasztságot.

Már 1948-tól kezdve elvették a kulákok bérelt földjeit. Gyorsított ütemben felmondták hiteleiket. Kizárták őket a falusi képviselő- és tűzoltótestületekből, az 1945 előtt alakult hitel-, fogyasztási, értékesítési és beszerző szövetkezetekből. Nem engedélyezték, hogy kulákokat vegyenek fel az újonnan alakult szövetkezetekbe (122.000/1948. KSZM rendelet). Még az apaállattartást is megtiltották nekik. Ezzel szemben 1952 őszétől, amikor drasztikusan lecsökkent az ország állatállománya, minisztertanácsi rendeletet adtak ki a kulákok állattartási kötelezettségéről.

Elvették a gépeiket, lakóépületeiket,³⁵¹⁴ gazdasági épületeiket.³⁵¹⁵ A kulákok eszközeinek elkobzása rendszerint úgy történt, hogy a termelőszövetkezetek kinézték maguknak a kulák házát, lovát, mezőgazdasági gépeit, és a hatóságok segítségével megszerezték maguknak. Olyan adó- és beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki rájuk, amit nem tudtak teljesíteni³⁵¹⁶ (természetbeni adók [búzaértékben vetették ki]: földadó, mezőgazdaságfejlesztési járulék; pénzben fizetett adók: házadó, vagyonadó, általános jövedelemadó, társadalombiztosítási hozzájárulás stb.). Adót kellett fizetniük a saját tulajdonú termelőeszköz, traktor, cséplőgép, egyéb gépek, berendezések és lovak után. Rendszeresen

³⁵¹⁰ Hankiss (1989a): i. m. 61.

³⁵¹¹ Závada (1986): i. m. 84. A pártaktivisták ilyen csasztaskákat, egyéb dalokat énekeltek: „Reszkessetek kulákok / Miénk lesz az élet / Tiétek a végzet / Kulákoknak nincs kímélet.” Idézi Kövér István: *Forradalom és megtorlás Vas megyében 1956–1960*. Szombathely, Vas Megyei Honismereti Egyesület, 1997. 50.

³⁵¹² Felmerül a kérdés, milyen lehetett a helyzete annak a parasztnak, aki „önként” felajánlotta földjét az államnak.

³⁵¹³ A kormányrendelet végrehajtásáról a 15003/1949. (VIII. 3.) FM rendelet gondoskodott.

³⁵¹⁴ Körülbelül 6500 lakóépületet vettek el tőlük.

³⁵¹⁵ Körülbelül 16 ezer gazdasági épületet vettek el.

³⁵¹⁶ Ha a kulák befizette az adóját, másnap kivették rá a dupláját. Volt, akinek már egyetlen tehene sem maradt, de továbbra is tejbeszolgáltatásra kötelezték. Elvették összes baromfiját, mégis tojásbeszolgáltatásra kötelezték.

előfordult az is, hogy a kulákokat kirendelték különféle ingyen elvégzendő közmunkákra (például a Heves megyei Tiszarúnán a kulákokkal separtették fel az utakat).

Mindezekkel az intézkedésekkel párhuzamosan kegyetlen tervet is alkalmaztak a kulákokkal szemben. Ennek hatékonysága érdekében Péter Gábor, az Államvédelmi Hatóság vezetője 1950. december 23-án parancsában elrendelte, hogy a „szabotázselhárító osztályon” belül addig működött mezőgazdasági alosztályt két alosztállyal működő önálló egységgé kell átszervezni. Az új osztály azt a feladatot kapta, hogy folytasson „operatív hálózati munkát” az „ellenséges tevékenység felderítésére és elhárítására a Földművelésügyi Minisztériumban,³⁵¹⁷ az állami gazdaságokban, a traktor- és gépállomásokban, a termelészövetkezeti csoportokban, a mezőgazdasági magánszektorban és különösképpen a kulákság körében”.

Az Államvédelmi Hatóság megyei alosztályain belül is mezőgazdasági alosztályokat szerveztek. Ezen alosztályok feladata volt „operatív hálózati munkával felderíteni és elhárítani az ellenséges tevékenységet a mezőgazdaság megyei csúcsszerveiben, az állami gazdaságokban, a traktor- és gépállomásokban, és különösképpen a kulákok körében”.

A szigorúan titkos, „H” jelű, „Csak vezetők részére!” jelzetű parancs a mezőgazdaság egészének rendőri felügyelet alá helyezését alakította ki.³⁵¹⁸ 1948 és 1953 között 40 ezer kulákot ítélték el valamilyen ürüggyel, főként közellátási vétség, áruhalmozás, zsizsikes búza beszolgáltatása, feketevágás stb. címén. Rendetlen udvarért, szabadon hagyott kutyaért vagy bármilyen kitalált vétségért olykor ugyancsak szabtak ki pénzbírságot. A bíróságoknak és egyéb hatóságoknak adott utasítások előírták, hogy kulákok esetén a lehető legsúlyosabb ítéletet kell kiróni. Így történhetett meg, hogy gyűjtogatás címén statáriumot hirdettek, és halálos ítéleteket szabtak ki.³⁵¹⁹ A kulákokat a lehető leghosszabb börtönbüntetésre ítélték.³⁵²⁰ Kulákok ezreit deportálták a hortobágyi, a tiszántúli és egyéb (például a kazincbarcikai) koncentrációs táborokba. (Ez utóbbi egészen 1956-ig működött.) Csak 1951–1952-ben 2869 szabadságvesztést, börtönbüntetést szabtak ki. Amennyiben pénzbüntetést, pénzbírságot róttak ki rájuk, akkor is a legtöbb esetben irreálisan magas összeget állapítottak meg. Például Tolna megye egyik községében

³⁵¹⁷ A Földművelésügyi Minisztériumban már lefolytattak egy 61 vádlottas koncepció per. Lásd Bacsoni Gábor: Négy törvénysértő per utóélete. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000; Timár János: Az FM-ügy története, 1949–1952. *Valóság*, 46. (2003), 3. 98.; Cseszka Éva: *Gazdasági típusú perek, különös tekintettel az FM-perre (1945–1953)*. Budapest, Gondolat – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszer, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2012. 53.

³⁵¹⁸ BM Ir. 070/1950. ÁVH. I. Biz.

³⁵¹⁹ Sipos András – Závada Pál: *Statárium. Dokumentumszociográfia a „gyűjtogató kulákok” pereiről*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1989; Kajári Erzsébet: Hajdúnánási „kulák-ügy” 1951-ben. In *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 209–230.; Irha Melinda: Kuláklíkvádálás az ötvenes évek elején. In Dobrossy István (szerk.): *Levéltári évkönyv XI*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2002. 285.

³⁵²⁰ Például 1952-ben a beadási könyvvel való manipulálásért három évet, a Szovjetunió gúnyolásáért egy évet, a tagosításhoz kapott csereföld megművelésének szabotálásáért egy évet, a tagosításkor kapott csereföld megművelésének szabotálásáért négy évet szabtak ki. 1953-ban feketevágású sertés húsának értékesítéséért üzérkedés címén két-három évet, kenyérnek a moslékba keveréséért négy évet szabtak ki.

az aratást egy-két nappal később teljesítő kulákat 40 ezer forint pénzbírsággal sújtották.³⁵²¹ 1951–1952-ben 167 ezer pénzbüntetést, pénzbírságot szabtak ki. 1950 és 1952 között csak beszolgáltatási vétségért 400 millió forint bírságot szabtak ki. Ez az összeg elérte az ugyanezen évben a mezőgazdaságra fordított fejlesztési összeg egytizedét.

A nagyobb „éberség” érdekében a kulákok esetében feljelentési kötelezettséget írtak elő, és aki azt elmulasztotta, azt is kegyetlenül megbüntették. Így fordulhatott elő, hogy 1951 és 1953 között egy kulákra átlagosan évente két bírói, ügyészi, rendőrségi vagy tanácsi eljárás esett.³⁵²²

Kádár János belügyminiszter iránymutatása szerint „ha valami történik a környéken, minden gazdag ember szoruljon. A falu rendjéért elsősorban a kulák, a lapuló nyugatos, a jegyző, a pap és a tanító felelős. [...] Ha a kulák megmozdul, éreznie kell a hatalom öklét! Figyelmeztetésben, kioktatásban kell részesíteni őket. [...] Minden eszközzel kell tudni ütni [...]”.³⁵²³ Kádár ezért a Belügyminisztérium Politikai Kollégiumának 1949. március 7-i ülésén utasításba adta Péter Gábornak, hogy állítsanak fel egy ávosokból, különleges verőlegényekből álló csoportot a kulákok terrorizálása érdekében. Így aztán több ilyen brigád is alakult.³⁵²⁴ Kádár János 1949. március 7-én, amikor az ávéházok új egyenruhát kaptak, így nyilatkozott: „Jobb a kulákat az új egyenruhájában [értsd: ÁVH-s egyenruhában] megverni, mert ez a magyarázásnak jobb módja. Az új egyenruha jelentősége abban van, hogy a fejlődésnek az irányát dokumentálja. [...] El kell érni, hogy a kulák reszkessen, a szegény örüljön, ha meglátja az új egyenruhát. A lapok nem fognak írni róla, de mi nem bánjuk, ha az emberek beszélnek.”³⁵²⁵

Még külön törvényi tényállást is kreáltak a termelészövetkezetek elleni izgatás címmel: „Büntettet követ el s két évtől tíz évig terjedhető börtönnel, hivatalvesztéssel és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével büntetendő az, aki a termelészövetkezeti csoport alakulását megnehezíti, megghiúsítja, a megalakult csoportot működésében akadályozza, vagy annak fennmaradását veszélyezteti” (2560/1949. kormányrendelet 1. §).

Az emberéletert, egzisztenciát, pénzt, időt és energiát nem kímélő terror és agitáció mégsem hozott olyan eredményeket, amilyeneket a korabeli propaganda sugallt. Az egyéni gazdaságok száma 1949 és 1953 között 1 630 000-ról 1 270 000-ra esett vissza.³⁵²⁶ Egyúttal nőtt az állami tartalékföldek területe. 1953-ra már több mint 1 millió kat. hold földet hagytak parlagon. A mezőgazdaságból elvándoroltak száma megközelítette a 300 ezret.

1949-ben az egyéni gazdaságok területe 11 536 000 kat. hold volt, négy évvel később már csak 6 908 800 kat. hold lett. A 25 holdnál nagyobb birtokok, tehát az úgynevezett kulákgazdaságok száma 1949-ben 47 200 (területük: 1 835 600 kat. hold). 1955-re ebben

³⁵²¹ Körülbelül fél évtizednyi átlagfizetés!

³⁵²² Szakács Sándor (1998a): i. m. 336.; Baják–Somogyi (2002): i. m. 66.

³⁵²³ BM Történeti Irattár: B. V. 150346 BM Politikai kollégiumi ülések anyaga, 1948. XII. 14.

³⁵²⁴ Gyarmati (2002b): i. m. 17.; Pünkösti (1996): i. m. 451.; Huszár (2001): i. m. 134.

³⁵²⁵ Kenedi (2000): i. m. 28.

³⁵²⁶ Nagy József: A paraszti migráció irányai és okai az ötvenes években. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1956-os Intézet – Osiris, 1995. 647.

a birtokkategóriában történt a legnagyobb visszaesés, hiszen a korábbi szám egyhatodára, 7100-ra csökkent, és területének 13,3%-a maradt meg.³⁵²⁷

Hiába vesztette el földjét, házát, gépeit, állatait a kulák, költözött el lakóhelyéről a városba, a hátrányos megkülönböztetés őt is és a családtagjait továbbra is mindenhová elkísérte.³⁵²⁸ Amikor a kuláknak minősített fiatalokat besorozták katonának, az Osztályhelyzetet Megállapító Bizottság munkaszolgálatra küldte őket, ahol nem adtak fegyvert a kezükbe, és nehéz fizikai munkát kellett végezniük.³⁵²⁹

1956 után különböző deklarációk születtek a kulákokkal szemben folytatott diszkrimináció felszámolásáról, de ez a valóságban nem történt meg. Semmilyen kárpótlást nem kaptak, sőt például a járási tanács egy szigorúan titkos leiratában utasította a helyi apparátust, hogy a megadott szempontok szerint és a korábbi listák alapján állítsa össze azoknak a névsorát, akik 1958-ban is kuláknak minősíthetők: „A munka zavartalan viteléhez szükséges, hogy a kulákokat illetően is kellő tájékozottsággal rendelkezünk. Ennek érdekében felhívom, hogy a kulákoknak tekinthető személyekről készítsen névsort és azt két példányban hozzám terjessze be. A kimutatást a »Titkos« jelzés alatt címemre küldje.”³⁵³⁰

Minden kényszer, fenyegetés, terror ellenére a termelőszövetkezetek szervezése csak nagyon lassan haladt. 1953-ra a termelőszövetkezetekbe belépett családok száma nem érte el az összes mezőgazdaságból élő család 20%-át (230 ezer állt az 1,3 millióval szemben).³⁵³¹ Ezek a termelőszövetkezetek is nagyon rosszul működtek. A téészesítés valódi támogatók nélkül, de apparátussal, szervezőkkel, elnökökkel, tagokkal, agronómusokkal, tanácselnökökkel, párttitkárokkal, tervezéssel, begyűjtési szervezettel, gazdálajstrommal, földnyilvántartással, ellenőrökkel, rendeletekkel, utasításokkal és sok ezernyi mással együtt sem működött.

A magántulajdonosi autonómia és a tulajdonosi érdekek felszámolásával a birtokuktól, termelőeszközeiktől megfosztott parasztok nem társtulajdonosokká, hanem bér-munkásokká váltak. A falusiak ezért általában idegenkedtek a termelőszövetkezetektől. Önkéntes belépésről szinte csak az agrárproletárok esetében lehetett szó, akik máshol nem is tudtak volna elhelyezkedni. Így a különösen 1949 végéig létrehozott mintegy 1300 termelőszövetkezet (illetve termelőszövetkezeti csoport) átlagos létszáma csak 27 fő volt, és átlagterületük 232 hold. Ezek falusi nincstelenek és törpebirtokosok növénytermelő társulásaként működtek, és alig rendelkeztek állatállománnyal. Például az 1949 októberében Csökmön alapított Kossuth Termelőszövetkezet egyetlen pár lófogattal kezdte meg

³⁵²⁷ Valuch Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Argumentum – 1956-os Intézet, 2006a. 117.; *Kulákgazdaságok 1952. év végén*. A KSH jelentése. MG. 1/1953. (1953. március 19.).

³⁵²⁸ Titkos határozat a kuláklistáról és a kulákság elleni harcról (1953. március 4.). Közli Izsák (1998a): i. m. 181–185.

³⁵²⁹ Honvédelmi Minisztérium Vezérkara 05360/HVK Hadkieg. 1951. sz. rendelet.

³⁵³⁰ 3/1958. Eln. Kulákok névsora. Járási leirat, 1/1958. Eln. Melléklet az 1/1958. Eln.sz-hoz.

³⁵³¹ *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955* (1957): i. m. Jellemző a korabeli politikai propagandára és újságírásra, hogy aki csak a hivatalos hírközlésre hagyatkozott, azt hihette, az egész mezőgazdaságot kollektivizálták.

a talajmunkát. Hiányzott a szaktudás és a felszerelés is. Részben állami tartalékokból, részben hitelek révén jutottak – a tényleges szükségleteikhez képest jóval kisebb mértékben – gépekhez, földhöz, állatokhoz.³⁵³²

A következő években anélkül, hogy az addig létrehozott csoportokat életképessé tették volna, tovább erőltették a téeszésítést. Ennek révén 1953 közepére – amikor már nyilvánvalóvá vált a kollektivizálás kudarca – 5224 termelőszövetkezet működött.

A kollektív gazdaságoknak – átmenetileg – három formáját alakították ki. Az első a legkezdetlegesebb forma, a Termelőszövetkezeti Csoport (téeszcsé) volt.³⁵³³ Ennek tagjai csupán a legfontosabb talaj-előkészítő munkálatokat végezték közösen, közös táblában és egyeztetett vetésforgó alapján. A második forma, a későbbi szövetkezet elődje, az egyénileg termesztett termékek összeadására és újraelosztására alapult. A harmadik forma, a valóságos termelőszövetkezet minden tekintetben teljes tulajdonközösséget és közös munkavégzést kívánt megvalósítani.

1955-re megszűnt az első és a második típus, és helyükbe az egységes termelőszövetkezetek léptek. Nyilvánvaló, hogy az újonnan létrehozott „szocialista jogi személy” csak bitorolta a szövetkezet nevet. (A szovjet típusú propaganda előszeretettel használta az orwelli „újbeszél” nyelvet.) Nem a Magyarországon már nagy hagyományokkal rendelkező, kereskedelmi társaságként működő szövetkezeteket erősítették, illetve szerveztek újakat, hanem éppen ellenkezőleg, megszüntettek minden korábbi föld-, tej-, fogyasztási stb. szövetkezetet. Ugyanígy felszámolták a paraszti érdekképviselőket (köztük az agrárérdekeket képviselő pártokat is), a jól működő olvasóköri mozgalmakat, kulturális szervezeteket, falusi egyesületeket, amelyek korábban együttműködtek a szövetkezetekkel.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetet az állami vállalathoz közelítették. Természetesen soha nem felejtették el hangsúlyozni, hogy az állami vállalatoknál alacsonyabb rangú a szövetkezet, mert nem „össznépi”, hanem csak „csoporttulajdonként” működik. Azt is elmondták, hogy ez csak egy átmeneti állapot, mert a kommunizmusban minden állami tulajdon lesz.

A kiadott „mintaszabály”³⁵³⁴ a szovjet kolhozalapszabály alapján készült. A mintaalapszabály csak nevében volt minta, valójában attól eltérni nem lehetett (különösen 1953-ig). A legtöbb termelőszövetkezet egyszerűen szó szerint átvette.³⁵³⁵ Eszerint a belépés „önkéntes”. A belépőknek valamennyi tulajdonukban vagy használatukban levő földet és termelőeszközt, igásállatot be kellett adniuk a termelőszövetkezetbe. Ha a tag a belépését megelőzően az igásállatait eladta, akkor az eladási ár 15%-át kellett befizetnie. A tag saját és családtagjai szükségleteire egy tehenet, egy növendékmarhát,

³⁵³² Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekvéonyesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, Napvilág, 2001. 15.

³⁵³³ Akkoriban az emberek a téeszcsét „továbbszolgáló cselédek”-ként emlegették.

³⁵³⁴ A 133/1951. MT sz. és a 205/1950. MT sz. rendelet alapul vételével, 1001/1951. számon minisztertanácsi határozat felhatalmazása alapján 18.010/1951. FM sz., törvényes rendelettel (sic!) megállapított szöveg.

³⁵³⁵ Erdei Ferenc – Enese László – Kalocsay Ferenc: *Üzemi szervezet és üzemi vezetés a szocialista mezőgazdaságban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1966. 132.

egy kocát szaporulatával, öt juhot vagy kecskét, korlátlan számú baromfit, házinyulat és méhet, továbbá a család szükségletéhez mérten egy-két házi sertést tarthatott. Ha a tagnak a háztáji gazdálkodáshoz igásállatra volt szüksége, akkor azt a termelőszövetkezet kedvező feltételek mellett bocsátotta a rendelkezésére.

A termelőszövetkezetből kilépni csak három évvel a belépést követően volt lehetséges. Bár az alapszabály szerint a termelőszövetkezet tábláján túl lévő részekből lehetett kiadni, 1953 előtt a föld kivitele nem volt jellemző. Amennyiben megszűnt egy szövetkezet, akkor sem adták vissza a földet a volt tulajdonosoknak.

A megalakult szövetkezetek szerteszét heverő parcellákból álltak, amelyeken lehetetlen volt a nagyüzemi gazdálkodás. Ezért a termelőszövetkezetek (állami gazdaságok is) 1956-ig szinte évről évre tagosítottak.³⁵³⁶ Ezeket a földrendezéseket úgy végezték el, hogy a település határának legjobb területeire cserélték a termelőszövetkezet földjét. A magángazdálkodáshoz a gazdálkodó parasztok továbbra is a rosszabb minőségű földeket kapták. Az egyéni termelők átlagosan 15-20%-kal rosszabb minőségű és 58%-kal távolabbi földeket kaptak. Ráadásul a tagosítást akár minden évben folytathatták, ha újabb 20 tag lépett be, vagy az állami gazdaság területe 400 kat. holddal bővült. Az egyéniileg gazdálkodó csak azt látta, hogy minden évben máshol jelöltek ki neki földet. Így lelkiismeretes munkát nem is tudott végezni. A talajjavítás, trágyázás fölöslegessé vált. 1953-ra 2280 községben zajlott le a tagosítás. Ebből 1106 községben egyszer, 850-ben kétszer, 243-ban háromszor, 52-ben négyszer, 6-ban ötször volt tagosítás. Ennek során mintegy 4 millió kat. hold föld, tehát az ország mezőgazdasági földterületének egy-negyede cserélt gazdát.

A Magyar Dolgozók Pártjának vezetése 1949 tavaszán úgy döntött – akárcsak a Szovjetunióban –, hogy a mezőgazdasági nagygépek nem kerülhetnek termelőszövetkezeti tulajdonba. Új traktorokat, cséplőgépeket sem vehetnek. Termelőszövetkezeti tulajdonban csak egyszerűbb fogatos eszközök és az állattenyésztés takarmány-előkészítő gépei lehetnek. A pártvezetés a kollektivizálás élcapatának szerepét szánta a gépállomásokon dolgozó munkásoknak és technikusoknak, s megkívánta tőlük, hogy a politikai munkának legalább annyi energiát szenteljenek, mint a szűken vett termelőmunkának. A gépállomások azonban lekezelően foglalkoztak a parasztokkal. Mivel állami órabért kaptak, felületesen és hanyagul dolgoztak. A gépeket nem tudták vagy nem akarták karbantartani.

Az állami gépmonopólium révén kiszolgáltatott helyzetbe kerülő termelőket a gépállomások irányíthatták, ellenőrizhették. Emellett elvonták a termelőszövetkezetek jövedelmének egy részét, hiszen szolgáltatásaikat meglehetősen drágán végezték. A gépállomások telephelyeinek kijelölésénél nem végeztek üzemgazdasági számításokat. Az elsődleges szempont az volt, hogy hol állnak rendelkezésre gépállomási célra a legegyszerűbben alkalmassá tehető épületek. Az állomásokat ezért igen gyakran a volt nagybirtokok majorjaiban, központjaiban helyezték el, amelyek azonban sokszor a kiszolgált körzet középpontjában feküdtek. Nagyon kevés traktorral, kombájjnal, cséplőgéppel

³⁵³⁶ 15.010/1949. (181) FM rendelet a mezőgazdasági ingatlanok tagosításáról.

rendelkeztek. Ráadásul a gépek beszerzésekor nem vették figyelembe a helyi talajviszonyokat. Az alkatrészhiány, üzemanyaghiány, valamint a hibák miatt sok volt a leállás.

1951 végén a termelőszövetkezetekkel és állami gazdaságokkal együtt átszervezték a gépállomásokat is. Növelték az igazgató hatáskörét és felelősségét, és – fontos változtatásként – bevezették azt a szovjet megoldást, amely szerint a traktorosokat ezentúl a termelőszövetkezetek fizették, amelyeknek szabályos tagjai lettek. Ennek megfelelően a teljesítményük szerint részesedtek a közös jövedelmekből. Ugyancsak szovjet mintára minden gépállomás élére politikai igazgatóhelyetteset neveztek ki. Ezek az új funkcionáriusok közvetlenül függtek a gépállomások megyei politikai csoportjától, ezek pedig a „gépállomások politikai osztályának” voltak alárendelve, amely a mezőgazdasági minisztérium egyik osztálya volt. Ezek feladata volt a nevelőmunkának, vagyis a szó szoros értelmében vett propagandának az irányítása a gépállomásokon és a szövetkezetekben.

Magyarországon további felügyeleti formával próbálták erősíteni az ellenőrzést. „Mozgó ellenőrző bizottságokat” hoztak létre, amelyek felkeresték a termelőszövetkezeteket, hogy megfelelően felkészültek-e a szántásra, vetésre, aratásra. Ellenőröket állítottak a cséplőgép mellé, hogy biztosítsák a kicsévelt gabona állami raktárakhoz való szállítását.³⁵³⁷

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is a közvetlen tervutasítás vált uralkodóvá. A lebontott tervek elvileg a tanácsokra, a felvásárló szervezetekre voltak kötelezők, de a termelőszövetkezetek saját terveket a helyi pártvezetés és tanács jóváhagyása nélkül nem készíthettek. Míg az állami vállalatokat a kötelező tervmutatók rendszerével igazgatták, addig a mezőgazdaságban gyakorlatilag két szabályozó eszközt alkalmaztak: a kötelező beszolgáltatást és a vetéstervek rendszerét. Ezeket az előírásokat is a helyi, megyei, illetve községi hatóságok ellenőrizték.

A szövetkezeti alapszabály nem biztosította a tagok számára a munkaminimumot, nem garantálta a jövedelmet. A szövetkezeti tagnak még arra sem volt joga, hogy önkéntes társadalom- és nyugdíjbiztosítást kössön. A közösben végzett munka díjazása munkaegység alapján történt, a maradékelv szerint. A termelőszövetkezetek egy részében a munkadíjakat pénzben állapították meg, másik részében pedig a jóváírt munkaegységeket számolták el pénzben. Az 1022/1951. MT rendelet azonban kimondta, hogy a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás korábbi rendszerével fel kell hagyni, és már ebben az évben át kell térni a munkaegységrendszerre.

A munkaegység egyrészt a különféle munkák mértékegysége, másrészt pedig a teljesített munka értékelési egysége is volt, amelynek alapján a tagsági jövedelmet megállapították. A jóváírható munkaegység meghatározásakor két alaptényezőt kellett összevetni: egyrészt azt, hogyan csoportosították a különböző munkafajtákat (növénytermelés,

³⁵³⁷ Honvári János: A gépállomási hálózat kiépítése 1948–1952 között. *Agrártörténeti Szemle*, 44. (2002a), 1–2. 65.; Honvári János: A gépállomások helye és szerepe a mezőgazdaság állami irányításában az 1950-es években. *Századok*, 136. (2002b), 1. 51.; Honvári János: A mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumának kialakulása. *Századok*, 138. (2004), 1. 39.

állattenyésztés stb.), másrészt a napi teljesítménynormát.³⁵³⁸ A korábban a saját birtokán kora reggeltől késő estig dolgozó parasztember – aki híres volt kötelességtudásáról, kitarásáról, most tulajdonától megfosztva, brigádba beosztva is ellátott egy részfeladatot napi munkadíjban – elvesztette érdekeltségét, csak a napi kötelező munkaidőt kellett letudnia. Ennek következtében a termelőszövetkezetek termésátlaga szinte minden növényfajtnál alacsonyabb lett, mint az egyénileg dolgozó parasztoké. Az a paraszt, aki saját földjén csodát művelt, most hanyagul végezte a feladatait. A tsz-tagok életszínvonala a kollektivizálás után hosszú időre visszaesett. A nincstelen agrárproletárok, törpebirtokosok ezzel szemben azzal az illúzióval léptek be a termelőszövetkezetbe, hogy ott biztosabb és jobb megélhetést találnak. Kezdetben úgy tűnt, hogy ez a reményük meg is valósulhat, hiszen a föld nagyobb részét ingyen kapták az államtól, a gépi munkát a gépállomások végezték, sőt eleinte még némi állami támogatást is kaptak. Ahogy azonban a kulákokat és a középbirtokosokat megfosztották földjeiktől, sokasodtak a problémák. Egyrészt át kellett venniük és meg kellett volna művelniük ezeket a földeket is, másrészt az állam tőlük akarta megszerezni azt a termést, amit korábban a kisgazdaságok biztosítottak. Eleinte a termelőszövetkezetek még az egyéni gazdaságokhoz képest jóval kedvezőbb feltételek mellett teljesíthették a begyűjtési és adóterheiket. 1952-re azonban a termelőszövetkezetek terhei is megnövekedtek. Így a termelőszövetkezeti tagok, illetve családjaik pénzjövedelme 20%-kal csökkent 1949-hez képest.³⁵³⁹

A termelőszövetkezetek eredménytelenségének másik lényeges oka a vezetés hozzá nem értése és tapasztalatlansága volt. A termelőszövetkezetek élére többnyire megbízható, de hozzá nem értő elnököket neveztek ki. Ráadásul a különböző gazdaságirányítási szervek, valamint párt- és tanácsi szervek folyamatosan belenőttek a gazdálkodás menetébe. Az irracionális tervek, utasítások odáig mentek, hogy a magyar éghajlati viszonyokhoz nem való növényeket is megpróbáltak termesztetni.³⁵⁴⁰ A termelőszövetkezetek ezért ráfizetésesnek bizonyultak, a tsz-tagok anyagi helyzetéről még a korabeli párttörténetírás is lesújtóan nyilatkozott: „A termelőszövetkezetben végzett munkából származó jövedelem most már a hajdan legszegényebb embereket sem elégítette ki.”³⁵⁴¹

A Nagy Imre által meghirdetett 1953. július 4-i kormányprogram és a hozzá kapcsolódó egyes intézkedések (szám szerint 45) segíteni kívántak a termelőszövetkezeti tagok akkorra már drámaivá vált helyzetén. Biztonságosabbá, kiszámíthatóbbá akarták tenni az állammal szembeni kötelezettségek teljesítését és növelni a termelési kedvet. Már július közepén 10%-kal csökkentették a termelőszövetkezetek beadási kötelezettségét. Szeptemberben 50%-kal felemelték a beszolgáltatott bor árát. Törölték a hiteltartozásokat,

³⁵³⁸ Varga Zsuzsanna (2001): i. m. 14.

³⁵³⁹ Varga Zsuzsanna (2001): i. m. 12–15., 30–38.

³⁵⁴⁰ Szovjet példák másolása révén elkezdték termesztetni a gumipitypangot, gyapotot, narancsot, citromot stb. A költségek nem számítottak, például a gyapotültetvényeket füsttel próbálták védeni az elfagyástól, de még a tábla szélén, közvetlenül a tűz mellett levő növények is elfagytak.

³⁵⁴¹ Balogh Sándor – Szabó Bálint (szerk.): *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Budapest, Kossuth, 1978. 196.; Simó Tibor: *Érdekérvényesítés a termelőszövetkezetek formális és informális szervezésében*. Budapest, Szövetkezeti Kutató Központ, 1981.

illetve bizonyos kölcsönök visszafizetésének a határidejét meghosszabbították. A háztáji földek területét 1 kat. holdra emelték. A gépállomások díjtételeit leszállították, és ingyenessé tették az állategészségügyi ellátást.

A magyar parasztság a legnagyobb örömmel az erőszakos kollektivizálás és tagosítás megszüntetését fogadta, valamint annak bejelentését, hogy ha a tagság úgy határoz, a termelőszövetkezetek feloszthatók, és a tagok bevitt földjei és termelőeszközei szabadon kivihetők³⁵⁴² (1953. december 10.). Természetesen a tagokra eső adósság hányadát ki kellett fizetni. Annak ellenére, hogy a kilépőkkel szemben rendkívül méltánytalanul jártak el (földjüket nem kapták vissza, hanem rossz minőségű, senkinek nem kellő földet adtak ki nekik, tartozásokat terheltek rájuk, megemelt beadási hátralékot kellett fizetniük),³⁵⁴³ mégis sokan kiléptek. 1953 őszén megkezdődött a termelőszövetkezetekből való menekülés. Fél esztendő alatt majdnem egyhatedével – földterületük közel egy-negyedével s tagságuk mintegy harmadával – csökkent a közös gazdaságok száma. 5224 termelőszövetkezetből és termelőszövetkezeti csoportból 1953-ban 688, 1954-ben 225 oszlott fel. A 376 ezres taglétszám már 1953-ban 20 ezerrel csökkent. Hamarosan közel 200 ezer új magángazdaság látott neki a termelőmunkának.

A Nagy Imre-féle reformszárny gyengülésével és a keményvonalas politikusok pozíciójának erősödésével már 1954-ben nehezíteni kezdték a termelőszövetkezetekből való kilépést. Előírták, hogy a szavazásra jogosultak négyötödének részt kell venni a kifejezetten ebből a célból összehívott közgyűlésen, és legalább kétharmados többséggel, név szerint kell megszavazni a feloszlatast úgy, hogy ilyenkor mindenkinek alá kellett írnia a közgyűlés jegyzőkönyvét. Mindemellett, ha legalább 10 tag a termelőszövetkezet további működése mellett döntött, akkor valamennyi tag egyéni kilépőnek minősült, e minősítés minden következményével együtt. A közgyűlés feloszlatast határozatát a földművelésügyi minisztérium hagyhatta jóvá. Ennek külön feltételül szabták az őszi betakarítás és vetés elvégzését. Nem lehetett felosztani a „törzstenyészetet”, a közös épületet és mindazt, amit egyéb, formailag jogszerűnek látszó ürüggyel nem akartak a tagoknak visszaadni.

Nagy Imre bukása után majdnem minden újrakezdődött. Párthatározatot hoztak arra vonatkozóan, hogy a termelőszövetkezetek szervezése terén véget kell vetni az „egy helyben topogásnak”, ismét „irányt kell venni” a tsz-ek „számszerű fejlesztésére”. Újra hangoztatták: „A mezőgazdaság szocialista átszervezése éles és egyre erősödő osztályharcban megy végbe.” A termelőszövetkezetekből kilépőket „vándormadaraknak” nevezték, és megfenyegették: „a termelőszövetkezet nem átjáróház.” Kimondták: „vissza kell állítani az alapszabályoknak azt a korábbi rendelkezését, hogy a termelőszövetkezetekből való kilépési engedélyt csak a belépéstől számított három év eltelte után lehet a közgyűléstől kérni.” Megerősítették: „A kötelező beadás hazánkban nem ideiglenes rendszabály, hanem gazdasági rend szerinti állandó és jellegzetes vonása, amely a szocializmusban

³⁵⁴² Szakács (1998c): i. m. 18.

³⁵⁴³ A taglétszám szerinti adósság 150%-át kellett kifizetni.

is fennmarad.” Azt is elhatározták, hogy 1955 őszén 60 ezer fővel kell emelni a szövetkezeti családok számát.³⁵⁴⁴

Az újrakezdett kampányban 617 termelőszövetkezetet szerveztek 76 ezer taggal, és 219 új „termelőszövetkezeti községet” kreáltak. (Így nevezték azokat a községeket, amelyekben a falu egészét szövetkezetbe kormányozták.) A következő évre tervezték az igazi „áttörést”, de a kényszerszövetkeztetés programja összeomlott. A negatív következmények így nem maradtak el. Az 1955-ös jó gabonatermés után 1956-ban gabonabehozatalra szorult az ország.³⁵⁴⁵

A szovjet mezőgazdasági politikában Sztálin halála után megindult reformok, valamint a SZKP XX. kongresszusa határozatainak hatására a kormány újra a termelőszövetkezeteknek kedvező döntéseket igyekezett hozni. Megengedték a tsz-eknek, hogy az adottságaikhoz igazítsák a munkaszervezési és a munkajavadalmazási formákat. Javasolták a havi előlegfizetést az összes pénzjövedelem 15%-áig, az állami begyűjtésre előlegként kapott pénzösszegek 50%-áig, valamint azoknak a kolhoztagoknak a kiegészítő bérezését, akik több terméket állítanak elő a tervezettnél.³⁵⁴⁶ Mivel a termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok szétszórtnak, egyes kormányrendeletekben, határozatokban és mintaalapszabályokban voltak megtalálhatók, a Minisztertanács fel szólította az igazságügy-minisztert és a földművelésügyi minisztert, hogy egy éven belül terjesszenek elő egy törvényjavaslatot [1.088/1956. (IX. 4.) MT határozat]. A javaslat el is készült, de soha nem léptették hatályba.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején a gyűlölt és idegenből jött tanácselnökök, tanácsbírák, termelőszövetkezeti elnökök, párttitkárok, végrehajtók, rendőrök elmenekültek, a termelőszövetkezetek pedig feloszlottak.³⁵⁴⁷ A beszolgáltatást kétszer is eltörölték: először Nagy Imre kormánya, majd a Kádár-kormány is (1956. évi 21. tvr.). A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mindent megtett, hogy valamelyest maga mellé állítsa a parasztságot. Ezért az 1956. november 27-én kiadott felhívásában³⁵⁴⁸ elítélte az „előző évek hibás mezőgazdasági politikáját”, az „erőszakos termelőszövetkezeti szervezést”, a „zaklatás jellegű tagosítást” és „mindazokat a módszereket, amelyek alkalmazása következtében évekre visszaesett a magyar mezőgazdaság”. Olyan szövetkezeti törvény megalkotását ígérték, „amelyik kimondja, hogy a dolgozó parasztok maguk válasszák meg a szövetkezeti formát, maguk határozzák meg a szövetkezet működési szabályát és maguk döntenek a jövedelemelosztás módjáról”. A gyanúsán jó ígéretek egyfajta alátámasztásaként a kormányfelhívással egy időben kiadták a földművelésügyi miniszternek a termelőszövetkezetekből való kilépést és a termelőszövetkezet feloszlását

³⁵⁴⁴ Orbán (1972): i. m. 147.

³⁵⁴⁵ Szakács (1998c): i. m. 19.

³⁵⁴⁶ Varga Zsuzsanna (2001): i. m. 18.

³⁵⁴⁷ *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955* (1957): i. m. 236.

³⁵⁴⁸ Vö. Kádár János 1956. november 11-i rádióbeszédében megmagyarázta a kormány politikáját: „A kormány a parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását, tehát a szövetkezetek fenntartásának, alakításának, valamint a szövetkezés formájának megválasztását. [...] A kilépés módjáról a földművelésügyi miniszter külön intézkedik.”

szabályozó utasítását (65/1956. FM utasítás). Emellett differenciálás nélküli támogatásról biztosították a szövetkezeteket és a gazdaságokat.³⁵⁴⁹ Ennek révén tovább csökkent a termelészövetkezetek száma. 1956 végén a parasztságnak alig 6%-a volt tsz-tag. Kádár János szerint „annyi szurony Magyarországon, de a Szovjetunióban nincs, amivel lehetséges volna” ezt a folyamatot megállítani.³⁵⁵⁰

A parasztgazdaságok száma viszont újra megnőtt, s csak néhány százalékkal maradt el az 1949. évitől. Igaz, ehhez a jelentős birtokelaprózódás is hozzájárult. A kistermelés részesedése az összes mezőgazdasági termelés bruttó értékéből 1956-ban 71%-ra, 1957-ben 80%-ra nőtt. A nettó teljesítmény pedig 82%-ról 87%-ra növekedett, míg a szövetkezeteké bruttóban 9,5%-ról 4,8%-ra, nettóban 9%-ról 3,7%-ra esett vissza. A mezőgazdasági termelés – a kisparaszti gazdaságok megerősödése révén – 1957-ben haladta meg először a II. világháború előtti szintet.³⁵⁵¹

A birtokmaximumról szóló 1957. évi 9. törvényerejű rendelet kiadása arra engedett következtetni, hogy a pártvezetés meghatározott korlátok között hosszabb távon számol a magángazdaságokkal (Lengyelországhoz hasonlóan). Ez ugyanis arról rendelkezett, hogy magánszemély tulajdonában, a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonával együtt, a föld minőségétől függően, legfeljebb 20-25 kat. hold mező- és erdőgazdasági földterület lehet. (A törvényerejű rendelet nem volt visszaható hatályú, tehát a meglévő földbirtokokat nem érintette.) A tulajdonszerzés szempontjából a magánszemélyek mezőgazdasággal élethivatásszerűen és nem élethivatásszerűen foglalkozó kategóriáit állapította meg. A mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozók legfeljebb 5 kat. hold földet szerezhettek, míg a másik körbe tartozók legfeljebb 1 kat. hold szerzésére voltak jogosultak. A föld tulajdonjogának megszerzése szempontjából az 1 kat. hold erdő vagy termőszőlő, illetve gyümölcsös 5 kat. hold mezőgazdasági ingatlannak felelt meg. Amennyiben a földtulajdonos mező- és erdőgazdasági ingatlanának területe öröklés útján a meghatározott mértéket meghaladta, akkor az ezt meghaladó földterületet az állam megvásárolhatta.

Az 1957. évi 10. és 52. törvényerejű rendelet kártalanítást ígért azoknak a tulajdonosoknak, akiket törvényellenesen fosztottak meg a földjeiktől. A kártalanításnál a Rákosi-korszak kategóriáit vették alapul. A dolgozó paraszt 10 kat. hold, a dolgozó kisember (mezőgazdasággal nem foglalkozó személy) 1 kat. hold ingatlanra tarthatott igényt, tekintet nélkül arra, hogy hány kat. hold földjüket vette el tőlük jogellenesen az állam. Ezért a 10, illetve 1 kat. holdat is csak akkor lehetett visszaadni, ha ezzel az összes földbirtok nem haladta meg a földbirtokminimumot.

A jogszabály valódi jogpolitikai szándéka abban a rendelkezésben érhető tetten leginkább, amely kimondta, hogy ha a községben 25 kat. holdnál kisebb, szétszórót csereingatlan nincs, senkit sem lehet kártalanítani. A magántulajdon sérelmére – az állam

³⁵⁴⁹ Szakács Sándor: A „Kádár-korszak” gazdaságtörténetének néhány kérdése. In Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Az 1956-os Intézet évkönyve IV. 1995.* Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 53–54.

³⁵⁵⁰ Soós (1997): i. m. 715.

³⁵⁵¹ *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955* (1957): i. m. 102.; Baják–Somogyi (2002): i. m. 89.

által is elismerten – jogellenesen létrehozott nagyüzemi tábla ténye a tulajdonjogot nem létezővé tette.

A kártalanítás szempontjából meghatározott harmadik alanyi kategória az úgynevezett „nem dolgozó kisemberek köre”, amely semmiféle kártalanításra nem volt jogosult. A vissza nem igényelt és a vissza nem adott földet államosították, és a károsultaknak semmiféle pénzbeli kártalanításhoz nem volt joguk.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc utáni konszolidáció érdekében tett ígéretek és engedmények időszakának az újabb moszkvai instrukciók vetettek véget. A szocialista országok ugyanis ekkor kezdték meg a „kommunizmusba való átmenet” korszakának az előkészítését. Kínában ekkor került sor a „nagy ugrásra” a népi kommunák mozgalmával egyetemben. Ekkor dolgoztak ki grandiózus terveket a Szovjetunióban. A szocialista országok – a Gomulka vezette Lengyelországot kivéve – követték az új irányvonalat. A kényszerszövetkeztetés elsőször 1958 végén Bulgáriában fejezték be, majd 1960-ban Csehszlovákiában, Albániában, a Német Demokratikus Köztársaságban, végül 1962-ben Romániában.³⁵⁵²

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának a mezőgazdaság kollektivizálásával kapcsolatos határozatát 1957 júliusában tették közzé. A feltételezhető paraszti ellenállás miatt ekkor még hosszú viták után,³⁵⁵³ hosszabb távú elképzelésként vázolták fel a szövetkeztetés tervét. 1958. december 7-én elfogadott határozatában a Központi Bizottság már egyértelműen a minél gyorsabb kollektivizálást határozta el,³⁵⁵⁴ és célul tűzték ki, hogy három év alatt végre kell hajtani a szövetkeztetést. A pártvezetés kimondta, hogy 1956–1957-ben kiadott nyilatkozataik és intézkedéseik csak taktikai lépések voltak. Többek között azért is, hogy a parasztság szabadon választhassa meg gazdálkodásának a módját. Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának december 5-i ülésén történt felszólalásában kijelentette, hogy a szervezés csak erőszakkal valósulhat meg. A parasztság ezt önként nem fogja elfogadni.³⁵⁵⁵

A Központi Bizottság határozata értelmében mintegy félezer tapasztalt pártkádert küldtek vidékre,³⁵⁵⁶ hogy párttitkárként, termelőszövetkezeti elnökként vagy tanácselnökként irányítsa a kampányt. A falvakban a pártszervezetek és tanácsok 20-40 fős, úgynevezett szövetkeztfejlesztési bizottságokat állítottak fel. Ezeknek addig kellett

³⁵⁵² Romániában 1957 elején olyan brutálisan kezdték el a kollektivizálást, hogy a párt végül is kénytelen volt egy időre felfüggeszteni a szövetkezetek szervezését. Lásd Oláh Sándor: *Csendes csataév. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, TLA Közép-Európa Intézet, Pro-Print, 2001. Vö. MNL OL M-KS 288. f. 32/1958/15. ö. e. Politikai és gazdasági helyzetkép a Román Népköztársaságról. 1958. január.

³⁵⁵³ Sipos Levente: Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról (1956–1958). *Múltunk*, 36. (1991), 2–3. 197.; Varga Zsuzsanna: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In Halmos Károly et al. (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég, 2009. 463..

³⁵⁵⁴ MNL OL M-KS 288. f. 4/20-21. ö. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1958. december 7-i üléséről.

³⁵⁵⁵ Soós (1997): i. m. 718.

³⁵⁵⁶ Mindezt a Rákosi-korban funkcionáriussá vált apparátus végezte el, amely a megtorlás idején stabilizálta a helyzetét, és ezért a „munkáért” dupla fizetést kapott.

működniük, míg a község szövetkezeti faluvá nem alakult. A szövetkezetesítésben élenjáró falvaknak jutalmat ígértek. Azzal lelkesítették őket, hogy iskolákat, kultúrházakat, fürdőket fognak építeni. Kiépítik az elektromos hálózatot, javítják a közlekedést és az áramellátást, a lakásépítéskor kölcsönt adnak stb.

Az agitátorok a fizikai és a lelki terror minden, már korábban is kipróbált eszközét alkalmazták, de az erőszaktól sem riadtak vissza. Ö. Kovács József összegyűjtötte az erőszakos cselekmények típusait: a szülőket gyermekeikkel zsarolták, éjszakai razziák, letartóztatások, házkutatások, különböző kínzások gumibottal, egyéb eszközökkel, nők, gyermekek fenyegetése, megalázása, ruhájuk letévése stb.³⁵⁵⁷ A rendőrségi készültség a kollektivizálás egész időszakában folyamatosan érvényben volt.³⁵⁵⁸ Néha azonban az is elegendőnek bizonyult, hogy a gazdákat emlékeztették a Rákosi-korszak módszereire, de ígéretekből sem volt hiány. Az ellenkező parasztok jövedelmét elvonták, gazdálkodását lehetetlenné tették. Korlátozták a föld adásvételét, megszüntették a kisgazdaságok telekkönyvezését. A gazdákat sok helyen választás elé állították: vagy szerepet vállaltak a termelőszövetkezetben, vagy a tagosítás révén földjeiket távoli, rossz minőségű földekre cserélik.³⁵⁵⁹

Az újfajta taktika hatásos eszköznek bizonyult, mert nem elsősorban a feltételezett szövetségesnek tartott falusi szegényeket próbálták mozgósítani a kulákokkal szemben (ez korábban sem sikerült), hanem a tekintélyesebb gazdákat igyekeztek rávenni, hogy a többiek az ő példájukat kövessék.³⁵⁶⁰ A szövetkezetesítés hatásossága azonban leginkább

³⁵⁵⁷ Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall, 2012. 364.; Ö. Kovács József: A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig. In Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. A tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019. 23. Németh Miklós, a rendszerváltozás előtti utolsó kommunista miniszterelnök is beszámolt arról, hogy az apját a kőbánya szélére állították, és azzal fenyegették, hogy belöki oda, ha nem ír alá. Lásd Oplatka András: *Németh Miklós – „mert ez az ország érdeke”.* Budapest, Helikon, 2014. 61.

³⁵⁵⁸ A kollektivizálást kísérő titkosszolgálati aktivitás méreteit jellemzi, hogy az alig több mint fél év alatt 12 ezer felbontott magánlevélben a tévesztéssel kapcsolatos megjegyzéseket találtak.

³⁵⁵⁹ Ö. Kovács József: Dokumentumok a kollektivizálás idejéből (1958–1961). *Korall*, 10. (2009a), 36. 160.; Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). *Korall*, 10. (2009b), 36. 31.

³⁵⁶⁰ Egy visszaemlékezés szerint az agitáció például így zajlott le: „Beszállásolták magukat és elkezdtek a téesszervezést, ami úgy zajlott, hogy mentek sorban a házakhoz és agitáltak a belépésre. Meggyőzték, vagy győzködték a parasztembert, hogy az egyetlen helyes út, ha aláírja a belépési nyilatkozatot. Mivel ez nem ment szép szóval, durvább módszereket is alkalmaztak. Hogy ez mit jelentett a gyakorlatban? Egy-két nap ott ültek annak a parasztembernek a nyakán, akinek akkor éppen dolgoznia kellett volna. Erőszakkal megszállták a házat, a lakását és agitáltak. Azt mondták, hogy addig nem mennek el, amíg nem írja alá. Ha nem tudták aláírni a belépési nyilatkozatot, akkor beidézték az embereket a tanácsházára és ott győzködték őket. De úgy, hogy ott tartották őket erőszakkal, tehát fizikai erőszakot alkalmaztak.” Lásd Molnár (2004): i. m. 73.; Ö. Kovács József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most”. Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Száadvég*, 13. (2008), 47. 37.

annak tudható be, hogy a parasztság már belefásult a folytonos küzdelembe és bizonytalanságba. Az 1956-os forradalom leverése azzal a tanulsággal járt, hogy a rendszerrel együtt kell élni.³⁵⁶¹

1959 ősztől 1961 tavaszáig a termelőszövetkezetek száma nyolcszorosára, területük pedig ötszörösére nőtt. 1961 végén már a magyar parasztság 75%-a tsz-ekben, 19%-a pedig állami gazdaságokban dolgozott. A magángazdaságok aránya 6,5%-ra növekedett, vagyis 619 ezer család léphetett a tsz-be, mintegy 3,45 millió kat. hold földdel. A mezőgazdasági földterületek körülbelül 77%-a a szövetkezeteké, 15%-a az állami gazdaságoké lett. Az összes mezőgazdasági termelés 69%-át szövetkezetek, 15%-át állami gazdaságok, 16%-át egyéni gazdaságok produkálták. Viszont a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 1959 és 1963 között 41%-ról 30%-ra csökkent. 1967-re már több mint félmillióval kevesebben foglalkoztak földműveléssel.³⁵⁶² Ezzel tulajdonképpen felszámolták az egyéni parasztságot. Ennek következtében mintegy 7-8 éven át visszaesett, majd stagnált a mezőgazdasági termelés. Az állatállomány még 1968-ban is csak éppen megközelítette a kollektivizálás előtti szintet. 1959–1962 között – elhullás és kényszervágás címén – több mint 100 ezer szarvasmarha, majdnem 1 millió sertés, 16 ezer ló esett ki a termelésből. 1967-ig kevesebb tej, liszt, burgonya és hüvelyes zöldség jutott a fogyasztók asztalára, mint 1960-ban. 1960–1961-ben gabonát kellett importálni a Szovjetunióból. A termelőszövetkezetek túlnyomó többsége az indulás nehézségeivel, a felszerelés, a munkaerő és a munkakedv hiányával, elégedetlenséggel küszködve nem tudta bizonyítani a nagyüzem fölényét.³⁵⁶³ A jelentősebb idénymunkákat, a betakarítást, gyümölcsök leszedését, kukorica címerezését és törését, gyomnövények irtását a kormányzat a hadsereggel, tanulókkal, ifjúsági szervezetekkel végeztette el. Az ilyenfajta kényszermunkák azonban rossz hatásfokot és rossz minőséget eredményeztek.

A tagság közvetlen anyagi érdekeltségét a munkaegységrendszer sem mozdította elő. Bár ezt Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1960. február 6-i ülésén igyekezett cáfolni: „Nem értek egyet azzal, amiből kiindul az anyag, hogy a hagyományos munkaegység szerinti jövedelemelosztási rendszer a szövetkezeti tagok egyéni, anyagi érdekeltségét nem biztosítja kielégítő módon.”³⁵⁶⁴

A kollektivizálás a 20. századi magyarság egyik letragikusabb társadalmi, gazdasági megrázkódtatása volt, amelynek eredményeként tulajdonképpen megszűnt a hagyományos parasztság. Az 1960-as évek közepére az egyéni parasztgazdaságok 90%-a tűnt el. 1962 elején már csak 150 ezer egyéni gazdát tartottak számon. Létszámuk hamarosan további 70 ezerrel csökkent. Egyidejűleg általános tendenciaként jelentkezett a mezőgazdaságból való elmenekülés. 1959 és 1963 között több mint félmillió, az 1950

³⁵⁶¹ Kádár gúnyosan idézi az erről szóló nótát: „Nem győztük az angolokat várni, be kellett a tsz-be állni.”

³⁵⁶² Berend T. (1979): i. m. 136.; Fazekas Béla: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1976. 129.

³⁵⁶³ Szakács (2001): i. m. 169.; Pető–Szakács (1985): i. m. 466.; Oros Iván (szerk.): *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai*. Budapest, KSH, 1994.

³⁵⁶⁴ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 170. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1960. február 16-ai üléséről.

és 1970 közötti időszakban pedig összesen közel 1 millió kereső hagyta el a földművelést. A mezőgazdasági aktív keresők száma az 1949. évi 54,4%-ról 1964 elejére 28,4%-ra csökkent. Míg Nyugat-Európában – ahol szintén lecsökkent a mezőgazdasággal foglalkozók száma – azok mentek a városokba, akik nem tudtak belőle megélni, és maradt a legjobb munkaerő, addig Magyarországon a legtehetségesebb és legszorgalmasabb embereket üldözték el, börtönözték be mint kulákokat. A vidékről a városba való költözés legnagyobbbrészt nem jelenthetett társadalmi felemelkedést, hiszen barakkokban, munkásszállásokon lakó városi proletárok vagy ingázók lettek, akik segédmunkásként, betanított munkásként tudtak csak az iparban elhelyezkedni. Mindez tovább fokozta a városi lakásínséget, népességfogyást, falupusztulást.

Az erőszakos beavatkozások következtében jelentős termelési tudás és gazdálkodási tapasztalat veszett el. Emberek százezrei szakadtak ki a megszokott környezetükből és váltak hányatott sorsúakká. Züllésnek indult egy gazdag, sokszínű kultúra, egy bevált egyéni és közösségi normarendszer, több évszázados szokásokon alapuló morál.³⁵⁶⁵

A vidéken maradt lakosság többsége sem maradt meg a paraszti életforma keretei között. A traktoros, aki 8-12 órában művelte a termelészövetkezet földjét, nem sorolható ebbe a kategóriába. A termelészövetkezeti tagság kor és nem szerinti összetétele is kedvezőtlené vált. 1958-ban a tagság fele még 40 évesnél fiatalabb, ezzel szemben 1961 végére háromnegyedik ennél idősebb, sőt, 36%-uk már 60 évesnél is idősebb volt. Ugyanezen időszak alatt átlagéletkoruk 40,7 évről 52 évre nőtt. Egyúttal nőtt a nők aránya is, 26%-ról 38%-ra.³⁵⁶⁶ A parasztság túlélési stratégiájának egyik megnyilvánulási formája az volt, hogy a legtöbb falusi családból csak egy személy lépett be a termelészövetkezetbe, általában az idősebbek, csökkent munkaképességűek.³⁵⁶⁷ A háztáji gazdasághoz azonban így is hozzájutottak. A fiatalok, közülük is elsősorban a férfiak, vállalva az ingázó életformát, a környékbeli városokban helyezkedtek el, és a munkaidő után dolgoztak a háztáji vagy kiegészítő gazdaságban.

A mezőgazdasági termelészövetkezeteket szabályozó 1959. évi 7. törvényerejű rendeletet még két kollektivizálási akció között adták ki. Ez szabályozta a termelészövetkezetek, termelészövetkezeti csoportok alapításának feltételeit és működésének módját. A lényegtelen változtatásoktól eltekintve ezek a rendelkezések még megegyeztek a szovjet kolhozok mintaalapszabályára épülő 1953. évi mezőgazdasági termelészövetkezeti szabályokkal. Az adminisztratív erőszak eszközeivel létrehozott termelészövetkezetek megalakulását önkéntesnek nyilvánították. A tag földbeviteli kötelezettsége kiterjedt a saját tulajdonában, továbbá a családtagjai tulajdonában és használatában lévő összes földre. A tag kilépési jogát korlátozták. Elvileg a belépéstől számított három év elteltével léphetett ki és vihetett ki bevitt földjét a szövetkezetből. A Legfelsőbb Bíróság Polgári

³⁵⁶⁵ Für Lajos: Búcsú a parasztságtól. *Alföld*, 38. (1987), 6.; Szakács Sándor: Az agrárpolitika ára. *Agrár-történeti Szemle*, 36. (1994), 1–4. 50.

³⁵⁶⁶ *Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv*. Budapest, KSH, 1964. 272.

³⁵⁶⁷ Ennek következtében a közös gazdaságban végzett munka átlagos mennyisége évről évre csökkent. Az egy termelészövetkezeti családra eső munkaegységek száma 1958-ban 390, 1959-ben 301, 1960-ban 169 volt. Lásd *Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv* (1964): i. m. 272.

Kollégiumának 860. számú állásfoglalása³⁵⁶⁸ azonban a tagok jogait és a jogszabály szövegét semmibe véve értelmezte az 1959. évi 7. törvényerejű rendelet rendelkezéseit, és megakadályozta a bevitt földek kiadását. Végül a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény utólag „legalizálta” a Legfelsőbb Bíróság álláspontját, ugyanis a 13. § (1) bekezdés kimondta: „volt tag (örökös) a termelőszövetkezet vagyonából részt nem igényelhet.” A volt tag (illetve örököse) földje rendkívül alacsony összegű megváltás³⁵⁶⁹ mellett a szövetkezet tulajdonába került. A szövetkezetek ugyanis kezdetben leginkább állami tulajdonú földeken gazdálkodtak. (1958-ban 77% volt az állami földek aránya.) 1961-től viszont a tagok által bevitt föld vált meghatározóvá. (Az állami földtulajdon aránya 72%-ra esett vissza.) Ezek a földek azonban nem voltak mind a tagok tulajdonában, mert a bérelt, használt földeket is a szövetkezet rendelkezésére kellett bocsátani. Emellett a kollektivizálással történő leszámolást követően is különböző okokból nagy számban hagyták el a szövetkezetet. Mindamellett bárki vagyon nélkül is beléphetett, ennek ellenére csaknem ugyanazokat a jogokat gyakorolhatta, mint a földdel belépett tagok. A felelősségük viszont távolról sem volt egyenlő, hiszen az esetleges veszteséges gazdálkodást követő felszámolás során csak azok a tagok álltak helyt a tartozásaikért, akik vagyont fektettek be a szövetkezetbe.

Az a tag, aki földdel együtt lépett be a termelőszövetkezetbe, már csak *de jure* maradt tulajdonos, valójában elvesztette a használati jogot, a birtoklást és a rendelkezési jogot. A termelőszövetkezet határidő nélküli használati jogot szerzett a földre. Kilépése esetén sem vihette ki a földet. Öröklése csak a földjáradékra korlátozódott. (Ha az örökös nem tag, csak bizonyos haszonbért kaphatott.) Ez a „földtulajdon” elidegeníthetetlen és nem is terhelhető. A tulajdon látszatát csak a földjáradék igazolta.³⁵⁷⁰

A földről szóló 1967. évi IV. törvény nevesített földtulajdonjogot teremtett a termelőszövetkezeteknek. A szövetkezeteken kívüli tulajdonosokat arra kötelezte, hogy egy éven belül vagy lépjenek be a szövetkezetbe, vagy a szövetkezeté lesz a földjük. A tagságnak viszont a korábban említett módon „megvették” a földjét, és megkapták az állami tulajdont is. Ezzel a termelőszövetkezetek földje szinte teljes mértékben elszakadt a tagoktól, és mint egy „hitbizományi birtok”, kikerült a forgalomból.³⁵⁷¹ Ez a törvény még

³⁵⁶⁸ *Bíróági Határozatok*, (1964), 9.

³⁵⁶⁹ A föld minőségétől függő megváltási ár valójában csak jelképes volt, átlagosan 1650 forint/hektár. Ez körülbelül ötévi földjáradéknak felelt meg. Ezzel tehát megszüntették a földjáradékot. A ki sem fizetett vételárat az állam elvonta a szövetkezetektől [1967. évi IV. törvény 3. §; 36/1967. (X. 11.) kormányrendelet 15. §].

³⁵⁷⁰ Eörsi Gyula: *Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai*. Budapest, Akadémiai, 1975. 96.

³⁵⁷¹ A pártvezetés tudatosan készült erre az intézkedésre, annak ellenére, hogy tudták, jogtalanságot tesznek. Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1966. október 13-ai ülésén mondta: „Meg kell mondani, hogy betű szerint törvénytértés ebbe a dologban nincs, hiszen mindenféle elnöki tanácsi rendelkezésekkel meg kormányrendeletekkel szabályoztuk az életben ma ezt a kérdést, de tulajdonképpen folyamatos törvénytértést is elkövetünk. Az alaptörvények ugyanis biztosítják a tulajdont az állampolgároknak. Ez így is van, s a tulajdon mindeddig biztosítva volt, de azzal a kis fenntartással, hogy a tulajdonával mindent tehet, csak egyet nem: nem rendelkezhet vele.” Lásd MNL M-KS 288. f. 4/83. ó. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1966. október 13-ai üléséről.

a korabeli viszonyok között is alkotmányellenes volt, hiszen a Magyar Népköztársaság Alkotmánya garantálta a dolgozó parasztok földhöz való jogát [7. § (1) bekezdés], a munkával szerzett tulajdont [8. § (1) bekezdés], és elismerte az örökléshez való jogot [8. § (3) bekezdés]. Ezt a tendenciát erősítette a szövetkezetekről szóló 1971. évi III. törvény, amely kimondta a szövetkezeti tulajdon oszthatatlanságát és az állami tulajdonjoggal való egyenjogúságát.³⁵⁷² A végső szándék ennek ellenére bevallottan az volt, hogy a szövetkezeti tulajdon idővel állami tulajdonná váljon.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1964. február 20–22-i ülésén – a szovjet mintának megfelelően – döntés született arról, hogy a gépállomásokot 1965 végéig meg kell szüntetni, és a helyükön gépjavító telepeket kell szervezni.³⁵⁷³ A gépek megvásárlása ugyan nagy terhet jelentett, mégis a termelőszövetkezeteknek a függetlenedés terén nagy előrelépést eredményezett, hogy az erő- és munkagépekkel már mint tulajdonos a saját gazdasági érdekeinek megfelelően, szabadon rendelkezhetett.³⁵⁷⁴ Ezzel együtt megszüntették a „téesszpatronálást” is, a városok pártaktivistáinak szervezett falujárását. Mindezen reformok révén a magyar termelőszövetkezetek – egyre jobban eltávolodva eredeti mintájuktól – elindultak azon az úton, hogy pusztá elvonási, termelésre kötelezett szervezetből legalább részben termelői-vállalkozói szervezetté váljanak. Bár a szovjet kolhozoktól való eltávolodást a magyar vezetés nyíltan soha nem vállalta fel, mindig csak „taktikai” lépésként tüntette fel a reformokat, egyre inkább érvényesülni kezdtek a gazdasági racionalitás elvei. A pártvezetésnek szembesülnie kellett azzal, hogy be tudta ugyan kényszeríteni az agrártermelőket a tsz-be, de azt már nem tudta elérni, hogy szorgalmasan, lelkiismeretesen dolgozzanak. Miközben az 1960-as évek közepéig a tsz-ekben elsősorban a hagyományos, kézi munkára alapozott gazdálkodás folyt.³⁵⁷⁵

Már a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1962. március 28–31-i ülésén elismerték az anyagi érdekeltség néhány kezdetleges formáját.³⁵⁷⁶ A begyűjtésről a felvásárlási rendszerre való áttéréssel a termelőszövetkezeteknél a maradékelvet alkalmazták. A termelőszövetkezet jövedelméből legelőször az állami kötelezettséget kellett teljesíteni, majd fel kellett tölteni a szövetkezeti alapot, végül, minden kötelezettség teljesítése után, a megmaradt pénzt lehetett szétosztani a tagok között, mint részesedést. Ez a megoldás nem hatott ösztönzőleg. Ezért sokan megpróbáltak inkább a városban elhelyezkedni. Ennek megakadályozása érdekében a termelőszövetkezeti tagoknak nem adtak munkakönyvet, illetve a már kiváltott munkakönyvet visszavonták tőlük. (Egy vállalatnál csak munkakönyvvel lehetett elhelyezkedni.) A személyi igazolványba pedig bejegyezték a tagsági jogviszonyt. Egy titkos kormányhatározat (30/1960. kormányhatározat) még ennél is tovább ment. Eszerint termelőszövetkezeti tagot csak akkor alkalmazhatott egy nem mezőgazdasági munkahely, ha 15 napnál nem régebbi tanácsi igazolással tudta bizonyítani, hogy a községe területén nincs munkaerőhiány. Az emberek azonban ezekkel

³⁵⁷² Benet Iván: A föld, az istenadta föld... *Statistikai Szemle*, 83. (1995), 3. 220.

³⁵⁷³ Vass–Ságvári (1978): i. m. 638.

³⁵⁷⁴ Varga Zsuzsanna (2001): i. m.

³⁵⁷⁵ Fazekas (1976): i. m. 187.

³⁵⁷⁶ Vass–Ságvári (1978): i. m. 638.

az intézkedésekkel szemben is megtalálták a „kiskapukat”. Ezért az alacsony jövedelmet eredményező maradékkel szemben a tagok garantált havi díjazását vezették be, amely így egyre jobban kezdett hasonlítani az állami gazdaságok bérszabályozásához, majd 1980-ban teljes egészében azonossá vált azzal. A tulajdonosi mentalitás helyett ezáltal az alkalmazottit erősítették. Sőt, 1975-ben bevezették a központi bérgháztartást, ami teljesen szemben állt a szövetkezeti elvekkel. A tagság azonban nagyobb és biztosabb jövedelmet remélt, amit kiegészíthetett a premizálás és a jutalmazás. A tagság jogviszonya is egyre inkább nem a tulajdonosi, hanem a munkajogi szabályokhoz közelített. A termelőszövetkezetek mellett, akárcsak a vállalatok, hatósági jogkörökkel rendelkeztek.

Az 1967. évi szövetkezeti törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket, míg az 1971. évi III. törvény minden szövetkezetet sajátos kis- és középállalatnak minősített, és igen nagy autonómiát biztosított számukra a mezőgazdaságon kívüli területeken is.³⁵⁷⁷ (Addig csak az állami vállalatot tekintették vállalatnak.) Az 1977-es és 1981-es további reformok is ezt a tendenciát erősítették. Így vált lehetővé a melléküzemágak működtetése is. Ezek kezdetben mezőgazdasággal kapcsolatos létesítmények voltak (például pincészet, virágkertészet, húszem, fafeldogozó). Az 1970-es évektől azonban önálló ipari tevékenységet is folytattak.

Az 1967-ben bevezetett reformok révén – jóval hamarabb, mint a gazdaság többi területein – megkezdődött a tervutasításokat szabályozókkal helyettesítő gazdaságirányítás. Megszűnt az előzetes tervkészítés, valamint a szerződéskötésekkel kapcsolatos előzetes tanácski koordináció, hatósági közbeavatkozás. Ez jelentősen megerősítette a termelőszövetkezetek autonómiáját. A jogszabályi háttér azonban nem volt eléggé kidolgozott, ezért az irányítás nem *de jure*, hanem *de facto*, inkább informális módon, politikai eszközökkel történt. A vezető egzisztenciális helyzetét fenyegette, ha nem követték az állami és a pártvezetés által közvetített elvárásokat. Megszüntették a munkaegységrendszert, és helyébe a valódi érdekeltséget teremtő részesművelést vezették be. Kétoldalú, írásba foglalt szerződés alapján a tag a termés meghatározott részéért vállalt munkát.³⁵⁷⁸

A háztáji – annak ellenére, hogy előzményei fellelhetők a szovjet kolhozjogban is – a magyar mezőgazdaságban önálló fejlődést produkált, és kimagasló eredményeket ért el. A nem is „nadrágszűj”, hanem „zsebkeendőnyi” területen a szorgalmas gazdák csodákat műveltek. Egyben bizonyították a kisüzem életképességét még a mostoha gép-, felszerelés-, vegyszerbeszerzés és a kizsákmányoló felvásárlási és értékesítési rendszer mellett is. Igazolta a magántulajdont, az egyéni vállalkozást és a föld szeretetét. A háztáji léte és eredményes fejlődése egyszerre volt a kollektív gazdálkodás tagadása, de egyben az életképességnek, eredményességnek a támasza is. A háztájit kezdetben azért engedélyezték, mert a termelőszövetkezeti tagok megélhetési lehetősége közel 60%-ban innen származott. Másrészt a magán- és közös gazdálkodás közötti fokozatos átmenetet vélték

³⁵⁷⁷ Sárközy (1987): i. m. 38.

³⁵⁷⁸ Lenin a részművelést a feudalizmus maradványának nevezte. Lásd Szakács (2001): i. m. 188.

így biztosítani, s végül, hogy a lakosság ellátását javítsák. Hasonlóan a beszolgáltatás eltörléséhez, ideiglenes engedménynek tekintették. Még az 1966. májusi, a gazdasági mechanizmus reformjáról szóló központi bizottsági ülés is erősítette a háztáji gazdaságot, mint amely „a termelőeszközök jelenlegi fejlettségi fokán” nélkülözhetetlen.³⁵⁷⁹

Háztáji gazdaságot kétféleképpen alakíthattak ki. Ez lehetett a termelőszövetkezeti tag tulajdonában hagyott föld, amely magában foglalta a ház körüli kertet, zártkertet, külterületi földet, szőlőt, gyümölcsöst. A vagyontalan belépő is munkateljesítményétől függően legfeljebb 6000 négyzetméter földet kaphatott [1967. évi III. törvény 37. § (3) bekezdés és 72. §]. Ezt a megoldást joggal tarthatták igazságtalannak, hiszen egyik tag a saját földjéből kapott meg egy részt, míg a másik a bevitt vagyonból részesült.

Az 1959. évi 7. törvényerejű rendelet 27. §-a szerint „[m]inden önálló háztartással rendelkező termelőszövetkezeti tag – a vele közös háztartásban élő családtagjával együtt – személyes használatra háztáji gazdaság fenntartására jogosult”. A 36/1967. (X. 1.) kormányrendelet 118. §-a lehetővé tette, hogy azok is kapjanak háztájit, akik nem éltek önálló háztartásban. A korábbi szabályozás ugyanis mesterségesen szétválasztotta a családokat egymástól. Sőt az alkalmazottaknak is (traktoros, gépkocsivezető, könyvelő, agrónomus stb.), hogy megtarthassák őket, juttattak háztájit. Innentől kezdve a háztáji föld kiutalása a Kádár-rendszer viszonyaihoz igazodott. A jobb érdekérvényesítéssel rendelkezőknek – járási, párt- és tanácsi vezetőknek, illetve családtagjaiknak, de még a felvásárló vállalatok megbízottainak is, állatorvosnak, rendőrnek – adták a legjobb földeket. Még az is előfordult, hogy a nómenklatúrához tartozók földjét a termelőszövetkezeti tagsággal műveltették meg, és a kész termést elszállították az illető portájára.

A háztáji gazdaságok, ha korlátozott formában is, de ellensúlyozták az érdekeltség gyengeségeit, hiszen lehetővé vált a munkaigényes kultúrák fejlesztése és a lakosság kielégítő élelmiszer-ellátása. A háztájiban hasznosulni tudott a reziduális munkaerő (öregék, háziasszonyok, gyerekek munkája) is. A szövetkezetek birtokában lévő földterület alig több mint 12%-át tették ki az egyéni használatba adott, egy-egy hold területnyi háztáji parcellák, amelyek kiterjedésüknél jóval nagyobb gazdasági szerepet játszottak.

1966-ban ezekről a parcellákról került ki az ország növénytermelése bruttó értékének több mint 16, az állattenyésztés értékének pedig majdnem 36%-a. 1961-ben a szövetkezeti családok jövedelmének 54%-a származott a háztájiból, de még 1967-ben is megközelítette az 50%-ot. A háztáji gazdaságoknak is köszönhetően az 1960-as évektől stabilizálódott az ország lakosságának élelmiszer-ellátása, sőt a mezőgazdaság húskivitelének, különösen a sertéshúskivétel zömét a háztájik szolgáltatták.

Egy 1981-ben végzett felmérés szerint 1,5 millió háztáji és kisegítő gazdaság működött az országban. A zöldségtermelés 64, a szőlő- és gyümölcstermelés mintegy 50,

³⁵⁷⁹ Vass-Ságvári (1978): i. m. 406.

a sertésenyésztés 53%-ot ért el.³⁵⁸⁰ Ezek a teljesítmények csak úgy jöhettek létre, hogy a parasztember ledolgozta a teljes napi munkaidőt a termelőség szövetkezetben, majd utána még egy „műszak” következett a háztáji gazdaságban. A szövetkezeti tagoknak növekedett az életszínvonala, de csak az önkiszákmányolás révén. Miközben napi 12-14 órát dolgozott, el kellett viselnie az állandó megvonást azért, mert szorgalmát harácsolási hajlamnak bélyegezték, és azzal vádolták, hogy „napról napra szüli a kapitalizmust”, pedig csak az 1970-es évek végére érték el a bér munkások életszínvonalát, miközben ugyanannyit dolgoztak, mint a korábban sokkal nagyobb jövedelmet biztosító mezőgazdaságban.³⁵⁸¹

Az állam a szövetkezeteket a vállalatokhoz hasonlóan irányította. A „szövetkezeti demokrácia”, „önállóság” csak papíron létezett. Az érvényben lévő szabályokkal ellentétben a vezetőket az illetékes pártszervek nevezték ki. A szövetkezeti elnökök jelölésekor a Népköztársasághoz való „hűségről” a megyei tanács elnökétől kellett kérnie igazolást. A vezetők szakértelme az 1950-es években rendkívül alacsony színvonalú volt. A régi agrárszakembereket eltávolították, a kuláknak minősített gazdák be sem léphettek a termelőség szövetkezetbe, helyükre felkészültség nélküli szegény parasztokat vagy munkásokat tettek. 1953 végén 3307 termelőség szövetkezeti elnök közül csak 144-nek volt legalább technikai vagy azt meghaladó végzettsége. Az 1960-as években nagyon lassú szakszerveződés jellemezte a tsz-vezetés munkáját.

Az 1970-es években azonban már a legtöbb termelőség szövetkezetben a vezetést képzett agrárszakemberek kezdték átvenni, vagy legalábbis segíteni.³⁵⁸² Ez a technokrata vezetés hozzájárult a nagyüzemi mezőgazdaság technikai megújításához, a jelentős termékbővüléshez, ugyanakkor nem törődtek eléggé a környezetvédelemmel. A nagyobb természetlagokat például túlzott mértékű műtrágya-felhasználással érték el, ami az 1980-as évek végére több helyen is az ökológiai egyensúly megbomlásához vezetett.³⁵⁸³

Az állami vezetés törekvését támogatták a termelőség szövetkezetek koncentrációjában. Kezdetben egy faluban még több tsz is lehetett. Az 1960-as évek jelszava az „egy falu, egy téesz” lett, ami az 1970-es évektől „több falu, egy téesz”-re változott. Nagyarányú összevonásokat hajtottak végre,³⁵⁸⁴ elsősorban politikai és nem gazdasági megfontolásból, hiszen ezek rontották a termelés hatékonyságát. Ennek révén a szövetkezetek száma az 1960-as évek elejétől 1985-ig 4460-ról 1270-re csökkent. Az így létrejött óriási tsz-ek a tagok számára áttekinthetetlené váltak, akik még jobban elszakadtak a földtől, távol

³⁵⁸⁰ *A mezőgazdasági kistermelés I. 1981.* Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1983; Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968.* Budapest, Kossuth, 1976. 145.; Andorka (1989): i. m. 7.; Oros Iván: *A mezőgazdasági kistermelés. Statisztikai Szemle*, 61. (1983), 12.

³⁵⁸¹ *A nap 24 órája (12 000 ember napi időbeosztása).* Budapest, KSH, 1965.

³⁵⁸² Juhász Pál: *Az agrárértelmezés szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek. Medvetánc*, 2–3. (1982), 4. – (1983), 1. 191.

³⁵⁸³ Harcsa István – Kovács Imre – Szelényi Iván: *A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle*, 4. (1994), 3. 15.

³⁵⁸⁴ Ehhez társult a települések összevonásának politikája is. Lásd az államigazgatási jogról szóló fejezetet.

kerültek az egyéni érdekeltségtől, hiszen egyre kisebb mértékben volt meghatározó egy tag jó vagy rossz munkája. A termelőszövetkezet vezetése is inkább függött az állami támogatástól, mint a tagság lelkiismeretes munkájától.³⁵⁸⁵ Az állam ugyanis az 1960-as évektől kezdve jelentős tőkét fektetett a mezőgazdaságba. A termelőszövetkezetek gépekhez, eszközökhöz jutottak, mégis csak a szövetkezetek egyharmada volt nyereséges, a többi csak vegetált, de csődbe jutásukat az állam nem engedte meg.

Az 1980-as válságos évek során egyre több tsz vált veszteségesé. 1987-től már csődeljárások is megindultak ellenük.³⁵⁸⁶ Pedig Magyarország a mezőgazdasági termeléshez nagyon kedvező adottságokkal rendelkezik. Míg a Föld felszínének csak 3%-a művelhető, sőt a mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas terület aránya alig haladja meg az 1%-ot, addig hazánkban ezek az arányok meghaladják a 70%-ot. A mezőgazdaságilag megművelt terület eléri az összes földterület 66%-át. Ebből 52% kiváló tulajdonságokkal rendelkezik, szemben az Európai Unió 23%-os átlagával. Egyedül Dánia adottságai közelítik meg a magyar területi adottságokat.³⁵⁸⁷

A szocializmus korszakában azonban a legfontosabb nemzeti vagyonokkal pazarlóan bántak. A mezőgazdasági munka szerepe és a munkához való viszony is átalakult, egyre kevésbé lett „tisztesség” kérdése. Az átlátható egyéni gazdaság „maga ura” parasztjai a mezőgazdasági nagyüzem bér munkásaivá váltak. Megbomlott a termelési tényezők: a munka, a föld, a ráfordítás, az érdekeltség összhangja. A föld elveszítette korábbi szerepét. Hatalmas szocialista latifundiumok jöttek létre, amelyek forgalomképtelenné váltak, és nem termelhették meg azt a hasznot, amire egyébként képesek voltak. Megakadt a mezőgazdasági ismeretek átörököthetőségének rendje. Sorállományú katonákat és diákokat vezényeltek ki a földekre a legsürgősebb munkák elvégzésére. Azt még senki sem vizsgálta, hogy egy ilyen feltételekkel rendelkező országban mibe került a kollektivizálás, milyen veszteségeket szenvedett el a parasztság, mennyi tőke, a termelésben felhalmozott tudás veszett el. És aminek a legfontosabb szempontnak kellett volna lennie, hogy hány ember halála, hány család elnyomorodása volt az ára a mezőgazdaság szocialista átalakításának.³⁵⁸⁸ Bibó István fogalmazta meg a legtalálóbban: „ami a parasztsággal történt, abban a legborzasztóbb az volt, az lényegében a parasztság gerincének a megtörése volt.”³⁵⁸⁹

³⁵⁸⁵ Kunszabó Ferenc: *Parázson pirítani*. Budapest, Magvető, 1970. 249.

³⁵⁸⁶ Török Gábor: *A felszámolási-szanálási eljárás tárgyi és személyi feltételei*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1987. 38.; Prugberger Tamás: Vállalkozás, szövetkezet és munkahelybiztosítás kérdései tulajdonjogi megközelítésben. *Jogtudományi Közöny*, 45. (1990), 2. 70.

³⁵⁸⁷ Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest, Mezőgazda, 1996. 781.

³⁵⁸⁸ Kovách (2003): i. m. 41.; Lenkovics Barnabás: *Ember és tulajdon. Rendszerváltó gondolatok*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013. 179.

³⁵⁸⁹ Huszár (1989): i. m. 122.

Tulajdonjog

Tiéd a gyár, magadnak viszed haza!
Az úttörő nem lop, csak hiányos készletét kiegészíti!
Ami a tied, az az enyém is, ami az enyém, ahhoz neked semmi közöd!
(Pesti vice)

A magyar szocialista polgári jog, szakítva a római–germán jogcsalád hagyományai-
val, a szovjet mintára áttérve nem a dologiságot helyezte a polgári jog középpontjába,
hanem a tulajdonjogot emelte ki és tette meg fejezetcímnek. A szovjet polgári jogból
ugyanis a sajátos orosz jogfejlődés eredményeképpen eleve hiányoztak a római jogi
tulajdon hagyományai, ismeretlenek voltak olyan intézmények, mint a telki szolgálat,³⁵⁹⁰
a haszonélvezeti jog,³⁵⁹¹ használati jog,³⁵⁹² az örökhaszonbérleti jog³⁵⁹³ és a telki teher.³⁵⁹⁴

A szovjet jog nem ismert egyes birtokvédelmi tényállásokat sem, mert csak a produktív
használatot védelmezte, a pusztá birtoklást nem. Emiatt Magyarországon is az 1959. évi
IV. törvény, a Polgári törvénykönyv szerkesztői kénytelenek voltak átcsoportosítani
a magyar jogban hagyományosan meglévő dologi jogi intézmények egy részét. A zálogjogot
például áttették a szerződést biztosító mellékkötelezettségek közé, a telki teherjogot pedig
a tartási és életjáradéki szerződésekhez. Másrészt a Szovjetunióban a földet már 1917-ben
állami tulajdonba vették, ennél fogva a korlátozott dologi jogok jelentős része jelentőségét
vesztette, továbbá a földre vonatkozó jogszabályokat a földjognak nevezett jogág körébe
sorolták. A szolgálmatokat meghagyták a tulajdonjog körében, és mint a haszonélvezeti
jogosultságok átengedésének sajátos fajtáit szabályozták. Az építményi jog intézményét
elhagyták, és helyette a „szocialista földhasználat” intézményét alkalmazták.³⁵⁹⁵

³⁵⁹⁰ A telki szolgalmi jog ingatlanon létesíthető abszolút szerkezetű dologi jog, amelynek alapján valamely ingatlan mindenkor birtokosa a más tulajdonában lévő, szolgálommal terhelt ingatlant meghatározott terjedelemben használhatja, vagy valaminek tüzésére készítheti. Telki szolgálmat leginkább átjárás, vízellátás és vízelvezetés, pince létesítése, vezetékoszlopok elhelyezése, épület megtámasztása céljára vagy a jogosult számára előnyös más hasonló célra lehet alapítani.

³⁵⁹¹ A haszonélvezeti jog (*ususfructus*) személyhez kötött abszolút szerkezetű jog, amelynek alapján a haszonélvező a más személy tulajdonában lévő dolgot birtokolhatja, használhatja és hasznosíthatja.

³⁵⁹² A használat (*usus*) korlátozott dologi jog, személyes szolgálom. A használat jogánál fogva a jogosult a dolgot a saját, valamint együtt élő családtagjai szükségletét meg nem haladó mértékben használhatja, hasznait szedheti.

³⁵⁹³ Örökhaszonbérleti jog (*emphyteusis*) az a csupán ingatlanon létesíthető, élők között elidegeníthető, öröklés és terhelés tárgyát alkotó korlátozott dologi jog, amelynek jogosultját a terhelt dolog birtoklása, használása, gyümölcsseinek szedése és egyéb hasznának élvezése, az ingatlan állagának sérelme nélkül, egyébként a terjedelem szempontjából korlátlanul, de előre meghatározott időtartamra illeti.

³⁵⁹⁴ A telki teher az a csupán ingatlan tekintetében létesíthető, időbeli korlátozáshoz a törvénynél fogva nem kötött korlátozott dologi jog, amelynek fogva a jogosult előre meghatározott vagy a kísérő körülményektől függő mértékű és akár előre meghatározott, akár a viszonyokhoz képest változó időszakokban, ellenszolgáltatástól nem függő, visszatérő tevőleges szolgáltatást követelhet a terhelt ingatlan tulajdonosától, s a szolgáltatás elmaradása esetén arra az ingatlanból kielégítést kereshet.

³⁵⁹⁵ *A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Tervezet* (1957): i. m. 142–143.

A dolgok felosztásánál a római–germán jogcsaládban alapvetőnek ítélt ingó és ingatlan közti különbségtételt elvetették, és megpróbálták a szovjet politikai gazdaságtanban használt fogalmakat, a termelési eszközök és használati javak kategóriáit használni. „Termelési eszközök azok a dolgok, amelyek segítségével más javakat állítunk elő. A használati javak közvetlenül az ember személyes szükségleteinek kielégítésére szolgálnak.”³⁵⁹⁶ Az előbbiek túlnyomórészt az állam, kisebb részben a szövetkezetek tulajdonába kerülhettek, az utóbbiak az állampolgárok személyi tulajdonában is lehettek. A gyakorlatban az ingó és ingatlan fogalmát mégis alkalmazták, mint magától értetődő kategóriákat.³⁵⁹⁷ A szocialista jogtudomány nem változtatott az 1928. évi magyar magánjogi törvényjavaslat definícióján: „Ingatlanok a telkek, a föld felületének egyes határozott részei alkotórészekkel együtt; minden más dolog ingó” (434. §).

A Polgári törvénykönyv a lehető legrövidebb formában rendelkezett a tulajdonjogról. Több intézmény megszűnt vagy leegyszerűsödött. Egyébként sem törekedtek a részletes szabályozásra, hiszen a hivatalos álláspont szerint a tulajdonjog csak átmenetileg létezik, de addig sem kell korlátozni a jogalkalmazót a tulajdonjog védelmével.

A marxizmus klasszikusai nagyon sokat vártak a magántulajdon megszüntetésétől: a kizsákmányolás felszámolását, a munkásság felszabadítását. Ezen túl még a munka termelékenységének ugrásszerű növekedését, a gazdaságirányítás racionalitását, sőt a falu és a város közötti ellentét megszüntetését is előrevetítették. Mindez illúziónak bizonyult, miként Marxnak az a megállapítása is, hogy a tulajdon történelmi kategória, ennek megfelelően kezdete és vége is a közösségi tulajdon lesz. Vagyis a magántulajdon csak átmeneti epizód. A történetírás ezzel szemben a római jogi magántulajdont igazolta, s azt is, hogy a tulajdonjog természetes állapota a magántulajdon. A közös tulajdon mindig egy adott kor sajátos termelési technikájához kapcsolódott (lásd a keleti társadalmakat).³⁵⁹⁸ Ugyancsak mítosz a tulajdon nélküli aranykor eszméje is. A történészek, az archeológusok és az antropológusok egyetértenek abban, hogy soha nem létezett olyan kor vagy hely, amikor és ahol a dolgok, termelőeszközök, használati tárgyak közösségi tulajdonban lettek volna. Az emberiség története során mindig igyekezett hozzáférni a megélhetéséhez szükséges területhez, eszközökhöz, élelemhez. Már az őskorban is, amikor még elsősorban vadászból, gyűjtögetésből éltek, a nemzetségek kizárólagos tulajdonuknak tekintették területüket, kiűzték vagy megölték a betolakodókat. A tulajdon iránti igény pedig néhány tízezer évvel ezelőtt, a földművelésre való áttéréssel vált egyértelművé, hiszen a talajművelés fáradtságos munka, amelynek gyümölcsei lassan érnek be.³⁵⁹⁹

³⁵⁹⁶ Világhy–Eörsi (1965): i. m. I. 271.

³⁵⁹⁷ Lenkovics Barnabás: *Magyar polgári jog. Dologi jog*. Budapest, Eötvös József, 2008. 39.

³⁵⁹⁸ Tőkei Ferenc: *Tanulmányok, cikkek, interjúk*. Budapest, Magiszter Társadalomtudományi Alapítvány, 2007. 197.

³⁵⁹⁹ H. Szilágyi (2003): i. m. 9.; Paul Bohannan: Etnográfia és összehasonlítás a jogi antropológiában. In H. Szilágyi István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, Szent István Társulat, 2000. 122.; Marshall D. Sahlins: On the Sociology of Primitive Exchange. In Michael Banton (szerk.): *The Relevance of Models for Social Anthropology*. London – New York, Tavistock, 1965. 139.

Tévesnek bizonyult Marxnak az a megállapítása is, amely szerint a nemzeti vagyon a modern korban tőkeként fog működni, és annak egyre kevesebb tőkés lesz a tulajdonosa. A valóságban a családi gazdaságban és a kisvállalkozásban működtetett vagyon súlya nőtt. Az infrastruktúrában lekötött, nem vállalkozásból működő vagyon a vállalkozási szektorhoz képest nyert teret. A vagyongigényű területen, mint a lakásvagyon, a családi magántulajdon vált túlnyomóvá. Az életszínvonal emelkedésével együtt, de annál gyorsabban nőtt a lakosság lakásigénye, a lakásokban realizált nemzeti vagyon. A lakásgazdálkodásban a bérlakásokkal szemben egyre nagyobb arányú lett a lakó saját tulajdonában lévő lakás vagy ház.

Bebizonyosodott az is, hogy a hatékonyabb tulajdonforma győzedelmeskedik a kevésbé hatékony felett, és hogy melyik tulajdonforma van fölényben, az nem a tulajdonforma sajátosságától, hanem a gazdaságosságtól függ.

A lakossági megtakarítások ott lehetnek magasak, ahol a család beruházási célból lakást vesz vagy épít, vagy ahol a saját tulajdonú lakást bővíteni, korszerűsíteni akarják. A dolgozókat nagyobb teljesítményre csak nagyobb célok sarkallják. Ennek következtében a fejlett nyugati társadalmakban nagyobb vagyoneérték van „személyi”, mint „magántőkés” tulajdonban.

Nőtt a kisvállalkozásokban működő vagyon részaránya is. Kisvállalkozóként praktizál az ügyvéd, az orvos, működik a könyvkötő, az adótanácsadó, a farmer, a panziós, a vendéglős, a kiskereskedő, a kamionos stb. Ezekben az esetekben az egy dolgozóra jutó szellemi vagyon általában nagyobb, mint a nagyvállalatnál. A kisvállalkozások egy sor feladatot jobban el tudnak látni, mint a nagyok. Kisebbség a költségek, a bürokrácia, nagyobb a hatékonyságuk. Nemcsak a nagyvállalati szektorban lekötött tőke súlya csökkent a termelő célú nemzeti vagyonon belül, hanem a nagyvállalati vagyon többsége is részvényekben, vállalati kötvényekben fekszik. Emellett nőtt az infrastruktúrába fektetett vagyon. A nemzeti vagyonból egyre többet fordítanak a közigazgatásra, az oktatásra, a kultúrára, az egészségügyre. Ezeken a területeken a tulajdonos az állam, esetleg az egyházak, alapítványok. Megnőtt a szerepe a szellemi tőkének is.³⁶⁰⁰

Marx és Engels tervezete a kommunista berendezkedésről rendkívül bizonytalanak tűnt akkor is, amikor a tulajdonról, államosításról írtak. Nem tisztázták például, hogy melyek lesznek azok a vagyontárgyak, amelyeket állami tulajdonba kell venni. Azt sem tudták eldönteni, hogy milyen módon és milyen formában történjen az állam általi „birtoklás”. Engels szerint: „A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja.”³⁶⁰¹ Egy másik helyen ugyanerről így nyilatkozott: „a társadalmi tulajdon a földre és a többi termelési eszközre terjed ki, az egyéni tulajdon pedig a termékekre, vagyis a fogyasztási tárgyakra.”³⁶⁰² A *Kommunista kiáltvány* szerint „a tőkét közösségi tulajdonná változtatjuk át, amely a társadalom

³⁶⁰⁰ Kopátsy Sándor: Mire tanít a modern társadalmak tulajdonosi struktúrája? *Valóság*, 33. (1990), 1. 16.

³⁶⁰¹ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1969. 185.

³⁶⁰² Friedrich Engels: *Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt*. Budapest, Szikra, 1948. 125.

valamennyi tagjáé”.³⁶⁰³ Marx *A tőkében* viszont már ezt írta: a kisajátítók kisajátítása „nem állíthatja vissza a magántulajdont, de helyreállítja az egyéni tulajdont a [...] termelési eszközöknek közös birtoklása alapján”.³⁶⁰⁴ *A gothai program kritikájában* pedig: „a dologi termelési feltételek maguknak a munkásoknak a kollektív tulajdonában vannak.”³⁶⁰⁵

Ezekkel az elgondolásokkal szemben Lenin leszögezte: „A szocializmusnak az a feladata, hogy az összes termelési eszközöket átadja az egész nép tulajdonába, s egyáltalán nem az, hogy a hajók legyenek a hajómunkásoké, a bankok a banktisztviselőké. [...] Mi a szocializmus feladatát, célját ebben látjuk, hogy a földet, a vállalatokat a szovjet köztársaság tulajdonává tegyük.”³⁶⁰⁶

A Szovjetunió tulajdoni rendszerének középpontjába valóban az állami tulajdon került. Az 1917. október 26-i, november 8-i és 1918. február 19-i dekrétumok megszüntették a föld feletti magántulajdont. A földműveseknek legfeljebb használati jogot engedélyeztek. A 10 ezer rubel feletti jelzálogokat eltörölték, a kisebb jelzálogi tartozásokat az állam vállalta át.³⁶⁰⁷ A bankok,³⁶⁰⁸ vállalatok³⁶⁰⁹ államosítása után az 1918. augusztus 20-i dekrétum már a városi ingatlanok kártalanítás nélküli elkobzásáról rendelkezett, amelynek értelmében minden 10 ezer lakosnál népesebb lélekszámú városban a hatóság által megszabott értékű lakóházak szintén állami tulajdonba kerültek. A tehetősebb embereknek kérdőívet kellett kitölteniük, és nyilvántartásba kellett venniük javaikat (élelmiszereket, cipőket, ruhákat, ékszereket, kerékpárokat, takarókat, lepedőket, ezüstneműt, konyhaedényeket) és más vagyontárgyakat, amelyeket aztán a kisajátítási bizottságok elkobozhattak tőlük.³⁶¹⁰

Az 1918. január 25-én kiadott *A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak deklarációja* című deklaráció, amely később a szovjet alkotmány bevezetője lett, „alkotmányos” elvként határozta meg az államosításokat.

A szovjet polgári törvénykönyv (1922. október 24.) a tulajdonjogot már alanyok szerint csoportosította. A magántulajdon és a személyi tulajdon megkülönböztetése a NEP-korszakot követően, az 1930-as években keletkezett. Ekkor alakították ki az addig nem ismert *személyi tulajdon* kategóriáját, amely a magántulajdontól független, az egyén munkáján alapul, és személyes szükségleteinek kielégítésére szolgál. Ennek megfelelően rendelkezett erről az 1936-os sztálini alkotmány, amely egyúttal a szövetkezeti tulajdont is kiemelte a magántulajdon köréből (5. és 6. cikkelyek).

³⁶⁰³ Marx–Engels (1980): i. m. 59.

³⁶⁰⁴ Karl Marx és Friedrich Engels művei. IV. kötet. Budapest, Kossuth, 1959. 452.

³⁶⁰⁵ Karl Marx és Friedrich Engels művei. XIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1969. 16.

³⁶⁰⁶ Lenin összes művei. XXXV. (1978): i. m. 412.

³⁶⁰⁷ Kállay István (szerk.): *A szocialista jellegű állam- és jogrend kialakulásának történelmi kútfoi. (Válogatott dokumentumok a szovjet hatalom állam- és jogrendjének kialakulása időszakából)*. Budapest, ELTE AJK, 1979. 11.

³⁶⁰⁸ Kállay István (szerk.): *Újabb nemzetközi tudományos eredmények és a hazai jogtörténet-tudomány*. Budapest, ELTE, 1978. 29.

³⁶⁰⁹ Kállay (1978): i. m. 48.

³⁶¹⁰ Courtois (2000): i. m. 112.

Magyarországon a szovjet példa alapján 1945-től a nagyobb hatalomkoncentráció érdekében³⁶¹¹ tilos önhatalommal végrehajtott jogtalan vagyonekbezártás történt. A történeti szakirodalom, még az utóbbi években is, az 1945 és 1952 között lezajlott, példátlan méretű vagyonekbezártást „államosításnak” nevezi. Valójában az államosítás a magyar magánjogi törvényjavaslat 432. §-a szerint is csak közérdekből és teljes kártalanítás mellett történhetett volna. A kommunista párt vezetésével végrehajtott jogtalan vagyonekbezártást semmilyen közgazdasági vagy szociális érv nem indokolta, hiszen az állampolgároktól szinte minden termelővagyon, minden értékesebb ingatlant és ingót elvettek. Mindez törvénytelen eszközökkel történt, és a tulajdonosok semmiféle kártalanításra nem tartottak igényt. (Bár néhány jogszabályban történt erre utalás.)

Az 1945. március 17-én kiadott kormányrendelettel közel 5,6 millió kat. hold földet koboztak el. Ebből több mint 5 millió kat. hold után kártalanítást ígértek, amit soha nem teljesítettek. 1945. december 6-án, a Nemzetgyűlés határozatával állami tulajdonba vették a szénbányákat és a hozzájuk tartozó villamos erőműveket. (Az 1946. évi XIII. törvénnyel és a 23.550/1946. MT rendelettel utólagosan „törvényesítették”.) 1947. május 28-án a Gazdasági Főtanács határozatával, illetve egy másnapi kormányrendelettel, valamint az 1947. évi XXX. törvénnyel államosították a bankokat, illetve az érdekeltségi körükbe tartozó ipari és kereskedelmi vállalatokat. 1948. június 16-án államosították az egyházi iskolákat. 1948. szeptember 24-én, az 1949. évi 20. törvényerejű rendelettel államosították a tíz munkásnál többet foglalkoztató üzemeket, beleértve a külföldiek tulajdonát is. (Kivéve a szovjet tulajdont, mert az nem számított külföldinek!)³⁶¹² A gazdaság után jött a nem termelő szféra: az egyházi javak, apáca- és szerzetesrendek, karitatív szervezetek vagyona, egyesületek, társadalmi szervezetek, pártok vagyona, nyugdíjpénztárak, biztosítóintézetek, betegsegélyezők vagyona, az egészségügy, tudományos és kulturális intézmények, a községi és a városi önkormányzati tulajdon államosítása stb.³⁶¹³

³⁶¹¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. 1971–1979. Budapest, Magvető, 1986c. 66–67.

³⁶¹² A korszak egyik legjelentősebb írója így emlékezett vissza az üzemek államosítására: „A régi tulajdonosok reggel már nem léphettek be a gyárépületbe, melyet nem ritkán ugyan egy család két, három nemzedéke épített fel. Vagy, ha lakásuk volt a gyárban, el kellett hagyniuk az épületet és nem vihettek magukkal mást, csak a ruhát, amit éppen viseltek. Ez történt annak a nyomdavállalatnak és liberális lapnak tulajdonos-főszerkesztőjével, akit reggel elkergettek az épületből, ahol apja, nagyapja alkotott egy nagy, tehetségesen tervezett és vezetett, több száz nyomdásznak, hivatalnoknak, újságíróknak kenyere, hivatást adó intézményt. A tulajdonos-főszerkesztő – csendes, fegyelmezett, kevés szavú ember – szótlanul engedelmeskedett az utasító parancsoknak. Az új »vállalatvezető« a kapuig kísérte, ott megparancsolta a kapusnak, motozza meg gazdáját, nem visz-e magával valamilyen zsebben elrejtett értéktárgyat, pénzt, értékpapírt, egyszóval valamit, ami tegnap még a tulajdona volt, nem vett-e magához valamit a sajátjából? [...] A kapus – hegyesre viaszolt bajszú, alföldi öreg paraszt, ki kölyök korától szolgált a vállalatnál – reszkető kézzel engedelmeskedett. Megmotozta a gazdáját, de a művelet közben hűdéseként megbénult a keze, sírni kezdett. Minthogy ez népellenes magatartás volt, a vállalatvezető szigorúan megróttá a kapust, aztán sajátkezűleg végezte a motozást. A tulajdonos mozdulatlanul állt a kapuban, megvárta, amíg engedélyt kap a távozásra, és aztán szótlanul kilépett az utcára, elhagyta az épületet, ahol száz év munkájával alkotott meg családjá egy jelentős vállalatot. Ilyen közjátékok mindennaposak voltak.” Lásd Márai Sándor: *Föld, föld!*... Budapest, Akadémiai–Helikon, 1991. 320–321.

³⁶¹³ Lenkovic Barnabás: *Tulajdonjogi rendszerváltozás*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1991b. 44.

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 4. §-a szerint „a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy szövetkezetek tulajdonában van”.³⁶¹⁴ (Hogy mi tartozik a „zöm”-be, azt önkényesen állapították meg.) Egy évvel később egy minisztertanácsi rendelet kimondta, hogy „a közületi ingatlanok az állam tulajdonában állanak” [244/190. (X. 1.) MT rendelet]. (Egyes adatok szerint a magántulajdon 1945 előtt a nemzeti vagyon 60%-át tette ki, a közösségi tulajdon, községi, közalapítványi, egye-
sületi stb. 28,34%-át, az állami tulajdon pedig körülbelül 10%-át.)³⁶¹⁵

1950. július 28-án hirdették ki az 1950. évi 25. törvényerejű rendeletet a közforgalmú gyógyszerárak állami tulajdonba vételéről. Az 1952. évi 4. törvényerejű rendelet az egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről intézkedett. E jogszabály alapján csak Budapesten közel 36 500 ingatlan került államosítási listára.³⁶¹⁶ Sorra államosították a közlekedési eszközöket is. Még a szekérfuvarozókkal is ez történt.³⁶¹⁷ Vidéken emiatt 1952-re már alig akadt olyan fuvarozó, aki munkát tudott vagy mert volna vállalni.³⁶¹⁸

Az államosításnak nevezett akciók tehát valójában jogtalan elkobzások, rekvirálások voltak, amelyek révén évtizedek egyéni szorgalmának eredményei egyik napról a másikra megsemmisültek, s ezzel az egész társadalom az állam hatalmába került. A korábban szabad tulajdonosok is proletarizálódtak. Nemcsak a nagy- és középpolgári tulajdont számolták fel, hanem a kispolgári, kisvállalkozói tulajdont is. Az egy segéddel dolgozó városi borbély, cipész, az alkalmazott nélküli falusi szatócs és kovács, a magánfuvaros stb. mind-mind áldozatául eshetett a civil társadalom kifosztásának. A magyar kisipar, amely még a világháború éveiben is az ipari termelés egynegyedét állította elő, és az ipari munkások 40%-át alkalmazta, egyik évről a másikra elsorvadt. Ennek következményeként a szocialista szektor a lakosság alapvető javító-szolgáltató igényét nem tudta kielégíteni. Lényeges változásra csak 1980-tól kerülhetett sor, amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kimondta, hogy hatályon kívül kell helyezni azokat a rendeleteket, előírásokat, amelyek a kisipar tevékenységét indokolatlanul gátolták.³⁶¹⁹ Ezután újra virágzásnak indult a kisipar,³⁶²⁰ de jellemző módon a tevékenységük mindig

³⁶¹⁴ Vö. 1949. évi XX. törvény 6. §.

³⁶¹⁵ Fellner Frigyes: *Csonka-Magyarország nemzeti vagyona*. Budapest, MTA, 1929.

³⁶¹⁶ Az állampárt vezetői már korábban gondoskodtak magukról. Egymás után „kommunizálták el” maguknak a jobbnál jobb villákat. Rákosi Mátyásnak több háza is volt, Gerő Ernő felesége a kiköltöztetett tulajdonosok ingóságára is igényt tartott. Péter Gábor délelőtt kinézett magának egy rózsadombi villát a Gábor Áron úton, délután már deportálták a tulajdonosokat. Ezután sokáig rivalizáltak Kádár Jánossal, hogy melyikük háza és kertje van jobban felszerelve. Hasonlóan szerzett magának házat Kovács István, a budapesti pártbizottság titkára is. Nagy Imre a rózsadombi Orsó utcában egy tehetős zsidó kereskedő villáját kapta, amelyet a kor egyik építész zsenije, Kozma Lajos tervezett. Apró Antal sem bánta, hogy a nyilasok által egy zsidó családtól elvett villába költözött be. Pető László, az AVH ezredese gróf Bethlen István villájának egy részét kapta meg. A némenklatúra tagjai az Elhagyott Javak Kormánybiztosságától még bútorokat, értékes műtárgyakat és egyéb ingóságokat igényelhettek. Lukács György például könyveket kapott. Lásd http://real-ms.mtak.hu/22187/1/Lukacs_kez_70_958.pdf. Kossa István komplett ezüst étkészletet. Lásd Sulyok (2004): i. m. 108.

³⁶¹⁷ Frisnyák (2011): i. m. 18.

³⁶¹⁸ MNL OL M-KS 276. f. 95. cs. 162. ő. e.

³⁶¹⁹ Vass (1983): i. m. 1113.

³⁶²⁰ Kellér Dezső humorista találó elnevezésével a „maszek”.

a legalitás határán mozgott. Igazából sohasem lehetett tudni, hogy mikor következik be egy olyan politikai fordulat, amely újra államosítani fogja a kisipart.³⁶²¹

Az államosításnak nevezett intézkedésekkel tehát az állampolgároktól lényegében minden vagyonalapú jövedelemforrást, és ezzel a polgárosodás anyagi bázisát elvették. Mindez jelentős vagyonszétválással, pusztulással járt együtt. A tényleges fizikai vagyontárgyak elvesztése mellett megszüntették a tulajdonosi gondolkodást, az anyagi érdekeltséget és minden, a magántulajdon eszméjéhez kapcsolódó motivációt.

Az államosítás mellett a kisajátítást is egyfajta „merkantilista” szemlélettel szabályozták. Arra törekedtek, hogy a kisajátítási kártalanítás összege egyre alacsonyabb legyen. A kisajátításról szóló 1976. évi 24. törvényerejű rendelet szerint: „A kártalanítás megállapítása során figyelembe kell venni a hosszabb idő – legfeljebb 5 év – alatt szélesebb körben kialakult forgalmi értékeket” [10. § (1) bekezdés]. Ez a szabályozás nagyon igazságtalan, hiszen aki eladja az ingatlanát, az a forgalmi értéket kapja érte, akit pedig kisajátítanak, megbüntetik azzal, hogy a forgalmi értéknél az állam neki kevesebbet fizet, hiszen az ingatlanárak folyamatosan növekedtek, emellett számításba kellene venni az inflációt és az értéknövelő beruházások értékét is. Tehát a munkával szerzett tulajdont sem védelmezték.

A civil társadalom elvesztette gazdasági önállóságát. Az állampolgárok most már gazdasági téren is teljesen kiszolgáltatottakká váltak. A magántulajdon elvesztése ezen túl egy sor emberi jog anyagi alapjának elenyészését is jelentette. A Kölcsey Ferenc által hangoztatott „szabadság és tulajdon” elérhetetlen álommmá vált.³⁶²² A magántulajdon felszámolásának egyéb következményei is lettek. Már Arisztotelész is leírta, hogy ha az embert megfosztják tulajdonától és szabadságától, akkor nem fog felelősségteljesen gazdálkodni és másokkal is korrekt módon viselkedni. E gondolatmenetet is igazolta az, hogy a szocializmusban az emberek önzőbbek lettek. Arisztotelész azt is megjósolta, hogy a közös tulajdon az egyes ember számára nem értékelhető, átélelhető. Ezért az emberek az állami tulajdon tárgyait „Csáky szalmájaként” kezelték, és biztosak voltak benne, hogy mások is hasonlóképpen fognak erről vélekedni.³⁶²³

A szocialista társadalom tagjait megfosztották tehát magántulajdonuktól, de nem tették őket „társadalmi” tulajdon alanyává. A Polgári törvénykönyv (1959. évi IV. törvény) miniszteri indoklása egyszerű evidenciaként közölte: „Az állami szocialista tulajdonjog alanya az egész dolgozó nép [...]” Ez természetesen csak politikai frázis – hiszen ha mindenki jogosult, akkor kik a kötelezettek? Milyen szervezeti rendben, milyen módon gyakorolhatták a magyar állampolgárok tulajdoni jogosítványukat? Fikciók sokaságát írták le. Az egyik az össznépi jogalanyiság, a másik szerint az állam a nép politikai szervezete stb. A valóságban az állampolgár tulajdonjogát még az 1/10 000 000 tulajdoni

³⁶²¹ Lenkovics Barnabás: *A szocialista vállalkozási formák polgári jogi kérdései*. Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, 1983.

³⁶²² Lenkovics Barnabás: *A tulajdonjog. Ideiglenes tananyag*. Budapest, ELTE–Tankönyvkiadó, 1991a.

³⁶²³ Arisztotelész: *Politika*. Budapest, Gondolat, 1984. 102.

részarányban sem gyakorolhatta.³⁶²⁴ Az elkobzott tulajdon tehát nem társadalmi, hanem állami (pártállami) tulajdonná vált.³⁶²⁵

A szocialista jogintézményeknél egyébként is sok esetben nem lehet a magánjogi fogalmakat alkalmazni. Már Moór Gyula is leírta, hogy a szocialista kollektív tulajdon a közjogba tartozik.³⁶²⁶ Bihari Mihály elemezte azt a jelenséget, hogy a szocialista jogban milyen erőteljesen érvényesültek a keleti, bizánci és az orosz hagyományok. Aki a szocialista állami tulajdont vizsgálja, az óhatatlanul is az ázsiai termelési mód marxizmus ábrázolását asszociálja: „[A]z ázsiai formában az egyes soha nem válik tulajdonossá, hanem csak birtokossá, alapjában véve ő maga a tulajdona, a rabszolgája annak, akiben a községe egysége létezik [...]; a keleti despotizmus és a benne jogilag létezni látszó tulajdonnélküliség közepette valójában alapzatként ez a törzsi vagy községi tulajdon létezik [...]”³⁶²⁷

A gyakorlatban a szocialista állami tulajdon esetében a legnagyobb problémát az okozta, hogy mindenki „kívülállóvá”, kötelezetté vált, de nem lett igazi jogosult. A tényleges tulajdonosi jogok egy része (leginkább a gazdaságirányítási jogok) az állami és a pártvezetés kezében összpontosult, ezzel is a politikai hatalmukat erősítve. A nómenklátúra tagjai nem tulajdonosként, hanem éppen aktuális státuszukhoz kapcsolódóan, csupán ideiglenesen rendelkeztek bizonyos kezelői jogosultságokkal, de vajmi kevés felelősséggel terhelve. Mindenkorai lehetőségeik a hatalmi piramisban elfoglalt helyüktől függtek. Nekik volt a legnagyobb befolyásuk a tervek, az állami bevételek és kiadások, az árak és a bérek kialakításánál. A döntési jogkörök tisztán a politikai hatalomtól függtek, ezért nem lehetett közvetlen kapcsolat az államigazgatási vezető jövedelme és az állami vállalat nyeresége vagy vesztesége között.

A tulajdon feletti rendelkezési jogot is nagymértékben korlátozták. Az állami vállalatot nem lehetett eladni vagy bérbe adni stb.³⁶²⁸ Ezért sem tudták meghatározni, hogy ki a tulajdonos az állami vállalatnál levő vagyontárgyak esetében. Nem lehetett tudni, hogy az állami vállalat vagy az állam, azaz a kincstár-e a tulajdonos. A gazdasági reform megindulásakor kísérletet tettek, meglehetősen szofisztikus módon, hogy elismerjék az állami vállalat tulajdonjogát. Erre hivatkozási alapként a szovjet Venediktov által kialakított, de meglehetősen zavaros osztott tulajdoni elmélet³⁶²⁹ adott lehetőséget. A szerzők legnagyobb

³⁶²⁴ A kor hivatalos polgári jogi tankönyvéből is az alábbiakat kellett megtanulniuk a joghallgatóknak: „a társadalmi tulajdonjog alanyai maguk a dolgozók, maguk a termelők.” Lásd Világhy–Eörsi (1965): i. m. I. 273. Seres Imre még tovább fokozta ezt a fikciót: „a szocializmusban az állami társadalmi tulajdon amellet, hogy össznépi is, s így minden állampolgár tulajdona is, ténylegesen elsősorban a munkásosztály tulajdona [...]” Lásd Seres (1968): i. m. 26.; Lontai Endre: A tulajdonjog korlátai a szocialista jogrendszerben. *Állam- és Jogtudomány*, 10. (1967), 2. 229.

³⁶²⁵ Lenkovics Barnabás: A társadalmi tulajdonjog reformja. *Valóság*, 33. (1990), 7. 3.; Lenkovics (1991a): i. m. 51.

³⁶²⁶ Moór Gyula: *A jogi személyek elmélete*. Budapest, MTA, 1931. 35.

³⁶²⁷ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XLVI/I. kötet. Budapest, Kossuth, 1972. 372.

³⁶²⁸ Sárközy Tamás: *Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Az 1984–85-ös szerkezeti váltáshoz*. Budapest, Magvető, 1986b. 331.

³⁶²⁹ Venediktov (1948): i. m. 1948.

része az állami tulajdont a polgári jogban igyekezett elhelyezni, de az állami tulajdon egységén belül mégis megtalálják a vállalat tulajdoni önállóságát.

Világhy Miklós szerint: „Az állami vállalat az államnak az a szerve, amelynek útján az állam a társadalmi elsajátítás folyamatában árutulajdonosként lép fel – Marx kifejezésével élve – mint meghatározott áruk »örzője«, akire azért van szükség, mert az áruk maguktól nem mehetnek a piacra.”³⁶³⁰

A tulajdonjog megosztásának elvét vallotta Sárándi Imre, aki a polgári jogi tulajdonjogot osztotta ketté: az irányító szervek tulajdonjoga a vállalatalapítás, az átszervezés, munkáltatói jogok, az utasítás joga stb., míg az irányító szervek hatásköréből megmaradó jogok a vállalatokat illetik meg. A vállalat ezeket a jogokat tulajdonosként gyakorolja.³⁶³¹

Sajátos strukturált tulajdonjogi felfogást vázolt fel Sárközy Tamás, aki szerint „a tervszerű piacsabályozás indirekt tervgazdálkodási modelljének legoptimálisabb tulajdonjogi megoldása az állami, államjogi és a szocialista gazdálkodó szervek (így az állami vállalat) polgári jogi árutulajdonjogának kettőssége”.³⁶³² Sárközy a „kettősséget” úgy képzelte el, hogy az állami gazdaságirányítást – jogi tartalmára nézve – állami államjogi tulajdonnak nevezte el. (Sárközy tulajdonjognak minősítette azt, ami nem tulajdonjog, vagyis az állami közhatalom gyakorlását és a vállalatot árutulajdonosnak tekintette.)

Eörsi Gyula, aki az állami tulajdonjog egyedüli alanyának az államot tekintette, kénytelen volt megkettőzni a tulajdonjogot egy „valódi” és egy „technikai” tulajdonjogra. Szerinte a vállalatok jogosítványa csupán „technikai tulajdonjog”, ami nem valóságos tulajdonjog, hiszen a vállalat stratégiai döntést nem hozhat.³⁶³³

A szocialista polgári jog az egységes tulajdont a tulajdonjog alanyai szerint csoportosította, és ezeket „tulajdonformáknak” nevezte:³⁶³⁴ állami tulajdon; szövetkezeti tulajdon; személyi tulajdon; magántulajdon. Ez a sorrend egyben egyfajta hierarchiát is jelölt. A legmagasabb fokú tulajdonnak az állami tulajdont jelölték, amelyet a legigazságosabbnak, legjobbnak tekintettek, és a kommunizmusban szinte kizárólagosnak gondoltak. Ennek megfelelően minden más tulajdoni formából az állami tulajdon felé kell áramolnia a dolgoknak, és az állami tulajdon élvezte a legszigorúbb polgári és büntetőjogi védelmet. A többi tulajdonformát átmenetinek és alacsonyabb rendűnek tekintették, és ennek megfelelően kevésbé szigorú szabályokkal védték.

Az állami tulajdon fokozott védelmét szovjet minta alapján³⁶³⁵ egy olyan jogágtól várták el, amelynek egyik alapelve a felek egyenjogúsága és mellérendeltsége. A szocialista polgári jog az állami tulajdon megóvására és védelmében mindenkitől fokozott gondosságot várt el, míg a szövetkezeti tulajdon esetében csak a szövetkezet tagjaitól kell

³⁶³⁰ Világhy Miklós: *Gazdaságpolitika és polgári jog*. Budapest, Akadémiai, 1978. 17.

³⁶³¹ Sárándi Imre: Az új gazdasági mechanizmus néhány jogi problémája. *Állam és Igazgatás*, 17. (1967), 8. 673.

³⁶³² Sárközy Tamás: *Indirekt gazdaságirányítás – vállalati árutermelés és a tulajdonjog*. Budapest, Akadémiai, 1973b. 246.

³⁶³³ Eörsi (1975): i. m. 298.

³⁶³⁴ Sárándi Imre: *Polgári jog III*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987. 44.

³⁶³⁵ Sárándi (1987): i. m. 44.

a fokozott gondosságot elvárni (Ptk. 175. és 184. §-ok). Aki az állami szocialista tulajdon védelmében károsodott, teljes kártalanításra tarthatott igényt, és ha életét veszttette, a hozzátartozókról és mindazokról, akiket eltartott, szükség esetén gondoskodni kellett. Ezzel szemben, aki a szövetkezeti tulajdon védelmére irányuló célszerű tevékenysége folytán károsodott, „egészen vagy részben” követelhetett csak kártalanítást. Nem szólt a törvény az árvákról és az eltartottakról (Ptk. 178. és 185. §-ok). Ezen túl, ha az ingatlan vagy más termelőeszköz tulajdonjoga vitássá vált, az állam tulajdonjogát vélelmezni kellett (Ptk. 176. §). Az állami tulajdont elbirtokolni sem lehetett [121. § (3) bekezdés].

A polgári jogi védelemmel párhuzamosan Sztálin instrukciói alapján alakították ki az állami tulajdon büntetőjogi védelmét is. A szovjet állampárt vezetőjének instrukciói szerint: „A tolvaj, aki a nép vagyont lopkodja és a népgazdaság érdekeit ássa alá, ugyanolyan kém és áruló, ha ugyan nem rosszabb.”³⁶³⁶ Ennek alapján született meg Magyarországon az 1950. évi 24. törvényerejű rendelet a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelméről, amely nemcsak szigorú szankciókat, hanem még a hozzátartozókra is kiterjedő feljelentési kötelezettséget is előírt.

Az 1970-es évek elejéig bizalmatlanul tekintettek a rendszer saját szülőttére, az úgynevezett szövetkezeti tulajdonra, amelyet az állami tulajdonnal szemben alacsonyabb rangúnak tartottak, és azt jövendőlték, hogy a kommunizmusban állami tulajdonná fog nemesedni.³⁶³⁷ Az 1967. évi IV. törvény tette lehetővé, hogy a termelőszövetkezeteknek saját földtulajdonuk lehetett, ez egyben azt is jelentette, hogy a tagok nem résztulajdonosok, hanem csupán egy „tulajdoni közösség” tagjai. A valóságban a szövetkezeti tag nem számított tulajdonosnak, ugyanis részesedésük nem a bevitt vagyonhoz, a szövetkezeti jövedelméhez, hanem a munkavégzéshez igazodott. A tagok a szövetkezeti tulajdon vonatkozásában lényeges kérdésekben nem dönthettek. A szövetkezeti tulajdon erősödése egyben a szövetkezetnek az állami vállalatokhoz való közelítését eredményezte.

Az állampolgároknak – átmeneti engedményként³⁶³⁸ – személyi tulajdont engedtek, amelynek a „társadalom számára hasznos munkából”³⁶³⁹ kellett erednie, és kizárólag a tulajdonos szükségleteinek kielégítésére szolgálhatott. A személyi tulajdon nem lehetett jövedelem (kizsákmányolás) forrása, sem spekulációra alkalmas eszköz. Ennek az elvnek az ideológiai alátámasztására általában Marxnak *A gothai program kritikája* című írására hivatkoztak: „a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és [...] másfelől egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi nem mehet át az egyesek tulajdonába.”³⁶⁴⁰ A személyi tulajdon kategóriáját valójában csak azért hozták létre, hogy a totális állam pontosan előírhasse és ellenőrizhesse, az állampolgár milyen ingatlanokat és ingókat tarthat tulajdonában.

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya a „munkával szerzett tulajdont” ismerte el [8. § (1) bekezdés]. Az 1972. évi I. törvénnyel módosított Alkotmány rendelkezett

³⁶³⁶ Jozsif Visszarionovics Sztálin: *Sztálin művei*. VIII. kötet. Budapest, Szikra, 1952. 144–145.

³⁶³⁷ Világhy–Eörsi (1965): i. m. I. 274.

³⁶³⁸ Eörsi (1975): i. m. 71.

³⁶³⁹ Wirth Ádám: Tulajdonviszonyok a szocialista társadalomban. *Pártélet*, 20. (1975), 10. 144.

³⁶⁴⁰ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1969. 18.

határozottan a személyi tulajdonról (11. és 12. §-ok). A személyi tulajdon garanciáját azonban egyik szövegváltozat sem deklarálta. Nem mondták ki például, hogy csak az Alkotmány szabályainak megfelelően, kártalanítás mellett vehetik állami tulajdonba a személyi vagyonát.

Valószínűleg úgy gondolhatták, hogy a rendkívül alacsony fizetések mellett úgyszemint lehet komoly vagyont felhalmozni. Mindenesetre a Polgári törvénykönyv egyéb jogszabályokra utalta annak megállapítását, hogy mi lehet az állampolgárok személyi tulajdonában. Ezeknek a köre az állampárt aktuális politikájához igazodott. Aki túllépte a megengedett mértéket, attól akkor is elvették a személyi tulajdonát, ha az egyébként munkából eredő jövedelemből származott. A szocialista jog elismerte a munkához való jogot, de nem engedte meg, hogy a dolgozó szabadon élvezhesse munkájának gyümölcsét. Ez önmagában is pazarláshoz vezetett, s a mának élést sugallta. (Akkoriban az a mondás járta, hogy „az a tiéd, amit megeszél”.) Kiölte az emberekből a racionális kalkulációt, a szorgalmat és a beosztás ösztönét. Egyesek pedig különböző trükkökkel igyekeztek tulajdonukat elrejtetni a hatóságok elől.³⁶⁴¹

Először alacsonyabb szintű jogszabályok, később a Polgári törvénykönyv is családi tulajdonná tették a személyi tulajdon egyes tárgyait. Például az állampolgárok telektulajdonának egyes kérdéseiről szóló 31/1971. (X. 5.) kormányrendelet 3. §-a így rendelkezett: „Egy személy, illetőleg egy család telektulajdonának mértéke egy lakótelek és egy üdülőtelek.” A 2. § pedig meghatározta a család fogalmát: „A házastársak és kiskorú gyermekeik, továbbá a házastársakkal együtt lakó nagykorú nőtlen, illetőleg hajadon gyermekeik.” A 4. § (3) bekezdése már a háromgenerációs családot tette bizonyos vonatkozásban a személyi tulajdon alanyává, megállapítva, hogy ha az előbb említett családdal a házastársak szülei is együtt laknak, akkor ez a család is csak olyan lakóházat szerezhet, mint a 2. § szerinti család. Ugyanezt a megoldást alkalmazta a 32/1971. (X. 5.) kormányrendelet az állampolgárok lakás- és üdülőtulajdonának egyes kérdéseiről [2. §, 4. § (2) bekezdés]. Mivel a rendelkezést visszamenőlegesen is alkalmazni kellett, sokan nem házasodtak össze, vagy formálisan elváltak. Ez nagyon sok családra, házasságra demoralizálóan hatott. Emellett igazságtalanul érintette azokat a felnőtt családtagokat, akik kényszerből költöztek össze.³⁶⁴² Csak nagykorú válhatott ki úgy, hogy lakástulajdont szerzett, ráadásul hat hónapon belül be kellett költöznie. Egy előnyös vételi lehetőségtől eshetett el az, aki tudta, hogy hat hónapon belül nem tud beköltözni, esetleg csak két év múlva.

A rendkívül rossz lakáshelyzet miatt viszont 1953-tól engedélyezték a magánlakás-építést.³⁶⁴³ Különösen vidéken alakult ki az a szokás, hogy a rokonok, barátok, munkatársak

³⁶⁴¹ Föti (1988): i. m. 114.; Bruszt László – Simon János: Az Antall-korszak után, a választások előtt, avagy demokráciánk és pártjaink az állampolgárok szemével. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1994*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1994. 780–781.

³⁶⁴² Az is méltánytalan, hogy egy családnak két (esetleg szomszédos) egyszobás lakása nem lehetett. Ezzel szemben megvehetett egy háromszobás házat.

³⁶⁴³ Hegedüs József: Állam és piac a lakáspolitikában. *Medvetánc*, 6. (1986), 2–3. 139.

összeálltak, és „kalákában” felépítették egymás házáat. A Polgári törvénykönyv eredeti szövege [92. § (3) bekezdés] csak a lakóház személyi tulajdonának korlátozására adott felhatalmazást. Az 1967-es módosítás (1967. évi 39. tvr. 7. §) már mindenfajta ingatlan személyi tulajdonára vonatkozóan lehetőséget adott a korlátozásra: „Külön jogszabályok állapítják meg, hogy milyen nagyságú és hány ingatlan tartható személyi tulajdonban.”

Végül, újabb évtized elteltével az 1977. évi IV. törvénnyel megállapított szöveg 92. § (4) bekezdése már általános megfogalmazással adta meg a személyi tulajdon tárgyi, mértékbeli és nagyságbeli korlátozására vonatkozó felhatalmazást: „Jogszabály korlátozhatja a személyi tulajdon körét, és meghatározhatja a személyi tulajdonban tartható vagyontárgyak mértékét és nagyságát.”³⁶⁴⁴

Az 1031/1969. (VIII. 31.) kormányhatározat alapvető követelményként határozta meg, hogy az építési telek a társadalmi céloknak megfelelően hasznosuljon, és ne lehessen munka nélküli vagyonszerzés, valamint spekuláció forrása. A telektulajdon mértékét a 7/1970. (IV. 16.) ÉVM–PM–IM közös rendelet szabályozta. Eszerint egy személynek (családnak) két telke lehetett, amelyek közül az egyik lakótelek, a másik üdülőtelek. Aki két telekkel már rendelkezett, annak a jogszabály megtiltotta az újabb telek szerzését.³⁶⁴⁵ A 26/1971. (X. 5.) ÉVM–IM együttes rendelet 6. §-ának (2) bekezdése kimondta, hogy ha valaki felmentést kapott a tulajdonszerzési korlátok alól [31/1971. (X. 5.) kormányrendelet 6. §],³⁶⁴⁶ akkor azt a lakást köteles eladni két éven belül, amelyik a felmentés megadásakor a tulajdonában állott. (Ezek szerint az a lehetőség, hogy azt a lakást adja el, amelyet a felmentés alapján szerzett, fel sem merülhetett.)

A lakás, illetve családi ház vonatkozásában egyre „nagyvonalúbbá” vált a jogalkotó,³⁶⁴⁷ hiszen amit az 1950-es években még elvettek mint túlzottan nagy, kizsákmányolásra alkalmas ingatlant, most a nómenklatúra és az újkazdag réteg érdekében engedélyezték. Az 1973 júliusában életbe léptetett kormányrendelet szerint az állampolgárok által épített lakás legfeljebb hatszobás, családi ház esetén 140, lakás esetén 125 négyzetméter lehetett. Az üdülő maximum három szobából állhatott, alapterülete – önálló épületként – nem haladhatta meg a 80, társasüdülő esetén a 60 négyzetmétert.

Teljesen irracionális tanyaellenes célzattal adták ki az 1977. évi 27. törvényerejű rendeletet, amelynek 4. § (2) bekezdése szerint tanya tulajdonjoga üdülő céljára nem szerezhető meg. (Inkább düljön össze!) A Kiskunságban számos tanya néptelenedett el emiatt.

³⁶⁴⁴ Berndt Kornél: Az ingatlanok tulajdonjogának megszerzését korlátozó jogszabályok bírói szemmel. *Magyar Jog*, 21. (1974), 4. 221.; Tanka Endre: Dologi tulajdonszerzési jogcímek az ingatlanok tulajdonszerzését korlátozó jogszabályok alkalmazásánál. *Jogtudományi Közlöny*, 28. (1973), 9. 476.; Körös András: Az állampolgárok ingatlanszerzését korlátozó jogszabályok és a Ptk. *Magyar Jog*, 28. (1981), 11. 983.

³⁶⁴⁵ Hasonlóan rendelkezett lakásra és házra is [31/1971. (X. 5.) kormányrendelet, 32/1971. (X. 5.) kormányrendelet, illetve a végrehajtásra megjelent 25/1971. (X. 5.) ÉVM–IM együttes rendelet, a 26/1971. (X. 5.) ÉVM–IM együttes rendelet; ezeket is rendszeresen módosították].

³⁶⁴⁶ A szocializmusban mindenki egyenlő, de már Orwell is leírta, hogy vannak „egyenlőbbek”.

³⁶⁴⁷ Különösen a Szovjetunióban lévő viszonyokkal összehasonlítva szembetűnő, hiszen az állami bérlakásokban sokszor nem lakás, még csak nem is szoba, hanem saját „laktér” (*zsilplosagy*) kialakítására került sor. A polgári értelemben vett magánszféra fogalma ismeretlen volt.

Az 1967. évi IV. törvénnyel, a földjogi törvénnyel hozták létre a „személyi földtulajdon” intézményét. Ennek értelmében 6000 négyzetméterig belterületen, tanyaterületen és zártkertben az állampolgárok földje személyi tulajdonban lehetett, mivel ott „személyes szükségletre” termeltek (vö. 1987. évi I. törvény). A 28/1979. (XII. 30.) MÉM rendelet lehetővé tette, hogy minden magyar család 3000 négyzetméter alatti külterületi földet szerezhessen. Vékás Lajos joggal állapította meg, hogy a személyi tulajdont és a magántulajdont többé nem lehet elhatárolni egymástól.³⁶⁴⁸

A személyi tulajdon körét az ingóságok terén is korlátozták, bár ezt kevésbé tudták ellenőrizni. Az 1950-es években, ha valakinek kicsit több élelmiszer volt a kamrájában, akkor azt nemcsak elkobozták, hanem még bűncselekményként is minősíthették. A korabeli „jogtudomány” mindezt az alábbiakkal indokolta: „Ha tehát például valaki olyan időben, amikor gabonaneműekben hiány mutatkozik, éléskamrájában tíz mázsa lisztet tárolna, ez a liszt nem személyi tulajdon volna, hanem magántulajdon, még ha szubjektív szempontból a valóságban személyi fogyasztás célját is szolgálná.”³⁶⁴⁹

Szovjet mintát követve a személygépkocsikat is államosították. A 298/1950. (XII. 28.) MT rendelettel tiltották meg, hogy autó magántulajdonban lehessen.³⁶⁵⁰ (1951 és 1957 között még kerékpárt is csak igazoló jegy birtokában lehetett használni.)³⁶⁵¹ A Rákosi-korszakban megszüntették a személygépkocsik kereskedelmi forgalmát. Üzemanyaghoz csak vásárlói könyv vagy vásárlási utalvány ellenében lehetett hozzájutni. [65/1950. (III. 2.) MT rendelet a közterületi gépjárművek üzemben tartásával kapcsolatos kérdések szabályozása tárgyában.]³⁶⁵² Természetesen, a fő szabály alóli kivételként, a nomenklatúra egyes tagjai és más privilegizáltak tulajdonában így is 1-2 ezer személygépkocsi maradt.³⁶⁵³ Közben 1951 és 1957 között közel 7000 embertől többféle jogcímre is hivatkozva elkobozták az autóját.³⁶⁵⁴ Sokan házilag (!) készítettek autót.³⁶⁵⁵ Vidéken a mezőgazdasági munkálatokhoz elengedhetetlenül szükség lett volna valamilyen szállító járműre, ezért feltalálták a csettegőt, a szivattyúból kiszerelt motorral vagy valamilyen más hasonló motorral meghajtott platós járművet. Nevét az elképesztően erős motorhangjáról kapta.³⁶⁵⁶

A hivatalos szovjet álláspont szerint nem lehetett személygépkocsi állampolgári tulajdonban. Ezt a jogelvet az alábbi módon indokolták:

„A személygépkocsi-használatnak e rendszere esetén nyilvánvalóan 10-15-ször kevesebb gépkocsira van szükségünk, mint ha arra törekednénk, hogy mindenkit ellásunk személygépkocsival. Mi ésszerűbben fogjuk kielégíteni az emberek személygépkocsi iránti szükségleteit. Hiszen

³⁶⁴⁸ Vékás Lajos: Az állampolgári tulajdon elvi kérdéseiről. *Jogtudományi Közöny*, 37. (1982), 5. 383.

³⁶⁴⁹ Viktor Knapp: *A tulajdon a népi demokráciában*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1954. 310.

³⁶⁵⁰ MNL OL XIX-H-hh 39 d.

³⁶⁵¹ Frisnyák (2011): i. m. 22.

³⁶⁵² Vö. 66/1955. (XII. 1.) MT rendelet.

³⁶⁵³ Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960). *Korall*, (2000), 1. 112.

³⁶⁵⁴ Ocskay Zoltán: *Autózás az ötvenes években*. Budapest, Oldtimer Média, 2014. 9.

³⁶⁵⁵ Frisnyák (2011): i. m. 22.

³⁶⁵⁶ Ami nincs a KRESZ-ben. *Autó-Motor*, 25. (1972), 22. 24.

az emberek nem csavargók. Az emberek dolgoznak. És amikor dolgoznak, a gépkocsi áll. De ha áll, nem működik, viszont ugyanúgy öregszik. Ezért ésszerűtlennek tartjuk, hogy feleslegesen sok gépkocsink legyen. A személygépkocsi magántulajdonosi, tőkés használata számunkra nem járható út. Mi a lakosságot szocialista módon fogjuk ellátni.”³⁶⁵⁷

A kádári konszolidáció után a nómenklatúra tagjai és egyéb kiemelkedő jövedelemmel rendelkezők már könnyebben szerettek volna személygépkocsihoz jutni. Ezért alkották meg a 29/1958. (IV. 15.) kormányrendeletet, amely lehetővé tette magánszemélyeknek is személygépkocsi vásárlását. Ehhez azonban a munkahely, foglalkozás szerint illetékes minisztériumnál kellett engedélyt kérni. A rendelet végrehajtásáról szóló 20/1958. számú belügyminiszter-helyettesi utasítás ezenkívül még a munkahelyi ajánlást is feltételül szabta. A rendelet külön kitért a házilag barkácsolt autók forgalomba helyezésének szabályozására is. Ebből is látható, hogy milyen jelentős számú lehetett az ilyen kényszermegoldásból származó jármű.

Emellett a katonai vezetés is igényelte, hogy engedélyezzék minél nagyobb számban a személygépkocsik használatát. Szembesültek ugyanis azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy míg a katonának bevonuló nyugat-európai és amerikai fiatalok tudnak autót vezetni, addig a szocialista országok besorozott katonái még sohasem ültek volán mögött. Ezért alakították ki a központi autóelosztás rendszerét, amely aztán szinte a rendszerváltoztatásig érvényben maradt. Ezután az 1964-től működő Merkur Vállalatnál lehetett személygépkocsit előjegyezni, amelyet jelentős előleg letétele után jobb esetben 4-5 év, rosszabb esetben 6-8 évnyi várakozás után lehetett átvenni. Így is főként csak a szocialista országokban gyártott és forgalmazott autókhoz lehetett hozzájutni.³⁶⁵⁸ Az 1960-as évektől – akinek valutája volt – a Konsumex Külkereskedelmi Vállalattól akár Renault, Ford, sőt később Mercedes típusú személygépkocsikat is vásárolhatott.³⁶⁵⁹

A gépkocsibeszerzések üteme az állandó hiány és a hivatalos rendszer korlátai ellenére az 1960-as évektől folyamatosan emelkedett. Az infrastruktúra és a biztonsági berendezések hiányosságai miatt viszont a nyugat-európai országokhoz képest kevesebb autó mégis több balesetet okozott.³⁶⁶⁰

Az ingóságok terén további korlátozást jelentett, hogy 1974-ig egy magánszemélynek legfeljebb 500 gramm arany lehetett személyi tulajdonában. Más kérdés, hogy ezt a szabályt általában nem tudták ellenőrizni, legfeljebb ha feljelentették azt, aki túllépte a megengedett mértéket. Miután ezt a korlátozást megszüntették, a tehetősebb

³⁶⁵⁷ *Pravda*, 1963. április 2. Idézi A. J. Koseljov: *Személyi tulajdon a szocializmusban*. Budapest, Kossuth, 1964. 182.

³⁶⁵⁸ Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat. MNL OL XXIX-G-149. 34.; *Számítások a lakosság személygépkocsi ellátására a IV. öt éves terv időszakában*. Budapest, Országos Tervhivatal Pénzügyi Osztály, 1968.

³⁶⁵⁹ Majtényi (2009a): i. m. 52.; Bajusz Rezső – Balázsy Sándor: A hazai automobilizmus gazdasági kérdései. *Gazdaság*. 1. (1967), 1. 48.

³⁶⁶⁰ Péteri György: Az autós a ludas. Az automobilizmus magyarországi recepciójának történetéhez az 1960-as években. In Halmos Károly et al. (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég, 2009. 310.

magyar állampolgárok intenzív felvásárlásba kezdtek. Az ingatlanszerzés korlátozása miatt a lakossági pénzkidadások 6-7,5%-át nemesfémekbe, műtárgyakba fektették.³⁶⁶¹

Az 1950-es években még a háztartási gépek személyi tulajdonlását is ellenezték. Arra hivatkoztak, hogy a közétkeztetés, a mosodák, a takarítóvállalatok, kölcsönzők révén nem lesz szükségük az állampolgároknak ilyesmire. Csak amikor kiderült, hogy ez az elképzelés megvalósíthatatlan, akkor tettek engedményeket ezen a téren is, illetve kezdték ellátni az üzleteket tartós fogyasztási cikkekkel: hűtőszekrény, porszívó, mosógép, rádió, televízió stb. Ekkor elhangoztak olyan vélemények is, hogy ezeknek az árucikkeknek a megvásárlása veszélyezteti a szocializmust. Ez volt a fridzsiderszocializmus-vita.³⁶⁶²

A személyi tulajdon mesterséges kategóriája és a magántulajdon közötti különbség sokszor csak a jogpolitikai szándéktól függött. A föld például a szocialista jogi felfogás szerint egyértelműen árutulajdon. Amennyiben egy családnak a kertjében gyümölcs terem, és azt ők el is fogyasztják, akkor személyi tulajdonnak minősült, ha másoknak eladták, akkor magántulajdonnak.³⁶⁶³ Ez a minősítés tulajdonjogi szempontból értelmezhetetlen. Ráadásul a magántulajdonhoz a termelési eszköz közgazdasági fogalmát rendelték, ami szintén jogilag nehezen értelmezhető.

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya a magántulajdont csak negatív oldaláról határozta meg: „A magántulajdon és a magánkezdeményezés a köz érdekeit nem sértheti” [8. § (2) bekezdés]. Némileg nagyvonalúbb volt az 1972-es alkotmánymódosítás utáni szöveg: „Az állam elismeri a kisárutermelők társadalmilag hasznos gazdasági tevékenységét. A magántulajdon és a magánkezdeményezés azonban nem sértheti a köz érdekeit” (12. §). (A köz érdekeinek sérelme azonban nagyon sok minden lehetett, lásd például a már hivatkozott meggymagos ügyet.)

Az Alkotmány alapján jelentette ki a Polgári törvénykönyv: „Azok a termelési eszközök, amelyeket a törvény nem nyilvánít kizárólag az állam tulajdonának, magántulajdonban is lehetnek” (91. §). Ehhez tette hozzá az 1977-es módosítás: „Az állam elismeri a kisárutermelők társadalmilag hasznos gazdasági tevékenységét szolgáló magántulajdonát.” Majd – akárcsak a személyi tulajdonnál – más jogszabályokra bízta a magántulajdon mértékének és nagyságának meghatározását. A magántulajdonnak a gyakorlatban két formája alakult ki, bár a Polgári törvénykönyv inkább a kisárutermelői tulajdont szabályozta. A kisárutermelői magántulajdon, amelynek körében a tulajdonos maga és családja munkájával állít elő (hoz forgalomba) javakat. Kisvállalkozói magántulajdon, amikor a tulajdonos rendszeresen idegen munkaerőt foglalkoztatva gazdálkodik, fő tevékenysége a kisüzemmel kapcsolatos szervezés, vezetés, az „üzlet” bonyolítása.

A II. világháború előtt a magyar felnőtt lakosság 40-45%-ának volt valamilyen magántulajdona. Az 1960-as évek közepéig ez a réteg gyakorlatilag eltűnt. 1970-re valamivel kevesebb mint 90 ezer kisbirtokos maradt. Az 1977. évi 27. törvényerejű rendelet ráadásul

³⁶⁶¹ Falusné Szikra Katalin: *A kistulajdon helyzete és jövője*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986. 99.

³⁶⁶² Lásd az *Új Írás* 1961–1962. évfolyamait. Becskeházi Attila: Egy bűnbakképzés fenomenológiája. *Valóság*, 28. (1985), 12. 109.

³⁶⁶³ Lehetne még tovább sorolni: ha a személygépkocsit a család közlekedésére használják, akkor személyi tulajdon, ha fuvarozásra, akkor magántulajdon stb.

15 hektárról 3 hektárra csökkentette a mezőgazdasággal élethivatásként dolgozók által birtokolható földterület nagyságát. (A szőlőt és a gyümölcsöst kétszeres szorzóval kellett figyelembe venni.) Bár a jogszabályt visszamenőleges hatállyal nem alkalmazták, mégis tovább korlátozta a földmagántulajdont és különösen az öröklést.³⁶⁶⁴ A tulajdonosi korlátozások kijátszására számtalan példát találhatunk (például bűjtatott háztáji, földbérletek rendszere).

A kisvállalkozók – bár az akkori viszonyok között viszonylag jól kereshettek – a bizonytalan jogi és politikai helyzet miatt állandó bizonytalanságban éltek. A pártvezetést irritálta a magasabb jövedelmük, s csak azért tűrték el tevékenységüket, mert hiányt pótoltak. Kiszolgáltatottságukat növelte, hogy nagymértékben függtek a hatóságok jó- vagy rosszindulatától: adómegállapítás, nyersanyagellátás, tevékenység bővítésének engedélyezése, alkalmazotti létszám megállapítása stb. terén. Nyereségüket bizonyos korlátozó rendelkezések miatt nem tudták teljes egészében tőkésíteni.³⁶⁶⁵

Kötelmi jog

– Hogyan végződik a „kapitalista” és a „szocialista” népmese?

– Gondolom, egyformán.

– Nem. A kapitalista: Boldogan élnek, ha meg nem haltak.

Aki nem hiszi, járjon utána! A szocialista pedig: Aki nem hiszi, annak utánajárnak!

(Pesti vicc)

A szocialista országok polgári törvénykönyvei a kötelmi jogot megtartották a polgári jog önálló részeként. A hangsúlyt a szerződéses viszonyokra és a jogellenes károkozás folytán létrejövő felelősségi viszonyokra helyezték.³⁶⁶⁶ Mivel a pénzt és az árucserét nem tudták teljes mértékben kiiktatni, ezért a szerződéseket továbbra is elismerték kötelelemkeletkeztető tényállásként, csak igyekeztek minél szélesebb körben állami ellenőrzés alá vonni. Megnőtt a kógens szabályok száma, és kiterjesztették a formakényszert. A gyengébb fél, főleg a fogyasztó védelmére nem fordítottak figyelmet, viszont nagyon szigorú kamattilalmat alkalmaztak, és tilalmazták a spekulációs szerződéseket, a tőzsdei határidős üzleteket stb. Egyes szerződések jelentősége a tulajdonszerzési és egyéb korlátozások, tiltások miatt jelentősen visszaszorult.

A szerződések vonatkozásában a Polgári törvénykönyv – Visinszkij iránymutatásának megfelelően – három területet külön szabályozott: az állami vállalatok, illetve szövetkezetek egymás közötti szerződesei; az állampolgárok egymás közötti szerződesei;

³⁶⁶⁴ Valuch (2006b): i. m. 184.

³⁶⁶⁵ Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1981; Csillag István: *A kisvállalkozás Magyarországon. Gazdaság*, 20. (1986), 4. 95.

³⁶⁶⁶ Világhy–Eörsi (1965): i. m. I. 396.

valamint az állampolgárok és az állami vállalatok, szövetkezetek szerződésai. A Polgári törvénykönyv szerződésekre vonatkozó szabályai azonban elsősorban az állampolgárok egymás közötti szerződéseire épültek fel. Az állami vállalatokra, szövetkezetekre például nem vonatkoztak az ajánlati kötöttség, az engedmény, a halasztás, a beszámítás, a teljesítés és a szerződéskötés szabályai. A vállalatok és a szövetkezetek szerződéses kapcsolatainak szabályait alacsonyabb szintű jogszabályok rendezték. Az állampolgárok közötti szerződéseket csak a klasszikus módon, két fél tárgyalássorozata alapján lehetett létrehozni. A szocialista polgári jogi szabályozás alapkoncepciójában túlzottan is az adásvételt tartotta szem előtt.³⁶⁶⁷ Mivel a kereskedelmi jog különállását felszámolták, az egyes szerződések körébe felvették a klasszikus kereskedelmi ügyleteket is: a fuvarozást, a szállítmányozást, a bizományt, a biztosítást, és egyben felszámolták a kereskedelmi vétel és a közönséges vétel közötti különbségeket.

A szerződések csoportosítása:

I. Visszterhes szerződések

1. Tervszerződések

A tervszerződés intézményét az 1930-as évek elején a Szovjetunióban alakították ki, amikor fokozatosan kiépült az állami vállalatok önálló elszámolása, és a vállalatok közötti szolgáltatások visszterhesek lettek. Az éves tervet a vállalatoknak minden év december 31-éig teljesíteni kellett. A Szovjetunióban nem jogszabályok, hanem évről évre kialakított utasítások szabályozták a tervet. A tervszerződések elméletét már nem a szovjet jogászok, hanem Magyarországon Eörsi Gyula dolgozta ki. Ennek eredményeként a magyar jog a tervgazdálkodásnak egy enyhített változatát vette át, s a tervszerződések inkább tervrészletező, mint tervvégrehajtó jelleggel működtek.³⁶⁶⁸ Így kerülhettek be a tervszerződések általános szabályai a Polgári törvénykönyvbe, bár érdekes módon nem a kötelmi általános, hanem a kötelmi különös részbe.

A tervszerződésnek a tervutasítás lett a kauzája annak ellenére, hogy a hároméves tervről szóló 1947. évi XVII. törvény és a népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. törvény között nem jelent meg olyan jogszabály, amely a terv kötelező erejének tartalmát, a tervkötelezettek címzettjeinek körét meghatározta volna. A gazdaságpolitikai élet szereplői hangoztatták: „a terv törvény!” – ezt teljesíteni kell, de a jogi oldalát nem világították meg.

Az igazgatási természetű tervutasítások részletesen meghatározták a szállítandó terméket, annak árát. A szállítás inkább pszichikai, mint gazdasági szempontból jelentős azzal, hogy a kötelezettek határozottan kijelentik, hogy a tervutasítás alapján rájuk háruló

³⁶⁶⁷ Miskolczi Bodnár Péter: Polgári jogunk jövőbeli fejlődése. *Jogász Szövetségi Értekezések*, 11. (1988), 1. 27.

³⁶⁶⁸ Sárközy (1987): i. m. 37.

kötelezettségek teljesen világosak számukra. Ennek ellenére a vállalatok kötelesek voltak egész kapacitásukat tervszerződésekkel fedezni. Tartalmuk jórészt kógens szabályokból állt: a kötbér kikötését kötelezővé tették. Az 1560/1949. MT rendelet alapján a kötbér fizetése alól a vállalat a vétlenség bizonyítása esetében sem mentesült, de a 4226/1949. MT rendelet szerint a kötbért indokolt esetben mérsékelni, vétlenség esetén pedig mellőzni lehetett. A 2066/1951. MT rendelet lehetővé tette, hogy a vállalati döntőbizottság vétlenség esetén mellőzhesse a kötbért. Tehát amíg a vétlenség a kötbér mellőzésének alapjává vált, addig a szerződésszegésből eredő kár megtérítésének szabálya az úgynevezett objektív felelősség szabályává alakult át. A kötbér kulcsa a piaci viszonyok és az anyagi érdekeltség hiánya miatt mindemellett jóval magasabb volt, mint Nyugat-Európában.

A vállalati döntőbizottságokat korlátlan jog illette meg arra nézve, hogy a népgazdasági terv teljesítése érdekében tervszerződéseket létrehozzanak, módosítsanak, hatályukban fenntartsanak és megszüntessenek. A tervszerződések esetén típuskényszer is alkalmaztak. A vállalatok vállalkozási szerződéseiről szóló 44/1967. (XI. 5.) kormányrendelet hatálybalépéséig jóformán mindent a szállítási szerződés skatulyájába erőltettek bele. Az 50/1955. (VIII. 19.) MT rendelet elő is írta, hogy a népgazdasági terv megvalósulását szolgáló termékforgalom lebonyolítására szállítási szerződéseket kell kötni. Ennek eredményeként a termékforgalom és a beruházások területén nem kötöttek többé adásvételi, vállalkozási, megbízási, bizományi és társasági szerződéseket. Az általában alkalmazott szállítási szerződés a hagyományos határidős adásvételi és vállalkozási szerződések vegyületeként jött létre, és a tervkötelezettségből adódó államigazgatási jogi kötelezettségekkel szőtték át. A felettes szervek ellenőrzését megkönnyítették a szerződő felek közötti érdekellentétek, például a kötbér miatt.

A gazdaságirányítási rendszer reformja miatt a tervszerződések szerepe jelentősen lecsökkent. A Polgári törvénykönyv 1967. évi módosítása ennek megfelelően inkább a szállítási és vállalkozási szerződésekre helyezte a hangsúlyt. Végül a korabeli politikai gyakorlatra jellemző módon csak az 1977. évi IV. törvény szüntette meg a vállalatok közötti tervszerződési rendszert, holott a népgazdasági terv kötelező jellegét már 1972-ben eltörölték. A vállalatok szerződéseiket ezután a Polgári törvénykönyv szabályai szerint köthették meg.³⁶⁶⁹

2. Tulajdonjog átruházására irányuló szerződések

a) Adásvétel: dolog tulajdonjogának átruházása pénz ellenében. A szocialista joggyakorlatban jelentősen visszaszorult, és jellegében is megváltozott. A sokféle tulajdonszerzési korlátot megállapító jogszabályok³⁶⁷⁰ hatásaként elsődlegesen a személyes szükségletek kielégítésének célját szolgáló szerződéssé vált. Az állami vállalatok esetében csak a Polgári törvénykönyv 1977-es módosítása után vált fontossá.

³⁶⁶⁹ Vékás Lajos: *A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai*. Budapest, Akadémiai, 1977. 127.

³⁶⁷⁰ Lásd a tulajdonjogról szóló részt.

Az adásvételi szerződés a hiánygazdaság miatt is furcsa megoldásokat eredményezett (például személygépkocsit csak az állami monopóliummal rendelkező Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalatnál lehetett venni, amely egyoldalúan diktálta az árakat és a feltételeket). 1979 januárjában is átlagosan 7,2 évet kellett várni egy Trabantra, 4-8 évet egy Wartburgra, 6 évet egy Ladára. Ráadásul az előleg összegét 30%-ról 50%-ra emelték. Az újonnan megvásárolt autót három évig csak a Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalatnak lehetett eladni. (Eközben a Magyar Szocialista Munkáspárt, a minisztériumok, a szakszervezetek, a Népfront stb. vezető funkcionáriusai soronkívüliséget élveztek.)³⁶⁷¹

A legjelentősebb korlátozásokat az ingatlan-adásvételi szerződések esetében írták elő. Például a 37/1951. (II. 4.) MT rendelet 1. és 2. §-a kimondta, hogy Budapest igazgatási területén ingatlant csak az ingatlan fekvése szerint illetékes állami ingatlanközvetítő vállalat közvetítésével lehet eladni vagy elcserélni. A 4. § szerint a telekkönyvi hatóság adásvétel vagy csere jogcímén ezen ingatlanok tulajdonjogát csak olyan okirat alapján jegyezhette be, amelyben az állami ingatlanközvetítő vállalat a forgalmi értéket a rendelet 3. §-ában meghatározott módon igazolta.

A 14/1962. (V. 6.) kormányrendelet 1. §-a szerint Budapest területén ingatlan adásvételét és cseréjét az állami ingatlanközvetítő vállalat csak akkor közvetítheti, ha a vevő, illetve csere esetén a Budapest területén kívül fekvő ingatlan tulajdonosa igazolja, hogy állandó lakhelye megszakítás nélkül legalább öt éve Budapesten van, vagy Budapesten működő állami vállalattal, szövetkezettel vagy társadalmi szervvel legalább öt éve munkaviszonyban (szövetkezeti tagsági viszonyban) áll. Az ilyen és az ehhez hasonló példákat hosszan lehetne sorolni.

b) Csere: a szerződő felek kölcsönösen átruházzák egymásra a dolog tulajdonjogát.

c) A szállítási szerződés az állami vállalatok közötti termékforgalom egyik szerződésfajtájaként alakult ki [a Gazdasági Főtanács 2590/1948. (XI. 21.) számú határozata, az 1560/1949. (II. 18.) kormányrendelet, valamint a 4226/1949. (IX. 6.) MT rendelet]. Ezek alapján szállítási szerződés minden olyan ügylet, amely készáru, félgyártmány, nyersanyag, illetve üzemi és segédanyag szolgáltatására vagy bármely más gazdasági érdekű szolgáltatásra irányul. Az 1950-es évek elején a szocialista szervezetek közötti forgalomban a legfontosabb szerződési típusnak számított, hiszen a tervszerződések végrehajtásának eszközeként alkalmazták [50/1955. (VIII. 19.) MT rendelet].³⁶⁷² 1967 előtt erősen keveredtek benne az adásvételi és a vállalkozási szerződés elemei; határidős adásvételnek tekintették. A gazdasági reform után az adásvételi jelleg erősödött meg benne. A Polgári törvénykönyvön kívül a gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló 7/1978. (II. 1.) MT rendelet szabályozta.

³⁶⁷¹ Frisnyák Zsuzsa: Kapsold az ötödik sebességet... Autók és autósok a hetvenes években. *História*, 19. (1997), 9–10. 47.

³⁶⁷² Aczél György: *Szállítási szerződések*. Budapest, Államigazgatási, 1952; Aczél György et al. (szerk.): *Szállítási szerződés és döntőbizottság*. Budapest, Tervgazdasági, 1951; Aczél György et al. (szerk.): *A szállítási szerződések a gyakorlatban*. Budapest, Tervgazdasági, 1953.

d) A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés hasonló szerepet töltött be a mezőgazdasági termékek tekintetében, mint az ipari termékekénél a szállítási szerződés. A mezőgazdaságban a beszolgáltatások megszüntetése után vezették be. Állami termelési terveken alapult, és kötelező volt az államilag elkészített szerződésblanketták használata. Nem volt egyértelmű az elhatárolás a szállítási szerződésektől, és a gyakorlatban gondot okozott az adásvételtől való megkülönböztetése is.³⁶⁷³ A bizonytalanságot mutatta az a tény is, hogy a Polgári törvénykönyv eredeti szövege megkülönböztette az adásvételi természetű terményértékesítési szerződést a vállalkozási vonásokkal rendelkező termelési szerződéstől, viszont a Polgári törvénykönyv 1967. évi módosítása ezt a megkülönböztetést elejtette.

3. A meghatározott tevékenység végzésére irányuló szerződések

A meghatározott tevékenység végzésére irányuló szerződések nem dologszolgáltatásra, hanem valamilyen tevékenység ellátására irányulnak. Ebből a körből a munkaszerződés önálló jogággá vált. A meghatározott tevékenység díj ellenében való ellátásának csoportosítása:

a) Vállalkozás: a tevékenységvégzés általános típusa, vállalkozási szerződés alapján a vállalkozó valamely dolog tervezésére, elkészítésére, feldolgozására, átalakítására, üzembe helyezésére, megjavítására vagy munkával elérhető más eredmény létrehozására, a megrendelő pedig a szolgáltatás átvételére és díj fizetésére köteles (Polgári törvénykönyv 389. §). Idetartoztak például a beruházás szerződésai, a ruha- és cipőkészítésre, szerelésre, javításra irányuló szerződések, szállodai, vendéglői, tisztítói, lakástakarítói szerződések. Jellemző a piacgazdaság hiányára, hogy a Polgári törvénykönyv 391. § (1) bekezdése külön előírja a vállalkozó számára a munkavégzés oly módon való megszervezését, hogy az biztosítsa a munka gazdaságos és gyors befejezését.³⁶⁷⁴

b) A fuvarozás csak az áru fuvarozást jelentette, a személy fuvarozást a vállalkozáshoz sorolták, bár az alacsonyabb szintű jogi szabályozása inkább a fuvarozáshoz állt közelebb.

c) A megbízás valamilyen tevékenység elvégzésére irányul, s ebben a vonatkozásban középúton van a vállalkozási szerződés és a munkaszerződés között. A megbízott önállóbban jár el, mint a munkavállaló, de kevésbé önállóan, mint a vállalkozó. Ennek következtében igen sok a határeset. A Polgári törvénykönyv szerint a megbízás visszerthes vagy ingyenes lehet, továbbá kiterjedhet mindenféle ügyre, nem csupán a képviselőlet igénylő ügyek ellátására.

³⁶⁷³ Medve Zsigmond: *A mezőgazdasági termelési szerződések a gyakorlatban*. Budapest, Sport, 1957.

³⁶⁷⁴ Harmathy Attila: A vállalkozási szerződések alapkérdéseiről. *Állam- és Jogtudomány*, 30. (1988), 3–4. 381.

A megbízás körében önállósult szerződésfajta lett az ügyvédi megbízás. A szerződést a megbízóval (az ügyféllel) az ügyvédi munkaközösség nevében az ügyvédi munkaközösség vezetője kötötte meg. Ügyvédet elvileg szabadon lehetett választani, s az ügyvédi iroda vezetője köteles volt azt az ügyvédet kijelölni, amelyiket az ügyfél kérte.

d) A bizomány a megbízásból ágazott ki és vált önálló szerződéstípussá. A megbízással közös eleme, hogy szintén megbízás útján jön létre, de míg a megbízott, a megbízó és a harmadik személy között hozott létre jogviszonyt, addig a bizományos szerződéskötése közte és egy harmadik személy között történt. További eltérés, hogy a bizomány csak szerződéskötésre szólhat, megbízási szerződés azonban reálcselekményre is létrejöhet, továbbá a bizomány mindig visszerthes, a megbízás pedig lehet ingyenes is.

e) A szállítmányozás a nem adásvételre irányuló bizomány leggyakoribb esete, tulajdonképpen fuvarozási bizomány. A szállítmányozási szerződés alapján a szállítmányozó fuvarozó szerződést köteles kötni és lebonyolítani a maga nevében, a megbízó részére.

f) A letéti szerződés alapján a letéteményes köteles a letevő által rábízott dolgot időlegesen megőrizni. A Polgári törvénykönyvben érvényesülő álláspont szerint – szemben a római joggal – a „szocialista jogfelfogással” nem egyeztethető össze az, hogy valamilyik félnek a dolog átadása előtt ne kelljen állnia az általa létesített megállapodást, ezért a letéti szerződés konszenzuálszerződés lett.

4. Használat átengedésére irányuló szerződések

a) Bérleti szerződés alapján a bérlő valamilyen fizikai dolgot vesz át, és ellenértékként bért fizet.

b) A lakásbérletet a szocialista polgári jog külön nevesítette, hiszen a lakáselosztás államigazgatási jellegű volt, s a szűkös készletekből különböző elvek alapján juttattak tanácsi bérlakásokat a szerencsés lakásbérlőknek. Mivel a lakásbérletért járó bér összegét alacsonyan határozták meg, ez kiemelkedő anyagi támogatást jelentett a többi állampolgár rovására.³⁶⁷⁵

Az 1950-es években a szűkös lakáshelyzetet elsősorban nem új lakások építésével, hanem a társbérletek létrehozásával próbálták enyhíteni. Ebben az esetben egy lakást több bérlő használt úgy, hogy a lakószobákat egymástól elkülönítve és kizárólagosan, a lakás többi helyiségét (vécé, fürdőszoba, konyha) pedig közösen használták. (1971. július 1-jétől már nem lehetett társbérletet kialakítani.)

c) Az albérletet a bérlő és az albérllő közötti szerződés hozta létre. Az albérlethez a tanácsi bérlakás esetében nem kellett a bérbeadó hozzájárulása. Albérletet akkor lehetett létrehozni, ha az a lakás vagy a lakószobák 50%-ára vonatkozott, és egy személyre

³⁶⁷⁵ Zalán Kornél: *A lakásrendeletek magyarázata*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1956.

legalább 6 négyzetméter lakószoba-terület jutott. Az albérlő az általa bérelt helyiséget kizárólagosan jogosult volt használni, míg a lakás többi, közös rendeltetésű helyiségeit a bérlővel közösen.

d) Ágybérlet esetén az ágybérlő nem rendelkezett kizárólagos helyiséghasználattal, hanem a bérlővel együtt használta a helyiségeket.

e) Haszonbérleti szerződés alapján a haszonbérlő meghatározott mezőgazdasági földterület vagy más hasznosító dolog időleges használatára és hasznainak szedésére jogosult, és köteles ennek fejében haszonbért fizetni. A haszonbérletnek főként a mezőgazdasági ingatlanok körében volt jelentősége.

5. Hitelviszonyok

a) Kölcsön állampolgárok között: a pénz tulajdonba adása azzal, hogy az adós későbbi időpontban ugyanannyit fizet vissza. A kölcsön esetében nem ugyanazt, hanem ugyanannyit kell visszafizetni. Az adós nemcsak birtokot, hanem tulajdonjogot is szerez a kölcsön tárgyán.

b) Bankhitel: a tervgazdálkodás a szocialista vállalatirányítás és ellenőrzés fontos eszköze volt, amely a kölcsön formáját vette alapul.

c) Állampolgároknak nyújtott hitel, lakásépítési és vásárlói hitel.

d) Takarékbetét-szerződés.

6. Szerencseelemet tartalmazó szerződések

a) A biztosítás tulajdonképpen több szerződéstípust összefoglaló kategória. Keretébe tartoztak azok a szerződések, amelyeknél a biztosító valamilyen jövőbeli esemény bekövetkezésének esetére bizonyos összeg megfizetését ígéri, a biztosított pedig biztosítási díj fizetését vállalja.

b) Tartási és életjáradéki szerződések.

II. Ingyenes szerződések

Ingyenes szerződés az ajándékozás, a haszonkölcsön, a díjkitűzés, a kötelezettségvállalás közérdekű célra és a szívességi kölcsön.

Öröklési jog

A Magyar Nemzeti Bank megbízottja nagyobb összegű kölcsön ügyében tárgyalt egy svájci bank igazgatójával. A tárgyalás szünetében a bankigazgató érdeklődött a magyar bankjegyek iránt. A magyar küldött lelkesen magyarázta: A 10 forintoson Petőfi képe található, aki a segesvári csatában halt meg. A húszason Dózsa György, akit izzó vastrónon égettek meg, az 50-esen Rákóczi, a százason Kossuth, az ezresen Bartók, akik száműzetésben haltak meg, az ötszázason Ady, aki vérbajban halt meg, az ötezresen Széchenyi, aki öngyilkos lett. Mire a svájci bankár közbeszólt: – Ne is folytassa tovább, maguknak nem adunk kölcsönt! (Pesti vice)

Marx és Engels szerint az öröklés kizsákmányoló jellegű jogintézmény, amelynek révén valaki munka nélkül jut valamilyen jövedelemhez. Ezért a *Kommunista kiáltványban* az öröklési jog megszüntetéséről írtak. Különösen a végrendeleti öröklést ostromozták.³⁶⁷⁶

A Szovjetunióban kezdetben a marxi elveket akarták megvalósítani, ezért az 1918. április 27-i dekrétummal megszüntették az állampolgárok öröklését. Az egyedüli örökössé az állam vált. (Egyúttal megtiltották a 13 ezer rubel feletti ajándékozást is.)³⁶⁷⁷ Az 1922. április 21-i dekrétum és az 1922. évi szovjet polgári törvénykönyv (416. §) a NEP-korszak hatására 10 ezer rubel alatt újra lehetővé tette az öröklést, de csak a házastárs és az egyenes ági rokonok körében. Az e fölötti hagyaték szintén az államé lett. Amennyiben egy konkrét dolog értéke meghaladta a 10 ezer rubelt, akkor a különbözetet az örökösöknek az államnak kellett megfizetniük, különben közös tulajdon jött létre az állam és az örökös között (416. §). (A 10 ezer rubeles értékhatárt végül is az 1926. január 22-i rendelet helyezte hatályon kívül.) Végrendelet alapján csak az örökölhettek, akinek egyébként is törvényes öröklési joga volt. Tehát csak az öröklési arányt lehetett a végrendelettel megváltoztatni. A köteles rész intézményét a szovjet jog nem ismerte. Törvényes öröklés esetén az egyenes ágbeli leszármazók (gyermek, unokák, dédunokák), a túlélő házastárs és a nem rokon munkaképtelen vagy vagyontalan személyek (akiket az elhunyt legalább egy évig teljes mértékben eltartott) örökölhettek. Közöttük a hagyaték egyenlően oszlott meg. A törzsön belüli helyettesítést (prezentációt) a szovjet polgári jog nem ismerte.

³⁶⁷⁶ Marx a *Kommunista kiáltványban* az öröklés eltörlését javasolta. A végrendeleti öröklést pedig a magántulajdon elvének önkényes és babonás túlzásának minősítette. Lásd *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1965. 338. Mindez nem akadályozta meg abban, hogy elfogadjon a 6000 frankos atyai örökséget, és állandóan előleget vegyen fel egyes lehetséges örökségre. A *Tőke* első kötetét Wilhelm Wolfnak, „feledhetetlen barátom, a proletáriátus bátor, hű, nemes előharcosá”-nak ajánlotta, mert az 820 fontot hagyott rá végrendeletében; ez az összeg nagyobb volt, mint amit Marx egész életében keresett.

³⁶⁷⁷ Jablonkay Géza: A magánjog Szovjetországban. *Magyar Jogi Szemle*, 20. (1939), 7. 257.

A magyar öröklési jogi szabályozás nem hozott ilyen radikális változtatásokat. Az 1946. évi XVIII. törvény a nagyszülői parentélára korlátozta a törvényes öröklés rendjén belül az örökölni jogosult oldalrokonok körét. (Tehát az elsőfokú unokatestvérek még örökölhettek, távolabbi rokonok azonban már nem.) Az 1946. évi XXIX. törvény a házasságon kívül született gyermekek öröklését szabályozta, és ugyanolyan jogokat biztosított nekik, mint ha házasságon belül születtek volna.

A magántulajdon radikális korlátozásával viszont az öröklési jog is jelentősen visszaszorult. Hivatalos felfogás szerint csak a munkával szerzett jövedelmet tekintették örökölhetőnek. A szocialista öröklési jog is elismerte – a köteles résszel korlátozottan – a személyi tulajdonnal való, halál esetére szóló szabad rendelkezési jogot. A törvényes öröklésnél viszont a kiscsaládból indultak ki, s igyekeztek leszűkíteni a törvényes örökösök körét. Némileg változott a túlélő házastárs öröklése. Az 1945 előtti magyar magánjogban a törvényes házastársi haszonélvezet mindvégig alapvetően tartási rendeltetésű volt, és a leszármazók esetében minden vagyonnak, felmenők és oldalági rokonok esetén az ági vagyonnak a vérrokonai családban való megtartását célozta. A házastárs haszonélvezete tartási rendeltetését bizonyította, hogy az csak az özvegy nőt illette, s az addig a mértékig volt korlátozható, amíg az özvegy illő tartását, lakását még biztosította, de az özvegy új házasságkötésével megszűnt.

A II. világháború után a házastársi haszonélvezet tartási jellege olyan mértékben szűnt meg, amilyen mértékben a hagyaték tárgyai megszűntek megélhetést biztosító vagyontárgynak lenni. A házastársi haszonélvezet rendeltetése ki nem mondottan ugyan, de egyre inkább az lett, hogy a túlélő házastárs részére az addig közösen használt, közösen élvezett vagyon birtokában, használatában való változatlan bennmaradást biztosítsa. Az 1960–1970-es években viszonylag megnőtt az átlagéletkor, a sok válás révén a túlélő házastárs sok esetben nem vérrokona a leszármazóknak, sőt egyre inkább csökkent a korkülönbség. Ezért a Polgári törvénykönyv 1977-es módosításával lehetővé tették, hogy a házastársi haszonélvezetet állagöröklésre változtathassák.³⁶⁷⁸

A magyar Polgári törvénykönyv – a korábbi magyar jognál lényegesen szűkebb körben – fenntartotta az ági öröklés intézményét. Az ági öröklést ugyanis csak a szülői parentélában, valamint a tőlük származó vagyont illetően a nagyszülők és a távolabbi egyenes ági rokonok javára tartotta fenn, és kizárta az ági vagyon úgynevezett redintegrációját (szerzeményi vagyomból megtérítendő ági érték).

Az állampolgárok kifosztását, a merkantilista gazdaságpolitika folytatását bizonyította a rendkívül magas öröklési illetékek megállapítása. Különösen a szocializmus viszonyai között, a jövedelmi viszonyokhoz képest csillagászati összegekre becsült ingatlanok után fizetendő öröklési illetékek voltak méltánytalanul magasak. Ezen belül a hagyaték értéke után még 2% eljárási illetéket is behajtott az illetékhivatal. Gépjármű öröklése után az örökös ugyanannyi illetéket fizetett, mint ha vásárolta volna. Az öröklési illetéket egyébként 1949 és 1989 között folyamatosan emelték. Az utolsó illetéktörvény,

³⁶⁷⁸ Weiss Emília: A túlélő házastárs özvegyi haszonélvezeti jogának néhány problémája. *Jogtudományi Közlöny*, 31. (1976), 1. 19.

az 1986. évi I. törvény emellett egy további furcsaságot is tartalmazott. A gyermektelen özvegynek nem kellett öröklési illetéket fizetni a közösen szerzett vagy épített lakás után, szemben azzal, aki gyermeket hozott a világra [46/1953. (IX. 30.) MT rendelet, 10/1966. (VII. 8.) PM rendelet, 13/1977. (V. 18.) PM rendelet, 1986. évi I. törvény].

Családjog

„A modern iparnak azt a tendenciáját, hogy mindkét nembeli gyermekeket és fiatalkorúakat bekapcsolja a társadalmi termelés nagy munkájába, haladó, egészséges és jogos tendenciának tekintjük, jóllehet a tőke uralma alatt ez a tendencia förtelemmé torzult. A társadalom ésszerű állapotában 9 éves korától minden egyes gyermeknek termelő munkássá kellene válnia [...]”³⁶⁷⁹

A szovjet jog a családjogot nem a polgári jogon belül szabályozta, hanem egy teljesen új jogágazatba sorolta. A szocialista jog szerint a szocializmusban a házasság és a család, az ezzel kapcsolatos viszonyok jellege és jelentősége alaposan megváltozott. A házasság a szocializmusban nem a vagyoni viszonyok következménye,³⁶⁸⁰ hanem a „kizsákmányolás” alól felszabadult egyenjogú emberek családalapítást célzó szabad szövetsége. A szocialista családi viszonyok tehát alapvetően nem személyi és nem vagyoni jellegűek. Visinszkij az SZKP XVIII. kongresszusán a jogi rendszerezés tárgyára hivatkozva deklarálta a családjog önálló jogági voltát.

A családjog önálló jogágként való ilyen módon történő szabályozása még a szocialista állam viszonyai között is indokolatlannak bizonyult. A házasságot a társadalom egyik sejtjeként próbálták kezelni, nem pedig két ember szövetségeként, szerződéseként. Ezzel szemben a polgári jog szerint a család a társadalom gazdasági alapegysége. A családot gazdasági tevékenysége folytán tulajdoni, öröklési, kötelmi jogviszonyok sokasága köti össze. A családi jog tehát szervesen illeszkedik a polgári jog számos intézményéhez. A házastársak között közös tulajdon keletkezik, a családi kapcsolatok meghatározó módon befolyásolják az öröklés rendjét, a kiskorúak jogi helyzetét a cselekvőképességi szabályok rendezik, a gyámsági ügyek szoros kapcsolatot tartanak a gondnoksággal, a családjogi perekben a polgári bíróságoknak kellene döntenüik, és a polgári eljárásjog szabályai szerint a házastársaknak, családtagoknak személyi és vagyoni jogai vannak.

³⁶⁷⁹ *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1964. 174.

³⁶⁸⁰ Ebben kétségtelenül volt némi igazság, hiszen a szovjet állampolgároknak alig lehetett vagyonuk, tehát a házasságkötésnél ezek a szempontok tényleg nem juthattak jelentős szerephez. A marxista nőpolitika egyik meghatározó ideológusa, August Bebel, 1883-ban megjelent könyvében ezt előre megjósolta: „A szocialista társadalomban nincs mit örökölni hagyni, ha csak a házi felszerelést és a személyes használati tárgyakat nem tekintjük örökségnek, s ezért a házasság mai formája feleslegessé válik.” Lásd August Bebel: *A nő és a szocializmus*. Budapest, Kossuth, 1957. 323.

A házasságkötéssel a házastársak között szerződés jön létre.³⁶⁸¹ Mindezeket figyelembe véve sokkal több érv szól a polgári jogi szabályozás mellett, mint ellene.

A szovjet jogra kezdetben nagy hatást gyakoroltak a marxizmus klasszikusainak munkái: Marx és Engels³⁶⁸² a *Kommunista kiáltvány*ban és egyéb műveikben a házasságot és a családot rendkívül erőteljes bírálat alá vonták. A Szovjetunióban az 1920-as évek elején sokszor idézték Engels *A család, az állam és a magántulajdon* című művének egyik mondatát: „De, ami a monogámiáról egészen határozottan le fog hullani, az mindazon jellemvonása, amelynek bélyegét a tulajdonviszonyokból való származása nyomta rá, s ez elsősorban a férfi uralma, másodsorban a házasság felbonthatatlansága.”³⁶⁸³

Lenin³⁶⁸⁴ szintén lesújtóan nyilatkozott a házasságról, hiszen a nő elnyomásának eszközét látta benne:

„A nő továbbra is házi-rabszolga, minden felszabadító törvény ellenére, mert a kis háztartás elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához, a gyerekszobához, a munkaerejét barbár módon terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A nők igazi felszabadítása csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet az államhatalom birtokában levő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá!”³⁶⁸⁵

Ilyen előzményeket követően nem csoda, hogy 1917 után a Szovjetunióban rendkívül heves támadás indult a család és a házasság intézménye ellen. Az 1917 után kiadott családjogi, házassági jogi és öröklési jogszabályok is ezeknek az elveknek megfelelően készültek el. Rögest hatályon kívül helyezték a házassági és családi viszonyokat szabályozó cári törvényeket. Lenin „hallatlanul aljas, undorítóan piszkos, állatian durva” törvényeknek nevezte azokat,³⁶⁸⁶ s kijelentette: „Nem lehet demokratikus szocialista az, aki nem követeli azonnal a válás teljes szabadságát [...]”³⁶⁸⁷ 1917. december 18-án kibocsátották a polgári házasságról, a gyermekekről és az anyakönyvek vezetéséről szóló dekrétumot. Eltörölték az egyházi esküvőt, csak a polgári házasságot ismerték el, és bevezették a „szabad házasság” intézményét. Ezután mind a házasságkötés előtt,

³⁶⁸¹ Jobbágyi (2005): i. m. 192–193.

³⁶⁸² Marx szerelmi házasságot kötött, bár viszonya volt házvezetőnőjével is, akitől egy gyermeke is született. Engels azonban extrém élettársi kapcsolatban élt.

³⁶⁸³ Marx és Engels a monogám házasságot a magántulajdon és a kizsákmányolás következményeként és a férfiuralom eszközeként értelmezte: „A modern monogám család a nő nyílt vagy leplezett házi-rabszolgaságán alapul. [...] A családban a férfi a burzsoá, a nő képviseli a proletariátust.” Lásd Engels (1975a): i. m. 101.

³⁶⁸⁴ Lenin házassága gyermektelen maradt. Szeretője, Inessza Armand gyermekeit elhagyta, és a szabad szerelem híve lett. Érdekes, hogy őt is a Kreml falába temették el, nem messze a Lenin-mauzóleumtól. Lásd Alekszandr Latisev: Lenin és Inessza. *Eszmélet*, 11. (1999), 42. 67–95.; Huszár Ágnes: Egy másik feminista a bolsevikok országában: Inessza Armand. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, 4. (2009), 1. 117–126.

³⁶⁸⁵ *Lenin összes művei*. XXIX. kötet. Budapest, Szikra, 1953. 437.

³⁶⁸⁶ Vlagyimir Iljics Lenin – Joszif Visszarionovics Sztálin: *Az Októberi Forradalomról*. Budapest, Szikra, 1949. 104.

³⁶⁸⁷ *Lenin összes művei*. XXIII. kötet. Budapest, Szikra, 1951. 69.

mind pedig a házasság alatt szerzett vagyon különvagyonnak számított. (Ez nagyban megkönnyítette a válást.) Fel akarták bomlasztani a család gazdasági egységét, meg akarták akadályozni, hogy a család a tradíciók, a vallásosság, a hazafiság stb. eszmék utolsó mentsvára legyen. Megszüntették a magántulajdont, az örökbefogadást, az öröklést és a hozományt. Sem a házasságkötésnek, sem pedig a válásnak nem voltak törvényi feltételei. A házastársak csak akkor kaptak közös nevet, ha külön kérték. Szinte teljesen szabaddá vált a válás, hiszen ha csak az egyik fél akart válni, akkor a bíróság bontotta fel a házasságot, ha mindkét fél, akkor elegendő volt az anyakönyvi hivatalhoz fordulni. Az új törvény alapján közös megegyezéssel vagy az egyik fél kívánsága alapján egyaránt ki lehetett eszközölni a válást. Az eljárás lebonyolításához minimálisan arra volt szükség, hogy a felperes írásban vagy szóban valókeresettel forduljon a helyi bírósághoz, az alperest (ha megtalálták) beidézték. Mivel a törvény nem kívánta meg a vétkesség bizonyítását, a tárgyalás meglehetősen gyorsan lezajlott (sokszor az alperes távollétében). A gyermek elhelyezésekor a bírák a „proletár szimpátiájú” szülőt pártolták. Ennek következtében a Szovjetunióban könnyebb volt elválni, mint összeházasodni.³⁶⁸⁸ Az 1918. szeptember 18-i családjogi kódex a családnak immár csak a biológiai vonatkozásait tartotta fontosnak. A család alapja már nem a házasság, hanem a tényleges leszármazás. A családnak megszüntették mind a közjogi, mind a magánjogi jelentőségét. A házasságokban született és a házasságon kívül született gyermekeket egyenjogúsították, de nem a korábban törvénytelen gyermekeknek nevezetteket emelték fel, hanem a házasságban született gyermekek státuszát súllyesztették le. A családjognak gyakorlatilag a tartás és az öröklés tekintetében maradt jelentősége. Az apát azért kellett mindig megnevezni, hogy legyen kitől behajtani a tartásdíjat. Amennyiben az anya a fogamzási időben több férfival is nemi kapcsolatot létesített, akkor mindegyiküket apaként jelölték meg. Így lehetett egy gyermeknek több apja is. Ezt a furcsa helyzetet az 1926. évi családjogi novella szüntette meg, amely kimondta, hogy egy gyermeknek csak egy apja lehet. (Az öröklést először megszüntették, majd korlátozott összegre, vagyonra nézve újra engedélyezték.)³⁶⁸⁹

1920. november 18-án engedélyezték az abortuszt. Megtiltották az örökbefogadást. A háborúban, majd a polgárháborúban árván maradt gyermekeket, mint a janicsárokat, az állam akarta felnevelni. Lilina, a petrográdi közoktatásügy vezetője szerint a gyermekeket ki kell vonni a család negatív hatása alól, hogy a fiatal nemzedéket kommunisztának neveljék.³⁶⁹⁰ A szovjet kislányoknak az 1920-as években nem volt szabad babával játszaniuk. Helyette miniatűr gyárakat, esztergapadokat, géppuskákat kaptak. A természetes ösztönök még a falanszternél is erősebbnek bizonyultak. A kislányok bepólyálták, csucsujgatták a gépeket, puskákat.³⁶⁹¹

³⁶⁸⁸ Roderick Phillips: *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris, 2004. 264.

³⁶⁸⁹ Szászy (1945): i. m. 108.

³⁶⁹⁰ Heller–Nyekrics (2003): i. m. 57.

³⁶⁹¹ Dunai Péter: *Mozaikok a Szovjetunióból, anno 1990. Népszabadság*, 1990. június 30.

Kifejezetten családellenes lett a bolsevik párt programja. Alekszandra Mihajlovna Kollontaj³⁶⁹² asszony, aki 1920-tól a Központi Bizottság nőkérdéssel foglalkozó osztályát vezette, kijelentette: „A család immár nem szükségszerű: nincs rá szüksége sem az államnak, mivel elvonja a nőket a társadalmilag hasznos munkától, sem a családtagoknak, mivel a gyereknevelés funkcióját az állam veszi át.”³⁶⁹³ Buharin, aki ekkor a bolsevik párt Lenin utáni fő ideológusa volt,³⁶⁹⁴ a Szovjetunióban több millió példányban kiadott *A kommunizmus ábécéje* című művében ugyancsak kijelentette: „A gyermek nem a szülőké, hanem a társadalom tulajdona, amelybe született.”³⁶⁹⁵ A párt vezetésének legfontosabb szempontjait ebben a kérdésben az SZKP XIII. kongresszusán fejtette ki: „A forradalom sorsa most azon múlik, hogy a fiatal nemzedékből mennyire tudjuk előállítani azt az emberanyagot, amely képes lesz felépíteni a kommunista társadalom szocialista gazdaságát.”³⁶⁹⁶ Gojhbarg, a családügyi kódex megalkotója mindehhez hozzátette: „A családot a kommunista párttal kell helyettesíteni.”³⁶⁹⁷

A háború és a terror miatt a Szovjetunióban az 1926-os népszámlálás szerint ötmillióval kevesebb férfi élt, mint nő. Ennek következtében sok férfi, miután feleségétől vagy élettársától gyermeke született, egyszerűen továbbállt, és néhány ezer kilométerrel arrébb újra megházasodott. Sok százezer nő maradt férj, még több gyermek apa nélkül. Nőtt a prostitúció, gyakorivá váltak az alkalmi kapcsolatok. Még a hivatalos adatok szerint is 7 millió gyermeket hagytak el szülei. Gorkij 1920. április 3-án az alábbiakat írta Leninnek: „Most, hogy megismerkedtem ezzel a kérdéssel, tudom, milyen rettentő gyorsan terjed a bűnözés ragálya. Petrográdban több mint hatezer 9–15 év közötti bűnözőt tartanak nyilván. Valamennyien visszaesők, köztük elég sok a gyilkos.”³⁶⁹⁸

A családi kötelékeket tovább lazították az 1926-ban életbe léptetett szabályok. Átvették August Bebeltől (1840–1913) azt az elvet, hogy a házasság az érdekeltek magánügye, ezért nincs jelentősége, hogy állami hatóságok előtt kötik-e, vagy nem. Ezért a házassági dekrétum szerint a házasság joghatásait kiterjesztették az élettársi kapcsolatra is. A válást még inkább megkönnyítették.

Az orosz emberek a nevüket általában valamelyik szentről kapták, és buzgó vallásságuk jeleként nyakukban keresztet viseltek. A bolsevikok új neveket vezettek be. Az alkalmazkodók és a karrieristák ettől kezdve nem keresztelőkön, hanem *oktyabrinákon* (októberezőkön) kapták új neveiket. Ilyen kommunista hitvallást kifejező név volt

³⁶⁹² Kollontaj *Egy nagy szerelem* címmel 1927-ben írt regényt, amelyből sokan Leninnek Inessza Armand-hoz fűződő viszonyát vélték kiolvasni. A mű megjelenése sokat rontott az akkoriban Sztálinnal szemben álló ellenzéket támogató Nagyezsda Krupszkaja helyzetén.

³⁶⁹³ Idézi Heller–Nyekrics (2003): i. m. 57. (Egyébként Kollontaj is nem sokkal a házassága után elhagyta férjét.)

³⁶⁹⁴ Béládi–Krausz (1987): i. m. 192.

³⁶⁹⁵ Nyikolaj Ivanovics Buharin: *A kommunizmus ábécéje*. Wien, Arbeiter-Buchhanglung, 1922. 63. [Oroszul: *Азбука коммунизма*. Moszkva, 1922. Lenin *Állam és forradalom* című könyve mellett a korszak legnagyobb példányszámban kiadott könyve. Lásd Kun (1988a): i. m. 181.]

³⁶⁹⁶ Gereben Ágnes: *Beszélgetések a Gulagról*. Budapest, Helikon, 2008a. 146.

³⁶⁹⁷ Alekszandr Grigorjevics Gojhbarg: *Zakon o Brake*. Moszkva, 1922. 63.

³⁶⁹⁸ Idézi Huszár Tibor: *Erkölc és társadalom. Erkölcsiség – erkölcsösség*. Budapest, Kossuth, 1983. 482.

például a *Nyinel* (Lenin neve visszafele olvasva), *Vilen*, *Vladen* (szintén Lenin nevéből képezve), *Marlen* (Marx és Lenin neveiből). Az ismert orosz publicista és kommentátor *Melov Szturua* keresztnéve, ha lehet, még cifrább módon született. A Marx, Engels, Lenin és az *Oktyabrszkaja Revoljucija* szavak kezdőbetűiből gyúrták össze. „Divatossá” váltak a mozaikszavak mint nevek is: *Gertrud* (*geroj truda* = a munka hőse szavak összevonásából), *Manki* (a Kommunista Internacionálé első betűiből), *Revmir* (a *revoljucia miroraja* = világforradalom kifejezésből), *Kim* (*Kommunisztjicseszkij internacional mologyezni* = Fiatalok Kommunista Internacionáléja). Még a köznevekből is kreáltak új neveket: *Eva* = kor, *Tyitán* = titán, *Zarja* = hajnal, *Oktyabrin* és *Oktyabrina* = október stb.³⁶⁹⁹

A kuláktalanítás és a téészesítés felbomlasztotta a paraszti nagycsaládot, de egyúttal a kisparaszti gazdaságok családi kötelekeit is lazította, hiszen a földet már nem lehetett örökölni, családi gazdaságban megművelni. Milliók veszítették el az otthonaikat, és kerültek fel a városokba, ahol tömegszállásokon vagy egy-egy lakásban több más családdal együtt éltek.³⁷⁰⁰ Mindezek a hatások katasztrofális következményekkel jártak. A Szovjetunió európai részén a százezer főre eső házasságok száma 1924-től 1925-ig 1140-ről 980-ra csökkent, a válások száma viszont 130-ról 150-re nőtt. 1924-ben minden ezer elvált közül egy évnél rövidebb ideig volt házas: Minszkben 260, Harkovban 197, Leningrádban 159 fő. (Összehasonlításként: Tokióban 8, New Yorkban 14, Berlinben 11.)³⁷⁰¹ A legkirívóbb adatokat a fővárosban találhatjuk: Moszkvában 13 házasságra 10 válás jutott.³⁷⁰²

Kiáltványok születtek, amelyek „a nők köztulajdonba vételét” követelték. A kommunákba tömörült férfiak azt hirdették, hogy „minden tulajdon és örömforrás” a tagok közös tulajdona. Több városban, például Vladimírben létrehozták a „szabad szerelem irodáit”, Pétervárott 1918-ban könyvet jelentettek meg *A nők szocializációja* címmel. Ebben azzal érveltek, hogy a tudományos szocializmus alapítói a szabad szerelem hívei voltak. Természetesen „a nők kollektivizálásában” a nómenklatúra egyes tagjai voltak a legaktívabbak. Az elit iskolában tanuló leányokat, valamint a burzsoázia más, 16–25 év közötti ifjú nőtagjait „használatra” kiadták a bolsevik hatalom képviselőinek (például Jekatyerinodar városában 1918 tavaszán erről a bolsevikok külön dekrétumot adtak ki). A városi hirdetőoszlopokon közzétett felhívás szerint vöröskatonák és a szovjetek vezető tisztségviselői jelentkezhetnek „szocializálásra”. A helyi ügyeket irányító komisszár által elfoglalt kastély intendánsa 10 lány „szocializálására” kapott „mandátumot”. A fennmaradt utalványok egyike szerint: „Jelen irat felmutatójának, Karaszajev elvtársnak jogot adunk, hogy Jekatyerinodar városában 10 fő leányt szocializáljon, 16–20 éves korig azokat, akiket Karaszajev elvtárs kijelöl.”³⁷⁰³

³⁶⁹⁹ Tóth (1991): i. m. 18.

³⁷⁰⁰ A szovjet nagyvárosokban bevett szokás volt, hogy egy lakáson belül a nagyobb szobákba több család is bezsúfoltak. A lakáskiutalás egy szoba meghatározott részére szólt.

³⁷⁰¹ Igor R. Safarevics: *A szocializmus mint világtörténelmi jelenség*. Budapest, Kairosz, 2002. 328.

³⁷⁰² Phillips (2004): i. m. 264.

³⁷⁰³ Jurij Felstinszkij (szerk.): *Krasznyj tyerror v godi grazsdanszkaj vojny*. London, (k. n.), 1992. 85–87.

Kallódó gyermekek százezrei kerültek az utcára. Új fogalmak keletkeztek, amelyek aztán a Szovjetunióban még évtizedekig használatosak voltak. (A *bezprizornij* kifejezés „felügyelet nélküli”-t jelent, olyan család nélkül vegetáló, otthontalan csavargót, aki az országutakon többnyire bandákba verődve, lopással, kéregetéssel vagy prostitúcióval szerezte meg a mindennapi betevő falatját.)³⁷⁰⁴

A szovjet vezetésre jellemző módon a probléma megoldását a Csekára bízta. Megszüntették a Gyermekek Megmentésének Ligáját, és a janicsárképzők mintájára, Makarenko vezetésével munkatáborokat, lágereket szerveztek. Az innen kikerültekkel töltötték fel a Gulag személyzetét.³⁷⁰⁵

Sztálin hatalomátvétele után fordulat történt a szovjet családjog és a házassági jog terén is. Bebizonyosodott, hogy a szovjet államnak nincs anyagi ereje és apparátusa arra, hogy helyettesítse a család funkcióját, ráadásul már nemzetbiztonsági problémává vált a sok elhagyott anya és kallódó, csavargó gyermek. Ezért a szovjet vezetés visszakozott, és újra védeni kezdte a házasság és a család intézményét. Már az 1927. január 1-jén életbe léptetett törvény a házasság tartama alatt szerzett vagyont közös szerzeménynek minősítette. Ezzel egyértelműen a kisebb keresetű vagy háztartásbeli nőket támogatták. A tartásdíjigényeket a rendes bírói fórumok elé utalták. Addig ezt a kérdést nem vették komolyan, amit bizonyít Kurkszij igazságügyi népbiztos felszólalása is: „Bírói gyakorlatunk [...] a felelősséget átruházta az összes alperesre (nevetés), miután a nőre bízta, hogy bárki ellen keresetet indíthasson. [...] Általános elv az, hogy a bíróságot az igazság tanúbizonyosságai fogják vezérelni: akit az igazság tanúsít, a bíróság is azt fogja apának elismerni (nevetés).”³⁷⁰⁶ Az 1934. július 8-i dekrétum valósággal „rehabilitálta” a családot. Egyúttal bevezették a kollektív (családi) büntetőjogi felelősséget is. Akik tudtak hozzátartozójuk „hazaáruló szándékáról”, azok 2–5 év lágert kaphattak, akik nem tudtak róla, azokat 5 év száműzetéssel büntették.³⁷⁰⁷ A kollektív büntetéssel párhuzamosan a család, a szülői tekintély megerősítése érdekében a családfő azután az állam képviselője lett a családon belül.³⁷⁰⁸ Megtiltották az abortuszt.³⁷⁰⁹

A gyermekevelés elméleti atyja Makarenko lett, aki a GPU és az NKVD javító-nevelő táborainak volt a vezetője. Az állami nevelésemélet alapjává vált az erőszak idealizálása („makarenkói pofon”). A szándék nyilvánvaló volt: aki autoriter családban nevelkedett, annak jobban elfogadható lesz felnőttként a totális diktatúra rendszere.³⁷¹⁰

³⁷⁰⁴ Gereben (2008a): i. m. 144.

³⁷⁰⁵ B. Kosztyinov: Szapogi iz sagrenyevoj kozsi. *Ogonyok*, (1989), 32. 15.; Rozgonyi Ibolya: Gyermekvédelem a 20-as években. F. E. Dzerzsinszkij és a gyerekek. In *Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis Tomus 12/A. Nevelés- és művelődéstudományi értekezések*. Nyiregyháza, Bessenyei György, 1990. 339.

³⁷⁰⁶ Safarevics (2002): i. m. 326–327.

³⁷⁰⁷ Ez utóbbi büntetést 1960-ban szüntették meg.

³⁷⁰⁸ Anton Szemjonovics Makarenko: *Az új ember kovácsa. Pedagógiai hősköltemény*. Budapest, Új Magyar, 1947; Anton Szemjonovics Makarenko: *Makarenko művei*. I–VII. kötet. Budapest, Akadémiai, 1955.

³⁷⁰⁹ 1955. november 23-án engedélyezték újra.

³⁷¹⁰ Ambrus Tibor: *Szovjet család, szovjet gyermek, szovjet jövő*. Budapest, Árpád Nyomda, 1934; Czigliányi Aladár: A házasság és a család a szovjet-jog tükrében. *Magyar Jogi Szemle*, 20. (1939), 4. 130–137.; Somlai Péter: A szabad szerelemről az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917

A sztálini családmódellem jellemzőjévé vált, hogy az állami ellenőrzés mellett a családtagokat, még a gyermekeket is 12 éves kortól, feljelentési kötelezettség terhelte. Azt propagálták, hogy a párthoz és az államhoz való hűség nagyobb érték, mint a családi szeretet. Nem véletlen, hogy a szovjet korszak egyik emblematikus alakja, a sok millió úttörő által versekben és dalokban dicsőített példakép Pavlik Morozov lett, aki 1932 szeptemberében feljelentette édesapját a kolhozvagyton állítólagos megkárosítása miatt. Az apát kivégezték, Pavlik Morozovot pedig a falubeliek bosszúból meglincselték. Története kötelező olvasmány lett a szovjet iskolákban, valamint dalok, versek, színházi és opera-előadások és hat életrajzi könyv alapjául szolgált, Eisenstein filmet forgatott róla, és minden szovjet városban felállították a „hős úttörő” szobrát. A Morozov-kultusz gyermekek generációinak erkölcsi normáit befolyásolta.³⁷¹¹

A politikai bűncselekmények elkövetőit nemcsak feljelenteni kellett, hanem meg kellett vele szakítani a rokoni kapcsolatot is. A feleségek elváltak férjüktől, a gyermekek megtagadták szüleiket. Vjacseszlav Mihajlovics Molotov lánya a Komszomolba való jelentkezésekor így töltötte ki a hivatalos kérdőív szüeleire vonatkozó rubrikáit: „Apám: V. M. Molotov, anyám: a nép ellensége, számomra ismeretlen!”³⁷¹²

Az 1936. június 17-i új családjogi törvény alaposan megnehezítette a válást,³⁷¹³ felerősítette a bírói illetéket, betiltotta az abortuszt.³⁷¹⁴ A tartás elmulasztását büntetőjogi szankció alá vonták. A családi állást (nős, elvált stb.) a személyi igazolványba is bevezették.³⁷¹⁵ A II. világháború hatására még további intézkedéseket vezettek be. Az 1942. január 22-i rendelet lehetővé tette az 5–14 éves gyermekek örökbefogadását. Az 1943. szeptember 8-i törvény ugyanolyan jogokat adott az örökbe fogadott gyermeknek, mint a vér szerintinek (névviselés, öröklés stb.). Az 1944. július 8-i törvény alapján a bíróság csak a komoly okból feldúlt házasságot bonthatta fel. A válóper során fel kellett tárni a konfliktusok okait. Ezután a bíróság megtagadhatta a házasság felbontására irányuló kérelem teljesítését, ha úgy ítélte meg, hogy a gyermek helyes nevelése érdekében célszerű a házastársi életközösség fenntartása. Ráadásul mindez kétfokú eljárásban történt. A népbíróság első fokon békeltető eljárást folytatott le, majd ennek sikertelensége után, a felek kérelmére a fellebbviteli bíróság döntött. Egyúttal megszüntették a házasságon kívül született gyermekek esetén az apaság megállapítása iránti pereket. Az anyákat, illetve gyermeküket csak az állami segély illette meg.

után. *Társadalmi Szemle*, 45. (1990), 6. 25–40.; Ficzer Lajos: A szovjet családjogi jogalkotás fejlődésének irányairól. *Állam- és Jogtudomány*, 27. (1984), 3. 446.

³⁷¹¹ Jurij Druznyikov: *Donoszcsik 001, ili roznyeszennyije Pavlika Morozova*. Jekatyerinburg, (k. n.), 2001; Gereben Ágnes: Pavlik Morozov megdicsőülése. *Világ*, 2, (1990), 1.; Gereben Ágnes: Gyerekek a szovjet koncentrációs táborokban. *Magyar Szemle*, 15. (2006), 9–10. 104.

³⁷¹² Lev Razgon: *Az államelnök felesége: rab*. In Gereben Ágnes (szerk.): *Több fényt! Válogatás a glasznosztyi sajtójából*. Budapest, Téka, 1988. 454.; Gereben Ágnes: Ilja Ehrenburg és a szovjet állami antiszemitizmus. *Kortárs*, 44. (2000), 6. 94.

³⁷¹³ Ahol minden jog korlátozott, ott pont a válás legyen szabad?

³⁷¹⁴ 1955. november 23-án engedélyezték újra.

³⁷¹⁵ Ambrus (1934): i. m.

A sztálini családpolitikát nagyon erős prűdéria és álszent képmutatás jellemezte. A lenini házassági jogi elveket letagadták, eltitkolták, a vonatkozó iratokat megsemmisítették. A vezető párttagoknak sokszor még a válást sem engedélyezték. Losonczy Géza a kommunista erkölcsről szóló szemináriumi oktatásra az alábbiakat tartalmazó brosúrát írt: „A nagy kommunista forradalmárok tiszta családi életet éltek, s Leninnel az élükön elítélték azokat, akik a szerelmi és családi életben állhatatlanoknak, ingatagnak, felületesnek, kalandvadászoknak bizonyultak. Az ilyen magatartás elvonja a kommunistákat attól, hogy a kommunizmus győzelméért vívott harcra összpontosítsák minden erejüket.”³⁷¹⁶ Aki nem akart alakoskodni, és újra meg akart házasodni, könnyen kegyvesztett lett. Erre jó magyarországi példa Vas Zoltán esete, akit válása miatt 1952-ben leváltottak az Országos Tervhivatal éléről.³⁷¹⁷ A sztálini elvek magyarországi hatására jellemző példát találhatunk Ságvári Ágnes visszaemlékezésében:

„Csendes Károly alosztályvezetőm azzal fogadott, hogy le kell vágatnom a hajamat, mert a káderosztályon nem lehet copffal bejárni. Közölte azt is, hogy egy kommunista nem rúszozza a száját, nem lakkozza a körmeit. A káderosztályon a pártkeresztségekben az Ágnes nevet kellett használnom, mert közölték velem, hogy a Györgyi névvel nem lehet jó káderes.”³⁷¹⁸

A magyar család- és házassági jog nem a lenini, hanem a sztálini korszak szabályozását tekintette mintának, de a magyar jogalkotásnak és jogtudománynak, elsősorban Nizsalovszky Endrének és Weiss Emíliának köszönhetően sikerült megőriznie számos sajátosságát, értékét.

A családjogi törvény, az 1952. évi IV. törvény Magyarországon is elválasztotta a családi jogot a magánjogtól,³⁷¹⁹ és így lehetővé tette a nagyobb mérvű állami beavatkozást a privát szférába, különösen a szülő-gyermek viszonyban. A családjogi törvény 75. §-ának (1) bekezdése előírta, hogy a szülőknek: „Biztosítani kell a gyermek szocialista szellemében történő nevelését. Ennek során arra kell törekedniük, hogy a gyermek egészséges, művelt, erkölcsös, a szocializmus eszméjéhez hű, hazáját, népét szerető, a szocializmus építésében hasznos munkával közreműködő emberré váljék.” Így a házasságot a társadalom sejtjének tekintette, nem pedig két ember szövetségének, szerződésének.

A házasság felbontását lényegesen leegyszerűsítették. Teljesen elvetették a vétességi elvet, és kizárólag a „feldúltsági” elvet követték. Emiatt a házassági kötelezettségeit durván megsértő személy, ahogy Petrik Ferenc megfogalmazta, „emelt fővel hagyhatta el a bíróság tárgyalótermét a válóper után”.³⁷²⁰ Nem sorolt fel bontó okokat, hanem kimondta: „A házasságot komoly és alapos ok esetén bármelyik házastárs kérelmére fel kell bontani”

³⁷¹⁶ Losonczy Géza: *Kommunista erkölcs*. Budapest, Szikra, 1948. 20.

³⁷¹⁷ Vas (1979): i. m. 516.; Vas (1982): i. m. 370.

³⁷¹⁸ Ságvári (1989): i. m. 42.

³⁷¹⁹ A Polgári törvénykönyv indoklása szerint: „A családjogi viszonyok ugyanis elsősorban személyi viszonyokká váltak, és amennyiben vagyoni viszonyokat is tartalmaztak, ezek nem mutatják az áruviszonyoknak a polgári jogra jellemző sajátosságait.” Lásd *A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Tervezet* (1957): i. m. 110.

³⁷²⁰ Petrik (2008): i. m. 70.

(18. §). A házasság bontására irányuló közös megegyezését azonban a családjogi törvény nem tartotta elegendően komoly és alapos oknak a házasság felbontásához, mivel kerülni akarta annak elismerését, hogy valamely házasság anélkül legyen felbontható, hogy a bíróság az eset összes körülményeinek vizsgálata és megítélése alapján ítélje azt felbontandónak. A bíróság az elhatározás komolysága és megfontoltsága mellett vizsgálta a mögöttes okokat is. Ez a gyakorlat vagy hazudozásra, szerepjátszásra kényszerítette a feleket, vagy azt eredményezte, hogy a kölcsönös vádaskodások folytán a házasság szennyeseinek kötelező kitergetése miatt a házasságok között a viszony még jobban elmérgesedett, ami a gyermekekre is kihatott.³⁷²¹ Ezért a Legfelsőbb Bíróság 3. számú irányelve változtatott ezen a gyakorlaton, s kimondta: „A házastársaknak a házasság felbontására irányuló szabad, befolyásmentes, komolyan megfontolt, végleges elhatározásán alapuló közös akaratnyilvánítása a házasság felbontása szempontjából lényeges körülmény.” Az irányelv jelentőségét biztosította, hogy ettől kezdve a bontóperek legnagyobb része a házasság felbontására irányuló közös kérelme alapján indult meg.³⁷²²

Az 1970-es évekre csökkent a házasságok száma, megnőtt viszont a válásoké. Ezért az 1974. évi I. törvény, a családjogi törvény novellája védelmezni próbálta a házasság intézményét. Bevezette a házasságkötési szándék bejelentése és a házasság megkötése közötti kötelező 30 napos várakozási időt. Módosította a házasságkötési korhatárt, lehetővé tette a házasság egyező akaratnyilvánítással való felbontását, ha a felek megegyeztek a gyermekek tartásában, elhelyezésében, láthatásában, az esetleges házastársi tartásban, valamint a volt közös lakás használatában.³⁷²³

Az élettársi viszonyról viszont szemérmesen hallgatott a jogalkotó. (Azonos neműek élettársi kapcsolatát bűncselekménynek minősítették.) Ezért az ilyen kapcsolat felbontása sokkal több bonyadalommal és konfliktussal járt, mint a házasságé. Hogyan osszák meg a „közös vagyont”, hogyan döntsenek a gyermekek elhelyezéséről, lakás elosztásáról stb.³⁷²⁴ Furcsa helyzetet teremtett az is, ha valaki egy elvált vagy özvegy nővel élt élettársi viszonyban, és ilyenkor például Szabó elvtárs bemutatta élettársát, Kovácsné elvtársnőt.

Külföldiekkel való házasságkötést csak az igazságügy-miniszter javaslatára a Népköztársaság Elnöki Tanácsa engedélyezhetett. Az úgynevezett kapitalista országok

³⁷²¹ Pap Tibor: A bontás problematikája családjogunk felszabadulás utáni fejlődésének tükrében. In *Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1961. 22.; Barzó Timea: A magyar családjog szabályozásának fejlődéstörténete. In Miskolczi Bodnár Péter (szerk.): *A civilisztika fejlődéstörténete*. Miskolc, Bibo, 2006. 11.

³⁷²² Weiss Emília: Vétkeesség, feldúltság és a házasságok közös megegyezése a múlt és a mai magyar házassági bontójogban. *Jogtudományi Közlemények*, 36. (1981), 11. 910.; Siklós (2009): i. m. 5.; Cseh-Szombathy László: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest, Gondolat, 1985. 9.; Gyekiczky Tamás: *Családjogi perek és a politikai jogalkotás. Levéltári iratok az 50-es évek elejétől*. In Gyekiczky Tamás (szerk.): *Ami a múltból elkísér. A családjogi törvény ötven éve*. Budapest, Gondolat – Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005. 81–87.

³⁷²³ Pap Tibor: *Magyar családjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1982. 71.

³⁷²⁴ Petrik (2008): i. m. 66.

állampolgárával való házasságkötést csak kivételesen engedélyeztek, de ehhez még a belügyminiszter hozzájárulására is szükség volt.³⁷²⁵

A szocialista országokban rendkívül kis mértékű volt a családok támogatása. A kényszerűen kialakított kétkeresős családmóddal lényegesen nagyobb terhet raktak a nőkre. Nekik a munkahelyükön, a háztartásban és a gyermeknevelés terén is helyt kellett állniuk. Kevés volt a bölcsőde, az óvoda, nehéz volt a háztartási gépekhez hozzájutni, a vásárlás, a sorban állás és a hiánygazdálkodás is rendkívüli erőfeszítéseket igényelt. Sok családnak nem jutott önálló lakás, albérletben, társbérletben kellett a gyermekeket felnevelni. A lakótelepi lakásokat pedig eleve az egy- vagy kétgyermekes családmóddal tervezték. Azokat, akik több gyermeket neveltek, alig támogatták. Teljesen hiányzott például a családi adózás, hitelrendszer. Nem állítottak fel család- és életvédelmi központokat, nem folytattak életbarát felvilágosító tevékenységet. Az abortuszt szinte a fogamzásgátlás helyett alkalmazták, ami miatt több tízezer nő egészségkárosodást szenvedett. Még a médiában is azt sulykolták: kicsi vagy kocsi?³⁷²⁶

Kétségtelenül nagy eredménynek számított mindezek mellett, hogy 1967. január 1-jétől bevezették a gyermekgondozási segélyt. A rendelet szerint az anya gyermekének két és fél éves koráig jogosult lett kezdetben havi 600 forint támogatás igénybevételére, 1982-től pedig a jobban kereső kismamák már választhatták a gyermekgondozási díjat, amelyet a fizetés arányában határoztak meg. Ennek ellenére a házasságok száma tovább csökkent (1975-ben még 106 ezer, 1987-ben már csak 66 ezer). Majdnem két házasságkötésre jutott egy válás. A propaganda ellenére nem fejlődött ki a szép és harmonikus proletárcsalád-típus. A gyári kollektíva, a szocialista brigádmozgalom, a párt, a szakszervezetek sem tudták egyben tartani a családokat.³⁷²⁷

Az 1980-as években a tipikus családnak az apa és az anya által eltartott (2,2 millió nő, azaz a munkaképes korú nők 65%-a rendelkezett munkahellyel), 1-2 gyermekes családok számítottak. Az 1980-as években két gyermeket a családok 27%-a, egy gyermeket 34%-a nevelt. A gyermekek nélküli családok aránya 32–34% között ingadozott.

A házassági vagyoni jog terén megszüntették a jegyesség, a jegyajándék, a hozomány, a hajadoni jog és a hitbér intézményét.³⁷²⁸ Az eljegyzés intézményének megszüntetése miatt már nem lehetett perelni az eljegyzéstől alapos ok nélkül visszalépő jegyest a jegyajándék visszaadására és a házasságkötés reményében történt költségeknek, kiadásoknak a visszatérítésére. Legfeljebb az ajándékozás szabályait lehetett erre a helyzetre is alkalmazni. A családjogi törvény, az 1952. évi IV. törvény a reálszerződésen alapuló közszerzeményi rendszert vezette be, amely szerint a házastársak osztatlan közös tulajdona mindaz,

³⁷²⁵ MNL OL M-KS 276. f. 13/136. ő. e.

³⁷²⁶ Ferge Zsuzsa: Családpolitika, családgondozás. In *Oktatásról és társadalompolitikáról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1982a. 189.

³⁷²⁷ Balázs József: A házasságkötések alakulása Magyarországon a II. világháború után. In Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv dr. Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, 1993. 19.

³⁷²⁸ Jobbágyi Gábor: Oktalanul eltüntetett jogintézmények: eljegyzés, hozomány. *Jogtudományi Közöny*, 51. (1996), 6. 245.; Mikos Ferenc: Az új családjogi törvény. *Állam és Igazgatás*, 4. (1952), 8. 455.

amit a házassági életközösség alatt akár együttesen, akár külön-külön szereztek, kivéve a törvényben taxatív felsorolt különvagyon tárgyait. Válás esetén a vagyont fele-fele arányban kellett megosztani, ettől közös megegyezéssel sem térhettek el. A házastársak által közösen használt tanácsai bérlet vagyoni értékét viszont nem ismerték el.

Polgári eljárásjog

– Mi jellemzi a szocializmust?

– Olyan nehézségek legyőzése, amelyek egyébként nem lennének.
(Pesti vice)

Akárcsak a polgári jog terén, a polgári per szabályozásánál sem került sor teljes mértékben a szovjet minta másolására. A Szovjetunióban Visinszkij iránymutatásai alapján a polgári eljárást is „büntetőjogiasították”, különösen az officialitást tették dominánssá. A bizonyítási eljárást is közelítették a büntetőeljáráshoz, a felek rendelkezési jogait pedig megnyirbálták. Megszüntették a polgári és a büntetőügyek különbíróságait, egységesítették a bírósági szervezetet. Kialakították az egységes „törvénykezési jogot” (*szugyelnoje pravo*). Visinszkij indoklása szerint: „Én úgy látom, hogy helyesen és jobban biztosítja az eredményességet, ha a tudományos munkát úgy szervezzük meg, hogy a polgári és a büntetőeljárások kérdését egyetlen tudomány, a bírósági jog tudományának keretei között egyesítjük.”³⁷²⁹ Magyarországon megmaradt az önálló polgári per, de sokat veszített magánjogias jellegéből, hiszen ezeket az ügyeket az állam nem magánérdekeknek, hanem államérdekeknek tekintette, és az eljárási szabályokat a saját hatalmi érdekeinek rendelte alá.

A polgári ügyekhez tartoztak (amelyek alapján a polgári per elindulhatott) az anyagi polgári jogból (a Polgári törvénykönyvből eredő ügyeken kívül) mindazok az ügyek, amelyek polgári bírósági elbírálása a polgári eljárás szabályai alapján történt: családjogi, munkajogi, termelőszövetkezeti jogi, államjogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi és az ezekkel összefüggő ügyek.

1945 után radikálisan leszűkítették a bírósági fórumok adta lehetőségeket, a bírósági út mint alkotmányos biztosíték egyre kisebb körben érvényesülhetett. Megszüntették a Közigazgatási Bíróságot, a Szabadalmi Bíróságot, elsorvasztották a választott bíróság intézményét. Az állami vállalatok és dolgozóik közötti jogviták elsőfokú eljárására egyeztető bizottságok jöttek létre. Az 1950. évi IV. törvény megszüntette az ítélőtáblákat. A miniszteri indoklás szerint azért, hogy „az igazságügyi apparátusunkat szervezetileg összhangba hozzuk a tanácsrendszerrel és ezzel megteremtjük a tanácsok és az igazságszolgáltatás együttműködésének szervezeti előfeltételeit”. Ezzel megszüntették az öt felsőbírószágot, s az 1953. évi 46. törvényerejű rendelet a fellebbviteli eljárást

³⁷²⁹ Visinszkij (1950): i. m. 83.

hozzaigazította a háromszintűre zsugorított bírósági szervezethez. 1951-től a járásbíró-ságok voltak az általános hatáskörű, elsőfokú bíróságok.³⁷³⁰

A magántulajdon és a piacgazdaság felszámolásán túl azért is csökkent a polgári perek száma, mert az 1950-es években az emberek egy része félt a hatóságokhoz fordulni. Tudták azt is, hogy még egy polgári perben sem feltétlenül fognak igazságot szolgáltatni. Attól is tartottak, joggal, hogy elkezdik vizsgálni a vagyoni helyzetüket, vagy egyéb kellemetlenségük lehet.³⁷³¹

A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvénnyel zárult le a magyar polgári igazságszolgáltatás lebontása és a szovjet típusú polgári eljárás bevezetése. Az időzavarral küszködő jogalkotók egyszerűen kivonatták és leegyszerűsítették az addig hatályos 1911. évi I. törvényt, s hozzátettek néhány szovjet alapelvet az 1938-as szovjet bírósági szervezeti törvényből és az 1913. évi szovjet polgári perrendtartásból. Így lett a Plósz Sándor által elkészített, 739 §-ból álló klasszikus polgári perrendtartásból szocialista polgári eljárásjog 327 §-sal.

A törvényjavaslathoz fűzött miniszteri indoklás „első és egyik legjelentősebb feladat-ként” az ülnökrendszernek a polgári bíraskodásba való bevezetését jelölte meg. Ezt oly módon valósították meg, hogy még a másodfokon eljáró megyei és legfelsőbb bírósági tanácsokba is delegáltak megbízható kádereket, népi ülnököket.

A második legfontosabb szempontként említette az indoklás a polgári jogvitá-nak az „anyagi igazság” alapján való eldöntését, mint a rendelkezési elv új felfogásának az érvényre juttatását. A polgári perrendtartás 3. §-a kifejezetten kötelezte a bíróságot arra, hogy a feleket megfelelő tájékoztatással ellássa, s mind a pervezetés, mind a bizonyí-tás körében megtegye azokat az intézkedéseket, amelyek az „anyagi igazság” kiderítésé-hez szükségesek. A bíróságnak ezért hivatalból gondoskodnia kellett arról, hogy a felek a perben jogaikat „helyesen” gyakorolják, és perbeli kötelességeiknek eleget tegyenek. Erre azért is szükségük lett volna a feleknek, mert megszüntették az ügyvédkényszert,³⁷³² hogy a pereskedőknek az ügyvédek lehetőleg ne nyújthassanak jogi segítséget, ne hívhas-sák fel figyelmüket fennálló jogaikra, eljárási lehetőségeikre. Természetesen az ügyvédi képviselőt a bíróság nem tudta és talán nem is akarta pótolni. A bíró a minél egysze-rűbben és gyorsabban lebonyolított perben volt érdekelt. Nem valószínű, hogy szívesen adott volna olyan tanácsot a feleknek, ami pont az ellenkezőjét eredményezte volna.

³⁷³⁰ Gáspárdy László: *Modern magyar perjogtörténet*. Miskolc, Novotni, 1999; Kengyel Miklós: Az ötven-éves polgári perrendtartás – a törvény keletkezésétől a rendszerváltozásig. In Wopera Zsuzsa (szerk.): *50 éves a polgári perrendtartás*. Miskolc, Novotni, 2003b. 96.; Gyekiczky Tamás: *Helyzetjelentés. Levéltári iratok polgári eljárásjogunk történetéből 1951–1958*. I. kötet. Budapest, Gondolat – Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2006. 9.; Wopera Zsuzsa (szerk.): *50 éves a polgári perrendtartás*. Miskolc, Novotni, 2003. 292.

³⁷³¹ Gyekiczky (2006a): i. m. 21.

³⁷³² A hivatalos magyarázat természetesen éppen ellenkező álláspontot próbált igazolni, sőt cinikusan hozzátették, hogy ez a változtatás „az ügyvédi kar részéről is általános helyeslésre talált”. Lásd *Ország-gyűlési Napló*, 1952. 1061.

A háromszintű bírósági szervezethez igazított kétfokozatú bíraskodás tovább egyszerűsítette a bírósági eljárást, ahol a sokat emlegetett anyagi igazságnak, az államérdeknek kellett megfelelnie.³⁷³³

Az egyfokú perorvoslat vált általánossá. Megszüntették a felülvizsgálat jogintézményét,³⁷³⁴ és a végzések elleni felfolyamodást is. A felek rendkívüli perorvoslatként perújítással élhettek, a legfőbb ügyész pedig perorvoslatot nyújthatott be a törvényesség érdekében. Ez lett később a törvényességi óvás, amely lehetőséget adott a Legfelsőbb Bíróságnak ahhoz, hogy bármely ügyben ítélezhesen.

Szintén szovjet minta alapján vált lehetővé, hogy az ügyész a per folyására tekintet nélkül keresetet nyújtson be „az állam és az egyes dolgozók érdekében”, vagy a már megindított per bármelyik szakaszában bármelyik fél érdekében fellépjen. Ezen túl a legfőbb ügyész jogszabálysértésre hivatkozva a jogerős ítéletek ellen törvényességi óvást adhatott be a Legfelsőbb Bíróságra. Ezen csak az 1972. évi alkotmánymódosítás után változtattak valamelyest (1972. évi V. törvény) azzal, hogy az ügyész csak fontos állami vagy társadalmi érdek védelmében, illetőleg a jogai védelmére nem képes állampolgár érdekében avatkozhatott be a perbe.³⁷³⁵

A szovjet hatás leginkább a polgári perrendtartás új alapelveiben nyilvánult meg. A jogalkotók az 1929. évi szovjet polgári perrendtartás alapelveit majdnem szó szerinti fordításban átvették, és a legfontosabbakat egy külön fejezetben, rögtön a törvény élén helyezték el. Az eljárásjogi alapelvek elméleti alapvetését feladatul kapó Névai László indoklása szerint:

„Az alapra és a felépítményre vonatkozó sztálini tanítások tükrében még jobban kidomborodik a szovjet polgári eljárás alapelveinek jelentősége. Ezek az alapelvek a szovjet társadalom alapjának, gazdasági rendjének megfelelő szocialista felépítmény jogi elemei sorába tartoznak és olyan szocialista jogi nézeteket fejeznek ki, melyek megvalósulásra a szovjet polgári eljárás megfelelő intézményeiben kerülnek.”³⁷³⁶

A szocialista polgári eljárásjog szervezeti elemei:

1. Az igazságszolgáltatást csak a bíróságok gyakorolhatják. Ezzel azt a látszatot próbálták kelteni, mintha a bírósági szervezetnek tényleges súlya lenne egy szovjet típusú hatalmi gépezetben, miközben Lenin nyíltan kifejtette, hogy szerinte a bírósági tevékenység „az államigazgatás egyik funkciója”, és feladata a kényszer megvalósítása.³⁷³⁷ Ennek az elvnek a tényleges gyakorlat is ellentmondott, hiszen még az 1972. évi bírósági szervezeti törvény 3. § (2) bekezdése alapján is egy minisztertanácsi rendelet is elegendő

³⁷³³ Kengyel (2003a): i. m. 267.; Gyekiczky Tamás: Törvény születik. Adalékok az 1952. évi polgári perrendtartás keletkezésének történetéhez. In Wopera Zsuzsa (szerk.): *50 éves a polgári perrendtartás*. Miskolc, Novotni, 2003. 22.

³⁷³⁴ Ezt csak a rendszerváltoztatás után állították vissza.

³⁷³⁵ Szilbereky Jenő: Az ügyész polgári perbeli fellépéséről. *Magyar Jog*, 1. (1954), 10. 4.

³⁷³⁶ Névai László: *Szovjet polgári jog és eljárás*. Budapest, Közoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1952b. 19.

³⁷³⁷ Vlagyimir Iljics Lenin: *Válogatott művek*. II. kötet. Budapest, Szikra, 1951. 382.

volt ahhoz, hogy a bírói útról bizonyos jogvitákat elvonjanak, és azok elbírálására más szerveket jogosítsanak fel.

Az úgynevezett szocialista szervezetek (állami vállalatok, szövetkezetek, társadalmi szervezetek) vitáit – szovjet mintának megfelelően – eleve kivonták a bíróságok hatásköréből. Erről először a 9830/1948. (IX. 28.) kormányrendelet intézkedett, amely összefoglalta a néhány hónappal korábban kiadott gazdasági főtanácsi határozat rendelkezéseit, majd a helyébe lépett 2850/1949. (III. 29.) kormányrendelet a szocialista szervezetek vitáinak eldöntésére egyeztető bizottságokat állított fel a Gazdasági Főtanács titkárságán és egyes minisztériumokban. Ebből fejlődött ki a gazdasági döntőbizottsági eljárás. A 94/1950. (III. 31.) MT rendelet az egyeztető bizottság elemeit döntőbizottságra változtatta, bevezette a központi döntőbizottság elnevezést, és több vonatkozásban módosította a döntőbizottságok eljárási szabályait. A 167/1950. (VI. 17.) MT rendelet az ügyeknek „a helyi viszonyokhoz igazodó célszerű és gyors intézése érdekében” döntőbizottságokat állított fel a megyei tanácsok és a budapesti városi tanács végrehajtó bizottsága mellett. A döntőbizottsági eljárás első teljes szabályozását a 207/1950. (XII. 8.) MT rendelet tartalmazta. Ezt folyamatosan módosították: 102/1952. (XI. 10.), 10/1954. (II. 7.), 51/1955. (VIII. 19.) MT rendeletek. A döntőbizottságok nyilvánvalóan államigazgatási jelleggel működtek, és nem elsősorban a jogszabályoknak, hanem a gazdaságpolitikai érdekeknek megfelelően ítélték. Az eljárás csak egyfokú volt, s a tárgyalások nem voltak nyilvánosak. Végül a gazdasági döntőbizottságokat az 1972. évi 36. törvényerejű rendelet szüntette meg, és terelte bírói útra a hatáskörébe tartozó ügyeket.

2. Az igazságszolgáltatás egysége azt jelentette, hogy a Magyar Népköztársaságban nincsenek sem kiváltságos jellegű (privilegiumot nyújtó), sem hátrányos megkülönböztetésen alapuló (diszkriminációs jellegű) bíróságok.

3. A társasbíráskodás elve alapján a bíróságok mind első fokon, mind pedig másodfokon háromtagú tanácsban ítélték.

4. A népi ülnökök részvételének elvét a szovjet népbíróságok mintájára alakították ki.³⁷³⁸ A népi ülnökök az elsőfokú ítékezés esetén vettek részt az ítélelhozatalban. Az első fokon eljáró bírósági tanács általában egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből állt [11. § (1) bekezdés].

5. A bírák választásának elve alapján a járásbíróság bíráit és népi ülnökeit a járási tanács, a megyei bíróság bíráit és népi ülnökeit a megyei tanács választotta három évre. A Legfelsőbb Bíróság bíráit pedig az Országgyűlés választotta meg ötévi időtartamra. (A valóságban nem érvényesült ez a rendszer. A bírák kinevezés alapján foglalták el tisztségüket.)

6. A bírói függetlenség szintén csak elvben érvényesült, hiszen a párt- és állami szervek utasíthatták a bírakat. A hivatalos álláspont szerint is a bírói függetlenség nem lehetett „öncélú”, hanem a párt érdekeit kellett figyelembe venni.

³⁷³⁸ Névai László: *Bírói szervezet és bíráskodás a Szovjetunióban*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Összehasonlító Jogi Intézete, 1949. 10.

A szocialista polgári per működési alapelvei:

1. A jóhiszemű eljárás elvére hivatkozva a bíróság pénzbírsággal sújthatta azt a felet vagy képviselőjét, aki rosszhiszeműen megpróbálta a pert elhúzni, vagy valótlan tényt állított, vagy elhallgatott olyan tényt vagy bizonyítékot, ami a per eldöntése szempontjából jelentősnek bizonyult, vagy alaptalanul hivatkozott valamilyen bizonyítékra [5. § (2) bekezdés].

2. A felek egyenjogúságának elve már az ügyvédkényszer megszüntetésével is kérdésessé vált, hiszen előfordulhatott, hogy csak az egyik felet segítette az ügyvéd. Emellett a bíróságoknak hosszú ideig figyelembe kellett venni a származási és a megbízhatósági szempontokat is. Szemléletes példája ennek Nezvál Ferenc, az Igazságügyi Minisztérium kormány megbízottjának instrukciói 1957. február 15-én, az országos bírósági vezetői értekezleten:

„[A] vereséget szenvedett és szétvert ellenforradalmi erők, miközben a nyílt támadás veszélyét és kockázatát már nem merik vállalni, de nem nyugszanak meg vereségükben. Minden módon próbálnak ártani, zavart, nyugtalanságot okozni. A gazdasági területre áttorlódott próbálkozásaik most már jelentkeznek a polgári bíraskodás területén is. Azt igyekeznek ártó szándékú törekvéseik leplezésére felhasználni, hogy a múltban valóban történtek hibák és törvénytelenések, és hogy a kormánynak elhatározott szándéka a múlt hibáinak kijavítása és a törvényességnek minden vonatkozásban való megvalósítása.

Így különböző kártérítési perek elindításával kísérleteznek. Volt üzemtulajdonosok lépnek fel visszakövetelési és kártérítési igényekkel azon a címen, hogy törvényes alap nélkül vették el üzemüket, üzlethelyiségüket, üzleti, üzemi berendezésüket.

Kulákok, akiknek házáat közadó-tartozásaik miatt elárverezték, kártérítési pert akarnak indítani azon a címen, hogy a tanácsi szervek törvénytelenül árverezték el a házuakat, mert nem is volt adó tartozásuk, tévesen voltak felvéve a kulák-listára, a ház becsértékének a megállapítása szabálytalanul történt, a valóságos értéknél sokkal alacsonyabban stb.

A másik ilyen terület, ahol a polgári bíraskodásban gyanús élenkség, ellenséges szándékot mutató próbálkozások jelentkeztek, a termelőszövetkezetek elleni különféle visszakövetelési igények és egyéb követelések.³⁷³⁹

Az ügyfélegyenlőség akkor is hiányzott, amikor egy állampolgár valamilyen szocialista szervezetet perelt. Csak a rendszerváltás előtti években fordult elő, hogy ilyenkor az állampolgár pernyertes lehetett (például a Merkur elleni per esete).

3. A rendelkezési elv, amely a valóságban – szovjet mintára – a felek rendelkezési jogának korlátozását jelentette, a bíróságot feljogosította és egyben kötelezte arra is, hogy „mind a pervezetés, mind pedig a bizonyítás körében megtegye azokat a rendelkezéseket, amelyek az anyagi igazság kiderítéséhez szükségesek”. Ez az elv túlzott bírói túlsúlyt eredményezett. A polgári perrendtartás 4. §-a kimondta ugyan, hogy a bíróság a felek által előterjesztett kérelmekhez és jognyilatkozatokhoz általában kötve van, ám az olyan jogról való lemondást, jogelismerést vagy egyezséget, amely a fél méltányos érdekeivel nyilvánvalóan ellentétben áll, a bíróság akkor sem volt köteles figyelembe venni, ha azt a fél a bíróság tájékoztatása és figyelmeztetése ellenére fenntartotta. A törvény jellegzetesen

³⁷³⁹ Solt (1993): i. m. II. 695.

paternalista felfogásának megfelelően egyedül a bíróság volt jogosult eldönteni, hogy mi jó a feleknek.³⁷⁴⁰ A polgári perrendtartás a per urának a bíróságot tekintette, amely hivatalból vezette le az egész tárgyalást.

4. A tárgyalási elv alapján a bíróság az „anyagi igazság” kiderítése érdekében elrendelhetette a bizonyítás kiegészítését vagy megismétlését, úgyszintén a már korábban elrendelt bizonyítás mellőzését is. Visinszkij mint jogpolitikai célkitűzést fogalmazta meg, hogy a bíróság „a polgári ügyek eldöntésénél nem csupán a felek által rendelkezésre bocsátott szem előtt tartásával jár el, [...] hanem köteles behatolni az egyes jogviszonyok valódi lényegébe”.³⁷⁴¹ Mindezt az ügyészség is támogatta, hiszen az ügyészség is korlátlan jogkört kapott a polgári ügyekbe való beavatkozásra.³⁷⁴²

5. Nyilvánosság, szóbeliség, közvetlenség elve.

6. Az anyanyelv használatának biztosítása.³⁷⁴³

Alig telt el másfél év a polgári perrendtartási törvény életbelépése óta, máris jelentős, 80 §-t érintő módosításra került sor. Az 1954. évi VI. törvény, a polgári perrendtartás első novellája, a törvénykönyv szövegének egynegyedét érintő változtatásokat léptetett életbe. Az első novella megalkotására azért került sor, mert még inkább meg akartak felelni a szovjet mintának, ezért kiterjesztették a Legfelsőbb Bíróság és az ügyészség jogköreit, megváltoztatták a fellebbezés szabályozását. Az addigi 1911. évi I. törvény-cikkből leegyszerűsítve átvett reformatórius fellebbviteli rendszert kasszációs-revíziós jellegűvé alakították át.³⁷⁴⁴ Ez azt jelentette, hogy fellebbezés esetén a felek új tényekre is hivatkozhattak, azonban a fellebbviteli bíróság bizonyítási eljárást nem folytathatott le, csupán a felek meghallgatásának, okiratbizonyítás felvételének és okiratok hivatalos beszerzésének helye lehetett. Amennyiben ezek alapján nem lehetett döntést hozni, a másodfokú bíróság hatályon kívül helyezte az elsőfokú bíróság határozatát, és új eljárás lefolytatására utasította az elsőfokú bíróságot. Gyakran előfordult, hogy csupán egy tanú meghallgatása érdekében hatályon kívül kellett helyezni az elsőfokú ítéletet, és a per újbóli tárgyalását kellett elrendelni.

Az ügyészségről szóló 1953. évi 13. törvényerejű rendelet rendelkezett az ügyész polgári perbeli részvételéről és a törvényességi óvásról.³⁷⁴⁵ A bírósági szervezetről szóló 1954. évi II. törvény megváltoztatta az eljáró bíróságok összetételét, módosította a hatásköri és illetékességi szabályokat, és megerősítette a Legfelsőbb Bíróság irányító szerepét, valamint bővítette a Legfelsőbb Bíróság elnökének eljárási jogait. Ennek alapján

³⁷⁴⁰ Kengyel (2003a): i. m. 99.

³⁷⁴¹ Visinszkij (1952): i. m. 247.; Névai László: A rendelkezési és a tárgyalási elv a szovjet polgári eljárásban. *Jogtudományi Közlöny*, 7. (1952a), 6. 267.

³⁷⁴² Ez a megoldás kísértetiesen hasonlít a fasiszta polgári perrendtartásra.

³⁷⁴³ Névai László: *A szocialista polgári eljárásjog elméleti alapkérdései*. Budapest, Akadémiai, 1987. 163.; Kengyel Miklós: Illúzió és valóság. A szocialista polgári eljárásjog-tudomány hét évtizede. *Jura*, 3. (1996), 1–2. 19.

³⁷⁴⁴ A szovjet megoldás még a régi (cári) orosz, végső soron a klasszikus, de a 20. századra már elavult francia mintát követte. Lásd Gáspárdy (1999): i. m. 8.

³⁷⁴⁵ A legfelsőbb bíróság elnöke és a legfőbb ügyész bármilyen ügyben törvényességi óvással élhetett, ha a határozat törvényt sértő vagy megalapozatlan volt.

a Legfelsőbb Bíróság elnöke bármely iratot megtekinthette, és még az elsőfokú ügyeket is a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe vonhatta.

A polgári perrendtartás második novellája, az 1957. évi VIII. törvény még nagyobb volumenű változtatásokat eredményezett. A 116 §-ból álló törvény a polgári perrendtartás tételes jogi szabályozásának több mint egyharmadát érintette. Nem enyhített a polgári perrendtartás etatista szellemén, de néhány kisebb jelentőségű garanciát beépített a törvénybe, és megszüntetett néhány ellentmondásos intézkedést. Ezek közül a legfontosabbak: az ügyész csak akkor lett jogosult a polgári perben a törvényesség érdekében fellépni, ha az állam, az állami, gazdasági és társadalmi szervezet vagy az állampolgár jogainak védelme megkívánja, és nem általában „az állam és az egyes dolgozók érdekében”.

A legfontosabb újításnak azonban az számított, hogy a szovjet mintára bevezetett kaszácíós-revíziós rendszerrel szemben visszatért a reformatórius fellebbviteli rendszerhez. Emellett lehetővé vált néhány államigazgatási határozat bíróság előtti megtámadása is.³⁷⁴⁶

A polgári perrendtartás harmadik novellájának (1972. évi 26. tvr.) kiadására elsősorban az Alkotmány módosítása és a bíróságokról szóló törvény életbe léptetése szolgáltatott okot. A harmadik novella 64. §-a a polgári perrendtartás szabályainak több mint egyötödét módosította. Jelentős lépést tett a novella a felek rendelkezési joga irányába azzal, hogy már nem tette a bíróság feladatává az anyagi igazság érvényesítésének biztosítását, hanem csak az igazság kiderítésére kellett törekedniük (3. §). Az ügyészi keresetindítást már csak fontos állami vagy társadalmi érdekből, vagy a jogosult jogvédelmi képtelenségére hivatkozással engedte meg. Ennek következtében az ügyészi keresetindítások száma jelentősen csökkenni kezdett.³⁷⁴⁷ Bevezették az egyesbírói eljárást, ezzel megszűnt a népi ülnöki rendszer. A bíraktól megkövetelték a jogi diplomát, de még a jogi szakvizsgát is.

A „szocialista szervezetek” egymás közötti, a dolgozó és a vállalat közötti, sőt az államigazgatási szerv és ügyfele közötti viták is lényegében a bíróság elé vihetők lettek. Egyik oldalról a bírósági utat jelentős mértékben kiszélesítették, de akár a Minisztertanács is rendeletet hozhatott arról, hogy egy polgári ügyben a bíróság helyett „más szerv is eljárhat”.

A polgári perrendtartás negyedik novellája, az 1979. évi 31. törvényerejű rendelet az addig már háromszor is revízió alá vett törvénytöredék 10%-át érintette. Egyetlen érdemként azt lehet megemlíteni, hogy a munkaügyi bíróságok hatáskörébe vonta a szövetkezeti tagsági viszonyból keletkező, valamint a társadalombiztosítási határozat megtámadása iránti pereket is. Egyébként a gyors munka és a koncepció hiánya tükröződött a szövegben. „A módosítások legnagyobb részét hamarosan meg kellett változtatni vagy hatályon kívül kellett helyezni.”³⁷⁴⁸

³⁷⁴⁶ Kengyel (2003a): i. m. 107.

³⁷⁴⁷ Wopera Zsuzsa: A magyar polgári perjog történeti fejlődésének csomópontjai 1868-tól napjainkig. In Miskolczi Bodnár Péter (szerk.): *A civilisztika fejlődéstörténete*. Miskolc, Bíbor, 2006. 298.

³⁷⁴⁸ Farkas József: A polgári eljárás átfogó újraszabályozása. *Magyar Jog*, 31. (1984), 1. 48.

Büntetőjog

A büntetőjog története

Két rab beszélget a börtönben:

– Te miért kerültél ide?

– Egy elszólás miatt.

– ???

– Kádár elvtársnak adtam át az új autóját.

Beszállt, de nem volt neki kényelmes.

Erre mondtam, hogy talán meg kellene döntenie a kormányt!

(Pesti vice)

Magyarországon a szovjet típusú büntetőpolitika eszközei 1945 és 1989 között ugyanazok voltak, de a taktika és a módszerek az idők során változtak. A hatalom birtokosai a büntetőjogot eszközként használva,³⁷⁴⁹ mintha polgárháborús helyzet lenne,³⁷⁵⁰ 1963-ig leszámoltak a vélt vagy valódi ellenfeleikkel. A büntetőjogot gazdaságon kívüli kényszerként a gazdaság működtetésére is felhasználták, olyan területeken, ahol korábban elképzelhetetlen volt.³⁷⁵¹ A totális diktatúra elveinek megfelelően olyanokat is letartóztattak, akik nem politizáltak, nem fordultak szembe a hatalommal, sőt még leghűségesebb híveik közül is sokakat halálra ítélték vagy bebörtönöztek.³⁷⁵² Azt akarták elérni, hogy mindenkit félelemben tartsanak. Ezt az elvet Nyikolaj Krilenko,³⁷⁵³ a Szovjet Igazságügyi Népbiztosság vezetője fogalmazta meg: „Nemcsak a bűnösöket kell kivégeznünk. Az ártatlanok

³⁷⁴⁹ Kádár Miklós büntetőjogi tankönyvében „harci eszköznek” nevezte a büntetőjogot. Lásd Kádár (1953): i. m. 10.

³⁷⁵⁰ Carl Schmitt: A háború és az ellenség fogalmainak viszonyáról. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 77–79.

³⁷⁵¹ Király Tibor: *Szemelvények ötven év büntetőjogi és más tárgyú tanulmányaiból*. Budapest, ELTE ÁJK, 2005. 212.

³⁷⁵² Rajk Lászlót például, aki belügyminiszterként minden fenntartás nélkül végrehajtotta Rákosi Mátyás utasításait, kivégezték. Kádár Jánost, aki átvette tőle a minisztériumot, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Hegedüs András, aki 1955. április. 18. és 1956. október 24. között miniszterelnök volt, erről az alábbiakat nyilatkozta: „Rendkívüli módon éreztük, és mindegyikünk tulajdonképpen félt attól, hogy ő maga is bekerül a represszióba ebbe a szövevényébe. Én nagyon sokszor kifejtettem már, hogy nem volt olyan ember a vezetésben, azt hiszem még Rákosi sem kivétel, aki ne tudta volna, hogy ellene bármikor indítható koncepció, mert az életnek mindig vannak olyan fehér foltjai vagy fekete pontjai, amelyekre fölépíthető olyan koncepció, mint mondjuk a Rajk-ügyben vagy Kállai Gyula ügyében vagy a Schiffer Pál ügyében fölépült.” Idézi Gulyás Gyula – Gulyás János: *Törvénytörés nélkül. A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai*. Budapest, Láng, 1989. 261.

³⁷⁵³ Nyikolaj V. Krilenko (1885–1938): ügyész, igazságügyi népbiztos. Meghatározó szerepet játszott a szovjet jogszolgáltatás és büntetőjog kidolgozásában. Szerinte a büntetés kiszabásánál a politikai szempontok a meghatározók. 1938-ban, egy 20 percig tartó tárgyalás után, halálra ítélték és agyonlőtték.

kivégzése még nagyobb hatást fog gyakorolni a tömegekre.”³⁷⁵⁴ Az általános félelem légkörében bárkit letartóztathattak és elítélhettek, de senki sem mondhatta azt, hogy a hatóság esetleg tévedne. Egy Cseka-különítmény, amelyet Nyikolaj Alekszandrovics Bulganyin,³⁷⁵⁵ a Szovjetunió későbbi miniszterelnöke vezetett, az alábbi eligazítás alapján lövetett agyon 57 embert: „Mi nem egyes személyek ellen viselünk hadat. A burzsoáziát irtjuk ki, mint osztályt. Ha nyomoznak, ne írományok és bizonyítékok után kutassanak, hogy mit tett vagy mondott a vádlott a szovjet hatóságok ellen. Először is azt kérdezzék tőle, hogy melyik társadalmi osztályhoz tartozik, milyen származású, milyen nevelésben, oktatásban részesült, mi a foglalkozása?”³⁷⁵⁶ A pétervári szovjet elnöke, Grigorij Jevszejevics Zinovjev³⁷⁵⁷ ugyanezt az elvet konkrét szám adatokban fejezte ki: „a százmilliós szovjet-orosz lakosságból 90 milliót magunk mögé kell állítani. Ami a maradékot illeti, nekik nincs mit mondanunk. Őket meg kell semmisíteni.”³⁷⁵⁸ Az 1920-as évektől kezdte alkalmazni a szovjet politikai rendőrség a százalékarány szerinti rendszert. Minden járásban, minden körzetben a lakosság számához képest kellett – a pártvezetés utasításainak megfelelően – letartóztatni, deportálni és agyonlőni bizonyos számú embert.³⁷⁵⁹ Általában tévesen az „emberarcú szocializmus” hívének tartott Nyikolaj Buharin³⁷⁶⁰ is helyeselte a bolsevik párt ezen politikáját: „Bármennyire is paradox módon hangzik. A proletár kényszerintézkedések az agyonlövetéstől kezdve egészen a munkaszolgálatig arra irányulnak, hogy a kapitalista korszak emberanyagából módszeresen kimunkálják a kommunista emberiséget.”³⁷⁶¹ Mindez Lenin iránymutatásainak megfelelően történt, aki a szovjet büntető törvénykönyv készítőit arra utasította, hogy olyan jogszabályokat fogalmazzanak meg, amelyek igazolják a párt büntetőpolitikáját.³⁷⁶²

Lenin a terror konkrét alkalmazásánál az alábbi ötletekkel állt elő:

„A változatosság e téren az életrealitás biztosítója, a siker záloga, hogy elérjük a közös egységes célt: az orosz föld megtisztítását minden kártékony fereggtől, a bolháktól – a tolvajoktól, a poloskáktól – a gazdagoktól és egyebektől. Az egyik helyen börtönbe dugnak majd egy rakás gazdagot, egy tucat tolvajt, fél tucat munkást, aki kibújik a munka alól (olyan botrányos módon,

³⁷⁵⁴ Idézi Pipes (2004): i. m. 323. Lásd Roj Medvegyev: Cél és eszköz viszonya a szocialista forradalomban. *Világosság*, 30. (1989), 6. 475.

³⁷⁵⁵ Nyikolaj Alekszandrovics Bulganyin (1895–1975): 1918-tól a Cseka tagja, majd honvédelmi miniszter, miniszterelnök, 1955-ben ő írta alá szovjet részről a Varsói Szerződés alapokmányát. 1958-ban minden tisztségéből leváltották.

³⁷⁵⁶ Courtois (2000): i. m.; Joël Kotek – Pierre Rigoulot: *A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve*. Budapest, Nagyvilág, 2005; Gereben (2008a): i. m. 21. (Az eredeti újságcikket Martin Ivanovics Lacisz [1888–1938], az ukrán Cseka elnöke írta a *Vörös Terror* című lap 1918. november 1-jei számában.)

³⁷⁵⁷ Grigorij Jevszejevics Zinovjev (1883–1936): Lenin legközvetlenebb tanítványa, a bolsevik párt Központi Bizottságának tagja. 1936-ban koncepciós perben elítélték és agyonlőtték.

³⁷⁵⁸ Idézi Pipes (1997): i. m. 322.; Gellately (2003): i. m. 73.

³⁷⁵⁹ Courtois (2000): i. m. 22.

³⁷⁶⁰ Állítólag az alábbiakat mondta feleségének, amikor elvtársait, Zinovjevet és Kamenyevet kivégezték: „Rettenően örülök, hogy agyonlőtték ezeket a kutyákat!” Idézi Courtois (2000): i. m. 757.

³⁷⁶¹ Idézi Gereben (2017): i. m. 72.

³⁷⁶² *Lenin összes művei*. XLV. (1975): i. m. 190–191.

mint Petrográdban sok szedő, különösen a pártnyomdákban). Más helyen arra fogják kényszeríteni őket, hogy az árnyékszékeket tisztogassák. A harmadik helyen büntetésük kitöltése után sárga lapot kapnak, mint ártalmas emberek. A negyedik helyen megtizedelik a munkakerülőket, ott a helyszínen.”³⁷⁶³

Lenin „nagyszerű tervnek” minősítette 1920-ban azt a javaslatot, hogy a vöröskatonák minden elfoglalt településen akasszák fel a kulákokat, a papokat és a földesurakat. Egyetértett azzal az ötlettel is, hogy a katonák minden egyes kivégzésért százezer rubel jutalmat kapjanak.³⁷⁶⁴

Lenin a kíméletlen terrort nem csak egy átmeneti időre tervezte. Leonyid Boriszovics Kraszín³⁷⁶⁵ külkereskedelmi népbiztosnak, az egykori terroristának az alábbiakat írta: „A legsúlyosabb hiba azt hinni, hogy a NEP-pel vége a terrornak. Mi még vissz térünk a terrorhoz és a gazdasági terrorhoz. A külföldiek már most baksissal megvásárolják a hivatalnokainkat. Kedveseim, eljön majd az idő, amikor ezért akasztás jár.”³⁷⁶⁶

Sztálin, miután hatalomra került, rendkívüli mértékben fokozta és tömegessé tette a terrort. A burzsoáziát, az értelmiséget, a földbirtokosokat, a kistermelő parasztságot, papokat, szerzeteseket, egyes nemzetiségeket (kozákok,³⁷⁶⁷ volgai németek, kaukázusi népek,³⁷⁶⁸ krími tatárok, zsidók stb.), a „reakciósokat”, a „kapitalizmus anyajegyeit viselőket”, a „kispolgári szellemiséggel átitatottakat”, a „lumpen szellemet képviselőket” stb. tartóztatták le és ítélték el.³⁷⁶⁹ 1938-ban Moszkvában a hadirokkantakat, amputált lábúakat, vakokat és gümőkóros betegeket is kivégezték. Leningrádban még a süketnémákkal is végeztek.³⁷⁷⁰ Még a korabeli hivatalos statisztikák is elismerték, hogy a burzsoázia számát 1928 és 1934 között 6 801 000-ről 174 000-re csökkentették, ezen belül a kulákok száma 5 618 000-ről 149 000-re apadt.³⁷⁷¹

A kommunista teoretikusok a terror elméletét a francia jakobinusoktól vették át.³⁷⁷² Sőt Lenin szerint a jakobinusok azért szenvedtek vereséget, mert nem végeztek ki elég

³⁷⁶³ *Lenin összes művei*. XXVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1979. 429–430.

³⁷⁶⁴ Gereben (2017): i. m. 60.

³⁷⁶⁵ Leonyid Boriszovics Kraszín (1870–1926): mérnök, kommunista politikus. 1917 után közlekedési, majd külügyi népbiztos.

³⁷⁶⁶ Idézi Radzinszkij (1996): i. m. 209.

³⁷⁶⁷ Rejngold, a szovjet kormány kozákpolitikájának irányítója, 1919 nyarán az alábbiakat nyilatkozta: „A kozákokat, legalábbis nagyobbik részüket, előbb-utóbb ki kell majd irtani. Egyszerűen fizikailag meg kell semmisíteni őket.” Idézi Berényi Gábor (szerk.): *Tudományos konferencia A kommunizmus feketé könyvéről*. Budapest, XX. Század Intézet – Kairosz, 2000. 68.

³⁷⁶⁸ Aron (2005): i. m. 179.

³⁷⁶⁹ Kun (2005): i. m. 159–164. Az 1930-as években már szűkebb rétegeket is likvidáltak: például a filatelistákat, homoszexuálisokat, experantistákat, sőt a legfőbb pártfunkcionáriusokat és katonai vezetőket is elérte a tisztogatási hullám.

³⁷⁷⁰ Baberowski (2016): i. m. 327.

³⁷⁷¹ Grigorij Jefimovics Glezerman: *A kizsákmányoló osztályok felszámolása és az osztálykülönbségek megszüntetése a Szovjetunióban*. Budapest, Szikra, 1951. 174.

³⁷⁷² Bibó (1986b): i. m. 42.

embert, a Párizsi Kommün is azért bukott el, mert nem lőttek elég embert főbe:³⁷⁷³ „a proletariátus felesleges nagylelkűsége volt; ki kellett volna irtania ellenségeit, s ehelyett igyekezett erkölcsileg hatni rájuk.”³⁷⁷⁴

Sztálin (Leninre hivatkozva)³⁷⁷⁵ az „osztályharc éleződésének dialektikus elméletével” magyarázta, hogy húsz évvel a hatalomátvétel után még mindig nem konszolidálódott a helyzet, hanem még totálisabbá vált a terror:

„[M]inél jobban haladunk előre, minél több sikerünk lesz, annál jobban fognak dühöngeni a szétfúzott, kizsákmányoló osztályok maradványai, annál inkább folyamodnak majd a harc élesebb formájához, annál inkább igyekeznek majd ártani a szovjet államnak, annál inkább nyúlnak majd a legkétségbeesettebb harci eszközökhöz, mint a pusztulásra kárhozottak végső eszközeihez. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a szétfúzott osztályok maradványai a Szovjetunióban nincsenek egyedül. Közvetlen támogatást kapnak a Szovjetunió határain túl élő ellenségeinktől. Míg az osztályharc egyik vége a Szovjetunió határain belül fejt ki hatását, addig a másik vége a bennünket körülvevő polgári államok területére húzódik át.”³⁷⁷⁶

Magyarországon Rákosi Mátyás is – a szovjet mintának megfelelően – az alábbi instrukciókat adta az állami és a pártvezetésnek: „ha bajok vannak, lehetetlen, hogy ne legyen benne az ellenség keze [...], és attól sem félünk, hogy mindenki gyanús lesz, aki él [...], ami itt történni fog, hogy nagy lesz a gyanakvás, az nem baj [...], inkább mélyebben kell vágni, de alaposan, hogy ne maradjon benn a gyökere. Ahol a fát vágják, ott a forgács is hullik.”³⁷⁷⁷ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1949. június 11-i ülésén (ahol éppen Rajk László és társainak ügyéről volt szó) így folytatta: „ezt csinálták a Szovjetunióban is. Az emberek szörnyülködtek, de ez volt a helyes módszer”, ezért „kicsit mélyebben vágjuk ki az üszkös részt, inkább, mint hogy benne maradjon a méreganyag”.³⁷⁷⁸

A korabeli jogpolitika a társadalmat két szemben álló csoportra osztotta fel. Egyrészről ellenségekre, másrészről munkásokra és dolgozó parasztokra. A „nép ellenségei”, ahogy Lenin nevezte őket, öngyilkos módon ott ártottak, ahol csak tudtak. Semmi más nem érdekelté őket. Ezt az érvrendszert foglalta össze az egyik koncepció perben született ítélet indokolása is:

³⁷⁷³ Heller (2003): i. m. 579.

³⁷⁷⁴ *Lenin összes művei*. XIII. kötet. Budapest, Szikra, 1954. 493.

³⁷⁷⁵ Lenin ugyanerről a kérdéstről az alábbiakat nyilatkozta: „Az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba egész történelmi korszak. Amíg ez a korszak be nem fejeződik, a kizsákmányolók okvetlenül megőrzik reményüket a restaurációra és ebből a reményből restaurációs kísérletet tesznek. A megdöntött kizsákmányolók, akik megdöntésüket nem várták, nem hittek benne, még csak gondolni sem akartak rá, az első komoly vereség után megtízszerezett energiával, dühödt szenvedéllyel, százszorososan felfokozott gyűlölettel vetik magukat harcba a tőlük elvett paradicsom visszaszerzéséért.” Lásd Vlagyimir Iljics Lenin: *Válogatott művek*. II. kötet. Budapest, Szikra, 1949. 439.

³⁷⁷⁶ Lenin–Sztálin (1950): i. m. 710–711.

³⁷⁷⁷ Solt (1996): i. m. V. 296.

³⁷⁷⁸ Solt (1996): i. m. V. 296.

„[A] vádlott osztályhelyzeténél fogva kizsákmányoló, tehát a népi demokrácia célkitűzéseivel ellentétesen szembenálló osztályhoz tartozik. Ebből az osztályhelyzetéből adódóan kézenfekvő, hogy a vádlott milyen indokból és milyen céllal tartotta birtokában a bűnjel löfegyvert és löszert. A rögtönítélő bíróság előtt tudott dolog az, hogy [...] a proletariátus osztályellenségei nem nézik tétlenül ölbe tett kezekkel, hogy a dolgozó magyar nép egyre nagyobb lendülettel és eredménnyel építi a maga szocialista hazáját, hanem minden lehetőséget megragad és előkészít arra, hogy a maga letűnt hatalmi helyzetét visszaszerezze, s attól sem riad vissza, hogy erre céljainak elérése érdekében fegyverhez is nyúljon.”³⁷⁷⁹

Ezt az irracionális propaganda-hadjáratot az általános félelemkeltésen túl azért vállalták fel, mert azt remélték, hogy az „objektív ellenség” megnevezése, az aktuális politikai céloknak megfelelő bővítése tömegindulatot válthat ki, és magyarázatot adhat arra, hogy miért olyan rossz a lakosság életszínvonala. A folyamatos politikai, gazdasági és társadalmi válságot büntetőjogi szankciókkal akarták megoldani. Ezért a szigorú szankciók és a generális prevenció vált meghatározóvá. A büntetőjog úgynevezett nevelő funkciója teljes mértékben háttérbe szorult. A „nép ellensége” nem számíthatott irgalomra. A sztálini elveknek megfelelően Magyarországon is egyre bővült a likvidálandók listája. Felkerültek rá a „reakcióso”, a volt uralkodó osztály tagjai, az úri-keresztény középosztály tagjai, a kulákok, a közép- és gazdagparasztkok, a malomtulajdonosok, az „ingadozó” középparasztkok, az „úri bitangok”, a gyárosok, a kispolgárok, a bürokraták, a gyanús értelmiségiek, a papok, a klerikális reakció tagjai, az imperialisták ügynökei, a munkát kerülő lumpenproletárok, a trockisták, a titóisták, a cionisták, a kozmopoliták, a nacionalisták, a Szovjetunió és a béketábor ellenségei, a munkásosztályt eláruló „álfasiszta” szociáldemokraták stb.³⁷⁸⁰

A kádári vezetés az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlásával együtt folytatta a korábbi tisztogatások gyakorlatát. A forradalom vezetőin, résztvevőin túl le kívántak számolni az összes „reakcióssal”, osztályidegennel,³⁷⁸¹ osztályárulóval. Ennek az elképzelésnek az indokolását Földes László, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának osztályvezetője 1957. november 1-jén így indokolta: „tisztában kell lennünk azzal, hogy a magyar munkásosztály hatalomra jutásának [sic!] békés körülmények között ment végbe. 1945 után a kapitalisták, a földesurak és az egyház, Horthy államhatalmi tagjai [sic!] Magyarországon maradtak, itt vannak, és az ellenforradalom utáni helyzetben is fizikailag érintetlenül vannak [...]”.³⁷⁸² Kádár János a pártvezetés előtt a kínai kommunistákra hivatkozva indokolta véleményét, amely szerint Magyarországon eddig nem is volt proletárdiktatúra.³⁷⁸³ Marosán György, Kádár János akkori helyettese így tolmácsolta a pártvezetés irányvonalát a Legfőbb Ügyészség dolgozóinak: „A kínai

³⁷⁷⁹ Idézi Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Budapest, Zrínyi, 1993a. 157.

³⁷⁸⁰ Bihari (2005): i. m. 94–95.

³⁷⁸¹ Az osztályidegen fogalmát a belügyminiszter, az igazságügy-miniszter és a legfőbb ügyész a 9/1958. BM együttes utasításban foglalta össze. Eszerint osztályidegennel minősültek a volt kizsákmányolók, azok, akik 1945 előtt a közigazgatásban fontosabb pozíciót töltöttek be, a volt rendőrök, katonatisztek, értelmiségiek, papok és mindenki, akit annak minősítettek.

³⁷⁸² Zinner (2001a): i. m. 338.

³⁷⁸³ MNL OL 288. f. 5/3. ó. e.

elvtársak azt mondták, hogy itt nem volt proletárdiktatúra. Annak a feladata, hogy az ellenforradalmat fizikailag semmisítse meg [...]; ha 1945-ben erre nem volt mód, akkor ezt 1957-ben kell megcsinálni.”³⁷⁸⁴ A kádári vezetés fő célja a civil szerveződések szétverése volt, vezetőinek megbüntetése és minden olyan személy elítélése nemegyszer akár halálos ítéletek árán is, akik hangadók voltak, akiket demokratikus választásokon megválasztának, akik önállóan gondolkodnak és hatást gyakorolnak környezetükre. Az elítélésre szánt személyek kiválogatására a 103/1958. IM–BM – Legfőbb Ügyész közös utasítás alapján (amely szigorúan titkos volt) a megyékben és egyéb helyeken bizottságokat állítottak fel a megyei párttitkár (később első titkár) vezetésével. A bizottság tagjai a megyei rendőrkapitányság vezetője, a megyei ügyészség vezetője és a megyei bíróság elnöke voltak. A pártvezetők a legtöbb esetben közvetlenül közölték a bíróságokkal azt is, hogy milyen ítéletet várnak el az egyes ügyekben. Több tucat párttitkár követelt halálos ítéletet³⁷⁸⁵ (a Szolnok megyei pártbizottság első embere például egy beszédet tartó diák felakasztását javasolta).³⁷⁸⁶ Mivel a büntetőjog szinte egész területét a politikai érdekeknek megfelelően alakították át, ezért ebben az időszakban nem könnyű elhatárolni a politikai pereket a köztörvényesektől (például a tervbűncselekmény, beszolgáltatás megtagadása stb.). Az 1952-ben tárgyalt ügyek egyharmadában „gazdasági bűncselekmények” miatt emeltek vádat, és a vádlottak többsége paraszt vagy munkás, akik „nem teljesítették a tervet”. Jellemző adat, hogy 1954-ben, az első Nagy-kormány idején az 1952-es év 52 228 ilyen jellegű ügyéből 7343 maradt. Sokszor a koncepciós pereket is köztörvényes bűncselekménnyel próbálták álcázni, illetve a magánéletnek szinte minden területét behálózta a politika. Mindemellett a köztörvényes bűncselekmények esetében is sokkal szigorúbb szankciókat alkalmaztak.³⁷⁸⁷ Az embereknek folyamatos kényszer alatt kellett élniük, mintha szeretnék az elnyomó hatalmat. Olyasmért is elítélhették őket, ami nem volt ellentétes az erkölcsi felfogásukkal, vagy ha a hivatalos állásponttól eltérő nézeteket vallottak.

Létre akarták hozni az új „szocialista embertípust”, egy szellemileg üres, passzív, semmiről sem tudó, önálló akarattal nem rendelkező bábut, aki képtelen az ellenállásra, a kritikai gondolkodásra, és mindent elhisz, amit el akarnak hitetni vele. Az egyes ember önbecsülését porig alázták azzal a szabállyal, hogy szinte minden esetben a hatóságok engedélyével, közreműködésével tehetett csak valamit. Erre példa az az 1950-től érvénybe lépő rendelkezés, amely a „szocialista erkölcsre” hivatkozva azt követelte meg, hogy a megtámadott meneküljön, és kérjen rendőri segítséget. Amennyiben nem ezt tette,

³⁷⁸⁴ Idézi Kahler – M. Kiss (1997): i. m. 213.

³⁷⁸⁵ Pap János, a Veszprém megyei pártbizottság titkára például Brusznai Árpád kivégzését követelte. Lásd Kahler Frigyes: *A Brusznai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején*. Budapest, Kairosz, 1998a. 389–390.

³⁷⁸⁶ Horváth (2007c): i. m. 99.

³⁷⁸⁷ Durkheim szerint „a büntetések annál súlyosabbak, minél alacsonyabb típusú az adott társadalom és minél abszolútabb jellegű a központi hatalom”. Lásd Émile Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*. Ford. Ádám Péter. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1978. 38.

elítélték azért, ami egy jogállamban jogos önvédelemnek számított volna.³⁷⁸⁸ Ahogy akkoriban mondták, a gyávaságot tették jogi kötelezettséggé.³⁷⁸⁹ Ezzel megfosztották a magyar állampolgárokat egy fontos védelmi eszköztől. Sokan a büntetéstől való félelem miatt még a kötelező segítségnyújtástól is távol tartották magukat. A bírói gyakorlat ezt az álláspontját csak az 1980-as években módosította.³⁷⁹⁰

Az ártatlanul elítéltek számáról az összehasonlító adatok adhatnak némi támpontot. Az utolsó békeévben, 1938-ban, feljelentettek 336 000 személyt, vádat emeltek 193 000 fő ellen, elítéltek 94 000 főt. A sztálini büntetőpolitika egyik reprezentáns évében, 1952-ben, feljelentettek 403 000 személyt, vádat emeltek 202 000 fő ellen, elítéltek 145 000 főt.

A totális terrorra jellemző, hogy 1950–1953 között 2 millió ember ellen folyt valamilyen eljárás, egymilliót állítottak bíróság elé, 380 ezret ítélték el. (Az adatok összegzését nehezíti, hogy egy ember ellen több eljárást is indítottak.) 1953-ban 1 300 000 emberről gyűjtött adatok szerepeltek a rendőrségi nyilvántartásokban, mindezeknek a jelentéseknek a jelentős részét az addigra beszervezett 40 000 besúgó gyűjtötte össze. 1945 és 1953 között 220 000 embert internáltak. 1953-ban 40 734 főt ítélték szabadságvesztésre. Ez az ország lakosságának 0,42%-a. Ekkor már a közel 200 börtön és internálótábor tömve volt. Bár minden cellába jóval több elítéltet zártak, mint amennyire azokat eredetileg tervezték,³⁷⁹¹ még így is sokaknak várniuk kellett arra, hogy elkezdhessék büntetésük letöltését. Csak az 1946. évi VII. törvény alapján közel 500 embert ítélték halálra.³⁷⁹²

1953-ban Nagy Imre miniszterelnök bezáratta az internálótáborokat, és az elítéltek egy része kegyelmet kapott, vagy rehabilitálták őket, de ez a tendencia nem tartott sokáig. Az 1956-os forradalom és szabadságharc előtt már többen voltak börtönben, mint 1953-ban.³⁷⁹³ A börtönbe zártak és internáltak között 14 püspök volt (a magyar főpapok kétharmada), 1300 pap (a magyar papság egynegyede), 2400 apáca és szerzetes (a magyar apácák és szerzetesek egynegyede).³⁷⁹⁴

Az 1956 utáni megtorlásról többféle adatot tettek közzé. Zinner Tibor kutatásai szerint a halálraítéltek száma 1963-ig 367 fő volt (152 embert katonai bíróságok ítélete alapján végeztek ki). Kahler Frigyes szerint ez a szám megközelítette a 400-at. Gosztonyi Péter adatai szerint viszont 453 volt. Emellett legalább 23 761 főt zártak börtönbe.³⁷⁹⁵

³⁷⁸⁸ Kádár (1953): i. m. 189.

³⁷⁸⁹ Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető, 1983. 290.

³⁷⁹⁰ Székely János: *A jogos védelem*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya, 1983. 309.

³⁷⁹¹ Az ország börtöneinek befogadóképességét 21 865 főre tervezték.

³⁷⁹² Zinner Tibor: Minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja. *Jogtörténeti Szemle*, 8. (2006), 3. 10.

³⁷⁹³ Révai (1991): i. m. 278–281.; Zinner (1999): i. m. 33.; *Statisztikai évkönyv 1949–1955*. Budapest, KSH, 1957. 354–358.

³⁷⁹⁴ Havasy (1990): i. m. 179. Vö. Hetényi Varga (1992, 1994, 1996): i. m.; Hetényi Varga (2000–2002): i. m.; Szántó (1991): i. m.; Tomka (2005): i. m.

³⁷⁹⁵ Zinner (2001a): i. m. 421.; Gosztonyi (1993a): i. m. 70–71.; Kahler – M. Kiss (1997): i. m. 209.

Az 1963-tól 1989-ig tartó korszak annyiban hozott változást, hogy a konszolidáció jegyében Kádár János az addig érvényes, „aki nincs velünk, az ellenünk van”³⁷⁹⁶ jelszóval szemben meghirdette az „aki nincs ellenünk, az velünk van”³⁷⁹⁷ jelszót. Ez a büntetőpolitika terén azt jelentette, hogy politikai ügyekben már nem szabtak ki halálos ítéleteket, és börtönbe is csak a rendszer tényleges ellenfelei kerültek – bár még mindig sokakat meghurcoltak. Kahler Frigyes 1963 és 1989 között 6620 politikai elítéltről és 696 felmentő döntésről tud,³⁷⁹⁸ az 1980-as években kiadott szamizdatok adatai szerint 1965 és 1985 között 5700 embert ítéltek el kifejezetten politikai okokból. A terror tehát egyre visszafogottabb lett. Ennek ellenére a nagyszámú elítélt miatt még 1970-ben is közkegyelmet voltak kénytelenek meghirdetni.³⁷⁹⁹ Az 1980-as években már a többi szocialista országhoz képest feltűnően kevesen voltak politikai okból börtönben. Az egzisztenciális fenyegetés, egyes embereknek a civil életben való meghurcolása azonban továbbra is bevett gyakorlat maradt. Különösen az volt szembeűnő, hogy az 1950-es évek koncepciós pereiben elítéltek közül csak a kommunisták és a szociáldemokraták egy részét rehabilitálták.³⁸⁰⁰ A többi ügyről (többek között Kádár János személyes érintettsége miatt)³⁸⁰¹ még beszélni sem lehetett. A koncepciós perek semmisségét csak a rendszerváltozás után deklarálták³⁸⁰² (1989. évi XXXVI. törvény, 1990. évi XXVI. törvény, 1992. évi XI. törvény).

A rendőri terror közvetett hatásait szinte lehetetlen felbecsülni. Hány ember életét tették tönkre azzal, hogy hozzátartozóját letartóztatták? Hányan veszítették el szüleiket, házastársukat és egyéb rokonaikat? Milyen diszkriminatív intézkedéseket kellett

³⁷⁹⁶ *Lenin összes művei*. XXIX. és XXX. kötet. Budapest, Szikra, 1953. Lenin ezt a szófordulatot Lukács evangélistától kölcsönözte: „Aki nincs velem, az ellenem van...” (Lk 11,23).

³⁷⁹⁷ Kádár János 1961 decemberében, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának ülésén Méray Tibornak a londoni *Irodalmi Ujság*ban megjelent cikkére reflektálva (Csodatévők vagy egyszerű emberek. *Irodalmi Ujság*, 1961. október 23. 7.) – természetesen sem Méray neve, sem pedig a cikk megjelenésének helye nem hangzott el – mondta ki híres mondatát: „Aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van; aki nincs az MSZMP ellen, az vele van; és aki nincs a Népfront ellen, az vele van.” Lásd Kádár János: *A szocializmus megújulása Magyarországon. Válogatott beszédek és cikkek 1957–1986*. Budapest, Kossuth, 1986. 194. Kádár a nagy visszhangot kiváltó mondatot a Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusán hosszasan értelmezte. Lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, Kossuth, 1963. 399–400. Kádár – akárcsak Lenin – nem jelölte meg forrásként a Bibliát. „Mert aki nincs ellenetek, az veletek van.” (Lk 9,50). Vö. Kálmán Endre: Aki nincs ellenünk, az velünk van. *Társadalmi Szemle*, 22. (1967), 2. 23.

³⁷⁹⁸ Kahler (1999): i. m. 119.

³⁷⁹⁹ Zinner Tibor: A megtorlás vége – a konszolidáció kezdete? Egy bírósági statisztika margójára. *Historia*, 17. (1995), 9–10. 23–25.; Zinner Tibor: Miért volt szükség a négy semmisségi törvényre? In Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Révész T. Mihály 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Gondolat, 2010. 493.

³⁸⁰⁰ Még a kommunisták közül sem rehabilitálták például Demény Pált (1901–1991) és Weissshaus Aladárt (1887–1963). Lásd Zinner Tibor: Az 1946-os Demény-ügyről. *Mozgó Világ*, 15. (1989a), 3. 103.; Demény (1988): i. m.; Demény (1989a): i. m.; Demény (1989b): i. m.; Demény (1989c): i. m.; Gyertyán–Bossányi (1995): i. m.; Gadanez–Gadanez (1993): i. m.; Gadanez–Gadanez (1995): i. m. stb.

³⁸⁰¹ Kádár János már belügyminisztersége előtt is tevékenyen közreműködött jó néhány koncepciós perben.

³⁸⁰² Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez. In Kahler Frigyes (szerk.): *A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III.* Budapest, Kairosz, 2002; Kulcsár Kálmán: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*. Budapest, Akadémiai, 1994. 301.; Nagy Ferenc (szerk.): *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Budapest, Napvilág, 1998.

ezért a munkahelyen, az iskolában és lakókörnyezetükben elszenvedniük? Tízezrekre rúgott azoknak a száma, akik arra rendezkedtek be, hogy ha nyomorogva is, de túléljék a megpróbáltatásokat, sorba állhassanak a börtönök, internálótáborok kapuja előtt, mert be akartak adni egy szegényes élelmiszercsomagot és némi tiszta fehérneműt a rácsok mögött tartott családapának. Hányan voltak azok, akik behaltak a hatóságok testi és lelki terrorjába, s hányan, akiket megkínóztak, és csak meghalni engedtek haza, vagy egész hátralévő életükben szenvedtek a megpróbáltatások miatt? Hányan voltak azok, akiknek élete merő rettegésből állott, nem tudtak aludni éjjel, nappal félve várták a letartóztatást? Sokan szorongásaik elől öngyilkosságba, alkoholizmusba menekültek. Hányan veszítették el ingó és ingatlan vagyonukat, több generáció fáradságos munkájával összegyűjtött javaikat, családi emlékeiket?

A szocialista büntetőjog forrásai

Egy tsz-tag bejelenti a tsz-elnök halálát a rendőrségen.
Amikor a jegyzőkönyvvezető kérdi a halál okát, így felel:

– A villám agyonütötte. Most letartóztatnak?

– Miért tennénk?

– Azért, mert a nyele a kezemben volt...

A II. világháború után a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőinek elítélése érdekében felállították a büntetőjogi felelősségre vonás anyagi és eljárásjogi szabályait [az 1945. évi VII. törvénnyel törvényerőre emelt 81/1945. (II. 5.) ME rendelet és az 1440/1945. (V. 1.) ME rendelet]. A háborús és népellenes bűnözők felelősségre vonására szolgáló jogszabályokat azonban a Magyar Kommunista Párt a politikai ellenfeleivel való leszámolásra is felhasználta. A büntetőjog megkettőződése már ezzel elkezdődött. Ennek megfelelően másfajta jogszabályok és jogpolitikai irányelvek vonatkoztak a politikai jellegű bűncselekményekre és büntetőperekre, mint a büntetőpolitika által kevésbé érintett köztörvényes bűncselekményekre.

A népbírószági jog egyes elvei ellentétesek voltak a jogállamiság alapelveivel (például a kollektív bűnösség alkalmazása annak révén, hogy valaki tagja volt valamilyen szervezetnek, esetleg belépett a Magyarországon szervezett Volksbundba [Népbírószági rendelet 17. § 2. pont]). Az is háborús bűnössé vált, aki a nyilas hatalom „megszerzése után kapott kinevezés alapján a nyilas közigazgatásban vagy honvédelem keretében önként [...] fontos állást vállalt” (Népbírószági rendelet 13. § 3. pont). Az idézett büntetőjogi rendelkezések alapján olyanokat is elítéltek, akik beosztásukat arra használták fel, hogy másokat mentsenek.

A szovjet típusú szocialista büntetőjogot egészen a rendszerváltozásig meghatározta az 1946. évi VII. törvény, amely címében ugyan *A demokratikus államrend és a demokratikus köztársaság védelméről* szólt, de valójában a politikai ellenfelek likvidálását

vagy bebörtönzését tette lehetővé. Ugyanazt a szerepet töltötte be, mint Adolf Hitler Harmadik Birodalmában a berlini Reichstag felgyújtása után az 1933. február 28-án elfogadott törvény („*zum Schutz von Volk und Staat*”).

A magyar büntetőjog szovjet mintára való átalakítása a Büntetőtörvénykönyv általános részéről szóló 1950. évi II. törvénnyel történt meg.³⁸⁰³ A szovjet büntető törvénykönyvet lefordították magyarra, és mintaként állították a magyar jogalkotók elé. Ennek következtében túlzottan is leegyszerűsítették a büntetőjogi jogszabályokat.³⁸⁰⁴ A miniszteri indoklás szerint a népi ülnökök egy tartalmasabb büntető törvénykönyvet nem tudnának alkalmazni.³⁸⁰⁵ Rákosi Mátyás a *quieta non movere* elvére hivatkozva nem adott utasítást egy új különös rész elkészítésére. Azt hangoztatta, hogy „megleszünk a Csemegi kódexszel is”.³⁸⁰⁶

A bűncselekménynek az új általános részben megfogalmazott formális meghatározásával – amely szerint a bűncselekmény olyan, a társadalomra veszélyes cselekmény, amelyre a törvény büntetés kiszabását rendeli – lehetővé vált a büntetendő magatartások szubjektív megállapítása. A bűncselekmény alanyi oldalánál már nem kívánta meg a bűnösséget. A kísérletet a befejezett bűncselekménnyel, a bűnsegélyt a tettesi magatartással elvileg azonos elbírálás alá vonta.

Az elkövetőt ugyanolyan súlyú felelősség terhelte mind a gondatlan, mind a szándékos cselekményekért. Ezt azzal indokolták, hogy a gondatlan cselekmények tárgyi súlya ugyanolyan mérvű lehet, mint a szándékos cselekményeké, és ezért a cselekmény társadalmi veszélyességét a reális vagy potenciális sérelem szemszögéből ítélték meg.³⁸⁰⁷ Erre az egyik legegységelműbb példaként hozhatók fel a társadalmi tulajdont és a gazdálkodás rendjét védő jogszabályokban előírt szankciók. Az 1950. évi 24. törvényerejű rendelet azonos büntetéssel fenyegette a társadalmi tulajdonban levő vagyontárgy szándékos fosztogatását és jogtalan elsajátítását, vagy a szándékos és gondatlan megrongálását. (Nem tett különbséget a vagyontárgyak szándékos és gondatlan felgyújtása között sem!) Ugyanezen logika alapján a kísérletet is ugyanolyan mértékben rendelte büntetni, mint a befejezett bűncselekményt [18. § (1) bekezdés]. Az előkészületet is önkényesen és indokolatlanul szigorúan büntették. Idézet egy öt év börtönbüntetést kiszabó ítélet indokolásából:

„Vádlott tagadásával szemben a bíróság a bűnösséget mégis megállapította, mert a tiltott határátlépés büntetnének végrehajtását a tettes már akkor megkezdi, amikor lakását azzal a szándékkal hagyja el, hogy az országból tiltott úton távozik. Vádlott ugyan még nem hagyta el lakását [sic!],

³⁸⁰³ Hasonlóan, mint Jugoszláviában 1947-ben, Albániában 1948-ban, Csehszlovákiában 1950-ben.

³⁸⁰⁴ Timár István: Az 1950. évi II. törvény egyes kérdései. *Jogtudományi Közlöny*, 5. (1950), 11–14. 381.

³⁸⁰⁵ Kádár Miklós: *A büntető törvénykönyv általános része. Az 1950. évi II. törvény. Az 1950. évi 39. sz. törvényerejű rendelet*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1951. 12.

³⁸⁰⁶ Zinner (2005a): i. m. 414.

³⁸⁰⁷ Fonyó Antal: Büntetési rendszerünk fejlődése a felszabadulás után. *Jogtudományi Közlöny*, 30. (1975), 3–4. 195.

de szándéka ingói összezsomagolásával és másik részének biztonságba helyezésével a tiltott határ-
átlépésre megvolt, s tettét csupán azért nem tudta végrehajtani, mert az útlevél kézhezvétele előtt
[tehát előzetesen útlevélért is legálisan folyamodott!] letartóztatták.”³⁸⁰⁸

Az új általános részi szabályozás abból a feltevésből indult ki, hogy minden bűncselekmény az osztályellenség támadása, ezért értelmét veszti a bűncselekmények súly szerinti felosztása. A bűncselekményeket büntettekre és kihágásokra osztották fel, egyúttal a korábbi vétségeket a súlyosabb alakzatba, a büntettbe sorolták át. Ezzel megszűnt a bűncselekmények hármass felosztása, amely még Franciaországban alakult ki (az 1791. évi, majd az 1810. évi Code Pénal is *crime*, *délit* és *contravention* között tett különbséget), és amelyet az addig hatályos magyar büntető törvénykönyv, az 1878. évi V. törvény-cikk és a hozzá kapcsolódó kihágási büntető törvénykönyv (1979. évi XL. törvény) is tartalmazott (1., 20. és 92. §-ok).

Az 1955. évi 17. törvényerejű rendelet megszüntette a kihágás intézményét, mivel olyan nagy számban alkalmazták, hogy nagymértékben rontotta a bűnügyi statisztikákat.³⁸⁰⁹ Közülük a kriminális jellegű kihágásokat büntettnek minősítették, az igazgatáselleneseket szabálysértésnek nevezve lényegében államigazgatási jogi jelenségeként kezelték. A szabálysértés miatti eljárás a tanács végrehajtó bizottsága igazgatási osztályának, a rendőrségnek, valamint a tűz- és folyamrendészeti hatóságoknak a hatáskörébe tartozott. A szabálysértési tényállások nagyobb részét a 17/1968. (VI. 14.) kormányrendelet tartalmazta, az eljárásjogi alapelveket pedig a 32/1955. MT rendelet szabályozta. Ezzel hosszú időre megszűnt a magyar büntetőjogban a bűncselekmények megkülönböztetése. A szabálysértésekről szóló 1968. évi I. törvény szerint a szabálysértés az államigazgatási joggal már csak annyiban érintkezett, hogy az ilyen ügyekben az igazgatási szervek jártak el. Továbbra sem tette lehetővé a bírói utat. A büntetőjoghhoz pedig úgy kapcsolódott, hogy a szabálysértési tényállásokat a büntettekre és a vétségekre tekintettel határozták meg.

Az 1971-es büntető novelláig (1971. évi 28. tvr.) a büntett és a bűncselekmény fogalma lényegében azonossá vált. (Egyúttal egységes büntetőeljárásra és büntetés-végrehajtásra is törekedtek.) Az 1971-es novella a bűncselekmény társadalomra való veszélyességének súlya szerint tett különbséget a büntett és a vétség között. Aligha szükséges magyarázni, hogy a büntett-vétség megkülönböztetés nem túl komplikált része a büntetőjognak, és a közvélemény is lényegesen eltérően ítélte meg az egyes bűncselekményeket. A túlzott leegyszerűsítési törekvésnek súlyos következményei lettek: a büntethetőség elévülése, a szabadságvesztés fokozatai, a feltételes szabadlábra bocsátás, a kényszergyógykezelés, a büntetés végrehajtásának felfüggesztése, a büntetett előlethez fűződő hátrányok alóli mentesítés stb. területén.

1952-ben az Igazságügyi Minisztérium összeállította az akkor hatályos jogszabályokat (*A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*), hiszen a büntetőjogot addigra több tucat jogszabály alkotta. Ennek előszavában leszögezték, hogy a szovjet

³⁸⁰⁸ Gyarmati (2013): i. m. 264.

³⁸⁰⁹ Izsák (1998a): i. m. 170.

jogot kell követniük. Annak ellenére, hogy a minisztérium csak a hatályos jogszabályok összeállítására volt jogosult, több helyen is módosították az addig érvényben lévő jogszabályokat. A különös részt a törvénykönyvekhez hasonlóan fejezetekre osztották fel, amihez egy függeléket szerkesztettek, amely 66 oldalon keresztül sorolta fel azokat a büntetőjogi tényállásokat, amelyeket más (elsősorban 1945 után alkotott) jogszabályok tartalmaztak. A fiatalkorúakra vonatkozó szabályokat pedig az 1951. évi 34. törvényerejű rendelet szabályozta. Ez elvileg nem volt új jogforrás, csak egy kompiláció, mégis több módosítást hajtottak végre azokon a jogszabályokon, amelyek nem feleltek meg az akkori jogpolitikai szempontoknak (például az 1946. évi VII. törvénycikkben szereplő „demokratikus államrend” helyébe a „népi demokrácia” kifejezést tették).

A büntetőjog teljes joganyagát felölelő új kódex megalkotására az 1961. évi V. törvénnyel került sor. Ezzel teljes mértékben hatályon kívül helyezték az 1878. évi V. törvénycikket, a Csemegi-kódexet. Az indokolás szerint elsősorban a szovjet büntető törvénykönyvet tekintették irányadónak, de példaként szolgált a csehszlovák, a bolgár büntetőjog is. Az első szocialista büntető törvénykönyv a büntetőjogi felelősség körét kiterjesztette, és számos új bűncselekményi tényállást konstruált. A bűncselekmény továbbra is a büntett fogalmának felelt meg, de a büntett meghatározásába már beépült a bűnösség fogalma is, a társadalmi veszélyesség kategóriája azonban továbbra is megmaradt. Újra elfogadták a *nullum crimen sine lege* elvet. Részben szűkítette az állam elleni bűncselekmények körét (egyes tényállásokat a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekményekhez sorolt be), részben új tényállásokat alkotott (kártetés, rombolás, merénylet), egyeseket elhagyott (például fegyveres csoport tiltott szervezése), másokat átalakított (például lázadás), illetve átszerkesztett, átszövegezett (például összeesküvés, izgatás). Jelentős előrelépés történt azzal is, hogy a kódex a gondatlan bűncselekményeket csak kivételesen büntette, vagyis csak akkor, ha a törvény külön büntetni rendelte azt. A bűncselekmények több mint 90%-ára a törvény kizárólag szabadságvesztést határozott meg. Csak 5%-ra tehető azoknak a bűncselekményeknek az aránya, amelyek esetében alternatívaként javító-nevelő munka is alkalmazható, és csak 2-3%, amelyeket a törvény nem fenyegetett szabadságvesztéssel. Lehetővé vált néhány esetben, hogy nagyszámú enyhítő körülmény esetén a bíróság a törvényben előírt büntetési nem helyett annál enyhébb büntetési nemben szabja ki a büntetést: halálbüntetés helyett szabadságvesztést, szabadságvesztés helyett javító-nevelő munkát, javító-nevelő munka helyett pénzbüntetést. Viszont fenntartotta a halálbüntetést a társadalmi tulajdonban különösen nagy kárt okozó visszaeső tolvajokra vonatkozóan.

Az 1978. évi IV. törvény rendszerezése és jogi nyelvezete már szinte kifogástalan. A jogi formai keret tökéletesnek mondható, de továbbra is a szovjet mintának megfelelően operált a társadalomra veszélyesség fogalmával. A politikai bűncselekmények száma (összesen 75) pedig egyáltalán nem csökkent. Az állam elleni bűncselekmények tényállásában több parttalan fogalom szerepelt (például politikai, gazdasági, honvédelmi vagy más hasonlóan fontos érdekek sérelme), amelyek lehetőséget teremtettek a rendszer

bírálóival szembeni büntetőjogi fellépésre, önkényes jogalkalmazásra. Bevezette a célzat nélküli hazaárulást és hűtlenséget, de célzatossá tette az izgatást. Nem minősült bűncselekménynek a lelkiismereti és a vallásszabadság súlyos megsértése, valamint a személyes adatokkal való visszaélés sem, a büntetések szigorítása pedig nagyobb számú, mint az enyhítéseké. Miközben a nyugat-európai országokban a dekriminalizációs törekvések jegyében csökkentették a különös részi tényállások számát, addig az 1978. évi IV. törvény még az 1961. évi Büntető törvénykönyvhöz képest is 195-ről 203-ra emelte a büntetendő cselekményeket. Mérsékelték viszont a túlzott szabadságvesztés-centrikusságot. Némi- leg csökkentették a büntetési tételeket, a visszaesőkkel szemben viszont hatékonyabban próbáltak fellépni.³⁸¹⁰

A szocialista büntetőjog tudománya

– Mi lenne, ha nem lenne szocializmus?
– Minden!
(Pesti vice)

Magyarországon 1989-ig a hivatalos tanítás példaképének a szovjet jogtudományt tekintették. A korabeli tankönyv megfogalmazása szerint: „Egyedül a büntetőjog szovjet tudománya ad következetes, egyedül helyes és valóban tudományosan megfogalmazott választ a büntető tudomány tárgyának, módszerének és rendszerének kérdésére, valamint hasonlóképpen mindazokra a sajátos részletkérdésekre is, amelyek a büntetőjog tudományának körébe tartoznak.”³⁸¹¹

A magyar szocialista büntetőjog-tudomány is, a szovjet mintának megfelelően, Marx, Engels, Lenin és Sztálin munkásságára hivatkozva azt vallotta, hogy a bűnözés mint társadalmi tömegjelenség történelmi kategória.³⁸¹² A tőkés társadalmi viszonyok között a bűnözés állandóan növekvő tendenciát mutat.³⁸¹³ A bűnözés fő okai szerintük az osztály-

³⁸¹⁰ Szabó András: A büntetőjog reformjáról és a reform büntetőjogáról. *Kriminológiai Közlemények*, 27. (1988). 44.

³⁸¹¹ Vlagyimir Dmitrijevic Menysagin: *Szovjet büntetőjog. Általános rész*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952. 9.

³⁸¹² *Lenin összes művei*. XXV. (1952): i. m. 497–498.; Horváth Tibor: Lenin és a fiatal szovjet állam büntetőpolitikája. *Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle*, 18. (1970), 7.; Horváth Tibor: A szovjet büntetőjog kialakulásának első évei (1917–1922). *Állam- és Jogtudomány*, 10. (1967), 4. 502.

³⁸¹³ Szergej Szergejevics Osztroumov: A burzsoá bűnügyi statisztika reakciós jellege. *Statisztikai Szemle*, (1951), 11. 991.; Friedrich Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Részletek. In *Marx és Engels válogatott művei*. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1975b. 49.; Karl Marx: Louis Bonaparte brumaire tizen-nyolcadikája. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1975. 479.; Friedrich Engels: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmazása. Részletek. In *Marx és Engels válogatott művei*. III. kötet. Budapest, Kossuth, 1975c. 258.

társadalom,³⁸¹⁴ a kizsákmányolás³⁸¹⁵ és az elidegenedés. Marx ez utóbbi fogalmat így definiálta: „Az elidegenülés megjelenik mind abban, hogy az én létfenntartási eszközöm másé, hogy az, ami az én kívánságom, más hozzáférhetetlen birtoka, mind abban, hogy minden dolog maga más, mint ő maga, hogy az én tevékenységem más, végül abban – és ez a tőkére is áll –, hogy egyáltalában az embertelen hatalom ura[lkodik].”³⁸¹⁶ Engels szerint a lopás az osztályharc egyik sajátos, de nem túl sikeres formája. A munkás ilyen módon is lázad a burzsoáziával szemben. Ennek alapján Lenin az *Állam és forradalom* című művében kifejtette, hogy a bűnözés történelmi kategória, és az osztálytársadalom felszámolásával el fog tűnni a társadalom életéből. Legfeljebb egyes személyek vétségei ellen kell fellépni, ezért nem szükséges erre külön rendőrség, majd a társadalom civilizált tagjai szétválasztják a verekedőket, és megakadályozzák, hogy a nőket megerőszakolják.³⁸¹⁷ Az 1919-ben kiadott büntetőjogi *Vezérelvek* is ezt az álláspontot képviselte.³⁸¹⁸ Visinszkij mindezek alapján kinyilatkoztatta:

„A marxista–leninista elmélet megállapította, hogy a bűnözés egyik legfőbb oka a termelési eszközök feletti magántulajdon [...]. A marxizmus–leninizmus megállapította a bűnözés valódi tényezőit, amelyek maguknak a társadalmi viszonyoknak a szervezetében, a tulajdoni formákban, a társadalom létfenntartását szolgáló anyagi eszközök termelési módjainak és elosztásának, szervezési jellegében rejlenek.”³⁸¹⁹

Mindezek alapján azt remélték, hogy a kommunista társadalomban, ahol ezeket az ellentmondásokat megszüntetik, a bűnözést is fel lehet számolni, amikor kiformalódik és uralkodóvá válik a társadalmi tulajdon és az osztály nélküli társadalom, s ki fog alakulni a kollektív, a kommunista szemléleten alapuló egyéni és társadalmi tudatforma.³⁸²⁰

³⁸¹⁴ Az osztály a marxizmus tanítása szerint olyan történelmi kategória, amelyet az adott csoportnak a termelésben játszott szerepe és az elsajátításban való részesedése határoz meg. A termelőeszközökhöz való viszonyuk szerint megkülönböztettek kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályokat. Lásd *Lenin összes művei*. XXIX. (1979): i. m. 428.

³⁸¹⁵ A kizsákmányolás a marxisták szerint az idegen munka termékének ellenszolgáltatás nélküli elsajátítása a termelési eszközök tulajdona által. Lásd Fencsik László (szerk.): *Politikai kis szótár*. Budapest, Kossuth, 1986. 215.

³⁸¹⁶ Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, Kossuth, 1977. 68. Marx szerint a tőkés viszonyok között a munka elidegenül az embertől. Emiatt alakul ki az eltorzult hamis tudat, amely a kapitalista társadalmakra jellemző. Az elidegenedés olyan jelenséggént mutatkozik, amelyben a munka terméke „valamiféle idegen, a teremtőtől független hatalomként” áll szemben a munkával. Marx számára „a munkásnak a maga termékében való külsővé-idegenné válása nemcsak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárgygyá, külső egzisztenciává válik, hanem hogy rajta kívül, tőle függetlenül, idegenül egzisztál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe.” Lásd Marx (1977): i. m. 39.

³⁸¹⁷ *Lenin összes művei*. XXV. (1952): i. m. 497.

³⁸¹⁸ Horváth (1967): i. m. 502.

³⁸¹⁹ Visinszkij (1952): i. m. 60.

³⁸²⁰ Vigh József: Kriminológiai kutatások és reagálások a bűnözésre Magyarországon. In *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXXIII*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1991–1992. 78.; Visinszkij (1952): i. m. 60–61.

A korabeli hivatalos tankönyv a két német állam állítólagos statisztikája alapján igyekezett bizonyítani a marxizmus ezen tételeit:

8. táblázat: A bűnözés alakulása Kelet- és Nyugat-Németországban

NDK		NSZK	
1946	2771	1955	3632
1947	2552	1956	3105
1948	2277	1957	3160
1958	1072	1958	3194
1959	907	1959	3567
1960	803	1960	3660

Megjegyzés: A táblázat a nyilvántartott bűnözés indexszámait mutatja, de a tankönyv nem jelölte meg a forrását.

Forrás: Kádár–Kálmán (1966): i. m. 125.

Mindezek alapján burzsoá áltudománynak minősítették a kriminológiát, és megszüntették az ilyen irányú kutatásokat.³⁸²¹ A bűnözésre vonatkozó adatokat titkosították, illetve manipulálták, mert nem igazolták a hivatalos ideológiát. A bűnügyi statisztika vonatkozásában azt a trükköt is bevetették, hogy folyamatosan emelték a lopásnál a szabálysértési értékhatárt. Ezzel tömegesen elkövetett lopásokat nem kellett szerepeltetni a bűnügyi statisztikákban.³⁸²² A bűnözés okait kizárólag az emberek tudatában visszaszorult kapitalista csökevénynek tartották. A bűnözés tehát idegen a szocialista társadalmi rendtől, és a bűnözés az állam és a jog elhalásával együtt meg fog szűnni.³⁸²³ Szerencsére ezt az ideológiát nem alkalmazták annyira mereven, mint az 1919-es Tanácsköztársaság idején, amikor a Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos javaslatára, a lenini elveknek megfelelően³⁸²⁴ kiadott VIII. számú kormányrendelet kimondta, hogy minden, 1914. augusztus 1-je előtti bűnvádi eljárást meg kell szüntetni, „ha a cselekmény nyilvánvalóan a kaptalista gazdasági rendszerben rejlő exogén okokra vezethető vissza”. Budapesten a bűnügyek felülvizsgálatával megbízott bizottság a korábbi eljárások 85%-át megszüntette, még emberölési ügyeket is, mondván, hogy az elkövető proletár volt.³⁸²⁵ Mindemellett (ahogy a fentiekben erről már szó volt) soha olyan tömegeket nem ítélték el Magyarországon,

³⁸²¹ Nyikolaj Dmitrijevics Durmanov: *A szovjet büntetőjog alapelvei*. Budapest, Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó, 1949. 27.; M. Veverka: A bűnözés okairól. *Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény*, (1965), 4. 540.

³⁸²² Katona (1998): i. m. 179.

³⁸²³ Vigh József – Földvári József: *Kriminológiai alapismeretek*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979. 43., 85.; Vermes Miklós: *A kriminológia alapkérdései*. Budapest, Akadémiai, 1971. 38.; Szabó András: *Bűnözés – ember – társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1980. 14–15.

³⁸²⁴ Applebaum (2005): i. m. I. 62–63.

³⁸²⁵ Szabó (1955): i. m. 115.; Szabó András: Haladó eszmék a büntetőjogi gondolkodásban a Tanácsköztársaság idején. In Kovács Kálmán (szerk.): *A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben*. Budapest, Magyar Jogász Szövetség, 1979. 172.; Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1969. 82.

mint a szocializmus idején, s az úgynevezett köztörvényesek is jóval szigorúbb ítéleteket kaptak. A szocialista országokban maradt meg következetesen az igen széles körben alkalmazott halálbüntetés is.

A valódi köztörvényes bűncselekmények száma egy ideig valóban csökkenő, illetve stagnáló tendenciát mutatott, ami azonban nem a szocialista berendezkedés magasabb rendű voltának, hanem a totális hatalomgyakorlásnak volt a hatása – hasonlóan olyan rendszerekhez, amelyek megpróbálták ellenőrzés alá vonni az egész társadalmat (Mussolini Olaszországa, a hitleri Németország stb.).³⁸²⁶ Az 1960-as évek végétől, de különösen az 1970-es évektől nyilvánvalóvá vált, hogy a bűnözés nem fog a szocialista társadalomban csökkenni. Sőt, míg 1970-ben az ismertté vált bűncselekmények száma 120 ezer volt, addig 1989-re már 225 ezerre nőtt.³⁸²⁷ Különösen a vagyon elleni bűncselekmények, illetve az erőszakos bűncselekmények aránya emelkedett. A fiatalok bűnözési aktivitása is feltűnően növekedett. 1984-re már majdnem minden tizedik elítélt fiatalos. Mindközben több nyugat-európai ország éppen 1985-től regisztrálhatott először csökkenő tendenciát. Ennek ellenére ezt nem lehetett hivatalosan elismerni. Emiatt a lakosságot nem készítették fel kellőképpen a bűnözés elleni védekezésre, nem építettek új börtönöket, és nem alkothatták meg a bűnmegelőzési törvényt sem.³⁸²⁸

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa után vált lehetővé ismét az addig „burzsoá áltudománynak” nevezett kriminológia kutatása. Ezután bontakozhattak ki a büntetőjog tudományos kutatását segítő egyéb tudományterületek is, például a viktimológia, a jogszociológia, a szociológia,³⁸²⁹ a kriminálpszichológia, a statisztika. Az egységes rendőri és bűnügyi statisztikai rendszert Magyarországon 1964-ben vezették be.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló 14/1973. számú határozata elismerte, hogy a bűnözés nem csupán a kapitalista múlt és környezet átkos következménye, hanem a létező szocializmus újratermelődő feszültségeiből, ellentmondásaiból fakad (7. pont). Elismerték azt is, hogy az államnak a bűnözés elleni harcra tartósan be kell rendezkednie.

A Büntető törvénykönyv (1978. évi IV. törvény) általános indokolása csak a fejlett szocializmusban és csak hosszabb történelmi távlatban ígerte a bűnözés csökkenését. (Már nem a megszűnését.) Az urbanizációnak, az iparosodásnak, a népesség növekedésének, a társadalom átrétegződésének, a mobilitásnak és a tudományos technikai fejlődés bizonyos feltételek melletti kriminogén hatásának tulajdonították a bűnözés

³⁸²⁶ Korinek László: *Bűnözési elméletek*. Budapest, Duna Palota és Kiadó, 2006. 161.

³⁸²⁷ Rácz György: Korszakováltás a bűnözésben. És a büntetőjogban? *Jogtudományi Közöny*, 47. (1992), 1. 34.; Korinek (2006): i. m. 161.; *Tájékoztató a bűnözésről, 1984*. Budapest, BM Adatfeldolgozó és Tájékoztatási Csoportfőnökség és a Legfőbb Ügyészség Titkársága, 1985.

³⁸²⁸ Katona (1998): i. m. 231.

³⁸²⁹ Szántó Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest, Akadémiai, 1998.

növekedését.³⁸³⁰ Ez a fajta óvatos megfogalmazás azzal is indokolható, hogy soha nem látott méretekben kezdett nőni a bűnözés Magyarországon. 1979 és 1989 között 180%-kal nőtt az ismertté vált bűncselekmények száma. Az 1980-as években, bár megpróbálták a közvélemény előtt eltitkolni, megjelent a szervezett bűnözés is. Még a belső használatra kiadott *Belügyi Szemlé*ben is nagyon óvatosan írtak erről a kérdésről.³⁸³¹ A korszak egyik jeles nyomozója, Tonhauser László azonban teljes láttelepet adott a magyarországi szervezett bűnözésről. Azt is elmondta, hogy hivatalosan nem akarták elismerni a létezését, miközben például 1984–1985-ben elfogtak egy 41 főből álló betörőbandát, amelynek három vezetője aktív rendőrtiszt volt. Csak a rendszerváltozás előtt nem sokkal a Legfőbb Ügyészség Ig. 345/1988. számú anyagában írtak először konkrétan arról, hogy a Magyar Népköztársaságban is kialakult a szervezett bűnözés.³⁸³²

A bűnözés okait vizsgáló büntetőjogászok, kriminológusok csak egyes részjelenségeket vizsgálhattak, de a rendszer egészét nem vehették górcső alá. Nem foglalkozhattak a rendszer lényegéből eredő problémákkal.³⁸³³ Pedig a bűnözés fő okai között ott szerepelt az erőszakkal kikényszerített mobilitás, a hagyományos közösségek tudatos felbomlása, a szegénység, a kilátástalan helyzet, a magántulajdon tiszteletének lerombolása, az erkölcsi szabályok tagadása, a társadalmi szolidaritás leépítése stb.

A szocialista nevelés csődjeként folyamatosan nőtt a veszélyeztetett gyermekek száma: 1980–1981-ben a 6 éven aluli gyerekek 6%-a, a 6–18 évesek 10%-a családon kívül nevelkedett. 1970-ben 72 ezer, 1974-ben már 81 ezer, az 1970-es évek végére már 100 ezer nyilvántartott veszélyeztetett gyerek volt. (Tényleges számuk azonban ennél lényegesen magasabb volt.)

Az 1950-es években felszámolták a nevelőszülői rendszert, és helyette különböző intézetekben helyezték el a magukra hagyott gyerekeket. Ennek az volt az oka, hogy a hatalom a családokat kevésbé tudta ellenőrizni. Az állami gondozásban levő gyermekek száma 1974-ben 34 999, az összes fiatalok 1,4%-a. Lassan elérte a néphadseregbe sorozottak létszámát. Az állami gondozottak közül minden második fiatal elkövetett valamilyen bűncselekményt.³⁸³⁴ Az 1980-as évekre már az összes bűnelkövető 4%-a gyerekkorú, azaz 14 éven aluli, 12%-a 18 éven aluli fiatalember, közel 30%-uk 18 és 26 év közötti fiatalember.³⁸³⁵

³⁸³⁰ Kádár Krisztina – Moldoványi György (szerk.): *Büntető Törvénykönyv*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979. 18.

³⁸³¹ Csiba István – Bodor Endre: A szervezett jellegű bűnözés megnyilvánulásai a fővárosban. *Belügyi Szemle*, 21. (1983), 9. 3.

³⁸³² Tonhauser László: *Nem kérek bocsánatot*. Budapest, Totem, 1999. 112.

³⁸³³ Gönczöl Katalin: *Bűnös szegények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1991. 152.

³⁸³⁴ Petrik (2008): i. m. 64.

³⁸³⁵ Tamáska Péter: *Egy világváros három börtöne. A Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet története*. Budapest, Unicus, 2017. 112.

40%-uk nem végezte el az általános iskola nyolc osztályát. (1986-ban 25-27 ezer tanköteles gyerek nem járt iskolába.)³⁸³⁶ Az 1980-as években a fiatalkorú bűnelkövetők száma 35,1%-kal nőtt. 1986-ban az összes ismertté vált bűnelkövető közül 11,3% volt fiatalkorú. Fiatalkorúak közreműködésével valósult meg az erőszakos bűncselekmények 22-29%-a. 1985-ben 1049 rablásból 881-et fiatalkorúak részvételével hajtottak végre.³⁸³⁷

Az unatkozó fiatalok körében jelentősen megnőtt a szenvedélybetegek száma. 1985 és 1989 között 1587 beteget kezeltek kábítószer-problémákkal a budapesti Korányi Kórház baleseti belgyógyászati osztályán. A „visszaélés kábítószerrel” (1978. évi IV. törvény 282. §) törvényi tényállás alapján 1980 és 1988 között 658 embert ítélték el. A Belügyminisztérium szakértői 10-14 ezerre becsülték 1988-ban a hamisított gyógyszerértári receptek számát. (Ez egy nagyon óvatos becslés volt.)³⁸³⁸ A Nemzeti Egészségvédelmi Intézet drogprogramja által végzett kvalitatív vizsgálat szerint 1989-ben 27 ezer drogfogyasztó élt Magyarországon.³⁸³⁹

Tizenévesek szipuztak, italoztak és egyéb pótszerekhez menekültek. Szerves oldószert tettek egy műanyag zacskóba, és azt lélegezték be. Nem kellett illegális kábítószert beszerezni, és olcsóbb is volt. 1972 után egyre rohamosabban terjedt a fiatalkorúak körében. 1974-ben már hivatalosan is elismerték, hogy valaki szipózás miatt halt meg. Egyes nevelőotthonokban a fiatalok 50-60%-a szipózott.³⁸⁴⁰

1978-ban a szakmunkástanulók 89%-a, a középiskolások 72%-a fogyasztott többkevesebb rendszerességgel szeszes italt. A 15–19 éves korosztályból évente 400 főt kellett alkoholbetegként kezelni. Az alkoholfogyasztás kihatott a fiatalkorúak bűnözésére is, hiszen évente több mint 700 fiatal alkohol hatása alatt követett el bűncselekményt.³⁸⁴¹ Évente 10 ezer gyerek született házasságon kívül. 1973 és 1978 között a 16 éven aluli nőkön végzett terhességmegszakítások aránya az összes többi művi vetéléshez képest ötszörösére emelkedett. A gyermek- és ifjúságvédelem az 1970. évi 160 ezerrel szemben 1978-ra már 240 ezer fiatallal foglalkozott.³⁸⁴²

³⁸³⁶ Gáti Ferenc: A közoktatás lehetőségei a bűnözés megelőzésében. In Hack Péter (szerk.): *A családgon-dozás és a közoktatás lehetőségei a bűnözés megelőzésében*. Budapest, MTA Magyar Kriminológiai Társaság, 1986. 38.

³⁸³⁷ Kacziba Antal: Az új családjogi törvény és a rendőri család-, gyermek- és ifjúságvédelmi munka. In Lévai Miklós (szerk.): *Az új családjogi törvény büntetőjogi összefüggései*. Budapest, MTA Magyar Kriminológiai Társaság, 1988. 41.

³⁸³⁸ Bayer István: *A kábítószer*. Budapest, Gondolat, 1989. 278.

³⁸³⁹ Tóth Eszter Zsófia: Fiatalok és a kábítószer az 1970-es évek Budapestjén. *Archivnet*, 10. (2010), 5.; Rácz József: A magyarországi kábítószerelés koncepciói. *Esély*, 2. (1990), 4. 37.

³⁸⁴⁰ Bayer (1989): i. m. 274.

³⁸⁴¹ Kacziba (1988): i. m. 40.

³⁸⁴² Gönczöl Katalin: Csökkenthető-e a börtönnépesség? *Esély*, 2. (1990), 5. 66.; Gönczöl Katalin: Gazdaság – bűnözés – büntetőpolitika. *Valóság*, 31. (1988), 10. 35.

A szocialista büntetőjog alapelvei

– Mi a különbség Nyugat és Kelet között?
– Nyugaton félelem nélkül élek, Keleten élelem nélkül félek.
(Pesti vice)

A nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege elve

Magyarországon nem érvényesült a „*nullum crimen sine lege*” és a „*nulla poena sine lege*” elv sem. A Büntetőtörvénykönyv általános részéről szóló 1950. évi II. törvény miniszteri indokolása kiemelte, hogy nyomatékos közérdek indokoltta teheti, hogy a cselekményt az elkövetésekor még nem hatályban levő, de az elbíráláskor már életbe léptetett szigorúbb törvény szerint bírálják el. Az 1950. évi 39. törvényerejű rendelet 1. §-a az elkövető terhére is kifejezetten rendelkezett a visszamenőleges hatályról. 1954-ig a Minisztertanács is alkothatott büntetőjogi normákat. Az 1038/1951. (XII. 19.) MT határozat szerint a Minisztertanács határozatában kimondhatta, hogy valamely, a határozattal ellentétben álló cselekmény már meglévő büntetőnormába ütközik. Kormányrendelettel hozták létre a termelőszövetkezeti csoport elleni izgatás törvényi tényállását, amelyet 2–10 évig terjedő szabadságvesztéssel büntettek:

„aki termelőszövetkezeti csoport alakulását megnehezíti, meghiúsítja, a megalakult csoportok működését akadályozza vagy annak fennmaradását veszélyezteti az által, hogy a termelőszövetkezeti csoport intézménye ellen izgat, arra rágalmozó vagy becsületsértő kijelentést tesz. [...] A csoport tagját vagy annak háza népét a csoporthoz tartozása miatt becsmerli, megsejényeníti vagy bántalmazza.”³⁸⁴³

Új törvényi tényállásokat nemcsak rendeletekben, hanem határozatokban, utasításokban és tájékoztatókban is közzétehettek. (Az Országos Tervhivatal átiratai, illetve egyes pártállásfoglalások is tartalmaztak új bűncselekményi tényállásokat, például a 10.120/1951. OT körrendelet a beruházások megkezdésénél követendő eljárásokról.)³⁸⁴⁴ Néhány példa: tiltott határátlépésre vonatkozóan: 1950. június 20., 1950. július 12. stb.; bér- és normacsálási ügyekre: 1950. augusztus 26.; árufelhalmozási és spekulációs ügyekre: 1950. szeptember 28.; a zsiszikes³⁸⁴⁵ gabona beszolgáltatásának ügyében: 1950. október 5.; a termények engedély nélküli szállításával elkövetett cselekmények üldözésére: 1950. október 6.; a termelőszövetkezeti csoportok elleni izgatások üldözésére: 1950. október 7.; a termények elszámolásával kapcsolatban megindult bűnügyekre: 1950. október 13.; az úgynevezett feketevágásos ügyekre:³⁸⁴⁶ 1950. október 25. és 1951. január 15.;

³⁸⁴³ 2560/1949. (III. 19.) kormányrendelet. Vö. az 1/1957. (I. 13.) FM rendelet 4. §-ával.

³⁸⁴⁴ *Tervgazdasági Értesítő*, 1951. január 22.

³⁸⁴⁵ Zsiszikek (Bruchidae): 5 milliméternél kisebb, a növényevő bogarak családsorozatába tartozó rovarcsalád. Több fajuk is mezőgazdasági raktári kártevő.

³⁸⁴⁶ Vö. Sertés forgalmával és levágásával kapcsolatos büntett, 75/1952. (VIII. 30.) MT rendelet.

a kulákelszámoltatási ügyekre: 1950. november 15. és 1951. február 5.; a beszolgáltatás ügyére: 1952. november 27.; a gazdasági bűncselekményekre: 1952. december 19.; a mezőgazdasági termeléssel összefüggő bűncselekményeknél az osztályhelyzet figyelembevételére: 1952. december 27.; a tervfegyelmet sértő bűncselekményekre: 1951. január 31. és február 13.; spekulációs ügyekre: 1951. február 20., február 27., március 6.; a magzatelhajtásos ügyekre: 1952. december 12. stb.

Az 1954. évi 26. törvényerejű rendelet kimondta, hogy új bűncselekményt csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg (3. §). Azt azonban, hogy valamely jogszabállyal ellentétben álló cselekmény már meglévő büntetőrendelkezés alá esik, minisztertanácsi rendeletben vagy határozatban továbbra is ki lehetett mondani.

A bűncselekmény fogalma alá tartozott a kihágás is az 1955. évi 17. törvényerejű rendeletig, márpedig az 1950. évi II. törvény 72. §-a alapján kihágást bármilyen jogszabály, illetve rendőrségi rendelkezés, valamint törvénnyel, törvényerejű rendelettel és minisztertanácsi rendelettel erre felhatalmazott hatóság is megállapíthatott.

A büntetőjogi jogszabályok kérdését újraszabályozó 1974. évi 24. törvényerejű rendelet is átvette az 1954. évi 26. törvényerejű rendelet 3. §-át, azzal az eltéréssel, hogy a Minisztertanács fenti jogosultságát a szabálysértésekre is kiterjesztette. Jellemző módon még ezeket a rendelkezéseket sem tartották be, például a deviza-bűncselekmények esetében még az 1980-as években is nem törvény, hanem miniszteri rendelet, sőt főhatósági utasítás is megállapíthatta a bűncselekmény törvényi tényállását.

A társadalomra veszélyesség elve

Magyarországon a bűncselekmény meghatározásánál a materiális jogellenesség fogalmából indultak ki. Franz von Liszt (1951–1919) német jogtudós³⁸⁴⁷ máig helytálló definíciója nyomán: „materiálisan jogellenes a cselekmény, ha a társadalomra káros magatartás. [...] A jogellenes cselekmény jogtárgyak sértése vagy veszélyeztetése [...]” Ezt a definíciót a szovjet jogászok elvetették, helyébe a társadalmi veszélyesség fogalmát tették.

Szovjet-Oroszországban az 1917. évi bolsevik hatalomátvétel után az oroszországi népbíróságokról szóló 1918. november 30-i szabállyal minden korábbi cári törvényt hatályon kívül helyeztek, és kezdetben a „forradalmi jogtudat” alapján ítéleztek.³⁸⁴⁸ A joggyakorlat bizonyos mértékű orientálására az 1919-ben kiadott *Vezérelvek*ben tettek első alkalommal kísérletet. Az itt közzétett definíció szerint bűncselekmény az olyan magatartás, amely a „társadalmi viszonyok adott rendszerére veszélyes”. A *Vezérelvek* azonban csak általános rendelkezéseket tartalmaztak, az egyes bűncselekmények tényállási elemeit továbbra is a bíróság határozhatta meg.

³⁸⁴⁷ Franz von Liszt: *Lehrbuch des Deutschen Strafrechts*. Berlin, J. Guttentag, 1908; Franz von Liszt: *Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge*. I–II. kötet. Berlin, J. Guttentag, 1905.

³⁸⁴⁸ Harmathyné Horváth Anna: *Társadalmi tulajdon és büntetőpolitika*. Budapest, Akadémiai, 1988. 13.

Amikor az 1922. évi szovjet büntető törvénykönyv elkészült, Lenin utasítása alapján a bíróságok a büntető törvénykönyv két általános tétele alapján bármit bűncselekménynek nyilváníthattak: amit társadalmilag veszélyesnek ítélték, vagy amit akár csak hasonlóan találtak a kérdéses büntetőtörvényben megfogalmazott bármely más bűncselekményi kategóriával. Lenin szerint: „Ez a két paragrafus nekünk mindent megmond. A többi nem nekünk csinálták. Azok a világ számára valók, olyanoknak, akiknek nem a lényeg fontos, hanem a paragrafus.”³⁸⁴⁹ Lenin útmutatása alapján a büntető jogszabályoknál: „A lehető legtágabb megfogalmazásra kell törekedni, mert csak a forradalmi jogérzék és a forradalmi tudat szabhatja meg a gyakorlatban a terror szélesebb vagy kevésbé széles alkalmazásának feltételeit.”³⁸⁵⁰ Lenin 1922. május 7-én Kurszkij igazságügyi népbiztoshoz írt levelében leszögezte: „a bíróságoknak a terrort nem kiküszöbölniük kell, öncsalás vagy csalás volna, ha ezt ígérnénk, hanem elvileg, világosan, hamisítás és szépítés nélkül megindokolniuk és törvényesíteniük.” Hozzátette, hogy a halálbüntetést is „szabadon” kell alkalmazniuk.³⁸⁵¹ A szovjet büntető törvénykönyvre tehát csak azért volt szükség, hogy a bírósági tárgyaláson hivatkozni tudjanak néhány paragrafusára. Kurszkij a szovjet igazságügyi dolgozók III. összoroszországi kongresszusán a büntető törvénykönyv tervezetével kapcsolatos kérdésekről a következőket mondotta:

„Mi itt nem szándékozunk a bűncselekmények pontos definícióját adni. Vannak bizonyos tapasztalataink, és azok azt mutatják, hogy jobb, ha alapvető definíciót nem használunk, hanem csak megnevezünk bizonyos cselekményeket és azoknak bizonyos tartalmat tulajdonítunk; eleve megmondhatjuk, hogy olyan definíció, mint a burzsoá törvénykönyvben van, nálunk nem lesz, de adni tudunk valami mást, és adhatunk néhány általános ismertet, amelyek az eligazodásban segítenek.”³⁸⁵²

A jogalkalmazó tehát büntetést szabhatott ki olyan cselekmény miatt is, amelyet a jogalkotó egyetlen különös részi tényállásba sem foglalt: „Ha valamely társadalomra veszélyes cselekményre e törvénykönyv kifejezett rendelkezést nem tartalmaz, úgy e cselekményért való felelősség alapját és mértékét a törvénykönyv azon szakaszának megfelelő alkalmazásával kell megállapítani, amely az ehhez leginkább hasonló bűncselekményről rendelkezik” (1926. évi szovjet büntető törvénykönyv, 16. §).³⁸⁵³ Az 1922. évi kódex 6. §-a pedig nemcsak a szovjet jogrendet sértő (azaz tényállásszerű) cselekményeket nyilvánította bűncselekménynek, hanem büntetni rendelte a szovjetrendszer elleni magatartásokat is.

A társadalmi veszélyességnek az 1922. és az 1926. évi büntető törvénykönyvekben megfogalmazott fogalma a Pasukanisz vezette jogelméleti iskola elveit követte,

³⁸⁴⁹ Erről a lenini elvről írt Sík Endre: *Próbaévek*. Budapest, Zrínyi, 1967. 762.

³⁸⁵⁰ *Lenin összes művei*. XXXIX. (1980): i. m. 404–405.; Menysagin (1952): i. m. 99–101.; Pipes (2002): i. m. 2002.

³⁸⁵¹ *Lenin összes művei*. XLV. (1975): i. m. 190.

³⁸⁵² Mihail Davidovics Sargorodszkij: *A büntetőjogi büntetés*. I–II. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961. 36.

³⁸⁵³ Ugyanilyen rendelkezést tartalmazott az 1845. évi orosz büntető törvénykönyv, de 1903-ban mint idejélmúlt szabályozást hatályon kívül helyezték. A Szovjetunióban 1958-ban szüntették meg az analógián alapuló büntetőjogi felelősséget.

amely szerint a jog burzsoá csökevény, és minél előbb fel kell számolni. Addig is, míg ez bekövetkezik, a büntető törvénykönyv különös részének az eltörlését szorgalmazták. Annak ellenére, hogy később Pasukaniszt a „nép ellenségének” nyilvánították, ez a nézete tovább élt Visinszkij szocialista normativista elméletében. A társadalomra veszélyesség intézménye és az analógia alkalmazása révén a szovjetrendszer ellenségeinek minősített személyeket tetszés szerint elítélhették. Az állampolgárokat semmilyen jogi garancia nem védte, hiszen a különös részi tényállásnak nem kellett megvalósulnia, csak a jogalkalmazónak az adott cselekményt (vagy a vádlottat) a társadalomra veszélyesnek kellett nyilvánítania.³⁸⁵⁴

A szovjet jognak ezt a tételét mint „a szocialista büntetőjog egyik legnagyobb jelentőségű vívmányát”³⁸⁵⁵ vette át Magyarországon az 1950. évi II. törvény 1. §-a is: „A társadalomra veszélyes cselekmény minden olyan tevékenység vagy mulasztás, amely a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti.” Ezt a definíciót átvette az 1961. és 1978. évi Büntető törvénykönyv is. Természetesen a lenini elveknek megfelelően alkalmazták: „Hogy a társadalmi veszélyességnek milyen foka valósít meg bűncselekményt, arra a jogalkotók és jogalkalmazók számára mindenkor pártunk irányvonala ad megfelelő útmutatást.”³⁸⁵⁶ A társadalmi veszélyességet az 1970-es évekig a lehető legtágabb értelemben használták a bíróságok, és azon minden esetben a rendszerre való veszélyességet értették. Meghatározónak bizonyult Kádár Miklós tankönyvének tétele, amely szerint a társadalomra veszélyesség a törvényi tényállás tárgyi oldalának jellemző ismérve.³⁸⁵⁷ Semmiféle korlátot nem szabtak, és ezáltal lehetővé tették a jogalkalmazó önkényes eljárását. Ennek megfelelően tudták felhasználni ezt az eszközt a napi politikai célok elérésére. A bírói gyakorlat számára a bűnösség és a politikai megbízhatóság szinonim fogalmakká váltak. Arra a kérdésre azonban nem tudtak választ adni, hogy mi a szerepe a társadalomra veszélyességnek a jogellenességet kizáró okok fennállása esetén.³⁸⁵⁸

A társadalomra veszélyesség kategóriájával való visszaélések egész sorozatát jól példázza a katonai bíróság egyik ítélete és annak indokolása. Szabó Istvánt elítélték, mert fogadott fia állítólag kémkedett. Az ítélet indokolásában a bíróság elismerte, hogy Szabó nem tudott fia kémkedéséről, mindazonáltal kifejtette, hogy a vádlott ennek ellenére „veszélyes a társadalomra, mivel egy közeli rokona az áruló titóista bandák szolgálatába

³⁸⁵⁴ Hollán Miklós: A társadalomra veszélyesség. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005. Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás*. I. kötet. Budapest, Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. 464.; Kádár Miklós: *Szovjet büntetőjog és eljárás*. Budapest, ELTE ÁJK, 1959. 13–18.

³⁸⁵⁵ Viski László: *Szándékosság és társadalomra veszélyesség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1958. 25.

³⁸⁵⁶ Kárpáti László: Alkalmazzuk büntető jogszabályainkat osztályharcos szellemben! *Rendőrségi Szemle*, 3. (1955), 12. 1049.

³⁸⁵⁷ Kádár (1953): i. m. 157.

³⁸⁵⁸ Tokaji Géza: *A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1984. 111.

állt, és ezzel [Szabót] magát is fel lehet használni a népi demokráciák elleni felforgató tevékenységre”.³⁸⁵⁹

A legfőbb ügyész 1958-ban megjelent utasítása a nyomozás feletti felügyeletre vonatkozóan többek között leszögezte: „A nyomozás során fel kell deríteni az elkövető személyi és vagyoni körülményeit, osztályhelyzetét, állami és társadalmi rendünkkel szemben tanúsított magatartását és a fentiek alapján a társadalomra háruló veszély fokát.”³⁸⁶⁰

Még az 1960-as évek elején is az osztályhelyzet, illetve a terhelt politikai nézetei határozták meg leginkább a társadalomra veszélyességét: „Amit mi osztályhelyzet felderítés címén végzünk – engedve az élet követelményeinek – az sokkal inkább a bűncselekményt elkövető társadalomra veszélyességének megállapítása, mert ez szolgálja jobban a büntetőpolitikát”³⁸⁶¹ – írta Csendes Károly a rendőrség számára kiadott folyóiratban.

A halálos ítéletek indokolásánál is találkozhattunk az alábbi fordulattal: „A vádlott által elkövetett cselekmények társadalomra veszélyessége oly rendkívül nagy, hogy velük szemben a maximális büntetés kiszabása a megfelelő.”

A társadalomra veszélyesség fogalmának alkalmazása tehát áttörte a bűnösségen alapuló felelősség elvét. Korábban csak a szándékosan elkövetett bűncselekményt lehetett büntetni, kivéve a gondatlanságnak a törvényben felsorolt néhány esetét. 1950 után relatívvá tették a szándékosság és a gondatlanság közötti határvonalat, hiszen a gondatlanul elkövetett bűncselekmény éppen úgy veszélyes lehet a társadalomra, mint a szándékos.³⁸⁶² Ugyanígy megszüntették a társadalomra veszélyesség fogalmának megfelelően a büntett és a vétség közötti különbségtételt. A törvény miniszteri indoklása szerint kerülni kell a „jogi bonyodalmakat”, „a felesleges jogászi aprólékosságot”. Aligha szükséges bizonyítani, hogy a büntett és a vétség megkülönböztetése nem teszi túl bonyolulttá a büntető törvénykezést. Valójában itt arról volt szó, hogy az önkényes ítékezésnek semmilyen törvényi szabályozás ne szabhasson gátat.³⁸⁶³

A szocializmus utolsó éveiben a társadalomra veszélyességet érdemben mint kodifikált materiális jogellenességet fogták fel, és kétségtelen, hogy egyre inkább az elkövető javára alkalmazták. A többi esetben mint kodifikált materiális jogellenességet fogták fel. Eszerint a bűncselekmény olyan cselekmény, amely tényállásszerű (diszpozíciószerű), jogellenes és bűnös.³⁸⁶⁴

³⁸⁵⁹ Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Budapest, Ister, 2000. 94.

³⁸⁶⁰ Avar Jenő: A terhelt társadalomra veszélyességének bizonyítása. In Gödöny József (szerk.): *Kriminálisztikai tanulmányok VII*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1969. 159.

³⁸⁶¹ Csendes Károly: Bűnüldözés – differenciálás – nevelés. *Rendőrségi Szemle*, 10. (1962), 3. 198.

³⁸⁶² Tóttösy (1991): i. m. 38.

³⁸⁶³ Viski (1958): i. m. 24.; Timár (1950): i. m. 381.

³⁸⁶⁴ Földvári József: A bűncselekmény fogalmáról – de lege ferenda. *Magyar Jog*, 46. (1999), 1. 1–4.; Ujvári Ákos: Gondolatok a társadalomra veszélyesség (materiális jogellenesség) jövőbeli jogi sorsáról. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 1.; Ujvári Ákos: A társadalomra veszélyesség (materiális jogellenesség) hiányának jogalkalmazói értékeléséről. In Balogh Ágnes – Hornyák Szabolcs (szerk.): *Tanulmánykötet Erdősy Emil professzor 80. születésnapja tiszteletére*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005. 465–479.; Hollán Miklós: Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 4.; Berkes György: A társadalomra veszélyesség hiányának büntetőjogi értékelése. *Magyar Jog*, 46. (1999), 12. 730.

Az analógia alkalmazásának elvét a szovjet példát követve a legtöbb szocialista ország büntetőjogi szabályozása átvette. Magyarországon a Büntető törvénykönyv általános részének tervezete is tartalmazta, de a végleges szövegbe már nem került be. Ennek ellenére, különösen az 1950-es években elsősorban a gazdasági bűncselekmények körében alkalmazták.³⁸⁶⁵ Más területen is előfordult ilyen jellegű gyakorlat: például Mindszenty József ítéletének indokolása az alábbiakat tartalmazta: „Téves a demokratikus szabadságjogokat: a gondolat és a bírálathoz szabadságát úgy értelmezni, hogy az az állami rendszer aláaknázására, a társadalmi béke felborítására legyen alkalmas. Tűrhetetlen volna, hogy a demokratikus haladást biztosító államrendet és államformát reakciós erők szervezkedése akár alakilag jogellenesnek nem minősíthető eszközökkel is veszélyeztesse.”³⁸⁶⁶

Egy másik ügyben ezzel az indokolással hozták meg az ítéletet: „Megfelelő jogszabály hiányában, kiegészítésként, mint ahhoz lényegében legközelebb állót, az 1946. évi VII. sz. törvényt kellett alkalmazni.”³⁸⁶⁷

A Legfelsőbb Bíróság 1953. novemberében a III. számú büntető elvi döntésében³⁸⁶⁸ kimondta: „Izgatás büntetettét valósítja meg a tetteles bántalmazás [...], ha az alkalmas arra, hogy a tudomást szerző személy a bántalmazónak a népi demokratikus államrend elleni gyűlöletére következtethessen, függetlenül attól, hogy a bántalmazóban ilyen gyűlölet volt-e.” A Legfelsőbb Bíróság ebben az esetben az eredetileg verbális, intellektuális bűncselekményt kiterjesztette a tettelességre is, egyben függetlenítette az elkövetőt motívumaitól, vagyis egy köztörvényes bűncselekményből állam elleni bűncselekményt kreált.

A törvény előtti egyenlőség megszüntetése

Különösen az 1950-es években a törvény előtti egyenlőség megsértésével, politikai osztályszempontból mérlegelték az elkövető személyiségét. Az osztályellenesség esetében a származás már önmagában is elegendő lehetett ahhoz, hogy bűnösség vélelmét állítsák fel. A korabeli hivatalos büntetőjogi tankönyv megfogalmazása szerint: „azok közül a körülmények közül, amelyeket az elkövető egyéniségéből a társadalomra háruló veszély megítéléséhez elsősorban kell vizsgálat tárgyává tenni, kiemelkedik az elkövető osztályhelyzete.”³⁸⁶⁹ Olti Vilmos, számtalan koncepció per bírása szintén kifejtette: „általában más a társadalmi veszélyessége a proletár elkövetőnek, mint az ugyanazt a cselekményt elkövető tőkéseknek, kuláknak, a régi rendszer bármelyik »kárvallott«-jának.”³⁸⁷⁰

³⁸⁶⁵ Horgosi György: *Árdrágító és közellátási bűncselekmények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1963. 12.; Timár István: A büntetőjogi analógia használatának kérdéséről. *Jogtudományi Közöny*, 4. (1949), 13–14. 271.

³⁸⁶⁶ NOT I. 687/1949/22. számú ítélet.

³⁸⁶⁷ Solt (1992): i. m. I. 703.

³⁸⁶⁸ *Bírósági Határozatok*, (1953), 2.

³⁸⁶⁹ Kádár (1953): i. m. 146.

³⁸⁷⁰ Olti Vilmos: A büntetőtárgyalás vezetése. *Jogtudományi Közöny*, 7. (1952), 5. 204.

A legfőbb ügyész 31/2/1955. számú utasítása kiemelte: „fokozottabb szigorral kell elbírálni, ha azt osztályidegen, kulák elem követte el.” Ugyanez vonatkozott azokra, akiket „klerikális reakciónak”, jobboldali szociáldemokratának, „kulák befolyás alá került” személyeknek minősítettek. Egyfajta eltorzult „tettes büntetőjogi” irányzatot követtek, amely szerint elsősorban nem az elkövetési magatartást vizsgálták, hanem az elkövető osztályhelyzetét. Egyébként ez a gyakorlat még Marx felfogásával is ellenkezett, aki a porosz cenzúra utasításáról értekezve az alábbiakat írta: „Az olyan törvények, amelyek nem a cselekményt, mint olyat, hanem a cselekvő érzületét teszik fő kritériumukká, nem egyebek, mint a törvénytelenység pozitív szentesítései.”³⁸⁷¹ Már a nyomozás során másként jártak el a „reakciókkal” szemben. Előfordult még az is, hogy a jegyzőkönyv tanúságai szerint felháborodtak azon, hogy ezt a terhelt nem hajlandó tudomásul venni: „Egyáltalán nincs tudatában annak, hogy ő, mint kuláknak a fia, nemhogy meghúzná magát, mert úgy is tudja mi vár rá [...]”³⁸⁷²

Vida Ferenc a *Jogtudományi Közlöny*ben tette közzé a hivatalos álláspontot, amely szerint a bíróságnak a tárgyaláson mindenképpen tisztázni kell a vádlott osztályhelyzetét és azt is, hogy ennek milyen hatása lesz a büntetés kiszabásánál. Ezzel nyíltan tagadta a törvény előtti egyenlőséget.³⁸⁷³ A korabeli bírói gyakorlat emellett a vádlott társadalomra veszélyessége szempontjából annak is jelentőséget tulajdonított, hogy mi a vádlott testvérének a foglalkozása, ki szökött külföldre a családtagjai közül, ki volt a család tagjai közül internálva stb.³⁸⁷⁴

A Legfelsőbb Bíróság ítéletének indoklásában leírta: „A helyesbített tényállás szerint a vádlott nem dolgozó középparaszt, hanem kuláknak a fia, osztályhelyzeténél fogva és cselekményeiből kitűnően egyéniségéből a társadalomra veszély hárul.”³⁸⁷⁵ Hasonló minősítésekre még számtalan példát találhatunk: A Legfelsőbb Bíróság a „büntetés kiszabásánál [...] [e]lsősorban a vádlott osztályhelyzetét vette figyelembe”.³⁸⁷⁶

Az Igazságügyminisztérium 1950. október 5-i, bíróságoknak írt tájékoztatójában előírta, hogy zsiszikes búza beszolgáltatása esetén kis- és középparasztoknak feltételes szabadságvesztést, kulákoknál viszont végrehajtandó börtönbüntetést kell kiszabni.³⁸⁷⁷ Kulákok esetén ugyanis „megdönthetetlen vélelem” szolt amellett, hogy ilyen bűncselekményt csak államellenes célzattal követhettek el.³⁸⁷⁸ Az igazságügyi tárca október 25-én ugyanúgy intézkedett a feketevágásokról, és ennek alapján a kis- és középparasztok 2–3

³⁸⁷¹ Karl Marx és Friedrich Engels művei. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1957. 13.

³⁸⁷² Egri Megyei Bíróság B 1512/1950.

³⁸⁷³ Vida Ferenc: Az ítélkezés eszmei színvonalának emelése és a perek osztálytartalmának vizsgálata. *Jogtudományi Közlöny*, 11. (1956), 7. 414.

³⁸⁷⁴ Nonn György: A Központi Vezetőség határozata után. *Magyar Jog*, 3. (1956), 8. 225–226.; Vágó Tibor: A „megtévedtség” fogalma. *Magyar Jog*, 3. (1956), 4. 101–102.; Szénási Géza: Jogpolitikánk időszériű kérdése. *Jogtudományi Közlöny*, 17. (1962), 2–3. 61–67.

³⁸⁷⁵ Kahler (1993a): i. m. 149.

³⁸⁷⁶ Kahler (1993a): i. m. 149.

³⁸⁷⁷ Solt (1994): i. m. III. 318.

³⁸⁷⁸ Kahler Frigyes: Az ítélkezés irányítása Magyarországon 1949–1956. *Magyar Jog*, 38. (1991), 3. 133.

hónapnyi, míg kuláknak ugyanezért 6–12 hónap szabadságvesztés-büntetést írtak elő.³⁸⁷⁹ Amikor a sok letartóztatás már a mezőgazdasági termelést is lehetetlenné tette, illetve illuzórikussá tette a párt „szövetségi politikáját”, a minisztérium 1950. december 12-i, az államügyészségekhez intézett tájékoztatójában azt kérte, hogy a mezőgazdasági termeléssel összefüggő bűncselekmények esetén dolgozó parasztot, kis- és középparasztot csak akkor tartóztassanak le és indítsanak ellenük büntetőeljárást, ha nagyon szükséges. Az ilyen ügyeket Timár Istvánnak, az Igazságügyminisztérium Büntető és Ügyészi Főosztálya vezetőjének jelenteni kellett.³⁸⁸⁰

A rossz osztályhelyzet miatt kirívóan szigorú ítéleteket hoztak: például egy 1913 óta emléktárgyként tartott és sohasem használt pisztoly beszolgáltatásának elmulasztásáért az 1920-ban elmebetegség miatt leszerelt csendőrhadnagyot – aki, ha nem állt intézeti gyógykezelés alatt, gazdatisztként dolgozott – rögtönítélő tanács előtt vonták felelősségre, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.³⁸⁸¹

Aki ezeket az elveket nem vette figyelembe, szigorúan megintették: például az edelőnyi járási rendőrkapitányság, ügyészség és bíróság vezetőit 1957. szeptember 3-án a párt járási végrehajtó bizottságának ülésén azért bírálták, mert „a bírósági tárgyalásokon meg kell nézni, hogy az illető, akiről tárgyalnak, hogy párttag-e vagy sem. Nincs feltüntetve a jelentésben, hogy az elítéltek között hány az osztályidegen. Ezeknél az illetőknél meg kell nézni, hogy milyen beosztásban dolgoztak 1945 előtt.”³⁸⁸²

Az osztályhelyzettől, származástól nem lehetett megszabadulni vagy a kialakított státuson változtatni. A kulák hiába ment el dolgozni egy gyárba, a volt arisztokrata egy építkezésre, ez a helyzetén nem változtatott. Ráadásul mintha ezek az emberek egy külön fajhoz tartoztak volna, a származásuk még öröklődött is. A rokoni kapcsolat is elegendő volt a bűnösséghez. Számos olyan ítélet született, ahol a bűnösség megállapításához ez önmagában is elegendőnek bizonyult.

A rendszer propagandagépezete azt a látszatot akarta kialakítani a közvéleményben, hogy különösen a politikai bűncselekmények elkövetői szinte kivétel nélkül osztályidegenek. Például a Rajk-perről szóló tudósításban külön kiemelték: „A belügyminisztérium sajtóosztálya közli: [...] Az őrizetbe vettek között ipari munkás, vagy dolgozó paraszt nincs.”³⁸⁸³

Az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlására szolgáló perek esetében is fenntartották az osztályszempontok szerinti különbségtételt. Még a korabeli szakfolyóiratokban is kifejtették: a szocialista jogtudomány tiltakozik az ellen, hogy a „jogegyenlőség hamis ideológiáját becsempészik a jogalkalmazásba”.³⁸⁸⁴

³⁸⁷⁹ Solt (1992): i. m. I. 304–305.

³⁸⁸⁰ Solt (1995): i. m. IV. 379–382. Vö. az Igazságügyminisztérium 0250/1/1951. számú főosztályi intézkedésével. Lásd UMKL XIX. E. 1. z. 54. doboz.

³⁸⁸¹ Egri Törvénytörvény B 5121/1949–1949. szeptember 23.

³⁸⁸² Kis József: *A borsodi perek 1956–61*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2002. 29–30.

³⁸⁸³ Belügyminiszteri közlemény a kémbanda tagjainak őrizetbevételéről. *Szabad Nép*, 1949. június 19. 3.

³⁸⁸⁴ Tóttösy (1991): i. m. 38.

Arra törekedtek, hogy minél nagyobb legyen az osztályidegen elítéltek aránya. Nezvál Ferenc igazságügyi miniszter Kádár Jánosnak 1957. szeptember 4-én írt levelében kénytelen volt elismerni, hogy a 131 halálos ítélet és 82 kivégzés után „nem tudták visszamenőleg kimutatni az elítéltek régi foglalkozását, de annyit megállapítottak, hogy [...] a kivégzettek között 1 kulák, 2 deklaszált és dzsentrí, továbbá 7 huligán volt”.³⁸⁸⁵

A Budapesti Rendőr-főkapitányság pártbizottsági titkára jelentésében panaszt tett a Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottságánál, mert „az ügyészséget nem érdekli a terhelt osztályhelyzete, csak az a tény, hogy elkövette-e a bűnös ténnyt vagy nem”.³⁸⁸⁶ Ennek következményeként a Budapesti Pártbizottság nyomást gyakorolt az ügyészségre, és titkára, Borka Attila 1958. június 28-i jelentésében már arról írt, hogy „az ügyészség határozottan hozzáfogott a hibák kijavításához. Az 1958. év első öt hónapjában megvádolt osztályidegenek aránya az 1957. évi 2,7%-hoz³⁸⁸⁷ viszonyítva több mint a kétszeresére (5,7%-ra) nőtt.”³⁸⁸⁸

1956 után a származási kategóriák között megjelent egy új – nem éppen marxista – osztályfogalom: a huligán (515 fő).³⁸⁸⁹ A belügyminiszter, az igazságügyi miniszter és a legfőbb ügyész 9/1958. BM együttes utasításában, 1958. október 16-án összefoglalták, hogy kiket kell „osztályidegennek” tekinteni:

„1. Azokat, akik kizsákmányolásból éltek (volt tőkéseket, gyárosokat, üzemtulajdonosokat, nagykereskedőket, vállalkozókat, kulákokat stb.). 2. A felszabadulás előtti államapparátusban és állami intézményekben vezető beosztásban volt személyeket (főjegyzőig bezárólag), a volt horthysta politikai rendőrség valamennyi beosztottját, a rendőrség, a honvédség volt hivatásos tiszti állományának tagjait, a csendőrség hivatásos állományába tartozókat, a VKF/2³⁸⁹⁰ vezetőit, tisztjeit és valamennyi beosztottját, a jobboldali pártok és szervezetek vezetőit és országgyűlési képviselőit. 3. Azokat, akire az 1–2. pont nem utal, azonban az összes körülményeit figyelembe véve megállapítható, hogy deklaszált személyek, papok, urasági intézők stb.”³⁸⁹¹

Tovább erősítette ezt a gyakorlatot a Legfelsőbb Bíróság 1959-ben kiadott, XX. számú büntető elvi döntése:

„Szocialista büntetőpolitikánk alapvető és következetes különbséget tesz egyfelől népi demokráciánk és dolgozó népünk tudatos ellenségei, az osztályellenségek, a huligánok, a deklaszált elemek, valamint a súlyosabb büntetett egyébként elkövető személyek, másfelől pedig a tárgyilagviszonylag kisebb súlyú büntetendő cselekményt csupán alkalmilag s menthető indokból megvalósító dolgozó osztályhelyzetű megvédettek közt.”³⁸⁹²

³⁸⁸⁵ MNL OL 288. f. 47.

³⁸⁸⁶ MNL OL M-Bp.- fond. 1958/113. ő. e.

³⁸⁸⁷ MNL OL BB. 1. f. 1957/132. ő. e.

³⁸⁸⁸ MNL OL BB. 1. f. 1958/7. ő. e.

³⁸⁸⁹ MNL OL Bp. 1. f. 1958/118. ő. e.

³⁸⁹⁰ Vezérkari Főnökség.

³⁸⁹¹ Zinner (2001a): i. m. 366.; Tóttösy (1991): i. m.; Solt (1995): i. m. IV. 882–886.

³⁸⁹² *Bírósági Határozatok*, (1959), 11.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának határozata alapján kiadott (nyilvánosan soha közzé nem tett) 3221/1963. (V. 30.) kormányhatározat már valamenynyire mérsékelte ezt a fajta megkülönböztetést: „Az osztályidegen által elkövetett bűncselekmények esetén a volt osztályhelyzetet a terhelt terhére csak akkor lehet értékelni, ha az a bűncselekmény indítóka volt.”³⁸⁹³

Tíz évvel később – mivel már közel 30 év telt el a II. világháború vége óta – még tovább finomították a korábbi büntetőjogi alapelveket. A jogpolitikai irányelvekről szóló 14/1973. NET határozat kimondta: „A bűnözést nem lehet csupán a régi társadalom tudati maradványaira, a kapitalista környezetre, az ellenséges ideológiai hatásokra, valamint a fellazító tevékenységre visszavezetni. Ezek kétségtelenül jelentős mértékben hatnak. A bűnözésnek a mi viszonyaink között még egyéb objektív és szubjektív okai is vannak.”³⁸⁹⁴

Kollektív felelősség

Akárcsak az osztályellenesség kategóriája, a büntetőjogi felelősségre vonás is kihatott a politikai ügyekben elítéltek hozzátartozóira. A koncepciós perek elítélteinek feleségét,³⁸⁹⁵ gyermekeit, sőt sok esetben barátait, munkatársait is megbüntették. Rákosi Mátyás erre 1962-ben, száműzetése idején úgy emlékezett vissza: „Elfogadott dolog volt, hogy a feleségeket is elő kell venni [...]”.³⁸⁹⁶ Ez történt például Révay Kálmánnéval, Sólyom Lászlónéval, Belovai Istvánnéval, Szalai Andrásnéval, Justus Pálnéval, Demény Verával.³⁸⁹⁷ A sort még hosszan lehetne folytatni ismert és kevésbé ismert nevekkal. A magára hagyott gyermekeket gyermekotthonban helyezték el, amelyet a kor dicsőségére magáról Rákosi Mátyásról neveztek el. Ez történt a korábbi belügyminiszter, Rajk László fiával is. Miután Rajkot letartóztatták (majd halálra ítélték és kivégezték), feleségét is elhurcolták. Csecsemőjét elvették tőle, és más néven titokban állami gondozásba adták. Értéktárgyaikat lefoglalták, villájukba pedig egy másik kommunista vezető, Nógrádi Sándor költözött. Rajk László többi hozzátartozója is elvesztette állását. Miután Rajk Lászlóné kiszabadult a börtönből, hosszú kilincselés és különböző tiltakozó akciók után, minden hivatalos értesítés nélkül visszakapta évek óta nem látott gyermekét, aki természetesen semmit nem tudhatott meg addig a szüleiről.³⁸⁹⁸ Pálffy György özvegyének és gyermekének még a nevét is meg kellett változtatnia: Pataki lett a keresztnévük.³⁸⁹⁹

³⁸⁹³ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3221/1963. (V. 30.) számú határozata a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről.

³⁸⁹⁴ *Magyar Közlöny*, (1973), 39. 456.

³⁸⁹⁵ Például Révay Kálmánné, Sólyom Lászlóné, Beleznai Istvánné, Szalai Andrásné, Justus Pálné, Demény Vera stb. Lásd Demény (1988): i. m. 190.

³⁸⁹⁶ Baráth Magdolna – Feitl István (szerk.): *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962*. Budapest, Napvilág, 2013. 45.; Pünkösti (2001a): i. m. 218.

³⁸⁹⁷ Demény (1988): i. m. 190.

³⁸⁹⁸ Pető (2001): i. m. Vas Zoltán egy másik hasonló esetet is említ. Lásd Vas (1979): i. m. 474.

³⁸⁹⁹ Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér” – a Rajk-Brankov-ügy*. II. kötet. Budapest, Saxum, 2014. 283.

A koncepciós perben elítéltek hozzátartozóit még kiszabadulásuk után is üldözték. Csak a legrosszabb minőségű és bérezésű munkahelyen helyezkedhettek el.³⁹⁰⁰

A vezetőket szolgáló emberekre úgy tekintettek, mint udvartartásukra, így sorsuk összefonódott főnökeikkel. Kádár János letartóztatásakor őrizetbe vették sofőrjét, testőrét (jellemző módon fegyverrejtegetésért), gépírónjét és vadászát.³⁹⁰¹

Egyes bűncselekmények esetében a jogszabály mondta ki a hozzátartozók büntetőjogi felelősségét. Az ország területének elhagyására vonatkozó büntető rendelkezések kiegészítéséről szóló 1950. évi 26. törvényerejű rendelet – amelyet hivatalosan nem tettek közzé, de azért alkalmazták³⁹⁰² – kimondta, hogy ha a katonai bíraskodás alá tartozó személy külföldre szökik, vagy ezt megkísérli, akkor ha a „vele egy háztartásban élő vagy általa eltartott felnőtt korú hozzátartozó a büntett elkövetéséről tudott és arról a hatóságnak haladéktalanul jelentést nem tett, tíz évig terjedő börtönnel kell büntetni”.³⁹⁰³

A hozzátartozók megbüntetése nem ért véget a büntetőjogi hátrányok végrehajtásával. A családtagok ezután is évtizedeken keresztül megbélyegezve éltek. Állások betöltésénél, gyermekek továbbtanulásánál döntő szempont lehetett az, hogy az egyik családtagot elítélték. Például Gulyás Lajos református lelkész lánya a Soproni Óvónőképző Iskolába felvételizett, a felvételi bizottság elnök asszonya az alábbi módon utasította el: „Egyáltalán honnan vette azt a bátorságot, hogy egy veszett ellenforradalmár lányaként felvételt mert kérni az iskolánkba?”³⁹⁰⁴

A kollektív büntetés alkalmazásának egyik sajátos formája a *societas delinquere non potest* elvének megsértése, amikor testületeket és annak minden tagját bűnösnek minősítettek (például csendőrség). Ugyancsak kollektíve büntettek egyes településeket, például egy koncepciós per ürügyén Pócspetri községet.³⁹⁰⁵

³⁹⁰⁰ Ries Istvánnét 1950-ben letartóztatták, 1953-ban szabadult, de még 1955-ben sem tudott állást találni. ÁBTL 2. 1. III/1a. V-143387/1. 254.

³⁹⁰¹ ÁBTL 2. 1. (zárt) IX/9. Majtényi (2012): i. m. 146.

³⁹⁰² E jogszabály alapján 1950–1953 között 574 főt ítéltek el.

³⁹⁰³ Solt (1992): i. m. I. 296–297. A minta természetesen itt is a szovjet büntető törvénykönyv. Jelen esetben az 58. cikkely 1934. július 20-i kiegészítése, amely kimondta: „Ha a fegyveres erő valamely tagja külföldre szökik vagy szökési célból oda átrepül, családjának nagykorú tagjai – amennyiben bármiképpen elősegítették a hazaárulás előkészítését vagy elkövetését, vagy akár csak tudtak is arról és a hatóságokat nem értesítették – öttől tíz évig terjedő szabadságvesztéssel és teljes vagyonekobzással büntetendők. A hazaáruló többi, vele együtt élő vagy a bűncselekmény elkövetésekor általa eltartott nagykorú családtagjai elvesztik választójogukat és öt évre Szibéria távoli kerületeibe kiutasítandók.”

³⁹⁰⁴ Martinkó Károly: *Az áldozatok Isten szolgái. „Életünk Krisztus”*. Budapest, AirCont, 1991. 24.

³⁹⁰⁵ Ember (1989): i. m.; Marik (1994): i. m.; Mikó Zsuzsanna: *A Pócspetri per(ek)*. In *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008*. Budapest, Új Ember, 2008b. 123–138.; Juhász László riportja Asztalos Jánossal. Elhangzott a Szabad Európa Rádióban 1986. február 15-én. Idézi Hetényi Varga (1996): i. m. III. 37–37.

A büntetéskiszabás szempontjai

A büntetéskiszabás esetén 1947-től következetesen súlyosbító körülményként vették figyelembe, ha a vádlott „reakciós”, „templomba jár”, „nyugati országokkal levelez”, „sok pap ismerőse van”, „amerikai rádiót hallgat”.³⁹⁰⁶ A terheltről sok esetben környezettanulmányt készítettek, hiszen az ügyek jelentős részében nem is a tettek van jelentősége, hanem a tettes személyének.³⁹⁰⁷ Akiknél ezek a súlyosbító körülmények fennforogtak, azoknál az egyébként értékelhető enyhítő körülményeket (büntetlen előélet, magas életkor, rokkant, beteg állapot, többgyermekes családi állapot, a cselekmény enyhébb súlya, az ellenállási mozgalomban való részvétel stb.) nem vehették figyelembe.

Politikai bűncselekmények a szocialista büntetőjogban

Két rab összekerül a börtönben, beszélgetnek:

– Te miért kerültél ide?

– Izgatásért: szidtam a rendszert. És te?

– Nyugtatásért: azt mondtam, úgysem tart ez már sokáig.
(Pesti vice)

A politikai bűncselekmény kifejezés a francia forradalom idején vált közismertté, de az 1649-es orosz törvénykönyv már ismerte ezt a kategóriát.³⁹⁰⁸ Minden diktatúrának alapvető problémája a legitimáció hiánya, valamint az, hogy a lakosság nagyobb része előbb-utóbb konfliktusba kerülhet a hivatalos ideológiával, a párttal, az egyes állami szervekkel, a rendszert meghatározó intézményekkel (például kuláktalanítás, téészesítés, propaganda stb.) Mindemellett az úgynevezett politikai bűncselekmények a legalkalmasabbak a koncepciók perек kreálására. A 20. századi diktatúrák jellegzetes vonása az, hogy sokkal szigorúbban ítélték meg a politikai bűncselekményeket, mint a köz-törvényeseket. Éppen ellentétes volt tehát a jogpolitikai felfogásuk, mint a 19. század magyar büntetőjogi gondolkodásáé. Az 1878. évi V. törvény miniszteri indoklása is hangsúlyozta, hogy politikai bűncselekmények elkövetésére „legtöbb esetben nem aljas indokok vezettek – a közmeggyőződés is másnak tekinti azok elkövetőinek bűnösségét, mint a magánszemélyek és a vagyon megtámadóit”.³⁹⁰⁹ Ennélfogva a büntetésük is csak „*custodia honesta*” jellegével történt, az elítéltnak csak személyes szabadságát korlátozták, minden más téren számtalan kedvezményben részesült. Munkára nem volt

³⁹⁰⁶ Tóttösy (1991): i. m. 33.

³⁹⁰⁷ Kahler (1993a): i. m. 169.

³⁹⁰⁸ Sashalmi Endre: A politikai bűncselekmény fogalma az 1649-es orosz törvénykönyvben. In Font–Sashalmi (2007): i. m. 193.

³⁹⁰⁹ A Büntető Törvénykönyv javaslatának miniszteri indoklása. 40.

kényszeríthető, saját ruháit hordhatta, gondoskodhatott ételmezéséről, napi két órát szabad levegőn tölthetett, naponta látogathatták stb.³⁹¹⁰

Az I. világháború utáni, a fennálló törvényes rend elleni lázadások, kommunista hatalomátvételi kísérletek hatására megváltozott a politikai bűncselekményekkel szemben addig tanúsított enyhébb büntetőjogi szabályozás. Ezért alkották meg az 1921. évi III. törvénycikket az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről, amely az állam és a társadalom fennálló törvényes rendjét jogellenes úton történő bármiféle felforgató törekvással szemben lépett fel, és szigorú szankciókat léptetett életbe. A miniszteri indoklás mindazonáltal leszögezte: nem célja a törvénynek, hogy „az egészséges állami és társadalmi élethez szükséges szabadságjogokat, elsősorban a véleménynyilvánítás és a meggyőzés szabadságát elnyomja”.³⁹¹¹

Igazán súlyos büntetést azonban csak akkor szabhattak ki a bíróságok, ha az elkövető az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozgalommal vagy szervezkedéssel összefüggően és annak céljára büntettet vagy vétséget követett el. A korabeli jogpolitikai álláspontoknak megfelelően az állami rendhez tartozott az alkotmány, az államforma, a törvényhozói, a bírói és a végrehajtó hatalom megfelelő szervezettsége és működése, a fegyveres erő és a rendőrség kellő organizáltsága, a kül- és belvédelem helyes megszervezése, a gazdasági és a kultúrerők kihasználásának és összehangzó működésének biztosítása, a termelés, az ipar, a kereskedelem, a forgalom, valamint a művelődés irányainak megszabása, keretbe foglalása stb. A társadalom rendjéhez tartozik a tulajdon és a házasság, a gondolat- és sajtószabadság, a gyülekezési jogok, a gazdasági életben a jóhiszemű forgalom, a vallási türelmesség, a vallási tevékenység védelme, az élet, a testi épség, a vagyon és a becsület védelme.³⁹¹²

Az 1921. évi III. törvénycikk elemzésekor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a két világháború között e jogszabály alapján (statáriális eljárásban) összesen két embert végeztek ki.³⁹¹³ A köztudatban szinte kizárólag a kommunista hatalomátvétel megakadályozását

³⁹¹⁰ Szöllősy (1935): i. m. 261–266. (1878. évi V. törvénycikk 20. és 35. §-a, az 1880. augusztus 9-i, 2101/1880. IM utasítás 5. melléklete és az 1940/1895. IM rendelet.)

³⁹¹¹ Hasonló rendelkezéseket hoztak ekkoriban szinte egész Európában. Például Jugoszlávia: 1920. november 1., 36.116/1920. számú szükségrendelet; az 1923. március 29-én kelt csehszlovák rendtörvény; az 1924. december 19-én kelt romániai rendtörvény; az 1926. november 26-i olasz rendtörvény; Hollandia 1920-ban, Svájc 1922-ben, Németország 1922. július 21-én, Észtország 1925. február 12-én alkotta meg a kommunista, anarchista hatalomátvétel, illetve propaganda elleni törvényeit. Lásd Drócsa Izabella: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921: III. törvénycikk elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben. *Iustum Aequum Salutare*, 13. (2017), 2. 218.

³⁹¹² Angyal Pál: *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921:III. t.-c.* Budapest, Athenaeum, [1929]. 23–26.

³⁹¹³ Az 1921. évi III. törvénycikk 1. és 2. §-a értelmében ítélték halálra Sallai Imrét és Fürst Sándort, akiknek kivégzésére 1932. július 29-én került sor.

szolgáló jogszabály révén ítélték el 1938-ban három évre Szálasi Ferencet, a Nyilaske-resztes Párt vezetőjét.³⁹¹⁴

A II. világháború után a Magyar Kommunista Párt számára a hatalmi pozíció védelme szempontjából nem volt megfelelő az 1921. évi III. törvénycikk alkalmazása. Ők a népbíróságoknak sokkal szélesebb körű és szinte teljesen kötetlen felhatalmazást akartak adni a politikai ellenfelekkel való leszámolás érdekében. Ezért is fogadtatták el a Nemzetgyűléssel az 1946. évi VII. törvénycikket, amely a demokratikus államrend és a köztársaság³⁹¹⁵ büntetőjogi védelméről szolt.³⁹¹⁶ Ennek a jogszabálynak a mintája már egyértelműen a Szovjetunió büntető törvénykönyvének hírhedt 58. §-a³⁹¹⁷ volt.

A demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvény szerint büntettnek volt tekintendő:

- a) a demokratikus államrend vagy demokratikus köztársaság megdöntésére irányuló cselekmény, mozgalom vagy szervezkedés, illetve ezek vezetése, kezdeményezése, támogatása, az ezekben való részvétel,
- b) a demokratikus államrend vagy annak alapintézményei, egyes személyek, csoportok, nemzetiségek, fajok vagy felekezetek elleni izgatás, gyűlölködés felkeltésére alkalmas cselekmény elkövetése. Úgyszintén az a cselekmény, amely
- c) alkalmas a köztársasági elnök életének, testi épségének, személyes szabadságának, alkotmányos hatalmának elvételére, avagy
- d) alkotmányos hatalmának korlátozására.
- e) Büntett miatt vonták felelősségre azt is, aki az a–d) pontok valamelyikére szövetkezett, véghezvitelt elősegítő más cselekményt követett el, a bűncselekmény elkövetésére izgatott, mást felhívott, ajánlkozott vagy vállalkozott. Vétségként volt büntetendő az államrend, a köztársaság nemzetközi megbecsülését csorbító vagy azok iránt megvetés keltésére alkalmas híresztelés, tényállítás, valamint a fentebb büntettként megfogalmazott bűncselekményekről tudomást szerző, azt nyomban a hatóságnak nem jelentő személy.

Az ilyenfajta önkényesen alkalmazható, tágítható kerettényállások révén mindenfajta, a politikai vezetés által üldözendőnek vélt magatartással szemben fel lehetett lépni. A törvény ugyanis nem definiálta, hogy milyen társadalmi rendszer védelméről van szó. A „demokratikus állami rendszer” túlságosan is elvont fogalom. Meghatározását a törvény a bírói gyakorlatra bízta, ezért nem sorolta fel, hogy milyen intézmények

³⁹¹⁴ Vincellér Béla: *Szálasi hat hónapja. 1944. október – 1945. május*. Mogyoród, Volos, 1996. 47. A sors iróniája, hogy a szegedi Csillagbörtönben Szálasi Ferenc együtt ült Rákosi Mátyással.

³⁹¹⁵ Amikor az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya alapján a köztársaságból népköztársaság lett, az Országgyűlés Politikai, valamint Alkotmányjogi és Közjogi Bizottsága együttes ülésén kimondta, hogy az 1946. évi VII. törvény is így értendő ezután.

³⁹¹⁶ MNL OL Igazságügy-miniszter. Törvény előkészítő fősztály. XIX-1-c Tj. 558/1946.

³⁹¹⁷ *A Szovjetunió Törvénytára*, (1927), 12. 123. §. A jogszabály egyébként az eredeti orosz szövegben hibásan jelent meg, hiszen az 58. § (8) bekezdése saját magára utal, az 58. § (10) bekezdés utalása pedig hiányos. Feltehetően mindkét esetben az 58. § (2) bekezdéséről van szó.

védelméről is intézkedik.³⁹¹⁸ Míg az 1921. évi III. törvénycikk csak az állami és a társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló kezdeményezést és cselekményt büntette, addig az 1946. évi VII. törvény a békés cselekményeket is. A Legfelsőbb Bíróság kimondta: „A bűnösség szempontjából nincs jelentősége annak sem, hogy a vádlottak tartózkodtak a véres erőszakoskodástól.”³⁹¹⁹ Már önmagában az ellenzéki gondolkodás is bűncselekmény lett, hiszen a törvényi tényállás szerint már a szándék is büntetendő. (Például ha valaki azt mondta valamelyik ismerősének, hogy milyen jó lenne, ha másként lenne, a törvény ezt egyértelműen bűncselekménnyé tette.) Mindezt erősítette az is, hogy a jogellenesség klasszikus büntetőjogi fogalmának helyébe a „reakciós” teljesen önkényesen értelmezhető fogalma került. A „szervezkedés” fogalmát is rendkívül tágan értelmezték. Minden, a rendszert bíráló asztaltársaság, baráti, ismerősi kör, beszélgetés, kijelentés, még ha teljesen komolytalan is volt, annak minősülhetett. Lukács György egyik fordulatát idézve: nincs ártatlan kávéházi csevegés.³⁹²⁰ Nagyon tágan értékelték és összemosták a tevékeny részvétel és az előmozdítás fogalmát. A szervezkedéshez való csatlakozás minden egyéb cselekmény nélkül részvételnek, a csatlakozási szándék még az azonnali visszavonás esetén is előmozdításnak minősült.³⁹²¹ A korabeli bírói gyakorlat szerint az államellenes „mozgalomban való részvétel, illetőleg annak elősegítése nem kíván különösebb aktivitást. Elegendő ahhoz egy arc kifejezés, egy jóleső mosoly, hang nélküli tudományvétel, tehát negatív magatartás, mely kimeríti a bűncselekmény fogalmát.”³⁹²² Jankó Péter, a koncepciók perek hírhedt bírāja vezette be azt az elvet, amely szerint a szándék célzat nélkül elegendő a bűncselekmény megvalósításához.³⁹²³ Az 1946. évi VII. törvénycikk alapján halálos ítéletet szabtak ki az alábbi indokolással: „a dolgozó nép szabadsága ellen támadtak a vádlottak, amikor a külföldi segítségben bízva és arra számítva ugrásra készen álltak, hogy népünk szabadságát eltiporják és rabszolga sorba döntsék.”³⁹²⁴ Így bűncselekménynek minősítették azt is, ha egy feltételezett csoport nem tett semmit, de az ítélet szerint „ugrásra készen várták a rendszer összeomlását”, vagy „ha belügyminiszter lett volna, lövetett volna a tüntető dolgozókra”.³⁹²⁵ A Mindszenty-perben a Népbíróságok Országos Tanácsa Jankó Péter vezetésével, az alábbi indokolással még tovább tágította a büntethetőség határait: „Tűrhetetlen volna, hogy a demokratikus haladást biztosító államrendet és államformát reakciós erők szervezkedése akár jogellenesnek nem minősíthető eszközökkel is veszélyeztesse.” Ezért büntettnek kell tekinteni „bármilyen [...] haladásellenes, reakciós irányú változtatást”. Aki nem támogatja a kommunista rendszert, az akár halállal is büntethető.³⁹²⁶

³⁹¹⁸ Palasik (1996): i. m. 65–66.

³⁹¹⁹ Kahler (1993a): i. m. 38.

³⁹²⁰ Takács (2007): i. m. 294.

³⁹²¹ Solt (1993): i. m. II. 717.

³⁹²² Idézi Kónyáné (2002): i. m. 142–143.

³⁹²³ Major (1988): i. m. 386.

³⁹²⁴ Kahler Frigyes: *Jogállam és diktatúra. Tanulmányok a koncepciók perek világáról*. II. kötet. Budapest, Kairosz, 2008. 20.

³⁹²⁵ Budapesti Megyei Bíróság 0012220/1951.

³⁹²⁶ Kahler (2012): i. m. 14.

A népi demokratikus államrend alappilléreinek számított a párt,³⁹²⁷ a pártbizottság, a párttitkár, a kormány, a tanácsrendszer, a termelőszövetkezetek, a termelőszövetkezeti mozgalom (2560/1949. kormányrendelet), de a beszolgáltatás és a megszálló szovjet hadsereg³⁹²⁸ is.³⁹²⁹ A Legfelsőbb Bíróság külön kiemelte: „a párt – melynek a pártbizottság egyik fontos szerve – a népi demokratikus államrend legfontosabb alappillére. Ilyenképp a párt és annak szervei ellen bármely formában indított ellenforradalmi jellegű támadás végső célja a népi demokratikus államrend legfontosabb alappillére.”³⁹³⁰

A 3. §-ban még azt is kimondták, hogy magát a törvényi tényállást, illetve az azok által meghozott ítéleteket sem szabad kritizálni, a politikai okokból elítéltek mellett állást foglalni.

Az 1946. évi VII. törvénycikk rendelkezéseit elvileg egy többpárti parlamentáris demokrácia védelmére alkották meg, ennek ellenére a már pártállami országgyűlés politikai, valamint alkotmányjogi és közjogi bizottsága egy jelentést fogadott el, amely szerint „az 1946:VII. törvénycikk-ben a Magyar Köztársaság védelmére törvénybe iktatott büntető rendelkezések ezután értelemszerűen a Magyar Népköztársaság büntetőjogi védelmét szolgáló rendelkezéseként alkalmazandók”. Nem törvénnyel módosították tehát a törvényt, hanem egy bizottsági jelentés is elegendő volt hozzá. Emellett a szövegből az is kiderül, hogy előre tudták, hogy meg fogják szavazni az új alkotmányt! Ezután az ilyen módon módosított jogszabályt *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása* a különös rész első fejezetében külön cím alatt, *Az állam belső biztonsága elleni bűncselekmények* megnevezéssel vette át. Az 1961. évi V. törvény a szervezkedés és mozgalom büntettek helyett az összeesküvés és lázadás törvényi megnevezését vezette be. Az 1971. évi 28. törvényerejű rendelet nem az értelmezés kiterjesztése, hanem a cselekmény veszélyességével arányban álló enyhébb büntetési lehetőség megteremtése érdekében felvette a törvényi tényállások közé a szervezkedést. Eszerint összeesküvésnek minősítették a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjének „megdöntésére” irányuló cselekményt, szervezkedésnek pedig az „alászására” vagy „gyengítésére” irányuló cselekményt. A gyakorlatban azonban ezeket a tényállásokat nehezen lehetett elhatárolni egymástól, ezért az 1978. évi IV. törvény a szervezkedést újra elhagyta, és az összeesküvés megnevezést hagyta meg.³⁹³¹

³⁹²⁷ Annak ellenére, hogy az 1949-es alkotmányba nem is került be a párt vezető szerepe. Utóbb az 1972-es módosítás 3. §-a mondta ki ezt az elvet.

³⁹²⁸ *Bírósági Határozatok*, 1957. 101.

³⁹²⁹ Barna Péter: *A szocialista állam büntetőjogi védelme*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961. 187–190.

³⁹³⁰ Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 139.

³⁹³¹ A büntetőítélkezés alapjául szolgáló jogszabályok, így elsősorban az 1946. évi VII. törvénycikk vizsgálatát az 1989-ben felállított Kormánybizottság Jogász Albizottsága végezte el. Lásd *Az 1945–1962 közötti, koncepciók elemeket tartalmazó büntető ügyek felülvizsgálatára létrehozott bizottság jogász albizottságának jelentése*. Budapest, Pallas Közlöny és Kiadványszerkesztő Igazgatóság, 1990. 4–5.

Sulyok Dezső az 1946. évi VII. törvényt már az országgyűlési tárgyalása során „hóhértörvénynek” nevezte.³⁹³² Sajnálatos módon igaza lett, mert a legtöbb halálos ítélet e törvény alapján szabták ki a bíróságok.

A törvényi tényállás négy fordulata közül az izgatás szerepelt leginkább a bírói gyakorlatban. A korábbi joggyakorlatban az izgatás alatt a nyilvános felhívást értették. A törvény életbelépésétől akár egy személy előtt is a rendszer, illetve annak képviselői ellen tett megjegyzés vagy bírálat izgatásnak minősülhetett.

A vádhatóságnak nem kellett bizonyítania, hogy a gyűlöletkeltés valóban megtörtént. Nem kellett például szakértőt kirendelni, tanúkat meghallgatni. Elegendő volt a bíró egyéni döntése arról, hogy az adott kijelentés „objektíve alkalmas” a gyűlöletkeltésre, ez bőven elegendő volt a bűnösség megállapítására. (Ez teljes mértékben szakított a korábbi gyakorlattal. Az 1921. évi III. törvénycikk 6. §-ára vonatkozóan a Királyi Kúria ugyanis kifejtette, hogy a törvény alapján izgatáson oly nyilatkozat értendő, melynek tartalma az állami és társadalmi rend védelmére rendelt szervezet ellen támadólag lép fel. Nem valósítja meg ezt a tényállást az a nyilatkozat, hogy a fegyveres erőnek köszönhető a drágaság.)³⁹³³

Egy kommunista párttag szidalmazása még akkor is bűncselekménynek számított, ha nem politikai motívum, hanem személyes harag volt a sértő kijelentés kiváltó oka.

Az izgatás tényállásait a bírói gyakorlat tovább bővítette: izgatásnak számított a Szabad Európa Rádió más jelenlétében (tehát egy ember jelenlétében is) való hallgatása.³⁹³⁴ A Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsának iránymutatása szerint: „a bíróságnak hivatalból tudomással kell bírni, hogy a »szabad európa« [sic!] a szocialista államok ellen létrehozott kém-, hírszerzési- és propagandaközpont, melynek tevékenysége a szocialista társadalom fellazítása, az államrend megdöntése. [...] Az ellenséges központtal való egyetértés demonstrálásával megvalósítható az izgató cselekmény.” Izgatásnak számított még a külföldi országok budapesti követségei által terjesztett sajtótermékek továbbadása,³⁹³⁵ a tréfás színben feltűnő kijelentések, vagyis politikai viccek mesélése,³⁹³⁶ valamint a levélben elkövetett izgatás³⁹³⁷ (természetesen ez a bűncselekmény a levéltitok megsértésével juthatott a hatóság tudomására). Megvalósulhatott az izgatás politikai agitációt tartalmazó falragasz letépésével is.³⁹³⁸

³⁹³² Sulyok (2004): i. m. 369.

³⁹³³ Büntető Jog Tára 76. k. 14.

³⁹³⁴ Legfelsőbb Bíróság 1606/1955. számú ítélete; Révész Béla: Az utolsó SZER-per 1967-ben. *Beszélő*, 8. (2003), 10. 78.

³⁹³⁵ Legfelsőbb Bíróság 1133/1955. számú ítélete.

³⁹³⁶ Legfelsőbb Bíróság 1123/1955. számú ítélete. Akkoriban az a mondás járta, hogy a vicc az utcán hever, csak le kell ülni érte néhány évet. Egy Sztálin halála után elmondott politikai viccért két év börtönt szabtak ki. Lásd Legfelsőbb Bíróság B.IV. 00 1237/1953/19. számú ítélete. Az 1970-es, 1980-as években politikai viccek meséléseért már nem szabtak ki végrehajtandó szabadságvesztést, de Váradi László, a Tűzkerék együttes dobosa a Budai Ifjúsági Parkban tartott koncerten elmondott egy viccet Leninről, és ezért a rendőrség előállította. Lásd Csatári (2015): i. m. 187.

³⁹³⁷ Legfelsőbb Bíróság 1473/1956. számú ítélete.

³⁹³⁸ *Büntetőjogi döntvénytár. Bírósági határozatok. 1953. október – 1963. október*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1964. 655.

Az 1961. évi V. törvény (a Büntető törvénykönyv) továbbra is fenntartotta azt a bírói gyakorlatot, hogy az izgatás nem célzatos, hanem veszélyeztető jellegű büntett. Így az érdemi védekezés egy ilyen vád ellen lehetetlenné vált. Emellett az 1956-os forradalom és szabadságharc tanulságait is levonva a hivatalos ideológia bármilyen kritikáját izgatásnak minősítette. A miniszteri indokolás szerint:

„Az izgatás tehát lényegében: ellenforradalmi propaganda és agitáció a szocializmus vonzóerejének, tömegbefolyásának csökkentése érdekében. E büntett objektív veszélyességének fokát az 1956 októberében kirobbant ellenforradalom is megmutatta: az ellenforradalom szellemi előkészítését éppen a tömeges méretűvé vált ellenforradalmi izgatás jelentette. Ezek a magatartások arra irányítottak, hogy gyűlöletet szítsanak a népi demokratikus államrend ellen, és ezen keresztül a hatalmi és államigazgatási szervek, valamint társadalmi vezető szervek tekintélyének aláásását, a népi demokratikus forradalmi vívmányok megbecsülésének csorbítását, a népi hatalomhoz hű állampolgárok egységének megbontását eredményezzék.”³⁹³⁹

Ennek az új szabályozásnak megfelelően börtönbüntetésre ítélték azt az 57 éves értelmi-ségi származású személyt, aki 1957-ben német nyelven az 1950-es évekbeli börtönlélményeiről egy színdarabot írt. A kézirat éveken keresztül a szerző fiókjában hevert, mégis 1966-ban emiatt ítélték el, mert „rágalmazza, becsmerli” a kommunizmust és a Szovjetuniót.³⁹⁴⁰ M. Ferenc az izgatás tényállását azzal valósította meg, hogy 1965. október 23-án kabátja fazonjára egy körülbelül 5 cm átmérőjű nemzeti kokárdát tűzött, bal karjára pedig egy 8 cm széles karszalagot húzott.³⁹⁴¹

A Kádár-rendszer „jogfolytonossága” az izgatás terén is megfigyelhető: 1957 júniusában a már megszüntetett begyűjtési rendszer (1956. évi 21. tvr.) kritikája miatt marasztalták el a vádlottat, mert „a szocialista állam alapintézményének tekintélyét csorbította”. Ugyanígy „alapintézménynek” számított Sztálin, Rákosi stb. „irodalmi munkássága”, szobrai, képei.³⁹⁴²

1965-ben felállították a Központi Kéz- és Gépírásminta Irattárat, amelynek feladatai közé tartozott kategorizálni az izgatást megvalósító, kézzel, írógéppel vagy egyéb sokszorosító eljárással készült anyagokat. A röpcédulák terjesztését nagyszámú rendőri erővel figyelték.³⁹⁴³ A nyomozó hatóságok ez irányú feladatait *Az állam elleni izgatást megvalósító írásos anyagok terjesztésével, megelőzésével, elkövetőinek felderítésével kapcsolatos operatív és rendőri feladatokról* szóló, 1965. április 12-én kiadott, 0018. számú belügyminiszteri parancs szabályozta.³⁹⁴⁴ Külön figyelték a falfirkákra is. Egy

³⁹³⁹ *A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. 230.

³⁹⁴⁰ *Büntetőjogi döntvénytár. Bírósági határozatok. 1966. január – 1967. december*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1968. 3896.

³⁹⁴¹ Lázár Miklós: *A közhangulat befolyásolásával elkövetett bűntettek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1968. 134.

³⁹⁴² Legfelsőbb Bíróság Bf. IV. 1102/1957. 11. számú ítélete, kelt 1957. június 18.

³⁹⁴³ Fekete (1988): i. m. 99.; Lásd még Unger Gabriella: Telefonfülke-betyárok. Röplapozók elleni hajsza a nyolcvanas években. *Betekintő*, 1. (2007), 4.

³⁹⁴⁴ IRM Archiv Irattár Parancsgyűjtemény, 0018/1965. 04. 12. BM parancs.

ötffős társaságot, akik tégladarabbal a Múzeumkert falára 1969. április 26-án felírták Bauer Sándor³⁹⁴⁵ nevét, kegyetlenül megbüntették (3 év 6 hónap, 2 év, 1 év 8 hónap, 1 év 6 hónap, 10 hónap szigorított börtönben letöltendő szabadságvesztésre ítélték őket).³⁹⁴⁶

9. táblázat: Izgatás és a közösség megsértése

Év	Összesen	Elítélt	Figyelmeztetés	Ismeretlen
1961	929	582	339	8
1962	850	633	207	10
1963	253	157	64	10
1964	272	184	56	30
1965	538	356	101	85
1966	738	546	131	56

Forrás: Zinner (1995): i. m. 23.

Az izgatás bűncselekményének eszközként való felhasználása az 1970–1980-as években jelentős mértékben csökkent. Ennek ellenére egészen furcsa ügyeket is kreáltak. Például 1972-ben a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztálya egy terhelt ellen azért emelt vádat, mert Babits Mihály *Petőfi koszorúi* című versének osztogatásával egyetértett, amely cselekménye „alkalmas a népi demokratikus államrend elleni gyűlölet felkeltésére”.³⁹⁴⁷ Azonban még az 1978. évi V. törvénycikk 148. §-a is rendkívül szigorúan büntette, hiszen az alapesetet 1–5 évig terjedő szabadságvesztéssel, a minősített eseteket még 2–8 évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegette. Az alsó határt tehát 6 hónapról a duplájára emelte. A vád tárgyává tett állítás igazságtartalma mellékes, továbbra is a „gyűlölet felkeltésére” irányuló célzata vagy az erre való alkalmassága tette bűncselekménnyé.³⁹⁴⁸ Külön büntetni rendelték még az előkészületet is. Ezzel továbbra is korlátozták a szólásszabadságot, a szabad véleményalkotást.

Az izgatást még az 1980-as években is rendkívül széleskörűen értelmezték, és szigorúan büntették. Punkzenekarok tagjai kaptak fejenként három évet meghaladó szabadságvesztés-büntetéseket.³⁹⁴⁹ 1987-ben a rendőrség, pénzt és személyi állományt nem kímélve, hihetetlen nagy apparátussal nyomozott a kis összegű nyugdíja miatt felháborodott Kristály Gyula ellen, aki írógéppel röpcédulákat sokszorosított. Több ezer kéz- és gépirásmintát vizsgáltak meg, hogy mielőbb el tudják fogni. Az Ózdi Városi

³⁹⁴⁵ Bauer Sándor (1952–1969): az emberi jogok eltiprása és a kommunista önkény ellen való tiltakozása jeléül öngyilkosságot követett el. 1969. január 20-án, a Nemzeti Múzeum kertjében, a cseh Jan Palach példáját követve, benzinnel leöntötte és felgyújtotta magát. Miközben teste lángolt, két kis nemzeti színű zászlót lobogtatott.

³⁹⁴⁶ Tabajdi–Ungváry (2008): i. m. 363.

³⁹⁴⁷ Tabajdi–Ungváry (2008): i. m. 365.

³⁹⁴⁸ *Miniszeri indokolás*. In Kádár–Moldoványi (1979): i. m. 209.

³⁹⁴⁹ Tamáska (2017): i. m. 121.

Bíróság első fokon 1988-ban (!) három év fegyházra ítélte az előzetes letartóztatásban tartott vádlottat.³⁹⁵⁰

A *nullum crimen sine lege* elvet semmibe véve alkották meg egy kormányrendelettel – 2560/1949. (III. 19.) kormányrendelet – a termelőszövetkezeti csoport elleni izgatás bűncselekményét.

A szovjet büntető törvénykönyv 1934-ben kiegészített 58. szakasza³⁹⁵¹ alapján alkotta meg a Népköztársaság Elnöki Tanácsa az 1950. évi 26. törvényerejű rendeletet, amely az ország területének elhagyására vonatkozó büntető rendelkezések kiegészítéséről rendelkezett. Ezt a kollektív büntetés bevezetése miatt nem tették közzé a *Magyar Közlönyben*,³⁹⁵² de a laktanyákban, a fegyveres testületek oktatási intézményeiben kihirdették. Eszerint a katonai büntetőbíráskodás alá tartozó személy, ha külföldre szökik, vagy azt megkísérli, életfogytiglani szabadságvesztésre ítélandó. Az elkövetővel egy háztartásban lévő családtagokat pedig, ha tudtak a szökési tervről, tíz évig terjedő, ha nem tudtak róla, akkor öt évig terjedő börtönnel rendelte büntetni.³⁹⁵³ A büntetési tételei enyhítve ugyan, de bekerültek az 1961-es és az 1978-as büntető törvénykönyvekbe is.

A szocialista büntetőjog büntetési rendszere

Az MTI jelenti:

Rajk László akasztása nyílt, elvtársi,
őszinte és baráti légkörben zajlott le.
(Pesti vice)

A szovjet típusú diktatúra büntetési rendszerének jogi szabályozása és tényleges gyakorlata jelentős mértékben eltért egymástól. Olyan büntetések és intézkedéseket is alkalmaztak, amelyeket a hivatalosan kiadott büntetés-végrehajtási jogszabályok nem szabályoztak. A szankciók egy jelentős részét nem is a bírósági ítéletek révén alkalmazták, hanem teljesen önkényesen a rendészeti szervek szabták ki. Speciális retorzióknak számított például a munkaszolgálat³⁹⁵⁴ vagy a pszichiátriai kezelés; ez utóbbi abból az elvből kiindulva, hogy aki szembe mer fordulni a szocialista rendszerrel, az csak elmebeteg lehet.³⁹⁵⁵

³⁹⁵⁰ B. törv. II. 1535/1991/2.

³⁹⁵¹ 1934. július 20. Sz. U. 30. 173. §. Lásd *Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1952. 32.

³⁹⁵² A *Magyar Közlönyben* ezen a számon a Magyar Nemzeti Bankról szóló jogszabály jelent meg. Lásd *Magyar Közlöny*, (1950), 128–129. 1. Vö. Varga Krisztián: „Családbarát” államvédelem. Dokumentumok Veszprémi Imre és társai vizsgálati dossziéjából. *Betekintő*, 2. (2008), 1.

³⁹⁵³ Solt (1992): i. m. I. 296.

³⁹⁵⁴ Markó György: Munkaszolgálat 1950–1956. *Magyar Honvéd*, 3. (1992), 26. 42.

³⁹⁵⁵ Harmat Pál: Kezelésre szorulsz, elvtárs. A pszichiátria a politikai megtorlás szolgálatában. *Valóság*, 33. (1990), 7. 74.; Pákh Tibor: Visszaélések a pszichiátrián. Moszkva pszichiátriai visszaéléseinek hatása

A szocialista országok büntetési rendszere rendkívül durva és kegyetlen volt. Ennek hamarosan megmutatkoztak a negatív hatásai. Mivel a büntetés nem állt arányban a társadalom értékítéletével, a diktatúra büntetései nagyobb rémületet váltottak ki a lakosság körében, mint amit az esetleges bűncselekmény előidézett. Az ilyesfajta büntetési gyakorlat nem a gonosztevőket rettentette el, hanem a becsületes embereket térítette el a törvények tiszteletétől, mert inkább az erőszakot, mint a jogot tükrözte.

Az erőszak és a terror legalizálása, a büntetőjognak az erkölcsi szabályoktól való elválasztása már a marxizmus klasszikusainál is megjelent.³⁹⁵⁶ Marx védelmébe vette a Párizsi Kommünt, amely megtorlásul 64 tisztet kivégezett, élükön Párizs érsekével. Lenin utasításai számtalan esetben írtak elő agyonlövétéseket, akasztásokat. Az ő javaslatára terjesztették ki a halálbüntetést a szovjet büntető törvénykönyvben is olyan esetekre, amelyekért korábban a cári rendszerben 3-6 hónapos börtönbüntetést lehetett kiszabni.³⁹⁵⁷

A szocialista országokban az emberélet nem sokat számított. A Szovjetunióban 1935 után egy ideig 12 éven felüli gyermekeket is kivégezhettek.³⁹⁵⁸ Mindezek az elvek Magyarországon is érvényesültek. A halálbüntetés kiszabhatóságát 1945 és 1957 között jelentős mértékben kiterjesztették: az 1945. évi VII. törvény a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről (81/1945. ME rendelet, 1440/1945. ME rendelet), az 1946. évi VII. törvény a demokratikus államrend és a köztársasági büntetőjogi védelmről, a 8800/1946 ME rendelet a gazdasági rend büntetőjogi védelméről, a 9480/1945. ME rendelet a közszükségleti cikkek engedély nélkül való kivitelének megtorlása tárgyában, a 60/1946 ME rendelet az orgazdaság szigorúbb büntetőjogi megítéléséről, valamint a 14200/1947. kormányrendelet a hároméves gazdasági terv megvalósításának büntetőjogi védelme tárgyában. A halálbüntetés alkalmazását az is megkönnyítette, hogy széles körben lehetőség nyílt 1945 és 1953 között a rögtönbíráskodás bevezetésére. Ezzel a lehetőséggel a kormányzat nemcsak országos, hanem helyi szinten is élt.³⁹⁵⁹

1950-ben újabb jogszabályok tették lehetővé a halálbüntetés alkalmazását. Így halálbüntetést írtak elő a gazdasági rend büntetőjogi védelmére (56/1950. MT rendelet), a társadalmi tulajdon védelmére (1950. évi 24. tvr., 1954. évi 17. tvr. 2. §), a tervbűncselekményekre (1950. évi 24. tvr. 19. §), a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményre (1950. évi 24. tvr.) alkotott jogszabályok is. (Lopás miatt kivégezve, 1953. 07. 01. – olvasható

a magyar igazságszolgáltatásban. *Magyar Szemle*, 2. (1993), 1. 70.; Haraszti Miklós: Politikai pszichiátria Magyarországon. *Magyar Füzetek*, (1982), 11. 83–94.

³⁹⁵⁶ Löw (1999): i. m.; Pipes (2002): i. m.; *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XVII. kötet. Budapest, Kossuth, 1968. 328.

³⁹⁵⁷ *Lenin összes művei*. XLV. (1975): i. m. 190.

³⁹⁵⁸ Kun (2012): i. m. 64.

³⁹⁵⁹ Tóth J. Zoltán: A halálbüntetésre vonatkozó magyarországi szabályozás a rendes és a rendkívüli büntetőjogban a II. világháborút követő években, valamint az államszocializmus első évtizedében. *Miskolci Jogi Szemle*, 3. (2008), 1. 97.

a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának a kivégzettekről készült listáján.)³⁹⁶⁰ Ugyanekkor született meg az a titkos jogszabály, amely a katonai szökés büntetést szankcionálta halálbüntetéssel (1950. évi 20. tvr.).

A Büntetőtörvénykönyv általános részéről szóló 1950. évi II. törvény mindezeknek megfelelően messze kiterjesztette a halálbüntetés kiszabhatóságának körét, és általános büntetési nemmé tette. Külön törvényi rendelkezés alapján a fiatalkorúakkal szemben is alkalmazhatták a halálbüntetést, először a népbíróági törvény 22. §-a alapján, majd az 1951. évi 34. törvényerejű rendelet (a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi és büntető eljárási rendelkezésekről) 8. § (1) előírásainak megfelelően. 1958. november 28-án az 1938-ban született szerszámkészítő ifjúnunkást, Burgermeister Józsefet, majd március 28-án a vele egykorú Berta Jánost akasztották fel. Az 1941-ben született Mansfeld Péter alig töltötte be a 18. életévét, amikor brutális módon kivégezték. Mátsik György ügyész a vádbeszédében kifejtette: „Kiemelni kívánom, hogy politikai síkon nincs fiatal vagy idősebb korú vádlott. Vagyis nem lehet enyhébben ítélni fiatalkorúakkal szemben, mert fiatalok. Velük szemben a legdrágább szigorral kell eljárni.”³⁹⁶¹

Még az 1961. évi V. törvény, a Büntető törvénykönyv is 31 esetben tette lehetővé a halálbüntetést. Mindemellett a törvény indoklásában már azt írták: „A szocialista büntetőjog perspektivikusan elvi okból a halálbüntetés ellen száll síkra [...]; mindaddig, amíg fennáll a kapitalista környezet közvetlen és közvetett káros hatása, a szocializmust építő állam nem nélkülözheti a büntetőjog legszigorúbb eszközeit.”³⁹⁶² A törvénykönyv mellőzte a halálbüntetést a gazdasági bűncselekményeknél, a gondatlanul elkövetett bűncselekmények körében viszont fenntartotta a legsúlyosabb, a társadalmi tulajdon elleni bűntettekénél. A halálbüntetést erősítette viszont az, hogy az alternatívája a 10–15 évig terjedő szabadságvesztés volt. A bíróság sok esetben úgy ítélte meg, hogy a börtönbüntetés túlságosan is enyhe szankció lenne. A törvény miniszteri indoklásában ezt azzal magyarázták: „a társadalomra veszélyes cselekmények között [...] vannak olyanok, amelyeknek absztrakt veszélyessége a védeni kívánt jogtárgy jelentőségét tekintve a halálbüntetéssel fenyegetést is indokoltta teszik. E jogtárgyak: az állam (társadalmi, politikai és gazdasági rendünk), az élet, a társadalmi tulajdon, valamint a fegyveres erők fegyelme és harcképessége.” A büntetőjog humanizálását jelentette, hogy csak a 20. életévüket betöltött személyekkel szemben szabható ki halálbüntetés, és a bíróságnak külön meg kellett indokolnia döntését.

Az 1961. évi büntető törvénykönyv életbelépése után a bíróságok szinte kizárólag csak a köztörvényes bűncselekményeket szankcionálták a legsúlyosabb büntetéssel, és megszűntek azok a kaotikus állapotok, hogy többféle jogszabály (köztük rendeletek) alapján és többféle bíróság (például az uzsorabíróság is), többféle eljárásban szabhatott ki halálbüntetést.

³⁹⁶⁰ Tamáska (2006): i. m. 47.

³⁹⁶¹ Idézi Jobbágyi Gábor: *Ez itt a vértanúk vére. Az 1956 utáni megtorlási eljárások*. Budapest, Kairosz, 1998. 138.

³⁹⁶² *Büntető törvénykönyv*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1962. 98.

Az 1970-es években jelentkezett az a jogpolitikai igény, hogy a halálbüntetést szűkebb keretek közé kellene vonni. Az 1971. évi 28. törvényerejű rendelet kivette a vagyon elleni deliktumokat a halálbüntetéssel sújtott bűncselekmények köréből. Ezzel visszatért a magyar büntetőjog 19. században kialakított álláspontjához, hogy a halálbüntetést vagyon elleni bűncselekmények esetében nem szabad kiszabni. Emellett bevezette az életfogytiglani szabadságvesztést, és ezzel megfelelő módon terelte el az ítéletet a visszafordíthatatlan és kegyetlen szankciótól. Ezzel radikálisan csökkent a végrehajtott halálos ítéletek száma.³⁹⁶³

Az 1978. évi IV. törvényben még 26 bűncselekmény esetén lehetett halálbüntetést kiszabni, de már nemcsak alternatív, hanem kivételes jellegű büntetés lett. Azonban így is Európában – Törökországot és Görögországot kivéve – csak a szocialista országokban maradt meg a halálbüntetés.

Magyarországon 1945 és 1988 között politikai okból és köztörvényes bűncselekményekért összesen 1180 embert végeztek ki. (A kihallgatások és a durva bánásmód miatt meghaltak számát csak becsülni lehet: 3300 és 5000 között lehetett.)³⁹⁶⁴ A halálbüntetés kiszabása az 1960-as évektől jelentősen csökkent. 1961-ben még 14 elítéltet, 1969-ben már csak 4 főt végeztek ki. 1967 februárjában hajtották végre az utolsó, politikai bűncselekményért kirótt halálos ítéletet. (Hamusics János és társai az 1956-os forradalom tizedik évfordulójára robbantásos merényletet terveztek.) Az 1970-es években 6 és 1 halálos ítélet volt a két szélső szám, az 1980-as években pedig 5 és 1 között alakult az alkalmazás gyakorisága. (A katonai bíróságok 1960 és 1980 között 66 halálos ítéletet hoztak.)³⁹⁶⁵ Az utolsó kivégzésre 1988. július 13-án került sor.³⁹⁶⁶ Az utolsó halálos ítéletet 1989 áprilisában hagyta jóvá a Legfelsőbb Bíróság, de ennek végrehajtására nem került sor, mert a köztársasági elnök két nappal a megválasztása után kegyelemmel életfogytiglanná változtatta az ítéletet.

A kommunista vezetők a halálbüntetés végrehajtását is primitív és durva módon képzelték el. Vas Zoltán és Kádár János rendezte meg a nyilas keretlegényeknek az Oktogonon egy lámpavasra való felakasztását. A kivégzést szakszerűtlen módon, a vadnyugati lincselésekre hasonlító módszerekkel hajtották végre. Az egyik kötél el is szakadt. A hóhérok nem törték el a felakasztottak nyakcsigolyáját, így sokáig szenvedtek, és az arcukat sem takarták el.³⁹⁶⁷ Amikor a két nyilas már ott lógott a lámpaoszlopon, a tömeg nekik ment, és elkezdtek ütlegetni a már himbálózó testeket.³⁹⁶⁸ Szálasi Ferenc akasztásánál a karhatalomnak kellett riasztólövéseket leadni a tömegindulatok megfékezésére. Végül Ries István igazságügyi miniszter szüntette meg a nyilvános kivégzéseket,

³⁹⁶³ Kabódi Csaba – Lőrincz József – Mezey Barna: *Büntetéstan alapfogalmak*. Budapest, Rejtjel, 2005. 68–69.

³⁹⁶⁴ Tamáska (2006): i. m. 39.

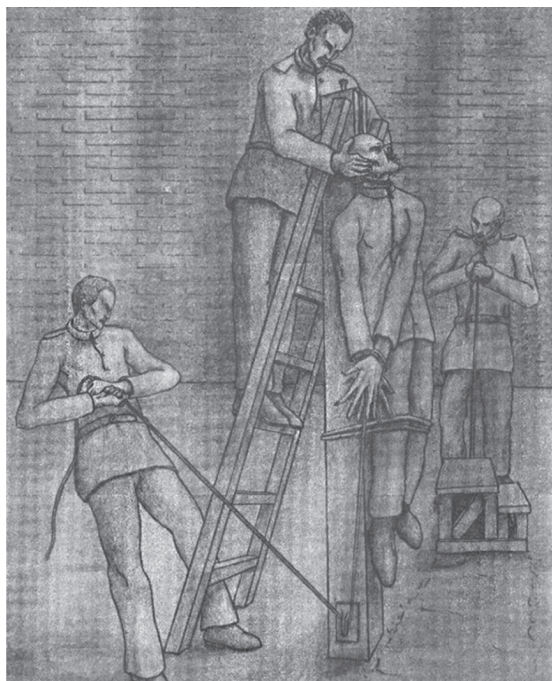
³⁹⁶⁵ Nagy Ferenc – Tokaji Géza: *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest, Korona, 1998. 318.

³⁹⁶⁶ Tóth J. Zoltán: *A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete*. Budapest, Századvég, 2010. 313.

³⁹⁶⁷ Major (1988): i. m. 124.; Ungváry–Tabajdi (2013): i. m. 86.

³⁹⁶⁸ Zinner Tibor – Róna Péter: *Szálasiék bilincsen*. I. kötet. Budapest, Lapkiadó, 1986. 80.

és 1947-től a halálos ítéleteket újra a régi Gyűjtőfogházban (a kisfogház udvari részében) hajtották végre, most már a nyilvánosság kizárásával. A kivégzésekre „szoktatásként” kivezényeltek egy-egy újonc, az Államvédelmi Hatóság vagy a büntetés-végrehajtás alkalmazásában álló katonai egységet. A beosztott tisztek és kiképzők hangos, becsmérlő megjegyzéseket tettek a kivégzés alatt a szerencsétlen halálraítéltekre.³⁹⁶⁹ Rajk László és társainak kivégzését Kádár János, Péter Gábor és Farkas Mihály nézte végig. 1949-ig megengedték, hogy a legközelebbi hozzátartozó bemehessen a fegyházba, és személyesen is elbúcsúzzon a halálraítélttől. Amint az Államvédelmi Hatóság átvette a börtönök irányítását, mindezeket a kedvezményeket megszüntette, sőt a kegyelem elutasításáról szóló határozatot már csak az akasztófa alatt olvasták fel.³⁹⁷⁰

6. ábra: Akasztás

Forrás: Fehérváry (1990): i. m. 48.

³⁹⁶⁹ Fehérváry (1990): i. m. 51.; Lőrincz József: A sztálini büntetőpolitika és konzekvenciái a hazai büntető igazságszolgáltatásban. In Molnár Katalin (szerk.): *1956 szilánkjai. Tudományos konferencia. 2006. november 15.* Budapest, Rendőrtiszti Főiskola Büntetés-végrehajtási Tanszék, Társadalomtudományi Tanszék, 2007. 101.

³⁹⁷⁰ Fónay Jenőt úgy vitték az akasztófa alá, mintha kivégeznék, majd a bíró felolvasta a halálos ítéletet. Csak ezután mondták meg a félig már elalélt elítéltnak, hogy kegyelmet kapott. (Fónay Jenő személyes közlése.)

Az igazságügyi miniszter, a belügyminiszter, a honvédelmi miniszter és a legfőbb ügyész 056/1954 számú közös utasításával, az 538/5/1954. MT határozattal,³⁹⁷¹ a belügyminiszter 1955. december 29-én kiadott, 36. számú titkos utasításával megerősítették azt a korábbi gyakorlatot, hogy a hozzátartozókat nem értesítették sem a kivégzés idejéről, sem a temetés helyéről és idejéről. Az elítélt rokonai így azt sem tudták, hogy elítélték-e a vádlottat. A temetést a politikai vezetés által fontosnak tartott esetekben az Államvédelmi Hatóság börtönügyi osztálya a legnagyobb titokban és konspiráció mellett hajtotta végre. A többiek temetéséről a börtönparancsnok intézkedett.³⁹⁷² Rajk László és társai holttestét a Gödöllő felé vezető út mellett meztelenül temették el, és hogy a későbbi esetleges exhumálást megnehezítsék, a sírhelyet mésszel öntötték le. Így a maffia szokott gyilkolni.³⁹⁷³ Sólyom Lászlót³⁹⁷⁴ és társait a váci öregtemető szélétől körülbelül húsz méterre temették el. A rákoskeresztúri Új köztemető egyik legtávolabbi sarkában, a szemétdombok mellett temették el a politikai okokból halálraítélteket. Az 1956-os forradalom miatt kivégzetteket orosz szokás szerint hason fekve földelték el,³⁹⁷⁵ jeltelen sírban, vagy hamis nevet írtak a fejükre. Például Nagy Imrét Borbíró Piroska álnéven hantolták el.³⁹⁷⁶ 1989-ben, amikor rehabilitálták őket, nem is találták meg mindegyik kivégzettet. 1989 és 1996 között összesen 61 személy holttestét és sírhelyét sikerült azonosítani az 1945 és 1962 közötti időszakban a büntetés-végrehajtási intézményekben kivégzés vagy egyéb ok miatt meghaltak közül. (Egy 1963-ban kiállított irat szerint „a koncepciós ügyek során meghalt összesen 67 személy”.)³⁹⁷⁷ Körülbelül ezer halott személye és sírhelye még azonosíthatatlan.³⁹⁷⁸ Végül az 1979. évi 11. törvényerejű rendelet 18. §-a tette lehetővé, hogy a közvetlen hozzátartozókat a temetésről értesítsék, majd a 17/1988. (XI. 29.) IM rendelet tette lehetővé, hogy a temetésről a hozzátartozó gondoskodhasson.

³⁹⁷¹ Ezt a kormányhatározatot Nagy Imre írta alá, aki akkor nem sejtette, hogy négy év múlva vele szemben is alkalmazni fogják.

³⁹⁷² ÁBTL 2. 1. X/28.

³⁹⁷³ Zinner (2014a): i. m. II. 547.

³⁹⁷⁴ Sólyom László (1909–1950) hivatásos katona, altábornagy. Koholt vádak alapján halálra ítélték és kivégezték. Lásd Sólyom Ildikó: *Összetört – szétszakadt – elillant... A Sólyom tábornok-per utóélete*. I–II. kötet. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2003.

³⁹⁷⁵ Gereben (2017): i. m. 25.; Stefka István: *Örvenhat arcai*. Budapest, Kairosz, 2003. 267–268.

³⁹⁷⁶ Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós kivégzését 1958. június 16-án hajtották végre. A holttesteket a legnagyobb titoktartás közepette, a bitófák mellett, primitív koporsókban földelték el. A sírt betonnal fedték le, és mindenféle hulladékot hordtak rá. 1961-ben, egy éjszaka a koporsókat a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájába vitték. A temető nyilvántartásába hamis adatokat írtak be, így 1989-ben csak nagy nehézségek árán találták meg. Lásd Baráth Magdolna: Temetés, újratemetés – rehabilitáció (1949–1964). *História*, 29. (2007), 3. 27.; Pajcsics József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása, 1988–1989. *Rendészeti Szemle*, 31. (1993), 10. 89–106.; Susa Éva – Molnos Mária: Jeltelen temetések (1945–1962) kutatása. In Gyarmati György (szerk.): *Az átmenet évkönyve 2003*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004; Susa Éva – Molnos Mária: Az 1945–1962 közötti büntetés-végrehajtási intézményekben elhaltak és jeltelen sírokban eltemetettek temetési helyeinek kutatása. *Anthropologiai Közlemények*, (2002), 43. 55.

³⁹⁷⁷ ÁBTL 2. 1. X/2, 29.

³⁹⁷⁸ Kenedi (1996a): i. m. II. 223.

*Szabadságvesztés-büntetés*³⁹⁷⁹

Az ávósok három csoportra osztották a magyar állampolgárokat:
akik már voltak börtönben, akik jelenleg is börtönben ülnek
és akik ezután fognak börtönbe kerülni.
(Pesti vice)

Az 1878. évi V. törvénycikk, a Csemegi-kódex (és a kihágási büntető törvénykönyv, az 1879. évi XL. törvénycikk) öt különféle szabadságvesztési nemet szabályozott: a fegyházat, a börtönt, a fogházat, az államfogházat, valamint kihágások esetén az elzárást. A kódex különös része az egyes bűncselekményeknél meghatározta az alkalmazható szabadságvesztési fokozatot is. Miközben a nyugati társadalmakban a II. világháború után megindult a hagyományos börtönügyi intézményrendszer megújulása, addig Magyarországon a sztálini büntetés-végrehajtási politika érvényesült. Az 1950. évi II. törvény nemcsak a büntetés és a vétség közötti különbséget, hanem a szabadságvesztés különböző neveit is megszüntette. Ezután csak egyféle szabadságvesztést lehetett kiszabni, amit börtönnek neveztek. (Az államfogházat az 1946. évi XIV. törvénycikk szüntette meg.) A miniszteri indoklás a változtatást azzal magyarázta, hogy a Csemegi-kódex a büntetési fokozatok szükségtelen sokaságát alkalmazta. Ezzel kiiktatták a közvetítő intézetet is. Egyúttal megszüntették az első büntényesek és a visszaesők elkülönítését is. A törvénykönyv indoklása szintén nem sok jót ígért: „Haladó irányzatú büntetőtörvénykönyvnek szakítania kell a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések rendszerével.” Ugyanezt az elvet erősítette meg a korabeli hivatalos tankönyv is: „a rövid tartamú szabadságvesztés minden tekintetben káros intézmény.”³⁹⁸⁰

1950. február 1-jén az Államvédelmi Hatóság Börtönügyi Osztálya átvette az Igazságügyi Minisztériumtól azokat a büntetés-végrehajtási intézményeket, amelyekben zömmel politikai elítélteket őriztek. A váci börtönben az elítéltek rögvest megtapasztalhatták, hogy ez mit jelent a gyakorlatban (például bebádogozták az ablakokat, hogy még kevesebb levegő és fény jusson nekik).³⁹⁸¹ 1952-től a börtönügy teljes egészében az Igazságügyi Minisztériumtól a Belügyminisztérium alá került (2033/10/1952. MT határozat). A büntetőintézetek központi igazgatására létrehozták a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát. Ezzel a nyomozást végző szerv közvetlen kezelésébe került valamennyi börtön. A terhelte még a büntetés végrehajtása idején sem került ki a nyomozó hatóságok ellenőrzése alól. A feltételes szabadság engedélyezése és megszüntetése is a belügyminiszter hatáskörébe került.

³⁹⁷⁹ Ennek a fejezetnek a megírásánál leginkább Vókó György *Magyar büntetés-végrehajtási jog* című monográfiájára támaszkodtam. (Vókó György: *Magyar büntetés-végrehajtási jog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2009. 48–75.)

³⁹⁸⁰ Kádár (1953): i. m. 249.

³⁹⁸¹ Erről szólott Tollas Tibor *Bebádogoztak minden ablakot...* című verse.

1949–1950 között a börtönök személyi állományának legnagyobb részét kicserélték. Az Államvédelmi Hatóság börtönőreinek jelentős része alacsony iskolai végzettséggel rendelkező fiatalember volt, akik aránylag magas fizetést kaptak. Arra oktatták őket, hogy olyan kiválasztottak, akikről mindenki fél, hiszen a párt katonái. (Az Államvédelmi Hatóság szolgálati utasításában ezt olvashatták: „Az ország első polgára az államvédelmi őr.”) Az elítéltek pedig fasiszták és aljas gazemberek, akikkel szemben nem szabad könyöröletesnek lenni.³⁹⁸²

A korábbi időszakból csak a társalgási nyelv maradt meg. A börtönőr megszólítása az „úr” maradt, és az elítélt sem lett elvtárs. A szovjet típusú diktatúrára mindig is jellemző volt a propaganda és a valóság közötti teljes mértékű különbség. A szocializmus börtöneiről is ilyesfajta állítások jelentek meg: Ries István igazságügy-miniszter, aki majd személyesen is meggyőződhetett a börtönök tényleges állapotáról, így írt a népbíróági rendeletet kommentálva: „a börtön nem csak büntetésvégrehajtó intézet lesz, hanem világnézeti nevelőintézet is, ahol népszerű, de mégis tudományos előadások tartásával tanítják meg a bűnözőket tévedéseik belátására és a demokratikus népi Magyarország eszméi alapjaira.”³⁹⁸³ A kor jogászainak folyóiratában, a *Jogtudományi Közönyben* arról értekeztek, hogy a büntetés átnevelő hatása révén „fejlődik ki az a magasabb rendű embertípus, amelyre szocialista társadalmunknak múlhatatlan szüksége van”.³⁹⁸⁴ A korabeli hivatalos tankönyv pedig a börtönt „a szabad társas élet iskolájának” nevezte.³⁹⁸⁵

1947-től megtiltották a vallás szabad gyakorlását. A börtönkápolnákat átépítették, és műhelyeket, raktárakat alakítottak ki bennük.³⁹⁸⁶ 1948-tól eltörölték a halálraítélteknek azt a jogát, hogy a kivégzésük előtt utoljára gyónhassanak és áldozhassanak. 1950 és 1953 között szinte semmiféle orvosi kezelés, illetve gyógyszereszedési lehetőség nem volt. (Például Ries István volt igazságügyi miniszter azért halt meg, mert nem kapta meg a szükséges gyógyszert.)³⁹⁸⁷ A börtönkórházba legfeljebb a halálos és a fertőző betegek kerülhettek. Az elítéltek egyik része az egész napját túlszűfolt cellákban töltötte, ahol nem fért el annyi ágy, hogy mindenkinek jusson megfelelő fekhely. 4-5 fős cellákban 12-14 ember nyomorgott. A két- és háromemeletes vaságyak mellett még a padlón vagy szalmazsákon is aludtak rabok. A letartóztatottak sokszor évekig ugyanabban a ruhában voltak, amelyben behozták őket. Télen sokat szenvedtek a hideg miatt. Például a váci börtönben az 1950-es években egyáltalán nem volt fűtés. Sokan fagyási sérüléseket

³⁹⁸² Lőrincz József: *Büntetőpolitika és börtönügy*. Budapest, Rejtjel, 2009b. 53.; Kabódi–Lőrincz–Mezey (2005): i. m. 143.

³⁹⁸³ Ries István: *A népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú és az ezt kiegészítő 1440/1945. M. E. számú rendelet szövege és magyarázata*. Budapest, Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedés, 1946. 10.

³⁹⁸⁴ Huszár István: A magyar szocialista büntetőjog büntetésfoglalma. *Jogtudományi Közöny*, 5. (1950), 11–14. 385.

³⁹⁸⁵ Kádár (1953): i. m. 247.

³⁹⁸⁶ T. Varga György: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. In Gyarmati György (szerk.): *A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 165.

³⁹⁸⁷ Révész Béla: *Jogtudások titkai. Történetek a titkosszolgálatok és jogtudományok neves művelőinek 20. századi kapcsolataiból*. Szeged, Iurisperitus, 2018. 168.

szenvedtek.³⁹⁸⁸ A zárkák tele voltak poloskákkal és más élősködőkkel.³⁹⁸⁹ A cellákban küblirendszer volt, ami miatt átható bűz terjengett. Csak a zárkák 20%-ában volt hideg víz. A politikai elítéltek egy részét viszont a külvilágtól teljesen elszigetelve, magánzárkában tartották, ami komoly pszichés problémákat is okozhatott.³⁹⁹⁰ A másik részét pedig heti 55-60 órát is dolgoztatták, rendkívül magas normakövetelmények mellett. Az élelmezés rendkívül rossz, kevés és kalóriaszegény volt. A nehéz fizikai munkát végzők is csak napi 800 kalóriát kaptak. Szinte mindenki éhezett. Az elítéltek lesóványodtak, legyengültek. Volt olyan is, aki 40-50 kilót fogyott. Az éhségérzet szünet nélküli jelenléte a börtönélet egyik legrosszabb részének számított. Sokan még a verést is jobban elviselték, mint az éhséget.³⁹⁹¹

Az elítélteket teljes mértékben elszigetelték a külvilágtól. Nem olvashattak újságot, könyveket. (Egyébként is alkalmatlan volt az olvasásra a világítás.) Nem hallhattak híreket, nem tarthattak maguknál papírt és ceruzát. A közvetlen hozzátartozókkal – egy-két kivételtől eltekintve – nem találkozhattak. A dohányzást hol megengedték, hol nem, ezzel is fokozták az erős dohányosok kínjait.

Az Államvédelmi Hatóság börtöneiben nem volt megtiltva a testi fenyítés alkalmazása sem. Az örök szobájában jelmondatként függesztették ki: „Ne csak őrizd, gyűljöld is!” „A nép ellenségeivel szemben tanúsított kíméletlen magatartás csak erősíti az osztálytudatot.” Ennek következtében a rabok verése, módszeres lelki és fizikai kínzása a börtön vezetésének szemében jó pontnak számított. Rendszeresen előfordult, hogy a fegyőrök a falhoz állították a rabokat, és akár napokig is ott kellett állniuk a fal felé fordulva. Ezeknek az embereknek a bokája megvastagodott, és a leszívárgott vértől megfeketedett a lábuk. 1952 júliusában a Kozma utcai gyűjtőben rothadt káposztát adtak a raboknak. Mivel nem tudták megenni, kiöntötték a vécébe. Emiatt Bánkuti János áv. százados vezetésével egy tucat rabot kegyetlenül megvertek.³⁹⁹²

A fegyelmi büntetések széles körét alkalmazták. A legegyszerűbb a koszt megvonása volt. Gyakran alkalmazták a sötétzárka-büntetést. Ez egy kis ablaktalan helyiség volt, minden szellőzés nélkül. A zárka összes berendezése egy, a szükségletek elvégzésére alkalmas edény, a „kübli” volt. Az itt őrzött elítélt csak minden második napon kapott enni, akkor is csak fél adagot. Kegyetlen büntetésnek számított, mert itt az elítélt elvesztette időérzékét. 1970-ig alkalmazták. Akit negyvennapig magánzárkára ítélték, biztosan megbetegedett.³⁹⁹³ Még ennél is súlyosabb büntetés volt a láncviselés. Az elítélt két lábára egy-egy vaskarikát erősítettek, a két karikát pedig egy súlyos lánc kötötte össze. A fenyítés nagyságától függően ezt a 8-16 kilogrammos láncot az elítélteknek éjjel-nappal, sokszor több hétig kellett viselniük. Nem volt olyan, akinek a bokáját a vas ne törte volna

³⁹⁸⁸ Elmer István: *Börtönkereszt*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1994. 59.

³⁹⁸⁹ Zinner Tibor: Büntetőjog és hatalom. *Múltunk*, 43. (1998), 2. 153.

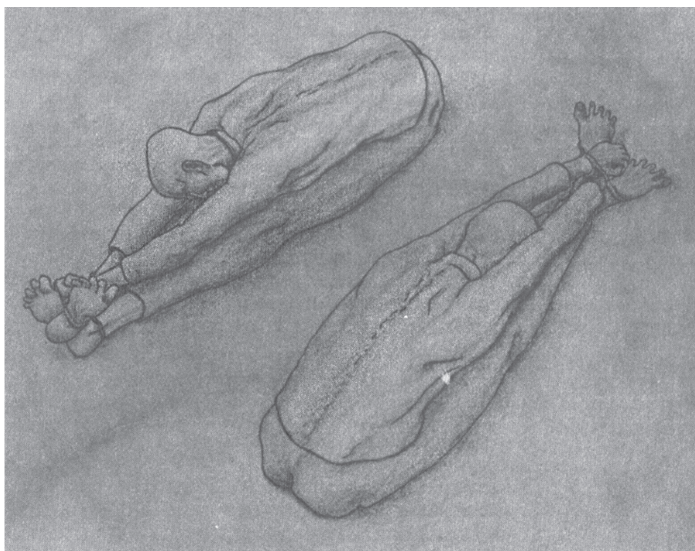
³⁹⁹⁰ Demény (1988): i. m. 197.

³⁹⁹¹ Tamáska (2017): i. m. 82.

³⁹⁹² Dénes (1994): i. m. 161.

³⁹⁹³ Tamáska Péter: *Márianosztrai panoptikum*. Budapest, Pallas, 1988. 106.

fel. A legkegyetlenebb büntetésnek a vasalás, illetve a gúzsba kötés számított. A 4-6 órás büntetés után nem volt senki sem, aki képes lett volna lábra állni. A láb és a kézfejek duplájára dagadtak, s szinte feketék lettek az összeszorult vértől. Az elítélt ilyenkor hason csúszva próbált visszamászni a cellájába. Voltak olyanok, akik a vasalástól megbénultak.³⁹⁹⁴ P. Vid József jezsuita atya később a sérülései miatt meghalt.³⁹⁹⁵ Az ördögi terv részeként az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején együtt ültek a börtönökben a háborús bűnösök, nácik, nyilasok az antifasiszta ellenállókkal.³⁹⁹⁶

7. ábra: Gúzsba kötés

Forrás: Fehérváry (1990): i. m. 199.

Akik szökést kíséreltek meg, azokat a társaik szeme láttára verték meg. Ilyenkor előfordult, hogy az elítélt nem élte túl a kegyetlen ütlegetet.³⁹⁹⁷ Így halt meg például Kurucz Ferenc a Gyűjtőfogházban, 1952-ben. Még 1956 után is előfordult verés. Ennek során Bibó Istvánt is megverték.³⁹⁹⁸ Egyértelműen nem a javítás, hanem a megtorlás, sőt a fizikai megsemmisítés volt a cél.³⁹⁹⁹ Nem volt véletlen, hogy az ilyen körülmények miatt

³⁹⁹⁴ Ignotus (1993): i. m. 114.; Elmer (1994): i. m. 100.; Hetényi Varga (2002): i. m. II. 351.

³⁹⁹⁵ Hetényi (2002): i. m. II. 191.

³⁹⁹⁶ Tamáska (1988): i. m. 106.

³⁹⁹⁷ Demény (1988): i. m. 195.; Ignotus (1993): i. m. 126.

³⁹⁹⁸ Fejér Dénes – Vasvári Vilmos: *Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen*. I. kötet. Budapest, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, 2002. 11. Lásd Huszár (1989): i. m. 178.

³⁹⁹⁹ Fehérváry (1990): i. m. 119–136.; Fehérváry István: *Szovjetvilág Magyarországon 1945–1956*. München – Santa Fe, Nemzetőr – Pro Libertate, 1984. 130.; Vókó (2009): i. m. 50–51.; Zinner Tibor: Vázlat az 1944/1945–1963 közötti magyarországi börtönügyhöz (és forrásaihoz). In Bódiné Beliznai Kinga – Mezey Barna (szerk.): *A magyar börtönügy kutatásának alapjai*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1997. 141–162.

nagy volt az elítéltek halálozási aránya. A váci börtön igazgatójának, Lehota István áv. alezredesnek Kárpáti Kamil visszaemlékezése szerint ez volt a jelszava: „minden napon egy halott.”⁴⁰⁰⁰ Susa Éva törvényszéki orvosszakértő szerint 2700 fő halt meg a magyar börtönökben.⁴⁰⁰¹ 1953 után annyiban javult az elítéltek helyzete, hogy a börtönőrök elbizonytalanodtak. Ispánki Béla erre így emlékezett vissza:

„Nagy Imre miniszterelnök beszéde után a rabok mosolyogva, bátran sétálnak, suttogva beszélnek egymás-közt, sőt itt-ott egy hangosabb szó is hallatszik. Viszont az őrök hajtják le a fejüket, zavartan rajzolnak a lábukkal ábrákat a porba, mint a rajtakapott gyerekek szokták tenni. Vagy az udvar három pontjáról, ahol eddig fürkésző szemmel nézték a sétát, egybe gyűlnek és maguk közt beszélgetnek. Direkt elfordulnak a sétálóktól, hogy ne kelljen szólni a beszélgetés miatt.”⁴⁰⁰²

A párton belüli leszámolások, egyes koncepciók perek felülvizsgálata miatt egyre több ávós került a rabok közé. Még olyan is előfordult, hogy valakit túlkapásai miatt börtönöztek be. A Nagy Imre-féle enyhülési politika jegyében született 1105/1954. (XII. 17.) MT határozat egy részben enyhébb fokozatú büntetés-végrehajtási rendszert irányzott elő. Az 1955. évi büntetés-végrehajtási szabályzat már nem is tartalmazott fizikai fájdalomt okozó fegyelmi büntetéseket. A munkateljesítménytől függően lehetőség nyílt levelezésre, beszélőre, sőt csomag fogadására is. Ahogy Nagy Imre pozíciója megrendült, és Rákosi Mátyásé megerősödött, újra megnőtt a börtönnépesség, és romlott az elítéltek helyzete. 1956 tavaszán már nagyjából ugyanannyian raboskodtak a börtönökben, mint 1953-ban.⁴⁰⁰³

Az enyhülés nem tartott sokáig. Különösen azért, mert az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után újra sokan kerültek börtönbe, és a körülmények is romlottak. A Gyűjtőfogházba zárták a „kisidősöket”, vagyis az öt évnél rövidebb szabadságvesztés-büntetést kapott elítélteket, a „nagyidősöket” pedig a váci börtönbe vitték. Akit pedig a rendszer legelszántabb ellenségeinek tartottak, azokat a márianosztrai börtönben őrizték.⁴⁰⁰⁴ Annyiban viszont javult a helyzet, hogy korlátozott mértékben a hozzátartozók meg is látogathatták az elítélteket, de ez rendkívül megalázó és méltatlan módon történt. Háy Gyula író, aki maga is elítélt volt ekkor, így írta le ezt a procedúrát:

„Hajnali négykor felkelés [...]. Háromnegyed hatkor tovább vonattal. Miután a tömeglátogatások mindig vasárnapra estek, a pályaudvar és a vonat tele volt asszonyokkal, akik Márianosztrára igyekeztek. A vasutasok ezt a vonatot »az özvegyek vonatának« nevezték. Érkezés Szob városába fél kilenckor. Öt perc múlva már tovább kellett utazni, föl a hegyekbe, a túlsúfolt, túlterhelt kis autóbusszal. Aki ezt az autóbust elérte, aki legalább a felhágón tudott állni, még jókor érkezett

⁴⁰⁰⁰ Bertha Bulcsu (szerk.): *Írók, színészek, börtönök*. Debrecen, Új Idők, 1990. 121.

⁴⁰⁰¹ Tamáska Péter: *Kis magyar börtöntörténelem*. Budapest, Unicus, 2013. 91.

⁴⁰⁰² Ispánki Béla: *Az évszázad pere*. Abaliget, Lámpás, 1996. 133.

⁴⁰⁰³ MNL OL XIX-B-1-az.

⁴⁰⁰⁴ Argejő Éva: „...töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán”. Fogdaügynöki jelentések a Váci Országos Börtönben 1960-ban történt éhségsztrájkokról. *Betekintő*, 3. (2009), 2.

kilenc órára a sorakozóra. Ahol az asszonyok, akiket a tolongásban félretoltak, megpróbálhatták a hegyre fölszaladva elérni a második sorakozót. Egy másik autóbusz nem létezett. Vagy beengedték az asszonyt a második csoportban, akkor elégedett volt, bár a vonatot visszafelé már nem tudta elérni, vagy meg kellett várnia a legközelebbi látogatási napot akkor is, ha az csak fél év múlva volt esedékes. A börtön előtt az asszonyoknak kettős sorokban kellett felállni és várni, míg beengedték őket, húszfokos hidegben, harmincfokos hőségben, esőben, hóban.

A börtönben a férfiak és a nők egymástól két méter távolságra vonultak fel. Egy vezényszó és fül-siketítő láрма tört ki. Mindenkinek egyszerre kellett beszélni, alig lehetett egy szót is érteni.⁴⁰⁰⁵

Még a magánzárkában megöszült Marosán György is kénytelen volt elismerni, hogy milyen embertelenek voltak a körülmények a kommunista börtönökben: „Valamikor sokszor látogatott engem a Margit körúti és a váci fegyházban [valószínűleg felesége, Gelber Erzsébet – *H. A.*]. Horthy börtöneiben jobban tiszteletben tartották a rendszer ellenségeinek tekintett munkásmozgalmi foglyok emberi jogait, mint Rákosi uralkodása idején a kommunisták.” A „buci Gyurinak” nevezett politikusnak fogsága idején még a karikagyűrűjét is ellopták. „Az jut eszembe, hogy a Horthy-rezsim idején, szabadságomkor mindig hiánytalanul kaptam vissza a holmimat a gyűrűvel együtt. Most nem kapom vissza [...]”.⁴⁰⁰⁶

A 8/1959. BM utasítás az őrzés mellett a nevelést tűzte ki a szabadságvesztés-büntetés céljaként. Az osztályszemlélettel viszont nem szakítottak, így a nevelést az elítélt származásához, politikai megítéléséhez viszonyítva próbálták alkalmazni. Az „osztályidegenekkel”, a „politikai elítéltekkel” szemben továbbra is a kötelező zárkafogságot, a kapcsolattartás korlátozását, a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségének szűkítését írták elő. Felállították a nevelési szolgálatot, kezdetben 124 fős létszámmal. Tagjait részben volt politikai tisztek, felkészültebb körletparancsnokok közül verbuválták.⁴⁰⁰⁷ Könnyen kiszámolható, hogy egy nevelőre hány elítélt jutott. Gönczöl Katalin még azt is soknak tartotta, ha egy nevelőnek 80-150 elítélttel kellett foglalkoznia.⁴⁰⁰⁸

Az 1961. évi V. törvény, a Büntető törvénykönyv a szabadságvesztésnek kétfajta végrehajtási módját különböztette meg: a börtönt és a büntetés-végrehajtási munkahelyet. Azt, hogy kinek melyik fokozatban kellett letöltenie a büntetését, az Igazságügyi Minisztérium 1964. május 29-én szabályozta. Elvileg a börtön rendje szigorúbb volt a büntetés-végrehajtási munkahelynél.

Az 1961. évi Btk. elvetette az életfogytiglani börtönbüntetést azzal az indoklással, „ha a társadalom védelme nem követeli meg a halálbüntetés alkalmazását, akkor megvalósulhat a büntetés nevelő célja”. A 8/1959. BM utasítás ugyan még továbbra is diszkriminálta az osztályidegeneket, de elvben elkezdtek előkészíteni az elítéltek nevelését. Minden 100 letartóztatottal egy nevelőnek kellett volna foglalkoznia. Az elítéltek munkáltatását

⁴⁰⁰⁵ Háty (1990): i. m. 422.

⁴⁰⁰⁶ Marosán (1988): i. m. 198.

⁴⁰⁰⁷ Lőrincz József: A hazai börtönügy a konszolidáló, „klasszikus” Kádár-korszakban (1962–1970). *Jogtörténeti Szemle*, 11. (2009a), 4. 34.

⁴⁰⁰⁸ Gönczöl (1991): i. m. 194.

a nevelés fő eszközének tekintették, ezért a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának szervezetébe olvasztották a Közérdekű Munkák Igazgatóságát.

Az 1966. évi 20. törvényerejű rendelet a szabadságvesztést újra büntetési nemekre osztotta fel a bűnösségi típusoknak megfelelően:

1. Szigorított börtön: ide kerültek a többszörösen visszaeső és az úgynevezett konok bűnözők.
2. Börtön: a visszaesők és a szándékos bűncselekmény miatt hosszabb szabadságvesztésre ítélték kerültek ide.
3. Szigorított büntetés-végrehajtási munkahely: itt töltötték le a büntetésüket azok, akiket szándékos bűncselekmény miatt első ízben ítélték el viszonylag rövid idejű szabadságvesztésre.
4. Büntetés-végrehajtási munkahely: ide zárták a gondatlan elkövetőket.

A gyakorlatban azonban nem lett nagy különbség az egyes büntetési nemek között. Többnyire ugyanabban az épületben alakították ki az egyes kategóriákat. Az anyagi-pénzügyi eszközök hiánya, a biztonsági és a termelési szempontok miatt az örök és az elítéltek viszonya sem sokat változhatott.⁴⁰⁰⁹ A szabadságvesztés szigorát mutatja például a Sopronkőhidai Fegyház napirendje, amely szerint levélírással január, április és október első vasárnapját jelölték ki. Beszélőt februárban, májusban, augusztusban és novemberben egy alkalommal, csomagküldést júniusban és decemberben engedélyeztek. A szövetségben lévő munkakörülmények pedig Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művében leírtakra emlékeztettek.

Az őrszemélyzet képzettsége továbbra is alacsony szinten maradt. Az 1970-es évek első felében 85%-uknak csak általános iskolai végzettsége volt. A tisztii állomány 16%-a végzett főiskolát.

Az Igazságügyi Minisztérium a 3624/1956 (X. 15.) MT határozat alapján visszakapta volna a büntetés-végrehajtást, de az 1956-os forradalom és szabadságharc miatt erre csak 1963-ban került sor. (Az igazságügy-miniszter és a belügyminiszter 1963. október 30-án kelt 008/1963. számú közös utasítása.) Azonban a büntetés-végrehajtás szakmai képzése továbbra is a belügyi szervek hatáskörébe tartozott.⁴⁰¹⁰

Kezdetét vette az egyes büntetések végrehajtásának jogi szabályozása, bár a minisztérium kellő távolságtartással irányította ezt a területet. 1963-tól már nem írták rá az elítélt kartonjára, hogy milyen származású, de a személyzetis a felvételnél ezt is feljegyezte, így az örök ennek megfelelően bántak a fogvatartottakkal.⁴⁰¹¹ Ennek a folyamatnak az első fontos lépése volt az 1966. évi 21. törvényerejű rendelet megalkotása, mely minden állampolgár által megismerhető (nem titkos!) jogszabályként határozta meg a szabadságvesztés-büntetés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának alapelveit.

⁴⁰⁰⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 6 379. ő. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak a büntetés-végrehajtás helyzetéről, 1965. november 9.; Lukács Tibor: *Szervezett dilemmánk: a börtön*. Budapest, Magvető, 1987. 251.

⁴⁰¹⁰ Tamáska (2013): i. m. 17.

⁴⁰¹¹ Tamáska (2013): i. m. 102.

Addig a büntetések és intézkedések végrehajtását a *nulla poena sine lege* elvet semmibe véve miniszteri rendeletek és utasítások szabályozták. A leírt elvekből azonban a gyakorlatban csak keveset valósítottak meg. A szocialista nevelési elvek egy része ugyanis irreális, másik részét pedig nem tudták vagy nem is akarták megvalósítani. A makarenkói kollektivistá nevelési elvek még a fiatalkorúak körében sem működtek, főleg nem a felnőttkorúaknál. Az „átnevelés” terminológiát pedig Lenin özvegyétől, Krupszkájától származtatták, aki szerint át kell dolgozni az ember egész pszichikumát.⁴⁰¹²

A szocialista országokban alapvető dogmának számított az az elv, hogy a bűnözés a kizsákmányolás megszüntetésével erőteljesen csökkenni fog. Ennek következtében nem építettek új börtönöket. A Pálhalmán és Állampusztán létesített épületek hivatalosan munkásszállónak készültek.⁴⁰¹³ A valóság azonban egészen ellentétes képet mutatott. Bár egyre kevesebb politikai okból elítélt töltötte büntetését, a zsúfoltság mégsem szűnt meg, hiszen a köztörvényes bűnelkövetők száma egyre nőtt. 1972-ben már 20 ezer főt meghaladó számú elítélt elhelyezéséről kellett gondoskodni, miközben az intézetek befogadóképessége nem érte el a 15 ezer főt.

Ezért is alkották meg a Büntető törvénykönyv 1971. évi novelláját, az 1971. évi 28. törvényerejű rendeletet, amely visszaállította az életfogytig tartó szabadságvesztést, és szigorításokat rendeltek el a visszaesőkkel szemben is. A novella átkeresztelte a négy fokozatot: fegyház, szigorított börtön, börtön, fogház. Az előbbieken említett folyamatok miatt az 1974. évi 9. törvényerejű rendelet a visszaeső bűnözők megrendezésére bevezette a szigorított őrizetet. Csak azt lehetett „szigorított őrizetbe” helyezni, akit a közrend és a közbiztonság ellen három ízben, együttesen legalább háromévi szabadságvesztésre ítélték, és a negyedik elítélés során legalább egy évre ítélték. Ez az intézkedés ugyanis a kiszabott szabadságvesztés letöltése után kezdődött. A szigorított őrizetbe vett személy magatartását két év után rendszeresen felülvizsgálták, de csak akkor helyezték szabadlábba (pártfogói felügyelet mellett), ha az elítéltnél a javulás jelei mutatkoztak. A szigorított őrizet tartama mindemellett maximum öt év lehetett. A szigorított őrizet a szocialista büntetés-végrehajtás egyik legjelentősebb változását hozta, hiszen ezek a súlyos jogkövetkezmények minden ötödik bűnismétlőt sújtották, és az ilyen módon elítéltek akár a kiszabható büntetés mértékét ötszörösen meghaladó fegyházbüntetést kellett letöltenie. A szigorított őrizet tehát nem büntetés, hanem a társadalom védelmének érdekében hozott intézkedés volt. A gyakorlati problémák leginkább a végrehajtásban mutatkoztak meg. A jogalkotó szándéka szerint a szigorított őrizeteseikkel szemben bevezetendő „intenzív nevelési módszerek” alkalmazása csak jámbor óhaj maradt. A 109/1975. IM utasítás ugyanis arról rendelkezett, hogy „[a] szigorított őrizetet úgy kell végrehajtani, hogy az kellő visszatartó hatást gyakoroljon a szigorított őrizetesre, kialakítsa és megerősítse benne a törvények tiszteletét, a társadalmi együttélési szabályok megtartásának készségét a rendszeres munkához és elősegítse, hogy szabadulása után beilleszkedjen

⁴⁰¹² Lőrincz (2009a): i. m. 37.; Szalai Zoltán – Györök Ferenc: Az új büntetőtörvények és a büntetés-végrehajtás néhány problémája. *Belügyi Szemle*, 1. (1963), 12. 19.

⁴⁰¹³ Tamáska (2013): i. m. 7.

a társadalomba.” A valóságban a legtöbb szigorított őrizetes szabadulása után nem tudott beilleszkedni a társadalomba, legtöbbjük hamar visszakérült a börtönbe.⁴⁰¹⁴

Végül az 1978. évi IV. törvény visszatért a Csemegi-kódex terminológiájához. Négyről háromra csökkentette a büntetési nemeket. Maradt a fegyház, a börtön és a fogház. A kor büntetőpolitikájára jellemző módon még az alkoholizmus ellen is a szabadságvesztés-büntetés eszközével léptek fel. Az 1974. évi 10. törvényerejű rendelet az alkoholisták kötelező munkaterápiás intézeti kezelését vezette be. Az 1978. évi Btk. 76. §-ában is külön nevesített önálló intézkedésként elrendelt kényszergyógyítás legalább egy, de legfeljebb két évig tarthatott. A kényszerintézkedést a Szeged melletti Nagyfán kialakított Munkaterápiás Alkoholelvonó Intézetben hajtották végre, ahol inkább a börtönjelleg dominált, mint a gyógyítás. Az alkoholizmusból való kigyógyuláshoz azonban belső aktivizmusra van szükség. A büntetőjogi kényszer ezt nem tudta kiváltani.⁴⁰¹⁵

A magyar büntetés-végrehajtási intézetekben 1971-ben 11 (!) pszichológusi státuszt létesítettek, de magyar nyelvű szakirodalom még nekik sem állt a rendelkezésükre. Korábban még elméleti szinten sem merült fel, hogy pszichológus foglalkozzon a fogvatartottakkal.⁴⁰¹⁶

A szocializmus korszakának legjelentősebb büntetés-végrehajtási jogszabálya az 1979. évi 11. törvényerejű rendelet volt. Ebben a szabályzatban már fellelhetők egyes nemzetközi jogi normák, sőt az emberi jogok védelme is. A jogszabály azonban azzal számolt, hogy csökkenni fog a fogvatartottak száma, így a rendelkezésre álló személyi és tárgyi feltételek elegendők lesznek. A valóságban pont az ellenkezője történt. 1980 és 1986 között az elítéltek száma 36%-kal nőtt, és megint csak a büntetőpolitika durvulását eredményezte.⁴⁰¹⁷

Még az 1970-es, 1980-as években is mesterségesen elszigetelték az elítélteket a külvilágtól. Rádiót nem hallgathattak, újságot nem olvashattak. Napi fél órát hallgathatták a vezetékes rádiót, amely a börtön vezetése által összeállított műsort sugározta. Ugyanilyen elvek szerint szerkesztették a börtönújságot, a *Heti Híradót*. Televíziót csak az 1980-as évek végétől nézhetek, pedig ez lekötötte az elítélteket, és emiatt kevesebb volt a fegyelmi vétség. 1988-tól engedélyezték a karóra viselését és a zsebrádió hallgatását.⁴⁰¹⁸

A szocialista országokban, így Magyarországon is mindig rendkívül nagy volt a börtönnépesség. Miközben a nyugati polgári demokráciákban az 1950-es évektől megindult a hagyományos börtönügyi intézmény megújítása, addig nálunk éppen ellentétes tendenciákat figyelhattunk meg. A nyugat-európai országokban a szabadságvesztés aránya

⁴⁰¹⁴ Tavassy Tibor: A szigorított őrizetbe utalt sokszoros visszaesők tényleges társadalmi beilleszkedésének körülményei. In Gödöny József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok XVIII.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1981. 224.; Sárkány István: Szigorított őrizet a gyakorlatban. *Belügyi Szemle*, 23. (1985), 9. 41–43.; Kövér Ágnes: Gondolatok a szigorított őrizet jogintézményéről. *Módszertani Füzetek*, 4. (1987), 3. 19.

⁴⁰¹⁵ Gönczöl (1991): i. m. 186.

⁴⁰¹⁶ Boros János – Csetneky László: *Börtönpszichológia*. Budapest, Rejtjel, 2002. 23.

⁴⁰¹⁷ Gönczöl (1990): i. m. 67.

⁴⁰¹⁸ Arató László – Bátyi Zoltán: *A Csillag. Börtönkönyv*. Budapest, Szukits, 2002. 160.

az összes büntető elítélés 10-12%-át sem érte el. A szocialista országokban ezzel szemben 60-65%-át. Magyarországon 1960-ban évi 73,9%, 1978-ban évi 77,7%, 1983-ban évi 75,2%.⁴⁰¹⁹

1943 és 1955 között az elítéltek száma majdnem négyszeresére nőtt, pedig 1943-ban háború zajlott, és az ország területe is nagyobb volt. Az ország lakosságának számához viszonyítva az arányuk 0,33% (1943-ban 0,09%). Hozzá kell tenni, hogy csak azért 37 ezren voltak börtönben, mert 17 ezren hely hiányában a büntetésük letöltésére vártak. (Az 1953-as amnesztia előtt 40 734 elítélt, 0,42%.)⁴⁰²⁰

A helyzet a későbbiekben sem javult. Az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlása miatt több mint 21 ezer embert ítéltek el. A későbbiekben pedig a köztörvényes bűnözők száma kezdett el rohamosan növekedni, 1968 és 1972 között a fogvatartottak száma 25%-kal gyarapodott. Ez az arány a későbbiekben csak tovább romlott. Ezért a rendszerváltozás előtti évben, 1988-ban Magyarországon 100 ezer lakosra 196 fogvatartott jutott. Ugyanez a szám Ausztriában 77, Franciaországban 81,1, a Német Szövetségi Köztársaságban 84,4, Spanyolországban 75,8 volt.⁴⁰²¹ (Évente tehát annyi embert ítéltek szabadságvesztés-büntetésre, ahány fiatalot felvettek az egyetemekre, főiskolákba.) Több börtönben is háromemeletes ágyakat rendszeresítettek. A stokiinak⁴⁰²² már nem is jutott hely. A szegedi Csillagbörtönben 1987-ben egy elítéltre 6,6 légköbméter jutott.⁴⁰²³ Pedig az alternatív büntetési formák nagyobb mértékben is alkalmazhatók lehettek volna, mert például 1988-ban az egy év alatti büntetések aránya meghaladta a 62%-ot, ami 8081 főt tett ki.⁴⁰²⁴

Éppen ezért a politikai vezetés, amikor úgy érezte, hogy a túlszűfolttság miatt már tarthatatlan állapotok uralkodnak a börtönökben, közkegyelmet hirdetett. Jellemző ezeknek a rendkívüli száma: 1955. évi 11. törvényerejű rendelet, 1956. évi 11. NET határozat, 1956 évi 7. törvényerejű rendelet, 1963. évi 4. törvényerejű rendelet, 1970. évi 4. törvényerejű rendelet, 1975. évi 7. törvényerejű rendelet, 1985 évi 3. törvényerejű rendelet, 1989. évi XXXVII. törvény, 1990. évi XXXIX. törvény

A politikai okokból elítélteket egészen a rendszerváltozásig „feketelistára” tette a korabeli hatalom. Írásos nyilatkozatot kellett aláírniuk, hogy perükről és fogva tartásuk körülményeiről senkinek sem beszélnek. Rendőri felügyelet alá vonhatták őket, ami azt jelentette, hogy este nyolctól reggel hatig otthon kellett tartózkodniuk. (Ezt folyamatosan

⁴⁰¹⁹ Kabódi Csaba – Hack Péter (szerk.): *A szabadságvesztéssel nem járó büntetések és intézkedések jog-politikai problémái*. Budapest, MTA Magyar Kriminológiai Társaság, 1985. 40.

⁴⁰²⁰ Lőrincz József – Nagy Ferenc: *Börtönügy Magyarországon*. Budapest, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság Sajtóiroda, 1997. 38.

⁴⁰²¹ Juhász Zsuzsanna: A börtönnépesség alakulása egyes közép- és kelet-európai országokban a rendszerváltás után. In Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv dr. Szabó András egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, 1998. 165.

⁴⁰²² Stoki: *stockl, stockedl, kisebb hockedl* (bécsi dialektusban hockedli). Laktanyában és börtönökben használt üldölkörmatosság, támla nélküli szék.

⁴⁰²³ Oláh Miklós: *A Szegedi Várörbörtön és a Szegedi Fegyház és Börtön történeti kronológiája 1784–1998*. Szeged, Szegedi Fegyház és Börtön, 1999. 110.; Arató-Bátyi (2002): i. m. 37.

⁴⁰²⁴ *Az Igazságügyi Minisztérium 1988. évről szóló statisztikai jelentése*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1989.

ellenőrizték.) Tilos volt moziba, színházba, étterembe, szórakozóhelyekre stb. járniuk, telefonjukat, ha volt, elvették tőlük, és rendszeresen jelentkezniük kellett az illetékes rendőrkapitányságon.⁴⁰²⁵ A veszélyesnek minősített elítéltek szabadulásuk után sem költözhetek Budapestre, Miskolcra, Sztálinvárosba, Komlóra, valamint a nyugati és a déli határvidékre. Az elítéltek hozzátartozóit is büntették. Az iskolában külön betűvel jelölték meg őket. Továbbtanulásukat megakadályozták.⁴⁰²⁶

Hiába dolgoztak példamutató módon, hiába állítottak elő olyan terméket, amit még a nyugati piacon is el lehetett adni, vagy végeztek kiváló fordítói, mérnöki munkát, a 17/1975. MT rendelet 109. §-a szerint az elítélésük előtt és alatt munkában töltött idejüket nem vették figyelembe a nyugdíj megállapításakor. Szabadulásuk után is a legtöbben csak a legalantasabb munkákat végezhettek. Hozzátartozóik is hátrányos helyzetbe kerültek a tanulás, munkahely és egyéb juttatások terén.⁴⁰²⁷

Még az 1980-as évek második felében is előfordultak egyes politikai elítéltekkel szemben diszkriminatív intézkedések. Keszthelyi Zsolt egyetemi hallgató politikai okból megtagadta a katonai szolgálatot. Ezért először három, majd jogerősen két és fél év börtönre ítélték.⁴⁰²⁸ A büntetés-végrehajtási intézetben hozzátartozóitól elszigetelték, megakadályozták, hogy meglátogassák. Márianosztrán nem akadályozták meg, hogy köztörvényes elítéltek rendszeresen bántalmazzák.⁴⁰²⁹

Annak ellenére, hogy az örök a politikai foglyokkal sokkal durvábban bántak, mint a köztörvényesekkel, az ártatlanul elítélt politikai foglyok erkölcsi és a legtöbb esetben értelmi fölénye visszaverte, vagy legalábbis tompította a börtön lesújtó hatását. A politikai elítéltek tudták nagyobb arányban megőrizni társadalmi kapcsolataikat is.⁴⁰³⁰

A fiatalkorúakkal való bánásmód az 1950-es években nem sokban különbözött a felnőttétől, hiszen korábban csak fogházra lehetett őket ítélni, az 1950-es években viszont ők is börtönbe kerültek. (Volt olyan cella, ahol 62 elítéltet zsúfoltak össze.) 1954-ben, amikor már felduzzadt a számuk, Sátoraljaújhelyre vitték őket. 1958-ban a Budapesti Országos Börtönbe, azaz a Gyűjtőbe kerültek. 1963-ban lett Tököl a fiatalkorúak börtöne. Kezdetben azokban a barakkokban őrizték őket, ahol korábban az internáltak voltak. Egy barakkban 116 fiatalkorút tartottak. Parancsnokuknak azt a Kardos Gyulát nevezték ki, aki korábban a váci börtönben sanyargatta a politikai elítélteket. A fiatalkorú elítéltek száma is rohamosan nőtt. Az 1970-es években meghaladta a 700-at, az 1980-as években pedig már az ezret.⁴⁰³¹

⁴⁰²⁵ *A Hirmondó*, 2. (1984), 11.

⁴⁰²⁶ Kőrösi Zsuzsanna: Az „ellenforradalmárok” gyermekeinek felvételi tapasztalatai a Kádár-korszak első felében – visszaemlékezések tükrében. In Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.): *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2010. 200.

⁴⁰²⁷ Lukács (1987): i. m. 244.

⁴⁰²⁸ *A Hirmondó*, 5. (1987), 24. 74.; *Demokrata*, (1987), 3. 13.

⁴⁰²⁹ Krassó György: *Alternatív katonai szolgálat* (é. n.).

⁴⁰³⁰ Lukács (1987): i. m. 178.; Varannai (1989): i. m. 370.

⁴⁰³¹ Tamáska (2006): i. m. 110–113.; Szabó András: *A fiatalkorúak és a büntetőjog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961; Szabó András: *A nevelési helyzet alapproblémái a fiatalkorúak börtönében*.

„Egy társadalom civilizáltságának
mértékét a rabokon lehet lemérni.”
(Dosztojevszkij)

A javító-nevelő munka nem az 1913. évi XXI. törvénycikk által bevezetett dologház intézményére vezethető vissza, hanem mint a szovjet büntetőjog „haladó vívmányát” szabályozták. Leninre hivatkoztak, akinek az egyik kedvenc mondása volt: „Aki nem dolgozik, az ne is egyék.”⁴⁰³² A Btk. általános részét tartalmazó 1950. évi II. törvény a javító-nevelő munkát nem büntetésként, hanem büntetésszerű intézkedésként értékelte, azzal az indokolással, hogy míg a büntetésnek más céljai is vannak, a javító-nevelő munka „kizárólag a javításra és nevelésre irányul”.⁴⁰³³

A javító-nevelő munka ötévi börtönnél nem súlyosabb büntetéssel fenyegetett bűncselekmény miatt, az elkövető társadalmi helyzetének, a büntett elkövetése okainak és általában az eset körülményeinek figyelembevételével akkor volt alkalmazható, ha a büntetés célja szabadságelvonás nélkül is elérhető. Csak állami vállalatnál, intézménynél vagy állami gazdaságnál lehetett alkalmazni. Szövetkezetnél vagy kisiparosnál nem.⁴⁰³⁴ Az állami vállalatok azért voltak alkalmasak egy ilyen büntetés végrehajtására, mert egyébként is elláttak bizonyos hatósági jogköröket. A vállalat igazgatóját tették felelőssé a büntetés végrehajtásáért. A büntetés igazi része a szociálpolitikai, munkaköri kedvezmények megvonása volt. Tartalmilag tehát a javító-nevelő munka büntetés volt, és pedig általános szabály alapján, börtönt helyettesítő büntetés. Lásd a végrehajtásáról szóló miniszteri utasítást, az 1/1954. IM utasítást és a Legfelsőbb Bíróság elvi döntését.⁴⁰³⁵

Az 1961. évi V. törvény a javító-nevelő munkát főbüntetéssé tette. A különös részben 27 helyen fordult elő, mindig alternatív büntetésként, szabadságvesztés vagy pénzbüntetés mellett. Alkalmazási lehetőségét szélesítette a büntetés enyhítését lehetővé tevő szabály is. Mivel addigra létrehozták a kvázi állami vállalatként működő szövetkezeteket, ezért már ott is végre lehetett hajtani a javító-nevelő munkát. A gyakorlatban a javító-nevelő munka csak munkaviszonyban állókra vonatkozhatott, de szinte sohasem alkalmazták vezető pozícióban állókkal vagy értelmiségiekkel szemben.⁴⁰³⁶ Valószínűleg Hajnóczy Péter író sem minősítették írónak, amikor 1964-ben egy vörös zászló letépése miatt

Állam- és Jogtudomány, 5. (1962), 3. 387.; Huszár Tibor: *Fiatalkorú bűnözők. Adalékok a fiatalkori bűnözés problematikájához az 1950–1959. évek felmérései alapján*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964.

⁴⁰³² Sargorodszkij (1961): i. m. II. 6.

⁴⁰³³ Kádár (1951): i. m. 128.; Kabódi–Lőrincz–Mezey (2005): i. m. 205.

⁴⁰³⁴ Földvári József: Büntetési rendszerünk módosulása. *Magyar Jog*, 8. (1961), 4. 145.

⁴⁰³⁵ VII. számú BED.

⁴⁰³⁶ Gläser István: A javító-nevelő munka végrehajtásának néhány kérdése. *Magyar Jog*, 13. (1966), 11. 445.; Demeter Vilmos: A javító-nevelő munka a bíróságok gyakorlatában. *Magyar Jog*, 13. (1966), 11. 491.

hathavi javító-nevelő munkára ítélték.⁴⁰³⁷ Az 1961-es Btk.-val bevezetett változtatások révén a javító-nevelő munkára ítétek száma megnőtt.

Az 1971. évi 28. törvényerejű rendelet a javító-nevelő munkát munkatelepen rendelte végrehajtani. Végül is ezeket a munkatelepeket nem hozták létre, így a törvényerejű rendelet ezen rendelkezése sohasem lépett hatályba. Az 1978. évi IV. törvény pedig szinte változtatás nélkül vette át az 1961-es szabályozást.⁴⁰³⁸

Szigorított javító-nevelő munka

Az 1984. évi 19. törvényerejű rendelet, egyértelműen politikai okokból, egyetlen elkövetői körrel, a közveszélyes munkakerülőkkel szemben vezetett be egy új önálló főbüntetési nemet, a szigorított javító-nevelő munkát.⁴⁰³⁹ A javaslat elfogadásakor kibontakozó vitában Kádár János munkatáborok felállítását javasolta barakkokkal, ahol nincs meleg víz. Rendőrségi intézkedést javasolt bíróságok nélkül. Egyúttal megpróbálta meghatározni a közveszélyes munkakerülő fogalmát:

„[K]özveszélyes munkakerülő, aki a hatósággal összeütközik. És nem rabláson fogják rajta, mert arra is van büntető rendszabály, hanem mit tudom én min. Randalírozik, az közveszélyes munkakerülő szerintem és ezzel kell foglalkozni [...]. Ne komplikáljuk túl. [...] Közveszélyes munkakerülő alatt azt értjük, [...] aki valahogy a hatósággal összebotlott, meg nem engedhető magatartás, cselekmény miatt, olyan cselekmény miatt, amire más büntető eljárás nem alkalmazható.”⁴⁰⁴⁰

Végrehajtásáról a 3/1985. (III. 7.) IM rendelet rendelkezett.⁴⁰⁴¹ Eléggé át nem gondolt módon az 1913. évi XXI. törvénycikknek a közveszélyes munkakerülőkre vonatkozó rendelkezéseit próbálták másolni. Ilyen, kellően át nem gondolt előzmények ellenére, az 1987. évi III. törvény kiterjesztette a szigorított javító-nevelő munkát mint vagylagos büntetést a tartás elmulasztása, az üzletszerű kéjelgés, az üzletszerű kéjelgés elősegítése, a tiltott szerencsejáték szervezése, a lopás, a csalás, az orgazdaság vétségeire, továbbá a kitartottság és a kerítés büntetése is. A szigorított javító-nevelő munkára ítélt személynek kijelölt munkahelyen kellett dolgoznia, és meghatározott intézetben vagy szálláson laknia. Legrövidebb tartama egy év, a leghosszabb két év, halmazati és össz-büntetés esetén három év volt. A bírói gyakorlat azonban csak nagyon szűk körben (0,5-1,5%) alkalmazta ezt a büntetési formát.⁴⁰⁴²

⁴⁰³⁷ Szerdahelyi Zoltán: A letépett vörös zászló. *Beszélő*, 14. (2009), 1. 48.

⁴⁰³⁸ Györgyi Kálmán: *Büntetések és intézkedések*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1984. 226.; Sipos Ferenc: A javító-nevelő munka Magyarországon. *Jogtörténeti Szemle*, 20. (2018), 1–2. 12.

⁴⁰³⁹ Nagy–Tokaji (1998): i. m. 231.

⁴⁰⁴⁰ MNL OL 288. f. 5/908 ó. e.

⁴⁰⁴¹ Moldoványi (1985): i. m. 505.; Polt Péter: A közveszélyes munkakerülés és a szigorított javító-nevelő munka. *Belügyi Szemle*, 23. (1985), 10. 55.

⁴⁰⁴² Kabódi–Lőrincz–Mezey (2005): i. m. 212.

Pénzbüntetés

Az 1928. évi X. törvénycikk, a II. büntető novella az akkori európai törvényhozásokban példamutató módon az úgynevezett szabadságvesztést helyettesítő pénzbüntetést és a pénzbüntetést mint mellékbüntetést egyaránt szabályozta. Az 1950. évi II. törvényben a pénzbüntetést elsősorban mellékbüntetésként alkalmazták, főbüntetésként csak kivételesen. Alkalmazhatták viszont vagyonekobzással együtt is. Ráadásul a pénzbüntetést az elítélt halála után is behajtották.⁴⁰⁴³ 1961-től lett újra főbüntetés, de csak nyolc esetben szabható ki, négy esetben pedig javító-nevelő munkával együtt. A pénzbüntetés „reneszánsza” az 1973. évi jogalkalmazási, jogpolitikai irányelvek (14/1973. NET határozat) és a kétfokú enyhítést újra bevezető 1973. évi 14. törvényerejű rendelet révén kezdődött. Az új rendelkezések hatására már több pénzbüntetést kezdtek kiszabni, mint szabadságvesztés-büntetést. Ez a kedvező irányú folyamat azonban az 1978-as Btk.-val megállt, és megint túlsúlyra jutott a szabadságvesztés-büntetés.

Mellékbüntetések

1. A vagyonekobzás igen súlyos vagyoni hátrányt tartalmazó mellékbüntetés, amely az elítélt egész vagyonának vagy a vagyon egy részének az elkobzásából áll. A Csemegikódex elvi okokból ellenezte az alkalmazását. Először a népbírósi jog vezette be [81/1945. (II. 5.) ME rendelet]. Az 1950. évi II. törvény szovjet mintára, új büntetésként bevezette a vagyonekobzást az elítélt teljes vagyonára vagy annak meghatározott részére, esetleg egyes vagyontárgyakra. A kor furcsaságaként vagyonekobzást olyan személyre is ki lehetett szabni, akinek nem volt vagyona.⁴⁰⁴⁴

Az 1961. évi V. törvény 55. §-a alapján a vagyonekobzást mint mellékbüntetést kellett alkalmazni halálbüntetés, illetőleg az öt évet meghaladó szabadságvesztés-büntetés kiszabása esetén. A három évet meghaladó szabadságvesztés-büntetés esetén pedig a bírói mérlegelésre bízta a kiszabását. A szabályozás szembetűnő hiányossága volt, hogy nem rendelkezett a harmadik személyek esetlegesen felmerülő jogos igényeiről.

Az 1966. évi 16. törvényerejű rendelet 31. §-a a vagyonekobzás büntetését kiterjesztette az országhatár jogellenes átlépésével, illetve a jogellenesen külföldön maradással kapcsolatos cselekményeknél (a közbeszédben ezeket az eseteket „disszidálásnak” hívták) az egy évet meghaladó szabadságvesztéssel sújtott esetekre is.⁴⁰⁴⁵ Az 1973. évi 14. törvényerejű rendelet – szakítva azzal az elvvel, hogy a vagyonekobzás kivételes büntetés – kiterjesztette minden vagyoni haszonszerzésre

⁴⁰⁴³ Györgyi (1984): i. m. 41.

⁴⁰⁴⁴ *Döntvénytár. Bírósági határozatok. 1953. október – 1955. december.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1956. 28.

⁴⁰⁴⁵ Lásd Krassó György ügyét.

irányuló bűncselekményre úgy, hogy nem szabott meg minimális időtartamot sem. Így felfüggesztett szabadságvesztés esetén is el lehetett rendelni.⁴⁰⁴⁶ Ezt az anomáliát az 1978-as Btk. szüntette meg azzal, hogy csak végrehajtandó szabadságvesztés esetén tette lehetővé az alkalmazását.

2. A közügyektől való eltiltást az 1950. évi II. törvény úgy alakította ki, hogy a Csemegi-kódex alapján kiszabható hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését mint mellékbüntetésekét összevonta, és némileg ki is terjesztette. Az ellátási igényektől való eltiltás révén még súlyos vagyoni szankciót is eredményezett. Ráadásul minden egy évet meghaladó börtönbüntetés mellett kötelezővé tették az elrendelését, de ennél kisebb tartamú büntetés esetén is kiszabhatták. A közügyektől eltiltás tartama egy évtől tíz évig terjedhetett.⁴⁰⁴⁷ Az 1961. évi Btk. kivette a szankciók közül a szülői felügyeletre, valamint a nyugdíj- és egyéb ellátási irányelvekre vonatkozó jogokat, egyúttal feloldotta a bíróság mérlegelési jogának a megkötését.

3. A foglalkozástól való eltiltás esetén is hasonlóan jártak el.

4. A kitiltás egy vagy több községben (városban) vagy az ország valamelyik részén való tartózkodás tilalmát jelentette. Az 1950. évi II. törvény ezt összemosta a külföldiek kiutasításával.

5. A kiutasítás egyszeri eltartási kötelezettség lett. A joghátrány tényleges tartalmának a megszabása az újbóli beutazást engedélyező államigazgatási hatóság kezébe került.

A szovjet típusú diktatúra intézkedései

„A rossz embereket a börtön még rosszabbakká teszi,
a jó embereket meg még jobbá.”
(Obersovszky Gyula)⁴⁰⁴⁸

Mi a különbség büntetés és intézkedés között?

A 20. századi büntetőjogi szankciórendszer megkülönbözteti egymástól a büntetést és az intézkedést. A büntetéseket (például szabadságvesztés-büntetés) mindig az elkövetett bűncselekmény megtorlásaként és arányosan szabják ki. Az intézkedésnél meghatározó a nevelő szándék, illetve a társadalom védelme is.

Az intézkedések abban is különböznek a büntetésektől, hogy akkor is alkalmazhatók, ha az elkövető nem büntethető (büntethetőséget kizáró tényező, például kóros elmeállapot vagy gyermekkor miatt), elég tehát a büntetőjogilag jogellenes cselekmény megállapítása, nem kell hogy az bűncselekménynek minősüljön.

⁴⁰⁴⁶ Györgyi Kálmán: A vagyonekobzás feltételei. *Jogtudományi Közöny*, 31. (1976), 11. 660.

⁴⁰⁴⁷ Szepes Gyula: Egyes jogoktól való eltiltás. *Magyar Jog*, 2. (1954), 1. 15.

⁴⁰⁴⁸ Molnár (2004): i. m. 58.

A büntetés mindig határozott idejű, az intézkedés határozatlan idejű is lehet. Az intézkedés alá vont személy magaviseletétől is függhet az intézkedés időtartama.

A szovjet típusú diktatúra intézkedései (deportálás, internálás, kitelepítés) viszont kivétel nélkül jogsértők voltak, hiszen önkényesen kiválasztott személyek, illetve családok ellen irányult, és a legtöbb esetben nem bírói ítélettel szabták ki.⁴⁰⁴⁹

*Koncentrációs táborok*⁴⁰⁵⁰

A 20. századi diktatúrák közül szinte mindegyik alkalmazta a koncentrációs táborokat mint speciális szabadságvesztés-büntetést.⁴⁰⁵¹ Lenin már 1917 decemberében kijelentette, hogy be kell vezetni a kényszermunka-büntetést a sztrájkoló hivatalnokokkal szemben.⁴⁰⁵² Ezután egyre több parancsban és utasításban jelent meg a „koncentrációs tábor” kifejezés. Lenin 1918. augusztus 10-én elrendelte, hogy „a kulákokat, pópákat, fehérgárdistákat és más kétes elemeket koncentrációs táborokba kell zárni a városokon kívül”.⁴⁰⁵³

A Népbiztosok Tanácsa 1918. szeptember 5-i dekrétumában utasítást adott arra, hogy az osztályellenséget „koncentrációs táborokba kell zárni”. 1919. február 17-én az Oroszországi Föderáció Szovjetjének központi végrehajtó bizottsága ténylegesen a Csekának adta az ellenség és az ellenforradalmárok „koncentrációs táborokba” való internálásának jogát. A polgárháború befejeződése után kezdték a táborokban lévő fogva tartást egységesen szabályozni.

Az 1920-as évek végén kezdett kialakulni a Gulag valódi arca. Több ezer tábort alapítottak, amelyeket magukkal a fogvatartottakkal építettek fel. Nem különítették el a politikaiakat a köztörvényes bűnözőktől, sőt ez utóbbiak lettek a táborok rettegett kápói.⁴⁰⁵⁴ Ekkortól ismerték fel a rabszolgamunka gazdasági hatását.⁴⁰⁵⁵ 1929-től a Gulag már a túlfeszített népgazdasági terv részévé vált. A fogvatartottak száma 1938-ra meghaladta a 2 milliót, miközben a kegyetlen bánásmód miatt évente a személyi állománynak körülbelül 25%-a pusztult el. Még a szabadon engedettek is olyan mértékű egészségromlást szenvedtek el, hogy megrövidült az életük. A II. világháború alatt is folyamatosan hurcolták a Gulagba embereket. Különösen a kollektív felelősség alapján egyes

⁴⁰⁴⁹ Kabódi–Lőrincz–Mezey (2005): i. m.; Kabódi Csaba – Mezey Barna: Börtönügy – Keleten. (Az európai szocialista országokban, 1917-től napjainkig). *Módszertani Füzetek*, 5. (1988), 1.; Vókó (2009): i. m.

⁴⁰⁵⁰ A magyarországi koncentrációs táborok, munkatáborok jogon kívüli intézmények voltak. Elvileg nem tartoztak a büntetés-végrehajtási jogba. Mivel azonban büntetésként, illetve intézkedésként alkalmazták, a könnyebb áttekinthetőség érdekében ebbe a fejezetbe soroltam őket.

⁴⁰⁵¹ A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése után a náci Németország vezetői, illetve az NKVD küldöttségei kölcsönösen meglátogatták egymás lágereit, és kicserélték tapasztalataikat. Lásd Gereben (2017): i. m. 32.

⁴⁰⁵² *Lenin összes művei*. XXVI. (1979): i. m. 410.

⁴⁰⁵³ Kotek–Rigoulot (2005): i. m. 117.; Kun (2005): i. m. 160.

⁴⁰⁵⁴ A kényszermunkatáborokban kisegítő rendőri, fegyelmező és munkairányító feladatokat ellátó, többkevesebb kedvezményben részesülő fogoly.

⁴⁰⁵⁵ Czéh Zoltán: *A Gulag mint gazdasági jelenség*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003. 143–177.

nemzeteket (lengyelek, zsidók, kalmükök, csecsenek, volgai németek, krími tatárok, kárpátaljai magyarok stb.) deportáltak ide. Eközben a szovjet hadifogolytáborok (Gupvi) létszáma is megnövekedett. A Gulag 1950-ben érte el létszámának maximumát, a 2 millió 500 ezer főt. (A cári Oroszországban az elítéltek száma nem érte el a 200 ezret.) Sztálin halála után csökkentették az elítéltek számát, és felügyeletük is átkerült az Igazságügyi Népbiztossághoz, s egészen a Szovjetunió összeomlásáig, némi módosulással ugyan, de működtek.⁴⁰⁵⁶ A szovjet társadalom életében meghatározó tényező volt a Gulag, hiszen szinte mindegyik családnak valamelyik tagja megszenvedte az ottani viszonyokat. Még Mihail Gorbacsov, az SZKP egykori első titkára is volt rabok unokája. A lágerélet törvényei társadalmi szokásokká váltak: a hadseregben, a kolhozokban, a gyárakban, üzemekben, de még az egyetemeken is.

A szovjet Gulag–Gupvi-rendszerrel először a magyar hadifoglyok és a nemzetközi jogot megsértve elhurcolt polgári személyek ismerkedtek meg. Sokan közülük nem hadifogolytáborokba, hanem munkatáborokba kerültek, bár a hágai egyezmény alapján a hadifoglyok munkavégzése csak bizonyos feltételek betartása mellett lett volna lehetséges. 600–640 ezer magyar állampolgár került a szovjet lágerekbe. Egyes kutatók 270–370 ezer főre teszik az áldozatok számát. Az életben maradtak többsége 1951-ig hazajöhetett, de még 1955–1956-ban is ezrével érkeztek vissza Magyarországra.⁴⁰⁵⁷ A visszatérteket a magyar hatóságok kvázi büntetett előéletű személyekként kezelték, és nem terjesztették ki rájuk a hadigondozás egyetlen formáját sem.⁴⁰⁵⁸

A magyarországi kommunista vezetők a munkatáborok felállítása terén is követni szerették volna a Szovjetunió példáját. Magyarország földrajzi helyzete teljesen eltért a Szovjetunióétól; Rákosi Mátyás „panaszkodott” is emiatt: „Milyen kár, hogy nincs Szibériánk.”⁴⁰⁵⁹

Az internálást, más néven rendőrhatalósági őrizet alá helyezést a II. világháború végétől vezették be. Az Államvédelmi Hatóság egyfajta eljárási technikai eszközként alkalmazta a kommunista párt vélt vagy valós ellenfeleivel szemben. Minden előzetes vizsgálat nélkül, politikai döntéseknek megfelelően, minimális jogvédelmet is megtagadva hajtották végre. Nem lehetett ellene perorvoslással élni, és határozatlan időre szóló intézkedésként foganatosították.⁴⁰⁶⁰ Kezdetben mint antifasiszta megtorló intézkedést az igazolóbizottságok és népbíróságok alkalmazhatták, de a végrehajtást a politikai rendőrségre bízták (81/1945. ME rendelet). Erdei Ferenc belügyminiszter egy 1945. június 21-i titkos rendeletével (138000/1945. BM rendelet) korlátlan jogosultságot adott a politikai rendőrségnek,

⁴⁰⁵⁶ Applebaum (2005): i. m. I. 12–13.

⁴⁰⁵⁷ Stark Tamás: Magyarok a szovjet kényszermunkatáborokban. *Kortárs*, 46. (2002), 2–3. 69–81.; Krausz Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, Pannonica, 2001; Rózsás János: *Gulag lexikon*. Budapest, Püski, 2000; Sente Zoltán: *Magyarok a Gulag szigeteken*. Szeged, JATE, 1989.

⁴⁰⁵⁸ Füzes Miklós: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949*. Pécs, Formatív, 1990. 11.

⁴⁰⁵⁹ Pünkössti (1992a): i. m. 454.

⁴⁰⁶⁰ Palasik Mária: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Napvilág, 2000a. 75.

így bírósági ítélet nélkül, politikai döntés alapján is internálhattak.⁴⁰⁶¹ Egyetlen úrlapot töltöttek ki, amelyre sokszor az alábbiakat írták: „Rendőrhatalmági őrizet alá helyezését rendelem el, mert internálása indokolt.” Ekkor alakult ki az az eljárás is, hogy a népbíróságok által felmentett vádlottakat is az Államvédelmi Osztály internálta.⁴⁰⁶² Péter Gábor egyik helyettese, Timár István ezt a módszert így mutatta be: 1946-ban „a belügyminiszter utasítására bevezettük azt a gyakorlatot, hogy vádemelés mellőzése, vagy felmentő ítélet esetén a gyanúsítottakat visszakértük és egyes esetekben internáltuk”.⁴⁰⁶³ Tömpe András rendőr ezredes a Politikai Rendészeti Osztályok 1946. február 28-án tartott értekezletén az alábbi utasítást adta:

„[A] népbíróság nem teszi meg az országban mindenütt a megfelelő intézkedéseket a népbíróságok által szabadon bocsátott ellenforradalmárokkal, fasisztákkal szemben. Először tisztázzuk, hogy azt a reakciót, aki ellen nekünk kellő számú bizonyítékunk van és akit a népbíróság vagy ügyészség szabadon bocsát, internálnunk kell. Ez nem a politikai osztályvezetők jó- vagy rosszakarátára van bízva, ez nem diszkrecionális [sic!] jog, az internálás ilyen esetekben a legelemibb kötelesség. A bajtársak kötelessége, hogy megállapítsák, hogy ki szabadul ki, és amennyiben ezek között olyanok vannak, akiknél nyomós okok merülnek fel, hogy szabadon létük káros a demokratikus Magyarországon, ezeket azonnal internálják.”⁴⁰⁶⁴

1945–1948 között ennek révén az internáltak száma hamarosan elérte a 40 ezer főt. Bibó István már 1945-ben tiltakozott az effajta embertelen és törvénytelen eljárással szemben:

„Az internálási apparátus természeténél fogva bizonytalan garanciák mellett működik, egyéni önkényeskedéstől meg nem óvható, az időtartama miatt súlyosan demoralizáló hatású. Egyszóval: egy sivár embergyűjtő nagyüzem, mely népi igazságtételnek túl közvetett, jogászai értékű igazságszolgáltatásnak pedig nagyon rendőri. Ha valami, ez a lehető legnagyobb mértékben megérett a teljes felszámolásra.”⁴⁰⁶⁵

1945-ben és 1946-ban még minden vármegye székhelyén működött egy-egy internálótábor. 1947-től azonban megszüntették a vidéki és a budapesti kerületi internálótáborokat, és egyetlen országos központi internálótáborot alakítottak ki, amely kezdetben a Buda-Dél internáló- és gyűjtőtábor volt, amelyben esetenként 8-10 ezer személyt, köztük több száz gyermeket is fogva tartottak. A Buda-Dél internáló- és gyűjtőtábor felszámolása után a politikai okból fogva tartottakat a kistarcsai táborba⁴⁰⁶⁶ vitték. Ekkor már az internáltak egyre nagyobb részét tették ki a Révai József által „reakciónak” nevezettek. Illetve azok,

⁴⁰⁶¹ Palasik (1997): i. m. 87–94.; Szakács–Zinner (1997): i. m. 216–217.

⁴⁰⁶² Solt (1992): i. m. I. 707.

⁴⁰⁶³ Timár István *Jogászai pályafutásom (Visszaemlékezés)* című kéziratát idézi Zinner Tibor: Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1948. *Történelmi Szemle*, 28. (1985), 1. 120.

⁴⁰⁶⁴ Idézi Bank Barbara: *Recsk. A magyar internálótáborok története 1945–1953*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2017b. 118.

⁴⁰⁶⁵ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető, 1986a. 40.

⁴⁰⁶⁶ Dénes (1994): i. m. 155.

akik ugyan letöltötték a rájuk kiszabott börtönbüntetést, de az ÁVO úgy ítélte meg, hogy szabadon engedésük „a fennálló demokratikus államrendre nézve aggályos”.⁴⁰⁶⁷

Az 1948. szeptember 6-i, 288.009/1948. BM rendelettel megalakult a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, majd egy átszervezés után a már országos hatáskörű szervként – a politikai rendőrség szervezetén belül – működő VI. Jogi és Börtönügyi Főosztály, majd a Vizsgálati Főosztály vezetése alá helyezték az ÁVH börtöneit és internálótáborait.⁴⁰⁶⁸ Ekkortól vált általánossá az a gyakorlat, hogy akit valamilyen okból nem akartak bíróság elé állítani, azt internálták. A kiválasztás alapja sok esetben kideríthetetlen és irracionális volt.

8. ábra: Internálótáborok Magyarországon, 1945–1963

Forrás: https://tortenelemportal.hu/wp-content/uploads/2010/11/internalotaborok_mo.jpg

A szovjet mintára kialakított úgynevezett nyitott végrehajtási helyek – gyárak, üzemek, bányák – szinte az egész országot behálózták. Mintegy 45 helyen dolgoztak internáltak. Így többek között ipari létesítmények építkezésein (Lábatlan, Almásfüzitő, Tiszalök, Csepel stb.), középületek létesítésénél (a miskolci és a veszprémi egyetem), felújításoknál

⁴⁰⁶⁷ Bank Barbara: Az internálás és a kitelepítés dokumentumai. In Gyarmati György (szerk.): *Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára évkönyve 2003*. Budapest, ÁBTL, 2004. 110.

⁴⁰⁶⁸ Boreczky Beatrix: Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In Gyarmati György (szerk.): *A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 91–114.

(Budavára), bányákban (Oroszlány, Recsk, Komló, Várpalota stb.), valamint számos helyen ipari és mezőgazdasági (Hortobágy) munkát végeztek.⁴⁰⁶⁹

A kényszermunkát végző rabok száma 1950-ben 18 359, 1951-ben 21 214, 1952-ben 35 039, 1953-ban 34 368 fő volt. A leghírhedtebb kényszermunkatábor a Gulag szolgai másolataként létrehozott recski internálótábor volt (Heves megyében), a község határában, a Mátra északi részén, a Csákánykő hegy lábánál. A fogvatartottak állandó létszáma körülbelül 1200 fő volt, akik a maguk építette fűtetlen barakkokban „laktak”, elhasznált katonai ruhába öltöztetve követ fejtettek, törtek és szállítottak; öreik veréssel ösztönözték őket a terv teljesítésére. Az ÁVH-s bánásmód („ne csak őrizd, gyűlöld is”), az elégtelen élelmezés, a 14-16 órás munkaidő, a csak csalással teljesíthető munkanormák és a rendszeres kínzások miatt körülbelül 109 rab pusztult el.⁴⁰⁷⁰ A szabálysértő rabokat napokig kenyéren és vízen tartva, térdig vizesgödörbe állítva vagy gúzsba kötéssel „fegyelmezték” – például Benkő Zoltán recski rekorderként 111 (!) órát töltött gúzsba kötve. A gúzsba kötésről, vagyis a kurtavasról a Recskben raboskodott Erdey Sándor írja:

„A rabnak mindkét kezét előre kellett nyújtania, a nyitott tenyereknek egymással szembe kellett néznie. A nyitott tenyereket a csuklónál vastag spárgával összekötözték. Ezután úgy kellett leülni, hogy a két térd az összekötözött kezek közé kerüljön. Ekkor a két térdkalács alá egy söprűnyelet dugtak úgy, hogy a szorosan összekötözött csuklókat a karokkal a térdek alá feszítették. A csuklókat szorosan összekötő zsinag mélyen belevágott a húsba, elszorította az ereket, a felhúzott térdeket rögzítő söprűnyeltől pedig az egész alsótest elzsibbadt. Leírhatatlan szenvedés következett be. Mindenki már tizenöt perc után levegőért kapkodott, majd rendszerint eszméletlen ájulás következett. Ezt az önkívületbe esést nem túrték a kegyetlen őrök, egy vödör vízzel visszakényszerítették az áldozatot a szomorú valóságba és kezdődött minden előlről.”⁴⁰⁷¹

Kiss Dániel, aki kétheti éjszakai fogdabüntetést kapott, kétórás gúzsba kötéssel, arra panaszkodott az egyik őrnek, hogy fázik, erre az bosszúból beráncigálta a barakkba, ott nekilökte a forró dobkályhának, a keze megégett, de ordítóása ellenére az ÁVH-s nem fordította el, csak akkor, amikor a többiek érezték az égett hús szagát. Mivel Kiss Dániel nem kapott megfelelő orvosi kezelést, ujjai elüszkösödtek, ezért később amputálni kellett.⁴⁰⁷² A másik kegyetlen büntetés a vesszőfutás volt. Két sorba állították az embereket, mindegyikük kezébe botot adtak, és ott kellett végigfutni kétszáz ember sorfala

⁴⁰⁶⁹ Kabódi–Lőrincz–Mezey (2005): i. m. 142.; Marschal Adrienn: *Elítéltek szénbányákban. Táborok Csolnokon, Oroszlányban és Tatabányán*. Budapest, Argumentum, 2020. A teljes listát lásd Tamáska (2006): i. m. 243–244.

⁴⁰⁷⁰ Solt (1992): i. m. I. 339.

⁴⁰⁷¹ Lásd Erdey Sándor: *A recski tábor rabjai*. Budapest, Reform, 1989. 91.; V. Nagy Árpád tanúsága szerint Kistarcsán is alkalmazták a gúzsba kötést. Lásd V. Nagy Árpád: *Egy lelkiismeret lázadása. A BM operatív főtisztje megszólal*. Budapest, Kairosz, 2005. 53.

⁴⁰⁷² Sztáray Zoltán: *Csákánykő*. Budapest, Püski, 1998. 48.; Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953. Egy titkos kényszermunkatábor története*. Budapest, Széplalom, 1990. 13.

előtt. Aki nem ütött elég erőset, azt az ávosok megverték.⁴⁰⁷³ A fogda pedig egy két méter mély vizesgödör volt.⁴⁰⁷⁴

A tiszalöki internálótábort egy új vízlépcső és vízerőmű felépítésének céljával hozták létre. A munkát ugyan szakemberek irányították, de a nagyberuházáshoz rabokat vittek dolgozni. A tábor létszáma 1400-1500 fő körül mozgott, akik többségükben olyan hadifoglyok voltak, akiket 1950 decemberében és 1951 elején adtak át a szovjet hatóságok a magyar ÁVH-nak, azonban az nem engedte őket szabadon. A tábor rabállományát többségében a népi németek (svábok, akik a Waffen-SS kötelékében szolgáltak) adták. Az őrizeteselek között nagy számban voltak olyanok, akiknek – bevonuláskori lakhelyüket tekintve – állampolgársága időközben megváltozott: Románia, Csehszlovákia, vagy éppen a „titóista” Jugoszlávia lett az otthonuk.⁴⁰⁷⁵

A tiszalöki táborban a szabadítások és az amnesztiarendelet végrehajtásának késleltetése miatt zendülés tört ki. Ennek a végkifejlete lett az 1953. október 4-én bekövetkezett tragikus esemény, amelynek során öten meghaltak, heten súlyos, tizenketten pedig könnyebb sérüléseket szenvedtek.⁴⁰⁷⁶

Kistarcsán az egykori városgondnokság épületében, a volt víztorony mellett alakították ki a női fogházat, azt egy kerítéssel választották el a tábor többi részétől, rájuk női örök vigyáztak. 1949 után raboskodott itt Dévay Camilla színésznő, Svéd Nóra operaénekes, Szenes Erzsébet író, Vámos Magda újságíró, Demény Pálné, Arz Károlyné, Csongor Elemérné, Szálasi Ferencné, az Andrassy, az Esterházy, valamint több híres nemesi család női tagja is.⁴⁰⁷⁷

1947-től azt az álláspontot képviselték, hogy az internálás nem lehet az állam számára veszteséges, ezért a népgazdasági terv részévé váltak az egyes munkatáborok. Ennek a magyar Gulag-rendszernek a megszervezésére érkezett a Szovjetunióból Garasin Rudolf.⁴⁰⁷⁸ Vas Zoltán és Gerő Ernő dolgozta ki az erre vonatkozó irányelveket. A Népgazdasági Tanács 407/21/1951. számú (titkos) határozatában (*A letartóztatottak termelőmunkában foglalkoztatásának egységes megszervezése* címmel) rendelkeztek a Közérdekű Munkák Igazgatósága (KÖMI) létrehozásáról.⁴⁰⁷⁹ Ennek az új hatóságnak kellett megszer-

⁴⁰⁷³ Böszörményi (1990): i. m. 33.

⁴⁰⁷⁴ Böszörményi (1990): i. m. 49.

⁴⁰⁷⁵ Görbedi Miklós: *1020 nap az őrtornyok árnyékában. A tiszalöki hadifogolytábor története*. Tiszalök, Tiszalöki Költségvetési Üzem, 1989; Görbedi Miklós: *Az árnyékok hosszára nyúlnak. Kiegészítés Kecs-kemét–Tiszalök–Kazincbarcika kényszermunkatáborainak történetéhez*. Tiszalök, „Október 4.” Baráti Társaság Tiszalöki Tagozat, 1998; Görbedi Miklós: *Emlékkönyv a tiszalöki kényszer-hadifogolytábor ÁVO-s sortüzének és felszámolásának 50. évfordulójára. 1953. október 4. – 2003. október 4.* Tiszalök, Tiszalök Város Önkormányzata, 2003.

⁴⁰⁷⁶ Solt (1994): i. m. III. 763–771.

⁴⁰⁷⁷ Almási Tamás: *Ítéletlenül*. Mozgóképi Innovációs Társulás és Alapítvány – MTV Szegedi Stúdió, 77 perc, 1991; Justus Pálné: Kistarcsa. *Mozgó Világ*, 14. (1988), 11. 127.

⁴⁰⁷⁸ Garasin Rudolf (1895–1869): kommunista politikus. 1916-ban orosz fogságba került. A bolsevik hatalomátvétel után a politikai rendőrség tisztje lett. Hazatérte után a KÖMI vezetője. Jelmondata: „A rabokat nem etetni kell, hanem dolgoztatni kell.” 1956 után Mongóliában nagykövet. Gazsó L. Ferenc – Zelei Miklós: *Őrjítő mandragóra. Bevezetés a politikai pszichiátriába*. Budapest, L'Harmattan, 2012.

⁴⁰⁷⁹ MNL OL XIX-A-16-b 250. d.

veznie és irányítani az internáltak kényszermunkáját.⁴⁰⁸⁰ Az elhelyezésre a túlszűfolttság, az épületek rossz állaga volt a jellemző. A kényszermunka rendkívül megerőltető volt, napi 14 óra munkaidővel, különösen azoknak, akik nem voltak hozzászokva a nehéz fizikai munkához. Az élelmezés mennyisége és minősége is rendkívül rossz, napi 600-1200 kalória. Az embertelen bánásmódot (verést, szidalmazást, kínzást) a rabok nehezen viselték. Az éhség, kimerültség, betegség, orvos- és gyógyszerhiány miatt sokan meghaltak vagy megbetegedtek. Ha 1953-ban nem számolták volna fel a magyar táborrendszert, az tömeges elhalálozáshoz vezetett volna.

Az internáltak nagyobb munkateljesítésre való ösztönzésére alkalmazták az úgynevezett napelengedést, vagyis a havi 100%-ot meghaladó teljesítmény után bányákban 5%-onként, egyéb munkahelyeken 2%-onként egy-egy napot elengedtek a büntetésből. A teljesítménytől tették függővé az egyéb kedvezményeket is (például a levelezést). A valóságban az elsődleges cél nem a gazdaságosság, hanem a fogvatartottak tudatos gyötrése volt.⁴⁰⁸¹

1953-ban, Nagy Imre kormányra kerülése után ideiglenesen megszüntették az internálás intézményrendszerét. Az 1035/1953. MT határozat rendelkezett arról, hogy a belügyminiszter az internálótáborokat szüntesse meg. (Jó néhányat, mint a tiszalöki internálótábort népgazdasági érdekből továbbra is fenntartottak.)⁴⁰⁸²

Az internáltak nem nyerték vissza automatikusan a szabadságukat. Sokakat közülük börtönbe zártak,⁴⁰⁸³ a fővárosból és más nagyvárosokból kitiltottak, illetve rendőri felügyelet alá helyeztek. A Belügyminisztérium operatív osztályán továbbra is őrizték nyilvántartási lapjaikat. Többeket folyamatosan operatív ellenőrzés alatt tartottak.⁴⁰⁸⁴ Elkobzott vagyonukat sem kapták vissza. Az igazságügyi miniszter ugyanis a 0058/1/1953. Tük. szám alatt kiadott rendelkezésében utasította a Legfelsőbb Bíróság elnökét: „Annak az elvnek megfelelően, hogy a kitelepítettek és internáltak ingó és ingatlan vagyontárgyaira, valamint lakásokra vonatkozó igényeit, illetve kártérítési kereseteit el kell utasítani, szükséges a Legfelsőbb Bíróság megfelelő jogszabályokra való hivatkozással hozott elvi döntése. Felkérem, hogy ilyen elvi döntés meghozataláról gondoskodjék.”⁴⁰⁸⁵ Egyúttal felszólították az ügyvédi kamarákat, hogy az internáltak érdekében pert kezdeményezők ügyvédek ellen fegyelmi eljárást indítsanak.⁴⁰⁸⁶

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után a börtönök annyira megteltek, hogy a Kádár-kormány visszamenőleges hatállyal visszaállította az internálás intézményét (1956. évi 31. tvr.). Így nyílt meg újra a kistarcsai és a tököli internálótábor. Ennek alapján a hatóságok 1957. május 1-jéig közbiztonsági őrizet alá vontak körülbelül

⁴⁰⁸⁰ T. Varga (2002): i. m. 159.

⁴⁰⁸¹ Belényi (2009): i. m. 64.

⁴⁰⁸² Bank (2004a): i. m. 107.

⁴⁰⁸³ MNL OL M-KS 276. f. 66/42. ö. e.

⁴⁰⁸⁴ Solt (1993): i. m. II. 585.; Müller (2017): i. m. 63.

⁴⁰⁸⁵ Idézi Szendrei Géza: *Magyar internálások 1704–1960*. Budapest, Rejtjel, 2007. 21.

⁴⁰⁸⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/186. ö. e.

4500 főt, valamint rendőri felügyelet alá helyeztek körülbelül 1500 embert.⁴⁰⁸⁷ A fogva tartás maximális időtartama hat hónap lett volna, de ezt úgy módosították, hogy kétszer hat hónappal meg lehetett hosszabbítani (1957. évi 1. tvr., 1957. évi 41. tvr.). Az internálást a Népköztársaság Elnöki Tanácsának amnesztiarendeleete szüntette meg 1960 áprilisában. Addigra már körülbelül 16-18 ezer embert internáltak visszamenő hatállyal, mindenfajta bírói ítélet nélkül.⁴⁰⁸⁸

Kitelepítés

A szakzsargonban elterjedt *kitelepítés* kifejezést használták azokra az intézkedésekre, amikor egyes személyektől elkobozták ingatlanjaikat, és arra kényszerítették őket, hogy családjukkal együtt (időseket, betegeket, gyerekeket sem kímélve) a falvakba, kulákporkákra szállásolva mezőgazdasági munkát végezzenek.

A kitelepítést is a szovjet gyakorlatból másolták, ahol a cári idők száműzetését helyettesítette. 1918-tól a kommunista (bolsevik) párt politikai ellenfeleit, az anarchistákat, eszereket néhány hónapra vagy egy évre kiutasította Pétervárról, illetve Moszkvából, de máshol, bármelyik városban letelepedhettek. Az 1920-as években a kitelepítés időtartamát növelték, korlátozták az új hely megválasztását, majd kijelölték azt. 1922. augusztus 10-én kiadták *Az adminisztratív úton történő kitelepítésről* szóló határozatot, amelyben megújították a cárizmusbeli rendeletet, s megalapozták az új bolsevik gyakorlatot. A szovjet „jogban” a kitelepítés lehetett alapbüntetés vagy a lágeréveket követő mellékbüntetés, amely a régi lakóhelyre való visszatérést (az egykori kapcsolatok megújítását) akadályozta meg. 1935: „belbiztonsági okokból” Leningrád körzetéből kitelepítették az észteket, finneket, litvánokat; 1936: körülbelül 180 ezer koreait telepítettek a Távol-Keletről Közép-Ázsiába. A Ribbentrop–Molotov-egyezmény értelmében a Szovjetunióhoz került 12-13 millió lakosból több mint 4 millió lengyel nemzetiségű volt. Internálták a lengyel hadsereget (130 200 sorkatona, 14 580 tiszt), majd 1940-ben négy hullámban csak a regisztrált és egyáltalán nem teljes adatok alapján 312 800 családot, vagyis 1 173 170 személyt deportáltak a Szovjetunió különböző lágereibe, telepeire. 1941–42: körülbelül 1,2 millió volgai németet Kazahsztánba és Szibériába

⁴⁰⁸⁷ Szokolczai Attila: Megtorlás és restauráció (1956–1963). In Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmeik (1956–1999)*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, 2001. 147.; Huszár Tibor – Szabó János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*. Budapest, Zrínyi, 1999. 92.; Szendrei Géza: *Kispesti internáltak 1957–1959*. Budapest, Rejtjel, 2009. 11.; Bank Barbara: És újranyitnak a táborok... A közbiztonsági őrizet intézménye 1956 és 1960 között. In Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.): *1956. Erőszak és emlékezet*. Budapest, Jaffa, 2017a. 165–178.

⁴⁰⁸⁸ Kahler – M. Kiss (1997): i. m. 210.; Kiszely Gábor: *Állambiztonság 1956–1990*. Budapest, Korona, 2001. 10.

telepítettek. 1943: a németekkel való együttműködésért kollektív büntetésként hurcoltak el szülőföldjéről körülbelül 900 ezer csecsent, ingust, kalmüköt, karancsajt, krími tatárt stb.⁴⁰⁸⁹

A kitelepítendőek névsorának összeállítása⁴⁰⁹⁰ a legtöbb esetben önkényesen, szubjektív szempontok szerint történt. Sokszor a helyi hatóságok egyszerűen felírták a készülő listára azokat, akikkel nem szimpatizáltak, vagy csak a lakásukat, házukat akarták maguknak megszerezni. Gyakran az is előfordult, hogy az Államvédelmi Hatóság emberei a listán nem szereplő személyeket is elvittek. Elhurcolták az albérlőket, cselédeket, házvezetőnőket, véletlenül ott tartózkodó rokonokat, vendégeket is. Névelírás vagy szándékos „félrehallás” miatt is sokakat kitelepítettek. Ezeken az embereken semmilyen magyarázkodó, tiltakozó beadvány sem segített. A holokauszt túlélők az akkori népességen belüli arányukat meghaladó százalékban kerültek a kitelepítendőek közé.⁴⁰⁹¹ Rendszeresen előfordult, hogy az engedélyezett 500 kiló helyett csak 30 kilós csomagot vihettek magukkal, és 24 óra helyett 12 óra alatt kellett összecsomagolniuk.

A vidéket érintő legnagyobb kitelepítési sorozatra 1949-től a nyugati és déli határvidéknél került sor. A mesterségesen uszított, hisztérikussá fokozott harmadik világháborús hangulatban a végrehajtó szervek válogatás nélkül deportáltak ezekről a vidékekről egész családokat, sokszor az éjszaka közepén, csak néhány percet, esetleg órát hagyva a készülődésre. Budapestről 1951-ben, arra hivatkozva, hogy a fővárosban kevés a lakás,⁴⁰⁹² egy belügyminiszteri rendelettel körülbelül 17 700 embert telepítettek ki.⁴⁰⁹³ Az így megszerzett 5300 lakásnak a felét utalták ki új bérlőknek, ávosoknak, rendőröknek és pártfunkcionáriusoknak.⁴⁰⁹⁴ Az intézkedésről az alábbi hivatalos jelentést adták ki:

⁴⁰⁸⁹ Varga Lajos: Népek, nemzetek deportálása a Szovjetunióban 1937–1944. *História*, 15. (1993), 8. 11–12.; Grégory Dufaud: Etnocidium? A krími tatárok kitelepítése és életük a száműzetésben (1944–1956). *Valóság*, 51. (2008), 5. 113–119.

⁴⁰⁹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 54/146. ö. e.

⁴⁰⁹¹ Lásd erről részletesen Dombi Gábor: *Osztályellenségek. Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020; Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2018; Káli Csaba (szerk.): *Dokumentumok Zala megye történetéből 1947–1956*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1999. 159–161.

⁴⁰⁹² Hegedűs József – Tosics Iván: Lakásosztályok és lakáspolitikák. A budapesti lakáspiac változásai az elmúlt három évtizedben. I. *Mozgó Világ*, 8. (1982), 9. 12.; Győri Péter: Lakásrendszerünk kialakulása – buktatókkal. In Ferge Zsuzsa – Várnai Györgyi – Dús Ágnes (szerk.): *Szociálpolitika ma és holnap*. Budapest, Kossuth, 1987. 190.

⁴⁰⁹³ MNL OL M-KS 276 f. 65. cs. 183. ö. e.

⁴⁰⁹⁴ Varga László: *A magyarországi kényszermunka rendszer jogi vonatkozásai*. New York, Magyar Nemzeti Bizottmány, 1954. 5.; Dessewffy Tibor – Szántó András: „Kitörő éberséggel”. *A budapesti kitelepítések hiteles története*. Budapest, Háttér, 1989. 10.; Gulyás–Gulyás (1989): i. m. 16.; Ember Mária: Hortobágy, „szocialis tábor” 1952–1953. *Forrás*, 13. (1981), 6. 9.; Magyar Bálint: Borsós-tanya, Hortobágy – J. Gyula visszaemlékezései. *Mozgó Világ*, (1983), 11. 89–111.; Szántó András: Az 1951-es budapesti kitelepítés. *Medvetánc*, 9. (1988), 4. – (1989), 1. 141.

„1951. május 21-től június 15-ig Budapestről a következő nemkívánatos elemeket telepítették ki: hat volt herceget, 52 volt gróft, 41 volt bárót, valamint hozzátartozóikat, 10 volt horthysta minisztert, 12 volt horthysta államtitkárt, 85 volt horthysta tábornokot, 324 volt horthysta törzstisztet, 67 volt csendőr- és rendőrtisztet, 30 volt gyártulajdonost, 46 volt bankárt, 53 volt gyárigazgatót, 93 volt nagykereskedőt, 105 volt nagybirtokost, valamint hozzátartozóikat. A kitelepítettek lakásait dolgozók, elsősorban sztahanovista vagy nagycsaládos ipari munkások kapták meg.”⁴⁰⁹⁵

A kitelepítetteket Szolnok, Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén és Pest megyei falvakba és tanyákra költöztették, többnyire kuláknak minősített családok házaiba.⁴⁰⁹⁶ Ezzel egyrészt a kulákokat is büntetni akarták, másrészt azt akarták elérni, hogy az egy fedél alá kényszerített családok között ellentétek alakuljanak ki. Ez az utóbbi törekvésük a legtöbb helyen nem járt sikerrel.⁴⁰⁹⁷

A kitelepítettek ingatlanait a szovjet típusú diktatúra kiszolgálóinak adományozták. Salgótarjánban például így osztották el a kitelepítettek, deportáltak lakásait: 1. Megyebizottság, 2. Honvédség, 3. ÁVH, 4. tömegszervezetek, 5. helyi tanácsok (elsősorban tanácsi funkcionáriusok, orvosok, pedagógusok), 7. termelő miniszteriumok helyi szervei.⁴⁰⁹⁸ Gyakran kifejezetten a községi tanácsok, illetve azok alkalmazottjainak elhelyezése miatt telepítettek ki egyes családokat. Olyan eset is előfordult, hogy reakciónak minősítettek valakit, és ezért telepítették ki. Egy soproni családra például azért esett a választás, mert az egyik rokonuk a Szabad Európa Rádió bemondója lett.⁴⁰⁹⁹

A kitelepítetteknek elvileg nem kellett kényszerszermunkát végezniük, de a megélhetésük érdekében minden adandó munkalehetőséget el kellett fogadniuk. Több nyelven beszélő, magasan iskolázott embereknek többnyire a mezőgazdaságban kellett kisegítő fizikai munkát végezniük.

Deportálás

A kitelepítés kifejezést használták azokra az intézkedésekre is, amikor egyes személyektől elkobozták ingatlanjaikat, és arra kényszerítették őket, hogy családjukkal együtt a hortobágyi táborokban mezőgazdasági munkát végezzenek. Ez az intézkedés valójában tehát deportálásnak minősíthető, annál is inkább, mert két, 1939-ben (az úgynevezett honvédelmi törvény, az 1939. évi II. törvénycikk alapján) kibocsátott rendeletre (8.130/1939 ME rendelet, 760/1939. BM rendelet) hivatkozva hajtották végre. (E rendeletek alapján hurcolták el a II. világháború alatt a magyarországi zsidókat otthonukból.) Általános volt

⁴⁰⁹⁵ *Kis Újság*, 1951. június 19. Vö. *Szabad Nép*, 1951. augusztus 7.

⁴⁰⁹⁶ MNL OL MK-s 276. f. 65. cs. 183. ö. e.; MNL OL MK-s 276. f. 65. cs. 184. ö. e.

⁴⁰⁹⁷ Kónya Lajos Kossuth-díjas költő versben üdvözölte a „főváros kitakarítását”: „Ki városunkból a heréket, / rontják a pesti levegőt!”

⁴⁰⁹⁸ Palasik (2018): i. m. 25.; Szántó (1988–1989): i. m. 141.

⁴⁰⁹⁹ Szántó András: A kitelepítések történeti háttéréről. In Gulyás Gyula – Gulyás János: *Törvénysértés nélkül. A Hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai*. Budapest, Láng, 1989. 24.

tehát a párhuzam a zsidók deportálásával, bár ezt a kifejezést tilos volt a kitelepítésre használni. Előmozdította a hasonlóságot, hogy az érintett vagyonos polgárok egy része átszenvedte a háborús üldözést. Előfordult, hogy egyesek tiltakozásul rossz emlékként eltett 1944-es sárga csillagjaikat felvarrva mentek a befestett ablakú vonathoz. Tardy Lajos visszaemlékezéseiben említi, hogy maga is látott egy idős házaspárt, akikről az ávosok szedték le a csillagot a pályaudvaron.⁴¹⁰⁰ Azonban csak a deportálás kifejezéssel⁴¹⁰¹ tudjuk egyértelműen elhatárolni ezt a kényszerintézkedést az internálástól és a kitelepítéstől. Az internálással szemben ugyanis az egész családot érintette, függetlenül azok korától és egészségi állapotától. A kitelepítéstől pedig az különböztette meg, hogy nem községekbe, családokhoz, hanem szigorúan őrzött zárt táborokba zárták a deportált családokat. A szovjet típusú diktatúrára jellemző módon a Belügyminisztérium 00384/1950. BM. IV. Ücs. számú utasítás az orwelli nyelvhasználatnak megfelelően⁴¹⁰² „telepített”-nek vagy „telepesek”-nek nevezte őket. Ilyen fogalmat egyébként hivatalosan nem ismert a korabeli jogi szabályozás. Ezeket a kifejezéseket, terminológiákat teljesen önkényesen találták ki.

A munkatáborokat azért a Hortobágyon alakították ki, mert itt viszonylag kevés község van (ez volt a „magyar Szibéria”), ezért választották ki a Hortobágyi Állami Gazdaságot.⁴¹⁰³ Ezzel is utánozták a Szovjetunió természetátalakítási programját.⁴¹⁰⁴ Valójában Hortobágnál jóval nagyobb területen, a Nagykunság északi részeitől – Tiszabő, Karcag, Püspökladány vonalától – a Hajdúság északnyugati csücskéig – a Polgár, Hajdúnánás, Tiszavasvári háromszögig – terjedő síkon, Hajdú-Bihar megye nyugati és Szolnok megye északkeleti részein

⁴¹⁰⁰ Tardy Lajos: *Szagatott krónika. Nagy idők kis tanúja*. Budapest, Szépirodalmi, 1986.

⁴¹⁰¹ Hegedüs András (1922–1999) kommunista politikus, miniszterelnök (1955–1956), majd szociológus szerint is ez a helyes terminológia. Lásd Gulyás–Gulyás (1989): i. m. 72–73.

⁴¹⁰² Az újbeszél (angolul *Newspeak*) mesterséges nyelv George Orwell híres regényében, az 1984-ben, az a bolsevik nyelvezet, amelynek leegyszerűsítő fordulatai hitelesítik a totalitáriánus diktatúra életellenes abszurditását.

⁴¹⁰³ Béres András: A Hortobágyi Állami Gazdaság kialakulása és előzményei. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XI*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1984. 121–136.; Béres András: A Hortobágyi Állami Gazdaság iratai 1948–1960. *Levéltári Szemle*, 32. (1982), 2–3. 285–290.

⁴¹⁰⁴ Hajdú Zoltán: A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon 1948–1956. In Kiss Andrea – Mezősi Gábor – Sümeghy Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. Szeged, SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék – SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, 2006. 245–257.; Hajdú Zoltán: Környezet és politika. A természetátalakítás „zseniális sztálini terve”. In Tóth József – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Változó környezetünk. Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára*. Pécs, JPTE TTK Földrajzi Intézet – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, 1999. 131–145.; Hajdú Zoltán: A természetátalakítás történelmi szakaszai az Alföldön. In Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 2000. 35–42.; Karczag István: A természetátalakítás kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, (1951), 2. 146–164.; *A szovjet nép átalakítja a természetet. Cikkgyűjtemény*. Budapest, Szikra, 1951; *A szocialista ember átalakítja a természetet*. Budapest, Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége, 1950.

helyezkedtek el. A 11 tábort alsóbbrendű összekötő útról leágazó, kiépítetlen földutak mentén alakították ki. Emiatt esőzések idején megközelíthetetlenek lettek.⁴¹⁰⁵

A hatósági kimutatások szerint a 12 kényszermunkatáborból 1953 júliusa és az október 31-i felszámolási határidő között 2524 család, 7281 fő szabadult. A táborokban ennél többen, 8300 fő körül lehettek.

9. ábra: A hortobágyi táborok térképvázlata. Rajzolta: Hajdu Lajos, 2007

Forrás: <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2023/06/zart-taborok-nyomorusaga-a-rendszervaltasig-kisert>

A deportáltakat többnyire teljesen más célra épült mezőgazdasági épületekben összezsúfolva őrizték, például barakkokban, istállókban, juhodályokban, kukoricagórékban, tyúkólakban, disznóólakban, gépszínekben vagy kulákok épületeiben. Mivel az építmények „lakhatóvá” tétele a kitelepítettek feladata volt, kezdetben a szabadban laktak. Lakásvizonyaik a legtöbb helyen nem feleltek meg a legelemibb követelményeknek sem. A higiénia nélküli istállókban, különösen télen, nem tudtak mosakodni, tisztálkodni. A legtöbb helyen nem volt megfelelő fűtés sem. A rossz elhelyezés és fűtetlen lakhelyek miatt sokan megbetegedtek, de a gyengélkedőknek nem jutott külön betegszoba. Voltak, akik öngyilkosok lettek, vagy nem bírván a körülményeket, meghaltak. A holttesteket a pusztában jeltelen sírokba temették el, hogy ne maradjon nyoma.

⁴¹⁰⁵ Bank–Gyarmati–Palasik (2012): i. m. 42.

Nem engedélyezték még a kisgyermek rokonokhoz való költözését sem, azzal az indokkal, hogy akkor a felnőttek könnyebben szánhatják rá magukat arra, hogy elszökjenek. Különösen tragikus sors jutott a csecsemőknek, akiket októbertől májusig meleg víz hiányában nem tudtak fürdetni, megfelelően tisztába tenni.⁴¹⁰⁶

A Belügyminisztérium 00384/1950. BM. IV. Ücs. számú utasítása a korabeli Alkotmánnyal és egyéb törvényekkel is ellentétes volt. Ráadásul a BM utasítás alapján hozott intézkedésekkel szemben semmiféle jogorvoslatot nem engedélyeztek. Legfeljebb az Államvédelmi Hatóság hozhatott teljesen önkényesen eltérő határozatot.

A hortobágyi zárt területet engedély nélkül nem hagyhatták el, látogatókat pedig havonta egyszer, az őrparancsnok engedélyével fogadhattak. A zárt területre idegenek sem léphettek be. Levelet és öt kilogrammos csomagot havonta egyszer kaphattak. A csomag tartalma csupán ruhanemű és egyszerű étel lehetett. A levélírás engedélyezése, a táborba küldött levelek kézhezvétele és a csomag átvételének engedélyezése teljes mértékben az őrparancsnok által önkényesen gyakorolt kedvezménynek számított.⁴¹⁰⁷

A helyi állami gazdaságokban folyamatos rendőri felügyelet mellett minden 12. életévét betöltött személynek napi 12 órát kellett dolgoznia. A szabályok megszegőivel szemben különböző (sokszor önkényes) fenytételeket alkalmaztak, vagy kihágási büntetést szabtak ki rájuk. Olyan eset is előfordult, hogy azokat a családfőket, akik szót emeltek a gyermekekkel való kegyetlen bánásmód, a velük szemben alkalmazott kényszermunka miatt, internálótáborba szállították.⁴¹⁰⁸

A deportáltakkal az örök egyébként is kegyetlenül bántak. Folyamatosan zaklatták, megalázták őket. Gyakorta alkalmaztak fizikai erőszakot is (például egy öt éves gyermeket a rendőrök a lábánál fogva felakasztottak, s amikor szülei tiltakoztak, testi fenytéssel és elzárással büntették).⁴¹⁰⁹

A deportált családok rendőri őrzését az erre a célra szervezett különleges „K” őrsök látták el, a számukra kiadott különleges utasítás alapján. Ezek az őrsök Hajdú-Bihar megyében szervezetileg közvetlenül a megyei rendőrkapitányságnak, míg Szolnok megyében az illetékes járási kapitányságnak az alárendeltségébe tartoztak. A „K” őrsök munkáját Hajdú-Bihar megyében a megyei kapitányság igazgatásrendészeti, valamint őrszolgálati osztálya irányította és ellenőrizte, míg Szolnok megyében ezt a feladatot a járási kapitányság őrszolgálati és igazgatásrendészeti előadója látta el.⁴¹¹⁰

A „K” őrsök rendőrei idomított kutyákkal végezték az őrszolgálatot. Többször is előfordult, hogy a kutyákat még 12 éven aluli gyerekekre is ráusztották, amivel maradandó sérüléseket és idegkárosodásokat okoztak.

⁴¹⁰⁶ Breuer Pál et al. (szerk.): *A hortobágyi kitelepítések igaz története 1950–1953*. Pécs, B&D Stúdió, 2005. 117–128.

⁴¹⁰⁷ MNL OL XIX-B-1-j 40. d. 106. 00369.

⁴¹⁰⁸ MNL OL XIX-B-1-j 40. d. 106. 00369.

⁴¹⁰⁹ Hantó Zsuzsa: Az 1950-es évek törvénytörései. In Kövesdy Zsuzsa – Kozma László (szerk.): *Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig*. Budapest, Kairosz, 2005. 25–28.

⁴¹¹⁰ Breuer et al. (2005): i. m. 117–128.

Felemás amnesztia

Az internálásoknak és a kényszerlakhely-kijelöléseknek a Nagy Imre-kormány vetett véget, de a deportáltak tulajdonképpen csak kegyelmet kaptak, mintha bűncselekményt követtek volna el, és ezért nem mondták ki, hogy deportálásuk jogtalan volt. Ennek következtében nem kaphatták vissza többé lakásaikat, ingatlanjaikat, és a legtöbb esetben még eredeti lakóhelyükre sem térhettek vissza. Egy ideig még ezután is rendőri felügyelet alatt állottak, és nem rendelkezhetek perbeli jogképességgel. Erdei Ferenc igazságügyi miniszter a megyei bíróságok elnökeinek kijelentette, hogy „a szocialista törvényesség szellemében az eddig tapasztalt opportunistá és liberális ítélkezéssel ellentétben következetes, határozott s az eddiginél keményebb ítéletekkel kell biztosítani az osztályellenség minden támadásának visszaverését”.⁴¹¹¹ A bíróságoknak tehát el kellett utasítaniuk minden olyan keresetet, amely valamiféle elvett tulajdon visszaszerzésére vagy bármilyen csekély összegű kártérítésre irányult volna. Gyekiczky Tamás szerint⁴¹¹² ezért is módosították a polgári eljárásjogi törvényt (Pp.), hogy az ilyen keresetleveleket a bíróságok idézés nélkül el tudják utasítani. A Pp. 130. § F pontja szerint „a felperes követelése idő előtti, vagy – az elévülés esetét ide nem értve – bírói úton nem érvényesíthető, illetőleg a keresettel érvényesített jog nyilvánvalóan alaptalan”. A volt deportáltak még akkor jártak a legjobban, ha mélyen hallgattak a velük történekről. Ennek ellenére még gyermekeik, unokáik is másodrendű állampolgároknak számítottak 1989-ig. Akadályozták őket a továbbtanulásban, a karrier építésében.

A következő csalódás sokukat a rendszerváltozáskor érte, hiszen ekkor sem adták vissza nekik jogos tulajdonukat, hanem csak a kárpótlási jeggyel rendezték el a jóvátételt. Különösen az dühítette őket, hogy azok, akik önkényesen szerezték meg ingatlanaikat, a piaci ár töredékéért vásárolhatták meg azokat 1989-ben.

Politikai kényszerpszichiátria

Magyarországon is alkalmazták a diktatúra ellen tiltakozókkal szemben a politikai kényszerpszichiátriát. Az ötlet a Szovjetunióból származott, hiszen Hruscsov fogalmazta meg a cáfolhatatlan diagnózist, hogy nem normális az, aki a szovjetrendszerrel szembefordul. Egy egész KGB-osztály foglalkozott a legveszélyesebb ellenzékiekkel. A kényszerkezelésnek alávetett legnevesebb ellenzékiek között volt Vlagyimir Bukovszkij, Pjotr Grigorenko, Joszif Brodskij és Zsoresz Medvegyev.⁴¹¹³ Szerencsére a magyar kommunista vezetők kisebb számban alkalmazták ezt az embertelen eljárást. Általában azokat hurcolták el pszichiátriai kezelésre, akik huzamosabb ideig tiltakoztak a diktatúra egyes

⁴¹¹¹ Beszámoló a kormány programnyilatkozata alapján tett igazságügy-miniszteri intézkedésekről és azt követőleg a bíróságok munkájában tapasztalt jelenségekről. MNL OL M-KS 276. f. cs. 16. ó. e. 11/B. o.

⁴¹¹² Gyekiczky Tamás: Vergődés a jog hálójában. Adalékok a kitelepítettek jogi diszkriminációjához. In Hantó Zsuzsa (szerk.): *Kitiltott családok*. Budapest, Magyar Ház, 2009. 213.

⁴¹¹³ Bukovszkij (1991): i. m.

intézkedéseivel szemben, és megpróbáltak kapcsolatot kiépíteni külföldi médiával, politikusokkal. Az alábbi „orvosi” diagnózist állapították meg: „a beteg az államhatalom intézményeinek nyílt bírálataival adja tanújelét a normális alkalmazkodásra való képzetlenségének.” Pákh Tiborral szemben még elektrosokkot is alkalmaztak.⁴¹¹⁴

Büntető eljárásjog, különös tekintettel a koncepciók perekre

Három ember ül egy sötét cellában, és kérdezik egymástól, miért vannak itt:
– Én szidtam Rajk Lászlót!
– Én dicsértem Rajk Lászlót!
– Én vagyok Rajk László!
(Pesti vice)

A szovjet típusú diktatúrában a büntetőeljárás elsősorban nem az igazságszolgáltatás érdekében, hanem a politikai céloknek alárendelten működött. A büntetőperek a társadalom strukturális átalakítása és megfélemlítése, a vélt vagy valós politikai ellenfelek likvidálása, a tulajdonviszonyok megváltoztatása, az ideológia átalakítása miatt folytatták le. Ennek megfelelően a büntetőeljárás jogot a szovjet minta alapján, végtelenül leegyszerűsítve, a különböző eljárásjogi garanciákat a lehető legalacsonyabb szintre redukálva, inkvizitórius jellegűvé alakították át. A tömeges méretekben lebonyolított koncepciók pereik nemcsak lejáratták a jog tekintélyét és társadalmi reguláló szerepét, de a köztörvényes bűnügyekben folytatott ítélkezést is eltorzították.

A büntető eljárásjog területén is érvényesült a szovjet jog hatása, különösen Visinszkij művein keresztül. Erről a magyar jogászok szakfolyóiratában megjelent vezércikk így írt: „A magyar jogászokra azonban a legnagyobb hatással Sztálin-díjas műve, »A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogra« című tanulmánya volt, amely iskolapéldája annak, hogyan kell a marxizmus–leninizmus fegyvertárát a jogtudomány területén eredetien, alkotó módon felhasználni.”⁴¹¹⁵ Átvették Visinszkij jelszavát is: „minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja.” Molnár Erik igazságügyi miniszter a Szovjetunió főügyésze iránymutatásait így interpretálta: „a bírói tárgyalóteremben az osztályharcnak megannyi részletküzdelle játszódik le, amelynek ilyen vagy olyan a kimenetele.” Leszögezte, hogy a „bíró köteles ítéleteivel a kizsákmányolóknak ellen és az épülő szocializmusért harcolni”.⁴¹¹⁶ Az eljárás leegyszerűsítése érdekében az 1949. évi XI. törvénycikk bevezette az egyfokú fellebbezési rendszert. (Kiiktatták a harmadfokú felülvizsgálat lehetőségét.)

⁴¹¹⁴ Molnár (2004): i. m. 54.; Gazsó L. – Zelei (2012): i. m.; Modor Ádám: *A titok meg a nyitja. Titkos szolgák és jelentések*. Budapest, Kairosz, 2005.

⁴¹¹⁵ *Magyar Jog*, 2. (1954), 3. 65.

⁴¹¹⁶ Idézi Révai (1991): i. m. 253.

Az 1951. évi III. törvényből, az első szocialista⁴¹¹⁷ eljárásjogi kódexből, amely teljes mértékben hatályon kívül helyezte az 1896. évi büntető perrendtartást (1896. évi XXXIII. törvénycikk), egyrészt az eljárásjogi garanciák hiányoztak, másrészt a meglévők sem érvényesültek. Például a 2. § ugyan ünnepélyesen felsorolta a személyi szabadság biztosítékait, és az előzetes letartóztatásról is rendelkezett, de nem kötelezte a nyomozó hatóságot arra, hogy a hozzátartozókat értesítse. Jó néhány vizsgálati anyagban fennmaradtak úgynevezett titkos őrizetbe vételt elrendelő határozatok, sőt olyan kihallgatások is voltak, amelyekről nem vettek fel jegyzőkönyvet. A kódex nem szabályozta megfelelően a nyomozást, ezzel is lehetővé téve az önkényes eljárást. A nyomozás elrendelését nem kötötték semmilyen alakszerűséghez. Akár szóban is ki lehetett hirdetni. A gyanúsítás tárgyát sem kellett közölni.⁴¹¹⁸ A gyanúsított kihallgatása ezután gyakran így kezdődött: „Na, mit gondol, miért van itt?” A gyanúsított pedig találgathatott. Végigvehette magában a vélt vagy valós bűncselekményeit.⁴¹¹⁹

Az Államvédelmi Osztály, majd Hatóság kifejezetten felszólította az állampolgárokat arra, hogy minden gyanúsnak vélt esetben tegyenek feljelentést. Aki feljelentést tett, azt Péter Gábor utasításának megfelelően megjutalmazták.⁴¹²⁰ Az őrizetbe vétel pedig évente több tízezres nagyságrendben fordult elő,⁴¹²¹ hiszen a feljelentési kötelezettséget az abszurditásig fokozták. Az állampolgároknak az „éberség” jegyében egymást is ellenőrizniük kellett. „Meg kell tanulnunk, hogy minden néven nevezendő nehézségnél, hibánál vagy bajnál az okok közt keressük az ellenség kezét is”⁴¹²² – adta utasításba minden magyar állampolgárnak Rákosi Mátyás. Egy konkrét bírói ítéletben a vádlott azért kapott börtönbüntetést, mert az egyik ismerőséről nem derítette ki, hogy az illető kém.

„Konkrétan egyikőjünkkel sem közölték [mármint a vádlottakkal – H. A.], hogy Fazekas imperialista kém, hírszerző tevékenységét egyikük sem ismerte, de pusztán annak alapján, amit tudtak róla, a jelenlegi nemzetközi helyzetben a minden magyar állampolgárt kötelező politikai éberséggel teljes joggal következtethettek arra, hogy Fazekas kémtevékenységet folytat. Ma, amikor az osztályharc élesedését és az imperialisták egyre fokozódó tevékenységét a ravasz módon álcázott aknamunka legkülönbözőbb formái bizonyítják, az 1950. III. törvény 69. paragrafusát, amely az imperialista kémtevékenységgel kapcsolatos feljelentési kötelezettséget szabályozza, csakis éberségi követelményeinek megfelelően lehet értelmezni.”⁴¹²³

⁴¹¹⁷ A törvényből nem derül ki, hogy miért „szocialista”. Csak arra hivatkoztak az országgyűlési tárgyalásnál, hogy a szovjet mintát követték. Lásd *Országgyűlési Napló*, 1949–1953. II. kötet. 571., 579.

⁴¹¹⁸ Lásd erről még: 7/1963. Legfőbb Ügyészi utasítás, 29. pont.

⁴¹¹⁹ Bócz Endre: *Büntetőeljárás jogunk kalandjai. Sikerek, zátonyok és vargabetűk*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2006. 34.

⁴¹²⁰ ÁBTL 4. 2. OLT ÁVH Eln. sz.

⁴¹²¹ A tömeges letartóztatásokat csak akkor mérsékeltek, amikor azok már a mezőgazdasági munkát is veszélyeztették. Lásd Kahler (1999): i. m. 21.

⁴¹²² Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1955. 391. Rákosi ennél a kérdésnél is Lenin útmutatásait követte.

⁴¹²³ Idézi Borhi (1999): i. m. 87.

Az Államvédelmi Hatóság munkatársai, rendőrök, katonák és párttitkárok igyekeztek minél több feljelentést produkálni. Széles körű feljelentőhálózatot építettek ki. A rendőrséget eleve „feljelentő szervnek” tekintették, de elvárták a pártvezetőktől, párttagoktól, az államigazgatásban dolgozóktól is, hogy mindenről tájékoztassák a hatóságokat. Ezt szolgálták többek között a meghatározott időközökben kötelezően elkészített hangulatjelentések is. A vállalatok vezetőit, párttitkárokat és egyéb vezetőket havi rendszerességgel megkeresték az illetékes elhárító tisztek, és érdeklődtek az „objektumban lévő jelenségekről”. Egyébként is a pártfegyelem kötelezett minden párttagot arra, hogy megvédje a „szocialista államrendet”, és az illetékes nyomozó hatóságokat segítse.

A feljelentések sok esetben a hivatalos személyek által kiprovokált párbeszédnek révén történtek: vasúti várótermekben, buszmegállóknak, sorban álláskor vagy kocsimáknak. A politikai rendőrség egészen 1989-ig hatalmas energiákat fektetett az informátor- és besúgóhálózatának kiépítésére. Több százezer embert szerveztek be, akik a megfigyelés alatt tartott körülbelül 1,5 millió emberről⁴¹²⁴ aztán kisebb-nagyobb rendszerességgel szállították az információkat.⁴¹²⁵ Még 1989 júniusában is 164 900 fő szerepelt a nyilvántartásban.⁴¹²⁶ Például csak Csoóri Sándor költőről 31 év alatt a fennmaradt iratok szerint 65 ügynök 938 jelentést írt. Valószínűleg ennek duplája készülhetett, de ezek eltűntek. Az utolsó fellelhető jelentés 1989. november 16-án készült. Csoóri megfigyelésével a dokumentumok szerint 234 belügyes foglalkozott. Döntő többségük főtiszt, de még altábornagy is volt köztük.⁴¹²⁷ Harminc éven keresztül semmilyen jogszabály nem rendelkezett a titkos anyaggyűjtésről. Első ízben a 6.000/1975. MT számú titkos határozat rendelkezett erről a kérdéssről, de ezt sem tartották be. A politikai rendőrség módszereire jellemző, hogy 1950 novemberében egy államvédelmi alosztályvezető utasította „kapcsolatát”, hogy négy órán belül nevezzen meg négy feketézőt. A besúgó mentegetőzésére, hogy ennyi idő alatt ez lehetetlen, az alosztályvezető agyba-főbe verte, és megfenyegette, hogy a jelenlétében fogja megerőszakolni a menyasszonyát. Ezután megkapta a neveket.⁴¹²⁸

Az őrizetbe vételt a nyomozó hatóságok teljesen önkényesen gyakorolták. Ebben egyébként a korabeli törvények sem gátolták őket, mert nem rendelkeztek erről kellő alapossággal. Sőt egyes rendszabályokat szervezeten belüli normatív aktusok írtak elő.

A terhelt fogva tartására 72 óra után csak az ügyész (egy jogállamban ezt is a bíróságnak kellene kimondania) előzetes letartóztatást fenntartó határozata esetén lett volna törvényes lehetőség. (Az 1951. évi III. törvény megszüntette a házi őrizetet és az óvadék intézményét.) A legfőbb ügyész ezt az időtartamot (két hónapon túl) korlátlan időre meghosszabbíthatta. Elvileg lehetségessé vált a határidő nélküli, végső soron „életfogytig tartó” fogság. A törvény indokolása szerint előzetes fogva tartást kellett elrendelni

⁴¹²⁴ Solt (1992): i. m. I. 709.

⁴¹²⁵ BM KI BM Kollégium ülésének anyaga, 1953. 09. 08. Jelentés az államvédelmi szervek hálózati munkájáról. Budapest, 1953. augusztus 31. 1. MNL OL XIX-B-1-v.

⁴¹²⁶ Kenedi (1996a): i. m. II.

⁴¹²⁷ Kiszely (2007): i. m. 5.

⁴¹²⁸ Gyurkó László: 1956. Budapest, Szabad Tér, 1996. 31.

a terhelt „osztályhelyzetére” tekintettel is. Ezt az elvet erősítette meg a 6/1956. (XII. 11.) kormányrendelet is. A valóságban nem rögzítették (vagy utólag fiktív dátummal) a letartóztatás és az előzetes letartóztatás időpontját. A törvény nem írta elő azt sem, hogy értesíteni kellene a hozzátartozókat a letartóztatásról és arról, hogy a gyanúsítottat hol tartják fogva. Különösen a politikai perekben a lehető legmegbízhatóbb ügyészek működtek közre, akik utólag „lepapírozták” az egész eljárási procedúrát. A mindennapos gyakorlatban az előzetes fogva tartás egyfajta előrehozott büntetés lett. A terhelt ennyit biztosan ülni fog. Ugyanis a legjobb esetben is a bíróság annyi évet szabott ki, mint amennyit már a vádlott az előzetesben letöltött.

Az 1951. évi III. törvény nem ismerte a nyomozásban a terheltté nyilvánítást sem, vagyis a terhelt kötelező tájékoztatását arról, mi miatt folyik ellene az eljárás. A kihallgatásokról általában nem vettek fel jegyzőkönyveket, hanem csak úgynevezett feljegyzéseket készítettek. A kihallgatási jegyzőkönyvet csak a nyomozás befejezésekor készítették el. A bíróság egyébként sem kapta meg a teljes nyomozati anyagot.

A terheltet az egész eljárás során nem illette meg az ártatlanság véelme. A bizonyítási terhet megfordították. Amennyiben valakit bíróság elé állítottak, akkor elvileg csak akkor menthető fel, ha bizonyítja, hogy nem követett el bűncselekményt. (Különösen az 1950-es években ezt a lehetőséget igyekeztek meggátolni.) Akkoriban azt mondták, hogy legfőbb bizonyíték a vádirat. Különösen az „osztályidegenek” esetében a bűnösségből indultak ki. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1957. júniusi országos értekezletének határozata felhívta a figyelmet annak az elvnek az érvényesítésére, hogy az ártatlanság véelme nem vonatkozik a népköztársaság ellenségeire, „mert csak így biztosítható a dolgozó tömegek, a törvénytisztelő állampolgárok demokratikus jogainak és szabadságainak védelme”.⁴¹²⁹ A Grösz József és társai perében iránymutató elvként mondta ki az ítélet indokolása, hogy a szerzetesrendek a népi demokrácia megdöntésére irányuló illegális szervezetek. Ezért megdönthetetlen vélelemnek minősül az, hogy ha a feloszlott szerzetesrendek szerzetesei együtt laknak, akkor az állam elleni szervezkedésnek minősül, és ez ellen semmilyen ellenbizonyításnak nincs helye.⁴¹³⁰ A hatóságok csak a terhelő bizonyítékokat igyekeztek minden (sokszor törvénytelen) eszközzel összegyűjteni. Ezt a gyakorlatot a Legfelsőbb Bíróság is elismerte.⁴¹³¹ Nem érvényesülhetett az *in dubio pro reo* elve (kétes esetben a vádlott javára kell dönten) sem. Éppen ellenkezőleg. A legneveltségesebb bizonyítékot is a vádlott ellen használhatták fel.

A házkutatásokról készült jegyzőkönyvek a legtöbb esetben manipuláltak. Nem a törvényi előírásnak megfelelően készültek, a hatósági tanúk általában megbízható káderek voltak. A házkutatási jegyzőkönyvek szinte sohasem tartalmazták a lefoglalt tárgyi bizonyítékok azonosítására alkalmas adatokat (például a megtalált fegyver számát nem

⁴¹²⁹ *Erősítsük pártunk egységét, a munkáshatalom, szocialista építőmunkánk alapját. Az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletén elhangzott beszámoló és a határozat.* Budapest, Kossuth, 1957. 129.

⁴¹³⁰ Kahler Frigyes: *Koncepciós perek a kommunista egyházpolitika kelléktárában – avagy katolikus papok elleni kirakatperek és titkos eljárások.* In Kahler Frigyes: *A kommunizmus hosszú árnyéka. Tanulmányok és előadások.* Budapest, Kairosz, 2012. 160.

⁴¹³¹ Legfelsőbb Bíróság, V. 8916/6 és Tsz. 68–76.

jegyezték fel, hiszen ugyanazt a fegyvert több alkalommal is eldugták és „megtalálták”). Az igazságügyi fegyver- vagy orvosszakértők szinte kivétel nélkül azt állapították meg, amit a hatóságok elvártak tőlük.

Nagyon gyakran tettek be a terhelt mellé úgynevezett fogdaügynököket, aki a szokásos besúgóí tevékenységet is túlteljesítve kikutatta a terhelt gyengéit, és még tanácsokat is adott a nyomozóknak (például nem az alvásra a legérzékenyebb, hanem a felesége sorsa aggasztja a legjobban). Emellett megpróbálta befolyásolni cellatársát. Látszólag csak „jótanácsokkal” látta el. Valójában pszichésen befolyásolta a külvilágtól elszigetelt, megkínzott, fizikai és lelki erejével már-már elkészülő terheltet.

Visinszkij kijelentette, hogy a beismerő vallomás a „bizonyítékok királynője”.⁴¹³² A magyar büntetőeljárásról szóló törvény ennek megfelelően kimondta: „a terhelt beismerése egymagában egyéb bizonyítási eszközök alkalmazását feleslegessé teszi” [4. § (2) bekezdés]. A beismerő vallomás kicsikarása érdekében ezért szinte minden eszközt bevetettek. Sokszor még akkor is megkövetelte a pártvezetés a beismerő vallomás kicsikarását, ha a vádat egyébként is alá tudták volna bizonyítékokkal támasztani.⁴¹³³ Ezért szinte általánosnak volt mondható a kényszervallatás. A Magyar Dolgozók Pártjának belső jelentésében is tényként közölték: „Az 1949–1953-as években általános rendszerré vált a letartóztatottak fizikai és pszichikai kínzása, először csak külön utasításra, később pedig kialakult egy olyan légkör, hogy utasítás nélkül is a vizsgálók, örök stb. kínozták a letartóztatottakat.”⁴¹³⁴ Ez nem a nyomozók túlkapásai miatt volt így, hanem azért, mert parancsba adták nekik.⁴¹³⁵

Farkas Vladimir feljegyzéséből tudjuk, hogy azokat a kihallgató tiszteteket, akik nem ezeket a módszereket alkalmazták, megbüntették.⁴¹³⁶ A gyanúsítottakat rendszeresen éjjel hallgatták ki, nappal pedig nem engedték őket aludni. Ezt a gyakorlatot a Kádár-korszakban is alkalmazták. Hontváry Miklós erre a gyakorlatra így emlékezett vissza: „Tizenegy napi nem alvás után hallucináltam, nem tudtam pontosan, egyedül vagyok-e a zárában, vagy van ott még valaki és beszéltem-e a másikkal. Ezért én mindenkit fölmentek, aki ilyen körülmények között gyengének bizonyult és talán másoknak is ártott.”⁴¹³⁷ Dudás Józsefnét, született Horváth Annát a Fő utcában tartották fogva. Abortált, harminc kilót fogyott, magánzárában tartották, ahol nem volt szabad leülnie, miközben folyamatosan égett a lámpa, és nem tudta, hogy nappal van vagy éjszaka. Végül harminckilósan került ki a fogva tartásból.⁴¹³⁸ Amikor vizet kért, azt mondták neki, hogy igyon a vécéből. A kihallgatáskor a gyanúsítottaknak sokszor órákig mozdulatlanul kellett állniuk. Súlyos

⁴¹³² A korábbi perrendtartásunkban nem tartották önmagában elegendő bizonyítéknak a beismerő vallomást.

⁴¹³³ Somorjai Ádám – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítéelve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Budapest, Magyar Közlöny, 2008. 106.

⁴¹³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 298. ó. e.

⁴¹³⁵ Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.): *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 2. Az Államvédelmi Osztály 1946–1948*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, 2015. 304.

⁴¹³⁶ Solt (1992): i. m. I. 482.

⁴¹³⁷ Elmer (1994): i. m. 203;

⁴¹³⁸ Drucza (2017): i. m. 220.

lelki és testi terrort alkalmaztak ellenük (például megfenyegették őket hozzátartozóik letartóztatásával, megkínzásával).⁴¹³⁹

Péter Gábor 1956. október 20-i vallomásában elmondta, hogy Rákosi Mátyás utasította a gyanúsítottak bántalmazására. Ezért is hozott létre egy verőcsoportot,⁴¹⁴⁰ amely mintegy hivatásszerűen, kizárólagos feladatként kínozza a letartóztatott személyeket.⁴¹⁴¹ Bálint István⁴¹⁴² orvos ezredes tanította be a verőlegényeket, hogyan kell minél nagyobb fájdalmat okozni.⁴¹⁴³ Péter Gábor azt is elmondta, hogy 1950 októberében Rákosi Mátyás felhívta telefonon, és az alábbiakat mondta: „[...] »bevallotta már ez a rohadék Szűcs, hogy provokátor volt?« »Nem« – mondtam. Erre rendkívül dühös hangon mondta: »A tűz égesse meg ezt a rohadék Szűcsöt! Két napig úgy veresse, hogy ropogjanak a csontjai!«” Szűcs Ernőt ezután úgy megverték, hogy belehalt.⁴¹⁴⁴ Bauer Miklósné államvédelmi őrnagy jegyzőkönyvbe mondta: „A fizikai erőszak nem a Rajk-üggyel kezdődött, hanem már 1945-től alkalmaztak ilyen eszközöket. Péter Gábor szerint a szovjet elvtársak megengedhetőnek tartják a fizikai kényszerítő eszközök alkalmazását, hanem esetenként ezt meg is követelik, illetve szükségesnek tartják.”⁴¹⁴⁵ Az ilyen vallatásokban Péter Gábor sokszor személyesen is részt vett. Egy alkalommal harapófogóval letépte a terhelt kisujját a lábáról.⁴¹⁴⁶ Princz Gyula⁴¹⁴⁷ vallomásában elmondta: „Péter Gábor égő cigarettát nyomott az egyik őrizetes arcába és követelte, hogy morzsoljam a heréjét, amikor én ezt nadrágon keresztül csináltam, kigúnyolt és utasított, hogy vetkőztessem le, bontsam ki a nadrágját. Ennek eleget is tettem. A főnök ezzel sem volt megelégedve s ezért [...] ő verte Bálint heréjét. Utasítást adott, hogy tűvel szurkáljam Bálint talpát és heréjét, a tűt is kivette a kezéből és ő kezdte szurkálni.”⁴¹⁴⁸ N. István visszaemlékezése: „Ripityára törtek az Andrassy út 60-ban. Itt vannak ezek a forradások a homlokomon, tizenhét kapcsot tettek a fejembe. A jobb szám széle a baloldalon volt. Nekem itt a jobb fülem alatt nincs csont, teljesen összetörték [...] az oldalbordáimat is [...]” Nyéki Bálint: „ÁVH-központokban össze-vissza vertek, kitörték a fogaimat, ajtónyílásba zárták az ujjaimat, véresre rugdaltak.”⁴¹⁴⁹ Az is előfordult, hogy a férfiak nemi szervébe üvegsövet dugtak és azt gumibottal összetörték. A nőknek gumibottal ronsolták szét a belső szerveit.⁴¹⁵⁰

⁴¹³⁹ Schiffer Pál: *Börtönnapló 1953–1956*. Budapest, Kelenföld, 1989. 10.

⁴¹⁴⁰ Baráth–Feitl (2013): i. m. 10.

⁴¹⁴¹ Történeti Hivatal V-150.028//3.

⁴¹⁴² Bálint István (1912–1984) kommunista orvos, az ÁVH ezredese. 1953-ban nyolc év börtönre ítélték, de a Legfelsőbb Bíróság felmentette.

⁴¹⁴³ ÁBTL 2. 1. VI/2. Dr. Bálint István, 45–46.; Sinkovics József: Emlékirat. Szérumszerencsétlenség 1950. *Orvostörténeti Közlemények*, 45. (1999), 166–169. 96.; Dénes (1994): i. m. 158.

⁴¹⁴⁴ Koltay Gábor – Bródy Péter (szerk.): *El nem égetett iratok*. Budapest, Szabad Tér, 1990. 27.

⁴¹⁴⁵ ÁBTL u-150019/1.

⁴¹⁴⁶ Püskösti (1996): i. m. 473.; Solt (1992): i. m. I. 691.

⁴¹⁴⁷ Princz Gyula (1905–1969): az államvédelemnél, majd ezredesi rangban a büntetés-végrehajtásnál szolgált. A kínzások egyik legbrutálisabb végrehajtója volt. 1953-ban nyolc év börtönre ítélték, 1957-ben szabadult. ÁBTL 2. 1. (zárt) VI/1-c/1.

⁴¹⁴⁸ Idézi Tamáska (2006): i. m. 33.

⁴¹⁴⁹ Idézi Sulyok László: *Recski rabszolgák*. Salgótarján, Tanúságtétel Alapítvány, 1990. 116.

⁴¹⁵⁰ Tamáska (2017): i. m. 86.

Az Államvédelmi Hatóság vezetője ilyenkor azt mondta: „Ha mi azt akarjuk, azt is beismeri, hogy tegnap este Churchill-lel sétált a Margit hídon.”⁴¹⁵¹ Ez a tétel fordítva is igaz volt. Faludy György „bevallotta”, hogy Edgar Poe százados és Walt Whitman őrnagy voltak a felsőbb kapcsolatai a CIA-nál. Rubletzky Géza újságíró azt vallotta, hogy Gay-Lussac és Boyle–Mariotte voltak a francia kémfőnökei.⁴¹⁵² Szinte minden módszert bevetettek, amit a szovjet tanácsadóktól tanultak, vagy maguk találtak ki. Nemi szervek verését, só vagy saját ürülék etetését, áramütést, vízcepegtetést stb.⁴¹⁵³ Amit viszont mindenkivel szemben alkalmaztak, az az éheztetés. A rabok két-három hét után csontig lesoványodtak, jártányi erejük sem maradt.⁴¹⁵⁴ Bauer Miklós⁴¹⁵⁵ alezredes az alábbiakat jelentette Ries István volt igazságügyi miniszter megkínzásáról: „Beismerő vallomása előtt a sírást, a piszkosság okozta megalázottságot leszidással, leköpéssel és néhány pofonnal igyekeztem fokozni.”⁴¹⁵⁶ Bauer Miklós emellett például vizet csepegtetett Péter Kiss Szaléz szerzetes atya fejére, majd vödört tettek a fejére, és azt gumibottal verték.⁴¹⁵⁷ Sokszor előfordult, hogy annyira megverték a gyanúsítottat, hogy zsírembóliában meghalt.⁴¹⁵⁸ 1962. augusztus 14. és 16. között a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága csak a koncepciók perekben elítélt kommunisták ügyét vizsgálva állapította meg:

„Embertelenül összeverték, gúzsba kötötték, összerugdosták, földre teperve talpalták az áldozatokat, heréjüket gumibotozták, tüvel szurkálták, testükre égő cigarettát nyomtak. Sót etettek velük, órákig kellett kezüket a falhoz szorítva állniok, állva, térdelve hallgatták ki, éhezették, éjjel-nappal bilincsben tartották, nem engedték aludni őket stb. Egyesekkel emberi ürüléket etettek. A lelki ráhatás a vizsgálók részéről a legkülönbözőbb volt. Elterjedt módszer volt, hogy a hozzátartozóik elleni eljárással fenyegetve zsarolták az őrizeteket.”⁴¹⁵⁹

⁴¹⁵¹ Révai (1991): i. m. 344.

⁴¹⁵² Sárközi Máttyás: *A bizzar évei. Élet és irodalom Rákosi Mátyás alatt*. Budapest, Kortárs, 2009. 83.

⁴¹⁵³ Varga László (szerk.): *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Budapest, Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 2001. 100.; Faludi Ervin (1927–1979): az Államvédelmi Hatóság főhadnagya, 1957-ben négy év börtönt kapott. 1954. július 7-i vallomása: „Vágival [Vági Ferenc] – amikor verése nem hozott eredményt, emberi ürüléket etettek, aminek következtében Vági életveszélyes beteg lett.” (Történelmi Hivatal V-142 673/5. 152.) A szakirodalom leginkább a kommunisták megkínzásáról írt. Például Aczél Györgynek beszakították a dobhártyáját, kiverték a fogait, gumibotozták a talpát és a heréjét. A húgy-csővébe tintaceruzát dugtak stb. Lásd Révész (1997): i. m. 44.; Argejő Éva: A hatalomnak alávetett test. Állambiztonsági játék a testtel (1945–1956). *Korall*, 8. (2007), 27. 173.

⁴¹⁵⁴ Bank (2017b): i. m. 122.

⁴¹⁵⁵ Bauer Miklós (1921–2008): kommunista jogász, államvédelmi alezredes, majd haláláig ügyvéd.

⁴¹⁵⁶ Solt (1992): i. m. I. 705.

⁴¹⁵⁷ Gábor (1998): i. m. 166.

⁴¹⁵⁸ Talán a legközismertebb eset az, amikor 1950-ben Szűcs Ernőt (1908–1950), Péter Gábor helyettesét testvérével, Szűcs Miklóssal (1910–1950) együtt agyonverték. Lásd Farkas Vladimir jelentése Szűcs Ernő és Szűcs Miklós elhalálozásáról (1950. november 21.). Közli Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955*. Budapest, Corvina, 2009. 102–103.; Solt (1992): i. m. I. 341.

⁴¹⁵⁹ MNL OL 288. f. 4/50-55. ó. e. 37.

Mindenesetre a beismerő vallomás záradékaként az alábbi megjegyzést illesztették általában a jegyzőkönyv végére: „Mást előadni nem kívánok. Vallomásomat minden kényszerítő eszköz alkalmazása nélkül, az igazságnak megfelelően tettem meg.”⁴¹⁶⁰

A terhelteket egyes esetekben különböző tudatmódosító szerekkel is manipulálták a beismerő vallomás érdekében. Tóth Ilona egy Evipán nevű szert⁴¹⁶¹ említett a bírósági tárgyaláson.⁴¹⁶² Több további adatunk is van arra vonatkozólag, hogy valamilyen gyógyszerrel próbálták szóra bírni a gyanúsítottakat.⁴¹⁶³ A szkopolamin mint „igazságszérum” is felmerült több ügyben.⁴¹⁶⁴

Az is sokszor előfordult, hogy a hamis tényeket tartalmazó vallomásokat el sem olvashatták, úgy íraták alá a gyanúsítottakkal. Ha a vádlott emiatt a bíróság előtt tiltakozott, vagy a vallomás kikényszerített voltára hivatkozott, a bíróság ezt a nyilatkozatot sohasem fogadta el. Olti Vilmos,⁴¹⁶⁵ az egyik legtöbb koncepciós pert tárgyaló bíró kijelentette, „a való tényállás megállapításánál a bíróságnak a szokottnál nagyobb mértékben kell támaszkodni az előkészítő eljárás során tett s a főtárgyaláson legtöbbször visszavont vagy módosított vallomásokra, mint bizonyító eszközre”.⁴¹⁶⁶ Mindemellett a vádlottak többsége nem merete elmondani a bíróságnak, hogy mi történt vele a vallatások során.

Bárándy György ügyvéd szerint az 1970-es évek közepétől kezdett jelentős mértékben csökkenni a nyomozás alatt alkalmazott rendőri atrocitás, a fizikai és lelki terror. Ez annak is volt köszönhető, hogy a rendőrré válás alapvető feltételévé tették a képzettséget, az iskolázottságot.⁴¹⁶⁷

A védő a nyomozati szakban nem vehetett részt, a tárgyaláson is csak az iratok egy részét kaphatta meg. Az igazságügyi miniszter feljegyzése 1953. augusztus 28-án Gerő Ernő akkori belügyminiszternek címezve: „a védő nem tekinthet be az iratokba, hanem a tanács vezetője jelöli ki számára az iratoknak azt a részét, amely védencére vonatkozik, és ezeket a részleteket ismerheti meg.”⁴¹⁶⁸ A koncepciós perekre vonatkozóan Molnár Erik igazságügyi miniszter kijelentette: „Nem indokolt a szabad védelem.”⁴¹⁶⁹ Pedig még a 14/1973. (VI. 7.) NET határozat 10. pontja is a közeljövőben megvalósítandó programként rendelkezett az ügyvédi képviselőről: „Biztosítani kell, hogy akivel szemben büntető eljárást indítanak, a törvényben meghatározott módon védekezhessen. A védő késedelem nélkül köteles minden törvényes eszközt és módot felhasználni és elősegíteni

⁴¹⁶⁰ Történeti Hivatal V/700/1. d.

⁴¹⁶¹ Az Evipán a korban jól ismert fájdalomcsillapító és tudatmódosító gyógyszer volt.

⁴¹⁶² Kiss Réka – M. Kiss Sándor: *A csalogány elszállt. Tóth Ilona tragikuma*. Budapest, Kairosz, 2007. 49.

⁴¹⁶³ MNL OL XX-5-4. 42. 3. 370–373.; MNL OL XX-5-4. 42. 3. 291–293.

⁴¹⁶⁴ Tulipán (2014): i. m. 21.

⁴¹⁶⁵ Olti Vilmos (1914–2005): nyilas, majd kommunista jogász. A koncepciós perek bírója. A náci Németországban volt ösztöndíjas. Belépett a Nyilaskeresztes Pártba. Ő tárgyalta a legfontosabb egyházellenes pereket. 1956 után ügyvéd.

⁴¹⁶⁶ Olti Vilmos: A demokratikus államrend vagy a demokratikus köztársaság megdöntésére irányuló bűntettek. *Jogtudományi Közöny*, 2. (1947), 21–22. 331–337.

⁴¹⁶⁷ Schmidt Attila – Németh János Kandinszky: *Dr. Bárándy György ügyvéd taláros története*. Budapest, magánkiadás, 2006. 115.

⁴¹⁶⁸ Idézi Kahler (1999): i. m. 28.

⁴¹⁶⁹ MNL OL XIX. E. 1. 2. d. 0056/20/01953. 0056/20/1953.

a büntető ügyek gyors, alapos elbírálását. A védői tevékenység ugyanis jelentős tényezője a szocialista törvényesség érvényesülésének.” A politikai perekben egyébként is csak az Államvédelmi Hatóság által összeállított listán szereplő ügyvédek szerepelhettek, akik nem sokat segítettek a vádlottaknak. Ilyenkor a védőbeszéd körülbelül abból állt, hogy a vádlott valóban megsértette a magyar nép érdekeit. Mint az igazságszolgáltatás segítőtársai irgalmas ítéletet kértek. Esetleg még annyit hozzattek: a bíróság vegye figyelembe, hogy a vádlott büntetlen előéletű. A lelkiismeretes ügyvédek a periratok azon érdekes feljegyzéséből lehet felismerni, amely szerint rögtön a tárgyalás elején rövid konzultációs szünetet kért, hiszen ekkor találkozhatott először a vádlottal, és ismerhette meg a tényállást. A védelem is megkísérelt mentő tanúkat is beidézni, de a bíróság általában ezt nem tette lehetővé, bizonyítási indítványait elutasították.

Az ügyész szerepe az 1950-es évek pereiben formális. A beismerő vallomást tett gyanúsítottból ugyanis úgy lett vádlott, hogy a terheltet sokszor nem adták át az ügyésznek. A vádlott továbbra is az államvédelmi nyomozók őrizetében maradt. (A vádlottat így folyamatos nyomás alatt tarthatták, nehogy a bíróságon visszavonja a vallomását.) Csak a vádirattervezetet adták át, amelyből az ügyész elkészíthette a vádiratot. Az egész eljárás a nyomozati terv alapján zajlott le. A bíróság is ennek megfelelően, még az indokolást is átvéve hozta meg az ítéletet.⁴¹⁷⁰ A politikai pereket tárgyaló ügyészek és bírák (időnként az ügyvédek is) ezért az eljárásukért külön díjazásban részesültek.⁴¹⁷¹

A bíróság is csak egyfajta kvázi legitimitást adott az eljárásban kifejeződő politikai akaratoknak. Az egyes ügyek esetében nemcsak az államvédelem,⁴¹⁷² hanem még az Igazságügyi Minisztérium is ellenőrizte az ítélezést. A bírácoknak jelentést kellett tenniük, egyúttal őket is folyamatosan utasították az éppen aktuális politikai irányvonalnak megfelelően. Az ügyek többségét – kivéve a kirakatpereket – gondosan kiválasztott hallgatóság előtt, zárt ajtók mögött tárgyalták. A nyilvánosság elve, amelyet a büntető-eljárási törvény 7. §-a is deklarált, az 1951 utáni politikai perekben egyáltalán nem érvényesülhetett. A korszakra jellemző általános félelmet erősítette az a titokzatosság, amelyet a bírósági szakra is kiterjesztettek. Kádár János az 1956-os forradalmat és szabadságharcot megtorló perek esetében is fontosnak tartotta a zárt tárgyalást, nehogy a külföldi sajtó is tájékoztatni tudjon a sorozatos törvénysértésekről. Azt javasolta, hogy többségüket zárt tárgyaláson kell elítélni, hogy „színház nélkül” folytassák le az eljárást.⁴¹⁷³ Az ítéletek többségét a vádra alapozták. A bíróság arra törekedett, hogy a vádat az ítélettel igazolják. Jellemző példa erre a Legfelsőbb Bíróság egyik ítéletének indokolása: „A védő bizonyítási indítványát az elsőfokú bíróság azért utasította el, mert a már foganatosított bizonyítás alapján a tényállást bizonyítottak látták. Ez a döntés a bizonyítékok szabad mérlegelésén alapszik, ezért jogszabályt nem sért. Emiatt

⁴¹⁷⁰ Révai (1991): i. m. 349. Ez a gyakorlat a cári Oroszország büntetőeljárását idézte. Lásd Szergej Mihajlovics Sztjepnyak-Kravcsinszkij: *Oroszország a cárok uralma alatt*. Budapest, Európa, 1988. 104.

⁴¹⁷¹ Zinner (2005a): i. m. 585.

⁴¹⁷² Új M. K. L. E. 1. s. 264. 9913/13/1-1952. IM. II. 1.

⁴¹⁷³ MNL OL M-KS 288. f. 5/54. ó. e.

a bejelentett fellebbezés alaptalan.⁴¹⁷⁴ Az ítéleteket rendkívül gyorsan hozták meg. A Legfelsőbb Bíróság elnöke a bíróságokon is bevezette a munkaversenyt. Például a szegedi megyei bíróság 1950. augusztus 25-én reggel kezdte meg egy 27 vádlottas ügy tárgyalását, és 26-án ebéddőre már ítéletet hirdettek. A büntetések: két halálos ítélet (végre is hajtották), a további 25 személyből kilenc személy összesen 76 év fegyház, 16 fő pedig összesen 128 év kényszermunka-büntetést kapott. Bulányi György⁴¹⁷⁵ visszaemlékezése szerint:

„Tizenketten szerepeltünk a kisközösségből, s ha jól emlékszem két órán belül véget ért mindannyiunk tárgyalása. Ez alatt kikerdezték az adatainkat, – a közösségünkre vonatkozó összefoglaló és részletes kérdések, az ügyészi vádbeszéd, az ügyvédek védőbeszéde, a vádlottak utolsó szó jogán előadott szavai is elhangoztak; a bíróság visszavonulása és az ítélethirdetés – mindegyikre elegendőnek bizonyult két óra. Papok és apácák szerepeltünk a perben, hárman-hárman kaptunk egy kijelölt ügyvédet, akit valamennyi »védencéről« néhány szóban tájékoztattak.”⁴¹⁷⁶

Az ítéletek felépítése és stílusa sokszor szembetűnően primitív, ami nem annyira a bírának, hanem a nyomozó hatóság által elkészített nyomozati tervnek való megfelelni akarásból eredt. Ennek megfelelően gyakran mellőzték a jogász stílust, okfejtést, inkább egy marxista brosúrára emlékeztettek. Egy ötvenes évekbeli büntetőbíróági ítéleteket elemző tanulmány szerint a szavak száma is rendkívül szegényes: 1150. Ez a szám egy átlagember aktív szókincsének nagyjából egyharmada. Ha levonjuk az összevonásokat, névelőket és betűszavakat, akkor csak 465 szó marad.⁴¹⁷⁷ Leggyakoribb főnevek: *dolgozó, terv, gyár, szocializmus, magatartás, kizsákmányolók, állam, munkafegyelem, társadalom, ország, öntudat, bér, éhség, béke, munkanélküliség* stb. (Az egydimenziós nyelv jellemzője, hogy a főnév uralkodik a mondaton.) Gyakoribb igék: *dolgozik, teljesít, veszélyeztet, megsért, történik, akadályoz, megvalósít*. Az ítélet öt részből állt: az első a büntetés kiszabása, a második a vádlott személyi viszonyai (osztályidegen vagy osztályáruló származás és végzettség), rövid életrajz (mit csinált 1945 előtt), a harmadik a rövid tényállás, végül pedig a jogi minősítés, valamint a bizonyítási kérdések magyarázata.

A perorvoslati rendszer egyfokú és reformatórius volt. Nem kötötte a *reformatio in peius* tilalma. A másodfokú bíróság sokszor pusztán az iratok alapján új érdemi határozatot hozhatott a vádlott terhére annak ellenére, hogy a fellebbezést csak a vádlott vagy védője adta be. Súlyosított ítélet (például halál) ellen már nem lehetett perorvoslattal élni. Ezért a védelem sokszor a szabadságvesztés-büntetés esetén nem mert fellebbezni.⁴¹⁷⁸

⁴¹⁷⁴ Kahler (1993a): i. m. 156.

⁴¹⁷⁵ Bulányi György (1919–2010): piarista tanár, a Bokor katolikus bázisközösség vezetője. 1952-ben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1956-ban kiszabadult, majd bujkált. 1958-ban újra elítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult.

⁴¹⁷⁶ Elmer (1994): i. m. 100.

⁴¹⁷⁷ Gyekiczky Tamás: „A szót leírják...”. *Társadalomkutatás*, 6. (1988), 1. 101.

⁴¹⁷⁸ Herke Csongor: A súlyosítási tilalom fogalma történeti és jogelméleti megközelítésben. A jogintézmény hazai történeti fejlődése 1962-ig. *Jogtörténeti Szemle*, 12. (2010), 4. 16.

Két és fél évvel a büntetőeljárást szabályozó törvény hatálybalépése után jelentős módosításra került sor. Az 1954. évi V. törvény, a büntető perrendtartás első novellája a politikai enyhülés rövid időszakának megfelelően néhány eljárásjogi garanciát is tartalmazott. Ilyen volt például a terheltté nyilvánításhoz szükséges indokolt határozat (91/B. §),⁴¹⁷⁹ a nyomozás befejezésekor a kötelező iratismertetés (133. §), a nyomozás határidejének rögzítése. Tovább erősítette a nyomozati szak túlsúlyát az egész büntetőeljárásán belül egy új jogintézmény: a feljelentés kiegészítése. Ekkor döntöttek a nyomozás elrendeléséről vagy megtagadásáról. Ezzel azt akarták a közvéleménynek bizonyítani, hogy ártatlan emberek ellen nem folyhat le többet eljárás. Később ezt a narratívát erősítette a titkos 3221/1963. kormányhatározat és a nyilvánosan közzétett 14/1973. (VI. 7.) NET határozat is. Újdonságnak számított az is, hogy a szovjet perrendnek megfelelően bevezették az előkészítő ülést, amely ellenőrizte, hogy az ügyész vádirata alapos volt-e, és hogy helyes volt-e a korábbi vizsgálat. A fellebbezéseknél erőteljesen szűkítették a másodfokú bíróság reformatórius jogkörét, hiszen az ténykérdésekre nem, csak a jogkérdésekre terjedhetett ki. Ezzel szemben kiszélesítették a kasszációs jogkört.⁴¹⁸⁰

Nagy Imre első miniszterelnökségének korszakát egyes történészek a terror visszafogásának időszakaként értékelik. Valójában ezt az időszakot sokkal árnyaltabban kell értékelnünk. Bizonyíték erre egy belső jelentés, amelyet Czákó Kálmán küldött el 1955. január 6-án Nagy Imre miniszterelnöknek:

„Megállapítható, hogy a megyei államvédelmi szervek még mindig nem szakítottak gyökeresen a törvénytől való távolodással és a legerélyesebb ügyész-intézkedések ellenére a megyei államvédelmi szervek munkájában nem elszigetelt jelenségek a törvények semmibevétele, a provokációk, alaptalan letartóztatások, a bizonyítékok, különösen a tanúvallomások meghamisítása és [a] törvénytelen fogva tartások. Egyes megyei államvédelmi vezetők visszaélve azzal a körülménnyel, hogy az ügyészség nem gyakorolhat felügyeletet az államvédelmi titkosügynökök munkája felett, az ún. »hálózati munka« felett, ezt a munkaterületet nem egy esetben bűnügyek provokálására és más törvénytelen ségnek elkövetésére használják fel. Ezek felderítése és leplezése az ügyészség részéről a legtöbb esetben csak hosszú hónapok múlva, esetleg szerencsés véletlen következtében válik lehetségessé. Súlyosbította a helyzetet az a körülmény, hogy a Belügyminisztérium felelős vezetői – amikor az ügyészség a megyei államvédelmi szervek konkrét törvénytiséit szóvá teszi – az ügyészség észrevételeinek kivizsgálását magukra az érdekeltekre bízzák és a megyei államvédelmi vezetők magyarázkodásait elfogadják, olyannyira, hogy az ügyészség átiratait alaptalan zaklatásnak tekintik és nemegyszer válasz nélkül hagyják. Ezek után természetes, hogy a megyei államvédelmi szerveknél a törvénytisések nemhogy csökkennének és megszűnnének, hanem inkább szaporodnak és súlyosabbá válnak.”⁴¹⁸¹

Az 1956-os forradalom és szabadságharc minél gyorsabb és kegyetlenebb megtorlása érdekében a Népköztársaság Elnöki Tanácsa egymás után alkotta meg a törvényerejű

⁴¹⁷⁹ A jogalkotó az ártatlanság véelmét erőteljesen megkérdőjelező szófordulatot használt: „ha a nyomozó hatóság elegendő adattal rendelkezik annak megállapításához, hogy ki követte el a bűncselekményt.”

⁴¹⁸⁰ Király (2005): i. m. 15.

⁴¹⁸¹ MNL OL M-KS 276. f. 76. cs. 38. ő. e.

rendeleteit (miközben egyébként nem is ülésezett). A hatóságok megkapták Kádár János instrukcióit, amelynek megfelelően kellett eljárniuk: „A bíróságok sorakoztassák fel őket, ítéljék halálra, majd akasszák fel őket.”⁴¹⁸²

A büntetőeljárást több fontos területen is átalakították. Az első lépés a törvényi szabályozással nem korlátozott bosszúállás irányába a büntetőeljárás egyszerűsítéséről szóló 1956. évi 22. törvényerejű rendelet volt (amelyet 1956. november 12-én léptettek hatályba, és az 1957. évi 4. törvényerejű rendelet helyezte hatályon kívül 1957. január 15-én), amely lehetővé tette, hogy vádirat nélkül állíthassák bíróság elé azokat, akiket gyilkosság, szándékos emberölés, rablás, lőfegyver jogtalan használatával elkövetett bűntett miatt tetten érték, vagy „ha a bizonyítékok nyomban a bíróság elé voltak tárhatók”. Köztörvényes bűncselekménynek minősítette a forradalmárok, a szabadságharcosok cselekményeit. E jogszabály alapján a katonai bíróságok bárkit, akit a felkelésben való részvétellel gyanúsítottak, nyomban kivégezhettek.⁴¹⁸³

A rögtönbíráskodásról (statáriumról) szóló 1956. évi 28. törvényerejű rendelet és a 6/1956. (XII. 11.) kormányrendelet, amelyet Feri Sándor⁴¹⁸⁴ olyan kapkodva készített el, hogy másnap már módosítani kellett, ugyanis kimaradt a 3. bekezdés.⁴¹⁸⁵ A törvényerejű rendelet egyrészt büntette nyilvánította a más által engedély nélkül tartott lőfegyver vagy lőszer bejelentésének az elmulasztását, másrészt kizárólag halálbüntetésre súlyosbította a gyilkosság, szándékos emberölés, gyújtogatás, rablás, közérdekű üzem vagy a közönséges életszükségleteket ellátó üzem szándékos megromlása, lőfegyver, lőszer, robbantószer, robbanóanyag engedély nélküli tartása, illetve a felhozott cselekmények elkövetésére irányuló szövetkezés büntetési tételét. A rögtönítélő bíróságok ilyen esetekben a vádlott őrizetbe vételétől számított 72 órán belül ítéletet hoztak. A vádat az ügyész szóban terjesztette elő, a bíróság titkos tárgyaláson halálbüntetést vagy életfogytiglani szabadságvesztést szabhatott ki. Nem mérlegelheték az esetleges enyhítő körülményeket. Megfosztották a terheltet a rendes eljárásban biztosított garanciáktól. Még a perorvoslathoz való jog sem volt. A fiatakorúak esetén sem tették lehetővé az enyhébb ítéletet. E különleges eljárásban az ítéletet hozó bírák döntöttek a kegyelmi kérvény felett is. A halálos ítéletet két órán belül végre kellett hajtani. A rögtönbíráskodást az 1957. évi 62. törvényerejű rendelet szüntette meg, de addigra már 70 halálos ítélet született.⁴¹⁸⁶

A gyorsított eljárásról szóló 1957. évi 4. törvényerejű rendelet megalkotását a Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. november 6-i nyilatkozatával határozták el. Ez hasonló tartalmú volt, mint a rögtönítélő bíráskodásról szóló jogszabály, de kiterjesztették a bíróság hatáskörét az államellenes szervezkedés, lázadás,

⁴¹⁸² Idézi Gough (2006): i. m. 224.

⁴¹⁸³ 1956. november első napjaiban a szovjet katonai bíróságok is hoztak halálos ítéleteket, amelyeket rögvést végrehajtottak. Lásd Kahler (1993a): i. m. 81.

⁴¹⁸⁴ Feri Sándor (1895–1986): jogász, kommunista politikus. 1916-ban orosz hadifogságba került, ott szervezték be a bolsevik pártba. 1949-től a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésekor tolmácként közvetített a szovjet megszálló hatóságok és a Kádár-kormány között.

⁴¹⁸⁵ 1956. évi 32. törvényerejű rendelet az 1956. évi 28. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről.

⁴¹⁸⁶ Kiszely (2001): i. m. 3.

hűtlenség vádjával lefolytatott eljárásokra is, továbbá nem csupán katonai bíróságokra vonatkozott. A Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsának XVI. számú büntető elvi döntése kimondta: „a gyorsított eljárásban a különtanács hatásköre kiterjed a terhelt valamennyi bűncselekményére, még abban az esetben is, ha ezek közül egyes bűncselekmények egyébként nem volnának gyorsított eljárás alá vonhatók, feltéve, ha az ügyész a vádiratban [1957. évi 4. tvr. 4. § (2) bekezdés] terjeszti elő”. A gyorsított büntetőeljárásban elbírált bűntettek büntetése halál lehetett, de a bíróság az eset összes körülményeit figyelembe véve életfogytiglani vagy 5–15 évig terjedő szabadságvesztést is kiszabhatott. Lehetővé tette a 16 éven felüli fiatalok esetében a halálbüntetés kiszabását.

A Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsáról szóló 1957. évi 25. törvényerejű rendelet 1957. április 6-án léptették életbe, amely egyúttal hatályon kívül helyezte a gyorsított büntetőeljárást. Ennek lényege, hogy az öttagú ítélő tanácsban egy szakszabíró és négy népbíró ülnek ítélkezett minden olyan ügyben, amelyben az ügyész a népbírószági tanács előtt emelt vádat. A vádemelés független volt a cselekmény elkövetési idejétől. Első fokon statáriális tanácsként járhattak el, így halálos ítélet kiszabása esetén a vádlottat két órán belül kivégezték. (Ez történt Nagy Imre és társai ügyében.)⁴¹⁸⁷ A tanács eljárhatott fellebbezési fokon is minden ügyben, amelyben az ügyész ezt indítványozta. Ezekben az ügyekben nem érvényesülhetett a súlyosbítási tilalom.⁴¹⁸⁸ A népbírószági tanács törvényességi óvást is elbírálhathatott. Ezzel lehetővé vált, hogy még jogerős ítéleteket is felülbíráljon, továbbá bármely ügyben még perújítást is kezdeményezhessen. A népbírakat elvileg a Népköztársaság Elnöki Tanácsa „választotta”, valójában a politikai rendőrség és a pártvezetés jelölte ki őket.

A népbírószági tanácsok országos rendszerének kiépítésével (1957. évi 34. tvr.) zárult a megtorlás kivételes eljárási rendszerét kiépítő jogszabályok sora. Létrejöttét Kádár János indokolta meg:

„Itt muszáj erősíteni. [...] Előfordult például, hogy Nezvál elvtárs egy ilyen ügyben kiizzadt egy halálbüntetést,⁴¹⁸⁹ és a felső bíróságon megesett a szívük rajta, és a büntetést átváltoztatták életfogytiglani börtönrre. [...] Össze kell szedni egy tucat ilyen ügyet. [...] A bírósági munka most a Népköztársaság létét jelenti. Aki ellenforradalmár volt, meg kell büntetni. A népbírószág szervezetét fel kell állítani úgy, hogy mód legyen bármilyen ügyet tárgyalni.”⁴¹⁹⁰

Ez a jogszabály elrendelte a népbírószági tanácsok felállítását minden megyei bíróságon és a Legfelsőbb Bíróságon, amelyek „gyorsított eljárásban” hozták az ítéleteket. A gyorsított eljárást Kádár János az alábbi indokokkal támasztotta alá:

⁴¹⁸⁷ Horváth Miklós – Zinner Tibor: *Koronatanúk jeltelen sírgödrökben*. Budapest, Magyar Közlöny, 2008. 168–170.

⁴¹⁸⁸ Kahler (1993a): i. m. 40–42.

⁴¹⁸⁹ Kádár itt elismerte, hogy a politikai vezetés beleszólt az ítéletek meghozatalába.

⁴¹⁹⁰ MNL OL 228. f. 4/7. ö. e. Kádár ekkoriban 800–1000 kivégzést tartott szükségesnek. MNL OL 288. f. 30/1957/11. ö. e.

„Az országban aktivizálódtak, felléptek, hatalmat ragadtak a kezükbe horthysta katonatisztek, csendőrök stb. Ezeknek az ügyét is komolyan kézbe kell venni és nagyon tárgyalni nem is kell. Meg kell csinálni a népbírótságot és ahol olyan horthystákkal találkozunk, akik vették maguknak a bátorságot és disznóságokat csináltak, körmenetben kell bíróság elé állítani, halálra ítélni és kivégezni.”⁴¹⁹¹

Ezzel a törvényerejű rendelettel alapvetően módosították a büntetőeljárást, mivel a népbírótságek által meghozott ítéletek másodfokú felülbírálása során nem érvényesült a súlyosbírási tilalomra vonatkozó alapelv. Korlátozták a vádlottak védőválasztási jogát is, hiszen csak az igazságügyi miniszter által kijelölt ügyvédek láthatták el a védői feladatokat. A népbírótsági tanácsokat szinte semmilyen törvényességi garancia nem korlátozta, így lehetővé vált az önkényes megtorlás mindenfajta módszere. Halálra ítélehtték az elkövetéskor még 18. életévét be nem töltött Mansfeld Pétert, és hozhattak még sok más kegyetlen ítéletet. Külön említést érdemelnek a 14–16 éves fiataikorúakkal szemben lefolytatott statáriális eljárások, akiket leginkább a fegyverekhez való vonzódásuk vitt arra, hogy egy-egy pisztolyt birtokoljanak. A velük szemben kiszabott 5–6 év börtön még a rendszer jogpolitikája szempontjából is szükségtelen volt.⁴¹⁹² Mindez bizonyítja, hogy a népbírák a bosszúállók és a kíméletlen karrieristák közül kerültek ki.⁴¹⁹³ A népbírótsági rendszert az 1956 utáni megtorlások végeztével, 1961. április 16-án (az 1961. évi 7. törvényerejű rendelettel) szüntették meg.

Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot megtorló ítéletek esetén, ha a pártvezetés túl enyhének gondolt egyes ítéleteket, akkor a Legfelsőbb Bíróság elnökének kezdeményezésére a Legfelsőbb Bíróság magához rendelte az ügyet. Törvényességi óvás⁴¹⁹⁴ révén 11 esetben szabtak ki halálos ítéletet.

A kádári „konszolidáció” és az 1961. évi V. törvényhez (Btk.) való igazodás kényszere jegyében született meg az 1962. évi 8. törvényerejű rendelet a büntető eljárásról, amely szövegének legalább kétharmada azonos a korábbi törvény szövegével. Az inkvizitórius jellegű szabályozás mégis némileg háttérbe szorult. Elismerték az anyagi és az alaki védelemhez való jogot. Elvileg a nyomozó hatóságnak nemcsak a terhelő, hanem a mentő körülményeket is fel kell tárnia. A kriminológiai szemlélet erősödésének eljárásjogi következményeként szabályozták az eljáró hatóság szignalizációs kötelezettségét. A bűnelkövetést lehetővé tevő okok feltárása után, a megelőzés hatékonyabbá tétele érdekében javaslatot kellett tenniük. Ezekről az intézkedésekről a bíróságnak be kellett számolni.

A törvényerejű rendelet 108. §-a megengedte az eljárást a „gyanúsítottal” szemben még a terhelte nyilvánítás előtt. A nyomozó hatóság a „gyanúsítottat” megidézhette, kihallgathatta, őrizetbe vehette, házkutatást tarthatott stb. A terhelte nyilvánításnak pedig akkor volt helye, ha valaki alaposan gyanúsítható volt bűncselekmény elkövetésével.

⁴¹⁹¹ MNL OL 288. f. 5/20. ö. e. 30.

⁴¹⁹² Zinner (2001a): i. m. 105.; Kahler (1993a): i. m. 40.; Jobbágyi (1998): i. m. 9.

⁴¹⁹³ A katonai tanácsban a hírhedt Gyurkó Lajos (a tiszakécskei sortűz felelőse) is részt vett.

⁴¹⁹⁴ Az Alkotmánybíróság 9/1992. (I. 30.) számú határozatával megállapította, hogy a törvényességi óvás jogintézménye alkotmányellenes, és ezért a törvényességi óvás emelésére vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket – az 1973. évi I. törvényben és az 1952. évi III. törvényben egyaránt – 1992. december 31-i hatállyal megsemmisítette.

A gyakorlatban azonban nem választották el egymástól egyértelműen, hogy ki az, aki „gyanúsítható” és ki az, aki „alaposan” gyanúsítható egy bűncselekmény elkövetésével.

A másik jelentősebb módosításként megszüntették a kötelezően megtartandó előkészületi ülést. A vádirat és a nyomozati anyagok megérkezése után a tanács elnöke dönthetett arról, hogy kell-e előkészítő ülést tartani. Megváltoztatta a törvényerejű rendelet a fellebbezési rendszert is. A másodfokú bíróság ezután részbizonyítást végezhetett, ha az ügyet nem derítették fel kellő módon, s ha a megállapított tényállás hiányos (248. §). Ennek alapján a másodfokú bíróság a tényállást kiegészíthette, helyesbíthette.

1966-ban tették közzé az 1962. évi büntetőeljárás törvény novelláját, az 1966. évi 16. törvényerejű rendeletet, amely célul tűzte ki néhány területen a büntetőeljárás gyorsítását és egyszerűsítését. Közülük a legjelentősebb a bíróság elé állítás intézménye. Eszerint a járásbírósági hatáskörbe tartozó bűncselekmény miatt az ügyész az elkövetéstől számított három napon belül vádirat nélkül bíróság elé állíthatta a gyanúsítottat olyan bűncselekmény miatt, amelyre a törvény öt évi szabadságvesztésnél nem súlyosabb büntetést állapított meg. További feltétel volt, hogy az ügy ténybeli és jogi megítélése egyszerű legyen, a bizonyítékok rendelkezésre álljanak, és az elkövetőt tetten ériék, vagy beismerje a bűncselekmény elkövetését. Ezt az eljárást általában garázdaság, prostitúció, közveszélyes munkakerülés és némely közlekedési ügy esetén alkalmazták.

A Kádár-féle vezetés a Rákosi-korszakból okulva gondoskodott arról, hogy a pártvezetésre más jogpolitikai irányelvek vonatkozzanak, mint az egyszerű állampolgároknak. Ezért előírták, hogy bizonyos pártbeosztástól felfelé csak a belügyminiszter operatív helyettesének engedélyével szabad eljárást indítani. Az ilyen engedélyekért való kérelmet is csak a megyei vagy a budapesti rendőrkapitányok, illetve helyetteseik terjeszthettek elő.⁴¹⁹⁵ A legfőbb ügyész 002/1966. számú, a fontosabb munkakört betöltő személyek elleni büntetőeljárások ügyészi feladatairól címmel kiadott titkos utasítása előírta:

„1. Az MSZMP Központi Bizottság tagja, vagy póttagja, a KEB,⁴¹⁹⁶ a Központi Revíziós Bizottság tagja, a budapesti és a megyei pártbizottságok titkárai, az Elnöki Tanács, a minisztertanács tagja, országos főhatóság vezetője, a SZOT Elnöksége, a KISZ KB Intéző Bizottsága és a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Elnökségének tagjai ellen nyomozás elrendelésének és személyes szabadságot korlátozó kényszerintézkedésnek csak az illetékes párt, illetve állami szervek előzetes engedélye (egyetértése) esetén lehet helye. 2. Az MSZMP KB apparátusának tagjaival szemben nyomozás elrendelésére, vagy terheltkénti felelősségre vonásra a KB illetékes szerve előzetes értesítése mellett kerülhet sor. 3. Az MSZMP KB, vagy annak szervei hatáskörébe tartozó állami, gazdasági, tömegszervezeti vezetők terheltté nyilvánítása előtt a Központi Bizottságot, illetve annak illetékes szervét előzetesen tájékoztatni kell.”

Ugyanezt az elvet, azaz a pártvezetés *habeas corpus act*-ját erősítette meg a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1984. december 11-i határozata és a legfőbb ügyész 001/1985. számú utasítása is.⁴¹⁹⁷

⁴¹⁹⁵ Tabajdi–Ungváry (2008): i. m. 27.

⁴¹⁹⁶ Központi Ellenőrző Bizottság.

⁴¹⁹⁷ Az előzményekről lásd MNL OL-KS-276. f. 53/162. ö. e.; MNL OL M-KS 276. f. 53/297. ö. e.

A differenciálás gondolata mind erőteljesebbé vált, különösen akkor, amikor az 1971. évi 28. törvényerejű rendelet a bűncselekményeket újra büntettekre és vétségekre osztotta fel. Ilyen előzmények után született meg az 1973. évi I. törvény a büntetőeljárásról, amely a rendszer adta keretek között már a „szocialista törvényesség” irányába tett lépéseket. Az anyagi jogi szabályozásra tekintettel megszüntették az egységes büntetőpért, és bevezették a vétségi eljárást. Közvetlenül a büntetőeljárás céljának meghatározása után sorolta fel a törvény a büntetőeljárás alapelveit (2–11. §): a hivatalból való eljárás, az ártatlanság vételeme, a személyi szabadság és más állampolgári jogok biztosítása, a tényállás felderítése és a bizonyítékok szabad mérlegelése, a védelem, a jogorvoslati jogosultság, az anyanyelv használata, a szóbeliség és a közvetlenség, a tárgyalás nyilvánossága. A törvény többi részében is találhatók további garanciák: például a bizonyítás törvényességéről (60. §), az előzetesen letartóztatott jogairól, a letartóztatás időbeli korlátairól (93–97. §), a súlyosbítási tilalomról (241. §).

Nem sorolta fel a törvény a büntető igazságszolgáltatásnak az Alkotmányban, illetve a bírósági és az ügyészségi szervezeti törvényben rögzített szervezeti alapelveit. Az előzetes letartóztatást és ideiglenes kényszergyógykezelést a nyomozati szakban továbbra is egy évig bírói kontroll nélkül az ügyész vagy ügyészi jóváhagyással a nyomozó hatóság is elrendelhetette. A szakirodalom kitartó követelésére a törvény 97. § 2. pontja lehetővé tette, hogy a védő a nyomozati szakban, az előzetes letartóztatásban lévő terhelttel az első kihallgatás után szóban, ellenőrzés nélkül értekezhesen. Az ügyvéd jelen lehetett különböző nyomozati cselekményeknél is, és kérdések feltevését is indítványozhatta. Tanúkihallgatásnál viszont csak akkor lehetett jelen, ha a nyomozó hatóság azt engedte [134. § (2) bekezdés]. (Ez többek között azt eredményezte, hogy a védelem a nyomozati szak befejezése után nevezte meg tanúit.) A védő jogait tehát továbbra is korlátok közé szorították. Ennek egyik ellentmondása, hogy míg a szabadlábban védekező terhelttel az ügyvéd korlátlanul érintkezhetett, addig az előzetes letartóztatásban lévővel csak az első kihallgatása után, és akkor is csak a tanúkihallgatásnál, nem alanyi jogon, hanem csak engedéllyel.⁴¹⁹⁸

A büntetőeljárás szabályai szinte tízévente változtak, és kétségtelenül egyre több előremutató szabályt építettek be ezekbe. A tényleges gyakorlat azonban sokszor nem követte a törvényi szabályozást még az 1980-as években sem. Kádár János például az alábbi instrukciókat adta az MSZMP PB 1982. márciusi ülésén arra vonatkozóan, hogyan járjanak el az ellenzékkel szemben:

„Az adminisztratív intézkedéseknek, a belügyi szervek intézkedéseinek nagy skálája van. Ennek is van fokozata, esetenként, személyenként házkutatást lehet tartani, közlekedést lehet bénítani, összeköttetést, ha akarják az útlevelet be lehet vonni, a belügynél is van ezerféle módszer, amit alkalmazni lehet. S én azt mondom, hogy célszerűen, folyamatosan mindennap alkalmazzák a megfelelő dolgokat. És ennek is csak a végén van az, hogy valakit letartóztatnak, bíróság elé állítanak, ennek viszonylag normálisan kell működni és mennie kell. De az adminisztratív szabályoknál nagy

⁴¹⁹⁸ Király Tibor: A büntető eljárási jog útjai. *Magyar Jog*, 32. (1985), 3–4. 256.; Pusztai László: *A modern büntetőeljárási jog kialakulása Magyarországon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 77.

figyelmet fordítanék a nagy skálára: állások, jövedelmek, prémiumok, kedvezmények, külföldre utazások, az atyáúristen tudja, hányféle módja van ennek. És akik itt most konoknak bizonyulnak, azok ilyesemben nem részesülhetnek.”⁴¹⁹⁹

Koncepciós perek a szovjet típusú diktatúrában

Brezsnyev főtitkári beszámolója alatt a teremben letartóztattak
egy embert, akiről kiderült, hogy ellenséges kém.
– Hogyan sikerült felismerni az ellenséget? – kérdezte Brezsnyev
Ronyin őrnagytól.
– Az Ön útmutatását követtem: „Az ellenség nem alszik!”
(Pesti vice)

Koncepciós pernek nevezzük azokat a büntetőeljárásokat, amelyekben a politikai cél elérése érdekében jogsértő módon, megalapozatlanul, bűnösség nélkül hoznak elmarasztaló ítéletet. A tényállás fiktív, konstruált, a bizonyítás irányított, manipulált bizonyítékokkal. Anyagi jogi és eljárásjogi szabályok megsértésével vagy amorális jogszabályok segítségével bonyolítják le a pert. A végső cél: a társadalom folyamatos fegyelmezése, megfélemlítése. Igyekeztek a tömegek hangulatát az elítéltek ellen fordítani. A koncepciós per tehát végső soron nem igazi per, mert hiányzik a kontradiktórius jelleg, a terheltnek esélye sincs arra, hogy igazságosan járjanak el vele szemben.⁴²⁰⁰

Az emberiség történelme során jó néhány példáját találhatjuk a koncepciós vagy konstruált pereknek. A lenini–sztálini politikai rendszer azonban hatalmi technikája részévé tette az ilyen pereket. Először Lenin rendelt meg ilyen pereket.⁴²⁰¹ A „bürokratizmus” elleni harcról szólva egyéb intézkedések között azt is követelte, hogy „ezen az őszön és 1921–1922 telén 4–6 olyan ügyet kell a moszkvai bíróságok elé vinni”.⁴²⁰² A Szovjetunióban mindennapos gyakorlattá vált, hogy a lakosság jelentős részét többé-kevésbé megformált bírói ítélettel, minden különösebb ok nélkül elítélték. A szovjet vezetés hasonló gyakorlatot vezetett be a II. világháború után a Vörös Hadsereg által megszállt országokban. Ott a szovjet tanácsadók segítségével koncepciós perek tömegével

⁴¹⁹⁹ MNL OL 288. f. 5/850. ő. e. Kádár kifogyhatatlan volt az ötletekből, hogyan zaklassák a másként gondolkodókat: „Folytassák a különböző operatív munkájukat. Egyébként, amit mi adminisztratív intézkedésnek hívunk, az adminisztratív, de nem belügyi. Az atyáúristenit, hát annyi ember sír a telefonért, ezeknek mind van telefonjuk, kocsijuk, annyi rossz, hibás kocsí jár, meg rosszul vezet, iszik is egy kicsit, hát miért nem tudunk mi az ilyen emberekkel szemben eljárni? Rámenni, egyszerűen rámenni, az istenit az anyjának, hát ezt mindenütt a világon csinálják... kellemetlenkedni nekik na. Mert már harmadszor veszik el a hajtási igazolványt vagy mi a rossebet, hát miért nem lehet azt megcsinálni? Lakást is, megállapítják, hogy életveszélyes, átteszik szükséglakásba, vagy nem tudom én micsoda. Ennek egymillió módja van, amit úgy hívnak, hogy kellemetlenkedni kell nekik.” Lásd MNL OL 288. f. 5/848. ő. e.

⁴²⁰⁰ Király Tibor: Vázlat a koncepciós perek és a semmis ítéletek jogi természetéről. *Hitel*, 3. (1990), 11. 32.; Kahler (2009): i. m. 21.

⁴²⁰¹ Courtois (2000): i. m. 757.

⁴²⁰² *Lenin összes művei*. XXIX. (1979): i. m. 403.

likvidálták politikai ellenfeleiket, majd ilyenformán igyekeztek megszerzett hatalmukat is stabilizálni. Az ilyesfajta törvénykezés az orosz hagyományokon alapult, illetve azt a lenini–sztálini elgondolások alakították ki.

Magyarországon is hasonlóképpen történt. Amikor Rákosi Mátyást, a Magyar Kommunista Párt vezetőjét a Központi Vezetőség 1953. júniusi ülésén önkritikára kényszerítették, így nyilatkozott: „Én vezettem az Államvédelmi Hatóságot. Ezzel kapcsolatosan beavatoztam az ügyek vitelébe, beleszóltam abba, hogy kit tartóztassanak le, kit bántalmazzanak, kit hogyan ítéljenek el.”⁴²⁰³ (Nem véletlen, hogy ezt a nyilatkozatot csak az 1980-as évek második felében hozták nyilvánosságra.)⁴²⁰⁴

A koncepciós perek célja a vélt és valós politikai ellenfelek likvidálása, bebörtönzése volt. Emellett tömegesen ítélték el a rendszerhez hű vagy a politikával egyáltalán nem foglalkozó állampolgárokat is. Így vált totálissá a terror. Az egyszerű kétkezi dolgozóktól kezdve a vezető állásokat betöltő személyekig bezárólag senki sem érezhette biztonságban magát. A koncepciós perek tehát nem egyedi jogsértések, hanem a terror szerves részei. A koncepciós pereket többnyire az alábbi forgatókönyv szerint folytatták le. Az erre irányuló utasítás leginkább a pártvezetés részéről történt. Rákosi Mátyás még visszamemlékezéseiben is elismerte: „A kezdeményezés az én időmben a főtitkár funkciójának elengedhetetlen és szerves része volt.”⁴²⁰⁵ Az illetékes szervek tudomására hozták, hogy milyen büntetőeljárásokra van szükség, azokat milyen számban és a társadalom mely része (vagy konkrét személyek) ellen kívánja lefolytatni, egyúttal azt is tudatosítva, hogy milyen büntetést vár a bíróságtól. Jól illusztrálja ezt a gyakorlatot az Igazságügyi Minisztérium egyik leirata:

„Vizsgálataim során megállapítottam, hogy a bíróságok távolról sem megfelelő eréllyel üldözik a spekulánsokat, a hozott határozatok nagy számban enyhék, és mutatják, hogy bíráink még mindig nem ismerték fel az ilyen cselekmények társadalomra veszélyességének fokát. [...] A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége november 29-i ülésén Gerő Ernő elvtárs nyomatékosan kihangsúlyozta, hogy kemény megtorló intézkedésekre van szükség [...]”⁴²⁰⁶

Mindemellett a kor viszonyaira jellemző módon a hatóságok is igyekeztek elébe menni a hatalom elvárásainak, amit nagymértékben megkönnyítettek a pártfunkcionáriusok és a civil lakosság egyes tagjai köréből jelentkező tömeges méretű feljelentések is.

A pereket, különösen a kirakatpereket, mindig végigkísérte egy korábban ismeretlen intenzitású sajtókampány. A legkülönbözőbb formában: vezércikkek, tudósítások, „olvasói levelek”, regények, novellák, versek, alkalmi csasztuskák stb. útszéli hangnemben követelték a vádlottakkal szembeni minél kíméletlenebb eljárást és ítéletet. Leírták például a letartóztatott korábbi nevét, ezzel is az idegengyűlöletet, antiszemitizmust sugallták. Egyúttal arra utaltak, hogy nem az vagy, akinek látszani akarsz. Mindszenty

⁴²⁰³ Párttörténeti Intézet Archívuma 288. f. 4/54. ő. e.

⁴²⁰⁴ *Propagandista*, 10. (1986), 4. Vö. T. Varga (1990): i. m. 143.

⁴²⁰⁵ Rákosi (1997): i. m. II. 815.

⁴²⁰⁶ UMKL IX. E. 1. s. 264. doboz, 99 13/116/1/1952. IM III. 1.

József 1942-ben magyarosította nevét, hiszen addig Péhm Józsefnek hívták. Ezzel is ki akarta jelezni a náci Németországgal szembeni ellenállását. Mégis azt akarták a korábbi névvel jelezni, hogy Mindszenty német, tehát fasiszta. A Rajk-perben a bíró akkurátusan kikérdezte a zsidó származású vádlottak korábbi nevét. Minden eszközzel igyekeztek lejártni a vádlottakat. Korábban már említettem, hogy az *Új Szó*, a szovjet hadsereg magyarországi lapja így jellemezte a letartóztatott Páter Kiss Szaléz kapucinus szerzetest: „jól ápol, kövérkés, feminin, beteges hajlamú páter.”⁴²⁰⁷ A Pócspetri-ügyben elítélt Asztalos János plébánosról a *Szabad Nép* tudósításából megtudhatjuk, hogy minden hónapban 1200-1400 forint volt az italszámlája és 800-900 forintot költött édességre.⁴²⁰⁸ Faludy György visszaemlékezésében leírta, hogy Déry Tiborral egymás mellett ültek a Pócspetri-per tárgyalásán: „A napnál világosabb volt, hogy a pap ártatlan, de amikor kijöttünk a teremből, Déry csak annyit mondott: »Írok egy cikket a bitang papról.«” Így született meg Déry Tibor *A porban* című műve.⁴²⁰⁹ A Rajk-per idején az újságírók egymással versenyeztek, hogy ki tudja még alparibb stílusban követelni a vádlottak likvidálását. Déry Tibor Révai József utasítására a Rajk-perről is publikált, de írása nem felelt meg a pártvezetés elvárásainak.⁴²¹⁰ Kónya Lajos még egy verset is „kiizzadt” magából.⁴²¹¹ Major Tamás, aki pedig Rajk László barátja volt, a per idején Shakespeare *Macbeth* című drámájában a főszerepet úgy játszotta el, hogy Macbethet Rajkra maszkírozta.⁴²¹² A politikai perekben több esetben is igyekeztek köztörvényes bűncselekmények miatt is vádat emelni, illetve az ítéletek indokolásában is kihangsúlyozták, hogy az elítélt milyen erkölcstelen életet élt. Erről a gyakorlatról Décsi Gyula, az Államvédelmi Hatóság Vizsgálati Főosztályának vezetője így nyilatkozott: „mert a harmincas évektől⁴²¹³ volt egy általános gyakorlat ezekben az ügyekben: aki ellenség, arról be kell bizonyítani, hogy utolsó porcikájáig rongy ember. Aki ellenség, az már az anyja hasában be volt szervezve. Továbbá anyagilag is egy disznó [...]. Így kellett Mindszentyre is valuta-visszaélést »amalgánózni«, a szavak Révai szájából hangoztak el.”⁴²¹⁴

A politikai rendőrség az elvárásoknak megfelelően elkészítette az úgynevezett nyomozati tervet, ami aztán egészen az ítélet kiszabásáig meghatározta az egész büntetőeljárást. A nyomozati terv alapján véglegesítették, hogy kik lesznek a vádlottak, és kik a tanúk. A tanúk a legtöbb esetben megbízható káderek vagy megzsarolt, megfélemlített emberek, akik egy másik perben szintén vádlottak lettek. A fontosabb perekben a vádlottak

⁴²⁰⁷ Lévai (1946): i. m. 6.

⁴²⁰⁸ Akkoriban 600-800 forint volt egy havi fizetés. A korabeli árakat figyelembe véve nem kis teljesítmény lett volna ennyi édesség és ital elfogyasztása. A cikkek szerzői – Vásárhelyi Miklóst leszámítva – nem tüntetik fel nevüket.

⁴²⁰⁹ Déry Tibor: *A porban. Csillag*, 1948. augusztus. 1–14.

⁴²¹⁰ Déry Tibor: *Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (1945–1957)*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002. 176.

⁴²¹¹ Kónya Lajos: Ítélet. In Békés István (szerk.): *Csatázok verseimmel. Szavalkönyv*. Budapest, Könyvterjesztő, 1950. 346.

⁴²¹² Karinthy Ferenc: *Staféta*. Budapest, Magvető, 1991. 21.

⁴²¹³ Décsi Gyula itt az 1930-as évek nagy moszkvai kirakatpereire utalt.

⁴²¹⁴ Zinner Tibor interjúja Décsi Gyulával. Idézi Somorjai–Zinner (2008): i. m. 95.

kiválasztásánál az ügynevezett amalgámozás módszerét alkalmazták. Ezt a fogalmat még Fouquier-Tinville,⁴²¹⁵ a jakobinus terror államügyésze találta ki azzal, hogy a vádlottakat különböző bűnözőkkel hozta kapcsolatba. „A per vádlottjait »amalgám« módszerrel kell kiválogatni”⁴²¹⁶ – hangzott el 1951. május 4-én a Magyar Dolgozók Pártja titkárságának ülésén. Találón fogalmazta meg az amalgámozás ávos módszerét Károlyi Márton:⁴²¹⁷ „ha egy embert ki akartak nyírni, egy bandát hoztak létre köré.”⁴²¹⁸ Ezután kitaláltak egy olyan tényállást, amely alapján az ügyész vádat emelhetett, és a bíróság meghozhatta az ítéletét. Ilyenkor a konstruált ügyet a büntető törvénykönyv valamelyik szakaszához rendelték hozzá, vagy amorális jogszabályok könnyítették meg feladatukat. A nem túlzottan művelt ávosoknak nagy erőfeszítéssel sikerült kitalálni különböző állam elleni összeesküvéseket, kémkedéseket stb. Így lehetett például az amerikai titkosszolgálat tisztje Edgar Allan Poe, a franciáé Gay-Lussac.⁴²¹⁹

A bírósági szakasz a koncepció per legkevésbé jelentős része volt. Ráadásul a politikai nyomozó szervek még itt is beavatkozhattak, ha a bíró nem a nyomozati terv szerint vezette a tárgyalást, vagy nem az előre meghatározott ítéletet akarta volna kiszabni, vagy a tanúk és a vádlottak nem az eltervezett forgatókönyvnek megfelelően szerepeltek, vagy a kül- és belpolitikai helyzet megváltozott.⁴²²⁰ Sokszor futószalagon hozták az ítéleteket. A vádlottak védekezését meg sem hallgatták, az esetleges mentő tanúkat be sem idézték. Amikor mégis előfordult, hogy egy bátor ember tanúvallomásában elmondta: „Szemtanúja voltam annak, amikor Dancs György főhadnagy V. Z. lakásán elrejtette a szekrény mögé a házkutatásnál megtalált pisztolyt”, a rögtönítélő bíróság maga cáfolta meg a tanú állításait: „Fel sem tételezhető tehát, hogy Dancs György rendőrnnyomozó főhadnagy helyezte el [...] rendőrségünknek nincs szüksége arra, hogy bárki ellen is ilyen egészen együgyű és ponyvaregénybe illő módon koholjon és szerezzon bizonyítékot.”⁴²²¹ A valóságban azonban a bizonyítékok ilyen módon való manipulálása többször is előfordult. Még Rákosi Mátyás is személyesen adott írásbeli utasítást erre: „Gerő, Farkas, Révai visszavárólag. Lásza: Péter e. feltétlenül gondoskodni kell róla, hogy a szerzete-sekre kompromittáló tények s anyagok, irattár, Horthy-Hitler képek, fasiszta könyvek,

⁴²¹⁵ Antoine Quentin Fouquier-Tinville (1746–1795): a jakobinus Forradalmi Törvényszék rettegett köz-vádlója.

⁴²¹⁶ Párttörténeti Intézet Archivuma 276. f. 54/142. ő. e. 3–9.

⁴²¹⁷ Károlyi Márton (1911–1988): az Államvédelmi Hatóság Vizsgálati Osztályának vezetője, majd az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője. A Péter Gábor és társai elleni perben ítélték el, 1956-ban szabadult.

⁴²¹⁸ Varga (2001): i. m. 73.

⁴²¹⁹ A gyanúsítottak abban reménykedve adták meg a fentebb felsorolt neveket, hogy ilyen képtelenségek egy nyilvános perben nevetségessé teszik a vádat. Ebben azonban csalatkozniuk kellett. Még a Rajk-per paksi csőszkunyhós története miatt sem mert szólni senki sem. Jellemző Péter Gábor cinizmusára, ha valamilyen nagyon átlátszóan kitalált konstrukciót vittek elé: „ez már megint valami Paks?” Idézi Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992a), 11. 33.; Faludy György: *Pokolbeli víg napjaim*. Budapest, ABC Független, 1987. 313.; Hódos György: *Kirakatperek*. Budapest, Eötvös, 1990. 103.

⁴²²⁰ Horváth–Zinner (2008): i. m. 154.

⁴²²¹ Idézi Kahler (1999): i. m. 58–59.; Farkas Gyöngyi: Összeesküvés-történet egy ÁVH-dossziében. *Századvég*, 11. (2006), 39. 57.

nyilas és horogkeresztek + dorbézolások és élelmiszer-halmazok adatai, sem a régi sem az új akciónál el ne kallódjanak.”⁴²²² A bíróságok egyébként sem sokat foglalkoztak a bizonyítékokkal. Gyorsan felolvasták a már előre elkészített ítéletet.

A koncepciós pereket mind módszerükben, mind pedig külső formájukban több-féleképpen bonyolították le.

Konstruált perek

Ezeknél a pereknél a forgatókönyv elkészítésekor fordított sorrendet alkalmaztak. Először a politikai vezetés vagy a politikai rendőrség kitalálta a koncepciót: kit és milyen tényállás alapján kell elítélni. Ezután indították meg a gyanúsított ellen az eljárást, gyűjtötték össze a hamis bizonyítékokat, kényszerítették ki a beismerő vallomást, készítették el a vádiratot és végül az ítéletet. Az ítéletek ilyenkor idegen hatalom részére történt kémkedésről, a fennálló rendszer elleni összeesküvésről, izgatásról, deviza-bűncselekményről szóltak, esetleg árufelhalmozással és spekulációval vagy kuláksággal vádolták őket. Ispánki Béla találóan fogalmazta meg az ilyen koncepciók lényegét: „Valós események mozaikjából és valótlan magyarázatok betoldásából »hiteles kémtörténetet« felépíteni.”⁴²²³ Az egyszerű állampolgárok ellen lefolytatott tömeges eljárásnál gyors és hatásos módszert alkalmaztak. Házkutatás esetében fegyvert vagy valutát „találtak náluk”, vagy ami még ennél is egyszerűbb megoldásnak bizonyult, elítélték őket „tiltott határátlépés kísérletéért”. Sokakat nem politikai, hanem valamilyen köztörvényes bűncselekménnyel vádoltak meg. Feladatukat megkönnyítette Visinszkijnek, a Szovjetunió főügyészének az a tanítása, amely szerint a bíróságokat nem kell minden esetben a tárgyi bizonyítékok megállapítására kötelezni, az ítélet meghozatalához elégséges a tényállás valószínűsítése is.⁴²²⁴

Igazságtalan, méltánytalanul súlyos ítéletek

Idetartoznak azok az ügyek, ahol a vádlott ténylegesen elkövette a cselekményt vagy a bűncselekményt. Az előbbi esetben a cselekményt bűncselekménynek minősítették. Ilyen esetek voltak, amikor különböző politikai szervezetekben, szerveződésekben részt vevőket ítélték el. A politizálást, néhány személy laza kapcsolatrendszerét államellenes összeesküvésnek minősítették. Ilyenformán ítélték el a 1956-os forradalom és szabadságharc résztvevőinek jelentős részét is. A második esetben a vádlott tényleg elkövetett valamilyen csekély súlyú bűncselekményt, amiért egy demokratikus berendezkedésű országban egészen enyhe büntetést szabnának ki, de a szocialista országokban politikai

⁴²²² Kahler (2012a): i. m. 18.

⁴²²³ Ispánki (1996): i. m. 227.

⁴²²⁴ Herke Csongor – Fenyvesi Csaba – Tremmel Flórián: *A büntető eljárásjog elmélete*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2012. 33.

okokból a legsúlyosabb büntetéssel is sújthatták, akár halálra is ítélték őket. Például szándékos gyújtogatással vádoltak kuláknak minősített parasztokat, és statáriális eljárásban halálra ítélték őket.⁴²²⁵ Rendkívül kegyetlenül büntették meg például a párttitkárt sértegető vagy esetleg pofon vágó elkövetőket. A szocialista országokra jellemző, hogy nagyon sokféle bűncselekményért szabhattak ki a bíróságok halálos ítéletet. 1950-től a halálbüntetés már nem kivételes büntetés, hanem az általános büntetési rendszer része lett.

Amorális jogszabályok alapján hozott ítéletek

A szocialista országokban jó néhány olyan jogszabályt alkottak, amelyek ellentétesek a nemzetközileg elismert jogelvekkel, az alapvető erkölcsi normákkal. Ezek a jogszabályok olyasmért büntették az elítélteket, ami egy demokratikus berendezkedésű országban nem számítana bűncselekménynek. Így aztán e jogszabályok alapján akár valódi tényállás és „jogszerű eljárás és ítélet” alapján is megbüntethették az állampolgárokat. E jogszabályok között a leghírhedtebb a szovjet büntető törvénykönyv 58. §-a szellemében megalkotott 1946. évi VII. törvénycikk volt, amely az államrend védelméről szólt. A legszélsőségesebb bírói jogalkalmazást lehetővé tevő jogszabály szerint a bűncselekményt meg lehetett valósítani jogellenesség nélkül is, és nem volt szükséges erőszakos cselekmény elkövetése, sőt elegendő volt a békés átalakulásra irányuló szándék vagy az erre célzó beszélgetés stb. is. A bíróságok jogértelmezése szerint a szándék célzat nélkül is elegendő. A bűncselekményt az is elkövette, aki pusztán csak résztvevője volt valamilyen szervezetnek, de ezenkívül nem csinált semmit sem. Esetleg még a szervezet valódi céljával sem volt tisztában. Az ilyen esetekre hosszú tartamú szabadságvesztést vagy halálos ítéletet is kiszabhattak. Az 1989-ben kinevezett kormánybizottság jogász albizottsága szerint a legtöbb koncepciós elemet tartalmazó eljárást az 1946. évi VII. törvénycikk alapján folytatták le.⁴²²⁶

Büntetni rendelték ezen túl a fennálló államrend elleni izgatást is. Ezt a bírói gyakorlat szerint a legváltozatosabb módon lehetett megvalósítani: például magánlevélben, baráti beszélgetés közben, külföldi sajtótermék továbbadásával, külföldi rádióadás hallgatásával, vagy „tréfás színben feltűnő kijelentésekkel” (politikai viccek). Az izgatás bűncselekményének a megvalósításakor elegendő pusztán a lehetőség a fennálló rend elleni gyűlölet keltésére. A kijelentésnek pedig nem kell kifejezetten a politikai rendszer, hanem elegendő annak megjelenítői, például a kormány, a párt, a pártvezetés vagy valamilyen intézkedés, program ellen irányulnia. Ennek megfelelően nem kritizálható a beszolgáltatás, a tévesztés stb. Nem vonhatók kétségbe a korábban született bírósági

⁴²²⁵ Sipos-Závada (1989): i. m.

⁴²²⁶ Az 1945–1962 közötti, koncepciós elemeket tartalmazó büntető ügyek felülvizsgálatára létrehozott bizottság jogász albizottságának jelentése (1990): i. m.

ítéletekben leírtak sem. Az 1946. évi VII. törvény révén 500 személyt ítéltek halálra, és 38 ezer embert ítéltek el Magyarországon.

Az 1950. évi 26. törvényerejű rendelet annyira kirívóan igazságtalan szabályokat tartalmazott, hogy igyekeztek a világ közvéleménye előtt titokban tartani. Ez a titkos jogszabály büntetni rendelte a fegyveres testületek tagjainak külföldre szökése esetén a hozzátartozókat is. Amennyiben tudtak a szökről, tíz évig terjedő, amennyiben nem volt róla tudomásuk, öt évig terjedő szabadságvesztéssel voltak büntethetők. Ügyészségi statisztikák szerint e jogszabály alapján közel 500 személyt ítéltek el. Egyébként is szokás volt (bár erre nem volt írott jogszabály) a kollektív büntetés alkalmazása. Kollektíve bűnös volt minden földbirtokos, gyáros, bankár, kulák stb. Büntetendők voltak a politikai bűncselekmények elkövetőinek a felesége, gyermekei stb. Még a kiszabadulás után sem dolgozhattak vezető állásban, nem tanulhattak tovább.

Szintén igazságtalan jogszabálynak számított az 1950. évi 24. törvényerejű rendelet, amely az állami tulajdon rongálót halálos ítélettel fenyegette, és az 1950. évi 4. törvényerejű rendelet, amely a munkahelyről való önkényes kilépést, mulasztást szabadságvesztéssel büntette. De elítélték azt is, aki hanyagul dolgozott, árut rejtegetett (néhány kiló élelmiszert), vagy engedély nélkül levágta a sertést stb. Idesorolható még az a megoldás is, amely szerint a politikai rendőrség tömegesen alkalmazta az internálást, vagyis intézkedésként bírói ítélet nélkül vittek táborokba embereket. Ugyancsak megkérdőjelezhető az a megoldás is, hogy az anyagi jogellenesség terminusa helyett bevezették a társadalomra veszélyesség elvét. Ez ugyanis csak a kommunista vezetőkre nézve veszélyes cselekményeket jelentette. Eszerint minden olyan cselekmény veszélyes a társadalomra, amely ellentétes a diktatúrával. Eszerint büntetendő, ha valaki élni kíván a sajtószabadsággal stb.

A koncepciós perek formailag kétfélék lehettek: a legtöbb per titokban zajlott le. Még a tárgyalás is a nyilvánosság teljes kizárásával történt. Az ítéletről nem tájékoztatták a hozzátartozókat sem. Az igazságügyi miniszternek 1953. augusztus 28-án Gerő Ernőhöz intézett feljegyzéséből tudjuk, hogy „[h]ozzátartozóknak semmiféle felvilágosítást nem adnak [...], érkezett-e, indult-e eljárás, kitűztek-e tárgyalást, van-e ítélet benne, mit tartalmaz az ítélet rendelkező része [...] a kirendelt védő a hozzátartozókkal nem érintkezhet, nem közölhet velük az ügyre vonatkozóan semmit”.⁴²²⁷ A megfelelő előkészítés esetén rendkívül rövid ideig tartottak.

Néhány kiválasztott vádlott esetében nagy nyilvánosság előtt kirakatpereket rendeztek. Elsősorban olyan személyeket választottak ki erre a szerepre, akik országos ismertségük révén alkalmasnak tűntek erre.⁴²²⁸ Szovjet mintára⁴²²⁹ a lakosság megfélemlítése vagy a gyűlöletkeltés érdekében folytatták le ezeket. Visinszkij szerint:

⁴²²⁷ Idézi Kahler (1999): i. m. 28.

⁴²²⁸ Pruzsinszky Sándor: *Hatalom és hóhérbárd*. Budapest, Argumentum, 2009. 54.

⁴²²⁹ Wolfgang Kraus: *Kultúra és hatalom*. Budapest, Európa, 1993. 39.

„A Szovjetunióban a nyilvános bírósági tárgyalások a szocializmus ellenségei elleni harc legélesebb és legfontosabb pillanataiban megmozgatják a társadalom és nép figyelmét. A Szovjetunióban a nyilvános bírósági tárgyalások nevelik a tömegeket azáltal, hogy megmutatják nekik az osztályellenség és ügynöksége gonoszságát, leleplezik előttük mindenféle »mesterkedésüket«, fokozzák a tömegek éberségét és növelik odaadásukat a szocialista építés ügye iránt. A szovjet bíróság hatalmas társadalmi és politikai jelentősége ebben rejlik.”⁴²³⁰

Ilyenkor minden eszköz megengedett volt. Az újságok, a tömegtájékoztatás már jó előre bűnösnek kiáltotta ki a vádlottakat, emellett minden elképzelhető módon negatív képet festett róluk. Ezek a perek úgy zajlottak le, mint egy hatalmas színielőadás. A vádlottak, a tanúk, a bírák és az ügyészek, mint a színészek⁴²³¹ tanulták meg a szerepüket, és mondták fel az előre megírt forgatókönyvet a tárgyaláson.⁴²³² Sokan csodálkoztak, hogy a vádlottak a tárgyaláson miért vádolták magukat olyan bűncselekmények elkövetésével, amelyekre a Büntető törvénykönyv szerint halálbüntetés jár. Mindez azért történt, mert a tagadás hosszú szenvedést és biztos halált jelentett. Egyetlen halvány esély a szerep eljátszásáért ígért valamilyen kedvezmény volt.⁴²³³

A tárgyalásokat nagy, de válogatott közönség előtt, megbízható újságírók (köztük jó néhány nyugat-európai) tudósítása mellett, manipulált rádióközvetítéssel rendezték meg. A perekről végül nagy példányszámban propagandaanyagokat adtak ki. Ilyenek voltak a Szovjetunióban a híres moszkvai perek,⁴²³⁴ Magyarországon a Magyar Közösség,⁴²³⁵

⁴²³⁰ Visinszkij (1952): i. m. 26.

⁴²³¹ Hivatásos színészek is közreműködtek a minél sikeresebb előadás érdekében. (Zinner Tibor személyes közlése.)

⁴²³² Kiszely (2000): i. m. 186. Marosán György így emlékezett vissza a perre való felkészítésére: „Nagyon le vagyok romolva, gyors ütemben hizlalnak. Felkészítenek a tárgyalásra. Hetenként kétszer fürdök, borotválom. Ávós őrnagy foglalkozik velem – előkészít a tárgyalásra, ami abból áll, hogy a vádiratot kívülről meg kell tanulnom. Az ávós őrnagy fél és ideges. Van olyan nap, hogy kétszer is jön. Én megtanultam a vádiratot és fújom szóról szóra. Megnyugtatom őt: – Menni fog ez őrnagy úr, csak a családomnak ne legyen bántódása. Ha vásári komédia kell – gondolom magamban – tudok én pojáca lenni.” Lásd Marosán (1988): i. m. 125. Szemléletes leírását adta a színjátékra való felkészülés módszertanának a Standard-per mellékperében elítélt Kozma László. Lásd Kozma László: *Egy Kossuth-díjas börtönévei*. Budapest, Új Mandátum, 2001. 63.

⁴²³³ Robert Conquest: *A nagy terror. Elsőként Kirov elvtárs halt meg...* Budapest, AB Független, 1989. 55.

⁴²³⁴ Deutscher (1990): i. m. 362.

⁴²³⁵ Csicsery-Rónay–Cserenyey (1998): i. m.; Székér (2017): i. m.; Székér Nóra: *A Magyar Testvéri Közösség története*. Hódmezővásárhely, Norma Nyomdász, 2010.

a MAORT elleni,⁴²³⁶ a Mindszenty-,⁴²³⁷ a Rajk-,⁴²³⁸ a Grósz- és Friedrich-per,⁴²³⁹ Bulgáriában a Kosztov-per⁴²⁴⁰ stb. Azt csak kevesen tudták, hogy e perek tanúit a legtöbb esetben titkos, úgynevezett mellékperekben ítélték el. Különbőség az ilyen perekben csak annyiban mutatkozott, hogy amíg az elsőrendű vádlottak közül például Donáth György és Mindszenty József nem volt hajlandó együttműködni az Államvédelmi Osztállyal, addig Rajk László elvállalta a kirakatper főszerepét. A kommunista vezetők elleni kirakatpereket a nómenklatúra megfegyverezése és félelemben tartása miatt szervezték meg.⁴²⁴¹ Azoknál a bírósági tárgyalásoknál is, amelyek nem számítottak kiemelt, a sajtó által is folyamatosan ismertetett ügynek, Olti Vilmos 1952. szeptember 27-én a budapesti Megyei Bíróságon tartott bírói értekezleten az alábbi instrukciókat adta:

„Arra kell törekednie a bíróságnak, hogy a tárgyalóteremben érezhető legyen annak a drámai feszültségnek a légköre, amelyet az osztályharcnak a tárgyalóteremben lefolytatott szakasza a jelenlévőknek érzés- és gondolatvilágában kifejt. [...] A bíróságnak gondolni kell arra, hogy az emberek legnagyobb részben életükben csupán egy-két alkalommal jönnek el a bíróságra, és az itteni élmények számukra maradandóak lesznek. A bírói tárgyalás nevelő hatása a gyakorlatban észlelhető, közvetlenül is.”⁴²⁴²

⁴²³⁶ Szakács–Zinner (1997): i. m. 413–422.; Katona (2002): i. m.; Srágli (1990): i. m.; Srágli (1998): i. m.; Srágli (2008): i. m.

⁴²³⁷ Somorjai–Zinner (2008): i. m.; Gergely–Izsák (1989): i. m.; Kahler Frigyes: *A főcsapás iránya: Esztergom. Mindszenty bíboros pere*. Budapest, Magyarországi Mindszenty Alapítvány, 1998b; Gergely Jenő: *A Mindszenty-per*. Budapest, Kossuth, 2001; Balogh Margit: *Mindszenty József*. Budapest, Elektra, 2002; *Az imperializmus fekete zsoldosai. A Mindszenty- és Grósz-per tanulságai*. Budapest, Művelt Nép, 1952; Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. kötet. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015; Izsák Lajos: *A Mindszenty-per és Esterházy Pál. Jogtörténeti Szemle*, 7. (2005), 3. 1–8.

⁴²³⁸ Hajdu Tibor (1992a): i. m.; Zinner (1989b): i. m.; Zinner (2014a): i. m. I–II.; Schmidt Mária: *A Rajk-per és az amerikai kapcsolat I. rész. Magyar Szemle*, 3. (1994), 3. 227–252.; Hajdu Tibor: *Rajk Endre: László öcsémmel beszélgetek. A Rajk-per kéretlen tanúja. Társadalmi Szemle*, 47. (1992b), 8–9. 143–154.; Duncan (2007): i. m.; Hajdu Tibor: *Kádár János saját kezű feljegyzése*. Budapest, 1954. július hó 20-án. Kádár János Rajk Lászlóról 1954. július. *Társadalmi Szemle*, 48. (1993), 1. 86–89.; Hajdu Tibor: *Farkas és Kádár Rajkról. Társadalmi Szemle*, 47. (1992c), 4. 70–89.; Kati Marton: *A kém. A Rajk-per titkos amerikai koronatanúja*. Budapest, Corvina, 2016; Ötvös István: *Többszörös koncepció, avagy létezett-e spanyol szál a Rajk-ügyben? Betekintő*, 8. (2014), 1.; Pető (2001): i. m.

⁴²³⁹ Balogh–Szabó (2002): i. m.; Solyom Gáborné (szerk.): *Grósz József és társai bűnpere*. Budapest, Művelt Nép, 1951; Jámbor Ottó: *Grósz érsek koncepcióos pere. Belügyi Szemle*, 28. (1990), 3. 69–81.; Szabó Csaba (szerk.): *A Grósz-per előkészítése 1951*. Budapest, Osiris, 2001.

⁴²⁴⁰ Hódos György: *Tettesek és áldozatok. Koncepcióos perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Noran, 2005. 37.

⁴²⁴¹ Baberowski (2016): i. m. 244.

⁴²⁴² MNL OL M-KS 276. f. 56. sz. 13. ő. e. 90–103.

Vákát

Felhasznált irodalom

3. sz. *Úttörő Kiadvány*. Budapest, (k. n.), 1946.
- 30 éve járt az iskolanőveknél Boldog Kalkuttai Teréz anyja. *Magyar Kurír*, 2016. május 26. Online: www.magyardurir.hu/hirek/30-eve-jart-az-iskolanovereknel-boldog-kalkuttai-terez-anya
- Ablonczy László: *Szín-vallás. Avagy az őrnagy feldarabolásának szükséges voltáról*. Budapest, Kairosz, 2007.
- Ablonczy László: Major Tamás semmit sem tanult, semmit sem felejtett. 2. rész. *Magyar Szemle*, 26. (2017), 7–8. 43–56.
- Ablonczy László: *A Nemzeti varázskörében*. Budapest, Nemzeti Kultúráért Alapítvány, 2019a.
- Ablonczy László: Üldözöttek menedéke. *Magyar Nemzet*, 2019b. augusztus 3. 13.
- A Bulgár Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949.
- Aczél György: *Szállítási szerződések*. Budapest, Államigazgatási, 1952.
- Aczél György: Egy Kádár-portré töredékei. *Beszélő*, 4. (1999), 10. 101–129.
- Aczél György et al. (szerk.): *Szállítási szerződés és döntőbizottság*. Budapest, Tervgazdasági, 1951.
- Aczél György – Francis Cohen: *Beszélgetések Magyarországról, a szocializmusról*. Budapest, Magvető–Kossuth, 1982.
- Aczél György – Görgey Mihály – Karátson László – Ujlaki László (szerk.): *A szállítási szerződések a gyakorlatban*. Budapest, Tervgazdasági, 1953.
- Aczél Tamás: Sztálin szobra a béke jelképe. *Szovjet Kultúra*, 4. (1952), 1. 6.
- Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez*. München, Újváry GRIFF, 1982.
- Acsay Júlia – Erdős Péter: *Hogyan készül a popmenedzser?* Budapest, Unió, 1990.
- A Csehszlovák Köztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949.
- Ádám Antal: A Népköztársaság Elnöki Tanácsának külügyi hatásköre. *Jogtudományi Közlöny*, 13. (1958), 6. 189–198.
- Ádám Antal: *A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1959.
- Ádám Antal: Alkotmányosság és alkotmányvédelem a Magyar Népköztársaságban. *Jogtudományi Közlöny*, 29. (1974), 7. 333–341. Online: http://real-j.mtak.hu/2228/1/JogtudomanyiKozlony_1974.pdf
- Ádám Antal: A Hazafias Népfront közjogi tevékenysége. *Jogtudományi Közlöny*, 31. (1976), 11. 617–625. Online: http://real-j.mtak.hu/2230/1/JogtudomanyiKozlony_1976.pdf
- Ádám Antal: A Hazafias Népfront társadalmi ellenőrző szerepéről. *Népfront*, 27. (1982), 4. 6–9.
- Ádám Antal: *Magyar államjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984.
- Ádám Antal: *Állami és társadalmi szervezetek fogalma, típusa és jogállása de lege ferenda*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1987a.
- Ádám Antal: Az 1986. évi magyar sajtótörvényről. *Jogtudományi Közlöny*, 42. (1987b), 1. 1–7. Online: http://real-j.mtak.hu/2249/1/JogtudomanyiKozlony_1987.pdf
- Ádám György: *Az orvosi hálapénz Magyarországon*. Budapest, Magvető, 1986.
- Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955*. Budapest, KSH, 1957.
- A Délmagyarország fél évszázada. Jubileumi emlékkönyv*. Szeged, Szegedi Nyomda, 1960.

- Adriányi Gábor: *A katolikus egyház története a 20. században Kelet-, Közép-Kelet- és Dél-Európában*. Budapest, Kairosz, 2005.
- Ády Endre összes versei. I. kötet. Budapest, Akadémiai, 1969.
- A fasiszta szovjetellenes antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. I–III. jegyzék. (H. n.), Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1945.
- A gazdasági mechanizmus reformja. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1966. május 25–27-i ülésének anyaga. Belső használatra*. Budapest, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya, 1966.
- Ágh Attila: Az új munkásosztály. *Múltunk*, 34. (1989), 1–2. 91–125.
- A Grass-regényből kigurított sorok. *Magyar Nemzet*, 2004. május 4. 15.
- A Hírlapszedők Köre jelentése az 1944–1947-es esztendőkről*. (H. n.), Benjamin Géza, (é. n.).
- A karácsony eredete. *Népszabadság*, 1958. december 24. 8.
- A kenyér mint béccsiszelet. Vita Sztanyiszlavszkijról anno 1953. *Színház*, 24. (1991), 8. 31–38.
- Online: http://epa.uz.ua/03000/03040/00293/pdf/EPA03040_szinhaz_1991_08_031-039.pdf
- Aki a népnek vermet ás*. Budapest, Magyar Fotó Dia-osztálya, 1951.
- A kötelességteljesítés vértanúja. *Új Ember*, 45. (1989), 27. 4.
- A Közigazgatási Bíróság állásfoglalása az emberi jogok védelmében. *Pénzügy és Közigazgatás*, 1. (1947), 2. 96–97.
- A kulák igazi arca*. Budapest, MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztály, 1952.
- A kulturális igazgatás kézikönyve*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1977.
- Albert B. Gábor: *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Budapest, Kölcsey Intézet, 2004.
- A Lengyel Köztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949.
- A Lengyel Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1952.
- Alexa Károly: Írók...! Írjatok...! Remekműveket...! In Ötvös István (szerk.): *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2004. 201–242.
- Almási Gábor: „Úgy itt a földön is”. Campanella pogány mennyországa. In Kroó Katalin – Bényei Tamás (szerk.): *Utópiák és ellenutópiák*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 31–47.
- Almási Tamás: *Ítéletlenül*. Mozgóképi Innovációs Társulás és Alapítvány – MTV Szegedi Stúdió, 77 perc, 1991.
- A Magyar Demokrata Fórum alapítólevele*. Lakitelek, 1988. szeptember 3. Online: https://mandadb.hu/dokumentum/734252/880903_mdf_alapszabalya_alapitolevele.pdf
- A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve 1951. február 24. – március 2.* Budapest, Szikra, 1951.
- A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*. Budapest, Szikra, 1951.
- A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének ülése. *Magyar Nemzet*, 1956. július 19. 1.
- A Magyar Népköztársaság 1973. évi helységnévtára*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1973.
- A Magyar Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Kossuth, 1972.
- A Magyar Népköztársaság Országgyűlésének ügyrendje*. Budapest, Athenaeum Nyomda, 1986.
- A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Az 1959. évi IV. törvény és a törvényjavaslatának miniszteri indoklása*. Budapest, Igazságügyminisztérium, 1960.
- A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Tervezet*. Budapest, Igazságügyminisztérium Törvényelőkészítő Bizottság, 1957.

- A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1962. november 20–24.* Budapest, Kossuth, 1963.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve. 1966. november 28. – december 3.* Budapest, Kossuth, 1967.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve. 1970. november 23–28.* Budapest, Kossuth, 1971.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17–22.* Budapest, Kossuth, 1975.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1980. március 24–27.* Budapest, Kossuth, 1980.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1985. március 25–28.* Budapest, Kossuth, 1985.
- A Magyar Úttörők Szövetsége Működési Szabályzata.* Budapest, (k. n.), 1961.
- A Magyar Úttörők Szövetsége Szabályzata.* Budapest, (k. n.), 1980.
- Ambrus Péter: *A Dzsumbuj. Egy telep élete.* Budapest, Magvető, 1988.
- Ambrus Tibor: *Szovjet család, szovjet gyermek, szovjet jövő.* Budapest, Árpád Nyomda, 1934.
- A megújhdott magyar tudomány üdvözlí nagy pártfogóját, Rákosi Mátyást. *Szabad Nép*, 1952. március 8. 3.
- A mezőgazdasági kistermelés I. 1981.* Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1983.
- Ami nincs a KRESZ-ben. *Autó-Motor*, 25. (1972), 22. 23–24.
- A nap 24 órája (12 000 ember napi időbeosztása).* Budapest, KSH, 1965.
- Andics Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon.* Budapest, Szikra, 1945.
- Andics Erzsébet: *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció.* Budapest, Szikra, 1948.
- Andor Mihály: Az iskolaigazgatók kiválasztása. In Szalai Júlia et al. (szerk.): *Arat a magyar. A Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés-tanulmányok sorozat különszáma.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988. 192–210.
- Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása.* Budapest, Magvető, 1979.
- Andorka Rudolf: Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 12. 30–40.
- Andorka Rudolf: Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon.* Budapest, Közélet, 1994. 31–75.
- Andorka Rudolf: A magyar társadalom szerkezete, rétegződése és mobilitása az 1930-as évektől napjainkig. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1956-os Intézet – Osiris, 1995. 46–66.
- Andorka Rudolf: *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek, Antológia, 1996.
- Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* Budapest, Osiris, 2000.
- Andrássy György: Marx és az emberi jogok. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 8–9. 102–108.
- Andrew, Christopher: *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és külföldön.* Budapest, Talentum, 2000.
- Andropov, Jurij Vlagyimirovics: *A békéért, a szocializmusért.* Budapest, Kossuth, 1983.
- A Népköztársaság kormánya és a katolikus püspöki kar megállapodása. *Kis Újság*, 1950. szeptember 1. 1.
- A nép sajtója. *Szabad Nép*, 1952. február 1. 1.

- Angelusz Róbert – Békés Ferenc – Nagy Márta – Timár János: *Az újságírók társadalmi helyzete 1981-ben*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982.
- Angyal Pál: *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921:III. t.-c.* Budapest, Athenaeum, [1929].
- Angyalosi Gergely: Az „ellenforradalom” képei. Az 1956-os események rendszerhű ábrázolásáról. In Angyalosi Gergely (szerk.): *Irodalom a forradalomban*. Budapest, Universitas, 2008. 21–30.
- Antal László: Gondolatok a gazdasági mechanizmusunk reformjáról. *Medvetánc*, 2. (1982), 1. 63–95.
- Antal Z. László: A magas halandóság okai a volt szocialista országokban. In *Magyarország átalakulóban*. Budapest, Népjóléti Minisztérium, 1994.
- Antalfy György: *Állam és demokrácia. Fejezetek az állam- és jogelmélet köréből*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1967.
- Antalfy György – Halász Pál: *Társadalom, állam, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1960.
- Anyiszimov, Jevgenyij: *I. Péter*. Budapest, Pannonica, 2004.
- A párttagság dicsőséget, tisztességet jelent. *Szabad Nép*, 1949. február 4. 5.
- Apor Balázs: A Rákosi-kultusz kialakulása és megnyilvánulásai 1945 után. *Sic Itur Ad Astra*, 11. (1999), 1. 97–128.
- Apor Péter: Előkép: a Tanácsköztársaság emlékezete a Rákosi-rendszerben. *Századvég*, 10. (2005), 35. 31–68.
- Apor Péter: Cigányok tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas*, 24. (2009), 2. 69–86. Online: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00045/pdf/aetas_2009-2_069-086.pdf
- Applebaum, Anne: *A Gulag története*. I–II. kötet. Budapest, Európa, 2005.
- Apró Antal: Előadói beszéd a járási VB elnökök országos értekezletén. *Állam és Igazgatás*, 7. (1955), 3–4. 118–141.
- A proletariátus sajtója. *Proletárjog*, (1919), 1. 7.
- Arató László – Bányai Zoltán: *A Csillag. Börtönkönyv*. Budapest, Szukits, 2002.
- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.
- Argejő Éva: A hatalomnak alávetett test. Állambiztonsági játék a testtel (1945–1956). *Korall*, 8. (2007), 27. 172–192. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00019/pdf/172-192.pdf>
- Argejő Éva: „...töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán”. Fogdaügynöki jelentések a Váci Országos Börtönben 1960-ban történt éhségsztrájkokról. *Betekintő*, 3. (2009), 2. Online: www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_2_argejo.pdf
- Arisztotelész: *Politika*. Budapest, Gondolat, 1984.
- A Román Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1949.
- A Román Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1952.
- Aron, Raymond: *Demokrácia és totalitarizmus*. Budapest, L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék, 2005.
- Aron, Raymond: *Az értelmiség ópiuma*. Budapest, Akadémiai, 2006.
- A Szegényeket Támogató Alap (SZETA) rövid története* (é. n.). Online: <http://hsze.hu/da/szegenyeket-tamogato-alap-szeta-rovid-tortenete>
- A szocialista bérpolitika alapjai*. Budapest, Népszava, 1950.

- A szocialista egészségügy felé. Részletek Ratkó Anna egészségügyi miniszter beszédeiből.* Budapest, Egészség, 1951.
- A szocialista ember átalakítja a természetet.* Budapest, Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége, 1950.
- A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából.* Budapest, Szikra, 1951.
- A szovjet nép átalakítja a természetet. Cikkgyűjtemény.* Budapest, Szikra, 1951.
- A Szovjetunió honvédelmi miniszterének parancsa az Ausztriában állomásozó szovjet csapatok kivonásáról. *Szabad Nép*, 1955. augusztus 1. 3.
- A Szovjetunió Kommunista Pártjának története.* Budapest, Kossuth, 1959.
- Asztalos László: Az érdekegység és az együttműködés tartalmi változásainak kifejezésre juttatása a Ptk. alapelveiben. *Jogtudományi Közlöny*, 31. (1976), 3. 11–120. Online: http://real-j.mtak.hu/2230/1/JogtudomanyiKozlony_1976.pdf
- A TASZSZ szombat esti kommentárja. *Népszabadság*, 1983. szeptember 4. 2.
- Avar Jenő: A terhelt társadalomra veszélyességének bizonyítása. In Gödöny József (szerk.): *Kriminalisztikai tanulmányok VII.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1969. 155–176.
- A Veszprémi Egyházmegye vértanú papjai a vörös terror idején. *Carolus Martellus*, 2018. május 28. Online: https://carolusmartellus.blog.hu/2018/05/28/a_veszpremi_egyhazmegye_vertanu_papjai_a_voros_terror_idejen
- Az 1945–1962 közötti, koncepciós elemeket tartalmazó büntető ügyek felülvizsgálatára létrehozott bizottság jogász albizottságának jelentése.* Budapest, Pallas Közölny és Kiadványszerkesztő Igazgatóság, 1990.
- Az Albán Népköztársaság alkotmánya.* Budapest, Szikra, 1949.
- Az általános iskola felső tagozatának német, angol, francia tanterve. *Idegen Nyelvek Tanítása*, (1958), 4–5–6.
- Az Ember-lépték. Ember Judit portréja.* Budapest, Osiris, 2003.
- Az Igazságügyi Minisztérium 1988. évről szóló statisztikai jelentése.* Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1989.
- Az imperializmus fekete zsoldosai. A Mindszenty- és Grösz-per tanulságai.* Budapest, Művelt Nép, 1952.
- Az íróper dokumentumaiból. *Holmi*, 3. (1991), 10. 1346–1351. Online: http://epa.oszk.hu/01000/01050/00169/pdf/EPA01050_holmi_1991_10_1346-1351.pdf
- Az MDP Központi Vezetőségének határozata a szocialista munkaverseny eredményeinek megszilárdulásáról és továbbfejlesztéséről. In *Szocialista Munkaverseny Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1950. 292–301.
- Az MSZMP KB 1972. november 14–15-i ülése. *Társadalmi Szemle*, 27. (1972), 12. 3–26.
- Az OKTH elnökének beszámolója az Országgyűlés részére.* Budapest, (k. n.), 1987.
- Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Büntető Törvénykönyve.* Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1952.
- „Az új alkotmány szelleme fogja áthatni munkánkat”. Levelek és táviratok ezrei üdvözlnek az új alkotmányt. *Szabad Nép*, 1949. augusztus 10. 3.
- Az utca és a sajtószabadság. Rombolás a Pesti Hírlap házában. *Budapesti Hírlap*, 1919. január 24. 2.
- Az Úttörő Mozgalom 12. pontja (Röplap).* Budapest, (k. n.), 1948.

- B. Kádár Zsuzsanna: *Állam – párt – történetírás. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet – az MSZMP Párttörténeti Intézete (1948–1989)*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 2021.
- B. Müller Tamás: *Vörösteror az Országházban 1919*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016.
- Baberowski, Jörg: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. Budapest, Európa, 2016.
- Babits Mihály művei. Budapest, Szépirodalmi, 1977.
- Babus Endre: Vita a felsőoktatásról. *HVG*, 5. (1983), 49. 34–36.
- Bacon, Francis: *Új Atlantisz*. Ford. Bodor András. Bukarest, Kriterion, 1976.
- Baczoni Gábor: Négy törvénysértő per utóélete. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000. 239–262.
- Baczoni Gábor: Péter Gábor (vélt) vetélytársai. Tömpe András és Villányi András. *Rubicon*, 13. (2002), 6–7. 12–15.
- Baczoni Tamás: *Magyar katonai egyenruhák 1945–1956*. Budapest, Zrínyi, 2008.
- Bacsó Ferenc – Beck Salamon – Móra Mihály – Névai László: *Magyar polgári eljárásjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1959.
- Badál Ede Álmos: *Endrédy Vendel – a ciszterci pedagógus és mártírsorsú zirci apát*. Budapest, Zirci Ciszterci Apátság – Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, 2012.
- Baják László – Somogyi Gyula (szerk.): *A szocialista gazdálkodás fekete könyve. Elvesztegetett évtizedek*. Budapest, Business Klub, 2002.
- Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Budapest, Akadémiai, 2005.
- Bajusz Rezső – Balázs Sándor: A hazai automobilizmus gazdasági kérdései. *Gazdaság*, 1. (1967), 1. 48–59.
- Bakonyi Péter: *Téboly. Terápia. Stigma*. Budapest, Szépirodalmi, 1983.
- Bakunyin, Mihail: *Államiság és anarchia*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Balás B. Dénes: Rádiózavarás Magyarországon (1950–1979). In Békei Ferenc – Stefanik Pál (szerk.): *A rádiótechnika évkönyve 2002*. Budapest, Rádióvilág, 2002. 170–175.
- Balassa Péter: *Mindnyájan benne vagyunk. Nádas Péter művei*. Budapest, Balassi, 2007.
- Balássy László: *Apor Vilmos. A vértanú püspök*. Budapest, Ecclesia, 1989.
- Balázs Gábor: *Párizs szabad város 1871. A párizsi kommun*. Budapest, Napvilág, 2020.
- Balázs József: A házasságkötések alakulása Magyarországon a II. világháború után. In Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv dr. Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, 1993. 19–38.
- Bálint Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Budapest, Ős-Kép, 2009.
- Balla Antal: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1935.
- Balla Bálint (szerk.): *Sztálinizmus és desztálinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert?* Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1990.
- Balló István: *Fejezetek a magyar katonai múlt történetéből*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2005.
- Baló György – Lipovecz Iván: *Tények könyve '88. Magyar és nemzetközi almanach*. Budapest, Computerworld–Móra, 1987.

- Balogh Gábor – Szűcs László: *Társadalom biztosítás nélkül. TB-szindrómák*. Budapest, Magvető, 1990.
- Balogh Gyöngyi – Gyürey Vera – Honffy Pál: *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig*. Budapest, Műszaki, 2004.
- Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet*, 9. (1997), 34. 69–79. Online: http://epa.oszk.hu/01700/01739/00019/eszmelet_EPA01739_34.item66.htm
- Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998.
- Balogh Margit: *Mindszenty József*. Budapest, Elektra, 2002.
- Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. kötet. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
- Balogh Margit – Szabó Csaba: *A Grösz-per*. Budapest, Kossuth, 2002.
- Balogh Sándor: A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért. Az 1946. évi bélista végrehajtása és revíziója. *Párttörténeti Közlemények*, 20. (1974), 2. 55–87.
- Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország története 1918–1975*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.
- Balogh Sándor: Szabad és demokratikus választás – 1945. In Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamentari képviselőválasztások 1920–1990*. Budapest, Napvilág, 1994. 216–242.
- Balogh Sándor (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I–V. kötet. Budapest, Intera, 1993–1998.
- Balogh Sándor (főszerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Budapest, Napvilág, 2002.
- Balogh Sándor – Izsák Lajos: *Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977.
- Balogh Sándor – Szabó Bálint (szerk.): *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Budapest, Kossuth, 1978.
- Balogh Sándorné – Turóczy Károly – Nagy Lajos: *A marxi–lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.
- Bán Tamás: Az Alkotmánybíróság létrejötte. *Világosság*, 34. (1993), 11. 32–40.
- Bán Zoltán András: 1975, te Mozgó! *Beszélő*, 3. (1998), 6. 83–85. Online: <http://beszelo.c3.hu/98/06/17ban.htm>
- Bándi Gyula: *Környezetjog*. Budapest, Osiris, 2000.
- Bánfalvy Csaba: *A munkanélküliség*. Budapest, Magvető, 1989.
- Bánfi Szilvia: „...a káros sajtóterméknek a terjesztését megakadályozhassam.” A könyvtári zártág gyakorlata a negyvenes évek második feléből. *Könyvtári Figyelő*, 52. (2006), 4. 514–520. Online: http://epa.oszk.hu/00100/00143/00061/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2006_4_514-520.pdf
- Bánhidi Emil – Bédi Jánosné – Domány András – Erdős Endre – Hámori Csaba – Kápolnai György – Kenéz Anna – Klein Péter – Móri László: *A szervezeti élet kérdései a KISZ-ben*. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1977.
- Bank Barbara: Az internálás és a kitelepítés dokumentumai. In Gyarmati György (szerk.): *Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára évkönyve 2003*. Budapest, ÁBTL, 2004. 107–130.

- Bank Barbara: És újranyitnak a táborok... A közbiztonsági őrizet intézménye 1956 és 1960 között. In Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.): *1956. Erőszak és emlékezet*. Budapest, Jaffa, 2017a. 165–178.
- Bank Barbara: *Recsk. A magyar internálótáborok története 1945–1953*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2017b.
- Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: „Állami titok”. *Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953*. Budapest, ÁBTL – L’Harmattan, 2012.
- Bánkúti Gábor: Adalékok az 1965-ös Rózsa-per és a jezsuita „világszolidarizmus” történetéhez. In Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2007. 104–115.
- Baranyi Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum)*. Budapest, Akadémiai, 1963.
- Baráth Magdolna: A KMP Külföldi Bizottságának jegyzőkönyve, 1944. április–október. *Múltunk*, 42. (1997), 2. 281–300.
- Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Az 1956-os Intézet évkönyve 1999*. Budapest, 1956-os Intézet, 1999a. 95–108.
- Baráth Magdolna: Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén 1953–1954. In *Trezor I. – a Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999b.
- Baráth Magdolna: A Moszkvába menekült magyar pártvezetők 1956. október végi – november eleji tevékenységéről. *Múltunk*, 50. (2005), 1. 272–296.
- Baráth Magdolna: Temetés, újratemetés – rehabilitáció (1949–1964). *História*, 29. (2007), 3. 25–27., 29–30.
- Baráth Magdolna: A magyarországi szovjet „imázspépítés” néhány aspektusa. In Réfi Attila – Sziklai István: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Budapest, MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport – MTA Politikai Tudományok Intézete, 2010a. 55–70.
- Baráth Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 52. (2010b), 3. 357–387. Online: http://real-j.mtak.hu/5752/1/Tortenelmi_Szemle_2010.pdf
- Baráth Magdolna: Szovjet „imázspépítés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után. *Századok*, 145. (2011), 6. 1525–1542. Online: http://real-j.mtak.hu/13765/1/Szazadok_2011.pdf
- Baráth Magdolna – Feitl István (szerk.): *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962*. Budapest, Napvilág, 2013.
- Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991*. Budapest, 1956-os Intézet, 2000.
- Barcy Magdolna – Hanák Katalin: *A család képe a televízióban 1986*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986.
- Barcy Magdolna – Rudai János: Újságíróképzés – hatékonyabban. Kommunikációs készségek fejlesztése tréningmódszerrel. *Jel-Kép*, 9. (1988), 2. 50–57.
- Barna Imre (szerk.): *Beszélgetések Vásárhelyi Miklóssal*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2000.

- Barna Péter: A jogtudat néhány jellegzetessége a büntetőjog elméletében és gyakorlatában. *Jogtudományi Közöny*, 10. (1954), 5. 178–181. Online: http://real-j.mtak.hu/2216/1/JogtudomanyiKozlony_1954.pdf
- Barna Péter: *A szocialista állam büntetőjogi védelme*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961.
- Barna Péter: *A bűnüldözés elvi kérdései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1971.
- Barta Györgyi – Enyedi György: *Iparosodás és a falu átalakulása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1981.
- Barta László – Virágos István (szerk.): *A Lakos-gyilkosság*. Szentes, Polgármesteri Hivatal, 1992.
- Bartha Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten 1944–1945. *Századok*, 154. (2020), 2. 281–326.
- Bartók Béla, oroszországi utjáról. *Zenei Szemle*, 13. (1929), 2. 10–14.
- Barzó Tímea: A magyar családjog szabályozásának fejlődéstörténete. In Miskolczi Bodnár Péter (szerk.): *A civilizatika fejlődéstörténete*. Miskolc, Bíbor, 2006. 11–46.
- Bassa Endre: *Mit kell tudni a nőmozgalmakról?* Budapest, Kossuth, 1982.
- Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerk.): *Pedagógiai lexikon*. III. kötet. Budapest, Keraban, 1997.
- Batthyány Tivadar: *Beszámolóm*. Budapest, Szépmíves Könyvek, 2017.
- Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985.
- Bayer István: *A kábítószer*. Budapest, Gondolat, 1989.
- Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris, 1998.
- Bebel, August: *A nő és a szocializmus*. Budapest, Kossuth, 1957.
- Bebel, August: *Charles Fourier élete és eszméi*. Budapest, Gondolat, 1962.
- Bebesi György: A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés. *Múltunk*, 44. (1999), 3. 138–181.
- Bebesi György: Az anarchista konzervativizmus. In Bebesi György: *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820–1920)*. Pécs, B&D Stúdió, 2005. 81–103.
- Bebesi György: Bolsevizmus – sztálinizmus. In Lengyel Gábor (szerk.): *Utak és alternatívák*. Pécs, PTE-BTK Történettudományi Intézet – Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, 2009. 77–96.
- Bebesi György: *A roszakatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században (1801–1914)*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Kutatócsoport – MOSZT Könyvek, 2011.
- Bebesi György: Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics Vitte (1849–1915). In Szabó Tünde – Szili Sándor (szerk.): *Életrajzok*. Szombathely, Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2016. 45–53.
- Bebesi György: A szovjet belbiztonság forrásvidékén. A Romanovok politikai rendőrsége, az Ohrana (1881–1917). In Bene Krisztián (szerk.): *Pécsi Történeti Ruszisztika*. Pécs, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, 2021. 189–233.
- Becksházi Attila: Egy bűnbakképzés fenomenológiája. *Valóság*, 28. (1985), 12. 103–113.
- Beér János (szerk.): *Magyar alkotmányjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951.
- Beér János: *Szocialista államépítés*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1968.
- Beér János – Erdei Ferenc – Takács József: A Tanyai Tanács munkája és feladatai. *Állam és Közigazgatás*, 1. (1949), 1. 47–53.
- Beér János – Kovács István – Szamel Lajos: *Magyar államjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964.
- Beer, Max: *A szocializmus és a társadalmi harcok története*. III. kötet. Budapest, Népszava, 1923.

- Beke Kata: *Jelentés a kontraszelekcióról*. Budapest, Magvető, 1988.
- Beke László: A budapesti Sztálin-szobor ledöntése. *Belvedere*, 1. (1989), 3. 3–6.
- Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- Békés Pál: És very, very a dobót a rózsaszín plüsslefánt. *Liget*, 1. (1988), 1. 91–108.
- Béládi László – Krausz Tamás (szerk.): *Szakszervezetek és államhatalom. Dokumentumok a szovjet-oroszországi szakszervezetek történetéből 1917–1923*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985.
- Béládi László – Krausz Tamás: *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. Budapest, ELTE, 1987.
- Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrendeződés és belső vándorlás Magyarországon (1948–1956)*. Szeged, JATEPress, 1993.
- Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1996.
- Belényi Gyula: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949–1963). *Valóság*, 41. (1998), 7. 49–60.
- Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon (1948–1956)*. Budapest, Napvilág, 2000.
- Belényi Gyula: A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága (1949–1968). *Történelmi Szemle*, 45. (2003), 3–4. 305–330. Online: http://real-j.mtak.hu/5744/1/TortenelmiSzemle_2003.pdf
- Belényi Gyula: A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949–1953). *Századok*, 139. (2005), 1. 43–82. Online: http://real-j.mtak.hu/13756/1/Szazadok_2005.pdf
- Belényi Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2009.
- Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 1999.
- Bellavics István – Földváryné Kiss Réka (szerk.): *Halálra ítélve. Papi sorsok '56 után*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Országház Könyvkiadó, 2018.
- Belouszov, Rem Alekszandrovics: *A tervszerű gazdaságirányítás története a Szovjetunióban*. Budapest, Kossuth – Közgazdasági és Jogi, 1986.
- Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2003.
- Beluszky Pál: *Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok*. Pécs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, 2016.
- Beluszky Pál: *A települések világa Magyarországon*. Budapest, Dialóg Campus, 2019.
- Belügyminiszteri közlemény a kémbanda tagjainak őrizetbevételéről. *Szabad Nép*, 1949. június 19. 3.
- Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges a kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins, 1992.
- Benczéné Nagy Eszter (szerk.): *Választási olvasókönyv. Szemelvények a hazai országgyűlési és helyhatósági választások történetéből (1848–1994)*. Budapest, Belügyminisztérium Központi Nyilvántartó és Választási Hivatal, 1996.
- Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest, Tipico Design, 2005.

- Bencsik Péter: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*, 5. (2011), 1. Online: https://real.mtak.hu/145773/1/2011_1_bencsik.pdf
- Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*. II. kötet. Budapest, Athenaeum, 1922.
- Benedek Elek: *Világszép Nádszál kisasszony. Válogatott mesék*. Budapest, Ifjúsági, 1955.
- Benedek Szabolcs: *Focialista forradalom*. Budapest, Libri, 2013.
- Benet Iván: A föld, az istenadta föld... *Statisztikai Szemle*, 83. (1995), 3. 216–227. Online: www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1995/1995_03/1995_03_0216_0227.pdf
- Benkő Péter: A Hazafias Népfront és a népi mozgalom 1957-ben. *Múltunk*, 40. (1995), 3. 73–99.
- Benyák Adrienn: Az Elnöki Tanács és az Országgyűlés helye és szerepe az államszervezetben 1949–1953 között. *Jogtörténeti Szemle*, 8. (2006), 3. 35–41. Online: <https://majt.elte.hu/media/6a/e4/e598ec07e11ce2e0cb07fble83ca31057e6adc8a20977f7c91f4424546d6/MAJT-Jogtortenet-Szemle-200603.pdf>
- Bényei Miklós: A felszabadult Debrecen sajtója (1944. október – 1945. április). In Gazdag István (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XI*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1984. 107–120.
- Beran Ferenc – Lenhardt Vilmos: *Az egyház társadalmi tanítása*. Budapest, Szent István Társulat, 2003.
- Beránné Nemes Éva – Kajári Erzsébet (szerk.): *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai 1953–1958*. Budapest, Népszava, 1989.
- Bercsi János – Telkes József: *Lel-Tár. Új társadalmi szervezetek katalógusa*. I–II. kötet. Budapest, Pszichoteam Központ, 1988.
- Berecz János: *Vállalom*. Budapest, Budapest-Print, 2003.
- Berend György: A népbíráskodás. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Juridico-Politica*, 3. (1948). Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/6249/1/juridpol_003_001-404.pdf
- Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968*. Budapest, Kossuth, 1976.
- Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1975*. Budapest, Kossuth, 1979.
- Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1988a.
- Berend T. Iván: A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években. *Valóság*, 31. (1988b), 1. 1–26.
- Berend T. Iván: A bolsevik forradalom a „pártállam” diktatúrájává torzul. *Valóság*, 32. (1989), 12. 1–14.
- Berend T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest, Kulturtrade, 1997.
- Berend T. Iván: *Európa gazdasága a 20. században*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 2008.
- Berényi Gábor (szerk.): *Tudományos konferencia A kommunizmus fekete könyvéről*. Budapest, XX. Század Intézet – Kairosz, 2000.
- Béres András: A Hortobágyi Állami Gazdaság iratai 1948–1960. *Levéltári Szemle*, 32. (1982), 2–3. 285–290.
- Béres András: A Hortobágyi Állami Gazdaság kialakulása és előzményei. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XI*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1984. 121–136.
- Berey Katalin: *A magyarországi cigányok kutatásának településtudományi vonatkozásai*. (H. n.), (k. n.), (é. n.).

- Berger, Peter L.: *A kapitalista forradalom*. Budapest, Gondolat, 1992.
- Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, Századvég, 1989.
- Berkes György: A társadalomra veszélyesség hiányának büntetőjogi értékelése. *Magyar Jog*, 46. (1999), 12. 730–731.
- Berki Mihály: *Pufajkások*. Budapest, Magyar Fórum, 1993.
- Berki Mihály: *Az Államvédelmi Hatóság*. Budapest, Magyar Egyeztető Testület, 1994.
- Berky Imre: *A társadalmi érintkezés. A demokratikus ember viselkedési formái a társadalomban*. Szeged, Szukits, (é. n.).
- Bernáth Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások a cigánytelepeken 1940–1985*. Budapest, Roma Sajtóközpont, 2002.
- Bernáth László: A MŰOSZ iskolája. Képzés a káosztól a rendig. *Médiafüzetek*, (2004), 2. 55–60.
- Bernáth László: *Volt egyszer egy Esti Hírlap*. Budapest, Dialóg Campus, 2009.
- Bernáth László – Serény Péter: Ott tartunk-e az újságíróképzésben? *Magyar Sajtó*, 3. (1962), 6.
- Bernáth Péter – Polyák Laura: Kényszermosdatások Magyarországon. *Beszélő*, 6. (2001), 6. 38–46. Online: <http://beszelo.c3.hu/01/06/05bernath.htm>
- Berndt Kornél: Az ingatlanok tulajdonjogának megszerzését korlátozó jogszabályok bírói szemmel. *Magyar Jog*, 21. (1974), 4.
- Bernstein, Eduard: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Stuttgart, J.H.W. Dietz Nachf., 1899.
- Bernstein, Eduard: *Mi a szocializmus?* Budapest, Népszava-Könyvkereskedés, 1922.
- Betlen Oszkár: Az újságírás megbecsülése. *Szabad Nép*, 1948. március 25. 1.
- Bertényi Iván: Címerek és társadalom Magyarországon (1190–1990). *Valóság*, 39. (1996), 10. 13–22.
- Bertényi Iván: Az ún. Kossuth-címer 1848/49-ben. *Századok*, 133. (1999), 2. 373–381. Online: http://real-j.mtak.hu/13750/1/Szazadok_1999.pdf
- Bertényi Iván: *Magyar címertan*. Budapest, Osiris, 2003.
- Bertha Bulcsu (szerk.): *Írók, színészek, börtönök*. Debrecen, Új Idők, 1990.
- Besnyő Károly – Ruda Ilona (szerk.): *A Magyar Népköztársaság kitüntetései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979.
- Bessenyei György: *Rómának viselt dolgai*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága – Vásárosnaményi Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1972.
- Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. A kutatást Kemény István vezette*. Budapest, MTA, 1976.
- Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető, 1986a. 13–80.
- Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. 1971–1979. Budapest, Magvető, 1986b. 5–124.
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. 1971–1979. Budapest, Magvető, 1986c.
- Bibó István: Fogalmazvány. In Bibó István: *Különbség*. Budapest, Bethlen Gábor, 1990a. 93–102.
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. kötet. 1935–1979. Budapest, Magvető, 1990b.
- Bibó István művei*. IV. kötet. Budapest, Fapadoskönyv, 2012.
- Biczó Zsolt: *Szemelliker Antal (1882–1919)*. Győr, magánkiadás, 2011.

- Bihaly Tamás – Bokorné Ivánfy Katalin: *A környezetvédelem főbb közgazdasági kérdései*. Gödöllő, ATE Mezőgazdaságtudományi Kar, 1974.
- Bihari Mihály: A köztársasági elnök. *Hitel*, 1. (1988), 2. 58–63.
- Bihari Mihály: *Demokratikus út a szabadsághoz*. Budapest, Gondolat, 1990.
- Bihari Mihály: *Magyar politika (1944–1993). Tanulmányok*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Tanszék, 1993.
- Bihari Mihály: *Magyar politika. A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után 1945–1995*. Budapest, Korona, 1996.
- Bihari Mihály: A politikai rendszer jellege és a hatalom szerkezete 1988-ban és 1998-ban. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve 1988–1998*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1998. 385–408.
- Bihari Mihály: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, Osiris, 2005.
- Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 2009.
- Bihari Ottó: *A tanácsok bizottságai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1958.
- Bihari Ottó: *Az államhatalmi képviselői szervek elmélete*. Budapest, Akadémiai, 1963.
- Bihari Ottó: Alkotmányreformok jelentősége. *Jogtudományi Közöny*, 28. (1973), 2. 57–64.
Online: http://real-j.mtak.hu/2241/1/JogtudomanyiKozlony_1973.pdf
- Bihari Ottó: A közigazgatási és jogi többlépcsős képzés vitáinak eredménye. *Felsőoktatási Szemle*, 26. (1977), 4. 193–197.
- Bihari Ottó: *Államjog. Alkotmányjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.
- Bikki István: A városi tanácsok végrehajtó bizottságainak hivatali szervezete 1950–1951. *Levéltári Szemle*, 39. (1989), 3. 42–49. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveletariSzemle_39_1989/?pg=275&layout=s
- Biló Gyula: Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben. *Köznevelés*, 11. (1955), 13. 457–459.
- Bindes Ferenc – Németh László: „Ha engem üldöztek...”. *Válogatott dokumentumok a Győri Egyházmegye életéből 1945–66*. Budapest, Mécs László, 1991.
- Bíró Aurél: *Proletárdiktatúra a Krisztinavárosban. Gyilkosság az úrnapi körmenetben*. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2020.
- Bíró Endre: *Mit tehet az állam a polgáraival?* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1990.
- Bíró Zoltán: Imperialista kozmopolizmus. *Szabad Nép*, 1949. május 29. 4.
- Blasszauer Béla: *Orvosi etika*. Budapest, Medicina, 1995.
- Blasszauer Róbert: Egy nem regisztrált halott. *Magyar Napló*, 19. (2007), 5. 41–44.
- Blazovich László (szerk.): *Szeged története 5. 1945–1990*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2010.
- Bócz Endre: *Büntetőeljárás jogunk kalandjai. Sikerek, zátonyok és vargabetűk*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2006.
- Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 4. (1993), 12–13. 26–45.
- Bodgál Zoltán – Pintér Jenő: *A közbiztonság és a közrend elleni bűntettek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1971.
- Bodnár Dániel: *Lélektől lélekig. Sillye Jenő énekes és dalszerző*. Budapest, Múzik, 2002.

- Bogár László: *Magyarország és a globalizáció*. Budapest, Osiris, 2003.
- Bogár László: Egészségcsapdában. *Magyar Hírlap*, 2008. október 6.
- Bognár Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In Bognár Zalán (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. Online: www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/malenkij_robot/pages/004_Malenkij_robot.htm
- Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz, 2012.
- Bohannon, Paul: Etnográfia és összehasonlítás a jogi antropológiában. In H. Szilágyi István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, Szent István Társulat, 2000.
- Bójtár Endre: *Európa megrablása*. Budapest, Szabad Tér, 1989.
- Bokodi-Oláh Gergely: *Megelevenedő történelem. Történelmi műsorok a Magyar Televízióban 1957–1990*. Budapest, magánkiadás, 2009.
- Bokor Ágnes: *Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985.
- Bokor Ágnes: *A szegénység a mai Magyarországon*. Budapest, Magvető, 1987.
- Bokor Imre: *Kiskirályok mundérban*. Budapest, Új Idő, 1989.
- Bokor Péter: Az utolsó főtitkár. Interjú Grósz Károllyal. *Mozgó Világ*, 21. (1995), 6. 29–47.
- Boldizsár Iván: Sztálin szobra Budapesten. *Irodalmi Ujság*, 2. (1951), 26. 1.
- Bolgar Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93.
- Bónis Ferenc (szerk.): *Így láttuk Kodályt*. Budapest, Püski, 1994.
- Bónis Ferenc: *Élet-képek: Bartók Béla*. Budapest, Balassi, 2006.
- Borbándi Gyula: Szellem és erkölcs – Emlékezés a negyven évvel ezelőtt elhunyt Csécsy Imrére. *Magyar Szemle*, 10. (2001), 3–4. 145–157.
- Bordi Imre: *A GULAG rabja voltam*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1995.
- Boreczky Beatrix: Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In Gyarmati György (szerk.): *A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 91–114.
- Borhi László: A hívatlan birodalom. Magyarország és a szovjet hegemonia. *Valóság*, 42. (1999), 1. 75–89.
- Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Budapest, Ister, 2000.
- Boros János – Csetnek László: *Börtönpszichológia*. Budapest, Rejtjel, 2002.
- Boros László – Kéri László: Az ifjúság politikai szocializációja. In *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Budapest, Kossuth – MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 176–200.
- Boros Zsuzsanna (szerk.): *Szöveggyűjtemény a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásához 1945–1962*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1988.
- Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1979.

- Borsányi György: Gondolatok a Kommunista Magyarországi Pártjának történetéről (1918–1944). *Múltunk*, 40. (1995), 1. 3–37.
- Borsos József: *A hazai környezetvédelem történetéről*. 2016. március 29. Online: www.zmne.hu/tanszekek/vegyszer/docs/fiatkut/BorsosJ1.html
- Borus Rózsa (szerk.): *A század nagy tanúi*. Budapest, MTV–Minerva, 1978.
- Borvendég Zsuzsanna: „Ez nem spiclikedés, hanem felderítés”. A levéllenőrzés módszertana és szervezeti felépítése 1945–1962 között. *Betekintő*, 5. (2011), 2. Online: www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_borvendeg_0.pdf
- Borvendég Zsuzsanna: Kihűlt nyomon. Dilettantizmus a politikai rendőrség munkájában. In Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatírcsoltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 2012. 227–244.
- Botos János – Botos Katalin: *A Magyar Nemzeti Bank története*. III. kötet. *A jegybank útja rendszerváltástól rendszerváltásig*. Budapest, Tarsoly, 2004.
- Bozóki András: Címvecsek a Ludas Matyiiban. *Jel-Kép*, 3. (1983), 2. 102–113.
- Bozóki András: *Szakszervezetek a szocializmusban*. Kézirat. Budapest, 1988.
- Bödök Gergely: Kegyelmes urak a Gyűjtőfogházban. A vörös terror fővárosi túsza. *Múltunk*, 59. (2014), 4. 151–181.
- Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. München, Verlag für Kulturpolitik, 1923.
- Böhm Vilmos: *Másodszor emigrációban*. Budapest, Progresszió, 1990.
- Böhm Antal – Pál László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest, Kossuth, 1985.
- Bölcs Ágnes – Jurasits Zsolt – Pordán Endre: A betegek jogai a hazai szabályozás tükrében. *Magyar Jog*, 38. (1991), 5. 276–279.
- Böllöny József: *Magyarország kormányai (1848–1992)*. Budapest, Akadémiai, 1992.
- Böröcz Enikő: Ordass-per – Börtönévek. Ordass Lajos evangélikus püspök első belső emigráns korszaka. *Emlékeztető*, (2012), 1. 2–3.
- Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953. Egy titkos kényszerszermunkatábor története*. Budapest, Széphalom, 1990.
- Bratusz, Szergej Nyikitics: *Szubjektiv grazsdanszkovo prava*. Moszkva, (k. n.), 1950.
- Bratusz, Szergej Nyikitics: A gazdasági szerződés, mint az állami vállalatok közti termékeltosztás polgári jogi formája. *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény*, 3. (1953), 9.
- Breuer Pál – Drexler Tiborné – Kovácsné Pap Erzsébet – Papp Imre – Schulcz Lászlóné – Vadkertiné Markos Ilona (szerk.): *A hortobágyi kitelepítések igaz története 1950–1953*. Pécs, B&D Stúdió, 2005.
- Brezsnyev, Leonyid I.: *Ob osznonik voproszah ekonomicseszkov polityiki KPSZSZ, na szovremennom etape (1964–1975)*. I. kötet. Moszkva, (k. n.), 1975.
- Brezsnyev, Leonyid I.: *A Kis Föld*. Uzsgorod–Budapest, Kárpáti–Kossuth, 1977.
- Brezsnyev, Leonyid I.: *A szovjet társadalom politikai rendszerének fejlődése*. Budapest, Kossuth, 1979.
- Bródy János: „Túlléptük a magyar állampolgárok számára engedélyezett szabadságot”. *24.hu*, 2018. június 10. Online: <https://24.hu/kultura/2018/06/10/brody-janos-tulleptuk-a-magyar-allampolgarok-szamara-engedelyezett-szabadsagot/>

- Bruszt László – Simon János: Az Antall-korszak után, a választások előtt, avagy demokráciánk és pártjaink az állampolgárok szemével. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1994*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1994. 774–804.
- Brzezinski, Zbigniew K. – Carl Joachim Friedrich: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Harvard University Press, 1956.
- Budapesti Népbizottság Hivatalos Közlönye, 1919. március 28.
- Buharin, Nyikolaj Ivanovics: *A kommunizmus ábécéje*. Wien, Arbeiter-Buchhanglung, 1922.
- Bukovszkij, Vlagyimir: „...és feltámad a szél”. Ford. Ganczer Sándorné – Ganczer Sándor. Budapest, Katalizátor Iroda, 1991.
- Bukovszky-Buga László: *Engedd megszületni gyermeked*. Budapest, Művelt Nép, 1952.
- Bulgakov, Szergej Nyikolajevics: *OT марксизма к идеализму*. Online: https://azbyka.ru/otechnik/Sergij_Bulgakov/ot-marksizma-k-idealizmu/
- Butler, Rupert: *A szíatlini terror eszközei. CSEKA, OGPU, NKVD, KGB 1917-től 1991-ig*. Budapest, Gabo, 2008.
- Búza László: *Diktatúra és kisebbségvédelem*. Szeged, Egyetem Barátai Egyesület, 1936.
- Búza Márton: *A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1966.
- Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993.
- Buzinkay Géza – Kókay György: *A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig*. Budapest, Ráció, 2005.
- Büntetőjogi döntvénytár. Bírósági határozatok. 1953. október – 1963. október. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1964.
- Büntetőjogi döntvénytár. Bírósági határozatok. 1966. január – 1967. december. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1968.
- Büntető törvénykönyv. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1962.
- Campanella, Tommaso: *A Napváros*. Ford. Sallay Géza. Budapest, Gondolat, 1959.
- Carter, Richard: Didn't Karl Marx Offer to Dedicate Das Kapital to Darwin? *The Friends of Charles Darwin*, 2012. július 16. Online: <http://friendsofdarwin.com/articles/marx/>
- Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Budapest, Szent István Társulat, 2001.
- Chadwick, Henry: *A korai egyház*. Budapest, Osiris, 1999.
- Che Guevara, Ernesto: *Bolíviai napló*. Budapest, Ulpius-ház, 2006.
- Chvatík, Květoslav: *Milan Kundera regényeinek világa*. Budapest, Európa, 2002.
- Conquest, Robert: *A nagy terror. Elsőként Kirov elvtárs halt meg...* Budapest, AB Független, 1989.
- Coquin, François-Xavier: Lenin-ikonográfia. *Világosság*, 31. (1990), 7. 531–541.
- Courtois, Stéphane – Nicolas Werth – Andrzej Paczkowski – Karel Bartosek – Jean-Louis Margolin – Pascal Fontaine – Sylvian Boulouque – Yves Santamaria: *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás*. Budapest, Nagyvilág, 2000.
- Czéh Zoltán: *A Gulag mint gazdasági jelenség*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003.
- Czibor János: Egy nemzedék berendezkedése. (A Magyarok tizennégy számáról.) *Valóság*, 2. (1946), 10. 31–39.
- Czibulka Zoltán: A kitelepítési névjegyzékek adatai. In Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (szerk.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – KSH, 2004. 237–245.

- Czigány Lóránt: *Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon 1946–1988*. Budapest, Gondolat, 1990.
- Cziglányi Aladár: A házasság és a család a szovjet-jog tükrében. *Magyar Jogi Szemle*, 20. (1939), 4. 130–137.
- Cs. Szabó László: Atya, Fiú, Szentlélek. *Látóhatár*, 4. (1953), 1. 60–61.
- Cs. Varga István: „Vadócba rózsát oltok...” Mécs László költészetéről (é. n.). Online: www.arssacra.hu/ArsSacraII/ArsSacraII-C8.htm
- Csaba György: Csalások és hazugságok az élettudományi kutatásban. *Természet Világa*, 137. (2006), 2. 63–66.
- Csaba László: Rendszerátalakulás és/vagy modernizáció? *Valóság*, 38. (1995), 3. 17–36.
- Csaba László: A szovjet modell. In Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.): *Összehasonlító közgazdaságtan. Gazdasági rendszer, országok, önálló intézmények*. Budapest, Aula, 2007. 245–268.
- Csaba László: Változó erőterben – változó egyensúlyozás. Adalékok Magyarország háború utáni gazdaságtörténetéhez. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth, 2008. 199–217.
- Családi és társadalmi ünnepségek rendezése*. Budapest, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtóbizottságának Népművelési Osztálya, 1962.
- Csanádi György: Megalakult az Állam- és Jogtudományi Intézet. *Jogtudományi Közlöny*, 5. (1950), 1–2. 22–24. Online: http://real-j.mtak.hu/2212/1/JogtudomanyiKozlony_1950.pdf
- Csanádi Imre: *Összegyűjtött versek 1936–1974*. Budapest, Magvető, 1975.
- Csapó Csaba: *A magyar Királyi Csendőrség története 1881–1914*. Budapest, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1999.
- Csapody István: *Védett növényeink*. Budapest, Gondolat, 1982.
- Csapody István: *A növényfajok védelméről*. Budapest, ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, 1987.
- Csapody Miklós: *Az „irányított nyilvánosság” és a „szerkezet megváltoztatása” Magyarországon*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2018.
- Csapody Tamás: Határvédelem aknazárral (1949–1970). *Belügyi Szemle*, 48. (2000), 12. 64–69.
- Császár István: Utazás. *Új Írás*, 12. (1972), 3. 3–18.
- Csatári Bence: Az Országos Rendezőiroda működése a Kádár-rendszer végén. *Levéltári Szemle*, 63. (2013), 1. 31–44. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_63_2013/?pg=32&layout=s
- Csatári Bence: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Budapest, Jaffa, 2015.
- Csatári Bence: *Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2016.
- Csatári Bence: A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben. In Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 75–91.
- Csatári Bence: *Vigyázz magadra, fiam! A Bojtorján együttes krónikája*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2018.
- Csatári Dániel: *Forgószélben. (Magyar–román viszony 1940–1945)*. Budapest, Akadémiai, 1968.

- Cseh Gergő Bendegúz – Haász Réka – Katona Klára – Ring Orsolya – Tóth Eszter (szerk.): *Ez a sugárzás nem ismer határokat. Dokumentumok a csernobili katasztrófa magyarországi következményeiről*. Budapest, ÁBTL–Kronosz, 2018.
- Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963*. Budapest, Osiris, 1999.
- Cseh Gergő Bendegúz – Krahulcsány Zsolt – Müller Rolf – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. Dokumentumok*. Budapest, Osiris, 2004. 205.
- Cseh-Szombathy László: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest, Gondolat, 1985.
- Csekey István: *Északi írások*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd (Zeidler Testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, 1928.
- Csekey István: *A szovjet államszemlélete*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1932.
- Csendes Károly: Bűnüldözés – differenciálás – nevelés. *Rendőrségi Szemle*, 10. (1962), 3. 195–203.
- Csenki István: A karhatalomról. *Belügyi Szemle*, 25. (1987), 5. 60–61.
- Cser Andor: Matematika és világnézeti nevelés. *Pedagógiai Szemle*, 9. (1959), 7–8. 627–634.
- Csernisevskij, Nyikolaj Gavrilovics: *Mit tegyünk? Az új emberekről szóló elbeszélésekből*. Budapest, Új Magyar, 1954.
- Csernok Gyula: A bírói magatartás és hivatástudat. *Jogász Szövetségi Értekezések*, (1986), 1. 1–36.
- Csernok Gyula: A bírói függetlenség. *Valóság*, 31. (1988), 6. 32–40.
- Cseszka Éva: *Gazdasági típusú perek, különös tekintettel az FM-perre (1945–1953)*. Budapest, Gondolat – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2012.
- Csiba István – Bodor Endre: A szervezett jellegű bűnözés megnyilvánulásai a fővárosban. *Belügyi Szemle*, 21. (1983), 9. 3–9.
- Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására, 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.
- Csikós József – Tóth András: *Mit kell tudni a magyar ifjúsági mozgalmakról?* Budapest, Kossuth, 1986.
- Csikós László: Fekete szalag a Kossuth-címeren. *Ring*, 4. (1992), 42. 4–5.
- Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulások az ezredforduló küszöbén*. Budapest, Akadémiai, 1996.
- Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán életrajza*. Budapest, Argumentum, 2005.
- Csillag István: A kisvállalkozás Magyarországon. *Gazdaság*, 20. (1986), 4. 95–111.
- Csillik András – Csiba Károly – Füzesi Antal – Rácz Lajos: Konzultáció a belügyminisztériumi pártélet megújításának néhány kérdéséről. *Belügyi Szemle*, 27. (1989), 3. 64–72.
- Csillik Gábor: *Budapesten harcoltunk*. Budapest, Magvető, 1964.
- Csizmadia Ernő: *Két út – két világ*. Budapest, Kossuth, 1962.
- Csizmadia Ervin: Utak a pártosodáshoz. Az MDF és az SZDSZ megszerveződése. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991*. Budapest, Kossuth, 1992. 7–39.
- Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék története (1968–1988). Interjúk, dokumentumok, monográfia*. I–III. kötet. Budapest, T-Twins, 1995.

- Csóka-Jaksa Helga: A Néphadsereg Napja a rádióban, 1951-ben. In Csóka-Jaksa Helga – Schmelczér-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2014. 401–416.
- Csonka Emil: *A forradalom oknyomozó története*. München, Veritas, 1981.
- Csoóri Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. *Beszélő*, (1983), 8. 88–96.
- Csoóri Sándor: Egy vers megjelentetése. In Csoóri Sándor: *Készülődés a számadásra*. Budapest, Magvető, 1987. 364–365.
- Csorba János: A hegyoldalról. In Márffy Albin (szerk.): *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897–1947)*. Budapest, Magyar Közigazgatási Bíróság, 1947.
- Csuhaj V. Imre – Frey Mária: Az elmúlt négy évtized foglalkoztatási folyamatainak tézisszerű értékelése. In Gyekiczky Tamás (szerk.): *Munkanélküliség. Megoldások és terápiák*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet – Kossuth, 1990. 55–69.
- Csutora Mária: Környezeti kihívások és válaszok. Magyarország hozzájárulása a világ környezeti problémáihoz (1960–2005). In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth, 2008. 375–401.
- Csűrös András: Pap Béla karcagi lelkész börtönévei és rejtélyes halála. In Bellavics István – Földváryné Kiss Réka (szerk.): *Halálra ítélve. Papi sorsok '56 után*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Országház Könyvkiadó, 2018. 102–111.
- D. Fehér Zsuzsa: *Mikus Sándor*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1955.
- Dahrendorf, Ralf: Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál. In Angelusz Róbert – Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 1997. 138–155.
- Dahrendorf, Ralph: *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat, 1994.
- Dallos Ferenc: *A tanácsok a szocialista demokrácia szervei*. Budapest, Kossuth, 1964.
- Dános Árpád – Kovács Gábor: *A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig*. Budapest, Pantheon, 1925.
- David, René: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1977.
- Davidoglu, Mihail: *Bányászok. Színmű*. Budapest, Révai, 1950.
- Davies, Norman: *Európa története*. Budapest, Osiris, 2001.
- Dawson, Christopher: *Európa születése*. Budapest, Athenaeum, (é. n.).
- Deák József (szerk.): *Jászkarajenő egyháztörténete és vértanú papjai*. Budapest, Kucsák Könyvészet és Nyomda, 1996.
- Deák-Sárosi László: Az 1956-os forradalom lélektana: *A nagyrozsdási eset* (1957). *Magyar Napló*, 26. (2014), 8. 19–24.
- Deák-Sárosi László: Betiltott filmek Magyarországon. *Magyar Napló*, 27. (2015), 10. 47–53.
- Debreczeni Tibor – Szőnyi Éva – Pálffy Mária – Sallay Rolandné – Berki Nándorné (szerk.): *Úttörőünnepély. Módszertani gyűjtemény az úttörőcsapatok ünnepszervezőinek*. Budapest, ILV Könyvszerk. 1979.
- Dégh Linda: Csasztuska és rigmus. *Művelt Nép*, 3. (1952), 12. 28–29.
- Demény Pál: *A Párt foglya voltam*. Budapest, ELTE–MKKE, 1988.
- Demény Pál: *Rabságaim*. I–III. kötet. Budapest, Magvető, 1989.
- Demény Pál: Emlékeim. *Tekintet*, 29. (1998), 1. 30–48.

- Demeter Vilmos: A javító-nevelő munka a bíróságok gyakorlatában. *Magyar Jog*, 13. (1966), 11. 491–497.
- Demokrácia vagy diktatúra? *Proletárjog*, (1919), 1. 2–3.
- Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*. Budapest, Kossuth, 1994.
- Dent, Bob: *A vörös város. Politika és művészet az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Ford. Konok Péter. Budapest, Helikon, 2019.
- Déri Károly: *Hogyan teljesítette Pióker Ignác öt éves tervét 23 hónap alatt?* Budapest, Népszava, 1952.
- Déry Tibor: A porban. *Csillag*, 1948. augusztus. 1–14.
- Déry Tibor: *Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (1945–1957)*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002.
- Déry Tibor: *Barátságos pesszimizmussal. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (1965–1977)*. Sajtó alá rendezte: Botka Ferenc. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003.
- Dessewffy Tibor – Szántó András: „Kitörő éberséggel”. *A budapesti kitelepítések hiteles története*. Budapest, Háttér, 1989.
- Dezsényi Béla: A magyar katolikus sajtó. Fejlődéstörténeti vázlat. In *Regnum egyháztörténeti évkönyv 1942–1943*. Budapest, Stephaneum, 1943. 200–228.
- Dezső Márta: *A szocialista országok választási rendszerei*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1983.
- Diera Bernadett: A pécsi „Fekete Hollók”, avagy a hitoktatás elméleti és gyakorlati keretei az 1960-as években. In Balogh Margit (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010. 291–310.
- Dilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989.
- Dobos Balázs: A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek autonómiája. *Kisebbségkutatás*, 15. (2006), 3. 507–537. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00031/cikkek1e1.html>
- Dobossy László: *Hašek világa*. Budapest, Európa, 1970.
- Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1937.
- Dobszay János: *Így vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből*. Budapest, Regnum Marianum, 1991.
- Domaniczky Endre: Adalékok a civil szektor felszámolásához Magyarországon (1945–1950). *Jogtörténeti Szemle*, 11. (2009), 2. 1–16. Online: <https://majt.elte.hu/media/82/72/1f254eff29a06fb3aae356f5fc29de862180ca6803270ba5acb0298d5694/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-200902.pdf>
- Dombi Gábor: *Osztályellenségek. Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020.
- Domé Györgyné: *Demokrácia a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben*. Budapest, Kossuth, 1976.
- Domokos József: „...emlékezz, proletár!” Sallai Imre és Fürst Sándor pere. Budapest, Kossuth, 1962.
- Domokos Mátyás: *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nem létező” cenzúra korában 1948–1989*. Budapest, Osiris, 1996.

- Donáth Péter: A „kettős nevelésről” az ötvenes években. *Valóság*, 43. (2000), 7. 64–79.
- Donáth Péter: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Budapest, Trezor, 2008.
- Dömötörfi Tibor: Magyar államcímer 1945–1957. *História*, 11. (1989), 1–2. (Melléklet.)
- Döntvénytár. Bírósi határozatok. 1953. október – 1955. december*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1956.
- Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály: *A magyar kultúrpolitika története 1920–1990*. Debrecen, Csokonai, 2005.
- Drócsa Izabella: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921: III. törvénycikk elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben. *Iustum Aequum Salutare*, 13. (2017), 2. 215–231. Online: http://epa.oszk.hu/02400/02445/00044/pdf/EPA02445_ias_2017_02_215-231.pdf
- Druzsa Attila: *A Dudás-ügy 1956. Létezett-e nemzeti bal? A megtorlás első pere. (Dudás József és Szabó János elítélése)*. Budapest, Porta Historica, 2017.
- Druzsnyikov, Jurij: *Donoszcsik 001, ili roznyeszennyije Pavlika Morozova*. Jekatyerinburg, (k. n.), 2001.
- Dufaud, Grégory: Etnocídium? A krími tatárok kitelepítése és életük a száműzetésben (1944–1956). *Valóság*, 51. (2008), 5. 113–119.
- Dunai Péter: Mozaikok a Szovjetunióból, anno 1990. *Népszabadság*, 1990. június 30.
- Dunay Pál – Kardos Gábor – Kende Tamás – Nagy Boldizsár (szerk.): *Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.
- Duncan, Shiels: *A Rajk fivérek*. Budapest, Vince, 2007.
- Dupka György (szerk.): „Sötét napok jöttek...”. *Koncepciók perek magyar elítélteinek emlékkönyve 1944–1955*. Budapest–Ungvár, Intermix, 1993.
- Dupka György – Alekszej Korszun: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix, 1997.
- Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski, 1983.
- Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. Ford. Ádám Péter. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1978.
- Durmanov, Nyikolaj Dmitrijeviics: *A szovjet büntetőjog alapelvei*. Budapest, Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó, 1949.
- Dús Ágnes: *Magyarország miniszterelnökei 1848–1990*. Budapest, Cégér, 1993.
- E. Fehér Pál: Kelet-Európáról legendák nélkül. *Népszabadság*, 1973. május 6. 7.
- (e-l): Mécs László rehabilitálása. *Élet és Irodalom*, 10. (1966), 12. 6.
- Ehrlich Éva: *Országok versenye 1937–1986. Fejlettségi szintek, struktúrák, növekedési ütemek, iparosodási utak*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1991.
- Elek Ottó: Forradalom után. 1956 ellenmítosza az irodalomban. *Hitel*, 20. (2007), 10. 46–59. Online: <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00069/pdf/20071024-44315.pdf>
- Elekes Zsuzsa – Pázmándy Györgyi: Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételin. *Medvetánc*, 1. (1981), 2–3. 79–94.
- Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála: Lelkükben ül a politika? Az öngyilkosság és az alkoholizmus változó trendjei. *Századvég*, 1. (1996), 2. 103–116.
- Elmer István: *Börtönkereszt*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1994.

- Elmer István: *A történelem orgonáján Isten játszik. 50 éves az Új Ember*. Budapest, Új Ember, 1995.
- Előkerült dokumentumok. Bódi Mária Magdolna vértanúságáról. *Új Ember*, 66. (2010), 11. 4.
- Előre kitervelt provokáció volt. Az Egyesült Államok vezetését terheli a felelősség a tragédiáért. *Népszabadság*, 1983. szeptember 7. 1–2.
- Első könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.
- Ember Judit: *Pócspetri*. Budapest, Amicus, 1989.
- Ember Mária: Hortobágy, „szociális tábor” 1952–1953. *Forrás*, 13. (1981), 6. 9–23.
- Ember Mária: A kis magyar „focialista forradalom”. *Eső*, 4. (2001), 1. 40–45.
- Emőd Péter: Ifjúság, társadalom, KISZ. *Belügyi Szemle*, 23. (1985), 3. 9–15.
- Endrédy István: *A szovjet csapatok kivonása Magyarországról és a környezeti károk felszámolásának története*. Budapest–Balatonfüzfő, Palásthy, 2013.
- Engel Zsigmond: A kommunista állam családjoga. *Proletárjog*, (1919), 1. 6.
- Engels, Friedrich: *Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt*. Budapest, Szikra, 1948.
- Engels, Friedrich: *A család, az állam és a magántulajdon eredete*. Budapest, Kossuth, 1975a.
- Engels, Friedrich: A munkásosztály helyzete Angliában. Részletek. In *Marx és Engels válogatott művei*. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1975b. 47–69.
- Engels, Friedrich: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. Részletek. In *Marx és Engels válogatott művei*. III. kötet. Budapest, Kossuth, 1975c. 190–353.
- Enlai Zhou – Shaoqi Liu – Zedong Mao: *A Kínai Népköztársaság Országos Népi Gyűlésének I. ülősszaka 1954. szeptember 15–28. A Kínai Népköztársaság alkotmánya*. Budapest, Szikra, 1954.
- Enyedi György: *Falvaink sorsa*. Budapest, Magvető, 1980.
- Enyedi György: Településpolitikák Kelet-Közép-Európában. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 10. 20–31.
- Eörsi Gyula: *Magánjog és polgári jog*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1950.
- Eörsi Gyula: Gazdasági jog és politikai gazdaságtan. *Jogtudományi Közöny*, 6. (1951), 11. 671–677. Online: http://real-j.mtak.hu/2213/1/JogtudomanyiKozlony_1951.pdf
- Eörsi Gyula: *A tervszerződések*. Budapest, Akadémiai, 1957.
- Eörsi Gyula: A Polgári Törvénykönyv tervezetének vitájához. *Jogtudományi Közöny*, 13. (1958), 1–2. 1–6. Online: http://real-j.mtak.hu/2222/1/JogtudomanyiKozlony_1958.pdf
- Eörsi Gyula: *A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1968.
- Eörsi Gyula: Állami tulajdon – állami vállalat. In *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XII*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1970.
- Eörsi Gyula: *Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai*. Budapest, Akadémiai, 1975.
- Eörsi Gyula: *Jog – gazdaság – jogrendszer-tagozódás*. Budapest, Akadémiai, 1977.
- Eörsi István: *Szögek. Összegyűjtött versek 1952–2000*. Budapest, Palatinus Könyvek, 2000.
- Eörsi László: Eörsi István, 1956–57. *Beszélő*, 2013. november 18. Online: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/eorsi-istvan-1956%E2%80%9357>
- Eperjesi László: *A KISZ zászlóbontása*. Budapest, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1986.

- Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, Athenaeum, 1938.
- Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Budapest, Athenaeum, 1942.
- Erdei Ferenc: Felszólalás a tanáctörvény vitájában. *Állam és Igazgatás*, 6. (1954), 8–9. 429–435.
- Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, Akadémiai, 1973.
- Erdei Ferenc – Enese László – Kalocsay Ferenc: *Üzemi szervezet és üzemi vezetés a szocialista mezőgazdaságban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1966.
- Erdey-Grúz Tibor: Az új tanév kezdetén. *Szabad Nép*, 1955. szeptember 1. 1.
- Erdey Sándor: *A recski tábor rabjai*. Budapest, Reform, 1989.
- Erdődy János: Száva István teljesítette kötelességét. *Élet és Irodalom*, 14. (1970), 24. 13.
- Erdős Ferenc: Dunapentelétől Sztálinvárosig. In Erdős Ferenc – Pongrácz Zsuzsanna (szerk.): *Dunaújváros története*. Dunaújváros, Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2000. 243–279.
- Erdős Kamill: *Cigánytanulmányai*. Békéscsaba, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, 1989.
- Erényi Tibor – Rákosi Sándor (szerk.): *Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve*. Budapest, Kossuth, 1968.
- Erényi Tibor – Szabó Ágnes – Pintér István – Standeisky Éva: A kultúra kérdései a Szocializmus című folyóiratban. In Vass Henrik – Sipos Levente (szerk.): *Műveltség – művészet – munkás-mozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről*. Budapest, Népszava, 1982. 105–194.
- Erősítsük pártunk egységét, a munkáshatalom, szocialista építőmunkánk alapját. *Az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletén elhangzott beszámoló és a határozat*. Budapest, Kossuth, 1957.
- Érsek Iván: Kivel legyünk szolidárisak? *Magyar Nemzet*, 1988. február 24. 5.
- Ézsiás Erzsébet: *A hit pajzsa. Olofsson Placid atya élete*. Budapest, Papirusz Book, 2004.
- F. Havas Gábor: Búcsú Kemény Istvántól (1925–2008). *Beszélő*, 13. (2008), 5. 62–66. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kemeny-istvan-1925%E2%80%932008>
- F. Majláth Augusztina – Agárdi Péter (szerk.): *Révai József. Ifjúkori írások (1917–1919)*. Budapest, Akadémiai, 1981.
- Fábián László: Ifjúság, státuszjelképek, ideálok. *Forrás*, 4. (1972), 5. 76–80.
- Fagyeyev, Alekszandr: *Az Ifjú Gárda*. Budapest, Móra–Kárpáti, 1980.
- Faggyas Sándor: Szabadság és tulajdon. *Magyar Hírlap*, 2007. augusztus 18.
- Falcsik Mari – Vass Péter (szerk.): *Falak... és ami mögöttük van*. Budapest, HVG, 2009.
- Faludy György: *Pokolbeli víg napjaim*. Budapest, ABC Független, 1987.
- Faludy György: *Börtönversek 1950–1953. Az ávó pincéjében és Recsken*. Budapest, Magyar Világ, 1989.
- Falusné Szikra Katalin: *A kistulajdon helyzete és jövője*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986.
- Falusné Szikra Katalin: *A képzettség szerepe a jövedelmi és vagyoni differenciálódásban*. Budapest, Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1989a.
- Falusné Szikra Katalin: Az értelmiségellenességről. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989b), 11. 47–54.
- Falusné Szikra Katalin: *A tudás leértékelődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1990.
- Fapál László: A VI. és a VII. ötéves terv közvetlen honvédelmi kiadásai. *Valóság*, 40. (1997), 3. 70–77.

- Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall*, (2003), 13. 65–86. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00009/pdf/04farkasgyongyi.pdf>
- Farkas Gyöngyi: Összeesküvés-történet egy ÁVH-dossziében. *Századvég*, 11. (2006), 39. 57–87.
- Farkas Gyöngyi: „... a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia rendjével...” Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951). *Korall*, 10. (2009), 36. 5–30. Online: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00027/pdf/korall_36_005-030.pdf
- Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon 1951–1961*. Budapest, Korall, 2016.
- Farkas Gyöngyi: Kollektivizálás-ellenállás. A nyírcsaholyi asszonytüntetés, 1960. In Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019. 121–134.
- Farkas Józsa Márton: *A fiatalok terheségmegszakítása és fogamzásgátlása*. Budapest, Medicina, 1985.
- Farkas József: A polgári eljárás átfogó újraszabályozása. *Magyar Jog*, 31. (1984), 1. 40–50.
- Farkas Tamás: Forradalom (szó szerint). *Apertúra*, 1. (2006), 4. Online: www.apertura.hu/2006/nyar/farkas-forradalom-szo-szerint/
- Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest, Interart Stúdió, 1989.
- Farkas Zoltán: Hadijelentés – harcok a sajtó körül. Adalékok egy vitához. *Mozgó Világ*, 16. (1990), 7. 12–32.
- Fáy Zoltán: A katolikus sajtó és a rendszerváltás. *Magyar Szemle*, 16. (2007), 11–12. 177–180.
- Fazekas Béla: *A mezőgazdasági termelősövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1976.
- Fazekas Csaba: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben. In Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula (szerk.): *Múltból a jövőbe*. Budapest, ELTE BTK, 1997. 63–101.
- Fazekas Csaba: A Fáber-Apáti per. A Tanácsköztársaság „vallásügyi likvidáló biztosainak” felelősségrevonása 1920-ban. In Bana József (szerk.): *Bűn és bűnhődés*. II. kötet. Győr, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2001. 17–42.
- Fazekas György: *Forró ősz Budapesten*. Budapest, Pallas, 1989.
- Fazekas Károly – Köllő János: Az 1979. évi vagongyári elbocsátások. In *Győri tanulmányok 10*. Győr, Győr Megyei Város Tanácsa, 1989. 143–165.
- Fazekas Zsuzsanna: November 7-e és a szocialista identitás: egy nemzetközi ünnep „honosítása”. *Új Forrás*, 44. (2012), 8. 15–31. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00016/00178/pdf/EPA00016_uj_forras_2012_09_015-031.pdf
- Fedor János (szerk.): *Politikai gazdaságtan*. Budapest, Szikra, 1955.
- Fehér Ferenc: A Legfőbb Lény kultusza és a politika szakralitásának korlátai. *Politikatudományi Szemle*, 3. (1994), 1. 5–42. Online: http://epa.oszk.hu/02500/02565/00007/pdf/EPA02565_pol-tud_szemle_1994_1_005-042.pdf
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi, 1991.
- Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, Akadémiai, 1988.
- Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Budapest, Kossuth, 1993.
- Fehér Lajos: *Így történt*. Budapest, Magvető, 1978.

- Fehérváry István: *Szovjetvilág Magyarországon 1945–1956*. München – Santa Fe, Nemzetőr – Pro Libertate, 1984.
- Fehérváry István: *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, 1990.
- Feitl Írisz: „Az egész választás egy vicc.” Telefonlehallgatási dokumentumok az 1947-es „kék cédulás” országgyűlési választások történetéhez. *Aetas*, 31. (2016), 1. 209–221. Online: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00072/pdf/EPA00861_aetas_2016-01_209-221.pdf
- Feitl István: *Történelmi sorsforduló – Magyar ifjúság 1945–1957. Segédanyag az 1945–1957 közötti hazai ifjúságtörténet feldolgozásához*. Budapest, KISZ Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya, 1987.
- Feitl István: A moszkvai emigráció és az MSZMP. *Múltunk*, 36. (1991), 4. 3–30.
- Feitl István: Zavarok Nagy Imre és Kádár János kormányának archontológiája körül. *Múltunk*, 38. (1993), 1. 102–113.
- Feitl István: Az első népfrontválasztás. *Társadalmi Szemle*, 49. (1994), 5. 73–85.
- Feitl István: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest, Napvilág, 1999. 276–296.
- Feitl István (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Titkárságának jegyzőkönyvei. 1957. július 1. – december 31.* Budapest, Napvilág, 2000.
- Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 53. (2008), 1. 257–272. Online: <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00013/pdf/feitli3.pdf>
- Feitl István: Szavazás rutinból – tanácsválasztások, 1957–1989. In Feitl István – Ignác Károly: *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, Napvilág, 2010a. 194–206.
- Feitl István: „Úgyis az lesz, amit mi akarunk” – tanácsválasztások 1956 előtt. In Feitl István – Ignác Károly: *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, Napvilág, 2010b. 170–193.
- Feitl István: *Az államszocialista korszak álparlamentje*. Budapest, Országház, 2019.
- Feitl István – Ólmosi Zoltán (szerk.): *A DISZ és a KISZ 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből*. Budapest, Kossuth, 1987.
- Fejér Dénes – Vasvári Vilmos: *Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen*. I–III. kötet. Budapest, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, 2002.
- Fejérdy András: A magyar sajtó Mindszenty-képe (1948–1989). *Vasi Szemle*, 59. (2005), 4. 491–498.
- Fejtő Ferenc: Lukács György, az ortodox és az eretnek politikus. *Irodalmi Ujság*, 36. (1985), 4. 3–6.
- Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. I–II. kötet. Budapest, Magvető – Magyar Füzetek, 1991.
- Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig, Párizstól Budapestig. Visszaemlékezések és beszélgetések*. Budapest, Kossuth, 2007.
- Fekete Gyula: Létminimum, társadalmi minimum 1988-ban. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Debrecen, R-Forma, 1989. 107–116.
- Fekete István, ifj.: *Fekete István az Édesapám volt. Dokumentumregény*. Budapest, Móra, 2004.

- Fekete János – Hortobágyi Tibor – Nagy György: Új lehetőségek az alkoholizmus megfékezésére. In Fekete János (szerk.): *Alkoholizmus. Kórkép vagy torzkép?* Budapest, Kossuth, 1982.
- Fekete László: Röpcédula-terjesztés Borsodban. *Belügyi Szemle*, 26. (1988), 6. 99–104.
- Fekete Sándor: *Vácott voltam Afrikában. Emlékeim az 1956 utáni terrorkorszakból*. Budapest, magánkiadás, 1996.
- Fellner Frigyes: *Csonka-Magyarország nemzeti vagyona*. Budapest, MTA, 1929.
- Felstinszkij, Jurij (szerk.): *Krasznyj tyerror v godi grazsdanszkoj vojni*. London, (k. n.), 1992.
- Felszabadítónk Sztálin*. Budapest, Szépirodalmi, 1953.
- Féltő szeretettel fordul hazánk népe Sztálin elvtárs felé. *Népszava*, 1953. március 6. 1.
- Fencsik László (szerk.): *Politikai kis szótár*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Fényi Tibor: A kiengesztelődés erénye. Beszélgetés Duray Miklóssal. *Valóság*, 31. (1988), 10. 74–78.
- Ferenczy Endre: Az adatvédelem külföldi szabályozása. *Jogtudományi Közöny*, 65. (2010), 3. 135–146.
- Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1973.
- Ferge Zsuzsa: Családpolitika, családgondozás. In *Oktatásról és társadalompolitikáról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1982a. 180–192.
- Ferge Zsuzsa: *Társadalmi újratemelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1982b.
- Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető, 1986.
- Ferge Zsuzsa: Lehet-e másként? *Mozgó Világ*, 14. (1988), 1. 66–69.
- Ferge Zsuzsa: Az elszegényedés folyamatai. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Debrecen, R- Forma, 1989. 117–125.
- Ferge Zsuzsa: *Szociálpolitika és társadalom*. Budapest, T-Twins, 1991.
- Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Kávé, 1998.
- Ferguson, Adam: *An Essay on the History of Civil Society*. London, A. Millar & T. Caddel, 1767.
- Ficzere Lajos: *Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1970.
- Ficzere Lajos: A szovjet családjogi jogalkotás fejlődésének irányairól. *Állam- és Jogtudomány*, 27. (1984), 3. 446–498.
- Fodor Gábor – Szecskő Tamás (szerk.): *Tájékoztatáspolitikai Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1973.
- Fodor László: *Pártirányítás és a sajtó*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1978.
- Fodor Sándor: *Cseh Tamás*. Budapest, Grafitti, 1994.
- Fodorné Nagy Sarolta: *Történelmi lecke*. Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2006.
- Fogarasi Béla: Sztálin elvtárs „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései” című munkájának hatása a magyar tudomány fejlődésére. In Fogarasi Béla: *Filozófiai előadások és tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 1952.
- Fónagy Iván – Soltész Katalin: *A mozgalmi nyelvről*. Budapest, Művelt Nép, 1954.
- Fónay Jenő – Gérecz Attila – Krassó György – Matók Leó – Tollas Tibor – Tóth Bálint – Zas Lóránt: *Börtönversek*. Budapest, Szabadságharcosokért Alapítvány, (é. n.).
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, Pannonica, 1997.

- Font Márta – Sashalmi Endre: *Állam, hatalom, ideológia*. Budapest, Pannonica, 2007.
- Fonyó Antal: Büntetési rendszerünk fejlődése a felszabadulás után. *Jogtudományi Közlöny*, 30. (1975), 3–4. 192–198. Online: http://real-j.mtak.hu/2229/1/JogtudomanyiKozlony_1975.pdf
- Fonyódi Péter: *Beatkorszak a pártállamban 1963–1973*. Budapest, XX. Század Intézet, 2004.
- Fórizs Sándor: A határőrség megszervezése és működése, 1945–1956. In Pósnán László – Veszprémy László – Boda József – Isaszegi János (szerk.): *Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*. Budapest, Zrínyi, 2017. 555–608.
- Fóti János – Lakatos Miklós: *Foglalkoztatottság és munkanélküliség. 1. A munkaerőpiac múltja, jelene*. Budapest, KSH, 2004.
- Fóti Péter: *Röpiratok a lakáshelyzetről*. Budapest, Magvető, 1988.
- Fourier, François Charles: *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete*. Budapest, Gondolat, 1977.
- Föglein Gizella: A Magyar Köztársaság állami címere (1946–1949). *Levéltári Közlemények*, 62. (1991), 1–2. 3–8. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKozlomenyek_62/?pg=4&layout=s
- Föglein Gizella: Nemzetiségi politika a Kádár-korszakban. (Az MSZMP PB 1958. és 1968. évi nemzetiségpolitikai határozatai). *Múltunk*, 42. (1997), 1. 220–225.
- Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Osiris, 2001a.
- Föglein Gizella: Nemzetiségi jog és politika Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*, 46. (2001b), 4. 40–77.
- Földes Anna: *Az Irodalmi Ujság könyve. Tanulmányok, portrék és dokumentumok*. Budapest, Széphalom Könyvműhely – Új Kézirat, 2001.
- Földes Béla: *A társadalmi gazdaságtan elemei*. I–II. kötet. Budapest, Atheneum, 1905.
- Földes Béla: *A szocializmus*. I–II. kötet. Budapest, MTA, 1910.
- Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest, Napvilág, 2007.
- Földes István: Az állandó marxista-leninista képzés a kommunista újságíró eredményes munkájának legfőbb feltétele. Az újságírók politikai oktatásának megszervezése a Szabad Népnél. *Magyar Sajtó*, 1. (1955), 11. 483–485.
- Földes László: *A második vonalban*. Budapest, Kossuth, 1984.
- Földes László: *Hobo Sapiens*. Budapest, Hírlapkiadó, 1989.
- Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947*. Budapest, IKVA, 1994.
- Földesi Margit: *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága: a hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Budapest, Kairosz, 2009.
- Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Halványkék választás. Magyarország – 1947*. Budapest, XX. Század Intézet – Kairosz, 2001.
- Földesi Margit – Szerencsés Károly: *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán 1900–1981*. Budapest, Kairosz, 2003.
- Földesi Tamás: A proletárdiktatúra államformájának fejlődése I. *Jogtudományi Közlöny*, 6. (1951), 7. 392–398. Online: http://real-j.mtak.hu/2213/1/JogtudomanyiKozlony_1951.pdf

- Földesi Tamás: Néhány gondolat a népi demokrácia fogalmáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6. (1962), 1. 80–111.
- Földesi Tamás: Marx és az etika. In Takács Imre (szerk.): *A marxista államelmélet időszéri kérdései*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1983.
- Földi Pál: *Egyházpolitika és valláskritika*. Budapest, Kossuth, 1975.
- Földrajz a gimnáziumok III. és a közgazdasági szakközépiskolák II. osztálya számára. Budapest, Tankönyvkiadó, 1967.
- Földrajz: Gimnáziumi második rész. *Magyarország földrajza*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1950.
- Földvári József: Büntetési rendszerünk módosulása. *Magyar Jog*, 8. (1961), 4.
- Földvári József: A bűncselekmény fogalmáról – de lege ferenda. *Magyar Jog*, 46. (1999), 1. 1–4.
- Földvári Rudolf: *Tiszta vizet a pohárba. Életútinterjú*. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2011.
- Földvári Tamás – Kemény István – Szesztay András: *A Szovjetunióban végeztek...* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Csoportjának kutatási beszámolója, 1970.
- Franka Tibor: *Behívattak*. Budapest, magánkiadás, 1989.
- Fricz Tamás: *Az MSZMP és a tömegkommunikáció. A párt hivatalos nézetei a tömegkommunikáció politikai intézményrendszerében betöltött, illetve társadalmi szerepéről az 1957–1986 közötti tájékoztatáspolitikai témájú dokumentumok tükrében*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1988.
- Frisnyák Zsuzsa: Kapcsold az ötödik sebességet... Autók és autósok a hetvenes években. *História*, 19. (1997), 9–10. 47–49. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Historia_1997/?pg=330&layout=s
- Frisnyák Zsuzsa: *Közlekedés, politika, 1945–1989*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2011.
- Friss István: A szocialista iparosítás elvi kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 5. (1951), 1. 21–40.
- Furet, François: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest, Európa, 2000.
- Für Lajos: Búcsú a parasztságtól. *Alföld*, 38. (1987), 6. 61–80.
- Fürész Klára – Holló András: *A bíróság és az ügyészség alkotmányjogi szabályozása de lege ferenda*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1987.
- Fürj Zoltán: A felekezeti iskolák államosításának előkészítése 1945–1948. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 8–9. 87–96.
- Füzes Miklós: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949*. Pécs, Formatív, 1990.
- Füzi László: „Semmim sincsen, mégis csak veszthetek”. Buda Ferenc: Csöndország. *Tiszatáj*, 45. (1991), 6. 70–73.
- Füzi László: Kecskemét irodalma és irodalmi élete 1945 után. In Orosz László – Füzi László: *Kecskemét irodalomtörténete*. Kecskemét, Kecskeméti Lapok, 2003. 73–128.
- G. Komoróczy Emőke: *A szellemi nevelés fórumai. Kassák Lajos, Tamási Lajos, Kárpáti Kamil „körei”*. Budapest, Hét Krajcár, 2005.
- Gábor Béla: *A kultúroththon berendezése. Dekorációs megoldások*. Budapest, Művelt Nép, 1953.
- Gábor Júlia – Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből*. Budapest, Gesta, 2004.
- Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1981.

- Gábor Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasiszmus és a kommunizmus ellen (1944–1948)*. Budapest, Századvég, 1998.
- Gábor Sándorné – Fehér András – Horváth Zoltánné – Milei György (szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. V. kötet. Budapest, Szikra, 1956.
- Gadanecz Béla – Gadanecz Éva: A Weissshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története. *Múltunk*, 38. (1993), 2–3. 68–115.
- Gadanecz Béla – Gadanecz Éva: *A weissshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után*. *Múltunk*, 40. (1995), 3. 3–72.
- Gadó Ottó (szerk.): *Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1950–1975*. Budapest, Kossuth, 1978.
- Gajdó Tamás: Színházi diktatúra Magyarországon 1919–1962. In Lengyel György (szerk.): *Színház és diktatúra a 20. században*. Budapest, Corvina, 2011. 338–382.
- Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993.
- Gál Mihály: „A vetítést vita követte”. *A Filmátvételi Bizottság jegyzőkönyvei 1968–1989*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 2015.
- Galasi Péter: A fluktuáló munkaerő néhány jellegzetessége. *Munkaügyi Szemle*, 22. (1978), 8.
- Galgóczi Erzsébet: Ami a Vidravasból kimaradt. In Pomogáts Béla (szerk.): *1956. Magyar írók novellái*. Budapest, Noran, 2006. 43–50.
- Garami Ernő: *Forrongó Magyarország*. Leipzig–Wien, Pegazus, 1922.
- Garami Károly: Világnézeti nevelés a kémianitanításban. *Pedagógiai Szemle*, 9. (1959), 6. 519–531.
- Garancsy Gabriella: A munkához való jog. *Állam- és Jogtudomány*, 7. (1964), 2. 257–284.
- Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.): *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946*. Budapest, Budapesti Nemzeti Bizottság, 1975.
- Gáspárdy László: *Modern magyar perjogtörténet*. Miskolc, Novotni, 1999.
- Gati, Charles: Kommunisták és a zsidókérdés. *Szombat*, 2. (1990), 8. 9–11.
- Gati, Charles: *Füstbe ment tömb*. Budapest, Századvég, 1991.
- Gati, Charles: *ZBIG. Zbigniew Brzezinski, a stratégá*. Budapest, Noran Libro, 2014.
- Gazsi József: *Fények a Börzsönyben*. Budapest, Zrínyi – Kossuth, 1976.
- Gazsi József – Pintér István (szerk.): *Fegyverrel a fasiszmus ellen. Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéből*. Budapest, Zrínyi, 1968.
- Gaszó Ferenc: *Megújuló egyenlőtlenségek. Társadalom, iskola, ifjúság*. Budapest, Kossuth, 1988.
- Gaszó Ferenc: A káderbürokrácia és az értelmiség. *Társadalmi Szemle*, 45. (1990), 11. 3–12.
- Gaszó L. Ferenc – Zelei Miklós: *Őrjítő mandragóra. Bevezetés a politikai pszichiátriába*. Budapest, L'Harmattan, 2012.
- Gecsényi Lajos: A gyömrői halottak. *Magyar Nemzet*, 1989. január 28.
- Gelencsér Gábor: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest, Osiris, 2002.
- Gellately, Robert: *Lenin, Sztálin és Hitler. A tömeggyilkos diktatúrák eredete*. Budapest, Alexandra, 2013.
- Gellért Endre: Művészeink a szocialista-realizmus útján. *Színház és Filmművészet*, 1. (1950), 1–2. 81–103.
- Gellért Kis Gábor: A tünékeny alkotmány. Beszélgetés a Magyar Népköztársaság alaptörvényéről. *Élet és Irodalom*, 31. (1987a), 41. 7.

- Gellért Kis Gábor: A fehérség forrásai. *Élet és Irodalom*, 31. (1987b), 49. 11.
- Geréb Sándor: *A klerikális reakció aknamunkájának formái és módszerei, az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei*. Budapest, BM Központi Tiszti Iskola Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék, 1969a.
- Geréb Sándor: *Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai*. BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség, 1969b.
- Gereben Ágnes: Pavlik Morozov megdicsőülése. *Világ*, 2, (1990), 1. 40–42.
- Gereben Ágnes: Annektált zsidók a szovjet érdekszférában. *Beszélő*, 4. (1999a), 7–8. 94–103.
Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/annektalt-zsidok-a-szovjet-erdekszferaban>
- Gereben Ágnes: A szovjet cenzúrahivatal jelentései. *Nagyvilág*, 44. (1999b), 3–4. 265–276.
- Gereben Ágnes: Ilja Ehrenburg és a szovjet állami antiszemitizmus. *Kortárs*, 44. (2000), 6. 94–106. Online: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00037/gereben.htm>
- Gereben Ágnes: Gyerekek a szovjet koncentrációs táborokban. *Magyar Szemle*, 15. (2006), 9–10. 104–113.
- Gereben Ágnes: *Beszélgetések a Gulagról*. Budapest, Helikon, 2008a.
- Gereben Ágnes: A Gulagról őszintén. *Magyar Hírlap*, 2008b. május 17.
- Gereben Ágnes: *Megtorlások a sztálini Szovjetunióban. Beszélgetések a Gulagról*. Budapest, Unicus, 2017.
- Gérecz Attila: *Így bocskorosan. Egybegyűjtött versek és írások*. Pomáz, Kráter, 2006.
- Gerelyes Endréné: A szocialista újságíróképzés céljai, alapelvei és területei. *Magyar Sajtó*, 20. (1979a), 7. 207–210.
- Gerelyes Endréné: Az újságíróoktatás gyakorlatáról. *Magyar Sajtó*, 20. (1979b), 10. 293–296.
- Gerencsér Miklós: *Vörös könyv*. Lakitelek, Antológia, 1993.
- Gergely András: Parlamentünk foglalkozási összetétele. *Hitel*, 2. (1989), 1. 7.
- Gergely Ernő: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. In Csizmadia Andor (szerk.): *Jógtörténeti tanulmányok III*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1974. 89–104.
- Gergely Ferenc: *KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957–1989*. Budapest, Holnap, 2008.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Budapest, Kossuth, 1985.
- Gergely Jenő: *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon*. Budapest, Vigilia, 1990.
- Gergely Jenő: A szerzetesrendek 1950. őszi felszámolásának dokumentumai. A Paritásos Bizottság jegyzőkönyvei, 1950. szeptember 19. – november 25. *Levéltári Szemle*, 41. (1991), 2. 50–72.
Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_41_1991/?pg=167&layout=s
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1919–1945*. Budapest, Pannonica, 1997.
- Gergely Jenő: *A Mindszenty-per*. Budapest, Kossuth, 2001.
- Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A Mindszenty-per*. Budapest, Reform, 1989.
- Gergely Lajos: Orvostudomány és egészségpolitika az '50-es években. *Debreceni Szemle*, 25. (2017), 2. 139–146.
- Gerhard Péter – Koltai Gábor – V. László Zsófia – Rácz Attila: A Magyar Szocialista Munkáspárt fővárosi vezetése 1957 és 1989 között. *Levéltári Közlemények*, 83. (2012), 1–2. 211–293.
- Germuska Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest, 1956-os Intézet, 2005.

- Germuska Pál: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. *Századok*, 142. (2008), 6. 1465–1481. Online: http://real-j.mtak.hu/13762/1/Szazadok_2008.pdf
- Gerő András: Március 15. Fejezetek a nemzeti szabadságünnep hányatott történetéből. In Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Budapest, Atlantisz, 1993. 397–415.
- Gerő Ernő: *Harcban a szocialista népgazdaságért. Válogatott beszédek és cikkek 1944–1950*. Budapest, Szikra, 1950.
- Gerő Ernő: *A vas, az acél, a gépek országáért*. Budapest, Szikra, 1952a.
- Gerő Ernő: Rákosi elvtárs 60. születésnapjára. *Társadalmi Szemle*, 7. (1952b), 2–3. 100–106.
- Gervai András: *A tanúk. Film-történelem*. Budapest, Saxum, 2004.
- Gervai András: *Fedőneve: „szocializmus”. Művészek, ügynökök, titkosszolgák*. Pécs, Jelenkor, 2010.
- Gidai Erzsébet (szerk.): *Társadalmi-gazdasági fejlődésünk tendenciái, ellentmondásai a nyolcvanas években*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1987.
- Gide, André: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest, Interart, 1989.
- Gimes Miklós: Az elárult „Huszadik Század”. *Szabad Nép*, 1947. április 20.
- Gimes Miklós: *Népi demokrácia – Út a szocializmushoz*. Budapest, MDP Központi Vezetősége Oktatási Osztály, 1948.
- Gimnázium mindenkinek*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.
- Giovannini, Giovanni (szerk.): *A kovakőtől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszközök története*. Budapest, Püski, 1990.
- Gläser István: A javító-nevelő munka végrehajtásának néhány kérdése. *Magyar Jog*, 13. (1966), 11.
- Glezerman, Grigorij Jefimovics: *A kizsákmányoló osztályok felszámolása és az osztálykülönbségek megszüntetése a Szovjetunióban*. Budapest, Szikra, 1951.
- Gojhbar, Alekszandr Grigorjevics: *Zakon o Brake*. Moszkva, (k. n.), 1922.
- Gojhbar, Alekszandr Grigorjevics – Veniamin Isaakovich Koblenc (szerk.): *Grazsdanszkij Kogyeksz RSzFszR. Kommentarij*. Moszkva–Leningrád, (k. n.), 1925.
- Gombó Pál: Gazdasági meggyőződés. *Magyar Sajtó*, 24. (1983), 4. 31–33.
- Gonda József: A tüntetések tapasztalatai Budapesten. *Belügyi Szemle*, 27. (1989), 8. 35–39.
- Gosztonyi Péter: *Vihar Kelet-Európa felett*. Budapest, Népszava, 1990.
- Gosztonyi Péter: A szovjet csapatok Magyarországon (1945–1955). I. rész. *Hadtudomány*, 1. (1991), 2. 101–105.
- Gosztonyi Péter: A Köztársaság téri ostrom és a kazamaták mítosza. *Budapesti Negyed*, 2. (1994), 3. 48–80. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00005/048-080.html>
- Gough, Roger: *Kádár János, a jó elvtárs?* Budapest, JXL, 2006.
- Gödöny József: A bűnözés megelőzés új távlatai. *Magyar Jog*, 30. (1983), 3. 193–205.
- Gönczöl Katalin: Gazdaság – bűnözés – büntetőpolitika. *Valóság*, 31. (1988), 10. 35–48.
- Gönczöl Katalin: Csökkenthető-e a börtönnépesség? *Esély*, 2. (1990), 5. 66–84. Online: www.esely.org/kiadvanyok/1990_5/csokkentheto.pdf
- Gönczöl Katalin: *Bűnös szegények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1991.
- Görbedi Miklós: *1020 nap az őrtornyok árnyékában. A tiszalöki hadifogolytábor története*. Tiszalök, Tiszalöki Költségvetési Üzem, 1989.
- Görbedi Miklós: *Az árnyékok hosszúra nyúlnak. Kiegészítés Kecskemét–Tiszalök–Kazincbarcika kényszermunkatáborainak történetéhez*. Tiszalök, „Október 4.” Baráti Társaság Tiszalöki Tagozat, 1998.

- Görbedi Miklós: *Emlékkönyv a tiszalöki kényszer-hadifogolytábor ÁVO-s sortüzének és felszámolásának 50. évfordulójára. 1953. október 4. – 2003. október 4.* Tiszalök, Tiszalök Város Önkormányzata, 2003.
- Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon.* Budapest, Franklin, 1921.
- Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.
- Gresz Miklós: *Az abortusz.* Budapest–Szeged, Magzatvédő Társaság – Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1990.
- Gudenus János – Szentirmai László: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megtorlások.* Szeged, Magyar Oktatási Stúdió, 1989.
- Guimard, Paul: *Hárman Párizsban.* Budapest, Európa, 1957.
- Gulyás Gyula – Gulyás János: *Törvényértés nélkül. A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai.* Budapest, Láng, 1989.
- Gyáni Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja.* Budapest, Magvető, 1992.
- Gyarmathy Katalin – Lévy Jenő (szerk.): *Szamizdat '81–89. Válogatás a Hirmondó című folyóiratból.* Budapest, AB Beszélő, 1990.
- Gyarmathy Zsigmond: Az 1945. évi földreformtörvény végrehajtásának néhány sajátos vonása Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 26. (1991), 1. 63–70.
- Gyarmati György: Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszert előkészítő munkában. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 2. 178–190. Online: http://real-j.mtak.hu/5734/1/Tortenelmi_Szemle_1981.pdf
- Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság*, 34. (1991), 2. 51–63.
- Gyarmati György: A nemzettudat-hasadás ünnepi koreográfiája. Augusztus 20. fél évszázada. *Mozgó Világ*, 21. (1995a), 8. 87–99.
- Gyarmati György: A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. *Társadalmi Szemle*, 50. (1995b), 4. 77–85.
- Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!” Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. *Társadalmi Szemle*, 52. (1997), 8–9. 144–161.
- Gyarmati György: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében 1950–1953. *Magyar Tudomány*, 43. (1998a), 10. 1183–1194.
- Gyarmati György: *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből.* Budapest, Paginarum, 1998b.
- Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulatok a világban és Magyarországon 1947–1949.* Budapest, Napvilág, 2000. 118–137.
- Gyarmati György: *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi korszakban.* Pécs, PTE, 2002a.
- Gyarmati György: Péter Gábor fiatalsága 1906–1945. In *Trezor 2. – a Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001.* Budapest, Történeti Hivatal, 2002b. 25–78.
- Gyarmati György: Pártrendszer és választások Magyarországon, 1945–1949. In Pesti Sándor – Szabó Máté (szerk.): *„Jöjj el szabadság!” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünnepelő kötet.* Budapest, Rejtjel, 2003. 197–213.

- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011a.
- Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. A magyarországi „új szakaszt” megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján. *Századok*, 145. (2011b), 1. 75–116. Online: http://real-j.mtak.hu/13765/1/Szazadok_2011.pdf
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2013.
- Gyarmati György: Sztálin-epigonból kegyvesztett lakáj. Az „etalon Rákosi” kultuszának jelentésrétegei. In Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról*. Budapest–Pécs, MTT–Kronosz–ÁBTL, 2018. 227–252.
- Gyarmati György: *Rendszertitkok: szolgálakkal és szolgálatokkal*. Budapest–Pécs, Kronosz–ÁBTL, 2019.
- Gyarmati György – Botos János – Zinner Tibor – Korom Mihály: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (1945–1956)*. Budapest, Minerva, 1988.
- Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2018.
- Gyarmati György – S. Varga Katalin (szerk.): *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956*. I. kötet. Budapest, Történeti Hivatal, 2001.
- Gyekiczky Tamás: *A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországon*. Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1986.
- Gyekiczky Tamás: *Szakszervezeti mozgalom, társadalmi konfliktusok és üzemek*. Kézirat. 1987. 1–3.
- Gyekiczky Tamás: „A szót leírják...”. *Társadalomkutatás*, 6. (1988), 1. 101–109.
- Gyekiczky Tamás: *A fegyelem csapdájában. Munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1989.
- Gyekiczky Tamás: Törvény születik. Adalékok az 1952. évi polgári perrendtartás keletkezésének történetéhez. In Wopera Zsuzsa (szerk.): *50 éves a polgári perrendtartás*. Miskolc, Novotni, 2003.
- Gyekiczky Tamás: Családjogi perek és a politikai jogalkotás. Levéltári iratok az 50-es évek elejétől. In Gyekiczky Tamás (szerk.): *Ami a múltból elkísér. A családjogi törvény ötven éve*. Budapest, Gondolat – Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005. 75–92.
- Gyekiczky Tamás: *Helyzetjelentés. Levéltári iratok polgári eljárásjogunk történetéből 1951–1958*. I. kötet. Budapest, Gondolat – Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2006.
- Gyekiczky Tamás: Vergődés a jog hálójában. Adalékok a kitelepítettek jogi diszkriminációjához. In Hantó Zsuzsa (szerk.): *Kiiltott családok*. Budapest, Magyar Ház, 2009. 196–223.
- Gyementyev, Jevsztafij M.: Hogyan éltek a munkások a cári Oroszországban? Részletek Jevsztafij M. Gyementyev: *Mit ad az üzem a lakosságnak, és mit vesz el tőle* című művéből (1897). *Eszmélet*, 29. (2017), 115. 80–85.
- Gyenei Márta: Munkás-paraszt „szövetség” és településpolitika (1950–1956). *Szociológia*, (1990), 1–2. 29–62.
- Gyertyán Ervin: A nyilvánosság és a MUOSZ. *Magyar Sajtó*, 29. (1988), 3. 3–8.
- Gyertyán Ervin – Bossányi Katalin: *Demény Pál 1901–1991*. Budapest, Demény Pál Alapítvány, 1995.

- Gyóni Gábor: Oroszország mint birodalom. *Világtörténet*, 37. (2015), 4. 505–520.
- Gyorgyovich Miklós: Abonyi mise – az öröm zenéje. *Távlatok*, (1997), 35–36. 482–484.
- Györfi Tamás – Szabó Miklós: A jogcsaládok. In Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. Miskolc, Bíbor, 2006. 137–170.
- György Péter: A pusztulás ígérete. *Café Babel*, 1. (1991), 2. 29–40.
- György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és kései múltértelmezés 1956–1989-ben*. Budapest, Magvető, 2000.
- György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest, Corvina, 1992.
- Györgyi Kálmán: A vagyonekbeírás feltételei. *Jogtudományi Közlöny*, 31. (1976), 11. 660–662.
Online: http://real-j.mtak.hu/2230/1/JogtudomanyiKozlony_1976.pdf
- Györgyi Kálmán: *Büntetések és intézkedések*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1984.
- Györi Péter: Lakásrendszerünk kialakulása – buktatókkal. In Ferge Zsuzsa – Várnai Györgyi – Dús Ágnes (szerk.): *Szociálpolitika ma és holnap*. Budapest, Kossuth, 1987. 186–203.
- Györi Péter: Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon 1990. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, TÁRKI, 1990. 430–446.
- Györi Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*. Budapest, Windsor, 1997.
- Györi Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990)*. Budapest, Osiris, 1998.
- Györi Szabó Róbert: Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban I. *Valóság*, 51. (2008), 3. 58–73.
- Györi Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után*. Budapest, Gondolat, 2009.
- Györi Zsolt: Indiánok és téeszelnökök: két esettanulmány az államszocializmus „boncasztaláról”. In Györi Zsolt – Kalmár György (szerk.): *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben*. Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2015. 98–117.
- Györkei Jenő – Horváth Miklós: *Szovjet katonai intervenció 1956*. Budapest, H&T, 2001.
- Györkei Jenő – Józsa Antal: Adalékok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a Szovjetunió polgárháborújában részt vett magyar internacionalisták történetéhez (1917–1922). *Hadtörténeti Közlemények*, 4. (1957), 3–4. 21–69.
- Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1997.
- Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Budapest, Magvető, 1982.
- Gyurkó László: Töredékek Leninről. *Valóság*, 30. (1987), 11. 1–21.
- Gyurkó László: *1956*. Budapest, Szabad Tér, 1996.
- Gyurkó László: *A bakancsos forradalom*. Budapest, Kossuth, 2001.
- Gyürky Katalin: „Mindannyian nihilisták vagyunk”. *Dosztojevszkij és az orosz nihilizmus*. PhD-disszertáció. Debrecen, Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2007.
- H. Örkény Ilona: *A tarcali káplán sírhantja*. Budapest, Masszi, 2000.
- H. Szilágyi István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 4. Online: <http://jesz.ajk.elte.hu/hszilagyi16.html>
- H. Szilágyi István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. In Péntes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Debrecen, DUP, 2011. 324–337.

- Hadas Ferenc: Dolgozat az oroszoktatásról. *Mozgó Világ*, 7. (1981), 8. 44–52.
- Hahner Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Budapest, Osiris, 1999.
- Hahner Péter: *100 történelmi tévhit avagy amit biztosan tudsz a történelemről – és mind rosszul tudod...* Budapest, Animus, 2010.
- Hahner Péter: Proletárdiktatúra vagy kommunista diktatúra? *Rubicon*, 29. (2019), 4. 62–73.
- Hajdú Gyula: *Harcban a dolgozók és a megszállók ellen*. Pécs, Pécs M. J. Város Tanácsa, 1957.
- Hajdu Tibor: Kérdőjelek R. M. hiányzó portréjához. *Élet és Irodalom*, 27. (1983), 6. 5.
- Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992a), 11. 17–36.
- Hajdu Tibor: Rajk Endre: László öcsémrel beszélgetek. A Rajk-per kéretlen tanúja. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992b), 8–9. 143–154.
- Hajdu Tibor: Farkas és Kádár Rajkról. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992c), 4. 70–89.
- Hajdu Tibor: Kádár János saját kezű feljegyzése. Budapest, 1954. július hó 20-án. Kádár János Rajk Lászlóról 1954. július. *Társadalmi Szemle*, 48. (1993), 1. 86–89.
- Hajdu Tibor: Hannibál legújabb feltámasztása – Móra Ferenc: Hannibál feltámasztása. *Mozgó Világ*, 30. (2004), 11. 107–109. Online: <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00057/12hajdu.htm>
- Hajdu Tibor: *Változó korok, változó vélemények a magyarországi Tanácsköztársaságról*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2009.
- Hajdú Zoltán: Az első szocialista településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951). *Tér és Társadalom*, 3. (1989), 1. 86–96.
- Hajdú Zoltán: Környezet és politika. A természetátalakítás „zseniális sztálini terve”. In Tóth József – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Változó környezetünk. Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára*. Pécs, JPTE TTK Földrajzi Intézet – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, 1999. 131–145.
- Hajdú Zoltán: A természetátalakítás történelmi szakaszai az Alföldön. In Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 2000. 35–42.
- Hajdú Zoltán: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2001.
- Hajdú Zoltán: A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon 1948–1956. In Kiss Andrea – Mezösi Gábor – Sümeghy Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. Szeged, SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék – SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, 2006. 245–257.
- Hajduska István: *Tollforgató forgószelemben*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1988.
- Halálraitéltek egy plébánost. *Népszava*, 1919. április 11. 7.
- Halas Lajos: *Az R Gárdától a Munkásőrségig*. Budapest, Zrínyi, 1986.
- Halász Iván: *Az orosz és posztszovjet államépítés és közigazgatási fejlődés sajátosságai*. Budapest, Nemzeti Közszerológiai Tankönyvkiadó, 2013.
- Halász József: A Hazafias Népfront-mozgalom társadalmunk politikai rendszerében. *Állam és Igazgatás*, 22. (1972), 6. 481–494.
- Halay Tibor: Egészségügyi fejlődés és társadalmi fejlődés Magyarországon. In *Egészség és társadalom. A Vándorgyűlés négy ülésén megvitatásra kerülő előadások szövege*. Budapest, Magyar Szociológiai Társaság és Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1979. 9–18.

- Halfina, Raisza Oszipovna – Joszif Davidovics Ljevin – Mihail Szolomonovics Sztrogovics: *Az általános állam- és jogelmélet alapjai*. Budapest, Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó Rt., 1949.
- Hallay Edit: Káderképzés helyett újságíró egyetemet. *Magyar Sajtó*, 30. (1989), 2. 9.
- Halmi Gábor: A Hazafias Népfrent gazdasági és érdekképviseleti funkciói. *Társadalomkutatás*, 5. (1987a), 2. 63–71. Online: http://real-j.mtak.hu/5584/1/Tarsadalomkutatasa_1987.pdf
- Halmi Gábor: Az országgyűlés szerepének módosulása az ügyrendek tükrében. *Medvetánc*, 7. (1987b), 2. 51–81.
- Halmi Gábor: A gyűlekezés és az egyesülés szabadsága. In Katonáné Soltész Márta (szerk.): *Emberi jogok hazánkban*. Budapest, IHB Kisszövetkezet, 1988. 217–231.
- Halmosy Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi – Gondolat, 1985.
- Hamersveld, Marcel van – Michiel Klinkhamer: *Könyörtelen messianizmus*. Budapest, XX. Század Intézet, 2000.
- Hammer Ferenc: *...nem kellett élt vasalni a farmerbe. Mindennapi élet a szocializmusban*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2013.
- Hammer Ferenc: A dalok ugyanazok maradnak. A retro kultúrpolitikai szerkezetek a magyar popzenében. In Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 282–297.
- Hátori Balázs: Reformszocialista kísérletek. Piaci szocializmus, avagy a reformok korlátai. In Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.): *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba*. Budapest, Aula, 2000. 269–325.
- Hátori Csaba: A KISZ politikai jellegének erősítése. *Pártélet*, 33. (1988), 2. 3–7.
- Hátori Tibor: *Puskás. Legenda és valóság*. Budapest, Sportpropaganda, 1982.
- Hamvas Béla: *Karnevál*. I–II. kötet. Budapest, Magvető, 1985.
- Hamza Gábor: A nyugat-európai magánjogi hagyományok Oroszországban. *Magyar Jog*, 50. (2003), 9. 560–564.
- Hankiss Elemér: *Diagnózisok*. Budapest, Magvető, 1982.
- Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető, 1983.
- Hankiss Elemér: Űde és gyilkos naivitás. Keserű igazság. *Filmvilág*, 29. (1986), 4. 22–23. Online: https://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=5846
- Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989.
- Hann Endre: Éteri verseny. A Szabad Európa hallgatása a nyolcvanas években. *Mozgó Világ*, 15. (1989), 4. 47–50.
- Hantó Zsuzsa: Az 1950-es évek törvénysértései. In Kövesdy Zsuzsa – Kozma László (szerk.): *Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig*. Budapest, Kairosz, 2005. 25–28.
- Hantó Zsuzsa (szerk.): *Kitiltott családok*. Budapest, Magyar Ház, 2009.
- Haraszti Miklós: Politikai pszichiátria Magyarországon. *Magyar Füzetek*, (1982), 11. 83–94. Online: http://epa.oszk.hu/02200/02201/00011/pdf/EPA02201_Magyar_Fuzetek_1982_11_083-094.pdf
- Haraszti Miklós: *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest, Téka, 1989.
- Haraszti Miklós: Civil kurázstól civil forradalomig. A magyar szamizdat két évtizede. *Magyar Lettre Internationale*, (2000), 38. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00022/haraszti.html>

- Harcza István – Kovács Imre – Szelényi Iván: A posztiszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 4. (1994), 3. 15–44.
- Harmadik könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1950.
- Harmat Pál: Kezelésre szorulsz, elvtárs. A pszichiátria a politikai megtorlás szolgálatában. *Valóság*, 33. (1990), 7. 74–85.
- Harmathy Attila: A vállalkozási szerződések alapkérdéseiről. *Állam- és Jogtudomány*, 30. (1988), 3–4. 381–402.
- Harmathyné Horváth Anna: *Társadalmi tulajdon és büntetőpolitika*. Budapest, Akadémiai, 1988.
- Három új törvényt tárgyal az országgyűlés holnap kezdődő ülészaka. Készül a sajtótörvény. *Népszabadság*, 1957. június 2. 1.
- Harsányi László: *Zsidó művészek a viharban* (84. rész) – Boros Ida (é. n.). Online: <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/omike/harsanyi-laszlo-zsido-muveszek-a-viharban-84-resz-boros-ida>
- Haskó Katalin: Pierre-Joseph Proudhon, az anarchizmus atyja. *Valóság*, 38. (1995), 7. 39–55.
- Haskó Katalin: Utópista szocialista társadalomelméletek a XIX. század első felében. *Múltunk*, 46. (2001), 2–3. 21–43.
- Haskó Katalin – Hülvely István: *Bevezetés a politikatudományba*. Budapest, Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 2000.
- Hatos Pál: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, Jaffa, 2021.
- Hatvani Dániel: *Tilalomfák árnyékában. Egy irodalmi főszerkesztő emlékiratai*. Budapest, Püski, 1997.
- Havas Gábor – Schiffer Pál: „A koncepciók születtek egymás után...” *Kritika*, (1983), 3. 21–24.
- Havas Henrik: *A Bős-Nagymaros dosszié, avagy egy beruházás hordalékai*. Budapest, Codex, 1988.
- Havasmezői Gergely: A Vörös Ujság. Egy kommunista lap a Népköztársaságban és a Tanácsköztársaságban, 1918–1919. *Filológia.hu*, 1. (2010), 1. 30–81. Online: www.filologia.hu/tanulmanyok/a-voros-uj-sag-egy-kommunista-lap-a-nepkoztarsasagban-es-a-tanacskoz-tarsasagban-1918-1919/minden-oldal.html
- Havasy Gyula: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*. Budapest, magánkiadás, 1990.
- Háy Gyula: Varró Gáspár igazsága. In Hágy Gyula: *Sorsok és harcok. Hét színdarab*. Budapest, Szépirodalmi, 1955. 465–542.
- Háy Gyula: Miért nem szeretem? *Irodalmi Ujság*, 1956. október 6. 3.
- Háy Gyula: *Született 1900-ban*. Budapest, Interart, 1990.
- Hayek, Friedrich A. von: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992.
- Hayek, Friedrich A. von: Szocialista kalkuláció. In Friedrich A. von Hayek: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1995. 157–179.
- Hegedűs András: A funkcionárius. *Századvég*, (1988a), 6–7. 123–132.
- Hegedűs András: *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*. Budapest, Kossuth, 1988b.
- Hegedűs András: *Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú*. Készítette: Zsille Zoltán. Budapest, Bethlen Gábor, 1989.
- Hegedűs B. András (főszerk.): *1956 kézikönyve*. I. kötet. *Kronológia*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

- Hegedűs István: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén. *Médiakutató*, (2001), 2. 45–60. Online: http://epa.oszk.hu/03000/03056/00002/EPA03056_mediakutato_2001_tavaszi_04.html
- Hegedűs István: Vörös polip. Szörényi Levente a langyos tóról, a betiltott borítókrol és a Fonográf biciklijéről. *Magyar Idők (Lugas)*, 2018. február 10. 3.
- Hegedűs József – Tosics Iván: Lakásosztályok és lakáspolitikák. A budapesti lakáspolitikai változásai az elmúlt három évtizedben. I. *Mozgó Világ*, 8. (1982), 9. 12–21.
- Hegedűs József: Állam és piac a lakáspolitikában. *Medvetánc*, 6. (1986), 2–3. 127–144.
- Heine, Heinrich: *Vallás és filozófia. Három tanulmány*. Budapest, Magyar Helikon, 1967.
- Heller Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999.
- Heller Farkas: *Közgazdaságtan*. I–II. kötet. Budapest, Mérnöki Továbbképző Intézet, 1947.
- Heller Mária – Némédi Dénes – Rényi Ágnes: Népesedési viták 1963–1986. *Századvég*, (1990), 2. 69–105.
- Heller, Mihail: *Orosz történelem*. I. kötet. *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, Osiris, 2003.
- Heller, Mihail – Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem*. II. kötet. *A Szovjetunió története*. Budapest, Osiris, 2003.
- Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom születése. In Bagi Ibolya – Szőke Katalin (szerk.): *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között. Szöveggyűjtemény*. Szeged, Bölcsész Konzorcium, 2006. 26.
- Hencz Aurél: *Területrendezési törekvések Magyarországon az államigazgatási jogi szabályozás aspektusából*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1973.
- Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház*. I–II. kötet. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 1939.
- Herczeg Ferenc: *Az MSZMP nemzetiségi politikája*. Budapest, Kossuth, 1976.
- Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház*. Budapest, Szépirodalmi, 1985.
- Herczegh Géza: Bős-Nagymaros. In Herczegh Géza: *Peres örökségünk*. Budapest, Magyar Szemle Alapítvány, 2005. 228–264.
- Herke Csongor: A súlyosítási tilalom fogalma történeti és jogelméleti megközelítésben. A jogintézmény hazai történeti fejlődése 1962-ig. *Jogtörténeti Szemle*, 12. (2010), 4. 16–27.
- Herke Csongor – Fenyvesi Csaba – Tremmel Flórián: *A büntető eljárásjog elmélete*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2012.
- Hermann István: Madách Imre: Az ember tragédiája. *Irodalomtörténet*, 40. (1952), 3–4. 335–353.
- Hermann Róbert: *A Drávától a Lajtaig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéből*. Budapest, Balassi, 2008.
- Hernádi György: Lukács György – Goethe és kora. *Szocializmus*, 30. (1946), 7–9. 390–397.
- Hernádi Gyula: *Kiáltás és kiáltás*. Budapest, Magvető, 1981.
- Herodek Sándor: A Balaton foszfortartalma és terhelhetősége. In *A Magyar Hidrológiai Társaság VI. Országos Vándorgyűlése I. szekció. A tavak élete és vízgazdálkodása*. Hévíz, Magyar Hidrológiai Társaság, 1986. 590–599.
- Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. I–III. kötet. Abaliget, Lámpás, 1992–1996.
- Hetényi Varga Károly: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. I–II. kötet. Abaliget–Budapest, Lámpás – Márton Áron, 2000–2002.
- Heti Világgazdaság*, 1990. március 17. 18.

- Hirschler Richárd, Kulin Ferenc és Pálffy G. István a rendszerváltás médiájáról. *Médiakutató*, 5. (2004), 4. 83–99. Online: http://epa.oszk.hu/03000/03056/00017/EPA03056_mediakutato_2004_tel_05.html
- Hites Sándor: Az 1956-os emigráció prózairodalmáról. 1991 Határ Győző: Heliáne (második kiadás). In Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története*. III. kötet. Budapest, Gondolat, 2007. 790–803.
- Hobsbawm, Eric J.: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991*. Budapest, Pannonica, 1998.
- Hódos György: *Kirakatperek*. Budapest, Eötvös, 1990.
- Hódos György: *Tettesek és áldozatok. Konceptiós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Noran, 2005.
- Hoffman István: A járás helye a magyar közigazgatás rendszerében. *Magyar Közigazgatás*, 62. (2012), 3. 19–32. Online: https://epa.oszk.hu/02200/02210/00004/pdf/EPA_02210_m_kozigazgatas_2012_01_019-032.pdf
- Hollán Miklós: Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 4. Online: <https://jesz.ajk.elte.hu/hollan16.html>
- Hollán Miklós: A társadalomra veszélyesség. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005. Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás*. I. kötet. Budapest, Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. 464–472.
- Hollander, Paul: *Politikai zárándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába (1928–1978)*. Budapest, Cserépfalvi, 1996.
- Holló András: *Állampolgári jogok Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1979.
- Holló András: *A kormányzati munka alapkérdései – miniszteri nézőpontból*. Budapest, Államigazgatási Szervezési Intézet, 1987.
- Holló András: Az alapjogok és védelmük. *Világosság*, 29. (1988), 7. 423–424.
- Holló András: *Az Alkotmányjogi Tanács tevékenysége 1984–1989*. Budapest, Államtudományi Kutatóközpont, 1992.
- Holló András: *Az államjogtól a jogállamig: a közjog „forradalma”*. Budapest, Alapítvány a Politikai Kultúráért, 1993.
- Hollósi Dániel József: A fiatal Kádár János a „megvert sereg” élén. *ArchívNet*, 15. (2015), 2. Online: www.archivnet.hu/politika/a_fiatal_kadar_janos_a_megvert_sereg_elen.html?page=10&oldal=7
- Holtzer Lóránt: Bosnyák Zoltán élete és titokzatos halála. *Beszélő*, 8. (2003), 12. 84–90. Online: <http://beszelo.c3.hu/03/12/11holtzer.htm>
- Homoki Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged, JATEPress, 2001.
- Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula, 2000.
- Honvári János: A gépállomási hálózat kiépítése 1948–1952 között. *Agrártörténeti Szemle*, 44. (2002a), 1–2. 57–115.
- Honvári János: A gépállomások helye és szerepe a mezőgazdaság állami irányításában az 1950-es években. *Századok*, 136. (2002b), 1. 207–233. Online: http://real-j.mtak.hu/13753/1/Szazadok_2002.pdf
- Honvári János: A mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumának kialakulása. *Századok*, 138. (2004), 1. 39–88. Online: http://real-j.mtak.hu/13755/1/Szazadok_2004.pdf

- Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Győr, Universitas-Győr, 2014.
- Horgosi György: *Árdrágító és közellátási bűncselekmények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1963.
- Horváth Ágnes – Szakolczai Árpád: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*. Budapest–Szombathely, Savaria University Press, 1989.
- Horváth Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest, Gondolat, 2006.
- Horváth Attila: A gyűlekezési jog elméletének és gyakorlatának története Magyarországon 1989-ig. *Jogtörténeti Szemle*, 9. (2007a), 1. 4–15. Online: <https://majt.elte.hu/media/f1/88/bd83226f89581efc041cc5f42c47dfa8eb3e103b8af5f181935de4e1fe5b/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-200701.pdf>
- Horváth Attila: A hatalom ünnepe – az ünnep hatalma. Ünnepek Magyarországon a szovjet típusú diktatúra korában. *Jogtörténeti Szemle*, (2007b), Különszám. 42–49. Online: https://epa.oszk.hu/04100/04139/00026/pdf/EPA04139_jogtorteneti_szemle_2007_ksz_042-049.pdf
- Horváth Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő megtorlás egyik sajátos szempontjáról. In Balla Judit – Borbély Zoltán – Koltay András (szerk.): *„A köztársaság nevében!” Pálincás György emlékkönyv*. Budapest, Rejtjel, 2007c. 99–102.
- Horváth Attila: Biszku Béla. A puha diktatúra kemény kádere. *Rubicon*, 21. (2010), 6. 36–39.
- Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, Média-tudományi Intézet, 2013.
- Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Közszerződési Egyetem Közigazgatástudományi Kar, 2014.
- Horváth Attila: Antifasiszta ellenállás Magyarországon. Legenda és valóság. In Hantó Zsuzsa – Szekér Nóra (szerk.): *Páncélosokkal az életért. „Koszorús Ferenc, a holokauszt hőse”*. Budapest, Kiskapu, 2015. 197–228.
- Horváth Attila: A választójog története Magyarországon a szovjet típusú szocializmus időszakában. In Kis Norbert – Peres Zsuzsanna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára: studia sollemnia scientiarum politico-cameralium*. Budapest, Dialóg Campus, 2017a. 181–194.
- Horváth Attila: „A köztársaság az egyetlen lehetséges államforma.” Az 1946. évi I. törvény megalkotása, a köztársaság kikiáltása. *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 5. (2017b), 1. 7–20.
- Horváth Attila: Az alkotmánybíráskodás jogtörténeti előzményei Magyarországon. In Zakariás Kinga (szerk.): *Az alkotmánybíráskodási törvény kommentárja*. Budapest, Pázmány Press, 2022. 15–26.
- Horváth Bálint: Horváth Márton politikai pályája. *Múltunk*, 62. (2017), 3. 84–129. Online: http://epa.oszk.hu/00900/00995/00052/pdf/EPA00995_multunk_2017_03_084-129.pdf
- Horváth Csaba: *Magyarország képes története 1938–1992*. Pécs, Prezident, 1993.
- Horváth Eszter (szerk.): *A környezet állapota és védelme*. Budapest, KSH, 1986.
- Horváth Gergely Krisztián: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. 13–54.
- Horváth Lajos: A magyar állam címere 1956–1957. *Levéltári Szemle*, 43. (1993), 4. 26–32. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_43_1993/?pg=379&layout=s

- Horváth Lajos: *A magyar országgyűlés 1956–57-ben*. Budapest, Tarsoly, 2004.
- Horváth Lajos: *A HM előtti sortűzek. 1956. október 23. – november 1.* Budapest, Tarsoly, 2006a.
- Horváth Lajos: A Kossuth-címer terve 1956-ból. *Turul*, 79. (2006b), 3–4. 94.
- Horváth Márton: *Lobogónk: Petőfi*. Szikra, 1950.
- Horváth Márton: *Holttengeri tekercek*. Budapest, Magvető, 1970.
- Horváth Miklós: *Történelmi templomépítészet Budapesten*. Budapest, Officina, 1946.
- Horváth Miklós: Részletek a Köztársaság tér történetéből. 2. rész. *Magyar Honvéd*, 4. (1993), 43. 40–41.
- Horváth Miklós: Fehér foltok a forradalom és szabadságharc katonai térképén. Szovjet csapatok Magyarországon – 1956. *Múltunk*, 41. (1996), 3. 101–123.
- Horváth Miklós: Az 1956-os forradalom és szabadságharc és a Varsói Szerződés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001), 4. 600–639.
- Horváth Miklós – Kovács Vilmos: *Magyarország az atomháború árnyékában*. Budapest, Zrínyi, 2016.
- Horváth Miklós – Zinner Tibor: *Koronatanúk jeltelen sirgödrökben*. Budapest, Magyar Közlöny, 2008.
- Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2004.
- Horváth Sándor: Csavargók, hajléktalanok, koldusok. A társadalmi gondoskodás rejtett gyakorlata Budapesten az 1960-as években. *Történelmi Szemle*, 50. (2008), 3. 359–382. Online: http://real-j.mtak.hu/5749/1/TortenelmiSzemle_2008.pdf
- Horváth Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág, 2012.
- Horváth Tibor: A szovjet büntetőjog kialakulásának első éve (1917–1922). *Állam- és Jogtudomány*, 10. (1967), 4. 502–523.
- Horváth Tibor: Lenin és a fiatal szovjet állam büntetőpolitikája. *Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle*, 18. (1970), 7.
- Horváth Zsolt: Tá-tá tá-ti-tá, tá-ti-ti-tá. A taps autonómiája. *História*, 9. (1987), 5–6. 13–15.
- Hölvényi György: *Az igaz tanú. Apor Vilmos vértanú püspök élete*. Budapest, Budai Ciszterci Szent Imre Plébánia, 2004.
- Hruscsov, Nyikita Szergejevics: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25.* Budapest, Kossuth, 1988.
- Hubai László: A demokrácia főpróbája – 1945. In Feitl István – Ignác Károly: *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, Napvilág, 2010. 152–169.
- Hubai László – Szabó Éva: A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása (1944–1948). In Vida István (szerk.): *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949*. Budapest, Gondolat, 2008. 47–100.
- Hubai László – Tombor László (szerk.): *A magyar parlament 1944–1949. Tanulmányok*. Budapest, Gulliver, 1991.
- Hubmann, Gerald: Politikától a filológiáig: a Marx–Engels Összkiadás (MEGA). *Múltunk*, 55. (2010), 2. 53–68.
- Hudy Zoltán: *Párt, rend, őrség*. Budapest, Interart Stúdió, 1990.
- Huszár Ágnes: Egy másik feminista a bolsevikok országában: Inessza Armand. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, 4. (2009), 1. 117–126.

- Huszár István: A magyar szocialista büntetőjog büntetésfogalma. *Jogtudományi Közöny*, 5. (1950), 11–14. 378–382.
- Huszár Tibor: *Fiatalok bűnözők. Adalékok a fiatalok bűnözésének problémájához az 1950–1959. évek felmérései alapján*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964.
- Huszár Tibor: *Gondolatok a munkaerkölcsről*. Budapest, Magvető, 1982.
- Huszár Tibor: *Erkölc és társadalom. Erkölcsiség – erkölcsösség*. Budapest, Kossuth, 1983.
- Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest, Kolonel, 1989.
- Huszár Tibor: *Mit ér a szellem, ha...* Budapest, Szabad Tér, 1990.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956*. I. kötet. Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2001.
- Huszár Tibor (szerk.): *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Budapest, Osiris, 2002.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november – 1989. június*. II. kötet. Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2003.
- Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, Kossuth, 2004.
- Huszár Tibor: *Az elittől a nomenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Budapest, Corvina, 2007.
- Huszár Tibor: *A pokol malmái. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955*. Budapest, Corvina, 2009.
- Huszár Tibor – Szabó János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*. Budapest, Zrínyi, 1999.
- Ideiglenes segédlet a BM-ORFK rendőr karhatalmi képzésének végrehajtásához*. Budapest, Belügyminisztérium, 1957.
- Ifjúsági rétegek és a KISZ (Ifjúság és politika)*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988.
- Igali Sándor: A liszenkoizmus Magyarországon. *Valóság*, 45. (2002), 3. 39–59.
- Ignóus Pál: *Fogságban 1949–1956*. Budapest, Cserépfalvi, 1993.
- Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. *Új Szó*, 1945a. február 10.
- Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. *Igaz Szó*, 1945b. március 13.
- Illés Béla: *A Guszev-ügy*. Budapest, Irodalmi Intézet, 1947.
- Illés Béla: *Népünk szabadságáért. Rákosi Mátyás életéből*. Budapest, Szikra, 1952a.
- Illés Béla: *Történelmi lecke*. Budapest, Művelt Nép, 1952b.
- Illés Lajos: *Az Új Írás hőskora. Irodalmi történetek, emlékiratok*. Budapest, Hét Krajcár, 2002.
- Illés László: KGB-akták vallomása magyar írói sorsokról. *Társadalmi Szemle*, 49. (1994), 5. 86–94.
- Illés László: *Üzenet Thermopüléből. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról*. Budapest, Argumentum, 1999.
- Illés Zoltán – Medgyesi Balázs: A környezet- és természetvédelmi mozgalom szerepe a rendszerváltásban. In Schmidt Mária – Tóth Gy. László (szerk.): *Janus-arcú rendszerváltás. Tanulmányok*. Budapest, Kairosz, 1998. 136–157.
- Illyés Gyula: *Naplójegyzetek*, 1974. *Kortárs*, 33. (1989), 3. 3–12.
- Imre Zoltán: *A színház színpadra állításai*. Budapest, Ráció, 2009.

- Innen jön a dal, amelyet a Lazio szurkolói énekelnek a magyarokról. *NemzetiSport.hu*, 2016. szeptember 28. Online: www.nemzetisport.hu/olasz_labdarugas/ezert-enekelnek-a-lazio-szurkoloi-a-magyarokrol-2527879
- Interjú Gulyás Balázssal, a MOKÉP igazgatójával. *Magyar Nemzet*, 2011. július 29. 5.
- Interjú Sára Sándorral. *Heti Válasz*, 13. (2013), 48. 26–29.
- Interjú Turós Andrásval. *Beszélő*, 2. (1990), 4. 27.
- Irha Melinda: Kulákklikvidálás az ötvenes évek elején. In Dobrossy István (szerk.): *Levéltári évkönyv XI*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2002. 273–284.
- Iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése. *Köznevelés*, 6. (1950), 5. 18–28.
- Ispánki Béla: *Az évszázad pere*. Abaliget, Lámpás, 1996.
- Iványi-Bitter Brigitta: *Kovácsnai*. Budapest, Vince, 2008.
- Izsák Lajos: A polgári pártok felszámolása és az egypártrendszer létrehozása Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 34. (1992), 1–2. 61–94. Online: http://real-j.mtak.hu/5753/1/Tortenelmi_Szemle_1992.pdf
- Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, Napvilág, 1998.
- Izsák Lajos: A parlamentarizmus vesztett csatája – 1947. In Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Budapest, Napvilág, 1999. 243–265.
- Izsák Lajos: A Mindszenty-per és Esterházy Pál. *Jogtörténeti Szemle*, 7. (2005), 3. 1–8. Online: <https://majt.elte.hu/media/04/5f/562e1415dda808401bca071cacb8c6816172a0e79355a899d-3c0804a7ae8/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-200502.pdf>
- Izsák Lajos: Az első „népfrontos” választás Magyarországon 1949-ben. *Századok*, 147. (2013), 1. 63–82.
- Izsák Lajos – Szabó József (szerk.): *1956 a sajtó tükrében. 1956 október 22. – november 5.* Budapest, Kossuth, 1989.
- Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok (1944–1948)*. Budapest, Századvég, 1994.
- Jablonkay Géza: A magánjog Szovjetországban. *Magyar Jogi Szemle*, 20. (1939), 7. 254–269. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/DTT_FOLY_MagyarJogi_Szemle_1939/?pg=289&layout=s
- Jackson, James: A harmadik világháború titkos terve. *Valóság*, 35. (1994), 11. 108–112.
- Jakab András: A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 3. Online: <http://jesz.ajk.elte.hu/jakab16.html>
- Jakab András: A szocializmus jogdogmatikai hagyatékának néhány eleméről. *Iustum Aequum Salutare*, 3. (2007), 1. 189–214. Online: http://epa.oszk.hu/02400/02445/00004/pdf/EPA02445_ias_2007_1_189-214.pdf
- Jakab Sándor: *A magyar szakszervezeti mozgalom 1944–1950*. Budapest, Kossuth, 1985.
- Jakab Sándor: *A magyar szakszervezeti politika története 1951–1958*. Budapest, Hírnök, 1998.
- Jakuba János: *Dekoráció*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951.
- Jámbor Ottó: Grósz érsek koncepciók pere. *Belügyi Szemle*, 28. (1990), 3. 69–81.
- Jankó Péter: A büntető ítélkezés helyes irányvonala az új szakaszban. *Magyar Jog*, 1. (1954), 3.
- Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Helikon, 2003.

- Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 1903.
- Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, Héttorony, 1989.
- Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A magyarok története*. I. kötet. 60–70-es évek. Budapest, Kossuth, 2005.
- Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A magyarok története*. II. kötet. 80–90-es évek. Budapest, Kossuth, 2006.
- Jemnitz János (szerk.): *Auguste Blanqui válogatott művei*. Budapest, Gondolat, 1968.
- Jemnitz János: *Május elseje születése*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Jemnitz János: Kiegészítések Marosán György arcképéhez. *Múltunk*, 39. (1994), 4. 161–170.
- Jemnitz János – Székely Gábor (szerk.): *Justus Pál*. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2008.
- Jobbágyi Gábor: Az abortuszkérdés a pártiratokban: 1950–1981. *Valóság*, 34. (1991), 5. 53–63.
- Jobbágyi Gábor: Oktalanul eltüntetett jogintézmények: eljegyzés, hozomány. *Jogtudományi Közöny*, 51. (1996), 6. 245–250.
- Jobbágyi Gábor: *A méhmagzat életjoga*. Budapest, Szent István Társulat, 1997.
- Jobbágyi Gábor: *Ez itt a vértanúk vére. Az 1956 utáni megtorlási eljárások*. Budapest, Kairosz, 1998.
- Jobbágyi Gábor: *Személyi és családi jog*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.
- Jobbágyi Gábor: A legális abortusz szövődményei. *Új Ember*, 63. (2007), 45. 9.
- Jobbágyi Gábor: *Orvosi jog. Hippokratésztől a klónozásig*. Budapest, Szent István Társulat, 2008.
- Jóború Magda – Mészáros István – Tóth Gábor – Vág Ottó: *Neveléstörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984.
- Jobst Ágnes: A vasfüggöny utolsó áldozatai. *Betekintő*, 9. (2015), 4. Online: www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2015_4_jobst.pdf
- Joffe, Olimpiad Szolomonovics: *A szovjet civilizitikai gondolkodás fejlődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1978.
- Joffe, Olimpiad Szolomonovics: *A polgári jogi gondolkodás fejlődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979.
- Józan Péter: A halálzási viszonyok néhány jellegzetessége Magyarországon. *INFO-Társadalomtudomány*, (1989), 9. 37–47.
- Józan Péter: A halandóság romlásának okai Magyarországon. In Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Budapest, Közélet, 1994. 150–163.
- József Farkas (szerk.): *Az 1918/19-es forradalmak irodalma*. IV. kötet. Budapest, Akadémiai, 1967.
- József Farkas: *A Magyar Tanácsköztársaság sajtója*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1969.
- Juhani Nagy János: *Gondolat volna?* Debrecen, Tóth, (é. n.).
- Juhász Frigyes (szerk.): *III dal úttörőknek*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1959.
- Juhász Gyula: *Versek*. I–III. kötet. Budapest, Akadémiai, 1963.
- Juhász Gyula (szerk.): *Brit–magyar titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth, 1978.
- Juhász Izabella: *Juhász Géza – Emlékkönyv*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1975.
- Juhász Pál: Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek. *Medvetánc*, 2–3. (1982), 4. – (1983), 1. 191–213.
- Juhász Zsuzsanna: A börtönnépesség alakulása egyes közép- és kelet-európai országokban a rendszerváltás után. In Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv dr. Szabó András egyetemi tanár 70.*

- születésnapjára. Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, 1998. 161–170.
- Jurkovic János: A gyilkos: Fekete János rendőr. Miért kellett meghalnia a tiszavárkonyi papnak? *Maholnap*, 2. (1990), 8. 4–5.
- Justus Pálné: Kistarcsa. *Mozgó Világ*, 14. (1988), 11. 120–128.
- Kabdebó Lóránt: *Az Újhold költői. Hat tanulmány*. Budapest, Békés Megyei Könyvtár, 1988.
- Kabódi Csaba – Hack Péter (szerk.): *A szabadságvesztéssel nem járó büntetések és intézkedések jogpolitikai problémái*. Budapest, MTA Magyar Kriminológiai Társaság, 1985.
- Kabódi Csaba – Lőrincz József – Mezey Barna: *Büntetéstan alapfogalmak*. Budapest, Rejtjel, 2005.
- Kabódi Csaba – Mezey Barna: Börtönügy – Keleten. (Az európai szocialista országokban, 1917-től napjainkig). *Módszertani Füzetek*, 5. (1988), 1. 41–56. Online: http://epa.oszk.hu/02600/02699/00021/pdf/EPA02699_modszertani_fuzetek_1988_01_041-056.pdf
- Kacziba Antal: Az új családügyi törvény és a rendőri család-, gyermek- és ifjúságvédelmi munka. In Lévai Miklós (szerk.): *Az új családügyi törvény büntetőjogi összefüggései*. Budapest, MTA Magyar Kriminológiai Társaság, 1988. 24–51.
- Kádár János: A kulturális forradalom teljes győzelméért. *Köznevelés*, 17. (1961), 10. 607–609.
- Kahler Frigyes: Az ítélkezés irányítása Magyarországon 1949–1956. *Magyar Jog*, 38. (1991), 3. 133–142.
- Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Budapest, Zrínyi, 1993a.
- Kahler Frigyes: *Sortüzek – 1956*. I–III. kötet. Lakitelek, Antológia, 1993b.
- Kahler Frigyes: *A Brusznai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején*. Budapest, Kairosz, 1998a.
- Kahler Frigyes: *A főcsapás iránya: Esztergom. Mindszenty bíboros pere*. Budapest, Magyarországi Mindszenty Alapítvány, 1998b.
- Kahler Frigyes: *Szemtől szemben a múlttal. Válogatott írások*. Budapest, Kairosz, 1999.
- Kahler Frigyes: *III/III-as történelmi olvasókönyv*. I–IV. kötet. Budapest, Kairosz, 2001–2007.
- Kahler Frigyes: *Egy papgyilkosság a jogtörténész szemével. Brenner János volt rábakethelyi káplán meggyilkolásának körülményei és az ügy utóélete*. Szentgotthárd, Brenner János Emlék hely Alapítvány, 2005a.
- Kahler Frigyes: A védők és a védelem helyzete Magyarországon a kommunista diktatúra időszakában. In Kahler Frigyes: *Jogállam és diktatúra. Tanulmányok és előadások*. Budapest, Kairosz, 2005b. 40.
- Kahler Frigyes: *Rejtély Öskün. Szekuli Pál segédlelkész titokzatos halála*. Budapest, Kairosz, 2007.
- Kahler Frigyes: *Jogállam és diktatúra. Tanulmányok a koncepciók perek világáról*. I–II. kötet. Budapest, Kairosz, 2008.
- Kahler Frigyes: *A nagy tűzvörös sárkány torkában. Koncepciók eljárások ferences szerzetesek ellen 1945–1956*. Budapest, Kairosz, 2009.
- Kahler Frigyes: Koncepciók perek a kommunista egyházpolitika kelléktárában – avagy katolikus papok elleni kirakatperek és titkos eljárások. In Kahler Frigyes: *A kommunizmus hosszú árnyéka. Tanulmányok és előadások*. Budapest, Kairosz, 2012. 117–160.
- Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban, a fordulat napja, ismét sortüzek, a nagy per*. Budapest, Püski–Kortárs, 1997.

- Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: „Mától kezdve lövünk”. *Tíz év után a sortűzekekről*. Budapest, Kairosz, 2007.
- Kajári Erzsébet (szerk.): *Rendőrségi napi jelentések*. I–II. kötet. Budapest, Belügyminisztérium – Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány, 1996–1997.
- Kajári Erzsébet: Hajdúnánási „kulák-ügy” 1951-ben. In *Trezor I. – a Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 209–230.
- Kajári Erzsébet: Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi tevékenysége 1953–1956. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000. 157–186.
- Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető, 1998.
- Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest, Osiris, 2014.
- Kaló Ferenc: Herzen és Csernisevskij. In Gebei Sándor – Makai János – Bartók Béla (szerk.): *Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*. Eger, EKF Liceum, 2009. 365–374.
- Kaltenbach Jenő: A magyar önkormányzati felügyelet. *Magyar Közigazgatás*, 40. (1990), 5. 401–415.
- Kamarás Ferenc: Terhességmegszakítások Magyarországon. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, 1999. 190–216.
- Kamarás István: *Lelkierőmű Nagymaroson*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1989.
- Kamarás István – Körmendi Ferenc: Religiózus beat? *Új Forrás*, 2. (1990), 2. 11–25.
- Kaposi Ildikó – Vajda Éva: Etikai dilemmák a magyar újságírásban. In Sükösd Miklós – Ráduly Margit – Csermely Ákos (szerk.): *A hír értékei. Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában*. Budapest, Média Hungária, 1999. 29–39.
- Kara Pál – Kilényi Géza – Kökényesi József – Verebélyi Imre: *A városkörnyéki igazgatási rendszer működése*. Budapest, Államigazgatási Szervezési Intézet, 1983.
- Karczag István: A természetátalakítás kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, (1951), 2. 146–164.
- Kardos Gábor: A betegek jogai és az orvos-beteg kapcsolat néhány általános kérdése. *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 25. (1996), 7. 62–72.
- Kardos József – Kornidesz Mihály (szerk.): *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből*. II. kötet. 1954–1972. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990.
- Kardos József: *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Budapest, Gondolat, 2007.
- Kardos László: Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben. *Irodalomtörténet*, 40. (1952), 2. 129–144. Online: http://epa.oszk.hu/02500/02518/00141/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1952_02_129-144.pdf
- Kardos László: Szeta. *Beszélő*, 3. (1998), 11. Online: <http://beszelo.c3.hu/98/11/12szeta.htm>
- Karev, Dmitrij Sztjepanovics: Az új szovjet büntetőtörvények. *Jogtudományi Közlöny*, 17. (1962), 2–3. 67–72.
- Karinthy Ferenc: *Staféta*. Budapest, Magvető, 1991.

- Karinthy Ferenc: *Napló 1967–1969*. I. kötet. Budapest, Littoria, 1993.
- Karl Marx és Friedrich Engels művei. I–XLVIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1957–1988.
- Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944. szeptember – 1945. április*. I. kötet. Budapest, Levéltári Igazgatóság, 1970.
- Karsai László: Zsidók és kommunisták. *Szombat*, 5. (1993), ksz. 3–8.
- Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Budapest, Magvető, 1983.
- Kasza László: A Mozgó Világ ügye. *Irodalmi Ujság*, (Párizs) 35. (1984), 1. 11.
- Katona Géza: *A bűnüldözés fél évszázada*. Budapest, BM, 1998.
- Katona János – Szamel Lajos: A megyék új határai. *Állam és Közigazgatás*, 1. (1949), 7–8. 480–489.
- Katona Klára: A MAORT története a fordulatok éveiben Magyarországon. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 137–158.
- Kádár János: A Kommunisták Magyarországi Pártja felosztatásának és a Békepárt munkájának kérdéséről. *Párttörténeti Közlemények*, 2. (1956), 3. 20–26.
- Kádár János: Felszólalás a szocialista brigádvezetők V. országos tanácskozásán. In Kádár János: *A szocializmusért – a békéért. Beszédek és cikkek 1972–1978*. Budapest, Kossuth, 1978. 514–528.
- Kádár János: *Párt, szakszervezet, szocializmus. Válogatás beszédekből, cikkekből 1957–1982*. Budapest, Népszava, 1982.
- Kádár János: *A szocializmus megújulása Magyarországon. Válogatott beszédek és cikkek 1957–1986*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Kádár János VI. Pál pápánál. Befejeződött az olaszországi látogatás. *Népszabadság*, 1977. június 10. 1.
- Kádár Krisztina – Moldoványi György (szerk.): *Büntető Törvénykönyv*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979.
- Kádár Miklós: *A büntető törvénykönyv általános része. Az 1950. évi II. törvény. Az 1950. évi 39. sz. törvényerejű rendelet*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1951.
- Kádár Miklós: *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1953.
- Kádár Miklós: *Szovjet büntetőjog és eljárás*. Budapest, ELTE ÁJTK, 1959.
- Kádár Miklós – Kálmán György: *A büntetőjog általános tanai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1966.
- Káli Csaba: Az 1945. évi nemzetgyűlési választások Zalaiban. In Káli Csaba (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997. 299–340.
- Káli Csaba (szerk.): *Dokumentumok Zala megye történetéből 1947–1956*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1999.
- Káli Csaba: Pártok és közigazgatás. Zala megye közigazgatási átalakulása 1945–1946-ban. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017. 165–194.
- Káli Csaba: Hogyan lehetett a termelőszövetkezetek ellen izgatni? A kollektivizálás és a jogszolgáltatás kapcsolata zalai példák alapján. In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. 141–180.
- Kállai Gyula: *A magyar népfront négy évtizedéről*. Budapest, Magvető, 1977.

- Kállai Gyula: *Megkésétt börtönnapló*. Budapest, Kossuth, 1987.
- Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila (szerk.): *A Magyar Front*. Budapest, Kossuth, 1984.
- Kállay István (szerk.): *Újabb nemzetközi tudományos eredmények és a hazai jogtörténet-tudomány*. Budapest, ELTE, 1978.
- Kállay István (szerk.): *A szocialista jellegű állam- és jogrend kialakulásának történelmi kútfoi. (Válogatott dokumentumok a szovjet hatalom állam- és jogrendjének kialakulása időszakából)*. Budapest, ELTE ÁJK, 1979.
- Kálmán Endre: Aki nincs ellenünk, az velünk van. *Társadalmi Szemle*, 22. (1967), 2. 23–30.
- Kálmán Endre: Révai József, az újságíró. *Magyar Sajtó*, 14. (1969), 8. 246–247.
- Kálmán György: A gazdasági jog problematikája Eörsi Gyula műveiben. In Sárközy Tamás (szerk.): *Eörsi Gyula emlékkönyv*. Budapest, HVG-ORAC, 2002. 39–64.
- Kálmán Peregrin (szerk.): *„Te meztelen Krisztus, hol hagytad az ingedet?” Ferencesek a feloszlatás idején*. Budapest, Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Rendtartomány – Vigilia, 2000.
- Kálmánchey Zoltán: Testnevelésünk néhány kérdése Sztálin elvtárs utolsó művének megvilágításában. *Pedagógiai Szemle*, 4. (1954), 1. 94–100.
- Kárász József (szerk.): *Az új élet kezdetén. A Vásárhely Népe c. napilap repertórium*. Hódmezővásárhely, Csongrád Megyei Könyvtár, 1969.
- Karinthy Ferenc: *Napló*. 1967. szeptember 17. Online: https://reader.dia.hu/document/Karinthy_Ferenc-Naplo-43583
- Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, Magvető, 1977.
- Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, Európa, 2013.
- Kárpáti László: Alkalmazzuk büntető jogszabályainkat osztályharcos szellemben! *Rendőrségi Szemle*, 3. (1955), 12. 1043–1051.
- Kávási Klára: *Kuláklista*. Budapest, Agora, 1991.
- Kecskés László: *Perelhető-e az állam? Immunitás és kárfelelősség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1988.
- Kecskés Pál: *A keresztény társadalomelmélet alapelvei*. Budapest, Szent István Társulat, 1938.
- Kecskés Pál: *A bölcsélet története*. Budapest, Szent István Társulat, 1981.
- Kedves Imre: *A különleges titkosszolgálati eszközök alkalmazásának története, különös tekintettel a 20. századra*. Budapest, ELTE Eötvös, 2014. 42.
- Kégli Ferenc – Sonnevend Péter: *Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből (1945–1956)*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2018.
- Kelecsényi László: *A szabadság enyhe mámora. Ottlik Géza életei*. Budapest, Magvető, 2000.
- Keleti Ferenc: Az új polgári perrendtartás. *Jogtudományi Közöny*, 7. (1952), 6. 242–249. Online: http://real-j.mtak.hu/2214/1/JogtudomanyiKozlony_1952.pdf
- Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged, Replika Kör, 1992.
- Kende Péter: *A Szabad Nép története*. Kézirat, 1958.
- Kende Péter: A Károlyi-önéletrajz ügye. *Irodalmi Ujság*, 29. (1978), 3–4. Melléklet I–II.
- Kende Péter: *A Szabad Nép szerkesztőségében*. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 84. számú interjú, 1987. Online: www.mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/oha/kende.htm
- Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*. Budapest, Magvető, 1989.
- Kende Péter: *Az én Magyarországom*. Budapest, Osiris, 1997.
- Kende Péter: *A kommunizmus és a magyar társadalom*. Pozsony, Kalligram, 2013.

- Kende Tamás: Lincselés előtt és után. Antiszemizmus és közvélemény Miskolcon 1946-ban. *Dimenziók*, (1993), 1–2. 74–83.
- Kende Tamás – Andor Tamás – Szabó B. István: *Bacsókönyv*. Budapest, Napvilág, 2007.
- Kenedi Géza (szerk.): *A magyar sajtójog ügy, amint életben van. Az 1914. évi XIV. törvénycikk a vele összefüggő törvényekkel és végrehajtási rendeletekkel*. Budapest, Franklin, 1914.
- Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. I–II. kötet. Budapest, Magvető, 1996.
- Kenedi János: *K. belügyi iratfelmérő jelentése a kastélyból*. Budapest, Magvető, 2000.
- Kenéz Péter: *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, Akkord, 2008.
- Kengyel Miklós: Talárban és talár nélkül. Öltözködéskultúra a tárgyalóteremben. *Bírák Lapja*, 3. (1993), 3–4. 3–10.
- Kengyel Miklós: Illúzió és valóság. A szocialista polgári eljárásjog-tudomány hét évtizede. *Jura*, 3. (1996), 1–2. 10–18. Online: https://jura.ajk.pte.hu/JURA_1996_1-2.pdf
- Kengyel Miklós: Megszólítási kultúra a tárgyalóteremben a nyolcvanas években. *Janus*, 10. (2002), 2. 148–152.
- Kengyel Miklós: *A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben*. Budapest, Osiris, 2003a.
- Kengyel Miklós: Az ötvenéves polgári perrendtartás – a törvény keletkezésétől a rendszerváltásig. In Wopera Zsuzsa (szerk.): *50 éves a polgári perrendtartás*. Miskolc, Novotni, 2003b.
- Kerek Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, Mefhosz, 1939.
- Kerekasztal beszélgetés Kucsera Ferenc vértanúságáról (é. n.). Online: <https://iranyszentendre.hu/kerekasztal-beszelgetes-kucsera-ferenc-vertanusagarol-2/>
- Keresztes Csaba: Kultúrpolitika szóban és írásban: részletek a Művelődési Minisztérium Kollégiumának szósz szerinti jegyzőkönyveiből. In Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba (szerk.): *Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”*. Magyarország a hatvanas években. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – L’Harmattan, 2013. 196–222.
- Keresztes Sándor: „Mi 1956-ban éppen csak életjelt adtunk magunkról”. In Kőrösi Zsuzsanna – Tóth Pál Péter (szerk.): *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 157–175.
- Kerimov, Dzhangir Abbasovics – Lakos Sándor (szerk.): *A szocialista állam képviselői rendszere. A Szovjetunió és Magyarország tapasztalatai alapján*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1981.
- Kershaw, Ian – Moshe Lewin (szerk.): *Sztálinizmus és náciizmus. Diktatúrák összehasonlítása*. Szeged, Szukits, 2005.
- Kertész Imre: Ügyészségi közhelyek. *Magyar Jog*, 38. (1991), 3. 143–148.
- Kertész Péter (szerk.): *A Komlós*. Budapest, Ulpius Ház, 2002.
- Kertész Sándor: *Comics szocialista álruhában. A magyar képregény ötven éve*. Nyíregyháza, Kertész, 2007.
- Kéry László: Szerkesztő koromban. *Kortárs*, 10. (1966), 8. 1290–1296.
- Ketteler, Wilhelm Emmanuel von: *A munkások kérdése és a kereszténység*. Eger, Érseki Lyceum Nyomda, 1864.
- Kik azok a huligánok? *Szabad Föld*, 1958. június 8. 10.
- Kilényi Géza: Környezetvédelmi bírság. *Jogtudományi Közöny*, 30, (1975), 7. 393–404.
- Kilényi Géza (szerk.): *A miniszteri és államtitkári felelősség. Tanulmánykötet „belső használatra”*. Budapest, Főirány Programirodája, 1978.

- Kilényi Géza: *A környezetvédelmi jog elméleti alapjai*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1979.
- Kilényi Géza: Egyesülési jog, gyülekezési jog. *Világosság*, 29. (1988a), 7. 425–427.
- Kilényi Géza: Gondolatok a tanácsi szervezet továbbfejlesztéséről. In Böhm Antal (szerk.): *Lehet-e közélet a lakóhelyen? A társadalom önkormányzati esélyei*. Budapest, Kossuth, 1988b. 64–83.
- King, David: *Retusált történelem. A fotográfia és a művészet meghamisítása Sztálin birodalmában*. Budapest, PolgArt, 1999.
- Király Béla: *Honvédségből Néphadsereg*. Párizs – New Brunswick, Magyar Öregdiákok Szövetsége – Bessenyei György Kör, 1986.
- Király Béla: *Forradalomtól forradalomig. Válogatott tanulmányok, beszédek és interjúk 1982–1990*. Budapest, Századvég, 1990.
- Király Béla: A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 229–244.
- Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmeik (1956–1999)*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, 2001.
- Király István: *Napló (1956–1989)*. Budapest, Magvető, 2017.
- Király Tibor: A büntető eljárási jog útjai. *Magyar Jog*, 32. (1985), 3–4.
- Király Tibor: Vázlat a koncepciók perke és a semmis ítéletek jogi természetéről. *Hitel*, 3. (1990), 11. 32–33.
- Király Tibor: *Szemelvények ötven év büntetőjogi és más tárgyú tanulmányaiból*. Budapest, ELTE ÁJK, 2005.
- Kiricsi Zoltán: „Szülőházam téglái...”. Illyés Gyula „Mozgó Világ” című verséről. *Iskolakultúra*, 12. (2002), 11. 61–69.
- Kirov, Alekszandr: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon – 1956. In Györkei Jenő – Horváth Miklós (szerk.): *Szovjet katonai intervenció 1956*. Budapest, Argumentum, 1996. 119–199.
- Kirschner Béla: *A Blum-tézisek. A KMP stratégiai vonalának alakulása 1928–1930*. Budapest, Kossuth, 1988.
- Kis József: *A borsodi perek 1956–61*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2002.
- Kis-Kapin Róbert: „Ugy éltem itt, mint a bugyborék a vizen...”: Péter Gábor börtönben írt feljegyzései, 1954. május–augusztus. *Betekintő*, 1. (2007), 2. Online: <http://epa.oszk.hu/01200/01268/00002/Kis-KapinRobert.html>
- Kiss Artúr: *Az „új osztály” – fantázia vagy valóság?* Budapest, Kossuth, 1971.
- Kiss Dávid: A munkásőrség színrelépése az 1957-es esztendőben. In Gergely Jenő (szerk.): *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Budapest, ELTE BTK, 2009.
- Kiss Dávid: A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdájának megszervezése. In Feitl István – Sipos Balázs – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös, 2013. 276–280.
- Kiss Dávid: A Szociáldemokrata Párt rendező gárdája 1945–1948. In *VERITAS évkönyv*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2014. 279–314.
- Kiss Dávid: *A munkásőrség története és előzményei*. Budapest, Magyar Napló, 2017.

- Kiss Dávid – Pap Zsolt: *A Munkásőrség. Interjúkönyv*. Budapest, Athenaeum, 2017.
- Kiss Gy. Csaba: Hogy is volt azzal a nemzeti érzéssel? *Hitel*, 3. (1990), 23. 38–39.
- Kiss György: Az ellentétes érdekek integrálása és következményei a munkajogban. In Ádám Antal – Cseresnyés Ferenc – Kajtár István: *Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára*. Pécs, Pécsi Egyetemi, 2006. 253–280.
- Kiss József: Többpártrendszer Magyarországon 1985–1991. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991*. Budapest, Kossuth, 1992. 190–215.
- Kiss József – Ripp Zoltán: Dokumentumok a jugoszláv menedékről és a Szántó Zoltán-ügyről (1956–1958). *Múltunk*, 36. (1991), 4. 136–158.
- Kiss Károly: *Nincs megállás*. Budapest, Kossuth, 1974.
- Kiss Pál: Helyi tanácsaink kádermunkájának néhány kérdése. *Állam és Igazgatás*, 5. (1953), 12. 633–637.
- Kiss Pál: A tanácsi vezetők és az apparátus oktatása. *Állam és Igazgatás*, 12. (1962), 1. 40–48.
- Kiss Pál – Kovács Tibor: Eredmények – feladatok a személyzeti munkában. *Állam és Igazgatás*, 20. (1970), 10. 925–936.
- Kiss Réka: Ügyészek a megtorló gépezetben. In Fodor Veronika – Gecsényi Patricia – Hollósi Gábor – Kiss Dávid – Ráczné Baán Krisztina – Rácz János (szerk.): *Zinner Tibor 70. Egy élet az (i)gazdagszolgáltatás kutatásának szolgálatában*. Budapest, Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló, 2018.
- Kiss Réka – M. Kiss Sándor: *A csalogány elszállt. Tóth Ilona tragikuma*. Budapest, Kairosz, 2007.
- Kiss Sándor – Lerch István: *30 év zene. Lerch István feketén-fehéren*. Budapest, Brazil, 2001.
- Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest, Korona, 2000.
- Kiszely Gábor: *Állambiztonság 1956–1990*. Budapest, Korona, 2001.
- Kiszely Gábor: *Szellem a célkeresztben. Csoóri Sándor és a politikai rendőrség ügynökei*. Budapest, Magyar Egyetemi, 2007.
- Klaniczay Tibor: A textológiai munka helyzete. In Klaniczay Tibor: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Budapest, Akadémiai, 1964. 230–246.
- Klettner Csilla: Balogh István páter politikai pályája. In Schmidt Mária (szerk.): *Korrajz 2002. A XX. Század Intézet évkönyve*. Budapest, XX. Század Intézet, 2004.
- Knapp, Viktor: *A tulajdon a népi demokráciában*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1954.
- Kocsis L. Mihály: *Illés. Énekelt történelem*. Budapest, Zikkurat, 1999.
- Kodolányi János, ifj. (szerk.): *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi, 2000.
- Koenen, Gerd: *Utopie der Säuberung. Was war der Kommunismus?* Berlin, Alexander Fest, 1998.
- Kogelfranz, Siegfried: *Jalta öröksége. Az áldozatok és akik megúszták*. Budapest, AB Független, 1989.
- Kohut Tamás: „Erkölcsei téren ma már a szállókon rend van”. Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain. *Korall*, 9. (2008), 32. 60–77. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00023/pdf/060-077.pdf>
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, Sajtóház, 2001.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. I–II. kötet. Szekszárd, Babits, 1996.
- Kolosi Tamás: *Egyenlőtlenségek a nyolcvanas években*. Budapest, TÁRKI, 1989.

- Koltai Ágnes: A félelem senkiföldjén. Bebukottak. *Filmvilág*, 32. (1989), 1. 19–21. Online: https://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=4857
- Koltai Gábor: Agitátorok a vonaton. Vasúti agitáció a Budapestre munkába járók között 1949–1953. *Korall*, 13. (2012), 50. 161–187. Online: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00041/pdf/EPA00414_korall_2012_50_161-187.pdf
- Koltai Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest, Kelenföld, 1990.
- Koltay Gábor: *Szörényi–Bródy*. Budapest, Zeneműkiadó, 1980.
- Koltay Gábor: *A meztelen valóság. Mi történt a színpalak mögött? Varga Zoltán rehabilitálása*. Budapest, Szabad Tér, 1988.
- Koltay Gábor – Bródy Péter (szerk.): *El nem égetett iratok*. Budapest, Szabad Tér, 1990.
- Komját Irén: Hol tartunk az újságírói oktatásban? *Magyar Sajtó*, 3. (1962), 3–4.
- Komját Irén: *Népfrontpolitika az európai munkásmozgalomban*. Budapest, Kossuth, 1967.
- Kondakov, Igor: *Az orosz kultúra nagy korszakai*. Budapest, Russica Pannonicana, 2010.
- Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat, 1989.
- Kónya Lajos: Ítélet. In Békés István (szerk.): *Csatázok verseimmel. Szavalókönyv*. Budapest, Könyvterjesztő, 1950.
- Kónyané Kutrucz Katalin: „Kérem nevezetteket szabadon bocsájtásuk esetén Hatóságomhoz visszakísértetni.” In Kahler Frigyes (szerk.): *A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III*. Budapest, Kairosz, 2002. 107–150.
- Kopácsi Sándor: *Életfogytiglan*. Budapest–Nyíregyháza, Bibliotéka, 1989.
- Kopácsi Sándor: Szakvélemény a karhatalmi szolgálati szabályzat biztosította lehetőségekről 1956-ban. In Kahler Frigyes – M. Kis Sándor (szerk.): *Rejtett dokumentumok. Forrásszemelvények az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének tanulmányozásához*. Budapest, Mundus, 2006.
- Kopátsy Sándor: A legfőbb érték az ember? *Tervgazdasági Fórum*, (1986), 3. 107–108.
- Kopátsy Sándor: A költségvetés tündöklése és bukása. *Valóság*, 31. (1988), 11. 1–13.
- Kopátsy Sándor: *Levél a magyar reformerekhez*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989.
- Kopátsy Sándor: Mire tanít a modern társadalmak tulajdonosi struktúrája? *Valóság*, 33. (1990), 1. 15–28.
- Kopp, Anatole: Szovjet életmódkísérletek a húszas években. *Medvetánc*, 2. (1982), 1. 143–169.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány, 1992.
- Korinek László: *Bűnözési elméletek*. Budapest, Duna Palota és Kiadó, 2006.
- Kormos Gyula Krisztián: Propaganda és tömegtájékoztatás. A filmhíradók a számok tükrében 1950–1955. In Sükösd Miklós – Csermely Ákos (szerk.): *A hír értékei. Etika és professzionizmus a mai magyar médiában*. Budapest, Média Hungária, 2001. 119–134.
- Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 271–298.
- Kormos Valéria (szerk.): *A végtelen foglyai – Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2017.
- Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1957.

- Kornai János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság I–II. *Gazdaság*, 21. (1987), 2. 5–46.; (1987), 3. 5–40.
- Kornai János: *Hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989.
- Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai gazdaságtan*. Budapest, HVG, 1993.
- Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest, Osiris, 2005.
- Kornai János: Innováció és dinamizmus. Kölcsönhatás a rendszerek és a technikai haladás között. *Közgazdasági Szemle*, 57. (2010), 1. 1–36. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00017/00166/pdf/1_kornai.pdf
- Korossy Zsuzsa: Színházirányítás a Rákosi-korszak első felében. In Gajdó Tamás (szerk.): *Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989*. Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2007. 45–137.
- Korovin, E. A.: A Sztálini Alkotmány nemzetközi jelentősége. *Jogtudományi Közlöny*, 7. (1952), 8. 342–347.
- Koseljov, A. J.: *Személyi tulajdon a szocializmusban*. Budapest, Kossuth, 1964.
- Kostolány, André: *A pénz és a tőzsde csodavilága*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1990.
- Kosztolányi Dezső (szerk.): *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. Budapest, Pallas, 1921.
- Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. I–II. kötet. Budapest, Szépirodalmi, 1971.
- Kosztynov, B.: Szapogi iz sagrenyevoj kozsi. *Ogonyok*, (1989), 32. 12–16.
- Kotek, Joël – Pierre Rigoulot: *A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve*. Budapest, Nagyvilág, 2005.
- Kovács Imre: A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 8. (2003), 28. 41–65.
- Kovács Ákos: Az új kenyér ünnepe. *Beszélő*, 9. (2004), 7–8. 58–107. Online: <http://beszelo.c3.hu/04/0708/09kovacs.htm>
- Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 24. (2003), 3. 5–39.
- Kovács Emőke: Gondolatok a Kádár-korszak filmcenzúrájáról. *Valóság*, 50. (2007), 7. 43–50.
- Kovács Emőke: Olofsson Placid. *Rubicon*, 28. (2017), 3. 26–35. Online: http://epa.oszk.hu/03100/03122/00004/pdf/EPA03122_rubicon_2017_03_026-035.pdf
- Kovács Endre: *Az örök fogoly. Auguste Blanqui élete*. Budapest, Kossuth, 1983.
- Kovács Éva: Vezérekről, példaképekről gyermekeknek. *História*, 9. (1987), 5–6. 41–43. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Historia_1987/?pg=144&layout=s
- Kovács Éva: Öt nap tanulás – egy nap munka. Munkaoktatás a Kádár-korszak elején. *História*, 17. (1995), 9–10. 44–46. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Historia_1995/?pg=283&layout=s
- Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda, 1990.
- Kovács István: Az első szovjet alkotmányról. *Magyar Tudomány*, 2. (1957), 11–12. 493–512. Online: <http://real-j.mtak.hu/140/>
- Kovács István: *A szocialista alkotmányfejlődés új elemei*. Budapest, Akadémiai, 1962.
- Kovács István: A törvény és a törvényerejű rendelet problematikájához. *Állam- és Jogtudomány*, 16. (1973), 3. 333–391.
- Kovács István (szerk.): *A Szovjetunió szövetségi alkotmányai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1982.

- Kovács István (szerk.): *Az európai népi demokráciák alkotmányai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985.
- Kovács István (szerk.): *Nyugat-Európa alkotmányai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1988.
- Kovács István: Az alkotmányfejlődés elvi kérdései. In Kovács István (szerk.): *Alkotmány és alkotmányosság*. Budapest, Akadémiai, 1989.
- Kovács István: A Paradicsomon innen. Márványember, Vasember. *Filmvilág*, 48. (2005), 12. 39–41. Online: https://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=8450
- Kovács István: *Élet egy eszme szolgálatában 1911–2011. Visszaemlékezések és dokumentumok*. Budapest, (k. n.), 2014.
- Kovács József: A cigánylakosság lakáshelyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései*. Budapest, Szociális Intézetek Központja, 1974. 41–49.
- Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Városgazdasági Tájékoztató*, (1975), 5–6. 19–23.
- Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának folytatása az V. ötéves tervidőszakban. *Városgazdasági Tájékoztató*, (1976), 5–6.
- Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál (szerk.): *Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Budapest, Barankovics Alapítvány, 1996.
- Kovács Kálmán: A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései. In Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok I.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1966. 149–174.
- Kovács László – Takács János: *Az idegenforgalom alakulása és fejlődése Magyarországon 1945–1965*. Budapest, Panoráma, 1966.
- Kovács M. Mária – Örkény Antal: *Káderek*. Budapest, ELTE Szociológiai Füzetek, 1991.
- Kovács Tiborné: Március 8. – a világ dolgozó asszonyainak harcos ünnepe. *Társadalmi Szemle*, 11. (1956), 2. 97–110.
- Kovács Viktória: Igen és nem. Illyés Gyula: Két kéz – Egy mondat a zsarnokságról. *Hitel*, 21. (2008), 11. 101–113. Online: http://epa.oszk.hu/01300/01343/00082/pdf/hitel_EPA01343_2008_11_20081128-64410.pdf
- Kovalik József: Rigmusköltészet – csasztuska (1950–1953). *Valóság*, 29. (1986), 3. 66–86.
- Kozák Gyula: Múltba nézés. Interjútüredék Farkas Vladimírral, az Államvédelmi Hatóság volt alezredesével. *Mozgó Világ*, 14. (1988), 11. 90–119.
- Kozák Gyula: Az identitás nélküli ember. In Rainer M. János – Stnadeisky Éva (szerk.): *Évkönyv XI. 2003*. Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 95–110.
- Kozlov, G. A. – Sz. P. Pervusina – V. A. Abramov – A. M. Alekszejev: *Közgazdasági kislexikon*. Budapest, Kossuth, 1960.
- Kozma László: *Egy Kossuth-díjas börtönévei*. Budapest, Új Mandátum, 2001.
- Kő András – Nagy J. Lambert: *Kossuth tér 1956*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2001.
- Kő András: Az elnök szópátikái. *Magyar Nemzet*. 2006. április 1.
- Kő András: *Bozsik*. Székesfehérvár, Apriori International, 2008.
- Kő András: A portás többször csenget... *Magyar Nemzet*, 2009. május 30.
- Kőbányai János: Biztosítótű és bőrnadrág. *Mozgó Világ*, 5. (1979), 2. 64–76.
- Köbel Szilvia: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az újjászervezéstől a megszűnésig (1959–1989). *Magyar Közigazgatás*, 51. (2001), 10. 608–618.

- Köbel Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*” *A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel, 2005.
- Könczöl Csaba: A cenzúra aranykora 1917–1985. *Kritika*, (1989a), 12. 38–41.
- Könczöl Csaba: A Tiszatáj-főnix. Szegedi interjú Vörös Lászlóval és Annus Józseffel. *Kritika*, (1989b), 11. 21–25.
- Köpeczi Béla (szerk.): *Babeuf válogatott írásai*. Budapest, Hungária, 1950.
- Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus*. I–II. kötet. Budapest, Gondolat, 1970.
- Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Budapest, Akadémiai, 2004.
- Körös András: Az állampolgárok ingatlanszerzését korlátozó jogszabályok és a Ptk. *Magyar Jog*, 28. (1981), 11. 983–994.
- Körösi Zsuzsanna: Az „ellenforradalmárok” gyermekeinek felvételi tapasztalatai a Kádár-korszak első felében – visszaemlékezések tükrében. In Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.): *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2010. 199–207.
- Körösi Zsuzsanna: Körösi József és az ő *Valósága*. In Kozák Gyula (szerk.): *Kádárizmus. Áteresztek*. Budapest, 1956-os Intézet, 2010. 117–153.
- Köszeg Ferenc: Könyvkiadói cenzúra Magyarországon. *Beszélő*, (1982), 5–6. 14–32.
- Köszeg Ferenc: Felhívás útlevélyügyben. *Beszélő*, (1987a), 19. 154–157.
- Köszeg Ferenc: Útlevél – 1987. Esetgyűjtemény. *Beszélő*, (1987b), 3.
- Kövágó László: A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban. In Csatári Dániel (szerk.): *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika*. Budapest, Kossuth, 1968.
- Kövágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1981.
- Kövágó László: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 37. (1982), 5. 84–93.
- Kövr Ágnes: Gondolatok a szigorított őrizet jogintézményéről. *Módszertani Füzetek*, 4. (1987), 3. 18–21. Online: http://epa.oszk.hu/02600/02699/00020/pdf/EPA02699_modszertani_fuzetek_1987_03_018-021.pdf
- Kövr György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.
- Kövr István: *Forradalom és megtorlás Vas megyében 1956–1960*. Szombathely, Vas Megyei Honismereti Egyesület, 1997.
- Kövesdi János (szerk.): *Csehszlovákia 1968 augusztusában. Országos gyász*. Pozsony, magánkiadás, 1990.
- Kövesdy Zsuzsa – Kozma László: *Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig*. Budapest, Kairosz, 2005.
- Kövesi Endre: A „nagyvonalú” Szlota és cinkosai. *Szabad Nép*, 1954. szeptember 30. 2–3.
- Kövessi Erzsébet (szerk.): *Családi események társadalmi megünneplése*. Budapest, Fővárosi Művelődési Ház, 1970.
- Krahulcsán Zsolt: A hazai szamizdat „hőskora”. A Galamb utcai butik. In *A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 303–359.
- Krahulcsán Zsolt: A be- és kiutazások állambiztonsági és pártellenőrzése (1965–1970). *Betekintő*, 4. (2010), 2. Online: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_2_krahulcsan.pdf
- Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.): *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 2. Az Államvédelmi Osztály 1946–1948*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan, 2015.

- Krassó György: *Alternatív katonai szolgálat* (é. n.). Online: www.boldogsag.net/index.php?option=com_content&view=article&id=14038:keszthelyi-zsolt-boertoenben&catid=708:jelenkortoertenet-hamisitasok&Itemid=596
- Kraus, Wolfgang: *Kultúra és hatalom*. Budapest, Európa, 1993.
- Krausz Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, Pannonica, 2001.
- Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus”. *Múltunk*, 46. (2001), 2–3. 178–204.
- Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág, 2008.
- Krémer Balázs: Előszó. *Szociálpolitikai Értesítő*, (1989), 1.
- Kresalek Gábor: Humor és politikum. A Ludas Matyi 1948-as 1953-as évfolyamainak elemzése. In *Budapest Főváros Levéltára közleményei '84*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1985.
- Kristóf Attila: (kit dicsérjünk...). *Magyar Nemzet*, 2012. október 9. 7.
- Krupa Sándor: *A sarló-kalapács bilincseiben*. Youngstown, Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1976.
- Kubinyi László: A vízárványok alakulása az ivóvízellátás fejlődése során Magyarországon. *Egészségtudomány*, (1987), 1. 3–9.
- Kuczka Péter: Alkotmányunk van! *Szabad Nép*, 1949. augusztus 10.
- Kukorelli István: A Legfelsőbb Bíróság normaalkotó tevékenységéről. *Jogtudományi Közlöny*, 31. (1976), 11. 657–660.
- Kukorelli István: Az ország elhagyásához való jog. In *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXI*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1978. 315–327.
- Kukorelli István: Az útlevelel az állampolgári jogok rendszerében. *Jogtudományi Közlöny*, 34. (1979), 6. 341–349. Online: http://real-j.mtak.hu/2233/1/JogtudomanyiKozlony_1979.pdf
- Kukorelli István: Feljegyzések az 1980. június 8-i általános választásokról. In *Fiatalkorok műhelytanulmányai 1*. Budapest, ELTE, 1981a.
- Kukorelli István: Parlamenti interpellációk Magyarországon (1949–1980). *Jogtudományi Közlöny*, 36. (1981b), 6. 477–486. Online: http://real-j.mtak.hu/2243/1/JogtudomanyiKozlony_1981.pdf
- Kukorelli István: Proletárdiktatúra és népfront. In *Fiatalkorok műhelytanulmányai 3*. Budapest, ELTE, 1982.
- Kukorelli István: A parlamenti állandó bizottságok a törvényhozásban. *Jogtudományi Közlöny*, 42. (1987), 7. 363–370. Online: http://real-j.mtak.hu/2249/1/JogtudomanyiKozlony_1987.pdf
- Kukorelli István: *Így választottunk... Adalékok a választási reform és az 1985. évi általános választások történetéhez*. Budapest, ELTE ÁJTK Politikatudományi Tanszékcsoport, 1988.
- Kukorelli István: Az Országgyűlésről gondolkodva. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 2. 30–38.
- Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*. Budapest, Osiris, 2000.
- Kukorelli István: A magyar Alkotmánybíróság előzményei, létrejötte és jellemzői. In Kukorelli István – Tóth Károly: *A rendszerváltás államszervezeti kompromisszumai*. Lakitelek, Antológia, 2016. 389–407.
- Kulákgazdaságok 1952. év végén*. A KSH jelentése. MG. 1/1953. (1953. március 19.)
- Kulcsár Kálmán: A politika és a jog viszonya Lenin műveiben. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970), 1. 17–24.
- Kulcsár Kálmán: *A népi ülnök a bíróságon*. Budapest, Akadémiai, 1971.
- Kulcsár Kálmán: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Kossuth, 1980.
- Kulcsár Kálmán (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitiká*. Budapest, Kossuth, 1983.

- Kulcsár Kálmán: A jog helye a magyar társadalmi változásokban – a társadalmi változások hatása a jogra. In Petrik Ferenc (szerk.): *Jog és törvényesség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985. 332.
- Kulcsár Kálmán: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*. Budapest, Akadémiai, 1994.
- Kulcsár László – Timár János – Szurkos Mária: Választás vagy szavazás? In Böhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1987. 101–124.
- Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése. Aczél György előadása az MSZMP politikai akadémiján. *Népszabadság*, 1968. április 27. 4–5.
- Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer hármashalma. In Angyal Dávid (szerk.): *A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve*. Budapest, Bécsi Magyar Történeti Intézet, 1934. 74–92. Online: https://epa.oszk.hu/02600/02604/00002/pdf/EPA02604_klebsberg_evkonyv_1934_074-092.pdf
- Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer kettős keresztje. *Turul*, 55. (1941), 3–4. 44–62.
- Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer hármashegy. *Turul*, 56. (1942), 1–2. 22–32.
- Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer kettős keresztje és hármashalma. In *A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának 1941–1942. évi évkönyve*. Gödöllő, az iskola igazgatósága, 1942.
- Kun Andor: A bolsevista sajtó. In Huszár Károly (szerk.): *A vörös rémuralom Magyarországon*. Budapest, Erdélyi Szalon-IAT, 2020. 157–170.
- Kun Miklós: *Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszméi fejlődése az 1860-as években*. Budapest, Akadémiai, 1982.
- Kun Miklós: *Buharin*. Budapest, Szabad Tér, 1988.
- Kun Miklós: „Micsoda összeszokott, derék társaság”. *Magyar Nemzet*, 1997. június 7.
- Kun Miklós: *Oroszország választáson*. Budapest, Akadémiai, 2005.
- Kun Miklós: *Sztálin alkonya: történelmi-lélektani kollázs*. Budapest, Unicus Műhely, 2012.
- Kuncz Aladár: *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból*. Budapest, Szépirodalmi, 1963.
- Kunszabó Ferenc: *Parázson pirítani*. Budapest, Magvető, 1970.
- Kunszery Gyula: Az ember tragédiája a Nemzeti Színházban. *Magyar Nemzet*, 1947a. szeptember 28. 5.
- Kunszery Gyula: Választási emlék. *Új Ember*, 1947b. szeptember 14. 4.
- Kupcsik József: A gazdaság és a társadalom szerkezeti változásai az 1990-es években. In Honvári János – Solt Katalin: *A magyar gazdaság a változó világban*. Budapest, Aula, 1999.
- Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Budapest, R-Forma, 1989.
- Kurunczi Jenő: Az 1861. évi oroszországi Nagy Reform 150. évfordulójára. *Klio*, 20. (2011), 4. 84–91. Online: www.c3.hu/~klio/klio114/klio084.pdf
- Kuti Vilma – Madár János – Károly Erzsébet – Farkas István – Könnyű Judit – Sipos Erika – Köhalmi Margit: Jelentősebb vízárványok Pest megyében 1970–1985-ben. *Egészségtudomány*, (1987), 1. 10–15.
- Kuzmin, V.: A munkáslakás építés. *Szovremennaja Arhitektúra*, (1928), 3.

- Kuznyecov, Borisz Abramovics: A Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetek elnökségének ukáza. Jogi természetének és a törvényhez való viszonyának kérdése. In Halász József (szerk.): *A szovjet államjog kérdései*. Budapest, Akadémiai, 1962. 237–288.
- L. Nagy Zsuzsa: *Magyarország története 1918–1945*. Debrecen, Multiplex Média, 1995.
- Lábady Tamás: *A nem vagyoni kártérítés. Jegyzet magyarázatokkal, jogesetekkel és bibliográfiával*. Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, 1988.
- Lábady Tamás: *A nem vagyoni kártérítés újabb bírói gyakorlata*. Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, 1992.
- Lábady Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 1997.
- Ladányi Andor: *Felsőoktatási politika 1949–1958*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Ladányi Andor: *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, Akadémiai, 1999.
- Lak István: A lélek nemességével a vértanúhalálig. Száz éve született Hummel Kornél, „a vakok papja”. *Új Ember*, 63. (2007), 28. 9.
- Lakatos István: *A Pokol tornácán és egyéb kisebb költemények*. Budapest, Dante, 1949.
- Lakatos István: *Egy szenvedély képei*. Budapest, Szépirodalmi, 1972.
- Laki Ildikó: A magyarországi iparvárosok múltja és jelene. *Polgári Szemle*, 11. (2015), 1–3. 370–381. Online: http://epa.oszk.hu/00800/00890/00060/EPA00890_polgari_szemle_2015_1-3_679.htm
- Laki László: *Az alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988.
- Lakos János – Soós László – S. Kosztricz Anna – Némethné Vágyi Karola – T. Varga György (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. I. kötet. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993.
- Lakos Sándor: *A szocializmus alapjainak lerakása*. Budapest, Kossuth, 1963.
- Lamm Vanda – Peschka Vilmos (szerk.): *Jogi lexikon*. Budapest, KJK-Kerszöv, 1999.
- Láng István: Lenin, a forradalmár publicista – a kommunista szerkesztő mintaképe. *Magyar Sajtó*, 2. (1956), 1. 25–29.
- Láng Katalin – Nyilas György: Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszállókon élők életkörülményeiről és rétegződéséről. In Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek*. Budapest, Kossuth, 1987. 33–100.
- Lányi Gusztáv: Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusa. *Világosság*, 35. (1994), 10. 21–47.
- Lányi Sarolta: *Orosz költők. Antológia*. Budapest, Új Magyar, 1947.
- Lányok Lapja*, (1877), 10.
- László Ferenc: Az élccsapat – A Ludas Matyi története I. (1945–1956). *Magyar Narancs*, (2006), 12. 21.
- Latisev, Alekszandr: Lenin és Inessza. *Eszmélet*, 11. (1999), 42. 67–95. Online: http://epa.oszk.hu/01700/01739/00027/eszmelet_EPA01739_42.item683.htm
- Lavater-Sloman, Mary: *Nagy Katalin*. Budapest, Laude, 1997.
- Lázár Miklós: *A közhangulat befolyásolásával elkövetett bűntettek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1968.
- Lazarevszkij, Nyikolaj Ivanovics: *Lekcii po ruszkomu goszudarsztvennomu pravu*. I. kötet. Szentpétervár, (k. n.), 1908.

- Ledniczky Miklósné: Ötven éve történt Gyékényesen. Két vértanú papra is emlékeztek. *Keresztény Élet*, 3. (1995), 18.
- Lehotay Veronika: A totalitárius rendszerek Hannah Arendt munkásságában. In *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica*, 27. (2009), 1. 41–62.
- Léka Gyula: A műszaki zár- és erőrendszer (vasfüggöny) felszámolása, 1948–1989. *Hadtudomány*, 9. (1999), 3–4. 161–166.
- Lénárd Ödön: *Összegyűjtött börtönversek*. I–V. Abaliget, Lámpás, 2003. Online: <https://hu-pdf.hu/d/34b69e9/1%C3%A9n%C3%A1rd-%C3%96d%C3%B6n-%C3%96sszegy%C5%B1jt%C3%B6tt-b%C3%B6rt%C3%B6nversek—p%C3%A1zm%C3%A1ny-p%C3%A9ter—>
- Lénárd Ödön: *Erő az erőtlenségben*. Budapest, Kairosz, 2008.
- Lengyel Balázs: *Két sorsforduló. Válogatott esszék*. Budapest, Balassi, 1998.
- Lengyel György: *Színházi emberek*. Budapest, Corvina, 2008.
- Lengyel István: A Lenin-Mauzóleum. *História*, 2. (1980) 3. 30–31. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Historia_1980/?pg=72&layout=s
- Lengyel József: *Visegrádi utca*. Budapest, Kossuth, 1968.
- Lengyel László: *Végkifejlet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989.
- Lenin levele F. E. Dzerzsinszkijhez. In *Lenin összes művei*. LII. kötet. Budapest, Kossuth, 1979.
- Lenin levele V. M. Molotovhoz. In *Lenin összes művei*. LII. kötet. Budapest, Kossuth, 1979.
- Lenin összes művei*. IV. kötet. Budapest, Kossuth, 1964.
- Lenin összes művei*. V. kötet. Budapest, Szikra, 1953.
- Lenin összes művei*. VI. kötet. Budapest, Kossuth, 1964.
- Lenin összes művei*. X. kötet. Budapest, Szikra, 1954.
- Lenin összes művei*. XIII. kötet. Budapest, Szikra, 1954.
- Lenin összes művei*. XXII. kötet. Budapest, Kossuth, 1978.
- Lenin összes művei*. XXIII. kötet. Budapest, Szikra, 1951.
- Lenin összes művei*. XXIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1969.
- Lenin összes művei*. XXV. kötet. Budapest, Szikra, 1952.
- Lenin összes művei*. XXV. kötet. Budapest, Kossuth, 1965.
- Lenin összes művei*. XXVI. kötet. Budapest, Szikra, 1952.
- Lenin összes művei*. XXVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1979.
- Lenin összes művei*. XXVII. kötet. Budapest, Szikra, 1952.
- Lenin összes művei*. XXVII. kötet. Budapest, Kossuth, 1971.
- Lenin összes művei*. XXIX. kötet. Budapest, Szikra, 1953.
- Lenin összes művei*. XXIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1979.
- Lenin összes művei*. XXXI. kötet. Budapest, Kossuth, 1972.
- Lenin összes művei*. XXXII. kötet. Budapest, Kossuth, 1979.
- Lenin összes művei*. XXXIII. kötet. Budapest, Szikra, 1953.
- Lenin összes művei*. XXXIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1976.
- Lenin összes művei*. XXXV. kötet. Budapest, Kossuth, 1978.
- Lenin összes művei*. XXXVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1958.
- Lenin összes művei*. XXXVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1972.
- Lenin összes művei*. XXXIX. kötet. Budapest, Kossuth, 1980.
- Lenin összes művei*. XL. kötet. Budapest, Kossuth, 1972.
- Lenin összes művei*. XLI. kötet. Budapest, Kossuth, 1974.

- Lenin összes művei.* XLIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1981.
- Lenin összes művei.* XLV. kötet. Budapest, Kossuth, 1975.
- Lenin összes művei.* LI. kötet. Budapest, Kossuth, 1984.
- Lenin összes művei.* LIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1980.
- Lenin összes művei.* LIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1980.
- Lenin összes művei.* LVI. kötet. Budapest, Kossuth, 1972.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *Beszélgetések Clara Zetkinnel a nők helyzetéről.* Budapest, Szikra, 1948.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *Az agrárkérdésről. Gyűjtemény Lenin műveiből.* II. kötet. Budapest, Szikra, 1950. 309–317.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: „Baloldaliság”. *A kommunizmus gyermekbetegsége.* Budapest, Szikra, 1951.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: Levél a kongresszushoz. In *Lenin utolsó írásai.* Budapest, Kossuth, 1963. 9–11.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *A szocialista demokráciáról.* Budapest, Kossuth, 1968.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: Marxizmus és felkelés. In *Lenin összes művei.* XXXIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1976.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *A propagandáról és az agitációról.* Budapest, Kossuth, 1980.
- Lenin, Vlagyimir Iljics – Joszif Visszarionovics Sztálin: *Az Októberi Forradalomról.* Budapest, Szikra, 1949.
- Lenin, Vlagyimir Iljics – Joszif Visszarionovics Sztálin: *Párt és pártépítés.* Budapest, Szikra, 1950.
- Lenkovics Barnabás: *A szocialista vállalkozási formák polgári jogi kérdései.* Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, 1983.
- Lenkovics Barnabás: A társadalmi tulajdonjog reformja. *Valóság*, 33. (1990), 7. 1–14.
- Lenkovics Barnabás: *A tulajdonjog. Ideiglenes tananyag.* Budapest, ELTE–Tankönyvkiadó, 1991a.
- Lenkovics Barnabás: *Tulajdonjogi rendszerváltozás.* Budapest, kandidátusi értekezés, 1991b.
- Lenkovics Barnabás: *Magyar polgári jog. Dologi jog.* Budapest, Eötvös József, 2008.
- Lenkovics Barnabás: *Ember és tulajdon. Rendszerváltó gondolatok.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013.
- Lepesinszkaja, Olga Boriszovna: *A sejtek képződése az élő anyagból és az élő anyag szerepe a szervezetben.* Budapest, Akadémiai, 1951.
- Lepesinszkaja, Olga Boriszovna: *A sejt és keletkezése.* Budapest, Mezőgazdasági, 1952.
- Lepesinszkaja, Olga Boriszovna: *Az élet forrásairól.* Budapest, Művelt Nép, 1954a.
- Lepesinszkaja, Olga Boriszovna: *Marx–Engels–Lenin–Sztálin művei és a természettudomány fejlődése.* Budapest, Szikra, 1954b.
- Lévai Béla: Szentől szembe páter Kiss Szalézékkal... *Új Szó*, 1946. május 5. 6.
- Lévai Béla: A „másik” Kossuth Rádió. *Rádió és Televízió Szemle*, 7. (1975), 1. 132–138.
- Lévai Tibor (szerk.): *A szocialista ügyészi szervezet fejlődése a Magyar Népköztársaságban.* Budapest, Legfőbb Ügyészség, 1978.
- Levél G. Mjasznyikov-hoz (1921). In *Lenin összes művei.* XLIV. kötet. Budapest, Kossuth, 1975.
- Levendel László: *A humanista orvoslás.* Budapest, Szépirodalmi, 1988.
- Levendel László: A magyar orvostársadalom rehabilitálása. In Levendel László – Zelnik József (szerk.): *Humán reform.* Budapest, Közművelődési Információs Vállalat, 1989. 57–60.

- Liszenko, T. Gyenyiszovics: *A biológiai tudomány állásáról*. Budapest, Szikra, 1949.
- Liszenko, T. Gyenyiszovics: *Agrobiológia*. Budapest, Mezőgazdasági, 1950.
- Liszenko, T. Gyenyiszovics: *A hőtényező hatása a növényi fejlődésfázisok időtartamára. Kísérletek pázsitfűfélékkel és gyapottal*. Budapest, Mezőgazdasági, 1951.
- Liszenko, T. Gyenyiszovics: *A növények szakaszos fejlődése*. Budapest, Akadémiai, 1954.
- Liszt, Franz von: *Lehrbuch des Deutschen Strafrechts*. Berlin, J. Guttentag, 1908.
- Liszt, Franz von: *Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge*. I–II. kötet. Berlin, J. Guttentag, 1905.
- Litván György (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom. Reform, felkelés, szabadságharc, megtorlás. Történelmi olvasókönyv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.
- Litván György: *Októberek üzenete. Válogatott történeti írások*. Budapest, Osiris, 1996.
- Litván György: Betlen Oszkár rendőrségi tanúvallomása a Szabad Nép szerkesztőségében létrejött „jobboldali csoportosulásról” és 1956-ról. Dokumentumközlés bevezetővel. In *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete évkönyve VI*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 243–251.
- Litván György: Vásárhelyi Miklós. *Rubicon*, 12. (2001), 7. 50.
- Lontai Endre: A tulajdonjog korlátai a szocialista jogrendszerben. *Állam- és Jogtudomány*, 10. (1967), 2. 229–241.
- Loppert Csaba: „Pártszakadás is, pártkasszád is.” Pillanatképek a „jobboldali” szociáldemokrata sajtó felszámolásáról 1945–1948. *Valóság*, 41. (1998), 5. 82–89.
- Lorenz, Konrad: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Sopron, IKVA, 1988.
- Losonczi Ágnes: *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest, Magvető, 1986.
- Losonczi Ágnes: Betegség és társadalmi ártalom. In Csató Éva – Szentgyörgyi Zsuzsa (szerk.): *Sorskérdéseink. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 1989.
- Losonczi Ágnes: *Utak és korlátok az egészségügyben*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998.
- Losonczy Géza: *Kommunista erkölcs*. Budapest, Szikra, 1948.
- Losonczy Géza: A béke védelme és a mi személyes felelősségünk. *Szabad Nép*, 1949a. május 8. 9.
- Losonczy Géza: A nagy győzelem tanulságai. *Szabad Nép*, 1949b. október 2. 1.
- Losonczy Géza: Az Operaház legyen a népé! *Szabad Nép*, 1950. február 5. 10.
- Loss Sándor: Rendhagyó jogászképzés az ötvenes években. A bírói és államügyészi akadémia (1948–1953). In *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica. Tomus XI*. Selmecbánya–Miskolc, Miskolci Egyetem, 1995. 89–95.
- Lőcsei Gabriella: Árnyéksakk. Emlékezés a hetvenöt éves Huszárik Zoltánra. *Magyar Nemzet*, 2006. május 20. 30–31.
- Lőcsei Gabriella: Egérlyukak. *Magyar Nemzet*, 2008. június 28.
- Lőrincz József: A sztálini büntetőpolitika és konzekvenciái a hazai büntető igazságszolgáltatásban. In Molnár Katalin (szerk.): *1956 szilánkjai. Tudományos konferencia. 2006. november 15*. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola Büntetés-végrehajtási Tanszék, Társadalomtudományi Tanszék, 2007. 95–106.
- Lőrincz József: A hazai börtönügy a konszolidáló, „klasszikus” Kádár-korszakban (1962–1970). *Jogtörténeti Szemle*, 11. (2009a), 4. 34–39. Online: https://epa.oszk.hu/04100/04139/00035/pdf/EPA04139_jogtorteneti_szemle_2009_04_34-39.pdf
- Lőrincz József: *Büntetőpolitika és börtönügy*. Budapest, Rejtjel, 2009b.
- Lőrincz József – Nagy Ferenc: *Börtönügy Magyarországon*. Budapest, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság Sajtóiroda, 1997.

- Lőrincz Lajos: Gazdasági, szociális és kulturális jogok. *Állam- és Jogtudomány*, 6. (1963), 1. 43–89.
- Lőrincz Lajos: A kormányzás formái a szocialista országokban. *Jogtudományi Közlöny*, 38. (1983), 5. 300–311.
- Lőrincz Lajos: *A személyzeti politika változásának szakaszai a magyar közigazgatásban 1945 után*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1986.
- Lőrincz Lajos: *Magyar közigazgatás. Dilemmák és perspektíva*. Budapest, Akadémiai, 1988.
- Lőrincz Lajos (szerk.): *Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából*. Budapest, Főszinform, 1990.
- Lőrincz Lajos – Takács Albert: *A közigazgatás-tudomány alapjai*. Budapest, Rejtjel, 2001.
- Lőrincz Sándor: Szeretete határtalan határa volt Gölle. *Új Ember*, 60. (2004), 13. 9.
- Löw, Konrad: *A kommunista ideológia vörös könyve. Marx és Engels – A terror atyjai*. Budapest, XX. Század Intézet, 1999.
- Ludassy Mária: „Az ész államáig és tovább...”. Budapest, Magvető, 1979.
- Ludwig Emil: Az alma fája és termése. *Magyar Nemzet*, 2013. február 6. 7.
- Ludz, Peter: A „demokratikus diktatúra” Lukács György politikai filozófiájában. *Híd*, 36. (1972), 4. 544–565.
- Lukács György: A kommunizmus erkölcsi alapjai. *Iffjú Proletár*, 1919. április 13. Online: www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/kea.htm
- Lukács György: Sajtószabadság és kapitalizmus. *Vörös Újság*, 1919. július 10.
- Lukács György: Az absztrakt művészet magyar elméletei. In Lukács György: *Új magyar kultúráért*. Budapest, Szikra, 1948. 152–169.
- Lukács György: Madách tragédiája. I. *Szabad Nép*, 1955a. március 27. 4–5.
- Lukács György: Madách tragédiája. II. *Szabad Nép*, 1955b. április 2. 3.
- Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Budapest, Gondolat, 1970.
- Lukács György: A fehérterror társadalmi hinterlandja. In Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971a. 69–75.
- Lukács György: A kommunizmus erkölcsi alapjai. In Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971b. 54–57.
- Lukacs, John: A burzsoá enteriőr. *Világosság*, 31. (1990), 10. 739–747.
- Lukacs, John: *A huszadik század és az újkor vége*. Budapest, Európa, 1994.
- Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus*. Budapest, Európa, 2008.
- Lukács Tibor: *A magyar népbírói jog és a népbíróságok 1945–1950*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979.
- Lukács Tibor: *Szervezett dilemmánk: a börtön*. Budapest, Magvető, 1987.
- Lukácsy Sándor: Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai úti naplójából. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89. (1985), 1. 135–136. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00001/00339/pdf/itk_EPA00001_1985_01_135-136.pdf
- Lux Judit: *A magyar szakszervezetek történetéből*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2008.
- M. Kiss Sándor: Kádár. *Rubicon*, 23. (2012), 8. 48–55.
- Mádai Lajos: *A bírósági statisztikák 1951–55. évi eredményei*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1991.
- Madarász Imre: A Debreceni Egyetem Olasz Tanszékének története. *Debreceni Szemle*, 14. (2006), 4. 551–554.

- Madej, Kazimierz: *Polskie symbole wojskowe 1943–1978: Godło, sztandary, order, odznaczenia i odznaki ludowego Wojska Polskiego*. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1980.
- Mádl Ferenc: Magyarország első Polgári Törvénykönyve – az 1959. évi IV. törvény – a polgári jogi kodifikáció tükrében. *MTA Társadalom-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 10. (1960).
- Mádl Ferenc: *A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének tükrében*. Budapest, Akadémiai, 1964.
- Magyar Bálint: Borsós-tanya, Hortobágy – J. Gyula visszaemlékezései. *Mozgó Világ*, (1983), 11. 89–111.
- Magyar Endre Lénárd: „A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni?” *Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.)* Budapest, Clío Intézet, 2020.
- Magyar György: *Tudományos szocializmus*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1985.
- Magyar László: Gyűrűfű nincs többé. *Dunántúli Napló*, 1970. december 6.
- Magyarics Tamás: Amerika választ – a Bush-korszak vége. *Magyar Nemzet*, 2008. november 14. 6.
- Magyar Nemzet*, 1956. július 19.
- Magyar Nemzet*, 1956. július 24.
- Magyar statisztikai zsebkönyv*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1975.
- Majakovszkij, V. V.: *Versei*. Budapest, Európa, 1973.
- Major Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1988.
- Major Máté: *Az épülő kommunizmus képzőművészete*. Budapest, Magyar–Szovjet Baráti Társaság és Képzőművészeti Alap, 1953.
- Major Ottó: Az esztétikus problémája. *Újhold*, 1. (1946), 2. 129–134.
- Major Ottó (szerk.): *Lengyel József noteszeiből 1955–1975*. Budapest, Magvető, 1989.
- Majtényi Balázs: Szakszervezeti jogok az emberi joggá válás útján. *Állam- és Jogtudomány*, 40. (1999), 1–2. 117–160.
- Majtényi Balázs – Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Budapest, Libri, 2012.
- Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960). *Korall*, (2000), 1. 101–118. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00001/pdf/majtényi.pdf>
- Majtényi György: „Nem mehet akárki vadászni”: az elit és a vadászat a második világháború után. *Fons*, 13. (2006), 1. 3–20. Online: http://epa.oszk.hu/03300/03304/00035/pdf/EPA03304_fons_2006_01_003-020.pdf
- Majtényi György: Örök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 289–320.
- Majtényi György: Elvtársi vadászatok. *Rubicon*, 20. (2009a), 7–8. 92–100.
- Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009b.
- Majtényi György: *Vezércsel. Kádár János mindennapjai*. Budapest, Libri – Magyar Nemzeti Levéltár, 2012.

- Majtényi György: *Egyetértés vadásztársaság. Horthy, Rákosi, Kádár és napjaink vadászai*. Budapest, Open Books, 2021.
- Majtényi György – Szabó Csaba – Mikó Zsuzsanna (szerk.): *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 2019.
- Makarenko, Anton Szemjonovics: *Az új ember kovácsa. Pedagógiai hősköltemény*. Budapest, Új Magyar, 1947.
- Makarenko, Anton Szemjonovics: *Makarenko művei*. I–VII. kötet. Budapest, Akadémiai, 1955.
- Maklári Jenőné: *Életmódunkkal a környezetünkért. A hulladékkezelés története*. Budapest, Fővárosi Pedagógiai Intézet, 2000.
- Maksay László: A realista rajzoktatás irányelvei. *Pedagógiai Szemle*, 4. (1954), 6. 527–554.
- Mályusz Elemér: A vörös emigráció. *Napkelet*, 9. (1931), 1–6.
- Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006.
- Man, Gloria: *Az ortodox törésvonal*. Budapest, Háttér, 1997.
- Mandelstam, Nagyvezsda: *Emlékeim*. Budapest, Magvető, 1990.
- Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*. Budapest, FOK-TA, 2003.
- Mann Miklós: A főváros oktatásügyéről 1945–1990. In Feitl István – Sipos András (szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században*. Budapest, Napvilág, 2004.
- Márai Sándor: *Föld, föld!...* Budapest, Akadémiai–Helikon, 1991.
- Márai Sándor: *A forradalom előérzete. 1956 Márai Sándor írásainak tükrében*. Budapest, Helikon, 2006.
- Marcsek György: Történelem, emlékezet, cenzúra. A tanú mint emlékezhely. *Studia Litteraria*, 51. (2012), 1–2. 143–157.
- Marer, Paul: East-European Economies: Achievements, Problems, Prospects. In Rakowska–Harmstone, Teresa – György Andrew (szerk.): *Communism in Eastern Europe*. Bloomington, Indiana, 1979. 244–289.
- Margócsy József: Megjegyzések a Légy jó mindhalálig kiadásaihoz. *Irodalomtörténet*, 42. (1954), 3. 379–382.
- Marik Sándor: *Elégtétel Pócsperinek*. Nyíregyháza, In Forma, 1994.
- Markó György: Munkaszolgálat 1950–1956. *Magyar Honvéd*, 3. (1992), 26. 42–43.
- Markó György: Kex-akták. Ügynökjelentések a Kex együttesről 1969–1971. *Kritika*, 28. (1999), 4.
- Markó György: *A Kalef. A Moszkva téri galeri 1964–1965*. Budapest, H&T, 2005.
- Markója Imre: Törvény az Alkotmányjogi Tanácsról. *Állam és Igazgatás*, 34. (1984), 6.
- Dr. Markója Imre igazságügyminiszter előterjesztése. *Magyar Sajtó*, 27. (1986), 5. 6–11.
- Márkus Béla: A költő egyszemélyes pere. *Tiszatáj*, 44. (1990), 10. 44–52.
- Márkus István: Kérdések a Válasz körül. Széchenyi Ágnes interjúja. *Kortárs*, 30. (1986), 8. 106–125.
- Márkus László (szerk.): *A magyar sajtó története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977.
- Marosán György: *Az úton végig kell menni*. Budapest, Magvető, 1973.
- Marosán György: *Nincs visszaút. Emlékeim az 1948–1956-os évekből*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1988.
- Marosán György: *A tanúk még élnek. 1956*. Budapest, Hírlapkiadó, 1989.
- Maróthy János: Táncczenénk fejlesztésének néhány sürgető feladata. *Új Zenei Szemle*, 4. (1953), 5–6.
- Maróthy János: *Zene és polgár, zene és proletár*. Budapest, Akadémiai, 1966.

- Maróthy János: *Zene és ember*. Budapest, Zeneműkiadó, 1980.
- Marschal Adrienn – Szekér Nóra: Ideológiai harc – múlt időben. Történelmi ütközőpontok. In Nagymihály Zoltán – Szekér Nóra: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Lakitelek, Antológia, 2017. 127–149.
- Marschal Adrienn: *Elítéltek szénbányákban. Táborok Csolnokon, Oroszlányban és Tatabányán*. Budapest, Argumentum, 2020.
- Martin József (szerk.): *Magyar Nemzet 50 év jubileumi emlékkönyv 1988*. Budapest, Pallas, 1989.
- Martin József: A Seress-ügy irodalmi metamorfózisa. *Élet és Irodalom*, 64. (2020), 1.
- Martinkó Károly: *Az áldozatok Isten szolgái. „Életünk Krisztus”*. Budapest, AirCont, 1991.
- Marton, Kati: *A kém. A Rajk-per titkos amerikai koronatanúja*. Budapest, Corvina, 2016.
- Marx, Karl: A német ideológia. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. III. kötet. Budapest, Kossuth, 1960.
- Marx, Karl: A polgárháború Franciaországban. In *Marx Engels válogatott művek*. I. kötet. Budapest, Szikra, 1949. 502.
- Marx, Karl: *A polgárháború Franciaországban*. Budapest, Magyar Helikon, 1961.
- Marx, Karl: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. VII. kötet. Budapest, Kossuth, 1962.
- Marx, Karl: Louis Bonaparte brumaire tizenhatalmadikája. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1975.
- Marx, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, Kossuth, 1977.
- Marx, Karl: *A gothai program kritikája*. Budapest, Kossuth, 1979.
- Marx, Karl – Friedrich Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. IV. kötet. Budapest, Kossuth, 1959. 437–470.
- Marx, Karl – Friedrich Engels: *A kommunista kiáltvány*. Budapest–Uzsgorod, Kossuth–Kárpáti, 1980.
- Marx, Karl – Friedrich Engels – Vlagyimir Iljics Lenin: *A sajtóról*. Budapest, Kossuth, 1974.
- Marx levele Weydemeyerhez 1852. március 5-én. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. XXVIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1971.
- Marx válogatott művei*. Budapest, Szikra, 1948.
- Második könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1950.
- Máté György: *Új március hírnöke. A tiltott magyar pártsajtó története 1917–1945*. Budapest, MÚOSZ, 1975.
- Máté György: *A magyar sajtó a felszabadulás után*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977.
- Mathiez, Albert: *A francia forradalom*. Ford. Mihályi Gábor. Budapest, Bibliotheca, 1957.
- Matlekovits Sándor: A földreform. *Budapesti Szemle*, 179. (1919), 511. 1–48.
- McGrath, Alistér: *Az ateizmus alkonya*. Budapest, Szent István Társulat, 2008.
- Medve Zsigmond: *Kolhozjog*. I–II. kötet. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1954.
- Medve Zsigmond: *A mezőgazdasági termelési szerződések a gyakorlatban*. Budapest, Sport, 1957.
- Medvegyev, Roj: Cél és eszköz viszonya a szocialista forradalomban. *Világosság*, 30. (1989), 6. 472–477.
- Medvegyev, Zsosz: *Gorbacsov*. Budapest, Láng, 1989.
- Medvigy Endre – Pomogáts Béla (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag. A forradalom és a szabadságharc olvasókönyve*. Budapest, Püski, 1991.
- Megnyílt a Tanácsakadémia. *Szabad Nép*, 1953. szeptember 8. 2.

- Megtisztultan! *Népszabadság*, 1956. november 3. 1.
- Megyeri Dávid: A kormány célkeresztjében az orvostársadalom? *Magyar Nemzet*, 2008. március 5. 5.
- Méhes Lajos: *A párt ifjúsági politikája. Az ifjúság szocialista nevelésének kérdései és feladatai*. Budapest, (k. n.), 1968.
- Menekülnek a patkányok. *Vörös Újság*, 1919. április 11.
- Menyhárt Szabolcs: A szociális jogok alkotmányos megítélése, különös tekintettel a társadalombiztosításra. *Magyar Jog*, 51. (2004), 8. 470–476.
- Menysagin, Vlagyimir Dmitrijevics: *Szovjet büntetőjog. Általános rész*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.
- Mesterházi Lajos: *Karacs Lajos sztahanovista betonszerelő élete és munkamódszere*. Budapest, Népszava, 1950.
- Mészáros István: ...*Kimaradt tananyag*... I. kötet. *A diktatúra és az egyház 1945–1956*. Budapest, Márton Áron, 1993.
- Mészáros István: ...*Kimaradt tananyag*... II. kötet. *A diktatúra és az egyház 1957–1975*. Budapest, Márton Áron, 1994.
- Mészáros István: ...*Kimaradt tananyag*... *Diktatúra és egyház 1976–1989*. III. kötet. Budapest, Márton Áron, 1995.
- Mészáros István: ...*Kimaradt tananyag*... *A diktatúra és az egyház 1975–1990*. III. A. kötet. Budapest, Márton Áron, 1995.
- Mészáros István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest, Szent István Társulat, 2000a.
- Mészáros István: *Ismeretlen vértanúk az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye XX. századi történetében*. Budapest, Esztergom-Budapest Főegyházmegye – Szent Gellért, 2000b.
- Mészáros István: *Prímások, pártok, politikusok 1944–1945. Adalékok a Magyar Katolikus Egyház XX. századi történetéhez*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.
- Mészáros Sándor: A felszabadulás utáni szövetkezeti mozgalom kibontakozása. In Vicskó Lajos (szerk.): *A földosztás a történelem mérlegén*. Budapest, Kutatóintézeteket Ellátó Állomás, 1976. 133–170.
- Meszlényi Antal: *Keresztény magyarságunk küldetésben*. Budapest, Szent István Társulat, 1943.
- Mezei Judit: A lakótelep-koncepció elméleti előfeltevései. *Valóság*, 25. (1982), 10. 68–76.
- Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv*. Budapest, KSH, 1964.
- Mićunović, Veljko: *Tito követe voltam*. Budapest, Interart Stúdió, 1990.
- Mihalik István – Szigeti Endre: *Fejezetek a marxista–leninista politikai gazdaságtan történetéből*. Budapest, Kossuth, 1981.
- Mihályi Dorottya: Utazók vagy utaztatás? Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban. *Valóság*, 61. (2018), 6. 24–31. Online: www.valosagonline.hu/ev/magazine/15-2018-Jnius.html#page/26
- Mihelics Vid: *A szociális kérdés és a szocializmus*. Budapest, Kellner Nyomda, 1935.
- Mikes Imre: *Reflektor*. München, Újváry Griff, 1977.
- Miklós Péter: *Balogh István politikai pályája*. PhD-disszertáció. Szeged, SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2012.

- Mikó Zsuzsanna: A katolikusokkal szembeni ügyészégi és bírósági eljárások adatbázisa (1957–1972). In Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2008a. 96–103.
- Mikó Zsuzsanna: A Pócspetri per(ek). In *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008*. Budapest, Új Ember, 2008b. 123–138.
- Miksa Lajos: A magyar közoktatás tönkretétele. Adalékok egy megírandó iskolatörténethez. *Hitel*, 22. (2009), 3. 77–86. Online: http://epa.oszk.hu/01300/01343/00086/pdf/hitel_EPA01343_2009_03_20090327-40727.pdf
- Milei György: Dokumentumok az OK(b)P Magyar Csoportjának történetéből. *Párttörténeti Közlemények*, 4. (1958), 1. 165–187.
- Milei György: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásáról*. Budapest, Kossuth, 1962.
- Mill Stuart János: *A szabadságról*. Pest, Ráth Mór, 1867.
- Mindszenty bíboros helyzetértékelése 1971 őszén. *Távlatok*, 5. (1995), 23–24. 404–411.
- Mindszenty József: *Emlékirataim*. Budapest, Szent István Társulat, 1989.
- Miskolczi Bodnár Péter: Polgári jogunk jövőbeli fejlődése. *Jogász Szövetségi Értekezések*, 11. (1988), 1. 25–57.
- Mit akar ez fél lábbal, nem színpadképes... – Deák Bill Gyula mesél. *Koncert.hu*, 2020. március 23. Online: www.koncert.hu/hirek/interju/mit-akar-ez-fel-labbal-nem-szinpad-kepes---deak-bill-gyula-mesel-8772
- Mit tudnak a gyermekek Leninről? *Pajtás*, 6. (1951), 3. 1.
- Mitrohin, Vaszilij: *KGB lexikon. A szovjet titkosszolgálat kézikönyve*. Pécs, Alexandra, 2004.
- Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Budapest, Szikra, 1954.
- Modor Ádám: *A titok meg a nyitja. Titkos szolgák és jelentések*. Budapest, Kairosz, 2005.
- Moldova György: *Az elbocsátott légió*. Budapest, Magvető, 1969.
- Moldoványi György: A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekményekre vonatkozó kodifikációs elgondolások. *Magyar Jog*, 25. (1978), 9. 772–789.
- Moldoványi György: A Büntető Törvénykönyv büntetési rendszerének továbbfejlesztése – a szigorított javító-nevelő munka bevezetése. *Magyar Jog*, 32. (1985), 6. 505–516.
- Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archívum gyűjteményéből*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004.
- Molnár Félix (szerk.): *Rabságom története. Emlékalbum. A 133 napos kommün túszaínak arcképcsarnoka és élményei*. Budapest, Mindel Albin Műkönyvkötészete, 1921.
- Molnár Mária: Társadalmi tagozódás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Társadalom*. Budapest, Akadémiai, 2000. 484–531.
- Molnár Máté: Bakunyin a szakirodalom tükrében. *Világtörténet*, 11. (1989), 2. 94–108. Online: http://real-j.mtak.hu/2120/1/Vilagtortenet_1989.pdf
- Molnár Miklós: Mit kezdhet a történész a civil társadalommal? *Társadalmi Szemle*, 50. (1995), 1. 51–56.
- Molnár Miklós: *Civil társadalom és akiknek nem kell*. Budapest, Educatio, 1996.
- Molnár Szilárd: A civil társadalom államosítása Magyarországon 1945–1956. *Civil Szemle*, 2. (2005), 3. 5–37.
- Molnár Tamás: *Utópia. Örök eretnokség*. Budapest, Szent István Társulat, 1993.

- Monostori Imre: *Az Új Forrás vonzásában. Dokumentummemoár 1969–1998*. Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár, 1994.
- Monostori Imre: Egyoldalú válasz (Széchenyi Ágnes Válasz-könyvéről). *Hitel*, 11. (1998), 5. 102–111.
- Montefiore, Simon Sebag: *Sztálin. A vörös cár udvara*. Pécs, Alexandra, 2007.
- Montesquieu: *A törvények szelleméről*. I–II. kötet. Budapest, Osiris, 2000.
- Moór Gyula: *A jogi személyek elmélete*. Budapest, MTA, 1931.
- Moór Gyula: Népbíróság és esküdszék. In Moór Gyula: *Tegnap és holnap között*. Budapest, Révai, 1947. 106–117.
- Móra Mihály – Kocsis Mihály: *A magyar büntető eljárási jog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1961.
- Moravcsik Gyula: *Bevezetés a bizantinológiába*. Szentendre, Tillinger Péter Műhelye, 2003.
- Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*. Budapest, Athenaeum, 1950.
- Móricz Zsigmond: *Regényei és elbeszélései*. I. kötet. Budapest, Magyar Helikon, 1962.
- Mórocz Zsolt: A legenda oda... Retusálás nélkül: portrévázlat József Attiláról. *Hitel*, 17. (2004), 9. 3–25. Online: <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00033/essze.html>
- Morton, Arthur Leslie (szerk.): *Robert Owen válogatott írásai*. Budapest, Gondolat, 1965.
- Morton, Arthur Leslie: *Angol utópia*. Ford. Walkóné Békés Ágnes. Budapest, Kossuth, 1974.
- Morus Tamás: *Utópia*. Ford. Geréb László. Budapest, Officina, 1941.
- Morus Tamás: *Utópia*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, Szent István Társulat, 2002.
- Morus Tamás: *Utópia*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, Cartaphilus, 2011.
- Mózes Miklós: Tizenöt éve mentek el a szovjet megszállók. *Magyar Nemzet*, 2006. július 19.
- Mössmer Pál: *A német tudományos szocializmus*. Budapest, Grill Károly, 1908.
- Mráv Noémi: A tévémaci tudatformáló szerepe. Az államszocialista nevelés emblematisz figurájának története. *Médiakutató*, 10. (2009), 2. 7–28. Online: http://epa.oszk.hu/03000/03056/00035/EPA03056_mediakutato_2009_nyar_01.html
- MTI: Rendőrségi figyelmeztetés. *Magyar Hírlap*, 1988. április 9. 4.
- Muhi Klára: Hogy fut ki alólunk egy világ. Beszélgetés Gyarmathy Líviával. *Filmvilág*, 48. (2005), 6. 14–15. Online: https://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=8274
- Murai András – Tóth Eszter Zsófia: *1968 Magyarországon. Miért hagytuk, hogy így legyen?* Budapest, Scholar, 2018.
- Murai György: Adalékok a Magyar Televízió történetének kezdeteihez. *Múltunk*, 38. (1993), 1. 77–92.
- Murányi Gábor: Az irodalomban nincs légüres tér. A Tűz-tánc antológia. In *Az 1956-os Intézet évkönyve 1995*. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 137–146.
- Murányi Gábor: Igazoló jelentések a hetvenes évekből. *Magyar Média*, 1. (2000), 1. 65–74.
- Murányi Gábor: *A múlt szövedéke. História a megbicsaklott 20. századból*. Budapest, Noran, 2004.
- Muravchik, Joshua: *Földre szállt mennyország*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014.
- Muzslay István: *Gazdaság és erkölcs*. Budapest, Márton Áron, 1993.
- Müller György: A kormány helyzete a rendszerváltozás előtt. In Rác Lajos (szerk.): *Magister Scientiae et Reipublicae: Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2011.

- Müller Rolf: A Tisztátj-ügy állampárti dokumentációja, 1986 – II. *Kortárs*, 45. (2001), 7. 39–68.
Online: <http://home.hu.inter.net/kortars/0107/muller.htm>
- Müller Rolf: A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete (1946. október – 1948. szeptember). *Betekintő*, 7. (2013), 3. Online: www.betekinto.hu/hu/2013_3_muller
- Müller Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete*. Budapest, Jaffa, 2017.
- Müller Rolf: A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága – szervezettörténeti vázlat (1948. szeptember – 1949. december). *Betekintő*, 13. (2019), 4. 5–33. Online: www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2019_4_muller_0.pdf
- N. Kósa Judit: Várostörténet: 1956 után. *Budapesti Negyed*, 6. (1998), 2–3. 287–314. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00016/kosa.htm>
- N. Pál József: Az életmű kegyelmi pillanata. Németh László és az 1956-os forradalom. *Kortárs*, 45. (2001), 4. Online: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00045/npj.htm>
- Nagyalföld*, 1992. október 22.
- Nagy Csaba: *A magyarországi szamizdat egy évtizedének bibliográfiája 1981–1989*. Budapest, Budapesti Szeszipari Vállalat, 1990.
- Nagy-Csere Áron: Munkásokból huligánok. A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében. *Betekintő*, 3. (2009), 4. Online: www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_4_nagy_csere.pdf
- Nagy-Csere Áron: Nyomortelepből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyverkezése? *Korall*, 11. (2010), 40. 45–67. Online: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00031/pdf/Korall_40_045-067.pdf
- Nagy Ernő (szerk.): *1956 sajtója*. Budapest, Tudósítások, 1989.
- Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. I–II. kötet. Budapest, Európa, 1990.
- Nagy Ferenc (szerk.): *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Budapest, Napvilág, 1998.
- Nagy Ferenc – Tokaji Géza: *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest, Korona, 1998.
- Nagy Feró: „*Boldog szép napok*”. Budapest, Nagy Feró Produkció Kft., 2006.
- Nagy Gyula: Regisztrált munkanélküliség egy munkaközvetítő irodában. Esettanulmány. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1989/1. 253–276.
- Nagy Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások*. I–II. kötet. Budapest, Szikra, 1954.
- Nagy Imre: *Vitairatok és beszédek*. Párizs, Magyar Füzetek, 1984.
- Nagy István: *Győr vértanú püspöke, Apor Vilmos*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012.
- Nagy József: A paraszti migráció irányai és okai az ötvenes években. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1956-os Intézet – Osiris, 1995. 647–661.
- Nagy Lajos Zoltán: Címervita az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottságában 1957-ben. *Turul*, 82. (2009), 2. 50–52.
- Nagy László: *A szövetkezeti jog alapkérdései*. Budapest, Akadémiai, 1977.
- Nagy Sándor: A Lenin-Mauzóleumban. *Szabad Nép*, 1953. január 21. 3.
- Nagy Sándor: A neveléstudomány mai helyzetéről. *Társadalmi Szemle*, 13, (1958), 4. 68–81.
- Nagy Sándor – Horváth Lajos (szerk.): *Neveléstudomány*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1965.

- Nagy Szabolcs: Vörösteror a Tanácsköztársaság bukása után. A lovászpatonai plébános 1919. augusztus 4-i megölése. In Nagy Miklós Mihály (szerk.): *A történész igazsága és magányossága. Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013. 145–156.
- Nagy Vince: *Októbertől októberig*. Budapest, Magvető, 1991.
- Nagy W. András: Március hátramenet. *Beszélő*, 3. (1992), 11. 25–27.
- Nagy Mihály Zoltán – Szekér Nóra: *Forrásvidék. A nemzeti demokrata gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Lakitelek, Antológia, 2017.
- Nádasi Alfonz OSB: *Hadifogolynapló*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2010.
- Nádházi Lajos (szerk.): *A magyar úttörőmozgalom történeti kronológiája (1945–1998)*. Budapest, Magyar Úttörők Szövetsége, 1999.
- Nádor Tamás: Korelnőkeink I. A jelenlét embere. Beszélgetés Polgár Dénessel. *Magyar Média*, 1. (2000), 3.
- Nem azért vagyunk felelős poszton ilyen nehéz időkben, hogy szépeket mondjunk, hanem azért, hogy igazat mondjunk és a nép érdekében cselekedjünk. Kádár János elvtárs, a forradalmi munkás-paraszt kormány miniszterelnökének beszéde. *Népszabadság*, 1956. november 12. 1–2.
- Némedi László – Pietraskó Gizella: A budapesti Duna-szakasz mikrobiológiai állapota. *Vízügyi Közlemények*, 65. (1983), 2. 260–269.
- Nemes Dezső: *A hazafiság kérdése és a jobboldali jelenségek*. Budapest, Szikra, 1955.
- Nemes Dezső: *A fasizmus kérdéséhez*. Budapest, Magvető, 1976.
- Nemes János: *Rákosi Mátyás születésnapja*. Budapest, Láng, 1988.
- Nemes Károly: *A magyar filmművészet története 1957 és 1967 között*. Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1978.
- Nemeskürty István: Az Értől az Óceánig. Szóts István életműve és hatása a filmművészetre. *Filmkultúra*, 31. (1990), 1. 5–16.
- Németek: szászok és svábok (é. n.). Online: <https://nemzetisegjogok.hu/documents/2657648/2735935/N%C3%A9metek/83c7a2f2-cd0f-99c0-2579-fdc1c213f25e>
- Németh G. Béla: *Hét folyóirat 1945–1950*. Debrecen, Csokonai, 2000.
- Németh György: *A Mozgó Világ története 1971–1983*. Budapest, Palatinus, 2002.
- Németh József: *Értelmiség és konszolidáció 1956–1962*. Budapest, Kossuth, 1988.
- Németh László: A székesfehérvári püspökség az 1944–1945. évi front idején. In Mózes György (szerk.): *Inter arma 1944–1945. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004. 9–24.
- Németh Péter (főszerk.): *A 130 éves Népszava. Töredékek a 130 éves Népszava históriájából*. Budapest, Népszava, 2003. Online: <http://mek.oszk.hu/04000/04015/04015.htm>
- Némethné Vágyi Karola – Urbán Károly (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes testületeinek jegyzőkönyvei: 1957. január 25 – 1957. április 2*. II. kötet. Budapest, Franklin, 1993.
- Névai László: *Bírói szervezet és bíraskodás a Szovjetunióban*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Összehasonlító Jogi Intézete, 1949.
- Névai László: A rendelkezési és a tárgyalási elv a szovjet polgári eljárásban. *Jogtudományi Közöny*, 7. (1952a), 6. 264–269. Online: http://real-j.mtak.hu/2214/1/JogtudomanyiKozlony_1952.pdf

- Névai László: *Szovjet polgári jog és eljárás*. Budapest, Közoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1952b.
- Névai László: A szovjetjogi tárgyak oktatása. *Felsőoktatási Szemle*, 2. (1953), 6. 252–255.
- Névai László: Az ügyészség a szocialista államban. In *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus V*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1963.
- Névai László: *A szocialista polgári eljárásjog elméleti alapkérdései*. Budapest, Akadémiai, 1987.
- Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2001.
- Nicolaevski, Boris I.: *Les dirigeants soviétiques et la lutte pour le pouvoir*. Paris, Denoël, 1969.
- Nisbet, Robert: A közösség keresése. *PoLiSz*, (2003), 71. 15–37., 72. 23–39.
- Nizsalovszky Endre: A modern biológia és orvostudomány hatása a polgári jogra. *Állam- és Jogtudomány*, 12. (1969), 3. 387–404.
- Nizsalovszky Endre: *A szerv- és szövetátültetések joga*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1970.
- Nóga Tibor: A dialektikus materializmus világnézeti elemeinek érvényesítése a biológiaoktatásban. *Pedagógiai Szemle*, 9. (1959), 11. 1000–1010.
- Nonn György: A Központi Vezetőség határozata után. *Magyar Jog*, 3. (1956), 8.
- Noszkova, A. F.: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953. *Múltunk*, 44. (1999), 3. 203–219.
- Novak, Michael: *A demokratikus kapitalizmus szelleme*. Budapest, General Press, 1994.
- Nove, Alec: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Budapest, Kossuth, 1969.
- Nyecsajev, Szergej Gennagyijevics: A forradalmár katekizmusa. 2000, 13. (2001), 11. 52–57.
- Nyers Rezső: *Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja*. Budapest, Kossuth, 1968.
- Nyers Rezső: Ki is volt Marosán György valójában? *Múltunk*, 39. (1994), 3. 176–180.
- Nyíró András (szerk.): *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest, Interart Stúdió, 1989.
- Nyisztor Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról*. Róma, magánkiadás, 1969.
- Obersovszky Oby Gyula: *Egy mondat a tengerről*. Budapest, Szabad Tér, 1990.
- Ocskay Zoltán: *Autózás az ötvenes években*. Budapest, Oldtimer Média, 2014.
- Okváth Imre: A Varsói Szerződés és a magyar forradalom. In Horváth Miklós (szerk.): *„Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2003. 61–74.
- Okváth Imre: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006), 1. 34–53. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00018/00069/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_2006_01_034-053.pdf
- Oláh Miklós: *A Szegedi Várbörtön és a Szegedi Fegyház és Börtön történeti kronológiája 1784–1998*. Szeged, Szegedi Fegyház és Börtön, 1999.
- Oláh Sándor: *Csendes csataév. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, TLA Közép-Európa Intézet, Pro-Print, 2001.
- Olasz Sándor: Tiszatáj-dráma, 1986. *Juss*, (1989), 1. 2–8.
- Ólmosi Zoltán: A magyar ifjúság a Szabad Ifjúságban. Tallózás a DISZ központi lapjában (1953–1956). *Ifjúsági Szemle*, 4. (1984), 3. 93–105.
- Ólmosi Zoltán (szerk.): *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*. Budapest, Lex, 1991.

- Olti Vilmos: A demokratikus államrend vagy a demokratikus köztársaság megdöntésére irányuló bűntettek. *Jogtudományi Közöny*, 2. (1947), 21–22. 331–337.
- Olti Vilmos: A büntetőtárgyalás vezetése. *Jogtudományi Közöny*, 7. (1952), 5. 200–205. Online: http://real-j.mtak.hu/2214/1/JogtudomanyiKozlony_1952.pdf
- Olysói Gabányi János (szerk.): *Martinjaink. Az „őszirózsás” forradalom és a proletárdiktatura áldozatainak meggyilkolása, lelki és testi megkínzása*. Budapest, Gede Testvérek, 2000.
- Omega: „Mindig benne van a szövegeinkben egy nagyon kicsi kekeckedés” – Interjú Kóbor Jánossal. *Rockbook*, (é. n.). Online: www.rockbook.hu/hirek/omega-mindig-benne-van-szo-vegeinkben-egy-nagyon-pici-kekeckedes-interju-kobor-janossal
- Oplatka András: *Németh Miklós – „mert ez az ország érdeke”*. Budapest, Helikon, 2014.
- Orbán József Gyula: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon 1950–1956*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2001.
- Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Budapest, Akadémiai, 1972.
- Orgoványi Emília: Foglalkoztatás és munkanélküliség Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 75. (1997), 12. 1022–1038.
- Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XVII. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára*, 2001. 253–298.
- Orgoványi István: A politikai rendőrség hálózati munkájának szabályozása 1954 és 1989 között. *Betekintő*, 4. (2010), 3. Online: http://epa.oszk.hu/01200/01268/00015/pdf/EPA01268_betekinto_2010_3_orgovanyi.pdf
- Orgoványi István: Fegyverhasználat 1955-ben a nyugati határon. *Betekintő*, 10. (2016), 3. Online: www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_3_orgovanyi.pdf
- Oros Iván: A mezőgazdasági kistermelés. *Statisztikai Szemle*, 61. (1983), 12. 1216–1238. Online: www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1983/1983_12/1983_12_1216_1238.pdf
- Oros Iván (szerk.): *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai*. Budapest, KSH, 1994.
- Orosz Ágnes (szerk.): *A Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Karának (Államigazgatási Főiskola) története 1977–2007*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar, 2007.
- Orosz Éva: *Egészségügyi rendszerek és reformtörekvések*. Budapest, Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány, 1992.
- Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest, Mezőgazda, 1996.
- Orosz Sándor (szerk.): *„A harcban nem szabad megállni...” (KISZ daloskönyv)*. Budapest, Országos Ifjúsági Sportbizottság, 1959.
- Ortutay Gyula: Az orosz nyelvoktatás politikai jelentősége. *Köznevelés*, 5. (1949a), 20. 553–555.
- Ortutay Gyula: *Művelődés és politika*. Budapest, Hungária, 1949b.
- Ortutay Zsuzsa: A Nemzetközi Nőnap 50. évfordulójára. *Pártélet*, 5. (1960), 2. 3–14.
- Orwell, George: *Állatfarm*. Ford. Szíjgyártó László. Budapest, Európa, 1989.
- Orwell, George: 1984. Ford. Szíjgyártó László. Budapest, Helikon, 2020.
- Osztromov, Szergej Szergejevics: A burzsoá bűnügyi statisztika reakciós jellege. *Statisztikai Szemle*, (1951), 11. 994–1004.
- Otta István: *Miért tartózkodnak szovjet csapatok Magyarországon?* Budapest, Kossuth, 1958.

- Ottlik Géza: A másik Magyarország. *Kortárs*, 25. (1981), 6. 835–843.
- Ottlik László: *A marxizmus társadalomelmélete: elméleti kritika és történelmi tanulságok*. Budapest, Franklin, 1922.
- Óvodai Nevelés, 6. (1953), 9.
- Ö. Kovács József: Munkáslet Magyarországon 1956 után. A mikro- és makrotörténet metszéspontjai. In Rainer M. János – Ständeisky Éva: *Évkönyv 2004. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 245–268.
- Ö. Kovács József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most”. Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég*, 13. (2008), 47. 37–69.
- Ö. Kovács József: Dokumentumok a kollektivizálás idejéből (1958–1961). *Korall*, 10. (2009a), 36. 160–178. Online: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00027/pdf/korall_36_160-178.pdf
- Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). *Korall*, 10. (2009b), 36. 31–54.
- Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall, 2012.
- Ö. Kovács József: A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig. In Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dűlás. A tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019. 13–28.
- Örkény Antal: *A Szabad Nép (1952–1954): a szocializmus megfogalmazásának néhány sajátossága a párt központi lapjában*. Budapest, (k. n.), 1988.
- Örkény István: *Levelek egypercben. Levelek, emlékezések, interjúk a hagyatékból*. Budapest, Szépirodalmi, 1992.
- Örkény István: *Drámák*. III. kötet. Budapest, Palatinus, 2006.
- Ótvös István: Többszörös koncepció, avagy létezett-e spanyol szál a Rajk-ügyben? *Betekintő*, 8. (2014), 1. Online: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2014_1_otvos.pdf
- P. Miklós Tamás: *A magyarországi gyermek- és ifjúsági mozgalmak, szervezetek, egyesületek történetének válogatott bibliográfiája (1945–1990)*. Budapest, OPKM, 1993.
- P. Szűcs Julianna: Tisztelt Igazolóbizottság! *Mozgó Világ*, 16. (1990), 4. 53–61.
- P. Török Margit Anna (szerk.): *Mensáros László élete és pályafutása 1926–1993*. Budapest, Kairosz – Mensáros László Alapítvány, 2001.
- Paczkowski, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997.
- Pajcsics József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása, 1988–1989. *Rendészeti Szemle*, 31. (1993), 10. 89–106.
- Pákh Tibor: Visszaélések a pszichiátrián. Moszkva pszichiátriai visszaéléseinek hatása a magyar igazságszolgáltatásban. *Magyar Szemle*, 2. (1993), 1. 70–86.
- Pál József: *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon 1950–1989*. Budapest, Egyházforum, 1995.
- Palágyi Menyhért: *Marx és tanítása*. Budapest, Szent István Társulat, 1920.
- Palasik Mária: A gyömrői gyilkosságok és következményeik, 1945–46. *Valóság*, 38. (1995), 4. 58–67.
- Palasik Mária: A köztársaság kikiáltása és büntetőjogi védelme. *Valóság*, 39. (1996), 9. 57–75.

- Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi Szemle*, 52. (1997), 7. 87–94.
- Palasik Mária: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Napvilág, 2000a.
- Palasik Mária: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000b. 33–56.
- Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2005. 78–100.
- Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2007.
- Palasik Mária: *Félelemben zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest, Napvilág, 2010.
- Palasik Mária: *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2017.
- Palasik Mária: „A burzsoázia likvidálásához tartozik a kitelepítés”. A budapesti kitelepítések politikatörténete 1951–1953. In Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Honukban ott-hontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2018. 15–54.
- Palasik Mária – Borvendég Zsuzsanna (szerk.): *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest, Napvilág, 2015.
- Palkó László András: Hidegháború az éteren át. (A Magyar Rádió és a külföldi adók viszonya a Rákosi-korszakban.) *Valóság*, 51. (2008), 9. 81–96.
- Palkó László András: Jól megünnepeltük! (Sztálin 70. születésnapja). *Valóság*, 52. (2009), 12. 84–96.
- Palkovics Éva (szerk.): *Tanulmányok az igazságszolgáltatás továbbfejlesztéséről*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya, 1988.
- Pálmány Béla: A Parlament 1956-ban. *Valóság*, 37. (1994), 10. 63–79.
- Palmiro Togliatti cikke az Irodalmi Újságról és az írók szerepéről a magyarországi eseményekben. *Népszabadság*, 1957. április 14. 8.
- Pálné Kovács Ilona: *Közigazgatási alapok*. Budapest, Unió, 2003.
- Pálos Antal: „Viharon, vészen át”. *Jezsuiták a szétszórásban*. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1992.
- Pálos István – Takács János – Fridvalszky Magdolna (szerk.): *Idegenforgalmi adattár 1958–1965*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1966.
- Pándi Lajos (szerk.): *A kelet-európai diktatúrák bukása 1985–1990. Kronológia, dokumentumok, bibliográfia*. Szeged, JATE Kiadó, 1991.
- Pandula Attila: A magyar falerisztikáról. *Levéltári Szemle*, 39. (1989), 1. 11–22. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_39_1989/?pg=12&layout=s
- Pap Milán: *A párttal, a néppel... Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban*. Budapest, Mathias Corvinus Collegium, 2021.
- Pap Tibor: A bontás problematikája családjogunk felszabadulás utáni fejlődésének tükrében. In *Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1961.

- Pap Tibor: *Magyar családjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1982.
- Papp Endre (szerk.): *A visszaszerzés reménye. Húszéves a Hítel*. Budapest, Püski, 2008.
- Papp István: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a begyűjtési rendszer felszámolása 1956–57-ben. *Századok*, 136. (2002), 1. 31–56. Online: http://real-j.mtak.hu/13753/1/Szazadok_2002.pdf
- Papp István: A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztályának szervezettörténete (1956–1962). *Betekintő*, 4. (2010), 1. Online: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_1_papp.pdf
- Papp István: Fehér Lajos, Péter Gábor helyettese. *Betekintő*, 5. (2011), 3. Online: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_3_papp.pdf
- Papp Lajos: A tanácsok negyedszázados tevékenysége. In Kovács Tibor (szerk.): *A tanácsrendszer negyedszázada. Tanulmányok*. Budapest, Nyomtatványellátó Vállalat, 1976. 15–105.
- Parádi József (szerk.): *A magyar rendvédelem története*. Budapest, Osiris, 1996.
- Pártegységgel a szocialista demokráciáért. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1956. július 18–21-i ülésének határozata. *Magyar Nemzet*, 1956. július 24. 1–4.
- Pártmunkások kézikönyve*. Budapest, Kossuth, 1971.
- Pascal, Blaise: *Gondolatok*. Budapest, Gondolat, 1978. 76.
- Pasukanisz, Jevgenyij Broniszlavovics: *Oszcája tyeorija prava i marxim*. Moszkva, 1924.
- Pászka Imre: Az ázsiai termelési mód régi és új vitájához I. *Korunk*, 41. (1982), 10. 760–764. Online: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00535/pdf/EPA00458_Korunk_1982_10_760-764.pdf
- Pataki István: Egyezmények a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 40. (1995), 3. 123–158.
- Pataki István: A Magyarországon állomásozó szovjet csapatok létszáma, állomáshelyei és teljes kivonulása. *Múltunk*, 45. (2000), 2. 222–252.
- Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1956.
- Patakiné Budai Gabriella: Az ifjúsági könyvtárak rendezése. *Köznevelés*, 6. (1950), 17. 524.
- Patkó Imre: A párttagok jogai és kötelességei az SZKP módosított szervezeti szabályzatában. *Társadalmi Szemle*, 8. (1953), 2. 153–168.
- Patyi András: *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei. Tanulmány a magyar közigazgatási bíráskodásról*. Budapest, LOGOD, 2002.
- Péntek Gyula: Harcos dalaink. *Művelt Nép*, 2. (1951), 11. 12–13.
- Persak, Krzysztof: Lengyel források Sztálin lengyelországi politikájáról. In Litván György (szerk.): *Az 1956-os Intézet évkönyve. VI*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 21–36.
- Pesti Sándor – Szabó Máté (szerk.): „Jöjj el szabadság!” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünnepi kötet. Budapest, Rejtjel, 2003.
- Péter László: A megtagadott vers. *Kortárs*, 45. (2001), 6. Online: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00047/peter.htm>
- Péter László: *Vázlatok a szegénység szociológiájához*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi, 2006.
- Péteri György: Az autós a ludas. Az automobilizmus magyarországi recepciójának történetéhez az 1960-as években. In Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég, 2009. 302–315.
- Péteri Lóránt: Hány János Moszkvába érkezik. Kodály és a politikai hatalom: esetleírás 1963-ból. *Muzsika*, 49. (2006), 4. 15. Online: <http://epa.oszk.hu/00800/00835/00100/2067.html>

- Péteri Zoltán – H. Szilágyi István: *Államelmélet*. I. kötet. Budapest, Szent István Társulat, 2005.
- Peternák Miklós: Lenin mauzóleuma. In *Mauzózeum. Haláliródalom*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1987. 338–354.
- Pétevári Máté: *A járáások kialakítása Magyarországon az 1870: XLII. törvénycikk alapján*. PhD-disszertáció. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2018.
- Pethő Róbert: Gondolatok a szakszervezetek tevékenységéről. In *Fiatalkorok műhelytanulmányai I*. Budapest, ELTE, 1981.
- Pethő Tibor: *A Magyar Nemzet története 1938–2018*. Budapest, Jaffa, 2018.
- Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 48. (1999), 1–2. 85–107. Online: http://epa.oszk.hu/00600/00617/00003/tasz99_1_2_peto_andrea.htm
- Pető Andrea: Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel. *Budapesti Negyed*, 8. (2000), 3–4. 203–220. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00023/peto.html>
- Pető Andrea: *Rajk Júlia*. Budapest, Balassi, 2001.
- Pető Iván: A játékfilm-ügyek irányítása a felszabadulástól az államosításig. *Levéltári Szemle*, 26. (1976), 2–3. 73–83.
- Pető Iván: „A Szovjetunióban ezt mindig így csinálják.” *História*, 9. (1987), 5–6. 51–52. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Historia_1987/?pg=144&layout=s
- Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985.
- Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945*. Budapest, Napvilág, 2000.
- Petrik Ferenc: A jogalkotás főbb tendenciái és a kodifikációs periódusok 1945–1980. In Kovács Kálmán (szerk.): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század*. Budapest, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 1986. 210–234.
- Petrik Ferenc: *A törvényszerkesztő dilemmái*. Budapest, HVG-ORAC, 2008.
- Petrik Ferenc: *Közigazgatási bíróság – közigazgatási jogviszony*. Budapest, HVG-ORAC, 2011.
- Petschnig Mária: Az orvosi hálapénzről – nem etikai alapon. *Valóság*, 26. (1983), 11. 47–55.
- Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*. München, Görres Gesellschaft, 1987.
- Phillips, Roderick: *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris, 2004.
- Pikler Kornél: *A burzsoá alkotmánybíráskodás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1965.
- Pikler Kornél (szerk.): *Alkotmánybíráóságok*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1973.
- Pintér István: Az illegális „Szabad Nép”. Megjelenésének 20. évfordulójára. *Párttörténeti Közlemények*, 8. (1962), 1. 1–13.
- Pintér István: *Magyar antifasizmus és ellenállás*. Budapest, Kossuth, 1975.
- Pintér Katalin: *A szocialista országok parlamentjének házszabályai*. Budapest, Jogtudományi Intézet, 1989.
- Pintér M. Lajos: *Ellenzékben. A „Nagy Népi Huráltól” a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke 1968–1987*. Lakitelek, Antológia, 2007.
- Pintér Tamás: A megszüntetve megőrzött Államvédelmi Hatóság. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000.

- Pipes, Richard: *Az orosz forradalom története*. Budapest, Európa, 1997. 232.
- Pipes, Richard (szerk.): *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból*. Budapest, Kairosz, 2002.
- Pipes, Richard: *A kommunizmus*. Budapest, Európa, 2004.
- Pirityi Sándor: *A nemzeti hírügynökség története 1880–1996*. Budapest, MTI, 1996.
- Pócza Lajos: *A magyar polgári életrend megtartásának küzdelmei és felszámolása (1945–1948)*. Melbourne–Sydney, Magyar Élet, 1984.
- Pogonyi Lajos: Beszélő-múlt. Beszélgetés Kőszeg Ferencsel. *Kritika*, 28. (1991), 4. 3–5.
- Póka György: Az egyházközségek és egyesületek. In Turányi László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II*. Budapest, Szent István Társulat, 1988.
- Pókecz Kovács Attila: Reneszánsz utópista filozófusok az államról: Morus, Campanella, Bacon. *Glossa Iuridica*, 6. (2019), 1–2. 41–66.
- Pokol Béla: A törvényelőkészítés mechanizmusa (a szocialista és a fejlett tőkés országokban). *Gazdaság- és Jogtudomány*, 15. (1981), 1–2. 215–256.
- Pokol Béla: Alkotmánybíráskodás. In Takács Imre – Pokol Béla: *Összehasonlító alkotmányjog*. Első rész. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984a. 59–72.
- Pokol Béla: Az érdekképviselési szervek és a politikai rendszer reformjának jelentősége. In Schmidt Péter (szerk.): *A politikai intézmények fejlesztési irányai*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984b.
- Pokol Béla: Az érdekképviselési szervek a politikai akaratképzésben. *Társadalomtudományi Közlemények*, (1985), 1.
- Pokol Béla: Alkotmánybírátság és alkotmányvédelem a szocialista országokban. In Kovács Kálmán (szerk.): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század*. Budapest, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 1986. 251–269.
- Pokol Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Gondolat – Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1991.
- Pokol Béla: *Média hatalom. Válogatott írások*. Budapest, Windsor, 1995.
- Pólik József: Az elrabolt emlékezet. A Rákosi-korszak történelmi filmjei. In Laczkó Sándor (szerk.): *Az emlékezet*. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus, 2017. 97–118.
- Polt Péter: A közveszélyes munkakerülés és a szigorított javító-nevelő munka. *Belügyi Szemle*, 23. (1985), 10. 55–61.
- Pomerániai menyasszony. *Ludas Matyi*, 1945. május 20. 5.
- Pomogáts Béla: Igazságkereső író: Galgóczi Erzsébet. *Tekintet*, 12. (1999), 6. 13–34.
- Popov, Jevgenyij: Metropolisz avagy az orosz szamizdat emlékezete. *Magyar Lettre Internationale*, (2000), 38. 47–49.
- Póth Piroska: Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. *Múltunk*, 44. (1999), 4. 199–223.
- Póto János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1989.
- Póto János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, Osiris, 2003.
- Povedák Kinga: A kétszeresen alternatív zenei szubkultúra. In Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 92–115.
- Pozsgay Imre: Eszme – szervezet – mozgalom. *Társadalmi Szemle*, 27. (1972), 11. 3–10.
- Pozsgay Imre: *1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Budapest, Püski, 1993.

- Pozsonyi Ádám: *A Lenin-szobor helyén bombatölcsér tátong. A magyar punk története (1978–1990)*. Budapest, magánkiadás, 2001.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos: *Magyarország története (1918–1990)*. Budapest, Korona, 1995.
- Pritz Pál: A magyarországi Tanácsköztársaság keletkezése, céljai, mozgástere és helye történelmünkben. In Krausz Tamás – Morva Judit (szerk.): *1919 Tanácsköztársaság 2019*. Budapest, Közép-Európai Fejlesztési Egyesület, 2019. 57–67.
- Prohászka László: *Szoborsorok*. Budapest, Kornétás, 1994.
- Prugberger Tamás: Vállalkozás, szövetkezet és munkahelybiztosítás kérdései tulajdonjogi megközelítésben. *Jogtudományi Közöny*, 45. (1990), 2. 70–79.
- Prugberger Tamás: A globalizáció és a környezetvédelem neuralgikus kérdései a jogalkotás, a jogkövetés és a jogalkalmazás síkján. *Jogelméleti Szemle*, (2001), 1. Online: <http://jesz.ajk.elte.hu/prugberger5.html>
- Pruzsinszky Sándor: *Hatalom és hőhérbárd*. Budapest, Argumentum, 2009.
- Pullai Árpád: *A nők politikai, gazdasági és szociális helyzete. Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 18–19-i ülése*. Budapest, Kossuth, 1970.
- Pullai Árpád: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ifjúságpolitikájának néhány kérdéséről*. Budapest, Kossuth, 1971.
- Purcsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő*, 6. (2001), 6. 26–37. Online: <http://beszelo.c3.hu/01/06/04purcsi.htm>
- Pusztai László: *A modern büntetőeljárás jog kialakulása Magyarországon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért (1945–1948)*. Budapest, Európa, 1992a.
- Pünkösti Árpád: Rákosi Mátyás negyedik hazatérése. *Valóság*, 35. (1992b), 3. 36–52.
- Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson (1948–1953)*. Budapest, Európa, 1996.
- Pünkösti Árpád: *Rákosi Mátyás bukása, száműzetése és halála (1953–1971)*. Budapest, Európa, 2001.
- Rácz Attila: *Az igazságszolgáltatás szervezeti egysége és differenciálódása*. Budapest, Akadémiai, 1972.
- Rácz Attila: A jogszabályok törvényességének utólagos ellenőrzése. In *Tanulmányok az ellenőrzési rendszerről*. Budapest, Kutatási Főirány Programirodája, 1982.
- Rácz Attila: Az állampolgárok alapvető jogainak védelme Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*, 42. (1987), 3. 109–117. Online: http://real-j.mtak.hu/2249/1/JogtudomanyiKozlony_1987.pdf
- Rácz Attila: *A törvényesség és a közigazgatás*. Budapest, Akadémiai, 1990.
- Rácz Attila: *A budapesti hatalmi elit 1956 és 1989 között*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2018.
- Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútjáról*. Budapest, Rubicon–Aquila, 2001.
- Rácz György: Korszakváltás a bűnözésben. És a büntetőjogban? *Jogtudományi Közöny*, 47. (1992), 1. 34–36.
- Rácz József: A magyarországi kábítószerelés koncepciói. *Esély*, 2. (1990), 4. 37–43.
- Rácz Zoltán (szerk.): *Hogyan rendezzünk és szervezzünk családi ünnepeket*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1967.

- Rácz Zoltán: *Családi események, társadalmi szertartások*. Budapest, Kossuth, 1981.
- Ráczkevi Ágnes: Mesekommunizmus. Egy ünnep változó megjelenítése a Magyar Rádió 1947–1953 közötti gyermekműsoraiban. *Médiakutató*, (2002), 6. 41–52.
- Radnóti Zsuzsa: Lázadó dramaturgiák száz éve. *Jelenkor*, 45. (2003), 6. 591–561.
- Radzinszkij, Edvard: *Az utolsó cár, II. Miklós élete és halála*. Budapest, Európa, 1996.
- Radzinszkij, Edvard: *Sztálin*. Budapest, Európa, 1997.
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I–II. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1991.
- Rainer M. János: Nagy Imre tizenkét hónapjának mérlege (1953–1955). *Múltunk*, 43. (1998), 2. 3–22.
- Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet, 2005.
- Rainer M. János – Urbán Károly: „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. *Múltunk*, 37. (1992), 4. 124–148.
- Rajk László és társai a népbíróság előtt. Budapest, Szikra, (é. n.).
- Rákkeltő-e az azbeszt? *Élet és Tudomány*, 31. (1976), 24.
- Rákosi Ferenc: *Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban*. Budapest, Jogi, 1953.
- Rákosi Mátyás elvtárs nagy beszéde az MDP Központi Vezetőségének ülésén. *Szabad Nép*, 1948. november 28. 1–5.
- Rákosi Mátyás: A 70 éves Sztálin. *Szabad Nép*, 1949a. december 21. 1–2.
- Rákosi Mátyás: *A népi demokrácia néhány problémájáról*. Budapest, Szikra, 1949b.
- Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát. Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1949c.
- Rákosi Mátyás: *Pártunk a dolgozó nép élén*. Budapest, Szikra, 1949d.
- Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra Kiadó, 1950.
- Rákosi Mátyás: *A békéért és a szocializmus építéséért*. Budapest, Szikra, 1951.
- Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány. *Századok*, 86. (1952), 1. 1–23.
- Rákosi Mátyás: *Honvédelem és hazafiság. Szemelvények Rákosi elvtárs műveiből*. Budapest, Honvéd, 1952a.
- Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1952b.
- Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát*. Budapest, Szikra, 1955.
- Rákosi Mátyás: Pártnak feladatai. In Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra, 1955.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. I–II. kötet. Budapest, Napvilág, 1997.
- Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. Közli Póth Piroska. *Múltunk*, 44. (1999), 4.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1892–1925*. I–II. kötet. Budapest, Napvilág, 2002.
- Ránki György: *Ének a városról/Cantus Urbis. Partitúra. Oratórium Déry Tibor szövegére. Négy szólóhangra, vegyeskarra és kísérő hangszerekre*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1973.
- Rauch, Georg von – Romuald J. Misiunas – Rein Taagepera: *A balti államok története*. Budapest, Osiris, 1994.
- Ravasz István: Máskor és máshol. *Regiment*, 6. (2010), 1.
- Rayfield, Donald: *Sztálin és hóhérai. A zsarnok, és akik neki gyilkoltak*. Budapest, Park, 2011.
- Réfi Attila: A helyi közigazgatás kérdései Magyarországon 1945–1989. In Gergely Jenő (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I. kötet. Budapest, L'Harmattan, 2005. 83–114.

- Rehák Géza: Fékek és kétségek a turizmus fejlesztését illetően a hatvanas évek elején. *Aetas*, 24. (2009), 2. 104–117. Online: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00045/pdf/aetas_2009-2_104-117.pdf
- Reichert Gábor: A kommunista sajtó Márai-képe (1945–1948). *Forrás*, 52. (2020), 3. 44–52.
- Rektor Béla: *A magyar királyi csendőrség oknyomozó története*. Cleveland, Árpád, 1980.
- Rényi Péter: Külvárosi torzkép. A „Külvárosi legenda” avagy a visszájára fordított neorealizmus. *Népszabadság*, 1957. december 8.
- Rényi Péter: Jegyzetek Révai József publicisztikájáról. *Magyar Sajtó*, 18. (1973), 11. 329–332.
- Rényi Péter: Műfaji és tematikai sokszínűség a napi sajtóban. *Magyar Sajtó*, 17. (1976), 7. 199–203.
- Révai József: A csajka és a kolhoz. *Szabad Nép*, 1947a. augusztus 19.
- Révai József: Összeesküvők és cinkosok. *Szabad Nép*, 1947b. január 5.
- Révai József: *Negyvennyolc útján*. Budapest, Szikra, 1948.
- Révai József: *Élni tudunk a szabadsággal*. Budapest, Szikra, 1949a.
- Révai József: Tanuljunk a szovjet kultúrától. *Szovjet Kultúra*, (1949b), 1.
- Révai József: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Szikra, 1950.
- Révai Tibor: A Magyar-Szovjet Barátság Hónapja. *Állam és Igazgatás*, 5. (1953), 2–3. 57–60.
- Révai Tibor: A helyes ügyvédi magatartás szempontjai az ügyvállalással kapcsolatban. *Magyar Jog*, 1. (1954), 1.
- Révai Tibor: *Az állami vállalat jogi személyisége a szovjet szocialista polgári jogban*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1955.
- Révai Valéria (szerk.): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest, Zrínyi, 1991.
- Révész Béla: Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában (Magyarország és a Szabad Európa Rádió 1950–1956). *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 50. (1996), 10. Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/72459/1/juridpol_050_fasc_010.pdf
- Révész Béla: A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása. (Ideológia – politika – jog Magyarországon az ötvenes években). *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 52. (1997), 8. Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/72470/1/juridpol_052_fasc_008.pdf
- Révész Béla: Az utolsó SZER-per 1967-ben. *Beszélő*, 8. (2003), 10. 78–103.
- Révész Béla: *Jogtudósok titkai. Történetek a titkosszolgálatok és jogtudományok neves művelőinek 20. századi kapcsolataiból*. Szeged, Iurisperitus, 2018.
- Révész Imre levele Bereczky Alberthez (1945. július 7.), Révész Imre levele dr. Ortutay Gyula úrnak, magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek (1948. július 4.) *Confessio*, 13. (1989), 4. 118–121.
- Révész Mihály: *A Népszava története*. Budapest, Népszava, 1945.
- Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997.
- Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest, 1956-os Intézet – Sík, 1999.
- Révész Sándor: *Dobi István, az elfeledett államfő. Egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba*. Budapest, Európa, 2020.
- Révész T. Mihály: Sajtószabályozás Magyarországon 1945–1960. In Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez*. Budapest, 2012. november 15. Budapest, Média tudományi Intézet, 2013a. 55–65.

- Révész T. Mihály: Egy törvényjavaslat elő- és utóélete. Adalékok a sajtójogi kodifikáció 1956 utáni történetéhez. In Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, Universitas-Győr, 2013b. 419–429.
- Réz Pál (szerk.): *Bibó-émlékkönyv*. Budapest–Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Századvég, 1991.
- Réz Pál – Vas István (szerk.): *Magyar írók Rákosi Mátyásról*. Budapest, Szépirodalmi, 1952.
- Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Budapest, Rekord, 1938.
- Riba András László – Szekér Nóra (szerk.): *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből 1987–1989*. Lakitelek, Antológia, 2017.
- Ricardo, David: *A közgazdaság és az adózás alapelvei*. Budapest, Pallas, 1891.
- Riccardi, Andrea: *Keresztények a vértanúság századában*. Budapest, Új Ember, 2002.
- Ries István: *A népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú és az ezt kiegészítő 1440/1945. M. E. számú rendelet szövege és magyarázata*. Budapest, Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedés, 1946.
- Ring Orsolya: A struktúra peremén. Rock Színház az 1970–1980-as években. In Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 196–208.
- Ripp Zoltán: 1956. *Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest, Korona, 2002.
- Rixer Ádám: A civilség általános és jogi jelentése Magyarországon a kezdetektől 1989-ig. *Jogtörténeti Szemle*, 15. (2013), 2. 25–35. Online: <https://majt.elte.hu/media/b5/d5/4faa44c395b08a36e717d51481124c008538b92e75d5bf8e9df787421752/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-201302.pdf>
- Rodák Margit: A foglalkoztatáspolitikai jövőbeni feladatai a munkaerőközvetítés tükrében. *Szociálpolitikai Értesítő*, (1989), 1. 277–291.
- Román László: *Munkajog. Elméleti alapvetés*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.
- Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-Ház, 2003.
- Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011.
- Rónai Veronika: Traubisoda, bontott csirke, Skála kópé, Fabulon... Reklámfilmek a gulyáskommunizmusban. In Csermely Ákos – Sükösd Miklós (szerk.): *Propaganda a mai médiában. Írások az internet és a média világából*. Budapest, magánkiadás, 2004. 136–150.
- Roska István (szerk.): *A Varsói Szerződés szervezete. Dokumentumok, 1955–1985*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Róth Miklós – Szerdahelyi Szabolcs: *A Kossuth téri sortűzper. Dokumentumok*. Budapest, Magyar Ház, 2006.
- Rothermer Erika: A személyi igazolvány történeti előzményei. *Állam és Igazgatás*, 30. (1980), 3. 229–234.
- Rozgonyi Ibolya: Gyermekvédelem a 20-as években. F. E. Dzerzsinszkij és a gyerekek. In *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis Tomus 12/A Nevelés- és Művelődéstudományi Értekezések*. Nyíregyháza, Bessenyei György, 1990. 339–346.
- Roziner, Feliks: Szocialista realizmus a szovjet zenében. 2000, (2003), 1. 47–59.
- Rózsás János: *Gulag lexikon*. Budapest, Püski, 2000.
- Rúzs Molnár Krisztina: A munkaügyi viták rendezésének története Magyarországon. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica*, 63. (2003), 18. Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/72558/1/juridpol_063_fasc_018.pdf

- Sadoul, Georges: *A filmművészet története*. Budapest, Gondolat, 1959.
- Safarevics, Igor R.: *A szocializmus mint világtörténelmi jelenség*. Budapest, Kairosz, 2002.
- Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950-es és 1960-as években. *Múltunk*, 53. (2008), 1. 273–308. Online: <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00013/pdf/saghye.pdf>
- Ságvári Ágnes: *Mert nem hallgathatok. Egy jó házból való pártmunkás emlékei*. Budapest, Pallas, 1989.
- Sahlins, Marshall D.: On the Sociology of Primitive Exchange. In Michael Banton (szerk.): *The Relevance of Models for Social Anthropology*. London – New York, Tavistock, 1965. 139–236.
- Saint-Simon, Claude Henri de: *Claude-Henri de Saint-Simon válogatott írásai*. Budapest, Gondolat, 1963.
- Saint-Simon, Claude Henri de: *Az európai társadalom újjászervezéséről. Új kereszténység*. Bukarest, Irodalmi, 1969.
- Sajó András: A környezetvédelem jogi szabályozásának lehetőségei jogelméleti szempontból. In Trócsányi László (szerk.): *Környezetvédelem és a jog*. Budapest, Akadémiai, 1981. 9–57.
- Sajó András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986.
- Sajó András: Jótétel. A kelet-európai népek mint a kommunizmus „zsidótörvényeinek” áldozatai. *Világosság*, 32. (1991), 11. 801–808.
- Sajó András: Szociális jog és kölcsönös öngyilkossági kísérlet. *Világosság*, 36. (1995), 10. 5–12.
- Salamon Konrád: *Magyar történelem (1914–1990)*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- Sallai Ferenc: A Sajó vízminősége, hosszú távú védelme. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 3. (2006), 2. 3–16.
- Sallai János: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története. – Abdruck einer versunkenen Epoche. Geschichte der eisernen Vorhangs. – An Impression of a Bygone Era. The History of the Iron Curtain*. Hanns Seidel Alapítvány, Budapest, 2012.
- Sámi Jolán (szerk.): *A KISZ-titkár munkájának alapjai*. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1977.
- Sámsondi Kiss György: *A Duna mégis összeköt. Egy kormánybiztos vallomásai*. Budapest, Kairosz, 2019.
- Samu Mihály: *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1964.
- Samu Mihály: A jogrendszer tagozódása. In Samu Mihály (szerk.): *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1978a.
- Samu Mihály: A jog elhalásának időszerűsége. *Jogtudományi Közöny*, 33. (1978b), 4. 186–193. Online: http://real-j.mtak.hu/2232/1/JogtudomanyiKozlony_1978.pdf
- Sándor György: Rádió, televízió – művelődés. *Népművelési Értesítő*, 9. (1968), 4. 301–317.
- Sándor Pál: *A filozófia története*. I–III. kötet. Budapest, Akadémiai, 1965.
- Sárándi Imre: Az új gazdasági mechanizmus néhány jogi problémája. *Állam és Igazgatás*, 17. (1967), 8. 673–685.
- Sárándi Imre: *Polgári jog. III*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.
- Sargorodszkij, Mihail Davidovics: *A büntetőjogi büntetés*. I–II. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961.
- Sári János: A szociális jogok és a szociális állam. *Jogtudományi Közöny*, 52. (1997), 5. 217–220.
- Sárány István: Szigorított őrizet a gyakorlatban. *Belügyi Szemle*, 23. (1985), 9. 41–45.
- Sárány László: Darabbér vagy progresszív teljesítmény. *Szabad Nép*, 1947. július 4.

- Sárkány László: Az újságírók egyetemi oktatásának új rendje. *Magyar Sajtó*, 1. (1955), 10. 458.
- Sárközi Máttyás: „Ő mondja meg ki voltál...” Irodalmi élet a Rákosi-korszakban. *Századvég*, (1987), 4–5. 38–60.
- Sárközi Máttyás: *A bizzarr évei. Élet és irodalom Rákosi Máttyás alatt*. Budapest, Kortárs, 2009.
- Sárközi Réka: A befejezetlen múlt filmjei. Történelmi dokumentumfilm Magyarországon 1988-ig. In Kozák Gyula (szerk.): *Kádárizmus. Áteresztek*. Budapest, 1956-os Intézet, 2010. 303–335.
- Sárközi Tamás: *Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1972.
- Sárközi Tamás: A gazdaságirányítási jogosítványokról. *Jogtudományi Közlöny*, 28. (1973a), 1. 9–17. Online: http://real-j.mtak.hu/2241/1/JogtudomanyiKozlony_1973.pdf
- Sárközi Tamás: *Indirekt gazdaságirányítás – vállalati árutermelés és a tulajdonjog*. Budapest, Akadémiai, 1973b.
- Sárközi Tamás: *Gazdaságirányítás és vállalatok*. Budapest, Kossuth, 1979.
- Sárközi Tamás: A jogi személyek egyes fajtáira vonatkozó külön rendelkezések. In Eörsi Gyula – Gellért György (szerk.): *A polgári törvénykönyv magyarázata*. I. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1981. 210–336.
- Sárközi Tamás (szerk.): *A gazdaság jogi alapjai*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1985a.
- Sárközi Tamás: *A jogi személy elméletének átalakulása. Vizsgálódás a szervezetek komplex jogalanyiságáról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985b.
- Sárközi Tamás: *A gazdasági alkotmányosság problémái Magyarországon különös tekintettel az állami vállalatok státusára*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1986a.
- Sárközi Tamás: *Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Az 1984–85-ös szerkezeti váltáshoz*. Budapest, Magvető, 1986b.
- Sárközi Tamás: *Gazdaságpolitika – szervezetrendszer – jogpolitika*. Budapest, Kossuth, 1987.
- Sárközi Tamás: *Kormányzástan. Adalékok a viszonylag jó kormányzáshoz*. Budapest, HVG-ORAC, 2017.
- Sárközi Tamás (szerk.): *Tanulmánykötet az 1959-es Polgári Törvénykönyv előkészítéséről, alapvető intézményeiről és fejlődésmenetéről*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Közlöny, 2018.
- Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság Forradalmi Törvénykezékei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961.
- Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1969.
- Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. In Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalmi Endre (szerk.): *Abszolutizmus és isteni jogalap*. Budapest, Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006. 11–38.
- Sashalmi Endre (szerk.): *Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800. Intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutató Központ, 2007.
- Sáska Géza: *Rendszerek és váltások*. Budapest, Új Mandátum, 2007.
- Sáska Géza: A pedagógia és a pszichológia a sztálini korban: a Makarenko-jelenség. *Iskolakultúra*, 31. (2021), 5. 6–26. Online: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.05.6>
- Sauerland, Karol: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások*. Budapest, Helikon, 2001.

- Schadt Mária: Az MDP nőpolitikája az 1949–53-as években. In Garai Ildikó – Gál Zoltán – Huszár Zoltán (szerk.): *Európa külső és belső határai a XIX. és XX. században*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1999. 191–199.
- Schadt Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2002.
- Schäffer Erzsébet: *Egyszer volt: történetek, találkozások*. Budapest, Sanoma, 2003.
- Schein Gábor: *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*. Budapest, Universitas, 1998.
- Schiffer Pál: *Börtönnapló 1953–1956*. Budapest, Kelenföld, 1989.
- Schifferné Szakasits Klára: *Fent és lent 1945–1950*. Budapest, Magvető, 1985.
- Schlegel Oszkár: Emlékezzünk vértanú papjainkra. *Új Ember*, 51. (1995), 16. 2.
- Schlett András: A konszolidáció útján. Reformtervek, ezek politikai és gazdasági háttére 1963 és 1968 között. *Heller Farkas Füzetek*, 6. (2008).
- Schlett István: Egy ál(lam)párt tündöklése és bukása. (Vázlat az MSZMP történetéről). *Magyar Füzetek búcsúszáma – Századvég*, (1990), 3–4.
- Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. I–IV. kötet. Budapest, Századvég, 2018.
- Schmidt Attila – Németh János Kandinszky: *Dr. Bárándy György ügyvéd taláros története*. Budapest, magánkiadás, 2006.
- Schmidt Mária: A Rajk-per és az amerikai kapcsolat I. rész. *Magyar Szemle*, 3. (1994), 3. 227–252.
- Schmidt Mária: *A titkosszolgálat kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században*. Budapest, XX. Század Intézet, 2005.
- Schmidt Mária: A jövő végérvényesen megbukott. In Schmidt Mária (szerk.): *Kommunista világ született*. Budapest, XX. Század Intézet, 2008. 12–13.
- Schmidt Péter: Képviselő és választójog az 1970. évi III. törvény tükrében. *Állam és Igazgatás*, 20. (1970), 11. 982–994.
- Schmidt Péter: Még egyszer a szociális jogok jogi természetéről. *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 5. (1994), 14. 3–9.
- Schmieder Antal – Szilágyi Gábor: A karsztvízháztartás egyensúlyozásának gondjai és feladatai. *Magyar Tudomány*, 94. (1987), 7–8. 532–545.
- Schmitt, Carl: A háború és az ellenség fogalmainak viszonyáról. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 73–79.
- Schöpflin Gyula: Az illegális kommunista párt Magyarországon. *Látóhatár*, 5. (1954), 1. 33–39.
- Schubert Gusztáv: Az elvarázsolt proletár. Álombrigád. *Filmvilág*, 32. (1989), 2. 4–7. Online: https://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=5299
- Ścibor-Rylski, Aleksander: *A márványember. Andrzej Wajda filmjének irodalmi forгатatókönyve*. Budapest, Magvető, 1987.
- Ścibor-Rylski, Aleksander: *A vasember*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1989.
- Scruton, Roger: *Futóbolondok, csalók, agitátorok. Az újbaloldal gondolkodói*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2019.
- Sebes Gusztáv: *Örömök és csalódások. Egy sportvezető emlékei*. Budapest, Gondolat, 1981.
- Sebestyén Ernő: A lakás joga a proletárállamban. *Proletárjog*, (1919), 2. 14.
- Sebők János (szerk.): *Volt egyszer egy ifipark*. Budapest, Lapkiadó, 1984.
- Sebők János: *Rock a vasfüggöny mögött. Hatalom és ifjúsági zene a Kádár-korszakban*. I. kötet. Budapest, GM & Társai, 2002.

- Selmeczi Mari: *Kellett nekem rongybicikli? Kis mozis könyv*. Budapest, K.u.K., 2005.
- Sentalinszkij, Vitalij: *A feltámadott szó. A KGB irodalmi archívuma*. Budapest, Nagyvilág, 2000.
- Seres Imre: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog*. Budapest, Akadémiai, 1968.
- Seress Gábor: Zsiga bácsi. *Magyar Nemzet*, 1972. augusztus 6.
- Service, Robert: *Lenin. Egy forradalmár életrajza*. Budapest, Park, 2007.
- Setényi János: Az 1961. évi III. (oktatási) törvény politikai vázlata. In Balogh László (szerk.): *Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. Évfordulók, események*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1991. 64–72.
- Sík Endre: *Próbaévek*. Budapest, Zrínyi, 1967.
- Sík Endre: *Vihar a levelet...* Budapest, Zrínyi, 1988.
- Siklós László: *A kommunizmus áldozata: a család. Dokumentumok háttérrel*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2009.
- Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat, 2005.
- Simó Tibor: *Érdekérvényesítés a termelőszövetkezetek formális és informális szervezetében*. Budapest, Szövetkezeti Kutató Központ, 1981.
- Simon István – Szerencsés Károly: *Azok a kádári „szép” napok. Dokumentumok a hetvenes évek történetéből*. Budapest, Kairosz, 2004.
- Simon János: A nem-választók szabadsága. Az 1989-es többpárti választások tapasztalatai. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Aula–OMIKK, 1990. 199–208.
- Simon Kálmán: A magyar szénbányászat a 20. század második felében. *Magyar Tudomány*, 48. (2001), 6. 647–658. Online: <http://epa.oszk.hu/00700/00775/00031/647-658.html>
- Simonyi Gyula: Ha egyházi, akkor szamizdat? *Egyházforum*, 8. (1993), 1. 27–34.
- Sinka Erzsébet: Íróper, 1957. *Holmi*, 9. (1997), 10. 1384–1398.
- Sinkó Ferenc: Nyája között nyugszik a pásztor. *Új Ember*, 45. (1989), 28. 6.
- Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest, Corvina, 1992. 67–79.
- Sinkovics István (főszerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, ELTE, 1970.
- Sinkovics József: Emlékirat. Szérumszerencsétlenség 1950. *Orvostörténeti Közlemények*, 45. (1999), 166–169. 77–106.
- Sipos András – Donáth Péter (szerk.): *„Kelet Párizsától” a „bűnös városig”. Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. kötet. 1870–1930*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1999.
- Sipos András – Závada Pál: *Statárium. Dokumentumszociográfia a „gyűjtögető kulákok” pereiről*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1989.
- Sipos Anna Magdolna: Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában: könyvindexek 1949–1950. *Könyvtári Figyelő*, 53. (2007), 4. 684–712. Online: http://epa.oszk.hu/00100/00143/00065/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2007_4_684-712.pdf
- Sipos Ferenc: A javító-nevelő munka Magyarországon. *Jogtörténeti Szemle*, 20. (2018), 1–2. 12–19. Online: https://majt.elte.hu/media/30/4b/8feddb925505754320024675aacc873b3c-7ca795f6483499d5e7a75d3b4ce/MAJT_Jogtorteneti_Szemle_20180102.pdf
- Sipos Levente: Miért ragaszkodott Kádár János a szovjet csapatokhoz? *Ring*, 2. (1990), 27. 14–16.

- Sipos Levente: Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról (1956–1958). *Múltunk*, 36. (1991), 2–3. 188–197.
- Sipos Levente: A Népszabadság letiltott cikke 1956 novemberében. *Múltunk*, 37. (1992), 1. 131–133.
- Sipos Levente: Félelem a szabadságtól. Miért nem engedte kivonulni Kádár a szovjet csapatokat? In Gábor Júlia – Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Budapest, Gesta, 1994. 200–201.
- Sipos Levente: Út a mártíromságig a forradalom leverése után. In Gecsényi Lajos – Győri-Molnár Lajos – Sipos Levente (szerk.): *Szigethy Attila élete és munkássága. Tudományos emlékülés Budapesten 1996. október 31-én*. Győr, Szigethy Attila Társaság – Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1997. 55–74.
- Sipos Levente: Nagy Imre és a Hazafias Népfront. In Sipos Levente (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források*. IV. kötet. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2002. 50–98.
- Sipos Péter – Zinner Tibor: A szovjet koncepciós perek hátteréhez. *Belügyi Szemle*, 28. (1990), 7. 76–84.
- Sirokmány Lajos: A Népsport munkájáról. *Magyar Sajtó*, 1. (1955), 7. 299–301.
- Sirokmány Lajos: Az Újságírószövetség váljék az újságírók jelentős társadalmi fórumává. *Magyar Sajtó*, 2. (1956), 9.
- Slapnicka, Helmut: *Die sozialistische Kollektivperson*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1969.
- Smith Ádám: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság, 1940.
- Smuk Péter: Az országgyűlés funkcióinak fejlődéstörténete (1985–1990). *Jog, Állam, Politika*, 1. (2009), 3. 36–63. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/J%c3%81P/2009/3/Smuk.pdf>
- Solt Ottília: Vadástörténetek. *Beszélő*, (1988), 23. 88–92.
- Solt Pál (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I–V. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1992–1996.
- Soltész Anikó: A KISZ szervezettsége és befolyása az egyetemi, főiskolai hallgatók körében. *Tájékoztató*, (1986). 36.
- Soltész Anikó – Palotai János: Kinyílt dobozok – olvasható könyvek. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Budapest, R-Forma, 1989. 378–389.
- Sólyom Gáborné (szerk.): *Grósz József és társai bűnpere*. Budapest, Művelt Nép, 1951.
- Sólyom Ildikó: *Összetört – szétszakadt – elillant... A Sólyom tábornok-per utóélete*. I–II. kötet. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2003.
- Sólyom László: A személyhez fűződő jogok. *Jogtudományi Közöny*, 34. (1979), 6. Online: http://real-j.mtak.hu/2233/1/JogtudomanyiKozlony_1979.pdf
- Sólyom László: A polgári bíróságok környezetvédelmi ítélkezése és a polgári jog új lehetőségei a környezetvédelemben. In Trócsányi László (szerk.): *Környezetvédelem és a jog*. Budapest, Akadémiai, 1981. 148–179.
- Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1983.
- Sólyom László: *A társadalom részvétele a környezetvédelemben*. Budapest, OMFB Rendszer-szervezési Iroda, 1986.
- Sólyom László: Előszó. In *Alkotmányos elvek és esetek*. Budapest, Alkotmányos és Jogalkotási Irányvonalak Intézete, 1996. 8–15.

- Sólyom László: Az adatvédelem és információszabadság jogi előtörténete Magyarországon. In Majtényi László – Molnár Péter – Petri Lukács Ádám – Szabó Máté Dániel: *Az elektronikus információszabadság*. Budapest, Eötvös Károly Intézet, 2005. 174–183.
- Sólyom László – Szabó Máté: *A zöld hullám. Olvasókönyv a környezetvédelmi társadalmi mozgalmakról*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1988.
- Somlai Péter: A szabad szerelemtől az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. *Társadalmi Szemle*, 45. (1990), 6. 25–40.
- Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest, Grill Károly, 1902.
- Somogyvári Lajos: Iskolai hitoktatás 1957-ben. *Századok*, 150. (2016), 6. 1535–1562. Online: http://epa.oszk.hu/03300/03328/00006/pdf/EPA03328_szazadok_2016_6_1535-1562.pdf
- Somorjai Ádám: Mindszenty József és az esztergomi érseki székhely üressé nyilvánításának dátuma. Egy szakirodalmi adat pontosítása: nem 1973. december 18., hanem 1974. február 5. *Magyar Sion*, Új folyam 1. (2007), 1. 99–109. Online: http://epa.oszk.hu/01300/01397/00001/pdf/2007_1_099-109.pdf
- Somorjai Ádám – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élet-történetéhez*. Budapest, Magyar Közlöny, 2008.
- Soós László (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. Budapest, Napvilág, 1997.
- Soós Viktor Attila: Egy máig kiderítetlen politikai papgyilkosság anatómiája. In Fejérdy Gergely (szerk.): *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Piliscsaba, PPKE BTK Történelemtudományi Intézet, 2002. 341–365.
- Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal megalakulása, létrejötte és működésének első időszaka 1951–1956. In Lénár Andor – Lőrinczné Bencze Edit (szerk.): *Politika, egyház, mindennapok*. Budapest, Heraldika, 2010a. 117–160.
- Soós Viktor Attila: Kísérlet az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársai életútjának rekonstrukciójára. In Balogh Margit (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010b. 67–78.
- Soós Viktor Attila: Harc a „klerikális reakció” ellen. Egyházüldözés Magyarországon 1945–1956 között. *Rubicon*, 26. (2015), 10. 34–43.
- Soós Viktor Attila: Táború és beatmise. Adalékok a keresztény könnyűzene pártállami fogadtatásához. *Betekintő*, 15. (2021), 3. 119–147. Online: <https://doi.org/10.25834/BET.2021.3.5>
- Sötér István: *A szegedi textilkombinát*. Budapest, Népművelési Minisztérium, 1951.
- Speer, Albert: *Hitler bizalmasa voltam*. Budapest, Zrínyi, 1991.
- Sponga István: Zártállami parlament. A magyar országgyűlés helye és szerepe a kádári konszolidáció első éveiben. In Huszár Tibor – Szabó János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás*. Budapest, Zrínyi, 1999. 161–240.
- Szágli Lajos: A MAORT-per és háttere. *Üzemtörténeti Értesítő*, (1990), 9. 23–38.
- Szágli Lajos: *A MAORT*. Budapest, Útmutató, 1998.
- Szágli Lajos: *A politika csapdái át. A MAORT története 1938–1949*. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2008.
- Standeisky Éva: Kassák Lajos belső száműzetése (1948–1956). *Mozgó Világ*, 14. (1988), 12. 60–71.
- Standeisky Éva: A Lakos-ügy. *Magyarország*, 26. (1989), 36. 4–5.

- Standeisky Éva: A miskolci pogrom, ahogy Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle*, 45. (1990), 11. 78–86.
- Standeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 126. (1992), 2. 284–308. Online: http://real-j.mtak.hu/13743/1/Szazadok_1992.pdf
- Standeisky Éva: A kommunista polgárellenesség. *Budapesti Negyed*, 3. (1995), 2. 209–222. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/standeis.htm>
- Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- Standeisky Éva: Bomlás. A hatalom és a kulturális elit. In Rainer M. János (szerk.): „*Hatvanas évek*” Magyarországon. *Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004a. 272–317.
- Standeisky Éva: Elmismásolt antiszemitizmus, elhallgatott múlt. *Élet és Irodalom*, 48. (2004b), 34. 8–9.
- Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005.
- Standeisky Éva: A kommunisták politikai antiszemitizmusa (1945–1957). *Századvég*, 12. (2007a), 44. 3–29.
- Standeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum, 2007b.
- Stark Tamás: Magyarok a szovjet kényszermunkatáborokban. *Kortárs*, 46. (2002), 2–3. 69–81.
- Stark Tamás: Magyar (hadi)foglyok a Szovjetunióban. In Kincses Katalin Mária (szerk.): *Elhurcolva – távol a hazától*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2017. 21–40.
- Statisztikai évkönyv, 1949–1955*. Budapest, KSH, 1957.
- Statisztikai tájékoztató. Alapfokú oktatás 1997/98*. Budapest, Oktatási Minisztérium, 1998.
- Stauder Mária (szerk.): *Vigilia repertórium 1935–1984*. Budapest, Vigilia, 1987.
- Stefka István: *Ötvenhat arcai*. Budapest, Kairosz, 2003.
- Stefka István: Huszárszobor. *Magyar Nemzet*, 2006. július 22. 23.
- Stehle, Hansjakob: *Die Ostpolitik des Vatikans. Geheimdiplomatie der Päpste von 1917 bis heute*. Bergisch Gladbach, Lübbe, 1983.
- Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 1997.
- Strathern, Paul: *Marx. Filozófia 90 percben*. Budapest, Saxum, 2003.
- Stumpf András: „Ha kell, berúgom az ajtót”. *Heti Válasz*, 8. (2008), 38. 26–28.
- Sturm László: Vas István és ötvenhat. *Magyar Művészet*, 4. (2016), 4. 75–78. Online: www.magyar-muveszet.hu/upload/userfiles/2/publications/201801/pdf/MM2016_4belivek_kepnelkul_10_sturm_laszlo.pdf
- Sugár András: *Ötven év titkai. A hatalom és én*. Budapest, Kairosz, 2008.
- Sulyok Dezső: *Két éjszaka nappal nélkül*. Budapest, Éghajlat, 2004.
- Sulyok László: *Recski rabszolgák*. Salgótarján, Tanúságtétel Alapítvány, 1990.
- Susa Éva – Molnos Mária: Az 1945–1962 között büntetés-végrehajtási intézményekben elhaltak és jeltelen sírokban eltemetettek temetési helyeinek kutatása. *Anthropológiai Közlemények*, (2002), 43. 55–62.
- Susa Éva – Molnos Mária: Jeltelen temetések (1945–1962) kutatása. In Gyarmati György (szerk.): *Az átmenet évkönyve 2003*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 245–254.
- Süveges Márta (szerk.): *Előadások az agrárjog köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992.
- Sz. Bíró Zoltán: A szovjet csapatok kivonása Magyarországról. *História*, 31. (2009), 5–6. 3–10.

- Sz. Varga Lajos: *Szakszervezetek a diktatúrában. A Magyar Dolgozók Pártja és a szakszervezetek 1948–1953*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1995.
- Szabadi Ilona: A Gyermeknevelés ötödik évfordulójára. *Óvodai Nevelés*, 6. (1953), 1. 5.
- Szabady Egon (szerk.): *A születésszabályozás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1958.
- Szabó A. Ferenc: Parancsra szülni. Az ötvenes évek népesedéspolitikája. *Hitel*, 2. (1989), 15. 46–49.
- Szabó A. Ferenc: Az abortuszkérdés 1945 után. *Világosság*, 31. (1990), 8–9. 652–660.
- Szabó A. Ferenc: Abortusztilalom, anno. A művi vetélés törvényes üldözése Magyarországon 1956 előtt. In Sándor Judit (szerk.): *Abortusz és... jog ...bioetika ...történelem ...szociológia ...pszichológia ...vallás*. Debrecen, Literatura Medica, 1992. 137–162.
- Szabó Ágnes: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése (1919–1925)*. Budapest, Kossuth, 1970.
- Szabó András: A Magyar Tanácsköztársaság büntetőjogának fő kérdései. In Halász Pál (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1955.
- Szabó András: *A fiatalkorúak és a büntetőjog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961.
- Szabó András: A nevelési helyzet alapp problémái a fiatalkorúak börtönében. *Állam- és Jogtudomány*, 5. (1962), 3. 387–406.
- Szabó András: Haladó eszmék a büntetőjogi gondolkodásban a Tanácsköztársaság idején. In Kovács Kálmán (szerk.): *A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben*. Budapest, Magyar Jogász Szövetség, 1979. 172–183.
- Szabó András: *Bűnözés – ember – társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1980.
- Szabó András: A büntetőjog reformjáról és a reform büntetőjogáról. *Kriminológiai Közlemények*, 27. (1988). 44. Online: <http://kriminologia.hu/files/2606szabo.pdf>
- Szabó Bálint (szerk.): *A Magyar Népfront története. Dokumentumok 1935–1976*. I–II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1977.
- Szabó Bálint: *Az „ötvenes évek”*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Szabó Csaba (szerk.): *A Grósz-per előkészítése 1951*. Budapest, Osiris, 2001.
- Szabó Csaba: Egyházpolitikusok. In Erdődy Gábor (főszerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös, 2013. 332–338.
- Szabó Csaba: A katolikus egyház nyilvános tere: a körmenet (1945–1958). In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években I*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2018. 555–569.
- Szabó Dezső: *Életeim*. II. kötet. Budapest, Szépirodalmi, 1965.
- Szabó Ferenc: Az első szabad újságok nyomában. *Tiszatáj*, 18. (1964), 10. 12.
- Szabó Ferenc: A felszabadult Magyarország első kommunista napilapja, a Népkarat. (Orosháza, 1944. október 15–20.). *Magyar Könyvszemle*, 81. (1965), 1. 43–47.
- Szabó Ferenc (szerk.): *Magyar jezsuiták vallomásai*. III. kötet. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1999.
- Szabó Ferenc: A százéves magyar jezsuita rendtartomány folyóiratairól. *A Szív*, 2015. július 17.
- Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, 2000.
- Szabó Imre: *Az emberi jogok mai értelme*. Budapest, Hungária, 1948.

- Szabó Imre: A Ptk. tervezete és a jogértelmezés. *MTA Társadalom-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 8. (1958), 3.
- Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1960.
- Szabó Imre: *A szocialista jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1963.
- Szabó Imre: Az állampolgári alapjogok elméletének kialakulása és fejlődése. In Halász József – Kovács István – Szabó Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei*. Budapest, Akadémiai, 1965. 29–90.
- Szabó Imre: A szocialista alkotmány helye a jogrendszerben. In Kovács István (szerk.): *A szocialista alkotmány fejlődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1966. 13–32.
- Szabó Imre: Lenin a jogról és a szocialista jogról. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970) 1. 3–16.
- Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai, 1971.
- Szabó Imre: *A kulturális jogok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1973.
- Szabó Imre: A környezetvédelem a népi demokratikus országokban. *Jogtudományi Közlöny*, 29. (1974), 10. 537–541. Online: http://real-j.mtak.hu/2228/1/JogtudomanyiKozlony_1974.pdf
- Szabó Imre: *Az emberi jogok*. Budapest, Akadémiai, 1978a.
- Szabó Imre: Az emberi jogok és a szocializmus. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 12. (1978b), 1–2. 77–95.
- Szabó Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. I–II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1980.
- Szabó Imre: Küzdjünk a jogszabályok túltengése ellen! *Állam- és Jogtudomány*, 29. (1986), 1. 3–12.
- Szabó Imre: Ismét a bírói függetlenségről. *Állam- és Jogtudomány*, 30. (1988), 1–2. 1–8.
- Szabó János: „Varró Gáspár igazsága”. Háry Gyula színműve. *Színháztudományi Szemle*, 26. (1989). 171–189.
- Szabó János: *A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*. Budapest, Magvető, 1993.
- Szabó Klára: A tanács és a párt kapcsolata az ötvenes évek első felében. In Bencsik Zsuzsanna – Kresalek Gábor (szerk.): *Az ostromtól a forradalomig. Adalékok Budapest múltjához 1945–1956*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1990. 51–62.
- Szabó László: *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Athenaeum, 1919.
- Szabó László: Hősökről szólunk. *Népszabadság*, 1957. április 14. 5.
- Szabó László: Ügyvédek. *Népszabadság*, 1962. május 11.
- Szabó László: A köz bizalmával. *Népszabadság*, 1986. június 28. 3.
- Szabó László: Tények – hamis színben. *Valóság*, 31. (1988), 5. 42–47.
- Szabó László: A szocializmus hatása az egyházi misszióra. *ATF Szemle*, 6. (2006), 2. 26–35.
- Szabó Magda: *Megmaradt Szobotkának*. Budapest, Jaffa, 2018.
- Szabó Miklós: *A Szovjet Kommunista Párt története. „Repülőegyetemi” előadások (é. n.)*. Online: <http://mek.oszk.hu/02100/02129/02129.pdf>
- Szabó Miklós: Egyszer volt, hol nem volt... A szocialista jogcsalád. In H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum lex multiplex. Liber amicorum studia Z. Péteri dedicata*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 201–218.
- Szabolcsi Miklós: *József Attila emlékkönyv*. Budapest, Kossuth, 1957.
- Szaharov, Andrej: *Az orosz történelem új terminológiája*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2000.

- Szakadát István: Káderfo(r)gó, a hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 8–9. 97–120.
- Szakasits Árpád: Köszöntjük a szovjet szellemi élet követőit. *Szabad Nép*, 1949. február 13. 1.
- Szakács Gábor: *Nagy rock 'n' roll könyv*. Budapest, magánkiadás, 2004.
- Szakács Sándor: A Szovjetunió mezőgazdasága, 1917–1939. *Agrártörténeti Szemle*, 21. (1979), 1–2. 95–141. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/AGRARTORTSZLE_21/?pg=96&layout=s
- Szakács Sándor: Az agrárpolitika ára. *Agrártörténeti Szemle*, 36. (1994), 1–4. 43–51. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/AGRARTORTSZLE_36/?pg=44&layout=s
- Szakács Sándor: A „Kádár-korszak” gazdaságtörténetének néhány kérdése. In Hegedűs B. András – Kende Péter – Litván György – Rainer M. János – S. Varga Katalin (szerk.): *Az 1956-os Intézet évkönyve IV*. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 45–60.
- Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág, 1998a. 285–344.
- Szakács Sándor: Hatalom és gazdaság az ötvenes években. *Múltunk*, 43. (1998b), 2. 165–174.
- Szakács Sándor: Gazdaság és társadalom az ötvenes–hatvanas években. In Timár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből*. Debrecen, KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 1998c. 8–30.
- Szakács Sándor: *Gazdaságtörténet*. II. kötet. Budapest, SZÁMALK, 2000.
- Szakács Sándor: A gulyáskommunizmustól a csődig. In Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérésük és győzelmük (1956–1999)*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, 2001.
- Szakolczai Attila: A fegyveres erőszakszervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In *Évkönyv VII*. 1999. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 18–60.
- Szakolczai Attila: *Megtörlés és restauráció (1956–1963)*. In Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérésük és győzelmük (1956–1999)*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, 2001. 147–167.
- Szakolczai Attila: Közvetlen és képviselői demokrácia 1956-ban. *Belvedere Meridionale*, 29. (2017), 1. 5–23. Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/46879/1/belvedere_2017_001.pdf
- Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956*. Budapest, 1956-os Intézet, 2003.
- Szakolczai György – Szabó Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949. Bibó és a DNP 1956*. Budapest, Gondolat, 2011.
- Szalai Ágnes: Az 1949-es magyarországi cionista per. *Szombat*, 18. (2006), 2. Online: www.szombat.org/tortenelem/3651-az-1949es-magyarorszag-i-cionista-per
- Szalai Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986.
- Szalai Miklós: Biológiai és társadalmi evolúció – történelmi materializmus és darwinizmus. *Századvég*, 12. (2009), 52. 57–84.
- Szalai Sándor: A társadalomtudományok és korunk fő feladatai. *Valóság*, 18. (1975), 6. 1–17.
- Szalai Zoltán – Györök Ferenc: Az új büntetőtörvények és a büntetésvégrehajtás néhány problémája. *Belügyi Szemle*, 1. (1963), 12. 14–28.
- Szále László: Partizánok a hivatalban. Beszélgetés az újrakezdés ellentmondásairól. *Élet és Irodalom*, 29. (1985), 22. 7.
- Szállási Árpád: Az abortuszrendeletek története. *Orvosi Hetilap*, 134. (1994), 12. 641–643.

- Szamel Katalin: A gazdasági, szociális, kulturális jogok értéke. (Emberi jog, állampolgári jog, alanyi jog, szabadság vagy valami más?) *Acta Humana – Emberi jogi közlemények*, 4. (1993), 11. 27–41.
- Szamel Lajos: *Jogforrások*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1958.
- Szamel Lajos: A bürokrácia lebontásának folyamata az államigazgatásban. *Állam és Igazgatás*, 10. (1960), 4. 272–283.
- Szamel Lajos: Az államigazgatási dolgozók fogalma és jogállásuk szabályozása. In Fonyó Gyula (szerk.): *A közigazgatás személyi állománya. Tanulmányok az összetétel, az anyagi és erkölcsi megbecsülés köréből*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1980. 19–76.
- Szamel Lajos – Kovács István – Toldi Ferenc: *A magyar államjog alapjai*. Budapest, Jogi, 1953.
- Számítások a lakosság személygépkocsi ellátására a IV. ötéves terv időszakában*. Budapest, Országos Tervhivatal Pénzügyi Osztály, 1968.
- Szamuely László: A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon, 1954–1957. *Valóság*, 25. (1982), 7. 17–31.
- Szamuely László: A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. *Gazdaság*, 19. (1985), 2. 94–115.
- Szamuely László (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986.
- Szamuely László: A NEP utóélete. *Közgazdasági Szemle*, 36. (1989), 2. 148–159.
- Szamuely Tibor: *A kommunisták magyarországi pártjának megalakulása, és harca a proletárdiktatúráért*. Budapest, Kossuth, 1964.
- Szántó András: Az 1951-es budapesti kitelepítés. *Medvetánc*, 9. (1988), 4. – (1989), 1. 141–187.
- Szántó András: A kitelepítések történeti háttéréről. In Gulyás Gyula – Gulyás János: *Törvénytértés nélkül. A Hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai*. Budapest, Láng, 1989. 13–26.
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. II. kötet. Budapest, Ecclesia Szövetkezet, 1985.
- Szántó Konrád: *Az egyházügyi hivatal titkai*. Budapest, Mécses, 1990.
- Szántó Konrád: *A meggyilkolt katolikus papok kálváriája*. Budapest, Mécses, 1991.
- Szántó Konrád: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház*. Miskolc, Szent Maximilian, 1993.
- Szatmáry Zoltán – Aszódi Attila: *Csernobil. Tények, okok, hiedelmek*. Budapest, Typotex, 2005.
- Száraz György: *Egy furcsa könyvről*. Budapest, Magvető, 1983.
- Száraz György: *A tábornok*. Budapest, Magvető, 1985.
- Szász Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper kórtörténete*. Budapest, Európa, 2012.
- Szász János – Bakos István: Az ifjúsági klubmozgalomról. *Világosság*, 12. (1971), 8–9. 544–552.
- Szászi Ferenc: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez 1945–1989. *Történelmi Szemle*, 35. (1993), 3–4. 313–338. Online: http://real-j.mtak.hu/5754/1/TortenelmiSzemle_1993.pdf
- Szászy István: *A Szovjetunió magánjogának alapelvei*. Kolozsvár, Józsa Béla Athenaeum, 1945.
- Szebenyi Péter: *Feladatok, módszerek, eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1970.
- Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. Budapest, Argumentum, 2009.
- Széchenyi Kinga: *Megbélyezett. A kitelepítések tragédiája*. Budapest, Kráter, 2008.
- Szegő László (szerk.): *Cigányok. Honnét jöttek, merre tartanak?* Budapest, Kozmosz Könyvek, 1983.

- Székács Aladár: Lázadás a jogrend ellen. In Huszár Károly (szerk.): *A vörös rémuralom Magyarországon*. New York, Erdélyi Szalon, 1920. 12–20.
- Székely Gábor: Lenin és a szocializmus. *Múltunk*, 43. (2001), 2–3. 130–177.
- Székely János: *A jogos védelem*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya, 1983.
- Szekér Nóra: *A Magyar Testvéri Község története*. Hódmezővásárhely, Norma Nyomdász, 2010.
- Szekér Nóra: *Titkos társaság*. Budapest, Jaffa, 2017.
- Szekeres József: Egy dokumentum története. Rákosi Mátyás 1925. évi rendőrségi és ügyészségi vallomásainak jegyzőkönyve. *Történelmi Szemle*, 33. (1991), 1–2. 89–106.
- Szekeres József: Nagy-Budapest kialakulásának előzményei. In *Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapest, Budapest Történeti Múzeum és Budapest Főváros Levéltára, 1996. 269–314.
- Szekfü András: Interjú Szöts Istvánnal. *Filmtudományi Szemle*, 5. (1976), 6. 9.
- Szekfü András: *Kommunikáció, nyilvánosság, esélyegyenlőség Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2007.
- Szekfü András: *A cápa utolsó tangója. Médiaszociológiai tanulmányok a félkemény diktatúrában*. Budapest, Gondolat, 2008.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következett*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1934.
- Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai, 1990.
- Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, Akadémiai, 1969.
- Szénási Géza: *A törvényesség őrhelyén*. Budapest, Kossuth, 1958.
- Szénási Géza: Jogpolitikánk időszerű kérdése. *Jogtudományi Közöny*, 17. (1962), 2–3. 61–67.
Online: http://real-j.mtak.hu/2226/1/JogtudományiKozlony_1962.pdf
- Szénási Zoltán: Politikai modernizációs kísérletek kudarcának költői konzekvenciái Babits Mihály *Szittál-e lassú mérgeket?* című versében. *Híd*, 83. (2019), 7. 49–60.
- Szendrei Géza: *Magyar internálások 1704–1960*. Budapest, Rejtjel, 2007.
- Szendrei Géza: *Kispesti internáltak 1957–1959*. Budapest, Rejtjel, 2009.
- Szendró Ferenc (szerk.): *1848–1949. Száz év a szabadságért*. Budapest, Dolgozók Kultúrszövetsége, 1948.
- Szenes Iván: *A kommunista párt újjászervezése Magyarországon 1956–1957*. Budapest, Kossuth, 1981.
- Szente Zoltán: *Magyarok a Gulag szigeteken*. Szeged, JATE, 1989.
- Szente Zoltán: A közép- és kelet-európai országok alkotmányfejlődésének fő jellemzői 1945–1988. *Jogtörténeti Szemle*, 8. (2006), 1. 1–12. Online: <https://majt.elte.hu/media/8e/73/b946919f0f4ede24c4d41d6eb4c5de47c1595ecce804602dd6330d326ca2/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-200601.pdf>
- Szentséges Atyánknak XIII. Leo pápának beszédei és levelei*. Budapest, Szent István Társulat, 1891.
- Szép versek*. Budapest, Magvető, 1968.
- Szepes Gyula: Egyes jogoktól való eltiltás. *Magyar Jog*, 2. (1954), 1.
- Szeptemberben megkezdődik a tanítás az államigazgatási főiskolán. *Népszabadság*, 1978. július 18. 9.
- Szerb Antal: *A világirodalom története*. Budapest, Révai, 1941.

- Szerbhorváth György: Che, a gasztrogerilla. *Beszélő*, 13. (2008), 10. 26–29. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/che-a-gasztrogerilla>
- Szerdahelyi István: *A magyar esztétika története*. Budapest, Kossuth, 1976.
- Szerdahelyi Zoltán: A letépett vörös zászló. *Beszélő*, 14. (2009), 1. 48–66. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-letepett-vores-zaszlo>
- Szereda, Vjacseszlav – Rainer M. János (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- Szeredi Pál: „Egy minta-Magyarországot szervezni idebent”. A nemzetépítők sorstörténete. In Nagymihály Zoltán – Szekér Nóra (szerk.): *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Lakitelek, Antológia, 2017. 33–80.
- Szerencsés Károly: *A kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon, 1947*. Budapest, IKVA, 1992.
- Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért – Sulyok Dezső 1897–1997*. Pápa, Pápa Város Önkormányzata, 1997.
- Szerencsés Károly: A parlamentarizmus korlátai. In Gergely Jenő (főszerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest, ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, 2000a. 553–563.
- Szerencsés Károly: Hideg megfontoltsággal. *Magyar Nemzet*, 2000b. október 28.
- Szerencsés Károly: Petíciós per, 1947. *Valóság*, 47. (2004), 6. 43–49.
- Szerencsés Károly: Kádár, kisbetűvel. *Magyar Nemzet*, 2005. április 30.
- Szerencsés Károly: *Eltékozolt évtized. Adalékok a kádári hetvenes évek történetéhez*. Budapest, Kairosz, 2010.
- Szesztay Ádám: Az 1960-as nemzetiségi iskolareform. In Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 54–68.
- Szigethy Gábor: Ki ül a páholyban? *Magyar Nemzet*, 1997. január 25.
- Szigethy Gábor: *Napló, múltidőben 1955–1956–1957*. Budapest, Magyar Közlöny, 2018.
- Szikora József: Missa Aboniensis. Harminc évvel a teenager-mise után. *Új Ember*, 53. (1997), 17. 6.
- Szilágyi Ákos: Obscsina és privacy. *Café Babel*, 2. (1992), 4. 9–18.
- Szilágyi Gábor: *Tűzkeresztség. A magyar játékfilm története 1945–1953*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1992.
- Szilágyi Gábor: *Életjel. A magyar filmművészet megszületése 1954–1956*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1994.
- Szilágyi Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Ideológiakritikai adalékok. *Világosság*, 45. (2004), 4. 23–34. Online: <http://epa.oszk.hu/01200/01273/00012/pdf/20041124143955.pdf>
- Szilberek János: Az ügyész polgári perbeli fellépéséről. *Magyar Jog*, 1. (1954), 10. 4–9.
- Szilberek János: Megjegyzések a Polgári törvénykönyv módosításához. *Magyar Jog*, 24. (1977), 11. 966–980.
- Szirmai Viktória: „Csinált” városok. Budapest, Magvető, 1988.
- Szobek András: A tanácsok begyűjtési munkájáról. *Állam és Igazgatás*, 7. (1955), 3–4. 148–157.
- Szoboszlai Miklós: Marxista világnézeti nevelés az élő idegen nyelvek oktatásában. *Pedagógiai Szemle*, 9. (1959), 9. 786–794.

- Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve*. 1966. november 28 – december 3. Budapest, Kossuth, 1967. Online: https://books.google.hu/books?id=rd9LAAAAMAAJ&pg=PA485&output=html_text&source=gbs_toc_r&cad=3
- Szoltsenyicin, Alekszandr: *A Gulag szigetcsoport*. Budapest, Új Idő, 1989.
- Szórakoztatózenészek kötelező vizsgaanyaga*. Budapest, Országos Szórakoztatózenei Központ, 1975.
- Szorger, Dieter: Más mint a többi államhatár. Burgenland és a Vasfüggöny az 1955–1957 közötti években. *Soproni Szemle*, 60. (2006), 3. 48–55.
- Szöllősy Oszkár: *Magyar börtönügy. A büntetések és a biztonsági intézkedések végrehajtása*. Budapest, Révai Testvérek, 1935.
- Szőnyei Tamás: *Nyilvánartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, Magyar Narancs – Tihany-Rév, 2005.
- Szőnyei Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. I–II. kötet. Budapest, Noran, 2012.
- Szörényi László: *Delfinárium. Filológiai groteszkek*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1998.
- Szóts István: *Szilánkok és gyaluforgácsok. Egybegyűjtött írások*. Budapest, Osiris, 1999.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *Leninről*. Budapest, Szikra, 1948.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *A leninizmus kérdései*. Budapest, Szikra, 1949a.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *A Szovjetunió agrárpolitikájáról. Gyűjtemény Sztálin elvtárs műveiből*. Budapest, Szikra, 1949b.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *Sztálin összes művei*. I. kötet. Budapest, Szikra, 1949c.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *Sztálin összes művei*. XII. kötet. Budapest, Szikra, 1949d.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései*. Budapest, Szikra, 1950a.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: A pártmunka fogyatékoságairól s a trockista és egyéb kétkulacosok felszámolását célzó rendszabályokról. In Jozsif Visszarionovics Sztálin – Vlagyimir Iljics Lenin: *Párt és pártépítés*. Budapest, Szikra, 1950b. 698–742.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Budapest, Szikra, 1950c.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *A szocialista közgazdaság problémái a Szovjetunióban*. Budapest, Szikra, 1952.
- Sztáray Zoltán: *Csákánykő*. Budapest, Püski, 1998.
- Sztevanovity Zorán: *Zorán. Az elmúlt 30 év...* Budapest, Hunga-Print, 1993.
- Sztrapák Ferenc (szerk.): *Történelmi parlament – parlamenti történetek. Magyar nyitány. Régi képviselők a T. Házból (1985–1990). Volt országgyűlési képviselők emlékezése Sztrapák Ferenc interjúival*. Tata, Turulexpressz, 2007.
- Sztucska, Pjotr Ivanovics: *Izbrannije proizvogyennija po marksizmszko-leniniszkoj tyeoriji prava*. Moszkva, (k. n.), 1964.
- Sztyepnyak-Kravcsinszkij, Szergej Mihajlovics: *Oroszország a cárok uralma alatt*. Budapest, Európa, 1988.
- Szuovorov, Viktor: *Az M-nap. Ki kezdte a II. világháborút?* Budapest, Kairosz, 2008.
- Szüdi György: Tél felé jár – részlet. In *Negyedik könyvünk*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952. 12.
- Szücs György: A „képfelség” elve. In György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest, Corvina, 1992. 44–57.

- Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983.
- Szűcs Jenő: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság*, 28. (1985), 3. 31–49.
- Szvák Gyula: *A feudalizmus kori orosz történelem fő problémái az orosz történetírásban*. Akadémia doktori disszertáció. Budapest, MTA, 1999.
- Szvák Gyula: *IV. Iván*. Budapest, Pannonica, 2004.
- T. Varga György: Pártapparátus Magyarországon 1948 után. *História*, 10. (1988), 1. 28–31.
- T. Varga György: Rákosi Mátyás referátuma az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi ülésén. *Múltunk*, 35. (1990), 1. 141–162.
- T. Varga György: Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól 1953. június 13–16. *Múltunk*, 37. (1992), 2–3. 234–269.
- T. Varga György: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. In Gyarmati György (szerk.): *A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 159–176.
- T. Varga György – Szakadát István (szerk.): Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 3. 73–95.
- Tabajdi Gábor: *A III/III. krónikája*. Budapest, Jaffa, 2013a.
- Tabajdi Gábor: *Kiegészítés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963*. Budapest, Jaffa, 2013b.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, Corvina, 2008.
- Tájékoztató a bűnözésről, 1984*. Budapest, BM Adatfeldolgozó és Tájékoztatási Csoportfőnökség és a Legfőbb Ügyészség Titkársága, 1985.
- Tájékoztató a községi földigénylő bizottságok hatásköréről és működéséről*. Budapest, Földművelésügyi Minisztérium, 1945.
- Takács Albert: Az alkotmányvédelem néhány kérdése – különös tekintettel az alkotmányjogi tanácsra. *Jogtudományi Közlöny*, 40. (1985), 11. 607–617.
- Takács Albert: Szociális jogok. In Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris, 2003. 791–853.
- Takács Gábor: *Intézmények és tisztviselők a Szovjetunióban (1917–1990)*. Debrecen, KLTE, 1992.
- Takács Gábor – Margóczi Katalin: *A dél-hansági élőhelyrekonstrukció (Fertő-Hanság Nemzeti Park) biodiverzitás monitorozása (2001). Kutatási jelentés*. Sarród, Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatósága, 2001.
- Takács Imre: A jogi oktatás reformja a felszabadulás után és a szocialista jogászképzés kialakítása. In Kovács Kálmán (szerk.): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Budapest, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 1984. 221–232.
- Takács Péter: *Eszmék és elméletek az államról a XIX–XX. században*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1997.
- Takács Péter (szerk.): *Államelmélet*. I–II. kötet. Budapest, Szent István Társulat, 2007.
- Takács Róbert: Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az 1950-es években. *Médiakutató*, 4. (2003), 1. 45–60.
- Takács Róbert: *A származási megkülönböztetés megszüntetése, 1962–1963*. Budapest, Napvilág, 2008.
- Takács Róbert: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, 10. (2009), 3. 93–116. Online: http://epa.oszk.hu/03000/03056/00036/EPA03056_mediakutato_2009_osz_07.html

- Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág, 2012.
- Takács Róbert: A felbomlás szélén. Nyugati film a magyar mozikban az 1980-as években. *In Medias Res*, 9. (2020), 1. 84–106.
- Takáts Ferenc: A vallásos világnézet elleni harc néhány kérdése. *Filozófiai Közlemények*, 13. (1974), 1. 74–89.
- Takó Edit: *Sík Sándor munkássága*. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1995.
- Talbott, Strobe (szerk.): *Khrushchev Remembers. The Last Testament*. Boston, Little Brown, 1974.
- Tamás Lajos: A jogi személy tanának fejlődése. *Jogtudományi Közöny*, 37. (1982), 8. 626–630.
Online: http://real-j.mtak.hu/2244/1/JogtudomanyiKozlony_1982.pdf
- Tamás Pál: Vázlat a szovjet-orsz száizdatról. *Jel-Kép*, 10. (1989), 3. 34–38.
- Tamáška Péter: *Márianosztrai panoptikum*. Budapest, Pallas, 1988.
- Tamáška Péter: *Politikai elitélt kerestetik. Börtönök Magyarországon, 1945–1990*. Budapest, Mundus, 2006.
- Tamáška Péter: *Kis magyar történet*. Budapest, Unicus, 2013.
- Tamáška Péter: *Egy világvárás három történe. A Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet története*. Budapest, Unicus, 2017.
- Tanka Endre: Dologi tulajdonszerzési jogcímek az ingatlanok tulajdonszerzését korlátozó jogszabályok alkalmazásánál. *Jogtudományi Közöny*, 28. (1973), 9. 476–485. Online: http://real-j.mtak.hu/2241/1/JogtudomanyiKozlony_1973.pdf
- Tanka Endre et al. (szerk.): *A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása*. I–III. kötet. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet. Budapest, 1990.
- Tantern a tanító(nő)képzők számára. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951.
- Tantern az általános iskola V–VIII. osztálya számára. A művelődésügyi miniszter rendeletére. Budapest, Tankönyvkiadó, 1958.
- Tantern és utasítás az általános iskolák számára. Kiadta a Művelődési Minisztérium a 16/1962. (MK 23.) MM sz. utasítással. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1963.
- Tanulmányok az ügyészi munka köréből. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1962.
- Tardos Tibor: *A tengervíz sós. Emlékezés az íróperre stb.* Párizs, Irodalmi Ujság, 1987.
- Tardy Lajos: *Szaggatott krónika. Nagy idők kis tanúja*. Budapest, Szépirodalmi, 1986.
- Tarnói Gizella – Havas Henrik: Szorító. *Mozgó Világ*, 12, (1986), 3. 5–14.
- Tatár Kiss Lajos: A Hajdú-Bihar Megyei Tanács munkájáról. *Állam és Közigazgatás*, 3. (1951), 3–4. 130–137.
- Tavassy Tibor: A szigorított őrizetbe utalt sokszoros visszaesők tényleges társadalmi beilleszkedésének körülményei. In Gödöny József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok XVIII*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1981. 188–227.
- Téglási András – T. Kovács Júlia: Alkotmánybíráskodás visegrádi szomszédainknál. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 3. (2015), 1. 90–104.
- Tényi István interjúja. *Magyar Nemzet*, 2010. április 27.
- Tények és adatok a tagkönyvcseré tapasztalatairól. *Népszabadság*, 1988. szeptember 28. 3.
- Terestyéni Tamás: A csernobili atomreaktor-szerencsétlenség a tömegtájékoztásban. *Jel-Kép*, 10. (1989), 2. 44–52.
- Terestyéni Tamás: Helyzetkép az idegennyelv-tudásról. *Jel-Kép*, 14. (1995), 2. 47–60.
- Thury Gábor: Elásott műremek. *Nemzeti Sport*, 2010. május 8. 20.

- Tiborc Zsigmond: Adalékok a Népszava napilap megindulásához. *Magyar Könyvszemle*, 80. (1964), 1. 71–72.
- Tili Annamária: Kodolányi János Én vagyok című regényének szövegváltozatai. *Irodalomtörténet*, 34. (2003), 2. 272–289. Online: http://epa.oszk.hu/02500/02518/00300/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_2003_02_272-289.pdf
- Timár István: A büntetőjogi analógia használatának kérdéséről. *Jogtudományi Közlöny*, 4. (1949), 13–14. 265–272. Online: http://real-j.mtak.hu/2211/1/JogtudomanyiKozlony_1949.pdf
- Timár István: Az 1950. évi II. törvény egyes kérdései. *Jogtudományi Közlöny*, 5. (1950), 11–14. 378–382. Online: http://real-j.mtak.hu/2212/1/JogtudomanyiKozlony_1950.pdf
- Timár János: Az FM-ügy története, 1949–1952. *Valóság*, 46. (2003), 3. 98–107.
- Timár Sándor: Hová tűntek a népbiztosok? *Magyar Nemzet*, 2004. október 2.
- Timár Zoltán – Porteleki László: *Az ifjúságvédelem állambiztonsági feladatai. Ideiglenes jegyzet.* Budapest, Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszék, 1982.
- Tischler János: Hruscsov: Nagy Imre volt a zászló. *Népszabadság*, 1993. június 16. 11.
- Tóbiás Áron (szerk.): *Ellenzékben. Vásárhelyi Miklós.* Budapest, Szabad Tér, 1989.
- Togliatti, Palmiro: *Válogatott cikkek és beszédek.* Budapest, Szikra, 1952.
- Tokaji Géza: *A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1984.
- Tollas Tibor: *Füveskert. Antológia.* Bécs, Nemzetör, 1957–1958.
- Tolsztoj, V. L.: A monumentális propaganda lenini terve és megvalósítása. *Szovjet Kultúra*, 5. (1953), 3.
- Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Budapest, Századvég, 2003.
- Tomka Béla: *Képes banktörténet.* Budapest, HVG, 2006.
- Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest, Osiris, 2009.
- Tomka Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés.* Budapest, Szent István Társulat, 2005.
- Tomka Miklós: A vallásosság alakulása Magyarországon. (Tények, adatok, értelmezések.) *Alföld*, 39. (1988), 2. 65–74.
- Tomka Miklós: A vallásosság mint az elitbe kerülés ellenpólusa a Kádár-korszakban. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth, 2008. 557–568.
- Tonhauser László: *Nem kérek bocsánatot.* Budapest, Totem, 1999.
- Torma Győző: Ateista nevelés a történelemórán. *Köznevelés*, 19. (1963), 9. 274–276.
- Tóth Ágnes (szerk.): *Pártállam és nemzetiségek (1950–1973).* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003.
- Tóth Attila: Hatalom és köztéri szobrászat. *Juss*, (1993), 1–2. 73–83.
- Tóth Csaba: Robert Owen és a New Harmony. Egy brit reformterv sorsa az 1820-as évek Amerikájában. *Világosság*, 20. (1979), 7. 440–449.
- Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben.* Budapest, Napvilág, 2007.
- Tóth Eszter Zsófia: Fiatalok és a kábítószer az 1970-es évek Budapestjén. *Archivnet*, 10. (2010), 5. Online: www.archivnet.hu/hetkoznapiok/fiatalok_es_a_kabitoszer_az_1970es_evek_budapestjen.html

- Tóth Eszter Zsófia: „Exnarkós körök beszélgetnek”. Módszertani kísérlet egy találkozó többszem-
pontú elemzésére. *Forrás*, 43. (2011), 7–8. 211–224. Online: https://epa.oszk.hu/02900/02931/00145/pdf/EPA02931_forras_2011_7-8_211-224.pdf
- Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet”. Haraszi Miklós Darabbér pere
(1973–1974) és emlékezete. *Clio Műhelytanulmányok*, (2020), 7. Online: [www.clioinstitute.
hu/files/ugd/198ee4_4ad7fa18fb5c457c8ele6248d9bac450.pdf](http://www.clioinstitute.hu/files/ugd/198ee4_4ad7fa18fb5c457c8ele6248d9bac450.pdf)
- Tóth Ferenc: A közalkalmazottak bérrendszere és továbbfejlesztésének egyes kérdései. *Állam
és Igazgatás*, 19. (1969), 11. 961–975.
- Tóth Gábor: A közmegegyezés hajszálerői. Pozsgay Imre az állampolgári öntevékenységről,
egyesületekről – a lakiteleki találkozóról. *Magyar Nemzet*, 1987. november 14. 7.
- Tóth Gyula (szerk.): *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970*. Budapest, MTA
Irodalomtörténeti Intézet, 1992.
- Tóth Imre: Frontváros vagy érintkezési pont? Sopron a vasfüggöny tövében, 1948–1989. *Rubicon*,
30. (2019), 7. 12–23.
- Tóth István: Mozi a koalíciós pártok gazdálkodásában (1945–1948). *Múltunk*, 38. (1993), 4. 68–91.
- Tóth István – Benkő Péter: A Nemzeti Parasztpárt a népi demokratikus politikai rendszerben,
1944–1948. *Párttörténeti Közlemények*, 34. (1988), 2. 3–39.
- Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet*. Budapest, Osiris, 2001.
- Tóth J. Zoltán: A halálbüntetésre vonatkozó magyarországi szabályozás a rendes és a rendkívüli
büntetőjogban a II. világháborút követő években, valamint az államszocializmus első évtize-
dében. *Miskolci Jogi Szemle*, 3. (2008), 1. 87–110. Online: [https://matarka.hu/koz/ISSN_1788-
0386/3_evf_1_sz_2008/ISSN_1788-0386_3_evf_1_sz_2008_087-110.pdf](https://matarka.hu/koz/ISSN_1788-0386/3_evf_1_sz_2008/ISSN_1788-0386_3_evf_1_sz_2008_087-110.pdf)
- Tóth J. Zoltán: *A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete*.
Budapest, Századvég, 2010.
- Tóth J. Zoltán: Az utópizmus jellemzői. Az utópia mint disztópia. *Glossa Iuridica*, 6. (2019), 1–2.
67–83. Online: [https://ajk.kre.hu/images/doc2021/glossa/2019VI12/toth_j_zoltan_az_utopiz-
mus_jellemzoi.pdf](https://ajk.kre.hu/images/doc2021/glossa/2019VI12/toth_j_zoltan_az_utopiz-
mus_jellemzoi.pdf)
- Tóth Károly: *A szocialista országok alkotmányfejlődésének iránya az elmúlt negyedszázadban*.
Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Központja, 1986.
- Tóth Károly: Néhány megjegyzés a szociális jogokról. In Ádám Antal (szerk.): *Alkotmányfejlődés
és jogállami gyakorlat. Tanulmányok*. Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 1994. 53–66.
- Tóth Lajos: A magyar agrárjog kialakulásáról és tárgyáról. In Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv
dr. Szentpéteri István egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Szeged, Szegedi József
Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, 1996.
655–667.
- Tóth Péter Pál: Kristály Gyula politikai pere. *Kapu*, 2. (1989), 12. 54–56.
- Tóth-Péter Veronika: Amikor a külföldi utazás nem jog volt, hanem kiváltság. *Magyar
Nemzeti Levéltár*, 2018. szeptember 11. Online: [https://mnf.gov.hu/mnf/keml/hirek/amikor
_a_kulfoldi_utazas_nem_jog_volt_hanem_kivaltság](https://mnf.gov.hu/mnf/keml/hirek/amikor
_a_kulfoldi_utazas_nem_jog_volt_hanem_kivaltság)
- Tóth Szergej: A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája. *Aetas*, 6. (1991),
1. 5–39.
- Tóth Szergej: *Nyelv, kép, hatalom*. Szeged, Szegedi Egyetemi – Juhász Gyula Felsőoktatási, 2013.
- Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth, 1965.

- Tőkei Ferenc: *Tanulmányok, cikkek, interjúk*. Budapest, Magiszter Társadalomtudományi Alapítvány, 2007.
- Tölgyessy Péter: *Gazdasági érdekképviselések Magyarországon*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988.
- Tölgyessy Péter: Az érdekképviselési intézmények jogi-dogmatikai meghatározása, tipológiája és szabályozása. *Jogtudományi Közlöny*, 44. (1989), 7. 350–357. Online: http://real-j.mtak.hu/2251/1/JogtudomanyiKozlony_1989.pdf
- Törő Károly: *Személyiségvédelem a polgári jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1979.
- Törőcsik Gábor: Az országgyűlés ügyrendjének módosítása. *Állam és Igazgatás*, 36. (1986), 11. 977–988.
- Török Bálint: Harmadik utas elképzelések. *Magyar Szemle*, 18. (2009), 11–12. 93–105.
- Török Gábor: *A felszámolási-szanálási eljárás tárgyi és személyi feltételei*. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1987.
- Történelem az általános iskolák 6. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1973.
- Történelmi utunk. A munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történeti okairól. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989), 1. ksz. 74.
- Törvényenkívüli lovagok. *Érdekes Újság*, 1958. június 10. 10.
- Tóttösy Ernő: *Jog és ökológia*. Budapest, Mécses, 1991.
- Trencsényi László (szerk.): *Utak és törések. Adalékok a magyar úttörőmozgalom történetéhez*. Budapest, Új Helikon, 2006.
- Trockij, Lev Davidovics: *Nashi Politicheskyye Zadachi*. Genf, (k. n.), 1904.
- Trockij, Lev Davidovics: *Életem*. Budapest, Kossuth, 1989.
- Trockij, Lev Davidovics: *Az elárult forradalom*. Budapest, Áramlat, 1990.
- Trócsányi László: A gazdasági-szociális jogok alkotmányos szabályozása. In Kilényi Géza (szerk.): *Az állampolgári alapjogok és kötelezettségek alkotmányjogi szabályozása*. Budapest, MTA, 1986.
- Troyat, Henri: *Nagy Katalin*. Budapest, Pesti Szalon, 1996.
- Tucker, Robert C.: *Sztálin*. I. kötet. 1879–1929. *A forradalmár*. Budapest, Szukits, 2006.
- Tulipán Éva: Köztársaság tér, 1956. október 30. In Schmidt Mária (szerk.): *Korrajz 2002. A XX. Század Intézet évkönyve*. Budapest, XX. Század Intézet, 2004. 180–193.
- Tulipán Éva: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban*. Budapest, Argumentum, 2012.
- Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete*. Budapest, Jaffa, 2014.
- Turányi László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II*. Budapest, Szent István Társulat, 1988.
- Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa: *Az ipari munkások munka- és életkörülményei*. Budapest, Kossuth, 1969.
- Tűz-tánc. Fiatal költők antológiája*. Budapest, Magvető, 1958.
- Tverdota György: *Németh Andor. Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*. I–II. kötet. Budapest, Balassi, 2009–2010.
- Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994.
- Tyekvicska Árpád: 1962. In Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek (1957–1968). A Kádár-korszak története*. I. kötet. Budapest, Beszélő, 2000. 247–259.

- Tyekvicska Árpád: *Szentendre mártírja – Kucsera Ferenc élete és halála*. 2019. április 19. Online: <https://szentendreprogram.hu/szentendre-martirja-kucsera-ferenc-elete-es-halala-ii/>
- Ujvári Ákos: Gondolatok a társadalomra veszélyesség (materiális jogellenesség) jövőbeli jogi sorsáról. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 1. Online: <http://jesz.ajk.elte.hu/ujvari13.html>
- Ujvári Ákos: A társadalomra veszélyesség (materiális jogellenesség) hiányának jogalkalmazói értékeléséről. In Balogh Ágnes – Hornyák Szabolcs (szerk.): *Tanulmánykötet Erdősy Emil professzor 80. születésnapja tiszteletére*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005. 465–479.
- Unger Gabriella: Telefonfülke-betyárok. Röplapozók elleni hajsza a nyolcvanas években. *Betekintő*, 1. (2007), 4. Online: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_4_unger.pdf
- Unger Mátyás: *Történelem a gimnázium III. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.
- Ungváry Krisztián: A magyar igazság: felelősségre vonás Magyarországon. *Magyar Narancs*, 10. (1998), 17. Online: https://magyarnarancs.hu/publicisztika/ungvary_krisztian_magyar_igazsag_felelossegre_vonas_magyarorszagon-55825
- Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 2005.
- Ungváry Krisztián: Az állambiztonság célkeresztjében. *Rubicon*, 18. (2007), 3. 20–28.
- Ungváry Krisztián – Meruk József: *Rákosi Mátyás eltitkolt szolgálatai. Egy sztálinista diktátor börtönben, jólétben és száműzetésben*. Budapest, Jaffa, 2018.
- Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor: *Budapest a diktatúrák árnyékában. Titkos helyszínek, szimbolikus terek és emlékhelyek*. Budapest, Jaffa, 2013.
- Urbán Csilla: Magyarország inkább meghamisította a kultikus filmet. *NOL*, 2016. szeptember 21. Online: <http://nol.hu/kultura/casablanca-film-ingrid-bergman-humphrey-bogart-szinkron-magyarorszag-1632853>
- Urbán Károly: Révai József (1898–1959). *Párttörténeti Közlemények*, 24. (1978), 3. 162–222.
- Urbán Károly: Révai József. *Társadalmi Szemle*, 36. (1983), 6. 79–89.
- Urbán Károly: Lukács György és a magyar munkásmozgalom. Budapest, Kossuth, 1985.
- Urbán Károly: Kényszerszavazások. *Rubicon*, 1. (1990), 2. 10–11.
- Útmutató a pártszervezetek gazdasággal összefüggő munkájához és a vállalatvezetés új formájának bevezetéséhez. 1984. október. Budapest, MSZMP KB mellett működő pártépítési munkaközösség, 1984.
- Úttörő próbakönyv (*Újoncpróba*). Budapest, (k. n.), 1957. 6.
- Úttörőcsapatok választási feladatai. Budapest, DISZ, 1953.
- V. M.: Egy legenda vége. *Szabad Nép*, 1949. február 6. 1.
- V. Nagy Árpád: *Egy lelkiismeret lázadása. A BM operatív főtitkja megszólal*. Budapest, Kairosz, 2005.
- Vágó Tibor: A „megtévedtség” fogalma. *Magyar Jog*, 3. (1956), 4.
- Vajda Mihály: *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Budapest, Századvég, 1989.
- Vajda Mihály: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista*. Budapest, Gondolat, 1990.
- Vajda Miklós: Franz Kafka pesti ismerőse. Arcképvázlat Boldizsár Ivánról. *Holmi*, 26. (2014), 9. 1036–1055.
- Vallanak a tanúk a Rajk-banda tagjainak sötét multjáról, jugoszláv és amerikai kémkapcsolatairól, hazaáruló szervezkedéseiről, gyilkosságairól. *Szabad Nép*, 1949. szeptember 21. 1.

- Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért*. Debrecen, KLTE, 1988.
- Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1956-os Intézet – Osiris, 1995.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001.
- Valuch Tibor: „A közellátás helyzete az utóbbi időben romlott”. Az élelmiszerellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években. In Rainer M. János – Ständeisky Éva: *Évkönyv 2004. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 232–244.
- Valuch Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Argumentum – 1956-os Intézet, 2006a.
- Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, Corvina, 2006b.
- Valuch Tibor: „Szegény gazdagok.” Vagyonosodás és gazdagság a szocialista korszak Magyarországn. In Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég, 2009. 475–482.
- Valuch Tibor: „Szegény ember vízzel főz...”. Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. század második felében. In Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, Argumentum, 2010. 269–281.
- Valuch Tibor: Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság. A sajtó és a (tömeg)kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban. In Rainer M. János (szerk.): *A felügvelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Budapest, Akadémiai, 2011. 27–41.
- Vámbéry Rusztem: *A Rákosi-per. Vád – védelem – ítélet*. Budapest, magánkiadás, 1935.
- Vámos György (szerk.): *Sorshelyzetek. Emlékezések az ötvenes évekre*. Budapest, RTV-Minerva, 1986.
- Vándor Károly: *Légierő társbérletben. A Szovjet Légierő és Légvédelem története Magyarországon és Ausztriában (1944–1991)*. Budapest, VPP, 2009.
- Vanicsek Mária: Foglalkoztatási kérdőjelek. *Népszabadság*, 1988. április 14. 3.
- Váradi Vilmos: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának működése 1949 és 1958 között. In *A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve 1986*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1986. 67–94.
- Varannai Aurél: *Toll és bilincs. Egy liberális újságíró élete*. Budapest, Gondolat, 1989.
- Várdy Béla: A nyugati értelmiség árulása. Sztálin-imádatuk a Gulag haláltáborok árnyékában. *Valóság*, 50. (2007), 10. 16–25.
- Varga Ágota: *Aczél-történetek. Beszélgetések tiltott, türt és támogatott kortársakkal Aczél Györgyről és a Kádár-korszakról*. Pécs, Alexandra, 2013.
- Varga Balázs: Filmpolitika, film és politika a forradalom után. In Hegedűs B. András – Kende Péter – Litván György – Rainer M. János – S. Varga Katalin (szerk.): *Az 1956-os Intézet évkönyve IV*. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 147–161.
- Varga Balázs: *Filmirányítás, gyártástörténet és politika Magyarországon 1957–1963*. PhD-disszertáció. Budapest, ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, 2008.

- Varga Borbála: *A családi szertartások művészeti elemeiről*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1977.
- Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970a), 2. 249–307.
- Varga Csaba: Lenin és a forradalmi jogalkotás. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970b), 1. 45–57.
- Varga Csaba: A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban. *Jogtudományi Közöny*, 29. (1974), 10. 559–567. Online: http://real-j.mtak.hu/2228/1/JogtudomanyiKozlony_1974.pdf
- Varga Csaba: A jog mint felépítmény. Adalékok az alap-felépítmény kategóriapár történetéhez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 30. (1986), 1–2. 35–75.
- Varga Csaba (szerk.): *Hősök tere '88. június 27*. Budapest, Eötvös, 1988.
- Varga Csaba: Mi kell a joghoz? *Valóság*, 32. (1989), 3. 1–17.
- Varga Csaba: A bírósági joggyakorlat jogforrási alapjai. *Állam- és Jogtudomány*, 34. (1992), 1–4. 245–264.
- Varga Csaba: A marxista jogelméletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 39. (1998), 1–2. 109–130.
- Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai, 2002.
- Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. *Jogelméleti Szemle*, (2003), 4. Online: <http://jesz.ajk.elte.hu/varga16.html>
- Varga Domokos György: *Csali, gyilkos, áldozat. A rendszerváltozás árnyékában*. Budapest, LKD, 2000.
- Varga Endre: *Nem felejtünk. Varga Endre elmondja életét*. Budapest, Vita, 1989.
- Varga Éva Mária (szerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN-MKTTK, 2006.
- Varga György: Meddig zümmög a légy? *Magyar Nemzet*, 2010. május 8.
- Varga Ildikó (szerk.): *Alkotmánybíróságok*. I–II. kötet. Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1987.
- Varga János: A miskolci népitélet, 1946. *Medvetánc*, 6. (1986), 2–3. 293–314.
- Varga József: *Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence kortörténetéhez*. Budapest, magánkiadás, 1991.
- Varga Júlia: Osztályteremhiány az általános iskolában. *Valóság*, 27. (1984), 4. 86–95.
- Varga Krisztián: „Családbarát” államvédelem. Dokumentumok Veszprémi Imre és társai vizsgálati dossziéjából. *Betekintő*, 2. (2008), 1. Online: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2008_1_varga_k.pdf
- Varga Krisztián: „Az ítéletet megerősítem, és annak végrehajtását elrendelem!” Gondolatok Schönherz Zoltán ítéletéről. *Múltunk*, 59. (2014), 1. 19–51. Online: http://epa.oszk.hu/00900/00995/00037/pdf/EPA00995_multunk_2014_01_019-051.pdf
- Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon. Politikai rendőrség a Horthy-korszakban*. Budapest, Jaffa, 2015.
- Varga Lajos: Népek, nemzetek deportálása a Szovjetunióban 1937–1944. *História*, 15. (1993), 8. 11–12.
- Varga Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Budapest, Napvilág, 2019.
- Varga László: *A magyarországi kényszerszermunka rendszer jogi vonatkozásai*. New York, Magyar Nemzeti Bizottmány, 1954.
- Varga László: Melyik párt győzött 1947-ben? *Magyar Nemzet*, 1989. június 6.

- Varga László (szerk.): 1956. *A forradalom kronológiája és bibliográfiája*. Budapest, Századvég – Atlanti – 1956-os Intézet, 1990a.
- Varga László: „A munkásosztály a mennybe megy”. Munkáspolitikai az 1950-es években. *Világosság*, 31. (1990b), 5. 375–384.
- Varga László: Zsidókérdés 1945–1956. *Világosság*, 33. (1992), 1. 62–67.
- Varga László: *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*. Budapest, Cserépfalvi, 1994.
- Varga László: Várostörténet: 1945–1956. *Budapesti Negyed*, 6. (1998), 2–3. 241–286. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00016/varga.htm>
- Varga László (szerk.): *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Budapest, Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 2001.
- Varga Mihály: Forrásvidék. *Forrás*, 27. (1995), 4. 79–81.
- Varga Péter: A Tiszatáj és az irodalompolitika. *Múltunk*, 42. (1997), 1. 74–89.
- Varga Rózsa: A népi írók Szabad Szó című lapjának történetéből. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 66. (1962), 4. 439–453.
- Varga Zsuzsa: *Voltam. Ami voltam*. Székesfehérvár, Háttér, 1988.
- Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, Napvilág, 2001.
- Varga Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 99–125.
- Varga Zsuzsanna: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég, 2009. 463–474.
- Varga Zsuzsanna: Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években. *Történelmi Szemle*, 54. (2012), 4. 599–621.
- Varga Zsuzsanna: Bűnözők vagy bűnbakok? Termelőszövetkezeti vezetők és a „szocialista törvényesség” az 1970-es években. In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2013. 507–523.
- Vargyai Gyula: *A biatorbágyi merénylet*. Budapest, Paktum Nyomdaipari Társaság, 2004.
- Varjas Endre: *Koncz Zsuzsa*. Budapest, Ab Ovo, 1992.
- Várkonyi Endre: *A magyar címer útja*. Budapest, Kossuth, 1957.
- Várkonyi Endre: *Túlélőtoll*. Budapest, Ex Libris, 2009.
- Várkonyi Nándor: *Sziriat oszlopai*. Budapest, Magvető, 1972.
- Várkonyi Nándor: *Az elveszett paradicsom*. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1988.
- Várkonyi Péter: Ideológiai offenzíva a nemzetközi küzdőtéren. *Magyar Szó*, 5. (1964), 3. 71.
- Várkonyi Tibor: *Az élet veresége*. Budapest, Akadémiai, 1988.
- Várnai Ferenc: A szocializmus gondjairól írni. *Magyar Szó*, 24. (1983), 1. 9–12.
- Várnai Ferenc: Változó hatáskörök. *Magyarország*, 1988. június 3.
- Várnai Ferenc: Káderkorszak. *Heti Világgazdaság*, 1989. március 11.
- Varsádi Zsuzsa (szerk.): *A politikai gazdaságtan kisszótára*. Budapest, Kossuth, 1983.
- Varsányi Erika: Hírlap vagy pártlap? Viták a Népszava jellegéről (1908–1933). *Múltunk*, 44. (1999), 3. 182–202.

- Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Budapest, Váci Kirirályi Országos Fegyintézet Könyvnyomdája, 1922.
- Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Budapest, Magvető, 1979.
- Vas Zoltán: *Akkori önmagunkról*. Budapest, Magvető, 1982.
- Vas Zoltán: A kelet-európai „baráti” kapcsolatok. *Alföld*, 40. (1989), 3. 36–54.
- Vas Zoltán: *Betiltott könyvem*. Budapest, Szabad Tér, 1990.
- Vásárhelyi Mária – Halmai Gábor (szerk.): *A nyilvánosság rendszerváltása*. Budapest, Új Mandátum, 1998.
- Vásárhelyi Miklós: Vér tapad a fekete reakció kezéhez. *Szabad Nép*, 1948. június 6. 3.
- Vásárhelyi Miklós: *Ellenzékben*. Budapest, Szabad Tér, 1989.
- Vásárhelyi Miklós: A Kádár-rendszer tájékoztatási politikája. A cenzúra visszaállítása 1956 után. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1956-os Intézet – Osiris, 1995. 466–475.
- Vaskézzel az árulók ellen. *Szabad Nép*, 1949. június 19. 3.
- Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Budapest, Kossuth, 1974.
- Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975*. Budapest, Kossuth, 1979.
- Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Budapest, Kossuth, 1983.
- Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985*. Budapest, Kossuth, 1988.
- Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Budapest, Kossuth, 1978.
- Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth, 1979.
- Vass Henrik – Zalai K. László: *A tájékoztatás intézményrendszere és munkásmozgalmi elitje 1944–1948*. Budapest, Trifer, 1991.
- Vass Vilmos: *A magyar demokratikus munkásmozgalom rövid története (1919–1944)*. Budapest, Széphalom, 1994.
- Vékás Lajos: *A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai*. Budapest, Akadémiai, 1977.
- Vékás Lajos: Az állampolgári tulajdon elvi kérdéseiről. *Jogtudományi Közlöny*, 37. (1982), 5. 388–394. Online: http://real-j.mtak.hu/2244/1/JogtudomanyiKozlony_1982.pdf
- Vékás Lajos: Hatvan éve lépett hatályba az 1959-es Polgári Törvénykönyv – Sárközy Tamás emlékének. *Magyar Jog*, 67. (2020), 2. 65–71.
- Venediktov, Anatolij Vasziljevics: *Goszudarsztvennaja szocialiszticeszkaja szobsztvennoszty*. Moszkva–Leningrád, (k. n.), 1948.
- Verebélyi Imre: *A tanácsi önkormányzat*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1987.
- Verebics János: A szovjet polgári jog és hatása az alakulóban lévő magyar civiliztikára, 1948–1951. *Állam- és Jogtudomány*, 58. (2017), 3. 45–72. Online: <https://jog.tk.hu/uploads/files/2017-03-VerebicsJ.pdf>
- Veress Miklós: Egy feljelentés elő- és utóélete avagy Cinzanótól a Vilmoskörtéig. *Tiszatáj*, 45. (1991), 7. 53–63.
- Vermes Miklós: *A kriminológia alapkérdései*. Budapest, Akadémiai, 1971.

- Vértesy Miklós: Mit olvashattunk és mit nem? *Könyvtáros*, 38. (1988), 5. 305–309.
- Veverka, M.: A bűnözés okairól. *Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény*, (1965), 4. 540–542.
- Vida Ferenc: Az ítélkezés eszmei színvonalának emelése és a perek osztálytartalmának vizsgálata. *Jogtudományi Közlöny*, 11. (1956), 7. 409–420. Online: http://real-j.mtak.hu/2220/1/JogtudomanyiKozlony_1956.pdf
- Vida István: Törvénytervezetek az államforma 1946. évi rendezéséről. *Jogtudományi Közlöny*, 37. (1982), 12. 951–969.
- Vida István: A munkásmozgalmak másik oldala: keresztény szakszervezeteink. In *Félbemaradt reformkor. Miért akadt el az ország keresztény humanista megújulása?* Róma, Ugo Detti, 1990. 71–88.
- Vida István: *Az állami politikai vezető réteg összetétele az 1980-as évek elején*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1992.
- Vida István (szerk.): *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949*. Budapest, Gondolat, 2008.
- Vida István (szerk.): *A magyarországi politikai pártok lexikona. 1846–2010*. Budapest, Gondolat, 2011.
- Vida Sándor (szerk.): *Valóság repertórium 1945–1948*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1974.
- Vida Sándor (szerk.): *Pártkongresszusok és pártkonferenciák 1918–1980*. Budapest, Kossuth, 1985.
- Vigh József: Kriminológiai kutatások és reagálások a bűnözésre Magyarországon. In *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXXIII*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1991–1992. 77–102.
- Vigh József – Földvári József: *Kriminológiai alapismeretek*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.
- Vigh Sándor: Ma is szabadon élnek a gyilkosok. *Mai Nap*, 1990. szeptember 30.
- Világhy Miklós: *A gazdasági jog problémája*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1951.
- Világhy Miklós: Az állam és vállalata. *Jogtudományi Közlöny*, 22. (1967), 10–11. 573–581. Online: http://real-j.mtak.hu/2235/1/JogtudomanyiKozlony_1967.pdf
- Világhy Miklós: *Gazdaságpolitika és polgári jog*. Budapest, Akadémiai, 1978.
- Világhy Miklós – Eörsi Gyula: *Magyar polgári jog*. I–II. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1965.
- Vince József: *Évek és küzdelmek nyomában*. Budapest, Magvető, 1987.
- Vince Mátyás: Hogyan született a HVG? *Beszélő*, 3. (1998), 11. 91–95. Online: <http://beszelo.c3.hu/98/11/14vince.htm>
- Vincellér Béla: *Szálasi hat hónapja. 1944. október – 1945. május*. Mogyoród, Volos, 1996.
- Visinszkij, Andrej Januarjevics: *The Law of the Soviet State*. New York, Macmillan, 1948.
- Visinszkij, Andrej Januarjevics: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1950.
- Visinszkij, Andrej Januarjevics: *A perbeli bizonyítás a szovjet jogban*. Budapest, Akadémiai, 1952.
- Visinszkij, Andrej Januarjevics: *A jog és állam kérdései Marxnál*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1953a.
- Visinszkij, Andrej Januarjevics: *Perbeszéd*. Budapest, Szikra, 1953b.
- Viski László: *Szándékosság és társadalomra veszélyesség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1958.

- Vitte, Szergej Juljevics: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Ford. Vas Zoltán. Budapest, Gondolat, 1964.
- Voigt Vilmos: Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről). *Budapesti Negyed*, 2. (1994), 1. 166–186. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00003/voigt.htm>
- Vókó György: *Magyar büntetés-végrehajtási jog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2009.
- Vókó György – Sáfrán György: A szigorított javító-nevelő munka végrehajtásának tapasztalatairól. *Ügyészségi Értesítő*, (1988), 1. 28–32.
- Volgin, Vjacseszlav Petrovics: *A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században*. Budapest, Akadémiai, 1967.
- Volkogonov, Dimitrij: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe*. Budapest, Zrínyi, 1990.
- Volkogonov, Dimitrij: *Lenin. Utopie und Terror*. Düsseldorf, ECON, 1994.
- Voloncs Laura: „Rólunk szól”. A Szabó család mint a kádári Magyarország kordokumentuma. *Médiakutató*, 11. (2010), 1. 17–38. Online: http://epa.oszk.hu/03000/03056/00038/EPA03056_mediakutato_2010_tavaszi_02.html
- Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. *Múltunk*, 51, (2006), 3. 214–225. Online: <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00007/pdf/vorosb.pdf>
- Vörös Boldizsár: Kitalált kapitány – valós igények? Illés Béla Guszev kapitánya és az oroszokkal kapcsolatos sztereotípiák az 1940-es évek második felében. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem*. Budapest, Akadémiai, 2007a. 488–500.
- Vörös Boldizsár: Politikai propaganda, kultusz, szépirodalom. Guszev kapitány és társainak méltatása 1945 és 1972 között. *Irodalomtörténet*, 38. (2007b), 1. 51–64. Online: http://epa.oszk.hu/02500/02518/00315/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_2007_01_051-064.pdf
- Vörös Boldizsár: Áldokumentumok és történelmileg hitelesként közreadott szépirodalmi művek: Guszev kapitány és társainak ábrázolása Illés Bélától Illyés Gyuláig 1945 és 1951 között. *Levéltári Közlemények*, 79. (2008a), 1–2. 215–249. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKozlemenyek_79/?pg=216&layout=s
- Vörös Boldizsár: „Hiszen Guszev nem is létezett”: egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. *Századvég*, 13. (2008b), 49. 127–143.
- Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkekkel és lábjegyzetekkel. In Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, magánkiadás, 2008c. 444–466.
- Vörös Boldizsár: Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. *Valóság*, 51. (2008d), 5. 98–107.
- Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyukat”. Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében. *Századok*, 147. (2013), 1. 131–159.
- Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda: Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014.
- Vörös Éva: Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez. *Múlt és Jövő*, 5. (1994), 4. 69–79. Online: https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/4/94_04-13voros.pdf

- Vörös Géza: Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig. *Betekintő*, 4. (2010), 2. Online: www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_2_voros.pdf
- Vörös Károly (főszerk.): *A magyar állam szervei 1944–1950*. II. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985.
- Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből 1975–1986*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2004.
- W. Salgó Ágnes: János pap országa. Barangolás könyvek között egy legenda nyomában. In Kovács Ilona (szerk.): *Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1991–1993*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2017. 365–394.
- Walicki, Andrzej: *Orosz és lengyel messianizmusok*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006.
- Waugh, Evelyn: *Utolsó látogatás*. Ford. Ottlik Géza. Budapest, Franklin, 1948.
- Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Cserépfalvi, 1995.
- Weiner, Tim: *A CIA története*. Budapest, Gabo, 2009.
- Weiss Emília: A túlélő házastárs özvegyi haszonélvezeti jogának néhány problémája. *Jogtudományi Közlöny*, 31. (1976), 1. 19–25. Online: http://real-j.mtak.hu/2230/1/JogtudomanyiKozlony_1976.pdf
- Weiss Emília: Vétesség, feldűlttség és a házaspár közös megegyezése a múlt és a mai magyar házassági bontójogban. *Jogtudományi Közlöny*, 36. (1981), 11. 901–918.
- Weltner Andor: *A magyar munkajog*. Budapest, Akadémiai, 1978.
- Weltner Andor: *A szocialista munkaszerződés*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1965.
- Weltner Andor – Nagy László: *A magyar munkajog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1966.
- Wheen, Francis: *Karl Marx*. Budapest, Napvilág, 2004.
- Wirth Ádám: Tulajdonviszonyok a szocialista társadalomban. *Pártélet*, 20. (1975), 10. 29–38.
- Wolfner Pál: *A szocializmus története és tanításai*. Budapest, Athenaeum, 1906.
- Wopera Zsuzsa (szerk.): *50 éves a polgári perrendtartás*. Miskolc, Novotni, 2003.
- Wopera Zsuzsa: A magyar polgári perjog történeti fejlődésének csomópontjai 1868-tól napjainkig. In Miskolczi Bodnár Péter (szerk.): *A civilisztika fejlődéstörténete*. Miskolc, Bíbor, 2006. 288–316.
- Z. F.: Az Ellenőrző Bizottság tájékoztatója. *Magyar Sajtó*, 28. (1987), 2. 24–25.
- Z. Karvalics László: Volt egyszer egy médiaháború. Sajtó és politika 1944–1948. *Társadalmi Szemle*, 48. (1993), 6. 66–74.
- Zabos Géza: *Tiszahát*. Budapest, Püski, 1996.
- Zalai K. László: Könyvpusztítás a háború után. *Élet és Tudomány*, 47. (1992), 51. 1620–1621.
- Zalán Kornél: *A lakásrendeletek magyarázata*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1956.
- Závada Pál: *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1986.
- Zelk Zoltán: *Sirály. Összegyűjtött versek 1925–1972*. Budapest, Szépirodalmi, 1973.
- Zilahy Lajos: *Két fogoly*. II. kötet. Budapest, Athenaeum, 1926.
- Zilahy Lajos: *Két fogoly*. Budapest, Szépirodalmi, 1981.
- Zinner Tibor: Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1948. *Történelmi Szemle*, 28. (1985), 1. 118–140. Online: http://real-j.mtak.hu/5738/1/TortenelmiSzemle_1985.pdf
- Zinner Tibor: Az 1962. évi párthatározatról. *História*, 8. (1986), 5–6. 40–42.

- Zinner Tibor: Az egyesületek, pártok feloszlata Budapest 1945 és 1948 között I. rész. *Politika – Tudomány*, 17. (1987), 4. 60–77.
- Zinner Tibor: Az 1946-os Demény-ügyről. *Mozgó Világ*, 15. (1989a), 3. 103–114.
- Zinner Tibor (szerk.): *Rajk László és társai a népbíróság előtt 40 év távlatából*. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989b.
- Zinner Tibor: Árpád-sávós kommunisták. Az osztálypolitika védőhálójában. *Rubicon*, 4. (1992), 10. 17–18.
- Zinner Tibor: A megtorlás vége – a konszolidáció kezdete? Egy bírósági statisztika margójára. *História*, 17. (1995), 9–10. 23–25.
- Zinner Tibor: Az ÁVH-s vezetők sorsa. *História*, 18. (1996), 3. 22–26.
- Zinner Tibor: Vázlat az 1944/1945–1963 közötti magyarországi börtönügyhöz (és forrásaihoz). In Bódiné Beliznai Kinga – Mezey Barna (szerk.): *A magyar börtönügy kutatásának alapjai*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1997. 141–162.
- Zinner Tibor: Büntetőjog és hatalom. *Múltunk*, 43. (1998), 2. 183–205.
- Zinner Tibor: *A XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata 1944/1945–1992*. Budapest, Rejtjel, 1999.
- Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2001a.
- Zinner Tibor: Az 1953-as „cionista” per. In Püspöki Nagy Péter (szerk.): *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Budapest, Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001b. 216–251.
- Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.
- Zinner Tibor: *Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2005.
- Zinner Tibor: Minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja. *Jogtörténeti Szemle*, 8. (2006), 3. 8–14. Online: <https://majt.elte.hu/media/6a/e4/e598ec07e11ce2e0cb07fble83ca31057e6adc8a20977f7c91f4424546d6/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-200603.pdf>
- Zinner Tibor: Miért volt szükség a négy semmisségi törvényre? In Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Révész T. Mihály 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Gondolat, 2010. 482–496.
- Zinner Tibor: „A nagy politikai affér” – a Rajk–Brankov-ügy. I–II. kötet. Budapest, Saxum, 2014.
- Zinner Tibor – Róna Péter: *Szálasiék bilincsen*. I–II. kötet. Budapest, Lapkiadó, 1986.
- Zlinszky, János: Ungarn. In Helmut Coing (szerk.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. III/2. München, C. H. Beck, 1986.
- Zlinszky, János: Menschenrechte in der ungarischen Verfassung. In Danilo Castellano (szerk.): *I Diritti Umani – Tra giustizia oggettiva e positivismo negli ordinamenti giuridici Europei*. Bolsano, Institut International d’Etudes Européennes Antonio Rosmini, 1996. 51–64.
- Zlinszky, János: *Wissenschaft und Gerichtsbarkeit. Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungarns im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Klostermann, 1997.
- Zlinszky János: Jogalkotás az 1950-es években. In Kövesdy Zsuzsa – Kozma László (szerk.): *Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig*. Budapest, Kairosz, 2005. 9–20.
- Zonda Tamás: *Öngyilkos nép-e a magyar?* Budapest, Végeken Alapítvány, 1995.
- Zonda Tamás: *Öngyilkosság, statisztika, társadalom*. Budapest, KSH, 2006.

- Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*. Budapest, Szépirodalmi, 1963.
- Zsiga Tibor: A „vasfüggöny” és kora Magyarországon. *Belügyi Szemle*, 47. (1999), 9. 3–27.
- Zsigmond László: *Claude-Henri de Saint-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*. Budapest, Akadémiai, 1977.
- Zsille Zoltán (szerk.): *Független Fórum. Kéziratok tiltott magyar irodalom a Kárpát-medencében*. München, Danubia, 1985.
- Zsolnay Imre: *Bizáncról a bolsevizmusig*. Budapest, magánkiadás, 1993.
- Zsugán István: Fekete dobozaink. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 31. (1988), 2. 12–15.
Online: https://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=5087
- Zsugán István: Egy titkos filmrendező. Beszélgetés Ember Judittal. *Filmvilág*, 36. (1993), 12. 8–12. Online: https://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=626

A rendszerváltozás óta több mint három évtized telt el, de még mindig sok feltáratlan területe van a szovjet típusú diktatúra magyarországi történetének. A könyv szerzője olyan módon szeretné segíteni a múlt feltárását és minősítését, hogy a korszak legfontosabb jogintézményeit elemzi és rendszerezi. A feladat azért sem volt könnyű, mert a kommunista diktátorok még a szavakat, a nyelvet is manipulálták, és a Szovjetunió mintájára nálunk is bevezetett rendszer sok esetben nem határozható meg az európai jogi kultúrában meghonosodott terminológiákkal.

A szerző többek között bemutatja, hogy milyen módon hatott a szovjet típusú diktatúra jogrendszerére a marxi, a lenini, a sztálini ideológia; hogyan próbálták elhitetni a közvéleménnyel, hogy továbbra is működik az Országgyűlés, és érvényesülnek a legalapvetőbb emberi jogok; valójában miként működött a kommunista párt, hogyan fosztották meg a magyar társadalmat a tulajdonától, és miként működött a terrorgépezet; milyenek is voltak a hírhedt koncepciók perек.

